8BF00083

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา
โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๕

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI-THAI)

PART V

(PĀLI PART III FIRST SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบ ๒๐๐ ปี
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕

นายเอก วีสกุล

สร้างถวายเป็นพุทธบูชาในวาระอายุครบ ๘๔ ปี ๒๓ กันยายน ๒๕๒๔

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8296-17-2

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๕

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI-THAI)

PART V

(PĀLI PART III FIRST SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบ ๒๐๐ ปี

แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕

นายเอก วีสกุล

สร้างถวายเป็นพุทธบูชาในวาระอายุครบ ๘๔ ปี ๒๓ กันยายน ๒๕๒๔

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8296-17-2

พระบรมราโชวาท

"ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย"

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแด่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ และคณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้า ฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖)

นายเอก วีสกุล

สร้างถวายเป็นพุทธบูชา

ในวาระอายุครบ ๘๔ ปี ๒๓ กันยายน ๒๕๒๔

ลิขิตปรารภเนื่องในวาระสำคัญ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงปรารภว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ได้ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ และประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์มาตั้งแต่วันที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ ซึ่งเป็นวันสำคัญแห่งชาติวันหนึ่ง เรียกว่า วันจักรี จะมีกำหนดครบ ๒๐๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๕๒๕ จึงเป็นอภิลักขิตกาลพิเศษ สมควรที่ฝ่ายพุทธจักรจะได้สร้างอนุสสรณียวัตถุร่วมในมหกรรมครั้งนี้ด้วย

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้สนองพระดำรินั้น โดยนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ได้จัดทำตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยขึ้นน้อมถวาย เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาของพระภิกษุสามเณร และการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

โดยที่พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เป็นพระบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อัตถโยชนา ปกรณวิเสส และสัททาวิเสส มีอยู่เป็นจำนวนมาก ล้วนเป็นคัมภีร์สำคัญ

ที่จะเป็นรากฐานการศึกษาพระปริยัติสัทธรรมต่อไปในภายหน้า จึงทรงเห็นสมควรประทานนามพระคัมภีร์ที่จัดพิมพ์ในชุดนี้ว่า ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" อันเป็นพระบรมราชฉายา ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เมื่อสมัยทรงผนวชเป็นภิกขุภาวะ เป็นการเฉลิมพระเกียรติองค์ศาสนูปถัมภกพระองค์นี้

เพื่อให้การปฏิบัติงานดำเนินไปสู่ความสำเร็จด้วยดี และทรงเห็นเป็นการสมควร ประกาศพระบัญชาให้เป็นที่ปรากฏเกียรติคุณสืบไป จึงทรงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังต่อไปนี้

๑. สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน)	ประธานกรรมการฝ่ายสงฆ์
๒. พระวิสุทธาธิบดี (ฐิตวีโร)	รองประธานฝ่ายสงฆ์
๓. พระพุทธพจนวราภรณ์ (จินฺตากโร)	รองประธานฝ่ายสงฆ์
๔. พลตำรวจเอกประเสริฐ รุจิรวงศ์ (ถึงแก่อนิจกรรม)	ประธานกรรมการฝ่ายฆราวาส
๕. พลเรือเอก ม.จ.กาฬวรรณดิศ ดิศกุล ร.น. (สิ้นชีพตักษัย)	รองประธานกรรมการ
๖. หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล	รองประธานกรรมการ
๗. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร	รองประธานกรรมการ
๘. นายประเสริฐ ณ นคร	รองประธานกรรมการ
๙. พลเรือเอกอนันต์ เนตรโรจน์ ร.น.	กรรมการ
๑๐. พลเรือเอกอภัย สีตกะลิน ร.น.	กรรมการ

๑๑. นายโชติ สุวรรณโพธิ์ศรี กรรมการ
๑๒. ท่านผู้หญิงพัว อนุรักษ์ราชมณเฑียร กรรมการ
๑๓. คุณหญิงอรุณ กิติยากร กรรมการ
๑๔. พลตรีสุธน สัตตบุศย์ กรรมการ
๑๕. นายระวี ภาวิไล กรรมการ
๑๖. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์ กรรมการ
๑๗. อธิบดีกรมการศาสนา กรรมการ
๑๘. นายวิสุทธ์ บุษยกุล กรรมการ
๑๙. นายพิพัฒน์ สุจินดา กรรมการ
๒๐. นางศรีกาญจน์ สุจินดา กรรมการ
๒๑. คุณหญิงลมัย หงษ์ยนต์ (ถึงแก่อนิจกรรม) กรรมการ
๒๒. คุณหญิงเฟื่อง ชลิตอาภรณ์ กรรมการ
๒๓. นางจวง นิติการณ์ประสม กรรมการ
๒๔. นางประไพ อมาตยกุล กรรมการ
๒๕. นางสมจิตต์ สิทธิไชย กรรมการ
๒๖. นางเครือทิพย์ ธรรมมงคล (ถึงแก่กรรม) กรรมการ
๒๗. นางชนัตถ์ ปิยะอุย กรรมการ
๒๘. นางประภา จัยวัฒน์ กรรมการ
๒๙. นางอวยพร ปัตตพงศ์ กรรมการ
๓๐. นางยุพนา ธรรมโกวิท กรรมการ
๓๑. นางอุษา จารุดุล กรรมการ

๓๒. นายมณีพันธ์ จารุดุล กรรมการและเลขานุการ

๓๓. นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

ขอจงถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรม ของ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

ทรงตั้ง ณ วันที่ ๒๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๒

พลตำรวจเอก

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

ผู้รับสนองพระบัญชา

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงปรารภว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครมาจนถึงบัดนี้ จะครบสองร้อยปีในพุทธศักราช ๒๕๒๕ ควรที่ทางฝ่ายพุทธจักรจะได้สร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นอนุสรณียวัตถุร่วมในมหกรรมครั้งนี้ด้วย มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ จึงสนองพระดำรินี้

เพื่อเปิดโอกาสให้พุทธบริษัทและเอกชนได้มีส่วนร่วมสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา โดยการเสนอแนะของมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ จึงทรงตั้ง

คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร

เป็นประธานกรรมการหาทุนสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย จงอภิบาลรักษาให้เจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นนิตย์นิรันดร เทอญ.

ทรงตั้ง ณ วันที่ ๙ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๒

พลตำรวจเอก

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)
ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
ผู้รับสนองพระบัญชา

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงปรารภว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ได้ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์และประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์มาตั้งแต่วันที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ ซึ่งเป็นวันสำคัญแห่งชาติวันหนึ่ง เรียกว่า วันจักรี จะมีกำหนดครบ ๒๐๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๕๒๕ จึงเป็นอภิลักขิตกาลพิเศษ สมควรที่ฝ่ายพุทธจักรจะได้มีอนุสสรณียวัตถุร่วมในมหกรรมครั้งนี้ด้วย

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้สนองพระดำรินั้น โดยนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ได้จัดทำตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยขึ้นน้อมถวาย เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาของพระภิกษุสามเณร และการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

โดยที่พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เป็นพระบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อัตถโยชนา ปกรณวิเสส และสัททาวิเสส มีอยู่เป็นจำนวนมาก ล้วนเป็นคัมภีร์สำคัญ ที่จะเป็นรากฐานการศึกษาพระปริยัติสัทธรรมต่อไปในภายหน้า จึงทรงเห็น

สมควรประทานนามพระคัมภีร์ที่จัดพิมพ์ในชุดนี้ว่า ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" อันเป็นพระบรมราชฉายา ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เมื่อสมัยทรงผนวชเป็นภิกขุภาวะ เป็นการเฉลิมพระเกียรติองค์ศาสนูปถัมภกพระองค์นี้

เพื่อให้การปฏิบัติงานดำเนินไปสู่ความสำเร็จด้วยดี และทรงเห็นเป็นการสมควรประกาศพระบัญชาให้เป็นที่ปรากฏเกียรติคุณสืบไป จึงทรงแต่งตั้งคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุเป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังต่อไปนี้

คณะผู้อำนวยการจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล	ผู้อำนวยการ
๒. นายสิริ เพ็ชรไชย	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ
๓. นางอุษา จารุดุล	หัวหน้าฝ่ายธุรการ

คณะนักวิชาการประจำ

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย ป.ธ. ๙ หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

๒. นายวิเชียร บำรุงผล ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)

๓. นายทินกร ทองเศวต ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)

๔. พันเอกพร้อม โพธิศิริ ป.ธ. ๘ (ถึงแก่กรรม)

๕. นายสุรัส กาญจนพบู ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)

๖. นายเขียน วงศ์ศรีสังข์ ป.ธ. ๙

๗. นายมยุนต์ จอดพิมาย ป.ธ. ๙

๘. พระมหาประสิทธิ์ ชินวํโส ป.ธ. ๘

๙. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง (บ.ศ. ๙)
๑๐. นางสาวศิริรัตน์ กลัดจ่าย (บ.ศ. ๘)
๑๑. นายจรัญ เสือด้วง ป.ธ. ๘
๑๒. นายเยื้อน เพ็ญสวัสดิ์ ป.ธ. ๗
๑๓. นายคำสอน จิตเจริญ ป.ธ. ๗, พม.
๑๔. นายสันติ ฤทธิเดช ป.ธ. ๗ (ศศ.บ.)
๑๕. นายนิพนธ์ เทียมจันทร์ ป.ธ. ๖, พ.กศ.
๑๖. นายบุญเตือน ขาวเอี่ยม ป.ธ. ๖
๑๗. นายประกวด พุฒิเนียม ป.ธ. ๖
๑๘. นายจีรวัฒน์ ควรคำ ป.ธ. ๖
๑๙. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ. (โบราณคดี)
๒๐. นายลัดดง ธนะวัตต์ ป.ธ. ๔, ศศ.บ. (ภาษาไทย)
๒๑. ร้อยตรีทวี จั่นทอง นักปริวรรตอักษร
๒๒. อุบาสิกาพรม เกิดเกษม นักปริวรรตอักษร
๒๓. อุบาสิกาบุญเกื้อ ไพโรจน์ นักปริวรรตอักษร
๒๔. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ นักปริวรรตอักษร
๒๕. อุบาสิกาบุญส่ง พยัคฆเรือง นักปริวรรตอักษร
๒๖. อุบาสิกาพรทิพย์ ศูนย์จันทร์ นักปริวรรตอักษร
๒๗. อุบาสิกากัลยา ใยสำลี นักปริวรรตอักษร
๒๘. อุบาสิกาสกาวรัตน์ หอมขจร นักปริวรรตอักษร
๒๙. อุบาสิกาสุภาพ กาญจนวาส นักปริวรรตอักษร

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑. อุบาสิกาแนบ มหานีรานนท์ (ถึงแก่กรรม)

๒. นายทองย้อย แสงสินชัย ป.ธ.๙

๓. นายบุญมา จิตจรัส ป.ธ.๘ มหาบัณฑิต

๔. นายสุวรรณ์ จินต์ประชา ป.ธ.๙

๕. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

๖. นายสุรจิต สงสกุล ป.ธ.๘ ดุษฎีบัณฑิต

๗. นายพิสิฐ เจริญสุข ป.ธ.๙

๘. นายวินัย ตะเภาพงษ์ ป.ธ.๙ ดุษฎีบัณฑิต

๙. นายสารี อินสอน ป.ธ.๙

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑. นางสาววิภา เพียวสามพราน

๒. นางสาวชลอ สว่างช่วง

๓. นางพิกุล บำรุงผล

๔. นางสาวพวงเงิน อุชชิน

๕. นายเกษมวงศ์ บูรณะศิริ

๖. นางสาวพูนสุข ปานสวี

๗. นางสาวปนัดดา เอี่ยมวุฒิ

๘. นางสุภา วรรณพงษ์

๙. นางสาวมยุรี พาหา

๑๐. นางสาวพนิดา เวียงนนท์

๑๑. นางสาวถาวร ทองมี

๑๒. นางชัชสวาสดิ์ นิเกตน้อย

๑๓. นางทิพย์วดี ภู่ทอง

๑๔. นายประนม พลคงนอก

ขอจงถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรม ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

ทรงตั้ง ณ วันที่ ๒๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๒

พลตำรวจเอก

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

ผู้รับสนองพระบัญชา

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ๒๕๓๑
First published : 1988
ISBN 974-8296-17-2

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร
Printed in Thailand
At The Bhūmibalo Bhikkhu Foundation Press.
Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม**ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรม และพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระ-พุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก** และ **พระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

กุลบุตรผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระ-ไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ้ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถะ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์ชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่ง เรียกว่า คันถธุระ คู่กับ วิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติ อันเป็นส่วนแห่ง

พระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลีและพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา กุลบุตรจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่กุลบุตรผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลี อันเป็นตันติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า **อัตถโยชนา**

คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมัคค์หรืออภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา แก้คัมภีร์พระวิสุทธิมัคค์ และคัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถ-วิภาวินี แก้ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้ ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิดลุ่มหลงในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น กุลบุตรผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ่มชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์** บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสสเหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภารธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้ เผยแพร่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศพระราชกฤษฎาภินิหาร ที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะโดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักงันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนา ได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนา ให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยก ดังได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๕ (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑)** นี้ **นายเอก วีสกุล** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างถวายเป็นพุทธบูชา ในวาระครบ ๘๔ ปี เมื่อ ๒๓ กันยายน ๒๕๒๔

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออำนาจแห่งมหากุศล อันเกิดจากการบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์นี้ ได้โปรดบันดาลให้ **นายเอก วีสกุล** จงประสบความสุข ความเจริญ มีความเกษมศานต์ยินดียิ่งในธรรมตลอดไปทุกเมื่อ เทอญ.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

๓๐ ตุลาคม ๒๕๓๑

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐี อัตถโยชนา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทย และภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้ การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษา ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลี พระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้า

เดียวกัน โดยแยกเป็นสองคอลัมน์ เป็นสองพากย์ ซ้ายขวา เป็นสองภาษาบาลี-ไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์ เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแพร่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศ การพิมพ์ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ภาค ๕ ฉบับพากย์คู่ ภาษาบาลี-ไทย** ครั้งนี้ เป็นการพิมพ์ฉบับชำระเพื่อเผยแพร่คำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั่วกันเทอญ.

ม. จ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดุล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ภาษาบาลีขึ้นมาอีกคัมภีร์หนึ่ง เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์ฉบับ **"ภูมิพโลภิกขุ"**

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความสำคัญมาก ด้วยเป็นพระคัมภีร์ที่อธิบายความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้รจนาไว้ ซึ่งคณะสงฆ์ไทยได้บรรจุพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ไว้เป็นหลักสูตรการสอบไล่พระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง ในระดับเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค ทั้งนี้เพราะพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นพระคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ผู้ศึกษาวิชาการทางพระพุทธศาสนา ถ้าได้ศึกษาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงคัมภีร์เดียว ก็ชื่อว่ามีความรอบรู้วิชาการทางพระพุทธศาสนาพอสมควร แต่การจะเข้าใจความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างสมบูรณ์ ถ้าเว้นการศึกษาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาอย่างถูกต้องเสียแล้ว จะเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอย่างแตกฉานไม่ได้ เพราะพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาเป็นมหาฎีกาที่ขยายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้กระจ่างแจ้งอีกชั้นหนึ่ง

ความหมายของคำว่า ปรมัตฺถมัญชุสา

เพื่อให้รู้จักพระคัมภีร์นี้ชัดเจนขึ้น จะขอทำความเข้าใจเรื่องความหมายของชื่อพระคัมภีร์ก่อน

คำว่า **ปรมัตถมัญชุสา** เป็นชื่อเฉพาะของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ แยกได้เป็น ๒ คำ คือ ปรมัตถ+มัญชุสา มัญชุสา แปลว่า หีบ หรือ ลุ้ง หมายถึงวัสดุอุปกรณ์ที่เก็บรักษาสิ่งของ เมื่อรวมเข้ากับคำว่า ปรมัตถ เป็น ปรมัตถมัญชุสา ก็แปลว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบเป็นที่เก็บรักษาพระปรมัตถไว้

คำว่า **ปรมัตถ** คำหน้านั้นมาจากคำภาษาบาลีว่า ปรม+อตฺถ ปรม แปลว่า อย่างยิ่ง ยอดเยี่ยม บรม อตฺถ แปลว่า เนื้อความ ประโยชน์ สภาวะ รวมเป็น ปรมตฺถ ใช้เป็นภาษาไทยว่า ปรมัตถ ปรมัตถ์ ปรมัตถ แปลว่า เนื้อความอย่างยอดเยี่ยม ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือสภาวะอย่างยอดเยี่ยม คำนี้เป็นชื่อของบารมีก็มี เป็นชื่อของประโยชน์ก็มี เป็นชื่อของสัจจะก็มี เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกก็มี

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของบารมีนั้น มีอธิบายว่า บารมี คือความดีอย่างยิ่งยวด ที่เป็นเครื่องบ่มโพธิญาณให้แก่กล้าจนถึงสำเร็จ มีอยู่ ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา บารมีทั้ง ๑๐ นี้ แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต้น เรียกว่า บารมี มี ๑๐ ชั้นกลาง เรียกว่า อุปบารมี มี ๑๐ ชั้นสูง เรียกว่า ปรมัตถบารมี มี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ถ้วน หรือเรียกว่า บารมี ๓๐ ทัศ ในจริยาปิฎกได้แสดงบารมีไว้ในตอนสรุป ได้แสดงไว้ว่า ทานที่

พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเมื่อครั้งเป็นพระเจ้าสีวิราช จัดอยู่ในขั้นทานบารมี เมื่อเป็นพระเวสสันดร เป็นเวลามพราหมณ์ และเป็นอกิตติดาบส จัดเป็นทานขั้นอุปบารมี เมื่อเป็นพญาไก่ เป็นพญาช้างชื่อสีลวนาค และเป็นพญากระต่าย จัดเป็นขั้นปรมัตถ-บารมี และในบารมีอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ก็มีปรมัตถบารมีด้วยทุกข้อ

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของประโยชน์นั้น มีอธิบายว่า คำสอนของพระพุทธเจ้านั้นประกอบด้วยประโยชน์ ๓ ประการ คำว่า **"ประโยชน์"** ตรงกับภาษาบาลีว่า อตฺถ แปลว่า ความต้องการก็ได้ แปลว่า ความมุ่งหมายก็ได้ ส่วนคำว่า **"ประโยชน์"** ซึ่งเป็นคำแปลของ **"อตฺถ"** นั้น แปลว่า การประกอบ คือ การกระทำให้สำเร็จตามที่ต้องการหรือมุ่งหมายนั้น ประโยชน์หรือความต้องการของมนุษย์นั้นมีอยู่ ๓ ระดับ คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือประโยชน์ในชาตินี้ ได้แก่ ทรัพย์ ยศ ไมตรี กรณียะ จะพึงได้ด้วยการประกอบธรรม ๔ คือ อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความขยัน อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา กัลยาณมิตตตา คบเพื่อนดีเป็นมิตร สมชีวิตา เลี้ยงชีพพอสมควร ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ฝืดเคืองนัก สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ในเบื้องหน้า หรือชาติหน้าที่มนุษย์ต้องประสงค์ คือ สุคติ-โลกสวรรค์ คือการเป็นมนุษย์ที่ดี การเป็นเทพในสวรรค์ การจะได้ประโยชน์เบื้องหน้าที่ต้องการนี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้บำเพ็ญ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการเสียสละ ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา ส่วนประโยชน์ยอดเยี่ยมนั้น เรียกว่า ปรมัตถ แปลว่า ประโยชน์สูงสุด ได้แก่ พระนิพพาน อันเป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา เพราะพระนิพพานเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง การจะถึงพระนิพพานอันเป็นปรมัตถประโยชน์นี้ได้ ก็ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นทาง

แห่งความบริสุทธิ์

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของสัจจะนั้น อธิบายว่า สัจจะ คือความจริงนั้น มีอยู่ ๒ อย่าง คือ จริงโดยสมมุติ เรียกว่า สมมุติสัจจะ ๑ จริงโดยปรมัตถ์ เรียกว่า ปรมัตถสัจจะ ๑ จริงโดยสมมุตินั้น ได้แก่ความจริงที่โลกหมายรู้ร่วมกัน เช่น นาย ก. นาง ข. ช้าง ม้า วัว ควาย คน สัตว์ สมมุติให้ร้องเรียกกันได้ เรียกว่า สมมุติโวหาร ส่วนปรมัตถสัจจะกล่าวถึงธรรมชาติที่มีจริงไม่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลง ทรงสภาพของตนไว้ ซึ่งได้แก่จิต เจตสิก รูป นิพพาน เพราะฉะนั้น ชื่อของปรมัตถสัจจะจึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า สภาวสัจจะ จริงโดยสภาวะ ว่าโดยองค์ พระสูตร พระวินัย และปุคคลบัญญัติเป็นสมมุติสัจจะ พระอภิธรรม ๖ คัมภีร์ เว้นปุคคลบัญญัติเป็นปรมัตถสัจจะ ปรมัตถสัจจะนี้แบ่งได้เป็น ๒ คือ สภาวสัจจะธรรมที่เป็นจริงตามสภาวะ ได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม เป็นต้น ๑ อริยสัจจะ ได้แก่ความจริงอย่างประเสริฐ หรือความจริงของพระอริยะ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ๑ พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ สำหรับเวไนยสัตว์ที่ไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในอดีตพุทธเจ้าองค์ที่ล่วงแล้ว พระองค์จะทรงยกสมมุติสัจจะแสดงเป็นพื้นฐานก่อน เพื่อให้เกิดความเข้าใจในพระธรรมเทศนา แล้วจึงทรงแสดงพระปรมัตถธรรมเทศนาในภายหลัง สำหรับเวไนยสัตว์ผู้ได้เคยศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในสมัยอดีตพุทธเจ้า เป็นผู้มีอุปนิสัยสติปัญญาสามารถรับพระธรรมเทศนาได้ จึงจะทรงแสดงพระปรมัตถเทศนาโดยตรง

คำว่า **"ปรมัตถ"** เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกนั้น ก็โดยอาศัยคำของพระอนุรุทธาจารย์ กล่าวไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ว่า เนื้อความพระอภิธรรม

ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นทั้งหมด ว่าโดยปรมัตถ์มี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เรียกว่า ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิตปรมัตถ์ ๑ เจตสิกปรมัตถ์ ๑ รูปปรมัตถ์ ๑ นิพพานปรมัตถ์ ๑ ใช้อักษรย่อว่า จิ. เจ. รุ. นิ. ว่าเป็นหัวใจพระอภิธรรม คำว่า ปรมัตถ นี้ พระสุมังคลาจารย์อธิบายไว้ในพระคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ว่า ความหมายยอดเยี่ยมสูงสุด ไม่มีการเปลี่ยนแปลงแปรผันเป็นอย่างอื่น ยกเสียซึ่งสมมุติ เป็นความหมายที่แท้จริง กล่าวคือ จิต ได้แก่ วิญญาณขันธ์ เจตสิก ได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร รูป ได้แก่ รูปขันธ์ และนิพพาน ได้แก่ ธรรมอันเป็นอารมณ์แห่งมรรคและผล อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปรม ที่แปลว่า ยอดเยี่ยม นั้น หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณ อัตถ แปลว่า สภาวะ วิสัย อารมณ์ หรือโคจร รวมเป็น ปรมัตถ แปลว่า ธรรมอันเป็นอารมณ์ของพระสัพพัญญุตญาณอันยอดเยี่ยม ซึ่งเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้านั่นเอง

ตามความหมายของคำว่า **"ปรมัตถ"** ตามที่กล่าวมานี้ เมื่อมาเป็นชื่อของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ จึงมีความหมายว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบที่เก็บรักษาไว้ซึ่งประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน หรือเป็นที่เก็บรักษาไว้ซึ่งพระปรมัตถธรรม อันเป็นความหมายถึงเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ และเป็นปรมัตถสัจจะด้วย อนึ่ง พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ ได้รับยกย่องว่าเป็นมหาฎีกา คือเป็นคำอธิบายความของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นฎีกาที่ยิ่งใหญ่ควรแก่การเคารพนับถือบูชาอย่างยิ่ง เพราะให้ความรู้แก่ผู้ศึกษาทุกแง่ทุกมุม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา จึงมีความหมายถึงว่าเป็นพระคัมภีร์ที่ให้ความรู้ทางพระพุทธศาสนาระดับสูง ซึ่งผู้อ่านพระคัมภีร์นี้จะต้องมีพื้นฐานความรู้ทางพระอภิธรรมและทางภาษามคธพอสมควรจึงจะทำความเข้าใจพระคัมภีร์นี้ได้

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา คือ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ สำนักวัดพทรติตถวิหาร อาณาจักรทมิฬ ฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ใกล้เกาะลังกา ท่านได้รับอาราธนาจากพระทาฐนาคเถระ สำนักสิทธคามปริเวณวิหาร ให้รจนาพระคัมภีร์นี้ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๙๕๐–๑๐๐๐ รุ่นหลังพระพุทธโฆษาจารย์ ท่านได้ศึกษาอยู่ในสำนักมหาวิหาร เมืองอนุราธปุระ ในลังกาทวีป เข้าใจว่าได้ร่วมงานรจนาคัมภีร์อรรถกถากับพระพุทธโฆษาจารย์ด้วย ท่านได้รจนาคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกและมหาฎีกานี้ จึงได้รับยกย่องว่าเป็นทั้ง **"พระอรรถกถาจารย์"** และเป็นทั้ง **"พระฎีกาจารย์"**

ผลงานอรรถกถาที่ท่านรจนานั้น คือ

๑. อรรถกถาเนตติปกรณ์
๒. อรรถกถาอิติวุตตกะ ชื่อปรมัตถทีปนี
๓. อรรถกถาอุทาน ชื่อปรมัตถทีปนี
๔. อรรถกถาจริยาปิฎก ชื่อปรมัตถทีปนี
๕. อรรถกถาเถรคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๖. อรรถกถาเถรีคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๗. อรรถกถาวิมานวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี
๘. อรรถกถาเปตวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี

ผลงานฎีกาที่รจนา คือ

๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ชื่อปรมัตถมัญชุสา

๒. ฎีกาเนตติอรรถกถา อธิบายงานอรรถกถาของท่านเอง

๓. ฎีกาพุทธวงศ์ ชื่อปรมัตถทีปนี

นอกจากนี้ฎีกาอีก ๓ คัมภีร์ คือ ฎีกาอรรถกถาพระสูตรทั้ง ๔ มีทีฆนิกายเป็นต้น ชื่อว่า ลีนัตถปกาสินี ฎีกาอรรถกถาชาดก ชื่อ ลีนัตถปกาสินี และอนุฎีกาแห่งอรรถกถาอภิธรรม ชื่อว่า ลีนัตถวัณณนา คัมภีร์จูฬคันถวงศ์และศาสนวงศ์ได้กล่าวว่าเป็นผลงานของท่านด้วย แต่ที่จริงฎีกาที่กล่าวนี้เป็นผลงานของท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านอานันทาจารย์ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๑๓๐๐-๑๔๐๐ ปี แต่ชื่อพ้องกัน

อย่างไรก็ตาม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่ท่านรจนาไว้นี้ ได้เป็นวรรณกรรมสำคัญชิ้นหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่เป็นมรดกตกทอดมาถึงเราทุกวันนี้ และนับว่าเป็นสมบัติอันล้ำค่าของโลก

งานสร้างพระคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้ แสดงให้เห็นถึงการวางแผนงานอันสำคัญยิ่งในวงการศึกษาของคณะสงฆ์เกี่ยวกับการแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา จากภาษาสิงหฬมาเป็นภาษามคธ อันเป็นตันติภาษาเพื่อให้ความรู้ด้านปริยัติธรรมเผยแพร่ไปทั่วโลก ไม่ใช่อยู่แต่เกาะลังกาเท่านั้น และนอกจากนี้แสดงให้เห็นว่า การทำงานชิ้นสำคัญส่วนนี้ได้มีสงฆ์คณะหนึ่งร่วมงานกันโดยได้ทำกันเป็นระบบต่อเนื่อง เป็นการวางแผนสืบทอดงานพระพุทธ-

ศาสนาทางด้านวิชาการไว้เป็นสมบัติของโลก ซึ่งแม้ประเทศไทยก็พลอยได้มรดกชิ้นนี้ไว้เป็นสมบัติเป็นเวลาช้านานแล้ว แม้ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระจะพำนักอยู่ ณ พทรติตถวิหารอาณาจักรทมิฬแห่งอินเดีย ทางลังกาก็ถือว่าท่านเป็นชาวลังกาด้วย

เนื้อหาของพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

โดยที่พระคัมภีร์นี้เป็นฎีกาอันยิ่งใหญ่ที่ได้รับยกย่องมาก เรียกว่า **มหาฎีกา** ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้รจนาอธิบายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยอาศัยกถามรรคอันมีมาเก่าก่อน รจนามิให้ขัดแย้งกับมติของสำนักมหาวิหาร ท่านนำเอามาแต่ละบทแต่ละคำ ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอรรถาธิบายให้คำวินิจฉัย คำถาม คำตอบในเชิงอธิบายทุกแง่ทุกมุม มีคำวินิจฉัยทางนิรุตติศาสตร์ขยายความในลัทธิทั้งในมหายานและพราหมณลัทธิไตรเพทเวทางคศาสตร์ ที่เรียกว่า ปรัชญาอินเดียในปัจจุบันนี้ รวมทั้งโลกโวหารอย่างพร้อมมูล ฉะนั้น พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้จึงอุดมไปด้วยความรู้ในระดับสูง ทำให้เกิดความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างละเอียด รวมทั้งเข้าใจพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีด้วย เพราะท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้บรรจุความรู้ทางพระพุทธศาสนาไว้อย่างสมบูรณ์

ในเนื้อหานั้น เริ่มต้นด้วยคำปรารภ อธิบายกถาว่าด้วยคำนิทานเป็นต้นของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ต่อจากนั้นอธิบายความเป็นนิเทศ ๆ ไป คือ

๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑ ชื่อสีลนิทเทส

๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒ ชื่อธุดงคนิทเทส

๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๓ ชื่อกัมมัฏฐานคหณนิทเทส
๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๔ ชื่อปฐวีกสิณนิทเทส
๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๕ ชื่อว่าเสสกสิณนิทเทส
๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๖ ชื่ออสุภกัมมัฏฐานนิทเทส
๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส
๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส
๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิทเทส
๑๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๐ ชื่ออารุปปนิทเทส
๑๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธินิทเทส
๑๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิทเทส
๑๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส
๑๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส
๑๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนธาตุนิทเทส
๑๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสัจจนิทเทส
๑๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิทเทส
๑๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อทิฏฐิวิสุทธินิทเทส
๑๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส
๒๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส
๒๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส

และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค พร้อมทั้งอวสานกถาของท่านอาจารย์เอง

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ฉบับอักษรไทย

โดยที่ พระคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค สมเด็จพระวันรัต(เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้ตรวจชำระและตีพิมพ์ขึ้นโดยพระอุปถัมภ์ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงบริจาคทรัพย์พิมพ์ใน พ.ศ.๒๔๖๕ แล้ว การตรวจชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ก็ได้อาศัยตรวจสอบกับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ด้วย สมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) นั้น เป็นผู้ทรงความรู้ด้านพระปริยัติธรรมด้านภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง มีความแตกฉานในพระ-ไตรปิฎกและอรรถกถา ฎีกา พร้อมทั้งสัททาวิเสสอย่างกว้างขวาง ได้เคยเป็นผู้จัดการสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง พ.ศ.๒๔๗๘ และ พ.ศ.๒๔๗๙ ฝีมือการตรวจสอบชำระพระคัมภีร์ของพระมหาเถระนี้ ปรากฏว่าได้รับความนิยมในความพิถีพิถันละเอียดลออมาก มีวรรคน้อย วรรคใหญ่ ในศัพท์เดียวที่เป็นสมาส ย่อคำหลาย ๆ คำเป็นศัพท์เดียวกัน แต่ละคำจะเว้นห่างกันเล็กน้อยทุกคำไป ปาฐะใดอ้างที่มาในพระไตรปิฎก หรือที่อื่น ๆ ก็จะหาที่มาบอกชื่อคัมภีร์ บอกหน้าให้ไปค้นได้ด้วย รู้สึกว่าวิธีการชำระแบบนี้ เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ)เป็นผู้เริ่มก่อนผู้อื่นทั้งหมด และได้เป็นแบบแผนของการชำระพระคัมภีร์ในสมัยต่อมา เพราะฉะนั้น การพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ได้อำนวยประโยชน์ในวงการ

ศึกษาอย่างมาก เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ม.ร.ว.ลพ สุทัศน์)[๑] อดีตเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ได้ปรารภบำเพ็ญกุศล เนื่องในโอกาสอายุครบ ๗๐ ปี มีความประสงค์จะบำเพ็ญกุศลให้เป็นอุปการะแก่พระพุทธศาสนา ได้ทราบว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ โปรดให้พิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นอักษรไทยครั้งแรกแล้ว จึงได้อุปถัมภ์ให้พิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ขึ้นมาตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงแนะนำ โดยเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ พร้อมด้วยสัทธิวิหาริกทั้งหลายของท่าน มีพระราชสุธีสมัยยังเป็นพระมหาวิจิตร อาภากโร เป็นต้น เป็นผู้ตรวจชำระทำต้นฉบับจากอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๘

พระปรมัตถมัญชุสาฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้มีโครงการจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นแนวยืน คือจัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์เป็นหลัก แล้วทำพระคัมภีร์อธิบายรอง ๆ ลงไปให้เป็นสายเดียวกัน เพื่อเป็นอรรถาธิบายสืบต่อกันไป ซึ่งจะเป็นการง่ายต่อการศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น เมื่อมูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาบาลีขึ้นมาแล้ว ได้ทำหัวเรื่อง ทำข้อ ย่อหน้า ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้แล้ว จึงได้จัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา อันเป็นมหาฎีกาของ

---

[๑] ผู้เขียนทราบมาจากหลวงสิทธิดุริตภาษ ว่า เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ลพ สุทัศน์) ไม่มีทายาทสืบสกุล ได้อุปถัมภ์กุลบุตรท่านหนึ่งเป็นบุตรบุญธรรม มีความประสงค์จะให้ใช้นามสกุล "สุทัศน์" แต่เพราะท่านผู้นั้นมิได้เป็นเชื้อพระวงศ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานนามสกุลว่า "ลพานุกรม" ตามนามเดิมของท่านเจ้าพระยานี้

วิสุทธิมรรค จัดทำหัวเรื่อง ตั้งข้อ ย่อหน้าให้ตรงกันกับพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อสะดวกต่อการค้นคว้าของนักศึกษา และได้จัดหาที่มาให้ครบถ้วนบริบูรณ์ ซึ่งหวังใจว่าเป็นการเพิ่มพูนความสมบูรณ์แบบยิ่งขึ้น จัดเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือ

ภาค ๑ เริ่มแต่คำปรารภพระคัมภีร์ อธิบายคำนิทานพจน์เป็นต้น และอธิบายความในปริเฉทที่ ๑ คือสีลนิทเทส ไปจนถึงอธิบายปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส

ภาค ๒ เริ่มแต่อธิบายความปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ไปจนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส

ภาค ๓ เริ่มแต่อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส จนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอวสานกถาของท่านอาจารย์พระธรรมปาละเป็นที่สุด

การจัดพิมพ์เป็นพากย์คู่ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เนื่องจากพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ที่ท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระ สำนักพทรติตถวิหาร ได้รจนาไว้นี้ เป็นคัมภีร์ที่อำนวยประโยชน์ในด้านความรู้อย่างมากมายแก่กุลบุตร ที่จะทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นผลงานรจนาของท่านพระพุทธโฆษาจารย์ที่แพร่หลายมีชื่อเสียง ว่าเป็นวรรณกรรมชั้นยอดของพระพุทธศาสนา แต่ยังเป็นภาษาบาลีอยู่ นายมณีพันธุ์ จารุดุล ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ กรรมการผู้จัดการมูลนิธิ-

ภูมิพโลภิกขุ มีความประสงค์จะให้มีการแปลเป็นภาษาไทย เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษาพระพุทธศาสนา และท่านผู้สนใจจะได้อ่านทำความเข้าใจในพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ และรวมไปถึงทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อให้เกิดการปฏิบัติหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องด้วย และมูลนิธิมีความประสงค์จะทำเป็นไทวพากย์หรือพากย์คู่ คือภาษาบาลีข้างหนึ่ง ภาษาไทยข้างหนึ่ง ในหน้าเดียวกันตลอดทั้งคัมภีร์ โดยที่พระคัมภีร์นี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความยาวมาก สำหรับฉบับภูมิพโลภิกขุได้แบ่งพากย์ภาษาบาลีเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือภาค ๑ มี ๔๕๘ หน้า ภาค ๒ มี ๓๗๕ หน้า ภาค ๓ มี ๗๔๒ หน้า รวมด้วยกันเป็นหน้ากระดาษพิมพ์ได้ ๑,๕๗๕ หน้า เพื่อให้การแบ่งรูปเล่มในพากย์คู่บาลีและไทยมีความพอเหมาะแก่เล่มและเรื่อง จึงได้แบ่งภาษาบาลีเดิม ๓ ภาค เป็นตอนได้ ๘ ตอน ดังนี้

ภาค ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่คันถารัมภกถา กล่าวเริ่มต้นพระคัมภีร์อธิบายสีลนิทเทส ปริเฉทที่ ๑ อธิบายธุตังคนิทเทส ปริเฉทที่ ๒ และอธิบายกัมมัฏฐานคหณนิทเทส ปริเฉทที่ ๓.

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายปฐวีกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๔ อธิบายเสสกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๕ อธิบายอสุภกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๖ อธิบายฉอนุสสตินิทเทส ปริเฉทที่ ๗

ภาค ๒ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายอนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๘ และ

อธิบายพรหมวิหารนิทเทส ปริเฉทที่ ๙

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอรุปปนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๐ อธิบายสมาธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๑ อธิบายอิทธิวิธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๒ และอธิบายอภิญญานิทเทส ปริเฉทที่ ๑๓

ภาค ๓ แบ่งเป็น ๔ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายขันธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๔ และอธิบายอายตนธาตุนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๕

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอินทริยสัจจนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๖ และอธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗

ตอนที่ ๓ เริ่มตั้งแต่อธิบายทิฏฐิวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๘ อธิบายกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๙ และอธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๐

ตอนที่ ๔ เริ่มตั้งแต่อธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๑ อธิบายญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๒ อธิบายปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส ปริเฉทที่ ๒๓ อธิบายนิคมคาถาของวิสุทธิมรรค และลงท้ายด้วยนิคมคาถา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระเป็นจบพระคัมภีร์

ในการแปลพระปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกาสู่ภาษาไทยนั้น สำหรับภาค ๓ ทั้ง ๔ ตอนนี้ ข้าพเจ้า นายสิริ เพ็ชรไชย ได้แปลไว้

สำหรับการพิมพ์พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา พากย์คู่ภาษา – บาลีไทยภาค ๓ ตอนที่ ๑ นั้น นายเอก วีสกุล ได้บริจาคทรัพย์สร้างถวายเป็นพุทธบูชา ในวาระอายุครบ ๘๔ ปี เมื่อ ๒๓ กันยายน ๒๕๒๔ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ โอกาสนี้

ขออานุภาพแห่งการสร้างพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ จงเป็นปัจจัยให้ประชานิกรทั้งหลายหยั่งถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก จงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุติรส ขอพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงดำรงอยู่ในโลกสิ้นกาลนาน และขอให้ประชานิกร จงมีความเคารพในพระสัทธรรมเป็นนิตย์ เทอญ.

สิริ เพ็ชรไชย

(นายสิริ เพ็ชรไชย)

หัวหน้าฝ่ายวิชาการ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์

ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ของ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุดุล	อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน
คุณอุษา จารุดุล	นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการ ผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และรอง ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ เป็นหัวหน้าฝ่ายธุรการ
นายสิริ เพ็ชรไชย	กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และหัวหน้าฝ่าย วิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษร โบราณท้องถิ่น ฯ เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ
พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา
ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑.	นายสิริ เพ็ชรไชย ป.ธ.๙	ประธานกรรมการ
๒.	พันเอกพร้อม โพธิศิริ ป.ธ.๘	กรรมการ
๓.	นายเขียน วงศ์ศรีสังข์ ป.ธ.๙	กรรมการ
๔.	นายพิสิฐ เจริญสุข ป.ธ.๙	กรรมการ
๕.	พระมหาธรรมนาถ ธมฺมนาโถ ป.ธ.๙	กรรมการ
๖.	พระมหาชาตรี ฐานิสฺสโร ป.ธ.๙	กรรมการ
๗.	พระมหาเสรี จิตฺตโสภี ป.ธ.๘	กรรมการ
๘.	พระมหาประสิทธิ์ ชินวํโส ป.ธ.๘	กรรมการ
๙.	นายนิพนธ์ เทียมจันทร์ ป.ธ.๖ พ.กศ.	กรรมการและเลขานุการ
๑๐.	นายประเสริฐ กลิ่นส่ง ป.ธ.๖	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๑.	นายชาคริต ชัยปัญญา ป.ธ.๖	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๒.	นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ.(โบราณคดี)	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๓.	นายประกวด พุฒิเนียม ป.ธ.๖	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๔.	นายบุญเตือน ขาวเอี่ยม ป.ธ.๖	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๕.	นายนิพนธ์ เทียมจันทร์ ป.ธ.๖ พ.กศ.	อ่านทานตามต้นฉบับ

๑๖. นายมยุนต์ จอดพิมาย ป.ธ.๙ ตรวจทานสำนวนครั้งสุดท้าย และควบคุมการแก้ไขต้นแบบ

๑๗. นางสาวชลอ สว่างช่วง ดำเนินการจัดพิมพ์

พระคัมภีร์
ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา
บาลี-ไทย ภาค ๕
(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

Pāli - Thai Part V

(Pāli Part III First Section)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๓๑

สารบาญ
พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา
บาลี–ไทย ภาค ๕
(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑)

เรื่อง	หน้า
๑๔. พรรณนาขันธนิเทศ	๑
พรรณนากถาว่าด้วยปัญญา	๑
พรรณนากถาว่าด้วยประเภทของปัญญา	๑๖
พรรณนาการแยกแยะภูมิ–มูล–และโครงร่างแห่งปัญญา	๔๖
พรรณนากถาว่าด้วยรูปขันธ์	๕๒
พรรณนากถาว่าด้วยวิญญาณขันธ์	๑๕๖
พรรณนากถาว่าด้วยเวทนาขันธ์	๒๕๐
พรรณนากถาว่าด้วยสัญญาขันธ์	๒๖๓
พรรณนากถาว่าด้วยสังขารขันธ์	๒๖๗
พรรณนากถาว่าด้วยการจำแนกขันธ์มีส่วนที่เป็นอดีตเป็นต้น	๓๓๐
พรรณนาคำวินิจฉัยข้อปกิณกะมีลำดับเป็นต้น	๓๖๕
๑๕. พรรณนาอายตนนิเทศและธาตุนิเทศ	๓๙๓
พรรณนากถาว่าโดยพิสดารแห่งอายตนะ	๓๙๓
พรรณนากถาว่าโดยพิสดารแห่งธาตุ	๔๒๐

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ
ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฎก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฎก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฎก	มหาวคฺค
วิ. จุ.	วินยปิฎก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฎก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาจฺ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค

คำย่อ	คำเต็ม	
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก
อภิ. สํ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐาน

วิธีใช้ เช่น วิ.มหาวิภงฺค. ๑/๔๑๓. หมายถึง คัมภีร์พระวินัยปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	คำเต็ม	
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	องฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET
as used in this pāli text
of
THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

a	า ā	ิ i	ี ī	ุ u	ู ū	เ e	โ o

CONSONANTS - 33

ก	ka	ข	kha	ค	ga	ฆ	gha	ง	ṅa
จ	ca	ฉ	cha	ช	ja	ฌ	jha	ญ	ña
ฏ	ṭa	ฐ	ṭha	ฑ	ḍa	ฒ	ḍha	ณ	ṇa
ต	ta	ถ	tha	ท	da	ธ	dha	น	na
ป	pa	ผ	pha	พ	ba	ภ	bha	ม	ma
ย	ya	ร	ra	ล	la	ว	va		
ส	sa	ห	ha	ฬ	ḷa	ํ	ṃ		

FIGURES

๑ 1	๒ 2	๓ 3	๔ 4	๕ 5	๖ 6	๗ 7	๘ 8	๙ 9	๐ 0

COMBINATION

ก	ka	กา	kā	กิ	ki	กี	kī
กุ	ku	กู	kū	เก	ke	โก	ko

พระคัมภีร์

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๕

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๑)

พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

ภาค ๕

๑๔. ขนฺธนิทฺเทสวณฺณนา

ปญฺญากถาวณฺณนา

๔๒๑. สพฺพากาเรนาติ อุปจาราการโร อปฺปนาการโร วสีภาวาการโร วิตกฺกาทิสมติกฺกมาการโร รูปาทีหิ วิรชฺชนาการโร จุทฺทสธา จิตฺตสฺส ปริทมนาการโร ปญฺจวิธอานิสํสาธิคมาการโรติ เอวมาทินา สพฺเพน ภาวนาการเรน.

ตทนนฺตราติ "จิตฺตํ ปญฺญนฺ"ติ เอวํ เทสนากฺกเมน ปฏิปตฺติกฺกเมน จ ตสฺส สมาธิสฺส อนนฺตรา. ปญฺญา ภาเวตพฺพา สมาธิภาวนาย สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนาติ

๑๔. พรรณนาขันธนิเทศ

พรรณนากถาว่าด้วยปัญญา

๔๒๑. คำว่า โดยอาการทั้งปวง คือ โดยอาการแห่งการเจริญทั้งปวง มีอาทิอย่างนี้ คือ อาการคืออุปจาร อาการคืออัปปนา อาการคือวสีภาวะ อาการคือการก้าวล่วงองค์ฌานมีวิตกเป็นต้น อาการคือความคลายกำหนัด จากรูปธรรมเป็นต้น อาการคือการฝึกจิต ๑๔ อย่าง อาการคือการบรรลุอานิสงส์ ๕ อย่าง.

บทว่า ตทนนฺตรา ความว่า ในลำดับแห่งสมาธินั้น โดยลำดับแห่งเทศนาอย่างนี้ว่า "จิตฺตํ ปญฺญํ" และโดยลำดับแห่งการปฏิบัติ. สัมพันธ์ความว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วย

คุณนารี โอทกานนท์
อุทิศกุศลให้ นายโอภาส-นาง เอม โอทกานนท์

สมฺพนฺโธ. "ปญฺญญฺจ ภาวยนฺ"ติ เอวํ อติสงฺเขปเทสิตตฺตา, คาถาวณฺณนายํ วา "สมาธิสิลาย นิสิตํ[๑] วิปสฺสนาปญฺญาสตฺถนฺ"ติ เอวํ อติวิย สงฺเขเปน ภาสิตตฺตา อยํ สา ปญฺญาติ สภาวโต วิญฺญาตุมฺปิ ตาว น สุกรา. ภาวนาวิธานสฺส ปน อทสฺสิตตฺตา ปเคว ภาเวตุํ น สุกราติ สมฺพนฺโธ. ปุจฺฉนฏฺเฐน ปญฺหา, กมฺมํ กิริยา กรณํ, ปญฺหาว กมฺมํ ปญฺหากมฺมํ, ปุจฺฉนปฺปโยโคติ อตฺโถ.

สมาธิภาวนา พึงเจริญปัญญา. เบื้องต้นมิใช่ทำได้ง่ายเลย แม้เพื่อจะเข้าใจ โดยสภาวะว่า นี่คือปัญญานั้น เพราะพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยย่อนัก อย่างนี้ว่า "เจริญปัญญาบ้าง", เพราะท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ในวัณณนาแห่งคาถา โดยย่อเหลือเกิน อย่างนี้ว่า "ศัสตราคือวิปัสสนาปัญญา ที่ลับดีแล้วด้วยศิลาคือสมาธิ". สัมพันธ์ความว่า ก็ไม่ใช่ทำได้ง่ายเลยเพื่อจะเจริญก่อนทีเดียว เพราะท่านมิได้แสดงวิธีเจริญไว้. ชื่อว่า ปัญหา ด้วยอรรถว่าถาม, กรรมคือกิริยา ได้แก่ การกระทำ, กรรมคือปัญหา ชื่อว่า ปัญหากรรม, อธิบายว่า ประโยคคือการถาม.

กา ปญฺญาติ สรูปปุจฺฉา. เกนฏฺเฐน ปญฺญาติ เกน อตฺเถน ปญฺญาติ วุจฺจติ, "ปญฺญา"ติ ปทํ กํ อภิเธยฺยตฺถํ นิสฺสาย ปวตฺตนฺติ อตฺโถ. สา ปนายํ ปญฺญา สภาวโต

สองบทว่า กา ปญฺญา ได้แก่ การถามโดยสรุป. สองบทว่า เกนฏฺเฐน ปญฺญา ความว่า ที่เรียกว่า ปัญญา ด้วยอรรถว่าอะไร, อธิบายว่า บทว่า "ปัญญา" อาศัย

---

[๑] ฉ. ม. สมาธิสิลายํ สุนิสิตํ.

กิจฺจโต อุปฏฺฐานาการโต อาสนฺนการณโต จ กถํ ชานิตพฺพาติ อาห "กานสฺสา ลกฺขณ-รสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานานี"ติ. กติวิธาติ ปเภทปุจฺฉา. กสฺมา ปเนตฺถ สงฺกิเลสโวทาน-ปุจฺฉา น คหิตาติ ? วุจฺจเต : โลกุตฺตราย ตาว ปญฺญาย นตฺเถว สงฺกิเลโส. อสติ จ ตสฺมึ กุโต โวทานปุจฺฉาติ ตทุภยํ น คหิตํ. โลกิยาย ปน ตานิ ภาวนาวิธาเน เอว อนฺโตคธานีติ กตฺวา วิสุํ น คหิตานิ มคฺคา-มคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิอนฺโตคธตฺตา, สมาธิ-ภาวนายํ วา วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพานีติ น คหิตานิ. ปฏิปตฺติ นาม ทิฏฺฐานิสํเส เอว โหตีติ อาห "ปญฺญาภาวนาย โก อานิสํโส"ติ.

เนื้อความที่พึงกล่าวเฉพาะอะไรเป็นไป. ก็ปัญญานี้นั้นจะพึงรู้ได้อย่างไร โดยสภาวะ โดยกิจ โดยอาการปรากฏ และโดยเหตุใกล้ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อะไรเป็นลักษณะ รส ปัจจุปัฏฐาน และเป็นปทัฏฐานแห่งปัญญานั้น". บทว่า กติวิธา เป็นคำถามถึงประเภท. ก็ในปัญญา-กถานี้ เหตุไรท่านอาจารย์จึงไม่ถือเอาคำถามถึงความเศร้าหมอง และความผ่อง-แผ้วเล่า ? เฉลยว่า : เบื้องต้นปัญญาที่เป็นโลกุตระ ไม่มีความเศร้าหมองทีเดียว. ก็เมื่อไม่มีความเศร้าหมองนั้น จะมีคำถามถึงความผ่องแผ้วมาจากไหนเล่า เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่ถือเอาทั้ง ๒ อย่างนั้น. ส่วนปัญญาที่เป็นโลกิยะความเศร้าหมอง และความผ่องแผ้วเหล่านั้น ท่านอาจารย์ ก็มิได้ถือเอาไว้เป็นแผนกหนึ่ง เพราะรวมอยู่ใน มรรคามรรคญาณทัสสน-วิสุทธิ โดยอธิบายว่า รวมอยู่ภายในวิธีเจริญนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์

คุณนารี โอทกานนท์

อุทิศกุศลให้ นายโอภาส-นางเอม โอทกานนท์

มิได้ถือเอา เพราะพึงทราบตามแนวแห่งนัยที่กล่าวแล้ว ในการเจริญสมาธิ.ธรรมดาว่าการปฏิบัติย่อมมีอยู่ ในอานิสงส์ที่ได้เห็นแล้วนั่นเอง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "การเจริญภาวนามีอานิสงส์อย่างไร".

ปฏิปตฺติ นาม ทิฏฺฐานิสํเส เอว โหตีติ อาห "ปญฺญาภาวนาย โก อานิสํโส"ติ.

ธรรมดาว่า การปฏิบัติย่อมมีอยู่ในอานิสงส์ที่ได้เห็นแล้วนั่นเอง เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "การเจริญภาวนามีอานิสงส์อย่างไร".

๔๒๒. ตตฺราติ ตสฺมึ, ตสฺส วา ปญฺหากมฺมสฺส. วิสฺสชฺชนนฺติ วิวรณํ. ปุจฺฉิโต หิ อตฺโถ อวิภาวิตตฺตา นิคุฬฺโห[๑] มุฏฺฐิยํ กโต วิย ติฏฺฐติ, ตสฺส วิวรณํ วิสฺสชฺชนํ วิภูตภาวกรณโต. กา ปญฺญาติ กามญฺจายํ สรูปปุจฺฉา, วิภาควนฺตานมฺปน สภาววิภาวนํ วิภาคทสฺสนมุเขเนว โหตีติ วิภาโค ตาว

๔๒๒. บทว่า ตตฺร เท่ากับ ตสฺมึ, หรือเท่ากับ ตสฺส แปลว่า ในปัญหากรรมนั้น หรือซึ่งปัญหากรรมนั้น. บทว่า วิสฺสชฺชนํ ความว่า การเปิดเผย. จริงอยู่ เนื้อความที่ถูกถามแล้ว เป็นเนื้อความที่ซ่อนไว้เพราะมิได้ทำให้แจ่มแจ้ง ย่อมตั้งอยู่เหมือนกำไว้ในมือ, การเปิดเผยเนื้อความนั้น ชื่อว่าเป็นการ

---

[๑] ก. นิรุฬฺโห.

คุณนารี โอทกานนท์
อุทิศกุศลให้ นายโอภาส-นางเอม โอทกานนท์

อนวเสสโต ทสฺเสตพฺโพ. ตํทสฺสเนน จ อยมาทีนโวติ ทสฺเสตุํ "ปญฺญา พหุวิธา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ พหุวิธาติ กุสลาทิวเสน อเนกวิธา. นานปฺปการาติ อตฺถชาปิกาทิเภเทน[๑] สุตมย-ญาณาทิเภเทน จ นานาวิธา. ตํ สพฺพนฺติ ตํ อนวเสสํ ปญฺญาวิภาคํ. น สาเธยฺยาติ วิปสฺสนาภาวนาย สทฺธึ มคฺคภาวนา อิธ อธิปฺเปตตฺโถ.[๒] ตาย หิ ตณฺหาชฏาวิชฏนํ, ตญฺจ น สาเธยฺย.

วิสัชนา เพราะกระทำให้เป็นเนื้อความที่แจ่มแจ้ง. ก็คำว่า อะไร ชื่อว่าปัญญา นี้ เป็นคำถามโดยสรุปก็จริง, ถึงกระนั้น การอธิบายสภาวะ ของธรรมที่มีวิภาคทั้งหลาย ย่อมสำเร็จ ด้วยหัวข้อคือการแสดงวิภาค นั่นเอง เพราะฉะนั้น วิภาคควรแสดงโดยไม่เหลือก่อน. ท่านอาจารย์กล่าวคำเฉลยว่า "ปัญญามีหลายอย่าง" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงว่า ก็ด้วยการแสดงวิภาคของปัญญานั้นจะมีโทษดังนี้. บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า มีหลายอย่าง ความว่า มีหลายอย่าง ด้วยอำนาจปัญญาที่เป็นกุศลเป็นต้น. คำว่า มีประการต่าง ๆ คือมีอย่างต่าง ๆ โดยประเภทแห่งปัญญามีอัตถชาปิกาปัญญา คือ ปัญญาที่ให้เกิดประโยชน์เป็นต้น และโดยประเภทแห่งญาณมีสุตมยญาณเป็นต้น. สองบทว่า ตํ สพฺพํ แปลว่าวิภาคแห่งปัญญาอันไม่มีส่วนเหลือนั้น. คำว่า ไม่พึงยังประโยชน์

---

[๑] สี. อตฺถชาติกาทิเภเทน.

[๒] ก. อธิปฺเปตา.

ให้สำเร็จ ความว่า มรรคภาวนากับวิปัสสนาภาวนาเป็นประโยชน์ที่ประสงค์เอาในที่นี้. ก็การสางชัฏคือตัณหาย่อมมีได้ด้วยมรรคภาวนานั้น, ก็ (การวิสัชนา) ไม่พึงยังประโยชน์ที่ประสงค์นั้นให้สำเร็จ.

อนวเสสโต หิ ปญฺญาปเภเท วิสฺสชฺชิยมาเน "เอกวิเธน ญาณวตฺถู"[๑]ติอาทิโก สพฺโพ ญาณวตฺถุวิภงฺเค สุตฺตนฺเตสุ จ ตตฺถ ตตฺถ อาคโต ปญฺญาปเภโท. สกโลปิ วา อภิธมฺมนโย อาหริตฺวา วิสฺสชฺเชตพฺโพ ภเวยฺย, ตถา จ สติ ยวายํ อิธ ปญฺญาภาวนาวิธิ อธิปฺเปโต, ตสฺส วิสฺสชฺชนาย โอกาโสว น ภเวยฺย. กิญฺจ ยวายํ ฐานาฐานกมฺมนฺตรวิปากนฺตราทิวิสเย ปญฺญาย ปวตฺติเภโท, โสปิ ยถารหํ สทฺธึ ผลาผลเภเทน วิภชิตฺวา วิสฺสชฺเชตพฺโพ สิยา. โส จ ปน วิสฺสชฺชิยมาโน อญฺญทตฺถุ วิกฺเขปาย สํวตฺเตยฺย, ยถา ตํ อวิสเย. เตนาห

ก็เมื่อท่านอาจารย์วิสัชนาประเภทแห่งปัญญาโดยไม่เหลือประเภทแห่งปัญญาอันมาแล้วในพระคัมภีร์ญาณวัตถุวิภังค์ทั้งหมด ซึ่งขึ้นต้นว่า "เอกวิเธน ญาณวตฺถุ" และที่มาแล้วในปาฐะนั้น ๆ ในพระสูตรทั้งหลายก็ดี. นัยอันมาในพระอภิธรรมทั้งหมดก็ดี ก็ชอบที่ท่านอาจารย์จะพึงนำมาวิสัชนาด้วย, และเมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะไม่พึงมีโอกาสเลยที่จะวิสัชนาวิธีแห่งปัญญาภาวนา ที่ประสงค์เอาในที่นี้. อีกนิดหน่อย แม้ความต่างแห่งความเกิดของปัญญาในวิสัยมีฐานะ อฐานะ กรรมอื่นวิบากอื่นเป็นต้น ก็จะพึงเป็นข้อที่ท่านอาจารย์จะพึงวิสัชนา จำแนกกับด้วยความ

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๔๑๙.

คุณนารี โอทกานนท์
อุทิศกุศลให้ นายโอภาส-นางเอม โอทกานนท์

"อุตฺตริญฺจ วิกฺเขปาย สํวตฺเตยฺยา"ติ. กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตํ วิปสฺสนาญาณนฺติ เอตฺถ กุสลคฺคหเณน ทุวิธมฺปิ อพฺยากตํ นิวตฺเตติ, ตถา "อตฺถิ สงฺกิลิฏฺฐปญฺญา"ติ เอวํ ปวตฺตํ มิจฺฉาวาทํ ปฏิเสเธติ. วิปสฺสนาญาณคฺคหเณน เสสกุสลปญฺญา.

ต่างแห่งผลน้อยผลใหญ่ตามสมควร. ก็แหละความต่างแห่งความเกิดของปัญญานั้น เมื่ออาจารย์วิสัชนาอยู่ก็จะพึงเป็นไป เพื่อความฟุ้งซ่านโดยแท้, ทั้งนี้เพราะไม่อยู่ในวิสัย. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และจะพึงเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่านยิ่งขึ้น". ด้วยกุสลศัพท์ ในคำว่า วิปัสสนาญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิต นี้ ท่านอาจารย์ย่อมห้ามเสียซึ่งปัญญาอันเป็นอัพยากฤตทั้ง ๒ อย่าง, อนึ่งย่อมปฏิเสธมิจฉาวาทะ ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า "ปัญญาที่เศร้าหมองก็มี". ด้วยศัพท์ว่า วิปัสสนาญาณ ท่านอาจารย์ย่อมห้ามเสียซึ่งปัญญาที่เป็นกุศลที่เหลือ.

๔๒๓. สญฺชานนวิชานนาการวิสิฏฺฐนฺติ สญฺชานนาการวิชานนากาเรหิ สาติสยํ. ยโต นานปฺปการโต ชานนํ ชานนภาโว วิสยคฺคหณากาโร. โส หิ เนสํ, สมาโน, น สญฺชานนาทิอากาโร. ปีตกนฺติ เอตฺถ อิติ-สทฺโท อาทิอตฺโถ, เตน "โลหิตกํ โอทาตํ"

๔๒๓. บทว่า สญฺชานนวิชานนาการวิสิฏฺฐํ แปลว่า ความรู้ที่มีความดียิ่งกว่าอาการคือความจำได้และอาการคือความรู้แจ้ง. เพราะความรู้โดยประการต่าง ๆ คือภาวะที่รู้ คืออาการที่รับอารมณ์ได้. ก็ภาวะนั้นของธรรมทั้ง ๓ นั้น เสมอกัน,

คุณนารี โอทกานนท์
อุทิศกุศลให้ นายโอภาส-นาง เอม โอทกานนท์

ทีฆํ รสฺสนฺ"ติอาทิเก สญฺญาย คเหตพฺพากาเร สงฺคณฺหาติ. สญฺชานนมตฺตเมวาติ เอตฺถ สญฺชานนนฺนาม "นีลํ ปีตกนฺ"ติอาทิกํ อารมฺมเณ วิชฺชมานํ วา อวิชฺชมานํ วา สญฺญานิมิตฺตํ กตฺวา ชานนํ. ตถาเหสา ปุน สญฺชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณรสา. มตฺต-สทฺเทน วิเสสนิวตฺติอตฺเถน วิชานนปชานนากาเร นิวตฺเตติ, เอว-สทฺเทน กทาจิปิ อิมิสฺสา เต วิเสสา นตฺเถวาติ อวธาเรติ. เตนาห "อนิจฺจํ ทุกฺขนฺ"ติอาทิ. ตตฺถ วิญฺญาณกิจฺจมฺปิ กาตุํ อสกฺโกนฺตี สญฺญา กุโต ปญฺญากิจฺจํ กเรยฺยาติ "ลกฺขณปฏิเวธํ ปาเปตุํ น สกฺโกติ"จฺเจว วุตฺตํ, น วุตฺตํ "มคฺคปาตุ-ภาวนฺ"ติ. อารมฺมเณ ปวตฺตมานํ วิญฺญาณํ น ตตฺถ สญฺญา วิย นีลปีตกาทิกสฺส[๑] สญฺชานนวเสเนว ปวตฺตติ, อถโข ตตฺถ อญฺญญฺจ วิเสสํ[๒] ชานนฺตเมว ปวตฺตตีติ อาห

ไม่ใช่อาการมีความจำได้เป็นต้น. อิติ-ศัพท์ ในคำว่า ปีตกนฺตินี้ มีความหมายว่าเป็นต้น, ด้วยอิติศัพท์นั้น ท่านสงเคราะห์อาการที่สัญญาพึงถือเอาว่า "แดง ขาว ยาว สั้น" เป็นต้น. ความรู้ทำให้มีสัญญาเป็นเหตุ มีอยู่หรือไม่มีในอารมณ์เป็นต้นว่า "เขียว เหลือง" ชื่อว่าความจำได้ ในข้อนี้ว่า เป็นแต่เพียงความจำได้เท่านั้น. จริงอย่างนั้น สัญญานี้มีความจำได้เป็นปัจจัย และมีการ-กระทำให้เป็นนิมิต เป็นรสอีก. ด้วยมัตต-ศัพท์ ซึ่งมีการห้ามความต่างกันเป็นอรรถ ท่านอาจารย์ย่อมห้ามเสียซึ่งอาการคือการรู้แจ้ง และการรู้ชัด, ด้วยเอว-ศัพท์ ท่านอาจารย์ก็ย่อมห้ามว่า แม้ในการไหน ๆ ความพิเศษเหล่านั้นของสัญญานี้ ก็ไม่มีเลย. ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์ จึงกล่าวคำว่า "อนิจฺจํ ทุกฺขํ" เป็นต้น. บรรดาธรรมทั้ง

---

[๑] ม. ฉ. นีลปีตาทิกสฺส.

[๒] ก. อถโข น ตตฺถ อญฺญญฺจ ตาทิสํ วิเสสํ.

"วิญญาณ"ติอาทิ. กถมฺปน วิญฺญาณํ ลกฺขณปฏิเวธํ ปาเปตีติ ? ปญฺญาย ทสฺสิตมคฺเคน. ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาย หิ อเนกวารํ ลกฺขณานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา ปฏิวิชฺฌิตฺวา ปวตฺตมานาย ปคุณภาวโต ปริจยวเสน ญาณวิปฺปยุตฺตจิตฺเตนปิ วิปสฺสนา สมฺภวติ, ยถา ตํ ปคุณสฺส คนฺถสฺส สชฺฌายเน ญายาคตาปิ วารา น วิญฺญายนฺติ. ลกฺขณปฏิเวธนฺติ จ ลกฺขณานํ อารมฺมณมตฺตํ[๑] สนฺธาย วุตฺตํ, น ปฏิวิชฺฌนํ. อุสฺสกฺกิตฺวาติ อุทยพฺพยญาณปฏิปาฏิยา อายูหิตฺวา. มคฺคปาตุภาวญฺจ ปาเปตุํ น สกฺโกติ อสมฺโพธสภาวตฺตา. วุตฺตนยวเสนาติ วิญฺญาเณ วุตฺตนยวเสน อารมฺมณญฺจ ชานาติ, ลกฺขณปฏิเวธญฺจ ปาเปติ. อตฺตโน ปน อนญฺญสาธารเณน[๒] อานุภาเวน อุสฺสกฺกิตฺวา มคฺคปาตุภาวญฺจ ปาเปติ.

๓ อย่างนั้น สัญญาเมื่อไม่สามารถทำแม้กิจของวิญญาณได้ จะพึงทำกิจของปัญญาได้แต่ไหนเล่า. ฉะนั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า "ไม่สามารถให้ถึงการแทงตลอดลักษณะได้"ดังนี้ไว้เท่านั้น, แต่ไม่กล่าวว่า "ไม่สามารถให้ถึงความปรากฏแห่งมรรค". วิญญาณที่เป็นไปอยู่ในอารมณ์ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจความจำได้ซึ่งอารมณ์ มีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้นเท่านั้น เหมือนสัญญาที่เป็นไปในอารมณ์นั้น ก็หาไม่, โดยที่แท้ ย่อมเป็นไปรู้อยู่ ซึ่งความต่างกันอย่างอื่นในอารมณ์นั้นด้วย ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "วิญญาณ". ถามว่า ก็วิญญาณให้ถึงการแทงตลอดลักษณะได้อย่างไร ? ตอบว่า ให้ถึงได้ด้วยมรรคที่ปัญญาเห็นแล้ว. จริงอยู่ วิปัสสนาย่อมมีได้ แม้ด้วยจิตที่เป็นญาณวิปยุต ด้วยอำนาจความคุ้นเคย เพราะ

---

๑ ฉ. ม. อารมฺมณกรณมตฺตํ.

๒ ก. อญฺญสาธารเณน.

วิปัสสนา ซึ่งมีลักษณะเป็นอารมณ์แทงตลอดแล้วแทงตลอดเล่า ซึ่งลักษณะหลายวาระเป็นไปอยู่ เป็นธรรมชาติที่มีความคล่องแคล่ว เหมือนกับในการท่องคัมภีร์ที่คล่องแคล่ว วาระแม้มาแล้วโดยถูกต้อง ผู้ท่องก็ไม่รู้. ก็คำว่า ลกฺขณปฏิเวธํ ท่านกล่าวหมายแต่เพียงการทำลักษณะให้เป็นอารมณ์, มิได้กล่าวหมายถึงการแทงตลอด. บทว่า อุสฺสกฺกิตฺวา ความว่า ประมวลมาตามลำดับอุทยัพยญาณ. ชื่อว่า ไม่สามารถให้ถึงความปรากฏแห่งมรรค เพราะมิใช่มีการตรัสรู้เป็นสภาวะ. คำว่า ด้วยอำนาจนัยที่กล่าวมาแล้ว ความว่า ย่อมรู้อารมณ์ ด้วยอำนาจนัยที่กล่าวแล้วในวิญญาณ, และให้ถึงการแทงตลอดลักษณะ. อนึ่ง ยังให้ก้าวไปถึงความปรากฏแห่งมรรค ด้วยอานุภาพอันเป็นอนัญญาสาธารณะของตน.

อิทานิ ยถาวุตฺตมตฺถํ อุปมาย ปติฏฺฐาเปตุํ "ยถา หี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะยังเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว ให้ตั้งอยู่ได้

อชาตพุทฺธีติ อสญฺชาตพฺยวหารพุทฺธิ. อุปโภคปริโภคนฺติ อุปโภคปริโภคารหํ, อุปโภคปริโภควตฺถูนํ ปฏิลาภโยคฺยนฺติ อตฺโถ. เฉโกติ มหาสาโร. กูโฏติ กหาปณปฏิรูปโก ตมฺพกํสาทิมโย. อฑฺฒสาโรติ อุปฑฺฒคฺฆนโก. อิติ-สทฺโท อาทิอตฺโถ, เตน ปาทสารสมสาร-ปโรปาทสาราทีนํ สงฺคโห. เต ปกาเรติ อินฺทชาลามาติปุปฺผาทิปฺปกาเร[๑] เจว เฉกาทิปฺปกาเร จ.

เฉพาะด้วยอุปมาจึงกล่าวคำว่า "ยถา หิ" ดังนี้เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อชาตพุทฺธิ ความว่า ผู้ยังไม่เกิดความรู้ในการแลกเปลี่ยนสินค้า. บทว่า อุปโภคปริโภคํ ความว่า ควรแก่เครื่องอุปโภคและบริโภค อธิบายว่า ควรแก่การได้มาซึ่งวัตถุอันเป็นเครื่องอุปโภค และวัตถุอันเป็นเครื่องบริโภค. คำว่า แท้ ได้แก่มีค่ามาก. คำว่า ปลอม ได้แก่ทำเทียมกหาปณะ คือทำด้วยทองแดงและสัมฤทธิ์เป็นต้น. คำว่า มีค่าครึ่งเดียว ได้แก่มีราคาครึ่งเดียว. อิติ-ศัพท์มีอาทิเป็นอรรถ. ด้วยอิติศัพท์นั้นสงเคราะห์ เหรียญที่มีค่าบาทหนึ่ง เหรียญที่มีค่าเท่ากับบาทหนึ่ง และเหรียญที่มีค่าต่ำกว่าบาทหนึ่ง. คำว่า ประการเหล่านั้น ได้แก่ประการมีดอกไม้ปลอมและดอกไม้จริงเป็นต้น และประการมีเหรียญแท้เป็นต้น.

---

[๑] ฉ. อินฺทชาลาชาติปุปฺผาทิปฺปกาเร,
ม. อินฺทชาลาอาสาวตีปุปฺผาทิปฺปกาเร.

สญฺญา หีติอาทิ อุปมาสํสนฺทนํ. สญฺญา วิภาคํ อกตฺวา ปิณฺฑวเสเนว อารมฺมณสฺส. คหณโต ทารกสฺส กหาปณทสฺสนสทิสี วุตฺตา. ตถา หิ สา "ยถาอุปฏฺฐิตวิสยปทฏฺฐานา" วุจฺจติ. วิญฺญาณํ อารมฺมเณ เอกจฺจ-วิเสสคฺคหณสมตฺถตาย คามิกปุริสสฺส กหาปณ-ทสฺสนสทิสํ วุตฺตํ. ปญฺญา อารมฺมเณ อนวเสสวิเสสาวโพธโต เหรญฺญิกสฺส กหาปณทสฺสนสทิสี วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ. "นานปฺปการโต ชานนฺ"ติ อิมินา เญยฺยธมฺมา ปจฺเจกํ นานปฺปการาติ เตสํ[๑] ยาถาวโต อวโพโธ ปญฺญาติ ทสฺเสติ. ตถา หิ วุตฺตํ "สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุเข อาปาถมาคจฺฉนฺตี"ติ.[๒]

คำว่า สญฺญา หิ เป็นต้น เป็นคำเทียบเคียงกับคำอุปมา. พึงเห็นว่า สัญญา ท่านกล่าวว่า เหมือนการดูกหาปณะของเด็ก เพราะถือเอาอารมณ์ ด้วยอำนาจรวมกันอย่างเดียว มิได้ทำการจำแนก. จริงอย่างนั้น สัญญานั้นท่านกล่าวว่า มีอารมณ์ตามที่ปรากฏเป็นปทัฏฐาน. วิญญาณท่านกล่าวว่าเหมือนการดูกหาปณะของชาวบ้าน เพราะสามารถยึดเอาความพิเศษบางอย่าง ในอารมณ์ได้. ปัญญา ท่านกล่าวไว้เหมือนการดูเงินของพนักงานดูเงิน เพราะหยั่งรู้ถึงความต่างไม่มีส่วนเหลือในอารมณ์. ด้วยคำว่า "ความรู้โดยประการต่าง ๆ" นี้ ท่านอาจารย์แสดงว่า การหยั่งรู้ตามความเป็นจริงซึ่งธรรมที่ควรรู้นั้นว่า ธรรมที่ควรรู้ทั้งหลาย แต่ละอย่างมีประการต่าง ๆ กัน ชื่อว่าปัญญา. ข้อนี้สมดังภาษิตที่ท่านพระ-

---

[๑] ก. เตสํ เตสํ.

[๒] ขุ. มหา. ๒๙/๔๓๒, ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๓๘, ขุ. ป. ๓๑/๕๗๖.

ธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ว่า "ธรรมทั้งปวงย่อมมาสู่คลองในมุข คือพระปรีชาญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า โดยอาการทั้งปวง" ดังนี้.

ยตฺถาติ ยสฺมึ จิตฺตุปฺปาเท. น ตตฺถ เอกํเสน โหตีติ ตสฺมึ จิตฺตุปฺปาเท ปญฺญา เอกนฺเตน น โหติ. น หิ ทุเหตุกอเหตุกจิตฺตุปฺปาเทสุ ปญฺญา อุปฺปชฺชติ. อวินิพฺภุตฺตาติ อวิยุตฺตา. เตหีติ สญฺญาวิญฺญาเณหิ. ยถา หิ สุขํ ปีติยา น นิยมโต อวิยุตฺตํ, เอวํ สญฺญาวิญฺญาณานิ ปญฺญาย น นิยมโต อวิยุตฺตานิ.[๑] ยถา ปน ปีติ สุเขน นิยมโต อวิยุตฺตา, เอวํ ปญฺญา สญฺญาวิญฺญาเณหิ นิยมโต อวิยุตฺตา. ตสฺมา เอวํ อวินิพฺภุตฺเตสุ อิเมสุ ตีสุ ธมฺเมสุ เตสํ วินิพฺโภโค ทุกฺกโรติ ติณฺณํ ชนานํ กหาปณทสฺสนํ นิทสฺสิตนฺติ. เตสํ ทุวิญฺเญยฺยนานตฺตํเยว วจนนฺตเรนปิ ทสฺเสตุํ "เตนาหา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ รูปธมฺเมสุปิ

บทว่า ยตฺถ เท่ากับ ยสฺมึ โยค จิตฺตุปฺปาเท แปลว่า ในจิตตุปบาทใด. คำว่า น ตตฺถ เอกํเสน โหติ แปลว่า ปัญญาย่อมไม่มีโดยส่วนเดียว ในจิตตุปบาทนั้น. เพราะในจิตตุปบาทที่เป็นทุเหตุกะและอเหตุกะ ปัญญาหาเกิดขึ้นไม่. บทว่า อวินิพฺภุตฺตา แปลว่า ไม่แยก. บทว่า เตหิ โยค สญฺญาวิญฺญาเณหิ ซึ่งแปลว่า จากสัญญาและวิญญาณเหล่านั้น. เหมือนอย่างว่าสุขกับปีติ ไม่แยกกันโดยแน่นอนก็หาไม่ฉันใด, สัญญาวิญญาณกับปัญญา ไม่แยกกันโดยแน่นอนก็หาไม่ฉันนั้น. อนึ่ง ปีติกับสุขไม่แยกกันโดยแน่นอนฉันใด, ปัญญากับสัญญาและวิญญาณก็ไม่แยกกัน โดยแน่นอนฉันนั้น.

---

๑ ฉ. อวิยุตฺตาติ.

ตาว นานานทีนํ อุทกสฺส นานาเตลสฺส วา เอกสฺมึ ภาชเน ปกฺขิปิตฺวา จปิตสฺส[๑] "อิทํ อสุกาย นทิยา อุทกํ, อิทํ อสุกเตลนฺ"ติ นิทฺธาเรตฺวา สรูปโต ทสฺสนํ ทุกฺกรํ, กิมงฺคํ ปน อรูปธมฺเมสูติ ทสฺเสนฺโต "ยํ อิเมสํ[๒] อรูปีนํ จิตฺตเจตสิกานนฺ"ติอาทิมาห.

เพราะฉะนั้นในบรรดาธรรม ๓ อย่างเหล่านี้ ซึ่งไม่แยกกันอย่างนี้ การแยกธรรมทั้ง ๓ เหล่านั้นจึงทำได้ยาก เพราะเหตุนั้น ท่านจึงยกตัวอย่างการดูกหาปณะของคน ๓ จำ-พวก. เพื่อจะแสดงถึงความที่ธรรมทั้ง ๓ มีความต่างกันที่พึงรู้ได้ยากนั่นเทียว แม้ด้วยถ้อยคำอื่น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "เตนาห" ดังนี้เป็นต้น. ในข้อนั้นท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า เบื้องต้นแม้ในบรรดารูปธรรมทั้งหลาย น้ำในแม่น้ำต่าง ๆ ก็ดี น้ำมันต่างชนิดก็ดี ที่เขาใส่ระคนกันไว้ในภาชนะเดียวกัน การที่จะแสดงโดยสรุปชี้ออกไปว่า "อันนี้เป็นน้ำของแม่น้ำชื่อโน้น, อันนี้เป็นน้ำมันชนิดโน้น" ดังนี้ เป็นเรื่องที่กระทำได้ยาก, จะป่วยกล่าวไปไยถึงในอรูปธรรมทั้งหลายเล่า" ดังนี้จึงกล่าวคำว่า "ยํ อิเมสํ อรูปีนํ จิตฺตเจตสิกานํ" ดังนี้เป็นต้น.

---

[๑] ฉ. ม. มถิตสฺส.

[๒] ฉ. "อิเมสนฺ"ติ อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

คุณเอนก - คุณหญิงวรรณี วิทยะสิรินันท์
สร้างให้บุพการี

๔๒๔. ธมฺมานํ สโก ภาโว, สมาโน จ ภาโว ธมฺมสภาโว. ตตฺถ ปฐเมน กกฺขฬผุสนาทิสลกฺขณํ คหิตํ, ทุติเยน อนิจฺจทุกฺขตาทิสามญฺญลกฺขณํ. ตทุภยสฺส จ ยาถาวโต ปฏิวิชฺฌนลกฺขณา ปญฺญาติ อาห "ธมฺมสภาวปฏิเวธลกฺขณา ปญฺญา"ติ. ฆฏปฏาทิปฏิจฺฉาทกสฺส พาหิรนฺธการสฺส ทีปาโลกาทิ วิย ยถาวุตฺตธมฺมสภาวปฏิจฺฉาทกสฺส โมหนฺธการสฺส วิทฺธํสนรสา.

๔๒๔. ภาวะของตนด้วย, ภาวะที่เสมอด้วย แห่งธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าธรรมสภาวะ. ในวิกัปทั้ง ๒ นั้น ด้วยวิกัปข้อแรก ท่านถือเอาลักษณะของตน มีความแค่นแข็งและความถูกต้องเป็นต้น, ด้วยวิกัปข้อที่ ๒ ท่านถือเอาสามัญลักษณะมีอนิจตาและทุกขตาเป็นต้น. ปัญญามีลักษณะแทงตลอดตามความเป็นจริง ซึ่งลักษณะทั้ง ๒ นั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ปัญญามีการแทงตลอดสภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ". มีการขจัดความมืดคือโมหะ อันปกปิดสภาวะแห่งธรรมตามที่กล่าวแล้วเป็นรส เหมือนแสงสว่างแห่งประทีปเป็นต้น ขจัดความมืดในภายนอกที่ปกปิดวัตถุ มีหม้อน้ำและแผ่นผ้าเป็นต้นไว้ฉะนั้น.

อุปฺปชฺชมาโน เอว หิ ปญฺญาโลโก หทยนฺธการํ วิธเมนฺโต เอวํ อุปฺปชฺชติ, ตโต เอว ธมฺมสภาเวสุ อสมฺมุยฺหนากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ อสมฺโมหปจฺจุปฏฺฐานา.

จริงอยู่ แสงสว่างคือปัญญา เมื่อเกิดขึ้นอยู่นั่นเอง ย่อมทำลายความมืดในหทัยเกิดขึ้นอย่างนี้, เพราะเหตุนั้นแหละ ปัญญาจึงเข้าไปตั้งไว้เฉพาะ โดยอาการคือการไม่หลง

การณภูตา วา สยํ ผลภูตํ อสมฺโมหํ ปจฺจุปฏฺฐาเปตีติ เอวมฺปิ อสมฺโมหปจฺจุปฏฺฐานา. วิปสฺสนาปญฺญาย อิธาธิปฺเปตตฺตา "สมาธิ ตสฺสา ปทฏฺฐานนฺ"ติ วุตฺตํ. ตถา หิ "สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสตี"ติ[๑] สุตฺตปทํ นิพนฺธภาเวน อาคตํ.

ในสภาวะแห่งธรรมทั้งหลาย เหตุนั้นจึงชื่อว่า มีอสัมโมหะเป็นปัจจุปัฏฐาน. อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาเป็นตัวเหตุ ย่อมยังอสัมโมหะ ซึ่งเป็นตัวผลให้เข้าไปตั้งไว้เฉพาะเอง เหตุนั้นจึงชื่อว่ามีอสัมโมหะเป็นปัจจุปัฏฐานอย่างนี้ก็ได้. เพราะในที่นี้ท่านประสงค์เอาวิปัสสนาปัญญา ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า"สมาธิเป็นปทัฏฐานของปัญญานั้น". ข้อนี้สมด้วยพระบาลี อันเป็นบทพระสูตรซึ่งมาด้วยความเป็นนิพนธ์พุทธภาษิตว่า "สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสติ ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง" ดังนี้.

ปญฺญาปเภทกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยประเภทของปัญญา

๔๒๕. ธมฺมสภาวปฏิเวโธ นาม ปญฺญาย อาเวณิโก สภาโว, น เตนสฺสา โกจิ

๔๒๕. ธรรมดาการแทงตลอดสภาวะแห่งธรรม เป็นสภาวะพิเศษของปัญญา,

---

[๑] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๘, สํ. สฬา. ๑๘/๑๐๐, สํ. มหา. ๑๙/๕๒๐, เนตฺติปกรณ. ๘๕ (ฉบับภูมิพโลภิกขุ) มิลินฺทปญฺหา. ๕๕.

วิภาโค ลพฺภตีติ อาห "ธมฺมสภาวปฏิเวธ-ลกฺขเณน ตาว เอกวิธา"ติ. ลุชฺชน-ปลุชฺชนฏฺเฐน โลโก วุจฺจติ วฏฺฏํ, ตปฺปริยาปนฺนตาย โลเก นิยุตฺตา ตตฺถ วา วิทิตาติ โลกิยา. ตตฺถ อปริยาปนฺนตาย โลกโต อุตฺตรา อุตฺติณฺณาติ โลกุตฺตรา. โลกุตฺตราปิ หิ มคฺคสมฺปยุตฺตา ภาเวตพฺพา. วิปสฺสนาปริยาโยปิ ตสฺสา ลพฺภเตวาติ โลกุตฺตรคฺคหณํ น วิรุชฺฌติ. อตฺตานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺเตหิ สห อาสเวหีติ สาสวา, อารมฺมณกรณวเสนปิ นตฺถิ เอติสฺสา อาสวาติ อนาสวา. อาทิ-สทฺเทน อาสววิปฺปยุตฺตสาสวทุกาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. นามรูปววฏฺฐานวเสนาติ[๑] นามววฏฺฐานวเสน รูปววฏฺฐานวเสน จ. ปฐมํ นิพฺพานสฺส ทสฺสนโต ทสฺสนญฺจ, นิสฺสยภาวโต สมฺปยุตฺต-ธมฺมา ภวนฺติ เอตฺถ สยมฺปิ วา ภวติ อุปฺปชฺชติ น นิพฺพานํ วิย อปาตุภาวนฺติ ภูมิ

ด้วยการแทงตลอดสภาวะแห่งธรรมนั้น จึงจำแนกอะไร ๆ ออกไปไม่ได้ เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เบื้องต้นปัญญามีอย่างเดียว โดยลักษณะคือการแทงตลอดสภาวะแห่งธรรม". วัฏฏะเรียกว่าโลก ด้วยอรรถว่าแตกและย่อยยับไป, ปัญญาที่ชื่อว่าโลกิยะ ด้วยอรรถว่าประกอบอยู่ในโลก เพราะเป็นธรรมนับเนื่องอยู่ในโลกนั้น หรือด้วยอรรถว่าปรากฏอยู่ในโลกนั้น. ปัญญาชื่อว่าโลกุตระ ด้วยอรรถว่าข้ามขึ้นคือ ข้ามขึ้นแล้วจากโลก เพราะไม่เป็นธรรมชาตินับเนื่องอยู่ในโลกนั้น. จริงอยู่แม้ปัญญาที่เป็นชั้นโลกุตระ อันสัมปยุตด้วยมรรค ก็ควรเจริญ. แม้คำอันเป็นปริยายว่าวิปัสสนาก็ย่อมได้อยู่เหมือนกัน แก่ปัญญาที่เป็นโลกุตระนั้น เพราะฉะนั้นการใช้ศัพท์ว่าโลกุตระจึงไม่ผิด. ปัญญาชื่อว่าสาสวะ ด้วยอรรถว่า เป็นไปกับด้วยอาสวะทั้งหลาย ที่

---

[๑] ฉ. (สพฺพตฺถ)...ววตฺถาน...

จาติ ทสฺสนภูมิ, ปฐมมคฺโค. เสสมคฺคตฺตยมฺปน ยสฺมา ปฐมมคฺเคน ทิฏฺฐสฺมึเยว ธมฺเม ภาวนาวเสน อุปฺปชฺชติ, น อทิฏฺฐปุพฺพํ กิญฺจิ ปสฺสติ, ตสฺมา ภาวนา จ ยถาวุตฺเตนตฺเถน ภูมิ จาติ ภาวนาภูมิ.

ทำตนให้เป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว, ชื่อว่า อนาสวะ ด้วยอรรถว่าไม่มีอาสวะ แม้ด้วยอำนาจการทำให้เป็นอารมณ์. ด้วยอาทิศัพท์พึงเห็นการสงเคราะห์ทุกะทั้งหลาย มีอาสววิปยุตทุกะและสาสวทุกะเป็นต้น บทว่า นามรูปววฏฺฐานวเสน ความว่าด้วยสามารถการกำหนดนามและด้วยสามารถการกำหนดรูป. ปัญญาชื่อว่าทัสสนะ เพราะเห็นนิพพานครั้งแรก, และชื่อว่าภูมิ ด้วยอรรถว่า เป็นที่อยู่ของสัมปยุตธรรมทั้งหลาย โดยภาวะที่เป็นนิสยปัจจัย, หรือด้วยอรรถว่าแม้ตนเองมีอยู่ คือเกิดขึ้น หาใช่มีอยู่เหมือนอย่างพระนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะที่ไม่ปรากฏไม่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อทัสสนภูมิ, ได้แก่ ปฐมมรรค. ส่วนมรรค ๓ ที่เหลือชื่อว่าเป็นภาวนา เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจภาวนาในธรรมที่ปฐมมรรคเห็นแล้วนั่นเอง, หาใช่เห็นอะไร ๆ ที่ยังไม่เคยเห็นก็หาไม่, และยังชื่อว่า เป็นภูมิโดยความหมายตามที่ได้กล่าวแล้ว เหตุนั้นจึงชื่อว่า ภาวนาภูมิ.

ตตฺถ ปญฺญา ทสฺสนภูมิภาวนาภูมิวเสน ทุวิธาติ วุตฺตา. สุตาทินิรเปกฺขาย จินฺตาย นิพฺพตฺตา จินฺตมยา. เอวํ สุตมยา ภาวนามยา จ. มย-สทฺโท ปจฺเจกํ สมฺพนฺธิตพฺโพ. อาเย วฑฺฒิยํ โกสลฺลํ อายโกสลฺลํ, อปาเย อวฑฺฒิยํ โกสลฺลํ อปายโกสลฺลํ, อุปาเย ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส นิพฺพตฺติการเณ โกสลฺลํ อุปายโกสลฺลนฺติ วิสุํ วิสุํ โกสลฺลปทํ สมฺพนฺธิตพฺพํ. อชฺฌตฺตํ อภินิเวโส ปฏิปชฺชนํ เอติสฺสาติ อชฺฌตฺตาภินิเวสา. เอวํ พหิทฺธาภินิเวสา อุภยาภินิเวสา จ เวทิตพฺพา.

ปัญญาในภูมิเหล่านั้นท่านกล่าวว่ามี ๒ อย่าง คือทัสสนภูมิและภาวนาภูมิ. ปัญญาที่บังเกิดด้วยความคิด มิได้เล็งถึงกิจมีการฟังเป็นต้น ชื่อว่าจินตามยปัญญา. สุตมยปัญญาและภาวนามยปัญญาก็อย่างนี้. มย-ศัพท์พึงเชื่อมกันเข้าเฉพาะแต่ละบท. ความฉลาดในความเจริญคือในความงอกงาม ชื่อว่าอายโกศล, ความฉลาดในความเสื่อมคือในความไม่งอกงาม ชื่อว่าอปายโกศล, ความฉลาดในเหตุบังเกิดของประโยชน์นั้น ๆ ชื่อว่า อุปายโกศล พึงเชื่อมบทว่าโกสัลละเข้าแต่ละบท ๆ ดังกล่าวมานี้. ความยึดมั่นคือการปฏิบัติในภายในแห่งปัญญานี้มีอยู่ เหตุนั้น ปัญญานี้ชื่อว่าอัชฌัตตาภินิเวส แปลว่า มีความยึดมั่นในภายใน. พึงทราบปัญญาที่ชื่อว่าพหิทธาภินิเวส ซึ่งแปลว่ามีความยึดมั่นในภายนอก. และปัญญาที่ชื่ออุภยาภินิเวส ซึ่งแปลว่ามีความยึดมั่นทั้ง ๒ ส่วนอย่างนี้.

๔๒๖. โลกิยมคฺคสมฺปยุตฺตาติ โลกิยกุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ มคฺคสมฺปยุตฺตา, วิเสสโต

๔๒๖. คำว่า ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกียมรรค ได้แก่ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยมรรค

ทิฏฺฐิวิสุทฺธิอาทิวิสุทฺธิจตุกฺกสงฺคหิตมคฺคสมฺปยุตฺตา. สมุทาเยสุ ปวตฺตา สมญฺญา ตเทกเทเสสุปิ วตฺตตีติ อาห "มคฺคสมฺปยุตฺตา"ติ, ปจฺเจกมฺปิ วา สมฺมาทิฏฺฐิอาทีนํ มคฺคสมญฺญาติ กตฺวา เอวํ วุตฺตํ.

ในจิตตุปบาท อันเป็นกุศลฝ่ายโลกิยะ, โดยพิเศษได้แก่ปัญญาที่สัมปยุตด้วยมรรค ที่ท่านสงเคราะห์ด้วยหมวด ๔ แห่งวิสุทธิมีทิฐิวิสุทธิเป็นต้น. ชื่อที่เป็นไปในเนื้อความรวมย่อมเป็นไปได้ แม้ในเอกเทศแห่งความรวมนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ปัญญาที่สัมปยุตด้วยมรรค", อีกอย่างหนึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้เพราะอธิบายว่า มรรคทั้งหลายมีสัมมาทิฐิเป็นต้น แม้เฉพาะแต่ละอย่าง ก็มีชื่อว่ามรรค.

ธมฺมนานตฺตาภาเวปิ ปทตฺถนานตฺตมตฺเตน ทุกนฺตรวจนํ[๑] โหตีติ วุตฺตํ "อตฺถโต ปเนสา โลกิยโลกุตฺตราวา"ติ. อาสววิปฺปยุตฺตสาสวทุกาทีสุปิ วิปฺปยุตฺตตาทิคฺคหณเมว[๒] วิเสโส, อตฺถโต โลกิยโลกุตฺตราว ปญฺญาติ อาห "เอเสว นโย"ติ. อาทิ-สทฺเทน

แม้เมื่อไม่มีความต่างกันแห่งธรรม คำในทุกะอื่นย่อมมี ด้วยสักว่าความต่างกันแห่งเนื้อความของบท เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็โดยเนื้อความ ปัญญานี้เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตระนั้นเทียว".แม้ในทุกะทั้งหลายมีอาสววิปยุตสาสวทุกะเป็นต้น ก็

---

[๑] ฉ. ทุกฺกรวจนํ.
[๒] ม. วิปฺปยุตฺตาทิคฺคหณเมว.

โอฆนิยทุกโอฆวิปฺปยุตฺตโอฆนิยาทิทุกานํ[๑] สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. ปฐมชฺฌานิกานิ จตฺตาริ มคฺค-จิตฺตานิ, ตถา ทุติยาทิชฺฌานิกานิ จาติ เอวํ โสฬสสุ มคฺคจิตฺเตสุ. วิปสฺสนาปญฺญาย อิธาธิปฺเปตตฺตา มหคฺคตปญฺญา น คหิตา.

ต่างกันเฉพาะศัพท์มีความเป็นวิปยุตเป็นต้น, โดยเนื้อความ ปัญญาก็เป็นโลกิยะและโลกุตระเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีนัยนี้นั่นเอง". ด้วยอาทิ-ศัพท์ พึงเห็นการสงเคราะห์ทุกะมีโอฆนีย-ทุกะและโอฆวิปยุตโอฆนียทุกะเป็นต้น. ในมรรคจิต ๑๖ ดวงอย่างนี้คือ มรรคจิต ๔ ดวงอันเป็นไปในปฐมฌาน, และมรรคจิตที่เป็นไปในทุติยฌานเป็นต้น เช่นเดียวกัน. เพราะในที่นี้ ประสงค์เอาวิปัสสนาปัญญา ท่านอาจารย์ จึงไม่ถือเอาปัญญาที่เป็นฝ่ายมหัคตะ.

๔๒๗. อตฺตโน จินฺตาวเสนาติ ตสฺส ตสฺส อนวชฺชสฺส อตฺถสฺส สาธเน ปโร-ปเทเสน วินา อตฺตโน อุปายจินฺตาวเสเนว. สุตวเสนาติ ยถาสุตสฺส ปโรปเทสสฺส วเสน. ยถา ตถา วาติ ปรโต อุปเทสํ สุตฺวา วา

๔๒๗. คำว่า ด้วยอำนาจความคิดของตน คือด้วยอำนาจความคิดอุบายของตนอย่างเดียว เว้นจากคำแนะนำของผู้อื่น ในอันจะยังประโยชน์อันปราศจากโทษนั้นๆ ให้สำเร็จ. คำว่า ด้วยอำนาจการฟัง คือด้วย

---

[๑] ฉ. โอฆนิยโอฆวิปฺปยุตฺตโอฆนิยาทิทุกานํ, อภิ. วิ. ๓๕-๔๓๕ โอฆนิยทุก.

อสฺสุตฺวา วา สยเมว ภาวนํ อนุยุญฺชนฺตสฺส. "อปฺปนาปฺปตฺตา"ติ อิทํ สิกฺขาปฺปตฺตภาวนามยํ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ, น ปน "อปฺปนาปฺปตฺตาว ภาวนามยา"ติ.

อำนาจคำแนะนำของผู้อื่น ตามที่ได้ฟังมา. บทว่า ยถา ตถา วา ความว่า ของบุคคลผู้ได้ฟังบ้างไม่ได้ฟังบ้าง ซึ่งคำแนะนำจากบุคคลอื่น ประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนาด้วยตนเองอย่างเดียว. คำว่า "ที่ถึงอัปปนา" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพื่อจะแสดงถึงภาวนามยปัญญาที่ถึงขั้นยอด, แต่หาใช่กล่าวว่า "ปัญญาที่ถึงขั้นอัปปนาอย่างเดียว เป็นภาวนามยปัญญาดังนี้ไม่".

โยควิหิเตสูติ ปญฺญาวิหิเตสุ ปญฺญาปริณามิเตสุ อุปายสมฺปาทิเตสุ. กมฺมายตเนสูติ เอตฺถ กมฺมเมว กมฺมายตนํ, กมฺมญฺจ ตํ อายตนญฺจ อาชีวานนฺติ วา กมฺมายตนํ. เอส นโย สิปฺปายตเนสุปิ. ตตฺถ ทุวิธํ กมฺมํ หีนญฺจ วฑฺฒกีกมฺมาทิ อุกฺกฏฺฐญฺจ กสิวณิชฺชาทิ. สิปฺปมฺปิ ทุวิธํ หีนญฺจ นฬการสิปฺปาทิ, อุกฺกฏฺฐญฺจ มุทฺธาคณนาทิ. วิชฺชาว วิชฺชาฏฺฐานํ. ตํ ธมฺมิกเมว นาคมณฺฑลปริตฺตฏฺฐปนกมฺมนฺตสทิสํ[1] เวทิตพฺพํ. ตานิ

บทว่า โยควิหิเตสุ แปลว่า ที่กระทำด้วยปัญญา คือที่น้อมไปด้วยปัญญาที่ให้สำเร็จด้วยอุบาย. ในบทว่า กมฺมายตเนสุ นี้ มีวิเคราะห์ว่า กัมมะ(การงาน)นั่นแหละชื่อกัมมายตนะ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อกัมมายตนะด้วยอรรถว่า การงานนั้นเป็นบ่อเกิดแห่งอาชีวะทั้งหลาย. แม้ในสิปปายตนะ ก็นัยนี้. ในกัมมายตนะและสิปปายตนะเหล่านั้น การงานมี ๒ อย่างคือ อย่างต่ำได้แก่การงานของช่างไม้เป็นต้น และอย่างสูงมีกสิกรรม

[1] ฉ. ...ผุธมนกมฺมนฺตสทิสํ.

ปเนตานิ เอกจฺเจ ปณฺฑิตา โพธิสตฺตสทิสา มนุสฺสานํ ผาสุวิหารํ อากงฺขนฺตา เนว อญฺเญหิ กยิรมานานิ[๑] วิปสฺสนฺติ, น วา กตานิ อุคฺคณฺหนฺติ, น กเถนฺตานํ สุณนฺติ, อถ โข อตฺตโน ธมฺมตาย จินฺตาย กโรนฺติ, ปญฺญวนฺเตหิ อตฺตโน ธมฺมตาย จินฺตาย กตานิปิ อญฺเญหิ อุคฺคเหตฺวา กโรนฺเตหิ กตสทิสาเนว โหนฺติ.

และพาณิชยกรรมเป็นต้น. แม้ศิลปะก็มี ๒ อย่าง คือ อย่างต่ำมีศิลปะของช่างเสื่อเป็นต้น, และอย่างสูงมีการนับด้วยหัวแม่มือเป็นต้น. วิชานั่นเองชื่อว่า <u>วิชาฐานะ</u> แปลว่าฐานะคือวิชา. วิชาฐานะนั้นที่ชอบธรรมนั่นเอง พึงทราบเหมือนกับมนต์ที่เป่าโปรยไปเพื่อป้องกันในสนามช้าง. ก็การงานศิลปะและวิทยาเหล่านี้นั้น บัณฑิตบางพวกเช่นกับพระโพธิสัตว์ หวังความอยู่อย่างผาสุกของพวกมนุษย์ ที่คนอื่นเขากำลังทำอยู่ก็ไม่ได้เห็น, หรือที่เขาทำเสร็จแล้วก็ไม่ได้เรียนเอา, เมื่อเขาพูดกันอยู่ก็ไม่ได้ฟัง, ย่อมกระทำได้ ด้วยความคิดตามธรรมดาของตนโดยแท้, แม้ที่คนมีปัญญาทั้งหลายทำด้วยความคิดตามธรรมดาของตน ก็ทำได้เหมือนกับที่คนอื่นเขาเรียนมากระทำนั่นเอง.

<u>กมฺมสฺสกตนฺติ</u> "อิทํ กมฺมํ สตฺตานํ สกํ, อิทํ โน สกนฺ"ติ เอวํ ชานนญาณํ.

คำว่า <u>กัมมัสกตาญาณ</u> ความว่า ญาณที่รู้อย่างนี้ว่า "กรรมนี้เป็นของ ๆ ตนของ

---

๑ ฉ. ม. กริยมานานิ.

สจฺจานุโลมิกนฺติ วิปสฺสนาญาณํ.

สัตว์ทั้งหลาย, กรรมนี้ไม่ใช่ของ ๆ ตน". คำว่า สัจจานุโลมิกญาณ ได้แก่วิปัสสนาญาณ.

ตญฺหิ สจฺจปฏิเวธสฺส อนุโลมนโต "สจฺจานุโลมิกนฺ"ติ วุจฺจติ. อิทานิสฺส ปวตฺตนาการํ ทสฺเสตุํ "รูปํ อนิจฺจนฺติ วา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ วา-สทฺเทน อนิยมฏฺเฐน ทุกฺขานตฺตลกฺขณานิปิ คหิตาเนวาติ ทฏฺฐพฺพํ นานนฺตริยกภาวโต. ยญฺหิ อนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํ. ยํ ทุกฺขํ, ตทนตฺตาติ. ยํ เอวรูปินฺติ ยํ เอวํ เหฏฺฐา นิทฺทิฏฺฐสภาวํ. อนุโลมิกํ ขนฺตินฺติอาทีนิ ปญฺญาเววจนานิ. สา หิ เหฏฺฐา วุตฺตานํ กมฺมายตนาทีนํ อปจฺจนีกทสฺสเนน อนุโลมนโต, ตถา สตฺตานํ หิตจริยาย มคฺคสจฺจสฺส, ปรมตฺถสจฺจสฺส, นิพฺพานสฺส จ อวิโลมนโต อนุโลเมตีติ อนุโลมิกา. สพฺพานิปิ เอตานิ การณานิ ขมติ ทฏฺฐุํ สกฺโกตีติ ขนฺติ. ปสฺสตีติ ทิฏฺฐิ. โรเจตีติ รุจิ. มุนาตีติ มุติ.[1] เปกฺขตีติ เปกฺขา. เต จ กมฺมายตนาทโย

จริงอยู่ วิปัสสนาญาณนั้นท่านเรียกว่า "สัจจานุโลมิกญาณ" เพราะอนุโลมแก่การแทงตลอดสัจจะ. บัดนี้ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงอาการเป็นไปของสัจจานุโลมิกญาณนั้น จึงกล่าวคำว่า "รูปํ อนิจฺจนฺติ วา" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น ด้วยวา-ศัพท์ ซึ่งมีอรรถอันเป็นอนิยมพึงเห็นว่าทรงถือเอาทั้งทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะด้วยทีเดียว เพราะพระไตรลักษณ์เป็นธรรมชาติที่ไม่มีสิ่งใดมาคั่น. เพราะสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์. สิ่งใดเป็นทุกข์, สิ่งนั้นก็เป็นอนัตตา. สองบทว่า ยํ เอวรูปิ ความว่า ซึ่งมีสภาวะที่ได้แสดงไขไว้แล้วในหนหลังอย่างนี้อันใด. คำว่า อนุโลมิกํ ขนฺติ เป็นต้น เป็นไวพจน์ของปัญญา. จริงอยู่ ปัญญานั้นชื่อว่าอนุโลมิกา ด้วยอรรถว่าเข้า

---

[1] สมฺโมหวิโนทนี. ๕๓๔. มุทตีติ มุทิ.

ธมฺมา เอตาย นิชฺฌายมานา นิชฺฌานํ ขมนฺตีติ ธมฺมนิชฺฌานกฺขนฺติ. ปรโต อสฺสุตฺวา ปฏิลภตีติ อญฺญสฺส อุปเทสวจนํ อสฺสุตฺวา สยเมว จินฺเตนฺโต ปฏิลภติ. อยํ วุจฺจตีติ อยํ จินฺตามยา ปญฺญา นาม วุจฺจติ. สา ปเนสา อภิญฺญาตานํ โพธิสตฺตานเมว อุปฺปชฺชติ. ตตฺถาปิ สจฺจานุโลมิกญาณํ ทฺวินฺนํเยว โพธิสตฺตานํ อนฺติมภวิกานํ, เสสปญฺญา สพฺเพสมฺปิ ปูริตปารมีนํ มหาปญฺญานํ[๑] อุปฺปชฺชติ. ปรโต สุตฺวา ปฏิลภตีติ กมฺมายตนาทีนิ ปเรน กริยมานานิ วา กตานิ วา ทิสฺวาปิ ปรสฺส กถยมานสฺส วจนํ สุตฺวาปิ อาจริยสนฺติเก อุคฺคเหตฺวาปิ ปฏิลทฺธา สพฺพา ปรโต สุตฺวา ปฏิลทฺธา นามาติ เวทิตพฺพา. สมาปนฺนสฺสาติ สมาปตฺติสมงฺคิสฺส, นิทฺสฺสนมตฺตญฺเจตํ. วิปสฺสนามคฺคปญฺญา อิธ "ภาวนามยา ปญฺญา"ติ อธิปฺเปตา.

กันได้ เพราะเข้ากันได้ด้วยความเห็น ที่ไม่เป็นข้าศึกกันแก่การงานเป็นต้น ที่ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง, และเพราะไม่แย้งแก่มรรคสัจ, แก่ปรมัตถสัจ, และแก่นิพพานด้วยการประพฤติประโยชน์เกื้อกูล แก่สัตว์ทั้งหลาย. ปัญญาชื่อว่าขันติ ด้วยอรรถว่าอาจ คือสามารถเห็นเหตุเหล่านี้แม้ทั้งหมดได้. ชื่อว่าทิฏฐิ ด้วยอรรถว่าเห็น. ชื่อว่ารุจิ ด้วยอรรถว่าชอบ. ชื่อว่ามุติ ด้วยอรรถว่ารู้. ชื่อว่าเปกขา ด้วยอรรถว่าเพ่ง. ก็ธรรมทั้งหลายมีการงานเป็นต้นเหล่านั้น ที่บุคคลใช้ปัญญานั้นเพ่งพินิจอยู่ ก็ทนการเพ่งพินิจได้ เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า ธมฺมนิชฺฌานกฺขนฺติ แปลว่า ทนการเพ่งพินิจธรรมได้. คำว่า มิได้ฟังจากคนอื่นก็ย่อมได้ ความว่า มิได้ฟังคำแนะนำของคนอื่น คิดด้วยตนเองอย่างเดียวก็ย่อมได้. คำว่า นี้

---

[๑] ก. มหาปุญฺญานํ.

เรียกว่า ความว่า ปัญญานี้เรียกชื่อว่าจินตามยปัญญา. ก็จินตามยปัญญานั้น ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีชื่อเสียงมากเท่านั้น. แม้ในบรรดาพระโพธิสัตว์ผู้มีชื่อเสียงเหล่านั้น สัจจานุโลมิกญาณ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโพธิสัตว์ ผู้เกิดในภพสุดท้ายสองพวกเท่านั้น ปัญญาที่เหลือ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโพธิสัตว์ทุกจำพวกผู้บำเพ็ญบารมีแล้วมีปัญญามาก. คำว่า ฟังจากคนอื่นแล้วจึงได้ ความว่า การงานเป็นต้น ที่คนอื่นกำลังทำอยู่ก็ดี ทำเสร็จแล้วก็ดี ได้เห็นมาบ้าง เมื่อคนอื่นเขาคุยกัน ก็ได้ยินคำพูดเขาบ้าง ได้เรียนเอาในสำนัก ของอาจารย์มาบ้าง ปัญญาที่ได้มาทั้งหมด พึงทราบว่า ชื่อว่าปัญญาที่ได้มาเพราะฟังมาจากคนอื่น. คำว่า ของผู้ได้สมาบัติ ความว่า ของผู้ที่พร้อม-เพรียงด้วยสมาบัติ, ก็คำนี้เป็นเพียงตัวอย่างเท่านั้น. ในที่นี้ท่านประสงค์เอาวิปัสสนาปัญญาและมรรคปัญญาว่า "เป็นภาวนามยปัญญา".

บริษัทโอสถสภา (เต็กเฮงหยู) จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สาติ "ปริตฺตารมฺมณา มหคฺคตารมฺมณา"ติ[๑] วุตฺตปญฺญา. โลกิยวิปสฺสนาติ โลกิยวิปสฺสนาปญฺญา. สา โลกุตฺตรวิปสฺสนาติ ยา นิพฺพานํ อารพฺภ ปวตฺตา อปฺปมาณารมฺมณา ปญฺญา วุตฺตา, สา โลกุตฺตรวิปสฺสนาติ มคฺคปญฺญํ สนฺธายาห. สา หิ สงฺขารานํ อนิจฺจตาทึ อคณฺหนฺตีปิ วิปสฺสนากิจฺจปาริปูริยา, นิพฺพานสฺส วา ตถลกฺขณํ วิเสสโต ปสฺสตีติ วิปสฺสนาติ วุจฺจติ. โคตฺรภุญาณมฺปน กิญฺจาปิ อปฺปมาณารมฺมณํ, มคฺคสฺส ปน อาวชฺชนฏฺฐานิยตฺตา น วิปสฺสนาโวหารํ ลภติ.

บทว่า สา โยค "ปริตฺตารมฺมณา มหคฺคตารมฺมณา"ติ วุตฺตปญฺญา แปลว่า ปัญญาที่กล่าวว่า "ชื่อว่าปริตตารมณ์ ชื่อว่ามหัคตารมณ์"นั้น. คำว่า เป็นโลกียวิปัสสนา ได้แก่ เป็นวิปัสสนาปัญญาที่เป็นโลกิยะ. สองบทว่า สา โลกุตฺตรวิปสฺสนา ความว่า ปัญญาใดปรารภนิพพานเป็นไป ท่านเรียกว่า เป็นอัปมาณารมณ์, ปัญญานั้นเป็นโลกุตรวิปัสสนา เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวหมายถึงปัญญาในมรรค. จริงอยู่ ปัญญาในมรรคนั้น แม้มิได้ถือเอาอยู่ซึ่งสภาวะมีความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แห่งสังขาร ก็ย่อมเห็นโดยพิเศษ ซึ่งลักษณะอันแท้จริงแห่งความบริบูรณ์ด้วยกิจแห่งวิปัสสนา หรือแห่งพระนิพพาน เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า วิปัสสนา. ส่วนโคตรภูญาณแม้เป็นอัปมาณารมณ์, ถึงกระนั้นก็หาได้การบัญญัติเรียกว่า วิปัสสนาไม่ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอาวัชนะของมรรค.

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๔๒๒.

อายนฺติ[1] เอตาย สมฺปตฺติโยติ อาโย, วุฑฺฒิ[2] ตตฺถ โกสลฺลนฺติ ตสฺมึ อนตฺถหานิ-อตฺถุปฺปตฺติลกฺขเณ อาเย โกสลฺลํ กุสลตา นิปุณตา.

ความเจริญชื่อว่าอายะ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุเป็นไปแห่งสมบัติทั้งหลาย. สองบทว่า ตตฺถ โกสลฺลํ ความว่า โกศลคือความเป็นผู้ฉลาด ความเป็นผู้เฉียบแหลมในความเจริญนั้นซึ่งมีลักษณะเสื่อมไปของสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ และความเกิดขึ้นแห่งสิ่งที่เป็นประโยชน์.

ตมฺปน เอกนฺติกํ อายโกสลฺลํ ปาฬิวเสเนว ทสฺเสตุํ "อิเม ธมฺเม"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อิทํ วุจฺจตีติ ยา อิเมสํ อกุสลธมฺมานํ อนุปฺปตฺติปฺปหาเนสุ, กุสลธมฺมานญฺจ อุปฺปตฺติฏฺฐิตีสุ ปญฺญา, อิทํ อายโกสลฺลํ นามาติ วุจฺจติ.

ก็เพื่อจะแสดงอายโกศล อันเป็นไปโดยส่วนเดียวนั้น เนื่องกับพระบาลีนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "อิเม ธมฺเม" ดังนี้เป็นต้น. ในคำเหล่านั้น คำว่า อิทํ วุจฺจติ ความว่า ปัญญาในการละโดยไม่เกิดขึ้น แห่งอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านี้, และในการเกิดขึ้นตั้งอยู่ แห่งกุศลธรรมทั้งหลายอันใด, นี้เรียกชื่อว่าอายโกศล.

วุฑฺฒิลกฺขณา[3] อายโต อเปตตฺตา อปาโย, อวุฑฺฒิ. ตตฺถ โกสลฺลนฺติ ตสฺมึ

ความไม่เจริญชื่อว่าอปายะ เพราะเป็นสภาพไปปราศจากอายะ ซึ่งมีความ

---

[1] ฉ. อยนฺติ. [2] ฉ. วุทฺธิ.
[3] ฉ. วุทฺธิลกฺขณา.

อตฺถหานิอนตฺถุปฺปตฺติลกฺขเณ อปาเย โกสลฺลํ กุสลตา อปายโกสลฺลํ. ตมฺปิ ปาฬิวเสเนว ทสฺเสตุํ "อิเม ธมฺเม"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อิทํ วุจฺจตีติ ยา อิเมสํ กุสลธมฺมานํ อนุปฺปชฺชน-นิรุชฺฌเนสุ, อกุสลธมฺมานํ วา อุปฺปตฺติฏฺฐิตีสุ ปญฺญา, อิทํ อปายโกสลฺลํ นามาติ วุจฺจติ. อายโกสลฺลํ ตาว ปญฺญา โหตุ, อปายโกสลฺลํ กถํ ปญฺญา นาม ชาตาติ ? เอวํ มญฺญติ "อปายุปฺปาทนสมตฺถตา อปายโกสลฺลํ นาม สิยา"ติ, ตมฺปน ตสฺส มติมตฺตํ. กสฺมา ? ปญฺญวา เอว หิ "มยฺหํ เอวํ มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา กุสลา ธมฺมา นุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติ. อนุปฺปนฺนา อกุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา ปวฑฺฒนฺตี"ติ ปชานาติ, โส เอวํ ญตฺวา อนุปฺปนฺเน-อกุสเล น อุปฺปาเทติ, อุปฺปนฺเน ปชหติ. อนุปฺปนฺเน กุสเล อุปฺปาเทติ, อุปฺปนฺเน ภาวนาปาริปูรึ ปาเปติ. เอวํ อปายโกสลฺลมฺปิ ปญฺญา เอวาติ.

เจริญเป็นลักษณะ. สองบทว่า ตตฺถ โกสลฺลํ โกศลคือความเป็นผู้ฉลาดในอปายะนั้น ซึ่งมีลักษณะเสื่อมไปแห่งประโยชน์ และความเกิดขึ้นแห่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ชื่อว่า อปายโกศล. เพื่อแสดงอปายโกศล แม้นั้นเกี่ยวกับพระบาลีนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "อิเม ธมฺเม" ดังนี้เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า อิทํ วุจฺจติ ความว่า ปัญญาในการดับโดยไม่เกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมเหล่านี้ หรือในความเกิดขึ้นตั้งอยู่แห่งอกุศลธรรมทั้งหลายใด, นี้เรียกชื่อว่า อปายโกศล. ถามว่า อายโกศลเป็นปัญญาจงยกไว้ก่อน, อปายโกศลชื่อว่าเป็นปัญญาได้อย่างไร ? ใคร ๆ ก็ย่อมสำคัญอย่างนี้ว่า "ความเป็นผู้สามารถที่จะยังความไม่เจริญให้เกิดขึ้น ควรจะชื่อว่าเป็นอปาย-โกศล", แต่ความข้อนั้น เป็นเพียงมติของเขา. เพราะเหตุไร ? เพราะผู้มีปัญญาเท่านั้นย่อมรู้ชัดว่า "เมื่อเรามนสิการอยู่

อย่างนี้ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ย่อมไม่เกิดขึ้น, ที่เกิดขึ้นแล้วก็ย่อมดับไป. อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้น, ที่เกิดขึ้นแล้วก็ย่อมเจริญโดยทั่ว. เขาครั้นรู้อย่างนี้ ย่อมไม่ยังอกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น, ย่อมละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว. ย่อมยังกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น, ที่เกิดขึ้นแล้วก็ย่อมให้ถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา. แม้อปายโกศลอย่างนี้ก็จัดเป็นปัญญาเหมือนกันด้วยประการฉะนี้แล.

สพฺพตฺถาติ สพฺเพสุ. เตสํ เตสํ ธมฺมานนฺติ สตฺตานํ ตํตํหิตสุขธมฺมานํ. ตํขณปฺปวตฺตนฺติ อจฺจายิเก กิจฺเจ วา ภเย วา อุปฺปนฺเน ตสฺส ติกิจฺฉนตฺถํ ตสฺมึเยว ขเณ ปวตฺตํ. ฐาเนน อุปฺปตฺติ เอตสฺส อตฺถีติ ฐานุปฺปตฺติกํ, ฐานโส เอว[1] อุปฺปชฺชนกํ. ตตฺรุปายาติ ตตฺร ตตฺร กรณีเย อุปายภูตา.

บทว่า สพฺพตฺถ ได้แก่สพฺเพสุ แปลว่าทั้งปวง. คำว่า เตสํ เตสํ ธมฺมานํ ได้แก่ธรรมคือประโยชน์เกื้อกูลและความสุขนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย. บทว่า ตํขณปฺปวตฺตํ ความว่า เมื่อเกิดกิจหรือภัยขึ้นทันทีทันใด เป็นไปในขณะนั้นนั่นเอง เพื่อจะแก้ไขกิจหรือภัยนั้นได้. ความเกิดขึ้นโดยฐานะมีอยู่

[1] ก. ฐานุปฺปตฺติ ตํ ฐานโส เอว.

แก่โกศลนี้ เหตุนั้นโกศลนี้ชื่อว่า ฐานุปฺปตฺติกํ แปลว่า มีความเกิดขึ้นตามฐานะ ได้แก่เกิดขึ้นตามฐานะนั้นเอง. บทว่า ตตฺรุปายา ความว่า เป็นอุบายในกรณียะนั้น ฯ.

คเหตฺวาติ "อิทํ รูปํ, เอตฺตกํ รูปนฺ"ติอาทินา ปริคฺคณฺหนวเสน คเหตฺวา. อุภยํ คเหตฺวาติ "อชฺฌตฺตํ พหิทฺธา"ติ อุภยํ อนุปุพฺพโต ปริคฺคเหตฺวา. อถวา "ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺ"ติ เอกปฺปหาเรเนว สพฺเพปิ ปญฺจกฺขนฺเธ อวิภาเคน ปริคฺคเหตฺวา. อยมฺปน ติกฺขวิปสฺสกสฺส มหาปุญฺญสฺส ภิกฺขุโน วิปสฺสนาภินิเวโส.

บทว่า คเหตฺวา แปลว่า ถือด้วยอำนาจการกำหนดโดยนัยว่า "นี้รูป, รูปมีอยู่เท่านี้" เป็นต้น. บทว่า อุภยํ คเหตฺวา ความว่า กำหนดถือเอาทั้ง ๒ อย่าง คือ "ภายในภายนอก" โดยลำดับ. อีกอย่าง-หนึ่ง ความว่า กำหนดถือเอาโดยไม่แยกขันธ์ ๕ ทั้งหมดพร้อมกันทีเดียวว่า "สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา, สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา". ก็อันนี้จัดเป็นวิปัสสนาภินิเวสของภิกษุมีบุญมาก ซึ่งเป็นผู้บำเพ็ญวิปัสสนาหลักแหลม.

๔๒๘. ทุกฺขสจฺจํ อารพฺภาติ ทุกฺขสจฺจํ อารมฺมณํ กตฺวา, ตปฺปฏิจฺฉาทกสมฺโมหวิทฺธํสนวเสน จ ปวตฺตํ ญาณํ ทุกฺเข ญาณํ. ทุกฺขสมุทยํ อารพฺภาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. ตถา เสสปททฺวเยปิ. ปจฺจเวกฺขณญาณํ หิ

๔๒๘. คำว่า ปรารภทุกขสัจ ความว่า ญาณที่เป็นไป ด้วยอำนาจกระทำทุกขสัจให้เป็นอารมณ์, และด้วยอำนาจกำจัดสัมโมหะอันปกปิดทุกขสัจนั้นชื่อว่า ญาณในทุกข์. แม้ในคำว่า ปรารภทุกขสมุทัย ก็มีนัยดังนี้

จตุสจฺจํ[๑] อารพฺภ ปวตฺตญาณํ นาม, ตติยมฺปน มคฺคญาณํ, อิตรสจฺจานิ วิปสฺสนาญาณนฺติ ปากฏเมว.

เหมือนกัน. แม้ในสองบทที่เหลือก็เช่นเดียวกัน. จริงอยู่ ปัจเวกขณญาณ ชื่อว่าเป็นญาณที่ปรารภสัจจะที่ ๔ เป็นไป, ส่วนญาณที่ปรารภสัจจะที่ ๓ เป็นไปจัดเป็นมรรคญาณ, ญาณที่ปรารภสัจจะนอกนี้เป็นไป ปรากฏว่าเป็นวิปัสสนาญาณนั่นเอง.

"อตฺถาทีสุ ปเภทคตานิ จตฺตาริ[๒] ญาณานี"ติ สงฺเขเปน วุตฺตมตฺถํ ปาฬิวเสเนว วิวริตุํ "วุตฺตเญหตน"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อตฺเถ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทาติ ยํ อตฺถปฺปเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนววฏฺฐานกรณสมตฺถํ อตฺเถ ปเภทคตํ ญาณํ, อยํ อตฺถปฏิสมฺภิทา นาม. เสสปเทสุปิ เอเสว นโย. ธมฺมปฺปเภทสฺส หิ สลฺลกฺขณวิภาวนววฏฺฐานกรณสมตฺถํ ธมฺเม ปเภทคตํ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. นิรุตฺติปฺปเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนววฏฺฐานกรณสมตฺถํ นิรุตฺตาภิลาเป

เพื่อที่จะไขเนื้อความ ที่ท่านกล่าวไว้โดยย่อว่า "ญาณ ๔ อันถึงความแตกฉานในอรรถเป็นต้น" เนื่องด้วยพระบาลีนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "วุตฺตเญหตํ" ดังนี้เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า ญาณในอรรถ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภิทา ความว่า ญาณที่ถึงความแตกฉานในอรรถซึ่งสามารถกระทำการกำหนด การอธิบาย และการแยกแยะ ซึ่งประเภทแห่งอรรถใด, นี้ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภิทา. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ก็ญาณที่ถึงความแตกฉาน

---

[๑] สี. จตุตฺถสจฺจํ.

[๒] ฉ. จตฺตารีติ อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ปเภทคตํ ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา. ปฏิภาณปฺปเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนววฏฺฐานกรณสมตฺถํ ปฏิภาเณ ปเภทคตํ ญาณํ ปฏิภาณปฏิสมฺภิทา. นิรุตฺติปฏิภาณปฺปเภทา ตพฺพิสยานํ อตฺถาทีนํ ปจฺจยุปฺปนฺนตาทิเภเทหิ ภินฺทิตฺวา เวทิตพฺพา.

ในธรรมซึ่งสามารถกระทำการกำหนด การอธิบาย และการแยกแยะซึ่งประเภทแห่งธรรมชื่อว่าธรรมปฏิสัมภิทา. ญาณที่ถึงความแตกฉานในการกล่าวถึงนิรุตติ ซึ่งสามารถกระทำการกำหนด การอธิบาย และการแยกแยะซึ่งประเภทแห่งนิรุตติ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิทา. ญาณที่ถึงความแตกฉานในปฏิภาณสามารถกระทำการกำหนด การอธิบาย และการแยกแยะซึ่งประเภทแห่งปฏิภาณ ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทา. ประเภทแห่งนิรุตติและปฏิภาณ พึงทราบแยกกันโดยการแยกภาวะมีความที่อรรถเป็นต้น ซึ่งมีนิรุตติและปฏิภาณนั้นเป็นอารมณ์ เป็นภาวะที่เป็นปัจจัยและเกิดแต่ปัจจัยเป็นต้น.

นิพฺพานมฺปิ สมฺปาปกเหตุอนุสาเรน อริยติ, อธิคมิยตีติ[๑] อตฺโถ. "ยงฺกิญฺจิ ปจฺจยสมฺภูตนฺ"ติ เอเตน สจฺจเหตุธมฺมปจฺจยาการวาเรสุ อาคตานิ ทุกฺขาทีนิ คหิตานิ.

แม้นิพพานก็ชื่อว่าอรรถ ด้วยอรรถว่าอันบุคคลถึง คือบรรลุตามแนวแห่งเหตุให้ถึงพร้อม (สัมปาปกเหตุ). ด้วยคำว่า "สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดแต่ปัจจัย" นี้ ท่านถือเอาสัจจะมี

---

[๑] ฉ. อรียติ, อธิคมฺมตีติ.

สจฺจปจฺจยาการวาเรสุ นิพฺพานํ, ปริยตฺติวาเร ภาสิตตฺโถ. อภิธมฺมภาชนีเย วิปาโก, กิริยา จาติ เอวํ ปาฬิยํ วุตฺตานํ เอว วเสน ปญฺจ อตฺถา เวทิตพฺพา. ทหตีติ วิทหติ, นิพฺพตฺตก-เหตุอาทีนํ สาธารณเมตํ นิพฺพจนํ. ตทตฺถมฺปน วิภาเวตุํ "ปวตฺเตติ วา สมฺปาปุณิตุํ วา เทตี"ติ วุตฺตํ. เตสุ ปุริโม อตฺโถ มคฺควชฺเชสุ ทฏฺฐพฺโพ. ภาสิตมฺปิ หิ อวโพธนวเสน อตฺถํ ปวตฺเตติ, มคฺโค ปน นิพฺพานํ ปาเปตีติ ตสฺมึ ปจฺฉิโม อตฺโถ. นิพฺพานํ หิ ปตฺตพฺโพ อตฺโถ, ภาสิตตฺโถ ญาเปตพฺโพ อตฺโถ, อิตโร นิพฺพตฺเตตพฺโพ อตฺโถติ เอวํ ติวิโธ โหติ.

ทุกข์เป็นต้น ที่มาในสัจจวาร เหตุวาร ธรรมวาร และปัจยาการวาร. นิพพานอันมาในสัจจวารและปัจยาการวาร, อรรถแห่งภาษิตอันมาในปริยัติวาร, วิบากและกิริยา อันมาในอภิธรรมภาชนีย์ พึงทราบอรรถ ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งคำที่ท่านได้กล่าวไว้แล้วในพระบาลีนั่นเอง ด้วยประ-การดังกล่าวมานี้. บทว่า ทหติ แปลว่า ย่อมจัดแจง, คำนี้เป็นวิเคราะห์ที่ทั่วไปแก่เหตุทั้งหลายมีเหตุบังเกิด (นิพพัตกเหตุ) เป็นต้น. ก็เพื่ออธิบายความข้อนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมให้เป็นไปบ้าง ย่อมให้เพื่อความถึงพร้อมบ้าง". ในบรรดาอรรถ ๕ อย่างนั้น อรรถข้างต้นบัณฑิตพึงเห็นในธรรมที่เว้นจากมรรคทั้งหลาย. ก็แม้ภาษิตก็ย่อมยังเนื้อความให้เป็นไป ด้วยอำนาจการทำให้หยั่งรู้, ส่วนมรรคย่อมทำให้ถึงนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงเป็นอรรถข้างหลังในอรรถข้างต้นนั้น. ความจริงอรรถมี ๓ อย่าง อย่างนี้คือ ๑. นิพพาน

เป็นอรรถที่พึงบรรลุ, ๒. อรรถแห่งภาษิตเป็นอรรถที่พึงทำให้รู้, ๓. นอกนี้เป็นอรรถที่พึงทำให้บังเกิด.

"โย โกจิ ผลนิพฺพตฺตโก เหตู"ติ เอเตน สจฺจเหตุธมฺมปจฺจยาการวาเรสุ อาคตานิ สมุทยาทีนิ คหิตานิ, สจฺจปจฺจยาการวาเรสุ มคฺโค, ปริยตฺติวาเร ภาสิตํ, อภิธมฺมภาชนีเย กุสลากุสลนฺติ เอวํ ปาฬิยํ วุตฺตานํ เอว วเสน ปญฺจ ธมฺมา เวทิตพฺพา.

พึงทราบธรรม ๕ อย่าง เกี่ยวกับธรรมที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในพระบาลีนั่นเอง อย่างนี้คือ อริยสัจมีสมุทัยเป็นต้น อันมาแล้วในสัจจวาร เหตุวาร ธรรมวาร และปัจจยาการวาร ท่านอาจารย์ถือเอาแล้ว ด้วยคำนี้ว่า "เหตุอันยังผลให้บังเกิดอย่างใดอย่างหนึ่ง", มรรคอันมาแล้วในสัจจวารและปัจจยาการวาร, ภาษิตอันมาแล้วในปริยัติวาร, กุศลอกุศลอันมาแล้วในอภิธรรมภาชนีย์.

ตตฺถ มคฺโค สมฺปาปโก, ภาสิตํ ญาปโก, อิตรํ นิพฺพตฺตโกติ เอวํ ติวิโธ เหตุ เวทิตพฺโพ. เอตฺถ จ กิริยานํ อวิปากตาย ธมฺมภาโว น วุตฺโต. ยทิ เอวํ วิปากา น โหนฺตีติ อตฺถภาโวปิ น วตฺตพฺโพ ? น, ปจฺจยุปฺปนฺนภาวโต. เอวํ สติ กุสลากุสลานมฺปิ อตฺถภาโว อาปชฺชตีติ เจ ? นายํ โทโส

ในธรรม ๕ อย่างนั้นพึงทราบเหตุ ๓ อย่าง อย่างนี้คือ มรรคชื่อว่าสัมปาปกเหตุ, (เหตุที่ให้ถึงพร้อม) ภาษิตชื่อญาปกเหตุ, (เหตุที่ทำให้รู้) นอกนี้ชื่อนิพพัตกเหตุ (เหตุที่ทำผลให้บังเกิด). ก็ในอธิการนี้ท่านมิได้กล่าวความที่กิริยาว่าเป็นธรรม เพราะความที่กิริยาไม่มีวิบาก. ถ้าอย่างนั้นก็ไม่ควรจะ

อปฺปฏิสิทฺธตฺตา. วิปากสฺส ปน ปธานเหตุตาย[๑] ปากฏภาวโต ธมฺมภาโว เอว เตสํ วุตฺโต. กิริยานํ ปจฺจยภาวโต ธมฺมภาโว อาปชฺชตีติ เจ ? นายํ โทโส อปฺปฏิสิทฺธตฺตา. กมฺมผลสมฺพนฺธสฺส ปน เหตุภาวสฺสาภาวโต[๒] ธมฺมภาโว น วุตฺโต. อปิจ "อยํ อิมสฺส ปจฺจโย, อยํ ปจฺจยุปฺปนฺโน"ติ เอวํ[๓] เภทมกตฺวา เกวลํ กุสลากุสเล, วิปากกิริยาธมฺเม จ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ธมฺมตฺถปฏิสมฺภิทา โหนฺตีติ เตสํ อตฺถธมฺมตา น วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ.

กล่าวแม้กิริยาว่าเป็นอรรถ เพราะวิบากไม่มี ? หามิได้, เพราะกิริยาเป็นปัจจยุปปันธรรม. หากมีคำถามว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ แม้กุศลและอกุศล ก็จะต้องเป็นอรรถนะซิ ? ข้อนี้ก็ไม่ผิด เพราะมิได้สำเร็จโดยเฉพาะ. ท่านกล่าวว่า กุศลและอกุศลนั้นเป็นธรรมทีเดียว เพราะเป็นสภาวะปรากฏโดยเป็นเหตุอันเป็นประธานแห่งวิบาก. หากจะถามว่ากิริยาก็ต้องเป็นธรรมซิ เพราะเป็นปัจจัยนี่ ? ข้อนี้ก็ไม่ผิดเพราะมิใช่สำเร็จเฉพาะ. แต่ท่านมิได้กล่าวว่าเป็นธรรม เพราะไม่มีความเป็นเหตุ แห่งความสัมพันธ์กับกรรม และผลของกรรม. อีกอย่างหนึ่งพึงเห็นว่า เมื่อพิจารณากุศลอกุศลและธรรมคือวิบากและกิริยาอย่างเดียว มิได้กระทำการจำแนกอย่างนี้ว่า "ธรรมนี้เป็นปัจจัยของธรรมนี้, ธรรมนี้เกิดแต่ปัจจัย" ดังนี้ ธรรมปฏิสัมภิทา และอรรถปฏิสัมภิทาก็ย่อม

---

๑ ม. ก. ปฏฺฐาน เหตุตาย.
๒ ก. เหตุภาวาภาวโต.
๓ ม. ฉ. เอตํ.

สำเร็จได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวว่า กุศลอกุศลธรรม คือวิบากและกิริยาเหล่านั้น ว่าเป็นอรรถ ว่าเป็นธรรม.

<u>อยเมว</u> <u>หิ</u> <u>อตฺโถ</u>ติ ยฺวายํ อตฺถธมฺมานํ ปญฺจธา ปญฺจธา วิภชนวเสน อตฺโถ วุตฺโต, อยเมว อภิธมฺเม วิภชิตฺวา ทสฺสิโตติ สมฺพนฺโธ.

บทว่า <u>อยเมว</u> <u>หิ</u> <u>อตฺโถ</u> เชื่อมความว่า เนื้อความนี้ใด ที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยอำนาจการจำแนกอรรถ และธรรมอย่างละห้า ๆ เนื้อความนี้แล พระผู้มีพระภาคทรงแสดงจำแนกแล้ว ในพระอภิธรรม.

"ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป"ติ เอตฺถ ธมฺมสทฺโท สภาววาจโกติ กตฺวา อาห "<u>สภาวนิรุตฺตี</u>"ติ, อวิปรีตนิรุตฺตีติ อตฺโถ. เตนาห "<u>อพฺยาภิจาริโวหาโร</u>"ติ,[1] ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส โพธเน ปฏินิยตสมฺพนฺโธ สทฺทโวหาโรติ อตฺโถ. <u>ตทภิลาเป</u>ติ ตสฺส สภาวนิรุตฺติสญฺญิตสฺส อพฺยภิจาริโวหารสฺส อภิลาปเน. สา ปนายํ สภาวนิรุตฺติ มาคธ-

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "<u>สภาวนิรุตฺติ</u>" ความว่า นิรุตติที่ไม่วิปริตเพราะอธิบายว่า ธัมม-ศัพท์ในบทว่า "ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป" นี้ เป็นศัพท์บอกถึงสภาวะ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>เป็นโวหารที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง</u>", ความว่า เป็นสัทโวหารที่มีความสัมพันธ์แน่นอน เฉพาะในอันจะให้เข้าใจเนื้อความนั้น ๆ. บทว่า <u>ตทภิลาเป</u>

---

[1] ฉ. <u>อพฺยภิจารี</u> <u>โวหาโรติ</u>.

ภาสา.[๑] อตฺถโต นามปญฺญตฺตีติ อาจริยา. อปเร ปน ยทิ สภาวนิรุตฺติ ปญฺญตฺติสภาวา, เอวํ สติ ปญฺญตฺติ อภิลปิตพฺพา, น วจนนฺติ อาปชฺชติ. น จ วจนโต อญฺญํ อภิลปิตพฺพํ อตฺถิ. อถ ผสฺสาทิวจเนหิ โพเธตพฺพํ อภิลปิตพฺพํ, เอวญฺจ สติ อตฺถธมฺมานมฺปิ โพเธตพฺพตฺตา เตสมฺปิ นิรุตฺติภาโว อาปชฺชติ. ผสฺโสติ จ สภาวนิรุตฺติ, ผสฺสํ ผสฺสาติ น สภาวนิรุตฺตีติ ทสฺสิโตวายมตฺโถ. น จ อวจนํ เอวมฺปการํ อตฺถิ. ตสฺมา วจนภูตาย เอว ตสฺสา สภาวนิรุตฺติยา อภิลาเป อุจฺจารเณติ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

ความว่า ในการกล่าวโวหารที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงอันนั้นที่หมายรู้กันว่า สภาวนิรุตติ. ก็สภาวนิรุตตินี้นั้น ได้แก่ภาษาของชาวมคธ. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่าโดยความหมาย ได้แก่นามบัญญัติ. ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ถ้าสภาวนิรุตติมีสภาพเป็นบัญญัติไซร้, เมื่อเป็นอย่างนี้ บัญญัติก็จะต้องใช้พูดจากัน, ก็ต้องว่าไม่ใช่เป็นคำพูดน่ะซิ. แต่ถ้อยคำที่พึงเจรจากัน ที่จะเปล่งออกมาอย่างอื่นไปจากคำพูดจะมีอยู่ก็หามิได้. เมื่อเป็นอย่างนั้นถ้อยคำที่จะพึงให้เข้าใจกัน ด้วยถ้อยคำมีผัสสะเป็นต้น ก็จะพึงเป็นถ้อยคำใช้เจรจากัน และเมื่อเป็นอย่างนี้ แม้อรรถและธรรมก็จะต้องให้เข้าใจ ดังนั้นอรรถและธรรม แม้เหล่านั้นก็จะต้องเป็นนิรุตติซิ. ท่านแสดงความหมายไว้ดังนี้นั่นเองว่า ก็คำว่า ผสฺโส เป็น สภาวนิรุตติ, คำว่า ผสฺสํ ผสฺสา ไม่ใช่สภาวนิรุตติ. ก็สิ่งที่ไม่ใช่

---

[๑] สี. มาคธิภาสา.

คำพูดมีประการอย่างนี้จะมีอยู่ ก็หามิได้. เพราะฉะนั้น พึงเห็นความหมายว่าในการเจรจา คือในการเปล่งซึ่งสภาวนิรุตตินั้นซึ่งเป็นคำพูดอยู่นั่นเอง.

ตํ สภาวนิรุตฺติสทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมึ สภาวนิรุตฺตาภิลาเป ปเภทคตํ ญาณํ <u>นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา</u>. ''เอวมยํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา สทฺทารมฺมณา นาม ชาตา, น ปญฺญตฺติอารมฺมณา''ติ[๑] จ อฏฺฐกถายํ วุตฺตตฺตา นิรุตฺติสทฺทารมฺมณาย โสต-วิญฺญาณวีถิยา ปรโต มโนทฺวาเร นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปวตฺตตีติ วทนฺติ.

ญาณอันถึงความแตกฉาน ในการเจรจาสภาวนิรุตตินั้น ของท่านผู้กระทำเสียงคือสภาวนิรุตตินั้น ให้เป็นอารมณ์พิจารณาอยู่ชื่อว่า<u>นิรุตติปฏิสัมภิทา</u>. ก็เพราะท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า ''นิรุตติ-ปฏิสัมภิทา นี้ชื่อว่ามีเสียงเป็นอารมณ์, มิใช่มีบัญญัติเป็นอารมณ์'' ดังนี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา ย่อมเป็นไปในมโนทวารเบื้องหน้า ต่อจากโสต-วิญญาณวิถีอันมีเสียงคือนิรุตติเป็นอารมณ์.

''นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา''ติ[๒] จ วจนสทฺทํ คเหตฺวา ปจฺฉา ชานนํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ. เอวํ ปน อญฺญสฺมึ ปจฺจุปฺปนฺนา-

ก็คำว่า ''นิรุตติปฏิสัมภิทา มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน'' ตรัสหมายถึงการจับเอาเสียงคือคำพูดแล้ว รู้ในภายหลัง. ก็เมื่อเป็นอย่างนี้

---

[๑] สมฺโมหวิโนทนี. ๕๐๒.
[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๔๑๖.

รมฺมเณ อญฺญํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ วุตฺตนฺติ อาปชฺชติ. ยถา ปน ทิพฺพโสตญาณํ มนุสฺสาทิสทฺทเภทนิจฺฉยสฺส ปจฺจยภูตํ ตํตํสทฺทวิภาวกํ, เอวํ สภาวาสภาวนิรุตฺตินิจฺฉยสฺส ปจฺจยภูตํ ปจฺจุปฺปนฺนสภาวนิรุตฺติสทฺทารมฺมณํ ตํวิภาวกํ ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาติ วุจฺจมาเน น โกจิ ปาฬิวิโรโธ. "ตํ สภาวนิรุตฺติสทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสา"ติ จ "ปจฺจุปฺปนฺนสทฺทารมฺมณํ ปจฺจเวกฺขณํ ปวตฺเตนฺตสฺสา"ติ น สกฺกา วตฺตุํ. ตญฺหิ ญาณํ สภาวนิรุตฺตึ วิภาเวนฺตเมว ตํตํสทฺทปจฺจเวกฺขณานนฺตรํ ตํตํปเภทนิจฺฉยสฺส เหตุภาวโต นิรุตฺตึ ภินฺทนฺตํ ปฏิวิชฺฌนฺตเมว อุปฺปชฺชตีติ ปเภทคตมฺปิ โหตีติ.

ก็ต้องว่า กล่าวอารมณ์ปัจจุบันอย่างหนึ่ง ในอารมณ์ปัจจุบันอีกอย่างหนึ่ง. อุปมาเหมือนทิพโสตญาณ อันเป็นปัจจัยแห่งการตัดสินประเภทเสียงของสัตว์มีมนุษย์เป็นต้น ทำให้เข้าใจเสียงนั้น ๆ ได้ฉันใด, ญาณอันเป็นปัจจัยแห่งการตัดสินว่า สภาวนิรุตติหรือไม่ใช่สภาวนิรุตติ มีเสียงคือสภาวนิรุตติอันเป็นปัจจุบันเป็นอารมณ์ ทำให้เข้าใจเสียงคือสภาวนิรุตตินั้นได้ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิทาก็เหมือนอย่างนั้น เมื่อกล่าวดังนี้ก็ไม่ผิดพระบาลีอะไร. ก็คำว่า "ของท่านผู้กระทำเสียงคือสภาวนิรุตตินั้น ให้เป็นอารมณ์ให้พิจารณาอยู่" ไม่อาจจะพูดว่า "ของท่านผู้ยังการพิจารณา อันมีเสียงปัจจุบันเป็นอารมณ์ให้เป็นไป". จริงอยู่ ญาณนั้นเมื่อทำให้เข้าใจสภาวนิรุตตินั้นเอง ย่อมเกิดขึ้นแทงตลอดแยกแยะนิรุตติได้ทีเดียว เพราะความเป็นเหตุตัดสินประเภทนั้น ๆ ในลำดับการพิจารณาเสียงนั้น ๆ. เพราะฉะนั้นจึงเป็นญาณทั้งที่ถึงความแตกฉานด้วยฉะนี้แล.

สพฺพตฺถ ญาณนฺติ สพฺพสฺมึ วิสเย ญาณํ, สพฺพมฺปิ ญาณนฺติ อธิปฺปาโย. เตนาห "ญาณารมฺมณํ ญาณนฺ"ติ. สพฺพตฺถาติ วา สพฺเพสุ อตฺถาทีสุ ตีสุ จตูสุปิ วา ปวตฺตตฺตา, กุสลกิริยาภูตาย ปฏิภานปฏิสมฺภิทาย ธมฺมตฺถภาวโต ตีสุ เอว วา ปวตฺตตฺตา "สพฺพตฺถ ญาณนฺ"ติ วุตฺตํ. เตนาห "ยถา-วุตฺเตสุ วา"ติอาทิ. ตตฺถ สโคจรกิจฺจาทิ-วเสนาติ สโคจรสฺส กิจฺจาทิกสฺส จ วเสน "อิทํ ญาณํ อิทํ นาม อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตํ อิมินา นาม กิจฺเจนา"ติ ชานนํ. อาทิ-สทฺเทน ลกฺขณปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานภูมิอาทีนํ สงฺคโห. เตเนวาห "อิมานิ ญาณานิ อิทมตฺถ-โชตกานี"ติอาทิ.[1]

สองบทว่า สพฺพตฺถ ญาณํ ความว่า ญาณในอารมณ์ทุกอย่าง, อธิบายว่า ญาณทั้งหมด. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ญาณมีญาณเป็นอารมณ์". อีกอย่างหนึ่ง บทว่า สพฺพตฺถ เท่ากับ สพฺเพสุ โยค อตฺถาทีสุ แปลว่า ในคำทั้งปวง ได้แก่คำทั้งหลายมีอรรถเป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า "สพฺพตฺถ ญาณํ" เพราะเป็นไปแล้วในธรรมทั้ง ๓ หรือแม้ในธรรมทั้ง ๔ หรือเพราะเป็นไปแล้วในธรรมทั้ง ๓ เท่านั้น เพราะปฏิภานปฏิสัมภิทาที่เป็นกุศลจิต จัดเป็นธรรม ที่เป็นกิริยาจิตจัดเป็นอรรถ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ยถาวุตฺเตสุ วา" เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สโคจรกิจฺจาทิวเสน ความว่า "ญาณนี้กระทำอารมณ์ชื่อนี้เป็นไปด้วยกิจชื่อนี้" ดังนี้ด้วยอำนาจอารมณ์ของตนและกิจเป็นต้น. ด้วยอาทิ-ศัพท์ท่านอาจารย์

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๔๐๑.

รวบรวมเอาลักษณะปัจจุปัฏฐาน ปทัฏฐานและภูมิเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้นนั่นแหละ จึงตรัสว่า "ญาณเหล่านี้ส่องความเหล่านี้ให้กระจ่าง" ดังนี้เป็นต้น.

๔๒๙. ปเภทํ คจฺฉนฺตีติ อเนกเภทภินฺเนสุ อารมฺมเณสุ เตสํ ยาถาวโต ตํตํปเภทาวโพธนสมตฺถตํ อุปคจฺฉนฺติ.

๔๒๙. สองบทว่า ปเภทํ คจฺฉนฺติ ความว่า ย่อมเข้าถึงความเป็นผู้สามารถหยั่งรู้ประเภทนั้น ๆ ตามความเป็นจริงในอารมณ์ทั้งหลาย ที่ต่างกันโดยประเภทมิใช่น้อย.

มหาสาวกานญฺจ อเสกฺขภูมิยํ ปเภทํ คตาติ สามญฺญวิธินา ทสฺสิตมตฺถํ อปวาเทน นิวตฺเตตุํ อานนฺทตฺเถรคฺคหณํ กตํ.

ท่านใช้ศัพท์ว่า อานนทเถระเพื่อจะห้ามเสียจากการกล่าวแย้ง ซึ่งเนื้อความที่แสดงไว้โดยวิธีสามัญว่า และปฏิสัมภิทาของพระมหาสาวกทั้งหลาย ถึงความแตกฉานในอเสขภูมิดังนี้.

เอตา ปฏิสมฺภิทา. เสกฺขภูมิยํ ปเภทคมนํ อปฺปวิสยํ, อเสกฺขภูมิยํ พหุวิสยนฺติ อาห "อธิคโม นาม อรหตฺตปฺปตฺตี"ติ สาติสยํ วา อธิคมํ สนฺธาย เอวํ วุตฺตํ. เสกฺเขน ปตฺตานมฺปิ หิ อิมาสํ

เอตา โยค ปฏิสมฺภิทา. การถึงความแตกฉานในเสขภูมิมีวิสัยน้อย, ในอเสขภูมิมีวิสัยมาก เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "การบรรลุพระอรหัตชื่อว่าการบรรลุ" อีกอย่างหนึ่ง ท่าน

อรหตฺตปฺปตฺติยา วิสทภาวาธิคโมติ. ปุพฺพโยโค วิย ปน อรหตฺตปฺปตฺติ อรหโตปิ ปฏิสมฺภิทา-วิสทตาย ปจฺจโย น น โหตีติ ปญฺจนฺนมฺปิ ยถาโยคํ เสกฺขาเสกฺขปฏิสมฺภิทาวิสทตาย การณตา โยเชตพฺพา. อตฺถธมฺมาทีนํ อนวเสสสงฺคณฺหนโต พุทฺธวจนวิสยา เอว ปริยตฺติอาทโย ทสฺสิตา. ปาฬิยา สชฺฌาโย ปริยาปุณนํ, ตทตฺถสวนํ สวนํ, ปริโต สพฺพโส ญาตุํ อิจฺฉา ปริปุจฺฉาติ อาห "ปาฬิอฏฺฐ-กถาทีสุ คณฺฐิปทอตฺถปทวินิจฺฉยกถา"ติ, ปทตฺถโต อธิปฺปายโต จ ทุวิญฺเญยฺยฏฺฐานํ[๑] วิตฺถารโต สนฺนิฏฺฐานกถาติ อตฺโถ. ยสฺส หิ ปทสฺส อตฺโถ ทุวิญฺเญยฺโย, ตํ คณฺฐิปทํ, ยสฺส อธิปฺปาโย ทุวิญฺเญยฺโย, ตํ อตฺถปทํ. อาทิ-สทฺเทน ขนฺธาทิปฏิสํยุตฺเต กถามคฺเค สงฺคณฺหาติ. ภาวนานุโยคสหิตํ คตํ ปจฺจาคตญฺจ เอตสฺส อตฺถีติ คตปจฺจาคติโก, ตสฺส ภาโว, เตน คตปจฺจาคติกภาเวน. วสนฏฺฐานโต ยาว

อาจารย์กล่าวไว้อย่างนี้ หมายถึงการบรรลุที่ดียิ่ง. เพราะปฏิสัมภิทาเหล่านี้แม้ที่พระเสขะบรรลุแล้ว จะถึงความสละสลวยได้ก็ด้วยการบรรลุพระอรหัต. แต่การบรรลุพระอรหัตใช่ว่าจะไม่เป็นปัจจัย แก่ความสละสลวยแห่งปฏิสัมภิทา แม้แก่พระ-อรหันต์เหมือนดังบุพประโยคก็หาไม่ ฉะนั้น บัณฑิตพึงประกอบความที่อาการทั้ง ๕ เป็นเหตุแห่งความสละสลวยแห่งปฏิสัมภิทา แห่งเสขบุคคลและอเสขบุคคล ตามควรเถิด. ธรรมมีปริยัติเป็นต้น ซึ่งมีพระพุทธวจนะเป็นวิสัย ท่านแสดงไว้แล้วเพราะรวมไว้มิให้มีส่วนเหลือซึ่งธรรมมีอรรถและธรรมเป็นต้น. การสาธยายพระบาลีชื่อว่า การเล่าเรียน, การฟังเนื้อความของพระบาลีนั้นชื่อว่า การฟัง, ความปรารถนาเพื่อจะรู้โดยรอบคือโดยประการทั้งปวง ชื่อว่า ปริปุจฉา เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "การกล่าว

---

[๑] ก. ทุวิญฺเญยฺยฏฺฐาเน.

โคจรคาโม ตโต จ ยาว วสนฏฺฐานํ กมฺมฏฺฐานานุยุตฺโตติ อตฺโถ. ยาว อนุโลม-โคตฺรภุสมีปนฺติ สงฺขารุเปกฺขาญาณมาห. ตญฺหิ เตสํ สมีปปฺปวตฺตํ.

วินิจฉัยในคัณฐีบทและอรรถบท ในพระบาลีและอรรถบทเป็นต้น" ดังนี้, อธิบายว่าการกล่าวข้อตกลงโดยพิสดาร แห่งบทที่มีฐานะอันจะพึงเข้าใจได้ยาก โดยเนื้อความเฉพาะบทและโดยอธิบาย. จริงอยู่ เนื้อ-ความแห่งบทใดพึงเข้าใจได้ยาก, บทนั้นชื่อว่าคัณฐีบท, คำอธิบายบทใด พึงเข้าใจได้ยาก, บทนั้นชื่อว่าอรรถบท. ด้วยอาทิ-ศัพท์ ท่านสงเคราะห์กถามรรคทั้งหลายอันปฏิสังยุตด้วยธรรม มีขันธ์เป็นต้นเข้าด้วย. การไปและการถอยกลับ อันประกอบด้วยภาวนานุโยค มีอยู่แก่บุคคลนี้ เหตุนั้นบุคคลนี้ ชื่อว่าคตปจฺจาคติโก, ภาวะแห่งบุคคลผู้มีการไปและการถอยกลับนั้น ด้วยภาวะที่มีการไปและการถอยกลับนั้น. อธิบายว่าผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งกรรมฐาน จากที่อยู่จนถึงโคจรคาม และจากโคจรคามนั้นจนถึงที่อยู่. ท่านอาจารย์กล่าวถึงสังขารุเบกขา-ญาณว่า ตลอดถึงใกล้อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ. ก็คำนั้นเป็นไปใกล้ของญาณเหล่านั้น.

สตฺเถสูติ อนวชฺเชสุ สตฺตานํ หิตสุขาวเหสุ คนฺเถสุ. ตถา สิปฺปายตเนสูติ เอตฺถาปิ. ปุพฺพกาเล เอกสตราชูนํ เทสภาสา เอกสตโวหารา. ธมฺมปเท[๑] ยมกวคฺโค โอปมฺมวคฺโคติ วทนฺติ, มูลปณฺณาเส[๒] ยมกวคฺโค โอปมฺมวคฺโค เอวาติ อปเร. สุตปฏิภานพหุลานนฺติ พหุสฺสุตานํ ปฏิภานวนฺตานํ.

คำว่า ในศาสตร์ทั้งหลาย ได้แก่ในคัมภีร์ทั้งหลายอันไม่มีโทษ คือนำประโยชน์สุขมาให้แก่สัตว์ทั้งหลาย. แม้ในบทว่า อายตนะ คือศิลปะนี้ ก็เช่นเดียวกัน. ภาษาถิ่นของพระราชาร้อยเอ็ดพระองค์ ในกาลก่อน ชื่อว่าโวหารร้อยเอ็ด. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ยมกวรรคในธรรมบท ชื่อว่าโอปัมวรรค, อาจารย์อีกพวกหนึ่งก็กล่าวว่า ในคัมภีร์มูลปัณณาสก์ชื่อว่า โอปัมวรรคเหมือนกัน. คำว่า ผู้มากด้วยสุตะและปฏิภาณ คือผู้เป็นพหูสูตมีปฏิภาณ.

สพฺพานีติ ปุพฺเพ วุตฺตานิ ปญฺจ, ปจฺฉา วุตฺตานิ อฏฺฐปิ วา. เสกฺขผลวิโมกฺขปริโยสาเน ภวา เสกฺขผลวิโมกฺขนฺติกา. ฐานาฐานญาณพลาทีนิ สพฺพพุทฺธคุเณสุ สกิจฺจโต ปากฏตรานีติ วุตฺตํ "ทส พลานิ วิยา"ติ, อญฺเญ วา สพฺพญฺญุตญฺญาณาทโยปิ

บทว่า สพพานิ ได้แก่เหตุ ๕ อย่างที่กล่าวไว้ในตอนต้นหรือเหตุ ๘ อย่างที่กล่าวไว้ในตอนหลังก็ได้. การบรรลุปฏิสัมภิทามีในที่สุดแห่งวิโมกข์ อันเป็นผลแห่งพระเสขะ ชื่อว่าเสกฺขผลวิโมกฺขนฺติกา แปลว่า มีในที่สุดแห่งวิโมกข์ อันเป็นผลแห่งพระเสขะ.

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๑๕.
[๒] ม. มู. ๑๒/๓๘๖-๕๑๘.

สพฺเพ ภควโต คุณวิเสสา อเสกฺขผล-วิโมกฺขนฺติกา เอว.

พระกำลังทั้งหมด มีพระกำลังฐานาฐานญาณเป็นต้น ปรากฏชัดโดยกิจของตน ในพระ-พุทธคุณทั้งหมด เพราะเหตุนั้น พระอาจารย์จึงกล่าวว่า "เหมือนดังพระกำลังทั้ง ๑๐ ของพระตถาคต". อีกอย่างหนึ่ง พระคุณวิเศษทั้งหลาย ของพระผู้มีพระภาคทั้งหมด แม้มีพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น เหล่าอื่น ก็ชื่อว่าอเสกฺขผลวิโมกฺขนฺติกา ซึ่งแปลว่า มีในที่สุดแห่งวิโมกข์ อันเป็นผลแห่งพระ-อเสขะเหมือนกัน.

ปญฺญาภูมิมูลสรีรววฏฺฐานวณฺณนา

พรรณนาการแยกแยะภูมิ-มูล-และโครงร่างแห่งปัญญา

๔๓๐. อิมาย ปญฺญายาติ วิปสฺสนา-ปญฺญาย. ภูมิ สลฺลกฺขณาทิคฺคหณวเสน ปวตฺติฏฺฐานภาวโต. อาทิ-สทฺเทน อาหาราทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. กสฺมา ปเนเต เอวํ พหุธมฺมา[๑] ภูมิภาเวน คยฺหนฺติ, นนุ ขนฺธาทีสุ

๔๓๐. คำว่า แห่งปัญญานี้ ได้แก่ แห่งวิปัสสนาปัญญา. ชื่อว่าภูมิ เพราะภาวะคือเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งการถือเอาอาการมีการกำหนดเป็นต้น. ด้วยอาทิ-ศัพท์ พึงเห็นการสงเคราะห์

---

[๑] ฉ. ม. พหุธมฺมา.

เอเกนาปิ อตฺถสิทฺธิ โหตีติ ? น, ติวิธสตฺตานุคฺคหตฺถํ ขนฺธาทิตฺตยคฺคหณํ กตฺตพฺพํ, อญฺญถา สพฺพสาธารโณ อนุคฺคโห น กโต สิยา. ติวิธา หิ สตฺตา รูปสมฺมูฬฺหา อรูปสมฺมูฬฺหา อุภยสมฺมูฬฺหาติ. เตสุ เย อรูปสมฺมูฬฺหา, ตทตฺถํ ขนฺธานํ คหณํ อรูปธมฺมานํ จตุธา วิภตฺตตฺตา. เย รูปสมฺมูฬฺหา, ตทตฺถํ อายตนานํ รูปธมฺมานํ อฑฺเฒกาทสธา วิภตฺตตฺตา. เย ปน อุภยสมฺมูฬฺหา, ตทตฺถํ ธาตูนํ อุภเยสมฺปิ วิภตฺตตฺตา.

อาหารเป็นต้นเข้าด้วย. ถามว่า ก็ธรรมเป็นอันมากอย่างนี้เหล่านี้ ท่านถือเอาโดยภาวะเป็นภูมิเพราะเหตุไร, ในบรรดาธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้น แม้ด้วยธรรมอย่างเดียว ก็มีความสำเร็จประโยชน์มิใช่หรือ ? ตอบว่า หามิได้, ต้องกระทำการถือเอาธรรม ๓ หมวด มีขันธ์เป็นต้น เพื่อจะอนุเคราะห์สัตว์ ๓ จำพวก, เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น ก็จะไม่พึงเป็นการกระทำการอนุเคราะห์ทั่วไป แก่สัตว์ทุกจำพวก. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายมีอยู่ ๓ จำพวก คือพวกที่ลุ่มหลงอยู่ในรูป ๑ พวกที่ลุ่มหลงอยู่ในอรูป ๑ พวกที่ลุ่มหลงทั้งสองฝ่าย ๑. ในบรรดาสัตว์ ๓ จำพวกนั้น ท่านถือเอาขันธ์ เพื่อประโยชน์แก่สัตว์จำพวกที่ลุ่มหลงอยู่ในอรูป เพราะอรูปธรรมทั้งหลายจำแนกได้เป็น ๔ ประการ. ท่านถือเอาอายตนะ เพื่อประโยชน์แก่สัตว์จำพวกที่ลุ่มหลงอยู่ในรูป เพราะรูปธรรมทั้งหลายจำแนกได้เป็น ๑๐ ประการครึ่ง. ส่วน

ท่านถือเอาธาตุทั้งหลาย ก็เพื่อประโยชน์แก่สัตว์จำพวกที่ลุ่มหลงอยู่ในทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะท่านจำแนกไว้ทั้ง ๒ ฝ่าย.

ตถา อินฺทฺริยเภเทน ติกฺขินฺทฺริยา มชฺฌิมินฺทฺริยา มุทินฺทฺริยา สงฺขิตฺตรุจี มชฺฌิมรุจี วิตฺถารรุจีติ จ ติวิธา สตฺตา เตสํ[๑] อตฺถาย ยถากฺกมํ ขนฺธาทิคฺคหณํ กตนฺติ โยเชตพฺพํ. อินฺทฺริยคฺคหณมฺปน กามเมเต ธมฺมา อิสฺสรา วิย สหชาตธมฺเมสุ อิสฺสริยํ อาธิปจฺจํ ปวตฺเตนฺติ, ตมฺปน เนสํ ธมฺมสภาวสิทฺธํ, น เอตฺถ กสฺสจิ วสีภาโว "สุญฺญา เอเต อวสวตฺติโน"ติ อนตฺตลกฺขณสฺส สุขคฺคหณตฺถํ. ตมฺปเนตํ จตุพฺพิธมฺปิ ปวตฺตินิวตฺติตทุภยเหตุวเสน ทิฏฺฐเมว อุปการาวหํ, น อญฺญถาติ สจฺจาทิทฺวยํ คหิตํ. อาทิ-สทฺเทน คหิตธมฺเมสุปิ อยํ นโย เนตพฺโพ. มูลํ ปติฏฺฐาภาวโต. สติ หิ สีลวิสุทฺธิยญฺจ จิตฺตวิสุทฺธิยญฺจ อยํ ปญฺญา มูลชาตา โหติ, นาสตีติ. สรีรํ ปริพฺรูเห-

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายมีอยู่ ๓ จำพวก โดยความต่างแห่งอินทรีย์ คือพวกที่มีอินทรีย์แก่กล้า พวกที่มีอินทรีย์ปานกลาง พวกที่มีอินทรีย์อ่อน และมีอีก ๓ จำพวก คือพวกที่ชอบเนื้อความอย่างย่อ พวกที่ชอบเนื้อความอย่างกลาง พวกที่ชอบเนื้อความที่พิสดาร ท่านกระทำการถือเอาธรรมมีขันธ์เป็นต้นไว้ตามลำดับ เพื่อประโยชน์แก่สัตว์เหล่านั้น. อนึ่ง การถือเอาอินทรีย์ ก็เพื่อจะถือเอาได้โดยง่าย ซึ่งอนัตลักษณะว่า ธรรมเหล่านี้ย่อมยังอิสริยะคือความเป็นใหญ่ยิ่ง ให้เป็นไปอยู่ในสหชาตธรรมทั้งหลาย เหมือนท่านผู้เป็นใหญ่ทั้งหลายก็จริงอยู่, ถึงกระนั้นอิสริยะนั้นก็ได้สำเร็จแล้ว โดยธรรมสภาวะของสหชาตธรรมเหล่านั้น หาใช่ภาวะที่

---

๑ ฉ. ม. เตสมฺปิ.

ตพฺพโต. อิมิสฺสา หิ ปญฺญาย สนฺตานวเสน ปวตฺตมานาย ปาทปาณิสีสฏฺฐานิยา ทิฏฺฐิวิสุทฺธิอาทิกา อิมา ปญฺจ วิสุทฺธิโย อวยเวน สมุทายูปลกฺขณนเยน "สรีรนฺ"ติ เวทิตพฺพา.

ธรรมอะไร ๆ จะไปมีอำนาจอยู่ในสหชาตธรรมเหล่านี้ไม่ "สหชาตธรรมเหล่านี้จึงว่างเปล่า ไม่ตกอยู่ในอำนาจอะไร". อนึ่ง สัจจะทั้ง ๔ นั้นนั้น ที่เห็นแล้วด้วยอำนาจทุกขสัจ นิโรธสัจ และเหตุแห่งทุกขสัจและนิโรธสัจทั้ง ๒ นั้นเท่านั้น จึงนำมาซึ่งอุปการะ ที่เห็นโดยประการอื่น หานำมาซึ่งอุปการะไม่ เพราะฉะนั้น ท่านจึงถือเอาธรรม ๒ อย่างมีสัจจะเป็นต้น. นัยนี้พึงใช้แม้ในธรรมที่ถือเอาด้วยอาทิ-ศัพท์. ชื่อว่าเป็นมูล เพราะภาวะเป็นที่ตั้งอาศัย. เพราะว่า เมื่อมีสีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิ ปัญญานี้ก็ย่อมเป็นธรรมชาติ มีมูลเกิดแล้ว, เมื่อไม่มี ก็หามีมูลเกิดไม่ฉะนี้. ชื่อว่าเป็นโครงร่าง เพราะพึงขยายไปโดยรอบ. ด้วยว่า วิสุทธิ ๕ เหล่านี้มีทิฐิวิสุทธิเป็นต้น อยู่ในฐานะเป็นเท้า เป็นฝ่ามือ และเป็นศีรษะของปัญญานี้ ที่เป็นไปอยู่ด้วยอำนาจความสืบต่อกัน พึงทราบว่า "ชื่อว่าเป็นโครงร่าง" โดยอวัยวะ คือโดยนัยแห่งการเข้าไปกำหนดความรวม.

คุณประวัติ ศิริจรรยา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

๔๓๑. ปญฺจกฺขนฺธาติ เอตฺถ ปญฺจาติ คณนปริจฺเฉโท, เตน น ตโต เหฏฺฐา น อุทฺธนฺติ ทสฺเสติ. ขนฺธาติ ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสนํ. ยสฺมา เจตฺถ ขนฺธสทฺโท ราสฏฺโฐ "มหาอุทกกฺขนฺโธ"[๑]ติอาทีสุ วิย, ตสฺมา อตีตาทิวิภาคภินฺนํ สพฺพํ รูปํ ราสิวเสน พุทฺธิยา เอกชฺฌํ คเหตฺวา "รูปเมว ขนฺโธ รูปกฺขนฺโธ"ติ สมานาธิกรณสมาโส ทฏฺฐพฺโพ. "ตีหิ ขนฺเธหิ อิณํ ทสฺสามา"ติอาทีสุ วิย โกฏฺฐาสฏฺเฐ ปน ขนฺธสทฺเท นิพฺพานสฺสาปิ ขนฺธนฺตรภาโว อาปชฺชตีติ ? นาปชฺชติ อตีตาทิวิภาคาภาวโต. น หิ เอกสฺส นิจฺจสฺส สโต นิพฺพานสฺส อตีตาทิวิภาโค อตฺถีติ. ปฐเมนตฺเถน รูปราสีติ อตฺโถ, ทุติเยน รูปโกฏฺฐาโสติ.

๔๓๑. คำว่า ห้า ในคำว่า ขันธ์ ๕ นี้ เป็นคำกำหนดการนับ, ด้วยคำว่าห้านั้น พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงว่า ไม่ต่ำกว่านั้น ไม่เกินกว่านั้น. คำว่า ขันธ์ เป็นคำแสดงไขธรรมที่ทรงกำหนดไว้. ก็เพราะในที่นี้ขันธศัพท์มีอรรถว่ากอง เหมือนในคำทั้งหลายว่า "มหาอุทกกฺขนฺโธ" แปลว่า ห้วงน้ำใหญ่เป็นต้น, ฉะนั้น พึงถือเอารูปทั้งหมด ซึ่งจำแนกโดยวิภาคมีรูปอดีตเป็นต้น เป็นหมวดเดียวกันตามความรู้ ด้วยอำนาจเป็นกอง แล้วพึงเห็นเป็นสมาสที่เป็นสมานาธิกรณะว่า "รูปเมว ขนฺโธ รูปกฺขนฺโธ" กองคือรูป ชื่อว่ารูปขันธ์. ถามว่า อนึ่งในขันธศัพท์มีความหมายว่าส่วน เช่นอย่างในประโยคว่า "ตีหิ ขนฺเธหิ อิณํ ทสฺสาม" แปลว่าเราจะแบ่งหนี้ออก ๓ ส่วน ดังนี้เป็นต้น แม้นิพพานก็จะต้องเป็นขันธ์อีกอันหนึ่งนะซิ ? ตอบว่า ไม่ต้องหรอก

---

[๑] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๗๒, องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๗๖.

เพราะนิพพานไม่มีการจำแนกเป็นอดีตเป็น-ต้น. ด้วยว่านิพพานเป็นเอก เป็นธรรมชาติเที่ยง จึงหามีการจำแนกเป็นอดีตเป็นต้นไม่ฉะนี้. ตามความหมายข้อที่ ๑ มีความหมายว่ากองคือรูป, ตามความหมายข้อที่ ๒ มีความหมายว่าส่วนคือรูป.

<u>เวทนากฺขนฺโธ</u>ติอาทีสุปิ เอเสว นโย. กสฺมา ปเนเต ขนฺธา ปญฺเจว วุตฺตา อิมินา เอว จ กเมนาติ ? ภาชนโภชนพฺยญฺชนภตฺตการก-ภุญฺชกวิกปฺปทสฺสนโต ยถาโอฬาริกยถา-สงฺกิเลสูปเทสโต จาติ เวทิตพฺพํ. วิวาทมูล-เหตุภาวํ สํสารเหตุตํ กมฺมเหตุตญฺจ จินฺเตตฺวา เวทนาสญฺญา สงฺขารกฺขนฺธโต นีหริตฺวา วิสุํ ขนฺธภาเวน เทสิตา.

แม้ในคำว่า <u>เวทนาขันธ์</u> เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ขันธ์เหล่านี้จึงตรัสไว้ ๕ เท่านั้น และตรัสไว้ตามลำดับนี้เท่านั้น ? ตอบว่า เพราะแสดงการแยกไว้ เป็นเหมือนภาชนะ เป็นเหมือนโภชนะ เป็นเหมือนกับข้าว เป็นเหมือนคนครัวและเป็นเหมือนคนบริโภค และเพราะทรงแนะนำไปตามขันธ์ที่หยาบ และขันธ์ที่เศร้าหมอง. เวทนาและสัญญาท่านแสดงไว้โดยเป็นขันธ์ อีกส่วนหนึ่ง เอาออกไปเสียจากสังขารขันธ์ โดยทรงคำนึงถึงความเป็นเหตุแห่งวิวาทมูล ความเป็นเหตุแห่งสังสารวัฏ และความเป็นเหตุแห่งกรรม.

รูปกฺขนฺธกถาวณฺณนา

๔๓๒. ตตฺถาติ เตสุ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ. ยงฺกิญฺจีติ อนวเสสปริยาทานํ. รุปฺปนลกฺขณนฺติ อติปฺปสงฺคนิยมนํ. ยํสทฺเทน หิ สนิปาเตน กึสทฺเทน จ คหิเตน อนิยมตฺถตาย อติปฺปสงฺเค อาปนฺเน ตํ รุปฺปนสทฺโท นิวตฺเตติ, เตน รูปสฺส อนวเสสปริคฺคโห กโต โหติ. สีตาทีหีติ สีตุณฺหชิฆจฺฉาปิปาสาทีหิ. เหตุอตฺเถ เจตํ กรณวจนํ. รุปฺปนํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ รุปฺปนลกฺขณํ. ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ. รุปฺปนญฺเจตฺถ สีตาทิวิโรธิปจฺจย-สนฺนิปาเต วิสทิสุปฺปตฺติ. นนุ จ อรูปธมฺมานมฺปิ วิโรธิปจฺจยสมาคเม วิสทิสุปฺปตฺติ ลพฺภตีติ ? สจฺจํ ลพฺภติ, น ปน วิภูตตรํ.

พรรณนากถาว่าด้วยรูปขันธ์

๔๓๒. บทว่า ตตฺถ เท่ากับ เตสุ โยค ปญฺจสุ ขนฺเธสุ แปลว่า ในบรรดาขันธ์ ๕ เหล่านั้น. บทว่า ยงฺกิญฺจิ เป็นคำกำหนดถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือ. บทว่า รุปฺปนลกฺขณํ เป็นคำกำหนดความประสงค์อย่างยิ่ง. ก็เมื่อต้องประสงค์อย่างยิ่ง โดยภาวะที่ยัง กึศัพท์มีอรรถเป็นอนิยม โดยที่ท่านใช้ ยํ ศัพท์ และ กึ ศัพท์ พร้อมทั้งนิบาต รุปฺปนศัพท์ก็ย่อมห้ามเสีย ซึ่งภาวะที่ยังกิญฺจิศัพท์มีอรรถเป็นอนิยมนั้น, ด้วยรุปฺปนศัพท์นั้นย่อมเป็นอันท่านอาจารย์ ทำการกำหนดถือเอารูปไม่มีส่วนเหลือ. บทว่า สีตาทีหิ ความว่า เพราะวิโรธิปัจจัยมีเย็น ร้อน และหิวกระหายเป็นต้น. ก็คำนี้เป็นตติยาวิภัตติลงในอรรถแห่งเหตุ. ความแปรผันเป็นลักษณะของธรรมชาตินี้ เหตุนั้นธรรมชาตินี้ชื่อว่ารุปฺปนลกฺขณํ. ธรรมนั้นแลชื่อว่า ธรรมชาติ. ก็ความแปรผันในที่นี้ได้แก่ความเกิดขึ้นไม่เหมือนกัน ในเมื่อวิโรธิปัจจัยมี

เย็นเป็นต้นประชุมกัน. ถามว่า ความเกิดขึ้นไม่เหมือนกัน ในเมื่อวิโรธิปัจจัยประชุมกัน ก็ย่อมจะได้แม้แก่อรูปธรรมทั้งหลายมิใช่หรือ ? ตอบว่า ได้จริง, แต่ไม่ชัดนัก.

วิภูตตรเณฺหตุถ รุปฺปนํ อธิปฺเปตํ สีตาทิคฺคหณโต. ยทิ เอวํ กถํ พฺรหฺมโลเก รูปสมญฺญา ? ตตฺถาปิ ตํสภาวานติวตฺตนโต โหติเยว รูปสมญฺญา, อนุคฺคาหกปจฺจยวเสน วา. วิโรธิปจฺจยสนฺนิปาเต โย อตฺตโน สนฺตาเน ภินฺเน ภิชฺชมานสฺเสว วิสทิสุปฺปตฺติเหตุภาโว, ตํ รุปฺปนนฺติ อญฺเญ. อิมสฺมึ ปกฺเข รูปยติ วิการํ อาปาเทตีติ รูปํ, ปุริมปกฺเข ปน รุปฺปตีติ. สงฺฆฏฺฏเนน วิการาปตฺติยํ รุปฺปนสทฺโท นิรุโฬฺหติ เกจิ. อิมสฺมึ ปกฺเข อรูปธมฺเมสุ รูปสมญฺญาย ปสงฺโค เอว นตฺถิ สงฺฆฏฺฏนาภาวโต. ปฏิฆาโต รุปฺปนนฺติ อปเร. สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวาติ ราสฏฺฐํ หทเย ฐเปตฺวา วทติ.

เพราะในที่นี้ ท่านประสงค์เอาความแปรผันที่ชัดเจน เพราะใช้ศัพท์ว่าวิโรธิปัจจัยมีเย็นเป็นต้น. ถ้าอย่างนั้น ในพรหมโลกจะมีชื่อว่า รูปได้อย่างไร ? แม้ในพรหมโลกนั้นก็มีชื่อว่ารูปเหมือนกัน เพราะไม่ล่วงพ้นสภาวะนั้นไปได้ทีเดียว, อีกอย่างหนึ่ง ก็ด้วยอำนาจที่เป็นปัจจัยสนับสนุน. อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า ภาวะที่เป็นเหตุเกิดขึ้นไม่เหมือนกันแห่งรูปที่กำลังแตกไปอยู่นั่นเองในเมื่อความสืบต่อของตนแตกไปแล้ว อันใดในเมื่อวิโรธิปัจจัยประชุมกัน, อันนั้นชื่อว่าความแปรผัน. ในฝ่ายแรกชื่อว่ารูป ด้วยอรรถว่าทำให้เปลี่ยนแปลง คือให้ถึงความวิการ, ส่วนในฝ่ายแรกชื่อว่ารูป ด้วย

อรรถว่าแปรผัน. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า รุปปนศัพท์เป็นศัพท์คล่องปาก ใช้ในการถึงความวิการด้วยการกระทบ. ในฝ่ายนี้ความเกี่ยวข้องกันกับชื่อว่ารูปนั่นเทียว ไม่มีในอรูปธรรมเลย เพราะไม่มีความกระทบกัน. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า การกระทบเฉพาะชื่อว่าความแปรผัน. บทว่า สพฺพนฺตํ เอกโต กตฺวา ท่านอาจารย์ย่อมกล่าวตั้งความหมายว่ากองไว้ในใจว่า รวมธรรมชาตินั้นทั้งหมดเข้าไว้ด้วยกัน.

ภูโตปาทายเภทโตติ เอตฺถ ตทฺธีนวุตฺติตาย ภวติ เอตฺถ อุปาทายรูปนฺติ ภูตํ. ภูตานิ อุปาทิยเตว, น ปน สยํ เตหิ อญฺเญหิ วา อุปาทิยตีติ อุปาทายํ.

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า ภูโตปาทายเภทโต นี้ต่อไป ชื่อว่าภูตรูป ด้วยอรรถว่าเป็นที่อยู่ของอุปาทายรูป เพราะเป็นธรรมชาติ มีความเป็นไปเนื่องกับอุปาทายรูปนั้น ชื่อว่าอุปาทายรูป ด้วยอรรถว่าอาศัยภูตรูปทั้งหลายอย่างเดียว, แต่ตนเองมิได้ถูกภูตรูปเหล่านั้นหรือรูปเหล่าอื่นเข้าไปอาศัย.

กามํ จตุธาตุววฏฺฐาเน วจนตฺถาทิโตปิ ภูตานิ วิภาวิตาเนว, สภาวธมฺมานมฺปน

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ข้าพเจ้าได้กล่าวลักษณะรสและปัจจุปัฏฐานไว้แล้ว ในจตุธาตุ-

ลกฺขณาทิวิภาวนาติ กตฺวา วุตฺตํ "ลกฺขณ-รสปจฺจุปฏฺฐานานิ จตุธาตุววฏฺฐาเน วุตฺตานี"ติ. ตตฺถ ปทฏฺฐานสฺส อวุตฺตตฺตา อาห "ปทฏฺฐานโต ปนา"ติอาทิ. อวจนญฺจ ตสฺส ตสฺสตฺถสฺส ปจฺจยโตติ เอตฺถ ปการนฺตเรน วิภาวิตตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ. สพฺพาปีติ จตสฺโสปิ ธาตุโย. อาโปสงฺคหิตาย เตโช-อนุปาลิตาย[๑] วาโยวิตฺถมฺภิตาย เอว ปฐวี-ธาตุยา ปวตฺติ, น อญฺญถาติ สา เสสภูตตฺตยปทฏฺฐานา, เอวมิตราปีติ อาห "อวเสสธาตุตฺตยปทฏฺฐานา"ติ.

วววัฏฐาน" ดังนี้ เพราะอธิบายว่า ภูตรูปทั้งหลายได้อธิบายไว้แล้วในจตุธาตุววัฏฐาน แม้โดยปกิณกะมีอรรถแห่งคำเป็นต้น ก็จริง, ถึงกระนั้น ก็จะมีการอธิบายปกิณกะมีลักษณะเป็นต้นของสภาวธรรมทั้งหลาย. เพราะท่านมิได้กล่าวปทัฏฐานไว้ ในจตุธาตุววัฏฐานนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า "แต่โดยปทัฏฐาน" ดังนี้เป็นต้น. ก็การที่ท่านมิได้กล่าวปทัฏฐานนั้นไว้ พึงเห็นว่า เพราะความข้อนั้น ท่านอธิบายไว้แล้วโดยประการอื่น ในคำว่าโดยปัจจัยนี้เป็นต้น. บทว่า สพฺพาปิ โยค จตสฺโสปิ ธาตุโย ความว่า ธาตุทั้ง ๔. ปฐวีธาตุมีอาโปคอยควบคุม เตโชตามรักษา วาโยคอยพัดไปมาอยู่เท่านั้น จึงเป็นไปได้, มิใช่อย่างอื่น เพราะฉะนั้น ปฐวีธาตุนั้นจึงมีภูตรูป ๓ ที่เหลือเป็นปทัฏฐาน, แม้ธาตุนอกนี้ก็อย่างนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีธาตุ ๓ ที่เหลือเป็นปทัฏฐาน".

---

[๑] ฉ. เตโชนุปาลิตาย.

จตฺวีสติวิธนฺติ คณนปริจฺเฉโท พล-รูปาทีนํ ปฏิเสธนฏฺโจ. ตตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต อาวิภวิสฺสติ. จกฺขตีติ จกฺขุ, วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ รูปํ อสฺสาเทนฺตํ วิย โหตีติ อตฺโถ. จกฺขตีติ หิ อยํ จกฺขติสทฺโท "มธุํ จกฺขติ, พฺยญฺชนํ จกฺขตี"ติอาทีสุ วิย อสฺสาทนตฺโถ. วุตฺตเญหตํ "จกฺขุํ โข มาคณฺฑิย รูปารามํ รูปรตํ รูปสมฺมุทิตนฺ"ติ[1]. อฏฺฐกถายมฺปิ วุจฺจติ "รูเปสุ อาวิญฺฉนรสนฺ"ติ[2]. สติปิ โสตาทีนํ สทฺทา-รมฺมณตาทิภาเว[3] นิรุฬฺหตฺตา ทสฺสเน เอว จกฺขุสทฺโท ปวตฺตติ ปทุมาทีสุ ปงฺกชาทิสทฺทา วิยาติ ทฏฺฐพฺพํ. อถวา จกฺขตีติ วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ สมวิสมํ อาจิกฺขนฺตํ วิย อภิพฺยตฺตํ วทนฺตํ วิย โหตีติ อตฺโถ.

บทว่า จตุวีสติวิธํ เป็นคำกำหนดจำนวน มีความหมายห้ามเสียซึ่งรูปทั้งหลายมีพลรูปเป็นต้น. คำใดที่พึงกล่าวในข้อนั้น, คำนั้นจักมีแจ้งข้างหน้า. ธรรมชาติที่ชื่อว่า จักขุ ด้วยอรรถว่าชอบ, อธิบายว่า อันวิญญาณอาศัยแล้ว ย่อมเป็นเหมือนพอใจอยู่ซึ่งรูป. จะอธิบายบทว่าจกฺขติ ต่อไป. จกฺขติศัพท์นี้มีความหมายว่าชอบใจ เช่นในประโยคว่า "มธุํ จกฺขติ, (ชอบน้ำผึ้ง) พฺยญฺชนํ จกฺขติ (ชอบกับข้าว)". สมจริงดังพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า "ดูกรมาคัณฑิยะ จักษุแลมีรูปเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในรูป ชื่นชมแล้วในรูป". แม้ในอรรถกถาท่านก็กล่าวไว้ว่า "มีการชักมาในรูปทั้งหลายเป็นรส". พึงเห็นว่าแม้เมื่อภาวะ

---

[1] ม. ม. ๑๓/๒๗๒, ปาฬิยมฺปน รูปสมฺมุทิตนฺตํ ทิสฺสติ.

[2] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๑๑.

[3] ฉ. สทฺทารมฺมณาทิภาเว.

อฏฺฐกถายมฺปน "วิภาเวติ จา"ติ[๑] วุตฺตํ. ตํ อเนกตฺถตฺตา ธาตูนํ วิภาวนตฺถตาปิ จกฺขติสทฺทสฺส สมฺภวตีติ กตฺวา วุตฺตํ. สุณาติ เอเตน, วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ สยํ วา สุณาตีติ โสตํ. ฆายติ เอเตน, สยํ วา ฆายตีติ ฆานํ. รสคฺคหณมูลกตฺตา อชฺโฌหรณสฺส ชีวิตนิมิตฺตํ อาหารรโส ชีวิตํ, ตสฺมึ นินฺนตาย ตํ อวฺหายตีติ ชิวฺหา นิรุตฺตินเยน. กุจฺฉิตานํ สาสวธมฺมานํ อาโย อุปฺปตฺติฏฺฐานนฺติ กาโย อนุตฺตริยเหตุภาวํ อนาคจฺฉนฺเตสุ กามราคนิทานกมฺมชนิเตสุ กามราคสฺส จ วิเสสปจฺจเยสุ ฆานชิวฺหากาเยสุ กายสฺส วิเสสโต สาสวปจฺจยตา. เตน หิ โผฏฺฐพฺพสุขํ อสฺสาเทนฺตา สตฺตา เมถุนมฺปิ เสวนฺติ. กายินฺทฺริยวตฺถุกา วา จตฺตาโร ขนฺธา พลวกามาสวาทิเหตุภาวโต วิเสเสน สาสวาติ กุจฺฉิตานํ สาสวธมฺมานํ อาโยติ กาโย วุตฺโต. วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ หทยงฺคตภาวํ

ที่มีโสตะเป็นต้น แปรสภาพที่มีเสียงเป็นอารมณ์เป็นต้นมีอยู่ จักขุศัพท์ก็ย่อมเป็นไปเพราะเป็นศัพท์ติดปาก เหมือนศัพท์มีบงกชเป็นต้นใช้ในดอกบัวเป็นต้นฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า จกฺขติ มีความว่า ธรรมชาติอันวิญญาณตั้งอาศัยแล้ว ย่อมเป็นเหมือนบอกทางที่เรียบและไม่เรียบ เป็นเหมือนบอกให้แจ่มแจ้งอย่างยิ่ง. ส่วนในอรรถกถาท่านกล่าวว่า "และย่อมทำให้แจ่มแจ้ง". คำในอรรถกถานั้นท่านกล่าวไว้ เพราะอธิบายว่า แม้ความที่จักขติศัพท์มีความหมายว่า ทำให้แจ่มแจ้งก็ย่อมมีได้ เพราะธาตุทั้งหลายมีเนื้อความหลายอย่าง. ธรรมชาติที่ชื่อว่าโสตะ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุฟัง, อีกอย่างหนึ่ง ด้วยอรรถว่า ตนเองอันวิญญาณตั้งอาศัยแล้วฟังได้. ธรรมชาติที่ชื่อว่าฆานะ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุสูดกลิ่น อีกอย่างหนึ่ง ด้วยอรรถว่าสูดกลิ่นเอง. รสของอาหาร

---

๑ สทฺธมฺมปฺปโชติกา. ๑/๒๐๖,
สมฺโมหวิโนทนี. ๔๘.

รูปยตีติ รูปํ, รูปมิว ปกาสํ กโรติ สวิคฺคหมิว ทสฺเสตีติ อตฺโถ. อเนกตฺถตฺตา วา ธาตูนํ ปกาสนตฺโถ เอว รูป-สทฺโท ทฏฺฐพฺโพ.

ชื่อว่าชีวิต เพราะเป็นเหตุแห่งความเป็นอยู่ เพราะการกลืนกิน มีการรับรสเป็นมูล, ธรรมชาติใดย่อมเรียกร้องชีวิตนั้น เพราะเป็นธรรมชาติที่น้อมไปในรสอาหารนั้น เหตุนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่าชิวหา โดยนิรุตตินัย. ที่เกิดคือสถานที่เกิดขึ้น แห่งธรรมอันน่าเกลียดทั้งหลาย ได้แก่สาสวธรรมทั้งหลาย เหตุนั้น ชื่อว่ากาย เพราะเมื่อฆานะชิวหาและกายซึ่งเกิดแต่กรรม อันมีกามราคะเป็นเหตุและยังเป็นปัจจัยพิเศษแห่งกามราคะด้วย ยังไม่มาถึงภาวะที่เป็นเหตุอันเป็นอนุตริยะ กายก็เป็นสาสวปัจจัยโดยพิเศษอยู่ด้วย. เหตุนั้นแหละสัตว์ทั้งหลายเมื่อพอใจสุขอันเกิดจากโผฏฐัพพะจึงเสพเมถุน. อีกอย่างหนึ่ง ขันธ์ ๔ อันมีกายินทรีย์เป็นที่ตั้ง เป็นไปกับด้วยอาสวะโดยพิเศษ เพราะความเป็นเหตุแห่งอาสวะมีกามาสวะอันมีกำลังเป็นต้น เหตุนั้นท่านจึงเรียกว่ากาย ด้วยอรรถว่า เป็นที่เกิดของธรรมอันบัณฑิตเกลียด คือสาสวธรรมทั้งหลาย. ชื่อว่ารูป ด้วยอรรถว่า ถึงซึ่งความวิการแห่งวรรณะ ย่อมแสดงภาวะที่อยู่หทัย, อธิบายว่า

กระทำการประกาศเหมือนอย่างกับเป็นรูป คือแสดงเหมือนอย่างกับมีกายอยู่. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นรูป-ศัพท์ว่า มีความหมายว่าประกาศนั่นเอง เพราะธาตุทั้งหลายมีเนื้อความหลายอย่าง.

สปฺปตีติ สทฺโท, อุทาหรียติ, สเกหิ วา ปจฺจเยหิ สปฺปียติ[1] โสตวิญฺเญยฺยภาวํ อุปนียตีติ อตฺโถ. คนฺธยตีติ คนฺโธ, อตฺตโน วตฺถุํ สูจยติ อปากฏํ "อิทํ สุคนฺธํ ทุคฺคนฺธนฺ"ติ ปกาเสติ ปฏิจฺฉนฺนํ วา ปุปฺผผลาทึ "อิทเมตฺถ อตฺถี"ติ เปสุญฺญํ กโรนฺตํ วิย โหตีติ อตฺโถ. รสนฺติ ตํ สตฺตาติ รโส, อสฺสาเทนฺตีติ อตฺโถ.

ชื่อว่าสัททะ ด้วยอรรถว่าไป, อธิบายว่าเปล่งเสียงออกไป, อีกอย่างหนึ่ง พึงอธิบายว่า ถูกปัจจัยของตนเองไป คือนำไปสู่ภาวะที่โสตะจะพึงรู้ได้. ชื่อว่าคันธะ ด้วยอรรถว่าบอก, อธิบายว่าบ่งถึงวัตถุของตน คือเป็นดอกไม้หรือผลไม้เป็นต้น ที่ไม่ปรากฏก็ประกาศว่า "นี่กลิ่นหอม นี่กลิ่นเหม็น" หรือที่เขาซ่อนไว้ก็ทำเป็นเหมือนสาระแนว่า "นี่อยู่ตรงนี้". ชื่อว่ารส ด้วยอรรถว่าเป็นที่ยินดี, คือเป็นที่ชอบใจของสัตว์ทั้งหลาย.

อิตฺถิยา เอว อินฺทฺริยํ อิตฺถินฺทฺริยํ, ตถา ปุริสินฺทฺริยํ. ชีวนฺติ เตน สหชาตธมฺมาติ

อินทรีย์ของหญิงนั่นแล ชื่อว่าอิตถินทรีย์, ปุริสินทรีย์ก็เหมือนกัน. ที่ชื่อว่าชีวิต

[1] สี. สรียติ, โป. สพฺพิยติ.

ชีวิตํ, ตเทว อินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ. หทยญฺจ ตํ วตฺถุญฺจ หทยสฺส วา มโนวิญฺญาณสฺส วตฺถุนฺติ หทยวตฺถุ. โจปนกายภาวโต กาโย จ โส อธิปฺปายวิญฺญาปนโต วิญฺญตฺติ จาติ กายวิญฺญตฺติ. โจปนวาจาภาวโต อธิปฺปาย- วิญฺญาปนโต จ วจี จ สา วิญฺญตฺติ จาติ วจีวิญฺญตฺติ. วิคฺคหาภาวโต น กสฺสติ, กสิตุํ ฉินฺทิตุํ น สกฺกา, น วา กาสติ ทิพฺพตีติ อกาสํ, อกาสเมว อากาสํ, ตเทว นิสฺสตฺต- นิชฺชีวฏฺเฐน อากาสธาตุ. รูปสฺสาติ นิปฺผนฺนรูปสฺส. ลหุภาโว ลหุตา. สยํ อนิปฺผนฺนตาย "รูปสฺสา"ติ วิเสสิตํ. เอส นโย เสเสสุปิ.

ด้วยอรรถว่า เป็นเหตุเป็นอยู่แห่งสหชาต- ธรรมทั้งหลาย, อินทรีย์คือชีวิตนั้นแหละ ชื่อว่าชีวิตินทรีย์. หทัยนั้นด้วย เป็นวัตถุด้วย หรือเป็นวัตถุแห่งหทัยคือมโนวิญญาณ เพราะ เหตุนั้น จึงชื่อว่าหทัยวัตถุ. ชื่อว่ากายนั้น ด้วย เพราะความเป็นกายที่ทำให้เคลื่อน- ไหวได้ และชื่อว่าวิญญัติ เพราะทำให้รู้ ความประสงค์ได้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า กายวิญญัติ. ก็วจีนั้นด้วยชื่อว่าเป็นวิญญัติ ด้วย เพราะความเป็นวาจาที่ทำให้เคลื่อน- ไหว และทำให้เข้าใจความประสงค์ได้ เหตุนั้น จึงชื่อว่าวจีวิญญัติ. ธรรมชาติใดที่ ทำให้เป็นรอยไม่ได้ เพราะไม่มีกายคือไม่ อาจจะทำให้เป็นรอยได้ คือไม่อาจจะตัดได้ ธรรมชาตินั้นชื่อว่าอกาส, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมสว่าง คือรุ่งเรืองหามิได้ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าอากาส, อกาส นั่นแหละเท่ากับอากาศ, อากาศนั้นชื่อว่า อากาศธาตุ ด้วยอรรถว่าเป็นนิสสัตนิชชีวะ. บทว่า รูปสฺส ได้แก่นิปผันรูป. ความเบา

ชื่อว่าลหุตา. บทว่า "รูปสฺส" นี้ ท่านทำให้ต่างกัน เพราะความเป็นธรรมชาติที่ไม่สำเร็จด้วยตนเอง. นัยแม้ในบทที่เหลือก็นัยนี้.

อยมฺปน วิเสโส : กมฺมนิ สาธุ กมฺมญฺญํ, ตสฺส ภาโว กมฺมญฺญตา. ปฐมํ, อุปริ จ จโย ปวตฺติ อุปจโย. ปุพฺพาปรวเสน สมฺพนฺธา คติ ปวตฺติ สนฺตติ. อนิจฺจสฺส วินาสิโน ภาโว อนิจฺจตา. กวฬํ กรียตีติ กวฬิงฺกาโร[๑] อาหรตีติ อาหาโร. เอวนฺตาว อุปาทายรูปํ สทฺทตฺถโต เวทิตพฺพํ.

ส่วนความแตกต่างกันดังต่อไปนี้ : ความสำเร็จประโยชน์ในการงานชื่อว่ากัมมัญญะ, ภาวะแห่งกัมมัญญะนั้นชื่อว่ากัมมัญญตา. การก่อขึ้นคือความเป็นไปครั้งแรกและต่อ ๆ ไป ชื่อว่าอุปจยะ. ความแผ่ไปคือความเป็นไปที่เกี่ยวเนื่อง ด้วยอำนาจเบื้องต้นและเบื้อง-ปลาย ชื่อว่าสันตติ. ภาวะแห่งสิ่งที่ไม่เที่ยง คือสิ่งที่มีความพินาศ ชื่อว่าอนิจจตา. ที่ชื่อว่ากพฬิงการะ ด้วยอรรถว่าอันบุคคลทำให้เป็นคำ. ที่ชื่อว่าอาหาร ด้วยอรรถว่านำมา. อุปาทายรูปพึงทราบตามเนื้อความแห่งศัพท์อย่างนี้ก่อน.

กมโต ปน สพฺเพสํ รูปธมฺมานํ นิสฺสยภาเวน มูลภูตตฺตา ปฐมํ ภูตรูปานิ

ก็ว่าตามลำดับ ท่านอาจารย์ยกภูตรูปขึ้นแสดงก่อน เพราะเป็นมูลโดยภาวะ

---

๑ ม. กพฬํ กรียตีติ กพฬีกาโร, เอวมุปริปิ.

อุทฺทิฏฺฐานิ. อิตเรสุ อชฺฌตฺติกภาเวน อตฺตภาวสมญฺญาย มูลภาวโต จกฺขาทีนิ ปญฺจ อาทิโต อุทฺทิฏฺฐานิ. เตสํ วิสยีนํ อิเม วิสยาติ ทสฺเสตุํ รูปาทีนิ จตฺตาริ อุทฺทิฏฺฐานิ. โผฏฺฐพฺพมฺปน อนุปาทายรูปตฺตา, ภูตคฺคหเณน คหิตตฺตา จ อิธ น คหิตํ. สฺวายํ อตฺตภาโว อิเมหิ "อิตฺถี"ติ วา "ปุริโส"ติ วา สงฺขยํ คจฺฉตีติ ทสฺสนตฺถํ ตทนนฺตรํ อิตฺถีปุริสินฺทฺริยทฺวยํ อุทฺทิฏฺฐํ. "อิมินา ชีวตี"ติ โวหารํ ลภตีติ ทสฺสนตฺถํ ตโต ชีวิตินฺทฺริยํ. ตสฺส อิมํ นิสฺสาย วิญฺญาณปฺปวตฺติยํ อตฺตหิตาทิสิทฺธีติ ทสฺสนตฺถํ หทยวตฺถุ. ตสฺส อิมาสํ วเสน สพฺเพ กายวจีปโยคาติ ทสฺสนตฺถํ วิญฺญตฺติทฺวยํ. อิมาย รูปกายสฺส ปริจฺเฉโท, อณฺชโส จาติ ทสฺสนตฺถํ อากาสธาตุ. อิเมหิสฺส สุขปฺปวตฺติ, อุปฺปตฺติอาทโย จาติ ทสฺสนตฺถํ ลหุตาทโย. สพฺโพ จายํ จตุสนฺตติรูปสนฺตาโน อิมินา อุปตฺถมฺภิยตีติ ทสฺสนตฺถํ อนฺเต กวฬิงฺการาหาโร อุทฺทิฏฺโฐติ เวทิตพฺโพ.

เป็นที่อาศัยของรูปธรรมทั้งหมด. ในบรรดาอุปาทายรูปนอกนี้ ท่านอาจารย์ยกรูป ๕ อย่างมีจักขุเป็นต้นนั้นแสดงแต่ต้น เพราะภาวะที่เป็นมูลแห่งสมญาว่าอัตภาพโดยภาวะที่เป็นอวัยวะมีอยู่ในภายใน. ท่านอาจารย์ยกรูป ๔ มีรูปเป็นต้นขึ้นแสดงเพื่อจะแสดงว่า รูปเป็นต้นเหล่านี้เป็นอารมณ์ของรูปที่รับอารมณ์เหล่านั้น. ส่วนโผฏฐัพพะท่านมิได้ถือไว้ในที่นี้ เพราะมิจัดเป็นอุปาทายรูป เพราะท่านถือเอาด้วยการถือเอาว่า เป็นภูตรูป. เพื่อแสดงว่า อัตภาพนี้นั้นถึงการนับว่า "หญิง"ก็ดี ว่า "ชาย"ก็ดี ด้วยอินทรีย์เหล่านี้ท่านจึงยกอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ขึ้นแสดงในลำดับแห่งรูปเหล่านั้น. เพื่อแสดงว่า สัตว์ย่อมได้การบัญญัติว่า "มีชีวิตอยู่ด้วยอินทรีย์นี้" ท่านจึงยกชีวิตินทรีย์นั้นแสดงต่อจากนั้น. เพื่อแสดงว่า ชีวิตินทรีย์นั้นจะสำเร็จประโยชน์เกื้อกูล มีประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนเป็นต้น ก็ในเมื่อวิญญาณเป็นไปเพราะอาศัยหทยวัตถุนี้ท่านจึงยกหทยวัตถุขึ้นแสดง.

เพื่อแสดงว่า หทัยวัตถุนั้นมีกายประโยคและวจีประโยคทั้งหมด ด้วยอำนาจวิญญัติเหล่านี้ ท่านจึงยกวิญญัติทั้ง ๒ ขึ้นแสดง. เพื่อแสดงว่าอากาศธาตุเป็นเขตกำหนด และเป็นทางของรูปกายนี้ท่านจึงยกอากาศธาตุขึ้นแสดง. เพื่อแสดงว่าความเป็นไป แห่งความสุขและอาการทั้งหลายมีความเกิดขึ้นเป็นต้น ของรูปกายนี้ จะมีได้ก็ด้วยรูปเหล่านี้ ท่านจึงยกรูปทั้งหลายมีลหุตารูปเป็นต้นขึ้นแสดง. เพื่อแสดงว่า ความสืบต่อแห่งสันตติรูปทั้ง ๔ นี้ทั้งหมดอันกพฬิงการาหารนี้อุปถัมภ์อยู่ กพฬิงการาหารจึงพึงทราบว่า ท่านยกขึ้นแสดงไว้ในตอนสุดท้าย.

๔๓๓. อิทานิ ยถาอุทฺทิฏฺฐานิ อุปาทายรูปานิ ลกฺขณาทิโต นิทฺทิสิตุํ "ตตฺถ รูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณํ"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ตตฺถาติ เตสุ อุปาทายรูเปสุ. รูเป, รูปสฺส วา อภิฆาโต รูปาภิฆาโต, ตํ อรหตีติ รูปาภิฆาตารโห, รูปาภิฆาโต โหตุ วา มา วา เอวํสภาโว จตุนฺนํ ภูตานํ ปสาโท

๔๓๓. บัดนี้ท่านอาจารย์หวังแสดงไขอุปาทายรูป ตามที่ยกขึ้นแสดงไว้แล้วโดยปกิณกะมีลักษณะเป็นต้น จึงเริ่มคำมีคำว่า "ตตฺถ รูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณํ" เป็นต้น. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตตฺถ เท่ากับ เตสุ โยค อุปาทายรูเปสุ แปลว่าในบรรดาอุปาทายรูปเหล่านั้น. อธิบายว่า

รูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาโท, เอวํลกฺขณํ จกฺขูติ อตฺโถ. ยสฺมา ปจฺจยนฺตรสหิโต เอว จกฺขุปฺปสาโท รูปาภิหนนวเสน ปวตฺตติ, น เกวโล. ตสฺมา ตํสภาวตาว[๑] ปมาณํ, น รูปาภิฆาโตติ ทสฺสนตฺถํ รูปาภิฆาตารหตา วุตฺตา ยถา วิปาการหํ กุสลากุสลนฺติ. อภิฆาโต จ วิสยวิสยีนํ อญฺญมญฺญํ อภิมุขีภาโว โยคฺยเทสาวฏฺฐานํ อภิฆาโต วิยาติ กตฺวา. โส รูเป จกฺขุสฺส, รูปสฺส วา จกฺขุมฺหิ โหติ. เตนาห "ยํ จกฺขุ อนิทสฺสนํ สปฺปฏิฆํ รูปมฺหิ อนิทสฺสนมฺหิ สปฺปฏิฆมฺหิ ปฏิหญฺญิ วา"ติ,[๒] "ยมฺหิ จกฺขุมฺหิ อนิทสฺสนมฺหิ สปฺปฏิฆมฺหิ รูปํ สนิทสฺสนํ สปฺปฏิฆํ ปฏิหญฺญิ วา ปฏิหญฺญติ วา"ติ[๒] จ อาทิ.

ความกระทบที่รูปชื่อว่ารูปาภิฆาโต, อีกอย่างหนึ่ง ความกระทบซึ่งรูปก็ชื่อว่า รูปาภิฆาโต แปลว่าความกระทบรูป, สภาวะใดย่อมควร ซึ่งการกระทบซึ่งรูปนั้น เหตุนั้น สภาวะนั้นชื่อว่า รูปาภิฆาตารโห แปลว่าควรกระทบซึ่งรูป, ความกระทบรูปจะมีอยู่หรือไม่มีก็ตาม ความใสของภูตรูปทั้ง ๔ อันมีสภาวะอย่างนี้ ชื่อว่ารูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาโท แปลว่าความใสของภูตรูป อันควรแก่การกระทบรูป จักขุมีความใสแห่งภูตรูป อันได้แก่การกระทบรูปอย่างนี้เป็นลักษณะ. เพราะจักขุประสาทประกอบด้วยปัจจัยอื่นเท่านั้น ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจการกระทบรูป, ไม่ใช่จักขุประสาทล้วน ๆ. เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงว่า ภาวะที่จักขุมีความใสแห่งภูตรูป อันควรกระทบรูปนั้นเป็นสภาพเท่านั้น เป็นประมาณ, หาใช่การกระทบรูปเป็นประมาณไม่ ท่านอาจารย์จึง

---

[๑] ก. ตํสภาวโตว.

[๒-๒] อภิ. สํ. ๓๔/๑๙๖.

กล่าวว่า จักขุประสาทควรกระทบรูปเหมือนอย่างกล่าวว่า กุศลและอกุศลควรแก่วิบาก. เพราะอธิบายว่า การกระทบกัน ก็คือภาวะที่อารมณ์กับจิต ที่รับอารมณ์เผชิญหน้ากัน เหมือนกับกิริยาของยวดยาน และพื้นที่ที่ตั้งลงกระทบกันฉะนั้น. การกระทบนั้นย่อมมีแก่จักษุในเพราะรูป หรือมีแก่รูปในเพราะจักษุ. ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า "จักษุใดมีการเห็นไม่ได้ มีการกระทบได้กระทบแล้วบ้าง ที่รูปที่มีการเห็นไม่ได้ มีการกระทบได้" ดังนี้ และว่า "รูปที่มีการเห็นได้ มีการกระทบได้กระทบแล้วบ้าง กำลังกระทบอยู่บ้าง ที่จักษุที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้" ดังนี้เป็นต้น.

ปริปุณฺณาปริปุณฺณายตนตฺตภาวนิพฺพตฺตกสฺส กมฺมสฺส นิทานภูตา กามตณฺหา, รูปตณฺหา จ ตทายตนิกภวปตฺถนาภาวโต ทฏฺฐุกามตาทิ-โวหารํ อรหตีติ ทุติยนโย สพฺพตฺถ วุตฺโต. ตตฺถ ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมํ สมุฏฺฐานํ เอเตสนฺติ ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานานิ.

กามตัณหาและรูปตัณหา อันเป็นเหตุแห่งกรรม ซึ่งให้บังเกิดอัตภาพ อันมีอายตนะครบถ้วนไม่ครบถ้วน, ย่อมควรซึ่งโวหารว่าความต้องการจะเห็นเป็นต้น เพราะภาวะคือความปรารถนาภพ อันประกอบด้วยอายตนะที่ครบถ้วนและไม่ครบถ้วนนั้นเพราะ

เอววิธานํ ภูตานํ ปสาโท ทฏฺฐุกามตา ฯเปฯ ปสาโท, เอวํลกฺขณํ จกฺขุ. ตสฺส ตสฺส หิ ภวสฺส มูลการณภูตา ตณฺหา ตสฺมึ ตสฺมึ ภเว อุปฺปชฺชนารหายตนวิสยาปิ นาม โหตีติ กามตณฺหาทีนํ ทฏฺฐุกามตาทิโวหารารหตา วุตฺตา.

ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวนัยที่ ๒ ไว้ในที่ทุกแห่ง. พึงทราบวิเคราะห์ในนัยที่ ๒ นั้น กรรมอันเป็นเหตุแห่งความเป็นผู้ใคร่จะเห็น เป็นสมุฏฐานแห่งภูตรูปเหล่านี้ เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานานิ. ความใสของภูตรูปที่มีอย่างอย่างนี้ ชื่อว่า ทฏฺฐุกามตา ฯเปฯ ปสาโท แปลว่า ความใสแห่งภูตรูปอันมีกรรมอันเป็นเหตุแห่งความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะเห็นเป็นสมุฏฐาน, จักษุก็มีความผ่องใสแห่งภูตรูปอันมีกรรม อันเป็นเหตุแห่งความเป็นผู้ใคร่ เพื่อจะเห็นเป็นลักษณะ. จริงอยู่ ตัณหาอันเป็นเหตุรากเง่าแห่งภพนั้น ๆ ย่อมเป็นธรรมชาติ ชื่อว่าเป็นวิสัยแห่งอายตนะควรแก่การบังเกิดขึ้นในภพนั้น ๆ ก็ได้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวภาวะที่ตัณหาทั้งหลายมีกามตัณหาเป็นต้น ควรซึ่งโวหารว่า มีความเป็นผู้ใคร่จะเห็นเป็นต้น.

ทฏฺฐุกามตาติ หิ ทฏฺฐุมิจฺฉา, รูปตณฺหาติ อตฺโถ. เอตฺถ จ ทฏฺฐุกามตาย, เสสานญฺจ ตนฺตํอตฺตภาวนิพฺพตฺตกกมฺมายูหนกฺขณโต สติ

ก็ความปรารถนา จะเห็นความหมายว่า ได้แก่รูปตัณหา ชื่อว่าความเป็นผู้ต้องการจะเห็น. ก็ในอธิการนี้พึงเห็นความว่า

ปุริมนิพฺพตฺติยํ[1] วตฺตพฺพํ นตฺถิ, อสติ ปน มคฺเคน อสมุคฺฆาฏิตภาโวเยว[2] การณนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. ยโต มคฺเคน อสมุจฺฉินฺนํ การณลาเภ สติ อุปฺปชฺชิตฺวา อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยภาวูปคมนโต น[3] วิชฺชมานเมวาติ อุปฺปนฺนตา อตฺถิตา ปริยาเยหิ[4] วุจฺจติ "อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ พหุลีกโรนฺโต อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน ปาปเก อกุสเล ธมฺเม อนฺตราเยว อนฺตรธาเปตี"ติ,[5] "สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ กามจฺฉนฺทํ 'อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ กามจฺฉนฺโท'ติ ปชานาตี"ติ[6] จ เอวมาทีสุ.

เมื่อมีความเป็นผู้ใคร่จะเห็น และความเป็นผู้ใคร่จะฟังเป็นต้น ที่เหลือบังเกิดก่อน แต่ขณะที่ประมวลมาแห่งกรรม อันจะให้เกิดอัตภาพนั้น ๆ ก็ไม่มีคำที่จะต้องพูดถึง, แต่เมื่อไม่มีภาวะ ที่ความเป็นผู้ใคร่จะเห็นที่มรรคถอนขึ้นไม่ได้นั่นเองเป็นเหตุ. เพราะเมื่อมีการได้เหตุที่มรรคยังถอนไม่ได้ เหตุก็มีอยู่นั่นเอง เพราะเกิดขึ้นเข้าถึงความเป็นปัจจัยแก่ผลของตน เหตุนั้นภาวะที่เป็นธรรมเกิดขึ้นแล้ว ภาวะที่เป็นธรรมมีอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ โดยคำเป็นปริยายทั้งหลาย เช่นในประโยคทั้งหลายมีอย่างนี้ว่า "ภิกษุเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ กระทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก ย่อมยังอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ให้อันตรธานไปเสียใน

---

[1] ม. ปุริมนิปฺผตฺติยํ.
[2] ฉ. อสมุคฺฆาติตภาเวเนว.
[3] ฉ. นาติ-สทฺโท นตฺถิ.
[4] ก. อุปฺปนฺนตาอตฺถิตาปริยาเยหิ.
[5] สํ. มหาวาร. ๑๙/๗๖.
[6] ที. มหา. ๑๐/๓๓๕, ม. มู. ๑๒/๑๑๑.

ระหว่างนั้นเทียว" และว่า "ภิกษุย่อมรู้กามฉันทะ อันมีอยู่ในภายในว่า 'เรามีกามฉันทะอยู่ในภายใน" ดังนี้.

รูเปสุ ปุคฺคลสฺส, วิญฺญาณสฺส วา อาวิญฺฉนรสํ. อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ นิสฺสยปจฺจยภาวโต. ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานํ "เยสํ ภูตานํ ปสาโท, เตวสฺส อาสนฺนการณนฺ"ติ กตฺวา. เอตฺถ จ ตนฺตํอตฺตภาวนิปฺผาทกสาธารณกมฺมวเสน ปุริมํ จกฺขุลกฺขณํ วุตฺตํ การณวิเสสสฺส อนามฏฺฐตฺตา. "เอวรูปํ นาม เม จกฺขุ โหตู"ติ เอวํ นิพฺพตฺติตอาเวณิกกมฺมวเสน ทุติยนฺติ วทนฺติ. สติปิ ปน ปญฺจนฺนํ ปสาทภาวสามญฺเญ สวิสยาวภาสนสงฺขาตสฺส ปสาทพฺยาปารสฺส วเสน ปุริมํ วุตฺตํ. ปสาทการณสฺส สติปิ กมฺมภาวสามญฺเญ, เอกตฺเต วา อตฺตโน การณเภเทน เภทหสฺสนวเสน ทุติยนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

จักษุมีอันชักมาที่รูปแก่บุคคล, หรือแก่วิญญาณเป็นรส. ชื่อว่ามีภาวะเป็นที่รองรับเป็นปัจจุปัฏฐานเพราะความเป็นนิสยปัจจัย. ชื่อว่า มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมอันมีความเป็นผู้ใคร่จะเห็นเป็นเหตุเป็นปทัฏฐาน เพราะอธิบายว่า "ภูตรูปทั้งหลายที่มีความผ่องใสนั่นแหละเป็นเหตุใกล้ของประสาทนั้น". ก็ในอธิการนี้ ท่านกล่าวลักษณะแห่งจักษุข้อต้นไว้ด้วยอำนาจแห่งกรรมที่ทั่วไป อันจะยังอัตภาพนั้น ๆ ให้สำเร็จ เพราะมิได้ระบุความต่างของเหตุไว้ และลักษณะของจักษุข้อที่ ๒ ไว้ด้วยอำนาจกรรมพิเศษ ที่ให้บังเกิดแล้วอย่างนี้ว่า "ขอจักษุเห็นปานนี้จงมีแก่เรา". อนึ่งพึงเห็นว่า แม้เมื่อความที่รูปทั้ง ๕ มีจักษุเป็นต้นมีความเสมอกันโดยความเป็นประสาทรูปมีอยู่ ท่านกล่าวลักษณะของจักษุข้อแรกไว้ ด้วยอำนาจกิจคือ

ความใส กล่าวคือความส่องอารมณ์ของตนให้ชัดขึ้น. แม้เมื่อความที่เหตุคือความเสมอกันโดยภาวะที่เป็นกรรม หรือเป็นอย่างเดียวกัน ท่านก็กล่าวลักษณะของจักษุข้อที่ ๒ ไว้ ด้วยอำนาจแสดงความต่างโดยความต่างแห่งเหตุของตน.

โสตาทีนํ ลกฺขณาทีสุ วุตฺตนเยเนว อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

พึงทราบอรรถ ในปกิณกะมีลักษณะเป็นต้นของโสตะเป็นต้น ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ.

เอตฺถาห : จกฺขาทีนํ อินฺทฺริยานํ กึ เอกกมฺมุนา อุปฺปตฺติ, อุทาหุ นานากมฺมุนาติ? อุภยถาปีติ โปราณา. ตตฺถ นานากมฺมุนา ตาว อุปฺปตฺติยํ จกฺขาทีนํ วิเสเส วตฺตพฺพํ นตฺถิ การณสฺส ภินฺนตฺตา. เอกกมฺมุนา ปน อุปฺปตฺติยํ กถํ เนสํ วิเสโสติ ? การณสฺส ภินฺนตฺตา เอว. ตนฺตํภวปฏฺฐนาภูตา หิ ตณฺหา ตนฺตํภวปริยาปนฺนายตนาภิลาสตาย สยํ วิจิตฺตรูปา อุปนิสฺสยภาเวน ตนฺตํภวนิพฺพตฺตกกมฺมสฺส วิจิตฺตเภทํ วิทหติ. ยโต ตทาหิตวิเสสํ

ในอธิการนี้ มีอาจารย์ผู้ท้วงกล่าวว่า : อินทรีย์มีจักษุเป็นต้น เกิดขึ้นด้วยกรรมอย่างเดียวหรือ หรือด้วยกรรมต่าง ๆ ? ตอบว่า โบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า เกิดขึ้นได้ด้วยกรรมทั้ง ๒ ประการ. ในกรรม ๒ ประการนั้น เบื้องต้นในข้อที่เกิดขึ้นด้วยกรรมต่าง ๆ ข้อที่จะพึงกล่าว ในความต่างของอินทรีย์มีจักขุเป็นต้นไม่มี เพราะเหตุต่างกัน. แต่ในข้อที่เกิดขึ้นด้วยกรรมอย่างดียว อินทรีย์มีจักขุเป็นต้น

ตํ ตถารูปสมตฺถตาโยเคน อเนกรูปาปนฺนํ วิย อเนกํ วิสิฏฺฐสภาวผลํ[๑] นิพฺพตฺเตติ. น เจตฺถ สมตฺถตา สมตฺถภาวโต อญฺญา เวทิตพฺพา การณวิเสเสน อาหิตวิเสสสฺส วิสิฏฺฐผล-นิปฺผาทนโยคฺยตามตฺตโต. อยญฺจ เอกสฺสปิ กมฺมสฺส อเนกกินฺทฺริยเหตุตาวิเสสโยโค ยุตฺติโต อาคมโต[๒] จ ปรโต อาคมิสฺสติ.

เหล่านั้นจะต่างกันอย่างไร ? ตอบว่า ต่างกันเพราะเหตุต่างกันนั่นเอง. จริงอยู่ ตัณหาอันเป็นตัวปรารถนาภพนั้น ๆ เพราะความเป็นธรรมชาติติดใจอายตนะ อันนับ-เนื่องในภพนั้น ๆ ตนเองจึงมีรูปต่าง ๆ จัดแจงความที่กรรมอันยังภพนั้น ๆ ให้บังเกิดเป็นธรรมชาติ มีประเภทต่าง ๆ โดยความเป็นอุปนิสยปัจจัย. เพราะตัณหานั้น ให้บังเกิดผลอันมีสภาวะต่าง ๆ มิใช่น้อย เหมือนกรรมที่ให้บังเกิดภพนั้น ๆ อันมีความต่างกันที่ความต่างแห่งเหตุนั้น มาตั้งไว้ ถึงความเป็นรูปมิใช่น้อย ด้วยการประกอบด้วยความเป็นธรรมชาติ สามารถเห็นปานนั้น. ก็ความที่ตัณหาเป็นธรรมชาติสามารถในเรื่องนี้ ไม่พึงทราบว่าเป็นอื่นไปจากสมรรถภาพ เพราะเป็นเพียงภาวะที่ความต่างที่ถูกความต่างแห่งเหตุมาตั้งไว้ เป็นสิ่ง

---

[๑] ม. วิสิฏฺฐสภาวํ ผลํ.
[๒] ฉ. อาคมนโต.

ที่ควรให้สำเร็จผลที่ต่างกัน. ก็กรรมแม้อย่างเดียว ประกอบความต่างโดยภาวะที่เป็นเหตุแห่งอินทรีย์มิใช่น้อยนี้ จักมีมาข้างหน้าโดยความเหมาะสมและโดยที่มา.

อปิจ เอกสฺเสว กุสลจิตฺตสฺส โสฬสาหิวิปากจิตฺตนิพฺพตฺติเหตุตา วุจฺจติ. โลเกปิ เอกสฺเสว สาลิวีชสฺส ปริปุณฺณาปริปุณฺณตณฺฑุลาตณฺฑุลผลนิพฺพตฺติเหตุตา[1] ทิสฺสเต๋ว, กึ วา เอตาย ยุตฺติจินฺตาย. ยโต กมฺมผลํ จกฺขาทีนิ, กมฺมวิปาโก จ สพฺพโส พุทฺธานํเยว ญาณสฺส วิสโยติ.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวถึงความที่กุศลจิตดวงเดียวเท่านั้น เป็นเหตุให้วิบากจิต ๑๖ ดวงเป็นต้นบังเกิด. แม้ในทางโลก ภาวะที่พืชข้าวสาลีเมล็ดเดียวเท่านั้น เป็นเหตุบังเกิดผลคือข้าวสาร เมล็ดเล็กเมล็ดใหญ่ ที่บริบูรณ์และไม่บริบูรณ์ ก็ยังเห็นกันอยู่ทีเดียว, อีกประการหนึ่ง จะมีประโยชน์อะไรด้วยการคิดถึงข้อยุติอันนี้เล่า. เพราะผลแห่งกรรม ย่อมให้บังเกิดจักขุเป็นต้น และกรรมวิบากก็เป็นวิสัยแห่งพระญาณ ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น โดยประการทั้งปวงแล.

๔๓๔. เกจีติ มหาสงฺฆิเกสุ เอกจฺเจ. เตสุ หิ วสุธมฺโม เอวํ วทติ "จกฺขุมฺหิ เตโช

๔๓๔. คำว่า อาจารย์บางพวก ได้แก่อาจารย์บางพวกในคณะมหาสังฆิกะทั้งหลาย.

---

[1] ก. ตณฺฑุลผลนิพฺพตฺติเหตุตา.

อธิกํ, โสเต วายุ, ฆาเน ปฐวี, ชิวฺหาย อาโป, กาเย สพฺเพปิ สมา''ติ. จกฺขาทีสุ เตชาทิอธิกตา นาม ตนฺนิสฺสยภูตานํ ตทธิกตายาติ ทสฺเสนฺโต ''เตชาธิกานํ ภูตานํ ปสาโท จกฺขู''ติอาทิมาห. กาโย สพฺเพสนฺติ โก เอตฺถ วิเสโส, นนุ เตชาทิอธิกานญฺจ ภูตานํ ปสาทา สพฺเพสํเยวาติ ? สจฺจเมตํ, อิทมฺปน ''สพฺเพสนฺ''ติ วจนํ สมานานนฺติ อิมมตฺถํ ทีเปติ อนุวตฺตมานสฺส เอกเทสาธิกภาวสฺส นิวารณวเสน วุตฺตตฺตา.

ก็บรรดาอาจารย์บางพวกเหล่านั้น ท่านอาจารย์ชื่อว่าวสุธรรม กล่าวไว้อย่างนี้ว่า ''ในจักษุเตโชมีมาก, ในโสตะ วาโยมีมาก, ในฆานะ ปฐวีมีมาก, ในชิวหา อาโปมีมาก, ในกาย ภูตรูปทั้งหมดเท่า ๆ กัน''. ท่านอาจารย์วสุธรรม เมื่อจะแสดงว่า ที่ชื่อว่าภาวะที่ภูตรูปมีเตโชเป็นต้น มีอยู่มากในรูปมีจักษุเป็นต้น เพราะความที่ภูตรูป อันเป็นที่อาศัยของจักษุนั้นมีเตโชเป็นต้นมาก จึงกล่าวคำว่า ''ความใสแห่งภูตรูปที่มากไปด้วยเตโชเป็นจักษุ'' ดังนี้เป็นต้น. ในคำว่า กาโย สพฺเพสํ นี้ ความใสของภูตรูปทั้งหมดเป็นกาย จะมีความต่างอะไร, ก็ความใสของภูตรูปที่มากไปด้วยเตโชเป็นต้น เป็นของภูตรูปทั้งหมดนั่นเองมิใช่หรือ ? ข้อนี้จริง, แต่คำว่า ''สพฺเพสํ'' (ของภูตรูปทั้งหมด) นี้ แสดงความหมายนี้ว่า สมานานํ (แปลว่าเท่า ๆ กัน) เพราะท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจการห้ามภาวะที่มากไป โดยเอกเทศที่เป็นไปอยู่.

เตชาทีนญหิ ปจฺเจกํ อธิกภาเว วิย ทฺวินฺนํ, ติณฺณํ วา อธิกภาเวปิ ยถาวุตฺตาธิกภาเวเนว เอกกาทิวเสน ลพฺภมานาย โอมตฺตตายปิ กายปฺปสาโท น โหตีติ ปากโฏยมตฺโถ. ตสฺมา จตุนฺนมฺปิ ภูตานํ สมภาเวน กายปฺปสาโท โหตีติ สพฺพสทฺโท อิธ สมภาวทีปโก ทฏฺฐพฺโพ. เตชาทีนนฺติ ปทีปสงฺขาตสฺส เตชสฺส โอภาสรูเปน, วายุสฺส สทฺเทน, ปฐวิยา คนฺเธน, เขฬสงฺขาตสฺส อุทกสฺส รเสนาติ ปุริมวาเท, ปจฺฉิมวาเท จ ยถาโยคํ ตนฺตํภูตคุเณหิ อนุคฺคยฺหภาวโต, รูปาทิคฺคหเณ อุปการิตพฺพโตติ อตฺโถ.

ก็แม้เมื่อภาวะที่ภูตรูป ๒ หรือ ๓ มีมากไป เหมือนอย่างในภาวะที่เตโชเป็นต้นมีมากไปแต่ละอย่าง แม้เมื่อภูตรูปมีหย่อนไป ที่ได้อยู่ด้วยอำนาจภูตรูปหมวดเดียวเป็นต้น โดยภาวะที่มีมากไป ตามที่กล่าวไว้แล้วนั่นเทียว กายประสาทก็มีไม่ได้ เพราะฉะนั้น ความข้อนี้ชัดเจนแล้ว. เหตุนั้นกายประสาทจะมีได้ก็โดยภาวะทั้ง ๔ มีเท่ากัน เพราะฉะนั้น สพฺพศัพท์ ในบทว่า สพฺเพสํ นี้ พึงเห็นว่าแสดงถึงภาวะที่มีเท่ากัน. บทว่า เตชาทีนํ ความว่า เพราะภาวะที่ภูตรูปทั้งหลาย มีเตโชเป็นต้น อันโคจรรูปทั้งหลายมีรูปเป็นต้น อันเป็นคุณของภูตรูปนั้น ๆ คือ รูปคือแสงสว่าง อันเป็นคุณของเตโชกล่าวคือประทีป เสียงอันเป็นคุณของวาโย กลิ่นอันเป็นคุณของปฐวี รสอันเป็นคุณของน้ำกล่าวคือเขฬะ อนุเคราะห์อยู่ตามสมควร ในวาทะแรกและในวาทะหลัง อธิบายว่า เพราะพึงช่วยเหลือในการรับอารมณ์ มีรูปเป็นต้น.

อาโลกาทิสหการีการณสหิตานํเยว จกฺขาทีนํ รูปาทิอวภาสนสมตฺถตา วิวรสฺส จ โสตวิญฺญาณูปนิสฺสยภาโว คุโณติ เตสํ ลทฺธิ. เตชาทีนํ วิย ปน วิวรสฺส ภูตภาวาภาวโต ยถาโยคคฺคหณํ. อถวา รูปาทโย วิย วิวรมฺปิ ภูตคุโณติ ปราธิปฺปาเย "เตชสฺส อาโลก-รูเปน, อากาสสงฺขาตสฺส วิวรสฺส สทฺเทน, วายุสฺส คนฺเธน, อุทกสฺส รเสน, ปฐวิยา โผฏฺฐพฺเพนา'ติ เอวํ ยถาโยคํ ตนฺตํภูต-คุเณหี"ติ โยชนา.

ลัทธิของอาจารย์เหล่านั้นว่า ความที่ปสาทรูปมีจักขุเป็นต้น อันประกอบด้วยเหตุที่กระทำร่วมกัน มีแสงสว่างเป็นต้นนั่นเอง เป็นธรรมชาติสามารถที่จะส่องอารมณ์ มีรูปเป็นต้น และภาวะที่ช่องว่างเป็นอุปนิสัยแห่งโสตวิญญาณชื่อว่าเป็นคุณ. ก็ท่านใช้ศัพท์ว่าตามควร เพราะช่องว่างไม่มีความเป็นภูตรูปเหมือนเตโชเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง แม้ช่องว่างก็เป็นคุณของภูตรูป เหมือนอย่างรูปเป็นต้น เพราะฉะนั้น ในความประสงค์อย่างอื่น จึงมีคำประกอบว่า "อันรูปเป็นต้นซึ่งเป็นคุณของภูตรูปนั้น ๆ อย่างนี้คือรูป คือแสงสว่างอันเป็นคุณของเตโช, เสียงอันเป็นคุณของช่องว่างกล่าวคืออากาศ, กลิ่นอันเป็นคุณของวาโย, รสอันเป็นคุณของน้ำ, โผฏฐัพพะอันเป็นคุณของปฐวี อนุเคราะห์อยู่ตามควร".

<u>รูปาทีนํ</u> <u>อธิกภาวทสฺสนโต</u>ติ อคฺคิมฺหิ รูปสฺส ปภสฺสรสฺส, วายุมฺหิ สทฺทสฺส สภาเวน สุยฺยมานสฺส, ปฐวิยา สุรภิอาทิโน คนฺธสฺส,

คำว่า <u>เพราะแสดงถึงความเป็นธรรมมีรูปเป็นต้นมีอยู่มาก</u> ความว่า ท่านอาจารย์มีวาทะแรกกล่าวว่า "ธรรมทั้งหลายมีรูป

อาเป จ รสสฺส มธุรสฺสาติ อิเมสํ วิเสสยุตฺตานํ ทสฺสนโต "รูปาทโย เตสํ คุณา"ติ ปรมวาที อาหาติ. ตสฺเสว "อิจฺเฉยฺยามา"ติอาทินา อุตฺตรมาห. อิมินาว อุปาเยน ทุติยวาทิโนปิ นิคฺคโห โหตีติ. อถวา รูปาทิวิเสสคุเณหิ เตชอากาสปฐวีอาปวายูหิ จกฺขาทีนิ กตานีติ วทนฺตสฺส กณาทสฺส วาทํ[1] อุทฺธริตฺวา ตํ นิคฺคเหตุํ "อถาปิ วเทยฺยุน"ติ-อาทิ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. อาสเว อุปลพฺภมาโนปิ คนฺโธ ปฐวิยา อาโปสํยุตฺตาย กปฺปาสโต วิสทิสายาติ[2] น กปฺปาสคนฺธสฺส อธิกภาวา-ปตฺตีติ เจ ? น, อนภิภูตตฺตา. อาสเว หิ อุทกสํยุตฺตา ปฐวี อุทเกน อภิภูตา, น กปฺปาสปฐวีติ ตสฺส เอว คนฺเธน อธิเกน ภวิตพฺพํ. อุณฺโหทกสํยุตฺโต จ อคฺคิ อุปลพฺภนีโย มหนฺโตติ กตฺวา ตสฺส ผสฺโส วิย วณฺโณปิ ปภสฺสโร อุปลพฺเภยฺยาติ

เป็นต้น เป็นคุณของภูตรูป มีเตโชเป็นต้นเหล่านั้น" เพราะแสดงถึงรูปเหล่านี้ ซึ่งประกอบด้วยความต่างกัน คือแสงสว่างแห่งรูปอยู่ในไฟ, เสียงอยู่ในลม จึงได้ยินได้โดยสภาวะ, กลิ่นมีกลิ่นหอมเป็นต้นอยู่ในดิน และรสอร่อย เป็นรสอยู่ในน้ำดังนี้. พระ-อาจารย์กล่าวให้ยิ่งขึ้นไปด้วยคำว่า "พวกเราพึงปรารถนา" ดังนี้เป็นต้น แก่ท่านอาจารย์ผู้มีวาทะแรกนั้นนั่นแหละ. ด้วยอุบายนี้แหละ ย่อมเป็นอันข่มอาจารย์แม้ผู้มีวาทะที่ ๒ ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นว่าเพื่อจะยกเอาวาทะของท่านกณาทะ[1]ผู้กล่าวอยู่ว่า จักขุเป็นต้น อันเตโช อากาศ ปฐวี อาโป และวาโย อันมีความต่างแห่งธรรมมีรูปเป็นต้น เป็นคุณแต่งขึ้นแล้วข่มอาจารย์ผู้มีวาทะที่ ๒ นั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำว่า "อถาปิ วเทยฺยุํ" ดังนี้เป็นต้น. หาก

---

[1] ก. การณทสฺสนวาทํ, ม. การณวาทิสฺส วาทํ.

[2] สี. วิสทิสตายาติ.

[1] ท่านกณาทะ เป็นอาจารย์สอนปรัชญาอินเดียร่วมรุ่นกับอาจารย์กปิละ.

อุโณฺหทเก วณฺณโต[๑] อคฺคินา อนภิสมฺพนฺธสฺส สีโตทกสฺส วณฺโณ ปริหาเยถ.

จะมีคำถามว่า กลิ่นแม้ที่ได้อยู่ในของดอง มีอยู่ในดินที่ผสมกับน้ำซึ่งต่างจากฝ้าย เพราะฉะนั้น กลิ่นของฝ้ายก็จะต้องเป็นกลิ่นที่ฉุนมากกว่านะซิ ? ตอบว่า ไม่ใช่, เพราะกลิ่นของฝ้ายไม่ถูกน้ำครอบงำ. จริงอยู่ ในของดอง ดินที่ผสมกับน้ำชื่อว่าถูกน้ำครอบงำแล้ว, ไม่ใช่ดินผสมกับฝ้าย เพราะฉะนั้น กลิ่นของฝ้ายนั่นแหละจะต้องฉุนมาก. และเพราะทำอธิบายว่า ไฟที่ผสมกับน้ำร้อนที่ได้อยู่เป็นของใหญ่ แม้สีของไฟนั้นก็จะพึงได้สีผุดผ่องเหมือนผัสสะ เพราะฉะนั้น สีของน้ำนั้นที่มิได้ถูกไฟมาเกี่ยวข้องด้วย ก็จะยิ่งกว่าสีในน้ำร้อน.

ตสฺมาติ เอตสฺส อุภยสฺส อภาวา. ตทภาเวน หิ รูปาทีนํ เตชาทิวิเสสคุณตา นิวตฺติตา. ตนฺนิวตฺตเนน "เตชาทีนํ คุเณหิ รูปาทีหิ อนุคฺคยฺหภาวโต"ติ อิทํ การณํ นิวตฺติตนฺติ เอวํ ปรมฺปราย อุภยาภาโว วิเสสปริกปฺปนปฺ-

บทว่า ตสฺมา แปลว่าเพราะทั้ง ๒ นั้นไม่มี. ก็ด้วยความไม่มีทั้ง ๒ อย่างนั้น ท่านจึงปฏิเสธความที่รูปเป็นต้น เป็นคุณต่างกันแห่งภูตรูปมีเตโชเป็นต้น ด้วยการปฏิเสธภาวะนั้น. ท่านจึงปฏิเสธเหตุข้อนี้ว่า

---

[๑] ก. อุณฺโหทกวณฺณโต.

ปหานสฺส การณํ โหตีติ อาห "ตสฺมา ปหาเยตนฺ"ติอาทิ.[๑] เอกกลาเปปิ รูปรสาทโย วิสทิสา, โก ปน วาโท นานากลาเป จกฺขาทโย ภูตวิเสสาภาเวปีติ ทสฺเสตุํ รูปรสาทินิทสฺสนํ วุตฺตํ.

"เพราะความที่ภูตรูปทั้งหลาย มีเตโชเป็น-ต้น อันธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ซึ่งเป็นคุณอนุเคราะห์อยู่" เพราะฉะนั้น ความไม่มีทั้ง ๒ อย่าง โดยต่อ ๆ กันมาดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นเหตุ แห่งการละถึงความคิดข้อแตกต่างกัน เหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "เพราะฉะนั้น จงละความคิดถึงความแตกต่างนี้เสีย" ดังนี้เป็นต้น. เพื่อจะแสดงว่า รูปและรสเป็นต้น แม้ในกลาปเดียวกันก็ยังต่างกัน, ก็จะป่วยกล่าวไปไยถึงจักขุเป็นต้น ในกลาปต่าง ๆ กัน แม้ในเพราะความไม่มีความต่างแห่งภูตรูป ท่านอาจารย์จึงกล่าวตัวอย่าง มีรูปและรสเป็นต้นไว้.

ยทิ ภูตวิเสโส นตฺถิ, กิมฺปน จกฺขาทิ-วิเสสสฺส การณนฺติ ตํ ทสฺเสตุํ "ยํ อญฺญมญฺญสฺสา"ติอาทิ วุตฺตํ. เอกมฺปิ กมฺมํ ปญฺจายตนิกตฺตภาวภวปตฺถนานิปฺผนฺนํ จกฺขาทิ-

ถ้าความต่างกันของภูตรูปไม่มี ก็อะไรเล่าจะเป็นเหตุแห่งความต่างของจักษุเป็น-ต้น เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "ธรรมชาติเป็นเหตุ

---

๑ สี. ม. ตสฺมา ปหาเยเถตํ.

วิเสสเหตุตาย อญฺญมญฺญสฺส อสาธารณนฺติ จ กมฺมวิเสโสติ จ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. น หิ ตํ เยน วิเสเสน จกฺขุสฺส ปจฺจโย, เตเนว โสตสฺส ปจฺจโย โหติ อินฺทฺริยนฺตราภาวปฺปตฺติโต. 'ปฏิสนฺธิกฺขเณ มหคฺคตา เจตนา กฏตฺตารูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ[๑] วจเนน ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิชฺชมานานํ สพฺเพสํ กฏตฺตารูปานํ เอกา เจตนา กมฺมปจฺจโย โหตีติ วิญฺญายติ. นานาเจตนาย หิ ตทา อินฺทฺริยุปฺปตฺติยํ สติ ปริตฺเตน จ มหคฺคเตน จ กมฺมุนา นิพฺพตฺติตํ กฏตฺตารูปํ อาปชฺเชยฺยาติ. น เจกา ปฏิสนฺธิ อเนกกมฺม-นิพฺพตฺตา โหตีติ สิทฺธเมเกน กมฺเมน อเนกินฺทฺริยุปฺปตฺติ โหตีติ.

ไม่ทั่วไปของกันและกัน" ดังนี้เป็นต้น.กรรมแม้อย่างเดียว ที่สำเร็จด้วยความปรารถนาภพ อันมีอัตภาพประกอบด้วยอายตนะ ๕ พึงเห็นว่า ท่านกล่าวว่า เป็นเหตุไม่ทั่วไปของกันและกัน เพราะความเป็นเหตุแห่งความต่างกันของจักษุเป็นต้น และพึงเห็นว่า ท่านกล่าวว่าเป็นความต่างแห่งกรรม. จริงอยู่ กรรมนั้นเป็นปัจจัยแก่จักษุ ด้วยความต่างอันใดจะเป็นปัจจัยแก่โสตะ ด้วยความต่างอันนี้นั่นเทียวก็หาไม่ เพราะถึงความไม่มีแห่งอินทรีย์อื่น. เจตนาดวงเดียวก็ย่อมให้รู้ว่าเป็นกรรมปัจจัย แก่กฎัตตารูปทั้งหมดที่มีอยู่ในปฏิสนธิขณะ โดยพระบาลีว่า "เจตนาฝ่ายมหัคตะในปฏิสนธิขณะเป็นปัจจัยโดยกรรมปัจจัยแก่กฎัตตารูปทั้งหลาย". ก็เมื่อความเกิดขึ้นแห่งอินทรีย์ ในเวลานั้นด้วยเจตนาต่าง ๆ ก็จะต้องเป็นกฎัตตารูปอันกรรมฝ่ายกามาวจร และฝ่ายมหัคตะให้

[๑] อภิ. ป. ๔๑/๔๔๒.

บังเกิดแล้ว ดังนี้. ก็ปฏิสนธิเดียว จะเป็นธรรมชาติ เกิดแต่กรรมหลายอย่างหามิได้ เพราะฉะนั้น จึงสำเร็จความเข้าใจว่า การเกิดขึ้นแห่งอินทรีย์หลายอย่าง ย่อมมีได้ด้วยกรรมอย่างเดียว.

๔๓๕. อนลฺลีโน นิสฺสโย เอตสฺสาติ อนลฺลีนนิสฺสโย, รูปสทฺทสงฺขาโต วิสโย. คนฺธรสานํ นิสฺสยา ฆานชิวฺหานํ นิสฺสเย อลฺลียนฺตีติ เต นิสฺสยวเสน อลฺลีนา. โผฏฺฐพฺพํ สยํ กายนิสฺสยอลฺลีนํ ภูตตฺตา.[๑] อปโร นโย : จกฺขุโสตานิ อปฺปตฺตวิสยคฺคาหกานิ สานฺตเร, อธิเก จ วิสเย วิญฺญาณุปฺปตฺติเหตุภาวโต. โสตมฺปิ สมฺปตฺตวิสยคฺคาหีติ เกจิ. ยทิ โสตํ สมฺปตฺตคฺคาหิ, จิตฺตโช สทฺโท โสตวิญฺญาณสฺส อารมฺมณํ น สิยา. น หิ พหิทฺธา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ อุปฺปตฺติ อตฺถิ. ปาฬิยญฺจ[๒] อวิเสเสน สทฺทารมฺมณสฺส

๔๓๕. ที่อาศัยไม่ติดกันมีอยู่แก่อารมณ์นี้ เหตุนั้น อารมณ์นี้ชื่อว่า อนลฺลีนนิสฺสโย แปลว่ามีที่อาศัยไม่ติดกัน, ได้แก่อารมณ์คือรูปและเสียง. ที่อาศัยของกลิ่นและรส ติดกับที่อาศัยของฆานะและชิวหา เพราะฉะนั้น กลิ่นและรสเหล่านั้น จึงชื่อว่าติดกันด้วยอำนาจที่อาศัย. โผฏฐัพพะก็ติดกับที่อาศัยของกาย ด้วยตนเองเพราะเป็นภูตรูป. อีกนัยหนึ่ง : จักษุและโสตะรับอารมณ์ที่ไม่ถึงตัวได้ เพราะเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งวิญญาณได้ในอารมณ์ที่มีระหว่างและที่ยิ่ง. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า แม้โสตะก็รับอารมณ์ที่

๑ สี. ภูตตฺตยตฺตา.
๒ อภิ. สํ. ๓๔/๑๓๐-๑๗๐.

โสตวิญฺญาณารมฺมณภาโว วุตฺโต. กิญฺจ ทิสาเทสววฏฺฐานญฺจ สทฺทสฺส น สิยา, อตฺตโน วิสยปฺปเทสสฺส เอว คเหตพฺพโต คนฺโธ วิย. ตสฺมา ยตฺถ อุปฺปนฺโน สทฺโท, ตตฺเถว ฐิโต. สเจ โสตปถํ อาปาถมาคจฺฉติ, นนุ ทูเร ฐิเตหิ รชกาทิสทฺทา จิเรน สุยฺยนฺตีติ ? น ทูราสนฺนานํ ยถาปากฏํ สทฺเท คหณวิเสสโต. ยถา หิ ทูราสนฺนานํ วจนสทฺเท ยถาปากฏํ คหณวิเสสโต อาการวิเสสานํ[๑] อคฺคหณํ, คหณญฺจ โหติ, เอวํ รชกาทิสทฺเทปิ อาสนฺนสฺส อาทิโต ปฏฺฐาย ยาว อวสานา กเมน ปากฏีภูเต, ทูรสฺส จ อวสาเน, มชฺเฌ วา ปิณฺฑวเสน ปวตฺติปากฏีภูเต นิจฺฉยคฺคหณานํ โสตวิญฺญาณวีถิยา ปรโต ปวตฺตานํ วิเสสโต ลหุกํ สุโต "จิเรน สุโต"ติ อธิมาโน โหติ. โส ปน สทฺโท ยตฺถ อุปฺปนฺโน, ตนฺนิสฺสิโตว อตฺตโน วิชฺชมานกฺขเณ โสตสฺส อาปาถมาคจฺฉติ. ยทิ สทฺทสฺส

ถึงตัว. ถ้าโสตะรับอารมณ์ที่ถึงตัว, เสียงที่เกิดแต่จิตก็ไม่พึงเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณน่ะซิ. เพราะรูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ไม่มีความเกิดขึ้นในภายนอก. และในพระบาลีก็ตรัสถึงภาวะที่สัททารมณ์เป็นอารมณ์ ของโสตวิญญาณไว้โดยไม่ต่างกัน. ยังอีกหน่อยก็การกำหนดทิศและสถานที่ ก็จะไม่พึงมีแก่เสียงเหมือนกับกลิ่น เพราะควรจะถือเอาเฉพาะแหล่งอินทรีย์ของตนเท่านั้น. เพราะเหตุนั้น เสียงเกิดขึ้นในที่ใด, ก็อยู่ในที่นั้นนั่นแหละ. ท้วงว่า ถ้าเสียงมาสู่คลองในโสตทวารไซร้, เสียงของช่างย้อมเป็นต้น ผู้ที่อยู่ไกลย่อมได้ยินได้ช้ามิใช่หรือ? ตอบว่า ไม่ใช่ เพราะคนที่อยู่ไกลและอยู่ใกล้ รับเสียงตามที่ปรากฏได้ต่างกัน. เปรียบเหมือนอย่างว่า ความต่างแห่งอาการ โดยความต่างแห่งการรับเสียงของคำพูด ตามที่ปรากฏสำหรับคนไกลรับไม่ได้ แต่คนอยู่ใกล้

---

[๑] สี. อกฺขรวิเสสานํ.

ภูตปรมฺปราย สมนฺตโต ปวตฺติ นตฺถิ, กถํ ปฏิโฆสุปฺปตฺตีติ ? ทูเร ฐิโตปิ สทฺโท อญฺญตฺถ ปฏิโฆสุปฺปตฺติยา, ภาชนาทิจลนสฺส จ อโยกนฺโต วิย อโยจลนสฺส ปจฺจโย โหตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ย่อมรับได้ฉันใด, แม้ในเสียงของช่างย้อมเป็นต้นก็ฉันนั้น สำหรับคนอยู่ใกล้ชัดเจนโดยลำดับตั้งแต่ต้นจนจบ, แต่สำหรับคนอยู่ไกลก็ชัดเจนโดยเป็นไปเป็นช่วงเป็นตอน ในตอนจบบ้าง ในตอนกลางบ้าง เสียงที่ได้ยินเบาโดยความต่างของการจับใจความได้ ซึ่งเป็นไปต่อจากโสตวิญญาณวิถี ย่อมจะมีความเข้าใจว่า "ได้ยินช้า". ก็เสียงนั้นเกิดขึ้นแล้ว ณ ที่ใด, อาศัยที่นั่นแหละมาสู่คลองแห่งโสตะ ในขณะที่เสียงยังดังอยู่. ถามว่า ถ้าเสียงไม่มีความเกิดขึ้นโดยรอบ โดยสืบต่อกันแห่งภูตรูปไซร้, แล้วเสียงสะท้อนจะเกิดขึ้นอย่างไรเล่า? ตอบว่า พึงเห็นว่า เสียงแม้อยู่ไกลก็ย่อมเป็นปัจจัยให้เสียงสะท้อนเกิดขึ้น ในที่อยู่อื่นใด และให้ภาชนะเป็นต้นไหวได้ เหมือนการดัดเหล็กเป็นปัจจัย ให้เหล็กไหวได้ฉะนั้น ดังนี้.

คุณหญิงพัฒนา อุไรรัตน์ และคณะ, ญาติมิตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

๔๓๖. ปุพฺเพ ลกฺขณาทิโต[๑] วิภาวิตมฺปิ จกฺขุํ ฐิตฏฺฐานาทิโต วิภาเวตุํ "จกฺขุญฺเจตฺถา"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ จกฺขุ สาธยมานํ ติฏฺฐตีติ สมฺพนฺโธ. จ-กาโร พฺยติเรกฏฺโฐ, เตนสฺส วุจฺจมานเมว วิเสสํ โชเตติ. เอตฺถาติ เอเตสุ ยถานิทฺทิฏฺเฐสุ ปญฺจสุ อุปาทารูเปสุ. "สรีรสณฺฐานุปฺปตฺติเทเส"ติ เอเตน อวเสสํ กณฺหมณฺฑลํ ปฏิกฺขิปติ. เสนฺหมิว สตฺต อกฺขิปฏลานิ พฺยาเปตฺวา ฐิตาเหว อตฺตโน นิสฺสยภูตาหิ จตูหิ ธาตูหิ กตูปการํ ตนฺนิสฺสิเตเหว อายุวณฺณาทีหิ อนุปาลิตํ ปริวาริตํ ติสนฺตติรูปสมุฏฺฐาปเกหิ อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ ติฏฺฐติ. สตฺตอกฺขิปฏลพฺยาปนวจเนเนว จกฺขุสฺส อเนกกลาปคตภาวํ ทสฺเสติ. ปมาณโต อูกาสิรมตฺตนฺติ โอกาสิรมตฺเต ปเทเส ปวตฺตนโต วุตฺตํ. จกฺขุวิญฺญาณสฺส วตฺถุภาวํ นิสฺสยภาวโต อาวชฺชนสมฺปฏิจฺฉนาทีนํ ตทา-

๔๓๖. จักขุแม้ได้อธิบายไว้แล้ว โดยปกิณกะมีลักษณะเป็นต้นในก่อน ท่านอาจารย์เริ่มคำว่า "จกฺขุญฺเจตฺถ" เป็นต้น เพื่อจะอธิบายโดยปกิณกะมีสถานที่ตั้งเป็นต้น. ในคำนั้น สัมพันธ์ความบาลีว่า จกฺขุ สาธยมานํ ติฏฺฐติ แปลว่า จักขุยังความเป็นวัตถุและทวารให้สำเร็จตั้งอยู่. จ-อักษรมีอรรถเป็นพยติเรก, ด้วย จ-อักษรนั้น ท่านอาจารย์ย่อมยังความต่างกัน ที่กำลังกล่าวอยู่นั่นเองของจักขุนั้นให้กระจ่าง. บทว่า เอตฺถ เท่ากับ เอเตสุ ยถานิทฺทิฏฺเฐสุ ปญฺจสุ อุปาทารูเปสุ แปลว่าในบรรดาอุปาทายรูป ๕ ตามที่ได้แสดงไขไว้แล้วนี้. ด้วยคำว่า "ในแหล่งที่เกิดสรีรสัณฐาน" นั้น ท่านอาจารย์ห้ามวงตาดำที่เหลือ. อันธาตุทั้ง ๔ ซึ่งเป็นที่อาศัยของตนอันซึมซาบเยื่อตา ๗ ชั้นเหมือนยางเหนียวตั้งอยู่นั่นแหละ กระทำอุปการะแล้ว อันอายุวรรณะเป็นต้น ซึ่งอาศัยธาตุ

---

[๑] ฉ. ลกฺขณาทินา.

ลมฺพนาวสานานํ ทฺวารภาวํ สมวสรฏฺฐานโต[๑] จ. ตมฺปเนตํ จกฺขุ อธิฏฺฐานเภทโต, ตตฺถาปิ[๒] ปจฺเจกํ อเนกกลาปคตภาวโต อเนกมฺปิ สมานํ สามญฺญนิทฺเทเสน อาวชฺชนาย เอกตฺตา, เอกสฺมึ ขเณ เอกสฺเสว จ กิจฺจกรตฺตา เอกํ กตฺวา วุตฺตํ.

ทั้ง ๔ นั่นแหละตามรักษาแวดล้อมแล้ว อัน อุตุ จิต และอาหาร ซึ่งยังสันตติรูป ๓ ให้ตั้งขึ้น อุปถัมภ์ไว้ย่อมตั้งอยู่. ด้วยการกล่าวถึงการซึมซาบเยื่อตา ๗ ชั้นนั่นเอง ท่านแสดงว่า จักขุถึงความเป็นกลาปหลายกลาปไว้. คำว่า โดยประมาณเท่าศีรษะเล็น ท่านกล่าวไว้ เพราะเกิดในแหล่งเท่าศีรษะเล็น. ท่านกล่าวว่าจักขุวิญญาณ เป็นที่อยู่ โดยเป็นที่อาศัย และว่าที่สุดตทาลัมพนะซึ่งเป็นอาวัชนะและสัมปฏิจฉนะ เป็นทวาร เพราะเป็นที่หยั่งลงเสมอกัน. ก็จักขุนั้นนั้น แม้เป็นธรรมชาติมีหลายอย่าง โดยความต่างแห่งที่ตั้งอาศัย, โดยแม้ในความต่างที่ตั้งอาศัยนั้นแต่ละอย่างก็จัดเป็นกลาปได้มิใช่น้อย ท่านก็กล่าวรวมไว้เป็นอันเดียวเพราะเป็นอันเดียวกันกับอาวัชนวิถี โดยแสดงถึงความเสมอกัน และเพราะจักขุเดียวกันนั่นแหละทำหน้าที่ได้ในขณะเดียวกัน.

---

[๑] สี. สมวสรทานโต, ม. ปเวสฏฺฐานโต.
[๒] ก. ตถาปิ.

เอวมฺปิ พหูสุ กถิเมกสฺเสว[๑] กิจฺจกรตฺตํ. ยํ ตตฺถ วิสทํ หุตฺวา รูปาภิฆาตารหํ, ตํ วิญฺญาณสฺส นิสฺสโย โหตีติ คเหตพฺพํ. โผฏฺฐพฺพวิเสโส วิย กายวิญฺญาณสฺส อารมฺมณภาเว.

ในบรรดาจักขุหลายอย่างแม้อย่างนี้ ความที่จักขุอันเดียวนั่นเอง เป็นธรรมชาติทำหน้าที่อย่างไร. ในบรรดาจักขุหลายอย่างนั้น จักขุใดเป็นธรรมชาติ บริสุทธิ์ควรกระทบรูปได้, จักขุนั้นควรถือเอาว่าเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณ. เหมือนโผฏฐัพพะชนิดหนึ่งในความเป็นอารมณ์ของกายวิญญาณ.

มนุปสฺสตีติ ม-กาโร ปทสนฺธิกโร, อถวา มนูติ มจฺโจ.

ม-อักษรว่า มนุปสฺสติ กระทำปทสนธิ, อีกอย่างหนึ่ง มนุ เท่ากับ มจฺโจ แปลว่า สัตว์มีอันจะพึงตายเป็นสภาวะ.

องฺคุลีเวธกํ องฺคุลีวลยกํ[๒]

องฺคุลีเวธกํ แปลว่า วงแหวน.

วิสมชฺฌาสยตาย จกฺขุ วมฺมิกฉิทฺทาภิรตสปฺโป วิย, พิลชฺฌาสยตาย โสตํ อุทกพิลาภิรตกุมฺภีโล วิย, อากาสชฺฌาสยตาย ฆานํ อชฺฌากาสาภิรตปกฺขี วิย, คามชฺฌาสยตาย ชิวฺหา คามาภิรตกุกฺกุโร วิย,

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า จักขุพึงเห็นเหมือนงูที่ชอบรูจอมปลวก เพราะความเป็นธรรมชาติ พอใจรูปที่ไม่เรียบ, โสตะพึงเห็นเหมือนจระเข้ที่ชอบโพรงในน้ำ เพราะเป็นธรรมชาติพอใจช่อง, ฆานะพึง

---

๑ ม. กตเมกสฺเสว.
๒ ฉ. ม. องฺคุลียกํ.

อุปาทินฺนกชฺฌาสยตาย กาโย อามกสุสานาภิรตสิงฺคาโล วิย ปสฺสิตพฺโพติ ทสฺเสนฺโต "วมฺมิ ฯเปฯ หฏฺฐพฺพา"ติ อาห. วิสมชฺฌาสยตา จ จกฺขุสฺส วิสมชฺฌาสยํ วิย โหตีติ กตฺวา วุตฺตา, จกฺขุมโต วา ปุคฺคลสฺส อชฺฌาสยวเสน จกฺขุ วิสมชฺฌาสยํ หฏฺฐพฺพํ. เอเสว นโย เสเสสุปิ. สพฺโพปิ จ ยถาวุตฺโต ปปญฺโจ โสตาทีสุปิ ยถารหํ เวทิตพฺโพ.

เห็น เปรียบเหมือนนกที่ยินดีในอัชฎากาส เพราะเป็นธรรมชาติพอใจอากาศ, ชิวหาพึงเห็น เปรียบเหมือนสุนัขบ้านที่ชอบบ้าน เพราะเป็นธรรมชาติพอใจบ้าน, กายพึงเห็นเปรียบเหมือน สุนัขจิ้งจอกที่พอใจป่าช้าผีดิบ เพราะเป็นธรรมชาติพอใจรูปที่มีวิญญาณครอง จึงกล่าวว่า วมฺมิ ฯเปฯ หฏฺฐพฺพา ดังนี้. ก็ความที่จักขุเป็นธรรมชาติครอบรูปไม่สม่ำเสมอ ท่านกล่าวไว้เพราะอธิบายว่า เป็นเหมือนครอบรูปไม่สม่ำเสมอ, อีกนัยหนึ่ง พึงเห็นจักขุว่า มีความครอบรูปไม่สม่ำเสมอ ด้วยอำนาจอัธยาศัยของบุคคลผู้มีจักขุ. แม้ในโสตะเป็นต้นที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน. ส่วนความพิสดารตามที่กล่าวไว้แล้วทั้งหมด พึงทราบตามควรแม้ในโสตะเป็นต้น.

๔๓๗. จกฺขุมฺหิ, จกฺขุสฺส วา ปฏิหนนํ จกฺขุปฏิหนนํ, ตํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ จกฺขุปฏิหนนลกฺขณํ. ปฏิหนนญฺเจตฺถ ยถาวุตฺโต อภิฆาโตว. วิสยภาโว อารมฺมณปจฺจยตา.

๔๓๗. การกระทบที่จักขุชื่อว่า จกฺขุปฏิหนนํ, อีกอย่างหนึ่ง การกระทบซึ่งจักขุชื่อว่าจกฺขุปฏิหนนํ ซึ่งแปลว่า การกระทบจักขุ, การกระทบจักขุนั้นเป็นลักษณะของรูป

คุณปราโมทย์ สัชฌุกร และครอบครัว
อุทิศส่วนกุศลให้ นายกนก-นางละเมียด สัชฌุกร

กามํ สา เอว โคจรตา, ตถาปิ วิสยโคจรานํ อยํ วิเสโส : อนญฺญตฺถภาโว, ตพฺพหุลจาริตา จ จกฺขุวิญฺญาณสฺส. วิสยภาเว จสฺส ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต อาวีภวิสฺสติ. ยตฺถ ปน กายวิญฺญตฺติอาทิเก.

นั้น เหตุนั้นรูปนี้จึงชื่อว่า จกฺขุปฏิหนนลกฺขณํ แปลว่ามีการกระทบจักขุเป็นลักษณะ. ก็การกระทบในที่นี้ได้แก่อภิฆาตะ ซึ่งแปลว่าการกระทบเหมือนกันตามที่กล่าวแล้ว. ความเป็นวิสัย ได้แก่ความเป็นอารัมมณปัจจัย. ความเป็นอารัมมณปัจจัยนั่นแหละ ก็คือความเป็นโคจรโดยแท้, แม้ถึงอย่างนั้น วิสัยและโคจรก็มีความต่างกันดังนี้ : คือภาวะที่จักขุวิญญาณไม่อยู่ในอารมณ์อื่น, และภาวะที่จักขุวิญญาณเป็นธรรมชาติ เที่ยวไปอยู่มากในรูปารมณ์นั้น. ก็คำที่ควรกล่าวในภาวะที่รูปนั้นเป็นวิสัย จักมีแจ้งข้างหน้า. ก็ ยตฺถ โยค กายวิญฺญตฺติอาทิเก.

๔๓๘. อิตฺถิยา ภาโว, "อิตฺถีภาโว[๑] อิตฺถี"ติ วา ภวติ เอเตน จิตฺตํ, อภิธานญฺจาติ อิตฺถีภาโว, ตํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ อิตฺถีภาวลกฺขณํ. ตโต เอว "อิตฺถี"ติ ตํสหิตํ สนฺตานํ ปกาเสนฺตํ วิย โหตีติ วุตฺตํ "อิตฺถีติ-

๔๓๘. ชื่อว่าอิตถีภาวะ ด้วยอรรถว่าภาวะของหญิง หรือด้วยอรรถว่า "สภาพอันเป็นเหตุมีความคิด และมีชื่อว่าเป็นหญิง", อิตถีภาวะทั้ง ๒ วิเคราะห์นั้นเป็นลักษณะของอิตถินทรีย์นี้ เพราะเหตุนั้น อินทรีย์นี้

[๑] ฉ. สทฺโทยํ น ทิสฺสติ.

ปกาสนรสนฺ"ติ. วฏฺฏิสฺสตา อวิสทหตฺถปาทาทิตา จ อิตฺถิลิงฺคํ. ถนมํสาวิสทตา, นิมฺมสฺสุทาธิตา[๑] เกสพนฺธนํ, วตฺถคฺคหณญฺจ "อิตฺถี"ติ สญฺชานนสฺส ปจฺจยภาวโต อิตฺถินิมิตฺตํ. ทหรกาเลปิ สุปฺปกมุสลาทีหิ กีฬา, มตฺติกตกฺเกน สุตฺตกนฺตนาทิ จ อิตฺถิกุตฺตํ, อิตฺถีกิริยาติ อตฺโถ. อวิสทฏฺฐานคมนาทิโก อากาโร อิตฺถากปฺโป. อปโร นโย : อิตฺถีนํ มุตฺตกรณํ อิตฺถิลิงฺคํ สราธิปฺปายา อิตฺถินิมิตฺตํ. อวิสทฏฺฐานคมนนิสชฺชาขาทนโภชนาทิกํ[๒] อิตฺถีกุตฺตํ. อิตฺถีสณฺฐานํ อิตฺถากปฺโป. อิมานิ จ อิตฺถิลิงฺคาทีนิ ยถาสกํ กมฺมาทินา ปจฺจเยน อุปฺปชฺชมานานิปิ เยภุยฺเยน อิตฺถินฺทฺริยสหิเต เอว สนฺตาเน ตนฺตทาการานิ หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺตีติ อิตฺถินฺทฺริยํ เตสํ การณนฺติ กตฺวา วุตฺตํ "อิตฺถิลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ กรณภาวปจฺจุปฏฺฐานนฺ"[๓]ติ.

ชื่อว่ามีอิตถีภาวะเป็นลักษณะ. เพราะอิตถินทรีย์มีอิตถีภาวะเป็นลักษณะนั้นนั่นแหละ อิตถินทรีย์ จึงย่อมเป็นเหมือนดังประกาศสันดาน อันประกอบด้วยอิตถีภาวะนั้นว่า "เป็นหญิง" เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีการประกาศว่าเป็นหญิงเป็นรส". ความเป็นผู้มีไหล่กลมกลึง และความเป็นผู้มีมือและเท้าไม่องอาจเป็นต้น ชื่อว่าอิตถีลิงคะ. ความเป็นผู้มีเนื้อถันนูน, ความเป็นผู้ไม่มีหนวดเครา, การผูกผม, และการใช้ผ้าชื่อว่าอิตถีนิมิต เพราะเป็นปัจจัยแก่การรู้จักว่า "เป็นหญิง". การเล่นด้วยกระด้งและสากเป็นต้น การกรอด้ายด้วยดินเหนียวและเปรียง แม้ในเวลาที่เป็นเด็ก ชื่อว่าอิตถีกุตตะ, อธิบายว่ากิริยาของหญิง. อาการมีการยืนและการเดินเป็นต้น ไม่องอาจชื่อว่าอิตถีอากัปปะ. อีกนัยหนึ่ง :

---

[๑] ฉ. นิมฺมสฺสุทาจิตา.

[๒] ม. ...โภชนาทิกา.

[๓] ม. การณ...

ช่องปัสสาวะของหญิงชื่อว่าอิตถีลิงคะ. ชื่อว่า อิตถีนิมิต เพราะประสงค์เอาเสียง. กิริยามีการยืน การเดิน การนั่ง การเคี้ยวและการบริโภคเป็นต้นที่ไม่องอาจ ชื่อว่าอิตถี-กุตตะ. ทรวดทรงของหญิงชื่อว่าอิตถี-อากัปปะ. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "มีความเป็นเหตุแห่งอิตถีลิงคะ อิตถีนิมิต อิตถีกุตตะ และอิตถีอากัปปะเป็นปัจจุปัฏฐาน" เพราะอธิบายว่า ก็อิตถีลิงคะเป็นต้นเหล่านี้ แม้เมื่อเกิดขึ้นด้วยปัจจัยมีกรรมเป็นต้น ตามสมควรแก่ตน ก็ย่อมเป็นอาการแห่งอิตถี-ลิงคะเป็นต้นนั้น ๆ เกิดขึ้นในสันดาน อันประกอบด้วยอิตถินทรีย์นั่นเอง โดยมาก เพราะฉะนั้น อิตถินทรีย์จึงเป็นเหตุแห่งอิตถีลิงคะเป็นต้นเหล่านั้น.

อิตฺถีลิงฺคาทีสุ เอว จ การณภาวสงฺขาเตน อธิปติภาเวน ตสฺส อินฺทฺริยตา วุตฺตา, อิตฺถินฺทฺริยสหิเต[๑] สนฺตาเน อิตฺถีลิงฺคาทิ-

ก็ท่านกล่าวว่า อิตถินทรีย์นั้น เป็นอินทรีย์ โดยภาวะที่เป็นอธิบดี กล่าวคือความเป็นเหตุ ในอิตถีลิงคะเป็นต้นนั่นเอง, เพราะ

---

[๑] ฉ. อินฺทฺริยสหิเต.

อาการรูปปจฺจยานํ อญฺญถา อนุปฺปาทนโต, อิตฺถิคฺคหณสฺส จ เตสํ รูปานํ ปจฺจยภาวโต.

ไม่ยังปัจจัยแห่งรูป อันอาการแห่งอิตถีลิงคะเป็นต้น ให้เกิดขึ้นโดยประการอื่น ในสันดานอันประกอบด้วยอิตถินทรีย์ และเพราะการถือว่าเป็นหญิง เป็นปัจจัยแก่รูปเหล่านั้น.

ยสฺมา ปน ภาวทสเกปิ รูปานํ อิตฺถินฺทฺริยํ น ชนกํ, นาปิ อนุปาลกํ, อุปตฺถมฺภกํ วา, น จ อญฺเญสํ กลาปรูปานํ, ตสฺมา ตํ ชีวิตินฺทฺริยํ วิย สกกลาปรูปานํ[๑] อาหาโร วิย วา กลาปนฺตรรูปานญฺจ "อินฺทฺริยอตฺถิอวิคตปจฺจโย"ติ ปาฬิยํ น วุตฺตํ. ยสฺมา จ ปจฺจยนฺตราธีนานิ ลิงฺคาทีนิ, ตสฺมา ยตฺถสฺส อาธิปจฺจํ, ตํสทิเสสุ มตจิตฺตกตรูเปสุปิ ตํสณฺฐานตา ทิสฺสติ. เอส นโย ปุริสินฺทฺริเยปิ. ยมฺปเนตฺถ วิสทิสํ, ตํ วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํ. ตยิทํ ทฺวยํ ยสฺมา เอกสฺมึ สนฺตาเน สห น ปวตฺตติ "ยสฺส อิตฺถินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ปุริสินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชตีติ ? โน"ติอาทิ-[๒]

ก็เพราะอิตถินทรีย์มิได้ยังรูป แม้ในภาวทสกะให้เกิด ทั้งมิได้ตามรักษาหรือคอยอุปถัมภ์ และไม่ยังรูปกลาปเหล่าอื่นให้เกิด เพราะฉะนั้น อิตถินทรีย์นั้นจึงมิได้ตรัสไว้ในพระบาลีว่า "เป็นอินทรียปัจจัย อัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย" เหมือนอย่างชีวิตินทรีย์ ซึ่งเป็นปัจจัยแก่รูปกลาปของตน หรือเหมือนอาหารเป็นปัจจัยแก่รูปกลาปอื่น. ก็เพราะเหตุที่ลิงค์เป็นต้น อาศัยปัจจัยอื่น ฉะนั้น ความเป็นใหญ่พึงมีได้ในลิงค์เป็นต้นใด, แม้ในรูปที่ทำให้วิจิตรของคนที่ตายแล้วซึ่งเหมือนกับลิงค์เป็นต้นนั้น ก็เห็นได้ว่ามีสัณฐานเหมือนลิงค์เป็นต้นนั้น. แม้ใน

---

[๑] ฉ. สกลาปรูปานํ.

[๒] อภิ. ย. ๓๙/๑๙๑.

วจนโต, ตสฺมา อุภโตพฺยญฺชนกสฺสาปิ เอกสฺมึ ขเณ เอกเมว โหตีติ เวทิตพฺพํ. เย ปน "สรีเรกเทสวุตฺติ ภาวรูปนฺ"ติ วทนฺติ, เตสมฺปิ ตํ มิจฺฉาติ ทสฺเสตุํ "ตทุภยมฺปิ ฯเปฯ พฺยาปกเมวา"ติ วตฺวา ยทิ เอวํ กายปฺปสาเทน สงฺกโร สิยาติ อาสงฺกํ นิวตฺเตนฺโต "น จ กายปฺปสาเทนา"ติอาทิมาห. ตสฺสตฺโถ : ยทิปิ สกลสรีรพฺยาปิตาย กายปฺปสาเทน อฏฺฐิโต-กาเส ฐิตนฺติ วตฺตพฺพตํ นาปชฺชติ, เตน ปน ภินฺนนิสฺสยตฺตา ฐิโตกาเส ฐิตนฺติปิ วตฺตพฺพตํ นาปชฺชตีติ อยเมว เจตฺถ นิปฺปริยายกถา. "รูปรสาทโย วิยา"ติ เอเตน สมานนิสฺสเยสุปิ นาม สงฺกโร นตฺถิ ลกฺขณเภทโต, กิมงฺคํ ปน ภินฺนนิสฺสยสภาเวสูติ ทสฺเสติ.

ปุริสินทรีย์ก็มีนัยนี้. ส่วนในอธิการนี้ ข้อใดที่ต่างกัน, ข้อนั้นก็พึงทราบตามแนวแห่งนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว อินทรีย์ทั้ง ๒ นี้นั้นเพราะไม่เกิดรวมอยู่ในสันดานเดียวกัน โดยพระบาลีว่า ถามว่า "อิตถินทรีย์เกิดขึ้นแก่สัตว์ใด ปุริสินทรีย์ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้นหรือ ? ตอบว่า หามิได้" ดังนี้เป็นต้น, ฉะนั้นจึงพึงทราบว่า แม้อุภโตพยัญชนกะก็ย่อมมีอินทรีย์เดียวเท่านั้นในขณะเดียว. ส่วนอาจารย์เหล่าใดกล่าวว่า "ความเป็นไปโดยเอกเทศแห่งสรีระเป็นภาวรูป", เพื่อจะแสดงว่า คำนั้นของท่านอาจารย์ แม้เหล่านั้นผิด ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อินทรีย์ทั้ง ๒ อย่างนั้นซึมซาบไปตลอดสรีระนั้นสิ้นเหมือนกายปสาท" เมื่อจะห้ามเสียซึ่งความสงสัยว่า ถ้าเป็นอย่างนั้นความระคนกัน ด้วยกายปสาทก็จะพึงมีน่ะซิ จึงกล่าวคำว่า "แต่ไม่ถึงภาวะที่จะกล่าวได้ว่า ตั้งอยู่ในโอกาสที่กายปสาทตั้งอยู่" ดังนี้เป็นต้น. คำของท่านอาจารย์นั้นมีอธิบาย

ว่า : ไม่ถึงภาวะที่ควรจะกล่าวว่า ตั้งอยู่ในโอกาสที่กายปสาทมิได้ตั้งอยู่ เพราะเป็นธรรมชาติซึมซาบไปตลอดสรีระทั้งสิ้น แม้โดยแท้, ถึงกระนั้นก็ไม่ถึงภาวะที่ควรจะกล่าว แม้ว่าตั้งอยู่ในโอกาสที่กายปสาทตั้งอยู่ เพราะมีที่อาศัยต่างกัน ก็คำดังที่กล่าวมานี้ เป็นคำที่กล่าวโดยตรงในข้อนี้. ด้วยคำว่า "เหมือนกับรูปและรส" เป็นต้นนี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่าความระคนกันย่อมไม่มี แม้ในรูปที่มีที่อาศัยเสมอกัน เพราะลักษณะต่างกัน, จะป่วยกล่าวไปไยถึงสภาวะแห่งรูปที่มีที่อาศัยต่างกันเล่า.

๔๓๙. สหชรูปานุปาลนลกฺขณนฺติ อตฺตนา สหชาตรูปานํ อนุปาลนลกฺขณํ. ชีวิตินฺทฺริยสฺส เอกนฺตกมฺมชตฺตา สหชคฺคหเณนว อนุปาเลตพฺพานมฺปิ กมฺมชภาโว สิทฺโธติ กมฺมชคฺคหณํ น กตํ. ยถาสกํ ขณมตฺตฏฺฐายีโนปิ กมฺมชรูปสฺส ปวตฺติเหตุภาเวน ตํ อนุปาลกํ, ตสฺมา สหชรูปานุปาลนลกฺขณํ. น หิ

๔๓๙. คำว่า มีการตามรักษาสหชรูปเป็นลักษณะ คือมีการตามรักษารูปที่เกิดร่วมกับตนทั้งหลายเป็นลักษณะ. เพราะชีวิตินทรีย์เป็นกัมมชรูปโดยส่วนเดียว แม้รูปทั้งหลายที่ชีวิตินทรีย์ตามรักษาก็สำเร็จความเป็นกัมมชรูป โดยศัพท์ว่า สหชะนั่นเอง เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่ใช้ศัพท์ว่า กัมมชะ.

กมฺมชานํ กมฺมํเยว ฐิติเหตุ ภวิตุํ อรหติ[1] อาหารชาทีนํ อาหาราทิ วิย. กึ การณา[2] ? ตํขณาภาวโต. เตสนฺติ สหชรูปานํ. ปวตฺตนํ ยาปนํ. ฐปนํ ฐิติเหตุตา. อตฺตนานุปาลนวเสน ยาเปตพฺพานิ ปวตฺเตตพฺพานิ ภูตานิ เอตสฺส ปทฏฺฐานนฺติ ยาเปตพฺพภูตปทฏฺฐานํ.[3] อนุปาลน-ลกฺขณาทิมฺหีติ อาทิ-สทฺเทน ปวตฺตนรสาทิเมว สงฺคณฺหาติ. อตฺถิกฺขเณเยวาติ อนุปาเลตพฺพานํ อตฺถิกฺขเณเยว. อสติ อนุปาเลตพฺเพ อุปฺปลาทิมฺหิ กึ อุทกํ อนุปาเลยฺย. ยทิ กมฺมชานํ ฐิติเหตุมนฺตเรน ฐิติ น โหติ, ชีวิตินฺทฺริยสฺส โก ฐิติเหตูติ อาห "สยนฺ"ติ-อาทิ.

ชีวิตินทรีย์นั้น ชื่อว่าตามรักษาโดยความเป็นเหตุเป็นไป ของกัมมชรูป แม้ซึ่งตั้งอยู่ชั่ว-ขณะตามสมควรแก่ตน, เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามีการตามรักษาสหชรูปเป็นลักษณะ. ก็กรรมอย่างเดียวไม่พอจะเป็นเหตุตั้งอยู่ของกัมมชรูปทั้งหลาย เหมือนอาหารเป็นต้น ไม่พอจะเป็นเหตุตั้งอยู่ของอาหารชรูปเป็นต้น. เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มีอยู่ในขณะนั้น. บทว่า เตสํ โยค สหชรูปานํ. ปวตฺตนํ แปลว่า การให้เป็นไป. ฐปนํ แปลว่าความเป็นเหตุตั้งอยู่. ภูตรูปทั้งหลายอันตน (คือรูปชีวิตินทรีย์) พึงให้เป็นไป คือพึงให้ดำเนินไป ด้วยอำนาจตามรักษาเป็นปทัฏฐานของรูปชีวิตินทรีย์นี้ เหตุนั้นรูป-ชีวิตินทรีย์นี้ ชื่อว่า ยาเปตพฺพภูตปทฏฺฐานํ แปลว่า มีภูตรูปที่ตนพึงให้เป็นไปเป็นปทัฏฐาน. ด้วยอาทิ-ศัพท์ว่า อนุปาลน-

---

[1] ก. อรหตีติ.

[2] ก. การณํ.

[3] ม. ฉ. สี. ยาปยิตพฺพภูต...

ลกฺขณาทิมฺหิ ท่านอาจารย์ย่อมสงเคราะห์ปกิณกะ มีชีวิตินทรีย์อันมีการยังสหชาตรูปเหล่านั้น ให้เป็นไปเป็นรสเป็นต้นนั่นเทียว. บทว่า อตฺถิกฺขเณเยว แปลว่า ในขณะที่ยังมีสหชรูปที่ตนพึงตามรักษาอยู่นั่นเอง. เมื่อไม้น้ำมีอุบลเป็นต้น ที่น้ำพึงตามรักษาไม่มี น้ำจะพึงตามรักษาอะไรเล่า. ถ้ากัมมชรูปทั้งหลาย ไม่มีความตั้งอยู่โดยระหว่างเหตุแห่งความตั้งอยู่, อะไรจักเป็นเหตุแห่งความตั้งอยู่ของชีวิตินทรีย์เล่า เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สยํ" เป็นต้น.

ยทิ กมฺมชานํ ฐานํ ชีวิตินฺทฺริยปฏิพทฺธํ, อถ กสฺมา สพฺพกาลํ น ฐเปตีติ อาห "น ภงฺคโต"ติอาทิ. ตสฺส ตสฺส อนุปาลนาทิกสฺส สาธนโต. ตํ สาธนํ จ ชีวมานตาวิเสสสฺส ปจฺจยภาวโต. อินฺทฺริยพทฺธรูปสฺส หิ มตรูปโต กมฺมชสฺส ตทนุพนฺธภูตสฺส จ อุตุสมุฏฺฐานาทิโต ชีวิตินฺทฺริยกโต วิเสโส, น เกวลํ ขณฏฺฐิติยา เอว, ปพนฺธานุปจฺเฉทสฺสาปิ ชีวิตินฺทฺริยํ การณนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, อิตรถา

ถ้าฐานะของกัมมชรูปทั้งหลาย เนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ไซร้, เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไรจึงไม่ตั้งอยู่ตลอดกาลเล่า เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวคำว่า "ไม่เป็นไปพ้นจากการแตกทำลายไป" ดังนี้เป็นต้น. เพราะให้สำเร็จกิจ มีการตามรักษาสหชาตรูปนั้น ๆ เป็นต้น. และการให้สำเร็จกิจนั้น ก็เพราะภาวะที่เป็นปัจจัยแก่ความพิเศษ คือภาวะที่เป็นอยู่. จริงอยู่ รูปที่เนื่องด้วยอินทรีย์

อายุกฺขยโต มรณํ น ยุชฺเชยฺยาติ,

มีความต่างที่ชีวิตินทรีย์ สร้างขึ้นจากรูปของคนตาย กัมมชรูปและรูปที่ผูกพันตามกัมมชรูปนั้น ก็มีความต่างที่ชีวิตินทรีย์นั้นจากรูป มีรูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานเป็นต้น, พึงเห็นว่าชีวิตินทรีย์เป็นเหตุ แห่งความตั้งอยู่ชั่วขณะเท่านั้นยังไม่สิ้นเชิง, ยังเป็นเหตุแม้เข้าไปตัดความต่อเนื่องกันด้วย, เมื่อถือเอาความโดยประการนอกจากนี้ ความตายเพราะสิ้นอายุก็ไม่ควรยุติได้นะซิ.

๔๔๐. มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ นิสฺสยลกฺขณํ หทยวตฺถูติ กถเมตํ วิญฺญาตพฺพนฺติ ? อาคมโต ยุตฺติโต จ. "ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ ปวตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[1] เอวมาทิ อาคโม. ยทิ เอวํ กสฺมา รูปกณฺเฑ ตํ น วุตฺตนฺติ ? ตตฺถ อวจนํ อญฺญการณํ. กิมฺปน ตนฺติ ?

๔๔๐. ถามว่า คำว่า หทัยวัตถุมีความเป็นที่อาศัยของมโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุเป็นลักษณะ นี้ จะพึงรู้ได้อย่างไร ? ตอบว่า พึงรู้โดยพระบาลีอันเป็นที่มาและโดยความถูกต้อง. พระบาลีอันเป็นที่มามีอาทิอย่างนี้ว่า "มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจัยโดยนิสยปัจจัยแก่มโนธาตุ แก่มโนวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยธาตุทั้ง ๒

[1] อภิ. ป. ๔๐/๑๑.

เทสนาเภโท. ยถา หิ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ เอกนฺตโต จกฺขาทีนิสฺสยานิ, น เอวํ มโนวิญฺญาณํ เอกนฺเตน หทยวตฺถุนิสฺสยํ. นิสฺสิตวเสน จ วตฺถุทุกาทิเทสนา ปวตฺตา "อตฺถิ รูปํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส วตฺถุ, อตฺถิ รูปํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส น วตฺถู"ติอาทินา.[๑] ยมฺปิ เอกนฺตโต หทยวตฺถุนิสฺสยํ, ตสฺส วเสน "อตฺถิ รูปํ มโนวิญฺญาณสฺส วตฺถู"ติอาทินา ทุกาทีสุ วุจฺจมาเนสุปิ น ตทนุคุณา อารมฺมณทุกาทโย สมฺภวนฺติ. น หิ "อตฺถิ รูปํ มโนวิญฺญาณสฺสารมฺมณํ, อตฺถิ รูปํ น มโนวิญฺญาณสฺสารมฺมณนฺ"ติ สกฺกา วตฺตุนฺติ วตฺถารมฺมณทุกา ภินฺนคติกา สิยุนฺติ เอกรสา เทสนา น ภเวยฺย. เอกรสญฺจ เทสนํ เทเสตุํ อิธ สตฺถุ อชฺฌาสโย. ตสฺมา ตตฺถ หทยวตฺถุ น วุตฺตํ, น อลพฺภมานตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ.

นั้น". ถามว่า ถ้าอย่างนั้นเพราะเหตุไรในรูปกัณฑ์จึงไม่ได้ตรัสหทัยวัตถุนั้นไว้? ตอบว่า ที่ไม่ได้ตรัสไว้ในรูปกัณฑ์นั้น มีเหตุอย่างอื่น. ถามว่า ก็เหตุอย่างอื่นนั้นคืออะไร ? คือ ความต่างแห่งเทศนา. เหมือนอย่างว่า จักขุวิญญาณเป็นต้น มีจักขุเป็นต้น เป็นที่อาศัยโดยส่วนเดียวฉันใด, มโนวิญญาณมีหทัยวัตถุเป็นที่อาศัย โดยส่วนเดียวฉันนั้น ก็หามิได้. ก็เทศนาว่าด้วยทุกวัตถุเป็นต้น เป็นไปด้วยอำนาจนิสิตโวหาร โดยนัยมีอาทิว่า "รูปเป็นวัตถุ (เป็นที่อาศัย) ของจักขุวิญญาณก็มี, รูปไม่เป็นวัตถุของจักขุวิญญาณก็มี". แม้เมื่อกล่าวถึงทุกะเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า "รูปเป็นวัตถุของมโนวิญญาณก็มี" ด้วยอำนาจแม้แห่งมโนวิญญาณอันมีหทัยวัตถุเป็นที่อาศัย โดยส่วนเดียว ก็ย่อมจะไม่มีทุกะทั้งหลาย มีอารัมณทุกะเป็นต้น ซึ่งมีคุณอันสมควรแก่มโนวิญญาณนั้น. เพราะไม่อาจกล่าวได้ว่า "รูปเป็นอารมณ์

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๘๕.

ของมโนวิญญาณก็มี, รูปไม่เป็นอารมณ์ของมโนวิญญาณก็มี" ฉะนั้นทุกะอันกำหนดด้วยวัตถุและอารมณ์จะพึงเป็นทุกะ มีคติต่างกัน ฉะนั้นเทศนาที่มีรสเป็นอันเดียวก็จะไม่พึงมี. ก็การแสดงเทศนาอันมีรสเป็นอันเดียว เป็นอัธยาศัยของพระศาสดาในอธิการนี้. เพราะฉะนั้น พึงเห็นว่าไม่ได้ตรัสหทัยวัตถุไว้ในรูปกัณฑ์, เพราะไม่มีอยู่ก็หามิได้.

ยุตฺติ ปน เอวํ เวทิตพฺพา : นิปฺผนฺน-อุปาทายรูปนิสฺสยํ ธาตุทฺวยํ ปญฺจโวการภเว. ตตฺถ รูปายตนาทีนํ โอชาย จ อินฺทฺริยพทฺธโต พหิปิ ปวตฺติทสฺสนโต น ตนฺนิสฺสยตา ยุชฺชติ, อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานมฺปิ ตทฺทภยรหิเตปิ สนฺตาเน ธาตุทฺวยทสฺสนโต น ตนฺนิสฺสยตา ยุชฺชติ, ชีวิตินฺทฺริยสฺสาปิ อญฺญํ กิจฺจํ วิชฺชตีติ น ตนฺนิสฺสยตา ยุชฺชติ เอวาติ ปริเสสโต หทยวตฺถุ เตสํ นิสฺสโยติ วิญฺญายติ. สกฺกา หิ วตฺถุํ นิปฺผนฺนอุปาทายรูปนิสฺสยํ ธาตุทฺวยํ ปญฺจโวการภเว รูปปฏิพทฺธวุตฺติภาวโต. ยํ

ส่วนความถูกต้องพึงทราบอย่างนี้ : ธาตุทั้ง ๒ มีอุปาทายรูป (หทัยวัตถุ) อันเป็นนิปผันรูปเป็นที่อาศัย มีอยู่ในปัญจโวการภพ. ในปัญจโวการภพนั้น ความที่อายตนะทั้งหลายมีรูปายตนะเป็นต้น และโอชาเป็นธรรมชาติมีอุปาทายรูป(หทัยวัตถุ) อันเป็นนิปผันรูปนั้น เป็นที่อาศัยยังไม่ถูกต้อง เพราะแสดงถึงความเป็นไป แม้ในภายนอกจากอาการที่เนื่องด้วยอินทรีย์, ความที่แม้อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์มีอุปาทายรูป(หทัย-วัตถุ) อันเป็นนิปผันรูปนั้นเป็นที่อาศัย ก็ไม่

ยํ หิ[๑] รูปปฏิพทฺธวุตฺติ, ตํ ตํ นิปฺผนฺนุ-อุปาทายรูปนิสฺสยํ ทิฏฺฐํ[๒] ยถา "จกฺขุ-วิญฺญาณธาตู"ติ.

ถูกต้อง เพราะแสดงถึงธาตุทั้ง ๒ มีอยู่ในสันดาน แม้เว้นจากอินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น, ความที่แม้ชีวิตินทรีย์มีอุปาทายรูป (หทัยวัตถุ) อันเป็นนิปผันรูปนั้นเป็นที่อาศัย ก็ไม่ถูกต้องเหมือนกัน เพราะยังมีกิจอย่างอื่น เพราะฉะนั้น ว่าโดยปริเสสนัย หทัยวัตถุจึงรู้ได้ว่าเป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ นั้น. เพราะอาจกล่าวถึงธาตุทั้ง ๒ อันมีอุปาทายรูป(หทัยวัตถุ) ซึ่งเป็นนิปผันรูปเป็นที่อาศัย โดยภาวะที่มีความเป็นไปเพื่อเนื่องด้วยรูปในปัญจโวการภพ. ก็ธรรมชาติใด ๆ มีความเป็นไปเนื่องด้วยรูป, ธรรมชาตินั้น ๆ ก็เห็นได้ว่ามีอุปาทายรูป (หทัยวัตถุ) อันเป็นนิปผันรูปเป็นที่อาศัย เหมือนคำว่า "จักขุวิญญาณธาตุ".

"ปญฺจโวการภเว"ติ จ วิเสสนํ มโนวิญฺญาณ-ธาตุวเสน กตํ. มโนธาตุ ปน จตุโวการภเว

ส่วนคำที่ทำให้ต่างออกไปว่า "ในปัญจโวการภพ" ท่านใช้ด้วยอำนาจมโนวิญญาณ-

[๑] ฉ. ยํ ยญฺหิ.
[๒] สี. นิทฺทิฏฺฐํ.

นตฺเถว. นนุ จ อินฺทฺริยนิสฺสยตายปิ สาธนโต วิรุทฺโธ เหตุ อาปชฺชตีติ ? น ทิฏฺฐพาธนโต. ทิฏฺฐญฺเหตํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส วิย ธาตุทฺวยสฺส วตฺถุโน มนฺทติกฺขาทิอนนุวิธานํ. ตถา หิสฺส ปาฬิยํ อินฺทฺริยปจฺจยตา น วุตฺตา. เตน ตทนุวิธานสงฺขาตา อินฺทฺริยนิสฺสยตา พาธียติ. โหตุ ธาตุทฺวยนิสฺสโย หทยวตฺถุ อุปาทายรูปํ จ, เอตมฺปน กมฺมสมุฏฺฐานํ ปฏินิยตกิจฺจํ, หทยปฺปเทเส ฐิตเมวาติ กถํ วิญฺญายตีติ ? วุจฺจเต : วตฺถุรูปภาวโต กมฺมสมุฏฺฐานํ จกฺขุ วิย, ตโต เอว ปฏินิยตกิจฺจํ, วตฺถุรูปภาวโตติ จ วิญฺญาณสฺส นิสฺสยภาวโตติ[๑] อตฺโถ. อฏฺฐิ กตฺวา มนสิกตฺวา สพฺพํ เจตโส[๒] สมนฺนาหริตฺวา กิญฺจิ จินฺเตนฺตสฺส หทยสฺส ขิชฺชนฺโต ตตฺเถตมวฏฺฐิตนฺติ วิญฺญายติ. ตาสํเยว ธาตูนนฺติ มโนธาตุมโนวิญฺญาณ-ธาตูนํเยว. นิสฺสยภาวโต อุปริ อาโรเปตฺวา

ธาตุ. ก็มโนธาตุย่อมไม่มีอยู่นั่นเองในจตุโวการภพ. ถามว่า เพราะให้สำเร็จเป็นอินทรียปัจจัยและนิสยปัจจัย ก็ต้องเป็นเหตุที่ผิดไปมิใช่หรือ ? ตอบว่า ไม่ใช่ เพราะมีความขัดข้องที่เห็นได้. ก็ความขัดข้องที่เห็นได้นี้ ได้แก่การที่ธาตุทั้ง ๒ ไม่ทำตามกิจมีอ่อนและแข็งเป็นต้น ของวัตถุเหมือนจักขุวิญญาณ. จริงอย่างนั้น ในพระบาลีท่านจึงไม่ได้ตรัสว่าธาตุทั้ง ๒ นั้นเป็นอินทรียปัจจัย ย่อมขัดข้องความเป็นอินทรียปัจจัยและนิสยปัจจัย กล่าวคือการกระทำตามความอ่อน และความแข็งเป็นต้นนั้น. ที่อาศัยของธาตุทั้ง ๒ ได้แก่หทัยวัตถุและอุปาทายรูปจงยกไว้, ก็หทัยวัตถุจะรู้ได้อย่างไรว่า มีกรรมเป็นสมุฏฐานมีกิจแน่นอนโดยเฉพาะ, ตั้งอยู่ในหทัยประเทศอย่าง-เดียว ? ข้าพเจ้าจะเฉลย : หทัยวัตถุ

[๑] ฉ. วิญฺญาณนิสฺสย...
[๒] ม. อฏฺฐึ กตฺวา มนสิกตฺวา สพฺพเจตโส.

วหนฺตํ วิย ปจฺจุปติฏฺฐตีติ อุพฺพาหนปจฺจุปฏฺฐานํ[๑] เสสํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมว.

ชื่อว่ามีกรรมเป็นสมุฏฐาน เพราะเป็นวัตถุรูปเหมือนจักษุ, ชื่อว่ามีกิจแน่นอนโดยเฉพาะ เพราะเป็นวัตถุรูปนั้นนั่นแหละ, ก็คำว่าเพราะความเป็นวัตถุรูป มีความหมายว่า เพราะความเป็นที่อาศัยของวิญญาณ. หทัยวัตถุนี้ชื่อว่าตั้งลงในหทัยวัตถุประเทศนั้น เพราะเมื่อบุคคลคิดอะไร ๆ ประมวลมาด้วยใจทั้งหมด กระทำให้เป็นประโยชน์กระทำไว้ในใจ หัวใจก็จะเหนื่อยย่อมรู้ได้ดังกล่าวมานี้. คำว่า ของธาตุทั้ง ๒ นั้นนั่นแหละ ได้แก่ของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุนั่นแหละ. ชื่อว่ามีการขนไปเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะอรรถว่า ย่อมปรากฏเหมือนกับยกไว้ข้างบนนำไปอยู่ เพราะความเป็นที่อาศัย. คำที่เหลือได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแหละ.

๔๔๑. อภิกฺกโม อาทิ เยสํ เต อภิกฺกมาที. อาทิ-สทฺเทน ปฏิกฺกมสมฺมิญฺชน-

๔๔๑. การก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น ของอาการเหล่าใด อาการเหล่านั้นชื่อว่า

---

๑ ม. ฉ. อุพฺพหนปจฺจุปฏฺฐานํ.

ปสารณอุกฺเขปนอวกฺเขปนาทิกา สพฺพา กิริยา ปริคฺคยฺหติ. เตสํ อภิกฺกมาทีนํ ปวตฺตกํ จิตฺตํ สมุฏฺฐานํ ยสฺสา สา อภิกฺกมาทิปวตฺตก-จิตฺตสมุฏฺฐานา, วาโยธาตุ. ตสฺสา ยํ สหชรูปกายสฺส ถมฺภนสนฺธารณจลนสงฺขาตํ กิจฺจํ, ตสฺส สหการีการณภูโต อาการวิเสโส กายวิญฺญตฺติ นามาติ ทสฺเสนฺโต อาห "อภิกฺกมาทิ ฯเปฯ กายวิญฺญตฺตี"ติ.

อภิกฺกมาที แปลว่า มีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น. ด้วยอาทิ-ศัพท์ ท่านกำหนดถือเอากิริยาทั้งหมด มีการถอยกลับ การคู้เข่า การเหยียดออก การยกขึ้นและการยกลงเป็นต้น. จิตอันยังอาการมีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้นเหล่านั้นให้เป็นไป เป็นสมุฏฐานของธาตุใด ธาตุนั้น ชื่อว่า จิตอันยังอาการ มีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้นให้เป็นไปเป็นสมุฏฐาน, ได้แก่วาโยธาตุ. ท่านอาจารย์เมื่อแสดงว่า วาโยธาตุนั้นมีหน้าที่คือการค้ำจุน การทรงไว้และการไหลของรูปกายที่เกิดร่วมกันอันใด, ความต่างแห่งอาการ ซึ่งเป็นเหตุกระทำร่วมกันของหน้าที่นั้นชื่อว่ากายวิญญัติจึงกล่าวว่า "ความต่างแห่งอาการ ซึ่งเป็นปัจจัยแก่การค้ำจุน การทรงไว้ และการไหลของรูปกายที่เกิดร่วมกัน แห่งวาโยธาตุซึ่งมีจิตอันยังอาการมีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น ให้เป็นไปเป็นสมุฏฐานชื่อว่ากายวิญญัติ" ดังนี้.

กสฺส ปน อาการวิกาโรติ ? สามตฺถิยโต วาโยธาตุอธิกานํ จิตฺตชมหาภูตานํ. กินฺตํ สามตฺถิยํ ? จิตฺตชตา, อุปาทายรูปตา จ. อถวา วาโยธาตุยา อาการวิกาโร สหช ฯเปฯ ปจฺจโยติ สมฺพนฺธิตพฺพํ. ยทิ เอวํ วิญฺญตฺติยา อุปาทายรูปภาโว น ยุชฺชติ. น หิ อุปาทายรูปํ เอกภูตสนฺนิสฺสยํ อตฺถิ. "จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย รูปนฺ"ติ[๑] หิ วุตฺตํ, นายํ โทโส จตุนฺนํ วิกาโร จตูสุ เอกสฺสาปิ โหติ จตุสาธารณธนํ วิย. วาโยธาตุอธิกตาย จ กลาปสฺส "วาโยธาตุยา"ติ วจนํ น วิรุชฺฌติ. เอวํ อธิกตา จ สามตฺถิยโต, น ปมาณโต. อญฺญถา หิ อวินิพฺโภควุตฺติตา น ยุชฺเชยฺย. วาโยธาตุยา เอวาติ เกจิ. เตสํ มเตน วิญฺญตฺติยา อุปาทายรูปตา ทุรุปฺปาทา.[๒] น หิ เอกสฺส วิกาโร จตุนฺนํ โหติ. สา ปนายํ หตฺถจลนาทีสุ ผนฺทมานวณฺณคฺคหณานนฺตรม-

ถามว่า ก็ความเปลี่ยนแปลงอาการของใคร ? ตอบว่า ของมหาภูตรูปอันเกิดแต่จิต ที่มากไปด้วยวาโยธาตุโดยความสามารถ. ความสามารถนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความเป็นธรรมชาติเกิดแต่จิตและความเป็นอุปาทายรูป. อีกอย่างหนึ่ง พึงเชื่อมความว่า ความเปลี่ยนแปลงอาการของวาโยธาตุเป็นปัจจัยแก่การค้ำจุน การทรงไว้ และการไหลรูปกายที่เกิดร่วมกัน. ถ้าอย่างนั้น ความที่วิญญัติเป็นอุปาทายรูปก็ไม่ถูกนะซิ. เพราะอุปาทายรูปมีภูตรูปอย่างเดียวเป็นที่อาศัย หามีอยู่ไม่. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย รูปํ" แปลว่า รูปอาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ดังนี้, ข้อนี้ไม่ผิด ความเปลี่ยนแปลง ของมหาภูตรูปทั้ง ๔ ย่อมมีแม้แก่มหาภูตรูปเดียว ในบรรดามหาภูตรูปทั้ง ๔ เหมือนทรัพย์ที่ทั่วไปแก่คน ๔ คน.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๘๔.

[๒] ม. ฉ. ทุรุปปาทา, สี. ทุรุปปทา.

วิญฺญายมานนฺตเรน มโนทฺวารชวเนน คยฺหติ. ผนฺทมานวณฺณวินิมุตฺโต โกจิ วิกาโร อตฺถิ.

ก็เพราะความที่กลาป เป็นธรรมชาติมากไปด้วยวาโยธาตุ คำว่า "วาโยธาตุยา" จึงไม่ผิด. ความเป็นธรรมชาติมากไปอย่างนี้ ก็โดยความสามารถ, ไม่ใช่โดยประมาณ. ก็เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอย่างอื่น ความเป็นธรรมชาติมีความเป็นไป โดยไม่แยกกัน ไม่ควรจะถูกต้อง. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า วาโยธาตุยา เอว. ตามมติของอาจารย์บางพวกเหล่านั้น ความที่วิญญัติเป็นอุปาทายรูป เป็นกิริยาที่เกิดขึ้นได้ยาก. เพราะการเปลี่ยนแปลงของมหาภูตรูปอันเดียว จะมีแก่มหาภูตรูปทั้ง ๔ ก็หามิได้. ก็วิญญัตินั้นย่อมถือเอาได้ด้วยชวนะทางมโนทวาร ในลำดับการรับวรรณะที่ไหวอยู่ซึ่งรู้ได้ในเพราะการไหวมือเป็นต้น. จะมีความเปลี่ยนแปลงอะไรเล่า ที่พ้นจากวรรณะที่ไหวอยู่.

ตสฺส จ ตคฺคหณานนฺตรํ คหณํ โหตีติ กถเมตํ วิญฺญายตีติ อธิปฺปายคฺคหณโต. น[๑] หิ

ถามว่า คำว่าการถือเอาความเปลี่ยนแปลงนั้น มีอยู่ในลำดับการถือเอาวรรณะที่ไหวอยู่

[๑] สี. (อวสาเน ตติเย วาเร).

วิญฺญตฺติวิการรหิเตสุ รุกฺขจลนาทีสุ "อิทเมส กาเรติ มญฺเญ"ติ อธิปฺปายคฺคหณํ ทิฏฺฐํ, หตฺถจลนาทีสุ ปน ทิฏฺฐํ. ตสฺมา ผนฺทมาน-วณฺณวินิมุตฺโต โกจิ วิกาโร อตฺถิ อธิปฺปายสฺส ญาปโกติ วิญฺญายติ. ญาปโก จ เหตุ ญาเปตพฺพมตฺถํ สยํ คหิโต เอว ญาเปติ, น วิชฺชมานตามตฺเตนาติ วณฺณคฺคหณานนฺตรํ วิการคฺคหณมฺปิ อนุมานโต วิญฺญายติ.

ตถา หิ วทนฺติ :

"วิสยตฺตมนาปนฺนา
สทฺทา เนวตฺถโพธกา
น สตฺตา มตฺตโต อตฺเถ
เต อญฺญาตา ปกาสกา"ติ.

นั้น นี้จะรู้ได้อย่างไร. ตอบว่า รู้ได้โดยการจับเอาความประสงค์. เพราะในเมื่อต้นไม้เป็นต้นไหว ซึ่งเว้นจากความเปลี่ยน-แปลงของวิญญัติ ก็จะไม่เห็นการถือเอาความประสงค์ว่า "ต้นไม้นี้เห็นจะให้ทำสิ่งนี้". แต่ในการที่ไหวมือเป็นต้นเห็นได้. เพราะเหตุนั้น จะมีความเปลี่ยนแปลงอะไรที่พ้นไปจากวรรณะที่เคลื่อนไหวอยู่ ย่อมให้เข้าใจได้ว่า ให้รู้ความประสงค์. ก็เหตุที่จะให้รู้ที่ถือเอาด้วยตนแล้วนั่นแหละ ย่อมให้รู้เนื้อความที่จะพึงให้รู้, หาใช่โดยเพียงแต่ภาวะที่มีอยู่ไม่ เพราะฉะนั้น แม้การถือเอาความเปลี่ยนแปลง ในลำดับแห่งการถือเอาวรรณะ ก็ย่อมให้รู้ได้โดยอนุมาน.

สมจริงดังที่ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า :

"เสียงทั้งหลาย ที่ยังไม่ถึงความเป็น
อารมณ์ ไม่ทำให้รู้ความหมายได้เลย
สัตว์ทั้งหลาย ไม่เข้าใจความหมาย
โดยประมาณ ความหมายเหล่านั้น

ยทิ วิการคฺคหณเมว การณํ อธิปฺปายคฺคหณสฺส, ตสฺมา[๑] อคฺคหิตสงฺเกตานํ อธิปฺปายคฺคหณํ น โหตีติ ? น เกวลํ วิการคฺคหณเมว อธิปฺปายคฺคหณสฺส การณํ, อถโข ปุริมสิทฺธสมฺพนฺธคฺคหณญฺจ อิมสฺส อุปนิสฺสโยติ ทฏฺฐพฺพํ. ถมฺภนสนฺธารณจลนานิ วิญฺญตฺติวิการสหิตาย วาโยธาตุยา โหนฺตีติ วุตฺตํ. กึ สพฺพาว วาโยธาตู สพฺพานิ ตานิ กโรนฺตีติ ? นยิทเมวํ. สตฺตมชวนสมฺภูตา หิ วาโยธาตุ ปุริมชวนสมฺภูตา วาโยธาตุโย อุปตฺถมฺภกปจฺจเย ลภิตฺวา เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุ-ภาเวน จลยติ จิตฺตชรูปํ, น อิตรา. อิตรา ปน สนฺถมฺภนสนฺธารณมตฺตํ กโรนฺติโย ตสฺสา อุปการาย โหนฺติ. เทสนฺตรุปฺปตฺติ เอว จลนนฺติ นิมิตฺเต จ กตฺตุภาโว สมาโรปิโตติ ทฏฺฐพฺพํ. อญฺญถา ธมฺมานํ อพฺยาปารตา,

ที่แจ่มชัด สัตว์ทั้งหลายจึงเข้าใจได้ทั่วถึง".

ถามว่า ถ้าการถือเอาความเปลี่ยน-แปลงเท่านั้น เป็นเหตุแห่งการถือเอาความประสงค์ไซร้, เหตุไร การถือเอาความประสงค์ จึงจะไม่มีแก่ผู้ที่ยังถือเอาการกำหนดไม่ได้เล่า ? ตอบว่า พึงเห็นว่าการถือเอาความเปลี่ยนแปลงอย่างเดียว เป็นเหตุแห่งการถือเอาความประสงค์ ยังไม่สิ้นเชิง,โดยที่แท้ การถือเอาที่สำเร็จทีแรกและที่เกี่ยวข้องกัน เป็นอุปนิสัยแห่งการถือเอาความประสงค์นี้. ท่านกล่าวการค้ำจุน การทรงไว้ การไหว มีแก่วาโยธาตุที่ประกอบด้วย ความเปลี่ยนแปลงแห่งวิญญัติ. ถามว่า วาโยธาตุทั้งหมดกระทำกิจเหล่านั้นทั้งหมดหรือ ? ข้อนี้ไม่ควรเห็นอย่างนั้น. เพราะวาโยธาตุอันเกิดแต่ชวนะที่ ๗ ได้วาโยธาตุอันเกิดแต่ชวนะแรกๆ เป็นอุปถัม-

---

๑ ม. กสฺมา.

ขณิกตา จ น สิยา. สตฺตหิ ยุเคหิ อากฑฺฒิตพฺพสกฏเมตฺถ อฏฺฐกถายํ[๑] นิทสฺสิตํ. จิตฺตชรูเป ปน จลนฺเต ตํสมฺพนฺธตาย อุตุกมฺมาหารชรูปมฺปิ จลติ นทีโสเต ปกฺขิตฺต-สุกฺขโคมยปิณฺฑํ วิย ผนฺทมานวณฺณคฺ-คหณานนฺตรํ วิญฺญตฺติคฺคหณสฺส วุตฺตตฺตา. กึ จลนกรา เอว วาโยธาตุ วิญฺญตฺติ-วิการสหิตาติ ? นยิทเมวํ, ตถา จลยิตุม-สกฺกุณนฺติโยปิ ถมฺภนสนฺธารณมตฺตกรา ปฐม-ชวนาทิสมฺภูตาปิ วาโยธาตุโย วิญฺญตฺติวิการ-สหิตา เอวาติ คเหตพฺพํ. เยน ทิสาภาคีนายํ อภิกฺกมาทิ ปวตฺเตตุกาโม, ตทภิมุขวิการ-สพฺภาวโต.

ภกปัจจัย ย่อมยังจิตตชรูปให้ไหว โดยภาวะที่เป็นเหตุเกิดขึ้นในส่วนอื่น, ธาตุนอกนี้หาเป็นอย่างนั้นไม่, ส่วนธาตุนอกนี้เมื่อกระทำเพียงการค้ำจุนและการทรงไว้ ย่อมมีเพื่ออุปการะแก่วาโยธาตุนั้น การเกิดในส่วนอื่นนั่นเองเป็นการไหว เพราะฉะนั้น พึงเห็นว่า ก็ท่านยกความเป็นกรรตุการกไว้ในนิมิต. เมื่อถือเอาความโดยประการอื่นภาวะที่ธรรมทั้งหลาย ไม่มีความขวนขวายและเป็นไปชั่วขณะก็จะไม่พึงมี. ในเรื่องนี้ท่านยกเอาเกวียนที่ลากมาด้วยแอก ๗ แอกเป็นตัวอย่างไว้ในอรรถกถา. ก็เมื่อจิตตชรูปไหวอยู่ แม้อุตุชรูป กัมมชรูป และอาหารชรูปก็ย่อมไหวเพราะเป็นธรรมชาติที่เกี่ยวเนื่องกันกับจิตตชรูปนั้น เปรียบเหมือนก้อนมูลโคแห้งที่ใส่ลงไปในกระแสน้ำเพราะศัพท์ว่าวิญญัติ ท่านกล่าวไว้ในลำดับของศัพท์ว่า วรรณะที่ไหวอยู่. ถามว่า วาโยธาตุที่กระทำความไหวนั่นเอง ประกอบด้วยความ

---

[๑] อฏฺฐสาลินี. ๑๖๐.

เปลี่ยนแปลงแห่งวิญญัติหรือ ? ตอบว่า ข้อนี้ไม่ควรเห็นอย่างนั้น, พึงถือเอาว่า วาโย-ธาตุทั้งหลาย ไม่สามารถจะให้ไหวได้อย่างนั้น ก็กระทำเพียงการค้ำจุน การทรงไว้ แม้ที่เกิดแต่ชวนะที่ ๑ เป็นต้น ก็ประกอบด้วยความเปลี่ยนแปลง แห่งวิญญัติเท่านั้น. ความเปลี่ยนแปลงนี้ ใช่จะยังอาการมีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น ให้เป็นไปโดยส่วนแห่งทิศใด, เพราะมีความเปลี่ยนแปลงที่มุ่งหน้าต่อส่วนแห่งทิศนั้น.

อธิปฺปายสหภาวี หิ วิกาโร วิญฺญตฺติ. เอวญฺจ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนสฺสาปิ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกวจนํ สุฏฺฐุ ยุชฺชติ. ยถาวุตฺตวิการคฺคหณมุเขน ตํสมงฺคิโน อธิปฺปาโย วิญฺญายตีติ วุตฺตํ "อธิปฺปายปฺปกาสนรสา"ติ.

ด้วยว่า ความเปลี่ยนแปลง ที่มีพร้อมกับความประสงค์จึงเป็นวิญญัติ. ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ การกล่าวว่าแม้มโนทวารา-วัชนะ ยังวิญญัติให้ตั้งขึ้นย่อมถูกต้องด้วยดี. ความประสงค์ของผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยวิญญัตินั้น ย่อมรู้ได้ด้วยการถือเอาความเปลี่ยนแปลง ตามที่กล่าวแล้วเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กายวิญญัติมีการประกาศความประสงค์เป็นรส".

กายวิปฺผนฺทนสฺส เหตุภูตาย วาโยธาตุยา วิการภาวโต ปริยาเยน วิญฺญตฺติ กายวิปฺผนฺทนเหตุภาวปจฺจุปฏฺฐานา วุตฺตา. จิตฺตสมุฏฺฐานวาโยธาตุปทฏฺฐานาติ จ วาโยธาตุยา กิจฺจาธิกตาย วุตฺตํ. กายวิปฺผนฺทเนน อธิปฺปายวิญฺญาปนเหตุตฺตาติ กายวิปฺผนฺทเนน กรณภูเตน อธิปฺปายสฺส วิญฺญาปนเหตุภาวโต กายวิญฺญตฺตีติ วุจฺจตีติ สมฺพนฺโธ. อยญฺเหตฺถ อตฺโถ : วิญฺญาเปตีติ วิญฺญตฺติ. กึ วิญฺญาเปติ ? อธิปฺปายํ. เกน ? กาเยน. กีทิเสน ? วิปฺผนฺทมาเนนาติ. ทุติยนเย ปน ยถาวุตฺเตน กาเยน วิญฺญายตีติ กายวิญฺญตฺติ. เสสํ วุตฺตนยเมว.

เพราะวาโยธาตุ ซึ่งเป็นเหตุแห่งการไหวกายเป็นความเปลี่ยนแปลง วิญญัติท่านจึงกล่าวว่า มีความเป็นเหตุแห่งความไหวกายเป็นปัจจุปัฏฐาน โดยปริยาย. ก็ท่านกล่าวว่า มีวาโยธาตุซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นปทัฏฐาน เพราะวาโยธาตุเป็นธาตุที่มากไปด้วยกิจ. คำว่า เพราะเป็นเหตุให้รู้ความประสงค์ ด้วยการไหวกาย เชื่อมความว่า กิริยานี้เรียกว่า กายวิญญัติ เพราะความเป็นเหตุให้รู้ความประสงค์ด้วยการไหวกายอันเป็นตัวกระทำ. ก็ในอธิการนี้มีเนื้อความดังนี้ : ชื่อว่าวิญญัติ ด้วยอรรถว่า ให้รู้. ให้รู้อะไร ? ให้รู้ความประสงค์. ด้วยอะไร ? ด้วยกาย. ด้วยกายเช่นไร ? ด้วยกายที่ไหวอยู่ดังนี้. ส่วนในนัยที่ ๒ ความว่า ชื่อว่ากายวิญญัติ ด้วยอรรถว่ารู้ได้ด้วยกาย ตามที่กล่าวแล้ว. คำที่เหลือมีนัยได้กล่าวไว้แล้วนั่นเอง.

อตฺถาวโพธนสมตฺโถ วจีวิเสโส วจีเภโท. เตน วายุวนปฺปตินทีโฆสาทิ นิวตฺเตติ. ตสฺส

ความต่างของถ้อยคำ ที่สามารถจะให้เข้าใจเนื้อความ ชื่อว่าวจีเภท. ด้วย

ปวตฺตกํ จิตฺตํ สมุฏฺฐานํ ยสฺสา สา วจีเภทปฺปวตฺตกจิตฺตสมุฏฺฐานา, ปฐวีธาตุ. ตสฺสา ยํ อุปาทินฺนสงฺขาตสฺส อกฺขรุปฺปตฺติฏฺฐานสฺส ฆฏฺฏนสญฺญิตํ กิจฺจํ, ตสฺส สหการีการณภูโต อาการวิเสโส วจีวิญฺญตฺติ นามาติ ทสฺเสนฺโต อาห "วจีเภท ฯเปฯ วจีวิญฺญตฺตี"ติ.

วจีเภทนั้น ย่อมห้ามเสียงพายุ เสียงของต้นไม้ เจ้าป่า และเสียงแม่น้ำเป็นต้น. จิตอันยังวจีเภทนั้นให้เป็นไป เป็นสมุฏฐานของธาตุใด ธาตุนั้นชื่อว่ามีจิตอันยังวจีเภทให้เป็นไปเป็นสมุฏฐาน, ได้แก่ปฐวีธาตุ. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ปฐวีธาตุนั้นมีกิจที่หมายรู้กันว่าเป็นการกระทบ ฐานที่เกิดของอักขระ กล่าวคืออุปาทินรูปใด, ความต่างแห่งอาการ ที่เป็นเหตุกระทำร่วมกันของกิจนั้น ชื่อว่าวจีวิญญัติ จึงกล่าวว่า "ความเปลี่ยนแปลงแห่งอาการอันเป็นปัจจัยแห่งการกระทบของอุปาทินรูป แห่งปฐวีธาตุ ซึ่งมีจิตอันยังวจีเภท ให้เป็นไปเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่าวจีวิญญัติ" ดังนี้.

อิทานิ "กสฺส ปน อาการวิกาโร"ติ-อาทิ กายวิญฺญตฺติยํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ. อยมฺปน วิเสโส : ยถา ตตฺถ "ผนฺทมานวณฺณคฺคหณานนฺตรนฺ"ติ วุตฺตํ, เอวมิธ "สุยฺยมานสทฺทสวนานนฺตรนฺ"ติ โยเชตพฺพํ. อิธ จ ถมฺภนาทีนํ อภาวโต "สตฺตมชวน-

คราวนี้ คำว่า "ก็ความเปลี่ยนแปลงแห่งอาการของใคร" ดังนี้เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในกายวิญญัตินั่นแหละ. ส่วนความต่างกันมีดังนี้ : ในกายวิญญัตินั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า "ในลำดับแห่งการถือเอาวรรณะที่ไหวอยู่"ฉันใด

สมฺภูตา"ติอาทินโย น ลพฺภติ. ฆฏฺฏเนน หิ สทฺธึ สทฺโท อุปฺปชฺชติ. ฆฏฺฏนญฺจ ปฐมชวนาทีสุปิ ลพฺภเตว. ฆฏฺฏนํ ปจฺจยวเสน ภูตกลาปานํ อญฺญมญฺญํ อาสนฺนตรุปฺปาโท. จลนํ เอกสฺสาปิ เทสนฺตรุปฺปาทปรมฺปรตาติ อยเมเตสํ วิเสโส. ยถา จ วาโยธาตุยา จลนํ กิจฺจํ, เอวํ ปฐวีธาตุยา ฆฏฺฏนํ. เตเนวาห "ปฐวีธาตุยา อุปาทินฺนฆฏฺฏนสฺส ปจฺจโย"ติ. เสสํ วุตฺตนยเมว. ยถา หีติอาทิ กายวิญฺญตฺตีนํ อนุมานวเสน คเหตพฺพภาววิภาวนํ. ยถา หิ อุสฺสาเปตฺวา พทฺธโคสีสาทิรูปานิ ทิสฺวา ตทนนฺตรปฺปวตฺตาย อวิญฺญาย-มานนฺตราย มโนทฺวารวีถิยา โคสีสาทีนํ อุทกสหจาริปฺปการสญฺญาณาการํ คเหตฺวา อุทกคฺคหณํ โหติ, เอวํ วิปฺผนฺทมานสมุจฺจาริย-มานวณฺณสทฺเท คเหตฺวา ตทนนฺตรปวตฺตาย อวิญฺญายมานนฺตราย มโนทฺวารวีถิยา ปุริม-สิทฺธสมฺพนฺธคฺคหณูปนิสฺสยสหิตาย สาธิปฺปาย-วิการคฺคหณํ โหติ.

ในวจีวิญญัตินี้ ก็พึงประกอบว่า "ในลำดับแห่งการฟังเสียงที่ได้ยินอยู่" ฉันนั้น. ก็ในวจีวิญญัตินี้ เพราะไม่มีหน้าที่มีการค้ำจุนเป็นต้น จึงไม่ได้นัยว่า "เกิดแต่ชวนะที่ ๗" เป็นต้น. ก็เสียงย่อมเกิดพร้อมกับการกระทบ และการกระทบก็ย่อมได้แม้ในชวนะที่ ๑ เป็นต้นนั่นเอง. การกระทบ ได้แก่การที่กลาปของภูตรูปทั้งหลายเกิดขึ้นใกล้ชิดกันและกัน ด้วยอำนาจเป็นปัจจัย. การไหว ได้แก่ภาวะที่กลาปของภูตรูปอันเดียวเกิดขึ้นต่อ ๆ กันไปในส่วนอื่น ที่กล่าวมานี้เป็นความต่างกัน ของการกระทบและการไหวเหล่านี้. ก็การไหวเป็นหน้าที่ของวาโยธาตุฉันใด, การกระทบก็เป็นหน้าที่ของปฐวีธาตุฉันนั้น. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นปัจจัยแห่งการกระทบอุปาทินรูปของปฐวีธาตุ". คำที่เหลือ มีนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั่นแหละ. คำว่า เหมือนอย่างว่า...ฉันใดเป็นต้น เป็นคำอธิบายถึง

ภาวะที่กายวิญญัติและวจีวิญญัติ ที่จะพึงถือเอาได้ เกี่ยวกับการอนุมานเอา. เหมือนอย่างว่า การที่ได้เห็นรูปมีศีรษะวัวเป็นต้นที่เขายกขึ้นผูกไว้ ก็จะถือเอาการที่รูปศีรษะวัวเป็นต้น ว่าเป็นเครื่องหมายแสดงถึงวิธีที่มีน้ำ ด้วยมโนทวารวิถี ที่เกิดขึ้นทันใดนั้นทั้ง ๆ ที่ยังไม่ทันรู้แล้ว ก็เอาน้ำมาได้ฉันใด, การที่จับรูปที่กำลังไหวอยู่ และเสียงที่กำลังเปล่งอยู่ก็เหมือนฉันนั้น ก็จะถือเอาความเปลี่ยนแปลงที่มีความประสงค์ด้วยมโนทวารวิถีที่เกิดขึ้นทันใดนั้น ทั้งที่ยังไม่รู้อยู่ ซึ่งประกอบด้วยอุปนิสยปัจจัย แห่งการถือเอาอันสำเร็จ และเกี่ยวเนื่องกันแต่กาลก่อน ย่อมมีได้.

๔๔๒. รูปานิ ปริจฺฉินฺทติ, สยํ วา เตหิ ปริจฺฉิชฺชติ, รูปานํ วา ปริจฺเฉทมตฺตํ รูปปริจฺเฉโท, ตํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ รูปปริจฺเฉทลกฺขณา. อยญฺหิ อากาสธาตุ ตนฺตํ รูปกลาปํ ปริจฺฉินฺทนฺตี วิย โหติ. เตนาห "รูปปริยนฺตปฺปกาสนรสา"ติ. อตฺถโต ปน

๔๔๒. สภาวะที่ตัดตอนรูปทั้งหลาย ชื่อว่ารูปปริจเฉท, อีกอย่างหนึ่ง ตนเองถูกรูปเหล่านั้นตัดตอนไปชื่อว่า รูปปริจเฉท, อีกนัยหนึ่ง สักแต่ว่าเป็นการตัดตอนรูปทั้งหลายชื่อว่ารูปปริจเฉท, อากาศธาตุชื่อว่า รูปปริจเฉทลกฺขณา ด้วยอรรถว่า อากาศ–

ยสฺมา รูปานํ ปริจฺเฉทมตฺตํ หุตฺวา คยฺหติ, ตสฺมา วุตฺตํ "รูปมริยาทปจฺจุปฏฺฐานา"ติ. ยสฺมึ กลาเป ภูตานํ ปริจฺเฉโท, เตเหว อสมฺผุฏฺฐภาวปจฺจุปฏฺฐานา. วิชฺชมาเนปิ หิ กลาปนฺตรภูตานํ กลาปนฺตรภูตสมฺผุฏฺฐภาเว[๑] ตนฺตํภูตวิวิตฺตตา รูปปริยนฺโต อากาโสติ เยสํ โส ปริจฺเฉโท, เตหิ โส อสมฺผุฏฺโฐว. อญฺญถา ปริจฺฉินฺนตา น สิยา เตสํ ภูตานํ พฺยาปิภาวาปตฺติโต. อพฺยาปิตา หิ อสมฺผุฏฺฐตา.

ธาตุนี้ มีลักษณะที่ตัดตอนรูปอย่างหนึ่ง มีลักษณะที่ตนเองถูกรูปตัดตอนอย่างหนึ่ง มีลักษณะเป็นแต่เพียงการตัดตอนรูปอย่างหนึ่งนั้น. จริงอยู่ อากาศธาตุนี้ ย่อมเป็นเหมือนดังกำลังตัดตอนอยู่ซึ่งรูปกลาปนั้น ๆ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีการประกาศที่สุดรอบของรูปเป็นรส". แต่โดยความหมาย ท่านอาจารย์กล่าวว่า "มีขอบเขตของรูปเป็นปัจจุปัฏฐาน" ดังนี้ เพราะท่านถือเอาเป็นเพียงการตัดตอนรูปทั้งหลาย. ในกลาปใด มีการตัดตอนภูตรูปทั้งหลาย, กลาปนั้นชื่อว่าอากาศธาตุ มีภาวะที่ภูตรูปเหล่านั้นนั่นแหละไม่ถูกต้องเป็นปัจจุปัฏฐาน. จริงอยู่ แม้เมื่อภาวะที่ภูตรูปในกลาปอื่น ถูกภูตรูปในกลาปอื่นถูกต้องมีอยู่ ภาวะที่ว่างของภูตรูปนั้น ๆ คือที่สุดรอบของรูปชื่อว่าอากาศ เพราะฉะนั้น การตัดตอนนั้นของภูตรูปเหล่าใด, การตัดตอนนั้น อันภูตรูป

---

[๑] ฉ. กลาปนฺตรภูเตหิ สมฺผุฏฺฐภาเว.

คุณพร้อมพันธ์ สิริพัฒน์
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ บุพการีผู้ล่วงลับไปแล้ว

เหล่านั้นไม่ถูกต้องนั่นเอง. เมื่อถือเอาโดยประการอย่างอื่น ภาวะที่ถูกตัดตอนไปก็จะไม่พึงมี เพราะภูตรูปเหล่านั้น ถึงภาวะที่ซึมซาบไป. ก็ภาวะที่ไม่ซึมซาบไป เป็นภาวะที่ไม่ถูกภูตรูปถูกต้อง.

เตนาห ภควา "อสมฺผุฏฺฐํ จตูหิ มหาภูเตหี"ติ[๑]. กณฺณจฺฉิทฺทมุขวิวราทิวเสน จ ฉิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฏฺฐานา วา. เยสํ รูปานํ ปริจฺเฉโท, ตตฺเถว เตสํ ปริจฺเฉทภาเวน ลพฺภตีติ วุตฺตํ "ปริจฺฉินฺนรูปปทฏฺฐานา"ติ. "ยาย ปริจฺฉินฺเนสู"ติอาทินา อากาสธาตุยา ตนฺตํกลาปานํ กลาปนฺตเรหิ อสงฺกรการณตฺตํ ทสฺเสติ.

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "รูปที่มหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้อง". แหละยังมีภาวะที่เป็นช่องเป็นรู เป็นปัจจุปัฏฐานก็ได้ เช่นช่องหู ช่องปากเป็นต้น. รูปเหล่าใดมีการตัดตอน, ท่านก็ย่อมได้โดยภาวะที่เป็นการตัดตอนของรูปเหล่านั้น ในอากาศธาตุนั้นนั่นแหละ เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีรูปที่ถูกตัดตอนเป็นปทัฏฐาน". ด้วยคำว่า "ในบรรดารูปที่ถูกอากาศธาตุใดตัดตอนแล้ว" เป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงถึงความที่อากาศธาตุ เป็นเหตุไม่ระคนกันของกลาปนั้น ๆ กับกลาปอื่น.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๑๓.

๔๔๓. อทนฺธตาติ อครุตา. วิโนทนํ วิกฺขิปนํ, อปนยนนฺติ อตฺโถ. อถทฺธตาติ อกฐินตา. อตฺตโน มุทุภาเวเนว สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตา. มุทุ หิ กตฺถจิ น วิรุชฺฌติ. ตีสุปิ ฐาเนสุ ปฏิปกฺเข อ-กาโร ทนฺธตาทิเหตูนํ ปฏิปกฺขสมุฏฺฐานตฺตา ลหุตาทีนนฺติ เกจิ. อปเร ปน "สตฺตาปฏิเสเธ"ติ วทนฺติ. สรีเรน กตฺตพฺพกิริยานํ อนุกูลตาสงฺขาตกมฺมญฺญภาโว ลกฺขณํ เอติสฺสาติ สรีรกิริยานุกูลกมฺมญฺญ-ภาวลกฺขณา. อกมฺมญฺญํ ทุพฺพลํ นาม โหตีติ กมฺมญฺญตา อทุพฺพลภาวปจฺจุปฏฺฐานา วุตฺตา.

๔๔๓. คำว่า ความไม่อืดอาด คือความไม่หนัก. การบรรเทา คือการขจัดไป, อธิบายว่า การนำไปปราศ. คำว่า ความไม่กระด้างได้แก่ความไม่แข็ง. ความไม่ขัดในกิริยาทุกอย่าง ก็โดยภาวะที่ตนเป็นรูปอ่อนสลวยนั่นเอง. จริงอยู่ รูปที่อ่อนสลวยย่อมไม่ขัดในที่ไหน ๆ. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า อ-อักษรในฐานะทั้ง ๓ แห่งเป็นไปในอรรถว่าเป็นปฏิปักษ์ เพราะความที่รูปทั้งหลายมีลหุตารูปเป็นต้น เป็นธรรมชาติมีความเป็นปฏิปักษ์ต่อเหตุ มีความเป็นรูปอืดอาดเป็นต้น เป็นสมุฏฐาน. ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "อ-อักษรเป็นไปในอรรถว่าไม่ปฏิเสธสัตว์". ภาวะคือความควรแก่การงาน กล่าวคือความเหมาะสมแก่กิริยาที่ร่างกายจะพึงทำ เป็นลักษณะของกัมมัญญตารูปนี้ เหตุนั้นกัมมัญญตารูปนี้ ชื่อว่า มีภาวะ คือความควรแก่การงานอันเหมาะ-สมแก่กิริยาทางร่างกายเป็นลักษณะ. ความไม่ควรแก่การงาน ชื่อว่าเป็นความทุรพล

เหตุนั้นกัมมัญตารูป ท่านจึงกล่าวว่า มีความเป็นรูปไม่ทุรพลเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ลหุตาทีนํ อญฺญมญฺญาวิชหเนน ทุวิญฺเญยฺยนานตฺตตา วุตฺตาติ ตนุวิการาธิกรูเปหิ ตนฺนานตฺตปฺปกาสนตฺถํ "เอวํ สนฺเตปี"ติ วุตฺตํ. ธาตุกฺโขโภ วาตปิตฺตเสมฺหปโกโป, รสาทิธาตูนํ วา วิการาวตฺถา. ทุวิธา วุตฺโตปิ อตฺถโต ปฐวีธาตุอาทีนํเยว วิกาโรติ ทฏฺฐพฺโพ. ปฏิปกฺขปจฺจยา สปฺปายอุตุอาหารา วิกฺขิตฺตจิตฺตตา. เต จ ตนุวิการสฺส วิเสสปจฺจยภาวโต วุตฺตา, อวิเสเสน ปน สพฺเพ สพฺเพสํ ปจฺจยา. ยโต เนสํ อญฺญมญฺญาวิชหนํ, อิทฺธิวฬญฺชนาทีสุ วิย วสวตฺตนํ มหทฺธปฺปกาโร. สุปริมทฺทิตจมฺมสุธนฺตสุวณฺณคฺคหณญฺเจตฺถ มุทุกมฺมญฺญสทิสรูปนิทสฺสนมตฺตํ, น ตํ อิธ อธิปฺเปตํ มุทุตากมฺมญฺญตาสมฺภวโต.

ท่านกล่าวภาวะที่วิการรูปทั้งหลาย มีลหุตารูปเป็นต้น เป็นรูปที่มีความต่างกันอันพึงรู้ได้ยาก เพราะการไม่ละซึ่งกันและกัน เหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "แม้เมื่อเป็นอย่างนี้" ดังนี้ เพื่อจะประกาศความต่างกันของวิการรูปทั้ง ๓ นั้น โดยรูปที่ยิ่งด้วยวิการนั้น ๆ. ความกำเริบแห่งธาตุ ได้แก่ ความกำเริบแห่งลม ดีและเสมหะ, หรือได้แก่ กิริยาที่ตั้งลงแห่งความเปลี่ยนแปลงแห่งธาตุ มีรสธาตุเป็นต้น. ความกำเริบแห่งธาตุแม้กล่าวไว้เป็น ๒ อย่างโดยความหมาย พึงเห็นว่าเป็นความพิการแห่งธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้นนั่นเอง. ปัจจัยที่เป็นฝ่ายต่อต้านทั้งหลาย ได้แก่อุตุอันเป็นสัปปายะ อาหารอันเป็นสัปปายะ ความเป็นผู้มีจิตฟุ้งซ่าน. ก็ปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ เพราะเป็นปัจจัยที่ต่างกันของความเปลี่ยนแปลงนั้น ๆ, แต่ว่า

โดยไม่ต่างกัน ทุกอย่างเป็นปัจจัยของทุกอย่าง. เพราะวิการรูปเหล่านั้นต่างไม่ละซึ่งกันและกัน, ประการของความอ่อนสลวยเหมือนอย่างการบังคับได้ในฤทธิ์เป็นต้น ก็ศัพท์ว่าหนังที่ฟอกดีแล้วและทองที่หลอมดีแล้วในที่นี้ เป็นเพียงตัวอย่างของรูป ที่เหมือนกับรูปที่อ่อนสลวยและรูปที่ใช้การได้, ในที่นี้มิได้ประสงค์เอาศัพท์ว่า หนังหรือทองนั้น เพราะมีภาวะที่เป็นรูปอ่อนสลวย และเป็นรูปที่ใช้การได้.

น หิ อนินฺทฺริยพทฺธรูปสนฺตาเน ลหุตาทีนิ สมฺภวนฺติ, อินฺทฺริยพทฺเธปิ รูปภเว น สนฺติ ทนฺธตฺตกราทิธาตุกฺโขภาภาวโต. สติ หิ ตาทิเส ธาตุกฺโขเภ ตปฺปฏิปกฺขปจฺจย-สมุฏฺฐานานิ ลหุตาทีนิ ภวิตพฺพานิ เกจิ, ตํ อการณํ. น หิ วูปสเมตพฺพปจฺจนีกาเปกฺโข ตพฺพิโรธิธมฺมสมุปฺปาโท, ตถา สติ สเหตุก-กิริยจิตฺตุปฺปาเทสุ กายลหุตาทีนํ อภาโวว สิยา.

ลหุตารูปเป็นต้น ย่อมจะเกิดในรูปสันดานที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ก็หามิได้, แม้ในรูปภพที่เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ไม่มี เพราะไม่มีความกำเริบแห่งธาตุที่กระทำความอืดอาดเป็นต้น. อาจารย์บางพวกกล่าวว่าก็เมื่อความกำเริบแห่งธาตุเช่นนั้นมีอยู่ ลหุตารูปเป็นต้น ซึ่งมีปัจจัยต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุนั้น เป็นสมุฏฐานก็จะพึงมี, คำของอาจารย์บางพวกนั้น ไม่มีเหตุ. เพราะว่าความเกิดขึ้นแห่ง

ธรรมที่ขัดต่อความกำเริบแห่งธาตุนั้น เล็งถึงธรรมอันเป็นข้าศึกที่จะพึงให้เข้าไปสงบก็หามิได้, เมื่อเป็นเช่นนั้น ความไม่มีแห่งความเบากายเป็นต้นเทียว ก็จะพึงมีอยู่ในจิตตุปบาทที่เป็นกิริยาสเหตุกะ.

กสฺมา ปน กมฺมชรูเปสุ ลหุตาทโย น โหนฺตีติ ? ปจฺจุปฺปนฺนปจฺจยาเปกฺขตฺตา. อญฺญถา สพฺพทา ภาวีหิ ลหุตาทีหิ ภวิตพฺพํ สิยาติ.

ถามว่า ลหุตารูปเป็นต้น ไม่มีอยู่ในกัมมชรูปทั้งหลาย เพราะเหตุไร ? เพราะเล็งถึงปัจจัยที่เป็นปัจจุบัน. เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น ก็ชอบที่จะพึงมีลหุตารูปเป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในกาลทุกเมื่อ ฉะนี้แล.

๔๔๔. อาทิ จโย, อีสํ วา จโยติ อาจโย, ยถาปจฺจยํ ตโต ตโต อาคตสฺส วิย จโยติ วา อาจโย, ตทุภยํ เอกชฺฌํ คเหตฺวา อาจโย ลกฺขณํ เอตสฺสาติ อาจยลกฺขโณ. รูปสฺส อุปจโย ปฐมุปฺปาโท, วุฑฺฒิ จ "อุปญฺญตฺตํ อุปสิตฺตนฺ"ติอาทีสุ วิย อุปสทฺทสฺส ปฐมูปริอตฺถสฺส นิทสฺสนโต. ปุพฺพนฺตโตติ ปุพฺพโกฏฺฐาสโต, อนาคตภาวโตติ อตฺโถ. อุปฺปชฺชมาเน รูปธมฺเม อุปฺปาโท อนาคตกฺ-

๔๔๔. การก่อขึ้นเบื้องต้น หรือการก่อขึ้นนิดหน่อย เหตุนั้นชื่อว่า อาจโย (แปลว่า ก่อขึ้นเบื้องต้น หรือก่อขึ้นนิด-หน่อย), อีกอย่างหนึ่งการก่อขึ้น เหมือนดั่งของรูปที่มาแล้วจากส่วนนั้น ๆ ตามปัจจัย เหตุนั้นชื่อว่าอาจโย (แปลว่าการก่อขึ้นเหมือนของรูปที่มาแล้ว) อาจยะเป็นลักษณะของอุปจยะนี้ โดยถือเอาความหมายทั้ง ๒ อย่างนั้นมารวมกันเข้า เหตุนั้นอุปจยะนี้

ขณโต อุมฺมุชฺชาเปนฺโต วิย โหตีติ วุตฺตํ "อุมฺมุชฺชาปนรโส"ติ. ตถา โส "อิเม รูปธมฺมา"ติ นิยฺยาเตนฺโต วิย คยฺหตีติ อาห "นิยฺยาตนปจฺจุปฏฺฐาโน"ติ. ปริปุณฺณภาว-ปจฺจุปฏฺฐานตา "อุปริ จโย อุปจโย"ติ อิมสฺส อตฺถสฺส วเสน เวทิตพฺพา. ปวตฺติลกฺขณาติ รูปานํ ปวตฺตนนฺติ ลกฺขิตพฺพา. อนุปฺปพนฺธน-รสาติ ปุพฺพาปรวเสน อนุอนุปฺพนฺธนกิจฺจา. ตโต เอว อนุปจฺเฉทวเสน คเหตพฺพโต อนุปจฺเฉทปจฺจุปฏฺฐานา.

ชื่อว่า อาจยลกฺขโณ (แปลว่า มีอาจยะเป็นลักษณะ คือมีการก่อขึ้นเบื้องต้น ก่อขึ้นนิดหน่อย หรือก่อขึ้นของรูปที่มาแล้วจากส่วนนั้น ๆ เป็นลักษณะ). อุปจยรูป ได้แก่ รูปที่เกิดขึ้นครั้งแรก และรูปที่เติบโตขึ้น เพราะอุปศัพท์แสดงไข ถึงความหมายว่า ทีแรก และยิ่ง ๆ ขึ้นไป เหมือนในคำว่า "อุปญฺญตฺตํ แปลว่ารู้ทีแรก อุปสิตฺตํ แปลว่า รดต่อ ๆ ไป" เป็นต้น. บทว่า ปุพฺพนฺตโต ความเท่ากับ ปุพฺพโกฏฺฐาสโต แปลว่า ในส่วนภายหน้า ความหมายว่า ในความเป็นอนาคต. ความเกิดขึ้นย่อมเป็นเหมือนยังรูปธรรมทั้งหลาย ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ให้ผุดขึ้นไปในขณะที่เป็นอนาคต เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีการยังรูปทั้ง-หลายให้ผุดขึ้นเป็นรส". อนึ่งความเกิดขึ้นนั้น ท่านถือเอาเหมือนกำลังมอบให้อยู่ว่า "รูปธรรมเหล่านี้" เหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "มีการมอบให้เป็นปัจจุปัฏฐาน". ภาวะที่มีความเป็นรูปบริบูรณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน พึง

ทราบ ด้วยอำนาจความหมายนี้ว่า "ความก่อขึ้นต่อ ๆ ไป ชื่อว่า อุปจยะ". คำว่า มีความเป็นไปเป็นลักษณะ ได้แก่ พึงกำหนดว่า ความเป็นไปของรูปทั้งหลาย. คำว่า มีความสืบต่อกันเนื่อง ๆ เป็นรส ได้แก่ มีความเกี่ยวเนื่องกันเนือง ๆ ด้วยอำนาจเบื้องต้น เบื้องปลายเป็นกิจ. ชื่อว่ามีความไม่ขาดสายเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะพึงถือเอาได้ ด้วยอำนาจความไม่ขาดสาย โดยที่มีความสืบต่อไว้เป็นรสนั่นเอง.

อุภยมฺปีติ อุปจโย สนฺตตีติ อุภยมฺปิ. ชาติรูปสฺเสวาติ รูปุปฺปาทสฺเสว อธิวจนํ. ยทิ เอวํ กสฺมา วิภชฺช วุตฺตาติ อาห "อาการนานตฺตโต"ติ, ชาติรูปสฺส ปวตฺติอาการเภทโตติ อตฺโถ. เวเนยฺยวเสน วิภชฺชกถเน การณํ ปรโต อาวิภวิสฺสติ. กถมฺปเนตํ วิญฺญาตพฺพํ, ปวตฺติอาการนานตฺตโต ชาติรูปสฺส เภโท, น สภาวโตติ ? นิทฺเทสโตติ ทสฺเสนฺโต "ยสฺมา ปนา"ติอาทิมาห. ตตฺถ โย อายตนานนฺติ โย อชฺเฌณกาทสนฺนํ รูปายตนานํ อาทิจยตฺตา

บทว่า อุภยมฺปิ แปลว่า รูปทั้ง ๒ คือ อุปจยรูป สันตติรูป. บทว่า ชาติรูปสฺเสว แปลว่า เป็นชื่อของความเกิดขึ้นแห่งรูปนั่นเอง. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "โดยความต่างกันแห่งอาการ" ดังนี้ เพื่อจะเลี่ยงเสียซึ่งคำถามว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ ทำไมท่านจึงกล่าวแยกไว้เล่า ? ความหมายว่า โดยความต่างกันแห่งอาการคือความเป็นไปของชาติรูป. เหตุในการกล่าวแยกกันไว้ด้วยอำนาจเวไนยสัตว์ จักมีแจ้งข้างหน้า. ท่าน

"อาจโย"ติ วุตฺโต. โส เอว อุปจโย ปฐมุปฺปาทภาวโต อุปสทฺโท ปฐมฏฺโฐติ กตฺวา. โย ปน ตตฺเถว อุปฺปชฺชมานานํ อุปริจยตฺตา อุปจโย, สา เอว สนฺตติ อนุปฺปพนฺธวเสน อุปฺปตฺติภาวโต.

อาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ถามว่า ความข้อนี้ว่า ความต่างแห่งชาติรูปมี เพราะความต่างแห่งอาการคือความเป็นไป ไม่ใช่โดยสภาวะ ดังนี้จะพึงรู้ได้อย่างไร ? ตอบว่า พึงรู้ได้โดยนิเทศ จึงกล่าวคำว่า "ยสฺมา ปน" เป็นต้น. ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โย อายตนานํ ความว่า สภาวธรรมใดที่เรียกว่า "อาจยะ" เพราะเป็นความก่อตัวขึ้นเบื้องต้น ของรูปายตนะสิบอายตนะครึ่ง. สภาวธรรมนั้นนั่นแหละชื่อว่าอุปจยะ เพราะเป็นภาวะที่เกิดขึ้นทีแรก เพราะกระทำคำอธิบายว่า อุปศัพท์ มีอรรถว่าทีแรก. ส่วนสภาวธรรมใด ชื่อว่าอุปจยะ เพราะเป็นความก่อตัวขึ้นต่อ ๆ ไปของรูปายตนะที่เกิดขึ้นอยู่ในที่นั้นนั่นแหละ, สันตติก็อันนั้นนั่นแหละ เพราะเป็นความเกิดขึ้น ด้วยอำนาจการเกี่ยวเนื่องกันเนือง ๆ.

อถวา โย อายตนานํ อาจโย[๑] ปฐมภาเวน อุปลกฺขิโต อุปฺปาโท, โส ปน ตตฺเถว

อีกอย่างหนึ่ง สภาวธรรมใดเป็นการก่อตัวทีแรกของอายตนะทั้งหลาย ได้แก่ ความ

---

[๑] สี. อาทิจโย.

อุปฺปชฺชมานานํ อุปริจยตฺตา อุปจโย, วฑฺฒีติ อตฺโถ. อุปจโย วฑฺฒิภาเวน อุปลกฺขิโต อุปฺปาโท, สา เอว สนฺตติ ปพนฺธากาเรน อุปฺปตฺติภาวโต. เตนาห "อฏฺฐกถายมฺปี"ติ- อาทิ.

เกิดขึ้นที่กำหนดไว้ด้วยความเป็นที่แรก, ก็สภาวธรรมนั้น ชื่อว่าอุปจยะ เพราะเป็นความก่อขึ้นต่อ ๆ ไปของรูปายตนะทั้งหลายที่เกิดขึ้นอยู่ในที่นั้นนั่นแหละ อธิบายว่า ได้แก่ความเติบโต. อุปจยะ ได้แก่ความเกิดขึ้นที่กำหนดด้วยภาวะ คือความเติบโต, สันตติก็อันนั้นนั่นแหละ เพราะภาวะที่เกิดขึ้นโดยอาการที่เกี่ยวเนื่องกัน. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แม้ในอรรถกถา" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ เอวํ กึ กถิตนฺติ "โย อายตนานํ อาจโย"ติอาทินา[๑] นิทฺเทเสน กึ อตฺถชาตํ กถิตํ โหติ ? อายตเนน อาจโย กถิโต. อาจยุปจยสนฺตตีโย หิ นิพฺพตฺติภาเวน อาจโย เอวาติ อายตเนหิ อาจยาทีนํ ปกาสิตตฺตา เตหิ อาจโย กถิโต. อายตนานํ อาจยาทิ- วจเนเนว อาจยสภาวานิ อุปฺปาทธมฺมานิ อายตนานีติ อาจเยน ตํปกติกํ[๒] อายตนํ กถิตํ.

ในบรรดาบทเหล่านั้น คำว่า เอวํ กึ กถิตํ ความว่า โดยนิเทศมีความว่า "การก่อตัวขึ้นทีแรกของอายตนะทั้งหลาย อันใด" เป็นต้น เป็นอันท่านกล่าวถึงเนื้อความอะไรไว้ ? เป็นอันท่านกล่าวถึงอาจยะ การก่อตัวขึ้นทีแรกด้วยอายตนะ. จริงอยู่ อาจยะ การก่อตัวขึ้นทีแรก อุปจยะการก่อตัวต่อ ๆ ไป และสันตติการสืบต่อก็เป็นอาจยะนั่นเอง

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๑๕.

[๒] ก. ตมฺปิ กถิตํ.

ลกฺขณญฺหิ อุปฺปาโท, น รูปรูปนฺติ.

โดยภาวะที่เป็นความบังเกิด เพราะฉะนั้นจึงเป็นอันกล่าวถึงอาจยะ ด้วยอาการเหล่านั้น เพราะท่านประกาศถึงอาจยะเป็นต้น ด้วยอายตนะทั้งหลาย. อายตนะทั้งหลายมีอาจยะการก่อตัวขึ้นทีแรก เป็นสภาพมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ด้วยการกล่าวถึงอาจยะ การก่อตัวขึ้นทีแรกเป็นต้นแห่งอายตนะทั้งหลายนั่นเอง เพราะฉะนั้นจึงเป็นอันกล่าวถึงอายตนะ ซึ่งมีอาจยะการก่อตัวขึ้นทีแรกนั้นเป็นตัวเดิม ด้วยอาจยะ. จริงอยู่ ลักษณะรูปเป็นตัวเกิดขึ้น, รูปหาเป็นตัวเกิดขึ้นไม่ดังนี้.

รูปปริปาโก รูปธมฺมานํ ชิณฺณตา. อุปนยนรสาติ ภงฺคุปนยนกิจฺจา. สภาวานปคเมปีติ กกฺขฬตาทิสภาวสฺส อวิคเมปิ. ฐิติกฺขเณ หิ ชรา, น จ ตทา ธมฺโม สภาวํ วิชหติ นาม. นวภาโว อุปฺปาทาวตฺถา, ตสฺส อปคมภาเวน คยฺหตีติ อาห "นวภาวาปคมปจฺจุปฏฺฐานา"ติ. "อรูปธมฺมานนฺ"ติ อิทํ เตสํ ชราย สุฏฺฐุ ปฏิจฺฉนฺนตาย วุตฺตํ. รูปธมฺมานมฺปิ

ความหง่อมของรูป ได้แก่ความแก่ของรูปธรรมทั้งหลาย. คำว่า มีการนำเข้าไปเป็นรส ได้แก่มีการนำเข้าไปหาความแตกดับเป็นกิจ. คำว่า แม้เมื่อสภาวะยังไม่ปราศไป ได้แก่แม้เมื่อสภาวะมีความหยาบความแข็งเป็นต้นยังไม่ปราศไป. ด้วยว่าชรามีในฐิติขณะ, ธรรม ในเวลานั้นก็หาชื่อว่าละสภาวะไม่. ความใหม่ ได้แก่กิริยา

หิ ขณิกชรา ปฏิจฺฉนฺนา เอว, ยา อวีจิชราติปิ วุจฺจติ. เอส วิกาโรติ ขณฺฑิจฺจาทิวิการมาห. โส หิ อรูปธมฺเมสุ น ลพฺภติ. ยา อวีจิชรา นาม, ตสฺสาปิ เอส วิกาโร นตฺถีติ สมฺพนฺธิตพฺพํ. นตฺถิ เอติสฺสา ชราย วีจีติ อวีจิชรา, นวภาวโต ทุวิญฺเญยฺยนฺตรชราติ อตฺโถ.

ที่ตั้งลงของความเกิดขึ้น, ชรตารูปย่อมจะถือเอาได้ด้วยความปราศจากไป ของความใหม่นั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีความใหม่ปราศจากไปเป็นปัจจุปัฏฐาน". คำว่า "แห่งอรูปธรรมทั้งหลาย" นี้ ท่านกล่าวไว้ เพราะความแก่ของอรูปธรรมเหล่านั้นถูกปกปิดไว้เป็นอย่างดี. ก็ขณิกชราแม้ของรูปธรรมทั้งหลายก็ถูกปกปิดเหมือนกัน ซึ่งเรียกกันว่าอวีจิชราก็มี. ท่านอาจารย์กล่าวถึงวิการมีความหักเป็นต้นว่า เอส วิกาโร. เพราะวิการนั้นหาไม่ได้ในอรูป-ธรรมทั้งหลาย. พึงสัมพันธ์ความบาลีว่า ยา อวีจิชรา นาม, ตสฺสาปิ เอส วิกาโร นตฺถิ แปลว่า ชื่อว่าอวีจิชราใด, วิการนี้ไม่มีแก่อวีจิชราแม้นั้น. ความว่า ชื่อว่า อวีจิ-ชรา เพราะอรรถว่า ชราที่ไม่มีเปลว, อธิบายว่า ความแก่ในระหว่างที่พึงรู้ได้ยากเพราะเป็นความใหม่.

ปริโต สพฺพโส "ภิชฺชนนฺ"ติ ลกฺขิตพฺพาติ ปริเภทลกฺขณา. นิจฺจํ นาม ธุวํ,

อนิจตารูปชื่อปริเภทลกฺขณา แปลว่า มีความแตกทำลายเป็นลักษณะ ด้วยอรรถว่า

รูปมฺปน ขณภงฺคิตาย เยน ภงฺเคน น นิจฺจนฺติ อนิจฺจํ, โส อนิจฺจสฺส ภาโวติ อนิจฺจตา. สา ปน ยสฺมา ิติปฺปตฺตรูปํ วินาสภาเวน สํสีทนฺตี วิย โหตีติ วุตฺตํ "สํสีทนรสา"ติ. ยสฺมา จ สา รูปธมฺมานํ ภงฺคภาวโต ขยวยภาเรเนว คยฺหติ, ตสฺมา วุตฺตํ "ขยวยปจฺจุปฏฺานา"ติ.

จะพึงกำหนดได้ว่า "แตกทำลาย" โดยรอบ คือโดยประการทั้งปวง. ความยั่งยืนชื่อว่า นิจจัง แปลว่าเที่ยง, ส่วนรูปไม่เป็นนิจจัง ด้วยความแตกทำลายใด เพราะเป็นธรรม-ชาติมีความแตกทำลายไปทุกขณะ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าอนิจจัง แปลว่าไม่เที่ยง, ภาวะของรูปที่ไม่เที่ยงนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อนิจฺจตา. ก็อนิจตานั้น เพราะเป็นเหมือนดังทรุดโทรมอยู่ด้วยภาวะที่ยังรูปที่ถึงฐิติขณะให้พินาศไป ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า "มีความทรุดโทรมเป็นรส". อนึ่ง เพราะอนิจตานั้น ท่านถือเอาด้วยอาการคือความสิ้นไป ความเสื่อมไปนั่นเอง เพราะเป็นความแตกดับของรูปธรรมทั้งหลาย, ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า "มีความสิ้นไป ความเสื่อมไปเป็นปัจจุปัฏฐาน".

๔๔๕. โอชาลกฺขโณติ เอตฺถ องฺค-มงฺคานุสาริโน รสสฺส สาโร อุปตฺถมฺภพลกโร ภูตนิสฺสิโต เอโก วิเสโส โอชา. กวฬี กริยตีติ กวฬีกาโร. อาหริยตีติ อาหาโร,

๔๔๕. ในบทว่า มีโอชาเป็นลักษณะนี้ มีอธิบายว่า คุณวิเศษอย่างหนึ่งซึ่งเป็นสาระของรสที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ สร้างกำลังค้ำจุน อาศัยภูตรูปอยู่ชื่อว่าโอชา.

กพลํ กตฺวา อชฺโฌหริยตีติ อตฺโถ. อิทมฺปน สวตฺถุกํ โอชํ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ. พาหิรํ อาหารํ ปจฺจยํ ลภิตฺวา เอว อชฺฌตฺติกาหาโร รูปํ อุปฺปาเทติ, โส ปน รูปํ อาหรตีติ อาหาโร. เตนาห "รูปาหรณรโส"ติ. ตโต เอว โอชฏฺฐมกรูปุปฺปาทเนน อิมสฺส กายสฺส อุปตฺถมฺภนปจฺจุปฏฺฐาโน. โอชาย รูปาหรณกิจฺจํ พาหิราธีนนฺติ อาห "อาหริตพฺพวตฺถุปทฏฺฐาโน"ติ.

อาหารที่ทำเป็นคำ ๆ ชื่อกพฬีการาหาร. ที่ชื่อว่าอาหาร เพราะอรรถว่า กลืนกินเข้าไป อธิบายว่า ทำเป็นคำ ๆ แล้วกลืนเข้าไป. ก็คำว่า กพฬีการาหารนี้ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงถึงโอชาพร้อมด้วยวัตถุ.อาหารภายในได้อาหารภายนอก เป็นปัจจัยแล้วนั่นแหละ ย่อมยังรูปให้เกิดขึ้น, ก็อาหารภายในนั้นชื่อว่า อาหาร ด้วยอรรถว่านำรูปมา. ด้วยเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "มีการนำรูปมาเป็นรส". เพราะอาหารนำรูปมาเป็นรสนั่นแหละจึงชื่อว่า มีการค้ำจุน กายนี้เป็นปัจจุปัฏฐาน ด้วยการยังรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ ให้เกิดขึ้น. กิจคือการนำรูปมาของโอชาอาศัยวัตถุภายนอก เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า "มีวัตถุที่จะพึงกลืนกินเป็นปัจจุปัฏฐาน".

๔๔๖. พลรูปนฺติอาทีสุ อิมสฺมึ กาเย พลํ นาม อตฺถิ, สมฺภโว นาม อตฺถิ, โรโค นาม อตฺถิ, "ชาติ สญฺชาตี"ติ[๑] วจนโต ชาติ

๔๔๖. ในคำว่า พลรูป เป็นต้นมี อธิบายว่า ในกายนี้มีรูปชื่อว่าพลรูป (รูปกำลัง), มีรูปชื่อว่าสัมภวรูป(รูปน้ำสมภพ),

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๓, อภิ. วิ. ๓๕/๑๒๘.

นาม อตฺถิ, เตหิปิ จตูหิ มหาภูเตหิ วินา อภาวโต อุปาทายรูเปหิ ภวิตพฺพนฺติ อธิปฺปาโย. เอกจฺจานนฺติ อภยคิริวาสีนํ. ปฏิกฺขิตฺตนฺติ เอตฺถ เอวํ ปฏิกฺเขโป เวทิตพฺโพ : มิทฺธํ รูปเมว น โหติ นีวรเณสุ เทสิตตฺตา. ยสฺส หิ นีวรเณสุ เทสนา, ตํ น รูปํ ทิฏฺฐํ[๑] ยถา กามจฺฉนฺโท. สิยา ปเนตํ ทุวิธํ มิทฺธํ รูปํ, อรูปญฺจาติ. ตตฺถ ยํ อรูปํ, ตํ นีวรเณสุ เทสิตํ "น รูปนฺ"ติ ? ตนฺน, วิเสสวจนาภาวโต. น หิ วิเสเสตฺวา มิทฺธํ นีวรเณสุ เทสิตํ, ตสฺมา มิทฺธสฺส ทุวิธตํ ปริกปฺเปตฺวาปิ น สกฺกา นีวรณภาวํ นิวตฺเตตุํ. สกฺกา หิ วตฺตุํ "ยนฺตํ อรูปโต อญฺญํ มิทฺธํ ปริกปฺปิตํ, ตมฺปิ นีวรณํ มิทฺธสภาวตฺตา อิตรํ มิทฺธํ วิยา"ติ.

มีรูปชื่อว่าโรครูป (รูปที่โรค), มีรูปชื่อว่าชาติรูป (ความเกิด), โดยมีพระบาลีว่า "ชาติ (ความเกิด) สัญชาติ (ความเกิดพร้อม)", รูปทั้ง ๔ แม้นั้น ควรเป็นอุปาทายรูป เพราะเว้นจากมหาภูตรูป ๔ ก็ไม่มี. คำว่า ของอาจารย์บางพวก ได้แก่ของอาจารย์สำนักอภัยคีรีวิหาร. ในคำว่า ถูกค้าน นี้พึงทราบการค้านอย่างนี้ : มิทธะมิได้เป็นรูปเลย เพราะทรงแสดงไว้ในจำพวกนิวรณ์. ก็ธรรมชาติใด ที่ทรงแสดงไว้ในจำพวกนิวรณ์, ธรรมชาตินั้นไม่ใช่รูป เช่นอย่างกามฉันทะ. ก็พึงมีคำถามว่ามิทธะนี้มีอยู่ ๒ อย่างคือเป็นรูปและอรูป. ถามว่าในมิทธะ ๒ อย่างนั้น มิทธะใดเป็นอรูป, มิทธะนั้นทรงแสดงไว้ ในจำพวกนิวรณ์ว่า "ไม่ใช่รูป" ? ตอบว่า ข้อนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่, เพราะไม่มีการกล่าวความต่างกันไว้. ก็มิทธะทรงแสดงไว้ในจำพวกนิวรณ์ให้ต่าง-

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ นตฺถิ.

กันก็หามิได้, เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจแม้จะกำหนดความที่มิทธะมี ๒ อย่างแล้วห้ามความเป็นนิวรณ์เสียได้. เพราะอาจจะกล่าวได้ว่า "มิทธะนั้นใดที่กำหนดไว้เป็นอื่นไปจากอรูป, มิทธะแม้นั้นก็เป็นนิวรณ์ เพราะมีสภาพเป็นมิทธะเหมือนมิทธะนอกนี้".

ภวตุ นีวรณํ, โก วิโรโธติ เจ ? นีวรณญฺจ ปหาตพฺพํ. ปญฺจ นีวรเณ ปหาย "อทฺธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ, นตฺถิ นีวรณา ตวา"ติ[๑] วจนโต. อปฺปหาตพฺพญฺจ รูปํ "กตเม ธมฺมา เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺพา ? จตูสุ ภูมีสุ กุสลํ, จตูสุ ภูมีสุ วิปาโก, ตีสุ ภูมีสุ กิริยาพฺยากตํ, รูปญฺจ นิพฺพานญฺจ. อิเม ธมฺมา เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺพา"ติ[๒] วจนโต. น เจตฺถ ตทารมฺมณกิเลสปฺปหานํ อธิปฺเปตํ "รูปํ ภิกฺขเว น ตุมฺหากํ, ตํ ปชหถา"ติ[๓]อาทีสุ

หากจะมีคำถามว่า มิทธะเป็นนิวรณ์จงยกไว้, ข้อผิดกันเป็นอย่างไร ? ตอบว่า มิทธะเป็นนิวรณ์ก็ต้องละ. ละนิวรณ์ทั้ง ๕ โดยมีพระบาลีว่า "พระองค์เป็นพระมุนีผู้ตรัสรู้เองแน่แท้, พระองค์ไม่มีนิวรณ์". ส่วนรูปไม่ต้องละเพราะพระบาลีว่า "ธรรมที่โสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่พึงละเป็นไฉน ? คือกุศลในภูมิ ๔, วิบากในภูมิ ๔, กิริยาอัพยากฤตในภูมิ ๓, รูปและนิพพาน. ธรรมเหล่านี้อันโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่พึงละ". ก็ใน

---

๑ ขุ. สุ. ๒๕/๔๓๕.
๒ อภิ. สํ. ๓๔/๓๔๔.
๓ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๔๒, สํ. สฬา. ๑๘/๑๐๐.

วิย กามจฺฉนฺทาทีนํ ตถา ปหานสฺส อนธิปฺเปตตฺตา. ตสฺมา น มิทฺธํ รูปํ. ยทิ มิทฺธสฺส รูปภาวํ น สมฺปฏิจฺฉถ, กถํ ภควโต นิทฺทา. มิทฺธญฺหิ "นิทฺทา ปจลายิกา"ติอาทินา[๑] วิภงฺเค วิภตฺตตฺตา นิทฺทาติ ? น มิทฺธํ นิทฺทา, นิทฺทาเหตุภาวโต ปน ตํ "นิทฺทา"ติ วิภตฺตํ ยถา อิตฺถีลิงฺคาทิ. เอวมฺปิ นิทฺทาเหตุโน มิทฺธสฺส อภาวโต กถํ ภควโต นิทฺทาติ ? นิทฺทา ภควโต สรีรคิลานิยา, น มิทฺเธน. สา จ นตฺถีติ น สกฺกา วตฺตุํ "ปิฏฺฐิ เม อาคิลายติ, ตมหํ อายมิสฺสามี"ติ[๒] วจนโต. น เจตฺถ เอวมวธารณํ มิทฺธเมว นิทฺทาเหตูติ, นิทฺทาเหตุ เอว[๓] มิทฺธนฺติ เอวมวธารณา. ตสฺมา อญฺโญปิ อตฺถิ นิทฺทาเหตุ, โก ปน โสติ ? สรีรคิลานิยา. เตน วุตฺตํ "นิทฺทา ภควโต สรีรคิลานิยา, น มิทฺเธนา"ติ.

พระบาลีนี้มิได้ทรงประสงค์เอาการละกิเลสซึ่งมีรูปนั้นเป็นอารมณ์ เพราะมิทรงประสงค์เอาการละนิวรณ์มีกามฉันทะเป็นต้นอย่างนั้น เหมือนอย่างในพระบาลีเป็นต้นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปมิใช่ของพวกเธอ, พวกเธอจงละรูปนั้นเสีย" ดังนี้. เพราะฉะนั้น มิทธะจึงมิใช่รูป. ถามว่า ถ้าท่านไม่ยอมรับว่ามิทธะเป็นรูป, พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงมีการบรรทมหลับได้อย่างไร. ด้วยว่า มิทธะเป็นความหลับ เพราะได้ทรงจำแนกไว้ในวิภังค์ ด้วยพระบาลีว่า "การหลับ การโงกง่วง" ดังนี้เป็นต้น ? ตอบว่า มิทธะมิใช่ความหลับแต่มิทธะนั้น ทรงจำแนกไว้ว่า "การหลับ" เพราะเป็นเหตุแห่งการหลับเหมือนคำมีคำว่าอิตถีลิงคะเป็นต้น. ถามว่า แม้อย่างนี้การบรรทมหลับของพระ-

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๒.

[๒] ที. ปา. ๑๑/๒๒๔, ม. ม. ๑๓/๒๕.

[๓] ม. มู. ๑๒/๔๖๐-๔๖๑.

ผู้มีพระภาคเจ้าจะพึงมีได้อย่างไร เพราะไม่ทรงมีมิทธะ ซึ่งเป็นเหตุของการหลับ ? ตอบว่า การหลับเป็นการพักผ่อนพระสรีระของพระผู้มีพระภาค, ไม่ใช่เพราะมิทธะ. ก็การหลับนั้นไม่อาจกล่าวได้ว่าไม่มี เพราะมีพระบาลีอยู่ว่า เราเมื่อยหลัง, เราจะเหยียดหลังนั้น. ก็ในอธิการนี้ไม่มีคำจำกัดความไว้อย่างนี้ ควรจะมีคำจำกัดความอย่างนี้ว่า เหตุแห่งการหลับก็คือมิทธะว่า มิทธะก็คือเหตุแห่งความหลับนั่นเอง. ถามว่า เพราะฉะนั้น เหตุแห่งการหลับแม้อย่างอื่นก็มี, เหตุแห่งการหลับคืออะไรเล่า คือการเมื่อยสรีระ. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "การหลับเป็นการเมื่อยพระสรีระของพระ-ผู้มีพระภาค, ไม่ใช่เพราะมิทธะ".

นิทฺทา จ ภควโต นตฺถีติ น สกฺกา วตฺตุํ "อภิชานามิ โข ปนาหํ อคฺคิเวสฺสน ฯเปฯ ทิวา สุปิตา"ติ วจนโต. อิโตปิ น มิทฺธํ รูปํ สมฺปโยควจนโต. วุตฺตญฺหิ "ถีนมิทฺธนีวรณํ อวิชฺชานีวรเณน นีวรณญฺเจว

ไม่อาจจะกล่าวได้ว่า ก็การหลับไม่มีแก่พระผู้มีพระภาค เพราะมีพระบาลีว่า "ดูกรอัคคิเวสนะ ก็เราย่อมรู้ที่จะแสดงธรรม ฯลฯ อัคคิเวสนะกราบทูลว่า แต่ท่านพระโคดมย่อมรู้เฉพาะว่า พระองค์

นีวรณสมฺปยุตฺตญฺจา"ติอาทิ[๑]. น เจตฺถ ยถาลาภวนํ[๒] สกฺกา ปจฺเจตุํ "สกฺขรกถลิกมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปี"ติอาทิ[๓] วิย อปฺปสิทฺธตาย รูปภาวสฺส. สิทฺเธ หิ ตสฺส รูปภาเว สมฺภวโต ยถาลาภปจฺจโย ยุชฺเชยฺยาติ. อิโตปิ น รูปํ มิทฺธํ อารุปฺเปสุ อุปฺปชฺชนโต. วุตฺตมฺปิ เจตํ "นีวรณํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ นีวรโณ ธมฺโม อุปฺปชฺชติ นปุเรชาต-ปจฺจยา"ติ[๔]. อิมสฺส วิภงฺเค "อารุปฺเป กามจฺฉนฺทนีวรณํ ปฏิจฺจ ถีนมิทฺธนีวรณํ อุทฺธจฺจนีวรณํ อวิชฺชานีวรณํ อุปฺปชฺชตี"ติ[๕] วิตฺถาโร. ตสฺมา "น มิทฺธํ รูปนฺ"ติ ยํ อฏฺฐกถาสุ ปฏิกฺขิตฺตํ, ตํ สุปฏิกฺขิตฺตเมว.

เป็นผู้หลับในกลางวันบ้างหรือ ?" ดังนี้. เพราะพระบาลีว่า แม้เพราะเหตุนี้รูปจึงมิใช่มิทธะ เพราะกล่าวถึงการประกอบ. ข้อนี้สมด้วยพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า "ถีน-มิทธนิวรณ์เป็นตัวนิวรณ์ และประกอบกับนิวรณ์ด้วยอวิชชานิวรณ์" เป็นต้น. ก็ในอธิการนี้ ไม่อาจจะเชื่อการมีตามที่ได้ เพราะความเป็นรูป เป็นภาวะที่สำเร็จได้น้อย เหมือนคำว่า "ทั้งก้อนกรวดและกระเบื้องถ้วย ทั้งฝูงปลาเที่ยวไปอยู่ก็มี หยุดอยู่ก็มี" เป็นต้น. ก็เมื่อสำเร็จภาวะที่มิทธะนั้นเป็นรูป ก็ควรจะประกอบปัจจัยตามที่ได้ เพราะมีอยู่ดังนี้. แม้เพราะเหตุนี้ มิทธะจึงมิใช่รูป เพราะเกิดขึ้นในอรูปทั้งหลาย ข้อนี้สมด้วยพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๓๐๐.
๒ ม. ยถาลาภวจนํ.
๓ ที. สี. ๙/๑๑๑.
๔ อภิ. ป. ๔๒/๓๔๙.
๕ อภิ. ป. ๔๒/๓๕๐.

ว่า "ธรรมที่เป็นนิวรณ์อาศัยธรรมที่เป็นนิวรณ์เกิดขึ้น ไม่ใช่เพราะปุเรชาตปัจจัย". ในวิภังค์แห่งพระพุทธพจน์นี้ มีความพิสดารว่า "ถีนมิทธนิวรณ์ อุทธัจจนิวรณ์ อวิชชา-นิวรณ์ อาศัยกามฉันทนิวรณ์เกิดขึ้นในอรูป" ดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้นคำใดที่ท่านค้านไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า "มิทธะมิใช่รูป". คำนั้นท่านค้านไว้ชอบแล้วทีเดียว.

อิตเรสูติ พลรูปาทีสุ. กมฺม-สมุฏฺฐานสฺสาปิ โรคสฺส วิสภาคปจฺจยสมุปฺปนฺโน ธาตุกฺโขโภ อาสนฺนการณํ, ปเคว อิตรสฺส. โส จ อตฺถโต รูปธมฺมานํ วิการาวตฺถาฐิติ-ภงฺคกฺขเณสุ เอว สิยาติ วุตฺตํ "โรครูปํ ชรตาอนิจฺจตาคหเณน คหิตเมวา"ติ. อุปจย-สนฺตติคฺคหเณน คหิตเมวาติ ตพฺพินิมุตฺตสฺส รูปุปฺปาทสฺส อภาวโต. อุปฺปาทาวตฺถาย จ อญฺญา ชาติ นาม นตฺเถว สมฺภโว กามธาตุยํ เอกจฺจิยสตฺตานํ อินฺทฺริยปริปาก-ปจฺจโย อาโปธาตุยา ปวตฺติอาการวิเสโสติ อาห "สมฺภวรูปํ อาโปธาตุคฺคหเณน

บทว่า อิตเรสุ โยค พลรูปาทีสุ แปลว่า ในบรรดารูปทั้งหลายมีพลรูปเป็นต้นนอกนี้. ความกำเริบแห่งธาตุที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยว่าเป็นวิสภาคกัน เป็นเหตุใกล้ของโรคที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานบ้าง, สำหรับโรคนอกนี้อย่าไปพูดถึงเลย. ก็ความกำเริบแห่งธาตุนั้น โดยความหมายจะพึงมีได้ก็เฉพาะในกิริยาที่ตั้งลงแห่งความเปลี่ยนแปลง ของรูปธรรมทั้งหลาย และฐิติขณะภังคขณะ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โรครูป รูปคือโรค ท่านถือเอาด้วยชรตาศัพท์และอนิจตาศัพท์นั่นเอง". ท่านอาจารย์จึงกล่าว

คหิตเมวา"ติ. กายพลํ นาม อตฺถโต วาโยธาตุยา ปวตฺติอาการวิเสโส ตสฺสา วิปฺผารภาวโต. ยโต นํ "ปาณพลนฺ"ติ วทนฺติ, เตนาห "พลรูปํ วาโยธาตุคฺคหเณน คหิตเมวา"ติ. กสฺมา ปน เนสํ อยถากฺกมโต ปฏิกฺเขโป กโตติ ? วิสุํ นตฺถีติ กตฺวา อนุปลพฺภมานตฺตา อนาทรทสฺสนตฺถํ, มิทฺธ-ปฏิกฺเขโป วา มหาปญฺโจติ[๑] ปรมํ กโต.

ว่า ชาติรูป ท่านถือเอาด้วยอุปจยศัพท์และสันตติศัพท์นั่นเอง เพราะความเกิดขึ้นแห่งรูปที่พ้นไปจากอุปจยะและสันตตินั้นไม่มี. และขึ้นชื่อว่า ชาติจะเป็นอย่างอื่นไปจากกิริยาที่ตั้งลงแห่งความเกิดขึ้น ก็ไม่มีเหมือนกัน. น้ำสัมภวะที่มีความแก่แห่งอินทรีย์ ของสัตว์บางจำพวก ในกามธาตุเป็นปัจจัยเป็นความพิเศษแห่งอาการที่เป็นไป ของอาโปธาตุ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สัมภวรูป รูปคือน้ำสัมภวะ ท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่าอาโปธาตุนั่นเอง". ขึ้นชื่อว่า กำลังกาย โดยความหมายได้แก่ความพิเศษแห่งอาการที่เป็นไปของวาโยธาตุ เพราะความที่วาโยธาตุมีความแผ่ไป เพราะวาโยธาตุนั้นเขาเรียกกันว่า "กำลังปราณ", ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว "พลรูป รูปคือกำลัง ท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่าวาโยธาตุนั่นเอง". ถามว่า ก็เพราะเหตุไรท่าน

---

๑ สี. มหาปญฺโจติ, ม. มหาปโญฺหติ.

จึงกระทำการคัดค้านรูปเหล่านั้น ไม่ตามลำดับ ? ตอบว่า เพราะท่านทำความตกลงไว้ว่า ไม่มีอยู่สักรูปเดียวต่างหาก จึงหาไม่ได้เพื่อจะแสดงถึงความไม่เอื้อเฟื้อ, อีกอย่างหนึ่ง การคัดค้านมิทธะว่าเป็นรูปมีปัญหามาก เพราะฉะนั้นท่านจึงทำไว้ก่อน.

ตทนุสาเรน ปฏิโลมนเยน อิตเรสมฺปิ อภาโว วุตฺโตติ เวทิตพฺพํ.

พึงทราบว่า ท่านกล่าวความไม่มีของรูปมีพลรูปเป็นต้น แม้นอกนี้ไว้โดยนัยอันเป็นปฏิโลมตามแนวแห่งการคัดค้านนั้น.

"อิตี"ติ อิทํ "อฏฺฐวีสติวิธนฺ"ติ อิมินา สมฺพนฺธิตพฺพํ, อิมินา วุตฺตกฺกเมน อฏฺฐวีสติวิธํ โหตีติ. โส จ โข ปาฬิยํ อาคตนเยเนวาติ อนูนตา เวทิตพฺพา. อนธิกภาโว ปน ทสฺสิโต เอว.

บทว่า "อิติ" นี้ พึงสัมพันธ์เข้ากับบทว่า "อฏฺฐวีสติวิธํ" นี้, ความว่า มี ๒๘ อย่างตามลำดับที่ได้กล่าวไว้แล้วนี้. ลำดับที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้นแล มีตามนัยที่มาในพระบาลีนั่นเอง เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าเป็นความไม่หย่อน. ส่วนความไม่ยิ่งข้าพเจ้าแสดงไว้แล้วนั่นแหละ.

๔๔๗. สมฺปยุตฺตธมฺมราสิ หิโนติ เอเตน ปติฏฺฐหตีติ เหตุ, มูลฏฺเฐน โลภาทิโก, อโลภาทิโก จ, ตาทิโส เหตุ น โหตีติ

๔๔๗. ธรรมชื่อว่าเหตุ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุตั้งอยู่ คือดำรงอยู่แห่งกองสัมปยุต–ธรรม, ได้แก่ธรรมมีโลภะเป็นต้น, และ

นเหตุ. นาสฺส เหตุ อตฺถีติ อเหตุกํ, สเหตุกปฏิโยคิภาวโต เหตุนา สห น อุปฺปชฺชตีติ อตฺโถ. อเหตุกเมว เหตุนา วิปฺปยุตฺตตาย เหตุวิปฺปยุตฺตํ. ธมฺมนานตฺตาภาเวปิ หิ สทฺทตฺถนานตฺเตน เวเนยฺยวเสน ทุกนฺตรเทสนา โหตีติ ทุกปทวเสน เจตํ วุตฺตํ. ปจฺจยาธีนวุตฺติตาย สห ปจฺจเยนาติ สปฺปจฺจยํ. อตฺตโน ปจฺจเยหิ โลเก นิยุตฺตํ, วิทิตนฺติ วา โลกิยํ. อา ภวคฺคํ, อา โคตฺรภุํ วา สวนฺตีติ อาสวา, สห อาสเวหีติ สาสวํ, อาสเวหิ อาลมฺพิตพฺพนฺติ อตฺโถ. อาทิสทฺเทน สํโยชนียํ โอฆนียํ โยคนียํ นีวรณียํ สงฺกิเลสิกํ ปรามฏฺฐํ อเจตสิกํ จิตฺตวิปฺปยุตฺตํ น รูปาวจรํ น อรูปาวจรํ น อปริยาปนฺนํ อนิยตํ อนิยฺยานิกํ อนิจฺจนฺติ เอวมาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

ธรรมมีอโลภะเป็นต้น ด้วยอรรถว่าเป็นมูล, รูปชื่อว่านเหตุ ด้วยอรรถว่า เหตุเช่นนั้นไม่มี. รูปชื่อว่าอเหตุกะ ด้วยอรรถว่าไม่มีเหตุ, อธิบายว่า ไม่เกิดพร้อมกับเหตุ เพราะเป็นธรรมชาติ มีการประกอบตรงกันข้ามกับธรรมที่เป็นสเหตุกะ. รูปที่ชื่ออเหตุกะนั้นแหละชื่อว่า เหตุวิปปยุตตะ เพราะไม่ประกอบกับเหตุ. ก็สองบทนี้ตรัสด้วยอำนาจบทที่เป็นทุกะ เพราะแม้เมื่อความต่างแห่งธรรมไม่มี ก็มีการทรงแสดงไว้ในทุกะอื่น เกี่ยวกับเวไนยสัตว์ ด้วยความต่างกันแห่งเนื้อความของศัพท์. รูปชื่อว่า สัปปัจจยะ ด้วยอรรถว่าเป็นไปกับด้วยปัจจัย เพราะมีความเป็นไปอาศัยซึ่งปัจจัย. รูปชื่อว่า โลกิยะ ด้วยอรรถว่า ประกอบอยู่ในโลก หรือด้วยอรรถว่าปรากฏอยู่ในโลกด้วยปัจจัยทั้งหลายของตน. ธรรมชื่อว่าอาสวะ ด้วยอรรถว่า ไหลไปตลอดถึงภวัคพรหม หรือด้วยอรรถว่า ไหลไปตลอดถึงโคตรภูญาณ, รูปชื่อ สาสวะ ด้วยอรรถว่า เป็น

ไปกับด้วยอาสวะทั้งหลาย, อธิบายว่า เป็นรูปอันอาสวะทั้งหลายพึงหน่วงเหนี่ยว. ด้วยอาทิศัพท์ พึงเห็นการสงเคราะห์รูปทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้คือ รูปเป็นสังโยชนียะ เป็นโอฆนียะ เป็นโยคนียะ เป็นนีวรณียะ เป็นสังกิเลสิกะ เป็นปรามัฏฐะ เป็นอเจตสิกะ เป็นจิตวิปยุตตะ เป็นนรูปาวจระ เป็นนอรูปาวจระ เป็นนอปริยาปันนะ เป็นอนิยตะ เป็นอนิยยานิกะ เป็นอนิจจะ.

อาหิโต อหํ มาโน เอตฺถาติ อตฺตา, อตฺตภาโว. ตํ อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตา อชฺฌตฺตา, อินฺทฺริยพทฺธธมฺมา, เตสุ ภวํ อชฺฌตฺติกํ, จกฺขาทิ. อฏฺฐกถายมฺปน วุตฺตนเยน อชฺฌตฺตเมว อชฺฌตฺติกํ ยถา เวนยิโกติ[๑] อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํ "อตฺตภาวํ อธิกิจฺจ ปวตฺตตฺตา อชฺฌตฺติกนฺ"ติ. เสสํ เตวีสติวิธํ. "ตโต พาหิรตฺตา"ติ อิทํ อชฺฌตฺติกลกฺขณาภาวโต วุตฺตํ. ฆฏฺฏนวเสนาติ

สภาวะชื่ออัตตา ด้วยอรรถว่า เป็นที่ตั้งของมานะว่าเรา, ได้แก่อัตภาพ.ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปมุ่งหมาย คือเจาะจงอัตตานั้นชื่อว่าอัชฌัตตา, ได้แก่ ธรรมที่เนื่องด้วยอินทรีย์, รูปที่มีในธรรมที่เป็นไปมุ่งหมายถึงอัตตาเหล่านั้น เป็นอัชฌัตติกะ แปลว่า มีภายใน, ได้แก่ ประสาทรูปมีจักขุเป็นต้น. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "รูปชื่อว่าอัชฌัตติกะ (ภายใน) เพราะเป็นไปโดยทำความเป็น

---

[๑] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๗๖, วิ. มหา. ๑/๔.

วิสยี, วิสโย จ หุตฺวา สงฺฆฏฺฏนวเสน. เสสํ โสฬสวิธํ.

ตนให้ยิ่งใหญ่" ดังนี้ หมายเอาความข้อนี้ว่า ก็ อชฺฌตฺตํ นั่นแหละเป็น อชฺฌตฺติกํ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในอรรถกถา เหมือนคำว่า เวนยิโก. รูปที่เหลือ ได้แก่รูป ๒๓. คำว่า "เพราะเป็นรูปอยู่นอกอัตภาพนั้น" นี้ ท่านกล่าวไว้ เพราะไม่มีลักษณะของรูปที่เป็นภายใน. คำว่า ด้วยอำนาจการกระทบได้ คือด้วยอำนาจเป็นประสาทรูป และเป็นโคจรรูป กระทบได้. รูปที่เหลือ ได้แก่รูป ๑๖ อย่าง.

วิปรีตตฺตาติ ฆฏฺฏนวเสน อคฺคเหตพฺพโต. ทุปฺปฏิวิชฺฌสภาวตฺตาติ สุขุมภาเวน ทุวิญฺเญยฺยสภาวตฺตา. ญาณสฺส อาสนฺเน น โหตีติ ทูเร. เตรส หทยวตฺถุปริโยสานานิ. สภาเวเนวาติ "รูปสฺส ปริจฺเฉโท, รูปสฺส วิกาโร, รูปสฺส อุปจโย"ติอาทินา อคฺคเหตฺวา อตฺตโน สภาเวเนว กกฺขฬตฺตาทินา ญาเณน ปริจฺฉิชฺชคฺคเหตพฺพโต. เสสํ ทสวิธํ. ตพฺพิปรีตตายาติ สภาเวน อปริคฺคเหตพฺพโต. โสตาทีนมฺปิ จกฺขุโน วิย ปสนฺนสภาวตฺตา เอว ยถาสกํ

คำว่า เพราะเป็นรูปที่ตรงกันข้าม ได้แก่ เพราะเป็นรูปที่พึงถือเอาไม่ได้ ด้วยอำนาจการกระทบ. คำว่า เพราะมีสภาพที่แทงตลอดได้ยาก คือเพราะมีสภาพที่พึงรู้ได้ยากโดยภาวะที่เป็นรูปละเอียด ชื่อว่าทูเรรูป ด้วยอรรถว่า ไม่มีอยู่ในที่ใกล้แห่งญาณ. รูป ๑๓ มีหทัยวัตถุเป็นที่สุด. คำว่า โดยสภาพนั้นเอง คือเพราะไม่พึงถือเอาโดยนัยเป็นต้นว่า "เป็นปริเฉทรูป, เป็นวิการรูป, เป็นอุปจยรูป", แล้วกำหนดถือเอาด้วยญาณ

วิสยคฺคหณปจฺจยตาติ[๑] ทสฺเสนฺโต อาห "จกฺขาทิ ฯเปฯ ปสาทรูปนฺ"ติ. วิปรีตตฺตาติ ตพฺพิธุรสภาวตฺตา.[๒]

โดยสภาพนั่นเอง คือโดยสภาพมีความเป็นรูปหยาบแข็งเป็นต้นของตน. รูปที่เหลือ ได้แก่รูป ๑๐ อย่าง. คำว่า เพราะเป็นรูปที่ตรงกันข้ามจากนิปผันรูปนั้น คือเพราะเป็นรูปที่พึงกำหนดถือเอาไม่ได้ตามสภาพ. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า แม้รูปทั้งหลายมีโสตะเป็นต้น ก็เป็นรูปที่มีการรับอารมณ์ตามสมควรแก่ตนเป็นปัจจัย เพราะเป็นรูปมีสภาพใสเหมือนกับจักขุนั่นเอง จึงกล่าวว่า "รูป ๕ อย่างมีจักขุเป็นต้นเป็นประสาทรูป เพราะเป็นสภาพใส เหมือนพื้นกระจกเงา ด้วยภาวะที่มีการรับอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้นเป็นปัจจัย". คำว่า เพราะเป็นที่ตรงกันข้าม คือเพราะเป็นรูปที่มีหน้าที่ต่างจากประสาทรูปนั้นเป็นสภาพ.

อธิปติยฏฺเฐนาติ เอตฺถ จกฺขาทีนนฺตาว ปญฺจนฺนํ จกฺขุวิญฺญาณาทีสุ อาธิปเตยฺยํ เตสํ

ในคำว่า ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ นี้ เบื้องต้นประสาทรูป ๕ มีจักขุเป็นต้น ชื่อว่าเป็นใหญ่

---

[๑] ก. ยถาสกวิสยํ คหณปจฺจยตาติ.

[๒] ก. ตพฺพิฑูรสภาวตฺตา.

ปฏมนุทภาวานุวตฺตนโต, อิตฺถิปุริสินฺทฺริยทฺวยสฺส สกิจฺเจ ชีวิตินฺทฺริยสฺส สหชรูปานุปาลเน.

ในวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น เพราะเป็นไปตามภาวะที่ว่องไว และเฉื่อยชาของประสาทรูปเหล่านั้น, อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ทั้ง ๒ รูป เป็นใหญ่ในกิจของตน ชีวิตินทรีย์เป็นใหญ่ ในการตามรักษาสหรูป.

ตทุภยํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว. อุปาทินฺนตฺตาติ คหิตตฺตา. กมฺมนิพฺพตฺตญฺหิ "มเมตํ ผลนฺ"ติ กมฺมุนา คหิตํ วิย โหติ อปฺปฏิกฺเขปโต.

อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ทั้ง ๒ รูปนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นเอง. คำว่า <u>เพราะเป็นรูปที่ถูกกรรมครอง</u> คือเพราะเป็นรูปที่ถูกกรรมยึดไว้. จริงอยู่ รูปที่บังเกิดแต่กรรม ย่อมเป็นเหมือนดังถูกกรรมยึดไว้ว่า "นี้เป็นผลของเรา" เพราะค้านไม่ได้.

๔๔๘. <u>สนิทสฺสนกมฺมชาทีนํ</u> <u>ติกานนฺติ</u> สนิทสฺสนตฺติกสฺส, กมฺมชาทิตฺติกานญฺจ. <u>โอฬาริเกติ</u> ทฺวาทสวิเธ โอฬาริกรูเป. <u>รูปนฺติ</u> รูปายตนํ. ทฏฺฐพฺพภาวสงฺขาเตน สห นิทสฺสเนนาติ สนิทสฺสนํ, ปฏิหนนภาวสงฺขาเตน สห ปฏิเฆนาติ สปฺปฏิฆํ, สนิทสฺสนญฺจ ตํ สปฺปฏิฆญฺจาติ <u>สนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ</u>. ตตฺถ ยสฺส

๔๔๘. สองบทว่า <u>สนิทสฺสนกมฺมชาทีนํ</u> <u>ติกานํ</u> ความเท่ากับ สนิทสฺสนตฺติกสฺส, กมฺมชาทิตฺติกานญฺจ แปลว่า แห่งสนิทัสสนัตติกะ และแห่งกัมมชาทิตติกะ. คำว่า <u>โอฬาริเก</u> ได้แก่ในโอฬาริกรูป ๑๒ อย่าง. คำว่า<u>รูป</u> ได้แก่รูปายตนะ. รูปชื่อว่าสนิทัสสนะ ด้วยอรรถว่า เป็นไปกับด้วย

ทฏฺฐพฺพภาโว อตฺถิ, ตํ สนิทสฺสนํ. จกฺขุวิญฺญาณโคจรภาโวว ทฏฺฐพฺพภาโว. ตสฺส รูปายตนโต อนญฺญตฺเตปิ อญฺเญหิ ธมฺเมหิ รูปายตนํ วิเสเสตุํ อญฺญํ วิย กตฺวา วุตฺตํ "สห นิทสฺสเนน สนิทสฺสนนฺ"ติ. ธมฺมภาวสามญฺเญน[๑] หิ เอกีภูเตสุ ธมฺเมสุ โย นานตฺตกโร วิเสโส, โส อญฺโญ วิย กตฺวา อุปจริตุํ ยุตฺโต. เอวญฺหิ อตฺถวิเสสาวโพโธ โหตีติ. โย สยํ, นิสฺสยวเสน จ สมฺปตฺตานํ, อสมฺปตฺตานญฺจ ปฏิมุขภาโว อญฺญมญฺญํ ปตนํ, โส ปฏิหนนภาโว, เยน พฺยาปาราทิวิการปจฺจยนฺตรสหิเตสุ จกฺขาทีนํ วิสเยสุ วิการุปฺปตฺติ[๒]. เสสํ เอกาทสวิธํ โอฬาริกํ รูปํ. ตญฺหิ สนิทสฺสนตฺตาภาวโต อนิทสฺสนํ, วุตฺตนเยเนว สปฺปฏิฆํ. อุภยปฏิกฺเขเปน อนิทสฺสนอปฺปฏิฆํ. กมฺมโต ชาตนฺติ เอตฺถ ยํ เอกนฺตกมฺมสมุฏฺฐานํ อฏฺฐินฺทฺริยานิ, หทยญฺจาติ นววิธํ รูปํ, ยญฺจ นววิเธ

นิทัสสนะ คือภาพที่พึงเห็นได้, รูปชื่อว่าสัปฏิฆะ ด้วยอรรถว่า เป็นไปกับด้วยปฏิฆะ คือภาวะที่กระทบได้, รูปชื่อว่าสนิทัสสนสัปฏิฆะ ด้วยอรรถว่า มีการเห็นได้และมีการกระทบได้. ในบรรดาสนิทัสสนะและสัปฏิฆะนั้น รูปใดมีภาพที่จะพึงเห็นได้, รูปนั้นชื่อว่าสนิทัสสนะ คือมีการเห็นได้. ภาวะที่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณนั่นแหละ ชื่อว่าภาพที่จะพึงเห็นได้. แม้เมื่อภาพที่จะพึงเห็นได้นั้น มิใช่เป็นอย่างอื่นไปจากรูปายตนะ ท่านอาจารย์ประสงค์จะทำรูปายตนะให้ต่างไปจากธรรมเหล่าอื่น จึงกล่าวว่า "รูปเป็นไปด้วยนิทัสสนะคือภาวะที่จะพึงเห็นได้ชื่อว่าสนิทัสสนะ แปลว่า มีการเห็นได้" ดังนี้ เพราะกระทำให้เป็นเสมือนรูปอื่นไป. ด้วยว่า บรรดาธรรมที่เป็นอย่างเดียวกัน โดยเป็นภาวะที่เสมอกัน โดยความเป็นธรรม ข้อแปลกกันที่กระทำความต่างกันอันใด, ข้อ

---

[๑] ก. ธมฺมสภาวสามญฺเญน.

[๒] ฉ. วิการุปฺปตฺติ.

จตุสมุฏฺฐาเน กมฺมสมุฏฺฐานํ นววิธเมว รูปนฺติ เอวํ อฏฺฐารสวิธมฺปิ กมฺมโต อุปฺปชฺชนโต กมฺมชํ. ยญฺหิ ชาตญฺจ ยญฺจ ชายติ ยญฺจ ชายิสฺสติ, ตํ สพฺพมฺปิ "กมฺมชนฺ"ติ วุจฺจติ ยถา ทุทฺธนฺติ ตทญฺญ-ปจฺจยชาตนฺติ กมฺมโต อญฺญปจฺจยโต ชาตํ อุตุจิตฺตาหารชํ. น กุโตจิ ชาตนฺติ ลกฺขณรูปมาห. วิญฺญตฺติทฺวยํ, สทฺโท, อากาสธาตุ, ลหุตาทิตฺตยํ จิตฺตสมุฏฺฐานานิ อวินิพฺโภครูปานีติ เอตํ ปญฺจทสวิธํ รูปํ จิตฺตชํ. อากาสธาตุ, ลหุตาทิตฺตยํ, อาหาร-สมุฏฺฐานานิ อวินิพฺโภครูปานีติ เอตํ ทฺวาทสวิธํ รูปํ อาหารชํ. เอตฺถ สทฺทํ ปกฺขิปิตฺวา เตรสวิธํ รูปํ อุตุโต สมุฏฺฐิตํ อุตุชํ. เสสํ กมฺมชตฺติเก วุตฺตนยานุสาเรเนว เวทิตพฺพํ.

แปลกกันอันนั้นควรที่จะกล่าวเทียบเคียง ทำให้เป็นเหมือนธรรมอื่นเสีย. เพราะอย่างนี้ ย่อมจะมีความเข้าใจ ความต่างกันของเนื้อความได้ดังนี้. ภาวะที่สัมปัตรูปและอสัมปัตรูปมาเผชิญหน้ากันด้วยตนเอง และด้วยอำนาจของวัตถุที่อาศัยอันใด ได้แก่มาประจวบกันและกัน. ภาวะอันนั้น ชื่อว่า ภาวะที่กระทบกัน, ซึ่งเป็นเหตุเกิดความเปลี่ยนแปลงในอารมณ์แห่งจักขุเป็นต้น ที่ประกอบด้วยปัจจัยอย่างอื่นแห่งความเปลี่ยนแปลง มีการขวนขวายเป็นต้น. รูปที่เหลือ ได้แก่ โอฬาริกรูป ๑๑ อย่าง. จริงอยู่ โอฬาริกรูปนั้นชื่อว่าอนิทัสสนะ เพราะไม่มีภาวะที่มีการเห็นได้, ชื่อว่า สัปฏิฆะ ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ. สุขุมรูปชื่อว่า อนิทัสสนอัปฏิฆะ เพราะการปฏิเสธทั้ง ๒ อย่าง. ในคำว่า รูปที่เกิดแต่กรรม นี้ พึงทราบความว่า รูปใดที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานโดยส่วนเดียวได้แก่รูป ๙ อย่าง คืออินทรียรูป ๘ และหทัยรูป ๑, และรูปใด

ในบรรดารูปที่มีสมุฏฐานสี่ ๙ อย่าง เป็นรูป ๙ อย่างเหมือนกัน ซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน รวมรูปดังกล่าวมานี้เป็นรูปทั้ง ๑๘ อย่าง ชื่อว่า กัมมชรูป. จริงอยู่ รูปใดเกิดมาแล้วด้วย รูปใดกำลังเกิดอยู่ด้วย รูปใดจะเกิดต่อไปด้วย, รูปนั้นทั้งหมดเรียกว่า "กัมมชรูป" เหมือนน้ำนมที่รีดมาแล้ว. บทว่า ตทญฺญปจฺจยชาตํ แปลว่า รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากกรรมได้แก่ อุตุชรูป จิตชรูป และอาหารชรูป. ท่านอาจารย์กล่าวถึงลักษณะรูปว่า รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มิใช่. รูป ๑๕ อย่างนี้ คือ วิญญัติรูป ๒ สัทรูป ๑ อากาศธาตุ ๑ วิการรูป ๓ มีลหุตารูปเป็นต้น อวินิพโภครูปทั้งหลาย ซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐานชื่อว่าจิตชรูป. รูป ๑๒ อย่าง นี้คือ อากาศธาตุ ๑ วิการรูป ๓ มีลหุตารูปเป็นต้น อวินิพโภครูปทั้งหลาย ซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่าอาหารชรูป. ในอาหารชรูป ๑๒ อย่างนี้ เพิ่มสัทรูปเข้าไปเป็นรูป ๑๓ อย่าง ตั้งขึ้นจากอุตุ ชื่อว่า

คุณอารมณ์ บูรณพันธุ์
อุทิศส่วนกุศลให้บุพการี

อุตุชรูป. รูปที่เหลือพึงทราบตามแนว มีนัยได้กล่าวไว้แล้วในกัมมชติกะนั่นแหละ.

๔๔๙. ทิฏฺฐาทิจตุกฺกวเสน, รูปรูปาทิจตุกฺกวเสน, วตฺถาทิจตุกฺกวเสนาติ ปาเฏกฺกํ จตุกฺกสทฺโท โยเชตพฺโพ. ยํ รูปายตนํ อทฺทกฺขิ ยํ ปสฺสติ ยํ ทกฺขิสฺสติ ยํ ปสฺเสยฺย, ตํ สพฺพํ ทิฏฺฐนฺนาม ทิฏฺฐิสภาวานาติวตฺตนโต ; ยถา ทุทฺธนฺติ. เอส นโย เสเสสุปิ. ทสฺสนวิสยตฺตาติ จกฺขุวิญฺญาณวิญฺเญยฺยตฺตา. สวนวิสยตฺตาติ โสตวิญฺญาณวิญฺเญยฺยตฺตา. คนฺธรสโผฏฺฐพฺพตฺตยนฺติ คนฺโธ รโส โผฏฺฐพฺพนฺติ เอตํ ตยํ. มุตํ นาม มุตฺวา ปตฺวา คเหตพฺพโต. เตนาห "สมฺปตฺตคาหกอินฺทฺริยวิสยตฺตา"ติ.

๔๔๙. ศัพท์ว่า จตุกฺก เข้าแต่ละบทว่า ทิฏฺฐาทิจตุกฺกวเสน, รูปรูปาทิจตุกฺกวเสน, วตฺถาทิจตุกฺกวเสน. จักขุได้เห็นรูปายตนะใด กำลังเห็นรูปายตนะใด จักเห็นรูปายตนะใด พึงเห็นรูปายตนะใด, รูปายตนะนั้นทั้งหมดชื่อว่าทิฏฺฐํ เพราะไม่เป็นไปล่วงสภาพที่ถูกเห็นไปได้เหมือนคำว่า ทุทฺธํ แปลว่า น้ำนม. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้. บทว่า ทสฺสนวิสยตฺตา ความว่า เพราะธรรมชาติอันจักขุวิญญาณพึงรู้. บทว่า สวนวิสยตฺตา ความว่า เพราะเป็นธรรมชาติอันโสตวิญญาณพึงรู้. บทว่า คนฺธรสโผฏฺฐพฺพตฺตยํ ความว่า อายตนะทั้ง ๓ นี้ คือ กลิ่น รส โผฏฐัพพะ. ชื่อว่ามุตรูป เพราะเป็นธรรมที่พึงรู้คือทราบแล้วถือเอา. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะเป็นวิสัยแห่งอินทรีย์ที่รับอารมณ์ที่มาถึงได้".

คุณอารมณ์ บูรณพันธุ์
อุทิศส่วนกุศลให้บุพการี

กิมิทํ โผฏฺฐพฺพํ นามาติ ? ปฐวีเตโช-วายุธาตุตฺตยํ. กสฺมา ปเนตฺถ อาโปธาตุ อคฺคหิตา, นนุ สีตตา ผุสิตฺวา คยฺหติ, สา จ อาโปธาตูติ ? สจฺจํ คยฺหติ, น ปน สา อาโปธาตุ. กิญฺจรหีติ ? เตโชธาตุ เอว มนฺเท หิ อุณฺหภาเว สีตพุทฺธิ. น หิ สีตนฺนาม โกจิ คุโณ อตฺถิ, เกวลมฺปน อุณฺหภาวสฺส มนฺทตาย สีตตาภิมาโน. กถเมตํ วิญฺญาตพฺพนฺติ เจ ? อนวฏฺฐิตตฺตา สีตพุทฺธิยา ยถา ปาราปาเร. ตถา หิ ฆมฺมกาเล อาตเป ฐิตานํ ฉายํ ปวิฏฺฐานํ สีตพุทฺธิ โหติ, ตตฺเถว ปน ปฐวีคพฺภโต อุฏฺฐิตานํ อุณฺหพุทฺธิ. ยทิ หิ สีตตา อาโปธาตุ สิยา, เอกสฺมึ กลาเป อุณฺหภาเวน สทฺธึ อุปลพฺเภยฺย, น จ อุปลพฺภติ. ตสฺมา วิญฺญายติ น อาโปธาตุ สีตตาติ. อิทญฺจ ภูตานํ อวินิพฺโภควุตฺติตํ อิจฺฉนฺตานํ อุตฺตรํ, อนิจฺฉนฺตานมฺปิ ปน จตุนฺนํ ภูตานํ เอกสฺมึ กลาเป กิจฺจทสฺสเนน สภาววุตฺติตาย[๑] สาธิตาย อุตฺตรเมว. เย ปน

ถามว่า ที่ชื่อโผฏฐัพพะนี้คืออะไร ? คือธาตุ ๓ ได้แก่ ปฐวี เตโช วาโย. ถามต่อไปว่า ก็ทำไมท่านจึงไม่ถือเอาอาโปธาตุไว้ในโผฏฐัพพะนี้เล่า? ความเย็นก็สัมผัสเอาได้มิใช่หรือ และความเย็นนั้นก็คืออาโปธาตุ ? ถือเอาได้จริง แต่ความเย็นนั้นมิใช่อาโปธาตุ. ถามว่า เป็นธาตุอะไรเล่า ? ตอบว่า เป็นเตโชธาตุนั่นเอง เพราะเมื่อความร้อนลดลงก็จะรู้สึกว่าเย็น. ด้วยว่าชื่อว่าความเย็นหามีคุณอะไรไม่, แต่เพราะความร้อนลดลง จึงรู้สึกว่าเย็นอย่างเดียว. หากจะมีคำถามว่า ข้อนี้จะพึงรู้ได้อย่างไร ? รู้ได้เพราะความรู้สึกว่าเย็นไม่ตั้งมั่นอยู่ได้เหมือนกับฝั่งโน้นฝั่งนี้. จริงอย่างนั้น คนที่อยู่กลางแดดในฤดูร้อน เข้าไปสู่ร่มเงาก็ย่อมมีความรู้สึกว่าเย็น, แต่เมื่อลุกขึ้นจากห้องที่ทำด้วยดิน ในกลางแดดนั่นเอง ก็จะมีความรู้สึกว่าร้อน. ก็ถ้าความเย็นจะพึงเป็นอาโปธาตุไซร้, ก็จะพึงได้

---

[๑] ฉ. สภาควุตฺติตาย.

"วาโยธาตุยา ลกฺขณํ สีตตา"ติ วทนฺติ, เตสมฺปิ อิทเมว อุตฺตรํ. ยทิ หิ วาโยธาตุ สีตตา สิยา, เอกสฺมึ กลาเป อุณฺหภาเวน สทฺธึ สีตตา อุปลพฺเภยฺย, น จ อุปลพฺภติ. ตสฺมา วิญฺญายติ น วาโยธาตุ สีตตาติ. เยสํ ปน ทฺรวตา อาโปธาตุ, สา จ ผุสิตฺวา คยฺหตีติ ทสฺสนํ. เต วตฺตพฺพา ทฺรวภาโวปิ ผุสิยตีติ อายสฺมนฺตานํ อธิมานมตฺตํ สญฺชานํ วิยาติ. วุตฺตเญฺหตํ โปราเณหิ[๑]:

พร้อมกับความร้อนในกลาปหนึ่ง, แต่หาได้ไม่. เพราะฉะนั้น จึงรู้ได้ว่าความเย็นไม่ใช่อาโปธาตุ. ก็อันนี้เป็นคำกล่าวตอบของอาจารย์ทั้งหลาย ผู้ปรารถนาความที่ภูตรูปทั้งหลาย มีความเป็นไปด้วยอวินิพ- โภครูป, ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย แม้ไม่ปรารถนาอยู่ก็มีคำตอบเช่นเดียวกัน ในเมื่อเข้าใจความที่ภูตรูปทั้ง ๔ มีความเป็นไปสมส่วนกัน ด้วยแสดงถึงหน้าที่ในกลุ่มเดียวกัน. ส่วนอาจารย์เหล่าใดกล่าวว่า "ความเย็นเป็นลักษณะของวาโยธาตุ", แม้อาจารย์เหล่านั้นก็มีคำกล่าวตอบนี้เหมือนกัน. เพราะวาโยธาตุจะเป็นความเย็น, ความเย็นก็จะได้พร้อมกับความร้อนในกลุ่มเดียวกัน, แต่หาไม่ได้. เพราะฉะนั้น จึงรู้ได้ว่าความเย็นไม่ใช่วาโยธาตุ. ส่วนอาจารย์เหล่าใดมีความเห็นว่า ความเหลวเป็นอาโปธาตุ และความเหลวนั้นก็สัมผัสเองได้. อาจารย์

---

๑ ฉ. ปุราตเณหิ.

เหล่านั้น ควรจะถูกค้านว่า เพียงความเข้าใจของพวกท่านที่ว่าสัมผัสแม้ความเหลวได้ ก็เหมือนกับความเข้าใจว่า เราสัมผัสสัณฐานได้. ข้อนี้ สมด้วยคำที่อาจารย์ปูนครั้งเก่าก่อนกล่าวไว้ว่า

"ทฺรวตาสหวุตฺตีนิ
ตีณิ ภูตานิ สมฺผุสํ
'ทฺรวตํ สมฺผุสามี'ติ
โลโกยมฺติมญฺญติ
ผุสํ ภูตานิ สณฺฐานํ
มนสา คณฺหโต ยถา
'ปจฺจกฺขโต ผุสามี'ติ
ญาตพฺพา ทฺรวตา ตถา"ติ.

"สัตว์โลก เมื่อสัมผัสภูตรูป ๓ ที่มีความเป็นไปพร้อมกับความเหลวย่อมเข้าใจว่า 'เราสัมผัสความเหลว' บัณฑิต พึงทราบความเป็นของเหลวเหมือนกับคน เมื่อสัมผัสภูตรูปอยู่ย่อมยึดสัณฐาน ด้วยนึกด้วยใจว่า 'เราถูกต้องโดยประจักษ์' ฉะนั้น".

<u>เสสนฺติ</u> ยถาวุตฺตรูปาทึ สตฺตวิธํ[๑] รูปํ ฐเปตฺวา อวสิฏฺฐํ เอกวีสติวิธํ รูปํ. <u>วิญฺญาณสฺเสวาติ</u> มโนวิญฺญาณสฺเสว. อวธารเณน รูปายตนาทีนมฺปิ มโนวิญฺญาณ-

บทว่า <u>เสสํ</u> ได้แก่รูป ๒๑ อย่างที่เหลือเว้นรูป ๗ อย่าง มีรูปตามที่กล่าวไว้แล้วเป็นต้น. บทว่า <u>วิญฺญาณสฺเสว</u> แปลว่า แห่งมโนวิญญาณนั่นเอง. ด้วยอวธารณะท่าน

๑ ฉ. ยถาวุตฺตํ รูปาทิสตฺตวิธํ.

วิญฺเญยฺยตฺเต นิยมาภาวโต น วิญฺญาตรูปตาติ สงฺกราภาวํ ทสฺเสติ.

อาจารย์แสดงความไม่มีการปะปนกันว่า แม้ในเมื่อรูปายตนะเป็นต้น อันมโนวิญญาณจะพึงรู้ได้ ก็หาชื่อว่าเป็นวิญญาตรูปไม่ เพราะไม่มีความนิยม.

นิปฺผนฺนรูปํ ปเนตฺถ รูปรูปํ นามาติ ยเทตฺถ อฏฺฐวีสติวิเธ รูเป "นิปฺผนฺนนฺ"ติ วุตฺตํ รูปํ, ตเทว รูปลกฺขณโยคโต รูปํ. รุปฺปนํ รูปํ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ ยถา อริสโสติ, รูปคุณโยคโต วา ยถา นีลคุณโยคโต นีลวตฺถนฺติ. สฺวายํ รูปสทฺโท รุฬฺหิยา อตํสภาเวปิ วตฺตตีติ อปเรน รูปสทฺเทน วิเสเสตฺวา วุตฺตํ "รูปรูปนฺ"ติ ยถา ทุกฺขทุกฺขนฺติ จ,[๑] รุปฺปนสภาวํ รูปนฺติ อตฺโถ. ยทิ เอวํ อากาสธาตุอาทีนํ กถํ รูปภาโวติ ? นิปฺผนฺนรูปสฺส ปริจฺเฉทวิการลกฺขณภาวโต ตกฺกติกเมวาติ "รูปนฺ"เตฺวว วุจฺจติ.

คำว่า นิปฺผนฺนรูปํ ปเนตฺถ รูปรูปํ นาม ความว่า ในบรรดารูป ๒๘ อย่างนี้ รูปเรียกว่า "นิปผันรูปนั่นแหละ" ชื่อว่ารูป เพราะประกอบด้วยลักษณะแห่งรูป. ความแปรผันชื่อว่ารูป, ธรรมชาติชื่อว่ารูปด้วยอรรถว่า มีความแปรผันนั้น เหมือนศัพท์ อริสโส แปลว่า คนมีโรคริดสีดวงงอก, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ารูป เพราะประกอบด้วยคุณของรูป เหมือนผ้าชื่อว่า นีลํ แปลว่า สีเขียว เพราะประกอบด้วยคุณคือสีเขียว ดังนี้. ท่านเรียกว่า "รูปรูป" ให้ต่างกันด้วยรูปศัพท์ อีกศัพท์หนึ่ง เพราะรูปศัพท์นี้นั้นย่อมเป็นไป แม้ในสภาวะที่มิใช่รูปนั้นได้

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๘๘.

ด้วยเป็นศัพท์ติดปาก เหมือนคำว่า ติลเตลํ แปลว่า น้ำมันงา และคำว่า ทุกฺขทุกฺขํ แปลว่า ทุกข์แท้ ๆ ความว่า รูปมีความแปรผันเป็นสภาพ. ถามว่า ถ้าอย่างนั้น อากาศธาตุเป็นต้นจะเป็นรูปได้อย่างไร ? ตอบว่า เรียกว่า "เป็นรูปเหมือนกัน" เพราะมีคติของรูปนั่นเอง เพราะนิปผันรูป เป็นปริเฉทรูป เป็นวิการรูป และเป็นลักษณะรูป.

วสนฺติ เอตฺถ จิตฺตเจตสิกา ปวตฺตนฺตีติ วตฺถุ, จิตฺตํสมฺปยุตฺตานํ อาธารภูตํ รูปํ. ตมฺปน ฉพฺพิธํ. ตตฺถ หทยรูปํ วตฺถุ เอว มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ นิสฺสยภาวโต. น ทฺวารํ อญฺญนิสฺสยานํ จกฺขาทิ วิย. ยถา หิ จกฺขาทีนิ สมฺปฏิจฺฉนาทีนํ ปวตฺติยา ทฺวารํ โหนฺติ, น เอวํ หทยวตฺถุ. เตน วุตฺตํ "ยมฺปเนตฺถ หทยรูปํ นาม, ตํ วตฺถุ, น ทฺวารนฺ"ติ. วิญฺญตฺติทฺวยํ ทฺวารํ กมฺมทฺวารภาวโต. ตนฺนิสฺสิตสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส อภาวโต น วตฺถุ. ปสาทรูปํ วตฺถุ เจว อตฺตสนฺนิสฺสิตสฺส

ชื่อว่า วัตถุ ด้วยอรรถว่า เป็นที่อยู่ คือเป็นที่เป็นไปของจิตและเจตสิก, ได้แก่รูปอันเป็นที่รองรับของจิตและธรรม อันสัมปยุตกับจิตนั้น. ก็รูปนั้นมี ๖ อย่าง. ในบรรดารูป ๖ อย่างนั้น หทัยรูปเป็นวัตถุอย่างเดียว เพราะภาวะที่เป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ. มิได้เป็นทวาร เหมือนอย่างจักขุรูปเป็นต้น ของบรรดารูปที่เป็นที่อาศัยอย่างอื่น. เหมือนอย่างว่าจักขุเป็นต้นย่อมเป็นทวารแห่งความเป็นไปของวิถีจิตมีสัมปฏิจฉนะเป็นต้นฉันใด,

จกฺขุวิญฺญาณาทิกสฺส, ทฺวารญฺจ อญฺญนิสฺสิตสฺส สมฺปฏิจฺฉนาทิกสฺส. เสสํ เอกวีสติวิธํ รูปํ วุตฺตปริยายโต เนว วตฺถุ น จ ทฺวารํ.

หทัยวัตถุจะเป็นเหมือนฉันนั้นก็หามิได้. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็ในบรรดารูปเหล่านี้รูปใดชื่อว่าหทัยรูป รูปนั้นเป็นวัตถุ, มิใช่เป็นทวาร". วิญญัติรูปทั้ง ๒ ชื่อว่าเป็นทวาร เพราะเป็นทวารแห่งกรรม. มิได้ชื่อว่าเป็นวัตถุ เพราะไม่มีจิตตุปบาทที่อาศัยวิญญัติรูปทั้ง ๒ นั้น. ประสาทรูปเป็นทั้งวัตถุ แห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นที่อาศัยตน, เป็นทั้งทวาร แห่งวิถีจิตมีสัมปฏิจฉนะเป็นต้นที่อาศัยรูปอื่น. รูปที่เหลือได้แก่รูป ๒๑ อย่าง มิได้เป็นวัตถุเลย และมิได้เป็นทวารด้วย โดยปริยายต่างจากที่กล่าวแล้ว.

๔๕๐. เอกโต เอว ชาตํ เอกชํ. นนุ จ เอกโต เอว ปจฺจยโต[๑] ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส อุปฺปตฺติ นตฺถีติ ? สจฺจํ นตฺถิ, รูปชนกปจฺจเยสุ เอกโตติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย. น หิ รูปุปฺปตฺติ รูปชนกโต อญฺญํ ปจฺจยํ อเปกฺขติ.

๔๕๐. รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้น ชื่อว่าเอกชรูป. ถามว่า ก็ธรรมที่เกิดแต่ปัจจัย เกิดขึ้นจากปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้นไม่มีมิใช่หรือ ? ตอบว่า จริง ไม่มี, ความประสงค์ในข้อนี้มีดังนี้ว่า เกิดจาก

---

[๑] ม. สปจฺจยโก.

ทุวิชนฺติอาทีสุปิ เอเสว นโย. อิเมสนฺติ อิเมสํ ปเภทานํ วเสน. กมฺมชเมวาติ กมฺมโต เอว ชาตํ. จิตฺตชเมวาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. จิตฺตโต จ อุตุโต จ ชาตนฺติ กาเลน จิตฺตโต, กาเลน อุตุโตติ เอวํ จิตฺตโต จ อุตุโต จ ชาตํ ทฏฺฐพฺพํ. ตํ ทุวิธํ ทฺวีหิ ชาตนฺติ. ปรโต ทฺวีสุปิ เอเสว นโย. สทฺทายตนเมวาติ เอตฺถ ยํ จิตฺตชํ สทฺทายตนํ, ตํ สวิญฺญตฺติกเมวาติ เอเก. อวิญฺญตฺติโกปิ อตฺถิ วิตกฺกวิปฺผารสทฺโทติ[๑] โปราณา.

ปัจจัยอย่างเดียว ในบรรดาปัจจัยที่ทำให้รูปเกิดทั้งหลาย. เพราะความเกิดขึ้นของรูปย่อมเพ่งปัจจัยอื่นจากปัจจัยที่ทำให้รูปเกิด ก็หามิได้. แม้ในบทว่า ทวิชรูป เป็นต้นก็มีนัยนี้แหละ. บทว่า อิเมสํ แปลว่า ด้วยอำนาจแห่งประเภทเหล่านี้. บทว่า กมฺมชเมว แปลว่าเกิดแต่กรรมนั่นเอง. แม้ในบทว่า จิตฺตชเมว นี้ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า ที่เกิดแต่จิตและแต่อุตุ พึงเห็นรูปที่เกิดแต่จิตและแต่อุตุอย่างนี้คือ บางคราวเกิดแต่จิต, บางคราวเกิดแต่อุตุ. รูปนั้นชื่อว่าทวิช แปลว่าเกิดแต่ปัจจัย ๒ อย่างดังนี้. แม้ในอีก ๒ รูปข้างหน้าก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ในคำว่า คือสัททายตนะนั่นเอง นี้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า รูปใดเกิดแต่จิตเป็นสัททายตนะ. รูปนั้น ประกอบด้วยวิญญัติอย่างเดียว. โปราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า เสียงที่เกิดด้วยความแผ่ไปแห่งวิตก แม้ไม่มีวิญญัติก็มี.

---

[๑] ก. วิตกฺกวิปฺจารสทฺโท.

วิตกฺกวิปฺผารสทฺโท[๑]น โสตวิญฺเญยฺโยติ หิ เอวมฺปวตฺตมหาอฏฺฐกถาวาทํ นิสฺสาย จิตฺตสมุฏฺฐานสทฺทสฺส วิญฺญตฺติยา วินาปิ อุปฺปตฺติ อิจฺฉิตพฺพา. น หิ วิญฺญตฺติ "กายวาจาย วิญฺญตฺตี"ติ[๒] วจนโต อโสตวิญฺเญยฺเยน สทฺเทน สห อุปฺปชฺชติ, เอวํ สนฺเต, จิตฺตเชนาปิ สทฺทนวเกน ภวิตพฺพํ. โส จ วาโท "สทฺโท จ โหติ, น โสตวิญฺเญยฺโย จา"ติ วิรุทฺธเมเวตนฺติ มญฺญมาเนหิ สงฺคหกาเรหิ ปฏิกฺขิตฺโต. อปเร ปน มหาอฏฺฐกถาวาทํ อปฺปฏิกฺขิปิตฺวา ตสฺส อธิปฺปายํ วณฺเณนฺติ. กถํ ? "ชิวฺหาตาลุจลนาทิกํ วิตกฺกสมุฏฺฐิตํ วิญฺญตฺติสหชเมว สุขุมสทฺทํ ทิพฺพโสเตน สุตฺวา อาทิสตี"ติ สุตฺเต, ปฏฺฐาเน จ โอฬาริกํ สทฺทํ สนฺธาย โสตวิญฺญาณสฺส อารมฺมณปจฺจยภาโว วุตฺโตติ อิมินา อธิปฺปาเยน วิตกฺกวิปฺผารสทฺทสฺส

ความจริงเสียง ซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน แม้เว้นจากวิญญัติก็เกิดขึ้นได้ ควรจะปรารถนาโดยอาศัยวาทะของมหาอรรถกถา ซึ่งเป็นไปแล้วอย่างนี้ว่า เสียงที่เกิดด้วยความแผ่ไปแห่งวิตก ไม่ใช่เสียงที่จะพึงรู้ได้ทางโสต เพราะว่าวิญญัติย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับเสียงที่ไม่พึงรู้ได้ทางโสต โดยมีคำว่า "กายวาจาย วิญฺญตฺติ" แปลว่า กายวิญญัติ วาจาวิญญัติ ดังนี้ ก็หามิได้, เมื่อเป็นเช่นนั้น, แม้รูปที่เกิดแต่จิตต้องเป็นสัททนวกรูป. ก็พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายผู้เข้าใจว่า คำที่ว่า "ก็เสียงย่อมเกิดมี, และไม่ใช่จะพึงรู้ด้วยโสต"นี้ผิด ได้ค้านวาจานั้นไว้แล้ว. ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่ง ไม่ได้ค้านวาทะในมหาอรรถกถา แต่พรรณนาความประสงค์แห่งวาทะในมหาอรรถกถานั้น. พรรณนาไว้อย่างไร ? พรรณนาไว้ว่า ท่านกล่าวว่า

---

[๑] ก. วิตกฺกวิปฺจารสทฺโท.

[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๒๑๔.

อโสตวิญเญยฺยตา วุตฺตาติ. ตํ จตุชํ. อวเสสนฺติ อวินิพฺโภครูเปน สทฺธึ อากาสธาตุมาห.

เสียงอันเกิดจากความแผ่ไปแห่งวิตก จะพึงรู้ไม่ได้ทางโสต โดยความประสงค์นี้ว่า ในพระสูตรว่า "ได้ฟังเสียงละเอียด ซึ่งมีการไหวของลิ้นและเพดานเป็นเบื้องต้น อันตั้งขึ้นด้วยวิตก เกิดร่วมกับวิญญัตินั่นเองทางทิพยโสต แล้วมาสำแดงอ้าง" ดังนี้ และในคัมภีร์ปัฏฐานก็ทรงหมายถึงเสียงที่หยาบแล้วตรัสว่า เป็นอารัมณปัจจัยแก่โสตวิญญาณ. ตํ โยค จตุชํ. ท่านกล่าวถึงอากาศธาตุกับอวินิพโภครูปว่าเป็นรูปที่เหลือ.

ลกฺขณรูปํ ปน น กุโต๋จิ ชาตนฺติ กุโตจิปิ ปจฺจยโต น ชาตํ, นาปิ สยเมว ชาตํ ปจฺจเยหิ วินา สยเมว ชาตสฺส สพฺเพน สพฺพํ อภาวโต. กถมฺปเนตํ วิญฺญาตพฺพํ ลกฺขณรูปํ น ชายตีติ ? ลกฺขณาภาวโต. อุปฺปตฺติมนฺตานญฺหิ รูปายตนาทีนํ ชาติอาทีนิ ลกฺขณานิ วิชฺชนฺติ, น เอวํ ชาติอาทีนํ. ตสฺมา วิญฺญาตพฺพเมตํ ชาติอาทีนิ น ชายนฺตีติ. สิยา ปเนตํ "ชาติอาทีนํ ชาติอาทีนิ ลกฺขณานิ วิชฺชนฺตี"ติ? ตนฺน, กสฺมา ? ตถา สติ อนวฏฺฐานาปตฺติโต.

คำว่า ส่วนลักขณรูปเป็นนกุโตจิชาตรูป ความว่า ไม่เกิดแต่ปัจจัย แม้อะไร ๆ ทั้งไม่เกิดเองด้วย เพราะรูปที่เว้นจากปัจจัยทั้งหลายและเกิดเองอย่างเดียวไม่มีทั้งหมดโดยประการทั้งปวง. ถามว่า ก็คำว่าลักขณรูปไม่เกิดนี้จะพึงรู้ได้อย่างไร ? ตอบว่า พึงรู้ได้เพราะไม่มีลักษณะ. จริงอยู่ธรรมทั้งหลายมีรูปายตนะเป็นต้น ที่มีความเกิด ย่อมมีลักขณรูปทั้งหลายมีชาติรูปเป็นต้น, ชาติรูปเป็นต้น จะหามีลักษณะอย่างนั้นก็

ยทิ หิ ชาติอาทีนิ ชาติอาทิมนฺตานิ สิยุํ, ตานิปิ ชาติอาทิมนฺตานิ, ตานิปิ ชาติอาทิ-มนฺตานีติ อนวฏฺฐานเมว อาปชฺชติ. ตสฺมา สุฏฺฐุ วุตฺตํ "ชาติอาทีนิ น ชายนฺตี"ติ. เตนาห "น หิ อุปฺปาทสฺส อุปฺปาโท อตฺถิ, อุปฺปนฺนสฺส จ ปริปากเภทมตฺตํ อิตรทฺวยนฺ"ติ, ชรามรณนฺติ อตฺโถ.

หาไม่. เพราะฉะนั้น ควรทราบดังนี้ว่า ชาติรูปเป็นต้นไม่เกิด. ส่วนคำนี้ว่า "ธรรมทั้งหลาย มีชาติรูปเป็นต้นจะมีลักขณรูปมีชาติรูปเป็นต้น" ดังนี้ จะพึงอยู่หรือ ? คำนั้นหามีไม่, เพราะเหตุไร ? เพราะเมื่อเป็นเช่นนั้นก็จะถึงความไม่แน่นอน. ก็ถ้าชาติรูปเป็นต้นจะพึงมีความเกิดเป็นต้นไซร้, แม้ความเกิดนั้นก็จะมีความเกิดเป็นต้น, แม้ความเกิดเป็นต้นนั้น ก็จะมีความเกิดเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น จึงถึงความไม่แน่นอนอย่างเดียว. เพราะฉะนั้น คำที่ว่า "ชาติรูปเป็นต้นไม่เกิด" ดังนี้ ท่านกล่าวไว้ดีแล้ว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะความเกิดแห่งความเกิด หามีไม่, และอีกสองนอกนี้ ก็เป็นแต่ความหง่อมไปและแตกไปของรูปที่เกิดขึ้นแล้ว", หมายความว่า มีแต่ความแก่และความตาย.

ตตฺถ "อุปฺปาโท นตฺถี"ติ เอเตน อุปฺปาทสฺส ชรามรณาภาวมาห. อสติ อุปฺปาเท กุโต ชรามรณนฺติ มตฺตคฺคหเณน

ในบทเหล่านั้น ด้วยบทว่า "หามีความเกิดไม่" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวความไม่มีชราและมรณะของความเกิดขึ้น. เมื่อ

ชรามรณสฺส อุปฺปาทาภาวมฺปิ. ยทิ เอวํ ชาติยา กุโตจิ ชาตตาวจนํ กถนฺติ อาห "ยมฺปี"ติ อาทิ.

ไม่มีความเกิด ชราและมรณะจะมีแต่ที่ไหน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวแม้ความไม่มีแห่งความเกิดของชราและมรณะด้วยมัตตะศัพท์. ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "ยมฺปิ" เป็นต้น เพื่อจะเลี่ยงเสียซึ่งคำถามว่า ถ้าอย่างนั้น การกล่าวว่า ชาติรูปเป็นกุโตจิชาติรูปได้อย่างไร ?.

ตตฺถ กิจฺจานุภาวกฺขเณ[๑] ทิฏฺฐตฺตาติ เย เต จิตฺตาทโย รูปายตนาทีนํ รูปานํ ชนกปจฺจยา, เตสํ ตทุปฺปาทนํ ปติอนุปรตพฺยาปารานํ โย โส ปจฺจยภาวูปลกฺขณีโย กิจฺจานุภาวกฺขโณ,[๒] ตทา ชายมานานํ รูปายตนาทีนํ ธมฺมานํ วิการภาเวน อุปลพฺภมานตํ สนฺธาย เวเนยฺย-ปุคฺคลวเสน ชาติยา กุโตจิ ปจฺจยโต ชาตตฺตํ ปาฬิยํ อนุญฺญาตํ ยถา ตํ จิตฺตสมุฏฺฐานตาทิ-วิญฺญตฺติอาทีนํ. อยเญหตฺถ สงฺเขปตฺโถ: เยหิ ปจฺจยธมฺเมหิ รูปาทโย อุปฺปชฺเชยฺยุํ, เตสํ

ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เพราะปรากฏในขณะอานุภาพแห่งจิต มีความว่า ความที่ชาติรูปเป็นธรรม ที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ พระผู้มีพระภาค ทรงยอมไว้ในพระบาลี เหมือนกับความที่รูปทั้งหลาย มีวิญญัติรูปเป็นต้น เป็นธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นต้น ด้วยอำนาจเวไนยบุคคล ทรงหมายถึงความที่ธรรมทั้งหลายมีจิตเป็นต้น เป็นชนกปัจจัยของรูปทั้งหลาย มีรูปายตนะเป็นต้น ซึ่งมีความขวนขวายของธรรมนั้น ตามไปเบื้อง-

---

[๑] ก. กิจฺจานุภาวลกฺขเณ.
[๒] ม. กิจฺจานุภาวกฺขเณ. เอวมุปริปิ.

ปจฺจยภาวูปคมนกฺขเณ อุปลพฺภมานา รูปาทโย ตโต ปุเร, ปจฺฉา จ อนุปฺปลพฺภมานา ตโต อุปฺปชฺชนฺตีติ วิญฺญายนฺติ, เอวํ ชาติปิ เวทิตพฺพา. ยทิ เอวํ นิปฺปริยายโต ชาติยา กุโตจิ ชาตตา สิทฺธา, อถ กสฺมา เวเนยฺย-ปุคฺคลวเสนาติ วุตฺตนฺติ ? นยิทเมวํ ชายมานธมฺมวิการภาเวน อุปลพฺภมานตฺตา. ยทิ หิ ธมฺโม วิย อุปลพฺเภยฺย ชาติ, นิปฺปริยาโยเยว ตสฺสาปิ[๑] กุโตจิ ชาตภาโว, น เอวมุปลพฺภติ, อถโข วิการภาเวน. ตสฺมา วุตฺตํ "เวเนยฺยปุคฺคลวเสนา"ติ.

หลัง เพราะยังรูปเหล่านั้นให้เกิดขึ้น เป็นธรรมที่จะได้อยู่ ด้วยภาวะเปลี่ยนแปลงของธรรมทั้งหลายมีรูปายตนะเป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ในขณะอานุภาพแห่งกิจ ที่จะพึงเข้าไปกำหนดความเป็นปัจจัยนั้น. ในอธิการนี้มีความย่อดังต่อไปนี้ : ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ที่จะพึงเกิดขึ้นด้วยปัจจยธรรมเหล่าใด รูปเป็นต้นที่ได้อยู่ในขณะเข้าถึงความเป็นปัจจัยของปัจจยธรรมเหล่านั้น ย่อมรู้ได้ว่าเกิดขึ้นก่อนนั้น และที่ไม่ได้อยู่ในภายหลังก็ย่อมรู้ได้ว่าเกิดขึ้น ต่อจากนั้น, แม้ชาติรูปก็พึงรู้อย่างนี้. ถามว่า ถ้าอย่างนั้นความที่ชาติรูปเป็นธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็สำเร็จแล้วโดยนิปริยาย, เมื่อเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวว่า ด้วยอำนาจของเวไนยบุคคลเล่า ? ตอบว่า ข้อนี้ไม่ควรเห็นอย่างนั้น เพราะเป็นรูปที่ได้อยู่ด้วยภาวะที่เป็นความเปลี่ยนแปลงของธรรม ที่

---

๑ ฉ. นิปฺปริยาโยว ตสฺสา.

กำลังเกิด. ก็ถ้าชาติรูปจะพึงได้เหมือนอย่างธรรม (ที่กำลังเกิด), ความที่ชาติรูปเป็นธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็เป็นนิปริยายนั่นเอง, แต่หาได้อย่างนั้นไม่ โดยที่แท้ได้อยู่ด้วยภาวะเป็นความเปลี่ยนแปลง. เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ด้วยอำนาจแห่งเวไนยบุคคล".

ตทา กิร โสตูนํ เอวํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ "อยํ ชาติ สพฺเพสํ ธมฺมานํ ปภโว สยญฺจ น กุโตจิ ชายติ ยถา ตํ ปกติวาทีนํ ปกตี"ติ, เตน[๑] เนสํ มิจฺฉาคาหํ วิธเมนฺโต สตฺถา "อุปจโย สนฺตตี"ติ ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา กุโตจิ ปจฺจยโต ชาตญฺจ กตฺวา เทเสสิ, น ปน ชรามรณํ ปจฺจยธมฺมานํ กิจฺจานุภาวกฺขเณ อทสฺสนโต. ยทิ เอวํ กถํ "ชรามรณํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน"ติ[๒] ปริยาเยน สุตฺเต[๓]

ได้ยินว่าในเวลานั้นนักศึกษาทั้งหลายเกิดความเข้าใจอย่างนี้ว่า "ชาติรูปนี้เป็นตัวเกิดก่อนของสรรพสิ่งทั้งหลายและตัวเองก็มิได้เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ เหมือนกับประกฤตของพวกลัทธิประกฤตฉะนั้น", ด้วยเหตุนั้น พระศาสดาเมื่อจะทรงกำจัดการถือผิดของนักศึกษาเหล่านั้น จึงทรงแสดงชาติรูปแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ "อุปจยะ ๑ สันตติ ๑" และกระทำให้เป็นธรรมที่เกิดแต่

---

[๑] ม. ตํ เนสํ.

[๒] สํ. นิ. ๑๖/๓๑.

[๓] ม. สุตฺเตสุ.

วุตฺตํ ? ยสฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ ปริปากภงฺคตาย เตสุ สนฺเตสุ โหติ,[๑] น อสนฺเตสุ. น หิ อชาตํ ปริปจฺจติ, ภิชฺชติ วา, ตสฺมา ตํ ชาติปจฺจยตํ สนฺธาย "ชรามรณํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนนฺ"ติ[๒] ปริยาเยน สุตฺเต[๓] วุตฺตํ. โย ปเนตฺถ กามภวาทีสุ กมฺมาทินา ปจฺจเยน โยนิวิภาคโต ปฏิสนฺธิยํ, ปวตฺติยญฺจ รูปธมฺมานํ ปวตฺติเภโท วตฺตพฺโพ, โส ปรโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทกถายํ อาวีภวิสฺสตีติ น วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺโพ.

ปัจจัยอะไร ๆ ด้วย, ส่วนชราและมรณะมิได้ทรงแสดงไว้ เพราะปัจจยธรรมทั้งหลายไม่ปรากฏในขณะอานุภาพแห่งกิจ. ถ้าเป็นอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระสูตรโดยปริยายว่า "ชราและมรณะอาศัยกันเกิดขึ้นได้" ดังนี้ อย่างไร ? ตรัสไว้ในพระสูตรโดยปริยายว่า "ชราและมรณะอาศัยกันและกันเกิดขึ้นได้" ดังนี้ ทรงหมายถึงความที่ชราและมรณะเป็นธรรมชาติที่มีชาติเป็นปัจจัยนั้น เพราะเมื่อธรรมอันเป็นปัจจัยเหล่านั้นมีอยู่ ชราและมรณะจึงมีเหตุว่า ธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นทั้งหลาย เป็นสภาวะที่หง่อมและแตกทำลายไป, เมื่อธรรมอันเป็นปัจจัยเหล่านั้น ไม่มีชราและมรณะก็หามีไม่. ด้วยว่าธรรมชาติที่ไม่เกิด จะหง่อมหรือแตกทำลายไปก็หาไม่. ก็ประเภทความเป็นไปแห่งรูปธรรมทั้งหลาย

---

[๑] ฉ. โหนฺติ.

[๒] สํ. นิ. ๑๖/๓๑.

[๓] ม. สุตฺเตสุ.

ในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล โดยการจำแนกกำเนิด ด้วยปัจจัยมีกรรมเป็นต้นในภพทั้งหลายมีกามภพเป็นต้น ที่ควรจะกล่าวในอธิการนี้นั้น พึงเห็นว่าท่านอาจารย์มิได้กล่าวไว้ เพราะจักมีแจ้งในปฏิจสมุปบาทกถาข้างหน้า.

อิติ รูปกฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขวณฺณนา.[๑]

พรรณนากถามุขโดยพิสดารในรูปขันธ์ ด้วยประการฉะนี้.

วิญฺญาณกฺขนฺธกถาวณฺณนา

๔๕๑. ยงฺกิญฺจีติ อนวเสสปริยาทานทีปเกน ปททฺวเยน เวทยิตสฺส พหุเภทตํ ทสฺเสนฺโต วุจฺจมานํ ราสฏฺฐํ อุลฺลิงฺเคติ. เวทยิตํ อารมฺมณรสานุภวนํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ เวทยิตลกฺขณํ. สพฺพนฺตํ ธมฺมชาตนฺติ

พรรณนากถาว่าด้วยวิญญาณขันธ์

๔๕๑. ด้วยบททั้ง ๒ ที่แสดงถึงการกำหนดถือเอา โดยหาส่วนเหลือมิได้ว่า ยงฺกิญฺจิ ท่านอาจารย์เมื่อแสดงว่าการเสวยอารมณ์มีมากประเภท ย่อมยกเอาความหมายว่ากองที่กำลังจะกล่าวถึงขึ้น. การ

---

๑ ก. รูปกฺขนฺธนิทฺเทสวณฺณนา.

อธิปฺปาโย, ปุพฺเพ วา รูปกฺขนฺธกถายํ วุตฺตํ อธิการโต อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. เอกโต กตฺวาติ อตีตาทิเภทภินฺนํ สพฺพนฺตํ พุทฺธิยา เอกโต กตฺวา. เอวญฺหิ ราสฏฺฐสฺส สมฺภโว.

เสวยอารมณ์ คือการเสวยรสแห่งอารมณ์ เป็นลักษณะของธรรมชาตินี้ เหตุนั้นธรรมชาตินี้ชื่อว่า เวทยิตลกฺขณํ แปลว่า มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ. อธิบายว่า สพฺพนฺตํ โยค ธมฺมชาตํ แปลว่า ธรรมชาตินั้นทั้งหมด, อีกอย่างหนึ่ง พึงนำเอาคำที่ได้กล่าวไว้ ในกถาว่าด้วยรูปขันธ์ในตอนต้นมาเชื่อมเข้าโดยอธิการ.[๑] สองบทว่า เอกโต กตฺวา ความว่า กระทำธรรมชาตินั้นทั้งหมดซึ่งต่างโดยประเภทมีการเสวยอารมณ์ที่เป็นอดีตเป็นต้นเข้าด้วยกัน ด้วยความรู้. ความหมายว่ากองมีได้อย่างนี้แล.

---

[๑] อธิการ คือคำที่เป็นหลักหรือสูตรที่เป็นหลักมีอยู่ ๓ คือ :
- สีหคติ เป็นสูตรหรือคำที่คลุมทั้งหมด นิยมเรียกว่า สีหคัตยาธิการสูตร ๑
- มัณฑูกคติ สูตรหรือคำที่เป็นหลักใหญ่ ๆ ข้ามไปเป็นตอน ๆ เช่นกบกระโดด ๑
- ยถานุปุพพิกา สูตรหรือคำที่เป็นหลักตามลำดับ ๑ (รูปสิทธิปกรณ์ในวุตติของสูตรว่าชินวจนยุตตัญจะ หน้า ๓๗).

นีลาทิเภทสฺส อารมฺมณสฺส สญฺชานนํ, "นีลํ ปีตํ ทีฆํ รสฺสนฺ"ติ[๑] จ อาทินา สญฺญุปฺปาทวเสน ชานนํ คหณํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ สญฺชานนลกฺขณํ. อภิสงฺขรณํ อายูหนํ พฺยาปาราปตฺติ, อภิสนฺทหนํ วา, อุภยถาปิ เจตนาปธานตาย สงฺขารกฺขนฺธสฺส เอวํ วุตฺตํ "อภิสงฺขรณลกฺขณนฺ"ติ. ตถา หิ สุตฺตนฺตภาชนีเย สงฺขารกฺขนฺธํ วิภชนฺเตน ภควตา "จกฺขุสมฺผสฺสชา เจตนา"ติอาทินา[๒] เจตนาว วิภตฺตา.

การจำอารมณ์อันต่างด้วยสีเขียวเป็นต้นและการรู้คือการถือเอาด้วยอำนาจเกิดความจำได้โดยนัยว่า "สีเขียว สีเหลือง ยาว สั้น" เป็นต้น เป็นลักษณะของธรรมชาตินี้ เหตุนั้นธรรมชาตินี้ ชื่อ สญฺชานนลกฺขณํ แปลว่ามีการจำได้เป็นลักษณะ. การปรุงแต่งคือการประมวลไว้ ได้แก่ ถึงการขวนขวาย, อีกอย่างหนึ่งได้แก่พร้อมกันเข้า, ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "อภิสงฺขรณลกฺขณํ" แปลว่ามีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ เพราะความที่สังขารขันธ์เป็นเจตนา เป็นประธาน แม้โดยประการทั้ง ๒. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ทรงจำแนกสังขารขันธ์ ในสุตตันตภาชนีย์ ได้ทรงจำแนกเจตนาอย่างเดียว โดยนัยว่า "เจตนาเกิดแต่จักขุสัมผัส" เป็นต้น.

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๒๐๕.
๒ อภิ. วิ. ๓๕/๑๑.

มินิตพฺพวตฺถุํ นาฬิยา มินมาโน ปุริโส วิย เยน สญฺชานนาการวิสิฏฺเฐน[๑] อากาเรน วิสยํ คณฺหาติ, ตํ อารมฺมณูปลทฺธิสงฺขาตํ วิชานนํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ วิชานนลกฺขณํ. อิตเร เวทนากฺขนฺธาทโย สุวิญฺเญยฺยา โหนฺตีติ วิญฺญาเณน เอกุปฺปาทาทิภาวโต, สมานชาติอาทิวิภาคโต จ.

วิญญาณย่อมรับอารมณ์ได้ด้วยอาการซึ่งพิเศษกว่า อาการคือการจำได้อันใด เหมือนบุรุษใช้ทะนานตวงวัตถุที่พึงตวงฉะนั้น,การรู้แจ้งกล่าวคือการได้อารมณ์อันนั้นเป็นลักษณะของธรรมชาตินี้ เหตุนั้นธรรมชาตินี้ ชื่อว่า วิชานนลกฺขณํ แปลว่ามีการรู้แจ้งเป็นลักษณะ อิตเร โยค เวทนากฺขนฺธาทโย แปลว่า เวทนาขันธ์เป็นต้น นอกนี้ก็ย่อมจะพึงเข้าใจได้ง่าย เพราะความเป็นสภาวธรรมที่มีการเกิดร่วมกันเป็นต้น และเพราะจำแนกเบ็ดเตล็ดมีชาติเสมอกันเป็นต้น กับวิญญาณด้วยประการฉะนี้.

อตฺตนา "วิชานนลกฺขณนฺ"ติ วุตฺตมตฺถํ สุตฺเตน สมตฺเถตุํ "ยงฺกิญฺจี"ติอาทิ วุตฺตํ. ยถาปจฺจยํ ปวตฺติตมตฺตเมเวตํ, ยทิทํ สภาวธมฺโมติ ทสฺเสตุํ "วิชานนลกฺขณนฺ"ติ ภาวสาธนวเสน วุตฺตํ. ธมฺมสภาวา วินิมุตฺโต

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "ยงฺกิญฺจิ" เป็นต้น เพื่อจะยังเนื้อความที่ตนได้กล่าวไว้แล้วว่า"วิชานนลกฺขณํ" ให้สำเร็จโดยสูตร. ท่านอาจารย์กล่าว ด้วยอำนาจภาวสาธนะว่า "วิชานนลกฺขณํ" เพื่อจะแสดงว่า

---

๑ ก. สญฺชานนปชานนาการวิสิฏฺเฐน.

โกจิ กตฺตา นาม นตฺถีติ ตสฺเสว กตฺตุภาวํ ทสฺเสตุํ "วิชานาตี"ติ วุตฺตํ. ยํ วิชานนฏฺเฐน วิญฺญาณํ, ตเทว จินฺตนาทิอฏฺเฐน จิตฺตํ, มนนฏฺเฐน มโนติ ปริยายโตปิ นํ โพเธติ. เอตฺตาวตา จ ขนฺธโต, เภทโต, ปริยายโต จ วิญฺญาณํ วิภาวิตํ โหติ.

ธรรมชาตินี้ใด คือสภาวธรรม ธรรมชาตินี้เป็นเพียงความเป็นไปตามปัจจัย. ชื่อว่ากัตตุอะไร ๆ ที่พ้นไปจากสภาวะแห่งธรรมย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า "วิชานาติ" เพื่อจะแสดงความเป็นกัตตุของธรรมชาตินั้นนั่นแหละ. ธรรมชาติใดชื่อว่าวิญญาณ ด้วยอรรถว่า รู้แจ้ง ธรรมชาตินั้นนั่นแหละ ชื่อว่าจิต ด้วยอรรถว่า คิด เป็นต้น, ชื่อว่ามนะ ด้วยอรรถว่ารู้ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ย่อมทำให้เข้าใจวิญญาณนั้น แม้โดยคำอันเป็นปริยาย. ก็โดยคำอันมีประมาณเท่านี้ วิญญาณย่อมเป็นอันท่านให้แจ่มแจ้งโดยขันธ์ โดยประเภทและโดยคำอันเป็นปริยาย.

ชายนฺติ เอตฺถ วิสทิสาปิ สทิสาการาติ ชาติ, สมานากาโร. สา ปนายํ ชาติ กามํ อเนกวิธา นานปฺปการา, ตํ อิธาธิปฺเปตเมว ปน ทสฺเสนฺโต "กุสลํ, อกุสลํ, อพฺยากตญฺจา"ติ อาห. ตตฺถ กุสลฏฺเฐน

ธรรมชาติชื่อว่าชาติ ด้วยอรรถว่าเป็นที่เกิดแม้ของธรรมที่ต่างกัน ซึ่งมีอาการเหมือนกัน, ได้แก่อาการที่เสมอกัน. ก็ชาตินี้นั้นมีมากอย่างต่างประการกันก็จริงอยู่.ถึงกระนั้นท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงถึงชาตินั้น

กุสลํ. โกยํ กุสลฏฺโฐ นาม ? อาโรคฺยฏฺโฐ อนวชฺชฏฺโฐ สุขวิปากฏฺโฐ. อาโรคฺยฏฺเฐนาปิ หิ กุสลํ วุจฺจติ "กจฺจิ นุ โภโต กุสลนฺ"ติ-อาทีสุ.[๑] อนวชฺชฏฺเฐนาปิ "กตโม ปน ภนฺเต กุสโล กายสมาจาโร ? โย โข มหาราช อนวชฺโช กายสมาจาโร"ติอาทีสุ.[๒] สุข-วิปากฏฺเฐนาปิ "กุสลานํ ภิกฺขเว ธมฺมานํ สมาทานเหตู"ติอาทีสุ.[๓] กุสลจิตฺตญฺหิ ราคาทีนํ เจตสิกโรคานํ อวชฺชสภาวานํ ปฏิปกฺขภาวโต, สุขวิปากวิปจฺจนโต จ อโรคํ, อนวชฺชํ, สุขวิปากญฺจาติ.

ที่ประสงค์เอาในที่นี้เท่านั้น จึงกล่าวว่า "กุศล อกุศล และอัพยากฤต". ในบรรดาชาติทั้ง ๓ อย่างนั้น ชาติชื่อว่ากุศล โดยความหมายคือกุสละ. ที่ชื่อว่าความหมายคือกุสละนี้ ได้แก่อะไร ? ได้แก่ความหมายว่า อาโรคฺย แปลว่า ไม่มีโรคคือมีความสบาย ๑ ความหมายว่า อนวชฺช แปลว่า ไม่มีโทษ ๑ ความหมายว่า สุขวิปากะ แปลว่า มีสุขเป็นผล ๑. จริงอยู่ ท่านเรียกกุสละ โดยความหมายว่า อาโรคฺย ความไม่มีโรค หรือสบายก็มี เช่นในคำว่า "กจฺจิ นุ โภโต กุสลํ" แปลว่า ท่านสบายดีอยู่หรือเป็นต้น. ท่านเรียก กุสละ โดยความหมายว่า อนวชฺช แปลว่าไม่มีโทษก็มี เช่นในคำว่า "กตโม ปน ภนฺเต กุสโล กาย-สมาจาโร ? โย โข มหาราช อนวชฺโช กายสมาจาโร" เป็นต้น ซึ่งแปลความว่า

---

[๑] ขุ. ชา. ๒๗/๔๓๓, ขุ. ชา. ๒๘/๖๑.
[๒] ม. ม. ๑๓/๕๐๒.
[๓] ที. ปา. ๑๑/๖๒.

ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ก็กายสมาจารที่เป็นกุศล คือไม่มีโทษเป็นไฉน ? ดูกรมหาบพิตร ได้แก่ กายสมาจารที่ไม่มีโทษอันใดแล. ท่านเรียกกุสละ โดยความหมายว่าสุขวิปากะ แปลว่ามีสุขเป็นผลก็มี เช่นในคำว่า "กุสลานํ ภิกฺขเว ธมฺมานํ สมาทานเหตุ" แปลว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุแห่งการสมาทานธรรม ที่เป็นกุศลทั้งหลาย คือธรรมที่มีผลเป็นความสุขดังนี้เป็นต้น. จริงอยู่ กุศลจิต ก็ชื่อว่า อโรค ไม่มีโรค เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อโรคทางจิตทั้งหลาย มีราคะเป็นต้น, ชื่อว่า อนวชฺช ไม่มีโทษ เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อสภาวะที่มีโทษทั้งหลาย, และชื่อว่า สุขวิปากะ มีสุขเป็นผล เพราะเผล็ดแต่ผลที่เป็นสุขฉะนี้แล.

สทฺทตฺถโต ปน กุจฺฉิเต ปาปธมฺเม สลยติ จลยติ กมฺเปติ วิทฺธํเสตีติ <u>กุสลํ</u>. กุจฺฉิเตน วา อากาเรน สยนฺตีติ กุสา, ปาปธมฺมา, เต กุเส ลุนาติ ฉินฺทตีติ กุสลํ.

ก็ว่าโดยความหมายของศัพท์ จิตชื่อว่า <u>กุสละ</u> โดยความหมายว่า ยังธรรมอันบัณฑิตเกลียด ได้แก่ บาปธรรมทั้งหลายให้หวั่น คือให้ไหว ให้สะเทือน ให้ทำลาย

กุจฺฉิตานํ วา สานโต ตนุกรณโต ญาณํ กุสํ นาม, เตน ลาตพฺพํ คเหตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนฺติ กุสลํ. ยถา วา กุโส อุภยภาคคตํ หตฺถปฺปเทสํ ลุนาติ, เอวมิทํ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนวเสน อุภยภาคคตํ สงฺกิเลสปกฺขํ ลุนาติ ฉินฺทติ, ตสฺมา กุโส วิย ลุนาตีติ กุสลํ. กุจฺฉิตานํ วา สาวชฺชธมฺมานํ สลนโต สํวรณโต กุสลํ. กุสลธมฺมวเสน หิ อกุสลา ปวตฺตินิวารเณน, อปฺปวตฺติภาวาปาทเนน[๑] จ มนจฺฉฏฺเฐสุ ทฺวาเรสุ อปฺปวตฺติยา สํวุตา ปิหิตา โหนฺติ. กุจฺฉิเต วา ปาปธมฺเม สลยติ กมฺเปติ อปเนตีติ กุสลํ. กุจฺฉิตานํ วา ปาณาติปาตาทีนํ ปาปธมฺมานํ สานโต นิสานโต เตชนโต กุสา, โทสโลภาทโย. โทสาทีนญฺหิ วเสน เจตนาย ติกฺขภาวาปตฺติยา[๒] ปาณาติปาตาทีนํ มหาสาวชฺชตา, เต กุเส ลุนาติ ฉินฺทตีติ กุสลํ. กุจฺฉิตานํ วา สานโต อนฺตกรณโต วินาสนโต กุสานิ, ปุญฺญกิริยา-

ไป. อีกอย่างหนึ่ง บาปธรรมทั้งหลายชื่อกุสะ โดยความหมายว่า นอนอยู่โดยอาการอันบัณฑิตเกลียด, จิตชื่อว่า กุสละ โดยความหมายว่า ตัด คือบั่นซึ่งกุสะเหล่านั้น. อีกนัยหนึ่ง ญาณชื่อว่ากุสะ เพราะยังธรรมอันบัณฑิตเกลียดทั้งหลายให้สิ้นไป คือกระทำให้เบาบาง จิตชื่อว่า กุสละ โดยความหมายว่า อันญาณชื่อว่ากุสะนั้น พึงถือเอา คือพึงยึดไว้ พึงให้เป็นไป. อีกนัยหนึ่ง หญ้าชื่อว่ากุสะ คือหญ้าคาย่อมบาดส่วนแห่งมือที่อยู่ในด้านทั้ง ๒ ฉันใด, จิตนี้ก็ย่อมบาด คือย่อมตัดฝักฝ่ายแห่งสังกิเลสทั้ง ๒ ส่วน คือที่เกิดขึ้นแล้ว และยังไม่เกิดขึ้นก็เหมือนฉันนั้น, เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ากุสละ โดยความหมายว่า ตัดได้ ดุจหญ้ากุสะ(หญ้าคา). อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่ากุสละ เพราะปิดกั้นไว้คือระวังซึ่งธรรมอันบัณฑิตเกลียดทั้งหลายได้แก่ธรรมที่มีโทษทั้งหลาย จริงอยู่ อกุศลทั้ง-

---

[๑] ม. อปฺปวตฺติอาปาทเนน จ.

[๒] ฉ. ติกฺขภาวปฺปตฺติยา.

วเสน[๑] ปวตฺตานิ สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิ, เตหิ ลาตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนฺติ กุสลํ. "กุ"อิติ วา ภูมิ วุจฺจติ, อธิฏฺฐานภาเวน ตํสหิสสฺส อตฺตโน นิสฺสยภูตสฺส รูปารูปปฺปพนฺธสฺส สมฺปติ, อายติญฺจ อนุทหเนน วินาสนโต กุํ สิยนฺตีติ กุสา, ราคาทโย, เต วิย อตฺตโน นิสฺสยสฺส ลวนโต ฉินฺทนโต กุสลํ. ปโยคสมฺปาทิตา หิ กุสลธมฺมา อจฺจนฺตเมว รูปารูปธมฺเม อปฺปวตฺติกรเณน สมุจฺฉินฺทนฺตีติ.

หลาย ย่อมเป็นอันบุคคลระวังได้แล้ว ปิดได้แล้วเพื่อไม่ให้เป็นไปในทวารทั้งหลาย อันมีใจเป็นที่หก ด้วยการห้ามความเป็นไปและด้วยการให้ถึงภาวะที่เป็นไปไม่ได้ ด้วยอำนาจแห่งกุศลธรรม. อีกนัยหนึ่ง จิตชื่อว่า กุสละ โดยความหมายว่ากำจัด คือ ขจัดได้แก่ นำปราศไปเสียซึ่งธรรม อันบัณฑิตเกลียด คือบาปธรรมทั้งหลาย. อีกนัยหนึ่ง กิเลส มีโทสะ และโลภะเป็นต้น ชื่อว่ากุสะ เพราะยังธรรมอันบัณฑิตเกลียด คือบาปธรรม มีปาณาติบาตเป็นต้นให้คมคือให้แหลมให้แข็งยิ่งขึ้น. จริงอยู่ ความที่ปาณาติบาตเป็นต้น มีโทษมาก ก็เพราะเจตนาถึงภาวะที่เข้มแข็งด้วยอำนาจของกิเลส มีโทสะเป็นต้น, จิตชื่อว่า กุสละ โดยความหมายว่า ตัด คือบั่นซึ่งกิเลสชื่อว่ากุสะเหล่านั้น. อีกนัยหนึ่ง อินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นที่เป็นไปด้วยอำนาจการกระทำบุญ ชื่อว่า

---

๑ ฉ. ปุญฺญกิริยวเสน.

คุณประดับ บุญญานิตย์
อุทิศให้แด่ พันเอกสนอง บุญญานิตย์

กุสะ เพราะยังธรรมอันบัณฑิตเกลียดทั้ง-หลายให้จบลง คือกระทำให้สิ้นสุดให้พินาศไป, จิตชื่อว่ากุสละ โดยความหมายว่า อันอินทรีย์ชื่อว่ากุสละเหล่านั้น พึงถือเอาคือพึงให้เป็นไป. อีกนัยหนึ่ง ภาคพื้นท่านเรียกว่า "กุ", กิเลสมีราคะเป็นต้นชื่อว่ากุสะ โดยความหมายว่า ทำภาคพื้นอันชื่อว่ากุ ให้เสียไป เพราะทำให้พินาศไปด้วยการตามเผาผลาญทั้งในปัจจุบันและอนาคต ซึ่งสภาวะที่เนื่องด้วยรูปและนามอันเป็นที่อาศัยของตน ซึ่งเหมือนกันกับภาคพื้น อันชื่อว่ากุนั้น โดยภาวะเป็นที่ตั้งอาศัย, จิตอื่นชื่อว่ากุสละ เพราะตัดคือบั่นเสียซึ่งสภาวะที่เนื่องด้วยรูปและนาม อันเป็นที่อาศัยของตนเหมือนดังกิเลสมีราคะเป็นต้น อันชื่อว่ากุสะเหล่านั้น. จริงอยู่ กุศลธรรมทั้งหลายที่ให้ถึงพร้อมแล้วด้วยปโยคสมบัติ ย่อมตัดได้เด็ดขาดซึ่งรูปธรรมและอรูปธรรม ด้วยการกระทำไม่ให้เป็นไปอย่างแท้จริงทีเดียวดังนี้แล.

คุณประดับ บุญญานิตย์
อุทิศให้แด่ พันเอกสนอง บุญญานิตย์

น กุสลนฺติ <u>อกุสลํ</u>, กุสลปฏิปกฺขนฺติ อตฺโถ. น กุสลนฺติ หิ กุสลปฏิกฺเขเปน อกุสลปทสฺส อวยวเภเทน อตฺเถ วุจฺจมาเน ยถา ยํ ธมฺมชาตํ น อาโรคฺยํ[๑] น อนวชฺชํ, น สุขวิปากํ, น จ โกสลฺลสมฺภูตํ, ตํ อกุสลนฺติ อยมตฺโถ ทสฺสิโต โหติ, เอวํ ยํ น กุจฺฉิตานํ สลนสภาวํ, น กุสานํ ลวนสภาวํ, น กุเสน กุเสหิ วา ปวตฺเตตพฺพํ, น จ กุโส วิย ลวนกํ, ตํ อกุสลํ นามาติ อยมฺปิ อตฺโถ ทสฺสิโต โหติ. เอตฺถ จ ยสฺมา กุสลํ อกุสลสฺส อุชุวิปจฺจนีกภูตํ, ยโต เจตสิกโรคปฏิปกฺขาทิภาวโต อโรคาทิปริยาเยนปิ โพธิตํ, ตสฺมา อกุสลมฺปน กุสลสฺส อุชุวิปจฺจนีกภูตนฺติ วุตฺตํ "กุสลปฏิปกฺขนฺติ อตฺโถ"ติ. ตมฺปน ยถากฺกมํ ปหายกปฺปหาตพฺพภาเวเนวาติ ทฏฺฐพฺพํ.

จิตชื่อว่า<u>อกุสละ</u> ด้วยอรรถว่าไม่ใช่กุศล, อธิบายว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล. จริงอยู่ เมื่อกล่าวเนื้อความแห่งอกุศลบทโดยจำแนกความย่อยด้วยการปฏิเสธกุศลว่าไม่ใช่กุศล ก็ย่อมเป็นอันท่านแสดงความแม้ข้อนี้ว่า ธรรมชาติใด มิใช่มีการยังธรรมอันบัณฑิตเกลียดให้หวั่นไหว เป็นสภาพมิใช่มีการตัดบาปธรรมอันชื่อว่ากุสะ เป็นสภาพมิใช่อันญาณ ชื่อว่ากุสะ หรือธรรมทั้งหลายชื่อว่ากุสะ พึงให้เป็นไปและมิใช่ตัดเสีย ดุจกุสะ ธรรมชาตินั้นชื่อว่าอกุสละเหมือนอย่างเป็นอันท่านแสดงความข้อนี้ว่า ธรรมชาติใด มิใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีโรค, มิใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีโทษ, มิใช่ธรรมชาติที่มีสุขเป็นผล, และมิใช่ธรรมชาติอันเกิดแต่ความเป็นผู้ฉลาด, ธรรมชาตินั้นชื่อว่าอกุสละ. ก็ในอธิการนี้ เพราะเหตุที่กุศลเป็นข้าศึกตรงต่อกุศลซึ่งเป็นเหตุให้เข้าใจได้ แม้ด้วย

---

๑ ฉ. อโรคํ.

คำอันเป็นปริยายว่า อโรคะ แปลว่า ไม่มีโรคเป็นต้น เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อโรคอันเป็นไปทางจิตเป็นต้น, ฉะนั้นอกุศลแลจึงเป็นข้าศึกตรงต่อกุศล เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อธิบายว่า "เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล". แต่กุศลและอกุศลนั้นพึงเห็นว่า ท่านกล่าวไว้ด้วยภาวะที่เป็นธรรมตัวละ และเป็นธรรมที่จะพึงละนั้นเองตามลำดับ.

น พฺยากตนฺติ อพฺยากตํ, กุสลากุสลภาเวเนว อกถิตนฺติ อตฺโถ. ตตฺถ กุสลภาโว อนวชฺชสุขวิปากฏฺโฐ. อกุสลภาโว สาวชฺชทุกฺขวิปากฏฺโฐ, ตทุภยภาเวน อวุตฺตนฺติ วุตฺตํ โหติ. เอเตเนว อโรคสโรคาทิภาเวน จ อวุตฺตตา สํวณฺณิตาติ[1] ทฏฺฐพฺพา. เอตฺถ จ กุสลํ อกุสลนฺติ จ วตฺวา อพฺยากตนฺติ วุตฺตตฺตา กุสลากุสลภาเวเนว อวุตฺตตา

จิตชื่อว่า อัพยากตะ โดยความหมายว่าพยากรณ์ไม่ได้, อธิบายว่า ที่กล่าวไม่ได้โดยภาวะว่า เป็นกุศลและอกุศลนั่นเอง. ในภาวะทั้ง ๒ นั้น ภาวะที่เป็นกุศล มีความหมายว่า ไม่มีโทษและมีความสุขเป็นผล. ภาวะที่เป็นอกุศล มีความหมายว่า มีโทษและมีทุกข์เป็นผล, มีอรรถาธิบายว่า ที่กล่าวไม่ได้ด้วยภาวะทั้ง ๒ นั้น. กิริยาที่ว่า

---

[1] ฉ. วณฺณิตาติ.

หม่อมราชวงศ์หญิงวรรณาภรณ์ ศุข เนตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

วิญฺญายติ, น ปการนฺตเรน. อวุตฺตตา เจตฺถ น ตถา อวตฺตพฺพตามตฺเตน, อถโข ตทุภยวินิมุตฺตสภาวตาย เตสํ ธมฺมานนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. ตถา เหตํ อวิปากลกฺขณนฺติ วุจฺจติ.

กล่าวไม่ได้ก็พึงเห็นว่า ท่านพรรณนาไว้แล้วด้วยภาวะทั้ง ๒ นี้แหละ และด้วยภาวะที่ไม่มีโรคและมีโรคเป็นต้น. ก็ในอธิการนี้เพราะท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า กุศลและอกุศล แล้วจึงกล่าวว่าอัพยากฤต ย่อมทำให้เข้าใจถึงกิริยาที่ท่านมิได้กล่าวไว้ด้วยภาวะเป็นกุศลและอกุศลนั่นเอง มิใช่ให้เข้าใจโดยประการอื่น. ก็กิริยาที่ท่านมิได้กล่าวไว้ในที่นี้ หาใช่ทำให้รู้โดยเพียงกิริยาที่จะพึงพูดไม่ได้อย่างนั้น โดยที่แท้พึงเห็นว่ากิริยาที่ท่านมิได้กล่าวไว้ เพราะความที่ธรรมเหล่านั้นมีสภาพพ้นแล้วจากสภาวะทั้ง ๒ นั้น. จริงอย่างนั้น อัพยากฤตนี้ท่านกล่าวว่า มีความไม่มีวิบากเป็นลักษณะ.

๔๕๒. <u>ภูมิเภทโตติ</u> ภวนฺติ เอตฺถ ธมฺมาติ ภูมิ, ฐานํ อวตฺถา จ. อวตฺถาปิ หิ อวตฺถาวนฺตานํ ปวตฺติฏฺฐานํ วิย คยฺหติ, เอวํ เนสํ สุขคฺคหณํ โหตีติ. ตตฺถ โลกิยา ภูมิ ฐานวเสเนว เวทิตพฺพา, โลกุตฺตรา

๔๕๒. คำว่า <u>โดยความต่างแห่งภูมิ</u> มีอธิบายว่าฐานะคือที่ตั้ง ๑ อวัตถาคือกิริยาที่ตั้งลง ๑ ชื่อว่าภูมิ โดยความหมายว่าเป็นที่มีอยู่แห่งธรรมทั้งหลาย. จริงอยู่ แม้อวัตถาคือกิริยาที่ตั้งลง ท่านก็ถือเอาเหมือน

อวตฺถาวเสน เวทิตพฺพา.[๑]

อย่างที่ตั้งลงแห่งความเป็นไปของคำ ที่มีกิริยาที่ตั้งลงทั้งหลาย, ด้วยอาการอย่างนี้ย่อมจะมีการถือเอาได้ง่ายซึ่งฐานะ คือที่ตั้งลงและอวัตถา คือกิริยาที่ตั้งลงเหล่านั้นแล. ใน ๒ อย่างนั้น ภูมิอันเป็นโลกิยะพึงทราบด้วยอำนาจฐานะคือที่ตั้งนั่นเอง, ภูมิอันเป็นโลกุตระ พึงทราบด้วยอำนาจอวัตถา คือกิริยาที่ตั้งลง.

โลกิยา วา ฐานาวตฺถาวเสน, โลกุตฺตรา อวตฺถาวเสเนว. กามาวจรนฺติ เอตฺถ วตฺถุกาโม กิเลสกาโมติ เทฺว กามา. เตสุ วตฺถุกาโม วิเสสโต ปญฺจ กามคุณา กามิยนฺตีติ, กิเลสกาโม ตณฺหา กาเมตีติ. เต เทฺวปิ สหิตา หุตฺวา ยตฺถ อวจรนฺติ, ตํ กามาวจรํ.

อีกนัยหนึ่ง ภูมิอันเป็นโลกิยะพึงทราบด้วยอำนาจฐานะ คือที่ตั้งและอวัตถา คือกิริยาที่ตั้งลง, ภูมิอันเป็นโลกุตระ พึงทราบด้วยอำนาจอวัตถา คือกิริยาที่ตั้งลงอย่างเดียว. ในบทว่า กามาวจร นี้ กามมี ๒ อย่าง คือ วัตถุกาม ๑ กิเลสกาม ๑. ในกามทั้ง ๒ อย่างนั้น วัตถุกาม โดยพิเศษได้แก่กามคุณ ๕ เพราะอรรถว่าอันสัตว์ใคร่, กิเลสกามได้แก่ตัณหา เพราะอรรถว่ายังสัตว์ให้ใคร่. กามทั้ง ๒ อย่างนั้นเป็นสภาพ

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ที่เป็นไปร่วมกันท่องเที่ยวไปในธรรมชาติใด ธรรมชาตินั้นชื่อว่า กามาวจร.

กึ ปน ตนฺติ ? เอกาทสวิโธ กามภโว. อิทํ เยภุยฺเยน ตตฺถ อวจรติ ปวตฺตีติ กามาวจรํ เอกสฺส อวจรสทฺทสฺส โลปํ กตฺวา. เอวํ รูปารูปาวจรานิปิ เวทิตพฺพานิ รูปตณฺหา รูปํ, อรูปตณฺหา อรูปนฺติ กตฺวา.

ถามว่า ก็กามาวจรนั้นได้แก่อะไร ? ได้แก่ กามภพ ๑๑ ภพ. จิตนี้ย่อมท่องเที่ยวไป คือ เป็นไปอยู่ในกามภพนั้นโดยมาก เหตุนั้นจึงชื่อว่ากามาวจร เพราะกระทำการลบอวจรศัพท์เสียศัพท์หนึ่ง. จิตแม้ที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร ก็พึงทราบอย่างนี้ เพราะอธิบายว่า รูปตัณหาชื่อว่ารูป อรูป-ตัณหาชื่อว่า อรูป.

อถวา กามตณฺหา กาโม อุตฺตรปทโลเปน, อวจรติ เอตฺถาติ อวจรํ, กามสฺส อวจรํ กามาวจรํ. เอวํ รูปาวจรารูปาวจรานิปิ เวทิตพฺพานิ. โลกโต อุตฺตรตีติ โลกุตฺตรํ กุสลสฺส อธิปฺเปตตฺตา. อิตรมฺปน โลกโต อุตฺติณฺณนฺติ โลกุตฺตรํ.

อีกอย่างหนึ่ง กามตัณหาชื่อว่ากาม โดยการลบบทหลัง, ชื่อว่าอวจร โดยอรรถว่าเป็นที่ท่องเที่ยวไป, ที่ท่องเที่ยวไปของกามชื่อว่ากามาวจร. จิตแม้ที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร ก็พึงทราบอย่างนี้. จิตชื่อว่าโลกุตระ โดยความหมายว่า ข้ามขึ้นจากโลก เพราะประสงค์เอากุศลจิต. ส่วนจิตนอกนี้ ชื่อว่า โลกุตระ โดยความหมายว่าข้ามขึ้นแล้วจากโลก.

โสมนสฺสุเปกฺขาญาณสงฺขารเภทโตติ เอตฺถ โสมนสฺสุเปกฺขาเภโท ตาว ยุตฺโต เตสํ ภินฺนสภาวตฺตา, ญาณสงฺขารเภโท ปน กถนฺติ ? นายํ โทโส ญาณสงฺขารคโต เภโท ญาณสงฺขารเภโท, โส จ เตสํ ภาวาภาวกโตติ กตฺวา. โสภนํ มโน, สุนฺทรํ วา มโน เอตสฺสาติ สุมโน, ตสฺส[๑] ภาโว โสมนสฺสํ, มานสิกสุขา เวทนา รุฬฺหิยา, โสมนสฺเสน อุปฺปาทโต ปฏฺฐาย ยาว ภงฺคา สหคตํ ปวตฺตํ สํสฏฺฐํ, สมฺปยุตฺตนฺติ อตฺโถ. โสมนสฺสสหคตตา จสฺส อารมฺมณวเสน เวทิตพฺพา. อิฏฺฐารมฺมเณ หิ จิตฺตํ โสมนสฺสสหคตํ โหติ. นนุ จ อิฏฺฐารมฺมณํ โลภนิยวตฺถุ,[๒] กถํ ตตฺถ กุสลํ โหตีติ ? นยิทเมกนฺติกํ อิฏฺเฐปิ อาโภคาทิวเสน กุสลสฺส อุปฺปชฺชนโต.

ในบทว่า โสมนสฺสุเปกฺขาญาณสงฺขารเภทโต นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ถามว่า ความต่างแห่งโสมนัสและอุเบกขา สมควรก่อน เพราะโสมนัสและอุเบกขานั้นมีสภาพต่างกัน, ส่วนความต่างแห่งญาณและสังขารจะสมควรอย่างไร ? ตอบว่า ข้อนี้ไม่ผิด ความต่างที่ทำให้เป็นญาณ และเป็นสังขาร ชื่อว่าความต่างแห่งญาณและสังขาร เพราะอธิบายว่า ก็ความต่างแห่งญาณและสังขารนั้น ทำความมีและไม่มีแห่งญาณ และสังขารเหล่านั้น. ชื่อว่าสุมนะ ด้วยอรรถว่าใจงาม หรือด้วยอรรถว่า บุคคลผู้มีใจดี, ภาวะแห่งสุมนะนั้นชื่อว่าโสมนัส, ได้แก่สุขเวทนาทางใจ ตามคำที่ติดปาก, จิตอันสหรคตคือเป็นไประคน, อธิบายว่า สัมปยุตด้วยโสมนัส ตั้งแต่เกิดขึ้นจนถึงดับไปก็ความที่กุศลจิตนั้นเป็นจิตสหรคตด้วยโสมนัส บัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจอารมณ์. จริงอยู่ จิตใน

---

๑ ฉ. สุมนสฺส.

๒ ฉ. โลภสฺส วตฺถุ.

อิฏฐารมณ์ย่อมสหรคตด้วยโสมนัส. ถามว่า ก็อิฏฐารมณ์เป็นวัตถุที่ตั้ง แห่งความโลภมิใช่หรือ, กุศลจะมีในอิฏฐารมณ์นั้นได้อย่างไร? ตอบว่า ข้อนี้มิใช่เป็นไปโดยส่วนเดียว เพราะกุศลก็เกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจการผูกใจเป็นต้น แม้ในอิฏฐารมณ์.

ยสฺส หิ จตุสมฺปตฺติจกฺกสมาโยคาทิวเสน โยนิโส อาโภโค โหติ, กุสลเมว จ มยา กตฺตพฺพนฺติ กุสลกรเณ จิตฺตํ นิยมิตํ, อกุสลปฺปวตฺติโต จ นิวตฺเตตฺวา กุสลกรเณ เอว ปริณมิตํ[1] อภิณฺหกรณวเสน จ สมุทาจริตํ, ตสฺส อิฏฺเฐปิ อารมฺมเณ อโลภาทิสมฺปยุตฺตเมว จิตฺตํ โหติ, น โลภาทิสมฺปยุตฺตํ.

จริงอยู่ บุคคลใดมีความผูกใจอยู่โดยอุบายอันแยบคายนั้นเทียวด้วยอำนาจการประกอบด้วยจักรคือสมบัติ ๔ อย่างเป็นต้น คือ กำหนดจิตไว้ในการกระทำกุศลว่า เราควรกระทำแต่กุศลเท่านั้นประการ ๑ ห้ามจิตจากความเป็นไปแห่งอกุศล แล้วทำจิตให้น้อมไป ในการกระทำกุศลแต่อย่างเดียวประการ ๑ สั่งสมจิตไว้เนื่องด้วยการกระทำอยู่เนือง ๆ ประการ ๑ บุคคลนั้นย่อมมีจิตสัมปยุต ด้วยอโลภะเป็นต้นอย่างเดียว แม้ในอิฏฐารมณ์, หาใช่สัมปยุตด้วยโลภะเป็นต้นไม่.

---

[1] ฉ. ปริณามิตํ.

ญาเณน สมํ ปกาเรหิ ยุตฺตนฺติ *ญาณสมฺปยุตฺตํ*. เอกุปฺปาทาทิโย เอว เจตฺถ ปการาติ เวทิตพฺพา. ตตฺถ กมฺมูปปตฺตินฺ-[1]ทฺริยปริปากกิเลสทูรีภาวา ญาณสมฺปยุตฺตตาย การณํ. โย หิ ปเรสํ ธมฺมํ เทเสติ, อนวชฺชานิ สิปฺปายตนกมฺมายตนวิชฺชฏฺฐานานิ สิกฺขาเปตีติ เอวมาทิกํ ปญฺญาสํวตฺตนิกํ[2] กโรติ, ตสฺส กมฺมูปนิสฺสยวเสน กุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชมานํ ญาณสมฺปยุตฺตํ โหติ. ตถา อพฺยาปชฺเช โลเก อุปฺปนฺนสฺส อุปปตฺตึ นิสฺสาย ญาณสมฺปยุตฺตํ โหติ. วุตฺตเญฺหตํ "ตสฺส ตตฺถ สุขิโน ธมฺมปทานิ ปลวนฺติ, ทนฺโธ ภิกฺขเว สตุปฺปาโท, อถ โข โส สตฺโต ขิปฺปเมว วิเสสภาคี โหตี"ติ.[3] ตถา ปญฺญาทสกํ ปตฺตสฺส อินฺทฺริยปริปากํ นิสฺสาย กุสลํ อุปฺปชฺชมานํ ญาณสมฺปยุตฺตํ โหติ. เยน ปน กิเลสา วิกฺขมฺภิตา, ตสฺส กิเลสทูรีภาวํ

จิต ชื่อว่า *ญาณสัมปยุต* โดยความหมายว่า ประกอบโดยประการทั้งหลายพร้อมกับญาณ. ก็อาการทั้งหลาย มีความเกิดพร้อมกันเป็นต้นนั่นเอง พึงทราบว่าชื่อว่าประการในที่นี้. ในบรรดาจิตเหล่านั้น กรรมอุปบัติ ความแก่กล้าแห่งอินทรีย์และความเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลส เป็นเหตุแห่งความที่จิตเป็นญาณสัมปยุต. จริงอยู่ บุคคลใดย่อมกระทำกรรม อันยังปัญญาให้เป็นไปพร้อมมีอาทิอย่างนี้ คือ แสดงธรรมแก่บุคคลอื่นให้เขาได้ศึกษาศิลปะการงาน และวิชาความรู้ที่หาโทษมิได้, กุศลจิตของบุคคลนั้น เมื่อเกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรมปัจจัย และอุปนิสยปัจจัย ย่อมเป็นญาณสัมปยุต. อนึ่ง กุศลจิตอาศัยความอุปบัติของบุคคลผู้อุปบัติในโลกที่ปราศจากความเบียดเบียน ย่อมเป็นญาณสัมปยุต. ข้อนี้สมเด็จพระพุทธวจนะที่

---

๑ ฉ. กมฺมูปตฺติ อินฺทฺริย...

๒ ฉ. ปญฺญาสํวตฺตนิยํ.

๓ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๕๑.

นิสฺสาย ญาณสมฺปยุตฺตํ โหติ.

ตรัสไว้ว่า "บทแห่งธรรมของสัตว์นั้น ผู้มีความสุขอยู่ในโลกนั้น ย่อมเลื่อนลอย, ดูกรภิกษุทั้งหลาย สติก็เกิดขึ้นได้ช้า, แต่สัตว์นั้นย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณวิเศษ ได้ฉับพลันทีเดียว". อนึ่ง กุศลอาศัยความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ ของผู้ที่บรรลุวัยที่เป็นปัญญาทสกะเกิดขึ้น ก็เป็นญาณสัมปยุตเหมือนกัน. อนึ่ง กิเลสที่บุคคลใดข่มได้แล้ว, กุศลจิตอาศัยความเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลสของผู้นั้น ก็เป็นญาณสัมปยุต.

วุตฺตมฺปิ เจตํ "โยคา เว ชายเต ภูริ, อโยคา ภูริสงฺขโย"ติ.[๑] อตฺตโน วา ปรสฺส วา สมุสฺสาหชนิตํ จิตฺตปฺปโยคสงฺขาตํ[๒] สงฺขรณํ สงฺขาโร, โส เอตสฺส นตฺถีติ อสงฺขารํ. เตน ปน สห สงฺขาเรน วตฺตตีติ สสงฺขารํ. ญาเณน วิปฺปยุตฺตํ วิรหิตนฺติ ญาณวิปฺปยุตฺตํ. วิปฺปโยโคติ เจตฺถ ญาณสฺส อภาโว

ข้อนี้ สมด้วยคาถาประพันธ์ที่ตรัสไว้ว่า "ปัญญาย่อมเกิดเพราะโยคะ, ปัญญาหมดไปเพราะไม่มีโยคะ". การปรุงแต่งกล่าวคือการประกอบจิตอันยังอุตสาหะด้วยดี ให้เกิดแก่ตนหรือบุคคลอื่น ชื่อว่าสังขาร, จิตชื่อว่า อสังขาร โดยความหมายว่าไม่มีสังขารนั้น. จิตใดย่อมเป็นไปกับด้วยสังขารนั้น เหตุนั้น

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๕๒.
[๒] ฉ. จิตฺตปโยคสงฺขาตํ.

อปฺปวตฺติเยวาติ ทฏฺฐพฺพํ. อุเปกฺขตีติ อุเปกฺขา, เวทยมานาปิ อารมฺมณํ อชฺฌุเปกฺขติ มชฺฌตฺตตาการสณฺฐิตตฺตาติ อตฺโถ. อถวา อุเปตา สุขทุกฺขานํ อวิรุทฺธา อิกฺขา อนุภวนนฺติ อุเปกฺขา.

จิตนั้นชื่อว่า สสังขาร. จิตใดพรากคือเว้นจากญาณ เหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่าญาณวิปยุต และพึงเห็นว่า ความไม่มีคือความไม่เป็นไปนั่นเองแห่งญาณ ชื่อว่าพราก ในบทว่า ญาณวิปฺปยุตฺตํ นี้. ธรรมชาติ ชื่อว่าอุเบกขา โดยความหมายว่า วางเฉย, อธิบายว่า แม้เสวยอารมณ์อยู่ ก็ชื่อว่าวางเฉยซึ่งอารมณ์ เพราะเป็นธรรมชาติดำรงอยู่ โดยอาการที่เป็นกลาง ๆ. อีกอย่างหนึ่งธรรม-ชาติที่ชื่อว่า อุเบกขา เพราะอรรถว่า เข้าถึงคือเห็น ได้แก่เสวยอารมณ์ไม่ผิดไปจากสุขและทุกข์.

อถวา อิฏฺเฐ จ อนิฏฺเฐ จ อารมฺมเณ ปกฺขปาตาภาเวน อุปปตฺติโต ยุตฺติโต อิกฺขติ อนุภวตีติ อุเปกฺขา, ตาย สหคตนฺติ อุเปกฺขาสหคตํ. เสสํ สพฺพํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมว.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติชื่อว่าอุเบกขา โดยความหมายว่าเพ่ง คือเสวยอารมณ์โดยอุปบัติคือโดยสมควร ด้วยไม่มีความตกไปในฝักฝ่าย ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์, จิตสหรคตด้วยอุเบกขานั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อุเปกฺขาสหคตํ สหรคตด้วยอุเบกขา. คำที่เหลือทั้งหมด มีนัยดังได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นเอง.

คุณหญิงบุญสิริ ชวลิตธำรง
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

เอวํ อฏฺฐ กามาวจรกุสลจิตฺตานิ อุทฺทิสิตฺวา อิทานิ เตสํ ปวตฺติอาการํ ทสฺเสตุํ "ยทา หิ"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ปฏิคฺคาหกาทิสมฺปตฺตินฺติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน เทสกาลกลฺยาณมิตฺตาทิสมฺปตฺตึ สงฺคณฺหาติ. อญฺญํ วา โสมนสฺสเหตุนฺติ เอตฺถ อญฺญคฺคหเณน สทฺธาพหุลตา, วิสุทฺธทิฏฺฐิตา, กุสลกิริยาย อานิสํสทสฺสาวิตา, โสมนสฺส-ปฏิสนฺธิกตา, เอกาทส ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา ธมฺมาติ เอวมาทีนํ สงฺคโห. อาทินยปฺปวตฺตนฺติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน น เกวลํ "อตฺถิ ยิฏฺฐนฺ"ติอาทีนํ[๑] นวนฺนํเยว สมฺมาทิฏฺฐิวตฺถูนํ คหณํ, อถโข ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา-ทีนมฺปิ สงฺคโห เวทิตพฺโพ. ปุรกฺขิตฺวาติ[๒] ปุพฺพงฺคมํ กตฺวา. ตญฺจ โข สหชาตปุพฺพงฺคม-วเสน "มโน ปุพฺพงฺคมา ธมฺมา"ติอาทีสุ[๓] วิย สมฺปโยคสฺส อธิปฺเปตตฺตา. อสํสีทนฺโตติ

ท่านอาจารย์ ครั้นยกกามาวจรกุศล-จิต ๘ ดวงขึ้นแสดงอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประ-สงค์จะแสดงอาการ คือความเป็นไปแห่งกามาวจรกุศลจิตเหล่านั้น จึงเริ่มคำว่า "ยทา หิ" เป็นต้น. ในบรรดาบทเหล่านั้น ด้วยอาทิ-ศัพท์ ในบทว่า ปฏิคฺคาหกาทิ-สมฺปตฺตึ นี้ ท่านอาจารย์ย่อมรวมถึงสมบัติมีเทศะ กาละ และกัลยาณมิตรเป็นต้น. ด้วยอญฺญ-ศัพท์ ในคำว่า อญฺญํ วา โสมนสฺสเหตุํ ดังนี้ ท่านรวมเหตุทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า ความเป็นผู้มากไปด้วยศรัทธา, ความเป็นผู้มีทิฐิบริสุทธิ์, ความเป็นผู้มีปกติเห็นอานิสงส์ ในการทำกุศล, ความเป็นผู้มีปฏิสนธิ ประกอบด้วยโสมนัส, ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ ๑๑ ข้อ. ด้วยอาทิ-ศัพท์ในบทว่า อาทินยปฺปวตฺตํ นี้ ท่านถือเอาที่ตั้งแห่งสัมมาทิฐิ ๙ ข้อนั้นเอง

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๔๒๕, ม. ม. ๑๓/๑๐๑.
[๒] ฉ. ปุรกฺขตฺวาติ. เอวมุปริปิ.
[๓] ขุ. ธ. ๑๕/๑๓.

โลภมจฺฉริยาทิวเสน[๑] ปุญฺญกิริยาย สํสีทํ สงฺโกจํ อนาปชฺชนฺโต, เตน มุตฺตจาคตาทึ ทสฺเสติ. อนุสฺสาหิโตติ เกนจิปิ น อุสฺสาหิโต. สรสโต หิ ปุญฺญปฏิปตฺติทสฺสนมิทํ. ปเรหีติ ปน ปากฏุสฺสาหนทสฺสนํ.

มีอาทิว่า "การบูชาย่อมมีผล" ดังนี้ ยังไม่สิ้นเชิง, โดยที่แท้ พึงทราบการรวมแม้ธรรม อันเป็นที่ตั้งแห่งธรรมวิจยสัมโพชฌงค์เข้าด้วย. บทว่า ปุรกฺขิตฺวา ความว่า กระทำให้เป็นเบื้องหน้า. ก็เบื้องหน้านั้นแลเกี่ยวกับเบื้องหน้าที่เกิดร่วมกัน เพราะท่านประสงค์เอาสัมปประโยค เช่นในพระบาลีทั้งหลายว่า "มโน ปุพฺพงฺคมา ธมฺมา" ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นเบื้องหน้าดังนี้เป็นต้น. บทว่า อสํสีทนฺโต ความว่า ไม่ถึงความจมลง คือความท้อแท้ในการกระทำบุญด้วยอำนาจโลภะและมัจฉริยะเป็นต้น,ด้วยบทว่า อสํสีทนฺโต นั้น ท่านแสดงถึงความเป็นผู้สละได้เด็ดขาดเป็นต้น. บทว่า อนุสฺสาหิโต แปลว่า แม้คนบางพวกก็มิได้ทำให้อุตสาหะแล้ว. ก็คำว่า อนุสฺสาหิโต นี้ เป็นคำแสดงการบำเพ็ญบุญโดยสภาวะ. ส่วนบทว่า ปเรหิ เป็นคำแสดงถึงการให้อุตสาหะชัดเจน.

---

[๑] ม. สิโลภมจฺฉริยาทิวเสน.

ทานาทีนีติ ทานํ สีลํ ยาว ทิฏฺฐุชุกมฺมนฺติ[๑] อิมานิ ทานาทีนิ ทส ปุญฺญานิ, ทานาทีนีติ วา ทานสีลภาวนามยานิ อิตเรสมฺปิ สตฺตนฺนํ เอตฺเถวนฺโตคธตฺตา. ยตฺถ สยํ อุปฺปชฺชนฺติ, ตํ สนฺตานํ ปุนนฺติ, ปุชฺชภวผลํ[๒] นิพฺพตฺเตนฺตีติ วา ปุญฺญานิ. อสฺส ปุญฺญเจตนาย[๓] สมงฺคิโน. อมุตฺตจาคตา เทยฺยธมฺเม สาเปกฺขจิตฺตตา. อาทิ-สทฺเทน สีลสมาทานาทีสุ อนธิมุตฺตตาทึ สงฺคณฺหาติ. ตเทวาติ โสมนสฺสสหคตาทินา สทิสตาย วุตฺตํ. สทิสมฺปิ หิ "ตเทวา"ติ โวหริยติ ยถา "สา เอว ติตฺติรี, ตานิเยว โอสธานี"ติ. อิมสฺมิญฺหิ อตฺเถติ ลีนสฺส จิตฺตสฺส อุสฺสาหนปโยคสงฺขาเต อตฺเถ. เอตนฺติ "สงฺขาโร"ติ เอตํ ปทํ. ปุพฺพปโยคสฺสาติ ปุญฺญกิริยายํ สงฺโกเจ ชายมาเน ตโต วิเวเจตฺวา สมุสฺสาหนวเสน ปวตฺตสฺส จิตฺตปโยคสฺส, ปุพฺพคฺคหณเจตฺถ

คำว่า มีทานเป็นต้น ได้แก่บุญ ๑๐ ประการ มีทานเป็นต้นเหล่านี้ คือ ทานศีลไปจนถึงทิฏฐุชุกรรม, อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ทานเป็นต้น ได้แก่บุญที่สำเร็จด้วย ทาน ศีล ภาวนา เพราะบุญ ๗ ข้อแม้นอกนี้ ก็จัดเข้าอยู่ในบุญที่สำเร็จด้วยทาน ศีล ภาวนานั่นเอง. ชื่อว่าบุญทั้งหลาย โดยความหมายว่า ย่อมชำระสันดาน อันเป็นที่ที่บุญเกิดขึ้นเอง, หรือโดยความหมายว่า ยังผลแห่งภพที่ควรบูชาให้บังเกิด. อสฺส โยคปุญฺญเจตนาย สมงฺคิโน. ความเป็นผู้สละได้ไม่เด็ดขาด ได้แก่ ความเป็นผู้มีจิตยังอาลัยอยู่ในไทยธรรม. ด้วยอาทิ-ศัพท์ ท่านย่อมรวมถึง ความเป็นผู้มิได้มีใจน้อมไปเป็นต้นในศีลสมาทานเป็นอาทิ. บทว่า ตเทว ท่านกล่าวไว้ เพราะความเป็นจิตเหมือนกันกับจิตที่สหรคตด้วยโสมนัสเป็นต้น. จริงอยู่ แม้

---

[๑] ฉ. ทิฏฺฐิชุกมฺมนฺติ.

[๒] ฉ. ปุชฺชํ ภวผลํ.

[๓] ฉ. ปุญฺญเจตนาสมงฺคิโน.

ตฺถา ปวตฺตปุพฺพาภิสงฺขารวเสน[๑] โส สงฺขาโร โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ, น ตสฺส สงฺขารสฺส ปุพฺพกาลิกตฺตา.

สิ่งที่เหมือนกัน ท่านก็ใช้โวหารว่า "ตเทว" คือ ต ศัพท์ กับ เอว ศัพท์ เหมือนคำว่า "สา เอว ติตฺติรี, แปลว่า นางนกกระทา ก็เหมือนกันนั่นแหละ คำว่า ตานิเยว โอสธานิ" แปลว่า เครื่องยาทั้งหลาย ก็ตัวนั้นนั่นแหละ. สองบทว่า อิมสฺมิญฺหิ อตฺเถ ความว่า ในอรรถกล่าวคือ ประโยคที่ทำจิตอันหดหู่ให้อุตสาหะขึ้น. บทว่า เอตํ แปลว่า บทว่า "สังขาร" นี้. คำว่า แห่งบุพพโยค ความว่า แห่งการประกอบจิตที่เป็นไปด้วยอำนาจเมื่อเกิดความท้อแท้ในการทำบุญ ก็ปลดเปลื้องจากความท้อแท้นั้น แล้วให้อุตสาหะด้วยดี, ก็ศัพท์ว่า ปุพฺพ ในคำว่า แห่งบุพพโยคนี้ ท่านกล่าวไว้ เพราะอธิบายว่า สังขารนั้น ย่อมมีด้วยอำนาจการปรุงแต่งในเบื้องต้น ที่เป็นไปอย่างนั้น, หาใช่กล่าวไว้ เพราะสังขารนั้น เป็นไปในกาลก่อนไม่.

---

[๑] ม. ตถาปวตฺตปุญฺญาภิสงฺขารวเสน.

คุณหญิงลมัย หงษ์ยนต์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

"อตฺถิ ทินฺนนฺ"ติอาทินยปฺปวตฺตาย สมฺมา-ทิฏฺฐิยา อสมฺภาวทสฺสนตฺถํ พาลทารกคฺคหณํ.[๒] สํสีทนสฺสาหนาภาวทสฺสนตฺถํ สหสาคหณํ. โสมนสฺสรหิตา โหนฺติ ปุญฺญํ กโรนฺตาติ อธิปฺปาโย. โสมนสฺสเหตูนํ อภาวํ อาคมฺมาติ อิทํ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ. มชฺฌตฺตารมฺมณ-ตถารูปเจโตสงฺขาราทโยปิ หิ อุเปกฺขา-สหคตาย การณํ โหนฺติเยวาติ.

ท่านใช้ศัพท์ว่า เด็กไร้เดียงสา เพื่อจะแสดงความไม่มีแห่งสัมมาทิฐิ ที่เป็นไปโดยนัยว่า "ทานที่ให้แล้ว ย่อมมีผล" เป็นต้น. ท่านใช้ศัพท์ โดยพลัน เพื่อจะแสดงความไม่มีความท้อแท้และความอุตสาหะ. อธิบายว่า ย่อมเป็นผู้เว้นจากโสมนัส กระทำบุญ. คำว่า อาศัยความไม่มีเหตุแห่งโสมนัส นี้ พึงเห็นว่า เป็นเพียงตัวอย่าง. เพราะว่า แม้มัชฌัตตารมณจิต และสังขารเห็นปานนั้นเป็นต้น ย่อมเป็นเหตุแห่งความเป็นจิต-สหรคตด้วยอุเบกขานั้นแล.

เอวนฺติอาทิ นิคมนํ. ตยิทํ อฏฺฐวิธมฺปิ กามาวจรกุสลจิตฺตํ รูปารมฺมณํ ยาว ธมฺมารมฺมณนฺติ ฉสุ อารมฺมเณสุ ยํ วา ตํ วา อาลมฺพิตฺวา อุเปกฺขาสหคตาเหตุกกิริยา-มโนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ กายทฺวาราทีหิ ตีหิ ทฺวาเรหิ กายกมฺมาทิวเสน อุปฺปชฺชตีติ

บทว่า เอวํ เป็นต้นเป็นคำนิคม. กามาวจรกุศลจิตทั้ง ๘ ดวงนั้น พึงทราบว่า หน่วงเหนี่ยวเอาอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ์ จนถึงธรรมารมณ์ แล้วเกิดขึ้นด้วยอำนาจกายกรรมเป็นต้น ทางทวารทั้ง ๓ มีกาย-

---

๑ ม. มู. ๑๒/๕๒๔, ม. ม. ๑๓/๑๐๑.
๒ ม. พาลคฺคหณํ.

เวทิตพฺพํ. ตตฺถ ญาณสมฺปยุตฺตานิ จตฺตาริ ยทา ติเหตุกํ ปฏิสนฺธึ อุปฺปาเทนฺติ, ตทา โสฬส วิปากจิตฺตานิ ผลนฺติ. ยทา ปน ทุเหตุกํ, ตทา ทฺวาทส ติเหตุกวชฺชานิ. อเหตุกมฺปน ปฏิสนฺธึ ติเหตุกานิ น อุปฺปาเทนฺเตว, ทุเหตุกานิ ปน ทุเหตุกปฏิสนฺธิทานกาเล ทฺวาทส, อเหตุกปฏิสนฺธิทานกาเล อฏฺฐ ผลนฺติ. ติเหตุกา ปน ปฏิสนฺธึ ทุเหตุเกหิ น โหติเยว. "อฏฺฐ ผลนฺตี"ติ เจตํ ปฏิสนฺธึ ชนกกมฺมวเสน วุตฺตํ. อญฺเญน ปน กมฺมุนา "สเหตุกํ ภวงฺคํ อเหตุกสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] วจนโต สเหตุกมฺปิ วิปากจิตฺตํ อเหตุกปฏิสนฺธิกสฺส โหติเยว. อิมสฺมิญฺจ ปกฺเข พลวตา ปจฺจเยน อุปฺปนฺนํ อสงฺขารํ, ทุพฺพเลน สสงฺขารนฺติ เวทิตพฺพํ. เย ปน อาคมโต[๒] จ วิปากสฺส อสงฺขารสสงฺขารภาวํ อิจฺฉนฺติ,

ทวารเป็นต้น ในลำดับแห่งมโนวิญญาณธาตุอันเป็นอเหตุกวิญญาณ สหรคตด้วยอุเบกขา. ในบรรดากามาวจรกุศลจิตทั้ง ๘ ดวงนั้น ที่เป็นญาณสัมปยุต ๔ ดวง ย่อมให้เกิดติเหตุกปฏิสนธิขึ้นในกาลใด, ในกาลนั้นวิบากจิตทั้ง ๑๖ ดวงก็ย่อมให้ผล. แต่ในกาลใด ให้เกิดทุเหตุกปฏิสนธิ, ในกาลนั้นวิบากจิต ๑๒ ดวง เว้นที่เป็นติเหตุกะเสียย่อมให้ผล. ก็วิบากจิตที่เป็นติเหตุกะย่อมไม่ให้เกิดอเหตุกปฏิสนธิเลย, ส่วนวิบากจิตที่เป็นทุเหตุกะ ในกาลที่ทุเหตุกปฏิสนธิย่อมให้ผล ๑๒ ดวง, ในกาลที่ให้อเหตุกปฏิสนธิ ย่อมให้ผล ๘ ดวง. ก็ติเหตุกปฏิสนธิ ย่อมมีไม่ได้ด้วยวิบากจิตที่เป็นทุเหตุกะเลย. ก็คำว่า "ให้ผล ๘ ดวง" นี้ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจกรรม ที่ให้ปฏิสนธิเกิด. อนึ่ง แม้วิบากจิตที่เป็นสเหตุกะก็ย่อม

---

[๑] อภิ. ป. ๔๒/๕๐.
[๒] ฉ. อาคมนโต.

เตสํ มเตน ทฺวาทส, อฏฺฐ จ ผลนฺตีติ โยเชตพฺพํ. เอวนฺติธา ผลํ ทเทนฺตเจตํ กามาวจรสุคติยํ[๑] อุปปตฺตึ สุคติทุคฺคตีสุ โภคสมฺปทญฺจ กโรติ. นาคสุปณฺณาทีนมฺปิ หิ ยํ เทวโภคสมฺปตฺติสทิสํ โภคชาตํ อุปฺปชฺชติ, ตมฺปิ กามาวจรกุสลสฺเสว ผลํ. น หิ อกุสลสฺส อิฏฺฐํ ผลํ อตฺถีติ.

มีแก่สัตว์ที่มีอเหตุกปฏิสนธิได้เหมือนกัน ด้วยกรรมอื่น โดยมีพระบาลีว่า "ภวังค์ที่เป็นสเหตุกะเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย แก่ภวังค์ที่เป็นอเหตุกะ". ก็ในฝ่ายนี้ พึงทราบว่า จิตที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยมีกำลังเป็นอสังขาร, ที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยอ่อนกำลังเป็นสสังขาร. ส่วนอาจารย์เหล่าใดปรารถนาความที่วิบากจิตเป็นอสังขาร และสสังขาร โดยปกรณ์เป็นที่มา, ตามมติเป็นที่มาของอาจารย์เหล่านั้น พึงประกอบว่า ย่อมให้ผล ๑๒ ดวง และ ๘ ดวง. ก็วิบากจิตนี้ เมื่อให้ผล ๓ ประการอย่างนี้ ย่อมกระทำอุปบัติให้สุคติภูมิที่เป็นกามาวจร และความสมบูรณ์ด้วยโภคะทั้งในสุคติภูมิและทุคติภูมิ. จริงอยู่ แม้โภคสมบัติเหมือนกับโภคสมบัติของเทวดาที่เกิดขึ้น แม้แก่นาคและครุฑเป็นต้น.เพราะผลที่น่าปรารถนาของอกุศล หามีไม่แล.

---

[๑] ม. กามาวจรํ สุคติยํ.

รูปาวจรํ ปนาติ ปน-สทฺโท วิเสสตฺถโชตโก. เตน ยถา กามาวจรํ กิเลสานํ ตทงฺคปฺปหานมตฺตกรํ, น เอวมิทํ, อิทมฺปน วิกฺขมฺภนปฺปหานกรํ. ยถา วา ตํ เวทนาญาณสงฺขารเภทโต อฏฺฐธา ภิชฺชติ, น เอวมิทํ; อิทมฺปน ตโต อญฺญถา วาติ วกฺขมานํ วิเสสํ โชเตติ.

ปน-ศัพท์ในบทว่า รูปาวจรํ ปน เป็นนิบาตวิเสสโชตกะ. ด้วยปน-ศัพท์นั้น ท่านอาจารย์ย่อมส่องเนื้อความที่ต่างออกไป ที่กำลังจะกล่าวถึงว่ารูปาวจรกุศลนี้ไม่เหมือนกับกามาวจรกุศล ซึ่งทำหน้าที่เพียงตทังคปหาน ซึ่งกิเลสทั้งหลาย, ส่วนรูปาวจรกุศลนี้ ทำหน้าที่วิกขัมภนปหาน. อีกอย่างหนึ่ง รูปาวจรกุศลนี้ ไม่เหมือนกับกามาวจรกุศลนั้น. ซึ่งจำแนกออกเป็น ๘ ดวง โดยความต่างแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร, ส่วนรูปาวจรกุศลนี้ จำแนกโดยประการอื่นจากกามาวจรกุศลนั้นเทียว.

ตมฺปเนตํ สวตฺถุกํ, สาสวํ, วินีวรณญฺจ รูปาวจรนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. "สวตฺถุกํ เอวา"ติ หิ อิมินา อรูปาวจรํ นิวตฺเตติ, "สาสวนฺ"ติ อิมินา ปรมมคฺคจิตฺตํ, "วินีวรณนฺ"ติ อิมินา ปฏิฆสหิตทฺวยํ. กตฺถจิ ปญฺจ ฌานงฺคานิ, กตฺถจิ จตฺตาริ, กตฺถจิ ตีณิ, กตฺถจิ เทฺว, กตฺถจิ อปรานิ เทฺวติ เอวํ ฌานงฺคโยคเภทโต ปญฺจวิธนฺติ สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ

ก็กุศลจิตนี้นั้น ประกอบด้วยวัตถุมีอาสวะและปราศจากนิวรณ์ พึงเห็นว่า เป็นรูปาวจร. ก็ด้วยคำว่า "ประกอบด้วยวัตถุนั้นแหละ" นี้ ท่านย่อมห้ามอรูปาวจร, ด้วยคำว่า "มีอาสวะ" นี้ ท่านห้ามมรรคจิตดวงที่ ๑, ด้วยคำว่า "ปราศจากนิวรณ์" นี้ ท่านห้ามมรรคจิต ๒ ดวง (คือโสดาปัตติมรรคจิตและสกทาคามิมรรค) อัน

"เสยฺยถีทนฺ"ติอาทิ อารทฺธํ.

ประกอบด้วยปฏิฆะ. ท่านอาจารย์เริ่มคำว่า "เสยยถีทํ" เป็นต้น เพื่อจะเปิดเผยเนื้อความที่กล่าวไว้โดยสังเขปว่า รูปาวจรกุศลจิตมี ๕ ดวง โดยความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์ฌานอย่างนี้คือ บางดวงมีองค์ฌาน ๕ บางดวงมีองค์ฌาน ๔ บางดวงมีองค์ฌาน ๓ บางดวงมีองค์ฌาน ๒ บางดวงมีองค์ฌานอีก ๒ นอกนี้.

ตตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา ฌานกถายํ วุตฺตเมว. ตยิทํ ภาวนามยเมว หุตฺวา วุตฺตนเยน ปฐวีกสิณาทิกํ อาลมฺพิตฺวา ยถารหํ ฌานสมฺปยุตฺตกุสลานนฺตรํ อุปฺปชฺชติ, หีนาทิเภทภินฺนมฺปเนตํ ยถากฺกมํ พฺรหฺมปาริสชฺชาทีสุ โสฬสสุปิ พฺรหฺมโลเกสุ อุปปตฺตินิปฺผาทกนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

คำที่ควรจะกล่าวในคำนั้น ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้แล้วในฌานกถา ในตอนต้นนั่นเอง. รูปาวจรกุศลนั้นนั้น เป็นส่วนภาวนามัยกุศลอย่างเดียว หน่วงเหนี่ยวเอากสิณมีปฐวีกสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์ ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว เกิดขึ้นในลำดับแห่งกุศล ที่เป็นฌานสัมปยุตตามควร, อนึ่ง รูปาวจรกุศลนี้นั้น ซึ่งจำแนกโดยประเภทมีขั้นต่ำเป็นต้น พึงเห็นว่า ให้สำเร็จการอุปบัติในพรหมโลกทั้ง ๑๖ ชั้น มีชั้นพรหมปาริสัชชาตามลำดับ.

รูปสญฺญาสมติกฺกมาทินา สมธิคนฺตพฺพํ อรูปาวจรํ. จตุนฺนํ อารุปฺปานนฺติ อุเปกฺขา-

จิตที่พึงบรรลุด้วยดี ด้วยการก้าวล่วงรูปสัญญาเป็นต้น ชื่อว่า อรูปาวจร. สอง

สมาธิสงฺขาเตหิ จตุอารุปฺปชฺฌาเนหิ[๑] กรเณ หิ เอตํ สามิวจนํ. อรูปานํ วา โย อารมฺมณาทิกโต สมฺปยุตฺตธมฺเมหิ โยโค โยคเภโท, ตสฺส วเสน.

บทว่า จตุนฺนํ อารุปฺปานํ แปลว่า ด้วยอรูปฌานทั้ง ๔ กล่าวคืออุเบกขาและสมาธิ. ก็บทว่า อารุปฺปานํ นี้ เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ลงในกรณะ. อีกอย่างหนึ่ง การประกอบ คือความต่างแห่งการประกอบ ทำอรูปทั้งหลายให้เป็นอารมณ์เป็นต้น อันใด, ด้วยอำนาจแห่งการประกอบนั้น.

วุตฺตปฺปกาเรนาติ เหฏฺฐา อารุปฺปกถายํ[๒] วุตฺตปฺปกาเรน. ปฐมนฺติ ปฐมํ อรูปาวจรกุสลจิตฺตํ. ทุติยตติยจตุตฺถานีติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. ตานิมานิ ภาวนามยาเนว หุตฺวา ยถานุปุพฺพํ กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ, ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํ, นตฺถิภาวํ, อากิญฺจญฺญายตนนฺติ อิมานิ อาลมฺพิตฺวา อุเปกฺขาสหคตญาณสมฺปยุตฺตกุสลานนฺตรํ อุปฺปชฺชิตฺวา จตูสุ อรูปีพฺรหฺมโลเกสุ ปฏิสนฺธิปฺปวตฺติวิปากทายีนิ.

คำว่า มีประการดังกล่าวแล้ว คือมีประการดังได้กล่าวไว้แล้ว ในอรูปกถาในตอนต้น[๑] คำว่า ดวงที่ ๑ ได้แก่อรูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑. แม้ในคำว่า ดวงที่ ๒ ดวงที่ ๓ ดวงที่ ๔ นี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. อรูปาวจรกุศลจิตทั้ง ๔ ดวงนี้นั้น เป็นภาวนามัยอย่างเดียว หน่วงเอาอารมณ์เหล่านี้ คือ กสิณุคฆาฏิมากาส(อากาศเพิกกสิณ), อรูปวิญญาณดวงที่ ๑, นัตถิภาวบัญญัติ, อากิญจัญญายตนะมาเป็นอารมณ์ตามลำดับ เกิดขึ้นในลำดับแห่งกุศล อันเป็นญาณสัมปยุตที่

[๑] ฉ. จตูหิ อรูปชฺฌาเนหิ.
[๒] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๓๓๒.

[๑] วิสุทธิมรรค. ๒/๒๓๒.

สหรคตด้วยอุเบกขา ให้วิบากในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล ในพรหมโลกชั้นอรูปพรหม ๔ ชั้น.

เสสมฺปเนตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว. ฉวิสุทฺธิปรมฺปราย สมธิคนฺตพฺพํ โลกุตฺตรํ. ตตฺถ วตฺตพฺพํ ปรโต อาคมิสฺสติ. จตุมคฺค-สมฺปโยคโตติ โสตาปตฺติมคฺโค ยาว อรหตฺตมคฺโคติ อิเมหิ จตูหิ อริยมคฺเคหิ สมฺปโยคโต.

ส่วนคำที่เหลือ ที่จะพึงกล่าวในอธิการนี้, ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นเทียว. จิตจะพึงบรรลุด้วยดี โดยสืบต่อกันแห่งวิสุทธิทั้ง ๖ ชื่อว่าโลกุตระ. คำที่จะพึงพูดในโลกุตระนั้น จักมาถึงข้างหน้า. คำว่า โดยการประกอบด้วยมรรค ๔ ได้แก่ โดยการประกอบด้วยอริยมรรค ๔ เหล่านี้ คือ โสดาปัตติมรรค จนถึงอรหัตมรรค.

จตุพฺพิธมฺปิ เจตํ ภาวนามยเมว หุตฺวา นิพฺพานํ อาลมฺพิตฺวา สุญฺญโต วิโมกฺโข, อนิมิตฺโต วิโมกฺโข, อปฺปณิหิโต วิโมกฺโขติ นาเมน อุปฺปชฺชติ, สตฺตภวาทิภวูปปตฺตินิวตฺตกนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. เอกวีสติวิธํ โหติ นาติสงฺเขป-วิตฺถารนเยนาติ อธิปฺปาโย.

ก็โลกุตรจิตแม้ทั้ง ๔ ดวงนี้ เป็นภาวนามัยอย่างเดียว หน่วงเอานิพพานเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นโดยชื่อว่า สุญญตวิโมกข์, อนิมิต-วิโมกข์, อัปณิหิตวิโมกข์, พึงเห็นว่า ห้ามการอุปบัติ ในภพมีภพแห่งสัตว์เป็นต้น. อธิบายว่า มี ๒๑ ดวง โดยนัยที่ไม่ย่อและพิสดารเกินไป.

๔๕๓. กามาวจรเมวาติ เอตฺถ นิกายนฺตริยา รูปารูปาวจรมฺปิ อกุสลํ อิจฺฉนฺตีติ เตสํ มตินิเสธนตฺถํ กามาวจรคฺคหณํ. มหคฺคตภูมิยํ อุปฺปชฺชนฺตมฺปิ ตตฺถ รูปธาตุยํ ปวตฺติวิปากํ เทนฺตมฺปิ เอกนฺเตน กามาวจรเมวาติ ทสฺสนตฺถํ อวธารณํ. ยทิ เอวํ กสฺมา กามาวจรเมวาติ? ตตฺถ การณํ วุตฺตเมว. กถํ วุตฺตํ ? "กามตณฺหา กาโม อุตฺตรโลปโต,[๑] อวจรติ เอตฺถาติ อวจรํ, กามสฺส อวจรํ กามาวจรนฺ"ติ.

๔๕๓. ในบทว่า กามาวจรเมว นี้ มีอธิบายว่า อาจารย์ผู้อยู่ในนิกายอื่นทั้งหลาย ย่อมปรารถนาแม้รูปาวจรและอรูปาวจรว่าเป็นอกุศล เพราะฉะนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่า กามาวจร เพื่อจะปฏิเสธมติของอาจารย์ผู้อยู่ในนิกายอื่นเหล่านั้น. ท่านลงอวธารณะเพื่อจะแสดงว่า จิตแม้เกิดขึ้นในมหัคตภูมิ แม้ให้วิบาก ในปวัตติกาล ในรูปธาตุ ในมหัคตภูมินั้น ก็เป็นกามาวจรโดยส่วนเดียวเท่านั้น. ถามว่า ถ้าอย่างนั้น เพราะเหตุไร จึงเป็นกามาวจรเท่านั้นเล่า ? ในข้อนั้นข้าพเจ้ากล่าวเหตุไว้ทีเดียว. กล่าวไว้อย่างไร ? กล่าวไว้ว่า "กามตัณหาชื่อว่ากาม โดยการลบบทเบื้องปลาย, ชื่อว่า อวจร ด้วยอรรถว่า เป็นที่ท่องเที่ยวไป, ที่ท่องเที่ยวไปของกามชื่อว่ากามาวจร".

---

[๑] ฉ. อุตฺตรปทโลปโต.

เอตฺถ หิ กามตณฺหาวิสยตา "กามาวจรภาวสฺส การณํ"วุตฺตา ยถา รูปารูปตณฺหาวิสยตา "รูปารูปาวจรภาวสฺส". เอกํเสน เจตํ เอวํ อิจฺฉิตพฺพํ. อญฺญถา พฺยาปิลกฺขณํ น สิยา. ยทิ หิ อาลมฺพิตพฺพธมฺมวเสน ภูมิววฏฺฐานํ กเรยฺย, เอวํ สติ อนารมฺมณานํ สงฺคโห น สิยา.

ก็ในบทว่า กามาวจรนี้ ความเป็นวิสัยแห่งกามตัณหา ท่านกล่าวว่า "เป็นเหตุแห่งความเป็นกามาวจร" เหมือนอย่างความเป็นวิสัยแห่งรูปตัณหาและอรูปตัณหา ท่านกล่าวว่า "เป็นเหตุแห่งความเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร". ก็กามาวจรนี้พึงปรารถนาอย่างนี้โดยส่วนเดียว. ลักษณะที่ซึมทราบไปไม่พึงมีโดยประการอื่น. ก็ถ้าใคร ๆ จะพึงทำการกำหนดภูมิ ด้วยอำนาจธรรมที่จะพึงหน่วงเป็นอารมณ์, เมื่อเป็นอย่างนี้ การรวมธรรมที่ไม่เป็นอารมณ์ทั้งหลาย ก็จะพึงมีไม่ได้.

อถ วิปากทานวเสน, เอวมฺปิ อวิปากานํ สงฺคโห น สิยา. ตสฺมา อาลมฺพณธมฺมวเสเนว ปริยาปนฺนานํ สา กาตพฺพา, อปริยาปนฺนานมฺปน โลกโต อุตฺติณฺณตาย โลกุตฺตรตา, อุตฺตริตราภาวโต อนุตฺตรตา จ เวทิตพฺพา.

ถ้าจะพึงทำการกำหนดภูมิ ด้วยอำนาจการให้วิบาก, แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ การรวมธรรมที่ไม่เป็นวิบาก ก็จะพึงมีไม่ได้. เพราะฉะนั้น พึงกระทำความเป็นวิสัยแห่งกามตัณหานั้น แก่ปริยาปันธรรมทั้งหลาย(โลกียธรรม) ด้วยอำนาจธรรมที่เป็นอารมณ์, ส่วนอปริยาปันธรรมทั้งหลาย(โลกุตรธรรม) พึงทราบว่า ชื่อว่า โลกุตระ เพราะเป็น

ธรรมข้ามขึ้นแล้วจากโลก และพึงทราบว่า เป็นธรรมชื่อว่าอนุตระ เพราะไม่มีธรรมที่ยิ่งกว่า.

ปริยาปนฺนาติ จ ปริจฺเฉทการิกาย ตณฺหาย ปริจฺฉิชฺช อาปนฺนา, คหิตาติ อตฺโถ. นนุ เจตฺถ กามตณฺหา กตมา ? กามาวจรธมฺมารมฺมณา ตณฺหา, กามาวจรธมฺมา กตเม ? กามตณฺหาวิสยาติ อิตเรตรสนฺนิสฺสยตา โทโสติ ? นยิทเมวํ อวีจิอาทิเอกาทโสกาสนินฺนตาย กิญฺจิ ตณฺหํ กามตณฺหาภาเวน คเหตฺวา ตํสภาวาย ตณฺหาย วิสยภาเวน กามาวจรธมฺมานํ อุปลกฺขิตพฺพตฺตา.

ก็บทว่า ปริยาปนฺนา ความว่า อันตัณหาที่กระทำเขตกำหนด ได้กำหนดถือเอาแล้ว, คือยึดไว้แล้ว. ถามว่า ก็ในบทว่า กามาวจรนี้ กามตัณหาเป็นไฉน ? ได้แก่ตัณหา ซึ่งมีกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์, กามาวจรธรรมเป็นไฉน ? ได้แก่ธรรมที่เป็นวิสัยของกามตัณหา เพราะฉะนั้น ความที่ธรรมนอกนี้ เป็นที่อาศัยของธรรมนอกนี้จึงเป็นข้อบกพร่องมิใช่หรือ ? ตอบว่า ข้อนี้บัณฑิตไม่พึงเห็นอย่างนั้น เพราะพึงถือเอาตัณหาบางอย่าง โดยความเป็นกามตัณหา เหตุว่าเป็นธรรมชาติน้อมไปในโอกาส(ภูมิ) ๑๑ มีอเวจีเป็นต้น แล้วกำหนดถือเอาธรรมที่เป็นกามาวจร โดยความเป็นวิสัยแห่งตัณหา ซึ่งมีกามตัณหานั้นเป็นสภาพ.

นิกฺเขปกณฺเฑปิ[๑] "เอตฺถาวจรา"ติ วจนํ อวีจิปรนิมฺมิตปริจฺฉินฺโนกาสาย กามตณฺหาย วิสยภาวํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ คเหตพฺพํ. ตโทกาสตา จ ตณฺหาย ตนฺนินฺนตาย เวทิตพฺพา.

คำว่า "เอตฺถาวจรา" (ท่องเที่ยวไปในธรรมนี้) แม้ในนิกเขปกัณฑ์ ก็พึงถือเอาว่าตรัสหมายถึง ความเป็นวิสัยแห่งกามตัณหาซึ่งมีโอกาสภูมิกำหนดด้วยอเวจีนรก และเทวโลกชั้นปรนิมมิตะ. ส่วนความเป็นโอกาสของกามาวจรธรรมนั้น ก็พึงทราบโดยความที่ตัณหาน้อมไปในโอกาสนั้น.

มูลโต ติวิธนฺติ ตีณิ อกุสลมูลานิ โลภาทีนิ, เตสํ วเสน ตํสหิตมฺปิ ติวิธนฺติ อตฺโถ. ตานิ หิ สุปติฏฺฐิตภาวการณตฺตา มูลมิวาติ มูลานิ, โลโภ มูลํ เอตสฺสาติ โลภมูลํ. อสาธารเณน นิทฺเทโส ยถา เภริสทฺโท ยวงฺกุโรติ. ตถา โทสมูลํ. โมโห เอว มูลํ อิมสฺส, นาญฺญนฺติ โมหมูลํ.

ความว่า โดยมูลมี ๓ อย่าง ความว่า อกุศลมูล ๓ มีโลภะเป็นต้น, อกุศลจิตแม้ประกอบด้วยอกุศลมูลนั้นก็มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจของอกุศลมูล ๓ นั้น. ก็อกุศลมูลเหล่านั้น ชื่อว่ามูล โดยความหมายว่าเหมือนรากเหง้า เพราะเป็นเหตุแห่งความตั้งมั่นด้วยดี, โลภะเป็นมูลของจิตนี้ เหตุนั้น จิตนี้จึงชื่อว่า โลภมูล. ท่านนิเทศไว้ด้วยคำอันเป็นอสาธารณะ เหมือนอย่างคำว่าเสียงกลอง หน่อข้าวเหนียว. โทสมูล ก็เหมือนกัน. โมหะอย่างเดียวเป็นมูลของ

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๖๐.

จิตนี้, อย่างอื่นไม่ใช่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า โมหมูล.

โสมนสฺสุเปกฺขาทิฏฺฐิคตสงฺขารเภทโตติ โสมนสฺสุเปกฺขาเภทโต ทิฏฺฐิคตเภทโต สงฺขารเภทโตติ ปจฺเจกํ เภทสทฺโท โยเชตพฺโพ. ยเทตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมว.

บทว่า โสมนสฺสุเปกฺขาทิฏฺฐิคตสงฺขารเภทโต พึงประกอบ เภทะศัพท์เข้าที่ละบท ว่า โสมนสฺสุเปกฺขาเภทโต แปลว่า โดยประเภทแห่งโสมนัสและอุเบกขา ทิฏฺฐิคตเภทโต แปลว่า โดยประเภทแห่งทิฐิ สงฺขารเภทโต แปลว่า โดยประเภทแห่งสังขาร. คำใดที่ควรจะกล่าวในที่นี้, คำนั้นมีนัยดังได้กล่าวไว้ในตอนต้นนั่นเทียว.

ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตนฺติ ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ "คูถคตํ, มุตฺตคตนฺ"ติ[๑] ยถา. อถวา วิปริเยสคฺคาหตาย ทิฏฺฐิยา คตเมว, น เอตฺถ คนฺตพฺพวตฺถุ ตถาสภาวนฺติ ทิฏฺฐิคตํ. ตยิทํ "อิทเมว สจฺจํ, โมฆมญฺญนฺ"ติ[๒]

บทว่า ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ มีอธิบายว่า ทิฐินั่นเอง ชื่อว่าทิฏฺฐิคตํ เหมือนคำว่า "คูถคตํ แปลว่าคูถ, มุตฺตคตํ แปลว่า มูตร". อีกอย่างหนึ่ง ทิฐิไปอย่างเดียว เพราะเป็นการถือเอาผิด ๆ, หาใช่วัตถุที่จะพึงไป

---

๑ ม. ม. ๑๓/๑๓๙, องฺ. นวก. ๒๓/๓๘๘.

๒ ม. ม. ๑๓/๒๔๐, ๒๖๖, ๕๙๙,
ม. อุ. ๑๔/๓๓, ๓๔.

อภินิเวสภาวโต โลเภเนว สทฺธึ ปวตฺตติ, น โทเสน.

ในทิฐินี้ไม่ คือสภาวะเป็นอย่างนั้นเอง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ทิฏฺฐิคตํ แปลว่าทิฐิไป. ทิฐินั้นเป็นไปกับด้วยโลภะเท่านั้น, ไม่ใช่กับโทสะ เพราะเป็นความยึดมั่นว่า "นี้เท่านั้นจริง, อย่างอื่นเปล่า".

ยทา หีติอาทิ โลภมูลจิตฺตานํ ปวตฺติอาการทสฺสนํ. มิจฺฉาทิฏฺฐินฺติ อุจฺเฉททิฏฺฐิอาทึ มิจฺฉาทิฏฺฐึ. ตาย หิ วิปลฺลตฺถจิตฺตา สตฺตา "ตาว เอตาวโก ชีววิสโย ยาว อินฺทฺริยโคจโร"ติ ปรโลกํ ปฏิกฺขิปิตฺวา "นตฺถิ กาเมสุ อาทีนโว"ติ ยถา ตถา กาเมสุ ปาตพฺยตํ อาปชฺชนฺติ.

คำว่า ก็ในกาลใด เป็นต้น เป็นคำแสดงอาการเป็นไปแห่งโลภมูลจิตทั้งหลาย. คำว่า มิจฉาทิฐิ ได้แก่ มิจฉาทิฐิ มีอุจเฉททิฐิเป็นต้น. ก็สัตว์ทั้งหลายมีจิตวิปลาส ด้วยมิจฉาทิฐินั้น ปฏิเสธปรโลกว่า "วิสัยของชีวะ มีตราบเท่าที่อารมณ์ของอินทรีย์มีอยู่เท่านั้น" ดังนี้แล้ว ย่อมถึงความเป็นผู้ตกไปในกามทั้งหลาย โดยประการใดประการหนึ่ง ด้วยเห็นว่า "โทษในกามทั้งหลายหามีไม่" ดังนี้.

อาทิ-สทฺเทน "เอส ปนฺโถ ปเคว วิหิโต เทวยาเน, เยน ยนฺติ ปุตฺตวนฺโต วิโสกา. ตํ ปสฺสนฺติ ปสโว, ปกฺขิโน จ, เตน เต มาตริปิ เมถุนํ จรนฺตี"ติอาทินา นเยน ปุตฺตมุขทสฺสนํ

ด้วย อาทิ-ศัพท์ ท่านอาจารย์ย่อมรวมเอามิจฉาทิฐิ มีอาทิอย่างนี้ คือการเห็นหน้าของบุตรก็เป็นทางแห่งสวรรค์และนิพพานได้โดยนัยมีอาทิว่า "นี้เป็นทางที่เป็นเหตุให้คนมี

สคฺคโมกฺขมคฺโคติ เอวมาทิกํ มิจฺฉาทิฏฺฐึ สงฺคณฺหาติ.

บุตรทั้งหลาย ผู้ปราศจากความโศก เดินไปซึ่งได้เตรียมไว้ในยานของเทพก่อนทีเดียว. ปศุสัตว์ทั้งหลายและนกทั้งหลาย ย่อมเห็นทางนั้น, ด้วยเหตุนั้น มันจึงประพฤติเมถุนแม้ในมารดาได้".

กาเม วาติ เอตฺถ วา-สทฺโท อนิยมฏฺโฐ, เตน พฺราหฺมณานํ สุวณฺณหรณเมว อทินฺนาทาเน สาวชฺชํ, อิตรํ อนวชฺชํ.

วา-ศัพท์ ในบทว่า กาเม วา นี้ มีอรรถเป็นอนิยม, ด้วยวาศัพท์นั้น ท่านอาจารย์ย่อมรวมเอาการถือผิดมีอาทิอย่างนี้ คือ การนำเอาทองคำของพราหมณ์ทั้งหลายไปนั่นเทียว ในเพราะอทินนาทาน มีโทษ, นอกนี้ ไม่มีโทษ.

ครูนํ คุนฺนํ อตฺตโน ชีวิตสฺส วิวาหสฺส จ อตฺถาย มุสาวาโท อนวชฺโช, อิตโร สาวชฺโช. ครุอาทีนํ อตฺถาย เปสุญฺญหรณํ อนวชฺชํ, อิตรํ สาวชฺชํ. ภารตยุทฺธสีตาหรณาทิกถา ปาปวูปสมาย โหตีติ เอวมาทิเก มิจฺฉาคาเห สงฺคณฺหาติ.

มุสาวาท เพื่อประโยชน์แก่ครูทั้งหลาย แก่โคทั้งหลาย แก่ตน แก่ชีวิต และแก่การแต่งงาน ไม่มีโทษ, นอกนี้มีโทษ. การส่อเสียด และการนำไปเพื่อประโยชน์แก่ครูเป็นต้น ไม่มีโทษ, นอกนี้ มีโทษ. การเล่าเรื่องภารตยุทธ และเรื่องชิงนางสีดาเป็นต้นย่อมมีเพื่อสงบบาป ท่านอาจารย์ย่อมรวบรวมการถือเอาที่ผิดเป็นต้นดังว่ามานี้.

<u>ทิฏฺฐมงฺคลาทีนีติ</u> ทิฏฺฐสุตมุตมงฺคลานิ. <u>สภาว-ติกฺเขนาติ</u> โลภสฺส มิจฺฉาภินิเวสสฺส วา วเสน สรเสเนว ติขิเณน กุรุเรน. <u>มนฺเทนาติ</u> ทนฺเธน อติขิเณน. ตาทิสมฺปน อตฺตโน ปรสฺส วา สมุสฺสาหเนน ปวตฺตตีติ อาห "<u>สมุสฺสาหิ-เตนา</u>"ติ.

คำว่า <u>ทิฐมงคลเป็นต้น</u> ได้แก่ ทิฐมงคล สุตมงคลและมุตมงคล. คำว่า <u>กล้าแข็งโดยสภาพ</u> ได้แก่ กล้าแข็ง คือ คม โดยกิจของตนนั่นเอง ด้วยอำนาจความโลภหรือความยึดถืออย่างผิด ๆ. คำว่า<u>เฉื่อยชา</u> คือ ชักช้า ไม่กล้าแข็ง. ก็จิตเช่นนั้นย่อมเป็นไปโดยการชักจูงของตนเองบ้าง ของคนอื่นบ้าง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>ถูกชักจูง</u>".

<u>ปรภณฺฑํ</u> <u>วา</u> <u>หรตีติ</u> <u>วา</u>-สทฺเทน ตถาปวตฺตนกมุสาวาทาทีนมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. <u>กามานํ</u> <u>วา</u> อนุภุยฺยมานานํ. <u>วา</u>-สทฺเทน ปรสนฺตกสฺส วา[๑] อยถาธิปฺเปตตาย ยํ ลทฺธํ, ตํ คเหตพฺพนฺติ. คหณาทิกํ สงฺคณฺหาติ.

ด้วย <u>วา</u>-ศัพท์ว่า <u>ปรภณฺฑํ</u> <u>วา</u> <u>หรติ</u> พึงเห็นการรวม แม้มุสาวาทที่ให้เป็นไปอย่างนั้นเป็นต้น. <u>แห่งกามทั้งหลาย</u> ที่เสวยอยู่ก็ดี. ด้วย <u>วา</u>-ศัพท์ ท่านอาจารย์ย่อมรวมการถือเอาเป็นต้นว่า สิ่งใดที่ได้มาเพราะความที่สิ่งของอันเป็นของบุคคลอื่น มิใช่เป็นสิ่งที่เป็นไปตามประสงค์, สิ่งนั้นควรถือเอาได้.

<u>ทุวิธเมว</u> <u>โหติ</u> สมฺปยุตฺตธมฺมวเสน เภทาภาวโต. ยทิ เอวํ กสฺมา "โทมนสฺสสหคตํ

ชื่อว่า <u>มี ๒ อย่างเท่านั้น</u> เพราะไม่มีความต่างกัน ด้วยอำนาจสัมปยุตธรรม

---

[๑] ม. ปรสนฺตกสฺส.

ปฏิฆสมฺปยุตฺตนฺ"ติ วุตฺตนฺติ ? อสาธารณธมฺเมหิ ตสฺส จิตฺตสฺส อุปลกฺขณตฺถํ. ปาณาติปาตาทีสูติ ปาณาติปาตนาทีสุ. อาทิสทฺเทน อทินฺนาทานมุสาวาทเปสุญฺญผรุสสมฺผปฺปลาปพฺยาปาเท สงฺคณฺหาติ.

ถามว่า ถ้าอย่างนั้นท่านจึงกล่าวว่า "สหรคตด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิฆะ" เล่า ? ตอบว่า ท่านกล่าวไว้เพื่อเข้าไปกำหนดจิตนั้น ด้วยธรรมที่ไม่ทั่วไป. บทว่า ปาณาติปาตาทีสุ ความเท่ากับบาลีว่า ปาณาติปาตนาทีสุ แปลว่า มีการทำปาณะให้ตกล่วงไปเป็นต้น. อาทิ-ศัพท์ ท่านรวมถึงอทินนาทาน มุสาวาท เปสุญวาท ผรุสวาท สัมผัปลาป และพยาบาทเข้าด้วย.

สภาวติกฺขํ หุตฺวา ปวตฺตมานํ จิตฺตํ อสงฺขารเมว โหติ, อิตรํ สสงฺขารนฺติ อธิปฺปาเยนาห "ติกฺขมนฺทปฺปวตฺติกาเล"ติ. มนฺทมฺปน หุตฺวา ปวตฺตมานํ เอกํเสน สสงฺขารเมวาติ น สกฺกา วิญฺญาตุํ. ยํ สสงฺขาเรน สปฺปโยเคน ปวตฺตติ, ตํ มนฺทเมว โหตีติ กตฺวา ตถา วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ในกาลที่เป็นไปกล้าแข็งและเฉื่อยชา" ด้วยความประสงค์ว่า จิตที่เป็นไป จิตที่เป็นธรรมชาติกล้าแข็งโดยสภาพ เป็นไปอยู่เป็นอสังขารนั่นเอง. นอกนี้เป็นสสังขาร. ส่วนจิตที่เป็นธรรมชาติเฉื่อยชาเป็นไป เป็นสสังขารอย่างเดียวโดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจรู้ได้. พึงเห็นว่า ท่านกล่าวไว้อย่างนั้นเพราะอธิบายว่า จิตใดเป็นไปด้วยสสังขารอันประกอบด้วยปโยค, จิตนั้นเป็นธรรมชาติเฉื่อยชาอย่างเดียว.

โมเหกเหตุกํ จิตฺตํ มูลนฺตรวิรหโต อติมุฬฺหํ, วิจิกิจฺฉาอุทฺธจฺจโยคโต จญฺจลญฺจาติ อุเปกฺขาสหคตเมว โหติ, น ตสฺส กทาจิปิ สภาวติกฺขตา อตฺถิ. อารมฺมเณ หิ สํสปฺปนวเสน, วิกฺขิปนวเสน จ ปวตฺตมานสฺส จิตฺตทฺวยสฺส กีทิเส กิจฺเจ สภาวติกฺขตาย อุสฺสาเหตพฺพตาย วา ภวิตพฺพํ, ตสฺมา น ตตฺถ สงฺขารเภโท อตฺถิ.

จิตที่มีเหตุเดียวคือโมหะ เป็นจิตที่หลงยิ่ง เพราะเว้นจากมูลอื่น, และเป็นจิตหวั่นไหว เพราะประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ เพราะฉะนั้น จึงเป็นจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขาอย่างเดียว, ความมีจิตอันมีเหตุเดียวคือโมหะนั้น เป็นธรรมชาติกล้าโดยสภาพ จะมีอยู่แม้ในกาลบางครั้งก็หาไม่. ก็จิต ๒ ดวง ซึ่งเป็นไปอยู่ ด้วยอำนาจความกระสับกระส่าย และด้วยอำนาจความฟุ้งซ่านในอารมณ์ จะต้องมีความเป็นธรรมชาติกล้าแข็งโดยสภาพ หรือความเป็นธรรมชาติที่จะต้องให้อุตสาหะ อยู่ในกิจเช่นไรเล่า, เพราะฉะนั้น ความต่างแห่งสังขาร ในจิต ๒ ดวงนั้น จะมีอยู่ก็หาไม่.

อญฺเญสุ อกุสลจิตฺเตสุ ลพฺภมานมฺปิ อุทฺธจฺจํ วิเสสโต เอตฺเถว พลวํ, ตโต เอว สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ปธานํ หุตฺวา ปวตฺตตีติ อิทเมว อุทฺธจฺเจน วิเสเสตฺวา วุตฺตํ "อุทฺธจฺจ-

อุทธัจจะ แม้ได้อยู่ในอกุศลจิตอื่น ก็มีกำลังในจิตดวงนี้เท่านั้น โดยพิเศษ, เพราะฉะนั้นแหละ จึงเป็นประธานเป็นไปอยู่ ในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จิต

สมฺปยุตฺตนฺ"ติ.

ดวงนี้แหละ ท่านจึงกล่าวให้พิเศษไว้ ด้วยอุทธัจจะว่า "สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ".

ตถา หิ ปาฬิยํ[๑] อิธ สรูปโต อุทฺธจฺจํ อาคตํ, เอวํ อสาธารณปธานธมฺมวเสน โมหมูลํ "วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ, อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตนฺ"ติ ทุวิธํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. อสนฺนิฏฺฐานํ สํสโย. วิกฺเขโป อวูปสโม, ภนฺตตาติ อตฺโถ.

จริงอย่างนั้น ในพระบาลี อุทธัจจะมาแล้วโดยสรุปในที่นี้, จิตที่มีโมหะเป็นมูล ด้วยอำนาจธรรมที่เป็นประธาน อันไม่ทั่วไปอย่างนี้ พึงเห็นว่า ท่านกล่าวไว้ ๒ อย่าง คือ "สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา ๑ สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ ๑". ความตกลงใจไม่ได้ ได้แก่ความสงสัย. ความฟุ้งซ่าน ได้แก่ ความไม่เข้าไปสงบ, อธิบายว่า ภาวะที่พลุกพล่าน.

ตยิทํ ทฺวาทสวิธมฺปิ อกุสลจิตฺตํ ฉสุ อารมฺมเณสุ ยํ วา ตํ วา อาลมฺพิตฺวา อุเปกฺขาสหคตาเหตุกกิริยามโนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ กายทฺวาราทีหิ ตีหิ ทฺวาเรหิ กายกมฺมาทิวเสน ยถารหํ ปาณาติปาตาทิกมฺมปถวเสน เจว กมฺมวเสน จ อุปฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพํ.

อกุศลจิต แม้ทั้ง ๑๒ ดวงนี้นั้น พึงทราบว่าหน่วงเอาอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๖ เกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรมบถมีปาณาติบาตเป็นต้น และด้วยอำนาจกรรมตามควร เนื่องด้วยกายกรรมเป็นต้น ทางทวารทั้ง ๓ มีกายทวารเป็นต้นในลำดับแห่งมโนวิญญาณธาตุ อันเป็นอเหตุกกิริยาสหรคตด้วยอุเบกขา.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๒๓.

ตตฺถ ฐเปตฺวา อุทฺธจฺจสหคตํ เสสํ เอกาทสวิธมฺปิ จตูสุปิ อปาเยสุ ปฏิสนฺธึ เทติ ปวตฺติวิปากํ สุคติยมฺปิ. อุทฺธจฺจสหคตมฺปน ปวตฺติวิปากเมวาติ. เอตฺถาห : กิมฺปน การณํ สพฺพทุพฺพลํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ ปฏิสนฺธึ เทติ, อธิโมกฺขสพฺภาวโต ตโต พลวนฺตมฺปิ อุทฺธจฺจสหคตํ น เทตีติ ? ทสฺสเนน ปหาตพฺเพสุ อวุตฺตตฺตา.

ในบรรดาอกุศลจิต ๑๒ ดวงนั้น เว้นอกุศลจิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะที่เหลือทั้ง ๑๑ ดวง ย่อมให้ปฏิสนธิในอบายทั้ง ๔ ทั้งย่อมให้วิบากในปวัตติกาล ในสุคติภูมิ. ส่วนอกุศลจิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะให้วิบาก ในปวัตติกาลอย่างเดียว. ในอธิการนี้หากจะมีผู้สงสัยท้วงว่า : ก็เหตุอะไรเล่า อกุศล-จิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา ซึ่งอ่อนกำลังกว่าอกุศลจิตทั้งปวง ย่อมให้ปฏิสนธิได้, อกุศล-จิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ แม้มีกำลังกว่าอกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉานั้น เพราะมีสภาพตัดสินอารมณ์ได้ จึงไม่ให้ปฏิสนธิเล่า? ตอบว่า เพราะเหตุว่า อกุศลจิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ มิได้ตรัสไว้ในธรรมที่โสดา-ปัตติมรรคจะพึงละ.

อิตรถา หิ ปฏิสนฺธึ เทนฺตํ อปาเยสุ ทเทยฺย, อปายคมนียญฺจ ทสฺสเนนปฺปหาตพฺพนฺติ ตตฺถ วุจฺเจยฺย, น จ วุตฺตํ. ตสฺมา ปฏิสนฺธึ น เทติ, ปวตฺติวิปากทานมฺปนสฺส น สกฺกา ปฏิกฺขิปิตุํ. ปฏิสมฺภิทาวิภงฺเค "อุทฺธจฺจสหคเต

ด้วยว่า อกุศลจิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนี้เมื่อให้ปฏิสนธิก็จะพึงให้ในอบายทั้งหลาย และธรรมที่จะยังสัตว์ให้ไปสู่อบาย ก็เป็นธรรมที่โสดาปัตติมรรคจะพึงละ เพราะฉะนั้นควรจะตรัสไว้ในธรรมที่โสดาปัตติมรรค จะ

ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา ตสฺส วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา"ติ[๑] วจนโต.

พึงละนั้น, แต่ก็หาตรัสไว้ไม่. เพราะฉะนั้นจึงไม่ให้ปฏิสนธิ, ส่วนการให้วิบากในปวัตติกาลของอกุศลจิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น ใคร ๆ ไม่อาจปฏิเสธได้. เพราะตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาวิภังค์ว่า "ญาณในธรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ ชื่อว่า ธมฺมปฏิสมฺภิทา ญาณในวิบากแห่งธรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น ชื่อว่า อตฺถปฏิสมฺภิทา".

อปเร ปนาหุ : ปุถุชฺชนสฺส อุปฺปชฺชมานํ อุทฺธจฺจสหคตํ ทสฺสนปฺปหาตพฺพสหายสพฺภาวโต อุภยวิปากมฺปิ เทติ, น เสกฺขสฺส ตทภาวโตติ. อิทเมตฺถ วิจาเรตพฺพํ, ยสฺส วิปากทานํ วุตฺตํ, กินฺตํ ภาวนาย ปหาตพฺพํ, อุทาหุ โนติ ? กิญฺเจตฺถ : ยทิ ตาว ภาวนาย ปหาตพฺพํ, ปฏฺฐาเน ภาวนายปหาตพฺพสฺส นานากฺขณิกปจฺจยภาโว[๒] วตฺตพฺโพ สิยา. อถ น ภาวนาย ปหาตพฺพํ, ทสฺสเนนปหาตพฺพตฺติเก "เนว-

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า : อกุศลจิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ อันเกิดขึ้นอยู่แก่ปุถุชน ย่อมให้แม้วิบากทั้ง ๒ เพราะมีธรรมที่โสดาปัตติมรรค จะพึงละเป็นสหาย, สำหรับพระเสขะไม่เป็นอย่างนั้น เพราะไม่มีธรรมที่โสดาปัตติมรรค จะพึงละเป็นสหายนั้น. ในข้อนี้ควรพิจารณาดังนี้, ถามว่า ท่านกล่าวการให้วิบากแก่ธรรมใด, ธรรมนั้นอันมรรค ๓ เบื้องบนพึงละ,

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๔๐๔.

๒ ฉ. นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว.

ทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพ"มิจฺจสฺส วิภงฺเค วตฺตพฺพํ สิยา.

หรือไม่พึงละเล่า ? ตอบว่า ในข้อนี้มีคำที่จะต้องพูดอยู่นิดหน่อย : ถ้ามรรค ๓ ในเบื้องบนจะพึงละก่อนไซร้, ในคัมภีร์ปัฏฐานก็ชอบที่จะพึงตรัสถึงความที่ธรรมอันมรรค ๓ ในเบื้องบนจะพึงละ เป็นกรรมปัจจัยมีขณะต่างกัน. ถ้ามรรคทั้ง ๓ ในเบื้องบนไม่พึงละ, ในทัสสเนนปหาตัพพติกะ ก็ชอบที่จะพึงตรัสไว้ในวิภังค์แห่งบทนี้ว่า "เนวทสฺสเนน-นภาวนายปหาตพฺพํ" แปลว่า อันโสดาปัตติมรรคจะพึงละก็ไม่ใช่ อันมรรค ๓ ในเบื้องบนจะพึงละก็ไม่ใช่.

ยทิ ตพฺพิรุทฺธสภาวตาย ตตฺถ น วุจฺเจยฺย, เอวมฺปิ ตสฺมึ ติเก ตสฺส น วตฺตพฺพตา อาปชฺชตีติ ? นาปชฺชติ, กึ การณํ ? จิตฺตุปฺปาทกณฺเฑ[๑] อาคตานํ ทฺวาทสนฺนํ อกุสลจิตฺตุปฺปาทานํ ทฺวีหิ ปเทหิ สงฺคหิตตฺตา วิภชิตฺวา ทสฺเสตพฺพสฺส นิโยคโต กสฺสจิ จิตฺตุปฺปาทสฺส อภาวา, ยถา อุปฺปนฺนตฺติเก

ถ้าจะไม่พึงตรัสไว้ ในทัสสเนนปหาตัพพติกะนั้น เพราะมีสภาพต่างกัน จากบทนั้นไซร้, แม้อย่างนี้ บทนั้นก็ต้องเป็นบทที่ไม่ควรจะกล่าวในติกะนั้น ? ที่ไม่ต้อง, เพราะเหตุอย่างไร ? เพราะไม่มีจิตตุปบาทไร ๆ โดยการประกอบเข้า ซึ่งจะต้องจำแนกแสดงเหตุที่อกุศลจิตตุปบาททั้ง ๑๒ ดวง ที่

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๐๘.

อตีตาทีนํ น วตฺตพฺพตา น วุตฺตา, เอวเมวํ ตสฺสาปิ.

มาแล้ว ในจิตตุปปาทกัณฑ์ ทรงสงเคราะห์เข้าด้วยบททั้ง ๒, ความที่ธรรมมีอดีตเป็นต้นเป็นธรรมที่ไม่ต้องพูดถึง มิได้ตรัสไว้ในอุปปันนัตติกะ ฉันใด แม้ความที่แห่งธรรมอันมรรค ๓ ในเบื้องบน จะพึงละนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

อถวา ภาวนาย ปหาตุํ อสกฺกุเณยฺยสฺสาปิ ตสฺส ปุถุชฺชเน ปวตฺตมานสฺส ภาวนาย ปหาตพฺพสภาวสามญฺญโต สาวชฺชโต จ ภาวนาย ปหาตพฺพปริยาโย วิชฺชตีติ นตฺถิ นวตฺตพฺพตาปสงฺคโทโส. นิปฺปริยาเยน จ น ภาวนาย ปหาตพฺพนฺติ ตสฺส วเสน นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโวปิ น วุตฺโต.

อีกประการหนึ่ง เพราะอกุศลจิตอันสหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น ซึ่งเป็นไปอยู่ในปุถุชน แม้ไม่พึงอาจละได้ด้วยมรรค ๓ ในเบื้องบน เป็นธรรมที่เสมอกันโดยสภาพ ที่เป็นธรรมอันมรรค ๓ ในเบื้องบนจะพึงละ และเป็นธรรมที่มีโทษ จึงมีคำกล่าวอ้อม ๆ ว่า เป็นธรรมอันมรรค ๓ ในเบื้องบนจะพึงละ เพราะฉะนั้น จึงไม่มีข้อเสีย ในการเกี่ยวข้องกับความเป็นธรรมที่ไม่ควรจะพูดถึง.แต่ว่าโดยตรง ก็ยังไม่ใช่เป็นธรรมที่มรรค ๓ ในเบื้องบนจะพึงละ เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าว แม้ว่าเป็นกรรมปัจจัยที่มีอยู่ในขณะต่างกัน ด้วยอำนาจของอกุศลจิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น.

คุณประไพ อมาตยกุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ทสฺสนปหาตพฺพปจฺจยสฺสาปิ อุทฺธจฺจสหคตสฺส สหายเวกลฺลมตฺตเมว ทสฺสเนน กตํ, น โกจิปิ ภาโว อนุปฺปาทธมฺมตํ ตสฺส อาปาทิโตติ เอกนฺเตน ภาวนาย ปหาตพฺพตา วุตฺตา. อถวา อปายคมนียสภาวาเปกฺขํ ทสฺสนปฺปหาตพฺพวจนนฺติ ตทภาวโต ตํ วิภชนํ วุตฺตนฺติ.

โสดาปัตติมรรคก็ทำหน้าที่ เพียงแต่ทำให้ธรรมที่เป็นสหาย ของอกุศลจิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ แม้มีธรรมอันโสดาปัตติมรรคจะพึงละเป็นปัจจัยให้บกพร่องไปเท่านั้น, ไม่มีภาวะแม้อะไร ๆ ที่โสดาปัตติมรรคจะทำให้ถึงความที่อกุศลจิต อันสหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น มีความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อกุศลจิตที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น เป็นธรรมอันมรรค ๓ ในเบื้องบนจะพึงละ โดยส่วนเดียว. อีกอย่างหนึ่ง คำกล่าวถึงธรรมที่โสดาปัตติมรรคจะพึงละ ก็เล็งถึงภาวะที่เป็นธรรมที่จะยังสัตว์ไปสู่อบาย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำจำแนกนั้นไว้ เพราะความเป็นธรรมอันจะยังสัตว์ไปสู่อบายนั้น.

๔๕๔. "วิญฺญาณนฺ"ติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา "อพฺยากตํ วิปากนฺ"ติ อาทิโก นปุํสกนิทฺเทโส, ตโต เอว อธิกตาพฺยากตาเปกฺขาย ทุวิธนฺติ วุตฺตํ. อญฺญถา รูปนิพฺพานานมฺปิ อพฺยากตภาวโต ตํ จตุพฺพิธนฺติ วตฺตพฺพํ สิยา.

๔๕๔. การแสดงเป็นนปุงสกลิงค์ มีคำว่า "อพฺยากตํ วิปากํ" เป็นต้น เล็งถึงบทว่า "วิญฺญาณํ", เพราะการแสดงเป็นนปุงสกลิงค์นั้นนั่นแหละ ท่านจึงกล่าวว่า ทุวิธํ โดยเล็งถึงความเป็นวิญญาณมีจำนวน

มากและความเป็นอัพยากฤต. เมื่อถือเอาโดยประการอื่น อัพยากฤตนั้นก็ชอบที่จะกล่าวว่า จตุพฺพิธํ เพราะแม้รูปและนิพพานก็เป็นอัพยากฤตด้วย.

วิปากสฺส กามาวจราทิภาโว กุสเล วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ. อเหตุกตา สเหตุกตา วิย สมฺปยุตฺตเหตุวเสน, น นิพฺพตฺตกเหตุวเสน. วิปากสฺส หิ สเหตุกตา สเหตุกกมฺมวเสน สิชฺฌมานาปิ สมฺปยุตฺตเหตุวเสเนว วุจฺจติ, อญฺญถา อเหตุกานมฺปิ สเหตุกตา อาปชฺเชยฺยาติ.

ความที่วิบากเป็นกามาวจรเป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในกุศลนั่นแหละ. ความที่จิตเป็นอเหตุกะ ด้วยอำนาจสัมปยุตเหตุเหมือนกับความเป็นสเหตุกะ, ไม่ใช่ด้วยอำนาจนิพพัตกเหตุ. จริงอยู่ ความที่วิบากเป็นสเหตุกะ แม้สำเร็จอยู่ด้วยอำนาจกรรมที่เป็นสเหตุกะ ท่านก็กล่าวไว้ด้วยอำนาจสัมปยุตเหตุอย่างเดียว, เมื่อถือความอย่างอื่น แม้อเหตุกะทั้งหลาย ก็จะต้องเป็นสเหตุกะไป.

กสฺมา ปน สเหตุกสฺส อเหตุโก วิปาโก โหตีติ ? ตตฺถ การณํ วุตฺตเมว. กิญฺจ อารมฺมณาภินิปาตมตฺเตสุ ปญฺจสุ วิญฺญาเณสุ ยถา อโลภาทิสมฺปโยโค น สมฺภวติ, เอวํ มนฺทตรมนฺทกิจฺเจสุ สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรเณสูติ

ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร วิบากที่เป็นอเหตุกะ จึงมีอยู่แก่สเหตุกวิบากเล่า ? ตอบว่า เหตุในข้อนั้น ได้กล่าวไว้แล้วทีเดียว. ยังมีอีกนิดหน่อย คือ ในวิญญาณ ๕ พอบ่ายหน้าสู่อารมณ์ ก็ยังไม่มีความประกอบ

เหตูนํ อุปฺปตฺติยา อสมฺภวโตปิ เนสํ อเหตุกตา ทฏฺฐพฺพา.

ด้วยเหตุมีอโลภะเป็นต้น ฉันใด, ในสัมปฏิจฉันนะและสันตีรณะซึ่งมีหน้าที่อ่อนและอ่อนกว่า ก็ฉันนั้น เพราะฉะนั้น พึงเห็นความที่วิบากจิตเหล่านั้นเป็นอเหตุกะ แม้เพราะความไม่มีความเกิดขึ้น ของเหตุทั้ง-หลาย.

มโนวิญฺญาณโต อุปฺปชฺชนวิสิฏฺฐมนน-กิจฺจานํ อภาวโต มโนมตฺตา ธาตุ มโนธาตุ.

ธาตุสักว่า มโน เพราะไม่มีกิจคือความรู้พิเศษ โดยเกิดขึ้นทางมโนวิญญาณ ชื่อว่า มโนธาตุ.

จกฺขุสนฺนิสฺสิตํ หุตฺวา รูปสฺส วิชานนํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานน-ลกฺขณํ. ตตฺถ จกฺขุสนฺนิสฺสิตวจเนน รูปารมฺมณํ อญฺญํ วิญฺญาณํ นิวตฺเตติ.

การเป็นธรรมชาติอาศัยจักขุ รู้แจ้งซึ่งรูป เป็นลักษณะของจักขุวิญญาณนี้ เหตุนั้น จักขุวิญญาณชื่อว่า จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานน-ลกฺขณํ แปลว่า มีความเป็นธรรมชาติอาศัยจักขุรู้แจ้งซึ่งรูปเป็นลักษณะ. ในข้อนั้น ด้วยคำว่าอาศัยจักขุ ท่านอาจารย์ย่อมห้ามวิญญาณอื่น อันมีรูปเป็นอารมณ์.

วิชานนคฺคหเณน จกฺขุสนฺนิสฺสิเต ผสฺสาทิเก นิวตฺเตติ. จกฺขุรูปคฺคหเณน นิสฺสยโต, อารมฺมณโต จ วิญฺญาณํ วิภาเวติ

ด้วยศัพท์ว่ารู้แจ้ง ท่านอาจารย์ย่อมห้ามธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเป็นต้น ที่อาศัยจักขุ. ด้วยศัพท์ที่ว่าจักขุและรูป ท่านอาจารย์ย่อม

อุภยาธีนวุตฺติกตฺตา. ยทิ หิ จกฺขุ นาม น สิยา อนฺธาปิ รูปํ ปสฺเสยฺยุํ, น จ ปสฺสนฺติ. ยทิ จ นีลาทิรูปํ นาม น สิยา, เทสาทินิยเมน น ภวิตพฺพํ, อตฺเถว จ นิยโม, เอกนฺต-สารมฺมณตา จ จิตฺตสฺส วุตฺตาติ "อารมฺมเณน วินา นีลาทิอาภาสํ จิตฺตํ ปวตฺตตี"ติ เอวํ ปวตฺโต วาโท มิจฺฉาวาโทติ เวทิตพฺพํ. เตนาห ภควา "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณนฺ"[๑]ติอาทิ.

ทำวิญญาณให้แจ่มแจ้ง โดยที่อาศัยและโดยอารมณ์ เพราะมีความเป็นไปอาศัย ซึ่งจักขุและรูปทั้ง ๒. ก็ถ้าว่า ชื่อว่า จักขุ ไม่พึงมีไซร้ แม้คนบอดทั้งหลายก็จะพึงเห็นรูป, แต่ก็ไม่เห็น. และถ้าชื่อว่ารูปมีสีเขียวเป็นต้นไม่พึงมีไซร้, การกำหนดเทสะเป็นต้น ก็จะไม่พึงมี, แต่การกำหนดมีอยู่ทีเดียว และท่านก็กล่าวว่า จิตเป็นไปกับด้วยอารมณ์โดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า วาทะที่เป็นไปอย่างนี้ว่า "จิตที่ยังรูปมีสีเขียวเป็นต้น ให้ปรากฏ เว้นจากอารมณ์ ก็เป็นไปได้" ดังนี้ เป็นมิจฉาวาทะ. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า "จักขุวิญญาณอาศัยจักขุและรูปเกิดขึ้น" เป็นต้น.

กสฺมา ปเนตฺถ วจนเภโท กโตติ ? เอกมฺปิ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหติ,

ถามว่า ก็ในพระบาลีนี้ พระผู้มี-พระภาค ทรงกระทำความต่างแห่งวจนะไว้

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๒๒๖-๔๗๖, ม. อุ. ๑๔/๕๑๐ ๕๑๖, ๕๑๘, สํ. นิ. ๑๖/๘๖, สํ. สฬา. ๑๘/๔๐, อภิ. ก. ๓๗/๓๖๑.

รูปมฺปน อเนกเมว สํหตนฺติ อิมสฺส วิเสสสฺส ทสฺสนตฺถํ. กมฺปน การณํ เอกมฺปิ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหติ, รูปมฺปน อเนกเมวาติ ? ปจฺจยภาววิเสสโต.

เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพื่อจะทรงแสดงความต่างกันดังนี้ว่า จักขุแม้อย่างเดียว ก็เป็นปัจจัยแก่วิญญาณได้, ส่วนรูปรวมกันหลายอย่างทีเดียว จึงเป็น. ถามว่า ก็เหตุเป็นอย่างไร จักขุแม้อย่างเดียว จึงเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ, ส่วนรูปต้องหลายอย่างเล่า ? ตอบว่า เพราะความต่างแห่งความเป็นปัจจัย.

จกฺขุ หิ จกฺขุวิญฺญาณสฺส นิสฺสยปุเรชาต-อินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหนฺตํ อตฺถิภาเวเนว โหติ, ตสฺมึ สติ ตสฺส ภาวโต อสติ อภาวโต. ยโต ตํ อตฺถิอวิคตปจฺจเยหิสฺส ปจฺจโย โหตีติ วุจฺจติ, ตนฺนิสฺสยตา จสฺส น เอกเทเสน อลฺลียนวเสน อิจฺฉิตพฺพา อรูปภาวโต, อถโข ครุราชาทีสุ สิสฺสราช-ปุริสาทีนํ วิย ตปฺปฏิพทฺธวุตฺติตาย.

จริงอยู่ จักขุเมื่อเป็นปัจจัย โดยนิสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อินทรียปัจจัยและวิปยุตปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ ย่อมเป็นโดยความเป็นอัตถิปัจจัยเท่านั้น เพราะเมื่อมีจักขุนั้น วิญญาณนั้นจึงมี เพราะเมื่อไม่มีก็ไม่มี. เพราะจักขุนั้น ท่านย่อมกล่าวว่าเป็นปัจจัยแก่วิญญาณนั้น โดยอัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัย และไม่ต้องปรารถนา ความที่วิญญาณนั้นมีจักขุนั้นเป็นที่อาศัย ด้วยอำนาจความติดกันโดยเอกเทศ เพราะวิญญาณเป็นอรูป, โดยที่แท้ จำปรารถนาเพราะความที่วิญญาณนั้นมีความเป็นไปเนื่องด้วยจักขุนั้น เหมือนครู

กับศิษย์ และพระราชากับราชบุรุษเป็นต้น มีความเกี่ยวข้องกัน.

อิตเร ปน ปจฺจยา เตน เตน วิเสเสน เวทิตพฺพา. สฺวายํ ปจฺจยภาโว น เอกสฺมึ น สมฺภวตีติ เอกมฺปิ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหตีติ จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจาติ เอกวจเนน นิทฺเทโส กโต.

ส่วนปัจจัยนอกนี้ พึงทราบโดยความต่างกันนั้น ๆ. ความเป็นปัจจัยนี้นั้น ย่อมไม่สำเร็จในสิ่งเดียวกันก็หาไม่ เพราะฉะนั้น จักขุแม้อย่างเดียว ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิญญาณได้ เพราะฉะนั้น จึงทรงกระทำนิเทศ ด้วยเอกวจนะว่า จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ.

รูปมฺปน ยทิปิ จกฺขุ วิย ปุเรชาตอตฺถิ-อวิคตปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ ปุเรตรํ หุตฺวา วิชฺชมานกฺขเณเยว อุปการกตฺตา, ตถาปิ อเนกเมว สํหตํ หุตฺวา ปจฺจโย โหติ อารมฺมณภาวโต.

ส่วนรูป แม้จะเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย เหมือนจักขุ เพราะเป็นธรรมชาติมีอยู่ก่อน จึงเป็นอุปการะในขณะที่มีอยู่นั่นเอง ก็จริงอยู่, แม้ถึงอย่างนั้น ก็เป็นธรรมชาติที่รวมกันหลายอย่างทีเดียว จึงเป็นปัจจัยได้ เพราะความเป็นอารมณ์.

ยญฺหิ ปจฺจยธมฺมํ สภาวภูตํ, ปริกปฺปิตาการ-มตฺตํ วา วิญฺญาณํ วิภาเวนฺตํ ปวตฺตติ, ตทญฺญสฺส สติปิ ปจฺจยภาเว โส ตสฺส

จริงอยู่ รูปใด เป็นปัจจัยธรรม เป็นสภาวะ หรือเป็นเพียงอาการที่กำหนดเอา ย่อมยังวิญญาณให้แจ่มแจ้งเป็นไป, ก็แม้เมื่อความ

สารมฺมณสภาวตาย[๑] ยงฺกิญฺจิ อนาลมฺพิตฺวา ปวตฺติตุํ อสมตฺถสฺส โอลุพฺภ ปวตฺติการณตาย อาลมฺพนียโต อารมฺมณํ นาม.

ที่ธรรมเหล่าอื่นจากรูปนั้น เป็นปัจจัยมีอยู่ ภาวะนั้น ก็ชื่อว่าเป็นอารมณ์ เพราะความที่วิญญาณนั้น ไม่สามารถที่จะไม่ยึดเอาธรรมชาติอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์เป็นไปได้ เพราะความเป็นธรรมที่มีสภาวะ ที่เป็นธรรมรับอารมณ์ได้ เป็นธรรมชาติที่จะหน่วงเอามาเป็นอารมณ์โดยภาวะที่ยึดเอาเป็นไป.

ตสฺส ยสฺมา ยถา ตถา สภาวูปลทฺธิวเสน[๒] อารมฺมณปจฺจยลาโภ, ตสฺมา จกฺขุวิญฺญาณํ รูปํ อารพฺภ ปวตฺตมานํ ตสฺส สภาวํ วิภาเวนฺตเมว ปวตฺตติ. สา จสฺส อินฺทฺริยาธีนวุตฺติกสฺส อารมฺมณสภาวูปลทฺธิ, น เอกทฺวิกลาปคตวณฺณวเสน โหติ, นาปิ กติปยกลาปคตวณฺณวเสน, อถโข อาโภคานุรูปํ อาปาถคตวณฺณวเสนาติ อเนกเมว รูปํ สํหจฺจการิตาย วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหตีติ ทสฺเสนฺโต ภควา "รูเป จา"ติ พหุวจเนน นิทฺทิสิ.

การที่วิญญาณนั้นได้อารัมณปัจจัย ก็ด้วยอำนาจการได้สภาวะ ประการใดประการหนึ่ง, เพราะเหตุนั้น จักขุวิญญาณที่ปรารภรูปเป็นไปอยู่ ย่อมเป็นไป ยังสภาวะของรูปนั้นให้แจ่มแจ้งนั่นเอง. กิริยาที่วิญญาณนั้น มีความเป็นไปอาศัยอินทรีย์ โดยสภาวะคืออารมณ์ก็อันนั้น, ย่อมมีด้วยอำนาจวรรณะที่จัดอยู่ในกลาปเดียว ๒ กลาปก็หาไม่, ทั้งจะมีอยู่ด้วยอำนาจวรรณะที่มีอยู่ในกลาปเล็กน้อยก็หาไม่, โดยที่แท้ ย่อมมีด้วยอำนาจวรรณะที่ถึงคลองแล้ว ตามควรแก่การนึก,

---

[๑] ก. อารมฺมณสภาวตาย.

[๒] ม. สภาวูปลทฺธิวิญฺญาณสฺส.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงว่า รูปหลายอย่างทีเดียว ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ เพราะเป็นธรรมชาติที่รวมกันกระทำ จึงทรงแสดงไขด้วยพหุวจนะว่า "รูเป จ".

ยมฺปน "รูปายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] วุตฺตํ, ตํ กถนฺติ ? ตมฺปิ ยาทิสํ รูปายตนํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ, ตาทิสเมว สนฺธาย วุตฺตํ.

ถามว่า ส่วนคำใดที่ตรัสไว้ว่า "รูปายตนะ เป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย แก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมอันสัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น", คำนั้น เป็นอย่างไร? ตอบว่า แม้คำนั้น ก็ตรัสหมายเอาเฉพาะรูปายตนะเท่าที่เป็นปัจจัย โดยอารัมมณปัจจัยแก่จักขุวิญญาณนั้นเท่านั้น.

กีทิสมฺปน ตนฺติ ? สมุทิตนฺติ ปากโฏยมตฺโถ. เอวญฺจ กตฺวา ยเทเก วทนฺติ "อายตนสลฺลกฺขณวเสน จกฺขุวิญฺญาณาทโย สลฺลกฺขณารมฺมณา, น ทพฺพสลฺลกฺขณวเสนา"ติ, ตมฺปิ ยุตฺตเมว โหติ. น เจตฺถ

ถามว่า ก็รูปายตนะนั้นเป็นเช่นไร ? ตอบว่า เป็นรูปายตนะที่รวมกันเข้า เพราะฉะนั้น เนื้อความข้อนี้ชัดเจนแล้ว. ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวคำใดไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น มีการ

---

๑ อภิ. ป. ๔๐/๑.

สมุทายารมฺมณตา อาสงฺกิตพฺพา สมุทายาโภคสฺเสว อภาวโต.

กำหนดได้เป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจการกำหนดอายตนะ, หาใช่ด้วยอำนาจการกำหนดทรัพย์ไม่", แม้คำนั้น ก็ย่อมถูกต้องทีเดียว. ก็ในข้อนี้ไม่ต้องสงสัย ความเป็นธรรมที่มีการรวมกันเป็นอารมณ์ เพราะไม่ต้องพะวงถึงธรรมที่รวมกันนั่นเอง.

สมฺหิตา ปน วณฺณธมฺมา อารมฺมณปจฺจยา โหนฺติ. กถมฺปน ปจฺเจกํ อสมตฺถา สมฺหิตา อารมฺมณา ปจฺจยา โหนฺติ, น หิ ปจฺเจกํ ทฏฺฐุํ อสกฺโกนฺตา อนฺธา สมฺหิตา ปสฺสนฺตีติ ? นยิทเมกนฺติกํ วิสุํ วิสุํ อสมตฺถานํ สิวิกาวหนาทีสุ สมตฺถตาย ทสฺสนโต.

ก็ธรรมคือวรรณะทั้งหลาย ที่รวมกันเข้าแล้ว ย่อมเป็นอารัมมณปัจจัยได้. ถามว่า ก็ธรรมคือวรรณะทั้งหลายที่ไม่สามารถเฉพาะแต่ละอย่าง รวมกันเข้าแล้วจะเป็นอารัมมณปัจจัยได้อย่างไร, คนตาบอดทั้งหลาย ผู้ไม่อาจเห็นได้เฉพาะแต่ละคน รวมกันเข้าแล้วจะเห็นได้ก็หามิได้ ? ตอบว่า ข้อนี้ มิได้เป็นไปโดยส่วนเดียว เพราะคนตาบอดที่ไม่สามารถแต่ละคน ๆ ก็ยังแสดงความเป็นผู้สามารถในการหามวอไปเป็นต้นได้.

เกสาทีนญฺจ ยสฺมึ ฐาเน ฐิตานํ ปจฺเจกํ วณฺณํ คเหตุํ น สกฺกา, ตสฺมึเยว ฐาเน สมฺหิตานํ วณฺณํ คเหตุํ สกฺกาติ ภิยฺโยปิ เตสํ

อนึ่ง ใคร ๆ ไม่อาจถือเอาวรรณะแต่ละอย่างของโกฏฐาสมีผมเป็นต้น ซึ่งอยู่ในที่ใด, แต่ก็อาจถือเอาวรรณะของโกฏฐาส

คุณสุชาดา อรรถวิจิตรจรรยารักษ์ และบุตรธิดา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

สหจฺจการิตา ปริพฺยตฺตา. เอเตน จกฺขุวิญฺญาณสฺส ปรมาณุรูป อารมฺมณํ, อุทาหุ ตํ สมุทาโยติอาทิกา โจทนา ปฏิกฺขิตฺตาติ เวทิตพฺพา.

มีผมเป็นต้น ซึ่งรวมกันอยู่ในที่นั้นนั่นเองได้ เพราะฉะนั้น ความที่โกฏฐาสมีผมเป็นต้นเหล่านั้นรวมกันอยู่ จึงชัดเจนแม้อย่างยิ่ง. ด้วยเหตุนี้ พึงทราบว่า ท่านได้ห้ามการท้วงว่า รูปปรมาณู เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ, หรือความรวมของรูปปรมาณูนั้น เป็นอารมณ์เป็นต้น.

"โสตญฺจ ปฏิจฺจ สทฺเท จา"ติอาทีสุปิ[๑] เอเสว นโย. เอวํ อุภยาธีนวุตฺติกตาย จกฺขุวิญฺญาณสฺส นิสฺสยโต อารมฺมณโต จ วิภาวนํ กตํ, เอวํ โสตวิญฺญาณาทีสุปิ ยถารหํ วตฺตพฺพํ.

แม้ในคำว่า "โสตญฺจ ปฏิจฺจ สทฺเท จ" เป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. เพราะมีความเป็นไป อาศัย ๒ ข้ออย่างนี้ ท่านจึงทำคำอธิบายไว้ โดยนิสยปัจจัยและโดยอารัมณปัจจัย แก่จักขุวิญญาณ, แม้ในโสตวิญญาณเป็นต้น ก็พึงกล่าวตามควรอย่างนี้.

<u>รูปมตฺตารมฺมณรสนฺติ</u> รูปายตนมตฺตสฺเสว อารมฺมณกรณรสํ. มตฺตสทฺเทน ยถา อารมฺมณนฺตรํ นิวตฺเตติ, เอวํ รูปายตเนปิ ลพฺภมาเน เอกจฺเจ วิเสเส

บทว่า <u>รูปมตฺตารมฺมณรสํ</u> แปลความว่า มีอันกระทำเพียงแต่รูปายตนะอย่างเดียว ให้เป็นอารมณ์ เป็นรส. ด้วยมัตตศัพท์ ท่านอาจารย์ย่อมห้ามซึ่งความ

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๒๒๖, ๔๗๖,
ม. อุ. ๑๔/๕๑๐, ๕๑๖, ๕๑๘.

คุณสุชาดา อรรถวิจิตรจรูรยารักษ์ และบุตรธิดา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

นิวตฺเตติ. น หิ จกฺขุวิญฺญาณํ วณฺณมตฺตโต อญฺญํ กิญฺจิ วิเสสํ ตตฺถ คเหตุํ สกฺโกติ. เตนาห ภควา "ปญฺจหิ วิญฺญาเณหิ น กิญฺจิ ธมฺมํ ปฏิวิชานาติ อญฺญตฺร อภินิปาตมตฺตา"ติ[๑]

ต่างกันทั้งหลายบางอย่าง ที่ได้อยู่แม้ในรูปายตนะ เหมือนอย่างห้ามอารมณ์อื่น. เพราะจักขุวิญญาณ ไม่สามารถถือเอาความต่างกันอะไร ๆ อย่างอื่น จากอารมณ์เพียงแต่วรรณะไว้ในรูปายตนะนั้น. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "เว้นจากอาการเพียงแต่การมุ่งหน้าไป ย่อมไม่รู้แจ้งเฉพาะธรรมอะไร ๆ ทางวิญญาณทั้ง๕".

จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชมานํ รูปารมฺมเณ เอว อุปฺปชฺชนฺโต ตทภิมุขภาเวน คยฺหตีติ วุตฺตํ "รูปาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานนฺ"ติ. อตฺตโน อนนฺตรํ อุปฺปชฺชมานานํ อรูปธมฺมานํ สมนนฺตรวิคตา อรูปธมฺมา ปวตฺติโอกาสทาเนน อนนฺตรสมนนฺตรนตฺถิวิคตปจฺจเยหิ อุปการกา นิสฺสยารมฺมณธมฺมา วิย อาสนฺนการณนฺติ ทสฺเสนฺโต อาห "รูปารมฺมณาย กิริยมโนธาตุยา อปคมปทฏฺฐานนฺ"ติ. โสตวิญฺญาณาทีสุปิ วุตฺตนเยเนว อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

จักขุวิญญาณ เมื่อเกิดขึ้น ท่านย่อมถือเอาโดยภาวะที่มุ่งหน้าไปหารูปารมณ์นั้น เพราะเกิดขึ้นในรูปารมณ์นั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีการมุ่งหน้าไปหารูปเป็นปัจจุปัฏฐาน". ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า อรูปธรรมทั้งหลายที่เป็นสมนันตรปัจจัยและวิคตปัจจัย ของอรูปธรรมทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นในลำดับของตน เป็นเหตุใกล้ เหมือนกับธรรมที่เป็นนิสยปัจจัยและอารัมมณปัจจัย ซึ่งเป็นตัวอุปการะโดยเป็น

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๙๐.

อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย ด้วยการให้โอกาสในปวัตติกาล จึงกล่าวว่า "มีการไปปราศแห่งกิริยามโนธาตุ ซึ่งมีรูปเป็นอารมณ์เป็นปทัฏฐาน". แม้ในโสตวิญญาณเป็นต้น ก็พึงทราบความโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ.

จกฺขุวิญฺญาณาทิคฺหิตํ รูปาทิอารมฺมณํ ตทนนฺตรเมว อปริปตนฺตํ กตฺวา สมฺปฏิจฺฉนฺตี คณฺหนฺตี วิย โหตีติ วุตฺตํ "รูปาทิสมฺปฏิจฺฉน-รสา"ติ. ตถาภาเวน สมฺปฏิจฺฉนภาเวน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา.

ท่านกล่าวว่า "มโนธาตุมีการรับอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นรส". ดังนี้ เพราะเป็นเหมือนรับอยู่ คือถือเอาอยู่ ซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นถือเอาแล้ว กระทำไม่ให้ตกไปอยู่ในลำดับแห่งวิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นนั้นนั่นแหละ. ชื่อว่า มีภาวะอย่างนั้นเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะความหมายว่า เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะ ด้วยภาวะอย่างนั้น คือด้วยความเป็นสัมปฏิจฉนะ.

ฉสุ อารมฺมเณสุ กทาจิ ปญฺจนฺนํ ตโตวา กติปยานํ วิชานนสภาวาปิ ฉฬารมฺมณ-วิชานนลกฺขณา วุตฺตา ตํสภาวานติวตฺตนโต,

มโนวิญญาณธาตุ แม้มีสภาพรู้อารมณ์ ๕ อย่างในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๖ ได้ในบางคราว หรือรู้อารมณ์เล็ก ๆ น้อย ๆ

คุณสุชาดา อรรถวิจิตรจรรยารักษ์ และบุตรธิดา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ฉเสุวว วา อิตเรสํ อารมฺมณานํ อนฺโตคธตฺตา. สนฺตีรณาทิกิจฺจาติ สนฺตีรณตทารมฺมณกิจฺจา วา, สนฺตีรณตทารมฺมณปฏิสนฺธิภวงฺคจุติกิจฺจา วาติ อธิปฺปาโย.

จากอารมณ์ทั้ง ๕ นั้น ท่านก็ยังกล่าวว่า มีการรู้อารมณ์ทั้ง ๖ เป็นลักษณะ เพราะไม่เป็นไปล่วงพ้นสภาวะอันนั้นไปได้, หรือเพราะหยั่งลงภายในอารมณ์นอกนี้ในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๖ นั่นเอง. คำว่า มีสันตีรณะเป็นต้นเป็นกิจ อธิบายว่า มีสันตีรณะ-ตทารัมณะเป็นกิจก็มี, มีสันตีรณะ ตทารัมณะ ปฏิสนธิ ภวังคะ และจุติเป็นกิจก็มี.

"หทยวตฺถุปทฏฺฐานา"ติ อิทํ อิมาสํ ทฺวินฺนํ มโนวิญฺญาณธาตูนํ เอกนฺเตเนว หทยวตฺถุ-สนฺนิสฺสยตาย วุตฺตํ. เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว ปน ตํตํอนนฺตราตีตวิญฺญาณาปคมปทฏฺฐานาติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติเยว. ตสฺสา เภโทติ ตสฺสา วิปากมโนวิญฺญาณธาตุยา "ทฺวิธา"ติ วุตฺตาย ทฺวิธตาสงฺขาโต เภโท.

คำว่า "มีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐาน" นี้ ท่านกล่าวไว้ เพราะมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ ดวงนี้ มีหทัยวัตถุเป็นที่อาศัยอยู่ โดยส่วนเดียวนั่นเอง. แต่จะกล่าวแม้ว่ามีไปปราศแห่งวิญญาณที่ล่วงไปแล้ว ในลำดับของมโน-วิญญาณธาตุนั้น ๆ เป็นปทัฏฐานตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง ก็ควรอยู่เหมือนกัน. คำว่า ความต่างกันแห่งมโนวิญญาณธาตุนั้น ได้แก่ความต่างกันกล่าวคือความเป็น ๒ ดวงแห่งมโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบากนั้น ซึ่งท่านกล่าวว่า "มี ๒ ดวง".

คุณสุชาดา อรรถวิจิตรจรรยารักษ์ และบุตรธิดา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอกนฺตมิฏฺฐารมฺมเณติ เอกนฺเตเนว อิฏฺเฐ อารมฺมเณ, อติวิย อิฏฺฐารมฺมเณติ อตฺโถ. ปญฺจทฺวาเร เจว ชวนาวสาเน จาติ เอตฺถ ปญฺจทฺวาเร สมฺปฏิจฺฉนโวฏฺฐพฺพนานํ อนฺตราฬํ ฐานํ, อิตรตฺร ชวนภวงฺคานนฺติ เอวํ ทฺวิฏฺฐานา โหติ. อิตรายปิ สนฺตีรณตทา- รมฺมณกาเล ยถาวุตฺตเมว ฐานํ, ปฏิสนฺธิ- อาทิกาเล ปน จุติภวงฺคานํ อนฺตราฬํ ปฏิสนฺธิยา, ปฏิสนฺธิอาวชฺชนานญฺจ ตทารมฺมณาวชฺชนานํ ชวนาวชฺชนานํ โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนานญฺจ อนฺตราฬํ ภวงฺคสฺส, ตทารมฺมณปฏิสนฺธีนํ ชวนปฏิสนฺธีนํ วา อนฺตราฬํ จุติยา ฐานนฺติ เวทิตพฺพํ.

บทว่า เอกนฺตมิฏฺฐารมฺมเณ แปลว่า ในอิฏฐารมณ์โดยส่วนเดียวนั่นเอง, อธิบายว่า ในอิฏฐารมณ์เกินที่จะเปรียบได้. ในคำนี้ว่า ในปัญจทวารและในวิถีวิญญาณ อันมีวิถีชวนะเป็นที่สุดนั่นเทียว ความว่า จัดเป็นทวิฐาน อย่างนี้คือ ในปัญจทวาร มีฐานในระหว่างสัมปฏิจฉนะกับโวฏฐัพพนะ, ในวิถีวิญญาณนอกนี้ก็มีฐานะระหว่างชวนะกับภวังค์. แม้มโนวิญญาณนอกนี้ ก็มีฐานตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละ ในกาลแห่งสันตีรณะและตทารัมณะ, ส่วนในกาลแห่งปฏิสนธิเป็นต้น ระหว่างจุติกับภวังค์ พึงทราบว่าเป็นฐานของปฏิสนธิ, ระหว่างปฏิสนธิกับอาวัชนะ ตทารมณ์กับอาวัชนะ ชวนะกับอาวัชนะ และโวฏฐัพพะกับอาวัชนะ พึงทราบว่าเป็นฐานของภวังค์, ระหว่างตทารมณ์กับปฏิสนธิ หรือระหว่างชวนะกับปฏิสนธิ พึงทราบว่าเป็นฐานของจุติ.

ฉสูติ เอตฺถ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว วิภาโค เวทิตพฺโพ. กายนิสฺสยภูตานํ[๑] นาติอิฏฺฐ-

ในคำว่า อารมณ์ ๖ นี้ พึงทราบวิภาค ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในก่อน

---

๑ ฉ. กายสฺส นิสฺสย...

โผฏฐพฺพภูตานํ ปฏิฆฏฺฏนานิฆํสสฺส พลวภาวโต กายวิญฺญาณํ สุขสมฺปยุตฺตํ. อุปาทายรูปานํเยว ฆฏฺฏนา ทุพฺพลาติ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ อุเปกฺขาสหคตานิ. เตนาห "เสสํ อุเปกฺขายุตฺตนฺ"ติ. เสสํ ฉพฺพิธมฺปิ.

นั่นแหละ. กายวิญญาณ ชื่อว่า สัมปยุตด้วยสุข เพราะการกระทบและเสียดสีภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของกาย เป็นโผฏฐัพพะที่ไม่ใช่อติอิฏฐารมณ์ เป็นอาการอันมีกำลัง. การกระทบของอุปาทายรูปทั้งหลาย อย่างเดียวอ่อนกำลัง เพราะฉะนั้น วิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น จึงสหรคตด้วยอุเบกขา. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "วิญญาณที่เหลือ ประกอบด้วยอุเบกขา". วิญญาณที่เหลือ ได้แก่ วิญญาณทั้ง ๖.

อโลภาโทสาโมหา เจว อโลภาโทสา จ อโลภาทโย, เตหิ อโลภาทีหิ วิปากเหตูหิ สมฺปยุตฺตํ อโลภาทิวิปากเหตุสมฺปยุตฺตํ. กามาวจรกุสลํ วิย โสมนสฺสาทิเภทโตติ ยถา กามาวจรํ กุสลํ โสมนสฺสุเปกฺขาญาณสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธํ, เอวมิทมฺปีติ อฏฺฐวิธตาย สทิสตํ ทสฺเสติ.

อโลภะอโทสะอโมหะ และอโลภะอโทสะ ชื่อว่า วิบากเหตุมีอโลภะเป็นต้น, อัพยากตจิต ที่สัมปยุตด้วยวิบากเหตุทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า อโลภาทิวิปากเหตุสมฺปยุตฺตํ แปลว่า ด้วยวิบากเหตุมีอโลภะเป็นต้น. คำว่า โดยความต่างแห่งสัมปยุตธรรมมีโสมนัสเป็นต้น เหมือนกามาวจรกุศล ความว่า แม้อัพยากตจิตนี้ก็เหมือนอย่างกามาวจรกุศลจิตซึ่งมี ๘ ดวง โดย

ความต่างแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงความเหมือนกันโดยสภาวะที่มี ๘ ดวง.

กามาวจรภาวโต หีนาทิโต โยนีสุ อุปฺปตฺติโต จ สทิสเมว, สมฺปยุตฺตธมฺมโต ปน อารมฺมณโต ปวตฺติอาการโต จ วิสทิสํ. ตถา หิ กุสลํ กมฺมทฺวารวเสน ปวตฺตติ, น อิทํ วิปากานํ อวิญฺญตฺติชนกตฺตา.

ว่าโดยความเป็นกามาวจร ชื่อว่าเหมือนกันทีเดียว โดยความเป็นธรรมชาติเลวเป็นต้น และโดยความเกิดขึ้นในกำเนิดทั้งหลาย,แต่ว่าโดยสัมปยุตธรรมนั้น ต่างกันทั้งโดยอารมณ์และโดยอาการเป็นไป. จริงอย่างนั้น กุศลจิตย่อมเป็นไป ด้วยอำนาจกรรมและทวาร, อัพยากตจิตนี้ หาเป็นอย่างนั้นไม่ เพราะวิบากจิตทั้งหลายไม่ยังวิญญัติให้เกิดขึ้น.

อุปฺปตฺติทฺวารวเสน ปน อิมสฺสาปิ อตฺเถว ปวตฺติเภโท ปญฺจทฺวารมโนทฺวาเรสุ มหาวิปากานํ ตทารมฺมณวเสน ปวตฺติสมฺภวโต. ยถา ปน กุสลํ คติวเสน ปญฺจวิธํ, วิญฺญาณฏฺฐิติวเสน สตฺตวิธญฺจ, น เอวมิทํ ตเทกเทเสเอว อุปฺปชฺชนโต.

แต่ความต่างแห่งความเป็นไป ก็มีอยู่ทีเดียว แม้แก่อัพยากตจิตนี้ ด้วยอำนาจการเกิดขึ้นและทวาร เพราะมหาวิบากจิตทั้งหลาย มีความเป็นไปด้วยอำนาจตทารมณ์ ในปัญจทวารและมโนทวาร. เหมือนอย่างว่ากุศลจิตมี ๕ อย่าง ด้วยอำนาจคติ และมี

๗ อย่าง ด้วยอำนาจวิญญาณฐิติ ฉันใด, อัพยากตจิตนี้ หาเป็นเหมือนอย่างนั้นไม่ เพราะเกิดขึ้นในเอกเทศ แห่งกุศลจิตนั้นเท่านั้น.

ตตฺถ อารมฺมณโต เอกจฺจปฺปวตฺติอาการโต จ วิสทิสตํ ทสฺเสตุํ "ยถา ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. ฉสุ อารมฺมเณสูติ ปริตฺตาทิอตีตาทิอชฺฌตฺตาทิปฺปเภเทสุ ฉสุ อารมฺมเณสุ.

เพื่อจะแสดงความต่างกันโดยอารมณ์ และโดยอาการแห่งความเป็นไปบางส่วน ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "ยถา ปน" เป็นต้น ในสเหตุกอัพยากตจิตนั้น. คำว่า ในอารมณ์ ๖ ได้แก่อารมณ์ ๖ อันมีประเภทเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น อตีตารมณ์เป็นต้น และอัชฌัตตารมณ์เป็นต้น.

อาคมนาทิวเสนาติ อาคมนปจฺจยวเสน. ตตฺถ เอกจฺจานํ อาจริยานํ มเตน มุเข จลิเต อาทาสตเล มุขนิมิตฺตํ จลนํ วิย อสงฺขารสฺส กุสลสฺส วิปาโก อสงฺขาโร, สสงฺขารสฺส กุสลสฺส วิปาโก สสงฺขาโรติ เอวํ อาคมนวเสน.

คำว่า ด้วยอำนาจแห่งที่มาเป็นต้น ได้แก่ ด้วยอำนาจที่มาและปัจจัย. ใน ๒ ข้อนั้น ด้วยอำนาจแห่งที่มาอย่างนี้ว่า ตามมติของอาจารย์ทั้งหลายบางพวก วิบากของกุศลที่เป็นอสังขารก็เป็นอสังขาร, วิบากของกุศลที่เป็นสสังขารก็เป็นสสังขาร เปรียบเหมือนเมื่อหน้าไหวแล้ว เงาหน้าบนพื้นกระจกก็ไหว.

เอกจฺจานมฺปน อาจริยานํ มเตน พลวนฺเตหิ วิภูเตหิ ปจฺจเยหิ กมฺมาทีหิ อุปฺปนฺโน อสงฺขาโร, ทุพฺพเลหิ สสงฺขาโรติ เอวํ ปจฺจยวเสน. สมฺปยุตฺตธมฺมานนฺติ ปาฬิยํ สรูปโต อาคตสมฺปยุตฺตธมฺมานํ. เตสญฺหิ วเสน กุสลโต วิปากสฺส วิเสสาภาโว.

ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยอย่างนี้ว่า ส่วนตามมติของอาจารย์ทั้งหลายบางพวก วิบากที่เกิดจากกรรมเป็นต้น อันเป็นปัจจัยที่ชัดแจ้ง มีกำลัง ก็เป็นอสังขาร, ที่เกิดจากกรรมเป็นต้นที่อ่อนกำลัง ก็เป็นสสังขาร. คำว่า แห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย คือแห่งสัมปยุตธรรมที่มาแล้วโดยสรุป ในพระบาลี. เพราะวิบากไม่มีความต่างกันจากกุศล ด้วยอำนาจแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายเหล่านั้น.

นิรุสฺสาหนฺติ เอตฺถ อุสฺสาโห นาม อนุปจฺฉินฺนาวิชฺชาตณฺหามานสนฺตาเน วิปากุปฺ-ปาทนสมตฺถตาสงฺขาโต พฺยาปาโร, โส วิปาเกสุ นตฺถีติ ตํ นิรุสฺสาหํ. กุสเลสุ ปน อภิญฺญาวสปฺปวตฺเตสุปิ อตฺเถวาติ ตํ สอุสฺสาหํ.

ในบทว่า นิรุสฺสาหํ นี้ มีอธิบายว่า ที่ชื่อว่าอุตสาหะ ได้แก่ความขวนขวายกล่าวคือ ความเป็นธรรมชาติ สามารถในอันยังวิบากให้เกิดขึ้น ในสันดานแห่งสัตว์ผู้มีอวิชชา ตัณหา และมานะยังตัดไม่ได้,ความอุตสาหะนั้น ย่อมไม่มีในวิบากจิตทั้งหลาย เพราะฉะนั้น วิบากจิตนั้น จึงชื่อว่า นิรุสฺสาหํ (แปลว่าไม่มีอุตสาหะ). แต่ในกุศลทั้งหลาย แม้ที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งอภิญญา ยังมีความอุตสาหะอยู่ทีเดียว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สอุสฺสาหํ (แปลว่า มีอุตสาหะ).

โลภาทีนํ เอกนฺตสาวชฺชตาย อโยนิโสมนสิการเหตุกานํ นตฺถิ วิปากภาโว, อโลภาทีนมฺปิ เอกนฺตอนวชฺชสภาวานํ การณสฺส ตพฺพิธุรตาย นตฺเถว อกุสลวิปากภาโวติ อาห "อกุสลวิปากํ อเหตุกเมวา"ติ.

ความเป็นวิบาก ย่อมไม่มีแก่จิตซึ่งมีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุ เพราะธรรมทั้งหลายมีโลภะเป็นต้น มีโทษโดยส่วนเดียว, ความเป็นอกุศลวิบาก ก็ไม่มีเหมือนกัน เพราะความที่เหตุแห่งธรรม แม้มีอโลภะเป็นต้น ซึ่งเป็นสภาวะไม่มีโทษโดยส่วนเดียว เป็นเหตุต่างจากธรรมมีโลภะเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นอกุศลวิบากจิต เป็นอเหตุกะอย่างเดียว".

ยถา อติอิฏฺเฐ อิฏฺฐมชฺฌตฺเต จ อารมฺมเณ เวทนาเภทสพฺภาวโต กุสลวิปากมโนวิญฺญาณธาตุ ทุวิธา โหติ โสมนสฺสสหคตา, อุเปกฺขาสหคตาติ, น เอวํ อติอนิฏฺเฐ อนิฏฺฐมชฺฌตฺเต จ อารมฺมเณ เวทนาเภโท อตฺถีติ อกุสลวิปากมโนวิญฺญาณธาตุ เอกเมวาติ "สตฺตวิธนฺ"ติ วุตฺตํ. สติ หิ ตตฺถ เวทนาเภเท อติอนิฏฺเฐ โทมนสฺเสน ภวิตพฺพํ, น จ ปฏิเฆน วินา โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชตีติ.

มโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นกุศลวิบากมี ๒ อย่าง คือ ที่สหรคตด้วยโสมนัส สหรคตด้วยอุเบกขา เพราะมีความต่างแห่งเวทนา ในอติอิฏฐารมณ์ และในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ฉันใด, ความต่างแห่งเวทนาในอติอนิฏฐารมณ์และในอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์ หามีเหมือนฉันนั้นไม่ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อกุศลวิบากจิตมี ๗ อย่าง". ก็เมื่อความต่างแห่งเวทนา ในมโนวิญญาณ-

ธาตุที่เป็นกุศลวิบากนั้นมีอยู่ ก็ควรจะมีโทมนัสในอติอนิฏฐารมณ์, แต่โทมนัสเว้นจากปฏิฆะ ย่อมเกิดขึ้นก็หามิได้แล.

กายวิญฺญาณสฺส ทุกฺขสหคตตา กุสลวิปาเก วุตฺตวิปริยาเยน เวทิตพฺพา. อุเปกฺขา หีนาติ เอกนฺตนิหีนสฺส อกุสลสฺส วิปากภาวโต อุเปกฺขาปิ สมานา หีนา เอว ทุกฺขสภาวตฺตา. เตนาห "ทุกฺขํ วิย นาติติขิณา"ติ. ยถา ทุกฺขํ อติวิย ติขิณํ กฏุกํ, น เอวมยํ, ตถาปิ ทุกฺขสภาเวเนว ปวตฺตติ.

ความที่กายวิญญาณ สหรคตด้วยทุกข์ พึงทราบโดยปริยาย อันตรงกันข้ามจากที่กล่าวแล้วในกุศลวิบาก. คำว่า เป็นอุเบกขาอย่างเลว ความว่า แม้เป็นอุเบกขาก็เป็นอย่างเลวนั่นเอง เพราะมีสภาวะเป็นทุกข์ โดยที่เป็นวิบากของอกุศลซึ่งเลวทรามโดยส่วนเดียว. ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ไม่กล้าแข็งนักเหมือนอย่างทุกข์". ทุกข์เป็นเวทนาที่กล้าแข็ง เผ็ดร้อนเกินที่จะเปรียบได้ฉันใด, อุเบกขานี้ หาเป็นเหมือนฉันนั้นไม่, แม้ถึงอย่างนั้น ก็ย่อมเป็นไปโดยสภาวะที่เป็นทุกข์อยู่นั่นเอง.

น หิ อกุสลสฺส วิปาโก อทุกฺโข โหติ. อุเปกฺขาภาโว จสฺส พลวตา พาธิยมานสฺส

เพราะว่า วิบากของอกุศลย่อมจะไม่เป็นทุกข์ก็หามิได้. ก็ความที่อกุศลวิบากนั้นเป็น

ปฏิปฺผริตุํ[๑] อสกฺโกนฺตสฺส ทุพฺพลสฺส ปุริสสฺส เตน กริยมานพาธาย อุเปกฺขนา วิยาติ ทฏฺฐพฺโพ. อิตเรสูติ กุสลวิปาเกสุ.

อุเบกขา พึงเห็นว่า เปรียบเหมือนกิริยาที่บุรุษผู้ทุรพลที่ถูกคนมีกำลังเบียดเบียนอยู่ ไม่สามารถจะตอบโต้ได้ ก็วางเฉยต่อการเบียดเบียนที่เขาทำอยู่ ฉะนั้น. บทว่า อิตเรสุ โยค กุสลวิปาเกสุ แปลว่า ในกุศลวิบากจิตนอกนี้.

รูปาวจรนฺติ รูปาวจรวิปากวิญฺญาณํ. วิปากกถา เหสาติ. กุสลํ วิยาติ รูปาวจรกุสลํ วิย. น หิ รูปาวจรวิปาโก ตทญฺญกุสลสทิโส. อปิจ สมฺพนฺธิสทฺทา เอเต, ยทิทํ "กุสลํ, วิปาโก"ติ จ.

บทว่า รูปาวจรํ แปลว่า รูปาวจรจิตวิบากจิต. ก็กถานี้ เป็นกถาว่าด้วยวิบากแล. บทว่า กุสลํ วิย แปลว่า เหมือนรูปาวจรกุศล. เพราะรูปาวจรวิบากเหมือนกับกุศลอื่นจากรูปาวจรกุศลนั้น ก็หามิได้. อีกประการหนึ่ง ศัพท์เหล่านี้คือ "กุสลํ และวิปาโก" เป็นศัพท์ที่ต้องมีสัมพันธะ (คือฉัฏฐีวิภัตติเข้ามาประกอบด้วย).

ตสฺมา ยถา "มาตรํ ปยิรุปาสตี"ติ วุตฺเต อตฺตโน มาตรนฺติ อวุตฺตมฺปิ สิทฺธเมเวตํ เอวํ อิธาปีติ อตฺตโน กุสลํ วิยาติ อตฺโถ.

เพราะฉะนั้น เหมือนอย่างเมื่อพูดว่า "มาตรํ ปยิรุปาสติ" แปลว่า เข้าไปหาแม่ แม้มิได้พูดว่า อตฺตโน มาตรํ แปลว่า แม่

---

[๑] ฉ. ปฏิปฺปหริตุํ.

กุสลสทิสตา เจตฺถ ธมฺมโต อารมฺมณโต จ เวทิตพฺพา. ตถา หิ เย ผสฺสาทโย กุสเล ลพฺภนฺติ, เต วิปาเกปิ ลพฺภนฺติ. ยสฺมิญฺจ อารมฺมเณ กุสลํ ปวตฺตติ, ตตฺเถว อยํ วิปาโกปิ ปวตฺตติ.

ของตน ความข้อนี้ เขาก็เข้าใจกันฉันใด, แม้ในคำว่า กุสลํ วิปาโก นี้ ก็เหมือนฉันนั้น เพราะฉะนั้น จึงมีความเท่ากับว่า อตฺตโน กุสลํ วิย(เหมือนอย่างกุศลของตน).ก็ความเหมือนกันกับกุศล ในรูปาวจรวิบากจิตนี้ พึงทราบโดยธรรมและโดยอารมณ์. จริงอย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นเหล่าใด ย่อมได้ในกุศล, ธรรมเหล่านั้นก็ย่อมได้แม้ในวิบาก. และกุศลย่อมเป็นไปในอารมณ์ได้, แม้วิบากนี้ ก็ย่อมไปในอารมณ์นั้น.

ยมฺปเนตฺถ ปญฺจมชฺฌานจิตฺตํ อภิญฺญาปฺปตฺตํ, ตสฺส วิปาโก เอว นตฺถิ. กสฺมา นตฺถิ ? อสมฺภวโต อานิสํสภูตตฺตา จ. ตญฺหิ วิปากํ เทนฺตํ รูปาวจรเมว ทเทยฺย. น หิ อญฺญภูมิกํ กมฺมํ อญฺญภูมิกํ วิปากํ เทติ. กมฺมนิมิตฺตารมฺมณตา จ รูปาวจรวิปากสฺส วุตฺตาติ น หิ[๑] ตํ อญฺญํ อารพฺภ ปวตฺตติ. ปริตฺตารมฺมณาทิอารมฺมณญฺจ ตํ น โหตีติ

อนึ่ง ในรูปาวจรวิบากจิตนี้ ปัญจมฌานจิตใดถึงอภิญญา, วิบากของปัญจมฌานจิตนั้นนั่นเทียวไม่มี. ไม่มีเพราะเหตุไร ? เพราะไม่เกิด และเพราะเป็นอานิสงส์. ด้วยว่าปัญจมฌานจิตนั้น เมื่อจะให้วิบาก ก็จะพึงให้เฉพาะรูปาวจรเท่านั้น. เพราะกรรมอันเป็นไปในภูมิอื่น จะให้วิบากอันเป็นไปในภูมิอื่น ก็หามิได้. อนึ่ง ท่านกล่าวว่า

---

[๑] ฉ. หิสทฺโท น ทิสฺสติ.

อยมสมฺภโว. ฌานสฺส อานิสํสภูตํ[๑] ทานาทีนํ ตสฺมึ อตฺตภาเว ปจฺจยลาโภ วิยาติ.

รูปาวจรวิบาก มีกรรมนิมิตเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น ก็ปัญจมฌานจิตนั้น จะปรารภวิบากอื่นเป็นไป ก็หามิได้. อนึ่ง ปัญจมฌานจิตนั้น ซึ่งมีอารมณ์มีปริตตารมณ์เป็นต้น ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น อันนี้จึงไม่มีความเกิด. และชื่อว่าเป็นอานิสงส์ของฌาน อุปมาเหมือนการได้ปัจจัย ในอัตภาพนั้น เป็นอานิสงส์ของทานเป็นต้นแล.

ปวตฺติโต ปน วิปากสฺส กุสลสฺส จ อตฺเถว เภโทติ ตํ ทสฺเสตุํ "กุสลมฺปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. กุสลํ วิย กสิณุคฺฆาฏิมากาสาทิ-อารมฺมณเภทโต จตุพฺพิธํ. ปวตฺติเภโท วุตฺตนโยว ชวนวเสน ปฏิสนฺธิอาทิวเสน จ ปวตฺตนโต.

ก็ว่าโดยความเป็นไป ความต่างของวิบากและของกุศลมีอยู่ทีเดียว เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงความต่างนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ส่วนรูปาวจรกุศล" เป็นต้น. มี ๔ อย่าง โดยความต่างแห่งอารมณ์มีกสิณุคฆาฏิมากาสเป็นต้น เหมือนอย่างกุศล. ความต่างแห่งความเป็นไป มีนัยดังได้กล่าวมาแล้วเทียว เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งชวนวิถี และด้วยอำนาจแห่งอุปบัติมีปฏิสนธิเป็นต้น.

---

๑ ฉ. ( ) เอตฺถนฺตเร จสทฺโท อตฺถิ.

จตุมคฺคยุตฺตจิตฺตผลตฺตาติ จตูหิ อริยมคฺเคหิ สมฺปยุตฺตกุสลจิตฺตสฺส ผลตฺตา, จตุพฺพิธสามญฺญผลสมฺปยุตฺตภาวโตติ อตฺโถ. มคฺควีถิยํ ทฺวิกฺขตฺตุํ ติกฺขตฺตุํ วา ผลสมาปตฺติยํ อปริจฺฉินฺนปริมาณํ ปวตฺตมานมฺปิ ทฺวีสุ ฐาเนสุ ปวตฺติยา "ทฺวิธา ปวตฺตตี"ติ วุตฺตํ.

คำว่า เพราะเป็นผลของจิตอันประกอบด้วยมรรคทั้ง ๔ ความว่า เพราะเป็นผลของกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยอริยมรรคทั้ง ๔, อธิบายว่า เพราะเป็นธรรมชาติสัมปยุตด้วยสามัญผล ๔ อย่าง. โลกุตรวิบากจิตแม้ที่เป็นไปอยู่ในมรรควิถี ๒ ขณะ หรือ ๓ ขณะก็ดี แม้เป็นไปอยู่ในผลสมาบัติ มีปริมาณกำหนดไม่ได้ก็ดี ท่านก็กล่าวว่า "เป็นไป ๒ ทาง" เพราะเป็นไปในฐานะทั้ง ๒.

สพฺพมฺปีติ เตวีสติวิธํ กามาวจรวิปากํ, ปญฺจวิธํ รูปาวจรวิปากํ, จตุพฺพิธํ อรูปาวจรวิปากํ, จตุพฺพิธเมว โลกุตฺตรวิปากนฺติ สพฺพมฺปิ วิปากวิญฺญาณํ นาติสงฺเขปวิตฺถารนเยน ฉตฺตึสวิธํ โหติ.

คำว่า ทั้งหมด ความว่า วิบากจิตทั้งหมด เมื่อว่าโดยนัยพิสดาร ไม่ย่อนัก ก็มีจำนวน ๓๖ ดวง คือ กามาวจรวิบากจิต ๒๓ ดวง, รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง, อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง, โลกุตรวิบากจิต ๔ ดวง เหมือนกัน.

ภูมิเภทโต ติวิธํ โลกุตฺตรสฺส อภาวโต. โลกุตฺตรญฺหิ กิริยจิตฺตํ นตฺถิ เอกนฺเตน อนนฺตรวิปากทายิภาวโต. วุตฺตญฺหิ

ว่าโดยความต่างแห่งภูมิมี ๓ เพราะโลกุตระไม่มี. จริงอยู่ กิริยาจิตฝ่ายโลกุตระไม่มี เพราะเป็นธรรมชาติให้ผล

"สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหู"ติ.[๑]

ทันที โดยส่วนเดียว. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่กล่าวไว้ว่า "สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหุ" บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวสมาธิใดว่าเป็นอนันตริกสมาธิ (คือสมาธิที่ให้ผลทันที).

โหตุ ตาว เสกฺขานํ อุปฺปชฺชมานํ อนุตฺตรํ กุสลํ ปุคฺคลนฺตรภาวูปนยนโต สผลํ, อรหโต ปน อุปฺปชฺชมานํ ปุคฺคลนฺตรภาวูปนยนโต นิปฺผลํ, ตสฺส กิริยภาโว กสฺมา น อิจฺฉิโตติ? อิจฺฉิตพฺโพ สิยา. ยทิ ตสฺส ปุนปฺปุนํ อุปฺปตฺติ สิยา, สกึเยว ปน โลกุตฺตรกุสลํ ปวตฺตติ. ยทิ หิ ปุนปฺปุนํ ปวตฺเตยฺย, มคฺคจิตฺตํ อรหโตปิ ปวตฺตตีติ โลกุตฺตรกิริยจิตฺตํ สิยา, น เจตํ อตฺถิ, ปโยชนาภาวโต. ตสฺมา นตฺถิ โลกุตฺตรกิริยวิญฺญาณํ.

ถามว่า กุศลที่เป็นโลกุตระ ซึ่งเกิดขึ้นอยู่แก่พระเสขะทั้งหลาย มีผล โดยการนำเข้าไปสู่ความเป็นบุคคลอื่นได้ จงยกไว้ก่อน, ส่วนที่เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ไม่มีผล โดยการนำเข้าไปสู่ความเป็นบุคคลอื่นได้, ความที่โลกุตรกุศลนั้นเป็นกิริยา เหตุไรจึงไม่ปรารถนาเล่า ? ตอบว่า น่าจะปรารถนา. ถ้าโลกุตรกุศลนั้นจะพึงเกิดขึ้นบ่อย ๆ, แต่โลกุตรกุศล ย่อมเป็นไปครั้งเดียวเท่านั้น. เพราะถ้าจะพึงเป็นไปบ่อย ๆ, มรรคจิตก็จะเป็นไป แม้แก่พระอรหันต์ เพราะฉะนั้น กิริยาจิตที่เป็นโลกุตระก็พึงมี, แต่กิริยาจิตที่เป็นโลกุตระนี้ หามีไม่ เพราะไม่มีประโยชน์. เพราะฉะนั้น กิริยาจิตที่เป็นโลกุตระ จึงไม่มี.

---

[๑] ขุ. ขุ. ๒๕/๖, ๓๖๘.

<u>กิริยวิญฺญาณนฺติ</u> จ กิริยามตฺตํ วิญฺญาณํ, กุสลากุสลํ วิย กิญฺจิ วิปากํ อนุปฺปาเทตฺวา กิริยามตฺตเมว หุตฺวา ปวตฺตนกวิญฺญาณนฺติ อตฺโถ. กสฺมา ปเนตํ วิปากํ น อุปฺปาเทตีติ ? วุจฺจเต : เอตฺถ หิ ยเทตํ อาวชฺชนทฺวยํ, ตํ อนุปจฺฉินฺนภวมูเลปิ สนฺตาเนว ปวตฺตํ อนาเสวนตาย ทุพฺพลภาวโต อพีชสามตฺถิยํ วิย ปุปฺผํ อผลเมว โหติ.

ก็คำว่า <u>กิริยาจิต</u> ได้แก่จิตที่เป็นเพียงกิริยา. อธิบายว่า ได้แก่จิตที่เกิดขึ้น เป็นเพียงกิริยาเท่านั้น มิได้ให้เกิดวิบากอะไรๆ เหมือนกุศลและอกุศล. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร กิริยาจิตนี้จึงไม่ให้วิบากเกิดขึ้น ? ข้อนี้ขอเฉลยดังนี้ : ก็ในอธิการนี้ อาวัชนะทั้ง ๒ นี้นั้น, เป็นไปในสันดาน แม้มีมูลแห่งภพยังตัดไม่ได้นั่นเทียว ก็ย่อมไม่มีผลอยู่ทีเดียว เหมือนกับดอกไม้ซึ่งไม่สามารถใช้เป็นพืชได้ เพราะความเป็นธรรมชาติทุรพลโดยที่ไม่มีอาเสวนะ.

ยมฺปน อุจฺฉินฺนภวมูลายํ สนฺตติยํ ปวตฺตํ อฏฺฐารสวิธํ วิญฺญาณํ, ตํ สมุจฺฉินฺนมูลายลตาย ปุปฺผํ วิย ผลทายิ น โหตีติ เวทิตพฺพํ. อญฺญสฺส อสมฺภวโต กิริยเหตุนา นาม อโลภาทินาว ภวิตพฺพนฺติ อาห "<u>อโลภาทิ-กิริยเหตุวิรหิตนฺ</u>"ติ.

ส่วนจิต ๑๘ ดวง ที่เป็นไปในสันตติ ที่มีมูลแห่งภพอันตัดได้แล้วนั้น, ก็พึงทราบว่า ไม่เป็นธรรมชาติให้ผล เหมือนกับดอกเครือเถาที่ถูกตัดรากแล้ว. เพราะไม่มีเหตุอย่างอื่น ชื่อว่าเหตุที่เป็นกิริยาจึงเป็นเหตุอันมีอโลภะเป็นต้นเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>เว้นจากกิริยเหตุมีอโลภะเป็นต้น</u>".

บุตรและธิดา ในสกุล "สันตะกูล"
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปุเรจรา หุตฺวา รูปาทิอารมฺมณานํ วิชานนลกฺขณา จกฺขุวิญฺญาณาทิปุเรจรรูปาทิวิชานนลกฺขณา. อยมฺปน มโนวิญฺญาณโต อุปฺปนฺนาปิ วิสิฏฺฐมนนกิจฺจาภาเวน มโนมตฺตา ธาตูติ มโนธาตุ. ตถา เหสา มโนวิญฺญาณสฺส ปจฺจโย น โหติ. อยเมตฺถ สงฺเขโป, วิตฺถาโร ปน ธาตุนิทฺเทเส[๑] อาคมิสฺสติ.

มโนธาตุมีความเป็นปุเรจร แห่งวิญญาณทั้งหลาย มีจักขุวิญญาณเป็นต้น รู้แจ้งซึ่งอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้นเป็นลักษณะ ชื่อว่า จกฺขุวิญฺญาณาทิปุเรจรรูปาทิวิชานนลกฺขณา แปลว่า มีความเป็นปุเรจร แห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น รู้แจ้งอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นลักษณะ. ก็ธาตุนี้แม้เกิดขึ้นจากมโนวิญญาณ ก็เป็นธาตุสักว่ารู้ เพราะไม่มีกิจ คือการรู้พิเศษ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มโนธาตุ. จริงอย่างนั้น มโนธาตุนี้ย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่มโนวิญญาณ. นี้เป็นความย่อในที่นี้, ส่วนความพิสดารจักมาในธาตุนิเทศ.

อาวชฺชนรสาติ อาโภครสา, จิตฺตสนฺตานสฺส วา ปุริมาการโต อญฺญถา โอโณชนรสา. ภวงฺควิจฺเฉทปทฏฺฐานาติ ภวงฺคสนฺตานวิจฺเฉทปทฏฺฐานา. อปุพฺพารมฺมณา สกิเทว ปวตฺตมานา สพฺพถา วิสยรสํ อนุภวิตุํ น

บทว่า อาวชฺชนรสา แปลว่า มีความรำพึงเป็นรส หรือมีความน้อมไป โดยประการอื่นจากอาการเดิมของจิตสันดานเป็นรส.คำว่า มีความขาดแห่งภวังค์เป็นปทัฏฐาน ได้แก่มีความขาดแห่งความสืบต่อของภวังค์ เป็น

---

๑ วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๖๐.

สกฺโกตีติ อิฏฺฐาทีสุ สพฺพตฺถ อุเปกฺขายุตฺตาว โหติ.

ปทัฏฐาน. มโนธาตุที่มีอารมณ์ที่ไม่เคยเสวยมาก่อนเป็นไปครั้งเดียวเท่านั้น ไม่อาจเสวยรสแห่งอารมณ์ โดยประการทั้งปวงได้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นธรรมชาติประกอบด้วยอุเบกขาอย่างเดียว ในอารมณ์ทั้งปวง มีอิฏฐารมณ์เป็นต้น.

สาธารณาติ เสกฺขาเสกฺขปุถุชฺชนานํ สาธารณา. อสาธารณาติ อเสกฺขานํเยว อาเวณิกา. โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนรสาติ ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรเณน คหิตารมฺมณํ ววฏฺฐเปนฺตี วิย ปวตฺตนโต โวฏฺฐพฺพนรสา, มโนทฺวาเร ปน วุตฺตนเยน อาวชฺชนรสา.

คำว่า เป็นสาธารณะ ได้แก่ทั่วไปแก่พระเสขะพระอเสขะและปุถุชน. คำว่า เป็นอสาธารณะ คือเป็นส่วนเฉพาะแก่พระอเสขะเท่านั้น. คำว่า มีโวฏฐัพนะและอาวัชนะเป็นรส ได้แก่ มีโวฏฐัพนะในปัญจทวารเป็นรส เพราะเป็นธรรมชาติเหมือนกำหนดอารมณ์ที่สันตีรณะ ถือเอาแล้วเป็นไป และมีอาวัชนะในมโนทวารเป็นรสตามนัยดังได้กล่าวไว้แล้ว.

ตถาภาเวน ปญฺจทฺวารมโนทฺวาเรสุ ยถากฺกมํ โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนภาเวน ปจฺจุปฏฺฐตีติ ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา. โวฏฺฐพฺพนกาเล สนฺตีรณกิจฺจานํ ติสฺสนฺนํ อเหตุกวิปากมโน-

มโนวิญญาณธาตุ ย่อมปรากฏโดยภาวะอย่างนั้น คือโดยภาวะที่เป็นโวฏฐัพนะในปัญจทวารและอาวัชนะในมโนทวาร ตามลำดับ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตถา-

วิญฺญาณธาตูนํ อาวชฺชนกาเล ยสฺส กสฺสจิ ภวงฺคสฺสาติ อิเมสํ อญฺญตราปคโม เอติสฺสา อาสนฺนการณนฺติ อาห "อเหตุก ฯเปฯ ปทฏฺฐานา"ติ.

ภาวปจฺจุปฏฺฐานา แปลว่า มีภาวะอย่างนั้นเป็นปัจจุปัฏฐาน. ความไปปราศแห่งจิตเหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือแห่งอเหตุกวิปากมโนวิญญาณธาตุ ๓ ดวง ซึ่งมีสันตีรณะเป็นกิจ ในกาลแห่งโวฏฐัพนะแห่งภวังค์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในกาลแห่งอาวัชนะ เป็นเหตุใกล้แห่งมโนวิญญาณธาตุนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีความไปปราศ แห่งอเหตุกวิปากมโนวิญญาณธาตุและภวังค์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นปทัฏฐาน".

อรหตนฺติ อรหตํเยว อสาธารณภาวโต. อนุฬาเรสูติ อฏฺฐิกสงฺขลิกเปตรูปาทีสุ, อญฺเญสุ วา อปฺปณีเตสุ วตฺถูสุ. หสิตุปฺปาทนรสาติ หสิตสฺเสว อุปฺปาทนรสา. ตถาหีทํ[1] จิตฺตํ "หสิตุปฺปาทนนฺ"เตฺวว วุจฺจติ, น อญฺเญสํ หสิตุปฺปาทกจิตฺตานํ อภาวโต.

คำว่า แก่พระอรหันต์ทั้งหลาย คือ เฉพาะแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย เพราะความเป็นอสาธารณะ. คำว่า ไม่โอฬาร ได้แก่ ในเพราะวัตถุทั้งหลาย มีรูปเปรตซึ่งมีแต่โครงกระดูกเป็นต้น หรือในเพราะวัตถุอันไม่ประณีตเหล่าอื่น. บทว่า หสิตุปฺปาทนรสา แปลว่า มีการยังความยิ้มแย้มเท่านั้นให้เกิดขึ้นเป็นรส. จริงอย่างนั้น จิตดวงนี้

---

[1] ฉ. ตถา หิ ตํ.

ท่านเรียกว่า "หลิตุปปาทจิต" นั่นเอง, ไม่ใช่เพราะไม่มีจิตที่ทำให้เกิดความยิ้มแย้มอย่างอื่น.

อญฺญานิปิ หิ ทฺวาทส โสมนสฺสสหคตานิ ปริตฺตกุสลากุสลกิริยจิตฺตานิ ยถารหํ ปุถุชฺชนาทีนํ หสิตุปฺปาทกานิ วิชฺชนฺติ, อิทมฺปน จิตฺตํ วิจารณปญฺญาวิรหิตํ ปริตฺเตสุ อปฺปณีเตสุ อารมฺมเณสุ อรหนฺตานํ โสมนสฺสมตฺตํ อุปฺปาเทนฺตํ อุปฺปชฺชติ.

เพราะว่า กามาวจรกุศลจิตอกุศลจิตและกามาวจรกิริยาจิต ที่สหรคตด้วยโสมนัส ๑๒ ดวง แม้เหล่าอื่นที่ให้เกิดความร่าเริงก็ยังมีแก่ปุถุชนเป็นต้น ตามสมควร, ส่วนจิตดวงนี้ เว้นจากวิจารณปัญญา ย่อมเกิดขึ้นทำให้เกิดขึ้นแต่เพียงโสมนัส แก่พระอรหันต์ทั้งหลาย ในเพราะอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นกามาวจรอันไม่ประณีต.

ภควโตปิ อุปฺปชฺชตีติ อฏฺฐกถายํ[๑] วุตฺตํ, ตํ อตีตํสาทีสุ อปฺปฏิหตญาณํ วตฺวา "อิเมหิ ตีหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต สพฺพํ กายกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตี"ติ[๒] วจนโต วิจาเรตพฺพนฺติ เอเก.

อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า คำที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า จิตดวงนี้ ย่อมเกิดขึ้นแม้แก่พระผู้มีพระภาค คำนั้นควรพิจารณา เพราะกล่าวถึงญาณที่ไม่ขัดข้อง ในส่วนที่เป็นอดีตเป็นต้น แล้วกล่าวว่า "กายกรรมทั้งปวง

---

๑ สมฺโมหวิโนทนี. ๔๕๓, ๖๑๐.
๒ ขุ. มหา. ๒๙/๒๑๘, ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๓๘, ขุ. ป. ๓๑/๕๗๖.

ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการนี้ มีญาณเป็นประธานเป็นไปตามญาณ".

ตตฺถ หสิตุปฺปาทจิตฺเตน ปวตฺติยมานมฺปิ ภควโต สิตกรณํ ปุพฺเพนิวาสานาคตํส-สพฺพญฺญุตญฺญาณานํ อนุวตฺตกตฺตา ญาณานุ-ปริวตฺติเยวาติ เอวมฺปน ญาณานุปริวตฺติภาเว สติ น โกจิ ปาฬิอตฺถกถานํ วิโรโธ.

ก็ในคำของอาจารย์พวกหนึ่งนั้น เมื่อมีความเป็นไปตามญาณอย่างนี้ว่า การกระทำการแย้มของพระผู้มีพระภาค แม้อันหสิตุปปาทจิตให้เป็นไปอยู่ ชื่อว่าเป็นไปตามญาณนั่นเอง เพราะเป็นไปตามบุพเพนิวาสญาณ อนาค-ตังสญาณ และสัพพัญญุตญาณ จึงไม่ผิดบาลีและอรรถกถาอะไร.

เอวญฺจ กตฺวา อฏฺฐกถายํ "เตสํ ญาณานํ จิณฺณปริยนฺเต อิทํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี"ติ วุตฺตํ. อวสฺสญฺจ เอตํ เอวํ อิจฺฉิตพฺพํ, อญฺญถา อญฺญสฺสาปิ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกสฺส อเหตุก-จิตฺตสฺส ภควโต อุปฺปตฺติ น ยุชฺเชยฺย. น หิ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกสฺส ตํสมุฏฺฐิตาย วิญฺญตฺติยา กายกมฺมาทิภาวํ อาปชฺชนภาโว วิพนฺธตีติ เอกนฺตโต หทยวตฺถุปฺปทฏฺฐานา ปญฺจโวการภเว เอว อุปฺปชฺชนโต.

ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า "จิตดวงนี้ ย่อมเกิดขึ้น ในที่สุดแห่งญาณเหล่านั้น ที่ได้ประพฤติแล้ว". ก็จิตดวงนี้ จำต้องปรารถนาอย่างนี้แน่นอน, เมื่อถือเอาเนื้อความ โดยประการอื่น อเหตุกจิตที่ยังวิญญัติให้ตั้งขึ้นแม้อื่น เกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคนั้น ก็จะไม่พึงถูกต้อง. เพราะความที่แห่งอเหตุกจิต อันยังวิญญัติให้ตั้งขึ้นถึงความที่แห่งวิญญัติ ที่ตั้งขึ้นด้วย

อเหตุกจิตนั้น เป็นกายกรรมเป็นต้น ก็หาขัดข้องไม่แล. ชื่อว่า มีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐานโดยส่วนเดียว เพราะเกิดขึ้นในปัญจโวการภพเท่านั้น.

อยเมตฺถ วิเสโสติ อยํ เสกฺขปุถุชฺชนานํ อุปฺปตฺติยา วิปากุปฺปาทนสมตฺถตา, อรหตํ อุปฺปตฺติยา ตทภาโวติ อุภเยสํ สนฺตาเน อุปฺปตฺติสมฺปลกฺขิโต เอตฺถ กุสลกิริยวิญฺญาเณสุ วิเสโส. เอวญฺจ กตฺวา ปจฺจยเวกลฺเลน อวิปากสฺสาปิ กุสลากุสลสฺส กิริยภาวปฺปสงฺโค นิวตฺติโต โหติ. ปรโต กุสลโต วิเสโสติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

คำว่า อยเมตฺถ วิเสโส ตัดบทเป็น อยํ เอตฺถ วิเสโส คำว่า อยํ ไขออกมาเป็น อยํ เสกฺขปุถุชฺชนานํ ฯเปฯ อุปฺปตฺติสมฺปลกฺขิโต คำว่า เอตฺถ โยค กุสลกิริยวิญฺญาเณสุ ความต่างกันในกุศลจิตและกิริยาจิตนี้ คือที่กำหนดด้วยความเกิดในสันดาน. บุคคล ๒ จำพวก คือความสามารถในอันยังวิบากให้เกิดขึ้น ด้วยความเกิดขึ้นแก่พระเสขะและปุถุชน, ความไม่มีวิบากนั้นด้วยความเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์. และเพราะอธิบายอย่างนี้ ย่อมเป็นอันห้ามเสียซึ่งความเกี่ยวข้องแห่งกุศลจิต และอกุศลจิตแม้ไม่มีวิบาก เพราะความบกพร่องแห่งปัจจัยว่า เป็นกิริยาจิต. แม้ในคำว่า ความต่างจากกุศลจิต นี้ ข้างหน้าก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ศาสตราจารย์พันเอกสนิท - คุณประไพ สุกกรี
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ คุณพ่อเพ็ง-คุณแม่ทองดี สุกกรี

๔๕๕. สพฺพานิปิ กุสลากุสลพฺยากตานิ เอกูนนวุติ วิญฺญาณานิ โหนฺติ นาติสงฺเขปวิตฺถารนเยนาติ อธิปฺปาโย. ปฏิสนฺธิวิญฺญาณาทีนํ กิจฺจํ นาม ภวนฺตรปฏิสนฺธาทินา อากาเรน ปวตฺติ เอว. ตพฺพินิมุตฺตญฺจ จิตฺตสฺส อญฺญํ กิจฺจํ นตฺถีติ อาห "จุทฺทสหิ อากาเรหิ ปวตฺตนฺตี"ติ.

๔๕๕. อธิบายว่า ทั้งหมด ได้แก่กุศล อกุศล อัพยากฤต รวมเป็นจิต ๘๙ ดวง โดยนัยที่ไม่ย่อและพิสดารนัก. ความเป็นไปโดยอาการมีการสืบต่อภพอื่นเป็นต้นนั่นแหละ ชื่อว่า กิจแห่งปฏิสนธิจิตเป็นต้นนั่นแหละ. ก็กิจอย่างอื่นของจิตที่พ้นจากกิจ ๑๔ นั้นไม่มี เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมเป็นไปโดยอาการ ๑๔ อย่าง".

อานุภาเวนาติ สามตฺถิเยน. กตุปจิตญฺหิ กมฺมํ อวเสสปจฺจยสมวาเย วิปากํ เทนฺตํ อตฺตโน อานุภาวํ วิสชฺเชนฺตํ[๑] วิย โหติ. เทวมนุสฺเสสูติ ฉสุ กามาวจรเทเวสุ เจว มนุสฺเสสุ จ. กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตานนฺติ เอตฺถ กมฺมํ นาม กตุปจิตํ กามาวจรกุสลกมฺมํ, ตญฺจ โข วิปากทานาย ลทฺโธกาสํ. เตนาห "ปจฺจุปฏฺฐิตนฺ"ติ.

คำว่า ด้วยอานุภาพ คือด้วยความสามารถ. จริงอยู่ กรรมที่สัตว์ได้ทำแล้วสั่งสมแล้ว เมื่อจะให้วิบาก ในเพราะความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยที่เหลือ ย่อมเป็นเหมือนปล่อยอานุภาพของตน. คำว่า ในหมู่เทวดาและมนุษย์ ได้แก่ ในเทวดาชั้นกามาวจร ๖ ชั้น และในหมู่มนุษย์. ใน คำว่า กรรมกรรมนิมิตและคตินิมิต นี้ มี อธิบายว่า : นี้ชื่อว่า กรรม ได้แก่กรรมที่เป็นกามาวจรกุศล ที่สัตว์กระทำแล้ว

---

[๑] ฉ. วิสฺสชฺชนฺตํ.

สั่งสมแล้ว และกรรมนั้นแล ต้องได้โอกาสเพื่อจะให้วิบาก. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ที่เข้าไปปรากฏ".

กมฺมนิมิตฺตํ กมฺมายูหนกฺขเณ เจตนาย ปจฺจยภูตํ เทยฺยธมฺมาทิ. คตินิมิตฺตํ ยํ คตึ อุปปชฺชติ ตปฺปริยาปนฺนํ รูปายตนํ. ปณฺฑกาทิภาวนฺติ ปณฺฑกมูคมมฺมนาทิภาวํ. ทุพฺพลสฺส ทุเหตุกกุสลสฺส[๑] วิปากภูตา อุเปกฺขาสหคตาเหตุมโนวิญฺญาณธาตุ ทุพฺพล ฯเปฯ มโนวิญฺญาณธาตุ. เนสนฺติ ภาวิตรูปารูปาวจรกุสลานํ สตฺตานํ. กมฺมนิมิตฺตเมวาติ ปรวีกสิณาทิกํ อตฺตโน กมฺมารมฺมณเมว.

ที่ชื่อว่า กรรมนิมิต ได้แก่ไทยธรรมเป็นต้นอันเป็นปัจจัยแห่งเจตนา ในขณะกระทำกรรม. ที่ชื่อว่า คตินิมิต ได้แก่รูปายตนะที่นับเนื่องด้วยคติอันเป็นที่ไปเกิด. คำว่า ความเป็นบัณเฑาะว์เป็นต้น ได้แก่ความเป็นบัณเฑาะว์เป็นคนใบ้ และเป็นคนติดอ่างเป็นต้น. อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่สหรคตด้วยอุเบกขา อันเป็นวิบากแห่งทวิเหตุกกุศลอย่างเพลา ชื่อว่า ทุพฺพล ฯเปฯ มโนวิญฺญาณธาตุ แปลว่า อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่สหรคตด้วยอุเบกขา อันเป็นวิบากแห่งทวิเหตุกกุศลอย่างเพลา. บทว่า เนสํ โยค ภาวิตรูปารูปาวจรกุสลานํ สตฺตานํ แปลว่า ของเหล่าสัตว์ผู้บำเพ็ญรูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศล. คำว่า กรรมนิมิต

---

[๑] ฉ. ทฺวิเหตุกกุสลสฺส.

อย่างเดียว ได้แก่อารมณ์คือกรรมของตนมีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างเดียว.

เอวนฺตาเวตฺถาติ เอตฺถ วิญฺญาณกฺขนฺธนิทฺเทเส เอวํ สงฺเขปโต สรูปทสฺสนมตฺเตเนว เอกูนวีสติยา วิปากวิญฺญาณานํ ปฏิสนฺธิวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา. ภวาลมฺพนาทิวิภาเคน ปน ยเทตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทกถายํ[๑] อาคมิสฺสติ.

บทว่า เอวนฺตาเวตฺถ คำว่า เอตฺถ โยค วิญฺญาณกฺขนฺธนิทฺเทเส คำว่า เอวํ โยค สงฺเขปโต สรูปทสฺสนมตฺเตเนว แปลว่า พึงทราบความเป็นไปด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิแห่งวิบากจิต ๑๙ ดวง ในวิญญาณขันธนิเทศนี้ อย่างนี้คือ โดยสังเขปคือเพียงแสดงโดยสรุปเท่านั้น. ส่วนคำที่ควรกล่าวในนิเทศนี้ โดยการจำแนกภพและอารมณ์เป็นต้น, คำนั้นจักมาในปฏิจจสมุปปาทกถา.

ตํ ตนฺติ เอกูนวีสติยา ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณสุ ยํ ยํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธํ, ตํ ตํ อนนฺตรํ อุปฺปตฺติยา อนุพนฺธมานํ. ตสฺส ตสฺเสวาติ ยสฺส ยสฺส กมฺมสฺส วิปากภูตํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ, ตสฺส ตสฺเสว. ตสฺมึเยวาติ กมฺมาทิเก เอว.

บทว่า ตํ ตํ ความว่า ในบรรดาปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวง ปฏิสนธิจิตใด ๆ เกิดแล้วก็ดับไป, ภวังคจิตคอยติดตาม ภวังคจิตนั้น ๆ ด้วยการเกิดขึ้นติดต่อกัน. คำว่า แห่งกรรมนั้น ๆ นั่นแหละ คือแห่งกรรมที่มีปฏิสนธิจิตเป็นวิบากนั้น ๆ นั่นแหละ. บทว่า

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๑๗๘.

ศาสตราจารย์พันเอกสนิท-คุณประไพ สุภกรี อุทิศส่วนกุศลให้แด่
คุณพ่อพระจรรยาวินิจฉัย (เล็ก)-คุณแม่นางจรรยาวินิจฉัย (ผัน) อรรถจินดา

ตสฺมึเยว โยค กมฺมาทิเก เอว (แปลว่า ในอารมณ์มีกรรมเป็นต้นนั้นนั่นเอง).

กมฺมญฺเจ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส อารมฺมณํ, ตสฺมึ กมฺเม, อถ กมฺมนิมิตฺตํ คตินิมิตฺตญฺจ, ตสฺมึ กมฺมนิมิตฺเต คตินิมิตฺเตติ อตฺโถ. ตาทิสเมวาติ ยาทิสํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ เหตุโต, เสสสมฺปยุตฺตธมฺมโต จ ตาทิสเมว. สนฺตานวินิวตฺตเกติ ภวงฺคสนฺตานสฺส วินิวตฺตนเก.

อธิบายว่าหากกรรมเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิต ก็ในกรรมนั้น ถ้าว่า กรรมนิมิตและคตินิมิตเป็นอารมณ์ ก็ในกรรมนิมิตและคตินิมิตนั้น. บทว่า ตาทิสเมว ความว่า ปฏิสนธิจิตเป็นเช่นใด โดยเหตุ และโดยสัมปยุตธรรมที่เหลือ ภวังคจิตก็เป็นเช่นนั้นนั่นแหละ. บทว่า สนฺตานวินิวตฺตเก แปลว่า ที่ตัดความสืบต่อแห่งภวังค์.

อญฺญสฺมึ อาวชฺชนสงฺขาเต จิตฺตุปฺปาเท. กิริยมยจิตฺเตเนว สุปินทสฺสนํ โหตีติ อาห "สุปินํ อปสฺสโต"ติ. อปริมาณสงฺขยมฺปิ ปวตฺตติเยว. ตถาหิทํ อุปปตฺติภวสฺส องฺคภาเวน ปวตฺตนโต "ภวงฺคนฺ"ติ วุจฺจติ. เตสญฺเญวาติ ปฏิสนฺธิภูตาเนเยว.

เมื่อจิตตุปบาทอื่น คือที่เรียกว่าอาวัชนะ. การฝันเห็นย่อมมีด้วยจิตที่สำเร็จแต่กิริยานั่นเอง (กามชวนะที่เกิดเฉพาะในสุบินวิถี) เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ของผู้ไม่ฝันเห็น". ย่อมเป็นไป แม้มีจำนวนหาประมาณมิได้ทีเดียว. จริงอย่างนั้น จิตนี้ เรียกว่า "ภวังค์" เพราะเป็นไปโดยองค์แห่งอุปปัติภพ. บทว่า เตสญฺเญว คือที่เป็นปฏิสนธิจิตเท่านั้น.

อินฺทฺริยานีติ จกฺขาทีนิ อินฺทฺริยานิ. อารมฺมณคฺคหณกฺขมานีติ รูปาทิอารมฺมณํ คเหตุํ สมตฺถานิ. มาตุกุจฺฉิคตกาเล วิย หิ พหิ นิกฺขนฺตกาเลปิ น ตาว อินฺทฺริยานิ สกิจฺจการี[๑] โหนฺติ, อนุกฺกเมน ปน วิสทภาวํ ปตฺตกาเล เอว สกิจฺจการี[๑] โหนฺติ.

คำว่า อินทรีย์ทั้งหลาย ได้แก่อินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น. คำว่า ควรแก่การรับอารมณ์ ได้แก่ สามารถจะรับอารมณ์มีรูปเป็นต้น. จริงอยู่ แม้ในเวลาที่คลอดออกไปภายนอก อินทรีย์จะทำหน้าที่ของตนก็หามิได้ก่อน เหมือนอย่างในเวลาที่ยังอยู่ในครรภ์มารดา, แต่ในเวลาที่ถึงความเข้มแข็งนั้นแหละโดยลำดับ จึงทำหน้าที่ของตนได้.

เตเนวาห "อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนานนฺ"ติ. อาปาถคเตติ โยคฺยเทสาวฏฺฐิเต. ตเมว โยคฺยเทสาวฏฺฐิตํ รูปํ ปฏิจฺจ ฆฏฺฏนา ปจฺจยลทฺธา.[๒] ฆฏฺฏนาติ ปฏิฆาโต, เยน พฺยาปาราทิวิเสสปจฺจยนฺตรสหิเต จกฺขุสฺส วิสเย วิการุปฺปตฺติ วิสทิสุปฺปตฺติ วิสยสฺส อิฏฺฐานิฏฺฐภาเวน อนุคฺคโห อุปฆาโต จาติ อตฺโถ.

ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะอายตนะทั้งหลายในโลกนี้ แก่กล้าแล้ว". คำว่า มาปรากฏ คือตั้งลงในส่วนที่ประกอบกันเข้า. การกระทบคือการได้ปัจจัย เพราะอาศัยรูป ที่ตั้งลงในส่วนที่ประกอบกันนั้นแหละ. บทว่า ฆฏฺฏนา แปลว่า การกระทบ, ซึ่งเป็นเหตุเกิดการเปลี่ยนแปลง เกิดความต่างกันในอารมณ์

---

๑ สกิจฺจานิ.
๒ ฉ. ปจฺจยํ ลทฺธา.

ของจักขุวิญญาณ ซึ่งประกอบไปด้วยปัจจัยที่พิเศษอื่นมีความขวนขวายเป็นต้น อธิบายว่า ได้แก่ความสนับสนุนและความตัดรอนโดยความเป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์.

ตโตติ ฆฏฺฏนานนฺตรํ. ฆฏฺฏนานุภาเวนาติ ฆฏฺฏนาพเลน. ภวงฺคจลนนฺติ ภวงฺคจิตฺตสฺส ปกมฺปนํ, ตถา ทฺวิกฺขตฺตุํ ปวตฺติยา วิสทิสสฺส การณภาวูปคมนนฺติ อตฺโถ. ตณฺหิ จิตฺตสนฺตานสฺส ปุริมาวตฺถาย ภินฺนาวตฺถาเหตุตาย จลนํ วิยาติ "จลนนฺ"ติ วุตฺตํ.

คำว่า ต่อนั้น ได้แก่ต่อจากการกระทบ. คำว่า ด้วยอานุภาพแห่งการกระทบ ได้แก่ด้วยกำลังของการกระทบ. บทว่า ภวงฺคจลนํ ได้แก่ความไหวของภวังคจิต, อธิบายว่า การเข้าถึงความเป็นเหตุ แห่งจิตที่ต่างกัน เพราะความเกิดขึ้น ๒ ขณะ อย่างนั้น. จริงอยู่ ภวังคจิตนั้น เรียกว่า "จลนะ" เพราะเป็นเหมือนกับความไหวโดยเป็นเหตุแห่งกิริยาที่ตั้งลงต่างกัน จากกิริยาก่อนแห่งจิตสันดาน.

วิสยวิสยีภาวสิทฺธาย ธมฺมตาย อารมฺมณสฺส อภิมุขีภาเวน ปสาทสฺส ตาว ฆฏฺฏนา โหตุ, อญฺญสนฺนิสฺสิตสฺส ปน ภวงฺคสฺส จลนํ กถํ โหตีติ ? ตํสมฺพนฺธภาวโต. เภริตเล ฐปิตาสุ สกฺขราสุ เอกิสฺสา สกฺขราย ฆฏฺฏิตาย

ถามว่า การกระทบประสาทรูป โดยภาวะที่เผชิญหน้าต่ออารมณ์ ตามธรรมดาที่สำเร็จด้วยความเป็นอารมณ์ และประสาทรูปที่รับอารมณ์ จงยกไว้ก่อน, แต่ความไหวของภวังค์ ซึ่งอาศัยวัตถุอื่น จะมีได้อย่างไร ?

คุณสิริวงศ์ สุรฤกษ์
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ พลตรีพิสณห์ สุรฤกษ์

ตทญฺญสกฺขราย ฆิตมกฺขิกา จลนญฺเจตฺถ อุทาหรณนฺติ.

ตอบว่า มีได้เพราะมีความสัมพันธ์กันกับวัตถุนั้น. ก็ในบรรดาก้อนกรวดที่วางไว้บนพื้นกลอง เมื่อก้อนกรวดก้อนหนึ่งถูกกระทบ แมลงวันที่เกาะก้อนกรวดอื่นจากก้อนนั้น ก็ไหวตัวเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้แล.

ตเทว รูปนฺติ ตเทว ภวงฺคจลนสฺส ปจฺจยภูตํ อาปาถคตํ รูปายตนํ. ภวงฺคํ วิจฺฉินฺทมานา วิยาติ ภวงฺคสนฺตานํ วิจฺฉินฺทนฺตี วิย. ตทารมฺมณุปฺปตฺติยา ปรโต ภวงฺคสฺส อุปฺปชฺชนโต วิสยคฺคหณํ ปญฺจทฺวาราวชฺชนํ วตฺวา ตทนนฺตรํ ทสฺสนาทีสุ วตฺตพฺเพสุ ตานิ อวตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนสฺส คหณํ อุทฺเทเส ทฺวินฺนํ อาวชฺชนานํ อาวชฺชนสามญฺเญน คหิตตฺตา.

คำว่า รูปนั้นนั่นแหละ ได้แก่ รูปายตนะนั้นนั่นแหละที่มาปรากฏ เป็นปัจจัยแก่ภวังคจลนะ. คำว่า เหมือนอย่างตัดภวังค์ คือ เหมือนอย่างตัดความสืบต่อ แห่งภวังค์. เพราะภวังค์เกิดขึ้นต่อจากความเกิดขึ้นของตทารมณ์ ท่านจึงใช้ศัพท์ว่าอารมณ์ เมื่อได้กล่าวถึงปัญจทวาราวัชนะแล้ว ควรจะกล่าวถึงการเห็นเป็นต้น ในลำดับต่อจากปัญจทวาราวัชนะนั้น แต่ก็มิได้กล่าวการเห็นเป็นต้นเหล่านั้น ถือเอามโนทวาราวัชนะ เพราะในอุเทศ ท่านถือเอาอาวัชนะทั้ง ๒ โดยความเป็นอาวัชนะเสมอกัน.

อาวชฺชนานนฺตรนฺติ ปญฺจทฺวาราวชฺชนานนฺตรํ. เย หทยวตฺถุ วิย

คำว่า ในลำดับแห่งอาวัชนะ ได้แก่ ในลำดับแห่งปัญจทวาราวัชนะ. สำหรับ

สมฺปฏิจฺฉนาทิวีถิจิตฺตานิปิ นานุชานนฺติ, เตสํ "สมฺปฏิจฺฉนาย จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา"ติอาทินา ตตฺถ ตตฺถ ปาฬิ อาคตา. น หิ สกฺกา ปาฬึ ปฏิเสเธตุํ.

อาจารย์ทั้งหลาย ผู้ที่ไม่ยอมให้ แม้แต่วิถีจิตมีสัมปฏิจฉนจิตเป็นต้น เหมือนหทัยวัตถุ, มีบาลีมาอ้างในที่นั้น ๆ โดยนัยเป็นต้นว่า "สมฺปฏิจฺฉนาย จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา". เพราะใคร ๆ ไม่อาจปฏิเสธพระบาลีได้.

"สเจ มหนฺตํ โหตี"ติ อิทํ ชวน-ปริโยสานาย จิตฺตปฺปวตฺติยา วุจฺจมานตฺตา วุตฺตํ. จุทฺทสจิตฺตกฺขณายุกญฺหิ อารมฺมณมิธ "มหนฺตนฺ"ติ อธิปฺเปตํ ตญฺจุปฺปชฺชิตฺวา ทฺวิตฺติจิตฺตกฺขณาตีตํ หุตฺวา อาปาถคมนวเสน เวทิตพฺพํ.

คำว่า "ถ้าเป็นมหันตารมณ์" นี้ ท่านกล่าวไว้ เพราะกำลังกล่าวถึงความเป็นไปของจิต ซึ่งมีชวนะเป็นที่สุด. ก็อารมณ์ซึ่งมีอายุ ๑๔ ขณะจิต ท่านประสงค์เอาว่า "มหันตารมณ์" ในที่นี้ และมหันตารมณ์นั้นพึงทราบว่า เกิดขึ้นแล้วล่วงไป ๒-๓ ขณะจิต จึงมาปรากฏ.

ยถาววตฺถาปิเตติ โวฏฺฐพฺพเน[๑] วุตฺตา-กาเรน กตววตฺถาปเน. อาวชฺชนาย โวฏฺฐพฺพนสฺส จ วุตฺตตฺตา "อวเสสกามาวจร-กิริยานนฺ"ติ อวเสสคฺคหณํ กตํ. ฉ สตฺต วาติ วา-สทฺเทน "ปญฺจ วา"ติ อิทมฺปิ วุตฺตเมวาติ

คำว่า ในอารมณ์ตามที่แยกไว้ คือมีการแยกที่โวฏฐัพพนะ ได้กระทำแล้ว โดยอาการที่ได้กล่าวไว้. เพราะท่านกล่าวถึงอาวัชนะและโวฏฐัพพนะ ท่านจึงทำอวเสส-ศัพท์ว่า "อวเสสกามาวจรกิริยานํ". ด้วย

---

[๑] ฉ. โวฏฺฐพฺพเนน.

ทฎฺฐพฺพํ. สุตฺตมุจฺฉิตาทิกาเล หิ ปญฺจปิ ชวนานิ ชวนฺตีติ.

วา-ศัพท์ว่า ฉ สตฺต วา แม้คำว่า 'ปญฺจ วา" นี้ ก็พึงเห็นว่า ท่านกล่าวไว้แล้วเหมือนกัน. เพราะในเวลาหลับและในเวลาสลบเป็นต้น ชวนะย่อมแล่นไปแม้ ๕ ขณะ.

ตานิเยวาติ "อฏฺฐนฺนํ วา"ติอาทินา[๑] วุตฺตานิ เอกูนตึส กามาวจรชวนานิเยว. อิโต อญฺญํ มโนทฺวาราวชฺชนานนฺตรํ อุปฺปชฺชนกจิตฺตํ นาม นตฺถีติ ทสฺสนตฺถํ เอวการคฺคหณํ. "โคตฺรภูโต"ติ อิทํ โคตฺรภุฏฺฐานิยานํ ปริกมฺมโวทานานมฺปิ คหณํ, น โคตฺรภุโน เอว. ผลจิตฺตานีติ สมาปตฺติวเสน ปวตฺตนกผลจิตฺตานิ. ยํ ยํ ลทฺธปจฺจยนฺติ ยํ ยํ ชวนํ รูปาวจรชวนาทิวเสน โคตฺรภุอนนฺตรํ อุปฺปตฺติยา ลทฺธปฺปจฺจยํ.

บทว่า ตานิเยว ได้แก่กามาวจรจิต ๒๙ ดวงนั่นเอง ที่ได้กล่าวไว้ด้วยคำเป็นต้นว่า "๘ ดวงบ้าง". ท่านใช้ศัพท์ว่า เอว อักษร เพื่อจะแสดงว่า ชื่อว่าจิตเกิดขึ้นในลำดับของมโนทวาราวัชนะอื่น จากนี้ไม่มี. คำว่า "แต่โคตรภู" นี้ ท่านถือเอาบริกรรมและโวทาน ซึ่งตั้งอยู่ในฐานะเป็นโคตรภู, ไม่ใช่ถือเอาแต่โคตรภูอย่างเดียว. คำว่า ผลจิต นี้ ได้แก่ผลจิตที่เป็นไปด้วยอำนาจผลสมาบัติ. คำว่า ชวนะใด ๆ ได้ปัจจัยแล้ว ความว่า ชวนะใด ๆ ได้ปัจจัยแล้ว เพราะเกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภู ด้วยอำนาจรูปาวจรชวนะเป็นต้น.

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๓๒.

อติมหนฺตนฺติ โสฬสจิตฺตกฺขณายุกํ. ตตฺถ หิ ตทารมฺมณจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, น อญฺญตฺถ. วิภูตนฺติ สุปากฏํ, ตญฺจ กามาวจรเมว. ตตฺถ หิ ตทารมฺมณสฺส อุปฺปตฺติ. กามาวจรชวนาวสาเนติ กามาวจรชวนสฺเสว อวสาเน. น หิ ตํ กามตณฺหาเหตุกกมฺมนิพฺพตฺตํ มหคฺคตานุตฺตรชวนํ อนุพนฺธติ อชนกตฺตา, ชนกาสทิสตฺตา จ.

คำว่า อติมหันตารมณ์ นั้น ได้แก่อารมณ์ที่มีอายุ ๑๖ ขณะจิต. ความจริงตทารัมณจิต ย่อมเกิดในอารมณ์ ซึ่งมีอายุ ๑๖ ขณะจิตนั้น, หาเกิดในอารมณ์อื่นไม่. คำว่า อารมณ์ที่ปรากฏชัด ได้แก่ปรากฏชัดเจน และวิภูตารมณ์นั้นเป็นกามาวจรอย่างเดียว. ความจริงตทารัมณจิตก็เกิดขึ้นในวิภูตารมณ์นั้น. บทว่า กามาวจรชวนาวสาเน แปลว่า พอสุดกามาวจรชวนะนั่นเอง. ความจริง ตทารัมณจิตนั้นบังเกิดจากกรรมซึ่งมีกามตัณหาเป็นเหตุ ย่อมติดตามชวนะที่เป็นมหัคตะและโลกุตระก็หามิได้ เพราะมิใช่เป็นตัวทำให้เกิด และไม่เหมือนกับตัวที่ทำให้เกิด.

ยถา เคหโต พหิ คนฺตุกาโม ตรุณทารโก ชนกํ ชนกสทิสํ วา อนุพนฺธติ, น อญฺญํ, เอวมิทมฺปิ. ตตฺถาปิ น สพฺพสฺมา ชวนา สพฺพชวเนน[๑] ตทารมฺมณสฺส นิยเมตพฺพโต

อุปมาเหมือนเด็กน้อย ที่ต้องการไปนอกบ้าน ย่อมตามพ่อหรือคนที่เหมือนกับพ่อ ไม่ตามคนอื่นฉันใด แม้ตทารัมณจิตนี้ ก็เหมือนฉันนั้น. แม้ในอธิการว่าด้วยตทารัมณะนั้น เพราะ

---

๑ ฉ. สพฺพํ ชวเนน.

อารมฺมเณน จ เวทนาย ปริวตฺเตตพฺพโต. ตทารมณ์จะพึงกำหนดด้วยชวนะทั้งหมด จากชวนะทั้งหมด และเวทนาจะเป็นไปตามอารมณ์ก็หามิได้.

ตตฺถายํ นิยโม : ปริตฺตกุสลโลภโมหมูล-โสมนสฺสสหคตกิริยชวนานํ อญฺญตรานนฺตรํ อติมหวิสเย[๑] ปญฺจนฺนํ โสมนสฺสสหคตานํ อญฺญตรํ ตทารมฺมณํ อุปฺปชฺชติ, ตถา ปริตฺตกุสลากุสลอุเปกฺขาสหคตกิริยชวนานํ อญฺญตรานนฺตรํ อุเปกฺขาสหคตานํ ฉนฺนํ ตทารมฺมณานํ อญฺญตรํ ปวตฺตติ. ในคำนั้น มีข้อกำหนดดังนี้ : ในลำดับของกามาวจรกุศล โลภมูลจิต โมหมูลจิตและกิริยาชวนะที่สหรคตด้วยโสมนัสดวงใดดวง-หนึ่ง ย่อมจะเกิดตทารมณ์ดวงใดดวงหนึ่งบรรดาตทารมณ์ที่สหรคตด้วยโสมนัส ๕ ดวง ในอติมหันตารมณ์, ในลำดับแห่งกามาวจร-กุศล อกุศล และกิริยาชวนะที่สหรคตด้วยอุเบกขาดวงใดดวงหนึ่ง ก็ย่อมจะเกิดตทารมณ์ดวงใดดวงหนึ่ง ในบรรดาตทารมณ์ ๖ ดวง ที่สหรคตด้วยอุเบกขาเหมือนกัน.

<u>อิฏฺฐารมฺมณาทีนนฺติ</u> อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺต-อนิฏฺฐารมฺมณานํ วเสนาติ สมฺพนฺโธ. ตยิทํ อารมฺมเณน เวทนาปริวตฺติทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. "<u>ปุริมกมฺมวเสนา</u>"ติ อิทํ ตทารมฺมณวิเสส- บทว่า <u>อิฏฺฐารมฺมณาทีนํ</u> สัมพันธ์เข้ากับบทว่า วเสน ความว่า ด้วยอำนาจแห่งอิฏฐารมณ์ อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ และอนิฏฐารมณ์. บทนี้นั้น ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงความเปลี่ยนแปลง

---

[๑] ฉ. อติมหติ วิสเย.

คุณสิริวงศ์ สุรฤกษ์
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ พลตรีพิสณฑ์ สุรฤกษ์

ทสฺสนตฺถํ. น หิ ปฏิสนฺธิชนกเมว กมฺมํ ตทารมฺมณํ ชเนติ, อถโข อญฺญํ กมฺมมฺปิ. ตมฺปน ปฏิสนฺธิทายินา กมฺเมน นิพฺพตฺเต-ตพฺพตทารมฺมณโต วิสทิสมฺปิ นิพฺพตฺเตตีติ. "ชวนจิตฺตวเสนา"ติ อิทํ ตทารมฺมณนิยม-ทสฺสนตฺถํ.

เวทนา ด้วยอารมณ์. คำว่า "ด้วยอำนาจกรรมเก่า" นี้ ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงความต่างแห่งตทารมณ์. จริงอยู่ กรรมที่ทำให้เกิดปฏิสนธิเท่านั้น จะยังตทารมณ์ให้เกิดก็หามิได้, โดยที่แท้ แม้กรรมอื่นก็เช่นกัน. แต่กรรมอื่นนั้น ย่อมให้บังเกิดแม้อารมณ์ที่ต่างกัน จากตทารมณ์ที่กรรมอันให้ปฏิสนธิพึงให้บังเกิด. คำว่า "ด้วยอำนาจชวนจิต"นี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงการกำหนดตทารมณ์.

"ชวเนน ตทารมฺมณํ นิยเมตพฺพนฺ"ติ หิ วุตฺตํ. อาทิ-สทฺเทน ปฏิสนฺธิจิตฺตํ สงฺคณฺหาติ. ตญฺหิ อตฺตโน อุกฺกฏฺฐตรสฺส ตทารมฺมณสฺส ปจฺจโย น โหติ. โย โย ปจฺจโย ลทฺโธ โหตีติ ยถาวุตฺเตสุ อิฏฺฐารมฺมณาทีสุ โย โย ตทารมฺมณสฺส อุปฺปตฺติยา ปจฺจโย สมเวโต โหติ. กิญฺจิ อนฺตรนฺติ กิญฺจิ ขณนฺตรํ. อุทกมิวาติ ปฏิโสตํ คจฺฉนฺตํ อุทกมิว.

สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "พึงกำหนดตทารมณ์ด้วยชวนะ". ด้วยอาทิ-ศัพท์ ท่านอาจารย์รวมปฏิสนธิจิตเข้าด้วย. จริงอยู่ ปฏิสนธิจิตนั้น ไม่เป็นปัจจัยแก่ตทารมณ์ที่อุกฤษฏ์กว่าตน. คำว่า ปัจจัยใด ๆ เป็นอันได้แล้ว ความว่า ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งตทารมณ์ใด ๆ เป็นอันประชุมกันแล้วในอิฏฐารมณ์เป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว. สองบทว่า กิญฺจิ อนฺตรํ แปลว่าในขณะนิดหน่อย. คำว่า เหมือนน้ำ คือเหมือนน้ำที่ไปทวนกระแส.

คุณสิริวงศ์ สุรฤกษ์
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ พลตรีพิสณฑ์ สุรฤกษ์

ทฺวิกฺขตฺตุํ สกึ วาติ วจนสิลิฏฺฐวเสน[๑] วุตฺตํ "อฏฺฐ วา ทส วา"ติอาทีสุ[๒] วิย. ทฺวิกฺขตฺตุํเยว ปน วณฺเณนฺติ. วิปากจิตฺตตฺตา อาวชฺชนสฺส จ วิทูรตฺตา, มูลภวงฺคาทิภวงฺค-สามญฺญสพฺภาวโต จ ภวงฺคสฺส อารมฺมเณ ปวตฺตนารหํ สมานํ ตสฺส ชวนสฺส อารมฺมณํ อารมฺมณํ เอตสฺสาติ ตทารมฺมณนฺติ วุจฺจติ เอกสฺส อารมฺมณสทฺทสฺส โลปํ กตฺวา "กามาวจรํ โอฏฺฐมุขนฺ"ติ จ ยถา.

คำว่า ๒ ขณะ หรือขณะเดียว ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจเป็นคำสละสลวยเหมือนในคำว่า "๘ บ้าง ๑๐ บ้าง" เป็นต้น. แต่อาจารย์ทั้งหลาย พรรณนาเป็น ๒ วาระเท่านั้น. อารมณ์ของชวนะนั้นเป็นธรรมชาติควรเป็นไปในอารมณ์ของภวังค์ เพราะเป็นวิบากจิต ๑ เพราะอาวัชนะอยู่ไกล ๑ เพราะมีความเสมอกันกับภวังค์ มีภวังค์เดิมเป็นต้น ๑ เป็นอารมณ์ของวิบากจิตนี้ เหตุนั้นวิบากจิตนี้ ท่านจึงเรียกว่าตทารมณ์ แปลว่ามีอารมณ์ของชวนะนั้นเป็นอารมณ์ เพราะลบตทารัมณศัพท์เสียศัพท์หนึ่ง เหมือนคำว่า "กามาวจรํ" แปลว่า ธรรมชาติเป็นที่ท่องเที่ยวไปแห่งกามตัณหา (ลบตัณหาศัพท์ไปเสียศัพท์หนึ่ง) และเหมือนคำว่า "โอฏฺฐมุขํ" แปลว่า มีหน้าเหมือนหน้าอูฐ (ลบมุขศัพท์ไปเสียศัพท์หนึ่ง).

---

[๑] ม. วจนสิเลเสน.

[๒] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๗๘, วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๕.

เอตฺถ จ เกจิ "ปฏฺฐาเน 'กุสลากุสเล นิรุทฺเธ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี'ติ วิปากธมฺมธมฺมานํ เอว อนนฺตรํ ตทารมฺมณํ วุตฺตนฺ"ติ กิริยาชวนานนฺตรํ น อิจฺฉนฺติ. วิปฺผารวนฺตญฺหิ ชวนํ นาวํ วิย นทีโสโต ภวงฺคํ อนุพนฺธติ, น ปน ฉฬงฺคุเปกฺขาวโต สนฺตวุตฺติกิริยาชวนํ ปณฺณปุฏํ[๑] วิย นทีโสโตติ.

ก็ในอธิการนี้ อาจารย์บางพวกไม่ปรารถนาไว้ในลำดับแห่งกิริยาชวนะว่า "ในพระคัมภีร์ปัฏฐานตรัสตทารมณ์ไว้ ในลำดับของธรรมที่มีวิบากเป็นธรรมดาว่า 'เมื่อกุศลและอกุศลดับไปแล้ว วิบากที่เป็นตทารมณ์ก็เกิดขึ้น". จริงอยู่ ชวนะที่มีความแผ่ไปย่อมติดตามภวังค์ไป เหมือนกระแสน้ำติดตามเรือไปฉะนั้น, แต่กิริยาชวนะที่มีความเป็นไปสงบของผู้มีฉฬังคุเบกขา ไม่ติดตามภวังค์ไปเหมือนอย่างกระแสน้ำ ไม่ติดตามห่อใบไม้แล.

ตยิทํ ลพฺภมานสฺสาปิ เกนจิ อธิปฺปาเยน กตฺถจิ อวจนํ ทิสฺสติ, ยถา ตํ ธมฺมสงฺคเห อกุสลนิทฺเทเส ลพฺภมาโนปิ อธิปติ น วุตฺโต. ยญฺจ ปณฺณปุฏํ นิทสฺสิตํ, ตมฺปิ นิทสฺสิตพฺเพน น สมานํ. นาวาปณฺณปุฏานญฺหิ นทีโสตสฺส อาวฏฺฏนํ, คติ จ วิสทิสีติ นาวาย นทีโสตสฺส อนุพนฺธนํ, ปณฺณปุฏสฺส อนนุพนฺธนญฺจ

การไม่กล่าวกิริยาชวนะ แม้ที่ได้อยู่นี้นั้นก็ยังปรากฏในที่บางแห่ง ด้วยความประสงค์บางอย่าง เหมือนอย่างอธิบดีแม้ที่ได้อยู่ในอกุศลนิเทศ ก็ไม่ได้ตรัสไว้ในธรรมสังคณี. และแม้ห่อใบไม้ ที่ได้ยกเอามาเป็นตัวอย่างนั้น ก็ไม่เสมอกันกับคำที่จะพึงยกมาเป็นตัวอย่าง. เพราะเรือกับห่อใบไม้ทำกระแส

[๑] ฉ. ปณฺณปุฏํ. เอวมุปริปิ.

คุณสำเภา พิกุลเทพ อุทิศส่วนกุศลให้แด่ บิดาทองคำ พิกุลเทพ,
คุณบุญรอด-คุณฝัก พิกุลเทพ และคุณแสวง หอมยิ่ง

ยุชฺชติ, อิธ ปน กิริยชวเนต่รชวนานํ ภวงฺค-โสตสฺส อาวฏฺฏนํ คติ จ สทิสีติ เอกสฺส[๑] อนนุพนฺธนํ อิตรสฺส อนุพนฺธนญฺจ น ยุชฺชติ. ตสฺมา วิจาเรตพฺพํ.

น้ำให้วน แต่กิริยาไปไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้น กระแสน้ำจึงไปตามเรือ แต่ไม่ไปตามห่อใบไม้ ส่วนในที่นี้ กิริยาชวนะและชวนะนอกนี้ ทำกระแสแห่งภวังค์ให้วนและกิริยาที่ไปก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้น กิริยาชวนะนี้จึงไม่ติดตามไป และชวนะนอกนี้ติดตามไปก็ไม่ถูก. เพราะฉะนั้น ข้อนี้ควรพิจารณา.

ภวงฺคเมวาติ อวธารณํ ภวปริโยสานสฺส อิธ อนธิปฺเปตตฺตา. อญฺญถา ตทารมฺมณา-วสาเน จุติปิ น โหติเยว. ทสฺสนาทีนีติ ทสฺสนสวนฆายนสายนผุสนานิ. อิติ-สทฺโท อาทิอตฺโถ, เตน สมฺปฏิจฺฉนาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

คำห้ามเนื้อความอื่นว่า ภวังค์เท่านั้น ท่านกล่าวไว้ ไม่ใช่เพราะประสงค์ในที่สุดของภพในที่นี้. ว่าโดยประการอื่น แม้จุติก็จะไม่มีเอาเลย ในที่สุดแห่งตทารมณ์. คำว่า ทัสสนกิจเป็นต้น ได้แก่กิจมีการเห็น การฟัง การสูดดม การลิ้มและการถูกต้อง. อิติ-ศัพท์ มีอาทิเป็นอรรถ, ด้วยอิติศัพท์นั้นพึงเห็นว่ารวมเอาสัมปฏิจฉนกิจเป็นต้น.

ปฏิสนฺธิโต ภวงฺคเมว, ภวงฺคโต อาวชฺชน-เมวาติ เอวมฺปวตฺตจิตฺตนิยมวเสเนว. ตมฺปีติ

ด้วยอำนาจจิตนิยม ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า ต่อจากปฏิสนธิก็เป็นภวังค์นั่นเอง, ต่อจาก

---

[๑] ฉ. เอตสฺส.

คุณสำเภา พิกุลเทพ อุทิศส่วนกุศลให้แด่ บิดาทองคำ พิกุลเทพ,
คุณบุญรอด-คุณฝัก พิกุลเทพ และคุณแสวง หอมยิ่ง

จุติจิตฺตมฺปิ. ปฏิสนฺธิภวงฺคจิตฺตานิ วิย เอกูนวีสติวิธเมว โหติ อตฺถโต เภทาภาวโต.

ภวังค์ก็เป็นอาวัชนะนั่นเอง ดังนี้เป็นต้น. บทว่า ตมฺปิ โยค จุติจิตฺตมฺปิ แปลว่า แม้จุติจิตนั้น. จุติจิตนั้น มี ๑๙ ดวงเท่านั้น เหมือนกับปฏิสนธิจิตและภวังคจิต เพราะไม่มีความต่างกันโดยอรรถ.

ภวคติฐิติฐินิวาเสสูติ ตีสุ ภเวสุ, ปญฺจสุ คตีสุ, สตฺตสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ, นวสุ สตฺตาวาเสสุ จ. โย ปเนตฺถ อจิตฺตโก, โส อิธ น คเหตพฺโพ วิญฺญาณกถาภาวโต. "เอตฺถา"ติ อิทํ "สํสรมานานํ สตฺตานนฺ"ติ อิมินา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

บทว่า ภวคติฐิติฐินิวาเสสุ แปลว่าในภพ ๓ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๗ ในสัตตาวาส ๙. ก็ในบรรดาสัตว์เหล่านี้ สัตว์ใดไม่มีจิต สัตว์นั้นไม่ควรถือเอาในที่นี้ เพราะไม่ได้พูดถึงวิญญาณ. บทว่า "เอตฺถ" นี้ พึงเชื่อมเข้ากับบทนี้ว่า "สํสรมานานํ สตฺตานํ".

เอตฺถ เอเตสุ วุตฺตนเยน สํสรมาเนสุ สตฺเตสุ โย ปน อรหตฺตํ ปาปุณาติ สมฺมาปฏิปตฺติมนฺวายาติ อธิปฺปาโย. ตสฺส อรหโต นิรุทฺธเมว โหติ จิตฺตํ อปฺปฏิสนฺธิกภาวโต.

อธิบายว่า เอตฺถ เท่ากับ เอเตสุ โยค วุตฺตนเยน สํสรมาเนสุ สตฺเตสุ แปลว่า ก็ในบรรดาสัตว์ทั้งหลายผู้ท่องเที่ยวไป โดยนัยที่กล่าวแล้วเหล่านี้ สัตว์ใดอาศัยสัมมาปฏิบัติบรรลุพระอรหัต. ตสฺส โยค อรหโต ความว่า จิตของพระอรหันต์นั้น ก็เป็นอันดับ

คุณสำเภา พิกุลเทพ อุทิศส่วนกุศลให้แด่ บิดาทองคำ พิกุลเทพ,
คุณบุญรอด-คุณฝัก พิกุลเทพ และคุณแสวง หอมยิ่ง

ทีเดียว เพราะเป็นธรรมชาติไม่มีการปฏิสนธิ.

อิติ วิญฺญาณกฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนากถามุขโดยพิสดารในวิญญาณขันธ์จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

เวทนากฺขนฺธกถาวณฺณนา

๔๕๖. เวเทน อนุภวนากาเรน อยิตํ ปวตฺตํ เวทยิตํ, เวทยิตนฺติ ลกฺขิตพฺพธมฺมชาตํ เวทยิตลกฺขณํ. ตมฺปน อตฺถโต เวทนา เอวาติ อาห "เวทยิตลกฺขณํ นาม เวทนาวา"ติ. อถวา เวทยิตํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ กปฺปนาสิทฺธํ เภทํ นิสฺสาย อญฺญปทตฺถสมาสวเสนาปิ เวทนาว วุจฺจตีติ อาห "เวทยิตลกฺขณํ นาม เวทนาวา"ติ.

พรรณนากถาว่าด้วยเวทนาขันธ์

๔๕๖. เวเทน เท่ากับ อนุภวนา-กาเรน อยิตํ เท่ากับ ปวตฺตํ แปลว่าความเป็นไป คือความดำเนินไป ด้วยความเสวยรสอารมณ์ คือด้วยอาการ คือความเสวยรสอารมณ์ ชื่อว่า เวทยิตํ แปลว่าความเป็นไป ด้วยความเสวยรสอารมณ์, ธรรมชาติที่พึงกำหนดได้ว่า ความเป็นไปด้วยความเสวยรสอารมณ์ ชื่อว่า เวทยิต-ลกฺขณํ แปลว่าธรรมชาติที่พึงกำหนดได้ว่าความเป็นไปด้วยความเสวยรสอารมณ์. ก็ความเป็นไป ด้วยความเสวยรสอารมณ์นั้นโดยความหมายได้แก่เวทนานั่นเอง เพราะ

คุณสำเภา พิกุลเทพ อุทิศส่วนกุศลให้แด่ บิดาทองคำ พิกุลเทพ,
คุณบุญรอด-คุณฝัก พิกุลเทพ และคุณแสวง หอมยิ่ง

เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่า ธรรมชาติที่กำหนดว่าความเป็นไปด้วยความเสวยรสอารมณ์ ได้แก่ เวทนานั่นเอง". อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวถึงเวทนานั่นเอง แม้ด้วยอำนาจการย่อความแห่งอัญญบท โดยอาศัยความต่างกันซึ่งสำเร็จด้วยการกำหนดว่า ธรรมชาติมีความเป็นไปด้วยความเสวยรสอารมณ์เป็นลักษณะดังนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่า ธรรมชาติมีความเป็นไปด้วยความเสวยรสอารมณ์เป็นลักษณะ ได้แก่เวทนานั่นเอง".

เวทยติ เวทยตีติ พฺยาปนิจฺฉาย วเสน วจนํ เวทนาย สวิสเย อภิณฺหปฺปวตฺติทสฺสนตฺถํ. สภาวธมฺมโต อญฺโญ กตฺตา นตฺถีติ ทสฺสนตฺถํ กตฺตุนิทฺเทโส. อิตีติ อนิยมโต เหตุอตฺโถ. โขติ วจนาลงฺการมตฺตํ. ตสฺมาติ ตสฺส นิยมนํ. อิทํ วุตฺตํ โหติ : ยสฺมา ยถาปจฺจยํ อารมฺมณรสํ อนุภวติ, ตสฺมา เวทนาติ วุจฺจตีติ.

คำพูด ด้วยต้องการจะให้เข้าใจซึมซาบว่า เวทยติ เวทยติ ดังนี้ เพื่อจะแสดงถึงความเป็นไปเนือง ๆ ในอารมณ์ของตนแห่งเวทนา. ท่านนิเทศเป็นกัตตุไว้เพื่อแสดงว่า กัตตุอื่นจากสภาวธรรมไม่มี. ศัพท์ว่า อิติ มีเหตุเป็นอรรถโดยอนิยม. ศัพท์ว่า โข เป็นเพียงวจนาลังการะ. บทว่า ตสฺมา เป็นคำกำหนดคำนั้น. ข้อนี้มีอรรถาธิบาย

ว่า : ธรรมชาตินี้ เรียกว่าเวทนา เพราะเสวยรสแห่งอารมณ์ตามปัจจัย.

"กุสลวิญฺญาเณน สมฺปยุตฺตา"ติ อิทํ กุสลาย เวทนาย อุปลกฺขณํ ทฏฺฐพฺพํ. ยา กาจิ กุสลา เวทนา, สพฺพา สา กุสเลน วิญฺญาเณน สมฺปยุตฺตาติ, น ปน ตสฺสา กุสลภาวสํสิทฺธิทสฺสนตฺถํ. น หิ กุสเลน วิญฺญาเณน สมฺปโยคโต กุสลาย เวทนาย กุสลภาโว, อถโข โยนิโสมนสิการาทิกโต. เตนาห "ชาติวเสนา"ติ.

คำว่า "สัมปยุตด้วยกุศลจิต" นี้ พึงเห็นว่า เป็นคำเข้าไปกำหนดเวทนาที่เป็นกุศล. เวทนาที่เป็นกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นทั้งหมด สัมปยุตด้วยกุศลจิตแล, แต่หาใช่เพื่อจะแสดงความสำเร็จ แห่งความที่เวทนานั้นเป็นกุศลไม่. จริงอยู่ ความที่เวทนาอันเป็นกุศลชื่อว่าเป็นกุศล เพราะการประกอบด้วยกุศลจิต ก็หามิได้, โดยที่แท้ ชื่อว่าเป็นกุศล เพราะเป็นสภาวธรรมอันมีโยนิโสมนสิการเป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยอำนาจแห่งชาติ" ดังนี้

อกุสลาทีสุปิ เอเสว นโย. ยถา ปน ชาติวเสน กุสลาทิวิญฺญาณสมฺปยุตฺตตาย ติวิธา, เอวํ ยาว เอกูนนวุติวิญฺญาณสมฺปยุตฺตาติ เอกูนนวุติวิธา เวทิตพฺพา. สภาวเภทโตติ สมฺปยุตฺตภูมิอารมฺมณาทิวเสน

แม้ในอกุศลเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. เหมือนอย่างว่า เวทนามี ๓ อย่าง เพราะสัมปยุตด้วยจิตมีกุศลจิตเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งชาติฉันใด, พึงทราบว่า เวทนามี ๘๙ อย่าง เพราะเท่ากับประกอบกับจิต

ลพฺภมานํ เภทํ อคฺคเหตฺวา เกวลํ สภาวกต-เภทโต เอวาติ อตฺโถ.

๘๙ ดวงฉันนั้น. คำว่า โดยความต่างแห่งสภาวะ ความว่า โดยความต่างที่สภาวะกระทำแล้วอย่างเดียวนั่นเอง ไม่ถือเอาความต่าง ที่ได้ด้วยอำนาจสัมปยุตธรรมภูมิและอารมณ์เป็นต้น.

"ปญฺจวิธา"ติ วตฺวา ตํ ปญฺจวิธตํ ทสฺเสตุํ "สุขนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สุขยตีติ สุขํ, กายํ สมฺปยุตฺตธมฺเม จ ลทฺธสฺสาเท กโรตีติ อตฺโถ. สุฏฺฐุ วา ขาทติ, ขนติ วา กายิกํ อาพาธนฺติ สุขํ. สกฺกรํ โอกาสทานํ เอตสฺสาติ สุขนฺติ อปเร. ทุกฺขยตีติ ทุกฺขํ, กายํ, สมฺปยุตฺตธมฺเม จ วิพาธตีติ อตฺโถ.

ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า "มี ๕ อย่าง" แล้วประสงค์จะแสดงความที่เวทนามี ๕ อย่างนั้น จึงกล่าวว่า "สุข" เป็นต้น. บรรดาคำเหล่านั้น ที่ชื่อว่า สุข ด้วยอรรถว่า ทำให้เป็นสุข, อธิบายว่า ทำกายและสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้สำราญ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสุข ด้วยอรรถว่า ย่อมเคี้ยวกินด้วยดี หรือย่อมขุดด้วยดี ซึ่งความเจ็บป่วยอันเป็นไปทางกาย. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ชื่อว่าสุข ด้วยอรรถว่า มีการให้โอกาสที่กระทำได้ง่าย. ชื่อว่าทุกข์ ด้วยอรรถว่า กระทำให้เป็นทุกข์, อธิบายว่า ย่อมทำกายและสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ลำบาก.

ทุฏฺฐุ วา ขาทติ, ขนติ วา กายิกํ อสฺสาทนฺติ ทุกฺขํ. ทุกฺกรํ โอกาสทานํ เอตสฺสาติ ทุกฺขนฺติ อปเร. โสมนสฺสุเปกฺขานํ สทฺทตฺโถ เหฏฺฐา วุตฺโตเยว. โทมนสฺสํ[๑] โสมนสฺเส วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าทุกข์ ด้วยอรรถว่า ย่อมเคี้ยวกินลำบาก หรือย่อมขุดลำบาก ซึ่งความสำราญทางกาย. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ที่ชื่อว่าทุกข์ ด้วยอรรถว่า มีการให้โอกาสที่ทำได้ยาก. อรรถแห่งศัพท์ ของโสมนัสและอุเบกขา ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังทีเดียว. โทมนัสพึงทราบตามแนวแห่งนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในโสมนัส.

กิมฺปน การณํ มานเสตรสาตาสาตวเสน สุขํ ทุกฺขญฺจ วิภชิตฺวา วุตฺตํ "สุขํ โสมนสฺสํ ทุกฺขํ โทมนสฺสนฺ"ติ. อุเปกฺขา ปน มานสี อิตรา จ เอกธาว วุตฺตาติ ? เภทาภาวโต. ยถา หิ อนุคฺคหูปฆาตกตาย สุขทุกฺขานิ อญฺญถา กายสฺส อนุคฺคหมุปฆาตญฺจ กโรนฺติ, อญฺญถา มนโส, น เอวมุเปกฺขา. ตสฺมา เภทาภาวโต เอกธาว อุเปกฺขา วุตฺตาติ.

ถามว่า มีเหตุเป็นอย่างไรเล่า ท่านอาจารย์จึงกล่าวจำแนกสุขและทุกข์ ด้วยอำนาจแห่งความสำราญและความไม่สำราญทางใจและทางกายนอกนี้ว่า "สุข โสมนัส ทุกข์ โทมนัส". ส่วนอุเบกขาทั้งทางใจและทางกายนอกนี้ ท่านจึงกล่าวไว้อย่างเดียวเท่านั้น ? ตอบว่า เพราะไม่มีความต่างกัน. เหมือนอย่างว่า สุขทุกข์ เพราะเป็นตัวสนับสนุนและเป็นตัวเบียดเบียน ย่อมกระทำการสนับสนุนและการเบียดเบียน แก่

[๑] ฉ. โทมนสฺสสฺส.

กายอย่างหนึ่ง แก่ใจอย่างหนึ่ง ฉันใด อุเบกขาหาเป็นฉันนั้นไม่ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวอุเบกขาไว้ อย่างเดียวเท่านั้น เพราะไม่มีความต่างแล.

ตตฺถ เยน สภาวเภเทน เวทนา ปญฺจวิธา, สา ปวตฺติฏฺฐาเน ทสฺสิเต สุปากฏา โหตีติ ปวตฺติฏฺฐานํ ตาว ทสฺเสตุํ "ตตฺถา"ติ-อาทิ อารทฺธํ. อกุสลวิปาเกนาติ เอตฺถาปิ "กายวิญฺญาเณน สมฺปยุตฺตนฺ"ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

ในข้อนั้น เวทนามี ๕ อย่าง โดยความต่างแห่งสภาวะใด, เวทนานั้น เมื่อแสดงฐานที่เกิดแล้ว ย่อมปรากฏชัด เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงฐานที่เกิดก่อน จึงเริ่มคำว่า "ตตฺถ" เป็นต้น. สองบทว่า "กายวิญฺญาเณน สมฺปยุตฺตํ" พึงนำเข้ามาเชื่อมเข้า แม้ในบทว่า อกุสลวิปาเกน นี้.

ยถา อธิกรณีมตฺถเก กปฺปาสปิจุปิณฺฑํ ฐเปตฺวา อโยกูเฏน ปหรนฺตสฺส ปิจุปิณฺฑํ อติกฺกมิตฺวา กูฏํ อธิกรณึ คณฺหาติ, นิฆํโส พลวา โหติ, เอวํ ปฏิฆฏฺฏนานิฆํสสฺส พลวภาวโต อิฏฺเฐ, อิฏฺฐมชฺฌตฺเต จ อารมฺมเณ กายวิญฺญาณํ สุขสหคตํ โหติ. อนิฏฺเฐ, อนิฏฺฐมชฺฌตฺเต

กายวิญญาณ สหรคตด้วยสุขในอิฏฐารมณ์และในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ และสหรคตด้วยทุกข์ในอนิฏฐารมณ์และในอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์เพราะการกระทบกระทั่ง และการเสียดสีมีกำลัง เหมือนเมื่อวางปุยนุ่นไว้บนทั่ง แล้วเอาฆ้อนทุบ ฆ้อนย่อมเลยปุยนุ่นไปถูกทั่ง, การ

คุณปิ่น คล้ายสังข์ อุทิศส่วนกุศลให้
นายขัน-นางทองคำ คชาธาร และนายเปลื้อง คล้ายสังข์

จ ทุกฺขสหคตนฺติ อาห "กุสล ฯเปฯ ทุกฺขนฺ"ติ.

เสียดสีย่อมมีกำลังฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สุขอันสัมปยุตด้วยกายวิญญาณ อันเป็นกุศลวิบาก ทุกข์อันสัมปยุตด้วยกายวิญญาณ อันเป็นอกุศลวิบาก".

กามาวจรวิปากวิญฺญาณานิ ปญฺจ กมฺมารมฺมณวเสน โสมนสฺสสหคตานิ โหนฺติ, รูปาวจรวิปากานิ จตฺตาริ กมฺมวเสน, เสสานิ เตรส กามาวจรานิ, อฏฺฐ รูปาวจรานิ, ทฺวตฺตึส โลกุตฺตรานิ, ยถารหํ เจโตภิสงฺขารารมฺมณปาทกาทิวเสน โสมนสฺสสหคตานิ โหนฺตีติ อาห "โสมนสฺสํ ทฺวาสฏฺฐิยา วิญฺญาเณหิ สมฺปยุตฺตนฺ"ติ. โทมนสฺสํ ทฺวีหิ อกุสเลหิ วิญฺญาเณหิ สมฺปยุตฺตํ เจโตภิสงฺขาราะรมฺมณาทิวเสน.

กามาวจรวิบากจิต ๕ สหรคตด้วยโสมนัส ด้วยอำนาจกรรมและอารมณ์, รูปาวจรวิบากจิต ๔ สหรคตด้วยโสมนัส ด้วยอำนาจกรรม, ที่เหลือคือกามาวจรจิต ๑๓ ดวง, รูปาวจรจิต ๘, โลกุตรจิต ๓๒, ย่อมสหรคตด้วยโสมนัส ด้วยอำนาจธรรมคือสภาวะที่ปรุงแต่งจิต อารมณ์และธรรมที่เป็นบาทเป็นต้นตามควร เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โสมนัสสัมปยุตด้วยจิต ๖๒ ดวง". โทมนัสสัมปยุตด้วยจิตที่เป็นอกุศล ๒ ดวง ด้วยอำนาจเจโตภิสังขารและอารมณ์เป็นต้น.

อวเสสปญฺจปญฺญาสายาติ ยถาวุตฺตานิ ฉสฏฺฐิ วิญฺญาณานิ ฐเปตฺวา อวเสสาย

บทว่า อวเสสปญฺจปญฺญาสาย แปลว่า สัมปยุตด้วยจิต ๕๕ ดวงที่เหลือ เว้นจิต

ปญฺจปญฺญาสาย. ตตฺถ กุสลากุสลวิปากานิ อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ นิพฺพิกปฺปกานิ สุขทุกฺขยุตฺตานิ[๑] ภวิตุํ ยุตฺตานิปิ ทฺวินฺนํ ปิจุปิณฺฑานํ วิย ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ อุปาทายรูปานํ ฆฏฺฏนานิฆํสสฺส มนฺทภาวโต จกฺขาทิสนฺนิสฺสิตานิ อฏฺฐปิ วิญฺญาณานิ สพฺพตฺถ อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตาเนว โหนฺติ, ตถา พลวปจฺจยตาย สุขทุกฺขานํ เตสญฺจ ตทภาวโต.

๖๖ ดวงตามที่กล่าวแล้ว. ในจิต ๕๕ ดวงนั้น จิตทั้ง ๘ ดวง ที่อาศัยจักขุประสาทเป็นต้น เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก ไม่มีการกำหนดแน่นอน ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ แม้ควรจะประกอบด้วยสุขและทุกข์ ก็ประกอบด้วยอุเบกขาอย่างเดียวในอารมณ์ทั้งหมด เพราะการกระทบกระทั่งและการเสียดสีของอุปาทายรูปทั้ง ๒ อย่าง ๒ ฝ่ายเป็นธรรมชาติอ่อน เหมือนปุยนุ่น ๒ ก้อนกระทบกันฉะนั้น, เพราะสุขทุกข์มีปัจจัยมีกำลังอย่างนั้น และเพราะสุขทุกข์เหล่านั้นไม่มีอุเบกขานั้น.

อปุพฺพารมฺมณนิสฺสยปฺปวตฺตีนิ อาวชฺชนสมฺปฏิจฺฉนวิญฺญาณานิ, อสทิสานนฺตรปจฺจยํ กิริยารมฺภสฺส อาทิภูตํ โวฏฺฐพฺพนํ กายทุกฺขปฺปธานตาย อกุสลผลสฺส ตทุปนิสฺสยภูตํ อกุสลวิปากปฏิสนฺธิอาทิ อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณปฺปวตฺตีนิ กามาวจรกุสลวิปาก-

อาวัชนจิตและสัมปฏิจฉนจิต ซึ่งมีความเป็นไปในอารมณ์และในวัตถุเป็นที่อาศัยที่ไม่เคยมีมาก่อน, โวฏฐัพพนะอันเป็นเบื้องต้นของการเริ่มกิริยาจิต ซึ่งมีอนันตรปัจจัยไม่เหมือนกัน อกุศลวิบากปฏิสนธิจิตเป็นต้น ซึ่งมีผลแห่งอกุศลนั้นเป็นอุปนิสัย เพราะความที่

---

[๑] ฉ. สุขทุกฺขสมฺปยุตฺตานิ.

วิญฺญาณานิ จ อุเปกฺขาสหคตานิเยว โหนฺติ. กมฺมวเสเนว วา วิปากานุภวนสฺส อิฏฺฐา-นิฏฺฐารมฺมเณสุ อทุกฺขมสุขภาโว ยุตฺโต.

แห่งผลแห่งอกุศลมีทุกข์ทางกายเป็นประธาน และกามาวจรกุศลวิบากจิต ซึ่งมีความเป็นไปในอัชฌัตตารมณ์ ก็ย่อมสหรคตด้วยอุเบกขาทั้งนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ความที่การเสวยวิบากเป็นอทุกขมสุข ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งกรรมนั่นแหละควรแล้ว.

สติ จ วิปากภูตาย อุเปกฺขาย สุขทุกฺข-มชฺฌตฺตภาเว กมฺมารมฺมณวเสน กุสลวิปากาย อิฏฺฐภาโว, อกุสลวิปากาย อนิฏฺฐภาโว จ เวทิตพฺโพ. อวสิฏฺฐานิ ปน สตฺตตึส วิญฺญาณานิ เจโตภิสงฺขารารมฺมณปาทกาทิวเสน อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตานิ โหนฺตีติ เอวํ ปญฺจปญฺญาสาย วิญฺญาเณหิ อุเปกฺขาย สมฺปยุตฺตตา เวทิตพฺพา.

ก็เมื่อมีความที่อุเบกขาเป็นวิบาก เป็นกลาง ๆ ของสุขและทุกข์ ก็พึงทราบความที่อุเบกขาซึ่งเป็นกุศลวิบากเป็นอิฏฐารมณ์และความที่อุเบกขาอันเป็นอกุศลวิบากเป็นอนิฏ-ฐารมณ์ ด้วยอำนาจกรรมและอารมณ์. ส่วนจิต ๓๗ ดวงที่เหลือเป็นอุเบกขาสัมปยุตด้วยอำนาจเจโตภิสังขารอารมณ์และธรรมที่เป็นบาทเป็นต้น พึงทราบความที่อุเบกขาสัมปยุตด้วยจิต ๕๕ ดวง ดังพรรณนามาฉะนี้.

สลกฺขณนฺนาม ธมฺมานํ อนญฺญ-สาธารโณ สภาโว อนุภวนญฺจ สพฺพเวทนานํ สาธารณลกฺขณนฺติ ตํ ปฏินิยเตน อารมฺมเณน

สภาวะที่ไม่ทั่วไปแก่ธรรมอื่น แห่งธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าลักษณะของตน การเสวยอารมณ์เป็นลักษณะทั่วไป ของเวทนา

คุณปิ่น คล้ายสังข์ อุทิศส่วนกุศลให้
นายขัน-นางทองคำ คชาธาร และนายเปลื้อง คล้ายสังข์

นิยเมตฺวา ทสฺเสนฺโต อาห "อิฏฺฐโผฏฺฐพฺพานุภวนลกฺขณํ สุขนฺ"ติ ตสฺส พฺยภิจารภาวโต. ภุสํ พฺรูหนํ วฑฺฒนํ อุปพฺรูหนํ.

ทั้งหมด เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะกำหนดแสดงลักษณะ จึงกล่าวว่า "สุขเวทนามีการเสวยโผฏฐัพพนะที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ" เพราะสุขนั้นไม่มีความเปลี่ยนแปลง. การเพิ่มคือการเจริญอย่างมาก ชื่อว่า อุปพฺรูหนํ (แปลว่าการเพิ่มขึ้น).

ตยิทํ กามํ จ เจตสิกสุเขปิ ลพฺภติ, ตมฺปน สวิกปฺปกํ เจโตภิสงฺขารวเสนาปิ โหติ. อิทนฺตุ นิพฺพิกปฺปกํ สภาวสิทฺธิตฺตา[๑] ตโต สาติสยนฺติ อาห "สมฺปยุตฺตานํ อุปพฺรูหนรสนฺ"ติ. อสฺสาทิยตีติ อสฺสาโท, สุขาเวทนา.

ก็การเพิ่มขึ้นนี้นั้น ย่อมได้แม้ในสุขทางใจก็จริง, ถึงกระนั้น การเพิ่มขึ้นนั้น ก็ยังมีการกำหนด ย่อมมีได้ด้วยอำนาจเจโตภิสังขาร. ส่วนสุขนี้ไม่มีความกำหนด มีความพิเศษยิ่งกว่า การเพิ่มขึ้นนั้น เพราะสำเร็จแล้วโดยสภาพ เหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีการเพิ่มสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้นเป็นรส". ชื่อว่าอัสสาทะ โดยความหมายว่าอันบุคคลยินดี, ได้แก่สุขเวทนา.

---

[๑] ฉ. สภาวสิทฺธตฺตา.

คุณปิ่น คล้ายสังข์ อุทิศส่วนกุศลให้
นายขัน-นางทองคำ คชาธาร และนายเปลื้อง คล้ายสังข์

เตนาห ภควา "ยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ[1] อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธสุ อสฺสาโท"ติ. กายนิสฺสิตตฺตา กาเย ภโว กายิโก, โส เอว อสฺสาโท ตถา ปจฺจุปติฏฺฐตีติ กายิกอสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานํ. กายินฺทฺริยปทฏฺฐานํ อนญฺญวตฺถุกตฺตา.

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุขโสมนัสอาศัยอุปาทานขันธ์ ๕ เกิดขึ้นอันใด, ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าอัสสาทะ ในอุปาทานขันธ์ ๕". มีอยู่ในกาย เพราะอาศัยกาย ชื่อว่ากายิโก แปลว่ามีอยู่ในกาย, อัสสาทะที่มีในกายนั้นนั่นแหละ ย่อมเข้าไปปรากฏโดยประการนั้น เพราะเหตุนั้น สุขจึงชื่อว่า กายิกอสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานํ แปลว่า มีอัสสาทะอันมีอยู่ในกายเป็นปัจจุปัฏฐาน. ชื่อว่า มีกายินทรีย์เป็นปทัฏฐาน เพราะไม่มีธรรมอื่นเป็นวัตถุ.

ทุกฺขสฺส ลกฺขณาทีนิ วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพานิ.

ข้อปกิณกะทั้งหลาย มีลักษณะเป็นต้นแห่งทุกข์ พึงทราบตามแนวแห่งคำมีนัยดังได้กล่าวไว้แล้ว.

สภาวโต ปริกปฺปโต วา อิฏฺฐสฺส อารมฺมณสฺส อนุภวนลกฺขณํ อิฏฺฐารมฺมณานุ-

สุขมีการเสวยอิฏฐารมณ์ โดยสภาวะหรือโดยปริกัปเป็นลักษณะ ชื่อว่า อิฏฺฐา-

[1] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๓๔, ๓๕.

คุณปิ่น คล้ายสังข์ อุทิศส่วนกุศลให้
นายขัน-นางทองคำ คชาธาร และนายเปลื้อง คล้ายสังข์

ภวนลกฺขณํ. เตนาห "ยถา ตถา วา อิฏฺฐาการสมฺโภครสนฺ"ติ, ยถาภูเตน วา อยถาภูเตน วา อิฏฺฐากาเรน อารมฺมณสฺส สมฺภุญฺชนรสํ, ปจฺจนุภวนกิจฺจนฺติ อตฺโถ. "ปสฺสทฺธิปทฏฺฐานนฺ"ติ อิทํ "ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวทิยตี"ติ[1] สุตฺตปทํ นิสฺสาย วุตฺตํ, ตมฺปน นิรามิสโสมนสฺสวเสน เวทิตพฺพํ.

รมฺมณานุภวนลกฺขณํ แปลว่ามีการเสวยอิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีอันเสวยอารมณ์โดยอาการที่น่าปรารถนาไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งเป็นรส", อธิบายว่า มีการเสวยเป็นรส ได้แก่ มีการเสวยซึ่งอารมณ์โดยอาการอันน่าปรารถนา ตามที่เป็นจริงหรือตามที่ไม่เป็นจริงเป็นกิจ. คำว่า "มีปัสสัทธิเป็นปทัฏฐาน" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้โดยอาศัยบทพระสูตรว่า "ผู้มีกายระงับแล้วย่อมเสวยสุข", ก็คำนั้นพึงทราบโดยอำนาจโสมนัสที่ไม่อิงอามิส.

โสมนสฺเส วุตฺตวิปริยาเยน โทมนสฺสสฺส ลกฺขณาทีนิ เวทิตพฺพานิ. โทมนสฺสสฺส กามธาตุยํ อุปฺปชฺชนโต เอกนฺเตน หทยวตฺถุปทฏฺฐานตา ตโต วิเสโส.

พึงทราบปกิณกะมีลักษณะเป็นต้น แห่งโทมนัส โดยตรงกันข้ามกับคำที่ได้กล่าวไว้แล้วในโสมนัส. ความที่โทมนัสมีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐานโดยส่วนเดียว เพราะเกิดขึ้นในกามธาตุ เป็นความต่างจากโสมนัสนั้น.

---

[1] สํ. มหา. ๑๙/๒๐๘, องฺ. ทสก. ๒๔/๓, องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๓๕.

คุณปิ่น คล้ายสังข์ อุทิศส่วนกุศลให้

นายขัน-นางทองคำ คชาธาร และนายเปลื้อง คล้ายสังข์

มชฺฌตฺตสฺส, อารมฺมณสฺส มชฺฌตฺตํ วา เวทยิตํ อนุภวนํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ มชฺฌตฺตเวทยิตลกฺขณา. มชฺฌตฺตานุภวนโต เอว สมฺปยุตฺตานํ นาติอุปพฺรูหนมิลาปนรสา. "สนฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานา"ติ อิทํ จ อนวชฺชาย นิรามิสาย อุเปกฺขาย วเสน เวทิตพฺพํ, น สพฺพาย.

ความรู้สึก คือการเสวยอารมณ์ที่เป็นกลาง ๆ หรือความรู้สึก คือการเสวยที่เป็นกลาง ๆ เป็นลักษณะของอุเบกขานี้ เหตุนั้น อุเบกขานี้จึงชื่อว่า มชฺฌตฺตเวทยิต-ลกฺขณา แปลว่า มีความรู้สึกซึ่งอารมณ์ซึ่งเป็นกลาง ๆ หรือว่ามีความรู้สึกเป็นกลาง ๆ เป็นลักษณะ. เพราะความเสวยอารมณ์ที่เป็นกลาง ๆ นั่นเอง อุเบกขาจึงชื่อว่า มีความไม่เพิ่มและไม่ลดนัก ซึ่งสัมปยุตธรรมทั้ง-หลายเป็นรส. ก็คำว่า "มีความสงบเป็นปัจจุปัฏฐาน" นี้ พึงทราบด้วยอำนาจอุเบกขาที่หาโทษมิได้ ไม่อิงอามิส, ไม่ใช่ด้วยอุเบกขาทั้งหมด.

อิติ เวทนากฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนากถามุขโดยพิสดารในเวทนาขันธ์ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

คุณปิ่น คล้ายสังข์ อุทิศส่วนกุศลให้
นายขัน-นางทองคำ คชาธาร และนายเปลื้อง คล้ายสังข์

สญฺญากฺขนฺธกถาวณฺณนา

๔๕๗. สญฺชานนลกฺขณนฺนาม สญฺญา วาติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เวทนากฺขนฺธนิทฺเทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ.

กามํ เวทนายปิ วิปฺปยุตฺตํ วิญฺญาณํ นตฺถิ, ตสฺสา ปน สภาวโต ภินฺนตฺตา กายจิ เวทนาย สมฺปยุตฺตมฺปิ กายจิ วิปฺปยุตฺตํ โหติ. สญฺญาย ปน อีทิสํ นตฺถีติ อาห "น หิ ตํ วิญฺญาณํ ฯเปฯ สญฺญายา"ติ.

สพฺพาวาติ จตุภูมิกาปิ. อถวา ยถา เวทนา ภินฺนสภาวตฺตา เภทนลกฺขณาทิโต วุตฺตา, น เอวมยํ, อยมฺปน สพฺพาว

พรรณนากถาว่าด้วยสัญญาขันธ์

๔๕๗. คำใดที่ควรจะกล่าวในคำว่า ธรรมชาติ ชื่อว่า มีความจำได้เป็นลักษณะ ชื่อว่า สัญญานั่นเองเป็นต้น, คำนั้น พึงทราบตามนัยแห่งคำที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในเวทนาขันธนิเทศนั่นแหละ.

จิตที่ไม่ประกอบแม้กับเวทนา ไม่มีอยู่ก็จริง, ถึงกระนั้น เพราะเวทนานั้นเป็นธรรมชาติแยกกันอยู่แล้วโดยสภาพ จิตแม้ประกอบกับเวทนาบางอย่าง ก็เป็นอันไม่ประกอบกับเวทนาบางอย่าง. ส่วนสำหรับสัญญา จิตเช่นนี้ไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะว่า จิตที่ไม่ประกอบกับสัญญา หามีไม่ เพราะฉะนั้น ประเภทแห่งจิตมีเท่าใด ประเภทแห่งสัญญาก็มีเท่านั้น".

คำว่า สัญญาทั้งหมดทีเดียว ได้แก่ สัญญาแม้ที่เป็นไปในภูมิทั้ง ๔. อีกอย่างหนึ่ง เวทนาที่ท่านกล่าวไว้ โดยข้อปกิณกะมีความ

สญฺชานนลกฺขณา. นีลาทิเภทสฺส อารมฺมณสฺส สญฺชานนํ สญฺญํ กตฺวา ชานนํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ <u>สญฺชานนลกฺขณา</u>.

แยกกันเป็นลักษณะเป็นต้น เพราะมีสภาวะต่างกัน ฉันใด, สัญญานี้ หาเป็นเหมือนฉันนั้นไม่, ก็สัญญานี้ทั้งหมดทีเดียว มีความจำได้เป็นลักษณะ. การรู้โดยทำความจำได้ คือการหมายรู้อารมณ์ อันต่างด้วยอารมณ์มีสีเขียวเป็นต้น เป็นลักษณะของสัญญานี้ เหตุนั้น สัญญานี้ จึงชื่อว่า <u>สญฺชานนลกฺขณา</u> แปลว่า มีความจำได้เป็นลักษณะ.

ตถา หิ สา อภิญฺญาเณน สญฺชานนโต ปจฺจาภิญฺญาณรสาติ วุจฺจติ. นิมิตฺเตน หิ ปุน สญฺชานนกิจฺจา <u>ปจฺจาภิญฺญาณรสา</u>. ตสฺสา วฑฺฒกิสฺส ทารุมฺหิ อภิญฺญาณํ กตฺวา เตน อภิญฺญาเณน ปจฺจาภิชานนกาเล ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

จริงอย่างนั้น สัญญานั้น ท่านกล่าวว่า มีความจำได้โดยเฉพาะเป็นรส เพราะความจำได้ตามเครื่องหมาย. จริงอยู่ สัญญาที่มีความจำได้อีก ด้วยเครื่องหมายเป็นกิจ ชื่อว่า <u>มีความจำได้โดยเฉพาะเป็นรส</u>. พึงทราบความเป็นไปของสัญญานั้น (เหมือน) ในเวลาที่ช่างไม้ ทำเครื่องหมายไว้ที่ตัวไม้ แล้วจำได้เฉพาะตามรอยนั้น.

เตนาห "<u>ตเทเวตน</u>"ติอาทิ. ปุน สญฺชานนสฺส ปจฺจโย ปุนสญฺชานนปจฺจโย, ตเทว นิมิตฺตํ ปุน ฯเปฯ นิมิตฺตํ, ตสฺส กรณํ ปุน ฯเปฯ

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "<u>นั่นคือสิ่งนั้นนั่นเอง</u>" เป็นต้น. ปัจจัยแห่งความจำได้ต่อไป ชื่อว่าปุนสญฺชานนปจฺจโย,

กรณํ, ปุนสญฺชานนปจฺจยภูตํ วา นิมิตฺตกรณํ ปุน ฯเปฯ กรณํ, ตทสฺสา กิจฺจนฺติ ปุนสญฺชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณรสา.

การทำเครื่องหมาย คือ ปัจจัยแห่งความจำได้ต่อไปนั้น ชื่อว่า ปุน ฯเปฯ นิมิตฺตํ, การทำเครื่องหมาย คือปัจจัยแห่งความจำ-ได้ต่อไปนั้น ชื่อว่า ปุน ฯเปฯ กรณํ, อีกอย่างหนึ่ง การทำเครื่องหมายอันเป็นปัจจัยแห่งความจำได้ต่อไป ชื่อว่า ปุน ฯเปฯ กรณํ, การทำเครื่องหมายคือปัจจัยแห่งความจำได้ต่อไป หรือการทำเครื่อง-หมาย อันเป็นปัจจัยแห่งความจำได้ต่อไปนั้น เป็นกิจของสัญญานั้น เหตุนั้น สัญญานั้น จึงชื่อว่า ปุนสญฺชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณรสา แปลว่า มีการทำเครื่องหมาย คือปัจจัยแห่งความจำได้ต่อไปเป็นรส หรือมีการทำเครื่องหมาย อันเป็นปัจจัยแห่งความจำได้เป็นรส.

ปุนสญฺชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณํ[๑] นิมิตฺตการิกาย นิมิตฺเตน สญฺชานนฺติยา จ สพฺพาย สญฺญาย สมานํ โยเชตพฺพํ. อภินิเวสกรณํ "อิทเมว

การทำเครื่องหมาย อันเป็นปัจจัยแห่งความจำได้ต่อไป พึงประกอบให้เสมอกันกับสัญญาทั้งหมด ซึ่งเป็นตัวทำเครื่องหมายและเป็น

---

๑ ม. ปุนสญฺชานนนิมิตฺตกรณํ.

สจฺจนฺ"ติ[๑] สญฺญาภินิเวสมตฺเตเนว ทฏฺฐพฺพํ.

ตัวจำได้ด้วยเครื่องหมาย. การกระทำความยึดมั่น พึงเห็นโดยอาการเพียงความยึดมั่นแห่งสัญญาว่า "นี้เท่านั้นจริง".

ยถาอุปฏฺฐิตวิสยปทฏฺฐานา อวิกปฺปสภาวตฺตา. ฌานสมฺปยุตฺตา ปน สญฺญา ญาณเมว อนุวตฺตติ ตสฺมา อภินิเวสการิกา วิปรีตคฺคาหิกา จ น โหติ. เอเตเนว สมาธิสมฺปยุตฺตตาย อจิรฏฺฐานตา จ น โหตีติ เวทิตพฺพา. เอวํ ราคทิฏฺฐิมานาทิสมฺปยุตฺตาย สญฺญาย ราคาทิอนุวตฺติกภาโวติ.

มีอารมณ์ตามที่ปรากฏเป็นปทัฏฐาน เพราะมีสภาวะที่มิได้กำหนด. ก็สัญญาที่ประกอบกับญาณ ย่อมเป็นไปตามญาณนั้นเอง เพราะฉะนั้น จึงไม่เป็นธรรมชาติทำความยึดมั่นและถือเอาอย่างผิด ๆ. ด้วยเหตุนี้แหละพึงทราบว่า ก็ความที่สัญญามีความตั้งอยู่ได้ไม่นาน ย่อมไม่มี เพราะเป็นธรรมชาติประกอบกับสมาธิ. ภาวะที่สัญญาที่ประกอบกับกิเลสมีราคะ ทิฐิ มานะเป็นต้น ชื่อว่ามีความเป็นไปตามกิเลสมีราคะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้แล.

อิติ สญฺญากฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนากถามุขโดยพิสดารในสัญญาขันธ์ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

---

[๑] ม. ม. ๑๓/๒๔๐, ๒๖๖, ๕๙๙,
ม. อุ. ๑๔/๓๔-๓๖.

สงฺขารกฺขนฺธกถาวณฺณนา

๔๕๘. ราสิกรณลกฺขณนฺติ สมฺปิณฺฑน-ลกฺขณํ, ตโต สงฺขารา อายูหนรสา วุจฺจนฺติ. เจตนาปธานตาย หิ สงฺขารกฺขนฺธธมฺมา เอวํ วุตฺตา. เตเนวาห "กิมฺปน ตนฺติ, สงฺขาราเยวา"ติอาทิ.

ตตฺถ สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตีติ ยถา อตฺตโน ผลํ สงฺขตํ สมฺมเทว นิปฺผนฺนํ โหติ. เอวํ อภิสงฺขโรนฺตีติ อตฺโถ. วิปฺผารปจฺจุปฏฺฐานาติ เอตฺถ วิปฺผาโร นาม วิปฺผารวนฺตตา, ตสฺมา สพฺยาปารปจฺจุปฏฺฐานาติ อตฺโถ.

พรรณนากถาว่าด้วยสังขารขันธ์

๔๕๘. คำว่า ธรรมชาติที่มีการทำเป็นกลุ่มเป็นลักษณะ ได้แก่ธรรมชาติที่มีการรวมกันเป็นลักษณะ, เพราะฉะนั้น สังขารท่านจึงกล่าวว่า มีการประมวลกันเป็นรส. ก็ธรรมคือสังขารขันธ์ ท่านกล่าวไว้อย่างนี้เพราะความเป็นธรรมมีเจตนาเป็นประธาน. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ถามว่า ก็ธรรมชาตินั้นคืออะไร, ตอบว่า คือสังขารนั่นเอง" ดังนี้เป็นต้น.

ในคำนั้น คำว่า ย่อมปรุงแต่งสังขตธรรม มีความว่า ย่อมปรุงแต่ง โดยประการที่สังขตธรรมอันเป็นผลของตน เป็นธรรมชาติสำเร็จแล้วโดยชอบนั่นเอง. ในคำว่า มีความแผ่ไปเป็นปัจจุปัฏฐาน นี้ ความเป็นธรรมชาติมีความแผ่ไป ชื่อว่า ความแผ่ไป, เพราะฉะนั้นจึงมีความว่า มีความขวนขวายเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ตสฺมึ ตสฺมึ จิตฺเต อุปฺปนฺเน นิยเมน อุปฺปชฺชนฺโต นิยตา. สรูเปน อาคตาติ เอวํ ปิฏฺฐิวตฺตเก อกตฺวา ปาฬิยา สรูเปเนว อาคตา. กทาจิเทว อุปฺปชฺชนฺโต น นิยตาติ อนิยตา. ยทิปิ อนิยตา เอกชฺฌํ น อุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺมิมฺปน จิตฺเต อุปฺปชฺชนธมฺมตาย "ฉตฺตึสา"ติ วุตฺตํ. เตนาห "อุปฺปชฺชมานาปิ จ น เอกโต อุปฺปชฺชนฺตี"ติ.

สังขารทั้งหลาย ชื่อว่านิยตะ เพราะเกิดขึ้นโดยแน่นอน ในเมื่อจิตดวงนั้น ๆ เกิดขึ้น. คำว่า มาแล้วโดยรูปของตน คือ มาแล้วโดยรูปของตน แห่งพระบาลีนั่นเอง ไม่ได้กระทำให้อยู่หลังกันอย่างนี้. สังขารทั้งหลาย ชื่อว่าอนิยตะ เพราะไม่แน่นอนโดยที่เกิดขึ้นบางครั้งบางคราวเท่านั้น. แม้หากว่า สังขารที่เป็นอนิยตะ จะไม่เกิดขึ้นพร้อมกันก็จริง, ถึงกระนั้น ท่านกล่าวว่า "สังขาร ๓๖" เพราะมีการเกิดขึ้นในจิตดวงนั้นเป็นธรรมดา. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แม้เมื่อเกิดขึ้นก็ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน".

๔๕๙. ผุสฺสตีติ กตฺตุนิทฺเทโส. ยํ ตตฺถ การณํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว. ผุสนฺติ เอเตนาติ วา ผสฺโส. สมฺปยุตฺตธมฺมา หิ อารมฺมเณ ปวตฺตมานา ตํ ผุสนลกฺขเณน ผสฺเสน ผุสนฺตา วิย โหนฺติ. อารมฺมณผุสนมตฺตํ วา ผสฺโสติ สาธนตฺตยมฺปิ ยุชฺชเตว.

๔๕๙. บทว่า ผุสติ เป็นนิเทศแห่งกัตตุ. เหตุในนิเทศแห่งกัตตุนั้น, ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นเอง. อีกอย่างหนึ่ง วิเคราะห์ว่า ผุสนฺติ เอเตนาติ ผสฺโส แปลว่า สภาวธรรมชื่อว่าผัสสะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุถูกต้อง. จริงอยู่ สัมปยุตธรรมทั้งหลาย เกิดอยู่ในอารมณ์ย่อม

เป็นเหมือนถูกต้องอารมณ์นั้นด้วยผัสสะ ซึ่งมีการถูกต้องเป็นลักษณะ. อีกอย่างหนึ่ง วิเคราะห์ว่า อารมฺมณผุสนมตฺตํ ผสฺโสติ แปลว่า เพียงแต่ถูกต้องอารมณ์ก็ชื่อว่าผัสสะ เพราะฉะนั้น ย่อมได้ทั้ง ๓ สาธนะทีเดียว.

สภาวธมฺเมสุ กตฺตุกรณสาธนวจนํ ตทาการสมาโรปนโต ปริยายกถา, ภาวสาธนวจนเมว นิปฺปริยายกถาติ วุตฺตํ "ผุสนลกฺขโณ"ติ. อยญฺหีติอาทิ ยถาวุตฺตลกฺขณาทิสมตฺถนํ. ยทิ อยํ ธมฺโม เจตสิโก, สฺวายํ อรูปธมฺโม สมาโน กถํ ผุสนลกฺขโณ, สงฺฆฏฺฏนรสาทิโก จ โหตีติ อนฺโตลีนโจทนํ[๑] หทเย ฐเปตฺวา ตสฺส โสธนตฺถํ "อรูปธมฺโมปิ สมาโน"ติอาทิ วุตฺตํ.

การกล่าวกัตตุสาธนะและกรณสาธนะไว้ ในสภาวธรรมทั้งหลาย เป็นการกล่าวโดยอ้อม เพราะยกอาการนั้นขึ้นมา, การกล่าวภาวสาธนะอย่างเดียว เป็นการกล่าวโดยตรง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีการถูกต้องเป็นลักษณะ". บทว่า อยญฺหิ เป็นต้น เป็นบทที่ทำให้เข้าใจถึงปกิณกะมีลักษณะตามที่กล่าวแล้วเป็นต้น. ท่านอาจารย์ตั้งคำถาม ซึ่งลี้ลับอยู่ภายในไว้ในใจว่า ถ้าธรรมนี้เป็นเจตสิกไซร้ ธรรมนี้นั้นเป็นอรูปธรรมจะเป็นสภาวะมีการถูกต้องเป็นลักษณะและมีการกระทบกันเป็นต้น ได้

[๑] ฉ. อนฺโตลีนํ โจทนํ.

อย่างไร จึงกล่าวคำว่า "แม้เป็นอรูป-ธรรม" เป็นต้น เพื่อจะเฉลยคำถามนั้น.

ตตฺถ "ผุสนากาเรเนว ปวตฺตตี"ติ อิมินา อรูปสฺสาปิ ตสฺส ธมฺมสฺส อยํ สภาโวติ ทสฺเสติ. สา จ ตสฺส ผุสนาการปฺปวตฺติ อมฺพิลอมฺพปกฺกาทึ ขาทนฺตํ ปสฺสนฺตสฺส ปรสฺส เขฬุปฺปตฺติ, ปรํ วิพาธิยมานํ ทิสฺวา ทยาลุกสฺส สรีรกมฺปนํ, รุกฺขสาขคฺเค ทุฏฺฐิตํ ปุริสํ ทิสฺวา ภูมิยํ ฐิตสฺส ภีรุกปุริสสฺส ชงฺฆจลนํ, ปิสาจาทิภายิตพฺพํ ทิสฺวา อูรุขมฺโภติ เอวมาทีสุ ปริพฺยตฺตา โหติ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า "ย่อมเกิดอยู่ ด้วยอาการคือความถูกต้องนั่นเอง" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ธรรมนั้นแม้จะเป็นอรูปธรรมก็มีสภาวะอย่างนี้. ความเกิดโดยอาการถูกต้องของผัสสะนั้น เป็นอาการที่ชัดเจน เช่นในอุทาหรณ์เป็นต้นอย่างนี้ว่า เมื่อคนหนึ่งเห็นเขากินของเปรี้ยว และมะม่วงสุกเป็นต้น ก็เกิดน้ำลายสอขึ้น, บุคคลผู้มีใจอ่อน เห็นคนอื่นกำลังถูกทำร้ายอยู่ ก็ตัวสั่น, คนขี้ขลาดที่ยืนอยู่ที่พื้นดิน เห็นคนยืนหมิ่นเหม่ ที่ปลายกิ่งไม้ก็ขาสั่น, บุคคลเห็นสิ่งที่น่ากลัวมีปีศาจเป็นต้น ก็ยืนขาแข็ง.

เอกเทเสนาติ กฏฺฐทฺวยาทิ วิย อตฺตโน เอกปฺปเทเสน.[๑] อนลฺลียมาโนปีติ อสํสิลิยมาโนปิ.[๒] รูปสทฺเทหิ สห ผสฺสสฺส

บทว่า เอกเทเสน แปลว่าโดยส่วนหนึ่งของตน เหมือนอย่างไม้ ๒ อันเป็นต้น. บทว่า อนลฺลียมาโนปิ แปลว่าแม้ไม่ติดอยู่.

---

[๑] ฉ. เอกปฺปเทเสน, ม. เอกปเทเสน.
[๒] อสํสิลิสมาโนปีติ มญฺเฌ.

สามญฺญํ อนลฺลียมานสงฺฆฏฺฏนเมว, น วิสยภาโว. ยถา รูปสทฺทา จกฺขุโสตานิ อนลฺลียมานา เอว "ผุสิตนฺ"ติอาทินา[๑] วุตฺตา, เอวํ ผสฺสสฺสาปิ อารมฺมณผุสนสงฺฆฏฺฏนานีติ.

ความที่ผัสสะเป็นธรรมชาติ เสมอกันกับรูปและเสียง ก็เป็นการไม่ติดกันแต่กระทบกันได้, มิใช่ความเป็นอารมณ์. รูปไม่ติดกับจักขุ เสียงไม่ติดกับหูนั่นเทียว ท่านก็เรียกด้วยคำว่า "ถูกกันได้" เป็นต้นฉันใด, แม้ผัสสะก็มีการกระทบ ด้วยการถูกกับอารมณ์เหมือนฉันนั้นแล.

สงฺฆฏฺฏนญฺจ ผสฺสสฺส จิตฺตารมฺมณานํ สนฺนิปตนภาโว เอว. เตนาห "จิตฺตมารมฺมณญฺจ สงฺฆฏฺเฏตี"ติ. กิจฺจตฺเถน รเสน สงฺฆฏฺฏนรสตา วุตฺตา, วตฺถารมฺมณสนฺนิปาเตน วา สมฺปชฺชตีติ สงฺฆฏฺฏนสมฺปตฺติโก ผสฺโส สํฆฏฺฏนรโส วุตฺโต.

ก็ชื่อว่าการกระทบ ได้แก่ภาวะที่ผัสสะรวมจิตกับอารมณ์เข้าด้วยกันนั่นเอง. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมทำจิตและอารมณ์ให้กระทบกัน". ท่านกล่าวความที่ผัสสะมีการกระทบกันเป็นรส ด้วยรสซึ่งมีกิจเป็นอรรถ, อีกอย่างหนึ่ง ผัสสะย่อมสำเร็จได้ ด้วยการรวมวัตถุกับอารมณ์ เพราะฉะนั้น ผัสสะที่มีการกระทบกันเป็นสมบัติ ท่านจึงกล่าวว่ามีการกระทบกันเป็นรส.

---

๑ ปฏิหญฺญิ วาติอาทินา (?)

ยถา "เทฺว ปาณี วชฺเชยฺยุนฺ"ติ[๑]อาทีสุ ปาณิสฺส ปาณิมฺหิ สงฺฆฏฺฏนํ ตพฺพิเสสภูตรูปธมฺมา, เอวํ จิตฺตสฺส อารมฺมเณ สงฺฆฏฺฏนํ ตพฺพิเสสภูโต เอโก เจตสิกธมฺโม ทฏฺฐพฺโพ. "ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส"ติ[๒] วจนโต จกฺขุรูปวิญฺญาณานํ สงฺคติวเสน คเหตพฺพตฺตา อาห "ติกสนฺนิปาต-สงฺขาตสฺสา"ติอาทิ.

ฝ่ามือกระทบฝ่ามือ เช่นในคำว่า "ฝ่ามือ ๒ ข้างปรบกัน" เป็นต้น พึงเห็นว่าเป็นรูปธรรมอันเป็นชนิดหนึ่ง ของการกระทบนั้นฉันใด, จิตกระทบอารมณ์ก็พึงเห็นว่า เป็นเจตสิกธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นชนิดหนึ่งของการกระทบนั้น ฉันนั้น. ท่านอาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า "กล่าวคือการรวมกันแห่งธรรม ๓ อย่าง" เพราะธรรมมีจักขุ รูป และวิญญาณเป็นต้น เป็นสภาวะที่จะพึงถือเอาได้ ด้วยอำนาจการร่วมกัน โดยพระ-บาลีว่า "การร่วมกันแห่งธรรม ๓ อย่าง ชื่อว่าผัสสะ".

ตสฺส ผสฺสสฺส การณภูโต ตทนุรูโป[๓] สมนฺนาหาโร ตชฺชาสมนฺนาหาโร. อินฺทฺริยสฺส ตทภิมุขภาโว, อาวชฺชนาย จ อารมฺมณกรณํ

การประมวลมาอันเป็นเหตุแห่งผัสสะนั้น คืออันสมควรแก่ผัสสะนั้น ชื่อว่า ตชฺชา-สมนฺนาหาโร แปลว่า การประมวลอันเกิด

---

[๑] มิลินฺทปญฺหา. ๘๓.

[๒] ม. มู. ๑๒/๒๒๖, ๔๗๗, ม. อุ. ๑๔/๕๑๐, ๕๑๕, ๕๑๗, สํ. นิ. ๑๖/๘๗, สํ. สฬา. ๑๘/๔๐.

[๓] ม. ตทนุรูปฏฺโต.

วิสยสฺส ปริกฺขตตา อภิสงฺขตตา, วิญฺญาณสฺส วิสยภาวกรณนฺติ อตฺโถ.

แต่ผัสสะนั้น. ความที่อินทรีย์เผชิญหน้าต่อผัสสะนั้น และการกระทำอาวัชนะให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่าความที่อารมณ์ถูกแวดล้อม คือถูกปรุงแต่ง, อธิบายว่า กระทำให้เป็นอารมณ์ของวิญญาณ.

ยถา นิจฺจมฺมคาวี[๑] ยํ ยมฺปิ ฐานํ อุปคตา, ตตฺถ ตตฺถ ทุกฺขเมว ปาปุณาติ, เอวํ ผสฺเส สติ เวทนา อุปฺปชฺชเตว. เวทนา จ ทุกฺขสลฺลาทิสภาวาติ วุตฺตํ "เวทนาธิฏฺฐานภาวโต ปน นิจฺจมฺมคาวี วิย ทฏฺฐพฺโพ"ติ.

แม่โคที่ไม่มีหนัง เข้าไปยังสถานที่แม้ใด ๆ, ก็ย่อมจะถึงความทุกข์นั่นเอง ในที่นั้น ๆ ฉันใด, เมื่อมีผัสสะเวทนาก็ย่อมเกิดทีเดียวฉันนั้น. และเวทนามีลูกศร คือความทุกข์เป็นต้นเป็นสภาพ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็ผัสสะพึงเห็นเหมือนแม่โคไม่มีหนังเพราะเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา".

๔๖๐. อภิสนฺทหตีติ ปพนฺธติ ปวตฺเตติ. เจตนาภาโว พฺยาปารภาโว. อายูหนํ เจตยนํ อีริยนํ. สํวิทหนํ วิจารณํ. อายูหนรสาย เจตนาย ปวตฺตมานาย สพฺเพปิ สมฺปยุตฺต-

๔๖๐. บทว่า อภิสนฺทหติ ที่แปลว่า ย่อมรวมตัวกัน ไขความออกไปว่า ปพนฺธติ แปลว่า ย่อมผูกพัน ปวตฺเตติ ย่อมทำให้เป็นไป. ความจงใจได้แก่ความขวนขวาย.

---

[๑] ฉ. นิจฺจมฺมา คาวี.

ธมฺมา ยถาสกํ กิจฺจปฺปสุตา โหนฺตีติ สา สกิจฺจปรกิจฺจสาธิกา วุตฺตา. เชฏฺฐสิสฺโส ปเร สชฺฌายเน อุยฺโยเชนฺโต สยมฺปิ สชฺฌายติ.

อายูหนํ ความประมวลกัน เท่ากับ เจตยนํ ความทำให้คิด อีริยนํ ทำให้เป็นไป. สํวิทหนํ การจัดแจง ได้แก่การจัดการ. เมื่อเจตนาอันมีความประมวลกันเป็นรสเป็นไปอยู่ สัมปยุตธรรมทั้งหมดก็ย่อมเป็นสภาวะขวนขวายในกิจของตน ๆ เพราะฉะนั้น เจตนานั้น ท่านจึงกล่าวว่ามีการทำกิจของตนและกิจของธรรมอื่นให้สำเร็จ. ศิษย์ผู้เป็นหัวหน้า เมื่อชักชวนให้ศิษย์อื่นท่องบ่น แม้ตนเองก็ย่อมท่องบ่นไปด้วย.

มหาวฑฺฒกิมฺหิ วฑฺฒกิกมฺมํ กาตุํ อารทฺเธ อิตเรปิ กโรนฺติเยว. อุสฺสาหนภาเวนาติ อาทรกรณภาเวน. สา หิ สยํ อาทรภูตา สมฺปยุตฺตธมฺเม อาทรยตีติ. อายูหนวเสเนว อุสฺสาหนํ ทฏฺฐพฺพํ, น วีริยุสฺสาหนวเสน.

เมื่อหัวหน้าช่างเริ่มทำงานช่าง แม้คนงานนอกนี้ ก็ย่อมกระทำด้วยเหมือนกัน. คำว่า ด้วยภาวะที่ทำให้แข็งขัน คือด้วยภาวะที่กระทำความเอื้อเฟื้อ. จริงอยู่ เจตนานั้นมีความเอื้อเฟื้อเอง ก็ทำสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ให้เอื้อเฟื้อตามด้วยแล. พึงเห็นความแข็งขัน ด้วยอำนาจการประมวลกันนั่นเอง, ไม่ใช่ด้วยอำนาจความแข็งขันอันเกิดจากความเพียร.

คุณวิไล ลี่เจริญ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

๔๖๑. <u>วีรภาโวติ</u> เยน วีโร นาม โหติ, โส ธมฺโมติ อตฺโถ. วิธินา อีเรตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนฺติ วา <u>วีริยํ</u>, อุสฺสาโห, ตํตํกิจฺจสมารมฺโภ, ปรกฺกโม วา. <u>อุปตฺถมฺภนํ</u> สมฺปยุตฺตธมฺมานํ โกสชฺชปกฺเข ปติตุํ อทตฺวา ธารณํ อนุพลปฺปทานํ, สมฺปคฺคณฺหนํ วา.

๔๖๑. คำว่า <u>ความกล้าหาญ</u> ความว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลมีชื่อว่า เป็นผู้กล้าหาญ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า<u>วิริยะ</u> ด้วยอรรถว่าพึงให้ดำเนินไป คือพึงให้เป็นไปตามวิธี ได้แก่ความอุตสาหะ หรือความริเริ่มในกิจนั้น ๆ หรือความบากบั่น. <u>ความค้ำจุน</u> ได้แก่ความทรงไว้ ไม่ให้สัมปยุตธรรมตกไปในฝ่ายโกสัชชะ คือการตามเพิ่มกำลังให้ หรือการประคับประคองไว้.

สํสีทนปฏิปกฺโข ธมฺโม อสํสีทนํ, น สํสีทนาภาวมตฺตนฺติ อสํสีทนภาเวน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ วุตฺตํ "<u>อสํสีทนภาวปจฺจุปฏฺฐานนฺ</u>"ติ. <u>สํเวคปทฏฺฐานนฺติ</u> อฏฺฐ[๑]สํเวคปุพฺพิกาย กุสลกิริยาย วีริยารมฺภวตฺถุปทฏฺฐานํ.

ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความจมลง ชื่อว่าความไม่จมลง, ไม่ใช่เพียงแต่ไม่มีความจมลงเท่านั้น เพราะฉะนั้น วิริยะจึงปรากฏด้วยภาวะที่ไม่จมลง เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>มีภาวะที่ไม่ท้อถอยเป็นปัจจุปัฏฐาน</u>". คำว่า <u>มีความสังเวชเป็นปทัฏฐาน</u> ได้แก่มีวัตถุแห่งการเริ่มความ–

---

๑ ปปญฺจสูทนี. องฺคุตฺตรนิกายฏฺฐกถา. ๑/๕๖๖, ขุทฺทกนิกายฏฺฐกถา อิติวุตฺตก. ๑๕๑.

เพียร ในการกระทำกุศล มีสังเวควัตถุ ๘ เป็นเบื้องต้นเป็นปทัฏฐาน.

"มคฺโค คนฺตพฺโพ โหติ, มคฺโค คโต, กมฺมํ กาตพฺพํ, กมฺมํ กตํ, อปฺปมตฺตโก อาพาโธ อุปฺปนฺโน, คิลานา วุฏฺฐิโต โหติ, อจิรวุฏฺฐิโต เคลญฺญา, คามํ วา นิคมํ วา ปิณฺฑาย วิจรนฺโต น ลภติ ลูขสฺส วา ปณีตสฺส วา โภชนสฺส ยาวทตฺถํ ปาริปูรึ, ลภติ ฯเปฯ ปาริปูรินฺ"ติ เอวํ วุตฺตานิ เอตานิ อนุรูปปจฺจเวกฺขณาสหิตานิ อฏฺฐ วีริยารมฺภวตฺถูนิ, ตํมูลกานิ วา ปจฺจเวกฺขณานิ.

วัตถุแห่งการเริ่มความเพียรมี ๘ ประกอบด้วยการพิจารณาที่สมควรเหล่านี้ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "มรรคควรถึง ๑ ได้ถึงมรรคแล้ว ๑ กรรมควรทำ ๑ ได้ทำกรรมแล้ว ๑ อาพาธเล็กน้อยเกิดขึ้นแล้ว ๑ หายจากความเจ็บไข้ ๑ หายจากความเจ็บไข้แล้วไม่นาน เมื่อเที่ยวบิณฑบาตไปยังบ้านหรือนิคม ย่อมไม่ได้โภชนะที่เศร้าหมองหรือประณีต บริบูรณ์พอแก่ความต้องการ ๑ ย่อมได้โภชนะที่เศร้าหมอง หรือประณีตบริบูรณ์พอแก่ความต้องการ ๑" หรือการพิจารณาซึ่งมีวัตถุแห่งการเริ่มความเพียรนั้นเป็นมูล.

๔๖๒. อตฺตนา อนุปาเลตพฺพานํ สหชาตธมฺมานํ อนุปาลนํ ชีวิตสฺส พฺยาปาโร, ตญฺจ เนสํ ชีวนฺติ ตํ ตสฺส การณภาวํ ปุรกฺขิตฺวา[๑] วุตฺตํ "ชีวนฺติ เตนา"ติ. ตมฺปิ

๔๖๒. การตามรักษาสหชาตธรรม ที่ตนจะพึงตามรักษา เป็นหน้าที่ของชีวิต, ก็การตามรักษานั้น เป็นเหตุเป็นอยู่แห่งสหชาตธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น การ

[๑] ฉ. ปุรกฺขตฺวา.

คุณวิไล ลี้เจริญ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

จสฺส อตฺถโต ชีวนเมวาติ อาห "ชีวนมตฺตเมว วา ตนฺ"ติ.

๔๖๓. อาธิยตีติ ฐเปติ. อวิสาโร อตฺตโน เอว อวิสรณสภาโว. อวิกฺเขโป สมฺปยุตฺตานํ ธมฺมานํ อวิกฺขิตฺตตา. เยน สมฺปยุตฺตา อวิกฺขิตฺตา โหนฺติ, โส ธมฺโม อวิกฺเขโปติ. อวูปสมลกฺขณสฺส วิกฺเขปสฺส ปฏิปกฺขตาย จิตฺตสฺส อุปสมนากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ อุปสมปจฺจุปฏฺฐาโน. วิเสสโตติ เยภุยฺเยน. สุขวิรหิโตปิ หิ อตฺถิ สมาธีติ. ทีปจฺจินิทสฺสเนน สนฺตานฏฺฐิติภาวํ สมาธิสฺส ทสฺเสติ.

ตามรักษานั้น ท่านจึงกล่าวมุ่งถึงความที่ชีวิตนั้นเป็นตัวเหตุว่า "เป็นเหตุเป็นอยู่". อนึ่ง แม้การตามรักษานั้น ของชีวิตนั้น โดยความหมายก็คือความเป็นอยู่นั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อีกอย่างหนึ่ง ชีวิตนั้นเป็นเพียงความเป็นอยู่เท่านั้น".

๔๖๓. บทว่า อาธิยติ แปลว่า ย่อมตั้งไว้. อวิสาโร แปลว่าความไม่พล่านไปได้แก่สภาวะ คือความไม่พล่านไปของตน (สมาธิ)นั่นเอง. อวิกฺเขโป แปลว่าความไม่ฟุ้งไป ได้แก่ความที่สัมปยุตธรรมทั้งหลายไม่ฟุ้งซ่าน. ธรรมที่เป็นเหตุให้สัมปยุตธรรมไม่ฟุ้งซ่าน ก็ชื่อว่า อวิกฺเขโป แปลว่า ธรรมที่เป็นเหตุไม่ให้ฟุ้งซ่านแล. สมาธิใดย่อมเข้าไปตั้งอยู่เฉพาะด้วยอาการ คือความเข้าไปสงบแห่งจิต เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อความฟุ้งซ่าน มีความไม่เข้าไปสงบเป็นลักษณะ เพราะเหตุนั้น สมาธินั้นชื่อว่าอุปสมปจฺจุปฏฺฐาโน แปลว่า มีความ

เข้าไปสงบเป็นปัจจุปัฏฐาน. คำว่า <u>โดยวิเสส</u> ความว่า โดยมาก. จริงอยู่ สมาธิแม้เว้นสุข ก็ยังมีอยู่แล. ท่านอาจารย์แสดงความที่สมาธิมีความตั้งอยู่ โดยการสืบต่อกัน ด้วยอุทาหรณ์คือเปลวไฟ.

๔๖๔. <u>สทฺทหนฺติ</u> <u>เอตายาติ</u> สทฺทหนกิริยาย ปวตฺตมานานํ ธมฺมานํ ตตฺถ อาธิปจฺจยภาเวน สทฺธาย ปจฺจยตํ ทสฺเสติ. ตสฺสา หิ ธมฺมานํ ตถาปจฺจยภาเว สติ ปุคฺคโล สทฺทหตีติ โวหาโร โหติ. สทฺทหนํ สทฺเธยฺยวตฺถุโน ปตฺติยายนํ, ตํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ <u>สทฺทหนลกฺขณา</u>.

๔๖๔. ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความที่ศรัทธาเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลาย อันเป็นไปอยู่ ด้วยกิริยาคือความเชื่อ โดยความเป็นใหญ่ในธรรมเหล่านั้นว่า <u>สทฺทหนฺติ เอตาย</u> แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุเชื่อ. จริงอยู่ เมื่อความที่ศรัทธานั้น เป็นปัจจัยอย่างนั้น แก่ธรรมทั้งหลายมีอยู่ ก็ย่อมจะมีโวหารว่าบุคคลย่อมเชื่อ. ความเชื่อได้แก่การดำเนินไป ด้วยการถึงวัตถุที่ควรเชื่อ, ความเชื่อนั้น เป็นลักษณะของศรัทธานี้ เหตุนั้น ศรัทธานี้ชื่อว่า<u>สทฺทหนลกฺขณา</u> แปลว่ามีความเชื่อเป็นลักษณะ.

<u>โอกปฺปนลกฺขณาติ</u> อนุปวิสิตฺวา เอวเมตนฺติ กปฺปนลกฺขณา. กาลุสฺสิยมลํ วิธเมตฺวา

บทว่า <u>โอกัปปนลักขณา</u> ความว่า มีการเข้าไปตามกำหนดว่า นี้เป็นอย่างนี้เป็น

สมฺปยุตฺตานํ, ปุคฺคลสฺเสว วา ปสาทนํ อนาวิลภาวกรณํ รโส เอติสฺสาติ ปสาทนรสา. ปกฺขนฺทนํ อธิมุจฺจนวเสน อารมฺมณสฺส อนุปวิสนํ. อกาลุสฺสภาโว อกาลุสฺสิยํ, อนาวิลภาโวติ อตฺโถ.

ลักษณะ. การขจัดมลทินมีความขุ่นมัวและทำสัมปยุตธรรม หรือทำบุคคลอย่างเดียวให้ใส คือกระทำความไม่ขุ่นมัวเป็นรสแห่งศรัทธานี้ เหตุนั้น ศรัทธานี้จึงชื่อว่ามีอันทำให้ใสเป็นรส. ความแล่นไป คือความเข้าไปสู่อารมณ์ด้วยอำนาจการน้อมใจไป. อกาลุสฺสภาโว เป็น อกาลุสฺสิยํ, มีความหมายว่า ความไม่ขุ่นมัว.

ปสาทนียฏฺฐาเนสุ ปสาทวิปรีตํ อกุสลํ อสฺสทฺธิยํ มิจฺฉาธิมุตฺติ จ, ตปฺปจฺจนีโกว ปสาทภูโต วตฺถุคโต นิจฺฉโย อธิมุตฺติ, น เยวาปนกาธิโมกฺโข. รตนตฺตยํ กมฺมํ กมฺมผลญฺจ สทฺเธยฺยวตฺถุ. สปฺปุริสสํเสวน-สทฺธมฺมสฺสวนโยนิโสมนสิการธมฺมานุธมฺมปฏิ-ปตฺติโย โสตาปตฺติยงฺคานิ. กุสลธมฺมานํ อาทาเน หตฺถํ วิย, สพฺพสมฺปตฺติสมฺปทาเน วิตฺตํ วิย, อมตกสิผลผลเน พีชํ วิย ทฏฺฐพฺพา.

อกุศลที่ตรงกันข้ามกับความเลื่อมใส ในฐานะอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ชื่อว่าอัสสัทธิยะ และมิจฉาธิมุติ การตัดสินใจอันไปในวัตถุ ที่เป็นความเลื่อมใสอันเป็นข้าศึกต่ออัสสัทธิยะและมิจฉาธิมุติเทียว ชื่อว่า อธิมุติ ไม่ใช่อธิโมกข์เยวาปนกเจตสิก. พระรัตนตรัย กรรมและผลแห่งกรรม ชื่อว่าวัตถุอันควรเชื่อ. สปฺปุริสสํเสวน การคบสัตบุรุษ ๑ สทฺธมฺมสฺสวน การฟังธรรม ๑ โยนิโสมนสิการ การทำไว้ในใจด้วยอุบายอันแยบคาย ๑ ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ ชื่อว่า

โสตาปัตติยังคะ. พึงเห็นศรัทธาว่าเปรียบเหมือนอย่างมือ ในการถือเอากุศลธรรมทั้งหลายว่า เปรียบเหมือนอย่างทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ในการมอบให้ซึ่งสมบัติทั้งปวง, ว่าเปรียบเหมือนอย่างพืช ในการเผล็ดผลแห่งการทำนาคืออมตะ.

๔๖๕. สรนฺติ เอตายาติ สรณกิริยาย ปวตฺตมานานํ ธมฺมานํ ตตฺถ อาธิปจฺจภาเวน สติยา ปจฺจยตํ ทสฺเสติ. ตสฺสา หิ ธมฺมานํ ตถาปจฺจยภาเว สติ ตํสมงฺคิปุคฺคโล สรตีติ โวหาโร โหติ. อุทเก อลาพุ วิย ปิลวิตฺวา คนฺตุํ อทตฺวา ปาสาณสฺส วิย นิจฺจลสฺส อารมฺมณสฺส ฐปนํ สรณํ อสมฺมุฏฺฐตากรณํ อปิลาปนํ.

๔๖๕. ท่านอาจารย์แสดงความที่สติเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปอยู่ ด้วยกิริยาคือความระลึกได้ โดยความเป็นใหญ่ในธรรมเหล่านั้นว่า สรนฺติ เอตาย แปลว่า ธรรมชาติเป็นเหตุระลึก. จริงอยู่ เมื่อความที่สตินั้น เป็นปัจจัยอย่างนั้น แก่ธรรมทั้งหลายมีอยู่ ก็ย่อมจะมีโวหารว่า บุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยสตินั้น ย่อมจะระลึกได้. การไม่ให้ลอยไปเหมือนน้ำเต้าในน้ำแล้วหยุดอารมณ์ให้นิ่งไว้เหมือนกับหิน ชื่อว่าเป็นความระลึก ได้แก่การทำไม่ให้พั่นเฟือน ชื่อว่า ความไม่เลื่อนลอย.

สมฺโมสปจฺจนีกํ กิจฺจํ อสมฺโมโส, น สมฺโมสาภาวมตฺตํ. "สตารกฺเขน เจตสา"ติ[๑] วจนโต อารกฺขปจฺจุปฏฺฐานา. อญฺญโต อาคนฺตฺวา จิตฺตวิสเย อภิมุโข ภวติ เอตายาติ วิสยาภิมุขภาโว, สติ. สติยา วตฺถุภูตา กายาทโย กายาทิสติปฏฺฐานานิ, สติ เอว วา ปุริมา ปจฺฉิมาย ปทฏฺฐานํ.

กิจที่เป็นข้าศึกต่อความฟั่นเฟือน ชื่อว่า ความไม่ฟั่นเฟือน, ไม่ใช่เป็นเพียงความไม่ฟั่นเฟือน. ชื่อว่า มีความคุ้มครองใจไว้ได้เป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะมีพระบาลีว่า "มีใจที่สติคุ้มครองไว้อยู่". ธรรมที่มาจากอื่นมุ่งหน้าไปในอารมณ์ของจิต ย่อมมีได้ด้วยธรรมชาตินี้ เหตุนั้น ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า มีความเป็นเหตุมุ่งหน้าต่ออารมณ์, ได้แก่ สติ. ธรรมทั้งหลายมีกายเป็นต้นนั่นแหละเป็นที่ตั้งแห่งสติ ชื่อว่าสติปัฏฐานมีกายเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง สติที่เกิดก่อนนั่นเอง เป็นปทัฏฐานของสติที่เกิดภายหลัง.

๔๖๖. กายทุจฺจริตาทีหีติ เหตุมฺหิ กรณวจนํ. หิริยตีติ ลชฺชากาเรน ชิคุจฺฉติ. เตหิเยวาติ กายทุจฺจริตาทีหิเยว. โอตฺตปฺปตีติ อุพฺพิชฺชติ. หิรี ปาปธมฺเม คูถํ วิย ปสฺสนฺตี ชิคุจฺฉตีติ อาห 'ปาปโต ชิคุจฺฉนลกฺขณา

๔๖๖. บทว่า กายทุจฺจริตาทีหิ เป็นตติยาวิภัตติลงในเหตุ. บทว่า หิริยติ แปลว่า ย่อมเกลียดโดยอาการคือความรังเกียจ. บทว่า เตหิเยว โยค กายทุจฺจริตาทีหิ นั่นเอง. บทว่า โอตฺตปฺปติ

---

[๑] ที. ปา. ๑๑/๒๘๕, องฺ. ทสก. ๒๔/๓๒.

หิรี''ติ. โอตฺตปฺปํ เต อุณฺหํ วิย ปสฺสนฺตํ ตโต อุตฺตสตีติ วุตฺตํ ''อุตฺตาสลกฺขณํ โอตฺตปฺปนฺ''ติ.

แปลว่าย่อมหวาดเสียว. หิริเห็นบาปธรรมทั้งหลายเหมือนอย่างคูถย่อมเกลียด เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ''หิริมีความเกลียดบาปเป็นลักษณะ''. โอตตัปปะ เห็นบาปธรรมเหล่านั้นเหมือนของร้อน ย่อมสะดุ้งกลัวแต่บาปธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ''โอตตัปปะ มีความสะดุ้งกลัวเป็นลักษณะ''.

วุตฺตปฺปกาเรนาติ ลชฺชากาเรน, อุตฺตาสากาเรน จ. อตฺตคารวปทฏฺฐานา หิรี อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานตาย, อตฺตาธิปติตาย จ. ปรคารวปทฏฺฐานํ โอตฺตปฺปํ พหิทฺธาสมุฏฺฐานตาย, โลกาธิปติตาย จ. ตเมวตฺถํ ปากฏตรํ กาตุํ ''อตฺตานญฺหี''ติอาทิ วุตฺตํ. อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานาทิตา จ หิริโอตฺตปฺปานํ ตตฺถ ตตฺถ ปากฏาภาเวน วุตฺตา, น ปเนเตสํ กทาจิ อญฺญมญฺญวิปฺปโยคา. น หิ ลชฺชนํ นิพฺภยํ, ปาปภยํ วา อลชฺชนํ อตฺถีติ.

คำว่า ด้วยประการที่ได้กล่าวไว้แล้ว คือ ด้วยอาการคือความรังเกียจ และด้วยอาการคือความสะดุ้งกลัว. หิริชื่อว่า มีความเคารพตนเป็นปทัฏฐาน เพราะมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐาน และเพราะความเป็นอัตตาธิบดี. โอตตัปปะ ชื่อว่า มีความเคารพผู้อื่นเป็นสมุฏฐาน เพราะมีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน และเพราะความเป็นโลกาธิบดี. เพื่อจะทำเนื้อความนั้นนั่นแหละให้ปรากฏชัด ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ''อตฺตานญฺหิ'' เป็นต้น. ก็ความที่หิริ-โอตตัปปะ มีเหตุภายในเป็นสมุฏฐานเป็นต้น

ท่านกล่าวไว้โดยความที่หิริโอตตัปปะปรากฏชัด ในที่นั้น ๆ, แต่หาใช่กล่าวไว้ เพราะหิริและโอตตัปปะเหล่านี้แยกกันและกัน ในกาลบางครั้งบางคราวไม่. จริงอยู่ ความรังเกียจที่ไม่มีความกลัว หรือความกลัวบาปที่ไม่มีความรังเกียจ จะมีอยู่ก็หามิได้แล.

โลกปาลกาติ เอตฺถ "เทฺวเม ภิกฺขเว สุกฺกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนฺตี"ติ[๑] สุตฺตปทํ อตฺตาธิปติโลกาธิปติภาเว จ "โส อตฺตานํเยว อธิปตึ กริตฺวา, โส โลกํเยว อธิปตึ กริตฺวา"ติ[๒] จ สุตฺตปทานิ อาหริตฺวา วตฺตพฺพานิ.

ควรชักเอาบทพระสูตรว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลธรรมทั้ง ๒ นี้ ย่อมคุ้มครองโลก" และควรชักเอาบทพระสูตรว่า "เขาทำตนเท่านั้นให้เป็นใหญ่" ในความเป็นอัตตาธิบดี และว่า "เขาทำโลกเท่านั้นให้เป็นใหญ่" ในความเป็นโลกาธิบดี มากล่าวไว้ในคำว่า ธรรมเป็นโลกบาล นี้.

๔๖๗. ยสฺมา โลภปฏิปกฺโข อโลโภติ เย ธมฺมา เตน สมฺปยุตฺตา, ตํสมงฺคิโน วา สตฺตา เตน น ลุพฺภนฺติ, สยํ กทาจิปิ[๓] น

๔๖๗. ธรรมที่เป็นข้าศึกต่อโลภะชื่อว่าอโลภะ เหตุนั้น ธรรมเหล่าใดประกอบกับอโลภะนั้น หรือว่าเหล่าสัตว์ผู้มีความพร้อม-

---

[๑] องฺ. ทุก. ๒๐/๖๖, ขุ. ส. ๒๕/๒๕๗.
[๒] องฺ. ติก. ๒๐/๑๘๗-๑๘๘.
[๓] โป. สยมฺปิ กทาจิ.

ลุพฺภเตว, อตฺถโต วา อลุพฺภนากาโร เอว จ โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ "น ลุพฺภนฺตี"ติอาทิ. เอเสว นโยติ "น ทุสฺสนฺติ เตนา"ติอาทินา การกตฺตยโยชนํ อติทิสติ. อเคโธ อภิชฺฌนํ อนภิกงฺขนํ.

เพรียง ด้วยธรรมเหล่านั้น ก็ไม่โลภด้วยอโลภะนั้น ตัวอโลภะเองก็ไม่โลภเลย แม้ในกาลไหน ๆ หรือว่าโดยเนื้อความ ได้แก่อาการคือความไม่โลภนั่นเอง เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมไม่โลภ" เป็นต้น. คำว่า มีนัยนี้แหละ ท่านอาจารย์แสดงต่อไป ถึงการประกอบการกทั้ง ๓ ด้วยคำว่า "น ทุสฺสนฺติ เตน" เป็นต้น. อเคโธ แปลว่าความไม่กำหนัด ได้แก่ความไม่หวังอย่างยิ่ง.

อลคฺคภาโว อนาสตฺตตา. อปริคฺคโห กสฺสจิ วตฺถุโน มมตฺตวเสน อสงฺคโห. อนลฺลีโน ภาโว อธิปฺปาโย เอตสฺสาติ อนลฺลีนภาโว. เอวญฺหิ อุปมาย สเมติ.

อลคฺคภาโว แปลว่าภาวะที่ไม่ติดอยู่. อปริคฺคโห แปลว่าไม่หวงแหน ได้แก่การไม่ยึดถือวัตถุอะไร ๆ ว่าเป็นของของเรา. ความประสงค์ของผู้ไม่ติดอยู่ มีอยู่แก่บุคคลนี้ เหตุนั้น บุคคลนี้ ชื่อว่า อนลฺลีนภาโว แปลว่า ผู้มีความประสงค์ของผู้ไม่ติดอยู่. อย่างนี้แหละ จึงจะสมกับคำอุปมา.

๔๖๘. จณฺฑิกสฺส ภาโว จณฺฑิกฺกํ, โกโป. ตปฺปฏิปกฺโข อจณฺฑิกฺกํ, อพฺยาปาโท.

๔๖๘. ภาวะของบุคคลผู้ดุร้าย ชื่อว่า จณฺฑิกฺกํ แปลว่าความดุร้าย, ได้แก่ความ

อวิโรโธ อวิคฺคโห. อนุกูลมิตฺโต อนุวตฺตโก. วินยรโสติ วินยรโส. โสมฺมภาโว เมชฺชนวเสน หิลาทนียตา.

โกรธ. ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อความดุร้ายนั้น ชื่อว่า อจณฺฑิกฺกํ แปลว่าความไม่ดุร้าย, ได้แก่อัพยาปาทะ. อวิโรโธ แปลว่าความไม่ถือผิด ได้แก่ความไม่แก่งแย่งกัน. อนุกูลมิตฺโต แปลว่ามิตรผู้อนุกูล ได้แก่มิตรผู้คล้อยตาม. บทว่า วินยรโส ความเท่ากับ วินยรโส แปลว่ามีการกำจัด(ความอาฆาต) เป็นรส. โสมฺมภาโว แปลว่าความเยือกเย็น ได้แก่ความให้สำราญใจด้วยอำนาจความรัก.

๔๖๙. ธมฺมานํ โย โย สภาโว ยถาสภาโว, ตสฺส ตสฺส ปฏิวิชฺฌนํ ยถาสภาวปฏิเวโธ. อกฺขลิตํ อวิรชฺฌิตฺวา ปฏิเวโธ อกฺขลิตปฏิเวโธ. วิสยสฺส โอภาสนํ ตปฺปฏิจฺฉาทกสมฺโมหนฺธการวิธมนํ วิสโยภาสนํ. กตฺถจิปิ วิสเย อสมฺมุยฺหนาการเนว ปจฺจุปติฏฺฐติ, สมฺโมหปฏิปกฺขตาย วา ตพฺภาวํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ อสมฺโมหปจฺจุปฏฺฐาโน.

๔๖๙. ยถาสภาโว มีวิเคราะห์ว่า ธมฺมานํ โย โย สภาโว ยถาสภาโว สภาวะใด ๆ แห่งธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ยถาสภาโว แปลว่าสภาวะอย่างไร ถือเอาความว่าตามสภาวะ, การแทงตลอดสภาวะอย่างไรนั้น ๆ ชื่อว่า ยถาสภาวปฏิเวโธ แปลว่า การแทงตลอดสภาวะอย่างไร. อกฺขลิตํ ความเท่ากับ อวิรชฺฌิตฺวา เข้ากับ ปฏิเวโธ แปลว่าความแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาด ชื่อว่า อกฺขลิตปฏิเวโธ แปลว่า

ความแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาด. การส่องอารมณ์ ได้แก่การกำจัดความมืดคือสัมโมหะอันปกปิดอารมณ์นั้น ชื่อว่า วิสโยภาสนํ แปลว่าการส่องอารมณ์. ที่ชื่อว่า อสมฺโมหปจฺจุปฏฺฐาโน แปลว่ามีอสัมโมหะเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะความหมายว่าเข้าไปตั้งไว้เฉพาะ โดยอาการคือความไม่หลงพร้อมในอารมณ์แม้ไหน ๆ นั่นเอง หรือว่า ยังความไม่มีแห่งสัมโมหะนั้นให้เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อสัมโมหะ.

สพฺพกุสลานํ มูลภูตาติ สพฺเพสํ จตุภูมิกกุสลธมฺมานํ สุปติฏฺฐิตภาวสาธเนน ปติฏฺฐาภูตา, น เตสํ กุสลภาวสาธเนน. ยทิ หิ เตสํ กุสลภาโว กุสลมูลปฺปฏิพทฺโธ สิยา, เอวํ สติ ตํสมุฏฺฐานรูเปสุ เหตุปจฺจยตา น สิยา. น หิ เต เตสํ กุสลาทิภาวํ สาเธนฺติ, น จ ปจฺจยา น โหนฺติ.

คำว่า เป็นมูลแห่งกุศลธรรมทั้งหมด ความว่าเป็นที่ตั้งอาศัย โดยให้สำเร็จความที่กุศลทั้งหมด คือกุศลธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๔ ตั้งอยู่ด้วยดี, หาใช่โดยการยังกุศลธรรมเหล่านั้น ให้สำเร็จความเป็นกุศลไม่. เพราะถ้าความที่ธรรมเหล่านั้นเป็นกุศล พึงเป็นธรรมที่เนื่องด้วยกุศลมูลไซร้, เมื่อเป็นอย่างนั้น ความที่กุศลธรรมเหล่านั้นเป็นเหตุปัจจัย ในรูปที่มีธรรมที่เนื่องด้วย

กุศลธรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน ก็จะไม่พึงมี. แท้จริง กุศลธรรมเหล่านั้น จะยังความเป็นกุศลเป็นต้น ให้สำเร็จแก่กุศลธรรมเหล่านั้นก็หามิได้ และจะไม่เป็นปัจจัยก็หามิได้.

วุตฺตญฺเหตํ "เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ.[๑] ยถา จ กุสลภาโว, เอวํ อพฺยากตภาโวปิ อพฺยากตมูลปฺปฏิพทฺโธ น[๒] สิยา. ตถา สติ อเหตุกจิตฺตานํ อพฺยากตภาโว เอว น สิยา อกุสเลสุ จ ยตฺถ เอกํเยว มูลํ, ตสฺส อกุสลภาโว น สิยา, อุภยมฺปิ โหติเยว.

สมจริงดังพระพุทธวจนะ ที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า "เหตุ ๖ เป็นปัจจัย โดยเป็นเหตุปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุ และแก่รูปทั้งหลาย ที่เกิดจากธรรมอันสัมปยุตกับเหตุนั้น". เหมือนอย่างว่า แม้ความที่อัพยากต–ธรรมเป็นธรรมที่เนื่องกับอัพยากตมูล ก็จะไม่พึงมีเหมือนความเป็นกุศลธรรม ฉะนั้น, เมื่อเป็นเช่นนั้น อเหตุกจิตก็จะไม่พึงเป็นอัพยากตธรรมได้เลย ส่วนในฝ่ายอกุศลจิตทั้งหลาย อกุศลจิตดวงใดมีมูลเดียวเท่านั้น, อกุศลนั้น ก็จะไม่พึงเป็นอกุศล, จะต้องมีทั้ง ๒ มูล จึงจะเป็นอกุศล.

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑.
[๒] ฉ. นสทฺโท นตฺถิ.

ตสฺมา น มูลปฺปฏิพทฺโธ กุสลาทิภาโว, อถโข โยนิโสมนสิการาทิปฏิพทฺโธ. เตสมฺปน สุปติฏฺฐิตภาวสาธนานิ มูลานีติ คเหตพฺพํ.

เพราะฉะนั้น ความเป็นกุศลเป็นต้น ก็จะไม่เนื่องกับมูล, โดยที่แท้แล ความเป็นกุศลเป็นต้น เป็นธรรมที่เนื่องกับโยนิโสมนสิการเป็นต้น. แต่นักศึกษาควรถือเอาความว่า เป็นมูลที่ให้สำเร็จความที่กุศลธรรมเหล่านั้นตั้งมั่นด้วยดี.

๔๗๐. ปสฺสมฺภนํ ทรถวูปสโม. กายสทฺโท สมูหวาจี, โส จ โข เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยวเสนาติ อาห "กาโยติ เจตฺถ เวทนาทโย ตโย ขนฺธา"ติ. เตเนวาห "ตตฺถ กตมา ตสฺมึ สมเย กายปฺปสฺสทฺธิ โหติ ? ยา ตสฺมึ สมเย เวทนากฺขนฺธสฺสา"[๑]ติอาทิ.

๔๗๐. ความระงับ ได้แก่ความเข้าไปสงบความกระวนกระวาย. กายศัพท์เป็นศัพท์บอกถึงเนื้อความว่าประชุม และกายศัพท์นั้นแลเกี่ยวกับขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กี่ขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่ากายในที่นี้". ด้วยเหตุนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ในบรรดาธรรมเหล่านั้น กายปัสสัทธิ มีในสมัยนั้นเป็นไฉน ? ได้แก่ความสงบแห่งเวทนาขันธ์ ในสมัยนั้นอันใด" ดังนี้เป็นต้น.

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๑๗.

ทรโถ สารมฺโภ, โทมนสฺสปจฺจยานํ อุทฺธจฺจาทิกานํ กิเลสานํ, ตถาปวตฺตานํ วา จตุนฺนํ ขนฺธานํ เอตํ อธิวจนํ. ทรถนิมฺมทฺทเนน ปริฬาหปริปฺผนฺทวิรหิโต สีติภาโว อปริปฺผนฺทสีติภาโว. อุทฺธจฺจปฺปธานา กิเลสา อุทฺธจฺจาทิกิเลสา, อุทฺธจฺจํ วา อาทึ กตฺวา สพฺพกิเลเส สงฺคณฺหาติ. เสเสสุปิ เอเสว นโย.

ความกระวนกระวาย ได้แก่ความวุ่นวายใจ, คำนี้เป็นชื่อของกิเลสที่มากไปด้วยอุทธัจจะ อันเป็นปัจจัยแก่โทมนัส, อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นชื่อแห่งขันธ์ ๔ อันเป็นไปอย่างนั้น. ความเย็นที่เว้นจากความกระวนกระวายคือความเร่าร้อน ด้วยการบีบความกระวนกระวายออกไป ชื่อว่า ความเย็น โดยไม่มีความกระวนกระวาย. กิเลสทั้งหลายมีอุทธัจจะเป็นประธาน ชื่อว่า อุทฺธจฺจาทิกิเลสา แปลว่ากิเลสมีอุทธัจจะเป็นเบื้องต้น, อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์รวมเอากิเลสทั้งหมด โดยทำอุทธัจจะเป็นต้นเข้าไว้. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ.

ครุภาโว ทนฺธตา, ถีนมิทฺธาทิกานํ ตถาปวตฺตานํ วา จตุนฺนํ ขนฺธานเมตํ อธิวจนํ. ทนฺธตาย ปฏิปกฺโข อทนฺธตา, น ทนฺธตาย อภาวมตฺตํ.

ความหนัก ได้แก่ความอืดอาด, คำว่า ความหนักนี้ เป็นชื่อของกิเลสที่ยิ่งไปด้วยถีนมิทธะ หรือเป็นชื่อของขันธ์ทั้ง ๔ ที่เป็นไปอย่างนั้น. ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อความอืดอาด ชื่อว่า ความไม่อืดอาด,

ใช่ว่าจะไม่มีความอึดอาดอย่างเดียว ก็หามิได้.

ถทฺธภาโว ถมฺโภ, ทิฏฺฐิมานาธิกานํ ตปฺปธานานํ วา จตุนฺนํ ขนฺธานเมตํ นามํ. ถทฺธภาวนิมฺมทฺทนโต เอว กตฺถจิ อารมฺมเณ อปฺปฏิหตากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐนฺติ, สมฺปยุตฺตานํ วา ตตฺถ อปฺปฏิฆาตํ ปจฺจุปฏฺฐาเปนฺตีติ อปฺปฏิฆาตปจฺจุปฏฺฐานา.

ความแข็ง ชื่อว่าความกระด้าง, คำว่า ความกระด้างนี้ เป็นชื่อของกิเลสที่ยิ่งไปด้วยทิฐิและมานะ หรือเป็นชื่อของขันธ์ ๔ อันมีความกระด้างนั้นเป็นประธาน. ชื่อว่า มีความไม่ขัดข้องเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะความหมายว่า ย่อมปรากฏ โดยอาการไม่ขัดข้องในอารมณ์อะไร ๆ เลย เพราะการบีบความกระด้างออกไป หรือว่า ยังความไม่ขัดข้องในอารมณ์ ให้เข้าไปตั้งเฉพาะต่อสัมปยุตธรรมทั้งหลาย.

กมฺมนิ สาธุ กมฺมญฺญํ, น กมฺมญฺญํ อกมฺมญฺญํ, ตสฺส ภาโว อกมฺมญฺญภาโว, ทานสีลาทิปุญฺญกิริยาย อโยคฺยตา. อตฺถโต กามจฺฉนฺทาทิสงฺกิเลสธมฺมา, ตปฺปธานา วา จตฺตาโร อกุสลกฺขนฺธา. กมฺมญฺญภาเวเนว สมฺปนฺนากาเรน[๑] อารมฺมณสฺส คหณํ

ความสำเร็จประโยชน์ ในการงาน ชื่อว่า กมฺมญฺญํ แปลว่า ความสำเร็จในการงาน, ไม่ใช่ความสำเร็จประโยชน์ในการงาน ชื่อว่า อกมฺมญฺญํ แปลว่าไม่ใช่สำเร็จประโยชน์ในการงาน, ภาวะแห่งความไม่ใช่สำเร็จประโยชน์ ในการงานนั้น

๑ สี. สมฺปนฺนาหาเรน.

อารมฺมณกรณสมฺปตฺติ.

ชื่อว่า อกมฺมญฺญภาโว, ได้แก่ความไม่สมควรในการทำบุญ มีทานและศีลเป็นต้น. โดยใจความ ได้แก่ธรรมคือสังกิเลสมีกามฉันทะเป็นต้น หรืออกุศลขันธ์ทั้ง ๔ มีธรรม คือสังกิเลสมีกามฉันทะเป็นต้นนั้นเป็นประธาน. การถือเอาอารมณ์โดยอาการที่ถึงพร้อม ด้วยภาวะที่สำเร็จประโยชน์แห่งการงานนั้นเอง ชื่อว่า ความถึงพร้อมแห่งการทำอารมณ์.

วุตฺตาวเสสา กามจฺฉนฺทาทโย ตเทกฏฺฐา จ สงฺกิเลสธมฺมา อวเสสนีวรณาทโย. วินิพนฺธ-นิมฺมุทฺทเนน สุขปฺปวตฺติเหตุตาย ปสาทนีย-วตฺถูสุ ปสาทาวหา. สุวณฺณวิสุทฺธิ วิยาติ ยถา สุวณฺณวิสุทฺธิ อปคตกาฬกา อลงฺการวิกติ-วินิโยคกฺขมา, เอวมยมฺปิ สงฺกิเลสวิคเมน หิตกิริยาวินิโยคกฺขมา.

นิวรณ์มีกามฉันทะเป็นต้น และธรรมคือสังกิเลสที่ตั้งอยู่ โดยความเป็นอันเดียวกันกับนิวรณ์มีกามฉันทะเป็นต้นนั้น ที่เหลือจากที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า กิเลสมีนิวรณ์เป็นต้นที่เหลือ. ชื่อว่า นำมาซึ่งความเลื่อมใสในวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส เพราะเป็นเหตุแห่งความเป็นไปได้โดยง่าย เพราะบีบธรรมที่ถูกกันออกไป. คำว่า เหมือนความหมดจดแห่งทอง ความว่า ความหมดจดแห่งทอง คือที่ปราศจากคราบสีดำ ควรแก่การประกอบเป็นเครื่องประดับชนิดต่าง ๆ ได้

ฉันใด, แม้กัมมัญญตาทั้ง ๒ นี้ ก็ควรแก่อันประกอบ ในการกระทำประโยชน์เกื้อกูลได้ เพราะความปราศจากสังกิเลส เหมือนฉันนั้น.

กายจิตฺตานํ เคลญฺญํ, อสฺสทฺธิยาทิ, ตเทกฏฺฐา จ ปาปธมฺมา. เคลญฺญปฏิปกฺโข อเคลญฺญํ, ตพฺภาโว ลกฺขณํ เอตาสนฺติ อเคลญฺญภาวลกฺขณา. ยถาวุตฺตเคลญฺญนิมฺมทฺทเนเนว นตฺถิ เอตาสํ อาทีนโว โทโส, น วา เอตา อาทีนํ กปณํ วนฺติ ปวตฺตนฺตีติ นิราทีนวา, เตนากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐนฺติ, ตํ วา สมฺปยุตฺเตสุ ปจฺจุปฏฺฐเปนฺตีติ นิราทีนวปจฺจุปฏฺฐานา.

ความเป็นไข้แห่งกายและจิต ได้แก่กิเลสมีอัสสัทธิยะเป็นต้น และบาปธรรมทั้งหลายอันตั้งอยู่เป็นอันเดียวกันกับกิเลส มีอัสสัทธิยะเป็นต้นนั้น. ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็นไข้ ชื่อว่า อเคลญฺญํ แปลว่า ความไม่เป็นไข้, ภาวะความไม่เป็นไข้นั้นเป็นลักษณะของปาคุญญตา เหตุนั้นปาคุญญตาเหล่านี้ ชื่อว่า อเคลญฺญภาวลกฺขณา แปลว่า มีภาวะคือความไม่เป็นไข้เป็นลักษณะ. ศัพท์ว่า นิราทีนวปจฺจุปฏฺฐานา แยกเป็น นิราทีนว + ปจฺจุปฏฺฐานา นิราทีนวา มีวิเคราะห์ ๒ รูป คือ ยถาวุตฺตเคลญฺญนิมฺมทฺทเนเนว นตฺถิ เอตาสํ อาทีนโว โทโสติ นิราทีนวา แปลความว่า อาทีนวะซึ่งแปลว่า โทษไม่มีแต่ปาคุญญตาเหล่านี้

เพราะบีบเอาความเป็นไข้ ตามที่กล่าวแล้วออกไปนั่นเอง เหตุนั้น ปาคุญญตาเหล่านี้ชื่อว่า นิราทีนวา แปลว่าไม่มีโทษ, อีกวิเคราะห์หนึ่งว่า น เอตา อาทีนํ กปณํ วนฺติ ปวตฺตนฺตีติ นิราทีนวา แปลว่าปาคุญญตาเหล่านี้ไม่เป็นอาทีนะ ซึ่งแปลว่าไม่เป็นกำพร้าเป็นไป เหตุนั้น ปาคุญญตาเหล่านี้จึงชื่อว่า นิราทีนวา แปลว่าไม่เป็นกำพร้าเป็นไป, ศัพท์ว่า นิราทีนวปจฺจุปฏฺฐานา มีวิเคราะห์ว่า เตนากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐนฺตีติ นิราทีนวปจฺจุปฏฺฐานา แปลความว่า ปาคุญญตาเหล่าใด ย่อมปรากฏโดยอาการคือไม่มีโทษ หรือไม่เป็นกำพร้าเป็นไปนั้น เหตุนั้น ปาคุญญตาเหล่านั้น ชื่อว่านิราทีนว-ปจฺจุปฏฺฐานา แปลว่าปรากฏโดยอาการที่ไม่มีโทษหรือไม่เป็นกำพร้าเป็นไป อีกนัย-หนึ่ง มีวิเคราะห์ว่า ตํ สมฺปยุตฺเตสุ ปจฺจุปฏฺฐเปนฺตีติ นิราทีนวปจฺจุปฏฺฐานา แปลความว่า ปาคุญญตาเหล่าใด ย่อมยังอาการที่ไม่มีโทษหรือไม่เป็นกำพร้าเป็นไปนั้น ให้

เข้าไปตั้งไว้เฉพาะในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ปาคุญญตาเหล่านั้น ชื่อว่า นิราทีนวปจฺจุปฏฺฐานา แปลว่า ยังอาการที่ไม่มีโทษหรือไม่เป็นกำพร้าเป็นไป ให้เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ.

กายสมฺพนฺธี จิตฺตสมฺพนฺธี จ อุชุภาโวติ ลกฺขิตพฺพตาย กายจิตฺตอาชฺชวลกฺขณา. กายจิตฺตานํ นงฺคลสีสจนฺทโกฏิโคมุตฺตวงฺกตา-สงฺขาตานํ กุฏิลภาวานํ นิมฺมทฺทนโต กาย-จิตฺตกุฏิลภาวนิมฺมทฺทนรสา.

อุชุกตา มีความตรงแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ เพราะเป็นธรรมชาติที่จะพึงกำหนดได้ว่า ความตรงเนื่องด้วยกายและเนื่องด้วยจิต. มีการบีบภาวะแห่งความคดแห่งกายและจิตออกไปเป็นรส เพราะบีบความคด กล่าวคือความโค้งแห่งงอนไถ เสี้ยวพระจันทร์ และความโค้งแห่งโคมูตรแห่งกายและจิต.

ตโต เอว สพฺพถาปิ อชิมฺหภาเวน ปจฺจุปติฏฺฐนฺติ, สมฺปยุตฺตานํ วา อชิมฺหํ ปจฺจุปฏฺฐเปนฺตีติ อชิมฺหตาปจฺจุปฏฺฐานา. "สนฺตโทสปฏิจฺฉาทนลกฺขณา มายา, อสนฺตคุณสมฺภาวนลกฺขณํ สาเถยฺยนฺ"ติ เอวํ วุตฺตา ตหาการปฺปวตฺตา อกุสลา ขนฺธา,

เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ อุชุกตาเหล่านี้ย่อมปรากฏโดยภาวะที่ไม่คด แม้โดยประการทั้งปวง เหตุนั้น จึงชื่อว่า อชิมฺหตาปจฺจุ-ปฏฺฐานา แปลว่าปรากฏโดยภาวะที่ไม่คด, อีกนัยหนึ่ง ย่อมยังความไม่คดให้เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ แก่สัมปยุตธรรมทั้งหลาย

ตเทกฏฺฐา จ สงฺกิเลสธมฺมา มายาสาเฐยฺยาทิกา.

เหตุนั้น จึงชื่อว่า อชิมฺหตาปจฺจุปฏฺฐานา แปลว่า ยังความไม่คดให้เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ. อกุศลขันธ์ที่เป็นไปโดยอาการที่ไม่คดนั้น ซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "มายามีการปกปิดโทษที่มีอยู่เป็นลักษณะ สาไถยมีการยกย่อง คุณที่ไม่มีอยู่เป็นลักษณะ" และสังกิเลสธรรมที่ตั้งอยู่เป็นอันเดียวกับอกุศลขันธ์นั้น ชื่อว่า อุปกิเลสมีมายาและสาไถยเป็นต้น.

เอตฺถ จ จิตฺตปฺปสฺสทฺธิอาทีหิ จิตฺตเมว ปสฺสทฺธํ, ลหุ, มุทุ, กมฺมญฺญํ, ปคุณํ, อุชุ จ โหติ. กายปฺปสฺสทฺธิอาทีหิ ปน รูปกาโยปิ. เตเนเวตฺถ ภควตา ธมฺมานํ ทุวิธตา วุตฺตา, น สพฺพตฺถ.

ก็ในอธิการนี้ จิตนั่นเองเป็นธรรมชาติระงับ เบา อ่อนโยน สำเร็จประโยชน์ในการงาน คล่องแคล่ว และเป็นธรรมชาติตรง ก็ด้วยธรรมทั้งหลายมีจิตปัสสัทธิเป็นต้น. อนึ่ง แม้รูปกายก็ย่อมเป็นธรรมชาติระงับ ด้วยกายปัสสัทธิเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้นแหละในอธิการนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสธรรมทั้งหลายว่ามี ๒ อย่าง, มิใช่ทุกแห่งไป.

๔๗๑. ฉนฺทนํ ฉนฺโท, อารมฺมเณน อตฺถิกตา. "ฉนฺโท กาโม"ติอาทีสุ[1] ปน ตณฺหาปิ วุจฺจติ, "ฉนฺทํ ชเนติ วายมตี"ติ-[2] อาทีสุ วีริยมฺปิ ตโต นิวตฺตนตฺถํ "กตฺตุกมฺยตาเยตํ อธิวจนนฺ"ติ วุตฺตํ. กตฺตุกมฺยตา[3] วุจฺจติ กรณิจฺฉา. เจตสิกสฺส จ ธมฺมสฺส สารมฺมณตฺตา กรณิจฺฉา นาม อาลมฺพนสฺส อาลมฺพิตุกมฺยตามุเขเนว โหตีติ อารมฺมณกรณิจฺฉาลกฺขโณ ฉนฺโท กตฺตุกมฺยตาลกฺขโณ วุตฺโต.

๔๗๑. ความพอใจ ชื่อว่า ฉันทะ, ได้แก่ ความเป็นธรรมชาติมีความต้องการด้วยอารมณ์. อนึ่ง แม้ตัณหาท่านก็เรียกฉันทะเหมือนกัน เช่นในคำว่า "ฉันทะคือตัณหา ชื่อว่ากาม" เป็นต้น แม้วิริยะท่านก็เรียก เช่นในคำว่า "ฉนฺทํ ชเนติ วายมติ" (ย่อมยังฉันทะคือความเพียรให้เกิดย่อมพยายาม) เป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คำว่าฉันทะนี้เป็นชื่อของความปรารถนาจะทำ" เพื่อจะห้ามคำว่าฉันทะเสีย จากอรรถว่าตัณหาและความเพียรนั้น. ความปรารถนาจะทำเรียกว่าความต้องการจะทำ. ก็ชื่อว่าความปรารถนาที่จะทำ ย่อมมีได้ด้วยมุ่งถึงความต้องการจะหน่วงเอาอารมณ์นั้นเอง เพราะเจตสิกธรรมเป็นสภาวะที่มีอารมณ์ เพราะฉะนั้น ฉันทะอันมีความปรารถนาจะทำให้

---

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๖.
[2] อภิ. วิ. ๓๕/๒๙๐.
[3] ฉ. กตฺตุกามตา.

เป็นอารมณ์เป็นลักษณะ ท่านจึงกล่าวว่า มีความปรารถนาจะกระทำเป็นลักษณะ.

เตเนวาห "อารมฺมณปริเยสนรโส อารมฺมเณน อตฺถิกตาปจฺจุปฏฺฐาโน"ติ จ. ยทคฺเคน ปนายํ อตฺตโน อารมฺมณปริเยสนรโส, ตทคฺเคน สมฺปยุตฺตานมฺปิ โหติ เอว เอการมฺมณตาย เตน เตสํ. เตเนวาห "อารมฺมณคฺคหเณ จายํ[๑] เจตโส หตฺถปฺปสารณํ วิย ทฏฺฐพฺโพ"ติ. สฺวายํ กุสเลสุ อุปฺปนฺโน กุสลจฺฉนฺโทติ วุจฺจติ โยนิโสมนสิการสมุฏฺฐานตฺตา.

ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีการแสวงหาอารมณ์เป็นรส" และว่า "มีความต้องการด้วยอารมณ์ เป็นปัจจุปัฏฐาน". ก็ฉันทะที่มีการแสวงหาอารมณ์ของตนเป็นรสนี้โดยส่วนใด, ก็ย่อมมีแม้แก่สัมปยุตธรรมทั้งหลายนั้นเอง โดยส่วนนั้น เพราะสัมปยุตธรรมเหล่านั้น มีอารมณ์เดียวกันกับฉันทะนั้น. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็ฉันทะนี้ในการรับอารมณ์พึงเห็นเป็นเหมือนจิตยื่นมือออกไป". ฉันทะนี้นั้น ที่เกิดขึ้นในกุศลทั้งหลายเรียกว่า กุศลฉันทะ เพราะมีโยนิโสมนสิการเป็นสมุฏฐาน.

๔๗๒. อธิมุจฺจนํ อารมฺมเณ สนฺนิฏฺฐานวเสเนว เวทิตพฺพํ, น ปสาทนวเสน. ยถา

๔๗๒. ความตัดสินใจ พึงทราบด้วยอำนาจการตกลงใจในอารมณ์นั้นเอง, ไม่ใช่

[๑] ม. อยํ. อฏฺฐสาลินี. ๒๒๘/องฺเก ปสฺสิตพฺพํ.

ตถา วา หิ อารมฺมเณ นิจฺฉยนํ อธิมุจฺจนํ อนธิมุจฺจนฺตสฺส ปาณาติปาตาทีสุ, ทานาทีสุ วา ปวตฺติยา อภาวา, สทฺธา ปน ปสาทนีเยสุ ปสาทาธิโมกฺโข[๑]ติ อยเมเตสํ วิเสโส.

ด้วยอำนาจการทำใจให้เลื่อมใส. จริงอยู่ ความวินิจฉัยในอารมณ์ ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าการตัดสินใจ เพราะบุคคลผู้ไม่ได้ตัดสินใจก็ไม่มีการกระทำในปาณาติบาตเป็นต้น หรือในการให้ทานเป็นต้น, ส่วนศรัทธาเป็นปสาทาธิโมกข์ คือการตัดสินใจ ด้วยความเลื่อมใสในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส เพราะฉะนั้น ศรัทธาและอธิโมกข์เหล่านี้ จึงมีความต่างกันดังนี้.

โวฏฺฐพฺพนมฺปิ ยถา สนฺตีริเต อตฺเถ นิจฺฉยนากาเรน ปวตฺเตตฺวา[๒] ปรโต ปวตฺตมานานํ ตถา ปวตฺติยา ปจฺจโย โหติ. ยทิ เอวํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺเตสุ กถนฺติ ? เตสมฺปิ เอกํเสเนว สํสปฺปนาการสฺส ปจฺจยตาย ทฏฺฐพฺพํ.

ส่วนโวฏฐัพพนะ เป็นไปด้วยอาการวินิจฉัยในเนื้อความตามที่ได้พิจารณาแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแก่การกระทำอย่างนั้น ของธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปอยู่เบื้องหน้า. ถามว่า ก็ถ้าเป็นเช่นนี้ โวฏฐัพพนะจะมีอยู่ในจิตตุปบาทที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา อย่างไร ?

---

[๑] ฉ. ปสาทาธิโมกฺขาติ.

[๒] ฉ. ปวตฺติตฺวา.

ตอบว่า พึงเห็นโดยความที่จิตตุปบาทที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา แม้เหล่านั้นเป็นปัจจัยแก่อาการที่รวนเร โดยส่วนเดียวนั่นเอง.

ทารกสฺส วิย อิโต จิโต จ สํสปฺปนสฺส "กริสฺสามิ น กริสฺสามี"ติ อนิจฺฉยสฺส ปฏิปกฺขกิริยา อสํสปฺปนํ, เยสุ จิตฺตุปฺปาเทสุ อยํ สนฺนิฏฺฐานลกฺขโณ อธิโมกฺโข, เตสํ อารมฺมณธมฺโม เอว สนฺนิฏฺเฐยฺยธมฺโม.

การกระทำอันเป็นปฏิปักษ์ ต่อความรวนเรไปข้างโน้นข้างนี้ เหมือนอย่างเด็ก คือการไม่ตกลงใจว่า "จักกระทำ จักไม่กระทำ" ชื่อว่าความไม่รวนเร, อธิโมกข์นี้ มีการตกลงใจ ในจิตตุปบาทเหล่าใดเป็นลักษณะ, ธรรมอันเป็นอารมณ์ ของจิตตุปบาทเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า สนฺนิฏฺเฐยฺยธมฺโม แปลว่า ธรรมที่จะพึงตกลงใจ.

๔๗๓. กิริยา กาโรติ การสทฺทสฺส ภาวสาธนตมาห. มนสิกาโรติ มนสิ อารมฺมณสฺส กรณํ. เยน หิ มโน อารมฺมเณ กรียติ อารมฺมเณนสฺส สํโยชนโต, ตโต เอว เตน อารมฺมณมฺปิ มนสิ กรียตีติ. ปุริมมนโตติ ภวงฺคมนโต. วิสทิสมนนฺติ วีถิชวนํ มนํ กโรตีติ มนสิการสามญฺเญน วีถิชวนปฏิปาทเก ทสฺเสติ.

๔๗๓. ท่านอาจารย์กล่าวว่า การ-ศัพท์เป็นภาวสาธนะว่า กิริยา กาโร การกระทำ ชื่อว่าการะ. คำว่า มนสิการ แปลว่าทำอารมณ์ไว้ในใจ. ก็เจตสิกธรรมใดย่อมทำใจไว้ในอารมณ์ เพราะผูกใจนั้นไว้ด้วยอารมณ์, เพราะเหตุนั้น เจตสิกธรรมนั้น จึงกระทำแม้อารมณ์ไว้ในใจด้วยแล. คำว่า จากใจเดิม ได้แก่จากภวังค-

จิต. คำว่า ใจที่ต่างกัน คือย่อมทำใจให้แล่นไปสู่วิถี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงมนสิการ ที่จัดแจงในวิถีจิตและที่จัดแจงในชวนจิตโดยเป็นมนสิการเสมอกัน.

สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมณาภิมุขํ สาเรนฺโต วิย โหตีติ มนสิกาโร สารณ-ลกฺขโณ วุตฺโต. สติยา อสมฺมุสฺสนวเสน[๑] วิสยาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานตา, มนสิการสฺส ปน สํโยชนวเสน อารมฺมณาภิมุขภาว-ปจฺจุปฏฺฐานตาติ อยเมเตสํ วิเสโส.

อารัมณปฏิปาทกมนสิการ ย่อมเป็นเหมือนยังสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ให้แล่นไปเฉพาะหน้าต่ออารมณ์ เพราะฉะนั้น มนสิการท่านจึงกล่าวว่า มีการยังสัมปยุต-ธรรมให้แล่นไปเป็นลักษณะ. สติกับมนสิการเหล่านี้ มีความต่างกันดังนี้คือ สติมีความเป็นธรรมที่มุ่งหน้าต่ออารมณ์ ด้วยอำนาจความไม่ลืมเป็นปัจจุปัฏฐาน, ส่วนมนสิการมีความเป็นธรรมชาติ มุ่งหน้าต่ออารมณ์ด้วยอำนาจความประกอบไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน.

อารมฺมณปฏิปาทกสฺส สงฺขารกฺขนฺธปริยา-ปนฺนตาวจนํ อิตรมนสิการานํ ตทญฺญกฺขนฺธ-ปริยาปนฺนตามตฺตํ โชเตตีติ ตถาโชติตํ ตํ

การกล่าว ความที่อารัมณปฏิปาทกมนสิการเป็นธรรมนับเนื่องด้วยสังขารขันธ์ ย่อมส่องเนื้อความ เพียงแต่ความที่มนสิการ

---

[๑] ก. อปฺปมุสฺสนวเสน.

วิญฺญาณกฺขนฺเธ โอตาเรตฺวา ทสฺเสตุํ "วีถิปฏิปาทโก"ติอาทิ วุตฺตํ.

นอกนี้ เป็นธรรมนับเนื่องด้วยขันธ์อื่นจากสังขารขันธ์นั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงการกล่าวว่า เป็นธรรมนับเนื่องด้วยสังขารขันธ์นั้น ที่ส่องเนื้อความเช่นนั้น ให้หยั่งลงในวิญญาณขันธ์ จึงกล่าวคำว่า "วิถีปฏิปาทกมนสิการ" (ดำเนินไปในวิถี) ดังนี้เป็นต้น.

๔๗๔. เตสุ ธมฺเมสูติ เยสุ ธมฺเมสุ สยํ อุปฺปนฺนา, เตสุ อตฺตนา สมฺปยุตฺเตสุ จิตฺตเจตสิกธมฺเมสุ. อนารมฺมณตฺเตปิ หิ เตสุ สมฺปวตฺเตสุ อุทาสีนภาวโต "ตตฺรมชฺฌตฺตตา"ติ วุจฺจติ. สมวาหิตลกฺขณาติ สมํ อวิสมํ ยถาสกกิจฺเจสุ ปวตฺตนลกฺขณา.

๔๗๔. คำว่า ในธรรมเหล่านั้น มีความว่า ตัตรมัชฌัตตตาเกิดขึ้นเอง ในธรรมเหล่าใด, ก็ในธรรมคือจิตและเจตสิกที่สัมปยุตกับตนเหล่านั้น. ก็แม้เมื่อเป็นธรรมชาติที่รับอารมณ์ไม่ได้ ธรรมชาตินี้ท่านก็เรียกว่า "ตัตรมัชฌัตตตา" เพราะภาวะที่วางเฉยอยู่ในธรรมเหล่านั้น ซึ่งเป็นไปสม่ำเสมอ. คำว่า มีการนำไปสม่ำเสมอเป็นลักษณะ คือมีความเป็นไปตามกิจ คือหน้าที่ของตนอย่างสม่ำเสมอ คือไม่ใช่ไม่สม่ำเสมอเป็นลักษณะ.

อุทาสินภาเวน ปวตฺตมานาปิ เหสา สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ยถาสกกิจฺเจสุ ปวตฺเตติ ยถา ราชา ตุณฺหี นิสินฺโนปิ อตฺถกรเณ ธมฺมฏฺเฐ ยถาสกกิจฺเจสุ อปฺปมตฺเต ปวตฺเตติ. อลีนานุทฺธตปวตฺติปจฺจยตา โอนาธิกตานิวารณรสา, กิจฺจวเสน เจตํ วุตฺตํ.

ก็ตัตรมัชฌัตตตานี้ แม้เป็นไปอยู่ด้วยภาวะที่วางเฉย ก็ย่อมยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในกิจตามหน้าที่ของตน เหมือนอย่างพระราชา แม้ประทับนิ่ง ๆ ก็ย่อมยังการตัดสินคดีให้เป็นไป ตั้งอยู่ในความยุติธรรม ไม่ประมาท ในกิจตามหน้าที่ของพระองค์. ตามที่ตัตรมัชฌัตตตา มีความเป็นไปไม่หดหู่และไม่ฟุ้งซ่านเป็นปัจจัย ชื่อว่า มีอันห้ามเสียซึ่งความหย่อนและความยิ่งเป็นรส, ก็คำนี้ท่านกล่าวไว้ ด้วยอำนาจแห่งกิจ.

ยทิ เอวํ สหชาตาธิปตีโน กถนฺติ ? ตมฺปิ ตสฺสา กิจฺจเมว. ยํ สหชาตธมฺมานํ อธิปติภาโวติ, ตสฺสาปิ ตถาปวตฺตนเมวาติ นายํ โทโส. "อิทํ นิหีนกิจฺจํ โหตุ, อิทํ อติเรกตรกิจฺจนฺ"ติ เอวํ ปกฺขปาตวเสน วิย ปวตฺติ ปกฺขปาโต, ตํ อุปจฺฉินฺทนฺตี วิย โหตีติ อธิปฺปาโย.

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น ตัตรมัชฌัตตตา จะพึงเป็นอธิบดีแห่งสหชาตธรรมได้อย่างไร ? ตอบว่า แม้ข้อนั้นก็เป็นกิจของตัตรมัชฌัตตตานั่นเอง. ข้อที่ว่า ภาวะที่ตัตรมัชฌัตตตาเป็นอธิบดีของสหชาตธรรมทั้งหลาย ก็เป็นไปอย่างนั้นนั่นเอง แม้แห่งตัตรมัชฌัตตตานั้น เพราะฉะนั้น ข้อนี้จึงไม่ผิด. อธิบายว่า ความเป็นไปเหมือนกับเกี่ยวกับการตกไปในฝักฝ่ายอย่างนี้ว่า "อันนี้เป็นกิจเลว จงยกไว้, อันนี้เป็นกิจที่ยิ่งกว่า" ชื่อว่า การ

ตกไปในฝักฝ่าย, ตัตรมัชฌัตตตาย่อมเป็นเหมือนการเข้าไปตัดเสีย ซึ่งการตกไปในฝักฝ่ายนั้นฉะนั้น.

"อนิยเตสุ อิจฺฉนฺตี"ติ อิมินา เจตสิกนฺตรภาเวน อิจฺฉนฺตีติ ทสฺเสติ. อโทโสเยว เมตฺตา. ตถา หิ โสเยว "เมตฺตา เมตฺตายนา"ติอาทินา[1] นิทฺทิฏฺโฐ. อุเปกฺขาติ ยํ อุเปกฺขํ เมตฺตาย สทฺธึ ปริกปฺเปนฺติ, สา ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาเยว.

ด้วยคำว่า "ย่อมปรารถนาไว้ในอนิยตสังขาร" นี้ ท่านแสดงว่า อาจารย์บางพวก ย่อมปรารถนาโดยความเป็นเจตสิกอื่น. อโทสะนั่นแหละ ชื่อว่าเมตตา. จริงอย่างนั้น อโทสะนั้นนั่นแหละ ท่านแสดงไขไว้โดยนัยว่า "ได้แก่เมตตา กิริยาที่เมตตา" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า อุเบกขา มีความว่า ท่านอาจารย์ย่อมกำหนดอุเบกขาใดไว้กับเมตตา, อุเบกขานั้นก็คือ ตัตรมัชฌัตตุเบกขานั่นเอง.

๔๗๕. กายทุจฺจริตาทิวตฺถูนนฺติ ปรปาณปรธนปรอิตฺถิอาทีนํ. อมทฺทนํ มทฺทนปฏิปกฺขภาโว. กายทุจฺจริตาทิวตฺถุโต สงฺโกจนกิริยาปเทเสน กายทุจฺจริตาทิโต เอว

๔๗๕. คำว่า วัตถุแห่งทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้น ได้แก่ ปาณะ[1]ของผู้อื่น ทรัพย์ของผู้อื่น หญิงของผู้อื่นเป็นต้น. การไม่ย่ำยี ได้แก่ภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการย่ำยี. พึง

---

[1] อภิ. สํ. ๓๔/๒๗๒.

[1] คำว่า ปาณะ โดยโวหารคือโดยบัญญัติ ได้แก่สัตว์ โดยปรมัตถ์ ได้แก่ชีวิตินทรีย์.

สงฺโกจนกิริยา วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ.

เห็นว่า การกล่าวกิริยา คือการสยิ้วหน้าจากทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นนั่นเอง โดยการอ้างถึงกิริยา คือการสยิ้วหน้าจากวัตถุแห่งทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้น.

น หิ วิรติโย ทุจฺจริตวตฺถุโน อกิริย-ปจฺจุปฏฺฐานา ยุชฺชนฺติ, อถโข ทุจฺจริตสฺส วิรตีนญฺจ โสรจฺจวเสน สงฺโกจนํ, อกิริยานญฺจ หิโรตฺตปฺปานํ ชิคุจฺฉนาทิวเสนาติ อยเมเตสํ วิเสโส.

เพราะว่า วิรัติใช่ว่าจะมีการกระทำวัตถุแห่งทุจริต เป็นปัจจุปัฏฐานถูกต้องไม่, โดยที่แท้ วิรัติและหิริโอตตัปปะนี้ มีความต่างกันดังนี้ ทุจริตมีความหดหู่ ด้วยอำนาจโสรัจ-ธรรมของวิรัติ การไม่กระทำมีความหดหู่ด้วยอำนาจการเกลียดบาปเป็นต้น แห่งหิริและโอตตัปปะ.

๔๗๖. สงฺขาราติ สงฺขารกฺขนฺธธมฺเม[๑] สนฺธายาห. เต หิ อิธาธิปฺเปตา, อญฺญถา อฎฺจตฺตีสาติ วตฺตพฺพํ สิยา. ยถา จิตฺตํ, เอวํ ตํสมฺปยุตฺตธมฺมาปิ ทุติเย สสงฺขารา เอวาติ อาห "สสงฺขารภาวมตฺตเมว หิ เอตฺถ วิเสโส"ติ. อวเสสา ปจเม วุตฺตธมฺมา.

๔๗๖. ท่านกล่าวหมายถึงธรรม คือสังขารขันธ์ว่า สังขาร. จริงอยู่ ธรรมคือสังขารขันธ์เหล่านั้น ท่านประสงค์เอาในที่นี้, เมื่อถือเอาความโดยประการอื่น ก็ชอบที่จะกล่าวว่าสังขาร ๓๘. จิตเป็นฉันใด, แม้ธรรมที่สัมปยุตกับจิตนั้น ก็เหมือน

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒๗๒.

ฉันนั้น ในกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๒ จึงเป็นสสังขารเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๒ นี้ ต่างกันแต่เพียงเป็นสสังขารเท่านั้น". อวเสสา โยค ปฐเม วุตฺตธมฺมา แปลว่าธรรมที่กล่าวแล้ว ในกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ ที่เหลือ.

อวเสสา ปญฺจเมน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ เอตฺถ กถํ กรุณามุทิตา อุเปกฺขาสหคเต สมฺภวนฺตีติ ? ปุพฺพภาคภาวโต. อปฺปนาปฺปตฺตา เอว หิ กรุณามุทิตา อุเปกฺขาสหคตา น โหนฺติ, ตโต อญฺญตฺถ ปน อุเปกฺขาสหคตาปิ โหนฺตีติ อาจริยา.

ในคำว่า ธรรมที่เหลือ ถึงการสัมปโยคเข้ากับกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๕ นี้ มีคำถามว่า กรุณาและมุทิตา จะมีอยู่ในจิตดวงที่สหรคตด้วยอุเบกขา ได้อย่างไร ? ตอบว่า มีได้เพราะเป็นบุพภาค. ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เพราะกรุณามุทิตาที่ถึงอัปนาเท่านั้น จึงไม่เป็นอุเบกขาสหรคต, แต่ในจิตอื่นจากกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๕ นั้น ย่อมเป็นอุเบกขาสหรคตก็มี.

สุวิสุทฺธกายกมฺมาทิกสฺส[๑] จิตฺตสมาธานวเสน รูปารูปาวจรกุสลปฺปวตฺติ, น

บุคคลผู้มีกายกรรมบริสุทธิ์ดีแล้วเป็นต้น ก็จะเกิดรูปาวจรกุศล และอรูปาวจรกุศลได้

๑ ฉ. สุวิสุทฺธสฺส กายกมฺมาทิกสฺส.

กายกมฺมาทีนํ โสธนวเสน, นาปิ ทุจฺจริต-ทุราชีวานํ สมุจฺฉินฺทนปฏิปสฺสมฺภนวเสนาติ มหคฺคตจิตฺตุปฺปาเทสุ วิรตีนํ อสมฺภโวเยวาติ อาห "ฐเปตฺวา วิรติตฺตยนฺ"ติ. ตโตติ รูปาวจรปฐเม วุตฺตเจตสิกโต.

ด้วยอำนาจตั้งจิตมั่น, ไม่ใช่ด้วยอำนาจการชำระกายกรรมเป็นต้นให้บริสุทธิ์, ทั้งไม่ใช่ด้วยอำนาจการตัดได้เด็ดขาดและการระงับซึ่งทุจริตและมิจฉาชีวะ เพราะฉะนั้น ในจิตตุปบาทฝ่ายมหัคตะ จึงไม่มีวิรัติเลย เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว "เว้นวิรัติทั้ง ๓". บทว่า ตโต โยค รูปาวจรปฐเม วุตฺตเจตสิกโต แปลว่า จากเจตสิกที่กล่าวไว้ในรูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ นั้น.

เตเยวาติ รูปาวจรปญฺจเม วุตฺตเจตสิกา เอว. ยทิ เอวํ รูปาวจรโต โก วิเสโสติ อาห "อรูปาวจรภาโวเยว หิ เอตฺถ วิเสโส"ติ.

บทว่า เตเยว ก็โยค รูปาวจรปญฺจเม วุตฺตเจตสิกา นั่นเอง แปลว่าเจตสิกที่กล่าวไว้ในรูปาวจรจิตดวงที่ ๕ นั่นแหละ. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ก็ในอรูปาวจรกุศลจิตทั้ง ๔ ดวงนี้ ต่างกันแต่เพียงอรูปาวจรเท่านั้น" ดังนี้ เพื่อจะเลี่ยงซึ่งคำถามว่า ถ้าอย่างนั้น จะต่างไปอย่างไรจากรูปาวจรเล่า.

ปฐมชฺฌานิเกติ ปฐมชฺฌานวติ. มคฺควิญฺญาเณติ จตุพฺพิเธปิ มคฺควิญฺญาเณ. วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาติ สมฺพนฺโธ.

บทว่า ปฐมชฺฌานิเก แปลว่ามีปฐมฌาน. บทว่า มคฺควิญฺญาเณ ความว่า ในมรรคจิตทั้ง ๔ ดวง. เชื่อมความบาลีว่า

ทุติยชฺฌานิกาทิเภเท มคฺควิญฺญาเณติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน ตติยจตุตฺถปญฺจมชฺฌานิกานิ สงฺคณฺหาติ. "วุตฺตนเยนา"ติ วุตฺตํ ก็ อวิเสเสนาติ โจทนายเน ตํ ทสฺเสนฺโต "กรุณามุทิตานนฺ"ติอาทิมาห.

วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพา แปลว่า พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้นั่นแหละ. ด้วยอาทิ-ศัพท์ในคำว่า ทุติยชฺฌานิกาทิเภเท มคฺค-วิญฺญาเณ ซึ่งแปลว่า ในมรรคจิตอันต่างด้วยมรรคจิตมีมรรคจิตที่มีทุติยฌานเป็นต้นนี้ ท่านอาจารย์รวมเอามรรคจิตที่มีตติยฌาน มีจตุตถฌาน และมีปัญจมฌานเข้าไว้ด้วย. ในข้อที่ทักท้วงว่า ที่ท่านพูดว่า "ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว" ดังนี้ จะมีประโยชน์อะไรด้วยข้อที่ไม่ต่างกันเล่า ท่านอาจารย์เมื่อแสดงความต่างกันนั้น จึงกล่าวคำว่า "กรุณามุทิตานํ" เป็นต้น.

ตตฺถ มคฺควิญฺญาณานํ นิพฺพานารมฺมณตฺตา, กรุณามุทิตานญฺจ สตฺตารมฺมณตฺตา น ตาสํ ตตฺถ สมฺภโว. มคฺคธมฺเมสุ จ ปาทกาทินิยเมน กทาจิ สมฺมาสงฺกปฺปวิรโห สิยา, น ปน วิรติวิรโห กายทุจฺจริตาทีนํ สมุจฺฉินฺทนวเสเนว อริยมคฺคสฺส ปวตฺตนโตติ นิยตวิรติตา.

ในคำนั้น เพราะมรรคจิตมีนิพพานเป็นอารมณ์ และเพราะกรุณามุทิตามีสัตว์เป็นอารมณ์ กรุณามุทิตานั้นจึงไม่มีในมรรคจิตนั้น. และในมรรคธรรมทั้งหลายเล่า ก็จะพึงมีความเว้นจากสัมมาสังกัปปะ ได้อยู่ในบางครั้งบางคราว โดยการกำหนดธรรมที่เป็นบาทเป็นต้น, แต่ไม่พึงมีการเว้นจาก

วิรัติ เพราะอริยมรรคจะเกิดได้ก็ด้วยอำนาจการตัดกายทุจริตเป็นต้น ได้เด็ดขาดนั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงเป็นวิรัติที่เป็นนิยตะ.

๔๗๘. น หิริยติ น ลชฺชตีติ อหิริโก, ปุคฺคโล, จิตฺตํ, ตํสมฺปยุตฺตธมฺมสมุทาโย วา. "อหิริกกนฺ"ติ วตฺตพฺเพ เอกสฺส กการสฺส โลปํ กตฺวา "อหิริกนฺ"ติ วุตฺตํ. "น โอตฺตปฺปนฺ"ติ โอตฺตปฺปสฺส ปฏิปกฺขภูตํ ธมฺมมาห. อชิคุจฺฉนํ อหีฬนํ. อลชฺชา อวิริฬา.[๑] เตเหวาติ กายทุจฺจริตาทีหิ เอว. อสารชฺชํ นิพฺภยตา. อนุตฺตาโส อสมฺภโม.

๔๗๘. ชื่อว่า อหิริโก โดยความหมายว่าไม่เกลียด คือไม่รังเกียจ, เป็นวิเสสนะของ ปุคฺคโล แปลว่า บุคคลผู้ไม่เกลียด, เป็นวิเสสนะของ จิตฺตํ แปลว่า จิตที่ไม่เกลียดก็ได้ เป็นวิเสสนะของ ตํสมฺปยุตฺตธมฺมสมุทาโย แปลว่าประชุมแห่งธรรมที่ประกอบกับจิตนั้น ที่ไม่เกลียดก็ได้. เมื่อควรจะกล่าวว่า "อหิริกกํ" ท่านกล่าวว่า "อหิริกํ" เพราะลบ ก อักษรไปเสียตัวหนึ่ง. ท่านกล่าวธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อโอตตัปปะว่า "น โอตฺตปฺปํ" แปลว่าไม่ใช่โอตตัปปะ. อชิคุจฺฉนํ แปลว่าไม่เกลียด. อลชฺชา แปลว่าไม่รังเกียจ.

---

[๑] วีรฬา, ลชฺชา อมรโทส. ๗/๒๓.

บทว่า เตเหว โยค กายทุจฺจริตาทีหิ นั่นเอง แปลว่า แต่กายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ. อสารชฺชํ แปลว่าความไม่กล้ว. อนุตฺตาโส แปลว่าความไม่สะดุ้งกลัว.

วุตฺตปฏิปกฺขวเสนาติ อลชฺชนากาเรน ปาปานํ กรณรสํ อหิริกํ, อนุตฺตาสากาเรน อโนตฺตปฺปํ, วุตฺตปฺปกาเรเนว ปาปโต อสงฺโกจนปจฺจุปฏฺฐานานิ อตฺตนิ, ปเรสุ จ อคารวปทฏฺฐานานิ. คามสูกรสฺส วิย อสุจิโต กิเลสาสุจิโต อชิคุจฺฉนํ อหิริเกน โหติ, สลภสฺส วิย อคฺคิโต ปาปโต อนุตฺตาโส อโนตฺตปฺเปน โหตีติ เอวํ วุตฺตปฏิปกฺขวเสน วิตฺถาโร เวทิตพฺโพ.

คำว่า ด้วยอำนาจแห่งคำที่เป็นปฏิปักษ์ที่ได้กล่าวไว้แล้ว ความว่า พึงทราบความพิสดารด้วยอำนาจคำที่เป็นปฏิปักษ์ ที่ได้กล่าวไว้แล้วอย่างนี้ว่า อหิริกะ มีการกระทำบาป โดยอาการที่ไม่รังเกียจเป็นรส อโนตตัปปะมีการกระทำบาป โดยอาการที่ไม่สะดุ้งกลัวเป็นรส อหิริกะและอโนตตัปปะ มีความไม่ถดถอยจากบาป โดยประการที่ได้กล่าวแล้วนั้นแหละเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความไม่เคารพตนและบุคคลอื่นเป็นปทัฏฐาน. ความไม่เกลียด ความไม่สะอาดคือกิเลส ย่อมมีด้วยอหิริกะ เหมือนสุกรบ้าน ไม่เกลียดสิ่งที่ไม่สะอาด, ความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาป ย่อมมีได้ด้วยอโนตตัปปะ เหมือนแมลงเม่าไม่กลัวไฟ.

๔๗๙. ลุพฺภนฺติ เตนาติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํ. ลุพฺภนฺตีติ อภิคิชฺฌนฺติ. มุยฺหนฺตีติ น พุชฺฌนฺติ. อารมฺมณคฺคหณํ "มม อิทนฺ"ติ ตณฺหาภินิเวสวเสน อภินิวิสฺส อารมฺมณสฺส อวิสฺสชฺชนํ, น อารมฺมณกรณมตฺตํ. อภิสงฺโค อภิมุขภาเวน อาสตฺติ. อปริจฺจาโค อวิชหนํ, ทุมฺโมจนียตา วา. อสฺสาททสฺสนํ อสฺสาททิฏฺฐิ. "อสฺสาทานุปสฺสิโน ตณฺหา ปวฑฺฒตี"ติ[๑] หิ วุตฺตํ.

๔๗๙. คำใดที่ควรจะกล่าวในคำว่า ลุพฺภนฺติ เตน เป็นต้น, คำนั้นพึงทราบตามแนวแห่งคำ มีนัยตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง. คำว่า ย่อมโลภ ความว่า ย่อมอยากอย่างยิ่ง. คำว่า ย่อมหลง ความว่า ย่อมไม่รู้. ความยึดอารมณ์ ได้แก่ความไม่ปล่อยอารมณ์ยึดมั่น ด้วยอำนาจความยึดมั่นคือตัณหาว่า "นี้ของเรา", ไม่ใช่เป็นแต่เพียงทำให้เป็นอารมณ์. ความติด ได้แก่ความข้อง ด้วยความเผชิญหน้าต่อกัน. ความไม่สละ ได้แก่ความไม่ละ หรือได้แก่ภาวะที่จะพึงเปลื้องได้ยาก. บทว่า อสฺสาททสฺสนํ แปลว่า ความเห็นว่าน่ายินดี. สมจริงดังพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "ตัณหาย่อมเจริญทั่วแก่บุคคลผู้มีปกติตามเห็นว่าน่ายินดี".

๔๘๐. ธมฺมสภาวสฺส ยาถาวโต อทสฺสนํ จิตฺตสฺส อนฺธภาโว. อญฺญาณํ ญาณปฏิปกฺโข. สมฺปฏิวิชฺฌิตุํ อสมตฺถตา

๔๘๐. ความไม่เห็นตามความเป็นจริงซึ่งสภาวะแห่งธรรม ชื่อว่า ความบอดแห่งจิต. ความไม่รู้ ได้แก่ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๐๕,๑๐๗,๑๑๑.

อสมฺปฏิเวโธ. ยถา ญาณํ อารมฺมณสภาวํ ปฏิวิชฺฌิตุํ น ลภติ, โมหสฺส ตถา ปวตฺติ อารมฺมณสภาวจฺฉาทนํ.

ต่อความรู้. ความไม่สามารถแทงตลอดได้ ชื่อว่า ความไม่แทงตลอด. โมหะเป็นไปโดยประการที่ญาณจะแทงตลอดสภาวะ แห่งอารมณ์ไม่ได้ จึงชื่อว่า ปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์.

อสมฺมาปฏิปตฺตึ ปจฺจุปฏฺฐเปติ, สมฺมาปฏิปตฺติยา ปฏิปกฺขภาเวน คยฺหตีติ วา อสมฺมาปฏิปตฺติปจฺจุปฏฺฐาโน. ยสฺส อุปฺปชฺชติ, ตสฺส อนฺธกรณํ อนฺธกาโร, ตถา ปจฺจุปติฏฺฐตีติ อนฺธการปจฺจุปฏฺฐาโน.

โมหะ ชื่อว่า มีความปฏิบัติไม่ชอบเป็นปัจจุปัฏฐาน โดยความหมายว่า ยังความปฏิบัติไม่ชอบให้เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ หรือโดยความหมายว่า ย่อมถือเอาได้โดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อความปฏิบัติชอบ. โมหะเกิดขึ้นแก่บุคคลใด, การกระทำความมืดก็มีแก่บุคคลนั้น จึงชื่อว่ามืด, โมหะย่อมเข้าไปตั้งไว้เฉพาะด้วยประการนั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า มีความมืดเป็นปัจจุปัฏฐาน.

๔๘๑. มิจฺฉาติ ธมฺมสภาวสฺส วิปรีตํ, นิจฺจาทิโตติ[๑] อตฺโถ. อโยนิโส อภินิเวโส อนุปายาภินิเวโส อุปฺปถาภินิเวโส. ธมฺมสภาวํ

๔๘๑. คำว่า ผิด ได้แก่ความวิปริตแห่งสภาวะของธรรม, อธิบายว่า จากความเที่ยงเป็นต้น. ความยึดมั่นโดยความ

---

[๑] ก. นิจฺจาทิตาติ.

อติกฺกมิตฺวา ปรโต อามสนํ ปรามาโส. วิปรีตคฺคาหวเสน "อิทเมว สจฺจํ, โมฆมญฺญนฺ"ติ[1] อภินิวิสนํ มิจฺฉาภินิเวโส.

ไม่แยบคาย ได้แก่ความยึดมั่น โดยไม่ถูกอุบาย คือความยึดมั่นนอกทางไป. ความจับเอาเป็นอย่างอื่น ล่วงเลยสภาวะแห่งธรรมไป ชื่อว่า ความจับเอาผิด ๆ. ความยึดมั่นว่า "นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเปล่า" ด้วยอำนาจถือวิปริตไป ชื่อว่า ความยึดมั่นผิด ๆ.

๔๘๒. ยสฺส ธมฺมสฺส วเสน อุทฺธตํ โหติ จิตฺตํ, ตํสมฺปยุตฺตธมฺมา วา,[2] โส ธมฺโม อุทฺธจฺจํ. อวูปสโมติ อสนฺนิสินฺนอปฺปสนฺนภาวมาห. อนวฏฺฐานรสนฺติ จลนกิจฺจํ. ภนฺตตฺตนฺติ ปริพฺภมนาการํ. เจตโส อวูปสเมติ นิปฺผาเทตพฺเพ ปโยชเน ภุมฺมํ, อวูปสมปจฺจยภูตํ อารมฺมณํ วา "อวูปสโม"ติ วุตฺตํ. อกุสลธมฺมานํ เอกนฺตนิหีนตาย "อกุสลภาเวน จ ลามกตฺตนฺ"ติ วุตฺตํ.

๔๘๒. จิตเป็นธรรมชาติฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจแห่งธรรมใด หรือธรรมที่ประกอบกับจิตนั้นทั้งหลาย, ธรรมนั้น ชื่อว่า อุทธัจจะ. ท่านอาจารย์กล่าวความไม่สงบนิ่ง และความไม่ผ่องใสว่า ความไม่เข้าไปสงบ. คำว่า มีความไม่หยุดนิ่งเป็นรส คือมีความหวั่นไหวเป็นกิจ. คำว่า ความหมุนไป ได้แก่อาการที่หมุนไปรอบ. สองบทว่า เจตโส อวูปสเม เป็นสัตมีวิภัตติ ลงใน

---

[1] ม. มู. ๑๓/๒๔๐, ๒๖๖, ๕๙๙, ม. อุ. ๑๔/๓๓, ๓๔. [2] ก. จ.

อรรถว่าประกอบที่จะพึงให้สำเร็จ, อีกอย่างหนึ่ง ก็เป็นอารมณ์อันเป็นปัจจัยที่ไม่เข้าไปสงบ ที่ท่านกล่าวว่า "ความไม่เข้าไปสงบ". กล่าวอีกว่า "และเป็นความเลวทราม ด้วยอำนาจความเป็นอกุศล" เพราะความที่อกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นสภาวะที่เลวทรามโดยส่วนเดียว.

๔๘๓. ถีนมิทฺธเมตฺถ[๑] อนิยตํ, น มานาทีติ ถีนมิทฺธสฺส อนิยตตา จ เอตฺถ ทุติยจิตฺเต ปฐมากุสลโต วิเสโส.

๔๘๓. ในอกุศลจิตดวงที่ ๒ นี้ ถีนมิทธะเป็นอนิยตเจตสิก, หาใช่มานะเป็นต้นไม่ เพราะเหตุนั้น ความที่ถีนมิทธะเป็นอนิยตเจตสิก ในอกุศลจิตดวงที่ ๒ นี้ จึงเป็นความต่างกัน จากอกุศลจิตดวงที่ ๑.

อนุสฺสาหนาวสีทนภาเวน สํหตภาโว ถีนํ, เตน โยคโต จิตฺตํ ถีนํ, ตสฺส ภาโวติ[๒] ถีนตา[๓]. อสมตฺถตาวิฆาตวเสน อกมฺมญฺญตา มิทฺธํ.

ภาวะที่ถดถอย ด้วยความเป็นผู้หมดอุตสาหะและจมลง ชื่อว่าถีนะ จิตก็ชื่อว่าถีนะ เพราะประกอบด้วยภาวะที่ถดถอยนั้น, ภาวะแห่งจิตที่ถดถอยนั้น จึงชื่อว่า ถีนตา.

---

[๑] ก. ถีนมิทฺธญฺเจตฺถ.
[๒] ก. ภาโว.
[๓] ม. ถีนนตา.

ความเป็นผู้ไม่สามารถในการงาน ด้วยอำนาจการเป็นผู้ขจัดเสีย ซึ่งความเป็นผู้สามารถ ชื่อว่า มิทธะ.

ยสฺมา ตโต เอว เตน[๑] สมฺปยุตฺตธมฺมา เมธิตา วิหตสามตฺถิยา โหนฺติ, ตสฺมา "มิทฺธนตา มิทฺธน"ติ วุตฺตํ. อนุสฺสาหลกฺขณนฺติ อุสฺสาหปฏิปกฺขลกฺขณํ. วีริยสฺส อวิโนทนํ[๒] ขิปนํ วีริยาวิโนทนํ. สมฺปยุตฺตธมฺมานํ สํสีทนากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐติ, เตสํ วา สํสีทนํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ สํสีทนปจฺจุปฏฺฐานํ.

เพราะเหตุที่ธรรมอันสัมปยุตด้วยมิทธะนี้เป็นธรรมถูกกำจัดแล้ว คือมีความสามารถอันขจัดเสียแล้ว เพราะความเป็นธรรมชาติไม่สำเร็จประโยชน์ ในการงานนั้นนั่นเอง, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ความง่วงงุนชื่อว่ามิทธะ". คำว่า มีความไม่มีอุตสาหะเป็นลักษณะ คือ มีความเป็นปฏิปักษ์ต่ออุตสาหะเป็นลักษณะ. ความคลายไป คือ ความสลัดไปซึ่งความเพียร ชื่อว่า ความคลายความเพียร. ถีนะใดย่อมเข้าไปตั้งไว้เฉพาะ ด้วยอาการแห่งความจมลงแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย หรือว่ายังความจมลงแห่งสัมปยุตธรรมเหล่านั้น ให้เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ เหตุนั้นถีนะนั้น ชื่อว่า มีความจมลงเป็นปัจจุปัฏฐาน.

---

[๑] ก. เอเตน.
[๒] ม. วีริยสฺส อวโนทนํ ขิปนํ วีริยาวโนทนํ.

อกมฺมญฺญตาลกฺขณนฺติ เอตฺถ กามํ ถีนมฺปิ อกมฺมญฺญสภาวเมว, ตมฺปน จิตฺตสฺส, มิทฺธํ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยสฺสาติ อยเมตฺถ วิเสโส. ตถา หิ ปาฬิยํ "ตตฺถ กตมํ ถีนํ ? ยา จิตฺตสฺส อกลฺยตา อกมฺมญฺญตา. ตตฺถ กตมํ มิทฺธํ ? ยา กายสฺส อกลฺยตา[๑] อกมฺมญฺญตา"ติ[๒] จ อาทินา อิเมสํ นิทฺเทโส ปวตฺโต.

ในคำว่า มีความไม่สำเร็จประโยชน์ในการงานเป็นลักษณะ นี้ แม้ถีนะก็มีสภาวะไม่สำเร็จประโยชน์ในการงานเหมือนกัน โดยแท้, ถึงกระนั้น ถีนะนั้นสำหรับจิต, มิทธะสำหรับขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น เพราะฉะนั้น ในถีนะและมิทธะทั้ง ๒ นี้ จึงมีความแตกต่างกันดังกล่าวมานี้. สมจริงดังนิเทศแห่งถีนะและมิทธะทั้ง ๒ นี้ ที่เป็นไปในพระบาลี โดยนัยมีอาทิว่า "ในธรรม ๒ อย่างนั้น ถีนะเป็นไฉน ? คือความไม่สามารถ ได้แก่ความไม่สำเร็จประโยชน์ในการงานแห่งจิต". และว่า "ในธรรม ๒ อย่างนั้น มิทธะเป็นไฉน ? คือความไม่สามารถ ความไม่สำเร็จประโยชน์ในการ-งาน แห่งกาย".

โอหนนํ[๓] วิญฺญาณทฺวารานํ ปิทหนํ. ลีนตา ลีนากาโร อารมฺมณคฺคหเณ สงฺโกโจ. ยสฺมา

โอหนนํ แปลว่าปิด ได้แก่ปิดทวารแห่งวิญญาณ. ความหู่เข้า คืออาการที่หู่เข้า

---

๑ ม. อกลฺลตา.
๒ อภิ. สํ. ๓๔/๒๙๗. ๓ ฉ. โอนหนํ.

บริษัทนิพนธ์ จำกัด
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ พระยานิพนธ์พจนาตถ์ และ ม.ร.ว. เลื่อนอรณพ

ถีเนน จิตฺตสฺเสว สํหนนํ โหติ, มิทฺเธน ปน เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยสฺส วิย รูปกายสฺสาปิ, ตสฺมา ตํ ปจลายิกานิทฺทํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ ปจลายิกานิทฺทาปจฺจุปฏฺฐานํ วุตฺตํ.

ได้แก่ความหดหู่ในการรับอารมณ์. ความถดถอยแห่งจิตนั่นเอง ย่อมมีได้เพราะถีนะ, ส่วนความถดถอยแม้แห่งรูปกาย ก็เหมือนกับขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น ย่อมมีได้ด้วยมิทธะ, เพราะฉะนั้น มิทธะนั้น ย่อมยังความหลับโงกให้ปรากฏ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีความหลับโงกเป็นปัจจุปัฏฐาน.

อรติ ปนฺตเสนาสเนสุ, อธิกุสลธมฺเมสุ จ อโรจนา. วิชมฺภิกา วิชมฺภนสงฺขาตสฺส กายทุฏฺฐุลฺลสฺส การณภูตา สงฺกิเลสปฺปวตฺติ. อรติวิชมฺภิกาทีสูติ จ อาทิ-สทฺเทน ตนฺทิอาทีนํ คหณํ. นิปฺผาเทตพฺเพ ปโยชเน เจตํ ภุมฺมวจนํ.

ความไม่ยินดี ได้แก่ความไม่ชอบใจ ในเสนาสนะอันสงัด และในกุศลธรรมอันยิ่ง. ความคร้านกาย ได้แก่ความเป็นไปแห่งสังกิเลส อันเป็นเหตุแห่งความชั่วหยาบทางกาย กล่าวคือความคร้านกาย. ก็ด้วยอาทิ-ศัพท์ว่า อรติวิชมฺภิกาทีสุ ท่านถือเอาศัพท์ว่า ตนฺทิ ซึ่งเป็นไปในอรรถว่า ความหลับ ความประมาท ความลืมสติเป็นต้น. ก็ศัพท์ว่า อรติวิชมฺภิกาทีสุ นี้ เป็นสัตมีวิภัตติใช้ในการประกอบความ อันจะพึงให้สำเร็จประโยชน์.

บริษัทนิพนธ์ จำกัด
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ พระยานิพนธ์พจนาตถ์ และ ม.ร.ว. เสื่อนอรณพ

อวเสสา โสฬส. มาโน ปเนตฺถ อนิยโต โหติ, เตน สทฺธึ สตฺตรเสว โหนฺติ. ปฏฺฐาเน[๑] หิ "สญฺโญชนํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ สญฺโญชโน ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา"ติ เอตฺถ จตุกฺขตฺตุํ กามราเคน, ติกฺขตฺตุํ ปฏิเฆน จ มาโน วิจิกิจฺฉา ภวราโคติ ตโยเปเต สกทาคามิโน สํโยชนานํ สํโยชเนหิ ทสวิธา โยชนาติ ทสฺสิตาย ทสวิธาย โยชนาย "กามราคสญฺโญชนํ ปฏิจฺจ มานสญฺโญชนํ อวิชฺชาสญฺโญชนนฺ"ติ[๑] วตฺวา "กามราคสญฺโญชนํ ปฏิจฺจ อวิชฺชา-สญฺโญชนนฺ"ติ[๑] ตถา "มานสญฺโญชนํ ปฏิจฺจ ภวราคสญฺโญชนํ อวิชฺชาสญฺโญชนนฺ"ติ วตฺวา "ภวราคสญฺโญชนํ ปฏิจฺจ อวิชฺชา-สญฺโญชนนฺ"ติ จ เอวํ อาคตาหิ โยชนาหิ มานสฺส อนิยตภาโว ปกาสิโต.

อวเสสา โยค โสฬส แปลว่า สังขาร ๑๖ ที่เหลือ. ก็ในอกุศลจิตดวงที่ ๓ นี้ มานะเป็นเจตสิกที่เป็นอนิยตะ รวมกับมานะนั้นด้วยก็เป็นสังขาร ๑๗ นั่นเอง. จริงอยู่ ในคัมภีร์ปัฏฐาน ในคำว่า "สญฺโญชนํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ สญฺโญชโน ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา" นี้ แปลว่า สังโยชนธรรม อาศัยสังโยชนธรรมเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "กามราคสญฺโญชนํ ปฏิจฺจ มานสญฺโญชนํ อวิชฺชาสญฺโญชนํ" แปลว่ามานสังโยชน์ อวิชชาสังโยชน์อาศัยกามราคสังโยชน์ ตรัสว่า "กามราคสญฺโญชนํ ปฏิจฺจ อวิชฺชา-สญฺโญชนํ" แปลว่าอวิชชาสังโยชน์อาศัยกามราคสังโยชน์ และตรัสว่า "มานสญฺโญชนํ ปฏิจฺจ ภวราคสญฺโญชนํ อวิชฺชาสญฺโญชนํ" แปลว่า ภวราคสังโยชน์ อวิชชาสังโยชน์อาศัยมานสังโยชน์ ตรัสอย่างนี้ไว้ในธรรม

---

[๑] อภิ. ป. ๔๒/๒๔๑.

๑๐ อย่าง การประกอบราคสังโยชน์ของพระสกทาคามีกับสังโยชน์มี ๑๐ อย่าง คือ สังโยชน์ ๓ แม้เหล่านี้ได้แก่ มานะ วิจิกิจฉา และภวราคะ ประกอบกับกามราคะ ๔ ครั้ง และประกอบกับปฏิฆะ ๓ ครั้ง แล้วประกาศว่า มานะเป็นอนิยตเจตสิก ด้วยคำประกอบที่มาแล้วอย่างนี้ว่า อวิชชาสังโยชน์อาศัยภวราคสังโยชน์.

ยทิ หิ มาโน นิยโต สิยา, กามราคสฺส มานรหิตา ปวตฺติ น สิยา, ตถา ภวราคสฺส. เอวํ สติ ปฏฺฐาเน จตุกฺขตฺตุํ กามราเคน โยชนา น สิยา, ติกฺขตฺตุํเยว สิยา. ภวราคมูลิกา จ น สิยา. เอวญฺจ สํโยชนานํ สํโยชเนหิ อฏฺฐวิเธน โยชนา สิยา, น ทสวิเธน. ทสวิธาว จ ทสฺสิตาติ.

ก็ถ้ามานะจะพึงเป็นนิยตเจตสิกไซร้, ความเป็นไปที่เว้นจากมานะ ก็จะไม่พึงมีแก่กามราคะ, สำหรับภวราคะก็เช่นเดียวกัน. เมื่อเป็นอย่างนี้ในคัมภีร์ปัฏฐาน ก็จะไม่พึงมีคำประกอบกับกามราคะ ๔ ครั้ง, มีเพียง ๓ ครั้งเท่านั้น. และคำประกอบซึ่งมีภวราคะเป็นมูล ก็จะไม่พึงมี. ก็สังโยชน์จะพึงมีคำประกอบกับสังโยชน์ ๘ นัยอย่างนี้, ไม่ใช่เป็น ๑๐ นัย. แต่ท่านก็ได้แสดงไว้ ๑๐ นัยนั่นเองฉะนี้แล.

บริษัทนิพนธ์ จำกัด
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ พระยานิพนธ์พจนาตถ์ และ ม.ร.ว. เลื่อนอรณพ

เสยฺยาทิวเสน อุจฺจโต นมนํ อุณฺณติ, อุนฺนมนวเสเนว สมฺปคฺคหรโส.[๑] น วีริยํ วิย ตนฺตํกิจฺจสาธเน อพฺภุสฺสหนวเสน. โอมานสฺสาปิ[๒] อตฺตานํ เอวํ[๓] กตฺวา คหณมฺปิ สมฺปคฺคหณวเสเนวาติ ทฏฺฐพฺพํ. เกตุ วุจฺจติ อจฺจุคฺคตธโช, อิธ ปน เกตุ วิยาติ เกตุ, อุฬารตมาทิภาโว. ตํ เกตุภาวสงฺขาตํ เกตุํ กมฺยตีติ[๔] เกตุกมฺยํ, จิตฺตํ. ยสฺส ธมฺมสฺส วเสน เกตุกมฺยํ, สา เกตุกมฺยตา.

ความน้อมไปข้างสูง ด้วยอำนาจความถือตัวว่าเราดีกว่าเขาเป็นต้น ชื่อว่าอุณฺณติ แปลว่าหยิ่ง, ชื่อว่ามีความยกตัวเป็นรส ด้วยอำนาจความหยิ่งนั่นเอง. มิใช่ด้วยอำนาจความอุตสาหะอย่างยิ่ง ในการยังกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จเหมือนความเพียร. แม้การยึดถือกระทำตนให้ต่ำลงแม้ของอวมานะก็พึงเห็นว่า ด้วยอำนาจของการยกตัวเหมือนกัน. ธงที่ชักขึ้นไว้สูงยิ่ง เรียกว่าเกตุ, แต่ในที่นี้ชื่อว่าเกตุ เพราะอรรถว่าเหมือนกับธง, ได้แก่ ภาวะที่ถือว่าเป็นคนใหญ่ที่สุดเป็นต้น. จิตชื่อว่า เกตุกมฺยํ เพราะอรรถว่า ต้องการจะเป็นธง กล่าวคือเป็นเหมือนธงนั้น. ความต้องการเป็นเหมือนธง ด้วยอำนาจของธรรมใด ธรรมชาตินั้นชื่อว่า เกตุกมฺยตา แปลว่า ความต้องการเป็นเหมือนธง.

---

๑ ฉ. สํปคฺคหรโส.

๒ ก. โอนหนสฺสาปิ. ๓ ฉ. อวํ.

๔ ฉ. ม. กาเมตีติ, ก. กมฺมตีติ.

"อหนฺ"ติ ปวตฺตนโต มานสฺส ทิฏฺฐิสทิสปฺปวตฺตีติ โส ทิฏฺฐิยา สทฺธึ เอกจิตฺตุปฺปาเท น ปวตฺตติ, อตฺตสิเนหสนฺนิสฺสโย จาติ อาห "ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตโลภปทฏฺฐาโน"ติ.

เพราะความเป็นไปว่า "ตัวเรา" มานะจึงมีความเป็นไปคล้ายกับทิฐิ เพราะฉะนั้น มานะนั้น จึงไม่เกิดในจิตตุปบาทเดียวกันกับทิฐิ และอิงความรักตนอยู่ ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีโลภะอันไม่ประกอบกับทิฐิเป็นปทัฏฐาน".

เอตฺถาปิ จาติ จ-สทฺเทน ถีนมิทฺธํ อากฑฺฒติ.

ด้วย จ-ศัพท์ว่า เอตฺถาปิ จ ท่านชักเอาถีนะและมิทธะมาด้วย.

๔๘๕. ทุสฺสนฺตีติ พฺยาปชฺชนฺติ. จณฺฑิกฺกํ กุชฺฌนํ. อตฺตโน ปวตฺติอาการวเสน, วิรูปสฺสปฺปนกอนิฏฺฐรูปสมุฏฺฐาปนวเสน จ วิสปฺปนรโส. กายสฺส วิชฺฌตฺตาภาวาปาทนโต[๑] อตฺตโน นิสฺสยทหนรโส. ทุสฺสนํ อตฺตโน, ปรสฺส จ อุปโภคผลกาเลสุ อนิฏฺฐตฺตา วิสสํสฏฺฐปูติมุตฺตํ วิย ทฏฺฐพฺโพติ สพฺเพน สพฺพํ อคฺคเหตพฺพตํ ทสฺเสติ.

๔๘๕. คำว่า ย่อมประทุษร้าย ได้แก่ย่อมพยาบาท. ความดุ ได้แก่ความโกรธ. ชื่อว่า มีความพลุ่งพล่านเป็นรส ด้วยอำนาจอาการแห่งความเป็นไปของตน และด้วยอำนาจแห่งการยังรูป อันกระสับกระส่ายไปจนผิดปรกติและไม่น่าปรารถนาให้ตั้งขึ้น. ชื่อว่า มีการเผาที่อาศัยของตนเป็นรส เพราะทำให้ ถึงความที่แห่งกายถูกเผาลน.

---

[๑] ก. มิชฺฌตฺตภาวาปาทนโต.

คุณหญิงสมศรี เจริญรัชต์ภาคย์ อุทิศส่วนกุศลให้แด่
บิดา-มารดา ญาติ บรรพบุรุษ วิญญาณที่สิงสถิตย์อยู่ในที่ ๆ เป็นของข้าพเจ้า

ความประทุษร้ายท่านอาจารย์แสดงว่า เป็นสิ่งที่ไม่ควรถือเอา โดยประการทั้งปวงว่า โทสะพึงเห็นเหมือนกับมูตรเน่า ที่เจือด้วยยาพิษ เพราะโทสะนั้นไม่น่าปรารถนา ในเวลาที่บริโภคเข้าไป และในเวลาที่ให้ผลแก่ตนและบุคคลอื่น.

๔๘๖. ยํ ปรสมฺปตฺตีสุ อิสฺสากรณํ, สา อิสฺสาติ ทสฺเสนฺโต อาห "อิสฺสายนา อิสฺสา"ติ. อุสฺสูยนํ อสหนํ. ตตฺเถวาติ ปรสมฺปตฺตีสุ เอว. อภิรติปฏิปกฺขภูตํ อิสฺสายกิจฺจํ, น อภิรติยา อภาวมตฺตนฺติ อาห "อนภิรติรสา"ติ.

๔๘๖. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า การกระทำความริษยา ในสมบัติของผู้อื่นอันใด อันนั้นชื่อว่า อิสสา จึงกล่าวว่า "ความริษยา ชื่อว่า อิสสา" ดังนี้. อุสฺสูยนํ แปลว่าความทนไม่ได้. บทว่า ตตฺเถว โยค ปรสมฺปตฺตีสุ นั่นเอง แปลว่าในสมบัติของผู้อื่นนั่นเองเหล่านั้นนั่นแหละ. กิจแห่งอิสสาเป็นปฏิปักษ์ต่อความยินดีด้วย, ไม่ใช่เพียงแต่ความไม่มีแห่งความยินดีด้วย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีความไม่ยินดีด้วยเป็นรส".

๔๘๗. มจฺฉรโยเคน "มจฺฉรี"ติ ปวตฺตมานํ มจฺฉรีสทฺทํ คเหตฺวา อาห

๔๘๗. ท่านอาจารย์ถือเอา มจฺฉริ-ศัพท์ที่เป็นไปว่า "มจฺฉริ" ดังนี้ ด้วยการ

"มจฺฉรภาโว มจฺฉริยนฺ"ติ. นิรุตฺตินเยน ปน มา อิทํ อจฺฉริยํ อญฺเญสํ โหตุ, มยฺหํเยว โหตูติ มจฺฉริยนฺติ โปราณา. ตํ มจฺฉริยํ วุจฺจมานานิ ลกฺขณาทีนิ ปริยาทาย ติฏฺฐติ. สงฺโกจนปจฺจุปฏฺฐานนฺติ อตฺตสมฺปตฺตีนํ ปเรหิ อสาธารณภาวกรเณน สงฺโกจนปจฺจุปฏฺฐานํ. กฏุกาการคติ กฏุกญฺจุกตา. อตฺตสมฺปตฺติ อาวาสาทิ.

ประกอบ มจฺฉร ศัพท์ จึงกล่าวว่า "มจฺฉรภาโว มจฺฉริยํ" ความตะหนี่ ชื่อว่า มัจฉริยะ. ก็โดยนัยแห่งนิรุตติ โบราณาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า มา อิทํ อจฺฉริยํ อญฺเญสํ โหตุ, มยฺหํเยว โหตูติ มจฺฉริยนฺติ แปลว่า ความอัศจรรย์นี้ จงอย่ามีแก่คนเหล่าอื่น, จงมีแก่เราเท่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามัจฉริยะ. มัจฉริยะนั้น ตั้งอยู่ครอบคลุมข้อปกิณกะมีลักษณะเป็นต้น ที่กำลังกล่าวถึง. คำว่า มีความสยิ้วหน้าเป็นปัจจุปัฏฐาน คือมีความสยิ้วหน้าโดยกระทำความที่สมบัติของตน ไม่ให้ทั่วไปแก่คนเหล่าอื่นเป็นปัจจุปัฏฐาน. ทำนองอันมีอาการที่รัดกุม ชื่อว่า กฏุกญฺจุกตา แปลว่า ความเป็นเสื้อเกราะที่รัดกุม. สมบัติของตน ได้แก่ที่อยู่เป็นต้น.

๔๘๘. กุกฺกตนฺติ เอตฺถ อกตมฺปิ กุกตเมว. เอวญฺหิ วตฺตาโร โหนฺติ "ยํ มยา น กตํ, ตํ กุกตนฺ"ติ. ตถา หิ วกฺขติ

๔๘๘. ในบทว่า กุกฺกตํ นี้ แม้การไม่กระทำก็ชื่อว่า กุกตํ เหมือนกัน แปลว่า การกระทำที่บัณฑิตเกลียด. ก็เมื่อเป็น

คุณหญิงสมศรี เจริญรัชต์ภาคย์ อุทิศส่วนกุศลให้แด่
บิดา-มารดา ญาติ บรรพบุรุษ วิญญาณที่สิงสถิตย์อยู่ในที่ ๆ เป็นของข้าพเจ้า

"กตากตานุโสจนรสนฺ"ติ. เอวํ กตากตํ ทุจฺจริตํ, สุจริตญฺจ กุกตํ, ตํ อารพฺภ วิปฺปฏิสารวเสน ปวตฺตมฺปน จิตฺตํ ตํสหจริตตาย อิธ "กุกตนฺ"ติ คเหตฺวา "ตสฺส ภาโว กุกฺกุจฺจนฺ"ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

อย่างนี้ ก็ย่อมมีผู้กล่าวว่า "สิ่งใดเราไม่ได้กระทำ, สิ่งนั้น ชื่อว่า กุกตํ แปลว่าการกระทำที่บัณฑิตเกลียด". สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์จะกล่าวว่า "มีการเศร้าใจถึงการที่ทำและไม่ได้ทำเป็นรส". เมื่อเป็นอย่างนี้ ทุจริตที่กระทำแล้ว และสุจริตที่ยังไม่ได้กระทำ ชื่อว่า กุกตํ แปลว่าการกระทำที่บัณฑิตเกลียด, ก็จิตที่เป็นไป โดยอำนาจปรารภถึงทุจริตที่ทำแล้ว และสุจริตที่ยังไม่ได้กระทำนั้น มีความเดือดร้อนในภายหลัง พึงเห็นว่า ท่านถือเอาคำว่า "กุกตํ" ในที่นี้ เพราะเป็นไปร่วมกับจิตนั้น จึงกล่าวว่า "ภาวะของกุกตะนั้น ชื่อว่า กุกฺกุจฺจะ".

ปจฺฉา อนุตาปนํ วิพาธนํ ปจฺฉานุตาโป. ยถาปวตฺตสฺส กตากตาการวิสิฏฺฐสฺส ทุจฺจริตสุจริตสฺส อนุโสจนวเสน วิรูปํ ปฏิสรณํ วิปฺปฏิสาโร. ปรายตฺตตาเหตุตาย ทาสพฺยมิว ทฏฺฐพฺพํ. ยถา หิ ทาสพฺเย สติ ทาโส ปรายตฺโต โหติ, เอวํ กุกฺกุจฺเจ สติ ตํสมงฺคี.

การตามเผาใจ คือการทำให้ลำบากใจในภายหลัง ชื่อว่า ปจฺฉานุตาโป แปลว่าการทำให้ร้อนใจในภายหลัง. การหวนนึกถึงไปผิดปรกติ ด้วยอำนาจตามเศร้าใจถึงทุจริตและสุจริตที่ต่างกัน โดยอาการที่ทำแล้ว และที่ยังไม่ได้ทำตามที่เป็นไปแล้ว

น หิ โส อตฺตโน ธมฺมตาย กุสเล ปวตฺติตุํ สกฺโกติ.

ชื่อว่า วิปฺปฏิสาโร แปลว่าความเดือดร้อนในภายหลัง. กุกกุจจะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเหมือนความเป็นทาส เพราะเป็นเหตุแห่งความเป็นผู้อาศัยผู้อื่น. เหมือนอย่างว่าเมื่อความเป็นทาสมีอยู่ ทาสก็ย่อมอาศัยคนอื่นฉันใด, เมื่อกุกกุจจะมีอยู่ คนก็ย่อมมีการประกอบกับกุกกุจจะนั้น. เพราะบุคคลผู้มีการประกอบด้วยกุกกุจจะนั้น ย่อมไม่อาจเพื่อจะยังกุศลธรรมให้เป็นไป โดยธรรมดาของตน.

อถวา กตากตากุสลกุสลานุโสจเน อายตฺตตาย ตทุภยวเสน กุกฺกุจฺเจน ตํสมงฺคี โหตีติ ตํ ทาสพฺยํ วิย โหตีติ.

อีกประการหนึ่ง เพราะภาวะที่อาศัยความเศร้าใจถึงอกุศลที่ได้กระทำไว้ และกุศลที่ไม่ได้กระทำไว้ บุคคลผู้ประกอบด้วยกุกกุจจะนั้น จึงมีผู้ที่ประกอบโดยกุกกุจจะเกี่ยวกับการตามเศร้าใจทั้ง ๒ นั้น เพราะเหตุนั้น กุกกุจจะนั้น จึงเป็นเหมือนความเป็นทาส.

อนิยเตสุ อิสฺสาทีสุ ถีนมิทฺธสมฺภโวว จาติ จ-สทฺทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

พึงนำ จ-ศัพท์มาเชื่อมว่า ถีนมิทฺธสมฺภโวว จ แปลว่าในบรรดาเจตสิก

ทั้งหลาย มีอิสสาเป็นต้นที่เป็นอนิยตะ มีถีนมิทธะนั่นแหละด้วย.

๔๙๐. ปวตฺติฏฺฐิติมตฺโตติ ขณฏฺฐิติมตฺโต. "นิวาเต ทีปจฺจีนํ ฐิติ วิยา"ติ หิ เอวํ วุตฺตจิตฺตฏฺฐิติ วิย สนฺตานฏฺฐิติยา ปจฺจโย ภวิตุํ อสมตฺโถ นิจฺฉยาภาเวน อสณฺฐหนโต เจตโส ปวตฺติปจฺจยมตฺตตาย ปวตฺติฏฺฐิติมตฺโต. เตนาห "ทุพฺพโล สมาธี"ติ.

๔๙๐. คำว่า เป็นอาการเพียงหยุดแห่งปวัตติจิต คือเป็นอาการสักว่าหยุดไปชั่วขณะ. จริงอยู่ ชื่อว่าเป็นอาการสักว่าความหยุดแห่งปวัตติจิต โดยความเป็นเพียงปัจจัยแห่งจิตเป็นไป เพราะความไม่หยุดอยู่ โดยไม่มีความตกลงใจ ซึ่งไม่สามารถจะเป็นปัจจัย แก่ความหยุดอยู่ติดต่อกัน เหมือนกับความหยุดแห่งจิต ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "เปรียบเหมือนความหยุดแห่งเปลวประทีป ในที่อับลมฉะนั้น". ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ได้แก่สมาธิอย่างอ่อน".

วิคตา จิกิจฺฉาติ จิกิจฺฉิตุํ ทุกฺกรตาย วุตฺตํ, น สพฺพถาปิ วิจิกิจฺฉาย จิกิจฺฉาภาวโตติ ตทตฺถมตฺตํ ทสฺเสติ. "เอวํ นุ โข, นนุ โข"ติอาทินา สํสปฺปนวเสน เสตีติ สํสโย. กมฺปนรสาติ นานารมฺมเณ จิตฺตสฺส

คำว่า ความไม่แน่ใจ ปราศไป ท่านอาจารย์แสดงเพียงความหมายของวิจิกิจฉานั้นว่า ความแน่ใจท่านกล่าวไว้เพราะเป็นเรื่องที่ทำได้ยาก, มิใช่เพราะวิจิกิจฉาไม่มีความแน่ใจ แม้โดยประการทั้งปวง.

คุณหญิงสมศรี เจริญรัชต์ภาคย์ อุทิศส่วนกุศลให้แด่
บิดา-มารดา ญาติ บรรพบุรุษ วิญญาณที่สิงสถิตย์อยู่ในที่ ๆ เป็นของข้าพเจ้า

กมฺปนกิจฺจา. อุทฺธจฺจญฺหิ อตฺตนา คหิตากาเร เอว ฐตฺวา ภมตีติ เอการมฺมณสฺมึเยว วิปฺผนฺทนวเสน ปวตฺตติ.

ภาวะ ชื่อว่าสงสัย ด้วยอรรถว่า เป็นไปด้วยอำนาจความกระสับกระส่าย โดยนัยมีอาทิว่า "เป็นอย่างนี้หรือ, มิใช่หรือ" ดังนี้. คำว่า มีความหวั่นไหวเป็นรส คือมีความหวั่นไหวแห่งจิตในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นกิจ. จริงอยู่ อุทธัจจะตั้งอยู่หมุนไป ในอาการที่ตนถือเอานั่นเอง เพราะฉะนั้นจึงเป็นไปอยู่ โดยดิ้นรนอยู่ในอารมณ์เดียวนั่นเอง.

วิจิกิจฺฉา ปน ยทิปิ รูปาทีสุ เอกสฺมึเยว อารมฺมเณ อุปฺปชฺชติ, ตถาปิ "เอวํ นุ โข, นนุ โข อิทํ นุ โข, อญฺญํ นุ โข"ติ อญฺญํ คเหตพฺพาการํ อเปกฺขตีติ นานารมฺมเณ กมฺปนํ โหตีติ. อนิจฺฉยํ เทวฺฬฺหกํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ อนิจฺฉยปจฺจุปฏฺฐานา. อเนกํสสฺส อารมฺมเณ นานาสภาวสฺส คหณากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ อเนกํสคฺคาหปจฺจุปฏฺฐานา.

ส่วนวิจิกิจฉา แม้เกิดขึ้นในอารมณ์เดียวเท่านั้น ในบรรดาอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น แม้โดยแท้, แม้กระนั้นก็คอยเพ่งอาการที่ควรจะถือเอาอย่างอื่นว่า "อย่างนี้หรือ, หรือว่าไม่ใช่ อันนี้หรือ, หรือว่าอันอื่น" เพราะฉะนั้น จึงมีความหวั่นไหวไปในอารมณ์ต่าง ๆ แล. วิจิกิจฉาใด ย่อมยังความไม่ตัดสินใจ ความสงสัยให้เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ เหตุนั้น จึงชื่อว่า อนิจฺฉย-ปจฺจุปฏฺฐานา แปลว่ามีความไม่ชี้ขาดเป็น

ปัจจุปัฏฐาน. วิจิกิจฉาใด ย่อมเข้าไปตั้งไว้เฉพาะ โดยอาการที่ถือเอาซึ่งสภาวะต่างๆ ในอารมณ์ซึ่งมีหลายอย่าง เหตุนั้น วิจิกิจฉานั้น จึงชื่อว่า อเนกํสคฺคาหปจฺจุปฏฺฐานา แปลว่า มีอันถือเอาหลายอย่างเป็นปัจจุ-ปัฏฐาน.

๔๙๑. สตฺตารมฺมณตฺตาติ สตฺต-ปณฺณตฺติอารมฺมณตฺตา. นนุ จ ปณฺณตฺติ-อารมฺมณาปิ วิปากา โหนฺตีติ โจทนํ สนฺธายาห "เอกนฺตปริตฺตารมฺมณา หิ กามาวจรวิปากา"ติ. วิรติโยปิ วิปาเกสุ น สนฺตีติ เอตฺถาปิ นนุ เกสุจิ วิปาเกสุ วิรติโยปิ สนฺตีติ โจทนํ มนสิ กตฺวา อาห "ปญฺจ สิกฺขาปทา กุสลาเยวาติ หิ วุตฺตนฺ"ติ, เตน โลกิยวิปาเกสุ วิรติโย น สนฺตีติ ทสฺเสติ.

๔๙๑. คำว่า เพราะมีสัตว์เป็นอารมณ์ คือเพราะมีสัตวบัญญัติเป็นอารมณ์. ท่านอาจารย์หมายถึงคำท้วงว่า ก็วิบาก-สังขาร แม้มีบัญญัติเป็นอารมณ์ก็มีมิใช่หรือ จึงกล่าวว่า "ก็กามาวจรวิบากสังขาร มีกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์โดยส่วนเดียว". แม้ในคำว่า แม้วิรัติก็ไม่มีอยู่ในวิบากสังขารนี้ ท่านอาจารย์ใส่ใจคำท้วงว่า แม้วิรัติก็มีในวิบากสังขารบางพวกมิใช่หรือ จึงกล่าวว่า "สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า สิกขาบททั้ง ๕ เป็นกุศลอย่างเดียว", ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์แสดงว่า วิรัติไม่มีอยู่ในวิบากสังขารที่เป็นโลกิยะ.

คุณหญิงสมศรี เจริญรัชต์ภาคย์ อุทิศส่วนกุศลให้แด่
บิดา-มารดา ญาติ บรรพบุรุษ วิญญาณที่สิงสถิตย์อยู่ในที่ ๆ เป็นของข้าพเจ้า

เตสนฺติ รูปาวจราทิวิปากวิญฺญาณานํ. ชเนตพฺพชนกสมฺพนฺเธ หิ อิทํ สามิวจนํ.

บทว่า เตสํ โยค รูปาวจราทิวิปาก-วิญฺญาณานํ แปลว่า แห่งวิบากจิตมีรูปาวจรเป็นต้นเหล่านั้น. ก็บทว่า เตสํ นี้ เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ลงในอรรถเชื่อมธรรมที่พึงเกิดและธรรมที่เป็นตัวทำให้เกิด.

๔๙๒. เตติ เต อเหตุกกิริยสงฺขารา. ตตฺถ กุสลวิปากมโนธาตุสมฺปยุตฺเตหิ สมานา อเหตุกกิริยมโนธาตุสมฺปยุตฺตา, โสมนสฺส-สหคตสนฺตีรณสมฺปยุตฺเตหิ สมานา หสิตุปฺปาท-สมฺปยุตฺตา, อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณสมฺปยุตฺเตหิ สมานา โวฏฺฐพฺพนสมฺปยุตฺตาติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺเตน "กุสล ฯเปฯ สมานา"ติ วตฺวา ตโต ลพฺภมานํ วิเสสํ ทสฺเสตุํ "มโนวิญฺญาณ-ธาตุทฺวเย ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. วีริยสภาวโต พลปฺปตฺโต สมาธิ โหติ "วีริยนฺตํ พลนฺ"ติ กตฺวา.

๔๙๒. บทว่า เต แปลว่าสังขารที่เป็นอเหตุกกิริยาเหล่านั้น. ในคำเหล่านั้นท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงเนื้อความนี้ว่า อเหตุกกิริยาสังขาร ที่เสมอกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลวิบากมโนธาตุ ก็เป็นสังขารที่สัมปยุตด้วยอเหตุกกิริยามโนธาตุ, ที่เสมอกับสังขารอันสัมปยุตด้วยสันตีรณะ อันสหรคตด้วยโสมนัส ก็เป็นสังขารที่สัมปยุตด้วยหสิตุปปาทจิต, ที่เสมอกันกับสังขารอันสัมปยุตด้วยสันตีรณะ อันสหรคตด้วยอุเบกขา ก็เป็นสังขารที่สัมปยุตด้วยโวฏฐัพพนะ จึงกล่าวว่า "เสมอด้วยสังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลวิบากมโนธาตุ และ อเหตุกมโน-วิญญาณธาตุทั้งคู่" ต่อจากนั้น ประสงค์จะแสดงความต่างที่ได้อยู่ จึงกล่าวคำว่า

"ส่วนในมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่". สมาธิ ย่อมเป็นสมาธิถึงซึ่งกำลัง เพราะมีวิริยะร่วมด้วย โดยอธิบายว่า "พละมีวิริยะเป็นที่สุด".

สมุจฺเฉทวิรตีหิ เอว อรหนฺตานํ วิรมนกิจฺจสฺส นิฏฺฐิตตฺตา กิริยจิตฺเตสุ วิรติโย น สนฺตีติ อาห "ฐเปตฺวา วิรติโย"ติ. กามาวจรสเหตุกกิริยสงฺขารานํ กามาวจรกุสเลหิ วิรติกโต วิเสโส อตฺถิ, มหคฺคเตสุ ปน ตาทิโสปิ นตฺถีติ อาห "สพฺพากาเรนปี"ติ, ธมฺมโต, อารมฺมณโต, ปวตฺติอาการโตติ สพฺพปกาเรนปีติ อตฺโถ.

เพราะกิจคือการเว้นของพระอรหันต์สำเร็จแล้ว ด้วยสมุจเฉทวิรัตินั่นเอง วิรัติในกิริยาจิตจึงไม่มี เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เว้นวิรัติ". สังขารที่เป็นสเหตุกกิริยาฝ่ายกามาวจร มีความต่างจากกามาวจรกุศลอันวิรัติกระทำแล้ว, ส่วนในมหัคตจิต ไม่มีความต่างแม้เช่นนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แม้โดยอาการทั้งปวง", อธิบายว่า แม้โดยประการทั้งปวง คือโดยธรรม, โดยอารมณ์, โดยอาการเป็นไป.

อิติ สงฺขารกฺขนฺเธ วิตฺถารกถามุขวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนากถามุขโดยพิสดารในสังขารขันธ์ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

อตีตาทิวิภาคกถาวณฺณนา

อภิธมฺมนฺโตคธมฺปิ สุตฺตนฺตภาชนียํ สุตฺตนฺตนโย เอว, เอกนฺตอภิธมฺมนโย ปน อภิธมฺมภาชนียนฺติ อาห "อภิธมฺเม ปทภาชนียนเยนา"ติ.

๔๙๓. ภควตา ปน เอวํ ขนฺธา วิตฺถาริตาติ สมฺพนฺโธ. ตสฺมา อิมายปิ ปาฬิยา วเสน ขนฺธานํ สํวณฺณนํ กริสฺสามาติ อธิปฺปาโย. ยงฺกิญฺจีติ เอตฺถ ยนฺติ สามญฺเญน อนิยมทสฺสนํ. กิญฺจีติ ปการเภทํ อามสิตฺวา อนิยมทสฺสนํ. อุภเยนาปิ อตีตํ วา ฯเปฯ สนฺติเก วา อปฺปํ วา พหุํ วา ยาทิสํ วา ตาทิสํ วา นปุํสกนิทฺเทสารหํ สพฺพํ พฺยาเปตฺวา คณฺหาตีติ อาห "อนวเสสปริยาทานนฺ"ติ.

พรรณนากถาว่าด้วยการจำแนกขันธ์มีส่วนที่เป็นอดีตเป็นต้น

สุตตันตภาชนีย์ แม้ที่จัดเข้าในอภิธรรม ก็เป็นสุตตันตนัยนั่นเอง, ส่วนอภิธรรมนัยล้วน ๆ จัดเป็นอภิธรรมภาชนีย์ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ตามนัยแห่งบทภาชนีย์ในอภิธรรม".

๔๙๓. เชื่อมความบาลีว่า ภควตา ปน เอวํ ขนฺธา วิตฺถาริตา แปลว่าก็พระผู้มีพระภาค ทรงจำแนกขันธ์ให้พิสดารอย่างนี้. เพราะฉะนั้น จึงมีอธิบายว่า ข้าพเจ้า จักกระทำสังวัณณนาขันธ์ทั้งหลายด้วยอำนาจพระบาลีแม้นี้. บทว่า ยํ ในบทว่า ยงฺกิญฺจิ นี้ เป็นคำแสดงอนิยมโดยสามัญ. บทว่า กิญฺจิ เป็นบทแสดงอนิยมพาดพิงถึงความต่างแห่งประการ. แม้ด้วยบทที่เป็นอนิยมทั้ง ๒ พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงถือเอาครอบคลุมรูปทั้งหมด ที่ควรจะ

เป็นนปุงสกนิเทศ ที่เป็นอดีตหรือปัจจุบัน ที่ไกลหรือที่ใกล้ น้อยหรือมาก เช่นใดหรือเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นคำกำหนดถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือ".

เอวมฺปน อญฺเญสุปิ นปุํสกนิทฺเทสารเหสุ ปสงฺคํ ทิสฺวา ตตฺถ อธิปฺเปตตฺถํ อติจฺจ ปวตฺตนโต อติปฺปสงฺคสฺส นิยมนตฺถํ รูปนฺติ วุตฺตนฺติ ทสฺเสนฺโต "รูปนฺติ อติปฺปสงฺคนิยมนนฺ"ติ อาห. ยงฺกิญฺจีติ จ ยํ-สทฺทํ เอกํ ปทํ, สนิปาตํ กึ-สทฺทญฺจ เอกปทนฺติ คเหตฺวา อนิยเมกตฺถทีปนโต "ปททฺวเยนาปี"ติ วุตฺตํ. อสฺสาติ รูปสฺส. อตีตาทินา วิภาคํ อารภตีติ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนนฺติอาทินา.

ก็ท่านอาจารย์ ครั้นเห็นความประสงค์ในคำที่ควรเป็นนปุงสกนิเทศ แม้อื่น ๆ อย่างนี้แล้ว เมื่อจะแสดงว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รูป เพื่อจะทรงถึงความประสงค์โดยเฉพาะ เพราะเป็นไปมุ่งถึงเนื้อความที่ประสงค์ในคำเหล่านั้น จึงกล่าวว่า "คำว่า รูป เป็นคำกำหนดถึงความประสงค์โดยเฉพาะ". ก็บทว่า ยงฺกิญฺจิ ท่านอาจารย์ถือเอา ยํ-ศัพท์ว่าเป็นบทหนึ่ง, และกึ-ศัพท์พร้อมทั้งนิบาตว่าเป็นบทหนึ่ง แล้วจึงกล่าวว่า "แม้ด้วยบททั้ง ๒" เพราะแสดงอรรถอันเดียวกันกับที่เป็นอนิยม. บทว่า อสฺส โยค รูปสฺส. พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มจำแนกรูป โดยเป็นอดีตเป็นต้น คือโดยเป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันเป็นต้น.

หม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัคณางค์ อุทิศถวาย
พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร และหม่อมสุ่น ศัคณางค์ ณ อยุธยา

๔๙๔. อทฺธาสนฺตติสมยขณวเสนาติ เอตฺถ จุติปฏิสนฺธิปริจฺฉินฺเน กาเล อทฺธา-สทฺโท ปวตฺตตีติ[๑] "อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานนฺ"ติอาทิสุตฺตวเสน วิญฺญายติ. ตถา หิ ภทฺเทกรตฺตสุตฺเตปิ "อตีตํ นานฺวาคเมยฺยา"ติอาทินา[๓] อทฺธาวเสเนว อตีตาทิภาโว วุตฺโต.

๔๙๔. ในคำว่า ด้วยสามารถอัทธาสันตติ สมัยและขณะ นี้ อัทธา-ศัพท์ ย่อมเป็นไปในกาลที่กำหนดด้วยจุติ และปฏิสนธิ เพราะเหตุนั้น ย่อมทราบได้ด้วยสามารถแห่งสูตรเป็นต้นว่า "อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานํ" แปลว่าในอดีตกาลเราได้มีแล้วหรือหนอแล. จริงอย่างนั้น แม้ใน ภัทเทกรัตตสูตร ก็ได้ตรัสความเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอัทธานั่นเอง โดยพระพุทธพจน์เป็นต้นว่า "อตีตํ นานฺวาคเมยฺย" แปลว่าไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงมาแล้ว.

"ตโยเม ภิกฺขเว อทฺธา, กตเม ตโย ? อตีโต อทฺธา อนาคโต อทฺธา ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธา"ติ[๔] ปน ปรมตฺถโต ปริจฺฉิชฺชมาโน

ส่วนอัทธาที่กำหนดโดยปรมัตถ์ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อัทธา ๓ เหล่านี้, อัทธา ๓ อะไรบ้าง ? คืออัทธาที่เป็นอดีต อัทธาที่

---

[๑] ฉ. วตฺตตีติ.

[๒] ม. มู. ๑๒/๑๔, สํ. นิ. ๑๖/๓๑.

[๓] ม. อุ. ๑๔/๓๔๘, ๓๕๑-๗๓๒.

[๔] ที. ปา. ๑๑/๒๒๘, ขุ. อิติ. ๒๕/๒๗๑.

อทฺธา นิรุตฺติปถสุตฺตวเสน ขณปริจฺฉินฺโน วุตฺโต.[๑]

เป็นอนาคต อัทธาที่เป็นปัจจุบัน ท่านกล่าวว่าเป็นอัทธาที่กำหนดโดยขณะ ด้วยอำนาจนิรุตติปถสูตร.

ตตฺถ หิ "ยํ ภิกฺขเว รูปํ ชาตํ ภูตํ ฯเปฯ ปาตุภูตํ, อตฺถีติ[๒] ตสฺส สงฺขา"ติ วิชฺชมานสฺส ปจฺจุปฺปนฺนตา, ตโต ปุพฺเพ, ปจฺฉา จ อตีตานาคตตา วุตฺตา. ตทญฺญสุตฺเตสุ ปน เยภุยฺเยน จุติปฏิสนฺธิปริจฺฉินฺโน อตีตาทิโก อทฺธา วุตฺโตติ โส เอว อิธาปิ "อทฺธาวเสนา"ติ วุตฺโต.

จริงอยู่ ในนิรุตติปถสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสรูปที่กำลังมีอยู่ว่าเป็นปัจจุบัน และตรัสรูปที่ก่อนและหลังจากนั้นว่า เป็นอดีตและเป็นอนาคตว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปใดเกิดแล้ว เป็นแล้ว ฯลฯ ปรากฏแล้ว, รูปนั้นนับว่า มีอยู่". แต่ในสูตรอื่นจากนิรุตติปถสูตรนั้น โดยมาก ตรัสอัทธาที่เป็นอดีตเป็นต้น ที่กำหนดด้วยจุติและปฏิสนธิ เพราะเหตุนั้น อัทธาที่เป็นอดีตเป็นต้นนั้นเท่านั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ด้วยอำนาจอัทธา" แม้ในที่นี้.

สีตํ สีตสฺส สภาโค, ตถา อุณฺหํ อุณฺหสฺส. ยมฺปน สีตํ อุณฺหํ วา สรีเร สนฺนิปติตํ สนฺตานวเสน ปวตฺตมานํ อนูนํ

ความเย็นเข้ากันได้ กับความเย็น, ความร้อนก็เข้ากันได้กับความร้อนเหมือนกัน. ก็ความเย็นหรือความร้อนใด รวมกันเข้าอยู่

---

[๑] ม. มูลฏีกา ยุตฺโต.
[๒] สํ. ขนฺธวาร. ๑๗/๘๙.

อนธิกํ เอกาการํ, ตํ เอโก อุตูติ วุจฺจตีติ สภาคอุตุโน อเนกตฺตา เอกคฺคหณํ กตํ, เอวํ อาหาเรปิ. เอกวีถิเอกชวนสมุฏฺฐานนฺติ ปญฺจฉฏฺฐทฺวารวเสน วุตฺตํ.

ในสรีระ เป็นไปด้วยอำนาจความสืบต่อกัน ไม่หย่อนไม่ยิ่งกว่ากัน มีอาการอย่างเดียวกัน, ความเย็นหรือความร้อนนั้น เรียกว่าอุตุเดียวกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงใช้เอกศัพท์ เพราะความที่อุตุที่เป็นสภาคกันมีอยู่หลายอย่าง, แม้ในอาหารก็อย่างนี้. คำว่า มีวิถีจิตเดียวกันและมีชวนจิตเดียวกันเป็นสมุฏฐาน ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งปัญจทวารและทวารที่ ๖.

สนฺตติสมยกถา วิปสฺสกานํ อุปการตฺถาย อฏฺฐกถาสุ กถิตา. ชนโก เหตุ, อุปตฺถมฺภโก ปจฺจโย, เตสํ อุปฺปาทนํ, อุปตฺถมฺภนญฺจ กิจฺจํ. ยถา พีชสฺส องฺกุรุปฺปาทนํ, ปถวีอาทีนํ[๑] ตทุปตฺถมฺภนํ, กมฺมสฺส กฏตฺตารูปวิปากุปฺปาทนํ อาหาราทีนํ ตทุปตฺถมฺภนํ, เอวํ เอเกกสฺส กลาปสฺส, จิตฺตุปฺปาทสฺส จ ชนกานํ กมฺมานนฺตราทิปจฺจยภูตานํ, อุปตฺถมฺภกานญฺจ

กถาว่าด้วยสันตติและสมัย ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา เพื่อประโยชน์เป็นอุปการะ แก่นักวิปัสสนาทั้งหลาย. เหตุเป็นตัวให้เกิด ปัจจัยเป็นตัวอุปถัมภ์ เหตุและปัจจัยเหล่านั้นมีกิจคือการทำให้เกิดขึ้น และการอุปถัมภ์. เปรียบเหมือนพืช มีหน้าที่ทำให้หน่อเกิดขึ้น และแผ่นดินเป็นต้น มีหน้าที่อุปถัมภ์หน่อนั้น กรรมมีหน้าที่ทำวิบากคือกฏัตตารูปให้เกิดขึ้น

---

[๑] ฉ. ปถวีอาทีนญฺจ.

สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตานํ กิจฺจํ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพํ.

อาหารเป็นต้น มีหน้าที่อุปถัมภ์วิบากคือกฎัตตารูปนั้น ข้อนี้ฉันใด พึงประกอบกิจของเหตุที่ทำให้เกิดขึ้นทั้งหลาย ซึ่งเป็นปัจจัยมีกรรมปัจจัยและอนันตรปัจจัยเป็นต้น และของปัจจัยที่เป็นตัวอุปถัมภ์ อันเป็นสหชาต-ปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย และปัจฉาชาตปัจจัย ทำให้กลาปแต่ละกลาปเกิดขึ้น และอุปถัมภ์จิตตุปบาทตามควร เหมือนฉันนั้น.

เอวํ อุตุอาทีนํ สภาควิสภาคตาสมฺภวโต ตํสมุฏฺฐานรูปานํ สนฺตติวเสน อตีตาทิวิภาโค วุตฺโต, กมฺมสฺส ปน เอกภวนิพฺพตฺตกสฺส สภาควิสภาคตา นตฺถีติ ตํสมุฏฺฐานรูปานํ สนฺตติวเสน อตีตาทิวิภาคํ อวตฺวา อุปตฺถมฺภกวเสเนว วุตฺโต.

รูปที่มีอุตุนั้นเป็นสมุฏฐาน ท่านกล่าวจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสันตติ เพราะอุตุเป็นต้น มีความเป็นสภาคและวิสภาคกัน อย่างนี้, ส่วนกรรมที่ทำให้บังเกิดในภพเดียวกัน ไม่มีความเป็นสภาคและวิสภาคกันเลย เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวการจำแนกรูปที่มีกรรมนั้นเป็นสมุฏฐานเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ แต่กล่าวด้วยสามารถแห่งอุปถัมภกปัจจัยเท่านั้น.

ยทา ปน ลิงฺคปริวตฺตนํ โหติ, ตทา พลวตา อกุสเลน ปุริสลิงฺคํ อนฺตรธายติ, ทุพฺพเลน กุสเลน อิตฺถีลิงฺคํ ปาตุภวติ. ทุพฺพเลน จ อกุสเลน อิตฺถีลิงฺคํ อนฺตรธายติ, พลวตา กุสเลน ปุริสลิงฺคํ ปาตุภวตีติ กมฺมสมุฏฺฐาน-รูปานมฺปิ อตฺเถว วิสภาคตาติ เตสมฺปิ สนฺตติวเสน อตีตาทิวิภาโค สมฺภวติ, โส ปน น สพฺพกาลิโกติ น คหิโต.

ก็ในกาลใด มีการเปลี่ยนเพศ, ในกาลนั้น เพศชายย่อมอันตรธานไป เพราะอกุศลมีกำลัง, เพศหญิงย่อมปรากฏ เพราะกุศลอ่อนกำลัง. อนึ่ง เพศหญิงย่อมอันตรธานไป เพราะอกุศลอ่อนกำลัง, เพศชายย่อมปรากฏ เพราะกุศลมีกำลัง เพราะฉะนั้น แม้รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็มีความเป็นวิสภาคเหมือนกัน เพราะฉะนั้น รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานแม้เหล่านั้น จึงมีการจำแนกอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งสันตติ การจำแนกเป็นอดีตเป็นต้นนั้น อย่าถือเอาเลย เพราะไม่เป็นไปตลอดกาลทั้งปวง.

<u>ตํตํสมยนฺติ</u> เอกมุหุตฺตาทิโก โส โส สมโย เอตสฺสาติ ตํตํสมยํ, รูปํ, ตํตํสมยวนฺตนฺติ อตฺโถ.

บทว่า <u>ตํตํสมยํ</u> มีรูปวิเคราะห์ดังนี้ เอกมุหุตฺตาทิโก โส โส สมโย เอตสฺสาติ ตํตํสมยํ, เป็นวิเคราะห์ของ รูปํ, แปลวิเคราะห์ว่า สมัยนั้น ๆ มีครู่หนึ่งเป็นต้น มีอยู่แก่รูปนี้ เหตุนั้น รูปนี้ชื่อว่า ตํตํสมยํ อธิบายว่า รูปอันมีในสมัยนั้น ๆ.

ตโต ปุพฺเพติ ตโต ขณตฺตยสฺส ปริยาปตฺติโต ปุพฺเพ. อนุปฺปนฺนตฺตา อนาคตํ. ปจฺฉาติ ตโต ปจฺฉา. ขณตฺตยํ อติกฺกนฺตตฺตา อตีตํ. ยสฺส เหตุกิจฺจํ, ปจฺจยกิจฺจญฺจ นิฏฺฐิตตฺตา อติกฺกนฺตํ, ตํ อตีตํ อุปฺปาทกฺขเณ เหตุกิจฺจํ, อุปฺปนฺนผลตฺตา นิฏฺฐิตญฺจาติ ทฏฺฐพฺพํ.

ตีสุปิ ขเณสุ ปจฺจยกิจฺจํ. ปฐวีอาทีนํ สนฺธารณาทิกํ, ผสฺสาทีนํ ผุสนาทิกญฺจ อตฺตโน กิจฺจํ สกิจฺจํ, สกิจฺจสฺส กรณกฺขโณ สกิจฺจกฺขโณ, สห วา กิจฺเจน สกิจฺจํ, ยสฺมึ ขเณ สกิจฺจํ รูปํ วา อรูปํ วา โหติ, โส สกิจฺจกฺขโณ, ตสฺมึ ขเณ ปจฺจุปฺปนฺนํ.

คำว่า ก่อนแต่นั้น คือก่อนแต่กาลนับเนื่องขณะทั้ง ๓ นั้น. ชื่อว่า อนาคต เพราะยังไม่เกิดขึ้น. บทว่า ปจฺฉา เติม ตโต เข้ากับ ปจฺฉา แปลว่าหลังจากนั้น. ชื่อว่าอดีต เพราะล่วงขณะทั้ง ๓ ไปแล้ว. รูปใดมีเหตุกิจและปัจจัยกิจ ล่วงไปแล้ว เพราะเสร็จไปแล้ว, รูปนั้นเป็นอดีต พึงเห็นว่า มีเหตุกิจอยู่ในอุปาทขณะ และเสร็จไปแล้ว เพราะมีผลเกิดขึ้นแล้ว.

ปัจจัยกิจมีอยู่ในขณะแม้ทั้ง ๓. กิจของตนแห่งธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น มีการรองรับเป็นต้น และกิจของตน ของธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีการถูกต้องเป็นต้น ชื่อว่า สกิจฺจํ แปลว่ากิจของตน ขณะที่ทำกิจของตน ชื่อว่า สกิจฺจกฺขโณ แปลว่าขณะทำกิจของตน, อีกอย่างหนึ่ง สิ่งที่เป็นไปร่วมกับกิจ ชื่อว่า สกิจฺจํ, รูปหรืออรูปที่มีกิจมีอยู่ในขณะใด ขณะนั้นชื่อว่า สกิจฺจกฺขโณ แปลว่า ขณะแห่งรูปหรืออรูปที่มีกิจ, รูปในขณะนั้นเป็นปัจจุบัน.

คุณวนิดา ชูเกียรติชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

เอตฺถ จ ขณาทิกถายํ "ตโต ปุพฺเพ อนาคตํ, ปจฺฉา อตีตนฺ"ติ วจนํ อทฺธาทีสุ วิย เภทาภาวโต นิปฺปริยายํ. อทฺธาทิวเสน หิ อญฺเญว ธมฺมา อตีตา อญฺเญ อนาคตา อญฺเญ ปจฺจุปฺปนฺนา ลพฺภนฺติ, ขณาทิวเสน ปน นตฺถิ ธมฺมโต เภโท, กาลโต เอว เภโท. อุปฺปาทโต ปุพฺเพ อนาคโต, ขณตฺตเย วตฺตมาโน, ตโต ปรํ อตีโตติ นิปฺปริยายา, อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนาทิ วิย เกนจิ ปริยาเยน อตีตมนาคตนฺติ จ วตฺตพฺพตาภาวโต.

ก็ในกถาว่าด้วยขณะเป็นต้นนี้ คำว่า "รูปก่อนนั้นเป็นอนาคต รูปหลังนั้นเป็นอดีต" เป็นคำนิปริยาย เพราะไม่มีความต่างกันเหมือนกับในอัทธาเป็นต้น เพราะว่า โดยอัทธาเป็นต้น ก็ได้ธรรมที่เป็นอดีตอย่างหนึ่งทีเดียว ธรรมที่เป็นอนาคตอย่างหนึ่ง ธรรมที่เป็นปัจจุบันอย่างหนึ่ง, แต่ว่าโดยขณะเป็นต้น ไม่มีความต่างกันโดยธรรม, ต่างกันแต่โดยกาลเท่านั้น. ก่อนแต่อุปาทขณะเป็นอนาคต, ที่กำลังเป็นไปในขณะทั้ง ๓ เป็นปัจจุบัน, หลังจากนั้นเป็นอดีต เพราะฉะนั้น จึงเป็นนิปริยาย, เพราะไม่มีภาวะที่จะต้องพูดว่า อดีต และว่า อนาคต โดยปริยาย อะไร ๆ เหมือนอย่างอัทธาปัจจุบันเป็นต้น.

๔๙๕. เหฏฺฐา วุตฺตํ อชฺฌตฺติก-พาหิรเภทํ สนฺธาย "วุตฺตนโย เอวา"ติ วตฺวา เตน อุปริตุสฺสมาเนน[๑] ยทิปิ ตตฺถ อชฺฌตฺตเมว

๔๙๕. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นแหละ"หมายเอาประเภทแห่งอัชฌัตติกรูปคือรูปภายใน และพาหิรรูป

---

[๑] ก. อปริตุสฺสมาโน.

อชฺฌตฺติกนฺติ สทฺทโต ลพฺภติ, ตถาปิ อตฺเถว อชฺฌตฺตอชฺฌตฺติกสทฺทานํ, พหิทฺธา-พาหิรสทฺทานญฺจ อญฺญมญฺญํ อตฺถเภโท.

คือรูปภายนอก ที่กล่าวไว้แล้วในหนหลัง เมื่อไม่พอใจด้วยนัยที่กล่าวแล้วนั้น ในรูปที่มีนัยที่กล่าวแล้วนั้น ก็ยังได้ความหมายของศัพท์ว่า อชฺฌตฺตํ นั่นแหละ คือ อชฺฌตฺติกํ แม้ก็จริง, แม้ถึงอย่างนั้น อชฺฌตฺต ศัพท์กับ อชฺฌตฺติก ศัพท์และ พหิทฺธา ศัพท์ กับ พาหิร ศัพท์ ก็ยังมีเนื้อความต่างกันและกันอยู่นั่นเอง.

ตถา หิ อชฺฌตฺติกสทฺโท สปรสนฺตานิเกสุ จกฺขาทีสุ รูปาทีสุ พาหิรสทฺโท วิย ปวตฺตติ, อชฺฌตฺตสทฺโท ปน ตสฺส ตสฺส สตฺตสฺส สสนฺตานิเกสฺเวว จกฺขุรูปาทีสุ ตโต อญฺเญสุ พหิทฺธาสทฺโท วิย ปวตฺตติ. ตสฺมา ตมตฺถํ ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อิธาติ อิมสฺมึ สุตฺตนฺตนเย. นิยกชฺฌตฺตมฺปิ น ปุพฺเพ วุตฺตอชฺฌตฺติกเมว, ปรปุคฺคลิกมฺปิ น ปุพฺเพ วุตฺตพาหิรเมวาติ อธิปฺปาโย.

จริงอย่างนั้น อชฺฌตฺติก ศัพท์ ศัพท์ว่า รูปภายในเป็นไปในจักษุมีรูปเป็นต้น อันเป็นไปในสันดานของตน และของบุคคลอื่น เหมือนพาหิรศัพท์ เป็นไปในรูปเป็นต้น, ส่วน อชฺฌตฺต ศัพท์ เป็นไปในจักษุและรูปเป็นต้น ที่เป็นไปในสันดานของตนอย่าง-เดียว ของสัตว์นั้น ๆ เหมือนกับ พหิทฺธา ศัพท์ เป็นไปในจักษุและรูปเป็นต้น อื่นจากนั้น. เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงเนื้อความนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อปิจ" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น บทว่า อิธ เท่ากับ

อิมสฺมึ โยค สุตฺตนฺตนเย แปลว่า ในสุตตันตนัยนี้. อธิบายว่า แม้รูปที่เป็นภายในที่เกิดในตน ก็มิใช่เป็นรูปภายในที่กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้นเลย, แม้รูปที่เป็นของบุคคลอื่นก็มิใช่รูปที่เป็นภายนอก ที่กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้นเลย.

๔๙๖. หีนปณีตเภโท ปริยายโต, นิปฺปริยายโต จ เวทิตพฺโพติ สมฺพนฺโธ. ตเทว สุทสฺสีนํ รูปํ. ยตฺถาติ ยสฺมึ อารมฺมณภูเต. ยํ อารมฺมณํ กตฺวา อกุสลวิปากวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติ, ตํ หีนํ อนิฏฺฐภาวโต. ยํ กุสลวิปากํ, ตํ ปณีตํ อิฏฺฐภาวโต.

๔๙๖. สัมพันธ์บาลีความว่า หีนปณีตเภโท ปริยายโต, นิปฺปริยายโต จ เวทิตพฺโพ แปลความว่าประเภทของรูปเลวและประณีต พึงทราบโดยปริยายและนิปริยาย. ตเทว โยค สุทสฺสีนํ รูปํ แปลว่า รูปของเทวดาชั้นสุทัสสีนั่นแหละ. บทว่า ยตฺถ เท่ากับ ยสฺมึ โยค อารมฺมณภูเต แปลว่าในรูปใดที่เป็นอารมณ์. อกุศลวิบากจิต เกิดขึ้นกระทำรูปใดให้เป็นอารมณ์, รูปนั้นชื่อว่า เป็นรูปเลว เพราะเป็นรูปที่ไม่น่าปรารถนา. กุศลวิบากจิต เกิดขึ้นกระทำรูปใดให้เป็นอารมณ์, รูปนั้น ชื่อว่า เป็นรูปประณีต เพราะเป็นรูปที่น่าปรารถนา.

ยถา หิ อกุสลวิปาโก สยํ อนิฏฺโฐ อนิฏฺเฐ เอว อุปฺปชฺชติ, น อิฏฺเฐ, เอวํ กุสลวิปาโกปิ สยํ อิฏฺโฐ อิฏฺเฐ เอว อุปฺปชฺชติ, น อนิฏฺเฐ. ตถา หิ วุตฺตํ อฏฺฐกถายํ :

เปรียบเหมือนอกุศลวิบาก ตัวเองไม่น่าปรารถนาเกิดขึ้นในอนิฏฐารมณ์อย่างเดียว, ไม่เกิดขึ้นในอิฏฐารมณ์ฉันใด, แม้กุศลวิบากก็ฉันนั้น ตัวเองน่าปรารถนา ย่อมเกิดขึ้นในอิฏฐารมณ์อย่างเดียว, ไม่เกิดขึ้นในอนิฏฐารมณ์. สมจริงดังที่พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า :

"อกุสลกมฺมชวเสน อนิฏฺฐา ปญฺจ กามคุณา วิภตฺตา, กุสลกมฺมชมฺปิ อนิฏฺฐํ นาม นตฺถิ, สพฺพํ อิฏฺฐเมว. กุสลกมฺมชวเสน อิฏฺฐา ปญฺจ กามคุณา วิภตฺตา. กุสลกมฺมชญฺหิ อนิฏฺฐํ นาม นตฺถิ, สพฺพํ อิฏฺฐเมวา"ติ[๑] จ.

"กามคุณ ๕ ที่เป็นอนิฏฐารมณ์ ท่านจำแนกไว้ด้วยอำนาจวิบาก ที่เกิดแต่อกุศลกรรม, ส่วนอารมณ์ที่เกิดแต่กุศลกรรมชื่อว่าเป็นอนิฏฐารมณ์ไม่มี, ทั้งหมดเป็นอิฏฐารมณ์อย่างเดียว. และจำแนกกามคุณ ๕ ที่เป็นอิฏฐารมณ์ ด้วยอำนาจอารมณ์ที่เกิดจากกุศลกรรม. เพราะอารมณ์ที่เกิดแต่กุศลชื่อว่าเป็นอนิฏฐารมณ์ไม่มี, ทั้งหมดเป็นอิฏฐารมณ์อย่างเดียว.

---

[๑] สมฺโมหวิโนทนี. ๑๑.

ตตฺถ มนาปานิปิ กานิจิ หตฺถิรูปาทีนิ อกุสลกมฺมนิพฺพตฺตานิ สนฺติ, น ปน ตานิ เตสํเยว หตฺถิอาทีนํ สุขสฺส เหตุภาวํ คจฺฉนฺติ. ตสฺส ตสฺเสว หิ สตฺตสฺส อตฺตนา กเตน กุสเลน นิพฺพตฺตํ สุขสฺส ปจฺจโย โหติ, อกุสเลน นิพฺพตฺตํ ทุกฺขสฺส. ตสฺมา กมฺมชานํ อิฏฺฐานิฏฺฐตา กมฺมการกสตฺตสฺส วเสน โยชนารหา สิยา.

บรรดากุศลวิบาก และอกุศลวิบากเหล่านั้น รูปแม้ที่น่าพอใจบางอย่างมีรูปช้างเป็นต้น เป็นรูปที่บังเกิดด้วยอกุศลกรรมก็มี, แต่รูปเหล่านั้นหาถึงความเป็นเหตุแห่งความสุข แห่งสัตว์ทั้งหลาย มีช้างเป็นต้นเหล่านั้นไม่. เพราะว่า รูปที่เกิดด้วยกุศลที่ตนทำไว้ของสัตว์นั้น ๆ นั่นเอง ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความสุข ที่บังเกิดด้วยอกุศล เป็นปัจจัยแก่ความทุกข์. เพราะฉะนั้น ความที่แห่งรูปที่เกิดแต่กรรม เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ พึงเป็นธรรมชาติควรแก่การประกอบด้วยอำนาจสัตว์ผู้กระทำกรรมไว้.

ตตฺถ ยํ วุตฺตํ "กุสลกมฺมชํ อนิฏฺฐํ นาม นตฺถี"ติ, น จ วุตฺตํ "อกุสลกมฺมชํ อิฏฺฐํ นาม นตฺถี"ติ, เตน อกุสลกมฺมชมฺปิ โสภณํ[๑] ปรสตฺตานํ อิฏฺฐํ อตฺถีติ อนุญฺญาตํ ภวิสฺสติ, กุสลกมฺมชมฺปน สพฺเพสํ อิฏฺฐเมวาติ.

ในข้อนั้น คำใดที่พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ว่า "รูปที่เกิดแต่กุศลกรรม ที่ชื่อว่าไม่น่าปรารถนาไม่มี", แต่มิได้กล่าวไว้ว่า "รูปที่เกิดแต่อกุศลกรรม ที่ชื่อว่า น่าปรารถนาไม่มี" ดังนี้, ด้วยคำนั้น คงจะ

---

๑ ฉ. โสภนํ.

ยอมรับกันว่า แม้รูปที่เกิดแต่อกุศลกรรมที่งาม ที่น่าปรารถนา ของสัตว์เหล่าอื่นก็มี, แต่รูปที่เกิดแต่กุศลกรรม เป็นรูปที่น่าปรารถนา แก่สัตว์ทุกจำพวกทีเดียวแล.

ติรจฺฉานคตานมฺปน เกสญฺจิ มนุสฺสรูปํ อมนาปํ, ยโต เต ทิสฺวาว ปลายนฺติ, มนุสฺสา จ เทวตารูปํ ปสฺสิตฺวา ภายนฺติ, เตสมฺปิ วิปากวิญฺญาณํ ตํ รูปํ อารพฺภ กุสลวิปากเมว อุปฺปชฺชติ, ตาทิสสฺส ปน ปุญฺญสฺส อภาวา น เตสํ ตตฺถ อภิรติ โหติ.

ก็รูปมนุษย์ ไม่เป็นที่น่าชอบใจ ของสัตว์ดิรัจฉานบางจำพวก เพราะมันพอเห็นเข้าก็หนีไป และมนุษย์ทั้งหลาย เห็นรูปเทวดาเข้าก็กลัว, วิบากจิต แม้ของเขาเหล่านั้นปรารภรูปนั้น ก็เป็นกุศลวิบากนั่นเองเกิดขึ้น, แต่เพราะบุญเช่นนั้นไม่มี เขาเหล่านั้นจึงไม่มีความยินดียิ่ง ในรูปของเทวดานั้น.

กุสลกมฺมชสฺส ปน อนิฏฺฐสฺส อภาโว วิย อกุสลกมฺมชสฺส จ อิฏฺฐสฺส อภาโว วตฺตพฺโพ. หตฺถิอาทีนมฺปิ หิ อกุสลกมฺมชํ มนุสฺสานํ อกุสลวิปากสฺเสว อารมฺมณํ, กุสลกมฺมชมฺปน ปวตฺเต สมุฏฺฐิตํ กุสลวิปากสฺส. อิฏฺฐารมฺมเณน ปน โวมิสฺสกตฺตา อปฺปกํ อกุสลกมฺมชํ พหุลํ อกุสลวิปากกุปฺปตฺติยา การณํ น ภวิสฺสตีติ

ก็ควรจะกล่าว ความไม่มีรูปที่เกิดแต่อกุศลกรรมที่น่าปรารถนา เหมือนความไม่มีรูปที่เกิดแต่กุศลกรรมที่ไม่น่าปรารถนาด้วย. เพราะรูปที่เกิดแต่อกุศลกรรม แม้ของสัตว์ทั้งหลายมีช้างเป็นต้น เป็นอารมณ์ของอกุศลวิบากอย่างเดียว, ส่วนรูปที่เกิดแต่กุศลกรรม ที่ตั้งขึ้นในปวัตติกาล เป็นอารมณ์

สกฺกา วิญฺญาตุํ, วิปากมฺปน น สกฺกา วญฺเจตุนฺติ วิปากวเสน อิฏฺฐานิฏฺฐารมฺมณ-ววฏฺฐานํ สุฏฺฐุ ยุชฺชติ.

ของกุศลวิบาก. แต่อาจทราบได้ว่า รูปที่เกิดแต่กุศลกรรมเล็กน้อย จักไม่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้น แห่งอกุศลวิบากมาก ๆ เพราะยังเจือกับอิฏฐารมณ์, ส่วนวิบากอันใคร ๆ ไม่อาจทำให้ไขว้เขวได้ เพราะฉะนั้น การกำหนดอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ด้วยอำนาจวิบากถูกต้องดี.

ยมฺปน วุตฺตํ "อนิฏฺฐา ปญฺจ กามคุณา"ติ, ตํ รูปาทิภาวสามญฺญโต กามคุณสทิสตาย ตํสทิเสสุ ตพฺโพหาเรน วุตฺตํ. อิฏฺฐาเนว หิ รูปาทีนิ "กามคุณา"ติ ปาฬิยํ[1] วุตฺตานิ. กามคุณวิสภาคา วา รูปาทโย "กามคุณา"ติ วุตฺตา อสิเว สิโวติ โวหาโร วิย, สพฺพานิ วา อิฏฺฐานิฏฺฐานิ รูปาทีนิ ตณฺหาวตฺถุภาวโต กามคุณา เอว.

ส่วนคำใด ที่พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ว่า "กามคุณ ๕ ที่เป็นอนิฏฐารมณ์", คำนั้น ท่านกล่าวไว้ โดยการบัญญัติอนิฏฐารมณ์นั้น เข้าไว้ในอารมณ์ที่เหมือนกับกามคุณ ๕ นั้น เพราะเป็นเช่นกับกามคุณโดยความเสมอกัน ด้วยภาวะที่เป็นอารมณ์มีรูปเป็นต้น. เพราะอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่เป็นอิฏฐารมณ์นั่นเทียว พระผู้มีพระภาคตรัส

---

[1] ม. มู. ๑๒/๑๖๘-๓๓๓,
ม. ม. ๑๓/๑๘๙-๓๗๑,
ม. อุ. ๑๔/๖๒-๒๔๐,
สํ. มหา. ๑๙/๒๖.

ไว้ในบาลีว่า "เป็นกามคุณ". อีกอย่างหนึ่ง รูปเป็นต้นที่เป็นวิสภาคต่อกามคุณ ก็ตรัสว่า "เป็นกามคุณ" เหมือนการเรียก ในสิ่งที่ไม่เป็นศิวะว่า เป็นศิวะ ฉะนั้น, อีกอย่างหนึ่ง รูปเป็นต้น ทั้งที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ทั้งหมด ก็ชื่อว่าเป็นกามคุณนั่นเอง เพราะเป็นที่ตั้งแห่งตัณหา.

วุตฺตญฺหิ "รูปา โลเก ปิยรูปํ สาตรูปนฺ"ติ[๑] อาทิ. อติสเยน ปน กมนียตฺตา สุตฺเตสุ กามคุณาติ อิฏฺฐานิ รูปาทีนิ วุตฺตานิ.

สมจริงดังพระดำรัส ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "รูปทั้งหลาย เป็นที่รัก เป็นที่เจริญใจ ในโลก" ดังนี้เป็นต้น. แต่เพราะเป็นอารมณ์ที่น่าใคร่โดยพิเศษ ในพระสูตรทั้งหลาย จึงตรัสรูปเป็นต้นที่น่าปรารถนาว่าเป็นกามคุณ.

วุตฺตนยเมวาติ อติเทเสน ลกฺขณโต ทูรสนฺติกํ ทสฺสิตนฺติ อาห "โอกาสโตเปตฺถ อุปาทายุปาทาย ทูรสนฺติกตา เวทิตพฺพา"ติ.

คำว่า มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นเอง ความว่า ท่านอาจารย์แสดงรูปไกลและรูปใกล้ โดยลักษณะตามที่จะแสดงข้างหน้า เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ใน

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๓๔๖.

ที่นี้พึงทราบความเป็นรูปไกลรูปใกล้ โดยอาศัยการเทียบกัน แม้โดยโอกาส".

ตตฺถ กิตฺตกโต ปฏฺฐาย รูปํ โอกาสวเสน สนฺติเก นาม, กิตฺตกโต ปน ปฏฺฐาย ทูเร นาม ? ปกติกถาย กเถนฺตานํ ทฺวาทส หตฺถา สวนูปจาโร นาม, ตสฺส โอรโต สนฺติเก, ปรโต ทูเร.

บรรดารูปไกลและรูปใกล้นั้น รูปตั้งแต่ระยะเท่าไร ชื่อว่ารูปใกล้โดยโอกาส, อนึ่ง รูปตั้งแต่ระยะเท่าไร ชื่อว่ารูปไกล ? เมื่อบุคคลพูดกัน ด้วยถ้อยคำตามปรกติ ระยะ ๑๒ ศอก ชื่อว่าเป็นเขตที่พอจะได้ยินได้, ร่วมในของเขตที่จะได้ยินนั้น ชื่อว่าใกล้, นอกออกไปชื่อว่าไกล.

ตตฺถ สุขุมรูปํ ทูเร โหนฺตํ ลกฺขณโตปิ โอกาสโตปิ ทูเร โหติ, สนฺติเก โหนฺตมฺปิ โอกาสโตว สนฺติเก โหติ, น ลกฺขณโต. โอฬาริกรูปํ สนฺติเก โหนฺตํ ลกฺขณโตปิ โอกาสโตปิ สนฺติเก โหติ, ทูเร โหนฺตํ โอกาสโตว โหติ, น ลกฺขณโต.

ในบรรดารูปเหล่านั้น สุขุมรูป เมื่ออยู่ไกล จัดว่าเป็นรูปไกล ทั้งโดยลักษณะ ทั้งโดยโอกาส แต่เมื่ออยู่ใกล้ ชื่อว่ารูปใกล้ โดยโอกาสอย่างเดียว, ไม่ใช่โดยลักษณะ. โอฬาริกรูป เมื่ออยู่ใกล้จัดเป็นรูปใกล้ ทั้งโดยลักษณะ ทั้งโดยโอกาส, เมื่ออยู่ไกล จัดเป็นรูปไกล โดยโอกาสอย่างเดียว, ไม่ใช่โดยลักษณะ.

ศาสตราจารย์คุณดวงเดือน พิศาลบุตร อุทิศให้แด่
คุณฤนั่น-คุณนพคุณ พิศาลบุตร และคุณสมบุญ-คุณเอม-คุณแจ่ม อมาตยกุล

"อุปาทายุปาทายา"ติ ปน วุตฺตตฺตา อตฺตโน รูปํ สนฺติเก นาม, อนฺโตกุจฺฉิคตสฺสาปิ ปรสฺส ทูเร. อนฺโตกุจฺฉิคตสฺส สนฺติเก, พหิฏฺฐิตสฺส ทูเรติ เอวํ อนฺโตคพฺภปมุขปริเวณ-สงฺฆารามสีมาคามเขตฺตชนปทรชฺชสมุทฺทจกฺก-วาเฬสุ ตทนฺโตคตพหิคตานํ วเสน ทูรสนฺติกตา เวทิตพฺพา.

แต่เพราะกล่าวว่า "อาศัยเทียบเคียง" รูปของตน จึงชื่อว่ารูปใกล้, รูปของคนอื่นแม้อยู่ภายในท้อง ชื่อว่ารูปไกล. รูปของคนอื่น ที่อยู่ภายในห้อง เป็นรูปใกล้, รูปของคนอื่นที่อยู่ภายนอกเป็นรูปไกล เพราะฉะนั้น พึงทราบความเป็นรูปไกลรูปใกล้ เกี่ยวกับรูปที่อยู่ภายในห้องนั้น และรูปที่อยู่ภายนอก ในบรรดารูปที่อยู่ภายในห้อง อยู่ที่หน้ามุข อยู่ที่บริเวณ อยู่ที่เขตวัด อยู่ที่บ้าน อยู่ที่นา อยู่ที่ชนบท อยู่ที่เมืองหลวง อยู่ที่ทะเล และอยู่ที่จักรวาล ด้วยประการฉะนี้.

๔๙๗. ตเทกชฺฌนฺติ ตํ เอกชฺฌํ เอกโต. อภิสญฺญูหิตฺวาติ สํหริตฺวา วา[1] สมูหํ วา กตฺวา. อภิสงฺขิปิตฺวาติ สงฺขิปิตฺวา สงฺเขปํ กตฺวา. "สพฺพมฺปิ รูปํ ฯเปฯ ทสฺสิตํ โหตี"ติ. อิมินา รูปกฺขนฺธสทฺทานํ สมานาธิกรณสมา-

๔๙๗. บทว่า ตเทกชฺฌํ ตัดเป็น ตํ เอกชฺฌํ ความเท่ากับ เอกโต. บทว่า อภิสญฺญูหิตฺวา แปลว่ารูปรวม หรือกระทำให้เป็นหมู่กัน. บทว่า อภิสงฺขิปิตฺวา ได้แก่ย่อไว้ คือทำการย่อไว้. ด้วยคำว่า "รูป

[1] ฉ. วาติสทฺโท น ทิสฺสติ.

ศาสตราจารย์คุณดวงเดือน พิศาลบุตร อุทิศให้แด่
คุณฤนั้น-คุณนพคุณ พิศาลบุตร และคุณสมบุญ-คุณเอม-คุณแจ่ม อมาตยกุล

สภาวํ ทสฺเสติ. เตเนวาห "น หิ รูปโต อญฺโญ รูปกฺขนฺโธ นาม อตฺถี"ติ.

ทั้งหมดเป็นอันแสดงว่า ชื่อว่า รูปขันธ์ ด้วยเข้าถึงความเป็นกองโดยลักษณะ คือความแปรผัน" นี้ ท่านแสดงความที่รูปศัพท์และขันธศัพท์ เป็นสมาสที่เป็นสมานาธิกรณะ. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่ารูปขันธ์ จะเป็นอื่นจากรูปหามีไม่".

๔๙๘. ราสิภาวูปคมเนน เวทนากฺขนฺธาทโยติ ทสฺสิตา โหนฺตีติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

๔๙๘. พึงนำเอาคำมาเชื่อมกันว่า ราสิภาวูปคมเนน เวทนากฺขนฺธาทโยติ ทสฺสิตา โหนฺติ แปลว่า ย่อมเป็นอันแสดงว่า ชื่อว่าเวทนาขันธ์เป็นต้น ด้วยเข้าถึงความเป็นกอง.

สนฺตติวเสน, ขณาทิวเสน จาติ เอตฺถ อทฺธาสมยวเสน อตีตาทิวิภาคสฺส อวจนํ สุขาทิวเสน ภินฺนาย อตีตาทิภาววจนโต. น หิ สุขา เอว อทฺธาวเสน, สมยวเสน จ อตีตาทิกา โหติ, ตถา ทุกฺขา เอว อทุกฺขมสุขา เอว จ กายิกเจตสิกาทิภาเวน ภินฺนา, เตน เวทนาสมุทาโย อทฺธาสมยวเสน

ในคำว่า ด้วยอำนาจสันตติ และด้วยอำนาจขณะเป็นต้น นี้ มิได้กล่าวจำแนกกาลมีอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจอัทธาและสมัยไว้ เพราะกล่าวความเป็นอดีตเป็นต้น ของเวทนาที่จำแนกด้วยอำนาจสุขเวทนาเป็นต้น. จริงอยู่ สุขเวทนาอย่างเดียว เป็นอดีตเป็นต้น เกี่ยวกับอัทธาและเกี่ยวกับสมัยก็

ศาสตราจารย์คุณดวงเดือน พิศาลบุตร อุทิศให้แด่
คุณฤนั่น-คุณพคุณ พิศาลบุตร และคุณสมบุญ-คุณเอม-คุณแจ่ม อมาตยกุล

อตีตาทิภาเวน วตฺตพฺพตํ อรหติ สมุทายสฺส เตหิ ปริจฺฉินฺนฺทิตพฺพตฺตา, เวทเนกเทสา ปน คยฺหมานา สนฺตติขเณหิ ปริจฺเฉทํ อรหนฺติ ตถา ปริจฺฉินฺทิตฺวา คเหตพฺพโต.

หามิได้ ทุกข์อย่างเดียว และอทุกขมสุขอย่างเดียวก็เหมือนกัน จำแนกไว้ด้วยความเป็นทุกข์และอทุกขมสุข ทางกายและทางใจเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น เวทนารวมกัน ย่อมควรซึ่งภาวะที่จะพึงกล่าว โดยความเป็นอดีตเป็นต้น เกี่ยวกับอัทธาและสมัย เพราะความรวมกัน จะพึงกำหนดได้ด้วยอัทธาและสมัยเหล่านั้น, แต่เอกเทศแห่งเวทนา เมื่อจะถือเอาย่อมควรซึ่งการกำหนด ด้วยสันตติและขณะ เพราะกำหนดเอาอย่างนั้นแล้วจึงจะพึงถือเอาได้.

เอกสนฺตติยมฺปน สุขาทีสุ อเนกเภทภินฺเนสุ โย เภโท ปริจฺฉินฺทิตพฺพภาเวน คหิโต, ตสฺส เอกปฺปการสฺส ปากฏสฺส ปริจฺเฉทิกา ตํสหิตทฺวาราลมฺพนปฺปวตฺตา, อวิจฺเฉเทน ตทุปฺปาทเกกวิธวิสยสมาโยคปฺปวตฺตา จ สนฺตติ ภวิตุํ อรหตีติ ตสฺสา เภทนฺตรํ อนามสิตฺวา ปริจฺเฉทกภาเวน คหณํ กตํ, ลหุปริวตฺติโน วา อรูปธมฺมา ปริวตฺตเนเนว ปริจฺเฉเทน

แต่ในบรรดาอรูปธรรมทั้งหลาย มีสุขเป็นต้นในสันตติเดียวกัน ซึ่งจำแนกโดยประเภทมิใช่น้อย ประเภทใดที่ถือเอา ด้วยความเป็นธรรมที่พึงกำหนดได้, เวทนาที่เป็นไปในทวารและอารมณ์ ที่ประกอบด้วยสุขเป็นต้นนั้น และที่เป็นไปโดยประกอบด้วยอารมณ์อย่างเดียว ที่ยังสุขเป็นต้นนั้นให้เกิดขึ้น โดยไม่ขาดสาย อันเป็นตัวกำหนด

ศาสตราจารย์คุณดวงเดือน พิศาลบุตร อุทิศให้แด่
คุณฤนั่น-คุณนพคุณ พิศาลบุตร และคุณสมบุญ-คุณเอม-คุณแจ่ม อมาตยกุล

ปริจฺฉินฺทนํ อรหนฺตีติ สนฺตติขณวเสเนว ปริจฺเฉโท วุตฺโต. เอกวิธวิสยสมาโยคปฺปวตฺตา ทิวสมฺปิ พุทฺธรูปํ ปสฺสนฺตสฺส, ธมฺมํ สุณนฺตสฺส, ปวตฺตสทฺธาทิสหิตเวทนา ปจฺจุปฺปนฺนา. "ปุพฺพนฺตาปรนฺตมชฺฌตฺตคตา"ติ เอเตน เหตุปจฺจยกิจฺจวเสน วุตฺตนยํ ทสฺเสติ.

ประเภทนั้น มีประการเดียวปรากฏแล้วย่อมควรเป็นสันตติ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกำหนดถือเอา โดยภาวะที่กำหนดได้ไม่แตะต้องประเภทอย่างอื่นของเวทนานั้น, อีกนัยหนึ่ง อรูปธรรมมีปรกติเป็นไปเร็ว ย่อมควรซึ่งการกำหนด โดยการกำหนดคือความเปลี่ยน-แปลงนั่นเอง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวการกำหนด เกี่ยวกับสันตติและขณะไว้อย่างเดียว. เวทนาที่ประกอบด้วยศรัทธาเป็นต้น ที่เป็นไปแก่บุคคลผู้ดูอยู่ซึ่งพระพุทธ-รูป ผู้ฟังธรรมอยู่ทั้งวัน อันเป็นไปโดยประกอบด้วยอารมณ์อย่างเดียว จัดเป็นปัจจุบัน. ท่านอาจารย์แสดงนัยที่กล่าวไว้ด้วยอำนาจกิจที่เป็นเหตุปัจจัย ด้วยคำนี้ว่า "เวทนาที่เป็นเบื้องต้นเบื้องปลายและท่าม-กลาง".

๔๙๙. สพฺยาปารสอุสฺสาหสวิปากตา กุสลาทีหิ ตีหิปิ สาธารณาติ อสาธารณเมว ทสฺเสตุํ "สาวชฺชกิริยเหตุโต"ติอาทิ วุตฺตํ.

๔๙๙. ความเป็นเวทนาที่มีความขวนขวาย มีความอุตสาหะและมีวิบากทั่วไปกับเวทนาแม้ทั้ง ๓ มีเวทนาที่เป็นกุศล

ตตฺถ สาวชฺชกิริยเหตุโตติ ปาณาติปาตาทิ-คารยฺหกิริยานิมิตฺตโต. กิเลสสนฺตาปภาวโตติ กิเลสปริฬาเหน สทรถภาวโต. วูปสนฺตสภาวาย กุสลาย เวทนาย โอฬาริกา. สพฺยาปารโตติ สอีหโต.

เป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดง เวทนาที่ไม่ทั่วไปเท่านั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "เพราะเป็นเหตุกระทำกรรมที่มีโทษ". ในคำนั้น คำว่า เพราะเป็นเหตุกระทำกรรมที่มีโทษ คือเพราะเป็นนิมิตแห่งการกระทำกรรมที่บัณฑิตติเตียนมีปาณาติบาตเป็นต้น. คำว่า เพราะมีความเร่าร้อนด้วยกิเลส คือเพราะมีความกระวนกระวายด้วยความเร่าร้อนเพราะกิเลส. หยาบกว่ากุศลเวทนา ที่มีสภาพอันเข้าไปสงบแล้ว. คำว่า เพราะมีความพยายาม คือเพราะมีความขวนขวาย.

เตน ยถา ปวตฺตมานายสฺสา วิปาเกน ภวิตพฺพํ, ตถา ปวตฺตึ วทนฺโต วิปากุปฺปาทน-โยคฺยตมาห. สอุสฺสาหโตติ สสตฺติโต, เตน วิปากุปฺปาทนสมตฺถตํ. สวิปากโตติ วิปาก-สพฺภาวโต, เตน ปจฺจยนฺตรสมวาเยนสฺสา วิปากนิพฺพตฺตนํ. ตีหิปิ ปเทหิ วิปากธมฺมตํเยว ทสฺเสติ.

ด้วยเหตุนั้น วิบากของเวทนานั้น ซึ่งเป็นไปอยู่ พึงมีด้วยประการใด, ท่านอาจารย์เมื่อจะกล่าวความเป็นไป ด้วยประการนั้น จึงกล่าวความที่แห่งเวทนานั้น ควรแก่การยังวิบากให้เกิดขึ้น. คำว่า เพราะมีความอุตสาหะ คือเพราะมีความสามารถ ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวความที่เวทนา

ศาสตราจารย์คุณดวงเดือน พิศาลบุตร อุทิศให้แด่
คุณฤนั้น-คุณนพคุณ พิศาลบุตร และคุณสมบุญ-คุณเอม-คุณแจ่ม อมาตยกุล

มีความสามารถ ในการยังวิบากให้เกิดขึ้น. บทว่า สวิปากโต แปลว่าเพราะมีวิบาก, ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์กล่าวถึงความบังเกิดขึ้นแห่งวิบากของเวทนานั้น ด้วยความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยอื่น. ด้วยบททั้ง ๓ ท่านแสดงถึงความที่เวทนามีวิบากเป็นธรรมดานั่นเอง.

กายกมฺมาทิพฺยาปารสพฺภาวโต วา สพฺยาปาโร, ชวนุสฺสาหวเสน สอุสฺสาโห, วิปากุปฺปาทนสมตฺถตาวเสน สวิปากโตติ เอวเมตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ. วิปากํ อนุปฺปาเทนฺตีปิ กิริยา กุสลา วิย สพฺยาปารา, สอุสฺสาหา เอว จ โหตีติ ตทุภยํ อนามสิตฺวา กิริยาพฺยากตวาเร "สวิปากโต" อิจฺเจว วุตฺตํ.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความในบททั้ง ๓ นี้ว่า ชื่อว่า มีความขวนขวาย ก็เพราะมีความขวนขวายในกรรมมีกายกรรมเป็นต้น, ชื่อว่า เพราะมีความอุตสาหะ ด้วยอำนาจอุตสาหะแห่งชวนะ, ชื่อว่า เพราะมีวิบาก ด้วยอำนาจความเป็นวิบาก ด้วยสามารถทำวิบากให้เกิดขึ้น. กริยา แม้ไม่ทำวิบากให้เกิดขึ้น ก็ยังมีความขวนขวายและมีความอุตสาหะอยู่นั่นเองเหมือนกุศล เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะมีวิบาก" ดังนี้นั่นเอง ในวาระแห่งเวทนาที่เป็นกิริยาอัพยากฤต โดยไม่พาดพิงทั้ง ๒ นั้น.

คุณเชิดชาย อมาตยกุล
อุทิศให้แด่ คุณสมบุญ-คุณเอม-คุณแจ่ม อมาตยกุล

สพฺยาปชฺฌโตติ กิเลสทุกฺเขน สทุกฺขโต. วุตฺตวิปริยายโตติ อนวชฺชกิริยเหตุโต, กิเลสสนฺตาปาภาวโต อพฺยาปชฺฌโต[1] จ วูปสนฺตวุตฺตีติ เอวํ อกุสลาย วุตฺตวิปลฺลาสโต. ยถาโยคนฺติ โยคานุรูปํ. ตีสุ การเณสุ ยํ ยํ ยสฺสา ยสฺสา ยุชฺชติ, ตทนุรูปนฺติ อตฺโถ.

คำว่า เพราะมีความลำบาก คือเพราะมีทุกข์ด้วยทุกข์เพราะกิเลส. คำว่า โดยปริยายต่างจากที่กล่าวแล้ว คือโดยผิดจากปริยายที่ได้กล่าวไว้แล้วในเวทนาที่เป็นอกุศลอย่างนี้ว่า มีความเป็นไปสงบ เพราะเป็นเหตุแห่งการทำกรรมที่ไม่มีโทษ เพราะไม่มีความเร่าร้อนเพราะกิเลส และเพราะไม่มีความลำบาก. บทว่า ยถาโยคํ แปลว่าสมควรแก่การประกอบ. อธิบายว่า ในบรรดาเหตุทั้ง ๓ อย่าง เหตุใด ๆ สมควรแก่เวทนาใด ๆ, เหตุนั้น ๆ ก็สมควรแก่เวทนานั้นๆ.

กุสลากุสลเวทนา หิ วิปากพฺยากตาย ตีหิปิ การเณหิ โอฬาริกา. กิริยาพฺยากตาย สวิปากโต, สวิปากตาวิสิฏฺฐสพฺยาปารสอุสฺสาหโต วาติ. วุตฺตวิปริยาเยนาติ วิปากพฺยากตา อพฺยาปารโต, อนุสฺสาหโต, อวิปากโต จ ตาหิ กุสลากุสลเวทนาหิ สุขุมา. กิริยาพฺยากตา อวิปากโต, อวิปากตา–

ก็กุศลเวทนาและอกุศลเวทนา หยาบกว่าด้วยเหตุทั้ง ๓ กว่าเวทนาที่มีวิบากเป็นอัพยากฤต. เพราะมีวิบากหรือเพราะมีความขวนขวาย และความอุตสาหะที่พิเศษโดยความเป็นเวทนาที่มีวิบาก แห่งเวทนาที่เป็นอัพยากฤตดังนี้. คำว่า โดยปริยายต่างจากปริยายที่ได้กล่าวไว้แล้ว คือโดย

---

[1] ฉ. อพฺยาพชฺฌโต.

วิสิฏฺฐสพฺยาปารสอุสฺสาหโต วาติ เอวํ กุสลากุสลาย วุตฺตวิปลฺลาเสน.

ผิดจากปริยายที่กล่าวไว้แล้ว ในกุศลเวทนาและอกุศลเวทนาอย่างนี้คือ เวทนาที่เป็นวิบากอัพยากฤต ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลเหล่านั้น เพราะไม่มีความขวนขวาย เพราะไม่มีความอุตสาหะ และเพราะไม่มีวิบาก. เวทนาที่เป็นกิริยาอัพยากฤต ละเอียด เพราะไม่มีวิบากหรือเพราะมีความขวนขวาย และมีความอุตสาหะวิเศษ โดยเป็นเวทนาที่ไม่มีวิบาก.

กมฺมเวคุกฺขิตฺตา,[๑] หิ กมฺมปฏิพิมฺพภูตา จ กายกมฺมาทิพฺยาปารวิรหโต นิรุสฺสาหา วิปากา. สอุสฺสาหา จ กิริยา อวิปากธมฺมา. สวิปากธมฺมธมฺมา[๒] หิ สคพฺภา วิย โอฬาริกาติ.

จริงอยู่ วิบากทั้งหลาย ที่ถูกกำลังแห่งกรรมซัดไปแล้ว และมีรูปเปรียบกับกรรม ชื่อว่าไม่มีอุตสาหะ เพราะเว้นจากความขวน-ขวาย ด้วยกรรมมีกายกรรมเป็นต้น. และกิริยาทั้งหลาย ที่มีอุตสาหะ ก็ไม่มีวิบากเป็นธรรมดา. ก็สภาวธรรมที่มีวิบากเป็นธรรมดาทั้งหลาย ที่หนักเหมือนกับสตรีมีครรภ์.

---

[๑] ฉ. กมฺมเวคกฺขิตฺตา.

[๒] ม. สวิปากธมฺมา.

คุณเชิดชาย อมาตยกุล
อุทิศให้แด่ คุณสมบุญ-คุณเอม-คุณแจ่ม อมาตยกุล

๕๐๐. <u>นิรสฺสาทโตติ</u> อสฺสาทาภาวโต สุขปฏิกฺเขปโต. <u>สวิปฺผารโตติ</u> สปริปฺผนฺทโต, อนุปสนฺตโตติ อตฺโถ. <u>อภิภวนโตติ</u> อชฺโฌตฺถรณโต. สุขาย มชฺฌตฺตตา นตฺถิ, อุเปกฺขาย สาตตา. สนฺตตาทโย ปน สพฺพตฺถ สุขุเปกฺขาสุ ลพฺภนฺตีติ "<u>ยถาโยคน</u>"ติ วุตฺตํ. <u>ปากฏโตติ</u> สุขิโต ทุกฺขิโตติ ทิสฺวาปิ ชานิตพฺพตฺตา วิภูตภาวโต. <u>สาติ</u>[๑] อทุกฺขมสุขา เวทนา.

๕๐๐. บทว่า <u>นิรสฺสาทโต</u> แปลว่า เพราะไม่มีอัสสาทะ คือปฏิเสธสุข. คำว่า <u>เพราะมีความเป็นไป</u> <u>กับด้วยความเผยตัว</u> ได้แก่เพราะมีความดิ้นรน, อธิบายว่า เพราะไม่เข้าไปสงบ. คำว่า<u>เพราะข่มเอา</u> ได้แก่เพราะครอบงำ. ความที่สุขเวทนาไม่มีความเป็นกลาง ๆ, อุเบกขาเวทนาไม่มีความสำราญ. ส่วนความสงบเป็นต้นได้ทั้งในสุขเวทนา และอุเบกขาเวทนาทั้งหมด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "<u>ตามสมควร</u>". คำว่า <u>เพราะความปรากฏ</u> ได้แก่ เพราะความเป็นเวทนาที่แจ่มแจ้ง เหตุที่แม้เห็นแล้ว ก็จะต้องรู้ด้วยว่า ได้รับสุขหรือได้รับทุกข์. บทว่า <u>สา</u> โยค อทุกฺขมสุขา เวทนา แปลว่าเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุขนั้น.

๕๐๑. <u>อสมาปนฺนสมาปนฺนค</u>-คหเณน เจตฺถ ภูมิวเสนาปิ เวทนานํ โอฬาริกสุขุมตา

๕๐๑. ก็ในอธิการนี้ ด้วยศัพท์ว่า <u>ท่านผู้ไม่ได้เข้าสมาบัติและท่านผู้เข้าสมาบัติ</u>

---

[๑] ฉ. สา.

วุตฺตาติ เวทิตพฺพา. อิตรา สมาปนฺนสฺส เวทนา.

พึงทราบว่า ท่านกล่าวความที่เวทนา เป็นเวทนาหยาบและละเอียด ด้วยอำนาจภูมิก็มี. อิตรา โยค สมาปนฺนสฺส เวทนา แปลว่าเวทนาของผู้เข้าสมาบัตินอกนี้.

โอฆนิยโตติ โอเฆหิ อารมฺมณํ กตฺวา อติกฺกมิตพฺพโต. ตถา โยคนิยโต, คนฺถนิยโต จาติ เอตฺถาปิ คนฺโถว คนฺถนํ, ตสฺส หิตํ อารมฺมณภาเวน สมฺพนฺธนโตติ คนฺถนิยํ. เอวํ นีวรณิยํ, อุปาทานิยญฺจ เวทิตพฺพํ. สงฺกิเลเส นิยุตฺตา สงฺกิเลสํ วา อรหนฺตีติ สงฺกิเลสิกา. สา อนาสวา.

บทว่า โอฆนิยโต ความว่า เพราะพึงผูกโอฆะ ทำให้เป็นอารมณ์ก้าวล่วง. อนึ่ง แม้ในคำว่า โยคนิยโต และ คนฺถนิยโต นี้ คนฺโถ นั่นเองเป็น คนฺถนํ, ธรรมชาติเกื้อกูลแก่คันถนะนั้น โดยสัมพันธ์กันด้วยภาวะที่เป็นอารมณ์ ฉะนั้น จึงชื่อว่า คนฺถนิยํ. พึงทราบ นีวรณิยํ และ อุปาทานิยํ อย่างนี้. เวทนาที่ประกอบในสังกิเลสหรือควรซึ่งสังกิเลส เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สงฺกิเลสิกา แปลว่าประกอบในสังกิเลสหรือควรซึ่งสังกิเลส. สา โยค อนาสวา แปลว่า เวทนาที่หาอาสวะมิได้นั้น.

๕๐๒. ตตฺถาติ ยถาวุตฺตาย โอฬาริกสุขุมตาย. สมฺเภโทติ สงฺกโร. "โอฬาริกา, สุขุมา"ติ จ วุตฺตานมฺปิ ชาติอาทิวเสน ปุน

๕๐๒. บทว่า ตตฺถ โยค ยถาวุตฺตาย โอฬาริกสุขุมตาย แปลว่า ในความเป็นเวทนาหยาบและละเอียด ตามที่กล่าวนั้น.

สุขุโมฬาริกภาวาปตฺติโทโส ยถา โส[๑] น โหติ, ตถา ปริหริตพฺโพ. ชาติวเสน สุขุมาย เวทนาย สภาวปุคฺคลโลกิยวเสน โอฬาริกตํ ปาฬิวเสน ทสฺเสตุํ "วุตฺตเณฺหตน"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า ปะปนกัน คือความคละกัน. บัณฑิตพึงกัน โดยประการที่จะไม่มีโทษแห่งการถึงความที่เวทนาแม้ที่ได้กล่าวไว้ว่า "เป็นเวทนาหยาบ และว่า เป็นเวทนาละเอียด" เป็นเวทนาละเอียดและหยาบอีก โดยชาติเป็นต้น. คำว่า วุตฺตเณฺหตํ เป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้เพื่อจะแสดงความที่เวทนาละเอียดโดยชาติเป็นต้น เป็นเวทนาหยาบโดยสภาวะ บุคคลและโลกิยะตามพระบาลี.

เอวํ สุขาทโยปีติ เอตฺถ อกุสลเวทนา ชาติวเสน โอฬาริกา, สภาววเสน สุขุมา. กุสลชฺฌานสหคตา สุขา เวทนา ชาติวเสน โอฬาริกา, สมาปนฺนสฺส เวทนาติ กตฺวา ปุคฺคลวเสน สุขุมาติ เอวมาทินา โยเชตพฺพา. "น ปรามสิตพฺโพ"ติ เอเตน ชาติอาทโย จตฺตาโร โกฏฺฐาสา อญฺญมญฺญํ อโวมิสฺสกา เอว คเหตพฺพา. เอวํ สมฺเภทสฺส ปริหาโร,

ในคำว่า เอวํ สุขาทโยปิ นี้ อกุศลเวทนาหยาบโดยชาติ, ละเอียดโดยสภาวะ. สุขเวทนาที่สหรคตด้วยกุศลฌาน หยาบโดยชาติ, พึงประกอบด้วยคำเป็นต้น อย่างนี้ว่า ละเอียดโดยบุคคล เพราะอธิบายว่า เป็นเวทนาของท่านผู้เข้าสมาบัติ. ด้วยบทว่า "น ปรามสิตพฺโพ" นี้ คือพึงถือเอาส่วนทั้ง ๔ มีชาติเป็นต้น มิให้ระคนกันและกัน

---

[๑] ฉ. โสติสทฺโท น ทิสฺสติ.

น อญฺญถาติ ทสฺเสติ.

นั่นเอง. ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า การกันความปะปนกันอย่างนี้, มิใช่อย่างอื่น.

ยถา อพฺยากตมุเขน, เอวํ กุสลากุสลมุเขนปิ, ยถา จ ชาติมุเขน, เอวํ สภาวาทิมุเขนปิ ทสฺเสตพฺพนฺติ อิมมตฺถํ "เอเสว นโย สพฺพตฺถา"ติ อติทิสติ.

พึงแสดง แม้ด้วยหัวข้อที่เป็นกุศลเวทนาและอกุศลเวทนา เหมือนกับหัวข้อที่เป็นอัพยากตเวทนา และพึงแสดง แม้โดยหัวข้ออื่นที่เป็นสภาวะเป็นต้น เหมือนกับโดยหัวข้อคือชาติ เพราะฉะนั้น ความข้อนี้ ท่านอาจารย์จึงแสดงต่อไปว่า "ในเวทนาทั้งหมดก็นัยนี้นั่นเอง".

อิทานิ ชาติอาทิโกฏฺฐาเสสุปิ (๑) อกุสลาทีนํ อุปาทายุปาทาย โอฬาริกสุขุมตํ ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ อารทฺธํ. "นิสฺสยทหนโต"ติ อิมินา โทสสหคตาย ปากฏํ กุรูรปฺปวตฺตึ ทสฺเสติ. นิยตาติ มิจฺฉตฺตนิยาเมน นิยตา, อนนฺตริยภาวปฺปตฺตา กปฺปฏฺฐิตฺฐนกวิปากตาย กปฺปฏฺฐิติกา เทวทตฺตาทีนํ วิย.

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงถึงความที่เวทนาทั้งหลาย มีอกุศลเวทนาเป็นต้น เป็นเวทนาหยาบและละเอียดโดยเทียบเคียงกันและกัน แม้ในส่วนของปกิณณะมีชาติเป็นต้น จึงเริ่มคำว่า "อีกประการหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยคำว่า "เพราะเผาที่อาศัย" นี้ ท่านอาจารย์

---

๑ ฉ. ม. มิโถ.

แสดงความเป็นไปที่หยาบ อันปรากฏของเวทนาที่สหรคตด้วยโทสะ. คำว่า นิยตะ คือเป็นเวทนาดิ่ง โดยมิจฉัตตนิยาม, อันถึงความเป็นอนันตริยกรรม เป็นเวทนา-กัปปัฏฐิติกะ เพราะเป็นเวทนาตั้งอยู่ได้ตลอดกัป เหมือนกับเวทนาของพระเทวทัต เป็นต้น.

อสงฺขาริกา สภาวติขิณตาย โอฬาริกา. ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา มหาสาวชฺชตาย โอฬาริกา. สาปิ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา นิยตา โอฬาริกา, ตโต กปฺปฏฺฐิติกา, ตโต อสงฺขาริกาติ ติวิธาปิ เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา เอกชฺฌํ วุตฺตา วิสุํ วิสุํเยว โยเชตพฺพา. เตนาห "อิตรา สุขุมา"ติ. อวิเสเสนาติ โทสสหคตา, โลภสหคตาติ อเภเทน.

เป็นอสังขาริกะ ชื่อว่าเป็นเวทนาหยาบ เพราะมีความกล้าแข็งโดยสภาพ. เป็นทิฐิสัมปยุต ชื่อว่า เป็นเวทนาหยาบ เพราะความเป็นเวทนามีโทษมาก. เวทนาที่เป็นทิฐิสัมปยุตแม้นั้น คือทั้ง ๓ อย่าง ได้แก่ ที่เป็นนิยตะ เป็นเวทนาหยาบ, เพราะเป็นเวทนาหยาบนั้น จึงเป็นกัป-ปัฏฐิติกะ มีความตั้งอยู่ตลอดกัป, เพราะมีความตั้งอยู่ตลอดกัปนั้น จึงเป็นอสังขาริกะ ท่านกล่าวรวมกันไว้ เพราะมีนัยได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง บัณฑิตพึงประกอบเป็นส่วน ๆ ไปทีเดียว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เวทนานอกนี้ จึงเป็นเวทนา

ละเอียด". คำว่า โดยไม่ต่างกัน คือโดยไม่แตกต่างกันว่า เป็นเวทนาที่สหรคตด้วยโทสะ, เป็นเวทนาที่สหรคตด้วยโลภะ.

อกุสลา พหุวิปากา โทสุสฺสนฺนตาย โอฬาริกา. ตถา กุสลา อปฺปวิปากา. มนฺทโทสตฺตา อกุสลา อปฺปวิปากา สุขุมา. ตถา กุสลา พหุวิปากา.

เวทนาที่เป็นอกุศล มีวิบากมาก เป็นเวทนาหยาบ เพราะมีโทสะหนาแน่น. เวทนาที่เป็นกุศล มีวิบากน้อย ก็เป็นเวทนาหยาบเหมือนกัน. เวทนาที่เป็นอกุศล มีวิบากน้อย เป็นเวทนาละเอียด เพราะมีโทสะน้อย. เวทนาที่เป็นกุศล มีวิบากมาก ก็เป็นเวทนาละเอียดเหมือนกัน.

โอฬาริกสุขุมนิกนฺติวตฺถุภาวโต กามาวจราทีนํ โอฬาริกสุขุมตา, โลกุตฺตรา ปน เอกนฺตสุขุมาว. ตตฺถาปิ จ วิภาคํ ปรโต วกฺขติ.

ความที่เวทนาทั้งหลาย มีกามาวจรเวทนาเป็นต้น หยาบและละเอียด เพราะความเป็นวัตถุแห่งนิกันติที่หยาบ และละเอียด, ส่วนโลกุตรเวทนา ละเอียดโดยส่วนเดียวแท้. แม้ในโลกุตรเวทนาเท่านั้น จะกล่าววิภาคข้างหน้า.

ภาวนามยาปีติ ภาวนามยาย เภทเนน ทานสีลมยานมฺปิ เภทนํ นยโต ทสฺสิตนฺติ

คำว่า เวทนาแม้ที่เป็นภาวนามัย ความต่างกัน แม้แห่งเวทนาที่เป็นทานมัยและ

เวทิตพฺพํ. ภาวนาย ปคุณพลวกาลาทีสุ กทาจิ ญาณวิปฺปยุตฺตจิตฺเตนปิ มนสิกาโร โหตีติ วุตฺตํ "ภาวนามยาปิ ทุเหตุกา"ติ.

สีลมัย กับความต่างกันกับเวทนาที่เป็นภาวนามัย พึงทราบว่า ท่านแสดงแล้วโดยนัย. ในเวลาที่เวทนาเป็นภาวนามัย มีความคล่องและมีกำลังเป็นต้น บางครั้งมนสิการก็มีได้ แม้ด้วยจิตที่เป็นญาณวิปยุต เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "แม้เวทนาที่เป็นภาวนามัย ก็เป็นทุเหตุกะ".

ตํตํภูมิวิปากกิริยาเวทนาสูติ เอตฺถ "กามาวจรวิปากา โอฬาริกา, รูปาวจรา สุขุมา"ติอาทินา ยาว อรหตฺตผลา เนตพฺพํ. "กามาวจรกิริยา โอฬาริกา, รูปาวจรกิริยา สุขุมา"ติอาทินา กามาวจรา จ ทานาการปฺปวตฺตา โอฬาริกา, สีลาการปฺปวตฺตา สุขุมาติอาทินา ยาว เนวสญฺญานาสญฺญายตนา เนตพฺพํ.

ในคำว่า ในเวทนาที่เป็นวิบากและกิริยาในภูมินั้น ๆ นี้ ควรเข้าใจโดยนัยว่า "เวทนาที่เป็นกามาวจรวิบาก เป็นเวทนาหยาบ, เวทนาที่เป็นรูปาวจรเป็นเวทนาละเอียด" ดังนี้เป็นต้น ไปจนถึงอรหัตผล. พึงเข้าใจโดยนัยว่า "เวทนาที่เป็นกามาวจรกิริยา เป็นเวทนาหยาบ, เวทนาที่เป็นรูปาวจรกิริยา เป็นเวทนาละเอียด" เป็นต้น และโดยนัยว่า เวทนาที่เป็นกามาวจร ที่เป็นไปโดยอาการให้ทาน เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นไปโดยอาการรักษาศีล เป็นเวทนาละเอียด ดังนี้เป็นต้น ไปจนถึงเวทนาที่เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะ.

ยถา จ ชาติโกฏฺฐาเส อยํ วิภาโค, เอวํ สภาวโกฏฺฐาสาทีสุปีติ ทสฺเสตุํ "ทุกฺขาที"ติอาทิ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงว่า เหมือนอย่างว่า ในส่วนแห่งชาติ มีการจำแนกนี้ฉันใด, แม้ในส่วนแห่งสภาวะเป็นต้น ก็มีการจำแนกเหมือนกันจึงกล่าวว่า "ทุกฺขาทิ" เป็นต้น.

สพฺโพ จายํ วิภาโค ลกฺขณสนฺนิสฺสิโต วุตฺโตติ กตฺวา อาห "โอกาสวเสน จาปี"ติ-อาทิ. สุขาปีติ ปิ-สทฺเทน อทุกฺขมสุขํ สมฺปิณฺเฑติ.

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "แม้ด้วยอำนาจโอกาสเล่า" ดังนี้เป็นต้น เพราะอธิบายว่า ก็ท่านได้กล่าวการจำแนกนี้ทั้งหมด ซึ่งอาศัยลักษณะ. ด้วยปิ-ศัพท์ ในคำว่า สุขาปิ แปลว่าแม้ความสุข ท่านอาจารย์รวบรวมเอาอทุกขมสุขไว้ด้วย.

สพฺพตฺถาติ สพฺพาสุ ภูมีสุ. ยถานุรูปนฺติ ยา ยา เวทนา ยตฺถ ยตฺถ ลภติ, ตทนุรูปํ. วตฺถุวเสนาติ ยํ วตฺถุํ อารพฺภ เวทนา ปวตฺตติ, ตสฺส วเสนาปิ. หีนวตฺถุกาติ หีนํ วตฺถุํ อารมฺมณํ กตฺวา กงฺคุภตฺตํ ภุญฺชนฺตสฺส เวทนา หีนวตฺถุกตาย โอฬาริกา. สาลิมํโสทนํ ภุญฺชนฺตสฺส ปณีตวตฺถุกตาย สุขุมาติ.

บทว่า สพฺพตฺถ เท่ากับ สพฺพาสุ โยค ภูมีสุ แปลว่าในภูมิทั้งหมด. คำว่า ตามสมควร ได้แก่เวทนาใด ๆ ได้อยู่ในภูมิใด ๆ, ตามสมควรแก่เวทนานั้น ๆ ในภูมินั้น ๆ. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ ความว่า เวทนาปรารภวัตถุใดเป็นไป, แม้ด้วยอำนาจแห่งวัตถุนั้น. คำว่า มีวัตถุเลว

ความว่า เวทนาของผู้ทำวัตถุเลวให้เป็นอารมณ์ บริโภคข้าวฟ่าง เป็นเวทนาหยาบ เพราะมีวัตถุเลว. เวทนาของผู้บริโภคข้าวสาลี เนื้อ และข้าวสุก เป็นเวทนาละเอียด เพราะมีวัตถุประณีต.

๕๐๓. อาทินา นเยนาติ สพฺพํ ปาฬิคตึ อามสติ. ชาติอาทิวเสน อสมานโกฏฺฐาสตา วิสภาคตา. ทุกฺขวิปากตาทิวเสน อสทิสกิจฺจตา อสํสฏฺฐตา, น อสมฺปโยโค. ยทิ สิยา, ทูรวิปริยาเยน สนฺติกํ โหตีติ สํสฏฺฐตา สนฺติกตา อาปชฺชติ, น จ เวทนาย เวทนาสมฺปโยโค อตฺถิ.

๕๐๓. ท่านอาจารย์ ระบุถึงคติแห่งบาลีทั้งหมดว่า โดยนัยมีคำว่าดังนี้เป็นต้น. ความที่เวทนามีส่วนไม่เสมอกัน โดยชาติเป็นต้น ชื่อว่า ความเป็นวิสภาคกัน. ความที่เวทนามีกิจไม่เหมือนกัน โดยเป็นเวทนามีทุกข์เป็นวิบากเป็นต้น ชื่อว่า ความไม่ระคนกัน, ไม่ประกอบกันก็หามิได้. ถ้าจะพึงเป็น, เวทนาก็จะอยู่ใกล้กันโดยปริยายตรงกันข้ามจากเวทนาที่อยู่ไกลกัน เพราะฉะนั้น จึงต้องเป็นเวทนาที่ระคนกัน เป็นเวทนาที่ใกล้กัน, แต่จะมีการประกอบแห่งเวทนากับเวทนา หามิได้.

สนฺติกปทวณฺณนาย "สภาคโต จ สริกฺขโต จา"ติ วกฺขตีติ วุตฺตนเยเนว อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

และในการพรรณนาสันติกบท ท่านอาจารย์กล่าวต่อไปว่า "โดยสภาคกัน และโดย

อสทิสสภาวตา อสริกฺขตา. สพฺพวาเรสูติ โอฬาริกสุขุมเภเท วุตฺตนยานุสาเรน วตฺตพฺเพสุ สพฺเพสุ วาเรสุ. ชาติอาทิวเสน สมาน-โกฏฺฐาสตา สภาคตา, ทุกฺขวิปากตาทิวเสน ปน สทิสสภาวตา สริกฺขตา. เตนาห "อกุสลา ปน ฯเปฯ สนฺติเก"ติ.

สมกัน" เพราะฉะนั้น พึงทราบความตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ. ความเป็นเวทนาที่มีสภาวะไม่เหมือนกัน ชื่อว่า ความไม่สมกัน. คำว่า ในวาระทั้งปวง ได้แก่ ในวาระทั้งปวง ที่จะพึงกล่าวตามแนวแห่งคำมีนัยได้กล่าวไว้แล้ว ในประเภทเวทนาหยาบและละเอียด. ความเป็นเวทนามีส่วนเสมอกันโดยชาติเป็นต้น ชื่อว่าความเป็นสภาคกัน, ส่วนความเป็นเวทนามีสภาวะเหมือนกันโดยความเป็นเวทนาที่มีวิบากเป็นทุกข์ เป็นต้น ชื่อว่าความสมกัน. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาใกล้ ฯลฯ" ดังนี้.

เอตนฺติ เอวํ อตีตาทิวิภาเค วิตฺถารกถามุขํ.

บทว่า เอตํ โยค เอวํ อตีตาทิ-วิภาเค วิตฺถารกถามุขํ แปลว่ากถามุขโดยพิสดาร ในวิภาคแห่งส่วนที่เป็นอดีตเป็นต้นอย่างนี้.

อิติ เวทนากฺขนฺธสฺส อตีตาทิวิภาเค วิตฺถารกถามุขวณฺณนา.

พรรณนากถามุขโดยพิสดาร ในวิภาคแห่งเวทนามีเวทนาส่วนที่เป็นอดีตเป็นต้น แห่งเวทนาขันธ์ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

คุณศุภสิทธิ์ มหาคุณ ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่
คุณพ่อสหัท - คุณแม่หงส์ มหาคุณ

กมาทิวินิจฺฉยกถาวณฺณนา

๕๐๔. ญาณเภทตฺถนฺติ นานปฺปการํ ญาณปฺปเภทตฺถํ. กมโตติ เทสนานุกฺกมโต,[๑] เยน การเณนายํ เทสนานุกฺกโม กโต, ตโตติ อตฺโถ. วิเสสโตติ เภทโต, ขนฺธุปาทานกฺขนฺธวิภาคโตติ อตฺโถ. อนูนาธิกโตติ ปญฺจภาวโต. อุปมาโตติ อุปมาหิ อุปเมตพฺพโต. ทฏฺฐพฺพโต ทฺวิธาติ ทฺวีหิ อากาเรหิ ญาเณน ปสฺสิตพฺพโต. ปสฺสนฺตสฺสตฺถสิทฺธิโตติ ยถา ปสฺสนฺตสฺส ยถาธิปฺเปตตฺถนิปฺผตฺติโต. วิภาวินาติ ปญฺญวตา.

พรรณนาคำวินิจฉัยข้อปกิณกะมีลำดับเป็นต้น

๕๐๔. คำว่า เพื่อความแตกฉานแห่งความรู้ คือ เพื่อประเภทแห่งญาณมีประการต่าง ๆ. คำว่า โดยลำดับ ได้แก่โดยลำดับแห่งเทศนา, อธิบายว่า พระผู้มีพระภาค ทรงกระทำลำดับแห่งเทศนานี้ไว้ด้วยเหตุใด, โดยเหตุนั้น. คำว่า โดยแปลกกัน คือโดยความต่างกัน, อธิบายว่า โดยจำแนกเป็นขันธ์ และเป็นอุปาทานขันธ์. คำว่า โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง คือโดยความเป็น ๕ อย่าง. คำว่า โดยอุปมา ได้แก่โดยข้อที่จะพึงเปรียบเทียบ ด้วยอุปมาทั้งหลาย. คำว่า โดยสภาวะที่จะเป็น ๒ อย่าง คือ โดยภาวะที่จะพึงดูได้ด้วยญาณ โดยอาการ ๒ อย่าง. คำว่า โดยสำเร็จเป็นประโยชน์แก่ผู้เห็นอยู่ คือโดยสำเร็จประโยชน์ตามที่ประสงค์ แก่ผู้เห็นอยู่อย่างไร. บทว่า วิภาวินา แปลว่าผู้มีปัญญา.

---

[๑] ฉ. เทสนากฺกมโต. เอวมุปริปิ.

คุณศุภสิทธิ์ มหาคุณ ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่
คุณพ่อสหัท - คุณแม่หงส์ มหาคุณ

อุปฺปตฺติกฺกโมติ ยถาปจฺจยํ อุปฺปชฺชนฺตานํ อุปฺปชฺชนปฏิปาฏิ. "ทสฺสเนน ปหาตพฺพา"ติ[๑] อาทินา ปฐมํ ปหาตพฺพา ปฐมํ วุตฺตา, ทุติยํ ปหาตพฺพา ทุติยํ วุตฺตาติ อยํ ปหานกฺกโม.

คำว่า ลำดับแห่งการเกิด ได้แก่ ลำดับแห่งการเกิด ของขันธ์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ตามปัจจัย. ขันธ์ที่จะพึงละเป็นลำดับแรก ท่านกล่าวไว้เป็นลำดับแรก, ขันธ์ที่จะพึงละเป็นลำดับที่ ๒ ท่านกล่าวไว้เป็นลำดับที่ ๒ ด้วยคำว่า "ธรรมทั้งหลายอันโสดาปัตติมรรคพึงละ" ดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น นี้ชื่อว่า ลำดับแห่งการละ.

สีลวิสุทฺธึ ปฏิปชฺช จิตฺตวิสุทฺธิ ปฏิปชฺชิตพฺพา, ตถา ตโต ปราปีติ อาห "สีลวิสุทฺธิ ฯเปฯ ปฏิปตฺติกฺกโม"ติ, อนุปุพฺพปณีตา ภูมิโย อนุปุพฺเพน ววฏฺฐิตาติ อยํ ภูมิกฺกโม. "จตฺตาโร สติปฏฺฐานา"ติอาทิโก[๒] เอกกฺขเณปิ สติปฏฺฐานาทิสมฺภวโต เทสนากฺกโม จ. ทานกถาทโย อนุปุพฺพุกฺกํสโต กถิตา, อุปฺปตฺติอาทิววฏฺฐานาภาวโต ปน ทานาทีนํ อิธ เทสนากฺกมวจนํ.

ปฏิบัติสีลวิสุทธิแล้ว จึงควรปฏิบัติจิตตวิสุทธิ, แม้วิสุทธิอื่นต่อจากจิตตวิสุทธินั้นก็เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ลำดับมีอาทิอย่างนี้ว่า สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ชื่อว่าลำดับแห่งการปฏิบัติ", ภูมิที่ประณีตโดยลำดับ ท่านกำหนดไว้โดยลำดับ เพราะฉะนั้น ลำดับนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งภูมิ. ลำดับมีอาทิว่า "สติปัฏฐาน ๔" ชื่อว่า ลำดับแห่งการแสดง เพราะธรรมมีสติปัฏฐานเป็นต้น

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๑.

๒ อภิ. วิ. ๓๕/๒๔๗.

มีอยู่แม้ในขณะเดียวกัน. กถามีทานกถาเป็นต้น ตรัสไว้โดยสูงขึ้นเป็นลำดับ, แต่การกล่าวธรรมมีทานเป็นต้น ว่าเป็นลำดับแห่งเทศนา ในที่นี้ เพราะไม่มีการกำหนดการเกิดขึ้นเป็นต้น.

อุปฺปตฺติอาทิววฏฺฐานเหตุกตาย หิ "ปฐมํ กลลํ โหตี"ติอาทิกา[๑] เทสนาปิ อุปฺปตฺติอาทิกมภาเวเนว วุตฺตา. ยถาวุตฺตววฏฺฐานาภาเวน ปน อเนเกสํ วจนานํ สหปฺปวตฺติยา อสมฺภวโต เยน เกนจิ ปุพฺพาปริเยน เทเสตพฺพตาย เตน เตน อธิปฺปาเยน เทสนามตฺตสฺเสว กโม เทสนากฺกโม ทฏฺฐพฺโพ.

ก็แม้การแสดงภาวะ ที่มีการกำหนดความเกิดขึ้นเป็นเหตุ ซึ่งมีอาทิว่า "ทีแรกเป็นกลละ" ท่านก็กล่าวโดยภาวะมีลำดับมีการเกิดขึ้นนั่นเอง. อนึ่ง ลำดับของเรื่องสักว่าเป็นเทศนา ด้วยความประสงค์นั้น ๆ นั่นเอง เพราะจะต้องแสดง โดยก่อนหลังอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะถ้อยคำเป็นอันมาก ไม่มีความเป็นไปร่วมกัน ด้วยไม่มีการกำหนดตามที่กล่าวแล้ว พึงเห็นว่า เป็นลำดับแห่งการแสดง.

ปุพฺพาจริยววฏฺฐาเนนาติ[๒] ปฐมํ รูปกฺขนฺโธ, ตโต เวทนากฺขนฺโธติ เอวํ ปุพฺพาจริย-

คำว่า โดยกำหนดก่อนหลัง เพราะไม่เกิดขึ้น โดยกำหนดก่อนหลังอย่างนี้ว่า

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๓๐๓, อภิ. ปุ. ๓๗/๕๒๔.

[๒] ม. ปุพฺพาปริยววตฺถา เนนาติ เอวมุปริปิ.

ววฏฺฐาเนน อนุปฺปตฺติโต. <u>อปหาตพฺพโตติ</u> ขนฺเธสุ เอกจฺจานํ ปหาตพฺพตาว นตฺถิ, กุโต ปหานกฺกโม. สติ หิ สพฺเพสํ ปหาตพฺพตาย ปหานกฺกเมน เนสํ เทสนา สิยา. <u>อปฺปฏิปชฺชนียโตติ</u> สมฺมาปฏิปตฺติวเสน น ปฏิปชฺชิตพฺพโต.

รูปขันธ์ที่แรก, ต่อจากนั้นเวทนาขันธ์. คำว่า <u>เพราะไม่ต้องละ</u> ความว่า ในบรรดาขันธ์ทั้งหลาย ขันธ์บางอย่างไม่มีภาวะที่จะต้องละเลย, ลำดับแห่งการละจะมาจากไหนเล่า. ด้วยว่า เมื่อขันธ์ทั้งหมดเป็นภาวะที่ต้องละมีอยู่ ก็จะพึงมีการแสดงขันธ์เหล่านั้น ตามลำดับของการละ. คำว่า <u>เพราะไม่ต้องปฏิบัติ</u> คือเพราะไม่ใช่จะพึงปฏิบัติ ด้วยสามารถแห่งสัมมาปฏิบัติ.

"<u>จตุภูมิปริยาปนฺนตฺตา</u>"ติ อิมินา เวทนาทีนํ อนิยตภูมิกตํ ทสฺเสติ. นิยตภูมิกานญฺหิ ภูมิกฺกโม สมฺภเวยฺย.

ด้วยคำว่า "<u>เพราะเนื่องด้วยภูมิ ๔</u>" นี้ ท่านอาจารย์ แสดงถึงความที่แห่งขันธ์มีเวทนาขันธ์เป็นต้นเป็นขันธ์มีภูมิที่ไม่แน่นอน. จริงอยู่ ลำดับแห่งภูมิ จะพึงมีก็แก่ขันธ์ที่มีภูมิแน่นอน (เท่านั้น).

<u>อเภทนาติ</u> รูปาทีนํ เภทวิภาคํ อกตฺวา เอกชฺฌํ ปิณฺฑคฺคหเณน. <u>อตฺตคฺคาหปติตนฺติ</u> อตฺตคฺคาหสงฺขาเต ทิฏฺโฐเฆ นิปติตํ. <u>สมูหฆนวินิพฺโภคทสฺสเนนาติ</u> รูปโต อรูปํ

คำว่า <u>โดยไม่แยกกัน</u> ได้แก่โดยมิได้กระทำการแยก คือการจำแนกขันธ์มีรูปเป็นต้น ถือรวมเป็นอันเดียวกัน. คำว่า <u>ที่ตกไปในอัตตัคคาหะ</u> คือที่ตกไปในทิฏโฐฆะ

วิเวเจนฺโต รูปารูปสมูเห ฆนวินิพฺภุชฺชน-ทสฺสเนน.

ที่เรียกว่าอัตคาหะ. คำว่า ด้วยการเห็นโดยแยกกลุ่มก้อนออกไป ความว่า เมื่อละอรูปไปจากรูป ก็ด้วยเห็นโดยแยกความเป็นก้อนในกลุ่มของรูปและอรูป.

จกฺขุอาทีนมฺปิ วิสยิภูตนฺติ เอกเทเสน สมุทายภูตํ รูปกฺขนฺธํ วทติ. ยา เอตฺถ อิฏฺฐํ, อนิฏฺฐญฺจ รูปํ สํเวเทติ, อยํ เวทนากฺขนฺโธติ อิฏฺฐานิฏฺฐรูปสํเวทนิกํ เวทนํ เทเสสีติ สมฺพนฺโธ. เอวํ สพฺพตฺถ. อิฏฺฐมชฺฌตฺต-อนิฏฺฐมชฺฌตฺตานมฺปิ อิฏฺฐานิฏฺฐสภาวตฺตา อิฏฺฐานิฏฺฐคฺคหเณเนว คหณํ ทฏฺฐพฺพํ. เอวนฺติ ยถาวุตฺตนเยน.

คำว่า เป็นอารมณ์แม้แห่งจักขุทวารเป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวถึงรูปขันธ์ อันเป็นส่วนรวมไว้โดยเอกเทศ. เชื่อมความว่า ทรงแสดงเวทนา อันเป็นส่วนความรู้สึกรูปอันน่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาว่า ในบรรดาอารมณ์เหล่านี้ เวทนาใดรู้สึกรูปที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา เวทนานี้เป็นเวทนาขันธ์. ในขันธ์ทั้งปวงก็อย่างนี้. พึงเห็นการถือเอา ด้วยศัพท์ว่าน่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาเท่านั้น เพราะแม้อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ก็มีสภาวะที่น่าปรารถนาและอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ก็มีสภาวะที่ไม่น่าปรารถนา. บทว่า เอวํ แปลว่าโดยนัยตามที่ได้กล่าวแล้ว.

คุณศุภสิทธิ์ มหาคุณ ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่
คุณพ่อสหัท - คุณแม่หงส์ มหาคุณ

สญฺญาย คหิตากาเร วิสเย อภิสงฺขารปฺปวตฺตีติ อาห "สญฺญาวเสน อภิสงฺขารเก"ติ. ยถา วิญฺญาณสฺส สมฺปยุตฺตธมฺมานมฺปิ นิสฺสยภาโว ปากโฏ, น ตถา เวทนาทีนนฺติ อาห "เวทนาทีนํ นิสฺสยนฺ"ติ. "มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา,[๑] จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมา[๒] ฉทฺวาราธิปติ ราชา"ติ[๓] วจนโต วิญฺญาณํ อธิปติ.

ความเป็นไปแห่งการปรุงแต่งนึกคิด ก็อยู่ในอารมณ์ ซึ่งมีอาการอันถือเอาได้ด้วยสัญญา เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สังขารอันเป็นส่วนความปรุงแต่งนึกคิด ไปตามอำนาจแห่งสัญญา" ดังนี้. ความที่วิญญาณเป็นที่อาศัย แม้ของสัมปยุตธรรมทั้งหลายชัดเจนแล้วฉันใด, ของขันธ์ ๔ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น หาเป็นเหมือนฉันนั้นไม่ เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทรงแสดงสัญญาอันเป็นที่อาศัยของขันธ์ ๔ มีเวทนาเป็นต้น". วิญญาณเป็นอธิบดี เพราะมีพระบาลีว่า "มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมา ธรรมทั้งหลาย มีความเปลี่ยนแปลงไปตามจิต ฉทฺวาราธิปติ ราชา ราชาเป็นอธิบดีแห่งทวารทั้ง ๖" ดังนี้.

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๑๕.
[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๕.
[๓] ธมฺมปทฏฺฐกถา. ๖/๑๐๐.

๕๐๕. รูปกฺขนฺเธ "สาสวํ อุปาทานิยนฺ"ติ วจนํ อนาสวานํ ธมฺมานํ สภาวโต รูปกฺขนฺธสฺส ตํสภาวตานิวตฺตนตฺถํ, น อนาสวรูปนิวตฺตนตฺถํ.

๕๐๕. คำว่า "มีอาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานขันธ์" ในรูปขันธ์ เพื่อจะห้ามความที่รูปขันธ์มีสภาวะดังนั้น เพราะธรรมทั้งหลายที่ไม่มีอาสวะก็มี, ไม่ใช่เพื่อจะห้ามรูปที่ไม่มีอาสวะ.

อนาสวาว ขนฺเธสุ วุตฺตาติ เอตฺถ อฏฺฐานปฺปยุตฺโต เอว-สทฺโท, อนาสวา ขนฺเธเสฺวว วุตฺตาติ อตฺโถ. อิธ ปน วิสุทฺธิมคฺเค สพฺเพเปเต ขนฺธาปิ อุปาทานกฺขนฺธาปิ.

เอว-ศัพท์ ในคำว่า อนาสวาว ขนฺเธสุ วุตฺตา นี้ เป็นอัฏฐานสัมปยุต, ความเท่ากับว่า อนาสวา ขนฺเธเสฺวว วุตฺตา แปลว่าที่ไม่มีอาสวะ ท่านกล่าวไว้ในขันธ์อย่างเดียว. อิธ โยค วิสุทฺธิมคฺเค สพฺเพเปเต โยค ขนฺธาปิ อุปาทานกฺขนฺธาปิ แปลว่าส่วน ในวิสุทธิมรรค ทั้งขันธ์ ทั้งอุปาทานขันธ์เหล่านี้ทั้งหมด.

๕๐๖. สพฺพสงฺขตานํ สภาเคน เอกชฺฌํ สงฺคโห สพฺพสงฺขตสภาเคกสงฺคโห. สภาคสภาเวน[๑] หิ สงฺคยฺหมานา สพฺพสงฺขตา

๕๐๖. การสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งปวงรวมเข้าด้วยกัน ตามที่เป็นสภาคกัน ชื่อว่า การสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งปวง

---

๑ ก. สภาคสภาเคน.

ปญฺจกฺขนฺธา โหนฺติ. ตตฺถ รุปฺปนาทิสามญฺเญน สมานโกฏฺฐาสา สภาคาติ เวทิตพฺพา. เตสุ สงฺขตาภิสงฺขรณกิจฺจํ อายูหนรสาย เจตนาย พลวนฺติ สา "สงฺขารกฺขนฺโธ"ติ วุตฺตา.

เข้าด้วยกันตามที่เป็นสภาคกัน. จริงอยู่ สังขตธรรมทั้งปวง ที่สงเคราะห์ไว้ด้วยสภาวะที่เป็นสภาคกัน จัดเป็นขันธ์ ๕. ในข้อนั้น โกฐาสที่เสมอกัน โดยความเสมอกันมีความแปรผันเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นสภาคกัน. กิจคือการปรุงแต่งสังขตธรรมในโกฐาสเหล่านั้นของเจตนา ซึ่งมีการประมวลเป็นรสมีกำลัง เพราะฉะนั้น เจตนานั้น ท่านจึงเรียกว่า "สังขารขันธ์".

อญฺเญ จ รุปฺปนาทิวิเสสลกฺขณรหิตา ผสฺสาทโย สงฺขตาภิสงฺขรณสามญฺเญนาติ ทฏฺฐพฺพา, ผุสนาทโย ปน สภาวา[๑] วิสุํ ขนฺธสทฺทวจนียา น โหนฺตีติ ธมฺมสภาวญฺญุนา ตถาคเตน ผสฺสกฺขนฺธาทโย น วุตฺตาติ เวทิตพฺพา.

ส่วนสภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ที่เว้นจากลักษณะพิเศษ มีความแปรผันเป็นต้นเหล่าอื่น พึงเห็นว่า เป็นสังขารขันธ์ โดยความเสมอกัน คือการปรุงแต่งสังขตธรรม, อนึ่ง สภาวธรรมทั้งหลายมีการถูกต้องเป็นต้น ไม่เป็นฐานะที่ควรจะกล่าวด้วยขันธศัพท์แผนกหนึ่ง เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า พระตถาคตผู้รู้สภาวะแห่งธรรม จึงไม่ตรัสขันธ์ทั้งหลายมีผัสสขันธ์เป็นต้น.

---

๑ ก. สภาคา.

"เย หิ เกจิ ภิกฺขเว สมณา วา พฺราหฺมณา วา สสฺสตวาทา สสฺสตํ อตฺตานญฺจ โลกญฺจ ปญฺญเปนฺติ, สพฺเพ เต อิเม เอว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธ นิสฺสาย ปฏิจฺจ, เอเตสํ วา อญฺญตรนฺ"ติ เอวมาทิสุตฺตานญฺจ วเสน อตฺตตฺตนิยคฺคาหสฺส เอตปรมตา ทฏฺฐพฺพา.

อนึ่ง พึงเห็นความที่การยึดถือว่าตน และว่าเป็นของตน ว่ามีขันธ์ ๕ นี้เป็นอย่างยิ่ง ด้วยอำนาจแห่งพระสูตร มีอาทิอย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ผู้ถือลัทธิว่าเที่ยง ย่อมบัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมด ย่อมบัญญัติโดยอิงอาศัยอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เหล่านี้แหละ หรืออิงอาศัยขันธ์ ๕ เหล่านี้ ขันธ์ใดขันธ์หนึ่ง".

เอเตน จ วกฺขมานสุตฺตวเสน จ ขนฺเธ เอว นิสฺสาย ปริตฺตารมฺมณาทิวเสน น วตฺตพฺพา จ ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ, ขนฺธนิพฺพานวชฺชสฺส สภาวธมฺมสฺส อภาวโตติ วุตฺตํ โหติ. รูปนฺติ รุปฺปนสภาวํ ธมฺมชาตมาห. เวทนนฺติอาทีสุปิ[๑] เอเสว นโย.

มีอรรถาธิบายว่า ก็เพราะสภาวธรรมที่เว้นจากขันธ์และนิพพานไม่มี จึงย่อมเกิดทิฐิ (ความเห็นผิด) ที่พึงกล่าวไม่ได้ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีปริตตารมณ์เป็นต้น โดยอาศัยแต่ขันธ์อย่างเดียว ด้วยอำนาจแห่งสูตรนี้ และสูตรที่จะกล่าวต่อไป. พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมชาติที่มีการแปรผันเป็นสภาวะว่ารูป. แม้ในคำว่า เวทนา เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

---

[๑] สี. ม. เวทนาติอาทีสุปิ.

"สีลกฺขนฺโธ สมาธิกฺขนฺโธ"ติอาทิวจนโต[๑] อญฺเญสญฺจ ขนฺธสทฺทวจนียานํ สีลกฺขนฺธาทีนํ[๒] สพฺภาวโต น ปญฺเจวาติ โจทนํ นิวตฺเตตุํ อาห "อญฺเญสญฺจ ตทวโรธโต"ติ.

๕๐๗. ปวตฺติฏฺฐานภูตํ วสนฏฺฐานํ วิย โหตีติ วุตฺตํ "นิวาสนฏฺฐานโต"ติ. ทุกฺขทุกฺข- วิปริณามทุกฺขสงฺขารทุกฺขตาวเสน เวทนาย อาพาธกตฺตํ หฏฺฐพฺพํ. ราคาทิสมฺปยุตฺตสฺส วิปริณามาทิทุกฺขสฺส อิตฺถีปุริสาทิ- อาการคฺคาหิกา[๓] ตนฺตํสงฺกปฺปมูลภูตา สญฺญา สมุฏฺฐานํ. ปิตฺตาทิ วิย โรคสฺส อาสนฺนการณํ สมุฏฺฐานํ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เพราะรวบรวมเอาธรรมที่จัดเป็นขันธ์อื่น ๆ ไว้ในนั้นได้" ดังนี้ เพื่อจะห้ามเสียซึ่งคำท้วงว่า ขันธ์มีอยู่ ๕ เท่านั้น หามิได้ เพราะมีพระบาลีว่า "ศีล- ขันธ์ สมาธิขันธ์" ดังนี้เป็นต้น และเพราะมีขันธ์อื่น ๆ เช่นศีลขันธ์เป็นต้น ที่ควรจะกล่าวไว้ ด้วยขันธศัพท์.

๕๐๗. รูปูปาทานขันธ์ ย่อมเป็นเหมือนสถานที่อยู่ อันเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไป เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะเป็นที่อยู่อาศัย". พึงเห็นความที่เวทนาเป็นตัวเจ็บป่วย โดยเป็นทุกขทุกข์ (คือทุกข์แท้) วิปริณามทุกข์ ทุกข์เพราะความแปรปรวน และสังขารทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร. สัญญาซึ่งถือเอาโดยอาการว่า เป็นหญิงเป็นชายเป็นต้น อันเป็นมูลแห่งความดำรินั้น ๆ เป็นสมุฏฐานของทุกข์มี

---

[๑] ที. ปา. ๑๑/๓๐๒.
[๒] สี. ม. สีลกฺขนฺธาทีนํ อตฺถานํ.
[๓] ก. คาหิตา.

วิปริณามทุกข์เป็นต้น ซึ่งประกอบด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น. เหตุใกล้ ชื่อว่าเป็นสมุฏฐานของโรค เหมือนอย่างอาการมีดีเป็นต้น.

อุตุโภชนวิสมตาวิสมปริหาราทิ วิย มูลการณํ นิทานํ. (๑) จิตฺตสฺส องฺคภูตา เจตสิกาติ วิญฺญาณํ คิลานูปมํ วุตฺตํ. กุฏฺฐโรควโต สินิยฺหนํ ตสฺส ภิยฺโยภาวาย วิย พาลสฺส ปุญฺญาภิสงฺขาราทิวเสน ปวตฺติ เวทนา-ทุกฺขาวหา[๒] อสปฺปายเสวนสทิสี. เวทนตฺตายาติ เวทนาสภาวตฺถํ, เวทนตฺตลาภายาติ อตฺโถ. การณฏฺฐานตาย, โภชนาธารตาย จ จารกูปมํ, ภาชนูปมญฺจ รูปํ.

เหตุเดิม ชื่อว่าเป็นต้นเหตุ เปรียบเหมือนความที่อุตุและโภชนะไม่สม่ำเสมอ และการบริหารที่ไม่สม่ำเสมอ เป็นต้นเหตุของโรค. ท่านกล่าววิญญาณว่าเปรียบด้วยคนไข้เพราะเจตสิกเป็นองค์ประกอบของจิต. ความเป็นไปเกี่ยวกับอภิสังขาร มีบุญญาภิสังขารเป็นต้น ของคนพาล นำมาซึ่งทุกข์คือเวทนา เป็นเหมือนกับการกินของแสลง เปรียบ-เหมือนความเยิ้มเหนียว ของคนที่เป็นโรคเรื้อน ก็เพื่อให้คนที่เป็นโรคเรื้อนนั้นเป็นมากขึ้น. คำว่า เพื่อให้(คง)เป็นเวทนา ได้แก่เพื่อคงสภาพของเวทนา, อธิบายว่า เพื่อการได้ความเป็นเวทนา. รูปชื่อว่า เปรียบเหมือนคุก เพราะความ

---

๑ ก. นสทฺโท อตฺถิ.
๒ ก. ปวตฺต เวทนาทุกฺขาวหา.

เป็นสภาพที่ลงโทษ และชื่อว่าเปรียบเหมือนภาชนะ เพราะความเป็นที่รองรับ.

สุภสญฺญาทิวเสน เวทนาการณสฺส เหตุภาวโต, เวทนาโภชนสฺส ฉาทาปนโต จ อปราธูปมา, พฺยญฺชนูปมา จ สญฺญา. เวทนาเหตุโต การณการกูปโม จ ปริเวสกูปโม จ สงฺขารกฺขนฺโธ. ภตฺตกาโร เอว เยภุยฺเยน ปริวิสตีติ ปริเวสกคฺคหณํ. เวทนาย วิพาธิตพฺพโต, อนุคฺคเหตพฺพโต จ อปราธิกูปมํ ภุญฺชกูปมญฺจ วิญฺญาณํ วุตฺตํ.

สัญญา ชื่อว่าเปรียบเหมือนความผิด เพราะความเป็นเหตุแห่งโทษคือเวทนา ด้วยอำนาจแห่งสัญญามีสุภสัญญาเป็นต้น และชื่อว่าเปรียบเหมือนกับข้าว เพราะทำให้อยากโภชนะคือเวทนา. สังขารขันธ์เปรียบเหมือนเจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษและเปรียบเหมือนผู้เลี้ยง (พ่อครัว) โดยเป็นเหตุแห่งเวทนา พ่อครัวนั่นเอง ย่อมเลี้ยงดูโดยมาก เพราะฉะนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่าผู้เลี้ยง. ท่านกล่าววิญญาณว่า เปรียบเหมือนความผิด เพราะพึงถูกเวทนาเบียดเบียน และว่าเปรียบเหมือนผู้บริโภค เพราะพึงถูกเวทนาคอยอนุเคราะห์.

๕๐๘. "ปญฺจ วธกา ปจฺจตฺถิกา อุกฺขิตฺตาสิกาติ โข ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ อุปาทานกฺขนฺธานํ อธิวจนนฺ"ติ[๑] อาสีวิสูปเม

๕๐๘. อุปาทานขันธ์ ๕ ตรัสว่า เป็นเพชฌฆาต ในอาสีวิสูปมสูตร ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า เพชฌฆาตทั้ง ๕ ผู้เป็น

---

[๑] สํ. สฬายตน. ๑๘/๒๑๘.

วธกาติ วุตฺตา, "ภาโรติ โข ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ อุปาทานกฺขนฺธานํ อธิวจนนฺ"ติ ภารสุตฺเต[๑] ภาโรติ, "อตีตํปาหํ อทฺธานํ เอวเมว รูเปน ขชฺชึ, เสยฺยถาปาหํ เอตรหิ ปจฺจุปฺปนฺเนน รูเปน ขชฺชามิ. อหญฺเจว โข ปน อนาคตรูปํ อภินนฺเทยฺยํ, อนาคตมฺปาหํ[๒] รูเปน ขชฺเชยฺยํ, เสยฺยถาปิ ฯเปฯ ขชฺชามี"ติอาทินา[๓] ขชฺชนียปริยาเย ขาทกาติ, "โส อนิจฺจํ รูปํ 'อนิจฺจํ รูปนฺ'ติ ยถาภูตํ นปฺปชานาตี"ติอาทินา[๔] ยมกสุตฺเต อนิจฺจาทิกาติ.

ข้าศึกเงื้อดาบอยู่นี้แล เป็นชื่อแห่งอุปาทานขันธ์ ๕", ตรัสว่า เป็นของหนัก ไว้ในภารสูตรว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่าของหนักนี้แล เป็นชื่อแห่งอุปาทานขันธ์ ๕", ตรัสว่า เป็นผู้กัดกิน ไว้ในขัชชนียปริยายสูตร โดยนัยมีอาทิว่า "แม้ในอดีตกาล เราถูกรูปกัดกิน เหมือนอย่างในปัจจุบัน เราถูกรูปปัจจุบันกัดกิน. อนึ่ง เราแลไม่พึงชื่นชมรูปที่เป็นอนาคต แม้ในอนาคตกาล เราก็ถูกรูปกัดกิน เหมือนอย่างในปัจจุบัน เราถูกรูปปัจจุบันกัดกิน ฯลฯ", ตรัสว่า เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ไว้ในยมกสูตร โดยนัยเป็นต้นว่า "ปุถุชนนั้น ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งรูปไม่เที่ยงตามความเป็นจริงว่า 'รูปไม่เที่ยง".

---

[๑] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๓๒.
[๒] ฉ. อนาคตมฺปาหํ อทฺธานํ เอวเมว.
[๓] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๖.
[๔] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๓๘.

หม่อมราชวงศ์ระย้าทิพย์ อินทรฑูต
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายคฑาวุธ อินทรฑูต

ยทิปิ "อิธ ปน สพฺเพเปเต เอกชฺฌํ กตฺวา ขนฺธาติ อธิปฺเปตา"ติ วุตฺตํ, พาหุลฺเลน ปน อุปาทานกฺขนฺธานํ ตทนฺโตคธานํ ทฏฺฐพฺพตา เวทิตพฺพา. วิปสฺสนาย ภูมิวิจาโร เหโสติ.

แม้ท่านจะได้กล่าวไว้ว่า "ก็ในที่นี้อุปาทาน-ขันธ์ ๕ ทั้งหมดนี้ท่านรวมกันประสงค์เอาว่าเป็นขันธ์" ดังนี้ก็จริงอยู่, ถึงกระนั้นโดยมาก ก็พึงทราบความที่อุปาทานขันธ์ ซึ่งจัดเข้าอยู่ในขันธ์นั้นว่า เป็นสิ่งที่พึงเห็น. ก็นี้เป็นการวิจารภูมิแห่งวิปัสสนาแล.

เผณปิณฺโฑ วิยาติอาทีสุ รูปาทีนํ เอวํ เผณปิณฺฑาทิสทิสตา ทฏฺฐพฺพา ยถา เผณปิณฺโฑ นิสฺสาโร ปริทุพฺพโล อคยฺหุปโค, คหิโตปิ กิญฺจิ อตฺถํ น สาเธติ, ฉิทฺทาวฉิทฺโท อเนกสนฺธิสํฆฏฺฏิโต พหูนํ ปาณกานํ อาวาโส อนุปุพฺพูปจิโต สพฺพาวตฺถนิปาตี อวสฺสํเภที, เอวํ รูปมฺปิ นิจฺจสาราทิวิรหโต นิสฺสารํ เผคฺคุ วิย, สุขภญฺชนียโต ทุพฺพลํ, นิจฺจนฺติ วา ธุวนฺติ วา อหนฺติ วา มมนฺติ วา น คเหตพฺพํ, คหิตมฺปิ ตถา น โหติ, พหุฉิทฺทํ อสีติสตสนฺธิสํฆฏฺฏิตํ อเนกกิมิกุลาวาสํ กลลาทิ-วเสน อนุปุพฺพูปจิตํ กลลกาลโต ปฏฺฐาย สพฺพาสุปิ อวตฺถาสุ วินสฺสติ, อวสฺสเมว จ

ในคำว่า เหมือนก้อนฟองน้ำ เป็นต้น มีวินิจฉัยดังนี้ พึงเห็นความที่อุปาทานขันธ์ ๕ มีรูปเป็นต้น เหมือนกับก้อนฟองน้ำเป็นต้นอย่างนี้ ก้อนฟองน้ำเป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร ทุรพลรอบด้าน ถือเอามาไม่ได้ แม้ถือเอาแล้ว ก็ไม่ยังประโยชน์อะไร ให้สำเร็จ, เป็นช่องน้อยช่องใหญ่ ต่อกันด้วยที่ต่อเป็นอันมาก เป็นที่อยู่ของหมู่สัตว์เล็ก ๆ เป็นจำนวนมาก สั่งสมเข้ามาโดยลำดับ มีการตกไปโดยไม่เหลือ ในอาการทุกอย่าง มีการแตกแน่นอน ฉันใด, แม้รูปก็เหมือนฉันนั้น เป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร เพราะเว้นจากแก่นสาร คือความเที่ยงเป็นต้น เหมือนกับ

ภิชฺชติ. อฏฺฐกถายํ[๑] ปน ปริมทฺทนาสหนเมว อุปมูปเมยฺยสมฺพนฺโธ วุตฺโต.

กระพี้ เป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร เป็นสิ่งที่ทุรพล เพราะจะพึงหักได้ง่าย ไม่ควรจะยึดถือว่าเที่ยงหรือว่ายั่งยืน หรือว่าเป็นเรา หรือว่าเป็นของของเรา, แม้ยึดถือเอา ก็ไม่เป็นอย่างนั้น, มีช่องเป็นอันมากต่อกันด้วยที่ต่อแปดพันแห่ง เป็นที่อยู่ของตระกูลกิมิชาติเป็นจำนวนมิใช่น้อย สั่งสมขึ้นโดยลำดับ โดยเป็นกลละเป็นต้น ฉิบหายไปในอาการแม้ทุกอย่าง ตั้งแต่เป็นกลละไป และย่อมแตกทำลายแน่นอนทีเดียว. แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวการเชื่อมคำอุปมาและอุปไมยไว้ คือความทนไม่ได้ ด้วยการบีบคั้นเท่านั้น.

ยถา ปุพฺพุโฬ นิสฺสาโร ปริทุพฺพโล อคยฺหุปโค, คหิโตปิ น กิญฺจิ อตฺถํ สาเธติ, น จิรฏฺฐิติโก, ตถา เวทนาปิ. ยถา จ ปุพฺพุโฬ, อุทกตลํ, อุทกพินฺทุํ, อุทกชลฺลิกํ สงฺกฑฺฒิตฺวา ปุฏํ กตฺวา คหณวาตญฺจาติ

ต่อมน้ำเป็นของไม่มีแก่นสาร ทุรพล รอบด้านถือเอาไม่ได้, แม้ถือเอาก็ไม่ยังประโยชน์อะไรให้สำเร็จ, ไม่มีความตั้งอยู่ได้นาน ฉันใด, แม้เวทนาก็ฉันนั้น. อนึ่ง ต่อมน้ำ ย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยเหตุ

---

[๑] สารตฺถปฺปกาสินี. ๒/๓๙๑,
สมฺโมหวิโนทนี. ๔๑.

จตฺตาริ การณานิ ปฏิจฺจ ชายติ, เอวํ เวทนาปิ วตฺถุํ, อารมฺมณํ, กิเลสชลฺลํ, ผสฺสสงฺฆฏฺฏนญฺจาติ จตฺตาริ การณานิ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ.

๔ อย่าง คือ พื้นน้ำ ๑ หยาดน้ำ ๑ ผลึกน้ำ ๑ และลมที่หอบเอามาทำให้โป่ง ๑ ฉันใด แม้เวทนาก็ฉันนั้น ย่อมบังเกิดเพราะอาศัยเหตุ ๔ ประการเหมือนกัน คือวัตถุ ๑ อารมณ์ ๑ ความเกรอะกรังของกิเลส ๑ และการกระทบแห่งผัสสะ ๑.

ยถา หิ อุทกตเล[๑] พินฺทุนิปาตชนิโต วาโต อุทกชลฺลิกสงฺขาตํ อุทกลสิกํ สงฺกฑฺฒิตฺวา ปุฏํ กตฺวา ปุพฺพุฬํ นาม กโรติ, เอวํ วตฺถุมฺหิ อารมฺมณาปาถคมนชนิโต ผสฺโส อนุปจฺฉินฺนํ กิเลสชลฺลํ สหการีปจฺจยภาเวน[๒] สงฺกฑฺฒิตฺวา เวทนํ นาม กโรติ.

เหมือนอย่างว่า ลมที่เกิดเพราะการตกลงของหยาดน้ำบนพื้นน้ำ ก็จะชักเอาไขน้ำที่เรียกว่า ผลึกของน้ำมากระทำให้โป่ง และกระทำให้ชื่อว่าต่อมน้ำ ฉันใด, ผัสสะที่เกิดขึ้น ด้วยการมาถึงคลองแห่งอารมณ์ ในวัตถุก็จะชักเอาความเกรอะกรังของกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ โดยความเป็นปัจจัย อันมีความกระทำร่วมกันแล้ว ทำให้ชื่อว่าเป็นเวทนาก็ฉันนั้น.

อิทญฺจ กิเลสหิ มูลการณภูเตหิ, อารมฺมณสฺสาทนภูเตหิ จ นิพฺพตฺตํ วฏฺฏคตํ

ก็คำนี้ ท่านกล่าวหมายเอาเวทนาที่อยู่ในวัฏฏะ ที่บังเกิดด้วยกิเลส อันเป็นเหตุเดิม

---

[๑] ก. อุทกต เล.

[๒] ก. สหการิปจฺจยนุตรภาเวน.

เวทนํ สนฺธาย วุตฺตํ. อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉเทน วา จตฺตาโร ปจฺจยา วุตฺตา, โอเนหิปิ ปน อุปฺปชฺชเตว. อิธ มุหุตฺตรมณียตา อุปมุปเมยฺยสมฺพนฺโธ วุตฺโต.

และเป็นตัวพอใจในอารมณ์. อีกอย่างหนึ่ง โดยกำหนดขั้นสูงสุด ท่านกล่าวถึงปัจจัย ๔, แต่ด้วยปัจจัย ๔ แม้จะหย่อนไปบ้าง ก็เกิดขึ้นได้ทีเดียว. ในที่นี้ท่านกล่าวความเชื่อมกัน ของคำอุปมาและคำอุปไมย คือความที่เวทนาเป็นธรรมชาติที่พึงยินดีชั่วครู่เดียว.

ยถา ปน มรีจิกา อสารา อคยฺหุปคา. น หิ ตํ คเหตฺวา ปาตุํ วา นฺหายิตุํ วา ภาชนํ วา ปูเรตุํ สกฺกา, เอวํ สญฺญาปิ อสารา อคยฺหุปคา. ยถา จ มรีจิกา วิปฺผนฺทมานา สญฺชาตูมิเวคา วิย ขายนฺตี มหาชนํ วิปฺปลมฺเพติ, เอวํ สญฺญาปิ "นีลํ ปีตํ ทีฆํ รสฺสนฺ"ติอาทินา อารมฺมเณ ปวตฺตมานา สภาวมตฺเต อฏฺฐตฺวา "สุภํ สุขํ นิจฺจนฺ"ติอาทิมิจฺฉาคาหสฺส การณภาเวน โลกํ วิปฺปลมฺเพติ.

อนึ่ง <u>พยับแดด</u> เป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร ถือเอาไม่ได้. เพราะไม่อาจถือเอาพยับ–แดดนั้นมาดื่มหรืออาบ หรือทำภาชนะให้เต็มได้ ฉันใด, แม้สัญญาก็เหมือนฉันนั้น เป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร ถือเอาไม่ได้. อนึ่ง พยับแดดเปลี่ยนแปลง ปรากฏเหมือนกับกระแสคลื่นที่เกิดขึ้นเอง ย่อมล่อใจมหาชน ฉันใด, แม้สัญญาก็เหมือนฉันนั้น เมื่อเป็นไปอยู่ในอารมณ์ โดยนัยว่า "เขียว เหลือง ยาว สั้น" เป็นต้น ไม่ตั้งอยู่ในฐานะสักว่าเป็นสภาวะ ย่อมล่อใจโลก โดยภาวะที่เป็นเหตุแห่งความยึดถือผิดเป็นต้นว่า "งาม เป็นสุข เที่ยง" ฉันนั้น.

หม่อมราชวงศ์ระย้าทิพย์ อินทรชูต
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายคฑาวุธ อินทรชูต

ยถา กทลิกฺขนฺโธ อสาโร อคยฺหุปโค. น หิ ตํ คเหตฺวา โคปานสีอาทีนํ อตฺถาย อุปเนตุํ สกฺกา, อุปนีตมฺปิ ตถา น โหติ, พหุวฏฺฏิสโมธาโน จ โหติ, เอวํ สงฺขารกฺขนฺโธปิ อสาโร อคยฺหุปโค. น หิ ตํ นิจฺจาทิวเสน คเหตุํ สกฺกา, คหิตมฺปิ ตถา น โหติ, พหุธมฺมสโมธาโน จ. อญฺญเทว หิ ผสฺสสฺส ลกฺขณํ, อญฺญํ เจตนาทีนํ, เต ปน สพฺเพ สโมธาเนตฺวา สงฺขารกฺขนฺโธติ วุจฺจติ.

ต้นกล้วย เป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร เข้าถึงภาวะที่จะพึงยึดถือเอาไม่ได้. เพราะไม่อาจถือเอาต้นกล้วยนั้น นำเข้าไปเพื่อใช้ประโยชน์ เป็นทัพสัมภาระมีกลอนเรือนเป็นต้น, แม้นำเข้าไปใช้ ก็ไม่เป็นอย่างนั้น และเป็นที่ประชุมแห่งกาบกล้วยมากหลาย ๆ กาบด้วยกัน ฉันใด, แม้สังขารขันธ์ก็ฉันนั้น ไม่มีแก่นสาร เข้าถึงภาวะที่จะพึงยึดถือเอาไม่ได้. เพราะไม่อาจถือเอาสังขารขันธ์นั้นโดยเป็นของเที่ยงเป็นต้น แม้ถือเอาแล้วก็ไม่เป็นอย่างนั้น และเป็นที่รวมของธรรมเป็นอันมาก. เพราะลักษณะของผัสสะเป็นอย่างหนึ่ง, ลักษณะของธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้น ก็เป็นอย่างหนึ่ง, แต่ท่านรวมเอาธรรมทั้งหมดนั้นเข้าด้วยกันเรียกว่าสังขารขันธ์.

ยถา จ มายา อสารา อคยฺหุปคา. น หิ ตํ คเหตฺวา กิญฺจิ อตฺถกิจฺจํ สาเธตุํ สกฺกา, อิตฺตรา ลหุปจฺจุปฏฺฐานา อมณิอาทิเมว

เหมือนอย่างว่า มายากล เป็นเรื่องที่ไม่มีสาระ เข้าถึงภาวะที่จะพึงยึดถือเอาไม่ได้. เพราะไม่อาจถือเอามายากลนั้น

มณิอาทิรูเปน ทสฺเสนฺตี มหาชนํ วญฺเจติ, เอวํ วิญฺญาณมฺปิ อสารํ อิตฺตรํ ลหุปจฺจุปฏฺฐานํ, เตเนว จิตฺเตน อาคจฺฉนฺตํ วิย, คจฺฉนฺตํ วิย ฐิตํ วิย นิสินฺนํ วิย จ กตฺวา คาหาเปติ, อญฺญเทว จิตฺตํ อาคมเน, อญฺญํ คมนาทีสูติ. เอวํ วิญฺญาณํ มายาสทิสํ.

ทำให้สำเร็จกิจ อันเป็นประโยชน์อะไร ๆ ได้, มายากลเป็นเรื่องนิดหน่อย ปรากฏรวดเร็ว แสดงสิ่งของที่มิใช่เป็นแก้วมณีเป็นต้นเลยให้เห็นเป็นรูปแก้วมณีได้ หลอกคนส่วนใหญ่ได้ ฉันใด, แม้วิญญาณก็ฉันนั้น เป็นสิ่งที่ไม่มีสาระ นิดหน่อย ปรากฏรวดเร็ว, ด้วยจิตนั้นเองทำให้ยึดถือเป็นเหมือนกำลังมา เป็นเหมือนกำลังไป เป็นเหมือนกำลังยืน และเป็นเหมือนกำลังนั่ง, ในการมาเป็นจิตดวงหนึ่งนั่นเอง, ในการไปเป็นต้น ก็เป็นจิตดวงหนึ่ง. วิญญาณก็เหมือนกับมายากล ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ปญฺจปิ อุปาทานกฺขนฺธา อสุภาทิสภาวา เอว สงฺกิเลสาสุจิวตฺถุภาวาทิโตติ อสุภาทิโต ทฏฺฐพฺพา เอว, ตถาปิ กตฺถจิ โกจิ วิเสโส สุขคฺคหณีโย โหตีติ อาห "วิเสสโต จา"ติอาทิ. ตตฺถ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา จตุวิปลฺลาสปฺปหานกราติ เตสํ โคจรภาเวน

อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ มีความไม่งามเป็นต้น เป็นสภาพเท่านั้น และความเป็นที่ตั้งแห่งความเศร้าหมอง เพราะความไม่สะอาดเป็นต้น ฉะนั้นจึงพึงเห็นว่า โดยความเป็นสิ่งที่ไม่งามเป็นต้นนั่นเอง, แม้อย่างนั้นในที่บางแห่ง ก็ยังมีความต่างกัน

รูปกฺขนฺธาทีสุ อสุภาทิภาเวน ทฏฺฐพฺพตา วุตฺตา.

บางอย่าง ที่จะพึงถือเอาได้โดยง่าย เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "และโดยความต่างกัน" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น สติปัฏฐานทั้ง ๔ เป็นธรรมกระทำการละวิปลาส ๔ อย่างได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นสิ่งที่พึงเห็นโดยความเป็นของไม่งามเป็นต้น ในขันธ์ทั้งหลายมีรูปขันธ์เป็นต้น ด้วยความเป็นอารมณ์ของสติปัฏฐาน ๔ เหล่านั้น.

๕๐๙. ขนฺเธหิ น วิหญฺญติ ปริวิทิตสภาวตฺตา. วิปสฺสโกปิ เตสํ วิปตฺติยํ น ทุกฺขมาปชฺชติ, ขีณาสเวสุ ปน วตฺตพฺพเมว นตฺถิ. เต หิ อายติมฺปิ ขนฺเธหิ น พาธิยนฺตีติ.

๕๐๙. ชื่อว่า ย่อมไม่เดือดร้อนเพราะขันธ์ทั้งหลาย เพราะความเป็นผู้มีสภาวะอันได้กำหนดรู้แล้ว. แม้ผู้เจริญวิปัสสนา ก็ย่อมไม่ถึงทุกข์ในเพราะความวิบัติแห่งขันธ์เหล่านั้น, ส่วนในพระขีณาสพทั้งหลาย ไม่มีคำที่จะต้องพูดถึงเอาทีเดียว. เพราะพระขีณาสพเหล่านั้น ย่อมไม่ถูกขันธ์เบียดเบียน แม้ในกาลต่อไปแล.

กวฬิงการาหารํ ปริชานาตีติ "อาหาร-สมุทยา รูปสมุทโย"ติ[๑] วจนโต อชฺฌตฺติกรูเป ฉนฺทราคํ ปชหนฺโต ตสฺส สมุทยภูเต กวฬิงการาหาเรปิ ฉนฺทราคํ ปชหตีติ อตฺโถ.

คำว่า ย่อมกำหนดรู้กพฬิงการาหาร ความว่า เมื่อละฉันทราคะ ในอัชฌัตติกรูป ชื่อว่าย่อมละฉันทราคะ แม้ในกพฬิง-การาหาร ซึ่งเป็นที่เกิดของอัชฌัตติกรูปนั้น โดยพระบาลีว่า "เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิด".

อยํ ปหานปริญฺญา. อชฺฌตฺติกรูปมฺปน ปริคฺคณฺหนฺโต ตสฺส ปจฺจยภูตํ กวฬิงการาหารํ ปริคฺคณฺหาตีติ ญาตปริญฺญา. ตสฺส จ อุทยพฺพยานุปสฺสี โหตีติ ตีรณปริญฺญา จ โยเชตพฺพา. เอวํ ปริญฺญาตฺตเย[๒] สิชฺฌนฺเต อิเม วิปลฺลาสาทโย วิธมิยนฺติ เอวาติ อาห "อสุเภ สุภนฺติ วิปลฺลาสํ ปชหตี"ติอาทิ.

นี้ชื่อว่า ปหานปริญญา. ก็บัณฑิตพึงประกอบญาตปริญญาว่า เมื่อกำหนดถือเอาอัชฌัตติก-รูป ก็ย่อมกำหนดถือเอากพฬิงการาหารอันเป็นปัจจัยแห่งอัชฌัตติกรูปนั้น เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ญาตปริญญา. และพึงประกอบตีรณปริญญาว่า และย่อมเป็นทุกข์ ตามเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ของอัชฌัต-ติกรูปนั้น. เมื่อปริญญาทั้ง ๓ สำเร็จอยู่อย่างนี้ โยคีก็ย่อมชื่อว่ากำจัดวิปลาสเป็นต้นเหล่านี้ทีเดียว เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "ย่อมละวิปลาสว่า งามในของที่ไม่งาม" ดังนี้เป็นต้น.

---

๑ สํ. ขนฺธวาร. ๑๗/๗๖.
๒ ฉ. ปริญฺญตฺตเย.

ตตฺถ กามราคภูตํ อภิชฺฌํ สนฺธายาห "อภิชฺฌากายคนฺถนฺ"ติ. อสุภานุปสฺสนาย หิ กามราคปฺปหานํ โหติ, กามราคมุเขน วา สพฺพโลภปฺปหานํ วทติ. น อุปาทิยตีติ[๑] น คณฺหติ น อุปฺปาเทติ.

ในคำนั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า "อภิชฌา-กายคนฺถ" ดังนี้ หมายถึงอภิชฌาที่เป็นกามราคะ. จริงอยู่ การละกามราคะ ย่อมมีได้ ด้วยการตามเห็นว่าไม่งาม, อีก-อย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวถึงการละโลภะทั้งปวง ด้วยคำอันเป็นประธานคือกามราคะ. ชื่อว่าไม่ยึดถือ ได้แก่ไม่ถือเอา คือไม่ทำให้เกิดขึ้น.

"ผสฺสปจฺจยา เวทนา"ติ[๒] วุตฺตตฺตา "เวทนาย ฉนฺทราคํ ปชหนฺโต ตสฺสา ปจฺจยภูเต ผสฺสาหาเรปิ ฉนฺทราคํ ปชหตี"ติ-อาทินา อาหารปริชานเน วุตฺตนเยน ผสฺสปริชานนํ โยเชตพฺพํ. เวทนาย ทุกฺขโต ทสฺสเนน ตตฺถ สุขนฺติ วิปลฺลาสํ ปชหติ. สุขตฺถเมว ภวปฏฺฐนา โหตีติ เวทนาย ตณฺหํ ปชหนฺโต ภโวฆํ อุตฺตรติ.

เพราะได้ตรัสไว้ว่า "เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา" ดังนี้ บัณฑิตพึงประกอบการกำหนดรู้ผัสสะ ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในการกำหนดรู้อาหาร ด้วยคำมีอาทิว่า "เมื่อละฉันทราคะในเวทนา ชื่อว่าย่อมละฉันทราคะแม้ในผัสสาหาร อันเป็นปัจจัยแก่เวทนานั้น". ย่อมละวิปลาส ว่าเป็นสุขในเวทนานั้น ด้วยการเห็นเวทนาโดยความ

---

[๑] ฉ. น อุปาทิยติ.

[๒] ม. อุ. ๑๔/๑๖๙, สํ. นิ. ๑๖/๗๙, วิ. มหา. ๔/๑, ขุ. อุ. ๒๕/๓, เนตฺติปกรณ. ๔๘ (ฉบับภูมิพโลภิกขุ).

เป็นทุกข์. เมื่อละตัณหาในเวทนาได้ ชื่อว่า ย่อมข้ามโอฆะคือภพ เพราะความปรารถนาภพ จะมีได้ ก็เพื่อความสุขเท่านั้น.

ตโต เอว ภวโยเคน วิสํยุชฺชติ. ภวาสเวน จ อนาสโว โหติ, สพฺพํ เวทนํ ทุกฺขโต ปสฺสนฺโต อตฺตโน ปเรน อปุพฺพํ ทุกฺขํ อุปฺปาทิตํ สุขํ วา วินาสิตํ น จินฺเตติ, ตโต "อนตฺถํ เม อจรี"ติอาทิอาฆาตวตฺถุปฺปหานโต พยาปาทกายคนฺถํ ภินฺทติ. "สุขพหุเล สุคติภเว สุทฺธี"ติ อคฺคเหตฺวา โคสีลโกวตาทีหิ สุทฺธึ ปรามสนฺโต สุขปฏฺฐนาวเสเนว ปรามสตีติ เวทนาย ตณฺหํ ปชหนฺโตปิ สีลพฺพตุปาทานํ น อุปาทิยติ.

เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่า แยกตัวออกจากภวโยคะ. และชื่อว่าเป็นผู้ไม่มีอาสวะ โดยภวาสวะ, เมื่อเห็นเวทนาทั้งปวง โดยความเป็นทุกข์ ย่อมไม่คิดถึงทุกข์ ที่ไม่เคยมีมาก่อน อันบุคคลอื่นทำให้เกิดขึ้นแก่ตน หรือความสุขของตน ที่ไม่เคยมีมาก่อน อันบุคคลอื่นทำให้ฉิบหายไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ย่อมทำลาย กาย-คันถะคือพยาบาท เพราะละเสียได้ ซึ่งอาฆาตวัตถุเป็นต้นว่า "เขาได้ประพฤติความฉิบหายแก่เรา". บุคคลเมื่อมิได้ยึดถือว่า "ความบริสุทธิ์มีอยู่ ในสุคติภพอันมากไปด้วยความสุข" ยึดมั่นแต่ความบริสุทธิ์ด้วยโคศีลและโควัตรเป็นต้น ชื่อว่า ย่อมยึดมั่นด้วยอำนาจความปรารถนาความสุข นั่นเอง เพราะฉะนั้น แม้เมื่อละตัณหาในเวทนาได้ ก็ชื่อว่า ไม่ยึดมั่นสีลัพตุปาทาน.

มโนสญฺเจตนา สงฺขารกฺขนฺโธ, สญฺญา ปน ตํสมฺปยุตฺตาติ สญฺญาสงฺขาเร อนตฺตโต ปสฺสนฺโต มโนสญฺเจตนาย ฉนฺทราคํ ปชหติ, ตญฺจ ปริคฺคณฺหาติ, ตีเรติ[๑] วาติ "สญฺญํ สงฺขาเร ฯเปฯ ปริชานาตี"ติ วุตฺตํ. สญฺญาสงฺขาเร อนตฺตาติ ปสฺสนฺโต อตฺตทิฏฺฐิมูลกตฺตา สพฺพทิฏฺฐีนํ อตฺตทิฏฺฐึ วิย สพฺพทิฏฺฐิโยปิ วิธมตีติ ทสฺเสนฺโต "ทิฏฺโฐฆํ อุตฺตรติ ฯเปฯ อตฺตวาทุปาทานํ น อุปาทิยตี"ติ อาห.

มโนสัญเจตนาเป็นสังขารขันธ์, ส่วนสัญญาประกอบกับมโนสัญเจตนานั้น เพราะฉะนั้น บุคคลเมื่อเห็นสัญญาและสังขาร โดยความเป็นอนัตตา ชื่อว่าย่อมละฉันทราคะในมโนสัญเจตนาและย่อมกำหนด หรือพิจารณามโนสัญเจตนานั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อเห็นสัญญาและสังขาร โดยความเป็นอนัตตา ย่อมกำหนดรู้มโนสัญเจตนาสังขาร". ท่านอาจารย์เมื่อแสดงว่า บุคคลเมื่อเห็นสัญญาและสังขารว่า เป็นอนัตตา ก็ชื่อว่าย่อมทำลายแม้ทิฐิทั้งหมด เหมือนกับทำลายอัตทิฐิได้ เพราะทิฐิทั้งหมดมีอัตทิฐิเป็นมูล จึงกล่าวว่า "ย่อมข้ามพ้นโอฆะคือทิฐิ ย่อมแยกตัวได้จากโยคะคือทิฐิ เป็นผู้ไม่มีอาสวะโดยทิฏฐาสวะ ทำลายกายคันถะคืออิทังสัจจาภินิเวส ไม่ยึดมั่นอัตวาทุปาทาน".

---

[๑] ฉ. จาติ.

วิญฺญาณํ อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต อนิจฺจานุปสฺสนามุเขน ติสฺโสปิ อนุปสฺสนา อุสฺสุกฺกนฺโต ตีหิปิ ปริญฺญาหิ วิญฺญาณาหารํ ปริชานาติ. วิเสสโต ปเนตฺถ อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ วิปลฺลาสํ ปชหติ. ตตฺถ นิจฺจคฺคาหพาหุลฺลโต อวิชฺชาย วิญฺญาเณ ฆนคฺคหณํ โหตีติ ฆนวินิพฺโภคํ กตฺวา ตํ อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต อวิชฺโชฆํ อุตฺตรติ.

เมื่อเห็นวิญญาณ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ยังอนุปัสนาทั้ง ๓ ให้ก้าวหน้าไปโดยหัวข้อคืออนิจจานุปัสสนา ชื่อว่า ย่อมกำหนดรู้วิญญาณาหาร ด้วยปริญญาทั้ง ๓. แต่ในที่นี้ ว่าโดยความต่างกัน ย่อมละวิปลาสว่า เที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง. ในข้อนั้นการยึดถือว่า เป็นกลุ่มก้อน ในวิญญาณย่อมมีได้ด้วยอวิชชา เพราะมากไปด้วยความยึดถือว่า เที่ยงฉะนั้น บุคคลเมื่อกระทำการแยกแยะความเป็นกลุ่มก้อน แล้วเห็นวิญญาณนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง ชื่อว่าย่อมข้ามพ้นโอฆะคืออวิชชา.

ตโต เอว อวิชฺชาโยเคน วิสํยุตฺโต อวิชฺชาสเวน อนาสโว จ โหติ. โมหพเลเนว สีลพฺพตปรามาสํ[๑] โหตีติ ตํ ปชหนฺโต สีลพฺพตปรามาสกายคนฺถํ ภินฺทติ.

เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงเป็นผู้แยกตนออกจากอวิชโชฆะ และเป็นผู้ไม่มีอาสวะโดยอวิชชาสวะ. สีลัพตปรามาส ย่อมมีด้วยกำลังแห่งโมหะนั่นเอง เพราะฉะนั้นเมื่อละอวิชชานั้นได้ จึงชื่อว่า ทำลายกายคันถะคือสีลัพตปรามาส.

---

๑ ฉ. สีลพฺพตปรามสนํ.

"ยญฺจ โข อิทํ ภิกฺขเว วุจฺจติ จิตฺตํ อิติปิ, มโน อิติปิ, วิญฺญาณํ อิติปิ, ตตฺราสฺสุตวา[๑] ปุถุชฺชโน นาลํ นิพฺพินฺทิตุํ, นาลํ วิรชฺชิตุํ, นาลํ วิมุจฺจิตุํ. ตํ กิสฺส เหตุ ? ทีฆรตฺตํ เหตํ ภิกฺขเว อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส อชฺโฌสิตํ มมายิตํ ปรามฏฺฐํ 'เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา'ติ"อาทิวจนโต

โดยมีพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลายก็ธรรมชาตินี้ใดแลที่เรียกว่าจิตก็ดี, ว่ามโนก็ดี, ว่าวิญญาณก็ดี, ปุถุชนผู้มิได้สดับ ไม่อาจหน่าย, ไม่อาจคลายกำหนัด, ไม่อาจหลุดพ้นในธรรมชาตินั้น. ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า ธรรมชาตินี้ ปุถุชนผู้มิได้สดับได้สยบอยู่ ถือว่าเป็นของเราอยู่ ยึดมั่นอยู่ช้านานว่า 'นี้เป็นของเรา, เราเป็นนั่น, นั่นเป็นอัตตาของเรา" ดังนี้เป็นอาทิ

ยถา วิญฺญาณํ นิจฺจโต ปสฺสนฺโต ทิฏฺฐุปาทานํ อุปาทิยติ, เอวํ ตํ อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต <u>ทิฏฺฐุปาทานํ</u> <u>น</u> <u>อุปาทิยตี</u>ติ.

บุคคลเมื่อเห็นวิญญาณ โดยความเป็นของเที่ยง ย่อมยึดมั่นทิฏฐุปาทาน ด้วยประการใด, ก็เมื่อเห็นวิญญาณนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง <u>ก็ไม่ยึดมั่นทิฏฐุปาทาน</u> ด้วยประการนั้น.

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๑๖.

เอวํ มหานิสํสนฺติ วุตฺตปฺปกาเรน วิปลฺลาสาทิสกลสงฺกิเลสวิธมนุปายภาวโต เอวํ วิปุลฺทยํ. วธกาทิวเสนาติ อุกฺขิตฺตาสิกวธกาทิ-วเสน. ปสฺเสยฺยาติ ญาณทสฺสเนน ปจฺจกฺขโต วิปสฺเสยฺย.[๑]

คำว่า มีอานิสงส์มากอย่างนี้ คือมีความไพบูลย์เกิดขึ้นอย่างนี้ เพราะความเป็นอุบายกำจัดสังกิเลสทั้งสิ้น มีวิปลาสเป็นต้น โดยประการที่ได้กล่าวแล้ว. คำว่า ด้วยอำนาจเป็นเพชฌฆาตเป็นต้น คือ ด้วยอำนาจเป็นเพชฌฆาต ผู้เงื้อดาบเป็นต้น. คำว่า พึงเห็น คือพึงเห็นโดยประจักษ์ด้วยญาณทัสนะ.

ขนฺธนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อิติ จุทฺทสมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาขันธนิเทศ จบ.

พรรณนาปริเฉทที่ ๑๔ จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

---

๑ ฉ. ปสฺเสยฺย.

๑๕. อายตนธาตุนิทฺเทสวณฺณนา

อายตนวิตฺถารกถาวณฺณนา

๕๑๐. "ขนฺธายตนา"ติอาทินา เหฏฺฐา อุทฺทิฏฺฐานิ ปทุทฺธารวเสน "อายตนานี"ติ วตฺวา คณนปริจฺเฉทนาห "ทฺวาทสายตนานี"ติ. ตตฺถ วตฺตพฺพํ ปรโต สยเมว วกฺขติ. จกฺขายตนนฺติอาทิ เนสํ สรูปทสฺสนํ.

อตฺโถ นาม สทฺทตฺโถ, ภาวตฺโถ ปน ลกฺขณเมว. โส ปน สทฺทตฺโถ ทุวิโธ อสาธารโณ สาธารโณติ. ตตฺถ อสาธารโณ จกฺขาทิสทฺทตฺโถ, สาธารโณ อายตนสทฺทตฺโถ ทฺวาทสนฺนมฺปิ สมานตฺตา.

๑๕. พรรณนาอายตนนิเทศ และธาตุนิเทศ

พรรณนากถาว่าโดยพิสดารแห่งอายตนะ

๕๑๐. ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวคำที่ยกขึ้นแสดงไว้ในหนหลัง ด้วยคำมีอาทิว่า "ขันธ์ อายตนะ" ว่า "อายตนะทั้งหลาย" ด้วยอำนาจการขยายบท แล้วกล่าวว่า "อายตนะ ๑๒" โดยการกำหนดจำนวน. คำที่พึงกล่าว ในอายตนะเหล่านั้น ท่านอาจารย์จะกล่าวถึงเองทีเดียว ข้างหน้า. คำว่า จักขายตนะ เป็นต้น เป็นคำแสดงรูปของตน แห่งอายตนะเหล่านั้น.

อรรถแห่งศัพท์ ชื่อว่าอรรถ, ส่วนอรรถแห่งภาวะ ได้แก่ลักษณะนั่นเอง. ก็อรรถแห่งศัพท์นั้นมี ๒ อย่าง คือเป็นอรรถไม่ทั่วไปอย่างหนึ่ง เป็นอรรถที่ทั่วไปอย่าง-หนึ่ง. ในอรรถ ๒ อย่างนั้น อรรถที่ไม่ทั่วไป ได้แก่อรรถแห่งศัพท์มีจักขุเป็นต้น,

อรรถที่ทั่วไป ได้แก่อรรถแห่งศัพท์ว่า-อายตนะ เพราะเป็นอรรถที่เสมอกัน แห่งอายตนะทั้ง ๑๒.

เตสุ อสาธารณํ ตาว ทสฺเสนฺโต "วิเสสโต ตาวา"ติอาทิมาห.

ในอรรถ ๒ อย่างนั้น เมื่อจะแสดงอรรถที่ไม่ทั่วไปก่อน จึงกล่าวคำว่า "ว่าโดยอรรถที่ต่างกันก่อน" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ วิเสสโตติ วิเสสตฺถโต, จกฺขาทิ-สทฺทตฺถโตติ อตฺโถ. อสฺสาเทตีติ จกฺขติ-สทฺโท "มธุํ จกฺขติ, พฺยญฺชนํ จกฺขตี"ติ รสสายนตฺโถ อตฺถีติ ตสฺส วเสน อตฺถํ วทติ. "จกฺขุํ โข ปน มาคณฺฑิย รูปารามํ รูปรตํ รูปสมฺมุทิตนฺ"ติ[๑] วจนโต จกฺขุ รูปํ อสฺสาเทติ.

ในคำนั้น ว่าโดยอรรถที่ต่างกัน คือโดยอรรถที่แปลกกัน, อธิบายว่า โดยอรรถแห่งศัพท์มีจักขุเป็นต้น. บทว่า อสฺสาเทติ ความว่า ศัพท์ว่าจักขติ บอกถึงความหมายด้วยสามารถแห่งจักขติ-ศัพท์นั้น เพราะมีความหมายว่า ยินดีในรส เช่น คำว่า "มธุํ จกฺขติ แปลว่ายินดีน้ำหวาน, พฺยญฺชนํ จกฺขติ แปลว่า ชอบใจกับข้าว". จักขุจึงชื่อว่า ยินดีซึ่งรูป เพราะมีพระบาลีว่า "จกฺขุํ โข ปน มาคณฺฑิย รูปารามํ รูปรตํ รูปสมฺมุทิตํ" แปลว่าดูกรมาคัณฑิยะ ก็จักขุแล

---

[๑] ม. ม. ๑๓/๒๗๒.

มีรูปเป็นที่มายินดี ยินดีในรูป บันเทิงพร้อมแล้วในรูป.

สติปิ โสตาทีนํ สทฺทารามตาทิภาเว โย [๑]"ยํ จกฺขุํ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท"ติอาทินา[๑] ปาฬิยํ "รูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณนฺ"ติอาทินา[๒] อฏฺฐกถายญฺจ วุตฺโต อตฺถวิเสโส, ตตฺเถว นิรุฬฺหตฺตา จกฺขุมฺหิ เอว จกฺขุสทฺโท ปวตฺตติ ควาทีสุ โคสทฺทาทิ วิยาติ ทฏฺฐพฺพํ.

บัณฑิตพึงเห็นว่า แม้เมื่อความที่อายตนะอื่นมีโสตะเป็นต้น จะมีภาวะเป็นต้นว่ามีความเป็นอายตนะ อันมีเสียงเป็นที่มายินดี ความต่างแห่งอรรถอันใด ที่ตรัสไว้ในพระบาลี ด้วยคำมีอาทิว่า "ยํ จกฺขุํ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท" แปลว่าจักษุใดเป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ และที่กล่าวไว้ในอรรถกถา ด้วยคำมีอาทิว่า "รูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณํ" แปลว่า จักษุมีความผ่องใสแห่งภูตรูป อันควรแก่อันกระทบรูปเป็นลักษณะ, ในความต่างแห่งอรรถนั้นนั่นแหละ เพราะจักขุศัพท์เป็นศัพท์ติดปาก จักขุศัพท์ย่อมเป็นไปในนัยน์ตาเท่านั้น ดุจศัพท์มีโคศัพท์เป็นต้น ย่อมเป็นไปในสัตว์มีวัวเป็นต้น.

[๑-๑] ม. โย ยํ จกฺขุ. อภิ. สํ. ๓๔/๑๙๖.

[๒] อฏฺฐสาลินี. ๔๕๖, วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๑๑.

วิภาเวติ จาติ สทฺทลกฺขณสิทฺธสฺส จกฺขติ-สทฺทสฺส วเสน อตฺถํ วทติ. จกฺขตีติ หิ อาจิกฺขติ, อภิพฺยตฺตํ วทตีติ อตฺโถ. เนตฺตสฺส จ วทนฺตสฺส วิย สมวิสมวิภาวนเมว อาจิกฺขนนฺติ กตฺวา อาห "วิภาเวติ จาติ อตฺโถ"ติ, อเนกตฺถตฺตา วา ธาตูนํ วิภาวนตฺถตา จ จกฺขติ-สทฺทสฺส ทฏฺฐพฺพา.

บทว่า วิภาเวติ จ ความว่า จักขติ-ศัพท์ ย่อมบอกถึงความหมาย ด้วยสามารถแห่งจักขติ-ศัพท์ อันสำเร็จด้วยลักษณะแห่งศัพท์ (ไวยากรณ์). ก็บทว่า จกฺขติ ความเท่ากับ อาจิกฺขติ ซึ่งแปลว่าย่อมบอก, อธิบายว่า ย่อมบอกอย่างชัดแจ้ง. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "อธิบายว่า และย่อมทำให้เป็นแจ้ง" ดังนี้ เพราะอธิบายว่า การยังที่เสมอและไม่เสมอ ให้เป็นแจ้งนั่นเอง ชื่อว่าการบอกแห่งนัยน์ตา เป็นเหมือนกับบอกอยู่, อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตพึงเห็นความที่แห่งจักขติ-ศัพท์ มีความหมายว่า ให้เป็นแจ้ง เพราะความที่แห่งธาตุทั้งหลายมีความหมายมิใช่น้อย.

รตฺตทุฏฺฐาทิกาเลสุ กกณฺฏกรูปํ วิย, อุทุทรูปํ[๑] วิย จ วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ รูปํ หทยงฺคตภาวํ รูปยติ รูปมิว ปกาสํ กโรติ,

ในเวลาที่รักและโกรธเป็นต้น รูปที่ถึงความเปลี่ยนแปลงของสี ก็เหมือนกับรูปของกิ้งก่า และเหมือนกับรูปของนาค ย่อมแสดง

[๑] สี. นฏรูปํ วิย.

สวิคฺคหมิว กตฺวา ทสฺเสตีติ อตฺโถ. วิตฺถารณํ วา รูปสทฺทสฺส อตฺโถ, วิตฺถารณญฺจ ปกาสนเมวาติ อาห "ปกาเสตีติ อตฺโถ"ติ. อเนกตฺถตฺตา วา ธาตูนํ ปกาสนตฺโถ เอว รูปสทฺโท ทฏฺฐพฺโพ.

ภาวะที่อยู่ในใจ ย่อมกระทำการประกาศเหมือนกับเป็นรูปร่าง, อธิบายว่า ย่อมแสดงกระทำให้เหมือนกับมีรูปร่าง. อีกนัย-หนึ่ง ความขวนขวาย เป็นความหมายของรูปศัพท์ และความขยายก็คือการประกาศนั่นเอง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ปกาเสตีติ อตฺโถ" ความว่า ย่อมประกาศ. อีกอย่างหนึ่ง เพราะธาตุทั้งหลาย มีความหมายมิใช่น้อย จึงพึงเห็นรูปศัพท์ ว่ามีความหมายว่าประกาศไว้ทีเดียว.

วณฺณวาจกสฺส รูปสทฺทสฺส รูปยตีติ นิพฺพจนํ, รูปกฺขนฺธวาจกสฺส รุปฺปตีติ อยํ วิเสโส. อุทาหริยตีติ วุจฺจตีติ อตฺเถ วจนสทฺโท เอว คหิโต สิยา, น จ วจนสทฺโท เอเวตฺถ สทฺโท, อตฺโข สพฺโพปิ โสตวิญฺเญยฺโยติ. สปฺปตีติ สเกหิ ปจฺจเยหิ สปฺปิยติ, โสตวิญฺเญยฺยภาวํ คมิยตีติ อตฺโถ.

รูปศัพท์ที่บอกถึงวรรณะ มีคำไขว่า รูปยติ แปลว่าประกาศ, ที่บอกถึงรูปขันธ์ มีความหมายต่างออกไปดังนี้ว่า รุปฺปติ แปลว่า ย่อมแปรผัน. ในอรรถของบทว่า อุทาหริยติ ว่า วุจฺจติ ซึ่งแปลว่าอันบุคคลกล่าว น่าจะถือเอาเฉพาะเสียง คือถ้อยคำเท่านั้น และเสียงในที่นี้ ไม่น่าจะถือเอาเสียงของคำพูดเท่านั้น, โดยที่แท้ ถือเอาเสียงทั้งหมด

คุณสุกัญญา ดุจศรีวัชร์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ที่โสตจะพึงรู้ได้แล. บทว่า สปฺปติ แปลว่า อันปัจจัยของตนส่งไป, อธิบายว่า ให้ถึงภาวะที่โสตจะพึงรู้ได้.

สูจยตีติ อตฺตโน วตฺถุํ อปากฏํ คนฺธวเสน "อิทํ สุคนฺธํ, ทุคฺคนฺธนฺ"ติ ปกาเสติ, ปฏิจฺฉนฺนํ วา ปุปฺผาทิวตฺถุํ "เอตฺถ ปุปฺผํ อตฺถิ, จมฺปกาทิผลมตฺถิ, อมฺพาที"ติ เปสุญฺญํ กโรนฺตํ วิย โหตีติ อตฺโถ. รสคฺคหณมูลกตฺตา อชฺโฌหรณสฺส ชีวิต-เหตุมฺหิ อาหารรเส นินฺนตาย ชีวิตมวฺหยตีติ ชิวฺหา นิรุตฺติลกฺขเณน.

คำว่า ย่อมบ่งบอก อธิบายว่า คือ ย่อมประกาศที่อยู่ของตน อันไม่ปรากฏ ด้วยอำนาจกลิ่นว่า "ที่นี้มีกลิ่นหอม, ที่นี้มีกลิ่นเหม็น" หรือย่อมเป็นเหมือนดังกระทำการส่อเสียด ซึ่งที่อยู่ของดอกไม้เป็นต้น อันปกปิดไว้ว่า "ณ ที่ตรงนี้มีดอกไม้, ณ ที่ตรงนี้มีผลไม้เช่นผลจำปาเป็นต้น, ณ ที่ตรงนี้มีมะม่วงเป็นต้น". ธรรมชาติชื่อว่า ชิวหา เพราะอรรถว่า ร้องเรียกซึ่งชีวิต โดยลักษณะแห่งนิรุตติ เพราะความที่ธรรมชาตินั้นน้อมไปในรสของอาหาร ซึ่งมีชีวิตเป็นเหตุ เพราะการกลืนกิน ก็มีการถือเอารสเป็นมูล.

กุจฺฉิตานํ สาสวธมฺมานํ อาโยติ วิเสเสน กาโย วุตฺโต อนุตฺตริยเหตุภาวํ อนาคจฺฉนฺเตสุ กามราคนิทานกมฺมชนิเตสุ, กามราคสฺส จ

ท่านกล่าวถึง กาย โดยพิเศษ เพราะเป็นที่มาของธรรมอันบัณฑิตเกลียดทั้งหลาย ซึ่งได้แก่ สาสวธรรม เพราะบรรดาชิวหาและ

วิเสสปจฺจเยสุ ฆานชิวฺหากาเยสุ กายสฺส วิเสสตรสาสวปจฺจยตฺตา. เตน หิ โผฏฺฐพฺพสุขํ อสฺสาเทนฺตา สตฺตา เมถุนมฺปิ เสวนฺติ.

กาย ที่ถูกกรรมอันมีกามราคะเป็นต้นเหตุให้เกิดแล้ว อันยังไม่ถึงความเป็นเหตุแห่งอนุตริยะ และเป็นปัจจัยพิเศษของกามราคะสำหรับกาย เป็นปัจจัยแก่สาสวธรรมที่พิเศษยิ่ง. ด้วยเหตุนั้นแหละ สัตว์ทั้งหลายที่ยังพอใจสุขอันเกิดแต่โผฏฐัพพะ ก็ถึงกับเสพเมถุนได้.

อุปฺปตฺติเทโสติ อุปฺปตฺติฏฺฐานนฺติ อตฺโถ, กายินฺทฺริยวตฺถุกา วา จตฺตาโร ขนฺธา พลวกามาสวาทิเหตุภาวโต วิเสเสน สาสวาติ วุตฺตาติ เตสํ อุปฺปตฺติฏฺฐานนฺติ อตฺโถ.

คำว่า ที่เกิด ความว่าสถานที่เกิดขึ้น, อีกอย่างหนึ่ง ขันธ์ ๔ อันมีกายินทรีย์เป็นที่ตั้ง ท่านกล่าวว่า สาสวธรรมโดยพิเศษ เพราะความเป็นเหตุแห่งอาสวะมีกามาสวะเป็นต้นที่มีกำลัง เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่า เป็นสถานที่เกิดขึ้นของสาสวธรรมเหล่านั้น.

มุนาตีติ นาฬิยา มินมาโน วิย มหาตุลาย ธารยมาโน วิย จ อารมฺมณํ วิชานาตีติ อตฺโถ. มนเต อิติ วา[๑] มโน,

คำว่า ย่อมรู้ ความว่า ย่อมรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ เหมือนดังตวงอยู่ด้วยทะนาน และเหมือนชั่งด้วยตาชั่งใหญ่. อีกอย่างหนึ่ง

---

[๑] สี. ม. มนุเต อิติ วา.

ตนฺตํ อารมฺมณํ ปริจฺเฉทวเสน ชานาตีติ วุตฺตํ โหติ.

ชื่อว่า <u>มนะ</u> เพราะอรรถว่ารู้, มีอรรถาธิบายว่า ย่อมรู้อารมณ์นั้น ๆ ด้วยอำนาจการกำหนด.

<u>อตฺตโน</u> <u>ลกฺขณํ</u> <u>ธาเรนฺตีติ</u> เย วิเสสลกฺขเณน อายตนสทฺทปรา วตฺตพฺพา, เต จกฺขาทโย ตถา วุตฺตาติ ตโต อญฺเญ มโนโคจรภูตา ธมฺมา สามญฺญลกฺขเณเนว เอกายตนภาวํ อุปเนตฺวา วุตฺตา. ยถา หิ โอฬาริกวตฺถารมฺมณมนนสงฺขาเตหิ วิสยวิสยีภาเวหิ ปุริมานิ ปากฏานิ, ตถา อปากฏา จ อญฺเญ มโนโคจรา น อตฺตโน สภาวํ น ธาเรนฺตีติ อิมสฺส อตฺถสฺส ทีปนตฺโถ ธมฺมสทฺโท.

คำว่า <u>ย่อมทรงไว้</u> <u>ซึ่งลักษณะของตน</u> ความว่า ธรรมเหล่าใด ที่จะพึงกล่าวมุ่งหมายเอาอายตนะศัพท์ โดยลักษณะพิเศษ, ธรรมเหล่านั้น ท่านก็กล่าวไว้อย่างนั้นเช่นธรรมมีจักขุเป็นต้น ท่านก็เรียกอย่างนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกธรรมที่เป็นอารมณ์ของใจ ซึ่งเป็นอย่างอื่นจากธรรมมีจักขุเป็นต้นนั้น โดยนำเข้าไปสู่ความเป็นอายตนะอย่างเดียวกันกับลักษณะสามัญเท่านั้น. เหมือนอย่างว่าอายตนะก่อน ๆ ชัดเจนแล้ว โดยความเป็นสภาวธรรมที่เป็นอารมณ์ และสภาวธรรมที่รับอารมณ์ กล่าวคือเป็นตัวรู้วัตถุและอารมณ์ที่หยาบ ๆ ฉันใด, ก็ธรรมเหล่าอื่น ที่เป็นอารมณ์ของมโน อันไม่ชัดเจนอย่างนั้น จะไม่ทรงไว้ซึ่งสภาวะของตนก็หามิได้ เพราะ

ฉะนั้น ธัมม-ศัพท์ จึงเป็นไปในความหมาย-ว่า แสดงถึงเนื้อความ.

ธาริยนฺติ สามญฺญรูเปน อวธาริยนฺตีติ วา ธมฺมา. ยถา หิ รูปาทโย จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ อสาธารณโต เอว ยถาสกํ สภาวโต วิญฺญายนฺติ, น เอวเมเต, เอเต ปน อเนกธมฺมภาวโต, สาธารณโต, สภาว-สามญฺญโตปิ[๑] มนสา วิญฺญายนฺตีติ.

อีกอย่างหนึ่ง สภาวะทั้งหลาย ชื่อว่า ธรรม ด้วยอรรถว่า อันสภาวะซึ่งมีรูปเสมอกัน ย่อมทรงไว้ คือย่อมใคร่ครวญ. เหมือนอย่างว่า สภาวธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น อันสภาวธรรมทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้นก็ย่อมรู้โดยสภาวะ อันสมควรแก่ตน เพราะเป็นอสาธารณ์นั่นเอง ฉันใด, สภาวธรรมเหล่านี้หาเป็นเหมือนฉันนั้นไม่, แต่ว่าสภาวธรรมเหล่านี้อันมโนย่อมรู้ เพราะความเป็นธรรมมิใช่น้อย, เพราะความเป็นธรรมสาธารณ์, ทั้งเพราะความเสมอกันโดยสภาวะแล.

๕๑๑. เสน เสนาติ สเกน สเกน. อุฏฺฐหนฺตีติ อุฏฺฐานํ กโรนฺติ. วายมนฺตีติ อุสฺสหนฺติ, อตฺตโน กิจฺจํ กโรนฺติจฺเจว อตฺโถ.

๕๑๑. สองบทว่า เสน เสน แปลว่า ของตน ๆ. บทว่า อุฏฺฐหนฺติ ความว่า ย่อมกระทำความหมั่นเพียร. บทว่า วายมนฺติ

[๑] สี. ธมฺมสภาวสามญฺญโตปิ,
ม. ธมฺมภาวสามญฺญโตปิ.

อิมสฺมิญฺจ อตฺเถ อายตนฺติ เอตฺถาติ อายตนานีติ อธิกรณตฺโถ อายตนสทฺโท, ทุติยตติเยสุ กตฺตุอตฺโถ. เต จาติ จิตฺตเจตสิเก ธมฺเม.

แปลว่าย่อมอุตสาหะ, ความว่า ย่อมกระทำกิจของตนนั้นเอง. ก็ในอรรถนี้ ชื่อว่า อายตนะ เพราะความหมายว่า เป็นที่สืบต่อ ฉะนั้นอายตนะศัพท์ จึงมีอรรถเป็นอธิกรณะ, ในอรรถที่ ๒ และที่ ๓ อายตนะศัพท์มีอรรถเป็นกัตตุ. บทว่า เต จ โยค จิตฺตเจตสิเก ธมฺเม แปลว่าซึ่งธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น.

เต หิ ตํตํทฺวารารมฺมเณสุ อยนฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ อายา. วิตฺถาเรนฺตีติ ปุพฺเพ อนุปฺปนฺนตฺตา ลีนานิ อปากฏานิ ปุพฺพนฺตโต อุทฺธํ ปตฺถเรนฺติ ปากฏานิ กโรนฺติ, อุปฺปาเทนฺตีติ อตฺโถ. อิทญฺจ สํสารทุกฺขํ. น นิวตฺตนฺตีติ อนุปฺปาทนิโรธวเสน น นิรุชฺฌนฺติ. อายตนํ อายตนนฺติ อาเมฑิตวจนํ อสฺสา สมญฺญาย จกฺขาทีสุ นิรุฬฺหภาว-ทสฺสนตฺถํ.

จริงอยู่ ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น ชื่อว่า อายะ เพราะอรรถว่า ไป คือถึง เป็นไปอยู่ในทวารและอารมณ์นั้น ๆ. บทว่า วิตฺถาเรนฺติ ความว่า ย่อมขยายธรรมชาติที่ลี้ลับ มิได้ปรากฏ เพราะมิได้เกิดมาก่อนยิ่งขึ้นกว่าส่วนเดิม คือทำให้ปรากฏ, อธิบายว่า ทำให้เกิดขึ้น. อิทญฺจ โยค สํสารทุกฺขํ แปลว่าก็สังสารทุกข์นี้. บทว่า น นิวตฺตนฺติ ความว่า ยังไม่ดับ ด้วยอำนาจความดับโดยไม่เกิดขึ้น. คำซ้ำว่า อายตนํ อายตนํ เพื่อจะแสดงถึงความที่ชื่อนั้น เป็น

ชื่อที่ติดปากใช้ในอายตนะทั้งหลาย มีจักขุเป็นต้น.

๕๑๒. เอวํ อวยวเภทวเสน อายตน-สทฺทสฺส อตฺถํ วตฺวา อิทานิ ตตฺถ ปริยายโตปิ ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ อารทฺธํ. สาธุผล-ภริตตาย, อปริสฺสยตาย จ มโนรเม.

๕๑๒. ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวความหมายของอายตนะศัพท์ ด้วยอำนาจการแจกเป็นส่วน ๆ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดง แม้โดยความปริยายในอายตนะศัพท์นั้น จึงเริ่มคำว่า "อีกประการหนึ่ง". ชื่อว่า เป็นที่น่ารื่นรมย์ใจ เพราะความเป็นป่าที่เต็มไปด้วยผลไม้ ที่สำเร็จประโยชน์ และเพราะความเป็นป่าที่ไม่มีอันตราย.

ตตฺถ นิวสนฺตีติ นิวสนฺตา วิย โหนฺติ. เตนาห "ตทายตฺตวุตฺติตายา"ติ.

ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นิวสนฺติ ความว่า ย่อมเป็นเหมือนอาศัยอยู่. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยทวารและอารมณ์ที่มีจักขุเป็นต้น".

ยตฺถ สุวณฺณรตนาทีนิ นิวุฏฺฐานิ วิย อากิณฺณานิ ติฏฺฐนฺติ, โส ปเทโส เตสํ อากโร, เอวํ จิตฺตเจตสิกา จกฺขาทีสูติ เต

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ทองและรัตนะเป็นต้น ย่อมตั้งอยู่เกลื่อนกล่น เหมือนอย่างอาศัยอยู่ในประเทศใด, ประเทศนั้น ชื่อว่า

เตสํ อากโรติ ทสฺเสนฺโต อาห "จกฺขาทีสุ จ ฯเปฯ อากโร"ติ. ตนฺนิสฺสิตตฺตาติ เอตฺถ มโนวิญฺญาณาทีนํ จิตฺตเจตสิกานํ นิสฺสยปจฺจโย น โหตีติ ตสฺส เตสํ ทฺวารภาโว นิสฺสยภาโวติ ทฏฺฐพฺโพ.

เป็นบ่อเกิด แห่งทองและรัตนะเป็นต้นเหล่านั้น, จิตและเจตสิกอยู่เกลื่อนกล่นในทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น เหมือนอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่าเป็นบ่อเกิดของจิตและเจตสิกเหล่านั้น จึงกล่าวว่า "อนึ่ง จิตและเจตสิกเหล่านั้น อยู่เกลื่อนกล่นในทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น เพราะอาศัยทวารมีจักขุเป็นต้นนั้นและเพราะมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ ฉะนั้น ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น จึงชื่อว่า เป็นบ่อเกิดแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น". ในคำว่า เพราะอาศัยจักขุเป็นต้นนั้นนี้ มโนย่อมไม่เป็นนิสสยปัจจัย แก่จิตและเจตสิกมีมโนวิญญาณเป็นต้น ฉะนั้น ความที่มโนนั้นเป็นทวารของจิตและเจตสิกเหล่านั้น บัณฑิตจึงพึงเห็นว่าเป็นภาวะเป็นที่อาศัย.

อหุตฺวา เอว ปจฺจยสามคฺคิวเสน อุปฺปชฺชนฺตาปิ จิตฺตเจตสิกา อเนเก เอกชฺฌํ ตตฺถ ลพฺภมานา

จิตและเจตสิกแม้มิได้เป็นเลย ก็เกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจความพร้อมเพรียงด้วยปัจจัย จึง

สโมสรณตา[๑] วิย โหนฺตีติ วุตฺตํ "วตฺถุทฺวารารมฺมณวเสน สโมสรณโต"ติ. น หิ ธมฺมานํ อนาคตทฺเธ วิชฺชมานตาเลโสปิ อตฺถิ. เตนาห "ปุญฺโช นตฺถิ อนาคเต"ติ.[๒]

เป็นเหมือนหลายดวง ได้ความเป็นหมวดหมู่รวมกันอยู่ในทวารและอารมณ์ มีจักขุเป็นต้นนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะจิตและเจตสิกเหล่านั้น เหมือนประชุมกันอยู่ โดยมีจักขุเป็นต้นนั้นเป็นทวารและเป็นอารมณ์". เพราะแม้การอ้างเป็นเลศ ซึ่งความที่ธรรมทั้งหลายว่า มีอยู่ในกาลอันเป็นอนาคตหามีไม่. ด้วยเหตุนั้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร จึงกล่าวว่า "กองแห่งขันธ์ มิได้มีในอนาคต".

ตตฺเถว อุปฺปตฺติโตติ เตสุ จกฺขาทีสุ เอว อุปฺปตฺติโต. อุปฺปตฺติยา ปจฺจยภูเต จกฺขาทิเก อุปฺปตฺติฏฺฐานํ วิย กตฺวา อุปจารวเสน วุตฺตํ. น หิ อรูปธมฺมานํ นิปฺปริยายโต อุปฺปตฺติเทโส นาม อตฺถิ. ยทคฺเคน วา เต เตสํ นิสฺสยารมฺมณภูตา, ตทคฺเคน สญฺชาติเทโส. น หิ ปจฺจยภาวมนฺตเรน รูปธมฺมานมฺปิ

สองบทว่า ตตฺเถว อุปฺปตฺติโต แปลว่า เพราะความเกิดขึ้นในทวารและอารมณ์ มีจักขุเป็นต้นเหล่านั้นเท่านั้น. สองบทนี้ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ด้วยอำนาจอุปจารโวหารเพราะกระทำทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจัยแก่การเกิดขึ้น ให้เป็นเหมือนสถานที่เกิดขึ้น. ด้วยว่า ขึ้นชื่อว่า

---

[๑] สโมหิตาติปิ. ฉ. สโมสฏา.
[๒] ขุ. มหา. ๒๙/๔๙.

อาธาราเธยฺยภาโว อตฺถิ. เตนาห "นิสฺสยารมฺมณภาเวนา"ติ.

แหล่งเกิดขึ้น โดยนิปริยายของอรูปธรรมทั้งหลาย หามีอยู่ไม่. อีกอย่างหนึ่ง ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้นเหล่านั้น เป็นที่อาศัย และเป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิกเหล่านั้น โดยส่วนใด, ก็เป็นถิ่นกำเนิดโดยส่วนนั้น. แม้รูปธรรมเป็นภาวะมีที่รองรับและควรตั้งไว้ โดยระหว่างความเป็นปัจจัยก็หามีอยู่ไม่เลย. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยความมีจักขุเป็นต้น เป็นที่อาศัยและมีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์".

พฺยติเรกปฺปธานตาย การณลกฺขณสฺส "เตสํ อภาเว อภาวโต" อิจฺเจวาห, น "ภาเว ภาวโต"ติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เพราะเมื่อทวารและอารมณ์เหล่านั้น ไม่มี จิตและเจตสิกก็ไม่มี" ดังนี้เท่านั้น, มิใช่กล่าวว่า "เพราะเมื่อทวารและอารมณ์มี จิตและเจตสิกจึงมี" เพราะความที่ลักษณะแห่งเหตุ เป็นประธานโดยพิเศษยิ่ง.

ยถาวุตฺเตนฏฺเฐนาติ[1] "จกฺขตี"ติ-อาทินา, "อายตนโต อยานํ ตนนโต"ติ-

คำว่า โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว ความว่า โดยอรรถมีประการดังกล่าวแล้ว

[1] ม. ยถาวุตฺเตน อฏฺเฐนาติ.

อาทินา, "นิวาสนฏฺฐานนฺ"ติอาทินา[๑] จ วุตฺตปฺปกาเรน อตฺเถน.

ด้วยคำว่า "จกฺขติ" เป็นต้น, ด้วยคำว่า "อายตนโต อายานํ ตนนโต" เป็นต้น, และด้วยคำว่า "นิวาสนฏฺฐานํ" เป็นต้น.

ธมฺมายตนปริยาปนฺนานํ ธมฺมานํ พหุภาวโต เยภุยฺเยน จ เต พหู เอว หุตฺวา กิจฺจกราติ "ธมฺมา จ เต อายตนญฺจา"ติ พหุวจนนิทฺเทโส.

ก็จิตและเจตสิกเหล่านั้น มีมากนั่นเอง จึงชื่อว่า ทำกิจไว้โดยมาก เพราะความที่แห่งธรรมทั้งหลาย ที่นับเนื่องในธรรมายตนะมีมาก เพราะฉะนั้น จึงมีนิเทศเป็นพหุวจนะว่า "ธมฺมา จ เต อายตนญฺจ" ดังนี้.

๕๑๓. ตถา ตถา ลกฺขิตพฺพโต ลกฺขียติ เอเตนาติ วา ลกฺขณํ, สภาโว.

๕๑๓. ชื่อว่า ลักษณะ เพราะพึงกำหนดได้โดยประการนั้น ๆ หรือเพราะอรรถว่าเป็นเครื่องกำหนด ได้แก่สภาวะ.

ตาวภาวโตติ ตตฺตกโต, เตน อนูนาธิกภาวํ ทสฺเสติ. ตตฺถ ทฺวาทสายตนวินิมุตฺตสฺส กสฺสจิ ธมฺมสฺส อภาวา อธิกภาวโต โจทนา นตฺถิ, สลกฺขณธารณมฺปน สพฺเพสํ สามญฺญลกฺขณนฺติ อูนโจทนา

บทว่า ตาวภาวโต ความเท่ากับ ตตฺตกโต แปลว่าโดยที่มีเพียงเท่านั้น, ด้วยบทนั้น ท่านอาจารย์แสดงถึงความไม่หย่อนไม่ยิ่ง. ในบรรดาธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นนั้น เพราะธรรมไร ๆ ที่พ้นไปจาก

---

[๑] ม. นิวาสฏฺฐานนฺติ.

สมฺภวตีติ ตํ ทสฺเสนฺโต อาห "จกฺขาทโยปิ หี"ติอาทิ.

อายตนะ ๑๒ ไม่มี จึงไม่มีคำห้วง โดยความเป็นอายตนะเกินไป, แต่การทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน เป็นลักษณะสามัญของธรรมมีจักขุเป็นต้นทั้งหมด เพราะฉะนั้น จึงมีคำห้วงว่าหย่อนไป เหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงคำห้วงว่าหย่อนนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "จริงอยู่ แม้ธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น".

ภวงฺคมนสงฺขาโตติ ทฺวิกฺขตฺตุํ จลิตฺวา ปวตฺตภวงฺคมนสงฺขาโต. จลนวเสน ภวงฺคปฺปวตฺติยา สติ เอว อาวชฺชนุปฺปตฺติ, น อญฺญถาติ อาวชฺชนสฺสาปิ การณภูตนฺติ กตฺวา วุตฺตํ "ภวงฺคมนสงฺขาโต ฯเปฯ อุปฺปตฺติทฺวารนฺ"ติ. อสาธารณนฺติ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อสาธารณํ.

คำว่า กล่าวคือภวังคจิต ได้แก่กล่าวคือภวังคจิตที่ไหว ๒ ครั้งเป็นไป. เมื่อมีความเป็นไปแห่งภวังค์ ด้วยอำนาจความไหวนั่นแหละ อาวัชนะจึงเกิดขึ้น, หาใช่โดยประการอื่นไม่ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เอกเทศแห่งมนายตนะ กล่าวคือภวังคจิตนั่นเอง เป็นอุปปัตติทวาร ของกองวิญญาณที่ ๖" ดังนี้ เพราะอธิบายว่าเป็นเหตุแม้แห่งอาวัชนะ. คำว่า ไม่ทั่วไป ความว่า ไม่ทั่วไปแก่จักขุวิญญาณเป็นต้น.

สติปิ อสาธารณภาเว จกฺขาทีนํ ทฺวารภาเวน คหิตตฺตา ธมฺมายตเนน อคฺคหณํ ทฏฺฐพฺพํ. ทฺวารารมฺมณภาเวหิ วา อสาธารณตํ สนฺธาย "อสาธารณนฺ"ติ วุตฺตํ.

แม้เมื่อความไม่ทั่วไปมีอยู่ บัณฑิตพึงเห็นการไม่ถือเอา ด้วยธรรมายตนะ เพราะความที่แห่งธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น อันท่านถือเอาโดยความเป็นทวาร. อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์หมายเอาความเป็นธรรมไม่ทั่วไป โดยความเป็นทวารและอารมณ์ จึงกล่าวว่า "ไม่ทั่วไป".

๕๑๔. เยภุยฺยสหุปฺปตฺติอาทีหิ อุปฺปตฺติกฺกมาทีสุ อยุตฺติ โยเชตพฺพา. เยภุยฺเยน หิ จกฺขายตนาทีนิ กสฺสจิ กทาจิ เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ. ตถา หิ วุตฺตํ กามธาตุยา อุปฺปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺตีติอาทิ.[๑]

๕๑๔. พึงประกอบความไม่เหมาะในลำดับทั้งหลายมีลำดับแห่งการเกิดเป็นต้น ด้วยเหตุทั้งหลายมีความเกิดขึ้นพร้อมกันโดยมากเป็นต้น. จริงอยู่ โดยมากอายตนะทั้งหลายมีจักขายตนะเป็นต้น สำหรับบางคนบางครั้งก็เกิดร่วมกัน. จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า อายตนะ ๑๑ ย่อมปรากฏแก่บุคคลบางคน ในขณะที่กามธาตุเกิดขึ้น ดังนี้เป็นต้น.

---

[๑] ปรมตฺถทีปนี ปญฺจปกรณํ. ๔๐๙.

ตสฺมา อายตนานํ อุปฺปตฺติกฺกโม ตาว น ยุชฺชติ, น ปหานกฺกโม กุสลาพฺยากตานํ อปฺปหาตพฺพโต, น ปฏิปตฺติกฺกโม อกุสลานํ เอกจฺจอพฺยากตานญฺจ อปฺปฏิปชฺชนียโต, น ภูมิกฺกโม อฏฺเฐกาทสนฺนํ อายตนานํ เอกนฺตกามาวจรตฺตา อิตเรสญฺจ จตูสุ ภูมีสุ ปริยาปนฺนตฺตา, เอกจฺจสฺส โลกุตฺตรภาวโต จาติ.

เพราะฉะนั้น ลำดับของการเกิดของอายตนะ จึงไม่เหมาะก่อน ลำดับแห่งการละก็ไม่เหมาะ เพราะกุศลและอัพยากฤตไม่ต้องละ ลำดับแห่งการปฏิบัติก็ไม่เหมาะ เพราะอกุศลและอัพยากฤตบางอย่าง ไม่เป็นที่ตั้งแห่งการปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิก็ไม่เหมาะ เพราะอายตนะ ๑๐ ครึ่ง เป็นกามาวจรโดยส่วนเดียว และเพราะอายตนะนอกนี้ นับเนื่องในภูมิทั้ง ๔ และเพราะอายตนะบางอย่าง เป็นโลกุตระแล.

"อชฺฌตฺติเกสุ หี"ติ เอเตน อชฺฌตฺติกภาเวน, วิสยีภาเวน จ อชฺฌตฺติกานํ ปฐมํ เทเสตพฺพตํ ทสฺเสติ, เตสุปิ ปฐมํ เทเสตพฺเพสุ ปากฏตฺตา ปฐมตรํ จกฺขายตนํ เทสิตนฺติ.

ท่านอาจารย์ แสดงความที่อายตนะภายในทั้งหลาย เป็นอายตนะที่พระผู้มีพระภาคพึงแสดงก่อน โดยความเป็นอายตนะภายในและโดยความเป็นสภาวธรรมที่รับอารมณ์ได้ ด้วยคำว่า "ก็ในบรรดาอายตนะภายใน" นี้ แม้ในบรรดาอายตนะภายใน ที่พึงทรงแสดงก่อนเหล่านั้น ก็ทรงแสดงจักขายตนะก่อนกว่า เพราะเป็นอายตนะที่ปรากฏแล.

<u>ตโต</u> <u>ฆานายตนาทีนีติ</u> เอตฺถ พหุปการตฺตาภาเวน จกฺขุโสเตหิ ปุริมตรํ อเทเสตพฺพานิ, สห วตฺตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา เอเกน กเมน เทเสตพฺพานีติ ฆานาทิกฺกเมน เทสิตานีติ อธิปฺปาโย.

ในคำว่า <u>ต่อจากนั้น</u> <u>ทรงแสดงฆานายตนะ</u> นี้ อธิบายว่า ทรงแสดงตามลำดับแห่งฆานายตนะเป็นต้น เพราะไม่ควรจะแสดงก่อนกว่าจักขุและโสตะ ด้วยไม่มีความเป็นอายตนะที่มีอุปการะมาก ควรจะแสดงตามลำดับเดียวกัน เพราะไม่พึงอาจกล่าวรวมกันได้.

อญฺญถาปิ หิ เทสิเตสุ น น สกฺกา โจเทตุํ, น จ สกฺกา โพเธตพฺพานิ น เทเสตุนฺติ. ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา วา จกฺขาทีนิ ปฐมํ วุตฺตานิ อารมฺมณโต สุปากฏานีติ, มนายตนมฺปน กิญฺจิ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ ฯเปฯ กิญฺจิ ยาว น วตฺตพฺพารมฺมณนฺติ ปจฺฉา วุตฺตํ.

เพราะเมื่อแสดงแม้โดยประการอื่น ใคร ๆ จะไม่สามารถทักท้วงก็หามิได้ และอายตนะที่จะทำให้เข้าใจ พระองค์จะไม่อาจทรงแสดงก็หามิได้. อีกอย่างหนึ่ง อายตนะมีจักขุเป็นต้น ตรัสไว้ก่อน เพราะมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ก็ปรากฏชัดเจนโดยอารมณ์แล, ส่วนมนายตนะบางอย่าง เป็นปัจจุบันนารมณ์ ฯลฯ บางอย่างก็เป็นนวัตตัพพารมณ์ โดยกำหนด เพราะฉะนั้น จึงตรัสไว้ภายหลัง.

ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณสุปิ อุปาทายรูปารมฺมณานิ[๑] จตฺตาริ ปฐมํ วุตฺตานิ, ตโต ภูตรูปารมฺมณํ.

แม้ในบรรดาอายตนะ ที่เป็นปัจจุบันนารมณ์ อายตนะ ๔ ที่มีอุปาทายรูปเป็นอารมณ์

[๑] ฉ. อุปาทารูปา...

อุปาทายรูปารมฺมเณสุปิ[๑] ทูรตเร ทูเร สีฆตรํ สีฆญฺจ อารมฺมณสมฺปฏิจฺฉนทีปนตฺถํ จกฺขาทีนํ เทสนากฺกโม. จกฺขุโสตทฺวยญฺหิ ทูรโคจรนฺติ ปฐมํ วุตฺตํ, ตตฺราปิ จกฺขุ ทูรตรโคจรนฺติ สพฺพปฐมํ วุตฺตํ.

ตรัสก่อน, ต่อจากนั้น จึงตรัสอายตนะที่มีภูตรูปเป็นอารมณ์. แม้ในอายตนะที่มีอุปาทายรูปเป็นอารมณ์ เพื่อจะแสดงการรับอารมณ์ที่ไกลกว่า ที่ไกล ที่เร็วกว่าและที่เร็ว จึงมีลำดับการแสดงอายตนะมีจักขุเป็นต้น. แม้จักขุและโสตะทั้ง ๒ เพราะรับที่ไกลได้ฉะนั้น จึงตรัสไว้ก่อน, แม้ใน ๒ อย่างนั้น จักขุรับอารมณ์ที่ไกลกว่าได้ฉะนั้น จึงตรัสก่อนเขาทั้งหมด.

ปสฺสนฺโตปิ หิ ทูรตเร นทีโสตํ, น ตสฺส โสตปฏิฆาตสทฺทํ สุณาติ. ฆานชิวฺหาสุปิ ฆานํ สีฆตรวุตฺตีติ ปฐมํ วุตฺตํ ปุรโต ฐปิตมตฺตสฺสปิ โภชนสฺส คนฺโธ คยฺหตีติ. ยถาฐานํ วา เตสํ เทสนากฺกโม.

จริงอยู่ บุคคลแม้เมื่อเห็น ก็ย่อมเห็นกระแสน้ำในที่ไกลกว่าได้ แต่ไม่ได้ยินเสียงการกระทบกันของกระแสน้ำนั้น. แม้ในบรรดาฆานะและชิวหา ฆานะมีความเป็นไปเร็วกว่า เพราะฉะนั้น จึงตรัสก่อน คือโภชนะ แม้แต่พอวางไว้ตรงหน้าก็รับกลิ่นได้แล. อีกอย่างหนึ่ง ลำดับการแสดงของอายตนะเหล่านั้น ตามที่ตั้งอย่างไร.

---

[๑] ฉ. อุปาทารูปา...

อิมสฺมิญฺหิ สรีเร สพฺพุปริ จกฺขุสฺส อธิฏฺฐานํ, ตสฺส อโธ โสตสฺส, ตสฺส อโธ ฆานสฺส, ตสฺส อโธ ชิวฺหาย, ตถา กายสฺส เยภุยฺยโต, มโน ปน อรูปิภาวโต สพฺพปจฺฉา วุตฺโต. ตํตํโคจรตฺตา ตสฺส ตสฺส อนนฺตรํ พาหิรายตนานิ วุตฺตานีติ วุตฺโตวายมตฺโถติ เอวมฺปิ อิเมสํ กโม เวทิตพฺโพ.

จริงอยู่ ในร่างกายนี้ จักขุตั้งอยู่เบื้องบนของอายตนะทั้งหมด, โสตะอยู่ต่ำกว่าจักขุนั้น, ฆานะก็อยู่ต่ำกว่าโสตะนั้น, ชิวหาก็อยู่ต่ำกว่าฆานะนั้น, กายตั้งอยู่ตามนั้นโดยมาก, ส่วนมโน ตรัสไว้หลังอายตนะทั้งหมด เพราะเป็นอรูปธรรม. ท่านตรัสอายตนะภายนอก ในลำดับของอายตนะภายในนั้น ๆ เพราะอายตนะภายนอกเป็นอารมณ์ ของอายตนะภายในนั้น ๆ ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวความข้อนี้ไว้ทีเดียว แล พึงทราบลำดับของอายตนะเหล่านี้ แม้ด้วยอาการอย่างนี้.

โคจโร วิสโย เอตสฺสาติ โคจรวิสโย มโน. กสฺส ปน โคจโร เอตสฺส วิสโย ? จกฺขาทีนํ ปญฺจนฺนมฺปิ. วิญฺญาณุปฺปตฺติการณววฏฺฐานโตติ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อุปฺปตฺติการณสฺส ววฏฺฐิตภาวโต สวิภตฺตภาวโต.[๑] เอเตน จกฺขาทีอนนฺตรํ

มโน ชื่อว่า โคจรวิสัย เพราะมีโคจรเป็นวิสัย. ก็โคจรของอายตนะอะไร เป็นวิสัยของมโนนี่เล่า ? ได้แก่โคจรของอายตนะ ๕ มีจักขุเป็นต้น. คำว่า โดยกำหนดเหตุเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ ได้แก่โดยภาวะที่มีการ

๑ สี. ปฏิภตฺตภาวโต.

รูปาทิวจนสฺส จ การณมาห.

กำหนด คือโดยภาวะที่มีการจำแนก เหตุเกิดขึ้นของจักขุวิญญาณเป็นต้น. ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงลำดับของอายตนะ มีจักขุเป็นต้น และเหตุของคำมีรูปเป็นต้น.

๕๑๕. สงฺคหิตตฺตาติ คณนสงฺคหวเสน สงฺคหิตตฺตา. ชาติวเสนาติ จกฺขุภาวสมานตาวเสน. ปจฺจยเภโท กมฺมาทิเภโท. ทานาทิปาณาติปาตาทิเภทภินฺนสฺส หิ กุสลากุสลกมฺมสฺส ตสฺส จ สหการีการณภูตานํ อพฺภนฺตรานํ พาหิรานญฺจ ปจฺจยานํ เภเทน จกฺขายตนํ ภินฺนํ วิสทิสํ โหตีติ. นิรยาทิโก อปทาทิคตินานากรณญฺจ คติเภโท คตีนํ, คตีสุ วา เภโทติ[๑] กตฺวา.

๕๑๕. คำว่า เพราะสงเคราะห์เข้า คือเพราะสงเคราะห์เข้า ด้วยอำนาจการสงเคราะห์ด้วยการนับ. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งชาติ คือด้วยอำนาจความเป็นอายตนะเสมอกัน โดยความเป็นปัจจัย. ความต่างแห่งปัจจัย ได้แก่ความต่างแห่งปัจจัยมีกรรมเป็นต้น. จริงอยู่ ว่าโดยประเภทแห่งกุศลกรรมและอกุศลกรรม ซึ่งต่างโดยประเภทแห่งกรรมมีทานเป็นต้น และกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น และว่าโดยประเภทแห่งปัจจัยภายในและภายนอก ซึ่งเป็นเหตุทำร่วมกันแห่งกรรมนั้น จักขายตนะก็ย่อมเป็นธรรมชาติต่างกัน คือไม่เหมือนกันแล. อบายมี

[๑] ก. คตีสุ วา เภโท คติเภโทติ.

นรกเป็นต้น และเหตุที่ทำให้ต่างกันของคติแห่งสัตว์ มีสัตว์ที่ไม่มีเท้าเป็นต้น ชื่อว่า ความต่างกันแห่งคติ เพราะอธิบายว่า เป็นความต่างแห่งคติทั้งหลาย หรือความต่างกันในคติทั้งหลาย.

หตฺถิอสฺสาทิโก, ขตฺติยาทิโก จ นิกายเภโท. ตํตํสตฺตสนฺตานเภโท ปุคฺคลเภโท. ยา จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ อนนฺตปฺปเภทตา วุตฺตา, โส เอว หทยวตฺถุสฺส เภโท ตาทิสเภทานาติวตฺตนโต. ตโต มนายตนสฺส อนนฺตปฺปเภทตา โยเชตพฺพา.

หมู่ของสัตว์เดรัจฉานมีช้างม้าเป็นต้น และหมู่มนุษย์มีกษัตริย์เป็นต้น ชื่อว่า ความต่างแห่งนิกาย. ความต่างแห่งสันดานของสัตว์นั้น ๆ ชื่อว่า ความต่างแห่งบุคคล. ความที่วัตถุทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น มีประเภทไม่มีที่สุดอันใดที่ท่านกล่าวไว้แล้ว, อันนั้นแหละเป็นความต่างแห่งหทัยวัตถุ เพราะไม่เป็นไปล่วง ซึ่งความต่างเช่นนั้นไปได้. เพราะฉะนั้น จึงพึงประกอบความที่มนายตนะมีประเภทไม่มีที่สิ้นสุด.

ยสฺมา ฌานวิรหิตํ นาม โลกุตฺตรํ นตฺถิ, ตสฺมา ปญฺจนฺนํ ฌานานํ วเสน อฏฺฐ โลกุตฺตรจิตฺตานิ จตฺตาฬีสํ โหนฺตีติ ตานิ เอกาสีติยา โลกิยจิตฺเตสุ ปกฺขิปิตฺวา อาห

เพราะโลกุตระ ที่ชื่อว่าเว้นจากฌาน ย่อมไม่มี, ฉะนั้นโลกุตรจิต ๘ ดวง จึงรวมเป็น ๔๐ ดวง ด้วยอำนาจฌานทั้ง ๕ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงเพิ่มโลกุตรจิต ๔๐

"เอกวีสุตตรสตปปเภทญจา"ติ. วตฺถูติ จกฺขาทิวตฺถุ. ตปฺปเภเทน วิญญาณํ อนนฺตปฺปเภทํ.

ดวงนั้น เข้าในโลกียจิต ๘๑ ดวง กล่าวว่า "และมีประเภทเป็น ๑๒๑ ดวง". คำว่า วัตถุ ได้แก่วัตถุมีจักขุเป็นต้น. วิญญาณชื่อว่า มีประเภทหาที่สุดมิได้ ก็โดยประเภทแห่งวัตถุมีจักขุเป็นต้น.

ปฏิปทา ทุกฺขาปฏิปทาทิ. อาทิ-สทฺเทน ฌานาธิปติภูมิอารมฺมณาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. นีลํ นีลสฺส สภาคํ, อญฺญํ วิสภาคํ. ปจฺจโย กมฺมาทิ. ตตฺถาปิ กุสลสมุฏฺฐานาทิตา, สีตอุตุ-สมุฏฺฐานาทิตา จ เภโท เวทิตพฺโพ. อาทิ-สทฺเทน คตินิกายเภโท. สภาวนานตฺตเภทโตติ สุขา ทุกฺขา อทุกฺขมสุขาติ เอวมาทิโก สภาวเภโท. จกฺขุสมฺผสฺสชา โสตสมฺผสฺสชาติ เอวมาทิกํ นานตฺตํ.

ปฏิปทา ได้แก่ปฏิปทามีทุกขาปฏิปทาเป็นต้น. ด้วยอาทิ-ศัพท์ พึงเห็นการสงเคราะห์ฌาน อธิบดี ภูมิและอารมณ์เป็นต้นเข้าด้วย. รูปสีเขียวก็เป็นสภาคะแห่งรูปสีเขียว, สีอื่นก็เป็นวิสภาคะกัน. ปัจจัย ได้แก่ปัจจัยมีกรรมเป็นต้น. แม้ในปัจจัยมีกรรมเป็นต้นนั้น ก็พึงทราบความต่างกัน คือความที่มีกุศลเป็นสมุฏฐานเป็นต้น และความที่อายตนะมีความเย็นและฤดูเป็นสมุฏฐานเป็นต้น. ด้วยอาทิ-ศัพท์ พึงทราบความต่างแห่งคติและนิกาย. คำว่า โดยแยกความต่างกันของสภาวธรรม ได้แก่การแยกมีอาทิอย่างนี้ คือ สุข ทุกข์ อทุกขมสุข ชื่อว่า เป็นความจำแนกสภาวะ. ความต่างมีอาทิอย่างนี้ว่า เกิด

จากจักขุสัมผัส เกิดจากโสตสัมผัส ชื่อว่า ความต่าง.

๕๑๖. "อนาคมนโต อนิคมนโต"ติ สงฺเขเปน วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ "น หี"ติอาทิ วุตฺตํ. ปุพฺพนฺตาปรนฺเตสุ อวิชฺชมานสรูปตฺตา อุทยโต ปุพฺเพ กุโตจิ นาคจฺฉนฺติ, วยโต จ อุทฺธํ น กตฺถจิ คจฺฉนฺติ, วิชฺชมานกฺขเณปิ อิตฺตรกาลตาย อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมา.

๕๑๖. ท่านอาจารย์ประสงค์จะขยายความที่กล่าวไว้โดยสังเขปว่า "โดยความไม่มา และโดยความไม่จากไป" จึงกล่าวคำว่า "น หิ" เป็นต้น. ก่อนแต่การเกิดขึ้นอายตนะทั้งหลายก็มิได้มาแต่ที่ไหน ๆ และเบื้องหน้าแต่เสื่อมไป ก็มิได้ไปในที่ไหน ๆ เพราะอายตนะทั้งหลายมีสภาวะไม่มีอยู่ ในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย, อายตนะทั้งหลาย จึงไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา เพราะมีกาลนิดหน่อยแม้ในขณะที่มีอยู่.

เตนาห "อถโข"ติอาทิ. สปริปฺผนฺทกิริยาวเสน อีหนํ อีหา, จินฺตนวเสน พฺยาปารนํ พฺยาปาโร, ตตฺถ พฺยาปารํ ทสฺเสนฺโต อาห "น หิ จกฺขุรูปาทีนํ เอวํ โหตี"ติ. อีหํ ทสฺเสนฺโต "น จ ตานี"ติอาทิ. อุภยมฺปิ ปน อีหา จ โหติ พฺยาปาโร จาติ อุปปฺปฏิปาฏิวจนํ.

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยที่แท้" เป็นต้น. ความพยายามชื่อว่าอีหา ด้วยอำนาจกิริยาที่มีความดิ้นรน, ความขวนขวาย ชื่อว่าพยาปาระ ด้วยอำนาจความคิด, ใน ๒ อย่างนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความขวนขวาย จึงกล่าวว่า

"เพราะจักขุและรูปเป็นต้น ไม่มีความขวนขวายอย่างนั้น". เมื่อจะแสดงความพยายาม จึงกล่าวคำว่า "น จ ตานิ" เป็นต้น. ก็คำแม้ทั้ง ๒ เป็นคำลำดับสลับกันว่า อีหา จ โหติ พฺยาปาโร จ แปลว่า ความเพียรและความขวนขวาย.

ธมฺมตาวาติ สภาโว เอว, การณสมตฺถตา วา อีหาพฺยาปารรหิตานํ ทฺวาราทิภาโว ธมฺมตา. อิมสฺมิญฺจ อตฺเถ "ยนฺ"ติ เอตสฺส ยสฺมาติ อตฺโถ. ปุริมสฺมึ สมฺภวนวิเสสนํ ยํ-สทฺโท. "สุญฺญคาโม"ติ[๑] โข ภิกฺขเว ฉนฺเนตํ อชฺฌตฺติกานํ อายตนานํ อธิวจนนฺติ[๒] วจนโต สุญฺญคาโม วิย ทฏฺฐพฺพานิ.

บทว่า ธมฺมตาว ได้แก่สภาวะนั่นเอง, อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นธรรมสามารถในเหตุ คือ ความที่แห่งอายตนะที่เว้นจากความพยายามและความขวนขวายเป็นทวารเป็นต้น ชื่อว่าธรรมดา. ก็ในอรรถนี้ ความของบทว่า "ยํ" นี้ เท่ากับ ยสฺมา. ยํ-ศัพท์เป็นคำที่ทำความมี ให้ต่างออกไปในอรรถก่อน. อายตนะทั้งหลาย พึงเห็นเปรียบเหมือนบ้านร้าง เพราะพระบาลีว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า "บ้านร้าง" นี้ เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖.

---

๑ ฉ. สุญฺโญ คาโมติ.
๒ สํ. สฬายตน. ๑๘/๒๑๘.

อนฺนปานสหิตนฺติ คหิเต สุญฺญคาเม ยํ ยเทว ภาชนํ ปรามสียติ, ตํ ตํ ริตฺตกํเยว ปรามสียติ, เอวํ ธุวาทิภาเวน คหิตานิ โยนิโส อุปปริกฺขิยมานานิ ริตฺตกาเนว เอตานิ ทิสฺสนฺตีติ. เตนาห "ธุวสุภสุขตฺตภาววิรหิตตฺตา"ติ. จกฺขาทิทฺวาเรสุ อภิชฺฌาโทมนสฺสุปฺปาทกภาเวน รูปาทีนิ จกฺขาทีนํ อภิฆาตกานีติ วุตฺตานิ.

ภาชนะใด ๆ นั่นเอง ในบ้านร้างที่บุคคลถือเอาว่า ประกอบไปด้วยข้าวและน้ำ อันบุคคลยึดถืออยู่, ภาชนะนั้น ๆ ก็เป็นของว่างเปล่านั่นเอง ฉันใด, อายตนะเหล่านี้ที่บุคคลยึดถือ โดยความเป็นของยั่งยืนเป็นต้น เมื่อเข้าไปพิจารณาอยู่ โดยอุบายอันแยบคาย ย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่านั่นเอง เหมือนฉันนั้นแล. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะเว้นจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตัวตน". อายตนะภายนอกมีรูปเป็นต้น ท่านกล่าวว่า เป็นตัวกระทบซึ่งอายตนะภายในมีจักขุเป็นต้น โดยภาวะที่ทำอภิชฌาและโทมนัสให้เกิดขึ้น ในทวารมีจักขุเป็นต้น.

อหิสุํสุมารปกฺขิกุกฺกุรสิงฺคาลมกฺกฏา ฉ ปาณกา. วิสมพิลากาสคามสุสานวนานิ เตสํ โคจรา. ตตฺถ วิสมาทิอชฺฌาสเยหิ จกฺขาทีหิ วิสมภาวพิลากาสคามสุสานสนฺนิสฺสิตสทิสุปาทินฺนธมฺมวนภาเวหิ อภิรมิตตฺตา รูปาทีนํ

งู จระเข้ นก สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก และลิง ชื่อว่า สัตว์ ๖ จำพวก. ที่ไม่เสมอ วังน้ำ อากาศ บ้าน ป่าช้า และป่า เป็นที่โคจรของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น. ในบรรดาที่โคจรเหล่านั้น พึงประกอบความที่อายตนะ

วิสมาทิสทิสตา โยเชตพฺพา.

ภายนอกมีรูปเป็นต้น เหมือนที่ที่ไม่เสมอเป็นต้น เพราะอายตนะภายในมีจักขุเป็นต้น ซึ่งชอบที่ที่ไม่เสมอเป็นต้น ยินดีแล้วโดยความเป็นที่ที่ไม่เสมอหนึ่ง โดยความเป็นวังน้ำหนึ่ง โดยความเป็นอากาศหนึ่ง โดยความเป็นบ้านหนึ่ง โดยความเป็นป่าช้าหนึ่ง และโดยความเป็นป่าหนึ่ง อันบุคคลเข้าไปยึดถือเช่นกับที่อาศัย.

อิติ อายตนานํ วิตฺถารกถามุขวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

การพรรณนากถามุขโดยพิสดาร แห่งอายตนะทั้งหลาย จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

จอมพลประภาส จารุเสถียร ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
พระยาพายัพพิริยกิจ และญาติผู้ล่วงลับในสกุลจารุเสถียร

ธาตุวิตฺถารกถาวณฺณนา

๕๑๗. จกฺขุสฺส วิญฺญาณนฺติ จกฺขุสฺส การณภูตสฺส วิญฺญาณํ. กามํ รูปาโลกมนสิการาทโยปิ ตสฺส วิญฺญาณสฺส การณํ,[๑] เต ปน สาธารณการณํ, จกฺขุ อสาธารณนฺติ อสาธารณการเณนายํ นิทฺเทโส ยถา เภริสทฺโท, ยวงฺกุโรติ. ตถา หิ จกฺขุ ปุคฺคลนฺตราสาธารณํ, นีลาทิสพฺพรูปสาธารณญฺจาติ สามิภาเวน นิทฺทิฏฺฐํ.

วิทหตีติ เอวํ เอวญฺจ ตยา ปวตฺติตพฺพนฺติ วินิยุญฺชมานํ วิย อุปฺปาเทตีติ อตฺโถ. วิทหตีติ จ ธาตุวตฺโถ เอว วิสิฏฺโฐ อุปสคฺเคน ทีปิยตีติ วินาปิ อุปสคฺเคน ธาตูติ

พรรณนากถาว่าโดยพิสดารแห่งธาตุ

๕๑๗. สองบทว่า จกฺขุสฺส วิญฺญาณํ ได้แก่วิญญาณแห่งจักขุ อันเป็นเหตุ. แม้รูป แสงสว่างและมนสิการเป็นต้น เป็นเหตุแห่งวิญญาณนั้น โดยแท้, ถึงกระนั้น รูป แสงสว่าง และมนสิการเป็นต้นเหล่านั้น ก็เป็นเหตุทั่วไป, จักขุเป็นเหตุไม่ทั่วไป เพราะฉะนั้น นิเทศนี้ มีด้วยเหตุอันไม่ทั่วไป เหมือนเสียงกลอง, หน่อข้าวเหนียวแล. จริงอย่างนั้น จักขุเป็นเหตุไม่ทั่วไปของบุคคลอื่น และเป็นเหตุทั่วไปแก่รูปทั้งหมด มีรูปสีเขียวเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงไขไว้โดยความเป็นฉัฏฐีวิภัตติ.

บทว่า วิทหติ ความว่า ย่อมทำให้เกิดขึ้น ดุจบังคับว่า เจ้าต้องเป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้. บทว่า วิทหติ ความหมายของธาตุนั่นแหละต่างออกไป ท่านแสดงไว้ด้วย

---

[๑] ม. การณา.

เอส สทฺโท ตมตฺถํ วทตีติ ทฏฺฐพฺโพ. กตฺตุกมฺมภาวกรณาธิกรเณสุ จ ธาตุสทฺทสิทฺธิ โหตีติ ปญฺจปิ เอเต อตฺถา วุตฺตา.

อุปสรรค เพราะฉะนั้น แม้เว้นจากอุปสรรค ศัพท์ว่าธาตุนี้ พึงเห็นว่า ก็บอกความหมายดังนั้น. และความสำเร็จแห่งธาตุศัพท์ ก็ย่อมมีในกรรตุ กรรม ภาวะ กรณะ และอธิกรณะ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวความหมายทั้ง ๕ นั้นไว้.

โลกุตฺตรธาตุโย สํสารทุกฺขํ น วิทหนฺติ, อญฺญทตฺถุ วิทฺธํเสนฺตีติ กตฺวา "โลกิยา"ติ วิเสสิตํ. ววฏฺฐิตาติ อวฏฺฐิตา, อญฺญมญฺญํ วา อสงฺกิณฺณา. สุวณฺณรชตาทิธาตุโย สุวณฺณาทีนํ พีชภูตา เสลาทโย. ยถาสมฺภวนฺติ เอตฺถ เกจิ "โลกิยโลกุตฺตราสุ ธาตูสุ โย โย อตฺโถ สมฺภวติ, ตทนุรูปนฺ"ติ อตฺถํ วทนฺติ, ตทยุตฺตํ "โลกิยา หิ ธาตุโย"ติ วิเสเสตฺวา วุตฺตตฺตา.

ท่านทำให้ต่างออกไปว่า "โลกียธาตุ" เพราะอธิบายว่า โลกุตรธาตุ ย่อมไม่จัดแจงสังสารทุกข์, ย่อมทำลายโดยแท้. บทว่า ววฏฺฐิตา แปลว่ากำหนดหรือแปลว่าไม่ระคนกันและกัน. ธาตุมีทองและเงินเป็นต้น ได้แก่ ภูเขาหินเป็นต้น อันเป็นพืชของทองเป็นต้น. ในบทว่า ยถาสมฺภวํ นี้ อาจารย์บางพวกย่อมกล่าวความหมายไว้ว่า "ความหมายใด ๆ มีอยู่ในธาตุทั้งหลาย ที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ ก็สมควรแก่ความหมายนั้น ๆ", คำของอาจารย์บางพวกนั้นไม่ถูก เพราะท่านอาจารย์ท่านกล่าวให้ต่างออกไปว่า "จริงอยู่ ธาตุทั้งหลายที่เป็นโลกิยะ".

จอมพลประภาส จารุเสถียร ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
พระยาพายัพพิริยกิจ และญาติผู้ล่วงลับในสกุลจารุเสถียร

อตฺถวเสน เจตํ ยถาสมฺภวคฺคหณํ กตํ, น ธาตุวเสน. กามํ ปญฺจปิ อตฺถา จกฺขาทีนํ สพฺเพสํ อิจฺฉิตพฺพา, ตถาปิ จกฺขาทีสุ ยสฺส ยสฺส ธมฺมสฺส ยหา กตฺตุวจนิจฺฉา, น ตหา กมฺมภาโว. ยทา จ[๑] กมฺมวจนิจฺฉา, น ตหา กตฺตุภาโว. เอวํ เสเสสุปีติ ยถาสมฺภวคฺคหณํ. เตนาห "อิติ จกฺขาทีสู"ติอาทิ.

ท่านทำศัพท์ว่า ยถาสัมภวะนี้ไว้ เกี่ยวกับความหมาย, ไม่ใช่เกี่ยวกับธาตุ. ธาตุทุกธาตุมีจักขุธาตุเป็นต้น จะต้องปรารถนาความหมายทั้ง ๕ นี้ ก็จริง, แม้ถึงอย่างนั้นบรรดาธาตุมีจักขุเป็นต้น เมื่อใดต้องการจะพูดธรรมใด ๆ เป็นกรรตุ, เมื่อนั้นก็เป็นกรรมไม่ได้. แต่เมื่อใดต้องการจะพูดเป็นกรรม เมื่อนั้นก็เป็นกรรตุไม่ได้. แม้ในธาตุที่เหลือก็อย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่า ยถาสัมภวะ เข้าไว้. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "ในบรรดาธาตุมีจักขุเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้" ดังนี้เป็นต้น.

๕๑๘. อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตีติ ธาตุโยติ เอตฺถาปิ ธาตีติ[๒] ธาตูติ ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา ธารณฏฺโฐ ธา-สทฺโทติ กตฺวา. กตฺตุอตฺโถปิ จายํ ปุริเมน อสทิโส วิธาน-

๕๑๘. แม้ในคำว่า ชื่อว่า ธาตุ เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน นี้ ก็พึงทราบความสำเร็จแห่งบทว่า ธาติ ว่าธาตุ เพราะกระทำอธิบายว่า ธา-ศัพท์

---

[๑] ฉ. ยทา ปน.
[๒] สี. ทธตีติ.

ธารณฏฺฐานํ ภินฺนสภาวตฺตา. นิสฺสตฺตสภาวมตฺตธารณญฺจ ธาตุสทฺทสฺส ปธาโน อตฺโถติ วิสุํ วุตฺโต.

มีอรรถว่าทรงไว้. ก็ธาตุศัพท์นี้ แม้มีอรรถเป็นกรรตุ ก็ไม่เหมือนกันกับคำแรก เพราะอรรถคือวิธาน การจัดแจงและธารณะการทรงไว้ เป็นอรรถมีสภาวะต่างกัน. อนึ่ง การทรงไว้เพียงแต่สภาวะที่ไม่ใช่สัตว์ เป็นอรรถอันเป็นประธาน ของธาตุศัพท์ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้แผนกหนึ่ง.

ธาตุโย วิย ธาตุโยติ เอตฺถ สีหสทฺโท วิย เกสริมฺหิ นิรุฬฺห ปุริเส เสลาวยเวสุ นิรุฬฺห ธาตุสทฺโท จกฺขาทีสุ อุปจริโตติ ทฏฺฐพฺโพ. ญาณญฺจ เญยฺยญฺจ ญาณเญยฺยานิ, เตสํ อวยวา ตปฺปเภทภูตา ธาตุโย ญาณเญยฺยาวยวา.

ในคำว่า ธาตุทั้งหลาย เป็นเหมือนอย่างธาตุ จึงชื่อว่า ธาตุ นี้ ธาตุศัพท์ที่ใช้ติดปากในบุรุษ ในส่วนย่อยของภูเขาทั้งหลาย พึงทราบว่า ใช้เรียกเฉียด ๆ ในธาตุทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น เหมือนอย่างสีหะศัพท์ ใช้เป็นคำติดปาก ในราชสีห์ที่มีสร้อยคอฉะนั้น. ความรู้ด้วย สิ่งที่ควรรู้ด้วย ชื่อว่าความรู้และสิ่งที่ควรรู้, ธาตุทั้งหลาย อันเป็นส่วนย่อยของความรู้และสิ่งที่ควรรู้เหล่านั้น คือเป็นประเภทของความรู้ และสิ่งที่ควรรู้เหล่านั้น ชื่อว่า ส่วนย่อยของความรู้และสิ่งที่ควรรู้.

จอมพลประภาส จารุเสถียร ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
พระยาพายัพพิริยกิจ และญาติผู้ล่วงลับในสกุลจารุเสถียร

ตตฺถ ญาณปฺปเภโท ธมฺมธาตุเอกเทโส, เญยฺยปฺปเภโท อฏฺฐารสาปิ ญาณเญยฺยาวยวมตฺตา ธาตุโย โหนฺตีติ. อถวา ญาเณน ญาตพฺโพ สภาโว อวิปรีโต ธาตุสทฺเทน วุจฺจมาโน ญาณเญยฺโย, น ทิฏฺฐิอาทีหิ วิปรีตคฺคาหเกหิ เญยฺโยติ อตฺโถ, ตสฺส ญาณเญยฺยสฺส อวยวา จกฺขาทโย, วิสภาคลกฺขณาวยเวสุ รสาทีสุ นิรุฬฺโห ธาตุสทฺโท ตาทิเสสุ อญฺญาวยเวสุ จกฺขาทีสุ อุปจริโตติ ทฏฺฐพฺโพ.

ในข้อนั้น ประเภทของความรู้ ได้แก่เอกเทศของธรรมธาตุ, ประเภทของสิ่งที่ควรรู้ ได้แก่ธาตุทั้ง ๑๘ เพราะฉะนั้น จึงย่อมมีธาตุที่เป็นเพียงส่วนย่อย ของความรู้และสิ่งที่ควรรู้ฉะนี้แล. อีกประการหนึ่ง สภาวะที่พึงรู้ได้ด้วยญาณ เป็นสิ่งที่ไม่วิปริต ที่ท่านกล่าวไว้ ด้วยธาตุศัพท์ ชื่อว่าความรู้และสิ่งที่ควรรู้, อธิบายว่า ไม่ใช่สิ่งที่พึงรู้ด้วยความรู้ที่ถือวิปริตมีทิฐิเป็นต้น, ส่วนย่อยทั้งหลาย ของความรู้ และสิ่งที่ควรรู้นั้น ได้แก่ธาตุมีจักขุเป็นต้น, ธาตุศัพท์ที่ใช้ติดปาก ในธาตุมีรสเป็นต้น ที่เป็นส่วนย่อยของลักษณะที่ต่างกัน พึงเห็นว่า ท่านใช้เรียกเฉียด ๆ ในธาตุมีจักขุเป็นต้นซึ่งเป็นส่วนย่อยของธาตุอื่นเช่นนั้น.

รสาทีสุ วิย วา จกฺขาทีสุปิ นิรุฬฺโห เอว. นิชฺชีวมตฺตสฺเสเวตํ[๑] อธิวจนนฺติ เอเตน

อีกอย่างหนึ่ง ธาตุศัพท์ที่ใช้ติดปากอยู่ แม้ในธาตุมีจักขุเป็นต้น ก็เหมือนกับธาตุศัพท์

---

๑ ฉ. นิชฺชีวมตฺตสฺเสตํ.

จอมพลประภาส จารุเสถียร ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
พระยาพายัพพิริยกิจ และญาติผู้ล่วงลับในสกุลจารุเสถียร

นิชฺชีวมตฺตปทตฺเถ ธาตุสทฺทสฺส นิรุฬฺหตฺตํ[๑] ทสฺเสติ. ฉ ธาตุโย เอตสฺสาติ ฉธาตุโร. โย โลเก ปุริโสติ ธมฺมสมุทาโย วุจฺจติ, โส ฉธาตุโร ฉนฺนํ ปฐวีอาทีนํ นิชฺชีวมตฺตานํ สภาวานํ สมุทายมตฺโต, น เอตฺถ ชีโว วา ปุริโส วา อตฺถีติ อตฺโถ.

ที่ใช้ติดปาก ในธาตุมีรสเป็นต้นฉะนั้น. ด้วยคำว่า ธาตุนี้ เป็นชื่อของสภาวธรรม สักว่าเป็นนิชชีวธรรมเท่านั้น นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความที่ธาตุศัพท์ เป็นคำใช้ติดปากในอรรถแห่งบทของสภาวธรรม สักว่าเป็นนิชชีวธรรม. ธาตุ ๖ มีอยู่แก่บุรุษนี้ เหตุนั้นบุรุษนี้ชื่อว่า ฉธาตุโร แปลว่า มีธาตุ ๖. อธิบายว่า กลุ่มธรรมใด ท่านเรียกว่าบุรุษในโลก, กลุ่มธรรมนั้น มีธาตุ ๖ คือเป็นเพียงกลุ่ม แห่งสภาวธรรมทั้งหลายสักว่าเป็นนิชชีวธรรมทั้ง ๖ อย่างมีปฐวีเป็นต้น, ชีวะหรือบุรุษหามีอยู่ในกลุ่มธรรมนี้ไม่.

๕๑๙. จกฺขาทีนํ กโม ปุพฺเพ วุตฺโตติ อิธ เอเกกสฺมึ[๒] ติเก ติณฺณํ ธาตูนํ กมํ ทสฺเสนฺโต อาห "เหตุผลานุปุพฺพววฏฺฐาน-

๕๑๙. ลำดับแห่งธาตุมีจักขุเป็นต้นท่านได้กล่าวไว้แล้วในก่อน เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงลำดับแห่งธาตุทั้ง ๓

---

[๑] ฉ. นิรุฬฺหตํ.

[๒] ฉ. อิธ เอเกกสฺมึ.

วเสนา"ติ. เหตุผลานํ อนุปุพฺพววฏฺฐานํ เหตุผลภาโว เอว, มโนธมฺมธาตูนญฺจ มโนวิญฺญาณสฺส เหตุภาโว ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺโพ.

ในติกะแต่ละอย่าง ในที่นี้ จึงกล่าวว่า "ด้วยอำนาจการกำหนดลำดับของเหตุและผล". การกำหนดลำดับของเหตุและผล ก็คือความเป็นเหตุและผลนั่นเอง, ความที่มโนธาตุและธรรมธาตุ เป็นเหตุของมโนวิญญาณ บัณฑิตพึงประกอบตามสมควร.

กิริยามโนธาตุ มโนวิญฺญาณสฺส อุปนิสฺสยโกฏิยา, วิปากมโนธาตุ วิปากมโนวิญฺญาณสฺส อนนฺตราทินาปิ, อิตรสฺส สพฺพาปิ อุปนิสฺสยโกฏิยา จ, ธมฺมธาตุ ปน เวทนาทิกา สหชาตา สหชาตาทินา, อสหชาตา อนนฺตราทินา, อุปนิสฺสเยน, อารมฺมณาทินา จ มโนวิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหตีติ ทฺวารภูตมโนวเสน วา.

อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบด้วยอำนาจแห่งมโนที่เป็นทวารว่า มโนธาตุที่เป็นกิริยา เป็นปัจจัยแก่มโนวิญญาณ โดยเป็นอุปนิสยปัจจัยอันท้ายสุด (ปกตูปนิสสยะ) มโนธาตุที่เป็นวิบาก เป็นปัจจัยแก่มโนวิญญาณที่เป็นวิบากแม้ด้วยปัจจัย มีอนันตรปัจจัยเป็นต้น, มโนธาตุทั้งหมด เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ นอกนี้ โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยอันท้ายสุด (ปกตูปนิสสยะ) ส่วนธรรมธาตุมีเวทนาเป็นต้นที่เกิดร่วมกัน เป็นปัจจัยแก่มโนวิญญาณ โดยเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น ที่มิได้เกิดร่วมกัน ก็เป็นปัจจัย โดยเป็นปัจจัยมีอนันตรปัจจัยเป็นต้น โดยอุปนิสสยปัจจัยและโดยปัจจัยมีอารัมณปัจจัยเป็นต้น.

จอมพลประภาส จารุเสถียร ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
พระยาพายัพพิริยกิจ และญาติผู้ล่วงลับในสกุลจารุเสถียร

ทฺวารภูตมโนปิ หิ สุตฺเตสุ มโนธาตูติ วุจฺจตีติ ตสฺสา วา มโนธาตุยา มโนวิญฺญาณสฺส เหตุภาโว ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺโพ. ตตฺถ เหตูติ ปจฺจโย อธิปฺเปโต, ผลนฺติ ปจฺจยุปฺปนฺนนฺติ อาห "จกฺขุธาตู"ติอาทิ.

จริงอยู่ แม้มโนที่เป็นทวาร ท่านก็เรียกว่า มโนธาตุ ในพระสูตรทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ความที่มโนธาตุนั้น เป็นเหตุแห่งมโนวิญญาณ บัณฑิตพึงประกอบตามควรก็มี. ในบรรดาคำเหล่านั้น ปัจจัย ท่านประสงค์เอาว่า เหตุ, สิ่งที่เกิดแต่ปัจจัย ท่านประสงค์เอาว่า ผล เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีคำว่า "จกฺขุธาตุ" เป็นต้น.

๕๒๐. สพฺพาสํ วเสนาติ ยถาวุตฺตานํ อาภาธาตุอาทีนํ ปญฺจตึสาย ธาตูนํ วเสน. อปรมตฺถสภาวสฺส ปรมตฺถสภาเวสุ น กทาจิ อนฺโตคธตา อตฺถีติ อาห "สภาวโต วิชฺชมานานนฺ"ติ.

๕๒๐. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งธาตุทั้งปวง คือด้วยอำนาจแห่งธาตุ ๓๕ มีอาภาธาตุเป็นต้น ตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ที่มีอยู่ โดยสภาวะ" ดังนี้ เพราะความที่สภาวะที่ไม่ได้เป็นปรมัตถ์ จะหยั่งลงภายใน ในสภาวะที่เป็นปรมัตถ์ทั้งหลาย จะมีอยู่แม้ในกาลไร ๆ ก็หาไม่.

จนฺทาภาสูริยาภาทิกา วณฺณนิภา เอวาติ อาห "รูปธาตุเยว หิ อาภาธาตู"ติ. รูปาทิปฏิพทฺธาติ ราควตฺถุภาเวน คเหตพฺพา-

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "จริงอยู่ อาภาธาตุก็คือรูปธาตุนั่นเอง" ดังนี้ เพราะรัศมีแห่งพระจันทร์ และรัศมีแห่งพระอาทิตย์

การโร สุภนิมิตฺตนฺติ กตฺวา "รูปาทโย เอวา"ติ อวตฺวา ปฏิพทฺธวจนํ วุตฺตํ. อสติปิ ราควตฺถุภาเว กุสลวิปาการมฺมณํ สุภธาตูติ ทุติโย วิกปฺโป วุตฺโต. เสสาติ มโนวิญฺญาณธาตุยา สมฺปยุตฺตา.

เป็นต้น ก็เหมือนกับรูปนั่นเอง. คำว่า เนื่องด้วยรูปเป็นต้น ท่านมิได้กล่าวว่า "มีรูปเป็นต้นเท่านั้น" แต่กล่าวคำว่า เนื่องด้วย เพราะอธิบายว่า อาการที่จะพึงถือเอา ด้วยความเป็นที่ตั้งแห่งราคะ เป็นศุภนิมิต. แม้เมื่อไม่มีความเป็นที่ตั้งแห่งราคะ อกุศลวิบาก ก็จัดเป็นศุภธาตุ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าววิกัปที่ ๒ ไว้. คำว่า ธาตุที่เหลือ ได้แก่ธาตุที่ประกอบด้วยมโนวิญญาณธาตุ.

ธาตุทฺวยนิโรธมตฺตนฺติ มโนวิญฺญาณธาตูนํ[๑] นิโรธมตฺตํ จตุตฺถารุปฺปจิตฺตุปฺปาทนิโรธภาวโต. ตทญฺญวิญฺญาณนิโรโธ วิย หิ วิญฺญาณธาตุมโนธาตูนํ นิโรโธ สมาปตฺติพลสิทฺโธติ กตฺวา ธาตุทฺวยคฺคหณํ.

คำว่าเป็นเพียงความดับแห่งธาตุทั้ง ๒ คือ เป็นเพียงความดับ แห่งมโนวิญญาณธาตุ เพราะเป็นเพียงความดับแห่งจิตตุปบาท ในอรูปฌานที่ ๔. ท่านใช้ศัพท์ว่า ธาตุทั้ง ๒ เพราะอธิบายว่า ก็ความดับแห่งวิญญาณธาตุและมโนธาตุ ซึ่งสำเร็จด้วยกำลังแห่งสมาบัติ ก็เหมือนความดับแห่งวิญญาณอื่นจากนั้น.

---

[๑] ก. มโนวิญฺญาณธมฺมธาตูนํ.

คุณหญิงสุภัจฉรี ดำริกาญจน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

"ธมฺมธาตุมตฺตน"ติ อิทํ กามธาตุยา ธมฺมธาตุปริยาปนฺนตฺตา วุตฺตํ. กามปฏิสํยุตฺโตติ กามราคสมฺปยุตฺโต, อารมฺมณกรเณน วา กามคุณุปสณฺหิโต.[๑] ยํ เอตสฺมึ อนฺตเรติ เย เอตสฺมึ อวีจิปรนิมฺมิตวสวตฺติปริจฺฉินฺเน โอกาเส. โอคาฬฺหา หุตฺวา อโธภาเค จ โอกาเส จรนฺตีติ[๒] เอตฺถาวจรา. อญฺญตฺถ จรนฺตาปิ ยถาวุตฺเต เอว ฐาเน ปริยาปนฺนาติ เอตฺถ ปริยาปนฺนา.

คำว่า "เป็นเพียงธรรมธาตุ" นี้ ท่านกล่าวไว้เพราะกามธาตุ นับเนื่องอยู่ในธรรมธาตุ. คำว่า ที่เกี่ยวกับกาม ได้แก่ ที่ประกอบด้วยกามราคะ หรือประกอบด้วยกามคุณ โดยกระทำให้เป็นอารมณ์. หลายบทว่า ยํ เอตสฺมึ อนฺตเร มีความว่า ธรรมเหล่าใด ในโอกาสนี้ ที่กำหนดด้วยอเวจีนรกและเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี. ชื่อว่า เอตฺถาวจรา เพราะอรรถว่า เป็นสภาวะหยั่งลงแล้วเที่ยวไป ในโอกาสที่เป็นส่วนเบื้องต่ำด้วย. ชื่อว่า เอตฺถ ปริยาปนฺนา เพราะอรรถว่า แม้เที่ยวไปอยู่ในที่อื่น ก็ยังนับเนื่องอยู่ในที่ตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละ.

เนกฺขมฺมธาตุ ธมฺมธาตุ เอว วิตกฺกปกฺเข. สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมาติ ทานมยปุญฺญกิริยโต, สีลมยปุญฺญกิริยโต,

เนกขัมธาตุ ชื่อว่าธรรมธาตุนั่นเอง จัดเข้าในฝ่ายแห่งวิตก. คำว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลทั้งปวง ได้แก่ ธรรมอัน

---

[๑] ฉ. กามคุโณปสํหิโต.
[๒] ก. อวจรนฺตีติ.

ปพฺพชฺชโต จ ปฏฺฐาย ยาว อคฺคมคฺคาธิคมา ปวตฺตา สพฺเพปิ อนวชฺชธมฺมา. วิหึสาธาตุ เจตนา, ปรวิเหฐนจฺฉนฺโท วา. อวิหึสา กรุณาติ.

หาโทษมิได้ทั้งปวง ที่เป็นไป จำเดิมแต่ทานมัยบุญกิริยา ศีลมัยบุญกิริยา และแต่บรรพชา จนถึงการบรรลุมรรคอันเลิศ. วิหิงสธาตุ ได้แก่ เจตนา หรือได้แก่ความพอใจเบียดเบียนผู้อื่น. อวิหิงสา ได้แก่กรุณา.

หีนาติ หีฬิตา. ปณีตาติ สมฺภาวิตา. "นาติหีฬิตา นาติสมฺภาวิตา มชฺฌิมา"ติ ขนฺธนิทฺเทเส[๑] อาคตา หีนทุกโต เอว หินีหริตฺวา[๒] มชฺฌิมา ธาตุ วุตฺตาติ เวทิตพฺพา. อุโภปีติ ธมฺมธาตุมโนวิญฺญาณธาตุโย.

คำว่า หีนธาตุ ได้แก่ธาตุที่บัณฑิตติเตียน. ปณีตธาตุ ได้แก่ธาตุที่บัณฑิตสรรเสริญ. มัชฌิมธาตุ พึงทราบว่า ท่านกล่าวโดยนำออกมาจากหีนทุกะนั่นเอง ที่มาในขันธนิเทศว่า "ธาตุที่บัณฑิตไม่ติเตียนเกินนัก ไม่สรรเสริญเกินนัก ชื่อว่ามัชฌิมธาตุ". คำว่า ธาตุทั้ง ๒ ได้แก่ธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุ.

วิญฺญาณธาตุ ยทิปิ ฉวิญฺญาณธาตุวเสน วิภตฺตา, ตถาปิ วิญฺญาณธาตุคฺคหเณน

วิญญาณธาตุ แม้จะจำแนกเป็นวิญญาณธาตุ ๖ ก็จริงอยู่, ถึงกระนั้น ก็ย่อม

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๕๐.
[๒] ม. อาคตา หีนทุกโต เอว นีหริตฺวา.

ตสฺส ปุเรจาริกปจฺฉาจาริกตฺตา มโนธาตุ คหิตาว โหตีติ อาห "วิญฺญาณธาตุ จกฺขุวิญฺญาณาทิสตฺตวิญฺญาณธาตุสงฺเขโปเยวา"ติ. อเนเกสํ จกฺขุธาตุอาทีนํ, ตาสุ จ เอเกกิสฺสา นานปฺปการตาย นานาธาตูนํ วเสน อเนกธาตุ นานาธาตุ โลโก วุตฺโตติ อาห "อฏฺฐารสธาตุปฺปเภทมตฺตเมวา"ติ.

จะเป็นอันถือเอามโนธาตุนั่นเอง เพราะมโนธาตุนั้น เป็นปุเรจาริกและปัจฉาจาริกแห่งวิญญาณธาตุนั้น ด้วยการถือเอาวิญญาณธาตุ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "วิญญาณธาตุก็เป็นสังเขปแห่งวิญญาณธาตุ ๗ มีจักขุเป็นต้น". ท่านกล่าวถึงโลกว่า มีธาตุมิใช่น้อย ด้วยอำนาจแห่งธาตุมิใช่น้อย คือมีจักขุธาตุเป็นต้น และว่ามีธาตุต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจแห่งธาตุต่าง ๆ กัน เพราะบรรดาธาตุมิใช่น้อยนั้น ธาตุแต่ละอย่าง ก็มีประการต่าง ๆ กัน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นเพียงประเภทแห่งธาตุ ๑๘ เท่านั้น".

๕๒๑. จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายมโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุเภเทนาติ พหูสุ โปตฺถเกสุ ลิขิตํ, เกสุจิ "จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายมโนมโนวิญฺญาณธาตุเภเทนา"ติ. ตตฺถ น จกฺขาทีนํ เกวเลน ธาตุสทฺเทน สมฺพนฺโธ อธิปฺเปโต วิชานนสภาวสฺส ปเภทวจนโต.

๕๒๑. ในคัมภีร์เป็นอันมากจารไว้ว่า จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายมโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุเภเทน, แต่ในบางคัมภีร์ จารไว้ว่า "จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายมโนมโนวิญฺญาณธาตุเภเทน". ในคัมภีร์เหล่านั้น ท่านประสงค์เอาการเชื่อมศัพท์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น กับ

ธาตุศัพท์ล้วน ๆ ก็หามิได้ เพราะกล่าวถึงประเภทแห่งสภาวะคือการรู้แจ้ง.

วิญฺญาณธาตุสทฺเทน จ สมฺพนฺเธ กริยมาเน เทฺว มโนคหณานิ น กาตพฺพานิ. น หิ เทฺว มโนวิญฺญาณธาตุโย สนฺติ. อนฺตรา วา มโนธาตุคฺคหณํ อกตฺวา "จกฺขุ ฯเปฯ กายมโนวิญฺญาณธาตุมโนธาตู"ติ วตฺตพฺพํ อตุลฺยโยเค ทฺวนฺทฺวสมาสาภาวโต.

ก็เมื่อกระทำการเชื่อมกับศัพท์ว่า วิญญาณ-ธาตุ ก็ไม่ควรจะกระทำศัพท์ว่า มโน ทั้ง ๒ ศัพท์. เพราะไม่มีมโนวิญญาณธาตุถึง ๒. อีกอย่างหนึ่ง ท่านมิได้กระทำศัพท์ว่า มโนธาตุ ไว้ในระหว่าง ก็ควรจะกล่าวว่า "จกฺขุ ฯเปฯ กายมโนวิญฺญาณธาตุมโนธาตุ" เพราะเมื่อประกอบกับศัพท์ที่ไม่เสมอกัน ก็จะมีทวันทวสมาสไม่ได้.

อยมฺปเนตฺถ ปาโฐ สิยา "จกฺขุ ฯเปฯ กายวิญฺญาณมโนมโนวิญฺญาณธาตุเภเทนา"ติ. ตสฺส วิญฺญาณสฺส เยภุยฺเยน อตฺตวาทิโน ตสฺส เอกเมกสฺส อตฺตสฺส อทฺวยตํ, นิจฺจตฺตญฺจ ปเวทนฺตีติ อเนกตานิจฺจตาปกาสนํ เตสํ ชีวสญฺญาสมูหนนาย โหติ.

อนึ่ง ในที่นี้ควรจะเป็นปาฐะดังนี้ว่า "จกฺขุ ฯเปฯ กายวิญฺญาณมโนมโนวิญฺญาณธาตุ-เภเทน". การประกาศความที่วิญญาณนั้น เป็นหลายอย่าง และเป็นธรรมชาติไม่เที่ยง ย่อมมีเพื่อจะถอนเสีย ซึ่งชีวสัญญาของสัตว์เหล่านั้น เพราะโดยมาก พวกอัตตวาทีทั้งหลาย (พวกถือลัทธิอัตตา) ย่อมประกาศความที่อัตตาแต่ละอย่าง ๆ นั้นไม่เป็น ๒ และเป็นธรรมชาติเที่ยง.

ขนฺธายตนเทสนา สงฺเขปเทสนา, อินฺทฺริยเทสนา วิตฺถารเทสนา, ตทุภยํ อเปกฺขิตฺวา อยํ อนติสงฺเขปวิตฺถารา ธาตุเทสนา. อภิธมฺเม วา สุตฺตนฺตภาชนีเย[๑] วุตฺตา ธาตุเทสนา, อติสงฺเขปเทสนา, อาภาธาตุอาทีนํ อเนกธาตุนานาธาตุอนฺตานํ วเสน เทเสตพฺพา อติวิตฺถารเทสนา, ตทุภยํ อเปกฺขิตฺวา อยํ อนติสงฺเขปวิตฺถารา.[๒]

เทศนาขันธ์และอายตนะ เป็นเทศนาโดยสังเขป, เทศนาอินทรีย์ เป็นเทศนาโดยพิสดาร, เทศนาธาตุนี้เล็งถึงเทศนาทั้ง ๒ อย่างนั้น เป็นเทศนาที่ไม่ย่อและพิสดารนัก. อีกอย่างหนึ่ง เทศนาธาตุที่ตรัสไว้ในสุตตันตภาชนีย์ ในพระอภิธรรม, เป็นเทศนาโดยสังเขปนัก, เทศนาโดยพิสดารนัก พึงแสดงด้วยอำนาจแห่งธาตุทั้งหลายอันมีอาภาธาตุเป็นต้น มีธาตุมิใช่น้อย และธาตุต่าง ๆ เป็นที่สุด, เทศนานี้เล็งถึงเทศนาทั้ง ๒ อย่างนั้น จึงเป็นเทศนาที่ไม่ย่อและพิสดารนัก.

อสฺส ภควโต. สทฺธมฺมเตชสา วิหตํ สทฺธมฺมเตชวิหตํ.

อสฺส โยค ภควโต. อันเดชแห่งพระสัทธรรมทำลายแล้ว. ชื่อว่า สทฺธมฺมเตชวิหตํ.

๕๒๒. สงฺขโตติ[๓] คณนโต. ชาติโตติ จกฺขุภาวสามญฺญโต. อถวา ชาติโตติ

๕๒๒. บทว่า สงฺขโต แปลว่าโดยการนับ. คำว่า โดยชาติ ได้แก่โดยความ

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๑. ๒ ก. อติสงฺเขป...
๓ ม. สงฺขา.

จกฺขุสภาวโต. เตนาห "จกฺขุปฺปสาโท"ติ. วีสติ ธมฺมาติ สงฺขยํ คจฺฉนฺติ เวทนาทีนํ อภินฺทิตฺวา คหณโต. เสสกุสลากุสลาพฺยากตวิญฺญาณ-วเสนาติ เอตฺถ อพฺยากตาเปกฺขาย เสสคฺคหณํ. กุสลากุสลมฺปน สพฺพโส อคฺคหิตเมวาติ.

เสมอกันคือความเป็นจักขุ. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โดยชาติ คือโดยสภาวะแห่งจักขุ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คือจักขุประสาท". ชื่อว่า ถึงการนับว่าเป็นธรรม ๒๐ เพราะถือเอามิได้แยกอรูปขันธ์มีเวทนาเป็นต้นออกไป. ในคำว่า ด้วยอำนาจกุศลจิต อกุศลจิต และอัพยากตจิตที่เหลือ นี้ ท่านใช้ศัพท์ว่า ที่เหลือไว้ โดยเล็งถึงอัพยากตจิต. ส่วนกุศลจิตและอกุศลจิต ท่านมิได้ถือเอาโดยประการทั้ง-ปวงนั้นเทียวแล.

๕๒๓. ตา จ จกฺขุวิญฺญาณธาตุอาทโย ปญฺจปิ.

๕๒๓. ตา จ โยค จกฺขุวิญฺญาณธาตุ-อาทโย ปญฺจปิ แปลว่าก็ธาตุทั้ง ๕ มีจักขุ-วิญญาณธาตุเป็นต้นเหล่านั้น.

ปุริเมหวาติ[๑] อนนฺตราทีหิ เอว. ชวนมโนวิญฺญาณธาตุ ปน ชวนมโนวิญฺญาณ-ธาตุยา อาเสวนปจฺจเยนาปิ ปจฺจโย โหตีติ

บทว่า ปุริเมหว คือโดยปัจจัยมีอนันตรปัจจัยเป็นต้นนั่นเอง. ท่านกล่าวความข้อนี้ไว้ว่า ก็ชวนมโนวิญญาณธาตุ เป็น

---

๑ ม. ปุริเมหีติ.

วุตฺโตวายมตฺโถ.

ปัจจัย โดยอาเสวนปัจจัยก็มี แก่ชวนมโนวิญญาณธาตุ.

ธมฺมธาตูติ ปน สหชาโต เวทนาทิกฺขนฺโธ อธิปฺเปโต. เตนาห "สหชาต ฯเปฯ ปจฺจโย โหตี"ติ. อวิคตาทีหีติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน มโนวิญฺญาณธาตุยา ยถารหํ เหตฺวธิปติกมฺมวิปากาหารินฺทฺริยฌานมคฺคปจฺจยภาโว สงฺคยฺหติ. เตนาห "พหุธา ปจฺจโย โหตี"ติ.

ก็ขันธ์มีเวทนาขันธ์เป็นต้นที่เกิดร่วมกัน ท่านเรียกว่า ธรรมธาตุ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นปัจจัยมากอย่าง โดยปัจจัยมีสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยเป็นต้น". ด้วยอาทิ-ศัพท์ ในบทว่า อวิคตาทีหิ นี้ ท่านย่อมสงเคราะห์ความเป็นเหตุปัจจัย อธิปติปัจจัย กรรมปัจจัย วิบากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรียปัจจัย ฌานปัจจัย และมรรคปัจจัย ตามควรแก่มโนวิญญาณธาตุ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นปัจจัยมากอย่าง".

เอกจฺจา จ ธมฺมธาตุ สุขุมรูปนิพฺพานปฺปการา, ยา จ สมฺปโยคานนฺตรภาวาทีนํ อภาเวน อารมฺมณกรเณ โยคฺยา. ปญฺจทฺวาริกวิปากวชฺชนตฺถํ "เอกจฺจาย มโนวิญฺญาณธาตุยา"ติ วุตฺตํ, มโนทฺวาริกา ปน วิปากาปิ

ส่วนธรรมธาตุบางอย่าง ได้แก่มีประการเป็นสุขุมรูปและนิพพาน และซึ่งสมควรในอันกระทำให้เป็นอารมณ์ เพราะการไม่มีสัมประโยค และความเป็นอนันตรปัจจัยเป็นต้น. ท่านกล่าวว่า "แก่มโนวิญญาณธาตุ

ตทารมฺมณภูตา เอกจฺจํ ธมฺมธาตุํ อารพฺภ ปวตฺตตีติ.[๑]

บางอย่าง" เพื่อจะเว้นเสียซึ่งวิบากอันเป็นไปในปัญจทวาร, ก็แม้วิบากที่เป็นไปทางมโนทวาร เป็นตทารมณ์ ก็ย่อมปรารภธรรมธาตุบางอย่างเป็นไปแล.

อถวา "เอกจฺจาย มโนวิญฺญาณธาตุยา"ติ อิทํ สพฺพํ กามาวจรกุสลํ กามาวจรกิริยํ อภิญฺญาทฺวยํ อารุปฺปทฺวยนฺติ เอวรูปํ มโนวิญฺญาณธาตุํ สนฺธาย วุตฺตํ, โลกุตฺตรมโนวิญฺญาณธาตุยา ปน เอกจฺจา ธมฺมธาตุ อารมฺมณปจฺจโยติ ปากโฏยมตฺโถ.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า แก่มโนวิญญาณธาตุบางอย่าง นี้ ท่านกล่าวหมายเอามโนวิญญาณธาตุเห็นปานนี้ คือ กามาวจรกุศลทั้งหมด กามาวจรกิริยา อภิญญาทั้ง ๒ อรูปทั้ง ๒, อนึ่ง ธรรมธาตุบางอย่าง เป็นอารัมณปัจจัยแก่มโนวิญญาณธาตุที่เป็นโลกุตระ เพราะฉะนั้น ความข้อนี้ จึงชัดเจนแล้ว.

จกฺขุวิญฺญาณธาตุอาทีนํ จกฺขาทีนํ ยถาวุตฺตปจฺจยธมฺมโต อติเรเกปิ ปจฺจยธมฺเม ทสฺเสตุํ "น เกวลนฺ"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ อาโลกาทโยติ อาโลโก นาม สูริยาโลกาทิ. ตสฺส สุตฺตนฺตนเยน อุปนิสฺสยภาโว เวทิตพฺโพ, เอวํ เสสานิปิ.

ท่านอาจารย์เริ่มคำว่า "ใช่แต่เท่านั้นก็หาไม่" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงปัจจัยธรรม แม้ที่เกินกว่าปัจจัยธรรมตามที่กล่าวแล้ว แห่งจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น แห่งจักขุเป็นต้น. ในคำนั้น คำว่า แสงสว่างเป็นต้น ความว่า แสงสว่างมีแสงสว่างแห่งพระ-

---

[๑] สี. ปวตฺเตยฺยาติ.

อาทิตย์เป็นต้น ชื่อว่าแสงสว่าง. พึงทราบความที่แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น เป็นอุปนิสสยปัจจัย ตามนัยแห่งพระสูตร, แม้คำที่เหลือก็อย่างนี้.

วิวรํ นาม วิเสสโต โสตพิลํ. วายุ คนฺธสํหรณกวาโต[๑]

ชื่อว่า ช่อง ได้แก่ ช่องหูโดยพิเศษ. ลมได้แก่ลมที่พัดเอากลิ่นไปได้.

อาโป มุเข ปกฺขิตฺตอาหารสฺส เตมนกอุทกํ. ปถวี กายปฺปสาทสฺส นิสฺสยภูตา ปถวีธาตุ. ภวงฺคมนํ ทฺวิกฺขตฺตุํ จลิตํ ภวงฺคจิตฺตํ. สพฺพตฺถ มนสิกาโร อาวชฺชนมนสิกาโร.

อาโป ได้แก่น้ำที่ทำอาหารที่ใส่ไว้ในปากให้ชุ่ม. ปฐวีได้แก่ปฐวีธาตุ อันเป็นที่อาศัยแห่งกายประสาท. ภวังคมนะได้แก่ภวังคจิตที่ไหวแล้ว ๒ ครั้ง. มนสิการ ในทุกบทได้แก่มนสิการคืออาวัชนะ.

๕๒๔. อวิเสสโต ทฏฺฐพฺพาการสฺส วุจฺจมานตฺตา อาห "สพฺพา เอวา"ติ. วิเสสโต วิปสฺสนาย ภูมิวิจาโร เอโสติ "สงฺขตา"ติ วิเสสิตํ. ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิวิตฺตโตติ เอตฺถ ปุพฺพนฺโต นาม อตีโต อทฺธา, อปรนฺโต นาม

๕๒๔. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ทั้งหมดทีเดียว" ดังนี้ เพราะกำลังกล่าวถึงอาการที่จะพึงเห็น โดยความไม่แปลกกัน. กล่าวให้ต่างออกไปว่า "สังขตะ" เพราะอันนี้เป็นการวิจารภูมิแห่งวิปัสสนา โดยความ

---

[๑] ฉ. คนฺธูปสํหรณกวาโต.

อนาคโต. อุภยตฺถ จ สงฺขตา ธาตุโย สภาววิวิตฺตา อนุปลพฺภมานภาวตฺตา.[1]

แปลกกัน. ในบทว่า ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิวิตฺตโต นี้ อดีตกาล ชื่อว่า ปุพพันตะ, อนาคตกาล ชื่อว่า อปรันตะ. ก็สังขตธาตุในกาลทั้ง ๒ เว้นจากสภาวะ เพราะมีสภาพที่มิได้อยู่.

ปุพฺพนฺโต วา สภาวธมฺมสฺส อุทโย ตโต ปุพฺเพ อวิชฺชมานตฺตา. อปรนฺโต วโย ตโต ปรํ อภาวโต. ตสฺมา ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิวิตฺตโตติ ปากาภาวโต[2] วิทฺธํสาภาวโตติ วุตฺตํ โหติ.

อีกอย่างหนึ่ง ความเกิดขึ้นแห่งสภาวธรรม ชื่อว่า ปุพพันตะ เพราะไม่มีอยู่ก่อนจากนั้นไป. ความเสื่อม(แห่งสภาวธรรม) ชื่อว่า อปรันตะ เพราะหลังจากนั้นก็ไม่มี. เพราะฉะนั้น บทว่า ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิวิตฺตโต จึงมีอรรถาธิบายว่า เพราะความไม่มีผล คือเพราะไม่มีความกระจัดกระจาย.

เภริตลํ วิย จกฺขุธาตุ สทฺทสฺส วิย วิญฺญาณสฺส นิสฺสยภาวโต. อาทาสตลาทีสุปิ เอเสว นโย.

จักขุธาตุ เปรียบเหมือนหน้ากลอง เพราะความเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณ ซึ่งเปรียบเหมือนกับเสียงกลอง. แม้ในหน้าแว่นเป็นต้นก็นัยนี้แหละ.

---

[1] ก. อนุปลมฺภมาน...
[2] สี. ปากภาว..., ม. ปาราภาวโต.

ยนฺตํ นาม อุจฺฉุยนฺตํ. จกฺกยฏฺฐีติ ติลมนฺถํ อาห. โส หิ อจกฺกพนฺโธปิ ตํสทิสตาย จกฺกยฏฺฐิเตฺวว วุจฺจติ, จกฺกพนฺธเมว วา สนฺธาย ตถา วุตฺตํ. อิมาหิ จ อุปมาหิ นิชฺชีวานํ เภริตลทณฺฑาทีนํ สมาโยเค, นิชฺชีวานํ สทฺทาทีนํ วิย นิชฺชีวานํ จกฺขุรูปาทีนํ สมาโยเค นิชฺชีวานํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปวตฺตีติ การณผลานํ ธาตุมตฺตตํ, การก-เวทกวิรหญฺจ ทสฺเสติ.

เครื่องหีบอ้อย ชื่อว่า เครื่องหีบ. ท่านเรียกไม้บีบงาว่า จกฺกยฏฺฐิ. จริงอยู่ ไม้บีบงานั้น แม้ไม่ได้ติดเครื่องจักรไว้ ท่านก็เรียกว่า จกฺกยฏฺฐิ เพราะเป็นเช่นกับเครื่องจักรนั้นนั่นเอง, อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวไว้อย่างนั้น หมายเอาไม้บีบงานั่นแหละ. ก็ด้วยอุปมาเหล่านี้ท่านอาจารย์แสดงความที่ผลแห่งเหตุ ว่าเป็นสักว่าธาตุ และความเว้นจากผู้สร้าง และผู้เสวย เพราะเมื่อความกระทบกัน แห่งจักขุและรูปเป็นต้น ซึ่งไม่มีชีวะก็เกิดจักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งไม่มีชีวะได้ เหมือนเมื่อความกระทบของหน้ากลอง กับไม้ตีกลองเป็นต้น ที่ไม่มีชีวะ ก็จะเกิดเสียงเป็นต้น ซึ่งไม่มีชีวะได้.

ปุเรจรานุจรา วิยาติ นิชฺชีวสฺส กสฺสจิ เกจิ นิชฺชีวา ปุเรจรานุจรา วิยาติ อตฺโถ. มโนธาตุเยว วา อตฺตโน ขณํ อนติวตฺตนฺตี อตฺตโน ขณํ อนติวตฺตนฺตานํเยว จกฺขุ-วิญฺญาณาทีนํ อวิชฺชมานายปิ ปุเรจรานุจราภิ-สนฺธิยํ อนนฺตรปุพฺพกาลาปรกาลตาย ปุเร-

คำว่า เหมือนผู้นำหน้าและตามหลัง ความว่า เหมือนผู้นำหน้าและตามหลัง อันไม่มีชีวะบางเหล่า ของธรรมบางอย่าง ซึ่งไม่มีชีวะ. อีกนัยหนึ่ง มโนธาตุนั่นเอง ยังไม่ทันล่วงขณะของตน ก็พึงเห็นเหมือนผู้นำหน้าและตามหลังของวิญญาณ มีจักขุวิญญาณ

จรานุจรา วิย หฏฺฐพฺพา.

เป็นต้น ซึ่งยังไม่ทันล่วงขณะของตนนั่นเอง ในเมื่อแม้ความเป็นกาลเบื้องต้น และกาลภายหลังอันเป็นลำดับ ในความมุ่งหมายของผู้นำหน้าและตามหลัง.

ฉนฺนญฺหิ วิญฺญาณธาตูนํ เอกชฺฌํ อเนกานนฺตรปจฺจยาภาวโต[๑] เอกชฺฌํ อุปฺปตฺติอภาโว วิย อญฺญมญฺญานนฺตรปจฺจยตาภาวโต[๒] อนนฺตรุปฺปตฺติปิ นตฺถิ. ยทิ สิยา, ฉฬารมฺมณสนฺนิธาเน มนสิการมนฺตเรนาปิ ฉฬารมฺมณูปลทฺธิ สิยา, น จ โหติ, ตสฺมา ทสฺสนาทิอนนฺตรํ สวนาทีนํ อภาโว วิย มโนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ น ทสฺสนาทีนิ, น จ ทสฺสนาทิอนนฺตรํ มโนวิญฺญาณธาตุ โหติ.

จริงอยู่ วิญญาณธาตุทั้ง ๖ เพราะไม่มีอนันตรปัจจัยเป็นอันมาก พร้อมกัน จึงไม่มีแม้ความเกิดขึ้นเป็นลำดับกัน โดยความเป็นอัญมัญญปัจจัยและอนันตรปัจจัย เหมือนกับไม่มีความเกิดขึ้น พร้อมกัน. ถ้าพึงมี, การได้อารมณ์ ๖ แม้เว้นมนสิการเสีย ก็จะพึงมีได้ในเพราะความสั่งสมอารมณ์ทั้ง ๖, แต่ก็หามีไม่, เพราะฉะนั้น กิจมีทัสสนะเป็นต้น จึงไม่มีในลำดับแห่งมโนวิญญาณธาตุ เหมือนอย่างความไม่มี แห่งสวนกิจเป็นต้นในลำดับแห่งกิจมีทัสสนะเป็นต้น และมโนวิญญาณธาตุก็หามีอยู่ในลำดับแห่งกิจมีทัสสนะเป็นต้นไม่.

---

[๑] ก. อเนกานนฺตรปจฺจยภาวโต.
[๒] ก. อญฺญมญฺญานนฺตรปจฺจยภาวโต.

ตตฺถ ภวงฺคสฺส, ทสฺสนาทีนญฺจ ภินฺนารมฺมณตาย มโนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ ทสฺสนาทีนิ, ทสฺสนาทีนํ อนนฺตรญฺจ สวนาทีนิ น อุปฺปชฺชนฺตีติ ยุตฺตเมตํ.

ในมโนธาตุนั้น เพราะความที่ภวังค์และกิจมีทัสสนะเป็นต้น เป็นธรรมมีอารมณ์ต่างกัน กิจมีทัสสนะเป็นต้น จึงไม่เกิดในลำดับแห่งมโนวิญญาณธาตุ และกิจมีสวนะเป็นต้น ก็ไม่เกิดในลำดับแห่งกิจมีทัสสนะเป็นต้น เพราะฉะนั้น ข้อนี้จึงถูกต้องแล้ว.

ทสฺสนาทีนํ, ปน สนฺตีรณสฺส จ อภินฺนวิสยตาย ทสฺสนาทิอนนฺตรํ น มโนวิญฺญาณธาตุ โหตีติ อยุตฺตนฺติ ? นยิทเมวํ นิยตานิยตวิสยานํ ภินฺนวิสยภาวูปปตฺตีโต. ยทิ จ ทสฺสนาทิอนนฺตรํ กาจิ วิญฺญาณธาตุ อุปฺปชฺเชยฺย, สาปิ ทสฺสนาทิทฺวารตาย ทสฺสนาทิวิญฺญาณธาตุ เอว สิยา, น มโนวิญฺญาณธาตุ, ตโต จ ทสฺสนาทิกิจฺจวิธุรํ จินฺตนํ มนนนฺติ มโน-ทฺวารปฺปวตฺตานํ มนนกิจฺจาปริจฺจาโค วิย ทสฺสนวิญฺญาณธาตุยา ทสฺสนกิจฺจาปริจฺจาโค อาปชฺชติ.

ถามว่า แต่เพราะความที่กิจมีทัสสนะเป็นต้นและสันตีรณะเป็นธรรม มีอารมณ์ไม่ต่างกัน จึงไม่มีมโนวิญญาณธาตุ ในลำดับแห่งกิจมีทัสสนะเป็นต้น เพราะฉะนั้น ข้อนี้จึงไม่ถูก ? ตอบว่า ข้อนี้ไม่ควรเป็นอย่างนั้น เพราะธรรมมีอารมณ์แน่นอน กับไม่แน่นอน เข้าถึงความเป็นธรรม มีอารมณ์ต่างกัน. ก็ถ้าวิญญาณธาตุบางอย่าง จะพึงเกิดขึ้น ในลำดับแห่งกิจมีทัสสนะเป็นต้น แม้วิญญาณธาตุนั้น ก็จะพึงเป็นวิญญาณธาตุของกิจ มีทัสสนะเป็นต้นนั่นเอง เพราะความเป็นทวารแห่งกิจมีทัสสนะเป็นต้น หาใช่เป็นมโนวิญญาณ-ธาตุไม่ และเพราะเหตุนั้น วิญญาณธาตุของ

ทัสสนะก็จะต้องไม่ละกิจคือทัสสนะ เหมือนอย่างธรรมที่เป็นไปทางมโนทวาร ไม่ละกิจคือการนึก เพราะความคิดที่ต่างจากกิจมีทัสสนะเป็นต้นเป็นความนึก.

ตถา ตทนนฺตรสฺสาติ สพฺพายปิ ทสฺสนวิญฺญาณภาวโต ฉ วิญฺญาณกายา น ภเวยฺยุํ.

อนึ่ง เพราะวิญญาณธาตุ แห่งทัสสนะทั้งหมดเป็นทัสสนวิญญาณ ก็จะไม่พึงเป็นวิญญาณ ๖ หมวดไป เพราะจะมีวิญญาณซึ่งเป็นลำดับของวิญญาณนั้น ๆ.

ยถา ปน มโนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ มโนธาตุ, ตโต จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ, เอวํ ทสฺสนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ มโนธาตุ, ตโต โสตวิญฺญาณาทีนิ โหนฺตีติ เจ ? น, มโนธาตุยา ทสฺสนธาตุภาวปฺปสงฺคโต.

หากจะมีคำถามสอดเข้ามาว่า มโนธาตุ ก็เกิดในลำดับแห่งทัสสนวิญญาณธาตุต่อจากนั้น จึงเกิดโสตวิญญาณเป็นต้น เหมือนกับมโนธาตุ เกิดในลำดับแห่งมโนวิญญาณธาตุ ต่อจากนั้น จึงเกิดจักขุวิญญาณเป็นต้นหรือ ? ตอบว่า ไม่ใช่, เพราะมโนธาตุซึ่งแปลว่าธาตุรู้ ไม่เกี่ยวกับความเป็นทัสสนธาตุ คือธาตุเห็น.

ยถา หิ มนโส นิพฺพิเสสาวตฺถา มนนมตฺตตาย มโนธาตุ, เอวํ ทสฺสนสฺส นิพฺพิเสสาวตฺถา

เหมือนอย่างว่า มโนธาตุ เพราะความเป็นสักว่ารู้ มีอาการไม่ต่างกันของใจ ฉันใด,

ทสฺสนมตฺตตาย ทสฺสนธาตุ สิยา. ตญฺจ จกฺขุวิญฺญาณํ รูปวิสยนฺติ สทฺทาทิวิสยาโภคา-ภาวโต สวนวิญฺญาณาทีนํ อสมฺภโว.

ทัสสนธาตุคือธาตุเห็น ก็พึงมีเพราะความเป็นทัสสนะ ซึ่งมีอาการไม่ต่างกันของความเห็นเหมือนฉันนั้น. และจักขุวิญญาณนั้นก็มีรูปเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น สวนวิญญาณเป็นต้น ก็เกิดไม่ได้ เพราะความไม่มีการนึกถึงอารมณ์มีเสียงเป็นต้น.

ตโต จ รูปารมฺมณปฺปสุตเมว วิญฺญาณํ สิยา มโนวิญฺญาณานํ วิย ทสฺสนวิญฺญาณาทีนํ สมานวตฺถุภาวปฺปสงฺคโต, อญฺญวตฺถุสนฺนิสฺสิตํ จ วิญฺญาณํ น สิยา, น เจตํ ยุตฺตํ. ตสฺมา สุขทุกฺขานํ วิย อุเปกฺขา จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ, มโนวิญฺญาณสฺส จ พฺยาวธายิกา[๑] <u>มโนธาตุ</u> ทฏฺฐพฺพา, น จสฺสา อุเปกฺขาย วิย อทุกฺขมสุขตา อทสฺสนาทิอมนนตา, อถโข มนนกิจฺจาวิเสสโต มโนวิญฺญาณสภาคตา.

และเพราะเหตุนั้น จึงพึงมีได้แต่วิญญาณเฉพาะที่เกิดจากรูปารมณ์เท่านั้น เพราะความที่วิญญาณทั้งหลาย มีทัสสนวิญญาณเป็นต้น ไม่เกี่ยวกับความเป็นวัตถุที่เสมอกันเหมือนอย่างมโนวิญญาณ และไม่พึงมีวิญญาณที่อาศัยวัตถุอื่น และข้อนี้จึงไม่ถูกต้อง. เพราะฉะนั้น พึงเห็น<u>มโนธาตุ</u>เป็นตัวกั้นวิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น และมโนวิญญาณ เหมือนอย่างอุเบกขาเป็นทั้งตัวสุขและทุกข์ ไม่ควรเห็นความที่มโนธาตุนั้นเป็นธรรมที่ไม่เห็นเป็นต้น และเป็นธรรมที่ไม่นึก เหมือนอย่างความที่อุเบกขา เป็น

---

[๑] ฉ. พฺยวธายิกา.

อทุกขมสุขซึ่งแปลว่า สุขก็ไม่ใช่ทุกข์ก็ไม่ใช่, โดยที่แท้ ก็พึงเห็นว่า มโนธาตุนั้นเป็นสภาคกันกับมโนวิญญาณ เพราะไม่มีความต่างกันแห่งกิจคือการนึก.

มโน หิ หทยวตฺถุสฺมึ วตฺตมาโน อญฺญวตฺถุสนฺนิสฺสิตานํ วิญฺญาณานํ วิสยํ ทสฺเสตฺวา นิวตฺตมาโน อคฺคิ วิย อุสฺมมตฺเต มนนมตฺเต ฐตฺวา นิวตฺตติ, อญฺญวตฺถุสนฺนิสฺสิตวิญฺญาณนิโรเธ จ อุฏฺฐหนฺโต อคฺคิ วิย อุสฺมมตฺเต มนนมตฺเต ฐตฺวา[1] อุฏฺฐหติ.

จริงอยู่ มโนซึ่งเกิดอยู่ในหทัยวัตถุ ก็แสดงอารมณ์ของวิญญาณ ซึ่งอาศัยวัตถุอื่นแล้วจึงหยุด ย่อมตั้งอยู่ในอาการเพียงแต่นึกคิดแล้วก็หยุด เหมือนอย่างไฟตั้งอยู่ในอาการสักว่าเป็นความร้อนฉะนั้น และเมื่อตั้งขึ้นในความดับแห่งวิญญาณที่อาศัยวัตถุอื่นแล้ว ก็ย่อมหยุดในอาการสักว่า นึกคิดแล้วตั้งขึ้น เหมือนไฟตั้งอยู่ในอาการสักว่า เป็นความร้อนฉะนั้น.

ปจฺจยานุรูปปวตฺติกานิ จ มนนมตฺตานิ มโนวิญฺญาณธาตุยา อนฺตานิ โหนฺติ. ปฏิฆสญฺญาสหคตานํ หิ ปญฺจนฺนํ วิญฺญาณานํ อินฺทฺริยารมฺมณปฏิฆาตชตาย อภินิปาตมตฺตํ

ก็เหตุสักว่าความนึกคิด ซึ่งมีความเป็นไปสมควรแก่ปัจจัย ย่อมเป็นที่สุดแห่งมโนวิญญาณธาตุ. ก็เพราะวิญญาณทั้ง ๕ ซึ่งสหรคตด้วยปฏิฆสัญญา เป็นธรรมชาติเกิดแต่

---

[1] ฉ. อิเม ปาฐา น ทิสฺสนฺติ.

กิจฺจํ, มนนลกฺขณินฺทฺริยสมฺปฺปนฺนสฺส จ มโนวิญฺญาณสฺส วิสยวิจินฺตนาสมฺภูตตาย ตทนุรูปา จินฺตนา.

การกระทบของอินทรีย์กับอารมณ์ จึงมีกิจเพียงแต่การตกลงเฉพาะหน้ากัน และเพราะความที่มโนวิญญาณ อันเกิดแต่อินทรีย์ซึ่งมีความนึกคิดเป็นลักษณะ เป็นธรรมชาติเกิดแต่ความคิดอารมณ์ จึงมีความคิดอันสมควรแก่มโนวิญญาณนั้น.

ตสฺมา อภินิปาตปจฺจยปฏิฆฏฺฏนานิฆํสพเลน ภวงฺคลกฺขณํ จิตฺตํ จลนาวตฺถํ หุตฺวา นิวตฺตมานํ จินฺตนาวิเสสวิรหโต อภินิปาตานุคุณํ จินฺตนาวสานํ มนนมตฺตํ อุปฺปาเทติ.

เพราะฉะนั้น จิตซึ่งมีภวังค์เป็นลักษณะ ด้วยกำลังแห่งการกระทบและการเสียดสี ซึ่งมีการตกลงเฉพาะหน้าเป็นปัจจัย เป็นธรรมชาติมีอาการไหว เมื่อหยุดอยู่ย่อมยังกิจเพียงการนึกคิด อันมีความคิดเป็นที่สุด มีคุณอันสมควรแก่การตกลงเฉพาะหน้าให้เกิดขึ้น เพราะเว้นจากความคิดพิเศษ.

ทสฺสนาทิปิ อภินิปาตมตฺตํ ทุติยํ ขณํ อนติวตฺตมานํ อตฺตานุคุณํ จินฺตนามนนสมญฺญาวิรหโต ทสฺสนาทิอภินิปาตวิเสสวิจิตฺตํ จิตฺตภาวาทินา สมานํ จินฺตนาทิมนนมตฺตํ อญฺญวตฺถุสฺมึ นิพฺพตฺเตติ, ตสฺมา วตฺถุกิจฺเจหิ ตํสภาคตาย ตทุปรโมทยตาย ตทนุตาทิตาย จ

กิจเพียงแต่ความตกลงเฉพาะหน้าแม้มีการเห็นเป็นต้น ยังไม่ทันล่วงขณะที่ ๒ ก็ย่อมยังกิจเพียงแต่ความนึกคิด อันมีความคิดเป็นต้น ซึ่งเสมอกันกับความเป็นจิตเป็นต้น ซึ่งวิจิตรไปด้วยความต่างกัน ของการตกลงเฉพาะหน้ามีการเห็นเป็นต้น ให้บังเกิดใน

มโนวิญฺญาณกายสงฺคหิตาปิ มโนธาตุ มโนทฺวารนิคมปเวสภูตา[๑] อารมฺมณนฺตเร ทฺวารนฺตรมนสิการตพฺพิสยสมฺปฏิจฺฉนภาเวน ปญฺจนฺนํ วิญฺญาณธาตูนํ ยถากฺกมํ ปุเรจรา, อนุจราติ จ วุตฺตา.

วัตถุอื่น เพราะเว้นจากชื่อว่าความนึกคิดและความรู้ อันมีคุณสมควรแก่ตน, เพราะฉะนั้น มโนธาตุ แม้สงเคราะห์ด้วยหมวดแห่งมโนวิญญาณ โดยภาวะที่มีส่วนเสมอกันกับวัตถุและกิจเหล่านั้น โดยภาวะที่มีความตั้งขึ้นซึ่งมีการงดวัตถุและกิจเหล่านั้น และโดยภาวะที่มีวัตถุและกิจเหล่านั้น เป็นที่สุดเป็นต้น โดยวัตถุและกิจทั้งหลาย ก็เป็นธรรมชาติออกและเข้าทางมโนทวาร ท่านจึงเรียกว่า ปุเรจรผู้นำหน้า และอนุจรผู้ตามหลังตามลำดับ แห่งวิญญาณธาตุทั้ง ๕ โดยภาวะที่เป็นทวารอื่น เป็นมนสิการเป็นอารมณ์ของมนสิการนั้น และเป็นสัมปฏิจฉันนะในอารมณ์อื่น.

สา ปนายํ สติปิ วิญฺญาณภาเว มนโส สมฺภุยฺย วิสิฏฺฐมนนกิจฺจาภาวโต ธาตุภาว-

ก็มโนธาตุนี้นั้น แม้เมื่อมีความเป็นวิญญาณก็เป็นธาตุสักว่ามโน โดยความเสมอกันด้วย

---

[๑] ฉ. มโนทฺวารนิกฺขมปเวสภูตา,
สี. มโนทฺวารนิกฺกมปเวสภูตา.

สามญฺเญน มโนมตฺตา ธาตุ มโนธาตูติ วุจฺจติ.

ความเป็นธาตุ เพราะไม่มีกิจคือความนึกคิดพิเศษเกิดขึ้นทางใจ ท่านจึงเรียกว่ามโนธาตุ.

ยถาวุตฺเตเนว จ เหตุนา มตฺตสทฺทโลปํ กตฺวา วิญฺญาณตฺถโยคโต มโนมตฺตํ วิญฺญาณนฺติ มโนวิญฺญาณกายสงฺคโหปิ จสฺสา ยุชฺชติ เอว.

และด้วยเหตุตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละ วิญญาณสักว่ามโน เพราะความประกอบด้วยความหมายว่าความรู้แจ้ง โดยลบ มัตตศัพท์เสีย เพราะฉะนั้น การรวมธาตุนั้นเข้าด้วยกับหมวดมโนวิญญาณ จึงย่อมสมควรทีเดียว.

อญฺญวิญฺญาเณหิ, ปน ทฺวารารมฺมเณหิ จ วิเสสนตฺถํ "มโนธาตู"ติ วุตฺตาติ. มโนวิญฺญาณธาตูติ ปน วิญฺญาณธาตุวิเสสนํ มโนคหณํ. ธาตุวิเสสนตฺเถ จ มโนวิญฺญาณคฺคหเณ วิญฺญาณวิเสสนํ ทฺวารภูตมโนทสฺสนเมวาติ ทฺวารสมญฺญารหตฺตา น มโนธาตูติ วุจฺจติ.

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า "มโนธาตุ" เพื่อจะให้ต่างไปจากวิญญาณอื่น และจากทวารและอารมณ์แล. อนึ่ง คำว่ามโนวิญญาณธาตุ ท่านถือเอาว่ามโน ซึ่งทำให้วิญญาณธาตุต่างออกไป. และในศัพท์ว่ามโนวิญญาณ ซึ่งมีความหมายว่าทำให้ธาตุต่างออกไป ธรรมที่ทำให้วิญญาณต่างออกไป เป็นคำแสดงมโนที่เป็นทวารเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่เรียกว่ามโนธาตุ เพราะสมควรแก่ชื่อว่าทวาร.

ตญฺหิ มโนทฺวารนฺโตคธํ, น จ ทสฺสนาทิปุเรจรานุจรนฺติ มนโส วิญฺญาณธาตุ, มนโส วิญฺญาณนฺติ จ มโนทฺวารสมญฺญารหํ, สวิเสสญฺจ ตสฺส มนนกิจฺจํ, วิญฺญาณกิจฺจญฺจาติ มตฺตสทฺทโลปมนฺตเรน "มโนวิญฺญาณนฺ"ติ นิชฺชีวภาววิภาวนตฺถํ "มโนวิญฺญาณธาตู"ติ จ วุจฺจตีติ.

จริงอยู่ คำที่ให้วิญญาณต่างออกไปนั้น เป็นคำที่หยั่งลงในมโนทวาร, แต่มิได้เป็นคำนำหน้า และตามหลังกิจมีทัสสนะเป็นต้น เพราะฉะนั้น คำว่ามโนวิญญาณธาตุ และคำว่ามโนวิญญาณ จึงควรแก่ชื่อว่ามโนทวาร ส่วนคำที่มีความต่างออกไปเป็นกิจคือความรู้ของมโนทวารนั้น และเป็นกิจของวิญญาณด้วย เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า "มโนวิญญาณ" โดยลบมัตตศัพท์เสีย ในระหว่าง และเรียกว่า "มโนวิญญาณธาตุ" เพื่อแสดงความเป็นนิชชีวธรรมแล.

สลฺลมิว สูลมิว ติวิธทุกฺขตาสมาโยคโต ทฏฺฐพฺพา. เวทนาสลฺลสูลโยคาติ เวทนาสงฺขาตสลฺลสูลโยคโต. อาตุรา วิยาติ เตน อาตุริภูตา ปุคฺคลา วิย. อาสาเยว ทุกฺขํ อาสาทุกฺขํ, อาสาวิฆาตทุกฺขํ[๑] วา. สญฺญา หิ อสุภาทิกมฺปิ สุภาทิโต สญฺชานนฺตี อาสํ,

พึงเห็นเหมือนหลาว และเหมือนลูกศร เพราะประกอบด้วยความทุกข์ ๓ อย่าง. คำว่า เพราะต้องศรและหลาวคือเวทนา คือเพราะต้องศรและหลาวกล่าวคือเวทนา. คำว่า เหมือนคนอาดูร คือเหมือนบุคคลผู้มีความอาดูรด้วยการต้องศร และ

---

[๑] ฉ. อาสาวิฆาตํ ทุกฺขํ วา.

ตสฺสา จ วิฆาตํ อาสีสิตสุภาทิอสิทฺธิยา ชเนตีติ.

หลาวคือเวทนานั้น. ทุกข์คือความหวังนั่นแหละ ชื่อว่าทุกข์เพราะหวัง, อีกอย่าง-หนึ่ง ได้แก่ทุกข์อันทำลายความหวัง. จริงอยู่สัญญาเมื่อจำแม้สิ่งที่ไม่งามเป็นต้น ว่าเป็นของงามเป็นต้น ย่อมยังความหวังให้เกิด และย่อมยังการทำลายความหวังนั้น ให้เกิด เพราะความงามที่หวังไว้เป็นต้น ไม่สำเร็จแล.

วนมิโค ติณปุริสํ ปุริโสติ คณฺหนฺโต อยถาภุจฺจนิมิตฺตคฺคาหโก, ตถา สญฺญาปีติ อาห "วนมิโค วิยา"ติ. กมฺมปฺปธานา สงฺขาราติ "ปฏิสนฺธิยํ ปกฺขิปนฺโต"ติอาทิ วุตฺตํ. ชาติทุกฺขานุพนฺธนโตติ อตฺตนา นิพฺพตฺติยมาเนน ชาติทุกฺเขน อนุพนฺธตฺตา. ภวปจฺจยา ชาติ หิ ชาติทุกฺขนฺติ.

มฤคในป่า ย่อมยึดถือหุ่นหญ้าว่าเป็นคน จึงชื่อว่า ยึดถือนิมิตตามความไม่เป็นจริง, แม้สัญญาก็เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เหมือนมฤคในป่า". สังขารมีกรรมเป็นประธาน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะซัดไปในปฏิสนธิเป็นต้น". คำว่า เพราะถูกชาติทุกข์ติดตาม คือเพราะถูกชาติทุกข์ อันตนให้บังเกิดอยู่ติดตาม. จริงอยู่ ชาติ เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงชื่อว่าชาติทุกข์แล.

คุณไพศาล เรืองฤทธิ์นำชัย และครอบครัว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ปทุมํ วิย ทิสฺสมานํ ขุรจกฺกํ วิย รูปมฺปิ อิตฺถิอาทิภาเวน ทิสฺสมานํ นานาวิธุปทฺทวํ ชเนติ. สพฺเพ อนตฺถา ราคาทโย, ชาติอาทโย จ วิสยภูตา, อนุปสนฺตา, สปฺปฏิภยา จาติ. ตปฺปฏิปกฺขภูตตฺตา <u>อสงฺขตา ธาตุ อมตาทิโต</u> ทฏฺฐพฺพา.

แม้รูปที่ปรากฏ โดยความเป็นหญิงเป็นต้น ก็ย่อมยังอุปัทวะนานาชนิดให้เกิด เหมือนอย่างกงจักรอันคม ที่ปรากฏเหมือนดอกบัว. อนัตถะทั้งปวง ได้แก่กิเลสมีราคะเป็นต้น และได้แก่ธรรมมีชาติเป็นต้น ที่เป็นอารมณ์ เป็นสภาวะที่ไม่เข้าไปสงบ และมีภัยเฉพาะหน้าแล. <u>อสังขตธาตุ</u> บัณฑิตพึงเห็น<u>เหมือนอมตะ</u>เป็นต้น เพราะเป็นข้าศึกต่ออนัตถะนั้น.

<u>ววฏฺฐานาภาโว</u> "อิทเมว อิมสฺส อารมฺมณนฺ"ติ นิยมาภาโว, เตน ยถา อรญฺญมกฺกโฏ เกนจิ อนิวาริโต คหิตํ เอกํ รุกฺขสาขํ มุญฺจิตฺวา อญฺญํ คณฺหาติ, ตมฺปิ มุญฺจิตฺวา อญฺญนฺติ กิตฺถจิ อนวฏฺฐิโต ปริพฺภมติ, เอวํ คหิตํ เอกํ อารมฺมณํ มุญฺจิตฺวา อญฺญํ, ตมฺปิ มุญฺจิตฺวา อญฺญนฺติ อนวฏฺฐิตตา, อารมฺมณํ อคฺคเหตฺวา ปวตฺติตุํ อสมตฺถตา จ มกฺกฏสมานตาติ ทสฺเสติ.

<u>ความไม่มีความหยุดอยู่</u> ได้แก่ความไม่มีการกำหนดว่า "นี้แหละเป็นอารมณ์ของธรรมนี้", ด้วยความไม่มีความหยุดอยู่นั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่าอุปมาเหมือนลิงป่า ไม่มีใครห้ามมัน ย่อมปล่อยกิ่งไม้กิ่งหนึ่งที่จับไว้ไปจับกิ่งอื่น, แม้กิ่งนั้นปล่อยแล้วก็จับกิ่งอื่นต่อไป เพราะฉะนั้น มันจึงไม่ยอมหยุดอยู่ที่กิ่งไหน ย่อมวนเวียนไป ข้อนี้ ฉันใด, มโนวิญญาณก็เหมือนฉันนั้น ปล่อยอารมณ์อย่างหนึ่งที่จับไว้แล้ว ไปจับอารมณ์อื่น, แม้อารมณ์นั้น ปล่อยแล้วก็ไปจับอารมณ์อื่น

เพราะฉะนั้น จึงเป็นความไม่หยุดลง และเป็นความไม่สามารถที่จะไม่จับอารมณ์เป็นไป จึงชื่อว่าเหมือนกับลิง.

อฎฺฐิเวธวิทฺโธปิ อุปฺปถํ อนุคจฺฉนฺโต ทุฏฺฐสฺโส อสฺสขลุงฺโก. ยตฺถกามนิปาติโตติ ยตฺถ กตฺถจิ อิจฺฉิตารมฺมเณ นิปาติภาวโต. นานาเวสธารี ([1]) รงฺคนโฏ.

ม้าโกง แม้ถูกแทงจนถึงกระดูก ก็ยังไปนอกทาง ชื่อว่าม้าเลว. คำว่าเพราะตกไปตามที่มันปรารถนา ความว่า ภาวะที่ตกไปในอารมณ์ที่มันปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่ง. นักแสดงที่แต่งกายหลาก ๆ ชื่อว่านักฟ้อนรำในโรงฟ้อนรำ.

อายตนธาตุนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อิติ ปณฺณรสมปริจฺเฉทวณฺณนา.

พรรณนาอายตนธาตุนิเทศ จบ.

พรรณนาปริเฉทที่ ๑๕ จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

---

[1] สี. รงฺคคโต.

ใบแจ้ง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขอเรียนให้ทราบว่า

1. ท่านที่ได้รับพระคัมภีร์ ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" แล้วปรากฏว่าพบข้อบกพร่องในเนื้อหาพระคัมภีร์ เป็นต้นว่า

- หน้าหนังสือขาดหายไป
- เลขหน้าหนังสือไม่เรียงตามลำดับ
- ข้อความพิมพ์เลอะเลือน อ่านไม่ชัด

ฯลฯ

โปรดส่งพระคัมภีร์คืนไปยัง มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ ฯ
ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ 10100
โทร.223-0316, 221-8001

มูลนิธิ ฯ ยินดีส่งพระคัมภีร์เล่มใหม่ชดเชยให้ท่าน ทางไปรษณีย์ทันที และจะออกค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือคืนให้ท่านด้วย

2. ถ้าหากท่านพบคำผิด กรุณาแจ้งมาด้วย เพื่อแก้ไขให้ถูกต้องต่อไป

ด้วยความขอบพระคุณอย่างยิ่ง.

Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Notice

1. In case of your "Bhumibalo Bhikkhu" CANON contains the following deficiencies :

    - Page(s) missing
    - Page number(s) not in order
    - Printing(s) unclear/unreadable

    Please return such defect CANON to

    Bhumibalo Bhikkhu Foundation Wat Srakesa Compound
    Chakrabardibong Road
    BANGKOK 10100
    Tel.2230316, 2218001

    The Foundation will immediately replace you with a new copy and will also refund you the return postage.

2. If you found any error(s) in your CANON copy, please let us know so that the correction(s) can be done accordingly.

Thank you very much for your kind cooperation.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา
โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ

ปรมัตถมัญชูสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๖

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI-THAI)

PART VI

(PĀLI PART III SECOND SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบ ๒๐๐ ปี
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕

คุณสอาด-คุณหญิงลมัย หงษ์ยนต์

อุทิศกุศลให้บิดามารดาผู้ล่วงลับไปแล้ว

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8296-19-9

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา
โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๖

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI-THAI)

PART VI

(PĀLI PART III SECOND SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบ ๒๐๐ ปี
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕

คุณสอาด - คุณหญิงลมัย หงษ์ยนต์
อุทิศกุศลให้บิดามารดาผู้ล่วงลับไปแล้ว

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8296-19-9

พระบรมราโชวาท

"ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย"

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแด่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ และคณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้า ฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖)

นายสอาด และ คุณหญิงลมัย หงษ์ยนต์

อุทิศกุศลให้บิดามารดาผู้ล่วงลับไปแล้ว

พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงปรารภว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ได้ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์และประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์มาตั้งแต่วันที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ ซึ่งเป็นวันสำคัญแห่งชาติวันหนึ่ง เรียกว่า วันจักรี จะมีกำหนดครบ ๒๐๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๕๒๕ จึงเป็นอภิลักขิตกาลพิเศษ สมควรที่ฝ่ายพุทธจักรจะได้สร้างอนุสสรณียวัตถุร่วมในมหกรรมครั้งนี้ด้วย

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้สนองพระดำรินั้น โดยนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ได้จัดทำตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยขึ้นน้อมถวาย เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาของพระภิกษุสามเณร และการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

โดยที่พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เป็นพระบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อัตถโยชนา ปกรณวิเสส และสัททาวิเสส มีอยู่เป็นจำนวนมาก ล้วนเป็นคัมภีร์สำคัญ

ที่จะเป็นรากฐานการศึกษาพระปริยัติสัทธรรมต่อไปในภายหน้า จึงทรงเห็นสมควรประทานนามพระคัมภีร์ที่จัดพิมพ์ในชุดนี้ว่า ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" อันเป็นพระบรมราชฉายา ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เมื่อสมัยทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะ เป็นการเฉลิมพระเกียรติองค์ศาสนูปถัมภกพระองค์นี้

เพื่อให้การปฏิบัติงานดำเนินไปสู่ความสำเร็จด้วยดี และทรงเห็นเป็นการสมควร ประกาศพระบัญชาให้เป็นที่ปรากฏเกียรติคุณสืบไป จึงทรงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังต่อไปนี้

๑. สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน)	ประธานกรรมการฝ่ายสงฆ์
๒. พระวิสุทธาธิบดี (จิตวีโร)	รองประธานฝ่ายสงฆ์
๓. พระพุทธพจนวราภรณ์ (จินฺตากโร)	รองประธานฝ่ายสงฆ์
๔. พลตำรวจเอกประเสริฐ รุจิรวงศ์ (ถึงแก่อนิจกรรม)	ประธานกรรมการฝ่ายฆราวาส
๕. พลเรือเอก ม.จ.กาฬวรรณดิศ ดิศกุล ร.น. (สิ้นชีพตักษัย)	รองประธานกรรมการ
๖. หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล	รองประธานกรรมการ
๗. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร	รองประธานกรรมการ
๘. นายประเสริฐ ณ นคร	รองประธานกรรมการ
๙. พลเรือเอกอนันต์ เนตรโรจน์ ร.น.	กรรมการ
๑๐. พลเรือเอกอภัย สีตกะลิน ร.น.	กรรมการ

๑๑. นายโชติ สุวรรณโพธิ์ศรี กรรมการ
๑๒. ท่านผู้หญิงพัว อนุรักษ์ราชมณเฑียร กรรมการ
๑๓. คุณหญิงอรุณ กิติยากร กรรมการ
๑๔. พลตรีสุธน สัตตบุศย์ กรรมการ
๑๕. นายระวี ภาวิไล กรรมการ
๑๖. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์ กรรมการ
๑๗. อธิบดีกรมการศาสนา กรรมการ
๑๘. นายวิสุทธ์ บุษยกุล กรรมการ
๑๙. นายพิพัฒน์ สุจินดา กรรมการ
๒๐. นางศรีกาญจน์ สุจินดา กรรมการ
๒๑. คุณหญิงลมัย หงษ์ยนต์ (ถึงแก่อนิจกรรม) กรรมการ
๒๒. คุณหญิงเพื่อง ชลิตอาภรณ์ กรรมการ
๒๓. นางจวง นิติการณ์ประสม กรรมการ
๒๔. นางประไพ อมาตยกุล กรรมการ
๒๕. นางสมจิตต์ สิทธิไชย กรรมการ
๒๖. นางเครือทิพย์ ธรรมมงคล (ถึงแก่กรรม) กรรมการ
๒๗. นางชนัตถ์ ปิยะอุย กรรมการ
๒๘. นางประภา จัยวัฒน์ กรรมการ
๒๙. นางอวยพร ปัตตพงศ์ กรรมการ
๓๐. นางยุพนา ธรรมโกวิท กรรมการ
๓๑. นางอุษา จารุกุล กรรมการ

๓๒. นายมณีพันธุ์ จารุดุล กรรมการและเลขานุการ

๓๓. นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

ขอจงถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรม ของ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

ทรงตั้ง ณ วันที่ ๒๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๒

พลตำรวจเอก ป. รุจิวงศ์.

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

ผู้รับสนองพระบัญชา

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงปรารภว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครมาจนถึงบัดนี้ จะครบสองร้อยปีในพุทธศักราช ๒๕๒๕ ควรที่ทางฝ่ายพุทธจักรจะได้สร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นอนุสรณียวัตถุร่วมในมหกรรมครั้งนี้ด้วย มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ จึงสนองพระดำรินี้

เพื่อเปิดโอกาสให้พุทธบริษัทและเอกชนได้มีส่วนร่วมสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา โดยการเสนอแนะของมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ จึงทรงตั้ง

คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร

เป็นประธานกรรมการหาทุนสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย จงอภิบาลรักษาให้เจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นนิตย์นิรันดร เทอญ.

ทรงตั้ง ณ วันที่ ๙ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๒

พลตำรวจเอก

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

ผู้รับสนองพระบัญชา

พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงปรารภว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ได้ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ และประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์มาตั้งแต่วันที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ ซึ่งเป็นวันสำคัญแห่งชาติวันหนึ่ง เรียกว่า วันจักรี จะมีกำหนดครบ ๒๐๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๕๒๕ จึงเป็นอภิลักขิตกาลพิเศษ สมควรที่ฝ่ายพุทธจักรจะได้มีอนุสสรณียวัตถุร่วมในมหกรรมครั้งนี้ด้วย

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้สนองพระดำรินั้น โดยนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ได้จัดทำตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยขึ้นน้อมถวาย เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาของพระภิกษุสามเณร และการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

โดยที่พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เป็นพระบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อัตถโยชนา ปกรณวิเสส และสัททาวิเสส มีอยู่เป็นจำนวนมาก ล้วนเป็นคัมภีร์สำคัญ ที่จะเป็นรากฐานการศึกษาพระปริยัติสัทธรรมต่อไปในภายหน้า จึงทรงเห็น

สมควรประทานนามพระคัมภีร์ที่จัดพิมพ์ในชุดนี้ว่า ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" อันเป็นพระ-บรมราชฉายา ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เมื่อสมัยทรงผนวชเป็นภิกขุภาวะ เป็นการเฉลิมพระเกียรติองค์ศาสนูปถัมภกพระองค์นี้

เพื่อให้การปฏิบัติงานดำเนินไปสู่ความสำเร็จด้วยดี และทรงเห็นเป็นการสมควรประกาศพระบัญชาให้เป็นที่ปรากฏเกียรติคุณสืบไป จึงทรงแต่งตั้งคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุเป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังต่อไปนี้

คณะผู้อำนวยการจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล ผู้อำนวยการ

๒. นายสิริ เพ็ชรไชย หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

๓. นางอุษา จารุดุล หัวหน้าฝ่ายธุรการ

คณะนักวิชาการประจำ

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย ป.ธ. ๙ หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

๒. นายวิเชียร บำรุงผล ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)

๓. นายทินกร ทองเศวต ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)

๔. พันเอกพร้อม โพธิศิริ ป.ธ. ๘ (ถึงแก่กรรม)

๕. นายสุรัส กาญจนพฤ ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)

๖. นายเขียน วงศ์ศรีสังข์ ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)

๗. นายมยุนต์ จอดพิมาย ป.ธ. ๙

๘. พระมหาประสิทธิ์ ชินวํโส ป.ธ. ๘

๙. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง (บ.ศ. ๙)
๑๐. นางสาวศิริรัตน์ กลัดจ่าย (บ.ศ. ๘)
๑๑. นายจรัญ เสือด้วง ป.ธ. ๘
๑๒. นายเยื้อน เพ็ญสวัสดิ์ ป.ธ. ๗
๑๓. นายคำสอน จิตเจริญ ป.ธ. ๗, พม.
๑๔. นายสันติ ฤทธิเดช ป.ธ. ๗ (ศศ.บ.)
๑๕. นายนิพนธ์ เทียมจันทร์ ป.ธ. ๖, พ.กศ.
๑๖. นายบุญเตือน ขาวเอี่ยม ป.ธ. ๖
๑๗. นายประกวด พุฒิเนียม ป.ธ. ๖
๑๘. นายจีรวัฒน์ ควรคำ ป.ธ. ๖
๑๙. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ. (โบราณคดี)
๒๐. นายลัดดง ธนะวัตต์ ป.ธ. ๔, ศศ.บ. (ภาษาไทย)
๒๑. ร้อยตรีทวี จั่นทอง นักปริวรรตอักษร
๒๒. อุบาสิกาพรม เกิดเกษม นักปริวรรตอักษร
๒๓. อุบาสิกาบุญเกื้อ ไพโรจน์ นักปริวรรตอักษร
๒๔. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ นักปริวรรตอักษร
๒๕. อุบาสิกาบุญส่ง พยัคฆเรือง นักปริวรรตอักษร
๒๖. อุบาสิกาพรทิพย์ ศูนย์จันทร์ นักปริวรรตอักษร
๒๗. อุบาสิกากัลยา ใยสำลี นักปริวรรตอักษร
๒๘. อุบาสิกาสกาวรัตน์ หอมขจร นักปริวรรตอักษร
๒๙. อุบาสิกาสุภาพ กาญจนวาส นักปริวรรตอักษร

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑. อุบาสิกาแนบ มหานีรานนท์ (ถึงแก่กรรม)
๒. นายทองย้อย แสงสินชัย ป.ธ.๙
๓. นายบุญมา จิตจรัส ป.ธ.๘ มหาบัณฑิต
๔. นายสุวรรณ์ จินต์ประชา ป.ธ.๙
๕. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์
๖. นายสุรจิต สงสกุล ป.ธ.๘ ดุษฎีบัณฑิต
๗. นายพิสิฐ เจริญสุข ป.ธ.๙
๘. นายวินัย ตะเภาพงษ์ ป.ธ.๙ ดุษฎีบัณฑิต
๙. นายสารี อินสอน ป.ธ.๙

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑. นางสาววิภา เพียวสามพราน
๒. นางสาวชลอ สว่างช่วง
๓. นางพิกุล บำรุงผล
๔. นางสาวพวงเงิน อุชชิน
๕. นายเกษมวงศ์ บูรณศิริ
๖. นางสาวปนัดดา เอี่ยมวุฒิ
๗. นางสุภา วรรณพงษ์
๘. นางสาวมยุรี พาหา

๙. นางสาวพนิดา เวียงนนท์

๑๐. นางสาวถาวร ทองมี

๑๑. นางชัชสวาสดิ์ นิเกตน้อย

๑๒. นางทิพย์วดี ภู่ทอง

๑๓. นายประนม พลดงนอก

ขอจงถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรม ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

ทรงตั้ง ณ วันที่ ๒๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๒

พลตำรวจเอก ป. จิรวงศ์.

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

ผู้รับสนองพระบัญชา

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ๒๕๓๓

First published : 1990

ISBN 974-8296-19-9

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร

Printed in Thailand

At The Bhūmibalo Bhikkhu Foundation Press,

Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม**ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรม และพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระ-พุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก** และ **พระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

กุลบุตรผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระ-ไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ้ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถะ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนมชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่ง เรียกว่า คันถธุระ คู่กับ วิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติ อันเป็นส่วนแห่ง

พระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลีและพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา กุลบุตรจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่กุลบุตรผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลี อันเป็นตันติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า **อัตถโยชนา**

คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมัคค์หรืออภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา แก้คัมภีร์พระวิสุทธิมัคค์ และคัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถ-วิภาวินี แก้ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้ ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิดลุ่มหลงในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น กุลบุตรผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ่มชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์** บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสสเหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภารธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้ เผยแพร่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศพระราชกฤษฎาภินิหาร ที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะโดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักงันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนา ได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนา ให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยก ดังได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๖ (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒)** นี้ **คุณสอาด-คุณหญิงลมัย หงษ์ยนต์** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕ เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้บิดา-มารดาผู้ล่วงลับไปแล้ว

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออำนาจแห่งมหากุศล อันบังเกิดจากการบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์นี้ ได้โปรดบันดาลให้ **คุณสอาด-คุณหญิงลมัย หงษ์ยนต์** จงประสบความสุข ความเจริญ มีความเกษมศานต์ยินดียิ่งในธรรมตลอดไปทุกเมื่อ เทอญ.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

๓๐ สิงหาคม ๒๕๓๓

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐี อัตถโยชนา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทย และภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้ การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษา ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลี พระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้า

เดียวกัน โดยแยกเป็นสองคอลัมน์ เป็นสองพากย์ ซ้ายขวา เป็นสองภาษาบาลี-ไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์ เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแพร่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศ การพิมพ์ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ภาค ๖ ฉบับพากย์คู่ ภาษาบาลี-ไทย** ครั้งนี้ เป็นการพิมพ์ฉบับชำระเพื่อเผยแพร่คำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั่วกันเทอญ.

ม. จ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดุล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ภาษาบาลีขึ้นมาอีกคัมภีร์หนึ่ง เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์ฉบับ **"ภูมิพโลภิกขุ"**

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความสำคัญมาก ด้วยเป็นพระคัมภีร์ที่อธิบายความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้รจนาไว้ ซึ่งคณะสงฆ์ไทยได้บรรจุพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ไว้เป็นหลักสูตรการสอบไล่พระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง ในระดับเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค ทั้งนี้เพราะพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นพระคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ผู้ศึกษาวิชาการทางพระพุทธศาสนา ถ้าได้ศึกษาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงคัมภีร์เดียว ก็ชื่อว่ามีความรอบรู้วิชาการทางพระพุทธศาสนาพอสมควร แต่การจะเข้าใจความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างสมบูรณ์ ถ้าเว้นการศึกษาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาอย่างถูกต้องเสียแล้ว จะเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอย่างแตกฉานไม่ได้ เพราะพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาเป็นมหาฎีกาที่ขยายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้กระจ่างแจ้งอีกชั้นหนึ่ง

ความหมายของคำว่า ปรมัตถมัญชุสา

เพื่อให้รู้จักพระคัมภีร์นี้ชัดเจนขึ้น จะขอทำความเข้าใจเรื่องความหมายของชื่อพระคัมภีร์ก่อน

คำว่า **ปรมัตถมัญชุสา** เป็นชื่อเฉพาะของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ แยกได้เป็น ๒ คำ คือ ปรมัตถ+มัญชุสา มัญชุสา แปลว่า หีบ หรือ ลุ้ง หมายถึงวัสดุอุปกรณ์ที่เก็บรักษาสิ่งของ เมื่อรวมเข้ากับคำว่า ปรมัตถ เป็น ปรมัตถมัญชุสา ก็แปลว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบเป็นที่เก็บรักษาพระปรมัตถไว้

คำว่า **ปรมัตถ** คำหน้านั้นมาจากคำภาษาบาลีว่า ปรม+อตฺถ ปรม แปลว่า อย่างยิ่ง ยอดเยี่ยม บรม อตฺถ แปลว่า เนื้อความ ประโยชน์ สภาวะ รวมเป็น ปรมตฺถ ใช้เป็นภาษาไทยว่า ปรมัตถ ปรมัตถ์ บรมัตถ แปลว่า เนื้อความอย่างยอดเยี่ยม ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือสภาวะอย่างยอดเยี่ยม คำนี้เป็นชื่อของบารมีก็มี เป็นชื่อของประโยชน์ก็มี เป็นชื่อของสัจจะก็มี เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกก็มี

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของบารมีนั้น มีอธิบายว่า บารมี คือความดีอย่างยิ่งยวด ที่เป็นเครื่องบ่มโพธิญาณให้แก่กล้าจนถึงสำเร็จ มีอยู่ ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา บารมีทั้ง ๑๐ นี้ แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต้น เรียกว่า บารมี มี ๑๐ ชั้นกลาง เรียกว่า อุปบารมี มี ๑๐ ชั้นสูง เรียกว่า ปรมัตถบารมี มี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ถ้วน หรือเรียกว่า บารมี ๓๐ ทัศ ในจริยาปิฎกได้แสดงบารมีไว้ในตอนสรุป ได้แสดงไว้ว่า ทานที่

พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเมื่อครั้งเป็นพระเจ้าสีวิราช จัดอยู่ในขั้นทานบารมี เมื่อเป็นพระเวสสันดร เป็นเวลามพราหมณ์ และเป็นอกิตติดาบส จัดเป็นทานขั้นอุปบารมี เมื่อเป็นพญาไก่ เป็นพญาช้างชื่อสีลวนาค และเป็นพญากระต่าย จัดเป็นขั้นปรมัตถ-บารมี และในบารมีอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ก็มีปรมัตถบารมีด้วยทุกข้อ

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของประโยชน์นั้น มีอธิบายว่า คำสอนของพระพุทธเจ้านั้นประกอบด้วยประโยชน์ ๓ ประการ คำว่า **"ประโยชน์"** ตรงกับภาษาบาลีว่า อตฺถ แปลว่า ความต้องการก็ได้ แปลว่า ความมุ่งหมายก็ได้ ส่วนคำว่า **"ประโยชน์"** ซึ่งเป็นคำแปลของ **"อตฺถ"** นั้น แปลว่า การประกอบ คือ การกระทำให้สำเร็จตามที่ต้องการหรือมุ่งหมายนั้น ประโยชน์หรือความต้องการของมนุษย์นั้นมีอยู่ ๓ ระดับ คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือประโยชน์ในชาตินี้ ได้แก่ ทรัพย์ ยศ ไมตรี กรณียะ จะพึงได้ด้วยการประกอบธรรม ๔ คือ อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความขยัน อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา กัลยาณมิตตตา คบเพื่อนดีเป็นมิตร สมชีวิตา เลี้ยงชีพพอสมควร ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ฝืดเคืองนัก สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ในเบื้องหน้า หรือชาติหน้าที่มนุษย์ต้องประสงค์ คือ สุคติ-โลกสวรรค์ คือการเป็นมนุษย์ที่ดี การเป็นเทพในสวรรค์ การจะได้ประโยชน์เบื้องหน้าที่ต้องการนี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้บำเพ็ญ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการเสียสละ ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา ส่วนประโยชน์ยอดเยี่ยมนั้น เรียกว่า ปรมัตถ แปลว่า ประโยชน์สูงสุด ได้แก่ พระนิพพาน อันเป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา เพราะพระนิพพานเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง การจะถึงพระนิพพานอันเป็นปรมัตถประโยชน์นี้ได้ ก็ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นทาง

แห่งความบริสุทธิ์

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของสัจจะนั้น อธิบายว่า สัจจะ คือความจริงนั้น มีอยู่ ๒ อย่าง คือ จริงโดยสมมุติ เรียกว่า สมมุติสัจจะ ๑ จริงโดยปรมัตถ์ เรียกว่า ปรมัตถสัจจะ ๑ จริงโดยสมมุตินั้น ได้แก่ความจริงที่โลกหมายรู้ร่วมกัน เช่น นาย ก. นาง ข. ช้าง ม้า วัว ควาย คน สัตว์ สมมุติให้ร้องเรียกกันได้ เรียกว่า สมมุติโวหาร ส่วนปรมัตถสัจจะกล่าวถึงธรรมชาติที่มีจริงไม่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลง ทรงสภาพของตนไว้ ซึ่งได้แก่จิต เจตสิก รูป นิพพาน เพราะฉะนั้น ชื่อของปรมัตถสัจจะจึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า สภาวสัจจะ จริงโดยสภาวะ ว่าโดยองค์ พระสูตร พระวินัย และปุคคลบัญญัติเป็นสมมุติสัจจะ พระอภิธรรม ๖ คัมภีร์ เว้น ปุคคลบัญญัติเป็นปรมัตถสัจจะ ปรมัตถสัจจะนี้แบ่งได้เป็น ๒ คือ สภาวสัจจะธรรมที่เป็นจริงตามสภาวะ ได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม เป็นต้น๑ อริยสัจจะ ได้แก่ ความจริงอย่างประเสริฐ หรือความจริงของพระอริยะ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ๑ พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ สำหรับเวไนยสัตว์ที่ไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในอดีตพุทธเจ้าองค์ที่ล่วงแล้ว พระองค์จะทรงยก สมมุติสัจจะแสดงเป็นพื้นฐานก่อน เพื่อให้เกิดความเข้าใจในพระธรรมเทศนา แล้วจึงทรงแสดงพระปรมัตถธรรมเทศนาในภายหลัง สำหรับเวไนยสัตว์ผู้ได้เคยศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในสมัยอดีตพุทธเจ้า เป็นผู้มีอุปนิสัยสติปัญญาสามารถรับพระธรรมเทศนาได้ จึงจะทรงแสดงพระปรมัตถเทศนาโดยตรง

คำว่า **"ปรมัตถ"** เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกนั้น ก็โดยอาศัยคำของพระอนุรุทธาจารย์ กล่าวไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ว่า เนื้อความพระอภิธรรม

ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นทั้งหมด ว่าโดยปรมัตถ์มี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เรียกว่า ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิตปรมัตถ์ ๑ เจตสิกปรมัตถ์ ๑ รูปปรมัตถ์ ๑ นิพพานปรมัตถ์ ๑ ใช้อักษรย่อว่า จิ. เจ. รุ. นิ. ว่าเป็นหัวใจพระอภิธรรม คำว่า ปรมัตถ นี้ พระสุมังคลาจารย์อธิบายไว้ในพระคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีว่า ความหมายยอดเยี่ยมสูงสุด ไม่มีการเปลี่ยนแปลงแปรผันเป็นอย่างอื่น ยกเสียซึ่งสมมุติ เป็นความหมายที่แท้จริง กล่าวคือ จิต ได้แก่ วิญญาณขันธ์ เจตสิก ได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร รูป ได้แก่ รูปขันธ์ และนิพพาน ได้แก่ ธรรมอันเป็นอารมณ์แห่งมรรคและผล อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปรม ที่แปลว่า ยอดเยี่ยม นั้น หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณ อัตถ แปลว่า สภาวะ วิสัย อารมณ์ หรือโคจร รวมเป็น ปรมัตถ แปลว่า ธรรมอันเป็นอารมณ์ของพระสัพพัญญุตญาณอันยอดเยี่ยม ซึ่งเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้านั่นเอง

ตามความหมายของคำว่า **"ปรมัตถ"** ตามที่กล่าวมานี้ เมื่อมาเป็นชื่อของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ จึงมีความหมายว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบที่เก็บรักษาไว้ซึ่งประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน หรือเป็นที่เก็บรักษาไว้ซึ่งพระปรมัตถธรรม อันเป็นความหมายถึงเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ และเป็นปรมัตถสัจจะด้วย อนึ่ง พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ ได้รับยกย่องว่าเป็นมหาฎีกา คือเป็นคำอธิบายความของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นฎีกาที่ยิ่งใหญ่ควรแก่การเคารพนับถือบูชาอย่างยิ่ง เพราะให้ความรู้แก่ผู้ศึกษาทุกแง่ทุกมุม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จึงมีความหมายถึงว่าเป็นพระคัมภีร์ที่ให้ความรู้ทางพระพุทธศาสนาระดับสูง ซึ่งผู้อ่านพระคัมภีร์นี้จะต้องมีพื้นฐานความรู้ทางพระอภิธรรมและทางภาษามคธพอสมควรจึงจะทำความเข้าใจพระคัมภีร์นี้ได้

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา คือ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ สำนักวัดพทรติตถวิหาร อาณาจักรทมิฬ ฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ใกล้เกาะลังกา ท่านได้รับอาราธนาจากพระทาฐนาคเถระ สำนักสิทธคามปริเวณวิหาร ให้รจนาพระคัมภีร์นี้ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๙๕๐-๑๐๐๐ รุ่นหลังพระพุทธโฆษาจารย์ ท่านได้ศึกษาอยู่ในสำนักมหาวิหาร เมืองอนุราธปุระ ในลังกาทวีป เข้าใจว่าได้ร่วมงานรจนาคัมภีร์อรรถกถากับพระพุทธโฆษาจารย์ด้วย ท่านได้รจนาคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกและมหาฎีกานี้ จึงได้รับยกย่องว่าเป็นทั้ง **"พระอรรถกถาจารย์"** และเป็นทั้ง **"พระฎีกาจารย์"**

ผลงานอรรถกถาที่ท่านรจนานั้น คือ

๑. อรรถกถาเนตติปกรณ์
๒. อรรถกถาอิติวุตตกะ ชื่อปรมัตถทีปนี
๓. อรรถกถาอุทาน ชื่อปรมัตถทีปนี
๔. อรรถกถาจริยาปิฎก ชื่อปรมัตถทีปนี
๕. อรรถกถาเถรคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๖. อรรถกถาเถรีคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๗. อรรถกถาวิมานวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี
๘. อรรถกถาเปตวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี

ผลงานฎีกาที่รจนา คือ

๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ชื่อปรมัตถมัญชุสา

๒. ฎีกาเนตติอรรถกถา อธิบายงานอรรถกถาของท่านเอง

๓. ฎีกาพุทธวงศ์ ชื่อปรมัตถทีปนี

นอกจากนี้ฎีกาอีก ๓ คัมภีร์ คือ ฎีกาอรรถกถาพระสูตรทั้ง ๔ มีทีฆนิกายเป็นต้น ชื่อว่า สีลัตถปกาสินี ฎีกาอรรถกถาชาดก ชื่อ ลีนัตถปกาสินี และอนุฎีกาแห่งอรรถกถา-อภิธรรม ชื่อว่า ลีนัตถวัณณนา คัมภีร์จูฬคันถวงศ์และศาสนวงศ์ได้กล่าวว่าเป็นผลงานของท่านด้วย แต่ที่จริงฎีกาที่กล่าวนี้เป็นผลงานของท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านอานันทาจารย์ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๑๓๐๐-๑๔๐๐ ปี แต่ชื่อพ้องกัน

อย่างไรก็ตาม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่ท่านรจนาไว้นี้ ได้เป็นวรรณกรรมสำคัญชิ้นหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่เป็นมรดกตกทอดมาถึงเราทุกวันนี้ และนับว่าเป็นสมบัติอันล้ำค่าของโลก

งานสร้างพระคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาล-เถระนี้ แสดงให้เห็นถึงการวางแผนงานอันสำคัญยิ่งในวงการศึกษาของคณะสงฆ์เกี่ยวกับการแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา จากภาษาสิงหฬมาเป็นภาษามคธ อันเป็นตันติภาษาเพื่อให้ความรู้ด้านปริยัติธรรมเผยแพร่ไปทั่วโลก ไม่ใช่อยู่แต่เกาะลังกาเท่านั้น และนอกจากนี้แสดงให้เห็นว่า การทำงานชิ้นสำคัญส่วนนี้ได้มีสงฆ์คณะหนึ่งร่วมงานกันโดยได้ทำกันเป็นระบบต่อเนื่อง เป็นการวางแผนสืบทอดงานพระพุทธ-

ศาสนาทางด้านวิชาการไว้เป็นสมบัติของโลก ซึ่งแม้ประเทศไทยก็พลอยได้มรดกชิ้นนี้ไว้เป็นสมบัติเป็นเวลาช้านานแล้ว แม้ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระจะพำนักอยู่ ณ พทรติตถวิหารอาณาจักรทมิฬแห่งอินเดีย ทางลังกาก็ถือว่าท่านเป็นชาวลังกาด้วย

เนื้อหาของพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

โดยที่พระคัมภีร์นี้เป็นฎีกาอันยิ่งใหญ่ที่ได้รับยกย่องมาก เรียกว่า **มหาฎีกา** ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้รจนาอธิบายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยอาศัยกถามรรคอันมีมาเก่าก่อน รจนามิให้ขัดแย้งกับมติของสำนักมหาวิหาร ท่านนำเอามาแต่ละบทแต่ละคำ ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอรรถาธิบายให้คำวินิจฉัย คำถาม คำตอบในเชิงอธิบายทุกแง่ทุกมุม มีคำวินิจฉัยทางนิรุตติศาสตร์ขยายความในลัทธิทั้งในมหายานและพราหมณลัทธิไตรเพทเวทางคศาตร์ ที่เรียกว่า ปรัชญาอินเดียในปัจจุบันนี้ รวมทั้งโลกโวหารอย่างพร้อมมูล ฉะนั้น พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้จึงอุดมไปด้วยความรู้ในระดับสูง ทำให้เกิดความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างละเอียด รวมทั้งเข้าใจพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีด้วย เพราะท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้บรรจุความรู้ทางพระพุทธศาสนาไว้อย่างสมบูรณ์

ในเนื้อหานั้น เริ่มต้นด้วยคำปรารภ อธิบายกถาว่าด้วยคำนิทานเป็นต้นของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ต่อจากนั้นอธิบายความเป็นนิเทศ ๆ ไป คือ

๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑ ชื่อสีลนิทเทส

๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒ ชื่อธุดงคนิทเทส

๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๓ ชื่อกัมมัฏฐานคหณนิทเทส
๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๔ ชื่อปฐวีกสิณนิทเทส
๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๕ ชื่อว่าเสสกสิณนิทเทส
๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๖ ชื่ออสุภกัมมัฏฐานนิทเทส
๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส
๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส
๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิทเทส
๑๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๐ ชื่ออารุปปนิทเทส
๑๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธินิทเทส
๑๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิทเทส
๑๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส
๑๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส
๑๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนธาตุนิทเทส
๑๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสัจจนิทเทส
๑๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิทเทส
๑๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อทิฏฐิวิสุทธินิทเทส
๑๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส
๒๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ-
นิทเทส
๒๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส

และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค พร้อมทั้งอวสานกถาของท่านอาจารย์เอง

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ฉบับอักษรไทย

โดยที่ พระคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค สมเด็จพระวันรัต(เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้ตรวจชำระและตีพิมพ์ขึ้นโดยพระอุปถัมภ์ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงบริจาคทรัพย์พิมพ์ใน พ.ศ.๒๔๖๕ แล้ว การตรวจชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ก็ได้อาศัยตรวจสอบกับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ด้วย สมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) นั้น เป็นผู้ทรงความรู้ด้านพระปริยัติธรรมด้านภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง มีความแตกฉานในพระ-ไตรปิฎกและอรรถกถา ฎีกา พร้อมทั้งสัททาวิเสสอย่างกว้างขวาง ได้เคยเป็นผู้จัดการสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง พ.ศ.๒๔๗๘ และ พ.ศ.๒๔๗๙ ฝีมือการตรวจสอบชำระพระคัมภีร์ของพระมหาเถระนี้ ปรากฏว่าได้รับความนิยมในความพิถีพิถันละเอียดลออมาก มีวรรคน้อย วรรคใหญ่ ในศัพท์เดียวที่เป็นสมาส ย่อคำหลาย ๆ คำเป็นศัพท์เดียวกัน แต่ละคำจะเว้นห่างกันเล็กน้อยทุกคำไป ปาฐะใดอ้างที่มาในพระไตรปิฎก หรือที่อื่น ๆ ก็จะหาที่มาบอกชื่อคัมภีร์ บอกหน้าให้ไปค้นได้ด้วย รู้สึกว่าวิธีการชำระแบบนี้ เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ)เป็นผู้เริ่มก่อนผู้อื่นทั้งหมด และได้เป็นแบบแผนของการชำระพระคัมภีร์ในสมัยต่อมา เพราะฉะนั้น การพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ได้อำนวยประโยชน์ในวงการ

ศึกษาอย่างมาก เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ม.ร.ว.ลพ สุทัศน์)[๑] อดีตเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ได้ปรารภบำเพ็ญกุศล เนื่องในโอกาสอายุครบ ๗๐ ปี มีความประสงค์จะบำเพ็ญกุศลให้เป็นอุปการะแก่พระพุทธศาสนา ได้ทราบว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ โปรดให้พิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นอักษรไทยครั้งแรกแล้ว จึงได้อุปถัมภ์ให้พิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ขึ้นมาตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงแนะนำโดยเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ พร้อมด้วยสัทธิวิหาริกทั้งหลายของท่าน มีพระราชสุธีสมัยยังเป็นพระมหาวิจิตร อาภากโร เป็นต้น เป็นผู้ตรวจชำระทำต้นฉบับจากอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๘

พระปรมัตถมัญชุสาฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้มีโครงการจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นแนวยืน คือจัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์เป็นหลัก แล้วทำพระคัมภีร์อธิบายรอง ๆ ลงไปให้เป็นสายเดียวกัน เพื่อเป็นอรรถาธิบายสืบต่อกันไป ซึ่งจะเป็นการง่ายต่อการศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น เมื่อมูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาบาลีขึ้นมาแล้ว ได้ทำหัวเรื่อง ทำข้อ ย่อหน้า ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้แล้ว จึงได้จัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา อันเป็นมหาฎีกาของ

---

[๑] ผู้เขียนทราบมาจากหลวงสิทธิดุริตภาษ ว่า เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ลพ สุทัศน์) ไม่มีทายาทสืบสกุล ได้อุปถัมภ์กุลบุตรท่านหนึ่งเป็นบุตรบุญธรรม มีความประสงค์จะให้ใช้นามสกุล "สุทัศน์" แต่เพราะท่านผู้นั้นมิได้เป็นเชื้อพระวงศ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานนามสกุลว่า "ลพานุกรม" ตามนามเดิมของท่านเจ้าพระยานี้

วิสุทธิมรรค จัดทำหัวเรื่อง ตั้งข้อ ย่อหน้าให้ตรงกันกับพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อสะดวกต่อการค้นคว้าของนักศึกษา และได้จัดหาที่มาให้ครบถ้วนบริบูรณ์ ซึ่งหวังใจว่าเป็นการเพิ่มพูนความสมบูรณ์แบบยิ่งขึ้น จัดเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือ

ภาค ๑ เริ่มแต่คำปรารภพระคัมภีร์ อธิบายคำนิทานพจน์เป็นต้น และอธิบายความในปริเฉทที่ ๑ คือสีลนิทเทส ไปจนถึงอธิบายปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส

ภาค ๒ เริ่มแต่อธิบายความปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ไปจนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส

ภาค ๓ เริ่มแต่อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส จนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอวสานกถาของท่านอาจารย์พระธรรมปาละเป็นที่สุด

การจัดพิมพ์เป็นพากย์คู่ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เนื่องจากพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ที่ท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระ สำนักพทรติตถวิหาร ได้รจนาไว้นี้ เป็นคัมภีร์ที่อำนวยประโยชน์ในด้านความรู้อย่างมากมายแก่กุลบุตร ที่จะทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นผลงานรจนาของท่านพระพุทธโฆษาจารย์ที่แพร่หลายมีชื่อเสียง ว่าเป็นวรรณกรรมชั้นยอดของพระพุทธศาสนา แต่ยังเป็นภาษาบาลีอยู่ นายมณีพันธุ์ จารุดุล ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ กรรมการผู้จัดการมูลนิธิ-

ภูมิพโลภิกขุ มีความประสงค์จะให้มีการแปลเป็นภาษาไทย เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษาพระพุทธศาสนา และท่านผู้สนใจจะได้อ่านทำความเข้าใจในพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ และรวมไปถึงทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อให้เกิดการปฏิบัติหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องด้วย และมูลนิธิมีความประสงค์จะทำเป็นไทวพากย์หรือพากย์คู่ คือภาษาบาลีข้างหนึ่ง ภาษาไทยข้างหนึ่ง ในหน้าเดียวกันตลอดทั้งคัมภีร์ โดยที่พระคัมภีร์นี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความยาวมาก สำหรับฉบับภูมิพโลภิกขุได้แบ่งพากย์ภาษาบาลีเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือภาค ๑ มี ๔๕๘ หน้า ภาค ๒ มี ๓๗๕ หน้า ภาค ๓ มี ๗๔๒ หน้า รวมด้วยกันเป็นหน้ากระดาษพิมพ์ได้ ๑,๕๗๕ หน้า เพื่อให้การแบ่งรูปเล่มในพากย์คู่บาลีและไทยมีความพอเหมาะแก่เล่มและเรื่อง จึงได้แบ่งภาษาบาลีเดิม ๓ ภาค เป็นตอนได้ ๘ ตอน ดังนี้

ภาค ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่คันถารัมภกถา กล่าวเริ่มต้นพระคัมภีร์อธิบายสีลนิทเทส ปริเฉทที่ ๑ อธิบายธุตังคนิทเทส ปริเฉทที่ ๒ และอธิบายกัมมัฏฐานคหณนิทเทส ปริเฉทที่ ๓.

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายปฐวีกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๔ อธิบายเสสกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๕ อธิบายอสุภกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๖ อธิบายฉอนุสสตินิทเทส ปริเฉทที่ ๗

ภาค ๒ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายอนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๘ และ

อธิบายพรหมวิหารนิทเทส ปริเฉทที่ ๙

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอรุปปนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๐ อธิบายสมาธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๑ อธิบายอิทธิวิธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๒ และอธิบายอภิญญานิทเทส ปริเฉทที่ ๑๓

ภาค ๓ แบ่งเป็น ๔ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายขันธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๔ และอธิบายอายตนธาตุนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๕

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอินทริยสัจจนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๖ และอธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗

ตอนที่ ๓ เริ่มตั้งแต่อธิบายทิฏฐิวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๘ อธิบายกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๙ และอธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๐

ตอนที่ ๔ เริ่มตั้งแต่อธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๑ อธิบายญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๒ อธิบายปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส ปริเฉทที่ ๒๓ อธิบายนิคมคาถาของวิสุทธิมรรค และลงท้ายด้วยนิคมคาถา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระเป็นจบพระคัมภีร์

ในการแปลพระปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกาสู่ภาษาไทยนั้น สำหรับภาค ๓ ทั้ง ๔ ตอนนี้ ข้าพเจ้า นายสิริ เพ็ชรไชย ได้แปลไว้

สำหรับการพิมพ์พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย. ภาค ๖ (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒) นี้ **คุณสอาด-คุณหญิงลมัย หงษ์ยนต์** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้บิดา-มารดาผู้ล่วงลับไปแล้ว ทางมูลนิธิภูมิพโลภิกขุขออนุโมทนากุศลไว้ ณ โอกาสนี้

ขออานุภาพแห่งการสร้างพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ จงเป็นปัจจัยให้ประชานิกรทั้งหลายหยั่งถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก จงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุติรส ขอพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงดำรงอยู่ในโลกสิ้นกาลนาน และขอให้ประชานิกร จงมีความเคารพในพระสัทธรรมเป็นนิตย์ เทอญ.

(นายสิริ เพ็ชรไชย)

หัวหน้าฝ่ายวิชาการ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์
ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย
ของ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุดุล	อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน
นางอุษา จารุดุล	นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และรองผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ เป็นหัวหน้าฝ่ายธุรการ
นายสิริ เพ็ชรไชย	กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และหัวหน้าฝ่ายวิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ
พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา
ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑.	นายสิริ เพ็ชรไชย ป.ธ.๙	ประธานกรรมการ
๒.	พันเอกพร้อม โพธิศิริ ป.ธ.๘	กรรมการ
๓.	นายเขียน วงศ์ศรีสังข์ ป.ธ.๙	กรรมการ
๔.	นายพิสิฐ เจริญสุข ป.ธ.๙	กรรมการ
๕.	พระมหาธรรมนาถ ธมฺมนาโถ ป.ธ.๙	กรรมการ
๖.	พระมหาชาตรี ฐานิสฺสโร ป.ธ.๙	กรรมการ
๗.	พระมหาเสรี จิตฺตโสภี ป.ธ.๘	กรรมการ
๘.	พระมหาประสิทธิ์ ชินวํโส ป.ธ.๘	กรรมการ
๙.	นายนิพนธ์ เทียมจันทร์ ป.ธ.๖ พ.กศ.	กรรมการและเลขานุการ
๑๐.	นายประเสริฐ กลิ่นส่ง ป.ธ.๖	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๑.	นายชาคริต ชัยปัญญา ป.ธ.๖	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๒.	นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ.(โบราณคดี)	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๓.	นายประกวด พุฒิเนียม ป.ธ.๖	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๔.	นายบุญเตือน ขาวเอี่ยม ป.ธ.๖	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๕.	นายนิพนธ์ เทียมจันทร์ ป.ธ.๖ พ.กศ.	อ่านทานตามต้นฉบับ

๑๖. นายธรรมจักร สิงห์ทอง ป.ธ.๙	ตรวจทานสำนวนครั้งสุดท้าย และควบคุมการแก้ไขต้นแบบ
๑๗. นางสาวชลอ สว่างช่วง	ดำเนินการจัดพิมพ์

พระคัมภีร์
ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา
บาลี-ไทย ภาค ๖
(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

Pāli - Thai Part VI

(Pāli Part III Second Section)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๓๓

สารบาญ
พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา
บาลี-ไทย ภาค ๖
(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒)

เรื่อง	หน้า
๑๖. **พรรณนาอินทรียสัจนิเทศ**	๑
พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งอินทรีย์	๑
พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งสัจจะ	๒๔
พรรณนากถาว่าด้วยทุกขนิเทศ	๕๕
พรรณนาชาตินิเทศ	๕๕
พรรณนาชรานิเทศ	๖๕
พรรณนามรณนิเทศ	๖๖
พรรณนาโสกนิเทศ	๖๙
พรรณนาปริเทวนิเทศ	๗๑
พรรณนาทุกขนิเทศ	๗๑
พรรณนาโทมนัสนิเทศ	๗๒
พรรณนาอุปายาสนิเทศ	๗๓
พรรณนาอัปปิยสัมปโยคนิเทศ	๗๕

พรรณนาปิยวิปโยคนิเทศ	๗๖
พรรณนาอิจฉิตาลาภนิเทศ	๗๖
พรรณนาปัญจุปาทานักขันธนิเทศ	๗๗
พรรณนากถาว่าด้วยสมุทัยนิเทศ	๘๐
พรรณนากถาว่าด้วยนิโรธนิเทศ	๘๔
พรรณนากถาว่าด้วยมรรคนิเทศ	๑๒๗
พรรณนากถาว่าด้วยการวินิจฉัยสัจจะอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น	๑๖๑
๑๗. พรรณนาปัญญาภูมินิเทศ	๑๗๒
พรรณนากถาว่าด้วยปฏิจสมุปบาท	๑๗๒
พรรณนากถาว่าด้วยบทว่าสังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	๓๐๕
พรรณนากถาว่าด้วยปัจจัยในปัฏฐาน	๓๔๕
พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่าสังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	๔๔๒

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ
ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฎก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฎก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฎก	มหาวคฺค
วิ. จุ.	วินยปิฎก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฎก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค

คำย่อ	คำเต็ม	
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก
อภิ. สํ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐาน

วิธีใช้ เช่น วิ.มหาวิภงฺค. ๑/๔๑๓. หมายถึง คัมภีร์พระวินัยปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	คำเต็ม	
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	อิงฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET

as used in this pāli text

of

THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

a	า ā	ิ i	ี ī	ุ u	ู ū	เ e	โ o

CONSONANTS - 33

ก	ka	ข	kha	ค	ga	ฆ	gha	ง	ṅa
จ	ca	ฉ	cha	ช	ja	ฌ	jha	ญ	ña
ฏ	ṭa	ฐ	ṭha	ฑ	ḍa	ฒ	ḍha	ณ	ṇa
ต	ta	ถ	tha	ท	da	ธ	dha	น	na
ป	pa	ผ	pha	พ	ba	ภ	bha	ม	ma
ย	ya	ร	ra	ล	la	ว	va		
ส	sa	ห	ha	ฬ	ḷa	ํ	ṃ		

FIGURES

๑ 1	๒ 2	๓ 3	๔ 4	๕ 5	๖ 6	๗ 7	๘ 8	๙ 9	๐ 0

COMBINATION

ก	ka	กา	kā	กิ	ki	กี	kī
กุ	ku	กู	kū	เก	ke	โก	ko

พระคัมภีร์

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๖

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๒)

พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

ภาค ๖

๑๖. อินฺทฺริยสจฺจนิทฺเทสวณฺณนา

อินฺทฺริยวิตฺถารกถาวณฺณนา

๕๒๕. พาวีสตีติ คณนปริจฺเฉโท. อินฺทฺริยานีติ ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสนํ. จกฺขุนฺทฺริยนฺติอาทิ เตสํ สรูปทสฺสนํ. ตตฺถ จกฺขุทฺวาเร อินฺทฏฺฐํ กาเรติ จกฺขุทฺวารภาเว ตํทฺวาริเกหิ อตฺตโน อินฺทภาวํ ปรมิสฺสรภาวํ การยตีติ จกฺขุนฺทฺริยํ. ตํ หิ เต รูปคฺคหเณ อตฺตานํ อนุวตฺเตติ, เต จ ตํ อนุวตฺตนฺติ. เสเสสุปิ เอเสว นโย. ตสฺมา โสตฆานชิวฺหา-กายทฺวาเร อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ กายินฺทฺริยํ.

๑๖. พรรณนาอินทรียสัจนิเทศ

พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งอินทรีย์

๕๒๕. คำว่า ยี่สิบสอง เป็นคำกำหนดจำนวน. คำว่า อินทรีย์ เป็นคำแสดงไขคำที่ได้กำหนดไว้. คำว่า จักขุนทรีย์เป็นต้น เป็นธรรมแสดงสรุปของอินทรีย์เหล่านั้น. ในบรรดาอินทรีย์เหล่านั้น ธรรมชาติชื่อว่า จักขุนทรีย์ เพราะอรรถว่าครองความเป็นใหญ่ในจักขุทวาร คือครองภาวะที่เป็นใหญ่ ได้แก่อิสรภาพอย่างยิ่งของตน กว่าธรรมทั้งหลายที่เป็นไปทางทวารนั้นในความเป็นจักขุทวาร. จริงอยู่ จักขุนทรีย์นั้นย่อมยังธรรมเหล่านั้น ที่เป็นไปทางทวารนั้นให้เป็นไปตามตน ในอันถือเอาซึ่งรูปและ

คุณไพฑูรย์-คุณประทุม แตงเนียม
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ธรรมที่เป็นไปทางทวารเหล่านั้น ก็ย่อมเป็นไปตามจักขุนทรีย์นั้น. แม้ในอินทรีย์ที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ. เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โสตินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ ในโสตทวารชื่อว่า ฆานินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในฆานทวารชื่อว่า ชิวหินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในชิวหาทวาร, ชื่อว่า กายินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในกายทวาร.

วิชานนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ มนินฺทฺริยํ. อิตฺถีภาวลกฺขเณ, ปุริสภาวลกฺขเณ, อนุปาลนลกฺขเณ, สุขลกฺขเณ, ทุกฺขลกฺขเณ, โสมนสฺสลกฺขเณ, โทมนสฺสลกฺขเณ, อุเปกฺขาลกฺขเณ, อธิโมกฺขลกฺขเณ, ปคฺคหลกฺขเณ, อุปฏฺฐานลกฺขเณ, อวิกฺเขปลกฺขเณ, ทสฺสนลกฺขเณ, อนญฺญาตญฺญสฺสามีติ ปวตฺเต ชานนลกฺขเณ, ญาตานํ เอว ธมฺมานํ ปุน อาชานเน อญฺญาตาวิภาเว อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ.

ชื่อว่า มนินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะการรู้แจ้ง. ชื่อว่า อิตถินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะความเป็นหญิง, ชื่อว่า ปุริสินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะความเป็นชาย, ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะการตามรักษา, ชื่อว่า สุขินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะสุข, ชื่อว่า ทุกขินทรีย์

เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะทุกข์, ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะโสมนัส, ชื่อว่า โทมนัสสินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะโทมนัส, ชื่อว่า อุเปกขินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะอุเบกขา, ชื่อว่า สัทธินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะการน้อมใจเชื่อ, ชื่อว่า วิริยินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะประคอง, ชื่อว่า สตินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะความปรากฏ, ชื่อว่า สมาธินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ ในลักษณะความไม่ฟุ้งซ่าน, ชื่อว่า ปัญญินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในลักษณะการเห็น, ชื่อว่า อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ ในลักษณะการที่เป็นไปแล้วว่า เราจักรู้สิ่งที่ยังไม่รู้, ชื่อว่า

อัญญินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ในการรู้ทั่วถึงอีก ซึ่งธรรมที่ได้รู้แล้วนั่นแหละ ชื่อว่า อัญญาตาวินทรีย์ เพราะอรรถว่า ครองความเป็นใหญ่ ในความเป็นผู้รู้ทั่วถึง.

วิชานิยาติ วิชาเนยฺย. ภูมิโต จาติ จ-สทฺโท อวุตฺตสมฺปิณฺฑนฏฺโฐ, เตน ตาวตฺวํ สงฺคณฺหาติ, ตมฺปน ตาวตฺวํ ปรโต วณฺณยิสฺสาม. อสมฺมสนุปคานมฺปิ อตฺถิภาวโต ทฏฺฐพฺพตา อิธ น คหิตา.

บทว่า วิชานิยา ความเท่ากับ วิชาเนยฺย แปลว่า พึงทราบ. จ-ศัพท์ในคำว่า ภูมิโต จ มีอรรถรวมเอาเนื้อความที่มิได้กล่าวไว้, ด้วย จ-ศัพท์นั้น ท่านอาจารย์ย่อมรวบรวมเอาความมีเท่านั้น ไว้ด้วย, ส่วนความมีเท่านั้นนั้น ข้าพเจ้าจักพรรณนาข้างหน้า. เพราะความที่แม้อินทรีย์ที่ยังไม่ถึงขั้นที่ควรจะพิจารณาก็มี ท่านจึงมิได้ถือเอาภาวะที่ควรเห็นไว้ในที่นี้.

ปุพฺพภาเคติ อริยมคฺคโต ปุพฺพภาเค. อนญฺญาตนฺติ น อญฺญาตํ น อธิคตํ. นิจฺจตาย นตฺถิ เอตสฺส มตํ ภงฺโค, น วา เอตสฺมึ อธิคเต มรณนฺติ อมตํ, ปชฺชิตพฺพโต ปทญฺจาติ อมตปทํ นิพฺพานํ. "เอวํ

บทว่า ปุพฺพภาเค แปลว่าในส่วนเบื้องต้นแต่อริยมรรค. บทว่า อนญฺญาตํ ความว่าที่ยังไม่รู้ทั่วถึง คือยังไม่ได้บรรลุ. ความตาย คือความแตกสลาย ไม่มีแก่ธรรมชาตินี้ เพราะความเป็นของเที่ยง

ปฏิปนฺนสฺส อุปฺปชฺชนโต"ติ เอเตน ปุพฺพ-ภาควเสเนตํ อินฺทฺริยํ เอวํ โวหริยตีติ ทสฺเสติ.

เหตุนั้น ธรรมนี้ชื่อว่าอมตะ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอมตะ เพราะอรรถว่า เมื่อได้บรรลุถึงธรรมชาตินี้แล้วไม่ตาย และชื่อว่าเป็นบท เพราะความเป็นธรรมชาติ อันบุคคลควรจะถึง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอมตบท ได้แก่พระนิพพาน. ด้วยคำว่า "เพราะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิบัติอย่างนี้" นี้ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า อินทรีย์นี้ ท่านเรียกไว้อย่างนี้โดยเป็นส่วนเบื้องต้น.

อาชานนโตติ ปฐมมคฺเคน ทิฏฺฐมริยาทํ อนติกฺกมิตฺวาว ชานนโต. เยน ตํสมงฺคิปุคฺคโล, ตํสมฺปยุตฺตธมฺโม วา อญฺญาตาวิโน โหนฺติ, โส อญฺญาตาวิภาโว ปรินิฏฺฐิตกิจฺจชานน-ขีณาสวสฺส[๑] ภาวภูโต หุตฺวา อุปฺปตฺติโต "ขีณาสวสฺส อุปฺปชฺชนโต"ติ วุตฺตํ.

บทว่า อาชานนโต ความว่า เพราะรู้ไม่เลยขอบเขต ที่โสดาปัตติมรรคเห็นแล้วนั่นเอง. คำว่า "เพราะความเกิดขึ้นแก่พระขีณาสพ" ท่านกล่าวไว้ เพราะภาวะที่เป็นผู้รู้ทั่วถึง ซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลผู้มีความพร้อมเพรียง ด้วยอินทรีย์นั้น หรือธรรมที่ประกอบด้วยอินทรีย์นั้น และเป็นธรรมที่รู้ทั่วถึง เป็นภาวะที่ถึงภาวะเกิดขึ้นแก่พระ-ขีณาสพ ผู้มีความรู้อันเป็นกิจสำเร็จแล้ว.

---

๑ ก. ปรินิฏฺฐิตกิจฺจชานนํ. ขีณาสวสฺส.

ลิงฺเคติ คเมติ ญาเปตีติ ลิงฺคํ, ลิงฺคียติ วา เอเตนาติ ลิงฺคํ. กึ ลิงฺเคติ, กึ วา ลิงฺคียตีติ ? อินฺทํ, อินฺโท วา. อินฺทสฺส ลิงฺคํ อินฺทลิงฺคํ, อินฺทลิงฺคสฺส อตฺโถ ตํสภาโว อินฺทลิงฺคฏฺโฐ, อินฺทลิงฺคเมว วา อินฺทฺริยสทฺทสฺส อตฺโถติ อินฺทลิงฺคฏฺโฐ. สชฺชิตํ อุปฺปาทิตนฺติ สิฏฺฐํ, อินฺเทน สิฏฺฐํ อินฺทสิฏฺฐํ. ชุฏฺฐํ เสวิตํ.

ธรรมชาติใด ย่อมให้ไป คือย่อมให้ถึงได้แก่ให้รู้ เหตุนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่า ลิงฺคํ แปลว่าให้ไป (ได้แก่ที่หมาย). อีกอย่างหนึ่ง สภาวะอันบุคคลย่อมให้ไปด้วยธรรมชาตินี้ เหตุนั้น ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า ลิงฺคํ แปลว่าเครื่องให้ไป (เครื่องหมาย). ถามว่า ให้ไปสู่อะไร หรืออะไรที่ถูกให้ไป? ตอบว่า ให้ไปสู่อินทะ ความเป็นใหญ่ (อันเป็นที่หมาย) หรืออินทะผู้เป็นใหญ่ถูกให้ไป (เครื่องหมาย). เครื่องหมายของผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า อินฺทลิงฺคํ, อรรถแห่งเครื่องหมายของผู้เป็นใหญ่ คือสภาวะของผู้เป็นใหญ่นั้น ชื่อว่า อินฺทลิงฺคฏฺโฐ, อีก-อย่างหนึ่ง เครื่องหมายแห่งความเป็นใหญ่นั่นแหละ เป็นอรรถแห่งศัพท์ว่าอินทรีย์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อินฺทลิงฺคฏฺโฐ แปลว่า อรรถแห่งเครื่องหมาย แห่งความเป็นใหญ่. อันกรรมจัดแจงแล้ว คือทำให้เกิดขึ้นแล้ว เพราะฉะนั้น ชื่อว่า สิฏฺฐํ, อันกรรมซึ่งเป็นใหญ่จัดแจงแล้ว ชื่อว่าอินฺทสิฏฺฐํ. อัน

พระพุทธเจ้าผู้เป็นใหญ่ ทรงใช้สอยแล้ว คือ ทรงเสพแล้ว.

กมฺมสงฺขาตสฺส อินฺทสฺส ลิงฺคานิ, เตน จ สิฏฺฐานีติ กมฺมชาเนว โยเชตพฺพานิ, น อญฺญานิ, เต จ เทฺว อตฺถา กมฺเม เอว โยเชตพฺพา, อิตเร จ ภควติ เอวาติ อาห "ยถาโยคนฺ"ติ. เตนาติ ภควโต, กมฺมสฺส จ อินฺทตฺตา. เอตฺถาติ เอเตสุ อินฺทฺริเยสุ.

เครื่องหมายแห่งสิ่งที่เป็นใหญ่ กล่าวคือ กรรม และอันกรรมนั้นจัดแจงแล้ว เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงประกอบอินทรีย์ที่เกิดแต่กรรม, ไม่พึงประกอบอินทรีย์อื่น, และอรรถทั้ง ๒ นั้น พึงประกอบในกรรมอย่างเดียวเท่านั้น, ส่วนอรรถนอกนี้พึงประกอบในพระผู้มีพระภาคอย่างเดียว เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ตามควรแก่การประกอบ". บทว่า เตน ความว่า เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาค, และกรรมเป็นใหญ่. บทว่า เอตฺถ เท่ากับ เอเตสุ โยค อินฺทฺริเยสุ.

อุลฺลิงฺเคนฺติ ญาเปนฺติ ปกาเสนฺติ ผลสมฺปตฺติวิปตฺตีหิ การณสมฺปตฺติวิปตฺติอวโพธโต. "โส ตํ นิมิตฺตํ อาเสวตี"ติ[๑]อาทีสุ โคจรกรณมฺปิ

อุลฺลิงฺเคนฺติ แปลว่าส่อให้รู้ คือให้รู้ ได้แก่ ย่อมประกาศ เพราะทำให้หยั่งรู้ความถึงพร้อมแห่งเหตุและความวิบัติแห่งเหตุ ด้วย

[๑] องฺ. นวก. ๒๓/๔๓๕.

อาเสวนา วุตฺตาติ อาห "กานิจิ โคจราเสวนายา"ติ. ตตฺถ สพฺเพสํ โคจริกาตพฺพตฺเตปิ "กานิจี"ติ วจนํ อวิปสฺสิตพฺพานํ พหุลํ มนสิกรเณน อนาเสวนียตฺตา. ปจฺจเวกฺขณามตฺตเมว หิ เตสุ โหตีติ.

ความถึงพร้อมแห่งผลและความวิบัติแห่งผล. แม้การกระทำให้เป็นอารมณ์ ท่านก็กล่าวว่า เป็นอาเสวนา ซึ่งแปลว่าการใช้สอย เช่น ในคำมีอาทิว่า "โส ตํ นิมิตฺตํ อาเสวติ" แปลว่าภิกษุนั้นย่อมใช้สอยนิมิตนั้น เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ลางอย่างทรงใช้สอย โดยใช้เป็นอารมณ์". ในข้อนั้น แม้เมื่ออินทรีย์ทั้งหมด ควรกระทำให้เป็นอารมณ์ คำว่า "ลางอย่าง" ก็เพราะอินทรีย์ที่ไม่ควรจะใช้เป็นวิปัสสนาไม่ควรใช้ด้วยการใส่ใจไว้ส่วนมาก. เพราะในอินทรีย์เหล่านั้น จะมีก็เพียงการพิจารณาเท่านั้นแล.

"ตสฺส ตํ มคฺคํ อาเสวโต"ติ[๑]อาทีสุ ภาวนา อาเสวนาติ[๒] วุตฺตาติ ภาเวตพฺพานิ สทฺธาทีนิ สนฺธายาห "กานิจิ ภาวนาเสวนายา"ติ.

การภาวนาท่านกล่าวว่า เป็นอาเสวนา การใช้สอย เช่นอย่างในคำมีอาทิว่า "ตสฺส ตํ มคฺคํ อาเสวโต" เมื่อภิกษุนั้นเจริญมรรค

---

[๑] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๑๒.
[๒] ก. อาเสวนา.

นั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ลางอย่างทรงใช้สอย โดยใช้ทางภาวนา" ดังนี้หมายเอาอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น ที่พึงภาวนา.

อาธิปจฺจํ อินฺทฺริยปจฺจยภาโว. อสติปิ[๑] จ อินฺทฺริยปจฺจยภาเว อิตฺถีปุริสินฺทฺริยานํ อตฺตโน อตฺตโน ปจฺจยวเสน ปวตฺตมาเน[๒] ตํสหิตสนฺตาเน อญฺญากาเรน อปฺปวตฺตมาเนหิ ลิงฺคาทีหิ อนุวตฺตนียภาโว อาธิปจฺจํ. อิมสฺมิญฺจ อตฺเถ อินฺทนฺติ ปรมิสฺสริยํ กโรนฺติจฺเจว อินฺทฺริยานิ. จกฺขาทีสุ ทสฺสิเตน นเยน อญฺเญสญฺจ ชีวิตาทีนํ ตทนุวตฺตีสุ อาธิปจฺจํ ยถารหํ โยเชตพฺพํ.

ความเป็นอธิบดี ได้แก่ความเป็นอินทรียปัจจัย ก็แม้เมื่อไม่มีความเป็นอินทรียปัจจัย ความที่อิตถินทรีย์ และปุริสินทรีย์เป็นธรรมชาติ ถูกเครื่องหมายเป็นต้น ที่มิได้เป็นไปอยู่ โดยอาการอื่นในสันดานที่ประกอบด้วยอินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น ซึ่งเป็นไปโดยเป็นปัจจัยของตน ๆ พึงคล้อยตามอยู่ ก็เป็นความเป็นใหญ่. และในอรรถนี้ ชื่อว่า อินทรีย์ทั้งหลาย โดยความหมายว่าเป็นใหญ่โดยครองความเป็นใหญ่นั้นเอง. ก็พึงประกอบความที่ธรรมทั้งหลาย มีชีวิตเป็นต้นเหล่าอื่น เป็นใหญ่ในการคล้อยตาม

---

[๑] ก. อสติ.

[๒] ก. ปวตฺตมาเนหิ.

อินทรีย์นั้น ๆ ได้ตามควร ตามนัยที่ได้แสดงไว้แล้ว ในธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น.

อโมโหเยว น วิสุํ จตฺตาโร ธมฺมา, ตสฺมา ตสฺส สงฺขารกฺขนฺธกถายํ วิภาวิตานิ ลกฺขณาทีนิ เตสญฺจ เวทิตพฺพานีติ อธิปฺปาโย. เสสานิ ตตฺถ ขนฺธนิทฺเทเส ลกฺขณาทีหิ สรูเปเนว อาคตานิ.

อธิบายว่า อโมหะนั่นเอง มิใช่เป็นธรรม ๔ อย่าง แผนกหนึ่ง, เพราะฉะนั้น ข้อปกิณกะมีลักษณะเป็นต้น ที่ได้ทำให้แจ่มแจ้งไว้แล้ว ในกถาว่าด้วยสังขารขันธ์แห่งอโมหะนั้น จึงพึงทราบแก่ธรรมทั้ง ๔ อย่างนั้น. อินทรีย์ที่เหลือ มาแล้วโดยสรุปนั่นเทียว โดยลักษณะเป็นต้น ในขันธนิเทศ.

๕๒๖. สตฺตานํ อริยภูมิปฏิลาโภ ภควโต เทสนาย สาธารณํ, ปธานญฺจ ปโยชนนฺติ อาห "อชฺฌตฺตธมฺเม ปริญฺญายา"ติอาทิ. อญฺเญสมฺปิ อินฺทฺริยานํ อตฺตภาวปริยาปนฺนตาย สติปิ อตฺตภาวปญฺญาปนาย มูลภาวโต จกฺขาทีนํ สาติสยา อตฺตภาวปริยาปนฺนตาติ วุตฺตํ "อตฺตภาวปริยาปนฺนานิ จกฺขุนฺทฺริยาทีนี"ติ.

๕๒๖. การได้อริยภูมิของสัตว์ทั้งหลาย เป็นประโยชน์ทั่วไป และเป็นประธานแห่งเทศนา ของพระผู้มีพระภาค เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยการกำหนดรู้ธรรม อันเป็นภายใน" ดังนี้เป็นต้น. แม้เมื่อความที่อินทรีย์แม้เหล่าอื่น เป็นธรรมชาตินับเนื่องด้วยอัตภาพมีอยู่ เพราะเหตุที่อินทรีย์ทั้งหมดมีจักขุเป็นต้น เป็นมูลแห่งการบัญญัติว่าอัตภาพ จึงเป็นธรรมที่นับว่าเป็นอัตภาพ เป็นข้อพิเศษ

ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อินทรีย์ ๖ มีจักขุเป็นต้นนับเนื่องเป็นอัตภาพ".

อภิธมฺมฏฺฐกถายํ[๑] อิตฺถีปุริสินฺทฺริยานนฺตรํ ชีวิตินฺทฺริยเทสนากฺกโม วุตฺโตติ อิธาปิ "ตโต ชีวิตินฺทฺริยนฺ"ติ[๒] วุตฺตํ. ตํ อินฺทฺริยยมกเทสนาย สเมติ. อินฺทฺริยวิภงฺเค[๓] ปน มนินฺทฺริยานนฺตรํ ชีวิตินฺทฺริยํ วุตฺตํ, ตํ ปุริมปจฺฉิมานํ อชฺฌตฺติกพาหิรานํ อนุปาลกภาวทีปนตฺถํ เตสํ มชฺเฌ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ในอรรถกถาพระอภิธรรม ท่านกล่าวลำดับการแสดงชีวิตินทรีย์ไว้ ถัดจากอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ เพราะเหตุนั้น แม้ในที่นี้ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ต่อนั้นจึงแสดงชีวิตินทรีย์". คำนั้น ย่อมสมกับเทศนาในอินทรียยมก. ส่วนในอินทรียวิภังค์ ตรัสถึงชีวิตินทรีย์ไว้ถัดจากมนินทรีย์, ชีวิตินทรีย์นั้นพึงทราบว่า ตรัสไว้ในท่ามกลางแห่งอินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น เพื่อจะแสดงภาวะที่ตามรักษาอินทรีย์อันเป็นภายในและภายนอก ทั้งข้าง-ต้นข้างปลาย.

ยญฺจ กิญฺจิ เวทยิตํ, สพฺพนฺตํ ทุกฺขํ. ยาว จ ทุพฺพิธตฺตภาวานุปาลกสฺส[๔] ชีวิตินฺทฺริยสฺส

เพื่อจะให้ทราบว่า ความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งหมดนั้น ล้วนแต่ทุกข์

---

๑ สมฺโมหวิโนทนี. ๑๖๕.
๒ อภิ. ย. ๓๙/๑๓๔.
๓ อภิ. วิ. ๓๕/๑๖๑, ๑๗๐.
๔ ฉ. ทุวิธตฺตภาวา...

ปวตฺติ, ตาว ทุกฺขภูตานํ เอเตสํ เวทยิตานํ อนิวตฺตีติ ญาปนตฺถํ, เตน จ จกฺขาทีนํ ทุกฺขานุพนฺธตาย ปริญฺเญยฺยตํ ญาเปติ.

คือ ชีวิตินทรีย์ ซึ่งคอยตามรักษาอัตภาพ ๒ อย่าง ยังเป็นไปอยู่เพียงใด, ความเสวยอารมณ์เหล่านี้ ซึ่งเป็นตัวทุกข์ก็ยังไม่ดับอยู่เพียงนั้น และด้วยเหตุนั้น จึงให้ทราบว่า อินทรีย์ทั้ง ๕ มีจักขุเป็นต้น เป็นธรรมชาติที่พึงกำหนดรู้ เพราะความเป็นธรรมชาติติดตามไปด้วยทุกข์.

ปฏิปตฺติทสฺสนตฺถนฺติ ปุพฺพภาคปฏิปตฺติทสฺสนตฺถํ. ตสฺเสวาติ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยสฺเสว. ตโต อนนฺตรํ ภาเวตพฺพตฺตาติ[๑] ภาวนามคฺค-สมฺปยุตฺตํ อญฺญินฺทฺริยํ สนฺธาย วุตฺตํ. ทสฺสนานนฺตรา หิ ภาวนาติ.

คำว่า เพื่อแสดงถึงปฏิบัติ คือเพื่อแสดงถึงการปฏิบัติอันเป็นบุพภาค. บทว่า ตสฺเสว โยค อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยสฺส นั่นเอง. คำว่า เพราะความเป็นธรรมควรบำเพ็ญติดต่อกันไป ท่านกล่าวหมายเอาอัญญินทรีย์ที่ประกอบด้วยมรรคคือภาวนา. เพราะภาวนาอยู่ถัดจากทัสสนะไปแล.

เภโทติ อิธ สภาวโต[๒] เภโท อธิปฺเปโต, น ภูมิปุคฺคลาทิวเสนาติ อาห

ในคำว่า แยกประเภท นี้ ท่านประสงค์เอาการแยกประเภท โดยสภาวะ,

---

[๑] สี. ม. ภาเวตพฺพโต.
[๒] สี. ภาวกโต.

"เสสานํ อเภโท"ติ. นนุ จ ชีวิตินฺทฺริยสฺส อนุปาลนลกฺขณํ[๑] สภาโว, เตนสฺส ทุพฺพิธสฺสาปิ อเภโทติ ? สจฺจเมตํ, ตสฺส ปน รูปารูปสภาวกโต เภโท คหิโต, น เอวํ เสสานํ โกจิ เภโท อตฺถีติ เตสํ อเภโทติ เภทาภาโว วุตฺโต. นนุ เจตฺถ เวทนา, ปญฺญา จ ภินฺทิตฺวา วุตฺตาติ ? น, ยถาเทสิเตสุ พาวีสติยา อินฺทฺริเยสุ เภทาเภทสฺส อธิปฺเปตตฺตา.

ไม่ใช่โดยภูมิและบุคคลเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อินทรีย์ที่เหลือไม่มีการแยกประเภทเลย".มีคำถามสอดเข้ามาว่า ก็ลักษณะคือการตามรักษาเป็นสภาวะของชีวิตินทรีย์มิใช่หรือ, ด้วยเหตุนั้น จึงไม่มีการแยกประเภทชีวิตินทรีย์ทั้ง ๒ อย่างนั้น ? ตอบว่า ข้อนี้จริง, แต่ท่านถือเอาการแยกประเภท ซึ่งสภาวะที่เป็นรูปและอรูปของชีวิตินทรีย์นั้นกระทำไว้, อินทรีย์ที่เหลือ หามีการแยกประเภทอะไรเหมือนอย่างนั้นไม่ เพราะฉะนั้น อินทรีย์เหล่านั้น จึงไม่มีการแยกประเภท เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวความไม่มีการแยกประเภทไว้. มีคำถามว่า ก็ในข้อนี้เวทนาและปัญญา ท่านกล่าวแยกกันไว้มิใช่หรือ ? ตอบว่า ไม่ใช่, เพราะท่านประสงค์เอาการแยกประเภท และไม่แยกประเภทในอินทรีย์ ๒๒ ตามที่ทรงแสดงไว้.

---

[๑] ก. อนุปาลนํ ลกฺขณํ.

๕๒๗. จกฺขุนฺทฺริยาทีนํ สติปิ ปุเรชาตาทิปจฺจยภาเว อินฺทฺริยปจฺจยภาเวน สาเธตพฺพเมว กิจฺจํ กิจฺจนฺติ วุตฺตํ ตสฺส อนญฺญสาธารณตฺตา, อินฺทฺริยกถายญฺจ อธิกตตฺตา. อตฺตโน ติกฺขมนฺทาทิอากาโร อตฺตากาโร, ตสฺส อนุวตฺตาปนํ อตฺตาการานุวตฺตาปนํ.

๕๒๗. แม้เมื่อความที่แห่งอินทรีย์ทั้ง ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น เป็นปัจจัยมีปุเรชาตปัจจัยเป็นต้น มีอยู่ กิจที่จะพึงให้สำเร็จ ด้วยความเป็นอินทรียปัจจัยอย่าง-เดียว เรียกว่า ชื่อว่า เป็นกิจ เพราะภาวะแห่งอินทรียปัจจัยนั้น เป็นกิจที่ไม่ทั่วไปแก่ปัจจัยอื่น และเพราะทรงทำให้ยิ่งแล้วในอินทรียกถา. อาการมีอ่อนแข็งเป็นต้นของตน ชื่อว่าอาการของตน, การยังธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ให้เป็นไปตามอาการของตนนั้น ชื่อว่า อตฺตาการานุวตฺตาปนํ แปลว่า การยังธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้นให้เป็นไปตามอาการของตน.

เตนาห "ติกฺขมนฺทาทิสงฺขาตอตฺตาการานุวตฺตาปนนฺ"ติ. อถวา ติกฺขมนฺทาทิสงฺขาตสฺส จ อตฺตาการสฺส จ อนุวตฺตาปนํ ติกฺข ฯเปฯ วตฺตาปนํ. วิสุํ อตฺตาการคฺคหเณน เจตฺถ รูปาวภาสนาทิกสฺส สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ติกฺขมนฺทาทิสงฺขาตอตฺตาการานุวตฺตาปนํ" แปลว่า การยังธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้นให้เป็นไปตามอาการของตน กล่าวคือแข็งและอ่อนเป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง การยังธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ให้เป็นไปตามอาการ

กล่าวคือแข็งและอ่อนเป็นต้น และอาการของตน ก็ชื่อว่า ติกฺข ฯเปฯ วตฺตาปนํ แปลว่า การยังธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้นให้เป็นไปตามอาการ กล่าวคือแข็งและอ่อนเป็นต้น และอาการของตน. ก็ด้วยศัพท์ว่า ด้วยอาการของตนส่วนหนึ่ง พึงเห็นการสงเคราะห์เอาอาการ มีการส่องรูปให้ชัดเจนเป็นต้น.

จกฺขุนฺทฺริยสฺส หิ รูปาภิหนนโยคฺยตาสงฺขาเต รูปาวภาสนสามตฺถิเย อสติ น กทาจิปิ จกฺขุวิญฺญาณสฺส ทสฺสนกิจฺจํ สมฺภวติ. เอส นโย โสตินฺทฺริยาทีสุปิ. ปุพฺพงฺคมภาเวน มนินฺทฺริยสฺส วสวตฺตาปนํ โหติ, น อญฺเญสํ.

จริงอยู่ เมื่อความสามารถจะส่องรูปให้ชัด กล่าวคือ ความเหมาะสมที่จะกระทบรูปได้ ไม่มีอยู่แก่จักขุนทรีย์ กิจคือการเห็นของจักขุวิญญาณ จะมีอยู่แม้ในกาลไหน ๆ ก็หามิได้. แม้ในโสตินทรีย์เป็นต้น ก็มีนัยนี้. การยังสหชาตธรรม ให้เป็นไปในอำนาจ ย่อมมีแก่มนินทรีย์ โดยความเป็นประธาน, หามีแก่อินทรีย์เหล่าอื่นไม่.

ตํสมฺปยุตฺตานิปิ หิ อินฺทฺริยานิ ตพฺพเสเนว หุตฺวา อตฺตโน อตฺตโน อินฺทฺริยกิจฺจํ สาเธนฺติ

จริงอยู่ อินทรีย์ทั้งหลาย แม้สัมปยุตด้วยมนินทรีย์ ก็เกิดด้วยอำนาจของมนินทรีย์

เจตสิกภาวโต, น เตสํ วเสน มนินฺทฺริยํ. อยํ หิสฺส ปุพฺพงฺคมตา. สพฺพตฺถ จ อินฺทฺริยปจฺจยภาเวน สาเธตพฺพนฺติ อธิกาโร อนุวตฺตตีติ ทฏฺฐพฺโพ. สติปิ[๑] อนุปฺปาทเน, อนุปตฺถมฺภเน จ ตปฺปจฺจยานํ ตปฺปวตฺตมาเน[๒] นิมิตฺตภาโว อนุวิธานํ.

ย่อมยังกิจแห่งอินทรีย์ของตน ๆ ให้สำเร็จ เพราะความเป็นเจตสิก, ใช่ว่ามนินทรีย์จะยังกิจแห่งอินทรีย์ ของตน ๆ ให้สำเร็จ ด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์เหล่านั้นไม่. อันนี้-แหละคือความเป็นประธานของมนินทรีย์นั้น. และในที่ทุกแห่ง มนินทรีย์ก็พึงยังกิจแห่งอินทรีย์ให้สำเร็จด้วยความเป็นอินทรียปัจจัย เพราะฉะนั้น การกระทำให้ยิ่ง จึงพึงเห็นว่า ย่อมเป็นไปตาม. ความเป็นเหตุในอันยังอาการนั้นให้เป็นไป แห่งธรรมทั้ง-หลาย ซึ่งมีอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์เป็นปัจจัย ชื่อว่า การจัดแจง แม้ในเมื่อมีการที่ยังไม่ทำให้เกิดขึ้นและการที่ยังไม่อุปถัมภ์.

ฉาเทตฺวา ผริตฺวา อุปฺปชฺชมานา สุขทุกฺขเวทนา สหชาตธมฺเม อภิภวิตฺวา อชฺโฌตฺถริตฺวา สยเมว ปากฏา โหติ,

สุขเวทนาและทุกขเวทนา ที่เกิดขึ้นปกปิด(และ)แผ่ไปย่อมครอบงำ ท่วมทับสหชาตธรรมทั้งหลาย ปรากฏออกมาเอง

---

[๑] ก. อสติปิ.
[๒] ฉ. ตปฺปวตฺตเน.

สหชาตธมฺมา จ ตสฺสา วเสน สุขทุกฺข- ภาวปฺปตฺตา วิย โหนฺตีติ อาห "ยถาสกํ โอฬาริกาการานุปาปนนฺ"ติ. อสนฺตสฺส, อปณีตสฺสปิ อกุสลตพฺพิปากาทิสมฺปยุตฺตสฺส ยถารหํ มชฺฌตฺตาการานุปาปนํ โยเชตพฺพํ.

ทีเดียว และสหชาตธรรมทั้งหลาย ก็เป็นเหมือนถึงความสุขและทุกข์ ด้วยอำนาจสุขเวทนาและทุกขเวทนานั้น ๆ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ยังสหชาตธรรมนั้นให้ถึงซึ่งอาการหยาบ ตามหน้าที่ของตน ๆ " ดังนี้. บัณฑิตพึงประกอบการทำธรรมที่สัมปยุตกับอกุศลและวิบากแห่งอกุศลนั้นเป็นต้น ที่ไม่ละเอียดทั้งไม่ประณีต ให้ถึงอาการเป็นกลาง ๆ ตามควร.

สมานชาติเยหิ วา สุขทุกฺเขหิ สนฺตปฺปณีตาการานุปาปนํ ทฏฺฐพฺพํ. ปฏิปกฺขาภิภวนนฺติ อสฺสทฺธิยาทิปฏิปกฺขาภิภวนํ. ปสนฺนาการาทีติ ปสนฺนปคฺคหิตอุปฏฺฐิตสมาหิตทสฺสนาการานุปาปนํ ยถากฺกมํ สทฺธาทีนํ. พฺยาปาทาทีติ อาทิสทฺเทน อุทฺธมฺภาคิยสํโยชนานิ คหิตานิ.

อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นการที่ทำสัมปยุตธรรมให้ถึงอาการที่ละเอียดและประณีต กว่าสุขและทุกข์ที่มีชาติเสมอกันด้วย. คำว่า การที่ครอบงำเสียซึ่งปฏิปักขธรรม ได้แก่การที่ครอบงำเสียซึ่งปฏิปักขธรรม มีอัสสัทธิยะเป็นต้น. คำว่า อาการเลื่อมใสเป็นอาทิ ได้แก่ การทำสัมปยุตธรรมให้ถึงอาการเลื่อมใส อาการประคอง อาการปรากฏ อาการตั้งจิตมั่น และอาการที่เห็น แห่งอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น ตามลำดับ. ด้วย

อาทิ-ศัพท์ในบทว่า พฺยาปาทาทิ ท่านถือเอาอุทธัมภาคิยสังโยชน์.

มคฺคสมฺปยุตฺตสฺเสว จ อญฺญินฺทฺริยสฺส กิจฺจํ ทสฺสิตํ. เตเนว จ ผลสมฺปยุตฺตสฺส ตํตํสํโยชนปฺปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปหานกิจฺจตา ทสฺสิตา โหตีติ. กตสพฺพกิจฺจสฺส อญฺญาตาวินฺทฺริยํ อญฺญสฺส กาตพฺพสฺส อภาวา อมตาภิมุขเมว ตพฺภาวปจฺจโย จ โหติ, น อิตรานิ วิย กิจฺจนฺตรปฺปสุตํ. เตนาห "อมตาภิมุขภาว-ปจฺจยตา จา"ติ.

ก็ท่านแสดงกิจแห่งอัญญินทรีย์ ที่สัมปยุตด้วยมรรคนั่นเอง. และด้วยอาทิศัพท์นั้นนั่นแหละ ย่อมเป็นอันแสดง ถึงความที่อัญญินทรีย์ที่สัม-ปยุตด้วยผล มีการระงับและการละสังโยชน์นั้น ๆ เป็นกิจด้วยแล. อัญญาตาวิญญินทรีย์ของท่านผู้มีกิจทั้งปวงอันกระทำแล้ว ย่อมมุ่งหน้าต่ออมตะอย่างเดียว และเป็นปัจจัยแก่ภาวะที่มุ่งหน้าต่ออมตะนั้น เพราะไม่มีกิจที่จะพึงกระทำอย่างอื่น, หาใช่ขวนขวายในกิจอื่นเหมือนอย่างอินทรีย์นอกนี้ไม่. ด้วย-เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และความเป็นปัจจัยให้สัมปยุตธรรมทั้งหลาย มีความมุ่งหมายต่ออมตธรรม".

๕๒๘. ภูมิโต วินิจฺฉโย อุตฺตานตฺโถ เอว. เอตฺถาห กสฺมา ปน เอตฺตกาเนว[๑]

๕๒๘. วินิจฉัยโดยภูมิ มีเนื้อความง่ายทีเดียว. ก็ ในอธิการนี้มีผู้สงสัย

[๑] ฉ. เอตฺตเกเนว.

อินฺทฺริยานิ วุตฺตานิ, เอตานิ เอว จ วุตฺตานีติ? อาธิปจฺจฏฺฐเวน, อาธิปจฺจํ นาม อิสฺสริยนฺติ วุตฺตเมเวตํ. ตยิทํ อาธิปจฺจํ อตฺตโน อตฺตโน กิจฺเจ ผเล จาติ อญฺเญสมฺปิ สภาวธมฺมานํ กสฺมา น ลพฺภติ ? ปจฺจยาธีนวุตฺติกา หิ ปจฺจยุปฺปนฺนาติ สิยา ผลเหตุธมฺเมสุ อนุวตฺตนานุวตฺตนียตาติ ? สจฺจเมตํ,

ถามว่า ก็เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวอินทรีย์เฉพาะเท่านี้ และกล่าวเฉพาะอินทรีย์เหล่านี้ ? ตอบว่า กล่าวด้วยอำนาจความหมายว่าเป็นอธิบดี และที่ชื่อว่าความเป็นอธิบดี นี้ ท่านกล่าวว่า ได้แก่ความเป็นใหญ่นั่นเอง. ถามต่อไปว่า ความเป็นอธิบดีนี้นั้นเพราะเหตุไร จึงไม่ได้แก่สภาวธรรมแม้เหล่าอื่น คือในกิจและในผลของตน ๆ ? เพราะว่า ปัจจุบันธรรมทั้งหลาย มีความเป็นไปอาศัยปัจจัย เพราะฉะนั้น จึงควรจะมีภาวะที่เป็นไปตามและน่าเป็นไปตาม ในธรรมที่เป็นผลและเหตุทั้งหลาย ? ตอบว่า ข้อนี้จริง,

ตถาปิ อตฺถิ เตสํ วิเสโส. สฺวายํ "จกฺขุวิญฺญาณาทิปฺปวตฺติยํ จกฺขาทีนํ สิทฺธมาธิปจฺจนฺ"ติอาทินา[๑] อฏฺฐกถายํ ทสฺสิโตเยว. อปิจ ขนฺธปญฺจเก ยายํ สตฺตปญฺญตฺติ, ตสฺสา วิเสสนิสฺสโย "ฉ

แม้ถึงอย่างนั้น ปัจจุบันธรรมเหล่านั้นก็ยังมีความต่างกัน. ความต่างกันนี้นั้น ท่านก็ได้แสดงไว้แล้วในอรรถกถานั่นเอง โดยนัยมีอาทิว่า "ความเป็นอธิบดีของอินทรีย์มีจักขุเป็นต้นสำเร็จได้ ในเพราะความเป็นไป

---

[๑] สมฺโมหวิโนทนี. ๑๖๓.

อชฺฌตฺติกานิ อายตนานี"ติ ตานิ ตาว อาธิปจฺจตฺถํ อุปาทาย "จกฺขุนฺทฺริยํ ฯเปฯ มนินฺทฺริยนฺ"ติอาทิโต[๑] วุตฺตานิ.

แห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น". อีกอย่างหนึ่ง สัตวบัญญัตินี้ใด ในขันธปัญจกะที่อาศัยความต่างของสัตวบัญญัตินั้นก็คือ "อายตนะภายใน ๖" เพราะฉะนั้น ความต่างแห่งอายตนะภายใน ๖ นั้น ท่านจึงกล่าวไว้แต่เบื้องต้นว่า "จักขุนทรีย์ ฯลฯ มนินทรีย์" โดยถือเอาความเป็นอธิบดีไว้ก่อน.

สฺวายํ - อตฺตภาโว อิเมสํ วเสน "อิตฺถี ปุริโส"ติ สมญฺญํ ลภตีติ ทสฺสนตฺถํ ภาวทฺวยํ วุตฺตํ. ตยิเม อุปาทินฺนธมฺมา เยน ธมฺเมน ปวตฺตนฺติ, อยํ โส ธมฺโม เตสํ ฐิติเหตูติ ทสฺสนตฺถํ ชีวิตินฺทฺริยํ. สฺวายํ สตฺตสญฺญิโต ธมฺมปุญฺโช ปพนฺธวเสน ปวตฺตมาโน อิมาหิ เวทนาหิ สงฺกิลิสฺสตีติ ทสฺสนตฺถํ เวทนาปญฺจกํ.

ตรัสภาวะทั้ง ๒ เพื่อจะแสดงว่า อัตภาพนี้นั้น ย่อมได้ชื่อว่า "หญิงชาย" ด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์ทั้ง ๒ นี้. ตรัสชีวิตินทรีย์ เพื่อแสดงว่า ธรรมที่มีวิญญาณครองเหล่านี้นั้น ย่อมเป็นไปด้วยธรรมใด, ธรรมนี้นั้นเป็นเหตุแห่งความตั้งอยู่ ของธรรมที่มีวิญญาณครองเหล่านั้น. ตรัสเวทนา ๕ เพื่อจะแสดงว่า กองธรรมที่รู้กันว่าสัตว์นี้นั้น เมื่อเป็นไปด้วยอำนาจความสืบเนื่องกัน จักเศร้าหมองด้วยเวทนาเหล่านี้.

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๖๕.

ตโต วิสุทฺธิกามานํ โวทานสมฺภารทสฺสนตฺถํ สทฺธาทิปญฺจกํ. สมฺภวโวทานสมฺภารา อิเมหิ วิสุชฺฌนฺติ, วิสุทฺธิปฺปตฺตา นิฏฺฐิตกิจฺจา ว โหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ อนญฺญาตญฺญสฺสามี-ตินฺทฺริยาทีนิ ตีณิ วุตฺตานิ.

ต่อแต่นั้นตรัสธรรม ๕ อย่าง มีศรัทธาเป็นต้น เพื่อจะแสดงองค์แห่งความผ่องแผ้ว ของบุคคลผู้ใคร่ความบริสุทธิ์ทั้งหลาย. ตรัสอินทรีย์ ๓ มีอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์เป็นต้น เพื่อจะแสดงว่าองค์แห่งความผ่องแผ้ว ย่อมบริสุทธิ์ ด้วยธรรม ๕ เหล่านี้, ผู้ถึงความบริสุทธิ์แล้ว ย่อมเป็นผู้มีกิจอันสำเร็จแล้วทีเดียว.

"สพฺพตฺถ อาธิปจฺจตฺถํ อุปาทายา"ติ ปทํ โยเชตพฺพํ. เอตฺตาวตา อธิปฺเปตตฺถสิทฺธีติ อญฺเญสํ อคฺคหณํ.

พึงประกอบบทว่า "เข้าไปถือเอาความเป็นอธิบดีในทุกบท". ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ท่านมิได้ถือเอาธรรมเหล่าอื่นว่าเป็นความสำเร็จประโยชน์ที่ประสงค์ไว้.

อถวา ปวตฺตินิวตฺตีนํ นิสฺสยาทิ-ทสฺสนตฺถมฺปิ เอตานิเยว วุตฺตานิ. ปวตฺติยา หิ วิเสสโต มูลนิสฺสยภูตานิ ฉ อชฺฌตฺติ-กายตนานิ.

อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวอินทรีย์เฉพาะเหล่านี้ไว้ แม้เพื่อจะแสดงธรรมอันเป็นที่อาศัยเป็นต้น แห่งความเกิด (ปวตฺติ) และแห่งความดับ (นิวตฺติ). จริงอยู่ อายตนะภายใน ๖ เป็นที่อาศัยเดิม โดยพิเศษแห่งความเกิด.

ยถาห "ฉสุ โลโก สมุปฺปนฺโน"ติอาทิ.[๑] ตสฺส[๒] อุปฺปตฺติ อิตฺถีปุริสินฺทฺริเยหิ วิสภาควตฺถุสราค-นิมิตฺเตหิ[๓] เยภุยฺเยน สตฺตกายสฺส อภินิพฺพตฺติ. วุตฺตเญฺหตํ "ติณฺณํ โข มหาราช สนฺนิปาตา คพฺภสฺส อวกฺกนฺติ โหติ มาตา จ อุตุนี โหติ, คนฺธพฺโพ จ ปจฺจุปฏฺฐิโต[๔] โหติ, มาตาปิตโร จ สนฺนิปติตา โหนฺตี"ติอาทิ.[๕]

เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ว่า "โลกเกิดขึ้นพร้อมในอายตนะภายใน ๖" เป็นต้น. ความอุบัติแห่งโลกนั้นเป็นความบังเกิดขึ้นแห่งหมู่สัตว์โดยมาก เพราะอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ ซึ่งเป็นเหตุแห่งความกำหนัดร่วมกัน แห่งวิสภาควัตถุ. สมจริง ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า "ดูกรมหาบพิตร เพราะปัจจัย ๓ อย่าง ประชุมกัน จึงมีการตั้งครรภ์ คือ มารดามีระดู ๑ สัตว์ที่จะเกิดมาปรากฏ ๑ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน ๑" ดังนี้เป็นต้น.

อวฏฺฐานํ ชีวิตินฺทฺริเยน เตน อนุปาเลตพฺพโต. เตนาห "อายุ ฐิติ ยปนา ยาปนา"ติอาทิ.[๖] อุปโภโค เวทนาหิ. เวทนาวเสน หิ อิฏฺฐาทิ-

ความตั้งอยู่ได้ ก็ด้วยชีวิตินทรีย์ เพราะอันชีวิตินทรีย์นั้น คอยตามรักษา. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสคำมีอาทิว่า "อายุ

---

๑ ขุ. สุ. ๒๕/๓๕๘. ๒ ก. ตสฺสา.
๓ อนุฎีกา. ...นิมิตฺตาหิ.
๔ ม. ปจฺจุปฏฺฐิโต.
๕ ม. มู. ๑๒/๔๘๗, มิลินฺทปญฺหา. ๑๗๕.
๖ อภิ. สํ. ๓๔/๒๕.

สพฺพวิสยุปโภโค. ยถาห "เวทยติ เวทยตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา เวทนาติ วุจฺจตี"ติ.

ความตั้งอยู่ ความเป็นไป กิริยาที่ให้เป็นไป". การเสวยก็ด้วยเวทนาทั้งหลาย. จริงอยู่ การเสวยอารมณ์ทั้งปวง มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นต้น ก็ด้วยอำนาจแห่งเวทนา. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเป็นธรรมชาติที่รู้สึก ๆ ฉะนั้น จึงเรียกว่า เวทนา".

เอวํ ปวตฺติยา นิสฺสยสมุปฺปาทริติสมฺโภค-หสฺสนตฺถํ จกฺขุนฺทฺริยํ ยาว อุเปกฺขินฺทฺริยนฺติ จุทฺทสินฺทฺริยานิ เทสิตานิ. ยถา เจตานิ ปวตฺติยา, เอวํ อิตรานิ นิวตฺติยา. วิวฏฺฏ-สนฺนิสฺสิเตน หิ นิพฺพตฺติตานิ สทฺธาทีนิ ปญฺจินฺทฺริยานิ นิวตฺติยา นิสฺสโย. อุปฺปาโท อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริเยน ตสฺส นิวตฺติ-วเสน ปรมํ อุปฺปชฺชนโต.

ทรงแสดงอินทรีย์ ๑๔ อย่าง คือจักขุนทรีย์จนถึงอุเบกขินทรีย์ เพื่อจะทรงแสดงที่อาศัย ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ และความเสวยแห่งการเกิด ด้วยประการฉะนี้. ก็อินทรีย์ ๑๔ เหล่านี้ เป็นที่อาศัยเป็นต้นของการเกิดฉันใด, อินทรีย์นอกนี้ ก็เป็นที่อาศัยเป็นต้นของความดับ เหมือนฉันนั้น. จริงอยู่ อินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ที่บุคคลผู้อาศัยวิวัฏฏะให้บังเกิดแล้ว เป็นที่อาศัยแห่งความดับ. ความเกิดขึ้นโดยอนัญญาตัญญัสสามี-ตินทรีย์ ก็เพราะเกิดขึ้นก่อน ด้วยอำนาจดับความเกิดนั้น.

อวฏฺฐานํ อญฺญินฺทฺริเยน, อุปโภโค อญฺญาตาวินฺทฺริเยน อคฺคผลสมฺปโภคโต. ขีณาสวา หิ วิสวิตาย นิพฺพุติสุขํ ปริภุญฺชนฺติ. เอวมฺปิ เอตานิ เอว อินฺทฺริยานิ เทสิตานิ. เอตฺตาวตา ยถาธิปฺเปตตฺถสิทฺธิโต อญฺเญสํ อคฺคหณํ. อิมินา ว เนสํ เทสนากฺกโมปิ สํวณฺณิโตติ เวทิตพฺโพติ.

ความอยู่ได้โดยอัญญินทรีย์, ความเสวยโดยอัญญาตาวินทรีย์ ก็เพราะความเสวยผลอันเลิศ. จริงอยู่ พระขีณาสพทั้งหลายย่อมเสวยสุข แห่งความดับกิเลส เพราะความเป็นผู้มีความสามารถ. ทรงแสดงอินทรีย์เฉพาะเหล่านี้ไว้ แม้ด้วยประการฉะนี้. โดยลำดับแห่งคำมีประมาณเพียงเท่านี้ ก็สำเร็จประโยชน์ตามที่ประสงค์แล้ว ฉะนั้นจึงไม่ถือเอาอินทรีย์อื่น. แม้ลำดับการแสดงอินทรีย์เหล่านั้น ก็พึงทราบว่า ได้สังวรรณนาแล้ว ด้วยคำนี้แหละฉะนี้แล.

อินฺทฺริยนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

การพรรณนาอินทรียนิเทศ จบแล้ว.

สจฺจวิตฺถารกถาวณฺณนา

๕๒๙. อริยสทฺเทน วิเสสนํ อกตฺวา เกวลํ สจฺจสทฺเทน อุทฺทิฏฺฐานิปิ อริยสจฺจานิ เอวาติ ทสฺเสนฺโต "สจฺจานีติ จตฺตาริ

พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งสัจจะ

๕๒๙. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า แม้สัจจะที่ยกขึ้นแสดง ด้วยสัจจศัพท์อย่าง-เดียว ก็คืออริยสัจนั่นเอง มิได้กระทำคำ

อริยสจฺจานี"ติ อาห. สามญฺญโชตนา[1] หิ วิเสเส อวติฏฺฐติ, วิเสสฏฺฐินา จ วิเสโส อนุปยุญฺชิตพฺโพติ.

ต่างไว้ ด้วยอริยศัพท์ จึงกล่าวว่า "คำว่า สัจจะ ได้แก่อริยสัจ ๔". จริงอยู่ การส่องความที่เสมอกัน ย่อมใช้ได้ในความต่างกัน และผู้มีความต้องการความต่างกัน ก็พึงตามประกอบเอาความต่างกันแล.

อริยสจฺเจสุ วา วิจาริเตสุ อิตรานิปิ อตฺถโต วิจาริตาเนว โหนฺตีติ วิปสฺสนาย จ ภูมิภูตานิ, อริยสจฺจาเนวาติ จ กตฺวา "สจฺจานี"ติ อุทฺธริตฺวาปิ "จตฺตาริ อริยสจฺจานี"ติ วุตฺตํ.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อได้พิจารณาอริยสัจแล้ว แม้สัจจะนอกนี้ ก็ย่อมเป็นอันได้พิจารณาแล้วเหมือนกันโดยอรรถ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์แม้ยกคำว่า "สัจจะ" ขึ้นมาแล้ว ก็กล่าวว่า "ได้แก่อริยสัจ ๔" เพราะกระทำคำอธิบายว่า สัจจะเป็นภูมิของวิปัสสนาด้วย และว่าสัจจะก็คืออริยสัจนั้นเองด้วย.

สาสนกฺกโมติ อริยสจฺจานิ วุจฺจนฺติ, อริยสจฺจเทสนา วา. สกลํ หิ สาสนํ ภควโต วจนํ สจฺจวินิมุตฺตํ นตฺถิ ปวตฺตินิวตฺติตทุภยเหตุสนฺทสฺสนวเสน ปวตฺตนโต.

อริยสัจ หรือการแสดงอริยสัจ ท่านเรียกว่า สาสนกฺกโม แปลว่าลำดับของคำสอน. จริงอยู่ คำสอนคือพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคทั้งสิ้น ที่จะพ้นไปจากสัจจะ

---

[1] ก. สามญฺญโจทนา.

ไม่มี เพราะเป็นไปด้วยอำนาจการชี้แจงความเกิดความดับ และเหตุแห่งความเกิดและความดับทั้ง ๒ นั้น.

ตสฺมา สจฺเจสุ กมติ, สีลสมาธิปญฺญาสงฺขาตํ วา สาสนํ เอเตสุ กมติ, ปริญฺญาทิกิจฺจสาธนวเสน ปวตฺตติ, ตสฺมา กมติ เอตฺถาติ กโม, กึ กมติ ? สาสนํ. สาสนสฺส กโม "สาสนกฺกโม"ติ สจฺจานิ สาสนปฺปวตฺติฏฺฐานานิ วุจฺจนฺติ, ตํเทสนา จ ตพฺโวหาเรนาติ.

เพราะฉะนั้น คำสอนจึงก้าวไปในสัจจะทั้งหลาย, อีกอย่างหนึ่ง คำสอนกล่าวคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ย่อมก้าวไปในสัจจะเหล่านี้, คือย่อมเป็นไปด้วยอำนาจการทำกิจมีปริญญากิจเป็นต้นให้สำเร็จ, เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ากมะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ก้าวไป, อะไรก้าวไป ? คำสอนก้าวไป. ลำดับแห่งคำสอนชื่อว่า "สาสนกฺกโม" เพราะฉะนั้น สัจจะอันเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปแห่งคำสอน จึงเรียกว่า สาสนกฺกโม และการแสดงสัจจะนั้น ก็เรียกโดยโวหารนั้นแล.

ตถาติ ตํสภาวา ทุกฺขาทิสภาวา. อวิตถาติ อมุสาสภาวา พาธนาทิภาเวน ภูตสภาวา. อนญฺญถาติ อญฺญาการรหิตา อพาธนาทิอาการวิวิตฺตา. ทุกฺขทุกฺขตาตนุ-

บทว่า ตถา คือมีสภาวะว่าเป็นเช่นนั้น ได้แก่มีสภาวะเป็นทุกข์เป็นต้น. บทว่า อวิตถา ความว่ามีสภาวะไม่เป็นเท็จ คือมีสภาวะเป็นจริง โดยเป็นภาวะที่เบียดเบียน

นิมิตฺตตาหิ อนิฏฺจตา[๑] ปีฬนฏฺโฐ. สเมจฺจ สมฺภุยฺย ปจฺจเยหิ กตภาโว สงฺขตฏฺโฐ.

เป็นต้น. บทว่า อนญฺญถา คือเว้นจากอาการเป็นอย่างอื่น ได้แก่ว่างจากอาการที่ไม่เบียดเบียนเป็นต้น. ความเป็นอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา เพราะความเป็นทุกข์แท้และความมีทุกข์แท้ ๆ เป็นนิมิต ชื่อว่า อรรถคือความบีบคั้น. ภาวะที่ถูกปัจจัยประชุมกัน คือรวมกันกระทำ ชื่อว่า อรรถว่าเป็นสังขตะ.

ทุกฺขทุกฺขตาตนฺนิมิตฺตตาหิ ปริทหนํ กิเลสทาหสมาโยโค วา สนฺตาปฏฺโฐ, ชราย, มรเณน จาติ เทฺวธา วิปริณาเมตพฺพตา วิปริณามฏฺโฐ. เอตฺถ จ ปีฬนฏฺโฐ ทุกฺขสฺส สรเสเนว อาวิภวนากาโร, อิตเร ยถากฺกมํ สมุทยมคฺคนิโรธสฺสเนหิ อาวิภวนาการาติ อยํ จตุนฺนมฺปิ วิเสโส.

ความเร่าร้อน เพราะความเป็นทุกข์แท้ ๆ และความมีทุกข์แท้ ๆ นั้นเป็นนิมิต หรือความประกอบด้วยความร้อน คือกิเลส ชื่อว่า อรรถคือความเร่าร้อน, ความที่ต้องแปรปรวนไปด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ความแก่และความตาย ชื่อว่า อรรถคือความแปรปรวน. ก็ในอธิการนี้ อรรถทั้ง ๔ อย่างมีความต่างกันดังนี้ คือ อรรถคือความบีบคั้น เป็นอาการที่ทำทุกข์ให้แจ่มแจ้งตามสภาวะนั่นเอง อรรถนอกนี้เป็นอาการ

[๑] ฉ. อธิฏฺฐิตตา.

ที่ทำทุกข์ให้แจ่มแจ้ง โดยการแสดงสมุทัย มรรค และนิโรธ ตามลำดับ.

ตตฺรตตฺราภินนฺทนวเสน พฺยาเปตฺวา[๑] อูหนํ ราสิกรณํ ทุกฺขสฺส นิพฺพตฺตนํ อายูหนํ อาการสฺส พฺยาปนตฺถตฺตา. อาคจฺฉติ สมุทยโตติ วา อายํ ทุกฺขํ ตสฺส อูหนํ ปวตฺตนํ อายูหนํ, อยํ[๒] สรเสเนว อาวิภาวนาการโร. นิทฺทาติ ทุกฺขนฺติ นิทานํ, "อิทนฺตํ ทุกฺขน"ติ สมฺปฏิจฺฉาเปนฺตํ วิย สมุฏฺฐาเปตีติ อตฺโถ.

ความขวนขวายที่ซึมซาบไป ด้วยอำนาจความเพลิดเพลินอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ คือ กระทำให้เป็นกอง ได้แก่ ความบังเกิดแห่งทุกข์ ชื่อว่า อายูหนํ (แปลว่า ประมวลไว้) เพราะอรรถว่า ทำอาการให้ซึมซาบไป. อีกอย่างหนึ่ง ทุกข์ชื่อว่า อายะ เพราะอรรถว่า มาจากสมุทัย ความเกิด คือความเป็นไปแห่งทุกข์นั้น ชื่อว่า อายูหนํ (แปลว่า ความเกิดของทุกข์), นี้เป็นอาการที่ทำสมุทัยให้แจ่มแจ้ง โดยสภาพนั่นเอง. ชื่อว่า นิทานํ เพราะอรรถว่า ก่อทุกข์ขึ้น, อธิบายว่า ทำทุกข์ให้ตั้งขึ้นเหมือนอย่างทำให้ยอมรับว่า "นี้ คือทุกข์นั้น".

อยํ นิทานฏฺโฐ ทุกฺขทสฺสเนน อาวิภาวนาการโร. สํสารทุกฺเขน สํโยชนํ สํโยคฏฺโฐ.

อรรถว่านิทานะ คือก่อเหตุ นี้ เป็นอาการทำสมุทัยให้แจ่มแจ้งด้วยการชี้ทุกข์. ความ

---

๑ ฉ. พฺยาปิตฺวา.
๒ ก. สยํ.

มคฺคาธิคมนิวารณํ ปลิโพธฏฺโฐ. อิเม จ สํโยคปลิโพธฏฺฐา นิโรธมคฺคทสฺสเนหิ อาวิภวนาการา. นิสฺสรนฺติ สตฺตา เอตฺถ, สยเมว วา นิสฺสฏํ วิสํยุตฺตํ สพฺพสงฺขเตหิ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺคภาวโตติ นิสฺสรณํ.

ผูกไว้ด้วยทุกข์คือสงสาร ชื่อว่า อรรถคือความผูกไว้. ความห้ามการบรรลุมรรค ชื่อว่า อรรถว่าพัวพัน. ก็อรรถว่าผูกไว้และอรรถว่าพัวพันนี้ ชื่อว่าเป็นอาการทำสมุทัยให้แจ่มแจ้ง ด้วยการชี้ถึงนิโรธและมรรค. ชื่อว่า นิสฺสรณํ เพราะอรรถว่าเป็นที่สลัดออกไปของสัตว์ทั้งหลาย, อีกนัยหนึ่งเพราะอรรถว่าตนเองนั่นแหละ สลัดออกไปคือไม่เกี่ยวข้อง กับสังขตธรรมทั้งปวงเพราะความเป็นธรรมสลัดคืนอุปธิทั้งปวง.

อยมสฺส สภาเวน อาวิภวนากาโร, อิตเร วิเวกาสงฺขตามตฏฺฐา, สมุทยกฺขยอปฺปจฺจย-อวินาสิตา วา สมุทยมคฺคทุกฺขทสฺสเนน อาวิภวนาการา.

นี้เป็นอาการทำนิโรธนี้ให้เป็นแจ้ง โดยสภาวะ, อรรถว่าว่าง อรรถว่าสังขตะและอรรถว่าอมตะ หรือความสิ้นไปแห่งสมุทัย ความไม่มีปัจจัย ความที่ไม่ถูกทำให้พินาศนอกนี้ เป็นอาการทำนิโรธนี้ให้แจ่มแจ้ง ด้วยการชี้ถึงสมุทัย มรรคและทุกข์.

สํสารโต นิคฺคมนํ นิยฺยานํ. อยมสฺส สรเสน อาวิภวนากาโร. ปลิโพธุปจฺเฉทเนน

ความออกไปจากสงสาร ชื่อว่า นิยฺยานํ แปลว่า ความออกไป. อาการนี้

นิพฺพานาธิคโม ว นิพฺพานนิมิตฺตตา มคฺคสฺส เหตฺวฏฺโฐ.

เป็นอาการทำมรรคนี้ให้แจ่มแจ้งโดยสภาพ. ความบรรลุพระนิพพานนั่นเทียว คือความที่แห่งมรรค เป็นเหตุแห่งพระนิพพาน เป็นอรรถแห่งความเป็นเหตุแห่งมรรค ด้วยการเข้าไปตัดความกังวล.

ปญฺญาปธานตฺตา มคฺคสฺส[๑] นิพฺพานทสฺสนํ, จตุสจฺจทสฺสนํ วา ทสฺสนฏฺโฐ. จตุสจฺจทสฺสเน, กิเลสทุกฺขสนฺตาปวูปสมเน จ อาธิปจฺจํ กโรนฺติ มคฺคธมฺมา สมฺปยุตฺตธมฺเมสูติ โส มคฺคสฺส อาธิปเตยฺยฏฺโฐ[๒] วิเสสโต วา อารมฺมณา-[๓]ธิปติภูตา มคฺคธมฺมา โหนฺติ, "มคฺคา-ธิปติโน"ติ[๔] วจนโตติ โส เตสํ อากาโร อาธิปเตยฺยฏฺโฐ.

การเห็นพระนิพพานหรือการเห็นสัจจะ ๔ เป็นอรรถแห่งความเห็น เพราะความที่แห่งมรรคมีปัญญาเป็นประธาน. ในบรรดาสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ธรรมคือมรรค ย่อมกระทำความเป็นอธิบดี ในการเห็นสัจจะ ๔ และในการเข้าไประงับความเร่าร้อน คือทุกข์อันเกิดจากกิเลส เพราะฉะนั้น อันนั้นจึงชื่อว่า เป็นอรรถคือความเป็นอธิบดี แห่งมรรค. อีกนัยหนึ่ง ว่าโดยพิเศษ ธรรมคือมรรค อันเป็นอารัมมณาธิบดี ย่อมเกิดโดยพระบาลีว่า "มคฺคาธิปติโน" แปลว่า ธรรม

---

[๑] ม. จสฺส.
[๒] ก. อธิปติยฏฺโฐ.
[๓] ฉ. อาลมฺพนาธิ...
[๔] อภิ. สํ. ๓๔/๒.

มีมรรคเป็นอธิบดี เพราะฉะนั้น อาการแห่งธรรมคือมรรคเหล่านั้น ๆ จึงชื่อว่า เป็นอรรถคือความเป็นอธิบดี.

เอเต เหตุทสฺสนาธิปเตยฺยฏฺฐา สมุทยนิโรธ-ทุกฺขทสฺสเนหิ อาวิภวนาการา. เอวมาทิ อาหาติ สมฺพนฺโธ. อภิสมยฏฺโฐติ อภิสเมตพฺพฏฺโฐ, อภิสมยสฺส วา วิสยภูโต อตฺโถ อภิสมยฏฺโฐ. อถวา อภิสมยสฺส ปวตฺติอากาโร อภิสมยฏฺโฐ. โส เจตฺถ อภิสเมตพฺเพน ปีฬนาทินา ทสฺสิโตติ ทฏฺฐพฺโพ.

อรรถคือความเป็นเหตุ อรรถคือความเห็น อรรถคือความเป็นอธิบดีเหล่านี้ เป็นอาการทำมรรคให้แจ่มแจ้ง ด้วยการชี้สมุทัย นิโรธ และทุกข์. เชื่อมความบาลีว่า เอวมาทิ อาห. บทว่า อภิสมยฏฺโฐ แปลว่า อรรถคือความเป็นสิ่งพึงตรัสรู้, อีกนัยหนึ่ง อรรถอันเป็นวิสัยแห่งความตรัสรู้ ชื่อว่า อภิสมยฏฺโฐ แปลว่า อรรถอันเป็นวิสัยแห่งความตรัสรู้. อีกนัยหนึ่ง อาการที่เป็นไปแห่งความตรัสรู้ ชื่อว่า อภิสมยฏฺโฐ แปลว่า อรรถที่เป็นอาการเป็นไปแห่งความตรัสรู้. ก็ในอธิการนี้ อรรถคือความตรัสรู้นั้น บัณฑิตพึงเห็นว่า ท่านแสดงโดยอรรถ มีความเบียดเบียนเป็นต้น ที่จะพึงตรัสรู้.

๕๓๐. กุจฺฉิตํ ขํ ทุกฺขํ, การยฺหํ หุตฺวา อสารนฺติ อตฺโถ.

๕๓๐. วิเคราะห์ ทุกข์ ว่า กุจฺฉิตํ ขํ ทุกฺขํ แปลว่า ความว่างเปล่าอันน่าเกลียด

ชื่อว่าทุกข์, หมายความว่า อันบัณฑิตพึงติเตียน ไม่มีสาระ.

"สมาคโม สเมตนฺ"ติอาทีสุ เกวลสฺส อาคมสทฺทสฺส, เอตสทฺทสฺส จ ปโยเค สํโยคตฺถสฺส อนุปลพฺภนโต สํ-สทฺทสฺส จ สํโยเค อุปลพฺภนโต "สํโยคํ ทีเปตี"ติ อาห อนฺวยโต, พฺยติเรกโต จ ตทตฺถโชตกตา-สิทฺธิโต. อุปฺปนฺนํ อุทิตนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า "สมาคโม สเมตํ" ดังนี้เป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า "สํโยคํ ทีเปติ" ย่อมแสดงความประกอบกันเข้า เพราะเมื่อใช้ อาคม-ศัพท์ และเอต-ศัพท์ล้วน ๆ ก็จะไม่ได้ความหมายว่าสังโยค และเพราะเมื่อประกอบสํ-ศัพท์เข้าจึงจะได้ความหมาย เพราะสำเร็จความเป็นธรรมส่องความหมายของคำนั้น โดยนัยที่คล้อยตาม และโดยนัยที่เป็นคำที่มีเนื้อความต่างออกไป. แม้ในคำว่า อุปฺปนฺนํ อุทิตํ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

อย-สทฺโท คติอตฺเถ สิทฺโธ เหตุสทฺโท วิย การณํ ทีเปติ. อตฺตโน ผลนิปฺผาทเนน อยติ ปวตฺตตีติ, เอติ วา เอตสฺมา ผลนฺติ อโยติ, สํโยเค อุปฺปตฺติการณํ สมุทโยติ. เอตฺถ วิสุํ ปยุชฺชมานาปิ อุปสคฺคสทฺทา สธาตุกํ สํโยคตฺถํ, อุปฺปาทตฺถํ จ ทีเปนฺติ, กิริยา-

อย-ศัพท์ ใช้ในอรรถแห่งคติศัพท์ ย่อมส่องถึงเหตุเหมือนเหตุศัพท์. ชื่อว่า อยะ เพราะอรรถว่าเกิด คือเป็นไป ด้วยการยังผลของตนให้สำเร็จ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อยะ เพราะอรรถว่า เป็นแดนเกิดแห่งผล เพราะฉะนั้น เหตุที่เกิดขึ้นในเมื่อมีการ

วิเสสกตฺตาติ เวทิตพฺพา.

ประกอบกันเข้า จึงชื่อว่าสมุทัยแล. ศัพท์-อุปสัค แม้ประกอบแยกกันในบทว่า สมุทโย นี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ย่อมแสดงอรรถว่าประกอบ และอรรถว่าเกิดขึ้นพร้อมทั้งธาตุ เพราะความเป็นกิริยาวิเศษณ์.

"อภาโว เอตฺถ โรธสฺสาติ นิโรโธ"ติ เอเตน นิพฺพานสฺส ทุกฺขวิวิตฺตภาวํ ทสฺเสติ. สมธิคเต ตสฺมึ ตทธิคมวโต[๑] ปุคฺคลสฺส โรธาภาโว ปวตฺติสงฺขาตสฺส โรธสฺส ปฏิปกฺขภูตาย นิวตฺติยา อธิคตตฺตาติ. เอตสฺมึ จ อตฺเถ อภาโว เอตสฺมึ โรธสฺสาติ นิโรโธ อิจฺเจว ปทสมาโส.

ด้วยคำว่า "ชื่อว่า นิโรธ เพราะอรรถว่าไม่มีคุกในสัจจะ" นี้ ท่านอาจารย์แสดงถึงความที่นิพพานเป็นธรรมชาติ ว่าง-เปล่าจากทุกข์. เมื่อบรรลุสัจจะนั้นแล้ว บุคคลที่มีการบรรลุสัจจะนั้นก็ไม่มีคุก เพราะได้บรรลุความดับอันเป็นปฏิปักษ์ต่อคุก คือความเกิด. และในอรรถนี้ มีการย่อบทว่า นิโรโธ เพราะอรรถว่า ความไม่มีแห่งคุกในสัจจะนี้.

ทุกฺขาภาโว ปเนตฺถ ปุคฺคลสฺส, น นิพฺพานสฺเสว. อนุปฺปาโท เอว นิโรโธ อนุปฺปาทนิโรโธ. อายตึ ภวาทีสุ อปฺปวตฺติ, น ปน ภงฺโคติ ภงฺควาจกํ นิโรธสทฺทํ

ก็ในคำนี้ ความไม่มีทุกข์ เป็นของบุคคล, มิใช่เป็นของนิพพานเลย. ความดับคือความไม่เกิดขึ้นนั่นเอง ชื่อว่า อนุปฺปาทนิโรโธ แปลว่า ความดับอย่างไม่เกิดขึ้น. คือได้แก่

---

[๑] ฉ. ตทธิคมโต.

นิวตฺเตตฺวา อนุปฺปาทวาจกํ คณฺหาติ. เอตสฺมิญฺจ[๑] อตฺเถ การเณ ผลูปจารํ กตฺวา นิโรธปจฺจโย นิโรโธติ วุตฺโต.

ความไม่เกิดในภพเป็นต้นต่อไป, แต่ไม่ใช่เป็นภังคะ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงห้ามนิโรธศัพท์ ที่บอกความว่าภังคะ ถือเอานิโรธศัพท์ที่บอกถึงอนุปปาทะ. ก็ในอรรถนี้ปัจจัยแห่งนิโรธ ท่านก็เรียกว่า นิโรธ เพราะกระทำคำพูดที่อิงผล ในเพราะเหตุ.

<u>ปฏิปทา</u> <u>จ</u> <u>โหติ</u> ปุคฺคลสฺส ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยา. นนุ จ สา เอว ทุกฺขนิโรธปฺปตฺตีติ ตสฺสา เอว สา ปฏิปทาติ น ยุชฺชตีติ ? น ปุคฺคลาธิคมสฺส ปตฺติภาเวน[๒] เยหิ โส อธิคจฺฉติ, เตสํ การณภูตานํ ปฏิปทาภาเวน จ วุตฺตตฺตา.

<u>และเป็นปฏิปทา</u> แห่งการบรรลุทุกขนิโรธของบุคคลด้วย. ถามว่า ก็ปฏิปทานั้นนั่นแหละ เป็นเหตุบรรลุทุกขนิโรธ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่า ปฏิปทานั้น เป็นปฏิปทาแห่งการบรรลุทุกขนิโรธนั้น นั่นเองมิใช่หรือ ? ตอบว่า ไม่ใช่ เพราะปฏิปทานั้น ท่านกล่าวไว้ โดยความเป็นเหตุบรรลุแห่งการบรรลุของบุคคล และโดยความเป็นปฏิปทา แห่งธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลนั้นบรรลุ.

สจฺฉิกิริยาสจฺฉิกรณธมฺมานํ หิ อญฺญตฺถา-ภาเวปิ ปุคฺคลสจฺฉิกิริยาธมฺมภาเวหิ นานตฺตํ

ก็แม้เมื่อความที่แห่งการกระทำให้แจ้ง และธรรมอันกระทำให้แจ้ง ไม่มีความเป็นอย่าง

---

[๑] ฉ. จสทฺโท นตฺถิ.

[๒] ก. ปวตฺติภาเวน.

กตฺวา นิทฺเทโส กโตติ. อถวา ยํ ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยา นิฏฺฐานํ ผลํ, สยญฺจ ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติภูตํ, ตสฺส อภิสมยภูตาย ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยา ปฏิปทตา เวทิตพฺพา.[1]

อื่นมีอยู่ ท่านจึงกระทำนิเทศให้มีความต่างกัน โดยความเป็นการกระทำให้แจ้งของบุคคล และธรรมที่กระทำให้แจ้งแล. อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติใดเป็นผลที่สำเร็จแห่งการบรรลุทุกขนิโรธ และเป็นตัวบรรลุทุกขนิโรธเองด้วย บัณฑิตพึงทราบความที่แห่งธรรมชาตินั้น เป็นปฏิปทาแห่งการบรรลุทุกขนิโรธ อันเป็นการตรัสรู้.

๕๓๑. <u>พุทฺธาทโย</u> <u>อริยา</u> <u>ปฏิวิชฺฌนฺตีติ</u> เอตฺถ ปฏิวิทฺธกาเล ปวตฺตํ พุทฺธาทิโวหารํ "อคมา ราชคหํ พุทฺโธ"ติอาทีสุ[2] วิย ภาวินิ ภูเต วิย อุปจาโรติ ปุริมกาเลปิ อาโรเปตฺวา "พุทฺธาทโย"ติ วุตฺตํ. เต หิ พุทฺธาทโย จตูหิ มคฺเคหิ ปฏิวิชฺฌนฺตีติ.

๕๓๑. ในคำว่า <u>พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น</u> <u>ย่อมแทงตลอด</u> นี้ ท่านอาจารย์กล่าวว่า "มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น" โดยยกเอาโวหารมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ซึ่งใช้ในกาลที่ได้ตรัสรู้แล้ว ทั้งในกาลก่อนตรัสรู้ เพราะเป็นอุปจารโวหารร้องเรียก ในท่านที่จะเป็นพระพุทธเจ้าเหมือนอย่างในท่านที่เป็นแล้ว เหมือนอย่างในคำมีอาทิว่า "อคมา ราชคหํ

[1] ฉ. ทฏฺฐพฺพา.
[2] ขุ. สุ. ๒๕/๔๐๖.

พุทฺโธ" แปลว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปสู่เมืองราชคฤห์. จริงอยู่ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมแทงตลอดด้วยมรรคทั้ง ๔ แล.

ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตีติ เอตฺถ อริยปฏิวิชฺฌิตพฺพานิ สจฺจานิ อริยสจฺจานีติ ปุริมปเท อุตฺตรปทโลโป ทฏฺฐพฺโพ. ตสฺมาติ ตถาคตสฺส อริยตฺตา ตสฺส สจฺจานีติ อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตีติ อตฺโถ. ตถาคเตน หิ สยํ อธิคตตฺตา, ปเวทิตตฺตา, ตโต เอว จ อญฺเญหิ อธิคมนียตฺตา ตานิ ตสฺส โหนฺตีติ.

ในคำว่า ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺติ นี้ บัณฑิตพึงเห็นการลบบทเบื้องปลาย เพราะบทเบื้องต้นว่า อริยปฏิวิชฺฌิตพฺพานิ สจฺจานิ อริยสจฺจานิ แปลว่าสัจจะทั้งหลาย อันพระอริยะพึงแทงตลอด ชื่อว่า อริยสจฺจานิ. บทว่า ตสฺมา ความว่า เพราะความที่พระตถาคตเป็นพระอริยะ ท่านจึงเรียกว่าอริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระตถาคตนั้น. จริงอยู่ สัจจะเหล่านั้น ย่อมเป็นของพระตถาคตนั้น เพราะความเป็นสัจจะ อันพระตถาคต ได้ทรงบรรลุเอง เพราะความเป็นสัจจะอันพระตถาคตได้ทรงประกาศแล้วเอง และเพราะเหตุนั้นนั่นแหละ คนเหล่าอื่นจึงพึงบรรลุได้แล.

คุณชูศรี ทองพูน

ขออุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้พันตรี เอนก ทองพูน

อริยภาวสิทฺธิโตปีติ เอตฺถ อริยสาธกานิ สจฺจานิ อริยสจฺจานีติ ปุพฺเพ วิย อุตฺตร-ปทโลโป ทฏฺฐพฺโพ. อริยานิ สจฺจานีติปีติ เอตฺถ อวิตถภาเวน อรณียตฺตา อธิคนฺตพฺพตฺตา อริยานิ, อริยสมญฺญา วา อวิสํวาทเก อวิตเถ นิรุฬฺหาติ ทฏฺฐพฺพา.

ในบทว่า อริยภาวสิทฺธิโตปิ นี้ แปลว่าแม้เพราะสำเร็จความเป็นอริยะนี้ บัณฑิตก็พึงเห็นการลบบทเบื้องปลาย เหมือนอย่างในบทก่อนว่า อริยสาธกานิ สจฺจานิ อริย-สจฺจานิ แปลว่า สัจจะทั้งหลาย อันยังความเป็นอริยะให้สำเร็จ ชื่อว่า อริยสจฺจานิ. ใน ๒ บทว่า อริยานิ สจฺจานีติปิ นี้ ชื่อว่า อริยานิ เพราะอันบุคคลพึงถึง คือพึงบรรลุโดยภาวะที่แท้, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อริยะ พึงเห็นว่า เป็นคำที่ใช้ติดปาก ในความที่ไม่คลาดเคลื่อน คือในความที่จริงแท้.

๕๓๒. พาธนลกฺขณนฺติ เอตฺถ ทุกฺข-ทุกฺขตนุนิมิตฺตภาโว, อุทยวยปฏิปีฬิตภาโว วา พาธนา.[๑] ภวาทีสุ ชาติอาทิวเสน, จกฺขุโรคาทิ-วเสน จ อเนกธา ทุกฺขสฺส ปวตฺตนเมว ปุคฺคลสฺส สนฺตาปนํ, ตทสฺส กิจฺจํ รโสติ สนฺตาปนรสํ.

๕๓๒. ในคำว่า มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ นี้ ความเป็นทุกข์แท้ และความเป็นนิมิตแห่งทุกข์แท้ ๆ นั้นก็ดี ความที่ถูกความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป บีบคั้นอยู่โดยเฉพาะก็ดี ชื่อว่า ความเบียดเบียน. ความเกิดแห่งทุกข์เป็นอเนกประการนั่นเอง ด้วยอำนาจทุกข์มีความเกิดเป็นต้น ในภพ

[๑] ฉ. พาธนํ.

เป็นต้น และด้วยอำนาจโรคมีโรคจักษุเป็นต้น ชื่อว่าความทำบุคคลให้เดือดร้อน, ความทำให้เดือดร้อนนั้นเป็นกิจ คือเป็นรสแห่งทุกขสัจนั้น เหตุนั้น ทุกขสัจนั้น ชื่อว่ามีความทำให้เดือดร้อนเป็นรส.

ปวตฺตินิวตฺตีสุ สํสารวิโมกฺเขสุ ปวตฺติ หุตฺวา คยฺหตีติ ปวตฺติปจฺจุปฏฺฐานํ. ปภวติ เอตสฺมา ทุกฺขํ นิพฺพตฺตติ, ปุริมภเวน ปจฺฉิมภโว ฆฏิโต สํยุตฺโต หุตฺวา ปวตฺตตีติ ปภโว. "เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต นิพฺพตฺตติ ทุกฺขมิทํ ปุนปฺปุนนฺ"ติ[๑] เอวํ ปุนปฺปุนํ อุปฺปาทนํ อนุปจฺเฉทกรณํ.

ทุกขสัจ บัณฑิตย่อมถือเอาได้ โดยเป็นธรรมชาติเป็นไปอยู่ ในความเกิดและความดับ คือในสังสารวัฏ และวิโมกข์คือนิพพาน เพราะเหตุนั้น ทุกขสัจนั้น จึงชื่อว่า มีความเป็นไปเป็นปัจจุปัฏฐาน. ทุกข์ชื่อว่า เป็นตัวก่อให้เกิด เพราะอรรถว่า ทุกข์ย่อมก่อเกิดขึ้น คือบังเกิดจากสมุทัยนี้ คือเกี่ยว-เกาะภพหลังกับภพก่อนเป็นไป. การเกิดขึ้นบ่อย ๆ อย่างนี้ว่า "เมื่อตัณหานุสัย ยังไม่ได้ถอนขึ้น ทุกข์นี้ก็ย่อมบังเกิดบ่อย ๆ แม้เหมือนอย่างนั้น" ดังนี้ ชื่อว่า การกระทำไม่ให้ขาดสาย.

---

[๑] ขุ. อิติ. ๒๕/๖๐, เนตฺติปกรณ. ฉบับภูมิพโล. ๖๓.

คุณชูศรี ทองพูน
ขออุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้พันตรีเอนก ทองพูน

วุฏฺฐานปจฺจุปฏฺฐานํ.

๕๓๓. อสุวณฺณาทิ สุวณฺณาทิ วิย ทิสฺสมานํ มายาติ วตฺถุสภาวา ตสฺสา[๑] วิปรีตตา วุตฺตา. อุทกํ วิย ทิสฺสมานา ปน มรีจิ อุปคตานํ ตุจฺฉา.[๒] วตฺถุมตฺตมฺปิ ตสฺสา น ทิสฺสตีติ วิสํวาทิกา วุตฺตา. มรีจิมายาอตฺตวิโธโร ภาโว ตุจฺฉาวิปรีตภูตภาโว.

ด้วยการตัดอนุสัยได้เด็ดขาด ชื่อว่านิยฺยานํ แปลว่าความออกไป. การดับกิเลสทั้งปวงโดยไม่เกิดขึ้น ชื่อว่า กิเลสปฺปหานกรณํ แปลว่าการกระทำความละกิเลส. มรรคสัจอันบัณฑิตย่อมถือเอา โดยเป็นธรรมชาติออกไปแห่งจิต จากนิมิตและจากปวัตตะ เพราะฉะนั้น มรรคสัจ ชื่อว่า วุฏฺฐานปจฺจุปฏฺฐานํ แปลว่ามีความออกไปเป็นปัจจุปัฏฐาน.

๕๓๓. ท่านกล่าวว่า กล นั้น เป็นความวิปริต ซึ่งมีสภาวะเป็นวัตถุว่า วัตถุมีสิ่งที่ไม่ใช่เป็นทองคำเป็นต้น แสดงให้เห็นว่าเป็นเหมือนทองคำเป็นต้น ส่วนพยับแดดมองเห็นเหมือนน้ำ แต่เมื่อเข้าไปใกล้ ก็เป็นของเปล่า. แม้แต่เพียงวัตถุคือที่ตั้งของพยับแดดนั้น ก็มองไม่เห็น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวพยับแดดว่า เป็นของลวง.

---

[๑] ก. วตฺถุสพฺภาวา ตสฺส.

[๒] มูลฏีกา. ตุจฺฉา โหติ.

วุฏฺฐานปจฺจุปฏฺฐานํ.

ด้วยการตัดอนุสัยได้เด็ดขาด ชื่อว่านิยฺยานํ แปลว่าความออกไป. การดับกิเลสทั้งปวงโดยไม่เกิดขึ้น ชื่อว่า กิเลสปฺปหานกรณํ แปลว่าการกระทำความละกิเลส. มรรคสัจอันบัณฑิตย่อมถือเอา โดยเป็นธรรมชาติออกไปแห่งจิต จากนิมิตและจากปวัตตะ เพราะฉะนั้น มรรคสัจ ชื่อว่า วุฏฺฐาน-ปจฺจุปฏฺฐานํ แปลว่ามีความออกไปเป็นปัจจุปัฏฐาน.

๕๓๓. อสุวณฺณาทิ สุวณฺณาทิ วิย ทิสฺสมานํ มายาติ วตฺถุสภาวา ตสฺสา[๑] วิปรีตตา วุตฺตา. อุทกํ วิย ทิสฺสมานา ปน มรีจิ อุปคตานํ ตุจฺฉา.[๒] วตฺถุมตฺตมฺปิ ตสฺสา น ทิสฺสตีติ วิสํวาทิกา วุตฺตา. มรีจิมายาอตฺต-วิโธโร ภาโว ตุจฺฉาวิปรีตภูตภาโว.

๕๓๓. ท่านกล่าวว่า กล นั้น เป็นความวิปริต ซึ่งมีสภาวะเป็นวัตถุว่า วัตถุมีสิ่งที่ไม่ใช่เป็นทองคำเป็นต้น แสดงให้เห็นว่าเป็นเหมือนทองคำเป็นต้น ส่วนพยับแดดมองเห็นเหมือนน้ำ แต่เมื่อเข้าไปใกล้ ก็เป็นของเปล่า. แม้แต่เพียงวัตถุคือที่ตั้งของพยับแดดนั้น ก็มองไม่เห็น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวพยับแดดว่า เป็นของลวง.

---

[๑] ก. วตฺถุสพฺภาวา ตสฺส.
[๒] มูลฏีกา. ตุจฺฉา โหติ.

ภาวะที่ตรงกันข้ามจากพยับแดด กล อัตตา ชื่อว่า เป็นภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นความจริง.

อริยญาณสฺสาติ อริยสฺส อวิตถคฺคาหกสฺส ญาณสฺส, เตน ปฏิเวธญาณํ วิย ปจฺจเวกฺขณญาณมฺปิ คหิตํ โหติ. เตสํ โคจรภาโว ปฏิวิชฺฌิตพฺพตา, อารมฺมณภาโว จ ทฏฺฐพฺโพ. อคฺคิลกฺขณํ อุณฺหตฺตํ. ตํ หิ กตฺถจิ กฏฺฐาทิอุปาทานเภเท วิสํวาทกํ, วิปรีตํ, อภูตํ วา กทาจิปิ น โหติ.

คำว่า แห่งอริยญาณ คือแห่งญาณที่เป็นอริยะ ได้แก่ที่ถือเอาสภาวะที่แท้จริง, ด้วยคำนั้น ย่อมเป็นอันถือเอาแม้ปัจเวกขณญาณ เหมือนดังปฏิเวธญาณด้วยบัณฑิตพึงเห็นความที่สัจจะเหล่านั้นเป็นโคจร และความเป็นอารมณ์ว่าเป็นธรรมที่พึงแทงตลอด. ลักษณะของไฟ คือความร้อน. จริงอยู่ ลักษณะของไฟนั้นจะอยู่ที่ไหน เมื่อมีเชื้อเช่นฟืนเป็นต้นต่างกันอยู่ จะไม่เป็นสิ่งที่ลวง ไม่เป็นสิ่งที่ไม่วิปริตหรือไม่เป็นความไม่จริงแม้ในกาลไหน ๆ ไปได้เลย.

"ชาติธมฺมา, ชราธมฺมา, อโถ มรณธมฺมิโน"ติ[๑] เอวํ วุตฺตา ชาติอาทิกา โลกปกติ. เอกจฺจานํ ติรจฺฉานานํ ติริยํ

ธรรมชาติมีความเกิดเป็นต้น ที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า "สัตว์ทั้งหลายมีความเกิดเป็นธรรมดา, มีความแก่เป็นธรรมดา, หรือมีความตาย

[๑] องฺ. ติก. ๒๐/๑๘๖, องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๘.

ทีฆตา, มนุสฺสาทีนํ อุทฺธํ ทีฆตา, วุฑฺฒินิฏฺฐํ ปตฺตานํ ปุน อวฑฺฒนนฺติ เอวมาทิกา จ โลกปกตีติ วทนฺติ. ตจฺฉาวิปรีตภูตภาเวสุ ปจฺฉิโม ตถตา. ปฐโม อวิตถตา, มชฺฌิโม อนญฺญถตาติ อยเมเตสํ วิเสโส.

เป็นธรรมดา" ดังนี้ ชื่อว่าปกติของโลก. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ก็ธรรมชาติมีอาทิอย่างนี้ว่า สัตว์ดิรัจฉานบางพวก มีความยาวไปตามขวาง สัตว์ทั้งหลายมีมนุษย์เป็นต้น มีความยาวไปทางด้านสูง เมื่อถึงการเติบโตก็จะไม่ขยายต่อไป ชื่อว่าปกติของโลก. ในบรรดาภาวะที่จริงแท้ ไม่วิปริต เป็นจริง ภาวะหลังสุด เป็นตถตา แปลว่าเป็นภาวะที่แท้. ภาวะแรกเป็นอวิตถตา แปลว่าความไม่เท็จ, ภาวะกลางเป็นอนญฺญถตา แปลว่าความไม่เป็นอื่น เพราะฉะนั้น อันนี้จึงเป็นความแตกต่างกันของคำเหล่านี้.

ทุกฺขา อญฺญํ น พาธกนฺติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ ตณฺหาปิ ชาติ วิย ทุกฺขนิมิตฺตตาย พาธิกาติ ? น, พาธกปฺปภวภาเวน วิสุํ คหิตตฺตา. เอวํ หิ ปวตฺติ, ปวตฺติเหตุ จ อสงฺกรโต โพธิตา โหนฺติ. อถวา ชาติอาทีนํ วิย ทุกฺขสฺส อธิฏฺฐานภาโว, ทุกฺขทุกฺขตา จ

มีคำถามสอดเข้ามาว่า เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าวสิ่งอื่นจากทุกข์เบียดเบียนก็ไม่มี, แม้ตัณหา ก็เป็นตัวเบียดเบียน เพราะความเป็นเหตุแห่งทุกข์เหมือนกับชาติ มิใช่หรือ ? ตอบว่าไม่ใช่, เพราะตัณหาท่านถือเอาไว้แผนกหนึ่ง โดย

พาธกตา, น ทุกฺขปฺปภวตาติ นตฺถิ ตณฺหาย ปภวภาเวน วิสุํ คหิตาย พาธกภาวปฺปสงฺโค.

ความเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ ซึ่งเป็นตัวเบียดเบียน. ก็ความเป็นไปและเหตุแห่งความเป็นไป ย่อมเป็นอันท่านทำให้เข้าใจโดยไม่ปะปนกัน ด้วยอาการอย่างนี้. อีกนัยหนึ่ง ความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหมือนกับชาติเป็นต้น และความเป็นทุกข์แท้เป็นความเบียดเบียน มิใช่ความเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ เพราะฉะนั้น เมื่อตัณหา ท่านถือเอาไว้แผนกหนึ่ง โดยความเป็นแดนเกิด ก็ไม่มีความเกี่ยวข้องกับความเบียดเบียน.

เตนาห "ทุกฺขา อญฺญํ น พาธกนฺ"ติ. พาธกตฺตนิยาเมนาติ ทุกฺขํ พาธกเมว, ทุกฺขเมว พาธกนฺติ เอวํ ทุวิธาปิ พาธกตฺตาวธารเณนาติ อตฺโถ. พาธกตฺตนิยาเมนาติ หิ พาธกสฺส, พาธกตฺเต จ นิยาเมน. ยถา พาธกตฺตสฺส ทุกฺเข นิยตตา, เอวํ ทุกฺขสฺส จ พาธกตฺเต นิยตตาติ.

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สิ่งอื่นจากทุกข์เบียดเบียนก็ไม่มี". บทว่า พาธกตฺตนิยาเมน ความว่าโดยการห้ามเสียซึ่งความเป็นธรรมชาติที่เบียดเบียน แม้โดยประการทั้ง ๒ อย่างนี้ คือ ทุกข์เป็นตัวเบียดเบียนเท่านั้น, ทุกข์เท่านั้นเป็นตัวเบียดเบียน. บทว่า พาธกตฺตนิยาเมน แปลว่า ด้วยความแน่นอนแห่งทุกข์ซึ่งเป็นตัวเบียดเบียน และด้วยความแน่นอน ในความ

ที่ทุกข์เป็นตัวเบียดเบียน. ความที่ทุกข์เป็นธรรมชาติที่กำหนดแน่นอน ในความเป็นธรรมชาติที่เบียดเบียน ก็เหมือนกับความที่แห่งความเป็นธรรมชาติที่เบียดเบียน เป็นธรรมชาติที่แน่นอนในทุกข์.

ตํ วินา นาญฺญโตติ สติปิ อวเสส-กิเลสอวเสสากุสลสาสวกุสลมูลาวเสสสาสวกุสล-ธมฺมานํ ทุกฺขเหตุภาเว น ตณฺหาย วินา เตสํ ทุกฺขเหตุภาโว อตฺถิ, เตหิ ปน วินาปิ ตณฺหาย ทุกฺขเหตุภาโว อตฺถิ กุสเลหิ วินา อกุสเลหิ รูปาวจราทิกุสเลหิ วินา กามาวจราทีหิ จ ตณฺหาย ทุกฺขนิพฺพตฺตกตฺตา.

คำว่า เว้นตัณหานั้น ทุกข์จะเกิดจากสิ่งอื่นก็ไม่มี มีความว่า แม้เมื่อความที่กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมและกุศลมูลที่มีอาสวะที่เหลือ กุศลธรรมที่มีอาสวะที่เหลือเป็นเหตุแห่งทุกข์ มีอยู่ เว้นจากตัณหาเสีย ธรรมเหล่านั้น จะเป็นเหตุแห่งทุกข์ก็หามิได้, แต่ถึงแม้เว้นจากธรรมเหล่านั้น ตัณหาเป็นเหตุแห่งทุกข์ก็ยังมีอยู่ได้ เพราะเว้นจากกุศล เว้นจากอกุศล จากกุศลมีรูปาวจรเป็นต้น และจากธรรมที่เป็นกามาวจรเป็นต้น ตัณหาก็ยังทุกข์ให้บังเกิดได้.

สนฺตภาวสฺส, สนฺตภาเว วา นิยาโม สนฺตภาวนิยาโม, เตน สนฺตภาวนิยาเมน. ตจฺฉนิยฺยานภาวตฺตาติ ทฺวิธาปิ นิยาเมน

ความแน่นอน แห่งความเป็นธรรมชาติสงบ หรือในความเป็นธรรมชาติสงบ ชื่อว่าความแน่นอนว่าเป็นธรรมชาติสงบ, ด้วยความ

ตจฺโฉ นิยฺยานภาโว เอตสฺส, น มิจฺฉามคฺคสฺส วิย วิปรีตตาย, น โลกิยมคฺคสฺส วิย วา อเนกนฺติกตาย อตจฺโฉติ ตจฺฉนิยฺยานภาโว, มคฺโค, ตสฺส ภาโว ตจฺฉนิยฺยานภาวตฺตํ, ตสฺมา ตจฺฉนิยฺยานภาวตฺตา. สพฺพตฺถ ทฺวิธาปิ นิยาเมน ตจฺฉาวิปรีตภูตภาโว [๑] วุตฺโตติ อาห "อิติ ตจฺฉาวิปลฺลาสา"ติอาทิ.

แน่นอนว่าเป็นธรรมชาติสงบนั้น. คำว่า เพราะความเป็นธรรม เครื่องนำออกไปอย่างแท้จริง มีความว่า ความที่มรรคนี้เป็นธรรมเครื่องนำออกไป อย่างแท้จริงด้วยความแน่นอนทั้ง ๒ ประการ ไม่ใช่ไม่แท้จริง เพราะเป็นความวิปริต เหมือนอย่างทางผิด หรือไม่ใช่ไม่แท้จริง เพราะมิได้เป็นธรรมที่เป็นไปโดยส่วนเดียวเหมือนอย่างทางอันเป็นโลกิยะ เพราะฉะนั้น ความเป็นธรรมเครื่องนำออกไป อย่างแท้จริง ก็ได้แก่มรรค ภาวะของมรรคนั้นชื่อว่า ความเป็นธรรมเครื่องนำออกไปอย่างแท้จริง, เพราะความเป็นธรรมเครื่องนำออกไปอย่างแท้จริงนั้น. ในสัจจะทุกข้อท่านอาจารย์กล่าวว่า เป็นธรรมแท้ไม่คลาดเคลื่อนและเป็นความจริง โดยกำหนดทั้ง ๒ ประการ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะความจริงไม่

[๑] ก. ตจฺฉวิปรีตภูตภาโว.

คลาดเคลื่อน ด้วยประการฉะนี้" ดังนี้เป็นต้น.

๕๓๔.สจฺจสทฺทสฺส สมฺภวนฺตานํ อตฺถานํ อุทฺธรณํ, สมฺภวนฺเต วา อตฺเถ วตฺวา อธิปฺเปตสฺส อตฺถสฺส อุทฺธรณํ นิทฺธารณํ อตฺถุทฺธาโร. วิรติสจฺเจติ มุสาวาทวิรติยํ. น หิ อญฺญวิรตีสุ สจฺจสทฺโท นิรุโฬฺห. เย ปน "วิรติสจฺจํ สมาทานวิรตี"ติ วทนฺติ, เตสมฺปิ น สมาทานมตฺตํ วิรติสจฺจํ, อถโข สมาทานาวิสํวาทนํ.

๕๓๔. การยกความหมายที่มีอยู่ ของสัจจศัพท์ หรือการกล่าวความหมายที่มีอยู่แล้วยกขึ้น คือขยายความหมายที่ประสงค์ออกไป ชื่อว่า อตฺถุทฺธาโร แปลว่าการยกความหมายขึ้น หรือการขยายความหมายออกไป. คำว่า ในวิรัติสัจ ได้แก่ในการงดเว้นจากการกล่าวเท็จ. เพราะว่าสัจจศัพท์ หาเป็นคำติดปากในวิรัติอื่น ๆ ไม่. ส่วนอาจารย์เหล่าใด กล่าวว่า "วิรัติสัจ ได้แก่สมาทานวิรัติ", วิรัติสัจแม้ของท่านอาจารย์เหล่านั้น ก็หาใช่เป็นแต่เพียงสมาทานไม่, โดยที่แท้เป็นสัจจะที่ทำการสมาทานไม่ให้คลาดเคลื่อน.

ตมฺปน ปฏิญฺญาสจฺจํ มุสาวาทวิรติเยว โหติ. "อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญนฺ"ติ[๑] ปวตฺตา

อนึ่ง วิรัติสัจนั้น ได้แก่สัจจะตามปฏิญญาเป็นการงดเว้น จากการกล่าวเท็จนั่นเอง.

---

[๑] ม. ม. ๑๓/๒๔๐, ๒๖๖, ๓๕๓, ๕๙๙.

ทิฏฺฐิ "สจฺจนฺ"ติ อภินิวิสนฺวุตฺติยา ทิฏฺฐิสจฺจํ. อโมสธมฺมตฺตา[๑] นิพฺพานํ ปรมตฺถสจฺจํ. "อโมสธมฺมํ[๒] นิพฺพานํ, ตํ อริยา สจฺจโต วิทู"ติ[๓] วุตฺตํ, ตสฺส, ปน ตํสมฺปาปกสฺส จ มคฺคสฺส ปชานนา ปฏิเวโธ อวิวาทการณนฺติ ทฺวยมฺปิ "เอกํ หิ สจฺจํ น ทุติยมตฺถิ, ยสฺมึ ปชา โน วิวเท ปชานนฺ"ติ[๔] อิมิสฺสา คาถาย "สจฺจนฺ"ติ วุตฺตํ.

ทิฐิซึ่งเป็นไปว่า "นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเปล่า" ชื่อว่า ทิฐิสัจจะ เพราะความเป็นไปด้วยความยึดมั่นว่า "จริง". นิพพานชื่อว่า ปรมัตถสัจจะ เพราะเป็นธรรมที่ไม่เท็จ ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "อโมสธมฺมํ นิพฺพานํ, ตํ อริยา สจฺจโต วิทู" แปลความว่า นิพพานเป็นธรรมที่ไม่เท็จ, พระอริยะทั้งหลาย รู้นิพพานนั้นว่าเป็นความจริง ดังนี้ อนึ่ง การรู้ชัด คือการแทงตลอดซึ่งนิพพานนั้น และซึ่งมรรคอันยังนิพพานนั้นให้ถึงพร้อม เป็นเหตุแห่งการไม่เถียงกัน เพราะฉะนั้น นิพพานและมรรคทั้ง ๒ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "สัจจะ" โดยพระคาถานี้ว่า "เอกํ หิ สจฺจํ น ทุติยมตฺถิ, ยสฺมึ ปชา โน วิวเท ปชานํ"

---

[๑] ก. อโมฆธมฺมตฺตา.
[๒] ก. อโมฆธมฺมํ.
[๓] ม. อุ. ๑๔/๓๓, ๓๔, ขุ. สุ. ๒๕/๔๘๑.
[๔] ขุ. สุ. ๒๕/๕๐๖, ขุ. มหา. ๒๙/๓๕๑-๒, ขุ. สุ. ๒๕/๕๐๖.

แปลความว่า สัจจะมีอย่างเดียว ไม่มีอย่างที่ ๒ ซึ่งคนผู้รู้ชัดไม่เถียงกัน.

๕๓๕. "เนตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺติ อาคจฺเฉยฺย, เนตํ ฐานํ วิชฺชตี"ติ เอเตน ชาติอาทีนํ ทุกฺขอริยสจฺจภาเว[๑] อวิปรีตตํ ทสฺเสติ เอกนฺเตเนว พาธกภาวโต. "อญฺญํ ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺติ อาคจฺเฉยฺย, เนตํ ฐานํ วิชฺชตี"ติ อิมินา ทุกฺขอริยสจฺจภาวสฺส ชาติอาทีสุ นิยตตํ ทสฺเสติ อนญฺญตฺถภาวโต.[๒]

๕๓๕. ด้วยคำว่า "พึงมีสมณะหรือพราหมณ์มากล่าวว่า นี้ไม่ใช่ทุกขอริยสัจ, นี้ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้" นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ทุกข์มีชาติเป็นต้น เป็นของ(จริง)ไม่ผิด ในข้อที่จะจัดเป็นทุกขอริยสัจ เพราะมีแต่เบียดเบียน โดยส่วนเดียวเท่านั้น. ด้วยคำว่า "สมณะหรือพราหมณ์ พึงมากล่าวว่า ทุกขอริยสัจอย่างอื่น พึงมีอยู่, นี้ก็ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้" นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ทุกขอริยสัจเป็นสิ่งที่แน่นอนเที่ยงแท้ ในเมื่อมีชาติเป็นต้น เพราะชาติเป็นต้น ไม่มีในธรรมอื่นคือ สมุทัย นิโรธ มรรค เพราะจัดเข้าในทุกขอริยสัจเท่านั้น.

สเจปิ กถญฺจิ โกจิ เอวํจิตฺโต อาคจฺเฉยฺย, ปญฺญาปเน ปน สหธมฺเมน ญาปเน อตฺตโน

พระผู้มีพระภาค ตรัสคำว่า "<u>จะพึงมีสมณะหรือพราหมณ์</u> <u>มากล่าวว่า</u> <u>เราจักบอกเลิก</u>

---

[๑] ก. ทุกฺขอริยสจฺจภาเวน.
[๒] ก. อนญฺญตฺตภาวโต.

วาทสฺส ปติฏฺฐาปเน สมตฺโถ นตฺถีติ ทสฺเสตุํ "อหเมตํ ฯเปฯ ปญฺญาเปสฺสามีติ อาคจฺเฉยฺย, เนตํ ฐานํ วิชฺชตี"ติ วุตฺตํ.

ทุกขอริยสัจข้อที่ว่านี้เสียแล้ว บัญญัติทุกขอริยสัจข้อที่ ๑ อื่น ๆ, นี้ก็ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้" เพื่อจะทรงแสดงว่า แม้หากใคร ๆ พึงมีความคิดอย่างนี้มาได้อย่างไรเล่า, ก็จะไม่มีผู้สามารถในอันที่จะบัญญัติ คือจะให้ใคร ๆ รับรู้ร่วมด้วยคือให้รับรองวาทะของตนได้.

ชาติอาทีนํ อนญฺญถตา อญฺญสฺส จ ตถาภูตสฺส อภาโวเวตฺถ ฐานาภาโวเยว. สเจปิ โกจิ อาคจฺเฉยฺย อาคจฺฉตุ, ฐานํ ปน นตฺถีติ อยเมตฺถ สุตฺตตฺโถ. เอเสว นโย ทุติยสุตฺเตปิ. ตตฺถ ปน อตฺตภาวปฏิลาเภเนว สตฺตานํ ชาติอาทีนํ ปตฺติ, สมฺมุขีภาโว จ โหตีติ สมฺปตฺตตา, ปจฺจกฺขตา จ ปฐมตา, ยโต ตํ ภควตา ปฐมํ เทสิตํ, ตนฺนิมิตฺตตา ทุติยตา, ตทุปสมตา ตติยตา, ตํสมฺปาปกตา จตุตฺถตาติ ทฏฺฐพฺพา.

ความที่ธรรมมีชาติเป็นต้น ไม่เป็นอย่างอื่น และอริยสัจข้ออื่นจะเป็นอย่างนั้น ก็ไม่มีเลย (ในข้อที่ว่าจะบัญญัติอริยสัจข้อที่ ๑ เป็นอย่างอื่นนอกจากทุกขอริยสัจ)นี้ เป็นข้อที่เป็นไปไม่ได้ทีเดียว. ความหมายพระสูตรในข้อนี้ ดังนี้ว่า แม้ถ้าใครจะพึงมากล่าวก็จงมาเถิด, ก็ไม่มีฐานะที่จะเป็นได้. แม้ในสูตรที่ ๒ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ก็ในสูตรที่ ๒ นั้น มีอธิบายว่า การที่สัตว์ทั้งหลายได้ถึงธรรมมีชาติเป็นต้น และความมีอยู่พร้อมหน้า ย่อมมีได้ด้วยการได้อัตภาพนั่นเอง เพราะฉะนั้น พึงเห็นว่า ความถึงพร้อมและความประจักษ์เป็นอริยสัจข้อที่๑

เพราะอริยสัจนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเป็นข้อแรก, ความเป็นเหตุแห่งธรรมมีชาติเป็นต้นนั้น เป็นอริยสัจข้อที่ ๒, ความเข้าไปสงบธรรมมีชาติเป็นต้นนั้น เป็นอริยสัจข้อที่ ๓, ความเป็นธรรมที่ทำให้ถึงความสงบธรรมมีชาติเป็นต้นนั้น เป็นอริยสัจข้อที่ ๔.

"<u>เอตปรมโต</u>"ติ[1] เอเตน จตูหิ อริยสจฺเจหิ ปวตฺติอาทีนํ อนวเสสปริยาทาน- มาห. นิพฺพุตฺติกาเมน ปริชานนาทีหิ อญฺญํ กิญฺจิ กิจฺจํ กาตพฺพํ นตฺถิ, ธมฺมญาณกิจฺจํ วา อิโต อญฺญํ นตฺถิ ปริญฺเญยฺยาทีนิ จ เอตปรมาเนวาติ จตฺตาริเยว วุตฺตานิ.

ด้วยบทว่า "<u>เอตปรมโต</u>" ซึ่งแปลว่ามีข้อนี้เป็นอย่างยิ่งนี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงการกำหนดถือเอาไม่มีส่วนเหลือ แห่งปวัตติเป็นต้น ด้วยอริยสัจทั้ง ๔. พระผู้มีพระภาคตรัสอริยสัจไว้ ๔ ข้อเท่านั้น เพราะกิจอะไร ๆ อื่น จากกิจมีการกำหนดรู้เป็นต้นที่บุคคลผู้ประสงค์นิพพาน จะพึงกระทำไม่มี, อีกอย่างหนึ่ง กิจคือการรู้ธรรมจะเป็นอย่างอื่นไป จากกิจมีการกำหนดรู้เป็นต้นนี้ก็ไม่มี และอริยสัจมีทุกข์ที่จะพึงกำหนดรู้เป็นต้น ก็มีกิจคือการกำหนดรู้เป็นต้นนี้ เป็นอย่างยิ่งนั่นเอง.

---

[1] ม. เอตํ ปรมโตติ.

ตณฺหาย อาทีนวทสฺสาวีนํ วเสน ตณฺหาวตฺถุอาทีนํ เอตปรมตายาติ วุตฺตํ. ตถา อาลเย ปญฺจกามคุณสงฺขาเต, สกลวตฺถุกามสงฺขาเต, ภวตฺตยสงฺขาเต วา ทุกฺเข โทสทสฺสาวีนํ วเสน อาลยาทีนํ เอตปรมตายาติ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า เพราะความที่แห่งวัตถุแห่งตัณหาเป็นต้น มีข้อนี้เป็นอย่างยิ่ง ด้วยอำนาจ แห่งบุคคลผู้เห็นโทษของตัณหา. อนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวว่า เพราะความที่ความอาลัยเป็นต้น มีข้อนี้เป็นอย่างยิ่ง ด้วยอำนาจแห่งบุคคลผู้เห็นโทษ ในความอาลัย คือในทุกข์ กล่าวคือกามคุณ ๕ กล่าวคือวัตถุกามทั้งสิ้น หรือกล่าวคือวัตถุกามภพทั้ง ๓.

๕๓๖. "โอฬาริกตฺตา"ติ อิทํ ชาติอาทีนํ ทุกฺขภาวสฺส ปจุรชนปากฏตามตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํ, น อริเยน ญาเณน ปฏิวิชฺฌิตพฺพาการํ. ตนฺติ ทุกฺขํ. อกตนฺติ อนิพฺพตฺติตํ, อนิปฺผาทิตการณนฺติ อธิปฺปาโย. การเณ หิ สิทฺเธ ผลํ สิทฺธเมว โหติ.

๕๓๖. คำว่า "เพราะเป็นของหยาบ" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาแต่เพียงความที่ภาวะของธรรม มีชาติเป็นต้น เป็นทุกข์ เป็นสิ่งที่ปรากฏแก่ชนส่วนมาก, มิได้กล่าวหมายถึงอารมณ์ ที่พระอริยะจะพึงแทงตลอดด้วยญาณ. บทว่า ตํ โยค ทุกฺขํ แปลว่าทุกข์นั้น คำว่า ตัณหามิได้แต่งขึ้น คือมิได้ทำให้บังเกิด, อธิบายว่า มิได้มีเหตุที่ตัณหาทำให้สำเร็จแล้ว. จริงอยู่ เมื่อเหตุสำเร็จแล้ว ผลก็ย่อมเป็นอันสำเร็จแล้วนั่นเอง.

"เนว อกตํ อาคจฺฉตี"ติ จ อิมินา อเหตุวาทํ ปฏิกฺขิปติ. "น อิสฺสรนิมฺมานาทิโต"ติ เอเตน ปชาปติปุริสปกติกาลาทิวาเท ปฏิกฺขิปติ. ยมฺปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต อาวิภวิสฺสติ. "สเหตุเกน ทุกฺเขนา"ติ เอเตน ทุกฺขทสฺสเนน ชนิตสฺส สํเวคสฺส สํวฑฺฒนมาห.

ก็ด้วยคำว่า "ทุกข์อันตัณหาไม่ได้แต่งขึ้นก็ไม่มา" นี้ ท่านอาจารย์ปฏิเสธอเหตุกวาทะ (คือลัทธิว่าไม่มีเหตุ). ด้วยคำว่า "มีขึ้นเพราะเหตุภายนอก มีพระอิศวรบันดาลเป็นต้นก็หามิได้" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมปฏิเสธวาทะคือลัทธิ มีลัทธิปชาบดีเจ้าผู้เป็นใหญ่ยิ่งของหมู่สัตว์ ลัทธิบุรุษ ลัทธิประกฤติ และลัทธิกาละเป็นต้น. ก็คำใดที่ควรจะกล่าวในอธิการนี้, คำนั้นจักมีแจ้งข้างหน้า. ด้วยคำว่า "ถูกทุกข์พร้อมทั้งเหตุ" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวการเพิ่มพูนความสลดใจ ที่เกิดขึ้นเพราะเห็นทุกข์.

ทุกฺขสฺส หิ สเหตุกภาวสวเนน พลวสํเวโค ชายติ ยาวายํ เหตุ, ตาว อิทํ ทุกฺขํ อวิจฺเฉเทน ปวตฺตตีติ. อสฺสาสชนนตฺถํ นิโรธนฺติ สํเวคชาตสฺส อสฺสาสํ ชเนตุํ นิโรธสจฺจมาห. นิพฺพินฺนสํสารทุกฺขสฺส หิ นิโรธกถา วุจฺจมานา อตีวิย อสฺสาสํ ชเนติ.[๑]

จริงอยู่ ความสลดใจอย่างรุนแรง ย่อมเกิดเพราะได้ฟังความที่ทุกข์ประกอบไปด้วยเหตุว่า เหตุนี้ยังมีอยู่ตราบใด, ทุกข์นี้ก็ยังเป็นไปโดยไม่ขาดสายเพียงนั้น. คำว่า ตรัสนิโรธเพื่อยังความโล่งใจให้เกิด มีความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสนิโรธสัจจะเพื่อยังความ

---

๑ ฉ. สญฺชเนติ.

โล่งใจ ให้เกิดแก่บุคคลผู้เกิดความสลดใจแล้ว. จริงอยู่ นิโรธกถา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสอยู่ แก่บุคคลผู้มีทุกข์ในสังสารวัฏอันหน่ายแล้ว ย่อมยังความโล่งใจให้เกิด เกินที่จะเปรียบได้.

๕๓๗. เย เต ชาติอาทโย ธมฺมา ภควตา วุตฺตาติ สมฺพนฺโธ. กสฺมา ปเนตฺถ พฺยาธิ น คหิโตติ ? อเนกนฺตภาวโต. ตถา หิ โส กทาจิ, เกสญฺจิ จ นตฺถิ. ยถาห "ตโย โรคา ปุเร อาสุํ, อิจฺฉา อนสนํ ชรา"ติ.[1]

๕๓๗. เชื่อมความบาลีว่า เย เต ชาติอาทโย ธมฺมา ภควตา วุตฺตา แปลว่า ธรรมมีชาติเป็นต้นนั้นใด พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้แล้ว. มีคำถามว่า ก็ในธรรมเหล่านี้ เพราะเหตุไรจึงไม่ทรงถือเอาพยาธิไว้ด้วยเล่า ? ตอบว่า เพราะพยาธิเป็นอเนกันตธรรม คือไม่แน่นอน. จริงอย่างนั้น พยาธินั้น บางคราวก็ไม่มี และสำหรับบางคนก็ไม่มี. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "โรค ๓ อย่าง ได้มีมาแล้ว คือ ความอยาก ๑ ความหิว ๑ ความแก่ ๑".

พากุลตฺเถราทีนํ โส นาโหสิเยว, ทุกฺขคฺคหเณน วา พฺยาธิ เอตฺถ คหิโตวาติ

บุคคลมีพระพากุลเถระเป็นต้น ก็มิได้มีพยาธินั้นเลย, อีกประการหนึ่ง พึงเห็นว่า ทรง

---

[1] ขุ. สุ. ๒๕/๓๘๔.

ทฏฺฐพฺพํ. ปรมตฺถโต หิ ธาตุกฺโขภปจฺจยํ กายิกํ ทุกฺขํ พฺยาธีติ. อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกํ เอกํ โกฏฺฐาสํ กตฺวา "ทฺวาทส ธมฺมา"ติ วุตฺตํ. กามตณฺหาภาวสามญฺเญน เอกชฺฌํ กตฺวา "ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจนฺ"ติ อญฺเญ อนุโตคธเภเท อนามสิตฺวา เอกรูเปน คหิตาปิ ตณฺหา สสฺสตทิฏฺฐิสหคตา, อุจฺเฉททิฏฺฐิสหคตา, ทิฏฺฐิวิรหิตา เกวลํ กามสฺสาทภูตา จาติ ติธาว ภินฺทิตฺวา วุตฺตา.

ถือพยาธิไว้ในที่นี้เหมือนกัน ด้วยศัพท์ว่า ทุกข์. จริงอยู่ ว่าโดยปรมัตถ์ ทุกข์ทางกาย มีอันกำเริบแห่งธาตุเป็นปัจจัย ชื่อว่า เป็นพยาธิ. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ธรรม ๑๒ อย่าง" เพราะจัดอุปาทานขันธ์ ๕ เป็นส่วนหนึ่ง. ตัณหาแม้ที่ท่านถือไว้ด้วยรูปเดียว เพราะรวมเป็นหมวดเดียวไว้ ด้วยความเป็นกามตัณหาเสมอกัน มิได้พาดพิงไปถึงประเภทธรรมที่จัดอยู่ภายในอื่นว่า "ทุกขสมุทัยอริยสัจ" ท่านก็กล่าวจำแนกไว้เป็น ๓ อย่าง คือ ตัณหาที่สหรคตด้วยสัสตทิฐิ ๑ ที่สหรคตด้วยอุจเฉททิฐิ และที่เว้นจากทิฐิ ๑ เป็นความพอใจกามอย่างเดียว ๑.

"อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค"ติ มคฺคสจฺจภาเวน เอกชฺฌํ กตฺวา วุตฺตาปิ สภาวโต ภินฺนา เอว เต ธมฺมาติ อาห "อฏฺฐ ธมฺมา"ติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ธรรม ๘ อย่าง" ดังนี้ เพราะธรรมเหล่านั้น แม้กล่าวรวมไว้ด้วยความเป็นมรรคสัจว่า "นี้แหละอริยมรรคมีองค์ ๘" ก็ยังจำแนกโดยสภาวะ.

คุณทองใบ เร่งเพียร และครอบครัว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ทุกฺขนิทฺเทสกถาวณฺณนา

ชาตินิทฺเทสวณฺณนา

ภเวติ อาทานนิกฺเขปปริจฺฉินฺโน ธมฺมปฺปพนฺโธ ภโว, ตสฺมึ ภเว. โส หิ ชายติ เอตฺถ โยนิคติอาทิวิภาโคติ ชาตีติ วุจฺจติ, ชายนฺติ เอตฺถ สตฺตา สมานนฺวยาติ ชาติ, นิกาโย. สงฺขตลกฺขเณติ ยตฺถ กตฺถจิ อุปฺปาเท. โส หิ ชนนฏฺเฐน ชาติ. ปฏิสนฺธิยนฺติ ปฏิสนฺธิจิตฺตกฺขเณ. สมฺปติชาโตติ เอตฺถ ชาติสทฺเทน[๑] ลพฺภมานํ มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขมนสงฺขาตํ ชายนตฺถํ สนฺธายาห "ปสูติยนฺ"ติ, อภิชาติยนฺติ อตฺโถ. ชายติ เอตาย ขตฺติยาทิสมญฺญาติ ชาติ, กุลํ.

พรรณนากถาว่าด้วยทุกขนิเทศ

พรรณนาชาตินิเทศ

คำว่า ในภพ ความว่า ความสืบต่อกันแห่งธรรม ที่กำหนดด้วยแรกเกิดและปลงสังขาร ชื่อว่าภพ, ในภพนั้น. จริงอยู่ ภพนั้นเรียกว่า ชาติ เพราะเป็นที่เกิดแห่งการจำแนก กำเนิดและคติเป็นต้น นิกายก็ชื่อว่า ชาติ เพราะเป็นที่เกิดของหมู่สัตว์ที่มีความประพฤติคล้าย ๆ กัน. คำว่า ในสังขตลักษณะ ได้แก่ ในความเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง. จริงอยู่ ความเกิดขึ้นนั้น ก็ชื่อว่า ชาติ เพราะอรรถว่าเป็นความเกิด. คำว่า ในปฏิสนธิ ได้แก่ ในขณะแห่งปฏิสนธิจิต. ในบทว่า สมฺปติชาโต นี้ ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ในการประสูติ"(คลอด) หมายถึงความหมายว่าเกิด กล่าวคือการออกจากครรภ์มารดา ที่ได้อยู่ด้วยชาติศัพท์,

---

[๑] สี. ชาตสทฺเท.

อธิบายว่า ในการเกิดเฉพาะหน้า. ตระกูลก็ชื่อว่า ชาติ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเกิดแห่งชื่อ มีชื่อว่า กษัตริย์เป็นต้น.

๕๓๘. สยนฺติ เอตฺถาติ เสยฺยา, มาตุกุจฺฉิสงฺขาโต คพฺโภ เสยฺยา เอเตสนฺติ คพฺภเสยฺยกา, อณฺฑชา, ชลาพุชา จ. อิตเรสนฺติ สํเสทชานํ, อุปปาติกานญฺจ. อยมฺปิ จาติ "ปฏิสนฺธิกฺขนฺเธสฺววา"ติ อนนฺตรํ วุตฺตกถาปิ, ปเคว "ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐายา"ติ วุตฺตกถายํ. เตนาห "เตสํ ปรมปาตุภาโว ชาตี"ติ.

๕๓๘. ชื่อว่า เสยฺยา เพราะอรรถว่า เป็นที่นอน, ครรภ์ กล่าวคือท้องของมารดา เป็นที่นอนของสัตว์เหล่านี้ เหตุนั้นสัตว์เหล่านี้จึงชื่อว่า คพฺภเสยฺยกา แปลว่า มีครรภ์เป็นที่นอน ได้แก่ สัตว์จำพวกอัณฑชะ พวกที่เกิดในไข่ และชลาพุชะ พวกที่เกิดในมดลูก. บทว่า อิตเรสํ โยค สํเสทชานํ และ โอปปาติกานํ แปลว่า สำหรับสัตว์พวกสังเสทชะ จำพวกที่เกิดในเถ้าไคล และสัตว์จำพวกโอปปาติกะ ที่ผุดเกิดขึ้นทันทีนอกนี้. บทว่า อยมฺปิ จ ความว่า แม้กถาที่กล่าวไว้ในลำดับว่า "ในปฏิสนธิขันธ์นั่นเอง" ในกถาที่กล่าวว่า "ตั้งแต่ปฏิสนธิไป" ไม่ต้องพูดถึง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความปรากฏทีแรกของขันธ์เหล่านั้น ชื่อว่า ชาติ".

อุมฺมุชฺชนวเสน คยฺหตีติ อุมฺมุชฺชนปจฺจุปฏฺฐานา.[๑] วกฺขมานวิภาคํ ทุกฺขวิจิตฺตตํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ[๒] ทุกฺขวิจิตฺตตาปจฺจุปฏฺฐานา.

ชาติใด อันบุคคลย่อมถือเอา ด้วยอำนาจความผุดขึ้น เหตุนั้น ชาตินั้นชื่อว่า อุมฺมุชฺชนปจฺจุปฏฺฐานา แปลว่า มีการผุดขึ้นเป็นสมุฏฐาน. ชาติใด ย่อมยังความเป็นธรรมชาติมีความวิจิตรไปด้วยทุกข์ ซึ่งมีวิภาคที่จะกล่าวถึงอยู่ ให้เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ เหตุนั้น ชาตินั้นชื่อว่า ทุกฺขวิจิตฺตตาปจฺจุปฏฺฐานา แปลว่า มีความเป็นธรรมชาติวิจิตรไปด้วยทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐาน.

๕๓๙. "กสฺมา ปนา"ติ วทโต โจทกสฺสายํ อธิปฺปาโย : เอกนฺตทุกฺเข นิรเย ตาว ชาติทุกฺขา โหตุ, อญฺญาสุปิ วา ทุคฺคตีสุ ปาปกมฺมสมุฏฺฐานโต สุขสํวตฺตนิยกมฺมสมุฏฺฐานาสุ ปน สุคตีสุ กถนฺติ.

๕๓๙. อาจารย์ผู้โจทก์กล่าวว่า "ก็เพราะเหตุไร" มีความประสงค์ดังนี้ : ชาติคือความเกิดในนรก ซึ่งเป็นทุกข์โดยส่วนเดียว หรือในทุคติทั้งหลายแม้เหล่าอื่น เพราะมีกรรมเป็นบาปเป็นสมุฏฐาน ขอยกไว้ก่อน แต่ชาติคือความเกิดในสุคติทั้งหลาย ซึ่งมีกรรมอันจะยังสุขให้เป็นไปเป็นสมุฏฐาน เป็นทุกข์ได้อย่างไร.

---

[๑] ฉ. ...ปฏฺฐานํ.

[๒] ก. ปจฺจุปฏฺฐเปนฺตีติ.

อิตโร "นายํ ชาติ สภาวทุกฺขวเสน ทุกฺขาติ วุตฺตา, น หิ กาจิ[๑] ปฏิสนฺธิ ทุกฺขเวทนา-สมฺปยุตฺตา อตฺถิ, อถโข ทุกฺขสฺส อธิฏฺฐานภาวโต"ติ ทสฺเสนฺโต "อเนเกสํ ทุกฺขานํ วตฺถุภาวโต"ติอาทิมาห. อทุกฺข-สภาวมฺปิ ปริยายโต ทุกฺขนฺติ วุจฺจตีติ ทุกฺขสภาวํ ทุกฺขสทฺเทน วิเสเสตฺวา วุตฺตํ "ทุกฺขทุกฺขนฺ"ติ ยถา รูปรูปนฺติ.

ท่านอาจารย์อีกฝ่ายหนึ่ง เมื่อจะแสดงว่า "ชาติคือความเกิดนี้ ท่านเรียกว่าทุกข์ ด้วยอำนาจแห่งสภาวทุกข์ ก็หามิได้, เพราะว่าปฏิสนธิไร ๆ ที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา จะมีอยู่ก็หาไม่, โดยที่แท้ชาติชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นที่รองรับของทุกข์" จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "ชาติ ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์ทั้งหลายเป็นอันมาก". สภาวะที่เป็นทุกข์ ท่านอาจารย์กล่าวให้แปลกไว้ด้วยทุกขศัพท์ว่า "ทุกฺขทุกฺขํ" ซึ่งแปลว่าทุกข์แท้ ๆ เหมือนคำว่า รูปรูปํ ซึ่งแปลว่า รูปที่แปรปรวนดังนี้ ก็เพราะแม้สภาวะที่มิได้เป็นทุกข์ ท่านก็เรียกว่า ทุกข์ไว้โดยปริยาย.

ทุกฺขุปฺปตฺติเหตุโตติ "อหุ วต[๒] เม, ตํ วต นาโหสี"ติ[๓] เจตสิกทุกฺขุปฺปตฺติเหตุโต.

คำว่า เพราะเป็นเหตุเกิดทุกข์ ได้แก่เพราะเป็นเหตุเกิดทุกข์ทางใจว่า "มี

---

[๑] ก. โกจิ. [๒] ก. อหุวตฺถ เม.
[๓] สํ. ขนฺธ. ๑๗-๒๘, ๕๗, ๑๐๑-๑๐๒-๑๓๖, สํ. สฬา. ๑๘/๑-๓.

แก่เราเชียวหนอ, หรือว่าสิ่งนั้นไม่ได้มีเสียแล้วหนอ".

"ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขนฺ"ติ[๑] วจนโต เตภูมิกสงฺขารา สงฺขารทุกฺขํ, ตตฺถ การณมาห "อุทยพฺพยปฏิปีฬิตตฺตา"ติ. ยํ หิ อภิณฺหํ ปฏิปีฬิตํ, ตํ ทุกฺขมนตาย ทุกฺขนฺติ, วิปสฺสนาจารสฺส อธิปฺเปตตฺตา เตภูมิกคฺคหณํ.

สังขารอันเป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่าสังขารทุกข์ เพราะมีพระบาลีว่า "สิ่งใดไม่เที่ยง, สิ่งนั้นเป็นทุกข์", ท่านกล่าวเหตุในสังขารทุกข์นั้นว่า "เพราะถูกความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปบีบคั้นอยู่โดยเฉพาะ". จริงอยู่ สิ่งใดที่ถูกบีบคั้นอยู่โดยเฉพาะเนือง ๆ สิ่งนั้นก็ชื่อว่าทุกข์ เพราะภาวะคือความทนได้ยาก, ท่านใช้ศัพท์ว่าเป็นไปในภูมิ ๓ เพราะประสงค์เอาความเป็นไปแห่งวิปัสสนา.

ทุกฺขทุกฺขนฺติ ทุกฺขโทมนสฺสุปายาเส วทติ. "ชาติปิ ทุกฺขา"ติอาทินา ทุกฺขสจฺจวิภงฺเค[๒] อาคตํ.

ท่านอาจารย์ กล่าวถึงทุกข์โทมนัสและอุปายาสว่า ทุกขทุกข์. ทุกขทุกข์มาในวิภังค์แห่งทุกขสัจ โดยนัยมีอาทิว่า "ชาติปิ ทุกฺขา" แม้ชาติก็เป็นทุกข์.

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๘, ๕๗, ๑๐๑-๑๐๒-๑๓๖, สํ. สฬา. ๑๘/๑-๓.

๒ อภิ. วิ. ๓๕/๑๒๗.

ภควตาปีติ อนาวรณญาณวตา อจฺฉริยาปริเมยฺยเทสนาโกสลฺลวตา ภควตาปิ. อุปมาวเสนาติ องฺคารกาสูปมาทิอุปมาวเสน.

คำว่า แม้อันพระผู้มีพระภาค ความว่า แม้อันพระผู้มีพระภาค ทรงมีพระอนาวรณญาณ ผู้ทรงมีความเป็นผู้ฉลาด ในเทศนาอันน่าอัศจรรย์ และพึงหาประมาณมิได้. คำว่า ด้วยอำนาจแห่งอุปมา คือด้วยอำนาจอุปมามีอุปมาด้วยหลุมถ่านเพลิงเป็นต้น.

๕๔๐. ปุณฺหริกาทีสูติ อาทิ-สทฺเทน น มณิกนกรชตปวาฬาทิรตนสนฺนิจฺจเย, นาปิ อณฺฑชเมณฺฑชวายชาติเก[๑] สุภมนุญฺญสยนตเล, นาปิ รตนมยกุฏฺฏิมมโนหรปาสาทตเล, นาปิ สิตฺตสมฺมฏฺฐกุสุมฺปหารวติ[๒] ปาสาทูปจาเร, นาปิ มุตฺตาชาลสทิสวาลิกาวิกิณฺณวิวฏงฺคเณ[๓] นาปิ หริตกมฺพลสทิสมุทฺสทฺทลสโมตเล[๔] ภูมิภาเคติ เอวมาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

๕๔๐. ด้วยอาทิ-ศัพท์ในบทว่า ปุณฺหริกาทีสุ พึงเห็นการรวมเอาคำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า มิใช่บังเกิดในที่สั่งสมแห่งรัตนะ มีแก้วมณี ทองคำ เงิน และแก้วประพาฬเป็นต้น, ทั้งมิใช่บังเกิดบนพื้นที่นอนอันสวยงาม และน่าพูใจเป็นต้นว่า ที่นอนที่ทำด้วยขนนก ขนแกะ และผ้าที่ทอเป็นต้น, ทั้งมิใช่เกิดบนพื้นปราสาท อันนำมาซึ่งความยินดีแห่งใจ ที่ปูไว้สำเร็จด้วยรัตนะ, ทั้ง

---

[๑] สี. อณฺฑชมุณฺฑชวามชาทิเก.
ก. อณฺฑชมุณฺฑชวามชาติเก.

[๒] ฉ. ...กุสุโม...

[๓] ก. มุตฺตาทลสทิสวาลิกาวิกิณฺเณ วิวฏงฺคเณ.

[๔] สี. ...สโมตเต. ก. ...สโมหเต.

คุณทองใบ เร่งเพียร และครอบครัว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มิใช่เกิดที่อุปจาระแห่งปราสาท ที่รดน้ำเกลี้ยงเกลาและโรยด้วยดอกไม้, ทั้งมิใช่เกิดบนลานโล่ง อันดารดาษไปด้วยทรายเหมือนกับข่ายแห่งแก้วมุกดา, ทั้งมิได้บังเกิดบนภาคพื้นดิน อันรวบรวมไว้ด้วยหญ้าแพรก อันอ่อนนุ่มเหมือนกับผ้ากัมพลเขียว.

ปรมสมฺพาเธติ อติวิย สมฺพาเธ. ติพฺพนฺธการเรติ พหลนฺธการเร. ปิตฺต-เสมฺหปุพฺพรุหิรคูโถทริยาทินานากุณปสมฺพาเธ. มาตา ยทิ วีสติวสฺสา, อถ ตึสจตฺตาฬีสาทิ-วสฺสา, ตตฺตกํ กาลํ อโธตวจฺจกูปสทิสตาย อธิมตฺตเชคุจฺเฉ. ปูติมจฺฉาทิ สพฺพํ น สทิสูปมฺมํ ตสฺส วาตาทิวเสน เอกจฺจ-ทุคฺคนฺธาปคมสพฺภาวโต.

คำว่า คับแคบยิ่งนัก คือคับแคบเหลือเกิน. คำว่า มืดมิด คือมืดตื้อ. คับแคบไปด้วยซากศพต่าง ๆ มี ดี เสลด หนอง เลือด คูถ และอาหารใหม่เป็นต้น. ถ้ามารดามีอายุ ๒๐ ปี หรือมีอายุ ๓๐ ปี ๔๐ ปี เป็นต้น ในส่วนแห่งท้อง ชื่อว่า น่าเกลียดเหลือประมาณ เพราะเหมือนกับหลุมเวจที่ไม่ได้ชำระตลอดกาล มีประมาณเท่านั้น. คำทั้งหมดมีคำว่า ปลาเน่า เป็นต้น มิใช่เป็นคำเปรียบเทียบที่เหมือนกัน เพราะคำว่า ปลาเน่า เป็นต้นนั้น ยังมีความปราศจากกลิ่นเหม็นได้บางส่วน ด้วยอำนาจของลมเป็นต้น.

ทสมาเสติ อจฺจนฺตสํโยเค อุปโยควจนํ, เยภุยฺยวเสน วุตฺตํ ตโต ภิยฺโยปิ เอกจฺจานํ ตตฺถาวฏฺฐานสมฺภวโต. อตฺตโน อโธมุขํ ฐปิตสงฺกุจิตหตฺถทฺวยสฺส อุกฺกุฏิกสฺเสว นิสีทโต สมฺมิญฺชนปฺปสารณาทิรหิโต.

บทว่า ทสมาเส เป็นทุติยาวิภัตติ ลงในอรรถอัจจันตสังโยคะ, คำนั้น ท่านกล่าวไว้โดยเป็นส่วนมาก เพราะยังมีคนบางพวกอยู่ในครรภ์นั้นได้แม้เกินกว่า ๑๐ เดือนนั้น. เมื่อตนวางมือทั้ง ๒ ที่งอไว้ คว่ำหน้าอยู่นั่งยอง ๆ อยู่นั่นเอง สัตว์นี้ก็ชื่อว่า เว้นจากอาการมีคู้เข้า และเหยียดออกเป็นต้น.

อภิมุขํ กฑฺฒนํ อากฑฺฒนํ. ปริโต สมนฺตโต กฑฺฒนํ ปริกฑฺฒนํ. เหฏฺฐา ธูนนํ โอธูนนํ. นิธาย นิธาย ธูนนํ นิทฺธูนนํ. อากฑฺฒนาทิสทิสํ เจตฺถ "อากฑฺฒนาที"ติ วุตฺตํ.

การดึงมาข้างหน้า ชื่อว่า อากฑฺฒนํ แปลว่าการฉุดกระชาก. การดึงไปรอบ ๆ คือโดยรอบ ชื่อว่า ปริกฑฺฒนํ แปลว่าการลากถู. การสะบัดลงไปข้างล่าง ชื่อว่า โอธูนนํ แปลว่าการกระแทก. การสะบัดทอดแล้วทอดเล่า ชื่อว่า นิทฺธูนนํ แปลว่าการผลัก. ก็การกระทำที่เหมือนกับการฉุดกระชากเป็นต้น ท่านก็เรียกว่า "การฉุดกระชากเป็นต้น" ในที่นี้.

ตรุณวณสทิสํ อติวิย สุขุมาลํ คพฺภคตํ สรีรํ สีตาที อปฺปกมฺปิ น สหตีติ สีตนรกูปปนฺนุนตาทิ นิทสฺสิตํ. ตํ หิ ตสฺส อติวิย สีตํ, อติวิย

สรีระที่อยู่ในครรภ์ ละเอียดอ่อนยิ่งนัก เหมือนกับแผลอ่อน ย่อมทนไม่ได้ แม้ซึ่งความหนาวเป็นต้นอันมีประมาณน้อย เพราะ

อุณฺหํ จ หุตฺวา อุปติฏฺฐติ. สรีรํ วาสิยาทีหิ ตจฺเฉตฺวา ขาราวเสจนกรณํ <u>ขาราวตจฺฉิกมฺมํ</u>[๑]

ฉะนั้น ท่านจึงแสดงตัวอย่าง มีความเป็นผู้อุปบัติ ในนรกเย็นเป็นต้น. จริงอยู่ความเย็นเป็นต้น ก็ปรากฏว่าเป็นความเย็นอย่างเหลือเกินแก่สัตว์นั้น และปรากฏว่าร้อนอย่างเหลือเกิน. การลงโทษ โดยการถากสรีระด้วยมีดเป็นต้นแล้วราดด้วยน้ำกรด ชื่อว่า <u>การลงโทษ</u> <u>คือสับร่างกายแล้วราดด้วยน้ำกรด</u>.

<u>ทุกฺขุปฺปตฺติฏฺฐาเนติ</u> คพฺภาสยสณฺฐิตํ ตติยํ อาวฏฺฏํ สนฺธายาห.

คำว่า <u>ในที่ที่เกิดทุกข์</u> ท่านกล่าว หมายถึงส่วนกลมชั้นที่ ๓ ที่รู้กันว่ามดลูก.

<u>ปริวตฺเตตฺวาติ</u> อุทฺธํปาทอโธสีสภาเวน ปริวตฺเตตฺวา. <u>อิทํ</u> <u>วิชายนมูลกํ</u> <u>ทุกฺขํ</u>, เยน มรณทุกฺเขน จ อฏฺฏิตา เวทนาปฺปตฺตา สตฺตา กติปยมาสมตฺตาติกฺกนฺตมฺปิ ปวตฺตึ วิสฺสรนฺติ, มหนฺธการํ มหาวิทุคฺคํ ปกฺขนฺทา วิย โหนฺติ.

คำว่า <u>พัดผัน</u> ได้แก่พัดผันโดยเอาเท้าขึ้นเบื้องบน เอาศีรษะลงเบื้องล่าง. ทุกข์แทบตายที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลาย ต้องกระสับกระส่ายถึงเวทนา ร้องครวญคราง ตลอดเวลาปัจจุบัน แม้ล่วงไปสัก ๒-๓ เดือนก็มี เป็นเหมือนแล่นไปสู่ทางลำบากใหญ่อันมืดมาก <u>นี้</u> ชื่อว่า <u>ทุกข์มีการคลอดเป็นมูล</u>.

---

๑ ฉ. ขาราปฏิจฺฉกํ.

วเธนฺตสฺสาติ โสจนปริเทวนสีส- ปฏิหนนาทินา พาเธนฺตสฺส. ขุปฺปิปาสาทิ อาตปาวฏฺฐานาทินา จ อาตาปนํ. ปญฺจคฺคิ- ตาปนาทินา ปริตาปนํ.

คำว่า ทำร้าย ได้แก่เบียดเบียนตัว ด้วยการเศร้าโศกคร่ำครวญซกหัว เป็นต้น. ชื่อว่า อาตาปนะ การทำให้เร่าร้อนทั่วด้วย ความหิวกระหาย และด้วยการยืนตากแดด เป็นต้น. ชื่อว่า ปริตาปนะ การย่างกิเลส โดยรอบ ด้วยการทำตัวให้ร้อนด้วยไฟ ๕ กองเป็นต้น.

อิมสฺสาติ ยถาวุตฺตสฺส สตฺตวิธสฺส. สพฺพสฺสาปีติ คพฺภกาลาทีสุ[๑] ตาปนมทฺทนาทิ- นิรยคฺคิทาหาทิสญฺชนิตสฺส สกลสฺสาปิ. วตฺถุเมว โหติ ตพฺภาเว อภาวโต. เตเนวาห "ชาเยถ โน เจ"ติอาทิ.

บทว่า อิมสฺส ความว่าทั้ง ๗ อย่าง ตามที่กล่าวมาแล้ว. บทว่า สพฺพสฺสาปิ แปลว่าทั้งสิ้น ซึ่งให้เกิดแล้วด้วยการนาบ และการรีดเป็นต้น ในเวลาอยู่ในครรภ์ เป็นต้น และด้วยการเผาด้วยไฟนรก เป็นต้น. ชื่อว่า เป็นที่ตั้งทีเดียว เพราะ เมื่อชาตินั้นไม่มี ความทุกข์ก็ไม่มี. ด้วยเหตุ นั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "หากว่า สัตว์ไม่พึงเกิดในนรกไซร้" ดังนี้.

---

[๑] ก. คพฺภสาลาทีสุ.

คุณปู่ - คุณฟอง - คุณบุญช่วย หามนตรี อุทิศให้บิดา-มารดา
ปู่ ย่า ตา ยาย คุณครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ เจ้ากรรมนายเวร ที่ล่วงลับไปแล้ว

๕๔๑. วิจิตฺตนฺติ วิวิธํ, อจฺฉริยํ วา.

๕๔๑. บทว่า วิจิตฺตํ แปลว่ามีอย่างต่าง ๆ หรือน่าอัศจรรย์.

อิติ ชาตินิทฺเทสวณฺณนา.

พรรณนาชาตินิเทศ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ชรานิทฺเทสวณฺณนา

พรรณนาชรานิเทศ

๕๔๒. สงฺขตลกฺขณนฺติ "ฐิตสฺส อญฺญถตฺตนฺ"ติ[๑] วุตฺตํ ขณิกชรํ สนฺธายาห. ขณฺฑิจฺจาทิสมฺมโตติ ขณฺฑิจฺจปาลิจฺจวลิตฺตจตาทินา สมฺมโต[๒]. สาติ ขนฺธปุราณภาวสญฺญิตา ปากฏชรา. ขนฺธปริปาโก เอกภวปริยาปนฺนานํ ขนฺธานํ ปุราณภาโว.

๕๔๒. คำว่า สังขตลักษณะ กล่าวหมายถึงชราทุกขณะ ที่ตรัสไว้ว่า สิ่งที่ตั้งอยู่แล้วเป็นอย่างอื่นไป. คำว่า ที่รู้กันว่าฟันหักเป็นต้น คือที่รู้กันโดยอาการมีฟันหัก ผมหงอก และหนังเหี่ยวเป็นต้น. บทว่า สา โยค ขนฺธปุราณภาวสญฺญิตา ปากฏชรา แปลว่า ชราที่เปิดเผย ที่รู้ว่าเป็นความเก่าแห่งขันธ์นั้น. ความหง่อมแห่งขันธ์ ได้แก่

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๔๖, องฺ. ติก. ๒๐/๑๙๒, อภิ. ก. ๓๗/๗๔.

๒ สมฺมญฺญาโตติ มญฺเญ.

ความเก่าแห่งขันธ์ที่นับเนื่องอยู่ในภพเดียวกัน.

อิติ ชรานิทฺเทสวณฺณนา.

พรรณนาชรานิเทศ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

มรณนิทฺเทสวณฺณนา

๕๔๓. สงฺขตลกฺขณนฺติ สงฺขารานํ วยสญฺญิตํ ขณิกมรณมาห. ยํ สนฺธายาติ ยํ ขณิกมรณํ สนฺธาย, "ชรามรณํ ทฺวีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตนฺ"ติ[๑] เอตฺถ "มรณนฺ"ติ วุตฺตนฺติ อตฺโถ. ตนฺติ ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทสญฺญิตํ ปากฏมรณํ. "จวนนฺ"ติ ลกฺขิตพฺพตาย จุติลกฺขณํ. วิโยครสนฺติ ยถาธิคเตหิ สตฺตสงฺขาเรหิ วิโยชนรสํ. ยถุปปนฺนาย คติยา วิปฺปวาสวเสน[๒] คยฺหตีติ คติวิปฺปวาส-

พรรณนามรณนิเทศ

๕๔๓. คำว่า สังขตลักษณะ ท่านอาจารย์กล่าวถึงความตายทุกขณะ ที่รู้กันว่าเป็นความเสื่อมของสังขาร. บทว่า ยํ สนฺธาย ความเท่ากับ ยํ ขณิกมรณํ สนฺธาย แปลว่า ทรงหมายถึงความตายทุกขณะใด, ในคำว่า "ชราและมรณะ สงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๒ " นี้ มีความว่า ท่านกล่าวว่า "ความตาย". บทว่า ตํ โยค ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทสญฺญิตํ ปากฏมรณํ แปลว่าความตาย

---

[๑] อภิ. ปุ. ๓๖/๑๔.

[๒] ก. วิปฺปวาสนวเสน.

ปจฺจุปฏฺฐานํ.

เปิดเผย ที่รู้กันว่าความขาดแห่งชีวิตินทรีย์. ชื่อว่า มีจุติเป็นลักษณะ เพราะจะพึงกำหนดว่า "เป็นความเคลื่อนไป". คำว่า มีความพรากไปเป็นรส คือมีความพรากไปจากสัตว์และสังขารตามที่ตนพรากไปเป็นรส. มรณะใด อันบุคคลย่อมถือเอา โดยเป็นความพรากไปจากคติ ตามที่ตนได้เข้าถึงแล้ว เหตุนั้น มรณะนั้น ชื่อว่า มีความพรากไปจากคติเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ปาปสฺสาติ ปาปโยเคน ปาปสฺส, อุปจิตปาปกมฺมสฺสาติ อตฺโถ. ปาปกมฺมาทินิมิตฺตนฺติ ปาปกมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตสงฺขาตํ มรณกาเล อุปฏฺฐิตํ อกุสลวิปาการมฺมณํ. ตํ หิ ปสฺสนฺตสฺเสว กสฺสจิ อนุภวนฺตสฺส วิย มหาทุกฺขํ โหติ. ภทฺทสฺสาติ ภทฺทกมฺมสฺส, กตกุสลสฺสาติ อตฺโถ.

คำว่า เป็นคนชั่ว คือเป็นคนชั่ว โดยการประกอบบาป, อธิบายว่า ได้สั่งสมบาปกรรมไว้. คำว่า เห็นนิมิตมีกรรมนิมิตฝ่ายบาปกรรมเป็นต้น มีความว่า เห็นอารมณ์ที่เป็นอกุศลวิบาก ปรากฏในเวลาใกล้จะตาย กล่าวคือ กรรมารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ฝ่ายไม่ดี. จริงอยู่ ทุกข์ใหญ่ ย่อมมีแก่บุคคลบางคนที่เห็นอารมณ์ ที่เป็นอกุศลวิบากนั้นทีเดียว เหมือนกำลังเสวยอยู่. คำว่า ที่เป็นคนดี คือที่มีกรรมดี, อธิบายว่า ที่กระทำกุศลไว้.

ตสฺส ปน กามํ อิฏฺฐเมว อารมฺมณํ อุปฏฺฐาติ, ปิยวิปฺปโยควตฺถุกมฺปน มหนฺตํ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชตีติ อาห "อสหนฺตสฺส วิโยคํ ปิยวตฺถุกนฺ"ติ. อวิเสสโตติ ปาปสฺส, ภทฺทสฺส จ สามญฺญโต. "อวิเสสโต"ติ วตฺวาปิ "สพฺเพสนฺ"ติ วจนํ ตํ[๑] ทุกฺขํ ปริมทฺทิต-สงฺขารานํ เอกจฺจานํ ขีณาสวานมฺปิ โหติเยวาติ ทสฺสนตฺถํ. วิตุชฺชมานมมฺมานนฺติ สนฺธิพนฺธนาวจฺเฉทกวายุนา วิชฺฌิยมาน-มมฺมฏฺฐานานํ.

อิติ มรณนิทฺเทสวณฺณนา.

ก็อารมณ์ที่น่าปรารถนาอย่างเดียว ย่อมปรากฏแก่คนดีนั้นโดยแท้, ถึงกระนั้น ก็ยังเกิดทุกข์ใหญ่ อันมีความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารอันเป็นที่รักเป็นที่ตั้ง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทนไม่ได้ซึ่งความพลัดพราก อันมีของรักเป็นที่ตั้ง". คำว่า โดยไม่แปลกกัน ได้แก่ ด้วยความเสมอกัน ของคนชั่วและคนดี. ท่านอาจารย์แม้กล่าวว่า "โดยไม่แปลกกัน" ดังนี้แล้ว ก็ยังกล่าวว่า "แก่ทุกคน" เพื่อจะแสดงว่า ทุกข์นั้นนั้น ย่อมมีอยู่ทีเดียว แม้แก่ท่านพระขีณาสพทั้งหลายบางพวก ผู้ย่ำยีสังขารได้แล้ว. บทว่า วิตุชฺชมานมมฺมานํ แปลว่า ผู้มีมัมมฐานถูกลมที่ตัดข้อ และเส้นเอ็นเจาะแทงอยู่.

พรรณนามรณนิเทศ จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

---

[๑] ม. อิทํ.

โสกนิทฺเทสวณฺณนา

๕๔๔. โสติ โสโก. อตฺถโต โทมนสฺสเมว โหติ เจตสิกนฺตราภาวโต. โทมนสฺสวิเสโส ปน โหติ วิสยวิเสเส ปวตฺติอาการวิเสสสพฺภาวโตติ ตํ วิเสสํ ลกฺขณาทิโต ทสฺเสตุํ "เอวํ สนฺเตปี"ติอาทิ วุตฺตํ. อนฺโต นิชฺฌานํ จิตฺตสนฺตาโป. ปริชฺฌาปนํ ราคโทสปริฬาหวิสิฏฺฐํ ทหนํ.

พรรณนาโสกนิเทศ

๕๔๔. บทว่า โส โยค โสโก แปลว่าความโศกนั้น. โดยความ ก็ชื่อว่า โทมนัสนั่นเอง เพราะไม่มีเจตสิกอื่น. แต่ความต่างแห่งโทมนัส ก็ชื่อว่ามีอยู่ เพราะมีความต่างแห่งอาการที่เป็นไป ในความต่างแห่งอารมณ์ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงความต่างนั้นโดยข้อปกิณกะ มีลักษณะเป็นต้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "แม้เมื่อเป็นอย่างนี้". ความตรอมตรมภายใน ได้แก่ความเร่าร้อนแห่งจิต. ความกรมเกรียม ได้แก่ความเผา ซึ่งต่างโดยความเร่าร้อน คือราคะและโทสะ.

กตากตกุสลากุสลวิสยํ วิปฺปฏิสาราการเรน ปวตฺตํ อนุโสจนํ กุกฺกุจฺจํ ญาติพฺยสนาทิวิสยํ เกวลํ จิตฺตสนฺตาปภูตํ อนุโสจนํ โสโกติ อนุโสจนปจฺจุปฏฺฐานตฺเตปิ อยเมเตสํ วิเสโส.

ความละห้อยหา ซึ่งเป็นไปโดยอาการคือความเดือดร้อนใจ ในภายหลัง ถึงอารมณ์ คือกุศลและอกุศล ที่ทำแล้วและยังไม่ได้ทำ ชื่อว่า กุกกุจจะ, ความละห้อยหา ซึ่งเป็นความเร่าร้อนใจอย่างเดียว อันมีความ

เสียญาติเป็นต้น เป็นอารมณ์ ชื่อว่า โสกะ กุกกุจจะและโสกะเหล่านี้ มีความต่างกันแม้ในความหมายว่า มีความละห้อยหาเป็นปัจจุปัฏฐานดังกล่าวมาฉะนี้.

วิสปีตํ สลฺลํ วิสสลฺลํ. โสกวเสน อติสาราทิพฺยาธิปิ โหติ, โสกพหุลสฺส สรีรํ น จิรสฺเสว ชีรติ, พลวโสกาภิภูโต มรณมฺปิ ปาปุณาตีติ อาห "สมาวหติ จ พฺยาธิชรามรณเภทนนฺ"ติ.

ลูกศรที่ดื่มยาพิษ ชื่อว่า ลูกศรอาบยาพิษ. แม้ความเจ็บไข้มีโรคท้องร่วงเป็นต้น ก็มีได้ด้วยอำนาจแห่งความโศก, สรีระของคนผู้มากไปด้วยความโศก ย่อมทรุดโทรมไปไม่ช้านัก คนผู้ถูกความโศกมีกำลังครอบงำแล้วย่อมถึงตายได้ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "นำทุกข์ต่าง ๆ โดยความเจ็บไข้ ความแก่ และความตายมาด้วย".

อิติ โสกนิทฺเทสวณฺณนา.

พรรณนาโสกนิเทศ จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

ปริเทวนิทฺเทสวณฺณนา

๔๔๕. วจีปลาโปติ วาจาวิปฺปลาโป, โส อตฺถโต สทฺโท เอว. ภิยฺโยติ โสกทุกฺขโต อุปริ. โสกสมุฏฺฐาโน หิ ปริเทโว.

อิติ ปริเทวนิทฺเทสวณฺณนา.

พรรณนาปริเทวนิเทศ

๔๔๕. บทว่า วจีปลาโป แปลว่า ความบ่นเพ้อทางวาจา, ความบ่นเพ้อทางวาจานั้น โดยอรรถก็คือเสียงนั่นเอง. คำว่า ยิ่งขึ้นไป คือเหนือกว่าความทุกข์ คือความโศก. เพราะปริเทวะ มีความโศกเป็นสมุฏฐาน.

พรรณนาปริเทวนิเทศ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ทุกฺขนิทฺเทสวณฺณนา

๔๔๖. ชาติอาทีนมฺปิ ยถารหํ ทุกฺขวตฺถุทุกฺขทุกฺขตาหิ สติปิ ทุกฺขภาเว กายสฺส ปีฬนวเสน อิทํ สวิเสสํ ทุกฺขมนฺติ อาห "ทุกฺขนฺติ วิเสสโต วุตฺตนฺ"ติ.

พรรณนาทุกขนิเทศ

๔๔๖. แม้เมื่อธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้น แม้จะเป็นทุกข์ ด้วยความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ และความเป็นทุกข์แท้ ๆ ตามควร ทุกข์ทางกายนี้ ก็ชื่อว่า ทุกข์ที่มีความพิเศษเกี่ยวกับความบีบคั้นกาย เพราะฉะนั้น ท่าน

อาจารย์ จึงกล่าวว่า "พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นทุกข์โดยพิเศษ".

อิติ ทุกฺขนิทฺเทสวณฺณนา.

พรรณนาทุกขนิเทศ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

โทมนสฺสนิทฺเทสวณฺณนา

๕๔๗. มโนวิฆาตรสนฺติ พฺยาปาทสมฺปโยเคน[๑] มนโส วิหญฺญนกิจฺจํ. เจโตทุกฺขสมปฺปิตาติ เจตสิกทุกฺขสมงฺคิโน. อาวฏฺฏนฺตีติ อามุขํ วฏฺฏนฺติ, ยํทิสาภิมุขํ ปติตา, ตํทิสาภิมุขา เอว วฏฺฏนฺติ. วิวฏฺฏนฺตีติ วิปริวตฺตนวเสน วฏฺฏนฺติ. อุทฺธํปาทํ ปปตนฺตีติ อุทฺธํมุขปาทา หุตฺวา ปตนฺติ. สตฺถํ อาหรนฺตีติ อตฺตโน สรีรสฺส วิชฺฌนเภทนวเสน สตฺถํ อุปเนนฺติ.

พรรณนาโทมนัสนิเทศ

๕๔๗. คำว่า มีความแค้นใจเป็นรส คือมีความแค้นใจ โดยประกอบด้วยพยาบาทเป็นกิจ. คำว่า คนทั้งหลายที่เพียบด้วยทุกข์ทางใจ คือผู้ที่มีความพร้อมเพรียง ด้วยทุกข์อันเกิดทางใจ. บทว่า อาวฏฺฏนฺติ แปลว่า หมุนมาข้างหน้า, คือล้มตัวลงหันหน้าไปทางทิศใด, ก็หมุนตัวตรงไปทางทิศนั้นอย่างเดียว. บทว่า วิวฏฺฏนฺติ แปลว่า หมุนไปโดยการเปลี่ยนท่าไปต่าง ๆ. สองบทว่า

[๑] ฉ. พฺยาปาทสมฺปโยควเสน.

อุทฺธํปาทํ ปปตนฺติ แปลว่า ล้มหงายหน้ายกเท้าขึ้นไป. คำว่า จับศัสตรา คือนำศัสตราเข้าไป โดยแทงและทำลายสรีระของตน.

อิติ โทมนสฺสนิทฺเทสวณฺณนา.

พรรณนาโทมนัสนิเทศ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

อุปายาสนิทฺเทสวณฺณนา

๕๔๘. โทโสเยวาติ กายจิตฺตานํ อายาสนวเสน โทสสฺเสว ปวตฺติอากาโรติ อตฺโถ, ยโต ภุโส อายาโสติ อุปายาโสติ วุจฺจติ ยถา ภุสมาทานํ อุปาทานนฺติ. เอโก ธมฺโมติ จุทฺทสหิ อกุสลเจตสิเกหิ อญฺโญ เอโก เจตสิกธมฺโม, ยํ "วิสาโท"ติ จ วทนฺติ. นิตฺถุนนวเสน สมฺปชฺชนโต นิตฺถุนนรโส, กาเย วา นิตฺถุนนกรณกิจฺโจ. "สงฺขารทุกฺขภาวโต"ติ วตฺวา โส ปเนตฺถ สาติสโยติ ทสฺเสนฺโต

พรรณนาอุปายาสนิเทศ

๕๔๘. คำว่า โทสะนั่นเอง ได้แก่อาการแห่งความเป็นไป ของโทสะนั่นเองด้วยอำนาจความคับแค้น แห่งกายและจิต, เพราะที่ท่านเรียกว่า อุปายาส โดยความหมายว่า เป็นความคับแค้นอย่างหนักเหมือนกับคำว่า ภุสมาทานํ อุปาทานํ การถืออย่างมั่น ชื่อว่า อุปาทาน. คำว่าธรรมอันหนึ่ง ได้แก่เจตสิกธรรมอย่างหนึ่ง อื่นจากอกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง ซึ่งท่านอาจารย์

"จิตฺตปริทหนโต, กายวิสาทนโต จา"ติ อาห.

ทั้งหลายเรียกว่า "ความตรมตรอม". ชื่อว่า มีความทอดถอนเป็นรส เพราะความถึงพร้อมด้วยอำนาจความทอดถอน หรือมีการกระทำความทอดถอนในกาย เป็นกิจ. ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวว่า "เพราะความเป็นสังขารทุกข์" ดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงว่า ก็อุปายาสนั้นเป็นยอดเยี่ยม ในปกิณกทุกข์เหล่านี้ จึงกล่าวว่า "เพราะแผดเผาจิตและเพราะทำร่างกายให้เผือดซีด".

เอเต จ โสกปริเทวุปายาสา วิญฺญตฺติยา วินา, สห จ ยถาปจฺจยํ โทมนสฺสจิตฺตุปฺปาทสฺส ปวตฺติอาการวิเสโสติ ทสฺเสตุํ "เอตฺถ จา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ปาโก วิยาติ รชนาทิโน ปจิตพฺพวตฺถุโน ปาโก วิย.

ท่านอาจารย์ กล่าวคำมีอาทิว่า "และในบรรดาโสกะปริเทวะ และอุปายาสเหล่านี้" เพื่อจะแสดงว่า ก็โสกะปริเทวะและอุปายาสเหล่านี้ เป็นอาการพิเศษแห่งความเกิดขึ้น ของโทมนัสจิตตามปัจจัย โดยเว้นจากวิญญัติและรวมกับวิญญัติ. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เหมือนน้ำเดือด ได้แก่เหมือนน้ำเดือด แห่งวัตถุที่พึงต้ม มีเครื่องย้อมเป็นต้น.

คุณแฉล้ม ลักษมีวาสิน
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นาวาอากาศโทจิระศักดิ์ ลักษมีวาสิน

อิติ อุปายาสนิทฺเทสวณฺณนา.

พรรณนาอุปายาสนิเทศ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

อปฺปิเยสมฺปโยคนิทฺเทสวณฺณนา

พรรณนาอัปปิยสัมปโยคนิเทศ

๕๔๙. สโมธานํ สมาคโม. กายิกทุกฺขจิตฺตวิฆาตาทีอนตฺถานํ อตฺถิภาวสฺส ปจฺจุปฏฺฐาโน อนตฺถภาวปจฺจุปฏฺฐาโน.

๕๔๙. การร่วมเข้า ได้แก่การสมาคม. ความปรากฏของอนัตถะ มีทุกข์ทางกาย และความคับแค้นทางจิตเป็นต้น ชื่อว่า อนตฺถภาวปจฺจุปฏฺฐาโน แปลว่า มีความเป็นอนัตถะเป็นปัจจุปัฏฐาน.

เตสํ อปฺปิยานํ กายิกวาจสิกปโยคสงฺขาโต อุปกฺกโม ตทุปกฺกโม, ตโต สมฺภูโต ตทุปกฺกมสมฺภูโต.

ความเข้าไปทำร้าย กล่าวคือปโยคทางกายและทางวาจา ต่อสัตว์และสังขารอันไม่เป็นที่รักเหล่านั้น ชื่อว่า ตทุปกฺกมสมฺภูโต แปลว่าอันเกิดแต่การทำร้ายเขาเข้านั้น.

อิติ อปฺปิยสมฺปโยคนิทฺเทสวณฺณนา.

พรรณนาอัปปิยสัมปโยคนิเทศ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

คุณแฉล้ม ลักษมีวาสิน
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นาวาอากาศโทจิระศักดิ์ ลักษมีวาสิน

ปิยวิปฺปโยคนิทฺเทสวณฺณนา

๕๕๐. อุปทฺทวภาเวน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ พฺยสนปจฺจุปฏฺฐาโน.

อิติ ปิยวิปฺปโยคนิทฺเทสวณฺณนา.

พรรณนาปิยวิปโยคนิเทศ

๕๕๐. ปิยวิปโยค ย่อมเข้าไปปรากฏด้วยความเป็นอันตราย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า มีความเสียหายเป็นปัจจุปัฏฐาน.

พรรณนาปิยวิปโยคนิเทศ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

อิจฺฉิตาลาภนิทฺเทสวณฺณนา

๕๕๑. อิจฺฉิตาลาโภ นาม ยสฺส กสฺสจิ อตฺตนา อิจฺฉิตสฺส วตฺถุโน อลาโภ. "ยมฺปิจฺฉํ น ลภตี"ติ หิ วุตฺตํ. มตฺถกปฺปตฺตํ ปน อิจฺฉิตาลาภํ ทสฺเสตุํ ปาฬิยํ "ชาติธมฺมานํ สตฺตานนฺ"ติอาทินา นิทฺทิฏฺฐนฺติ ตเมว ทสฺเสตุํ "อโห วตา"ติอาทิ วุตฺตํ. อิจฺฉาวาติ เอตฺถ อิจฺฉาสหิโต อลาโภวาติ จ วทนฺติ. ตปฺปริเยสนรสาติ เตสํ อลพฺภเนยฺยวตฺถูนํ

พรรณนาอิจฉิตาลาภนิเทศ

๕๕๑. ความไม่ได้สิ่งที่ตนปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อิจฉิตาลาภะ. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ" ปรารถนาสิ่งใดก็ไม่ได้. แต่เพื่อจะแสดงอิจฉิตาลาภะ ที่ถึงขั้นสุดยอด ท่านจึงได้ไขไว้ด้วยคำว่า "แห่งสัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา" ดังนี้เป็นต้นในพระบาลี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึง

คุณแฉล้ม ลักษมีวาสิน
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นาวาอากาศโทจิระศักดิ์ ลักษมีวาสิน

ปริเยสนรสา. อปฺปตฺติ อลาโภ.

กล่าวคำว่า "โอ หนอ" เป็นต้น เพื่อจะแสดงถึงอิจฉิตาลาภะที่ถึงขั้นสุดยอดนั่นเอง. ก็ในบทว่า อิจฺฉาว แปลว่าความปรารถนานี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า (คือ)การที่ยังไม่ได้มา(สิ่ง)ซึ่งยังปรารถนาอยู่. บทว่า ตปฺปริเยสนรสา แปลว่ามีความแสวงหาสิ่งที่ไม่มีทางจะได้นั้นเป็นรส. อปฺปตฺติ แปลว่า ความไม่ได้.

อิติ อิจฺฉิตาลาภนิทฺเทสวณฺณนา.

พรรณนาอิจฉิตาลาภนิเทศ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ปญฺจุปาทานกฺขนฺธนิทฺเทสวณฺณนา

พรรณนาปัญจุปาทานักขันธนิเทศ

๕๕๒. ยํ วุตฺตมิธาติ อิธ สจฺจนิทฺเทเส ยํ สรูปโต วุตฺตํ. อวุตฺตนฺติ อญฺญตฺถ ทุกฺขกฺขนฺธพาลปณฺฑิตสุตฺตาทีสุ วุตฺตมฺปิ อิธ สรูปโต อวุตฺตํ. ตญฺจ สพฺพํ อิเม อุปาทานกฺขนฺเธ วินา น ลพฺภตีติ ตตฺถ

๕๕๒. คำว่า ยํ วุตฺตมิธ แปลว่า ทุกข์ใด พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้โดยสรุปในสัจจนิเทศนี้. บทว่า อวุตฺตํ ความว่าแม้ที่ตรัสไว้ในสูตรทั้งหลาย มีทุกขักขันธสูตรและพาลบัณฑิตสูตรเป็นต้นอื่น แต่ไม่ได้ตรัสไว้

ขนฺธสนฺนิสฺสยเมว ทุกฺขํ ขนฺเธ วิพาธตีติ ทสฺเสตุํ "อินฺทนมิว ปาวโก"ติ วุตฺตํ. ยถา วา ลกฺขํ ปหรณปหารสฺส วตฺถุ, เอวํ ขนฺธา สํสารทุกฺขสฺส. ยถา จ โครูปํ ฑํสมกสาทิ-วิพาธาย, ยถา จ เขตฺตํ นิปฺผนฺนสสฺสลายนสฺส คาโม จ คามฆาตกวิพาธาย, เอวํ ขนฺธา ชาติอาทิทุกฺขสฺส วตฺถูติ ทสฺเสตุํ "ลกฺขมิวา"ติอาทิ วุตฺตํ.

โดยสรุป ในสัจนิเทศนี้. ก็ทุกข์นั้นทั้งหมด เว้นอุปาทานขันธ์เหล่านี้เสีย ย่อมหาไม่ได้ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เหมือนไฟเบียนเชื้อ" เพื่อจะแสดงว่า ทุกข์ที่มีขันธ์เป็นที่อาศัย ในอุปาทานขันธ์นั้นนั่นเอง ก็ย่อมเบียนขันธ์. อีกประการหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เหมือนเครื่องประหารเบียนเป้าเป็นต้น" เพื่อจะแสดงว่า เป้าเป็นวัตถุแห่งการประหาร ด้วยเครื่องประหารฉันใด, ขันธ์ก็เป็นที่ตั้งแห่งสังสาร-ทุกข์ฉันนั้น. อนึ่ง โคเป็นที่ตั้งแห่งการเบียนของเหลือบ ยุง เป็นต้น ฉันใด, ขันธ์ก็เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์มีชาติทุกข์เป็นต้นฉันนั้น. อนึ่ง นาเป็นที่ตั้งแห่งการเกี่ยวข้าวกล้า ที่สำเร็จแล้ว ฉันใด ขันธ์ก็เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ มีชาติ-ทุกข์เป็นต้น ฉันนั้น อนึ่ง บ้านก็เป็นที่ตั้งแห่งการเบียนแห่งโจรปล้นบ้าน ฉันใด, ขันธ์ก็เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์มีชาติทุกข์เป็นต้น ฉันนั้น.

คุณแฉล้ม ลักษมีวาสิน
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นาวาอากาศโทจิระศักดิ์ ลักษมีวาสิน

เยภุยฺเยน โลเก วิพาธกา วิพาเธตพฺพา วินา[๑] น โหนฺติ, อิเม ปน วิพาเธตพฺพา วินา[๑] เอวาติ ทสฺเสตุํ "ติณลตาทีนี"ติ วุตฺตํ. กามญฺจ[๒] อนาทิมติ สํสาเร อาทิ นาม กสฺสจิ นตฺถิ, เอกภวปริจฺฉินฺนสฺส ปน ขนฺธสนฺตานสฺส วเสน วุตฺตํ "อาทิทุกฺขํ ชาตี"ติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "หญ้าและไม้เถาวัลย์เป็นต้น" ก็เพื่อแสดงว่า โดยมาก ผู้เบียนในโลก เว้นสิ่งที่พึงเบียนหามีไม่, แต่ขันธ์เหล่านี้ก็ยังอาศัยสิ่งที่จะพึงเบียนอยู่นั่นเอง. ก็ชื่อว่าเบื้องต้น ในสงสารที่ไม่มีเบื้องต้นย่อมไม่มีแก่ใคร ๆ โดยแท้, ถึงอย่างนั้นท่านอาจารย์กล่าวว่า "ทุกข์ในเบื้องต้น (ของอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย) ก็คือชาติ" ด้วยอำนาจแห่งความสืบต่อของขันธ์ที่กำหนดด้วยภพอย่างเดียว.

เตเนวาห "ปริโยสานทุกฺขํ มรณนฺ"ติ. น เหตฺถ สมุจฺเฉทมรณเมว อธิปฺเปตํ. มรณสฺส อนฺติเก อาสนฺเน ชาตํ ทุกฺขํ มรณนฺติกทุกฺขํ[๓]. ปริทยฺหนํ จิตฺตสนฺตาโป. ลาลปฺปนํ อติวิย วิปฺปลาโป.

ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทุกข์ในที่สุดคือมรณะ". ก็ในคำนี้ ท่านไม่ได้ประสงค์เอา สมุจเฉทมรณะเลย. ทุกข์ที่เกิดในที่สุด คือในเวลาใกล้ต่อมรณะ ชื่อว่า ทุกข์เมื่อใกล้จะตาย. ความหมกไหม้ ได้แก่ความเร่าร้อนจิต. ความคร่ำครวญ ได้แก่ ความพร่ำเพ้อเกินเปรียบ.

---

[๑] ฉ. วิพาเธตพฺพาธีนา.
[๒] ฉ. จสทฺโท น ทิสฺสติ.
[๓] ฉ. มารณนฺติกทุกฺขํ.

คุณแฉล้ม ลักษมีวาสิน
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นาวาอากาศโทจิระศักดิ์ ลักษมีวาสิน

อนุตฺถุนนํ อนุโต นิชฺฌายนํ. เอกเมกนฺติ ชาติอาทีนํ อนฺตรเภทภินฺนานํ, ชาติอาทีนเมว วา อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกานํ วา เอกเมกํ. สงฺขิปิตฺวาติ สมาเสตฺวา, สามญฺญนิทฺเทเสน วา สงฺเขปํ กตฺวา.

ความเจ็บใจ ได้แก่ ความเกรียมกรมในภายใน. คำว่า ทุกข์แต่ละอย่าง ๆ ได้แก่ บรรดาทุกข์ที่ต่างโดยประเภท ในระหว่างแห่งชาติทุกข์เป็นต้น หรือทุกข์ คืออุปาทาน-ขันธ์ทั้ง ๕ มีชาติทุกข์เป็นต้นนั่นแหละ ทุกข์แต่ละอย่าง ๆ. บทว่า สงฺขิปิตฺวา แปลว่า ย่อเข้า, หรือทรงกระทำการย่อโดยสามัญ-นิเทศ.

อิติ ทุกฺขนิทฺเทสกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยทุกขนิเทศ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

สมุทยนิทฺเทสกถาวณฺณนา

๕๕๓. ปุนพฺภวกรณํ ปุนพฺภโว อุตฺตรปทโลเปน, ยถา วา อปฺปิภกฺขนสีโล อาปูปิโก,[๑] เอวํ ปุนพฺภวกรณสีลา, ปุนพฺภวํ วา ผลํ อรหติ, โส วา เอติสฺสา ปโยชนนฺติ

พรรณนากถาว่าด้วยสมุทัยนิเทศ

๕๕๓. ปุนพฺภวกรณํ เป็น ปุนพฺภโว ซึ่งแปลว่า การก่อภพใหม่ ชื่อว่า ปุนพฺภโว โดยการลบบทเบื้องปลาย, ตัณหา ชื่อว่า โปโนพฺภวิกา เพราะอรรถว่า มีการก่อ

---

[๑] ก. อสุจิภกฺขนสีโล อาสุจิโก.

โปโนพฺภวิกา. นนฺทนโต, รญฺชนโต จ นนฺทีราคภาวํ สพฺพาสุ อวฏฺฐาสุ[๑] อปจฺจกฺขาย วุตฺติยา นนฺทีราคสหคตา.

ภพใหม่เป็นปกติ เหมือนกับคนที่มีการกินขนมเป็นปกติ ชื่อว่า อาปูปิโก นัยหนึ่ง, ตัณหาชื่อว่า โปโนพฺภวิกา เพราะอรรถว่าควรซึ่งผล คือการก่อภพใหม่ นัยหนึ่ง, ตัณหาชื่อว่า โปโนพฺภวิกา เพราะอรรถว่า มีการก่อภพใหม่นั้นเป็นประโยชน์นัยหนึ่ง. ตัณหาชื่อว่า เป็นไปกับด้วยนันทิราคะ เพราะเป็นไปไม่เลิกละ ซึ่งนันทิราคะ เพราะว่ายินดีและเพราะว่า กำหนัดในอาการเป็นที่ตั้งลงในที่ทั้งปวง.

ตาย จ สตฺตา สตฺตา ตตฺถ ภวาทิเก กิมิกีฏปฏงฺคาทิอตฺตภาเวปิ นนฺทนฺติ, รูปาภินนฺทนาทิภูตาย รญฺชนฺติ จาติ ตตฺรตตฺราภินนฺทินี. เตนาห "นนฺทิราเคน สหคตา"ติอาทิ. ตพฺภาวฏฺโฐ หิ เอส สหคตสทฺโท. กามภววิภวเภทวเสน[๒] ปวตฺติยา กามตณฺหา, ภวตณฺหา, วิภวตณฺหา จ

และด้วยตัณหานั้น สัตว์ทั้งหลายย่อมเพลิดเพลินในภพเป็นต้นนั้น ๆ แม้ในอัตภาพมีหนอน แมลง และบุ้งเป็นต้น และย่อมยินดีด้วยตัณหา อันเป็นตัวเพลิดเพลินอยู่ในรูป เพราะฉะนั้น ตัณหาจึงชื่อว่า ตตฺรตตฺราภินนฺทินี แปลว่า มีความเพลิดเพลินอยู่ในภพนั้น ๆ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว

---

[๑] ฉ. อวตฺถาสุ.

[๒] สี. กามภววิภวสฺสาทวเสน.

เวทิตพฺพา.

คำมีอาทิว่า "ไปกับนันทิราคะ". ก็สหคตะศัพท์นี้ มีตัพภาวะเป็นอรรถ. พึงทราบกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา โดยความเป็นไปด้วยอำนาจความต่างแห่งกาม-ภพและวิภพ.

กามตณฺหาทิเภทํ อนามสิตฺวา เกวลํ ตณฺหา-ภาเวเนว เอกภาวคฺคหเณน เอกตฺตํ อุปเนตฺวา กสฺสจิปิ สตฺตสฺส เกนจิ สทิสตาภาวโต ตํตํวิจิตฺตภาวชนกกมฺมนิปฺผา-ทเนน อติวิจิตฺตสภาวา สกลสฺส ทุกฺขสฺส เหตุภาวโต ทุกฺขสมุทโย[๑] อริยสจฺจํ.

ตัณหาทั้ง ๓ นี้ ชื่อว่า ทุกขสมุทัยอริยสัจ เพราะความเป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งสิ้น เพราะมีสภาพวิจิตรอย่างยิ่ง โดยให้สำเร็จกรรมที่จะให้เกิดความวิจิตร แห่งทุกข์นั้น ๆ เพราะสัตว์แม้บางชนิดก็มีภาวะเหมือนกันกับสัตว์บางชนิด โดยผนวกเข้าเป็นอันเดียวกันด้วยการถือเอาความเป็นอันเดียวกัน โดยความเป็นตัณหาอย่างเดียวเท่านั้น มิได้ระบุถึงความต่างแห่งตัณหา มีกามตัณหาเป็นต้น.

กสฺมา ปเนตฺถ ตณฺหา ว สมุทยสจฺจํ วุตฺตาติ ? วิเสสเหตุภาวโต. อวิชฺชา หิ ภเวสุ อาทีนวํ ปฏิจฺฉาเทนฺตี ทิฏฺฐิอาทิอุปาทานญฺจ

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้ ท่านจึงกล่าวตัณหาอย่างเดียว ว่าเป็นสมุทัยสัจเล่า ? ตอบว่า เพราะความ

๑ ม. ทุกฺขสมุทยํ.

ตตฺถ ตตฺถ อภินิวิสมานํ ตณฺหํ อภิวฑฺเฒนฺตี[๑] โทสาทโยปิ กมฺมสฺส การณํ โหนฺติ, ตณฺหา ปน ตํตํภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาส-สตฺตนิกายกุลโภคิสฺสริยาทิวิจิตฺตตํ อภิ-ปฏฺเฐนฺตี, กมฺมวิจิตฺตตาย อุปนิสฺสยตํ กมฺมสฺส จ สหายภาวํ อุปคจฺฉนฺตี ภวาทิวิจิตฺตตํ นิยเมติ, ตสฺมา ทุกฺขสฺส วิเสสเหตุภาวโต อญฺเญสุปิ อวิชฺชาอุปาทานกมฺมาทีสุ สุตฺเต[๒] อภิธมฺเม[๓] จ อวเสสกิเลสากุสลมูลาทีสุ วุตฺเตสุ ทุกฺขเหตูสุ วิชฺชมาเนสุ ตณฺหา ว สมุทยสจฺจนฺติ วุตฺตาติ เวทิตพฺพํ.

ที่ตัณหาเป็นเหตุพิเศษ. จริงอยู่ อวิชชาปกปิดโทษในภพทั้งหลาย และอุปาทานมีทิฐิเป็นต้น ซึ่งยึดมั่นอยู่ในภพนั้น ๆ ก็ยังตัณหาให้เจริญยิ่งอยู่ แม้กิเลสมีโทสะเป็นต้น ก็ย่อมเป็นเหตุแห่งกรรม, แต่ตัณหาปรารถนายิ่ง ซึ่งความเป็นธรรมชาติวิจิตรไปด้วยภพนั้น ๆ กำเนิดนั้น ๆ คตินั้น ๆ วิญญาณัฏฐิตินั้น ๆ สัตตาวาสนั้น ๆ สัตวนิกายนั้น ๆ ตระกูลนั้น ๆ โภคะนั้น ๆ และอิสริยะนั้น ๆ เป็นต้น เข้าถึงความเป็นอุปนิสัยแห่งความเป็นธรรมชาติวิจิตรด้วยกรรม และความเป็นสหายของกรรม ย่อมกำหนดความวิจิตรด้วยภพเป็นต้น เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าเมื่อมีเหตุแห่งทุกข์ แม้เหล่าอื่นที่ตรัสไว้ในพระสูตร มีอวิชชา อุปาทานและกรรมเป็นต้น และที่ตรัสไว้ในอภิธรรม มีกิเลสที่เหลือและอกุศลมูลเป็นต้น ท่านก็กล่าวตัณหา

---

[๑] ก. อภิวฑฺเฒติ.
[๒] ที. มหา. ๑๐/๓๔๔-๕, ม. มู. ๑๒/๑๑๕.
[๓] อภิ. วิ. ๓๕/๑๓๑. ม. อุ. ๑๔/๔๕๒.

เท่านั้นว่าเป็นสมุทัยสัจ เพราะความเป็นเหตุพิเศษแห่งทุกข์.

อิติ สมุทยนิทฺเทสกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยสมุทัยนิเทศ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

นิโรธนิทฺเทสกถาวณฺณนา

๕๕๔. ตสฺสาเยวาติ ยทคฺเคน ตณฺหา สมุทยสจฺจนฺติ วุตฺตา ตทคฺเคน ตสฺสาเยวาติ อวธารณํ. สติ หิ ปธานเหตุนิโรเธ ตทญฺญเหตู นิรุทฺธาเยว โหนฺตีติ พฺยาธินิมิตฺตูปสมเนน พฺยาธิวูปสโม วิย เหตุนิโรเธน ผลนิโรโธติ อาห "สมุทยนิโรเธน ทุกฺขนิโรโธ"ติ. น อญฺญถาติ ยถาวุตฺตสฺส อตฺถสฺส เอกนฺติกตํ ทสฺเสติ.

พรรณนากถาว่าด้วยนิโรธนิเทศ

๕๕๔. บทว่า ตสฺสาเยว มีความว่า ตัณหาตรัสเรียกว่า สมุทัยสัจ โดยส่วนใด ลงอวธารณะว่า ตสฺสาเยว โดยส่วนนั้น. ก็เมื่อมีการดับเหตุ อันเป็นประธานอยู่ เหตุอื่น จากเหตุอันเป็นประธานนั้น ก็ย่อมเป็นอันดับไปทีเดียว เพราะฉะนั้น การดับผลก็ด้วยการดับเหตุ เหมือนกับการเข้าไปสงบพยาธิ ย่อมมีได้ด้วยการเข้าไปสงบเหตุแห่งพยาธิ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "การดับทุกข์ได้ ก็ด้วยการดับสมุทัย". คำว่า ไม่ใช่โดยประการอื่น ท่าน

อาจารย์แสดงถึงความที่ผล ตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว เป็นไปโดยส่วนเดียว.

อนุปทฺทเวติ ปาณกวิชฺฌนสตฺถปฺปหาราทิอุปทฺทวรหิเต. ตโต เอว ทเฬฺห ถิเร. สาขาทิจฺเฉทเนน ฉินฺโนปิ. ตณฺหานุสเยติ กามราคภวราคานุสเย. อนูหเตติ อสมุปฆาติเต.

คำว่า ไม่มีอันตราย คือเว้นจากอันตรายมีสัตว์เล็ก ๆ เจาะไช และการทำลายด้วยศัสตราเป็นต้น. เพราะเหตุนั้นแหละ ชื่อว่า มั่นคง คือถาวร. แม้ถูกตัดด้วยการรานกิ่งเป็นต้น. คำว่า เมื่อตัณหานุสัย ได้แก่กามราคานุสัยและภวราคานุสัย. คำว่า ยังไม่ถูกถอน คือยังไม่ถูกเพิกถอนเด็ดขาด.

ยถา สีโห เยนตฺตนิ สโร ขิตฺโต, ตตฺเถว อตฺตโน พลํ ทสฺเสติ, น สเร, ตถา พุทฺธานํ การเณ ปฏิปตฺติ, น ผเล. ยถา ปน สารเมยฺยา เกนจิ เลฑฺฑุปฺปหาเร ทินฺเน ภุสฺสนฺตา เลฑฺฑุํ ขาทนฺติ, น ปหารทายเก อุฏฺฐหนฺติ, เอวํ อญฺญติตฺถิยา ทุกฺขํ นิโรเธตุกามา กายจฺเฉทมนุยุญฺชนฺติ, น กิเลสนิโรธนนฺติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตุํ "สีหสมานวุตฺติโน"ติอาทิ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์กล่าวคำมีอาทิว่า "มีความประพฤติเสมอด้วยสีหะ" ดังนี้ เพื่อจะแสดงความข้อนี้ว่า อุปมาเหมือนสีหะ ถูกบุคคลใดยิงลูกศรเข้าไปที่ตน, ก็ย่อมแสดงกำลังของตน ในบุคคลนั้นเท่านั้น, ไม่แสดงกำลังในลูกศร, พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ทรงปฏิบัติอยู่ในเหตุ ไม่ใช่ปฏิบัติในผลเหมือนฉันนั้น. ส่วนพวกสุนัข เมื่อใคร ๆ ขว้างด้วยก้อนดิน ก็เห่ากัดก้อนดิน, มิได้

พยายามไปที่คนขว้าง ฉันใด, พวกอัญ-เดียรถีย์ ก็ฉันนั้น ต้องการจะดับความทุกข์ ย่อมขวนขวายการตัดกาย ไม่ขวนขวายการดับกิเลส.

๕๕๕. วิรชฺชติ ปลุชฺชติ ฉิชฺชติ สมุทโย เอเตนาติ วิราโค วุจฺจติ มคฺโค. วิรชฺชนํ ปลุชฺชนํ สมุจฺฉินฺทนํ วิราโคติ ปหานํ วุจฺจติ. ตสฺมาติ ยสฺมา ปหานปริยาโย วิราคสทฺโท, นิโรธสทฺโท จ, ตสฺมา. อนุสยสมุคฺฆาตโต อเสโส วิราโค อเสโส นิโรโธติ สมฺพนฺธนียํ. จาคาทีนิ ปหานิปิ สงฺคเหตฺวา[๑] วทติ "สพฺพาเนว เอตานี"ติ.

๕๕๕. มรรคเรียกว่า วิราคะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุสำรอก คือทำลาย ตัดสมุทัย. ความสำรอก ความทำลาย ความตัดได้เด็ดขาด ชื่อว่า วิราคะ ปหานะ เรียกว่า วิราคะ. คำว่า เพราะเหตุนั้น ความว่า วิราคศัพท์ และนิโรธศัพท์ เป็นปริยายแห่งปหาน เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น คำที่ควรจะเชื่อมกันว่า การสำรอกอย่างไม่เหลือ การดับอย่างไม่เหลือ เพราะถอนอนุสัยได้เด็ดขาด. ท่านอาจารย์ถือเอา แม้บทว่า จาคะเป็นต้น กล่าวว่า "คำเหล่านี้ แม้ทั้งหมดทีเดียว".

ยสฺมา นิพฺพานํ วุจฺจติ, น ทุกฺขสฺส นิรุชฺฌนมตฺตํ, ตสฺมา ตณฺหาย อเสสวิราค-

เพราะท่านกล่าวถึงนิพพาน มิใช่กล่าวแต่เพียงความดับทุกข์ ฉะนั้น แม้บทมีอาทิว่า

---

[๑] ฉ. จาคาทิปหานิปิ คเหตฺวา.

นิโรธาทิปหานิปิ นิพฺพานเววจนานีติ. วุตฺตเมวตฺถํ สมตฺเถติ "ยสฺมา ปนา"ติอาทิ. ยถา วิราคาทิปทานิ นิพฺพาเน ยุชฺชนฺติ, ตํทสฺสนํ. ตตฺถ ตํ อาคมฺมาติ ตํ นิพฺพานํ อารมฺมณกรณวเสน ปตฺวา. ตณฺหา วิรชฺชตีติ อริยมคฺเคน อจฺจนฺตวิราควเสน ตณฺหา วิรชฺชียติ.

การดับ คือการสำรอกไม่มีเหลือ แห่งตัณหา ก็เป็นไวพจน์แห่งนิพพาน. บทว่า "ยสฺมา ปน" เป็นต้น เป็นคำที่ได้ทำเนื้อความที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ ให้ชัดขึ้น. เป็นคำแสดงถึงประการที่บทว่าวิราคะเป็นต้น ใช้อยู่ในนิพพาน. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เพราะอาศัยนิพพานนั้น คือ เพราะบรรลุนิพพานนั้น ด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์. คำว่า ตัณหา ย่อมสำรอกไป ความว่า ตัณหาย่อมถูกอริยมรรค ทำให้สำรอกออกไป ด้วยอำนาจการสำรอกอย่างแท้จริง.

นิรุชฺฌตีติ นิโรธียติ, เตน วิราคนิโรธสทฺทานํ อธิกรณสาธนตมาห. ตเทวาติ นิพฺพานเมว. จาคาทโย โหนฺตีติ จาคาทิเหตุํ ผลโวหาเรน วทติ. "กามคุณาลเยสู"ติ โปฏฺฐเกสุ ลิขนฺติ, "กามคุณาลยาทีสู"ติ ปน ปาโฐ.

คำว่า ย่อมดับไป คือ ย่อมถูกอริยมรรค ทำให้ดับไป ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวความที่วิราคศัพท์ และนิโรธศัพท์ เป็นอธิกรณสาธนะ. บทว่า ตเทว แปลว่า นิพพานนั่นเอง. คำว่าธรรมทั้งหลายมีการสละเป็นต้น ย่อมมี ท่านอาจารย์ย่อมกล่าวถึงเหตุ มีความสละเป็นต้น ด้วยโวหารว่า

เป็นผล. ในคัมภีร์ทั้งหลาย จารไว้ว่า "กามคุณาลเยสุ", แต่ปาฐะว่า "กามคุณา-ลยาทีสุ".

๕๕๖. ตยิทนฺติอาทิ น โปราณปาโฐ, สจฺจตฺถทีปเน ปน วุตฺตนิยาเมน ตโต อาเนตฺวา ปจฺฉา ฐปิตํ. ตถา หิ ปุพฺเพ วุตฺตานิปิ ลกฺขณาทีนิ ปุนปิ วุตฺตานิ. สํสารทุกฺขโต นิพฺพินฺนมานสสฺส อสฺสาสํ กโรนฺโต วิย โหตีติ อสฺสาสกรณรสํ. ราคาทิสพฺพปปญฺจวูปสมนิมิตฺตตาย นิปฺปปญฺจตํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ นิปฺปปญฺจปจฺจุปฏฺฐานํ.

๕๕๖. คำว่า ตยิทํ เป็นต้น ไม่ใช่ ปาฐะเก่า, แต่ได้นำมาจากที่นั้น ตั้งไว้ภายหลัง โดยทำนองที่ได้กล่าวไว้ ในตอนแสดงความหมายของสัจจะ. จริงอย่างนั้น ข้อเบ็ดเตล็ดมีลักษณะเป็นต้น แม้ได้กล่าวไว้ในตอนต้น ท่านก็ได้กล่าวไว้แม้อีก. ชื่อว่า มีความกระทำการโล่งใจเป็นรส เพราะเป็นเหมือนคนทำความโล่งใจ แก่คนที่มีใจหน่ายจากสังสารทุกข์. ชื่อว่า มีความเป็นธรรมชาติไม่เนิ่นช้า เป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะยังความเป็นธรรมชาติไม่เนิ่นช้า ให้เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะ ด้วยภาวะเป็นเหตุแห่งความเข้าไปสงบธรรม เป็นเหตุเนิ่นช้าทั้งปวง มีราคะเป็นต้น.

๕๕๗. นตฺเถว นิพฺพานนฺติ ยทิ สามญฺญโต ปฏิญฺญา, อตฺตนา อธิปฺเปต-

๕๕๗. คำว่า นิพพานไม่มีเอาทีเดียว มีความว่า ถ้ารับรู้กันโดยสามัญ แม้นิพพาน

นิพฺพานสฺสาปิ อภาโว อาปชฺชติ, ตถา สติ ปฏิญฺญาวิโรโธ. อถ ปราภิมตํ นิพฺพานํ ปติ, เอวํ สติ ธมฺมิอสิทฺธิ[๑] ตโต จ นิสฺสยาสิทฺโธ เหตุ. อนุปลพฺภนียโตติ กึ ปจฺจกฺขโต, อุทาหุ อนุมานโต ? ปุริมสฺมึ ปกฺเข จกฺขาทีหิ อเนกนฺติกตา, ทุติยสฺมึ ปรํ ปติ อสิทฺโธ เหตุ.

ที่ตนประสงค์ ก็จะต้องไม่มี, เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็จะผิดการรับรู้ไป. ถ้าเล็งถึงนิพพานที่ผู้อื่นเข้าใจกัน, เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็จะเป็นความไม่สำเร็จที่ถูกธรรม และเพราะเหตุนั้น ก็จะเป็นเหตุที่ไม่สำเร็จโดยธรรมเป็นที่อาศัย. คำว่า เพราะเป็นสิ่งที่หาไม่ได้ ความว่า เป็นสิ่งที่หาไม่ได้โดยประจักษ์หรือ หรือว่าโดยอนุมาน ? ในฝ่ายแรก ก็เป็นความที่มีอยู่ โดยส่วนมิใช่น้อย ทางทวารมีจักขุทวารเป็นต้น, ในฝ่ายที่ ๒ ก็เป็นเหตุที่ไม่สำเร็จได้ โดยเล็งถึงผู้อื่น.

เตนาห "น, อุปาเยน อุปลพฺภนียโต"ติอาทิ. ตตฺถ ยถา เจโตปริยญาณลาภิโน เอว อริยา ปเรสํ โลกุตฺตรจิตฺตํ ชานนฺติ, ตตฺถาปิ จ อรหา เอว สพฺเพสํ, น สพฺเพ, เอวํ นิพฺพานมฺปิ สีลสมาธิปญฺญาสงฺขาตสมฺมาปฏิปตฺติภูเตน อุปาเยน อุปลพฺภตีติ

ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "ไม่ใช่ไม่มี, เพราะพระนิพพานเป็นสิ่งที่หาได้ด้วยอุบาย". ในคำนั้น มีอุปมาว่า พระอริยะทั้งหลายผู้ได้เจโตปริยญาณเท่านั้น ย่อมรู้โลกุตรจิตของพระอริยะเหล่าอื่น, ก็แม้ในพระอริยะเหล่านั้น

[๑] ก. ธมฺมิกสิทฺธิ.

อตฺถวจนญฺเจตํ ทฏฺฐพฺพํ, น ปโยควจนํ. ตํ ปรโต อาวิภวิสฺสติ.

พระอรหันต์เท่านั้น จึงรู้โลกุตรจิตของพระอริยะทั้งหมด, หาใช่พระอริยะทั้งหมดจะรู้ไม่, ข้อนี้ฉันใด, แม้พระนิพพานก็เหมือนฉันนั้น ย่อมจะได้โดยอุบายที่เป็นสัมมาปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เพราะฉะนั้น ข้อนี้จึงพึงเห็นว่า เป็นถ้อยคำที่แสดงถึงความหมาย ไม่ใช่ถ้อยคำที่แสดงถึงประโยค. คำนั้น จักมีแจ้งข้างหน้า.

๕๕๘. นตฺถีติ น วตฺตพฺพํ, อริเยหิ อุปลพฺภนียโตติ อธิปฺปาโย. สํสารโต สํวิคฺคมานสา สมฺมาปฏิปตฺติยา นิพฺพานํ อธิคจฺฉนฺตีติ สพฺพสมยสิทฺโธยํ นโย. ตตฺถ สาสนิกเมว นิสฺสาย วทติ "ปฏิปตฺติยา วญฺฌภาวาปชฺชนโต"ติ. เตนาห "อสติ หี"ติอาทิ.

๕๕๘. ข้อว่า นิพพานไม่มี ใคร ๆ ไม่ควรจะกล่าว, อธิบายว่า พระนิพพานอันพระอริยะทั้งหลายจะพึงได้ นัยนี้สำเร็จได้ด้วยลัทธิทั้งหมดว่า บุคคลทั้งหมด ผู้มีใจสลดแล้ว จากสังสารวัฏ ย่อมบรรลุนิพพานได้ด้วยสัมมาปฏิบัติ. ในคำเฉลยนั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เพราะการปฏิบัติจะต้องเป็นหมัน" ดังนี้ เพราะอาศัยการปฏิบัติทางศาสนานั้นเอง. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "เพราะเมื่อนิพพานไม่มี" ดังนี้.

สมฺมาทิฏฺฐิปุเรชวายาติ สมฺมาทิฏฺฐิปุพฺพงฺคมาย. ปุพฺพงฺคมตา จสฺสา ปธานภาวโต. ตถา หิ สา ปฐมํ เทสนารุฬฺหา, น สพฺพปฐมํ อุปฺปชฺชนโต. น จายํ สมฺมาปฏิปตฺติ วณฺฌา, นิพฺพานปาปนโต นิพฺพานสฺส สมฺปาปกโต. ตว มเตน ปน นิพฺพานสฺเสว อภาวโต วณฺฌภาโว อาปชฺชตีติ โยชนา.

บทว่า สมฺมาทิฏฺฐิปุเรชวาย แปลว่า มีสัมมาทิฐิเป็นเบื้องหน้า. ความที่สัมมาทิฐินั้นเป็นเบื้องหน้า ก็เพราะความที่สัมมาทิฐินั้นเป็นประธาน. จริงอย่างนั้น สัมมาทิฐินั้นพระผู้มีพระภาคทรงยกขึ้นสู่เทศนาก่อน, มิใช่เพราะเกิดก่อนธรรมทั้งหมด. อนึ่งสัมมาปฏิบัตินี้หาเป็นหมันไม่ เพราะทำให้ถึงนิพพาน คือ เพราะยังนิพพานให้ถึงพร้อม. มีคำประกอบว่า แต่ตามมติของท่าน ก็จะต้องเป็นหมัน เพราะนิพพานนั่นเองไม่มี.

อภาวปาปกตฺตาติ สมฺมาปฏิปตฺติยา กิเลสสมุจฺฉินฺทนมุเขน ขนฺธานํ อภาวสมฺปาปกภาวโต, น วณฺฌภาวาปตฺตีติ เจ วเทยฺยาสีติ อตฺโถ. น อิติ ปฏิกฺเขเป. ยํ ตยา อภาวปาปกตฺตาติ วทนฺเตน, ขนฺธาภาโว นิพฺพานนฺติ ปฏิญฺญาตํ, ตนฺน. กสฺมา ? อตีตานาคตาภาเวปิ นิพฺพานปฺปตฺติยา อภาวโต.

คำว่า เพราะทำให้ถึงความไม่มี อธิบายว่า หากอาจารย์ผู้ท้วงจะพึงกล่าวว่า เพราะความที่สัมมาปฏิบัติ เป็นกิริยาที่ให้ถึงพร้อมซึ่งความไม่มีแห่งขันธ์ทั้งหลาย ด้วยการถอนกิเลสได้เด็ดขาดเป็นสำคัญ, หาใช่ต้องเป็นหมันไม่. ศัพท์ว่า น เป็นไปในความปฏิเสธ. คือว่าข้อใดที่ท่านกล่าวว่า เพราะการปฏิบัติทำให้ถึงความไม่มี ดังนี้, ก็โดยยอมรับว่า ความไม่มีขันธ์ ชื่อว่า นิพพาน,

คุณปราณีต จูตะกานนท์

ขออุทิศส่วนกุศลให้แก่รองอำมาตย์เอกขุนศรีทรงยศ (ฟื้น จูตะกานนท์)

ข้อนั้นไม่ใช่ดอก. เพราะอะไร ? เพราะแม้เมื่อไม่มีขันธ์อดีตและขันธ์อนาคต การบรรลุนิพพานก็ไม่มี.

อตีตานาคตา หิ ขนฺธา น สนฺตีติ ตสฺมึ อภาเว นิพฺพานํ อธิคตํ นาม สิยา, โส ปน นตฺถีติ. น เกวลํ อตีตานาคตานเมว, อถโข วตฺตมานานมฺปีติ ติยทฺธคตานํ สพฺเพสํ ขนฺธานํ อภาโว นิพฺพานํ. น หิ ตํ เอกเทสาภาโว[๑] ภวิตุํ ยุตฺตนฺติ วตฺตมานา เจ, น น สนฺติ, น สนฺติ เจ, น วตฺตมานาติ "วตฺตมานา, น สนฺติ จา"ติ วิปฺปฏิสิทฺธเมตนฺติ อาห "น, เตสํ ฯเปฯ ปชฺชนโต"ติ.

จริงอยู่ ขันธ์ที่เป็นอดีตและอนาคต ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น นิพพานก็จะพึง ชื่อว่าเป็นอันได้บรรลุแล้ว ในเพราะความไม่มีนั้น, แต่ความไม่มีนั้น ก็ย่อมไม่มี. ไม่ใช่แต่ขันธ์อดีต อนาคตอย่างเดียวเท่านั้น, โดยที่แท้แม้ขันธ์ปัจจุบันด้วย เพราะฉะนั้น ความไม่มีแห่งขันธ์ทั้งหมด มีอยู่ในอัทธาทั้ง ๓ จึงชื่อว่า นิพพาน. จริงอยู่ นิพพานนั้นสมควรจะเป็นความไม่มีแต่บางส่วน ก็หามิได้ เพราะฉะนั้น หากเป็นปัจจุบันขันธ์, จะไม่มีก็ไม่ใช่, ถ้าหากว่าไม่มี, ก็ไม่เป็นปัจจุบันขันธ์ เพราะฉะนั้น ข้อนี้ว่า "ปัจจุบันขันธ์ด้วย และว่าไม่มีอยู่ด้วย" จึงเป็นข้อที่ขัดแย้งกัน เพราะฉะนั้น อาจารย์ผู้เฉลยจึงกล่าวว่า "ไม่ใช่, เพราะปัจจุบันขันธ์

---

[๑] ม. เอกเทสาภาเว.

เหล่านั้น ก็ไม่มีความไม่มี และเมื่อไม่มี ก็ต้องเป็นปัจจุบันขันธ์ไม่ได้".

กิญฺจิ[๑] ภิยฺโย : ยทิ วตฺตมานาภาโว นิพฺพานํ, ยทา อริยมคฺโค วตฺตติ, ตทา ตสฺส นิสฺสยภูตา ขนฺธา วตฺตมานาติ กตฺวา ตทา นิพฺพานสฺส อภาโว สิยา. ตถา จ สติ มคฺคกฺขเณปิ นิพฺพานสจฺฉิกิริยาย อภาโว อาปชฺชตีติ ทสฺเสนฺโต "วตฺตมาน ฯเปฯ โทสโต"ติ อาห.

จะกล่าวเพิ่มเติมอีกนิดหน่อย : ถ้าความไม่มีปัจจุบันเป็นนิพพานไซร้, ความไม่มีนิพพานก็จะพึงมีในกาลนั้น เพราะอธิบายว่าอริยมรรคเป็นไปอยู่ในกาลใด, ขันธ์อันเป็นที่อาศัย ของอริยมรรคนั้น ในกาลนั้น ก็เป็นขันธ์ปัจจุบัน. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่าก็เมื่อเป็นอย่างนั้น การกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน แม้ในขณะแห่งมรรคก็ต้องไม่มี จึงกล่าวว่า "และเพราะจะขัดกันตรงที่ไม่มีการบรรลุสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ในขณะแห่งมรรคที่อาศัยปัจจุบันขันธ์".

น มยํ สพฺเพสํเยว อวตฺตมานตาย นิพฺพานํ วทาม. กิญฺจรหีติ, ตทา มคฺคกฺขเณ กิเลสานํ อวตฺตมานตฺตา, ตสฺมา น โทโส ยถาวุตฺตโทสาภาโวติ ? ยทิ กิเลสานํ อวตฺตมานตาสงฺขาโต อภาโว นิพฺพานํ, เอวํ สติ

ข้าพเจ้าย่อมกล่าวถึงนิพพาน เพราะความที่ขันธ์ทั้งหมดทีเดียวไม่เป็นปัจจุบัน ก็หามิได้. หากมีคำถามว่า เพราะอะไรเล่า, ก็มีคำตอบว่า เพราะกิเลสไม่เป็นไปอยู่ในเวลานั้น คือในขณะแห่งมรรค, จึงถาม

๑. ฉ. กิญฺจ.

อริยมคฺคสฺส นิรตฺถกตา อาปชฺชติ มคฺคกฺขณโต ปุพฺเพปิ ตทภาวสิทฺธิโต. เตนาห "อริยมคฺคสฺสา"ติอาทิ.

ต่อไปว่า ก็จะไม่ขัดกัน คือไม่มีความขัดกันกับคำตามที่ได้กล่าวแล้ว เพราะเหตุดังนั้น ข้อนี้ตอบว่า ถ้าความไม่มี กล่าวคือความที่กิเลสไม่เป็นไป เป็นนิพพานไซร้, เมื่อเป็นอย่างนี้ อริยมรรคก็ต้องเป็นความไร้-ประโยชน์ เพราะแม้ก่อนแต่ขณะแห่งมรรคก็สำเร็จความไม่มีแห่งกิเลสนั้น ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อริยมรรคก็ต้องเป็นความไร้ประโยชน์" ดังนี้เป็นต้น.

ตสฺมา อการณเมตนฺติ ยสฺมา น นิพฺพานสฺส อนุปลพฺภนียตา, อภาวมตฺตตา ปฏิปตฺติยา วญฺฌภาโว, อตีตานาคตาภาเว นิพฺพานาธิคโม จ อาปชฺชติ, วตฺตมานานํ อภาโวปิ น สมฺภวติ, ปเคว กิเลสานํ อวตฺตมานตฺตา, อริยมคฺคสฺส จ นิรตฺถกภาวาปตฺติ, ตสฺมา นิพฺพานสฺส อภาวสาธนตฺถํ ยทิทํ "อนุปลพฺภนียโต, อภาวปากตฺตา, ตทา กิเลสานํ อวตฺตมานตฺตา"ติ จ การณํ วุตฺตํ, อการณเมตํ, อยุตฺติเรสาติ อตฺโถ.

คำว่า เพราะเหตุนั้น ข้อนี้จึงมิใช่เหตุอันควร มีความว่า เพราะนิพพานจะเป็นสิ่งที่หาไม่ได้ก็หาไม่ จะต้องเป็นเพียงความไม่มีก็หาไม่ และการปฏิบัติจะเป็นหมันก็หาไม่ และเมื่อไม่มีขันธ์ อันเป็นอดีตและอนาคต จะต้องบรรลุพระนิพพานก็หาไม่ ทั้งความไม่มีแห่งขันธ์ที่เป็นปัจจุบัน ก็ไม่สำเร็จ จะป่วยกล่าวไปไยถึงความที่กิเลสไม่เป็นไปอยู่ และอริยมรรคก็จะต้องไร้-ประโยชน์เล่า, ฉะนั้น เหตุนี้ใด ที่ท่าน

กล่าวไว้ว่า "เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่หาไม่ได้ เพราะการปฏิบัติ ทำให้ถึงความไม่มี และเพราะกิเลสไม่เป็นไปอยู่ ในเวลานั้น" เพื่อจะให้สำเร็จความไม่มี แห่งนิพพาน เหตุนี้ไม่ใช่เหตุอันควร, อธิบายว่า ข้อนี้ไม่เหมาะสม.

๕๕๙. อาทิวจนโตติ อาทิ-สทฺเทน อวสิฏฺฐํ ชมฺพุขาทกสุตฺตปฺปเทสํ,[๑] อญฺญมฺปิ อสงฺขตาย ธาตุยา นิทฺเทสปาฬึ สงฺคณฺหาติ. ตถา หิ "นิพฺพานํ นิพฺพานนฺติ อาวุโส สารีปุตฺต วุจฺจติ, กตมํ นุ โข อาวุโส นิพฺพานนฺติ ? โย โข อาวุโส ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย, อิทํ วุจฺจติ นิพฺพานนฺ"ติ[๑] ชมฺพุขาทกสุตฺเต, "ตตฺถ กตมา อสงฺขตา ธาตุ ? ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย"ติ[๒] อายตนวิภงฺเค วุตฺตํ.

๕๕๙. ด้วยอาทิ-ศัพท์ในคำว่า อาทิวจนโต ท่านอาจารย์ย่อมรวมเอาบางส่วนของชัมพุขาทกสูตรที่เหลือ, และรวมเอาทั้งพระบาลีอันเป็นนิเทศแห่งอสังขตธาตุแม้อื่น. จริงอย่างนั้น พระธรรมสังคาหกาจารย์กล่าวไว้ในชัมพุขาทกสูตร ว่า "ชัมพุขาทกปริพาชก ถามว่า ดูกรอาวุโสสารีบุตร คำที่ท่านกล่าวว่า นิพพาน นิพพาน ดังนี้, ดูกรอาวุโส นิพพานเป็นไฉนหนอแล ? พระสารีบุตรตอบว่า ดูกรอาวุโส ความสิ้น

๑-๑ สํ. สฬา. ๑๘/๓๑๐ องฺเก. อาชนิกโปตฺถเกสุ ปน นิพฺพานปญฺหาสุตฺตนฺติ.

๒ อภิ. วิ. ๓๕/๔๗.

ราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ อันใด แล, นี้เรียกว่านิพพาน", พระผู้มีพระภาค ก็ตรัสไว้ในอายตนวิภังค์ว่า "ในข้อนั้น อสังขตธาตุเป็นไฉน ? คือความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ".

ตตฺรายมตฺโถ : นิพฺพานํ อสงฺขตา ธาตุ อสงฺขตสภาโว ธมฺโม. ยสฺมา ตํ อาคมฺม ราคาทโย ขียนฺติ, ตสฺมา ราคกฺขโย, โทสกฺขโย, โมหกฺขโยติ จ วุจฺจตีติ. อาคมฺมาติ จ สพฺพสงฺขาเรหิ นิพฺพินฺนสฺส วิสงฺขารนินฺนสฺส โคตฺรภุนา วิวฏฺฏิตมานสสฺส มคฺเคน สจฺฉิกรเณนาติ อตฺโถ.

ในพระบาลีนั้น มีเนื้อความดังต่อไปนี้ : นิพพาน ได้แก่ อสังขตธาตุ คือ ธรรมที่มีสภาวะอันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้. เพราะกิเลสมีราคะเป็นต้นย่อมสิ้นไป เพราะมาถึงนิพพานนั้น ฉะนั้น นิพพานจึงเรียกว่า ราคกฺขโย ความสิ้นราคะ ว่า โทสกฺขโย ความสิ้นโทสะ และว่า โมหกฺขโย ความสิ้นโมหะ. ก็คำว่า เพราะมาถึง ความว่า เพราะกระทำให้แจ้ง ด้วยมรรค ซึ่งอรหัตผลอันโคตรภูเปิดให้แล้ว ซึ่งหน่ายจากสังขารทั้งปวงน้อมไปในวิสังขาร.

สจฺฉิกิริยมานญฺหิ ตํ อธิคนฺตฺวา อารมฺมณ-ปจฺจยภูตญฺจ ปฏิจฺจ อธิปติปจฺจยภูเต จ ตสฺมึ

จริงอยู่ มรรคที่เรียกว่า ขย คือความสิ้นไป ย่อมยังกิเลสมีราคะเป็นต้นให้สิ้นไป

ปรมสฺสาสภาเวน วินิมุตฺตสงฺขารสฺส[๑] ปรมคติภาเวน จ ปติฏฺฐานภูเต ปติฏฺฐาย ขยสงฺขาโต มคฺโค ราคาทโย เขเปตีติ ตํสจฺฉิกรณาภาเว ราคาทีนํ อนุปฺปตฺตินิโรธ-คมนาภาวา ตํ อาคมฺม ราคาทโย ขียนฺตีติ วุจฺจนฺติ.

เพราะบรรลุนิพพานนั้น ที่การกบุคคลกระทำให้แจ้งอยู่ คือ เพราะอาศัยนิพพานอันเป็นอารัมมณปัจจัย และเพราะตั้งอยู่เฉพาะในนิพพานนั้น ซึ่งเป็นอธิปติปัจจัย อันเป็นที่ตั้งอาศัย โดยภาวะที่เป็นความโล่งใจอย่างยอดเยี่ยม และโดยภาวะที่เป็นทางดำเนินอย่างยอดเยี่ยม ของท่านผู้มีสังขารอันหลุดพ้นแล้ว เพราะฉะนั้น กิเลสมีราคะเป็นต้น ท่านจึงกล่าวว่า ย่อมสิ้นไป เพราะเมื่อไม่มีการกระทำให้แจ้ง ซึ่งนิพพานนั้น การถึงความดับ คือการเกิดขึ้นไม่ได้ ของกิเลสมีราคะเป็นต้น ก็ไม่มี.

เอกํเสน เจตํ เอวํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ, อิตรถา ยถารุตวเสน ปาฬิยา อตฺเถ คยฺหมาเน พหู โทสา อาปชฺชนฺตีติ เต ทสฺเสตุํ "อรหตฺตสฺสาปิ"ติอาทิ วุตฺตํ. อรหตฺตญฺหิ อคฺคผลปฺปมุขา จตฺตาโร ขนฺธาติ น ตสฺส ราคาทิขยมตฺตตา ยุตฺตา.

ก็นิพพานนี้ บัณฑิตควรรับรองอย่างนี้ โดยส่วนเดียว เมื่อจะถือเอาเนื้อความแห่งพระบาลีโดยประการนอกนี้ เกี่ยวกับคำถามที่ได้กล่าวแล้ว ก็จะต้องเป็นข้อเสียหลาย-อย่าง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงข้อเสียเหล่านั้น จึงกล่าวคำมีอาทิ

---

๑ สี. ม. วินิมฺมุตฺตสงฺขารตาย.

คุณสว่าง วิชพันธุ์
ขออุทิศส่วนกุศลให้ บิดา - มารดา และสามี

ว่า "ไม่ใช่เพราะแม้อรหัตก็จะต้องเป็นแต่เพียงความสิ้นไปเท่านั้น". จริงอยู่ อรหัตได้แก่ขันธ์ทั้ง ๔ อันมีผลอันเลิศเป็นประมุข เพราะฉะนั้น ความที่อรหัตนั้นเป็นแต่เพียงความสิ้นไป แห่งกิเลสมีราคะเป็นต้น จะสมควรก็หาไม่.

ตมฺปิ หิ ฯเปฯ นิทฺทิฏฺจํ. ตตฺถ ยถา ราคาทีนํ ขีณนฺเต[๑] อุปฺปนฺนตฺตา อรหตฺตํ "ราคกฺขโย"ติอาทินา นิทฺทิฏฺฐนฺติ สุตฺตสฺส เนยฺยตฺถตา. เอวํ นิพฺพานํ อาคมฺม ราคาทโย ขียนฺตีติ นิพฺพานํ "ราคกฺขโย"ติ-อาทินา นิทฺทิฏฺจนฺติ อิมสฺสาปิ สุตฺตสฺส เนยฺยตฺถตา เวทิตพฺพา. นิพฺพานสฺส ราคาทิกฺขยมตฺตตาย พหู โทสา อาปชฺชนฺตีติ ทสฺเสตุํ "กิญฺจิ ภิยฺโย"ติอาทิ อารทฺธํ.

จริงอยู่ อรหัตแม้นั้น ท่านได้แสดงไขไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ดูกรอาวุโส ความสิ้นราคะอันใดแล" ดังนี้. ในคำของท่านอาจารย์เหล่านั้น ความที่พระสูตรมีอรรถที่ควรจะรู้ว่า อรหัตท่านแสดงไขไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ราคกฺขโย" เพราะเป็นคุณชาติเกิดในที่สุดแห่งกิเลสมีราคะเป็นต้น ได้สิ้นไปแล้ว ข้อนี้ฉันใด. ก็พึงทราบความที่พระสูตรแม้นี้ มีอรรถที่ควรจะรู้ว่า นิพพาน ท่านแสดงไขไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ราคกฺขโย" เพราะกิเลสมีราคะเป็นต้นย่อมสิ้นไป เพราะมาถึงนิพพานก็เหมือนฉันนั้น. ท่านอาจารย์ประสงค์จะ

---

[๑] ก. ...ขียนฺเต.

ตตฺถ <u>อิตฺตรกาลาทิปฺปตฺติโทสโตติ</u> ราคาทีนํ ขยมตฺตตาย ปริตฺตกาลตา, สงฺขตลกฺขณตา, ปโยเคน วินา สรเสเนว อธิคนฺตพฺพตา, ราคาทีหิ อปริมุตฺตตา, อาทิตฺตตา, ทุกฺขตา, อนุปสนฺตตา, พหุภาโว, โอฬาริกตา, โคตฺรภุมคฺคานํ อนารมฺมณตาติ เอวมาทิโทสาปชฺชนโต.

แสดงว่า นิพพาน จะต้องมีข้อเสียอยู่มาก เพราะเป็นแต่เพียงความสิ้นกิเลส มีราคะเป็นต้น จึงเริ่มคำมีอาทิว่า "<u>ยังมีคำที่ควรจะกล่าวยิ่งขึ้นไปอีกนิดหน่อย</u>".

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า <u>เพราะนิพพานจะมีข้อเสีย</u> <u>เกี่ยวกับถึงความเป็นธรรมชาติมีกาลอันสั้น</u> มีอรรถาธิบายว่า เพราะนิพพานจะต้องมีข้อเสีย มีอาทิอย่างนี้ คือความเป็นธรรมชาติมีกาลอันสั้น ๑ ความเป็นธรรมชาติมีลักษณะเป็นสังขตะ ๑ ความเป็นธรรมชาติเว้นจากความขวนขวาย ก็จะพึงบรรลุได้โดยสภาพเท่านั้น ๑ เป็นธรรมชาติที่ไม่พ้นไปจากกิเลสมีราคะเป็นต้น ๑ เป็นธรรมชาติถูกไฟมีราคะเป็นต้น ติดทั่วแล้ว ๑ เป็นทุกข์ ๑ เป็นธรรมชาติไม่เข้าไปสงบ ๑ มีมากมาย ๑ เป็นธรรมชาติหยาบ ๑ ไม่เป็นอารมณ์ของโคตรภูและมรรค ๑ เพราะเป็นแต่เพียงความสิ้นไปของกิเลสมีราคะเป็นต้นเท่านั้น.

คุณสว่าง วิชพันธุ์
ขออุทิศส่วนกุศลให้ บิดา - มารดา และสามี

ราคสฺเสว ขโย ราคกฺขโย, น โทสาทีนํ. ตถา โทสกฺขยาทโยปีติ อญฺโญ ราคกฺขโย, อญฺโญ โทสกฺขโย, อญฺโญ โมหกฺขโยติ ติณฺณํ อกุสลมูลานํ ขยภูตานิ ตีณิ นิพฺพานานิ, จตุนฺนํ อุปาทานานํ ขเย จตฺตาริ, ปญฺจนฺนํ นีวรณานํ ขเย ปญฺจ, ฉนฺนํ ตณฺหากายานํ ขเย ฉ, สตฺตนฺนํ อนุสยานํ ขเย สตฺต, อฏฺฐนฺนํ มิจฺฉตฺตานํ ขเย อฏฺฐ, นวนฺนํ ตณฺหามูลกานํ ขเย นว, ทสนฺนํ สํโยชนานํ ขเย ทส, ทิยฑฺฒกิเลสสหสฺสสฺส ขเย ปาฏิเยกฺกํ นิพฺพานนฺติ พหูนิ นิพฺพานานิ โหนฺติ.

ความสิ้นไปแห่งราคะอย่างเดียว ชื่อว่า ราคกฺขโย, หาใช่เป็นความสิ้นไปของกิเลสมีโทสะเป็นต้นไม่. แม้ความสิ้นไปแห่งโทสะเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น ความสิ้นราคะก็อย่างหนึ่ง, ความสิ้นโทสะก็อย่างหนึ่ง, ความสิ้นโมหะก็อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น นิพพานจะมีถึง ๓ อย่าง ซึ่งเป็นความสิ้นไปของอกุศลมูลทั้ง ๓, มี ๔ อย่าง เพราะความสิ้นไปของอุปาทาน ๔, มี ๕ อย่าง เพราะความสิ้นไปของนิวรณ์ ๕, มี ๖ อย่าง เพราะความสิ้นไปของกองตัณหาทั้ง ๖, มี ๗ อย่าง เพราะความสิ้นไปของอนุสัย ๗, มี ๘ อย่าง เพราะความสิ้นไปของมิจฉัตตะ ๘, มี ๙ อย่าง เพราะความสิ้นไปของตัณหามูลกะ ๙, มี ๑๐ อย่าง เพราะความสิ้นไปของสังโยชน์ ๑๐, นิพพานจะมีแต่ละอย่าง ๆ เพราะความสิ้นไปของกิเลสพันห้า เพราะฉะนั้น นิพพานก็จะมีมากมาย.

คุณสว่าง วิชพันธุ์

ขออุทิศส่วนกุศลให้ บิดา - มารดา และสามี

ราคาทิกฺขโย นาม อนฺธพาลานมฺปิ ปากโฏ, อนุตมโส ทีปิมิคมกฺกฏาทีนมฺปิ สุวิญฺเญยฺโยติ โอฬาริกํ นิพฺพานํ โหติ. โคตฺรภุกฺขเณ กิเลสกฺขยสฺส อภาวโต, มคฺคกฺขเณปิ[๑] จ อขีณตฺตา, อารมฺมณกรณสฺส จ อสมฺภโว เอว.

ธรรมดาว่า ความสิ้นราคะเป็นต้น ชัดเจนแม้แก่คนโง่ ๆ, โดยที่สุด แม้สัตว์ดิรัจฉานมีเสือ เนื้อ และลิงเป็นต้น ก็จะพึงรู้จักได้ง่าย เพราะฉะนั้น จึงจะเป็นนิพพานหยาบ ๆ. อนึ่ง เพราะความสิ้นกิเลสไม่มีในขณะแห่งโคตรภู และเพราะกิเลสไม่สิ้นไป แม้ในขณะแห่งมรรค จึงไม่มีการกระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ทีเดียว.

ตสฺส นิพฺพานภาวโตติ สพฺพปริโยสานสฺส ราคาทิกฺขยสฺส นิพฺพานภาวโต. ยโต ขยโต ปฏฺฐาย ราคาทีนํ ปวตฺติ น โหติ, โส "อยํ นามา"ติ นิยเมตพฺโพ มคฺคผลญาณานํ อารมฺมณภูโต นตฺถีติ อาห "น, ตาทิสสฺส ขยสฺส อภาวโต"ติ.

คำว่า เพราะความสิ้นไปนั้นก็จะเป็นนิพพานด้วย ความว่า เพราะความสิ้นกิเลสมีราคะเป็นต้น ซึ่งเป็นที่สุดของธรรมทั้งปวง ก็จะเป็นนิพพานด้วย. จำเดิมแต่ความสิ้นไปอันใด ความเป็นไปแห่งกิเลสมีราคะเป็นต้นย่อมไม่มี, ความสิ้นไปอันนั้น ควรจะกำหนดแน่ลงไปว่า "ชื่อนี้" เป็นอารมณ์แห่งมรรคญาณและผลญาณ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ไม่ใช่, เพราะความสิ้นไปเช่นนั้น ไม่มี".

---

[๑] ฉ. มคฺคกฺขเณ.

กิญฺจิ ภิยฺโย : โย ปจฺฉิมภวโต ตติยตฺตภาเวเยว ราคาทีสุ อาทีนวํ ทิสฺวา ฌานภาวนาย เต วิกฺขมฺเภตฺวา อปริหีนชฺฌาโน กาลํ กตฺวา พฺรหฺมโลกํ อุปปนฺโน, ตตฺถ ยาวตายุกํ ฐตฺวา อิธาคโตปิ กาเมสุ วีตราโคว หุตฺวา ปพฺพชิตฺวา อรหตฺตํ ปตฺโต, โย จ ปฐมวเย เอว ราคาทิโต นิพฺพินฺโน เต จ ฌาเนน วิกฺขมฺเภตฺวา ปจฺฉิมวเย อรหตฺตํ ปตฺโต, เตสํ ราคาทีนํ วิกฺขมฺภนโต ปฏฺฐาย อนุปฺปชฺชนโต นิโรธสทิสตาย อนุปฺปตฺติเยว นิโรโธ. เต นิพฺพานปฺปตฺตา นาม สิยุํ, น จ โหนฺติ, ตสฺมา น ตาทิสสฺส ขยสฺส นิพฺพานภาโว.

ยังมีคำที่ควรจะกล่าว ยิ่งขึ้นไปอีกหน่อย : บุคคลใด เห็นโทษในกิเลสมีราคะเป็นต้น ในอัตภาพที่ ๓ แต่ภพสุดท้ายนั่นเอง ข่มกิเลสเหล่านั้น ด้วยฌานภาวนาแล้ว มีฌานไม่เสื่อม ตายไปแล้วเข้าถึงพรหมโลก, อยู่ในพรหมโลกนั้น ตลอดอายุ แม้มาในโลกนี้ ก็เป็นผู้ปราศจากราคะ ในกามทั้งหลายทีเดียว บวชแล้วบรรลุอรหัต, อนึ่ง บุคคลใด หน่ายจากราคะเป็นต้น ในปฐมวัยทีเดียว และข่มราคะเป็นต้นเหล่านั้น ด้วยฌาน และบรรลุอรหัตในปัจฉิมวัย เพราะกิเลสมีราคะเป็นต้นเหล่านั้น ไม่เกิดขึ้นจำเดิมแต่การข่มไว้ การไม่เกิดขึ้นนั่นเองก็จะชื่อว่าเป็นความดับ เพราะเป็นเหมือนกับนิโรธ. คนเหล่านั้น ก็ควรจะชื่อว่าบรรลุนิพพาน, แต่ก็หาเป็นดังนั้นไม่, เพราะฉะนั้น ความที่ความสิ้นไปเช่นนั้น จะเป็นนิพพานก็หาไม่.

ตสฺสาปิ อิตฺตรกาลตาทิโทสสมาโยโค เอวาติ อาห "ภาเวปิ จา"ติอาทิ. ยทิ

แม้ความสิ้นไปนั้น ก็จะประกอบไปด้วยข้อเสีย มีความที่นิพพานมีกาลอันสั้นทีเดียว

"ขโย"ติ วจนโต ยโต ขยโต ปฏฺฐาย ราคาทีนํ อปฺปวตฺติ, ตํ ขยมตฺตํ นิพฺพานํ มญฺญสิ, เอวํ สติ "ขเย ญาณนฺ"ติอาทีสุ[๑] ขโยติ วุตฺตตฺตา ตทุปฺปตฺติโต ปฏฺฐาย จ ราคาทีนํ อนุปฺปตฺตีติ มคฺคสฺสาปิ นิพฺพานภาวาปตฺตีติ ทสฺเสนฺโต "อริยมคฺคสฺส จา"ติอาทิมาห.

ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และเพราะแม้เมื่อมีความสิ้นไปนั้น" ดังนี้เป็นต้น. ถ้าความไม่เป็นไปแห่งกิเลสมีราคะเป็นต้น จำเดิมแต่ความสิ้นไปอันใดโดยพระบาลีว่า "ขโย" ท่านก็ย่อมจะสำคัญเพียงความสิ้นไปอันนั้น ว่าเป็นนิพพาน, เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็จำเดิมแต่ความสิ้นไปนั้นเกิดขึ้น กิเลสมีราคะเป็นต้น ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะท่านกล่าวไว้ว่า ขโย เช่นในคำว่า "ขเย ญาณํ" ญาณคือความรู้ในความสิ้นไปเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า แม้มรรคก็จะต้องเป็นนิพพานด้วยดังนี้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "และเพราะอริยมรรค" ดังนี้.

ยถา นิรุทฺธา น สนฺติ, เอวํ อนุปฺปนฺนาปีติ อภาวสามญฺญโต นิโรธสทิสตาย อนุปฺปตฺติ เอว นิโรโธ

สิ่งที่ดับไปแล้ว ย่อมไม่มี ฉันใด, แม้สิ่งที่ไม่เกิดขึ้นก็ฉันนั้น เพราะฉะนั้นความไม่เกิดขึ้นนั่นเอง ก็เป็นความดับ

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๘-๓๔๐, วิ. มหา. ๔/๗-๘-๙.

คุณสว่าง วิชพันธุ์
ขออุทิศส่วนกุศลให้ บิดา - มารดา และสามี

อนุปฺปตฺตินิโรโธ. อยํ หิ มคฺเคน เขเปตพฺพากาโร, ยทิทํ อุปฺปชฺชนารหสฺส อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนนฺติ "ขโย"ติ จ วุจฺจตีติ[๑] ตํ อิตรขยโต วิเสเสนฺโต "อนุปฺปตฺตินิโรธสงฺขาตสฺส ปน ขยสฺสา"ติ อาห.

เพราะเหมือนกับนิโรธ โดยที่เป็นความไม่มีเหมือนกัน จึงชื่อว่าอนุปปัตตินิโรธ แปลว่าความดับคือความไม่เกิดขึ้น. จริงอยู่ อนุปปัตตินิโรธนี้ เป็นอาการของธรรมที่มรรคจะพึงให้สิ้นไป, ซึ่งเป็นการทำสิ่งที่ควรจะเกิดขึ้น ให้ถึงความเกิดขึ้นไม่ได้เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า "ขโย" ด้วย. ท่านอาจารย์เมื่อจะทำอนุปปัตติโรธนั้น ให้ต่างไปจาก ขย นอกนี้ จึงกล่าวว่า "อนึ่ง เพราะนิพพานนั้นเป็นอุปนิสัยแห่ง ขย ที่เรียกว่า อนุปปัตตินิโรธ".

อนิปฺผนฺนตฺตา ปน ตสฺส ขยสฺส ปริยาเยน อุปนิสฺสยตฺตาติ วุตฺตํ. อนุปฺปตฺตินิโรธกฺขยกรสฺส หิ มคฺคสฺส อารมฺมณภูตํ นิพฺพานํ อตฺถโต ตสฺส อุปนิสฺสโย วิยาติ วตฺตพฺพตํ ลภติ. ตพฺภุปจาเรนาติ อตฺถโต ผลภูตกฺขยโวหาเรน. ผลูปจาเรน หิ การณํ โวหรียติ, ยถา "อายุ ฆตํ, เสโมฺห

ท่านกล่าวว่า ก็นิพพานเป็นอนิปผันธรรม เพราะความเป็นอุปนิสัย โดยปริยาย แห่ง ขย นั้น. จริงอยู่ นิพพานอันเป็นอารมณ์แห่งมรรค ซึ่งกระทำความสิ้นไป คืออนุปปัตตินิโรธ โดยความหมายย่อมได้ภาวะที่จะกล่าวว่า เป็นเหมือนอุปนิสัยแห่งมรรคนั้น. บทว่า ตพฺภุปจาเรน แปลว่า โดยการกล่าว

---

๑ ก. ปวุจฺจตีติ.

คุโฬ"ติ จ.

ถึง ขย อันเป็นผล โดยความหมาย. จริงอยู่ เหตุ ท่านเรียกด้วยอุปจารโวหารถึงผล, เหมือนอย่างคำว่า "อายุ ฆตํ" แปลว่าอายุ เปรียง, และว่า "เสโมฺห คุโฬ" แปลว่า เสมหะ งบน้ำอ้อย.

อสฺสาติ นิพฺพานสฺส. "อิทมฺปิ โข ฐานํ ทุทฺทสนฺ"[๑]ติอาทินา[๒] ปจฺจเวกฺขโต ภควโต อปฺโปสฺสุกฺกภาวาวหนโต. ตํ หิ เต มาคณฺฑิย อริยํ จกฺขุ นตฺถิ, เยน ตฺวํ[๓] อาโรคฺยํ ชาเนยฺยาสิ, นิพฺพานํ ปสฺเสยฺยาสีติ[๔] วจนโต อริเยน จกฺขุนา ปสฺสิตพฺพํ.

บทว่า อสฺส โยค นิพฺพานสฺส. เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้ขวนขวายน้อยแก่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงพิจารณาอยู่ โดยนัยมีอาทิว่า "ฐานะแม้นี้แลเห็นได้ยาก". ชื่อว่า พึงเห็นด้วยจักษุอันเป็นอริยะโดยมีพระบาลีว่า ดูกรมาคัณฑิยะ ก็เธอไม่มีจักษุอันเป็นอริยะ ที่จะเป็นเหตุให้เธอพึงรู้ความเป็นผู้ไม่มีโรค ให้เธอพึงเห็นนิพพานนั้น.

๕๖๐. ยทิ นิพฺพานํ นาม สภาวธมฺโม อตฺถิ สตฺตสนฺตานปริยาปนฺโน จ, อถ กสฺมา

๕๖๐. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "นิพพาน ชื่อว่าเป็นธรรมชาติไม่ทั่วไป เพราะท่าน

---

๑ ม. สุทฺทุทฺทสนฺติ.
๒ ที. ม. ๑๐/๔๑, ๔๓.
๓ ม. อริเยน.
๔ ม. ม. ๑๓/๒๘๓.

จตุมหาปเถ สภา วิย สพฺพสาธารณา น ลพฺภตีติ อาห "มคฺคสมงฺคินา ปตฺตพฺพโต อสาธารณนฺ"ติ. "อสุกสฺส สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส กาเล อุปฺปนฺนนฺ"ติ เอวํ ปุริมาย โกฏิยา อภาวโต อปฺปภวํ. มคฺคภาเวติ อริยมคฺคสฺส อตฺถิภาเว. ภาวโต วิชฺชมานโต ลทฺธพฺพโต.

ผู้มีความเพียบพร้อมด้วยมรรค จะพึงบรรลุ" ดังนี้ เพื่อจะเลี่ยงเสียซึ่งคำถามว่า ถ้าจะมีสภาวธรรม และธรรมที่นับเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ ชื่อว่า นิพพานไซร้, เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงไม่ได้ธรรมที่ทั่วไป แก่ทุกสิ่งทุกอย่าง เหมือนอย่างที่ประชุม ในหนทางใหญ่ ๔ แพร่งเล่า. นิพพานชื่อว่าไม่มีแดนเกิด เพราะไม่มีที่สุดเบื้องต้นอย่างนี้ว่า "นิพพานเกิดในกาลแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์โน้นแน่ะ". คำว่า เมื่อมีมรรค คือเมื่อมีอริยมรรค. เพราะมี คือเพราะมีอยู่ เพราะพึงได้อยู่.

อญฺญาทีนนฺติ อญฺญปกติกาลปุริสาทีนํ. นิจฺจภาวาปตฺตีติ สสฺสตภาวสิทฺธิ. กูฏฏฺฐนิจฺจตา หิ อิธาธิปฺเปตา. เหตุโน อภาวาติ อุปฺปตฺติยา สาธนเหตุโน อภาวา. นิจฺจา เต อญฺญาทโย. นิพฺพานสฺส นิจฺจตฺตาติ อเปกฺขธมฺมตาทิเหตุลกฺขณานุปปตฺติ? "อญฺ-

คำว่า สภาวะมีอญูเป็นต้น ได้แก่ สภาวะมีอญู ประกฤติ กาละ และบุรุษเป็นต้น. คำว่า ต้องเป็นความเที่ยง คือสำเร็จภาวะที่เที่ยง. ก็ความเป็นสภาวะเที่ยง ที่ตั้งอยู่ในฝ่ายปลอม ท่านประสงค์เอาในที่นี้. คำว่า เพราะไม่มีเหตุ คือ

---

[๑] ฉ. อเปกฺขธมฺมตฺตาติ เหตุลกฺขณานุปปตฺติ, ม. อปจฺจกฺขธมฺมชาติ.

อาทีนํ อสิทฺธตฺตา"ติ เอเตน นิจฺจา อณุอาทโยติ ปฏิญฺญาย ธมฺมิอสิทฺธิ, ตโต จ นิสฺสยาสิทฺโธ เหตูติ ทสฺเสติ.

เพราะไม่มีเหตุที่เป็นตัวให้สำเร็จ แห่งการเข้าถึง. เต โยค อณุอาทโย แปลว่า สภาวะมีอณูเป็นต้นเหล่านั้นเที่ยง. คำว่า เพราะนิพพานเป็นธรรมชาติเที่ยง มีความว่า ไม่เข้าถึงลักษณะแห่งเหตุ มีความเป็นธรรมที่ไม่ต้องเพ่งเป็นต้น. ด้วยคำว่า "ด้วยสภาวะมีอณูเป็นต้น ไม่สัมฤทธิ์ผล" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ข้อยืนยันที่ว่า สภาวะมีอณูเป็นต้นเที่ยงไม่เป็นความสัมฤทธิ์ที่ถูกต้อง และเพราะเหตุนั้นแหละจึงเป็นเหตุที่ไม่สัมฤทธิ์ผลโดยธรรมเป็นที่อาศัย.

๕๖๑. ยถาวุตฺตยุตฺติสภาวโตติ "อปฺปภวตฺตา"ติ อตฺตนา วุตฺตํ เหตุํ สนฺธายาห. อปฺปภวตา จสฺส อปจฺจยตาย ทฏฺฐพฺพา, ตาย ตสฺส ปุริมาย โกฏิยา อภาโว. "รูปสภาวาติกฺกมโต"ติ เอเตน ยถา รูปธมฺมานํ รุปฺปนสภาโว, ปฏิฆาตวนฺตตาย กลาปโส[๑] วุตฺติยา ปเทสสมฺพนฺโธ จ

๕๖๑. คำว่า เพราะมีความถูกต้องตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงเหตุที่ตนได้กล่าวไว้ว่า "เพราะไม่มีแดนเกิด". ก็ความที่นิพพานนั้น ไม่มีแดนเกิด บัณฑิตพึงเห็นได้ด้วยภาวะที่นิพพานนั้น ไม่มีปัจจัย, เพราะภาวะที่นิพพานนั้นไม่มีปัจจัยนั้น นิพพานนั้นจึงไม่มีที่สุดเบื้อง-

[๑] ม. กลาปโต.

สภาโว, เอวํ นิพฺพานสฺส กตฺถจิ ปฏิฆาโต, สปฺปเทสตา จ นตฺถีติ ทสฺเสติ.

ต้น. ด้วยคำว่า "เพราะก้าวล่วงเสียซึ่งสภาวะแห่งรูป" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า รูปธรรมทั้งหลาย มีสภาวะแปรผันและมีสภาวะที่สัมพันธ์กับถิ่นฐาน เพราะมีความเป็นไปโดยกลาป โดยเหตุที่มีความกระทบได้ข้อนี้ฉันใด, นิพพานไม่มีความกระทบในที่ไหน ๆ และความเป็นธรรมชาติที่มีถิ่นฐานก็ไม่มี เหมือนฉันนั้น.

น หิ นิพฺพานํ "อสุกทิสาย, อสุกเทเส"ติ วา นิทฺทิสียติ, ยโต ตํ อปฺปติฏฺฐเมวาติ.

เพราะว่า นิพพาน จะชี้ว่า "อยู่ในทิศโน้นหรือว่าอยู่ที่ถิ่นโน้น" ดังนี้ หาได้ไม่, เพราะนิพพานนั้นไม่มีที่ตั้งอาศัยนั่นเอง ฉะนี้แล.

"อสิถิล ฯเปฯ คมนียโต"ติ เอเตน นิพฺพานสฺส อริยานํ ปจฺจกฺขสิทฺธตํ ทสฺเสติ. "สพฺพญฺญุวจนโต"ติ เอเตน ตทญฺเญสํ อนุมานสิทฺธตํ, ตทุภเยน "อนุปลพฺภนียโต"ติ ปทสฺส[๑] เหตุโน อสิทฺธตํ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า "เพราะนิพพานจะพึงบรรลุได้ ด้วยญาณวิเศษ ที่สำเร็จได้ด้วยความบากบั่น ไม่ย่อหย่อน" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความที่นิพพาน เป็นธรรมชาติที่พระอริยะทั้งหลาย รู้ได้โดยประจักษ์. ด้วย

---

[๑] ฉ. ปนสฺส.

คำว่า "เพราะพระดำรัสของพระสัพพัญญู" นี้ ท่านก็แสดงถึงความที่คนเหล่าอื่น จากพระ-สัพพัญญูนั้น รู้ได้โดยอนุมาน (คือคาดคะเนเอา), ด้วยคำทั้ง ๒ นั้น ท่านแสดงถึงความที่บทว่า "เพราะพระนิพพานเป็นธรรมชาติที่หาไม่ได้" เป็นสิ่งที่รู้ไม่ได้โดยเหตุ.

ปรมตฺเถน นาวิชฺชมานํ วิชฺชมานเมวาติ ยถารทฺธมตฺถํ นิคเมตฺวา ตทตฺถสาธนํ อาคมํ ทสฺเสนฺโต "วุตฺตเญหตน"ติอาทิมาห.

นิพพานไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ก็คือมีอยู่นั่นเอง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงย้ำเนื้อความตามที่ได้เริ่มเข้าไว้ แล้วแสดงพระบาลีอันเป็นที่มา ซึ่งเป็นตัวอย่างของความข้อนั้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "วุตฺตเญหตํ" ดังนี้.

ตตฺถ อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตนฺติ[๑] จตฺตาริปิ ปทานิ อญฺญมญฺญเววจนานิ. อถวา เวทนาทโย วิย เหตุปจฺจยสมวายสงฺขาตาย การณสามคฺคิยา น ชาตํ น นิพฺพตฺตนฺติ อชาตํ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น บททั้ง ๔ คือ อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ ต่างก็เป็นไวพจน์ของกันและกัน. อีกประการหนึ่ง นิพพานชื่อว่า อชาตํ เพราะว่าไม่เกิดอีก คือไม่บังเกิด เพราะความพร้อมแห่งเหตุ กล่าว

---

[๑] ขุ. อุ. ๒๕/๒๐๗, เนตฺติปกรณ. (ภูมิพโลภิกขุ.) ๘๐-๘๑.

คือความพร้อมเพรียงแห่งเหตุปัจจัยเหมือน-อย่างเวทนาเป็นต้น.

การเณน วินา, สยเมว จ น ภูตํ น ปาตุภูตํ น อุปฺปนฺนนฺติ อภูตํ. เอวํ อชาตตฺตา, อภูตตฺตา จ เยน เกนจิ การเณน น กตนฺติ อกตํ. ชาตภูตกตภาโว จ นาม รูปาทีนํ สงฺขตธมฺมานํ โหติ, น อสงฺขตภาวสฺส นิพฺพานสฺสาติ ทสฺสนตฺถํ "อสงฺขตนฺ"ติ วุตฺตํ.

นิพพานเว้นจากเหตุ,ก็ไม่เกิด คือไม่ปรากฏ ไม่เกิดขึ้นเองเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อภูตํ แปลว่าไม่เกิดอีก. เพราะไม่เกิดอย่างนี้ และเพราะไม่เป็นอย่างนี้ นิพพาน จึงมิได้ถูกเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งทำขึ้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อกตํ แปลว่า อันเหตุอะไร ๆ มิได้ทำขึ้น. ท่านกล่าวว่า "อสงฺขตํ" เพื่อจะแสดงว่า อันชื่อว่าความเป็นธรรมชาติเกิด(มีชีวิต)เป็นอยู่ และอันเหตุอะไร ๆ กระทำขึ้น ย่อมมีได้แก่สังขต-ธรรมทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น, แต่หามีแก่นิพพานซึ่งมีสภาวะเป็นอสังขตะไม่.

ปฏิโลมโต วา สเมจฺจ สมฺภุยฺย[๑] ปจฺจเยหิ กตนฺติ สงฺขตํ, ตถา น สงฺขตํ สงฺขตลกฺขณ-รหิตนฺติ จ อสงฺขตนฺติ เอวํ อเนเกหิ

อีกนัยหนึ่ง ว่าโดยปฏิโลม คือย้อนลำดับธรรมชาติ ชื่อว่า สงฺขตํ เพราะปัจจัยทั้ง-หลายมาประชุม คือรวมกันแต่งขึ้น, แต่

---

[๑] ม. สมฺภูย. เอวมุปริปิ.

การเณหิ นิพฺพตฺติตภาเว ปฏิสิทฺเธ "ปกติวาทีนํ ปกติ วิย สิยา นุ โข เอเกเนว การเณน เอตํ กตนฺ"ติ อาสงฺกาย เกนจิ น กตนฺติ ทสฺสนตฺถํ "อกตนฺ"ติ วุตฺตํ.

นิพพาน ชื่อว่าเป็นอสงฺขตํ แปลว่า อันปัจจัยอะไร ๆ มิได้แต่งขึ้น เพราะอรรถว่า มิได้ถูกปัจจัยอะไร ๆ แต่งขึ้นอย่างนั้น และเพราะอรรถว่า เว้นจากสังขตลักษณะ เพราะเหตุนั้น เมื่อจะเข้าใจว่า นิพพานเป็นธรรมชาติที่เหตุเป็นอันมากทำให้บังเกิดอย่างนี้ พระสัพพัญญูจึงได้ตรัสว่า "อกตํ" เพื่อจะแสดงว่า มิได้ถูกเหตุอะไร ๆ กระทำขึ้น ในเมื่อจะมีข้อสงสัยว่า "นิพพานนี้คงจะมีเหตุสักอย่างหนึ่งทีเดียวทำขึ้น เหมือนอย่างประกฤติ ของพวกลัทธิประกฤติทั้งหลายเชียวหนอ".

เอวํ อปจฺจยมฺปิ สมานํ "สยเมว นุ โข อิทํ ภูตํ ปาตุภูตนฺ"ติ อาสงฺกาย ตนฺนิวตฺตนตฺถํ "อภูตนฺ"ติ วุตฺตํ. อยญฺเจตสฺส อสงฺขตากตาภูตภาโว สพฺเพน สพฺพํ อชาติธมฺมตฺตาติ ทสฺเสตุํ "อชาตนฺ"ติ วุตฺตํ.

นิพพานแม้เป็นธรรมชาติไม่มีปัจจัย อย่างนี้ พระสัพพัญญูก็ตรัสว่า "อภูตํ" เพื่อจะทรงปฏิเสธนิพพานนั้น ในเมื่อมีข้อสงสัยว่า "นิพพานนี้เป็นแล้ว ปรากฏแล้วเองทีเดียวหรือหนอ". ยังตรัสว่า "อชาตํ" ไม่เกิด เพื่อจะทรงแสดงว่า ก็ภาวะที่นิพพานนี้มิได้ถูกปัจจัยอะไร ๆ ปรุงแต่งขึ้น มิได้ถูกเหตุ

อะไร ๆ ทำขึ้น และไม่เป็นนี้ ก็เพราะนิพพานมีความไม่เกิดเสียทุกสิ่งทุกอย่างเป็นธรรมดา.

เอวเมตฺถ สตฺถา ปรมตฺถโต นิพฺพานสฺส อตฺถิภาวํ ปเวเทสิ. ปเวเทนฺโต จ "อหํ ธมฺมิสฺสโร ธมฺมสฺสามี"ติ น อตฺตโน อาณามตฺเตน ปเวเทสิ, อปิจ โข ปน ปทปรเม อนุกมฺปมาโน ยุตฺติโตปิ ปเวเทสิ.

พระศาสดาทรงประกาศความที่นิพพานมีอยู่ โดยปรมัตถ์ ในอธิการนี้ อย่างนี้. และเมื่อทรงประกาศ ก็มิได้ทรงประกาศโดยเพียงทรงใช้อำนาจ ของพระองค์ว่า "เราเป็นใหญ่ในธรรม เป็นเจ้าของธรรมเหล่านั้น", ก็แต่ว่าเมื่อจะทรงอนุเคราะห์หมู่สัตว์ชั้นปทปรมะ จึงได้ทรงประกาศ แม้ตามความเหมาะสม.

ยถาห :

"โน เจตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ, นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถ. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อตฺถิ อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ, ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส

ดังที่ตรัสว่า :

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่เป็น อันเหตุอะไรๆ มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไร ๆ มิได้แต่งขึ้น นี้ จักมิได้มีไซร้, การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิด ที่เป็น ที่เหตุอะไร ๆ ทำขึ้น ที่ปัจจัยอะไร ๆ

กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายตี''ติ[๑]

แต่งขึ้น ก็จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย. ดูกรภิกษุทั้งหลาย แต่เพราะธรรมชาติที่ไม่เกิด ที่ไม่เป็น อันเหตุอะไร ๆ มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไร ๆ มิได้แต่งขึ้นมีอยู่, ฉะนั้น การสลัดออก ซึ่งธรรมชาติที่เกิด ที่เป็น ที่เหตุอะไร ๆ ทำขึ้น ที่ปัจจัยอะไรๆ แต่งขึ้น จึงปรากฏ'' ดังนี้.

ตสฺสตฺโถ : ภิกฺขเว ยทิ อชาตาทิสภาวา อสงฺขตา ธาตุ น อภวิสฺส น สิยา, อิธ โลเก ชาตาทิสภาวสฺส รูปาทิกฺขนฺธปญฺจกสงฺขาตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ อนวเสสวูปสโม น ปญฺญาเยยฺย น อุปลพฺเภยฺย น สมฺภเวยฺยาติ.

ความแห่งพระบาลีนั้นว่า : ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าอสังขตธาตุ ซึ่งมีสภาวะที่ไม่เกิดเป็นต้น จักไม่ได้มีแล้ว หรือจักไม่พึงมีไซร้, การสลัดออก คือการเข้าไปสงบมิได้มีส่วนเหลือ ซึ่งธรรมชาติอันปัจจัยอะไร ๆ แต่งขึ้น กล่าวคือขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้น ซึ่งมีสภาวะที่เกิดแล้วเป็นต้น ก็จะไม่พึงปรากฏ คือพึงหาไม่ได้ ได้แก่ไม่พึงมีอยู่ในโลกนี้เลย.

---

[๑] ขุ. อุ. ๒๕/๒๐๗, เนตฺติปกรณ. (ภูมิพโลภิกขุ.) ๙.

นิพฺพานมฺหิ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตมานา สมฺมาทิฏฺฐิอาทโย อริยมคฺคธมฺมา อนวเสสํ สงฺกิเลเส สมุจฺฉินฺทนฺติ, เตเนตฺถ สพฺพสฺสาปิ วฏฺฏทุกฺขสฺส อปคโม นิสฺสรณํ ปญฺญายติ. เอวํ พฺยติเรกวเสน นิพฺพานสฺส อตฺถิภาวํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ อนุคมนวเสนปิ ตํ ทสฺเสตฺวา นิคเมตุํ "ยสฺมา จ โข"ติอาทิ วุตฺตํ. ตสฺสตฺโถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ.

จริงอยู่ ธรรมคืออริยมรรค มีสัมมาทิฐิเป็นต้น ที่กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์เป็นไป ย่อมตัดสังกิเลสได้เด็ดขาด มิได้มีส่วนเหลือ, ด้วยเหตุนั้น ในอธิการนี้ การบำราศคือการสลัดออก ซึ่งวัฏทุกข์ทั้งหมดจึงปรากฏ. พระศาสดาครั้นทรงแสดงความที่นิพพานมี โดยเป็นความที่พิเศษออกไปอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะทรงแสดงย้ำนิพพานนั้น แม้โดยการทรงคล้อยตาม จึงได้ตรัสพระพุทธวจนะมีคำว่า "ยสฺมา จ โข" เป็นต้น. เนื้อความแห่งพระพุทธวจนะนั้น บัณฑิตก็พึงทราบ ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ.

เอตฺถ จ ยสฺมา "อปฺปจฺจยา ธมฺมา อสงฺขตา ธมฺมา[๑] อตฺถิ ภิกฺขเว ตทายตนํ, ยตฺถ เนว ปฐวี[๒]... อิทมฺปิ โข ฐานํ สุทุทฺทสํ, ยทิทํ สพฺพสงฺขารสมโถ

ก็ในอธิการนี้ เพราะเหตุที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงอนุเคราะห์โลกทั้งปวง ทรงประกาศความมีอยู่โดยปรมัตถ์แห่งนิพพานธาตุไว้ ด้วยบทพระสูตรเป็น

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๒.
[๒] ขุ. อุ. ๒๕/๒๐๖.

สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค[๑]...อสงฺขตญฺจ โว ภิกฺขเว ธมฺมํ เทเสสฺสามิ อสงฺขตคามินิญฺจ ปฏิปทนฺ"ติอาทีหิ[๒] อเนเกหิ สุตฺตปเทหิ "อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตนฺ"ติ[๓] อิมินา จ สุตฺตปเทน นิพฺพานธาตุยา ปรมตฺถโต สภาโว สพฺพโลกํ อนุกมฺปมาเนน สมฺมาสมฺพุทฺเธน ปกาสิโต, ตสฺมา ยทิปิ ตตฺถ อปจฺจกฺขการีนมฺปิ สาสเน อภิปฺปสนฺนานํ วิญฺญูนํ สํสโย นตฺถิเยว. เย ปน ปรเนยฺยพุทฺธิโน[๔] ปุคฺคลา, เตสํ วิมติวิโนทนตฺถํ อยเมตฺถ อธิปฺปายนิทฺธารณมุเขน ยุตฺติวิจารณา.

อันมาก มีอาทิว่า "อปจฺจยา ธมฺมา อสงฺขตา ธมฺมา" ...ธรรมที่หาปัจจัยมิได้ ธรรมที่ปัจจัยอะไร ๆ มิได้แต่งขึ้น... ว่า "อตฺถิ ภิกฺขเว ตทายตนํ, ยตฺถ เนว ปฐวี..." ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะที่ไม่มีดิน...มีอยู่ ว่า "อิทมฺปิ โข ฐานํ สุทุทฺทสํ, ยทิทํ สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค..." ฐานะที่บุคคลจะพึงเห็นได้แสนยากแม้นี้แล คือความสงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง...ว่า "อสงฺขตญฺจ โว ภิกฺขเว ธมฺมํ เทเสสฺสามิ อสงฺขตคามิญฺจ ปฏิปทํ..." ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงอสังขตธรรม และปฏิปทาอันให้ถึงอสังขตธรรม... และด้วยบทพระสูตรนี้ว่า "อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ" ดูกรภิกษุทั้งหลาย

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๔๑-๓, ม. ม. ๑๓/๔๖๑, สํ. ส. ๑๕/๒๐๐, วิ. มหา. ๔/๘.
[๒] สํ. ส. ๑๘/๔๔๑.
[๓] ขุ. อิติวุตฺตก. ๒๕/๒๐๗, เนตฺติปกรณ. (ภูมิพโลภิกฺขุ.) ๙๑.
[๔] ก. ปริญฺเญยฺยพุทฺธิโน.

ธรรมชาติที่ไม่เกิดมีอยู่..., ฉะนั้น วิญญูชนผู้เลื่อมใสยิ่งในพระศาสนา แม้ยังมิได้ทำให้ประจักษ์ ในนิพพานนั้น ไม่มีความสงสัยอยู่ทีเดียว แม้โดยแท้. ถึงกระนั้น เพื่อจะบรรเทาความเคลือบแคลงของบุคคล ผู้ที่มีความรู้อันบุคคลอื่นจะพึงแนะนำได้ จึงมีข้อวิจารณ์ที่สมควร โดยนำอธิบายออกมาขยายในนิพพานนั้นดังต่อไปนี้.

ยถา ปริญฺเญยฺยตาย สอุตฺตรานํ กามานํ, รูปานญฺจ ปฏิปกฺขภูตํ ตพฺพิธุรสภาวํ นิสฺสรณํ ปญฺญายติ, เอวํ สภาวานํ สพฺเพสมฺปิ สงฺขตธมฺมานํ ปฏิปกฺขภูเตน ตพฺพิธุรสภาเวน นิสฺสรเณน ภวิตพฺพํ. ยญฺจ ตํ นิสฺสรณํ, สา อสงฺขตา ธาตุ.

เพราะกามและรูปพร้อมทั้งสิ่งที่เหนือขึ้นไปเป็นธรรมชาติที่จะพึงกำหนดรู้ได้ จึงปรากฏการสลัดออกซึ่งเป็นปฏิปักษ์ ต่อกามและรูป มีสภาพต่างจากกามและรูปนั้นฉันใด, สังขตธรรมแม้ทั้งหมด ซึ่งมีสภาพเหมือนฉันนั้น จำต้องมีการสลัดออก ซึ่งมีสภาพติดกันกับสังขตธรรมนั้น อันเป็นปฏิปักษ์กัน. ก็การสลัดออกนั้นใด, อสังขตธาตุก็คืออันนั้น.

กิญฺจิ ภิยฺโย : สงฺขตธมฺมารมฺมณํ วิปสฺสนาญาณํ, อปิจ อนุโลมญาณํ กิเลเส

จะกล่าวให้ยิ่งขึ้นไปอีกหน่อย: วิปัสสนาญาณซึ่งมีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ และอนุโลมญาณ

ตทงฺควเสน ปชหติ, น สมุจฺเฉทวเสน ปชหิตุํ สกฺโกติ. ตถา สมฺมุติสจฺจารมฺมณํ ปฐมชฺฌานาทีสุ ญาณํ วิกฺขมฺภนวเสเนว กิเลเส ปชหติ, น สมุจฺเฉทวเสน.

ย่อมละกิเลสได้ โดยเป็นตทังคปหาน, ย่อมไม่อาจละได้โดยสมุจเฉทปหาน โดยเด็ดขาด. อนึ่ง ญาณในปฐมฌานเป็นต้น ซึ่งมีสมมุติสัจจะเป็นอารมณ์ ย่อมละกิเลสได้โดยเป็นวิกขัมภนปหานเท่านั้น, หาใช่โดยเป็นสมุจเฉทปหานไม่.

อิติ สงฺขตธมฺมารมฺมณสฺส, สมฺมุติสจฺจารมฺมณสฺส จ ญาณสฺส กิเลสานํ สมุจฺเฉทปฺปหาเน อสมตฺถภาวโต เตสํ สมุจฺเฉทปฺปหานกรสฺส อริยมคฺคญาณสฺส ตทุภยวิปรีตสภาเวน อารมฺมเณน ภวิตพฺพํ, สา อสงฺขตา ธาตุ.

ด้วยประการดังกล่าวมานี้ เพราะญาณซึ่งมีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ และมีสมมุติสัจจะเป็นอารมณ์ ไม่สามารถในอันละกิเลสได้โดยเด็ดขาด อริยมรรคญาณซึ่งทำหน้าที่ละกิเลสเหล่านั้นได้เด็ดขาด จึงต้องมีอารมณ์ซึ่งมีสภาพ ผิดตรงกันข้ามกับญาณทั้ง ๒ นั้น, อสังขตธาตุก็คืออันนั้นแหละ.

ตถา "อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตนฺ"ติ[๑] เอวมาทิ นิพฺพานสฺส ปรมตฺถโต อตฺถิภาวโชตกวจนํ อวิปรีตตฺถํ ภควตา ภาสิตตฺตา. ยํ หิ ภควตา ภาสิตํ,

อนึ่ง คำมีอาทิอย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่เป็น อันเหตุอะไร ๆ มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไร ๆ มิได้แต่งขึ้น มีอยู่" เป็นคำส่องความที่

๑ เนตฺติปกรณ. ๙.

ตํ อวิปรีตตฺถํ ยถา ตํ สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ[๑]

นิพพานมีอยู่ โดยปรมัตถ์ ชื่อว่ามีอรรถอันไม่วิปริต เพราะเป็นคำอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้. จริงอยู่ คำใดที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้, คำนั้นมีอรรถไม่ผิด. เหมือนอย่างคำที่ตรัสไว้ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา.

ตถา นิพฺพานสทฺโท กตฺถจิ วิสเย ยถาภูต-ปรมตฺถวิสโย อุปจารวุตฺติสพฺภาวโต. เสยฺยถาปิ สีหสทฺโทติ เอวมาทีหิ นเยหิ ยุตฺติโตปิ อสงฺขตาย ธาตุยา ปรมตฺถโต อตฺถิภาโว เวทิตพฺโพ.

อนึ่ง นิพพานศัพท์ เป็นอารมณ์ของปรมัตถ์ตามที่เป็นจริง ในอารมณ์บางอย่าง เพราะมีความเป็นไป โดยเป็นอุปจารโวหาร. บัณฑิตพึงทราบความที่อสังขตธาตุ มีอยู่โดยปรมัตถ์ แม้โดยข้อยุติ โดยนัยทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า เหมือนกับสีหศัพท์.

อปโร นโย : ยทิ ปน นิพฺพานํ อภาวมตฺตเมว สิยา, ตสฺส "คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต

อีกนัยหนึ่ง : ก็ถ้านิพพานจะพึงเป็นเพียงความไม่มีเท่านั้นไซร้, นิพพานนั้น ก็ไม่ชอบที่จะกล่าวว่า เป็นธรรมอันลึกซึ้ง

---

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๕๑, ขุ. เถร. ๒๖/๓๖๖, เนตฺติปกรณ. ๑๔-๙๑, สํ. ส. ๑๕/๒๐๐, วิ. มหา. ๔/๗-๘-๙.

อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย"ติ[๑] คมฺภีราทิตา "อสงฺขตญฺจ โว ภิกฺขเว ธมฺมํ เทเสสฺสามี"ติอาทินา อสงฺขตตา,[๒] "อพฺยากตา ธมฺมา อปฺปจฺจยา ธมฺมา"ติ-[๓] อาทินา อพฺยากตธมฺมาทิตา จ น วตฺตพฺพา สิยา. น หิ อภาวสฺส โกจิ สภาโว อตฺถิ, เยน โส คมฺภีราสงฺขตาทิอาการโต วิญฺญาเยยฺย.

เป็นต้นว่า "ธรรมอันลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่ใช่วิสัยที่จะนึกเดาเอาได้ เป็นธรรมที่ละเอียด บัณฑิตจึงจะพึงรู้ได้" ไม่ชอบที่จะกล่าวว่า เป็นอสังขตธรรมเป็นต้นโดยนัยมีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงอสังขตธรรม แก่เธอทั้งหลาย" และไม่ชอบที่จะกล่าวว่า เป็นอัพยากตธรรมเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า "ธรรมทั้งหลายเป็นอัพยากฤต ธรรมทั้ง-หลายหาปัจจัยมิได้" ก็ความไม่มีจะมีสภาวะอะไร ๆ ที่จะเป็นเหตุให้พึงรู้ความไม่มีนั้นโดยอาการมีความเป็นธรรมลึกซึ้ง และเป็นอสังขตธรรมเป็นต้น หามิได้เลย.

อภาโว หิ อภาโว เอว, กุโต ตสฺส คมฺภีราสงฺขตาทิภาวสมฺพนฺโธ. กิญฺจายม-ภาโว สพฺเพสํ กิเลสานํ สพฺพสตฺตสนฺตาน-

เพราะว่า ความไม่มีก็เป็นความไม่มีอยู่นั่นเอง, ความไม่มีนั้น จะมีความเกี่ยวข้องกับภาวะที่เป็นธรรมลึกซึ้ง และเป็นอสังขต-

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๔๑-๒, ม. ม. ๑๓/๔๖๑.

[๒] ม. อสงฺขตาทิตา.

[๓] สํ. สฬา. ๑๘/๔๐.

คตานํ เอโก วา ภเวยฺย อเนโก วา. ยทิ เอโก, เอเกเนว มคฺเคน สพฺพกิเลสา- ภาโว กโต, สจฺฉิกโต จาติ อญฺญสฺส, อญฺเญสญฺจ มคฺคานํ นิรตฺถกตาติ น สิยา มคฺคพหุตา, เอกชฺฌญฺจ สพฺพสตฺตานํ นิพฺพานาธิคโม อาปชฺชติ.

ธรรมเป็นต้น มาจากไหนเล่า. กิเลสทั้งปวงที่อยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งปวง ควรจะมีความไม่มีนี้ แต่อย่างเดียวก็ได้ หรือหลายอย่างก็ได้. ถ้ามีอย่างเดียว, ก็ใช้มรรคเดียวเท่านั้น ทำกิเลสทั้งปวงให้ไม่มีได้และทำให้แจ้งได้ เพราะฉะนั้น มรรคอื่นและมรรคเหล่าอื่น ก็เป็นสิ่งที่ไม่มีประโยชน์ เพราะฉะนั้น จึงไม่ต้องมีมรรคมากมาย และสัตว์ทั้งปวงก็จะถึงการบรรลุนิพพานร่วมกันได้.

สิยา ปเนวํ เอโก เอว โส นิพฺพานสญฺญิโต กิเลสาภาโว, โส ปน น มคฺเคหิ กาตพฺโพ, อถโข สจฺฉิกาตพฺโพติ. เอวํ สติ วิเสสโต มคฺคสฺส นิรตฺถกตา อาปชฺชติ, กิเลสานํ อปฺปหานโตติ เอโกปิ มคฺโค น สิยา.

ก็ถ้าจะพึงเป็นอย่างนี้ ความไม่มีกิเลสที่รู้กันว่านิพพานนั้น ก็มีอย่างเดียวเท่านั้น, ก็ความไม่มีกิเลสนั้นไม่ต้องใช้มรรคสร้างขึ้น, ก็ควรทำให้แจ้งได้โดยแท้แล. เมื่อเป็นอย่างนี้ ว่าโดยพิเศษมรรคก็จะต้องเป็นสิ่งที่ไม่มีประโยชน์ เพราะมิได้ละกิเลสทั้ง- หลาย เพราะฉะนั้น แม้มรรคเดียวก็ไม่ต้องมี.

อสติ จ กิเลสปฺปหาเน ทุกฺขสฺส อนุปจฺเฉทนโต กิเลสาภาวสจฺฉิกิริยา กิมตฺถิยา สิยา, อถ ปน มคฺคานํ สนฺตานคต-สํโยชนตฺตยปฺปหานาทิปฏินิยตกิจฺจตาย จตูสุ มคฺเคสุ ปาฏิเยกฺกํ กิเลสาภาโว. เอวํ สติ สภาวเภเทน วินา น พหุภาโวติ โส กิเลสกฺขยปริยาเยน วุตฺโต สภาวธมฺโม เอว สิยา.

ก็เมื่อไม่มีการละกิเลส ก็เข้าไปตัดเสียซึ่งทุกข์ไม่ได้ ฉะนั้น การกระทำให้แจ้ง ซึ่งความไม่มีกิเลสจะพึงมีประโยชน์อะไรเล่า, อนึ่ง เมื่อเป็นอย่างนั้นมรรคทั้งหลาย มีหน้าที่แน่นอน โดยเฉพาะต่อการละสังโยชน์ทั้ง ๓ เป็นต้น อันอยู่ในสันดาน ฉะนั้น ในมรรคทั้ง ๔ เฉพาะแต่ละอย่าง ๆ ก็ไม่มีกิเลสเลย. เมื่อเป็นอย่างนี้ เว้นจากการจำแนกสภาวะ ก็ไม่มีมรรคหลายอย่าง เพราะฉะนั้น ความไม่มีนั้น ก็ควรจะเป็นสภาวธรรมที่กล่าวถึง โดยบรรยายถึงความสิ้นไป แห่งกิเลสนั่นเอง.

เยสํ อภาโว, ตปฺปเภเทน อภาเว เภโทปจาโรติ เจ ? เยสํ อภาโว, เตสํ สสภาวตาย ตสฺส สภาโวปจาโรปิ สิยา. ตถา จ เตสํ กิเลสสงฺขตตาทิโต กิเลสสงฺขตตาทิอุปจาราปิ สิยุํ. โน เจ เต อิจฺฉิตา, ตปฺปเภเทน เภโทปจาโรปิ น อิจฺฉิตพฺโพ. น จ ปโหติ อุปจริโต พหุภาโว

หากจะมีคำทักว่า ธรรมเหล่าใดมีความไม่มี, ก็จะเป็นการพูดพาดพิงถึงการจำแนก ในความไม่มีตามประเภทของธรรมนั้นไป ? คำตอบว่า ธรรมเหล่าใดมีความไม่มี, ธรรมเหล่านั้น ก็เป็นธรรมชาติที่ยังมีสภาวะอยู่ ฉะนั้น แม้การพูดพาดพิงถึงสภาวะ ของความไม่มีนั้น ก็ควรจะมีได้.

อตฺถโต พหุภาวาย. น หิ ชลํ อนลนฺติ อุปจริตํ ทหติ, ปจติ วา.

ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น แม้การจะพูดพาดพิงถึงความเป็นสังกิเลส และความเป็นสังขตธรรมเป็นต้น โดยความที่ธรรมเหล่านั้นเป็นกิเลส และเป็นสังขตธรรมเป็นต้น ก็ควรจะมีได้. หากแต่ไม่ปรารถนาธรรมเหล่านั้น, จึงไม่ต้องปรารถนา แม้การพูดพาดพิงถึงการจำแนกด้วยประเภทของธรรมเหล่านั้น. และความเป็นสิ่งมากมาย ที่พูดพาดพิงถึงก็ไม่สามารถจะเป็นสิ่งที่มากมาย ตามความหมายได้. ก็สิ่งที่พูดพาดพิงถึง คือน้ำ ลมย่อมจะไหม้ หรือย่อมจะหุงต้มไปก็หามิได้.

เอกตฺตปญฺหมฺปิ จายมภาโว อสภาวตาย น สหตีติ น สกฺกา วตฺตุํ นตฺถิภาวสามญฺโต อเภทโวหาโร ยุตฺตรูโปติ. เอกตฺเต จ ปุพฺเพ วุตฺตา เอว โทสา, พหุภาเว ปน สติ วุตฺตนเยเนว สิทฺธา สภาวธมฺมตา.

ก็ปัญหาคือความเป็นหนึ่ง คือความไม่มีนี้ไม่สามารถเพื่อจะไม่เป็นสภาวะ เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจพูดได้ว่า การบัญญัติถึงการไม่จำแนกไป เป็นการสมควรแล้วโดยที่เป็นความเสมอกันกับความไม่มี. อนึ่ง ในความเป็นหนึ่ง ได้มีข้อขัดแย้งที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้นทีเดียว, แต่เมื่อมีความเป็นมาก-

อย่างเข้า ความเป็นสภาวธรรมก็เข้าใจได้ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ.

สภาวธมฺมตฺเตปิ จ พหุภาโว วิย ภาวํ ภาโวปิ พหุภาวํ น พฺยภิจเรยฺยาติ นิพฺพานสฺส พหุภาวปฺปสงฺโค สิยาติ เจ ? น พหุภาวสฺเสว อภาวปฺปสงฺคโต.

หากจะมีคำท้วงว่า ก็แม้ในความเป็นสภาวธรรม นิพพานก็ควรจะมีความเกี่ยวข้องกับความเป็นสิ่งมาก เพราะแม้ความมีก็ไม่ควรจะขัดแย้งกับความเป็นสิ่งมาก เหมือนกับความเป็นสิ่งมาก ไม่ควรจะขัดแย้งกับความมี ? หามิได้ เพราะความเป็นสิ่งมากนั่นเอง ไม่เกี่ยวข้องกับความไม่มี.

ยทิ หิ ยถา กกฺขฬตา ภาวํ, เอวํ ภาโวปิ กกฺขฬตํ น พฺยภิจเรยฺย. เอวํ สติ สพฺเพสํ ภาวานํ ปฐวีภาวาปตฺติโต กุโต ภาวสฺส พหุภาโว, ตสฺมา โลกโวหารานํ วิจิตฺตตาย ยทิปิ พหุตา ภาวาเปกฺขา, ภาวตา ปน น พหุตาเปกฺขาติ น ภาวสฺส สโต นิพฺพานสฺส พหุภาโว "เอกา นิฏฺฐา น ปุถุ นิฏฺฐา"ติ วจนโต. เอกสฺมึเยว จ ทสฺสนภาวนาหุวยํ สมฺภวติ.

ก็ถ้าว่า ความเป็นของหยาบไม่พึงนำภาวะมาได้ฉันใด, แม้ภาวะก็ไม่พึงนำความเป็นของหยาบมาได้ฉันนั้น. เมื่อเป็นอย่างนี้ ความมีจะเป็นสิ่งมาก ได้จากไหน เพราะความมีทั้งปวงก็จะต้องถึงความเป็นปฐวีไป, เพราะฉะนั้น แม้ความเป็นสิ่งมากจะเล็งถึงความมี โดยที่โวหารของชาวโลกมีความแตกต่างกันก็ตาม, ถึงกระนั้น ภาวะคือความมี ก็หาใช่เล็งถึงความเป็นสิ่งมากไม่ เพราะฉะนั้น นิพพานซึ่งเป็นความมีมีอยู่ จะ

เป็นสิ่งมากก็หามิได้ โดยพระบาลีว่า "สิ่งเดียวสำเร็จแล้ว ไม่ใช่หลายสิ่งสำเร็จ". และในนิพพานซึ่งเป็นสิ่งเดียวเท่านั้น ย่อมมีทัสสนะและภาวนาทั้งสองอย่าง.

ปรินิพฺพุตานํ ปจฺเจกํ นิพฺพานภาเว สตฺตสนฺตานนิยตํ นาม นิพฺพานํ สิยา. ตถา จ สติ สงฺขตตาทิโทสานติวตฺติเยว, กิเลสปฺปหานํ วา มคฺคกิจฺจํ กิเลสานํ อภาโว.

ในความเป็นนิพพาน เฉพาะแต่ละอย่างของผู้ที่ปรินิพพานแล้ว ควรจะมีนิพพานที่ชื่อว่าแน่นอน ต่อสันดานของสัตว์. และเมื่อเป็นอย่างนั้น นิพพานนั้น ก็จะไม่พ้นข้อขัดแย้ง มีความเป็นสังขตธรรมเป็นต้นทีเดียว, อีกนัยหนึ่ง การละกิเลสอันเป็นหน้าที่ของมรรค ก็จะเป็นความไม่มีกิเลสทั้งหลาย.

ตสฺส จ เอกตฺเต น มคฺคพหุตา กิจฺจนุตรสฺส กตฺตพฺพสฺส อภาวโต. มคฺคพหุภาโว จ มคฺเคหิ สจฺฉิกาตพฺเพ เอกสฺมึ ธมฺเม อินฺทฺริยานํ อปาฏวปาฏวปาฏวตรปาฏวตม–ภาเวน สจฺฉิกิริยาวิเสเสน กิเลสานํ

และในข้อที่นิพพานนั้นเป็นอย่างเดียวก็ไม่ใช่ว่าจะเป็นมรรคมีหลายอย่าง เพราะกิจอื่นที่จะต้องกระทำไม่มี. และภาวะที่มรรคมีหลายอย่าง ก็ย่อมมีโดยการจำแนกถึงการละกิเลสทั้งหลาย โดยความต่างแห่งการ

คุณยุวดี ศิลปดีเลิศกุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปหานเภเทน โหตีติ นิพฺพานสฺส สภาว-ธมฺมตฺเต เอว สิยา.

กระทำให้แจ้ง ด้วยความที่อินทรีย์ทั้งหลาย เป็นธรรมชาติไม่ฉลาด ฉลาดธรรมดา ฉลาดกว่า และฉลาดที่สุด ในธรรมข้อเดียวกัน ที่มรรคทั้งหลายจะพึงกระทำให้แจ้ง เพราะฉะนั้น จึงควรจะมีได้ ในเพราะความที่นิพพานเป็นสภาวธรรมนั่นเอง.

อภาโวปิ จ กิเลสานํ มคฺเคน สกิจฺจกตาย กาตพฺโพ เอว สิยา, น สจฺฉิกาตพฺโพ. โก หิ สภาโว อภาวสฺส ? โย สจฺฉิกาตพฺโพ สิยา, โส เจ นิพฺพานํ เอเกเนว มคฺเคน สพฺพกิเลสานํ อภาโว เอโก อภินฺโน กาตพฺโพ อาปนฺโน. อญฺญถา มคฺควเสน จตุพฺพิธภาเว นิพฺพานสฺส จตุพฺพิธภาวปฺปสงฺโค นิพฺพานวิเสสปฺปสงฺโค จ อาปชฺเชยฺยาติ มคฺคกิจฺจสฺส เอกตฺเตน มคฺคพหุตา สิยา. พหุภาเว ปน เตสํ โส วุตฺตนเยน เอกสฺมึ ธมฺเม สจฺฉิกิริยา-วิเสสโตติ สิทฺธา นิพฺพานสฺส สภาวธมฺมตา.

และแม้ความไม่มีแห่งกิเลสทั้งหลาย ก็ชอบที่จะเป็นเรื่องที่มรรคจะพึงสร้างขึ้น โดยความที่เป็นหน้าที่ของตนนั่นเอง, ไม่ใช่จะพึงกระทำให้แจ้ง. ก็สภาวะของความไม่มีเป็นอย่างไรเล่า ? ธรรมใด ชอบที่จะกระทำให้แจ้ง, หากธรรมนั้นเป็นนิพพาน ก็ต้องเป็นธรรมที่มรรคเดียวเท่านั้น พึงกระทำให้เป็นความไม่มี แห่งกิเลสทั้งปวง เป็นธรรมเอกแยกออกไปไม่ได้. เมื่อจะถือความเป็นอย่างอื่นไป ในข้อที่นิพพานเป็น ๔ อย่างตามอำนาจของมรรค ก็จะต้องไม่เกี่ยวกับความเป็น ๔ อย่าง และไม่เกี่ยว-ข้องกับความต่างของนิพพาน เพราะฉะนั้น ความที่มรรคมีมากก็ควรจะมีได้ โดยความที่

หน้าที่ของมรรค เป็นอย่างเดียว. แต่ในความที่มรรคเหล่านั้นมีมาก ความไม่มีนั้นก็โดยความต่างกัน แห่งการกระทำให้แจ้งในธรรมอันเดียว ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว เพราะฉะนั้น จึงชี้ลงไปได้ว่า นิพพานเป็นสภาวธรรม.

ขยาธิคนฺตพฺพตาย ปเนตํ "ขโย"ติ วุตฺตํ. "ขเย ญาณนฺ"ติ[๑] หิ วจนโต อริยมคฺโค ขโย นาม. เตน เจตํ อธิคนฺตพฺพํ สจฺฉิกาตพฺพํ, ตสฺมา "ขโย"ติ วุตฺตนฺติ.

อนึ่ง นิพพานนี้ ท่านเรียกว่า "ขโย" ความสิ้นไป ก็เพราะเป็นธรรมชาติที่จะพึงบรรลุได้ โดยความสิ้นไป. เพราะว่า อริยมรรคก็ชื่อว่า ขโย ความสิ้นไป โดยมีพระบาลีว่า "ขเย ญาณํ" ความรู้ในความสิ้นไป. ก็ด้วยเหตุนั้น นิพพานนี้ จึงเป็นธรรมชาติที่จะพึงบรรลุทำให้แจ้ง, เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า "ขโย" ความสิ้นไปแล.

อิติ นิโรธนิทฺเทสกถาวณฺณนา.

พรรณนากถาว่าด้วยนิโรธนิเทศ จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๘, ๓๓๙.

มคฺคนิทฺเทสกถาวณฺณนา

๕๖๒. อฏฺฐ ธมฺมาติ "กตมํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจนฺ"ติ อารภิตฺวา "สมฺมาทิฏฺฐี"ติอาทินา ปาฬิยํ[1] ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทานิทฺเทเส อาคตา, ตเมว จ ปาฬึ อาเนตฺวา อุทฺเทสวเสน อิธ จ วุตฺตา สมฺมาทิฏฺฐิอาทโย อฏฺฐ ธมฺมา อตฺถโต ปกาสิตา, น มคฺคสจฺจนิทฺเทสวเสนาติ อธิปฺปาโย. ยทิ อตฺถโต ปกาสิตา, กิมตฺถิยํ ปน อิธ กถนนฺติ อาห "อิธ ปนา"ติอาทิ.

พรรณนากถาว่าด้วยมรรคนิเทศ

๕๖๒. คำว่า ธรรม ๘ ประการ อธิบายว่า ธรรม ๘ ประการ มีสัมมาทิฐิเป็นต้น ที่ได้เริ่มไว้ว่า "กตมํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจํ" ปฏิปทาอันให้ถึงความดับทุกข์เป็นอริยสัจ เป็นไฉน มาแล้วในนิเทศ แห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาในพระบาลี โดยนัยมีอาทิว่า "สัมมาทิฐิ" และที่ทรงนำเอาพระบาลีนั้นนั่นแหละ มาตรัสไว้ในที่นี้ ด้วยอำนาจแห่งอุเทศ ข้าพเจ้าได้ประกาศไว้แล้วโดยเนื้อความ, มิใช่ได้ประกาศไว้ ด้วยอำนาจนิเทศแห่งมรรคสัจ. เพื่อจะเลี่ยงเสียซึ่งคำถามว่า ถ้าได้ประกาศไว้โดยเนื้อความแล้ว, ก็การกล่าวในที่นี้ จะมีประโยชน์อะไร ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "แต่ในที่นี้" ดังนี้.

---

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๑๓๖.

ตตฺถ "เอกกฺขเณ ปวตฺตมานานนฺ"ติ อิทํ โลกิยกุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ วิรติโย นานากฺขณิกา เอว โหนฺตีติ กตฺวา วุตฺตํ. เสสมคฺคธมฺมา ปน ตตฺถาปิ เอกชฺฌํ อุปฺปชฺชนฺติเยว. วิเสสาวโพธนตฺถนฺติ ปฏิปกฺขสมุคฺฆาตาทิ[1]ปวตฺติอาการวิเสสสฺส อวโพธนตฺถํ. วิตฺถารโต มคฺคกถา ปรโต อาวิภวิสฺสตีติ อาห "สงฺเขปโต"ติ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า "ที่เป็นไปอยู่ในขณะเดียวกัน" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะอธิบายว่า วิรัติทั้งหลาย ในจิตตุปบาทที่เป็นโลกียกุศล ย่อมเป็นธรรมชาติที่เป็นไป ในขณะต่างกันทีเดียว. แต่ธรรมคือมรรคที่เหลือ แม้ในจิตตุปบาทเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นร่วมกันทีเดียว. คำว่า เพื่อหยั่งรู้ความต่างกัน คือเพื่อหยั่งรู้ความต่างกันแห่งอาการเป็นไป มีการถอนธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ได้เป็นต้น. กถาว่าด้วยมรรค โดยพิสดาร จักเป็นแจ้งข้างหน้า เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยสังเขป".

(อธิบายสัมมาทิฐิ)

จตุสจฺจปฏิเวธาย ปฏิปนฺนสฺสาติ ยถา จตุสจฺจาภิสมโย โหติ, เอวํ สพฺพโส ปุพฺพภาคปฏิปตฺติยา ปริปูรณวเสน ปฏิปนฺนสฺส. อริยมคฺคสงฺขาตสฺส โยคสฺส

คำว่า ผู้ปฏิบัติเพื่อการแทงตลอดสัจจะทั้ง ๔ ความว่า ผู้ปฏิบัติด้วยอำนาจการบำเพ็ญข้อปฏิบัติอันเป็นบุพภาค โดยประการทั้งปวง โดยประการที่จะมีการตรัสรู้ สัจจะทั้ง ๔

---

[1] ก. ปฏิปกฺขสมุคฺฆาตนาทิ...

คุณปิยะ-คุณพูนศิริ-คุณสมใจ ทวีวัฒนสาร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

สพฺภาวโต[๑] โยคิโน. กามํ อวิชฺชานุสยสมุคฺฆาเต ตเทกฏฺฐกิเลสานํ เลโสปิ นาวสิสฺสติ, วิชฺชาย ปน อวิชฺชา อุชุวิปจฺจนีกธมฺโมติ ทสฺสนตฺถํ "อวิชฺชานุสยสมุคฺฆาตกนฺ"ติ วุตฺตํ.

ได้. ของท่านผู้ชื่อว่า โยคี เพราะมีโยคะที่เรียกว่า อริยมรรค. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ถอนอวิชชานุสัยขึ้นได้" ดังนี้ เพื่อจะแสดงว่า ในการถอนอวิชชานุสัยขึ้น กิเลสที่ตั้งอยู่เป็นอันเดียวกันกับอวิชชานุสัยนั้น ก็จักไม่เหลือแม้แต่น้อย โดยแท้, ถึงกระนั้น อวิชชา ก็เป็นธรรมเป็นข้าศึกตรงต่อวิชชา.

ปรโต มิจฺฉาสงฺกปฺปาทิคฺคหเณปิ เอเสว นโย. ตถปฺปกาสนรสาติ[๒] ปรมตฺถปฺปกาสนรสา, จตุสจฺจวิภาวนกิจฺจาติ อตฺโถ. มคฺคธมฺมานํ ปฏิปกฺขวิธมนากาโร สาติสยํ ปากโฏ หุตฺวา อุปฏฺฐาตีติ อวิชฺชานุสยสมุคฺฆาตกตํ สมฺมาทิฏฺฐิยา วตฺวาปิ อวิชฺชนฺธการวิทฺธํสนปจฺจุปฏฺฐานตา วุตฺตา.

แม้ในศัพท์ว่ามิจฉาสังกัปปะเป็นต้น ข้างหน้าก็นัยนี้เหมือนกัน. คำว่า มีอันประกาศความจริงแท้เป็นรส คือมีการประกาศปรมัตถ์เป็นรส, อธิบายว่า มีการทำสัจจะ ๔ ให้แจ่มแจ้งเป็นกิจ. อาการกำจัดปฏิปักษ์แห่งธรรมคือมรรคทั้งหลาย ย่อมปรากฏเป็นอาการที่ชัดเจนอย่างเยี่ยมยอด เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์แม้ได้กล่าวว่า สัมมาทิฐิเป็นธรรมชาติถอนอวิชชานุสัยขึ้นได้แล้ว ก็

---

[๑] ก. สมฺภาวโต.
[๒] สี. อตฺถปฺปกาสนรสา,
ฉ. ธาตุปฺปกาสนรสาติ.

ยังกล่าวว่า สัมมาทิฐิมีการทำลายความมืดคืออวิชชาเป็นปัจจุปัฏฐาน.

(อธิบายสัมมาสังกัปปะ)

ตถา สมฺปนฺนทิฏฺฐิโนติ ยถา อวิชฺชานุสยสมุคฺฆาโต โหติ, ตถา มคฺค-สมฺมาทิฏฺฐิยา สมฺปนฺนทิฏฺฐิโน. เอวํ หิ จตุสจฺจปฏิเวธาย ปฏิปนฺนสฺส โยคิโนติ อิมมตฺถํ ตถาสทฺโท อุปสํหรติ. นิพฺพานารมฺมณตา ปน ตํสมฺปยุตฺตวจเนเนว โพธิตา. มิจฺฉาสงฺกปฺปนิคฺฆาตกนฺติ กาม-สงฺกปฺปาทิมิจฺฉาสงฺกปฺปสมุจฺเฉทกํ. อปฺป-นารโสติ นิพฺพานารมฺมเณ มคฺคจิตฺตสฺส สมฺปฺปาทวเสน[1] ปวตฺตนโต อปฺปนากิจฺโจ.

สองบทว่า ตถา สมฺปนฺนทิฏฺฐิโน แห่งโยคีผู้มีทิฐิอันถึงพร้อมแล้วอย่างนั้น มีความว่า แห่งโยคีผู้มีทิฐิอันถึงพร้อมแล้ว ด้วยความเห็นชอบในมรรค โดยประการที่จะมีการถอนอวิชชานุสัยขึ้นได้. ตถาศัพท์ย่อมรวมเอาความข้อนี้เข้ามาว่า ก็แห่งโยคีผู้ปฏิบัติ เพื่อการแทงตลอดสัจจะทั้ง ๔ อย่างนี้ด้วย. ก็ความที่สัมมาสังกัปปะมีนิพพานเป็นอารมณ์ ก็รู้ได้ด้วยคำว่าประกอบกับสัมมาทิฐินั้นนั่นแหละ. คำว่า กำจัดมิจฉาสังกัปปะเสียได้ คือตัดมิจฉาสังกัปปะ มีความดำริในกามเป็นต้นได้เด็ดขาด. คำว่า มีอัปปนาความแน่วแน่เป็นรส คือมีอัปปนาความแน่วแน่เป็นกิจ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจการยังมรรคจิตให้เกิดขึ้น ในอารมณ์คือนิพพาน.

---

[1] สี. สมฺปฺปนวเสน.

(อธิบายสัมมาวาจา)

ตถา ปสฺสโต วิตกฺกยโต จาติ วุตฺตปฺปการาย สมฺมาทิฏฺฐิยา ปสฺสโต นิพฺพานารมฺมเณ จ สมฺมาสงฺกปฺเปน จิตฺตํ อภินิโรปยโต.

คำว่า ของโยคีผู้เห็นอยู่และตรึกอยู่อย่างนั้น คือของโยคีผู้เห็นอยู่ ด้วยสัมมาทิฐิมีประการดังกล่าวแล้ว และผู้ยกจิตขึ้นอยู่ด้วยสัมมาสังกัปปะในอารมณ์คือนิพพาน.

วจีทุจฺจริตสมุคฺฆาติกาติ จตุพฺพิธสฺสปิ วจีทุจฺจริตสฺส สมุจฺเฉทิกา. มุสาวาทาทีนํ วิสํวาทนาทิกิจฺจตาย ลูขานํ อปริคฺคาหกานํ ปฏิปกฺขภาวโต สินิทฺธภาเวน สมฺปยุตฺตธมฺมานํ ปริคฺคาหกสภาวา สมฺมาวาจาติ อาห "สา ปริคฺคหลกฺขณา"ติ.

คำว่า ถอนวจีทุจริตขึ้นเสียได้ คือตัดวจีทุจริตทั้ง ๔ อย่างได้เด็ดขาด. สัมมาวาจามีสภาวะกำหนดถือเอา สัมปยุตธรรมทั้งหลาย ด้วยความสนิทใจ เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อมิจฉาวาจาทั้งหลายมีมุสาวาทเป็นต้น อันเป็นความเศร้าหมองไม่มีการกำหนดถือเอา เพราะความที่มิจฉาวาจามีกิจเป็นต้นว่ากล่าวให้คลาดเคลื่อน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สัมมาวาจานั้น มีการกำหนดถือเอาเป็นลักษณะ".

(อธิบายสัมมากัมมันตะ)

กายิกกิริยา กิญฺจิ กตฺตพฺพํ สมุฏฺฐาเปติ, สยญฺจ สมุฏฺฐหนํ ฆฏนํ โหตีติ สมฺมากมฺมนฺตสงฺขาตา วิรติปิ สมุฏฺฐานสภาวา วุตฺตา.

กิริยาทางกาย ย่อมยังกิจที่จะพึงกระทำบางอย่างให้ตั้งขึ้น และการตั้งขึ้นได้เองก็ย่อมเป็นการกระทบกัน เพราะฉะนั้น แม้

สมฺปยุตฺตธมฺมานํ วา อุกฺขิปนํ สมุฏฺฐาปนํ กายิกกิริยาย ภารุกฺขิปนํ วิย.

วิรัติที่เรียกว่า สัมมากัมมันตะ ท่านก็กล่าวว่ามีสภาวะตั้งขึ้น. อีกอย่างหนึ่ง การยกสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้น ก็ชื่อว่าการทำให้ตั้งขึ้น เหมือนยกของหนักขึ้นด้วยกิริยาทางกายฉะนั้น.

(อธิบายสัมมาอาชีวะ)

อสฺสาติ โยคิโน. ตสฺมึ สติ วิสุชฺฌนโต วิสุทฺธิภูตา. ชีวมานสฺส สตฺตสฺส, สมฺปยุตฺตธมฺมานํ วา สุทฺธิ โวทานํ, อาชีวสฺเสว วา ชีวิตินฺทฺริยวุตฺติยา. ญายาชีวสฺส อพุทฺธปฏิกุฏฺฐาย สมฺมาชีวิกาย ปวตฺติเหตุตาย ญายาชีวปวตฺติรโส. อิมสฺส หิ ปวตฺติโต ปฏฺฐาย มิจฺฉาชีโว น ปวตฺตตีติ.

บทว่า อสฺส โยค โยคิโน แปลว่า แห่งโยคีนั้น. การเว้นจากมิจฉาอาชีวะก็เป็นความบริสุทธิ์ เพราะบริสุทธิ์ในเมื่อมีสัมมากัมมันตะนั้น. ความบริสุทธิ์ของสัตว์ที่ยังมีชีวิตอยู่ หรือของสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ความผ่องแผ้ว, อีกอย่างหนึ่ง ความบริสุทธิของอาชีพนั้นเอง คือของความเป็นไปของชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า ความผ่องแผ้ว. สัมมาอาชีวะนั้นชื่อว่า มีอันยังอาชีวะที่ชอบธรรมให้เป็นไปเป็นรส เพราะความเป็นเหตุแห่งความเป็นไป แห่งอาชีวะอันชอบ-ธรรมคือการเลี้ยงชีพชอบ ที่ไม่ใช่พระพุทธ-เจ้าทรงติเตียน.

คุณปิติ-คุณเปรมปรี-คุณนนทวัส-คุณวิทวัส ทวีวัฒนสาร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

(อธิบายสัมมาสติ)

สพฺพากุสลวิทฺธํสโกปิ สมฺมาวายาโม อุชุปฏิปกฺขทสฺสนวเสน โกสชฺชสมุจฺเฉทโก วุตฺโต. สงฺกิเลสปกฺขโตปิ ตสฺส ปคฺคณฺหณํ ปคฺคโห. กายาทีสุ สุภาทิอาการอุปธารณ-วเสน ปวตฺตา สุภสญฺญาทิปุพฺพงฺคมา อกุสลกฺขนฺธา มิจฺฉาสติ, ตสฺสา วิทฺธํสโน มิจฺฉาสติวินิทฺธุนโน. อสมฺโมโสติ สมฺโมส-วิทฺธํสนโต ตปฺปฏิปกฺโข. อารมฺมณสฺส ยถาสภาวสลฺลกฺขณํ อุปฏฺฐานํ. "อารกฺข-ปจฺจุปฏฺฐานา สตารกฺเขน เจตสา"ติ[๑] จ วจนโต วิเสสโต สติ กุสลจิตฺตสฺส อารกฺขาติ อาห "สติยา สํรกฺขิยมาน-จิตฺตสฺสา"ติ.

สัมมาวายามะแม้ทำลายอกุศลทั้งหมดได้ ท่านก็กล่าวว่า ตัดโกสัชชะได้เด็ดขาด ด้วยอำนาจแสดงธรรม ที่เป็นปฏิปักษ์โดย-ตรง. การประคองจิตนั้น แม้จากธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งสังกิเลส ชื่อว่า การประคอง. อกุศลขันธ์ทั้งหลายที่มีสุภสัญญาเป็นต้น เป็นตัวประธาน เป็นไปด้วยอำนาจการเข้าไปทรงไว้ ซึ่งอาการว่างามเป็นต้นในกายเป็นต้น ชื่อว่ามิจฉาสติ, ความไม่ลืมใจ ซึ่งกำจัดมิจฉาสตินั้น ชื่อว่า มิจฉา-สติวินิทธุนโน แปลว่า กำจัดมิจฉาสติออกเสียได้. คำว่า ความไม่ลืม ได้แก่ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อความลืมนั้น เพราะกำจัดความลืมเสียได้. การกำหนดสภาวะตามเป็นจริงซึ่งอารมณ์ ชื่อว่า อุปัฏฐานะ แปลว่า ความตั้งมั่น. สติเป็นเครื่องรักษากุศลจิตโดยพิเศษ เพราะมีพระบาลีว่า

[๑] ที. ปา. ๑๑/๒๘๕, องฺ. ทสก. ๒๔/๓๒.

"อารกฺขปจฺจุปฏฺฐานา" แปลว่า สติมีการรักษาเป็นปัจจุปัฏฐาน และว่า "สตารกฺเขน เจตสา" แปลว่า มีใจที่สติรักษาอยู่ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แห่งโยคีผู้มีจิตอันสติรักษาอยู่".

๕๖๓. สจฺจญาณสฺสาติ สจฺจานิ อารพฺภ ปวตฺตนกญาณสฺส, น ปฏิเวธญาณํ วิย สกิเทว พุชฺฌติ, อถโข ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชนโต อนุอนุโพโธ[๑] อนุสฺสวาการปริวิตกฺกทิฏฺฐินิชฺฌานกฺขนฺติอนุคโต วา โพโธ อนุโพโธ, ตเทว ญาณนฺติ อนุโพธญาณํ. น หิ ตํ ปจฺจกฺขโต พุชฺฌติ, อนุสฺสวาทิวเสน ปน กปฺปนมุเขน พุชฺฌติ.

๕๖๓. คำว่า แห่งสัจญาณ ได้แก่ แห่งญาณ ที่ปรารภสัจจะทั้งหลายเป็นไป, อนุโพธญาณ ย่อมตรัสรู้ครั้งเดียวเท่านั้น เหมือนปฏิเวธญาณก็หามิได้, โดยที่แท้ เป็นความตรัสรู้ตาม ๆ กันไป เพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ, จึงชื่อว่า อนุโพธะ, อีกนัยหนึ่ง ความตรัสรู้ ที่ไปตามความได้ยินได้ฟังมา ความนึกคิดไปตามอาการ ความเห็น ความเพ่ง และความถูกใจ ก็ชื่อว่า อนุโพธะ, ชื่อว่า อนุโพธญาณ ก็เพราะอรรถว่า เป็นญาณนั้นนั่นแหละ. ก็อนุโพธญาณนั้น

---

[๑] ฉ. อนุ อนุ โพโธ อนุโพโธ.

ย่อมตรัสรู้โดยประจักษ์ก็หามิได้, แต่ตรัสรู้โดยการนึกคิดเป็นลำดับ ด้วยอำนาจการได้ยินได้ฟังมาเป็นต้น.

กิจฺจโตติ ปริชานนาทิโต. ตํกิจฺจกรเณเนว หิ ปริญฺเญยฺยาทีนิ วิย[๑] ตานิปิ ตสฺส ปากฏานิ โหนฺติ. วิวฏฺฏานุปสฺสนาย หิ สงฺขาเรหิ ปฏิลียมานมานสสฺส อุปฺปชฺชมานํ มคฺคญาณํ วิสงฺขารํ ทุกฺขนิสฺสรณํ อารมฺมณํ กตฺวา ทุกฺขํ ปริจฺฉินฺทติ, ทุกฺขคตญฺจ ตณฺหํ ปชหติ, นิโรธญฺจ สจฺฉิกโรติ ผุสติ. อาทิจฺโจ วิย ปภาย สมฺมาสงฺกปฺปาทีหิ สห สมุปฺปนฺนํ ตํ มคฺคํ ภาเวติ, น จ สงฺขาเร อมุญฺจิตฺวา ปวตฺตมาเนน ญาเณน เอตํ สพฺพํ กาตุํ สกฺกา นิมิตฺตปฺปวตฺเตหิ อวุฏฺฐิตตฺตา. ตสฺมา เอตานิ กิจฺจานิ กโรนฺตํ ตํ ญาณํ ทุกฺขาทีนิ วิภาเวติ ตตฺถ สมฺโมหนิวตฺตเนนาติ "จตฺตาริปิ[๒] สจฺจานิ

คำว่า โดยกิจ ได้แก่ โดยกิจมีการกำหนดรู้เป็นต้น. จริงอยู่ ด้วยการกระทำกิจนั้นนั่นแหละ แม้กิจเหล่านั้นก็ย่อมปรากฏอยู่ แก่อนุโพธญาณนั้น เหมือนสัจจะมีทุกข์ที่จะพึงกำหนดรู้เป็นต้น. ก็มรรคญาณที่เกิดขึ้น แก่ท่านผู้มีใจปลีกออกจากสังขารทั้งหลาย ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนา ย่อมกำหนดทุกข์กระทำวิสังขาร อันเป็นที่สลัดออกแห่งทุกข์ให้เป็นอารมณ์ และย่อมละตัณหาอันเป็นตัวถึงทุกข์ และย่อมกระทำให้แจ้ง คือสัมผัสนิโรธ. มรรคญาณนั้น ที่เกิดพร้อมกับองค์มรรคอื่นมีสัมมาสังกัปปะเป็นต้น ย่อมยังมรรคให้เกิด เหมือนพระอาทิตย์เกิดพร้อมกับรัศมี ฉะนั้น, ก็ญาณที่ยังไม่ละสังขารเป็นไปอยู่ ไม่อาจ

[๑] ม. ปริญฺเญยฺยาทีนิ.
[๒] ม. จตฺตาริ.

ปฏิวิชฺฌตี"ติ วุตฺตํ, เอกปฏิเวเธนาติ อธิปฺปาโย.

ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสตีติ กาลนฺตรทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เจ ? น, "โย นุ โข อาวุโส ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสตี"ติอาทินา[๑] เอกทสฺสิโน อญฺญตยทสฺสิตาวิจารณายํ ตํสาธนตฺถํ อายสฺมตา ควมฺปติตฺเถเรน อิมสฺส สุตฺตสฺส[๒] อานีตตฺตา, ปจฺเจกญฺจ สจฺเจสุ ทิสฺสมาเนสุ อญฺญตยทสฺสนสฺส โยชิตตฺตา.

ทำกิจนี้ทั้งหมดได้ เพราะยังไม่ออกไปจากนิมิตและปวัตตะ. เพราะฉะนั้น ญาณนั้น ซึ่งกระทำกิจเหล่านี้อยู่ ย่อมยังสัจจะมีทุกข์เป็นต้นให้เป็นแจ้งได้ ด้วยการกำจัดเสียซึ่งสัมโมหะ ในสัจจะเหล่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมแทงตลอดสัจจะทั้ง ๔", อธิบายว่า ด้วยการแทงตลอดครั้งเดียว.

หากจะพึงมีคำถามว่า คำว่า ผู้นั้นย่อมเห็นแม้ทุกขสมุทัย ดังนี้ ท่านกล่าวหมายถึงการเห็นในกาลอื่นกระมัง ? เฉลยว่า หามิได้, การพิจารณาความที่บุคคลผู้เห็นสัจจะเดียว จะเป็นผู้เห็นสัจจะอื่นอีก ๓ โดยมีพระบาลีว่า "ดูกรอาวุโส ผู้ใดแลย่อมเห็นทุกข์, ผู้นั้นย่อมเห็นสมุทัยด้วย" ดังนี้เป็นต้นนี้ ก็เพราะท่านพระควัมปติเถระได้ชักเอาพระสูตรนี้มา เพื่อจะยังความ

---

๑ สํ. มหา. ๑๙/๕๔๖.
๒ สํ. มหา. ๑๙/๕๔๗.

ข้อนั้นให้สำเร็จ และเพราะเมื่อบุคคลเห็นสัจจะแต่ละอย่าง ๆ ก็ประกอบเอาการเห็นสัจจะอื่นอีก ๓ ด้วย.

อญฺญถา อนุปุพฺพาภิสมเย ปุริมทิฏฺฐสฺส ปจฺฉา อทสฺสนโต สมุทยาทิทสฺสิโน ทุกฺขาทิทสฺสิตา น โยเชตพฺพา สิยา. โยชิตา จ สา "โย ทุกฺขสมุทยํ ปสฺสติ, ทุกฺขมฺปิ โส ปสฺสตี"ติอาทินา[๑] โลกิยํ สจฺจญาณํ. ตตฺถ โลกิยญาเณ.

เมื่อถือเอาเนื้อความเป็นอย่างอื่นไป ก็ไม่น่าที่จะประกอบความที่บุคคลผู้เห็นสัจจะ มีสมุทัยเป็นต้น จะเป็นผู้เห็นสัจจะมีทุกข์เป็นต้น เพราะในการตรัสรู้ตามลำดับสัจจะที่ได้เห็นไว้ก่อน ภายหลังจะไม่เห็นอีก ก็ความที่บุคคลผู้เห็นสัจจะ มีสมุทัยเป็นต้นเป็นผู้เห็นสัจจะมีทุกข์เป็นต้นนั้น ท่านประกอบไว้ด้วยพระบาลีเป็นต้นว่า "บุคคลใดเห็นทุกขสมุทัย, บุคคลนั้นก็ย่อมเห็นแม้ทุกข์". โลกิยํ โยค สจฺจญาณํ แปลว่า สัจญาณอันเป็นโลกิยะ. ตตฺถ โยค โลกิยญาเณ แปลว่า ในโลกียญาณนั้น.

ปริยุฏฺฐานสงฺขาโต อภิภโว ปริยุฏฺฐานาภิภโว, ตสฺส วเสน. สุทฺธสงฺขารปุญฺชมตฺต-

ความครอบงำกล่าวคือความกลุ้มรุม ชื่อว่า ปริยุฏฺฐานาภิภโว แปลว่า ความครอบงำ

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๕๔๗.

ทสฺสนโต สกฺกายทิฏฺฐิปริยุฏฺฐานํ นิวตฺเตติ. "โลกสมุทยํ โข กจฺจาน ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต ยา โลเก นตฺถิตา, สา น โหตี"ติ[๑] วจนโต สมุทยทสฺสนํ เหตุผลปพนฺธาวิจฺเฉททสฺสนโต ปริยุฏฺฐานาภิภววเสน ปวตฺตมานํ อุจฺเฉททิฏฺฐึ นิวตฺเตติ.

คือความกลุ้มรุม, ด้วยอำนาจแห่งความครอบงำ คือความกลุ้มรุมนั้น. ทุกขญาณย่อมห้ามความกลุ้มรุม คือสักกายทิฐิ เพราะเห็นแต่เพียงกองแห่งสังขารล้วน ๆ. การเห็นสมุทัย ย่อมห้ามอุจเฉททิฐิ ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจความครอบงำ คือความกลุ้มรุม เพราะเห็นความไม่ขาดตอนของเหตุกับผลที่เกี่ยวเนื่องกัน โดยพระบาลีว่า "ดูกรกัจจานะ เมื่อบุคคลเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ซึ่งเหตุเกิดของโลกอยู่ ความไม่มีในโลกใด, ความไม่มีในโลกนั้นก็ย่อมไม่มี".

โลกนิโรธํ โข ฯเปฯ ปสฺสโต ยา โลเก อตฺถิตา, สา น โหตีติ[๑] วจนโต นิโรธทสฺสนํ เหตุนิโรธา ผลนิโรธทสฺสนโต สสฺสตทิฏฺฐึ นิวตฺเตติ. อตฺตการสฺส ปจฺจกฺขทสฺสนโต มคฺคทสฺสนํ "นตฺถิ อตฺตกาเร, นตฺถิ ปรกาเร, นตฺถิ

การเห็นนิโรธ ก็ย่อมห้ามสัสสตทิฐิ เพราะเห็นความดับของผล เพราะความดับของเหตุ โดยพระบาลีว่า เมื่อบุคคลเห็นด้วยปัญญาอันชอบธรรม ตามความเป็นจริง ซึ่งความดับของโลกอยู่ ความมีในโลกอันใด, ความมีอันนั้นก็ไม่มี. ความเห็นมรรค

---

๑ สํ. นิ. ๑๖/๒๑.

ปุริสกาเร"ติอาทิกํ[๑] อกิริยทิฏฺฐึ ปชหติ. "นตฺถิ เหตุ, นตฺถิ ปจฺจโย สตฺตานํ สงฺกิเลสาย, อเหตู อปจฺจยา สตฺตา สงฺกิลิสฺสนฺติ, นตฺถิ เหตุ ฯเปฯ วิสุทฺธิยา, อเหตู อปจฺจยา สตฺตา วิสุชฺฌนฺตี"ติอาทิกา[๒] อเหตุกทิฏฺฐิ จ อิธ อกิริยทิฏฺฐิคฺคหเณเนว คหิตาติ ทฏฺฐพฺพา. สาปิ หิ วิสุทฺธิมคฺคทสฺสเนน ปหียตีติ. ทุกฺเข ญาณํ สมุทยผลสฺส ทุกฺขสฺส อทฺธุวาทิภาวํ ปสฺสตีติ ผเล วิปฺปฏิปตฺตึ นิวตฺเตติ.

เพราะเห็นโดยประจักษ์ ซึ่งการกระทำของตน ก็ย่อมละอกิริยทิฐิ มีอาทิว่า "การกระทำของตนย่อมไม่มี, การกระทำของผู้อื่นก็ย่อมไม่มี, การกระทำของบุรุษก็ย่อมไม่มี". "ไม่มีเหตุ, ไม่มีปัจจัย เพื่อความเศร้าหมองแห่งสัตว์ทั้งหลาย, สัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ย่อมเศร้าหมองเอง, ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัยเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย, สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ฯลฯ ย่อมบริสุทธิ์เอง" พึงเห็นว่า ท่านถือเอาแล้ว ด้วยศัพท์ว่าอกิริยทิฐินั่นเอง ในที่นี้. ก็อเหตุกทิฐิแม้นั้นย่อมละได้ด้วยการเห็นทางแห่งความบริสุทธิ์แล. ทุกขญาณก็ย่อมห้ามการปฏิบัติผิดในผล เพราะย่อมเห็นความที่ทุกข์ อันเป็นผลของสมุทัยเป็นสิ่งที่ไม่มีความยั่งยืนเป็นต้น.

อิสฺสโร โลกํ ปวตฺเตติ สชฺเชติ[๓] นิวตฺเตติ สํหรตีติ อิสฺสรการณิโน วทนฺติ.

ผู้ที่ถือลัทธิว่า โลกมีพระอิศวรเป็นเหตุ ย่อมกล่าวว่า พระอิศวรย่อมยังโลกให้

---

๑ ที. สี. ๙/๖๙. ๒ ม. ม. ๑๓/๑๑๑.
๓ ก. สชฺชติ.

ปธานโต โลโก อาวิภวติ, ตตฺเถว จ ปฏิลียตีติ ปธานการณิโน.

เป็นไป ย่อมจัดแจงโลก ย่อมห้ามโลก ย่อมรวบรวมโลก. ผู้ที่ถือลัทธิว่า โลกมีสิ่งที่เป็นประธานเป็นเหตุ ย่อมกล่าวว่า โลกย่อมแจ่มแจ้งโดยสิ่งที่เป็นประธาน และย่อมหดหู่ในเพราะสิ่งที่เป็นประธานนั้นนั่นแหละ.

ผู้ที่ถือลัทธิพระกาล ย่อมกล่าวว่า

"กาโล กโรติ ภูตานิ,
กาโล สํหรตี ปชา
กาโล สุตฺเต ชาครติ,
กาโล หิ ทุรติกฺกโม"ติ

"พระกาล ย่อมสร้างสัตว์ทั้งหลาย,
พระกาล ย่อมสังหารสัตว์ทั้งหลาย,
พระกาล ย่อมปลุกสัตว์ที่หลับทั้ง-
หลาย, ก็พระกาลใคร ๆ ก้าวล่วง
ได้ยาก".

กาลวาทิโน. กณฺฏกสฺส ติขิณภาโว วิย, กปิฏฺฐผลาทีนํ ปริมณฺฑลตา วิย, มิคปกฺขิสิรีสปาทีนํ วิจิตฺตตา วิย จ สภาเวเนว โลโก สมฺโภติ, วิโภติ จาติ สภาววาทิโน.

ผู้ที่ถือลัทธิสภาวะ คือความเป็นเอง ย่อมกล่าวว่า โลกย่อมเกิดและฉิบหายไปโดยสภาวะ คือความเป็นเองนั่นเอง เหมือนอย่างหนามแหลมเอง เหมือนอย่างผลไม้มีผลมะขวิดเป็นต้นกลมเอง และเหมือนสัตว์ดิรัจฉานมีเนื้อ นก และสัตว์เลื้อยคลานเป็นต้น มีสรีระต่าง ๆ.

อาทิ-สทฺเทน อิญฺหิ โลโก ปวตฺตติ, สพฺพํ ปุพฺเพกตเหตุ, โลโก[๑] นิยโต อจฺเฉชฺช-สุตฺตาวุตาเภชฺชมณิสทิโส, น เอตฺถ กสฺสจิ ปุริสกาโรติ วา[๒] นิยติวาทิโน.

ด้วยอาทิ-ศัพท์ พวกถือลัทธิอิญ ก็ย่อมกล่าวว่า โลกเป็นไปด้วยอญทั้งหลาย, พวกถือลัทธิว่า มีเหตุจากการกระทำในก่อน ย่อมกล่าวว่า ทุกสิ่งทุกอย่าง มีสิ่งที่กระทำมาก่อนเป็นเหตุ, พวกถือลัทธิว่าเที่ยง ย่อมกล่าวว่า โลกเที่ยง เหมือนกับแก้วมณี ที่ไม่มีความแตกร้าว ถูกร้อยไว้ด้วยด้ายที่ไม่ขาด, ในโลกนี้ไม่มีการกระทำของบุรุษแห่งใคร ๆ.

"ยทิจฺฉาย[๓] ปวตฺตนฺติ,
ยทิจฺฉาย นิวตฺตเร
ยทิจฺฉาย สุขํ ทุกฺขํ,
ตสฺมา ยาทิจฺฉกี[๔] ปชา"ติ

ยทิจฺฉาวาทิโน, เย อธิจฺจสมุปฺปตฺติวาทิโนติ

ส่วนพวกถือลัทธิว่า เป็นไปตามปรารถนา ซึ่งเรียกว่า ลัทธิทุกสิ่งทุกอย่างเกิดขึ้นได้ลอย ๆ ย่อมกล่าวว่า

"ทุกสิ่งทุกอย่าง ย่อมเป็นไปตามปรารถนา, ย่อมหยุดตามปรารถนา

๑-๑ อญฺหิ โลโก ปวตฺตตีติ อนุวาทิโน, สพฺพํ ปุพฺเพกต เหตูติ?
๒ ฉ. วา-สทฺโท นตฺถิ.
๓ ม. ยถิจฺฉาย. เอวมุปริปิ.
๔ ก. ยทิจฺฉกี.

จ วุจฺจนฺติ. เอวมาทิอการณวาทิสงฺคโห[๑] ทฏฺฐพฺโพ.

สุขทุกข์ก็มีได้ตามปรารถนา เพราะฉะนั้น หมู่สัตว์ ก็ปรารถนาตามชอบใจ".

บัณฑิตพึงเห็นการรวมเอาลัทธิว่า ไม่มีเหตุมีอาทิอย่างนี้.

รามุทกอาฬาราทีนํ วิย, อรูปโลเก นิคนฺฐานํ วิย โลกถูปิกาย อปวคฺโค โมกฺโขติ คหณํ อปวคฺคคาโห. อาทิ-สทฺเทน ปธานสฺส อปฺปวตฺติ, คุณวิยุตฺตสฺส อตฺตโน สกตฺตนิ อวฏฺฐานํ,[๒] พฺรหฺมุนา สโลกตา, สมีปตา, สํโยโค, ทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทาติ เอวมาทีนํ คหณํ ทฏฺฐพฺพํ.

การถือว่า อปวัคคะ คือความหลุดพ้น อยู่ที่อรูปโลก เช่นอย่างลัทธิของรามดาบส อุทกดาบส และอาฬารดาบสเป็นต้น และอยู่ที่โลกถูปิกาคือยอดโลก เช่นอย่างลัทธิของพวกนิครนถ์ ชื่อว่า อปวัคคัคคาหะ แปลว่า ความถือการหลุดพ้น. ด้วยอาทิ-ศัพท์ พึงเห็นการถือของพวกลัทธิมีอาทิอย่างนี้คือลัทธิที่ถือความไม่เป็นไปของประธาน ๑ ลัทธิที่ถือว่าอัตตาที่ไม่ประกอบด้วยคุณ ตั้งลงในอัตตาของตน ๑ ลัทธิที่ถือว่าพรหมเป็นไปกับโลก ๑ ลัทธิที่ถือว่าพรหมอยู่ใกล้โลก ๑ ลัทธิที่ถือว่าพรหมประกอบกัน ๑ ลัทธิที่ชื่อว่า

---

๑ ม. ...วาทสงฺคโห.

๒ ม. อธิฏฺฐานํ.

ทิฐธรรมนิพพานวาทะ ถือว่านิพพานเป็นปัจจุบัน ๑.

เอตฺถ จ ปธานสฺส อปฺปวตฺติ มหตาทิภาเวน อปริณาโม, อนภิพฺยตฺติ วา. "อหมญฺโญ, ปกติ อญฺญา"ติ เอวํ ปวตฺตปกติปุริสนฺตรชานเนน อตฺตสุขทุกฺขโมเหสุ อวิภาคคฺคหเณ กิร นิวตฺติเต วุตฺตนเยน ปธานํ น ปวตฺตติ, โส วิโมกฺโขติ กาปิลา.

ก็ในบรรดาลัทธิเหล่านี้ ลัทธิที่ถือความไม่เป็นไปของประธาน ได้แก่ลัทธิที่ถือว่าไม่มีความเปลี่ยนแปลง หรือลัทธิที่ถือว่าไม่มีความปรากฏ โดยภาวะมีความที่ประธานเป็นสิ่งที่ใหญ่เป็นต้น, ได้ยินว่า เมื่อได้ปฏิเสธการถือเอา โดยไม่มีการจำแนกในอัตตา สุข ทุกข์ และโมหะ ด้วยการรู้ประกฤติและบุรุษอื่น ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า "เราเป็นอย่างหนึ่ง, ประกฤติเป็นอย่างหนึ่ง" ดังนี้ พวกถือลัทธิกบิลทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า ประธาน ย่อมไม่เป็นไปตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว, อันนั้นเป็นวิโมกข์คือนิพพาน.

คุณวิยุตฺตสฺสาติ พุทฺธิสุขทุกฺขอิจฺฉาโทสปฺปยตฺตธมฺมาธมฺมสงฺขาเรหิ นวหิ อตฺตคุเณหิ วิยุตฺตสฺสาติ กณาทมตานุสาริโน[๑]

คำว่า ไม่ประกอบด้วยคุณ มีความว่า พวกถือลัทธิที่คล้อยตามมติของท่านฤษีกณาท ย่อมกล่าวว่า ไม่ประกอบด้วยคุณแห่งอัตตา

---

[๑] สี. กณจรณมตานุสาริโน, ก. คุณปรม...

สโลกตา พฺรหฺมุนา สมานโลกตา. สมีปตา ตสฺส สมีปปฺปวตฺติตา. สํโยโค เตน เอกีภาวูปคมนํ. "อินฺทฺริยตปฺปนปุตฺตมุขทสฺสนาทีหิ วินา อปวคฺโค นตฺถี"ติ คเหตฺวา ตถา ปวตฺตนํ กามสุขลฺลิกานุโยโค.

๙ อย่าง คือ พุทธิ สุข ทุกข์ ความปรารถนา อโทสะ ปยัตตะ (ความเพียร) ธรรมะ อธรรม และสังขาร. ลัทธิที่ถือว่า พรหมเป็นไปกับโลก ได้แก่ลัทธิที่ถือว่า พรหมมีโลกที่เสมอกัน. ลัทธิที่ถือว่าพรหมอยู่ใกล้โลก ได้แก่ลัทธิที่ถือว่า พรหมนั้นเป็นไปในที่ใกล้. ลัทธิที่ถือว่าพรหมประกอบอยู่กับโลก ได้แก่ลัทธิ ที่ถือการเข้าถึงความเป็นอันเดียวกับพรหมนั้น. การถือว่า "อปวัคคะคือความหลุดพ้น เว้นไปจากการบำรุงอินทรีย์ให้อิ่มหนำ และการเห็นหน้าบุตรเป็นต้นย่อมไม่มี" แล้วประพฤติไปตามนั้น ชื่อว่า กามสุขัลลิกานุโยค.

อนสนเกสลุญฺจนาทิตปจริยาย, นกฺคสีลโคสีลกุกฺกุรสีลาทีหิ จ อตฺตปริตาปเนน โมกฺโข โหตีติ อตฺตกิลมโถ.

การถือว่าโมกษะคือความหลุดพ้น ย่อมจะมีได้ด้วยการทำตนให้เดือดร้อน โดยการบำเพ็ญตบะมีการอดอาหาร และถอนผมเป็นต้น และโดยศีลมีนัคคสีล การเปลือยกาย โคสีล การประพฤติเหมือนโค และกุกกุรสีล การประพฤติเหมือนสุนัขเป็นต้น

และประพฤติไปตามนั้น ชื่อว่า อัตตกิลมถะ การทำตนให้ลำบาก.

สฺวายํ สพฺโพ มิจฺฉาคาโห สจฺจญาเณ สติ ปติฏฺฐํ น ลภตีติ วุตฺตเมวตฺถํ สงฺคณฺหนฺโต "โลเก โลกปฺปภเว"ติ คาถมาหาติ.

ท่านอาจารย์ เมื่อสงเคราะห์เนื้อความที่ได้กล่าวไว้แล้วทีเดียวว่า การถือผิดทั้งหมดนี้นั้น เมื่อมีสัจญาณย่อมไม่ได้ที่ตั้งอาศัย จึงกล่าวคาถาว่า "โลเก โลกปฺปภเว" แปลว่าในโลก ในเหตุเกิดของโลกดังนี้แล.

ญาณกิจฺจโต วินิจฺฉยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาการวินิจฉัย โดยกิจแห่งญาณ จบแล้ว.

๕๖๔. เสสา สพฺพธมฺมาติ เสสา เอกาสีติ โลกิยธมฺมา. อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ ทฺวาทสสุ อายตเนสุ กามภววิภวตณฺหาวเสน ทฺวาทสติกา ฉตฺตึส ตณฺหาวิจริตานิ, ขุทฺทกวตฺถุวิภงฺเค วา อาคตนเยน กาลวิภาคํ อนามสิตฺวา วุตฺตานิ. ตทามสเน หิ

๕๖๔. คำว่า ธรรมทั้งปวงที่เหลือ ได้แก่โลกียธรรมที่เหลือ ๘๑ ตัณหา ๓ หมวด ๑๒ หน คือกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา อยู่ในอายตนะ ๑๒ ทั้งภายในและภายนอก ชื่อว่า ตัณหาวิจริต ๓๖ หรือตัณหาวิจริตที่มิได้บ่งถึง การจำแนกกาล

อฏฺฐสตํ โหนฺติ.

ตรัสไว้ตามนัย ที่มาในคัมภีร์ขุททกวิภังค์. เพราะในการระบุถึงการจำแนกกาลนั้น ก็เป็นตัณหาวิจริตร้อยแปด.

อสมฺมิสฺสนฺติ เอกกตฺตา เกนจิ อสมฺมิสฺสํ, กุโต ตทนฺโตคธปฺปเภโทติ อธิปฺปาโย. วีมํสิทฺธิปาทาทีนํ โพธิปกฺขิยานํ สติปิ กิจฺจนานตฺเต อตฺถโต เอกตฺตา สมฺมาทิฏฺฐิยา สงฺคโหติ สมฺมาทิฏฺฐิมุเขน ตทนฺโตคธตา วุตฺตา.

คำว่า นิโรธสัจไม่เจือปน คือไม่เจือปนกับอะไร ๆ เพราะความที่นิโรธสัจเป็นหมวดเดียว, อธิบายว่า ประเภทที่หยั่งลงภายในนิโรธสัจนั้นจักมีมาแต่ไหน. แม้เมื่อโพธิปักขิยธรรม มีวีมังสิทธิบาทเป็นต้น จะต่างกันโดยกิจอยู่ โดยอรรถก็รวมเข้าด้วยสัมมาทิฐิ เพราะความเป็นอันเดียวกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวความที่โพธิปักขิยธรรมมีวีมังสิทธิบาทเป็นต้น เป็นธรรมที่หยั่งลงภายในมรรคสัจนั้น โดยมุขคือสัมมาทิฐิ.

ตโย เนกฺขมฺมวิตกฺกาทโยติ โลกิยกฺขเณ อโลภเมตฺตากรุณาสมฺปโยควเสน ภินฺนา, มคฺคกฺขเณ โลภพฺยาปาทวิหึสาสมุจฺเฉทนวเสน ตโยติ เอโกปิ

คำว่า วิตก ๓ มีเนกขัมมวิตกเป็นต้น ความว่าในขณะที่เป็นโลกีย์ วิตกจำแนกด้วยอำนาจการประกอบกับอโลภะ เมตตาและกรุณา, ในขณะแห่งมรรค วิตกมี ๓ อย่าง

วุตฺโต. เอส นโย สมฺมาวาจาทีสุ. อปฺปิจฺฉตาสนฺตุฏฺฐิตานํ ปน ภาเว สมฺมาอาชีวสมฺภวโต เตน เตสํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

ด้วยอำนาจการตัดโลภะ พยาบาทและวิจิกิจฉา ได้เด็ดขาด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิตกแม้ข้อเดียวก็มี. ในสัมมาวาจาเป็นต้นก็นัยนี้. ก็เพราะเมื่อความมักน้อยและความสันโดษมี สัมมาอาชีวะจึงมี บัณฑิตจึงพึงเห็น การรวมเอาความมักน้อยและความสันโดษนั้น เข้ากับสัมมาอาชีวะนั้น.

ภวนฺตเรปิ ชีวิตเหตุปิ อริเยหิ อวีติกฺกมนียตฺตา อริยกนฺตานํ สมฺมาวาจาทิสีลานํ คหเณน เยน สทฺธาหตฺเถน ตานิ คเหตพฺพานิ, โส สทฺธาหตฺโถ คหิโต เอว โหตีติ ตโต อนญฺญานิ สทฺธินฺทฺริยสทฺธาพลานิ ตตฺถ อนฺโตคธานิ วุตฺตานิ. ฉนฺโท ปน สทฺธานุคฺโคติ กตฺวา ฉนฺทิทฺธิปาทสฺสาปิ ตทนฺโตคธตา วุตฺตา.

อริยกันตศีลเหล่านั้น พึงถือด้วยหัตถ์คือศรัทธาใด เพราะการถือศีลอันชื่อว่าอริยกันตะ เหตุที่พระอริยะทั้งหลายไม่พึงล่วงละเมิด แม้ในภพอื่น แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ซึ่งได้แก่ศีลมีสัมมาวาจาเป็นต้น, หัตถ์คือศรัทธานั้น ก็ย่อมเป็นอันถือเอาแล้วทีเดียว เพราะฉะนั้น สัทธินทรีย์และศรัทธาพละ ซึ่งมิใช่อื่นไปจากอริยกันตศีลนั้น ท่านจึงกล่าวว่าหยั่งลงภายใน ในมรรคสัจนั้น. ท่านกล่าวว่าแม้ฉันทิทธิบาทหยั่งลงภายใน ในมรรคสัจนั้น เพราะอธิบายว่า ก็ฉันทะเป็นคุณที่ดำเนินตามศรัทธา.

เตสํ อตฺถิตายาติ สทฺธินฺทฺริยสทฺธาพล-ฉนฺทิทฺธิปาทานํ อตฺถิตาย สีลสฺส อตฺถิภาวโต ติวิเธนาปิ สีเลน เต ตโยปิ คหิตาติ ตตฺถ อนฺโตคธา. จิตฺตสมาธีติ จิตฺติทฺธิปาทํ วทติ. "จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยนฺ"ติ[๑] หิ จิตฺตมุเขน สมาธิ วุตฺโตติ สมาธิมุเขน จิตฺตมฺปิ วตฺตพฺพตํ อรหติ.

สองบทว่า เตสํ อตฺถิตาย ความว่าเพราะความที่ศีลมี ก็โดยเหตุที่สัทธินทรีย์ ศรัทธาพละและฉันทิทธิบาทมี ท่านจึงถือเอาธรรมทั้ง ๓ อย่างนั้น ด้วยศีลทั้ง ๓ อย่าง เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๓ อย่างจึงหยั่งลงภายใน ในมรรคสัจนั้น. ท่านอาจารย์กล่าวจิตติทธิบาทว่า จิตสมาธิ. จริงอยู่ สมาธิท่านกล่าวด้วยหัวข้อว่าจิตตะ เช่นในคำว่า "จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ" เพราะฉะนั้น แม้จิตก็ควรซึ่งภาวะที่จะพึงกล่าว ด้วยหัวข้อคือสมาธิ.

จิตฺติทฺธิปาทภาวนาย ปน สมาธิปิ อธิมตฺโต โหตีติ วีมํสิทฺธิปาทาทิวจนํ วิย จิตฺติทฺธิปาโทติ อวตฺวา อิธ "จิตฺตสมาธี"ติ วุตฺตํ. "ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ, ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ สุขิโน จิตฺตํ

ก็แม้สมาธิ ย่อมเป็นธรรมมีประมาณยิ่ง ด้วยการเจริญจิตติทธิบาท เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวว่าเป็นจิตติทธิบาท เหมือนอย่างกล่าววีมังสิทธิบาทเป็นต้น แล้วกล่าวว่า "จิตสมาธิ" ในที่นี้. ปีติและปัสสัทธิเป็น

---

๑ เปฏโกปเทส. (ภูมิพโลภิกขุ) ๕๓,
มิลินฺท. ๔๙, สํ. ส. ๑๕/๒๐-๒๔๒.

สมาธิยตี"ติ[๑] วจนโต สมาธิอุปการา ปีติปสฺสทฺธิโย, ตสฺมา สมาธิคฺคหเณน คหิตา. อุเปกฺขา ปน สมาธิอุปการโต[๒] ตํสทิสกิจฺจโต จ. ตสฺมา สมาธิสีเสน เอเตสํ อนฺโตคธตา ทฏฺฐพฺพา.

อุปการะแก่สมาธิ โดยพระบาลีว่า "กายของผู้มีใจประกอบด้วยปีติ ย่อมระงับ, บุคคลผู้มีกายระงับแล้ว ย่อมเสวยสุข, จิตของบุคคลผู้มีความสุข ย่อมเป็นสมาธิ", เพราะฉะนั้น ท่านจึงถือเอา ด้วยศัพท์ว่าสมาธิ. ส่วนอุเบกขาก็ถือเอาด้วยศัพท์ว่าสมาธิ เพราะมีอุปการะแก่สมาธิ และเพราะมีกิจเหมือนกับสมาธินั้น. เพราะฉะนั้น พึงเห็นความที่ธรรมเหล่านี้เป็นสภาวะที่หยั่งลงภายใน โดยศัพท์อันเป็นประธานคือสมาธิ.

อนฺโตคธานํ ปเภทวินิจฺฉยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาการวินิจฉัยประเภทแห่งธรรมที่หยั่งลงภายใน จบแล้ว.

---

๑ ที. สี. ๙/๒๕๙, ที. ปา. ๑๑/๓๒๙, สํ. มหา. ๑๙/๒๐๘, องฺ. ติก. ๒๐/๓๑๓.

๒ ม. สมาธิอุปการกโต.

๕๖๕. ภาโร วิย ทุกฺขสจฺจํ วิฆาตกตฺตา, สํหรณียวเสน วิหนฺตภาวโตติ อตฺโถ. ภาราทานมิว ตตฺถ ตตฺถ ภเว อุปฺปชฺชนกวิฆาตสฺส เหตุภาวโต. ภารนิกฺเขปนมิว ปวตฺติทุกฺขวูปสมภาวโต. โรโค วิย, ทุพฺภิกฺขมิว จ พาธกตฺตา. โรคนิทานํ วิย, ทุพฺพุฏฺฐิ วิย จ ปภวลกฺขณตฺตา.

๕๖๕. ทุกขสัจ ชื่อว่าเหมือนกับของหนัก เพราะเป็นธรรมชาติที่เบียดเบียน, อธิบายว่า เพราะเป็นธรรมชาติที่จะต้องนำไปโดยพิเศษ ด้วยอำนาจเป็นสิ่งที่จะต้องนำไปพร้อม. ชื่อว่าเหมือนการถือของหนัก เพราะความเป็นเหตุแห่งความเบียดเบียนที่เกิดขึ้น ในภพนั้น ๆ. ชื่อว่าเหมือนวางของหนัก เพราะความเป็นธรรมชาติเข้าไปสงบทุกข์ในปัจจุบัน. โรโค วิย (เปรียบเหมือนโรคภัย), ทุพฺภิกฺขมิว (เปรียบเหมือนความแห้งแล้ง หรือน้ำท่วม) ได้แก่ เพราะทำให้ลำบากบีบคั้น โรคนิทานํ วิย (เปรียบเหมือนบ่อเกิดแห่งโรคภัย), ทุพฺพุฏฺฐิ วิย (เปรียบเหมือนฝนไม่ดี) ได้แก่ ธรรมชาติมีเหตุให้เกิดเป็นลักษณะ.

ทุพฺพุฏฺฐีติ จ อวสฺสนํ วา อติวสฺสนํ วา. โรควูปสโม วิย, สุภิกฺขมิว จ สนฺติลกฺขณตฺตา สุขภาวโต. "นิพฺพานํ ปรมํ สุขนฺ"ติ[๑] หิ วุตฺตํ. เภสชฺชมิว สุวุฏฺฐิ วิย,

ก็บทว่า ทุพฺพุฏฺฐิ ได้แก่ ฝนไม่ตก(แห้งแล้ง) หรือฝนตกมากเกินไป(เกิดอุทกภัย). บทว่า โรควูปสโม วิย (เปรียบเหมือนโรคภัยสงบ) และบทว่า สุภิกฺขมิว (มีอาหาร

[๑] ขุ. ธ. ๒๕/๔๒.

จ ทุกฺขสฺส เหตูปจฺเฉทโต, ตสฺส จ อปคมูปายภาวโต.

บริบูรณ์) ได้แก่ธรรมชาติมีความสงบเป็นลักษณะ เพราะมีความสุข. ข้อนี้สมพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ" แปลว่า นิพพานเป็นบรมสุข. เภสชฺชมิว สุวุฏฺฐิ วิย, (เปรียบเหมือนยารักษาโรค และฝนตกชุ่มฉ่ำดี) เพราะความตัดเหตุแห่งทุกข์ และเพราะความเป็นดังอุบายให้พ้นทุกข์นั้น.

นิยฺยานลกฺขณํ หิ มคฺคสจฺจํ, อนิฏฺฐภาวโต สาสงฺกสปฺปฏิภยโต จ ทุกฺขํ เวริวิสรุกฺขภยโอริมตีรูปมํ. เวรํ พฺยาปาโท, ปจฺจตฺถิกภาโว วา. เวรสมุคฺฆาโต เวรวูปสโม เมตฺตา. เวรสมุคฺฆาตุปาโย สงฺคหวตฺถูนิ.

จริงอยู่ มรรคสัจ มีการนำออกไปจากทุกข์เป็นลักษณะ. ทุกข์ชื่อว่าอุปมาเหมือนคนมีเวร ต้นไม้มีพิษ ภัยและฝั่งใน เพราะความเป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา และเพราะความเป็นสิ่งที่มีความรังเกียจ มีภัยเฉพาะหน้า. เวรํ (เวร) ได้แก่ความพยาบาทหรือความเป็นข้าศึก. เวรสมุคฺฆาต (ความระงับเวร) ได้แก่ความสงบระงับเวร คือ เมตตา. เวรสมุคฺฆาตุปาโย (อุบายถอนเวร) ได้แก่ สังคหวัตถุ.

อุปมาโต วินิจฺฉยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาการวินิจฉัยโดยอุปมา จบแล้ว.

๕๖๖. เอส นโย สมุทยาทีสูติ อตฺถิ เจตฺถ สมุทโย, น อริยสจฺจํ, อตฺถิ อริยสจฺจํ, น สมุทโย, อตฺถิ สมุทโย เจว อริยสจฺจญฺจ, อตฺถิ เนว สมุทโย น อริยสจฺจนฺติ. เสสสจฺจทฺวเยปิ เอเสว นโย. น อริยสจฺจํ ปริญฺเญยฺยปฺปหาตพฺพภาสงฺขตนิยฺยานภาวาภาวโต.

๕๖๖. คำว่า ในอริยสัจที่เหลือมีสมุทัยเป็นต้น ก็นัยนี้ มีความว่า ก็ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้ สิ่งที่เป็นสมุทัยไม่เป็นอริยสัจก็มี เป็นอริยสัจแต่ไม่เป็นสมุทัยก็มี เป็นทั้งสมุทัยเป็นทั้งอริยสัจก็มี ไม่เป็นทั้งสมุทัยไม่เป็นทั้งอริยสัจก็มี. แม้ในสัจจะทั้ง ๒ ที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน. ชื่อว่าไม่เป็นอริยสัจ เพราะไม่มีความเป็นปริญเญยธรรม ความเป็นปหาตัพพธรรม ความเป็นอสังขตธรรม ความเป็นนิยยานธรรม.

อิตรมฺปน อริยสจฺจทฺวยนฺติ สมุทยมคฺคสจฺจทฺวยมาห. สิยา ทุกฺขํ สงฺขารทุกฺขตาย. เตนาห "อนิจฺจโต"ติ. ตถตฺเตนาติ[1] ตถสภาเวน, ปริญฺเญยฺยภาเวนาติ อตฺโถ. เอเตนฺ "ตํ อริยสจฺจทฺวยํ สิยา ทุกฺขํ, น อริยสจฺจํ, สิยา อริยสจฺจํ, น ทุกฺขนฺ"ติ อิมมตฺถํ ทสฺเสติ.

คำว่า ส่วนอริยสัจทั้ง ๒ นอกนี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงสัจจะทั้ง ๒ คือสมุทัยและมรรค. ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะไม่เที่ยง". บทว่า ตถตฺเตน แปลว่าโดยสภาวะอย่างนั้น, ความว่า โดยความเป็นปริญเญยธรรม. ด้วยบทนี้ท่าน

---

[1] ม. ตรฏฺเฐนาติ.

อาจารย์ย่อมแสดงความข้อนี้ว่า "อริยสัจทั้ง ๒ นั้น พึงเป็นทุกข์, แต่ไม่ใช่อริยสัจ, พึงเป็นอริยสัจ, แต่ไม่ใช่ทุกข์".

อริยสจฺจสทฺทปรา หิ ทุกฺขาทิสทฺทา ปริญฺเญยฺยาทิภาวํ วทนฺติ. เตเนว อริยสจฺจสทฺทานเปกฺขํ ทุกฺขสทฺทํ สนฺธาย มคฺคสมฺปยุตฺตสามญฺญผลธมฺมานํ อาทิปทสงฺคโห วุตฺโต, อริยสจฺจสทฺทาเปกฺขํ ปน สนฺธาย จตุตฺถปทสงฺคโห.

จริงอยู่ ศัพท์มีทุกขะเป็นต้น ซึ่งมีศัพท์ว่าอริยสัจอยู่หลัง ย่อมบอกถึงความเป็นปริญเญยธรรมที่ควรกำหนดรู้เป็นต้น. ด้วยเหตุนั้นนั่นแหละ ท่านจึงกล่าวการรวมบทต้นแห่งธรรมที่สัมปยุต ด้วยมรรคและสามัญผลโดยหมายถึงทุกขศัพท์ ที่มิได้เล็งถึงอริยสัจศัพท์, แต่ท่านกล่าวการรวมบทที่ ๔ หมายถึงทุกขศัพท์ที่เล็งถึงอริยสัจศัพท์.

<u>สพฺพากาเรนาติ</u> สพฺพปฺปกาเรน. ยถา มคฺคสมฺปยุตฺตธมฺมาทโย เอกงฺควิกลา, เอวํ อหุตฺวา สพฺพงฺคโยเคน ทุกฺขตาย เจว อริยสจฺจตาย จาติ อตฺโถ. "อุปาทานกฺขนฺธปญฺจก"นฺติ วุตฺเต ตณฺหายปิ สงฺคโห สิยาติ ตนฺนิวตฺตนตฺถํ "<u>อญฺญตฺร ตณฺหายา</u>"ติ วุตฺตํ ตสฺสา วิสุํ อริยสจฺจภาวโต.

คำว่า <u>โดยอาการทั้งปวง</u> คือโดยประการทั้งปวง. อธิบายว่า ธรรมมีธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคเป็นต้น เป็นความวิกลแห่งองค์ส่วนหนึ่งฉันใด, แต่อริยสัจหาเป็นอย่างนั้นไม่ เพราะชื่อว่าเป็นทุกข์ และเพราะเป็นอริยสัจ ก็ต้องประกอบด้วยองค์ทุก ๆ ส่วนนั่นเอง. เมื่อกล่าวว่า "อุปาทานขันธ์ ๕" ก็จะพึงเป็นการรวมเอา แม้

ตัณหาเข้าไว้ด้วย เพราะฉะนั้น เพื่อจะห้ามความข้อนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เว้นแต่ตัณหา" เพราะตัณหานั้นเป็นอริยสัจแผนกหนึ่ง.

สมุทยาทีสุ อวเสสกิเลสาทโย ปภวฏฺเฐน[๑] สมุทโย, น อริยสจฺจํ สุตฺตนฺตสํวณฺณนา อยนฺติ กตฺวา. นิโรโธ อริยสจฺจํ, น สมุทโย. อิตรมฺปน อริยสจฺจทฺวยํ สิยา สมุทโย อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยฏฺเฐน, น ปน ยสฺส ปหานาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถฺเตน, สพฺพากาเรน ปน ตณฺหา สมุทโย เจว อริยสจฺจญฺจ.

เพราะทำอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีกิเลสที่เหลือเป็นต้น ในอริยสัจทั้งหลายมีสมุทัยเป็นต้น ชื่อว่าเป็นสมุทัย เพราะอรรถว่าเป็นแดนเกิด, ไม่ชื่อว่าเป็นอริยสัจ นี้เป็นการสังวัณณนาตามพระสูตร. นิโรธเป็นอริยสัจ, ไม่ใช่เป็นสมุทัย. ส่วนอริยสัจทั้ง ๒ ข้อนอกนี้ พึงเป็นสมุทัย ด้วยอรรถว่าเป็นปัจจัยแก่ผลของตน, แต่โยคาวจร ย่อมอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาคเพื่อละสมุทัยใด ไม่เป็นสมุทัย โดยความเป็นสมุทัยอย่างนั้น, แต่ตัณหาเป็นสมุทัยและเป็นอริยสัจ โดยอาการทั้งปวง.

---

[๑] ก. ปภาวกฏฺเฐน, ม. ปภวกฏฺเฐน.

มคฺคสมฺปยุตฺตธมฺมา, สามญฺญผลานิ จ ยสฺส ปหานาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถฺตฺเตน เนว สมุทโย, น อริยสจฺจํ. สงฺขารนิโรโธ, นิโรธสมาปตฺติ จ นิโรโธ, น อริยสจฺจํ. สมุทโย อริยสจฺจํ, น นิโรโธ.

โยคาวจร ย่อมอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาค เพื่อละสมุทัยใด ธรรมอันสัมปยุตด้วยมรรคทั้งหลาย และสามัญผลทั้งหลาย ไม่เป็นสมุทัย, ไม่เป็นอริยสัจ โดยความเป็นสมุทัยอย่างนั้น. สังขารนิโรธ (การดับสังขาร) และนิโรธสมาบัติ (การเข้านิโรธ) เป็นนิโรธ, แต่ไม่เป็นอริยสัจ. สมุทัยเป็นอริยสัจ, ไม่เป็นนิโรธ.

อิตรมฺปน อริยสจฺจทฺวยํ สิยา นิโรโธ ขณนิโรธสพฺภาวโต, น ปน ยสฺส สจฺฉิกิริยาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถฺตฺเตน. สพฺพากาเรน ปน อสงฺขตา ธาตุ นิโรโธ เจว อริยสจฺจญฺจ. เสสํ วุตฺตนยเมว.

ส่วนอริยสัจ ๒ นอกนี้ ซึ่งเป็นนิโรธ เพราะมีความดับไปโดยขณะ, แต่โยคาวจรย่อมอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาค เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิโรธใด ก็ไม่เป็นนิโรธ โดยความเป็นนิโรธอย่างนั้น. ก็อสังขตธาตุเป็นนิโรธ และเป็นอริยสัจ โดยอาการทั้งปวง. ธรรมที่เหลือ มีนัยได้กล่าวไว้แล้วทีเดียว.

อริยมคฺคโต อญฺญานิ มคฺคานิ[๑] มคฺโค, น อริยสจฺจํ. นิโรโธ อริยสจฺจํ, น มคฺโค.

มรรคอื่นจากอริยมรรค เป็นมรรค, แต่ไม่ใช่อริยสัจ. นิโรธเป็นอริยสัจ, แต่ไม่ใช่

๑ ก. มคฺคงฺคานิ.

อิตรมฺปน สจฺจทฺวยํ สิยา มคฺโค ภวคามินี-ปฏิปทาภาวโต, น ปน ยสฺส ภาวนาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถตฺเตน, สพฺพากาเรน ปน นิโรธคามินีปฏิปทา มคฺโค เจว อริยสจฺจญฺจ. เสสํ วุตฺตนยเมว.

มรรค. ส่วนสัจจะทั้ง ๒ นอกนี้ พึงเป็นมรรค เพราะเป็นปฏิปทาให้เป็นไปสู่ภพ, แต่โยคาวจร ย่อมอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค เพื่อทำมรรคใดให้เกิดไม่เป็นมรรค โดยความเป็นมรรคอย่างนั้น, ก็นิโรธคามินีปฏิปทา เป็นมรรคและเป็นอริยสัจโดยอาการทั้งปวง. ธรรมที่เหลือมีนัยได้กล่าวไว้แล้วทีเดียว.

จตุกฺกโต วินิจฺฉยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาการวินิจฉัย โดยจตุกกะ จบแล้ว.

(วินิจฉัยอริยสัจโดยความว่างเปล่า)

๕๖๗. สุญฺญานีติ เวทกาทีหิ พาหิรกปริกปฺปิเตหีติ อธิปฺปาโย. ทุกฺขํ หิ เวทนียมฺปิ สนฺตํ เวทกรหิตํ, เกวลมฺปน ตสฺมึ อตฺตโน ปจฺจเยหิ[๑] ปวตฺตมาเน ทุกฺขํ เวเทตีติ โวหารมตฺตํ โหติ. เอส นโย

๕๖๗. คำว่า ว่างเปล่า อธิบายว่า ว่างเปล่าจากผู้เสวยเป็นต้น ที่พวกลัทธิภายนอกกำหนดกัน. ย่อมมีแต่เพียงบัญญัติว่า ก็ทุกข์ แม้เป็นธรรมชาติที่พึงถูกเสวย ก็เว้นจากผู้เสวย, อนึ่ง เมื่อทุกข์นั้น เป็นไปอยู่

[๑] ก. ปจฺจเยน.

อิตเรสุปิ.

ด้วยปัจจัยของตนอย่างเดียว ทุกข์ก็ย่อมเสวยเอง. แม้ในสัจจะนอกนี้ ก็นัยนี้.

"ทุกฺขเมวา"ติ อวธารเณน นิวตฺติตมตฺถํ ทสฺเสตุํ "น โกจิ ทุกฺขิโต"ติ วุตฺตํ. กิริยา ว วิชฺชตีติ สมุทยสจฺจํ สนฺธาย วทติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "น โกจิ ทุกฺขิโต" ใคร ๆ ที่ถึงทุกข์ไม่มีดังนี้ เพื่อจะแสดงเนื้อความ ที่ห้ามไว้ด้วยอวธารณะว่า "ทุกฺขเมว" ที่แปลว่าทุกข์เท่านั้นมีอยู่. ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงสมุทัยสัจว่า กิริยา ว วิชฺชติ แปลว่ากิริยาเท่านั้นมีอยู่.

ปุริมสจฺจทฺวยสฺส วิปากวฏฺฏกมฺมวฏฺฏสงฺคหโต การกสฺส[๑] วา ทุกฺขสจฺจสภาวมาห.[๒] กาตพฺพาปิ หิ กิริยา การกรหิตา เกวลํ อตฺตโน ปจฺจเยหิ ตาย ปวตฺตมานาย ทุกฺขสญฺญิเต ธมฺมปฺปพนฺเธ กิริยํ กโรตีติ โวหารมตฺตํ โหติ. นิพฺพุตคมเกสุปิ เอเสว นโย. "มคฺโค อตฺถี"ติ วตฺตพฺเพ "มคฺคมตฺถี"ติ โอการสฺส อภาโว[๓] กโตติ

อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวถึงสภาวะของทุกขสัจ แห่งตัวผู้กระทำ เพราะสัจจะ ๒ ข้างต้น รวมไว้ด้วยวิปากวัฏและกรรมวัฏ. จึงมีแต่เพียงบัญญัติว่า ก็กิริยาแม้จะพึงถูกกระทำ เว้นจากผู้กระทำ ก็ย่อมทำกิริยาในสภาวะที่เนื่องด้วยธรรมที่เข้าใจกันว่าทุกข์ ด้วยกิริยานั้น ที่เป็นไปอยู่ด้วยปัจจัยของตนอย่างเดียว. แม้ในผู้ดับและผู้เดินก็มี

---

[๑] ก. การณสฺส.

[๒] ก. ทุกฺขปจฺจยภาวมาห.

[๓] ก. อกาโร.

ทฏฺฐพฺพํ. คมโกติ นิพฺพุตึ คนฺตา.

นัยนี้เหมือนกัน. พึงเห็นว่า เมื่อควรจะกล่าวว่า "มคฺโค อตฺถิ" ท่านกระทำการลบ โอ อักษรว่า "มคฺคมตฺถิ". คำว่า ผู้เดิน คือผู้เดินไปสู่ความดับ.

กิเลสาสุจิปคฺฆรณฏฺเฐน สาสวตา อสุภตาติ กตฺวา อนาสวตฺตา นิโรธมคฺคา สุภา เอว. ทุกฺขาทีนํ ปริยาเยน สมุทยาทิภาโว จ อตฺถิ, น ปน นิโรธภาโว, นิโรธสฺส วา น ทุกฺขาทิภาโวติ นิโรธาวเสสตฺตยานํ น อญฺญมญฺญสมงฺคิตาติ อาห "นิโรธสุญฺญานิ วา"ติอาทิ.

นิโรธและมรรค ชื่อว่างามอย่างเดียว เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีอาสวะ โดยอธิบายว่า ความเป็นธรรมที่ประกอบไปด้วยอาสวะ ชื่อว่าเป็นความไม่งาม โดยความหมายว่าหลั่งออก ซึ่งสิ่งไม่สะอาดคือกิเลส. ก็ความที่สัจจะมีทุกข์เป็นต้น จะเป็นสัจจะมีสมุทัยเป็นต้น โดยปริยายก็มี, แต่จะเป็นนิโรธหามีไม่, อีกอย่างหนึ่ง ความที่นิโรธจะเป็นสัจจะมีทุกข์เป็นต้นก็หามีไม่ เพราะฉะนั้น ภาวะที่สัจจะทั้ง ๓ ที่เหลือจากนิโรธจะเป็นธรรมที่มีความพร้อมเพรียงกันและกันก็หามิได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "สัจจะทั้ง ๓ ว่างเปล่าจากนิโรธ".

สมุทเย ทุกฺขสฺสาภาวโตติ โปโนพฺภวิกาย ตณฺหาย ปุนพฺภวสฺส อภาวโต. ยถา วา ปกติวาทีนํ [๑]วิการา อวิการิภาวโต[๑] ปุพฺเพ ปฏิปลีนา จ ปกติภาเวเนว ติฏฺฐนฺติ, น เอวํ สมุทยสมฺปยุตฺตมฺปิ ทุกฺขํ สมุทยภาเวน ติฏฺฐตีติ อาห "สมุทเย ทุกฺขสฺส อภาวโต"ติ. มคฺเค จ นิโรธสฺส อภาวโตติ สมฺพนฺโธ.

คำว่า เพราะในสมุทัยไม่มีทุกข์ ความว่า เพราะในตัณหาซึ่งเป็นตัวก่อภพใหม่ ไม่มีภพใหม่. อีกนัยหนึ่ง วิการคือสิ่งหลายหลาก ของพวกลัทธิประกฤติ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่มีวิการ และสิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปก่อน ก็ย่อมตั้งอยู่ โดยความเป็นประกฤตินั่นเอง ฉันใด, ทุกข์แม้สัมปยุตด้วยสมุทัยก็หาตั้งอยู่โดยความเป็นสมุทัย เหมือนฉันนั้นไม่ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะในสมุทัยไม่มีทุกข์". เชื่อมความว่า และเพราะในมรรคไม่มีนิโรธ.

ยถา อวิภตฺเตหิ วิกาเรหิ มหาหงฺการตมฺมตฺต[๒]วิเสสินฺทริยภูตวิเสเสหิ ปกติภาเวเนว ฐิเตหิ ปกติ สคพฺภา อิจฺฉิตา ปกติวาทีหิ, เอวํ น ผเลน สคพฺโภ เหตูติ อตฺโถ. "ทุกฺขสมุทยานํ นิโรธ-

อธิบายว่า พวกเจ้าลัทธิประกฤติ ปรารถนาประกฤติให้ร่วมครรภ์กันกับวิการทั้งหลายซึ่งมิได้จำแนกไว้ อันมีความต่างซึ่งเป็นอินทรีย์พิเศษ เพียงแต่ความเป็นมหาอหังการ ซึ่งตั้งอยู่ โดยความเป็นประกฤติอย่างเดียว

๑-๑ ก. วิการวิภาวโต.
๒ ก. อหงฺการตํ ปตฺตา.

มคฺคานญฺจ อสมวายา"ติ เอตํ วิวรนฺโต อาห "น เหตุสมเวตํ เหตุผลนฺ"ติอาทิ.

ฉันใด, สัจจะที่เป็นเหตุหาร่วมครรภ์กันกับสัจจะที่เป็นผล เหมือนฉันนั้นไม่. และท่านอาจารย์ เมื่อจะขยายคำนี้ว่า "เพราะทุกข์กับสมุทัยและนิโรธกับมรรค ไม่รวมกัน" จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "สัจจะที่เป็นผล ของสัจจะที่เป็นเหตุ รวมกันกับสัจจะที่เป็นเหตุ ก็หามิได้".

ตตฺถ "อิธ ตนฺตูสุ ปโฏ, กปาเลสุ ฆโฏ, วีรเณสุ กโฏ, ทฺวีสุ อณูสุ ทฺวิอณุกนฺ"ติ-อาทินา อิธ พุทฺธิโวหารชนโก อวิสุ สิทฺธานํ สมฺพนฺโธ สมวาโย เตน สมวาเยน การเณสุ ทฺวีสุ อณูสุ ทฺวิอณุกํ ผลํ สมเวตํ, เอกีภูตมิว สมฺพทฺธํ ตีสุ ติอณุกนฺติ เอวํ มหาปฐวีมหาอุทกมหาอคฺคิมหาวาตกฺขนฺธปริยนฺตํ ผลํ อตฺตโน การเณสุ สมเวตนฺติ สมวายวาทิโน วทนฺติ.

ในคำนั้น พวกอาจารย์ลัทธิสมวายะ กล่าวว่า ความสัมพันธ์กัน ของสิ่งที่สำเร็จมิได้แยกกัน ซึ่งทำให้เกิดความรู้สึกและบัญญัติในโลกนี้ โดยนัยมีอาทิว่า "ในโลกนี้ ผ้ารวมอยู่ในเส้นด้าย,หม้อรวมอยู่ในดินกระเบื้อง, เสื่อรวมอยู่ในหญ้ากก, ทวิอณุกผลรวมอยู่ในอณู ๒ ตัว" ดังนี้ ชื่อว่าความรวม เพราะความรวมกันอันนั้น ทวิอณุกผลจึงรวมคือเนื่อง เหมือนเป็นอันเดียวกัน อยู่ในอณู ๒ ตัว ซึ่งเป็นตัวเหตุ, ติอณุกผลก็รวมอยู่ในอณู ๓ ตัว ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้ ผลซึ่งมีแผ่นดินใหญ่ มีน้ำใหญ่ มีไฟใหญ่ และมี

กองลมใหญ่เป็นที่สุด จึงรวมอยู่ในเหตุทั้งหลาย.

เอวมฺปน วทนฺเตหิ อปริมาเณสุ การเณสุ มหาปริมาณํ เอกํ ผลํ สมเวตํ อตฺตโน อนุโตคเธหิ การเณหิ สคพฺภํ อสุญฺญนฺติ วุตฺตํ โหติ. เอวมิธ สมวายาภาวา ผเล เหตุ นตฺถีติ เหตุสุญฺญํ ผลนฺติ อตฺโถ.

อนึ่ง ย่อมเป็นอันพวกเจ้าลัทธิสมวายะ ผู้กล่าวอย่างนี้ อรรถาธิบายว่า ผลอย่างหนึ่ง อันมีปริมาณยิ่งใหญ่ รวมอยู่ในเหตุอันหาประมาณมิได้ จึงร่วมครรภ์ไม่ว่างไปจากเหตุ ซึ่งหยั่งลงภายในของตน. อธิบายว่า สัจจะที่เป็นเหตุจึงไม่มีอยู่ ในสัจจะที่เป็นผล เพราะฉะนั้น สัจจะที่เป็นผลจึงว่างเปล่าจากสัจจะที่เป็นเหตุ ด้วยประการดังกล่าวมานี้.

สุญฺญโต วินิจฺฉยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาการวินิจฉัยโดยความว่างเปล่าจบแล้ว.

เอกวิธาทิวินิจฺฉยกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยการวินิจฉัยสัจจะอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น

๕๖๘. <u>ปวตฺติภาวโตติ</u> สํสารสฺส ปวตฺติภาวโต. <u>จตุอาหารเภทโตติ</u> จตุ-

๕๖๘. คำว่า <u>โดยความเป็นปวัตติ</u> ได้แก่โดยความเป็นไปแห่งสงสาร. คำว่า

อาหารปจฺจยวิเสสโต. เอเตน จตฺตาโร กวฬิงฺการาทิอาหารวิเสเส, อชฺโฌหรณียวตฺถุสฬายตนอวิชฺชาอภิสงฺขารสงฺขาเต ตปฺปจฺจยภูตธมฺมวิเสเส จ สงฺคณฺหาติ, โอชฏฺฐมกรูปเวทนาปฏิสนฺธิวิญฺญาณนามรูปสงฺขาเต ตํนิพฺพตฺตธมฺมวิเสเส จ.

โดยแยกเป็นอาหาร ๔ คือโดยความต่างแห่งอาหารปัจจัย ๔. ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์รวมถึงความต่างแห่งอาหาร มีกพฬิงการาหาร ๔ เป็นต้น และความต่างแห่งธรรมอันเป็นปัจจัยแก่อาหารทั้ง ๔ นั้น กล่าวคือวัตถุที่พึงกลืนกิน ๑ สฬายตนะ ๑ อวิชชา ๑ อภิสังขาร ๑ และสงเคราะห์ความต่างแห่งธรรม อันบังเกิดแต่อาหารทั้ง ๔ นั้น กล่าวคือโอชัฏฐมกรูป ๑ เวทนา ๑ ปฏิสนธิวิญญาณ ๑ นามรูป ๑.

ปวตฺตกภาวโต ปวตฺติทุกฺขสฺส. รูปาภินนฺทนาทิเภโท[๑] รูปกฺขนฺธาทิอภินนฺทนเภโท, รูปารมฺมณาทิวเสนาปิติ[๒] วทนฺติ. รูปตณฺหาทีนํ ปจฺเจกํ อเนกเภทตฺตา ฉ ตณฺหากายา, เตสํ เภทโต.

โดยความที่ยังทุกข์ในปวัตติกาล ให้เป็นไป. ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ความต่างแห่งความยินดีรูปเป็นต้น ได้แก่ความต่างแห่งความยินดีรูปขันธ์เป็นต้น แม้เกี่ยวกับรูปารมณ์เป็นต้น. กองตัณหา ชื่อว่ามี ๖ เพราะตัณหาทั้งหลายมีรูปตัณหาเป็นต้น เฉพาะแต่ละอย่าง ๆ ก็มีความต่างมิใช่

---

๑ ก. รูปาภินนฺทนาทิภาโว.
๒ ก. รูปารมฺมณาทิวเสนาติปิ.

น้อย, โดยการจำแนกกองตัณหาทั้ง ๖ นั้น.

อุปาทาเนหิ อุปาทียตีติ อุปาทิ, อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกํ. ตนฺนิสฺสรณภูตํ นิพฺพานํ, ตสฺส วูปสโม ตํสนฺตีติ กตฺวา ตสฺส ยาว ปจฺฉิมํ จิตฺตํ, ตาว เสสตํ, ตโต ปรํ อนวเสสตญฺจ อุปาทาย สอุปาทิเสสนิพฺพานธาตุ, นิรุปาทิเสสนิพฺพานธาตูติ ทฺวิธา โวหรียติ. ยถา จายํ เภโท โวหารโต เอวมิตเรปีติ เต กติปเย ทสฺเสตุํ "ติวิโธ"ติอาทิ วุตฺตํ. อญฺญถา เอกสฺส สโต นิพฺพานสฺส กุโต เภโทติ.

อุปาทานขันธ์ ๕ ชื่อว่า อุปาทิ เพราะอรรถว่า อันอุปาทานเข้าไปยึดถือ. นิพพานชื่อว่าเป็นแดนสลัดออกซึ่งอุปาทินั้น, เพราะอธิบายว่า เข้าไประงับอุปาทินั้น, สงบอุปาทินั้น บัญญัติเป็น ๒ ว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เพราะอาศัยความที่อุปาทานขันธ์ ๕ นั้น ยังเหลืออยู่ จนถึงจิตดวงสุดท้าย และว่า นิรุปาทิเสสนิพพานธาตุ เพราะอาศัยความที่อุปาทานขันธ์ ๕ นั้น ไม่มีเหลือเบื้องหน้าแต่นั้น. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เป็น ๓ อย่าง" เป็นต้น เพื่อจะแสดงข้อเบ็ดเตล็ดเหล่านั้นว่า ก็ประเภทนี้ ว่าโดยบัญญัติเป็นฉันใด แม้ประเภทนอกนี้ก็เหมือนฉันนั้น. เมื่อถือเอาโดยเนื้อความโดยประการอื่น นิพพานซึ่งเป็นธรรมที่มีอยู่อย่างเดียว จะมีการจำแนกได้แค่ไหนเล่าแล.

สมถวิปสฺสนาเภทโตติ เอตฺถ สมฺมาทิฏฺฐิสมฺมาสงฺกปฺปา วิปสฺสนา, อิตเร สมถาติ วทนฺติ. สีลมฺปิ หิ สมถสฺส อุปการกตฺตา สมถคฺคหเณน คยฺหตีติ เตสํ อธิปฺปาโย. อถวา ยานทฺวยสฺส วเสน ลทฺโธ มคฺโค สมโถ วิปสฺสนาติ อาคมนวเสน วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺพํ.

ในคำว่า โดยจำแนกเป็นสมถะและวิปัสสนา นี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ เป็นวิปัสสนา, องค์มรรคนอกนี้เป็นสมถะ. อธิบายของท่านอาจารย์เหล่านั้นว่า ก็แม้ศีลท่านก็ถือเอาด้วยศัพท์ว่า สมถะ เพราะเป็นคุณชาติมีอุปการะแก่สมถะ. อีกนัยหนึ่ง มรรคที่ได้ด้วยยานทั้ง ๒ พึงเห็นว่า ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจที่มาว่า สมถวิปัสสนา.

อยนฺติ อริยมคฺโค. สปฺปเทสตฺตาติ สีลกฺขนฺธาทีนํ เอกเทสตฺตาติ อตฺโถ. เอกเทโส หิ ปทิสฺสติ อวยวภาเวน อปทิสียตีติ ปเทโส, อตฺตโน สมุทายํ ปติ สห ปเทเสนาติ สปฺปเทโสติ วุจฺจติ ยถา "สนิทสฺสนา ธมฺมา"ติ[๑] สีลกฺขนฺธาทโย จ สพฺพโลกิยโลกุตฺตรสีลาทิสงฺคาหกา, อริยมคฺโค โลกุตฺตโร เอวาติ ตเทกเทโส โหติ.

บทว่า อยํ โยค อริยมคฺโค แปลว่า อริยมรรคนี้. บทว่า สปฺปเทสตฺตา ความว่า เพราะความที่ธรรมทั้งหลายมีศีลขันธ์เป็นต้นเป็นเอกเทศ (คือส่วนหนึ่ง). จริงอยู่ เอกเทศ (คือส่วนหนึ่ง) ชื่อว่า ปเทส เพราะอรรถว่า ท่านแสดง คือแสดงอ้างโดยความเป็นส่วน ๆ เรียกว่า สัปปเทส เพราะเป็นไปกับด้วยการแสดงอ้าง มุ่งไปในความรวมของตน เหมือนอย่างคำว่า

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๒.

"สนิทสฺสนา ธมฺมา" แปลว่า สภาวธรรมที่มีการเห็นได้ และธรรมทั้งหลาย มีศีลขันธ์เป็นต้น ก็รวมศีลที่เป็นโลกิยะและโลกุตระทั้งหมดเป็นต้น, อริยมรรคเป็นโลกุตระอย่างเดียว เพราะฉะนั้น จึงเป็นเอกเทศของขันธ์ทั้ง ๓ นั้น.

สชาติโตติ สมานชาติโต, วจีทุจฺจริตวิรติอาทิเภเทสุ สมานาย สีลชาติยาติ อตฺโถ.

บทว่า สชาติโต แปลว่าโดยความมีชาติเสมอกัน, อธิบายว่า โดยชาติแห่งศีลที่เสมอกัน ในประเภทแห่งศีลมีความวิรัติจากวจีทุจริตเป็นต้น.

โอนตสหาโย วิย วายาโม ปคฺคหกิจฺจสามญฺญโต. อํสกูฏํ ทตฺวา ฐิตสหาโย วิย สติ อปิลาปนวเสน นิจฺจลภาวกรณสามญฺญโต. สชาติโตติ สวิตกฺกสวิจาราทิเภเทสุ สมานาย สมาธิชาติยาติ อตฺโถ. กิริยโตติ สมาธิอนุรูปกิริยโต.

วายามะ ชื่อว่าเปรียบเหมือนสหายผู้ก้มหลัง เพราะมีกิจคือความประคองเสมอกัน. สติ ชื่อว่าเปรียบเหมือนสหายผู้ยืนเอียงไหล่ให้ เพราะมีการกระทำภาวะที่ไม่หวั่นไหว ด้วยอำนาจความไม่ฟั่นเฟือนเสมอกัน. คำว่าโดยความมีชาติเสมอกัน ความว่า โดยความมีชาติแห่งสมาธิ เพราะตั้งจิตมั่นอยู่ในสมาธิ อันต่างด้วยสมาธิที่มี

วิตกและวิจารเป็นต้น. คำว่าโดยกิริยา คือโดยกิริยาที่สมควรแก่สมาธิ.

ตโต เอว หิ "จตฺตาโร สติปฏฺฐานา สมาธินิมิตฺตา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา สมาธิปริกฺขารา"ติ[๑] สติวายามานํ สมาธิสฺส นิมิตฺตปริกฺขารภาโว วุตฺโต.

ก็เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ ธัมมทินนาภิกษุณีจึงได้กล่าวความที่สติและวายามะ เป็นนิมิตและเป็นเครื่องอุดหนุน ของสมาธิไว้ว่า "สติปัฏฐาน ๔ เป็นนิมิตของสมาธิ, สัมมัปธาน ๔ เป็นเครื่องอุดหนุนของสมาธิ".

อาโกฏฺเฏนฺเตน วิยาติ "อนิจฺจํ อนิจฺจนฺ"ติอาทินา ปญฺญากิจฺจสทิเสน กิจฺเจน สมนฺตโต โกฏฺเฏนฺเตน วิย, "อนิจฺจํ ขยฏฺเฐน, ทุกฺขํ ภยฏฺเฐนา"ติอาทินา[๒] ปริวตฺเตนฺเตน วิย จ อาทาย อูหิตฺวา[๓] หินฺนเมว ปญฺญา ปฏิวิชฺฌติ.

บทว่า อาโกฏฺเฏนฺเตน วิย ความว่า ปัญญาย่อมแทงตลอดอารมณ์ที่วิตก ได้มาเหมือนกับเหรัญญิกเคาะโดยรอบ ด้วยกิจเช่นเกี่ยวกับกิจของปัญญา เป็นต้นว่า "ไม่เที่ยง ไม่เที่ยง" และเหมือนพลิกไปมาด้วยกิจเป็นต้นว่า "ชื่อว่าเป็นอนิจจัง (ไม่เที่ยง) เพราะอรรถว่าสิ้นไป, ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าเป็นภัย" (ดังว่า) ถือเอามายื่นให้ทีเดียว.

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๔๕๐.
[๒] ขุ. ป. ๓๑/๗๗.
[๓] ก. อุฏฺฐหิตฺวา.

ทฺวินฺนํ สมานกาลตฺเตปิ ปจฺจยภาเวน สมฺมาสงฺกปฺปสฺส ปุริมกาลสฺส วิย นิทฺเทโส กโต. สชาติโตติ "ทุกฺเข ญาณนฺ"ติ[๑]อาทีสุ สมานาย ปญฺญาชาติยา. กิริยโตติ[๒] เอตฺถ ปญฺญาสทิสํ กิจฺจํ "กิริยา"ติ วุตฺตํ, ปุพฺเพ ปน สมาธิอุปการกํ ตทนุรูปกิจฺจนฺติ อยเมตฺถ วิเสโส.

แม้เมื่อศัพท์ทั้ง ๒ มีกาลอันเสมอกัน ท่านกระทำนิเทศ ของสัมมาสังกัปปะไว้ เหมือนดังเป็นปุริมกาล โดยภาวะที่เป็นปัจจัย. คำว่า โดยมีชาติเสมอกัน คือโดยชาติแห่งปัญญาที่เสมอกัน ดังในพระบาลีว่า "ทุกฺเข ญาณํ" เป็นต้น. หน้าที่ที่เหมือนกับปัญญา ท่านกล่าวว่า "เป็นกิริยา" ในคำว่า โดยเป็นกิริยา นี้, แต่ในตอนต้น หน้าที่ที่เป็นอุปการะแก่สมาธิ เป็นหน้าที่ที่สมควรแก่สมาธินั้น ที่ว่ามานี้เป็นข้อต่างกันในอธิการนี้.

"สพฺพํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยนฺ"ติ[๓] วจนโต จตฺตาริปิ อภิมุขํ ปจฺจกฺขโต ญาตพฺพานิ อภิวิสิฏฺเฐน วา ญาเณน ญาตพฺพานีติ อภิญฺเญยฺยานิ.

สัจจะทั้ง ๔ ชื่อว่าเป็นอภิญเญยธรรม เพราะอรรถว่า เป็นธรรมที่พึงรู้เฉพาะหน้า คือโดยประจักษ์ หรือเพราะอรรถว่าเป็นธรรมที่พึงรู้ ด้วยญาณอันวิเศษยิ่ง โดยพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นอภิญเญยธรรม".

---

๑ สํ. มหา. ๑๙/๑๐.

๒ ม. กิริยวเสน.

๓ สํ. สฬายตน. ๑๘/๓๔.

๕๖๙. อญฺญมญฺญสภาคานีติ[๑] อญฺญ-มญฺญสมานภาคานิ, สทิสรูปานีติ อตฺโถ.

๕๖๙. บทว่า อญฺญมญฺญสภาคานิ แปลว่า มีส่วนเสมอกันและกัน, อธิบายว่า มีรูปเหมือนกัน.

ทุรภิสมฺภวตรนฺติ อภิสมฺภวิตุํ สาเธตุํ อสกฺกุเณยฺยตรํ, สตฺติวิฆาเตน ทุรธิคมนฺติ อตฺโถ. อสนนฺติ กณฺฑํ. อติปาเตยฺยาติ ขิเปยฺย. โกฏิยาติ กณฺฑสฺส โกฏิยา วาลคฺเคน. โกฏินฺติ วาลสฺเสว โกฏึ. ปฏิวิชฺเฌยฺยาติ ปฏิมุขภาเวน วิชฺเฌยฺย.

คำว่า สำเร็จได้ยากกว่า คือใคร ๆ ไม่พึงอาจ เพื่อจะให้สำเร็จ คือให้สัมฤทธิ์-ผลยิ่งกว่า, อธิบายว่า ยากที่จะบรรลุได้ เพราะตัดความสามารถเสีย. บทว่า อสนํ แปลว่าลูกศร. บทว่า อติปาเตยฺย แปลว่า พึงยิง. บทว่า โกฏิยา แปลว่า ปลายลูกศรกับปลายขนทราย. บทว่า โกฏึ แปลว่า ปลายขนทรายอย่างเดียว. บทว่า ปฏิ-วิชฺเฌยฺย แปลว่ายิงให้ตรงเป้า.

พาธกปภวสนฺตินิยฺยานลกฺขเณหิ ววฏฺฐานํ สลกฺขณววฏฺฐานํ.

การกำหนดตามลักษณะคือเบียดเบียน เป็นแดนเกิดก่อน สงบ และนำออกไปจากทุกข์ ชื่อว่า กำหนดไปตามลักษณะของตน.

ทุรวคาหฏฺเฐน คมฺภีรตฺตาติ โอฬาริกา ทุกฺขสมุทยา. ติรจฺฉานคตานมฺปิ หิ ทุกฺขํ,

คำว่า เพราะเป็นสภาพลึกซึ้ง ด้วยอรรถว่า ยากที่จะหยั่งลงได้ ความว่า ทุกข์กับสมุทัย

---

[๑] ฉ. อญฺญมญฺญํ สภาคานีติ.

อาหาราทีสุ จ อภิลาโส ปากโฏ. ปีฬนาทิอายูหนาทิวเสน ปน "อิทํ ทุกฺขํ อิทมสฺส การณนฺ"ติ ยาถาวโต โอคาหิตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา คมฺภีรา. สณฺหสุขุม-ธมฺมตฺตา นิโรธมคฺคา สภาวโต เอว คมฺภีรฏฺเฐน ทุรวคาหา.

เป็นสิ่งที่หยาบ. เพราะว่าความทุกข์และความหยาบในอาหารเป็นต้น ก็ยังปรากฏแม้แก่พวกสัตว์ดิรัจฉาน. แต่ชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะไม่พึงสามารถที่จะหยั่งลงได้ ตามความเป็นจริงว่า "นี้เป็นทุกข์ นี้เป็นเหตุของทุกข์นั้น" ด้วยอำนาจอาการมีความบีบคั้นเป็นต้น และอาการมีความประมวลมาเป็นต้น. นิโรธกับมรรค ชื่อว่า ยากที่จะหยั่งลงได้ ด้วยอรรถว่าลึกซึ้ง โดยสภาพนั่นเอง เพราะเป็นธรรมที่ละเอียดสุขุม.

เตเนว อุปฺปนฺเน มคฺเค นตฺถิ นิโรธมคฺคานํ อนวคฺคาโหติ. นิพฺพานมฺปิ มคฺเคน อธิคนฺตพฺพตฺตา ตสฺส ผลนฺติ อปทิสียตีติ อาห "ผลาปเทสโต"ติ. วุตฺตเญฺหตํ "ทุกฺขนิโรเธ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา"ติ[๑] มคฺโคปิ นิโรธสฺส สมฺปาปกภาวโต "เหตู"ติ อปทิสียตีติ อาห "เหตฺวปเทสโต"ติ.

ด้วยเหตุนั้นนั่นแหละ เมื่อมรรคเกิดขึ้นแล้ว การจะหยั่งลงไม่ได้ สู่นิโรธกับมรรค ก็ย่อมไม่มีแล. แม้นิพพานก็ย่อมถูกชี้ว่าเป็นผลของมรรคนั้น เพราะเป็นธรรมชาติที่จะพึงบรรลุได้ ด้วยมรรค เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยเป็นข้อที่ถูกชี้ว่า เป็นผลเข้าด้วยกัน". ข้อนี้สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ญาณในทุกข-

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๙๘-๙.

นิโรธ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา". แม้มรรค ก็ย่อมถูกชี้ว่า "เป็นเหตุ" เพราะความเป็นธรรมชาติ ยังนิโรธให้ถึงพร้อม เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยเป็นข้อถูกชี้ว่าเป็นเหตุด้วยกัน".

วุตฺตมฺปิ เจตํ "ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา"ติ.[๑]

ข้อนี้สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ญาณในปฏิปทา อันให้ถึงทุกขนิโรธ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา".

อิติ เอวํ ปกาเรหีติ อิติ วิชฺฌญาติ สมฺพนฺโธ. ตตฺถ อิติสทฺเทน วิชานนกฺกมํ ทสฺเสติ. เอวํ ปกาเรหีติ เอวํสทฺเทน วิชานนการณภูเตน เอว.

คำว่า อิติ เอวํ ปกาเรหิ เชื่อมบาลีว่า อิติ วิชฺฌญา แปลว่าพึงทราบโดยประการดังกล่าวมาฉะนี้. ในคำนั้น ท่านอาจารย์แสดงลำดับแห่งการทราบ ด้วยอิติศัพท์. สองบทว่า เอวํ ปกาเรหิ มีความว่า ด้วย เอวํ ศัพท์ ซึ่งเป็นเหตุแห่งการทราบนั่นเอง.

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๙๙.

สภาควิสภาคโต วินิจฺฉยวณฺณนา นิฏฺฐิตา. พรรณนาการวินิจฉัย โดยสภาคและวิสภาค จบ.

อินฺทฺริยสจฺจนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา. พรรณนาอินทรียสัจนิเทศ จบ.

อิติ โสฬสมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา. พรรณนาปริเฉทที่ ๑๖ จบแล้ว. ด้วยประการฉะนี้.

๑๗. ปญฺญาภูมินิทฺเทสวณฺณนา

ปฏิจฺจสมุปฺปาทกถาวณฺณนา

๕๗๐. อิมิสฺสา ปญฺญายาติ อิมิสฺสา ยถาธิคตาย วิปสฺสนาย. ภูมิภูเตสูติ ปวตฺติฏฺฐานภูเต. กามญฺจายํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนสมญฺญา ปิตาปุตฺตสมญฺญา วิย อเปกฺขาสิทฺธา, เหตุผลธมฺเมสุ ปน ยถากฺกมํ ววฏฺฐิตาวาติ "ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เจวา"ติอาทินา วิภชฺช วุตฺตํ. อาทิสทฺเทนาติ "ปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิเภทา"ติ เอตฺถ วุตฺตอาทิสทฺเทน. อวเสสา โหนฺติ, สํวณฺณนาวเสนาติ อธิปฺปาโย. เตนาห "เตสํ วณฺณนากฺกโม อนุปฺปตฺโต"ติ.

๑๗. พรรณนาปัญญาภูมินิเทศ

พรรณนากถาว่าด้วยปฏิจสมุปบาท

๕๗๐. คำว่า แห่งปัญญานี้ ได้แก่ แห่งวิปัสสนานี้ ตามที่ได้บรรลุแล้ว. คำว่า ที่เป็นภูมิ ได้แก่ที่เป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไป. ก็ชื่อว่าปฏิจสมุปบาทกับปฏิจสมุปบันนี้ สำเร็จด้วยการเล็งกัน เหมือนชื่อว่า พ่อกับลูก ก็จริงอยู่, ถึงกระนั้น ท่านอาจารย์ก็ได้แยกไว้ตามลำดับทีเดียว ในธรรมที่เป็นเหตุและเป็นผล เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวจำแนกไว้ด้วยคำว่า "ปฏิจสมุปบาทเป็นต้นทีเดียว". คำว่า ด้วยอาทิศัพท์ คือด้วยอาทิศัพท์ที่กล่าวไว้ในคำนี้ว่า "ปฏิจจสมุปปาทาทิเภทา". อธิบายว่า เป็นธรรมที่ยังเหลืออยู่, ด้วยอำนาจการสังวัณณนา ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จึงถึงลำดับการพรรณนาปฏิจสมุปบาท และปฏิจสมุปบันธรรมทั้งหลายเหล่านั้น".

อวิชฺชาทโย ธมฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, น สมุปฺปตฺติมตฺตํ. สฺวายมตฺโถ อิมินา สุตฺตปเทน เวทิตพฺโพติ ทสฺเสนฺเตน[๑] "วุตฺตเฌหตุ"ติอาทึ วตฺวา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺเน ปน ทสฺเสตุํ "ชรามรณาทโย ปนา"ติอาทิ อารทฺธํ.

ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ชื่อว่าเป็นปฏิจสมุปบาท (คืออาศัยกันเกิดขึ้น, ไม่ใช่เป็นเพียงสมุปบัติคือการเกิดขึ้นเอง). ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ความข้อนี้นั้นบัณฑิตพึงทราบตามบทพระสูตรนี้ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "วุตฺตเฌหตํ" อนึ่ง เพื่อจะแสดงปฏิจสมุปบันธรรมทั้งหลาย จึงเริ่มคำมีอาทิว่า "ชรามรณาทโย ปน" แปลว่าส่วนธรรมทั้งหลายมีชราและมรณะเป็นต้น.

กสฺมา ปเนตฺถ อนุโลมโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทธมฺมา ทสฺสิตา, ปฏิโลมโต ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมาติ ? ยโต เต ปจฺจยโต อุปฺปนฺนา, ตสฺส สมนนฺตรทสฺสนตฺถํ.

ถามว่า ก็ในอธิการนี้ เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดงปฏิจสมุปาทธรรมไว้โดยอนุโลม, ทรงแสดงปฏิจสมุปบันธรรมไว้โดยปฏิโลม ? ตอบว่า เพราะปฏิจสมุปบันธรรมเหล่านั้น เกิดขึ้นจากปัจจัย, เพื่อจะแสดงลำดับของปัจจัยนั้น.

น นิจฺจํ น สสฺสตนฺติ อนิจฺจํ. สเมจฺจ สมฺภุยฺย ปจฺจเยหิ กตนฺติ สงฺขตํ. ปฏิจฺจ

ชื่อว่า อนิจฺจํ (ไม่เที่ยง) เพราะอรรถว่าไม่เที่ยง คือไม่เที่ยงแท้. ชื่อว่า

---

[๑] ฉ. ทสฺเสนฺโต.

ปจฺจยารหํ ปจฺจยํ นิสฺสาย สหิตเมว อุปฺปนฺนนฺติ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ. ขยนสภาวํ ขยธมฺมํ. วยนสภาวํ วยธมฺมํ. วิรชฺชนสภาวํ ปลุชฺชนสภาวํ วิราคธมฺมํ. นิรุชฺฌนสภาวํ นิโรธธมฺมํ. เสสํ ยเหตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต อาวิภวิสฺสติ.

สงฺขตํ (ถูกปรุงแต่ง) เพราะอรรถว่า อันปัจจัยประชุมกัน คือพร้อมกันแต่งขึ้น. ชื่อว่า ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ (อาศัยกันเกิดขึ้น) เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นโดยอาศัยกัน คือควรแก่ปัจจัย ได้แก่อาศัยปัจจัย เป็นไปร่วมกันนั่นเอง. มีความสิ้นไปเป็นสภาพ ชื่อว่า ขยธมฺมํ (เป็นธรรมมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา). มีความเสื่อมไปเป็นสภาพ ชื่อว่า วยธมฺมํ (เป็นธรรมเสื่อมไปเป็นธรรมดา). มีความคลายไปเป็นสภาพคือมีความสลายไปเป็นสภาพ ชื่อว่า วิราคธมฺมํ (เป็นธรรมคลายไปเป็นธรรมดา). มีความดับเป็นสภาพ ชื่อว่า นิโรธธมฺมํ (เป็นธรรมมีความดับเป็นธรรมดา). คำใดที่เหลือในอธิการนี้ที่ควรจะกล่าวไว้, คำนั้นจักมีแจ้งข้างหน้า.

๕๗๑. เอตฺถาติ เอเตสุ ยถาวุตฺเตสุ สุตฺตปเทสุ. สงฺเขโปติ อตฺถสงฺเขโป.

๕๗๑. บทว่า เอตฺถ เท่ากับ เอเตสุ โยค ยถาวุตฺเตสุ สุตฺตปเทสุ แปลว่าในบทพระสูตรตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้. บทว่า สงฺเขโป แปลว่าความย่อ.

ชาติปจฺจยาติ ชาติสงฺขาตา ปจฺจยา. เหตุมฺหิ นิสฺสกฺกวจนํ. ฐิตา ว สา ธาตูติ ยายํ ชรามรณสฺส อิทปฺปจฺจยตา "ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺ"ติ, เอสา ธาตุ เอส สภาโว. สา ตถาคตานํ อุปฺปาทโต ปุพฺเพ, อุทฺธํ จ อวิญฺญายมาโน, มชฺเฌ จ วิญฺญายมาโน, น ตถาคเตหิ อุปฺปาทิโต, อถโข สมฺภวนฺตสฺส ชรามรณสฺส สพฺพกาลํ ชาติปจฺจยโต สมฺภโวติ ฐิตา เอว.

บทว่า ชาติปจฺจยา แปลว่าเพราะปัจจัยคือชาติ. บทนี้เป็นปัญจมีวิภัตติ ลงในอรรถคือเหตุ. คำว่า ฐิตา ว สา ธาตุ มีความว่า ความที่ชราและมรณะมีสิ่งนี้เป็นปัจจัยว่า "เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ" ดังนี้ นี้ใด, ธาตุก็อันนี้ คือสภาวะก็อันนี้. ธาตุอันนั้น ก่อนที่พระตถาคตจะเสด็จอุบัติและพ้นไป ไม่มีใครรู้จัก แต่มารู้จักเอาตอนกลาง พระตถาคตมิได้ทรงทำให้เกิดขึ้น, โดยที่แท้ ชราและมรณะซึ่งมีอยู่ ก็คงมีอยู่ เพราะชาติเป็นปัจจัย ตลอดกาลทั้งปวง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าตั้งอยู่ทีเดียว.

เกวลมฺปน สยมฺภูญาเณน อภิสมฺพุชฺฌนฺโต, "อยํ ธมฺโม ตถาคเตน อธิคโต"ติ ปเวทนโต จ ตถาคโต "ธมฺมสฺสามี"ติ วุจฺจติ น อปุพฺพสฺส อุปฺปาทนโต. เตน วุตฺตํ "ฐิตา ว สา ธาตู"ติ.

แต่เพราะตรัสรู้ได้ด้วยพระสยัมภูญาณอย่างเดียว และเพราะรู้กันทั่วว่า "พระธรรมนี้อันพระตถาคตทรงบรรลุแล้ว" พระตถาคตจึงได้รับขนานพระนามว่า "เป็นเจ้าของพระธรรม" มิใช่เพราะทรงยังพระธรรมที่

ไม่เคยมีให้เกิดขึ้น. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า "ธาตุอันนั้น ตั้งอยู่แล้วทีเดียว".

สา เอว ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ เอตฺถ วิปลฺลาสาภาวโต เอวํ อวพุชฺฌมานสฺส เอตสฺส สภาวสฺส เหตุโน วา ตเถว ภาวโต ฐิตตาติ ธมฺมฏฺฐิตตา. ชาติ วา ชรามรณสฺส อุปฺปาทฏฺฐิติ ปวตฺตอายูหนสํโยคปลิโพธสมุทยเหตุปจฺจยฏฺฐิตีติ ตทุปฺปาทาทิภาเวนสฺสา ฐิตตา "ธมฺมฏฺฐิตตา"ติ ผลํ ปติสามตฺถิยโต[1] เหตุเมว วทติ.

ธาตุนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ธัมมัฏฐิตตา เพราะอรรถว่า เป็นความตั้งอยู่ของสภาวะ หรือเหตุอันนี้ ซึ่งจะหยั่งรู้ได้อย่างนี้ เพราะไม่มีความวิปลาสในข้อนี้ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ โดยความเป็นอย่างนั้นนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง ชาติเป็นความตั้งอยู่ แห่งความเกิดขึ้น ของชราและมรณะ จึงเป็นความตั้งอยู่แห่งปวัตตะ (ความเกิด) อายูหนะ (ความประมวล) สังโยคะ (ความประกอบ) ปลิโพธะ (ความกังวล) สมุทัย เหตุ และปัจจัย เพราะฉะนั้น ความที่ชาตินั้น เป็นธรรมชาติตั้งอยู่ก็โดยภาวะแห่งเหตุมีความเกิดขึ้นของชราและมรณะนั้นเป็นต้น พระผู้มีพระภาค

---

[1] ก. ปฏิสามตฺถิโต.

ย่อมตรัสถึงเหตุอย่างเดียว โดยเป็นที่ทำให้เข้าใจถึงผลว่า "ธัมมัฏฐิตตา".

อถวา ธาริยติ ปจฺจเยหีติ ธมฺโม, ติฏฺฐติ ตตฺถ ตทายตฺตวุตฺติตาย ผลนฺติ ฐิติ, ธมฺมสฺส ฐิติ ธมฺมฏฺฐิติ. ธมฺโมติ วา การณํ, ปจฺจโยติ อตฺโถ. ธมฺมสฺส ฐิติสภาโว, ธมฺมโต จ อญฺโญ สภาโว นตฺถีติ ธมฺมฏฺฐิติ, ปจฺจโย.

อีกนัยหนึ่ง สภาวะชื่อว่าธรรม เพราะอรรถว่า อันปัจจัยทั้งหลายทรงไว้, ชื่อว่าฐิติ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งผล โดยความเป็นธรรมชาติมีความเป็นไปเนื่องด้วยผลนั้น, ความตั้งอยู่แห่งธรรม ชื่อว่าธัมมัฏฐิติ. อีกอย่างหนึ่ง เหตุชื่อว่าธรรม, อธิบายว่า ได้แก่ปัจจัย. สภาวะคือความตั้งอยู่แห่งธรรมและสภาวะอื่นจากธรรมไม่มี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ธัมมัฏฐิติ, ได้แก่ปัจจัย.

เตนาห "ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณนฺ"ติ[๑] ธมฺมฏฺฐิติ เอว ธมฺมฏฺฐิตตา. สา เอว ธาตุ "ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺ"ติ อิมสฺส สภาวสฺส, เหตุโน วา อญฺญถตฺตาภาวโต "น ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺ"ติ

ด้วยเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวไว้ว่า "ปัญญาในการกำหนดปัจจัยชื่อว่า ธัมมัฏฐิติญาณ". ธัมมัฏฐิตินั่นแหละเป็นธัมมัฏฐิตตา. ธาตุคืออันนั้น ชื่อว่าธัมมนิยามตา เพราะอรรถว่า เป็นความ

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๗๒, ปฏิสมฺภิทามคฺค.

(ภูมิพโลภิกฺขุ) ๗๖.

วิญฺญายมานสฺส ตพฺภาวาภาวโต นิยามตา วา ฐิตภาโวติ ธมฺมนิยามตา. ผลสฺส วา ชรามรณสฺส ชาติยา สติ สมฺภโว ธมฺเม เหตุมฺหิ ฐิตตาติ ธมฺมฏฺฐิตตา. อสติ อสมฺภโว ธมฺเม นิยตตาติ ธมฺมนิยามตาติ เอวํ ผเลน เหตุํ วิภาเวติ.

แน่นอน คือเป็นความกำหนดได้ เพราะสภาวะหรือเหตุนี้ว่า "เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ" ดังนี้ จะไม่มีความเป็นโดยประการอื่นไป คือเพราะที่เข้าใจกันอยู่ว่า "ไม่ใช่เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ" ดังนี้ จะไม่เป็นดังนั้น. อีกนัยหนึ่ง เมื่อมีชาติจึงมีชราและมรณะอันเป็นผล ชื่อว่าเป็นความตั้งอยู่ในธรรม คือในเหตุ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าธัมมัฏฐิตตา. เมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะอันเป็นผลก็ไม่มี จึงเป็นความแน่นอนอยู่ในธรรม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าธัมมนิยามตา พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงทำเหตุให้แจ่มแจ้งด้วยเหตุ ให้แจ่มแจ้งด้วยผล ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ตํ "ฐิตา ว สา ธาตู"[๑]ติอาทินา วุตฺตํ อิทปฺปจฺจยตํ อภิสมฺพุชฺฌติ ปจฺจกฺขกรเณน

ตํ โยค "ฐิตา ว สา ธาตู"ติอาทินา วุตฺตํ อิทปฺปจฺจยตํ แปลว่าความเป็นธรรมมีสิ่งนี้

๑ สํ. นิ. ๑๖/๓๐.

อภิมุขํ พุชฺฌติ ยาถาวโต ปฏิวิชฺฌติ. อภิสเมตีติ ตสฺส เววจนํ. อาทิโต กเถนฺโต อาจิกฺขติ, อุทฺทิสตีติ อตฺโถ. ตเมว อุทฺเทสํ ปริโยสาเปนฺโต เทเสติ. ยถาอุทฺทิฏฺฐมตฺถํ นิทฺทิสนวเสน ปกาเรหิ ญาเปนฺโต ปญฺญเปติ.

เป็นปัจจัย ที่ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิว่า ธาตุนั้นตั้งอยู่นั่นเอง เข้ากับ อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสมฺพุชฺฌติ แปลโดยพยัญชนะว่า ย่อมตรัสรู้เฉพาะหน้า ด้วยการทำให้ประจักษ์ แปลเอาความว่า ย่อมแทงตลอด ตามความเป็นจริง. บทว่า อภิสเมติ เป็นไวพจน์ของคำว่า อภิสมฺพุชฺฌติ นั้น. ตรัสแต่เบื้องต้นชื่อว่าอาจิกฺขติ, อธิบายว่า ยกขึ้นแสดง. เมื่อทำคำที่ยกขึ้นแสดงนั้นนั่นแหละ ให้จบลงชื่อว่าเทเสติ แปลว่าแสดง. เมื่อทรงให้เข้าใจเนื้อความตามที่ยกขึ้นแสดงนั้น โดยประการทั้งหลาย ด้วยอำนาจแสดงไขชื่อว่าปญฺญเปติ แปลว่า ย่อมบัญญัติ.

ปกาเรหิเยว ปติฏฺฐเปนฺโต ปฏฺฐเปติ. ยถานิทฺทิฏฺฐมตฺถํ ปฏินิทฺทิสนวเสน วิวรติ วิภชติ, วิวฏฺฏญฺหิ วิภตฺตญฺจ อตฺถํ เหตูทาหรณทสฺสเนหิ[๑] ปากฏํ กโรนฺโต

เมื่อให้ตั้งไว้เฉพาะ โดยประการทั้งหลายนั่นเอง ชื่อว่า ปฏฺฐเปติ แปลว่าย่อมตั้งไว้เฉพาะ. ชื่อว่า วิวรติ วิภชติ แปลว่าย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนก ซึ่งอรรถตามที่

---

๑ ฉ. เหตุธารณทสฺสเนหิ.

อุตฺตานีกโรติ. อุตฺตานํ กโรนฺโต[๑] ตถาปจฺจกฺขภูตํ กตฺวา นิคมนวเสน ปสฺสถาติ จาห.

แสดงไขด้วยอำนาจการแสดงไขทบทวน, ก็เมื่อกระทำอรรถที่ได้เปิดเผย และที่จำแนกให้ปรากฏ ด้วยการแสดงเหตุและอุทาหรณ์ ชื่อว่า อุตฺตานีกโรติ แปลว่ากระทำให้ตื้น. ชื่อว่า ปสฺสถาติ จาห ด้วยอำนาจที่เมื่อทรงกระทำให้ตื้น ตรัสย้ำทำให้ประจักษ์อย่างนั้น.

๕๗๒. ปจฺจยลกฺขโณติ ปจฺจยภาวลกฺขโณ, ปจฺจโยติ วา ลกฺขิตพฺโพ. ปวตฺติทุกฺขสฺส อนุพนฺธาปนกิจฺจตาย ทุกฺขานุพนฺธนรโส. นิพฺพานคามิมคฺคสฺส อุปฺปถภาวโต กุมฺมคฺคปจฺจุปฏฺฐาโน.

๕๗๒. บทว่า ปจฺจยลกฺขโณ แปลว่า มีความเป็นปัจจัยเป็นลักษณะก็ได้ หรือแปลว่าพึงกำหนดว่าเป็นปัจจัยก็ได้. ชื่อว่า มีการตามผูกพันทุกข์ไว้เป็นรส เพราะมีอันให้ตามผูกพันทุกข์ในปวัตติกาลเป็นกิจ. ชื่อว่า มีความเป็นทางผิดเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะความเป็นทางผิด ต่อทางที่จะให้ถึงพระนิพพาน.

โส ปนายํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. ยาวตฺตเกหิ ปจฺจเยหิ ยํ ผลํ อุปฺปชฺชนารหํ,

โส ปนายํ โยค ปฏิจฺจสมุปฺปาโท แปลว่าก็ปฏิจสมุปบาทนี้นั้น. ผลใด ควรจะ

[๑] ฉ. อุตฺตานีกโรนฺโต.

อวิกเลเหว เตหิ ตสฺส อุปฺปตฺติ, ตทญฺเญน จ ตสฺส ปโยชนํ นตฺถีติ อาห "อนูนาธิเกเหวา"ติ. ยถา ตํ จกฺขุรูปาโลกมนสิกาเรหิ จกฺขุวิญฺญาณสฺส, เอเตน ตํตํผลนิปฺผาทเนน ตสฺสา ปจฺจยสามคฺคิยา ตปฺปรตา ตถตาติ ทสฺเสติ.

เกิดขึ้นได้ เพราะปัจจัยมีประมาณเท่าใด, ความเกิดขึ้นของผลนั้น ก็ด้วยปัจจัยเหล่านั้น ซึ่งไม่ขาดแคลนนั่นเอง และประโยชน์ของผลนั้น ย่อมจะไม่มีด้วยปัจจัยอื่น จากปัจจัยนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยปัจจัยที่ไม่หย่อนไม่ยิ่งนั่นเอง". ท่านอาจารย์แสดงว่า เปรียบเหมือนการที่จักขุวิญญาณ จะสำเร็จได้ก็ด้วยจักขุ ๑ รูป ๑ แสงสว่าง ๑ มนสิการ ๑, ด้วยข้อที่การทำผลนั้น ๆ ให้สำเร็จนี้ จึงเป็นความที่ความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยนั้น มีการยังผลนั้น ๆ ให้สำเร็จนั้นเป็นสำคัญ ชื่อว่า ตถตา ความเป็นอย่างนั้น.

สามคฺคินฺติ สโมธานํ, สมวายนฺติ อตฺโถ. อสมฺภวาภาวโตติ อนุปฺปชฺชนสฺส อภาวโต. ปจฺจยสามคฺคิยํ หิ สติ อนุปฺปชฺชเน ตสฺสา วิตถตา สิยา. อญฺญธมฺมปจฺจเยหีติ อญฺญสฺส ผลธมฺมสฺส ปจฺจเยหิ. อญฺญธมฺมานุปฺปตฺติโตติ ตโต อญฺญสฺส ผลธมฺมสฺส อนุปฺปชฺชโต.

คำว่า สามัคคี ได้แก่ความประชุมกัน, อธิบายว่า ได้แก่ความพร้อมเพรียง. คำว่า เพราะความไม่เกิดขึ้นไม่มี คือเพราะไม่มีแห่งความไม่เกิดขึ้น. ก็เมื่อความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยมี ความที่ความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยนั้น เป็นสิ่งคลาดเคลื่อนในอันที่จะไม่เกิดขึ้นก็จะพึงมีได้. คำว่า ด้วย

ปัจจัยแห่งธรรมอื่น ได้แก่ด้วยปัจจัยแห่งธรรมคือผลอย่างอื่น. คำว่า เพราะธรรมอย่างอื่นไม่เกิดขึ้น ได้แก่เพราะธรรมคือผลอย่างอื่นจากธรรมนั้นไม่เกิดขึ้น.

น หิ กทาจิ จกฺขุรูปาโลกมนสิกาเรหิ โสตวิญฺญาณสฺส สมฺภโว อตฺถิ, ยทิ สิยา, ตสฺสา สามคฺคิยา อญฺญถตา นาม สิยา, น เจตํ อตฺถีติ "อนญฺญถตา"ติ วุตฺตํ. ปจฺจยโตติ ปจฺจยภาวโต. ปจฺจยสมูหโตติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

จริงอยู่ โสตวิญญาณ จะมีความเกิดขึ้นด้วยจักขุ รูป แสงสว่าง และมนสิการในกาลไร ๆ ก็หามิได้, ถ้าจะพึงมีไซร้, ขึ้นชื่อว่าความเป็นอย่างอื่นแห่งการประชุมนั้นก็จะพึงมีได้, แต่ข้อนี้ก็หามีไม่ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ความไม่เป็นอย่างอื่น". บทว่า ปจฺจยโต แปลว่า เพราะความเป็นปัจจัย. แม้ในบทว่า ปจฺจยสมูหโต นี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

๕๗๓. อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตาติ ตา-สทฺเทน ปทํ วฑฺฒิตํ, น กิญฺจิ อตฺถนฺตรํ ยถา เทโว เอว เทวตาติ. อิทปฺปจฺจยานํ วา สมูโห อิทปฺปจฺจยตาติ สมูหตฺถํ ตา-สทฺทมาห ยถา "ชนานํ สมูโห ชนตา"ติ.

๕๗๓. ท่านเพิ่มบทด้วย ตา-ศัพท์ว่า อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา ซึ่งแปลว่า อิทัปปัจจยานั่นแหละ เป็นอิทัปปัจจยตา, ไม่มีเนื้อความพิเศษอะไร เหมือนคำว่า เทโว เอว เทวตา ซึ่งแปลว่า เทโวนั่นแหละ เป็นเทวตา. คำว่า อิทปฺปจฺจยานํ

ว่า สมูโห อิทปฺปจฺจยตา ที่แปลว่าอีกนัยหนึ่ง ประชุมแห่งอิทัปปัจจยา ชื่อว่า อิทัปปัจจยตา ท่านอาจารย์กล่าวถึง ตา-ศัพท์ อันมีสมูหะเป็นอรรถ ซึ่งแปลว่าประชุม เหมือนอย่างคำว่า "ชนานํ สมูโห ชนตา" ประชุมแห่งชนทั้งหลาย ชื่อว่า ชนตา.

นนุ จ "อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ ปุฏฺเฐน สตา อานนฺท อตฺถีติสฺส วจนียํ. กึ ปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ เจ วเทยฺย, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิจฺจสฺส วจนียนฺ"[๑]ติ ชาติสทฺทปจฺจยสทฺทสมานาธิกรเณน กึ-สทฺเทน อิทํสทฺทสฺส สมานาธิกรณตาทสฺสนโต อิทปฺปจฺจยสทฺทสฺส กมฺมธารยสมาโส ทิสฺสติ,

ก็อิทัปปัจจยศัพท์ ย่อมปรากฏเป็นกัมมธารยสมาส เพราะแสดงถึงความที่แห่ง อิทํ-ศัพท์เป็นสมานาธิกรณะ กับกึ-ศัพท์ ซึ่งเป็นสมานาธิกรณะกับชาติศัพท์ และปัจจยศัพท์ว่า "อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ ปุฏฺเฐน สตา อานนฺท อตฺถีติสฺส วจนียํ. กึ ปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ เจ วเทยฺย, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิจฺจสฺส วจนียํ" แปลว่า ดูกร อานนท์ เมื่อเธอถูกถามว่า ชรามรณะ มีเพราะมีสิ่งนี้เป็นปัจจัยหรือ เธอพึงตอบว่า มี. ถ้าเขาถามว่า ชรามรณะมีเพราะอะไร

[๑] ที. ม. ๑๐/๖๕.

เป็นปัจจัย, เธอพึงตอบว่า ชรามรณะมีเพราะมีชาติเป็นปัจจัย ดังนี้มิใช่หรือ,

น เหตุถ "อิมสฺส ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยา"ติ ชรามรณสฺส อญฺญสฺส[๑] วา ปจฺจยโต ชรามรณสมฺภวปุจฺฉา สมฺภวติ วิหิตภาวโต, อสมฺภวโต จ, ชรามรณสฺส ปน ปจฺจยปุจฺฉา สมฺภวติ. ปจฺจย-สทฺเทน จ สมานาธิกรณ-ตาย อิทํ-สทฺทสฺส อิมสฺมา ปจฺจยาติ ปจฺจยปุจฺฉา ยุชฺชติ.

เพราะว่า ในข้อนี้ ไม่มีการถามถึงว่า ชรามรณะมีเพราะปัจจัยแห่งชรามรณะ หรือของธรรมอื่นว่า "อิมสฺส ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยา" ปัจจัยแห่งสิ่งนี้ ชื่อว่า อิทัปปัจจยา เพราะเป็นข้อที่รู้กันอยู่แล้ว และเพราะเป็นความไม่มีอยู่, แต่ก็ยังสำเร็จเป็นคำถามถึงปัจจัย ของชราและมรณะอยู่ด้วย. ก็การถามถึงปัจจัย แห่งอิทํ-ศัพท์ว่า อิมสฺมา ปจฺจยา เพราะปัจจัยนี้ย่อมควรอยู่ เพราะความเป็นสมานาธิกรณะกับปัจจยศัพท์.

สา จ สมานาธิกรณตา พาหิรตฺถสมาเสปิ ลพฺภติ. ตโต จ อญฺญปทตฺถวจนิจฺฉาภาเว กมฺมธารยสมาโส ลพฺภติ.

ก็ความที่ อิทํ-ศัพท์ เป็นสมานาธิกรณะนั้น ย่อมได้แม้ในการย่อความภายนอก. และเพราะเหตุนั้น กัมมธารยสมาส พึงได้ในเพราะความปรารถนา คำที่แสดงเนื้อความแห่งอัญบท.

---

[๑] ก. ตทญฺญสฺส.

สามิวจนสมาเส ปน สมานาธิกรณตา นตฺถีติ น กถญฺจิ กมฺมธารยสมาสสมฺภโวติ ? นยิทเมวํ วจนิจฺฉนฺตรภาวโต.

ถามว่า ก็ในการย่อฉัฏฐีวิภัตติ ย่อมไม่มีความเป็นสมานาธิกรณะ เพราะฉะนั้น จะไม่เป็นกัมมธารยสมาสได้เชียวหรือ ? ตอบว่า ข้อนี้หาเป็นอย่างนั้นไม่ เพราะยังมีความต้องการคำอื่นอยู่อีก.

ปฏิจฺจสมุปฺปาทวจนิจฺฉา เหสา "อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ เอตฺถ. "อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณ"ติ เอตฺถ ปน ชรามรณสฺส ปจฺจยมตฺตปริปุจฺฉา, ตสฺมา ยถา อิทํ-สทฺทสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิเสสนตา, ปุจฺฉิตพฺพปจฺจยวิเสสนตา จ โหติ, ตถา สมาสวิกปฺโป เอตฺถ, ตตฺถ จ กาตพฺโพติ น สมาสนฺตรทสฺสนํ สามิวจนสมาสพาธกํ.

จริงอยู่ ความต้องการคำว่าปฏิจสมุปบาทนี้ ในคำนี้ว่า "อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท" แปลว่าอิทัปปัจจยตา ก็เป็นปฏิจสมุปบาท. ส่วนในคำนี้ว่า "อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณํ" ชราและมรณะมี เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย เพราะเป็นคำสอบถามเพียงเป็นปัจจัย แก่ชราและมรณะ, เพราะฉะนั้น ในคำนี้ (คือในคำว่า) อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณํ จึงมีสมาสวิกัป การแยกสมาส และควรจะกระทำในคำนั้น คืออิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจ-สมุปฺปาโท เหมือนกับความที่ อิทํ-ศัพท์เป็นวิเสสนะของปฏิจสมุปบาท และเป็นวิเสสนะของปัจจัยที่จะพึงถาม เพราะฉะนั้น จึงไม่เป็นการแสดงสมาสอื่น ที่จะเบียนฉัฏฐี-ตัปปุริสสมาส.

คุณหญิงเลื่อน เทพหัสดิน ณ อยุธยา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กสฺมา ปเนตฺถาปิ กมฺมธารยสมาโส น อิจฺฉิโตติ ? เหตุปฺปภวานํ เหตุ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อิมสฺสตฺถสฺส กมฺมธารยสมาเส อสมฺภวโต, "อิมสฺส อตฺตโน ปจฺจยานุรูปสฺส อนุรูโป ปจฺจโย อิทปฺปจฺจโย"ติ อิมสฺส จ อตฺถสฺส อิจฺฉิตตฺตา.

ถามว่า ก็ในคำแม้นี้ ท่านไม่ประสงค์เอากัมมธารยสมาส เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะเนื้อความนี้ว่า เหตุปฺปภวานํ เหตุ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เหตุแห่งแดนเกิด ของเหตุทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิจสมุปบาท ไม่มีในกัมมธารยสมาส และเพราะท่านปรารถนาความดังนี้ว่า "อิมสฺส อตฺตโน ปจฺจยานุรูปสฺส อนุรูโป ปจฺจโย อิทปฺปจฺจโย" แปลว่าปัจจัยอันสมควรแก่ธรรมนี้ คือแก่ธรรมที่ควรแก่ปัจจัยของตน ชื่อว่า อิทปฺปจฺจโย แปลว่า ปัจจัยอันสมควรแก่ธรรมนี้.

โย ปเนตฺถ อิทํ-สทฺเทน คหิโต อตฺโถ, โส "อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณนฺ"ติ เอตฺถ ชรามรณคฺคหเณเนว คหิโตติ อิทํ-สทฺโท ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนโต อภสฺสิตฺวา อญฺญาสมฺภวโต ปจฺจเย อวติฏฺฐติ, ตสฺมา ตตฺถ กมฺมธารยสมาโส. เอตฺถ ปน อิทํ-สทฺทสฺส ตโต ปริจฺจชนการณํ นตฺถีติ สามิวจนสมาโส เอว.

ก็ในคำนี้ เนื้อความใด ท่านถือเอาด้วย อิทํ-ศัพท์, เนื้อความนั้น ท่านก็ถือเอาด้วยชรามรณศัพท์นั่นเอง เช่นในคำว่า "อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณํ" ซึ่งแปลว่าชราและมรณะมี เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย เพราะฉะนั้น อิทํ-ศัพท์ จึงไม่เคลื่อนไปจากปฏิจสมุปบันศัพท์ ตั้งลงในปัจจัย เพราะไม่มีธรรมอื่น, เพราะฉะนั้น ในคำนั้น (คือ

คำว่า อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท) จึงเป็นกัมมธารยสมาสได้. ส่วนในคำนี้ (คือคำว่า อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณํ) ไม่มีเหตุที่ อิทํ-ศัพท์ จะสละไปจากปัจจยศัพท์นั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสอย่างเดียว.

เอวมฺปิ น อิทปฺปจฺจโย เอว อิทปฺปจฺจยภาโว ภวิตุํ ยุตฺโตติ อิทปฺปจฺจยตาย ปฏิจฺจสมุปฺปาทตานุปปตฺตีติ ? นายํ โทโส อตฺถนฺตราภาวโตติ วุตฺโตวายมตฺโถ.

ถามว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็ไม่ควรที่จะเป็นว่า อิทปฺปจฺจโย เอว อิทปฺปจฺจยภาโว คือ อิทปฺปจฺจโย นั่นเอง เป็นอิทปฺปจฺจยภาโว เพราะฉะนั้น อิทัปปัจจยตา จึงเข้าถึงความเป็นปฏิจสมุปปาทะ ? ตอบว่า ข้อนี้ไม่ผิดอะไร ความข้อนี้ ข้าพเจ้าก็ได้กล่าวไว้แล้วว่า เพราะไม่มีเนื้อความอย่างอื่น.

อถวา ปน โหตุ อิทปฺปจฺจยภาโว อิทปฺปจฺจยตาติ.

ก็อีกประการหนึ่ง อิทปฺปจฺจยภาโว เป็น อิทปฺปจฺจยตา จงยกไว้แล.

ภาโวติ เจตฺถ อวินาภาวิผลํ ปติ เหตุโน สตฺวํ.

ก็ในบทว่า ภาโว นี้ ได้แก่ความมีแห่งเหตุเล็งถึงผลที่จะมีโดยไม่แยกกัน.

ตถา หิ อิทปฺปจฺจยสทฺโท ชาติอาทีสุ นิรุโฬฺห. ตญฺจ อิทปฺปจฺจยสตฺวํ อิทปฺปจฺจยโต อญฺญํ นตฺถิ. ยทิ อญฺญํ สิยา, ตํ อวิชฺชมานํ สิยา. น หิ สตา[๑] อญฺญํ วิชฺชมานํ โหติ. อถ สตฺวํ สนฺนาม, ยสฺส สโต ภาโว, ตํ อสนฺนาม สิยา.

จริงอย่างนั้น อิทัปปัจจยศัพท์ เป็นคำใช้ติดปาก ในคำว่า ชาติเป็นต้น. และความมีแห่งอิทัปปัจจัยนั้น จะเป็นอย่างอื่นไปจากอิทัปปัจจัย ก็ย่อมไม่มี. ถ้าจะพึงเป็นอย่างอื่นไป, ความมีแห่งอิทัปปัจจัยนั้นก็จะพึงไม่มี. เพราะจะเป็นอย่างอื่นไปจากสิ่งที่มีอยู่ จะเป็นสิ่งที่มีอยู่ก็หามิได้. ถ้าความมีชื่อว่า สํ แปลว่าความมี, ภาวะของความมีอันใด, อันนั้นก็จะพึงชื่อว่า อสํ แปลว่าความไม่มีได้.

น หิ ตํ สตฺวํ สภาวํ สตฺวโต อญฺญตฺตา, ตสฺมา สโต ภาโว สตฺวนฺติ นิทฺเทโส น ยุชฺชติ. น จ สํ-สมฺพนฺเธน อสํ สนฺนาม โหติ, ปเคว อสํ-สมฺพนฺเธน. อสติ จ สทิติคฺคหณํ วิปรีตคฺคาโหติ น คหณโต สํสิทฺธิ.

จริงอยู่ ความมีนั้น เป็นสภาวะ เพราะเป็นอย่างอื่นไปจากความมี ก็หามิได้, เพราะฉะนั้น ภาวะของความมี จึงชื่อว่า ความมี เพราะฉะนั้น การแสดงไขจึงไม่ถูกต้อง. อนึ่ง ความไม่มี จะชื่อว่า สํ แปลว่าความมี โดยเชื่อมกับ สํ-ศัพท์ก็หามิได้, จะป่วยกล่าวไปไย โดยการเชื่อมกับ อสํ-ศัพท์เล่า. อนึ่ง การใช้ศัพท์ว่า สํ เป็นการ

---

[๑] ก. สโต.

ยึดถือที่ผิดตรงกันข้าม เพราะฉะนั้น จึงไม่ใช่สำเร็จความมีโดยการถือเอา.

สทิสกปฺปนายญฺจ มาณวกสฺส สีหภาโว วิย น อสโต สํ-สภาวตา. ยสฺมา ปน อิทปฺปจฺจยภาโว ยถาวุตฺตํ สตฺวํ, น อสตฺวํ. นาปิ ยสฺส ตํ สตฺวํ, ตทฺสํ, ตสฺมา อิทปฺปจฺจยภาโว อิทปฺปจฺจยสรูป สภาวนฺตเรหิ วินิวตฺตภาวทสฺสนตฺถํ อิมสฺสายนฺติ วิเสเสตฺวา อิทปฺปจฺจยตาติ วุตฺตนฺติ น อิทปฺปจฺจยตาย ปฏิจฺจสมุปฺปาท-ภาวาสมฺภโว.

ก็การกำหนดสิ่งที่เหมือนกันนี้ ก็เหมือนกับความที่คนเป็นสีหะ ไม่ใช่สภาวะว่ามี ของสิ่งที่ไม่มี. และความเป็นอิทัปปัจจัย ก็ได้แก่รูปของตนแห่งอิทัปปัจจัย ซึ่งท่านกล่าวว่า อิทัปปัจจยตา ให้ต่างไปว่า อิมสฺสายํ เพื่อจะแสดงความปฏิเสธจากสภาวะอื่น เพราะฉะนั้น ความไม่มีแห่งความเป็นปฏิจสมุปบาทโดยอิทัปปัจจยตาก็หามิได้ ก็เพราะเหตุที่ความเป็นอิทัปปัจจัย เป็นความมีตามที่กล่าวแล้ว, ไม่ใช่เป็นความไม่มี. ทั้งความมีอันนั้น ของสิ่งใด, สิ่งนั้นจะชื่อว่าไม่มีก็หามิได้.

ปฏิจฺจ สมุปฺปชฺชติ เอตสฺมาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ตสฺสาปิ เหตุอตฺถภาวโต ชาติอาทิปทานํ เอวเมว เหตุภาววาจกตาย เหตุปธานตา โยเชตพฺพา เหตุปฺปภวานํ เหตุ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ กตฺวา.

ชื่อว่า ปฏิจสมุปบาท เพราะอรรถว่าเป็นแดนอาศัยกันเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงประกอบความที่แม้แห่งปฏิจสมุปบาทนั้น มีเหตุเป็นประธานโดยความที่แห่งบทว่าชาติเป็นต้น บอกถึงความเป็นเหตุอย่างนั้น

เหมือนกัน โดยความเป็นอรรถแห่งเหตุ เพราะอธิบายว่า เหตุแห่งธรรมเป็นแดนเกิดแห่งเหตุ ชื่อว่าปฏิจสมุปบาท.

ตถา หิ "ทสพลสมนฺนาคโต ภิกฺขเว ตถาคโต จตูหิ เวสารชฺเชหิ สมนฺนาคโต อาสภณฺฐานํ[๑] ปฏิชานาติ, ปริสาสุ สีหนาทํ นทติ, พฺรหฺมจกฺกํ ปวตฺเตติ, "อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ ยาว 'เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหตี"ติ[๒] อเนน สีหนาทสุตฺเตน[๓] ปกาสิโต เอว อตฺโถ.

จริงอย่างนั้น ความข้อนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประกาศไว้ โดยสีหนาทสูตรนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตผู้ประกอบด้วยกำลัง ๑๐ ทรงประกอบแล้ว ด้วยเวสา-รัชญาณทั้ง ๔ ย่อมยืนยันฐานะอันองอาจ, บันลือสีหนาทในหมู่บริษัท, ย่อมประกาศพรหมจักรว่า "เมื่อสิ่งนี้มี จึงมีสิ่งนี้ ตลอดไปจนถึงว่า ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยประการฉะนี้".

"กึวาที ปนายสฺมโต สตฺถา กิมกฺขายี"ติ ปุฏฺเฐน อายสฺมตา อสฺสชิตฺเถเรน :

ท่านพระอัสสชิเถระ ถูกอุปติสสปริพาชกถามว่า "ก็พระศาสดาของท่าน มีวาทะอย่างไร ได้ตรัสสอนอะไร" ดังนี้ : ก็ได้ตอบว่า

---

[๑] ฉ. อาสภํ ฐานํ.

[๒] สํ. นิ. ๑๖/๒๕.

[๓] สํ. นิ. ๑๖/๓๓, ฉ. ปกาสิโต เอวมตฺโถ.

คุณประยงค์-คุณเจริญ ดาวมณี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา
เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห
เตสญฺจ โย นิโรโธ
เอวํวาที มหาสมโณติ[๑]

ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระ-
ตถาคต ตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น
และความดับ ของธรรมเหล่านั้น
พระมหาสมณะมีวาทะอย่างนี้.

วุตฺโต. เตน วิญฺญายติ เหตุปฺปภวานํ เหตุ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ. เสสเมตฺถ วตฺตพฺพํ ปรโต อาวิภวิสฺสติ.

ด้วยคำนั้น ย่อมทำให้เข้าใจได้ว่า เหตุแห่ง. ธรรมอันมีเหตุเป็นแดนเกิด ชื่อว่า ปฏิจ-สมุปบาท. คำที่เหลือที่ควรจะกล่าว ในปฏิจสมุปบาทนี้ จักมีแจ้งข้างหน้า.

๕๗๔. ปฏิจฺจาติ ตนฺตํ การณํ นิสฺสาย. สมฺมาติ อวิปรีตํ อนิจฺจโต อนิจฺจสฺส อุปฺปาโทติ กตฺวา. นิจฺจโต หิ การณโต ผลสฺส อุปฺปาโท วิปรีโต. เตนาห "ติตฺถิย ฯเปฯ นิรเปกฺโข"ติ.

๕๗๔. บทว่า ปฏิจฺจ แปลว่า อาศัยเหตุนั้น ๆ. บทว่า สมฺมา ความว่าไม่วิปริต เพราะอธิบายว่า สิ่งที่ไม่เที่ยงก็เกิดขึ้นจากสิ่งที่ไม่เที่ยง. เพราะว่า ความเกิดขึ้นของผล จากเหตุที่เที่ยง ก็เป็นความวิปริต. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มิได้เล็งถึงเหตุมีประกฤติและบุรุษเป็นต้น ที่เดียรถีย์กำหนดไว้".

---

[๑] วิ. มหา. ๔/๗๔, ขุ. อ. ๓๒/๓๖.

"อุปฺปาโท ปญฺญายตี"ติ[๑] เอวํ วุตฺต-สงฺขตลกฺขณโต อญฺโญ "ปจฺจยโต ขณโต"ติ เอตฺถ วุตฺตปจฺจยลกฺขโณ เอโก อากาโร อุปฺปาโทติ เตสํ อธิปฺปาโย.

อธิบายของเกจิอาจารย์เหล่านั้นว่า อาการอย่างหนึ่ง ซึ่งมีปัจจัยที่ได้กล่าวแล้ว ในคำนี้ว่า "โดยปัจจัย โดยลักษณะ" เป็นลักษณะอันเป็นอย่างอื่น จากสังขตลักษณะที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ความเกิดขึ้นย่อมปรากฏ" ชื่อว่าเป็นความเกิดขึ้น.

ยํ สนฺธาย เต "ชาติอาทีนํ เหตโว ชาติ-อาทโย"ติ วทนฺติ, ตํ เตสํ มติมตฺตํ, นิพฺพตฺติลกฺขณวินิมุตฺตสฺส ตาทิสสฺส กสฺสจิ อภาวโต. เตนาห "ตํ น ยุชฺชตี"ติอาทิ. คมฺภีรนยาสมฺภวโตติ คมฺภีรานํ นยานญฺจ อสมฺภวโต. สทฺทเภทโตติ สทฺทวินาสโต สทฺทาโยคโต.

คำใดที่เกจิอาจารย์เหล่านั้น หมายถึงกล่าวไว้ว่า "เหตุของชาติ(ความเกิด)เป็นต้น ก็คือชาติ(ความเกิด)เป็นต้น", คำนั้น ก็เป็นเพียงมติ ของเกจิอาจารย์เหล่านั้น, เพราะธรรมไร ๆ เช่นนั้นที่พ้นไปจากลักษณะคือความบังเกิดไม่มี. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คำนั้นไม่ชอบ" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า คมฺภีรนยาสมฺภวโต แปลว่า เพราะไม่มีความลึกซึ้งและนัย. บทว่า สทฺทเภทโต คือเพราะเสียศัพท์ ได้แก่เพราะไม่ประกอบด้วยศัพท์.

---

[๑] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๔๙-๕๐, องฺ. ติก. ๒๐/๑๙๒, อภิ. ก. ๓๗/๗๔-๗๕.

สุตฺตํ นตฺถิ "ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามี"[๑]ติอาทีหิ สุตฺตปเทหิ อุปฺปาทมตฺตสฺส อปฺปกาสิตตฺตา. อยเมว หิ อตฺโถ เหฏฺฐา ทสฺสิโต อิทานิปิ ทสฺสียติ. ตํ อุปฺปาทมตฺตํ. วิหรามิ ตสฺมึ ปรมาภิสมฺพุทฺธกาเลติ อธิปฺปาโย. วิหรามีติ วา กาลวิปลฺลาเสน วุตฺตํ, วิหาสินฺติ อตฺโถ.

พระสูตร ชื่อว่าไม่มี เพราะอาการเพียงแต่ความเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงประกาศไว้ ด้วยบทพระสูตรมีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงปฏิจสมุปบาทแก่เธอทั้งหลาย". ก็เนื้อความนี้แหละที่ได้ประกาศแล้วในตอนต้น กำลังจะแสดงอยู่แม้ในบัดนี้. ตํ โยค อุปฺปาทมตฺตํ แปลว่า อาการสักว่าความเกิดขึ้นนั้น. อธิบายว่า วิหรามิ ย่อมอยู่ในกาลแรกตรัสรู้นั้น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า วิหรามิ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ โดยเป็นกาลวิปลาส, ความเท่ากับ วิหาสึ แปลว่าประทับอยู่แล้ว.

ตตฺราติ ตสฺมึ ปเทสวิหาเร. ปจฺจยาการทสฺสเนนาติ เยนากาเรน ปจฺจยธมฺโม ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส ปจฺจโย โหติ, โส ปจฺจยากาโร ปจฺจยภาโว, ตสฺส ทสฺสเนน. อิธ ปน เวทนานํ ปจฺจยภาโว อธิปฺเปโต.

บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค ปเทสวิหาเร แปลว่า ในปเทสวิหารธรรมนั้น. คำว่า โดยทรงดูปัจจยาการ ความว่า ปัจจัยธรรม ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปัจจยุปบันธรรม (ธรรมที่เกิดแต่ปัจจัย) โดยอาการ

---

[๑] ฉ. เทเสสฺสามีติ อาทิสุตฺตปเทหิ,
สํ. นิ. ๑๖/๑-๓๐.

เตนาห "มิจฺฉาทิฏฺฐิปจฺจยาปิ เวทยิตนฺ"ติ-อาทิ.

ใด, ปัจจัยธรรมนั้น ชื่อว่าปัจยาการ คือความเป็นปัจจัย, โดยทรงดูปัจยาการนั้น. แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาความเป็นปัจจัยแห่งเวทนาทั้งหลาย. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ความเสวยอารมณ์ มีเพราะมิจฉาทิฐิเป็นปัจจัยก็มี" ดังนี้เป็นต้น.

เวทนานํเยว หิ ปจฺจยํ ปสฺสนฺเตน วุตฺตวิหาโร ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส เอกเทสเมว ปสฺสโต วิหาโรติ กตฺวา ปเทสวิหาโร ชาโต, อนนฺตนยสมนฺตปฏฺฐานมนสิกาโร ปรมาภิสมฺพุทฺธวิหาโร. ตํ หิ นิปฺปเทสโต ปจฺจยาการทสฺสนนฺติ เอเก. ปเทสวิหาร-สุตฺตวิโรโธ อาปชฺชติ ตสฺส เวทนานํ ปจฺจยธมฺมมนสิการวิภาวนโต.

ก็วิหารธรรมที่พระผู้มีพระภาค ทรงดูปัจจัยแห่งเวทนาทั้งหลายอย่างเดียว ตรัสไว้ชื่อว่าเป็นปเทสวิหารธรรม เพราะอธิบายว่า เป็นธรรมเครื่องอยู่แห่งพระผู้มีพระภาคผู้ทรงดู แต่เพียงเอกเทศ แห่งปฏิจจสมุปบาทเท่านั้น, การมนสิการสมันตปัฏฐานอนันตนัยชื่อว่าวิหารธรรมเมื่อแรกตรัสรู้. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ก็ข้อนั้น เป็นการทรงดูปัจยาการโดยหมดสิ้น. ชื่อว่า ต้องผิดต่อปเทสวิหารสูตร ก็เพราะคำของเกจิ-อาจารย์นั้น อธิบายถึงการมนสิการปัจจัย-ธรรมแห่งเวทนาทั้งหลาย.

คุณปริญญา-คุณเนาวรัตน์ ลื้ออิสสระนุกูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

โลโก สมุเทติ เอตสฺมาติ โลกสมุทโย, อวิชฺชาทิโก ปจฺจยคโณ, น โลกสมุทยมตฺตํ. เตนาห "อนุโลมปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ. นตฺถิตาติ สพฺพโส อภาโว, นิรนฺวยวินาโส[๑] อุจฺเฉโทติ อตฺโถ. นตฺถิตาสหจรณโต ปน อุจฺเฉททิฏฺฐิ นตฺถิตาติ อธิปฺเปตา. ปจฺจยานุปรโม ปจฺจยานํ อวิจฺเฉโท.

ชื่อว่า โลกสมุทัย เพราะอรรถว่าเป็นแดนเกิดขึ้นของโลก, ได้แก่หมู่แห่งปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้น, มิใช่เป็นเพียงความเกิดขึ้นแห่งโลกเท่านั้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ปฏิจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม". บทว่า นตฺถิตา คือความไม่มีโดยประการทั้งปวง, อธิบายว่า ได้แก่ความขาดสูญ ซึ่งมีความคล้อยตามนระพินาศไป. อนึ่ง อุจเฉททิฐิท่านประสงค์ว่า เป็นนัตถิตา เพราะมีความเป็นไปร่วมกับนัตถิตา. ปจฺจยานุปรโม ได้แก่ความไม่ขาดสายแห่งปัจจัยทั้งหลาย.

ยถา หิ อตีตเหตุปญฺจกสนฺนิสฺสเยน เอตรหิ ผลปญฺจกํ วิย เหตุปญฺจกมฺปิ โหติ, เอวํ เอตรหิ เหตุปญฺจกสนฺนิสฺสเยน อายตึ ผลปญฺจกมฺปิ ภวิสฺสติ. เตนาห "ปจฺจยานุปรเม ผลานุปรมโต"ติ.

เหมือนอย่างว่า เหตุทั้ง ๕ ย่อมมีได้เหมือนกับผลทั้ง ๕ ในปัจจุบัน โดยอาศัยเหตุทั้ง ๕ ในอดีตฉันใด, ผลทั้ง ๕ ในอนาคต จักมีด้วยอาศัยเหตุทั้ง ๕ ในปัจจุบันเหมือนฉันนั้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความสืบต่อแห่งผล ย่อมมีได้ในเพราะความสืบต่อแห่งปัจจัย".

---

[๑] นิรนฺวยวินาโสติ มญฺเญ.

ตํ คมฺภีรตฺตํ อุปฺปาทมตฺเต นตฺถิ อสภาวธมฺมตฺตา[1] เอกตฺตนยาทโย นยา สภาวธมฺเมสุ ลพฺภมานโต[2] อุปฺปาทมตฺเต กถญฺจิปิ น ลพฺเภยฺยุนฺติ อาห "นยจตุกฺกํ อุปฺปาทมตฺเต นตฺถี"ติ.

ตํ โยค คมฺภีรตฺตํ แปลว่า ความลึกซึ้งนั้น ไม่มีอยู่ในอาการสักว่าความเกิดขึ้นเพราะมิใช่เป็นสภาวธรรม. นัยทั้งหลายมีเอกัตนัยเป็นต้นก็จะไม่พึงได้ แม้อย่างไรเล่า ในอาการสักว่าความเกิดขึ้นเพราะได้อยู่ในสภาวธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "นัยทั้ง ๔ ย่อมไม่มี ในอาการสักว่าความเกิดขึ้น".

๕๗๕. สมาเน กตฺตรีติ เอกสฺมึเยว กตฺตริ . อุปฺปชฺชนกิริยาย โย กตฺตา, ตสฺมึเยว ปจฺจยนกิริยาย จ กตฺตุภูเตติ อตฺโถ. ยถา "นฺหาตฺวา ภุญฺชติ, ภุตฺวา สยตี"ติ. ปุพฺพกาเลติ "อิทญฺจ ตฺวาสทฺทนฺตานํ ปทานํ เยภุยฺเยน ปุริมกาลกิริยาย ทีปนโต วุตฺตํ, น อิธ ปฏิจฺจสทฺทสฺส ปุริมกาลตฺถตฺตา.

๕๗๕. สองบทว่า สมาเน กตฺตริ แปลว่า ในกัตตุเดียวกันนั่นเอง อธิบายว่า กัตตุใดแห่งกิริยา คือความเกิดขึ้น, ในกัตตุนั้นแหละ อันเป็นกัตตุแห่งกิริยา คือความอาศัยเป็นไปด้วย. เหมือนคำว่า "นฺหาตฺวา ภุญฺชติ อาบแล้วก็กิน, ภุตฺวา สยติ กินแล้วก็นอน". ส่วนคำว่า ในบุพกาลนี้ ท่านกล่าวไว้เพราะแสดงกิริยา อันเป็นบุพกาลโดยมากแห่งบททั้งหลาย ซึ่งมี ตฺวา

---

[1] ม. อภาวธมฺมตฺตา.
[2] ก. ลพฺภมานกา.

คุณพร ศรีจามร ขออุทิศส่วนกุศลให้
ปู่นิ่ม ย่าพุ่ม พ่อปั้น แม่ทองดี ศรีจามร, ตารอด-ยายทรัพย์ ทองทิพย์

ศัพท์เป็นที่สุด, หาใช่เพราะความที่ปฏิจศัพท์มีอรรถเป็นปุริมกาลในที่นี้ไม่.

เอวํ หิ "จกฺขุํ ปฏิจฺจา"ติ นิทสฺสนวจนํ นิทสฺสิตพฺเพน สํสนฺเทยฺย. อถวา กามญฺเจตฺถ อุภินฺนํ กิริยานํ สมกาลตา อุปฺปชฺชนกิริยาย ปุพฺเพ ปจฺจยนกิริยาย อสมฺภวโต, ตถาปิ ผลกิริยาย เหตุกิริยา ปุริมกาโล[๑] วิย โวหริตุํ ยุตฺตา.

ก็คำที่เป็นตัวอย่างว่า "จกฺขุํ ปฏิจฺจ" จะพึงเทียบเคียงได้กับคำที่จะพึงเป็นตัวอย่างด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง ในที่นี้ ความที่กิริยาทั้ง ๒ มีกาลอันเสมอกัน เพราะกิริยาคือความอาศัยกันเป็นไปในก่อน ไม่มีแก่กิริยา คือความเกิดขึ้นก็จริงอยู่, แม้ถึงอย่างนั้น กิริยาที่เป็นเหตุแห่งกิริยาที่เป็นผลก็ชอบที่จะกล่าวเหมือนปุริมกาล.

เอวเมตฺถ เหตุผลววฏฺฐานํ สุปากฏํ โหตีติ อุปจารสิทฺธํ ปุริมกาลํ คเหตฺวา วุตฺตํ "ปุพฺพกาเล"ติ. อตฺถสิทฺธิกโรติ วากฺยตฺถ-ปฏิวิญฺญตฺติกโร. ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ หิ เอตฺถ วากฺยตฺถาวโพโธ อิธ อตฺถสิทฺธีติ อธิปฺเปโต.

การกำหนดเหตุและผลแห่งเหตุ ย่อมเป็นอันชัดเจนอย่างดี ในที่นี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ในบุพกาล" โดยถือเอาปุริมกาล ซึ่งสำเร็จด้วยอุปจารโวหาร. คำว่า กระทำความสำเร็จเนื้อความ คือกระทำความรับรู้เนื้อความ แห่งถ้อยคำ. จริงอยู่ ความเข้าใจแห่งถ้อยคำ ในบทว่า

---

[๑] โป. ปุริมกาลา วิย.

คุณพร ศรีจามร ขออุทิศส่วนกุศลให้
ปู่นิ่ม ย่าพุ่ม พ่อปั่น แม่ทองดี ศรีจามร, ตารอด-ยายทรัพย์ ทองทิพย์

ปฏิจสมุปบาทนี้ ท่านประสงค์ว่า ความสำเร็จเนื้อความในที่นี้.

ปยุชฺชมาโน ปฏิจฺจสทฺโท อุปฺปาทสทฺเทน วุจฺจมานสฺส สมานสฺส กตฺตุ "อภาวโต"ติ ปทํ อาเนตฺวา โยเชตพฺพํ. อยญฺเหตฺถ อตฺโถ "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณนฺ"ติ[๑] อาทีสุ ปจฺจยนกิริยาย, อุปฺปชฺชนกิริยาย จ วิญฺญาณเมว กตฺตาติ สมานกตฺตุกตา ลพฺภติ.

ปฏิจศัพท์ ประกอบเข้ากับ อุปปาทศัพท์ พึงนำเอาบทว่า "อภาวโต" ของกัตตุที่เสมอกัน ที่กำลังจะกล่าวอยู่ มาประกอบเข้าด้วย. ก็เนื้อความในข้อนี้ มีดังต่อไปนี้ วิญญาณนั่นเองเป็นกัตตา แห่งกิริยาคือความอาศัยเป็นไป และแห่งกิริยาคือความเกิดขึ้น เช่นในคำมีอาทิว่า "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ" แปลว่าอาศัยจักษุและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณขึ้น เพราะฉะนั้น จึงได้ความมีกัตตุและรูปเสมอกัน.

"ปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ เอตฺถ ปน อุปฺปาทสทฺทสฺส ภาวสาธนตาย[๒] กิริยา ว วุตฺตาติ สมานกตฺตุลกฺขโณ สทฺทปฺปโยโค น

ก็ในคำว่า "ปฏิจสมุปบาท" นี้ ท่านกล่าวกิริยาเท่านั้น เพราะความที่อุปปาทศัพท์เป็นภาวสาธนะ เพราะฉะนั้น การ

---

๑ ม. มู. ๑๒/๒๒๖, ๔๗๖, ม. อุ. ๑๔/๕๑๐, ๕๑๖, ๕๑๘, สํ. นิ. ๑๖/๔๗, สํ. สฬา. ๑๘/๔๐, อภิ. ก. ๓๗/๓๕๘.

๒ ก. ภาวสาธนตา.

คุณพร ศรีจามร ขออุทิศส่วนกุศลให้
ปู่นิ่ม ย่าพุ่ม พ่อปั้น แม่ทองดี ศรีจามร, ตารอด-ยายทรัพย์ ทองทิพย์

สมฺภวตีติ. เตนาห "สทฺทเภทํ คจฺฉตี"ติ, อปสทฺทปฺปโยโค โหตีติ อตฺโถ.

ประกอบศัพท์ อันมีกัตตุเสมอกันเป็นลักษณะ จึงไม่สำเร็จแล. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ถึงการเสียศัพท์ไป". อธิบายว่า ย่อมเป็นอันปราศจากการประกอบศัพท์.

น เจตฺถ ปราวรโยโค[๑] "อปฺปตฺวา นที ปพฺพโต, อติกฺกมฺม ปพฺพตํ นที"ติอาทีสุ วิย, นาปิ ลกฺขณเหตุอาทิปฺปโยโค "สีหํ ทิสฺวา ภยํ โหติ, ฆตํ ปิวิตฺวา พลํ ชายเต, 'ธนุ'ติ กตฺวา ทณฺโฑ ปติโต"ติอาทีสุ วิย. เนเวตฺถ สทฺทเภโท. น หิ หตฺถตเล อามลกํ วิย สพฺพเญยฺยํ ปจฺจกฺขํ กตฺวา ฐิตานํ มเหสีนํ วจเน อกฺขรจินฺตกานํ วิปฺปลาโป อวสรํ ลภติ.

ก็ในคำว่าปฏิจสมุปบาทนี้ ไม่มีการประกอบเนื้อความที่ห้ามเนื้อความอย่างอื่น เหมือนอย่างในคำว่า "อปฺปตฺวา นที ปพฺพโต แปลว่า ยังไม่ถึงแม่น้ำก็มีภูเขา, อติกฺกมฺม ปพฺพตํ นที แปลว่าเลยภูเขาก็มีแม่น้ำ", ทั้งไม่ใช่ประโยคลักษณะ และประโยคเหตุเป็นต้น เหมือนอย่างในคำมีอาทิว่า "สีหํ ทิสฺวา ภยํ โหติ แปลว่า ความกลัวย่อมมีเพราะเห็นสีหะ, ฆตํ ปิวิตฺวา พลํ ชายเต แปลว่า กำลังย่อมเกิดเพราะดื่มเปรียง, 'ธนุ'ติ กตฺวา ทณฺโฑ ปติโต แปลว่า ไม้เท้าตกไปแล้ว เพราะทำเสียงเธาะ". ในประโยคเหล่านี้ ไม่เป็นการเสียศัพท์เลย. ก็ในพระดำรัสของพระพุทธเจ้า

---

[๑] ก. ปราปรโยโค, ปา. ๓, ๔, ๒๐, ปราวรโยเค จ (ปาณินี).

คุณพร ศรีจามร ขออุทิศส่วนกุศลให้
ปู่นิ่ม ย่าพุ่ม พ่อปั้น แม่ทองดี ศรีจามร, ตารอด-ยายทรัพย์ ทองทิพย์

ผู้แสวงหาซึ่งคุณอันใหญ่ทั้งหลาย ผู้กระทำธรรมชาติที่จะพึงรู้ทั้งปวง ให้ประจักษ์ตั้งอยู่เหมือนอย่างมะขามป้อมบนฝ่ามือ พวกนักคิดอักขระทั้งหลาย ไม่ได้โอกาสที่จะพร่ำเพ้อ.

ลภตุ, วากฺยตฺเถน สทฺทสิทฺธิโต "นฺหาตฺวา คมนํ, ภุตฺวา สยนนฺ"ติอาทีสุ วิยาติ. เอวมฺปิ น จ กิญฺจิ อตฺถํ สาเธติ. ยทิปิ ปจฺเจกํ ปทตฺโถ ลพฺภติ, วากฺยตฺโถ ปน น ยุชฺชติ, ตสฺมา ทสทาฬิมาทิวากฺยานิ วิย อสมฺพนฺธตฺถตาย นิรตฺถกํ โหตีติ อธิปฺปาโย.

ถ้าจะได้, ก็เพราะศัพท์สำเร็จด้วยเนื้อความของคำพูด เหมือนอย่างในคำมีอาทิว่า "นฺหาตฺวา คมนํ แปลว่า อาบเสร็จแล้วก็ไป, ภุตฺวา สยนํ แปลว่ากินเสร็จแล้วก็นอน". แม้อย่างนี้ ก็ไม่สำเร็จเนื้อความอะไรเลย. อธิบายว่า แม้จะได้ความเฉพาะบทเป็นบท ๆ ไปก็ตาม, ถึงกระนั้นเนื้อความของคำพูดก็ไม่เหมาะสม, เพราะฉะนั้น จึงเป็นคำที่ไร้ประโยชน์ เพราะเป็นคำที่มีเนื้อความไม่เชื่อมกัน เหมือนคำพูดเรื่องทับทิม ๑๐ ผลเป็นต้น.

นามปเท วุตฺเต อปฺปยุตฺตานิปิ อตฺถิ โหติ วิชฺชตีติ เอวรูปานิ กิริยาปทานิ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพานีติ ญายํ สนฺธายาห "<u>โหติสทฺเทน</u> <u>สทฺธึ</u> <u>โยชยิสฺสามา</u>"ติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "<u>พวกข้าพเจ้าจักประกอบเข้ากับโหติศัพท์</u>" ดังนี้ หมายเอานัยที่ควรทราบว่า เมื่อกล่าวถึงบทนามแล้ว บทกิริยาเห็นปานนี้ คือ อตฺถิ, โหติ,

คุณพร ศรีจามร ขออุทิศส่วนกุศลให้
ปู่นิ่ม ย่าพุ่ม พ่อปั๋น แม่ทองดี ศรีจามร, ตารอด-ยายทรัพย์ ทองทิพย์

อิเมสูติ ยถาวุตฺเตสุ เทสนาปฏิญฺญาปุจฺฉานิคมนวเสน วุตฺเตสุ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปเทสุ.

วิชฺชติ แม้มิได้ประกอบไว้ ก็ควรนำมาเชื่อมเข้าด้วย. บทว่า อิเมสุ โยค ปฏิจฺจสมุปฺปาทปเทสุ แปลว่าในบรรดาบทว่าปฏิจสมุปบาทที่ตรัสไว้เกี่ยวกับคำเทศนา คำปฏิญญา คำปุจฉา และคำนิคม ตามที่ได้ตรัสไว้แล้วเหล่านี้.

นิทสฺสนมตฺตญฺเจตํ, อญฺเญสุปิ 'ปฏิจฺจสมุปฺปาทเมว สาธุกํ โยนิโส มนสิกโรติ.[๑] ยทิทํ อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท.[๒] คมฺภีโร จายํ อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท''ติ-[๓] เอวมาทีสุปิ เอเกนปิ สทฺธึ โหติ-สทฺโท สมฺพนฺธํ น คจฺฉติ. โยคํ น คจฺฉติ ตถาสมฺพนฺธวเสน อวุตฺตตฺตา.

ก็ข้อนี้เป็นเพียงตัวอย่าง, แม้ในบทอื่นแม้มีอาทิอย่างนี้ว่า ''ปฏิจฺจสมุปฺปาทเมว สาธุกํ โยนิโส มนสิกโรติ. ยทิทํ อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. คมฺภีโร จายํ อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท'' โหติ-ศัพท์ ก็มิได้ถึงการเชื่อมเข้ากับบทว่าปฏิจสมุปบาท แม้แต่บทเดียว. ชื่อว่า ย่อมไม่ถึงซึ่งความประกอบเข้า เพราะมิได้ตรัสไว้เกี่ยวกับความเชื่อมกันเหมือนอย่างนั้น.

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๕.
[๒] ม. มู. ๑๐/๔๓, ม. ม. ๑๓/๔๖๑, สํ. ส. ๑๕/๒๑๓, สํ. ส. ๑๕/๒๐๐, วิ. มหา. ๔/๘.
[๓] ที. มหา. ๑๐/๖๕, สํ. นิ. ๑๖/๑๑๑.

คุณพร ศรีจามร ขออุทิศส่วนกุศลให้
ปู่นิ่ม ย่าพุ่ม พ่อปั่น แม่ทองดี ศรีจามร, ตารอด-ยายทรัพย์ ทองทิพย์

"น จ อุปฺปาโท โหตี"ติ อิทํ อสภาวธมฺมตฺตา อุปฺปาทสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณาโยคํ สนฺธาย วุตฺตํ. ยถา หิ วินาสสฺส วินาโส นตฺถิ, เอวํ อุปฺปาทสฺส วินาโส วิย อุปฺปาโทปิ นตฺถิ. ยทิ สิยา, เยน อุปฺปาเทน อุปฺปาโท อุปฺปาทวา, โสปิ อุปฺปาทวาติ อนวฏฺฐานเมว อาปชฺเชยฺยาติ วุตฺโตวายมตฺโถ.

คำว่า "ทั้งไม่เป็นความเกิดขึ้นด้วย" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ หมายเอาความไม่ประกอบด้วยลักษณะ คือความบังเกิด ของความเกิดขึ้น เพราะมิใช่เป็นสภาวธรรม. เหมือนอย่างว่า ความฉิบหายไม่มีแก่ความฉิบหาย ฉันใด, แม้ความเกิดขึ้นก็ไม่มีแก่ความเกิดขึ้น เหมือนกับความฉิบหายฉันนั้น. ท่านกล่าวความข้อนี้ไว้แล้วทีเดียวว่า ถ้าจะพึงมีไซร้, ความเกิดขึ้นก็จะมีความเกิดขึ้น ด้วยความเกิดขึ้นใด, แม้ความเกิดขึ้นนั้น ก็จะมีความเกิดขึ้น เพราะฉะนั้นจะไม่พึงถึงความหยุดลงที่เดียว.

เตนาห "สเจ เหยฺยา"[๑]ติอาทิ. ยทิ เอวํ กถํ สมุทโย โหตีติ ? นายํ โทโส นิพฺพตฺติยา อนธิปฺเปตตฺตา. เอวํ ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย ปาตุภาโว สมฺภวตีติ อยํ เหตฺถ อตฺโถ, อิธ ปน ปฏิจฺจสมุปฺปาโท

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ถ้าหากว่าจะพึงเป็น" ดังนี้เป็นต้น. ถามว่า ถ้าเป็นอย่างนั้น สมุทัยจะมีได้อย่างไร ? ข้อนี้ไม่ผิดอะไร เพราะมิได้ประสงค์เอาความบังเกิด. ความในข้อนี้ดังนี้ว่า สมุทัย

---

๑ ม. สเจ ภเวยฺย.

โหตีติ ตสฺส อตฺถิภาวโจทนาติ[๑] กตฺวา โหติ ชายตีติ นิพฺพตฺติโจทนา กตา สิยาติ อธิปฺปาเยน วุตฺตํ "น อุปฺปาโท โหตี"ติ.

คือความปรากฏของกองทุกข์ ย่อมมีได้ด้วยประการฉะนี้, แต่ในอธิการนี้มีปฏิจสมุปบาท เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทั้งไม่มีความเกิดขึ้น" ดังนี้ โดยความประสงค์ว่า พึงเป็นอันกระทำการท้วง ถึงความบังเกิดว่า โหติ แปลว่า ย่อมเกิด โดยกระทำอธิบายว่า เป็นการท้วงถึงอัตถิภาวะ (ความมี) ของปฏิจสมุปบาทนั้น.

๕๗๖. อิเมสํ สงฺขาราทีนํ ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยา, อวิชฺชาทโย, เตสํ ภาโว อิทปฺปจฺจยตา. โก ปน โส ภาโวติ อาห "ภาโว จ นามา"ติอาทิ. ตสฺสตฺโถ : เยนากาเรน อวิชฺชาทโย สงฺขาราทิปาตุภาวเหตู โหนฺติ, ตสฺมึ อวิชฺชาทีนํ ปวตฺติอาการวิเสเส วิกาเร[๒] ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อยํ สมญฺญาติ. เตสํ วาทีนํ ตํ มญฺญนํ. เหตุวจนโตติ เหตุภาววจนโต.

๕๗๖. ปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลาย มีสังขารเป็นต้น เหล่านี้ ชื่อว่าอิทัปปัจจัย, ได้แก่ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น, ภาวะแห่งอิทัปปัจจัยเหล่านั้น ชื่อว่าอิทัปปัจจยตา. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "และที่ชื่อว่าภาวะ" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะเลี่ยงเสียซึ่งคำถามว่า ก็ภาวะนั้นได้แก่อะไร. เนื้อความของคำนั้นว่า : ธรรมมีอวิชชาเป็นต้น ย่อมเป็นเหตุแห่งความปรากฏของธรรม มีสังขารเป็นต้น

---

๑ อตฺถิภาวโชตนา ?
๒ ก. สงฺขารวิเสเส.

ด้วยอาการใด, ชื่อว่าปฏิจสมุปบาทนี้ ก็ใน เพราะอาการนั้น ซึ่งเป็นวิการอันเป็นความต่างแห่งอาการเป็นไป ของธรรมมีอวิชชาเป็นต้นแล. เตสํ โยค วาทีนํ. ตํ โยค มญฺญนํ แปลว่า ความสำคัญนั้น ของนักพูดเหล่านั้น. บทว่า เหตุวจนโต แปลว่า เพราะกล่าวภาวะแห่งเหตุ.

๕๓๗. เอตฺถาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปเท. สมุปฺปาทปธานวจนวิญฺเญยฺโย สสตฺติโก เหตุ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อวิปรีตํ อตฺถํ อชานนฺตานํ อญฺญตฺถ สมุปฺปาทสทฺทสฺส ภาวสาธนสฺส ทสฺสนโต ตถา อิธาปิ พฺยญฺชนจฺฉายาย อุปฺปาโทเยวายํ วุตฺโต, น เหตูติ ยา สญฺญา อุปฺปชฺชติ, สา อิมสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทปทสฺส เอวํ อิทานิ วุจฺจมานากาเรน อตฺถํ คเหตฺวา วูปสเมตพฺพา วิโนเทตพฺพา.

๕๓๗. บทว่า เอตฺถ โยค ปฏิจฺจ-สมุปฺปาทปเท แปลว่าในบทว่าปฏิจสมุปบาทนี้. เหตุพร้อมทั้งความสามารถที่จะพึงเข้าใจ ด้วยคำอันมีสมุปบาทเป็นประธาน ชื่อว่าปฏิจสมุปบาท เพราะฉะนั้น สำหรับผู้เข้าใจเนื้อความอันไม่คลาดเคลื่อนนี้ ท่านจึงกล่าวแต่ความเกิดขึ้นนี้เท่านั้น ด้วยเงาแห่งพยัญชนะ แม้ในที่นี้อย่างนั้น, หาได้กล่าวถึงเหตุไม่ เพราะในที่อื่น แสดงสมุปปาทศัพท์อันเป็นภาวสาธนะ เพราะฉะนั้น ความเข้าใจอันใดเกิดขึ้น, ความเข้าใจอันนั้น ควรจะถือเอาเนื้อความแห่ง

บทว่า ปฏิจจสมุปบาทนี้ อย่างนี้คือโดยอาการที่กล่าวอยู่ในบัดนี้แล้วระงับเสีย คือบรรเทาเสีย.

เทฺวธาติ คาถาย อยํ สงฺเขปตฺโถ : ยสฺมา อตฺตโน ปจฺจยวเสน ปวตฺเต ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมสมูเห[1] ปจฺเจตพฺพโต ปฏิจฺโจ จ โส สห อุปฺปชฺชนโต สมุปฺปาโท จ, ปฏิจฺจ วา การณสามคฺคึ อปจฺจกฺขาย สห อุปฺปชฺชนฺโต เอวาติ จ เอวํ เทฺวธา "ปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ อิทํ วจนํ อิจฺฉิตพฺพํ, ตสฺมา ตสฺส ปจฺจยธมฺโมปิ ผลูปจาเรน ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อิจฺเจว วุตฺโตติ.

ในคาถาว่า เทฺวธา นี้ มีเนื้อความย่อดังนี้ : คำว่า "ปฏิจจสมุปบาท" นี้ ควรปรารถนาได้เป็น ๒ นัย อย่างนี้คือ นัยหนึ่งว่า กลุ่มปัจจยุปบันธรรมที่เป็นไป เกี่ยวกับปัจจัยของตน ชื่อว่าปฏิจจะ เพราะต้องอาศัยกันเป็นไปด้วย, กลุ่มปัจจยุปบันธรรมนั้น ชื่อว่าสมุปบาทะ เพราะเกิดขึ้นร่วมกันด้วย, อีกนัยหนึ่ง เพราะอาศัยคือไม่ปฏิเสธความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ เกิดขึ้นร่วมกันอย่างเดียว, ฉะนั้น แม้ปัจจัยธรรมของกลุ่มปัจจยุปบันธรรม ท่านก็กล่าวว่า ปฏิจจสมุปบาท โดยเป็นโวหารกล่าวพาดพิงถึงผลนั่นเอง.

ปจฺจยตายาติ ปจฺจยสมูหโต. ปวตฺโตติ นิพฺพตฺโต. ธมฺมสมูโหติ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺม-

บทว่า ปจฺจยตาย ความเท่ากับ ปจฺจยสมูหโต แปลว่า เพราะกลุ่มปัจจัย.

---

[1] ฉ. ปวตฺโต ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมสมูโห.

ปุญโช. ปตียมาโนติ ญาณคติยา อภิมุขํ อุเปยมาโน[1] อภิสมิยมาโนติ อตฺโถ. หิตาย สุขาย จาติ โลกุตฺตรหิตาย เจว, โลกุตฺตรสุขาย จ. สห อุปฺปชฺชติ เอเกกสฺส กทาจิปิ อุปฺปตฺติยา อภาวโต. สมฺมา อุปฺปชฺชติ อเหตุโต วิสมเหตุโต จ อนุปฺปชฺชโต.

บทว่า ปวตฺโต แปลว่าบังเกิด. คำว่า กลุ่มธรรม ได้แก่กลุ่มปัจจยุปบันธรรม. บทว่า ปตียมาโน ความว่า เข้าไปอาศัยเป็นไปเฉพาะหน้า ต่อการดำเนินแห่งญาณ, อธิบายว่า ตรัสรู้อยู่. สองบทว่า หิตาย สุขาย จ ได้แก่เพื่อโลกุตรประโยชน์ และเพื่อโลกุตรสุข. ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นร่วมกัน เพราะไม่มีความเกิดขึ้น แห่งธรรมแต่ละอย่าง แม้ในกาลไหน ๆ. ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นโดยชอบ เพราะไม่เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุและโดยเหตุที่ไม่สม่ำเสมอกัน.

สห อุปฺปชฺชตีติ เอกชฺฌํ อุปฺปชฺชติ อนฺตมโส อฏฺฐนฺนํ ธมฺมานํ อุปฺปชฺชนโต. น ปจฺจกฺขายาติ[2] อปฺปฏิกฺขิปิตฺวา, อตฺตโน ปจฺจยภูตธมฺมสมุหาเยน เกนจิ น วินาติ อตฺโถ. ตสฺสาติ ยฺวายํ 'ปฏิจฺจสมุปฺปาโท''ติ

คำว่า ย่อมเกิดขึ้นร่วมกัน ความว่าเกิดขึ้นเป็นหมวดเดียวกัน เพราะโดยกำหนดอย่างต่ำสุด ก็เกิดธรรมทั้ง ๘ ข้อ. บทว่า น ปจฺจกฺขาย แปลว่าไม่ปฏิเสธ, อธิบายว่า ไม่แยกจากความประชุมแห่งธรรม อันเป็น

---

[1] ก. ปฏิยมาโนติ ญาณคติยา เปจฺจ อภิมุขํ อุเปยฺยมาโน.

[2] ม. อปจฺจกฺขตาย.

วุตฺโต ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมสมูโห, ตสฺส อยํ อวิชฺชาทิโก เหตุสมูโห.

ปัจจัยของตนแต่ข้อไร. บทว่า ตสฺส ความว่า กลุ่มแห่งปัจจยุปบันธรรมที่ตรัสว่า "ปฏิจสมุปบาท" นี้ใด กลุ่มแห่งเหตุมีอวิชชาเป็นต้นนี้ แห่งกลุ่มปัจจยุปบันธรรมนั้น.

"ตปฺปจฺจยตฺตา"ติ เอเตน ปฏิจฺจสมุปฺปาทปจฺจเย ปฏิจฺจ สมุปฺปาทสมญฺญาติ ทสฺเสติ. เตนาห "ยถา โลเก"ติอาทิ. ยถา หิ โลเก "ปิตฺตํ มธิตํ[1] สุรา ทธิ, ติปุสํ ชโร, เสมฺโห คุโฬ, อายุ ฆตนฺ"ติ จ ปจฺจโย ผลโวหาเรน วุจฺจติ, เอวํ ผลูปจาเรน ปฏิจฺจสมุปฺปาโท วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.

ด้วยบทว่า "ตปฺปจฺจยตฺตา" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า มีชื่อว่าปฏิจสมุปบาท ก็เพราะอาศัยปัจจัยแห่งปฏิจสมุปบาท. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "เหมือนอย่างในทางโลก". เหมือนอย่างในทางโลก เขากล่าวถึงปัจจัยโดยโวหารว่าผลว่า "ปิตฺตํ มธิตํ ดีคือเปรียง, สุรา ทธิ เหล้าคือนมส้ม, ติปุสํ ชโร แตงกวาคือไข้เชื่อม, เสมฺโห คุโฬ เสมหะคืองบน้ำอ้อย, และ อายุ ฆตํ อายุคือเนยใส" ดังนี้ฉันใด ปฏิจสมุปบาทก็พึงทราบว่า ตรัสไว้โดยอุปจารโวหารถึงผลเหมือนกันฉันนั้น.

๕๗๘. ปฏิจฺจ-สทฺเทน[2] ปฏิ-สทฺโท อภิมุขฏฺโฐ, อิจฺจ-สทฺโท คมฺมฏฺโฐติ

๕๗๘. ด้วยปฏิจฺจ-ศัพท์ ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความว่า ปฏิ-ศัพท์มีอรรถว่า

---

๑ ก. มธิตํ. ๒ ฉ. ปฏิจฺจ-สทฺเท.

ทสฺเสนฺโต อาห "ปฏิมุขมิโต"ติ. กสฺส ปน ปฏิมุขํ, เกน วา อิโต, โก วา อิโตติ โจทนตฺตเย ปจฺฉิมํ วิสฺสชฺเชนฺโต "เหตุสมูโห"ติ อาห. ตสฺมึ หิ วิสฺสฏฺเฐ เหตุสมูโห นาม ปจฺจยสามคฺคีติ ตตฺถ อญฺญมญฺญสฺส ปฏิมุขํ, อญฺญมญฺเญเนว จ อิโตติ วิสฺสฏฺโฐวายมตฺโถ โหตีติ. สหิเตติ สมฺหิเต อวินิพฺภุตฺเต. โสติ เหตุสมูโห. สมุปฺปาโท อิติ วุตฺโตติ โยชนา.

เฉพาะหน้า, อิจฺจ-ศัพท์ มีอรรถว่าถึง จึงกล่าวว่า "ปฏิมุขมิโต" แปลว่าถึงเฉพาะ-หน้า. ท่านอาจารย์เมื่อจะวิสัชนาคำห้วงข้อหลัง ในบรรดาคำห้วงทั้ง ๓ ข้อ คือก็เฉพาะหน้าของใคร หรือถึงด้วยอะไร หรือใครเป็นตัวถึง จึงกล่าวว่า "เหตุสมูโห" แปลว่ากลุ่มเหตุ. ก็เมื่อแก้ข้อหลังนั้นแล้ว ก็ย่อมเป็นอันแก้เนื้อความนี้ทีเดียวว่า ที่ชื่อว่ากลุ่มแห่งเหตุ ก็ได้แก่ความสามัคคีแห่งปัจจัย เพราะฉะนั้น จึงเป็นการถึงเฉพาะ-หน้าของกันและกัน ในกลุ่มแห่งเหตุนั้น และถึงแล้วด้วยกันและกันนั่นเองฉะนี้แล. บทว่า สหิเต ได้แก่ธรรมที่เกิดขึ้นด้วยกันคือไม่แยกจากกัน. บทว่า โส โยค เหตุสมูโห. ประกอบความบาลีว่า สมุปฺปาโท อิติ วุตฺโต.

ปาตุภาวายาติ อุปฺปาทาย. กามํ ปาฬิยํ "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา"ติ[๑]

บทว่า ปาตุภาวาย แปลว่า ของความเกิดขึ้น. อวิชชาเท่านั้น ตรัสไว้ใน

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๑.

อวิชฺชา ว ปจฺจยภาเวน วุตฺตา, ตถาปิ น อวิชฺชา เอกา ว ปจฺจโย โหติ, อถโข สหชาตธมฺมวตฺถุอารมฺมณาทโย, โยนิโสมนสิการาทโย, ตณฺหูปาทานาทโย จ ธมฺมา ยถารหํ สงฺขารุปฺปาทเน อวิชฺชาย สหการีการณํ โหนฺติเยว.

พระบาลีโดยความเป็นปัจจัยว่า "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา" ดังนี้ ก็จริง, แม้ถึงอย่างนั้น ใช่ว่าอวิชชาอย่างเดียวเท่านั้นจะเป็นปัจจัยก็หาไม่, โดยที่แท้ สหชาตธรรม วัตถุ และอารมณ์เป็นต้น, โยนิโสมนสิการเป็นต้น และธรรมทั้งหลายมีตัณหาและอุปาทานเป็นต้น ก็ย่อมเป็นเหตุกระทำร่วมกัน แห่งอวิชชา ในอันยังสังขารให้เกิดขึ้น ตามควรทีเดียว.

เอวํ สงฺขาราทโยปิ วิญฺญาณาทีนนฺติ อาห "อวิชฺชาทิเอเกกเหตุสีเสน นิทฺทิฏฺโฐ เหตุสมูโห"ติ. สาธารณผลนิปฺผาทกฏฺเฐนาติ ตํสมูหปริยาปนฺนานํ เหตุธมฺมานํ สาธารณสฺส ผลสฺส นิพฺพตฺตกภาเวน. อเวกลฺลฏฺเฐนาติ อนูนภาเวน. ตสฺมึ หิ เหตุสมูเห เอกจฺจาสาธารณเจตํ ผลํ, เอกจฺเจเหว จ นิพฺพตฺเตตพฺพํ สิยา, สพฺเพสํ เตสํ ปจฺจยธมฺมานํ อญฺญมญฺญาเปกฺขา นตฺถีติ ปฏิมุขคมนาภาวโต ปฏิจฺจตฺโถ น ปริปูเรยฺยาติ.

แม้สังขารเป็นต้นก็เป็นปัจจัย แก่วิญญาณเป็นต้นอย่างนี้ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กลุ่มแห่งเหตุ ที่ได้ทรงแสดงเอาไว้ โดยหัวข้อเหตุเป็นข้อ ๆ มีอวิชชาเป็นต้น". คำว่า โดยอรรถว่ายังผลทั่วไปให้สำเร็จ คือโดยภาวะที่ยังผลทั่วไปแห่งธรรมอันเป็นเหตุ อันนับเนื่องด้วยกลุ่มเหตุนั้นให้บังเกิด. คำว่า โดยอรรถว่าไม่มีขาดตกบกพร่อง คือโดยภาวะที่ไม่มีความบกพร่อง. จริงอยู่ ในกลุ่มเหตุนั้น จะพึงมีผลนี้ ที่ไม่ทั่วไปแก่เหตุบางส่วน และพึงมีผล

ที่เหตุบางพวกเท่านั้น พึงให้บังเกิด, ธรรมที่เป็นปัจจัยเหล่านั้นทั้งหมด ก็จะไม่มีการเล็งกันและกัน เพราะฉะนั้น ความหมายของปฏิจจะ ก็จะไม่พึงครบถ้วน เพราะไม่มีการถึงเฉพาะหน้าแล.

<u>สามคฺคิองฺคานนฺติ</u> ปจฺจยสามคฺคิยา องฺคภูตานํ, สมูหีนนฺติ อตฺโถ. นิทฺธารเณ เจตํ สามิวจนํ. ผลธมฺมานํ สหิตตา นาม วิสุํ อภาโว, น เหตุธมฺมานํ วิย อญฺญมญฺญาเปกฺขาติ อาห "<u>อญฺญมญฺญํ อวินิพฺโภควุตฺติธมฺเม</u>"ติ. อวินิพฺโภคคฺคหณญฺเจตฺถ รูปธมฺมานมฺปิ สงฺคณฺหนตฺถํ. อญฺญถา สมฺปยุตฺตธมฺเมติ วุจฺเจยฺย.

บทว่า <u>สามคฺคิองฺคานํ</u> ความว่า บรรดาธรรมที่เป็นองค์, อธิบายว่า ที่เป็นกลุ่มแห่งปัจจัยสามัคคี. ก็บทว่า สามคฺคิองฺคานํ นี้ เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ลงในอรรถว่า นิทธารณะ. ความไม่แยกกัน ชื่อว่าความเป็นไปร่วมกันแห่งธรรมที่เป็นผลทั้งหลาย, มิใช่เล็งกันและกัน เหมือนอย่างธรรมที่เป็นเหตุเพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>อญฺญมญฺญํ อวินิพฺโภควุตฺติธมฺเม</u>" แปลว่ายังธรรมที่มีความเป็นไป ไม่แยกกันและกัน. ก็ศัพท์ว่า อวินิพโภคะ ในคำนี้ เพื่อจะรวมเอาแม้รูปธรรมทั้งหลายด้วย. เมื่อถือเอาโดยเนื้อความโดยประการอื่น ก็ควรจะพูดว่า สมฺปยุตฺตธมฺเม ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลาย.

๕๗๙. ปจฺจยตาติ อยํ อวิชฺชาทิโก ปจฺจยสมูโห[๑] อญฺโญญฺญนฺติ อญฺญมญฺญํ. ปฏิจฺจาติ นิสฺสาย สหการีการณํ ลทฺธา. สมนฺติ อวิสมํ อเวกลฺเลน. สหาติ เอกชฺฌํ. ธมฺเมติ อตฺตโน ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺเม. ยสฺมา อุปฺปาเทติ, ตโตปิ ตสฺมาปิ. เอวํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ มุนินา ภควตา ภาสิตาติ โยชนา.

๕๗๙. บทว่า ปจฺจยตา ความว่า กลุ่มปัจจัยนี้คือมีอวิชชาเป็นต้น. บทว่า อญฺโญญฺญํ ความเท่ากับ อญฺญมญฺญํ แปลว่า ซึ่งกันและกัน. บทว่า ปฏิจฺจ แปลว่า อาศัย คือได้เหตุที่กระทำร่วมกัน. คำว่า เสมอกัน ความว่า มิใช่ไม่เสมอกันด้วยความไม่ขาดแคลน. คำว่า ด้วยกัน คือ รวมกัน. คำว่า ยังธรรมทั้งหลาย คือยังธรรมอันเกิดแต่ปัจจัยทั้งหลายของตน. ย่อมให้เกิดขึ้นเพราะเหตุใด, แม้เพราะเหตุนั้น ตโตปิ ความเท่ากับ ตสฺมาปิ. ประกอบความว่า พระมุนีคือพระผู้มีพระภาค ได้ตรัสไว้อย่างนี้ คือว่าเป็นปฏิจสมุปบาท.

น อปฏิจฺจ ปฏิจฺเจวาติ อวธารณตฺถํ ทสฺเสนฺโต คาถายํ เอว-กาโร ลุตฺต-นิทฺทิฏฺโฐติ ทสฺเสติ.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงอรรถแห่งอวธารณะว่า น อปฏิจฺจ ความเท่ากับ ปฏิจฺเจว จึงแสดงว่า เอว-อักษรในคาถาแสดงว่าได้ถูกลบไป.

---

[๑] ม. สพฺพตฺถ ปจฺจยสมูโห.

เอเกกเทสนฺติ ผลสมุทายสฺส เอกเทเสกเทสํ ภาคโสติ อตฺโถ. ปุพฺพาปรภาเวนาติ ปฏิปาฏิยา. สพฺพเมตํ รูปารูปกลาปุปฺปาทนํ สนฺธาย วุตฺตํ. อตฺถานุสารโวหารกุสเลนาติ ปรมตฺถธมฺมานุคตโวหารนิปุเณน.

บทว่า เอเกกเทสํ ความว่า เป็นเอกเทศ ๆ แห่งประชุมแห่งผล, อธิบายว่าโดยเป็นส่วน. คำว่า โดยเป็นก่อนและหลัง คือโดยลำดับ. คำนี้ท่านกล่าวหมายเอารูปกลาปและอรูปกลาปนี้ทั้งหมด ให้เกิดขึ้น. คำว่า ผู้ฉลาดในโวหารตามทำนองอรรถ คือผู้เชี่ยวชาญในโวหาร อันไปตามปรมัตถธรรม.

๕๘๐. ปุริเมน ปเทนาติ โยชนา. สสฺสตาทีนนฺติ สสฺสตภาวาทีนํ, สสฺสตวาทาทีนํ วา. สสฺสตสหจริตา หิ วาทาปิ สสฺสตาทโยติ วุจฺจนฺติ ยถา "ทุกฺขเทสนา ทุกฺขนฺ"ติ. อุจฺเฉทาทีติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. วิฆาโต วินาโส, ปหานนฺติ อตฺโถ. ญาโยติ อนฺตทฺวยวิรหิตา มชฺฌิมา ปฏิปตฺติ.

๕๘๐. มีคำประกอบความว่า ปุริเมน ปเทน คือ ปุริเมน โยค ปเทน. บทว่า สสฺสตาทีนํ ความเท่ากับ สสฺสตภาวาทีนํ แปลว่า แห่งความเป็นสัสตะเป็นต้นหรือความเท่ากับ สสฺสตวาทาทีนํ แปลว่า แห่งวาทะทั้งหลายมีสัสตวาทะเป็นต้น. จริงอยู่ แม้วาทะทั้งหลายที่เป็นไปร่วมกับสัสตะ ท่านก็เรียกว่า สสฺสตาทโย แปลว่าวาทะว่าสัสตะเป็นต้น เหมือนอย่างคำว่า "ทุกฺขเทสนา ทุกฺขํ" แปลว่า การแสดงเรื่องทุกข์ เรียกว่า ทุกขัง. แม้ในบทว่า

อุจฺเฉทาทิ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ความพิฆาต ได้แก่ความพินาศ, อธิบายว่า การละ. บทว่า ญาโย ได้แก่ข้อปฏิบัติอันเป็นสาย-กลาง เว้นจากส่วนสุดทั้ง ๒.

ปวตฺติธมฺมานนฺติ ปวตฺติภูตานํ ธมฺมานํ, กิเลสวฏฺฏาทีนนฺติ อตฺโถ. "สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จา"[๑]ติอาทิ-นยปฺปวตฺโต สสฺสตวาโท. "นตฺถิ เหตุ, นตฺถิ ปจฺจโย สตฺตานํ สงฺกิเลสายา"[๒]ติอาทิ-นยปฺปวตฺโต อเหตุวาโท. ปกติอณุกาลาทิ-วเสน โลโก ปวตฺตตีติ เอวมฺปวตฺโต วิสมเหตุวาโท.

คำว่า แห่งปวัตติธรรม ได้แก่ธรรมฝ่ายปวัตติ, อธิบายว่า แห่งธรรมมีกิเลสวัฏเป็นต้น. วาทะที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า "อัตตาและโลกเที่ยง" ชื่อว่า สัสตวาทะ. วาทะที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า "เหตุไม่มี, ปัจจัยไม่มี เพื่อความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลาย" ชื่อว่า อเหตุวาทะ. วาทะที่เป็นไปอย่างนี้ว่า โลกย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งประกฤติ อณูและกาละเป็นต้น ชื่อว่า วิสมเหตุวาทะ.

อิสฺสรปุริสปชาปติวาทา[๓] วสวตฺติวาทา. อเหตุวาทคฺคหเณเนว เจตฺถ สภาวนิยติ-

วาทะที่กล่าวถึงพระอิศวร บุรุษ และพระ-ปชาบดี ชื่อว่า วสวัตติวาทะ. ก็ในอธิการนี้

---

[๑] ที. สี. ๙/๑๗.
[๒] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๕๗.
[๓] ม. อิสฺสรปชาปติวาทา.

ยทิจฺฉาวาหานมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. เกจิ ปน "จกฺขุ เอว จกฺขุสฺส การณนฺ"ติ เอวมาทิโก วิสมเหตุวาโท. อิสฺสราทิวาโท อเหตุวาทนฺโตคโธ. สภาเวเนว ธมฺมา ปวตฺตนฺตีติ วาโท "วสวตฺติวาโท"ติ วทนฺติ. กึ หิ ปจฺจยสามคฺคิยา ปโยชนนฺติ อธิปฺปาโย.

ด้วยการถือเอาศัพท์ว่า อเหตุวาทะ นั่นเอง พึงเห็นการรวมเอาแม้สภาววาทะ นิยติวาทะ และยทิจฉาวาทะเข้าไว้ด้วย. ส่วนเกจิอาจารย์กล่าวว่า วาทะมีอาทิอย่างนี้ว่า "จักขุนั่นเองเป็นเหตุของจักขุ" ชื่อว่า วิสมเหตุวาทะ. วาทะเกี่ยวกับพระอิศวรเป็นต้น ก็หยั่งลงภายในอเหตุวาทะ. วาทะว่า ธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นไปโดยสภาวะนั่นเอง ชื่อว่า "วสวัตติวาทะ". อธิบายว่า ก็ด้วยความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยจะมีประโยชน์อะไร.

สมุปฺปาทปเทน ปริทีปิโต โหตีติ โยชนา. ปริทีปนสฺส ปน อวิปรีตการณํ ทสฺเสตุํ "ปจฺจยสามคฺคึ ธมฺมานํ อุปฺปตฺติโต"ติ วุตฺตํ. วิหตาติ อพฺภาหตา. "ปุริมปุริมปจฺจยวเสนา"ติ อิมินา อวิจฺเฉทวเสน ปวตฺตมานํ อุจฺเฉททิฏฺฐินิวตฺตกํ เหตุผลปพนฺธํ ทสฺเสติ. เตนาห "กุโต อุจฺเฉโท"ติ.

ประกอบความว่า ย่อมเป็นอันกำหนดแสดงด้วยบทว่าสมุปบาท. ก็เพื่อจะแสดงเหตุอันไม่วิปริตแห่งการกำหนดแสดง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นในเพราะความพร้อมเพรียง แห่งปัจจัย". คำว่า ถูกปัดออกไป ได้แก่ถูกขจัดออกไป. ด้วยคำว่า "ด้วยอำนาจปัจจัยต้น ๆ" นี้ท่านอาจารย์แสดงความเกี่ยวเนื่องแห่งเหตุและผล อันห้ามเสียซึ่งอุจเฉททิฐิ ซึ่งเป็นไป

ด้วยอำนาจความไม่ขาดสาย. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความขาดสูญจักมีมาแต่ไหน".

อุจฺเฉทาภาวกถเนเนว[๑] เจตฺถ อุจฺเฉทวาทสฺสาปิ อภาวํ ทสฺเสตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็ในอธิการนี้ พึงเห็นว่า ท่านแสดงความไม่มีแม้แห่งอุจเฉทวาทะ ด้วยการกล่าวถึงความขาดสูญนั่นเอง.

ตสฺสา ตสฺสา ปจฺจยสามคฺคิยาติ ตสฺมึ ตสฺมึ เหตุปจฺจยสมวาเย. สนฺตตึ อวิจฺฉินฺทิตฺวาติ เหตุผลปพนฺธสงฺขาตสฺส สนฺตานสฺส อวิจฺฉินฺทเนน. เตสํ เตสํ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ สมฺภวโต อุปฺปชฺชนโต สสฺสตุจฺเฉทสงฺขาตํ อนฺตทฺวยํ อนุปคมฺม ยถาสกํ ปจฺจเยหิ อนุรูปผลุปฺปตฺติ อิธ มชฺฌิมาปฏิปทาติ[๒] อธิปฺเปตา.

คำว่า ตสฺสา ตสฺสา ปจฺจยสามคฺคิยา ความเท่ากับ ตสฺมึ ตสฺมึ เหตุปจฺจยสมวาเย แปลว่า ในความพร้อมเพรียงแห่งเหตุและปัจจัยนั้น ๆ. สองบทว่า สนฺตตึ อวิจฺฉินฺทิตฺวา ความว่า เพราะยังตัดความสืบต่อกล่าวคือความสืบเนื่องแห่งเหตุและผลไม่ได้. เพราะปัจจยุปบันธรรมนั้น ๆ มี คือเกิดขึ้น ความเกิดขึ้นแห่งผลที่สมควรโดยปัจจัย ตามควรแก่ตน ไม่เข้าไปข้องแวะอันตะทั้ง ๒ กล่าวคือสัสตะและอุจเฉทะ ท่านประสงค์เอาว่ามัชฌิมาปฏิปทาในที่นี้.

---

๑ ก. อุจฺเฉทภาวกถเนเนว.
๒ ฉ. มชฺฌิมปฏิปทาติ, เอวมุปริปิ.

กมฺมวฏฺฏสฺส, วิปากวฏฺฏสฺส จ ภินฺนสภาวตฺตา, ภินฺนกาลตฺตา จ โส กโรติ โส ปฏิสํเวเทตีติ วาทปฺปหานํ. กุสลากุสลกฺขนฺธปฺปวตฺติยํ หิ การกโวหาโร, วิปากกฺขนฺธปฺปวตฺติยํ เวทกโวหาโรติ. ยสฺมึ สนฺตาเน กมฺมํ นิพฺพตฺตํ, ตตฺเถว ตสฺส ผลสฺส นิพฺพตฺตนโต อญฺโญ กโรติ อญฺโญ ปฏิสํเวเทตีติ วาทปฺปหานํ.

การละเสียซึ่งวาทะว่า ผู้นั้นกระทำ ผู้นั้นก็ได้เสวยผล เพราะกรรมวัฏและวิปากวัฏมีสภาวะต่างกัน และเพราะมีกาลต่างกัน. จริงอยู่ การบัญญัติผู้กระทำก็ในเพราะความเป็นไปแห่งกุศลขันธ์และอกุศลขันธ์, การบัญญัติผู้เสวยผล ก็ในเพราะความเป็นไปแห่งวิบากขันธ์ดังนี้แล. กรรมบังเกิดในสันดานใด, เพราะผลนั้นก็บังเกิดในสันดานนั้นนั่นเอง จึงละวาทะว่าผู้อื่นกระทำ ผู้อื่นได้รับผลดังนี้ก็ได้.

น หิ กตสฺส วินาโส, อกตสฺส วา อพฺภาคโม อตฺถิ. "อิตฺถี, ปุริสา"ติ โวหาเรน ชนปทนิรุตฺติ. ตตฺถ ยสฺมา ปณฺฑิตาปิ โลเก "ปญฺจกฺขนฺเธ อาเนตุ, นามรูปํ อาคจฺฉตู"ติ อวตฺวา อิตฺถี, ปุริโสเตฺวว โวหรนฺติ, ตสฺมา "อิตฺถี เอวายํ ปุริโส เอวายนฺ"ติ อปริญฺญาตวตฺถุกานํ โหติ อภินิเวโส.

จริงอยู่ ความหายไปของสิ่งที่ได้ทำไปแล้ว หรือความมาถึงเฉพาะหน้าของสิ่งที่ไม่ได้ทำ จะมีอยู่ก็หาไม่. ภาษาในชนบท โดยการบัญญัติว่า "หญิง, ชาย". ในภาษาชนบทนั้น เพราะแม้บัณฑิตทั้งหลาย ในโลกก็มิได้พูดว่า "จงนำขันธ์ ๕ มา, นามรูปจงมา" ดังนี้ ย่อมกล่าวว่า หญิง, ชาย ดังนี้เท่านั้น, เพราะฉะนั้น จึงมีการยึดมั่นของคนที่มิได้กำหนดรู้วัตถุทั้งหลายว่า "นี้เป็นหญิงนั่นเอง นี้เป็นชายนั่นเอง".

วิทฺทสุโน ปน ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ชานนฺตสฺส ตถา ตถา ปวตฺตมาเน ธมฺเม อุปาทาย ปญฺญตฺติมตฺตโต ตตฺถ ปรมตฺถโต น อภินิเวโสติ อาห "ชนปทนิรุตฺติยา อนภินิเวโส"ติ. สมญฺญายาติ โลกสมญฺญาย. อนติธาวนนฺติ อนติกฺกมนํ.

แต่เมื่อผู้มีปัญญา รู้ปฏิจสมุปบาท ก็มิได้มีความยึดมั่น โดยปรมัตถ์ ในภาษามคธนั้น เพราะเป็นเพียงบัญญัติ อาศัยธรรมทั้งหลายที่เป็นไปอยู่โดยประการนั้น ๆ เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มิได้ยึดมั่นในภาษาชนบท". คำว่า สมัญญา ได้แก่ชื่อทางโลก. คำว่า ความไม่ล่วงเลย ได้แก่ความไม่ก้าวล่วง.

"สตฺโต"ติ หิ วุตฺเต "โก เอตฺถ สตฺโต, กึ รูปํ, อุทาหุ เวทนาทโย"ติ วิภาคํ อกตฺวา โลกสมญฺญาวเสเนว โลกิเยหิ วิย โลกิโย อตฺโถ สมญฺญํ อวิลงฺฆนฺเตน โวหริตพฺโพ.

จริงอยู่ เมื่อพูดว่า "สัตว์" ก็จะไม่กระทำการจำแนกว่า "อะไรเป็นสัตว์ในที่นี้,อะไรเป็นรูปหรือเป็นเวทนาเป็นต้น" ไม่เอ่ยถึงชื่อ จะพึงบัญญัติแต่เนื้อความทางโลกเหมือนกับที่พวกชาวโลกพูดกัน เกี่ยวกับชื่อทางโลกนั่นเอง.

อปโร นโย : ปจฺเจตุมรหตีติ ปฏิจฺโจ. โย หิ นํ ปจฺเจติ อภิสเมติ, ตสฺส อจฺจนฺตเมว ทุกฺขวูปสมาย สํวตฺตติ. สมฺมา, สห จ อุปฺปาเทตีติ สมุปฺปาโท.

อีกนัยหนึ่ง : ธรรมชื่อว่าปฏิจจะ เพราะอรรถว่า ควรเข้าใจโดยเฉพาะ. จริงอยู่ บุคคลใดย่อมเข้าใจโดยเฉพาะ คือย่อมตรัสรู้ธรรมนั้น, ธรรมนั้นย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อความเข้าไปสงบทุกข์อย่าง

แท้จริงทีเดียว แก่บุคคลนั้น. ธรรมชื่อว่า สมุปบาท เพราะอรรถว่า ทำให้เกิดขึ้นโดยชอบและพร้อมกัน.

ปจฺจยธมฺโม หิ อตฺตโน ผลํ อุปฺปาเทนฺโต สมฺปุณฺณเมว อุปฺปาเทติ, น วิกลํ. เย จ ธมฺเม อุปฺปาเทติ, เต สพฺเพ สเหว อุปฺปาเทติ, น เอเกกํ. อิติ ปฏิจฺโจ จ โส สมุปฺปาโท จาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. อถวา ปฏิจฺจ ปฏิมุขํ อิตฺวา การณสามคฺคึ อปฺปฏิกฺขิปิตฺวา สหิเต อุปฺปาเทตีติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. ปฏิมุขคมนญฺจ ปจฺจยสฺส การณสามคฺคิยา องฺคภาเวน ผลสฺส อุปฺปาทนเมว.

จริงอยู่ ปัจจัยธรรม เมื่อยังผลของตนให้เกิดขึ้น ย่อมให้เกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ทีเดียว ไม่บกพร่อง. และย่อมยังธรรมเหล่าใดให้เกิดขึ้น, ก็ยังธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ให้เกิดขึ้นพร้อมกันทีเดียว, ไม่ใช่ทีละอย่าง ๆ. ปัจจัยธรรมนั้น ควรที่จะเข้าใจโดยเฉพาะ และทำให้เกิดขึ้น โดยชอบและพร้อมกัน ดังกล่าวมาฉะนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปฏิจสมุปบาท. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปฏิจสมุปบาท เพราะอรรถว่า เข้าใจโดยเฉพาะ คือเข้าใจอย่างเฉพาะหน้า มิได้ปฏิเสธความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ ยังธรรมที่เป็นไปร่วมกันให้เกิดขึ้น. ก็การถึงเฉพาะหน้าแห่งปัจจัย ก็คือการยังผลให้เกิดขึ้น โดยความเป็นองค์แห่งความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ.

อปฺปฏิกฺขิปิตฺวาติ จ น วินา ตาย การณสามคฺคิยา, องฺคภาวํ อคนฺตฺวา สยเมว น อุปฺปาเทตีติ อตฺโถ. เอเตน การณพหุตา ทสฺสิตา, "สหิเต"ติ อิมินา ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมพหุตา. อุภเยนาปิ "เอกํ น เอกโต"ติอาทินา[๑] ปรโต วุจฺจมาโน สาสนนโย ทีปิโต โหติ.

และคำว่า ไม่ปฏิเสธ ก็คือเว้นไปจากความพร้อมเพรียงแห่งเหตุนั้นก็หามิได้, อธิบายว่า ยังไม่ถึงความเป็นองค์ ก็ย่อมไม่ทำให้เกิดขึ้นเองทีเดียว. ด้วยคำนี้ท่านแสดงความเป็นธรรมที่มากไปด้วยเหตุ, ด้วยคำว่า "ยังธรรมที่เป็นไปร่วมกัน" นี้ ท่านแสดงความเป็นธรรม ที่มากไปด้วยปัจจยุปบันธรรม. ด้วยคำทั้ง ๒ ย่อมเป็นอันแสดงนัยแห่งพระศาสนาที่กล่าวถึงข้างหน้า ด้วยคำว่า "เป็นหนึ่ง แต่ไม่ใช่รวมเป็นหนึ่ง" เป็นต้น.

อถวา ปฏิจฺจ ปจฺเจตพฺพํ ปจฺจยํ ปฏิคนฺตฺวา น วินา เตน สมฺพนฺธสฺส อุปฺปาโท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. ปฏิจฺจ-สมุปฺปาโทติ เจตฺถ สมุปฺปาทปธานวจน-วิญฺเญยฺโย สสตฺติโก เหตูติ เวทิตพฺโพ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่อาศัยคือถึงเฉพาะปัจจัยที่จะพึงอาศัย มิได้เว้นจากปัจจัยที่จะพึงอาศัยนั้น ก็ยังธรรมที่สัมพันธ์กันให้เกิดขึ้น จึงชื่อว่าปฏิจสมุปบาท. ก็ในคำว่า ปฏิจสมุปบาท นี้ พึงทราบว่า ได้แก่เหตุ พร้อมทั้งความสามารถที่จะพึงรู้แจ้งด้วยคำอันมีสมุปบาทเป็นประธาน.

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๑๔๒.

ตตฺถ "ปฏิจฺจา"ติ วุตฺเต กึ ปฏิจฺจาติ วตฺตพฺพนฺติ อาห "ปจฺเจตพฺพนฺ"ติ. โส จ ปจฺจยธมฺโมติ กตฺวา วุตฺตํ "ปจฺจยนฺ"ติ. อิทานิ ปฏิจฺจสทฺทสฺส อตฺถมาห "ปฏิคนฺตฺวา"ติ. การณสฺส สภาเวน ตปฺปฏิลาภคติยา ปตฺวา. กถํ น วินา เตน ? สติ เอว ตสฺมึ, ตสฺส จ ผลสฺส อุปฺปาทโต เอว, น อญฺญถา. อสติ, นิโรธโต จาติ อยํ ปจฺจยฏฺฐิติ ปฏิจฺจสทฺทสฺส อตฺโถ.

ในคำนั้น เมื่อกล่าวว่า "ปฏิจจะ" แปลว่า อาศัย ก็จะต้องพูดว่า อาศัยอะไร เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ธรรมที่จะพึงอาศัย". ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ปัจจัย" ดังนี้ เพราะกระทำอธิบายว่า ก็ธรรมนั้นได้แก่ปัจจัยธรรม. บัดนี้ ท่านอาจารย์กล่าวความหมายของปฏิจศัพท์ว่า "ปฏิคนฺตฺวา". ถึงแล้วด้วยการถึง โดยการได้เฉพาะซึ่งธรรมนั้น ตามสภาพของเหตุ. มิได้เว้นจากปัจจัยที่จะพึงอาศัยนั้นเป็นอย่างไร ? คือ เมื่อมีปัจจัยที่จะพึงอาศัยนั้นนั่นเอง และเพราะทำผลนั้นนั่นเองให้เกิดขึ้น, มิใช่โดยประการอื่น. เมื่อไม่มี, และเพราะดับไปด้วย เพราะฉะนั้น ความตั้งอยู่แห่งปัจจัยนี้ จึงเป็นความหมายของปฏิจศัพท์.

เตนายํ ปฏิจฺจสทฺโท ยถา "อิมสฺมึ สติ อิมสฺส อุปฺปาโท"ติ เอเต สทฺทา ภุมฺม-นิสฺสกฺกวจนโชตนีเยน อิทํ-สทฺทวจนียสฺส เหตุมโต เหตุอายตฺตภาเวน ภาวุปฺปาทตฺตร-

ด้วยเหตุนั้น ปฏิจศัพท์นี้ จึงกล่าวถึงเหตุแห่งความเป็นธรรมชาติสามารถ ที่เป็นเหตุให้ธรรมนั้นเป็นธรรมที่เนื่องกับธรรมนั้น โดยภาวะที่เป็นธรรมชาติเนื่องกันกับเหตุ อัน

คุณสมหวัง ชินูปการพงศ์, คุณปาริชาติ เทียมสุชาติ และบุตรชาย-หญิง
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

กิริยาเปกฺเขน ยา ยสฺส[๑] ตทายตฺตตา, ตาย สมตฺถตาย เหตุํ วทนฺติ, เอวํ คนฺตฺวา-สทฺทนฺตรวจนีเยน ตํวิญฺเญยฺยสฺเสว ปจฺจยนกิริยากตฺตุเหตุมโต เหตุปจฺจยเนน[๒] เหตุอายตฺตภาเวน สมุปฺปาทุตฺตรกิริยา-เปกฺเขน ยา ยสฺส[๑] ตทายตฺตตา, ตาย สมตฺถตาย เหตุมาห.

เล็งถึงกิริยาที่เหนือกว่าที่ทำให้เกิดขึ้น ด้วยความเป็นไปอาศัยซึ่งเหตุ แห่งคำที่มีเหตุ แห่งการกระทำและผู้กระทำ ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยธรรมนั้นนั่นเอง ซึ่งจะพึงกล่าวด้วยศัพท์พิเศษคือ คนฺตฺวา อันแปลว่าถึง เหมือนกับศัพท์เหล่านี้ว่า "อิมสฺมึ สติ อิมสฺส อุปฺปาโท" เมื่อมีสิ่งนี้ ก็ทำสิ่งนี้ให้เกิด ซึ่งกล่าวถึงเหตุ แห่งความเป็นธรรมชาติสามารถ อันเป็นเหตุให้มีความเกี่ยวเนื่องกันกับธรรมนั้น ด้วยภาวะที่เป็นธรรมชาติเกี่ยวเนื่องกันกับเหตุ ที่เล็งถึงกิริยาที่เหนือกว่า อันยังภาวะให้เกิดขึ้น ของธรรมที่มีเหตุ ซึ่งจะพึงกล่าวด้วย อิทํ-ศัพท์ อันส่องความถึงสัตมีวิภัตติ และปัญจมีวิภัตติฉะนั้น.

เอวญฺจ กตฺวา "อวิชฺชา ปฏิจฺจ, สงฺขารา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา"[๓]ติอาทิ สงฺขารปิฏเก วุตฺตํ.

และเพราะอธิบายอย่างนี้ ท่านพระธรรม-เสนาบดีสารีบุตรจึงได้กล่าวไว้ ในสังขาร-

---

[๑] ม. ยายสฺส. [๒] ก. เหตุปจฺจเยน.
[๓] ขุ. ป. ๓๑/๗๔.

สมตฺถตา เจตฺถ นิทานาทิภาโว. โส จ ตทฺวินา ภาวิผลํ ปติ สตฺวเมว. สมฺพนฺธสฺสาติ จ สํโยชนานุรูปตาวเสน ชาติอาทินา สมฺพนฺธสฺส ชรามรณาทิ-ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส. อุปฺปาโทติ อุปฺปชฺชนํ.

ปัฏฐกว่า "อวิชฺชา ปฏิจฺจ, สงฺขารา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา" เป็นต้น แปลความว่า อาศัยอวิชชาจึงมีสังขาร ซึ่งเป็นธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น. ก็ความเป็นธรรมชาติสามารถในที่นี้ ได้แก่ความเป็นต้นเหตุเป็นต้น และความเป็นต้นเหตุนั้น คือมีอยู่ทีเดียว โดยเล็งถึงผลที่จะมีอย่างไม่แยกกันของสิ่งนั้น. ก็คำว่า ธรรมที่สัมพันธ์กัน ได้แก่ธรรมที่สัมพันธ์กันกับชาติเป็นต้น เกี่ยวกับความเป็นธรรม ที่สมควรแก่การประกอบไว้ คือธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยมีชราและมรณะเป็นต้น. คำว่า ทำให้เกิดขึ้น ได้แก่ความเกิดขึ้น.

ยทิ เอวํ กถํ ปฏิจฺจสทฺทปฺปโยโค, นนุ สมานกตฺตุกานํ ปุพฺพกาเล อีทิโส สทฺทปฺปโยโคติ ? "ภุตฺวา คจฺฉติ, กสิตฺวา วปฺปตี"ติอาทีสุ[1] สจฺจเมตํ, ตมฺปน เยภุยฺยวเสน หฏฺฐพฺพํ สมานาปรกาเล,

ถามว่า ถ้าเป็นอย่างนั้น จะประกอบปฏิจ-ศัพท์ได้อย่างไร, การประกอบศัพท์เช่นนี้ใช้ในบุพกาล ของศัพท์ที่มีกัตตุเสมอกันมิใช่หรือ ? ตอบว่าข้อนี้จริง เหมือนอย่างในคำเป็นต้นว่า "ภุตฺวา คจฺฉติ แปลว่า

---

[1] ม. วปฺปติ.

อสมานกตฺตุเก จ ทสฺสนโต.

กินแล้วก็ไป, กสิตฺวา วปฺปติ แปลว่าไถแล้วก็หว่าน", แต่ข้อนั้น พึงเห็นเกี่ยวกับเรื่องที่มีอยู่เป็นส่วนมาก เพราะพบอยู่ในสมาน-กาลและอปรกาล และในเรื่องที่มีกัตตุไม่เสมอกัน.

สมานกาเล ตาว :

เบื้องต้นในสมานกาลมีอุทาหรณ์ว่า :

"อนฺธการํ นิหนฺตฺวาน
อุทิตายํ ทิวากโร
วณฺณปฺปญฺญาวภาเสติ
โอภาเสตฺวา สมุคฺคโต"ติ

"อนฺธการํ นิหนฺตฺวาน อุทิตายํ ทิวากโร แปลว่าพระอาทิตย์นี้ พออุทัยขึ้นกำจัดความมืดเสียได้ วณฺณ-ปญฺญาวภาเสติ โอภาเสตฺวา สมุคฺคโต แปลว่าพระจันทร์ส่องขึ้นไปย่อมสว่าง".

อุทาหรณํ. เกจิ ปน "มุขํ พฺยาทาย สยติ, อกฺขีนิ ปริวตฺเตตฺวา ปสฺสตี"ติ อุทาหรนฺติ. อปเร "นิสชฺช อธีเต, ฐตฺวา กเถตี"ติ.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวอุทาหรณ์ว่า "มุขํ พฺยาทาย สยติ แปลว่านอนสยิ้วหน้า อกฺขีนิ ปริวตฺเตตฺวา ปสฺสติ แปลว่ากลอกตาดู". อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "นิสชฺช อธีเต แปลว่านั่งเรียนหนังสือ, ฐตฺวา กเถติ แปลว่ายืนพูด".

ตตฺถ [๑] พฺยาปาทนปริวตฺตนุตฺตรกาลา ว นาปาทุปสมลกฺขณา สยนกิริยา น ลกฺขิยติ? "นิสชฺช อธีเต, ฐตฺวา กเถตี"ติ จ สมานกาลตายปิ อชฺเฌณกถเนหิ ปุพฺเพปิ นิสชฺชฏฺฐานานิ โหนฺตีติ สกฺกา ปุพฺพุตฺตร-กาลตา สมฺภาเวตุํ, ตสฺมา ปุริมานิเยว อุทาหรณานิ ยุตฺตานิ. อุทยสมกาลเมว หิ ตนฺนิวตฺตนิยนิวตฺตนนฺติ.

ในบรรดาอุทาหรณ์เหล่านั้น ความเป็นกิริยาที่เลยเบื้องต้นไป อันเล็งถึงกิริยาคือการนอนและการดู ที่มีกาลอันเลย กาลสยิ้วหน้า และกาลกลอกตามีอยู่, ก็ความเป็นกิริยามีกาลเลย เบื้องต้นไปนั้นมิได้เข้าไปกำหนดความต่างไว้ คนทั้งหลายบางพวกจึงกำหนดไม่ได้. ส่วนการนั่งและการยืน ย่อมมีแม้ในความเป็นกิริยาที่เป็นสมานกาลว่า "นิสชฺช อธีเต เขานั่งเรียน, ฐตฺวา กเถติ เขายืนพูด" แม้ในกาลก่อนแต่การเรียนและการพูด เพราะฉะนั้น จึงอาจยกย่องความเป็นกิริยาที่มีกาลเหนือกว่ากาลเบื้องต้นได้, เพราะฉะนั้น อุทาหรณ์ตอนต้นเท่านั้นจึงเหมาะสม. การห้ามเนื้อ-ความที่จะพึงห้ามนั้น มีกาลพร้อมกับการตั้งขึ้นนั่นเอง ฉะนี้แล.

๑-๑ ฉ. พฺยาทานปริวตฺตนุตฺตรกาลภาวิสยน-ทสฺสนกิริยา เปกฺขา ปุพฺพุตฺตรกาลตา อตฺถิ, สา จ เภทานุปลกฺขณา เกหิจิ น ลกฺขียติ.

อปรกาเล "ทฺวารํ อาวริตฺวา ปวิสติ, อาวริตฺวา นิกฺขมตี"ติ. เกจิ ปน "ทกฺกจฺจ ปติโต ทณฺโฑ"ติ อุทาหรนฺติ. อภิฆาตภูต-สหชาตาย ปน อภิฆาตชสทฺทสฺส สมานกาลตา เอตฺถ ลพฺภติ, ตสฺมา อิธาปิ ปุริมานิเยว อุทาหรณานิ ยุตฺตานิ. ปุริมตาวจนิจฺฉาวเสเนว ปน ลกฺขณเหตุ-กิริยานํ ลกฺขณเหตุภาววจนิจฺฉาติ ลกฺขณ-ภาวโต[๑] ปุริมกาโล อิจฺเจว "นิหนฺตฺวานา"ติ สทฺทสิทฺธิ อิจฺฉิตา, เอวญฺจ ปจฺจยนกิริยา สมุปฺปชฺชนกิริยาย ปุริมิกา วาติ ปฏิจฺจ-สทฺทสิทฺธิ.

ในอปรกาลมีอุทาหรณ์ว่า "ทฺวารํ อาวริตฺวา ปวิสติ เปิดประตูแล้วจึงเข้าไป อาวริตฺวา นิกฺขมติ เปิดประตูแล้วจึงออก". ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวอุทาหรณ์ว่า "ทกฺกจฺจ ปติโต ทณฺโฑ" ไม้เท้าตกไปเสียงดังเพาะ. ก็ความที่เสียงเกิดจากการกระทบ เป็นสมานกาลได้อยู่ในที่นี้ ก็ด้วยความเป็นสมานกาลที่เกิดพร้อมกัน อันเป็นความกระทบ, เพราะฉะนั้น อุทาหรณ์ข้างต้นนั่นเอง แม้ในที่นี้ จึงถูกต้องแล้ว. ก็ความปรารถนากิริยาที่เป็นลักษณะและเหตุ ให้เป็นลักษณะและเหตุ ด้วยอำนาจการปรารถนาถ้อยคำ คือภาวะที่มีอยู่ในก่อนนั่นเอง เพราะฉะนั้น ปุริมกาล ก็โดยภาวะที่เป็นลักษณะ เพราะเหตุนั้นแหละ ท่านจึงปรารถนาความสำเร็จ แห่งศัพท์ว่า "นิหนฺตฺวาน" ไว้, ก็กิริยาคือความอาศัยเป็นไปอย่างนี้เป็นกิริยาที่มีในก่อนกว่ากิริยา

---

๑ ม. ลกฺขณเหตุภาวโต.

ที่เกิดพร้อมกันทีเดียว เพราะฉะนั้น ความสำเร็จแห่งปฏิจศัพท์ จึงมีได้.

ตตฺถ ยุตฺตํ ปจฺจกฺขโต กตฺตุทสฺสนโต. อิธ ปน ตทภาวโต น ยุตฺตนฺติ เจ ? นายํ โทโส. อิธาปิ อนุมานโต สิทฺโธ. ชรามรณาทิโก กตฺตา อตฺเถว "ญตฺวา กิริยโต วยนฺ"ติ เอวมาทิปโยคทสฺสนโต อวสฺสํ อนุมิยมาเนน กตฺตุนา อีทิโส สทฺทปโยโค อิจฺฉิตพฺโพ.

ในข้อนั้น ข้อที่ถูกแล้วโดยประจักษ์ ก็เพราะแสดงถึงกัตตุ. หากจะมีคำถามว่า ก็ในที่นี้ไม่ถูกต้อง เพราะไม่มีการแสดงถึงกัตตุนั้น? ตอบว่า ข้อนี้ก็ไม่เสียอะไร. แม้ในที่นี้ก็เข้าใจได้โดยอนุมาน. กัตตุมีชราและมรณะเป็นต้น ก็ยังมีอยู่ทีเดียว ซึ่งกัตตุผู้ที่อนุมานเอาจะพึงปรารถนาการประกอบศัพท์ เช่นนี้อย่างแน่นอน ก็เพราะแสดงประโยชน์มีอาทิอย่างนี้ว่า "ญตฺวา กิริยโต วยํ" รู้ความเสื่อมไปโดยกิริยา.

อสมาเน ปน กตฺตริ "ปิสาจํ ทิสฺวา ภยํ โหติ, ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา อาสวา ปริกฺขีณา โหนฺตี"ติ[๑] เอวมาทิ เวทิตพฺพํ. ยถา จ ตตฺถ ปิสาจทสฺสนาทิปุริสพฺยาปาโร, เอวมิธาปิ ปจฺจยนํ ปจฺจยพฺยาปาโร อตฺตโน

ส่วนในกัตตุที่ไม่เสมอกัน ก็พึงทราบตัวอย่างมีอาทิอย่างนี้ว่า "ปิสาจํ ทิสฺวา ภยํ โหติ ความกลัวย่อมมีเพราะเห็นปีศาจ, ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา อาสวา ปริกฺขีณา โหนฺติ ก็แล เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะของเธอจึง

[๑] ม. มู. ๑๒/๓๑๑, ม. ม. ๑๓/๒๒๙, อภิ. ธา. ๓๖/๒๓๒.

ผลุปฺปาทนํ, ตญฺจ สตฺวํ สมุปฺปาโท วาติ 'ปจฺจเย สติ, ปจฺจยสฺส อุปฺปาทา"ติ ปจฺจยนสฺส สมุปฺปาทเหตุตาย คมโก สมานสฺส กตฺตุ อภาเวปิ ปฏิจฺจ-สทฺโท สิทฺโธติ เวทิตพฺโพ. ยทิ ปฏิจฺจสมฺพนฺธสฺส อุปฺปาโท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. กถํ ปจฺจโย ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ? เหฏฺฐา วิจาริโต วายมตฺโถ.

สิ้นไป". เหมือนอย่างว่า ความขวนขวายของคนมีการเห็นปีศาจเป็นต้น ในอุทาหรณ์นั้นเป็นฉันใด ความอาศัยกันเป็นไป คือความขวนขวายแห่งปัจจัย ได้แก่การยังผลของตนให้เกิดขึ้น, แม้ในที่นี้ก็เหมือนฉันนั้น, ก็ความมีอยู่นั้น ได้แก่ความเกิดขึ้นพร้อมกันนั่นเอง เพราะฉะนั้น ผู้ที่ทำให้เข้าใจความที่ความอาศัยกันเป็นไป เป็นเหตุแห่งความเกิดขึ้นด้วยกันว่า "เมื่อมีปัจจัย, ก็เพราะความเกิดขึ้นแห่งปัจจัย" ดังนี้ พึงทราบว่า แม้เมื่อไม่มีกัตตุที่เสมอกัน ปฏิจ-ศัพท์ก็สำเร็จได้. ถ้าความเกิดขึ้น ของสิ่งที่อาศัยสัมพันธ์กันเป็นปฏิจสมุปบาท. ถามว่า ปัจจัยจะเป็นปฏิจสมุปบาท ได้อย่างไร ? ตอบว่า ข้อนี้ข้าพเจ้าได้วิจารณ์ไว้แล้วทีเดียว ในตอนต้น.

อปิจ โยยํ สมุปฺปาท-สทฺทวิภาวิตานํ ปจฺจยุปฺปนฺนานํ ปฏิจฺจสทฺทวิภาวิโต สสตฺติโก เหตุ อธิปฺเปโต, ตสฺส สมุปฺปาทาภิมุขตาย

อีกประการหนึ่ง เหตุพร้อมทั้งความสามารถนี้ใดอันอธิบายถึงปฏิจศัพท์ แห่งปัจจยุปบัน-ธรรมทั้งหลายที่แสดงถึงสมุปปาท-ศัพท์ ท่าน

ปธานวจนวิญเญยฺยสภาวตฺตา ตถา วุตฺโตติ.

ประสงค์เอาแล้ว, ท่านกล่าวอย่างนั้น เพราะคำอันเป็นประธาน มีสภาวะอันจะพึงเข้าใจได้ โดยความที่เหตุนั้น เผชิญหน้าต่อความเกิดขึ้นพร้อมกัน.

กิมฺปน การณํ สมุปฺปาทปธาเนน วจเนน สมุปฺปาทสฺส เหตุ เวทิตพฺโพ, น ปน สเหตุโก สมุปฺปาโท เอวาติ ? วุจฺจเต : ทิฏฺฐสฺส ทุกฺขสฺส โย ปจฺจโย ปจฺจยนิทฺเทเสน ตสฺส วิภาวิตตฺตา.

ก็เหตุแห่งความเกิดขึ้นพร้อมกัน จะพึงทราบด้วยถ้อยคำ อันมีสมุปบาทเป็นประธาน มีเหตุเป็นอย่างไร, ก็ไม่ใช่สมุปบาทมีเหตุนั่นเทียวหรือ ? ข้อนี้ขอเฉลยว่า : ปัจจัยใดแห่งทุกข์ที่ได้เห็นแล้ว ก็เพราะได้แสดงทุกข์นั้น โดยการแสดงไขปัจจัย.

กถํ ? ยถาห :

ข้อนี้เป็นอย่างไร ? เป็นเหมือนอย่างที่ตรัสไว้ในปริวีมังสสูตร ซึ่งต้นเหตุของทุกข์ที่ได้เห็นแล้วโดยนัยมีอาทิว่า :

"อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปริวีมํสมาโน ปริวีมํสติ 'ยํ โข อิทํ อเนกวิธํ นานปฺปการกํ ทุกฺขํ โลเก อุปฺปชฺชติ ชรามรณํ, อิทํ นุ โข ทุกฺขํ กึนิทานํ กึสมุทยํ

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาว่า 'ทุกข์คือชราและมรณะมีประการต่าง ๆ มากมายเกิดขึ้นในโลก, ทุกข์นี้มีอะไรเป็นเหตุ มี

กึชาติกํ กึปภวํ, [๑]กิสฺมึ นุ โข สติ[๑] ชรามรณํ โหติ, กิสฺมึ อสติ ชรามรณํ น โหตี'ติ.

อะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิดหนอแล, เมื่ออะไรมี ชราและมรณะจึงมี, เมื่ออะไรไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี'.

โส ปริวีมํสมาโน เอวํ ปชานาติ 'ยํ โข อิทํ ฯเปฯ อิทํ โข ทุกฺขํ ชาติ-นิทาน'มิจฺจา[๒]ทินาทิฏฺฐสฺส ทุกฺขสฺส นิทานํ ปริวีมํสสฺสตฺเต วุตฺตํ. ตํ ปชานนญฺจ นิทานมฺปิ วิญฺญาตพฺพนฺติ.

ภิกษุนั้น พิจารณาอยู่ ย่อมรู้ประจักษ์อย่างนี้ว่า 'ทุกข์คือชราและมรณะ มีประการต่างๆ นี้ ฯลฯ ทุกข์นี้มีชาติเป็นแดนเกิด". และความรู้ชัดนั้น แม้ต้นเหตุ ก็ควรเข้าใจแล.

ยถา จาห :

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ คือ :

"ปุพฺเพ เม ภิกฺขเว สมฺโพธา อนภิสมฺพุทฺธสฺส โพธิสตฺตสฺเสว สโต เอตทโหสิ 'กิจฺฉํ วตายํ โลโก อาปนฺโน ชายติ จ ชิยฺยติ จ มิยฺยติ จ จวติ จ อุปปชฺชติ จ, อถ จ ปนิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ นปฺปชานาติ ชรามรณสฺส. กุทาสฺสุ นามิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายิสฺสติ

ตรัสถึงการพิจารณาและรู้ปัจจัย ของทุกข์ที่ได้เห็นแล้ว โดยนัยมีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก่อนแต่กาลตรัสรู้ เมื่อเรายังเป็นพระโพธิสัตว์ยังมิได้ตรัสรู้ เราได้มีความคิดอย่างนี้ว่า 'โลกนี้ถึงความลำบากหนอ ย่อมเกิด แก่ ตาย จุติและอุปบัติ, ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น ยังไม่มีผู้ใดทราบชัดการ

[๑-๑] ฉ. กิสฺมึ สติ.

[๒] สํ. นิทาน. ๑๖/๙๗.

ชรามรณสฺสา'ติ ฯเปฯ ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว โยนิโสมนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย 'ชาติยา โข สติ ชรามรณํ โหติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺ"ติอาทินา[๑] ทิฏฺฐสฺส ทุกฺขสฺส ปจฺจยวีมํสาภิสมยา วุตฺตา.

สลัดออกซึ่งกองทุกข์ คือชราและมรณะว่าเมื่อไรหนอ การสลัดออกซึ่งกองทุกข์นี้ คือชราและมรณะจักปรากฏเล่า ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะการใส่ใจโดยอุบายอันแยบคายของเรานั้น จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า 'เมื่อชาติมีอยู่ ชราและมรณะจึงมี, เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี".

ปจฺจโย หิ ญาตพฺโพ. ตทภิสมยายตฺตญฺจ ทุกฺขนิสฺสรณํ ปชานนฺติ โย จ ญาตพฺโพ, โส ปเวเทตพฺโพติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสทฺโทยํ[๒] ยทิทํ สมุปฺปาทสทฺทวิภาวิตํ ทิฏฺฐํ ทุกฺขํ, ตํ ปจฺจยํ ปฏิจฺเจว, น อญฺญถาติ เอวํ ปจฺจยวิภาวนตฺถํ วุจฺจติ.

จริงอยู่ ปัจจัยต้องรู้. และการรู้ชัดซึ่งธรรมเป็นที่สลัดออกซึ่งกองทุกข์ ก็เนื่องมาแต่การรู้ปัจจัยนั้น เพราะฉะนั้น ก็ปัจจัยใดที่จะต้องรู้, ปัจจัยนั้น จะต้องรู้อย่างทั่วถึง เพราะเหตุนั้น ศัพท์ว่า ปฏิจสมุปปาทะนี้ ท่านจึงกล่าวไว้เพื่อแสดงถึงปัจจัยอย่างนี้ว่า ทุกข์ที่เห็นแล้ว ที่ปรากฏแล้วด้วยศัพท์ว่า สมุปปาทะนี้ใด, ทุกข์นั้นอาศัยปัจจัยนั้นเอง, ไม่ใช่อย่างอื่น.

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๒๖.

[๒] ฉ. ปฏิจฺจสมุปฺปาทสทฺโท ยํ.

ภวติ หิ ญาตุํ, ปเวเทตุญฺจ อิจฺฉิตภาเวน ปธานสฺสาปิ เกนจิ วิเสเสน ญาตพฺพตาย อปฺปธานภาเวน นิทฺเทโส ยถา "โก โสตาปนฺโน, ยสฺส ตีณิ สํโยชนานิ ปหีนานิ. โก เทวทตฺโต, ยสฺส อุจฺจตรานิ เคหานี"ติ, เอวมิธาปิ ปจฺจยปจฺจยน-ปเวทนฏฺเฐน นิทฺเทเส สตฺติวิเสเสน อตฺตโน ผเลน ปจฺจนียตาย ญาตพฺพภาเวน "ปฏิจฺจา"ติ ปริยาเยน ปจฺจโย วุตฺโต.

จริงอยู่ แม้คำอันเป็นประธาน โดยภาวะที่ปรารถนาจะรู้และจะประกาศให้รู้ทั่ว ก็ยังมีคำขยาย ด้วยความเป็นคำที่ไม่ใช่เป็นประธาน เพราะความเป็นคำที่ควรจะรู้ด้วยความต่างกันบางอย่าง อุปมาเหมือนคำว่า "โก โสตาปนฺโน, ยสฺส ตีณิ สํโยชนานิ ปหีนานิ แปลว่า ใครเป็นโสดาบันเล่า ? ตอบว่า ผู้ที่ละสังโยชน์ ๓ ได้. โก เทวทตฺโต, ยสฺส อุจฺจตรานิ เคหานิ แปลว่า ใครที่เทพประทานให้ ? คือคนที่มีบ้านเรือนใหญ่โตกว่าเขาอยู่" ข้อนี้ฉันใด, แม้ในข้ออุปไมยนี้ก็เหมือนฉันนั้น ท่านกล่าวถึงปัจจัยไว้ ด้วยคำอันเป็นปริยายว่า "ปฏิจจะ" ด้วยภาวะที่ควรจะรู้ เพราะความที่ตนจะต้องอาศัยเป็นไปด้วยผลของตน โดยความต่างแห่งความสามารถในคำขยาย โดยความหมายที่จะประกาศ ให้รู้ถึงความอาศัยเป็นไปของปัจจัย.

โย จายํ "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา"ติอาทิโก นิทฺเทโส, โส จ

อนึ่ง คำขยายนี้ใดมีอาทิว่า "อวิชฺชา-ปจฺจยา สงฺขารา" เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

สกลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส มูลโต ปฏฺฐาย ปจฺจยานํ ปเวทนาย นิทฺทิฏฺโฐติ ปริโยสาเนปิ "เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหตี"ติ เอวํ-สทฺเทน สมุคฺฆาติ ทุกฺขํ หสฺเสตฺวา ตสฺส ยถาวุตฺเต ปจฺจเย ตํสมุทยาภิมุเข กตฺวา นิคมิตา ปจฺจยา.

จึงมีสังขาร, ก็คำขยายนั้น ทรงแสดงไขไว้ เพื่อการประกาศปัจจัยแต่เดิม ของกองทุกข์ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น แม้ในตอนท้ายปัจจัยทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงทุกข์ที่ได้ยกขึ้นด้วย เอวํ-ศัพท์ว่า "เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ" ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้ แล้วทรงย้ำปัจจัยตามที่ได้ตรัสไว้แล้วของกองทุกข์นั้นให้เผชิญหน้าต่อความเกิดขึ้นของกองทุกข์นั้น.

<u>ปฏิปทาสุตฺเตปิ</u> "อวิชฺชาปจฺจยา ฯเปฯ สมุทโย โหตี"ติ[๑] วตฺวา "อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว มิจฺฉาปฏิปทา"ติ วุตฺตํ. น จ ปฏิจฺจ-สมุปฺปนฺนภาเวน คหิตํ ทุกฺขํ มิจฺฉาปฏิปทํ, อถ โข ทุกฺขสมุทยภูตา ปจฺจยาติ.

<u>แม้ในปฏิปทาสูตร</u> ก็ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์นี้ย่อมมีด้วยประการฉะนี้" และตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่ามิจฉาปฏิปทา". แต่ทุกข์ที่ทรงถือเอา ด้วยความเป็นปฏิจ-สมุปบันธรรม จะเป็นมิจฉาปฏิปทาก็หามิได้,

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๕.

โดยที่แท้ ปัจจัยอันเป็นความเกิดขึ้นของทุกข์ เป็นมิจฉาปฏิปทาฉะนี้แล.

ยถา จ "ปญฺจงฺคิโก สมฺมาสมาธิ[๑] ปญฺจญาณิโก สมฺมาสมาธี"ติ[๒] องฺคญาณปฏิเวทนตฺถตฺตา เทสนาย สมฺมาสมาธิปธาเนหิ สทฺเทหิ องฺคญาณปฏิเวทนํ กตํ, เอวมิธาปิ สมุปฺปาทปธาเนน สทฺเทน ปจฺจยปฏิเวทนํ กตนฺติ เวทิตพฺพํ.

เหมือนอย่างว่า พระผู้มีพระภาคทรงทำคำประกาศองค์และญาณ ด้วยศัพท์มีสัมมาสมาธิเป็นประธาน เพราะความที่เทศนา มีความหมายเป็นคำประกาศองค์ และญาณว่า "ปญฺจงฺคิโก สมฺมาสมาธิ สัมมาสมาธิมีองค์ ๕ ปญฺจญาณิโก สมฺมาสมาธิ สัมมาสมาธิ ประกอบด้วยญาณ ๕" ดังนี้ฉันใด, แม้ในที่นี้คำประกาศปัจจัย พึงทราบว่า ทรงทำด้วยศัพท์อันมีสมุปปาทะเป็นประธาน ก็เหมือนฉันนั้น.

๕๘๑. ยา ปนายํ ตนฺตีติ สมฺพนฺโธ. <u>นิกฺขิตฺตา</u>ติ ฐปิตา, เทสิตาติ อตฺโถ. ยถาธิปฺเปตสฺส อตฺถสฺส ตนนโต <u>ตนฺติ</u>, คนฺโถ. "กึวาที ภนฺเต สมฺมาสมฺพุทฺโธ"ติ

๕๘๑. เชื่อมความบาลีว่า ยา ปนายํ ตนฺติ. บทว่า <u>นิกฺขิตฺตา</u> แปลว่าทรงตั้งไว้, อธิบายว่า ทรงแสดงไว้. คันถะ(พระคัมภีร์)ชื่อว่า<u>ตันติ</u> เพราะสืบต่อเนื้อความ

[๑] ที. ปา. ๑๑/๒๙๖.
[๒] ที. ปา. ๑๑/๒๙๙.

ปุจฺฉิเตน "วิภชฺชวาที มหาราชา"ติ[๑] โมคฺคลิปุตฺตติสฺสตฺเถเรน วุตฺตตฺตา สมฺมาสมฺพุทฺธสาวกา วิภชฺชวาทิโน.

ที่ทรงประสงค์แล้ว. สาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่าวิภัชวาที เพราะความที่พระสาวก ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้น อันพระโมคคลีบุตรติสสเถระผู้ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราช ได้รับสั่งถามว่า "พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีวาทะอย่างไร" ได้ถวายพระพรว่า "มหาบพิตรพระราชสมภารเจ้า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นวิภัชวาที".

เต หิ สตฺถารา เวนยิกาทิภาวํ วิภชฺช วุตฺตํ อนุวทนฺติ, โสมนสฺสาทีนํ, จีวราทีนญฺจ เสวิตพฺพาเสวิตพฺพภาวํ. สสฺสตุจฺเฉทวาเท วา วิภชฺช วทนฺติ. "สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จา"ติอาทีนํ[๒] ฐปนียานํ ฐปนโต, ราคาทิกฺขยสฺส สสฺสตสฺส, ราคาทิกายทุจฺจริตาทิอุจฺเฉทสฺส จ วจนโต, น ปน

จริงอยู่ พระสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้น ย่อมกล่าวตามคำที่พระศาสดาได้ตรัสจำแนกความที่สัตว์ เป็นผู้จะพึงนำไปให้วิเศษได้เป็นต้น ย่อมกล่าวตามคำที่พระศาสดาตรัสจำแนก ความที่ธรรมมีโสมนัสเป็นต้นและปัจจัยมีจีวรเป็นต้น ควรเสพและไม่ควรเสพ. อีกนัยหนึ่ง สาวกของพระ-

---

[๑] สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๕๙, ปรมตฺถทีปนี ปญฺจปกรณฏฺฐกถา. ๑๔๘.

[๒] ที. สี. ๙/๑๑.

เอกํสพฺยากรณียาทิเก ตโย ปเณฺห อปเนตฺวา วิภชฺชพฺยากรณียเมว วทนฺตีติ.[๑]

สัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมกล่าวจำแนกสัสต-วาทะและอุจเฉทวาทะออกไป. เพราะปัญหาที่จะต้องงดเป็นต้นว่า "อัตตาและโลกเที่ยงก็งดไว้", สัสตะคือนิพพานเป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลสมีราคะเป็นต้น และอุจเฉทะคือความขาดสูญ แห่งกิเลสมีราคะเป็นต้น และทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นก็ตาม แต่จะนำเอาปัญหาทั้ง ๓ มีปัญหาที่จะต้องตอบจำแนกออกไปอย่างเดียวก็หามิได้.

วิภชฺชวาทีนํ มณฺฑลํ สมูโห วิภชฺชวาทิมณฺฑลํ. วิภชฺชวาทิโน วา ภควโต ปริสา วิภชฺชวาทิมณฺฑลนฺติปิ วทนฺติ, วิภชฺช วา สสฺสตุจฺเฉเท อุโภ อนุเต อนุปคมฺม มชฺฌิมาปฏิปทาภูตสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส เทสนโต ภควา, ตทนุวาทโต ตสฺส สาวกา จ วิภชฺชวาทิโนติ. เสสํ ปุริมสทิสํ.

วงคือประชุมแห่งวิภัชวาทีทั้งหลาย ชื่อว่าวิภัชวาทีมณฑล แปลว่าวงแห่งวิภัชวาที. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า อีกอย่างหนึ่งบริษัทของพระผู้มีพระภาค ผู้เป็นวิภัชวาทีชื่อว่าวิภัชวาทีมณฑล ดังนี้ก็มี, อีกอย่างหนึ่งพระผู้มีพระภาคชื่อว่าวิภัชวาที เพราะทรงแสดงปฏิจสมุปบาท อันเป็นมัชฌิมาปฏิปทาจำแนกสัสตะและอุจเฉทะออกไป คือไม่เข้าไปข้องแวะส่วนสุดทั้ง ๒ และสาวก

---

๑ ฉ. วทนฺติ.

ทั้งหลายของพระองค์ท่าน ก็ชื่อว่าวิภัชวาที เพราะกล่าวตามพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแล. คำที่เหลือก็เหมือนกับคำก่อน.

โอตริตฺวาติ โอคาเหตฺวา, วิภชฺชวาที หุตฺวาติ อตฺโถ. น หิ สยํ อวิภชฺชวาที สมาโน วิภชฺชวาทีนํ อนฺตเร ฐานมตฺเตน วิภชฺชวาทิมณฺฑลํ โอติณฺโณ นาม โหติ. อาจริเยหิ อวุตฺตวิปรีตตฺถทีปเนน เต นพฺภาจิกฺขนฺเตน.

คำว่า ลง ได้แก่หยั่งลง, อธิบายว่าเป็นวิภัชวาที. ด้วยว่า ตนเองเป็นผู้มิใช่วิภัชวาที จะเป็นผู้ชื่อว่าหยั่งลงสู่วงวิภัชวาทีด้วยเหตุเพียงแต่ยืนอยู่ในระหว่างของวิภัช-วาทีทั้งหลายก็หามิได้. ไม่กล่าวตู่อาจารย์เหล่านั้น ด้วยการแสดงอรรถที่วิปริตจากที่อาจารย์ทั้งหลายมิได้กล่าวไว้.

อวิชฺชา ปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารานมฺปิ เหตุปจฺจโย โหตีติ วทนฺโต, กถาวตฺถุมฺหิ ปฏิกฺขิตฺเต ปุคฺคลวาทาทิเก จ วทนฺโต สกสมยํ โวกฺกมติ นาม, ตถา อโวกฺกมนฺเตน. ปรสมยํ โทสาโรปน-พฺยาปารวิรเหน อนายูหนฺเตน[๑]

ผู้ที่กล่าวว่า อวิชชาเป็นเหตุเป็นปัจจัย แม้แก่ปุญญาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขารดังนี้, และผู้ที่กล่าววาทะทั้งหลายมีปุคคล-วาทะเป็นต้นที่ทรงห้ามไว้ในกถาวัตถุ ชื่อว่าดิ่งลงสู่สกสมัย, ไม่ดิ่งลงอย่างนั้น. ชื่อว่าไม่ขวนขวายสู่ปรสมัย โดยเว้นจากความพยายามในอันจะยกโทษ.

---

[๑] ก. อนารูหนฺเตน.

"อิทมฺปิ สุตฺตํ คเหตพฺพนฺ"ติ ปรสมยํ อสมฺปิณฺเฑนฺเตนาติ เกจิ วทนฺติ. "ตถาหํ ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ, ยถา ตเทวิทํ วิญฺญาณํ สนฺธาวติ สํสรติ อนญฺญนฺ"ติอาทีนิ[๑] วทนฺโต สุตฺตํ ปฏิพาหติ นาม, ตถา อปฏิพาหนฺเตน.

อาจารย์ทั้งหลายบางพวกกล่าวว่า ไม่ประมวลปรสมัยว่า "สูตรแม้นี้ควรถือเอา". ผู้ที่กล่าวคำทั้งหลายเป็นต้นว่า "ข้าพเจ้าย่อมรู้ทั่วถึงธรรม ตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แล้ว, โดยประการที่ว่า วิญญาณนี้นั้นเท่านั้น ย่อมท่องเที่ยวไป ย่อมแล่นไป ไม่ใช่อย่างอื่น" ชื่อว่าค้านพระสูตร, ไม่ค้านอย่างนั้น.

"ตถาหํ ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ, ยถา เยเม อนฺตรายิกา ธมฺมา วุตฺตา ภควตา, เต ปฏิเสวโต นาลํ อนฺตรายาย,[๒] สุปินนฺเต กโต วีติกฺกโม อาปตฺติกโร โหตี"ติ จ เอวมาทึ วทนฺโต วินยํ ปฏิโลเมติ นาม, ตพฺพิปริยาเยน ตํ อนุโลเมนฺเตน. ปฏิโลเมนฺโต หิ กมฺมนฺตรํ ภินฺทนฺโต, ธมฺมตญฺจ วิโลเมนฺโต กุโต กิเลสวินยํ อนุโลเมติ.

ผู้ที่กล่าวคำเป็นต้นอย่างนี้ว่า "ข้าพเจ้าย่อมรู้ทั่วถึงธรรม ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว, โดยประการที่ธรรมเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า เป็นธรรมกระทำอันตราย, ธรรมเหล่านั้นไม่อาจทำอันตรายแก่ผู้ซ่องเสพได้จริง" และว่า "ความละเมิดที่ทำไปในเพราะความฝัน ก็เป็นอาการที่ทำให้เป็นอาบัติได้" ชื่อว่า ทวนพระวินัย, อนุโลมตามพระวินัย นั้น โดย

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๔๗๓.

[๒] ม. มู. ๑๒/๒๖๑, วิ. มหา. ๒/๔๓๑, ๔๓๔.

ปริยายที่ต่างจากคำที่กล่าวนั้น. จริงอยู่ ผู้ที่หวนคือทำลายกรรมอื่น และผู้ที่แย้งธรรมดา จะอนุโลมพระวินัยคือการกำจัดกิเลสได้แต่ไหนเล่า.

สุตฺเต[๑] วุตฺเต จตฺตาโร มหาปเทเส, อฏฺฐกถายญฺจ วุตฺเต สุตฺตสุตฺตานุโลมอาจริยวาทอตฺตโนมติมหาปเทเส โอโลเกนฺเตน. ตโทโลกเนน หิ สุตฺเต, วินเย จ สนฺติฏฺฐติ นาติธาวติ.

มองดูมหาปเทสทั้ง ๔ ที่ตรัสไว้ในพระสูตร และมหาปเทส คือพระสูตรสุตตานุโลม อาจริยวาท อัตโนมัติ ที่กล่าวไว้ในอรรถกถา. ก็ด้วยการมองดูมหาปเทสนั้น ย่อมตั้งมั่นอยู่ในพระสูตร และในพระวินัยไม่แล่นเลยไป.

ธมฺมนฺติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปาฬึ. อตฺถนฺติ ตทตฺถํ. เหตุ, เหตุผลานิ วา อยเมตฺถ เหตุ ธมฺโม, อิทเมตฺถ เหตุผลํ อตฺโถติ.

คำว่า ธรรม ได้แก่พระบาลีว่าด้วยปฏิจสมุปบาท. คำว่า อรรถ ได้แก่เนื้อความแห่งพระบาลีนั้น. หรือได้แก่เหตุ, ผลแห่งเหตุว่า นี้เป็นเหตุในข้อนี้ ชื่อว่า ธรรม, นี้เป็นผลแห่งเหตุในข้อนี้ ชื่อว่า อรรถ.

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๔๗๓.

ธมฺมนฺติ วา ธมฺมตํ. ยถา เอเก "อุปฺปาทา วา ตถาคตานํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานํ ฐิตา ว สา ธาตู"ติ[๑] สุตฺตปทสฺส อตฺถํ มิจฺฉา คาเหนฺตา "นิจฺโจ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ ปจฺจยาการธมฺมํ มิจฺฉา ทีเปนฺติ, เอวํ อทีเปตฺวา เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว อตฺตโน ผลํ ปติ การณสฺส ววฏฺฐิตสภาวํ ทีเปนฺเตน. ยถา จ เอเก "อนิโรธํ อนุปฺปาทนฺ"ติอาทินา ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส อตฺถํ มิจฺฉา คาเหนฺติ, เอวํ คาเห อกตฺวา วุตฺตนเยเนว อวิปรีตํ อตฺถํ คาเหนฺเตน[๒]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ธรรม ได้แก่ธรรมดา. คือชี้สภาวะที่กำหนดไว้ของเหตุเฉพาะ ซึ่งผลของตน ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้นนั่นแหละ มิได้ชี้เหมือนอย่างอาจารย์พวกหนึ่ง ชี้อย่างผิด ๆ ซึ่งธรรมคือปัจยาการว่า "ปฏิจสมุปบาทเที่ยง" ทำให้ถือเอาอย่างผิด ๆ ซึ่งความหมายของบทพระสูตรว่า "เพราะพระตถาคตทั้งหลายจะเสด็จอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุนั้นก็ยังคงตั้งอยู่นั่นเอง". และรวบรวมอรรถ อันไม่วิปริตตามนัย ที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ มิได้ทำให้ยึดถือ เหมือนอย่างที่อาจารย์พวกหนึ่ง ทำให้ยึดถือผิด ๆ ซึ่งอรรถแห่งปฏิจสมุปบาท โดยนัยมีอาทิว่า "ไม่ดับ ไม่เกิดขึ้น".

"ทุกฺขาทีสุ อญฺญาณํ อวิชฺชา"ติ วุตฺตมตฺถํ ปริวตฺเตตฺวา ปุน "ปุพฺพนฺเต อญฺญาณนฺ"ติ[๓]–

เปลี่ยนเนื้อความที่กล่าวไว้ว่า "ความไม่รู้ในอริยสัจมีทุกข์เป็นต้น ชื่อว่า อวิชชา"

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๓๐.

[๒] ฉ. สงฺคาเหนฺเตน.

[๓] อภิ. สํ. ๓๔/๒๗๓.

อาทีหิ อปเรหิปิ ปริยาเยหิ นิทฺทิสนฺเตน "สงฺขารา อิมินา ปริยาเยน ภโวติ วุจฺจนฺติ, ตณฺหา อิมินา ปริยาเยน อุปาทานนฺ"ติอาทินา นิทฺทิสนฺเตนาติ จ วทนฺติ. ปกติยาติ ยถาวุตฺตวิธานํ อนามสิตฺวา เกวลเมว.

แล้วอธิบายโดยปริยายแม้อื่นอีก เป็นต้นว่า "ความไม่รู้ในส่วนเบื้องต้น" อีก ก็อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า อธิบายโดยนัยมีอาทิว่า "สังขารทั้งหลาย ท่านเรียกว่าภพ โดยปริยายนี้, ตัณหาท่านเรียกว่า อุปาทาน โดยปริยายนี้". คำว่า ตามปกติ คือล้วน ๆ นั่นเอง มิได้พาดพิงถึงวิธีตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว.

สจฺจานีติ จตุสจฺจํ. สตฺโตติ สตฺตสุญฺญตาติ วทนฺติ, สตฺตสุญฺเญสุ ปน สงฺขาเรสุ สตฺตโวหาโร, สตฺตตฺถกิจฺจสิทฺธิ จ. ปจฺจยาการเมว จาติ ปจฺจยากาโร เอว จ, ม-กาโร ปทสนฺธิกโร. ปจฺจยธมฺมานํ อตฺตโนเยว ผลสฺส ปจฺจยภาโว ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อตฺโถ.

คำว่า สัจจะ ได้แก่ สัจจะ ๔. ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำว่า สัตว์ ได้แก่ สตฺตสุญฺญตา คือความว่างเปล่าจากสัตว์, ก็ได้แก่การบัญญัติว่า สัตว์ในสังขารทั้งหลาย ซึ่งว่างเปล่าจากสัตว์และได้แก่การสำเร็จกิจแห่งความหมายว่า สัตว์. บทว่า ปจฺจยาการเมว จ ความเท่ากับ ปจฺจยากาโร เอว แปลว่า ปัจยาการนั่นเอง, ม-อักษรกระทำการเชื่อมบท. ความว่า ความที่ผลของตนนั่นเองเป็นปัจจัย

แก่ปัจจัยธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิจ-สมุปบาท.

ตสฺมาติ วุตฺตนเยน อตฺถวณฺณนาย กาตพฺพตฺตา, ทุกฺกรตฺตา จ. ปติฏฺฐํ นาธิคจฺฉามีติ ยตฺถ ฐิตสฺส วณฺณนา สุกรา โหติ, ตสฺสา ปติฏฺฐาภูตํ ตํ นยํ อตฺตโนเยว ญาณพเลน นาธิคจฺฉามีติ อตฺโถ. นิสฺสยมฺปน อาจิกฺขนฺโต "สาสนํ ปนิทนฺ"ติอาทิมาห. อิธ สาสนนฺติ ปาฬิธมฺมมาห, ปฏิจฺจ-สมุปฺปาทเมว วา.

คำว่า เพราะเหตุนั้น คือเพราะความที่การพรรณนาความตามนัย ที่ได้กล่าวไว้แล้ว เป็นเรื่องที่ควรกระทำ และเพราะเป็นเรื่องที่กระทำได้ยาก. คำว่า ข้าพเจ้ายังไม่ได้ที่ตั้งอาศัย อธิบายว่า ยังไม่ได้นัยนั้นอันเป็นที่ตั้งอาศัยของการพรรณนานั้น ซึ่งผู้ที่ตั้งอยู่ในที่ตั้งอาศัยได้แล้วก็เป็นเรื่องที่ทำได้ง่าย ด้วยกำลังแห่งญาณของตนนั้นเอง. ก็ท่านอาจารย์เมื่อจะบอกถึงที่อาศัย จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ก็คำสอนข้อนี้". ในที่นี้ท่านอาจารย์กล่าวถึงธรรม คือพระบาลี หรือกล่าวถึงปฏิจสมุปบาทนั่นเองว่าคำสอน.

โส หิ อนุโลมปฏิโลมาทินานาเทสนานย-ปฏิมณฺฑิโต อพฺโพจฺฉินฺโน อชฺชาปิ ปวตฺตตีติ นิสฺสโย โหติ.

จริงอยู่ ปฏิจสมุปบาทนั้น ประดับไปด้วยเทศนาต่าง ๆ และนัยต่าง ๆ มีอนุโลมและปฏิโลมเป็นต้น ย่อมเป็นไปได้แม้ทุกวันนี้ไม่ขาดสาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นที่อาศัย.

ตทฏฺฐกถาสงฺขาโต จ ปุพฺพาจริยมคฺโค. "ตํ สุณาถ สมาหิตา"ติ อาทรชนเน, อุสฺสาหเน จ กิมฺปโยชนนฺติ เจ, ตํ ทสฺเสนฺโต อาห "วุตฺตเญหตน"ติอาทิ.

ก็แนวทางของบูรพาจารย์ ได้แก่อรรถกถาแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น. หากจะมีผู้สงสัยถามว่า ในการทำให้เกิดความเอื้อเฟื้อและในการทำให้เกิดความอุตสาหะว่า "ขอท่านจงตั้งใจฟังคำพรรณนานั้นเถิด" มีประโยชน์อย่างไร ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงประ-โยชน์นั้น จึงกล่าวว่า "ข้อนี้ สมด้วยคำที่ท่านบูรพาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้" ดังนี้เป็นต้น.

อฏฺฐึ กตฺวาติ อตฺถํ กตฺวา. ยถา วา น นสฺสติ, เอวํ อฏฺฐิคตํ วิย กโรนฺโต อฏฺฐึ กตฺวา. ปุพฺพกาลโต อปรกาเล ภวํ ปุพฺพาปริยํ. วิเสสนฺติ ปรมารมฺภโต ปฏฺฐาย ขเณ ขเณ ญาณวิเสสํ, กิเลสกฺขยวิเสสญฺจ ลภตีติ อตฺโถ.

บทว่า อฏฺฐึ กตฺวา ความเท่ากับ อตฺถํ กตฺวา แปลว่ากระทำให้มีประโยชน์. อีก-อย่างหนึ่ง ความเท่ากับ อฏฺฐึ กตฺวา แปลว่า กระทำเหมือนอย่างให้ถึงกระดูกโดยประการที่จะไม่หายไป ชื่อว่า อฏฺฐึ กตฺวา แปลว่า ทำให้ถึงกระดูก. อันมีอยู่ในกาลเบื้องปลายแต่กาลเบื้องต้น ชื่อว่า ปุพฺพาปริยํ แปลว่า อันมีอยู่แต่ต้นไปจนปลาย. คำว่า คุณวิเศษ ความว่า ย่อมได้

ญาณอันพิเศษและคุณวิเศษ คือความสิ้นกิเลสทุก ๆ ขณะจำเดิมแต่เริ่มแรก.

๕๘๒. เทสนาเภทโตติ เทสนาวิเสสโต. อตฺถโต ลกฺขณาทิโต เอกวิธาทิโต จ อตฺถลกฺขเณกวิธาทิโต. องฺคานญฺจ ววฏฺฐานาติ อวิชฺชาทีนํ ทฺวาทสนฺนํ องฺคานํ ววฏฺฐานทสฺสนโต.

๕๘๒. คำว่า โดยประเภทแห่งเทศนา คือโดยความต่างแห่งเทศนา. โดยอรรถ โดยลักษณะเป็นต้น และโดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น ชื่อว่า อตฺถลกฺขเณกวิธาทิโต. คำว่า และโดยกำหนดองค์ทั้งหลาย คือ โดยแสดงการกำหนดองค์ทั้ง ๑๒ มีอวิชชาเป็นต้น.

กมฺมวิปากกิเลสวฏฺฏานํ มูลการณตฺตา, อาทิโต วุตฺตตฺตา จ อวิชฺชา ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส มูลํ.

ก็อวิชชาเป็นมูล แห่งปฏิจสมุปบาท เพราะความเป็นเหตุเดิม แห่งกรรมวัฏ วิปากวัฏ และกิเลสวัฏ และเพราะความที่ตรัสไว้แต่ต้น.

ตตฺถ วลฺลิยา มูเล ทิฏฺเฐ ตโต ปฏฺฐาย วลฺลิหรณํ วิย ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส มูเล ทิฏฺเฐ ตโต ปฏฺฐาย ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนาติ อุปมาสํสนฺทนา กาตพฺพา[๑] น หิ ภควโต

ในข้อนั้น เมื่อได้เห็นมูลแห่งปฏิจจะแล้ว การแสดงปฏิจสมุปบาทจำเดิมแต่มูลนั้น ก็เหมือนกันกับ เมื่อเห็นโคนของเถาวัลย์แล้ว ก็จะดึงเถาวัลย์แต่โคนนั้นไป เพราะฉะนั้น

---

[๑] ฉ. น กาตพฺพา.

อิทเมว ทิฏฺฐํ, อิทํ อทิฏฺฐนฺติ วิภชนียํ อตฺถิ สพฺพสฺส ทิฏฺฐตฺตา. มูลโต ปภูติ ปน วลฺลิหรณํ วิย มูลโต ปภูติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนา กตาติ อิทเมตฺถ สามญฺญํ อธิปฺเปตํ, โพธเนยฺยชฺฌาสยวเสน วา โพเธตพฺพภาเวน มูลาทิทสฺสนสามญฺญํ โยเชตพฺพํ.

จึงควรกระทำการเทียบเคียงกัน โดยอุปมาด้วยว่า สิ่งที่จะพึงจำแนกว่า สิ่งนี้ได้ทรงเห็นแล้ว, สิ่งนี้มิได้ทรงเห็นแล้วดังนี้ หามีแก่พระผู้มีพระภาคไม่ เพราะพระองค์ทรงเห็นทั้งหมด. แต่ท่านประสงค์เอาความเสมอกันในข้อนี้ ดังนี้ว่า ทรงทำการแสดงปฏิจสมุปบาทจำเดิมแต่มูล เหมือนการดึงเถาวัลย์มาจำเดิมแต่โคน, อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบความเสมอกัน ในการทรงแสดงมูลเป็นต้น โดยภาวะที่จะพึงให้ตรัสรู้เกี่ยวกับอัธยาศัยของสัตว์ที่จะพึงให้ตรัสรู้ได้.

ตสฺสาติ :

"ส โข โส ภิกฺขเว กุมาโร วุฑฺฒิมนฺวาย อินฺทฺริยานํ ปริปากมนฺวาย ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิโต ฯเปฯ รชนีเยหิ. โส จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา ปิยรูเป รูเป สารชฺชติ, อปฺปิยรูเป รูเป พฺยาปชฺชติ, อนุปฏฺฐิตกายสติ จ วิหรติ

บทว่า ตสฺส ความว่า :

เมื่อกุมาร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุมารนั้นนั้นแล อาศัยความเจริญและความเติบโต แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย พรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ฯลฯ อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด อันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดี. กุมารนั้น เห็น

คุณชุนไน้ แซ่ซิ คุณเปงจั๊ว แซ่เอา คุณสมบุญ-คุณสมจิตร-คุณแสง-คุณสุชาดา
ด.ช.วีระพงษ์-ด.ช.ชนินทร์-ด.ญ.อรุณวรรณ อารยศักดากุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปริตฺตเจตโส, เอวญฺจ[๑] เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ, ยตฺถสฺส เต ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อปริเสสา นิรุชฺฌนฺติ. โส เอวํ อนุโรธวิโรธํ สมาปนฺโน ยงฺกิญฺจิ เวทนํ เวเทติ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, โส ตํ เวทนํ อภินนฺทติ อภิวทติ, อชฺโฌสาย ติฏฺฐตี''ติ[๒] เอวํ วุตฺตสฺส.

รูปด้วยจักษุแล้ว ย่อมกำหนัดในรูปที่น่ารัก, ย่อมขัดเคืองในรูปที่น่าชัง และย่อมเป็นผู้มีสติ ในกายไม่ตั้งมั่น และมีจิตเป็นอกุศลอยู่ ย่อมไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง ซึ่งเจโตวิมุติและปัญญาวิมุติ อันเป็นที่ดับหมดแห่งเหล่าอกุศลธรรมอันลามก. เขาเป็นผู้ถึงพร้อม ซึ่งความยินดียินร้ายอย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่าง-หนึ่ง เป็นสุขบ้างเป็นทุกข์บ้าง ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง, ย่อมตั้งหน้ายินดี พร่ำชมเชยยึดเวทนานั้นติดอยู่".

เอวํ โสตทฺวาราทีสุปิ. ตตฺถ อภินนฺทโตติ สปฺปีติกตณฺหาย อภิมุขภาเวน นนฺทโต. อภิวทโตติ "อโห สุขํ, อโห สุขนฺ"ติ วจีเภทกรณปวตฺตาย พลวตณฺหาย "อหํ, มมา"ติ อภิวทโต. ตโต พลวติยา โมเจตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย อชฺโฌสาย ติฏฺฐโต.

แม้ในโสตทวารเป็นต้นก็อย่างนี้. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ตั้งหน้ายินดีอยู่ คือเพลิดเพลินด้วยความเป็นผู้มีหน้าเฉพาะ ต่อตัณหาอันประกอบด้วยปีติ. คำว่าพร่ำชมเชย คือพร่ำชมเชยว่า "เรา, ของเรา" ด้วยตัณหามีกำลัง อันเป็นไปด้วยการกระทำการ

---

๑ ม. ตญฺจ. ๒ ม. มู. ๑๒/๔๘๘.

เปล่งวาจาว่า "สุขจริงหนอ, สุขจริงหนอ". ชื่อว่า ยึดติดอยู่ เพราะไม่พึงสามารถจะปลดเปลื้องจากตัณหาอันมีกำลังกว่านั้นได้.

ตโตปิ พลวตี ปน อุปาทานภูตา ตณฺหา นนฺที. เอตฺถ จ อภินนฺทนาทินา ตณฺหา วุตฺตา, นนฺทิวจเนน ตปฺปจฺจยํ อุปาทานํ จตุพฺพิธมฺปิ นนฺทิตาตทวิปฺปโยคตาหิ, ตณฺหาทิฏฺฐาภินนฺทนภาเวหิ จาติ เวทิตพฺพํ.

อนึ่ง ตัณหาซึ่งเป็นอุปาทาน อันมีกำลังแม้กว่านั้น ชื่อว่านันทิ. ก็ในอธิการนี้ พึงทราบว่า ตัณหาท่านกล่าวไว้ ด้วยคำว่าตั้งหน้ายินดีเป็นต้น, อุปาทานซึ่งมีตัณหานั้นเป็นปัจจัย ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า นันทิ อุปาทานแม้ทั้ง ๔ พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ด้วยความเป็นผู้มีนันทิ และความไม่พรากจากนันทินั้น และด้วยความเป็นผู้ตั้งหน้ายินดีด้วยตัณหาและทิฐิ.

ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติอาทิกญฺจ ตตฺเถว มหาตณฺหาสงฺขยสุตฺเต วุตฺตํ.

ก็คำว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในมหาตัณหาสังขยสูตรนั้นนั่นแหละ.

วิปากวฏฺฏภูเต ปฏิสนฺธิปวตฺตผสฺสาทิเก กมฺมสมุฏฺฐานญฺจ โอชํ สนฺธาย "จตฺตาโร อาหารา ตณฺหานิทานา"ติอาทิ

คำว่า "อาหารทั้ง ๔ มีตัณหาเป็นต้นเหตุ" เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึงธรรมมีปฏิสนธิ ปวัตตะ และผัสสะ

วุตฺตํ. วฏฺฏูปตฺถมฺภกา ปน อิตเรปิ อาหารา ตณฺหาปภวา[๑] ตสฺมึ อวิชฺชมาเน น วิชฺชนฺตีติ "ตณฺหานิทานา"ติ วตฺตุํ วฏฺฏนฺติ.

เป็นต้น อันเป็นวิปากวัฏ และโอชา อันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน. ส่วนอาหารซึ่งเป็นตัวอุปถัมภ์วัฏฏะแม้นอกนี้ มีตัณหาเป็นแดนเกิด เมื่อตัณหาอันเป็นแดนเกิดนั้นไม่มีอยู่ ก็ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น จึงควรกล่าวได้ว่า "มีตัณหาเป็นต้นเหตุ".

๕๘๓. ตโต ตโตติ จตูสุ อธิกาเรสุ ...

๕๘๓. ตโต ตโตติ จตุพฺพิธาสุ เทสนาสุ ตโต ตโต เทสนโต. ญายปฺปฏิเวธาย สํวตฺตตีติ ญาโยติ มคฺโค, ญาโย[๒] เอว วา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท "อริโย จสฺส ญาโย ปญฺญาย สุทิฏฺโฐ โหตี"ติ[๓] วจนโต. สยเมว หิ โส สมนฺตภทฺทกตฺตา ตถา ตถา ปฏิวิชฺฌิตพฺพตฺตา ตาย ตาย เทสนาย อตฺตโน ปฏิเวธาย สํวตฺตติ. จตุพฺพิธคมฺภีรภาวปฺปตฺติยาติ ธมฺมตฺถเทสนาปฏิเวธคมฺภีเรสุ ปติฏฺฐาธิคมเนน ปติฏฺฐิตตฺตาติ อตฺโถ.

๕๘๓. สองบทว่า ตโต ตโต ความว่า ในบรรดาเทศนาทั้ง ๔ เพราะเทศนานั้น ๆ. บทว่า ญาโย ในสองบทว่า ญายปฺปฏิเวธาย สํวตฺตติ ดังนี้ ได้แก่มรรค, อีกอย่างหนึ่ง ญายะนั่นแหละ ชื่อว่าปฏิจสมุปบาท เพราะพระบาลีว่า "อริโย จสฺส ญาโย ปญฺญาย สุทิฏฺโฐ โหติ" แปลว่า ก็ญายธรรมอันประเสริฐ ย่อมเป็นธรรมอันพระอริยสาวกนั้น เห็นดีแล้วด้วยปัญญา. จริงอยู่ เหตุว่า ตนเองนั่นแล เป็นธรรมที่มีความงามรอบตัว ปฏิจสมุปบาทนั้น จึงเป็น

[๑] ม. ตณฺหาปภเว.

[๒] ฉ. โส.

[๓] สํ. นิ. ๑๖/๘๔, สํ. มหา. ๑๙/๔๘๙.

ไปเพื่อแทงตลอดซึ่งตนเอง ด้วยเทศนานั้นๆ เพราะความเป็นธรรมที่จะพึงแทงตลอดโดยประการนั้น ๆ. คำว่า เพราะทรงถึงซึ่งพระคัมภีรภาพ ๔ ประการ ความว่า เพราะทรงตั้งอยู่ ด้วยการบรรลุความตั้งอยู่ในธรรมคัมภีรภาพ อรรถคัมภีรภาพ เทศนาคัมภีรภาพและปฏิเวธคัมภีรภาพ.

สมนฺตภทฺทกตา, เทสนาวิลาสปฺปตฺติ จ จตุนฺนํปิ เทสนานํ สมานํ การณนฺติ วิเสสการณํ วตฺตุกาโม อาห "วิเสสโต"ติ. อสฺสาติ อสฺส ภควโต เทสนา, อสฺส วา ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส เทสนาติ โยเชตพฺพํ.

ความเป็นธรรม มีความงามรอบตัวและการทรงถึงความงามในกระบวนเทศนาเป็นเหตุเสมอกัน แห่งเทศนาทั้ง ๔ อย่าง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์จะกล่าวเหตุที่แปลกกัน จึงกล่าวว่า "โดยความแปลกกัน" ดังนี้. บทว่า อสฺส พึงประกอบความบาลีว่า อสฺส ภควโต เทสนา อสฺส โยค ภควโต แปลว่าเทศนาของพระผู้มีพระภาคนั้น, อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบความบาลีว่า อสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส เทสนา อสฺส โยค ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส แปลว่าการทรงแสดงปฏิจสมุปบาทนั้น.

คุณชุนไน้ แซ่ซิ คุณเปงจิ้ว แซ่เอา คุณสมบุญ-คุณสมจิตร-คุณแสง-คุณสุชาดา
ด.ช.วีระพงษ์-ด.ช.ชนินทร์-ด.ญ.อรุณวรรณ อารยศักดากุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปวตฺติการณวิภาโค อวิภตฺตสภาวา อวิชฺชาทโย ว, การณนฺติ วา คหิตานํ ปกติอาทีนํ, อวิชฺชาทีนญฺจ อการณตา การณตา[๑] จ. ตตฺถ สมฺมูฬฺหา เกจิ อการณํ การณนฺติ คณฺหนฺติ, เกจิ น กิญฺจิ การณํ พุชฺฌนฺตีติ[๒] เตสํ ยถาสเกหิ อนุรูเปหิ การเณหิ สงฺขาราทิปฺปวตฺติสนฺทสฺสนตฺถํ, สํสารปฺปวตฺติสนฺทสฺสนตฺถนฺติ อตฺโถ.

พูดถึงการจำแนกเหตุแห่งปวัตติต่อไป ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้นนั่นแหละ มีสภาวะยังมิได้จำแนก, อีกอย่างหนึ่ง ภาวะที่ธรรมมีประกฤติเป็นต้น และธรรมมีอวิชชาเป็นต้นที่ถือกันว่าเป็นเหตุ มิได้เป็นเหตุด้วยเป็นเหตุด้วย. คนบางพวกซึ่งยังเขลาอยู่ในการจำแนกเหตุปวัตตินั้น ย่อมยึดถือเอาว่า ไม่ใช่เป็นเหตุว่าเป็นเหตุ, บางพวกก็ไม่รู้จักเหตุสักอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้นเพื่อจะทรงชี้แจงปวัตติแห่งธรรรม มีสังขารเป็นต้น อธิบายว่า เพื่อจะทรงชี้แจงความเป็นไปแห่งสังสารวัฏ ตามเหตุที่สมควรแก่ตน คือที่เหมาะสมของธรรมเหล่านั้น.

ปวตฺติอาทีนวปฏิจฺฉาทิกา อวิชฺชา อาทิ, ตโต สงฺขารา อุปฺปชฺชนฺติ, ตโต วิญฺญาณนฺติ เอวํ ปวตฺติยา อุปฺปตฺติกฺกมสนฺทสฺสนตฺถํ, คพฺภเสยฺยกาทิวเสน วา ตตฺถ ตตฺถ ภเว

เพื่อจะทรงชี้แจง ซึ่งลำดับแห่งความเกิดขึ้นของปวัตติอย่างนี้ว่า อวิชชาซึ่งเป็นตัวปกปิดโทษแห่งปวัตติเป็นเบื้องต้น, ต่อจากนั้นสังขารจึงเกิดขึ้น, ต่อจากนั้น วิญญาณจึง

[๑] ก. อการกตา การกตา.
[๒] ก. พุชฺฌนฺติ.

คุณชุนไน๊ แซ่ซิ คุณเปงจั๊ว แซ่เอา คุณสมบุญ-คุณสมจิตร-คุณแสง-คุณสุชาดา
ด.ช.วีระพงษ์-ด.ช.ชนินทร์-ด.ญ.อรุณวรรณ อารยศักดากุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อตฺตภาวสฺส อุปฺปชฺชนานุปุพฺพิสนฺทสฺสนตฺถญฺจ อนุโลมเทสนา ปวตฺตาติ. [๑]อิตราสมฺปิ ตทตฺถตาสมฺภเว น ตาสํ[๑] ตทตฺถเมว ปวตฺติ อตฺถนฺตรสพฺภาวโต. อยํ ปน ตทตฺถา เอวาติ เอติสฺสา ตทตฺถตา วุตฺตา.

เกิดขึ้น, อีกอย่างหนึ่ง อนุโลมเทศนาเป็นไปแล้ว เพื่อจะทรงชี้แจงลำดับแห่งความเกิดขึ้น ของอัตภาพในภพนั้น ๆ ด้วยอำนาจสัตว์มีสัตว์ผู้อยู่ในครรภ์เป็นต้นด้วยแล. แม้ในข้อที่เทศนานอกนี้ มีความเป็นเทศนาที่มีเนื้อความอย่างนั้น เทศนานอกนี้นั้นก็หามีความเป็นไปเพื่อเนื้อความนั้นอย่างเดียวไม่ เพราะมีเนื้อความอย่างอื่นอยู่. ส่วนอนุโลมเทศนานี้ มีเนื้อความดังนั้นเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวความที่อนุโลมเทศนานี้มีเนื้อความดังนั้น.

อนุวิโลกยโต โย ยํ โพธิโต ปุพฺพภาเค ตนฺตํปจฺจยุปฺปนฺนาวโพธสงฺขาโต ปุพฺพภาคปฏิเวโธ ปวตฺโต, ตทนุสาเรน ตทนุคเมน ชรามรณาทิกสฺส ชาติอาทิการณํ ยํ อธิคตํ, ตสฺส สนฺทสฺสนตฺถํ อยํ ปฏิโลมเทสนา ปวตฺตา.

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงเล็งเห็นอยู่ ปฏิโลมเทศนานี้ ได้เป็นไปแล้วเพื่อจะทรงชี้แจงเหตุมีชาติเป็นต้น แห่งทุกข์มีชรามรณะเป็นต้น ที่พระองค์ได้ทรงพบมาโดยการตรัสรู้ ธรรมอันเกิดแต่ปัจจัยนั้น ๆ ตามแนวแห่งการแทงตลอดตอนแรก กล่าวคือการ

๑-๑ ม. อิตราสํ ตทตฺถตาสมฺภเวปิ น ตาสํ.

คุณชุนไน้ แซ่ชี คุณเปงจั๊ว แซ่เอา คุณสมบุญ-คุณสมจิตร-คุณแสง-คุณสุชาดา
ด.ช.วีระพงษ์-ด.ช.ชนินทร์-ด.ญ.อรุณวรรณ อารยศักดากุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

หยั่งรู้ธรรมอันเกิดแต่ปัจจัยนั้น ๆ ซึ่งได้เป็นไปแล้วในตอนแรก แต่การตรัสรู้นั้น.

อนุวิโลกยโต ปฏิโลมเทสนา ปวตฺตาติ วา สมฺพนฺโธ. ทสฺเสนฺโตปิ หิ ภควา กิจฺฉาปนฺนํ โลกํ อนุวิโลเกตฺวา ปุพฺพภาค ฯเปฯ สนฺทสฺสนตฺถํ เทเสตีติ. อาหารตณฺหาทโย ปจฺจุปฺปนฺนทฺธา, สงฺขาราวิชฺชา อตีตทฺธาติ อิมินา อธิปฺปาเยนาห "ยาว อตีตํ อทฺธานํ อติหริตฺวา"ติ.

อีกอย่างหนึ่ง เชื่อมความว่า ปฏิโลมเทศนาได้เป็นไปแล้วแก่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเล็งเห็นอยู่. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคแม้ทรงแสดงธรรมอยู่ ได้ทรงเล็งเห็นสัตว์โลกที่ถึงความยาก ย่อมทรงแสดง เพื่อทรงชี้แจงเหตุของทุกข์ มีชราและมรณะเป็นต้นนั้น ๆ ซึ่งพระองค์ได้ทรงพบตามแนวที่ได้ทรงแทงตลอดในตอนแรกแล. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ข้ามไปจนถึงอดีตอัทธา" ดังนี้ โดยอธิบายดังนี้ว่า ธรรมมีอาหารและตัณหาเป็นต้นเป็นปัจจุบันอัทธา, สังขารและอวิชชาเป็นอดีตอัทธา.

อาหารา วา ตณฺหาย ปภาเวตพฺพา อนาคโต อทฺธา, ตณฺหาทโย ปจฺจุปฺปนฺโน, สงฺขาราวิชฺชา อตีโตติ. ปจฺจกฺขํ ปน ผลํ ทสฺเสตฺวา ตํนิทานทสฺสนวเสน ผลการณปรมฺปรทสฺสนํ ยุชฺชตีติ อาหารา ปุริมตณฺหาย

อีกอย่างหนึ่ง อาหารที่ตัณหาพึงให้เกิดก่อนเป็นอนาคตอัทธา, กิเลสมีตัณหาเป็นต้นเป็นปัจจุบันอัทธา, สังขารและอวิชชาเป็นอดีตอัทธาแล. ก็การแสดงความสืบต่อแห่งเหตุและผล ย่อมควรด้วยอำนาจการแสดง

คุณชุนไน้ แซ่ซิ คุณเปงจิ้ว แซ่เอา คุณสมบุญ-คุณสมจิตร-คุณแสง-คุณสุชาดา
ด.ช.วีระพงษ์-ด.ช.ชนินทร์-ด.ญ.อรุณวรรณ อารยศักดากุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อุปปาทิตา ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธา, ตณฺหาทโย อตีโต, สงฺขาราวิชฺชา ตโตปิ อตีตตโร สํสารสฺส อนาทิภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺโตติ. ยาว อตีตํ อทฺธานนฺติ ยาว อตีตตรํ อทฺธานนฺติ อตฺโถ ยุตฺโตติ.

ถึงผล โดยประจักษ์แล้วจึงแสดงต้นเหตุแห่งผลนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวอาหารซึ่งตัณหาเดิมทำให้เกิดขึ้นว่าเป็นปัจจุบันอัทธา, กิเลสมีตัณหาเป็นต้น ว่าเป็นอดีตอัทธา สังขารและอวิชชาว่าเป็นอดีตอัทธา แม้ยิ่งกว่ากิเลสมีตัณหาเป็นต้นนั้น เพื่อแสดงว่าสงสารไม่มีเบื้องต้น. คำว่า จนถึงอดีต-อัทธา ความว่า จนถึงอดีตอัทธาที่ยิ่งกว่าจึงสมควรแล.

อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติอาหารกา วา จตฺตาโร อาหารา "อาหาเรตีตาหํ น วทามิ ฯเปฯ เอวํ ปน มํ อวทนฺตํ โย เอวํ ปุจฺเฉยฺย 'กิสฺส นุ โข ภนฺเต วิญฺญาณาหาโร'ติ, เอส กลฺโล ปโญฺห, ตตฺร กลฺลํ เวยฺยากรณํ, วิญฺญาณาหาโร อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติยา"ติ[๑] วจนโต ตํสมฺปยุตฺตตฺตา ผสฺสเจตนานํ, ตปฺปวตฺติ-เหตุตฺตา จ กพฬีการาหารสฺส.

อีกอย่างหนึ่ง อาหารทั้ง ๔ นำมาซึ่งการบังเกิดในภพใหม่ต่อไป เพราะผัสสะและเวทนาสัมปยุตกับวิญญาณาหารนั้น และเพราะกพฬิงการาหาร เป็นเหตุให้วิญญาณ ผัสสะ และเจตนานั้นเป็นไป เพราะพระ-บาลีว่า "เรามิได้กล่าวว่า กลืนกิน (วิญญาณาหาร) ถ้าเรากล่าวว่า กลืนกิน (วิญญาณาหาร) ควรตั้งปัญหาในข้อนั้นว่า พระพุทธเจ้าข้า ใครหนอกลืนกิน แต่เรา

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๕.

คุณชุนไน้ แซ่ซี คุณเปงจั๊ว แซ่เอา คุณสมบุญ-คุณสมจิตร-คุณแสง-คุณสุชาดา
ด.ช.วีระพงษ์-ด.ช.ชนินทร์-ด.ญ.อรุณวรรณ อารยศักดากุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มิได้กล่าวอย่างนั้น ผู้ใดพึงถามเราผู้มิได้กล่าวอย่างนั้นอย่างนี้ว่า 'พระพุทธเจ้าข้า วิญญาณาหารย่อมมีเพื่ออะไรหนอ', อันนี้เป็นปัญหาควรแก้, ควรชี้แจงให้กระจ่างในปัญหานั้นว่า วิญญาณาหารย่อมมีเพื่อความบังเกิดในภพใหม่ต่อไป".

เตน หิ อุปตฺถมฺภิตรูปกายสฺส, ตณฺจ อิจฺฉนฺตสฺส กามวิญฺญาณายูหนํ โหติ. โภชนํ หิ สทฺธาทีนํ, ราคาทีนญฺจ อุปนิสฺสโยติ วุตฺตํ. ตสฺมา เต กมฺมวฏฺฏสงฺคหิตา อาหารา ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธาติ อิมสฺมึ ปริยาเย ปุริโมเยว อตฺโถ ยุตฺโต.

จริงอยู่ กพฬิงการาหารนั้นอุปถัมภ์รูปกายไว้ และเมื่อบุคคลปรารถนากพฬิงการาหารนั้นก็มีการประมวลมาแห่งกามวิญญาณ. จริงอยู่ โภชนะท่านกล่าวว่าเป็นอุปนิสสยปัจจัย แก่ธรรมมีศรัทธาเป็นต้น และแก่กิเลสมีราคะเป็นต้น. เพราะฉะนั้น อาหารที่ท่านรวมไว้ด้วยกรรมวัฏเหล่านั้นจึงจัดเป็นปัจจุบันอัทธา เพราะฉะนั้น ในปริยายนี้เนื้อความข้างต้นเท่านั้นสมควรแล้ว.

<u>อตีตทฺธโต</u> <u>ปภูติ</u> "อิติ โข ภิกฺขเว อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา"[๑]ติอาทินา อตีเต

ความว่า เทศนานี้นั้นเป็นไปแล้ว <u>ตั้งแต่อดีตอัทธา</u> คือในอดีตโดยนัยมีอาทิว่า

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๕.

คุณชุนไน้ แซ่ซิ คุณเปงจิ้ว แซ่เอา คุณสมบุญ-คุณสมจิตร-คุณแสง-คุณสุชาดา
ด.ช.วีระพงษ์-ด.ช.ชนินทร์-ด.ญ.อรุณวรรณ อารยศักดากุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตโต ปรญฺจ เหตุผลปฏิปาฏึ ปจฺจกฺขภูตานํ[๑] อาหารานํ นิทานทสฺสนวเสน อาโรหิตฺวา นิวตฺตเนน วินา อพุชฺฌนฺตานํ ตํสนฺทสฺสนตฺถํ สา อยํ เทสนา ปวตฺตาติ อตฺโถ. อนาคตทฺธเหตุสมุฏฺฐานโต ปภูตีติ อนาคตสฺส ภวสฺส เหตุภูตานํ ธมฺมานํ อุปฺปตฺติโต ปฏฺฐาย.

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร" ดังนี้แล และลำดับผลแห่งเหตุต่อจากอดีตนั้น เพื่อจะทรงชี้แจงลำดับแห่งเหตุและผลนั้น แก่ผู้ที่เว้นจากการสาวขึ้นไปโดยการแสดงเหตุแห่งอาหาร อันเป็นตัวประจักษ์แล้วกลับมาก็จะไม่รู้. คำว่า จำเดิมแต่ความเกิดขึ้นแห่งเหตุ ของอนาคต ได้แก่จำเดิมแต่ความเกิดขึ้น ของธรรมอันเป็นเหตุของภพที่ยังไม่มาถึง.

อนาคตทฺธสนฺทสฺสนตฺถนฺติ อนาคตทฺธุโน อปฺปฏิวิชฺฌนฺตานํ อปสฺสนฺตานํ ปจฺจกฺขํ ปจฺจุปฺปนฺนํ เหตุํ ทสฺเสตฺวา เหตุผลปรมฺปราย ตสฺส สนฺทสฺสนตฺถนฺติ อตฺโถ. เอตฺถ จ อาทิโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานา, ปริโยสานโต จ ปฏฺฐาย ยาว อาทิ ปวตฺตา เทสนา ทฺวาทสงฺคา, ตโต เอว ติสนฺธิ จตุสงฺเขปา.

คำว่า เพื่อทรงชี้แจงอนาคตอัทธา ความว่า เพื่อทรงแสดงเหตุอันประจักษ์ คือเฉพาะหน้าแห่งอนาคตอัทธา แก่ผู้ที่มิได้แทงตลอด ผู้ไม่เห็นแล้วชี้แจงอนาคตอัทธานั้น โดยความสืบต่อแห่งเหตุและผล. ก็ในอธิการนี้ เทศนาเป็นไปจำเดิมแต่ต้นจนถึงปลาย และจำเดิมแต่ปลายไปจนถึงต้น ก็มีองค์ ๑๒, เพราะเหตุนั้นแหละ จึงมีสนธิ ๓ สังเขป ๔.

---

๑ ก. เหตุผลปฏิปาฏิปจฺจกฺขภูตานํ.

มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว อาทิ ปวตฺตา เทสนา อฏฺฐงฺคา ทฺวิสนฺธิ ติสงฺเขปา. มชฺฌโต ปน ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานา ปวตฺตา เทสนา ฉฬงฺคา ทฺวิสนฺธิ ติสงฺเขปา. "สํโยชนิเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานนฺ"ติอาทินา[๑] มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานา ปวตฺตา เทสนา เอกสนฺธิ ทฺวิสงฺเขปา. เอวํ อยํ อเนกงฺคา เอว ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนา อาคตา. เอกงฺค-วเสนาปิ จ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนา ลพฺภเตว. ยถาห :

เทศนาที่เป็นไปจำเดิมแต่ตอนกลางจนถึงต้น ก็มีองค์ ๘ มีสนธิ ๒ มีสังเขป ๓. ส่วนเทศนาที่เป็นไปจำเดิมแต่ตอนกลาง จนถึงปลาย มีองค์ ๖ มีสนธิ ๒ มีสังเขป ๓. เทศนาที่เป็นไปจำเดิมแต่ตอนกลาง จนถึงปลาย โดยนัยมีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลตามเห็นคุณ ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่ ตัณหาย่อมเจริญทั่ว, เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน" ดังนี้ ก็มีสนธิ ๑ มีสังเขป ๒. ปฏิจ-สมุปปาทเทศนา ซึ่งมีองค์มากนี้ ได้มีมาแล้วด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง ปฏิจสมุปปาท-เทศนาแม้เกี่ยวกับองค์เดียวก็ได้เหมือนกัน. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า :

> "ตตฺร ภิกฺขเว สุตฺวา อริย-สาวโก ปฏิจฺจสมุปฺปาทเมว สาธุกํ โยนิโส มนสิกโรติ 'อิติ อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ, อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ

> "ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระอริย-สาวก ได้สดับแล้วย่อมใส่ใจด้วยดีโดยแยบคายถึงปฏิจสมุปบาท ในร่างกาย และจิตที่ตถาคตกล่าวมานั้น

---

๑ สํ. นิ. ๑๖/๑๐๔, ๑๐๗, ๑๐๙.

อุปฺปชฺชติ. อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ, อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตี'ติ. สุขเวทนิยํ ภิกฺขเว ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขา เวทนา"ติอาทิ.[1]

ว่า 'เพราะเหตุดังนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น. เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี, เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ'. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นปัจจัยแห่งสุขเวทนา จึงเกิดสุขเวทนา".

เอตฺถ หิ "ผสฺสปจฺจยา"ติ เอตฺตโก เอว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท วุตฺโต. เตเนตํ วิญฺญายติ "เอกงฺคปฏิจฺจสมุปฺปาโท"ติ.[2]

ก็ในอธิการนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสปฏิจ-สมุปบาทเพียงเท่านี้นั่นเองว่า "เพราะผัสสะเป็นปัจจัย". ด้วยเหตุนั้น ข้อนี้จึงทำให้เข้าใจว่า "ปฏิจสมุปบาทมีองค์เดียว".

ตตฺถ อิมสฺมึ สติ อิทํ โหตีติ อิมสฺมึ อวิชฺชาทิเก ปจฺจเย สติ อิทํ สงฺขาราทิกํ ผลํ โหติ. อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชตีติ อิมสฺส อวิชฺชาทิกสฺส ปจฺจยสฺส อุปฺปาทา อิทํ สงฺขาราทิกํ ผลํ อุปฺปชฺชตีติ อตฺโถ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี ความว่า เมื่อสิ่งนี้ คือเมื่อปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้นมี สิ่งนี้ คือผลมีสังขารเป็นต้นจึงมี. คำว่า เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ความว่า เพราะสิ่งนี้คือ

---

๑ สํ. นิ. ๑๖/๑๑๗.
๒ โป. ปญฺจงฺคปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ.

ปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้นเกิดขึ้น สิ่งนี้คือผลมีสังขารเป็นต้นจึงเกิดขึ้น.

อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ, อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตีติ อวิชฺชาทีนํ อภาเว สงฺขาราทีนํ อภาวสฺส, อวิชฺชาทีนํ นิโรธา สงฺขาราทีนํ นิโรธสฺส จ วจเนน ปุริมสฺมึ ปจฺจยลกฺขเณ นิยโม ทสฺสิโต โหติ "อิมสฺมึ สติ เอว, น อสติ, อิมสฺส อุปฺปาทา เอว น นิโรธา"ติ. เตเนตํ ลกฺขณํ อนฺโตคธนิยมํ อิธ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

คำว่า เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี, เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ความว่า ด้วยการตรัสถึงความไม่มีแห่งสังขารเป็นต้น ในเมื่อไม่มีอวิชชาเป็นต้น และความดับแห่งสังขารเป็นต้น เพราะอวิชชาเป็นต้นดับไป ย่อมเป็นอันแสดงความแน่นอน ในลักษณะแห่งปัจจัยแรกว่า "เมื่อสิ่งนี้มีอยู่เท่านั้น, ไม่ใช่ไม่มี, เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้นเท่านั้น ไม่ใช่เพราะดับ" ดังนี้. ด้วยเหตุนั้น ลักษณะนี้มีความแน่นอนหยั่งลงภายใน พึงเห็นว่าตรัสไว้สำหรับปฏิจสมุปปาทธรรม ในที่นี้.

นิโรโธติ จ อวิชฺชาทีนํ วิราคาธิคเมน อายตึ อนุปฺปาโท อปฺปวตฺติ.

ก็คำว่า ดับ ได้แก่ความไม่เกิดต่อไป คือความไม่เป็นไป เพราะอวิชชาเป็นต้น ถึงความสำรอกไป.

ตถา หิ วุตฺตํ "อวิชฺชาย เตฺวว อเสส-วิราคนิโรธา"ติอาทิ.[๑] นิโรธวิโรธี จ อุปฺปาโท, เยน โส อุปฺปาทวิโรธิภาเวน[๒] วุตฺโต "อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตี"ติ, เตเนตํ ทสฺเสติ "อนิโรโธ อุปฺปาโท นาม, โส เจตฺถ อตฺถิภาโวติปิ วุจฺจตี"ติ.

สมจริงดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ มีอาทิว่า "อวิชฺชาย เตฺวว อเสสวิราคนิโรธา" เพราะอวิชชานั่นเองดับไป ด้วยความสำรอกโดยไม่เหลือ. ก็ความเกิดขึ้นเป็นข้าศึกต่อความดับ ซึ่งเป็นเหตุตรัสเรียกความดับนั้น ด้วยภาวะว่าเป็นข้าศึกต่อความเกิดขึ้นว่า "เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับไป", ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงความข้อนี้ไว้ว่า "ความไม่ดับชื่อว่าความเกิดขึ้น, ก็ในอธิการนี้ ความไม่ดับนั้น ท่านเรียกว่าอัตถิภาวะ" ดังนี้ก็มี.

"อิมสฺมึ สติ อิทํ โหตี"ติ อิทเมว หิ ลกฺขณํ ปริยายนฺตเรน "อิมสฺส อุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชตี"ติ วทนฺเตน ปเรน ปุริมํ วิเสสิตํ โหติ, ตสฺมา น ธรมานตํเยว สนฺธาย "อิมสฺมึ สตี"ติ วุตฺตํ, อถโข มคฺเคน อนิรุทฺธภาวญฺจาติ วิญฺญายติ.

จริงอยู่ ลักษณะนี้ว่า "เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี" เท่านั้น ย่อมเป็นคำที่ผู้อื่นกล่าวอยู่ว่า "เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น" โดยปริยายอื่น ทำลักษณะแรกให้ต่างออกไป, เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "เมื่อสิ่งนี้มี" ดังนี้ ทรงหมายถึงภาวะที่กำลังทรง

---

[๑] สํ. นิทาน. ๑๖/๒, วิ. มหา. ๔/๑,
ขุ. อุ. ๒๕/๗๕.

[๒] ก. อุปฺปาทนิโรธภาเวน.

อยู่เท่านั้น ก็หามิได้, โดยที่แท้ ย่อมทำให้เข้าใจได้ว่าเป็นภาวะที่มิได้ดับด้วยมรรค.

ยสฺมา จ "อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ, อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตี"ติ[๑] ทุวิธาปิ อุทฺทิฏฺฐลกฺขณสฺส นิโรธสฺส นิทฺเทสํ วทนฺเตน "อวิชฺชาย เตฺวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ"ติ[๒]อาทินา นิโรโธ เอว วุตฺโต, ตสฺมา นตฺถิภาโวปิ นิโรโธ เอวาติ นตฺถิภาววิรุทฺโธ อตฺถิภาโว อนิโรโธติ ทสฺสิตํ โหติ.

อนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาค เมื่อทรงแสดงคำขยายของความดับ ซึ่งมีลักษณะที่ได้ทรงยกขึ้นแสดงไว้ทั้ง ๒ ประการว่า "เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี, เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ" ดังนี้ ได้ตรัสถึงความดับนั่นเอง ด้วยพระดำรัสว่า "เพราะอวิชชานั่นเองดับไป ด้วยความสำรอก โดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ" เพราะฉะนั้น แม้นัตถิภาวะก็เป็นความดับนั่นเอง เพราะเหตุนั้น จึงเป็นอันทรงแสดงได้ว่า อัตถิภาวะ ซึ่งผิดไปจากนัตถิภาวะก็ไม่เป็นความดับ.

เตน อนิโรธสงฺขาเตน อตฺถิภาเวน อุปฺปาทํ วิเสเสติ. ตโต น อิธ อตฺตลาภมตฺตํ อุปฺปาโทติ อธิปฺเปโต, อถโข อนิโรธ-

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงทำความเกิดขึ้นให้ต่างออกไป ด้วยอัตถิภาวะกล่าวคือความไม่ดับ. เพราะเหตุนั้น ท่านจึง

---

[๑] ขุ. อุ. ๒๕/๗๕.

[๒] สํ. นิทาน. ๑๖/๒, วิ. มหา. ๔/๑, ขุ. อุ. ๒๕/๗๕.

สงฺขาโต อตฺถิภาโว จาติ อยมตฺโถ วิภาวิโตติ เอวเมตํ ลกฺขณทฺวยวจนํ อญฺญมญฺญํ วิเสสนวิเสสิตพฺพภาเวน สาตฺถกนฺติ เวทิตพฺพํ.

อธิบายความข้อนี้ไว้ว่า ท่านประสงค์เอาว่า เพียงแต่การได้อัตตาเป็นความเกิดขึ้นในที่นี้ ก็หามิได้, โดยที่แท้ ท่านประสงค์เอาอัตถิ-ภาวะ กล่าวคือความไม่ดับไว้ด้วย เพราะฉะนั้น การกล่าวลักษณะทั้ง ๒ นี้ไว้ พึงทราบว่า มีประโยชน์ด้วยความเป็นคำที่ทำให้ต่างกัน และข้อที่พึงทำให้ต่างกันของกันและกันด้วยประการฉะนี้.

โก ปนายํ อนิโรโธ นาม, โย อตฺถิภาโว, อุปฺปาโทติ จ วุจฺจตีติ ? อปฺปหีนภาโว อนิพฺพตฺติตผลตาปฺปหีนารหตาหิ[๑] ผลุปฺปาทนารหตา จ. เย เตหิ ปหาตพฺพา อกุสลา ธมฺมา, เตสํ อริยมคฺเคน อสมุคฺฆาติตภาโว, เย ปน น ปหาตพฺพา กุสลาพฺยากตา ธมฺมา, ยานิ เตสุ สํโยชนานิ อขีณาสวานํ, เตสํ อปริกฺขีณตา จ. อสมุคฺฆาติตานุสยตาย หิ สสํโยชนา-ขนฺธปฺปวตฺติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท.

ถามว่า ก็ที่ชื่อว่าอนิโรธะ ความไม่ดับ ซึ่งเรียกว่าอัตถิภาวะความมีอยู่ และเรียกว่า อุปปาทะความเกิดขึ้นนี้ เป็นอย่างไร ? ตอบว่า ได้แก่ภาวะที่ยังละไม่ได้ และกิริยาที่อาจให้เกิดผล ด้วยภาวะที่มีผลยังไม่บังเกิด และภาวะที่ควรแก่ความเป็นธรรมที่ยังละไม่ได้. ภาวะที่อกุศลธรรมอันธรรมเหล่านั้นจะพึงละ ยังไม่ถูกอริย-มรรคเพิกถอนขึ้น, อนึ่ง กุศลธรรมและอัพยากตธรรมเหล่าใด ที่ไม่ใช่เป็นธรรม

---

[๑] ก. อนิพฺพตฺติตผลตาหาเรหิ.

จะพึงละ, สังโยชน์ในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมเหล่านั้นเหล่าใด ของท่านที่มีอาสวะยังไม่สิ้นไป, ความที่สังโยชน์เหล่านั้นยังไม่หมดสิ้นไปด้วย. ก็ความเป็นไปแห่งขันธ์พร้อมทั้งสังโยชน์ ชื่อว่า ปฏิจสมุปบาท เพราะความเป็นธรรม อันมีอนุสัยยังไม่ถูกเพิกถอนไป.

ตถา หิ วุตฺตํ :

"ยาย จ ภิกฺขเว อวิชฺชาย นิวุตสฺส พาลสฺส, ยาย จ ตณฺหาย สมฺปยุตฺตสฺส[๑] อยํ กาโย สมุทาคโต, สา เจว อวิชฺชา พาลสฺส อปฺปหีนา, สา จ ตณฺหา อปริกฺขีณา. ตํ กิสฺส เหตุ ? น ภิกฺขเว พาโล อจริ พฺรหฺมจริยํ สมฺมาทุกฺขกฺขยาย. ตสฺมา พาโล กายสฺส เภทา กายูปโค โหติ, โส กายูปโค สมาโน น

ข้อนี้สมด้วยกระแสพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า :

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็กายนี้ของคนพาล ผู้ถูกอวิชชาใดปกปิดไว้ และผู้ประกอบด้วยตัณหาใด เกิดขึ้น อวิชชานั้นคนพาลก็ยังละไม่ได้ และตัณหานั้นก็ยังไม่หมดสิ้นไปด้วย. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะคนพาล มิได้ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ. เพราะฉะนั้น คนพาลเมื่อ

---

๑ ก. สํยุตฺตสฺส.

ปริมุจฺจติ ชาติยา ชรามรเณนา"ติ- อาทิ.[๑] | กายแตกตายไป จึงเป็นผู้เข้าถึงกาย, คนพาลนั้นเมื่อเข้าถึงกาย จึงไม่หลุดพ้นจากชาติ ชราและมรณะ" ดังนี้เป็นต้น.

ขีณสํโยชนานํ ปน อวิชฺชาย อภาวโต, สงฺขารานํ ตณฺหุปาทานานํ อภาวโต อุปาทานภวานํ น สมฺภโวติ วฏฺฏสฺส อุปจฺเฉโท ปญฺญายติ.[๒] | อนึ่ง อวิชชาของท่านผู้มีสังโยชน์สิ้นแล้วไม่มี, สังขาร ตัณหาและอุปาทานก็ไม่มี ฉะนั้น อุปาทานและภพจึงไม่เกิด เพราะเหตุนั้น การเข้าไปตัดวัฏฏะจึงปรากฏ.

เตนวาห : | ด้วยเหตุนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสพระพุทธวจนะมีอาทิว่า :

"ฉนฺนํ เตฺวว ผคฺคุน ผสฺสายตนานํ อเสสวิราคนิโรธา ผสฺสนิโรโธ, ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ"ติอาทิ.[๓] | "ดูกรผัคคุนะ เพราะผัสสายตนะทั้ง ๖ นั้นแหละดับไป โดยสำรอกไม่เหลือผัสสะจึงดับ, เพราะผัสสะดับเวทนาจึงดับ".

น หิ อคฺคมคฺคาธิคมโต อุทฺธํ ยาว ปรินิพฺพานา สฬายตนาทีนํ อปฺปวตฺติ, | ก็ต่อจากบรรลุมรรคอันเลิศ ไปจนถึงปรินิพพาน ธรรมทั้งหลายมีสฬายตนะเป็นต้น

---

[๑] สํ. นิทาน. ๑๖/๒๙. [๒] ก. ปญฺญาปียติ.
[๓] สํ. นิทาน. ๑๖/๑๗.

อถ โข นตฺถิตา, นิโรธสทฺทวจนียตา, ขีณสํโยชนตาติ นิโรโธ วุตฺโต. อปิจ จิรกตมฺปิ กมฺมํ อนิพฺพตฺติตผลตาย, อปฺปหีนารหตาย จ ผลารหํ สนฺตํ เอว นาม โหติ, น นิพฺพตฺติตผลํ, นาปิ ปหีนารหนฺติ ผลุปฺปตฺติปจฺจยานํ อวิชฺชา-สงฺขาราทีนํ วุตฺตนเยน ผลารหภาโว อนิโรโธติ เวทิตพฺพํ.

จะไม่เป็นไปก็หามิได้, โดยที่แท้ ท่านก็เรียกว่านิโรธ เพราะเป็นความไม่มี, เป็นความที่จะพึงกล่าวได้ด้วยนิโรธศัพท์, เป็นความที่ชื่อว่ามีสังโยชน์สิ้นแล้ว. อนึ่ง กรรมแม้ที่ได้ทำไว้นานแล้ว ก็ย่อมชื่อว่าเป็นธรรมชาติที่มีอยู่นั่นเอง ควรแก่การมีผล เพราะเป็นกรรม ที่ยังมิได้ทำผลให้บังเกิด และเพราะความเป็นกรรมที่อาจชื่อว่ายังละไม่ได้, จะเป็นธรรมชาติมีผลอันบังเกิดแล้วก็หามิได้, ทั้งจะเป็นธรรมชาติควรแก่ความเป็นธรรมที่ละได้แล้วก็หามิได้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ความที่ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาและสังขารเป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจัยแก่การบังเกิดขึ้นแห่งผล เป็นธรรมที่ควรแก่การมีผล ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว จึงชื่อว่าอนิโรธะ แปลว่าความไม่ดับ.

เอวํ อนิรุทฺธภาเวเนว หิ เยน วินา ผลํ น สมฺภวติ, ตํ การณํ อตีตาทิปิ. "อิมสฺมึ สตี"ติ อิมินา วจเนน วุตฺตํ. ตโต เอว จ

ก็ผลจะไม่มี โดยเว้นจากเหตุใด ด้วยภาวะที่เป็นเหตุยังไม่ดับนั่นเองอย่างนี้, เหตุนั้นที่เป็นอดีตเป็นต้นก็มี. พระผู้มีพระภาคได้

อวุสิตพฺรหฺมจริยสฺส อปฺปวตฺติธมฺมตํ อนาปนฺโน ปจฺจยุปฺปาโท กาลเภทํ อนามสิตฺวา อนิวตฺติตาย เอว "อิมสฺสุปฺปาทา"ติ วุตฺโต.

ตรัสไว้ด้วยคำนี้ว่า "อิมสฺมึ สติ" แปลว่า เมื่อสิ่งนี้มี. ก็เพราะเหตุนั้นนั่นเอง ความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยที่ยังไม่ถึงธรรมดา คือความไม่เป็นไป ของบุคคลผู้ยังไม่ได้อยู่จบพรหมจรรย์ พระผู้มีพระภาคจึงมิได้ระบุถึงความต่างแห่งกาล ตรัสไว้ว่า "อิมสฺสุปฺ-ปาทา" แปลว่าเพราะสิ่งนี้เกิดขึ้นดังนี้ เพราะความเป็นสภาพไม่กลับ.

อถวา อวิเสสปจฺจยสมวาเย อวิชฺช-มานสฺสาปิ วิชฺชมานสฺส วิย ปเคว วิชฺชมานสฺส ยา ผลุปฺปตฺติอภิมุขตา, สา "อิมสฺสุปฺปาทา"ติ วุตฺตา. ตทา หิ ตโต ผลํ อุปฺปชฺชตีติ ตทวตฺถํ การณํ ผลสฺส อุปฺปาทนภาเวน อุปฏฺฐิตํ อุปฺปตฺติตํ นาม โหติ, น วิชฺชมานมฺปิ อตทวตฺถนฺติ ตทวตฺถตา อุปฺปาโทติ เวทิตพฺพา.

อีกนัยหนึ่ง ความที่ธรรมแม้ยังไม่มี ในเมื่อความประชุมแห่งปัจจัยที่เหลือลง ก็เหมือนมีอยู่ จะป่วยกล่าวไปไยถึงธรรมที่มีอยู่เล่า เป็นธรรมที่เผชิญหน้าต่อความเกิดขึ้นแห่งผลอันใด, ความที่เป็นธรรมเผชิญหน้าต่อความเกิดขึ้นแห่งผลนั้น ตรัสเรียกว่า "อิมสฺสุปฺ-ปาทา" เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น. เพราะในเวลานั้น ผลย่อมเกิดแต่เหตุนั้น เพราะฉะนั้น เหตุอันเป็นที่ตั้งลงแห่งผลนั้นที่ปรากฏโดยภาวะ คือการยังผลให้เกิดขึ้น ย่อมเป็นเหตุชื่อว่าเกิดขึ้นแล้ว, เหตุแม้ที่มีอยู่ แต่

มิได้เป็นที่ตั้งลงแห่งผลนั้น หาชื่อว่าเป็นเหตุที่เกิดขึ้นแล้วไม่ เพราะฉะนั้น ความเป็นธรรมชาติเป็นที่ตั้งลงแห่งผลนั้น พึงทราบว่าชื่อว่าอุปปาทะ แปลว่าความเกิดขึ้น.

ตตฺถ "สตี"ติ อิมินา วิชฺชมานตามตฺเตน ปจฺจยภาวํ วทนฺโต อพฺยาปารตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส ทสฺเสติ. อุปฺปาทาติ อุปฺปตฺติธมฺมตํ, อสพฺพกาลภาวิตํ, ผลุปฺปตฺติอภิมุขตญฺจ ทีเปนฺโต อนิจฺจตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส ทสฺเสติ. "สติ, น อสติ, อุปฺปาทา, น นิโรธา"ติ ปน เหตุอตฺเถหิ ภุมฺมนิสฺสกฺกวจเนหิ สมตฺถิตํ นิทานสมุทยชาติปภวภาวํ[๑] ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส ทสฺเสติ.

บรรดาบทเหล่านั้น ด้วยบทว่า "สติ" นี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสถึงความเป็นปัจจัย ด้วยอาการสักว่าความเป็นธรรมชาติที่มีอยู่ ย่อมทรงแสดงถึงความที่ปฏิจสมุปบาทเป็นธรรมที่ไม่มีความขวนขวาย. ด้วยบทว่า อุปปาทา นี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงแสดงความเป็นธรรมที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ความเป็นธรรมที่มิใช่มีอยู่ในกาลทั้งปวงและความเป็นธรรมที่เผชิญหน้า ต่อความเกิดขึ้นแห่งผล ย่อมแสดงถึงความที่ปฏิจสมุปบาทเป็นธรรมไม่เที่ยง. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงความที่ปฏิจสมุปบาท เป็นธรรมที่มีชาติ ซึ่งมีต้นเหตุเป็นสมุทัยเป็นแดนเกิดก่อน ซึ่งทำให้เข้าใจได้ด้วยสัตมี-

[๑] ก. นิทานสมุทยชาติยา ปภวภาวํ.

วิภัตติและปัญจมีวิภัตติ อันมีความหมายว่าเป็นเหตุว่า "สติ, น อสติ, อุปฺปาทา, น นิโรธา" แปลว่าเมื่อมี, ไม่ใช่เมื่อไม่มี, เพราะเกิดขึ้น, ไม่ใช่เพราะดับ.

เหตุอตฺถตา เจตฺถ ภุมฺมวจเน ยสฺส ภาเวน ตทวินาภาวิผลสฺส ภาโว ลกฺขียติ, ตตฺถ ปวตฺติยา เวทิตพฺพา, ยถา อธนานํ ธเน อนนุปฺปทียมาเน ทาลิทฺทิยํ เวปุลฺลมคมาสิ[๑] นิปฺผนฺเน[๒] สสฺเส สุภิกฺขํ ชายตีติ จ. นิสฺสกฺกวจนสฺสาปิ เหตุอตฺถตา ผลสฺส ปภเว ปกติยญฺจ ปวตฺตนํ[๓] ยถา "กลลา โหติ อพฺพุทํ อพฺพุทา ชายเต เปสี"ติ[๔] "หิมวตา คงฺคา ปภวติ, สิงฺคโต สโร ชายตี"ติ จ.

ก็ในอธิการนี้ ความที่มีความหมายว่าเป็นเหตุ ได้แก่ภาวะแห่งผลที่จะพึงมีได้โดยไม่เว้นไปจากเหตุนั้น ท่านย่อมกำหนดได้ด้วยภาวะของธรรมใด ในสัตมีวิภัตติ, พึงทราบได้ด้วยความเป็นไป ในธรรมนั้น, เหมือนอย่างคำว่า อธนานํ ธเน อนนุปฺปทียมาเน ทาลิทฺทิยํ เวปุลฺลมคมาสิ แปลว่า เมื่อพระมหากษัตริย์ไม่พระราชทานทรัพย์แก่คนที่ยังไม่มีทรัพย์ ความขัดสนก็แผ่ออกไป, และว่า นิปฺผนฺเน สสฺเส สุภิกฺขํ ชายติ แปลว่า เมื่อข้าวกล้าสำเร็จแล้ว สถานที่มีภิกษาหาได้ง่ายก็เกิดขึ้น. ความที่

---

๑ ที. ปา. ๑๑/๗๗.

๒ ก. นิปฺปนฺเน.

๓ ฉ. ปวตฺติยา.

๔ สํ. ส. ๑๕/๓๐๓, อภิ. ก. ๓๗/๕๓๔.

นิเทศ)

แม้ปัญจมีวิภัตติมีอรรถว่าเหตุ ก็ในเพราะแดนเกิดแห่งผล และในเพราะความเป็นไปในปกติ, เหมือนอย่างคำว่า "กลลา โหติ อพฺพุทํ, อพฺพุทา ชายเต เปสิ" แปลว่า ต่อจากกลละก็เป็นอัพพุทะ, ต่อจากอัพพุทะก็เกิดเป็นเปสิ และคำว่า "หิมวตา คงฺคา ปภวติ, สิงฺคโต สโร ชายติ" แปลว่า แม่น้ำคงคา ย่อมเกิดจากภูเขาหิมพานต์, เสียงย่อมเกิดจากเขาสัตว์.

อวิชฺชาทิภาเวน จ ตทวินาภาวิสงฺขาราทิภาโว ลกฺขียติ, อวิชฺชาทีหิ จ สงฺขาราทโย ปภวนฺติ, ปกรียนฺติ จาติ เตสํ ปภโว, ปกติ จ, ตสฺมา ตทตฺถทีปนตฺถํ "อิมสฺมึ สติ อิมสฺส อุปฺปาทา"ติ เหตุอตฺถา ภุมฺมนิสฺสกฺกนิทฺเทสา กตา.

ก็ด้วยความเป็นธรรมมีอวิชชาเป็นต้น ท่านจึงกำหนดความเป็นธรรม มีสังขารเป็นต้น ซึ่งจะมีได้ โดยไม่เว้นไปจากอวิชชาเป็นต้น นั้น และเพราะธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น จึงเกิดมีธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น, และปรุงแต่งต่อไปด้วย เพราะฉะนั้น จึงเป็นแดนเกิดก่อนและเป็นปกติของธรรมเหล่านั้น, เพราะเหตุนั้น เมื่อจะแสดงความหมายของธรรมเหล่านั้น พระ–ผู้มีพระภาคจึงทรงกระทำนิเทศ เป็นสัตมี–

วิภัตติและปัญจมีวิภัตติ ซึ่งมีความหมายว่า เหตุว่า "อิมสฺมึ สติ อิมสฺส อุปฺปาทา" แปลว่าเมื่อมีสิ่งนี้เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น.

ยสฺมา เจตฺถ "อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ, อิมสฺส อุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชตี"ติ สงฺเขเปน อุทฺทิฏฺฐสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส "อวิชฺชา-ปจฺจยา สงฺขารา"ติอาทิโก นิทฺเทโส, ตสฺมา ยถาวุตฺโต อตฺถิภาโว, อุปฺปาโท จ เตสํ เตสํ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ ปจฺจยภาโวติ วิญฺญายติ.

ก็เพราะในอธิการนี้ ปฏิจสมุปบาทที่ทรงยกขึ้นแสดง โดยสังเขปว่า "อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ, อิมสฺส อุปฺปาทา อุทํ อุปฺปชฺชติ" เมื่อมีสิ่งนี้ก็ย่อมมีสิ่งนี้, เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้นสิ่งนี้ก็ย่อมเกิดขึ้นดังนี้ มีนิเทศเป็นต้นว่า "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา" เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร, ฉะนั้น อัตถิภาวะความมีอยู่ และอุปปาทะความเกิดขึ้นตามที่กล่าวแล้ว ย่อมทำให้เข้าใจได้ว่า ความเป็นปัจจัยของธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยนั้น ๆ.

น หิ อนิรุทฺธตาสงฺขาตํ อตฺถิภาวํ, อุปฺปาทญฺจ อนิวตฺตสภาวตาสงฺขาตํ, อุทยา-วตฺถตาสงฺขาตํ วา "สติเยว, น อสติ, อุปฺปาทา เอว, น นิโรธา"ติ อนุโต-คธนิยเมหิ วจเนหิ ปกาสิตํ มุญฺจิตฺวา อญฺโญ ปจฺจยภาโว นาม อตฺถิ, ตสฺมา ยถาวุตฺโต

เพราะว่า ละอัตถิภาวะกล่าวคือความไม่ดับ และอุปปาทะ กล่าวคือความเป็นสภาวะที่ไม่กลับ หรือกล่าวคือสภาวะที่กำหนดลงด้วยความเกิดขึ้น ซึ่งประกาศไว้ด้วยคำที่มีความกำหนดหยั่งลงภายในว่า "เมื่อมีเท่านั้น, ไม่ใช่เมื่อไม่มี, เพราะความเกิดขึ้น

อตฺถิภาโว, อุปฺปาโท จ ปจฺจยภาโวติ เวทิตพฺโพ.

เท่านั้น, ไม่ใช่เพราะความดับ" ขึ้นชื่อว่า ความเป็นปัจจัยอย่างอื่น จะมีอยู่ก็หามิได้, เพราะฉะนั้น อัตถิภาวะและอุปปาทะ ตามที่กล่าวแล้ว พึงทราบว่า ความเป็นปัจจัย.

เยปิ หิ ปฏฺฐาเน อาคตา เหตุอาทโย จตุวีสติ ปจฺจยา, เตปิ เอตสฺเสว ปจฺจยภาวสฺส วิเสสาติ เวทิตพฺพา. ตถา ยฺวายํ มูลเหตุนิทานสมฺภวปภาวาทิปริยาเยหิ, อุปฺปาทฏฺฐิติ ปวตฺตฏฺฐิติ นิมิตฺตฏฺฐิติ อายูหนฏฺฐิติ สํโยคฏฺฐิติ ปลิโพธฏฺฐิตีติอาทีหิ[๑] ปริยาเยหิ จ ปกาสิโต การณตฺโถ, โสปิ เอตฺเถว อนฺโตคโธติ ทฏฺฐพฺโพ.

เพราะปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัยเป็นต้นที่มาแล้วในคัมภีร์ปัฏฐานแม้เหล่าใด ปัจจัยแม้เหล่านั้น พึงทราบว่า ความต่างแห่งความเป็นปัจจัยนี้นั่นเอง. อนึ่ง ความหมายว่าเหตุที่ท่านประกาศไว้แล้ว โดยคำปริยายมีอาทิว่ามูล ว่าเหตุ ว่านิทาน ว่าสัมภวะ และว่าปภวะ และด้วยคำปริยายมีอาทิว่า อุปปาทัฏฐิติ ความตั้งอยู่แห่งความเกิดขึ้น ปวัตตัฏฐิติ ความตั้งอยู่แห่งความเป็นไป นิมิตตัฏฐิติ ความตั้งอยู่แห่งนิมิต อายูหนัฏฐิติ ความตั้งอยู่แห่งความประมวลมา สังโยคัฏฐิติ ความตั้งอยู่แห่งความประกอบไว้ ปลิโพธัฏฐิติ ความตั้งอยู่แห่งความกังวล นี้ใด, ความหมายว่าเหตุแม้นั้น บัณฑิตพึง

---

[๑] ฉ. ...อาทิปริยาเยหิ.

เห็นว่า หยั่งลงในภายใน ในอธิการนี้เหมือนกัน.

๕๘๔. มูลการณสทฺทํ อเปกฺขิตฺวา น อการณนฺติ นปุํสกนิทฺเทโส, อการณาติ อตฺโถ. อการณํ ยทิ สิยา, สุตฺตํ ปฏิพาหิตํ สิยาติ ทสฺเสนฺโต "อาสวสมุทยา"ติ สุตฺตํ อาหรติ. ปริยาโย การณํ.

๕๘๔. ท่านแสดงนปุงสกลิงค์ไว้ว่า น อการณํ โดยมุ่งถึงศัพท์ว่ามูลการณะ, ความเท่ากับ อการณา. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ถ้าอวิชชาจะพึงเป็นธรรมไม่มีเหตุไซร้, พระสูตรก็จะพึงถูกคัดค้านด้วย จึงชักเอาพระสูตรมาว่า "อาสวสมุทยา". ปริยาโย แปลว่าเหตุ.

วฏฺฏกถาย สีสภาโว วฏฺฏเหตุโน กมฺมสฺสาปิ เหตุภาโว. ตตฺถ ภวตณฺหายปิ เหตุภูตา อวิชฺชา, ตาย ปฏิจฺฉาทิตาทีนเว ภเว ตณฺหาย อุปฺปชฺชนโต อวิชฺชา วิเสเสน สีสภูตาติ "มูลการณนฺ"ติ วุตฺตา.

ความที่อวิชชาเป็นธรรมชั้นยอด ในกถาเกี่ยวกับวัฏฏะ ก็คือความที่แม้กรรมซึ่งเป็นเหตุแห่งวัฏฏะก็เป็นตัวเหตุ. ในวัฏฏกถานั้น อวิชชาเป็นตัวเหตุแม้ของภวตัณหา, เกิดขึ้นในภพที่ถูกอวิชชานั้นปกปิดโทษไว้ อวิชชาจึงเป็นธรรมชั้นยอดโดยพิเศษ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เป็นเหตุดั้งเดิม".

ปุริมาย โกฏิยา อปญฺญายมานาย อุปฺปาทวิรหโต นิจฺจตํ คณฺเหยฺยาติ อาห

เพราะเงื่อนต้นที่ไม่ปรากฏ เว้นจากความเกิดขึ้น บุคคลก็จะพึงถือเอาว่า เป็น

"เอวญเจตํ ภิกฺขเว วุจฺจตี"ติอาทิ. เตน อิโต ปุพฺเพ อุปฺปนฺนปุพฺพตา นตฺถีติ อปญฺญายนโต ปุริมโกฏิอปญฺญายนํ วุตฺตนฺติ อิมมตฺถํ ทสฺเสติ.

ความเที่ยง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ข้อนี้เราย่อมกล่าวไว้อย่างนี้" เป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น เพราะไม่ปรากฏว่าก่อนแต่นี้ ความที่อวิชชาเป็นธรรมเคยเกิดขึ้นย่อมไม่มี ท่านอาจารย์จึงแสดงความข้อนี้ไว้ว่า ท่านได้กล่าวความไม่ปรากฏของเงื่อนต้นไว้.

๕๘๕. อวิชฺชาตณฺหาเหตุกฺกเมน ผเลสุ วตฺตพฺเพสุ "สุคติทุคฺคติคามิโน"ติ วจนํ สทฺทลกฺขณาวิโรธนตฺถํ[๑] ปูชิตสฺส หิ ทฺวนฺเท ปุพฺพนิปาโต. สวรา กิร มํสสฺส อฏฺฐินา อลคฺคนตฺถํ ปุนปฺปุนํ ตาเปตฺวา โกฏฺเฏตฺวา อุโณฺหทกํ ปาเยตฺวา วิริตฺตํ สูนํ อฏฺฐิโต มุตฺตมํสํ ะคาวึ มาเรนฺติ.

๕๘๕. เมื่อควรจะกล่าวถึงผล ตามลำดับของเหตุ คืออวิชชาและตัณหา การกล่าวว่า "สุคติทุคฺคติคามิโน" ดังนี้ เพื่อมิให้ขัดกับสัททลักษณะคือไวยากรณ์. เพราะว่า ในทวันทวสมาส คำที่ได้รับยกย่องท่านวางไว้ข้างต้น. ได้ยินว่า พวกคนป่าเถื่อนย่อมจะฆ่าวัว ทำให้มีเนื้อหลุดจากกระดูกร่อนฟู โดยลนไฟให้ร้อน ทุบตีบ่อย ๆ แล้วให้ดื่มน้ำร้อน เพื่อมิให้เนื้อติดกับกระดูก.

เตนาห "อคฺคิสนฺตาปา"ติอาทิ. ตตฺถ ยถา วชฺฌคาวี จ อวิชฺชาภิภูตตาย ยถาวุตฺตํ

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ลนด้วยไฟ". ในคำนั้นมีอธิบายว่า

---

[๑] ก. สทฺทลกฺขณํ วิโรธนตฺถํ.

อุโณฺหทกปานํ อารภติ, เอวํ ปุถุชฺชโน ยถาวุตฺตํ ทุคฺคติคามิกมฺมํ. ยถา ปน สา อุโณฺหทกปาเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตณฺหาวเสน สีตุทกปานํ อารภติ, เอวํ ปุถุชฺชโน อวิชฺชาย นาติพลวภาวโต ทุคฺคติคามิกมฺเม อาทีนวํ ทิสฺวา ตณฺหาวเสน สุคติคามิกมฺมํ อารภติ. ทุกฺเข หิ อวิชฺชํ ตณฺหา อนุวตฺตติ, สุเข ตณฺหํ อวิชฺชาติ.

อุปมาเหมือนอย่างโคที่กำลังจะถูกฆ่า ย่อมจะปรารภการดื่มน้ำร้อน ตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว เพราะความที่มันถูกอวิชชาครอบงำฉันใด, ปุถุชนก็ย่อมจะปรารภกรรมที่เป็นทุคติคามีนี้ ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วเหมือนฉันนั้น. อนึ่ง โคที่กำลังจะถูกฆ่านั้น เห็นโทษในการดื่มน้ำร้อน ย่อมปรารภการดื่มน้ำเย็น ด้วยอำนาจแห่งตัณหาฉันใด, ปุถุชนก็เหมือนฉันนั้น เห็นโทษในกรรมที่เป็นทุคติคามี เพราะความที่อวิชชาไม่มีกำลังนัก ย่อมปรารภกรรมที่เป็นสุคติคามี ด้วยอำนาจแห่งตัณหา. จริงอยู่ ในความทุกข์ ตัณหาย่อมอนุวัตตามอวิชชา, ในความสุข อวิชชาย่อมอนุวัตตามตัณหา คือความทะยานอยาก.

๕๘๖. กตฺถจิ สุตฺเต. เอกธมฺมมูลิกํ เทสนนฺติ อวิชฺชาตณฺหาสุ เอโกเยว ธมฺโม มูลํ เอติสฺสาติ เอกธมฺมมูลิกา, ตํ, ตตฺถ เอกํ เอว ธมฺมํ มูลํ กตฺวา ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนํ เทเสตีติ อตฺโถ.

๕๘๖. กตฺถจิ โยค สุตฺเต แปลว่า ในลางสูตร. สองบทว่า เอกธมฺมมูลิกํ เทสนํ ความว่า เทศนาชื่อว่าเอกธมฺมมูลิกา โดยความหมายว่า เทศนานี้มีธรรมข้อเดียวเท่านั้น ในบรรดาอวิชชาตัณหาเป็นมูล, ซึ่ง

เทศนาอันมีธรรมข้อเดียว เป็นมูลนั้น, อธิบายว่า พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงแสดงปฏิจสมุปปาทเทศนา โดยทรงกระทำธรรมข้อเดียวเท่านั้น ในบรรดาอวิชชาและตัณหานั้นให้เป็นมูล.

อุปนิสีทติ ผลํ เอตฺถาติ อุปนิสา, การณํ อวิชฺชา อุปนิสา เอเตสนฺติ อวิชฺชูปนิสา. อสฺสาทานุปสฺสิโนติ อุปาทานิเยสุ เตภูมิกธมฺเมสุ วิสยภูเตสุ อสฺสาเทตพฺพโต อสฺสาทสญฺญิตํ สุขโสมนสฺสํ อนุปสฺสนสีลสฺส. อปฺปหีนาวิชฺชตาย พาลลกฺขณโยเคน พาลสฺส.

เหตุชื่อว่า อุปนิสา โดยความหมายว่า เป็นที่อิงอาศัยแห่งผล, สังขารชื่อว่า อวิชฺชูปนิสา โดยความหมายว่า มีอวิชชาเป็นที่อิงอาศัย. บทว่า อสฺสาทานุปสฺสิโน มีความว่า ผู้มีปกติคอยตามเห็นสุขและโสมนัสที่รู้กันว่าเป็นที่น่าพอใจ เพราะเป็นธรรมชาติควรพอใจ ในธรรมอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๓ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานเป็นวิสัย. ชื่อว่าของคนพาล เพราะความประกอบด้วยลักษณะของคนพาล โดยเหตุที่เป็นผู้ยังละอวิชชาไม่ได้.

เอวนฺติ อวิชฺชานิวุตฺตตา, ตณฺหาสํยุตฺตตา จ. อยํ กาโยติ อยํ มมญฺเจว ตุมฺหากญฺจ ปจฺจกฺขภูโต สวิญฺญาณกกาโย ขนฺธปญฺจกํ.

บทว่า เอวํ ความว่า เพราะความเป็นผู้มีอวิชชากางกั้น และเพราะความเป็นผู้ประกอบไปด้วยตัณหา. สองบทว่า อยํ

"สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส"ติ[๑] วจนโต ผสฺสการณํเจตํ วุจฺจตีติ อายตนจฺฉกฺกํ วา. สมุทาคโตติ อุปฺปนฺโน. พหิทฺธา จ นามรูปนฺติ พหิทฺธา สวิญฺญาณกกาโย ขนฺธปญฺจกํ, สฬายตนานิ วา.

กาโย ความว่า กายอันมีวิญญาณนี้ ซึ่งเป็นที่ประจักษ์แก่เรา และแก่พวกท่าน ได้แก่ขันธ์ ๕. หรือได้แก่อายตนะ ๖ ก็เพราะอายตนะ ๖ นี้ ท่านกล่าวว่ามีผัสสะเป็นเหตุ โดยมีพระบาลีว่า "สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส" แปลว่า เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ. บทว่า สมุทาคโต แปลว่าเกิดขึ้นแล้ว. สองบทว่า พหิทฺธา จ นามรูปํ ความว่า ได้แก่กายอันมีวิญญาณในภายนอก ได้แก่ ขันธ์ ๕ หรืออายตนะ ๖.

อิตฺเถตนฺติ อิตฺถํ เอตํ. อตฺตโน จ ปเรสญฺจ ปญฺจกฺขนฺธา ทฺวาทสายตนานิ ทฺวารารมฺมณภาเวน ววฏฺฐิตานิ ทฺวยํ นามาติ อตฺโถ. ทฺวยํ ปฏิจฺจ ผสฺโสติ อญฺญตฺถ จกฺขุรูปาทีนิ ทฺวยานิ ปฏิจฺจ จกฺขุสมฺผสฺสาทโย วุตฺตา, อิธ ปน อชฺฌตฺติกพาหิรานิ อายตนานิ, มหาทฺวยํ นาม กิเรตนฺติ วุตฺตํ.

บทว่า อิตฺเถตํ ตัดบทเป็น อิตฺถํ เอตํ แปลว่า นี้ ด้วยประการฉะนี้. ความว่า ขันธ์ ๕ ของตนและของคนเหล่าอื่น คือ อายตนะ ๑๒ ที่กำหนดด้วยความเป็นทวารและอารมณ์ ชื่อว่าธรรม ๒ อย่าง. คำว่า เพราะอาศัยธรรม ๒ อย่างจึงมีผัสสะ มีความว่า ในปาฐะอื่นท่านกล่าวถึงธรรม

---

[๑] วิ. มหา. ๔/๑, ขุ. อุ. ๒๕/๗๓, สํ. นิ. ๑๖/๑.

ทั้งหลาย มีจักขุสัมผัสเป็นต้น เพราะอาศัยธรรม ๒ อย่างมีจักขุและรูปเป็นต้น, แต่ในที่นี้ ท่านกล่าวถึงทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก, ท่านกล่าวไว้ว่า ได้ยินว่านามรูปนี้ชื่อว่าเป็นธรรมคู่ใหญ่.

อยเมตฺถ อธิปฺปาโย : อญฺญตฺถ "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส"ติ[1]อาทินา จกฺขุญฺเจว รูปา จ ฯเปฯ มโน เจว ธมฺมา จาติ วุตฺตานิ ทฺวยานิ ปฏิจฺจ จกฺขุสมฺผสฺสาทโย วุตฺตา.

ในอธิการนี้มีอธิบายดังต่อไปนี้ : ในปาฐะอื่น ท่านกล่าวถึงธรรมมีจักขุสัมผัสสะเป็นต้น โดยอาศัยธรรมที่เป็นคู่กัน ที่ท่านพระมหา–กัจจายนเถระกล่าวไว้ว่า ได้แก่จักขุและรูป ฯลฯ ได้แก่ใจและธรรมทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิว่า "เพราะอาศัยจักขุและรูปจึงเกิดจักขุวิญญาณขึ้น เพราะธรรม ๓ อย่างประชุมกันจึงเกิดผัสสะ" ดังนี้.

อิธ ปน "อยญฺเจว กาโย"ติ จกฺขาทินิสฺสเย เสสธมฺเม จกฺขาทินิสฺสิเต เอว กตฺวา วุตฺตํ

แต่ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสผัสสะ เพราะอาศัยอายตนะภายใน และภายนอกเหล่านั้น

[1] ม. มู. ๑๒/๒๖๖, ๔๗๗,
ม. อุ. ๑๔/๕๑๐, ๕๑๑, ๕๑๖,
สํ. นิ. ๑๖/๘๖, ๘๗,
สํ. สฬา. ๑๘/๓๙, ๔๐,
อภิ. ป. ๓๗/๓๕๙.

คุณหญิงสัตยวดี กุวานนท์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จกฺขาทิกายํ เอกตฺเตน "อชฺฌตฺติกายตนนฺ"ติ คเหตฺวา, "พหิทฺธา จ นามรูปนฺ"ติ วุตฺตํ รูปาทิอารมฺมณํ เอกตฺเตเนว "พาหิรายตนนฺ"ติ ตานิ อชฺฌตฺติกพาหิรานิ อายตนานิ ปฏิจฺจ ผสฺโส วุตฺโต, ตสฺมา มหาทฺวยเมตนฺติ.

โดยทรงถือเอากายมีจักขุเป็นต้น ที่ตรัสไว้ว่า "กายนี้ด้วย" ทรงกระทำธรรมที่เหลือมีจักขุเป็นต้นเป็นที่อาศัย ให้เป็นธรรมอาศัยจักขุเป็นต้นอย่างเดียวว่า "เป็นอายตนะภายใน" โดยเป็นอย่างเดียวกัน และโดยทรงถือเอาอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่ตรัสไว้ว่า "และนามรูปในภายนอก" ว่า "เป็นอายตนะภายนอก" โดยเป็นอย่างเดียวเท่านั้น, เพราะฉะนั้น กายและนามรูปภายนอกนี้ จึงชื่อว่าเป็นธรรมคู่ใหญ่.

เอวญฺจ กตฺวา อตฺตโน จ ปรสฺส จ ปญฺจหิ ขนฺเธหิ, ฉหิ อายตเนหิ จาติ อยมตฺโถ ทีเปตพฺโพ วาติ วุตฺตํ. "อยํ กาโย"ติ หิ วุตฺตานิ สนิสฺสยานิ จกฺขาทีนิ อตฺตโน ปญฺจกฺขนฺธา, "พหิทฺธา นามรูปนฺ"ติ วุตฺตานิ รูปาทีนิ ปเรสํ. ตถา อยํ กาโย อตฺตโน ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ, พหิทฺธา นามรูปํ ปเรสํ พาหิรานีติ.

ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ควรแสดงความข้อนี้ว่า ด้วยขันธ์ ๕ ด้วยอายตนะ ๖ ของตนและของบุคคลอื่น. จริงอยู่ อายตนะมีจักขุเป็นต้นพร้อมทั้งที่อาศัยที่ตรัสไว้ว่า "กายนี้" ชื่อว่าขันธ์ ๕ ของตน, อายตนะมีรูปเป็นต้นที่ตรัสไว้ว่า "นามรูปภายนอก" ชื่อว่าขันธ์ ๕ ของบุคคลเหล่าอื่น. อนึ่ง กายนี้เป็นอายตนะภายใน ๖ ของตน, นามรูปภายนอกเป็นอายตนะภายนอกของคนเหล่าอื่นแล.

พลตรีประพัทธ์ กุวานนท์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

อญฺญถา อชฺฌตฺติกายตนมตฺเต เอว "อยํ กาโย"ติ วุตฺเตน อชฺฌตฺติกายตนาเนว อตฺตโน ปญฺจกฺขนฺธา โหนฺตีติ อตฺตโน จ ปเรสญฺจ ปญฺจหิ ขนฺเธหิ ทีปนา น สมฺภเวยฺยาติ. ฉเฬวายตนานีติ สเฬว ผสฺสการณานิ, เยหิ การณภูเตหิ อายตเนหิ อุปฺปนฺเนน ผสฺเสน ผุฏฺโฐ พาโล สุขทุกฺขํ ปฏิสํเวเทติ.

เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น ด้วยคำที่ตรัสไว้ว่า "กายนี้" ในเพราะธรรมสักว่าเป็นอายตนะภายในเท่านั้น อายตนะภายในเท่านั้น ย่อมเป็นขันธ์ ๕ ของตน เพราะฉะนั้น จึงไม่พึงมีการแสดงด้วยขันธ์ ๕ ของตน และของคนเหล่าอื่น. บทว่า ฉเฬวายตนานิ ความว่า คนพาลซึ่งถูกผัสสะอันเกิดจากอายตนะเหล่าใด อันเป็นเหตุ ย่อมเสวยสุขและทุกข์ อายตนะเหล่านั้นก็มี ๖ เท่านั้น เป็นเหตุของผัสสะ.

อาทิ-สทฺเทน "เอเตสํ วา อญฺญตเรน. อวิชฺชานีวรณสฺส ภิกฺขเว ปณฺฑิตสฺส ตณฺหาย สมฺปยุตฺตสฺสา"ติ[๑]อาทิ โยเชตพฺพํ.

ด้วยอาทิ-ศัพท์ บัณฑิตพึงประกอบคำบาลีมีอาทิว่า "เอเตสํ วา อญฺญตเรน. อวิชฺชานีวรณสฺส ภิกฺขเว ปณฺฑิตสฺส ตณฺหาย สมฺปยุตฺตสฺส" แปลว่าหรือถูกอายตนะ ๖ เหล่านี้ อายตนะใดอายตนะหนึ่ง ถูกต้องแล้ว. ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายนี้ของบัณฑิตผู้มีอวิชชาหุ้มห่อ ประกอบแล้วด้วยตัณหา.

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๒๘.

อิมสฺมึ หิ สุตฺเต สงฺขาเร อวิชฺชาตณฺหานิสฺสิเต เอว กตฺวา กายคฺคหเณน วิญฺญาณนามรูปสฬายตนานิ คเหตฺวา ตสฺมึ กาเย สฬายตนานํ ผสฺสํ ตนฺนิสฺสิตเมว กตฺวา เวทนาย วิเสสปจฺจยภาวํ ทสฺเสนฺเตน ภควตา พาลปณฺฑิตานํ อตีตทฺธาวิชฺชาตณฺหามูลโก เวทนนฺโต[๑] ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ทสฺสิโต. ปุน จ พาลปณฺฑิตานํ วิเสสํ ทสฺเสนฺเตน

จริงอยู่ ในสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงกระทำสังขารให้เป็นธรรมอาศัยอวิชชาและตัณหานั่นเองแล้วทรงถือเอาวิญญาณ นามรูป และสฬายตนะ ด้วยศัพท์ว่ากาย ทรงทำผัสสะแห่งสฬายตนะในกายนั้น ให้เป็นธรรมอาศัยกายนั้นนั่นเอง แล้วทรงแสดงความที่เวทนาเป็นปัจจัยพิเศษ ได้ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทอันมีอวิชชาและตัณหา ซึ่งเป็นอดีตอัทธาเป็นมูล อันมีเวทนาเป็นที่สุด ของคนพาลและบัณฑิต. อนึ่ง เมื่อทรงแสดงความต่างกัน ของคนพาลและบัณฑิตต่อไป ได้ทรงแสดงตัณหาพร้อมทั้งอวิชชา ซึ่งเป็นบ่อเกิดของเวทนาว่า

"ยาย จ ภิกฺขเว อวิชฺชาย นิวุตสฺส พาลสฺส, ยาย จ ตณฺหาย สมฺปยุตฺตสฺส[๒] อยํ กาโย สมุทาคโต, สา เจว อวิชฺชา พาลสฺส อปฺปหีนา,

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็กายนี้ของคนพาล ผู้ถูกอวิชชาใดปกปิดไว้ และผู้ประกอบด้วยตัณหาใด เกิดขึ้น อวิชชานั้นคนพาลก็ยังละไม่ได้ และ

---

๑ ฉ. เวทนานฺโต.
๒ สํ. นิ. ๑๖/๒๙.

สา จ ตณฺหา อปริกฺขีณา. ตํ กิสฺส เหตุ ? น ภิกฺขเว พาโล อจริ พฺรหฺมจริยํ สมฺมาทุกฺขกฺขยาย. ตสฺมา พาโล กายสฺส เภทา กายูปโค โหติ, โส กายูปโค สมาโน น ปริมุจฺจติ ชาติยา ฯเปฯ ทุกฺขสฺมาติ วทามี"ติ[๑]

ตัณหานั้นก็ยังไม่หมดสิ้นไปด้วย. ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะคนพาล มิได้ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ. เพราะฉะนั้น คนพาลเมื่อกายแตกตายไป จึงเป็นผู้เข้าถึงกาย, เราย่อมกล่าวว่า คนพาลนั้นเมื่อเข้าถึงกาย จึงไม่หลุดพ้นจากชาติ ฯลฯ จากทุกข์"

เวทนาปภวํ สาวิชฺชํ ตณฺหํ ทสฺเสตฺวา, อุปาทานภเว จ ตนฺนิสฺสิเต กตฺวา "กายูปโค โหตี"ติอาทินา ชาติอาทิเก ทสฺเสนฺเตน ปจฺจุปฺปนฺนเหตุสมุฏฺฐานโต ปภูติ อุภยมูลวเสน ปฏิจฺจสมุปฺปาโท วุตฺโต, ตพฺพิปริยาเยน จ ปณฺฑิตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนเหตุปริกฺขยโต ปภูติ อุภยมูลโก ปฏิโลมปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ.

และทรงกระทำอุปาทานและภพให้เป็นธรรมอาศัยตัณหาพร้อมทั้งอวิชชานั้น แสดงธรรมมีชาติเป็นต้น ด้วยคำว่า "ย่อมเป็นผู้เข้าถึงกาย" ตรัสปฏิจจสมุปบาทด้วยอำนาจมูลทั้ง ๒ จำเดิมแต่การตั้งขึ้นของปัจจุบันเหตุ, ส่วนสำหรับบัณฑิต ว่าโดยปริยายต่างจากที่กล่าวแล้วนั้น ตรัสปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลม ซึ่งมีมูลทั้ง ๒ จำเดิมแต่ความสิ้นไปของปัจจุบันเหตุฉะนี้แล.

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๒๙.

๕๘๗. ปูเรนฺติ วฑฺเฒนฺติ, อุปจินินฺติ อตฺโถ. ทุคฺคติคามิกมฺมสฺส วิเสสปจฺจยตฺตา อวิชฺชา "อวินฺทิยํ วินฺทตี"ติ วุตฺตา, ตถา วิเสสปจฺจโย วินฺทิยสฺส น โหตีติ "วินฺทิยํ น วินฺทตี"ติ จ. อตฺตนิสฺสิตานิ กตฺวา จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปวตฺตนํ อุปฺปาทนํ อายตนํ. สมฺโมหภาเวเนว อนภิสมยภูตตฺตา อวิทิตํ อญฺญาตํ กโรติ.

๕๘๗. คำว่า เพื่อจะบำเพ็ญ คือ เพื่อจะเจริญ, อธิบายว่า เพื่อจะเข้าไปสั่งสม. อวิชชาท่านอาจารย์กล่าวว่า "อวินฺทิยํ วินฺทติ" แปลว่าย่อมได้สิ่งที่ไม่ควรได้ เพราะความเป็นปัจจัยพิเศษ แก่กรรมที่จะทำให้ไปสู่ทุคติ, และท่านกล่าวว่า "วินฺทิยํ น วินฺทติ" แปลว่าย่อมไม่ได้สิ่งที่ควรได้ เพราะปัจจัยพิเศษ ไม่มีแก่สิ่งที่ควรจะได้อย่างนั้น.การทำให้เป็นธรรมชาติอาศัยตน แล้วยังวิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้นให้เป็นไป คือให้เกิดขึ้น ชื่อว่า อายตนะ. ย่อมกระทำมิให้ปรากฏ คือมิให้ใครรู้ได้ เพราะเป็นความไม่ตรัสรู้ ด้วยภาวะคือความหลงพร้อมนั่นเอง.

อนฺตวิรหิเต ชวาเปตีติ วณฺณาคมวิปริยายวิการวินาสธาตฺวตฺถวิเสสโยเคหิ ปญฺจวิธสฺส นิรุตฺติลกฺขณสฺส วเสน อ-การ วิ-การ ช-กาเร คเหตฺวา อญฺเญสํ วณฺณานํ โลปํ, ช-การสฺส จ ทุติยสฺสาคมํ กตฺวา

สองบทว่า อนฺตวิรหิเต ชวาเปติ ความว่า ท่านเอา อ-อักษร วิ-อักษร และ ช-อักษร กล่าวว่า "อวิชฺชา" เพราะลบตัวอื่นและลง ช-อาคมตัวที่ ๒ ด้วยอำนาจนิรุตติลักษณะ ๕ อย่าง คือ วัณณาคมะ ลงตัวอักษรใหม่

"อวิชฺชา"ติ วุตฺตํ. พฺยญฺชนตฺถํ วตฺวา สภาวตฺถํ ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ วุตฺตํ.

วิปริยายะย้ายตัวอักษร วิการะแปลงตัวอักษร วินาสะลบตัวอักษร และธาตุอัตถ-วิเสสโยคะ ประกอบเนื้อความพิเศษแห่งธาตุ. ท่านอาจารย์ ครั้นกล่าวความหมายของพยัญชนะแล้วกล่าวว่า "อีกประการ-หนึ่ง" เป็นต้น เพื่อจะแสดงความหมายแห่งสภาวะ.

จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ วตฺถารมฺมณานิ "อิทํ วตฺถุ, อิทํ อารมฺมณนฺ"ติ อวิชฺชาย ญาตุํ น สกฺกาติ อวิชฺชา ตปฺปฏิจฺฉาทิกา วุตฺตา. วตฺถารมฺมณสภาวจฺฉาทนโต เอว อวิชฺชาทีนํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทภาวสฺส, ชรามรณาทีนํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนภาวสฺส จ ฉาทนโต ปฏิจฺจ-สมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนจฺฉาทนํ เวทิตพฺพํ.

อวิชชาท่านกล่าวว่า ปกปิดวัตถุและอารมณ์ของวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นนั้น เพราะอวิชชาไม่อาจรู้วัตถุและอารมณ์ของวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นว่า "นี้เป็นวัตถุ, นี้เป็นอารมณ์". และเพราะปกปิดสภาวะแห่งวัตถุและอารมณ์นั่นเอง จึงพึงทราบการปกปิดปฏิจสมุปบาทและปฏิจสมุปบันธรรม เพราะปกปิดความที่ธรรมมีอวิชชาเป็นต้น เป็นปฏิจสมุปบาท และเพราะความที่ธรรมมีชราและมรณะเป็นต้นเป็นปฏิจสมุปบันธรรม.

อปจฺจกฺขิตฺวาติ ปจฺจกฺขานํ อกตฺวา อปฺปฏิกฺขิปิตฺวา. อุปการกฏฺโฐ ปจฺจยฏฺโฐ

บทว่า อปจฺจกฺขิตฺวา ความว่า ไม่กระทำให้ประจักษ์ คือไม่ปฏิเสธ. ความ

ยถา ปิณฺฑปาตาทิ สรีรสฺส.

หมายว่าอุปการกะผู้อุดหนุน เป็นความหมายของปัจจัย เหมือนอย่างคำว่า ปิณฺฑปาตาทิ สรีรสฺส แปลว่าปัจจัยมีบิณฑบาตเป็นต้นเป็นอุปการะแก่สรีระ.

สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตีติ ยถา สงฺขตํ โหติ, เอวํ อภิสงฺขโรนฺติ. สงฺขารสทฺทคฺคหเณน อาคตา สงฺขารา สงฺขารสทฺเทน อาคตสงฺขารา.

บทว่า สงฺขตมภิสงฺขโรนฺติ แปลว่า ธรรมทั้งหลายปรุงแต่ง โดยประการที่เป็นสังขตะ. สังขารทั้งหลาย ที่มาโดยการถือเอาสังขารศัพท์ ชื่อว่าสังขารที่มาโดยสังขารศัพท์.

ยทิปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราปิ สงฺขารสทฺเทน อาคตา, เต ปน อิมิสฺสา เทสนาย ปธานาติ วิสุํ วุตฺตา, ตสฺมา "ทุวิธา"ติ เอตฺถ สงฺขารสทฺเทน อาคตสงฺขาเรสุ อภิสงฺขรณกสงฺขารํ วชฺเชตฺวา ตทญฺเญ สงฺขารสทฺเทน อาคตสงฺขารา โยเชตพฺพา. สงฺขารสทฺเทน อาคตสงฺขาราติ วา สมุทาโย วุตฺโต.

แม้อวิชชาปัจจัยสังขาร คือสังขารที่มีอวิชชาเป็นปัจจัยมาโดยสังขารศัพท์โดยแท้, ถึงกระนั้น อวิชชาปัจจัยสังขารเหล่านั้น ก็เป็นประธานแห่งเทศนานี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้เป็นแผนกหนึ่ง, เพราะเหตุนั้น ในคำว่า "สังขารมี ๒ อย่าง" นี้ พึงเว้นอภิสังขรณกสังขาร ในบรรดาสังขารที่มาโดยสังขารศัพท์เสีย แล้วประกอบสังขารที่มาโดยสังขารศัพท์อื่น จากอภิสังขรณก-

สังขารนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวความรวมไว้ว่า สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์.

ตเทกเทสา จ อิธ วณฺเณตพฺพภาเวน คหิตา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, ตสฺมา วณฺเณตพฺพสพฺพสงฺคาหกวเสน ทุวิธตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพา. "ปฐมํ นิรุชฺฌติ วจีสงฺขาโร"ติอาทินา[๑] วิตกฺกวิจารอสฺสาสปสฺสาสสญฺญาเวทนา วจีสงฺขาราทโย วุตฺตา, น อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาเรสุ วุตฺตา กายสญฺเจตนาทโย.

ก็ส่วนหนึ่งที่ท่านถือเอาของสังขารที่มา โดยสังขารศัพท์นั้น ที่ท่านถือเอาโดยความเป็นสังขารที่จะพึงพรรณนาในที่นี้ ชื่อว่าอวิชชาปัจจัยสังขาร, เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าท่านกล่าวว่าสังขารมี ๒ อย่าง เนื่องด้วยสังขารที่รวมกันทั้งหมด ที่จะพึงพรรณนา. ด้วยคำว่า "วจีสังขารดับก่อน" เป็นต้น ท่านธรรมทินนาภิกษุณีกล่าวถึงวิตก วิจาร อัสสาสะ ปัสสาสะ และสัญญาเวทนาว่าเป็นวจีสังขารเป็นต้น, มิใช่กล่าวถึงกายสัญเจตนาเป็นต้น ที่ได้กล่าวไว้ในอวิชชาปัจจัยสังขาร.

สงฺขตสงฺขารา นาม ยถาสกํ ปจฺจเยหิ สงฺขตตฺตา. สติปิ ปจฺจยนิพฺพตฺตานํ สพฺเพสมฺปิ สงฺขตภาเว "มเมตํ ผลนฺ"ติ

ที่ชื่อว่า สังขตสังขาร เพราะถูกปัจจัยปรุงแต่งตามสมควรแก่สภาวะของตน. ในอรรถกถา ท่านก็กล่าวความที่รูปธรรม

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๕๕๑.

คุณอนันต์-คุณภารดี-ด.ญ.อภิศภรณ์-ด.ญ.ภัทรศิณี-ด.ญ.ณัฐกาญจน์ ทองไพฑูรย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตตฺถาภิมุเขน วิย กมฺมุนา นิพฺพตฺติตตฺตา เตภูมิกวิปากกฏตฺตารูเปสุ สาติสโย สงฺขตภาโวติ อธิปฺปาเยน อฏฺรกถายํ[๑] กมฺมนิพฺพตฺตานํ อภิสงฺขตสงฺขารตา วุตฺตา.

อรูปธรรมที่บังเกิดแต่กรรม เป็นอภิสังขต-สังขารโดยอธิบายว่า แม้เมื่อความที่ธรรมทั้งปวง อันบังเกิดแต่ปัจจัยเป็นสังขตธรรมมีอยู่ ความเป็นสังขตธรรมที่มีความพิเศษยิ่งก็มีอยู่ในวิบากและกฏัตตารูป อันเป็นไปในภูมิ ๓ เพราะถูกกรรมเหมือนดังมุ่งหน้าไปในธรรมนั้นว่า "นี้เป็นผลของเรา" ให้เกิดขึ้น.

ปาฬิยํ ปน ตถา อาคตฏฺานสฺส อภาวโต "เตปิ ฯเปฯ เอตฺเถว สงฺคหํ คจฺฉนฺตี"ติ วุตฺตํ. อนิจฺจา วต สงฺขาราติ วุตฺตา อุตุอาทิสมุฏฺานาปิ สพฺพธมฺมา. อภิ-สงฺขรณกสงฺขาโรติ วุจฺจติ อตฺตโน ผลสฺส อภิสงฺขรณโต. กายปโยคสมุฏฺาปนวีริยํ กายิกวีริยํ. อภิสงฺขารสฺสาติ ปโยคเวคสฺส.

แต่เพราะอาคตสถานอย่างนั้น ไม่มีในพระบาลี ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แม้อภิสังขตสังขารเหล่านั้น ก็ถึงการรวมลงอยู่ในพระบาลีนี้ว่า อนิจฺจา วต สงฺขารา สังขารทั้งปลายไม่เที่ยงหนอ". ธรรมทั้งปวงแม้มีอุตุเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน ท่านก็กล่าวว่า อนิจฺจา วต สงฺขารา สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ. กุศลเจตนาและอกุศลเจตนา อันเป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่า ท่านเรียกว่า อภิสังขรณกสังขาร เพราะปรุงแต่งผล

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๑๒๑.

ของตนขึ้นมา. ความเพียรอันยังกายประโยคให้ตั้งขึ้น ชื่อว่าความเพียรทางกาย. คำว่า แห่งอภิสังขาร ได้แก่แห่งกำลังประโยค.

วาจํ สงฺขโรตีติ วจีสงฺขาโร. กาเยน สงฺขรียตีติ กายสงฺขาโร. จิตฺเตน สงฺขรียติ, จิตฺตํ วา สงฺขโรตีติ จิตฺตสงฺขาโร. สงฺเขปโต ปน สพฺเพปิ ยถารหํ สงฺขโรนฺติ, สงฺขรียนฺตีติ จ สงฺขาราติ เวทิตพฺพา. วุตฺตนฺติ สงฺขารฏฺฐปจฺจยฏฺฐาทิมาห.

ธรรมชื่อว่า วจีสังขาร โดยความหมายว่าปรุงแต่งวาจา. ธรรมชื่อว่า กายสังขาร โดยความหมายว่าถูกกายปรุงแต่ง. ธรรมชื่อว่าจิตสังขาร โดยความหมายว่าถูกจิตปรุงแต่ง หรือโดยความหมายว่า ปรุงแต่งจิต. แต่โดยย่อธรรมทั้งปวงพึงทราบว่า ชื่อว่าสังขารโดยความหมายว่าปรุงแต่ง และโดยความหมายว่าถูกปรุงแต่งตามควร. คำว่า คำที่กล่าวแล้ว ท่านอาจารย์กล่าวถึงความหมายของสังขาร และความหมายของปัจจัยเป็นต้น.

นมตีติ เอกนฺตสารมฺมณตาย อารมฺมณาภิมุขํ นมติ. ปริตสฺสตีติ ปิปาสติ, ตณฺหาปริตาปตาย วา วิจลติ. อุปาทิยตีติ

บทว่า นมติ แปลว่าย่อมน้อมไปเฉพาะหน้าต่ออารมณ์ เพราะความเป็นธรรมที่รับอารมณ์ได้โดยส่วนเดียว. บทว่า

ทฬฺหํ อาทิยติ. ภวตีติ อุปปตฺติภวํ สนฺธายาห. ภาวยตีติ กมฺมภวํ. จุติ ขนฺธานํ มรณนฺติ "มรนฺติ เอเตนา"ติ วุตฺตํ. ทุกฺขา เวทนา อุปฺปาททุกฺขา, ฐิติทุกฺขาติ จ กตฺวา "ทุวิธา ขณตี"ติ วุตฺตํ. อายาโสติ ปริสฺสโม วิสาโท.

ปริตสฺสติ แปลว่าย่อมกระหาย หรือแปลว่าย่อมหวั่นไหว เพราะความเป็นธรรมชาติเร่าร้อนด้วยตัณหา. บทว่า อุปาทิยติ แปลว่าย่อมถือมั่น. บทว่า ภวติ แปลว่าเป็นขึ้น ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงอุปปัตติภพ. บทว่า ภาวยติ แปลว่าทำให้เป็นขึ้น ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงกรรมภพ. ความเคลื่อนไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย ชื่อว่ามรณะ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นเหตุตาย". ท่านกล่าวว่า "ขุดอยู่ ๒ ตอน" เพราะทำอธิบายว่า ทุกขเวทนาเป็นทุกข์ตอนเกิดขึ้น และว่าเป็นทุกข์ตอนตั้งอยู่. บทว่า อายาโส แปลว่าความตรอมใจคือว้าเหว่ใจ.

นิทฺทิฏฺฐนยนิทสฺสนนฺติ[1] ยถานิทฺทิฏฺฐวิธิสนฺทสฺสนํ. เกวล-สทฺโท อสมฺมิสฺสวาจโก จ โหติ "เกวลา สาลโย"ติอาทีสุ, นิรวเสสวาจโก จ "เกวลา องฺคมคธา"ติ-

คำว่า เป็นคำชี้นัยที่ได้แสดงมาแล้ว คือ เป็นคำชี้ถึงวิธีตามที่ได้แสดงมาแล้ว. เกวล-ศัพท์ เป็นศัพท์บอกความหมายว่าไม่เจือปน เหมือนอย่างในคำเป็นต้นว่า

---

[1] ฉ. นิทฺทิฏฺฐนยทสฺสนํ.

อาทีสุ, ตสฺมา ทุวิธาปิ อตฺถํ วทติ. ตตฺถ อสมฺมิสฺสสฺสาติ สุขรหิตสฺส. น หิ เอตฺถ กิญฺจิ อุปฺปาทวยรหิตํ อตฺถิ. สกลสฺสาติ สพฺพภวาทิคตสฺส, สพฺพกาลิกสฺส จ.

"เกวลา สาลโย" แปลว่าข้าวสาลีทั้งหลายล้วน ๆ และเป็นศัพท์บอกความหมายว่าไม่มีส่วนเหลือ เช่นในคำเป็นต้นว่า "เกวลา องฺคมคธา" แปลว่าชาวอังคะและชาวมคธทั้งสิ้น, เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวความหมายทั้ง ๒ ประการไว้. ในความหมายทั้ง ๒ ประการนั้น บทว่า อสมฺมิสฺสสฺส แปลว่า เว้นจากสุข. จริงอยู่ ธรรมชาติที่เว้นจากความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปไร ๆ ในกองทุกข์นี้ จะมีอยู่ก็หามิได้. บทว่า สกลสฺส ความว่าไปสู่ภพทั้งปวงเป็นต้น และเป็นไปในกาลทั้งปวง.

๕๘๘. "ลกฺขเณกวิธาทิโต"ติ เอตฺถ อาทิ-สทฺโท ปจฺเจกํ ปริสมาเปตพฺโพติ ทสฺเสนฺโต อาห "ลกฺขณาทิโต"ติ. สมฺปยุตฺเต, ตํสมงฺคิปุคฺคเล วา สมฺโมหยตีติ สมฺโมหนรสา. อารมฺมณสภาวสฺส ฉาทนํ หุตฺวา คยฺหตีติ ฉาทนปจฺจุปฏฺฐานา.

๕๘๘. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า อาทิ-ศัพท์ในบทว่า "ลกฺขเณกวิธาทิโต" นี้ บัณฑิตพึงให้จบลงไปทีละบท จึงกล่าวคำว่า "ลกฺขณาทิโต" แปลว่าว่าโดยลักษณะเป็นต้น. ชื่อว่า สมฺโมหนรสา มีการทำให้หลงเป็นรส เพราะความหมายว่า ยัง

"อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย"ติ[๑] วจนโต อาสวปทฏฺฐานา.

สัมปยุตธรรมทั้งหลาย หรือยังบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยอวิชชานั้นให้หลง. ชื่อว่า ฉาทนปจฺจุปฏฺฐานา มีการปกปิดเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะความหมายว่า เป็นธรรมชาติ ปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์อันบุคคลย่อมถือเอาได้. ชื่อว่า อาสวปทฏฺฐานา มีอาสวะเป็นปทัฏฐาน เพราะพระบาลีว่า "อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย" แปลว่า อวิชชาเกิดเพราะอาสวะเกิด.

ปฏิสนฺธิชนนตฺถํ อายูหนฺติ พฺยาปารํ กโรนฺตีติ อายูหนรสา. ราสิกรณํ วา อายูหนํ. เจตนาสภาวตฺตา เจตนา หุตฺวา คยฺหตีติ[๒] เจตนาปจฺจุปฏฺฐานา. นามรูปสฺส ปุเรจาริกภาเวน ปวตฺตตีติ ปุพฺพงฺคมรสํ. ปุริมภเวน สทฺธึ ฆฏนํ หุตฺวา คยฺหตีติ ปฏิสนฺธิปจฺจุปฏฺฐานํ.

สังขารชื่อว่า อายูหนรสา มีความพยายามเป็นรส เพราะความหมายว่า พยายามคือกระทำความขวนขวาย เพื่อยังปฏิสนธิให้เกิด. อีกอย่างหนึ่ง การทำให้เป็นกองชื่อว่า อายูหนํ แปลว่าการประมวลมา. ชื่อ เจตนาปจฺจุปฏฺฐานา มีเจตนาเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะความหมายว่า เป็นเจตนาอันบุคคลย่อมถือเอาได้ เพราะมี

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๐๐.
[๒] โป. คยฺหนฺตีติ.

เจตนาเป็นสภาพ. วิญญาณ ชื่อว่า ปุพพงฺคมรสํ มีความเป็นหัวหน้าเป็นรส เพราะความหมายว่า เป็นไปโดยความเป็นธรรมชาติ เที่ยวไปก่อนของนามรูป. ชื่อว่า ปฏิสนฺธิปจฺจุปฏฺฐานํ มีปฏิสนธิเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะความหมายว่า เป็นธรรมชาติสืบต่อกับภพก่อน อันบุคคลย่อมถือเอาได้.

วิญฺญาเณน สห, อญฺญมญฺญญฺจ สมฺปยุชฺชตีติ สมฺปโยครสํ. สมํ ปกาเรหิ โยโค สมฺปโยโค. วิสุํ อภาโว อวินิพฺโภโค. รูปํ สมฺปโยคาภาวโต วิกิรตีติ[๑] วิกิรณรสํ. ตโต เอว หิ ปีสิยมานา[๒] ตณฺฑุลาทโย วิกิรนฺติ, จุณฺณีภูตา วิทฺธํสนฺติ, นามสฺส กทาจิ กุสลาทิภาโวปิ อตฺถีติ ตโต วิเสสนตฺถํ "อพฺยากตปจฺจุปฏฺฐานนฺ"ติ วุตฺตํ.

นาม ชื่อว่า สมฺปโยครสํ มีสัมปโยคะเป็นรส เพราะความหมายว่า ประกอบพร้อมกับวิญญาณ และประกอบพร้อมซึ่งกันและกัน. ความประกอบ โดยประการทั้งหลายสม่ำเสมอ ชื่อว่า สัมปโยคะ. ความไม่มีเป็นส่วนหนึ่ง ชื่อว่า อวินิพฺโภโค แปลว่า ความไม่แยกกัน. รูปชื่อว่า วิกิรณรสํ เพราะความหมายว่า รูปย่อมกระจายตัว เพราะไม่มีสัมปโยคะ. จริงอยู่ เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ ข้าวสารเป็นต้นที่ถูกบดอยู่

---

[๑] ก. วิกิริยตีติ.

[๒] ฉ. ปิสิยมานา.

ย่อมกระจายตัว, คือเป็นของปนกระจัดกระจายไป, แม้นามก็เป็นกุศลเป็นต้นได้ในกาลบางคราวก็ยังมี เพราะฉะนั้น รูป ท่านจึงกล่าวว่า "อพฺยากตปจฺจุปฏฺฐานํ" แปลว่า มีความเป็นอัพยากฤตเป็นปัจจุปัฏฐาน เพื่อให้ต่างกันจากนามนั้น.

"อเจตโน อพฺยากโต"ติ[1] เอตฺถ วิย อนารมฺมณตา วา อพฺยากตตา ทฏฺฐพฺพา. อายตนลกฺขณนฺติ ฆฏฺฏนลกฺขณํ, อายานํ ตนนลกฺขณํ วา. ทสฺสนสฺส ยถาสกํ วิสยคฺคหณสฺส กรณโต ทสฺสนรสํ. "ทสฺสนาทิรสนฺ"ติ ปน สมฺโมหวิโนทนิยํ[2] วุตฺตํ. วตฺถุทฺวารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ ยถารหํ วิญฺญาณมโนวิญฺญาณธาตูนนฺติ อธิปฺปาโย.

อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นธรรมที่รับอารมณ์ไม่ได้ พึงเห็นว่าเป็นอัพยากฤต เหมือนอย่างในคำว่า อเจตโน อพฺยากโต" โกฏฐาสะเฉพาะส่วนหนึ่ง ชื่อว่า เกสา เป็นธรรมหาจิตใจไม่ได้เป็นอัพยากฤต. บทว่า อายตนลกฺขณํ มีความเท่ากับ ฆฏฺฏนลกฺขณํ แปลว่ามีความสืบต่อเป็นลักษณะ หรือมีความเท่ากับ อายานํ ตนนลกฺขณํ แปลว่ามีความแผ่ไปแห่งอายะทั้งหลาย (คือจิตและเจตสิกธรรม) เป็นลักษณะ. สฬายตนะชื่อว่า ทสฺสนรสํ แปลว่ามีการเห็นเป็นรส

---

[1] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๖๘, สมฺโมหวิโนทนี. ๗๔.

[2] สมฺโมหวิโนทนี. ๑๗๖.

เพราะกระทำการเห็นซึ่งรับอารมณ์ตามควรแก่อารมณ์ของตน. แต่ในสัมโมหวิโนทนีท่านกล่าวว่า "ทสฺสนาทิรสํ" แปลว่ามีการเห็นเป็นต้นเป็นรส. อธิบายว่า สฬายตนะชื่อว่า มีความเป็นวัตถุและความเป็นทวารเป็นปัจจุปัฏฐาน แห่งวิญญาณธาตุและมโน-วิญญาณธาตุตามควร.

วตฺถุคฺคหณเจตฺถ จกฺขาทิปญฺจกาเปกฺขํ. อกุสลวิปากุเปกฺขาย อนิฏฺฐภาวโต ทุกฺเขน, อิตราย อิฏฺฐภาวโต สุเขน สงฺคหิตตฺตา "สุขทุกฺขปจฺจุปฏฺฐานา"ติ วุตฺตํ. ทุกฺขสมุทยตฺตา เหตุลกฺขณา ตณฺหา. "ตตฺรตตฺราภินนฺทินี"ติ[๑] วจนโต อภินนฺทนรสา. จิตฺตสฺส, ปุคฺคลสฺส วา รูปาทีสุ อติตฺตภาโว หุตฺวา คยฺหตีติ อติตฺติภาวปจฺจุปฏฺฐานา[๒]

ก็ในสฬายตนะนี้ ศัพท์ว่าวัตถุ เล็งถึงวัตถุทั้ง ๕ มีจักขุเป็นต้น. ท่านกล่าวว่า "เวทนามีสุขและทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐาน" ดังนี้ เพราะอุเบกขาที่เป็นอกุศลวิบาก ท่านสงเคราะห์ไว้ด้วยทุกข์ เพราะความเป็นอนิฏฐารมณ์ เพราะอุเบกขาที่เป็นกุศลวิบากนอกนี้ ท่านสงเคราะห์ไว้ด้วยสุข เพราะความเป็นอิฏฐารมณ์. ตัณหา ชื่อว่า เหตุลกฺขณา มีความเป็นเหตุแห่งลักษณะ เพราะ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๗, ม. มู. ๑๒/๘๙, ๕๔๗, สํ. มหา. ๑๙/๕๒๙, อภิ. วิ. ๓๔/๑๓๑, วิ. มหา. ๔/๑๙.

[๒] ฉ. อติตฺตภาว...

คุณปรีชา-คุณประไพ อมาตยกุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ความเป็นเหตุเกิดของทุกข์. ตัณหา ชื่อว่า อภินนฺทนรสา มีความมุ่งยินดีเป็นรส เพราะพระบาลีว่า "ตตฺรตตฺราภินนฺทินี" แปลว่า ตัณหามีความมุ่งยินดีในอารมณ์นั้น ๆ. ชื่อว่า อติตฺติภาวปจฺจุปฏฺฐานา มีความไม่อิ่มเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะความหมายว่า เป็นความไม่อิ่มในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ของจิตหรือของบุคคล อันบุคคลย่อมถือเอาได้.

อมุญฺจนรสํ ตณฺหาทิฏฺฐาภินิเวสวเสน. ตณฺหาทฬฺหตฺตํ หุตฺวา กามุปาทานํ, เสสานิ ทิฏฺฐิ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺตีติ ตณฺหาทฬฺหตฺตทิฏฺฐิปจฺจุปฏฺฐานํ กมฺมุปปตฺติภววเสน ภวสฺส ลกฺขณาทโย โยเชตพฺพา.

อุปาทาน ชื่อว่า อมุญฺจนรสํ มีความไม่ปล่อยเป็นรส ด้วยอำนาจความยึดมั่นด้วยตัณหาและทิฐิ. ชื่อว่า ตณฺหาทฬฺหตฺตทิฏฺฐิปจฺจุปฏฺฐานํ มีความเหนียวแน่นด้วยตัณหาและทิฐิเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะความหมายว่า เป็นความเหนียวแน่นด้วยตัณหา อันจัดเป็นกามุปาทาน, อุปาทานที่เหลือเป็นทิฐิย่อมปรากฏ. บัณฑิตพึงประกอบข้อปกิณกะ มีลักษณะเป็นต้น แห่งภพเกี่ยวกับกรรมภพและอุปปัตติภพ.

คุณไพศาล อนุศาสนนันท์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

๕๘๙. โมหาทิภาวโตติ[๑] เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน อนนุโพธาทีนํ สงฺคโห. ทุกฺขาทีสุ อญฺญาณวเสน อปฺปฏิปตฺติ, อสุภาทีสุ สุภาทิวิปลฺลาสวเสน มิจฺฉาปฏิปตฺติ. ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตวเสน วา อปฺปฏิปตฺติ, ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตวเสน มิจฺฉาปฏิปตฺติ. ทฺวารารมฺมณโตติ ทฺวารโต, อารมฺมณโต จ ฉสุ ทฺวาเรสุ, ฉสุ อารมฺมเณสุ จ ปวตฺตนโต. อยํ ปน วิภาโค น อวิชฺชาย เอว, อญฺเญสุปิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺเคสุ อรูปธมฺมานํ ลพฺภตีติ อาห "สพฺเพสุปี"ติ.

๕๘๙. ด้วยอาทิ-ศัพท์ ในบทว่า โมหาทิภาวโต แปลว่าโดยความเป็นโมหะเป็นต้นนี้ ท่านสงเคราะห์ความไม่ตามตรัสรู้เป็นต้น. ชื่อว่า ความไม่ปฏิบัติ ด้วยอำนาจความไม่รู้ในอริยสัจมีทุกข์เป็นต้น, ชื่อว่า ความปฏิบัติผิด ด้วยอำนาจความวิปลาสว่างามเป็นต้น ในของที่ไม่งามเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ความไม่ปฏิบัติ ด้วยอำนาจทิฐิวิปยุต, ชื่อว่า ความปฏิบัติผิด ด้วยอำนาจทิฐิสัมปยุต. คำว่า โดยทวารและอารมณ์ ความว่า เพราะเป็นไปในทวารทั้ง ๖ และในอารมณ์ทั้ง ๖ ชื่อว่าโดยทวารและโดยอารมณ์. ก็วิภาคนี้ จะได้แก่อวิชชาเท่านั้นก็หามิได้, ย่อมได้แก่อรูปธรรมในองค์ปฏิจสมุปบาท แม้เหล่าอื่นด้วย เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แม้ทั้งหมด".

---

๑ ฉ. โลกิยวิภาคาทิภาวโต.

วิปากธมฺมธมฺมาทิภาวโตติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน เนวเสกฺขานาเสกฺข-สํโยชนิยาทิภาเว สงฺคณฺหาติ. จตุโยนิ-สํวตฺตนโตติ จตุโยนิปริยาปนฺนตฺตภาว-นิพฺพตฺตนโต.

ด้วยอาทิ-ศัพท์ ในบทว่า วิปาก-ธมฺมธมฺมาทิภาวโต แปลว่า โดยความเป็นธรรมมีวิบากเป็นธรรมดาเป็นต้นนี้ ท่านอาจารย์ย่อมสงเคราะห์ความที่สังขาร เป็นเนวเสกขธรรมเป็นอเสกขธรรม และเป็นสังโยชนียธรรมเป็นต้น. คำว่า เพราะให้เป็นไปในกำเนิด ๔ คือ เพราะให้บังเกิดในอัตภาพอันนับเนื่องในกำเนิด ๔.

โลกิยวิปากาทิภาวโตติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน อพฺยากตสปฺปจฺจยสงฺขตาทิ-ภาเว สงฺคณฺหาติ. สเหตุกาเหตุกาทิโตติ อาทิ-สทฺเทน สสงฺขาราสงฺขาราทิเภเท สงฺคณฺหาติ.

ด้วยอาทิ-ศัพท์ ในบทว่า โลกิย-วิปากาทิภาวโต โดยความเป็นโลกียวิบากเป็นต้นนี้ ท่านอาจารย์ย่อมสงเคราะห์ความที่วิญญาณเป็นอัพยากฤต เป็นสัปปัจจยะ และเป็นสังขตะเป็นต้น. ด้วยอาทิ-ศัพท์ว่า สเหตุกาเหตุกาทิโต โดยความเป็นสเหตุกะและอเหตุกะเป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมสงเคราะห์ประเภทแห่งวิญญาณ มีวิญญาณที่เป็นสสังขารและอสังขารเป็นต้น.

กามํ นามรูปํ ปจฺจุปฺปนฺนทฺธวเสน วุจฺจติ, ตถาปิ ยถา ปจฺจุปฺปนฺนํ, เอวํ

นามรูปท่านกล่าวไว้ เกี่ยวกับเป็นปัจจุบันอัทธาก็จริง, แม้ถึงอย่างนั้น นามรูป

อตีตานาคตมฺปิ อทฺธทฺวยปริยาปนฺนสฺสาปิ นยโต คเหตพฺพตฺตา วุตฺตํ "อตีตาทิโต ติวิธนฺ"ติ.

เท่านั้นเป็นปัจจุบันฉันใด, แม้เป็นอดีตและอนาคตก็เหมือนกันฉันนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มี ๓ อย่าง โดยการมีอดีตเป็นต้น" เพราะแม้นามรูปที่นับเนื่องอยู่ในอัทธาทั้ง ๒ ก็เป็นธรรมชาติที่พึงถือเอาได้โดยนัย.

สญฺชาติสโมสรณฏฺฐานโตติ วิญฺญาณตํสมฺปยุตฺตธมฺมานํ อุปฺปตฺติปวตฺติเทสภาวโต. "ภูตปฺปสาทวิญฺญาณโต"ติ ปาโฐ ยุตฺโต. "วิญฺญาณาทิโต"ติ ปน ปฐนฺติ. เอกเสสนเยน พาหิรายตนสฺสาปิ สงฺคเห สติ อาทิ-สทฺเทน ตสฺส สงฺคหิตตา ทฏฺฐพฺพา.

คำว่า โดยเป็นที่เกิดและเป็นที่ประชุม เพราะความเป็นประเทศที่เกิดและเป็นไป แห่งวิญญาณและธรรมที่สัมปยุตด้วยวิญญาณนั้น. ปาฐะว่า "ภูตปฺปสาทวิญฺญาณโต" ดังนี้ก็ถูกต้อง. ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย ย่อมสวดว่า "วิญฺญาณาทิโต". เมื่อมีการรวมเอาแม้อายตนะภายนอก ตามนัยแห่งเอกเสสสมาส ก็พึงเห็นว่า อายตนะภายนอกนั้น ท่านรวมไว้ด้วยอาทิ-ศัพท์.

โนภยโคจรนฺติ มนายตนมาห. น หิ อรูปธมฺมานํ เทสวเสน อาสนฺนตา, ทูรตา วา อตฺถิ อวิคฺคหตฺตา, ตสฺมา มนายตนสฺส

ท่านอาจารย์กล่าวถึงมนายตนะว่า โนภยโคจร ไม่ใช่รับอารมณ์ทั้ง ๒ อย่างนั้น. เพราะพวกอรูปธรรมเป็นธรรมชาติที่อยู่ใกล้

โคจโร มนายตนํ สมฺปตฺโต, อสมฺปตฺโต วาติ น วุจฺจติ.

หรือเป็นธรรมชาติที่อยู่ไกล เนื่องด้วยพื้นที่หามีไม่ เพราะมันไม่มีรูปร่าง, เพราะฉะนั้น อารมณ์ของมนายตนะจึงพูดไม่ได้ว่า มาถึง หรือยังมาไม่ถึงอายตนะ.

ผสฺสาทีนมฺปีติ เอตฺถ ผสฺโส ตาว ผุสนสภาวโต, โลกิยสาสวาทิภาวโต จ เอกวิโธ. ปฏิฆสมฺผสฺสอธิวจนสมฺผสฺสเภทโต, สเหตุกาทิภาวโต จ ทุวิโธ. ภวตฺตยปริยาปนฺนโต, เวทนาตฺตยสมฺปโยคโต, อเหตุกทุเหตุกติเหตุกโต จ ติวิโธ. โยนิคติวเสน จตุพฺพิโธ, ปญฺจวิโธ จ.

ในบทว่า ผสฺสาทีนมฺปิ นี้ ผัสสะเบื้องต้นชื่อว่า มีอย่างเดียว โดยภาวะคือความถูกต้อง และโดยความเป็นโลกิยะและความเป็นสาสวะเป็นต้น. ชื่อว่ามี ๒ อย่าง โดยความต่างแห่งปฏิฆสัมผัส สัมผัสคือความกระทบ และอธิวจนสัมผัส สัมผัสที่เป็นชื่อ และโดยความเป็นสเหตุกะเป็นต้น. ชื่อว่ามี ๓ อย่าง โดยความเป็นผัสสะที่นับเนื่องอยู่ในภพ ๓ โดยความประกอบด้วยเวทนา๓ และโดยความเป็นอเหตุกะ ทุเหตุกะ ติเหตุกะ. ชื่อว่ามี ๔ อย่าง และมี ๕อย่าง โดยเป็นกำเนิดและคติ.

เวทนา อนุภวนลกฺขณโต, โลกิยสาสวาทิภาวโต จ เอกวิธา. ปญฺจทฺวาริกมโนทฺวาริกเภทโต ทุวิธา. สุขาทิเภทโต

เวทนา ชื่อว่ามีอย่างเดียว โดยลักษณะคือการเสวย และโดยความเป็นโลกิยะความเป็นสาสวะเป็นต้น. ชื่อว่ามี

ติวิธา. โยนิคติวเสน จตุพฺพิธา, ปญฺจวิธา จ. ฉฬารมฺมณเภทโต ฉพฺพิธา.

๒ อย่าง โดยความต่างแห่งเวทนาที่เป็นไปทางปัญจทวาร และเวทนาที่เป็นไปทางมโนทวาร. ชื่อว่ามี ๓ อย่าง โดยความต่างแห่งสุขเวทนาเป็นต้น. ชื่อว่ามี ๔ อย่าง และมี ๕ อย่าง โดยเป็นกำเนิดและคติ. ชื่อว่ามี ๖ อย่าง โดยความต่างแห่งอารมณ์ ๖.

ตณฺหา โลกสฺส สมุทยภาวโต เอกวิธา. ทุวิธา ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตภาวโต. ติวิธา กามภววิภวตณฺหาเภทโต. จตุพฺพิธา จตุมคฺคปฺปเหยฺยโต. ปญฺจวิธา รูปาภินนฺทนาทิภาวโต. ฉพฺพิธา ฉตณฺหากายเภทโต.

ตัณหา ชื่อว่ามีอย่างเดียว โดยเป็นเหตุเกิดของโลก. ชื่อว่ามี ๒ อย่าง โดยเป็นทิฐิสัมปยุตและทิฐิวิปยุต. ชื่อว่ามี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา. ชื่อว่ามี ๔ อย่าง โดยความเป็นธรรมที่มรรคทั้ง ๔ จะพึงละ. ชื่อว่ามี ๕ อย่าง โดยเป็นความยินดียิ่งในรูปเป็นต้น. ชื่อว่ามี ๖ อย่างโดยความต่างแห่งหมวดตัณหาทั้ง ๖.

อุปาทานํ เอกวิธํ ทฬฺหคฺคาหภาวโต. ทุวิธํ ตณฺหาทิฏฺฐิเภทโต. ติวิธํ ภวตฺตยูป-

อุปาทาน ชื่อว่ามีอย่างเดียว โดยเป็นความยึดมั่น. ชื่อว่ามี ๒ อย่าง โดย

นิสฺสยภาวโต. จตุพฺพิธํ กามุปาทานาทิเภทโต. ปญฺจวิธํ ปญฺจคติสํวตฺตนโต.

จำแนกเป็นตัณหาและทิฐิ. ชื่อว่ามี ๓ อย่าง โดยความเป็นธรรมที่มีภพทั้ง ๓ เป็นอุปนิสัย. ชื่อว่ามี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นกามุปาทานเป็นต้น. ชื่อว่ามี ๕ อย่าง โดยให้เป็นไปพร้อมในคติทั้ง ๕.

<u>ภโว</u> เอกวิโธ โลกิยสาสวาทิภาวโต. ทุวิโธ กมฺมุปปตฺติเภทโต. ติวิโธ กามภวาทิเภทโต. จตุพฺพิโธ จตุรุปาทานปจฺจยโต. ปญฺจวิโธ ปญฺจคติสํวตฺตนโต. ฉพฺพิโธ กามกมฺมภวาทิเภทโต. สตฺตวิโธ สตฺตวิญฺญาณฏฺฐิติสงฺคหโต. อฏฺฐวิโธ จตุรุปาทานปจฺจยกมฺมภวาทิเภทโต. นววิโธ กามภวาทิเภทโต.

<u>ภพ</u> ชื่อว่ามีอย่างเดียว โดยความเป็นโลกิยะ และความเป็นสาสวะเป็นต้น. ชื่อว่ามี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นกรรมภพและอุปปัตติภพ. ชื่อว่ามี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นกามภพเป็นต้น. ชื่อว่ามี ๔ อย่าง โดยมีอุปาทาน ๔ เป็นปัจจัย. ชื่อว่ามี ๕ อย่าง โดยให้เป็นไปพร้อมในคติทั้ง ๕. ชื่อว่ามี ๖ อย่าง โดยจำแนกเป็นกามกรรมภพเป็นต้น. ชื่อว่ามี ๗ อย่าง โดยรวมอยู่ในวิญญาณฐิติ ๗. ชื่อว่ามี ๘ อย่าง โดยจำแนกเป็นกรรมภพซึ่งมีอุปาทาน ๔ เป็นปัจจัยเป็นต้น. ชื่อว่ามี ๙ อย่าง โดยจำแนกเป็นกามภพเป็นต้น.

คุณเสาวนีย์ (เมี้ยน) แขมมณี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

<u>ชาติ</u> เอกวิธา ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปฐมาภินิพฺพตฺติภาวโต. ทุวิธา รูปกฺขนฺธ-สงฺขารกฺขนฺธสงฺคหโต. ติวิธา ภวตฺตย-ปริยาปนฺนโต. โยนิคติวเสน จตุพฺพิธา, ปญฺจวิธา จ. อิมินา นเยน ชรามรณ-อาทีนมฺปิ[1] เอกวิธาทิภาโว เวทิตพฺโพ.

<u>ชาติ</u> ชื่อว่ามีอย่างเดียว โดยเป็นความบังเกิดขึ้นเฉพาะทีแรก ในภพนั้น ๆ. ชื่อว่ามี ๒ อย่าง เพราะรวมเป็นรูปขันธ์และสังขารขันธ์. ชื่อว่ามี ๓ อย่าง เพราะเป็นธรรมชาตินับเนื่องอยู่ในภพทั้ง ๓. ชื่อว่ามี ๔ อย่างและ ๕ อย่าง โดยเป็นกำเนิดและคติ. พึงทราบความที่แม้องค์ทั้งหลายมีชราและมรณะเป็นต้น เป็นธรรมชาติมีอย่างเดียวเป็นต้น โดยนัยนี้.

๕๙๐. โสกาทีนมฺปิ คหิตตฺตา องฺค-พหุตฺตปฺปสงฺเค[2] "ทฺวาทเสวา"ติ องฺคววฏฺฐานํ เวทิตพฺพํ. น หิ โสกาทโย องฺคภาเวน วุตฺตา, ผเลน ปน การณํ อวิชฺชํ มูลงฺคํ ทสฺเสตุํ เต วุตฺตา. ชรามรณพฺภาหตสฺส หิ พาลสฺส เต สมฺภวนฺตีติ โสกาทีนํ ชรามรณการณตา วุตฺตา, น ปน "กายิกาย ทุกฺขาย เวทนาย

๕๙๐. เพราะเหตุที่ท่านถือเอาแม้ธรรมมีโสกะเป็นต้นไว้ด้วย จึงพึงทราบการกำหนดองค์ว่า "มี ๑๒ เท่านั้น" ในความเกี่ยวข้องกับความที่ปฏิจสมุปบาทมีองค์มาก-มาย. ด้วยว่าธรรมมีโสกะเป็นต้น พระผู้มี-พระภาคตรัสไว้ โดยความเป็นองค์ก็หามิได้, แต่ธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านั้น ตรัสไว้เพื่อจะทรงแสดงเหตุ ด้วยผลคืออวิชชา

---

[1] ฉ. ชรามรณาทีนมฺปิ.

[2] ก. องฺคพหุตฺตปฺปสงฺคเห.

ผุฏฺโฐ"ติ จ สุตฺเต ชรามรณนิมิตฺตญฺจ ทุกฺขํ สงฺคหิตนฺติ ตํ ตนฺนิมิตฺตานํ ชรามรณพฺภาหตสฺส สมฺภเว สาธกภาเวน วุตฺตํ.

ซึ่งเป็นองค์เดิม. เพราะธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมมีแก่คนเขลาผู้ถูกชราและมรณะกระทบเอา เพราะฉะนั้นพระองค์จึงตรัสความที่ธรรม มีโสกะเป็นต้นมีชราและมรณะเป็นเหตุ, อนึ่ง พระผู้มีพระภาค ได้ทรงสงเคราะห์ทุกข์ในพระสูตรว่า "เป็นผู้ถูกทุกขเวทนาทางกายถูกต้องแล้ว" และทุกข์อันมีชราและมรณะเป็นนิมิตก็หามิได้ เพราะเหตุนั้น ทุกข์นั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสโดยความที่ธรรมอันมีโสกะเป็นต้นทั้งหลาย อันมีชราและมรณะเป็นนิมิตนั้นเป็นเครื่องสาธก ในเพราะมีแก่คนพาลผู้ถูกชราและมรณะกระทบเอา.

ยสฺมา ปน ชรามรเณเนว โสกาทีนํ เอกสงฺเขโป กโต, ตสฺมา เตสํ ชาติปจฺจยตา ยุชฺชติ. ชรามรณปจฺจยภาเว หิ อวิชฺชาย เอกสงฺเขโป กาตพฺโพ สิยา. ชาติปจฺจยา ปน ชรามรณํ, โสกาทโย จ สมฺภวนฺตีติ ตตฺถ ชรามรณํ เอกนฺติกํ

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงกระทำข้อสังเขปธรรม มีโสกะเป็นต้นไว้เป็นอันเดียวกันกับชราและมรณะ นั่นเอง, ฉะนั้น ความที่ธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านั้นมีชาติเป็นปัจจัยก็ย่อมถูกต้อง. อนึ่ง ความสังเขปเป็นอันเดียวกันกับอวิชชา ในภาวะที่

องฺคภาเวน คหิตํ. โสกาทโย ปน รูปภวาทีสุ อภาวโต อเนกนฺติกา เกวลํ ปากเฏน ผเลน อวิชฺชานิทสฺสนตฺถํ คหิตา.

เป็นปัจจัยกับชราและมรณะ ก็เป็นเรื่องที่จะพึงกระทำได้. อนึ่ง ชรามรณะและธรรมมีโสกะเป็นต้น ย่อมมี เพราะมีชาติเป็นปัจจัย เพราะฉะนั้น ชรามรณะที่เป็นไป โดยส่วนเดียว พระผู้มีพระภาคจึงทรงถือเอาโดยความเป็นองค์ ในองค์แห่งปฏิจสมุปบาทนั้น. อนึ่ง ธรรมมีโสกะเป็นต้น มิได้เป็นไปโดยส่วนเดียว เพราะไม่มีในรูปภพเป็นต้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงถือเอา เพื่อแสดงไขอวิชชาด้วยผลที่ปรากฏอย่างเดียว.

เตน อนาคเต ชาติยา สติ ตโต ปราย ปฏิสนฺธิยา เหตุภูตา[๑] อวิชฺชา ทสฺสิตาติ ภวจกฺกสฺส อวิจฺเฉโท ทสฺสิโต โหตีติ. สุตฺตญฺจ โสกาทีนํ อวิชฺชา การณนฺติ เอตสฺเสว อตฺถสฺส สาธกํ ทฏฺฐพฺพํ, น โสกาทีนํ พาลสฺส ชรามรณนิมิตฺตตามตฺตสฺส. "อสฺสุตวา[๒] ปุถุชฺชโน"ติ หิ วจเนน อวิชฺชา

ด้วยเหตุนั้น เมื่อมีชาติในอนาคต พระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดงอวิชชาซึ่งเป็นเหตุของปฏิสนธิ สืบต่อจากชาตินั้น เพราะฉะนั้นจึงเป็นอันทรงแสดงความไม่ขาดตอน แห่งภวจักร. อนึ่ง พระสูตรพึงเห็นว่าเป็นเครื่องสาธก ถึงเนื้อความข้อนี้นั่นเองว่าอวิชชาเป็นเหตุของธรรม มีโสกะเป็นต้น

---

[๑] ฉ. เหตุเหตุภูตา.
[๒] ก. อสุตวา.

โสกาทีนํ การณนฺติ ทสฺสิตา, น จ ชรา-มรณนิมิตฺตเมว ทุกฺขํ ทุกฺขนฺติ.

หาใช่เป็นเครื่องสาธกเนื้อความ เพียงแต่ความที่ธรรมมีโสกะเป็นต้น มีชราและมรณะเป็นนิมิตแก่คนเขลาไม่. จริงอยู่ ด้วยพระพุทธดำรัสว่า "ปุถุชนผู้มิได้สดับ" ทรงแสดงถึงอวิชชาว่า เป็นเหตุแห่งธรรมมีโสกะเป็นต้น, แต่หาใช่ทรงแสดงว่า ทุกข์อันมีชรามรณะเป็นนิมิตนั่นเอง เป็นตัวทุกข์ไม่.

อปโร นโย ชรามรณมฺปิ ปจฺจโย, อญฺญถา ทฺวาทสงฺคานิ น ปริปูเรนฺติ. กสฺส ปน โส ปจฺจโย ? โสกาทีนํ. ยทิ เอวํ กสฺมา "ชรามรณปจฺจยา โสกาทโย สมฺภวนฺตี"ติ อวตฺวา "ชาติปจฺจยา ชรามรณํ, โสกาทโย จ สมฺภวนฺตี"ติ วุตฺตนฺติ ? ยสฺมา ตทญฺญเณนปิ ทุกฺขธมฺเมน ผุฏฺฐสฺส เต สมฺภวนฺติ, ตสฺมา อปฺปหีน-สํโยชนสฺสาปิ เตสํ ตปฺปจฺจยตา น เอกํสิกาติ ชาติปจฺจยตา ว วุตฺตา. อถวา ชรามรณคฺคหเณน อุปปตฺติภโว สงฺคหิโต.

อีกนัยหนึ่ง แม้ชรามรณะก็เป็นปัจจัยด้วย, เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น องค์ ๑๒ ก็จะไม่ครบ. ก็ปัจจัยนั้นของธรรมอะไรเล่า ? ของธรรมมีโสกะเป็นต้น. ถามว่า ถ้าอย่างนั้น เพราะเหตุไร จึงไม่ตรัสว่า "ธรรมมีโสกะเป็นต้นมี เพราะชรามรณะเป็นปัจจัย" ตรัสแต่ว่า "ชรามรณะและธรรมมีโสกะเป็นต้นมี เพราะชาติเป็นปัจจัย" ? เพราะธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมมีแก่บุคคลผู้ถูกธรรมคือความทุกข์แม้อื่น จากชรามรณะนั้นถูกต้องแล้ว,

เพราะฉะนั้น ความที่ธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านั้น มีชรามรณะนั้นเป็นปัจจัย จึงไม่ใช่เป็นไปโดยส่วนเดียว แม้แก่บุคคลผู้มีสังโยชน์ยังละไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสความเป็นธรรม มีชาติเป็นปัจจัยเท่านั้น. อีกนัยหนึ่ง อุปปัตติภพ ท่านรวมไว้ด้วยศัพท์ว่าชรามรณะ.

อุปาทินฺนกฺขนฺธปริปาโก หิ อายุโน สํหานิ, อินฺทฺริยานํ ปริปาโก จ ชรา, เตสญฺจ เภโท มรณนฺติ. สติ จ อุปปตฺติภเว ตตฺถ กตุปจิตํ, โปราณํ วา กมฺมํ กมฺมภโว, กมฺมาทิอุปฏฺฐาเน จุติอนนฺตรํ ปฏิสนฺธึ ชเนตีติ อุปปตฺติภโว ชาติยา ปจฺจโย, ตสฺมา ชรามรณมฺปิ ชาติยา ปจฺจยตาย ปฏิจฺจสมุปฺปาโท.

เพราะว่า ความงอมของขันธ์ที่มีวิญญาณครองความเสื่อมของอายุและความงอมของอินทรีย์ทั้งหลาย ชื่อว่าชรา และความแตกทำลายของธรรมเหล่านั้น ชื่อว่ามรณะแล. ก็เมื่อมีอุปปัตติภพ กรรมที่สัตว์ทำไว้สั่งสมไว้ในอุปปัตติภพนั้น หรือกรรมเก่า จัดเป็นกรรมภพ, ในความปรากฏของกรรมเป็นต้นย่อมให้เกิดปฏิสนธิ ในลำดับแห่งจุติ เพราะฉะนั้น จึงจัดเป็นอุปปัตติภพ เป็นปัจจัยแก่ชาติ, เพราะฉะนั้น แม้ชรามรณะก็ชื่อว่าเป็นปฏิจสมุปบาท เพราะความเป็นปัจจัยแก่ชาติ.

ยสฺมา ปน "ภวปจฺจยา ชาตี"ติ เอตฺเถว อุปปตฺติภวสฺส ชาติยา ปจฺจยตา สงฺคหิตา, ตสฺมา วุตฺตปริยายสงฺคหโตว[๑] "ชรามรณปจฺจยา ชาตี"ติ น วุตฺตํ. เอวํ ชรามรณสฺสาปิ ปจฺจยภาวสิทฺธิโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทตาติ ทฺวาทสงฺคตา ววฏฺฐิตาติ เวทิตพฺพา. เตนาห "ทฺวาทเสวา"ติอาทิ. อยนฺตาวาติ "เทสนาเภทโต"ติอาทินา วุตฺตํ อตฺถสํวณฺณนํ สนฺธายาห.

อนึ่ง เพราะทรงรวมความที่อุปปัตติภพ เป็นปัจจัยแก่ชาติไว้ในคำนี้เองว่า "ภวปจฺจยา ชาติ" ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย, ฉะนั้น จึงมิได้ตรัสว่า "ชรามรณปจฺจยา ชาติ" ชาติมีเพราะชรามรณะเป็นปัจจัย เพราะทรงรวมไว้ด้วยคำปริยาย ที่กล่าวไว้แล้วนั่นเอง. ความที่แม้ชรามรณะเป็นปฏิจจสมุปบาท ก็เพราะสำเร็จความเป็นปัจจัยอย่างนี้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ท่านได้กำหนดปฏิจสมุปบาทมีองค์ ๑๒. ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "องค์ปฏิจสมุปบาทมี ๑๒ เท่านั้น" เป็นต้น. บทว่า อยนฺตาว ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึง การสังวัณณนาความ ที่ท่านได้กล่าวไว้ด้วยคำว่า "โดยประเภทแห่งเทศนา" เป็นต้น.

---

[๑] ฉ. วุตฺตปริยายสงฺคหโต จ.

อวิชฺชาปจฺจยาสงฺขารปทกถาวณฺณนา

๕๙๑. อยํ ปนาติ อิทานิ วกฺขมานํ. "กตมา จ ภิกฺขเว อวิชฺชา ทุกฺเข อญฺญาณํ"[๑]ติอาทินา สุตฺตนฺเตสุ จตูสุ ฐาเนสุ อวิชฺชา วุตฺตาติ "สุตฺตนฺตปริยาเยนา"ติ วุตฺตํ. นิกฺเขปกณฺเฑ[๒] ปน สุตฺตนฺเตสุ จตูสุ ฐาเนสุ กถิตาย เอว อวิชฺชาย อฏฺฐสุ ฐาเนสุ กิจฺจชาติโต กถิตตฺตา ตทตฺถวณฺณนาวเสน วิภาวนํ กาตุํ "อภิธมฺมปริยาเยนา"ติ อารภิตฺวา "วุตฺตเญฺหตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

พรรณนากถาว่าด้วยบทว่าสังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

๕๙๑. บทว่า อยํ ปน ได้แก่เรื่องที่จะกล่าวต่อไป ณ บัดนี้. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "โดยปริยายพระสูตร" ดังนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสอวิชชา อันเป็นไปในฐานะทั้ง ๔ ในพระสูตรทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อวิชชาเป็นไฉน ได้แก่ความไม่รู้ในทุกข์". ส่วนในนิกเขปกัณฑ์ พระผู้มีพระภาคตรัสอวิชชา ซึ่งพระองค์ได้ตรัสไว้ในฐานะทั้ง ๔ ในพระสูตรนั่นเอง โดยชนิดแห่งกิจในฐานะทั้ง ๘ ฉะนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์จะกระทำการอธิบาย เกี่ยวกับการพรรณนาความของอวิชชานั้น จึงเริ่มว่า "โดยปริยายแห่งพระอภิธรรม" แล้วกล่าวคำมี-

[๑] ม. มู. ๑๒/๑๐๐, สํ. นิ. ๑๖/๕.
[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๒๘๓.

อาทิว่า "ข้อนี้สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้" ดังนี้.

อหาเปตฺวา วิภชิตพฺพํ. วิภชนํ หิ อภิธมฺมปริยาโย. "อฏฺฐสุ ฐาเนสุ อญฺญาณนฺ"ติ อาเนตฺวา ตํ สมฺพนฺธิตพฺพํ. เสสฏฺฐาเนสูติ ทุกฺขสมุทเยสุ, ปุพฺพนฺตาทีสุ จ. อารมฺมณวเสนาติ อารมฺมณกรณวเสนาปิ. อิธาติ อิมสฺมึ "ทุกฺเข อญฺญาณนฺ"ติอาทิเก ปาเฐ. สาติ อวิชฺชา. อุปฺปนฺนาติ อสมูหตุปฺปนฺนา, ปเคว ปจฺจุปฺปนฺนา.

บัณฑิตพึงจำแนกเรื่องราว อย่าให้ขาดตกบกพร่อง. ก็การจำแนกเป็นปริยายแห่งพระอภิธรรม. พึงนำเอาคำว่า "ความไม่รู้ในฐานะทั้ง ๘" มาเชื่อมคำนั้นด้วย. คำว่า ในฐานะที่เหลือ คือในทุกข์และสมุทัย, และในฐานะทั้งหลายมีปุพพันตะเงื่อนต้นเป็นต้น. บทว่า อารมฺมณวเสน แปลว่าแม้ด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์. บทว่า อิธ ความเท่ากับ อิมสฺมึ โยค "ทุกฺเข อญฺญาณนฺ"ติอาทิเก ปาเฐ แปลว่าในปาฐะนี้ คือมีคำเป็นต้นว่า "ทุกฺเข อญฺญาณํ". บทว่า สา โยค อวิชฺชา แปลว่าอวิชชานั้น. คำว่า ที่เกิดขึ้นแล้ว ได้แก่ยังไม่ได้รื้อถอนเกิดขึ้น, ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าไม่ต้องพูดถึง.

"ปฏิจฺฉาเทตฺวา"ติ เอตฺถ วุตฺตํ ปฏิจฺฉาทนาการํ ทสฺเสตุํ "ยาถาวสรสลกฺขณํ ปฏิวิชฺฌิตุํ น เทตี"ติ วุตฺตํ. รสิตพฺโพ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ย่อมไม่ให้เพื่อจะแทงตลอด ลักษณะคือรสของตนตามความเป็นจริงได้" เพื่อจะแสดงอาการคือความ

ปฏิวิชฺฌิตพฺโพ สภาโว รโส, อตฺตโน รโส สรโส, ยาถาโว ยถาภูโต สรโส ยาถาวสรโส, โย "ปีฬนฏฺโฐ"[๑]ติอาทินา วุตฺโต ทุกฺขสจฺจปฺปเภทา เอว จ ปุพฺพนฺตาทโย, โส เอว ลกฺขิตพฺพตฺตา ยาถาวสรสลกฺขณํ. ตํ ปฏิวิชฺฌิตุํ ปจฺจกฺขโต ชานิตุํ น เทติ.

ปกปิดที่ท่านได้กล่าวไว้ในคำว่า "ปกปิด". สภาวะที่พึงยินดี คือพึงแทงตลอด ชื่อว่ารส, รสของตน ชื่อว่า สรโส แปลว่ารสของตน, รสของตนตามเป็นจริง คือมีอยู่จริง ชื่อว่า ยาถาวสรโส แปลว่า รสของตนตามเป็นจริง, ซึ่งท่านได้กล่าวไว้ด้วยคำว่า "ปีฬนฏฺโฐ" มีสภาวะว่าบีบคั้นเป็นต้น และธรรมทั้งหลายมีเงื่อนต้นเป็นต้น ซึ่งเป็นประเภทแห่งทุกขสัจนั่นเอง, ก็รสนั้นนั่นแหละ ชื่อว่าลักษณะคือรสของตนตามที่เป็นจริง เพราะเป็นเรื่องที่จะพึงกำหนด. อวิชชาย่อมไม่ให้เพื่อจะแทงตลอด ลักษณะคือรสของตนตามความเป็นจริงนั้น คือเพื่อจะรู้โดยประจักษ์.

ตทุภยนฺติ ปุพฺพนฺตญฺเจว อปรนฺตญฺจ อตีตํ, อนาคตญฺจ ขนฺธปญฺจกํ. ปุพฺพนฺตาปรนฺตภาควนฺตตาย วา ปจฺจุปฺปนฺนทฺธภูโต มชฺฌนฺโต ปุพฺพนฺตาปรนฺโต. อยํ อวิชฺชา

คำว่า ขันธปัญจกทั้ง ๒ ได้แก่ขันธปัญจกเงื่อนต้นคือที่เป็นส่วนอดีต และเงื่อนปลายที่เป็นส่วนอนาคต. อีกนัยหนึ่ง เงื่อนกลางที่เป็นปัจจุบันอัทธา ชื่อว่า

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๔๔๙.

อิเม สงฺขาราติ อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺเมสุ ปจฺจกฺขโต ชานนาการทสฺสนํ.

เงื่อนต้นและเงื่อนปลาย เพราะมีส่วนแห่งเงื่อนต้นและเงื่อนปลาย. คำว่า นี้อวิชชานี้สังขาร เป็นคำแสดงอาการคือการรู้โดยประจักษ์ในอิทัปปัจจยตา และปฏิจสมุปปันธรรม.

เอตฺถาติ เอเตสุ ทุกฺขาทีสุ. ยทิปิ อวิชฺชา ทุกฺขาทีสุ อารมฺมณกรณวเสนปิ ปวตฺตติ, ยถา ปน นิโรธมคฺเค อารมฺมณํ กาตุํ อสกฺโกนฺตี เต ชานิตุกามสฺส ตปฺปฏิจฺฉาทนวเสน, อนิโรธมคฺเคสุ นิโรธมคฺคคฺคหณการณภาเวน จ ปวตฺตมานา เต ยาถาวโต ปฏิวิชฺฌิตุํ น เทติ, เอวํ ทุกฺขาทีสุปีติ เวทิตพฺพํ. ตถา หิ วุตฺตํ "ปฏิจฺฉาทนวเสเนว อิธาธิปฺเปตา"ติ. ทุกฺขาทิวิสโย อนฺธตมกโร, โลภาทีนญฺจ อนฺธตมกรานํ ปจฺจยภูโต อทสฺสนาการโร อญฺญาณํ.

บทว่า เอตฺถ ความเท่ากับ เอเตสุ โยค ทุกฺขาทีสุ แปลว่าในทุกข์เป็นต้นนี้. พึงทราบว่า อวิชชาย่อมเป็นไปแม้เกี่ยวกับการกระทำให้เป็นอารมณ์ ในธรรมมีทุกข์เป็นต้นแม้ก็จริง, ถึงกระนั้น อวิชชาก็ไม่สามารถกระทำนิโรธและมรรค ให้เป็นอารมณ์ได้, เมื่อเป็นไปเกี่ยวกับการปกปิดนิโรธ และมรรคนั้น แก่บุคคลผู้ใคร่จะรู้นิโรธและมรรคเหล่านั้น และด้วยภาวะที่เป็นเหตุยึดถือในธรรมที่มิใช่นิโรธและมรรคว่า เป็นนิโรธและมรรค ย่อมไม่ให้เพื่อแทงตลอด ตามความเป็นจริง ซึ่งนิโรธและมรรคเป็นต้นเหล่านั้นฉันใด, แม้ในสัจจะมีทุกข์เป็นต้นก็ฉันนั้น. จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์ได้กล่าว

คุณปิยาวรรณ ขวัญจันทร์
ขออุทิศส่วนกุศลให้คุณพ่อทอง ขวัญจันทร์

ว่า "ในบาลีนี้ ท่านก็ประสงค์เอาอวิชชาโดยเป็นเครื่องปกปิดเท่านั้นเอง". อาการคือความไม่เห็น ซึ่งกระทำความมืดบอดอันมีสัจจะมีทุกข์เป็นต้นเป็นวิสัย และเป็นปัจจัยแก่ธรรมอันกระทำความมืดบอดมีโลภะเป็นต้น ชื่อว่า <u>อญฺญาณํ</u> แปลว่าความไม่รู้.

๕๙๒. <u>ปุญฺญาทโยติ</u> ปุญฺญาภิสงฺขาราทโย. ตตฺถ ปุนาติ อตฺตโน สนฺตานํ อปุญฺญผลโต, ทุกฺขสงฺกิเลสโต จ โสเธตีติ ปุญฺญํ. หิตสุขชฺฌาสเยน ปุญฺญํ กโรตีติ ตนฺนิปฺผาทเนน การกสฺส อชฺฌาสยํ ปูเรติ, ปุชฺชภวํ นิพฺพตฺเตตีติ วา ปุญฺญํ. อิติ ปูรโก, ปุชฺชนิพฺพตฺตโก จ นิรุตฺตินเยน ปุญฺญนฺติ เวทิตพฺโพ. ปุญฺญํ จ โส อตฺตโน ผลสฺส อภิสงฺขรณฏฺเฐน อภิสงฺขาโร จาติ <u>ปุญฺญาภิสงฺขาโร</u>.

๕๙๒. คำว่า <u>สังขารมีบุญเป็นต้น</u> ได้แก่อภิสังขารมีบุญญาภิสังขารเป็นต้น. ในคำว่า บุญญาภิสังขารนั้น มีวิเคราะห์คำดังนี้ ธรรมชาติชื่อว่า ปุญฺญ เพราะมีความหมายว่า ชำระ คือทำสันดานของตนให้หมดจดจากผลของสิ่งที่ไม่ใช่เป็นบุญ และจากความเศร้าหมองคือทุกข์. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลย่อมทำบุญ ก็ด้วยความประสงค์ประโยชน์เกื้อกูลและความสุข เพราะฉะนั้น ธรรมชาติชื่อว่าปุญฺญ ก็เพราะมีความหมายว่า ทำความมุ่งหมายของผู้กระทำให้เต็ม ด้วยการยังประโยชน์เกื้อกูลและความสุขนั้น ให้สำเร็จ, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติชื่อว่าปุญฺญ

เพราะมีความหมายว่า ยังภพที่ควรบูชาให้บังเกิด. บุคคลผู้ยังความประสงค์ให้เต็ม และผู้ที่ยังภพที่ควรบูชาให้เกิด ดังนี้ก็พึงทราบว่า ชื่อว่าปุญญ ตามนัยแห่งนิรุตติ. สภาวะชื่อว่า อภิสังขาร โดยความหมายว่า ปรุงแต่งผลของตนนั้นด้วย เป็นบุญด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าบุญญาภิสังขาร แปลว่าสภาพปรุงแต่งที่เป็นบุญ.

ปุญฺญปฏิปกฺขโต อปุญฺญนฺติ วุตฺตวิปริยาเยน อปุญฺญาภิสงฺขาโร เวทิตพฺโพ. สมาธิปจฺจนีกานํ อติทูรตาย น อิญฺชติ, อนิญฺชญฺจ ภวํ อภิสงฺขโรตีติ อาเนญฺชาภิสงฺขาโร. กาเยน ปวตฺติโต, กายโต วา ปวตฺโต, กายสฺส วา สงฺขาโรติ กายสงฺขาโร. วจีจิตฺตสงฺขาเรสุปิ เอเสว นโย. ตตฺถ ปรมตฺถิโก ปริวีมํสนสุตฺตาทิวเสน คหิโต.

ธรรมชาติที่ชื่อว่าอปุญญ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมชาติชื่อว่าปุญญ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า อปุญญาภิสังขาร โดยปริยายต่างจากคำที่ได้กล่าวไว้แล้ว. ภพชื่อว่าย่อมไม่หวั่นไหว เพราะอยู่ไกลยิ่ง แห่งธรรมอันเป็นข้าศึกต่อสมาธิ, ก็ธรรมใดย่อมปรุงแต่งภพที่ไม่หวั่นไหว เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นชื่อว่าอาเนญชาภิสังขาร. ชื่อว่ากายสังขาร เพราะมีความหมายว่า เป็นสังขารที่กายให้เป็นไปแล้ว หรือเพราะมีความหมายว่า สังขารที่เป็นไปทางกาย

ตตฺถ หิ "ปุญฺญญฺเจ สงฺขารํ อภิสงฺขโรติ, ปุญฺญูปคํ โหติ วิญฺญาณนฺ"ติ-[1] อาทินา อาคตํ. ทุติยตฺติโก วิภงฺคสุตฺต-วเสน. ตตฺถ หิ "ตโยเม ภิกฺขเว สงฺขารา. กตเม ตโย ? กายสงฺขาโร วจีสงฺขาโร จิตฺตสงฺขาโร"ติ[2] วุตฺตํ.

หรือเพราะมีความหมายว่า ปรุงแต่งกาย. แม้ในวจีสังขารและจิตสังขารก็นัยนี้เหมือนกัน. ในสังขารทั้ง ๓ นั้น ติกะแรกท่านอาจารย์ถือเอา ด้วยอำนาจแห่งปริวีมังสนสูตรเป็นต้น.

จริงอยู่ ในที่นั้น มีพระบาลีมาแล้วโดยนัยมีอาทิว่า "ปุญฺญญฺเจ สงฺขารํ อภิสงฺขโรติ, ปุญฺญูปคํ โหติ วิญฺญาณํ" แปลว่า หากว่า บุคคลปรุงแต่งสังขารที่เป็นบุญ, วิญญาณก็เป็นธรรมชาติเข้าถึงบุญ. ติกะที่ ๒ ท่านอาจารย์ถือเอา ด้วยอำนาจวิภังคสูตร. จริงอยู่ ในที่นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ตโยเม ภิกฺขเว สงฺขารา. กตเม ตโย ? กายสงฺขาโร วจีสงฺขาโร จิตฺตสงฺขาโร" แปลว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สังขาร ๓ เหล่านี้. ๓ อะไรบ้าง ? คือ กายสังขาร ๑ วจีสังขาร ๑ จิตสังขาร ๑.

---

[1] สํ. นิ. ๑๖/๙๙.
[2] สํ. นิ. ๑๖/๕๑.

วิตฺถารโต ปนาติอาทิ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ สรูปโต, ปเภทโต จ วิภาวนํ. ภาวนาวเสเนว ปวตฺตา, น ทานสีลวเสนาติ ตตฺถ ลพฺภมานํ ปุญฺญกิริยาวตฺถุํ[๑] ทสฺเสติ. เอวญฺจ กตฺวา อรูปาวจรเจตนาปิ "ภาวนาวเสเนว ปวตฺตา"ติ วุตฺตา.

คำว่า ส่วนว่าโดยพิสดาร เป็นต้น เป็นคำอธิบายสังขารทั้งหลาย มีบุญญาภิสังขารเป็นต้น โดยสรุปและโดยประเภท. อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาเท่านั้น, คือ ไม่เป็นไปด้วยอำนาจทานและศีล เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงบุญกิริยาวัตถุที่ได้อยู่ในบุญญาภิสังขารนั้น. ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ แม้เจตนาที่เป็นอรูปาวจร ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นไปด้วยอำนาจภาวนาเท่านั้น".

เย ปน "ภาวนาวเสนวา"ติ อวธารเณน อภิญฺญาเจตนํ นิวตฺเตตีติ วทนฺติ, ตทยุตฺตํ ตาสมฺปิ อวิชฺชาปจฺจยตาย วิย[๒] ปุญฺญาภิสงฺขารภาวสฺส จ อิจฺฉิตตฺตา. อญฺญถา อภิญฺญาจิตฺตุปฺปาทสฺส ปุญฺญกิริยาวตฺถุสฺ อสงฺคโห เอว สิยา, น จ ยุตฺตํ "กุสลญฺจ ปุญฺญกิริยาวตฺถุ จ น โหตี"ติ. ปาณาติ-

ส่วนอาจารย์เหล่าใด ย่อมกล่าวว่า ด้วยศัพท์อันเป็นอวธารณะว่า "ภาวนาวเสเนว" ท่านอาจารย์ย่อมห้ามเจตนาในอภิญญา, คำนั้นไม่ถูกต้อง เพราะท่านปรารถนาความที่แม้เจตนาเหล่านั้นเป็นบุญญาภิสังขารเหมือนอย่างในความที่สังขารมีอวิชชา เป็นปัจจัย. เมื่อถือเนื้อความโดยประการอื่น การจะไม่

---

[๑] ฉ. ปุญฺญกิริยวตฺถุํ.
[๒] ม. อวิชฺชาปจฺจยตาย.

ปาตาทีติ อาทิ-สทฺเทน น ตทวสิฏฺฐอกุสล-กมฺมปถานํเยว คหณํ, อถโข อนวเสส-อกุสลกมฺมสฺสาปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํ.

รวมเอาอภิญญาจิตตุปบาท ไว้ในบุญกิริยา-วัตถุนั่นเอง ก็ควรจะมี และคำว่า "กุศลและบุญกิริยาวัตถุ ย่อมไม่มี" ดังนี้ ก็ไม่ถูกต้อง. ด้วยอาทิ-ศัพท์ว่า ปาณาติปาตาทิ ท่านถือเอาอกุศลกรรมบถ ที่เหลือลงจากกามาวจรกุศลเจตนานั้นเท่านั้น ก็หามิได้, โดยที่แท้ พึงเห็นว่า ท่านถือเอาแม้อกุศล-กรรมไม่มีส่วนเหลือลง.

อิตเรสุ ปนาติ กายสงฺขาราทีสุ. ปุญฺญาภิสงฺขาราทโย ปวตฺตมานา อิเมหิ ทฺวาเรหิ ปวตฺตนฺตีติ ทฺวารโต ปวตฺติ-ทสฺสนตฺถํ. "สมวีสติ เจตนา"ติ กสฺมา วุตฺตํ, ยทิ กายวจีวิญฺญตฺติโย สมุฏฺฐาเปนฺติโย[๑] กุสลากุสลเจตนา กาย-สงฺขาโร, วจีสงฺขาโรติ จ วุจฺจนฺติ, เอวํ สนฺเต อภิญฺญาเจตนายปิ กุสลาย ตถา ปวตฺตาย วจีสงฺขารภาโว วตฺตพฺโพติ โจทนํ สนฺธายาห "อภิญฺญาเจตนา"ติอาทิ.

คำว่า ส่วนในสังขารนอกนี้ ได้แก่ในสังขารมีกายสังขารเป็นต้น. เพื่อจะแสดงความเป็นไปทางทวาร เพราะอภิสังขารมีบุญญาภิสังขารเป็นต้น เมื่อเป็นไป ก็ย่อมเป็นไปทางทวารเหล่านี้. ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "อภิญญาเจตนา" เป็นต้น หมายถึงคำทักท้วงว่า เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวว่า "เจตนา ๒๐ ถ้วน", กุศลเจตนาและอกุศลเจตนา ที่ยังกายวิญญัติและวจีวิญญัติให้ตั้งขึ้น ท่านก็

[๑] ก. สมุฏฺฐเปนฺติโย.

เรียกว่า กายสังขารและวจีสังขารโดยแท้, เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็ควรจะกล่าวความที่แม้อภิญญาเจตนา ซึ่งเป็นกุศลเป็นไปแล้วอย่างนั้น เป็นวจีสังขาร.

<u>เอตฺถาติ</u> กายวจีสงฺขารคฺคหเณ, กายวจีสญฺเจตนาคฺคหเณ วา. <u>น</u> <u>คหิตาติ</u> อฏฺฐกถายํ น คหิตา "อภิญฺญาเจตนา วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย น โหตี"ติ. กสฺมา ปน น โหติ, นนุ สาปิ กุสลา, วิปากธมฺมา จาติ ? สจฺจเมตํ, อนุปจฺฉินฺนตณฺหาวิชฺชมาเน[๑] ปน สนฺตาเน สพฺยาปารปฺปวตฺติยา ตสฺสา กุสลตา, วิปากธมฺมตา จ วุตฺตา, น วิปากุปฺปาทเนน.

บทว่า <u>เอตฺถ</u> โยค กายวจีสงฺขารคฺคหเณ แปลว่า ในการถือเอากายสังขารและวจีสังขารนี้บ้าง, โยค กายวจีสญฺเจตนาคฺคหเณ แปลว่า ในการถือเอากายสัญเจตนาและวจีสัญเจตนานี้บ้าง. คำว่า <u>ท่านจึงไม่ถือเอา</u> คือ ท่านไม่ได้ถือเอา ในอรรถกถาว่า "อภิญญาเจตนาไม่เป็นปัจจัย แก่วิญญาณ". ถามว่า ก็ไม่เป็นเพราะเหตุไร, แม้อภิญญาเจตนานั้น ก็เป็นกุศล, และมีวิบากเป็นธรรมดามิใช่หรือ ? ตอบว่า ข้อนี้จริง, แต่ว่าความที่อภิญญาเจตนานั้น เป็นกุศลและความเป็นวิบากธรรม ท่านกล่าวไว้โดยความที่เป็นไปด้วยความพยายามของตน ใน

---

[๑] ก. อนุปจฺฉินฺนตณฺหา อวิชฺชมาเน.

สันดานที่ยังมีตัณหาอันยังตัดไม่ขาด, หาใช่กล่าวไว้ โดยข้อที่ยังวิบากให้เกิดขึ้นไม่.

สา ปน วิปากํ อุปฺปาเทนฺตี รูปาวจรเมว อุปฺปาเทยฺย. น หิ อญฺญภูมิกํ กมฺมํ อญฺญภูมิกํ วิปากํ อุปฺปาเทตีติ. อตฺตนา[๑] สทิสารมฺมณํ ติฏฺฐานิกเมว จ อุปฺปาเทยฺย จิตฺตุปฺปาทกณฺเฑ[๒] รูปาวจรวิปากสฺส กมฺมสทิสารมฺมณสฺเสว วุตฺตตฺตา. น จ รูปาวจรวิปาโก ปริตฺตาทิอารมฺมโณ อตฺถิ, อภิญฺญาเจตนา จ ปริตฺตาทิอารมฺมณาว โหติ. ตสฺมา วิปากํ น อุปฺปาเทตีติ วิญฺญายติ.

อนึ่ง อภิญญาเจตนานั้น เมื่อจะยังวิบากให้เกิดขึ้นก็จะพึงยังวิบากที่เป็นรูปาวจรเท่านั้นให้เกิดขึ้น. เพราะว่า กรรมที่เป็นไปในภูมิอื่น ย่อมจะยังวิบากที่เป็นไปในภูมิอื่นให้เกิดขึ้น ก็หามิได้แล. จะพึงยังวิบากที่มีอารมณ์เหมือนกับตน และเป็นไปในฐานะ ๓ เท่านั้นให้เกิดขึ้น เพราะในจิตตุปปาทกัณฑ์ พระผู้มีพระภาคก็ตรัสรูปาวจรวิบาก ซึ่งมีอารมณ์เหมือนกับกรรมนั่นเอง. อนึ่ง รูปาวจรวิบาก จะมีอารมณ์เป็นกามาวจรเป็นต้นมีอยู่ก็หามิได้, และอภิญญาเจตนา จะมีอารมณ์เป็นกามาวจรเป็นต้นเท่านั้น ก็หามิได้. เพราะฉะนั้น จึงย่อมทำให้เข้าใจว่า ไม่ทำวิบากให้เกิดขึ้น.

---

๑ ก. อตฺตโน.
๒ อภิ. สํ. ๓๔/๑๔๓.

คุณปิยาวรรณ ขวัญจันทร์
ขออุทิศส่วนกุศลให้คุณพ่อทอง ขวัญจันทร์

กสิเณสุ จ อุปฺปาทิตสฺส จตุตฺถชฺฌานสมาธิสฺส อานิสํสภูตา อภิญฺญา. ยถาห "โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต"ติอาทิ.[๑] ตสฺมา สมาธิผลสทิสา สา, น จ ผลํ เทติ. ทานสีลานิสํสภูโต ตสฺมึ ภเว ปจฺจยลาโภ วิยาปิ สาปิ วิปากํ น อุปฺปาเทตีติ.

และอภิญญาก็เป็นอานิสงส์ แห่งสมาธิในจตุตถฌานซึ่งโยคาวจรบุคคลทำให้เกิดขึ้นในกสิณทั้งหลาย. เหมือนอย่างที่ตรัสว่า "ภิกษุนั้น เมื่อจิตตั้งมั่นแล้วอย่างนี้" เป็นต้น. เพราะฉะนั้น อภิญญาเจตนานั้นจึงเหมือนกับผลของสมาธิ และย่อมไม่ให้ผล. เหมือนการได้ปัจจัยในภพนั้น ซึ่งเป็นอานิสงส์ของทานและศีล เพราะฉะนั้น อภิญญาเจตนาแม้นั้น จึงไม่ทำวิบากให้เกิดขึ้นแล.

"ยถา จ อภิญฺญาเจตนา, เอวํ อุทฺธจฺจเจตนาปิ น โหตี"ติ อิทํ อุทฺธจฺจสหคตธมฺเม วิสุํ อุทฺธริตฺวา "เตสํ วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา"ติ[๒] วุตฺตตฺตา วิจาเรตพฺพํ. สา ปน วิจารณา เหฏฺฐา ขนฺธนิทฺเทสวณฺณนายํ อกุสลกถาย วิจาริตา เอวาติ ตตฺถ วิจาริตนเยเนว เวทิตพฺพา.

คำว่า "และอภิญญาเจตนาไม่เป็นปัจจัยและวิญญาณฉันใด, แม้อุทธัจเจตนาก็ไม่เป็นเหมือนฉันนั้น" นี้ควรพิจารณาเพราะพระผู้มีพระภาค ทรงยกธรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะไว้แผนกหนึ่ง ตรัสไว้ว่า "ญาณในวิบากของธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทา". ก็ข้อพิจารณานั้น ข้าพเจ้าได้

---

๑ ม. ม. ๑๓/๔๖๐-๔๖๑, ที. สี. ๙/๑๐๘, ๑๑๐, ม. มู. ๑๒/๔๕๙, ๔๖๐, วิ. มหา. ๑/๗.

๒ อภิ. วิ. ๓๕/๔๐๑.

พิจารณาไว้แล้วทีเดียว ในกถาว่าด้วยอกุศล ในวัณณนาแห่งขันธนิเทศในหนหลัง เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่ได้พิจารณาไว้แล้วในที่นั้นนั่นแหละ.

อปิเจตฺถ ยเทเก วิภชฺช วทนฺติ, ทสฺสนภาวนานํ อภาเวปิ เยสํ ปุถุชฺชนานํ, เสกฺขานญฺจ ทสฺสนภาวนาหิ ภวิตพฺพํ, เตสํ ตทุปฺปตฺติกาเล เตหิ ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา อกุสลา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา, ภาวนาย ปหาตพฺพาติ จ วุจฺจนฺติ. ปุถุชฺชนานํ ปน ภาวนาย อภาวา ภาวนาย ปหาตพฺพจินฺตา นตฺถิ. เตน เตสํ ปวตฺตมานา ทสฺสเนน ปหาตุํ อสกฺกุเณยฺยาปิ ภาวนาย ปหาตพฺพาติ น วุจฺจนฺติ.

อีกประการหนึ่งในอธิการนี้อาจารย์พวกหนึ่ง ย่อมกล่าวจำแนกคำใดไว้, มีความว่า แม้ในเพราะความไม่มีทัสสนะ (โสดาปัตติ-มรรค) และภาวนา (มรรคเบื้องบนอีก ๓) ทัสสนะและภาวนาก็จะต้องมีแก่ปุถุชน และเสขบุคคลเหล่าใด, อกุศลที่ปุถุชนและเสขบุคคลเหล่านั้นจะพึงอาจละได้ ในกาลที่ทัสสนะและภาวนานั้นเกิดขึ้น แก่ปุถุชนและเสขบุคคลเหล่านั้น ย่อมเรียกได้ว่า เป็นอกุศลที่ทัสสนะพึงละ และว่าเป็นอกุศลที่ภาวนาพึงละ. แต่เพราะภาวนาไม่มีแก่ปุถุชนทั้งหลาย จึงไม่มีการที่จะต้องคิดถึงเรื่องอกุศลธรรมที่ภาวนาจะพึงละ. ด้วยเหตุนั้น อกุศลทั้งหลายที่เป็นไปอยู่ แก่ปุถุชนเหล่านั้น แม้เป็นธรรมที่ไม่พึงอาจละ

ได้ด้วยทัสสนะ ก็ไม่เรียกว่าภาวนาย-ปหาตัพพธรรม ธรรมที่ภาวนาจะพึงละ.

ยทิ วุจฺเจยฺยุํ, ทสฺสเนนปหาตพฺพา ภาวนายปหาตพฺพานํ เกสญฺจิ เกนจิ[๑] กทาจิ อารมฺมณารมฺมณาธิปติอุปนิสฺสยปจฺจเยหิ ปจฺจโย ภเวยฺยุํ. น จ ปฏฺฐาเน ทสฺสเนนปหาตพฺพา ภาวนาย ปหาตพฺพานํ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโยติ วุตฺตา. เสกฺขานํ ปน วิชฺชมานา ภาวนาย ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยาติ ภาวนาย ปหาตพฺพา.

ถ้าจะพึงเรียกไซร้, ทัสสเนนปหาตัพพธรรม ก็จะพึงเป็นปัจจัย โดยอารัมณปัจจัย อารัมณาธิปติปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย แก่ภาวนายปหาตัพพธรรมบางพวก โดยปัจจัยบางอย่าง ในกาลบางคราวได้. ก็ในปัฏฐาน ทัสสเนนปหาตัพพธรรม พระผู้มี-พระภาคตรัสว่า เป็นปัจจัยโดยปัจจัยอะไรๆ แก่ภาวนายปหาตัพพธรรมก็หามิได้. ส่วนอกุศลที่มีอยู่แก่เสขบุคคล ที่อาจละได้ด้วยภาวนา เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าภาวนาย-ปหาตัพพธรรม.

เตเนว เสกฺขานํ ทสฺสเนน ปหาตพฺพา, จตฺตตฺตา วนฺตตฺตา มุตฺตตฺตา ปหีนตฺตา ปฏินิสฺสฏฺฐตฺตา อุกฺเขฏิตตฺตา สมุกฺเขฏิตตฺตา อสฺสาทิตพฺพา, อภินนฺทิตพฺพา จ น โหนฺติ.

ด้วยเหตุนั้นนั่นแหละ ธรรมที่ทัสสนะของเสขบุคคลจะพึงละได้ ก็ยังไม่เป็นธรรมที่น่าชื่นใจ และน่ายินดียิ่งนัก เพราะความเป็นธรรมที่สละได้แล้ว เพราะความเป็น

[๑] ม. เกจิ.

ปหีนตาย เอว โสมนสฺสเหตุภูตา, อวิกฺเขปเหตุภูตา จ น โทมนสฺสํ, อุทฺธจฺจญฺจ อุปฺปาเทนฺตีติ น เต เตสํ อารมฺมณารมฺมณาธิปติภาวํ, ปกตูปนิสฺสยภาวญฺจ คจฺฉนฺติ. น หิ ปหีเน อุปนิสฺสาย อริโย ราคาทิกิเลเส อุปฺปาเทติ.

ธรรมที่คายได้แล้ว เพราะความเป็นธรรมที่พ้นได้แล้ว เพราะความเป็นธรรมที่ละได้แล้ว เพราะความเป็นธรรมที่สละคืนแล้ว. เพราะความเป็นธรรมที่ละได้แล้วนั่นเอง ธรรมที่เป็นเหตุแห่งโสมนัสและเป็นเหตุแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมไม่ยังโทมนัสและอุทธัจจะให้เกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น ปหาตัพพธรรมเหล่านั้น จึงไม่เข้าถึงความเป็นอารัมมณปัจจัย อารัมมณาธิปติปัจจัย และความเป็นปกตูปนิสสยปัจจัย แก่ภาวนายปหาตัพพธรรมเหล่านั้น. ก็พระอริยะเพราะอาศัยกิเลสที่ละได้แล้ว ย่อมไม่ยังกิเลสมีราคะเป็นต้นให้เกิดขึ้น(อีก).

วุตฺตเญฺหตํ "โสตาปตฺติมคฺเคน เย กิเลสา ปหีนา, เต กิเลเส น ปุเนติ น ปจฺเจติ น ปจฺจาคจฺฉติ ฯเปฯ อรหตฺตมคฺเคน ฯเปฯ น ปจฺจาคจฺฉตี"[๑]ติ.

ข้อนี้ สมด้วยคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ว่า "กิเลสเหล่าใด ที่พระอริยะละได้แล้ว ด้วยโสดาปัตติมรรค, ท่านย่อมไม่มาอีก ย่อมไม่ย้อนมา ย่อมไม่

---

[๑] ขุ. มหา. ๒๙/๒๔๒, ขุ. จู. ๓๐/๙๙.

กลับมาหากิเลสเหล่านั้น ฯลฯ กิเลสเหล่าใด ที่ท่านละได้แล้วด้วยอรหัตมรรค ท่านย่อมไม่มาอีก ย่อมไม่ย้อนมา ย่อมไม่กลับมาหากิเลสเหล่านั้น".

น จ ปุถุชฺชนานํ ทสฺสเนน ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา, อิตเรสํ น เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโย โหนฺตีติ น สกฺกา วตฺตุํ "ทิฏฺฐึ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชติ. วิจิกิจฺฉํ อารพฺภ วิจิกิจฺฉา, ทิฏฺฐิ อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชตี"ติ[1] ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานํ อุทฺธจฺจอารมฺมณปจฺจยภาวสฺส วุตฺตตฺตา.

ก็อกุศลทั้งหลายที่ปุถุชนจะสามารถละได้ด้วยโสดาปัตติมรรคก็หามิได้, จึงไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นปัจจัย โดยปัจจัยอะไร ๆ ไม่ได้แก่พระอริยบุคคลนอกนี้ เพราะพระผู้มีพระ-ภาคตรัส ความที่ทิฐิและวิจิกิจฉามีอุทธัจจะเป็นอารัมณปัจจัยไว้ว่า 'บุคคลย่อมยินดีเพลิดเพลินทิฐิ, เพราะปรารภทิฐินั้นย่อมเกิดราคะ, ย่อมเกิดทิฐิวิจิกิจฉาอุทธัจจะ. เพราะปรารภวิจิกิจฉา ย่อมเกิดวิจิกิจฉาทิฐิอุทธัจจะ".

เอตฺถ หิ <u>อุทฺธจฺจนฺติ</u> อุทฺธจฺจสหคตํ[2] จิตฺตุปฺปาทํ สนฺธาย วุตฺตํ. เอวญฺจ กตฺวา อธิปติปจฺจยนิทฺเทเส "ทิฏฺฐึ ครุํ กตฺวา

ก็ในพระบาลีนี้ คำว่า <u>อุทธัจจะ</u> พระผู้มี-พระภาค ตรัสหมายเอาจิตตุปบาทที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ. ก็เพราะอธิบายอย่างนี้

---

[1] อภิ. ป. ๔๐/๑๕๗.

[2] ฉ. อุทฺธจฺจสหคต...

อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ ครุํ กตฺวา ราโค อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชตี"ติ[๑] เอตฺตกเมว วุตฺตํ, น วุตฺตํ "อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชตี"ติ.

ในนิเทศแห่งอธิปติปัจจัย พระผู้มีพระภาคจึงตรัสคำเพียงเท่านี้เองว่า "บุคคลเพราะกระทำทิฐิให้เป็นอารมณ์ อย่างหนักแน่น เพลิดเพลินยินดี, เพราะกระทำทิฐินั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะย่อมเกิด, ทิฐิย่อมเกิด", มิได้ตรัสว่า "อุทธัจจะย่อมเกิด".

ตสฺมา ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตพฺพานํ อตีตาทิภาเวน น วตฺตพฺพตฺเตปิ ยาทิสานํ ตาหิ อนุปฺปตฺติธมฺมตา อาปาเทตพฺพา, เตสุ ปุถุชฺชเนสุ วตฺตมานา ทสฺสนํ อเปกฺขิตฺวา เตน ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา, เสกฺเขสุ วตฺตมานํ ภาวนํ อเปกฺขิตฺวา ตาย ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา ภาวนาย ปหาตพฺพา.

เพราะฉะนั้น แม้ในข้อที่ธรรมที่ทัสสนะและภาวนาจะพึงละ พึงเป็นธรรมที่กล่าวไม่ได้โดยความเป็นอดีตเป็นต้น ความที่ธรรมเช่นใด เป็นธรรมที่ไม่เกิดขึ้นได้ จะพึงให้ถึงได้ด้วยทัสสนะและภาวนาเหล่านั้น,ธรรมที่เป็นไปอยู่ในปุถุชนเหล่านั้น เล็งถึงทัสสนะ อาจละได้ด้วยทัสสนะนั้น ก็เป็นทัสสเนน-ปหาตัพพธรรม, ที่เป็นไปอยู่ในเสขบุคคล เล็งถึงภาวนา จะพึงอาจละได้ด้วยภาวนานั้น ก็เป็นภาวนายปหาตัพพธรรม.

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๖๑.

เตสุ ภาวนาย ปหาตพฺพา สหายวิรหา วิปากํ น ชนยนฺตีติ ภาวนาย ปหาตพฺพเจตนาย นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว น วุตฺโต, อเปกฺขิตพฺพทสฺสนภาวนารหิตานํ ปน ปุถุชฺชเนสุ อุปฺปชฺชมานานํ สกภณฺเฑ ฉนฺทราคาทีนํ, อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาทสฺส จ สํโยชนตฺตยตเทกฏฺฐกิเลสานํ อนุปจฺฉินฺนตาย อปริกฺขีณสหายานํ วิปากุปฺปาทนํ น สกฺกา ปฏิเสธิตุนฺติ อุทฺธจฺจสหคตธมฺมานํ วิปาโก วิภงฺเค วุตฺโต.

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ภาวนายปหาตัพพธรรม เว้นจากธรรมที่มีความเป็นไปร่วมกัน ย่อมไม่ยังวิบากให้เกิด เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวความที่เจตนาในภาวนายปหาตัพพธรรม เป็นกรรมปัจจัยที่มีอยู่ในขณะต่างกัน, แต่เพราะความที่ธรรมมีฉันทราคะเป็นต้น ในภัณฑะของตนซึ่งเว้นจากทัสสนะและภาวนาที่จะพึงเพ่งถึงอันเกิดขึ้นอยู่ในปุถุชนทั้งหลาย และกิเลสที่ตั้งอยู่เป็นอันเดียวกัน กับสังโยชน์ ๓ แห่งจิตตุปบาทที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ เป็นธรรมที่ยังเข้าไปตัดไม่ได้ ใคร ๆ จึงไม่อาจห้ามการยังวิบากให้เกิดขึ้น ของธรรมที่มีความเป็นไปร่วมกันยังไม่หมดสิ้น เพราะฉะนั้น วิบากของธรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์.

ยทิ เอวํ อเปกฺขิตพฺพทสฺสนภาวนารหิตานํ อกุสลานํ เนวทสฺสเนน น ภาวนายปหา-

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น อกุศลทั้งหลายที่เว้นจากทัสสนะและภาวนาที่จะพึงเพ่งถึง ก็

ตพฺพตาย น วตฺตพฺพตา อาปชฺชตีติ ? นาปชฺชติ อปฺปหาตพฺพานํ "เนวทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺพา"ติ[๑] วุตฺตตฺตา, อปฺปหาตพฺพวิรุทฺธสภาวตฺตา จ อกุสลานํ.

จะต้องเป็นธรรมที่พึงพูดไม่ได้ โดยความเป็นธรรมที่ทัสสนะก็ไม่ใช่ ภาวนาก็ไม่ใช่จะพึงละ ? ตอบว่า ไม่ต้องเพราะอัปปหา-ตัพพธรรม พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสว่า "เป็นธรรมที่ทัสสนะก็ไม่ใช่ ภาวนาก็ไม่ใช่จะพึงละ" และเพราะความที่อกุศลทั้งหลายก็มีสภาพผิดไปจากอัปปหาตัพพธรรม.

เอวมฺปิ เต อิมสฺมึ ติเก "นวตฺตพฺพา"ติ วตฺตพฺพา อาปชฺชนฺตีติ ? นาปชฺชนฺติ จิตฺตุปฺปาทกณฺเฑ ทสฺสิตานํ ทฺวาทสอกุสลจิตฺตุปฺปาทานํ ทฺวีหิ ปเทหิ สงฺคหิตตฺตา. ยถา หิ ธมฺมวเสน สพฺเพ สงฺขตธมฺมา สงฺคหิตาติ อุปฺปนฺนตฺติเก กาลวเสน อสงฺคหิตาปิ อตีตา "นวตฺตพฺพา"ติ น วุตฺตา จิตฺตุปฺปาทรูป-ภาเวน คหิเตสุ นวตฺตพฺพสฺส อภาวา, เอวมิธาปิ จิตฺตุปฺปาทภาเวน คหิเตสุ

ถามว่า แม้อย่างนี้ ธรรมเหล่านั้นก็จะต้องเป็นธรรมที่พึงพูดว่า "นวัตตัพพ-ธรรม" ธรรมที่พึงกล่าวไม่ได้ในติกะนี้ ? ตอบว่า ไม่ต้อง เพราะอกุศลจิตตุปบาท ๑๒ ดวง ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในจิตตุปบาทกัณฑ์ ท่านก็สงเคราะห์ไว้ด้วยบททั้ง ๒ แล้ว. เหมือนอย่างว่า สังขต-ธรรมทั้งปวง ท่านสงเคราะห์ไว้เกี่ยวกับธรรม เพราะฉะนั้น ในอุปปันนัตติกะ ธรรมที่แม้มิได้สงเคราะห์เกี่ยวกับกาล ที่เป็นอดีต

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๑.

นวตฺตพฺพสฺส อสงฺคหิตสฺส อภาวา นวตฺตพฺพตา น วุตฺตาติ เวทิตพฺพา.

ท่านก็ไม่เรียกว่า "นวัตตัพพธรรม" เพราะไม่มีธรรมที่จะพึงกล่าวไม่ได้อยู่ ในธรรมที่ท่านถือเอาไว้ โดยความเป็นจิตตุปบาทและรูปธรรม ฉันใด, แม้ในอธิการนี้ ก็เหมือนฉันนั้น ความเป็นนวัตตัพพธรรม พึงทราบว่าท่านมิได้กล่าวไว้ เพราะไม่มีธรรมที่จะพึงกล่าวไม่ได้ สงเคราะห์ไม่ได้อยู่ ในธรรมที่ท่านถือเอาโดยความเป็นจิตตุปบาท.

ยตฺถ หิ จิตฺตุปฺปาโท โกจิ นิโยคโต นวตฺตพฺโพ อตฺถิ, ตตฺถ เตสํ จตุตฺโถ โกฏฺฐาโส อตฺถีติ ยถาวุตฺตปเทสุ วิย ตตฺถาปิ ภินฺทิตฺวา ภชาเปตพฺพจิตฺตุปฺปาเท ภินฺทิตฺวา ภชาเปติ "สิยา นวตฺตพฺพา ปริตฺตารมฺมณา"ติอาทินา.[1] ตทภาวา อุปฺปนฺนตฺติเก, อิธ จ ตถา น วุตฺตา.[2]

ก็ในที่ใดมีจิตตุปบาทบางดวง ที่พึงกล่าวไม่ได้โดยการประกอบเข้า, ในที่นั้น ก็มีส่วนที่ ๔ ของธรรมเหล่านั้นอยู่ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค จึงทรงจำแนกจิตตุปบาทที่ทรงจำแนกแม้ในที่นั้น แล้วทำให้เข้าใจ เหมือนอย่างในบทตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว ทำให้เข้าใจด้วยคำมีอาทิว่า "สิยา นวตฺตพฺพา ปริตฺตารมฺมณา" แปลว่าธรรมที่พึงกล่าวไม่ได้ว่าเป็นปริตตารมณ์ก็มี. ตรัส

---

[1] อภิ. สํ. ๓๔/๓๔๖.
[2] ก. น วุตฺตํ.

ไว้ในอุปปันนัตติกะ เพราะไม่มีธรรมนั้น, แต่ในที่นี้มิได้ตรัสอย่างนั้น.

อถวา ยถา สปฺปฏิเฆหิ สมานสภาวตฺตา รูปธาตุยํ ตโย มหาภูตา สปฺปฏิฆาติ วุตฺตา. ยถาห "อสญฺญสตฺตานํ อนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ เทฺว มหาภูตา, เทฺว มหาภูเต ปฏิจฺจ เอกํ มหาภูตนฺ"ติ,[๑] เอวํ ปุถุชฺชนานํ ปวตฺตมานา ภาวนาย ปหาตพฺพสมานสภาวา ภาวนาย ปหาตพฺพาติ วุจฺเจยฺยุนฺติ ? นตฺถิ นวตฺตพฺพตาย ปสงฺโค.[๒] เอวญฺจ สติ ปุถุชฺชนานํ ปวตฺตมานาปิ ภาวนาย ปหาตพฺพา สกภณฺเฑ ฉนฺทราคาทโย ปรภณฺเฑ ฉนฺทราคาทีนํ อุปนิสฺสยปจฺจโย, ราโค จ ราคทิฏฺฐีนํ อธิปติปจฺจโยติ อยมตฺโถ ลทฺโธ โหติ.

ถามว่า อีกอย่างหนึ่ง มหาภูตรูป ๓ ในรูปธาตุตรัสเรียกว่า สัปปฏิฆธรรม ธรรมที่มีการกระทบกันได้ เพราะมีสภาพเหมือนกับสัปปฏิฆธรรมทั้งหลาย. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "สำหรับพวกอสัญญสัตว์ มหาภูตรูป ๒ อาศัยมหาภูตรูป ๑ ที่มีการเห็นไม่ได้ แต่มีการกระทบได้, มหาภูตรูป ๑ อาศัยมหาภูตรูป ๒ เกิดขึ้นฉันใด", ธรรมที่เป็นไปอยู่แก่ปุถุชนทั้งหลาย ซึ่งมีสภาพเหมือนกับภาวนายปหาตัพพธรรม ก็ควรจะเรียกว่าภาวนายปหาตัพพธรรม เหมือนฉันนั้นหรือ ? ตอบว่า ไม่มีความเกี่ยวข้องกันโดยความเป็นนวัตตัพพธรรม. และเมื่อเป็นอย่างนี้ ก็ย่อมเป็นอันได้เนื้อความข้อนี้ว่า ธรรมทั้งหลาย แม้เป็นไปแก่ปุถุชนที่ภาวนาจะพึงละเป็นต้นว่าฉันทราคะ ใน

๑ อภิ. ป. ๔๐/๓๓.
๒ ฉ. นวตฺตพฺพตาปสงฺโค.

ภัณฑะของตนเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่ฉันทราคะเป็นต้นในภัณฑะของบุคคลอื่นเป็นต้น, อนึ่ง ราคะก็เป็นอธิปติปัจจัยแก่ราคะและทิฐิ.

ยถา ปน อโผฏฺฐพฺพตฺตา รูปธาตุยํ ตโย มหาภูตา น ปรมตฺถโต สปฺปฏิฆา, เอวํ อเปกฺขิตพฺพภาวนารหิตา ปุถุชฺชเนสุ วตฺตมานา สกภณฺเฑ ฉนฺทราคาทโย น ปรมตฺถโต ภาวนาย ปหาตพฺพาติ ภาวนาย ปหาตพฺพานํ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยตา น วุตฺตา. น จ ทสฺสเนนปหาตพฺพา[๑] ภาวนายปหาตพฺพานํ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโยติ วุตฺตา.

อนึ่ง มหาภูตรูป ๓ ในรูปธาตุ ก็มิใช่เป็นสัปปฏิฆธรรม คือธรรมที่กระทบได้ โดยปรมัตถ์ เพราะมิใช่โผฏฐัพพะฉันใด, ธรรมทั้งหลายที่เว้นจากภาวนา ที่จะพึงเล็งถึงเป็นไปอยู่ในหมู่ปุถุชนเป็นต้นว่า ฉันทราคะในภัณฑะของตน ก็มิใช่ว่าเป็นภาวนายปหาตัพพธรรมโดยปรมัตถ์ เหมือนฉันนั้น เพราะฉะนั้น จึงมิได้ตรัสความที่ภาวนายปหาตัพพธรรมเป็นกรรมปัจจัย อันเป็นไปในขณะต่างกัน. อนึ่ง ทัสสเนนปหาตัพพธรรม ตรัสว่าเป็นปัจจัยโดยปัจจัยอะไร ๆ แก่ภาวนายปหาตัพพธรรมก็หามิได้.

เย หิ ทสฺสเนน ปหาตพฺพปจฺจยา กิเลสา, น เต ทสฺสนโต อุทฺธํ ปวตฺตนฺติ. ทสฺสเนน

จริงอยู่ กิเลสเหล่าใด ซึ่งมีความเป็นธรรมที่โสดาปัตติมรรคจะพึงละเป็นปัจจัย, กิเลส

---

[๑] ก. ทสฺสเนนปหาตพฺพานํ.

ปหาตพฺพปจฺจยสฺสาปิ[๑] ปน อุทฺธจฺจสหคตสฺส สหายเวกลฺลมตฺตเมว ทสฺสเนน กตํ, น ตสฺส โกจิ ภาโว ทสฺสเนน อนุปฺปตฺติธมฺมตํ อาปาทิโตติ ตสฺส เอกนฺตภาวนาย- ปหาตพฺพตา วุตฺตา. ตสฺมา ตสฺส ตาทิสสฺเสว สติ สหาเย วิปากุปฺปาทนวจนํ, อสติ จ วิปากานุปฺปาทนวจนํ น วิรุชฺฌตีติ.

เหล่านั้น จะเป็นไปเหนือโสดาปัตติมรรค ก็หามิได้. ส่วนสำหรับธรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ แม้มีความเป็นธรรมที่โสดาปัตติ-มรรคจะพึงละเป็นปัจจัย โสดาปัตติมรรค ก็กระทำหน้าที่เพียงความบกพร่องของธรรมที่เป็นไปร่วมกันเท่านั้น, ภาวะอะไร ๆ ที่จะถูกโสดาปัตติมรรค ให้ถึงความเป็นธรรมที่มีความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา ก็หามิได้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสความที่ธรรมสหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น เป็นภาวนายปหาตัพพธรรมโดยส่วนเดียว. เพราะเหตุนั้น เมื่อมีธรรมที่เป็นไปร่วมกัน ของธรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะนั้นเช่นนั้นนั่นเอง การกล่าวถึงข้อที่ทำวิบากให้เกิดขึ้นก็ไม่ผิด, และเมื่อไม่มีการกล่าวถึงข้อที่ไม่ทำวิบากให้เกิดขึ้น ก็ไม่ผิดแล.

ตยิทํ สพฺพํ เตสํ อาจริยานํ อโหปุริสิกามตฺตนฺติ อปเร. กสฺมา ?

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า คำทั้งหมดนี้นั้น เป็นเพียงวาจาของอัจฉริยบุรุษ

---

๑ ฉ. ...ปจฺจยสฺสปิ.

อุทฺธจฺจสหคตสฺส เอกนฺเตน ภาวนาย ปหาตพฺพตฺตา. เอวํ หิ วุตฺตํ ภควตา "กตเม ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา ? อุทฺธจฺจสหคโต จิตฺตุปฺปาโท"ติ[๑] ยทิ หิ ตํ อิจฺฉิตํ สิยา, ยถา อตีตารมฺมณตฺติเก "นิโยคา อนาคตารมฺมณา นตฺถี"ติ[๒] วตฺวา วิภชฺช วุตฺตํ, เอวมิธาปิ "นิโยคา ภาวนาย ปหาตพฺพา นตฺถี"ติ[๒] วตฺวา "อุทฺธจฺจสหคโต สิยา ภาวนาย ปหาตพฺโพ, สิยา น วตฺตพฺโพ"ติ วเทยฺย.

ของท่านอาจารย์เหล่านั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะธรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ เป็นภาวนายปหาตัพพธรรมโดยส่วนเดียว. ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ธรรมที่มรรคเบื้องบน ๓ จะพึงละคืออะไรบ้าง? คือจิตตุปบาทที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ". ก็ถ้าคำนั้นควรเป็นคำที่น่าปรารถนาไซร้, แม้ในอธิการนี้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า "ธรรมที่มรรคเบื้องบน ๓ จะพึงละโดยเฉพาะไม่มี" ดังนี้แล้ว ก็ควรจะตรัสว่า "ธรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ เป็นธรรมที่มรรคเบื้องบน ๓ จะพึงละก็มี, เป็นธรรมที่พึงกล่าวไม่ได้ก็มี" เหมือนอย่างในอตีตา-รัมมณัตติกะ ได้ตรัสจำแนกไว้ โดยตรัสว่า "ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอนาคต โดยเฉพาะไม่มี".

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๓๔๔.
[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๓๔๙.

ยา จ ตํ สมตฺถนฺเตน "ยทิ วุจฺเจยฺยุนฺ"ติอาทินา ยุตฺติ วุตฺตา, สาปิ อยุตฺติ. กสฺมา ? ยสฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพารมฺมณานํ ราคทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาอุทฺธจฺจานํ ทสฺสเนน ปหาตพฺพภาโว เอว อิจฺฉิโตติ.

ก็ข้อยุติใด ที่ท่านอาจารย์ผู้จะทำคำนั้นให้สำเร็จประโยชน์ ได้กล่าวไว้ด้วยคำเป็นต้นว่า "ถ้าอาจารย์ทั้งหลายจะพึงกล่าวไซร้", แม้ข้อยุตินั้น ก็ยังไม่เป็นอันยุติ. เพราะเหตุไร ? เพราะภาวะที่ราคะ ทิฐิ วิจิกิจฉา และอุทธัจจะ อันมีอารมณ์ที่โสดาปัตติมรรคจะพึงละ เป็นธรรมที่โสดาปัตติมรรคจะพึงละนั่นเอง ท่านได้ปรารถนาไว้แล้วแล.

ยํ ปน อุทฺธจฺจคฺคหเณน ปาฬิยํ[๑] อุทฺธจฺจสหคโต จิตฺตุปฺปาโท วุตฺโตติ วตฺวา ตํ สาเธตุํ อธิปติปจฺจยนิทฺเทเส อุทฺธจฺจสฺส อนุทฺธรณํ นิพนฺธนํ วุตฺตํ, ตมฺปิ อนิพนฺธนํ ปฏฺฐาเน สาวเสสปาฐทสฺสนโต.

ส่วนคำใดที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า จิตตุปบาทอันสหรคตด้วยอุทธัจจะ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในบาลี ด้วยศัพท์ว่าอุทธัจจะ ท่านกล่าวเป็นเค้าไว้ มิได้อธิบายอุทธัจจะในนิเทศแห่งอธิปติปัจจัย เพื่อจะยังคำนั้นให้เป็นที่เข้าใจ, แม้คำนั้น ก็มิใช่เป็นคำต้นเค้า เพราะในปัฏฐาน ทรงแสดงปาฐะที่ยังมีส่วนเหลือไว้.

ตถา หิ "อตีโต ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส, อนาคโต ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคทรงกระทำการถือเอาเจโตปริยญาณ ในวิภังค์แห่งบท

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๓๔๔.

ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] เอเตสํ วิภงฺเค เจโตปริยญาณคฺคหณํ กตฺวา "ปจฺจุปฺปนฺโน ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺสา"ติ[๑] เอตสฺส วิภงฺเค ลพฺภมานมฺปิ น อุทฺธฏํ.

เหล่านี้ว่า "ธรรมที่เป็นอดีต เป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย แก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน, ธรรมที่เป็นอนาคต เป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย แก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน" มิได้ทรงยกธรรมแม้ที่ได้อยู่ ในวิภังค์แห่งบทนี้ว่า "ธรรมที่เป็นปัจจุบัน เป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัย แก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน".

ภาวนาย ปหาตพฺพสฺส วิปากทานํ ปติ ทสฺสเนน ปหาตพฺพสฺส สหายภาวูปคมนํ วิจาเรตพฺพํ. กึ อวิชฺชาทิ วิย ทานสีลาทีนํ อุปฺปตฺติยาเยว วิปากทานสามตฺถิยา ฐานวเสน ทสฺสเนน ปหาตพฺพํ ภาวนาย ปหาตพฺพสฺส สหายภาวํ อุปคจฺฉติ, อุทาหุ กิเลสา วิย กมฺมสฺส ปฏิสนฺธิทานํ ปตีติ ?

เมื่อภาวนายปหาตัพพธรรม ให้วิบาก ก็ควรจะพิจารณาการเข้าถึงความเป็นธรรมที่เป็นไปร่วมกันของทัสสเนนปหาตัพพธรรม. มีคำถามว่า ธรรมชาติที่โสดาปัตติมรรคจะพึงละ ย่อมเข้าถึงความเป็นธรรมที่เป็นไปร่วมกัน ของธรรมชาติที่มรรคเบื้องบน ๓ จะพึงละเกี่ยวกับฐานะ เพราะทานและศีลเป็นต้น สามารถให้วิบากแก่การเกิดขึ้นนั่นเอง เหมือนอย่างอวิชชาเป็นต้น, หรือ

---

[๑] อภิ. ป. ๔๑/๔๔๘.

เมื่อกรรมให้ปฏิสนธิ เหมือนอย่างกิเลสเล่า ?

กิญฺเจตฺถ : ยทิ ตาว ปุริโม ปกฺโข ปหีนทสฺสนปฺปหาตพฺพตฺตา เสกฺขสนฺตาเน ปวตฺติโน ภาวนาย ปหาตพฺพสฺส[๑] กิริยภาโว อาปชฺชติ ปหีนาวิชฺชาตณฺหามาเน สนฺตาเน ปวตฺตทานาทิ วิย. อถ ทุติโย, ตสฺสาปิ ทสฺสเนน ปหาตพฺพตฺตา อาปชฺชติ อปายคมนียสภาวานติวตฺตนโต, ตสฺมา เหฏฺฐา วิจาริตนเยเนว อุทฺธจฺจสหคตสฺส วิปากทานํ ปติ ปาฬิยา อฏฺฐกถาย จ อวิรุชฺฌนวเสเนตฺถ อตฺถวินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

ตอบว่า ในข้อนี้มีข้อที่ควรจะกล่าวอยู่บ้าง : คือ ถ้าเบื้องต้นฝ่ายแรก ธรรมชาติที่มรรคเบื้องบน ๓ จะพึงละ อันเป็นไปอยู่ในสันดานของเสขบุคคล ก็จะต้องเป็นกิริยา เพราะมีธรรมที่โสดาปัตติมรรคจะพึงละ ได้ละไปแล้ว เหมือนอย่างทานที่เป็นไปในสันดานที่มีอวิชชา ตัณหาและมานะละได้แล้วเป็นต้น. ถ้าเป็นฝ่ายที่ ๒, แม้ธรรมที่มรรคเบื้องบน ๓ จะพึงละนั้นก็ต้องเป็นธรรมที่โสดาปัตติมรรคจะพึงละ เพราะความไม่เป็นไปล่วงสภาวะที่จะพึงไปสู่อบาย, เพราะฉะนั้น เมื่อธรรมที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ ให้วิบากได้ ตามนัยที่ได้วิจารณ์ไว้แล้ว ในหนหลังนั้นเอง บัณฑิตก็ควรจะทราบข้อวินิจฉัยความในที่นี้ โดยไม่ผิดไปจากพระบาลีและอรรถกถา.

---

[๑] ก. ภาวนาปหาตพฺพสฺส.

สาปีติ อุทฺธจฺจเจตนาปิ. วิญฺญาณสฺส ปจฺจยภาเวติ สมฺปุณฺณสฺส วิปากวิญฺญาณสฺส ปจฺจยภาเว. ยทิ อปเนตพฺพา, กสฺมา "สมวีสติ เจตนา"ติ วุตฺตนฺติ ตสฺส การณํ ทสฺเสนฺโต อาห "อวิชฺชาปจฺจยา ปน สพฺพาเปตา โหนฺตี"ติ. อภิญฺญาเจตนายปิ ปจฺจยภาวํ ทสฺเสติ.

บทว่า สาปิ โยค อุทฺธจฺจเจตนาปิ แปลว่า ถึงอุทธัจเจตนานั้น. คำว่า ในความเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ คือในความเป็นปัจจัยแก่วิบากวิญญาณที่สมบูรณ์. หากจะต้องคัดออก, ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า "เจตนา ๒๐ ถ้วน" ดังนี้ เพราะเหตุไร เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงเหตุของคำนั้น จึงกล่าวว่า "แต่เจตนาทั้งปวงนั้นก็คงเป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย". ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงความที่แม้อภิญญาเจตนาก็เป็นปัจจัยด้วย.

ยทิ เอวํ อภิญฺญาเจตนาย สห เอกวีสตีติ วตฺตพฺพํ, น, ตถา อวจนสฺส วุตฺตการณตฺตา. ตํ ปน อิตราวจนสฺสาปิ การณนฺติ สมานรูปาย เอกิสฺสา อวจเน ยํ การณํ อเปกฺขิตฺวา เอกา น วุตฺตา, เตน การเณน วุตฺตายปิ อวตฺตพฺพตํ ทสฺเสติ.

ถ้าอย่างนั้นก็ควรจะกล่าวว่า เป็น ๒๑ ดวง กับอภิญญาเจตนา, แต่ท่านก็มิได้กล่าวไว้, เพราะการที่ไม่กล่าวอย่างนั้น มีเหตุที่ได้กล่าวไว้แล้ว. ก็การที่ไม่ได้กล่าวนั้น เป็นเหตุแม้ของการที่ไม่ได้กล่าวนอกนี้ เพราะฉะนั้น ท่านเล็งถึงเหตุอันใดในการที่ไม่กล่าวเจตนาอันหนึ่งซึ่งมีรูปเสมอกัน จึงมิได้กล่าวเจตนาอันหนึ่งไว้, ท่านอาจารย์ย่อม

แสดงภาวะที่ไม่พึงจะกล่าว แม้ของเจตนาที่ได้กล่าวไว้แล้ว ด้วยเหตุนั้น.

อยํ ติโกติ กายสงฺขารตฺติโก. ปุริมตฺติกนฺติ ปุญฺญาภิสงฺขารตฺติกํ. ปวิสตีติ กถํ ปวิสติ. ปุญฺญาภิสงฺขาโร หิ อฏฺฐกามาวจรเจตนาปเภโท กายทุจฺจริตโต วิรมนฺตสฺส สิยา กายสงฺขาโร, วจีทุจฺจริตโต วิรมนฺตสฺส สิยา วจีสงฺขาโร, มโนทฺวาเร ปน อุปฺปนฺนา เตรสปิ เจตนา ปุญฺญาภิสงฺขาโร จ โหติ จิตฺตสงฺขาโร จ.

คำว่า ติกะนี้ ได้แก่ติกะที่กำหนดด้วยกายสังขารเป็นข้อต้น. คำว่า ติกะก่อน ได้แก่ติกะที่กำหนดด้วยบุญญาภิสังขาร เป็นข้อต้น. คำว่า ผนวกเข้า คือผนวกถ้อยคำเข้า. จริงอยู่ บุญญาภิสังขารอันแจกเป็นเจตนาฝ่ายกามาวจร ๘ ดวง เป็นกายสังขารของบุคคลผู้เว้นจากกายทุจริตก็มี, เป็นวจีสังขารของบุคคลผู้เว้นจากวจีทุจริตก็มี, ส่วนเจตนาทั้ง ๑๓ ดวงที่เกิดขึ้นในมโนทวาร ย่อมเป็นบุญญาภิสังขาร และเป็นจิตสังขาร.

อปุญฺญาภิสงฺขาโรปิ กายทุจฺจริตวเสน ปวตฺติยํ สิยา กายสงฺขาโร, วจีทุจฺจริตวเสน ปวตฺติยํ สิยา วจีสงฺขาโร, เทฺว ทฺวารานิ มุญฺจิตฺวา มโนทฺวาเร ปวตฺติยํ สิยา จิตฺตสงฺขาโร, อาเนญฺชาภิสงฺขาโร จาติ เอวํ ทุติยตฺติโก ปุริมตฺติกเมว ปวิสติ.

แม้อบุญญาภิสังขาร เป็นกายสังขารก็มีในขณะที่เป็นไปด้วยอำนาจกายทุจริต, เป็นวจีสังขารก็มี ในขณะที่เป็นไปด้วยอำนาจวจีทุจริต, เป็นจิตสังขารและเป็นอาเนญชาภิสังขารก็มี ในขณะที่เว้นทวารทั้ง ๒ เป็นไปในมโนทวาร ติกะที่ ๒ ย่อมผนวก

เตน วุตฺตํ "อตฺถโต ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํเยว วเสน อวิชฺชาย ปจฺจยภาโว เวทิตพฺโพ"ติ.

เข้ากับติกะแรกนั่นเอง ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ว่าโดยใจความแล้วความที่อวิชชาเป็นปัจจัย ก็พึงทราบโดยที่เป็นปัจจัยแก่สังขารมีบุญญาภิสังขารเป็นต้นนั่นเอง".

๕๙๓. อวิชฺชาภาเว ภาวโตติ อวิชฺชาย อตฺถิภาเว สงฺขารานํ ภาวโต. น หิ อวิชฺชาย อสติ กทาจิ สงฺขารา สมฺภวนฺติ. อิทานิ ตํ อวิชฺชาย ภาวํ ทสฺเสนฺโต "อญฺญาณํ อปฺปหีนํ โหตี"ติ อาห. เตน มคฺเคน อนิโรโธ อิธ อวิชฺชาย อตฺถิภาโว, น ธรมานตา เอวาติ ทสฺเสติ. สฺวายมตฺโถ เหฏฺฐา วิภาวิโตเยว.

๕๙๓. คำว่า เพราะเมื่ออวิชชามีมันจึงมี ความว่า เมื่อความที่อวิชชามีอยู่ สังขารจึงมี. ด้วยว่า เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารจะมีในกาลไหน ๆ ก็หามิได้. บัดนี้ ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความมีอยู่ ของอวิชชานั้น จึงกล่าวว่า "ความไม่รู้บุคคลใดยังละไม่ได้". ด้วยคำนั้น ท่านย่อมแสดงว่า ความไม่ดับด้วยมรรคเป็นความมีอยู่ ของอวิชชาในที่นี้, มิใช่เป็นความทรงอยู่เท่านั้น. ความข้อนี้นั้น ข้าพเจ้าได้อธิบายไว้แล้วในหนหลังทีเดียว.

"อวิชฺชาสงฺขาตนฺ"ติ จ อิมินา ญาณาภาวาที นิวตฺเตติ. อยํ หิ อ-กาโร "อเหตุกา

ก็ด้วยคำว่า "อวิชฺชาสงฺขาตํ" แปลว่า ที่เรียกว่า อวิชชา นี้ ท่านห้ามถึงความ

ธมฺมา[๑] อภิกฺขุโก อาวาโส"ติ[๒]อาทีสุ ตํโยคนิวตฺติยํ ทิสฺสติ. อภาโว เหตุถ ทีปิโต. "อปฺปจฺจยา ธมฺมา"ติ[๓] ตํสมฺพนฺธิตานิวตฺติยํ. ปจฺจยุปฺปนฺนํ หิ ปจฺจยสมฺพนฺธีติ อปฺปจฺจยุปฺปนฺนตฺตาติ ตํสมฺพนฺธิตา เอตฺถ โชตียติ.

ไม่มีแห่งญาณเป็นต้น. ก็ อ-อักษร นี้ ย่อมปรากฏในความหมายว่า ห้ามการประกอบด้วยสิ่งนั้น เช่นอย่างในคำเป็นต้นว่า "อเหตุกา ธมฺมา แปลว่า ธรรมที่ไม่มีเหตุ อภิกฺขุโก อาวาโส แปลว่าวัดที่ไม่มีภิกษุอยู่". ก็ความไม่มีท่านแสดงไว้ในข้อนี้. ย่อมปรากฏในความหมายว่า ห้ามการเกี่ยวข้องกับธรรมนั้น เหมือนอย่างคำว่า "อปฺปจฺจยา ธมฺมา" แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันหาปัจจัยไม่ได้. จริงอยู่ ธรรมชาติที่เกิดแต่ปัจจัยก็มีความเกี่ยวข้องกับปัจจัย เพราะฉะนั้น จึงมี เพราะเป็นธรรมที่เกิดแต่ธรรมที่หาปัจจัยมิได้ เหตุนั้น ความเป็นธรรมที่มีความเกี่ยวข้องกับปัจจัยนั้น ท่านจึงทำให้กระจ่างในที่นี้.

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๒.
๒ วิ. จุ. ๖/๑๓๑.
๓ อภิ. สํ. ๓๔/๒.

"อนิทสฺสนา ธมฺมา"ติ[๑] ตํสภาวนิวตฺติยํ. นิทสฺสนํ หิ ทฏฺฐพฺพตา. อถ จกฺขุวิญฺญาณํ นิทสฺสนํ น ปสฺสตีติ ตคฺคเหตพฺพตานิวตฺติยํ. ตถา "อนาสวา ธมฺมา"ติ[๒] "อปฺปฏิฆา ธมฺมา, อนารมฺมณา ธมฺมา"ติ[๓] ตํกิจฺจ-นิวตฺติยํ. "อรูปิโน ธมฺมา, อเจตสิกา ธมฺมา"ติ[๓] ตพฺภาวนิวตฺติยํ. ตทญฺญถา หิ เอตฺถ ปกาสียติ.

ย่อมปรากฏ ในความหมายว่าห้ามสภาวะเช่นนั้นว่า "อนิทสฺสนา ธมฺมา" แปลว่า ธรรมที่มีการเห็นไม่ได้. ก็ความเห็นได้ได้แก่ภาพที่จะพึงเห็น. ย่อมปรากฏในความหมายว่าห้ามภาวะที่จะพึงยึดถือเอานั้น เช่นในคำว่า อถ จกฺขุวิญฺญาณํ นิทสฺสนํ น ปสฺสติ แปลว่า ถ้าว่า จักขุวิญญาณจะไม่เห็นภาพที่จะพึงเห็น. อนึ่ง ย่อมปรากฏในความหมายว่าห้ามกิจนั้น เช่นในคำว่า "อนาสวา ธมฺมา" แปลว่า ธรรมทั้งหลายอันหาอาสวะมิได้. เช่นในคำว่า "อปฺปฏิฆา ธมฺมา แปลว่า ธรรมทั้งหลายที่กระทบไม่ได้, อนารมฺมณา ธมฺมา แปลว่าธรรมทั้งหลายที่ไม่รับอารมณ์". ย่อมปรากฏในความหมายว่าห้ามภาวะนั้น เช่นในคำว่า "อรูปิโน ธมฺมา แปลว่าธรรมทั้งหลายที่ไม่มีรูป,

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๒.
๒ อภิ. สํ. ๓๔/๓.
๓ อภิ. สํ. ๓๔/๕.

"อมนุสฺโส"ติ[๑] ตพฺภาวมตฺตนิวตฺติยํ. มนุสฺสตฺตมตฺตํ นตฺถิ, อญฺญํ สมานนฺติ สทิสตา เหตุถ สูจียติ. "อสฺสมโณ สมณปฏิญฺโญ,[๒] อปุตฺโต"ติ ตถา สมฺภาวนียคุณนิวตฺติยํ. ครหา หิ เอตฺถ ญายติ. "กจฺจิ โภโต อนามยํ,[๓] อนุทรา กญฺญา"ติ ตทนปฺปภาวนิวตฺติยํ. "อนุปฺปนฺนา ธมฺมา"ติ[๔] ตํสทิสภาวนิวตฺติยํ.

อเจตสิกา ธมฺมา แปลว่าธรรมทั้งหลายที่มิใช่เจตสิก". ก็เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอื่นจากนั้น ท่านก็ได้ประกาศเนื้อความไว้ในที่นี้แล.

ย่อมปรากฏในความหมายว่า สักว่าภาวะเช่นนั้น เช่นในคำว่า "อมนุสฺโส" แปลว่าผู้นี้มิใช่มนุษย์. ก็ในคำว่า อมนุสฺโส นี้ ท่านบ่งถึงความเหมือนกันไว้ว่า ไม่มีสักว่าความเป็นมนุษย์อย่างอื่นเหมือนกัน. ย่อมปรากฏในความหมายว่า คุณที่ควรยกย่องอย่างนั้น เช่นในคำว่า "อสฺสมโณ สมณปฏิญฺโญ แปลว่าเขามิได้เป็นสมณะแต่ปฏิญาณว่าเป็นสมณะ, อปุตฺโต แปลว่าเขามิใช่เป็นบุตร". ก็กิริยาที่ติเตียนย่อมรู้กันได้ในที่นี้. ย่อมปรากฏในความหมายว่าห้ามถึง

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๒๗๗.

[๒] องฺ. ติก. ๒๐/๑๓๖, ๑๕๙,
อภิ. ปุ. ๓๖/๑๖๒.

[๓] ขุ. ชา. ๒๗/๔๓๓, ขุ. ชา. ๒๘/๖๑.

[๔] อภิ. สํ. ๓๔/๒.

ความไม่น้อยอย่างนั้น เช่นในคำว่า "กจฺจิ โภโต อนามยํ แปลว่าท่านไม่มีโรคภัยไข้เจ็บหรือ, อนุทรา กญฺญา แปลว่า สาวน้อยมีเอวบาง". ย่อมปรากฏในความหมายว่า ห้ามภาวะที่เหมือนกันอย่างนั้น เช่นในคำว่า "อนุปฺปนฺนา ธมฺมา" แปลว่า ธรรมที่ไม่เกิดขึ้น.

อตีตานํ หิ อุปฺปนฺนปุพฺพตฺตา, อุปฺปาทิธมฺมานญฺจ ปจฺจเยกเทสนิพฺพตฺติยา อารทฺธุปฺปาทภาวา, กาลวินิมุตฺตสฺส จ วิชฺชมานตฺตา อุปฺปนฺนานุกูลตา, ปเคว ปจฺจุปฺปนฺนานนฺติ ตพฺพิธุรภาโว เอตฺถ วิญฺญายติ. "อเสกฺขา ธมฺมา"[๑]ติ ตทปริโยสานนิวตฺติยํ. ตํ นิฏฺฐานํ เหตุถ ปกาสียติ. อิเมสํ ปน อตฺถานํ อสมฺภวโต ปาริเสเสน ยถา กุสลปฏิปกฺขา ธมฺมา อกุสลา, เอวํ วิชฺชาปฏิปกฺขา อวิชฺชาติ

ก็เพราะธรรมที่ล่วงไปแล้ว เป็นธรรมที่เคยเกิดขึ้น, เพราะธรรมที่จะเกิดขึ้น ก็เป็นธรรมที่เริ่มจะเกิดขึ้น ด้วยความมังเกิดบางส่วนของปัจจัย และเพราะธรรมที่พ้นจากกาล ก็เป็นธรรมที่มีอยู่ จึงมีความเป็นธรรมที่อนุกูลแก่ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว, สำหรับธรรมที่เป็นปัจจุบัน ไม่มีข้อที่จะต้องพูดถึง เพราะฉะนั้น ในข้อนี้จึงทำให้รู้ภาวะที่ผิดไปจากธรรมที่เป็นปัจจุบันนั้น. ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ห้ามธรรมที่มีธรรมนั้นไม่เป็น

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๑.

กตฺวา ญาณปฏิปกฺโข ธมฺโม อญฺญาณนฺติ เวทิตพฺพํ.

ที่สุด เช่นในคำว่า "อเสกฺขา ธมฺมา" แปลว่าธรรมที่เจริญกว่าเสขธรรม. ก็ข้อตกลงนั้น ย่อมปรากฏในที่นี้. ก็เพราะเนื้อความเหล่านี้ไม่มีอยู่ ว่าโดยปริเสสนัยจึงพึงทราบว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อญาณชื่อว่าอัญญาณ เพราะอธิบายว่าธรรมทั้ง-หลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล ชื่อว่าอกุศลฉันใด, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิชชาก็ชื่อว่าอวิชชาเหมือนฉันนั้น.

<u>สุขสญฺญาย</u> <u>คเหตฺวาติ</u>[๑] ทุกฺขทุกฺข-วิปริณามทุกฺขสงฺขารทุกฺขตาหิ วิญฺญูหิ ทุกฺขนฺเตฺวว คเหตพฺพํ สํสารทุกฺขํ สุขนฺติ สญฺญาย อภินิวิสิตฺวา, เอเตน ตตฺถ ตณฺหาปวตฺตึ ทสฺเสติ. <u>อารภตีติ</u> นิพฺพตฺเตติ.

คำว่า <u>ถือเอาโดยสำคัญว่าเป็นสุข</u> ความว่า ยึดมั่นสังสารทุกข์ ที่วิญญูชนทั้งหลายพึงถือเอาว่าเป็นทุกข์นั่นเองเพราะความที่เป็นทุกขทุกข์ ทุกข์แสนทุกข์เป็นวิปริณามทุกข์ เป็นทุกข์เพราะแปรปรวนและเป็นสังขารทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร โดยสำคัญว่าเป็นสุข, ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงถึงความเป็นไป แห่งตัณหาในทุกข์นั้น. คำว่า <u>ก่อ</u> คือทำให้บังเกิด.

---

[๑] ฉ. อิตีติ นตฺถิ.

ตณฺหาปริกฺขาเรติ ตณฺหาย "สุขํ สุภนฺ"ติ-อาทินา สงฺขเต ปริกฺขเต, อลงฺกเตติ อตฺโถ. ตณฺหา หิ ทุกฺขสฺส สมุทโยติ อชานนฺโต พาโล "อโห วตาหํ กายสฺส เภทา ปรํ มรณา ขตฺติยมหาสาลานํ สหพฺยตํ อุปปชฺเชยฺยนฺ"ติอาทินา[๑] ปริตสฺสนฺโต กายสงฺขาเร ปริกฺขโรติ. ตณฺหาปริกฺขาเรติ วา ตณฺหาย ปริวารภูเต. ตณฺหาวตฺถุํ หิ จกฺขาทึ รูปาทิญฺจ อภิสงฺขริตฺวา ตํสมงฺคีนํ เทนฺตา สงฺขารา ตณฺหาย อุปเนนฺตา ตสฺสา ปริวารา วิย โหนฺตีติ.

บทว่า ตณฺหาปริกฺขาเร แปลว่าถูกตัณหาปรุงคือแต่งขึ้น, อธิบายว่า ประดับประดาโดยนัยว่า "เป็นสุข ว่างาม" เป็นต้น. จริงอยู่ ตัณหาเป็นเหตุแห่งทุกข์ เพราะฉะนั้นคนพาลเมื่อไม่รู้อยู่จึงดิ้นรนไป โดยนัยว่า "โอหนอ เราเมื่อแตกกาย ตายไป ก็จะพึงเข้าถึงความเป็นไปร่วมกัน ของขัตติยมหาศาลทั้งหลาย" ดังนี้ ชื่อว่าแต่งกายสังขารขึ้น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ตณฺหาปริกฺขาเร แปลว่าเป็นบริวารของตัณหา. จริงอยู่ สังขารทั้งหลาย เมื่อปรุงแต่งจักขุเป็นต้นและรูปเป็นต้น อันเป็นที่ตั้งแห่งตัณหาแล้วให้แก่บุคคล ผู้พร้อมเพรียงด้วยตัณหานั้นเมื่อนำเข้าไปหาตัณหา ย่อมเป็นเหมือนบริวารของตัณหานั้นแล.

คติวิเสเส พฺรหฺมโลกาทิเก. อเนกสตปสุพทฺธภีสโน วาชเปยฺยาทิโก ยญฺโญ. อมรณตฺถาติ คหิตา ทุกฺกรกิริยา อมรตโป.

ในคติวิเศษ คือในพรหมโลกเป็นต้น. ยัญมียัญชื่อวาชเปยยะเป็นต้น ที่ทำให้สัตว์เลี้ยงหลายร้อยตัวสะพึงกลัว ชื่อว่า ยัญ. ทุกร-

๑ ม. มู. ๑๒/๕๓๒.

อมโร วา เทโว วา ภเวยฺยํ, เทวญฺญตโร วาติ ปวตฺติตา วตจริยา อมรตโป. ทุกฺขตฺตา วา มโร มารโก ตโป อมรตโป. ทิฏฺเฐ อทิฏฺฐสทฺโท วิย มเร อมรสทฺโท ทฏฺฐพฺโพ.

กิริยาที่ถือกันว่า มีประโยชน์ที่จะไม่ให้ตาย ชื่อว่าอมรตบะ. การประพฤติพรตที่ให้เป็นไป ด้วยคิดว่า เราพึงเป็นอมรคือผู้ไม่ตาย หรือเป็นเทพ หรือเป็นเทวะตนใดตนหนึ่ง ก็ชื่อว่า อมรตบะ. อีกอย่างหนึ่ง ตบะที่ทำให้ตาย คือเป็นผู้ฆ่า เพราะความเป็นทุกข์ ชื่อว่า อมรตบะ. พึงเห็นอมรศัพท์ในมระคือตาย เหมือนอทิฏฐศัพท์ ใช้ในทิฏฐะคือเห็นก็ได้.

ชาติอาทิปปาตทุกฺขชนนโต มรุปฺปปาตสทิสตา ปุญฺญาภิสงฺขารสฺส วุตฺตา. "มหาปริฬาหชนิกนฺ"ติ อิมินา อนุทหนฏฺเฐน ติณุกฺกาสทิสตํ ปุญฺญผลสฺส ทสฺเสติ. อปฺปสฺสาทตญฺจาติ จ-สทฺเทน อธิกุฏฺฏฺฐน-วินิวิชฺฌนองฺคปจฺจงฺคปลิภญฺชนาทึ สงฺคณฺหาติ. ตปฺปจฺจยนฺติ ตสฺส วิปริณามทุกฺขสภาวสฺส สุคติผลสฺส ปจฺจยภูตํ. รมฺมณียภาเวน จ อสฺสาทภาเวน จ คยฺหมานํ ปุญฺญผลํ ทีปสิขามธุลิตฺตสตฺถธาราสทิสํ.

ท่านกล่าวความที่บุญญาภิสังขาร เป็นเหมือนกับมรุปปาตะคือเหวชัน เพราะทำให้เกิดทุกข์คือเหวมีชาติเป็นต้น. ด้วยคำว่า "ทำให้เกิดเร่าร้อนใหญ่" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความที่ผลแห่งบุญเป็นเหมือนกับคบเพลิงหญ้า โดยความหมายว่าตามเผาอยู่. ด้วย จ-ศัพท์ว่า อปฺปสฺสาทตญฺจ ซึ่งแปลว่า และมีความเป็นคุณมีความน่ายินดีน้อย ท่านอาจารย์ ย่อมสงเคราะห์วิธีมีการโขกสับทิ่มแทง และทำลายอวัยวะน้อยใหญ่เป็นต้น. บทว่า ตปฺปจฺจยํ แปลว่าอันเป็นปัจจัยแห่งผล

ของสุคตินั้น คือซึ่งมีความทุกข์เพราะความแปรปรวนเป็นสภาพ. ผลบุญที่ถือเอาด้วยความเป็นสิ่งที่น่ายินดี และด้วยความเป็นคุณที่น่าชื่นใจ ก็เป็นเหมือนดังเปลวประทีปและคมศัสตราที่ฉาบไว้ด้วยน้ำผึ้ง.

ตทตฺโถ จ ปุญฺญาภิสงฺขาโร ตนฺนิปาตเลหนสทิโส วุตฺโต. "สุโข อิมิสฺสา ปริพฺพาชิกาย ตรุณาย มุทุกาย โลมหํสาย[๑] พาหาย สมฺผสฺโส"[๒]ติอาทินา สุขสญฺญาย อสุภภาวสฺส อสลฺลกฺขเณนว เอกจฺจกามปริโภโคติ พาโล วิย คูถกีฬนํ, กิเลสาภิภูตตาย โกธารติอภิภูโต[๓] อสวโส มริตุกาโม วิย วิสขาทนํ สมฺปติ กิริยาขเณ, อายตึ ผลกฺขเณ จ ชิคุจฺฉนียํ, ทุกฺขญฺจ อปุญฺญาภิสงฺขารํ อารภติ.

ก็บุญญาภิสังขาร อันมีผลบุญนั้นเป็นประโยชน์ ท่านกล่าวว่า เหมือนกับการตกลงไปสู่เปลวประทีปนั้น และการเลียคมศัสตราอันฉาบด้วยน้ำผึ้งนั้น. ชื่อว่าก่ออบุญญาภิสังขาร ซึ่งเป็นที่น่าเกลียดและเป็นทุกข์ ทั้งในขณะที่กระทำในปัจจุบัน และในขณะที่ให้ผลในอนาคต เหมือนดังเด็กอ่อนริการเล่นคูถ เพราะการบริโภคกามบางส่วน ด้วยการกำหนดไม่ได้ ซึ่งความเป็นของไม่สวยงาม ด้วยความสำคัญว่าเป็นสุข โดยนัยมีอาทิว่า "การสัมผัสที่แขนมีขนอ่อนนุ่มของนางปริพา–

---

[๑] ฉ. โลมสาย.

[๒] ม. มู. ๑๒/๕๕๖.

[๓] ก. โกธายติอภิภูโต.

ชิกานี้เป็นสุข" และเหมือนดังคนที่ถูกความโกรธและความไม่ยินดีครอบงำ ไม่มีอำนาจของตนเองอยากตาย ริกินยาพิษเพราะความเป็นผู้ถูกกิเลสครอบงำแล้ว.

โลภสหคตสฺส วา ชูตกีฬนสทิสตา โทสสหคตสฺส วิสขาทนสทิสตา โยเชตพฺพา. สภยสฺสาปิ ปิสาจนครสฺส กามคุณสมิทฺธิยา สุขวิปลฺลาสเหตุภาโว วิย อารุปฺปวิปากานํ นิรนฺตรตาย, อนุปลกฺขิยมานอุปฺปาทวยานํ ทีฆสนฺตานตาย อคยฺหมานวิปริณามานํ สงฺขารวิปริณามทุกฺขภูตานมฺปิ นิจฺจาทิวิปลฺลาสเหตุภาโวติ, เตสํ ปิสาจนครสทิสตา, ตทภิมุขคมนสทิสตา จ อาเนญฺชาภิสงฺขารสฺส โยเชตพฺพา.

อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบความที่จิตตุปบาทอันสหรคตด้วยโลภะ เป็นเหมือนดังการเล่นคูถ พึงประกอบความที่จิตตุปบาทอันสหรคตด้วยโทสะ เป็นเหมือนดังการกินยาพิษ. ความที่อรูปาวจรวิบากทั้งหลาย ซึ่งมีความเปลี่ยนแปลงอันถือเอาไม่ได้ เพราะความเป็นวิบากที่เป็นนิรันดร เพราะความที่ความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปที่เข้าไปกำหนดไม่ได้ เป็นสิ่งที่มีความสืบต่อนานแม้เป็นทุกข์อยู่ เพราะความแปรปรวนแห่งสังขารก็เป็นเหตุแห่งวิปลาส คือความเข้าใจผิดว่าเป็นสิ่งที่เที่ยงเป็นต้น เปรียบเหมือนดังความที่เมืองปิศาจ แม้ประกอบไปด้วยภัยก็เป็นเหตุของความวิปลาสว่าเป็นสุข เพราะความมั่งคั่งด้วยกามคุณ เพราะฉะนั้น บัณฑิต

พึงประกอบ ความที่อรูปาวจรวิบากเหล่านั้นเป็นเหมือนดังเมืองปิศาจ และพึงประกอบความที่อาเนญชาภิสังขารเป็นเหมือนดังการมุ่งหน้าไปเมืองปิศาจนั้น.

อวิชฺชาภาวโต ว สงฺขารภาโว, น อภาวโตติ สงฺขารานํ อวิชฺชาปจฺจยภาเว สงฺเขเปน อนฺวยโต พฺยติเรกโต จ วุตฺตมตฺถํ สุตฺเตน สมตฺเถตุํ "วุตฺตมฺปิ เจตนฺ"ติอาทินา สุตฺตปทํ อาภตํ. ตตฺถ อวิทฺวาติ อวิทฺทสุ. อวิชฺชาคโตติ อวิชฺชาย สมนฺนาคโต, อปฺปหีนาวิชฺโชติ อธิปฺปาโย.

เพราะอวิชชามีนั่นเอง สังขารจึงมี, หาใช่เพราะไม่มีไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงนำเอาบทพระสูตรมา ด้วยคำว่า "ข้อนี้ สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้" เป็นต้น เพื่อจะยังเนื้อความที่ท่านได้กล่าวไว้ โดยความคล้อยตามกัน และโดยความพิเศษอย่างย่อ ในข้อที่สังขารมีอวิชชาเป็นปัจจัยให้สำเร็จโดยพระสูตร. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ผู้ไม่ฉลาด คือผู้ไม่รู้. คำว่า ตกอยู่ในอวิชชา คือประกอบด้วยอวิชชา, อธิบายว่า ยังละอวิชชาไม่ได้.

ปฏฺฐานปจฺจยกถาวณฺณนา

๔๙๔. ตาวาติ วตฺตพฺพนฺตราเปกฺโข นิปาโต, เตน "อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย"ติ อิทํ ตาว สิทฺธํ, อิทํ ปน อปรํ วตฺตพฺพนฺติ ทสฺเสติ. "อิทํ ปน วตฺตพฺพน"ติ ยมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํ, ตํ ทสฺเสตุํ ปจฺจยธมฺมา นาม เยสํ ปจฺจยา โหนฺติ, ยถา วา ปจฺจยา โหนฺติ, ตทุภเยสํ พหุภาวโต อเนกธาว ปจฺจยา โหนฺตีติ อวิชฺชายปิ ตํ อาสงฺกนฺโต ปุจฺฉิ "กตเมสํ สงฺขารานํ กถํ ปจฺจโย โหตี"ติ, ปุญฺญาภิสงฺขาราทโย พหู สงฺขารา วุตฺตา. อวิชฺชา จ เตสํ ปจฺจโย โหติ, น สพฺเพสํ เอกธาว โหติ, ตสฺมา อิเมสํ สงฺขารานํ เอวํ ปจฺจโย โหตีติ อิทํ วตฺตพฺพนฺติ อตฺโถ.

พรรณนากถาว่าด้วยปัจจัยในปัฏฐาน

๔๙๔. ศัพท์ว่า ตาว เป็นนิบาต เล็งถึงเนื้อความที่จะพึงกล่าว ในระหว่าง, ด้วย ตาวศัพท์ นั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า คำว่า "อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร" นี้ สำเร็จแล้วก่อน, ส่วนคำอื่นอีก จะพึงกล่าวดังต่อไปนี้. คำว่า "ส่วนคำนี้ที่จะพึงกล่าว" มีดังนี้ ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงเนื้อความใด, เพื่อจะแสดงเนื้อความนั้นท่านอาจารย์เมื่อจะข้ามความข้อนั้นแม้แห่งอวิชชาเพราะชื่อว่า ธรรมอันเป็นปัจจัยทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่าใด, หรือย่อมเป็นปัจจัยด้วยประการใด, ก็ย่อมมีปัจจัยโดยประการหลายอย่าง เพราะความที่ธรรมและประการทั้ง ๒ นั้นมีอยู่มาก จึงถามว่า "เป็นปัจจัยแก่สังขารเหล่าไหน อย่างไร" ดังนี้, ท่านกล่าวสังขารไว้มาก มีบุญญาภิสังขารเป็นต้น. อธิบายว่า พึงกล่าวดังนี้ว่า ก็อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารเหล่านั้น, มิใช่

เป็นโดยประการเดียว แก่สังขารทั้งหมด, เพราะฉะนั้น จึงเป็นปัจจัยอย่างนี้แก่สังขารเหล่านี้.

ตตฺราติ ตสฺมึ ปจฺจยภาเว. ยทิปิ "กตเมสํ สงฺขารานนฺ"ติอาทินา อสาธารณโต ปุจฺฉา อารทฺธา, เอกเทเสน ปน สมุทาโย-ปลกฺขณเมตนฺติ ทฺวาทสนฺนํ ปฏิจฺจ-สมุปฺปาทงฺคานํ ยถาสกํ ปจฺจยุปฺปนฺนานํ ปจฺจยภาโว วตฺตพฺโพติ ตํ ทสฺเสตุํ, อวิชฺชาย วา ปจฺจยภาเว ปุจฺฉิเต ตปฺปสงฺเคน สพฺเพสมฺปิ ปจฺจยธมฺมานํ ปจฺจยภาวํ วิสฺสชฺเชตุกาโม ปจฺจเย ตาว ปาฬินเยเนว ทสฺเสตุํ "ภควตา หี"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ จ ภควตา จตุวีสติ ปจฺจยา วุตฺตาติ สมฺพนฺโธ. เตสํ วเสน อวิชฺชาทีนํ ปจฺจยภาโว เวทิตพฺโพติ อธิปฺปาโย.

บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค ปจฺจยภาเว แปลว่าในความที่อวิชชาเป็นปัจจัยนั้น. ท่านอาจารย์ได้เริ่มคำปุจฉาโดยความอันไม่ทั่วไป ด้วยคำว่า "แก่สังขารเหล่าไหน" ดังนี้แม้โดยแท้, ถึงกระนั้น คำนี้ ก็เป็นการเข้าไปกำหนดเนื้อความรวมไว้ โดยเอกเทศ เพราะเหตุนั้น ควรจะกล่าวความที่องค์ปฏิจสมุปบาททั้ง ๑๒ ซึ่งเป็นธรรมที่เกิดแต่ปัจจัย ตามสมควรแก่ตนว่าเป็นปัจจัย เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เพื่อจะแสดงความข้อนั้น, หรือเมื่อถูกถามความที่อวิชชาเป็นปัจจัย ใคร่จะวิสัชนาความที่ธรรมอันเป็นปัจจัยทั้งหมด เป็นปัจจัยโดยความเกี่ยวข้องกับปัจจัยนั้นจึงเริ่มคำว่า "จริงอยู่ พระผู้มีพระภาค" ดังนี้เป็นต้นเพื่อจะแสดงปัจจัยทั้งหลาย ตามนัยแห่ง

พระบาลีนั่นเองก่อน. ก็ในพระบาลีนั้นเชื่อมความว่า ภควตา จตุวีสติ ปจฺจยา วุตฺตา แปลว่าพระผู้มีพระภาคตรัสปัจจัย ๒๔ ไว้. อธิบายว่า พึงทราบความที่อวิชชาเป็นต้น เป็นปัจจัย ด้วยอำนาจปัจจัย ๒๔ เหล่านั้น.

"เหตุ จ โส ปจฺจโย จา"ติ อิมินา วจเนน เหตุโน อธิปติปจฺจยาทิภูตสฺส จ คหณํ สิยาติ ตํ นิวาเรนฺโต อาห "เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย"ติ. เอวมฺปิ โส เอว โทโส อาปชฺชตีติ ปุน อาห "เหตุภาเวน ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหตี"ติ. เตน น อิธ เหตุสทฺเทน ธมฺมคฺคหณํ กตํ, อตฺโถ ธมฺมสฺส สตฺติวิเสโส คหิโตติ ทสฺเสติ. ตสฺส, หิ ปจฺจยสทฺทสฺส จ สมานาธิกรณตํ สนฺธาย "เหตุ จ โส ปจฺจโย จ, เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย"ติ จ วุตฺตํ.

ด้วยคำนี้ว่า "คำนั้นเป็นเหตุด้วยเป็นปัจจัยด้วย" ก็ควรจะมีการถือเอาเหตุและธรรมที่เป็นอธิปติปัจจัยเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะห้ามการถือเอานั้น จึงกล่าวว่า "เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย" แปลว่าเป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ. แม้อย่างนี้ก็จะต้องเป็นข้อเสีย คือเหตุปัจจัยนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวอีกว่า "เหตุภาเวน ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหติ" แปลว่า มีอรรถาธิบายว่า เป็นปัจจัยโดยภาวะที่เป็นเหตุ. ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ในที่นี้ท่านทำการถือเอาธรรม ด้วยศัพท์ว่าเหตุก็หามิได้, โดยที่แท้ ท่านถือเอาความ

ต่างแห่งความสามารถของธรรม. ก็ท่านอาจารย์หมายถึงความที่เหตุนั้น และศัพท์ว่าปัจจัยเป็นสมานาธิกรณะ จึงกล่าวว่า "เหตุ จ โส ปจฺจโย จ" แปลว่าธรรมนั้นเป็นเหตุด้วย เป็นปัจจัยด้วย และว่า "เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย" แปลว่าเป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ.

เอวญฺจ กตฺวา ปรโต ปาฬิยํ "เหตุ[๑] ฯเปฯ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย"ติอาทินา เตน เตน เหตุภาวาทิอุปกาเรน ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส อุปการกตฺตํ วุตฺตํ. อภิธมฺมฏฺฐกถายํ ปน "โย หิ ธมฺโม ยํ ธมฺมํ อปจฺจกฺขาย ติฏฺฐติ วา อุปฺปชฺชติ วา, โส ตสฺส ปจฺจโย"ติ[๒] "มูลฏฺเฐน อุปการโก ธมฺโม เหตุปจฺจโย"ติ[๓] จ เอวมาทินา ธมฺมปฏฺฐานนิทฺเทเสน[๔] ธมฺมโต อญฺญา ธมฺมสตฺติ นาม นตฺถีติ ธมฺเมเหว ธมฺมสตฺติวิภาวนํ

ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ ในพระบาลีต่อไป พระผู้มีพระภาค จึงตรัสความที่ธรรมนั้น ๆ เป็นธรรมอุดหนุน โดยการอุดหนุนมีความเป็นเหตุเป็นต้นนั้น ๆ ด้วยคำมีอาทิว่า "คือเหตุและปัจจัย โดยเหตุปัจจัยแก่ธรรมอันสัมปยุตด้วยเหตุ และแก่รูปซึ่งมีธรรมอันสัมปยุตด้วยเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน". แต่ในอรรถกถาอภิธรรม พึงเห็นว่า ท่านอาจารย์ได้กระทำการอธิบายความสามารถ แห่งธรรม ด้วยธรรมทั้งหลายนั่นเอง เพราะขึ้น

---

๑ ฉ. เหตุ เหตุ ฯเปฯ.

๒ ปรมตฺถทีปนี. ๔๕๕.

๓ ปรมตฺถทีปนี. ๔๕๖.

๔ ก. ธมฺมปฺปธานนิทฺเทเสน.

กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ชื่อว่า ความสามารถแห่งธรรมอื่นจากธรรมย่อมไม่มี โดยการอธิบายธรรมปัฏฐานมีอาทิอย่างนี้ว่า "ก็ธรรมใดไม่ปฏิเสธธรรมใดย่อมตั้งอยู่หรือเกิดขึ้น, ธรรมนั้นก็เป็นปัจจัยแก่ธรรมนั้น" และว่า "ธรรมที่เป็นตัวอุดหนุน ด้วยอรรถว่าเป็นมูล ชื่อว่าเหตุปัจจัย".

อิธาปิ วา "เหตุ จ โส ปจฺจโย จา"ติ ธมฺเมเนว ธมฺมสตฺตึ ทสฺเสติ. น หิ "เหตุปจฺจโย"ติอาทิโก อุทฺเทโส กุสลาทิอุทฺเทโส วิย ธมฺมปฺปธาโน, อถโข ธมฺมานํ อุปการกภาวปฺปธาโนติ.

อีกอย่างหนึ่ง แม้ในที่นี้ ท่านอาจารย์ก็ย่อมแสดงความสามารถแห่งธรรม ด้วยธรรมนั่นเองว่า "ธรรมนั้นเป็นเหตุด้วย เป็นปัจจัยด้วย". เพราะว่า อุเทศที่เริ่มต้นว่า "เหตุปจฺจโย" จะมีธรรมเป็นประธานเหมือนกับอุเทศที่เริ่มต้นว่ากุศล ก็หามิได้, โดยที่แท้ มีความเป็นธรรมที่อุดหนุนแก่ธรรมทั้งหลายเป็นประธานฉะนี้แล.

"เอเสว นโย"ติ อิมินา ตพฺภาเวน ปจฺจยภาวํ อารมฺมณาทีสุ อติทิสติ "อารมฺมณญฺจ ตํ ปจฺจโย จาติ อารมฺมณปจฺจโย, อารมฺมณํ หุตฺวา ปจฺจโย,

ด้วยคำว่า "ก็มีนัยนี้เหมือนกัน" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงล่วงหน้า ถึงความเป็นปัจจัยด้วยภาวะนั้น ในธรรมทั้งหลายมีอารมณ์เป็นต้นว่า "อารมณ์นั้นด้วย เป็น

อารมฺมณภาเวน ปจฺจโยติ อตฺโถ"ติ, น กมฺมธารยมตฺตํ.

ปัจจัยด้วย ฉะนั้น จึงชื่อว่าอารัมมณปัจจัย, คือเป็นปัจจัยโดยเป็นอารมณ์, อธิบายว่า เป็นปัจจัยโดยความเป็นอารมณ์", มิใช่เป็นเพียงกัมมธารยสมาสเท่านั้น.

๕๙๕. วจนาวยโวติ สาธนาวยวํ สนฺธายาห. วจนสภาวํ หิ สาธนํ ปเรสํ อวิทิตตฺถญาปนโต โลเก สาธนนฺติ ปากฏํ ปญฺญาตํ. ตถา หิ นํ อวยวลกฺขณํ, วจนสภาวญฺจ สาธนํ, อวยวปกฺขาทีนิ วจนานิ สาธนนฺติ จ ญายวาทิโน วทนฺติ. ปฏิญฺญา เหตูติอาทีสูติ ปฏิญฺญาเหตุอุทาหรณ-อุปนยนิคมนานิ.

๕๙๕. ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงอวัยวะแห่งสาธนะว่า อวัยวะแห่งถ้อยคำ. จริงอยู่ สาธนะมีถ้อยคำเป็นสภาพปรากฏ คือท่านบัญญัติว่า สาธนะในโลก เพราะทำให้เข้าใจเนื้อความที่ยังไม่เข้าใจ แก่คนอื่นได้. จริงอย่างนั้น อาจารย์เจ้าลัทธิ-นยายะทั้งหลาย กล่าวถึงอวัยวะแห่งถ้อยคำนั้นว่ามีอวัยวะเป็นลักษณะ ว่าเป็นสาธนะซึ่งมีถ้อยคำเป็นสภาพ และว่า ถ้อยคำทั้งหลายซึ่งมีอวัยวะและปักษ์เป็นต้น ชื่อว่าสาธนะดังนี้. คำว่า ในคำว่าปฏิญญาและเหตุเป็นต้น ความว่า [1]ปฏิญญา ๑ เหตุ ๑ อุทาหรณ์ ๑ อุปนัย ๑ นิคมน์[1] ๑.

[1-1] โปรดดู "ปรัชญาอินเดีย" หน้า ๗๙, ๘๒ ซึ่งเรียบเรียงโดย นายอดิศักดิ์ ทองบุญ ราชบัณฑิตยสถานจัดพิมพ์.

อุทาหรณํ สาธมฺมิยา สาธยสาธนํ เหตุ. วิรูโป เหตูติ จ เอวมาทีสุ การณํ ยงฺกิญฺจิ การณลกฺขณํ, สมฺปาปกลกฺขณมฺปิ วา. อาทิ-สทฺเทน ตสฺสาปิ สงฺคเหตพฺพตาย, ญาปกลกฺขณํ ปน วจนาวยวคฺคหเณน คหิตํ. กามํ มูลมฺปิ การณลกฺขณํ การณเมว, การณนฺติ ปเนตฺถ ปจฺจยเหตุ คหิโต.

ถ้อยคำที่ทำสาธยะให้สำเร็จ ด้วยวาจาที่มีเหตุโดยอุทาหรณ์ ชื่อว่าเหตุ. อนึ่ง ถ้อยคำที่มีการณะเป็นลักษณะ หรือแม้ที่มีเหตุที่ทำให้ถึงพร้อมเป็นลักษณะ อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ชื่อว่า การณะ เช่นในคำมีอาทิอย่างนี้ว่า วิรูโป เหตุ แปลว่า เหตุที่ผิดรูป. ด้วยอาทิ-ศัพท์ แม้การณะนั้นก็เป็นคำที่ควรจะรวบรวมไว้, อนึ่ง คำที่มีญาปกเหตุเป็นลักษณะ ท่านก็ถือเอาด้วยศัพท์ว่าอวัยวะแห่งถ้อยคำ. แม้มูลซึ่งมีการณะเป็นลักษณะก็เป็นการณะเหมือนกันโดยแท้, ถึงกระนั้น ในคำว่าการณะนี้ ท่านถือเอาปัจจัยเหตุ คือเหตุที่เป็นปัจจัย.

มูลนฺติ เหตุเหตูติ การณวิเสสวิสยตฺตา มูลสฺส วิสุํ คหณํ. เอตีติ เอตสฺส อตฺถวจนํ วตฺตตีติ, ตญฺจ อุปฺปตฺติฏฺฐิตีนํ สาธารณวจนํ. เตเนวาห "ติฏฺฐติ วา อุปฺปชฺชติ วา"ติ. เอกจฺโจ หิ ปจฺจโย ฐิติยา เอว อุปการโก โหติ ยถา ปจฺฉาชาตปจฺจโย, เอกจฺโจ

คำว่า มูล ได้แก่เหตุเหตุ เพราะฉะนั้นท่านจึงถือเอามูลเป็นแผนกหนึ่ง เพราะความที่มีความต่าง แห่งการณะเป็นวิสัย. บทว่า วตฺตติ เป็นคำแสดงความหมายของบทว่า เอติ นี้, และบทว่า วตฺตติ นั้นก็เป็นคำที่ทั่วไปแก่ความเกิดขึ้น และความ

อุปฺปตฺติยา เอว ยถา อนนฺตราทิโก, เอกจฺโจ อุภยสฺส ยถา เหตุอาทโย.

ตั้งอยู่. ด้วยเหตุนั้นนั่นแหละ ท่านอาจารย์ได้กล่าวว่า "ย่อมตั้งอยู่หรือย่อมเกิดขึ้น". ก็ปัจจัยบางอย่างเป็นธรรมอุดหนุน แก่ความตั้งอยู่อย่างเดียวเช่นปัจฉาชาตปัจจัย, ปัจจัยบางอย่างเป็นธรรมอุดหนุน แก่ความเกิดขึ้นอย่างเดียว เช่นอนันตรปัจจัยเป็นต้น, ปัจจัยบางอย่าง เป็นธรรมอุดหนุนแก่ทั้ง ๒ อย่าง เช่นเหตุปัจจัยเป็นต้น.

อุปการกลกฺขโณติ จ ธมฺเมน ธมฺมสฺสติอุปการํ[๑] ทสฺเสตีติ ทฏฺฐพฺพํ. หิโนติ ปติฏฺฐาติ เอตฺถาติ เหตุ, อเนกตฺถตฺตา ธาตุสทฺทานํ หิ-สทฺโท มูลสทฺโท วิย ปติฏฺฐตฺโถ เวทิตพฺโพ. หิโนติ วา เอเตน กมฺมนิทานภูเตน อุทฺธํ โอชํ อภิหรนฺเตน มูเลน วิย ปาทโป ตปฺปจฺจยํ ผลํ คจฺฉติ ปวตฺตติ วุฑฺฒึ วิรุฬฺหึ อาปชฺชตีติ เหตุ.

ก็คำว่า มีความอุดหนุนเป็นลักษณะ พึงเห็นว่า ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความอุดหนุน คือความสามารถแห่งธรรม โดยธรรม. ชื่อว่าเหตุ เพราะความหมายว่า เป็นที่ตั้ง คือยืนอยู่เฉพาะ, เพราะเหตุที่ศัพท์ของธาตุทั้งหลาย มีความหมายอยู่มาก หิ-ศัพท์ บัณฑิตจึงพึงทราบว่า มีความหมายว่า เป็นที่ตั้งเฉพาะ เหมือนอย่างศัพท์ว่า ราก. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมใดย่อมไป คือถึงซึ่งผลอันมีธรรมนั้นเป็นปัจจัย คือเป็นไปถึง

---

[๑] ฉ. ธมฺมสฺสตี อุปการํ.

ความเจริญงอกงามด้วยธรรมนี้ ซึ่งเป็นธรรมที่มีกรรมเป็นต้นเหตุ เหมือนอย่างต้นไม้ถึงความมีผลด้วยราก ที่นำโอชาขึ้นไปในเบื้องบน เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ก็ชื่อว่าเหตุ.

อตฺตโน ผลํ กโรตีติ การณํ. นิททาติ ทสฺเสนฺตํ วิย โหตีติ นิทานํ. สมฺภวติ ตํ เอตสฺมาติ สมฺภโว. ปภวติ เอตสฺมาติ ปภโวติ ปจฺจยเหตุสทฺเทหิ อิตเรสมฺปิ สมานตฺถตา เวทิตพฺพา. เอวํ สนฺเตปิ การณวิเสสวิสโย เหตุสทฺโท, การณสามญฺญวิสโย ปจฺจยสทฺโทติ ทสฺเสนฺโต "มูลฏฺเฐนา"ติอาทิมาห.

สิ่งใดย่อมกระทำผลของตน เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า การณะ แปลว่าเป็นผู้กระทำผล. สิ่งใดย่อมมอบให้ คือเป็นเหมือนแสดง เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่านิทาน แปลว่ามอบให้. สิ่งนั้น ย่อมเกิดพร้อมแต่ธรรมนี้ เหตุนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า สัมภวะ แปลว่าเป็นแดนเกิดพร้อม. ธรรมชาติย่อมเกิดก่อนแต่ธรรมนี้ เหตุนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า ปภวะ แปลว่าเป็นแดนเกิดก่อน บัณฑิตพึงทราบความว่า ศัพท์แม้นอกนี้ มีความหมายเหมือนกับปัจจัยศัพท์และเหตุศัพท์. ท่านอาจารย์เมื่อแสดงว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ เหตุศัพท์ ก็มีความต่างแห่งการณะเป็นวิสัย ปัจจัยศัพท์มีความเสมอกันแห่งการณะเป็นวิสัย จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "ด้วยอรรถว่าเป็นมูล".

เหตุอตฺโถ, ปจฺจยฏฺโจ จ เหฏฺฐา ปปญฺจวเสน วุตฺโตติ ตํ สงฺขิปฺป ทสฺเสนฺโต อาห "สงฺเขปโต ฯเปฯ เหตุปจฺจโย"ติ.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความย่อนั้นว่า ความหมายว่าเหตุ และความหมายว่าปัจจัย ท่านได้กล่าวไว้ ด้วยอำนาจความพิสดารในตอนต้น จึงกล่าวว่า "ว่าโดยย่อ ธรรมที่อุดหนุน ด้วยอรรถว่าเป็นมูล ชื่อว่าเหตุปัจจัย".

ยถา สาลิวีหิพีชาทีนิ ตํตํโอสธีนํ สาลิวีหิอาทิภาวสฺส สาธกานิ, มณิอาทิปฺปภาวตฺถูนิ จ นีลาทิวณฺณานิ นีลาทิปฺปภาสาธกานิ, เอวํ เหตุปจฺจโย ยถารหํ อตฺตนา สมฺปยุตฺตธมฺมานํ กุสลาทิภาวสฺส สาธโกติ[๑] อิมมตฺถํ ทสฺเสติ "โส สาลิอาทีนนฺ"ติอาทินา.

ด้วยคำว่า "เหตุปัจจัยนั้น เป็นสภาพยังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จ เหมือนดังพืชข้าวสาลีเป็นต้น ยังธัญชาติมีข้าวสาลีเป็นต้นให้สำเร็จ" ดังนี้เป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความข้อนี้ว่า พืชข้าวสาลีและพืชข้าวเปลือกเป็นต้น บรรดาสมุนไพรนั้น ๆ พืชข้าวสาลีและพืชข้าวเปลือกเป็นต้นยังความเป็นธัญชาติมีข้าวสาลี และข้าวเปลือกเป็นต้นให้สำเร็จ และสีเขียวเป็นต้นซึ่งเป็นวัตถุแห่งรัศมีแห่งแก้วมณีเป็นต้น ก็ยังรัศมีสีเขียวเป็นต้นให้สำเร็จ ข้อนี้ฉันใด, เหตุปัจจัยก็เป็นสภาพ ยังความเป็นกุศล

---

[๑] ก. กุสลาทิภาวสาธโกติ.

เป็นต้น ให้สำเร็จแก่สัมปยุตธรรมทั้งหลายกับตนตามควร.

อาจริยานนฺติ จ เรวตาจริยํ สนฺธายาห. เอวํ สนฺเตติ เหตุปจฺจโย ยทิ กุสลาทิภาวสาธโก, เอวํ สติ. น สมฺปชฺชติ น สิชฺฌติ. ยถา กุสลากุสลเหตุ ตํสมุฏฺฐานรูปสฺส กุสลากุสลภาวาย[1] น ปริยตฺโต, เอวํ อพฺยากโตปิ เหตุ ตํสมุฏฺฐานรูปสฺส อพฺยากตภาวาย. สภาเวเนว หิ ตํ อพฺยากตนฺติ อาห "น หิ โส เตสํ กุสลาทิภาวํ สาเธตี"ติ.

ก็คำว่า ของอาจารย์ทั้งหลาย ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงอาจารย์ชื่อเรวตะ. คำว่า เมื่อเป็นอย่างนั้น ความว่า ถ้าเหตุปัจจัยยังความเป็นกุศลศัพท์เป็นต้นให้สำเร็จไซร้, เมื่อเป็นอย่างนั้น. น สมฺปชฺชติ แปลว่า ก็ไม่สำเร็จ. เหตุที่เป็นกุศลและอกุศล ไม่เพียงพอเพื่อความเป็นกุศลอกุศลแก่รูป ซึ่งมีเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน, แม้เหตุที่เป็นอัพยากฤตก็ไม่เพียงพอ เพื่อความเป็นอัพยากฤตแก่รูปซึ่งมีเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน. เพราะว่าโดยสภาพนั่นเอง รูปนั้นก็เป็นอัพยากฤต ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะว่าเหตุปัจจัยนั้น ยังหาความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จแก่รูปเหล่านั้นไม่".

---

[1] ก. กุสลากุสลภาวนาย.

เหตุปจฺจโย จ เตสํ โหติเยวาติ อาห "น จ ปจฺจโย น โหตี"ติ. อิทานิ ตมตฺถํ ปาฬิยา สมตฺเถตุํ "วุตฺตเญฺหตํ"ติอาทิ วุตฺตํ. วินา เอเตนาติ เอเตน เหตุนา อพฺยากตภาวสาธเกน วินา อเหตุกตฺตา, อพฺยากตภาโว สิทฺโธ สภาเวเนวาติ อธิปฺปาโย.

ก็เหตุปัจจัยย่อมเป็นเหตุ ของรูปเหล่านั้นทีเดียว เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แต่ก็มิใช่ไม่เป็นปัจจัย". บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะยังความข้อนั้นให้สำเร็จโดยพระบาลีจึงกล่าวคำมีอาทิว่า "สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้" ดังนี้. คำว่า เว้นจากเหตุ นี้ ความว่า เว้นจากเหตุนี้ อันเป็นตัวให้สำเร็จความเป็นอัพยากฤต เพราะเป็นธรรมชาติที่ไม่มีเหตุ, ความเป็นอัพยากฤตก็สำเร็จแล้ว โดยสภาพนั้นเอง.

"โยนิโส ภิกฺขเว มนสิกโรโต[๑] อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา จ กุสลา ธมฺมา อภิวฑฺฒนฺตี"ติ[๒]-อาทิวจเนหิ กุสลภาวสฺส โยนิโสมนสิการปฺปฏิพทฺธตา สิทฺธาติ อาห โยนิโสมนสิการปฺปฏิพทฺโธ กุสลาทิภาโว"ติ.

โดยพระบาลีทั้งหลายมีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลมนสิการโดยอุบายอันแยบคาย กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็ย่อมเกิดขึ้นและกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมเจริญยิ่งขึ้น" ดังนี้ ความที่ภาวะที่เป็นกุศล เป็นสิ่งที่เนื่องด้วย

---

[๑] ฉ. มนสิ กโรโต.
[๒] องฺ. เอกก. ๒๐/๑๕.

โยนิโสมนสิการ จึงสำเร็จ เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ภาวะที่เป็นกุศลเนื่องด้วยโยนิโสมนสิการ" ดังนี้.

เอเตเนว อกุสลอพฺยากตภาวาปิ กุสลภาโว วิย น เหตุปฏิพทฺธาติ ทสฺสิตํ โหติ. ยํ ปเนเก มญฺเญยฺยุํ "อเหตุกเหตุสฺส อกุสลภาโว วิย สเหตุกเหตูนมฺปิ สภาวโต ว กุสลาทิภาโว, อญฺเญสํ ตํ สมฺปยุตฺตานํ เหตุปฏิพทฺโธ"ติ, ตสฺส อุตฺตรํ วตฺตุํ "ยทิ จา"ติอาทิมาห.

ด้วยคำนี้แหละ ย่อมเป็นอันแสดงว่า แม้ภาวะที่เป็นอกุศลและอัพยากฤต ก็มิใช่เนื่องด้วยเหตุเหมือนอย่างภาวะที่เป็นกุศล. ส่วนคำใดที่อาจารย์พวกหนึ่ง พึงสำคัญว่า "แม้ภาวะที่เหตุอันเป็นสเหตุกะ เป็นกุศลเป็นต้นโดยสภาพแท้ ซึ่งเหมือนกันกับเหตุที่เป็นอเหตุกะเป็นอกุศล, ก็เป็นภาวะที่เนื่องด้วยเหตุ ของธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุนั้นเหล่าอื่นด้วย", เพื่อจะกล่าวคำตอบของคำนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "และหากว่า" ดังนี้.

อโลโภ กุสโล วา สิยา อพฺยากโต วาติ ยทิ อโลโภ สภาวโต กุสโล, โส กุสลสภาวตฺตา อพฺยากโต น สิยา. อถ อพฺยากโต ตํสภาวตฺตา กุสโล น สิยา อโลภสภาวสฺส อโทสตฺตาภาโว วิย.

คำว่า อโลภะ ก็พึงเป็นกุศลบ้าง อัพยากฤตบ้างได้ ความว่า ถ้าอโลภะเป็นกุศลโดยสภาพ, อโลภะนั้นก็ไม่พึงเป็นอัพยากฤต เพราะมีกุศลเป็นสภาพ. ถ้าเป็นอัพยากฤต ก็จะไม่พึงเป็นกุศล เพราะมีอัพยากฤตนั้น

เป็นสภาพ เหมือนอย่างสภาพของอโลภะ ไม่มีความเป็นอโทสะ.

ยสฺมา ปน อุภยถาปิ โหติ, ตสฺมา ยถา อุภยถา โหนฺเตสุ สทฺธาทีสุ สมฺปยุตฺเตสุ เหตุปฏิพทฺธํ กุสลาทิภาวํ ปริเยเสถ[๑] น สภาวโต, เอวํ เหตูสุปิ กุสลาทิตา อญฺญปฏิพทฺธา ปริเยสิตพฺพา, น สภาวโตติ ยํ วุตฺตํ "สมฺปยุตฺตเหตูสุ สภาวโตว กุสลาทิภาโว"ติ, ตํ น ยุชฺชติ.

แต่เพราะเหตุที่เป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง ฉะนั้น จึงควรแสวงหาความเป็นกุศลเป็นต้น ที่เนื่องด้วยธรรมอื่น แม้ในเหตุทั้งหลาย, มิใช่แสวงหาโดยสภาพ เหมือนอย่างควรแสวงหาความเป็นกุศลเป็นต้น ที่เนื่องด้วยเหตุในสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ที่เป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง, มิใช่แสวงหาโดยสภาพ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น คำใดที่ท่านกล่าวว่า "ความเป็นกุศลเป็นต้น พึงมีได้โดยสภาพแท้ในสัมปยุตเหตุทั้งหลาย", คำนั้นจึงไม่ถูกต้อง.

สา ปน ปริเยสิยมานา โยนิโสมนสิการาทิปฏิพทฺธา โหตีติ เหตูสุ วิย สมฺปยุตฺเตสุปิ โยนิโสมนสิการาทิปฏิพทฺโธ กุสลาทิภาโว, น เหตุปฏิพทฺโธติ สิทฺธํ โหตีติ อธิปฺปาโย.

ก็ความเป็นกุศลเป็นต้นนั้นที่แสวงหาอยู่ ย่อมเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงอธิบายว่า ย่อมเป็นอันสำเร็จได้ว่า ความเป็นกุศลเป็นต้น เนื่อง

---

[๑] ก. ปริเยสถ.

วิรุฬฺหมูลา วิยาติ เอเตน มูลานิ วิย มูลานีติ ทสฺเสติ. เตเนวาห "สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธเนนา"ติ. สฺวายํ "กุสโล ธมฺโม กุสลสฺส, กุสโล ธมฺโม อพฺยากตสฺส, กุสโล ธมฺโม กุสลาพฺยากตสฺส, อกุสโล ธมฺโม อกุสลสฺส, อกุสโล ธมฺโม อพฺยากตสฺส, อกุสโล ธมฺโม อกุสลาพฺยากตสฺส, อพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺสา"ติ[๑] เอวํ สตฺตธา ปญฺหาวาเร นิทฺทิฏฺโฐ.

ด้วยโยนิโสมนสิการเป็นต้น แม้ในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เหมือนอย่างในเหตุทั้งหลาย มิใช่เนื่องด้วยเหตุ.

ด้วยคำว่า เหมือนต้นไม้ทั้งหลายที่มีรากงอกงามแล้ว ดังนี้นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ชื่อว่าเป็นมูลเหมือนดังรากไม้. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยเป็นเหตุยังความตั้งมั่นด้วยดี ให้สำเร็จ" ดังนี้. ความข้อนี้นั้น พระผู้มีพระภาค ได้ทรงแสดงไขไว้ในปัญหาวาระ ๗ ประการ อย่างนี้ว่า "กุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่กุศล ๑ กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อัพยากฤต ๑ กุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่กุศลและอัพยากฤต ๑ อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศล ๑ อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อัพยากฤต ๑ อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลและอัพยากฤต ๑ อัพยากตธรรมเป็นปัจจัยแก่อัพยากฤต ๑" ดังนี้.

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๕๔.

ยํ ปน วุตฺตํ เหตุกิจฺจํ ทสฺเสนฺเตน "เหตู[๑] เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ, ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ,[๒] ตตฺถ ปรโม เหตุสทฺโท ปจฺจตฺตนิทฺทิฏฺโฐ ปจฺจยธมฺมนิทฺเทโส, เตนสฺส เหตุภาเวน อุปการกตา เหตุปจฺจยตาติ ทสฺเสติ.

ส่วนคำใดที่พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงกิจแห่งเหตุได้ตรัสไว้ว่า "เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ, ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย" แปลว่า เหตุเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย แก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ และแก่รูปทั้งหลาย อันมีธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุนั้นเป็นสมุฏฐานดังนี้, ในคำนั้น เหตุศัพท์แรกเป็นนิเทศแห่งปัจจัยธรรม ที่แสดงไขไว้โดยปฐมาวิภัตติ, ด้วยเหตุศัพท์แรกนั้น พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงว่า ความที่เหตุศัพท์แรกนั้น เป็นธรรมอุดหนุนโดยความเป็นเหตุคือความเป็นเหตุปัจจัย.

ทุติโย ปจฺจยุปฺปนฺนวิเสสนํ, เตน น เยสํ เกสญฺจิ สมฺปยุตฺตกานํ เหตู เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย, อถ โข เหตุนา สมฺปยุตฺตานเมวาติ ทสฺเสติ. นนุ จ สมฺปยุตฺตสทฺทสฺส สาเปกฺขตฺตา ทุติเย เหตุสทฺเท

เหตุศัพท์ที่ ๒ เป็นวิเสสนะของปัจจยุปบันธรรม, ด้วยเหตุศัพท์ที่ ๒ นั้น พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงว่า มิใช่เป็นเหตุเป็นปัจจัย โดยเหตุปัจจัยแก่สัมปยุตธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง, โดยที่แท้เป็นเหตุเป็น

---

[๑] ก. เหตุ, เอวมุปริปิ.
[๒] อภิ. ป. ๔๐/๑.

อวิชฺชมาเนปิ อญฺญสฺส อเปกฺขิตพฺพสฺส อนิทฺทิฏฺฐตฺตา เหตู อตฺตนา ว สมฺปยุตฺตกานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโยติ อยมตฺโถ วิญฺญายตีติ ? นายเมกนฺโต.

ปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุเท่านั้น. มีคำถามว่า เพราะความที่สัมปยุตตศัพท์เป็นศัพท์ที่มีความเพ่งเล็งอยู่ แม้เมื่อไม่มีเหตุศัพท์ที่ ๒ ก็ย่อมให้เข้าใจความข้อนี้ว่า เป็นเหตุ เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตกับตนเท่านั้น เพราะมิได้แสดงไขธรรมอื่นที่จะพึงเพ่งเล็งไว้มิใช่หรือ ? ตอบว่า ข้อความนี้มิใช่เป็นส่วนเดียว.

เหตุสทฺโท หิ ปจฺจตฺตนิทฺทิฏฺโจ "เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ เอตฺเถว พฺยาวโต ยทา[๑] คยฺหติ, น ตทา สมฺปยุตฺตวิเสสนํ โหตีติ [๒]สมฺปยุตฺตา อวิสิฏฺฐา[๒] เย เกจิ คหิตา ภเวยฺยุนฺติ. นนุ จ ยถา "อรูปิโน อาหารา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ, อรูปิโน อินฺทฺริยา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานนฺ"ติ จ วุตฺเต ทุติเยน อาหารคฺคหเณน, อินฺทฺริยคฺคหเณน จ วินาปิ อาหารินฺทฺริยสมฺปยุตฺตกา

เพราะเหตุศัพท์ ที่ท่านแสดงไขไว้ด้วยปฐมาวิภัตติ พระผู้มีพระภาคทรงย้ำไว้ในคำนี้ว่า "เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย" เป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัยทีเดียว ทรงถือเอาในกาลใด ก็จะเป็นวิเสสนะของสัมปยุตธรรมในกาลนั้นก็หามิได้ เพราะฉะนั้น ก็พึงเป็นการถือเอาธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่ไม่ต่างกับสัมปยุตธรรม. ถามว่า ก็เมื่อพูดว่า "อรูปิโน อาหารา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ" อาหารที่

[๑] ก. ยถา.

[๒-๒] ฉ. สมฺปยุตฺตอวิสิฏฺฐา.

คุณสำราญ-คุณประภาศรี แก้วไสย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

คยฺหนฺติ, เอวมิธาปิ สิยาติ ? น, อาหารินฺทฺริยาสมฺปยุตฺตสฺส วชฺเชตพฺพสฺส อภาวโต.

ไม่มีรูปเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตกัน, และว่า "อรูปิโน อินฺทฺริยา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ" อินทรีย์ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกัน ดังนี้ แม้เว้นจากศัพท์ว่า อาหาร และศัพท์ว่า อินทรีย์ที่ ๒ ท่านก็ย่อมถือเอาธรรมที่สัมปยุตด้วยอาหาร และอินทรีย์นั่นเอง ข้อนี้ ฉันใด แม้ในที่นี้ ก็ควรเป็นเหมือนฉันนั้นน่ะซิ ? ตอบว่า ไม่ใช่, เพราะไม่มีธรรมที่ควรเว้น ที่สัมปยุตด้วยอาหารและอินทรีย์.

วชฺเชตพฺพาภาวโต หิ ตตฺถ ทุติเย อาหารินฺทฺริยคฺคหเณ อสติปิ ตํสมฺปยุตฺตกา ว คยฺหนฺตีติ ตํ น กตํ, อิธ ปน วชฺเชตพฺพํ อตฺถีติ กตฺตพฺพํ ทุติยํ เหตุคฺคหณํ. เอวมฺปิ "เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานนฺ"ติ เอตฺถ เหตุสมฺปยุตฺตกานํ โส เอว สมฺปยุตฺตกานํ เหตูติ[๑] วิเสสนสฺส อกตตฺตา โย โกจิ เหตุ ยสฺส กสฺสจิ เหตุสมฺปยุตฺตสฺส เหตุปจฺจเยน

จริงอยู่ เพราะไม่มีธรรมที่ควรเว้น แม้เมื่อไม่มีศัทพ์ว่าอาหารและอินทรีย์ในคำนั้น ท่านก็ย่อมถือเอาธรรมที่สัมปยุต ด้วยอาหารและอินทรีย์นั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่กระทำศัพท์ว่าอาหารและอินทรีย์ที่ ๒ นั้น, แต่ในที่นี้มีสิ่งที่จะต้องเว้นอยู่ เพราะเหตุนั้นจึงต้องทำศัพท์ว่าเหตุที่ ๒ ไว้ด้วย. ถามต่อไปว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ในคำนี้ว่า "เหตู

---

[๑] ฉ. สมฺปยุตฺตกเหตูติ .

ปจฺจโยติ อาปชฺชตีติ ? นาปชฺชติ ปจฺจตฺต- นิทฺทิฏฺฐสฺเสว เหตุโน ปุน สมฺปยุตฺตวิเสสน- ภาเวน วุตฺตตฺตา.

เหตุสมฺปยุตฺตกานํ" เหตุนั้นแหละ เป็นสัมปยุตตกเหตุ (คือเหตุประกอบ) แก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ เพราะเหตุนั้น เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ต้องว่าเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะท่านมิได้กระทำวิเสสนะไว้น่ะซิ ? ตอบว่า ไม่ต้อง เพราะท่านกล่าวเหตุที่แสดงไขไว้ ด้วยปฐมาวิภัตตินั่นเอง โดยความเป็นวิเสสนะของสัมปยุตธรรมไว้อีก.

เอตทตฺถเมว หิ วินาปิ ทุติเยน เหตุสทฺเทน เหตุสมฺปยุตฺตภาเว สิทฺเธปิ ตสฺส คหณํ กตํ.

ก็เพื่อประโยชน์นี้นั่นแหละ แม้เมื่อความเป็นธรรมสัมปยุตด้วยเหตุ สำเร็จแล้ว แม้เว้นจากเหตุศัพท์ที่ ๒ ท่านจึงกระทำการถือเอาเหตุศัพท์ที่หนึ่งนั้นไว้.

อถวา อสติ ทุติเย เหตุสทฺเท เหตุสมฺปยุตฺตกานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย, น ปน เหตูนนฺติ เอวมฺปิ คหณํ สิยาติ ตนฺนิวารณตฺถํ โส วุตฺโต. เตน เหตุ-

อีกนัยหนึ่ง เมื่อไม่มีเหตุศัพท์ที่ ๒ ก็เป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย แก่ธรรมที่สัมปยุตกับเหตุได้, แต่หาเป็นปัจจัยแก่เหตุทั้งหลายไม่ เพราะเหตุนั้น ควรมีการถือเอาแม้

สมฺปยุตฺตภาวํ เย ลภนฺติ, เตสํ สพฺเพสํ เหตูนํ, อญฺเญสมฺปิ เหตู เหตุปจฺจเยน ปจฺจโยติ ทสฺสิตํ โหติ.

อย่างนี้ เพราะเหตุนั้น เพื่อจะห้ามความข้อนั้น ท่านจึงกล่าวเหตุศัพท์ที่แรกนั้นไว้. ด้วยเหตุนั้น ย่อมเป็นอันแสดงว่า ธรรมเหล่าใด ย่อมได้ความเป็นธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ ก็เป็นเหตุ เป็นปัจจัย โดยเหตุปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ซึ่งเป็นเหตุแม้แก่ธรรมเหล่าอื่นด้วย.

ยสฺมา ปน เหตุชฺฌานมคฺคา ปติฏฺฐามตฺตาทิภาเวน อญฺญธมฺมนิรเปกฺขา, น อาหารินฺทฺริยา วิย สาเปกฺขา เอว, ตสฺมา เอเตเสฺว ทุติยํ เหตฺวาทิคฺคหณํ กตํ. อาหารินฺทฺริยา ปน อาหริตพฺพอีสิตพฺพาเปกฺขา เอว, ตสฺมา เต วินาปิ ทุติเยน อาหารินฺทฺริยคฺคหเณน อตฺตนา เอว อาหริตพฺเพ, อีสิตพฺเพ จ อาหารินฺทฺริยภูเต, อญฺเญ จ สมฺปยุตฺตเก ปริจฺฉินฺทนฺตีติ ตํ ตตฺถ น กตํ.

แต่เพราะฌานและมรรคซึ่งเป็นเหตุ มิได้มีความเล็งถึงธรรมอื่น ด้วยภาวะที่เป็นเพียงที่ตั้งอาศัย หาใช่มีความเพ่งที่เดียวเหมือนอย่างอาหารและอินทรีย์ไม่ ฉะนั้น ท่านจึงกระทำศัพท์มีเหตุเป็นต้น ที่ ๒ ไว้ในฌานและมรรคที่เป็นเหตุเหล่านี้เท่านั้น. ส่วนอาหารและอินทรีย์ มีความเล็งถึงธรรมที่จะพึงนำมาและที่จะพึงเป็นใหญ่ที่เดียว, เพราะเหตุนั้น อาหารและอินทรีย์เหล่านั้น แม้เว้นจากศัพท์ว่าอาหารและอินทรีย์ที่ ๒ ก็ย่อมกำหนดได้ ซึ่งธรรมที่เป็นอาหารและอินทรีย์และธรรมที่สัมปยุตกันเหล่าอื่น ที่ตนนั่นเอง

คุณสำราญ-คุณประภาศรี แก้วไสย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จะพึงนำมาและจะพึงเป็นใหญ่ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่กระทำศัพท์ว่า อาหาร และอินทรีย์ที่ ๒ นั้นไว้ในที่นั้น.

อิธ จ ทุติเยน เหตุคฺคหเณน ปจฺจยุปฺปนฺนานํ เหตุนา, ปจฺจยภูเตเนว จ สมฺปยุตฺตานํ เหตูนํ, อญฺเญสญฺจ ปริจฺฉินฺนตฺตา ปุน วิเสเสน กิจฺจํ นตฺถีติ ปญฺหาวาเร "กุสลา[1] เหตู สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานนฺ"ติอาทีสุ ทุติยํ เหตุคฺคหณํ น กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

แต่ในที่นี้ เพราะเหตุศัพท์กำหนดปัจจยุปบันธรรม กำหนดเหตุที่สัมปยุตกับเหตุและกับธรรมที่เป็นปัจจัยนั่นเอง และกำหนดธรรมเหล่าอื่น จึงไม่มีกิจโดยพิเศษอีก เพราะเหตุนั้น ในปัญหาวาระ พึงเห็นว่า ท่านมิได้กระทำเหตุศัพท์ที่ ๒ ไว้เช่นในคำมีอาทิว่า "กุสลา เหตู สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานํ" แปลว่า กุศลเหตุทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตขันธ์.

๕๙๖. <u>อารมฺมณภาเวนาติ</u> วิสยภาเวน, อาลมฺพิตพฺพภาเวนาติ อตฺโถ. <u>อารภิตฺวาปีติ</u> <u>ปิ</u>-สทฺเทน อิมมตฺถํ ทสฺเสติ : รูปายตนาทิมตฺเต ยสฺมึ กิสฺมิญฺจิ เอกสฺมึ อรฺตฺวา "ยํ ยํ ธมฺมํ อารพฺภา"ติ[2] อนิยเมน

๕๙๖. คำว่า <u>โดยความเป็นอารมณ์</u> คือ โดยความเป็นวิสัย, อธิบายว่า โดยภาวะที่จะพึงหน่วงเหนี่ยว. ด้วย<u>ปิ</u>-ศัพท์ในคำว่า <u>อารภิตฺวาปิ</u> แปลว่า แม้เริ่ม ท่านอาจารย์ย่อมแสดงเนื้อความข้อนี้ว่า บรรดา

---

[1] ก. กุสโล. [2] อภิ. ป. ๔๐/๒.

สพฺพรูปายตนานํ ฯเปฯ สพฺพธมฺมายตนานญฺจ อารมฺมณปจฺจยภาวสฺส วุตฺตตฺตา รูปาทิเภเทน ฉพฺพิเธสุ สงฺขตาสงฺขตปณฺณตฺติธมฺเมสุ น โกจิ ธมฺโม อารมฺมณปจฺจโย น โหตีติ. สฺวายํ อารมฺมณปจฺจยภาโว เหฏฺฐา วิภาวิโต เอว.

สังขตธรรม อสังขตธรรม และบัญญัติธรรม ๖ อย่าง โดยความต่างแห่งธรรมมีรูปเป็นต้น ธรรมอะไร ๆ ไม่ตั้งอยู่ในธรรมหนึ่งอย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปายตนะเป็นต้น ไม่เป็นอารัมณปัจจัย ย่อมไม่มี เพราะท่านได้กล่าวความที่รูปายตนะทั้งปวง ฯลฯ ธรรมายตนะทั้งปวงเป็นอารัมณปัจจัย โดยไม่นิยมว่า "ยํ ยํ ธมฺมํ อารพฺภ" แปลว่า ปรารภธรรมใด ๆ ดังนี้. ความเป็นอารัมณปัจจัยนี้ ข้าพเจ้าได้อธิบายแล้วในหนหลังนั่นเอง.

<u>อาลมฺพิตฺวา</u>ติ คเหตฺวา. เอกนฺตสารมฺมณภาวโต อนารพฺภ ปวตฺติ เอว นตฺถีติ อาห "<u>อารพฺเภวา</u>"ติ. สฺวายํ "กุสโล ธมฺโม กุสลสฺส, กุสโล ธมฺโม อกุสลสฺส, กุสโล ธมฺโม อพฺยากตสฺส, อกุสโล ธมฺโม อกุสลสฺส, อกุสโล ธมฺโม กุสลสฺส, อกุสโล ธมฺโม อพฺยากตสฺส, อพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺส, อพฺยากโต ธมฺโม กุสลสฺส,

บทว่า <u>อาลมฺพิตฺวา</u> แปลว่าถือ. การไม่ปรารภแล้วเป็นไปทีเดียว ไม่มี เพราะความเป็นสารัมมณะ คือรับอารมณ์ได้โดยส่วนเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "<u>ปรารภทีเดียว</u>". อารัมณปัจจัยนี้นั้น พึงทราบว่ามี ๙ ประการอย่างนี้ คือ "กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ๑ กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม ๑ กุศลธรรมเป็น

อพฺยากโต ธมฺโม อกุสลสฺสา"ติ[๑] เอวํ นวปฺปกาโร เวทิตพฺโพ.

ปัจจัยแก่อัพยากตธรรม ๑ อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม ๑ อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ๑ อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อัพยากตธรรม ๑ อัพยากตธรรมเป็นปัจจัยแก่อัพยากตธรรม ๑ อัพยากตธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม ๑ อัพยากตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม ๑".

๕๙๗. <u>เชฏฺฐกฏฺเฐนา</u>ติ ปมุขภาเวน. อตฺตาธีนานญฺหิ ปติภูโต ธมฺโม อธิปติ. โส เตสํ ปมุขภาเวน ปวตฺตติ. "ฉนฺทวโต กินฺนาม น สิชฺฌตี"ติอาทิกํ ปุริมาภิสงฺขารูปนิสฺสยํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชมาเน จิตฺตุปฺปาเท ฉนฺทาทโย ธุรภูตา เชฏฺฐกภูตา สมฺปยุตฺตธมฺเม สาธยมานา วเส ปวตฺตยมานา[๒] หุตฺวา ปวตฺตนฺติ, สมฺปยุตฺตธมฺมา จ เตสํ วเสน วตฺตนฺติ หีนาทิภาเวน ตทนุวตฺตนโต, เตน เต อธิปติปจฺจยา โหนฺติ.

๕๙๗. คำว่า <u>โดยความเป็นใหญ่</u> คือ โดยความเป็นประมุข. จริงอยู่ ธรรมที่เป็นใหญ่แห่งธรรมที่อาศัยตนทั้งหลาย ชื่อว่า อธิบดี. อธิบดีนั้น ย่อมเป็นไปโดยความเป็นประมุขของธรรมเหล่านั้น. ธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น เป็นธุระเป็นใหญ่ในจิตตุปบาทที่เกิดขึ้น เพราะได้อุปนิสัยแห่งอภิสังขารก่อนมีอาทิว่า "ชื่อว่าอะไรเล่าจะไม่สำเร็จแก่บุคคลผู้มีฉันทะ" ดังนี้ เป็นธรรมที่ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ให้สำเร็จ

---

๑ อภิ. ป. ๔๐/๑๕๕-๑๕๙.

๒ ฉ. วตฺตยมานา.

ให้เป็นไปในอำนาจย่อมเป็นไป, และสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ก็ย่อมเป็นไป ด้วยอำนาจ ของธรรมมีฉันทะเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเป็นไปตามธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นธรรมมีธรรมเลวเป็นต้น, ด้วยเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงเป็นอธิปติปัจจัย.

ครุกาตพฺพมฺปิ อารมฺมณํ ตนฺนินฺนโปณปพฺภารานํ อสฺสาทนปจฺจเวกฺขณมคฺคผลานํ อตฺตโน วเส วตฺตยมานํ วิย ปจฺจโย โหติ. [๑]ตสฺมา อยํ[๑] อตฺตาธีนานํ ปติภาเวน อุปการกตา[๒] อธิปติปจฺจโยติ ทฏฺฐพฺโพ[๓]. ฉนฺทาธิปตีติ ฉนฺทสงฺขาโต อธิปติ, ฉนฺทํ ธุรํ ฉนฺทํ เชฏฺฐกํ กตฺวา จิตฺตุปฺปตฺติกาเล อุปฺปนฺนสฺส กตฺตุกมฺยตาฉนฺทสฺเสตํ นามํ. เสเสสุปิ เอเสว นโย.

อารมณ์แม้ที่จะพึงทำให้หนักหน่วง ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความชื่นใจ การพิจารณาและมรรคผลที่น้อมไป โน้มไป เงื้อมไป ในอารมณ์นั้น เหมือนให้เป็นไปอยู่ ในอำนาจของตน. เพราะเหตุนั้น ธรรมนี้บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นอธิปติปัจจัย เพราะความเป็นธรรมอุดหนุน โดยความเป็นใหญ่แก่ธรรมทั้งหลายที่อาศัยตน. คำว่า ฉันทาธิบดี ได้แก่ อธิบดี กล่าวคือฉันทะ, คำนี้เป็นชื่อแห่งกัตตุกัมยตาฉันทะ ที่เกิดขึ้นในกาลที่จิต

[๑-๑] ม. อยํ.
[๒] ก. อุปการกตฺตา.
[๓] ม. ทฏฺฐพฺพา.

เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เป็นธุระ ทำฉันทะให้เป็นใหญ่. แม้ในอธิบดีธรรมที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ.

กสฺมา ปน ยถา เหตุปจฺจยนิทฺเทเส "เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานนฺ"ติ[๑] วุตฺตํ, เอวมิธ "อธิปตี อธิปติสมฺปยุตฺตกานนฺ"ติ อวตฺวา "ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกานนฺ"ติอาทินา[๒] นเยน วุตฺตนฺติ ? เอกกฺขเณ อภาวโต.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในนิเทศแห่งเหตุปัจจัย พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า "เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ" แปลว่าธรรมที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุฉันใด ในนิเทศแห่งอธิปติปัจจัยมิได้ตรัสว่า "อธิปตี อธิปติสมฺปยุตฺตกานํ" แปลว่าธรรมที่เป็นอธิบดี เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยอธิบดี เหมือนฉันนั้น ตรัสไว้โดยนัยด้วยคำมีอาทิว่า "ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกานํ" แปลว่าธรรมที่เป็นฉันทาธิบดี เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉันทะ ดังนี้เล่า ? ตอบว่า เพราะไม่มีอยู่ในขณะเดียวกัน.

เหตโว หิ เทฺว ตโยปิ เอกกฺขเณ เหตุปจฺจยา โหนฺติ, มูลฏฺเฐน อุปการก-

จริงอยู่ เหตุทั้งหลาย ย่อมเป็นเหตุปัจจัยในขณะเดียวกัน ๒ เหตุบ้าง ๓ เหตุบ้าง,

---

๑ อภิ. ป. ๔๐/๑.

๒ อภิ. ป. ๔๐/๒.

ภาวสฺส อวิชหนโต. อธิปติ ปน เชฏฺฐกฏฺเฐน อุปการโก, น จ เอกกฺขเณ พหู เชฏฺฐกา โหนฺติ. ตสฺมา เอกโต อุปฺปนฺนานมฺปิ เตสํ เอกกฺขเณ อธิปติปจฺจย-ภาโว นตฺถีติ "อธิปตี อธิปติสมฺปยุตฺต-กานนฺ"ติ อวตฺวา "ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกานนฺ"ติอาทินา[1] นเยน วุตฺตํ.

เพราะมิได้ละความเป็นธรรมอุดหนุน ด้วยอรรถว่าเป็นมูล. ส่วนอธิบดีเป็นธรรมอุดหนุนด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ และจะเป็นใหญ่มากด้วยกัน ในขณะเดียวกันไม่ได้. เพราะเหตุนั้น ความที่ธรรมมีฉันทะเป็นต้นเหล่านั้น แม้เกิดขึ้นพร้อมกันเป็นอธิปติปัจจัยในขณะเดียวกันจึงไม่มี เพราะเหตุนั้น จึงไม่ตรัสว่า "อธิปตี อธิปติสมฺปยุตฺตกานํ" แปลว่าธรรมที่เป็นอธิบดี เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยอธิบดี ตรัสไว้โดยนัยด้วยคำมีอาทิว่า "ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกานํ" แปลว่าธรรมที่เป็นฉันทาธิบดี เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉันทะ.

<u>ยํ ยํ ธมฺมนฺติ</u> ยํ ยํ อารมฺมณธมฺมํ. <u>ครุํ กตฺวาติ</u> ครุการจิตฺตีการวเสน วา อสฺสาทนวเสน วา ครุการิกํ[2] ลทฺธพฺพํ อวิชหิตพฺพํ อนวญฺญาตํ กตฺวา. <u>เต เต</u>

คำว่า <u>ธรรมใด ๆ</u> ได้แก่ ธรรมคืออารมณ์ใด ๆ. คำว่า <u>ทำให้หนักหน่วง</u> คือทำให้เป็นที่หนักหน่วง คือจะต้องได้ จะพึงละไม่ได้ จะดูหมิ่นไม่ได้ ด้วยอำนาจทำให้

---

[1] อภิ. ป. ๔๐/๒.
[2] ก. ครุํ ภาริกํ.

ธมฺมาติ เต เต ครุกาตพฺพา ธมฺมา. เตสํ เตสนฺติ ตํตํครุการกธมฺมานํ. อธิปติปจฺจเยนาติ อารมฺมณาธิปติปจฺจเยน.

เป็นที่เคารพ ทำให้เป็นที่ยำเกรง หรือด้วยอำนาจความแช่มชื่น. คำว่า ธรรมนั้น ๆ คือ ธรรมที่จะพึงทำให้หนักหน่วงนั้น ๆ. คำว่า แก่ธรรมนั้น ๆ คือ แก่ธรรมที่พึงทำให้หนักหน่วงนั้น ๆ. คำว่า โดยอธิปติปัจจัย คือโดยอารัมณาธิปติปัจจัย.

สฺวายํ "กุสโล ธมฺโม กุสลสฺส สหชาตารมฺมเณหิ, อกุสลสฺส อารมฺมเณเนว, อพฺยากตสฺส สหชาตารมฺมเณหิ, กุสลาพฺยากตสฺส สหชาเตเนวาติ กุสลมูลา จตฺตาโร, อกุสโล ธมฺโม อกุสลสฺส สหชาตารมฺมเณหิ, อพฺยากตสฺส สหชาเตเนว, ตถา อกุสลาพฺยากตสฺสาติ อกุสลมูลา ตโย, อพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺส สหชาตารมฺมเณหิ, กุสลสฺส อารมฺมเณเนว, ตถา อกุสลสฺสาติ อพฺยากตมูลา ตโย"ติ สงฺเขปโต ทสปฺปกาโร อธิปติปจฺจโย. เอตฺถ จ สตฺตธา สหชาตาธิปติ, สตฺตธา อารมฺมณาธิปติ เวทิตพฺโพ.

โดยสังเขปอธิปติปัจจัยนั้นนั้นมี ๑๐ ประการ คือ :

๑. กุศลธรรม เป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัยและอารัมณปัจจัย แก่กุศล

๒. กุศลธรรม เป็นปัจจัยโดยอารัมณปัจจัยอย่างเดียว แก่อกุศล

๓. กุศลธรรม เป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัยและอารัมณปัจจัย แก่อัพยากตธรรม

๔. กุศลธรรม เป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัยอย่างเดียว แก่กุศลธรรมและอัพยากตธรรม รวมอธิปติปัจจัยที่มีกุศลธรรมเป็นหลัก ๔ ประการ

๕. อกุศลธรรม เป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัยและอารัมมณปัจจัย แก่อกุศล-ธรรม

๖. อกุศลธรรม เป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัยอย่างเดียว แก่อัพยากตธรรม

๗. อกุศลธรรม เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยอย่างเดียวเหมือนกัน แก่อกุศลธรรมและอัพยากตธรรม รวมอธิปติ-ปัจจัย ที่มีอกุศลเป็นหลัก ๓ ประการ

๘. อัพยากตธรรม เป็นปัจจัยโดยสหชาตปัจจัยและอารัมมณปัจจัย แก่อัพยากต-ธรรม

๙. อัพยากตธรรม เป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยอย่างเดียว แก่กุศลธรรม

๑๐. อัพยากตธรรม เป็นปัจจัยโดยอารัมมณปัจจัยอย่างเดียวเหมือนกัน แก่อกุศลธรรม

รวมอธิปติปัจจัยที่มีอัพยากตธรรมเป็นหลัก ๓ ประการ และในที่นี้ ก็พึงทราบ

สหชาตาธิบดี ๗ ประการ อารัมณาธิบดี ๗ ประการ.

๕๙๘. อนฺตรายตีติ อนฺตรํ, พฺยาวธายกนฺติ[๑] อตฺโถ. นาสฺส อนฺตรํ วิชฺชตีติ อนนฺตโร, อนนฺตโร จ โส ปจฺจโย จาติ อนนฺตรปจฺจโย. "อตฺถานนฺตรตา อนนฺตรปจฺจโย, กาลานนฺตรตา สมนนฺตรปจฺจโย"ติอาทินา พหุธา ปปญฺจยนฺติ, อสารํ คนฺถวิตฺถารํ กโรนฺติ. ยถา ปวตฺติโอกาสทานวิเสสภาเวน นตฺถิวิคตปจฺจยา วุตฺตา, น เอวํ อนนฺตรสมนนฺตรปจฺจยา, เอเต ปน จิตฺตนิยมเหตุภาเวน วุตฺตาติ ตํ จิตฺตนิยมเหตุภาวํ ทสฺเสตุํ "โย หิ เอสา"ติอาทิ อารทฺธํ.

๕๙๘. สิ่งใด ย่อมคั่นอยู่ เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า อันตร, อธิบายว่า ขัดขวาง. สิ่งที่คั่นอยู่ ไม่มีแก่ธรรมนี้ เหตุนั้น ธรรมนี้ชื่อว่า อนันตร แปลว่า ไม่มีอะไรคั่น, ธรรมนั้นเป็นปัจจัยด้วย ไม่มีอะไรคั่นด้วย เหตุนั้น ชื่อว่า อนันตรปัจจัย แปลว่า ปัจจัยไม่มีอะไรคั่น. อาจารย์ทั้งหลาย ย่อมพรรณนาไว้มากประการ คือ ย่อมกระทำความกว้างขวาง แห่งพระคัมภีร์อันไม่มีสาระ โดยนัยมีอาทิว่า "ความเป็นธรรมไม่มีอะไรคั่นโดยอรรถ ชื่อว่าอนันตรปัจจัย, ความเป็นธรรมไม่มีอะไรคั่นโดยกาล ชื่อว่าสมนันตรปัจจัย" ดังนี้. นัตถิปัจจัยและวิคตปัจจัย ท่านกล่าวไว้ด้วยความเป็นธรรมที่ต่างกัน แห่งความเป็นไปและการให้โอกาส ฉันใด, ท่านกล่าวอนันตรปัจจัยและ

[๑] ฉ. พฺยวธายกนฺติ.

สมนันตรปัจจัย เหมือนฉันนั้นหามิได้, ก็อนันตรปัจจัยและสมนันตรปัจจัยนี้ ท่านกล่าวไว้โดยความเป็นธรรม มีจิตนิยมเป็นเหตุ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงความเป็นธรรมมีจิตนิยมเป็นเหตุนั้น จึงเริ่มคำมีอาทิว่า "ก็ จิตนิยม นั้นใด".

ตตฺถ มโนวิญฺญาณธาตูติอาทิ จิตฺตนิยโมติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน สนฺตีรณานนฺตรา โวฏฺฐพฺพนํ, จุติอนนฺตรา ปฏิสนฺธีติ ยสฺส ยสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรา ยํ ยํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ตสฺส ตทนนฺตรุปฺปาทนิยโม ตํตํสหการิปจฺจยวิสิฏฺฐสฺส ปุริมปุริมจิตฺตสฺเสว วเสน อิชฺฌตีติ ทสฺเสติ.

ด้วย อาทิ-ศัพท์ ในบทนี้ว่า มโนวิญฺญาณธาตูติอาทิ จิตฺตนิยโม แปลว่า จิตนิยมมีมโนวิญญาณธาตุเป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า โวฏฐัพพนะ มีในลำดับแห่งสันตีรณะ, ปฏิสนธิมีในลำดับแห่งจุติ เพราะเหตุนั้น จิตใด ๆ เกิดขึ้น ในลำดับแห่งจิตใด ๆ, การกำหนดความเกิดขึ้นในลำดับของจิตนั้น ๆ ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจจิตดวงก่อน ๆ นั่นเอง ซึ่งต่างกันด้วยปัจจัยที่กระทำร่วมกันนั้น ๆ.

อตฺถานนฺตรตายาติ อตฺเถน เกนจิ ธมฺเมน อนนฺตรตาย. กาลานนฺตรตายาติ

คำว่า เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยอรรถ คือเพราะความเป็น

คุณสุพีร์ วรผลึก
ขออุทิศส่วนกุศลให้คุณพ่อปรังฮิน-คุณแม่ทิพย์ วรผลึก

กาลเภเทน[1] อนนฺตรตาย. อาจริยานนฺติ อิธาปิ เรวตาจริยเมว สนฺธาย วุตฺตํ. ตตฺถาติ ตสฺมึ กาลานนฺตรตาย สมนนฺตร-ปจฺจยภาเว, ตสฺมึ วา ยถาวุตฺตวิโรเธ.

ธรรมไม่มีระหว่างโดยอรรถ คือ โดยธรรมอะไร ๆ. คำว่า เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล คือ เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่าง โดยความต่างแห่งกาล. แม้ในคำว่า ของอาจารย์ทั้งหลาย นี้ ท่านอาจารย์ก็กล่าวหมายถึง ท่านอาจารย์เรวตะ นั่นเอง. บทว่า ตตฺถ ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค กาลานนฺตรตาย สมนนฺตรปจฺจย-ภาเว แปลว่า ในความเป็นสมนันตรปัจจัย เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล หรือ ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค ยถาวุตฺต-วิโรเธ แปลว่า ในความผิดกันตามที่กล่าวแล้ว.

ภาวนาพเลน ปน วาริตตฺตาติ เอตฺถ ยถา รุกฺขสฺส เวเช[2] ทินฺเน ปุปฺผิตุํ สมตฺถสฺเสว ปุปฺผนํ น โหติ, เวเช[2] ปน อปนีเต ตาย เอว สมตฺถตาย ปุปฺผนํ โหติ, เอวํ อิธาปิ

ในคำว่า แต่เพราะกำลังแห่งภาวนากั้นไว้ นี้ มีอธิบายว่า อุปมาเหมือนเมื่อเสียบแทงต้นไม้ไว้ การผลิดอกของต้นไม้ซึ่งสามารถจะผลิดอกได้นั่นเอง ย่อมไม่มี, แต่เมื่อนำ

---

[1] ก. กาลปฺปเภเทน.

[2] ฉ. เวเธ.

ภาวนาพเลน วาริตตฺตา สมุฏฺฐาปนสมตฺถสฺเสว อสมุฏฺฐาปนํ, ตสฺมิญฺจ อปคเต ตาย เอว สมตฺถตาย สมุฏฺฐาปนํ โหตีติ อธิปฺปาโย.

เอาการเสียบแทงออกไปแล้ว การผลิดอกก็ย่อมมีได้ เพราะความเป็นต้นไม้ที่สามารถผลิดอกได้นั่นเอง ข้อนี้ฉันใด, แม้ในที่นี้ก็มีอุปไมยเหมือนฉันนั้น เพราะถูกกำลังแห่งภาวนากั้นไว้ ธรรมที่สามารถจะยังธรรมอื่นให้ตั้งขึ้นนั่นเอง จึงไม่ยังธรรมอื่นให้ตั้งขึ้น, แต่เมื่อกำลังแห่งภาวนานั้น ไปปราศแล้ว การยังธรรมอื่นให้ตั้งขึ้น ย่อมมีได้ เพราะความเป็นธรรมที่สามารถนั้นนั่นเอง.

ตมฺปิ วจนํ กาลานนฺตรตา นตฺถิ สตฺตาหาทินา กาเลน อนนฺตริตภาวโต, เอตเทว "กาลนฺตริตตา อตฺถิ"อิจฺเจว วทาม. นนุ จ กาโล นาม โกจิ ปรมตฺถโต นตฺถีติ วเทยฺยาติ อาสงฺกนฺโต อาห "กาลานนฺตร ฯเปฯ ลทฺธี"ติ.

คำแม้นั้น คือ ความเป็นกาลานันตระ ไม่มี เพราะความเป็นธรรมที่กาลมีสัปดาห์เป็นต้นคั่นไว้, ข้าพเจ้าทั้งยืนยันข้อนี้เท่านั้นว่า "ความเป็นธรรมที่ถูกกาลคั่นไว้ ยังมีอยู่" เท่านั้น. ท่านอาจารย์เมื่อยังข้องใจอยู่ว่า ใคร ๆ จะพึงกล่าวว่า ก็ขึ้นชื่อว่ากาลอะไร ๆ ว่าโดยปรมัตถ์ไม่มีอยู่ มิใช่หรือ ดังนี้ จึงกล่าวว่า "มีลัทธิว่า ก็อนันตรปัจจัยย่อมมีอยู่ เพราะความที่ธรรมเหล่านั้นเป็นกาลานันตระ" ดังนี้.

คุณสุพีร์ วรผลึก
ขออุทิศส่วนกุศลให้คุณพ่อปรังฮิน-คุณแม่ทิพย์ วรผลึก

พยญฺชนมตฺตโตเวตฺถ นานากรณํ ปจฺเจตพฺพํ, น อตฺถโตติ อุปจยสนฺตติ-อธิวจนนิรุตฺติปทานํ วิย สทฺทตฺถมตฺตโต นานากรณํ, น วจนียตฺถโตติ อธิปฺปาโย. เตเนว สทฺทตฺถวิเสสํ ทสฺเสตุํ "กถนฺ"ติ-อาทิมาห.

คำว่า ในปัจจัยคู่นี้ พึงเชื่อมความต่างกัน แต่โดยเพียงพยัญชนะเท่านั้น, หาต่างกันโดยอรรถไม่ มีอธิบายว่า ความต่างกันก็โดยเพียงเนื้อความของศัพท์เหมือนอย่างบทว่า อุปจยะ กับ สันตติ และบทว่า อธิวจนะ กับ นิรุตติ, หาต่างกันโดยเนื้อความที่จะพึงกล่าวไม่. ด้วยเหตุนั้นนั่นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ข้อนี้อย่างไร" เพื่อจะแสดงความต่างเนื้อความของศัพท์.

ตตฺถ ปุริมปจฺฉิมานํ นิโรธุปฺปาทนฺตรา-ภาวโต นิรนฺตรุปฺปาทนสมตฺถตา อนนฺตร-ปจฺจยภาโว. รูปกลาปานํ วิย สณฺฐานาภาวโต, ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนานํ สหาวฏฺฐานาภาวโต จ "อิทมิโต เหฏฺฐา, อุทฺธํ, ติริยนฺ"ติ วิภาคาภาวา อตฺตนา เอกตฺตมิว อุปเนตฺวา สุฏฺฐุ อนนฺตรภาเวน อุปฺปาทนสมตฺถตา สมนนฺตรปจฺจยตา.

ในคำนั้น ความเป็นธรรมสามารถที่จะให้เกิดขึ้นไม่มีระหว่าง เพราะไม่มีระหว่างแห่งการดับและการเกิดขึ้นของธรรมที่มีก่อนและในภายหลัง ชื่อว่าความเป็นอนันตร-ปัจจัย. ความเป็นธรรมสามารถที่จะให้เกิดขึ้น โดยความเป็นธรรมไม่มีระหว่างด้วยดี โดยน้อมเข้าไปเหมือนกับสู่ความเป็นอันเดียวกันกับตน เพราะไม่มีการแยกกันว่า "สิ่งนี้ แต่นี้ไป เป็นล่าง เป็นบน

คุณสุพีร์ วรผลึก
ขออุทิศส่วนกุศลให้คุณพ่อปรังฮิน-คุณแม่ทิพย์ วรผลึก

เป็นส่วนขวาง" เหตุที่ไม่มีสัณฐานเหมือนรูปกลาป และเหตุที่ไม่มีความตั้งลงร่วมกันของปัจจัยธรรมและธรรมอันเกิดแต่ปัจจัย.

อุปฺปาทนสมตฺถตาติ จ อพฺยาปารตฺตา ธมฺมานํ ยสฺมึ ยทากาเร นิรุฬฺเห, วตฺตมาเน วา สติ ตํตํวิเสสวนฺโต ธมฺมา โหนฺติ, ตสฺส. โสว อากาโร วุจฺจตีติ ทฏฺฐพฺโพ. ธมฺมานํ ปวตฺติมตฺตเมว จ อุปาทาย กาลโวหาโรติ นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนผลสมาปตฺตีนํ อสญฺญภวา จวนฺตสฺส, ปุริมจุติปจฺฉิมปฏิสนฺธีนญฺจ นิโรธุปฺปาทนิรนฺตรตาย กาลนฺตรตา นตฺถิ.

ก็คำว่า ความเป็นธรรมสามารถที่จะให้เกิดขึ้น ความว่า เมื่ออาการใด ๆ ของธรรมทั้งหลายดับไป เพราะไม่มีความขวนขวาย หรือยังเป็นไปอยู่ ธรรมทั้งหลายที่มีความต่างกันนั้น ๆ ย่อมมี, อาการนั้นแหละพึงเห็นว่า ท่านกล่าวไว้แก่อาการนั้น. ก็เพราะอาศัยเพียงความเป็นไป แห่งธรรมทั้งหลายนั่นเอง จึงบัญญัติว่ากาลขึ้นมา เพราะเหตุนั้น จิตที่ออกจากนิโรธ จิตที่จุติจากอสัญญีภพ ของเนวสัญญานาสัญญายตนะและผลสมาบัติ และจุติจิตดวงก่อนกับปฏิสนธิจิตดวงหลัง จึงไม่มีความเป็นระหว่างโดยกาล เพราะความไม่มีระหว่างแห่งการดับและการเกิด.

น หิ เตสํ อนฺตรา อรูปธมฺมปฺปวตฺติ อตฺถิ, ยํ อุปาทาย กาลนฺตรตา วุจฺเจยฺย, น จ

ก็ความเป็นไปแห่งอรูปธรรมที่อาศัยแล้ว จะพึงเรียกความเป็นธรรมเป็นระหว่าง จะมี

รูปธมฺมปฺปวตฺติ อรูปธมฺมปฺปวตฺติยา อนฺตรํ กโรติ อญฺญสนฺตานตฺตา. รูปารูปสนฺตติโย หิ เทฺว อญฺญมญฺญํ วิสทิสสภาวตฺตา อญฺญมญฺญปการภาเวน ปวตฺตมานาปิ วิสุํเยว โหนฺติ. เอกสนฺตติยญฺจ ปุริมปจฺฉิมานํ มชฺเฌ ปวตฺตมานํ ตํ สนฺตติปริยาปนฺนตาย อนฺตรการกํ โหติ.

อยู่ในระหว่างแห่งธรรมเหล่านั้น ก็หาไม่ และความเป็นไปแห่งรูปธรรม จะกระทำระหว่าง แห่งความเป็นไปของอรูปธรรม เพราะมีความสืบต่อกันเป็นอย่างอื่น ก็หามิได้. ด้วยว่า รูปสันตติและอรูปสันตติทั้ง ๒ แม้เป็นไปอยู่ โดยความเป็นธรรมอุดหนุนกันและกัน ก็ย่อมเป็นธรรมแยกกันนั่นเอง เพราะความเป็นธรรม มีสภาพไม่เหมือนกันและกัน. และธรรมชาติที่เป็นไปในท่ามกลาง แห่งธรรมมีอยู่ก่อนและมีภายหลัง ในสันตติเดียวกัน ก็เป็นธรรมชาติกระทำระหว่างไว้ เพราะเป็นธรรมชาตินับเนื่องอยู่ในสันตตินั้น.

ตาทิสญฺจ กิญฺจิ เนวสญฺญานาสญฺญายตนผลสมาปตฺตีนํ มชฺเฌ นตฺถิ, น จ อภาโว อนฺตรการโก โหติ อภาวตฺตา เอว. ตสฺมา ชวนานนฺตรสฺส ชวนสฺส วิย, ภวงฺคานนฺตรสฺส ภวงฺคสฺส วิย จ นิรนฺตรตา สุฏฺฐุ อนนฺตรตา โหตีติ ตถา อุปฺปาทน-

ก็ธรรมชาติเช่นนั้นนิดหน่อย ย่อมไม่มีอยู่ในท่ามกลาง แห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะและผลสมาบัติ, ก็อภาวะจะเป็นสิ่งที่กระทำระหว่างไม่ได้ เพราะเป็นความไม่มีนั่นเอง. เพราะเหตุนั้น ความเป็นธรรมไม่มีระหว่าง ก็เป็นความเป็นธรรมที่ไม่มี

สมตฺถตา เนวสญฺญานาสญฺญายตนจุตีนมฺปิ ทฏฺฐพฺพา.

ระหว่างด้วยดี เหมือนกับชวนะต่อกับชวนะ และเหมือนกับภวังค์ต่อกับภวังค์ เพราะเหตุนั้น ก็พึงเห็นความที่แม้เนวสัญญา-นาสัญญายตนะและจุติ เป็นธรรมที่สามารถจะยังธรรมอื่นให้เกิดขึ้นได้ เหมือนอย่างนั้น.

อุปฺปตฺติยา ปจฺจยภาโว เจตฺถ อนนฺตร-ปจฺจยาทีนํ ปากโฏติ อุปฺปาทนสมตฺถตาว วุตฺตา. ปจฺจุปฺปนฺนานํ ปน ธมฺมานํ ปุพฺพนฺตาปรนฺตปริจฺเฉเทน คหิตานํ อุปฺปชฺชตีติ วจนํ อลภนฺตานํ "อตีโต ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติอาทินา[๑] อนนฺตราทิปจฺจยภาโว วุตฺโตติ น โส อุปฺปตฺติยา เอวาติ วิญฺญายติ.

ก็ความเป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้น ปรากฏแก่ปัจจัยทั้งหลาย มีอนันตรปัจจัยเป็นต้นในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวความเป็นธรรมสามารถที่จะให้เกิดขึ้นทีเดียว. ก็พระผู้มี-พระภาคได้ตรัสความที่ธรรม อันเป็นปัจจุบันทั้งหลาย ที่ถือเอาโดยที่สุดเบื้องต้น และที่สุดเบื้องปลาย ยังไม่ได้คำว่า เกิดขึ้น เป็นปัจจัยมีอนันตรปัจจัยเป็นต้น ด้วยคำมีอาทิว่า "ธรรมที่เป็นอดีตเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ความเป็นอนันตรปัจจัย

---

[๑] อภิ. ป. ๔๑/๕๔๓.

เป็นต้นนั้น จะรู้ว่า เพราะความเกิดเท่านั้น ก็หามิได้.

น หิ กุสลาทิคฺคหณํ วิย ปจฺจุปฺปนฺนคฺคหณํ อปริจฺเฉทํ. ยโต อุปฺปตฺติมตฺตสมงฺคิโน เอว คหณํ สิยา. เตเนว จ อตีตตฺติเก ปฏิจฺจวาราทโย น สนฺตีติ. ตสฺส "กุสโล ธมฺโม กุสลสฺส, กุสโล ธมฺโม อพฺยากตสฺส, อกุสโล ธมฺโม อกุสลสฺส, อกุสโล ธมฺโม อพฺยากตสฺส, อพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺส, อพฺยากโต ธมฺโม กุสลสฺส, อพฺยากโต ธมฺโม อกุสลสฺสา"ติ สตฺตธา เภโท เวทิตพฺโพ.

ก็ศัพท์ปัจจุบันไม่มีเขตกำหนด เหมือนศัพท์ว่ากุศลเป็นต้น ก็หามิได้. เช่นเดียวกับการถือเอาธรรมที่มีความพร้อมเพรียง ด้วยเพียงความเกิดขึ้นเท่านั้น จะพึงมี. ด้วยเหตุนั้นนั่นแหละ วาระทั้งหลายมีปฏิจจวาระเป็นต้น จึงไม่มีอยู่ในอตีตัตติกะแล. พึงทราบประเภท ของความเป็นอนันตรปัจจัยเป็นต้นนั้น ๗ ประการ คือ

๑. กุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม
๒. กุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่อัพยากตธรรม
๓. อกุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม
๔. อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อัพยากตธรรม
๕. อัพยากตธรรม เป็นปัจจัยแก่อัพยากตธรรม

๖. อัพยากตธรรม เป็นปัจจัยแก่กุศล-ธรรม

๗. อัพยากตธรรม เป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม.

๕๙๙. อุปฺปชฺชมาโน ว สห อุปฺปาทน-ภาเวนาติ เอตฺถาปิ อุปฺปตฺติยา ปจฺจยภาเวน ปากเฏน ฐิติยาปิ ปจฺจยภาวํ นิทสฺเสตีติ ทฏฺฐพฺพํ, อญฺญถา จ[๑] ปทีปนิทสฺสนํ น ยุชฺเชยฺย. ปทีโป หิ ปภาสสฺส ฐิติยาปิ ปจฺจโย, น อุปฺปตฺติยา เอว. ปจฺจยุปฺปนฺนานํ สหชาตภาเวน อุปการกตา สหชาตปจฺจยตา.

๕๙๙. แม้ในคำนี้ว่า โดยความเป็นธรรมที่เมื่อเกิดขึ้น ก็ยังธรรมอื่นให้เกิดขึ้นพร้อมกันด้วย นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า ท่านอาจารย์ย่อมแสดงไขความเป็นปัจจัย แม้แก่ความตั้งอยู่ด้วยความเป็นปัจจัย แก่ความเกิดขึ้นที่ปรากฏแล้ว, ก็เมื่อถือเอาเนื้อ-ความโดยประการอื่น ตัวอย่างเรื่องประทีปก็จะไม่พึงเหมาะสม. ด้วยว่า ประทีปก็ยังเป็นปัจจัย แม้แก่ความตั้งอยู่ของแสงสว่าง, มิใช่เป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นอย่างเดียว. ความเป็นธรรมอุดหนุน โดยความเป็นธรรมที่เกิดพร้อมกัน แห่งธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยทั้งหลาย ชื่อว่า ความเป็นสหชาตปัจจัย.

---

[๑] ฉ. จ-สทฺโท นตฺถิ.

โอกฺกนฺติกฺขเณติ ปฏิสนฺธิกฺขเณ. ตสฺมึ หิ ขเณ นามรูปํ โอกฺกนฺตํ วิย ปรโลกโต อาคนฺตฺวา อิธ มาตุกุจฺฉิอาทึ ปวิสนฺตํ วิย อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา โส ขโณ โอกฺกนฺติกฺขโณติ วุจฺจติ. เอตฺถ จ รูปนฺติ หทยวตฺถุเยว อธิปฺเปตํ. ตํ หิ นามสฺส, นามญฺจ ตสฺส สหชาตปจฺจโย โหติ. จิตฺตเจตสิกาติ ปวตฺติยํ จตฺตาโร ขนฺธา ปฏิสนฺธิกฺขเณ จิตฺตสมุฏฺฐานานํ อภาวโต. รูปิโน ธมฺมาติ หทยวตฺถุํ สนฺธายาห.

คำว่า ในขณะที่ก้าวลง(สู่ครรภ์) ได้แก่ ในปฏิสนธิขณะ. จริงอยู่ นามรูปในขณะนั้น ย่อมเกิดขึ้น เหมือนอย่างก้าวลง คือ เหมือนอย่างมาจากโลกอื่นแล้ว ก้าวลงสู่ครรภ์มารดาเป็นต้นในโลกนี้, เพราะเหตุนั้น ขณะนั้นจึงเรียกว่าขณะก้าวลง. ก็คำว่า รูป ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาหทัยวัตถุนั่นเอง. จริงอยู่ หทัยวัตถุนั้นเป็นปัจจัยแก่นาม และนามก็เป็นสหชาตปัจจัยแก่หทัยวัตถุนั้น. คำว่า จิตและเจตสิก ได้แก่ขันธ์ ๔ ในปวัตติกาล เพราะรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานไม่มีในปฏิสนธิขณะ. คำว่า ธรรมมีรูปทั้งหลาย ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงหทัยวัตถุ.

ตตฺถ ยทิปิ ปุพฺเพ "โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปนฺ"ติ วุตฺตํ, ตถาปิ เตน ขณนฺตเร สหชาตปจฺจยภาโว รูปธมฺมานํ น นิวาริโตติ ตํ นิวารณตฺถมิทํ วุตฺตนฺติ คเหตพฺพํ. กิญฺจิ กาเลติ เกจิ กิสฺมิญฺจิ กาเลติ อตฺโถ, เตน

ในคำนั้น แม้ท่านอาจารย์จะได้กล่าวไว้ว่า "นามรูป ในขณะก้าวลง(สู่ครรภ์)" ก็จริง, ถึงอย่างนั้น ด้วยคำนั้น ท่านก็มิได้ห้ามความที่รูปธรรมทั้งหลาย เป็นสหชาตปัจจัยในขณะอื่น เพราะเหตุนั้น พึงถือเอาว่า คำนี้

รูปิโน ธมฺมา เกจิ วตฺถุภูตา กิสฺมิญฺจิ ปฏิสนฺธิกาเลติ อญฺเญสํ รูปธมฺมานํ, วตฺถุโน จ ปวตฺติยํ อรูปธมฺมานํ สหชาต-ปจฺจยภาวํ ปุพฺเพ อนิวาริตํ นิวาเรติ.

ท่านกล่าวไว้เพื่อห้ามรูปธรรมนั้น. บทว่า กิญฺจิ กาเล ความเท่ากับ เกจิ กิสฺมิญฺจิ กาเล แปลว่าในกาลบางครั้ง, ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ ย่อมห้ามความที่อรูปธรรมทั้ง-หลายในปวัตติกาล เป็นสหชาตปัจจัยแก่รูปธรรมเหล่าอื่น และแก่วัตถุที่มิได้ห้ามในก่อนว่า ธรรมที่มีรูปทั้งหลายบางอย่างเป็นวัตถุ ในกาลบางคราว คือในปฏิสนธิกาล.

เอวญฺจ กตฺวา "กิญฺจิ กาลนฺ"ติ วา "กิสฺมิญฺจิ กาเล"ติ วา วตฺตพฺเพ ตถา อวตฺวา วิภตฺติวิปลฺลาสํ กตฺวา วุตฺตํ. เตน กิญฺจีติ อุปโยคกวจนํ. "รูปิโน ธมฺมา"ติ เอเตน สมฺพนฺเธ ปจฺจตฺตพหุวจนํ ชายติ. "กาเล"ติ เอเตน สมฺพนฺเธ ภุมฺเมกวจนนฺติ ทีปิตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ เมื่อควรจะกล่าวว่า "กิญฺจิ กาลํ" หรือ ควรจะกล่าวว่า "กิสฺมิญฺจิ กาเล" ท่านอาจารย์ก็มิได้กล่าวอย่างนั้น ได้กล่าวไว้โดยกระทำให้เป็นวิภัตติวิปลาส. ด้วยเหตุนั้น บทว่า กิญฺจิ จึงเป็นทุติยาวิภัตติเอกวจนะ. เมื่อเชื่อมเข้ากับบทว่า "รูปิโน ธมฺมา" นี้ จึงเกิดเป็นปฐมาวิภัตติพหุวจนะ. เมื่อเชื่อมเข้ากับบทว่า "กาเล" นี้ ก็พึงทราบว่า แสดงว่าเป็นสัตตมีวิภัตติเอกวจนะ.

ปุริเมน จ "เอโก ขนฺโธ จ วตฺถุ จ ติณฺณนฺนํ ขนฺธานนฺ"ติอาทิวจเนน[๑] นามสหิตํ เอว วตฺถุ นามสฺส ปจฺจโยติ วตฺตพฺเพ อาปนฺเน อิตเรน เกวลสฺส จ ตถา วตฺตพฺพตํ ทสฺเสติ. สฺวายํ สหชาตปจฺจโย "กุสโล ธมฺโม กุสลสฺส, อพฺยากตสฺส, กุสลาพฺยากตสฺส, อกุสโล ธมฺโม อกุสลสฺส, อพฺยากตสฺส, อกุสลาพฺยากตสฺส, อพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺส, กุสลาพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺส, อกุสลาพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺสา"ติ[๒] นววิโธ เวทิตพฺโพ.

ก็ด้วยคำมีอาทิว่า "ขันธ์ ๑ และวัตถุ เป็นปัจจัยแก่ขันธ์ ๓" ที่มีก่อน เมื่อควรจะต้องกล่าวว่า วัตถุที่ประกอบกับนามเท่านั้น เป็นปัจจัยแก่นาม ดังนี้ ท่านอาจารย์ก็ย่อมแสดงถึงความที่วัตถุล้วน ๆ เท่านั้น เป็นสิ่งที่จะพึงกล่าวอย่างนั้น ด้วยคำนอกนี้. สหชาตปัจจัยนี้นั้นพึงทราบว่ามี ๙ อย่าง คือ

๑. กุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่กุศล
๒. กุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่อัพยากฤต
๓. กุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่กุศลและอัพยากฤต
๔. อกุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่อกุศล
๕. อกุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่อัพยากฤต
๖. อกุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่อกุศลและอัพยากฤต
๗. อัพยากตธรรม เป็นปัจจัยแก่อัพยากฤต

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๒๐๐.
[๒] อภิ. ป. ๔๐/๑๖๕-๑๖๘.

๘. กุศลและอัพยากตธรรม เป็นปัจจัยแก่อัพยากฤต

๙. อกุศลและอัพยากตธรรม เป็นปัจจัยแก่อัพยากฤต.

๖๐๐. อตฺตโน อุปการกสฺส อุปการกตา อญฺญมญฺญปจฺจยตา. ตถา หิสฺส ติทณฺฑํ นิทสฺสิตํ. อุปการกตา จ อญฺญมญฺญตาวเสเนว ทฏฺฐพฺพา, น สหชาตตาทิวเสน. สหชาตาทิปจฺจโย โหนฺโตเยว หิ โกจิ อญฺญมญฺญปจฺจโย น โหติ, น จ สหชาตาทิปจฺจยธมฺเมหิ วินา อิมสฺส ปวตฺติ อตฺถิ. ตถาหิ สหชาตาทิปจฺจโย จ โหนฺโต โยโกจิ[๑] อญฺญมญฺญปจฺจโย โหติ.

๖๐๐. ความที่ตนเป็นธรรมที่อุดหนุนแก่ธรรมที่อุดหนุนตน ชื่อว่า ความเป็นอัญญมัญญปัจจัย. จริงอย่างนั้น ท่านแสดงตัวอย่างไม้ ๓ อันไว้ แก่อัญญมัญญปัจจัยนั้น. ก็ความเป็นธรรมที่อุดหนุน บัณฑิตพึงเห็นเกี่ยวกับความเป็นปัจจัยแก่กันและกันนั่นเอง, มิใช่เกี่ยวกับความเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น. ด้วยว่า ปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น เมื่อมีอยู่นั่นเอง บางอย่างก็มิได้เป็นอัญญมัญญปัจจัย และเว้นจากธรรมอันเป็นปัจจัย มีสหชาตปัจจัยเป็นต้น อัญญมัญญปัจจัยนี้จะมีความเป็นไปก็หามิได้. จริงอย่างนั้น ก็ปัจจัยบางอย่างซึ่งเป็นปัจจัย มีสหชาตปัจจัยเป็นต้นนั่นเอง ก็เป็นอัญญมัญญปัจจัยได้.

---

[๑] ฉ. โหนฺโตเยว หิ โกจิ.

ยทิ จ อตฺตโน อุปการกสฺส อุปการกตามตฺตํ อญฺญมญฺญปจฺจโย สิยา, ปุเรชาตปจฺฉาชาต–ภาเวน อุปการกสฺส[๑] อุปการกา วตฺถุขนฺธา อญฺญมญฺญปจฺจยา สิยุํ, น จ ตํ อิจฺฉิตํ. เตน วุตฺตํ "อุปการกตา จ อญฺญมญฺญ–วเสเนว[๒] ทฏฺฐพฺพา"ติ. อยญฺจ อุปฺปตฺติยา, ฐิติยา จ อุปการโกติ เวทิตพฺโพ. อยํ ปน "กุสโล ธมฺโม กุสลสฺส, อกุสโล ธมฺโม อกุสลสฺส, อพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺสา"ติ ติวิโธ เวทิตพฺโพ.

ก็ถ้าว่า เพียงความที่ตนเป็นธรรมที่อุดหนุนแก่ธรรมที่อุดหนุนตน จะพึงเป็นอัญญมัญญปัจจัยไซร้, วัตถุและขันธ์ที่อุดหนุนแก่ธรรมที่อุดหนุน ก็จะพึงเป็นอัญญมัญญปัจจัยได้ ด้วยความเป็นธรรมที่เกิดก่อน และความเป็นธรรมที่เกิดภายหลัง แต่ข้อนั้น ท่านหาได้ปรารถนาไม่. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ก็ความเป็นธรรมที่อุดหนุน บัณฑิตพึงเห็นเกี่ยวกับความเป็นปัจจัยแก่กันและกันนั่นเอง". ก็อัญญมัญญปัจจัยนี้ พึงทราบว่าเป็นธรรมอุดหนุนแก่ความเกิดขึ้น และแก่ความตั้งอยู่. อนึ่ง อัญญมัญญปัจจัยนี้ พึงทราบว่ามี ๓ อย่าง คือ

๑. กุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่กุศล
๒. อกุศลธรรม เป็นปัจจัยแก่อกุศล
๓. อัพยากตธรรม เป็นปัจจัยแก่อัพยากฤต.

---

[๑] ฉ. อุปการสฺส.
[๒] ก. อญฺญมญฺญตาวเสเนว.

๖๐๑. ตรฺอาทีนํ ปฐวี วิย อธิฏฺฐานา- กาเรน ปฐวีธาตุเสสธาตูนํ จกฺขาทโย จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อุปการกา จิตฺตกมฺมสฺส ปฏาทโย วิย นิสฺสยากาเรน ขนฺธาทโย ตํตํนิสฺสยานํ ขนฺธาทีนํ. ปฐวีธาตุยํ ปติฏฺฐาย เอว หิ เสสธาตุโย อุปาทายรูปานิ วิย ยถาสกํ กิจฺจํ กโรนฺติ.

๖๐๑. ปฐวีธรรมเป็นธรรมอุดหนุนแก่ธาตุที่เหลือ สภาวธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น เป็นธรรมอุดหนุนแก่สภาวธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้น โดยอาการเป็นที่ตั้งเหมือนแผ่นดิน เป็นที่ตั้งของต้นไม้เป็นต้น สภาวธรรมมีขันธ์เป็นต้น ก็เป็นธรรมอุดหนุนแก่สภาวธรรมมีขันธ์เป็นต้น ซึ่งมีสภาวธรรมมีขันธ์เป็นต้นนั้น ๆ เป็นที่อาศัย โดยอาการเป็นที่อาศัย เหมือนวัตถุมีแผ่นผ้าเป็นต้นเป็นที่อาศัยของภาพเขียน ฉะนั้น. จริงอยู่ธาตุที่เหลือตั้งอยู่ในปฐวีธาตุเท่านั้น ย่อมทำกิจตามควรแก่กิจของตน เหมือนอุปาทายรูปทั้งหลาย.

อธิฏฺฐานากาเรนาติ อาธารา- กาเรน. อาธารากาโร เจตฺถ เตสํ สาติสยํ ตทธีนวุตฺติตาย เวทิตพฺโพ. ยโต ภูตานิ อนิทฺทิสิตพฺพฏฺฐานานิ วุจฺจนฺติ. เอวญฺจ กตฺวา จกฺขาทีนมฺปิ อธิฏฺฐานา- กาเรน อุปการกตา สุฏฺฐุ ยุชฺชติ. น หิ

คำว่า <u>โดยอาการเป็นที่ตั้ง</u> คือโดยอาการเป็นที่รองรับ. ก็อาการเป็นที่รองรับในที่นี้ บัณฑิตพึงทราบโดยภาวะที่ธรรมเหล่านั้น มีความเป็นไปอาศัยธรรมนั้นเป็นพิเศษยิ่ง. เพราะภูตรูปทั้งหลาย ท่านกล่าวว่ามีที่ตั้งที่จะพึงแสดงออกไม่ได้. ก็เพราะ

ยถาวุตฺตํ ตทธีนวุตฺติตาวิเสสํ มุญฺจิตฺวา อญฺโญ จกฺขาทีสุ อเทสกานํ อรูปธมฺมานํ อธิฏฺฐานากาโร สมฺภวติ.

กระทำอธิบายอย่างนี้ ความที่ภูตรูปทั้งหลายเป็นธรรมอุดหนุน โดยอาการเป็นที่รองรับแม้แห่งวัตถุมีจักขุเป็นต้น ก็ย่อมถูกต้องด้วยดี. เพราะว่าอาการเป็นที่ตั้งแห่งอรูปธรรมทั้งหลาย ซึ่งไม่มีเนื้อที่ ในวัตถุมีจักขุเป็นต้น อย่างอื่น เว้นความต่างแห่งความเป็นธรรม ที่มีความเป็นไปอาศัยธรรมนั้นตามที่กล่าวแล้ว จะมีอยู่ก็หามิได้.

ยทิปิ ยํ ยํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ เย เย ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, เตสํ สพฺเพสํ ตทธีนวุตฺติภาโว. เยน ปน ปจฺจยภาววิเสเสน จกฺขาทีนํ ปฏฺฐมนฺทภาเวสุ จกฺขุวิญฺญาณาทโย ตทนุวิธานากาเรเนว ปวตฺตนฺติ, สฺวายมิธ เตสํ ตทธีนวุตฺติตาสิทฺโธ วิเสโสติ วุตฺโต[๑] เอวํ หิ ปจฺจยภาวสามญฺเญ สติปิ อารมฺมณปจฺจยโต นิสฺสยปจฺจยสฺส วิเสโส วิภาวิโต โหติ.

แม้หากว่า ธรรมเหล่าใด ๆ อาศัยธรรมใด ๆ เกิดขึ้น, ความที่ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ก็มีความเป็นไปอาศัยธรรมนั้น. อนึ่ง ธรรมทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ย่อมเป็นไปโดยอาการที่กระทำตามธรรมนั้นในเพราะความที่วัตถุมีจักขุเป็นต้น เป็นสิ่งที่ชัดเจนและอ่อน ด้วยความต่างแห่งความเป็นปัจจัยใด, ความต่างกันนี้นั้น สำเร็จด้วยความที่ธรรมเหล่านั้น มีความเป็นไป

๑ ฉ. อยํ ปาโฐ นตฺถิ.

อาศัยธรรมนั้นในที่นี้. ก็แม้เมื่อความเป็นปัจจัยเสมอกันอย่างนี้มีอยู่ ความต่างแห่งนิสสยปัจจัย ก็ย่อมแจ่มแจ้งได้โดยอารัมมณ-ปัจจัย.

สฺวายนฺนโย เหฏฺฐา ปกาสิโตว. ฉฏฺโฐ ปนาติ เอตฺถ "รูปิโน ธมฺมา อรูปีนํ ธมฺมานํ กิสฺมิญฺจิ กาเล"ติ อิทํ น ลพฺภติ. ยํ ปเนตฺถ ลพฺภติ "รูปิโน ธมฺมา เกจี"ติ, ตตฺถ เต เอว ธมฺเม ทสฺเสตุํ "จกฺขายตนนฺ"ติอาทิ นิทฺทิฏฺฐํ. ยํ รูปนฺติ หทยวตฺถุํ สนฺธาย วุตฺตํ.

นัยนี้นั้น ข้าพเจ้าได้ประกาศแล้วในหนหลัง. ในคำว่า ส่วนโกฏฐาสที่ ๖ นี้ ยังไม่ได้คำนี้ว่า "ธรรมที่มีรูปทั้งหลายเป็นปัจจัย ในกาลบางครั้งแก่ธรรมที่ไม่มีรูปทั้งหลาย". ส่วนคำใดที่ได้อยู่ในปัจจัยนี้ว่า "ธรรมที่มีรูปทั้งหลายบางเหล่า", ท่านอาจารย์แสดงไขคำว่า "จักขายตนะ" เป็นต้น เพื่อจะแสดงธรรมเหล่านั้นนั่นเอง ในคำนั้น. คำว่า รูปใด ท่านกล่าวหมายเอาหทัยวัตถุ.

อยํ ปน นิสฺสยปจฺจโย เตรสวิโธ. กถํ ? "สหชาตโต กุสลมูลา ตโย, ตถา อกุสล-มูลา, อพฺยากตมูเลสุ ปน ปุเรชาตํ ลพฺภติ. อพฺยากตํ หิ อพฺยากตสฺส สหชาตมฺปิ ปจฺจโย โหติ, ปุเรชาตมฺปิ กุสลสฺส ปุเรชาตเมว, ตถา อกุสลสฺส, กุสลาพฺยากตํ สหชาตปุเร-

ก็นิสสยปัจจัยนี้มี ๑๓ อย่าง. อะไรบ้าง ? คือ

กุศลมูล ๓ โดยสหชาตนิสสยปัจจัย อกุศลมูล ๓ โดยสหชาตนิสสยปัจจัยเหมือนกัน, ส่วนในบรรดาอัพยากต-มูลได้ปุเรชาตนิสสยปัจจัย ๑. ก็

ชาตโต กุสลสฺส, สหชาตโต เอว อพฺยากตสฺส, ตถา อกุสลาพฺยากตนฺ''ติ เอวํ เตรส.

อัพยากฤต เป็นสหชาตปัจจัยแก่อัพยากฤต ก็มี ๑ แม้ธรรมชาติที่เกิดก่อน เป็นปุเรชาตนิสสยปัจจัยอย่างเดียวแก่กุศล ๑ เป็นปุเรชาต-นิสสยปัจจัยแก่อกุศลเหมือนอย่างนั้น๑ กุศลและอัพยากฤต เป็นนิสสยปัจจัยแก่กุศล โดยสหชาตปัจจัยและปุเร-ชาตปัจจัย ๑ กุศลและอัพยากฤตเป็นนิสสยปัจจัยแก่อัพยากฤต โดยสหชาตปัจจัยอย่างเดียว ๑ อกุศลและอัพยากฤต เป็นนิสสยปัจจัยแก่อัพยากฤต โดยสหชาตปัจจัยอย่าง-เดียวเหมือนกัน ๑.

๖๐๒. ตทธีนวุตฺติตาย อตฺตโน ผเลน นิสฺสิโตติ ยงฺกิญฺจิ การณํ นิสฺสโยติ วตฺวา ตตฺถ โย ภุโส นิสฺสโย, ตํ อุปนิสฺสโยติ นิทฺธาเรติ. พลวการณภาเวน อุปการโกติ อารมฺมณภาววเสน อนนฺตรํ อนุรูปจิตฺตุปฺ-ปาทนสมตฺถตาวเสน, เกวลญฺจ พลวนฺตํ

๖๐๒. คำว่า ธรรมอันผลของตนอาศัยโดยที่มี ความเป็นไปอาศัยธรรมที่เป็นเหตุนั้น ดังนี้ มีอธิบายว่า ท่านอาจารย์กล่าวว่า เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่านิสสยะ ดังนี้แล้ว ขยายความว่า นิสสยะอย่างแรงอันใดในปัจจัยนั้น, นั้นชื่อว่า

การณํ หุตฺวา อุปการโก. เตนาห "โส"ติอาทิ.

อุปนิสสยะ. คำว่า ธรรมที่อุดหนุนโดยความเป็นเหตุมีกำลัง มีความว่า ธรรมที่อุดหนุนซึ่งเป็นเหตุมีกำลังล้วน ด้วยอำนาจความเป็นอารมณ์ และด้วยอำนาจความเป็นธรรมชาติ สามารถในอันให้บังเกิดจิตอันสมควรในลำดับกัน. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อุปนิสสยปัจจัยนั้น" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ ทานํ ทตฺวาติ เทยฺยธมฺมํ จชิตฺวา. ยาย วา เจตนาย โส ทิยฺยติ, สา เจตนา ทานํ. ทตฺวาติ ตํ เจตนํ ปริโยทเปตฺวา วิสุทฺธํ กตฺวา. สีลํ สมาทิยิตฺวาติ ปญฺจงฺคทสงฺคาทิวเสน นิจฺจสีลํ คณฺหิตฺวา. อิมินา สมาทานวิรติเยว ทสฺสิตา, สมฺปตฺตวิรติสมุจฺเฉทวิรติโย ปน โลเก "สีลนฺ"ติ อปากฏฺตฺตา น วุตฺตา.

ในคำนั้นมีวินิจฉัยดังนี้ คำว่า ให้ทาน ได้แก่ สละไทยธรรม. อีกอย่างหนึ่ง ไทยธรรมนั้น เขาให้ด้วยเจตนาใด, เจตนานั้น ชื่อว่า ทาน. คำว่า ให้แล้ว ได้แก่ ยังเจตนานั้นให้ผ่องแผ้ว คือ ทำให้บริสุทธิ์. คำว่า สมาทานศีล ได้แก่รับนิจศีลด้วยอำนาจศีลมีองค์ ๕ และศีลมีองค์ ๑๐ เป็นต้น. ด้วยคำนี้ ท่านกล่าวถึงสมาทานวิรัติอย่างเดียว ส่วนสัมปัตตวิรัติ และสมุจเฉทวิรัติ ท่านมิได้กล่าวไว้ เพราะในทางโลกไม่ปรากฏว่า "เป็นศีล".

กิญฺจาปิ น วุตฺตา, อารมฺมณปจฺจยา ปน โหนฺติเยว. ตตฺถ สมฺุจเฉทวิรติ เสกฺขานํเยว กุสลสฺส อารมฺมณํ โหติ. น อิตเรสํ. อุโปสถกมฺมนฺติ "ปาณํ น หเน, น จาทินฺนมาทิเย"ติ[๑] เอวํ วุตฺตํ อุโปสถสีลํ. ตํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขตีติ ตํ ยถาวุตฺตํ กุสลํ เสกฺโขปิ[๒] ปุถุชฺชโนปิ ปจฺจเวกฺขติ, อรหาปิ ตํ ปจฺจเวกฺขเตว.

ท่านมิได้กล่าวไว้ก็จริง ถึงกระนั้น วิรัติทั้ง๒ นั้น ก็คงเป็นอารัมณปัจจัยอยู่นั่นเอง.บรรดาวิรัติทั้ง ๒ นั้น สมุจเฉทวิรัติ เป็นอารมณ์แก่กุศลของเสขบุคคลเท่านั้น, หาเป็นอารมณ์แก่บุคคลนอกนี้ไม่. คำว่า อุโบสถกรรม ได้แก่ อุโบสถศีล ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "ไม่ฆ่าสัตว์, ไม่ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้". คำว่า ปัจจเวกขณ์ ทำกุศลกรรมนั้นให้สำคัญ ความว่า ทั้งเสขบุคคล ทั้งปุถุชน ก็ปัจจเวกขณ์กุศลกรรมนั้น ตามที่ได้กล่าวแล้ว แม้พระอรหันต์ก็ปัจจเวกขณ์กุศลกรรมนั้นเหมือนกัน.

อรหโตปิ หิ ปุพฺเพ กตํ กุสลํ กุสลเมว. เยน ปน จิตฺเตน ปจฺจเวกฺขติ, ตํ กิริยจิตฺตํ นาม โหติ. ตสฺมา "กุสโล กุสลสฺสา"ติ อิมสฺมึ อธิกาเร น ลพฺภติ. ปุพฺเพ สุจิณฺณานีติ "หตฺวา กตฺวา"ติ หิ

เพราะว่า กุศลที่ได้กระทำไว้ก่อน แม้ของพระอรหันต์ก็เป็นกุศลนั่นเอง. แต่ท่านปัจจเวกขณ์ด้วยจิตใด, จิตนั้นชื่อว่าเป็นกิริยาจิต. เพราะเหตุนั้น จึงไม่ได้ในอธิการนี้ว่า "กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล".คำว่า

---

๑ องฺ. ติก. ๒๐/๒๗๖, ขุ. สุ. ๒๕/๔๐๔.
๒ ก. เสกฺขาปิ.

อาสนฺนกตานิ วุตฺตานิ, อิมินา น อาสนฺนกตานีติ เวทิตพฺพานิ, ทานาทีหิ วา เสสานิ กามาวจรกุสลานิ ทสฺเสตุํ อิทํ วุตฺตํ.

กุศลกรรมทั้งหลายที่ประพฤติมาดีแล้วในกาลก่อน ก็กุศลกรรมที่ทำในเวลาใกล้ ท่านกล่าวว่า "ให้แล้ว ทำแล้ว", ด้วยคำนี้ พึงทราบว่า ไม่ใช่กุศลกรรมที่ทำในเวลาใกล้, อีกอย่างหนึ่ง คำนี้ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงกามาวจรกุศลที่เหลือจากทานเป็นต้น.

ฌานา วุฏฺฐหิตฺวาติ ฌานํ สมาปนฺโน ฌานโต วุฏฺฐหิตฺวา. "ฌานํ วุฏฺฐหิตฺวา"ติปิ ปาฬิ. เสกฺขา โคตฺรภุนฺติ โสตาปนฺนํ สนฺธาย วุตฺตํ. โส หิ โคตฺรภุํ ปจฺจเวกฺขติ. "โวทานนฺ"ติ อิทํ ปน สกทาคามิอนาคามิโน สนฺธาย วุตฺตํ. เตสํ หิ ตํ จิตฺตํ โวทานํ นาม โหติ. เสกฺขาติ วา[๑] โสตาปนฺน-สกทาคามิอนาคามิโน.

สองบทว่า ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา ความว่า ผู้เข้าฌานแล้วออกจากฌาน. บาลีว่า "ฌานํ วุฏฺฐหิตฺวา" ดังนี้ ก็มี. สองบทว่า เสกฺขา โคตฺรภุํ ท่านกล่าวหมายถึงพระโสดาบัน. จริงอยู่ พระโสดาบันนั้น ย่อมปัจจเวกขณ์โคตรภู. ส่วนคำว่า "โวทาน" นี้ ท่านกล่าวหมายถึงพระสกทาคามี และพระอนาคามี. จริงอยู่ จิตนั้นของพระสกทาคามีและพระอนาคามีเหล่านั้น เป็นจิตชื่อว่าโวทาน คือผ่องแผ้ว. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า พระเสขบุคคลทั้งหลาย ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามีและพระอนาคามี.

---

[๑] ฉ. วาติ สทฺโท นตฺถิ.

มคฺคา วุฏฺฐหิตฺวาติ มคฺคผลภวงฺคาติกฺกมวเสน อตฺตนา ปฏิลทฺธมคฺคา วุฏฺฐหิตฺวา, สุทฺธมคฺคโตเยว ปน วุฏฺฐาย ปจฺจเวกฺขณํ นาม นตฺถิ. อาทิ-สทฺเทน "กุสลํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต [๑]อนตฺตโต ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา สมฺมสติ[๑]"ติ[๒] เอวมาทึ สงฺคณฺหาติ. ยทิปิ นานตฺตํ อกตฺวาว วิภตฺโต, ตถาปิ อิทมฺปิ อารมฺมณาธิปติอารมฺมณูปนิสฺสยานํ วิเสโสติ ทสฺเสตุํ "ตตฺถา"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า ออกจากมรรค คือ ออกจากมรรคที่ตนได้ ด้วยอำนาจก้าวล่วงภวังค์ในมรรคจิตและผลจิต, ก็ขึ้นชื่อว่าการออกจากมรรคล้วนนั่นเอง แล้วปัจจเวกขณ์ย่อมไม่มี. ด้วย อาทิ-ศัพท์ ท่านอาจารย์ย่อมรวมถึงคำมีอาทิอย่างนี้ว่า "ออกจากฌานแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นกุศลกรรม โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา". ท่านจำแนกไว้โดยมิได้กระทำความต่างไว้ก็จริง, แม้ถึงอย่างนั้น ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "ในบรรดาอารมณ์เหล่านั้น" ดังนี้เป็นต้น ก็เพื่อแสดงว่า แม้ข้อนี้ ก็เป็นความต่างกันของอารัมณาธิบดีและอารัมณูปนิสสยะ.

เตสํ[๓] จิตฺตเจตสิกานํ อนนฺตรปจฺจยอนนฺตรูปนิสฺสยานํ นิกฺเขปวิเสโส อตฺถิ. ยสฺมา ปุริโม อพฺยากตธมฺมวเสน ปวตฺโต, อิตโร กุสลาทิวเสนปีติ โสปิ นิกฺเขปวิเสโส

ความต่างกันแห่งการตั้งจิต และเจตสิกเหล่านั้น ซึ่งเป็นอนันตรปัจจัยและเป็นอนันตรูปนิสสยะ มีอยู่. เพราะความต่างกันแห่งการตั้งคราวแรกเป็นไป ด้วย

๑-๑ ฉ. อนตฺตโต วิปสฺสนฺตีติ.

๒ อภิ. ป. ๔๐/๑๕๗.

๓ ฉ. เนสํ.

อตฺถโต เอกีภาวเมว คจฺฉติ สพฺเพสุปิ จิตฺตุปฺปาเทสุ ตทุภยสฺส อิจฺฉิตพฺพตฺตา. เอวํ สนฺเตปีติอาทิ อนนฺตรอนนฺตรูปนิสฺสยานํ วิเสสทสฺสนํ. ยถา หีติอาทิ อนนฺตรูปนิสฺสยสฺส สมฺภวทสฺสนํ.

อำนาจอัพยากตธรรม, ความต่างกันแห่งการตั้งนอกนี้ เป็นไปแม้ด้วยอำนาจกุศลธรรมเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ความต่างกันแห่งการตั้งแม้นั้น โดยความหมาย จึงถึงความเป็นอันเดียวกันนั่นเอง เพราะความต่างกันแห่งการตั้งทั้ง ๒ อย่างนั้น ท่านปรารถนาในจิตตุปบาทแม้ทั้งปวง. คำว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนี้เป็นต้น เป็นคำแสดงความต่างของอนันตรปัจจัย และอนันตรูปนิสสยะ. บทว่า ยถา หิ เป็นต้น เป็นคำแสดงความมีอยู่แห่งอนันตรูปนิสสยะ.

ปกโตติ เอตฺถ ป-กาโร อุปสคฺโค, โส อตฺตโน ผลสฺสุปฺปาทนสมตฺถภาเวน สุฏฺฐุ กตตํ ทีเปติ. ตถา จ กตํ อตฺตโน สนฺตาเน กตํ โหตีติ อาห "อตฺตโน สนฺตาเน"ติอาทิ. กรณญฺจ ทุวิธํ นิปฺผาทนํ, อุปเสวนญฺจาติ ตํ ทสฺเสตุํ "นิปฺผาทิโต วา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ นิปฺผาทนํ เหตุปจฺจยสโมธาเนน ผลสฺส นิพฺพตฺตนํ.

ป-อักษร ในบทว่า ปกโต นี้ เป็นอุปสัค, ป อักษรนั้น ย่อมแสดงถึงความเป็นปัจจัยที่ทำไว้เป็นอย่างดี ด้วยภาวะที่สามารถจะให้เกิดผลแก่ตนได้. ก็กรรมที่ทำไว้อย่างนั้น ย่อมเป็นอันทำไว้ในสันดานของตน เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ในสันดานของตน". ก็การกระทำมี ๒ อย่าง คือ การสร้างขึ้นให้

สำเร็จ ๑ การเข้าไปเสพ ๑ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ที่บุคคลสร้างขึ้นให้สำเร็จ" เพื่อจะแสดงถึงการกระทำนั้น. ในการกระทำทั้ง ๒ อย่างนั้น การสร้างขึ้นให้สำเร็จ ได้แก่การยังผลให้บังเกิด ด้วยการประชุมแห่งเหตุปัจจัย.

อุปเสวนํ ปน กาเย อลฺลียาปนวเสน อุปโยคุปเสวนํ, วิชานนสญฺชานนาทีนํ วเสน[๑] อารมฺมณูปเสวนญฺจ. เตเนว อนาคตานมฺปิ อุตุสมฺปทาทีนํ[๒] อารมฺมณูปเสวเนน อุปเสวิตานํ ปกตูปนิสฺสยตา วุตฺตา โหติ, ปเคว อตีตปจฺจุปฺปนฺนานํ. ปจฺจุปฺปนฺนสฺสาปิ หิ "ปจฺจุปฺปนฺนํ อุตุโภชนํ เสนาสนํ อุปนิสฺสาย ฌานํ อุปฺปาเทตี"ติอาทิวจนโต ปกตูปนิสฺสยภาโว ลพฺภตีติ[๓]

ส่วนการเข้าไปเสพ ได้แก่ การเข้าไปเสพโดยการใช้สอยด้วยอำนาจ ทำให้ติดอยู่ในกาย และได้แก่ การเข้าไปเสพอารมณ์ด้วยอำนาจความรู้แจ้ง และความหมายรู้เป็นต้น. ด้วยเหตุนั้นแหละ ย่อมเป็นอันกล่าวถึงความที่อุตุสัมปทาเป็นต้น แม้มิได้มาถึงที่ได้เข้าไปเสพไว้ โดยการเข้าไปเสพอารมณ์ ก็เป็นปกตูปนิสสยะได้, อุตุ-สัมปทาเป็นต้น ที่เป็นอดีตและปัจจุบัน ไม่พัก

---

[๑] ก. วิชานนสญฺชานนานุภวนาทิวเสน.

[๒] ก. จกฺขุสมฺผสฺสาทีนํ.

[๓] อภิ. ป. ๔๑/๕๔๕.

ต้องพูดถึงเลย. จริงอยู่ แม้สิ่งที่เป็นปัจจุบัน ก็เป็นปกตูปนิสสยะได้ เพราะมีพระบาลีว่า "บุคคลเข้าไปอาศัยอุตุโภชนะ เสนาสนะที่เป็นปัจจุบัน ย่อมยังฌานให้เกิดขึ้นได้แล".

ปกติยา เอวาติ ปจฺจยนฺตรสงฺกรรหิเตน อตฺตโน สภาเวเนว. อุปนิสฺสโยติ พลวการณํ กตฺวา. อเนกปฺปการโต ปเภโท เวทิตพฺโพ ปญฺหาวาเร อาคตนเยน. ปจฺจยวาเร ปน :

คำว่า โดยปกตินั่นเอง คือ โดยสภาวะของตน ที่เว้นจากการปะปนด้วยปัจจัยอื่นนั่นเอง. คำว่า อุปนิสสยะ คือกระทำเหตุมีกำลัง. พึงทราบประเภทโดยอเนกประการ โดยนัยแห่งคำอันมาในปัญหาวาระ. ก็ในปัญหาวาระมีว่า :

"ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย, ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ เกสญฺจิ, กุสลา อพฺยากตานํ, อกุสลา อกุสลานํ, กุสลานํ เกสญฺจิ, อกุสลา อพฺยากตานํ, อพฺยากตา อพฺยากตานํ, อพฺยากตา กุสลานํ, อพฺยากตา

"กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ, กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย แก่อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ บางจำพวก, กุศลธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่อัพยากตธรรม ทั้งหลาย, อกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่

คุณบุญช่วย-คุณสมศรี ท้วมยิ้ม
ขออุทิศส่วนกุศลให้พ่อชุบ-แม่สงวน ท้วมยิ้ม และปู่เยื้อน ท้วมยิ้ม

อกุสลานํ, ปุคฺคโลปิ, เสนาสนมฺปิ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ?[1]

อกุศลธรรมทั้งหลาย, อกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลายบางพวก, อกุศลธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่อัพยากตธรรม, อัพยากตธรรมทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่อัพยากตธรรม, อัพยากตธรรมทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม, อัพยากตธรรมทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม, ทั้งบุคคล ทั้งเสนาสนะ ก็เป็นปัจจัย โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย" ดังนี้.

ตตฺถ เย ปุริมา เยสํ ปจฺฉิมานํ อนนฺตรูปนิสฺสยา[2] โหนฺติ, เต เตสํ สพฺเพสมฺปิ เอกนฺเตเนว โหนฺติ, น เกสญฺจิ กทาจิ. ตสฺมา เยสุ ปเทสุ อนนฺตรูปนิสฺสโย ลพฺภติ, เตสุ "เกสญฺจี"ติ น สกฺกา วตฺตุนฺติ น วุตฺตํ. เย ปน ปุริมา เยสํ ปจฺฉิมานํ อารมฺมณูปนิสฺสโย วา

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรมเหล่าใดที่เกิดก่อน เป็นอนันตรูปนิสสยปัจจัยแก่ธรรมเหล่าใดที่เกิดภายหลัง ธรรมเหล่านั้น ย่อมเป็นอนันตรูปนิสสยะโดยส่วนเดียวเท่านั้น แก่ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด, มิใช่เป็นอนันตรูปนิสสยปัจจัย แก่ธรรมบางเหล่าในกาลบางคราว. เพราะเหตุนั้น

---

[1] อภิ. ป. ๔๐/๗-๘.
[2] ฉ. อนนฺตรูปนิสฺสโย.

ปกตูปนิสฺสโย วา โหนฺติ, เต เตสํ, น สพฺเพสํ เอกนฺเตน โหนฺติ.

ได้อนันตรูปนิสสยะในบทเหล่าใด, ในบทเหล่านั้น ไม่อาจจะกล่าวว่า "แก่ธรรมบางเหล่า" ได้ เหตุนั้นท่านจึงมิได้กล่าวไว้. ส่วนธรรมเหล่าใดเกิดก่อน เป็นอารัมมณูปนิสสยะ หรือปกตูปนิสสยะแก่ธรรมเหล่าใดที่เกิดภายหลัง, ธรรมเหล่านั้นก็เป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น, มิใช่เป็นปัจจัยโดยส่วนเดียวแก่ธรรมทั้งหมด.

เยสํ อุปฺปตฺติวิพนฺธกา ปจฺจยา พลวนฺโต โหนฺติ, เตสํ น ภวนฺติ, อิตเรสํ ภวนฺติ. ตสฺมา เยสุ ปเทสุ อนนฺตรปจฺจโย น ลพฺภติ, เตสุ "เกสญฺจี"ติ วุตฺตํ. สิทฺธานํ ปจฺจยธมฺมานํ เยหิ ปจฺจยุปฺปนฺเนหิ ภวิตพฺพํ เตสํ "เกสญฺจี"ติ อยเมตฺถ อตฺโถ.

ธรรมเหล่าใด มีปัจจัยกางกั้นความเกิดขึ้นเป็นปัจจัยมีกำลัง, ก็ไม่เป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น, แต่เป็นปัจจัยแก่ธรรมนอกนี้, เพราะฉะนั้น อนันตรปัจจัยไม่ได้ในบทเหล่าใด, ในบทเหล่านั้น ท่านกล่าวว่า "แก่ธรรมบางพวก". ปัจจยุปบันธรรมเหล่าใดพึงมีแก่ปัจจัยธรรมที่สำเร็จแล้ว ปัจจยุปบันธรรมเหล่านั้น ก็มีความหมายดังนี้ว่า "แก่ธรรมบางพวก" ในอุปนิสสยปัจจัยนี้.

กสิณปณฺณตฺติยา อารมฺมณูปนิสฺสยตาภาวโต เอกจฺจาย ปณฺณตฺติยา สทฺธึ สพฺโพ

ในอุปนิสสยปัจจัยนี้ มีความย่อดังนี้ว่า ธรรมทั้งปวงกับบัญญัติบางอย่าง เป็น

ธมฺโม อารมฺมณูปนิสฺสโย, อนนฺตราตีโต จิตฺตเจตสิกราสิ อนนฺตรูปนิสฺสโย, กุสลากุสลวิปากกิริยารูปวเสน ปญฺจวิโธ ปกตูปนิสฺสโยติ อยเมตฺถ สงฺเขโป. วิตฺถาโร[1] ปน ปฏฺฐานฏฺฐกถายํ[2] เวทิตพฺโพ.

อารัมมณูปนิสสยะ, เพราะภาวะคือความที่กสิณบัญญัติเป็นอารัมมณูปนิสสยะ, กองจิตและเจตสิกที่ล่วงไปไม่มี ระหว่างเป็นอนันตรูปนิสสยะ, ปกตูปนิสสยะมี ๕ อย่าง คือ กุศล อกุศล วิบาก กิริยา และอรูป. ส่วนความพิสดารพึงทราบในอรรถกถาแห่งปัฏฐาน.

๖๐๓. ปุรมตรนฺติ ปจฺจยุปฺปนฺนโต ปุเรตรํ. อยํ หิ ปุเรชาตปจฺจโย รูปธมฺมวเสเนว ลพฺภติ. ปจฺจยุปฺปนฺโน จ อรูปธมฺมาเยว. เตนาห "วตฺตมานภาเวน อุปการโก"ติ. นิสฺสยารมฺมณาการาทีหิ วิสิฏฺฐา ปุเรชาตภาเวน วินา อุปการกภาวํ อคจฺฉนฺตานํ วตฺถารมฺมณานํ ปุเรชาตากาเรน อุปการกตา ปุเรชาตปจฺจยตา.

๖๐๓. คำว่า ก่อนกว่า คือ ก่อนกว่าปัจจยุปบันธรรม. ก็ปุเรชาตปัจจัยนี้ ย่อมได้โดยเป็นรูปธรรมอย่างเดียว. ส่วนปัจจยุปบันธรรมเป็นอรูปธรรมอย่างเดียว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ธรรมที่อุดหนุน โดยความเป็นสภาพเป็นไปอยู่". ความเป็นธรรมอุดหนุนโดยอาการที่เกิดก่อนแห่งวัตถุและอารมณ์ที่ไม่ถึงความเป็นธรรมที่อุดหนุน เว้นแต่ภาวะที่เป็นธรรมเกิดก่อนซึ่งต่างไปจากอาการของวัตถุที่อาศัย และอารมณ์ ชื่อว่า ความเป็นปุเรชาตปัจจัย.

---

[1] ม. วิตฺถารโต.

[2] ปรมตฺถทีปนี ปญฺจปกรณ. ๓๙๕.

เอวํ วตฺถารมฺมณวเสน ทุวิเธ ปุเรชาต-ปจฺจเย "จกฺขายตนน"ติอาทิ วตฺถุวเสน วุตฺตํ, "รูปายตนน"ติอาทิ[๑] อารมฺมณวเสน.

ในบรรดาปุเรชาตปัจจัย ๒ อย่าง โดยเป็นวัตถุและอารมณ์อย่างนี้ คำว่า"จักขายตนะ" เป็นต้น ท่านกล่าวด้วยอำนาจวัตถุ, คำว่า "รูปายตนะ" เป็นต้น ท่านกล่าวด้วยอำนาจอารมณ์.

ยํ รูปนฺติ หทยวตฺถุํ สนฺธายาห. ตตฺถ "กิญฺจิ กาเล"ติ ปวตฺติกาลวเสน วุตฺตํ. "กิญฺจิ กาเลน"อิติ ปฏิสนฺธิกาลวเสน. ยานิ อารมฺมณปุเรชาเตน วินา น วตฺตนฺติ, เตสํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อารมฺมณปุเรชาตทสฺสเนน มโนทฺวาเรปิ ยํ ยํ อารมฺมณปุเรชาเตน วตฺตติ, ตสฺส ตสฺส อารมฺมณปจฺจยภูตํ สพฺพํ รูปรูปํ อารมฺมณปุเรชาตนฺติ ทสฺสิตเมว โหติ.

คำว่า รูปใด ท่านกล่าวหมายเอาหทัยวัตถุ. ในคำนั้น คำว่า "ในกาลบางครั้ง" ท่านกล่าวด้วยอำนาจปวัตติกาล. คำว่า "ในกาลบางคราว" ท่านกล่าวด้วยอำนาจปฏิสนธิกาล. ธรรมชาติเหล่าใด เว้นจากปุเรชาตปัจจัย ที่เป็นอารัมมณปุเรชาตะย่อมไม่เป็นไป, ธรรมชาติใด ๆ ย่อมเป็นไปโดยเป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจัย แม้ในมโนทวาร ด้วยการแสดงความเกิดก่อนโดยอารมณ์ของธรรมชาติเหล่านั้น อันมีจักขุ-วิญญาณเป็นต้น, รูปรูปทั้งหมดอันเป็นอารัมมณปัจจัยของธรรมชาตินั้น ๆ ย่อมเป็นอันแสดงได้ว่า เป็นอารัมมณปุเรชาตะทีเดียว.

---

[๑] ฉ. รูปารมฺมณนฺติอาทิ.

คุณบุญช่วย-คุณสมศรี ท้วมยิ้ม
ขออุทิศส่วนกุศลให้พ่อชุบ-แม่สงวน ท้วมยิ้ม และปู่เยื้อน ท้วมยิ้ม

ตถา หิ วุตฺตํ ปญฺหาวาเร "อารมฺมณปุเรชาตํ เสกฺขา วา ปุถุชฺชนา วา จกฺขุํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนฺตี"ติ-[๑] อาทิ. "อพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺส ธมฺมสฺส ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย, อพฺยากโต ธมฺโม กุสลสฺส ธมฺมสฺส ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย, อพฺยากโต ธมฺโม อกุสลสฺส ธมฺมสฺส ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๒] อพฺยากตมูลกาทโย วารา.[๓] เต จ ปจฺเจกํ วตฺถุปุเรชาตํ, อารมฺมณปุเรชาตนฺติ ทุวิธา วิภตฺตา.

ข้อนี้ จะเห็นได้ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปัญหาวาระว่า "ที่เป็นอารัมณปุเรชาตะ ได้แก่ เสขบุคคลหรือปุถุชนทั้งหลาย ย่อมพิจารณาเห็นจักขุโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้เป็นต้น. มีอยู่ ๓ วาระ ซึ่งมีอัพยากตธรรมเป็นหลัก คือ "อัพยากตธรรม เป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัย แก่อัพยากตธรรม ๑ อัพยากตธรรมเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่กุศลธรรม ๑ อัพยากตธรรมเป็นปัจจัย โดยปุเรชาตปัจจัยแก่อกุศลธรรม ๑". ก็ทั้ง ๓ วาระนั้น แต่ละวาระจำแนกเป็น ๒ อย่างคือ เป็นวัตถุปุเรชาตะ ๑ อารัมณปุเรชาตะ ๑.

๖๐๔. ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส ปุเรตรํ สิทฺธภาเว สติ ปจฺจยธมฺมสฺส ปจฺฉาชาตตาติ วุตฺตํ "ปุเรชาตานนฺ"ติ.

๖๐๔. เมื่อความที่ปัจจุบันธรรม เป็นธรรมสำเร็จก่อนกว่ามีอยู่ ความที่ปัจจัยธรรมเป็นธรรมเกิดภายหลัง ย่อมมี

---

๑ อภิ. ป. ๔๐/๑๘๔.

๒ อภิ. ป. ๔๐/๑๘๔-๑๘๕.

๓ ฉ. อพฺยากตมูลกา ตโยว วารา.

คุณบุญช่วย-คุณสมศรี ท้วมยิ้ม

ขออุทิศส่วนกุศลให้พ่อชุบ-แม่สงวน ท้วมยิ้ม และปู่เยื้อน ท้วมยิ้ม

อยญฺจ นโย รูปธมฺเมสุ เอว ลพฺภติ, น อรูปธมฺเมสูติ วุตฺตํ "รูปธมฺมานนฺ"ติ. ยทิ ปจฺจยุปฺปนฺนา ธมฺมา ปุเรตรเมว ชาตา, กถํ ปจฺจยภาโวติ อาห "อุปตฺถมฺภกตฺเตนา"ติ.

เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ที่เกิดก่อน". ก็นัยนี้ได้ในรูปธรรมเท่านั้น, ไม่ได้ในอรูปธรรมทั้งหลาย เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "รูปธรรมทั้งหลาย". ท่านอาจารย์กล่าวว่า "โดยความเป็นธรรมค้ำจุน" ดังนี้ เพื่อจะเลี่ยงคำถามว่า ถ้าปัจจยุปบันธรรมทั้งหลายเกิดก่อนกว่าเท่านั้น, ความเป็นปัจจัยจะมีได้อย่างไร.

ปจฺฉาชาเตน หิ วินา สนฺตานาวิจฺเฉทเหตุภาวํ อคจฺฉนฺตานํ ธมฺมานํ เย ปจฺฉาชาตาการเรน อุปการกา, เตสํ สา วิปฺปยุตฺตาการาทีหิ วิสิฏฺฐา อุปการกตา ปจฺฉาชาตปจฺจยตา. เอวํ สพฺพปจฺจยานํ ปจฺจยนฺตราการวิสิฏฺฐา อุปการกตา โยเชตพฺพา.

จริงอยู่ ธรรมเหล่าใด เป็นธรรมอุดหนุนโดยอาการที่เกิดภายหลัง แห่งธรรมทั้งหลาย ที่ไม่ถึงความเป็นเหตุที่ไม่ขาดไปจากความสืบต่อกัน โดยเว้นจากธรรมที่เกิดภายหลัง, ความเป็นธรรมค้ำจุนที่ต่างไปจากอาการที่ไม่ประกอบกันเป็นต้นนั้น ของธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ความเป็นปัจฉาชาตปัจจัย. บัณฑิตพึงประกอบความเป็นธรรมที่ค้ำจุน ซึ่งต่างไปจากอาการปัจจัยอื่นแห่งปัจจัยทั้งปวง อย่างนี้.

"คิชฺฌโปตกสรีรานํ อาหาราสาเจตนา วิยา"ติ เอเตน มโนสญฺเจตนาหารวเสน ปวตฺตมาเนหิ อรูปธมฺเมหิ รูปกายสฺส อุปตฺถมฺภิตภาวํ ทสฺเสติ. เตเนว "อาหาราสา วิยา"ติ อวตฺวา เจตนาคฺคหณํ กตํ. กายสฺสาติ จตุสมุฏฺฐานิกภูตุปาทายรูปสงฺขาตสฺส รูปกายสฺส. สงฺเขปโต ฐเปตฺวา รูปธมฺเม อวสิฏฺโฐ[1] อรูปกฺขนฺโธ ปจฺฉาชาตปจฺจโย. โส ชาติวเสน กุสโล, อกุสโล, วิปาโก, กิริยาติ จตุพฺพิโธติ เวทิตพฺพํ.

ด้วยคำว่า "เหมือนเจตนาคือความหวังในอาหาร ค้ำจุนสรีระของลูกแร้งไว้ฉะนั้น" นี้ ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงถึงความที่อรูปธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปอยู่ด้วยอำนาจมโนสัญเจตนาหาร เป็นธรรมที่อุปถัมภ์รูปกาย. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านจึงกระทำศัพท์เจตนา มิได้กล่าวว่า "เหมือนอย่างความหวังในอาหาร". คำว่า กาย ได้แก่ รูปกายกล่าวคือ ภูตรูปและอุปาทายรูปอันมีสมุฏฐาน ๔. ว่าโดยย่อ อรูปขันธ์ที่เหลือลงเว้นรูปธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ปัจฉาชาตปัจจัย. พึงทราบว่า ปัจฉาชาตปัจจัยนั้น เกี่ยวกับชาติมี ๔ อย่าง คือ กุศล อกุศล วิบาก กิริยา.

๖๐๕. กุสลาทิภาเวน อตฺตนา สทิสสฺส ปโยเคน กรณียสฺส ปุนปฺปุนํ กรณํ ปวตฺตนํ อาเสวนฏฺโฐ, อตฺตสทิสสภาวตาปาทนํ วาสนํ วา. ปุริมปุริมาภิโยโค วิยาติ

๖๐๕. การกระทำได้แก่การประพฤติบ่อย ๆ ซึ่งกิจที่จะพึงกระทำด้วยประโยคซึ่งเหมือนกับตน โดยความเป็นกุศลเป็นต้น หรือการอบรมที่ให้ถึงความเป็นธรรม ที่

[1] ฉ. อวิสิฏฺโฐ.

อุคฺคหณสวนธารณาทีสุ ปุริมปุริมาเสวนา[๑] วิย. ตีสุ ปน เอเตสุ ปุริมา ปุริมาติ สมนนฺตราตีตา ทฏฺฐพฺพา.

เหมือนกับตน ชื่อว่า อาเสวนฎโจ ความหมายคืออาเสวนะ การเสพจนคุ้น. คำว่า เหมือนความขวนขวายก่อน ๆ คือ เหมือนการเสพจนคุ้นก่อน ๆ ในการเรียน การฟัง และการทรงไว้เป็นต้น. คำว่า ก่อน ๆ ในอาเสวนปัจจัยทั้ง ๓ นี้ พึงเห็นว่าได้แก่ธรรมที่ล่วงไปแล้วในลำดับ.

กสฺมา ปเนตฺถ อนนฺตรปจฺจเย วิย "ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ อพฺยากตานนฺ"ติอาทินา ภินฺนชาติเยหิ สทฺธึ นิทฺเทโส น กโตติ ? อตฺตโน คตึ คาเหตุํ อสมตฺถตฺตา. ภินฺนชาติกา หิ ภินฺนชาติกานํ อาเสวนคุเณน ปคุณพลวภาวํ สมฺปาเทนฺตา อตฺตโนว กุสลาทิภาวสงฺขาตํ คตึ คาเหตุํ น สกฺกุณนฺติ. ตสฺมา เตหิ สทฺธึ นิทฺเทสํ อกตฺวา เย เยสํ วาสนาสงฺขาเตน อาเสวนคุเณน ปคุณพลวภาววิสิฏฺฐํ อตฺตโน กุสลาทิภาวสงฺขาตํ คตึ คาเหตุํ สมตฺถา,

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในอธิการนี้ ท่านจึงไม่กระทำนิเทศร่วมกับธรรมที่มีชาติต่าง-กัน โดยนัยมีอาทิว่า "กุศลธรรมก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่อัพยากตธรรมหลัง ๆ "เหมือนอย่างในอนันตรปัจจัยเล่า? ตอบว่า เพราะไม่สามารถ เพื่อจะให้ถือเอาคติของตนได้. จริงอยู่ ธรรมที่มีชาติต่างกัน เมื่อจะให้สำเร็จความคล่องแคล่วมีกำลังโดยคุณ คือการเสพจนคุ้น แก่ธรรมที่มีชาติต่างกัน ย่อมไม่สามารถจะให้ถือเอาคติ กล่าวคือความเป็นกุศลเป็นต้นของตนนั่นเทียวได้. เพราะ

---

[๑] ฉ. ...ธารณาทิปุริมาปุริมาเสวนา.

เตสํ เตหิ สมานชาติเกเหว สทฺธึ นิทฺเทโส กโตติ ทฏฺฐพฺโพ.

เหตุนั้น พึงเห็นว่าท่านมิได้กระทำนิเทศกับธรรมที่มีชาติต่างกันเหล่านั้น ธรรมเหล่าใดสามารถจะให้ถือเอาคติ กล่าวคือความเป็นกุศลเป็นต้นของตน ซึ่งพิเศษโดยความคล่องแคล่วและมีกำลังด้วยคุณ คือการเสพจนคุ้น กล่าวคือความอบรมของธรรมเหล่าใด, ก็กระทำนิเทศร่วมกับธรรมเหล่านั้นซึ่งมีชาติเสมอกันเท่านั้นเพื่อธรรมเหล่านั้น.

อถ วิปากาพฺยากตํ กสฺมา น คหิตํ ? อาเสวนาภาวโต. วิปากาพฺยากตํ หิ กมฺมวเสน วิปากภาวปฺปตฺตํ กมฺมปริณามิตํ หุตฺวา ปวตฺตมานํ นิรุสฺสาหํ ทุพฺพลํ สนฺตํ อาเสวนคุเณน อตฺตโน สภาวํ คาเหตฺวา ปริภาเวตฺวา เนว อญฺญํ วิปากํ ปวตฺเตติ, น จ ปุริมวิปากานุภาวํ คเหตฺวา อุปฺปชฺชติ, อถโข กมฺมเวคุกฺขิตฺตํ[๑] ปติตํ วิย หุตฺวา อุปฺปชฺชติ. ตสฺมา สพฺพถาปิ วิปาเก อาเสวนา นตฺถีติ น คหิตํ.

เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ท่านจึงไม่ถือวิบากที่เป็นอัพยากฤตเล่า ? เพราะไม่มีการเสพจนคุ้น. จริงอยู่ วิบากที่เป็นอัพยากฤต ถึงความเป็นวิบากก็ด้วยอำนาจแห่งกรรม เป็นธรรมชาติถูกกรรมให้แปรไปเป็นไปอยู่ ไม่มีสิ่งชักจูง เป็นธรรมชาติทุรพล สงบ ให้ถือเอาสภาวะของตนแล้วให้อบรมแล้ว ด้วยคุณคือการเสพจนคุ้น ก็ไม่ยังวิบากอื่นให้เป็นไป และไม่ถือเอาอานุภาพแห่งวิบากเก่าเกิดขึ้น, โดยที่แท้

[๑] ฉ. กมฺมเวคกฺขิตฺตํ.

ถูกกำลังกรรมซัดไปแล้ว เป็นเหมือนตกไปแล้วเกิดขึ้น. เพราะฉะนั้น การเสพจนคุ้นไม่มีอยู่ในวิบาก แม้โดยประการทั้งปวง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่ถือเอาวิบากที่เป็นอัพยากฤต.

กุสลากุสลกิริยานนฺตรํ อุปฺปชฺชมานมฺปิ สกมฺมปฏิพทฺธวุตฺติตาย อาเสวนคุณํ น คณฺหาตีติ กุสลาทโยปิ[๑] ตสฺส อาเสวนปจฺจโย[๒] น โหนฺติ. นานาชาติกตฺตาปิ เจเต ตสฺส อาเสวนาธานํ น กโรนฺเตว. ภูมิโต ปน อารมฺมณโต วา นานาชาติกตา นาม นตฺถีติ ปริตฺตกุสลกิริยมหคฺคตกุสลกิริยานํ, สงฺขารารมฺมณญฺจ กุสลํ นิพฺพานารมฺมณสฺส อาเสวนปจฺจโย โหติเยว.

วิบากที่เป็นอัพยากฤต แม้เกิดขึ้นในลำดับแห่งกุศล อกุศล และกิริยา ก็ย่อมไม่ถือเอาคุณคือการเสพจนคุ้น เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยกรรมของตน เพราะเหตุนั้น แม้ธรรมมีกุศลเป็นต้น ก็ย่อมไม่เป็นอาเสวนปัจจัย แก่วิบากที่เป็นอัพยากฤตนั้น. อนึ่ง ธรรมมีกุศลเป็นต้นเหล่านี้ ก็ย่อมไม่กระทำการรองรับการเสพจนคุ้นแก่วิบาก ที่เป็นอัพยากฤตนั้นเลย. แต่ว่าโดยภูมิหรือโดยอารมณ์ ขึ้นชื่อว่าความเป็นธรรมมีชาติต่างกันย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น กุศลและกิริยาที่เป็นกามาวจร จึงเป็นอาเสวนปัจจัยแก่กุศลและกิริยาที่เป็นมหัคคตะ และกุศลที่มี

[๑] ก. อกุสลาทโยปิ.

[๒] ก. อาเสวนปจฺจยา.

สังขารเป็นอารมณ์ ก็เป็นอาเสวนปัจจัยแก่ธรรมที่มีนิพพานเป็นอารมณ์เหมือนกัน.

สฺวายํ "กุสโล ธมฺโม กุสลสฺส, อกุสโล ธมฺโม อกุสลสฺส, อพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺส, อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] ติธาว วุตฺโต. อพฺยากตคฺคหเณน อาวชฺชน-วชฺชิตา กิริยธมฺมา คหิตา.

อาเสวนปัจจัยนี้นั้น ท่านกล่าวไว้ ๓ อย่าง คือ "ธรรมที่เป็นกุศล เป็นปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นกุศล, ธรรมที่เป็นอกุศล เป็นปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นอกุศล, ธรรมที่เป็นอัพยากฤต เป็นปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัย แก่ธรรมที่เป็นอัพยากฤต". ธรรมที่เป็นกิริยาเว้นอาวัชชนะ ท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า อัพยากฤต.

๖๐๖ <u>จิตฺตปฺปโยโค</u> จิตฺตกิริยา, อายูหนนฺติ อตฺโถ. ยถา หิ กายวจีปโยโค วิญฺญตฺติ, เอวํ จิตฺตปฺปโยโค เจตนา. เตน หิ สา อุปฺปนฺนกิริยตาวิสิฏฺเฐ สนฺตาเน เสสปจฺจยสมาคเม ปวตฺตมานานํ วิปาก-กฏตฺตารูปานมฺปิ เตเนว สนฺตานวิเสเสน กิริยาภาเวน อุปการิกา โหติ. ตสฺส หิ

๖๐๖. <u>จิตตประโยค</u> ได้แก่ การกระทำของจิต, อธิบายว่า ความขวนขวาย (แห่งจิต). ก็จิตตประโยค ได้แก่เจตนา เหมือนกันกับกายประโยค และวจีประโยค ได้แก่วิญญัติ. ด้วยเหตุนั้นแหละ เจตนานั้นจึงเป็นอุปการะ โดยความเป็นการกระทำอันต่างกันในสันดานนั้นนั่นแหละ แม้แก่

---

๑ อภิ. ป. ๔๐/๑๘๖.

กิริยาภาวสฺส ปวตฺตตฺตา เตสํ ปวตฺติ, น อญฺญถา.

กฏัตตารูปอันเป็นวิบาก ซึ่งเป็นไปอยู่ในเมื่อปัจจัยที่เหลือประชุมกัน ในสันดานซึ่งต่างกันโดยความเป็นการกระทำที่เกิดขึ้น. ก็เพราะเหตุที่ความเป็นการกระทำนั้นเป็นไปแล้ว กฏัตตารูปที่เป็นวิบากเหล่านั้น จึงเป็นไป, มิใช่โดยประการอื่น.

สหชาตานํ ปน อายูหนกิริยาภาเวน ปวตฺตมานา อุปการิกาติ กึ วตฺตพฺพํ. กมฺมนฺติ จ เจตนากมฺมเมว อธิปฺเปตํ. น หิ เจตนาสมฺปยุตฺตํ กมฺมํ อภิชฺฌาทิ กมฺมปจฺจโย[๑] โหติ. สติปิ วิปากธมฺมภาเว เจตนาวชฺชานํ อตํสภาวตฺตา วิปากาปิ เจตนา สหชาตกมฺมปจฺจโย โหติเยว, สุวายํ กมฺมปจฺจโย ชาติวเสน จตุพฺพิโธติ สพฺพํ วตฺตพฺพํ.

ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปอยู่ โดยความเป็นการกระทำ คือความขวนขวายของธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน เป็นธรรมที่มีอุปการะ เพราะเหตุนั้น จะควรกล่าวอะไร. ก็คำว่า <u>กรรม</u> ท่านประสงค์เอากรรมคือเจตนาเท่านั้น. เพราะว่า กรรมที่เป็นเจตนาสัมปยุตมีอภิชฌาเป็นต้น หาเป็นกรรมปัจจัยไม่. แม้เมื่อความเป็นวิบากธรรมมีอยู่ เจตนาแม้ที่เป็นวิบาก ก็เป็นสหชาตกรรมปัจจัยเท่านั้น เพราะธรรมที่เว้นจากเจตนาหาเป็นธรรม ที่มีสภาพเป็นเจตนานั้นไม่,

---

[๑] ก. อภิชฺฌาทิกมฺมปจฺจโย.

กรรมปัจจัยนี้นั้น มี ๔ อย่างเกี่ยวกับชาติ เพราะฉะนั้น ควรกล่าวทั้งหมด.

๖๐๗. "<u>นิรุสฺสาหสนฺตภาเวนา</u>"ติ เอเตน สอุสฺสาเหหิ วิปากธมฺมธมฺเมหิ กุสลากุสเลหิ สารมฺมณาทิภาเวน สทิสานมฺปิ อสทิสํ วิปากภาวํ ทสฺเสติ. โส หิ วิปากานํ ปโยเคน อสาเธตพฺพตาย ปโยเคน, อญฺญถา วา เสสปจฺจเยสุ สิทฺเธสุ กมฺมสฺส กฏตฺตา เอว สิชฺฌนโต นิรุสฺสาโห สนฺตภาโว โหติ, น กิเลสวูปสนฺตภาโว.

๖๐๗. ด้วยคำว่า "<u>โดยความเป็นธรรมสงบไม่มีอุตสาหะ</u>" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงถึงความเป็นวิบาก ที่ไม่เหมือนกัน แม้แก่ธรรมที่เหมือนกัน โดยความเป็นธรรมที่รับอารมณ์ได้เป็นต้น กับกุศลและอกุศลซึ่งเป็นธรรมที่มีวิบากเป็นสภาวธรรม อันมีอุตสาหะอยู่. ก็ความเป็นวิบากนั้น เป็นความสงบที่ไม่มีอุตสาหะ เพราะประโยคแห่งความเป็นธรรมที่ไม่พึงให้สำเร็จ ด้วยประโยคแห่งวิบากทั้งหลาย หรือเพราะเมื่อปัจจัยที่เหลือสำเร็จแล้วโดยประการอื่น ก็สำเร็จได้ เพราะทำกรรมเสร็จมาแล้ว, ไม่ใช่เป็นความเข้าไปสงบกิเลส.

ตถาสนฺตภาวโต เอว หิ ภวงฺคาทโย ทุวิญฺเญยฺยา. ปญฺจทฺวาเรปิ หิ ชวนปฺปวตฺติยา รูปาทีนํ คหิตตา วิญฺญายติ. อภินิปาตสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณมตฺตา ปน วิปากา

จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายมีภวังค์เป็นต้น ก็พึงรู้ได้ยาก เพราะเป็นความสงบเหมือนอย่างนั้นนั่นเอง. แต่ย่อมรู้ความที่ธรรมมีรูปเป็นต้น เป็นสภาวะที่ถือเอาได้ ด้วยความ

ทุวิญเญยฺยา เอว. นิรุสฺสาหสนฺตภาวายาติ นิรุสฺสาหสนฺตภาวตฺถาย. เอเตน ตปฺปจฺจยวนฺตานํ อวิปากานมฺปิ รูปธมฺมานํ วิปากานุกูลํ ปวตฺตึ ทสฺเสติ.

เป็นไปแห่งชวนะแม้ในปัญจทวาร. ส่วนวิบากเพียงแค่สัมปฏิจฉันนะ และสันตีรณะที่ตกลงเฉพาะ เป็นธรรมที่รู้ได้ยากทีเดียว. คำว่า เพื่อความเป็นสภาพสงบไม่มีอุตสาหะ คือ เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นสภาพสงบไม่มีอุตสาหะ. ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความเป็นไป ที่เหมาะแก่วิบากของรูปธรรม แม้ที่ไม่มีวิบาก ซึ่งมีสภาพนั้นเป็นปัจจัย.

ปวตฺเตติอาทิ ปญฺหาวารนยํ คเหตฺวา วุตฺตํ. ปฏิจฺจวาเร ปน "วิปากา จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ วิปากปจฺจเยน ปจฺจโย"ติอาทินา[๑] อาคตา. เอตฺถ จ เยสํ เอกนฺเตน วิปาโก วิปากปจฺจโย โหติ, เตสํ วเสน นยทสฺสนํ กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. น หิ อารุปฺเป กามรูปภูมีสุ วิย วิปาโก รูปสฺส ปจฺจโย โหติ.

คำว่า ในปวัตติกาลเป็นต้น ท่านกล่าวถือเอานัยในปัญหาวาระ. ส่วนในปฏิจจวาระมาแล้วโดยนัยมีอาทิว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นวิบาก เป็นปัจจัยโดยวิปากปัจจัยแก่กันและกัน". ก็ในอธิการนี้ วิบากโดยส่วนเดียวของธรรมเหล่าใด เป็นวิปากปัจจัย, พึงเห็นว่า ท่านกระทำการแสดงนัยด้วยอำนาจของธรรมเหล่านั้น. จริงอยู่ วิบาก

---

๑ อภิ. ป. ๔๐/๙.

คุณประทัง - คุณสอาด ศุภนคร
อุทิศเป็นกุศลแด่คุณพ่อมุ่ย ศุภนคร กับบรรดาญาติมิตรที่ล่วงลับไปแล้ว
และเจ้ากรรมนายเวร ตลอดทั้งสรรพสัตว์ในสากลภพโดยทั่วกัน

ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูป เหมือนอย่างในอรูปในกามภูมิ และรูปภูมิก็หามิได้.

๖๐๘. สติปิ ชนกภาเว อุปตฺถมฺภกตฺตํ อาหารานํ ปธานกิจฺจนฺติ อาห "รูปารูปานํ อุปตฺถมฺภกฏฺเฐนา"ติ. อุปตฺถมฺภกตฺตํ หิ สติปิ ชนกตฺเต อรูปีนํ อาหารานํ, อาหารชรูปสมุฏฺฐาปกรูปาหารสฺส จ โหติ. อสติปิ จตุสมุฏฺฐานิกรูปูปตฺถมฺภกรูปาหารสฺส, อสติ ปน อุปตฺถมฺภกตฺเต อาหารานํ ชนกตฺตํ นตฺถีติ อุปตฺถมฺภกตฺตํ ปธานํ.

๖๐๘. แม้เมื่อมีความเป็นธรรมที่ให้เกิดมีอยู่ ความเป็นที่ค้ำจุนก็เป็นกิจอันเป็นประธานของอาหารทั้งหลาย เพราะฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยความก็คือธรรมที่ค้ำจุนรูปและอรูปทั้งหลาย". จริงอยู่ความเป็นที่ค้ำจุน แม้เมื่อมีความเป็นธรรมที่ให้เกิดมีอยู่ ก็ย่อมเป็นกิจอันเป็นประธานของอาหารทั้งหลายที่ไม่มีรูป, และของรูปาหารที่ยังอาหารชรูปให้ตั้งขึ้น. แม้เมื่อไม่มีความเป็นธรรมที่ให้เกิดอยู่ ก็ยังเป็นประธานของรูปาหารที่ค้ำจุนรูป อันมีสมุฏฐาน ๔, แต่เมื่อไม่มีความเป็นธรรมที่ค้ำจุนความเป็นธรรมที่ทำให้เกิด ย่อมไม่มีแก่อาหารทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ความเป็นธรรมที่ค้ำจุนจึงเป็นประธาน.

อถวา ชนยมาโนปิ อาหาโร อวิจฺเฉทวเสน อุปตฺถมฺเภนฺโต ชเนตีติ อุปตฺถมฺภนภาโว

อีกอย่างหนึ่ง อาหารแม้ทำให้เกิดก็ค้ำจุนโดยไม่ขาดสายทำให้เกิด เพราะฉะนั้น

เอว อาหารภาโวติ "อุปตฺถมฺภกฏฺเฐนา"ติ วุตฺตํ. เกจิ ปน "รูปาหาโร อตฺตนา ชนิตสฺส รูปสฺส อาหารปจฺจโย น โหติ, อญฺเญน ชนิตสฺส โหติ, ตสฺมา 'อุปตฺถมฺภกฏฺเฐนา'ติ วุตฺตนฺ"ติ วทนฺติ.

ภาวะของอาหาร ก็คือภาวะที่ค้ำจุนนั่นเอง เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยความก็คือเป็นธรรมที่ค้ำจุน". ส่วนอาจารย์บางพวกย่อมกล่าวว่า "อาหารไม่เป็นอาหารปัจจัยแก่รูปที่ตนทำให้เกิด, แต่เป็นปัจจัยแก่ธรรม ที่ธรรมอื่นทำให้เกิด, เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า 'โดยความก็คือเป็นธรรมที่ค้ำจุน".

ตํ "อาหาโร รูปสฺส ปจฺจโย โหนฺโต อาหารปจฺจโย น โหตีติ วิรุทฺธเมตนฺ"ติ อปเร นานุชานนฺติ. รูปาหาโร เจตฺถ รูปธมฺมานํ เอว อาหารปจฺจโย โหติ. อรูปาหารา ปน รูปธมฺมานมฺปิ อาหารปจฺจยา โหนฺติ. ตญฺจ โข น เกวลํ จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํเยว, อถโข กทาจิ กฏฺตฺตารูปานมฺปีติ ทสฺเสตุํ "ปญฺหาวาเร ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำของอาจารย์บางพวกนั้น อาจารย์อีกพวกหนึ่งไม่ยอมรับว่า "คำว่าอาหารเมื่อเป็นปัจจัยแก่รูป ย่อมไม่เป็นอาหารปัจจัย" นี้ผิด. ก็ในอธิการนี้ อาหารคือรูป ย่อมเป็นอาหารปัจจัย แก่รูปธรรมอย่างเดียว. ส่วนอาหารคืออรูป ย่อมเป็นอาหารปัจจัยแม้แก่รูปธรรมทั้งหลาย. ท่านอาจารย์กล่าวคำมีอาทิว่า "แต่ในปัญหาวาระ" เพื่อแสดงว่า ก็ข้อนั้นแล มิใช่มีแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวเท่านั้น, โดยที่แท้ย่อมมีแม้แก่กฏัตตารูปทั้งหลาย ในบางคราวด้วย.

๖๐๙. อธิปติยฏฺเฐนาติ เอตฺถ น อธิปติปจฺจยธมฺมานํ วิย ปวตฺตินิวารเก อภิภวิตฺวา ปวตฺตเนน ครุภาโว อธิปติยฏฺโฐ, อถโข ทสฺสนาทิกิจฺเจสุ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ, ชีวเน กมฺมชรูเปหิ อรูปธมฺเมหิ จ ชีวนฺเตหิ, มนเน สมฺปยุตฺตธมฺเมหิ, สุขิตาทิภาเว สุขิตาทีหิ, อธิโมกฺขปคฺคหูปฏฺฐานาวิกฺเขปปชานเนสุ, "อนญฺญาตญฺญสฺสามี"ติ ปวตฺติยํ อาชานเน, อญฺญาตาวิภาเว จ สทฺธาทิสหชาเตหีติ เอวํ ตํตํกิจฺเจสุ จกฺขาทิปจฺจเยหิ ธมฺเมหิ จกฺขาทีนํ อนุวตฺตนียตา.

๖๐๙. ในคำว่า โดยความคือเป็นใหญ่ นี้ จะเป็นความสำคัญ ด้วยการครอบงำธรรมที่ห้ามความเป็นไป แล้วทำให้เป็นไป เหมือนอย่างของธรรม คือ อธิปติปัจจัย จึงจะชื่อว่า ความคือเป็นใหญ่ก็หามิได้, โดยที่แท้ ได้แก่ความเป็นธรรมที่อนุวัตตามธรรมมีจักขุเป็นต้น โดยธรรมที่เป็นปัจจัยแก่จักขุเป็นต้นในกิจนั้น ๆ อย่างนี้ คือ โดยจักขุวิญญาณเป็นต้นในกิจคือการเห็นเป็นต้น, โดยกรรมชรูป และอรูปธรรมทั้งหลายที่เป็นอยู่ในความเป็นอยู่, โดยสัมปยุตธรรมทั้งหลายในความนึกคิด, โดยสัตว์ทั้งหลายผู้ได้รับความสุขเป็นต้น ในความเป็นผู้ได้รับความสุขเป็นต้น, โดยธรรมที่เกิดร่วมกันมีศรัทธาเป็นต้น ในความน้อมใจเชื่อ ความประคองไว้ ความเข้าไปปรากฏ ความไม่ฟุ้งซ่าน และความรู้ทั่ว, ในการรู้ทั่วถึง ในเพราะความเป็นไปว่า "เราจักรู้ธรรมที่ยังไม่รู้" ดังนี้ และในความเป็นธรรมที่รู้ทั่วถึงแล้ว.

เตสุ หิ กิจฺเจสุ จกฺขาทีนํ อิสฺสริยํ, ตปฺปจฺจยานญฺจ ตทนุวตฺตเนน ตตฺถ ปวตฺติ. กสฺมา ปเนตฺถ อิตฺถิปุริสินฺทฺริยทฺวยํ น คหิตํ, นนุ เจตมฺปิ ลิงฺคาทีหิ อนุวตฺตียตีติ ? สจฺจํ อนุวตฺตียติ, น ปน ปจฺจยภาวโต. ยถา หิ ชีวิตาหารา เยสํ ปจฺจยา โหนฺติ, เตสํ อนุปาลกอุปตฺถมฺภกา, อตฺถิอวิคต-ปจฺจยภูตา จ โหนฺติ, น เอวํ อิตฺถิปุริส-ภาวา ลิงฺคาทีนํ เกนจิ ปกาเรน อุปการกา โหนฺติ.

ก็ความเป็นใหญ่แห่งธรรมมีจักขุเป็นต้น ในกิจเหล่านั้น, ก็คือความเป็นไปในกิจเหล่านั้น โดยเป็นไปตามกิจเหล่านั้นของธรรมที่เป็นปัจจัยแก่ธรรม มีจักขุเป็นต้นเหล่านั้น. ถามว่า ก็ในอธิการนี้ เพราะเหตุไร ท่านจึงไม่ถือเอาอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ทั้ง ๒, ก็อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ทั้ง ๒ แม้นี้ อันธรรมมีเพศเป็นต้นเป็นไปตามอยู่มิใช่หรือ ? ตอบว่า จริง อันธรรมมีเพศเป็นต้นเป็นไปตามอยู่, แต่ไม่ใช่เพราะความเป็นปัจจัย. เหมือนอย่างว่า ชีวิตและอาหารเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นธรรมตามรักษาและค้ำจุน แก่ธรรมเหล่านั้น และเป็นอัตถิปัจจัยและอวิคตปัจจัยด้วย แก่ธรรมเหล่านั้นด้วย ข้อนี้ ฉันใด, อิตถีภาวะและปุริสภาวะจะเป็นอุปการะโดยประการไร ๆ แก่ธรรมมีเพศเป็นต้น เหมือนฉันนั้นก็หามิได้.

ยโต ปจฺจยา สิยุํ, เกวลํ ปน ยถาสเกหิ เอว ปจฺจเยหิ ปวตฺตมานานํ ลิงฺคาทีนํ ยถา อิตฺถีอาทิคฺคหณสฺส ปจฺจยภาโว โหติ, ตโต อญฺเญนาการเรน ตํสหิตสนฺตาเน อปฺปวตฺติโต ลิงฺคาทีหิ อนุวตฺตนียตา, อินฺทฺริยตา จ เตสํ วุจฺจติ. ตสฺมา น เตสํ อินฺทฺริยปจฺจยภาโว วุตฺโต. จกฺขาทโย อรูปธมฺมานํเยวาติ เอตฺถ สุขินฺทฺริยทุกฺขินฺทฺริยานิปิ จกฺขาทิคฺคหเณน คหิตานีติ ทฏฺฐพฺพานิ.

เพราะจะพึงมีปัจจัยอยู่ และความที่ธรรมมีเพศเป็นต้น ที่เป็นไปโดยปัจจัยตามควรแก่ตนนั่นเอง เป็นปัจจัยแก่ความถือเอาความเป็นหญิงเป็นต้นด้วยประการใด, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวความที่ธรรมเหล่านั้น อันธรรมมีเพศเป็นต้นเป็นไปตามอยู่ และความเป็นอินทรีย์แก่ธรรมเหล่านั้น เพราะความไม่เป็นไปในสันดาน อันประกอบด้วยธรรมนั้นโดยประการอื่น. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่กล่าวความที่ธรรมเหล่านั้น เป็นอินทรียปัจจัย. ในคำว่า อินทรีย์ ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่อรูปธรรมทั้งหลายอย่างเดียว นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า ท่านถือเอาแม้สุขินทรีย์และทุกขินทรีย์ ด้วยศัพท์ว่าจักขุเป็นต้น.

๖๑๐. ลกฺขณารมฺมณูปนิชฺฌานภูตานํ วิตกฺกาทีนํ วิตกฺกนาทิวเสน อารมฺมณํ อุปคนฺตฺวา นิชฺฌานํ เปกฺขนํ, จินฺตนํ วา วิตกฺกาทีนํเยว อาเวณิโก พฺยาปาโร

๖๑๐. การเข้าไปสู่อารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งความตรึกเป็นต้น ของธรรมมีวิตกเป็นต้น ซึ่งเป็นลักขณูปนิชฌานและอารัมมณูปนิชฌาน เพ่ง คือ เล็งดู หรือคิด

อุปนิชฺฌายนฏฺโฐ. "ฐเปตฺวา ทฺวิปญฺจ-วิญฺญาเณ สุขทุกฺขเวทนาทฺวยนฺ"ติ วตฺวาปิ "สตฺต ฌานงฺคานี"ติ วจเนน อฌานงฺคานํ อุเปกฺขาจิตฺเตกคฺคตานํ นิวตฺตนํ กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ได้แก่ ความขวนขวายพิเศษของธรรมมีวิตกเป็นต้นนั่นเอง ชื่อว่า ความคือการเข้าไปเพ่ง. พึงเห็นว่า ท่านอาจารย์แม้กล่าวว่า "เว้นเวทนาทั้ง ๒ คือ สุขและทุกข์ในทวิปัญจวิญญาณ" ดังนี้แล้ว ก็ได้ทำการห้ามอุเบกขาและเอกัคคตาแห่งจิตที่ไม่เป็นองค์-ฌาน ด้วยคำว่า "องค์ฌาน ๗" ดังนี้.

ยทิ เอวํ "สตฺต ฌานงฺคานี"ติ เอเตเนว สิทฺเธ "ฐเปตฺวา สุขทุกฺขเวทนาทฺวยนฺ"ติ กสฺมา วุตฺตํ ? เวทนาเภเทสุ ปญฺจสุ สุขทุกฺขทฺวยสฺส เอกนฺเตน อฌานงฺคภาว-ทสฺสนตฺถํ ฌานงฺคฏฺฐาเน นิทฺทิฏฺฐตฺตา, สติปิ วา ฌานงฺคโวหาเร เวทนาเภททฺวยสฺส เอกนฺเตน ฌานปจฺจยตฺตาภาวทสฺสนตฺถํ.

ถ้าอย่างนั้น เมื่อเนื้อความสำเร็จแล้วด้วยคำนี้ว่า "องค์ฌาน ๗" นั่นเอง เพราะเหตุไร จึงกล่าวว่า "เว้นเวทนา ๒ คือ สุขและทุกข์" เล่า ? ตอบว่า เพราะในบรรดาประเภทแห่งเวทนาทั้ง ๕ สุขทุกข์ทั้ง ๒ ท่านได้แสดงไขไว้แล้วในฐานะเป็นองค์ฌาน เพื่อจะแสดงว่ามิใช่เป็นองค์ฌานโดยส่วนเดียว หรือแม้ว่าเมื่อมีโวหารว่าเป็นองค์ฌาน ก็เพื่อจะแสดงความไม่มีความที่ประเภทแห่งเวทนาทั้ง ๒ เป็นฌานปัจจัยโดยส่วนเดียว.

อุเปกฺขาจิตฺเตกคฺคตานํ ปน ยทิปิ ฌานปจฺจยตฺตาภาโว อตฺถิ, นฌานปจฺจยภาโว[๑] ปน นตฺถีติ สพฺพานิปิ สตฺต ฌานงฺคานีติ เอตฺถ คหณํ กตํ. ตตฺถ "สพฺพานิปี"ติ วจนํ สพฺพกุสลาทิเภทสงฺคณฺหนตฺถํ, น ปน สพฺพจิตฺตุปฺปาทคตสงฺคณฺหนตฺถนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. เยสํ ปน "ฐเปตฺวา ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณ เวทนาตฺตยนฺ"ติ ปาโฐ, เตสํ ยถาวุตฺโต วิจาโร จิตฺเตกคฺคตาวเสเนว เวทิตพฺโพ.

อนึ่ง ความไม่มีความเป็นฌานปัจจัย มีอยู่แก่อุเบกขาและเอกัคคตาแห่งจิต ก็จริงอยู่, ถึงกระนั้น ความไม่เป็นฌานปัจจัย ก็ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กระทำการถือเอาในคำนี้ว่า องค์ฌาน ๗ ทั้งหมด. ในคำนั้นคำว่า "ทั้งหมด" พึงเห็นว่า เพื่อจะรวมเอาธรรมมีกุศลเป็นต้นทั้งหมด, แต่ไม่ใช่เพื่อจะรวมธรรมที่เป็นจิตตุปบาททั้งหมด. ส่วนปาฐะของอาจารย์เหล่าใดว่า "ฐเปตฺวา ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณ เวทนาตฺตยํ" แปลว่า เว้นเวทนาทั้ง ๓ ในทวิปัญจวิญญาณ, ข้อวิจารณ์ตามที่กล่าวแล้วของท่านอาจารย์เหล่านั้น ก็พึงทราบเกี่ยวกับเอกัคคตาแห่งจิตนั่นเอง.

๖๑๑. ยโต ตโต วาติ[๒] สมฺมา วา มิจฺฉา วาติ อตฺโถ. ปญฺหาวาเร ปนาติอาทิ ยทิปิ ปจฺจยนิทฺเทเส ตํสมุฏฺฐานคฺคหเณน

๖๑๑. สองบทว่า ยโต ตโต วา (จากสิ่งใดก็แล้วแต่) โดยความได้แก่ จากชอบหรือผิด. คำว่า แต่ในปัญหาวาระ

---

[๑] ก. ฌานปจฺจยภาโว.

[๒] ยโต วา ตโต วา (?)

โส อตฺโถ ญาปิโต เอว, ปญฺหาวาเร ปน สรูเปเนว คหิโตติ ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. "เอเต ปน เทฺวปิ ฯเปฯ น ลพฺภนฺติ ยถาสงฺขฺยนฺ"ติ วจนเสโส เวทิตพฺโพ.

เป็นต้น ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า เนื้อความนั้น ทำให้เข้าใจแล้วทีเดียว ด้วยศัพท์ว่า มีมรรคนั้นเป็นสมุฏฐาน ในนิเทศแห่งปัจจัยก็จริงอยู่, ถึงอย่างนั้น ในปัญหาวาระ ท่านได้ถือเอาโดยสรุปนั่นเอง. พึงทราบคำที่เหลือว่า "แต่ฌานปัจจัยและมรรคปัจจัยทั้ง ๒ นี้ ไม่มีในทวิปัญจวิญญาณตามจำนวน".

ปฏฺฐานฏฺฐกถายํ ปน "เทฺวปิ ฌานมคฺคปจฺจยา อเหตุกจิตฺเตสุ น ลพฺภนฺตี"ติ[๑] วุตฺตํ. เตนสฺส กถมวิโรโธติ ? อธิปฺปายวเสน. อยํ หิ ตตฺถ อธิปฺปาโย : อเหตุกจิตฺเตสุ เอว ฌานมคฺคปจฺจยา น ลพฺภนฺติ, น สเหตุกจิตฺเตสูติ สเหตุกจิตฺเตสุ อลาภาภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ, น อเหตุกจิตฺเตสุ ลาภาภาวทสฺสนตฺถนฺติ.

แต่ว่าในอรรถกถาปัฏฐาน ท่านกล่าวไว้ว่า "ฌานปัจจัย และมรรคปัจจัยทั้ง ๒ ไม่มีในอเหตุกจิตทั้งหลาย". ถามว่า ด้วยเหตุนั้น คำในอรรถกถาปัฏฐานนั้น จะไม่แย้งกันได้อย่างไร ? ตอบว่า ไม่แย้งกันด้วยอำนาจการอธิบาย. จริงอยู่ ในอรรถกถาปัฏฐานนั้น มีอธิบายดังนี้ : ฌานปัจจัยและมรรคปัจจัยไม่ได้อยู่ในอเหตุกจิตอย่างเดียว, จะไม่ได้ในสเหตุกจิต ก็หามิได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้เพื่อจะแสดงความไม่มี การ

---

[๑] ปรมตฺถทีปนี ปจฺจยปกรณ. ๔๖๕.

ไม่ได้ในสเหตุกจิตทั้งหลาย, หาใช่กล่าวไว้เพื่อแสดงความไม่มีการได้ในอเหตุกจิตไม่.

เอวํ หิ อตฺเถ คยฺหมาเน อเหตุกจิตฺเตสุ กตฺถจิ กสฺสจิ ลาโภ น นิวาริโตติ วิญฺญายติ. เตน สวิตกฺกาเหตุกจิตฺเตสุ ฌานปจฺจยสฺส สมฺภโว อนุญฺญาโต โหติ. ตตฺถ หิ เยน อลาเภน ธมฺมสงฺคณิยํ มโนธาตุอาทีนํ สงฺคหสุญฺญตวาเรสุ ฌานํ น อุทฺธฏํ, ตํ อลาภํ สนฺธาย ฌานปจฺจยสฺสปิ อเหตุกจิตฺเตสุ อลาโภ วุตฺโต.

ก็เมื่อถือเอาความอย่างนี้ ย่อมทำให้เข้าใจว่า ท่านมิได้ห้ามการได้ของใคร ๆ ในที่บางแห่งในอเหตุกจิตทั้งหลาย. ด้วยเหตุนั้นท่านจึงยอมรับการมีของฌานปัจจัยในอเหตุกจิตที่มีวิตกทั้งหลาย. ก็ในการมีของฌานปัจจัยนั้น ในพระคัมภีร์ธรรมสังคณี ท่านมิได้ยกฌานขึ้น ในสังคหสุญญตวารแห่งมโนธาตุเป็นต้น ด้วยการไม่ได้ ท่านหมายถึงการไม่ได้นั้น จึงกล่าวการไม่ได้ในอเหตุกจิตทั้งหลายแม้แห่งฌานปัจจัย.

ยถา หิ สเหตุกจิตฺตุปฺปาเทสุ วิตกฺกาทีนํ สหชาเต สงฺกฑฺฒิตฺวา เอกตฺตคตภาวกรณํ อุปนิชฺฌายนพฺยาปาโร พลวา, น ตถา อเหตุกจิตฺตุปฺปาเทสูติ. อิธ ปน ทุพฺพลมฺปิ อุปนิชฺฌายนํ ยทิ กิญฺจิมตฺตมฺปิ อตฺถิ, น เตน อุปการกตา น โหตีติ สวิตกฺกาเหตุกจิตฺเตสุปิ ฌานปจฺจยํ อนุชานนฺเตน "เอเต

เหมือนอย่างว่า การชักเอาสหชาตธรรมทั้งหลายแห่งธรรมมีวิตกเป็นต้น ในจิตตุปบาทที่เป็นสเหตุกะมากระทำภาวะที่ถึงความเป็นหนึ่ง เป็นความขวนขวายคือการเข้าไปเพ่งที่มีกำลังฉันใด, ในจิตตุปบาทที่เป็นอเหตุกะ จะเป็นเหมือนฉันนั้นก็หามิได้แล. ก็ในที่นี้ การเข้าไปเพ่งแม้มีกำลังน้อย จะมี

ปน เทวฺปิ ฌานมคฺคปจฺจยา ทฺวิปญฺจ-วิญฺญาณาเหตุกจิตฺเตสุ น ลพฺภนฺตี"ติ วุตฺตํ. ปจฺจยกถา นาม สมนฺตปฏฺฐานนิสฺสิตา, น ธมฺมสงฺคณีนิสฺสิตาติ.

อยู่แม้แต่เพียงนิดหน่อยก็จริง, ถึงกระนั้นจะไม่มีความเป็นอุปการะ ด้วยการเข้าไปเพ่งนั้น ก็หามิได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อยอมรับฌานปัจจัยแม้ในอเหตุกจิตที่มีวิตก จึงกล่าวว่า "แต่ว่าฌานปัจจัยและมรรคปัจจัยทั้ง ๒ นี้ไม่ได้อยู่ในทวิปัญจวิญญาณและอเหตุกจิตทั้งหลาย". ธรรมดากถาว่าด้วยปัจจัย อิงอาศัยสมันตปัฏฐาน, หาอิงอาศัยพระคัมภีร์ธัมมสังคณีไม่แล.

๖๑๒. สมํ อวิสมํ, สมฺมา, สห วา ปกาเรหิ ยุตฺตตาย เอกีภาวูปคมเน[๑] วิย อุปการกตา สมฺปยุตฺตปจฺจยตา. กา ปน สา ปกาเรหิ ยุตฺตตาติ อาห "เอกวตฺถุก-เอการมฺมณเอกุปฺปาเทกนิโรธสงฺขาเตนา"ติ.

๖๑๒. ความเป็นธรรมอุดหนุนเหมือนกับในการเข้าถึง ความเป็นอันเดียวกัน เพราะความเป็นธรรมประกอบกัน โดยประการทั้งหลาย สม่ำเสมอ คือไม่ใช่ปราศจากความสม่ำเสมอ โดยชอบ หรือร่วมกัน ชื่อว่า ความเป็นสัมปยุตปัจจัย. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "กล่าวคือมีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน" ดังนี้ เพื่อเลี่ยงคำถามว่า ก็

---

[๑] ฉ. เอกีภาวูปคเมน.

ความเป็นธรรมประกอบกัน โดยประการทั้งหลายคืออะไร.

ตตฺถ เย เอกวตฺถุกา, เต สมฺปยุตฺตาติ เอตฺตเก วุจฺจมาเน อวินิพฺโภครูเปสุ เอกํ มหาภูตํ เสสมหาภูตุปาทายรูปานํ นิสฺสยปจฺจโย โหติ, เตน ตานิ เอกวตฺถุกานิ, จกฺขาทินิสฺสยภูตานิ วา ภูตานิ เอกํ วตฺถุ เอเตสุ นิสฺสิตนฺติ เอกวตฺถุกานีติ กปฺเปนฺตสฺส เตสํ สมฺปยุตฺตตาปตฺติ สิยาติ ตนฺนิวารณตฺถํ เอการมฺมณคฺคหณํ.

ในคำนั้น เมื่อกล่าวอยู่เพียงเท่านี้ว่า ธรรมเหล่าใดมีวัตถุเดียวกัน, ธรรมเหล่านั้นก็สัมปยุตกัน คือประกอบกันแล้ว ดังนี้ ในบรรดาอวินิพโภครูปทั้งหลาย มหาภูตรูปหนึ่งย่อมเป็นนิสสยปัจจัย แก่มหาภูตรูปที่เหลือและอุปาทายรูปทั้งหลาย, มหาภูตรูปที่เหลือและอุปาทายรูปเหล่านั้น ก็มีวัตถุอันเดียวกันกับมหาภูตรูปหนึ่งนั้น, อีกอย่างหนึ่ง ภูตรูปทั้งหลายอันเป็นที่อาศัยของจักขุเป็นต้น ก็เป็นวัตถุหนึ่ง อาศัยอยู่ในภูตรูปเหล่านี้ เหตุนั้นเมื่อคิดว่า มีวัตถุเดียวกัน รูปเหล่านั้น ก็จะพึงถึงความเป็นสัมปยุตธรรมด้วย เพราะฉะนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่า มีอารมณ์เดียวกัน เพื่อจะห้ามความคิดนั้นเสีย.

เย จ เอกวตฺถุกา, เอการมฺมณา จ, เต สมฺปยุตฺตาติ เอวมฺปิ จุติอาสนฺนานํ สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณาทีนํ สมฺปยุตฺตตา อาปชฺ-

อนึ่ง เมื่อบุคคลคิดแม้อย่างนี้ว่า ธรรมเหล่าใดมีวัตถุเดียวกันและมีอารมณ์เดียวกัน ธรรมเหล่านั้นเป็นสัมปยุตธรรม คือประกอบ

เชยฺยาติ เอกุปฺปาทคฺคหณํ. เย เอกวตฺถุ- เอการมฺมเณกุปฺปาทา, เต สมฺปยุตฺตาติ กึ ปน นานานิโรธาปิ เอวํติวิธลกฺขณา โหนฺติ, อุทาหุ เอกนิโรธา เอวาติ วิจารณายํ เอกนิโรธา เอว เอวํลกฺขณา โหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ "เอกนิโรธา"ติ วุตฺตํ.

กันดังนี้ ธรรมทั้งหลายมีสัมปฏิจฉันนะและสันตีรณะเป็นต้นที่ใกล้ต่อจุติ ก็จะพึงต้องเป็นสัมปยุตธรรม คือประกอบกันด้วย เพราะฉะนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่าเกิดพร้อมกัน. เมื่อมีการพิจารณาว่า ธรรมเหล่าใดมีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน เกิดพร้อมกัน ธรรมเหล่านั้น เป็นสัมปยุตธรรม คือประกอบกัน เพราะฉะนั้น ก็ธรรมที่มีความดับต่างกัน ก็ย่อมเป็นสภาวะมีลักษณะ ๓ อย่าง อย่างนี้หรือ หรือธรรมที่มีความดับพร้อมกันเท่านั้นเล่า ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีความดับพร้อมกัน" ดังนี้ เพื่อจะแสดงว่าธรรมที่มีความดับพร้อมกันเท่านั้นจึงเป็นสภาวะมีลักษณะอย่างนี้.

ปฏิโลมโต วา เอกนิโรธา สมฺปยุตฺตาติ วุจฺจมาเน เอกสฺมึ ขเณ นิรุชฺฌมานานํ รูปารูปธมฺมานํ สมฺปยุตฺตตา อาปชฺเชยฺยาติ "เอกุปฺปาทา"ติ วุตฺตํ. เอวมฺปิ อวินิพฺโภครูปานํ อตฺถิ เอกุปฺ-

อีกอย่างหนึ่ง โดยปฏิโลมนัย เมื่อกล่าวว่า ธรรมที่มีความดับพร้อมกัน เป็นสัมปยุตธรรม คือประกอบกัน ดังนี้ ทั้งรูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย ที่ดับไปอยู่ในขณะเดียวกัน ก็จะต้องเป็นสัมปยุตธรรมคือ

ปาเทกนิโรธตาติ เตสมฺปิ สมฺปยุตฺตตา อาปชฺเชยฺยาติ ตนฺนิวารณตฺถํ เอการมฺมณคฺคหณํ. เย จ[๑] เอการมฺมณา หุตฺวา เอกุปฺปาเทกนิโรธา, เต สมฺปยุตฺตาติ อยญฺจ นโย เอกวตฺถุเกสุ เอว ลพฺภติ, น นานาวตฺถุเกสูติ ทสฺสนตฺถํ เอกวตฺถุกคฺคหณํ.

ประกอบกันไป เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เกิดพร้อมกัน" แม้อย่างนี้ อวินิพโภครูปทั้งหลาย ก็จะมีความเป็นธรรมที่เกิดพร้อมกันและดับพร้อมกัน เพราะฉะนั้น แม้อวินิพโภครูปเหล่านั้น ก็จะพึงต้องเป็นสัมปยุตธรรมไปด้วย เพราะฉะนั้น เพื่อจะห้ามความคิดนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่ามีอารมณ์เดียวกัน. ก็ธรรมเหล่าใดเป็นสภาวะมีอารมณ์เดียวกัน เป็นธรรมที่เกิดพร้อมกันดับพร้อมกัน, ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า เป็นสัมปยุตธรรม เพราะฉะนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่ามีวัตถุเดียวกัน เพื่อจะแสดงว่า ก็นัยนี้ย่อมได้ในธรรมที่มีวัตถุเดียวกันเท่านั้น, หาได้ในธรรมที่มีวัตถุต่างกันไม่.

เย จ[๑] เอกวตฺถุเกการมฺมเณกุปฺปาเทกนิโรธา, เต สมฺปยุตฺตาติ ปญฺจโวการภวาเปกฺขาย เจตํ เอกวตฺถุกคฺคหณํ. อารุปฺเป

ก็ท่านใช้ศัพท์ว่ามีวัตถุเดียวกันนี้ โดยเล็งถึงปัญจโวการภพว่า ก็ธรรมเหล่าใดมีวัตถุเดียวกันมีอารมณ์เดียวกัน เกิดพร้อมกัน

---

[๑] ฉ. จ-สทฺโท นตฺถิ.

ปน วตฺถุเยว นตฺถีติ กุโต เอกวตฺถุกคฺคหณสฺส อวสโร.

ดับพร้อมกัน, ธรรมเหล่านั้น เป็นสัมปยุตธรรม. ส่วนในอรูปภพไม่มีวัตถุเลย เพราะฉะนั้น โอกาสที่จะใช้ศัพท์ว่ามีวัตถุเดียวกันจะมีมาแต่ไหน.

๖๑๓. อญฺญมญฺญํ สมฺพนฺธตาย ยุตฺตานมฺปิ สมานานํ วิปฺปยุตฺตภาเวน วิสํสฏฺฐตาย นานตฺตูปคเมน[1] อุปการกตา วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา. อยญฺจ วิปฺปยุตฺตตา น สมฺปยุตฺตปจฺจยตาย[2] วิย อญฺญมญฺญปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมวเสน[3] คเหตพฺพา, อถ โข วิสุํเยว.

๖๑๓. สภาวธรรมทั้งหลายแม้เป็นธรรมประกอบกัน โดยภาวะที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกันอยู่ เป็นธรรมที่อุดหนุนกันโดยการเข้าถึงความแยกกัน เพราะความที่ไม่ระคนกันโดยภาวะที่ไม่ประกอบกัน ชื่อว่าความเป็นวิปยุตปัจจัย. ก็ความเป็นวิปยุตปัจจัยนี้ควรถือเอาโดยเป็นธรรมที่เป็นปัจจัยและที่เกิดแต่ปัจจัย เหมือนอย่างในความเป็นสัมปยุตปัจจัย ก็หามิได้, โดยที่แท้ พึงถือเอาแยกกันอย่างเดียว.

ตตฺถ หิ อรูปธมฺมานํ สมานชาติยตาย สมธุรํ, อิธ รูปารูปธมฺมานํ วิชาติยตาย

ก็ในบรรดาธรรมเหล่านั้น อรูปธรรมทั้งหลาย มีความรวมกันเพราะความที่มีชาติ

[1] ก. นานตฺตูปคมเน.

[2] น สมฺปยุตฺตปจฺจยตา (?)

[3] ฉ. อญฺญมญฺญํ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมวเสน.

วิธุรํ. เตน วุตฺตํ "ยุตฺตานมฺปิ ฯเปฯ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา"ติ. น หิ วตฺถุสหชาตปจฺฉาชาตวเสน อยุตฺตานํ รูปาทีนํ[๑] อารมฺมณาทิภาเวน อุปการกานํ วิปฺปยุตฺตานมฺปิ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา อตฺถิ.

เสมอกัน, ในที่นี้รูปธรรมและอรูปธรรมมีความแยกกัน เพราะความที่มีชาติต่างกัน. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวว่า"สภาวธรรมทั้งหลายแม้เป็นธรรมประกอบกัน โดยภาวะที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกันอยู่ เป็นธรรมที่อุดหนุนกันโดยการเข้าถึงความแยกกันชื่อว่าความเป็นวิปยุตปัจจัย". ก็ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้นที่ไม่ประกอบกัน โดยวัตถุและอำนาจความเป็นสหชาตะ และเป็นปัจฉาชาตะ อุดหนุนกันโดยความเป็นอารมณ์เป็นต้น แม้แยกกันอยู่จะเป็นวิปยุตปัจจัยมีอยู่ก็หามิได้.

ยถา หิ "วตฺถุ ขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย, สหชาตา กุสลกฺขนฺธา[๒] จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ, ปจฺฉาชาตา กุสลกฺขนฺธา[๒] ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย"ติอาทิวจนโต[๓]

เหมือนอย่างว่า ธรรมที่ประกอบกันโดยวัตถุและเกี่ยวกับเป็นสหชาตะ และเป็นปัจฉาชาตะ ย่อมมีความเป็นวิปยุตปัจจัย โดยพระบาลีมีอาทิว่า "วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแก่ขันธ์ทั้งหลาย, กุศลขันธ์ที่เป็น

---

[๑] ก. อรูปาทีนํ.

[๒] ฉ. กุสลา ขนฺธา.

[๓] อภิ. ติก. ๔๐/๑๙๔.

วตฺถุนา, สหชาตปจฺฉาชาตวเสน จ ยุตฺตานํ อตฺถิ วิปฺปยุตฺตปจฺจยภาโว, น เอวํ อยุตฺตานํ อตฺถีติ.

สหชาตะ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย, กุศลขันธ์ที่เป็นปัจฉาชาตะ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแก่กายนี้ที่เกิดก่อน" ฉันใด, และธรรมที่ไม่ประกอบกันอย่างนี้ จะมีความเป็นวิปยุตปัจจัยเหมือนฉันนั้น ก็หามิได้แล.

ยทิ เอวํ รูปานํ รูเปหิ กสฺมา วิปฺปยุตฺตปจฺจโย น วุตฺโตติ ? รูปานํ รูเปหิ สติปิ อวินิพฺโภเค สมฺปโยโค วิย วิปฺปโยโค นตฺถีติ น เตสํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา วุตฺตา.[๑] วุตฺตญฺหิ "จตูหิ สมฺปโยโค, จตูหิ วิปฺปโยโค"ติ.[๒] สมฺปยุชฺชมานานํ หิ อรูปานํ รูเปหิ รูปานญฺจ เตหิ สิยา สมฺปโยคาสงฺกาติ เตสํ อญฺญมญฺญวิปฺปยุตฺตปจฺจยตา[๓] วุตฺตา. รูปานํ ปน รูเปหิ สมฺปโยโค นตฺถีติ น เตสํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา วุตฺตา.

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น ทำไมท่านจึงไม่กล่าวรูปทั้งหลาย เป็นวิปยุตปัจจัยกับรูปทั้งหลายเล่า ? ตอบว่า เพราะรูปกับรูป แม้เมื่อมีความไม่แยกกัน ก็ไม่มีความแยกกัน เหมือนกับความประกอบกัน เพราะฉะนั้น รูปกับรูปเหล่านั้น ท่านจึงมิได้กล่าวว่าเป็นวิปยุตปัจจัย. ข้อนี้สมดังพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "การประกอบได้ด้วยธรรม ๔, การประกอบไม่ได้ด้วยธรรม ๔". จริงอยู่ อาจจะมีข้อชวนสงสัยได้ว่า อรูปทั้งหลายที่ประกอบกัน

---

๑ ฉ. อยํ ปาโฐ นตฺถิ.
๒ อภิ. ธา. ๓๖/๑.
๓ ฉ. อญฺญมญฺญํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา.

จะประกอบเข้ากับรูปทั้งหลาย และรูปทั้งหลาย จะประกอบเข้ากับอรูปทั้งหลายเหล่านั้น ฉะนั้น ท่านจึงได้กล่าวว่าอรูปและรูปเหล่านั้น เป็นวิปยุตปัจจัยแก่กันและกัน. ส่วนรูปกับรูปทั้งหลายประกอบกัน ไม่มี เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวว่ารูปกับรูปเหล่านั้นเป็นวิปยุตปัจจัย.

รูปิโน ธมฺมา อรูปีนํ ธมฺมานํ อรูปิโนปิ รูปีนนฺติ เอตฺถ อรูปคฺคหณํ จตุนฺนํ ขนฺธานํ วเสน เวทิตพฺพํ. อรูปธมฺเมสุ หิ จตฺตาโร เอว ขนฺธา สหชาตปุเรชาตานํ รูปธมฺมานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺติ.

ศัพท์ว่าอรูป ในคำนี้ว่า รูปธรรมทั้งหลายเป็นวิปยุตปัจจัย แก่อรูปธรรมทั้งหลาย แม้อรูปธรรมทั้งหลาย ก็เป็นวิปยุตปัจจัยแก่รูปธรรมทั้งหลาย พึงทราบเกี่ยวกับขันธ์ ๔. จริงอยู่ ในบรรดาอรูปธรรมทั้งหลาย ขันธ์ ๔ เท่านั้น เป็นวิปยุตปัจจัยแก่รูปธรรมทั้งหลายที่เป็นสหชาตะ และปุเรชาตะ.

นิพฺพานํ ปน ยถา อรูปธมฺมานํ สมฺปยุตฺตปจฺจโย น โหติ, เอวํ รูปธมฺมานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจโย น โหติ. "จตูหิ สมฺปโยโค

ส่วนนิพพานย่อมไม่เป็นวิปยุตปัจจัย แก่รูปธรรมทั้งหลาย เหมือนอย่างไม่เป็นสัมปยุตปัจจัยแก่อรูปธรรมทั้งหลาย. ข้อนี้สมด้วย

จตูหิ วิปฺปโยโค"ติ[๑] หิ วุตฺตํ. ตสฺมา อรูปธมฺเมสุ จตฺนนํ ขนฺธานเมว วิปฺปยุตฺต-ปจฺจยตา. วุตฺตญฺจ ปญฺหาวาเร "สหชาตา กุสลา ขนฺธา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย"ติอาทิ.[๒]

พระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "การประกอบได้ด้วยธรรม ๔ การประกอบไม่ได้ด้วยธรรม ๔". เพราะฉะนั้น บรรดาอรูปธรรมทั้งหลาย ขันธ์ ๔ เท่านั้น จึงเป็นวิปยุตปัจจัย. อนึ่ง ในปัญหาวาระก็ได้ตรัสไว้ว่า "กุศลขันธ์ที่เป็นสหชาตะ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน".

รูปิโน ธมฺมาติ เจตมฺปิ หทยวตฺถุโน เจว จกฺขาทีนญฺจ วเสน เวทิตพฺพํ. รูปธมฺเมสุ หิ ฉ วตฺถูนิเยว อรูปกฺขนฺธานํ วิปฺปยุตฺต-ปจฺจยา.[๓] รูปายตนาทโย ปน อารมฺมณธมฺมา กิญฺจาปิ วิปฺปยุตฺตธมฺโม,[๔] วิปฺปยุตฺตปจฺจโย ปน น โหนฺติ. กิการณา ? สมฺปโยคา-สงฺกาภาวโต.

ก็คำว่า รูปธรรมทั้งหลาย นี้ พึงทราบเกี่ยวกับหทัยวัตถุ และวัตถุมีจักขุเป็นต้น. ด้วยว่าในบรรดารูปธรรมทั้งหลาย วัตถุ ๖ เท่านั้น เป็นวิปยุตปัจจัยแก่อรูปขันธ์ทั้ง-หลาย. ส่วนธรรมที่เป็นอารมณ์ทั้งหลายมีรูปายตนะเป็นต้น เป็นธรรมที่ไม่ประกอบกันก็จริงอยู่, ถึงกระนั้น ก็ไม่เป็นวิปยุตปัจจัย. เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มีข้อที่จะต้องสงสัยว่าประกอบกัน.

---

[๑] อภิ. ธา. ๓๖/๑.
[๒] อภิ. ป. ๔๐/๑๙๔.
[๓] ฉ. วิปฺปยุตฺตปจฺจโย.
[๔] ฉ. วิปฺปยุตฺตธมฺมา.

อรูปกฺขนฺธา หิ จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ อพฺภนฺตรโต นิกฺขมนฺตา วิย อุปฺปชฺชนฺตีติ สิยา ตตฺถ อาสงฺกา "กึ นุ โข อิเม อิเมหิ สมฺปยุตฺตา, อุทาหุ วิปฺปยุตฺตา"ติ. อารมฺมณธมฺมา ปน วตฺถุสนฺนิสฺสเยน อุปฺปชฺชมานานํ อารมฺมณมตฺตา[๑] โหนฺตีติ นตฺถิ เตสุ สมฺปโยคาสงฺกาติ น เต วิปฺปยุตฺตา.

จริงอยู่ อรูปขันธ์ทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นเหมือนอย่างกับกำลังออกจากภายใน ของวัตถุทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น เพราะเหตุนั้นจึงน่าจะมีความสงสัยในอรูปธรรม เหล่านั้นว่า "อรูปธรรมเหล่านี้ประกอบกับรูปธรรมเหล่านี้หรือหนอ หรือว่าไม่ประกอบกัน". ส่วนธรรมที่เป็นอารมณ์ ย่อมเป็นเพียงอารมณ์ของธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นอยู่ โดยที่อาศัยคือวัตถุ เพราะเหตุนั้น ในธรรมที่เป็นอารมณ์เหล่านั้น จึงไม่มีข้อที่น่าสงสัยว่าประกอบกัน เพราะเหตุนั้น ธรรมที่เป็นอารมณ์เหล่านั้นจึงไม่ประกอบกัน.

สมฺปโยคาสงฺกาสพฺภาวโต วตฺถูนิเยว วิปฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺติ. วุตฺตมฺปิ เจตํ <u>ปญฺหาวาเร</u> "วตฺถุ กุสลานํ ขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย, วตฺถุ อกุสลานํ ขนฺธานํ, จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา"ติ-อาทิ.[๒]

วัตถุเท่านั้นแหละ ย่อมเป็นวิปยุตปัจจัย เพราะไม่มีข้อที่น่าสงสัยว่า ประกอบกัน. ข้อนี้สมดังพระบาลีที่ตรัสไว้ใน<u>ปัญหาวาระ</u> มีอาทิว่า "วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแก่กุศลขันธ์ทั้งหลาย, วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัย แก่อกุศลขันธ์ทั้งหลาย,

---

[๑] ม. อารมฺมณมตฺตํ. [๒] อภิ. ป. ๔๐/๑๙๕.

จักขายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ".

สฺวายํ วิปฺปยุตฺตปจฺจโย "สหชาตปจฺฉาชาตโต กุสเลน อพฺยากตํ, ตถา อกุสเลน อพฺยากตํ, สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตโต อพฺยากเตน อพฺยากตํ, วตฺถุปุเรชาตโต อพฺยากเตน กุสลํ, ตถา อกุสลนฺติ กุสลมูลเมกํ, อกุสลมูลเมกํ, อพฺยากตมูลานิ ตีณี"ติ ปญฺจวิโธ เวทิตพฺโพ.

วิปยุตปัจจัยนี้นั้น พึงทราบว่ามี ๕ อย่าง คือ "เป็นอัพยากฤต โดยกุศลเป็นสหชาตะและปัจฉาชาตะ, เป็นอัพยากฤตโดยอกุศลเป็นสหชาตะและปัจฉาชาตะเหมือนกัน, เป็นอัพยากฤตโดยอัพยากฤต เป็นสหชาตะ ปุเรชาตะ และปัจฉาชาตะ, เป็นกุศลโดยอัพยากฤตเป็นวัตถุปุเรชาตะ, เป็นอกุศลโดยอัพยากฤต เป็นวัตถุปุเรชาตะเหมือนกัน รวมเป็นกุศลมูล ๑ อกุศลมูล ๑ อัพยากตมูล ๓.

๖๑๔. <u>ปจฺจุปฺปนฺนลกฺขเณนา</u>ติ ปจฺจุปฺปนฺนสภาเวน. เตน "อตฺถิ เม ปาปกมฺมํ กตํ[๑] อตฺถิ ปุคฺคโล อตฺตหิตาย ปฏิปนฺโน"ติ[๒] จ เอวมาทีสุ วุตฺตํ นิพฺพตฺติตูปลพฺภมาน–

๖๑๔. คำว่า <u>อันมีลักษณะเป็นปัจจุบัน</u> คือมีสภาพเป็นปัจจุบัน. ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ย่อมห้ามภาวะที่มีอยู่ อันมีลักษณะคือความที่ให้บังเกิดแล้ว และที่กำลังได้อยู่ ซึ่ง

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๓๑๓.

[๒] อภิ. ปุ. ๓๖/๑๓๖.

ตาลกฺขณํ[๑] อตฺถิภาวํ นิวาเรติ. สติปิ ชนกตฺเต อุปตฺถมฺภกตฺตปฺปธานา อตฺถิภาเวน อุปการกตาติ อาห "อุปตฺถมฺภกตฺเตนา"ติ.

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในคำมีอาทิอย่างนี้ว่า "บาปกรรมที่เราทำแล้วมีอยู่, และว่า "บุคคลผู้ปฏิบัติ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนมีอยู่". แม้เมื่อความเป็นธรรมที่ให้เกิดมีอยู่ภาวะที่เป็นธรรมค้ำจุน โดยภาวะที่มีอยู่ ซึ่งมีความเป็นธรรมอุดหนุนเป็นประธาน ก็ย่อมมี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยความเป็นธรรมค้ำจุน".

อิทญฺจ อุปตฺถมฺภกตฺตํ วตฺถารมฺมณสหชาตาทีนํ สาธารณํ อตฺถิภาเวน อุปการกตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. "สตฺตธา มาติกา นิกฺขิตฺตา"ติ วุตฺตมตฺถํ ปาฬิยา เอว ทสฺเสตุํ "ยถาหา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ "จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน"ติอาทินา สหชาตวเสน อตฺถิปจฺจโย ทสฺสิโต, "จกฺขายตนนฺ"ติ-อาทินา ปุเรชาตวเสน, "ยํ รูปํ นิสฺสายา"ติอาทินา สหชาตปุเรชาตวเสน.

ก็ความเป็นธรรมค้ำจุนนี้ พึงเห็นว่าได้แก่ความเป็นธรรมอุดหนุนโดยภาวะที่มีอยู่ ซึ่งทั่วไปแก่ธรรมมีวัตถุอารมณ์ และสหชาตะเป็นต้น. ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "ยถาห" เหมือนดังที่ตรัสไว้ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงเนื้อความที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า "วางมาติกาไว้ ๗ อย่าง" โดยพระบาลีนั่นเอง. ในบรรดาคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูป" เป็นต้น ท่านแสดงอัตถิปัจจัยโดย

---

[๑] ก. นิพฺพตฺติตตฺถุปลพฺภมานตาลกฺขณํ.

เอวมยํ ปาโฐ สหชาตปุเรชาตอตฺถิปจฺจย-วเสเนว อาคโต.

เป็นสหชาตะ, ด้วยคำว่า จักขายตนะ เป็นต้น ท่านแสดงอัตถิปัจจัยโดยเป็นปุเร-ชาตะ, ด้วยคำว่า "อาศัยรูปใด" เป็นต้น ท่านแสดงอัตถิปัจจัย โดยเป็นสหชาตะและปุเรชาตะ. ปาฐะนี้มาแล้วโดยเป็นอัตถิ-ปัจจัยที่เป็นสหชาตะและปุเรชาตะ นั่นเอง ด้วยประการฉะนี้.

อญฺญตฺถ ปน ตโต อญฺญถาปิ อาคโตติ ทสฺเสตุํ "ปญฺหาวาเร ปนา"ติอาทิมาห. ตํ เตน ปจฺฉาชาตาหารินฺทฺริยวเสนาปิ อตฺถิ-ปจฺจยตฺตํ วิภาเวติ. ปุริมปาเฐ ปน สาวเสสา เทสนา กตาติ เวทิตพฺพํ. สติ จ เยสํ ปจฺจยา โหนฺติ, เตหิ เอกโต, ปุเรตรํ, ปจฺฉา จ อุปฺปนฺนภาเว[๑] สหชาตาทิปจฺจยตฺตาภาวโต อาหาโร, อินฺทฺริยญฺจ สหชาตาทิเภทํ น ลภนฺติ, ตพฺภาโว จ เตสํ ธมฺมสภาววเสน ทฏฺฐพฺโพ.

ท่านอาจารย์กล่าวคำมีอาทิว่า "แต่ในปัญหาวาระ" ดังนี้ เพื่อจะแสดงว่า ส่วนในที่อื่น อัตถิปัจจัยมาแล้วแม้โดยประการอื่นจากนั้น. คำนั้น ย่อมแสดงถึงความเป็นอัตถิปัจจัย แม้โดยเป็นปัจฉาชาตะ อาหาร และอินทรีย์นั้น. ส่วนในปาฐะแรก พึงทราบว่า ท่านทำเทศนามีส่วนเหลือไว้. อนึ่ง ธรรมทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่าใด เมื่อมีภาวะที่เกิดขึ้นพร้อมกันก่อนกว่า และภายหลังกับธรรมเหล่านั้น อาหารและอินทรีย์ ก็ย่อมไม่ได้ความต่างมีสหชาตะ

---

[๑] ก. อุปฺปนฺนภาเวน.

เป็นต้น, เพราะไม่มีความเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น และความไม่มีแห่งสหชาตะเป็นต้นนั้น ก็พึงเห็นเนื่องด้วยสภาวะแห่งธรรมของธรรมเหล่านั้น.

สฺวายํ อตฺถิปจฺจโย "สหชาตโต กุสเลน กุสลํ, สหชาตปจฺฉาชาตโต กุสเลน อพฺยากตํ, สหชาตโต เอว กุสเลน กุสลาพฺยากตนฺติ กุสลมูลา ตโย, ตถา อกุสลมูลา. สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตาหารินฺทฺริยโต ปน อพฺยากเตน อพฺยากตํ, วตฺถารมฺมณปุเรชาตโต อพฺยากเตน กุสลํ, ตถา อกุสลํ. สหชาตปุเรชาตโต กุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ กุสลสฺส, สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตาหารินฺทฺริยโต กุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ อพฺยากตสฺส, สหชาตปุเรชาตโต อกุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ อกุสลสฺส, สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตาหารินฺทฺริยโต อกุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ อพฺยากตสฺสา"ติ เอวํ เตรสวิโธ.

อัตถิปัจจัยนี้นั้นมี ๑๓ อย่าง อย่างนี้คือ "เป็นกุศลโดยกุศลเป็นสหชาตะ ๑ เป็นอัพยากฤตโดยกุศล เป็นสหชาตะและปัจฉาชาตะ ๑ เป็นกุศลอัพยากฤตโดยกุศล เป็นสหชาตะอย่างเดียว ๑ รวมที่เป็นกุศลมูล ๓, ที่เป็นอกุศลมูลก็ ๓ เหมือนกัน. ส่วนเป็นอัพยากฤตโดยอัพยากฤตเป็นสหชาตะ ปุเรชาตะ ปัจฉาชาตะ อาหารและอินทรีย์ ๑ เป็นกุศลโดยอัพยากฤต เป็นวัตถารัมณะและปุเรชาตะ ๑ เป็นอกุศลก็เช่นเดียวกัน ๑. เป็นกุศลและอัพยากฤตแห่งกุศลเป็นสหชาตะและปุเรชาตะ ๑ เป็นกุศลและอัพยากฤตแห่งอัพยากฤต เป็นสหชาตะ ปุเรชาตะ ปัจฉาชาตะ อาหารและอินทรีย์ ๑ เป็นอกุศลและอัพยากฤตแห่งอัพยากฤต เป็นสหชาตะ

และปุเรชาตะ ๑ เป็นอกุศลและอัพยากฤต แห่งอัพยากฤต เป็นสหชาตะ ปุเรชาตะ ปัจฉาชาตะ อาหารและอินทรีย์ ๑.

สงฺเขเปน กุสลากุสลวิปากกิริยรูปวเสน ปญฺจวิโธ อตฺถิปจฺจโย, น นิพฺพานํ. โย หิ อตฺถิภาวาภาเวน อนุปการโก อตฺถิภาวํ ลภิตฺวา อุปการโก โหติ, โส อตฺถิปจฺจโย โหติ. นิพฺพานญฺจ นิพฺพานารมฺมณานํ น อตฺตโน อตฺถิภาวาภาเวน อนุปการกํ หุตฺวา อตฺถิภาวลาเภน อุปการกํ โหตีติ, อุปฺปาทาทิยุตฺตานํ วา นตฺถิภาโวปการกตาวิรุทฺโธ อุปการกภาโว อตฺถิปจฺจยตาติ น นิพฺพานํ อตฺถิปจฺจโย โหติ.

ว่าโดยย่อ อัตถิปัจจัยมี ๕ คือ เป็นกุศล อกุศล วิบาก กิริยา และรูป. นิพพานไม่เป็นอัตถิปัจจัย. จริงอยู่ ธรรมใด ไม่อุดหนุนเพราะไม่มีภาวะที่มีอยู่ ได้ภาวะที่มีอยู่แล้ว ก็เป็นธรรมที่อุดหนุน, ธรรมนั้นย่อมชื่อว่าเป็นอัตถิปัจจัย. ก็นิพพานสำหรับธรรมที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นธรรมชาติไม่เป็นธรรมที่อุดหนุน เพราะไม่มีภาวะที่มีอยู่แก่ตน จะเป็นธรรมชาติที่อุดหนุนก็เพราะการได้ภาวะที่มีอยู่ ก็หามิได้แล, อีกประการหนึ่งเล่าภาวะที่เป็นธรรมอุดหนุนซึ่งผิดไปจากความเป็นธรรมที่อุดหนุน คือ ภาวะที่ไม่มี แห่งธรรมที่ประกอบกับความเกิดขึ้นเป็นต้น ก็มีความเป็นอัตถิปัจจัย เพราะฉะนั้น นิพพานจึงไม่เป็นอัตถิปัจจัย.

คุณอวยพร ปัตตพงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๖๑๕. อารมฺมเณ ผุสนาทิวเสน ปวตฺตมานานํ ผสฺสาทีนํ อเนเกสํ สหภาโว นตฺถีติ เอกสฺมึ ผสฺสาทิสมุทาเย สติ ทุติโย น โหติ, อสติ ปน โหตีติ เตน นตฺถิภาเวน อุปการกตา นตฺถิปจฺจยตา. สติปิ ปุริมตรจิตฺตานํ นตฺถิภาเว น เตน ตานิ นตฺถิภาเวน อุปการกานิ, อนนฺตรเมว ปน อตฺตโน อตฺถิภาเวน ปวตฺติโอกาสํ อลภมานํ นตฺถิภาเวน โอกาสํ ททมานํ วิย อุปการกํ โหตีติ "ปวตฺติโอกาสทาเนน อุปการกา"ติ อาห. ปฏุปฺปนฺนานนฺติ[๑] ปจฺจุปฺปนฺนานํ.

๖๑๕. ธรรมเป็นอันมากมีผัสสะเป็นต้น ที่เป็นไปเกี่ยวกับการถูกต้องเป็นต้นในอารมณ์ ไม่มีภาวะร่วมกัน เพราะเหตุนั้น เมื่อมีความประชุม แห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นอันหนึ่ง ก็จะไม่มีความประชุมแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นอันที่สอง แต่เมื่อไม่มี ก็ย่อมมีการประชุมอันที่สองได้ เพราะเหตุนั้น ความอุดหนุนโดยภาวะที่ไม่มีนั้น จึงเป็นนัตถิปัจจัย. แม้เมื่อมีภาวะที่ไม่มีแห่งจิตที่เกิดขึ้นก่อนกว่า จิตที่เกิดขึ้นก่อนกว่าเหล่านั้น จะเป็นธรรมอุดหนุนโดยภาวะที่ไม่มีนั้นก็หามิได้, แต่ธรรมชาติที่เมื่อไม่ได้โอกาสแห่งความเป็นไป โดยภาวะที่มีอยู่ของตนในลำดับนั้นเอง ย่อมเป็นธรรมอุดหนุนเหมือนอย่างให้โอกาส โดยภาวะที่ไม่มี เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นธรรมอุดหนุน โดยการให้โอกาสแห่งความเป็นไป. บทว่า ปฏุปฺปนฺนานํ ความ

---

๑ ปจฺจุปฺปนฺนานนฺติ วิสุทฺธิมคฺค.

เท่ากับ ปจฺจุปฺปนฺนานํ แปลว่า ที่เป็นปัจจุบัน.

"เต เอวา"ติ เอเตน นตฺถิวิคต-ปจฺจยานํ ธมฺมโต วิเสสาภาวมาห. เอวํ สนฺเตปิ อภาวมตฺเตน อุปการกตา โอกาสทานํ นตฺถิปจฺจยตา, สภาววิคเมน อปฺปวตฺตมานานํ สภาววิคเมน อุปการกตา วิคตปจฺจยตา. นตฺถิตา จ นิโรธานนฺตรา สุญฺญตา, วิคตตา นิโรธปฺปตฺตตาติ อยเมเตสํ วิเสโส.

ด้วยบทว่า "เต เอว" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงความไม่มีความต่างกันโดยธรรม แห่งนัตถิปัจจัยและวิคตปัจจัย. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ การให้โอกาสคือความเป็นธรรมอุดหนุน โดยเพียงแต่ความไม่มีก็เป็นนัตถิปัจจัย, ความเป็นธรรมที่อุดหนุน โดยความปราศจากสภาวะแห่งธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เป็นไป โดยยังไม่ปราศจากสภาวะ ก็เป็นวิคตปัจจัย. ก็ภาวะที่ไม่มี ได้แก่ความว่างเปล่าในลำดับแห่งความดับ, ภาวะที่ปราศจากไป ได้แก่ภาวะที่ส่งความดับ นัตถิปัจจัยและวิคตปัจจัยนี้ มีความต่างกันดังกล่าวมานี้.

อตฺถิปจฺจยธมฺมา เอว จาติ จ-สทฺโท สมฺปิณฺฑนฏฺโฐ. เตน น เกวลํ นตฺถิวิคต-ปจฺจยา เอว ธมฺมโต อวิสิฏฺฐา, อถโข

จ-ศัพท์ในบทว่า อตฺถิปจฺจยธมฺมา เอว จ เป็นสัมปิณฑนัตถะ. ด้วย จ-ศัพท์นั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความข้อนี้ว่า มิใช่แต่

อตฺถิอวิคตปจฺจยาปิติ อิมมตฺถํ ทีเปติ. ยทิปิเม ปจฺจยา ธมฺมโต อวิสิฏฺฐา, ตถาปิ อตฺถิตาย สสภาวตาย อุปการกตา อตฺถิปจฺจยตา, สภาวาวิคเมน นิโรธสฺส อปฺปวตฺติยา[๑] อุปการกตา อวิคตปจฺจยตาติ ปจฺจยภาววิเสโส ธมฺมาวิเสเสปิ เวทิตพฺโพ.

นัตถิปัจจัยและวิคตปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้นที่ไม่ต่างกันโดยธรรม, โดยที่แท้ แม้อัตถิ-ปัจจัยและอวิคตปัจจัย ก็ไม่ต่างกัน. ปัจจัยเหล่านี้ไม่ต่างกันโดยธรรม แม้โดยแท้, ถึงอย่างนั้น ความเป็นธรรมอุดหนุน โดยความที่มีสภาวะเพราะเป็นความมีอยู่ เป็นอัตถิปัจจัย, ความเป็นธรรมอุดหนุน เพื่อความไม่เป็นไปแห่งความดับ โดยความไม่ไปปราศแห่งสภาวะ ชื่อว่าความเป็นอวิคต-ปัจจัย เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความต่างแห่งความเป็นปัจจัย แม้ในความไม่ต่างแห่งธรรม.

ธมฺมานํ หิ สมตฺถตาวิเสสํ สพฺพํ ยาถาวโต อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา ภควตา จตุวีสติปจฺจย-วิเสสา วุตฺตาติ ธมฺมสฺสามิมฺหิ สทฺธาย "เอวํ วิเสสา เอเต ธมฺมา"ติ สุตมยญาณํ อุปฺปาเทตฺวา จินฺตาภาวนามเยหิ ตทภิสมยาย โยโค กรณีโย.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ความต่างแห่งสมรรถภาพทั้งปวงแห่งธรรมทั้งหลาย ตามความเป็นจริง แล้วได้ตรัสความต่างแห่งปัจจัย ๒๔ เพราะฉะนั้น กุลบุตร พึงทำสุตมยญาณว่า "ธรรมเหล่านี้มีความต่างกันอย่างนี้" ด้วยศรัทธาในพระผู้มีพระภาค

---

[๑] ฉ. อปฺปตฺติยา.

ผู้เป็นเจ้าแห่งธรรม แล้วพึงทำความขวนขวาย เพื่อความรู้ยิ่งซึ่งความต่างแห่งธรรมเหล่านั้น ด้วยจินตามยญาณและภาวนามยญาณเถิด.

เอตฺถ จ อารมฺมณานนฺตรสมนนฺตรอุปนิสฺสยปุเรชาตอาเสวนสมฺปยุตฺตนตฺถิวิคตปจฺจยา อรูปธมฺมานํเยว, ปจฺฉาชาตปจฺจโย รูปธมฺมานํเยว, อิตเร จุทฺทส รูปารูปธมฺมานํ.

ก็ในอธิการนี้ อารัมมณปัจจัย อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อาเสวนปัจจัย สัมปยุตปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย มีแก่อรูปธรรมเท่านั้น, ปัจฉาชาตปัจจัยมีแก่รูปธรรมอย่างเดียว, ปัจจัย ๑๔ นอกนี้มีแก่รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย.

เหตุอนนฺตรสมนนฺตราเสวนปจฺฉาชาตกมฺมวิปากชฺฌานมคฺคสมฺปยุตฺตนตฺถิวิคตปจฺจยา อรูปธมฺมา เอว, ปุเรชาตปจฺจโย รูปเมว, อุภยํ อารมฺมณูปนิสฺสเย ฐเปตฺวา เสสา, เต เทฺว ปญฺญตฺติสภาวาปิ โหนฺติ.

เหตุปัจจัย อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย ปัจฉาชาตปัจจัย กรรมปัจจัย วิปากปัจจัย ฌานปัจจัย มรรคปัจจัย สัมปยุตปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย เป็นอรูปธรรมอย่างเดียว, ปุเรชาตปัจจัย เป็นรูปอย่างเดียว, ปัจจัยที่เหลือเว้นอารัมมณปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย

เป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง, ปัจจัยทั้ง ๒ นั้น มีสภาพเป็นบัญญัติก็มี.

อนนฺตรสมนนฺตราเสวนนตฺถิวิคตปจฺจยา อตีตา เอว. อารมฺมณารมฺมณาธิปติ-อารมฺมณูปนิสฺสยา ติกาลิกา, กาลวิมุตฺตา จ. กมฺมปจฺจโย อตีตปจฺจุปฺปนฺนวเสน ทฺวิกาลิโก. เสสา ปณฺจทส ปจฺจุปฺปนฺนา ว.

อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย เป็นอดีตอย่างเดียว. อารัมณปัจจัย อารัมณาธิปติปัจจัย และอารัมณูปนิสสยปัจจัย เป็นไปในกาลทั้ง ๓ และเป็นกาลวิมุตตะคือพ้นจากกาล. กรรมปัจจัย เป็นไปในกาลทั้ง ๒ คืออดีตและปัจจุบัน. ปัจจัยที่เหลือ ๑๕ เป็นปัจจุบันอย่างเดียว.

ตถา อนนฺตรสมนนฺตรอนนฺตรูปนิสฺสย-ปกตูปนิสฺสยาเสวนปจฺจยา, นานากฺขณิก-กมฺมปจฺจโย, นตฺถิวิคตปจฺจยา จาติ อิเม ปจฺจยา ชนกา เอว น อุปตฺถมฺภกา. ปจฺฉาชาตปจฺจโย อุปตฺถมฺภโก เอว, น ชนโก. เสสา ชนกา จ อุปตฺถมฺภกา จาติ อยมฺปิ วิเสโส เวทิตพฺโพ.

อนึ่ง ปัจจัยเหล่านี้ คือ อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย ปกตูป-นิสสยปัจจัย อาเสวนปัจจัย, กรรมปัจจัยที่เป็นไปในขณะต่าง ๆ และนัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดอย่างเดียว ไม่ใช่เป็นปัจจัยค้ำจุน. ปัจฉาชาตปัจจัยเป็นปัจจัยค้ำจุนอย่างเดียว, ไม่ใช่เป็นปัจจัยทำให้เกิด. ปัจจัยที่เหลือ เป็นปัจจัยทำให้เกิดและเป็นปัจจัยค้ำจุน บัณฑิตพึงทราบความต่างกัน แม้นี้ด้วยประการฉะนี้.

อวิชฺชาปจฺจยาสงฺขารปทวิตฺถารกถา-วณฺณนา

๖๑๖. ปจฺจเยสูติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํ. ทฺวิธาติ ทฺวิปฺปกาเรน[๑] อเนกธาติ สตฺตรสธา อารมฺมณปจฺจยาทิวเสน.

อภิญฺญาจิตฺเตนาติ เจโตปริยปุพฺเพ-นิวาสอนาคตํสญาณสงฺขาตาหิ อภิญฺญาหิ สหคตจิตฺเตน. สโมหจิตฺตชานนกาเลติ[๒] ปเรสํ, อตฺตโน จ สโมหสฺส จิตฺตสฺส ชานนกาเล. อวิชฺชาปุพฺพงฺคมา อกุสลปฺ-ปวตฺติโย ยา กาจิ วิปตฺติโย, สพฺพา ตา โมหมูลิกาติ จ อวิชฺชาย อาทีนวทสฺสเนน อวิชฺชาสมติกฺกมตฺถาย วิวฏฺฏาภิปฏฺฐนายาติ อตฺโถ. ทฺวินฺนมฺปิ เนสํ[๓] ปุญฺญาภิสงฺขารานํ.

พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

๖๑๖. บทว่า ปจฺจเยสุ เป็นสัตมี-วิภัตติลงในนิทธารณะ. บทว่า ทฺวิธา แปลว่า โดยประการ ๒. บทว่า อเนกธา ความว่า โดยประการ ๑๗ อย่าง เกี่ยวกับอารัมมณปัจจัยเป็นต้น.

คำว่า ด้วยอภิญญาจิต คือ ด้วยจิตสหรคตด้วยอภิญญา กล่าวคือเจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสญาณ และอนาคตังสญาณ. คำว่า ในกาลที่รู้จิตอันมีโมหะ คือ ในกาลที่รู้จิตอันมีโมหะ ของคนเหล่าอื่นและของตน. เพื่อประโยชน์แก่การก้าวล่วงเสีย ซึ่งอวิชชา อธิบายว่า เพื่อปรารถนายิ่งซึ่งวิวัฏฏะ ด้วยการเห็นโทษแห่งอวิชชาว่า ความวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปด้วยอกุศลมี

---

[๑] ก. ทฺวิปฺปกาเร.
[๒] ม. สโมหจิตฺตํ ชานนกาเล.
[๓] ฉ. ทฺวินฺนมฺปิ เตสํ.

อวิชชาเป็นประธาน, ความวิบัติเหล่านั้นทั้งหมดมีโมหะเป็นมูล. แห่งบุญญาภิสังขารทั้ง ๒ นั้น.

อวิชฺชาสมฺมุฬฺหตฺตาติ ภวาทีนวปฺปฏิจฺฉาทิกาย อวิชฺชาย สมฺมุฬฺหตฺตา. ตาเนว ปุญฺญานีติ ตาเนว ยถาวุตฺตานิ กามาวจรรูปาวจร-ปุญฺญานิ. อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย โหตีติ สมฺพนฺโธ.

บทว่า อวิชชาสมฺมุฬฺหตฺตา แปลความว่า เพราะเป็นผู้หลงไปด้วยอวิชชา ซึ่งมีการปกปิดโทษแห่งภพเป็นต้น. คำว่า บุญนั้นแหละ ได้แก่ บุญที่เป็นกามาวจรและรูปาวจรนั้นแหละ คือตามที่กล่าวแล้ว. เชื่อมความว่า (อวิชชา) ย่อมเป็นปัจจัยโดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัย.

ราคาทีนนฺติ ราคทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉา-อุทฺธจฺจโทมนสฺสานํ. อวิชฺชาสมฺปยุตฺตตฺตา ราคาทีนํ ราคาทิอสฺสาทนกาเลสุ อวิชฺชํ อารพฺภ อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพา. ครุํ กตฺวา อสฺสาทนํ ราคทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตาย เอว อวิชฺชาย โยเชตพฺพํ. อสฺสาทนญฺจ ราโค ตทวิยุตฺตา จ ทิฏฺฐีติ อสฺสาทนวจเนเนว ยถาวุตฺตํ อวิชฺชํ ครุํ กโรนฺตี ทิฏฺฐิ จ วุตฺตาติ เวทิตพฺพา.

คำว่า ราคะเป็นต้น ได้แก่ ราคะ ทิฐิ วิจิกิจฉา อุทธัจจะ และโทมนัส. บัณฑิตพึงทราบความเกิดขึ้น ปรารภอวิชชาแห่งราคะเป็นต้น ในกาลที่ยินดีด้วยราคะเป็นต้น เพราะความที่ประกอบด้วยอวิชชา. ความยินดีทำให้หนัก บัณฑิตพึงประกอบด้วยอวิชชาอันประกอบด้วยราคะทิฐินั่นเอง. ก็ความยินดีได้แก่ราคะ และทิฐิก็มิได้แยกไปจากราคะนั้น เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ท่าน

กล่าวถึงทิฐิอันกระทำอวิชชา ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วให้หนักหน่วงโดยกล่าวว่ายินดีนั่นเองไว้ด้วย.

ราคาทีหิ จ ปาพิยํ สรูปโต วุตฺเตหิ ตํสมฺปยุตฺตสงฺขารสฺส อวิชฺชารมฺมณาทิตํ ทสฺเสติ. อนาทีนวทสฺสิโนติ[๑] ปาณาติ-ปาตาทีสุ น อาทีนวทสฺสิโน. อวิชฺชาย อนารมฺมณสฺส, ปฐมชวนสฺส จ อารมฺมณา-ธิปติอนนฺตราทิปจฺจยวจเนสุ อวุตฺตสฺส, วุตฺตสฺส จ สพฺพสฺส สงฺคณฺหนตฺถํ "ยงฺกิญฺจี"ติ อาห.

และท่านย่อมแสดงความที่สังขาร อันสัมปยุตด้วยทิฐินั้น ว่ามีอวิชชาเป็นอารมณ์เป็นต้น ด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น ซึ่งท่านกล่าวไว้แล้วโดยสรุปในพระบาลี. คำว่า ไม่เห็นโทษ คือไม่เห็นโทษในบาปมีปาณาติบาตเป็นต้น. ท่านอาจารย์กล่าวว่า อกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อจะรวมเอาอกุศลทั้งหมดที่มิได้เป็นอารมณ์ของอวิชชา และที่เป็นชวนะแรก ที่มิได้กล่าวไว้และที่กล่าวไว้ในคำว่าปัจจัยมีอารัมณปัจจัย อธิปติปัจจัย และอนันตรปัจจัยเป็นต้น.

วุตฺตนเยนาติ สมติกฺกมภวปฏฺฐนา-วเสน ปุญฺญาภิสงฺขาเร วุตฺเตน นเยน.

คำว่า ตามนัยที่กล่าวแล้ว คือ ตามนัยที่กล่าวแล้วในบุญญาภิสังขาร ด้วยอำนาจความก้าวล่วงและความปรารถนาภพ.

---

[๑] ฉ. อนาทีนวทสฺสาวิโนติ วิสุทฺธิมคฺค.

๖๑๗. กึ ปนายนฺติอาทินา โจทกสฺส อยมธิปฺปาโย : "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺตี"ติ เอตฺถ สมฺภวนฺติ เอวาติ อวธารณํ น ยุชฺชติ, อวเสสปจฺจยสมวายาภาเว สงฺขารานํ สมฺภวาภาวโต. ตถา สงฺขารา เอวาติ อวธารณมฺปิ น ยุชฺชติ.

๖๑๗. ด้วยบทว่า กึ ปนายํ เป็นต้น ท่านอาจารย์ผู้ท้วงมีอธิบายดังต่อไปนี้ : ในข้อว่า "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺติ" นี้ ท่านไม่ประกอบคำอวธารณะว่า สมฺภวนฺติ เอว, เพราะเมื่อไม่มีความประชุมแห่งปัจจัยที่เหลือ สังขารก็ไม่มีความมี. อนึ่ง ท่านก็ไม่ประกอบ แม้คำอวธารณะว่า สงฺขารา เอว.

กสฺมา ? อญฺเญสญฺจ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ สมฺภวสฺส, ตโต อิจฺฉิตพฺพตฺตา. วากฺยสฺส อวธารณผลตฺตา อวิชฺชาปจฺจยา เอว สงฺขารา สมฺภวนฺตีติ อวธารเณ คยฺหมาเนปิ อยํ โทโส. กสฺมา ? ยสฺมา โลภาทิกมฺมนิทานอุปาทานวตฺถารมฺมณมนสิการาทโย อญฺเญปิ ปจฺจยา ลภนฺติเยวาติ.

เพราะเหตุไร? เพราะความมีแห่งปัจจยุปบันธรรมเหล่าอื่น ท่านปรารถนาแล้วจากสังขารนั้น. แม้เมื่อถือเอาคำอันเป็นอวธารณะว่า สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเท่านั้น ดังนี้ เพราะเหตุที่คำพูดมีคำอันเป็นอวธารณะเป็นผล ก็จะมีข้อเสียหายดังนี้. เพราะเหตุไร ? เพราะย่อมได้ปัจจัยแม้เหล่าอื่น มีโลภะเป็นต้น และมีกรรมอันเป็นต้นเหตุ อุปาทาน วัตถุ อารมณ์ และมนสิการเป็นต้นทีเดียวฉะนี้แล.

ตตฺถ เอกาติ อสหายา, การณนฺตร-นิรเปกฺขาติ อตฺโถ. อญฺเญปิ ปจฺจยา สหการิการณภูตา. โทสเมตฺถ วตฺถุกาโม โจทโก ปุจฺฉตีติ ญตฺวา อาจริโย อาห "กึ ปเนตฺถา"ติ. เอตฺถ อวิชฺชาย ปจฺจยนฺตเรน รหิตภาเว จ สหิตภาเว จ กึ ปน วตฺตพฺพํ, อสมตฺตา เต โจทนา, อวสิฏฺฐญฺจ ตาว กเถหีติ วุตฺตํ โหติ. เอกการณวาโท อาปชฺชตีติ โทสปฺปสงฺโค วุตฺโต. อนิฏฺโฐ หิ เอกการณวาโท สพฺพตฺถ[๑] สพฺพกาลํ สมฺภวาปตฺติโต, เอกสทิสาสภาวาปตฺติโต[๒] จ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อย่างเดียว คือไม่มีเพื่อน, อธิบายว่า ไม่เล็งถึงเหตุอย่างอื่น. ปัจจัยแม้เหล่าอื่น ซึ่งเป็นเหตุกระทำร่วมกัน. ท่านอาจารย์รู้ว่า อาจารย์ผู้ท้วง ประสงค์จะยกโทษในข้อนี้ จึงได้ถามขึ้น จึงกล่าวว่า "ก็ในข้อนี้จะพึงว่าอย่างไรดีเล่า". ในข้อนี้ คือ ในข้อที่เว้นจากปัจจัยอื่นคืออวิชชา และในข้อที่ประกอบกับปัจจัยอื่นคืออวิชชา ก็จะมีคำอะไรเล่าที่ควรจะกล่าว, มีอรรถาธิบายว่า คำท้วงของท่านไม่สมบูรณ์, และท่านจงกล่าวคำที่เหลือก่อน. คำว่า ก็จะต้องเป็นพวกเอกการณวาทะ ท่านพูดถึงความเกี่ยวข้องกับความเสียหาย. ความจริงเอกการณ-วาทะที่เหลือ จะต้องมีทุกเมื่อทุกแห่งหน และจะต้องไม่มีสภาพเหมือนเป็นอย่างเดียวกัน.

---

[๑] ก. สพฺพสฺส.
[๒] ก. เอกสทิสภาวาปตฺติโต.

ยสฺมา เอกํ น เอกโตติอาทีสุ ตีสุ ปกาเรสุ อวิชฺชมาเนสุ ปาริเสเสน อเนกโต อเนกเมวาติ[๑] เอตสฺมึ จตุตฺเถ เอว ปกาเร วิชฺชมาเน เอกเหตุผลทีปเน อตฺโถ อตฺถิ, ตสฺมา น นุปฺปชฺชติ อุปฺปชฺชติเยว. เอกํ ผลํ เอกโต นตฺถิ, อเนกมฺปิ เอกโต นตฺถิ. อเนกโตปิ เอกํ ผลํ โน อตฺถีติ สมฺพนฺโธ.

เมื่อไม่มีประการทั้ง ๓ มีอาทิว่า เพราะผลอย่างเดียว เกิดแต่เหตุอย่าง-เดียวไม่มี เมื่อมีประการที่ ๔ เท่านั้นนี้ว่า ผลหลายอย่างเกิดแต่เหตุหลายอย่าง ก็มีประโยชน์ในการแสดงเหตุอย่างเดียว และผลอย่างเดียว, เพราะฉะนั้น จะไม่เกิดประโยชน์ก็หามิได้ ย่อมเกิดประโยชน์ทีเดียว. เชื่อมความว่า ผลอย่างเดียวไม่มีจากเหตุอย่างเดียว, แม้ผลหลายอย่างก็ไม่มีจากเหตุอย่างเดียว. ผลอย่างเดียวจะมีแม้จากเหตุหลายอย่างก็หามิได้.

เอเกกเหตุผลทีปนนฺติ "อวิชฺชา-ปจฺจยา สงฺขารา"ติ เอกเหตุทีปนํ, "สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺ"ติ เอกผลทีปนนฺติ เอวํ ตตฺถ ตตฺถ เอเกกเหตุผลทีปนํ กตํ.

คำว่า การแสดงเหตุอย่างเดียวและผลอย่างเดียว ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงกระทำการแสดงเหตุอย่างเดียวและผลอย่างเดียว ในปาฐะนั้น ๆ อย่างนี้ คือแสดงเหตุอย่างเดียวว่า "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา", แสดงผลอย่างเดียวว่า "สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ".

---

๑ ก. ปริเสสนอเนกโตปิ เอกเมวาติ.

เวเนยฺยานํ อนุรูปโตติ เวเนยฺยานํ อชฺฌาสยสฺส อนุรูปโต. เอกสฺเสว เหตุโน, ผลสฺส จ ทีปนา สตฺถุ เทสนาวิลาสโต วา เวเนยฺยปุคฺคลานํ อชฺฌาสยโต วา. ตทุภยสฺส ปเนตฺถ การณํ ตตฺถ ตตฺถ เทเสตพฺพสฺส อตฺถสฺส ปธานตา, ปากฏตา, อสาธารณตา จ.

คำว่า โดยควรแก่เวไนยสัตว์ คือ โดยควรแก่อัธยาศัยของเวไนยสัตว์. การทรงแสดงเหตุอย่างเดียวและผลอย่างเดียวเท่านั้น ก็โดยเทศนาวิลาศของพระศาสดาบ้าง โดยอัธยาศัยของเวไนยบุคคลบ้าง. ก็ความที่ผลอันจะทรงแสดงในบทนั้น ๆ เป็นประธาน เป็นผลปรากฏ และเป็นผลที่ไม่ทั่วไป เป็นเหตุในการแสดงนี้แห่งเหตุและผลทั้ง ๒ นั้น.

เทสนาวิลาสปฺปตฺตา จ พุทฺธา ภควนฺโต เต เทเสตพฺเพ อตฺเถ พหูสุปิ ปริยาเยสุ ลพฺภมาเนสุ ยถารุจิตํ คเหตฺวา ธมฺมํ เทเสนฺติ, สา เทสนาวิลาสานุรูปตา. ตตฺถ ปน เยน ปริยาเยน เย เวเนยฺยา พุชฺฌนฺติ, เตเนว เตสมฺโพธนํ, สา เวเนยฺยชฺฌาสยานุรูปตา.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงถือเอาเนื้อความที่จะทรงแสดงเหล่านั้น ตามที่ทรงพอพระทัยในเมื่อทรงได้ปริยายแม้มากอยู่แล้ว. ทรงแสดงธรรม, นั้น เป็นความสมควรแก่เทศนาวิลาศ. อนึ่ง ในเทศนาวิลาศนั้น เวไนยสัตว์เหล่าใดย่อมตรัสรู้ได้โดยปริยายใด, การยังเวไนยสัตว์เหล่านั้นให้ตรัสรู้ โดยปริยายนั้นนั่นเอง, อันนั้น เป็นความสมควรโดยอัธยาศัยของเวไนยสัตว์.

ยถาผสฺสํ เวทนาววฏฺฐานโตติ "สุขเวทนียํ ภิกฺขเว ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขา เวทนา"[๑]ติอาทินา "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา"[๒]ติ-อาทินา จ สุขเวทนียผสฺสาทิจกฺขุสมฺผสฺสาทิ-อนุรูเปน สุขเวทนาทิจกฺขุสมฺผสฺสชา-เวทนาทีนํ ววฏฺฐานโต.

คำว่า เพราะกำหนดเวทนาตามควรแก่ผัสสะ ความว่า เพราะกำหนดเวทนามีสุขเวทนาเป็นต้น และเวทนามีจักขุ-สัมผัสสชาเวทนาเป็นต้นได้ โดยสมควรแก่ผัสสะมีผัสสะที่พึงเสวยเป็นสุข และผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้น โดยพระบาลีมีคำว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอาศัยผัสสะที่เสวยเป็นสุข ย่อมเกิดสุขเวทนา" เป็นต้น และเพราะพระบาลี ว่า "อาศัยจักขุและรูปย่อมเกิดจักขุวิญญาณ, ธรรม ๓ ประการประชุมกัน จึงเป็นผัสสะ, เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา" ดังนี้เป็นต้น.

สมาเนสุปิ หิ จกฺขุรูปาทีสุ ผสฺสวเสน สุขาทิวิปริยายาภาวโต, สมาเนสุ รูป-มนสิการาทีสุ จกฺขาทิสงฺฆฏฺฏนวเสน จกฺขุสมฺผสฺสชาทิวิปริยายาภาวโต, อญฺญ-

อธิบายว่า ก็เพราะไม่มีความเข้าใจผิดในเวทนามีสุขเวทนาเป็นต้น ด้วยอำนาจผัสสะในจักขุและรูปเป็นต้น แม้ที่เสมอกัน เพราะไม่มีความเข้าใจผิด ในเวทนามีจักขุ-

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๑๗, สํ, สฬา. ๑๘/๑๔๕.

[๒] สํ. นิ. ๑๖/๘๖-๘๘, ม. มู. ๑๒/๒๒๖, ๔๗๖, ม. อุ. ๑๔/๕๑๐, ๕๑๖. สํ. สฬา. ๑๘/๓๙.

ปจฺจยสามญฺเญปิ จกฺขุสมฺผสฺสวเสน สุขาทิ-จกฺขุสมฺผสฺสชาทีนํ โอฬาริกสุขุมาทิสงฺกราภาวโต จาติ อตฺโถ.

สัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น ด้วยอำนาจการกระทบของจักขุเป็นต้น ในการมนสิการรูปเป็นต้นที่เสมอกัน และเพราะความไม่มีความปนกันแห่งความหยาบ และละเอียดเป็นต้น ของเวทนามีสุขเวทนาเป็นต้น และเวทนามีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น ด้วยอำนาจจักขุสัมผัส แม้ในเพราะความที่มีปัจจัยอื่นเสมอกัน.

ยถาวุตฺตผสฺสสฺส สุขาทีนํ อวิปรีโต ปจฺจยภาโว เอว ยถาเวทนํ ผสฺสววฏฺฐานํ. การณผลวิเสเสน วา ผลการณวิเสสนิจฺฉโย โหตีติ อุภยตฺถาปิ นิจฺฉโย ววฏฺฐานนฺติ วุตฺโต.

การกำหนดผัสสะตามเวทนา ก็คือภาวะที่ผัสสะตามที่กล่าวแล้วเป็นปัจจัย อันไม่วิปริตแก่เวทนามีสุขเป็นต้นนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ การวินิจฉัย ความต่างแห่งเหตุของผลโดยความต่างแห่งผลของเหตุ เพราะเหตุนั้น การวินิจฉัยในเหตุและผลทั้ง ๒ ท่านก็เรียกว่า การกำหนด.

กมฺมาทโยติ กมฺมาหารอุตุอาทโย อปากฏา เสมฺหปฏิกาเรน โรควูปสมนโต. เสมฺหสฺส มนฺทภาวาทินา จ เสมฺหํเยว

คำว่า เหตุอื่นมีกรรมเป็นต้น ได้แก่ เหตุอื่นมีกรรมอาหารและอุตุเป็นต้น ไม่ปรากฏ เพราะโรคหายได้ ด้วยการแก้ไข

ปากฏการณํ.[๑] อยมิธ อวิชฺชา สงฺขารานํ เหตุภาเวน ทีปิตาติ สมฺพนฺโธ.

เสมหะ. และเสมหะเท่านั้นเป็นเหตุปรากฏด้วยภาวะที่เสมหะเบาบางลง เป็นต้น. เชื่อมความว่า ในปัจยาการนี้ อวิชชานี้ทรงแสดงโดยความเป็นเหตุแห่งสังขาร.

อสฺสาทานุปสฺสิโน ตณฺหา ปวฑฺฒตีติ วจนโตติ "สํโยชนีเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน ตณฺหา ปวฑฺฒติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยา ภโว"[๒]ติ อิมินา สุตฺเตน ตณฺหาย สงฺขารการณภาวสฺส วุตฺตตฺตาติ อตฺโถ.

คำว่า โดยพระบาลีว่า ตัณหาย่อมพอกพูนแก่บุคคลผู้คอยตามเห็น แต่ส่วนที่น่ายินดี ความว่า เพราะตรัสภาวะที่ตัณหาเป็นเหตุแห่งสังขาร ด้วยสูตรนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตัณหาย่อมพอกพูน แก่บุคคลผู้คอยตามเห็นแต่ส่วนที่น่ายินดี ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์, เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ" ดังนี้.

ปุน ตสฺสาปิ อวิชฺชาย การณนฺติ ทสฺสนตฺถํ "อวิชฺชาสมุทยา อาสวสมุทโยติ จ วจนโต"ติ อาห. ตณฺหา วา จตุรุปาทานภูตา กามาสวทิฏฺฐาสวา จ สงฺขารสฺส การณนฺติ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ก็เพราะพระบาลีว่า เพราะอวิชชาเกิด อาสวะจึงเกิด" ดังนี้ เพื่อจะแสดงว่าเหตุแห่งอวิชชา ของตัณหานั้นต่อไป. อีกอย่างหนึ่ง ตัณหาและกามา-

---

[๑] ฉ. ปากฏํ การณํ.

[๒] สํ. นิ. ๑๖/๑๐๓, ๑๐๔.

ปากฎา อวิชฺชาเหตุกาติ สุตฺตทฺวเยนาปิ อวิชฺชาย ปากฏํ สงฺขารานํ การณภาวเมว ทสฺเสติ. "อสฺสาทานุปสฺสิโน"ติ[1] หิ วจเนน ภวาทีนวปฺปฏิจฺฉาทนกิจฺจา อวิชฺชา ตณฺหาย การณนฺติ ทสฺสิตา โหติ.

สวะทิฏฐาสวะ อันเป็นอุปาทานทั้ง ๔ ก็เป็นเหตุแห่งสังขาร เพราะเหตุนั้น สังขารที่มีอวิชชาเป็นเหตุจึงปรากฏ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงแสดงภาวะที่อวิชชาเป็นเหตุแห่งสังขารที่ปรากฏเท่านั้น. ก็ด้วยคำว่า "ผู้คอยตามเห็นแต่ส่วนที่น่ายินดี" ดังนี้ นี้ย่อมเป็นอันทรงแสดงอวิชชา ซึ่งมีหน้าที่ปกปิดโทษของภพเป็นต้นว่า เป็นเหตุแห่งตัณหา.

ยสฺมา อวิทฺวา, ตสฺมา ปุญฺญาภิสงฺขาราทิเก อภิสงฺขโรตีติ อวิชฺชาย สงฺขารการณภาวสฺส ปากฏตฺตา อวิทฺทสุภาโวว สงฺขารการณภาเวน วุตฺโต. ขีณาสวสฺส สงฺขาราภาวโต, อสาธารณตฺตา จ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ สาธารณการณานิ[2] วตฺถารมฺมณาทีนีติ ปุญฺญภวาทีนวปฺปฏิจฺฉาทิกา อวิชฺชา ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ อสาธารณํ

เพราะอวิชชาเป็นตัวไม่รู้, ฉะนั้น จึงปรุงแต่งสังขาร มีบุญญาภิสังขารเป็นต้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวภาวะที่อวิชชาซึ่งเป็นตัวไม่รู้เท่านั้น โดยความเป็นเหตุแห่งสังขาร เพราะความที่ภาวะที่เป็นเหตุ แห่งสังขารปรากฏ. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเนื้อความว่า เหตุอื่น ๆ มีวัตถุและอารมณ์เป็นต้น เป็นเหตุทั่วไปของสังขารมีบุญญาภิสังขารเป็นต้น

---

[1] สํ. นิ. ๑๖/๑๐๓, ๑๐๕.
[2] ม. ...สาธารณานิ.

การณนฺติ วา อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

เพราะพระขีณาสพไม่มีสังขาร และเพราะไม่ทั่วไป เพราะฉะนั้นอวิชชาซึ่งปกปิดโทษของบุญภพเป็นต้น จึงเป็นเหตุไม่ทั่วไปของบุญญาภิสังขารเป็นต้น.

เอเตเนว ปน "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺ"ติ[๑] เอตฺถ ปธานตฺตา, ปากฏตฺตา, อสาธารณตฺตาติ เอเกกเหตุผลทีปนปริหารวจเนน สพฺพตฺถ "ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา"ติอาทีสุ โพธเนยฺยชฺฌาสยวเสน ธมฺมสฺส โพธนสงฺขาตํ ปโยชนํ เวทิตพฺพํ.

ก็ด้วยเหตุนี้แหละ ในคำนี้ว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร, เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ" ก็เพราะเป็นเหตุและผลประธาน เพราะเป็นเหตุปรากฏ เพราะเป็นเหตุไม่ทั่วไป ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบประโยชน์กล่าวคือการให้เข้าใจธรรมด้วยอำนาจอัธยาศัยของโพธไนยบุคคล เช่นในพระบาลีว่า "เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา, เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา" ดังนี้ ทุกแห่งด้วยการกล่าวคำเฉลยในการแสดงเหตุและผลแต่ละอย่าง.

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๑๖๙, ขุ. อุ. ๒๕/๗๓, วิ. มหา. ๔/๑, เนตฺติปกรณ. ๔๘ (ภูมิพโลภิกขุ).

๖๑๘. "เอกนฺตานิฏฺจผลายา"ติ เอเตน วิรุทฺธภาวํ, "สาวชฺชายา"ติ เอเตน วิชาติยภาวํ อวิชฺชาย โชเตติ. ปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารา หิ อิฏฺจวิปากตาย, อนวชฺชสภาวตาย จ ตสฺสา วิรุทฺธา, วิชาติยา จาติ. กถํ น ยุชฺชิสฺสตีติอาทิ สมาธานํ, เตน ยุวายํ เอกนฺตานิฏฺจ-ผลตาทิเหตุปเทโส, ตสฺส อเนกนฺติกตํ ทสฺเสติ.

๖๑๘. ด้วยคำว่า "มีผลอันไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมยังความเป็นปัจจัยที่ผิดกัน ให้กระจ่างด้วยอวิชชา, ด้วยคำว่า "ซึ่งมีโทษ" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมยังความเป็นปัจจัยที่ต่างชาติกันให้กระจ่างด้วยอวิชชา. จริงอยู่ บุญญาภิ-สังขารและอาเนญชาภิสังขารผิดกัน และต่างชาติกัน ต่ออวิชชานั้น เพราะอภิสังขารทั้ง ๒ นั้น มีวิบากน่าปรารถนาและเพราะเป็นธรรมมีสภาวะที่ไม่มีโทษ. คำว่า จะไม่สมควรอย่างไร เป็นต้น เป็นคำประมวลไว้, ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงถึงความที่บางส่วน ของเหตุมีความที่เหตุมีผลอันไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียวเป็นต้น นี้นั้นเป็นเรื่องที่มีส่วนมิใช่น้อย.

อยํ เหตุถ อธิปฺปาโย : ยายํ ตยา โจทนา "เอวํ สนฺเตปี"ติอาทินา กตา, สา ยุตฺตา วิปากํ ปติ. น หิ อนิฏฺจํ เวปกฺกํ[๑] การณํ

ก็ในอธิการนี้ มีอธิบายไว้ดังนี้ : คำท้วงนี้ใดที่ท่านได้กระทำไว้ด้วยคำว่า "แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น", คำท้วงนั้น สมควรแล้ว

[๑] ฉ. อนิฏฺจเวปกฺกํ

อิฏฺฐํ ผลติ, อิฏฺฐํ เวปกฺกํ วา[๑] อนิฏฺฐํ, ยสฺมา ปเนตฺถ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ ปจฺจยภาวลกฺขณธมฺมานํ ธมฺมตา อธิปฺเปตา, ตตฺร จายํ นิยโม นตฺถิ วิจิตฺตรูปตฺตา ตสฺสาติ. เตนาห "วิรุทฺโธ จา"ติอาทิ.

เมื่อว่าถึงผล. เพราะเหตุที่สุกงอมอันไม่น่าปรารถนาจะผลิตผลที่น่าปรารถนา หรือเหตุที่สุกงอมที่น่าปรารถนา จะผลิตผลที่น่าปรารถนาก็หามิได้. อนึ่ง เพราะในอธิการนี้ ท่านประสงค์เอาธรรมดาของปัจจยุปบันธรรม ซึ่งมีลักษณะความเป็นปัจจัยเป็นธรรม และในธรรมดานั้น ก็ไม่มีการกำหนดข้อนี้ไว้ เพราะธรรมดานั้นมีมากมาย. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่ผิดกัน" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ ธมฺมานนฺติ สภาวธมฺมานํ. ฐานนฺติ อวฏฺฐานํ. [๒]ตสฺมา ฐานวิรุทฺโธติ[๒] อตฺถิตาวิรุทฺโธ. เกจิ ปน "ปฏิสนฺธิอาทีนิ ฐานานี"ติ วทนฺติ. เอวํ สติ "ปุริมจิตฺตํ ปจฺฉิมจิตฺตสฺส ฐานวิรุทฺโธ ปจฺจโย"ติ นยิทํ เอกนฺติกํ สิยา. ภวงฺคมฺปิ หิ ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจโย, ชวนํ ชวนสฺส, น จ

ในบทเหล่านั้น คำว่า แห่งธรรมทั้งหลาย คือ แห่งสภาวธรรมทั้งหลาย. คำว่า ฐาน ได้แก่ที่ตั้งลง. เพราะเหตุนั้น คำว่า ผิดกันโดยฐาน ได้แก่ ผิดกันโดยภาวะที่มีอยู่. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ปฏิสนธิเป็นต้น ชื่อว่าฐาน". เมื่อเป็นอย่างนั้น คำนี้ว่า "จิตดวงก่อน เป็นปัจจัย

---

๑ ฉ. อิฏฺฐเวปกฺกํ วา.
๒-๒ ฐานวิรุทฺโธติ (?)

สิปฺปาทีนํ ปฏิสนฺธิอาทิฏฺฐานํ อตฺถิ, ตสฺมา น ตํ อิธาธิปฺเปตํ.

ที่ผิดกันโดยฐานของจิตดวงหลัง" ดังนี้ ก็จะไม่พึงเป็นไปโดยส่วนเดียว. จริงอยู่ แม้ภวังค์ก็เป็นอนันตรปัจจัยแก่ภวังค์, ชวนะก็เป็นอนันตรปัจจัยแก่ชวนะ ก็ศิลปะเป็นต้นหามีฐานมีปฏิสนธิเป็นต้นไม่ เพราะฉะนั้นท่านจึงไม่ประสงค์เอาฐาน คือ ปฏิสนธิเป็นต้นนั้นไว้ในที่นี้ด้วย.

กมฺมํ รูปสฺส นมนรุปฺปนวิโรธา, สารมฺมณานารมฺมณาทิวิโรธา จ สภาววิรุทฺโธ ปจฺจโย. ขีราทีนิ ทธิอาทีนํ มธุรมฺพิลรสาทิสภาววิโรธา. อวิชานนกิจฺโจ อาโลโก วิชานนกิจฺจสฺส วิญฺญาณสฺส. อมทนกิจฺจา จ คุฬาทโย มทนกิจฺจสฺส อาสวสฺส.

กรรมเป็นปัจจัยที่ผิดกัน โดยสภาวะแก่รูปได้ เพราะการน้อมไปกับการแปรผันผิดกัน และเพราะธรรมที่รับอารมณ์ได้ กับธรรมที่รับอารมณ์ไม่ได้เป็นต้นผิดกัน. นมสดเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะ แก่นมส้มเป็นต้นได้ เพราะสภาวะมีรสหวานกับรสเปรี้ยวเป็นต้นผิดกัน. แสงสว่างซึ่งมีความไม่รู้แจ้งเป็นกิจ เป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแก่วิญญาณ ซึ่งมีความรู้แจ้งเป็นกิจ. และน้ำอ้อยงบเป็นต้น ซึ่งมีความไม่เมาเป็นกิจเป็นปัจจัยที่ผิดกันแก่น้ำดอง ซึ่งมีความเมาเป็นกิจ.

โคโลมาวิโลมาทีติอาทีสุ โคโลมาวิโลมานิ ทุพฺพาย, อวีติ จ รตฺตา เอฬกา เวทิตพฺพา. วิสาณํ สรสฺส. ทธิติลปิฏฺฐคุฬานิ ภูตินกสฺส. เสวาลํ ตณฺฑุเลยฺยกสฺส, ขรวฬวา อสฺสตรสฺสาติ เอวมาทิ อาทิ-สทฺเทน สงฺคหิโต. ยสฺมา วิปากา เอว น, ตสฺมา ทุกฺขวิปากายปิ อวิชฺชาย อทุกฺขวิปากานํ ปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารานํ ปจฺจยตฺตํ น น ยุชฺชตีติ อตฺโถ.

ในบทว่า โคโลมาวิโลมาทิ เป็นต้น มีวินิจฉัยว่า ขนโคและขนแกะ เป็นปัจจัยที่ผิดกันแก่หญ้าแพรก, ก็แกะสีแดง พึงทราบว่า ชื่อว่า อวิ. เขาสัตว์เป็นปัจจัยแก่เสียง. นมส้ม งา แป้ง และน้ำอ้อยงบ เป็นปัจจัย แก่ตะไคร้. คำมีอาทิอย่างนี้ว่า สาหร่าย เป็นปัจจัยแก่กะเพรา ลา และแม่ม้า เป็นปัจจัยแก่ม้าอัสดร ท่านอาจารย์รวมไว้ด้วยอาทิ-ศัพท์. อธิบายว่า เพราะเหตุที่ธรรมเหล่านั้น มิได้เป็นวิบากเลย, ฉะนั้น ความที่อวิชชาแม้มีวิบากเป็นทุกข์เป็นปัจจัยแก่บุญญาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขารซึ่งมีวิบากไม่เป็นทุกข์ จะไม่สมควรก็หามิได้.

ตทวิปากตฺเตปิ สาวชฺชตาย ตทวิรุทฺธานํ, ตํสทิสานญฺจ อปุญฺญาภิสงฺขารานเมว ปจฺจโย, น อิตเรสนฺติ เอตสฺส ปสงฺคสฺส นิวารณตฺถํ "วิรุทฺโธ จาวิรุทฺโธ จ, สทิสาสทิโส ตถา. ธมฺมานํ ปจฺจโย

คำว่า "ปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่ผิดกันกับผลก็ดี ไม่ผิดกันก็ดี และที่เหมือนกันหรือไม่เหมือนกันกับผล ย่อมสำเร็จเป็นปัจจัยได้" ดังนี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้เพื่อจะห้ามเสีย ซึ่งความเกี่ยวข้องกันข้อนี้ว่า

สิทฺโธ"ติ วุตฺตํ. ตสฺมา ตมตฺถํ ปากฏํ กโรนฺโต "อิติ อยํ อวิชฺชา"ติอาทิมาห.

แม้เมื่อความที่ธรรมเหล่านั้น มิได้เป็นวิบาก อวิชชา ก็เป็นปัจจัยแก่อบุญญาภิสังขารเท่านั้น ซึ่งเป็นธรรมที่ผิดกันกับอภิสังขารทั้ง ๒ นั้น และเหมือนกันกับอวิชชานั้น เพราะความเป็นธรรมที่มีโทษ. เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะทำเนื้อความนั้นให้ปรากฏ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ด้วยประการฉะนี้ อวิชชานี้".

๖๑๙. สพฺพตฺถ ขนฺธานํ เภโท มรณนฺติ จุตึ อคฺคณฺหนฺโตติ อิธ จุติ นาม ตตฺถ ตตฺถ ภวาทีสุ รูปาทีนํ ขนฺธานํ มรณสญฺญิโต จริมโก[๑] เภโทติ ยาถาวโต อชานนฺโต. สตฺตสฺส สโต วิชฺชมานสฺเสว. เทหนฺตรสงฺกมนํ อญฺเญน กาเยน สมาคโม.

๖๑๙. คำว่า ไม่ถือเอาจุติว่าความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายในภพทั้งปวง ชื่อมรณะ ความว่า ไม่รู้ตามความเป็นจริงว่า ที่ชื่อว่า จุติ ในที่นี้ ได้แก่ความแตกครั้งหลังที่รู้กันว่า ตาย แห่งขันธ์มีรูปเป็นต้นในภพเป็นต้นนั้นๆ. สตฺตสฺส แปลว่า มีอยู่ คือปรากฏอยู่. การก้าวไปสู่ร่างอื่น ได้แก่ การมาร่วมกับกายอื่น.

---

[๑] ฉ. จริโม.

สพฺพตฺถ ขนฺธานํ ปาตุภาโวติ ตตฺถ ตตฺถ ภวาทีสุ ขนฺธานํ ปฐมาภินิพฺพตฺติ. นวสรีรปาตุภาโวติ อิธ ชิณฺณสฺส สรีรสฺส นิกฺเขเป ปรโลกปริยาปนฺนสฺส นวสฺส กายสฺส[๑] อุปฺปาโท. ยเถเก วทนฺติ :

คำว่า ความปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลายในภพทั้งปวง ได้แก่ ความบังเกิดที่แรกแห่งขันธ์ในภพเป็นต้นนั้น ๆ. คำว่า ความปรากฏแห่งร่างใหม่ ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งกายใหม่ที่นับเนื่องอยู่ในปรโลก ในเมื่อสรีระเก่าทอดอยู่ในโลกนี้. เหมือนอย่างอาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า :

"วตฺถานิ ชิณฺณานิ ยถา ปหาย
นวานิ คณฺหาติ นโร ปรานิ
นิกฺขิปฺป เทหํ อิธ ชิณฺณเมวํ
คณฺหาติ อตฺตาภินวํ สุเขสี"ติ.

"เปรียบเหมือนนรชนทิ้งผ้าผืนเก่าแล้ว
ย่อมถือเอาผ้าผืนใหม่อื่น ฉันใด สัตว์
ผู้แสวงหาความสุข ก็ทอดกายที่เก่า
ไว้ในโลกนี้ แล้วถือเอาอัตตาที่ใหม่
เอี่ยม ก็เหมือนฉันนั้น.

อยํ สตฺโตติ อยมตฺโต, โย สามี, นิวาสี, การโก, เวทโก จาติ อธิปฺเปโต. สตฺโต มรติ, สตฺโต อุปฺปชฺชตีติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. ตีสุปิ ฐาเนสุ อาทิ-สทฺเทน อิสฺสรกุตฺตพฺรหฺมกุตฺตาทิวิกปฺปนํ สงฺคณฺหาติ.

คำว่า สัตว์นี้ ได้แก่ อัตตาที่ท่านประสงค์เอาว่าเป็นเจ้าของเป็นผู้อยู่ประจำเป็นตัวการและเป็นผู้เสวย นี้. แม้ในคำว่า สัตว์ตาย สัตว์เกิด นี้ ก็มีนัยนี้. ด้วยอาทิ-ศัพท์ในฐานะทั้ง ๓ ท่านอาจารย์ย่อม

๑ ฉ. นวกายสฺส.

สงเคราะห์เอาความคิดถึงกิริยา ของพระ-อิศวรและกิริยาของพระพรหมเป็นต้น.

สภาวลกฺขณนฺติ รุปฺปนานุภวนาทิ, กกฺขฬผุสนาทิสภาวเมว วา. สามญฺญ-ลกฺขณนฺติ อนิจฺจตาทิ. สงฺขาเร อตฺตโต อตฺตนิยโตติ รูปาทีสุ เอกจฺจํ อตฺตโต, ตทญฺญํ อตฺตนิยโต.

คำว่า สภาวลักษณะ ได้แก่ ลักษณะมีความแปรผัน และความเสวยอารมณ์เป็นต้น. หรือได้แก่มีความหยาบและความถูกต้องเป็นต้นเป็นสภาพนั่นเอง. คำว่า สามัญลักษณะ ได้แก่ ความไม่เที่ยงเป็นต้น. คำว่า กำหนดใจเอาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นตนโดยความเป็นของตน ความว่า กำหนดใจเอาบางส่วนในรูปเป็นต้น โดยความเป็นตน กำหนดใจเอาสิ่งอื่นจากรูปเป็นต้นนั้น โดยความเป็นของตน.

อตฺตา ชานาติ วาติ วิกปฺเปติ กาปิลาทโย วิย. น ชานาติ วาติ กาณาทาชีวิกาทโย วิย. กาณาโทปิ หิ อตฺตา สภาเวน น ชานาติ[๑] ยทา พุทฺธิคุเณน สํยุชฺชติ, ตทา ชานาตีติ อิจฺฉติ.

ย่อมกำหนดใจว่า อัตตาย่อมรู้บ้าง เหมือนอย่างลัทธิทั้งหลายมีลัทธิของท่านกบิลเป็นต้น. ย่อมกำหนดใจว่า อัตตาย่อมไม่รู้บ้าง เหมือนอย่างลัทธิทั้งหลายมีลัทธิของท่านกณาทและลัทธิอาชีวกเป็นต้น. จริงอยู่

---

๑ ก. ชานาติ.

อัตตาแม้ของท่านกณาท ย่อมไม่รู้โดยสภาวะ. เมื่อใดรวมกับคุณคือพุทธิ, เมื่อนั้นท่านย่อมปรารถนาว่าย่อมรู้.

โส เอว กโรติ จ กาเรติ จาติ โย ปรตฺถ สุขทุกฺขํ อนุภวติ, โส เอว ปุญฺญาปุญฺญํ สยํ กโรติ, อญฺญญฺจ กาเรติ, อนญฺโญติ[๑] อธิปฺปาโย. สญฺจเปนฺตาติ[๒] ทฺวิอณุกาทิ-อุปฺปาทนวเสน, อิจฺฉาวเสน จ สมฺปาเทนฺตา.

คำว่า อัตตานั้นเอง ทำเอง และใช้ให้ผู้อื่นทำ อธิบายว่า อัตตาใด ย่อมเสวยสุขทุกข์ในโลกหน้า, อัตตานั้นเอง ย่อมทำบุญและบาปเอง และใช้ให้ผู้อื่นทำ หาใช่ผู้อื่นไม่. คำว่า จัดแจง ได้แก่ ทำให้ถึงพร้อมด้วยอำนาจทำให้เกิดสิ่งต่าง ๆ มีอณู ๒ ตัวเป็นต้น และด้วยอำนาจความอยาก.

โสติ อตฺตสญฺญิโต สตฺโต. อินฺทฺริยสมฺปนฺโนติ จกฺขาทีหิ อินฺทฺริเยหิ สมนฺนาคโต, เตน สฬายตนปฺปวตฺตึ ทสฺเสติ. สพฺพเญหตํ ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานานํ อวิชฺชาทีนํ กิจฺจํ อตฺตโน พฺยาปารํ กตฺวา ทิฏฺฐิจฺฉิกโก วิมุยฺหตีติ ทสฺสนวเสน วุตฺตํ.

บทว่า โส โยค อตฺตสญฺญิโต สตฺโต แปลว่า สัตว์ที่หมายรู้กันว่าอัตตานั้น. คำว่า มีอินทรีย์ถึงพร้อมแล้ว คือ ผู้ประกอบด้วยอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น, ด้วยคำนั้น ท่านย่อมแสดงความเป็นไปแห่งสฬายตนะ. ก็คำนี้ทั้งหมดท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจการแสดงว่า

---

[๑] ฉ. น อญฺโญติ.

[๒] ม. สญฺจเปนฺโต.

คนเจ้าทิฐิย่อมหลงไปต่าง ๆ เพราะกระทำกิจแห่งอวิชชาเป็นต้น ซึ่งเป็นไปตามปัจจัยให้เป็นความขวนขวายของตน.

อจฺเฉชฺชสุตฺตาวุตาเภชฺชมณีนํ วิย ปุพฺพาปริยววฏฺฐานํ นิยติ, นิยติยา, นิยติ เอว วา สงฺคติ สมาคโม นิยติสงฺคติ, ตาย ภาเวสุ ปริณตา มนุสฺสเทววิหงฺคาทิภาวํ ปตฺตา นิยติสงฺคติภาวปริณตา. นิยติยา, สงฺคติยา, ภาวสงฺขาเตน สภาเวน จ ปริณตา นานปฺปการตํ ปตฺตา นิยติสงฺคติภาวปริณตาติ จ อตฺถํ วทนฺติ.

ความกำหนดลงที่เป็นไปในเบื้องต้น และเบื้องปลาย เหมือนอย่างแก้วมณีที่ไม่แตกที่เขาร้อยไว้ด้วยด้ายที่ไม่ขาด ชื่อว่า นิยติ แปลว่า โชคดีโชคร้าย, ความประชุม คือความมาพร้อมกัน ด้วยโชคดีโชคร้าย หรือคือโชคดีโชคร้าย ชื่อว่า นิยติสงฺคติ แปลว่า ความประชุมด้วยโชคดีโชคร้าย หรือคือโชคดีโชคร้าย, สัตว์ทั้งหลายแปรเปลี่ยนไปในภาวะทั้งหลาย ด้วยความประชุมคือโชคดีโชคร้ายนั้น คือถึงภาวะเป็นมนุษย์เป็นเทพและเป็นนกเป็นต้น ชื่อว่า นิยติสงฺคติภาวปริณตา ผู้แปรเปลี่ยนไปในภาวะด้วยความประชุมคือโชคดีโชคร้าย. และอาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวเนื้อความว่าสัตว์ทั้งหลาย แปรเปลี่ยนไป คือถึงความเป็นประการต่าง ๆ ด้วยโชคดีโชคร้าย ด้วย

ความประชุม และด้วยสภาวะที่เรียกว่า ภาวะ ชื่อว่า นิยติสงฺคติภาวปริณตา ผู้แปร- เปลี่ยนไปด้วยโชคดีโชคร้ายการประชุมและภาวะดังนี้.

เอเตหิ จ วิกปฺปเนหิ อวิชฺชา อกุสลํ จิตฺตํ กตฺวา สตฺเต ปุญฺญาทีสุ สงฺขาเรสุ ยตฺถ กตฺถจิ ปวตฺเตตีติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต อาห "โส อวิชฺชาย อนฺธีกโต"ติ อาทิ. ปฏิปชฺชตีติ อุปสงฺกมติ.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงเนื้อความข้อนี้ว่า ก็โดยการกำหนดใจเหล่านี้ อวิชชาทำอกุศลจิตแล้ว ย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้เป็นไปในสังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาสังขารทั้งหลายมีบุญญาภิสังขารเป็นต้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "บุคคลนั้นอันอวิชชาทำให้เป็นคนบอดแล้ว" ดังนี้. คำว่า ย่อมเดินไป คือ ย่อมเข้าไป.

อปริณายโกติ อรหตฺตมคฺคสมฺปฏิปาทกกลฺยาณมิตฺตรหิโต, อรหตฺตมคฺคญาณาวสานํ วา ญาณํ สมวิสมํ ทสฺเสตฺวา สตฺเต นิพฺพานํ นยตีติ ปริณายกํ, เตน รหิโต อปริณายโก. ธมฺมํ ญตฺวาติ สปฺปุริสูปสฺสเยน จตุสจฺจปกาสกํ สุตฺตาภิธมฺมํ

บทว่า อปริณายโก ความว่า เว้นจากกัลยาณมิตร ผู้ยังอรหัตมรรคให้สำเร็จ, อีกอย่างหนึ่ง ญาณอันมีอรหัตมรรคญาณเป็นที่สุดแสดงที่เรียบและที่ขรุขระ นำสัตว์ทั้งหลายไปสู่พระนิพพาน เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า ปริณายกํ ผู้นำไป, เว้นแล้วจาก

ญตฺวา. มคฺคญาเณเนว วา สพฺพธมฺมปวรํ นิพฺพานธมฺมํ ญตฺวา.

ญาณผู้นำไปนั้น จึงชื่อว่า อปริณายโก ผู้ไม่มีญาณนำไป. คำว่า รู้ธรรมแล้ว คือ รู้พระสูตรและพระอภิธรรม อันประกาศสัจจะทั้ง ๔ ด้วยอำนาจการคบสัตบุรุษ หรือรู้ธรรมคือ พระนิพพาน อันประเสริฐกว่าธรรมทั้งปวงด้วยมรรคญาณนั่นเอง.

ตํ ชานนายตฺตํ ปน เสสสจฺจตฺตยาภิสมยํ สมานกาลมฺปิ ตํ ปุริมกาลํ วิย กตฺวา วุตฺตํ. อุปสนฺโต จริสฺสตีติ อคฺคมคฺคาธิคเมน สพฺพโส อวิชฺชูปสเมน[๑] อุปสนฺโต สอุปาทิเสสนิพฺพานธาตุยํ ฐิโต ยาว อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตุปตฺติ, ตาว สตฺตานํ หิตจริยาย อตฺตภาวํ ปวตฺเตนฺโต จริสฺสติ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาเรหิ วิหริสฺสตีติ อตฺโถ.

ก็การตรัสรู้สัจจะ ๓ ที่เหลือ ที่เนื่องด้วยความรู้ธรรม คือ พระนิพพานนั้น แม้เป็นสมานกาล คือมีกาลเสมอกัน ท่านก็กล่าวไว้โดยทำการตรัสรู้สัจจะ ๓ ที่เหลือนั้นให้เป็นเหมือนปุริมกาล. สองบทว่า อุปสนฺโต จริสฺสติ ความว่า เขาสงบแล้ว คือตั้งอยู่ในสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เพราะอวิชชาสงบโดยประการทั้งปวง ด้วยการบรรลุมรรคอันเลิศ จักยังอัตภาพให้เป็นไปดำรงอยู่ คือจักอยู่ด้วยการอยู่เป็นสุขในทิฐธรรม เพื่อประพฤติเกื้อกูล แก่สัตว์ทั้งหลายจนตราบเท่าบรรลุอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ.

[๑] อวิชฺชูปสมา.

ใบแจ้ง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขอเรียนให้ทราบว่า

1. ท่านที่ได้รับพระคัมภีร์ ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" แล้วปรากฏว่า พบข้อบกพร่องในเนื้อหาพระคัมภีร์ เป็นต้นว่า

- หน้าหนังสือขาดหายไป
- เลขหน้าหนังสือไม่เรียงตามลำดับ
- ข้อความพิมพ์เลอะเลือน อ่านไม่ชัด

ฯลฯ

โปรดส่งพระคัมภีร์คืนไปยัง มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ ฯ
ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ 10100
โทร.223-0316, 221-8001

มูลนิธิ ฯ ยินดีส่งพระคัมภีร์เล่มใหม่ชดเชยให้ท่าน ทางไปรษณีย์ ทันที และจะออกค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือคืนให้ท่านด้วย

2. ถ้าหากท่านพบคำผิด กรุณาแจ้งมาด้วย เพื่อแก้ไขให้ถูกต้อง ต่อไป

ด้วยความขอบพระคุณอย่างยิ่ง.

Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Notice

1. In case of your "Bhumibalo Bhikkhu" CANON contains the following deficiencies :

   - Page(s) missing
   - Page number(s) not in order
   - Printing(s) unclear/unreadable

   Please return such defect CANON to

   Bhumibalo Bhikkhu Foundation Wat Srakesa Compound
   Chakrabardibong Road
   BANGKOK 10100
   Tel.2230316, 2218001

   The Foundation will immediately replace you with a new copy and will also refund you the return postage.

2. If you found any error(s) in your CANON copy, please let us know so that the correction(s) can be done accordingly.

Thank you very much for your kind cooperation.

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๗

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๓)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI-THAI)

PART VII

(PĀLI PART III THIRD SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบ ๒๐๐ ปี
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕

คุณบรรยง-คุณทัศนีย์ พานิชศุภผล

ขออุทิศส่วนกุศลให้นางสาวกฤษณา เตวิทย์ คุณพี่ที่เคารพรัก

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8295-62-1

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา
โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ

ปรมัตถมัญชูสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๗

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๓)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI-THAI)

PART VII

(PĀLI PART III THIRD SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบ ๒๐๐ ปี
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕

คุณบรรยง-คุณทัศนีย์ พานิชศุภผล
ขออุทิศส่วนกุศลให้นางสาวกฤษณา เตวิทย์ คุณพี่ที่เคารพรัก

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8295-62-1

พระบรมราโชวาท

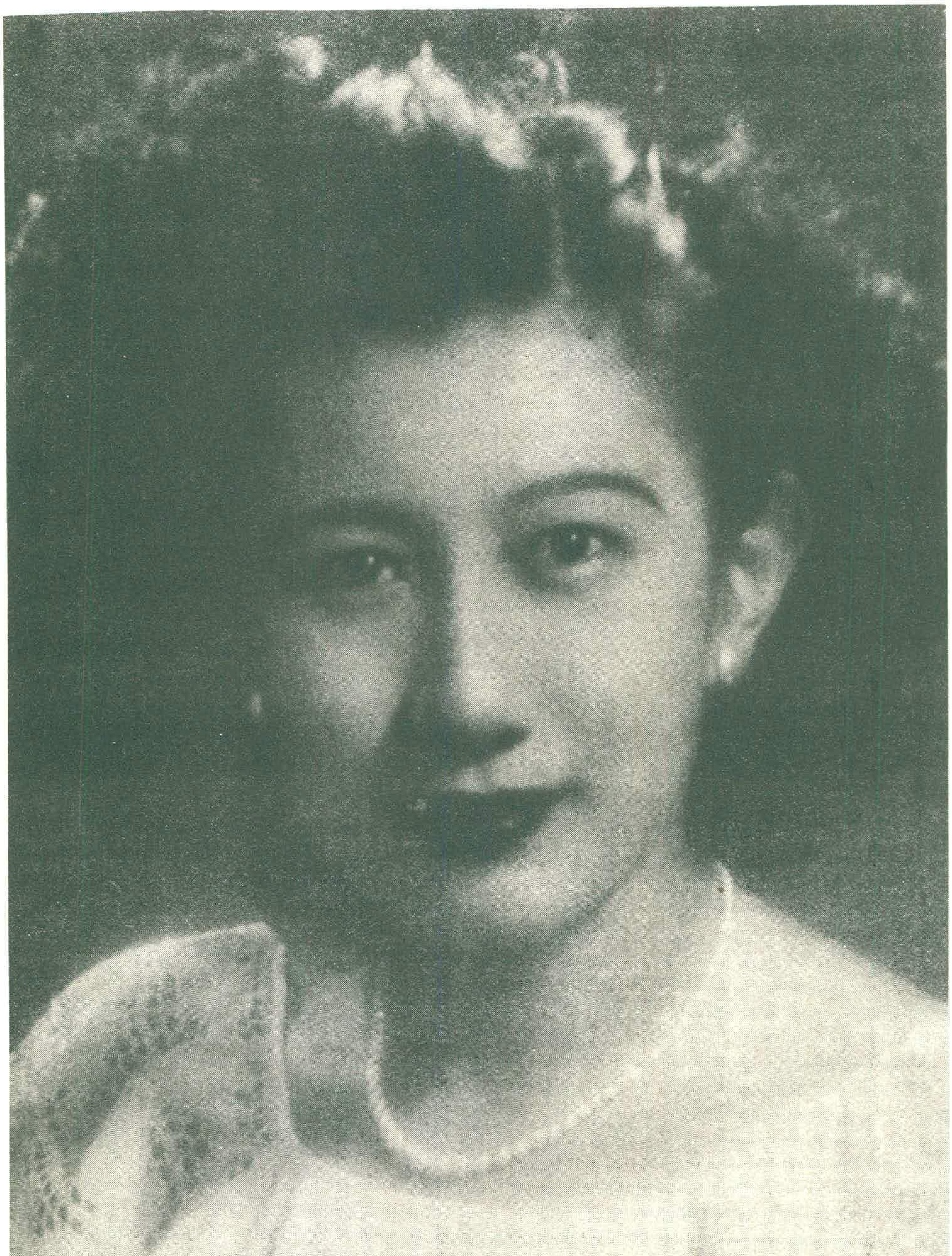
"ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย"

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแด่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ และคณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้า ฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖)

คุณบรรยง-คุณทัศนีย์ พานิชศุภผล
ขออุทิศส่วนกุศลให้นางสาวกฤษณา เตวิทย์ คุณพี่ที่เคารพรัก

นางสาวกฤษณา เตวิทย์

นางทัศนีย์ พานิชศุภผล ขออุทิศส่วนกุศลให้นางสาวกฤษณา เตวิทย์ คุณพี่ที่เคารพรัก

พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงปรารภว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ได้ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ และประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์มาตั้งแต่วันที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ ซึ่งเป็นวันสำคัญแห่งชาติวันหนึ่ง เรียกว่า วันจักรี จะมีกำหนดครบ ๒๐๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๕๒๕ จึงเป็นอภิลักขิตกาลพิเศษ สมควรที่ฝ่ายพุทธจักรจะได้สร้างอนุสสรณียวัตถุร่วมในมหกรรมครั้งนี้ด้วย

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้สนองพระดำรินั้น โดยนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ได้จัดทำตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยขึ้นน้อมถวาย เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาของพระภิกษุสามเณร และการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

โดยที่พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เป็นพระบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อัตถโยชนา ปกรณวิเสส และสัททาวิเสส มีอยู่เป็นจำนวนมาก ล้วนเป็นคัมภีร์สำคัญ

ที่จะเป็นรากฐานการศึกษาพระปริยัติสัทธรรมต่อไปในภายหน้า จึงทรงเห็นสมควรประทานนามพระคัมภีร์ที่จัดพิมพ์ในชุดนี้ว่า ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" อันเป็นพระบรมราชฉายา ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เมื่อสมัยทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะ เป็นการเฉลิมพระเกียรติองค์ศาสนูปถัมภกพระองค์นี้

เพื่อให้การปฏิบัติงานดำเนินไปสู่ความสำเร็จด้วยดี และทรงเห็นเป็นการสมควร ประกาศพระบัญชาให้เป็นที่ปรากฏเกียรติคุณสืบไป จึงทรงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังต่อไปนี้

๑. สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน)	ประธานกรรมการฝ่ายสงฆ์
๒. พระวิสุทธาธิบดี (ฐิตวีโร)	รองประธานฝ่ายสงฆ์
๓. พระพุทธพจนวราภรณ์ (จินฺตากโร)	รองประธานฝ่ายสงฆ์
๔. พลตำรวจเอกประเสริฐ รุจิรวงศ์ (ถึงแก่อนิจกรรม)	ประธานกรรมการฝ่ายฆราวาส
๕. พลเรือเอก ม.จ.กาฬวรรณดิศ ดิศกุล ร.น. (สิ้นชีพตักษัย)	รองประธานกรรมการ
๖. หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล	รองประธานกรรมการ
๗. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร	รองประธานกรรมการ
๘. นายประเสริฐ ณ นคร	รองประธานกรรมการ
๙. พลเรือเอกอนันต์ เนตรโรจน์ ร.น.	กรรมการ
๑๐. พลเรือเอกอภัย สีตกะลิน ร.น.	กรรมการ

๑๑.	นายโชติ สุวรรณโพธิ์ศรี	กรรมการ
๑๒.	ท่านผู้หญิงพัว อนุรักษ์ราชมณเฑียร	กรรมการ
๑๓.	คุณหญิงอรุณ กิติยากร	กรรมการ
๑๔.	พลตรีสุธน สัตตบุศย์	กรรมการ
๑๕.	นายระวี ภาวิไล	กรรมการ
๑๖.	อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๑๗.	อธิบดีกรมการศาสนา	กรรมการ
๑๘.	นายวิสุทธ์ บุษยกุล	กรรมการ
๑๙.	นายพิพัฒน์ สุจินดา	กรรมการ
๒๐.	นางศรีกาญจน์ สุจินดา	กรรมการ
๒๑.	คุณหญิงลมัย หงษ์ยนต์ (ถึงแก่อนิจกรรม)	กรรมการ
๒๒.	คุณหญิงเฟื่อง ชลิตอาภรณ์	กรรมการ
๒๓.	นางจวง นิติการณ์ประสม	กรรมการ
๒๔.	นางประไพ อมาตยกุล	กรรมการ
๒๕.	นางสมจิตต์ สิทธิไชย	กรรมการ
๒๖.	นางเครือทิพย์ ธรรมมงคล (ถึงแก่กรรม)	กรรมการ
๒๗.	นางชนัตถ์ ปิยะอุย	กรรมการ
๒๘.	นางประภา จัยวัฒน์	กรรมการ
๒๙.	นางอวยพร ปัตตพงศ์	กรรมการ
๓๐.	นางยุพนา ธรรมโกวิท	กรรมการ
๓๑.	นางอุษา จารุคุล	กรรมการ

๓๒. นายมณีพันธุ์ จารุดุล กรรมการและเลขานุการ

๓๓. นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

ขอจงถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรม ของ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

ทรงตั้ง ณ วันที่ ๒๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๒

พลตำรวจเอก ป. จารุ

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

ผู้รับสนองพระบัญชา

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงปรารภว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครมาจนถึงบัดนี้ จะครบสองร้อยปีในพุทธศักราช ๒๕๒๕ ควรที่ทางฝ่ายพุทธจักรจะได้สร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นอนุสรณียวัตถุร่วมในมหกรรมครั้งนี้ด้วย มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ จึงสนองพระดำรินี้

เพื่อเปิดโอกาสให้พุทธบริษัทและเอกชนได้มีส่วนร่วมสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา โดยการเสนอแนะของมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ จึงทรงตั้ง

คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร

เป็นประธานกรรมการหาทุนสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย จงอภิบาลรักษาให้เจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นนิตย์นิรันดร เทอญ.

ทรงตั้ง ณ วันที่ ๙ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๒

พลตำรวจเอก

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)
ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
ผู้รับสนองพระบัญชา

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงปรารภว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ได้ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ และประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์มาตั้งแต่วันที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ ซึ่งเป็นวันสำคัญแห่งชาติวันหนึ่ง เรียกว่า วันจักรี จะมีกำหนดครบ ๒๐๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๕๒๕ จึงเป็นอภิลักขิตกาลพิเศษ สมควรที่ฝ่ายพุทธจักรจะได้มีอนุสสรณียวัตถุร่วมในมหกรรมครั้งนี้ด้วย

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้สนองพระดำรินั้น โดยนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ได้จัดทำตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยขึ้นน้อมถวาย เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาของพระภิกษุสามเณร และการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

โดยที่พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เป็นพระบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อัตถโยชนา ปกรณวิเสส และสัททาวิเสส มีอยู่เป็นจำนวนมาก ล้วนเป็นคัมภีร์สำคัญ ที่จะเป็นรากฐานการศึกษาพระปริยัติสัทธรรมต่อไปในภายหน้า จึงทรงเห็น

สมควรประทานนามพระคัมภีร์ที่จัดพิมพ์ในชุดนี้ว่า ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" อันเป็นพระ-บรมราชฉายา ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เมื่อสมัยทรงผนวชเป็นภิกขุภาวะ เป็นการเฉลิมพระเกียรติองค์ศาสนูปถัมภกพระองค์นี้

เพื่อให้การปฏิบัติงานดำเนินไปสู่ความสำเร็จด้วยดี และทรงเห็นเป็นการสมควรประกาศพระบัญชาให้เป็นที่ปรากฏเกียรติคุณสืบไป จึงทรงแต่งตั้งคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุเป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังต่อไปนี้

คณะผู้อำนวยการจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล	ผู้อำนวยการ
๒. นายสิริ เพ็ชรไชย	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ
๓. นางอุษา จารุดุล	หัวหน้าฝ่ายธุรการ

คณะนักวิชาการประจำ

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย ป.ธ. ๙ หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

๒. นายวิเชียร บำรุงผล ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)

๓. นายทินกร ทองเศวต ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)

๔. พันเอกพร้อม โพธิศิริ ป.ธ. ๘ (ถึงแก่กรรม)

๕. นายสุรัส กาญจนพฤ ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)

๖. นายเขียน วงศ์ศรีสังข์ ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)

๗. นายมยุนต์ จอดพิมาย ป.ธ. ๙

๘. พระมหาประสิทธิ์ ชินวํโส ป.ธ. ๘

๙. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง (บ.ศ. ๙)
๑๐. นางสาวศิริรัตน์ กลัดจ่าย (บ.ศ. ๘)
๑๑. นายจรัญ เสือด้วง ป.ธ. ๘
๑๒. นายเยื้อน เพ็ญสวัสดิ์ ป.ธ. ๗
๑๓. นายคำสอน จิตเจริญ ป.ธ. ๗, พม.
๑๔. นายสันติ ฤทธิเดช ป.ธ. ๗ (ศศ.บ.)
๑๕. นายนิพนธ์ เทียมจันทร์ ป.ธ. ๖, พ.กศ.
๑๖. นายบุญเตือน ชาวเอี่ยม ป.ธ. ๖
๑๗. นายประกวด พุฒิเนียม ป.ธ. ๖
๑๘. นายจีรวัฒน์ ควรคำ ป.ธ. ๖
๑๙. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ. (โบราณคดี)
๒๐. นายลัดดง ธนะวัตต์ ป.ธ. ๔, ศศ.บ. (ภาษาไทย)
๒๑. ร้อยตรีทวี จั่นทอง นักปริวรรตอักษร
๒๒. อุบาสิกาพรม เกิดเกษม นักปริวรรตอักษร
๒๓. อุบาสิกาบุญเกื้อ ไพโรจน์ นักปริวรรตอักษร
๒๔. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ นักปริวรรตอักษร
๒๕. อุบาสิกาบุญส่ง พยัคฆเรือง นักปริวรรตอักษร
๒๖. อุบาสิกาพรทิพย์ ศูนย์จันทร์ นักปริวรรตอักษร
๒๗. อุบาสิกากัลยา ใยสำลี นักปริวรรตอักษร
๒๘. อุบาสิกาสกาวรัตน์ หอมขจร นักปริวรรตอักษร
๒๙. อุบาสิกาสุภาพ กาญจนวาส นักปริวรรตอักษร

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑. อุบาสิกาแนบ มหานีรานนท์ (ถึงแก่กรรม)

๒. นายทองย้อย แสงสินชัย ป.ธ.๙

๓. นายบุญมา จิตจรัส ป.ธ.๘ มหาบัณฑิต

๔. นายสุวรรณ์ จินต์ประชา ป.ธ.๙

๕. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

๖. นายสุรจิต สงสกุล ป.ธ.๘ ดุษฎีบัณฑิต

๗. นายพิสิฐ เจริญสุข ป.ธ.๙

๘. นายวินัย ตะเภาพงษ์ ป.ธ.๙ ดุษฎีบัณฑิต

๙. นายสารี อินสอน ป.ธ.๙

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑. นางสาวชลอ สว่างช่วง

๒. นางพิกุล บำรุงผล

๓. นางสาวพวงเงิน อุชชิน

๔. นายเกษมวงศ์ บูรณศิริ

๕. นางสาวถาวร ทองมี

๖. นางสาวบนัดดา เอี่ยมวุฒิ

๗. นางสุภา วรรณพงษ์

๘. นางสาวมยุรี พาหา

๙. นางสาวพนิดา เวียงนนท์

๑๐. นางสาวสายสมร โพธิ์หอม

๑๑. นางชัชสวาสดิ์ นิเกตน้อย

๑๒. นางทิพย์วดี ภู่ทอง

๑๓. นายประนม พลดงนอก

ขอจงถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรม ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

ทรงตั้ง ณ วันที่ ๒๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๒

พลตำรวจเอก ป. จิรวงศ์.

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

ผู้รับสนองพระบัญชา

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ๒๕๓๓

First published : 1990

ISBN 974-8295-62-1

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร

Printed in Thailand

At The Bhūmibalo Bhikkhu Foundation Press,

Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม**ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรม และพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก** **พระสุตตันตปิฎก** และ **พระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

กุลบุตรผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ้ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถะ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์ชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่ง เรียกว่า คันถธุระ คู่กับ วิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติ อันเป็นส่วนแห่ง

พระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลีและพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา กุลบุตรจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่กุลบุตรผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลี อันเป็นตันติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธ-ศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า **อัตถโยชนา**

คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมัคค์หรืออภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา แก้คัมภีร์พระวิสุทธิมัคค์ และคัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถ-วิภาวินี แก้ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้ ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิดลุ่มหลงในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น กุลบุตรผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ่มชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์**บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสสเหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภารธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้ เผยแพร่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศพระราชกฤษฎาภินิหาร ที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะโดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักงันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนา ได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนา ให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยก ดังได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๗ (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๓)** นี้ **คุณบรรยง-คุณทัศนีย์ พานิชศุภผล** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕ เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้นางสาวกฤษณา เตวิทย์ คุณพี่ที่เคารพรัก

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออำนาจแห่งมหากุศล อันบังเกิดจากการบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์นี้ ได้โปรดบันดาลให้ **คุณบรรยง-คุณทัศนีย์ พานิชศุภผล** จงประสพความสุข ความเจริญ มีความเกษมศานต์ยินดียิ่งในธรรมตลอดไปทุกเมื่อ เทอญ.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

๔ พฤษภาคม ๒๕๓๕

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐี อัตถโยชนา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทย และภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้ การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษา ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลี พระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้า

เดียวกัน โดยแยกเป็นสองคอลัมน์ เป็นสองพากย์ ซ้ายขวา เป็นสองภาษาบาลี–ไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์ เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแพร่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศ การพิมพ์ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ภาค ๗ ฉบับพากย์คู่ ภาษาบาลี–ไทย** ครั้งนี้ เป็นการพิมพ์ฉบับชำระเพื่อเผยแพร่คำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั่วกันเทอญ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดุล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ
พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ภาษาบาลีขึ้นมาอีกคัมภีร์หนึ่ง เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์ฉบับ **"ภูมิพโลภิกขุ"**

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความสำคัญมาก ด้วยเป็นพระคัมภีร์ที่อธิบายความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้รจนาไว้ ซึ่งคณะสงฆ์ไทยได้บรรจุพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ไว้เป็นหลักสูตรการสอบไล่พระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง ในระดับเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค ทั้งนี้เพราะพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นพระคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ผู้ศึกษาวิชาการทางพระพุทธศาสนา ถ้าได้ศึกษาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงคัมภีร์เดียว ก็ชื่อว่ามีความรอบรู้วิชาการทางพระพุทธศาสนาพอสมควร แต่การจะเข้าใจความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างสมบูรณ์ ถ้าเว้นการศึกษาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาอย่างถูกต้องเสียแล้ว จะเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอย่างแตกฉานไม่ได้ เพราะพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาเป็นมหาฎีกาที่ขยายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้กระจ่างแจ้งอีกชั้นหนึ่ง

ความหมายของคำว่า ปรมัตถมัญชุสา

เพื่อให้รู้จักพระคัมภีร์นี้ชัดเจนขึ้น จะขอทำความเข้าใจเรื่องความหมายของชื่อพระคัมภีร์ก่อน

คำว่า **ปรมัตถมัญชุสา** เป็นชื่อเฉพาะของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ แยกได้เป็น ๒ คำ คือ ปรมัตถ+มัญชุสา มัญชุสา แปลว่า หีบ หรือ ลุ้ง หมายถึงวัสดุอุปกรณ์ที่เก็บรักษาสิ่งของ เมื่อรวมเข้ากับคำว่า ปรมัตถ เป็น ปรมัตถมัญชุสา ก็แปลว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบเป็นที่เก็บรักษาพระปรมัตถไว้

คำว่า **ปรมัตถ** คำหน้านั้นมาจากคำภาษาบาลีว่า ปรม+อตฺถ ปรม แปลว่า อย่างยิ่ง ยอดเยี่ยม บรม อตฺถ แปลว่า เนื้อความ ประโยชน์ สภาวะ รวมเป็น ปรมตฺถ ใช้เป็นภาษาไทยว่า ปรมัตถ ปรมัตถ์ บรมัตถ แปลว่า เนื้อความอย่างยอดเยี่ยม ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือสภาวะอย่างยอดเยี่ยม คำนี้เป็นชื่อของบารมีก็มี เป็นชื่อของประโยชน์ก็มี เป็นชื่อของสัจจะก็มี เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกก็มี

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของบารมีนั้น มีอธิบายว่า บารมี คือความดีอย่างยิ่งยวด ที่เป็นเครื่องบ่มโพธิญาณให้แก่กล้าจนถึงสำเร็จ มีอยู่ ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา บารมีทั้ง ๑๐ นี้ แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต้น เรียกว่า บารมี มี ๑๐ ชั้นกลาง เรียกว่า อุปบารมี มี ๑๐ ชั้นสูง เรียกว่า ปรมัตถบารมี มี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ถ้วน หรือเรียกว่า บารมี ๓๐ ทัศ ในจริยาปิฎกได้แสดงบารมีไว้ในตอนสรุป ได้แสดงไว้ว่า ทานที่

พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเมื่อครั้งเป็นพระเจ้าสีวิราช จัดอยู่ในขั้นทานบารมี เมื่อเป็นพระเวสสันดร เป็นเวลามพราหมณ์ และเป็นอกิตติดาบส จัดเป็นทานขั้นอุปบารมี เมื่อเป็นพญาไก่ เป็นพญาช้างชื่อสีลวนาค และเป็นพญากระต่าย จัดเป็นขั้นปรมัตถ-บารมี และในบารมีอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ก็มีปรมัตถบารมีด้วยทุกข้อ

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของประโยชน์นั้น มีอธิบายว่า คำสอนของพระพุทธเจ้านั้นประกอบด้วยประโยชน์ ๓ ประการ คำว่า **"ประโยชน์"** ตรงกับภาษาบาลีว่า อตฺถ แปลว่า ความต้องการก็ได้ แปลว่า ความมุ่งหมายก็ได้ ส่วนคำว่า **"ประโยชน์"** ซึ่งเป็นคำแปลของ **"อตฺถ"** นั้น แปลว่า การประกอบ คือ การกระทำให้สำเร็จตามที่ต้องการหรือมุ่งหมายนั้น ประโยชน์หรือความต้องการของมนุษย์นั้นมีอยู่ ๓ ระดับ คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือประโยชน์ในชาตินี้ ได้แก่ ทรัพย์ ยศ ไมตรี กรณียะ จะพึงได้ด้วยการประกอบธรรม ๔ คือ อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความขยัน อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา กัลยาณมิตตตา คบเพื่อนดีเป็นมิตร สมชีวิตา เลี้ยงชีพพอสมควร ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ฝืดเคืองนัก สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ในเบื้องหน้า หรือชาติหน้าที่มนุษย์ต้องประสงค์ คือ สุคติ-โลกสวรรค์ คือการเป็นมนุษย์ที่ดี การเป็นเทพในสวรรค์ การจะได้ประโยชน์เบื้องหน้าที่ต้องการนี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้บำเพ็ญ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการเสียสละ ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา ส่วนประโยชน์ยอดเยี่ยมนั้น เรียกว่า ปรมัตถ แปลว่า ประโยชน์สูงสุด ได้แก่ พระนิพพาน อันเป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา เพราะพระนิพพานเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง การจะถึงพระนิพพานอันเป็นปรมัตถประโยชน์นี้ได้ ก็ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นทาง

แห่งความบริสุทธิ์

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของสัจจะนั้น อธิบายว่า สัจจะ คือความจริงนั้น มีอยู่ ๒ อย่าง คือ จริงโดยสมมุติ เรียกว่า สมมุติสัจจะ ๑ จริงโดยปรมัตถ์ เรียกว่า ปรมัตถสัจจะ ๑ จริงโดยสมมุตินั้น ได้แก่ความจริงที่โลกหมายรู้ร่วมกัน เช่น นาย ก. นาง ข. ช้าง ม้า วัว ควาย คน สัตว์ สมมุติให้ร้องเรียกกันได้ เรียกว่า สมมุติโวหาร ส่วนปรมัตถสัจจะกล่าวถึงธรรมชาติที่มีจริงไม่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลง ทรงสภาพของตนไว้ ซึ่งได้แก่จิต เจตสิก รูป นิพพาน เพราะฉะนั้น ชื่อของปรมัตถสัจจะจึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า สภาวสัจจะ จริงโดยสภาวะ ว่าโดยองค์ พระสูตร พระวินัย และบุคคลบัญญัติเป็นสมมุติสัจจะ พระอภิธรรม ๖ คัมภีร์ เว้นปุคคลบัญญัติเป็นปรมัตถสัจจะ ปรมัตถสัจจะนี้แบ่งได้เป็น ๒ คือ สภาวสัจจะธรรมที่เป็นจริงตามสภาวะ ได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม เป็นต้น๑ อริยสัจจะ ได้แก่ความจริงอย่างประเสริฐ หรือความจริงของพระอริยะ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ๑ พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ สำหรับเวไนยสัตว์ที่ไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในอดีตพุทธเจ้าองค์ที่ล่วงแล้ว พระองค์จะทรงยกสมมุติสัจจะแสดงเป็นพื้นฐานก่อน เพื่อให้เกิดความเข้าใจในพระธรรมเทศนา แล้วจึงทรงแสดงพระปรมัตถธรรมเทศนาในภายหลัง สำหรับเวไนยสัตว์ผู้ได้เคยศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในสมัยอดีตพุทธเจ้า เป็นผู้มีอุปนิสัยสติปัญญาสามารถรับพระธรรมเทศนาได้ จึงจะทรงแสดงพระปรมัตถเทศนาโดยตรง

คำว่า **"ปรมัตถ"** เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกนั้น ก็โดยอาศัยคำของพระอนุรุทธาจารย์ กล่าวไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ว่า เนื้อความพระอภิธรรม

ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นทั้งหมด ว่าโดยปรมัตถ์มี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เรียกว่า ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิตปรมัตถ์ ๑ เจตสิกปรมัตถ์ ๑ รูปปรมัตถ์ ๑ นิพพานปรมัตถ์ ๑ ใช้อักษรย่อว่า จิ. เจ. รุ. นิ. ว่าเป็นหัวใจพระอภิธรรม คำว่า ปรมัตถ นี้ พระสุมังคลาจารย์อธิบายไว้ในพระคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ว่า ความหมายยอดเยี่ยมสูงสุด ไม่มีการเปลี่ยนแปลงแปรผันเป็นอย่างอื่น ยกเสียซึ่งสมมุติ เป็นความหมายที่แท้จริง กล่าวคือ จิต ได้แก่ วิญญาณขันธ์ เจตสิก ได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร รูป ได้แก่ รูปขันธ์ และนิพพาน ได้แก่ ธรรมอันเป็นอารมณ์แห่งมรรคและผล อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปรม ที่แปลว่า ยอดเยี่ยม นั้น หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณ อัตถ แปลว่า สภาวะ วิสัย อารมณ์ หรือโคจร รวมเป็น ปรมัตถ แปลว่า ธรรมอันเป็นอารมณ์ของพระสัพพัญญุตญาณอันยอดเยี่ยม ซึ่งเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้านั่นเอง

ตามความหมายของคำว่า **"ปรมัตถ"** ตามที่กล่าวมานี้ เมื่อมาเป็นชื่อของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ จึงมีความหมายว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบที่เก็บรักษาไว้ซึ่งประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน หรือเป็นที่เก็บรักษาไว้ซึ่งพระปรมัตถธรรม อันเป็นความหมายถึงเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ และเป็นปรมัตถสัจจะด้วย อนึ่ง พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ ได้รับยกย่องว่าเป็นมหาฎีกา คือเป็นคำอธิบายความของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นฎีกาที่ยิ่งใหญ่ควรแก่การเคารพนับถือบูชาอย่างยิ่ง เพราะให้ความรู้แก่ผู้ศึกษาทุกแง่ทุกมุม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จึงมีความหมายถึงว่าเป็นพระคัมภีร์ที่ให้ความรู้ทางพระพุทธศาสนาระดับสูง ซึ่งผู้อ่านพระคัมภีร์นี้จะต้องมีพื้นฐานความรู้ทางพระอภิธรรมและทางภาษามคธพอสมควรจึงจะทำความเข้าใจพระคัมภีร์นี้ได้

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา คือ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ สำนักวัดพทรติตถวิหาร อาณาจักรทมิฬ ฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ใกล้เกาะลังกา ท่านได้รับอาราธนาจากพระทาฐนาคเถระ สำนักสิทธคามปริเวณวิหาร ให้รจนาพระคัมภีร์นี้ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๙๕๐–๑๐๐๐ รุ่นหลังพระพุทธโฆษาจารย์ ท่านได้ศึกษาอยู่ในสำนักมหาวิหาร เมืองอนุราธปุระ ในลังกาทวีป เข้าใจว่าได้ร่วมงานรจนาคัมภีร์อรรถกถากับพระพุทธโฆษาจารย์ด้วย ท่านได้รจนาคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกและมหาฎีกานี้ จึงได้รับยกย่องว่าเป็นทั้ง **"พระอรรถกถาจารย์"** และเป็นทั้ง **"พระฎีกาจารย์"**

ผลงานอรรถกถาที่ท่านรจนานั้น คือ

๑. อรรถกถาเนตติปกรณ์
๒. อรรถกถาอิติวุตตกะ ชื่อปรมัตถทีปนี
๓. อรรถกถาอุทาน ชื่อปรมัตถทีปนี
๔. อรรถกถาจริยาปิฎก ชื่อปรมัตถทีปนี
๕. อรรถกถาเถรคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๖. อรรถกถาเถรีคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๗. อรรถกถาวิมานวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี
๘. อรรถกถาเปตวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี

ผลงานฎีกาที่รจนา คือ

๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ชื่อปรมัตถมัญชุสา

๒. ฎีกาเนตติอรรถกถา อธิบายงานอรรถกถาของท่านเอง

๓. ฎีกาพุทธวงศ์ ชื่อปรมัตถทีปนี

นอกจากนี้ฎีกาอีก ๓ คัมภีร์ คือ ฎีกาอรรถกถาพระสูตรทั้ง ๔ มีทีฆนิกายเป็นต้น ชื่อว่า ลีนัตถปกาสินี ฎีกาอรรถกถาชาดก ชื่อ ลีนัตถปกาสินี และอนุฎีกาแห่งอรรถกถา-อภิธรรม ชื่อว่า ลีนัตถวัณณนา คัมภีร์จูฬคันถวงศ์และศาสนวงศ์ได้กล่าวว่าเป็นผลงานของท่านด้วย แต่ที่จริงฎีกาที่กล่าวนี้เป็นผลงานของท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านอานันทาจารย์ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๑๓๐๐-๑๔๐๐ ปี แต่ชื่อพ้องกัน

อย่างไรก็ตาม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่ท่านรจนาไว้นี้ ได้เป็นวรรณกรรมสำคัญชิ้นหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่เป็นมรดกตกทอดมาถึงเราทุกวันนี้ และนับว่าเป็นสมบัติอันล้ำค่าของโลก

งานสร้างพระคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาล-เถระนี้ แสดงให้เห็นถึงการวางแผนงานอันสำคัญยิ่งในวงการศึกษาของคณะสงฆ์เกี่ยวกับการแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา จากภาษาสิงหฬมาเป็นภาษามคธ อันเป็นตันติภาษาเพื่อให้ความรู้ด้านปริยัติธรรมเผยแพร่ไปทั่วโลก ไม่ใช่อยู่แต่เกาะลังกาเท่านั้น และนอกจากนี้แสดงให้เห็นว่า การทำงานชิ้นสำคัญส่วนนี้ได้มีสงฆ์คณะหนึ่งร่วมงานกันโดยได้ทำกันเป็นระบบต่อเนื่อง เป็นการวางแผนสืบทอดงานพระพุทธ-

ศาสนาทางด้านวิชาการไว้เป็นสมบัติของโลก ซึ่งแม้ประเทศไทยก็พลอยได้มรดกชิ้นนี้ไว้เป็นสมบัติเป็นเวลาช้านานแล้ว แม้ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระจะพำนักอยู่ ณ พทรติตถวิหารอาณาจักรทมิฬแห่งอินเดีย ทางลังกาก็ถือว่าท่านเป็นชาวลังกาด้วย

เนื้อหาของพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

โดยที่พระคัมภีร์นี้เป็นฎีกาอันยิ่งใหญ่ที่ได้รับยกย่องมาก เรียกว่า **มหาฎีกา** ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้รจนาอธิบายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยอาศัยกถามรรคอันมีมาเก่าก่อน รจนามิให้ขัดแย้งกับมติของสำนักมหาวิหาร ท่านนำเอามาแต่ละบทแต่ละคำ ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอรรถาธิบายให้คำวินิจฉัย คำถาม คำตอบในเชิงอธิบายทุกแง่ทุกมุม มีคำวินิจฉัยทางนิรุตติศาสตร์ขยายความในลัทธิทั้งในมหายานและพราหมณลัทธิไตรเพทเวทางคศาตร์ ที่เรียกว่า ปรัชญาอินเดียในปัจจุบันนี้ รวมทั้งโลกโวหารอย่างพร้อมมูล ฉะนั้น พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้จึงอุดมไปด้วยความรู้ในระดับสูง ทำให้เกิดความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างละเอียดรวมทั้งเข้าใจพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีด้วย เพราะท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้บรรจุความรู้ทางพระพุทธศาสนาไว้อย่างสมบูรณ์

ในเนื้อหานั้น เริ่มต้นด้วยคำปรารภ อธิบายกถาว่าด้วยคำนิทานเป็นต้นของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ต่อจากนั้นอธิบายความเป็นนิเทศ ๆ ไป คือ

๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑ ชื่อสีลนิทเทส

๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒ ชื่อธุดงคนิทเทส

๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๓ ชื่อกัมมัฏฐานคหณนิทเทส
๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๔ ชื่อปฐวีกสิณนิทเทส
๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๕ ชื่อว่าเสสกสิณนิทเทส
๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๖ ชื่ออสุภกัมมัฏฐานนิทเทส
๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส
๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส
๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิทเทส
๑๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๐ ชื่ออารุปปนิทเทส
๑๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธินิทเทส
๑๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิทเทส
๑๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส
๑๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส
๑๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนธาตุนิทเทส
๑๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสัจจนิทเทส
๑๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิทเทส
๑๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อทิฏฐิวิสุทธินิทเทส
๑๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส
๒๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ-นิทเทส
๒๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส

และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค พร้อมทั้งอวสานกถาของท่านอาจารย์เอง

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ฉบับอักษรไทย

โดยที่ พระคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค สมเด็จพระวันรัต(เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้ตรวจชำระและตีพิมพ์ขึ้นโดยพระอุปถัมภ์ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงบริจาคทรัพย์พิมพ์ใน พ.ศ.๒๔๖๕ แล้ว การตรวจชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ก็ได้อาศัยตรวจสอบกับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ด้วย สมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) นั้น เป็นผู้ทรงความรู้ด้านพระปริยัติธรรมด้านภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง มีความแตกฉานในพระ-ไตรปิฎกและอรรถกถา ฎีกา พร้อมทั้งสัททาวิเสสอย่างกว้างขวาง ได้เคยเป็นผู้จัดการสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง พ.ศ.๒๔๗๘ และ พ.ศ.๒๔๗๙ ฝีมือการตรวจสอบชำระพระคัมภีร์ของพระมหาเถระนี้ ปรากฏว่าได้รับความนิยมในความพิถีพิถันละเอียดลออมาก มีวรรคน้อย วรรคใหญ่ ในศัพท์เดียวที่เป็นสมาส ย่อคำหลาย ๆ คำเป็นศัพท์เดียวกัน แต่ละคำจะเว้นห่างกันเล็กน้อยทุกคำไป ปาฐะใดอ้างที่มาในพระไตรปิฎก หรือที่อื่น ๆ ก็จะหาที่มาบอกชื่อคัมภีร์ บอกหน้าให้ไปค้นได้ด้วย รู้สึกว่าวิธีการชำระแบบนี้ เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ)เป็นผู้เริ่มก่อนผู้อื่นทั้งหมด และได้เป็นแบบแผนของการชำระพระคัมภีร์ในสมัยต่อมา เพราะฉะนั้น การพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ได้อำนวยประโยชน์ในวงการ

ศึกษาอย่างมาก เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ม.ร.ว.ลพ สุทัศน์)[๑] อดีตเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ได้ปรารภบำเพ็ญกุศล เนื่องในโอกาสอายุครบ ๗๐ ปี มีความประสงค์จะบำเพ็ญกุศลให้เป็นอุปการะแก่พระพุทธศาสนา ได้ทราบว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ โปรดให้พิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นอักษรไทยครั้งแรกแล้ว จึงได้อุปถัมภ์ให้พิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ขึ้นมาตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงแนะนำ โดยเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ พร้อมด้วยสัทธิวิหาริกทั้งหลายของท่าน มีพระราชสุธีสมัยยังเป็นพระมหาวิจิตร อาภากโร เป็นต้น เป็นผู้ตรวจชำระทำต้นฉบับจากอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๘

พระปรมัตถมัญชุสาฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้มีโครงการจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นแนวยืน คือจัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์เป็นหลัก แล้วทำพระคัมภีร์อธิบายรอง ๆ ลงไปให้เป็นสายเดียวกัน เพื่อเป็นอรรถาธิบายสืบต่อกันไป ซึ่งจะเป็นการง่ายต่อการศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น เมื่อมูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาบาลีขึ้นมาแล้ว ได้ทำหัวเรื่อง ทำข้อ ย่อหน้า ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้แล้ว จึงได้จัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา อันเป็นมหาฎีกาของ

---

๑ ผู้เขียนทราบมาจากหลวงสิทธิดุริตภาษ ว่า เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ลพ สุทัศน์) ไม่มีทายาทสืบสกุล ได้อุปถัมภ์กุลบุตรท่านหนึ่งเป็นบุตรบุญธรรม มีความประสงค์จะให้ใช้นามสกุล "สุทัศน์" แต่เพราะท่านผู้นั้นมิได้เป็นเชื้อพระวงศ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานนามสกุลว่า "ลพานุกรม" ตามนามเดิมของท่านเจ้าพระยานี้

วิสุทธิมรรค จัดทำหัวเรื่อง ตั้งข้อ ย่อหน้าให้ตรงกันกับพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อสะดวกต่อการค้นคว้าของนักศึกษา และได้จัดหาที่มาให้ครบถ้วนบริบูรณ์ ซึ่งหวังใจว่าเป็นการเพิ่มพูนความสมบูรณ์แบบยิ่งขึ้น จัดเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือ

ภาค ๑ เริ่มแต่คำปรารภพระคัมภีร์ อธิบายคำนิทานพจน์เป็นต้น และอธิบายความในปริเฉทที่ ๑ คือสีลนิทเทส ไปจนถึงอธิบายปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส

ภาค ๒ เริ่มแต่อธิบายความปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ไปจนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส

ภาค ๓ เริ่มแต่อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส จนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอวสานกถาของท่านอาจารย์พระธรรมปาละเป็นที่สุด

การจัดพิมพ์เป็นพากย์คู่ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เนื่องจากพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ที่ท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระ สำนักพทรติตถวิหาร ได้รจนาไว้นี้ เป็นคัมภีร์ที่อำนวยประโยชน์ในด้านความรู้อย่างมากมายแก่กุลบุตร ที่จะทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นผลงานรจนาของท่านพระพุทธโฆษาจารย์ที่แพร่หลายมีชื่อเสียง ว่าเป็นวรรณกรรมชั้นยอดของพระพุทธศาสนา แต่ยังเป็นภาษาบาลีอยู่ นายมณีพันธุ์ จารุดุล ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ กรรมการผู้จัดการมูลนิธิ–

ภูมิพโลภิกขุ มีความประสงค์จะให้มีการแปลเป็นภาษาไทย เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษาพระพุทธศาสนา และท่านผู้สนใจจะได้อ่านทำความเข้าใจในพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ และรวมไปถึงทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อให้เกิดการปฏิบัติหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องด้วย และมูลนิธิมีความประสงค์จะทำเป็นไทวพากย์หรือพากย์คู่ คือภาษาบาลีข้างหนึ่ง ภาษาไทยข้างหนึ่ง ในหน้าเดียวกันตลอดทั้งคัมภีร์ โดยที่พระคัมภีร์นี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความยาวมาก สำหรับฉบับภูมิพโลภิกขุได้แบ่งพากย์ภาษาบาลีเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือภาค ๑ มี ๔๕๘ หน้า ภาค ๒ มี ๓๗๕ หน้า ภาค ๓ มี ๗๔๒ หน้า รวมด้วยกันเป็นหน้ากระดาษพิมพ์ได้ ๑,๕๗๕ หน้า เพื่อให้การแบ่งรูปเล่มในพากย์คู่บาลีและไทยมีความพอเหมาะแก่เล่มและเรื่อง จึงได้แบ่งภาษาบาลีเดิม ๓ ภาค เป็นตอนได้ ๘ ตอน ดังนี้

ภาค ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่คันถารัมภกถา กล่าวเริ่มต้นพระคัมภีร์อธิบายสีลนิทเทส ปริเฉทที่ ๑ อธิบายธุตังคนิทเทส ปริเฉทที่ ๒ และอธิบายกัมมัฏฐานคหณนิทเทส ปริเฉทที่ ๓.

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายปฐวีกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๔ อธิบายเสสกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๕ อธิบายอสุภกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๖ อธิบายฉอนุสสตินิทเทส ปริเฉทที่ ๗

ภาค ๒ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายอนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๘ และ

อธิบายพรหมวิหารนิทเทส ปริเฉทที่ ๙

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอรุปปนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๐ อธิบายสมาธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๑ อธิบายอิทธิวิธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๒ และอธิบายอภิญญานิทเทส ปริเฉทที่ ๑๓

ภาค ๓ แบ่งเป็น ๔ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายขันธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๔ และอธิบายอายตนธาตุนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๕

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอินทริยสัจจนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๖ และอธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗

ตอนที่ ๓ เริ่มตั้งแต่อธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗ ตอนพรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ อธิบายทิฏฐิวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๘ อธิบายกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๙

ตอนที่ ๔ เริ่มตั้งแต่อธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๐ อธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๑ อธิบายญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๒ อธิบายปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส ปริเฉทที่ ๒๓ อธิบายนิคมคาถาของวิสุทธิมรรค และลงท้ายด้วยนิคมคาถา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ เป็นจบพระคัมภีร์

ในการแปลพระปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกาสู่ภาษาไทยนั้น สำหรับภาค ๓ ทั้ง ๔ ตอนนี้ ข้าพเจ้า นายสิริ เพ็ชรไชย ได้แปลไว้

สำหรับการพิมพ์พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี–ไทย ภาค ๗ (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๓) นี้ **คุณบรรยง–คุณทัศนีย์ พานิชศุภผล** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้นางสาวกฤษณา เตวิทย์ คุณพี่ที่เคารพรัก ทางมูลนิธิภูมิพโลภิกขุขออนุโมทนากุศลไว้ ณ โอกาสนี้

ขออานุภาพแห่งการสร้างพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ จงเป็นปัจจัยให้ประชานิกรทั้งหลายหยั่งถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก จงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุติรส ขอพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงดำรงอยู่ในโลกสิ้นกาลนาน และขอให้ประชานิกร จงมีความเคารพในพระสัทธรรมเป็นนิตย์ เทอญ.

สิริ เพ็ชรไชย

(นายสิริ เพ็ชรไชย)

หัวหน้าฝ่ายวิชาการ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์

ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ของ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุดุล	อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน
นางอุษา จารุดุล	นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการ ผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และรอง ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ เป็นหัวหน้าฝ่ายธุรการ
นายสิริ เพ็ชรไชย	กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และหัวหน้าฝ่ายวิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (บาลี-ไทย)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑.	นายสิริ เพ็ชรไชย ป.ธ.๙	ประธานกรรมการตรวจชำระ
๒.	นายเขียน วงศ์ศรีสังข์ ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๓.	นายบุญมา จิตจรัส ป.ธ.๘	กรรมการตรวจชำระ
๔.	พระมหาเมธี สุเมโธ ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๕.	นายทองแดง กันเมล์ ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๖.	อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง บศ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๗.	นายปลั่ง บุญศิริ ป.ธ.๙	กรรมการและเลขานุการ
๘.	นายสุบิน พุทธ์แก้ว ป.ธ.๖	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๙.	นายคำภา นันทวงศ์ ป.ธ.๓	อ่านทานภาษาบาลีตามต้นฉบับ
๑๐.	นายจำลอง จันทรพัฒน์ ป.ธ.๔, ศน.บ.	อ่านทานภาษาบาลีตามต้นฉบับ
๑๑.	นายพวง หนองภักดี ป.ธ.๔	อ่านทานภาษาบาลีตามต้นฉบับ
๑๒.	นายสมชาย ภามนตรี ศศ.บ.(รัฐศาสตร์)	อ่านทานภาษาบาลีตามต้นฉบับ
๑๓.	นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ.(โบราณคดี)	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๔.	นายสมศรี แก้วกิตติ ป.ธ.๓	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๕.	นายวันชัย มาลัย ป.ธ.๖	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๖.	นายจีรวัฒน์ ควรคำ ป.ธ.๖	อ่านทานตามต้นฉบับ

๑๗. นางสาวศิริรัตน์ กลัดจ่าย บศ.๘ — อ่านทานตามต้นฉบับ และควบคุมการแก้ไขต้นแบบ

๑๘. นางชลอ วรรณจันทร์ — ตรวจความเรียบร้อยของต้นแบบ และดำเนินการจัดพิมพ์

๑๙. นายคำภา นันทวงศ์ — จัดทำรูปเล่ม

พระคัมภีร์

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๗

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๓)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

Pāli - Thai Part VII

(Pāli Part III Third Section)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๓๓

สารบาญ

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๗

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๓)

เรื่อง	หน้า
พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ	๑
พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป	๙๙
พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ	๑๑๒
พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ	๑๒๑
พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา	๑๒๗
พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา	๑๓๐
พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะมีตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน	๑๓๖
พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ	๑๕๑
พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ	๑๖๘
พรรณนากถาว่าด้วยภวจักร	๑๗๒
๑๘. พรรณนาทิฏฐิวิสุทธินิเทศ	๒๓๔
พรรณนากถาว่าด้วยการกำหนดนามรูป	๒๓๔
พรรณนากถาว่าด้วยอาการปรากฏแห่งอรูปธรรม	๒๕๘

พรรณนากถาว่าด้วยการเทียบเคียงด้วยพระสูตรหลายพระสูตร ๒๘๔
พรรณนากถาว่าด้วยการอธิบายนามรูปด้วยอุปมา ๒๘๘

๑๙. พรรณนากังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ ๓๐๗
พรรณนากถาว่าด้วยการกำหนดจับปัจจัย ๓๐๗

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ

ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฏก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฏก	มหาวคฺค
วิ. จุ.	วินยปิฏก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฏก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก

คำย่อ	คำเต็ม	
อภิ. สํ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐาน

วิธีใช้ เช่น วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๔๑๓. หมายถึง คัมภีร์พระวินัยปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	คำเต็ม	
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	อิงฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET
as used in this pāli text
of
THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

a	า ā	ิ i	ี ī	ุ u	ู ū	เ e	โ o

CONSONANTS - 33

ก	ka	ข	kha	ค	ga	ฆ	gha	ง	ṅa
จ	ca	ฉ	cha	ช	ja	ฌ	jha	ญ	ña
ฏ	ṭa	ฐ	ṭha	ฑ	ḍa	ฒ	ḍha	ณ	ṇa
ต	ta	ถ	tha	ท	da	ธ	dha	น	na
ป	pa	ผ	pha	พ	ba	ภ	bha	ม	ma
ย	ya	ร	ra	ล	la	ว	va		
ส	sa	ห	ha	ฬ	ḷa	ํ	ṃ		

FIGURES

๑ 1	๒ 2	๓ 3	๔ 4	๕ 5	๖ 6	๗ 7	๘ 8	๙ 9	๐ 0

COMBINATION

ก	ka	กา	kā	กิ	ki	กี	kī
กุ	ku	กู	kū	เก	ke	โก	ko

พระคัมภีร์
ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๗

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๓)

พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

ภาค ๗

สงฺขารปจฺจยาวิญฺญาณ-ปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ

๖๒๐. ยถาวุตฺตสงฺขารปจฺจยา อุปฺปชฺชมานํ กมฺมตํ[1] กมฺมนิพฺพตฺตเมว ภวิตุํ อรหตีติ "พตฺตึส โลกิยวิปากวิญฺญาณานิ สงฺคหิตานี"ติ อาห.

๖๒๐. วิญญาณนั้นเกิดขึ้นอยู่ เพราะสังขารตามที่กล่าวแล้วเป็นปัจจัย ย่อมควรเป็นธรรมชาติ ที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จึงเป็นอันรวมวิบากวิญญาณ ฝ่ายโลกิยะได้ ๓๒" ดังนี้.

<u>ธาตุกถายํ</u> ปน วิปฺปยุตฺเตน สงฺคหิตา-สงฺคหิตปทนิทฺเทเส "สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาเณน เย ธมฺมา, สฬายตนปจฺจยา ผสฺเสน เย ธมฺมา, ผสฺสปจฺจยา เวทนาย เย ธมฺมา วิปฺปยุตฺตา, เต ธมฺมา กตีหิ

ส่วนในนิเทศ บทว่าด้วยธรรมที่สงเคราะห์ได้และสงเคราะห์ไม่ได้ กับธรรมที่ประกอบไม่ได้ใน<u>ธาตุกถา</u> พระผู้มีพระภาคทรงกระทำการกำหนดถือเอาวิญญาณ ผัสสะ และเวทนาทั้งหมดโดยพระบาลีว่า "ธรรม

---

[1] ฉ. ตํ.

ขนฺเธหิ ฯเปฯ สงฺคหิตา ? เต ธมฺมา อสงฺขตํ ขนฺธโต ฐเปตฺวา เอเกน ขนฺเธน เอกาทสหิ อายตเนหิ, เอกาทสหิ ธาตูหิ สงฺคหิตา. กตีหิ อสงฺคหิตา ? จตูหิ ขนฺเธหิ, เอเกนายตเนน, สตฺตหิ ธาตูหิ อสงฺคหิตา"ติ[๑] วจนโต สพฺพวิญฺญาณผสฺส-เวทนาปริคฺคโห กโต.

เหล่าใดประกอบไม่ได้ ด้วยวิญญาณ เพราะสังขารเป็นปัจจัย ธรรมเหล่าใดประกอบไม่ได้ด้วยผัสสะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ธรรมเหล่าใดประกอบไม่ได้ด้วยเวทนา เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ธรรมเหล่านั้น สงเคราะห์ด้วยขันธ์เท่าไร ฯลฯ ? ธรรมเหล่านั้น ยกเว้นอสังขตะ ออกจากขันธ์ สงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๑ ด้วยอายตนะ ๑๑ ด้วยธาตุ ๑๑ สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยขันธ์ อายตนะ ธาตุ เท่าไร ? สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยขันธ์ ๔ ด้วยอายตนะ ๑ ด้วยธาตุ ๗".

ยทิ หิ เอตฺถ วิญฺญาณผสฺสเวทนา สปฺปเทสา สิยุํ, "วิปากา ธมฺมา"ติ[๒] อิมสฺส วิย วิสชฺชนํ สิยา. ตสฺมา ตตฺถ อภิธมฺมภาชนีย-วเสน สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณาทโย คหิตาติ อธิปฺปาโย เวทิตพฺโพ.

ก็ถ้าว่า ในอธิการนี้ วิญญาณ ผัสสะ และเวทนา ควรเป็นธรรมที่มีการแสดงอ้างได้ไซร้ ก็ควรจะวิสัชนาเหมือนอย่างวิสัชนาบทนี้ว่า "ธรรมที่เป็นวิบากทั้งหลาย". เพราะฉะนั้น พึงทราบอธิบายว่า ท่านถือเอาธรรมทั้งหลาย มีวิญญาณเป็นต้น เพราะ

---

๑ อภิ. ธา. ๓๖/๗๑. ๒ อภิ. สํ. ๓๔/๑.

สังขารเป็นปัจจัย ด้วยอำนาจอภิธรรมภาชนียะในที่นั้น.

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร จ อภิธมฺมภาชนีเย[๑] จตุภูมิกกุสลสงฺขาโร,[๒] อกุสลสงฺขาโร จ วุตฺโตติ เอโส เอว ธาตุกถายํ คหิโตติ ทฏฺฐพฺโพ. ภโว ปน ธาตุกถายํ กมฺมูปปตฺติภววิเสสทสฺสนตฺถํ น อภิธมฺมภาชนียวเสน คหิโต.

ก็สังขาร เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยที่ท่านกล่าวไว้ ได้แก่ สังขารที่เป็นกุศลเป็นไปในภูมิ ๔ ในอภิธรรมภาชนีย์ และได้แก่สังขารที่เป็นอกุศล เพราะเหตุนั้น สังขารเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนี้แหละ พึงเห็นว่าทรงถือเอาแล้วในธาตุกถา. ส่วนภพ มิได้ทรงถือเอาด้วยอำนาจอภิธรรมภาชนีย์ เพื่อจะทรงแสดงความต่างแห่งกรรมภพ และอุปบัติภพในธาตุกถา.

เอวญฺจ กตฺวา ตตฺถ "อุปาทานปจฺจยา ภโว"ติ อนุทฺธริตฺวา "กมฺมภโว"ติอาทินา[๓] นเยน ภโว อุทฺธโฏ.

และเพราะอธิบายอย่างนี้ ในธาตุกถานั้น มิได้ทรงยกขึ้นว่า "ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย" ทรงยกภพขึ้น โดยนัยมีอาทิว่า "กรรมภพ".

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๕.

[๒] ฉ. จตุภูมก...

[๓] อภิ. ธา. ๓๖/๑๔.

โลกิยวิปากมโนวิญฺญาณเมว สนฺธายาห "พาวีสติวิธํ โหตี"ติ. ฉหิ วิญฺญาเณหีติ ยถาธิกเตหิ[๑] จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ ฉหิ วิญฺญาเณหิ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "มโนวิญญาณ มี ๒๒" ดังนี้ หมายเอามโนวิญญาณที่เป็นวิบากฝ่ายโลกียะเท่านั้น. คำว่า โดยวิญญาณ ๖ คือ โดยวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ตามที่ได้กระทำเป็นหลักไว้.

กสฺมา ปเนตฺถ โลกิยวิปากวิญฺญาณสฺเสว คหณํ กตนฺติ อาห "โลกุตฺตรานิ ปน วฏฺฏกถาย น ยุชฺชนฺตี"ติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ส่วนวิญญาณฝ่ายโลกุตระ ไม่สมควรในกถาว่าด้วยวัฏฏะ" ดังนี้ เพื่อจะเลี่ยงเสียซึ่งคำถามว่า ก็ในที่นี้ท่านกระทำการถือเอาเฉพาะวิบากวิญญาณที่เป็นโลกียะเท่านั้น เพราะเหตุไร.

ยทิ เอวํ กสฺมา ธาตุกถายํ "สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาเณน เย ธมฺมา วิปฺปยุตฺตา"ติอาทีสุ[๒] โลกุตฺตรวิปากานมฺปิ คหณํ กตนฺติ ?

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น เพราะเหตุไร ในธาตุกถา พระผู้มีพระภาคจึงทรงกระทำการถือเอาแม้โลกุตรวิบากไว้ด้วย เช่นในคำเป็นต้นว่า "ธรรมเหล่าใดไม่ประกอบด้วยวิญญาณ เพราะสังขารเป็นปัจจัย" ?

ตํ ยถาธมฺมสาสนตฺตา อภิธมฺมเทสนาย วิปากตฺติเก[๓] วิย อนวเสสวิปากธมฺม-

ตอบว่า ข้อนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยอำนาจการสงเคราะห์ธรรมที่เป็นวิบากไม่มี

---

[๑] ฉ. ยถาอธิกเตหิ. [๒] อภิ. ธา. ๓๖/๘๓.
[๓] อภิ. สํ. ๓๔/๑.

สงฺคณฺหนวเสน วุตฺตํ.

ส่วนเหลือ เหมือนในวิปากติกะ ด้วยอภิธรรมเทศนา เพราะเป็นการสั่งสอนตามธรรม.

สุตฺตนฺตเทสนา ปน ยถานุโลมเทสนาติ ตตฺถ ปวตฺตินิวตฺติโย อสงฺกรโต ทสฺเสตพฺพา. ตสฺมา ตหตฺถสิวณฺณนาติ กตฺวา ปวตฺติกถายํ โลกิยวิปากวิญฺญาณานิเยว คหิตานิ. เตเนวาห "วฏฺฏกถายํ น ยุชฺชนฺตีติ น คหิตานี"ติ.

ส่วนสุตตันตเทศนา เป็นเทศนาตามอนุโลม เพราะฉะนั้น การห้ามความเป็นไปในสุตตันตเทศนานั้น จึงควรแสดงโดยไม่ปะปนกัน. เพราะฉะนั้น ท่านจึงถือเอาเฉพาะวิบากวิญญาณฝ่ายโลกียะเท่านั้น ในกถาว่าด้วยความเป็นไป เพราะอธิบายว่า เป็นการสังวรรณนาเนื้อความนั้น. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านจึงกล่าวว่า "ไม่สมควรในกถาว่าด้วยวัฏฏะ เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่ถือเอา".

ยถา กตํ กมฺมํ ผลทาเน สมตฺถํ โหติ, ตถา กตํ "อุปจิตนฺ"ติ วุจฺจตีติ วิปากทานโยคฺยเมว สงฺขารํ คณฺหนฺโต "อุปจิตกมฺมาภาเว"ติ อาห.

กรรมที่ทำไว้ โดยประการที่กรรมนั้นสามารถให้ผล ท่านเรียกว่า "อันบุคคลก่อไว้แล้ว" เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะถือสังขารที่ควรแก่การให้วิบากอย่างเดียว จึงกล่าวว่า "เมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้แล้ว".

เหตุ นาม พฺยติเรกปฺปธานนฺติ อภาวคฺคหณํ เตน กมฺเม สติ ภาวโต, อสติ อภาวโตติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย. ยถา ปนสฺส วิญฺญาณสฺส สงฺขารปจฺจยตา น สิทฺธา, น เอวํ วิปากภาโว.

ขึ้นชื่อว่า เหตุ เป็นประธานพิเศษ เพราะฉะนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่าไม่มี ด้วยเหตุนั้นในที่นี้ จึงมีอธิบายดังนี้ว่า เพราะเมื่อกรรมมี จึงมี เพราะเมื่อไม่มีก็ไม่มี. ก็ความที่วิญญาณนั้น มีสังขารเป็นปัจจัยไม่สำเร็จแล้วฉันใด ความที่วิญญาณเป็นวิบากเป็นเหมือนฉันนั้น ก็หามิได้.

โส ปน สิทฺโธติ กตฺวา อาห "วิปากํ เหตุนฺ"ติ. เตน วิญฺญาณสฺส วิปากภาเวน สงฺขารปจฺจยตฺตํ สาเธติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "แท้จริง วิญญาณนั้นเป็นวิบาก" ดังนี้ เพราะอธิบายว่า ก็ความที่วิญญาณนั้นเป็นวิบากสำเร็จแล้ว. ความเป็นวิบาก ย่อมยังความมีสังขารเป็นปัจจัยให้สำเร็จได้ด้วยความเป็นวิบากของวิญญาณนั้น.

ตสฺส ปน สาธนตฺถํ "อุปจิตกมฺมาภาเว วิปากาภาวโต"ติ วุตฺตนฺติ ตํ วิวรนฺโต "วิปากญฺจา"ติอาทิมาห.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะเปิดเผยความข้อนั้นว่า ท่านกล่าวไว้ว่า "เพราะเมื่อกรรมที่ก่อไว้ไม่มี วิบากก็ไม่มี" ดังนี้ เพื่อจะยังความที่วิญญาณมีสังขารเป็นปัจจัยนั้นให้สำเร็จ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "อันวิบาก " ดังนี้.

ยทิ อุปฺปชฺเชยฺยาติ ยทิ กมฺมนิรเปกฺโข วิปาโก อุปฺปชฺเชยฺย. สพฺเพสํ สตฺตานํ พฺรหฺมตฺตํ อุปคตานํ ฌานาทิวิญฺญาณานิ มหาวิปากวิญฺญาณานีติ ตสฺส ตสฺส วิปากสฺส อโนกาเส ฐิตานมฺปิ. วิปากานีติ วิญฺญาณาเปกฺขาย นปุํสกนิทฺเทโส, สพฺพวิปากวิญฺญาณานีติ อตฺโถ.

คำว่า ผิจะพึงเกิดขึ้นได้ ความว่า ผิจะพึงเกิดวิบากขึ้นได้มิได้เล็งถึงกรรมไซร้. แก่สัตว์ทุกจำพวก คือ แก่เหล่าสัตว์แม้ผู้ตั้งอยู่ในภพอันไม่มีโอกาสแก่วิบากนั้น ๆ คือ วิญญาณมีฌานวิญญาณเป็นต้น ของสัตว์ผู้เข้าถึงความเป็นพรหมซึ่งเป็นวิญญาณมหาวิบาก. บทว่า วิปากานิ แสดงถึงนปุงสกลิงค์ โดยเล็งถึงวิญญาณศัพท์ อธิบายว่า ได้แก่วิบากวิญญาณทุกอย่าง.

สงฺขารา พหู เอกูนตึสเจตนาเภทโต, วิญฺญาณานิ จ พหูนิ พตฺตึสวิธตฺตา, น จ สพฺพโต สพฺพานีติ อาห "กตรสงฺขารปจฺจยา[1] กตรํ วิญฺญาณนฺติ เจ"ติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "วิญญาณไหนมีเพราะสังขารไหนเป็นปัจจัย" ดังนี้ เพื่อจะเลี่ยงเสียซึ่งคำถามว่า สังขารมีอยู่มากเพราะจำแนกเจตนาออกได้ถึง ๒๙ และวิญญาณก็มีมาก เพราะมีถึง ๓๒ ดวง แต่หาใช่ว่า วิญญาณทั้งหมดจะมี เพราะสังขารทั้งหมดไม่.

---

[1] ฉ. กตรวิญฺญาณนฺติ เจ"ติ.

อิทํ[๑] "วิญฺญาณนฺ"ติ จ วิญฺญาณสามญฺญํ คเหตฺวา วุตฺตํ. กามํ ขนฺธนิทฺเทเสปิ[๒] อิมานิ วิญฺญาณานิ นิทฺทิฏฺฐานิ, ตํ ปน อติสงฺขิตฺตํ, น จ ตตฺถ เนสํ สงฺขารปจฺจยตา วิภาวิตาติ ตํ ปวตฺติยํ, ปฏิสนฺธิยญฺจ ภวาทีสุ ปวตฺตนาการวเสน วิตฺถารโต ทสฺเสตุํ "กามาวจรปุญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา"ติอาทิ อารทฺธํ.

ก็คำว่า "วิญญาณ" นี้ ท่านกล่าวโดยถือเอาความเป็นวิญญาณเสมอกัน. วิญญาณเหล่านี้ท่านแสดงไขไว้ แม้ในขันธนิเทศ ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น วิญญาณนั้นก็ย่อเกินไป และความที่วิญญาณเหล่านั้นมีสังขารเป็นปัจจัย ท่านมิได้แสดงไว้ชัดเจนในขันธนิเทศนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงเริ่มคำมีอาทิว่า "เพราะมีบุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจร เป็นปัจจัย" เพื่อจะแสดงวิญญาณนั้นโดยพิสดารเกี่ยวกับอาการที่เป็นไปในภพเป็นต้น ทั้งในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาล.

มโนวิญฺญาเณติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํ. มหาวิปากานีติ วิญฺญาณาเปกฺขาย นปุํสกนิทฺเทโส. มหาวิปากาติ ปน ปาเร มโนวิญฺญาณธาตุโยติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

บทว่า มโนวิญฺญาเณ เป็นสัตตมีวิภัตติ ใช้ในนิทธารณะ. บทว่า มหาวิปากานิ แสดงนปุงสกลิงค์ โดยเล็งถึงวิญญาณศัพท์. ควรจะนำบทว่ามโนวิญญาณธาตุโย มาเชื่อมเข้าในปาฐะว่า มหาวิปากา.

---

[๑] ฉ. "วิญฺญาณนฺ"ติ จ อิทํ.
[๒] วิสุทฺธิมคฺค ๓/๑.

๖๒๑. ยํสงฺขารปจฺจยาติ ยสฺส ยสฺส สงฺขารสฺส ปจฺจยภาเวน. ยํ วิญฺญาณนฺติ "ยํ ยํ วิญฺญาณนฺ"ติ เอวํ อุภยตฺถ อาเมฑิตโลโป ทฏฺฐพฺโพ.

๖๒๑. บัณฑิตพึงเห็นการลบ คำซ้ำกัน ในบททั้ง ๒ อย่างนี้ว่า บทว่า ยํสงฺขาร-ปจฺจยา ความเท่ากับ ยสฺส ยสฺส สงฺขารสฺส ปจฺจยภาเวน แปลความว่า เพราะความที่สังขารใด ๆ เป็นปัจจัย. บทว่า ยํ วิญฺญาณํ ความเท่ากับ "ยํ ยํ วิญฺญาณํ" แปลว่า วิญญาณใด ๆ.

"โหตี"ติ อิมินา การณภาเว[๑] วิญฺญาณสฺส สพฺภาวมตฺตํ ปเวทิตํ, น ปวตฺติวิเสโสติ ตํ ทสฺเสนฺโต "เอวํ ปวตฺติ เวทิตพฺพา"ติ อาห.

ด้วยบทว่า "โหติ" นี้ ท่านทำให้เข้าใจเพียงว่า เมื่อเหตุมีวิญญาณก็มี มิใช่ทำให้เข้าใจ ด้วยความต่างแห่งความเป็นไป เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงเนื้อความนั้น จึงกล่าวว่า "พึงทราบความเป็นไปอย่างนี้".

พฺรหฺมานมฺปิ อนิฏฺฐรูปาทิอาปาถคมเน อกุสลวิปากจกฺขุวิญฺญาณาทีนิ กทาจิ อุปฺปชฺชนฺตีติ "อิมานิ เตรส ฯเปฯ ปวตฺตนฺตี"ติ วุตฺตํ.

จักขุวิญญาณที่เป็นอกุศลวิบากเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นได้บางคราว ในเพราะรูปที่ไม่น่าปรารถนาเป็นต้นไปสู่คลอง แม้แก่พวกพรหม เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า

---

[๑] ก. การณาภาเว.

"วิญญาณ ๑๓ ดวงนี้ ย่อมเป็นไปในปวัตติกาลในปัญจโวการภพเท่านั้น".

ตตฺถ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ โวกาโร วิตฺถาโร เอตฺถาติ ปญฺจโวกาโร, โส เอว ภโว เอตสฺมึ ปญฺจโวการภเว. โหติ หิ ภินฺนาธิกรณานมฺปิ อญฺญปทตฺถสมาโส ยถา "อุรสิโลโม"ติ.

ในคำนั้น การกระทำต่าง ๆ คือ ความพิสดารของขันธ์ ๕ มีอยู่ในภพนี้ เหตุนั้น ภพนี้ จึงชื่อว่าปัญจโวการะ แปลว่า มีการกระทำต่าง ๆ ของขันธ์ ๕ ภพ คือภพมีการกระทำต่าง ๆ ของขันธ์ ๕ นั่นเอง ในปัญจโวการภพนั้น. ก็การย่อเนื้อความแห่งบทอื่น แม้ของศัพท์ที่มีอธิกรณะต่างกันย่อมมีได้ เหมือนคำว่า "อุรสิโลโม" แปลว่า มีขนที่อก.

อถวา ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมาเนหิ ปญฺจหิ ขนฺเธหิ โวกริยตีติ ปญฺจโวกาโร, โส เอว ภโวติ สพฺพํ ปุพฺเพ วิย.

อีกนัยหนึ่ง มีวิเคราะห์ว่า ภพใดอันขันธ์ ๕ ที่เป็นไปตามปัจจัย ย่อมกระทำให้ต่ำทราม เหตุนั้น ภพนั้น ชื่อว่า ปัญจโวการะ ภพ คือ ภพที่ขันธ์ ๕ ทำให้ต่ำทรามนั้น เพราะเหตุนั้น คำทั้งปวงก็เหมือนกับในกาลก่อน.

"ปวตฺติยญฺเญว ปวตฺตนฺตี"ติ[๑] สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ "กถนฺ"ติอาทิ

ท่านอาจารย์เริ่มคำว่า "ข้อนี้เป็นอย่างไร" เป็นต้น เพื่อจะเผยเนื้อความ

[๑] ก. ปวตฺติยมฺปิ ปฏิสนฺธิยมฺปิ ปวตฺตนฺตีติ.

อารทฺธํ. ที่ท่านกล่าวไว้แต่โดยย่อว่า "ย่อมเป็นไปในปวัตติกาลเท่านั้น".

"เยภุยฺเยน โลภสมฺปยุตฺตชวนาวสาเน"ติ อิทํ ปฏิฆวิจิกิจฺฉาอุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตานนฺตรํ โสมนสฺสสหคตสฺส อนุปฺปชฺชนโตติ เกจิ, ตํ น คเหตพฺพํ. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า คำว่า "ในที่สุดแห่งชวนะ ที่สัมปยุตด้วยโลภะโดยมาก" นี้ เพราะจิตที่สหรคตด้วยโสมนัสไม่เกิดในลำดับแห่งจิตที่สัมปยุต ด้วยปฏิฆะวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ คำของอาจารย์บางพวกนั้น ไม่ควรถือเอา.

"จกฺขุํ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ ฯเปฯ วิจิกิจฺฉา อุปฺปชฺชติ, อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชติ อกุสเล นิรุทฺเธ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี"ติ[๑] วจนโต. เพราะพระบาลีว่า 'บุคคลยินดีเพลิดเพลินจักขุ ย่อมเกิดราคะ ทิฐิ ฯลฯ วิจิกิจฉา อุทธัจจะ ปรารภจักขุนั้น เมื่ออกุศลดับแล้ว ย่อมเกิดวิบากเป็นตทารมณ์".

อิฏฺฐํ เจ อารมฺมณํ, โสมนสฺสตทารมฺมณํ น น อุปฺปชฺชตีติ. ชวเนน ตทารมฺมณนิยเม โสมนสฺสสหคตานนฺตรํ โสมนสฺส- ถามว่า หากเป็นอิฏฐารมณ์ จะไม่เกิดตทารมณ์ ที่เป็นโสมนัสก็หามิได้หรือ. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ในการกำหนด

---

[๑] อภิ. ฏีก. ๔๐/๑๕๖, ๑๘๕.

สหคตาเนว สนฺธาย วุตฺตนฺติ อปเร, ตํ วิจาเรตพฺพํ อุเปกฺขาสหคตกุสลากุสลชวนา-นนฺตรมฺปิ โสมนสฺสตทารมฺมณสฺส อิจฺฉิตพฺพตฺตา. อุเปกฺขาสหคตกิริยชวนา-นนฺตรเมว หิ โสมนสฺสตทารมฺมณํ น อิจฺฉนฺติ.

ตทารมณ์ด้วยชวนะ ท่านกล่าวหมายเอาจิตที่สหรคตด้วยโสมนัส ในลำดับแห่งจิตสหรคตด้วยโสมนัสเท่านั้น คำของอาจารย์อีกพวกหนึ่งนั้น ควรพิจารณา เพราะจำปรารถนาตทารมณ์ที่เป็นโสมนัส แม้ในลำดับแห่งชวนะที่เป็นกุศลและอกุศลอันสหรคตด้วยอุเบกขา. ด้วยว่า อาจารย์ทั้งหลาย ไม่ปรารถนาตทารมณ์ที่เป็นโสมนัส ในลำดับแห่งชวนะที่เป็นกิริยา อันสหรคตด้วยอุเบกขาอย่าง-เดียว.

ยสฺมา ปน ติเหตุกชวนาวสาเน จ กทาจิ อเหตุกํ ตทารมฺมณํ โหติ, ตสฺมา "เยภุยฺเยนา"ติ วุตฺตํ.

ก็เพราะตทารมณ์ที่เป็นอเหตุกะ ย่อมมีได้บางคราว ในที่สุดแห่งชวนะที่เป็นติเหตุกะด้วย ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โดยมาก".

ยสฺมา เอกจิตฺตกฺขณายุกํ ชวนารมฺมณํ โหติ, ตทา ตตฺถ เอกเมว ตทารมฺมณํ โหตีติ กตฺวา "สกึ วา"ติ วุตฺตนฺติ เกจิ.

เพราะเหตุที่ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า อารมณ์ของชวนะที่มีอายุ ขณะจิตเดียวมีอยู่ ท่านกล่าวว่า "วาระเดียวบ้าง" ดังนี้ เพราะอธิบายว่า เป็นตทารมณ์หนึ่งเท่านั้น ในอารมณ์ของชวนะนั้น ในเวลานั้น.

คุณพวงหยก ประสมไชย
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ พระและนางดุลยกรมนราทร

อปเร ปน ตทารมฺมณํ นาม ชวนารมฺมณานุภวนกิจฺจํ, ตํ เอกจิตฺตกฺขณิเก ตถา อาสนฺนเภเท อารมฺมเณ นุปฺปชฺชติ.

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ชื่อว่าตทารมณ์ มีกิจเสวยอารมณ์ของชวนะ ตทารมณ์นั้น ย่อมไม่เกิดในอารมณ์ซึ่งมีในขณะจิตเดียว อันมีความต่างกันใกล้กันอย่างนั้น.

ตสฺมา "สกึ วา"ติ อิทํ ทิรตฺตติรตฺตาทิวิย วจนสิลิฏฺฐตาวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ, ทุวิกฺขตฺตุเมว ปน อุปฺปชฺชตีติ.

ฉะนั้น คำว่า "วาระเดียวบ้าง" นี้ พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจเป็นคำสละสลวยเหมือนคำว่า ทิรตฺตติรตฺต แปลว่า สองคืนสามคืนเป็นต้น แต่ย่อมเกิดขึ้น ๒ วาระนั้นเอง.

"ทิรตฺตติรตฺตนฺ"ติ[๑] เอตฺถ หิ วา-สทฺทสฺส อภาวา วจนสิลิฏฺฐตามตฺเตน ทิรตฺตคฺคหณํ กตนฺติ ยุชฺชติ.

ก็ในคำว่า "ทิรตฺตติรตฺตํ" นี้ ท่านทำศัพท์ว่า ทิรตฺต ไว้โดยเพียงเป็นคำสละสลวยเพราะไม่มี วาศัพท์ เพราะฉะนั้น จึงถูกต้อง.

"นิรนฺตรํ ติรตฺตทสฺสนตฺถํ วา"ติ อิธ ปน วา-สทฺโท วิกปฺปฏฺโฐ วุตฺโตติ สกึ เอว จ กทาจิ ปวตฺตึ สนฺธาย "สกึ วา"ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ส่วนในปาฐะนี้ว่า "นิรนฺตรํ ติรตฺตทสฺสนตฺถํ วา" เพื่อแสดงสามคืนไม่ขาดบ้าง ดังนี้ ท่านกล่าว วาศัพท์ อันมีเนื้อความเป็นวิกัป เพราะเหตุนั้น พึงเห็นว่า ท่านอาจารย์

---

[๑] วิ. มหา. ๒/๑๙๕.

คุณพวงหยก ประสมไชย
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ พระและนางดุลยกรมนราทร

กล่าวว่า "สกึ วา" วาระเดียวบ้างดังนี้ หมายเอาความเป็นไปบางคราว วาระเดียวเท่านั้นด้วย.

เตเนว หิ สมฺโมหวิโนทนิยํ สกึ ตทารมฺมณปฺปวตฺติยา วิจาเรตพฺพตํ ทสฺเสนฺเตน "จิตฺตปฺปวตฺติคณนายํ ปน สพฺพทฺวาเรสุ ตทารมฺมเณ เทฺว เอว จิตฺตวารา อาคตา"ติ[๑] วุตฺตํ.

ก็ด้วยเหตุนั้นแหละ ในสัมโมหวิโนทนี ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความที่ ความเป็นไปแห่งตทารมณ์ คราวเดียวเป็นเรื่องที่ควรพิจารณา จึงได้กล่าวว่า "ก็ในการนับความเป็นไปแห่งจิต วาระแห่งจิต ๒ วาระเท่านั้นมาแล้วในตทารมณ์ ในทวารทั้งปวง" ดังนี้.

ตตฺถ จิตฺตปฺปวตฺติคณนายนฺติ วิปากกถายํ พลวรูปาทิอารมฺมเณ วุตฺตํ จิตฺตปฺปวตฺติคณนํ สนฺธายาห. ตตฺถ หิ เทฺว ตทารมฺมณปฺปตฺติวารา วุตฺตา.

ในคำนั้น คำว่า ในการนับความเป็นไปแห่งจิต ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาการนับความเป็นไปแห่งจิต ที่ท่านกล่าวไว้ในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่มีกำลังในวิบากกถา. ก็ในวิบากกถานั้น ท่านกล่าววาระการเกิดขึ้นแห่งตทารมณ์ ๒ วาระเท่านั้น.

---

[๑] สมฺโมหวิโนทนี. ๑๙๘.

ตเทว หิ สนฺธาย อิธาปิ วุตฺตํ "อภิธมฺมฏฺฐกถายํ ปน ตทารมฺมเณ เทฺว จิตฺตวารา อาคตา"ติ. อภิธมฺมฏฺฐกถายํ อนิยตทฺวารารมฺมณฏฺฐานกิจฺจา[๑] หุตฺวา ปวตฺตนฺตีติ[๒] ทฺวารํ อนามสิตฺวา เอวํ[๓] วุตฺตํ,	ก็ท่านอาจารย์หมายเอาความข้อนั้นแหละจึงกล่าวไว้ แม้ในวิสุทธิมรรคนี้ว่า "แต่ในอรรถกถาพระอภิธรรม วาระจิตในตทารมณ์มาเป็น ๒ วาระ" ดังนี้. ในอรรถกถาพระอภิธรรม ท่านกล่าวไว้ โดยมิได้ระบุถึงทวารอย่างนี้ว่า อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ เป็นธรรมที่มีทวาร อารมณ์ ฐานะ และกิจ ไม่คงตัวเป็นไป.
ตํ อนนฺตรํ ปรโต วุตฺตสเหตุกวิปาก-วิญฺญาณานํ สทิสสํวณฺณนํ กตฺตุกามตา-ธิปฺปาเยน[๔] วุตฺตํ.	คำในอรรถกถาพระอภิธรรมนั้น ท่านกล่าวโดยความประสงค์ คือความเป็นผู้ใคร่กระทำการสังวรรณนาที่เหมือนกัน แห่งวิปากวิญญาณที่เป็นสเหตุกะ ที่ท่านกล่าวไว้ข้างหน้าเป็นลำดับไป.
อเหตุกทฺวยาทีนํ หิ ภวงฺคภูตานํ สยเมว ทฺวารตฺตา, จุติปฏิสนฺธิภูตานญฺจ ภวงฺค-	จริงอยู่ ใคร ๆ ไม่อาจจะกล่าวได้ว่า อเหตุกมโนวิญญาณธาตุเหล่านี้ มีทวารที่

[๑] ฉ. อนิยตารมฺมณฏฺฐานกิจฺจา.
[๒] สมฺโมหวิโนทนี. ๑๙๙.
[๓] ฉ. เอว.
[๔] ฉ. กาตุกามตา....

สงฺขาเตน, อญฺเญน จ ทฺวาเรน อนุปฺปตฺติโต นิยตํ, อนิยตํ วา ทฺวารํ เอเตสนฺติ น สกฺกา วตฺตุนฺติ.

คงตัว เพราะตัวเองนั่นแหละเป็นทวารแห่งจิต มีอเหตุกะทั้ง ๒ เป็นต้น ซึ่งเป็นภวังค์ หรือไม่อาจจะกล่าวว่า มีทวารไม่คงตัว เพราะไม่เกิดขึ้นโดยทวารอื่น ที่เรียกว่าเป็นภวังค์แห่งจิตที่ทำหน้าที่จุติ และปฏิสนธิฉะนี้แล.

อเหตุกทฺวยสฺส ปน สนฺตีรณ-ตทารมฺมณภูตสฺส ทฺวารํ ลพฺภติ[๑], ตญฺจ อนิยตนฺติ ตมฺปิ คณฺหนฺโต "อนิยตทฺวารา-รมฺมณฏฺฐานกิจฺจา หุตฺวา ปวตฺตนฺตี"ติ อาห. เตเนเวตฺถ[๒] มหาวิปากานมฺปิ ตทารมฺมณภูตานํ ทฺวารํ ลพฺภตีติ ตตฺถาปิ ทฺวารคฺคหณํ กตํ.

ก็อเหตุกจิตทั้ง ๒ ที่เป็นสันตีรณะและตทารมณ์ย่อมได้ทวาร และอเหตุกจิตทั้ง ๒ นั้น ก็ไม่คงตัว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะถือเอาอเหตุกจิตทั้ง ๒ แม้นั้น จึงกล่าวว่า "อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ อันเป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก มีทวาร อารมณ์ ฐานะและกิจไม่คงตัวเป็นไป". ด้วยเหตุนั้นแหละ ในที่นี้ แม้มหาวิบากทั้งหลายที่เป็นตทารมณ์ จึงได้ทวาร เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกระทำศัพท์ว่าทวาร แม้ในมหาวิบากนั้น.

---

๑ ก. ลภติ.
๒ ฉ. เตเนว เจตฺถ.

คุณพวงหยก ประสมไชย
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ พระและนางดุลยกรมนราทร

เอกสฺส สตฺตสฺส ปวตฺโต รูปาวจรวิปาโก ปรวีกสิณาทีสุ ยสฺมึ อารมฺมเณ ปวตฺโต, ตโต อญฺญสฺมึ ตสฺส ปวตฺติ นตฺถีติ รูปาวจรานํ นิยตารมฺมณตา วุตฺตา. อิตรานีติ อรุปฺปวิปากวิญฺญาณานิ.[๑]

รูปาวจรวิบาก เป็นไปแก่สัตว์ตนหนึ่ง เป็นไปแล้วในอารมณ์ใด ในบรรดาอารมณ์มีปฐวีกสิณเป็นต้น ความเป็นไปของรูปาวจรวิบากนั้น ย่อมไม่มีในอารมณ์อื่นจากอารมณ์นั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวความที่รูปาวจรมีอารมณ์คงตัว. คำว่า จิตนอกนี้ ได้แก่ อรูปาวจรวิบากวิญญาณ.

[๒]นิยตอวตฺถุกานีติ นิยตาวตฺถุกานิ. กสิณุคฺฆาฏิมากาสาทีสุเยว อารมฺมเณสุ ปวตฺตนโต นิยตารมฺมณานิ. ตตฺราติ ปวตฺติยํ. อสฺสาติ พตฺตึสวิธสฺส วิปากวิญฺญาณสฺส. เต เต สงฺขาราติ ยถาวุตฺตา ปุญฺญาภิสงฺขาราทิสงฺขารา. กมฺมปจฺจเยนาติ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจเยน. อุปนิสฺสยปจฺจเยนาติ ปกตูปนิสฺสยปจฺจเยน.

อรูปาวจรวิบากวิญญาณนอกนี้ ไม่มีวัตถุคงตัว เหตุนั้น จึงชื่อว่า นิยตาวตฺถุกานิ แปลว่า ไม่มีวัตถุคงตัว. ชื่อว่า นิยตารมฺมณานิ แปลว่า มีอารมณ์คงตัว เพราะเป็นไปในอารมณ์ทั้งหลาย มีกสิณุคฆาฏิมากาศเป็นต้นนั่นเอง. บทว่า ตตฺร โยค ปวตฺติยํ แปลว่า ในปวัตติกาลนั้น. บทว่า อสฺส โยค พตฺตึสวิธสฺส วิปากวิญฺญาณสฺส แปลว่า แก่วิบากวิญญาณ ๓๒ ดวงนั้น. คำว่า สังขารนั้น ๆ ความว่า สังขารมีบุญญาภิ-

---

[๑] ฉ. อิตรานิ อารุปฺปวิปากวิญฺญาณานิ.

[๒] ฉ. นิยตํ อวตฺถุกานีติ.

คุณพวงหยก ประสมไชย

ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ อาจารย์เสริม วินิจฉัยกุล

สังขารเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า เพราะกรรมเป็นปัจจัย คือ เพราะกรรมปัจจัยอันเป็นไปในขณะต่าง ๆ กัน. คำว่า เพราะอุปนิสสยปัจจัย คือ เพราะปกตูปนิสสยปัจจัย.

๖๒๒. เอวํ ปวตฺติยํ วิญฺญาณสฺส ปวตฺตึ[1] ทสฺเสตฺวา ปฏิสนฺธิยํ ทสฺเสตุํ "ยํ ปน วุตฺตนฺ"ติ อาทิมาห. ตตฺถ อนุรูปาย ปฏิสนฺธิยาติ อนุรูเปน ปฏิสนฺธิกิจฺเจน. ตํ ปน อนุรูปตํ สยเมว วกฺขติ.

๖๒๒. ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงความเป็นไปแห่งวิญญาณในปวัตติกาล อย่างนี้แล้ว ประสงค์จะแสดงในปฏิสนธิกาล จึงกล่าวคำว่า "ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น คำว่า โดยปฏิสนธิอันสมควร ได้แก่ โดยปฏิสนธิกิจอันสมควร. ก็ความที่ปฏิสนธิเป็นกิจอันสมควรนั้น ท่านอาจารย์จักกล่าวต่อไปเองทีเดียว.

ภเวน[2] ภวนฺตรสฺส สนฺธานํ อิธ จ[3] ปฏิสนฺธีติ ตํ อจินฺตกมฺปิ อตฺเถวาติ กตฺวา "กติ ปฏิสนฺธิโย"ติ ปุจฺฉํ กตฺวาปิ "กติ

ท่านอาจารย์ แม้กระทำคำปุจฉาว่า "ปฏิสนธิมีกี่อย่าง" ดังนี้ แล้วยังได้กระทำคำปุจฉาว่า "ปฏิสนธิจิตมีกี่อย่าง" เพราะ

---

[1] ฉ. วิญฺญาณปฺปวตฺตึ.

[2] ฉ. ภวนฺตเรน.

[3] ฉ. จสทฺโท น ทิสฺสติ.

คุณพวงหยก ประสมไชย
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ อาจารย์เสริม วินิจฉัยกุล

ปฏิสนฺธิจิตฺตานี''ติ ปุจฺฉา กตา. ''เกน กตฺถา''ติ เกน จิตฺเตน กสฺมึ ภเว.

กระทำอธิบายไว้ว่า ก็ความสืบต่อภพอื่นด้วยภพอื่น ชื่อว่า ปฏิสนธิ ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ความสืบต่อนั้น แม้ที่ไม่มีจิตก็มีอยู่เหมือนกัน. สองบทว่า ''เกน กตฺถ'' แปลว่า ในภพไหน ด้วยจิตอะไร.

ตตฺถาติ เตสุ เอกูนวีสติยา ปฏิสนฺธิจิตฺเตสุ. กุสลวิปากาย อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุยาติ สมฺพนฺโธ. นตฺถิ เทเวสุ อเหตุกา ปฏิสนฺธีติ ''มนุสฺสโลเก''ติ วิเสสนํ. นปุํสกาทีนนฺติ อาทิสทฺเทน มมฺมาทีนํ[๑] สงฺคโห.

บทว่า ตตฺถ ความเท่ากับ เตสุ โยคเอกูนวีสติยา ปฏิสนฺธิจิตฺเตสุ แปลว่า ในบรรดาปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวงเหล่านั้น. เชื่อมกับคำว่า ด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก. คำว่า ''ในมนุษย์โลก'' เป็นคำทำให้ต่างออกไป เพราะในหมู่เทพไม่มีเหตุกปฏิสนธิ. ด้วยอาทิศัพท์ว่า นปุํสกาทีนํ ที่แปลว่า มีกะเทยเป็นต้น ท่านรวมเอาคนติดอ่างเป็นต้นไว้ด้วย.

เกจิ ปน เอกจฺเจ อเหตุกปฏิสนฺธิกา อวิกลินฺทฺริยา หุตฺวา โถกํ วิจารณปกติกาปิ โหนฺติเยว, ตสฺมา ตาทิสานมฺปิ อิธ

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า มนุษย์บางเหล่ามีปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ เป็นผู้มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง ก็ย่อมเป็นผู้ควรพิจารณา

[๑] ก. มมฺมนาทีนํ.

อาทิสทฺเทน สงฺคโหติ วทนฺติ. สงฺเขปโตติ สมาสโต, อสุกาย ปฏิสนฺธิยา อสุกํ อารมฺมณนฺติ วิภาคํ อกตฺวาติ อตฺโถ.

นิดหน่อยเป็นปรกติอยู่บ้าง เหมือนกัน, เพราะเหตุนั้น แม้มนุษย์บางเหล่าเช่นนั้น ก็รวมไว้ ด้วยอาทิศัพท์ในที่นี้. บทว่า สงฺเขปโต แปลว่า โดยย่อ ความว่า มิได้ทำการจำแนกว่า ปฏิสนธิชื่อโน้น มีอารมณ์ชื่อโน้น.

เสสานนฺติ รูปาวจรา ปญฺจ, ปฐมตติยารุปฺปา เทฺวติ อิมาสํ วุตฺตาวเสสานํ สตฺตนฺนํ ปฏิสนฺธีนํ. ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ จุติจิตฺตํ นาม นตฺถิ ปฏิสนฺธิอารมฺมเณ เอว ปวตฺตนโต. ทฺวีสุ อารมฺมเณสูติ อตีตนวตฺตพฺพวเสน ทฺวีสุ อารมฺมเณสุ.

บทว่า เสสานํ แปลว่า แห่งปฏิสนธิ ๗ ที่เหลือจากที่กล่าวแล้วเหล่านี้ คือ รูปาวจรปฏิสนธิ ๕ อรูปาวจรปฏิสนธิที่ ๑ และที่ ๓ รวมเป็น ๒. ชื่อว่า จุติจิต เป็นปัจจุบันนารมณ์ หามีไม่ เพราะเป็นไปในอารมณ์ของปฏิสนธินั้นเอง. คำว่า ในบรรดาอารมณ์ ๒ อย่าง ได้แก่ ในบรรดาอารมณ์ ๒ อย่าง คือ อตีตารมณ์และนวัตตัพพารมณ์.

๖๒๓. ตานีติ ปุพฺเพ กตานิ กมฺมานิ. อสฺสาติ อาสนฺนมรณสฺส ปุคฺคลสฺส. โอลมฺพนฺตีติ สายเณฺห มหนฺตานํ ปพฺพตกูฏานํ ฉายา วิย ภูมิยํ ตสฺส จิตฺเต อวลมฺพนฺติ อุปติฏฺฐนฺติ. ตสฺมึ นิรุทฺเธติ ตสฺมึ จุติจิตฺเต

๖๒๓. บทว่า ตานิ โยค ปุพฺเพ กตานิ กมฺมานิ แปลว่า กรรมทั้งหลายที่ทำไว้ก่อนนั้น. บทว่า อสฺส โยค อาสนฺนมรณสฺส ปุคฺคลสฺส แปลว่า ของบุคคลผู้ใกล้ตายนั้น. บทว่า โอลมฺพนฺติ แปลว่า

นิรุทฺธมตฺเต ตสฺส นิโรธสมนนฺตรเมว วา.

คล้องอยู่ คือ เข้าไปตั้งอยู่ในจิตของบุคคลนั้น เหมือนเงาแห่งยอดเขาใหญ่ทอดอยู่บนพื้นดินในเวลาเย็นฉะนั้น. สองบทว่า ตสฺมึ นิรุทฺเธ แปลความว่า ครั้นจุติจิตนั้นพอดับแล้วคือ ในลำดับแห่งการดับของจุติจิตนั้นนั่นเอง.

ตเทวาติ ตํเยว ยถาวุตฺตชวนวีถิยา อารมฺมณภูตํ. อวิชฺชาตณฺหาทีสุ กิเลเสสุ อนุปจฺฉินฺเนเสฺวว กมฺมาทิโน อุปฏฺฐานํ, ตญฺจ อารพฺภ จิตฺตสนฺตานสฺส ภวนฺตรนินฺนโปณปพฺภารตา โหตีติ อาห "อนุปจฺฉินฺนกิเลสพลวินมิตนฺ"[๑]ติ. สนฺตาเน หิ วินมิเต[๒] ตเทกเทสภูตํ ปฏิสนฺธิจิตฺตญฺจ วินมิตเมว โหติ, น จ เอกเทสวินมิตภาเวน วินา สนฺตานสฺส วินมิตตา อตฺถีติ.

บทว่า ตเทว ความว่า กรรมหรือกรรมนิมิตนั่นเอง ซึ่งเป็นอารมณ์ของชวนวิถีตามที่กล่าวแล้ว. กรรมเป็นต้นปรากฏได้ ในเมื่อกิเลสมีอวิชชาและตัณหาเป็นต้น ยังตัดไม่ได้ และย่อมจะมีโดยที่จิตสันดานน้อมไป โอนไป เงื้อมไป สู่ภพอื่นโดยปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้น ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ปฏิสนธิจิต อันกำลังกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ชักนำถลำไป". ก็เมื่อสันดานถูกชักนำถลำไป ปฏิสนธิจิตซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสันดานนั้นย่อมถูกชักนำถลำไปด้วย ก็ภาวะที่สันดาน

---

[๑] ฉ. ...วินามิตนฺติ.

[๒] ฉ. วินามิเต, เอวมุปริปิ.

ถูกชักนำถลำไป เว้นจากภาวะที่ถูกชักนำถลำไปส่วนหนึ่ง จะมีอยู่ก็หามิได้แล.

สพฺพตฺถ ปน ทุคฺคติปฏิสนฺธินินฺนาย จุติยา ปุริมชวนานิ อกุสลานิ, อิตราย จ กุสลานีติ นิจฺฉินนฺติ. "นิมิตฺตสฺสาทคธิตํ วา ภิกฺขเว วิญฺญาณํ ติฏฺฐมานํ ติฏฺฐติ, อนุพฺยญฺชนสฺสาทคธิตํ วา, ตสฺมึ เจ สมเย กาลํ กโรติ, ฐานเมตํ วิชฺชติ, ยํ ทฺวินฺนํ คตีนํ อญฺญตรํ คตึ อุปปชฺเชยฺย นิรยํ วา ติรจฺฉานโยนึ วา"ติ[๑] หิ วุตฺตํ,

ก็ในที่ทั้งปวง อาจารย์ทั้งหลาย ย่อมวินิจฉัยว่า จุติจิตที่น้อมไปในทุคติปฏิสนธิ มีชวนะแรก ๆ เป็นอกุศล จุติจิตนอกนี้ มีชวนะแรก ๆ เป็นกุศล. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิญญาณอันเนื่องอยู่ด้วยความยินดีในนิมิต หรืออันเนื่องอยู่ด้วยความยินดีในอนุพยัญชนะ เมื่อตั้งอยู่ย่อมตั้งอยู่, ถ้าบุคคลทำกาลกิริยาในสมัยนั้น ข้อที่บุคคลจะพึงเข้าถึงคติ ๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ นรก หรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เป็นฐานะที่จะมีได้"

ตสฺมา อกุสลํ ทุคฺคติยํ, กุสลญฺจ สุคติยํ ปฏิสนฺธิยา อุปนิสฺสโย โหตีติ. อรหโต ปน สพฺพโส กิเลสานํ อุปจฺฉินฺนตฺตา ปฏิปฺปสฺสทฺธสพฺพภวุสฺสุกฺกตาย กมฺมาทินิมิตฺตํ น

เพราะเหตุนั้น อกุศลย่อมเป็นอุปนิสัย แก่ปฏิสนธิในทุคติ แต่กุศลย่อมเป็นอุปนิสัยแก่ปฏิสนธิในสุคติ. ส่วนพระอรหันต์ตัดกิเลสได้เด็ดขาดแล้ว นิมิตมีกรรมเป็นต้น จึงไม่

[๑] สํ. สฬา. ๑๘/๒๑๐, ๒๑๑.

อุปฏฺฐหติ. ตโต วิชฺชมานมฺปิ กมฺมํ อลทฺธสหายตฺตา ปฏิสนฺธึ น ชเนติ.

ปรากฏ เพราะความที่เป็นผู้มีความก้าวไปสู่ภพทั้งปวงอันระงับแล้ว. ฉะนั้น กรรมแม้มีอยู่ ก็ย่อมไม่ยังปฏิสนธิให้เกิด เพราะไม่ได้ธรรมอันเป็นสหาย.

วุตฺตปฺปการกมฺมวเสนาติ ปาปกมฺมวเสน, ตทุปฏฺฐาปิตนฺติ อธิปฺปาโย. "นรกาทีสุ อคฺคิชาลวณฺณาทิกนฺ"ติ อิทํ ตํสทิสตาวเสน วุตฺตํ. น หิ โส เอว นิรยคฺคิวณฺณาทิ ตทา ตสฺส อาปาถํ อาคจฺฉติ.

คำว่า ด้วยอำนาจกรรมมีประการดังกล่าวแล้ว คือ ด้วยอำนาจบาปกรรม อธิบายว่า อันบาปกรรมนั้นให้ปรากฏ. คำว่า "มีวรรณรูปแห่งเปลวเพลิงเป็นต้นในทุคติมีนรกเป็นต้น" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยอำนาจ ภาวะที่เหมือนกันกับวรรณรูปนั้น. เพราะว่า วรรณรูปมีเปลวเพลิงเป็นต้นนั้นนั่นเอง หามาสู่คลองทวารของบุคคลนั้น ในเวลานั้นไม่.

ตตฺถ อคฺคิชาลวณฺณาทิกนฺติ อาทิ-สทฺเทน เวตฺตรณีสิมฺพลิอสิปตฺตวนาทิวณฺณํ สงฺคณฺหาติ, นรกาทีสูติ ปน อาทิ-สทฺเทน เปตติรจฺฉานานํ นิพทฺธสญฺจรณฏฺฐานปริยาปนฺนวณฺณํ.

บรรดาบทเหล่านั้น ด้วยอาทิ-ศัพท์ว่า อคฺคิชาลวณฺณาทิกํ ท่านอาจารย์ย่อมรวมถึงวรรณรูปแห่งเวตตรณีนรก สิมพลีนรก ดาบใบไม้ และป่าไม้เป็นต้น อนึ่ง ด้วยอาทิ-ศัพท์ว่า นรกาทีสุ ท่านอาจารย์ก็รวบรวมเอาวรรณรูปที่นับเนื่องอยู่ในสถานที่

สัญจรไปเนืองนิตย์ ของเปรตและสัตว์เดรัจฉาน.

มโนทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉตีติ[๑] กมฺมพเลน อุปฏฺฐาปิตํ วณฺณายตนํ สุปินํ ปสฺสนฺตสฺส วิย, ทิพฺพจกฺขุสฺส วิย จ มโนทฺวาเร เอว โคจรภาวํ คจฺฉติ. เอกํ อาวชฺชนํ ปญฺจ ชวนานิ เทฺว ตทารมฺมณานีติ ตีณิ วีถิจิตฺตานิ.

คำว่า มาสู่คลองในมโนทวาร ความว่า วรรณายตนะที่ถูกกำลังกรรมให้ตั้งขึ้น ย่อมถึงความเป็นอารมณ์ในมโนทวารอย่างเดียว เหมือนกับบุคคลผู้ฝันเห็นและเหมือนกับคนได้ทิพยจักษุ. มีวิถีจิต ๓ คือ อาวัชชนะ ๑ ชวนะ ๕ ตทารมณ์ ๒.

ราคาทิเหตุภูตํ หีนมารมฺมณนฺติ อกุสลวิปากสฺส อารมฺมณํ ภวิตุํ ยุตฺตํ อนิฏฺฐมารมฺมณมาห. ตมฺปิ หิ สงฺกปฺปนวเสน ราคสฺสาปิ เหตุ โหตีติ. อกุสลวิปากชนกกมฺมสหชาตานํ วา ตํสทิสาสนฺนจุติชวนเจตนาสหชาตานญฺจ ราคาทีนํ เหตุภาโว เอว หีนตา.

คำว่า อารมณ์ทรามอันเป็นเหตุแห่งกิเลสมีราคะเป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวถึงอนิฏฐารมณ์ ที่ควรเป็นอารมณ์ของอกุศลวิบาก. เพราะอนิฏฐารมณ์แม้นั้นย่อมเป็นเหตุแม้แห่งราคะ ด้วยอำนาจความดำริ. อีกอย่างหนึ่ง ความที่อารมณ์เป็นเหตุแห่งกิเลสมีราคะเป็นต้น ที่เกิดร่วมกับกรรมอันยังอกุศลวิบากให้เกิด และที่เกิดร่วมกับเจตนาในชวนวิถีใกล้จุติ ซึ่งเหมือนกันกับ

[๑] ฉ. มโนทฺวาเร อาปาถนาคจฺฉตีติ, เอวมุปริปิ.

กรรมนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ความเป็นอารมณ์ทราม.

ตญฺหิ ปจฺฉานุตาปชนกกมฺมานมารมฺมณํ กมฺมวเสน[๑] อนิฏฺฐํ อกุสลวิปากสฺส อารมฺมณํ ภเวยฺย. อญฺญถา จ อิฏฺฐารมฺมเณ ปวตฺตสฺส อกุสลกมฺมสฺส วิปาโก อกุสลกมฺมนิมิตฺตารมฺมโณ น ภเวยฺย. น หิ อกุสลวิปาโก อิฏฺฐารมฺมโณ ภวิตุํ อรหตีติ.

เพราะว่า อารมณ์นั้นเป็นอารมณ์ของกรรมที่ทำให้เกิดความเดือดร้อนตาม ในภายหลัง เป็นอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา ด้วยอำนาจกรรม ควรเป็นอารมณ์แห่งอกุศลวิบาก. ส่วนวิบากแห่งอกุศลกรรม ที่เป็นไปในอิฏฐารมณ์โดยประการอื่น ไม่ควรจะมีนิมิตแห่งอกุศลกรรมเป็นอารมณ์. เพราะว่า อกุศลวิบากควรจะเป็นอิฏฐารมณ์ ก็หามิได้แล.

ปญฺจทฺวาเร จ อาปาถํ อาคจฺฉนฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ กมฺมนิมิตฺตํ อาสนฺนกตกมฺมารมฺมณสนฺตติยํ อุปฺปนฺนํ, ตํสทิสญฺจ ทฏฺฐพฺพํ. อญฺญถา ตเทว ปฏิสนฺธิอารมฺมณูปฏฺฐาปกํ, ตเทว จ ปฏิสนฺธิชนกํ ภเวยฺย.

ก็กรรมนิมิตที่เป็นปัจจุบัน มาสู่คลองในปัญจทวาร พึงเห็นว่า เกิดขึ้นในความสืบต่อแห่งอารมณ์ของกรรมที่ทำไว้ ในเวลาใกล้ตาย และเป็นเหมือนกับอารมณ์นั้น. ว่าโดยประการอื่น กรรมนิมิตนั้นแหละ พึงเป็นธรรมชาติยังอารมณ์ปฏิสนธิให้ปรากฏ และ

[๑] ก. ปจฺฉานุตาปชนกกมฺมารมฺมณวเสน.

กรรมนิมิตนั้นแหละ พึงเป็นธรรมชาติยังปฏิสนธิให้เกิด.

น จ ปฏิสนฺธิยา อุปจารภูตานิ วิย, เอตสฺมึ ตยา ปวตฺติตพฺพนฺติ ปฏิสนฺธิยา อารมฺมณํ อนุปฺปาเทนฺตานิ วิย จ ปวตฺตานิ จุติอาสนฺนานิ ชวนานิ ปฏิสนฺธิชนกานิ ภเวยฺยุํ. "กตตฺตา อุปจิตตฺตา"ติ[๑] หิ วุตฺตํ.

ชวนะที่ใกล้ต่อจุติ อันเป็นไปเหมือนอย่างเป็นอุปจารแห่งปฏิสนธิ และเหมือนอย่างไม่ทำอารมณ์ของปฏิสนธิให้เกิดขึ้นว่า ท่านพึงปฏิบัติอยู่ในที่นี้ดังนี้ จะพึงเป็นธรรมชาติยังปฏิสนธิให้เกิด ก็หาไม่. ข้อนี้ สมดังพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "เพราะเป็นกรรมที่ได้กระทำแล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว".

ตทา จ ตํสมานวีถิยํ วิย ปวตฺตมานานิ กถํ กตูปจิตฺตานิ สิยุํ ? ตทา น อสฺสาทิตานิ. น จ โลกิยานิ โลกุตฺตรานิ วิย สมานวีถิผลานิ โหนฺติ.

ถามว่า ก็ชวนะที่เป็นไปอยู่เหมือนดังอยู่ในวิถีที่เสมอกันกับชวนะนั้น ในเวลานั้น จะพึงเป็นกรรมที่ได้กระทำแล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วได้อย่างไร ? ตอบว่า ชวนะเหล่านั้นให้ผลในเวลานั้น ก็หามิได้ และจะเป็นธรรมชาติที่เป็นผลของวิถีเสมอกัน เหมือนอย่างโลกียะโลกุตระ ก็หามิได้.

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๔๔.

"ปุพฺเพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, มรณกาเล วาสฺส โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมตฺตา โหติ สมาทินฺนา. เตน โส กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชตี"[๑]ติอาทินา สุตฺเต มรณกาเล สมตฺตาย สมาทินฺนาย มิจฺฉาทิฏฺฐิยา, สมฺมาทิฏฺฐิยา จ สหชาตเจตนายํ ปฏิสนฺธิทานํ วุตฺตํ, น จ ทุพฺพเลหิ ปญฺจทฺวาริกชวเนหิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ, สมฺมาทิฏฺฐิ วา สมตฺตา โหติ สมาทินฺนา.

พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสการให้ปฏิสนธิในเจตนาที่เกิดร่วมด้วยมิจฉาทิฐิและสัมมาทิฐิที่ได้สมาทานพรั่งพร้อมในเวลาใกล้จะตายไว้ในพระสูตรโดยนัยมีอาทิว่า "กรรมชั่วมีผลเป็นทุกข์นั้น ย่อมเป็นอันเขาทำไว้ก่อนทีเดียว หรือเป็นอันเขาได้ทำไว้ในภายหลัง หรือมีมิจฉาทิฐิที่เขาได้สมาทาน พรั่งพร้อมแล้วในเวลาจะตาย. ด้วยเหตุนั้น เบื้องหน้าแต่ความตายเพราะกายแตก เขาจึงเข้าถึงอบายทุคติวินิบาต นรก" อนึ่ง มิจฉาทิฐิ หรือสัมมาทิฐิ ใช่ว่าจะเป็นอันเขาสมาทานพรั่งพร้อมด้วยชวนะ อันเป็นไปในทวารทั้ง ๕ อย่าง ทุรพลไม่.

ตถา หิ วุตฺตํ สมฺโมหวิโนทนิยํ "สพฺพมฺปิ เหตํ กุสลากุสลธมฺมปฏิวิชานนาทิจวนปริโยสานํ กิจฺจํ[๒] มโนทฺวาริกจิตฺเตเนว

ข้อนี้ สมด้วยคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนีว่า "ก็กิจอันเป็นที่สุดแห่งจุติ มีการรับรู้กุศลธรรมและอกุศลธรรม

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๓๙๘.

[๒] ก. กุสลากุสลกมฺมํ ปฏิวิชานนาทิชวนปริโยสานกิจฺจํ.

โหติ, น ปญฺจทฺวาริเกนาติ สพฺพสฺสเปตสฺส กิจฺจสฺส กรเณ สหชวนกานิ วีถิจิตฺตานิ ปฏิกฺขิตฺตานี"ติ.[1]

เป็นต้นทั้งหมดนี้ ย่อมมีได้ด้วยจิตทางมโน-ทวารเท่านั้น หามีได้ด้วยจิตทางปัญจทวาร ไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงห้ามวิถีจิต ซึ่ง แล่นไปร่วมกัน ในการทำกิจทั้งหมดนั้น".

ตตฺถ หิ <u>น กิญฺจิ ธมฺมํ ปฏิวิชานาตีติ</u> "มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา"ติ เอวํ วุตฺตํ เอกมฺปิ กุสลํ วา อกุสลํ วา น ปฏิวิชานาตีติ จ วุตฺตํ. เยสํ ปฏิวิภาวนปฺปวตฺติยา สุขํ วา ทุกฺขํ วา อเนฺวติ, เตสํ สา ปวตฺติ ปญฺจทฺวาเร ปฏิกฺขิตฺตา.

ก็คำว่า <u>ไม่รับรู้ธรรมอะไร ๆ</u> ดังนี้ ในกิจของจุติจิตนั้น ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน" และ กล่าวไว้ว่า ไม่รับรู้กุศลหรืออกุศลแม้แต่ อย่างเดียว. สุขหรือทุกข์ไปตามด้วยความ เป็นไปแห่งความแจ่มแจ้งเฉพาะ ของจิต เหล่าใด ความเป็นไปนั้นแห่งจิตเหล่านั้น ท่านห้ามไว้ในปัญจทวาร.

กุสลากุสลกมฺมสมาทานญฺจ ตาทิสเมวาติ. ตทารมฺมณานนฺตรํ ปน จวนํ, ตทนนฺตรา จ อุปปตฺติ มโนทฺวาริกา เอว โหติ, น สหชวนกวีถิจิตฺตปริยาปนฺนาติ อิมินา อธิปฺปาเยน อิธ ปญฺจทฺวาริกตทารมฺมณา-

และการยึดมั่นกุศลกรรมและอกุศลธรรม ก็ เป็นเช่นนั้นเหมือนกันแล. ด้วยการอธิบายนี้ ว่า ก็จุติมีในลำดับของตทารมณ์ และอุปบัติ มีในลำดับของจุตินั้น ย่อมเป็นธรรมชาติเป็น ไปทางมโนทวารเท่านั้น, มิได้นับเนื่องอยู่

---

๑ สมฺโมหวิโนทนี. ๕๒๖.

นนฺตรา จุติ, ตทนนฺตรา ปฏิสนฺธิ จ วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพา.

ในวิถีจิตที่แล่นไปร่วมกันดังนี้ ในที่นี้ พึงเห็นว่า ท่านกล่าวจุติไว้ในลำดับแห่งตทารมณ์อันมีในปัญจทวาร และปฏิสนธิไว้ในลำดับแห่งจุตินั้น.

ตตฺถ อวเสสปญฺจจิตฺตกฺขณายุเก รูปาทิมฺหิ อุปฺปนฺนํ ปฏิสนฺธึ สนฺธาย "ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ อุปปตฺติจิตฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[1] อวเสสเอกจิตฺตกฺขณายุเก จ อุปฺปนฺนํ ปฏิสนฺธึ สนฺธาย "ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ อุปปตฺติจิตฺตํ อตีตารมฺมณสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[2] จ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ในข้อนั้น พึงทราบว่า ทรงหมายถึงปฏิสนธิที่เกิดขึ้นในรูปเป็นต้น อันมีอายุเหลืออยู่ ๕ ขณะจิต จึงตรัสไว้ว่า "จิตที่เป็นอุปบัติมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัยแก่ภวังค์ที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน" และทรงหมายถึงปฏิสนธิที่เกิดขึ้น ในรูปที่มีอายุเหลืออยู่ขณะจิตเดียว ตรัสไว้ว่า "จิตที่เป็นอุปบัติที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัยแก่ภวังค์ ที่มีอารมณ์เป็นอดีต" ดังนี้.

๖๒๔. กณฺหปกฺเข สุกฺกปกฺขํ ฐเปตฺวาติ เอตฺถ ยถา ปุพฺเพ "ปาปกมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา"ติ วุตฺเต กณฺหปกฺเข

๖๒๔. ในคำว่า บรรจุคำฝ่ายขาวลงแทนในคำฝ่ายดำ นี้ มีความว่า บัณฑิตพึงทราบคำทั้งปวงที่เหลือ โดยบรรจุคำ

---

[1] อภิ. ป. ๔๑/๕๖๒.

[2] อภิ. ป. ๔๑/๕๖๒.

คุณอุไร เรืองมานะมงคล และครอบครัว ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
คุณพ่อเชงไฮ้ แซ่อึ้ง คุณแม่เง็กลั้ง แซ่อั๋ว และญาติผู้ใหญ่ที่ล่วงลับไปแล้ว

"อนวชฺชกมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา"ติ สุกฺกปกฺโข วุตฺโต, เอวํ "ทุกฺคติปริยาปนฺนํ ปน[๑] ปฏิสนฺธิจิตฺตํ, นรกาทีสุ อคฺคิชาลวณฺณาทิกํ ทุคฺคตินิมิตฺตนฺ"ติ จ วุตฺเต กณฺหปกฺเข "สุคติปริยาปนฺนํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ, มนุสฺสโลเก รตฺตกมฺพลสทิสมาตุกุจฺฉิวณฺณสงฺขาตํ, เทวโลเก วา อุยฺยานวิมานกปฺปรุกฺขาทิวณฺณสงฺขาตํ สุคตินิมิตฺตนฺ"ติ เอวํ สุกฺกปกฺขํ ฐเปตฺวา เสสํ สพฺพํ ปุริมนเยเนว เวทิตพฺพํ.

ฝ่ายขาวอย่างนี้ว่า "ปฏิสนธิจิตอันนับเนื่องในสุคติภูมิ มีนิมิตแห่งสุคติภูมิ กล่าวคือวรรณรูปเป็นท้องมารดา เหมือนดังผ้ากัมพลแดงในมนุษยโลก หรือมีนิมิตแห่งสุคติภูมิ กล่าวคือวรรณรูปเป็นอุทยาน วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์เป็นต้น ในเทวโลก" ดังนี้ ลงแทนในคำฝ่ายดำที่ท่านกล่าวไว้ว่า "อนึ่ง ปฏิสนธิจิตนับเนื่องในทุคติ มีนิมิตแห่งทุคติ เป็นวรรณรูปของเปลวไฟเป็นต้น ในนรกเป็นต้น" เหมือนดังที่ท่านกล่าวฝ่ายขาวว่า "กรรมอันหาโทษมิได้บ้าง กรรมนิมิตบ้าง" ดังนี้ ลงแทนในฝ่ายดำที่ท่านกล่าวไว้ว่า "บาปกรรมบ้าง กรรมนิมิตบ้าง" ดังนี้ ฉะนั้น.

<u>อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณายาติ</u> กมฺมกมฺมนิมิตฺตวเสน อตีตารมฺมณาย, มาตุกุจฺฉิวณฺณาทิสุคตินิมิตฺตวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย.

คำว่า <u>สุคติปฏิสนธิที่มีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง ปัจจุบันบ้าง</u> ความว่า มีอารมณ์เป็นอดีตด้วยอำนาจกรรมและกรรมนิมิต มีอารมณ์เป็น

---

๑ ฉ. ปนาติ สทฺโท นตฺถิ.

ปัจจุบันด้วยอำนาจนิมิตในสุคติภูมิ มีวรรณรูปเป็นครรภ์มารดาเป็นต้น.

๖๒๙. ตญฺจ โขติ ยเทตํ น[๑] "อนวชฺชกมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา"ติ อนิยมนํ กตํ, ตญฺจ โข. กมฺมนิมิตฺตเมว อาปาถํ อาคจฺฉติ เอกนฺตโต อตฺตโน กมฺมารมฺมณตาย มหคฺคตวิปากสฺส. สุทฺธาย วาติ มหคฺคตกมฺมนิมิตฺตารมฺมณาย ชวนวีถิยา, ตทารมฺมณรหิตายาติ อตฺโถ. สา ปน ชวนวีถิ มหคฺคตวิปากสฺส อุปจาโร วิย ทฏฺฐพฺพา.

๖๒๙. บทว่า ตญฺจ โข มีความว่า ก็แต่ว่า ข้อที่กระทำความไม่กำหนดไว้ว่า "อนวัชกรรมหรือกรรมนิมิต" ดังนี้. กรรมนิมิตอย่างเดียวย่อมมาสู่คลอง สำหรับผู้ที่มีมหัคตวิบาก เพราะความที่ตนมีกรรมเป็นอารมณ์อย่างเดียว. คำว่า หรือแห่งชวนวิถีล้วน ได้แก่ แห่งชวนวิถีที่มีกรรมนิมิตแห่งมหัคตะเป็นอารมณ์ อธิบายว่า ที่เว้นจากตทารมณ์. ก็ชวนวิถีนั้น พึงเห็นเป็นเหมือนอุปจารแห่งมหัคตวิบาก.

เกจิ ปน ตํ[๒] วีถึ มหคฺคตาวสานํ วทนฺติ. อิทํ[๓] "นวตฺตพฺพารมฺมณา วา"ติ อิทํ รูปาวจรปฏิสนฺธึ, อารุปฺเปสุ จ ปรมํ,

ส่วนอาจารย์บางพวก กล่าววิถีนั้นแหละว่ามีมหัคตะเป็นที่สุด. คำว่า "ปฏิสนธิเป็นนวัตตัพพารมณ์" นี้ ท่านอาจารย์กล่าว

---

[๑] ฉ. นสทฺโท น ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. ตญฺจ.
[๓] ฉ. อยํ ปาโฐ นตฺถิ.

คุณอุไร เรืองมานะมงคล และครอบครัว ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
คุณพ่อเชงไฮ้ แซ่อึ้ง คุณแม่เง็กลั้ง แซ่อั้ว และญาติผู้ใหญ่ที่ล่วงลับไปแล้ว

ตติยญฺจ สนฺธาย วุตฺตํ. ทุติยจตุตฺถา ปน อตีตารมฺมณวจเนเนว คหิตา.

หมายถึงปฏิสนธิในรูปาวจร และปฏิสนธิที่ ๑ ปฏิสนธิที่ ๓ ในอรูปาวจร. ส่วนปฏิสนธิที่ ๒ และที่ ๔ ท่านถือเอาด้วยคำว่าปฏิสนธิเป็นอตีตารมณ์นั่นเอง.

มาตุกุจฺฉิวณฺณสงฺขาตนฺติ อาทินา วณฺโณ เอว คตินิมิตฺตภาเวน อาคโต. ตตฺถ สทฺโท ตาว อนุปาทินฺนภาเวน สุคติ-ปริยาปนฺนตาย คตินิมิตฺตภาเวน อฏฺฐกถาสุ นาคโตติ ยุตฺตเมตํ, คนฺธาทีนํ ปน อนาคมเน การณํ วีมํสิตพฺพํ.

ด้วยคำว่า **กล่าวคือวรรณรูปเป็นท้องมารดา**เป็นต้น วรรณรูปเท่านั้น มาแล้วด้วยความเป็นคตินิมิต. ในคำนั้น สัททรูปมิได้มาแล้วในอรรถกถาทั้งหลาย ด้วยความเป็นคตินิมิต เพราะเป็นธรรมที่นับเนื่องอยู่ในสุคติภูมิ ด้วยความเป็นอนุปาทินรูป เพราะฉะนั้น ข้อนี้จึงชอบแล้ว ส่วนเหตุในการไม่มา แห่งคันธรูปเป็นต้น บัณฑิตควรพิจารณา.

อยํ ตาต ตวตฺถาย พุทฺธปูชา กริยตีติอาทีสุ ปุพฺพเจตนาวเสน ปุญฺญํ โหติ. สพฺพนฺติมชวเน วตฺตมานสฺสาปีติ วทนฺติ.

ในคำว่า **นี่แน่ะพ่อ พุทธบูชานี้ เราทำเพื่อประโยชน์แก่ท่าน** เป็นต้น วินิจฉัยว่า บุญย่อมสำเร็จ ด้วยอำนาจบุพเจตนา. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า สำหรับบุคคลแม้กำลังเป็นไปอยู่ ในชวนจิตดวงสุดท้ายทั้งหมด.

คุณอุไร เรืองมานะมงคล และครอบครัว ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
คุณพ่อเชงไฮ้ แซ่อึ้ง คุณแม่เง็กลั้ง แซ่อั๋ว และญาติผู้ใหญ่ที่ล่วงลับไปแล้ว

๖๒๖. "เอเตนานุสาเรน อารุปฺปจุติยาปิ อนนฺตรา ปฏิสนฺธิ เวทิตพฺพา"ติ อิทํ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ "ปฐวีกสิณชฺฌานาทิวเสน ปฏิลทฺธมหคฺคตสฺส สุคติยํ ฐิตสฺสา"ติ เอวมาทิเก เอว นเย อยมฺปิ ปฏิสนฺธิ อวิรุทฺธาติ[๑] ? น, ตตฺถ รูปาวจรจุติอนนฺตราย เอว ปฏิสนฺธิยา วุตฺตตฺตา.

๖๒๖. ถามว่า "คำว่า แม้ปฏิสนธิในลำดับแห่งอรูปจุติ ก็พึงทราบโดยทำนองนั้น" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้เพราะเหตุไร ปฏิสนธิแม้นี้ก็เข้ากันได้กับในนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า "สำหรับผู้หนึ่งซึ่งอยู่ในสุคติภูมิ ได้มหัคตวิบากด้วยอำนาจฌาน มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์เป็นต้น" ดังนี้นั่นเอง มิใช่หรือ? ตอบว่า ไม่ใช่ เพราะในที่นั้น ท่านกล่าวปฏิสนธิอันเป็นลำดับแห่งรูปาวจรจุติเท่านั้น.

ตตฺถ หิ "ปฐวีกสิณาทินิมิตฺตํ[๒] มหคฺคตจิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ, จกฺขุโสตานํ วา"ติอาทิเกน[๓] วจเนน รูปาวจรจุติยา เอว อนนฺตรา ปฏิสนฺธิ วุตฺตาติ วิญฺญายติ. อถาปิ ยถาสมฺภวโยชนาย อยมฺปิ ปฏิสนฺธิ ตตฺเถว อวิรุทฺธา[๔],

จริงอยู่ ในที่นั้น ย่อมรู้ปฏิสนธิว่า ท่านกล่าวไว้ในลำดับแห่งรูปาวจรจุติเท่านั้น ด้วยคำมีอาทิว่า "กสิณนิมิต มีนิมิตแห่งปฐวีกสิณเป็นต้นบ้าง มหัคตจิตบ้าง มาสู่คลองในมโนทวาร อีกอย่างหนึ่ง อารมณ์อันประณีตอันเป็นเหตุเกิดกุศลมาสู่คลอง ในจักขุทวาร

---

๑ ฉ. อวิรุทฺธาติ.
๒ ฉ. ปฐวีกสิณาทิกํ วา นิมิตฺตํ.
๓ ฉ. วาติอาทินา เตน.
๔ ฉ. อวิรุทฺธา.

คุณอุไร เรืองมานะมงคล และครอบครัว ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
คุณพ่อเซงไฮ้ แซ่อึ้ง คุณแม่เง็กลั้ง แซ่อั๋ว และญาติผู้ใหญ่ที่ล่วงลับไปแล้ว

อรูปาวจรจุติอนนฺตรา ปน รูปาวจรปฏิสนฺธิ นตฺถิ.

หรือโสตทวาร อันใดอันหนึ่ง". แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ ปฏิสนธิแม้นี้ ก็เข้ากันได้ในที่นั้นเหมือนกัน โดยการประกอบตามควร แต่รูปาวจรปฏิสนธิ ในลำดับแห่งอรูปาวจรจุติไม่มี.

อรูปาวจเร จ อุปรูปริ จุติยา อนนฺตรา เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา ปฏิสนฺธิ นตฺถีติ จตุตฺถารุปฺปจุติยา นวตฺตพฺพารมฺมณา[๑] ปฏิสนฺธิ นตฺถิ. เตน ตโต ตตฺเถว อตีตารมฺมณา, กามาวจเร จ อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิ. อิตราหิ จ ยถาสมฺภวํ อตีต–นวตฺตพฺพารมฺมณา อารุปฺปปฏิสนฺธิ, อตีต–ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา จ กามาวจรปฏิสนฺธิ โยเชตพฺพาติ อิมสฺส วิเสสสฺส ทสฺสนตฺถํ วิสุํ อุทฺธรณํ กตํ.

และในอรูปาวจร ปฏิสนธิชั้นต่ำ ๆ ในลำดับแห่งจุติชั้นสูง ๆ ก็ไม่มี เพราะเหตุนั้น ในอรูปาวจรจุติที่ ๔ จึงไม่มีปฏิสนธิที่เป็นนวัตตัพพารมณ์. ด้วยเหตุนั้น จึงควรประกอบปฏิสนธิที่มีอารมณ์เป็นอดีต ในอรูปาวจรจุติที่ ๔ นั้น เท่านั้นโดยประการนั้น และควรประกอบปฏิสนธิที่มีอารมณ์เป็นอดีตและเป็นปัจจุบันในกามาวจร. และจากปฏิสนธินอกนี้ ก็ควรประกอบอรูปาวจรปฏิสนธิที่มีอารมณ์เป็นอดีต และเป็นนวัตตัพ–พารมณ์ และควรประกอบกามาวจรปฏิสนธิที่มีอารมณ์เป็นอดีต และเป็นปัจจุบันตามควร เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกระทำการขยาย

---

[๑] ฉ. นวตฺตพฺพารมฺมณปฏิสนฺธิ.

คุณอุไร เรืองมานะมงคล และครอบครัว ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
คุณพ่อเซงไฮ้ แซ่อึ้ง คุณแม่เง็กลั้ง แซ่อั๋ว และญาติผู้ใหญ่ที่ล่วงลับไปแล้ว

ความไปเป็นแผนกหนึ่ง เพื่อแสดงความต่างกันข้อนี้.

๖๒๗. เอวํ อารมฺมณวเสน เอกวิธาย กามาวจรสุคติจุติยา ทุวิธา ทุคฺคติปฏิสนฺธิ, ทุคฺคติจุติยา ทุวิธา สุคติปฏิสนฺธิ, กามาวจรสุคติจุติยา ทุวิเอกทุวิปฺปการานํ กามรูปารูปานํ วเสน ปญฺจวิธา สุคติปฏิสนฺธิ, รูปาวจรจุติยา ตเถว ปญฺจวิธา, ทุวิธาย อารุปฺปจุติยา ปจฺเจกํ ทุวินฺนํ ทุวินฺนํ กามารุปฺปานํ วเสน อฏฺฐวิธา จ ปฏิสนฺธิ ทสฺสิตา.

๖๒๗. ท่านอาจารย์ได้แสดงทุคติปฏิสนธิ ๒ อย่าง แห่งจุติในสุคติกามาวจรภูมิอย่างเดียว ด้วยอำนาจอารมณ์ แสดงสุคติปฏิสนธิ ๒ อย่าง แห่งจุติในทุคติ แสดงสุคติปฏิสนธิ ๕ อย่าง คือกามภูมิ ๒ ประการ รูปภูมิ ๑ ประการ อรูปภูมิ ๒ ประการ แห่งจุติในสุคติกามาวจรภูมิ แสดงสุคติปฏิสนธิ ๕ อย่าง อย่างนั้นเหมือนกันแห่งจุติรูปาวจรภูมิ และได้แสดงปฏิสนธิ ๘ อย่าง คือ กามภูมิ และอรูปภูมิ เฉพาะแต่ละอย่าง อย่างละ ๒ แห่งอรูปจุติ ๒ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ทุคฺคติจุติยา ปน เอกวิธาย ทุคฺคติปฏิสนฺธิ ทุวิธา น ทสฺสิตา, ตํ ทสฺเสตุํ "ทุคฺคติยํ จิตฺตสฺส ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ.

แต่ท่านมิได้แสดงทุคติปฏิสนธิ ๒ อย่าง แห่งทุคติจุติอย่างเดียวไว้ เพื่อจะแสดงทุคติปฏิสนธิ ๒ อย่างนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า "ฝ่ายผู้มีบาปกรรมอยู่ในทุคติ" ดังนี้เป็นต้นไว้.

คุณอุไร เรืองมานะมงคล และครอบครัว ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
คุณพ่อเชงไฮ้ แซ่อึ้ง คุณแม่เง็กลั้ง แซ่อั๋ว และญาติผู้ใหญ่ที่ล่วงลับไปแล้ว

ยถา วุตฺตา ปน. :

เทฺว เทฺว ปญฺจาถ ปญฺจฏฺร
เทฺว ภวาลมฺพเภทโต
จุติยา ตาทิสาเยตา
จตุวีสติ สนฺธิโย[๑]

เหมือนดังที่ท่านพระโบราณาจารย์ได้กล่าว:

ปฏิสนธิเหล่านี้ แห่งจุติเช่นนั้นโดยภพ
และอารมณ์ไว้ ๒๔ ประการ คือ
๒ ประเภท ๒ ประเภท ๕ ประเภท
๕ ประเภท ๘ ประเภท ๒ ประเภท.

๖๒๘. "กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา"[๒]ติอาทินา นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว เหฏฺฐา ทสฺสิตปฺปกาโรติ อุปนิสฺสยภาวเมว ทสฺเสนฺโต "วุตฺตเญหตญ"ติ อาทิมาห.

๖๒๘. ความเป็นกรรมปัจจัยที่เป็นไปในขณะต่าง ๆ กัน มีประการที่ได้แสดงมาแล้วในหนหลัง ด้วยคำมีอาทิว่า "เพราะความที่ได้กระทำกุศลกรรมอันเป็นกามาวจรแล้ว" ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความเป็นอุปนิสสยปัจจัยอย่างเดียว จึงได้กล่าวคำว่า "ข้อนี้ สมด้วยคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว" ดังนี้เป็นต้น.

นิสฺสยปจฺจยภูเตน รูเปน สหปวตฺติเยเวตฺถ วิญฺญาณสฺส เตน มิสฺสิตา, ตทภาโว อมิสฺสิตา. ยวนฺติ เอตฺถ สตฺตา

ความเป็นไปร่วมกันกับรูป อันเป็นนิสสยปัจจัย ชื่อว่า ความผสม กับรูปนั้นแห่งวิญญาณในที่นี้, ความไม่มีแห่งความเป็น

---

[๑] ฉ. วิภงฺคมูลฏีกา. ๒/๑๐๗ อตฺถโต สมานํ.
[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๑๔๐.

คุณอุไร เรืองมานะมงคล และครอบครัว ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
คุณพ่อเซงไฮ้ แซ่อึ้ง คุณแม่เง็กลั้ง แซ่อั๋ว และญาติผู้ใหญ่ที่ล่วงลับไปแล้ว

เอกชาติสมนฺวเยน อญฺญมญฺญมิสฺสิตา โหนฺตีติ โยนิโย. สุจริตทุจฺจริตวเสน คนฺตพฺพา ปาปุณิตพฺพาติ คติโย.

ไปร่วมนั้น ชื่อว่า ความไม่ผสม. ชื่อ โยนิ (กำเนิด) ด้วยอรรถว่าเป็นที่ไปของสัตว์ทั้งหลาย คือผสมกันและกันด้วยการประกอบด้วยการเกิดครั้งหนึ่ง. ชื่อว่า คติ ด้วยอรรถว่า อันสัตว์พึงถึง คือพึงบรรลุด้วยอำนาจสุจริต และทุจริต.

ติฏฺฐติ เอตฺถาติ ฐิติ, วิญฺญาณสฺส ฐิติ วิญฺญาณฏฺฐิติ. นานตฺตกายนานตฺตสญฺญีติ-อาทินา วาโส เอว[๑] สตฺเตหิ อาวสิตพฺพโต สตฺตาวาโส. อสญฺญีสตฺตาวาสสฺส อิธ อสมฺภวโต "สตฺตาวาสวเสน อฏฺฐวิธํ โหตี"ติ วุตฺตํ.

ชื่อว่า ฐิติ ด้วยอรรถว่า เป็นที่ตั้ง ที่ตั้งแห่งวิญญาณ ชื่อว่า วิญญาณัฏฐิติ. ที่อยู่อาศัยของสัตว์ มีนานัตตกายนานัตตสัญญี คือ สัตว์ที่มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกันเป็นต้นนั่นเอง ชื่อว่า สัตตาวาส เพราะสัตว์ทั้งหลายพึงอยู่อาศัย. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ประเภทมี ๘ อย่าง ด้วยอำนาจสัตตาวาส" ดังนี้ เพราะอสัญญีสัตตาวาสไม่มีในที่นี้.

๖๒๙. อญฺญตฺร ชาติปณฺฑกปฏิสนฺธิยาติ เอตฺถ ปฐมกปฺปิกปฏิสนฺธิยาปีติ วตฺตพฺพํ.

๖๒๙. ในคำว่า เว้นแต่ปฏิสนธิของคนกะเทยโดยกำเนิด นี้ ควรกล่าวถึงว่า

---

๑ ฉ. นานตฺตกายนานตฺตสญฺญีติอาทิอาวาโส เอว.

สาปิ หิ ภาเวน วินาว อุปฺปชฺชติ.[๑] เว้นแม้แต่ปฏิสนธิของคนครั้งปฐมกัป ด้วย. เพราะปฏิสนธิของคนครั้งปฐมกัปแม้นั้น ก็เว้นจากภาวะนั่นเองเกิดขึ้น.

โอมโกติ อวมโก, อวกํสโกติ อตฺโถ. อาทินาติ "มิสฺสํ อมิสฺสนฺ"ติ เอตสฺมึ ทุเก อาทิมฺหิ วุตฺเตน มิสฺสวิญฺญาเณน. โอมโก เทฺว วา ตโย วา ทสกา อุปฺปชฺชนฺตีติ คพฺภเสยฺยกานํ วเสน วุตฺตํ. อญฺญตฺถ ปน อเนเกกลาปา[๒] สห อุปฺปชฺชนฺติ. บทว่า โอมโก แปลว่า อย่างต่ำ อธิบายว่า อย่างชั้นต่ำ. คำว่า กับวิญญาณประเภทต้น คือ กับวิญญาณผสมที่ท่านกล่าวไว้ในวิญญาณประเภทต้น ในบรรดาวิญญาณหมวด ๒ นั่นว่า "วิญญาณผสมกัน(และ)ไม่ผสมกัน". คำว่า (รูปกลาป) ทสกะ ๒ หรือ ๓ เป็นอย่างต่ำย่อมเกิดขึ้น ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจคัพภไสยกสัตว์. ส่วนในกำเนิดอื่น รูปกลาปมากมาย ย่อมเกิดขึ้นร่วมกัน.

พฺรหฺมตฺตภาเวปิ หิ อเนกคาวุตตฺตปฺปมาเณ[๓] อเนกกลาปา สห อุปฺปชฺชนฺตีติ ตีสโต[๔] จริงอยู่ แม้ในอัตภาพแห่งพรหม ย่อมเกิดรูปกลาปร่วมกันมากมาย โดยประมาณหลาย

---

๑ ฉ. อุปฺปชฺชตีติ.

๒ ฉ. อเนเก กลาปา, เอวมุปริปิ.

๓ ฉ. อเนกคาวุตปฺปมาเณ.

๔ ก. ...ตโต.

คุณอุไร เรืองมานะมงคล และครอบครัว ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่
คุณพ่อเซงไฮ้ แซ่อึ้ง คุณแม่เง็กลั้ง แซ่อั๊ว และญาติผู้ใหญ่ที่ล่วงลับไปแล้ว

อธิกาเนว รูปานิ โหนฺติ. ตทหุชาตํ เอฬกโลมํ[๑] ชาติอุณฺณาติ เกจิ. หิมวนฺตปฺปเทเส ชาติมนฺตํ เอฬกโลมํ ชาติอุณฺณาติ อปเร.

คาวุต เพราะเหตุนั้น จึงมีรูปเกินกว่า ๓๐ รูปกลาป. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ขนแกะที่เกิดในวันนั้น ชื่อว่า ชาติอุณฺณา. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ขนแกะที่เกิดในหิมวันตประเทศ ชื่อว่า ชาติอุณฺณา.

คพฺภํ ผาเลตฺวา คหิตเอฬกโลมํ ชาติอุณฺณาติ อญฺเญ. อิมาสุ คตีสุ อิมา โยนิโย สมฺภวนฺติ, อิมาสุ น สมฺภวนฺตีติ เอวํ โยนีนํ คติวเสน สมฺภวเภโท.

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า ขนแกะที่ผ่าท้องเอามาชื่อว่า ชาติอุณฺณา. บัณฑิตพึงทราบความต่างแห่งความมีขึ้น ของกำเนิดด้วยอำนาจคติ อย่างนี้ คือ กำเนิดเหล่านี้ ย่อมมีขึ้นในคติเหล่านี้ ไม่มีขึ้นในคติเหล่านี้.

๖๓๐. ภุมฺมวชฺเชสูติ ภุมฺมเทวานํ วชฺชนํ[๒] โยนิวิภาคํ ปติ เตสํ มนุสฺสสทิสตฺตา. โยนิโย ติสฺโส ปุริมิกา น โหนฺตีติ โยนิตฺตยปฏิกฺเขเปน ปจฺฉิมา โยนิ อนุญฺญาตาติ อตฺถโต อาปนฺนเมว โหติ. คติตฺตเยติ มนุสฺสเปตติรจฺฉานสญฺญิเต

๖๓๐. บทว่า ภุมฺมวชฺเชสุ ความว่า การเว้นพวกภุมมเทพ เพราะภุมมเทพเหล่านั้นเหมือนกับมนุษย์ เมื่อจำแนกถึงกำเนิด. คำว่า กำเนิด ๓ ข้างต้นไม่มี ความว่า ท่านอนุญาตกำเนิดข้างหลังไว้ โดยห้ามไว้ ๓ กำเนิด เพราะฉะนั้น จึง

---

๑ ฉ. ตทหุชาตเอฬกสฺส โลมํ.
๒ ก. วชฺชานํ.

คติตฺตเย. ตฺณหิ เอตฺถ ปุพฺเพ อนามฏฺฐํ.

เป็นอันถูกต้องแล้วทีเดียว โดยเนื้อความ. คำว่า ในคติทั้ง ๓ ได้แก่ ในคติทั้ง ๓ ที่ชื่อว่า มนุษย์ เปรต สัตว์ดิรัจฉาน. ก็คติทั้ง ๓ นั้น มิได้ระบุไว้ก่อนในที่นี้.

จ-สทฺโท อวุตฺตสมุจฺจยฏฺโฐติ ทสฺเสตุํ "จ-สทฺเทนา"ติอาทิ วุตฺตํ. กสฺมา ปน นิชฺฌามตณฺหิกเปเตสุ ปุริมิกา ติสฺโส โยนิโย น สนฺตีติ ? อสมฺภวโต. ตาสฺณหิ นิจฺจาตุร-ภาวโต กามเสวา นตฺถีติ น ตา อณฺฑชาทโย โหนฺติ.

เพื่อจะแสดงว่า จ-ศัพท์ มีอรรถรวบรวมความที่มิได้กล่าวไว้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "ด้วย จ ศัพท์". ถามว่า เพราะเหตุไรในพวกนิชฌามตัณหิก-เปรต จึงไม่มีกำเนิด ๓ ข้างต้น ? ตอบว่า เพราะไม่มีน้ำสัมภวะ. ด้วยว่า ไม่มีการเสพกาม เพราะนิชฌามตัณหิกเปรตเหล่านี้มีความกระสับกระส่ายอยู่เป็นนิตย์ เพราะเหตุนั้น อัณฑชกำเนิดเหล่านั้น จึงไม่มี.

กฺจฺฉิยํ ตาสํ คพฺโภ นาวติฏฺฐติ ชาลสฺพภาวโตติ เกจิ. อคฺคิชาลาย สนฺตปฺปมานสรีรา เอตา นิพฺพตฺตนฺตีติ อลฺลฏฺฐาเนสุ, ปุปฺผาทีสุ จ สมฺภวาภาวโต สํเสทชตาปิ ตาสํ นตฺเถวาติ วทนฺติ.

อาจารย์บางพวกกล่าวว่า สัตว์ผู้เกิดในครรภ์ของนางนิชฌามตัณหิกเปรตเหล่านั้นไม่ตั้งลงในท้อง เพราะมีแต่เปลวเพลิง. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า นางนิชฌามตัณหิกเปรตเหล่านั้น ย่อมบังเกิดมีสรีระลุกโชน

เตนาห "โอปปาติกา เอว หิ เต โหนฺตี"ติ.

ด้วยเปลวไฟ เพราะฉะนั้น แม้ความเป็นสังเสทชกำเนิด ก็ไม่มีแก่นางเปรตเหล่านั้นเลย เพราะไม่มีน้ำสัมภวะในที่อันชุ่มและในระดูเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะพวกนิชฌามตัณหิกเปรตนั้นก็เป็นโอปปาติกะ เหมือนกัน".

รูปีพฺรหฺเมสุ ตาว โอปปาติกโยนิเกสูติ โอปปาติกโยนิเกหิ รูปีพฺรหฺเม นิทฺธาเรติ. รูปีพฺรหฺเมสูติ หิ อธิกรเณ ภุมฺมํ, โอปปาติเกสูติ นิทฺธารเณ. เตน "โอปปาติกโยนิเกสู"ติ สามญฺญโต วุตฺตราสิโต "รูปีพฺรหฺเมสู"ติ วิเสเสน ตเทกเทสํ นิทฺธาเรติ.

ท่านอาจารย์ขยายความถึง พวกรูปพรหม ด้วยเหล่าสัตว์ผู้เกิดในกำเนิดโอปปาติกะว่า รูปีพฺรหฺเมสุ ตาว โอปปาติกโยนิเกสุ แปลว่า อันดับแรกในเหล่าสัตว์ผู้เกิดในกำเนิดโอปปาติกะ ในจำพวกรูปพรหม. ก็บทว่า รูปีพฺรหฺเมสุ เป็นสัตตมีวิภัตติลงในอธิกรณะ. บทว่า โอปปาติเกสุ เป็นสัตตมีวิภัตติ ลงในนิทธารณะ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงขยายความส่วนหนึ่งของโอปปาติกะนั้น โดยพิเศษว่า "ในจำพวกรูปพรหม" จากกลุ่มของสัตว์ที่ท่านกล่าวไว้โดยความเสมอกันว่า "ในเหล่าสัตว์ผู้เกิดในกำเนิดโอปปาติกะ".

คุณเกียหวุ่น แซ่ด่าน
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จกฺขุโสตวตฺถุทสกานํ, ชีวิตนวกสฺส จาติ เอตฺถ เกจิ "จกฺขุโสตวตฺถุสตฺตกานํ, ชีวิตฉกฺกสฺส จาติ จตุนฺนํ กลาปานํ วเสน รูปภเว ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณน สห สตฺตวีสติ รูปานิ อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ คนฺธรสาหารานํ ปฏิกฺขิตฺตตฺตา"ติ การณํ วตฺวา ตํ สมตฺเถนฺตา "ปาฬิยํ หิ 'รูปธาตุยา อุปปตฺติกฺขเณ ฐเปตฺวา อสญฺญสตฺตานํ[1] เทวานํ ปญฺจายตนานิ ปาตุภวนฺติ, ปญฺจ ธาตุโย ปาตุภวนฺตี'ติ[2] วุตฺตํ, ตถา 'รูปธาตุยา ฉ อายตนานิ, นว ธาตุโย'ติ สพฺพสงฺคหิกวเสน[3] ตตฺถ วิชฺชมานายตนธาตุโย ทสฺเสตุํ วุตฺตํ.

ในคำว่า จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตนวกะ นี้ อาจารย์บางพวกกล่าวเหตุไว้ว่า "รูป ๒๗ พร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณย่อมเกิดในรูปภพ ด้วยอำนาจกลาปทั้ง ๔ คือ จักขุสัตตกะ โสตสัตตกะ วัตถุสัตตกะ และชีวิตฉักกะ เพราะในรูปภพนั้น ท่านห้าม คันธะ รสะ และอาหาร" ดังนี้แล้ว เมื่อจะผูกเหตุนั้นให้มั่นเข้า จึงกล่าวว่า "ความจริงในพระบาลี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า 'ในขณะเกิดขึ้นแห่งรูปธาตุ เว้นเทพจำพวกอสัญญีสัตว์ อายตนะ ๕ ย่อมปรากฏ ธาตุทั้ง ๕ ย่อมปรากฏ' อนึ่ง ยังได้ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงถึงอายตนะและธาตุ ที่มีอยู่ในรูปภพนั้น ด้วยอำนาจคำที่รวมไว้ทั้งหมดว่า 'รูปธาตุ มีอายตนะ ๖ ธาตุทั้ง ๙'.

กถาวตฺถุมฺหิ จ ฆานายตนาทีนํ วิย คนฺธายตนาทีนํ จ ตตฺถ ภาโว ปฏิกฺขิตฺโต

และในกถาวัตถุปกรณ์ ท่านก็ได้ห้ามความมีแห่งคันธายตนะเป็นต้น ในรูปธาตุนั้น

---

[1] ฉ. อญฺญสตฺตานํ.

[2] อภิ. วิ. ๓๕/๕๖๒.

[3] ฉ. สพฺพสงฺคหกวเสน.

'อตฺถิ ตตฺถ ฆานายตนนฺติ ? อามนฺตา. อตฺถิ ตตฺถ คนฺธายตนนฺติ ? น เหวํ วตฺตพฺเพ'[๑] ติอาทินา.

เช่นเดียวกับ ห้ามความมีแห่งฆานายตนะเป็นต้นไว้ ด้วยคำมีอาทิว่า 'สกวาทีถามว่า ในรูปธาตุนั้น มีฆานายตนะ หรือ ? ปรวาทีตอบว่า ถูกแล้ว. สกวาทีถามว่า ในรูปธาตุนั้น มีคันธายตนะหรือ ? ปรวาทีตอบว่า ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น'.

น จ อโผฏฺฐพฺพายตนานํ ปฐวีธาตุอาทีนํ วิย อคนฺธรสายตนานํ คนฺธรสานํ ตตฺถ ภาโว สกฺกา วตฺตุํ, ผุสิตุํ สกฺกุเณยฺยตา-วินิมุตฺตสฺส ปฐวีอาทิสภาวสฺส วิย คนฺธ-รสายตนภาววินิมุตฺตสฺส คนฺธรสสภาวสฺส อภาวา.

ก็ใคร ๆ หาอาจที่จะกล่าวความมีอยู่แห่งคันธะ รสะ ซึ่งมิใช่เป็นคันธายตนะและรสายตนะไว้ในรูปธาตุนั้นไม่ เหมือนอย่างความมีอยู่แห่งปฐวีธาตุเป็นต้น ซึ่งเป็นอายตนะที่มิใช่เป็นโผฏฐัพพะ เพราะภาวะแห่งคันธะ รสะซึ่งพ้นจากภาวะเป็นคันธายตนะและรสายตนะไม่มี เหมือนอย่างสภาวะแห่งปฐวีเป็นต้น ที่พ้นจากความเป็นธรรมชาติที่ไม่พึงอาจจะถูกต้องได้ไม่มีฉะนั้น.

ยทิ จ ฆานสมฺผสฺสาทีนํ การณภาโว นตฺถีติ 'อายตนานี'ติ เต น วุจฺเจยฺยุํ, ธาตุสทฺโทปน นิสฺสตฺตนิชฺชีววาจโกติ 'คนฺธธาตุ

ก็ถ้าว่า ความที่ฆานสัมผัสเป็นต้นเป็นเหตุไม่มีไซร้ เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมเหล่า-นั้น ก็ไม่ควรจะกล่าวว่า 'อายตนะ' อนึ่ง

---

๑ อภิ. ก. ๓๗/๔๐๒.

รสธาตู'ติ อวจเน การณํ นตฺถิ, ธมฺมภาโว จ เนสํ[๑] เอกนฺเตน อิจฺฉิตพฺโพ สภาวธารณาทิลกฺขณโต อญฺญสฺส อภาวา.

ธาตุศัพท์ บอกความหมายถึงนิสสัตตธรรม และนิชชีวธรรม เพราะเหตุนั้น เหตุในการที่จะไม่กล่าวว่า 'คันธธาตุ รสธาตุ' ดังนี้จึงไม่มี, อนึ่ง ความที่สภาวธรรมเหล่านั้นเป็นธรรม อันบัณฑิตควรปรารถนาโดยส่วนเดียว เพราะไม่มีหน้าที่อื่น จากลักษณะมีการทรงไว้ซึ่งภาวะของตนเป็นต้น.

ธมฺมานญฺจ อายตนภาโว เอกนฺติโก[๒] ยมเก วุตฺโต 'ธมฺมายตนนฺติ[๓] อามนฺตา'ติ[๔]. ตสฺมา เตสํ คนฺธรสายตนภาวาภาเวปิ โกจิ อายตนภาโว วตฺตพฺโพ.

และความที่สภาวธรรมทั้งหลายเป็นอายตนะก็เป็นไปโดยส่วนเดียว ซึ่งได้ตรัสไว้ในคัมภีร์ยมกว่า 'ถามว่า ธรรมเป็นอายตนะหรือ ? ตอบว่าใช่'. เพราะฉะนั้น ควรจะกล่าวความเป็นอายตนะบางอย่างไว้ แม้ในความเป็นและไม่เป็นคันธายตนะ และรสายตนะแห่งคันธะ รสะเหล่านั้น.

ยทิ จ โผฏฺฐพฺพภาวโต อญฺโญ ปจฺจีอาทิภาโว วิย คนฺธรสภาวโต อญฺโญ เตสํ

ก็ผิว่า จะพึงมีสภาวะบางอย่างของสภาวธรรมเหล่านั้น อื่นไปจากความเป็นคันธะ

---

[๑] ฉ. เตสํ.
[๒] มูลฏีกา. เอกนฺตโต.
[๓] ฉ. ธมฺโม อายตนนฺติ.
[๔] อภิ. ย. ปฐมภาค. ๓๘/๙๒.

โกจิ สภาโว สิยา, เตสํ ธมฺมายตน-สงฺคโห.

รสะ เหมือนอย่างมีความเป็นปฐวีเป็นต้น อื่นไปจากความเป็นโผฏฐัพพะไซร้ สภาวธรรมเหล่านั้น ก็รวมกันเป็นธัมมายตนะ.

คนฺธรสภาเว, ปน อายตนภาเว จ สติ 'คนฺโธ จ โส อายตนญฺจ คนฺธายตนํ, รโส จ โส อายตนญฺจ รสายตนนฺ'ติ อิทํ อาปนฺนเมวาติ[๑] คนฺธรสายตนภาโว จ น สกฺกา นิวาเรตุํ 'ตโย อาหารา'ติ จ วจนโต กพฬีการาหารสฺส ตตฺถ อภาโว วิญฺญายติ. ตสฺมา 'ยถา ปาฬิยา อวิโรโธ โหติ, ตถา รูปคณนา กาตพฺพา. เอวํ หิ ธมฺมตา น วิโลมิตา โหตี''ติ วทนฺติ.

อนึ่ง เมื่อความเป็นคันธะ รสะ และเมื่อความเป็นอายตนะมีอยู่ ก็จะต้องเป็นดังนี้ทีเดียว คือ 'คันธะนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย ชื่อว่า คันธายตนะ รสะนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย ชื่อว่า รสายตนะ' เพราะเหตุนั้น ไม่อาจห้ามความเป็นคันธายตนะ และรสายตนะทีเดียว ก็กพฬิงการาหารไม่มีในรูปภูมินั้น ย่อมรู้ได้โดยพระบาลีว่า 'อาหาร ๓'. เพราะเหตุนั้น พระอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า การนับรูปควรกระทำโดยไม่ผิดจากพระบาลี. ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ ธรรมย่อมไม่ขัดแย้งกัน''.

เอตฺถ วุจฺจเต : รูปาวจรสตฺตานํ ฆานชิวฺหายตนาภาวโต วิชฺชมานานปิ คนฺธ-

ในอธิการนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวคำเฉลยไว้ดังนี้ : เพราะเหล่ารูปาวจรสัตว์

---

[๑] ฉ. อิทมาปนฺนเมวาติ.

รสา อายตนกิจฺจํ น กโรนฺตีติ เต อนามสิตฺวา ปาฬิยํ "ปญฺจายตนานิ ปาตุภวนฺตี"ติ,[๑] "ฉายตนานี"ติ[๒] จ อาทิ วุตฺตํ, "ตโย อาหารา"ติ จ อชฺโฌหริตพฺพสฺส อาหารสฺส อภาเวน โอชฏฺฐมกรูปสมุฏฺฐาปนสงฺขาตสฺส อาหารกิจฺจสฺส อกรณโต, น สพฺเพน สพฺพํ คนฺธรสานํ, โอชาย จ อภาวโต.

ไม่มีฆานายตนะและชิวหายตนะ คันธะ รสะ แม้มีอยู่ก็ไม่ทำกิจของอายตนะ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงมิได้ทรงระบุถึงคันธะ รสะเหล่านั้น ตรัสไว้ในพระบาลีเป็นต้นว่า "อายตนะ ๕ ย่อมปรากฏ" ว่า "อายตนะ ๖ ย่อมปรากฏ" ดังนี้ และคำว่า "อาหาร ๓" ตรัสไว้เพราะมิได้กระทำกิจของอาหาร กล่าวคือการยังรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ ให้ตั้งขึ้น ด้วยไม่มีอาหารที่จะพึงกลืนกิน และเพราะไม่มีคันธะ รสะ และโอชาทั้งหมดทั้งสิ้น.

อิติ วิสยิโน, กิจฺจสฺส จ อภาเวน วิสโย, กิจฺจวา จ ธมฺโม น วุตฺโต. ยสฺมึ หิ ภเว วิสยี นตฺถิ, ตสฺมึ ตํเหตุโก นิปฺปริยาเยน วิสยสฺส อายตนภาโว นตฺถีติ วิชฺชมานสฺสาปิ อวจนํ ยถา ตตฺเถว รูปภเว ปฐวีเตโชวาโยธาตูนํ โผฏฺฐพฺพายตนภาเวน.

มิได้ตรัสสภาวธรรมที่เป็นอารมณ์ และสภาวธรรมที่มีกิจ ด้วยความไม่มีสภาวธรรมที่รับอารมณ์ได้ และด้วยความไม่มีกิจ ด้วยประการฉะนี้. จริงอยู่ ในภพใด ไม่มีสภาวธรรมที่รับอารมณ์ได้ ในภพนั้นก็ย่อมไม่มีภาวะที่สภาวธรรมที่เป็นอารมณ์ เป็นอายตนะโดยตรงซึ่งมีสภาวธรรมที่รับอารมณ์

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๔๖๒.
[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๔๔๕.

ได้นั้นเป็นเหตุ เพราะเหตุนั้น แม้สภาวธรรมที่มีอยู่ท่านก็มิได้กล่าวไว้ เหมือนอย่างโดยภาวะที่ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ เป็นโผฏฐัพพายตนะอยู่ในรูปภพนั้นนั่นแหละ.

ยสฺส ปน ยตฺถ วจนํ, ตสฺส ตตฺถ วิสยีสพฺภาวเหตุโก นิปฺปริยาเยน อายตนภาโว วุตฺโต ยถา ตตฺเถว รูปายตนสฺส.

อนึ่ง สภาวธรรมใดที่ท่านได้กล่าวไว้ในภพใด ความที่สภาวธรรมนั้นเป็นอายตนะโดยตรง ซึ่งมีสภาวธรรมที่รับอารมณ์ได้เป็นเหตุ ท่านกล่าวไว้ในภพนั้น เหมือนกล่าวภาวะแห่งรูปายตนะไว้ในรูปภพนั้นนั่นแหละ.

ยทิ วิสยีสพฺภาวเหตุโก วิสยสฺส นิปฺปริยาเยน อายตนภาโว, กถมสญฺญสตฺตานํ เทฺว อายตนานิ ปาตุภวนฺตีติ, อสญฺญสตฺตานญฺหิ จกฺขายตนํ นตฺถิ, อจกฺขายตนภาเวน จ เนสํ[๑] รูปายตนํ อญฺเญสํ อวิสโยติ ? นายํ วิโรโธ.

ข้อนี้ หากจะมีผู้สงสัยถามเข้ามาว่า ถ้าว่า ภาวะที่สภาวธรรมที่เป็นอารมณ์เป็นอายตนะโดยตรง ซึ่งมีสภาวธรรมที่รับอารมณ์ได้เป็นเหตุไซร้ อายตนะ ๒ จะปรากฏแก่พวกอสัญญีสัตว์ ได้อย่างไรแล เพราะว่า อสัญญีสัตว์ไม่มีจักขายตนะ และรูปายตนะของอสัญญีสัตว์เหล่านั้น ก็ไม่เป็น

---

[๑] ก. อจฺฉตรภาเวน จ เนสํ.

วิสัยของสัตว์เหล่าอื่น ด้วยภาวะที่ไม่มีจักขายตนะ ? เฉลยว่า ข้อนี้ไม่ผิดอะไรเลย.

เยนาธิปฺปาเยน รูปธาตุยํ สญฺญีนํ[๑] คนฺธายตนาทีนํ อวจนํ, เตน รูปายตนสฺสาปิ อวจนนฺติ อสญฺญีนํ เอกํ อายตนํ วุตฺตนฺติ. ยถาสกํ หิ อินฺทฺริยโคจรภาวาเปกฺขาย เยสํ นิปฺปริยาเยน อายตนภาโว อตฺถิ,

คันธายตนะเป็นต้น ของเหล่าสัตว์ที่มีสัญญาในรูปธาตุ ท่านมิได้กล่าวไว้ ด้วยความประสงค์อันใด แม้รูปายตนะ ท่านก็มิได้กล่าวไว้ด้วยความประสงค์อันนั้น เพราะเหตุนั้น พวกอสัญญีสัตว์จึงควรกล่าวไว้อายตนะเดียว. ความจริง ภาวะที่สภาวธรรมเหล่าใดเป็นอายตนะโดยตรงมีอยู่ ก็โดยการเล็งถึงความเป็นอินทรียรูป และโคจรรูปตามสมควรแก่ตน,

เตสุ นิทฺทิสิยมาเนสุ ตทภาวโต, รูปธาตุยํ สญฺญีนํ คนฺธาทิเก วิสุํ อายตนภาเวน อวตฺวา ธมฺมสภาวานติวตฺตนโต, มโน- วิญฺญาณสฺส จ วิสยภาวูปคมนโต

เมื่อไขความสภาวธรรมเหล่านั้นอยู่ สภาวธรรมเหล่านั้นก็ไม่มี ฉะนั้นท่านจึงไม่กล่าวสภาวธรรมมีคันธะเป็นต้น ของเหล่าสัตว์ที่มีสัญญาในรูปธาตุ ด้วยความเป็นอายตนะ

---

[๑] ก. อสญฺญีนํ.

ธมฺมายตนนฺโตคเธ กตฺวา "ปญฺจายตนานี"ติ ปาฬิยํ[๑] วุตฺตํ.

แผนกหนึ่ง ได้กล่าวไว้ในพระบาลีว่า "อายตนะ ๕" กระทำให้หยั่งลงภายในธัมมายตนะ เพราะไม่เป็นไปล่วงสภาวะแห่งธรรม และเพราะเข้าถึงความเป็นอารมณ์ของมโนวิญญาณ.

เอตทตฺถํ หิ "ธมฺมายตนนฺ"ติ สามญฺญโต นามกรณํ, ปิฏฺฐิวฏฺฏกานิ วา ตานิ กตฺวา "ปญฺจายตนานี"ติ วุตฺตํ.

ก็เพื่อประโยชน์ข้อนี้ ท่านจึงกระทำการตั้งชื่อไว้โดยสามัญว่า "ธัมมายตนะ" อีกอย่างหนึ่งท่านกล่าวว่า "อายตนะ ๕" กระทำอายตนะเหล่านั้น ให้เวียนมาข้าง-หลัง.

เยน ปน[๒] อธิปฺปาเยน อสญฺญีนํ รูปายตนํ วุตฺตํ เตน สญฺญีนมฺปิ[๓] คนฺธาทีนํ วิสุํ คหณํ กาตพฺพนฺติ อิมสฺส นยสฺส ทสฺสนตฺถํ "อสญฺญสตฺตานํ เทวานํ เทฺว อายตนานิ ปาตุภวนฺตี"ติ[๔] วุตฺตํ.

ก็แล ท่านกล่าวรูปายตนะของพวกอสัญญีสัตว์ด้วยความประสงค์ใด ก็ควรกระทำการถือเอาอายตนะ มีคันธะเป็นต้นแม้ของเหล่าสัตว์ที่มีสัญญาไว้แผนกหนึ่ง ด้วยความประสงค์นั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มี

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๕๖๒.
[๒] ฉ. จ ปน.
[๓] ก. อสญฺญีนมฺปิ.
[๔] อภิ. วิ. ๓๕/๕๖๔.

พระภาคจึงตรัสว่า "อายตนะ ๒ ย่อมปรากฏแก่เหล่าเทพพวกอสัญญีสัตว์" ดังนี้ เพื่อจะแสดงนัยนี้.

อสติปิ หิ ตตฺถ อตฺตโน อินฺทฺริเย รูปสฺส วณฺณายตนสภาวาติกฺกโม นตฺเถวาติ ตํ รูปายตนนฺเตฺวว วุจฺจติ.

ก็เมื่ออินทรีย์ของตนในพวกอสัญญีสัตว์นั้น แม้ไม่มีอยู่ การก้าวล่วงสภาวะแห่งวัณณายตนะแห่งรูป ก็ไม่มีเหมือนกัน ฉะนั้น วัณณายตนะนั้น ท่านจึงเรียกว่า รูปายตนะ นั่นเอง.

อิมินา จ นยทสฺสเนน คนฺธาทีนิ ตีณิ ปกฺขิปิตฺวา สญฺญีนํ อฏฺฐายตนานิ, อสญฺญีนํ ปญฺจาติ อยมตฺโถ ทสฺสิโต โหติ. เอวญฺเจตํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ, อญฺญถา รูปโลเก ผุสิตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย ปฐวีอาทีนํ พฺรหฺมานํ วจีโฆโส เอว น สิยา.

และโดยการแสดงนัยนี้ ท่านเพิ่มอายตนะ ๓ มีคันธะเป็นต้นเข้าไป จึงเป็นอันแสดงเนื้อความนี้ว่า ของเหล่าสัตว์ที่มีสัญญามีอายตนะ ๘ ของเหล่าอสัญญีสัตว์มีอายตนะ ๕. และควรรับรองข้อนี้ไว้อย่างนี้ เมื่อจะถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น ความก้องแห่งวาจา ของพวกพรหมนั่นเอง ก็จะไม่พึงมี เพราะความที่ธาตุทั้งหลายมีปฐวีเป็นต้น เป็นธรรมชาติที่ไม่พึงอาจจะถูกต้องได้ในโลกรูปาวจร.

น หิ ปฏิฆฏฺฏนานิฆํสมนนฺตเรน[๑] สทฺทปฺปวตฺติ อตฺถิ, น จ ผุสนสภาวานํ กตฺถจิ อผุสนภาวตา สกฺกา วิญฺญาตุํ, โผฏฺฐพฺพายตนสงฺขาตสฺส จ ภูตตฺตยสฺส อภาเว รูปภเว รูปายตนาทีนมฺปิ สมฺภโว เอว น สิยา. ตสฺมา ผุสิตุํ สกฺกุเณยฺยตายปิ ปฐวีอาทีนํ ตตฺถ กายินฺทฺริยาภาเวน เตสํ โผฏฺฐพฺพภาโว น วุตฺโต.

จริงอยู่ ความเป็นไปแห่งเสียงจะมีอยู่โดยระหว่างแห่งการกระทบและการเสียดสี ก็หามิได้ และจะสามารถรู้ได้ เพราะภาวะคือการสัมผัสไม่ได้ในธรรมอะไร ๆ แห่งธรรมทั้งหลายที่มีการสัมผัสเป็นสภาพ ก็หามิได้ อนึ่งเล่า เมื่อไม่มีภูตรูปทั้ง ๓ กล่าวคือ โผฏฐัพพายตนะ ก็จะไม่พึงมีการเกิดแม้แห่งอายตนะทั้งหลาย มีรูปายตนะเป็นต้นในรูปภพทีเดียว. เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวภาวะแห่งอายตนะทั้งหลายมีรูปายตนะเป็นต้น เหล่านั้นเป็นโผฏฐัพพะด้วยความไม่มีกายินทรีย์ในรูปภพนั้น แม้เพราะความที่ธาตุมีปฐวีเป็นต้น เป็นธรรมชาติที่สามารถจะถูกต้องได้.

เอวญฺจ กตฺวา รูปธาตุยํ เตสํ สปฺปฏิฆวจนญฺจ สมตฺถิตํ โหติ. วุตฺตํ หิ "อสญฺญสตฺตานํ อนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ เอกํ

และเพราะกระทำอธิบายอย่างนี้ ย่อมเป็นอันตกลง การกล่าวอายตนะทั้งหลายมีรูปายตนะเป็นต้นเหล่านั้น มีการกระทบได้

---

[๑] ฉ. ...สมนฺตเรน.

มหาภูตํ ปฏิจฺจ เทฺว มหาภูตา"ติอาทิ.[1]

ในรูปธาตุ. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "มหาภูตรูป ๒ อาศัยมหาภูตรูป ๑ ที่ไม่มีการเห็นได้ แต่มีการกระทบได้ของพวกอสัญญีสัตว์" ดังนี้เป็นต้น.

ปฏิโฆ จ นาม มหาภูตตฺตยสฺส กายปฺปสาทํ ปติ ตํนิสฺสยภูตฌฏฺฐนาทฺวาเรน[2] อภิมุขภาโว, อิธ ปน ตํสภาวตา. โส จ ผุสิตุํ อสกฺกุเณยฺยสภาวสฺส ฌฏฺฐนาย อภาวโต นตฺถิ.

อันชื่อว่า การกระทบ ได้แก่ ภาวะที่มหาภูตรูปทั้ง ๓ เผชิญกันทางทวารที่กระทบภูตรูปอันมีมหาภูตรูปทั้ง ๓ นั้นเป็นที่อาศัยเมื่อมีกายประสาท ก็ในที่นี้ได้แก่ภาวะที่มีสภาพดังนั้น. ก็การกระทบนั้นชื่อว่า ไม่มี เพราะไม่มีการกระทบสภาพที่ไม่พึงสามารถจะถูกต้องได้.

ยทิ ตตฺถ อสติปิ วิสยินิ รูปายตนํ คเหตฺวา "ทฺวายตนานี"ติ[3] วุตฺตํ, อถ กสฺมา คนฺธายตนาทีนิ คเหตฺวา "ปญฺจายตนานี"ติ น วุตฺตนฺติ ? นยทสฺสนวเสเนว เทสนา ปวตฺตาติ วุตฺโตวายมตฺโถ.

ถามว่า ถ้าว่า เมื่อสภาวธรรมที่รับอารมณ์ได้ แม้ไม่มีอยู่ในอสัญญีสัตว์เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงถือเอารูปายตนะ ตรัสว่า "อายตนะ ๒" ดังนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร พระองค์จึงไม่ทรงถือเอา

---

[1] อภิ. ติก. ๔๑/๖๒๒.

[2] ฉ. ตนฺนิสฺสยภูตฆฏฺฏนาทฺวาเรน.

[3] ฉ. เทฺว อายตนานิ.

อายตนะมีคันธายตนะเป็นต้น แล้วตรัสว่า "อายตนะทั้ง ๕" ดังนี้เล่า ? ตอบว่า เทศนาเป็นไป ด้วยอำนาจการแสดงเป็นนัยไว้ เพราะเหตุนั้น เนื้อความนี้จึงเป็นอันได้กล่าวไว้แล้วทีเดียว.

อถวา ตตฺถ รูปายตนสฺเสว วจนํ กทาจิ อญฺญภูมิกานํ ปสาทสฺส วิสยภาวํ สนฺธาย, น ปน อิตเรสํ อภาวโต, นาปิ ปริยาเยนปิ อายตนภาวาภาวโต.

อีกประการหนึ่ง การกล่าวรูปายตนะอย่าง-เดียวในเหล่าอสัญญีสัตว์นั้น หมายเอาความเป็นอารมณ์แห่งประสาทของพรหมผู้อยู่ในภูมิอื่นในบางครั้ง แต่ไม่ใช่เพราะอายตนะนอกนี้ไม่มี ทั้งไม่ใช่เพราะความมีและความไม่มีแห่งอายตนะแม้โดยปริยาย.

อสญฺญีนํ หิ รูปายตนํ สมานตลวาสีนํ เวหปฺผลานํ, อุปริภูมิกานญฺจ สุทฺธาวาสานํ ปสาทสฺส วิสยภาวํ คจฺฉติ, น ปน คนฺธรสาติ เตสํเยว ตตฺถ อวจนํ ยุตฺตํ. กถาวตฺถุมฺหิ[๑] จ นิปฺปริยาเยน คนฺธายตนาทีนํ อตฺถิภาวํ ปฏิชานนํ[๒] สนฺธาย

ด้วยว่า รูปายตนะของพวกอสัญญีสัตว์ ย่อมถึงความเป็นอารมณ์แห่งประสาท ของพวกพรหมชั้นเวหัปผละ ผู้อยู่ในชั้นที่เสมอกัน และของพวกพรหมชั้นสุทธาวาส ผู้อยู่ในภูมิที่สูงกว่า แต่คันธะ และรสะหาถึงความเป็นอารมณ์ไม่ เพราะเหตุนั้น การที่ท่าน

---

[๑] อภิ. ก. ๓๗/๔๐๓.

[๒] ฉ. ปฏิชานนฺตํ.

ปฏิเสโธ กโต.

ไม่กล่าว คันธายตนะเป็นต้นเหล่านั้นทีเดียวไว้ในพวกอสัญญีสัตว์นั้นชอบแล้ว. ก็ในกถาวัตถุปกรณ์ ท่านพระโมคคลีบุตรติสสเถระได้ทำการปฏิเสธไว้ หมายถึงผู้รับรู้ถึงภาวะที่มีอยู่แห่งคันธายตนะเป็นต้น โดยนิปปริยาย.

ยทิปิ เจตํ วจนํ ตตฺถ คนฺธายตนาทีนํ อภาววิภาวนํ น โหติ, อตฺถิภาวทีปนมฺปิ ปน อญฺญํ[๑] วจนํ นตฺเถวาติ ? นยิทเมวํ. อฏฺฐกถาสุ ตตฺถ เนสํ อตฺถิภาวสฺส นิทฺธาเรตฺวา วุตฺตตฺตา. ยํ หิ อฏฺฐกถาวจนํ ปาฬิยา น วิรุชฺฌติ, ตํ ปาฬิ วิย ปมาณภูตํ อครหิตาย อาจริยปรมฺปราย ยาวชฺชตนา อาคตตฺตา.

ถามว่า ก็การกล่าวนี้ไม่เป็นการแสดงถึงความไม่มี แห่งคันธายตนะเป็นต้นในพวกอสัญญีสัตว์นั้น แม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น การกล่าวเรื่องอื่น แม้แสดงถึงภาวะที่มีอยู่ ก็ไม่มีเหมือนกันน่ะซิ ? ตอบว่า ข้อนี้ท่านไม่ควรเห็นอย่างนั้น เพราะในอรรถกถาทั้งหลาย ท่านได้กล่าวขยายภาวะที่คันธายตนะเป็นต้นเหล่านั้นมี ในเหล่าอสัญญีสัตว์นั้น. ก็คำในอรรถกถาใดไม่ผิดจากพระบาลี คำในอรรถกถานั้น ก็เป็นประมาณเหมือนพระบาลี เพราะสืบต่อจากอาจารย์ที่ไม่น่าติเตียน มาจนตราบเท่าทุกวันนี้.

---

[๑] ฉ. อญฺญวจนํ.

ตตฺถ สิยา : ยํ ปาฬิยา น วิรุชฺฌติ อฏฺฐกถาวจนํ, ตํ ปมาณํ, อิทํ ปน วิรุชฺฌตีติ ? นยิทเมวํ, ยถา น วิรุชฺฌติ, ตถา ปฏิปาทิตตฺตา.

ในข้อนั้นพึงมีผู้สงสัยท้วงว่า : คำในอรรถกถาใดไม่ผิดจากพระบาลี คำในอรรถกถานั้นเป็นประมาณ แต่คำในอรรถกถานี้ ผิดนี่ ? ข้อนี้ไม่ควรเห็นอย่างนั้น เพราะท่านทำให้ดำเนินไปโดยไม่ผิด.

จกฺขาทีนํ อายตนานํ, ตํนิสฺสยานญฺจ วิญฺญาณานํ สตฺตสุญฺญตาสนฺทสฺสนตฺถํ ภควโต ธาตุเทสนาติ อายตนภาเวน วุตฺตานํเยว ธาตุภาวทีปนโต ธาตุภาวสฺสาปิ เตสํ อวจนํ ยุชฺชติ เอว.

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธาตุเทศนา ก็เพื่อทรงชี้ความว่างเปล่าจากสัตว์ แห่งอายตนะมีจักขุเป็นต้น และแห่งวิญญาณอันมีอายตนะนั้นเป็นที่อาศัย เพราะเหตุนั้น การที่ไม่ตรัสอายตนะเหล่านั้นไว้ ย่อมถูกต้องทีเดียว เพราะทรงแสดงแม้ภาวะแห่งธาตุ โดยความเป็นภาวะแห่งธาตุ แห่งอายตนะทั้งหลายที่ตรัสไว้ โดยความเป็นอายตนะนั่นเอง.

ตสฺมา ยถา ปาฬิยา อวิโรโธ โหติ, ตถา จกฺขุทสกาทิวเสน อิธ รูปคณนา กตาติ น เอตฺถ ธมฺมตาวิโลมนาสงฺกายํ[๑]

เพราะฉะนั้น การนับรูปในที่นี้ ท่านจึงกระทำด้วยอำนาจจักขุทสกะเป็นต้น โดยที่ไม่ผิดไปจากพระบาลี เพราะเหตุนั้น พึง

[๑] ก. ธมฺมตาวิโลมนาสํกายํ.

โอกาโสติ เวทิตพฺพํ.

ทราบว่า ไม่ใช่โอกาสในข้อกินแหนง ที่ขัดแย้งต่อธรรมดาในที่นี้.

อญฺเญสุ สํเสทชโอปปาติเกสูติ[1] รูปีพฺรหฺเม ปน ฐเปตฺวา อญฺเญสุ โอปปาติเกสุ, สํเสทเชสุ จาติ เอวเมตฺถ สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโพ. โอปปาติกวิเสสนํ เหตุถ อญฺญคฺคหณํ, น สํเสทชวิเสสนํ อสมฺภวโต.

คำว่า ในเหล่าสัตว์ที่เกิดในกำเนิดสังเสทชะ และโอปปาติกะจำพวกอื่น บัณฑิตพึงเชื่อมความในคำนี้อย่างนี้ว่า ก็ในเหล่าสัตว์จำพวกโอปปาติกะเหล่าอื่น เว้นจำพวกรูปพรหม และในเหล่าสัตว์สังเสทชะ. เพราะว่า ศัพท์อื่นในที่นี้ ทำให้สัตว์พวกโอปปาติกะต่างออกไป ไม่ใช่ทำให้สัตว์พวกสังเสทชะต่างออกไป เพราะไม่มีความเกิด.

สติ หิ สมฺภเว, พฺยภิจาเร จ วิเสสน-วิเสสิตพฺพตา โหติ. กามาวจรเทเวสุ สพฺพกาลํ ปฏิสนฺธิปฺปวตฺตีสุ ยถาวุตฺตาย สนฺตติยา รูปานํ ลภนโต[2] วุตฺตํ "ตานิ จ นิจฺจํ เทเวสู"ติ.

ก็เมื่อความเกิดมีอยู่ ย่อมมีภาวะแห่งการทำให้ต่างออกไป และสิ่งที่จะพึงทำให้ต่างออกไป ในเพราะความเป็นไปต่างกันด้วย. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "รูป ๗๐ นั้นย่อมเกิดขึ้นในจำพวกเทพเป็นนิตย์" ดังนี้.

---

[1] ฉ. ...โอปปาติกโยนิเกสุ.
[2] ฉ. ลพฺภนโต.

เพราะสันตติตามที่กล่าวแล้ว ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ได้แก่รูปตลอดกาลทั้งปวงในจำพวกเทพชั้นกามาวจร.

น หิ เต กทาจิปิ วิกลินฺทฺริยา, อภาวกา จ โหนฺตีติ. จกฺขุ เนสํ ทสนฺนํ ปูรโณติ กตฺวา <u>จกฺขุทสโก</u> นาม, อสาธารเณน วา จกฺขุนา ลกฺขิโต ทสโก <u>จกฺขุทสโก</u>. <u>เอวํ</u> <u>เสสาติ</u> ยถา จกฺขุทสโก วุตฺโต, เอวํ เสสาปิ ทสกา โยเชตฺวา เวทิตพฺพา.

ด้วยว่า เทพเหล่านั้น จะเป็นผู้มีอินทรีย์บกพร่อง และไม่มีภาวะในกาลบางคราวก็หามิได้. กลุ่มรูปชื่อว่า <u>จักขุทสกะ</u> เพราะกระทำอธิบายว่า มีจักขุเป็นที่เต็มของรูป ๑๐ เหล่านั้น อีกอย่างหนึ่ง ทสกะที่กำหนดด้วยจักขุอันไม่ทั่วไป ชื่อว่า <u>จักขุ-ทสกะ</u>. คำว่า <u>ทสกะที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยอย่างนี้</u> ความว่า ทสกะแม้ที่เหลือ ก็พึงทราบโดยประกอบเหมือนอย่างจักขุทสกะ.

"สํเสทชูปปาตโยนีสุ, อวกํสโต ตึสา"ติ สงฺเขเปน วุตฺตมตฺถํ วิวรนฺโต "<u>อวกํสโต ปนา</u>"ติอาทิมาห. ตํ ปเนตํ ปาฬิยา น สเมติ. น หิ ปาฬิยํ กามาวจรานํ สํเสทโชปปาติกานํ อฆานกานํ อุปปตฺติ วุตฺตา.

ท่านอาจารย์เมื่อจะเปิดเผยเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้โดยย่อว่า "ในเหล่าสัตว์ที่เกิดในกำเนิดสังเสทชะและโอปปาติกะ ว่าโดยอย่างต่ำรูป ๓๐" ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า "<u>ส่วนว่าโดยอย่างต่ำ</u>" ดังนี้เป็นต้น. ก็คำนั้นไม่สมกับพระบาลี. ด้วยว่าในพระบาลี

มิได้ตรัสความเกิดขึ้นของเหล่าสัตว์ ที่ไม่มีฆานะซึ่งอยู่ในกำเนิดสังเสทชะ และโอปปาติกะชั้นกามาวจร.

ธมฺมหทยวิภงฺเค หิ "กามธาตุยา อุปฺปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺติ, กสฺสจิ ทสายตนานิ, กสฺสจิ อปรานิ ทสายตนานิ, กสฺสจิ นวายตนานิ, กสฺสจิ สตฺตายตนานิ ปาตุภวนฺตี"ติ[๑] วุตฺตํ, น วุตฺตํ "อฏฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตี"ติ. ยทิ หิ อฆานกสฺสาปิ อุปฺปตฺติ สิยา, ติกฺขตฺตุํ "ทสายตนานิ ปาตุภวนฺตี"ติ วตฺตพฺพํ สิยา, ติกฺขตฺตุํ จ "นวายตนานิ ปาตุภวนฺตี"ติ น จ ตํ วุตฺตํ.

จริงอยู่ ในธรรมหทยวิภังค์ ตรัสไว้ว่า "ในขณะเกิดขึ้นในกามธาตุ สัตว์ลางตนปรากฏอายตนะ ๑๑ ลางตนปรากฏอายตนะ ๑๐ ลางตนปรากฏอายตนะ ๑๐ อื่นอีก ลางตนปรากฏอายตนะ ๙ ลางตนปรากฏอายตนะ ๗" หาได้ตรัสว่า "ปรากฏอายตนะ ๘" ไม่. เพราะถ้าแม้สัตว์ที่ไม่มีฆานะ จะพึงมีการเกิดขึ้น, ก็ชอบที่จะพึงตรัสว่า "ปรากฏอายตนะ ๑๐" ดังนี้ ๓ วาระ และว่า "ปรากฏอายตนะ ๙" ดังนี้ ๓ วาระ แต่ก็หาตรัสดังนั้นไม่.

ตตฺถ อุปฺปตฺติกฺขเณติ ปฏิสนฺธิกฺขเณ. เอกาทสาติ ปริปุณฺณายตนสฺส สทฺทายตนวชฺชานิ เอกาทสายตนานิ. กสฺสจิ

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ในขณะเกิดขึ้น ได้แก่ ในขณะปฏิสนธิ. คำว่า อายตนะ ๑๑ ได้แก่ อายตนะ ๑๑ เว้น

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๕๕๓-๕๕๔.

ทสายตนานีติ อนฺธสฺส จกฺขายตนวชฺชานิ. อปรานิ ทสายตนานีติ พธิรสฺส โสตายตน-วชฺชานิ.

สัททายตนะ ของสัตว์ผู้มีอายตนะครบถ้วน. คำว่า ลางตนปรากฏอายตนะ ๑๐ คือ สัตว์บอดปรากฏอายตนะ ๑๐ เว้นจักขายตนะ. คำว่า ลางตนปรากฏอายตนะ ๑๐ อื่นอีก คือ สัตว์หนวกปรากฏอายตนะ ๑๐ เว้นโสตายตนะ.

นวายตนานีติ อนฺธพธิรสฺส จกฺขุโสตายตน-วชฺชานิ. สตฺตายตนานีติ คพฺภเสยฺยกสฺส รูปคนฺธรสกายโผฏฺฐพฺพมโนธมฺมายตนวเสน วุตฺตํ.

คำว่า ปรากฏอายตนะ ๙ ได้แก่ สัตว์ผู้ทั้งบอดทั้งหนวกปรากฏอายตนะ ๙ เว้นจักขา-ยตนะและโสตายตนะ. คำว่า ปรากฏอายตนะ ๗ ตรัสไว้ด้วยอำนาจรูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ และธัมมายตนะของสัตว์ที่เป็นคัพภไสยกะ.

ยทิ จกฺขุโสตฆานวิกโลปิ อุปฺปชฺเชยฺย, ตสฺส อฏฺเฐวายตนานิ สิยุํ, น จ วุตฺตํ "อฏฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตี"ติ. ตสฺมา นตฺเถว จกฺขุโสตฆานวิกโล. สติ จ อฆานกูปปตฺติยํ ปุนปิ "กสฺสจิ อปรานิปิ ทสายตนานิ ปาตุภวนฺตี"ติ วตฺตพฺพํ สิยา.

ถ้าว่า แม้ความบกพร่องแห่งจักขุโสตะ และฆานะจะพึงเกิดขึ้น, คัพภเสยกสัตว์นั้น ก็จะพึงมีอายตนะ ๘ เท่านั้น แต่ก็หาตรัสว่า "ปรากฏอายตนะ ๘" ดังนี้ไม่. เพราะเหตุนั้น ความบกพร่อง จักขุ โสตะ และฆานะ จึงไม่มีทีเดียว. อนึ่ง เมื่อความ

เกิดขึ้นของสัตว์ผู้ไม่มีฆานะมีอยู่ ก็ชอบที่จะตรัสซ้ำอีกว่า "สัตว์บางตนปรากฏอายตนะ ๑๐ แม้อื่นอีก" ดังนี้.

ตถา จ สติ ยถา อนฺธพธิรสฺส วเสน "กสฺสจิ นวายตนานิ ปาตุภวนฺตี"ติ เอกวารํ วุตฺตํ, เอวํ อนฺธาฆานกสฺส, พธิราฆานกสฺส จ วเสน "กสฺสจิ อปรานิ นวายตนานิ, กสฺสจิ อปรานิปิ นวายตนานิ ปาตุภวนฺตี"ติ วตฺตพฺพํ สิยาติ อตฺโถ.

อธิบายว่า อนึ่ง เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็ชอบที่จะกล่าวว่า "ถ้าเมื่อเป็นอย่างนั้น สัตว์บางตนก็ปรากฏอายตนะ ๙ อื่นอีก บางตนก็ปรากฏอายตนะ ๙ แม้อื่นอีก" ดังนี้ ด้วยอำนาจสัตว์ที่ทั้งบอดทั้งที่ไม่มีฆานะ และสัตว์ที่ทั้งหนวกทั้งไม่มีฆานะ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ครั้งเดียวว่า "สัตว์บางตน ย่อมปรากฏอายตนะ ๙ อย่าง" ดังนี้ ด้วยอำนาจสัตว์ที่ทั้งบอดทั้งหนวก.

เอวํ ธาตุปาตุภาวาทิปญฺหานิปิ วตฺตพฺพานีติ วทนฺติ. เอตฺถ จ ยถา "สตฺตติ อุกฺกํสโตว[๑] รูปานี"ติ ปทํ "สํเสทชูปปาตโยนีสู"ติ เอตฺถ โยนิทฺวยวเสน โยชียติ, น เอวํ "อวกํสโต ตึสา"ติ อิทํ. อิทํ ปน สํเสทชโยนิวเสเนว โยเชตพฺพํ.

อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ควรกล่าวแม้ปัญหาเรื่องความปรากฏแห่งธาตุ เป็นต้นอย่างนี้. ก็ในอธิการนี้ บทว่า "โดยส่วนสูงรูป ๗๐" ดังนี้ ท่านประกอบไว้ด้วยอำนาจกำเนิดทั้ง ๒ ในคำนี้ว่า "ในกำเนิดสัตว์ที่เป็นสังเสทชะและโอปปาติกะ" ฉันใด

---

[๑] ฉ. อุกฺกํสโตติ.

คำว่า "โดยส่วนอย่างต่ำ รูป ๓๐" นี้ จะประกอบเหมือนฉันนั้น ก็หามิได้. ก็คำนี้ ควรประกอบด้วยอำนาจ กำเนิดสังเสทชะ อย่างเดียว.

เอกโยคนิทฺทิฏฺฐสฺสาปิ เอกเทโส สมฺพนฺธํ ลพฺภตีติ[๑] สํเสทชสฺส ชจฺจนฺธพธิรอฆานกนปุํสกสฺส ชิวฺหากายวตฺถุทสกานํ วเสน ตึส รูปานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ วุตฺตํ, น โอปปาติกสฺสาติ อยเมตฺถ อฏฺฐกถายํ อธิปฺปาโย.

ส่วนหนึ่ง แม้ของคำที่แสดงไขด้วยการประกอบอันเดียว ย่อมได้การเชื่อมกัน เพราะเหตุนั้น ในคำนี้ จึงมีอธิบายในอรรถกถาดังนี้ว่า ท่านกล่าวว่ารูป ๓๐ ย่อมเกิด ด้วยอำนาจชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะของสัตว์ ผู้บอดมาแต่กำเนิด หนวกมาแต่กำเนิด ผู้ไม่มีฆานะและเป็นกะเทยมาแต่กำเนิดซึ่งเป็นสังเสทชะ ไม่ใช่เป็นโอปปาติกะ.

เย ปน "โอปปาติกสฺส ชจฺจนฺธพธิรอฆานกนปุํสกสฺส ชิวฺหากายวตฺถุทสกานํ วเสน ตึส รูปานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ มหาอฏฺฐกถายํ วุตฺตนฺ"ติ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ. โส หิ ปมาทปาโฐ.

ส่วนท่านอาจารย์เหล่าใด ย่อมกล่าวว่า "ในมหาอรรถกถา ท่านกล่าวไว้ว่า รูป ๓๐ ย่อมเกิดด้วยอำนาจชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะ ของสัตว์ผู้เป็นกะเทยซึ่งบอดมาแต่กำเนิด หนวกมาแต่

๑ ฉ. ลภตีติ.

กำเนิด และไม่มีฆานะมาแต่กำเนิด เป็นโอปปาติกะ" คำนั้น ไม่ควรถือเอา. เพราะปาฐะนั้น เป็นปาฐะที่เขียนด้วยความพลั้งเผลอ.

เอวญฺจ กตฺวา อายตนยมกวณฺณนายํ "กามธาตุยํ ปน อฆานโก โอปปาติโก นตฺถิ. ยทิ ภเวยฺย 'กสฺสจิ อฏฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตี'ติ วเทยฺยา"ติ[๑] วุตฺตํ.

ก็เพราะกระทำอธิบายอย่างนี้ ในวรรณนาอายตนยมก ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "ก็ในกามธาตุ โอปปาติกสัตว์ที่ไม่มีฆานะ ย่อมไม่มี. ถ้าจะพึงมี พระผู้มีพระภาคก็จะพึงตรัสว่า 'สัตว์บางตน ย่อมปรากฏอายตนะ ๘' ดังนี้.

อปเร ปนาหุ "กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺตีติ ยาว 'กสฺสจิ นวายตนานี'ติ ปาฬิ โอปปาติเก สนฺธาย วุตฺตา. ตสฺมา ปุพฺเพนาปรํ อฏฺฐกถายํ อวิโรโธ สิทฺโธ. ตถา จ ยถาวุตฺตปาฬิยา อยมตฺถวณฺณนา อญฺญทตฺถุ สํสนฺทติ สเมติเยวา"ติ.

ส่วนอาจารย์จำพวกหนึ่ง กล่าวไว้ว่า "พระบาลีว่า สัตว์บางตน ย่อมปรากฏอายตนะ ๑๑ ไปจนถึงว่า 'บางตนย่อมปรากฏอายตนะ ๙' ดังนี้ ตรัสหมายเอาสัตว์จำพวกโอปปาติกะ. เพราะเหตุนั้น ในอรรถกถา จึงเข้าใจความไม่แย้งกันทั้งคำต้นและคำหลัง. และการพรรณนา

---

[๑] ปรมตฺถทีปนี. ปญฺจปกรณ. ๔๐๘.

ความแห่งพระบาลีตามที่กล่าวแล้วนี้ ย่อมเทียบกันได้ สมกันได้โดยแท้".

ยํ ปเนเก วทนฺติ "โอปปาติกคฺคหเณน สํเสทชาปิ สงฺคยฺหนฺติ. ตถา หิ ธมฺมหทย-วิภงฺเค 'กามธาตุยา อุปปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺตี'ติอาทีนํ[๑] นิทฺเทเส 'โอปปาติกานํ เปตานนฺ'ติอาทินา[๒] โอปปาติกคฺคหณเมว กตํ, น สํเสทชคฺคหณนฺ"ติ, ตํ ปริปุณฺณายตนานํเยว สํเสทชานํ โอปปาติเกสุ สงฺคหณวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ส่วนคำใดที่อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "แม้สัตว์จำพวกสังเสทชะ ก็สงเคราะห์เข้าด้วยศัพท์ว่าโอปปาติกะ. จริงอย่างนั้น ในธรรมหทยวิภังค์ ก็ทรงกระทำศัพท์ว่าโอปปาติกะนั่นเอง ด้วยคำว่า 'โอปปา-ติกานํ เปตานํ' เป็นต้น ซึ่งแปลว่า เปรตที่เป็นโอปปาติกะไว้ในนิเทศ แห่งคำเป็นต้นว่า 'ในขณะเกิดขึ้นในกามธาตุ สัตว์บางตนย่อมปรากฏอายตนะ ๑๑' หาได้ทรงกระทำศัพท์ว่าสังเสทชะไม่" ดังนี้ คำนั้น พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ ด้วยอำนาจการรวบรวมสัตว์จำพวกสังเสทชะ ผู้มีอายตนะครบถ้วนนั่นเอง ไว้ในสัตว์จำพวกโอป-ปาติกะ.

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๕๕๓-๕๕๔.
[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๕๕๕.

ตถา หิ วุตฺตํ <u>อฏฺฐกถายํ</u> "สํเสทชโยนิกา ปริปุณฺณายตนาปริปุณฺณายตนภาเวน โอปปาติกสงฺคหํ กตฺวา วุตฺตา"ติ, ปธานาย วา โยนิยา สพฺพํ ปริปุณฺณายตนโยนึ ทสฺเสตุํ "โอปปาติกานนฺติ วุตฺตนฺ"ติ จ, อิธ ปน โยนิทฺวยํ สรูเปเนว ปกาเสตุํ, สํเสทชโยนิวเสเนว จ อวกํสโต รูปปฺปวตฺตึ ทสฺเสตุํ โอปปาติกโยนิยา อิตรํ อสงฺคเหตฺวา "สํเสทโชปปาติกโยนีสู"ติ[1] วุตฺตนฺติ[2] ตํ สพฺพํ วีมํสิตฺวา คเหตพฺพํ.

จริงอย่างนั้น <u>ในอรรถกถา</u>ท่านกล่าวไว้ว่า "สัตว์จำพวกสังเสทชะกำเนิด ท่านกล่าวกระทำการรวมไว้ด้วยโอปปาติกะ โดยภาวะที่มีอายตนะครบถ้วน และมีอายตนะไม่ครบถ้วน" และอีกอย่างหนึ่งว่า "ท่านกล่าวว่า โอปปาติกะ" ดังนี้ เพื่อจะแสดงกำเนิดสัตว์ที่มีอายตนะครบถ้วนทั้งหมด โดยกำเนิดที่เป็นประธาน แต่ที่กล่าวในที่นี้ว่า "ในกำเนิดสัตว์จำพวกสังเสทชะ และโอปปาติกะ" ดังนี้ มิได้รวมกำเนิดนอกนี้ไว้ด้วยโอปปาติกกำเนิด ก็เพื่อจะประกาศกำเนิดทั้ง ๒ ไว้โดยสรุปนั่นเอง และเพื่อแสดงความเป็นไปแห่งรูป โดยกำเนิดอย่างต่ำ ด้วยอำนาจกำเนิดสังเสทชะนั่นเอง. คำนั้นทั้งหมดควรพิจารณาแล้วถือเอาเถิด.

<u>อุกฺกํสาวกํสานํ</u> <u>ปน</u> <u>อนฺตเรติ</u> "สตฺตติ, ตึสา"ติ เอวํ วุตฺตานํ รูปสฺส

คำว่า <u>อนึ่ง</u> <u>ในระหว่างรูปอย่างสูงและรูปอย่างต่ำ</u> คือ ในท่ามกลางกำหนด

---

[1] ฉ. สํเสทชูปปาตโยนีสูติ.

[2] ฉ. อิติสทฺโท น ทิสฺสติ.

อุกฺกํสาวกํสปริจฺเฉทานํ มชฺเฌ. อนุรูปโต วิกปฺโป เวทิตพฺโพติ อปาเยสุ อนฺธสฺส จ จกฺขุทสกาภาวโต, ตถา พธิรสฺส โสตทสกาภาวโต, อนฺธพธิรสฺส ปน ปญฺจ จกฺขุโสตทสกาภาวโตติ เอวมาทินา นเยน เวทิตพฺโพ. ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ วุตฺตเมวาติ.

อย่างสูง และอย่างต่ำ แห่งรูปที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "รูป ๗๐ ๓๐" ดังนี้. คำว่า พึงทราบการกำหนดตามสมควร คือ พึงทราบการกำหนดตามนัยมีอาทิอย่างนี้ คือ ในอบายสำหรับคนบอดมี ๖ เพราะไม่มีจักขุทสกะ สำหรับคนหนวกก็มี ๖ เหมือนกัน เพราะไม่มีโสตทสกะ อนึ่ง สำหรับคนทั้งบอดทั้งหนวกมี ๕ เพราะไม่มีจักขุทสกะและโสตทสกะ. ก็คำใดที่ควรกล่าวในที่นี้ คำนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วแล.

๖๓๑. จุติปฏิสนฺธีนํ ขนฺธาทีหิ อญฺญมญฺญสมานตา อเภโท. อสมานตา เภโท.

๖๓๑. ความที่จุติและปฏิสนธิเป็นธรรมชาติเหมือนกันและกัน โดยขันธ์เป็นต้น ชื่อว่า ความไม่แตกต่าง. ความเป็นธรรมชาติไม่เหมือนกัน ชื่อว่า ความแตกต่าง.

อารมฺมณโตปิ อภินฺนาติ จตูสุ อารุปฺเปสุ ตโต ตโต จวิตฺวา ตตฺถ ตตฺเถว อุปปชฺชนฺตสฺส วเสน วุตฺตํ. ตเถว[๑] ปน

คำว่า ไม่แตกต่างกัน แม้โดยอารมณ์ ท่านอาจารย์กล่าว ด้วยอำนาจสัตว์ผู้จุติจากภูมินั้น ๆ ในอรูป ๔ แล้วเกิดในภูมินั้น ๆ

---

[๑] ก. ตตฺเถว.

เหฏฺฐา, รูปภเว วา อุปปตฺติ นตฺถิ. อรูปภูมิโต จวิตฺวา เหฏฺฐา อุปปตฺติ นาม กามภเว เอว, ตตฺถาปิ[1] ติเหตุกปฏิสนฺธิ เอว.

นั่นเอง. อนึ่ง ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจสัตว์ผู้เกิดในภูมิที่ต่ำกว่าเหมือนอย่างนั้นนั่นเอง, อีกอย่างหนึ่ง การเกิดในรูปภพ ย่อมไม่มี. ธรรมดาว่า การจุติจากอรูปภูมิแล้วเกิดในภูมิที่ต่ำกว่า ก็คือเกิดในกามภพนั่นเอง, แม้ในกามภพนั้น ก็เป็นปฏิสนธิที่เป็นติเหตุกะนั่นเทียว.

รูปภวโต ปน จุโต ทุเหตุโกปิ โหตีติ วทนฺติ. อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา มหคฺคตอชฺฌตฺตารมฺมณา ทุติยจตุตฺถารุปฺปปฏิสนฺธิ. เอวํ นยมตฺตสฺส ทสฺสิตตฺตา วุตฺตํ, อวุตฺตญฺจ สพฺพํ สงฺคเหตฺวา อาห "อยํ ตาว อรูปภูมีสุ เยว นโย"ติ.

อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ก็สัตว์ผู้จุติจากรูปภพเป็นทุเหตุกะก็มี. ปฏิสนธิที่มีอารมณ์เป็นมหัคคตะและเป็นภายใน ได้แก่อรูปปฏิสนธิที่ ๒ และที่ ๔ มีขึ้นในลำดับแห่งจุติที่มีอารมณ์ไม่เป็นมหัคคตะ และเป็นภายนอก. ท่านอาจารย์ได้รวบรวมคำทั้งหมดที่ได้กล่าวไว้และไม่ได้กล่าวไว้ กล่าวว่า "นี้เป็นนัยในพวกอรูปภูมิเท่านั้นก่อน" ดังนี้ เพราะท่านได้แสดงเพียงนัยไว้ ด้วยประการฉะนี้.

---

[1] ก. ตถาปิ.

รูปารูปาวจรานํ อุปจารสฺส พลวตาย ตโต จวิตฺวา ทุคฺคติยํ อุปปตฺติ นตฺถีติ "เอกจฺจ-สุคติจุติยา"ติ อาห. เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธีติ เอตฺถ เอกจฺจคฺคหณสฺส ปโยชนํ มคฺคิตพฺพํ.

เพราะความที่อุปจารแห่งรูปาวจรฌาน และอรูปาวจรฌานมีกำลัง การจุติจากภูมินั้นแล้วเกิดในทุคติย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แห่งสุคติจุติลางอย่าง". ในคำว่า ทุคติปฏิสนธิลางอย่างนี้ ควรแสวงหาการประกอบศัพท์ว่าลางอย่าง.

อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย สิยา : นานตฺตกายนานตฺตสญฺญีสุ วุตฺตา เอกจฺเจ จ วินิปาติกา ติเหตุกาทิปฏิสนฺธิกา, เตสํ ปฏิสนฺธึ วินิปาติกภาเวน "ทุคฺคติปฏิสนฺธี"ติ คเหตฺวา สพฺพสุคติจุติยาว จ สา ปฏิสนฺธิ โหติ, น เอกจฺจสุคติจุติยา เอวาติ ตํนิวตฺตนตฺถํ เอกจฺจทุคฺคติคฺคหณํ กตํ.

ก็ในข้อนี้ พึงมีอธิบายดังนี้ : ก็พวกวินิปาติกะบางเหล่า ที่ท่านกล่าวไว้ในพวกสัตว์ที่มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน มีปฏิสนธิเป็นต้นว่า ติเหตุกปฏิสนธิ และปฏิสนธินั้นย่อมมีในลำดับแห่งสุคติจุติทั้งหมด เพราะถือเอาปฏิสนธิของพวกวินิปาติกะเหล่านั้นว่า "เป็นทุคติปฏิสนธิ" ด้วยความเป็นวินิปาติกะ ไม่ใช่มีในลำดับแห่งสุคติจุติลางอย่างเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงทำศัพท์ว่า ทุคติลางอย่าง เพื่อจะห้ามเสียซึ่งเนื้อความนั้น.

อปายปฏิสนฺธิ เอว หิ เอกจฺจสุคติจุติยา โหติ, น สพฺพสุคติจุติยาติ. อถวา

จริงอยู่ อปายปฏิสนธิเท่านั้น ย่อมมีในลำดับแห่งสุคติจุติลางอย่าง หามีในลำดับแห่ง

ทุคฺคติปฏิสนฺธิ ทุวิธา เอกจฺจสุคติจุติยา อนนฺตรา, ทุคฺคติจุติยา จาติ. ตตฺถ ปจฺฉิมํ วชฺเชตฺวา ปุริมํเยว คเหตฺวา วุตฺตํ "เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธี"ติ.

สุคติจุติทุกอย่างไม่แล. อีกอย่างหนึ่ง ทุคติปฏิสนธิมี ๒ อย่าง คือมีในลำดับแห่งสุคติจุติลางอย่าง ๑ มีในลำดับแห่งทุคติจุติ ๑. ในทุคติปฏิสนธิทั้ง ๒ นั้น ท่านอาจารย์เว้นอย่างหลังเสียแล้ว กล่าวว่า "ทุคติปฏิสนธิลางอย่าง" เพื่อจะถือเอาอย่างแรกเท่านั้น.

อเหตุกจุติยา สเหตุกปฏิสนฺธีติ ทุเหตุกา จ ติเหตุกา จ โยเชตพฺพา. มณฺฑูกเทวปุตฺตาทีนํ วิย หิ อเหตุกจุติยา ติเหตุกปฏิสนฺธิปิ โหตีติ.

คำว่า สเหตุกปฏิสนธิมีในลำดับแห่งอเหตุกจุติ บัณฑิตพึงประกอบทุเหตุกปฏิสนธิ และติเหตุกปฏิสนธิ. ด้วยว่า แม้ติเหตุกปฏิสนธิก็ย่อมมีในลำดับแห่งอเหตุกจุติ เหมือนอย่างการปฏิสนธิของมัณฑูกเทวบุตรเป็นต้นแล.

ตสฺส ตสฺส วิปรีตโต จ ยถาโยคํ โยเชตพฺพนฺติ "เอกจฺจสุคติจุติยา เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธี"ติอาทีสุ เภทวิเสเสสุ "เอกจฺจทุคฺคติจุติยา เอกจฺจสุคติปฏิสนฺธี"[1]ติ-

คำว่า อนึ่ง พึงประกอบคำเข้าตามที่ควรประกอบได้ โดยคำตรงกันข้ามแห่งบทนั้น ๆ เถิด มีความว่า ในความแปลกแห่งความแตกต่างทั้งหลายมีอาทิว่า "ทุคติ-

[1] ฉ. เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธิ.

อาทินา ยํ ยํ ยุชฺชติ, ตํ ตํ โยเชตพฺพนฺติ อตฺโถ.

ปฏิสนธิลางอย่าง มีในลำดับแห่งสุคติจุติลางอย่าง" ดังนี้ คำใด ๆ ที่ท่านประกอบไว้ด้วยคำมีอาทิว่า "สุคติปฏิสนธิลางอย่างมีในลำดับแห่งทุคติจุติลางอย่าง" ดังนี้, ควรประกอบคำนั้น ๆ.

ยุชฺชมานมตฺตาเปกฺขนวเสน นปุํสกนิทฺเทโส กโต. โยเชตพฺพนฺติ วา ภาวตฺถตา ทฏฺฐพฺพา. "อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณาย มหคฺคตอชฺฌตฺตารมฺมณา"ติอาทีสุ ปน วิปรีตโยชนา น กาตพฺพา. น หิ มหคฺคต-อชฺฌตฺตารมฺมณาย จุติยา อรูปภูมีสุ อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณา ปฏิสนฺธิ อตฺถิ.

ท่านกระทำนิเทศเป็นนปุงสกลิงค์ไว้ ด้วยอำนาจการเล็งเพียงคำที่ประกอบอยู่. อีก-อย่างหนึ่ง ความเป็นอรรถแห่งภาวะ บัณฑิตพึงเห็นด้วยบทว่า โยเชตพฺพํ. แต่ไม่ควรทำความประกอบคำตรงกันข้าม ในคำมีอาทิว่า "ปฏิสนธิที่เป็นมหัคคตะมีอารมณ์เป็นภายใน มีในลำดับแห่งจุติที่ไม่ใช่เป็นมหัคคตะมีอารมณ์เป็นภายนอก". เพราะว่าปฏิสนธิที่ไม่ใช่เป็นมหัคคตะ มีอารมณ์เป็นภายนอก จะมีอยู่ในอรูปภูมิในลำดับแห่งจุติที่เป็นมหัคคตะ และมีอารมณ์เป็นภายในก็หามิได้.

"จตุกฺขนฺธาย อารุปฺปจุติยา อนนฺตรา ปญฺจกฺขนฺธา กามาวจรปฏิสนฺธี"ติ เอตสฺส

ความตรงกันข้ามของคำนี้ว่า "กามาวจร-ปฏิสนธิที่มีขันธ์ ๕ มีในลำดับแห่งอรูปจุติที่มี

วิปริยาโย สยเมว โยชิโต. "อตีตา- รมฺมณาย จุติยา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธี"ติ เอตสฺส จ วิปริยาโย นตฺถิ เอว.

ขันธ์ ๔" ท่านประกอบแล้วเองทีเดียว. ส่วนความตรงกันข้ามของคำนี้ว่า "ปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน มีในลำดับแห่งจุติที่มีอารมณ์เป็นอดีต" ดังนี้ ไม่มีทีเดียว.

เภทวิเสโส เอว จ เอวํ วิตฺถาเรน ทสฺสิโต, อเภทวิเสโส ปน เอเกกสฺมึ เภเท ตตฺถ ตตฺเถว จุติปฏิสนฺธิโยชนาวเสน (๑) เวทิตพฺโพ "ปญฺจกฺขนฺธาย กามาวจรจุติยา ปญฺจกฺขนฺธา กามาวจรา ฯเปฯ อวิตกฺกาวิจาราย อวิตกฺกาวิจารา"ติ.

ก็ความแปลกแห่งความแตกต่างนั้นเอง ท่านได้แสดงแล้วโดยพิสดารอย่างนี้ ส่วนความแปลกแห่งความไม่แตกต่าง บัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจคำประกอบจุติและปฏิสนธิ ในภูมินั้น ๆ นั่นแหละ ในความแตกต่างแต่ละอย่างว่า "กามาวจรปฏิสนธิที่มีขันธ์ ๕ มีในลำดับแห่งกามาวจรจุติที่มีขันธ์ ๕ ฯลฯ ปฏิสนธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร มีในลำดับแห่งจุติที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร".

จตุกฺขนฺธาย ปน จตุกฺขนฺธา สยเมว โยชิตา. เอเตเนว นเยน สกฺกา วิญฺญาตุนฺติ ปญฺจกฺขนฺธาทีสุ อเภทวิเสโส น ทสฺสิโตติ.

ก็ปฏิสนธิที่มีขันธ์ ๔ มีในลำดับแห่งจุติที่มีขันธ์ ๔ ท่านประกอบแล้วเองทีเดียว. ความแปลกแห่งความไม่แตกต่าง ในปฏิสนธิที่มีขันธ์ ๕ เป็นต้น ท่านมิได้แสดงไว้

---

๑ ก. เอตฺถนฺตเร นสทฺโท ทิสฺสติ.

เพราะอาจจะเข้าใจได้ โดยนัยนี้แหละ ฉะนี้แล.

๖๓๒. อิตีติ เอวํ วุตฺตปฺปกาเรน. เอตํ[๑] วิญฺญาณํ อวิชฺชาทิสหการิการณสหิตสฺส สงฺขารสฺส วเสน ลทฺธปฺปจฺจยํ. พาหิรกปริกปฺปิตสฺส อธิปติฏฺฐนกสฺส อภาวโต รูปารูปธมฺมมตฺตํ. เตนาห "น สตฺโต น ชีโว"ติ. อุเปตีติ วุจฺจติ ตถาโวหารมตฺตํ, อตฺถโต ปน ปจฺจยสามคฺคิยา ภวนฺตรภาเวน อุปฺปชฺชนมตฺตนฺติ อธิปฺปาโย.

๖๓๒. บทว่า อิติ ความเท่ากับ เอวํ แปลว่า โดยประการดังกล่าวมาอย่างนี้. วิญญาณนี้ชื่อว่า ได้ปัจจัย ด้วยอำนาจสังขารอันประกอบด้วยเหตุที่มีการกระทำร่วมกัน มีอวิชชาเป็นต้น. ชื่อว่า เป็นแต่เพียงรูปธรรมอรูปธรรม เพราะไม่มีธรรมที่ตั้งเป็นอธิบดีที่ลัทธิภายนอกคิดกันแล้ว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ". อธิบายว่า เรียกว่าเข้าถึง เป็นเพียงโวหารอย่างนั้น แต่โดยเนื้อความก็เป็นเพียงความเกิดขึ้นโดยความเป็นภพอื่นเพราะความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย.

เตนาห "ตสฺส จา"ติอาทิ. ตโต เหตุํ วินาติ ตตฺถ เหตุํ วินา. มนุสฺสจุติปฏิสนฺธิกเมนาติ มนุสฺสจุติโต มนุสฺสปฏิสนฺธิกฺกเมน. เอวญฺหิ ปากฏฺฐคฺคหณํ อุภยวิเสสนํ โหติ.

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "แต่ของมัน" ดังนี้. คำว่า เว้นเหตุจากอดีตภพนั้น คือ เว้นเหตุในอดีตภพนั้น. บทว่า มนุสฺสจุติปฏิสนฺธิกฺกเมน ความว่า

[๑] ก. เอวํ.

คุณสงัด สุวรรณวัฒน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

โดยทางสืบปฏิสนธิแห่งมนุษย์ จากจุติแห่งมนุษย์. ก็ศัพท์ว่า ปรากฏ (ซึ่งเห็นได้ชัด) เป็นคำทำให้การจุติและปฏิสนธิ ทั้งสองต่างกัน ด้วยประการฉะนี้.

ปากฏตา เจตฺถ ตทาสนฺนกฺขนฺธวเสน เวทิตพฺพา "จวมาเน อุปปชฺชมาเน"ติอาทีสุ[๑] วิย. มนุสฺสจุติปฏิสนฺธิกฺกเมนาติ วา มนุสฺสจุติโต ยสฺส กสฺสจิ ปฏิสนฺธิกฺกเมน. ตถา หิ วกฺขติ "นิสฺสยํ อสฺสาทยมานํ วา อนสฺสาทยมานํ วา"ติ.[๒]

และในข้อนี้ภาวะที่เห็นได้ชัด ก็พึงทราบด้วยอำนาจขันธ์ ที่ใกล้ต่อจุติและปฏิสนธินั้น เหมือนในคำว่า "จวมาเน อุปปชฺชมาเน" เป็นต้น ซึ่งแปลความว่า เมื่อกำลังจุติ กำลังอุปบัติ. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า มนุสฺส-จุติปฏิสนฺธิกฺกเมน แปลว่า โดยทางสืบต่อปฏิสนธิของสัตว์ใดสัตว์หนึ่ง จากจุติแห่งมนุษย์. จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์จะกล่าวต่อไปว่า "ได้ที่อาศัยบ้าง ไม่ได้บ้าง" ดังนี้.

สรเสนาติ สภาเวน, ปริกฺขีณายุ-สงฺขารตายาติ อตฺโถ. อุปกฺกเมนาติ อตฺตนา, ปเรน วา กเตน สีสจฺเฉทนาทิ-

บทว่า สรเสน แปลว่า โดยสภาพ, อธิบายว่า โดยความที่มีอายุสังขารสิ้นไปรอบแล้ว. บทว่า อุปกฺกเมน ความว่า โดย

---

[๑] วิ. มหา. ๑/๘, ที. สี. ๙/๑๐๘.

[๒] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๑๖๐.

อุปกฺกเมน. สพฺเพสํ องฺคปจฺจงฺคสนฺธีนํ พนฺธนานิ สพฺพงฺคปจฺจงฺคสนฺธิพนฺธนานิ, เตสํ เฉทกานํ. สนฺนิปาตนฺติ ปตนํ ปวตฺติ.

ความพยายามมีการตัดศีรษะเป็นต้น ที่ตนหรือคนอื่นกระทำ. เส้นเอ็นอันเป็นเครื่องผูกข้อต่อ แห่งอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งปวง ชื่อว่า สพฺพงฺคปจฺจงฺคสนฺธิพนฺธนานิ อันตัดเสียซึ่งเส้นเอ็นอันเป็นเครื่องผูก แห่งอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งปวงเหล่านั้น. บทว่า สนฺนิปาตํ ความว่า ความตกไป คือความเป็นไป.

หทยปฺปเทโสปิ อนุกฺกเมน สุสฺสิตฺวา อปฺปาวเสโส โหติ, ปเคว กาโยติ อาห "กเมน อุปสุสฺสมาเน สรีเร"ติ. เตเนวาห "ตํขณาวเสสหทยวตฺถุสนฺนิสฺสิตนฺ"ติ. "นิรุทฺเธสุ จกฺขาทีสู"ติ อิทํ คพฺภเสยฺยกานํ อายตนานํ อนุปุพฺพุปฺปตฺติ วิย นิโรโธปิ อนุปุพฺพโต โหตีติ อธิปฺปาเยน วุตฺตํ,

แม้หทัยประเทศก็ซูบซีดไปโดยลำดับเหลืออยู่น้อย จะป่วยกล่าวไปไยถึงกายเล่า เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อสรีระซูบซีดไปโดยลำดับ" ดังนี้. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อาศัยหทัยวัตถุที่เหลือลงในขณะนั้น". คำว่า "ครั้นอินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นดับ" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยอธิบายว่า แม้ความดับแห่งอายตนะทั้งหลาย ของคัพภเสยกสัตว์ทั้งหลาย ก็ย่อมมีโดยลำดับ เหมือนกับความเกิดขึ้นโดยลำดับ,

อติมนฺทภาวูปคมนนฺ วา สนฺธาย "นิรุทฺเธสู"ติ วุตฺตํ, น อนวเสสนิโรธํ. ปญฺจทฺวาริกวิญฺญาณานนฺตรมฺปิ หิ ปุพฺพจุติ ทสฺสิตาเยว?[1]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า "ดับ" ท่านกล่าวหมายเอาภาวะที่เข้าถึงความเป็นธรรมชาติอ่อนอย่างยิ่ง หาใช่กล่าวหมายถึงความดับอย่างไม่มีส่วนเหลือลงไม่. เพราะว่า ท่านแสดงจุติไว้ก่อน แม้ในลำดับแห่งวิญญาณอันเป็นไปในทวารทั้ง ๕.

ยมเก จ "ยสฺส จกฺขายตนํ นิรุชฺฌติ, ตสฺส มนายตนํ นิรุชฺฌตีติ ? อามนฺตา. ยสฺส วา ปน มนายตนํ นิรุชฺฌติ, ตสฺส จกฺขายตนํ นิรุชฺฌตีติ ? สจิตฺตกานํ อจกฺขุกานํ จวนฺตานํ เตสํ มนายตนํ นิรุชฺฌติ, โน จ เตสํ จกฺขายตนํ นิรุชฺฌติ. สจกฺขุกานํ จวนฺตานํ เตสํ มนายตนํ จ นิรุชฺฌติ, จกฺขายตนญฺจ นิรุชฺฌตี"ติ[2]อาทินา จกฺขายตนาทีนํ จุติจิตฺเตน สห นิโรโธ วุตฺโตติ.

จริงอยู่ ในยมกปกรณ์ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสความดับแห่งอายตนะ มีจักขายตนะเป็นต้น พร้อมกับจุติจิตไว้ ด้วยพระดำรัสมีอาทิว่า "จักขายตนะของสัตว์ใดย่อมดับไป มนายตนะของสัตว์นั้น ย่อมดับไปหรือ ? ถูกแล้ว. หรือว่า มนายตนะของสัตว์ใด ย่อมดับไป จักขายตนะของสัตว์นั้นก็ย่อมดับไป ? มนายตนะของสัตว์เหล่านั้น ซึ่งมีจิตไม่มีจักขุ ที่กำลังจุติอยู่ ย่อมดับไป แต่จักขายตนะของสัตว์เหล่านั้น ย่อมดับไปก็หาไม่. มนายตนะของสัตว์เหล่านั้น ซึ่งมี

[1] ฉ. ปุพฺเพ จุติ ทสฺสิตา.
[2] อภิ. ย. ปฐมภาค. ๓๘/๑๗๔.

จักขุที่กำลังจุติอยู่ย่อมดับไป และจักขายตนะก็ย่อมดับไป" ดังนี้.

หทยวตฺถุมตฺเตติ หทยวตฺถุปฺปเทสมตฺเต. น หิ หทยวตฺถุํ นิสฺสาย กายินฺทฺริยํ ปวตฺตติ. หทยวตฺถุมฺปิ[๑] ตทา อาตเป ปกฺขิตฺตหริตตาลปณฺณํ วิย อปฺปาวเสสํ โหตีติ "ตํขณาวเสสหทยวตฺถุสนฺนิสฺสิตนฺ"ติ วุตฺตนฺติ วทนฺติ.

คำว่า แต่ในหทัยวัตถุ คือ แต่ในหทัยวัตถุประเทศ. ก็กายินทรีย์ ย่อมอาศัยหทัยวัตถุเป็นไป ก็หามิได้. อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า แม้หทัยวัตถุ ก็ย่อมเป็นธรรมชาติเหลืออยู่น้อย เหมือนอย่างใบตาลเขียวที่ตากอยู่กลางแดด ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "วิญญาณที่อาศัยหทัยวัตถุที่เหลืออยู่ในขณะนั้น".

อิตรวตฺถูนํ ปน สกิจฺจาสมตฺถตาย เกวลํ หทยวตฺถุสนฺนิสฺสิตเมว, ตทา วิญฺญาณํ โหตีติ วุตฺตํ "ตํขณาวเสสหทยวตฺถุสนฺนิสฺสิตนฺ"ติ. มาตุฆาตาทิ, มหคฺคตมญฺญํ วา ตาทิสํ ครุ[๒] นาม. สมาเสวิตํ อภิณฺหโส กตํ.

แต่เพราะวัตถุนอกนี้ เป็นธรรมชาติไม่สามารถในกิจของตน จึงมีวิญญาณในเวลานั้น ซึ่งอาศัยหทัยวัตถุอย่างเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "วิญญาณซึ่งอาศัยหทัยวัตถุที่เหลืออยู่ในขณะนั้น". กรรมมีมาตุฆาตเป็นต้น หรือกรรมที่เป็นมหัคคตะอย่างอื่นเช่นนั้น ชื่อว่า

---

[๑] ฉ. หทยวตฺถุปิ.
[๒] ฉ. ครุกํ.

ครุกรรม (กรรมหนัก). สมาเสวิตกรรม แปลว่ากรรมที่ทำเนือง ๆ.

อาสนฺนํ มรณกาเล[๑] กตํ, ยทา วา ตทา กตมฺปิ ปริพฺยตฺตํ หุตฺวา อนุสฺสริตํ. ปุพฺพกตํ อปราปริยายเวทนียํ. ลทฺโธ อวเสโส อวิชฺชาทิโก วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย เอเตนาติ ลทฺธาวเสสปจฺจโย, สงฺขาโร. เอเตน วิปจฺจิตุํ กโตกาสํ ยถูปจิตํ กุสลากุสลเจตนมาห.

อาสันนกรรม ได้แก่กรรมที่ทำในเวลาใกล้จะตาย หรือกรรมที่แม้ทำในเวลาใดเวลาหนึ่ง เป็นกรรมที่ระลึกได้อย่างแจ่มชัดในเวลาใกล้จะตาย. ปุพพกตกรรม ได้แก่กรรมที่มีวิบากพึงเสวยต่อ ๆ มา. ปัจจัยแห่งวิญญาณมีอวิชชาเป็นต้น ที่เหลือลงอันสังขารนี้ได้แล้ว เหตุนั้น สังขารนี้ ชื่อว่า ลทฺธาวเสสปจฺจโย สังขารมีปัจจัยที่เหลือลงอันได้แล้ว. ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา ตามที่เข้าไปสั่งสมไว้ ซึ่งมีโอกาสอันกระทำเพื่อให้ผล.

กมฺมนิมิตฺตํ นาม ยํ วตฺถุํ อารมฺมณํ กตฺวา อายูหนกาเล กมฺมํ อายูหติ, ตํ. อตีเต กปฺปโกฏิสตสหสฺสมตฺถเกปิ หิ กมฺเม กเต วิปจฺจนกาเล อาคนฺตฺวา กมฺมํ วา

ที่ชื่อว่า กรรมนิมิต ได้แก่ วัตถุที่ทำให้เป็นอารมณ์ ประมวลกรรมมาในเวลาที่ได้กระทำไว้ ก็เมื่อได้กระทำกรรมไว้ในอดีตแม้นานถึงแสนโกฏิกัป กรรมหรือกรรมนิมิต

---

[๑] ก. อาสนฺนมรณกาเล.

กมฺมนิมิตฺตํ วา อุปติฏฺฐติ. คตินิมิตฺตํ นาม นิพฺพตฺตนกโอกาเส เอโก วณฺโณ.

ก็จะมาปรากฏในเวลาให้ผล. ที่ชื่อว่า คตินิมิต ได้แก่ วรรณรูปอย่างหนึ่งในโอกาสที่จะบังเกิด.

โส จ นิรเย นิพฺพตฺตนารหสฺส "อคฺคิชาล-วณฺณาทิโก"ติอาทินา เหฏฺฐา วุตฺโตเยว. อวิชฺชาปฏิจฺฉาทิตาทีนเว ตสฺมึ กมฺมาทิวิสเย ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส อารมฺมณภาเวน อุปติฏฺฐานภูเต[1]

ก็วรรณรูปนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้นทีเดียว ด้วยคำว่า "วรรณรูป มีสีเป็นเปลวไฟเป็นต้น" เป็นอาทิ สำหรับสัตว์ผู้ควรจะบังเกิดในนรก. ในวิสัยที่กรรมเป็นต้นนั้น ซึ่งมีโทษอันอวิชชาปกปิดไว้ เป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น โดยความเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิวิญญาณ.

ตณฺหาย อปฺปหีนตฺตา เอว, ปุริมุปฺปนฺนาย จ สนฺตติยา ตถาปริณตตฺตา ปฏิสนฺธิฏฺฐานาภิมุขํ วิญฺญาณํ นินฺนโปณปพฺภารํ หุตฺวา ปวตฺตตีติ อาห "ตณฺหา นเมตี"ติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ตัณหาย่อมยังวิญญาณให้น้อมไป" ดังนี้ เพราะวิญญาณซึ่งมุ่งหน้าต่อปฏิสนธิฐาน ย่อมเป็นธรรมชาติน้อมไป โน้มไป เงื้อมไป เป็นไป เพราะเหตุว่า ยังละตัณหาไม่ได้นั่นเอง และเพราะความที่สันตติที่เกิดมาก่อนเป็นธรรม-ชาติแปรไปอย่างนั้น.

---

[1] ฉ. อุปฺปตฺติฏฺฐานภูเต.

สหชาตสงฺขาราติ จุติอาสนฺนชวนวิญฺญาณ-สหชาตา เจตนา, สพฺเพปิ วา ผสฺสาทโย. ตสฺมึ ปฏิสนฺธิฏฺฐาเน กมฺมาทิวิสเย วิญฺญาณํ ขิปนฺติ. ขิปนฺตา วิย ตสฺมึ วิสเย ปฏิสนฺธิวเสน วิญฺญาณปติฏฺฐานสฺส เหตุ-ภาเวน ปวตฺตนฺตีติ อตฺโถ. ตนฺติ ตํ วิญฺญาณํ.

คำว่า สังขารที่เกิดร่วมกัน ได้แก่ เจตนาที่เกิดร่วมกับชวนจิตที่ใกล้จุติ หรือ ได้แก่สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นแม้ทั้งหมด. ย่อมซัดวิญญาณไปในวิสัยมีกรรมเป็นต้น ในปฏิสนธิฐานนั้น. อธิบายว่า ย่อมเป็นไปด้วยความเป็นเหตุ แห่งการตั้งอยู่ของวิญญาณด้วยอำนาจปฏิสนธิในวิสัยนั้น ดุจซัดไปอยู่. บทว่า ตํ ความว่า ตํ โยค วิญฺญาณํ แปลว่า วิญญาณนั้น.

จุติปฏิสนฺธิตทาสนฺนวิญฺญาณานํ สนฺตติวเสน วิญฺญาณนฺติ อุปนีเตกตฺตํ[๑] ตณฺหาย นมิยมานํ[๒] ฯเปฯ ปวตฺตตีติ นมนขิปนปุริมนิสฺสยชหน-อปรนิสฺสยสฺสาทนนิสฺสยรหิตปฺปวตฺตนานิ สนฺตติวเสน ตสฺเสเวกสฺส วิญฺญาณสฺส โหนฺติ, น อญฺญสฺสาติ ทสฺเสติ.

ท่านอาจารย์นำความเป็นเอกวจนะ เข้ามาไว้ เพราะวิญญาณมีด้วยอำนาจความสืบต่อของจุติ ปฏิสนธิ และวิญญาณที่ใกล้ต่อจุติ-ปฏิสนธินั้น. คำว่า วิญญาณถูกตัณหาน้อมไปอยู่ ถูกสังขารซัดไปอยู่ ก็ละที่อาศัยเดิม ฯลฯ เป็นไป ดังนี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ความเป็นไปด้วยการน้อมไป ซัดไป การทิ้งที่อาศัยเดิม การได้ที่อาศัยอื่น และ

---

[๑] ก. อุปนีเต กตํ.
[๒] ฉ. นามิยมานํ.

การเว้นที่อาศัย ย่อมมีแก่วิญญาณดวงเดียวนั้นเท่านั้น ด้วยอำนาจความสืบต่อ หามีแก่วิญญาณอื่นไม่.

สนฺตติวเสนาติ จ วทนฺโต "ตเทว[๑] วิญฺญาณํ สนฺธาวติ สํสรติ อนญฺญนฺ"ติ[๒] อิมญฺจ มิจฺฉาคาหํ ปฏิกฺขิปติ. สติ หิ นานตฺตนเย สนฺตติวเสน เอกตฺตนโย โหตีติ.

ก็ท่านอาจารย์เมื่อกล่าวว่า ด้วยอำนาจสันตติ ดังนี้ ย่อมปฏิเสธการถือผิดข้อนี้ว่า "วิญญาณนั้นเท่านั้น ย่อมแล่นไป ย่อมท่องเที่ยวไป ไม่ใช่วิญญาณอื่น" ดังนี้. เพราะเมื่อมีนัยต่างกัน ก็ย่อมมีนัยเดียวกันด้วยอำนาจสันตติ ฉะนี้แล.

เอตฺถ จ โอริมตีรรุกฺขวินิพนฺธรชฺชุ วิย ปุริมภวตฺตภาววินิพทฺธํ กมฺมาทิอารมฺมณํ ทฏฺฐพฺพํ, ปุริโส วิย วิญฺญาณํ. ตสฺส มาติกาติกฺกมนิจฺฉา วิย ตณฺหา, อติกฺกมปฺปโยโค วิย ขิปนกสงฺขารา,

ก็ในอธิการนี้ อารมณ์มีกรรมเป็นต้น ที่ผูกไว้ด้วยความเป็นภพเก่า พึงเห็นว่า ท่านเปรียบเหมือนเชือกที่ผูกไว้ที่ต้นไม้ ริมฝั่งใน วิญญาณพึงเห็น เปรียบเหมือนบุรุษ. ตัณหาพึงเห็น เปรียบเหมือนความปรารถนาจะข้ามคลองของบุรุษนั้น สังขารที่ซัดไป พึงเห็นเปรียบเหมือนประโยคที่ข้าม,

---

[๑] ฉ. ตเทวิทํ.
[๒] ม. มู. ๑๒/๔๗๒.

ยถา จ โส ปุริโส ปรตีเร ติฏฺฐมาโน[๑] ปรตีรรุกฺขวินิพนฺธํ[๒] กิญฺจิ อสฺสาทยมาโน อนสฺสาทยมาโน วา เกวลํ ปฐวิยํ สกพลปฺปโยเคเหว ปติฏฺฐาติ, เอวมิทมฺปิ ภวนฺตรตฺตภาววินิพนฺธํ[๒] หทยวตฺถุสงฺขาตํ นิสฺสยํ ปญฺจโวการภเว อสฺสาทยมานํ, จตุโวการภเว อนสฺสาทยมานํ วา เกวลํ อารมฺมณสมฺปยุตฺตกมฺเมเหว ปวตฺตติ. ตตฺถ อสฺสาทยมานนฺติ ปาปุณนฺตํ ปฏิลภมานนฺติ อตฺโถ.

อุปมาเหมือนอย่างว่า บุรุษนั้นยืนอยู่ริมฝั่งน้ำฝั่งนอก เมื่อได้อยู่หรือไม่ได้สิ่งอะไรที่ผูกต้นไม้ฝั่งนอก ก็ย่อมยืนอยู่ด้วยประโยคแห่งกำลังของตน บนแผ่นดินอย่างเดียวเท่านั้น ฉันใด แม้วิญญาณนี้ก็ฉันนั้น เมื่อได้ที่อาศัย กล่าวคือหทัยวัตถุ ที่ผูกอยู่ด้วยอัตภาพในภพอื่น ในปัญจโวการภพ หรือเมื่อไม่ได้อยู่ในจตุโวการภพ ก็ย่อมเป็นไป ด้วยกรรมอันสัมปยุต ด้วยอารมณ์อย่างเดียวเท่านั้น. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อสฺสาทยมานํ แปลว่าถึงอยู่ ความว่า ได้อยู่.

ภวนฺตราทิปฏิสนฺธานโตติ ภวนฺตรสฺส อญฺญภวสฺส อาทิปฏิสนฺธานภาวโต. ภวนฺตราทโย วา ภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาสนฺตรานิ, เตสํ ปฏิสนฺธานโตติ อตฺโถ.

บทว่า ภวนฺตราทิปฏิสนฺธานโต แปลว่า เพราะสืบต่อมาแต่เบื้องต้นแห่งภวันตระ คือภพอื่น. อีกอย่างหนึ่ง เบื้องต้นแห่งภพอื่นเป็นต้น ได้แก่ ภพกำเนิด คติ วิญญาณัฏฐิติ และสัตตาวาสอื่น ความว่า เพราะสืบต่อภพ กำเนิด คติ วิญญาณัฏฐิติ และสัตตาวาสอื่นเหล่านั้น.

---

[๑] ฉ. ปติฏฺฐหมาโน.
[๒] ฉ. ...วินิพทฺธํ.

ตเหตํ วิญฺญาณํ นาปิ อิธาคตํ อิมสฺมึเยว ภเว อุปฺปนฺนตฺตา. กมฺมนฺติ ปฏิสนฺธิชนกํ กมฺมํ. สงฺขาราติ จุติอาสนฺนชวนวิญฺญาณ-สหคตา ขิปนกสงฺขารา. นตีติ นมนวเสน ปวตฺตา ตณฺหา.[๑] วิสโย กมฺมาทิ.

วิญญาณนี้นั้น มิได้มาแล้วในภพนี้ เพราะเกิดขึ้นในภพนี้นั่นเอง. คำว่า กรรม ได้แก่กรรมที่ให้เกิดปฏิสนธิ. คำว่า สังขาร ได้แก่ สังขารที่ซัดไปอันสหรคตด้วยชวนจิตใกล้จุติ. บทว่า นติ ได้แก่ ตัณหาอันเป็นไปด้วยอำนาจความน้อมไป. วิสัย ได้แก่กรรมเป็นต้น.

๖๓๓. สทฺทปฏิโฆสาทีนํ สติปิ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนภาเว สนฺตานพนฺโธ น ปากโฏติ เตสํ เอกนฺตนานตฺตภาวํ[๒] อนามสิตฺวา อนาคตมนาตีตเหตุสมุปฺปาทเมว[๓] ทสฺเสนฺโต "เอตฺถ จา"ติอาทิมาห. สทฺทาทิเหตุกาติ เอตฺถ ปฏิโฆโส สทฺทเหตุโก. ปทีโป ปทีปนฺตราทิเหตุโก. มุทฺทา ลญฺฉนเหตุกา.[๔]

๖๓๓. แม้เมื่อภาวะที่ธรรมชาติมีเสียงจริงและเสียงสะท้อนเป็นต้น เป็นปัจจัยและเป็นธรรมอันเกิดแต่ปัจจัยมีอยู่ ความเนื่องกันในความสืบต่อก็ไม่ปรากฏ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่ระบุถึงภาวะที่ธรรมชาติมีเสียงจริง และเสียงสะท้อนเป็นต้นเหล่านั้นเป็นอันเดียวกัน และที่ต่างกัน แสดงเฉพาะแต่ความมิได้มา และความเกิดขึ้น ด้วยเหตุที่เนื่องมาแต่ภพอดีต

---

[๑] ฉ. ปวตฺตตณฺหา.
[๒] ฉ. เอกตฺต...
[๓] ก. อนาคตมนาตีนํ เหตุสมุปฺปาทเมว.
[๔] ก. ลญฺจนเหตุกา.

เท่านั้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "เอตฺถ จ". ในคำว่า มีเสียงจริงเป็นต้นเป็นเหตุ นี้ มีวินิจฉัยว่า เสียงสะท้อนมีเสียงจริงเป็นเหตุ. ประทีป มีประทีปอื่นเป็นต้นเป็นเหตุ. ตรา มีดวงตราเป็นเหตุ.

ฉายา อาทาสาทิอภิมุขมุขาทิเหตุกา. โหนฺติ อญฺญตฺร อคนฺตฺวาติ สทฺทาทิปจฺจยเทสํ อนุปคนฺตฺวา[๑] สทฺทาทิเหตุกา โหนฺติ ตโต ปุพฺเพ อภาวา. เอวํ อิทมฺปิ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ น เหตุเทสํ คนฺตฺวา ตํเหตุกํ โหติ ตโต ปุพฺเพ อภาวา.

เงา มีอวัยวะมีหน้าเป็นต้นที่ส่องตรงแว่น-ส่องเป็นต้น เป็นเหตุ. คำว่า โหนฺติ อญฺญตฺร อคนฺตฺวา ความว่า ไม่เข้าไปอาศัยบางส่วนแห่งปัจจัยมีเสียงจริงเป็นต้น ก็เป็นธรรมชาติ มีเสียงจริงเป็นต้นเป็นเหตุ เพราะก่อนจากนั้นก็มิได้มี. แม้ปฏิสนธิวิญญาณนี้ก็ฉันนั้น มิได้ถึงบางส่วนของเหตุแล้วมีบางส่วนของเหตุนั้นเป็นเหตุ เพราะเมื่อก่อนแต่นั้น ก็ไม่มี.

ตสฺมา น อิทํ เหตุเทสโต ปุริมภวโต อิธาคตํ ปฏิโฆสาทโย วิย สทฺทาทิเทสโต, นาปิ ตตฺถ เหตุนา วินา อุปฺปนฺนํ สทฺทาทีหิ วินา ปฏิโฆสาทโย วิยาติ อตฺโถ.

อธิบายว่า เพราะเหตุนั้น ปฏิสนธิวิญญาณนี้ จึงมิได้มาในภพนี้ จากภพก่อน เพราะบางส่วนของเหตุ อุปมาเหมือนเสียงสะท้อนเป็นต้น มาจากเสียงจริงเป็นต้น ทั้งมิใช่

---

[๑] มูลฏีกา อคนฺตฺวา.

เว้นจากเหตุในภพนั้นแล้วก็เกิดขึ้น เหมือนเสียงสะท้อนเป็นต้น เว้นจากเสียงจริงเป็นต้น แล้วก็มิได้เกิดขึ้นฉะนั้น.

อถวา โหนฺติ อญฺญตฺร อคนฺตฺวาติ ปุพฺเพ ปจฺจยเทเส สนฺนิหิตา หุตฺวา ตโต อญฺญตฺร คนฺตฺวา ตปฺปจฺจยา น โหนฺติ อุปฺปตฺติโต ปุพฺเพ อภาวา, นาปิ สทฺทาทิปจฺจยา น โหนฺติ, เอวํ อิทมฺปีติ วุตฺตนเยเนว โยเชตพฺพํ.

อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตพึงประกอบความตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียวว่า คำว่า โหนฺติ อญฺญตฺร อคนฺตฺวา ความว่า เดิมข้ออุปมามีเสียงสะท้อนเป็นต้นเหล่านั้นเป็นธรรมชาติตั้งลงในเพราะบางส่วนแห่งปัจจัย ต่อจากนั้นไปในที่อื่น มิได้มีบางส่วนแห่งปัจจัยเป็นปัจจัย เพราะก่อนเกิดขึ้นก็มิได้มี, ทั้งมิได้มีเสียงจริงเป็นต้น เป็นปัจจัยด้วย, แม้ปฏิสนธิวิญญาณนี้ ก็เปรียบเหมือนฉันนั้น.

นตฺถิ เอกตา เอกสนฺตาเนกตฺเตปิ[๑] อญฺญสฺเสว วิญฺญาณสฺส ปาตุภาวนโต. นาปิ นานตา สนฺตานพนฺธโต ปทีโป วิย. ขณิกา หิ ปทีปชาลา สนฺตาเน กตํ อุปาทาย สาเอวาติ[๒] วุจฺจติ, อตฺถกิจฺจํ จ สาเธติ,

ชื่อว่า ความเป็นอันเดียวกันไม่มี เพราะวิญญาณอื่นเท่านั้นปรากฏอยู่ แม้ในความเป็นอันเดียวกัน ในความสืบต่ออันเดียวกัน. ทั้งความต่างกัน ก็ชื่อว่า ไม่มี เพราะความเนื่องกันในความสืบต่อ เหมือน

[๑] ก. เอกสนฺตาเน กเตปิ.

[๒] ฉ. ขณิกาย หิ ปทีปชาลาย สนฺตาเนกตฺตํ อุปาทาย โสเอวติ.

เอวมิธาปิ ทฏฺฐพฺพํ. "ยทิ ที"ติอาทินา สนฺตานพนฺเธ เอกนฺตํ เอกตาย, นานตฺตาย[๑] จ อคฺคเหตพฺพตํ, คหเณ จ โทสํ ทสฺเสติ.

อย่างประทีป. ความจริงเปลวประทีปที่มีอยู่ทุกขณะ ท่านเรียกว่า เปลวประทีปนั้นนั่นเอง ก็โดยอาศัยการกระทำในความสืบต่อ และย่อมให้สำเร็จกิจแห่งความต้องการได้, แม้ในเรื่องของจุติวิญญาณและปฏิสนธิวิญญาณนี้ ก็พึงเห็นข้ออุปไมยเหมือนฉันนั้น. ด้วยคำว่า "จริงอยู่ ผิว่า" เป็นต้น ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงภาวะที่ไม่ควรยึดถือในความเป็นอันเดียวกันอย่างเด็ดขาด และในความต่างกันอย่างเด็ดขาด ในความเนื่องกันในการสืบต่อ และย่อมแสดงโทษในการยึดถือด้วย.

เอส นโยติ อติเทเสน พีชงฺกุราทีสุ สพฺพเหตุเหตุสมุปฺปนฺเนสุ ยถาสมฺภวํ โยชนา กาตพฺพาติ ทสฺเสติ. อิธาปิ หิ เหตุเหตุ-สมุปฺปนฺนวิญฺญาณานํ เอกนฺตเมกตฺเต สติ น มนุสฺสคติโต เทวคติ สมฺภูตา สิยา.

ด้วยการแสดงต่อไปว่า นัยนี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ควรประกอบคำที่ประกอบได้ตามสมควร ในธรรมที่เป็นเหตุและธรรมที่เกิดแต่เหตุทั้งหมดมีพืชและหน่อพืชเป็นต้น. ก็แม้ในที่นี้ เมื่อมีข้อที่วิญญาณอันเป็นเหตุและวิญญาณอันเกิดแต่เหตุ เป็นอย่างเดียวกัน

---

[๑] ฉ. นานตาย.

เด็ดขาด คติของเทวดาที่จะเกิดมาแต่คติของมนุษย์ก็จะไม่พึงมี.

เอกนฺตนานตฺเต น[๑] กมฺมวโต ผลํ สิยา ตโต "รตฺตสฺส พีชํ รตฺตสฺส ผลนฺ"ติอาทิกสฺส วิย "ภูตปุพฺพาหํ ภนฺเต โรหิตสฺโส นาม อิสิ อโหสินฺ"[๒]ติอาทิกสฺสาปิ โวหารสฺส โลโป สิยา, ตสฺมา เอตฺถ สนฺตานพนฺเธสุ เหตุเหตุสมุปฺปนฺเนสุ น เอกนฺตเมกตา วา นานตา วา อุปคนฺตพฺพา น คเหตพฺพา.

เมื่อมีความต่างกันอย่างสิ้นเชิง ผลของผู้ที่ทำกรรมก็จะไม่พึงมี เพราะเหตุนั้น ก็จะพึงเป็นการลบล้างโวหาร แม้เป็นต้นว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ แต่ปางก่อน ข้าพระองค์เป็นฤาษี ชื่อว่า โรหิตัสสะ" เหมือนอย่างคำเป็นต้นว่า "พืชของเกสรสีแดง ผลของเกสรสีแดง" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น จึงไม่ควรข้องแวะ ความเป็นอันเดียวกันอย่างเด็ดขาด หรือความต่างกันอย่างเด็ดขาด ไม่ควรถือเอาในความเนื่องกัน ในการสืบต่อนี้ ซึ่งเป็นเหตุและเกิดแต่เหตุ.

เอตฺถ จ เอกนฺตเมกตาปฏิเสเธน "สยํกตํ สุขํ ทุกฺขนฺ"ติ[๓] อิมํ ทิฏฺฐึ นิวาเรติ, เอกนฺตนานตาปฏิเสเธน "ปรํกตํ สุขํ ทุกฺขนฺ"ติ[๓], เหตุเหตุสมุปฺปนฺนตาวจเนน

และในอธิการนี้ โดยการปฏิเสธความเป็นอันเดียวกันอย่างเด็ดขาด ท่านอาจารย์ย่อมห้ามความเห็น ข้อนี้ว่า "สุขทุกข์เป็นสิ่งที่ตนเองทำ" ด้วยการปฏิเสธความต่างกัน

[๑] ก. เอกนฺตนานตฺเตน.
[๒] สํ. สํ. ๑๕/๘๘.
[๓] สมฺโมหวิโนทนี ๑๐๒, มูลฎีกา. ๑๑๒.

"อธิจฺจสมุปฺปนฺนนฺ"ติ อิมํ ทิฏฺฐึ นิวาเรติ.

อย่างเด็ดขาด ท่านอาจารย์ย่อมปฏิเสธความเห็นข้อนี้ว่า "สุข ทุกข์ ถูกคนอื่นทำให้" ด้วยการกล่าวถึงความเป็นเหตุและเกิดแต่เหตุ ท่านอาจารย์ย่อมห้ามความเห็นนี้ว่า "สุขทุกข์ เกิดขึ้นลอย ๆ".

๖๓๔. ตตฺถาติ ผลุปฺปตฺติฏฺฐาเน. อญฺญสฺสาติ เยน ตํ กมฺมํ กตํ, ตโต อญฺญสฺส. อญฺญโตติ ยนฺตํ กมฺมํ นิพฺพตฺติตํ, ตโต อญฺญโต. "ธมฺมมตฺตํ ภวนฺตรมุเปตี"ติ[1] วุตฺตตฺตา ผลสฺส อุปภุญฺชเก จ อสติ กสฺส ตํ ผลํ สิยาติ อนุยุญฺชติ. ตตฺราติ ตสฺมึ ยถาวุตฺเต อนุโยเค.

๖๓๔. บทว่า ตตฺถ โยค ผลุปฺปตฺติฏฺฐาเน แปลว่า ในที่เกิดขึ้นแห่งผลนั้น. บทว่า อญฺญสฺส ความว่า กรรมนั้นบุคคลใดทำไว้ แก่บุคคลอื่นจากบุคคลนั้น. บทว่า อญฺญโต ความว่า กรรมนั้นใดที่ทำให้บังเกิด แต่กรรมอื่นจากกรรมนั้น. เพราะท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า "วิญญาณเป็นแต่เพียงธรรมเข้าถึงภพอื่น" ดังนี้ ท่านย่อมท้วงว่า ก็เมื่อผู้เสวยผล ไม่มี ผลนั้นจะพึงมีแก่ใครเล่า. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค อนุโยเค แปลว่า ในคำท้วงนั้น คือตามที่กล่าวนั้น.

---

[1] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๑๕๙, สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา. ๑/๒๘๑, สมฺโมหวิโนทนี ๒๑๑, สทฺธมฺมปกาสินี ภูมิพโลภิกฺขุ ๒/๒๑๔.

ตตฺถาติ เอกสนฺตาเน. ยสฺมึ ธมฺมปุญฺเช กมฺมํ นิพฺพตฺตํ, ตสฺเสว สนฺตาเนติ อตฺโถ. เอตสฺส อตฺถสฺสาติ, เหตุผลานํ อตฺถโต อญฺญตฺเตปิ เตเนว เหตุผลภาเวน[๑] สมฺพนฺธตฺตา ตํ ผลํ "อญฺญสฺส อญฺญโต"ติ วา น วตฺตพฺพนฺติ เอตสฺส อตฺถสฺส. จตุมธุรอลตฺตกรสาทิภาวนา อมฺพมาตุลุงฺคาทิพีชานํ อภิสงฺขาโร.

บทว่า ตตฺถ โยค เอกสนฺตาเน แปลว่า ในความสืบต่ออันเดียวกัน. อธิบายว่า กรรมบังเกิดในกองธรรมใด, ในความสืบต่อแห่งกองธรรมนั้น. สองบทว่า เอตสฺส อตฺถสฺส ความว่า แห่งความข้อนี้ว่า แม้เมื่อความที่เหตุและผล ว่าโดยความหมายเป็นอย่างอื่น ผลนั้นก็ไม่ควรจะกล่าวว่า "เกิดแก่ผู้อื่น หรือว่าเกิดแต่กรรมอื่น" ไป เพราะความเป็นธรรมชาติที่เกี่ยวเนื่องด้วยความเป็นเหตุและผลกันนั่นเอง. บัณฑิตพึงประกอบความว่า การทำให้มีจตุมธุรรส คือรสหวาน ๔ อย่าง และรสครั่งเป็นต้น ชื่อว่า อภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งของพืช มีมะม่วงและมะงั่วเป็นต้น.

เอตฺถ จ อภิสงฺขตํ พีชํ วิย กมฺมวา สตฺโต, อภิสงฺขาโร วิย กมฺมํ, พีชสฺส องฺกุราทิปฺปพนฺโธ วิย สตฺตสฺส ปฏิสนฺธิวิญฺญาณาทิปฺปพนฺโธ. ตตฺถุปฺปนฺนสฺส มธุรสฺส

ก็ในที่นี้ สัตว์ผู้ทำกรรม เปรียบเหมือนพืชที่ปรุงแต่งขึ้น กรรมเปรียบเหมือนสภาพที่ปรุงแต่ง ความเกี่ยวเนื่องแห่งปฏิสนธิวิญญาณเป็นต้นของสัตว์ เปรียบเหมือนความ

[๑] ก. เหตุผลาภาเวน

รตฺตเกสรสฺส วา ผลสฺส วา ตสฺเสว พีชสฺส, ตโต เอว จ อภิสงฺขารโต ภาโว วิย กมฺมการกสฺเสว สตฺตสฺส, ตํกมฺมโต เอว จ ผลสฺส ภาโว เวทิตพฺโพ.

เกี่ยวเนื่อง แห่งหน่อเป็นต้นของพืช. พึงทราบภาวะแห่งสัตว์ผู้ทำกรรมและผลเพราะกรรมของสัตว์นั้น เปรียบเหมือนภาวะแห่งเกสรสีแดงหรือผลไม้ที่มีรสอร่อยที่เกิดขึ้นในที่นั้น และภาวะแห่งพืชนั้นนั่นเอง เพราะการปรุงแต่งจากพืชนั้นนั่นแหละฉะนั้น.

พาลสรีเร กตํ วิชฺชาปริยาปุณนํ สิปฺปสิกฺขนํ, โอสโถปโยโค[1] จ น วุฑฺฒสรีรํ คจฺฉนฺติ. อถ จ ตํนิมิตฺตํ วิชฺชาปาฏวํ สิปฺปชานนํ, อนามยตา จ วุฑฺฒสรีเร โหนฺติ, น จ ตานิ อญฺญสฺส โหนฺติ ตํสนฺตติปริยาปนฺเนว วุฑฺฒสรีเร อุปฺปชฺชนโต, น จ ยถาปยุตฺเตน วิชฺชาปริยาปุณนาทินา วินา ตานิ อญฺญโต โหนฺติ ตทภาเว อภาวโต, เอวํ อิธาปิ สนฺตาเน ยํ ผลํ, เอตํ นาญฺญสฺส. น จ อญฺญโตติ โยเชตพฺพํ. เอเตน จ สงฺขาราภาเว ผลาภาวเมว ทสฺเสติ, น อญฺญปจฺจยนิวารณํ กโรติ.

การเรียนวิชา การศึกษาศิลปะ และการประกอบโอสถที่ได้กระทำไว้ในร่างกายเด็กจะไปสู่ร่างกายเมื่อเป็นผู้ใหญ่ ก็หามิได้. และเมื่อเป็นเช่นนั้น ความชำชองของวิชา การรู้ศิลปะ และความเป็นผู้มีอนามัย ก็ย่อมมีอยู่ในร่างกายเมื่อเป็นผู้ใหญ่ได้ เพราะมีร่างกายเมื่อเป็นเด็กนั้นเป็นเหตุ และเรื่องเหล่านั้น จะมีแก่คนอื่นก็หามิได้ เพราะเกิดขึ้นในร่างกายเมื่อเติบโต ซึ่งนับเนื่องอยู่ในสันตตินั้นนั่นเอง และเว้นจากการเล่าเรียนวิชาเป็นต้น ตามที่ได้ประกอบไว้แล้ว สิ่งเหล่านั้น จะมีมาจากอื่น

[1] ฉ. โอสธปฺปโยโค.

ก็หามิได้ เพราะเมื่อมันไม่มี ก็หามีไม่ แม้ในจุติวิญญาณและปฏิสนธิวิญญาณนี้ ก็มีอุปไมยเหมือนฉันนั้น ในความสืบต่อกัน ผลอันใด ผลอันนี้ มิใช่เป็นของคนอื่น. และไม่ใช่เกิดมาจากกรรมอื่นด้วย. ก็ด้วยคำนี้ ท่านย่อมแสดงความไม่มีผล ในเมื่อไม่มีการปรุงแต่งนั่นเอง ย่อมกระทำการห้ามปัจจัยอย่างอื่น.

ยมฺปิ วุตฺตํ, ตตฺถ วหามาติ วจนเสโส. ตตฺถ วา อุปภุญฺชเก อสติ สิทฺธา ภุญฺชกสมฺมตีติ[๑] สมฺพนฺโธ. ผลตีติ สมฺมติ ผลติสมฺมติ.

ยมฺปิ วุตฺตํ, ตตฺถ มีคำเหลืออยู่ว่า วหาม แปลความว่า แม้คำใดที่อาจารย์ผู้ท้วงกล่าวไว้ ข้าพเจ้าจะกล่าวในคำนั้น. อีกอย่างหนึ่ง เชื่อมความบาลีว่า ตตฺถ วา อุปภุญฺชเก อสติ สิทฺธา ภุญฺชกสมฺมติ แปลความว่า เมื่อไม่มีผู้เสวย (ผล) ความสมมุติว่ามีผู้เสวยก็สำเร็จในคำนั้น ดังนี้ก็ได้. ความสมมุติว่ามีผล ชื่อว่าผลติสมฺมติ.

รุกฺขสงฺขาตานํ ธมฺมานนฺติ รุกฺขปณฺณตฺติยา อุปาทานภูตานํ ภูตุปาทาย-

คำว่า แห่งธรรมทั้งหลายที่เรียกว่าต้นไม้ ได้แก่แห่งธรรมคือภูตรูป และ

---

[๑] ฉ. ภุญฺชกสมฺมุตีติ, เอวมุปริปิ.

ธมฺมานํ. ตสฺมาติ ยสฺมา ยถา ขนฺธสนฺตาเน กุสลากุสลเจตนุปฺปตฺติยํ "ปุญฺญํ กโรติ, ปาปํ กโรตี"ติ กตฺตุโวหาโร, เอวนฺตสฺส ผลุปฺปตฺติยํ "สุขํ อนุภวติ, ทุกฺขํ อนุภวตี"ติ อุปภุญฺชกโวหาโร, ตสฺมา น เอตฺถ ขนฺธวินิมุตฺเตน อญฺเญน อุปภุญฺชเกน นาม โกจิ อตฺโถ อตฺถีติ.

อุปาทายรูปทั้งหลาย อันเป็นอุปาทานแห่งการบัญญัติว่าต้นไม้. คำว่า เพราะเหตุนั้น ความว่า เพราะอุปมาเหมือนอย่างว่าโวหารว่าผู้กระทำว่า "ทำบุญ ทำบาป" ดังนี้ ก็ในเพราะความเกิดขึ้นแห่งกุศลเจตนา และอกุศลเจตนาในขันธสันดานฉันใด โวหารว่าผู้เสวยว่า "เสวยสุข เสวยทุกข์" ดังนี้ ก็ในเพราะความเกิดขึ้นแห่งผลของสุขและทุกข์นั้น ก็เหมือนฉันนั้นฉะนั้น ความหมายอะไร ๆ ด้วยชื่อว่าผู้เสวยอื่นพ้นไปจากขันธ์ ในเรื่องผู้เสวยผลนี้ หามีไม่แล.

๖๓๕. เอวํ สนฺเตปีติ อสงฺกนฺติปาตุภาเว ตตฺถ จ ยถาวุตฺตโทสปริหรเณ สติ, สิทฺเธติ อตฺโถ. ปวตฺติกฺขเณเยวาติ สงฺขารานํ วตฺตมานกฺขเณ[1] เอว. ปวตฺติโต ปุพฺเพติ กมฺมายูหนกฺขณโต ปุพฺเพ, อวิชฺชมานตาย สมานตฺตา เอวํ วุตฺตํ.

๖๓๕. คำว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ความว่า เมื่อความปรากฏแห่งความไม่เคลื่อน และเมื่อการเลี่ยงโทษตามที่กล่าวในความปรากฏแห่งความไม่เคลื่อนนั้นมีอยู่, ความว่า สำเร็จแล้ว. คำว่า ในปวัตติขณะนั้น คือในขณะที่สังขารเป็นไปอยู่

[1] ฉ. ปวตฺต...

ปจฺฉา จาติ วิปจฺจนปฺปตฺติโต[๑] ปจฺฉา จ.

เท่านั้น. คำว่า ในขณะก่อนปวัตติ คือ ในขณะก่อนที่ทำกรรม ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ เพราะความเป็นเรื่องเสมอ ด้วยภาวะที่ไม่มี. คำว่า และในภายหลังปวัตติ ความว่า และในภายหลังการถึงความให้ผล.

อวิปกฺกวิปากา กตตฺตา เจ ปจฺจยา, วิปกฺกวิปากานมฺปิ กตตฺตํ สมานนฺติ เตสมฺปิ ผลาวหตา สิยาติ อาสงฺกานิวตฺตนตฺถํ อาห "น จ นิจฺจํ ผลาวหา"ติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "แต่มันนำผลมาให้เป็นนิตย์ หามิได้" ดังนี้ เพื่อจะห้ามเสียซึ่งความสงสัยว่า หากว่า สังขารทั้งหลายที่มีวิบากยังไม่สุกเป็นปัจจัย (แห่งผล) เพราะทำผลขึ้นมา ความที่สังขารทั้งหลาย แม้มีวิบากอันสุกแล้ว เป็นสิ่งที่ทำผลขึ้นมาก็เท่ากัน เพราะเหตุนั้น ความที่สังขารแม้เหล่านั้น นำผลมาก็จะพึงมี ดังนี้.

"น วิชฺชมานตฺตา อวิชฺชมานตฺตา วา"ติ เอเตน วิชฺชมานตฺตํ, อวิชฺชมานตฺตญฺจ นิสฺสาย วุตฺตโทเส ปริหรติ.

ด้วยคำนี้ว่า "มิใช่เพราะมันมีอยู่หรือมันไม่มี" ท่านอาจารย์ย่อมเลี่ยงเสียซึ่งโทษที่กล่าวไว้ เพราะอาศัยความมีอยู่หรือ

---

[๑] ก. วิปจฺจนปฺปวตฺติโต.

ตสฺสา ปาฏิโภคกิริยาย, ภณฺฑกีณนกิริยาย, อิณคฺคหณกิริยาย วา กรณมตฺตํ ตํกิริยา-กรณมตฺตํ, ตเทว ตฺทตฺถนิยฺยาตเน ปฏิภณฺฑทาเน, อิณทาเน จ ปจฺจโย โหติ, อผลิตนิยฺยาตนาทิผลนฺติ อตฺโถ.

ความไม่มี. ก็เพียงแต่ทำกิริยาคือการประกัน กิริยาคือการซื้อของ หรือกิริยาคือการกู้หนี้ ชื่อว่า ตํกิริยากรณมตฺตํ เพียงแต่ทำกิริยานั้น ๆ เพียงแต่ทำกิริยานั้น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยในการส่งผลประโยชน์นั้น คือในการใช้ทรัพย์คืนและในการใช้หนี้ อธิบายว่า มีการส่งผลที่มิให้ผลเป็นต้น เป็นผล.

๖๓๖. สมฺโมหวิฆาตตฺถนฺติ พตฺตึสายวิญฺญาเณสุ ยถาวุตฺตสงฺขารานํ ปฏิสนฺธิยํ, ปวตฺติยํ จ ปจฺจยภาเว วิภชฺช อวิภาวิเต ปวตฺตนกสมฺโมหสฺส อปนยนตฺถํ.

๖๓๖. คำว่า เพื่อกำจัดความเลือน-หลง ความว่า เพื่อนำไปปราศความเลือนหลงที่เป็นไปในวิญญาณ ๓๒ คือ ในปฏิสนธิกาล และในความเป็นปัจจัยในปวัตติกาลแห่งสังขารตามที่กล่าวแล้ว ซึ่งท่านมิได้จำแนกให้แจ่มแจ้งไว้.

ปุญฺญาภิสงฺขาเรติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํ. อวิเสเสนาติ "ติเหตุโก ติเหตุกสฺสา"ติ-อาทิกํ เภทํ อกตฺวา สามญฺญโต, ปิณฺฑวเสนาติ อตฺโถ. สพฺพตฺถ อุปนิสฺสย-ปจฺจโย พลวกมฺมสฺส วเสน โยเชตพฺโพ. "ทุพฺพลํ หิ กมฺมํ อุปนิสฺสยปจฺจโย น โหตี"ติ

บทว่า ปุญฺญาภิสงฺขาเร เป็นสัตตมีวิภัตติลงในอรรถนิทธารณะ. คำว่า โดยไม่ต่างกัน คือ โดยเสมอกัน มิได้กระทำความแยกกันเป็นต้นว่า "ธรรมที่เป็นติเหตุกะ เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นติเหตุกะ" อธิบายว่า ด้วยอำนาจความรวมกัน.

ปฏฺฐานสํวณฺณนายํ ทสฺสิตเมตํ.

อุปนิสสยปัจจัยทุกแห่ง บัณฑิตพึงประกอบด้วยอำนาจกรรมที่มีกำลัง. ในสังวรรณนาคัมภีร์ปัฏฐาน ท่านได้แสดงไว้ว่า "ก็กรรมที่ทุรพล ย่อมไม่เป็นอุปนิสสยปัจจัย".

รูปาวจรปญฺจกุสลเจตนาเภโทติ "ฐเปตฺวา อภิญฺญาปตฺตนฺ"ติ วิเสเสตฺวา วตฺตพฺพํ, น วา วตฺตพฺพํ วิปากสฺส ปจฺจยภาวกถาย อวิปาการหสฺส[๑] ปสงฺคาภาวโต. อภิญฺญาเจตนาย หิ อวิปากตา เหฏฺฐา วิภาวิตา เอว. อวิเสเสน ปนาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. ปญฺจนฺนํ วิปากวิญฺญาณานนฺติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

คำว่า บุญญาภิสังขาร ประเภทกุศลเจตนา ๕ ฝ่ายรูปาวจร ควรจะกล่าวให้ต่างไปว่า "เว้นประเภทที่ถึงอภิญญา" หรือไม่ควรกล่าว เพราะวิบากที่ไม่ควรเป็นวิบาก ในกถาว่าด้วยความเป็นปัจจัยไม่มีความเกี่ยวข้องกัน. ก็ความที่เจตนาในอภิญญาไม่เป็นวิบาก ท่านได้อธิบายไว้แล้วในหนหลังทีเดียว. แม้ในคำว่า ก็โดยไม่ต่างกัน นี้ ก็นัยนี้. พึงนำคำว่า ปญฺจนฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ แก่วิบากวิญญาณทั้ง ๕ มาเชื่อมเข้าด้วยกัน.

ปญฺจนฺนนฺติ จกฺขุโสตวิญฺญาณานํ, สมฺปฏิจฺฉนฺนมโนธาตุยา ทฺวินฺนํ สนฺตีรณ-

คำว่า แก่วิบากวิญญาณทั้ง ๕ ได้แก่ แก่วิบากวิญญาณทั้ง ๕ เหล่านี้ คือ จักขุ-

[๑] ก. วิปาการหสฺส.

มโนวิญฺญาณธาตูนญฺจาติ เอเตสํ ปญฺจนฺนํ. ตเถวาติ เทฺวธา เอว. กถํ ปน อิฏฺฐารมฺมเณเยว ปวตฺตนกานิ กุสลวิปากวิญฺญาณานิ ทุคฺคติยํ ปวตฺตนฺตีติ อาห "นิรเย มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรสฺสา"ติอาทิ.

วิญญาณ โสตวิญญาณ, สัมปฏิจฉนมโนธาตุ และสันตีรณมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒. คำว่า อย่างนั้นเหมือนกัน คือ โดยส่วนสองนั่นเอง. ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "แห่งพระมหาโมคคัลลานเถระในนรก" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะเฉลยปัญหาว่า ก็วิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก เป็นไปในอิฏฐารมณ์เท่านั้น ย่อมเป็นไปในทุคติได้อย่างไรกัน.

เถโร หิ ตตฺถ อิทฺธิยา วสฺสํ นิมฺมินิตฺวา กติปยเวลํ[๑] นิรยคฺคึ วูปสเมตฺวา เตสํ ธมฺมํ เทเสติ.

ความจริง พระเถระเนรมิตฝนด้วยฤทธิ์ในนรกนั้น ดับไฟนรกสิ้นเวลาเล็กน้อย แล้วแสดงธรรมแก่สัตว์นรกเหล่านั้น.

เสฺวว กามาวจโร ปุญฺญาภิสงฺขาโร. อวิเสเสน ปน ปุญฺญาภิสงฺขาโรติ กามาวจรํ รูปาวจรญฺจาติ ทุวิธมฺปิ ปุญฺญาภิสงฺขารํ เอกชฺฌํ สงฺคณฺหาติ.

เสฺวว โยค กามาวจโร ปุญฺญาภิสงฺขาโร แปลว่า บุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรนั้นแหละ. ด้วยคำว่า แต่โดยไม่ต่างกัน บุญญาภิสังขาร ดังนี้ ท่านอาจารย์ย่อมรวมเอาบุญญาภิสังขารทั้ง ๒ อย่าง คือ กามาวจร และรูปาวจร เข้าด้วยกัน.

---

[๑] ฉ. กติปยํ.

ทฺวาทสากุสลเจตนาเภโทติ เอตฺถ อุทฺธจฺจสหคตเจตนาย คหเณ การณํ น ทิสฺสติ, วิจาเรตพฺพเมตํ. เอกสฺส วิญฺญาณสฺส ตเถว ปจฺจโย ปฏิสนฺธิยํ, โน ปวตฺเตติ เอกสฺเสว ปจฺจยภาวนิยโม ปฏิสนฺธิยํ, โน ปวตฺเต. ปวตฺเต หิ สตฺตนฺนมฺปิ ปจฺจโยติ อธิปฺปาโย.

ในคำว่า อบุญญาภิสังขารประเภท อกุศลเจตนา ๑๒ นี้ เหตุในการถือเอาเจตนาสหรคตด้วยอุทธัจจะไม่ปรากฏ ข้อนี้ควรพิจารณา. อธิบายว่า เป็นปัจจัยแก่วิญญาณดวง ๑ เหมือนอย่างนั้น ในปฏิสนธิ-กาล ไม่เป็นไปในปวัตติกาล เพราะเหตุนั้นท่านจึงกำหนดความเป็นปัจจัย แก่วิญญาณดวง ๑ เท่านั้น ในปฏิสนธิกาล ไม่เป็นไปในปวัตติกาล. เพราะว่าในปวัตติกาล เป็นปัจจัยแก่วิญญาณทั้ง ๗ ดวง.

รูปภเว จตฺนนฺนนฺติ อกุสลวิปากานํ จกฺขุโสตวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนฺนสนฺตีรณานํ. ตานิ ปน เอกนฺตโต อนิฏฺฐารมฺมณานิ, รูปภเว จ กถํ อนิฏฺฐารมฺมณสมาโยโคติ อาห "โส จ โข"ติอาทิ. "ตถา กามาวจรเทวโลเกปิ อนิฏฺฐา[๑] รูปาทโย นตฺถี"ติ อิทํ เยภุยฺยวเสน วุตฺตํ.

คำว่า ในรูปภพ เป็นปัจจัยแก่วิบากวิญญาณทั้ง ๔ ความว่า เป็นปัจจัยแก่จักขุ-วิญญาณ โสตวิญญาณ สัมปฏิจฉนะ และสันตีรณะที่เป็นอกุศลวิบาก. ท่านอาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า "ก็ความที่อบุญญาภิ-สังขารเป็นปัจจัยในรูปภพนั้นแล" เพื่อจะเฉลยคำถามว่า ก็อกุศลวิบากนั้น เป็นอนิฏฐารมณ์โดยส่วนเดียว อันในรูปภพ

---

[๑] ฉ. อนิฏฺฐรูปาทโย.

จะประกอบด้วยอนิฏฐารมณ์ ได้อย่างไร. คำว่า "สิ่งที่ไม่น่าปรารถนามีรูปที่ไม่น่าปรารถนาเป็นต้น ก็ไม่มีแม้ในเทวโลกกามาวจรเหมือนอย่างนั้น" นี้ ท่านกล่าวไว้โดยเป็นเรื่องส่วนมาก.

พหุลํ หิ เตสํ อิฏฺฐา เอว รูปาทโย อุปฏฺฐหนฺติ[๑], กทาจิ อนิฏฺฐํ. เทวานํ หิ เกสญฺจิ เทว ปุพฺพนิมิตฺตปาตุภาวกาลาทีสุ มิลาตมาลาทิอนิฏฺฐารมฺมณสมาโยโค โหติ[๒]

เพราะรูปเป็นต้นที่น่าปรารถนาเท่านั้น ย่อมปรากฏแก่เทวดาเหล่านั้นเป็นส่วนมาก บางคราวก็ปรากฏสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา. จริงอยู่ การประจวบด้วยอนิฏฐารมณ์ มีดอกไม้เหี่ยวเป็นต้น ย่อมมีแก่เทวดาบางพวกในเวลาที่บุพนิมิตปรากฏเป็นต้น.

๖๓๗. ยตฺถ วิตฺถารปฺปกาสนํ กตํ, ตโต ภวโต ปฏฺฐาย มุขมตฺตปฺปกาสนํ กาตุกาโม อาห "อาทิโต ปฏฺฐายา"ติ เตเนว "ทฺวีสุ ภเวสู"ติอาทิ วุตฺตํ. มนุสฺสาปิ เกจิ อณฺฑชา, สํเสทชา จ โหนฺตีติ ตทเปกฺขาย "จตูสุ โยนีสู"ติ วุตฺตํ.

๖๓๗. คำประกาศความพิสดาร ท่านอาจารย์ได้กระทำแล้วในภพใด ท่านอาจารย์ประสงค์จะกระทำคำประกาศ ข้อสำคัญตั้งแต่ภพนั้นไป จึงกล่าวคำว่า "ตั้งแต่ต้น". ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "ในภพ ๒" ดังนี้เป็นต้น. แม้

---

๑ ก. อุปติฏฺฐนฺติ.
๒ ฉ. โหตีติ.

มนุษย์ทั้งหลาย บางพวกก็เกิดในไข่ บางพวกก็เกิดในเถ้าไคล เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในกำเนิด ๔" โดยเล็งถึงความข้อนั้น.

เอกตฺตกายเอกตฺตสญฺญิตาสามญฺเญน จตุตฺถชฺฌานภูมิกาปิ อสญฺญารูปปวชฺชา จตุตฺถีเยว วิญฺญาณฏฺฐิตึ ภชนฺติ. เอส ปุญฺญาภิสงฺขาโร. วุตฺตนเยเนวาติ "นานากฺขณิกกมฺมปจฺจเยน เจว อุปนิสฺสยปจฺจเยน จา"ติ วุตฺตนเยเนว.

สัตว์แม้อยู่ในจตุตถฌานภูมิ เว้นอสัญญภูมิและอรูปภูมิ ย่อมรวมเข้าวิญญาณัฏฐิติที่ ๔ อย่างเดียว โดยความเป็นเอกัตตกายเอกัตตสัญญีเสมอกัน. เอส โยค ปุญฺญาภิสงฺขาโร แปลว่า บุญญาภิสังขารนี้. คำว่า โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ คือ โดยนัยที่กล่าวแล้วว่า "โดยกรรมปัจจัยที่มีในขณะต่างกัน และโดยอุปนิสสยปัจจัย" นั่นแหละ.

ยถาสมฺภวนฺติ เอกวีสติกามาวจรรูปาวจรกุสลวิปาเกสุ จุทฺทสนฺนํ ปฏิสนฺธิยา[๑] ปวตฺเต จ, สตฺตนฺนํ ปวตฺเต เอวาติ อยํ ยถาสมฺภโว.

คำว่า ตามที่มีอยู่ ความว่า ตามที่มีอยู่ดังนี้ ในบรรดา กามาวจรกุศลวิบาก และรูปาวจรกุศลวิบาก ๒๑ ดวง บุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยแก่วิบากวิญญาณ ๑๔ ดวง ในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาล เป็นปัจจัย

[๑] ฉ. ปฏิสนฺธิยํ.

แก่วิบากวิญญาณ ๗ ดวง ในปวัตติกาล อย่างเดียว.

ตาทิเสเยวาติ นานตฺตกายเอกตฺตสญฺญีสงฺขาเตเยว.

คำว่า ในสัตตาวาสเดียวเช่นนั้นเหมือนกัน ได้แก่ ในสัตตาวาส กล่าวคือ นานัตกายเอกัตสัญญีนั่นเอง.

จตุนฺนํ วิญฺญาณานนฺติ ภวาทโย อเปกฺขิตฺวา วุตฺตํ. จตูสุ อนฺโตคธานํ ปน ติณฺณํ วิญฺญาณานํ ตีสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ ปจฺจยภาโว โยเชตพฺโพ. อวิญฺญาณเก สตฺตาวาเส สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาเณ อลพฺภมาเนปิ ตสฺส สงฺขารเหตุกตฺตํ ลพฺภเตว.

คำว่า แก่วิญญาณ ๔ ท่านกล่าวเล็งถึงภพเป็นต้น. ก็บัณฑิตพึงประกอบความที่วิญญาณทั้ง ๓ ที่หยั่งลงภายในวิญญาณทั้ง ๔ เป็นปัจจัยในวิญญาณัฏฐิติทั้ง ๓. แม้เมื่อไม่ได้วิญญาณ เพราะสังขารเป็นปัจจัยในสัตตาวาสที่ไม่มีวิญญาณ ก็ยังได้ความที่สัตตาวาสที่ไม่มีวิญญาณนั้น มีสังขารเป็นเหตุนั่นเอง.

ตถา หิ ตตฺถ ปุญฺญาภิสงฺขาโร กฏตฺตารูปานํ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ. เอตสฺมิญฺจ มุขมตฺตปฺปกาสเน ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ ทุคฺคติอาทีสุ ปวตฺติยํ กุสลวิปากาทิวิญฺญาณานํ ปจฺจยภาโว ภเวสุ

จริงอย่างนั้น บุญญาภิสังขารในสัตตาวาสที่ไม่มีวิญญาณนั้น เป็นปัจจัยโดยกรรมปัจจัยมีขณะต่าง ๆ กัน แก่กฏัตตารูปทั้งหลาย. ก็ในการประกาศข้อสำคัญนี้ ความที่บุญญาภิสังขารเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่วิญญาณมี

วุตฺตนเยเนว วิญฺญายตีติ น วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.

กุศลวิบากเป็นต้น ในปวัตติกาลในทุคติภูมิเป็นต้น ย่อมรู้ได้ตามนัยที่กล่าวแล้ว ในภพทั้งหลายนั่นเอง เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ท่านมิได้กล่าวไว้.

วิญฺญาณปจฺจยานามรูปปท-วิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๓๘. วิภาคา นามรูปานนฺติ นามสฺส จ, รูปสฺส จ ปเภทโต.

ตตฺถ นามสฺส ตาว ปเภทํ ทสฺเสนฺเตน กามํ วิญฺญาณมฺปิ นามเมว, ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนเน ปน อสงฺกรโต ทสฺเสตุํ "อารมฺมณาภิมุขํ นมนโต เวทนาทโย ตโย ขนฺธา"ติ วุตฺตํ.

พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป

๖๓๘. คำว่า โดยวิภาคแห่งนามรูป คือโดยประเภทแห่งนามและรูป.

ในคำนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงประเภทแห่งนามก่อน แม้วิญญาณก็เป็นนามเหมือนกัน, แต่ถึงกระนั้น ก็กล่าวว่า "ขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่า นาม เพราะน้อมไปเฉพาะหน้าต่ออารมณ์" เพื่อจะแสดงธรรมที่เป็นปัจจัย และธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยโดยไม่ปะปนกัน.

นิพฺพานสฺส ปเนตฺถ ปวตฺติกถายํ อปฺปจฺจยตฺตา, นมนฏฺฐาภาวโต จ ปสงฺโค เอว นตฺถิ. นามนฏฺเฐน หิ ตํ นามํ, น นมนฏฺเฐน. เตสํ นามรูปานํ สุขาทิวเสเนว, ปถวีอาทิวเสน จ วิภาโค.

แต่ในที่นี้ เพราะความที่นิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีปัจจัย ในกถาว่าด้วยความเป็นไป และเพราะไม่มีอรรถว่าน้อมไป จึงไม่มีความเกี่ยวข้องกันเลย. ก็นิพพานนั้น ชื่อว่า นาม โดยความหมายว่า ทำให้น้อมไป ไม่ใช่โดยความหมายว่าความน้อมไป. เตสํ โยค นามรูปานํ แปลว่า แห่งนามรูปเหล่านั้น วิภาคแห่งนามรูปเหล่านั้น โดยเป็นสุขเวทนาเป็นต้น และโดยเป็นปฐวีธาตุเป็นต้นนั่นเอง.

เอกํ สตฺตาวาสนฺติ อสญฺญสตฺตาวาสํ. ปุริเมสุ จตูสุ, อสญฺญสตฺตาวาเส จาติ ปญฺจสุ.

คำว่า สัตตาวาสหนึ่ง ได้แก่ อสัญญสัตตาวาส. ในสัตตาวาสทั้ง ๕ คือ ในสัตตาวาส ๔ ข้างต้น และในอสัญญสัตตาวาส.

คพฺภเสยฺยกคฺคหเณน ชลาพุชา คหิตาติ "อณฺฑชานญฺจา"ติ วุตฺตํ. อณฺฑชานญฺจ อภาวกานนฺติ โยเชตพฺพํ. สนฺตติสีสานีติ กลาปสนฺตานมูลานิ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "และแห่งเหล่าสัตว์อัณฑชกำเนิด" ดังนี้ เพราะท่านถือเอาเหล่าสัตว์ชลาพุชกำเนิด ด้วยศัพท์ว่า คัพภไสยกะ. พึงประกอบความว่า และแห่งเหล่าสัตว์อัณฑชกำเนิด ที่ยังไม่มีภาวรูป.

คำว่า สันตติสีสะ คือ รูปกลาปที่มีมูลแห่งการสืบต่อ.

ยทิปิ วิการรูปานิ จ[๑] ปฏิสนฺธิกฺขเณ น สนฺติ, ลกฺขณปริจฺเฉทรูปานิ ปน สนฺตีติ ตานิ ปรมตฺถโต อปรินิปฺผนฺนานีติ วชฺเชนฺโต อาห "รูปรูปโต"ติ. ผสฺสาทิเก สงฺขารกฺขนฺธภาเวน เอกตฺตํ เนตฺวา "เตวีสติ ธมฺมา"ติ วุตฺตํ. อปเนตฺวาติ กลาปนฺตรคเต ปฐวีอาทิเก สมานลกฺขณตาย อคฺคเหตฺวา.

อนึ่ง วิการรูปไม่มีอยู่ในปฏิสนธิขณะก็จริง, ถึงกระนั้น ลักขณรูป และปริจเฉทรูปก็ยังมีอยู่ เพราะเหตุนั้น ลักขณรูปและปริจเฉทรูปเหล่านั้นว่าโดยปรมัตถ์ ก็เป็นอปริผันนรูป เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะเว้นเสีย จึงกล่าวว่า "โดยเป็นรูปรูป". ท่านอาจารย์นำเอานามธรรม มีผัสสะเป็นต้น เข้าเป็นอันเดียวกัน โดยความเป็นสังขารขันธ์. จึงกล่าวว่า "ธรรม ๒๓". คำว่า ชักออก คือไม่ถือเอารูปธรรมมีปฐวีธาตุเป็นต้น ซึ่งอยู่ในกลาปอื่น โดยความเป็นสภาวะมีลักษณะเสมอกัน.

เตสนฺติ พฺรหฺมกายิกาทีนํ. วิตฺถาเรนาติ จตูสุปิ สนฺตติสีเสสุ รูปานํ อสงฺขิปเนน.

บทว่า เตสํ โยค พฺรหฺมกายิกาทีนํ แปลว่า แห่งรูปพรหมมีพวกพรหมกายิกะเป็นต้นเหล่านั้น. คำว่า โดยพิสดาร คือ โดยไม่ย่อรูปทั้งหลายลงในสันตติสีสะทั้ง ๔.

---

[๑] ฉ. จสทฺโท น ทิสฺสติ.

กามภเว ปน ยสฺมา เสสโอปปาติกานนฺติ เอตฺถ กิญฺจาปิ กามภเว โอปปาติกา วุตฺตา น สนฺติ, เยน เสสคฺคหณํ สาตฺถกํ ภเวยฺย, อณฺฑชคพฺภเสยฺยเกหิ ปน โอปปาติกสํเสทชา เสสา โหนฺตีติ เสสคฺคหณํ กตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ในคำนี้ว่า ส่วนในกามภพ เหตุที่ในปฏิสนธิขณะ แห่งเหล่าสัตว์โอปปาติกกำเนิดที่เหลือก็ดี นี้ เหล่าสัตว์โอปปาติกะในกามภพ ที่เป็นเหตุให้ศัพท์โอปปาติกกำเนิดที่เหลือ จะพึงเป็นคำที่มีประโยชน์ ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น ก็พึงทราบว่า ท่านทำศัพท์ว่า โอปปาติกกำเนิดที่เหลือ เพราะเหล่าสัตว์โอปปาติกและสังเสทชะเป็นพวกที่เหลือจากเหล่าสัตว์ พวกอัณฑชกำเนิด และคัพภไสยกกำเนิด.

อถวา พฺรหฺมกายิกาทิเกหิ โอปปาติเกหิ วุตฺเตหิ เสเส สนฺธาย "เสสโอปปาติกานนฺ"ติอาหิมาห[๑] เต ปน อรูปิโนปิ สนฺตีติ "กามภเว"ติ วุตฺตํ. อปริปุณฺณายตนานํ ปน นามรูปํ ยถาสมฺภวํ รูปมิสฺสกวิญฺญาณนิทฺเทเส วุตฺตนเยน สกฺกา ธมฺมคณโต วิญฺญาตุนฺติ น วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวว่า "แห่งเหล่าสัตว์โอปปาติกกำเนิดที่เหลือ" ดังนี้ หมายเอาพวกที่เหลือ จากเหล่าสัตว์โอปปาติกะมีพรหมกายิกะเป็นต้น ที่ได้กล่าวไว้แล้ว. ก็โอปปาติกะเหล่านั้น แม้เป็นพวกอรูปพรหมก็มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ในกามภพ". ส่วนนามรูปของเหล่าสัตว์ผู้มีอายตนะไม่ครบ พึงเห็นว่า

---

๑ ฉ. ...กานนฺ"ติ อาห.

ท่านมิได้กล่าวไว้ เพราะอาจจะรู้ได้โดยการกำหนดธรรมตามนัยที่กล่าวแล้ว ในนิเทศแห่งวิญญาณผสมกับรูปตามควร.

ปฏิสนฺธิจิตฺเตน สห ปวตฺตอุตุโตติ ปฏิสนฺธิจิตฺเตน สห อุปฺปนฺนรูเปสุ เตโชธาตุโต. หทยวตฺถุโน ตงฺขณุปฺปนฺนตฺตา ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส วตฺถุทุพฺพลตา. เตสํ อชฺโฌหริตาหาเรน อนุคเต สรีเร อาหารสมุฏฺฐานํ สุทฺธฏฺฐกนฺติ สมฺพนฺโธ.

คำว่า โดยฤดูที่เป็นไปพร้อมกับปฏิสนธิจิต คือ โดยเตโชธาตุในรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิจิต. ความที่ปฏิสนธิจิตเป็นธรรมชาติมีกำลังอ่อน เพราะหทัยวัตถุเกิดขึ้นในขณะนั้น. เชื่อมความว่า สุทธัฏฐกรูป อันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏในสรีระของสัตว์เหล่านั้น ที่อาหารอันมารดากลืนลงไปซึมซาบ.

ติโรติ เตเนว มาตุกุจฺฉิคตภาเวน ติโรกฺโข. อวกํสโต เทฺว อฏฺฐกาเนว อุตุจิตฺตสมุฏฺฐานานิ โหนฺตีติ สสทฺทกาลํ สนฺธาย "อุกฺกํสโต ทฺวินฺนํ นวกานนฺ"ติ วุตฺตํ.

บทว่า ติโร ความเท่ากับ ติโรกฺโข แปลว่า เห็นได้ภายนอก โดยภาวะที่อยู่ในท้องของมารดานั้นนั่นเอง. อัฏฐกรูป ๒ เท่านั้น อย่างต่ำเป็นรูป มีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อย่างสูง นวกรูป ๒" ดังนี้ หมายถึงเวลาที่มีเสียงได้.

ปุพฺเพติ ยํ ปุพฺเพ สนฺตติทฺวยาทิกํ สตฺตกปริโยสานํ รูปํ อิธ วุตฺตํ, ตํ เอเกกสฺส จิตฺตสฺส ตีสุ ตีสุ ขเณสุ อุปฺปชฺชมานเมว วุตฺตนฺติ กตฺวา อาห "ปุพฺเพ ฯเปฯ สตฺตติวิธนฺ"ติ. ทุวิธมฺปิ ตนฺติ อุตุสมุฏฺฐานํ, จิตฺตสมุฏฺฐานํ จาติ ทุวิธมฺปิ ตํ สทฺทํ.

คำว่า ก่อน ความว่า ท่านอาจารย์กล่าวว่า "รูป ๗๐ อย่างที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันเกิดขึ้น ๓ ครั้ง ในขณะจิตหนึ่ง ๆ ซึ่งกล่าวมาก่อนแล้ว" เพราะกระทำอธิบายว่ารูปใดมีสันตติรูป ๒ เป็นต้น มีสัตตกรูปเป็นที่สุดที่กล่าวไว้ที่นี้ก่อน รูปนั้น เกิดขึ้นอยู่ในขณะทั้ง ๓ แห่งจิตดวงหนึ่ง ๆ นั้นเอง ที่ได้กล่าวไว้แล้ว. บทว่า ทุวิธมฺปิ ตํ แปลว่า เสียงทั้ง ๒ อย่างนั้น คือ เสียงที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานและเสียงที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน.

สณฺฐาตุนฺติ อทฺธนียภาเวน ฐาตุํ, อตฺตโน ปน ขณมตฺตํ ติฏฺฐเตว. จตุทฺทิสววฏฺฐาปิตาติ[1] อญฺญมญฺญํ สํสฏฺฐสีลา มูเลน จตูสุ ทิสาสุ ววฏฺฐาปิตา. อญฺญมญฺญํ อาลิงฺคิตฺวา[2] ฐิตา ภินฺนวหนิกา[3] วิย จ.

บทว่า สณฺฐาตุํ แปลความว่า เพื่อจะตั้งอยู่ด้วยความเป็นธรรมชาติตั้งอยู่นาน แต่ย่อมตั้งอยู่ เพียงชั่วขณะของตนเท่านั้น. บทว่า จตุทฺทิสววฏฺฐาปิตา ความว่า มียอดเกี่ยวพันกันและกัน ที่รากยึดไว้ในทิศทั้ง ๔. และดังพวกคนเรือ ยืนสวมกอดกันและกัน.

---

[1] ฉ. จตุทฺทิสา ววตฺถาปิตาติ, เอวมุปริปิ.

[2] ฉ. อาลิงฺเคตฺวา.

[3] ฉ. ภินฺนวาหนิกา.

๖๓๙. ปญฺจโวการภเว จ ปวตฺติยนฺติ รูปชนกกมฺมชปญฺจวิญฺญาณปฺปวตฺติกาลํ, สหชาตวิญฺญาณปจฺจยญฺจ สนฺธายาห. ตทา หิ ตโต นามเมว โหตีติ. กมฺมวิญฺญาณปจฺจยา ปน ตทาปิ อุภยํ โหตีติ สกฺกา วตฺตุํ, ปจฺฉาชาตวิญฺญาณปจฺจยา จ รูปํ อุปตฺถทฺธํ โหตีติ.

๖๓๙. ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาปวัตติกาลแห่งกรรมชรูปที่ยังรูปให้เกิด และปัญจวิญญาณ และปัจจัยคือวิญญาณที่เกิดร่วมกันว่า และในปวัตติกาล ในปัญจโวการภพ. ก็ในกาลนั้น ย่อมมีแต่นามเท่านั้น เพราะปัจจัยคือวิญญาณนั้น. แต่เพราะกรรมและวิญญาณเป็นปัจจัย จึงอาจกล่าวได้ว่ามีทั้ง ๒ อย่าง แม้ในกาลนั้น และเพราะวิญญาณที่เกิดภายหลังเป็นปัจจัย รูปจึงเป็นธรรมชาติที่ได้รับอุปถัมภ์.

อสญฺเญสูติอาทิ กมฺมวิญฺญาณปจฺจยํ สนฺธาย วุตฺตํ. ปญฺจโวการภเว จ ปวตฺติยนฺติ ภวงฺคาทิชนกกมฺมโต อญฺเญน รูปุปฺปตฺติกาลํ นิโรธสมาปตฺติกาลํ ภวงฺคาทิอุปฺปตฺติกาลโต อญฺญํ กาลํ[๑] สนฺธาย วุตฺตนฺติ ยุตฺตํ.

คำว่า ในพวกอสัญญสัตว์เป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงปัจจัย คือกรรมและวิญญาณ. คำว่า และในปวัตติกาลในปัญจโวการภพ ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงกาลเกิดขึ้นแห่งรูป ด้วยกรรมอื่น จากกรรมที่ทำให้ภวังค์เป็นต้นเกิด กาลแห่งนิโรธสมาบัติ และกาลอื่นจากกาลเกิดขึ้นแห่งภวังค์เป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงชอบแล้ว.

---

[๑] ฉ. อญฺญกาลญฺจ.

ภวงฺคาทิอุปฺปตฺติกาเลปิ[๑] หิ ตํชนเกน กมฺมุนา อุปฺปชฺชมานํ รูปํ, โส จ วิปาโก กมฺมวิญฺญาณปจฺจโย โหตีติ สกฺกา วตฺตุํ. สหชาตวิญฺญาณปจฺจยานเปกฺขมฺปิ หิ ปวตฺติยํ กมฺเมน ปวตฺตมานํ รูปํ, นามํ จ น กมฺมวิญฺญาณานเปกฺขํ โหตีติ.

อาจกล่าวได้ว่า ก็รูปที่เกิดขึ้นด้วยกรรมที่ทำให้เกิดภวังค์เป็นต้นนั้น ในกาลเกิดขึ้นแห่งภวังค์เป็นต้น และวิบากนั้น ก็ย่อมมีกรรมและวิญญาณเป็นปัจจัย. จริงอยู่ รูปแม้ไม่เล็งถึงปัจจัย คือวิญญาณที่เกิดร่วมกัน ก็เป็นไปอยู่ด้วยกรรมในปวัตติกาล ส่วนนามเป็นธรรมชาติไม่เล็งกรรมและวิญญาณ ก็หามิได้ ฉะนี้แล.

สพฺพตฺถาติ ปฏิสนฺธิยํ, ปวตฺเต จ. สหชาตวิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, กมฺมวิญฺญาณปจฺจยา นามรูปญฺจ[๒] ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพํ. นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจาติ เอตฺถ นามรูปสทฺโท อตฺตโน เอกเทเสน นามสทฺเทน นามสทฺทสฺส สรูโป, รูปสทฺเทน จ รูปสทฺทสฺส, ตสฺมา สรูปานํ เอกเสโสติ เอกเทสสรูเปกเสโส, นามรูปสทฺทสฺส ฐานํ

คำว่า ในทุกกาล คือ ในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาล. บัณฑิตพึงประกอบนามรูป เพราะวิญญาณที่เกิดร่วมกันเป็นปัจจัย และนามรูป เพราะกรรมและวิญญาณเป็นปัจจัยตามควร. นามรูปศัพท์ ในคำนี้ว่า นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย เป็นสรูปนามศัพท์ ด้วยนามศัพท์ และเป็นสรูปรูปศัพท์ด้วยรูปศัพท์อันเป็นส่วนหนึ่งของตน เพราะ

---

๑ ฉ. ปิสทฺโท น ทิสฺสติ.

๒ ก. กมฺมาทิวิญฺญาณปจฺจยา จ.

อิตเรสํ (๑) นามรูปสทฺทานํ อทสฺสนตฺติ อตฺโถ.

เหตุนั้น จึงเป็นเอกเสสแห่งสรูปทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เอกเทสสรูเปกเสส อธิบายว่า ที่ตั้งแห่งนามรูปศัพท์ และไม่แสดงนามรูปศัพท์นอกนี้.

วิปากโต อญฺญํ อวิปากํ. ยโต ทฺวิธา มตํ, ตโต ยุตฺตเมว อิทนฺติ โยเชตพฺพํ.

วิญญาณอื่นจากวิบาก ชื่อว่า อวิบาก. พึงประกอบความว่า เพราะวิญญาณ ปราชญ์ทราบกันว่า มี ๒ ส่วน วิญญาณนี้ จึงชอบแท้.

กุสลาทิจิตฺตกฺขเณติ อาทิ-สทฺเทน อกุสลกิริยจิตฺตกฺขเณ วิย วิปากจิตฺตกฺขเณปิ วิปากาชนกกมฺมสมุฏฺฐานํ สงฺคหิตนฺติ เวทิตพฺพํ. วิปากจิตฺตกฺขเณ ปน อภิสงฺขาร-วิญฺญาณปจฺจยา ปุพฺเพ วุตฺตนเยน อุภยญฺจ ลพฺภตีติ ตาทิสวิปากจิตฺตกฺขณวชฺชนตฺถํ "กุสลาทิจิตฺตกฺขเณ"ติ วุตฺตํ.

ด้วยอาทิศัพท์ว่า กุสลาทิจิตฺตกฺขเณ ในขณะจิตมีกุศลจิตเป็นต้น พึงทราบว่า ท่านสงเคราะห์รูปที่มีกรรม อันไม่ให้เกิดวิบากเป็นสมุฏฐาน แม้ในขณะวิบากจิต เหมือนอย่างในขณะอกุศลจิตและกิริยาจิต. แต่ในขณะวิบากจิต ย่อมได้ทั้ง ๒ อย่าง ตามนัยที่กล่าวแล้วในก่อน เพราะอภิสังขารวิญญาณเป็นปัจจัย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในขณะจิตมีกุศลจิตเป็นต้น" เพื่อจะเว้นขณะวิบากจิตเช่นนั้น.

---

๑. ม. จสทฺโท ทิสฺสติ.

๖๔๐. สุตฺตนฺติกปริยายโตติ ปฏฺฐาเน รูปานํ อุปนิสฺสยปจฺจยสฺส อวุตฺตตฺตา วุตฺตํ. สุตฺตนฺเต ปน ยสฺมึ สติ ยํ โหติ, อสติ จ น โหติ, โส ตสฺส อุปนิสฺสโย นิทานํ เหตุ ปภโวติ กตฺวา "วิญฺญาณุปนิสฺสยํ[๑] นามรูปนฺ"ติ รูปสฺส จ วิญฺญาณุปนิสฺสยตา วุตฺตา.

๖๔๐. คำว่า โดยปริยายทางพระสูตร ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะท่านมิได้กล่าวอุปนิสสยปัจจัย แห่งรูปทั้งหลายไว้ในคัมภีร์ปัฏฐาน. ก็ในพระสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า "นามรูปอิงอาศัยวิญญาณ" และตรัสความที่รูปมีวิญญาณเป็นอุปนิสัย เพราะกระทำคำอธิบายว่า เมื่อธรรมชาติมี ธรรมชาตินี้ก็มี และเมื่อไม่มีมันก็ไม่มี ธรรมนั้น เป็นอุปนิสัยเป็นต้นเค้า เป็นเหตุ เป็นแดนเกิดก่อนของธรรมนั้นดังนี้.

วนปฺปตฺถปริยาเย[๒] จ วนปฺปตฺถคามนิคมนครชนปทปุคฺคลูปนิสฺสโย อิริยาปถวิหาโร, ตโต จ จีวราทีนํ ชีวิตปริกฺขารานํ กสิเรน, อปฺปกสิเรน จ สมุทาคมนํ วุตฺตํ, น จ วนปฺปตฺถาทโย อารมฺมณูปนิสฺสยาทิภาว-

และในวนปัตถปริยาย (เหตุของการอยู่ป่าชัฏ) พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสการอยู่ด้วยอิริยาบถ อันมีป่าชัฏ บ้าน นิคม นคร ชนบท และบุคคลเป็นอุปนิสัย ต่อจากนั้นก็ได้ตรัส การเกิดขึ้นโดยยากและไม่ยาก

---

[๑] ฉ. วิญฺญาณูปนิสํ.

[๒] ก. ...ปริยาเยน..

อิริยาปถานํ,[๑] จีวราทิสมุทาคมนสฺส จ ภชนฺติ.

แห่งปัจจัย เครื่องอุดหนุนชีวิตมีจีวรเป็นต้น และบ่าชัฏเป็นต้น ก็มิได้ประมวลเอาความที่อิริยาบถ และการเกิดขึ้นแห่งปัจจัยอุดหนุนชีวิตมีจีวรเป็นต้น เป็นอารัมมณปัจจัย และเป็นอุปนิสสยปัจจัยเป็นต้น.

ตสฺมา วินา อภาโว เอว สุตฺตนฺติกปริยายโต อุปนิสฺสยภาโว ทฏฺฐพฺโพ. นามสฺส อภิสงฺขารวิญฺญาณํ กมฺมารมฺมณํ ปฏิสนฺธิอาทิกาเล อารมฺมณปจฺจโย จ[๒] โหตีติ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ รูปสฺเสว สุตฺตนฺติกปริยายโต เอกธา ปจฺจยภาโว วุตฺโต. สสํสยสฺส หิ รูปสฺเสตํ[๓] ปจฺจโย โหตีติ วุตฺเต นามสฺส โหตีติ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ.

เพราะเหตุนั้น ความเว้น คือความไม่มีนั่นเอง บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นอุปนิสสยปัจจัยโดยปริยายทางพระสูตร. ท่านอาจารย์กล่าวความที่นามเป็นปัจจัย โดยส่วนเดียวเท่านั้น โดยปริยายทางพระสูตรแก่รูปเท่านั้น เพราะไม่มีคำที่ควรจะกล่าวว่าอภิสังขารวิญญาณ เป็นอารัมมณปัจจัยในกาลแห่งปฏิสนธิ มีกรรมเป็นอารมณ์เป็นต้นนั่นเอง. เมื่อกล่าวว่า อภิสังขารวิญญาณนี้เป็นปัจจัยแก่รูปซึ่งมีข้อที่น่าสงสัยอยู่ คำที่ควรจะกล่าวว่า เป็นปัจจัยแก่นาม นั่นเทียวย่อมไม่มีแล.

---

๑ ม. อารมฺมณูปนิสฺสยาทิภาวํ.

๒ ฉ. กมฺมารมฺมณปฏิสนฺธิอาทิกาเล อารมฺมณปจฺจโยว.

๓ ก. รูปสฺส ตํ.

ปวตฺตสฺส ปากฏตฺตา อปากฏํ ปฏิสนฺธึ คเหตฺวา ปุจฺฉติ "กถํ ปเนตนฺ"ติอาทินา. สุตฺตโต นามํ, ยุตฺติโต รูปํ วิญฺญาณปจฺจโย[๑] โหตีติ ชานิตพฺพํ.

เพราะความที่ปวัตติกาลชัดเจน ท่านอาจารย์จึงถือเอาปฏิสนธิกาล อันไม่ชัดเจน ถามด้วยคำว่า "ก็ข้อที่นามรูปในปฏิสนธิมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยนี้ จะพึงทราบได้อย่างไร" ดังนี้เป็นต้น. นามพึงทราบว่า มีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยโดยพระสูตร รูปพึงทราบว่า มีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยโดยยุติ.

ยุตฺติโต สาเธตฺวา สุตฺเตน ตํ ทฬฺหํ กโรนฺโต "กมฺมสมุฏฺฐานสฺสาปิ หี"ติ-อาทิมาห. จิตฺตสมุฏฺฐานสฺเสวาติ จิตฺต-สมุฏฺฐานสฺส วิย.

ท่านอาจารย์ ครั้นยังเนื้อความให้สำเร็จโดยยุติแล้ว เมื่อจะกระทำความข้อนั้นให้มั่นด้วยพระสูตร จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "จริงอยู่ ความที่แม้รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า จิตฺต-สมุฏฺฐานสฺเสว แปลว่า เหมือนกับรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน.

เอตฺถ จ "วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺ"ติ[๒] ภาสมาเนน ภควตา ยสฺมา อุปปริกฺขมานานํ

ก็ในข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสอยู่ว่า "นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย" ดังนี้

---

๑ ฉ. วิญฺญาณปจฺจยา.

๒ ม. อุ. ๑๙/๑๖๙, สํ. นิ. ๑๖/๑, ๗๙, วิ. มหา. ๔/๑, ขุ. ธ. ๒๕/๗๓.

ปณฺฑิตานํ ปรมตฺถโต นามรูปมตฺตเมว ปวตฺตมานํ ทิสฺสติ, น สตฺโต, น ชีโว, ตสฺมา เกนจิ อปฺปฏิวตฺติยํ อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ โหติ.

ย่อมเป็นอันทรงประกาศ พระธรรมจักรอันยอดเยี่ยมซึ่งอันใคร ๆ ปฏิวัติไม่ได้ เพราะว่า โดยปรมัตถ์ เพียงนามรูปเท่านั้นที่เป็นไปอยู่ ย่อมปรากฏแก่บัณฑิตทั้งหลายผู้พิจารณาเห็น สัตว์หรือชีวะ หาปรากฏไม่.

สุญฺญตปฺปกาสนํ หิ ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนนฺติ. อถวา นามรูปมตฺตตาวจเนน ปวตฺติยา ทุกฺขสจฺจมตฺตตา วุตฺตา. ทุกฺขสจฺจปฺปกาสเนน จ ตสฺส สมุทโย, ตสฺส จ นิโรโธ, นิโรธคามินีปฏิปทา จ ปกาสิตา เอว โหติ.

จริงอยู่ การประกาศพระธรรมจักร ก็เป็นเครื่องประกาศสุญตา (ความเป็นธรรมชาติว่างเปล่า) ฉะนี้แล. อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสความที่ปวัตติเป็นเพียงทุกขสัจ ด้วยการตรัสเพียงความเป็นนามรูป. และด้วยการประกาศทุกขสัจ ย่อมเป็นอันทรงประกาศเหตุเกิด ของทุกข์นั้น ความดับทุกข์นั้น และปฏิปทาอันเป็นเครื่องให้ถึงความดับด้วยทีเดียว.

อเหตุกสฺส ทุกฺขสฺส, เหตุนิโรโธ[๑] อนิรุชฺฌนกสฺส จ อภาวา, นิโรธสฺส จ อุปาเยน วินา อนธิคนฺตพฺพตฺตาติ

บัณฑิตพึงขยายความการประกาศพระธรรมจักรเป็นเครื่องประกาศสัจจะ ๔ คือ เพราะเหตุไม่มี ทุกข์ก็ไม่มี เพราะเหตุดับ

---

๑ ฉ. เหตุนิโรธา.

จตุสจฺจปฺปกาสนํ ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนํ นิทฺธาเรตพฺพํ.

ผู้ดับก็ไม่มี และเพราะนิโรธเว้นจากอุบาย ก็จะพึงบรรลุไม่ได้.

นามรูปปจฺจยาสฬายตนปท-วิตฺถารกถาวณฺณนา

พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ

๖๔๑. ตนฺติ นามรูปํ. ตสฺสาติ สฬายตนสฺส. ตาทิสสฺเสวาติ ฉเตก-เสสสฺเสว.

๖๔๑. บทว่า ตํ โยค นามรูปํ แปลว่านามรูปนั้น. บทว่า ตสฺส โยค สฬายตนสฺส แปลว่า แห่งสฬายตนะนั้น. บทว่า ตาทิสสฺเสว โยค ฉเตกเสสสฺเสว แปลว่า อันทำให้เป็นเอกเสส เช่นนั้นเหมือนกัน.

อิธาปิ นามนฺติ ขนฺธตฺตยสฺเสว คหเณ การณํ วุตฺตนยเมว. นิยมโตติ อิทํ[๑] จตุนฺนํ ภูตานํ, ฉนฺนํ วตฺถูนํ, ชีวิตสฺส จ ยถาสมฺภวํ สหชาตนิสฺสยปุเรชาต-

เหตุในการถือเอาขันธ์ ๓ นั่นแหละว่า นาม แม้ในที่นี้มีนัยได้กล่าวแล้วทีเดียว. คำว่า โดยแน่นอน นี้ ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงความที่ภูตรูป ๔ วัตถุรูป ๖ และ

---

๑ ฉ. อิทญฺจ.

อินฺทฺริยาทินา สฬายตนสฺส ปวตฺตมานสฺส เอกนฺเตน ปจฺจยภาวํ สนฺธาย วุตฺตํ.

ชีวิตรูป ๑ เป็นปัจจัยโดยส่วนเดียวแก่สฬายตนะที่เป็นไปอยู่ โดยเป็นสหชาตปัจจัย นิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย และอินทริยปัจจัย เป็นต้นตามควร.

รูปายตนาทีนํ ปน สหชาตนิสฺสยานุปาลนภาโว นตฺถีติ อคฺคหณํ เวทิตพฺพํ. อารมฺมณารมฺมณปุเรชาตาทิภาโว จ เตสํ น สสนฺตติปริยาปนฺนานเมว, น จ จกฺขาทีนํ วิย เอกปฺปกาเรเนวาติ[๑] อนิยโต[๒] ปจฺจยภาโว.

ส่วนรูปายตนะเป็นต้น พึงทราบว่า ท่านไม่ถือเอา เพราะไม่มีความเป็นสหชาตปัจจัย นิสสยปัจจัย และความตามรักษา. และความที่รูปายตนะเป็นต้นเหล่านั้น เป็นอารัมมณปัจจัย และเป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจัยเป็นต้น ไม่ใช่นับเนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติ แต่ก็ไม่ใช่เป็นปัจจัยโดยครั้งเดียวเท่านั้น เหมือนอย่างจักขุรูปเป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงเป็นปัจจัยโดยไม่แน่นอน.

นิยมโต ฯเปฯ ชีวิตินฺทฺริยนฺติ เอวนฺติ เอตฺถ เอวํ-สทฺเทน วา รูปายตนาทีนมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนนฺติ เอตฺถ ยทิปิ ฉฏฺฐายตน-

อีกอย่างหนึ่ง ด้วย เอวํศัพท์ ในคำว่า นิยมโต ฯเปฯ ชีวิตินฺทฺริยนฺติ เอวํ นี้ บัณฑิตพึงเห็นการรวมแม้รูปายตนะ เป็นต้นด้วย. ในคำว่า ฉัฏฐายตนะ (อายตนะที่ ๖) ด้วย

---

[๑] ก. เอกปฺปหาเรเนวาติ.

[๒] ฉ. อนิยมโต.

สฬายตนสทฺทานํ สทฺทโต สรูปตา นตฺถิ, อตฺถโต ปน สฬายตเนกเทโสว ฉฏฺฐายตนนฺติ เอกเทสสรูปตา อตฺถีติ เอกเทสสรูเปกเสโส กโตติ เวทิตพฺโพ.

สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่า สฬายตนะ นี้ ความที่ฉัฏฐายตนศัพท์และสฬายตนศัพท์เป็นสรูปกันโดยศัพท์ไม่มี แม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น โดยอรรถ ส่วนหนึ่งแห่งสฬายตนะนั่นเอง เป็นฉัฏฐายตนะ เพราะเหตุนั้น ความเป็นสรูปกันโดยเอกเทศจึงมี เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านทำสรูเปกเสสโดยเอกเทศ.

อตฺถโตปิ หิ สรูปานํ เอกเทสสรูเปกเสสํ[1] อิจฺฉนฺติ "วงฺโก จ กุฏิโล จ กุฏิลา"ติ. ตสฺมา อตฺถโต เอกเทสสรูปานญฺจ เอกเสเสน ภวิตพฺพนฺติ.[2]

จริงอยู่ แม้โดยเนื้อความ บัณฑิตทั้งหลายย่อมปรารถนาสรูเปกเสส โดยเอกเทศแห่งศัพท์ที่มีรูปเสมอกันทั้งหลาย เช่นคำว่า "วงฺโก จ กุฏิโล จ กุฏิลา" แปลว่า คนคดด้วย คนโกงด้วย ชื่อว่า กุฏิลา แปลว่า คนทั้งคดทั้งโกง. เพราะเหตุนั้น ว่าโดยอรรถ จึงควรเป็นเอกเสสแห่งสรูปโดยเอกเทศด้วย ฉะนี้แล.

---

[1] ก. เอกเสสํ.
[2] ก. เอกเสสํ น ภวิตพฺพนฺติ.

อถวา ฉฏฺฐายตนญฺจ มนายตนญฺจ ฉฏฺฐายตนนฺติ วา มนายตนนฺติ วา ฉฏฺฐายตนญฺจ ฉฏฺฐายตนญฺจ ฉฏฺฐายตนนฺติ วา มนายตนญฺจ มนายตนญฺจ มนายตนนฺติ วา เอกเสสํ กตฺวา จกฺขาทีหิ สทฺธึ "สฬายตนนฺ"ติ วุตฺตนฺติ[๑] ตเมว เอกเสสํ นามมตฺตปจฺจยสฺส, นามรูปปจฺจยสฺส จ มนายตนสฺส วเสน กตํ อตฺถโต ทสฺเสนฺโต อาห "ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนนฺติ เอวํ กเตกเสสสฺสา"ติ.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกระทำฉัฏฐายตนะ (อายตนะที่ ๖) ด้วย มนายตนะ (อายตนะคือใจ) ด้วย ให้เป็นเอกเสสว่า ฉัฏฐายตนะบ้าง ว่า มนายตนะบ้าง กระทำฉัฏฐายตนะ (อายตนะที่ ๖) ด้วย ฉัฏฐายตนะ (อายตนะที่ ๖) ด้วย ให้เป็นเอกเสสว่า ฉัฏฐายตนะ กระทำมนายตนะ (อายตนะคือใจ) ด้วย มนายตนะ(อายตนะคือใจ) ด้วย ให้เป็นเอกเสสว่า มนายตนะ แล้วกล่าวว่า "สฬายตนะ" พร้อมกับจักขุเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงสฬายตนะนั้นนั่นแหละ อันเป็นเอกเสสซึ่งกระทำด้วยอำนาจมนายตนะ อันมีแต่เพียงนามเป็นปัจจัย และอันมีนามรูปเป็นปัจจัย โดยอรรถ จึงกล่าวว่า "แก่สฬายตนะ อันทำให้เป็นเอกเสสอย่างนี้ว่า ฉัฏฐายตนะ(อายตนะที่ ๖) ด้วย สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่า สฬายตนะ" ดังนี้.

---

[๑] ก. วุตฺตํ.

ยถาวุตฺโตปิ หิ เอกเสโส[๑] อตฺถโต ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจาติ เอวํ กโต นาม โหตีติ. สพฺพตฺถ จ เอกเสเส กเต เอกวจนนิทฺเทโส กเตกเสสานํ สฬายตนาทิสทฺทวจนียตาสามญฺญวเสน กโตติ ทฏฺฐพฺโพ.

ก็เอกเสส แม้ตามที่กล่าวแล้ว โดยอรรถ ย่อมชื่อว่า เป็นอันท่านกระทำไว้อย่างนี้ว่า ฉัฏฐายตนะ(อายตนะที่ ๖) ด้วย สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ดังนี้. และเมื่อได้กระทำเอกเสสในทุกบทแล้ว การนิเทศเป็นเอกวจนะ พึงเห็นว่า ท่านกระทำด้วยอำนาจความเสมอกัน โดยความเป็นคำที่จะพึงกล่าวด้วยศัพท์มีสฬายตนะเป็นต้น ซึ่งทำเป็นเอกเสสไว้.

''น อญฺญถา''ติ เอเตน ตสฺส ตสฺส นามสฺส, รูปสฺส จ อภาเว ตํ ตํ อายตนํ น โหตีติ พฺยติเรกํ วิภาเวติ.

ด้วยคำว่า "มันหามีโดยประการอื่นไม่" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมอธิบายเนื้อความพิเศษยิ่งขึ้นไปว่า เมื่อนามและรูปนั้น ๆ ไม่มี อายตนะนั้น ๆ ก็ไม่มี ดังนี้.

ยนฺติ ยํ ยํ นามํ, รูปญฺจ. ยสฺสาติ ยสฺส ยสฺสายตนสฺส. ยถาติ สหชาตาทินา เยน เยน ปกาเรน. เนยฺยนฺติ เญยฺยํ.

บทว่า ยํ ความเท่ากับ ยํ ยํ โยค นามํ รูปญฺจ แปลว่า นามและรูปใด ๆ. บทว่า ยสฺส ความเท่ากับ ยสฺส ยสฺส โยค อายตนสฺส แปลว่า แก่อายตนะใด ๆ. บทว่า ยถา แปลว่า โดยประการใด ๆ มี

---

๑ ก. เอกเทโส.

เกิดร่วมกันเป็นต้น. บทว่า <u>เนยฺยํ</u> แปลว่า พึงรู้.

<u>ตสฺส วเสนาติ</u> ตสฺส เหตุอาทิ-ปจฺจยสฺส วเสน. <u>อุกฺกํสาวกํโสติ</u> เอตฺถ สตฺตธา ปจฺจยภาวโต อุกฺกํโส อฏฺฐธา ปจฺจยภาโว, ตโต นวธา, ตโต ทสธาติ อยํ อุกฺกํโส. อวกํโส ปน ทสธา ปจฺจยภาวโต นวธา ปจฺจยภาโว, ตโต อฏฺฐธา, ตโต สตฺตธาติ เอวํ เวทิตพฺโพ, น ปน สตฺตธา ปจฺจยภาวโต เอว เหฏฺฐาปิ อุกฺกํสาวกํสา โยเชตพฺพา ตโต อวกํสาภาวโตติ.

สองบทว่า <u>ตสฺส วเสน</u> แปลว่า ด้วยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น. ในคำว่า <u>ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ</u> นี้ ส่วนอย่างสูงดังนี้ ส่วนอย่างสูงโดยความเป็นปัจจัย ๗ อย่าง ก็คือ ความเป็นปัจจัย ๘ อย่าง ต่อจากนั้น ความเป็นปัจจัย ๙ อย่าง ต่อจากนั้น ความเป็นปัจจัย ๑๐ อย่าง. ส่วนอย่างต่ำ พึงทราบอย่างนี้ คือ จากความเป็นปัจจัย ๑๐ อย่าง มาเป็นปัจจัย ๙ อย่าง จากความเป็นปัจจัย ๙ อย่างนั้นมาเป็นปัจจัย ๘ อย่าง จากความเป็นปัจจัย ๘ อย่างนั้นมาเป็นปัจจัย ๗ อย่าง ก็ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ แม้ ๒ อย่าง ไม่ควรประกอบจากความเป็นปัจจัย ๗ อย่าง ทีเดียว เพราะไม่มีส่วนอย่างต่ำกว่านั้นแล.

วิปากํ นามนฺติ สมฺพนฺโธ. <u>วุตฺต-นเยเนวาติ</u> สหชาตาทิวเสน สตฺตธา,

เชื่อมความว่า นามอันเป็นวิบาก. คำว่า <u>โดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน</u> คือ

เหตุอาทิวเสน จ. อิตรนฺติ อวิปากํ นามํ.

โดย ๗ อย่าง ด้วยอำนาจเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น และด้วยอำนาจเป็นเหตุปัจจัยเป็นต้น. คำว่า นามนอกนี้ คือนามที่ไม่ใช่วิบาก.

"หทยวตฺถุโน สหายํ หุตฺวา"ติ เอเตน อารุปฺเป[๑] วิย อสหายํ นามํ น โหติ, หทยวตฺถุ จ นาเมน สห ฉฏฺฐายตนสฺส ปจฺจโย โหตีติ เอตฺตกเมว ทสฺเสติ, น ปน ยถา หทยวตฺถุ ปจฺจโย โหติ, ตถา นามมฺปีติ อยมตฺโถ อธิปฺเปโต.

ด้วยคำว่า "เป็นสหายของหทัยวัตถุ" นี้ ท่านอาจารย์แสดงเพียงเท่านี้ว่า นามที่ไม่เป็นสหายไม่มี เหมือนในอรูปภพ และหทัยวัตถุก็เป็นปัจจัยแก่ฉัฏฐายตนะ ร่วมกับนาม ดังนี้ เท่านั้น แต่มิได้ประสงค์เอาเนื้อความนี้ว่า แม้นามก็เป็นปัจจัย เหมือนดังหทัยวัตถุเป็นปัจจัยฉะนั้น.

วตฺถุ หิ นามสฺส วิปฺปยุตฺตปจฺจโย โหติ, น นามํ. นามํ จ วิปากเหตุอาทิปจฺจโย โหติ, น วตฺถูติ. ปวตฺเต อรูปธมฺมา กมฺมชรูปสฺส ฐิติปฺปตฺตสฺเสว ปจฺจยา โหนฺติ, น อุปฺปชฺชมานสฺสาติ วิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตา จ ปจฺฉาชาตวิปฺปยุตฺตาทโย เอว จกฺขาทีนํ โยเชตพฺพา.

เพราะว่า วัตถุเป็นวิปยุตตปัจจัยแก่นาม หาใช่นามเป็นวิปยุตตปัจจัยแก่นามไม่. และนามก็เป็นปัจจัย มีวิปากปัจจัยและเหตุปัจจัยเป็นต้น วัตถุหาเป็นไม่ แล. อรูปธรรมในปวัตติกาลเป็นปัจจัย แก่กัมมชรูปที่ถึงฐิติขณะเท่านั้น ไม่เป็นแก่กัมมชรูปที่กำลังเกิด เพราะเหตุนั้น จึงควรประกอบวิปยุตตปัจจัย

---

[๑] ฉ. อรูเป.

อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มีวิปยุตตปัจจัยที่เกิดภายหลังเป็นต้นเท่านั้น แก่วัตถุมีจักขุเป็นต้น.

"ตตฺเถวา"ติ อิมินา "ปวตฺเต"ติ อิทํ ปจฺจามฏฺฐนฺติ อาห "<u>ตตฺเถว หิ ปวตฺเต</u>"ติ. "ปญฺจโวการภเว"ติ ปน อิทํ "ปญฺจนฺนนฺ"ติ อิมินา ทีปิตเมวาติ. ปวตฺติยํ จกฺขายตนาทิกสฺส นามํ วิปากปจฺจโย น โหติ, อตฺตนา ชนิตรูปสฺเสว โหติ. ปฏิสนฺธิยํ ปน กมฺมสมุฏฺฐานํ จิตฺตสมุฏฺฐานสทิสํ, ตสฺมา วตฺถุโนปิ วิปากปจฺจโย โหติเยว.

บทว่า "ปวตฺเต" นี้ ท่านระบุไว้ด้วย บทว่า "ตตฺเถว" นี้ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>ตตฺเถว หิ ปวตฺเต</u>" ก็ในปวัตติกาลนั้นนั่นแหละ. ส่วนคำว่า "ในปัญจโวการภพ" นี้ ท่านแสดงไว้ด้วยคำว่า "แก่อายตนะ ๕" นี้นั่นเอง ฉะนี้แล. ในปวัตติกาล นาม ไม่เป็นวิปากปัจจัยแก่อายตนะมีจักขุเป็นต้น ย่อมเป็นแก่รูปที่ตนให้เกิดแล้วเท่านั้น. แต่ในปฏิสนธิกาล รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็เหมือนกับรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะเหตุนั้น จึงเป็นวิปากปัจจัย แม้แก่วัตถุนั่นเทียว.

<u>รูปโตติ</u> รูเปสุ. <u>ยํ ยํ อายตนํ อุปฺปชฺชตีติ</u> ปฏิสนฺธิยํ อณฺฑชชลาพุชานํ ปญฺจสุ อายตเนสุ กายายตนเมว

บทว่า <u>รูปโต</u> ความเท่ากับ รูเปสุ แปลว่า ในรูปทั้งหลาย. คำว่า <u>อายตนะใด ๆ จะเกิดขึ้น</u> ความว่า ในปฏิสนธิกาล

อุปฺปชฺชติ. อิตเรสํ ยถารหํ อิตรานิปิ.

บรรดาอายตนะทั้ง ๕ กายายตนะเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์จำพวกอัณฑชกำเนิด และจำพวกชลาพุชกำเนิด. แม้อายตนะนอกนี้ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์นอกนี้ตามควร.

อวเสสมนายตนสฺสาติ เอตฺถ "ปญฺจกฺขนฺธภเว ปนา"ติ เอตสฺส อนุวตฺตมานตฺตา ปญฺจโวการภเว เอว ปวตฺตมานปญฺจวิญฺญาเณหิ[1] อวเสสํ มนายตนํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. นามรูปสฺส สหชาตาทิสาธารณปจฺจยภาโว, สมฺปยุตฺตาทิอสาธารณปจฺจยภาโว จ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺโพ.

ในคำว่า คือแก่มนายตนะที่เหลือ นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า ท่านกล่าวถึงมนายตนะที่เหลือลงจากปัญจวิญญาณ ซึ่งเป็นไปอยู่ในปัญจโวการภพเท่านั้น เพราะคล้อยตามคำนี้ว่า "ก็ในภพที่มีขันธ์ห้า" ดังนี้. ความที่นามรูปเป็นปัจจัยทั่วไปมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น และความเป็นปัจจัยไม่ทั่วไปมีสัมปยุตตปัจจัยเป็นต้น บัณฑิตพึงประกอบตามควร.

"รูปปจฺจยา ปญฺจายตนานี"ติ อยมฺปิ นโย ลพฺภติ นิโรธสมาปนฺนานํ วเสน, โส ปน อปฺปจุรภาวโต เยภุยฺเยน จ ปฏิสนฺธิยํ ปจฺจยภูตสฺเสว นามรูปสฺส ปวตฺติยํ ปจฺจยภาโว วิภาวิโตติ น ทสฺสิโตติ เวทิตพฺพํ.

บัณฑิตพึงทราบว่า แม้นัยนี้ว่า "เพราะรูปเป็นปัจจัย จึงมีอายตนะ ๕" ดังนี้ ท่านได้ด้วยอำนาจบุคคลผู้เข้านิโรธสมาบัติทั้งหลาย อนึ่ง ความที่นามรูปซึ่งเป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลอย่างเดียว มาเป็นปัจจัยในปวัตติกาล ท่านได้อธิบายไว้โดยภาวะที่ไม่หนักหนาและ

[1] ฉ. ปวตฺตมานํ ปญฺจวิญฺญาเณหิ.

โดยมาก เพราะเหตุนั้น ท่านจึงมิได้แสดงไว้.

สฬายตนปจฺจยาผสฺสปท-วิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๔๒. พาวีสติยา โลกิยวิปาก-วิญฺญาเณหิ สมฺปยุตฺตา พาวีสติโลกิยวิญฺญาณ-สมฺปยุตฺตา. ตโต เอว พาวีสติ.

ตตฺถาติ ตสฺมึ สฬายตเน, เตสุ ฉสุ อายตเนสูติ อตฺโถ. อชฺฌตฺตนฺติ สสนฺตติ-ปริยาปนฺนเมว คณฺหาติ. ตญฺหิ สสนฺตติ-ปริยาปนฺนกมฺมนิพฺพตฺตํ ตาทิสสฺส ผสฺสสฺส ปจฺจโย โหติ.

พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ

๖๔๒. ผัสสะที่สัมปยุตกับวิบากวิญญาณฝ่ายโลกียะ ๒๒ ชื่อว่า พาวีสติโลกิย-วิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ผัสสะ ที่สัมปยุตกับวิบากวิญญาณ ๒๒. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า พาวีสติ แปลว่า ผัสสะ ๒๒.

บทว่า ตตฺถ ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค สฬายตเน แปลว่า ในสฬายตนะนั้น เนื้อความว่า ในอายตนะ ๖ เหล่านั้น. ท่านอาจารย์ ย่อมถือเอาสิ่งที่นับเนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติอย่างเดียวว่า สฬายตนะภายใน. จริงอยู่ สฬายตนะภายในนั้นที่บังเกิดแต่

กรรมอันนับเนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ผัสสะเช่นนั้น.

รูปาทีนิ ปน พหิทฺธา อนุปาทินฺนานิ จ ผสฺสสฺส อารมฺมณํ โหนฺติ, น ตานิ จกฺขาทีนิ วิย สสนฺตติปริยาปนฺนกมฺมกิเลสนิมิตฺตปฺปวตฺติภาเวน ผสฺสสฺส ปจฺจยา โหนฺตีติ ปฐมาจริยวาเท น คหิตานิ,[1] ทุติยาจริยวาเท[2] ปน ยถา ตถา วา ปจฺจยภาเว สติ น สกฺกา วชฺเชตุนฺติ คหิตานิ.

ส่วนอายตนะทั้งหลาย มีรูปายตนะเป็นต้น และอนุปาทินนรูปทั้งหลาย ในภายนอกเป็นอารมณ์แก่ผัสสะ อายตนะมีรูปเป็นต้น และอนุปาทินนรูปในภายนอกเหล่านั้น หาได้เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ โดยภาวะที่เป็นไปเพราะเหตุ คือกรรมกิเลสที่นับเนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติ เหมือนอย่างอายตนะภายในมีจักขุเป็นต้นไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงมิได้ถือเอาไว้ในวาทะ ของท่านอาจารย์พวกแรก แต่ในวาทะของท่านอาจารย์พวกที่สอง ท่านถือเอา เพราะเมื่อมีความเป็นปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งได้ ก็ไม่อาจจะเว้นได้.

ตตฺถาติ สฬายตนปจฺจยา ผสฺสปเท. เย ตาว อาจริยา มหาวิหารวาสิโนว

บทว่า ตตฺถ โยค สฬายตนปจฺจยา ผสฺสปเท แปลว่า ในบทว่า เพราะมี

---

[1] ก. ปฐมาจริยวาเทน คหิตานิ.

[2] ก. ทุติยาจริยวาเทน.

ยถา วิญฺญาณํ เอวํ นามรูปํ สฬายตนํ ผสฺสํ เวทนญฺจ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนญฺจ[๑] สสนฺตติปริยาปนฺนํ ทีเปนฺตา วิปากเมว อิจฺฉนฺติ. "ฉฏฺฐายตนปจฺจยา ผสฺโส"ติ อภิธมฺมภาชนียปาฬิ[๒] อารุปฺปํ สนฺธาย วุตฺตาติ "ฉฏฺฐายตนปจฺจยา ผสฺโสติ ปาฬิอนุสารโต"ติ วุตฺตํ.

สฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะนั้น. เบื้องต้นอาจารย์ทั้งหลายเหล่าใด คือ อาจารย์ทั้งหลายผู้อยู่ในสำนักมหาวิหารนั่นเอง เมื่อแสดงนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ซึ่งเป็นปัจจัยธรรม และปัจจยุปบันธรรม อันนับเนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติ ย่อมปรารถนาเฉพาะที่เป็นวิบาก เหมือนกับวิญญาณ. พระบาลีในอภิธรรมภาชนีย์ว่า "ฉฏฺฐายตนปจฺจยา ผสฺโส" เพราะมีอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาอรูปภพ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ตามแนวพระบาลีว่า เพราะมีอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ" ดังนี้.

สพฺเพ ผสฺสา น สมฺโภนฺตีติ โยชนา. ยทิ สฬายตเนหิ เอโก ผสฺโส สมฺภเวยฺย, "สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส"ติ เอกสฺส วจนํ

คำประกอบบาลีว่า สพฺเพ ผสฺสา น สมฺโภนฺติ ทั้งผัสสะทุกอย่างก็หาเกิดไม่. ถ้าว่า ผัสสะอันเดียวพึงเกิดแต่อายตนะ

[๑] ฉ. ปจฺจยํ ปจฺจยุปฺปนฺนญฺจ.

[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๕, ๒๓๙.

ยุชฺเชยฺย, อถาปิ เอกมฺหา อายตนา สพฺเพ ผสฺสา สมฺภเวยฺยุํ, ตถาปิ สพฺพายตเนหิ สพฺพผสฺสสมฺภวโต อายตนเภเทน ผสฺสเภโท นตฺถีติ ตทเภทวเสน เอกสฺส วจนํ ยุชฺเชยฺย, ตถา ปน อสมฺภวโต น ยุตฺตนฺติ โจเทติ "น สพฺพายตเนหี"ติ อาทินา.

ทุกอย่างได้ การกล่าวผัสสะอันเดียวว่า "สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส" ดังนี้ ควรจะถูกต้อง แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ผัสสะทุกอย่างก็พึงเกิดแต่อายตนะอันเดียวได้ แม้ถึงอย่างนั้น เพราะผัสสะทุกอย่างเกิดแต่อายตนะทุกอย่าง ความต่างแห่งผัสสะ จึงไม่มีด้วยความต่างแห่งอายตนะ เพราะเหตุนั้น การกล่าวผัสสะอันเดียว ด้วยอำนาจความต่างแห่งอายตนะ และผัสสะนั้นจึงควรถูกต้อง แต่เพราะไม่เกิดอย่างนั้นจึงไม่ควร เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงท้วงด้วยคำว่า "ผัสสะอันเดียวหาเกิดแต่อายตนะทุกอย่างได้ไม่" ดังนี้เป็นต้น.

อญฺญสฺสาปิ วา อสมฺภวนฺตสฺส วิธานสฺส โพธนตฺถเมตํ วุตฺตํ "นาปิ เอกมฺหา อายตนา สพฺเพ ผสฺสา"ติ. "น สพฺพายตเนหิ เอโก ผสฺโส สมฺโภตี"ติ อิทเมว ปน เอกผสฺสวจนสฺสายุตฺตตาทีปกํ การณนฺติ เวทิตพฺพํ.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า "ผัสสะทุกอย่างก็หาเกิดแต่อายตนะอันเดียวได้ไม่" นี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อจะให้เข้าใจวิธีที่ไม่มีอยู่แม้อื่น. ส่วนคำว่า "ผัสสะอันเดียวหาเกิดแต่อายตนะทุกอย่างได้ไม่" นี้เท่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นเหตุที่แสดงความเป็นคำไม่สมควรแก่การกล่าวผัสสะอันเดียว.

คุณชัยวัฒน์ วัธนเวคิน
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

นิทฺสฺสนวเสน วา เอตํ วุตฺตํ. นาปิ เอกมฺหา อายตนา สพฺเพ ผสฺสา สมฺโภนฺติ, เอวํ น สพฺพายตเนหิ เอโก ผสฺโส สมฺโภติ. ตสฺมา เอกสฺส วจนํ อยุตฺตนฺติ. ปริหารํ ปน อเนกายตเนหิ เอกผสฺส-สมฺภวโตติ[๑] ทสฺเสนฺโต "ตตฺริทํ วิสฺสชฺชนนฺ"ติอาทิมาห. อวเสสสมฺปยุตฺต-ธมฺมายตนํ[๒] ผสฺสวชฺชิตา ตํสมฺปยุตฺตเจตสิกา ธมฺมา.

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้ท่านกล่าวไว้เกี่ยวกับเป็นตัวอย่าง. ทั้งผัสสะทุกอย่างจะเกิดแต่อายตนะอันเดียวก็หาไม่ ผัสสะอันเดียวจะเกิดแต่อายตนะทุกอย่าง ก็หามิได้เหมือนอย่างนั้น. เพราะเหตุนั้น การกล่าวผัสสะอันเดียว จึงไม่สมควร. แต่ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงคำเฉลยว่า เพราะผัสสะอันเดียวมีแต่อายตนะหลายอย่างได้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "คำแก้ในข้อนั้นมีดังนี้". ธัมมายตนะ อันเป็นสัมปยุตธรรมที่เหลือ ได้แก่ ธรรมคือเจตสิกที่สัมปยุตกับจักขุ-วิญญาณนั้นที่เว้นผัสสะ.

เอโกปิ อเนกายตนปฺปภโว เอโกปเนกายตนปฺปภโว.

ผัสสะแม้อันเดียว มีอายตนะหลายอย่างเป็นแดนเกิดได้ ชื่อว่า เอโกปเน-กายตนปฺปภโว แปลว่า ผัสสะแม้อย่างเดียวมีอายตนะหลายอย่างเป็นแดนเกิดได้.

---

[๑] ฉ. เอกผสฺสสฺส สมฺภวโตติ.
[๒] ฉ. -ธมฺมายตนา.

ฉธา ปจฺจยตฺเต ปญฺจ วิภาวเย, เอกํ นวธา ปจฺจยตฺเต, พาหิรานิ ฉ อายตนานิ อารมฺมณาทินา ยถาสมฺภวํ ปจฺจยตฺเต วิภาวเยติ สมฺพนฺโธ.

เชื่อมความว่า บัณฑิตพึงแสดงอายตนะ ๕ ในความเป็นปัจจัย ๖ อย่าง พึงแสดงอายตนะ ๑ ในความเป็นปัจจัย ๙ อย่าง พึงแสดงอายตนะ ๖ ภายนอกในความเป็นปัจจัยได้ตามควร โดยเป็นอารัมมณปัจจัยเป็นต้น.

อเนกเภทสฺสาติ กุสลวิปากาทิปญฺจทฺวาราทิวเสน อเนกวิธสฺส ทฺวิปญฺจวิญฺญาณสมฺปยุตฺตวชฺชสฺส วิปากผสฺสสฺส. ตานิ จาติ รูปายตนาทีนิ. "มโน จ เนสํ โคจรวิสยํ ปจฺจนุภวตี"ติ[๑] หิ วุตฺตํ.

คำว่า หลายประเภท ได้แก่ ผัสสะที่เป็นวิบากหลายประเภท โดยเป็นกุศลวิบากเป็นต้น และเป็นปัญจทวารเป็นต้น ซึ่งเว้นผัสสะ อันสัมปยุตกับทวิปัญจวิญญาณ. บทว่า ตานิ จ โยค รูปายตนาทีนิ แปลว่า อายตนะมีรูปายตนะเป็นต้นเหล่านั้น. ข้อนี้สมดังคำที่ท่านพระสารีบุตร กล่าวไว้ว่า "มโน จ เนสํ โคจรวิสยํ ปจฺจนุภวติ" ก็ใจย่อมรับรู้วิสัยอันเป็นโคจร ของอินทรีย์เหล่านั้น.

ตถา จาติ ปจฺจุปฺปนฺนานิ รูปาทีนิ ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ ธมฺมายตนปริยาปนฺนํ รูปรูปํ

บทว่า ตถา จ ท่านกล่าวหมายเอาอายตนะมีรูปเป็นต้นที่เป็นปัจจุบัน และรูปรูปอัน

---

[๑] ฉ. ปจฺจนุโภตีติ.

สนฺธาย วุตฺตํ. อารมฺมณปจฺจยมตฺเตนาติ ตํ สพฺพํ อปจฺจุปฺปนฺนํ, อญฺญญฺจ ธมฺมายตนํ สนฺธาย วุตฺตํ.

นับเนื่องด้วยธัมมายตนะที่เป็นปัจจุบัน. คำว่า โดยเพียงเป็นอารัมมณปัจจัย ท่านกล่าวหมายเอาอายตนะนั้นทั้งหมดที่ไม่เป็นปัจจุบันและธัมมายตนะอย่างอื่นด้วย.

ผสฺสปจฺจยาเวทนาปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา

๖๔๓. ทฺวารโต สเฬวาติ ปภวสามญฺญโต เอกวิธาปิ อุปฺปตฺติทฺวารโต ฉ เอว โหนฺตีติ ฉเฬว เวทนา วุตฺตา.

๖๔๓. คำว่า เวทนา ๖ ตามทวารเท่านั้น ความว่า เวทนา แม้มีอย่างเดียวโดยความเสมอกัน คือแดนเกิดก็มี ๖ อย่างเท่านั้น โดยทวารแห่งการเกิด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวเวทนาไว้ ๖ เท่านั้น.

จิตฺตเภเทน เอกูนนวุติวิธาปิ [๑]อิธาธิปฺเปตา เอว ทสฺเสตุํ[๑] "เวทนาสุปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. "เสสานนฺ"ติ เอตฺถ

เวทนาแม้มี ๘๙ อย่าง โดยประเภทแห่งจิต ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงเวทนาที่ประสงค์เอาในบทนี้เท่านั้น จึง

๑-๑ ก. อิธาธิปฺเปตา. เอวํ ทสฺเสตุํ.

สมฺปฏิจฺฉนฺนสมฺปยุตฺตาย จกฺขุผสฺสาทโย[๑] ปญฺจ ยทิปิ อนนฺตราทีหิ ปจฺจยา โหนฺติ, อนนฺตราทีนํ ปน อุปนิสฺสเย อนฺโตคธตฺตา สนฺตีรณตทารมฺมณานญฺจ สาธารณสฺส ตสฺส วเสน "เอกธา"ติ วุตฺตํ.

กล่าวคำมีอาทิว่า "ก็ในบรรดาเวทนาทั้งหลาย" ดังนี้. ในคำว่า "แก่เวทนาที่เหลือ" นี้ ผัสสะทั้ง ๕ มี จักขุสัมผัสเป็นต้น เป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัยเป็นต้นแก่เวทนาที่สัมปยุตกับสัมปฏิจฉนจิต แม้ก็จริงถึงอย่างนั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เป็นปัจจัยอย่างเดียว" ดังนี้ ด้วยอำนาจผัสสะซึ่งเป็นปัจจัยนั้นอันทั่วไป แก่อนันตรปัจจัยเป็นต้น และแก่สันตีรณจิต ตทารัมมณจิต เพราะเป็นสภาพหยั่งลงภายใน ในอุปนิสสยปัจจัย.

เอเกกสฺมึ ทฺวาเร หิ จกฺขุทฺวาราทีสุ อุปฺปนฺนจกฺขุวิญฺญาณาทีหิ สหชาตา ผสฺสา สกสกวีถีสุ สมฺปฏิจฺฉนฺนาทีหิ สมฺปยุตฺตเวทนานํ, มโนทฺวาเร ตทารมฺมณวเสเนว ปวตฺตานํ เตภูมิกวิปากเวทนานมฺปิ สหชาตมโนสมฺผสฺสสงฺขาโต โส สมฺผสฺโส[๒] อฏฺฐธา ปจฺจโย โหตีติ โยเชตพฺพํ.

พึงประกอบความว่า ผัสสะทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วยจักขุวิญญาณเป็นต้น อันเกิดในจักขุทวารเป็นต้นในทวารแต่ละทวาร ย่อมเป็นปัจจัยแก่เวทนาที่สัมปยุตกับสัมปฏิจฉนจิตเป็นต้น ในวิถีของตน ๆ ผัสสะนั้น กล่าวคือ มโนสัมผัสที่เกิดร่วมกัน ย่อมเป็นปัจจัย ๘ อย่าง แม้แก่เวทนาที่เป็นวิบาก อันเป็น-

---

[๑] ฉ. จกฺขุสมฺผสฺสาทโย.
[๒] ฉ. ผสฺโส.

ไปในภูมิ ๓ ที่เป็นไปด้วยอำนาจตทารมณ์ในมโนทวารนั้นเอง.

รูปารูปาวจรวิปากเวทนา ปฏิสนฺธิอาทิวเสเนว ปวตฺตนฺติ, กามาวจราปิ เอกจฺจาติ "เตภูมิกวิปากเวทนานมฺปี"ติ วุตฺตํ. ตาสมฺปิ หิ สหชาตมโนสมฺผสฺโส อฏฺฐธาปิ[๑] ปจฺจโย โหติ.

วิบากเวทนาฝ่ายรูปาวจร และฝ่ายอรูปาวจร ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิจิตเป็นต้นเท่านั้น แม้ฝ่ายกามาวจรก็บางเวทนา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แม้แก่วิบากเวทนาอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๓" ดังนี้. ก็มโนสัมผัสที่เกิดร่วมกันย่อมเป็นปัจจัย ๘ อย่าง แม้แก่วิบากเวทนาอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๓ นั้น.

ปจฺจยํ อนุปาทินฺนมฺปิ เกจิ อิจฺฉนฺตีติ "ยา ปนา"ติอาทินา มโนทฺวาราวชฺชนสมฺปยุตฺตผสฺสสฺส ปจฺจยภาโว วุตฺโต. ตญฺจ มุขมตฺตทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํ. เอเตน นเยน สพฺพสฺส อนนฺตรสฺส, อนานนฺตรสฺส จ ผสฺสสฺส ตสฺสา ตสฺสา วิปากเวทนาย อุปนิสฺสยตา โยเชตพฺพาติ.

อาจารย์บางพวก ย่อมปรารถนาปัจจัย แม้ที่เป็นอนุปาทินนะ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวความที่ผัสสะ อันสัมปยุตด้วยมโนทวาราวัชชนะเป็นปัจจัย ด้วยคำว่า "ส่วนเวทนาฝ่ายกามาวจรทั้งหลายอันเป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิตในมโนทวารนี้ได้"ดังนี้. ก็คำนั้น บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นการแสดงเพียงหัวข้อ. โดยนัยนี้ บัณฑิตพึงประกอบความที่

---

[๑] ฉ. อฏฺฐธาว.

ผัสสะทั้งปวงที่ไม่มีอะไรคั่น และที่ไม่มีอะไรคั่นก็หามิได้ เป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่วิบากเวทนานั้น ๆ ฉะนี้แล.

เวทนาปจฺจยาตณฺหาปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๔๔. อิธาติ อิมสฺมึ โลเก, อิมสฺมึ วา สาสเน ฉ ตณฺหา ทีปิตา. อิธาติ วา อิมสฺมึ เวทนาปจฺจยา ตณฺหาปเท. ตตฺถาติ ตาสุ ฉสุ ตณฺหาสุ.

พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา

๖๔๔. บทว่า อิธ ความเท่ากับ อิมสฺมึ โยค โลเก แปลความว่า ทรงแสดงตัณหา ๖ อย่างในโลกนี้ อีกอย่างหนึ่งความเท่ากับ อิมสฺมึ โยค สาสเน แปลความว่า ทรงแสดงตัณหา ๖ อย่าง ในพระศาสนานี้. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า อิธ ความเท่ากับ อิมสฺมึ โยค เวทนาปจฺจยา ตณฺหาปเท แปลว่า ในบทว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหานี้. บทว่า ตตฺถ ความเท่ากับ ตาสุ โยค ฉสุ ตณฺหาสุ ในตัณหา ๖ นั้น.

เอเกกา[๑] สสฺสตทิฏฺฐิสหคตาย, อุจฺเฉททิฏฺฐิสหคตาย จ ตณฺหาย ตทภินนฺทนานุคุโณ รูปาทีสุ ปวตฺติอาการโร, เกวลํ กามสฺสาทนวเสน[๒] ปวตฺติยา วิสิฏฺฐาการตฺตา วุตฺตปฺปวตฺติอาการโต ตณฺหาย ติวิธตา.

อาการที่ตัณหาแต่ละอย่าง ๆ อันสหรคตด้วยสัสสตทิฐิ และอันสหรคตด้วยอุจเฉททิฐิเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ซึ่งเหมาะสมแก่ความเพลิดเพลิน ด้วยตัณหานั้น ความที่ตัณหามี ๓ อย่าง ก็โดยอาการเป็นไปที่กล่าวแล้ว เพราะความที่ความเป็นไปด้วยอำนาจความยินดีในกาม มีอาการพิเศษอย่างเดียว.

<u>มมตฺเตนาติ</u> สมฺปิยายเนน, อสฺสาทนตณฺหาย อิจฺเจว วุตฺตํ โหติ. ตตฺถ ปุตฺโต วิย เวทนา ทฏฺฐพฺพา, ขีราทโย วิย เวทนาปจฺจยภูตา[๓] รูปาทโย, ขีราทิทายิกา ธาตี วิย รูปาทิฉฬารมฺมณ-ทายกา จิตฺตการาทโย จ. ตตฺถ สุขสมฺผสฺสวตฺถทายโก ตนฺตวาโย, เวชฺโช รสายตโนชาวเสน, ตทุปตฺถมฺภิตชีวิตวเสน จ ธมฺมารมฺมณสฺส ทายโกติ ทฏฺฐพฺโพ.

บทว่า <u>มมตฺเตน</u> แปลว่า ด้วยความรัก มีอรรถาธิบายว่า ด้วยตัณหา คือความยินดีนั่นเอง. ในคำนั้น บัณฑิตพึงเห็นเวทนาเปรียบเหมือนบุตร พึงเห็นธรรมมีรูปเป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจัยแก่เวทนา เปรียบเหมือนน้ำนมเป็นต้น พึงเห็นบุคคลทั้ง ๖ มีช่างเขียนเป็นต้น ผู้ให้อารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น เปรียบเหมือนแม่นมผู้ให้น้ำนมเป็นต้น. ในบรรดาบุคคลทั้ง ๖ นั้น บุคคล

---

[๑] ฉ. เอเกกาย.

[๒] ฉ. กามสฺสาทวเสน.

[๓] ฉ. เวทนาย ปจฺจยภูตา.

สพฺพา เจสา[๑] อฏฺฐสตปฺปเภทาปิ.

ผู้ให้ผ้าซึ่งมีสัมผัสเป็นสุข พึงเห็นว่า ชื่อว่าช่างทอผ้า แพทย์พึงเห็นว่าเป็นผู้ให้ธรรมารมณ์ เนื่องด้วยรสายตนะและโอชา และเนื่องด้วยชีวิตที่รสายตนะ และโอชานั้นอุปถัมภ์แล้ว. ตัณหาทั้งปวงนั่นได้แก่ ตัณหามีประเภท ๑๐๘.

อารมฺมณปจฺจยา อุปฺปชฺชมานาย อารมฺมณมตฺตเมว โหติ, น อุปนิสฺสโย วิย อุปฺปาทโกติ อุปฺปาทกสฺส อุปนิสฺสยสฺเสว วเสน "เอกธาวา"ติ วุตฺตํ. อุปนิสฺสเยน วา อารมฺมณูปนิสฺสโย สงฺคหิโต. เตน จ อารมฺมณภาเวน ตํสภาโค, อญฺโญปิ อารมฺมณปจฺจยภาโว ทีปิโต โหตีติ อุปนิสฺสยวเสเนว ปจฺจยภาโว วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.

สุขเวทนา ย่อมเป็นเพียงอารมณ์ของตัณหาที่เกิดขึ้น เพราะอารัมมณปัจจัย มิใช่เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้น เหมือนอุปนิสสยปัจจัย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ประการเดียว" ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้นนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง ท่านรวมเอาอารัมมณูปนิสสยะโดยอุปนิสสยปัจจัย. และด้วยอุปนิสสยปัจจัยนั้น ย่อมเป็นอันท่านแสดงความเป็นอารัมมณปัจจัย แม้อื่นซึ่งเป็นสภาคกันกับอุปนิสสยะนั้น โดยความเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านกล่าวความเป็นปัจจัย ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น.

---

๑ ฉ. สพฺพา เปสา.

คุณหญิง เฟื่อง ชลิตอาภรณ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

"ยสฺมา วา"ติอาทินา น เกวลํ วิปากสุขเวทนา เอว, ติสฺโสปิ ปน เวทนา วิปากา วิเสเสน[๑] ตณฺหาย อุปนิสฺสยปจฺจโย, อวิเสเสน อิตรา จาติ หสฺเสติ. อุเปกฺขา ปน สนฺตตฺตา, สุขมิจฺเจว ภาสิตาติ ตสฺมา สาปิ ภิยฺโย อิจฺฉนวเสน ตณฺหาย อุปนิสฺสโยติ อธิปฺปาโย.

ด้วยคำว่า "อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่" ดังนี้เป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า มิใช่สุขเวทนาที่เป็นวิบากอย่างเดียวเท่านั้น, ก็แม้เวทนาทั้ง ๓ ที่เป็นวิบาก ก็เป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่ตัณหาโดยพิเศษ และเวทนานอกนี้ ก็เป็นอุปนิสสยปัจจัยโดยไม่พิเศษ. คำว่า ส่วนอุเบกขาเวทนา เพราะเป็นเวทนาละเอียด ท่านจึงกล่าวว่า เป็นสุขเหมือนกัน อธิบายว่า เพราะเหตุนั้น แม้สุขเวทนานั้น ก็เป็นอุปนิสัยแก่ตัณหาด้วยอำนาจความปรารถนายิ่งขึ้นไป.

อุเปกฺขา ปน อกุสลวิปากภูตา อนิฏฺฐตฺตา ทุกฺเข อวโรเธตพฺพา, อิตรา อิฏฺฐตฺตา สุเขติ สา ทุกฺขํ วิย, สุขํ วิย จ อุปนิสฺสยปจฺจโย โหตีติ สกฺกา วตฺตุํ. "เวทนาปจฺจยา ตณฺหา"ติ จ[๒] วจเนน สพฺพสฺส เวทนาวโต ปจฺจยสฺส อตฺถิตาย

ส่วนอุเบกขาที่เป็นอกุศลวิบาก ควรจัดเข้าไว้ในทุกข์ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา อุเบกขานอกนี้ ควรจัดเข้าในสุข เพราะเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา เพราะเหตุนั้น อุเบกขานั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า เป็นอุปนิสสยปัจจัย (แก่ตัณหา) เหมือนสุขและ

---

[๑] ก. วิปากาวเสเสน.

[๒] ฉ. จสทฺโท นตฺถิ.

ตณฺหุปฺปตฺติปฺปสงฺเค ตํ นิวารณตฺถมาห "เวทนาปจฺจยา จาปี"ติอาทิ.

เหมือนทุกข์. เพราะความที่ปัจจัยที่มีเวทนาทั้งหมดมีอยู่ เมื่อมีความเกี่ยวข้องกันกับการเกิดขึ้นของตัณหา ด้วยคำว่า "เวทนาปจฺจยา ตณฺหา" แปลว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหาดังนี้ ท่านอาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า "แม้มีเวทนาเป็นปัจจัย" เพื่อจะห้ามความเกี่ยวข้องกันนั้น.

นนุ "อนุสยสหายา เวทนา ตณฺหาปจฺจยา"ติ[๑] วจนสฺส อภาวา อติปฺปสงฺคนิวตฺตี น สกฺกา กาตุนฺติ ? น, วฏฺฏกถาย ปวตฺตตฺตา. วฏฺฏสฺส จ อนุสยวิรเห อภาวโต อนุสยสหิตาว ปจฺจโยติ อตฺถโต วุตฺตนยเมว เอตํ[๒] โหตีติ. อถวา "อวิชฺชาปจฺจยา"ติ อนุวตฺตมานตฺตา อนุสยสหิตาว ปจฺจโยติ วิญฺญายติ.

มีคำถามว่า เพราะไม่มีพระพุทธพจน์ว่า "อนุสยสหายา เวทนา ตณฺหาปจฺจยา" แปลว่า เวทนามีอนุสัยเป็นสหาย เป็นปัจจัยแก่ตัณหา ดังนี้ จึงไม่อาจจะกระทำการห้ามความเกี่ยวข้องกันอย่างยิ่งได้ มิใช่หรือ ? ตอบว่า ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะเป็นเรื่องเป็นไปด้วยการกล่าวถึงวัฏฏะ. ก็เพราะเมื่อเว้นจากอนุสัยเสีย วัฏฏะก็หามีไม่ ข้อนี้จึงเป็นอันท่านกล่าวไว้โดยความหมายว่า เวทนาที่ประกอบด้วยอนุสัยเท่านั้น

---

[๑] ฉ. ตณฺหาย ปจฺจโยติ.
[๒] ฉ. วุตฺตเมเวตํ.

จึงเป็นปัจจัยแล. อีกอย่างหนึ่ง เวทนาที่ประกอบด้วยอนุสัยเท่านั้น ย่อมรู้ว่าเป็นปัจจัย เพราะคล้อยตามพระบาลีว่า "อวิชฺชาปจฺจยา" เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยดังนี้.

เวทนาปจฺจยา ตณฺหาติ เจตฺถ เวทนาปจฺจยา เอว ตณฺหา, น เวทนาย วินาติ อยํ นิยโม อิจฺฉิโต, น เวทนาปจฺจยา ตณฺหา โหติเยวาติ, ตสฺมา อติปฺปสงฺโค เอตฺถ นตฺถิ เอวาติ.

ก็ในบทว่า เวทนาปจฺจยา ตณฺหา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหานี้ ท่านประสงค์เอาความแน่นอนนี้ว่า เพราะเวทนาเป็นปัจจัยเท่านั้น จึงมีตัณหา มิใช่เว้นจากเวทนา ก็มี เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหาเท่านั้น ก็หามิได้แล เพราะเหตุนั้นความเกี่ยวข้องกันอย่างยิ่งในบทนี้ จึงไม่มีทีเดียว ฉะนี้แล.

วุสีมโตติ วุสิตวโต, วุสิตพฺรหฺมจริยาวาสสฺสาติ[๑] อตฺโถ. วุสฺสตีติ วา วุสีติ มคฺโค วุจฺจติ, โส เอตสฺส วุฏฺโฐ อตฺถีติ วุสีมา, อุกฺกฏฺฐนิทฺเทเสน อรหา. อคฺคผลํ

บทว่า วุสีมโต ความเท่ากับ วุสิตวโต ความหมายว่า ผู้มีการอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว. อีกอย่างหนึ่ง มรรค ท่านเรียกว่า วุสี เพราะอรรถว่า อันพระ-

---

[๑] ก. วุสิตพฺรหฺมจริยสฺสาติ.

วา ปรินิฏฺฐิตวาสตฺตา "วุสี"ติ วุจฺจติ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ วุสีมา.

อริยบุคคลอยู่ มรรคนั้นอันพระอริยบุคคลอยู่แล้ว มีอยู่ แก่พราหมณ์นี้ เหตุนั้น พราหมณ์นี้ชื่อว่า วุสีมา ผู้มีมรรคอันอยู่แล้วโดยนิเทศอย่างอุกฤษฏ์ ได้แก่ พระอรหันต์. อีกอย่างหนึ่ง ผลอันเลิศ ท่านเรียกว่า "วุสี" เพราะความเป็นผลอันมีการอยู่อันสำเร็จแล้ว ผลอันเลิศชื่อวุสีนั้น มีอยู่ แก่พราหมณ์นี้ เหตุนั้น พราหมณ์นี้ชื่อว่า วุสีมา ผู้มีผลอันเลิศอันอยู่แล้ว.

ตณฺหาปจฺจยาอุปาทานปท-วิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๔๕. อตฺถวิภาโค อตฺถสฺส วิภชนา. วตฺถุสงฺขาตํ กามนฺติ กามคุณสฺณิตํ รูปาทิอารมฺมณมาห. อุปาทิยตีติ กามวเสน คณฺหติ,[1] ทฬฺหํ อสฺสาเทตีติ อตฺโถ. กามํ

พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน

๖๔๕. อรรถวิภาค ได้แก่ การจำแนกเนื้อความ. ท่านอาจารย์กล่าวอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่รู้กันว่ากามคุณว่า วตฺถุสงฺขาตํ กามํ กาม กล่าวคือวัตถุ.

---

[1] ฉ. คณฺหาติ,

คุณหญิง เฟื่อง ชลิตอาภรณ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

อุปาทิยนฺตีติ เอตฺถ กมฺมสาธโน กามสทฺโท. กาโม จ โสติ เอตฺถ กตฺตุสาธโน กิเลสกามสฺส อธิปฺเปตตฺตา.

บทว่า อุปาทิยติ ได้แก่ถือเอาด้วยอำนาจกาม อธิบายว่า ยินดีอย่างยิ่ง. กามศัพท์ในบทว่า กามํ อุปาทิยติ ถือมั่นกาม นี้เป็นกัมมสาธนะ. ในบทว่า กาโม จ โส กามนั้นด้วย นี้เป็นกัตตุสาธนะ เพราะท่านประสงค์เอากิเลสกาม.

อุปาทานสทฺโท ปน อุภยตฺถาปิ กตฺตุสาธโนว. ทฬฺหฏฺโฐ ภุสฏฺโฐ[๑] ยถา ภุโส อายาโส อุปายาโส, ภุสํ กุฏฺฐํ อุปกุฏฺฐํ, เอวํ อิธาปีติ อาห "อุปายาสอุปกุฏฺฐาทีสุ วิยา"ติ.

ส่วนอุปาทานศัพท์แม้ในบททั้ง ๒ เป็นกัตตุสาธนะอย่างเดียว. อรรถว่า ทฬฺห (มั่น) เท่ากับอรรถว่า ภุส (รุนแรง). ภุโส อายาโส (ความลำบากใจอย่างรุนแรง) ชื่อว่า อุปายาโส แปลว่า คับแค้นใจ ภุสํ กุฏฺฐํ โรคเรื้อนอย่างแรง ชื่อว่า อุปกุฏฺฐํ (โรคเรื้อนอย่างร้ายแรง) ฉันใด แม้ในบทว่า อุปาทานนี้ก็เหมือนฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า เหมือนอย่างในคำว่า "อุปายาส (ความคับแค้นใจ) อุปกุฏฺฐ (โรคเรื้อนอย่างร้ายแรง) เป็นต้น".

---

๑ ฉ. ทฬฺหตฺโถ ภุสตฺโถ.

ปุริมทิฏฺฐึ อุตฺตรทิฏฺฐิ อุปาทิยตีติ ปุริมทิฏฺฐึ สสฺสตภาเวน คณฺหนฺตี อุปาทิยติ, ปุริมทิฏฺฐิอาการเรน วา อุตฺตรทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชมานา เตเนว ปุริมทิฏฺฐึ ทฬฺหํ กโรนฺตี ตํ อุปาทิยตีติ วุตฺตา.

หลายบทว่า ปุริมทิฏฺฐึ อุตฺตรทิฏฺฐิ อุปาทิยติ อุตตรทิฐิ (ความเห็นชั้นหลัง) ย่อมยึดมั่นปุริมทิฐิ (ความเห็นแรก) ความว่า เมื่อถือปุริมทิฐิ (ความเห็นแรก) โดยความเป็นของเที่ยง ชื่อว่า ย่อมถือมั่น อีกอย่างหนึ่ง อุตตรทิฐิ (ความเห็นชั้นหลัง) เกิดขึ้น โดยอาการแห่งปุริมทิฐิ (ความเห็นชั้นแรก) เมื่อกระทำปุริมทิฐิ (ความเห็นชั้นแรก) ให้มั่นด้วยอาการนั้นนั่นแหละ ท่านเรียกว่า ถือมั่นปุริมทิฐิ (ความเห็นชั้นแรก) นั้น.

อถวา ปุริมทิฏฺฐึ อุตฺตรทิฏฺฐิ อุปาทิยตีติ "สสฺสโต อตฺตา"ติ[๑] อิทํ ปุริมทิฏฺฐึ อุปาทิยมานํ อุตฺตรทิฏฺฐึ นิทสฺเสตุํ วุตฺตํ. ยถา หิ เอสา ทฬฺหีกรณวเสน ปุริมํ อุตฺตรา อุปาทิยติ, เอวํ "นตฺถิ ทินฺนนฺ"ติอาทิกาปีติ[๒]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อุตตรทิฐิ (ความเห็นชั้นหลัง) ย่อมยึดมั่น ปุริมทิฐิ (ความเห็นชั้นแรก) นี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงไขอุตตรทิฐิที่ยึดมั่นปุริมทิฐิว่า "ตัวตนเที่ยง". เหมือนอย่างว่า อุตตรทิฐินี้ ยึดมั่นปุริมทิฐิ

---

[๑] ที. สี. ๙/๑๙.
[๒] ม. ม. ๑๓/๑๐๑, ม. อุ. ๑๔/๑๑๑, ๑๕๓, ๑๘๐, อภิ. สํ. ๓๔/๓๐๖, อภิ. วิ. ๓๕/๕๐๖.

อตฺตคฺคหณํ ปน อตฺตวาทุปาทานนฺติ น อิทํ ทิฏฺฐิอุปาทานทสฺสนนฺติ[๑] ทฏฺฐพฺพํ.

ด้วยอำนาจกระทำให้มั่น ฉันใด แม้ทิฐิเป็นต้นว่า "นตฺถิ ทินฺนํ" ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ดังนี้ ก็เหมือนฉันนั้นแล. ส่วนการถืออัตตา เป็นอัตตวาทุปาทาน เพราะเหตุนั้นพึงเห็นว่า การถืออัตตานี้ มิใช่เป็นการแสดงทิฏฐุปาทาน.

โลโก จาติ วา อตฺตคฺคหณวินิมุตฺตํ คหณํ ทิฏฺฐุปาทานภูตํ อิธ ปุริมทิฏฺฐิอุตฺตรทิฏฺฐิวจเนหิ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

อีกอย่างหนึ่ง การถือที่พ้นไปจากการถืออัตตาว่า และโลกเที่ยงดังนี้ เป็นทิฏฐุปาทาน บัณฑิตพึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า ปุริมทิฐิ และอุตตรทิฐิ ในที่นี้.

สีลพฺพตํ อุปาทิยตีติ เอตฺถ อสุทฺธิมคฺคโคสีลาทิสมาทานวเสน[๒] สีลํ, อวีติกฺกมนวเสน วตํ. อุภยถาปิ วา สีลํ ตโปกมฺมภาเวน คหิตตาย วตํ, ควาทิปกติภาวนา. อตฺตโน วา ควาทิภาวาทิฏฺฐานํ สีลํ, "คจฺฉนฺโต ภกฺเขติ, ติฏฺฐนฺโต มุตฺเตตี"ติอาทินา ควาทิกิริยากรณํ วตํ.

ในคำว่า บุคคลย่อมถือมั่นศีลพรต นี้ อธิบายว่า ชื่อว่า ศีล ด้วยอำนาจการสมาทานศีลของโค อันมิใช่ทางแห่งความบริสุทธิ์เป็นต้น ชื่อว่า พรต ด้วยอำนาจความไม่ล่วงละเมิด. อีกอย่างหนึ่ง ทั้ง ๒ ประการ ชื่อว่า ศีล ชื่อว่า พรต เพราะเป็นความถือเอาด้วยความเป็นกรรม คือตบะ ได้แก่ การทำปรกติของโคเป็นต้น

[๑] ฉ. ทิฏฺฐุปาทานทสฺสนนฺติ.
[๒] ก. อสุทฺธิมคฺเค โคสีลาทิสมาทานวเสน.

ให้มี. อีกอย่างหนึ่ง การที่ตนอธิษฐานความเป็นโคเป็นต้น ชื่อว่า ศีล การกระทำกิริยาของโคเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า "เดินกิน ยืนถ่ายปัสสาวะ" ชื่อว่า พรต.

ตํตํอกิจฺจสมฺมตโต วา นิวตฺติ สีลํ, ตํสมาทานวโต เวส โภชนกิจฺจกรณาทิวิเสสปฏิปตฺติ วตํ, ตํ สีลพฺพตํ อสุทฺธิมคฺคํ "สุทฺธิมคฺโค"ติ ปรามสนฺโต ตถา อภินิวิสนฺโต อุปาทิยติ, ตํ คาหํ ทฬฺหํ คณฺหาตีติ อตฺโถ.

อีกอย่างหนึ่ง การห้ามจากสมมุติสิ่งที่มิใช่เป็นเรื่องที่ควรทำนั้นนั้น ชื่อว่า ศีล การปฏิบัติที่ต่างกัน มีการกระทำกิจในการบริโภคเป็นต้น ของบุคคลผู้สมาทานศีลนั้นนี้ชื่อว่า พรต บุคคลเมื่อถือผิดสิ่งที่มิใช่ทางแห่งความบริสุทธิ์ว่า "เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์" เมื่อยึดมั่นอยู่อย่างนั้น ชื่อว่า ย่อมยึดมั่นซึ่งศีลพรตนั้น อธิบายว่า ย่อมถือเอาการถือนั้นให้มั่นแท้.

สีลพฺพตสหจริตํ ปรามาสํ สีลพฺพตนฺติ คเหตฺวา อาห "สีลพฺพตญฺจ ตํ อุปาทานญฺจา"ติ. โคสีลโควตาทีนีติ จ ตถาภูตํ ทิฏฺฐึ วทติ. เตเนวาห "สยเมว อุปาทานานี"ติ. อภินิเวสโตติ อภินิเวสภาวโต, อภินิวิสนโต วา. อตฺตวาท-

ท่านอาจารย์ถือเอาการถือผิด ที่เป็นไปร่วมกับศีลพรตว่า เป็นศีลพรต จึงกล่าวว่า "ศีลพรตนั้นด้วย เป็นความถือมั่นด้วย" ดังนี้. อนึ่ง ท่านกล่าวทิฐิที่เป็นอย่างนั้นว่า ศีลพรตต่าง ๆ มีโคศีล และโคพรตเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านจึงกล่าวว่า "เป็น

ปาหานนฺติ "อตฺตา"ติ วาทสฺส ปญฺญาปนสฺส คหณสฺส จ การณภูตา ทิฏฺฐีติ อตฺโถ.

อตฺตวาทมตฺตเมวาติ อตฺตสฺส อภาวา "อตฺตา"ติ อิทํ วจนมตฺตเมว. อุปาทิยนฺตีติ ทฬฺหํ คณฺหนฺติ. กถํ ? "อตฺตา"ติ. "อตฺตา"ติ หิ อภินิวิสนฺตา วจนมตฺตเมว ทฬฺหํ กตฺวา คณฺหนฺตีติ อตฺตาติ? เอวํ "อตฺตวาทมตฺตเมว อุปาทิยนฺตี"ติ วุตฺตํ. อตฺตวาทมตฺตนฺติ วา วาจาวตฺถุมตฺตเมวาห. วาจาวตฺถุมตฺตเมว หิ "อตฺตา"ติ อุปาทิยนฺติ อตฺตสฺส อภาวาติ.

อุปาทานอยู่ในตัวเอง". บทว่า อภินิเวสโต ความเท่ากับ อภินิเวสภาวโต แปลว่า เพราะภาวะที่ยึดมั่น หรือความเท่ากับ อภินิวิสนโต เพราะความยึดมั่น. คำว่า อัตตวาทุปาทาน ความว่า ได้แก่ ทิฐิอันเป็นเหตุแห่งวาทะ คือบัญญัติ และแห่งการถือว่า "อัตตา".

คำว่า เพียงวาทะว่าอัตตาเท่านั้นเอง คือ เพียงคำนี้ว่า "อัตตา" เท่านั้น เพราะไม่มีอัตตา. บทว่า อุปาทิยนฺติ แปลว่า ย่อมถือมั่น. ถือมั่นอย่างไร ? ถือมั่นว่า "เป็นอัตตา". อธิบายว่า จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายเมื่อยึดมั่นว่า "อัตตา" ย่อมถือกระทำเพียงถ้อยคำเท่านั้นให้มั่นแล. ท่านกล่าวไว้ว่า "สัตว์ทั้งหลายย่อมยึดมั่น เพียงวาทะว่าอัตตาเท่านั้น" ด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวถึง เพียงที่ตั้งแห่งวาจาเท่านั้นว่า เพียงแต่วาทะว่า

---

[๑] ฉ. อตฺโถติ.

อัตตา. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมยึดมั่นเพียงที่ตั้งแห่งวาจาเท่านั้นว่า "เป็นอัตตา" เพราะไม่มีตัวอัตตา.

"ธมฺมสงฺเขปวิตฺถาเร ปน กามุปาทานํ สงฺเขปโต ตณฺหาทฬฺหตฺตํ, เสสุปาทานตฺตยํ ทิฏฺฐิมตฺตเมว, วิตฺถารโต ปนา"ติ เอวํ ธมฺมสงฺเขปวิตฺถารสมุทายโต ตทวยวภูตํ สงฺเขปํ, วิตฺถารญฺจ นิทฺธาเรตีติ. ธมฺมสงฺเขปวิตฺถาเรติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํ ทฏฺฐพฺพํ. กาเมสูติ ปญฺจสุ กามคุเณสุ. กามจฺฉนฺโทติ กามสงฺขาโต ฉนฺโท, น กตฺตุกมฺยตาฉนฺโท, น จ ธมฺมจฺฉนฺโท.

ท่านอาจารย์ ย่อมขยายความสังเขปและความพิสดารอันเป็นส่วนย่อยนั้น จากความรวมแห่งความสังเขป และความพิสดารแห่งธรรมอย่างนี้ว่า "ก็ในความสังเขปและความพิสดารแห่งธรรม กามุปาทาน ว่าโดยสังเขป ได้แก่ ความมั่นคงแห่งตัณหา อุปาทาน ๓ ที่เหลือ เป็นเพียงทิฐิเท่านั้น แต่โดยพิสดาร" ดังนี้แล. บทว่า ธมฺมสงฺเขปวิตฺถาเร พึงเห็นเป็นสัตตมีวิภัตติลงในนิทธารณะ. บทว่า กาเมสุ ได้แก่ ในกามคุณทั้ง ๕. คำว่า กามฉันทะ ได้แก่ ความพอใจ คือกาม ไม่ใช่กัตตุกัมยตาฉันทะ และไม่ใช่ธรรมฉันทะ.

กามนวเสน, รญฺชนวเสน จ กาโมเยว ราโค กามราโค, เอวํ สพฺพตฺถ กามตฺถํ วิทิตฺวา กาโม เอว นนฺทนฏฺเฐน กามนนฺที,

ความกำหนัดคือกาม ด้วยอำนาจทำให้ใคร่ และด้วยอำนาจความยินดี ชื่อว่า กามราคะ บัณฑิตครั้นทราบความหมายของกาม ในที่-

ตณฺหายนฏฺเฐน กาโมเยว กามตณฺหา, สิเนหนฏฺเฐน กาโม เอว กามเสฺนโห,[๑] ปริฑยฺหนฏฺเฐน กามปริฬาโห, มุจฺฉนฏฺเฐน กามมุจฺฉา, คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐาปนฏฺเฐน กามชฺโฌสานํ เวทิตพฺพํ.

ทั้งปวงอย่างนี้แล้ว พึงทราบว่า กามนั่นเอง ชื่อว่า กามนันที โดยความหมายว่า เพลิดเพลิน กามนั่นแหละชื่อว่า กามตัณหา โดยความหมายว่าทำให้อยากได้ กามนั่นแหละ ชื่อว่า กามเสน่หา โดยความหมายว่า เป็นความเสน่หา ชื่อว่า กาม-ปริฬาหะ โดยความหมายว่า เร่าร้อน ชื่อว่า กามมุจฉา โดยความหมายว่า สยบ ชื่อว่า กามัชโฌสานะ โดยความหมายว่า กลืนเข้าไปแล้วทำให้จบลง.

อปฺปตฺตวิสยปฏฺฐนา ตณฺหา อารมฺมเณ ปริตสฺสนภาวโต, สมฺปตฺตวิสยคฺคหณํ อุปาทานํ อารมฺมเณ ทฬฺหคฺคาหภาวโต. อปฺปิจฺฉตาปฏิปกฺขา ตณฺหา วิสยาภิมุขภาวโต, สนฺตุฏฺฐิปฏิปกฺโข อุปาทานํ ตณฺหาทฬฺหตฺตํ หุตฺวา อตฺริจฺฉตาภาวโต. ปริเยสนทุกฺขมูลา[๒] ตณฺหา อปฺปตฺตวิสย-

ที่ชื่อว่า ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง เป็นตัณหา เพราะเป็นความดิ้นรนอยู่ในอารมณ์ ที่ชื่อว่า ความยึดเอาอารมณ์ที่มาถึงเข้าไว้เป็นอุปาทาน เพราะเป็นความยึดมั่นอยู่ในอารมณ์. ตัณหา ชื่อว่า เป็นปฏิปักษ์ต่ออัปปิจฉตา เพราะเป็นความบ่ายหน้าไปสู่อารมณ์ อุปาทาน ชื่อว่า เป็น

---

๑ ก. กามสิเนโห.
๒ ก. ปริเยสนทุกฺขมูลํ.

ปฏฺฐนาภาวโต, อารกฺขทุกฺขมูลํ อุปาทานํ สมฺปตฺตวิสยคฺคหณภาวโต.

ปฏิปักษ์ต่อสันตุฏฐิ เพราะเป็นความมั่นคงแห่งตัณหา เป็นความปรารถนายิ่ง. ตัณหา ชื่อว่า มีทุกข์เพราะการแสวงหาเป็นมูล เพราะเป็นความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง อุปาทาน ชื่อว่า มีทุกข์เพราะการรักษาเป็นมูล เพราะเป็นการถือเอาอารมณ์ที่มาถึงแล้ว.

นตฺถิ ทินฺนนฺติอาทีสุ ทินฺนนฺติ ทานมาห, ตํ อผลตฺตา รูปํ วิย ทานํ นาม น โหตีติ ปฏิกฺขิปติ. ยิฏฺฐํ วุจฺจติ มหาวิชิตยญฺญสทิโส มหายาโค. หุตนฺติ อาหุนปาหุนมงฺคลกิริยา.

ในคำว่า นตฺถิ ทินฺนํ ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล เป็นต้น มีวินิจฉัย ดังนี้ ท่านกล่าวทานว่า ทินฺนํ ท่านปฏิเสธว่า ทานนั้นไม่ชื่อเป็นทานเหมือนกับรูป เพราะเป็นสิ่งไม่มีผล. การบูชาใหญ่ เช่นกับยัญของพระเจ้ามหาวิชิตราช เรียกว่า ยิฏฺฐํ การบูชา. อาหุน การนำมาบูชา ปาหุน การต้อนรับ และมงคลกิริยา การกระทำมงคล ชื่อว่า หุตํ การบูชา.

ตตฺถ อามนฺเตตฺวา หวนํ ทานํ อาหุนํ, ปาหุนานํ อติถีนํ อติถิกิริยา ปาหุนํ, อาวาหาทีสุ มงฺคลตฺถํ ทานํ มงฺคลกิริยา,

ใน ๓ ประการนั้น การเชิญมาแล้วบูชา คือให้ทาน ชื่อว่า อาหุนํ การนำมาบูชา การต้อนรับแขกแก่แขกทั้งหลาย ผู้ควรต้อนรับ

ทส กุสลกมฺมปถา สุกตกมฺมานิ[๑] นาม,	ชื่อว่า ปาหุนํ การต้อนรับ การให้เพื่อเป็นมงคล เช่นในคราวอาวาหมงคลเป็นต้น ชื่อว่า มงคลกิริยา การกระทำมงคล กุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า กรรมที่ทำดี,
ทส อกุสลกมฺมปถา ทุกฺกตกมฺมานิ[๒] นาม, ผลวิปาโกติ[๓] นิสฺสนฺทาทิผลญฺเจว นิปฺปริยายวิปาโก จ นตฺถีติ โยชนา. ยถา เจตฺถ, เอวํ "นตฺถิ ทินฺนนฺ"ติอาทีสุปิ ผลวิปากปฏิกฺเขโปว ทฏฺฐพฺโพ. นตฺถิ อยํ โลโกติ ปรโลเก ฐิโต อิมํ โลกํ "นตฺถี"ติ คณฺหาติ.	อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า กรรมที่ทำชั่ว คำว่า ผลวิบาก ประกอบความว่า ผลมีผลที่หลั่งออกมาเป็นต้น และวิบากโดยตรงย่อมไม่มี. พึงเห็นการปฏิเสธผลวิบากแม้ในคำว่า "ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล" เป็นต้น เหมือนอย่างในที่นี้แหละ. คำว่า โลกนี้ไม่มี ความว่า บุคคลผู้อยู่ในโลกอื่น ย่อมถือโลกนี้ว่า "ไม่มี".
อิมํ หิ โลกํ อเวกฺขิตฺวา ปรโลโก, ปรํ จ โลกํ อเวกฺขิตฺวา อยํ โลโก โหติ คนฺตพฺพโต, อาคนฺตพฺพโต จาติ ปรโลกโต อิธาคมนสฺส อภาวา ตตฺถ[๔] ตตฺเถว	อธิบายว่า ก็โลกอื่นมีก็โดยหยั่งเห็นโลกนี้ เพราะจะต้องไป และโลกนี้มีก็โดยหยั่งเห็นโลกอื่น เพราะจะต้องมา เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้อยู่ในโลกอื่น ย่อมถือโลกนี้ว่า

๑ ก. ...กฏกมฺมานิ.
๒ ก. ...กฏกมฺมานิ.
๓ ฉ. ผลํ วิปาโกติ.
๔ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

อุจฺฉิชฺชนโต จิตฺเตน ปรโลเก ฐิโต อิมํ โลกํ "นตฺถี"ติ คณฺหาตีติ อตฺโถ. น หิ อยํ ทิฏฺฐิ ปรโลเก ฐิตสฺเสว โหตีติ.

"ไม่มี" ด้วยจิต เพราะขาดสูญไปในโลกอื่นนั้นเอง เหตุที่ไม่มีการมาสู่โลกนี้จากโลกอื่น. ความจริง ทิฐินี้ ย่อมมีแก่ผู้อยู่ในโลกอื่นเท่านั้น ก็หามิได้.

<u>นตฺถิ</u> <u>ปโร</u> <u>โลโกติ</u>[๑] อิธ โลเก ฐิโต ปรโลกํ "นตฺถี"ติ คณฺหาติ. อิธาปิ วุตฺตนเยเนว อตฺโถ เวทิตพฺโพ. อยํ วา เอตฺถ อตฺโถ : สํสรณปฺปเทโส อิธโลโก, ปรโลโก จ นาม โกจิ นตฺถิ สํสรณสฺส อภาวา ตตฺถ ตตฺเถว อุจฺฉิชฺชนโตติ.

คำว่า <u>โลกอื่นไม่มี</u> ความว่า บุคคลผู้อยู่ในโลกนี้ ย่อมถือโลกอื่นว่า "ไม่มี". แม้ในที่นี้ ก็พึงทราบเนื้อความตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ. อีกอย่างหนึ่ง ในอธิการนี้มีเนื้อความดังนี้ : ถิ่นที่ท่องเที่ยวไป ชื่อว่าโลกนี้ และโลกอื่นไม่มี เพราะขาดสูญไปในที่นั้น ๆ นั่นเอง เหตุที่ไม่มีความท่องเที่ยวไปแล.

ปุริมภวโต ปจฺฉิมภเว อุปฺปตนํ อุปปาโต, โส เยสํ สีลํ, เต <u>โอปปาติกา</u>. เต ปน จวนกอุปปชฺชนกสตฺตา นตฺถีติ ทสฺเสนฺโต อาห "<u>นตฺถิ</u> <u>สตฺตา</u> <u>โอปปาติกา</u>"ติ.

การผุดขึ้นในภพหลังจากภพก่อน ชื่อว่า อุปปาโต แปลว่า การผุดขึ้น. การผุดขึ้นนั้นเป็นปรกติของสัตว์เหล่าใด สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า <u>โอปปาติกะ</u> ผู้ผุดขึ้นเกิด. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงว่า ก็สัตว์ผู้จุติ

---

๑ ฉ. ปรโลโกติ.

และอุปบัติเหล่านั้นไม่มี จึงตรัสว่า "พวกโอปปาติกสัตว์ไม่มี".

นตฺถิ โลเก สมณ ฯเปฯ ปเวเทนฺตีติ อนุโลมปฏิปทํ ปฏิปนฺนตฺตา สมฺคฺคตา[๑] สมฺมาปฏิปนฺนา ธมฺมิกสมณพฺราหฺมณา โลกสฺมึ นตฺถิ. เย อิมญฺจ โลกํ, ปรญฺจ โลกํ อตฺตนา เอว อภิวิสิฏฺเฐน ญาเณน ปจฺจกฺขโต ญตฺวา ปเวทนสมตฺถา สพฺพญฺญุพุทฺธา นาม นตฺถีติ ทสฺเสติ. รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตีติอาทีสุ วตฺตพฺพํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว.

คำว่า สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ฯลฯ ประกาศให้รู้ทั่วกันไม่มีในโลก ความว่า ท่านย่อมแสดงว่า สมณพราหมณ์ผู้ประกอบด้วยธรรมทั้งหลาย ผู้ดำเนินชอบ ปฏิบัติชอบ เพราะความเป็นผู้ปฏิบัติอนุโลมปฏิปทา ไม่มีในโลก. สมณพราหมณ์เหล่าใด ผู้สามารถรู้โดยประจักษ์ ซึ่งโลกนี้ และโลกอื่น ด้วยญาณอันวิเศษยิ่งโดยตนเอง แล้วประกาศให้คนอื่นรู้ด้วย ชื่อว่า สัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลายไม่มี. คำที่ควรกล่าวในคำเป็นต้นว่า ย่อมพิจารณาเห็นรูปว่าเป็นอัตตา ดังนี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเอง.

ปกติอณุอาทีนํ สสฺสตคฺคาหปุพฺพงฺคโม, สรีรสฺส อุจฺเฉทคฺคาหปุพฺพงฺคโม จ เตสํ คาหานํ สามิภูโต โกจิ สสฺสโต,

ความถือซึ่งมีความถือประกฤติและอณูเป็นต้น ว่าเที่ยงเป็นเบื้องหน้า และความถือซึ่งมีความถือสรีระว่าขาดสูญ เป็นเบื้อง-

๑ ฉ. สมฺมคฺคตา.

อุจฺฉิชฺชมาโน วา อตฺตา อตฺถีติ อตฺตคฺคาโห กทาจิ โหตีติ "เยภุยฺเยนา"ติ วุตฺตํ. สฺวายํ อตฺตคฺคาโห อตฺถโต ขนฺธารมฺมโณ เอว ทฏฺฐพฺโพ.

หน้า ความถืออัตตาว่า บางอย่างเที่ยง หรือว่า อัตตาที่ขาดสูญมีอยู่ซึ่งเป็นใหญ่กว่าความถือเหล่านั้น ย่อมมีได้ในกาลบางคราว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "โดยมาก". ความถืออัตตานี้นั้น โดยเนื้อความพึงเห็นว่า มีขันธ์เป็นอารมณ์อย่างเดียว.

เยภุยฺเยน ปรมํ อตฺตวาทุปาทานนฺติอาทินาวา[๑] สมฺพนฺโธ. ยทิปิ ภวราคชวนวีถิ สพฺพปรมํ[๒] ปวตฺตติ คหิตปฏิสนฺธิกสฺส ภวนิกนฺติยา ปวตฺติตพฺพตฺตา, โส ปน ภวราโค ตณฺหาทฬฺหตฺตํ น โหตีติ มญฺญมาโน น กามุปาทานสฺส ปรมุปฺปตฺติมาห.

เชื่อมความว่า เยภุยฺเยน ปรมํ อตฺตวาทุ-ปาทานํ โดยมาก อัตตวาทุปาทานเกิดก่อน. ท่านอาจารย์สำคัญอยู่ว่า ชวนวิถีแห่งภวราคะ ย่อมเป็นไปก่อนเพื่อน เพราะความติดใจอยู่ในภพ ของสัตว์ผู้ถือปฏิสนธิจะต้องเป็นไป ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นภวราคะนั้น ก็มิได้เป็นความมั่นแห่งตัณหา จึงมิได้กล่าวความเกิดขึ้นก่อน แห่งกามุ-ปาทาน.

---

[๑] ฉ. อาทินาว.
[๒] ฉ. ปรมํ.

ตณฺหา กามุปาทานนฺติ ปน วิภาคสฺส อกรเณ สพฺพาปิ ตณฺหา กามุปาทานํ, กรเณปิ วา กามราคโต อญฺญาปิ ตณฺหา ทฬฺหภาวํ ปตฺตา กามุปาทานนฺติ ตสฺส อรหตฺตมคฺควชฺฌตา วุตฺตา.

ก็ในการที่มิได้กระทำการจำแนกไว้ว่า ตัณหาเป็นกามุปาทาน ตัณหาทั้งหมด จึงจัดเป็น กามุปาทาน อีกอย่างหนึ่ง แม้ในการกระทำตัณหาแม้เป็นอย่างอื่น จากกามราคะที่ถึงความมั่นคง จัดเป็นกามุปาทาน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวความที่กามุปาทานนั้น เป็นธรรมชาติอันอรหัตมรรคพึงกำจัด.

อุปฺปตฺติฏฺฐานภูตา จิตฺตุปฺปาทา วิสโย. ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา อาลโย. ตตฺถ รมตีติ อาลยรามา, ปชา. เตเนว สา อาลยรามตา สสนฺตาเน, ปรสนฺตาเน จ ปากฏา โหติ. กามานนฺติ วตฺถุกามานํ. "สุขทุกฺขํ กมฺมุนา โหตี"ติ อคฺคเหตฺวา โกตูหลมงฺคลาทิพหุโล โหติ.

จิตตุปบาทที่เป็นฐานแห่งความเกิดขึ้น ชื่อว่า วิสัย. อุปาทานขันธ์ ๕ ชื่อว่า อาลัย. หมู่สัตว์ชื่อว่า อาลยรามา เพราะอรรถว่า ยินดีอยู่ในอาลัยนั้น. ด้วยเหตุนั้นแหละ ความเป็นผู้ยินดีในอาลัยนั้น ย่อมเป็นภาวะปรากฏในสันดานของตน และในสันดานของบุคคลอื่น. คำว่า กามทั้งหลาย ได้แก่ วัตถุกามทั้งหลาย. ผู้มีกามุปาทาน ชื่อว่า ย่อมเป็นผู้มากไปด้วยมงคล มีโกตูหลมงคลเป็นต้น เพราะมิได้ถือเอาว่า "สุขทุกข์มีด้วยกรรม".

สา โกตูหลมงฺคลาทิพหุลตา. อสฺส กามุปาทานวโต. ตนฺติ ทิฏฺฐุปาทานํ, อนตฺตนิ ธมฺมมตฺเต "อตฺตา"ติ มิจฺฉาภิวินิเวสสฺส[๑] สุขุมตรธมฺมุปาทานตาย สุขุมตา วุตฺตา.

สา โยค โกตูหลมงฺคลาทิพหุลตา แปลว่า ความเป็นผู้มากไปด้วยมงคล มีโกตูหลมงคลเป็นต้น. อสฺส โยค กามุปาทานวโต แปลว่า แห่งบุคคลผู้มีกามุปาทานนั้น. ตํ โยค ทิฏฺฐุปาทานํ แปลว่า ทิฐุปาทานนั้น ท่านอาจารย์กล่าวความยึดมั่นผิดในสิ่งที่มิใช่เป็นอัตตา ซึ่งเป็นเพียงธรรมว่า "เป็นอัตตา" เป็นเรื่องที่ละเอียด เพราะเป็นความยึดมั่นธรรมที่ละเอียดยิ่ง.

อุปนิสฺสยวจเนน อารมฺมณานนฺตรปกตูปนิสฺสยา วุตฺตาติ อนนฺตรปจฺจยาทีนมฺปิ สงฺคโห กโต โหติ.

ด้วยคำว่า อุปนิสสยะ ท่านกล่าวถึงอารัมมณูปนิสสยะ อนันตรูปนิสสยะ และปกตูปนิสสยะ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นอันกระทำการรวมเอา แม้ปัจจัยมีอนันตรปัจจัยเป็นต้นด้วย.

---

[๑] ฉ. มิจฺฉาภินิเวสสฺส.

อุปาทานปจฺจยาภวปท-วิตฺถารกถาวณฺณนา

พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ

๖๔๖. อตฺถโตติ วจนตฺถโต[๑] ธมฺมโตติ สภาวธมฺมโต. สาตฺถโตติ สาตฺถกโต, ปุพฺเพ วุตฺตสฺสาปิ ปุน วจนสฺส สปโยชนโต[๒] เภทสงฺคหาติ เภทโต สงฺคหโต, วิภาคโต เจว วิภตฺตสฺส สงฺขิปนโต จาติ อตฺโถ. ยํ ยสฺส ปจฺจโยติ ยํ ยํ อุปาทานํ ยสฺส ยสฺส ภวสฺส ปจฺจโย โหติ, ตโต จาติ อตฺโถ.

๖๔๖. บทว่า อตฺถโต แปลว่า โดยอรรถแห่งคำ. บทว่า ธมฺมโต แปลว่า โดยสภาวธรรม. บทว่า สาตฺถโต ความเท่ากับ สาตฺถกโต แปลว่า โดยข้อที่ยังมีประโยชน์ คือ โดยข้อที่ยังมีประโยชน์แห่งคำซ้ำแม้ที่ได้กล่าวมาแล้วในก่อน. บทว่า เภทสงฺคหา แปลว่า โดยการแบ่งออก โดยการรวมเข้า อธิบายว่า โดยการจำแนกออก และโดยการย่อข้อที่จำแนกออกแล้ว. คำว่า ยํ ยสฺส ปจฺจโย ความว่า อุปาทานใด ๆ เป็นปัจจัยแก่ภพใด ๆ โดยอุปาทานและภพนั้น.

ภวตีติ ภโวติ ผลโวหาเรน กมฺมภโว วุตฺโต. อุปปตฺติภวนิพฺพจนเมว หิ ทุวยสฺสาปิ สาธารณํ กตฺวา วุตฺตํ, ภวติ

ภวตีติ ภโว ท่านอาจารย์กล่าวกรรมภพ โดยการบัญญัติผลว่า ธรรมใดย่อมเป็น เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า ภพ

---

[๑] ก. ปรมตฺถโต.

[๒] ก. สมฺปโยชนโต.

เอตสฺมา อุปปตฺติภโวติ วา. ทุติโย ปน กมฺมภวา[๑] สตฺตสฺส ปุนพฺภวภาเวน สวิเสสํ ภวตีติ ภโว. ตโต เอว น สพฺพสฺส ภวนฺตรสฺส, ตํเหตุโน วา ภวภาวปฺปสงฺโค.

แปลว่า ธรรมที่เป็นขึ้น. ความจริง คำไข แห่งอุปปัตติภพนั่นเอง ท่านกล่าวไว้ กระทำให้ทั่วไปแก่ภพทั้ง ๒ โดยวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ภพ เพราะอรรถว่า เป็นแดนมีขึ้น แห่งอุปปัตติภพ ดังนี้ก็มี. อนึ่ง กรรมภพที่ ๒ ชื่อว่า ภพ เพราะอรรถว่า มีขึ้นอย่างมีความพิเศษ ด้วยความเป็นภพใหม่ของสัตว์. เพราะเหตุนั้นแหละ จึงไม่มีความเกี่ยวข้องกับความเป็นภพของภวันตระ คือระหว่างภพทั้งหมด หรือของภวันตระ ที่มีภพนั้นเป็นเหตุ.

ทุวิเธนาติ ทฺวีหิ อากาเรหิ ปวตฺติโตติ อตฺโถ. ทุวิเธนาติ วา ปจฺจตฺตตฺเถ กรณวจนํ, ทุวิโธติ วุตฺตํ โหติ. อตฺถีติ สํวิชฺชติ.

บทว่า ทุวิเธน ความว่า เพราะเป็นไปโดยอาการ ๒ อย่าง. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ทุวิเธน เป็นตติยาวิภัตติ ลงในอรรถแห่งปฐมาวิภัตติ มีอรรถาธิบายว่า ความเท่ากับ ทุวิโธ แปลว่า มี ๒ อย่าง. บทว่า อตฺถิ แปลว่า มี.

---

[๑] ฉ. กมฺมภโว.

๖๔๗. อตฺตโน ปจฺจเยหิ กรียตีติ กมฺมํ, อตฺตโน ผลํ กโรตีติ กมฺมนฺติ เกจิ, "กมฺมนฺ"ติ เอวํ วตฺตพฺพา กมฺมสงฺขาตา. ปริตฺตภูมโกติ กามภูมโก. มหาภูมโกติ มหคฺคตภูมโก. สพฺพนฺติ อนวเสสํ. ภวํ คจฺฉติ, คเมตีติ[๑] ภวคามิ.

๖๔๗. สิ่งที่ชื่อว่า กรรม เพราะมีความหมายว่า ถูกปัจจัยของตนกระทำ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า สิ่งที่ชื่อว่า กรรม เพราะมีความหมายว่า กระทำผลของตน ธรรมทั้งหลายที่พึงกล่าวอย่างนี้ว่า "กรรม" ชื่อว่า ที่นับเป็นกรรม. คำว่า ปริตฺตภูมิ ได้แก่ กามภูมิ. คำว่า มหาภูมิ ได้แก่ มหัคคตภูมิ. คำว่า ทั้งปวง. คือไม่มีส่วนเหลือ. กรรม ชื่อว่า ภวคามี เพราะมีความหมายว่า ไปสู่ภพ และยังสัตว์ให้ไปสู่ภพ.

คจฺฉตีติ จ นิปฺผาทนสมตฺถตาวเสน, อตฺตโน ปวตฺติกาเล ภวาภิมุขํ หุตฺวา ปวตฺตตีติ อตฺโถ, นิพฺพตฺตนเมว วา คมนํ อธิปฺเปตํ. "ภวคามี"ติ จ เอเตน กมฺมกฺขยกรํ กมฺมํ นิวตฺเตติ.

ก็คำว่า ไป เกี่ยวกับความเป็นสิ่งสามารถทำให้สำเร็จ อธิบายว่า เป็นสิ่งที่มุ่งหน้าไปสู่ภพเป็นไปในปวัตติกาลของตน อีกอย่างหนึ่ง การบังเกิดนั่นแหละ ท่านประสงค์ว่าไป. และด้วยคำว่า "ภวคามี" นี้ ท่านย่อมห้ามกรรมที่กระทำความสิ้นไปแห่งกรรม.

---

[๑] ฉ. คเมติ จาติ.

อยํ หิ วฏฺฏกถา, ตญฺจ วิวฏฺฏนิสฺสิตนฺติ. อปุญฺญาภิสงฺขาโรติ ทฺวาทส เจตนาติ อุทฺธจฺจสหคตเจตนายปิ คหณํ "อวิชฺชา-ปจฺจยา สงฺขารา"ติ[๑] เอตฺถ วิย เวทิตพฺพํ. "ภวปจฺจยา ชาตี"ติ เอตฺถ ปน "สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺ"ติ[๑] เอตฺถ วิย สาปิ อปเนตพฺพา. มนฺทพหุวิปากตาติ อปฺปมหาวิปากตา.

ก็เรื่องนี้ เป็นเรื่องวัฏฏะ ส่วนกรรมที่กระทำความสิ้นไปแห่งกรรมนั้น เกี่ยวกับวิวัฏฏะ. คำว่า เจตนา ๑๒ ดวง ชื่อว่า อปุญญาภิสังขาร ท่านถือเอาแม้เจตนาที่สหรคตด้วยอุทธัจจะ บัณฑิตพึงทราบเหมือนอย่างในคำนี้ว่า "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา" เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร. ส่วนในคำนี้ว่า "ภวปจฺจยา ชาติ" เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ ดังนี้ แม้เจตนาอันสหรคตด้วยอุทธัจจะนั้น ก็ควรนำออกไปเสีย เหมือนอย่างในคำนี้ว่า "สงฺขาร-ปจฺจยา วิญฺญาณํ" เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ ดังนี้. บทว่า มนฺทพหุวิปากตา แปลว่า ความที่เจตนาเหล่านั้นมีวิบากน้อยและมาก.

"สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมนฺติ อิมินา เจตนาสมฺปยุตฺตา อภิชฺฌาทโย วุตฺตา"ติ

ด้วยคำนี้ว่า "ส่วนธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้น ที่สัมปยุตกับเจตนา เป็นอัน

๑-๑ ม. อุ. ๑๔/๑๖๙, วิ. มหา. ๔/๑, สํ. นิ. ๑๖/๑, ขุ. อุ. ๒๕/๗๓, เนตฺติปกรณ. ภูมิพโลภิกขุ ๔๘.

เอเตน อาจยคามิตาย เตสํ กมฺมสงฺขาตตา วุตฺตาติ กมฺมภวปริยาปนฺนตํ ปริยาเยน วทติ, นิปฺปริยาเยน ปน เจตนาว กมฺมภโว. วุตฺตํ หิ "กมฺมภโว ตีหิ ขนฺเธหิ เอเกนายตเนน เอกาย ธาตุยา สมฺปยุตฺโต, เอเกน ขนฺเธน เอเกนายตเนน เอกาย ธาตุยา เกหิจิ สมฺปยุตฺโต"ติ[1]

กล่าวแล้วด้วยคำนี้ว่า อนึ่ง กรรมที่เป็นภวคามีทั้งปวง" ดังนี้ ท่านกล่าวถึงธรรมมีอภิชฌาเป็นต้นเหล่านั้นนับเป็นกรรม เพราะความเป็นอาจยคามี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว ความเป็นธรรมที่นับเนื่องด้วยกรรมภพไว้โดยปริยาย แต่โดยนิปริยาย เจตนานั่นเองเป็นกรรมภพ. สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "กรรมภพสัมปยุตด้วยขันธ์ ๓ ด้วยอายตนะ ๑ ด้วยธาตุ ๑ สัมปยุตด้วยธรรมบางเหล่า คือด้วยขันธ์ ๑ ด้วยอายตนะ ๑ ด้วยธาตุ ๑" ดังนี้.

อุปปตฺติภโว ตีหิปิ ติเกหิ วุตฺโต อุปาทินฺนกฺขนฺโธว. ยถาห "อุปปตฺติภโว. กามภโว. สญฺญาภโว. ปญฺจโวการภโว ปญฺจหิ ขนฺเธหิ เอกาทสหายตเนหิ สตฺตรสหิ ธาตูหิ สงฺคหิโต"ติอาทิ[2] ยทิ หิ

อุปปัตติภพ ได้แก่ อุปาทินนขันธ์ที่ท่านกล่าวไว้ด้วยติกะทั้ง ๓. อย่างที่ตรัสไว้ว่า "อุปปัตติภพ. กามภพ. สัญญาภพ. ปัญจโวการภพ ท่านสงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๕ ด้วยอายตนะ ๑๑ ด้วยธาตุ ๑๗" ดังนี้

---

[1] อภิ. ธา. ๓๖/๕๗.

[2] อภิ. ธา. ๓๖/๑๔.

อนุปาทินฺนกานมฺปิ คหณํ สิยา, "ทฺวาทสหิ อายตเนหิ อฏฺฐารสหิ ธาตูหี"ติ วตฺตพฺพํ สิยาติ.

เป็นต้น. ท้วงว่าก็ผิว่า จะพึงมีการถือเอาแม้ธรรมที่เป็นอนุปาทินนกะไซร้ ก็ชอบที่จะพึงกล่าวว่า "ด้วยอายตนะ ๑๒ ด้วยธาตุ ๑๘" ดังนี้.

กามตณฺหาย กาเมตพฺพโต กามนิสฺสยตาย โภคา วิย, กามสหจริตตาย "กุนฺตา ปจรนฺตี"ติ วิย, กามารมฺมณตาย "สุขํ รูปนฺ"ติ วิย, กามปจฺจยฏฺฐานตาย "สุโข สคฺโค"ติ วิย กามาติ อวีจิปรนิมฺมิตวสวตฺติ-ปริจฺฉินฺนา อุปาทินฺนกฺขนฺธา วุจฺจนฺติ.

ตอบว่า อุปาทินนขันธ์ทั้งหลายที่กำหนดด้วยอเวจี และปรนิมมิตวสวัตดี ท่านเรียกว่า กาม เพราะเป็นขันธ์ที่กามตัณหาพึงให้สัตว์ใคร่ คือ เพราะมีกามเป็นที่อาศัย เหมือนอย่างโภคะทั้งหลาย เพราะเป็นขันธ์ที่มีความเป็นไปร่วมกับกาม เหมือนอย่างคำว่า "กุนฺตา ปจรนฺ"ติ แปลว่า หอกทั้งหลายย่อมเที่ยวไป (หมายความว่า คนถือหอกเที่ยวไป) เพราะมีกามเป็นอารมณ์ เหมือนคำว่า "สุขํ รูปํ" รูปเป็นสุข เพราะมีกามเป็นปัจจัยและเป็นที่ตั้ง เหมือนคำว่า "สุโข สคฺโค" สวรรค์เป็นสุขดังนี้.

รูปาวิราคโต ยํ นิสฺสิตา, ตทุปจาเรน "มญฺจา โฆสนฺตี"ติ วิย, "ผนฺทนเทวตา"ติ วิย จ "รูปนฺ"ติ วุจฺจนฺติ พฺรหฺมกายิกาก-

อุปาทินนขันธ์ทั้งหลาย ที่กำหนดด้วยพรหมชั้นพรหมกายิกะและชั้นอกนิษฐ์ ท่านเรียกว่า "รูป" ก็โดยที่ไม่พรากไปจากรูป คือ

นิฏฺฐปริจฺฉินฺนา อุปาทินฺนกฺขนฺธา.

พาดพิงถึงรูปที่ได้อาศัยอยู่ เหมือนคำว่า "มญฺจา โฆสนฺติ" เตียงป่าวร้อง (หมายถึงคนอยู่บนเตียงป่าวร้อง) และเหมือนคำว่า "ผนฺทน เทวตา" แปลว่า เทวดาผู้ดิ้นรน.

รูปเมว ภโว รูปภโว, ตถา อรูปนฺติ อากาสานญฺจายตนภวคฺคปริจฺฉินฺนา จตฺตาโร อุปาทินฺนกฺขนฺธา วุจฺจนฺติ. อรูปเมว ภโว อรูปภโว. กาโม เอว ภโวติ กามภโว, โส ปน ยสฺมา ยถาวุตฺเตนตฺเถน "กาโม"ติ วตฺตพฺโพ โหติ, ตสฺมา "กามสงฺขาโต ภโว"ติ วุตฺตํ. กามาวจรสญฺญิโต วา ภโว "กามสงฺขาโต ภโว"ติ วุตฺโต.

ภพ คือ รูป ชื่อว่า รูปภพ อุปาทินนขันธ์ ๔ ที่กำหนดด้วยภพเลิศ คือ อากาสานัญจายตนะ ท่านเรียก อรูป เหมือนกัน. ภพ คือ อรูป ชื่อว่า อรูปภพ. ภพ คือ กาม เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า กามภพ. ก็กามภพนั้น เพราะเหตุที่ชอบที่จะพึงกล่าวว่า "กาม" โดยเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ภพที่นับว่ากาม". อีกอย่างหนึ่ง ภพที่รู้กันว่ากามาวจร ท่านเรียกว่า "ภพที่นับว่ากาม".

ตถา รูปารูปภโวติ อาห "เอส นโย รูปารูปภเวสู"ติ. สญฺญาว ตํ ภโว สญฺญาภโวติ เอตฺถ วนฺตุสทฺทสฺส โลโป ทฏฺฐพฺโพ. ตสฺส วา อตฺเถ อการํ กตฺวา "สญฺญภโว"ติปิ ปาโฐ. เตนาห

รูปภพและอรูปภพ ก็เหมือนกัน เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในรูปภพและอรูปภพก็นัยนี้". ในคำว่า สญฺญาว ตํ ภโว สญฺญาภโว นี้ พึงเห็นการลบ วนฺตุ ศัพท์. อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า "สญฺญภโว"

"สญฺญาวา"ติอาทิ. โวกิณฺโณติ เอเตน โวการสทฺทสฺส กมฺมสาธนตมาห.

ดังนี้ ก็มี เพราะลบ อ อักษร ในความหมายของ วนฺตุ ศัพท์นั้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "สญฺญาวา" ดังนี้เป็นต้น. ท่านอาจารย์กล่าวความที่โวการ-ศัพท์เป็นกัมมสาธนะ ด้วยบทว่า โวกิณฺโณ.

โวกิริยติ ปสาริยติ วิตฺถาริยตีติ โวกาโร, โวกิรณํ วา โวกาโร, โส เอกสฺเสว ขนฺธสฺส วเสน ปวตฺตตฺตา "เอกโวกาโร"ติ[1] วุตฺโต, ปสฺภุปฺปตฺตีติ อตฺโถ.

โวกิริยติ ปสาริยติ วิตฺถาริยตีติ โวกาโร สภาวะใด อันธรรมย่อมระคน คือ แผ่ไป ขยายไป เหตุนั้น สภาวะนั้น ชื่อว่า โวกาโร ถูกระคน อีกอย่างหนึ่ง วิเคราะห์ว่า โวกิรณํ โวกาโร ความระคน ชื่อว่า โวกาโร ภพนั้น ท่านกล่าวว่า "เอกโวกาโร" เพราะเป็นไปด้วยอำนาจขันธ์เดียวเท่านั้น อธิบายว่า มีความเกิดขึ้นแผ่ไปแล้ว.

๖๔๘. กิญฺจาปิ ภวนิทฺเทเส "สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ กมฺมภโว"ติ[2] อิมินา เจตนา-สมฺปยุตฺตธมฺมาปิ วุตฺตา. ปุญฺญาภิสงฺขารา-

๖๔๘. ท่านกล่าว แม้ธรรมที่สัมปยุตกับเจตนาไว้ด้วยคำว่า "กรรมที่เป็นภวคามีแม้ทั้งปวง ชื่อว่า กรรมภพ" ดังนี้ นี้ใน

---

[1] ฉ. เอโก โวกาโรติ.

[2] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓.

ทโยวาติ ปน อวธารณํ ปจฺจยธมฺมวิเสเสปิ อตฺถปฺปเภเทน สงฺขารภวคฺคหเณสุ อตฺเถว วิเสโสติ หสฺสนตฺถํ กตํ. เตนาห "เอวํ สนฺเตปิ"ติอาทิ.

ภวนิทเทสก็จริงอยู่. ถึงอย่างนั้น อวธารณะว่า ปุญฺญาภิสงฺขาราทโยว อภิสังขารทั้ง-หลายมีบุญญาภิสังขารนั้นแหละ ดังนี้ ท่านอาจารย์ได้กระทำไว้เพื่อแสดงว่า ในศัพท์ว่าสังขารและภพ มีความต่างกันอยู่ที่เดียว เพราะต่างกันโดยความหมาย แม้ในเพราะความต่างแห่งธรรมอันเป็นปัจจัย. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น" ดังนี้ เป็นต้น.

สงฺขารภวานํ ธมฺมเภทโต น สงฺขารา เอว ปุน วุตฺตาติ "สาตฺถกเมวิทํ ปุนวจนนฺ"ติ เอตํ อยุตฺตนฺติ เจ ? น, ภเวกเทสภาเวน สงฺขารานํ ภโวติ ปุน วุตฺตตฺตา. ปเรน วา ธมฺมวิเสสํ อคฺคเหตฺวา[๑] ปุนวจนํ โจทิตนฺติ โจทกาภิลาสวเสน "สาตฺถกเมวิทํ ปุนวจนนฺ"ติ วุตฺตํ.

หากจะมีผู้ท้วง ท้วงว่า เพราะสังขารและภพต่างกันโดยธรรม ท่านจึงมิได้กล่าวซ้ำซึ่งสังขารนั่นแหละ เหตุนั้น คำว่า "การกล่าวอภิสังขารซ้ำนี้ จึงมีประโยชน์แท้" นี้จึงไม่สมควร ? ข้อนี้ตอบว่า ไม่ใช่เช่นนั้น เพราะสังขารทั้งหลาย ท่านกล่าวซ้ำว่า ภพด้วยความที่เป็นส่วนหนึ่งของภพ. อีกประการหนึ่ง ผู้อื่นท้วงการกล่าวซ้ำ ก็เพราะมิได้ถือเอาความต่าง แห่งธรรม

---

[๑] มูลฎีกา. ๒/๑๒๓.

เหตุนั้น คำว่า "การกล่าวอภิสังขารซ้ำนี้จึงมีประโยชน์แท้" ท่านอาจารย์กล่าวไว้โดยเป็นความพอใจของผู้ท้วง.

๖๔๙. กามภวาทินิพฺพตฺตกสฺส กมฺมสฺส กามภวาทิภาโว ผลโวหาเรน อฏฺฐกถายํ วุตฺโต. สหชาตวิญฺญาณสฺสาปิ ปจฺจยภูตํ อวิชฺชาเหตุกํ สงฺขารคฺคหเณน ยงฺกิญฺจิ กมฺมํ ปุพฺเพ วุตฺตํ, อิธ ปน "สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมนฺ"ติ[๑] วจนโต ภวสฺส นิพฺพตฺตกํ อุปาทานเหตุกํ[๒] วิปจฺจนาย กโตกาสเมว ภโวติ อธิปฺเปโต.

๖๔๙. ภาวะที่กรรมอันยังสัตว์ให้บังเกิดในภพ มีกามภพเป็นต้น จัดเป็นกามภพเป็นต้น ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาด้วยโวหารกล่าวถึงผล. กรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่กล่าวไว้ในตอนต้น ด้วยศัพท์ว่าสังขาร มีอวิชชาเป็นเหตุอันเป็นปัจจัย แม้แก่วิญญาณที่เกิดร่วมกัน แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาว่า กรรมอันกระทำโอกาสเพื่อการให้ผล ซึ่งมีอุปาทานเป็นเหตุ ยังภพให้บังเกิดนั่นแหละ ชื่อว่าภพ โดยพระบาลีว่า "กรรมที่เป็นภวคามี แม้ทั้งปวง" ดังนี้.

ยํ กามุปาทานปจฺจยา รูปภวนิพฺพตฺตกํ, อรูปภวนิพฺพตฺตกญฺจ กมฺมํ กริยติ, โส กมฺมภโว, ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติ-

ความข้อนี้ว่า กรรมใด ที่ยังรูปภพให้บังเกิดและยังอรูปภพให้บังเกิดมี เพราะกามุ-ปาทานเป็นปัจจัย อันสัตว์กระทำเข้า ข้อนั้น

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓.
[๒] ก. อุปาทานเหตุ.

ภโวติ อิมมตฺถํ "เอส นโย รูปารูปภเวสู"ติ อติทิสติ.

ชื่อว่า กรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดเฉพาะแต่กรรมนั้น ชื่อว่า อุปปัติภพ ดังนี้ ท่านอาจารย์แสดงล่วงหน้าว่า "ในรูปภพและอรูปภพ ก็มีนัยนี้".

เทฺว กามภวาติ กามกมฺมภโว, กามูปปตฺติภโวติ เทฺว กามภวา, เอวํ "เทฺว รูปภวา, เทฺว อรูปภวา"ติ เอตฺถาปิ. อนฺโตคเธ หิ วิสุํ อคฺคเหตฺวา อพฺภนฺตรคเต เอว กตฺวา กามภวาทิเก กมฺมูปปตฺติภววเสน ทุคุเณ กตฺวา อาห "ฉ ภวา"ติ.

คำว่า กามภพ ๒ ได้แก่ กามภพ ๒ คือ กามกรรมภพ ๑ กามูปปัตติภพ ๑ แม้ในคำว่า "รูปภพ ๒ อรูปภพ ๒" นี้ ก็อย่างนี้. ก็ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ภพมี ๖" ดังนี้ มิได้ถือเอาภพที่อยู่ภายในเป็นแผนกหนึ่ง จัดให้เป็นภพอยู่ภายในอย่างเดียวแล้วเพิ่มภพมีกามภพเป็นต้น เป็น ๒ ชั้น คือ กรรมภพและอุปปัตติภพ.

อวิเสเสนาติ อุปาทานวเสน เภทํ อกตฺวา. อุปาทานเภทากรเณเนว จ ทฺวาทสปฺปเภทสฺส สงฺคหวเสน สงฺคหโต "ฉ ภวา"ติ วุตฺตํ. อนุปคมฺมาติ อนิสฺสาย, อนามสิตฺวาติ อตฺโถ.

คำว่า โดยไม่แปลกกัน คือ ไม่กระทำการแยกเกี่ยวกับอุปาทาน. อนึ่ง ท่านกล่าวว่า "ภพมี ๖" เพราะรวมเข้าด้วยอำนาจการรวมภพทั้ง ๑๒ ประเภท โดยไม่กระทำการแยกอุปาทาน. คำว่า ไม่แตะต้อง คือ ไม่อาศัย อธิบายว่า ไม่พาดพิง.

คุณหญิงพัฒนา อุไรรัตน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๖๕๐. โคสีเลน กุกฺกุรสีเลน จ สมตฺเตน สมาทินฺเนน คุนฺนํ, กุกฺกุรานญฺจ สหพฺยตา[๑] วุตฺตาติ "สีลพฺพตุปาทานวโต ฌานภาวนา น อิชฺฌตี"ติ มญฺญมานา เตน รูปารูปภวา น โหนฺตีติ เกจิ วทนฺติ. วกฺขมาเนน ปน ปกาเรน ปจฺจยภาวโต "ตํ น คเหตพฺพนฺ"ติ อาห.

อสุทฺธิมคฺเค จ สุทฺธิมคฺคปรามสนํ สีลพฺพตุปาทานนฺติ สุทฺธิมคฺคปรามสเนน รูปารูปาวจรชฺฌานานํ นิพฺพตฺตนํ น น ยุชฺชตีติ.

๖๕๐. ท่านกล่าวว่า พวกโคและพวกสุนัข เป็นผู้เกิดร่วมกันก็ด้วยโคศีล คือธรรมเนียมโคและกุกกุรศีล ธรรมเนียมสุนัข ที่เขาถือแล้วยึดมั่นแล้ว เพราะเหตุนั้น อาจารย์บางพวกสำคัญว่า "การเจริญฌานย่อมไม่สำเร็จ แก่บุคคลผู้มีสีลัพพตุปาทาน" จึงกล่าวว่า รูปภพ และอรูปภพย่อมไม่มีด้วยสีลัพพตุปาทานนั้น. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "คำนั้น ไม่ควรถือเอา" เพราะความเป็นปัจจัยโดยประการที่จะกล่าวถึงต่อไป.

ก็การถือผิดในสิ่งที่มิใช่ทางแห่งความบริสุทธิ์ว่า เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ จัดเป็นสีลัพพตุปาทาน เพราะเหตุนั้น การยังรูปาวจรฌานและอรูปาวจรฌาน ให้บังเกิดด้วยการถือผิดว่า เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ จะไม่ควรก็หามิได้ ฉะนี้แล.

---

[๑] ก. มหพฺยตา.

อนุสฺสววเสนาติ "เสตวธยชฺชํ อาลภเต ภูติกาโม"ติ อาทินฺนอนุสฺสววเสน,[๑] ยถา อิเม มนุสฺสโลเก กามา สมิทฺธา, เอวํ เทวโลเก อิโต สมิทฺธตราติ ทิฏฺฐานุสาเรน วา. ปุราณภารตสีตาหรณ-ปสุพนฺธวิธิอาทิสวนํ อสทฺธมฺมสฺสวนํ.

คำว่า ด้วยอำนาจการได้ยินสืบกันมา ได้แก่ ด้วยอำนาจการได้ยินสืบกันมาที่ถือว่า "ผู้ใคร่ความเจริญ ย่อมยึดถือเอาการฆ่าสัตว์ สีขาวและการเซ่นสรวง" หรือตามแบบอย่างที่ได้เห็นว่า กามทั้งหลายในมนุษย์โลกเหล่านี้สมบูรณ์ ฉันใด กามทั้งหลายในเทวโลก สมบูรณ์กว่ามนุษย์โลกนี้ เหมือนฉันนั้น. การฟังเรื่องปุราณะ เรื่องภารตะ เรื่องชิงนางสีดา และเรื่องวิธีผูกปศุสัตว์เป็นต้น ชื่อว่า การฟังเรื่องอสัทธรรม.

อาทิ-สทฺเทน อสปฺปุริสูปสฺสยํ,[๒] ปุพฺเพ จ อกตปุญฺญตํ, อตฺตมิจฺฉาปณิธิญฺจ สงฺคณฺหาติ. กายทุจฺจริตาทีนิปีติ อตฺตโน อธิปฺเปตานํ กามานํ อนุปายภูตานิปิ กายทุจฺจริตาทีนิ กโรติ, จิรสฺสคาทิอตฺถํ ยุทฺธาทิวเสนาติ อธิปฺปาโย. สนฺทิฏฺฐิเก วา ปน รชฺช-

ด้วยอาทิ-ศัพท์ ท่านอาจารย์ย่อมสงเคราะห์เรื่องที่อิงอาศัยอสัปบุรุษ ความเป็นผู้ไม่กตัญญูในกาลก่อน และการตั้งตนไว้ผิดในกาลก่อน. คำว่า แม้ทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้น ความว่า ย่อมกระทำ ทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้น แม้มิใช่เป็นอุบายแห่งกาม

๑ ก. "เสตวายพฺยอาลเภทาภูติกาโม"ติ-อาทิอนุสฺสววเสน,

๒ ฉ. อสปฺปุริสูปนิสฺสยํ.

เสนาปติฏฐานาทิสงฺคเห กาเม.

ที่ประสงค์ของตน อธิบายว่า ด้วยอำนาจการรบเป็นต้น เพื่อความสุขมีสวรรค์เป็นต้นสิ้นกาลนาน. ก็หรือว่า (ปรารถนา) กามทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน คือ รวมทั้งราชสมบัติและตำแหน่งเสนาบดีเป็นต้น.

ตทนฺโตคธา เอวาติ ตสฺมึ ทุจฺจริตนิพฺพตฺเต, สุจริตนิพฺพตฺเต จ กามภเว อนฺโตคธา เอวาติ อตฺโถ. อนฺโตคธาติ จ สญฺญา-ภวปญฺจโวการภวานํ เอกเทเส อนฺโต-คธตฺตา วุตฺตํ. น หิ เต นิรวเสสา กามภเว อนฺโตคธาติ.

บทว่า ตทนฺโตคธา เอว ความว่า อันรวมอยู่ภายใน ในกามภพนั้น คือ ที่บังเกิดแต่ทุจริตและบังเกิดแต่สุจริตนั้นเอง. อนึ่ง บทว่า อนฺโตคธา ท่านกล่าวไว้ เพราะรวมอยู่ภายในโดยส่วนหนึ่งแห่งสัญญาภพและปัญจโวการภพ. เพราะว่าสัญญาภพและปัญจโวการภพนั้น รวมอยู่ภายในในกามภพอย่างไม่มีเหลือ ก็หามิได้.

สปฺปเภทสฺสาติ สุคติทุคฺคติมนุสฺสาทิปฺ-ปเภทวโต.

คำว่า พร้อมทั้งประเภท คือ อันมีประเภท มีสุคติ ทุคติ และมนุษย์เป็นต้น.

กามาวจรสมฺปตฺติภเว ปฐมทุติย-อุจฺเฉทวาทวเสน, รูปภเว ตติยอุจฺเฉท-วาทวเสน, อรูปภเว เสสอุจฺเฉทวาทวเสน

อัตตานี้ ย่อมเป็นอันขาดสูญเกี่ยวกับอุจเฉทวาทะที่ ๑ ที่ ๒ ในภพแห่งกามาวจรสมบัติ เกี่ยวกับอุจเฉทวาทะที่ ๓ ในรูปภพ

อยํ อตฺตา[๑] สุอุจฺฉินฺโน โหตีติ ตทุปคํ กมฺมํ กโรตีติ อาห "อยํ อตฺตา นามา"ติอาทิ.

เกี่ยวกับอุจเฉทวาทะที่เหลือ ในอรูปภพ เพราะเหตุนั้น จึงทำกรรมที่เข้ากันได้กับอุจเฉททิฐินั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำว่า "ชื่อว่าอัตตานี้" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ สุอุจฺฉินฺโนติ สกลวฏฺฏทุกฺขสมุจฺเฉเทน สุฏฺฐุ อุจฺฉินฺโน, อปุนพฺภวุปฺปตฺติโก โหตีติ อตฺโถ.

ในคำนั้น คำว่า เป็นอันขาดสูญ ความว่า เป็นอันขาดสูญ ด้วยการตัดวัฏทุกข์ทั้งสิ้นได้เด็ดขาด อธิบายว่า ย่อมเป็นอันมีการไม่เกิดขึ้นในภพใหม่.

"กามาวจรสมฺปตฺติภเว"ติ อิทํ ปฐมทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทวเสน วุตฺตํ, เสสํ อิตรทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทวเสน. ตตฺถ กิญฺจาปิ ปาฬิยํ[๒] รูปาวจรชฺฌานวเสเนว อุปริ จตฺตาโร ทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทา อาคตา, ทิฏฺฐิคติโก ปน ยงฺกิญฺจิ คเหตฺวา[๓] ยถา ตถา อภินิวิสตีติ อรูปภวคฺคหณํ[๔],

คำว่า "ในภพแห่งกามาวจรสมบัติ" นี้ ท่านกล่าวเกี่ยวกับทิฐธรรมนิพพานข้อที่ ๑ คำที่เหลือ ท่านกล่าวเกี่ยวกับทิฐธรรมนิพพานนอกนี้. ในคำนั้น ทิฐธรรมนิพพานวาทะ ๔ ข้อ ข้างหน้ามาแล้ว เกี่ยวกับรูปาวจรฌานนั้นเอง ในพระบาลี แม้ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น คนเจ้าทิฐิถืออย่างใด

---

๑ ฉ. อยมตฺตา.
๒ ที. สี. ๙/๔๗.
๓ ก. อคฺคเหตฺวา.
๔ ก. รูปภวคฺคหณํ.

อรูปชฺฌานานมฺปิ วา จตุตฺถชฺฌานสงฺคหโต อรูปภวคฺคหณํ, สนฺตสุขตาย วา ตํสมงฺคิโน สุขิตภาวสามญฺญโต.

อย่างหนึ่ง แล้วยึดมั่นไปตามแต่จะได้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงถือเอาอรูปภพ อีกอย่างหนึ่ง ท่านถือเอาอรูปภพ ก็เพราะแม้อรูปฌานก็รวมอยู่ในจตุตถฌาน อีกอย่างหนึ่ง ท่านถือเอาอรูปภพ ก็เพราะอรูปฌานมีความเสมอกันโดยภาวะที่บุคคล ผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยจตุตถฌานนั้น เป็นผู้ถึงความสุข เพราะความที่อรูปฌานเป็นสุขอย่างละเอียด.

วิคตปริฬาโหติ ยถาภิลาสิตวิสยูปหาเรน, ปหาเนน จ วูปสนฺตกามราคปริฬาโห, ทิฏฺเฐว ธมฺเม นิพฺพานปฺปตฺโตติ อตฺโถ.

คำว่า ปราศจากความเร่าร้อน ความว่า เป็นผู้มีความเร่าร้อน คือกามราคะสงบแล้ว อธิบายว่า เป็นผู้บรรลุนิพพานในปัจจุบันนั่นเอง ด้วยการนำเข้าไปซึ่งอารมณ์ได้ตามความปรารถนา และด้วยการละ.

สุทฺธิมคฺคปรามสนวเสน ปวตฺติตํ ยงฺกิญฺจิ โลกิยํ สีลํ, ฌานญฺจ สีลพฺพตมิจฺเจว อิธาธิปฺเปตนฺติ อาห "อิทํ สีลพฺพตํ นามา"ติอาทิ. กเมน อวตฺวา สีลพฺพตุปาทานสฺส อนฺเต ภวปจฺจยตาวจนํ อตฺตวาทุปาทานํ วิย อภิณฺหํ อสมุทาจารโต,

ศีลและฌานที่เป็นโลกียะ อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่บุคคลให้เป็นไปแล้วเกี่ยวกับการยึดถืออย่างผิด ๆ ว่าเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ ท่านประสงค์เอาว่า สีลพรต ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "ชื่อว่า สีลพรตนี้" ดังนี้. ท่านมิได้

อตฺตวาทุปาทานนิมิตฺตตฺตา จ.

กล่าวไว้โดยลำดับ กล่าวว่าเป็นปัจจัยแก่ภพในที่สุดแห่งสีลัพพตุปาทาน เพราะมิได้ปรากฏเนือง ๆ เหมือนอัตตวาทุปาทาน และเพราะความที่สีลัพพตุปาทานมีอัตตวาทุปาทานเป็นนิมิต.

<u>กามภเวติ</u>[๑] นิทฺธารเณ ภุมฺมํ. <u>เหตุปจฺจยปฺปเภเทหีติ</u> เอตฺถ มคฺคปจฺจโย จ วตฺตพฺโพ. ทิฏฺฐุปาทานาทีนิ หิ สหชาตกมฺมภวสฺส มคฺคปจฺจยา โหนฺตีติ, ตสฺมา ตานิ สหชาตาทีสุ เหตุปจฺจยํ อปนียมคฺคปจฺจยํ ปกฺขิปิตฺวา สตฺตธา ปจฺจยา โหนฺตีติ เวทิตพฺพานิ.

บทว่า <u>กามภเว</u> เป็นสัตตมีวิภัตติลงในนิทธารณะ. ก็ในบทว่า <u>เหตุปจฺจยปฺปเภทหิ</u> นี้ ควรกล่าวถึงมัคคปัจจัยด้วย. จริงอยู่ อุปาทานทั้งหลายมีทิฐุปาทานเป็นต้น ย่อมเป็นมัคคปัจจัย แก่กรรมภพที่เกิดร่วมกัน ฉะนี้ เพราะเหตุนั้น อุปาทานทั้งหลายมีทิฐุปาทานเป็นต้นเหล่านั้น พึงทราบว่า บรรดาปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น ชักเอาเหตุปัจจัยออกเพิ่มมัคคปัจจัยเข้า ก็เป็นปัจจัยได้ ๗ อย่าง.

สพฺพานิ ปน อนนฺตรสมนนฺตรานนฺตรูปนิสฺสยนตฺถิวิคตาเสวนปจฺจเยหิ ปจฺจยา โหนฺติ.

อนึ่ง อุปาทานทั้งหมด เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อนันตรูป-

---

[๑] ฉ. กมฺมภเวติ.

อนนฺตรสฺส[๑] อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจยา โหนฺติ. กทาจิ อารมฺมณปจฺจยาทีนาปิ, ตํ ปน อุปนิสฺสยปจฺจเยเนว สงฺคเหตฺวา วุตฺตํ "วิปฺปยุตฺตสฺส ปน อุปนิสฺสยปจฺจเยเนวา"ติ.

นิสสยปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย และเสวนปัจจัย. เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยแก่ภพที่มิใช่เป็นลำดับ. บางคราวก็เป็นปัจจัย โดยปัจจัยมีอารัมมณปัจจัยเป็นต้นก็มี ก็ท่านรวมภพที่มิใช่เป็นลำดับ ด้วยอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น กล่าวไว้ว่า "แต่เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แก่ภพที่เป็นวิปปยุต" ดังนี้.

ภวปจฺจยาชาติอาทิปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๕๑. ชาตีติอาทีสูติ อาทิ-สทฺเทน "ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺตี"ติ[๒] สพฺพํ

พรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ

๖๕๑. ด้วยอาทิ-ศัพท์ว่า ชาตีติอาทีสุ ในคำทั้งหลายมีชาติเป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมสงเคราะห์คำทั้งปวงว่า "ชาติปจฺจยา

---

[๑] ฉ. นานนฺตรสฺส.

[๒] ม. อุ. ๑๔/๑๖๙, วิ. มหา. ๔/๑, สํ. นิ. ๑๖/๑, ขุ. อุ. ๒๕/๗๓, เนตฺติปกรณ. ๔๘ (ภูมิพโลภิกขุ).

สงฺคณฺหาติ. เตนาห "ชาติอาทีนนฺ"ติอาทิ. อุปปตฺติภวุปฺปตฺติเยว ชาตีติ อาห "น อุปปตฺติภโว"ติ.

ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ" เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมี ชรามรณะ โสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ชาติอาทีนํ" คำมีชาติเป็นต้น. การเกิดขึ้นในอุปบัติภพนั่นเอง ชื่อว่า ชาติ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อุปบัติภพหาเป็นปัจจัยไม่".

ชายมานสฺส ปน ([1]) ชาตีติ อุปปตฺติภโวปิ อสติ อภาวา ชาติยา ปจฺจโยติ สกฺกา วตฺตุํ. ชายมานรูปปทฏฺฐานตาปิ หิ รูปชาติยา วุตฺตา "อุปจิตรูปปทฏฺฐาโน อุปจโย, อนุปฺปพนฺธรูปปทฏฺฐานา สนฺตตี"ติ จ.[2]

ก็เมื่อสัตว์เกิดจึงจะมีชาติ แม้อุปบัติภพก็ชื่อว่าชาติ อาจกล่าวได้ว่า เป็นปัจจัยแก่ชาติ เพราะเมื่ออุปบัติภพไม่มีชาติก็ไม่มี. จริงอยู่ ท่านกล่าวแม้ภาวะที่ชาติรูป เป็นธรรมชาติ มีรูปที่เกิดอยู่เป็นปทัฏฐานไว้ว่า "อุปจยรูป มีรูปที่ก่อตัวขึ้นเป็นปทัฏฐาน สันตติรูปมีรูปที่เนื่องกันโดยลำดับ เป็นปทัฏฐาน" ดังนี้.

---

[1] ฉ. ชาติ.

[2] ฉ. จ-สทฺโท นตฺถิ. อฏฺฐสาลินี ๔๗๖.

ชาตานํ ขนฺธานํ อุณฺณาตตา, อภิมตตา จ หีนปฺปณีตตา. อนิฏฺฐํ หิ หีนํ, อิฏฺฐํ ปณีตํ. อาทิ-สทฺเทน สุวณฺณ-ทุพฺพณฺณหีนุตฺตมาทึ สงฺคณฺหาติ. ยมกานมฺปิ สตนฺติ ยมกภาเวน นิพฺพตฺตานมฺปิ สมานานํ. โส จ สตฺตานํ วิเสโส. ภินฺนสนฺตานิกสฺส วิเสสการณสฺส สพฺเพน สพฺพํ อภาวโต "อชฺฌตฺตสนฺตาเน"ติ วุตฺตํ.

ความที่ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดแล้ว เป็นสภาพที่เขาดูหมิ่น และเป็นสภาพที่เขายกย่อง ชื่อว่า ความเป็นผู้ทรามและเป็นผู้ประณีต. จริงอยู่ สิ่งที่ไม่น่าปรารถนาเป็นสิ่งทราม สิ่งที่น่าปรารถนาเป็นสิ่งประณีต. ด้วยอาทิ-ศัพท์ ท่านอาจารย์ย่อมสงเคราะห์สิ่งที่มีผิวพรรณดี สิ่งที่มีผิวพรรณเลว สิ่งที่เลวและสิ่งที่สูงสุด. คำว่า แม้เป็นลูกแฝด ความว่า แม้เกิดแล้ว ด้วยความเป็นลูกแฝด. โส จ โยค สตฺตานํ วิเสโส แปลว่า อันความแปลกกันแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้นแล. ท่านกล่าวว่า "ในสันดานภายใน" ก็เพราะเหตุแห่งความแปลกกันซึ่งมีสันดานต่างกันไม่มีทุกสิ่งทุกอย่าง.

อญฺญสฺส การณสฺส อภาวโตติ อตฺตสนฺตาน-คตโต อญฺญสฺส วิเสสการณสฺส อนุปลพฺภ-มานตฺตา, สติ จ ตสฺมึ สพฺพทา สพฺเพสํ อภาวโตติ ปสงฺคสฺส ทุนฺนิวารณโต การเณ อวิสิฏฺเฐ ผลวิเสสสฺส อยุชฺชมานกตฺตา. เตนาห "กมฺมภวเหตุโกวา"ติ.

คำว่า เพราะไม่มีเหตุอย่างอื่น ความว่า เพราะไม่ได้เหตุแห่งความแปลกกันอื่น ไปจากสันดานของตน และเมื่อมีเหตุแห่งความแปลกกันนั้น ก็เพราะไม่มีไปทุกเมื่อและทุกคน เพราะเหตุนั้น เมื่อไม่เหลือเหตุโดยห้ามได้ยาก ซึ่งความเกี่ยวข้องกัน ก็เพราะ

ไม่ประกอบความแปลกกันแห่งผล. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีกรรมเป็นเหตุนั่นเอง".

เตน เตนาติ ญาติพฺยสนาทินา ชรามรณโต อญฺเญน ทุกฺขธมฺเมน. ชรามรณนิมิตฺตํ หิ อุปฺปนฺนา โสกาทโย ชรามรณาภิสมฺพนฺธา, ตทญฺเญ[๑] อนภิสมฺพนฺธา. อุปนิสฺสยโกฏิยาติ อุปนิสฺสยวเสน[๒] อุปนิสฺสยเลเสนาติ อตฺโถ.

สองบทว่า เตน เตน ความว่า ถูกทุกขธรรมอย่างอื่นจากชราและมรณะ มีความเสื่อมญาติเป็นต้น. จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น ที่เนื่องกับชราและมรณะ เกิดขึ้นเพราะมีชราและมรณะเป็นเหตุ ธรรมทั้งหลายที่ไม่เนื่อง (กับชราและมรณะ) เป็นอื่นไปจากชราและมรณะนั้น. คำว่า โดยเป็นปัจจัยยอดคืออุปนิสสยปัจจัย ได้แก่ โดยส่วนแห่งอุปนิสสยปัจจัย อธิบายว่า โดยอ้างถึงอุปนิสสยปัจจัย.

โย หิ ปฏฺฐาเน อนาคโต[๓] สติ ภาวา, อสติ จ อภาวา สุตฺตนฺตปริยาเยน อุปนิสฺสโย, โส "อุปนิสฺสยโกฏี"ติ วุจฺจติ.

ก็ปัจจัยใด มิได้มาในคัมภีร์ปัฏฐานเป็นปัจจัยที่เข้าไปอาศัย โดยปริยายแห่งพระสูตร เพราะเมื่อมีปัจจัยหนึ่งมันจึงมี และเพราะ

---

[๑] ก. ตทญฺเญน.
[๒] ฉ. อุปนิสฺสยํ เสน.
[๓] ก. อนาคเต.

ปจฺจยมหาปเทโส กิเรโส, ยทิทํ อุปนิสฺสโยติ.

เมื่อไม่มีปัจจัยหนึ่ง มันก็ไม่มี, ปัจจัยนั้นเรียกว่า "ปัจจัยยอดคืออุปนิสสยปัจจัย". ได้ยินว่า ปัจจัยนี้ เป็นปัจจัยมหาปเทส คือเป็นปัจจัยสำหรับอ้างใหญ่ ซึ่งได้แก่อุปนิสสยปัจจัย.

ภวจกฺกกถาวณฺณนา

๖๕๒. น เกวลํ โสกาทีนํเยว ชาติ ปจฺจโย โหติ, โสกาทีนํ ปน ปจฺจยตฺตา อวิชฺชายปิ ปจฺจโย เอวาติ ทสฺเสตุํ "ยสฺมา จ[๑] ปนา"ติอาทิ อารทฺธํ. เอตฺถาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนายํ.

พรรณนากถาว่าด้วยภวจักร

๖๕๒. ท่านอาจารย์เริ่มคำว่า "ก็เหตุใด" เป็นต้น เพื่อแสดงว่าชาติเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นเท่านั้นยังไม่สิ้นเชิง แต่เพราะความที่เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น จึงเป็นปัจจัยแม้แก่อวิชชาด้วยทีเดียว. บทว่า เอตฺถ โยค ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนายํ แปลว่า ในปฏิจจสมุปบาทเทศนานี้.

[๑] ฉ. จ-สทฺโท นตฺถิ.

อวิหิตาหิมิหนฺติ ม-กาโร ปทสนฺธิกโร. สตตนฺติ สพฺพกาลํ ยาว อคฺคมคฺคาธิคมา. สมิตนฺติ สงฺคตํ, อพฺโพจฺฉินฺนนฺติ อตฺโถ.

ม-อักษร ว่า อวิหิตาหิมิหํ กระทำการต่อบท. คำว่า เสมอ คือ ตลอดกาลทั้งปวงจนถึงบรรลุอรหัตมรรค. คำว่า เนืองนิตย์ คือ รวมกัน อธิบายว่าไม่ขาดสาย.

เตสูติ โสกาทีสุ. สิทฺเธสูติ ลทฺธมาเนสุ. สิทฺธา โหติ อวิชฺชา อวินาภาวโต.

บทว่า เตสุ โยค โสกาทีสุ แปลว่า เมื่อธรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านั้น. บทว่า สิทฺเธสุ ความว่า ที่ได้อยู่. ชื่อว่า อวิชชา ย่อมเป็นอันสำเร็จ เพราะเป็นธรรมชาติที่ไม่พรากกัน.

กามยานสฺสาติ กามยมานสฺส, กาโม[๑] วา ยานํ เอตสฺสาติ กามยาโน, ตสฺส กามวเสน ยายมานสฺสาติ อตฺโถ. ฉนฺทชาตสฺสาติ ชาตตณฺหาฉนฺทสฺส. ปริหายนฺตีติ วิคจฺฉนฺติ. รุปฺปตีติ โสกาทินา กุปฺปติ.

บทว่า กามยานสฺส ความเท่ากับ กามยมานสฺส แปลว่า ใคร่อยู่ อีกอย่างหนึ่ง มีวิเคราะห์ว่า กามเป็นยานของชนนี้ เหตุนั้น ชนนี้ ชื่อว่า กามยาโน แปลว่า มีกามเป็นยาน อธิบายว่า เมื่อชนนั้นเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจกาม. บทว่า ฉนฺทชาตสฺส ความว่า มีฉันทะคือตัณหาเกิดแล้ว. คำว่า ย่อมเสื่อมไป คือ ย่อมไปปราศ. บทว่า

---

[๑] ก. กามา.

รุปฺปติ ความว่า ย่อมกำเริบด้วยธรรมมีโสกะเป็นต้น.

ปริยุฏฺฐานตาย ติฏฺฐนสีโล ปริยุฏฺฐานฏฺฐายี. "ปริยุฏฺฐฏฺฐายิโน"ติ วา ปาโฐ. ตตฺถ ปริยุฏฺฐาตีติ ปริยุฏฺฐํ, ทิฏฺฐิปริยุฏฺฐานํ, เตน ติฏฺฐตีติ ปริยุฏฺฐฏฺฐายีติ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

บุคคลผู้มีปรกติตั้งอยู่ ด้วยความเป็นผู้กลุ้มรุม ชื่อว่า ปริยุฏฺฐานฏฺฐายี แปลว่า ผู้มีปรกติตั้งอยู่ ด้วยความเป็นผู้กลุ้มรุม. อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า "ปริยุฏฺฐฏฺฐายิโน" ดังนี้ก็มี. ในปาฐะนั้นพึงเห็นความว่า สิ่งใดย่อมกลุ้มรุม เหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า ปริยุฏฺฐํ กลุ้มรุม ได้แก่ สิ่งที่กลุ้มรุมคือทิฐิ บุคคลใด ย่อมตั้งอยู่ด้วยสิ่งที่กลุ้มรุม คือ ทิฐินั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ปริยุฏฺฐฏฺฐายี ผู้ตั้งอยู่ด้วยสิ่งที่กลุ้มรุม.

ปญฺจ ปุพฺพนิมิตฺตานีติ "มาลา มิลายนฺติ, วตฺถานิ กิลิสฺสนฺติ, กจฺเฉหิ เสทา มุจฺจนฺติ, กาเย เววณฺณิยํ โอกฺกมติ, เทโว เทวาสเน นาภิรมตี"ติ[๑] วุตฺตานิ ปญฺจ มรณปุพฺพนิมิตฺตานีติ อตฺโถ. ตานิ หิ

คำว่า บุพนิมิต ๕ ประการ ได้แก่ บุพนิมิตแห่งความตาย ๕ ประการที่ตรัสไว้ว่า "ดอกไม้ย่อมเหี่ยวแห้ง ๑ ผ้าย่อมเศร้าหมอง ๑ เหงื่อย่อมไหลออกจากรักแร้ ๑ ผิวพรรณเศร้าหมองย่อมปรากฏที่กาย ๑

[๑] ขุ. อิติ. ๒๕/๒๘๙.

ทิสฺวา กมฺมนิพฺพตฺตกฺขนฺธสงฺขาเต อุปปตฺติภเว ภวจฺฉนฺทพเลน เทวานํ พลวโสโก อุปฺปชฺชตีติ.

เทวดาย่อมไม่ยินดีในทิพยอาสน์ของตน ๑". ก็เพราะเห็นบุพนิมิตเหล่านั้น พวกเทวดาจึงเกิดความโศกมีกำลัง ด้วยกำลังแห่งภวฉันทะในอุปบัติภพ กล่าวคือขันธ์ที่บังเกิดแต่กรรม ฉะนี้แล.

พาโลติ อวิทฺวา. เตน อวิชฺชาย การณภาวํ ทสฺเสติ. ติวิธํ ทุกฺขนฺติ ตสฺสารุปฺปกถาสวนกมฺมกรณทสฺสนมรณกาเลกมฺโมปฏฺฐานนิทานํ[๑] โสกาทิทุกฺขํ.

คำว่า คนเขลา ได้แก่ คนที่ไม่รู้. ด้วยคำนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงความที่อวิชชาเป็นเหตุ. คำว่า ทุกข์ ๓ ประการ ได้แก่ ทุกข์มีโสกะเป็นต้น อันมีต้นเหตุมาแต่การฟังเรื่องอันสมควรแก่เรื่องนั้น การเห็นการลงโทษต่าง ๆ และความปรากฏแห่งกรรมในเวลาใกล้จะตาย.

อาสเว สาเธนฺตีติ อาสเว คเมนฺติ โพเธนฺตีติ อตฺโถ.

คำว่า ยังอาสวะให้สำเร็จ ความว่า ทำให้ถึง คือทำให้เข้าใจอาสวะทั้งหลาย.

เอวํ สตีติ เอวํ ภวจกฺกสฺส อวิทิตาทิตาย อนาทิภาเว สติ. อาทิมตฺตกถนนฺติ อวิชฺชาวเสน อาทิสพฺภาวกถนํ.

บทว่า เอวํ สติ ความว่า เมื่อเป็นอย่างนั้น คือ เมื่อภาวะที่ภวจักร ไม่มีเบื้องต้น โดยภาวะที่เบื้องต้นไม่ปรากฏ.

---

[๑] ฉ. ตสฺสารุปฺปกถาเสวนกมฺมการณาทสฺสนมรณกาลกมฺโมปฏฺฐานนิทานํ.

อาทิ เอตสฺส อตฺถีติ หิ อาทิมํ, ภวจกฺกํ. ตสฺส ภาโว อาทิมตฺตํ, ตสฺส กถนํ อาทิมตฺตกถนํ.

บทว่า อาทิมตฺตกถนํ แปลว่า การกล่าวความมีเบื้องต้น ด้วยอำนาจอวิชชา. ก็ภวจักร ชื่อว่า อาทิมํ (มีเบื้องต้น) เพราะอรรถว่า เบื้องต้นของภวจักรนี้มีอยู่. ภาวะแห่งภวจักรอันมีเบื้องต้นนั้น ชื่อว่า อาทิมตฺตํ (ความที่ภวจักรมีเบื้องต้น) การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นนั้น ชื่อว่า อาทิมตฺตกถนํ (การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้น).

วิเสสนิวตฺติอตฺโถ วา มตฺตสทฺโท, สติ อนาทิภาเว อวิชฺชา อาทิมฺหิ, มชฺเฌ, ปริโยสาเน จ สพฺพตฺถ สิยาติ อาทิมตฺตาย อวิชฺชาย กถนํ วิรุชฺฌตีติ อตฺโถ. "อวิชฺชา ปธานา"ติ วตฺวา ตสฺสา ปธานภาวํ ทสฺเสตุํ "อวิชฺชาคหเณนา"ติอาทิ[๑] อารทฺธํ.

อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า มตฺต-ศัพท์ มีความหมายห้ามเนื้อความที่ต่างออกไป เมื่อความที่ภวจักรไม่มีเบื้องต้นมีอยู่ อวิชชาก็ควรมีอยู่ในเบื้องต้น ในท่ามกลาง และในที่สุดทุก ๆ แห่ง เพราะเหตุนั้น การกล่าวอวิชชาเป็นเพียงเบื้องต้นก็ผิด. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "อวิชชาเป็นประธาน" ดังนี้ แล้วเริ่มคำว่า "เพราะอวิชชายึดไว้"

---

[๑] ฉ. อวิชฺชาคฺคหเณนาติ.

ดังนี้ เพื่อแสดงความที่อวิชชานั้นเป็นประธาน.

ตตฺถ อวิชฺชาคหเณนาติ[๑] อวิชฺชาย อุปฺปาทเนน, อปฺปหาเนน วา, อตฺตโน สนฺตาเน[๒] สนฺนิหิตภาวกรเณนาติ อตฺโถ. กมฺมาทีนีติ กมฺมวิปากวฏฺฏานิ. ปลิโพเธนฺตีติ นานาทุกฺขปริพฺยูฬฺเห สํสารจารเก นิโรเธนฺติ. เตหีติ กิเลส-กมฺมวิปากวฏฺเฏหิ. วฏฺฏสฺส การณภาเวน[๓] ปธานตฺตา "ปธานธมฺโม"ติ อวิชฺชา กถิตา.

ในคำนั้น คำว่า เพราะอวิชชายึดไว้ คือ เพราะทำอวิชชาให้เกิดขึ้น หรือ เพราะไม่ละอวิชชา, อธิบายว่า เพราะกระทำความที่อวิชชาเป็นธรรมชาติตั้งลงในสันดาน ของตน. บทว่า กมฺมาทีนิ ความว่า กรรมวัฏและวิบากวัฏ. บทว่า ปลิโพเธนฺติ ความว่า ย่อมยังเหล่าสัตว์ผู้เที่ยวไปในสงสาร ผู้หมกมุ่นอยู่ด้วยทุกข์ต่าง ๆ ให้ดับไป. บทว่า เตหิ โยค กิเลสกมฺมวิปากวฏฺเฏหิ แปลว่า จากกิเลสวัฏ กรรมวัฏ และวิบากวัฏเหล่านั้น. ท่านกล่าวอวิชชาว่า "ธรรมอันเป็นประธาน" เพราะความที่เป็นประธานโดยภาวะที่เป็นเหตุแห่งวัฏฏะ.

ตโต อวิชฺชาทิโต. พฺรหฺมาทินาติ อาทิ-สทฺเทน ปชาปติสฺสรปุริสาทิเก

ตโต โยค อวิชฺชาทิโต แปลว่า จากเหตุมีอวิชชาเป็นต้นนั้น. ด้วยอาทิ-ศัพท์ว่า

---

[๑] ฉ. อวิชฺชาคฺคหเณนาติ.

[๒] ม. อตฺตโน.

[๓] ก. การณภาเว.

สงฺคณฺหาติ. วทตีติ วโท, ตํ ตํ หิตาหิตํ ปวตฺตาติ[๑] อตฺโถ. เวเทติ[๒] เวทิยตีติ วา เวเทยฺโย, สุขาทึ อนุภวติ, สพฺพสวิสเย, วา ชานาติ[๓] "สุขิโต ทุกฺขิโต"ติอาทินา อตฺตนา, ปเรหิ จ ชานาติ ญายติ จาติ อตฺโถ.

พฺรหฺมาทินา ท่านย่อมสงเคราะห์พระปชาบดี พระอิศวรและปุรุษะเป็นต้น. ผู้ใดย่อมกล่าว อธิบายว่า ย่อมกล่าวประโยชน์เกื้อกูล และสิ่งที่มิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า วโท ผู้กล่าว. บุคคลใดย่อมเสวย อธิบายว่า ย่อมเสวยเวทนามีสุขเป็นต้น เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อ เวเทยฺโย ผู้เสวย อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใด ย่อมรู้ อธิบายว่า ย่อมรู้อารมณ์ทั้งปวง คือ ย่อมรู้โดยตนและโดยบุคคลอื่น อันตนและบุคคลอื่นก็ย่อมรู้ โดยนัยมีอาทิว่า "เป็นผู้ถึงสุข เป็นผู้ถึงทุกข์" เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า เวเทยฺโย แปลว่า ผู้รู้หรือผู้ถูกรู้.

พฺรหฺมาทินา วา อตฺตนา วาติ วา-สทฺโท จ-สทฺทตฺโถ เตนาห "การกเวทกรหิตนฺ"ติ จ-สทฺทตฺถสมาสํ.

วา-ศัพท์ว่า พฺรหฺมาทินา วา อตฺตนา วา มีความหมายเท่ากับ จ-ศัพท์. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวการย่อเนื้อความ แห่ง

---

[๑] ก. วตฺตาติ.

[๒] ก. เวทติ.

[๓] ก. วิสเย ปชานาติ.

จ-ศัพท์ ไว้ว่า "การกเวทกรหิตํ" แปลว่า เว้นจากผู้สร้างและผู้เสวย ดังนี้.

ทฺวาทสวิธสุญฺญตาสุญฺญนฺติ อวิชฺชาทีนํ ทฺวาทสนฺนํ สุญฺญสภาวานํ สุญฺญตาย สุญฺญํ ทฺวาทสวิธสุญฺญตาสุญฺญํ[1] ธุวภาวาทิสุญฺญตาย วา จตุพฺพิธมฺปิ สุญฺญตํ เอกํ กตฺวา ทฺวาทสงฺคคตฺตฺตา ทฺวาทสวิธาติ ตาย ทฺวาทสวิธาย สุญฺญตาย[2] สุญฺญนฺติ อตฺโถ.

บทว่า ทฺวาทสวิธสุญฺญตาสุญฺญํ มีอรรถว่า ว่างเปล่า โดยสุญตาแห่งสภาวะว่างเปล่า ๑๒ ประการ มีอวิชชาเป็นต้น จึงชื่อว่า ทฺวาทสวิธสุญฺญตาสุญฺญํ ว่างเปล่าโดยสุญตาแห่งธรรม ๑๒ ประการ อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า สุญตา ชื่อว่า มี ๑๒ อย่าง เพราะความที่ความว่างเปล่าจากความยั่งยืนเป็นต้นได้องค์ ๑๒ โดยรวมสุญตาทั้ง ๔ อย่าง เป็นหนึ่ง เหตุนั้นจึงชื่อว่า ว่างเปล่าโดยสุญตา ๑๒ อย่างนั้น.

๖๕๓. ปุพฺพนฺตาหรณโตติ ปุพฺพนฺตโต อตีตโกฏฺฐาสโต ปจฺจุปฺปนฺนวิปากสฺส อาหรณโต. เวทนาวสานํ ปริจฺฉินฺนํ เอกํ ภวจกฺกํ โหติ. ภวจกฺเกกเทโสปิ หิ

๖๕๓. บทว่า ปุพฺพนฺตาหรณโต แปลว่า เพราะนำปัจจุบันผลมาแต่ส่วนเบื้องต้น คือแต่ส่วนอดีต. ที่กำหนดมีเวทนาเป็นที่สุด ก็จัดเป็นภวจักร ๑. จริงอยู่ แม้ส่วนหนึ่งของ

[1] ก. สุญฺญตาย ทฺวาทสวิธสุญฺญํ.
[2] ฉ. ทฺวาทสสุญฺญตาย.

ภวจกฺกนฺติ วุจฺจติ. เวทนา วา ตณฺหา-สหายาย อวิชฺชาย ปจฺจโย โหตีติ เวทนาวโต[๑] อวิชฺชา อวิชฺชาวโต[๒] สงฺขาราติ สมฺพชฺฌนโต เวทนาวสานํ ภวจกฺกํ ปริปุณฺณเมวาติ ทฏฺฐพฺพํ.

ภวจักร ท่านก็เรียกว่าภวจักร. อีกอย่าง-หนึ่ง เวทนาย่อมเป็นปัจจัยแก่อวิชชาซึ่งมีตัณหาเป็นสหาย เพราะเหตุนั้น ภวจักรอันมีเวทนาเป็นที่สุด บัณฑิตพึงเห็นว่า ครบถ้วนทีเดียว เพราะเนื่องกัน คือ เพราะเวทนาจึงมีอวิชชา เพราะอวิชชาจึงมีสังขาร.

อวิชฺชาคหเณน วา ตณฺหาอุปาทานานิ[๓] ตทวินาภาวโต. สงฺขารคฺคหเณน ภโว, วิญฺญาณาทิคฺคหเณน ชาติชรามรณานิ, โสกาทโย จ คหิตาติ เอวมฺปิ เวทนา-วสานํ ภวจกฺกนฺติ ยุตฺตเมเวตํ. เอวํ ตณฺหามูลเก จ โยเชตพฺพํ. ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนมฺหิ[๔] อญฺญมญฺญานุปฺปเวโส โหตีติ.

อีกอย่างหนึ่ง ด้วยการถือเอาอวิชชา ท่านก็ถือเอาตัณหาและอุปาทาน เพราะอวิชชาและตัณหาอุปาทานนั้น ไม่แยกกัน. ด้วยการถือเอาสังขาร ท่านก็ถือเอาภพด้วย ด้วยการถือเอาวิญญาณเป็นต้น ท่านก็ถือเอาชาติ ชรา มรณะ และธรรมมีโสกะเป็นต้นด้วย ภวจักรมีเวทนาเป็นที่สุดมีนัยดังพรรณนาแม้ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้น ภวจักรมีเวทนาเป็นที่สุดนี้ เป็นการสมควรแล้ว. และในภวจักรซึ่งมีตัณหาเป็นมูล

---

[๑] ฉ. เวทนาโต, มูลฎีกา. ๒/๑๒๐.
[๒] ฉ. อวิชฺชาโต.
[๓] ฉ. ตณฺหุปาทานานิ.
[๔] ฉ. ทฺวินฺนมฺปิ หิ.

บัณฑิตก็พึงประกอบอย่างนี้. ก็ภวจักรทั้ง ๒ ผนวกเข้าหากันและกันได้ ฉะนี้แล.

อวิชฺชา ธมฺมสภาวํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา วิปรีตาภินิเวสํ กาเรนฺตี ทิฏฺฐิจริเต สํสาเร นยติ, เตสํ วา สํสารํ สงฺขาราทิปฺปวตฺตึ นยติ ปวตฺเตตีติ สํสารนายิกา วุตฺตา. ตณฺหาย ตณฺหาจริตานํ สํสารนายิกาภาเว วตฺตพฺพเมว นตฺถิ.

อวิชชา ปกปิดสภาวะแห่งธรรม กระทำให้ยึดมั่นอย่างผิด ๆ ย่อมนำบุคคล พวกทิฐิจริตไปในสงสาร หรือย่อมนำสงสารคือความเป็นไปแห่งธรรมมีสังขารเป็นต้น คือ ทำให้เป็นไปแก่บุคคลพวกทิฐิจริตนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า สังสารนายิกา (ผู้นำไปในสงสาร หรือผู้นำสงสารไป). ในข้อที่ตัณหาเป็นสังสารนายิกา สำหรับบุคคลพวกตัณหาจริต ไม่มีคำที่จะพูดถึงเลยทีเดียว.

ปฐมํ ภวจกฺกํ, ผลุปฺปตฺติยาติ กตฺตุอตฺเถ กรณวจนํ, กรณตฺเถ เอว วา. วิญฺญาณาทิปจฺจุปฺปนฺนผลุปฺปตฺติ หิ อิธ ทิฏฺฐา, อทิฏฺฐานํ ปุริมภเว อตฺตโน เหตูนํ อวิชฺชาสงฺขารานํ ผลํ อนุปฺปาเทตฺวา อนุปจฺฉิชฺชนํ ปกาเสติ, ปกาสนสฺส วา กรณํ โหตีติ.

ปฐมํ เป็นวิเสสนะของ ภวจกฺกํ แปลว่า ภวจักรที่ ๑. บทว่า ผลุปฺปตฺติยา เป็นตติยาวิภัตติลงในอรรถแห่งกัตตุ อีกอย่างหนึ่ง ลงในอรรถแห่งกรณะนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง ความเกิดขึ้นแห่งผลปัจจุบันมีวิญญาณเป็นต้น เห็นได้แล้วในภพนี้ ย่อมประกาศ หรือย่อมเป็นอันกระทำการ

ประกาศความไม่ขาดสูญ โดยไม่ยังผลแห่งอวิชชาและสังขาร อันเป็นเหตุของตนในภพก่อนที่ไม่ได้เห็นให้เกิดขึ้นแล.

อถวา ปุริมภวจกฺกํ ทุติเยน สมฺพนฺธํ วุตฺตนฺติ เวทนาสงฺขาตสฺส ผลสฺส อุปฺปตฺติยา ตณฺหาทีนํ เหตูนํ อนุปจฺเฉทํ ปกาเสติ, ตสฺมา ผลุปฺปตฺติยา กรณภูตาย[๑] ปรมสฺส ภวจกฺกสฺส เหตูนํ อนุปจฺเฉทปฺปกาสนโตติ อตฺโถ. สงฺขาราทีนเมว วา ผลานํ อุปฺปตฺติยา อวิชฺชาทีนํ เหตูนํ ผลํ อชเนตฺวา อนุปจฺเฉทเมว, วิญฺญาณาทิเหตูนํ วา สงฺขาราทีนํ อนุปฺปพนฺธเมว ปกาเสติ ปรมํ ภวจกฺกํ, น ทุติยํ วิย ปริโยสานมฺปีติ "ผลุปฺปตฺติยา เหตูนํ อนุปจฺเฉทปฺปกาสนโต"ติ วุตฺตํ.

อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า ภวจักรส่วนแรก ท่านกล่าวว่าสัมพันธ์กันกับภวจักรส่วนที่ ๒ เพราะเหตุนั้น จึงย่อมประกาศความไม่ขาดสูญแห่งเหตุมีตัณหาเป็นต้น ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลกล่าวคือ เวทนา เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวเพราะประกาศความไม่ขาดสูญแห่งเหตุแห่งภวจักรที่ ๑ ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลอันเป็นตัวเหตุ. อีกอย่างหนึ่ง การไม่ยังผลแห่งเหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ให้เกิดก็ไม่ขาดสายเหมือนกัน ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นนั่นเอง อีกอย่างหนึ่ง ภวจักรที่ ๑ ย่อมประกาศความเนื่องกันโดยลำดับ แห่งธรรมมีสังขารเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุแห่งวิญญาณเป็นต้น ย่อมประกาศแม้

---

[๑] ฉ. การณภูตาย.

ที่สุดเหมือนอย่างภวจักรที่ ๒ ก็หามิได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะประกาศความไม่ขาดสูญ แห่งเหตุโดยความเกิดขึ้นแห่งผล" ดังนี้.

อนุปุพฺพปฺปวตฺติทีปนโตติ "สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺ"ติอาทินา[๑] ธมฺมานํ อนุปุพฺพโต ปวตฺติยา ทีปนโต. "วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺ"ติ[๑] หิ เอตฺถ อปริปุณฺณายตนํ[๒] กลลรูปํ วตฺวา ตโต อุทฺธํ "นามรูปปจฺจยา สฬายตนนฺ"ติ สฬายตนปฺปวตฺติ วุตฺตา. สหุปฺปตฺติทีปนโตติ "อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาตี"ติ วา อุปฺปตฺติกฺขนฺธานํ เอกชฺฌํ อุปฺปตฺติยา ทีปนโต. น หิ เอตฺถ ปฐเม วิย ภวจกฺเก อายตนานํ กเมน อุปฺปตฺติ วุตฺตา.

คำว่า เพราะแสดงความเป็นไปโดยลำดับ คือ เพราะแสดงความเป็นไปโดยลำดับแห่งธรรมทั้งหลาย ด้วยคำมีอาทิว่า "เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป". ก็ในคำว่า "เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป" นี้ ท่านกล่าวกลลรูปที่มีอายตนะไม่ครบแล้ว พ้นจากนั้น จึงกล่าวความเป็นไปแห่งสฬายตนะว่า "เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ". คำว่า เพราะแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกัน ความว่า เพราะแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกัน แห่งอุปบัติภพและขันธ์ว่า "เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ

[๑-๑] ม. อุ. ๑๔/๑๖๙, สํ. นิ. ๑๖/๑, ขุ. อุ. ๒๕/๗๓.

[๒] ก. ปริปุณฺณายตนํ.

(บ้าง) เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ" บ้าง. ก็ในอธิการนี้ ท่านกล่าวความเกิดขึ้นโดยลำดับแห่งอายตนะทั้งหลาย เหมือนในภวจักรที่ ๑ ก็หามิได้.

๖๕๔. เหตุอาทิปุพฺพกา ตโย สนฺธี เอตสฺสาติ เหตุผลเหตุปุพฺพกติสนฺธิ, ภวจกฺกํ. เหตุผลเหตุผลวเสน จตุปฺปเภโท องฺคานํ สงฺคโห เอตสฺสาติ จตุเภทสงฺคหํ. สรูปโต อวุตฺตาปิ ตสฺมึ ตสฺมึ สงฺคเห อากิรียนฺติ อวิชฺชาสงฺขาราทิคฺคหเณหิ ปกาสียนฺตีติ อาการา.

๖๕๔. สนธิ (คือเงื่อนต่อ) ๓ มีคำว่าเหตุเป็นต้น เป็นบทหน้า มีอยู่แก่ภวจักรนี้ เหตุนั้น ภวจักรนี้ ชื่อว่า เหตุผล-เหตุปุพพกติสนธิ แปลว่า มีสนธิ ๓ มีคำว่าเหตุผลและผลเหตุเป็นบทหน้า ภวจกฺกํ เป็นอัญบท. สังคหะ คือการรวมองค์มี ๔ ประเภท คือ เหตุ ๑ ผล ๑ เหตุ ๑ ผล ๑ มีอยู่แก่ภวจักรนี้ เหตุนั้น ภวจักรนี้ ชื่อว่า จตุเภทสงฺคหํ มีสังคหะ ๔ ประเภท. สภาวะชื่อว่า อาการ เพราะมีความหมายว่า แม้ท่านมิได้กล่าวไว้โดยสรุปก็เกลี่ยลงไปทั่วในสังคหะนั้น ๆ คือ ท่านประกาศไว้ด้วยศัพท์มีอวิชชาและสังขารเป็นต้น.

อตีตเหตุอาทีนํ วา ปการา อาการา. กิเลสกมฺมวิปากา วิปากกิเลสกมฺเมหิ

อีกอย่างหนึ่ง ประการแห่งธรรมทั้งหลายมีอดีตเหตุเป็นต้น ก็ชื่อว่า อาการ. กิเลส

สมฺพนฺธา หุตฺวา ปุนปฺปุนํ ปริวตฺตนฺตีติ เตสุ วฏฺฏนามํ อาโรเปตฺวา "ติวฏฺฏนฺ"ติ วุตฺตํ, วฏฺเฏกเทสตฺตา วา "วฏฺฏานี"ติ วุตฺตานิ.

กรรมและวิบาก เป็นธรรมที่สัมพันธ์กันกับวิบาก กิเลสและกรรมย่อมหมุนเวียนไปบ่อย ๆ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีวัฏฏะ ๓" เพราะยก ชื่อว่า วัฏฏะขึ้นไว้ในกิเลส กรรมและวิบากนั้น อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า "วัฏฏะ" ก็เพราะเป็นส่วนหนึ่งของวัฏฏะ.

สนฺธีนํ อาทิปริโยสานววฏฺฐิตาติ สนฺธีนํ ปุพฺพาปรววฏฺฐิตาติ อตฺโถ.

สองบทว่า สนฺธีนํ อาทิปริโยสานววฏฺฐิตา แปลความว่า กำหนดด้วยองค์ต้นและองค์ปลายแห่งสนธิทั้งหลาย.

ปริตสฺสตีติ ตํ ตํ วตฺถุํ ปริคฺคหกรณวเสน ตสฺสติ, ตณฺหายตีติ อตฺโถ. อุปาทิยตีติ ทฬฺหคาหํ คณฺหาติ. ปุริมกมฺมภวสฺมินฺติ ปุริมกมฺมภเว สติ.

คำว่า ย่อมทะเยอทะยาน ความว่า ย่อมดิ้นรน อธิบายว่า ย่อมอยากได้วัตถุนั้น ๆ ด้วยอำนาจการกระทำการกำหนดถือเอา. คำว่า ย่อมถือมั่น คือ ย่อมยึดมั่น. คำว่า ในปุริมกรรมภพ คือ ในปุริมกรรมภพที่มีอยู่.

ตสฺส จ สพฺภาโว กริยมานตา เอวาติ อาห "กมฺมภเว กริยมาเนติ

ก็ความมีอยู่แห่งปุริมกรรมภพนั้นได้แก่ความที่ปุริมกรรมภพ ที่ได้ทำมานั่นเอง

อตฺโถ"ติ. ทุกฺขาทีสุ โมโหติ ทุกฺขาทีนํ อาทีนวปฏิจฺฉาทโก อปฺปฏีโน โมโห. อายูหนาติ สมฺปิณฺฑนกา ทานาทิกิริยาย ปวตฺตนกา. เอกํ อาวชฺชนํ เอเตสนฺติ เอกาวชฺชนา, เตสุ เอกาวชฺชเนสุ.

เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อธิบายว่า ในปุริมกรรมภพที่ได้ทำมา". คำว่า ความหลงในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้น ได้แก่ ความหลงที่ยังละไม่ได้ อันปกปิดโทษแห่งธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลาย มีทุกข์เป็นต้น. บทว่า อายูหนา แปลว่า ประมวลไว้ คือ ทำให้เป็นไปในการกระทำกรรม มีทานเป็นต้น. อาวัชชนะเดียว ของสภาวธรรมเหล่านี้ เหตุนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า เอกาวชฺชนา มีอาวัชชนะเดียว ในสภาวธรรมที่มีอาวัชชนะเดียวเหล่านั้น.

สตฺตเม เจตนา[๑] ภโว. "ยา กาจิ วา ปน เจตนา ภโว, สมฺปยุตฺตา อายูหนสงฺขารา"ติ อิทํ ยถาทสฺสิตาย ธมฺมฏฺฐิติญาณภาชนีเย วุตฺตาย ปฏิสมฺภิทาปาฬิยา[๒] วเสน วุตฺตํ. ตตฺถ หิ "เจตนา ภโว"ติ

เจตนาในชวนะที่ ๗ เป็นภพ. คำว่า "ก็หรือว่าเจตนาดวงใดดวงหนึ่ง เป็นภพ ธรรมทั้งหลายอันสัมปยุต ชื่อว่า เจตนาอันประมวลไว้เป็นสังขาร" นี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค ที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ ใน

---

[๑] ก. สตฺตมา เจตนา.

[๒] ขุ. ป. ๑/๗๖ (ฎีมิพโลภิกขุ).

อาคตํ[๑] ภวนิทฺเทเส ปน สตฺถโตติ[๒] เอตฺถ "เจตนาว สงฺขาโร,[๓] ภโว ปน เจตนาสมฺปยุตฺตาปี"ติ วิภงฺคปาฬิวเสน ทสฺสิตํ, "ตตฺถ กตโม ปุญฺญาภิสงฺขาโร ? กุสลา เจตนา กามาวจรา"ติอาทินา[๔] หิ สงฺขารานํ เจตนาภาโว วิภงฺคปาฬิยํ[๔] วุตฺโต.

ธัมมฐิติญาณภาชนีย์ ตามที่ได้แสดงไว้แล้ว. ก็ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคนั้น พระบาลีมาแล้วว่า "เจตนา เป็นภพ". แต่ในภวนิเทศ ในคำว่า สตฺถโต นี้ ท่านได้แสดงเกี่ยวกับพระบาลีในวิภังคปกรณ์ ว่า "เจตนานั่นแหละ เป็นสังขาร ส่วนภพได้แก่ธรรมทั้งหลาย แม้ที่สัมปยุตกับเจตนา" ก็ความที่สังขารเป็นเจตนา พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ ในพระบาลีวิภังคปกรณ์ ด้วยคำมีอาทิว่า "ในอภิสังขารทั้ง ๓ นั้น ปุญญาภิสังขาร เป็นไฉน ? ได้แก่ กุศลเจตนาฝ่ายกามาวจร".

ตตฺถ ปฏิสมฺภิทาปาฬิยํ "เจตนาสมฺปยุตฺตา วิปากธมฺมตฺตา สวิปาเกน อายูหนสงฺขาเตน สงฺขตาภิสงฺขรณกิจฺเจน สงฺขารา"ติ วุตฺตา. วิภงฺคปาฬิยํ "สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ

ในข้อนั้น ท่านกล่าวไว้ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคว่า "ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนา ชื่อว่าเป็นสังขาร ด้วยกิจคือการปรุงแต่งสังขตธรรม กล่าวคือ ความ

---

๑ ม. อาคโต. ฉ. อาคตา.

๒ ฉ. สาตฺถโตติ.

๓ ฉ. สงฺขารา.

๔-๔ อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๑.

กมฺมภโว"ติ[๑] ภวสฺส ปจฺจยภาเวน ภวคามิภาวโต, กมฺมสฺสฏฺรสหายตาย กมฺมภาวโต จ อุปปตฺติภวํ ภาเวนฺตีติ "ภโว"ติ วุตฺตา. อุปปตฺติภวภาวนากิจฺจมฺปน เจตนาย สาติสยนฺติ ปฏิสมฺภิทาปาฬิยํ[๒] เจตนา "ภโว"ติ วุตฺตา. ภวาภิสงฺขรณกิจฺจํ เจตนาย สาติสยนฺติ วิภงฺคปาฬิยํ "กุสลา เจตนา"ติอาทินา เจตนา "สงฺขารา"ติ วุตฺตา. ตสฺมา เตน เตน ปริยาเยน อุภยํ อุภยตฺถ วตฺตุํ ยุตฺตนฺติ นตฺเถตฺถ วิโรโธ.

ประมวลมาพร้อมทั้งวิบาก เพราะความที่มีวิบากเป็นธรรมดา". ในพระบาลีวิภังคปกรณ์ ท่านกล่าวว่า "ภพ" โดยความหมายว่า ยังอุปบัติภพให้มี เพราะความเป็นธรรมชาติที่ทำให้ไปสู่ภพ ด้วยความเป็นปัจจัยแก่ภพว่า "กรรมที่ทำให้ไปสู่ภพแม้ทั้งปวง ชื่อว่า กรรมภพ" และเพราะความเป็นกรรม โดยภาวะที่เป็นสหายที่คลุกคลีกับกรรม. ก็กิจคือการยังอุปบัติภพให้มี เป็นกิจพิเศษยิ่งของเจตนา เพราะเหตุนั้น ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวเจตนาว่า "ภพ". กิจคือการปรุงแต่งภพ เป็นกิจอันพิเศษยิ่งของเจตนา เพราะเหตุนั้น ในพระบาลีวิภังคปกรณ์ จึงตรัสเจตนาว่า "สังขาร" ด้วยคำมีอาทิว่า "เจตนาเป็นกุศล" ดังนี้. เพราะเหตุนั้น การกล่าวธรรมทั้ง ๒ ในที่ทั้ง ๒ แห่งโดยปริยายนั้น ๆ จึงชอบแล้ว เพราะเหตุนั้น ในข้อนี้ไม่มีผิด.

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓.
[๒] ฉ. ...ปาฬิยา.

คุณจินตนา อุเทนสุต
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตสฺส ผเล อุปปตฺติภเว นิกามนาติ "ตสฺส สุตํ โหติ 'จาตุมฺมหาราชิกา เทวา ทีฆายุกา วณฺณวนฺโต สุขพหุลา'ติ"อาทิสุตานุสาเรน ภาวินิ อุปปตฺติภเว อภิกงฺขนา. คหณนฺติ กามุปาทานํ กิจฺเจนาห.[๑] ปรามสนนฺติ อิตรานิ. อายูหนาวสาเนติ ตีสุปิ อตฺถวิกปฺเปสุ วุตฺตสฺส อายูหนสฺส อวสาเน.

คำว่า ความใคร่ในอุปบัติภพอันเป็นผลของกรรมนั้น ความว่า ความหวังเฉพาะในอุปบัติภพที่มีโดยทำนองที่ได้ฟังมามีคำเป็นต้นว่า "บุคคลนั้น ย่อมมีการได้สดับมาว่า 'พวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา มีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มากไปด้วยความสุข" ดังนี้. ท่านอาจารย์กล่าวกามุปาทาน โดยกิจว่า ความถือเอา. ท่านกล่าวอุปาทานนอกนี้โดยกิจว่า ความยึดเอา. คำว่า ในที่สุดแห่งเจตนาอันประมวลไว้ในภพ ได้แก่ ในที่สุดแห่งความประมวลไว้ ที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถวิกัปทั้ง ๓.

อิธาติ อิมสฺมึ ปจฺจุปฺปนฺนภเว. ภวนฺตรสฺส อตีตภวสฺส อิมินา ปจฺจุปฺปนฺนภเวน ปฏิสนฺธานํ ภวนฺตรปฏิสนฺธานํ, ภวนฺตรภาเวน วา ปฏิสนฺธานํ ภวนฺตรปฏิสนฺธานํ, ตสฺส วเสน. ยํ ปฏิสนฺธีติ วุจฺจติ, ตํ วิญฺญาณนฺติ สมฺพนฺโธ. ตถา

บทว่า อิธ ความเท่ากับ อิมสฺมึ โยค ปจฺจุปฺปนฺนภเว แปลว่า ในปัจจุบันภพนี้. การเชื่อมต่อภพอื่น คืออดีตภพกับปัจจุบันภพนี้ ชื่อว่า ภวนฺตรปฏิสนฺธานํ แปลว่า การเชื่อมต่อภพอื่น อีกอย่างหนึ่ง การเชื่อมต่อด้วยความเป็นระหว่างภพ ก็ชื่อว่า ภวนฺตร-

[๑] ก. กามุปาทานกิจฺเจนาห.

หิ วิญฺญาณํ "ปฏิสนฺธานปจฺจุปฏฺฐานนฺ"ติ วุจฺจติ. คพฺเภติ มาตุกุจฺฉิยํ, คพฺภาวตฺถายํ วา.

ปฏิสนฺธานํ การเชื่อมต่อด้วยความเป็นระหว่างภพ ด้วยอำนาจแห่งการเชื่อมต่อภพอื่นนั้น หรือแห่งการเชื่อมต่อด้วยความเป็นระหว่างภพนั้น. สัมพันธ์บาลีว่า ยํ ปฏิสนฺธีติ วุจฺจติ, ตํ วิญฺญาณํ แปลว่า สิ่งใดเรียกว่า ปฏิสนธิ สิ่งนั้นเป็นวิญญาณ. จริงอย่างนั้น วิญญาณ ท่านกล่าวว่า "มีการเชื่อมต่อเป็นปัจจุปัฏฐาน". คำว่า ในครรภ์ คือ ในท้องมารดาหรือในกิริยาที่กำหนดว่าครรภ์.

ทฺวีสุ อตฺถวิกปฺเปสุ วุตฺเต อายูหนสงฺขาเร "ตสฺส ปุพฺพภาคา"ติ อาห, ตติเย อตฺถวิกปฺเป วุตฺเต "ตํสมฺปยุตฺตา"ติ. ตํสมฺปยุตฺตา อวิชฺชา คหิตาว โหตีติ สมฺพนฺโธ. ทหรสฺส จิตฺตปฺปวตฺติ ภวงฺคพหุลา เยภุยฺเยน ภวนฺตรชนกกมฺมายูหนสมตฺถา น โหตีติ "อิธ ปริปกฺกตฺตา[1] อายตนานนฺ"ติ วุตฺตํ. "กมฺมกรณกาเล สมฺโมโห ทสฺสิโต"ติ

ท่านอาจารย์กล่าวสังขารที่ประมวลมาที่ได้กล่าวไว้ในอรรถวิกัปทั้ง ๒ ว่า "อันเป็นบุพภาคของภพนั้น" กล่าวสังขารที่ประมวลมาที่ได้กล่าวไว้ในอรรถวิกัปที่ ๓ ว่า "ที่สัมปยุตกับภพนั้น". เชื่อมความว่า อวิชชาที่สัมปยุตกับภพนั้น ก็ย่อมเป็นอันถือเอาด้วยทีเดียว. ความเป็นไปแห่งจิตของคนหนุ่ม มากไปด้วยภวังค์ ไม่สามารถ

---

[1] ฉ. ปฏิปกฺกตฺตา.

เอเตน กมฺมสฺส ปจฺจยภูตํ สมฺโมหํ ทสฺเสติ, น กมฺมสมฺปยุตฺตเมว.

จะประมวลชนกกรรมในภพอื่น โดยมาก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้วในภพนี้". ด้วยคำว่า "ท่านแสดงความลุ่มหลงในเวลาทำกรรม ของบุคคลผู้มีอายตนะงอมแล้ว" นั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความลุ่มหลง อันเป็นปัจจัยแก่กรรม มิใช่แสดงความลุ่มหลงที่สัมปยุตกับกรรมทีเดียว.

ตตฺถ ปุริมภวสฺมึ ปญฺจ กมฺมสมฺภารา, เอตรหิ ปญฺจ วิปากธมฺมา, เอตรหิ ปญฺจ วิปากธมฺมธมฺมา[๑] เอตรหิ ปญฺจ กมฺมสมฺภารา, อนาคเต ปญฺจ วิปากธมฺมาติ ทส ธมฺมา กมฺมํ, ทส ธมฺมา วิปาโก, อิติ ทฺวีสุ ฐาเนสุ กมฺมํ กมฺมวฏฺฏํ, ทฺวีสุ ฐาเนสุ วิปาโก, วิปากวฏฺฏนฺติ กมฺมสงฺเขโป จ วิปากสงฺเขโป จ, กมฺมภโว จ วิปากภโว จ กมฺมวฏฺฏญฺจ

ในบรรดาปัจยาการธรรม เหล่านั้น กรรมสัมภาระ องค์แห่งกรรม ๕ อย่าง ในภพมีในก่อน ธรรมคือวิบาก ๕ อย่าง ในกาลบัดนี้ กรรมสัมภาระ องค์แห่งกรรม ๕ ในกาลบัดนี้ ธรรมคือวิบาก ๕ ในกาลต่อไป จึงรวมเป็นธรรม ๑๐ อย่าง จัดเป็นกรรม ธรรม ๑๐ อย่าง จัดเป็นวิบาก กรรมในฐานะ ๒ ดังนี้ จัดเป็นกรรมวัฏ วิบากในฐานะ ๒ ดังนี้ จัดเป็น

---

[๑] ฉ. เอตรหิ ปญฺจ วิปากธมฺมธมฺมาติ อิเม ปาฐา น ทิสฺสนฺติ.

วิปากวฏฺฏญฺจ, กมฺมปวตฺตญฺจ วิปากปวตฺตญฺจ กมฺมสนฺตติ จ วิปากสนฺตติ จ, กิริยา เจว กิริยาผลญฺจาติ :

วิปากวัฏ ดังนั้น จึงจัดเป็นกรรมสังเขป ๑ วิปากสังเขป ๑ จัดเป็นกรรมภพ ๑ วิปากภพ ๑ กรรมวัฏ ๑ วิปากวัฏ ๑ กรรมปวัตตะ ความเป็นไปแห่งกรรม ๑ วิปากปวัตตะ ความเป็นไปแห่งวิบาก ๑ กรรมสันตติ ความสืบต่อแห่งกรรม ๑ วิปากสันตติ ความสืบต่อแห่งวิบาก ๑ จัดเป็นกิริยา ๑ เป็นผลแห่งกิริยา ๑ ฉะนี้ :

เอวํ สมุปฺปนฺนมิทํ สเหตุกํ
ทุกฺขํ อนิจฺจํ จลมิตฺตรทฺธุวํ
ธมฺเมหิ ธมฺมา ปภวนฺติ เหตุโส
น เหตฺถ อตฺตา จ ปโร จ วิชฺชติ[๑]

ภวจักรนี้ เกิดขึ้นอย่างนี้ ประกอบด้วยเหตุ เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง หวั่นไหว มีการไปไม่ยั่งยืน ธรรมทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นโดยเหตุ แต่ธรรมทั้งหลาย ก็ ในภวจักรนี้หาอัตตาไม่มีเลย มีแต่ผู้อื่นอย่างเดียว.

ธมฺมา ธมฺเม สญฺชเนนฺติ
เหตุสมฺภารปจฺจยา
เหตูนญฺจ นิโรธาย
ธมฺโม พุทฺเธน เทสิโต.

ธรรมทั้งหลาย ย่อมยังธรรมทั้งหลายให้เกิด เพราะสัมภาระคือเหตุเป็นปัจจัย ก็ พระพุทธเจ้าตรัสพระธรรมไว้เพื่อการดับเหตุทั้งหลาย. เมื่อ

---

[๑] ม. น เหตฺถ อตฺตาว ปโรว วิชฺชติ.

เหตูสุ อุปรุทฺเธสุ
ฉินฺนํ วฏฺฏํ น วฏฺฏติ
เอวํ ทุกฺขนฺตกิริยาย
พฺรหฺมจริยิธ วิชฺชติ
สตฺเต จ นุปลพฺภนฺเต
เนวุจฺเฉโท น สสฺสตนฺติ[๑]

เหตุทั้งหลายดับแล้ว วัฏฏะขาดแล้ว ย่อมไม่หมุนเวียน มีพรหมจรรย์ในพระศาสนานี้เพื่อกระทำที่สุดแห่งทุกข์อย่างนี้ และเมื่อหาสัตว์ไม่ได้ ก็ไม่มีความขาดสูญ ไม่มีความเที่ยง ดังนี้แล.

ตตฺถ กมฺมาเนว วิปากํ สมฺภรนฺติ วฑฺเฒนฺตีติ <u>กมฺมสมฺภารา</u>, กมฺมํ วา สงฺขารภวา, ตทุปการกานิ อวิชฺชาตณฺหุ-ปาทานานิ <u>กมฺมสมฺภารา</u>. ปฏิสนฺธิทายโก วา ภโว กมฺมํ, ตทุปการกา ยถาวุตฺตา อายูหนสงฺขารา, อวิชฺชาทโย จ <u>กมฺมสมฺภาราติ</u> กมฺมญฺจ กมฺมสมฺภารา จ <u>กมฺมสมฺภาราติ</u> เอกเสสวเสน กมฺม-สมฺภารคฺคหณํ เวทิตพฺพํ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น ที่ชื่อว่า <u>กรรมสัมภาระ</u> ด้วยความหมายว่า กรรมนั่นเองย่อมปรุงวิบาก คือ ทำให้เจริญ อีกอย่าง-หนึ่ง กรรม จัดเป็นสังขารภพ อวิชชา ตัณหา และอุปาทานอันเป็นอุปการะแก่กรรมนั้น จัดเป็น<u>กรรมสัมภาระ</u>. อีกอย่างหนึ่ง ภพที่ให้ปฏิสนธิ ชื่อว่า กรรม สังขารที่ประมวลมาตามที่กล่าวแล้ว อันเป็นอุปการะแก่กรรมนั้น และธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ชื่อว่า <u>กรรมสัมภาระ</u> เพราะเหตุนั้น กรรมด้วย กรรมสัมภาระด้วย ชื่อว่า <u>กรรมสัมภาระ</u> เพราะเหตุนั้น พึง

---

๑ สมฺโมหวิโนทนี. ๒๕๓.

ทราบศัพท์ว่า กรรมสัมภาระด้วยอำนาจเป็นเอกเสส.

ทส ธมฺมา กมฺมนฺติ อวิชฺชาทโยปิ กมฺมสหายตาย กมฺมสริกฺขกา, ตทุปการกา จาติ "กมฺมนฺ"ติ วุตฺตา. สงฺขิปฺปนฺติ[1] เอตฺถ อวิชฺชาทโย, วิญฺญาณาทโย จาติ สงฺเขโป, กมฺมํ วิปาโก จ. "กมฺมํ วิปาโก"ติ เอวํ สงฺขิปียตีติ วา สงฺเขโป, อวิชฺชาทโย, วิญฺญาณาทโย จ. สงฺเขปภาวสามญฺเญน ปน เอกวจนํ กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, สงฺเขปสทฺโท วา ภาคาธิวจนนฺติ กมฺมภาโค กมฺมสงฺเขโป.

คำว่า ธรรม ๑๐ อย่างจัดเป็นกรรม ความว่า แม้ธรรมมีอวิชชาเป็นต้น ที่พึงเห็นเสมอกับกรรม และเป็นอุปการะแก่กรรมนั้น เพราะความที่มีกรรมเป็นสหาย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "จัดเป็นกรรม". ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น และธรรมทั้งหลายมีวิญญาณเป็นต้น ย่อมย่นเข้าในธรรมนี้ เหตุนั้น ธรรมนี้ ชื่อว่า สังเขป ได้แก่กรรม และวิบาก. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สังเขป เพราะความหมายว่า ท่านย่นเข้าอย่างนี้ว่า "กรรม วิบาก" ได้แก่ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น และธรรมทั้งหลายมีวิญญาณเป็นต้น. ก็พึงเห็นว่า ท่านกระทำเป็นเอกวจนะ ด้วยความเป็นสังเขปเสมอกัน อีกอย่างหนึ่ง สังเขปศัพท์เป็นชื่อของส่วน เพราะเหตุนั้น ส่วนแห่งกรรมจึงชื่อว่า กรรมสังเขป.

---

[1] ก. สงฺขิปนฺติ.

เอวํ สมุปฺปนฺนนฺติ กมฺมโตปิ วิปาโก. ตตฺถาปิ "อวิชฺชาโต สงฺขารา"ติ เอวํ สมุปฺปนฺนํ, ติสนฺธิอาทิวเสน วา สมุปฺปนฺนํ อิทํ ภวจกฺกนฺติ อตฺโถ. อิตฺตรนฺติ คมนธมฺมํ, วินสฺสธมฺมนฺติ อตฺโถ. เตน อุปฺปาทวยวนฺตตาทีปเกน อนิจฺจสทฺเทน, วิการาปตฺติทีปเกน จลสทฺเทน จ อทีปิตํ กาลนฺตรฏฺฐายิตาภาวํ วิภาเวติ.

คำว่า เกิดขึ้นอย่างนี้ คือ วิบากเกิดขึ้น แม้เพราะกรรม. แม้ในข้อนั้น ก็มีเนื้อความว่า ภวจักรนี้เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "สังขาร เกิดขึ้นเพราะอวิชชา" หรือเกิดขึ้นด้วยอำนาจสนธิ ๓ เป็นต้น อธิบายว่า ได้แก่ภวจักร. คำว่า มีการไป คือ มีการไปเป็นธรรมดา อธิบายว่า มีความพินาศไปเป็นธรรมดา. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงแสดงภาวะ คือความเป็นธรรมชาติ ไม่ตั้งอยู่ในกาลอื่น ด้วยศัพท์ว่าไม่เที่ยง ซึ่งแสดงถึงความเป็นธรรมชาติ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นที่สุด และด้วยศัพท์ว่า หวั่นไหว ซึ่งแสดงถึงความเปลี่ยนแปลง.

อทฺธุวนฺติ เอเตน ถิรภาวาภาวนิสฺสารตํ. เหตุ เอว สมฺภารา เหตุสมฺภารา. "ฐานโส เหตุโส"ติ[๑] เอตฺถ เอวํ วุตฺตํ วา ฐานํ, อญฺญมฺปิ ตสฺส ตสฺส สาธารณํ การณํ สมฺภาโร, อสาธารณํ เหตุ.

ด้วยคำว่า ไม่ยั่งยืน นี้ ท่านย่อมแสดงถึงความเป็นธรรมชาติไม่มีสาระ คือความมั่นคง. สัมภาระคือเหตุ ชื่อว่า เหตุสมฺภารา แปลว่า สัมภาระคือเหตุ. อีกอย่างหนึ่ง ฐานะที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๕๔๗, (ภูมิพโลภิกขุ ๒/๒๕๖), อภิ. ก. ๓๗/๒๕๒.

เอวนฺติ เอวํ เหตุโต ธมฺมมตฺตสมฺภเว, เหตุนิโรธา จ วฏฺฏจฺเฉเท ธมฺเม จ ตนฺนิโรธาย เทสิเต สตีติ อตฺโถ.

ในคำนี้ว่า "โดยฐานะ โดยเหตุ" ชื่อว่า สัมภาระ เหตุทั่วไปของฐานะนั้น ๆ แม้อย่างอื่น ก็ชื่อว่า สัมภาระ เหตุที่ไม่ทั่วไป ชื่อว่า เหตุ. คำว่า อย่างนี้ ความว่า เมื่อมีแต่เพียงธรรมโดยเหตุ อย่างนี้ อธิบายว่า เมื่อมีการตัดวัฏฏะ เพราะดับเหตุ และเมื่อได้แสดงธรรมเพื่อการดับเหตุนั้น.

พฺรหฺมจริยํ อิธ พฺรหฺมจริยิธ สตฺเต จาติ เอตฺถ จ-สทฺโท "เอวํ พฺรหฺมจริยญฺจ วิชฺชติ, สสฺสตุจฺเฉทา จ น โหนฺตี"ติ สมุจฺจยฏฺโฐ. เอวํ[1] เหตุอายตฺเต ธมฺมมตฺตสมฺภเว สตฺโต นุปลพฺภติ, ตสฺมึ[2] จ อุปลพฺภนฺเต สสฺสโต, อุจฺเฉโท วา สิยาติ นุปลพฺภนฺเต ตสฺมึ เนวุจฺเฉโท น สสฺสตนฺติ วุตฺตํ โหติ.

พฺรหฺมจริยํ อิธ สำเร็จรูปเป็น พฺรหฺมจริยิธ แปลว่า พรหมจรรย์ในพระศาสนานี้ จ-ศัพท์ ในคำว่า พฺรหฺมจริยิธ สตฺเต จ นี้ มีเนื้อความรวมว่า "มีพรหมจรรย์อยู่อย่างนี้ด้วย ไม่มีความเที่ยงและความขาดสูญด้วย". มีอรรถาธิบายว่า เมื่อมีแต่เพียงธรรมที่เนื่องด้วยเหตุอย่างนี้ จึงหาสัตว์ไม่ได้ และเมื่อหาสัตว์นั้นได้ก็จะพึงมีความเที่ยงหรือความขาดสูญ เพราะเหตุนั้น เมื่อ

---

[1] ฉ. เอวญฺหิ.
[2] ก. ยสฺมิญฺจ.

หาสัตว์นั้นไม่ได้ จึงไม่มีความขาดสูญ ไม่มีความเที่ยง.

๖๕๕. สจฺจปฺปภวโตติ สจฺจโต, สจฺจานํ วา ปภวโต จ.

๖๕๕. บทว่า สจฺจปฺปภวโต แปลว่า โดยเกิดแต่สัจจะ หรือแปลว่า โดยเกิดแห่งสัจจะทั้งหลายก็ได้.

กุสลากุสลํ กมฺมนฺติ วฏฺฏกถาย วตฺตมานตฺตา สาสวนฺติ วิญฺญายติ. อวิเสเสนาติ "เจตนา เจตนาสมฺปยุตฺตกา"ติ วิเสสํ อกตฺวา, สพฺพมฺปิ ตํ กุสลากุสลํ กมฺมํ สมุทยสจฺจนฺติ วุตฺตนฺติ อตฺโถ.

คำว่า กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ทำให้เข้าใจว่า กรรมที่ยังมีอาสวะ เพราะความที่เป็นไปในกถาว่าด้วยวัฏฏะ. คำว่า โดยไม่ต่างกัน ความว่า มิได้กระทำความต่างกันว่า "เจตนาธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนา" กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลนั้นทั้งหมด ท่านกล่าวว่าเป็นสมุทัยสัจ.

"ตณฺหา จ ฯเปฯ อวเสสา จ สาสวกุสลา[๑] ธมฺมา"ติ[๒] หิ เจตนาเจตนาสมฺปยุตฺตวิเสสํ อกตฺวา วุตฺตนฺติ, อริยสจฺจวิเสสํ วา อกตฺวา สมุทยสจฺจนฺติ วุตฺตนฺติ อตฺโถ.

อธิบายว่า ก็ท่านกล่าวไว้มิได้กระทำความต่างกันว่าเป็นเจตนา และธรรมที่สัมปยุตกับเจตนา ว่า "ตัณหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็น

---

๑ ฉ. สาสวา กุสลา.
๒ ฉ. อภิ. วิ. ๓๕/๑๓๘, ๑๔๐.

สจฺจวิภงฺเค หิ สพฺเพปิ กิเลสา สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ "สมุทยสจฺจนฺ"ติ[๑] วุตฺตํ. ทุติยสจฺจํ ปภโว เอตสฺสาติ ทุติยสจฺจปฺปภวํ อุปาทานปจฺจยา ภโวติ อุปปตฺติภวสฺส, กมฺมภวสฺส จ อธิปฺเปตตฺตา วุตฺตํ "ปฐมทุติยสจฺจทฺวยนฺ"ติ.

อารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ" ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวว่า เป็นสมุทัยสัจ โดยมิได้กระทำความต่างว่าเป็นอริยสัจ. ก็ในสัจจวิภังค์ กิเลสทั้งหมด กรรมที่ทำให้ไปสู่ภพทั้งหมด ตรัสว่า "เป็นสมุทัยสัจ". ชื่อว่า ทุติยสจฺจปฺปภวํ ด้วยอรรถว่า มีทุติยสัจเป็นแดนเกิด. ท่านกล่าวว่า "เป็นปฐมสัจและทุติยสัจทั้งสอง" เพราะท่านประสงค์เอาอุปบัติภพและกรรมภพ ว่า เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ ดังนี้.

๖๕๖. วตฺถูสูติ อารมฺมเณสุ, ทุกฺขาทีสุ วา ปฏิจฺฉาเทตพฺเพสุ วตฺถูสุ. สมฺโมเหตีติ ธมฺมสภาวํ ชานิตุํ ปฏิวิชฺฌิตุํ อเทนฺตี ตสฺส ปฏิจฺฉาทนวเสน สมฺโมเหติ. วตฺถุนฺติ อิธ อารมฺมณํ อธิปฺเปตํ. อญฺญมญฺญญฺจ อุปตฺถมฺภเยติ อญฺญมญฺญ-

๖๕๖. คำว่า ในวัตถุทั้งหลาย ได้แก่ ในวัตถุทั้งหลายอันเป็นอารมณ์ หรือที่พึงปกปิดในสัจจะมีทุกข์เป็นต้น. คำว่า ย่อมให้ลุ่มหลง ความว่า เมื่อไม่ให้เพื่อจะรู้ คือเพื่อแทงตลอดสภาวะแห่งธรรม ชื่อว่าย่อมทำให้ลุ่มหลง ด้วยอำนาจปกปิดสภาวะแห่ง

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๑๓๘, ๑๔๐.

สนฺนิสฺสเยน วินา ฐาตุํ อสกฺโกนฺตา เทว นฬกลาปา วิย.

ธรรมนั้น. อารมณ์ท่านประสงค์เอาในคำว่า วัตถุ นี้. ชื่อว่า ย่อมค้ำจุนกันและกัน เหมือนไม้อ้อ ๒ กำ เว้นจากที่อาศัยกันและกัน ไม่อาจจะตั้งอยู่ได้.

สวิสเยติ ยถาสกวิสเย[๑] รูปายตนาทิเก. ชายมานานํ ขนฺธานํ วิการภาเวน ลพฺภมานา ชาติ เต ชเนนฺตี วิย โหตีติ วุตฺตํ "ขนฺเธ จ ชเนตี"ติ. เตนาห "เตสํ อภินิพฺพตฺติภาเวน ปวตฺตตฺตา"ติ. ปากเภทภาวญฺจ อธิติฏฺฐตีติ เอตฺถาปิ "ขนฺเธ ชเนตี"ติ เอตฺถ วุตฺตนเยเนว อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

คำว่า ในวิสัยของตน คือ ในอายตนะมีรูปายตนะเป็นต้น อันเป็นวิสัยตามควรแก่ตน. ชาติที่ได้ด้วยความเปลี่ยนแปลงแห่งขันธ์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ ย่อมเป็นเหมือนยังขันธ์เหล่านั้นให้เกิด เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมยังขันธ์ทั้งหลายให้เกิด". ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะเป็นไป โดยเป็นอาการเกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลายนั้น". แม้ในคำว่า ครอบเอาภาวะ คือความงอมและความแตก นี้ บัณฑิตก็พึงถือเอาเนื้อความตามนัยที่กล่าวแล้วในคำว่า "ย่อมยังขันธ์ทั้งหลายให้เกิด" นี้นั่นแหละ.

---

[๑] ฉ. ยถาสกํ วิสเย.

ปากเภทวเสน วตฺตติจฺเจว อตฺโถ. ปจฺจตีติ ปาโก, ภิชฺชตีติ เภโท, ปาโก จ เภโท จ ปากเภทํ, ตสฺส ภาวํ ปจฺจนํ, ภิชฺชนํ จาติ อตฺโถ. โสกาทีนํ อธิฏฺฐานตฺตาติ เตสํ การณตฺตา, เตหิ สิทฺธาย อวิชฺชาย สหิเตหิ[๑] สงฺขาเรหิ ปจฺจโย จ โหติ ภวนฺตรปาตุภาวายาติ อธิปฺปาโย. จุติจิตฺตํ วา ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส อนนฺตรปจฺจโย โหตีติ "ปจฺจโย จ โหติ ภวนฺตรปาตุภาวายา"ติ วุตฺตํ.

อธิบายว่า ย่อมเป็นไป ด้วยอำนาจความงอมและความแตกนั่นเอง. ชื่อว่า งอม เพราะมีความหมายว่า สุก ชื่อว่า แตก เพราะมีความหมายว่า ทำลาย ความงอมด้วย ความแตกด้วย ชื่อว่า ความงอมและความแตก อธิบายว่า ภาวะแห่งความงอมและความแตกนั้น ก็คือความงอมและความแตก. คำว่า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งปกิณณกทุกข์มีโสกะเป็นต้น อธิบายว่า เพราะเป็นเหตุ แห่งปกิณณกทุกข์มีโสกะเป็นต้นเหล่านั้น และย่อมเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏในภพอื่น ด้วยสังขารที่ประกอบกับอวิชชา อันสำเร็จมาแต่ปกิณณกทุกข์ มีโสกะเป็นต้นเหล่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง จุติจิต ย่อมเป็นอนันตรปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาณ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และย่อมเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏในภพอื่น".

---

[๑] ก. ชนิเตหิ.

ตํ ปน จุติจิตฺตํ อวิชฺชาสงฺขารรหิตํ ภวนฺตรสฺส ปจฺจโย น โหตีติ สสหายตฺตทสฺสนตฺถมาห[๑] "โสกาทีนํ อธิฏฺฐานตฺตา"ติ. เทฺวธาติ อตฺตโน อตฺตโน[๒] สรเสน, ธมฺมนฺตรปจฺจยภาเวน จาติ เทฺวธา เทฺวธา. พฺยาปนิจฺฉาโลเปน หิ นิทฺเทโส.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เพราะเป็นที่ตั้งแห่งปกิณณกทุกข์มีโสกะเป็นต้น" เพื่อแสดงภาวะที่มีสหาย ว่า ก็ จุติจิตนั้น เว้นจากอวิชชาและสังขาร ย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่ภพอื่น. บทว่า เทฺวธา แปลว่า ๒ ส่วน ๒ ส่วน คือ โดยสภาพของตน ๆ และโดยความเป็นปัจจัยแก่ธรรมอื่น. ก็เป็นการแสดงโดยพฺยาปนิจฺฉาโลปวิธี คือการลบความหมายที่ต้องการด้วยการเข้าใจอย่างซึมซาบ.

๖๕๗. "อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา"ติ เอเตน สงฺขารานํ ปจฺจยุปฺปนฺนตาทสฺสเนน "โก นุ โข อภิสงฺขโรตีติ เอส โน กลฺโล ปโญฺห"ติ ทสฺเสติ, เตเนตํ การกทสฺสนนิวารณํ. อตฺตา[๓] ภวโต ภวนฺตรํ สงฺกมตีติ ทสฺสนํ อตฺตสงฺกนฺติทสฺสนํ, ตํ สงฺขารปจฺจยา

๖๕๗. ด้วยคำว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า มีคำถามว่า "ใครหนอย่อมปรุงแต่ง ดังนี้ คำตอบว่า ปัญหานี้ไม่ควรแก้" ดังนี้ ด้วยการแสดงความที่สังขารเป็นธรรมเกิดแต่ปัจจัย ด้วยเหตุนั้น คำว่า

---

[๑] มูลฏีกา ๒/๑๒๘.

[๒] ก. อตฺตโน, มูลฏีกา ๒/๑๒๙ อตฺตโนเยว.

[๓] ก. อตฺตนา.

วิญฺญาณุปฺปตฺติวจเนน นิวาริตํ โหตีติ[1]

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารนี้ จึงเป็นเครื่องกั้นความเห็นว่ามีผู้สร้าง. ความเห็นว่า อัตตาย่อมเคลื่อนจากภพไปสู่ภพอื่น ชื่อว่า อตฺตสงฺกนฺติทสฺสนํ ความเห็นว่าอัตตาเคลื่อน ความเห็นว่าอัตตาเคลื่อนนั้น ย่อมเป็นอันถูกห้ามแล้ว ด้วยการกล่าวถึงความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ เพราะสังขารเป็นปัจจัย.

ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ อเภทโต เอโก อตฺตาติ คหณํ ฆนสญฺญา. ตํ ยมกตาลกนฺทํ ภินฺทนฺเตน วิย "วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปมตฺตเมตนฺ"ติ วจเนน นิวาริตํ โหติ. "เอวมาทิทสฺสนนิวารณนฺ"ติ เอเตน "โสจติ ปริเทวติ ทุกฺขิโต"ติอาทิทสฺสนนิวารณมาห.

ความถือว่า อัตตาเป็นหนึ่ง เพราะความไม่แยกกันแห่งขันธ์ ๕ ชื่อว่า ฆนสัญญา ความสำคัญว่าเป็นก้อน. ความถือนั้น ย่อมเป็นอันถูกห้ามแล้ว ด้วยการกล่าวว่า "นี้เป็นเพียง เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป" ดังนี้ เหมือนดังทำลายเง่าตาลทั้งคู่ ฉะนั้น. ด้วยคำนี้ว่า "เป็นเครื่องกั้นความเห็นมีอาทิอย่างนี้" ท่านอาจารย์กล่าวเครื่องกั้นความเห็นมีอาทิว่า "คนมีทุกข์ย่อมเศร้าโศก ย่อมคร่ำครวญ" ดังนี้.

---

[1] ฉ. อิติสทฺโท นตฺถิ.

โสกาทโยปิ หิ ปจฺจยายตฺตา อวสวตฺติโนติ "ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสก ฯเปฯ สมฺภวนฺตี"ติ[๑] เอเตน วุตฺตเมวาติ. มิจฺฉาทสฺสนนิวารณโตปีติ การกทสฺสนาทินานาวิธมิจฺฉาภินิเวสนิวารณโตปิ.

๖๕๘. "สลกฺขณสามญฺญลกฺขณวเสนา"ติ เอเตน สพฺพปฺปกาเรน ธมฺมานํ ยาถาวโต อทสฺสนมาห ตทุภยวินิมุตฺตสฺส ธมฺเมสุ ปรมตฺถโต ปสฺสิตพฺพภาวสฺส อภาวโต. อุปกฺขลนํ วิย ทุกฺขุปฺปตฺติเหตุโต. ปตนํ วิย ภวนฺตรปปาตโต. คณฺฑปาตุภาโว วิย ทุกฺขตาสูลโยคโต, กิเลสาสุจิปคฺฆรณโต จ. คณฺฑเภทปีฬกา วิยาติ เภทนตฺถํ ปจฺจมาเน คณฺเฑ ตสฺส อุปริ ชายมานา ขุทฺทกปีฬกา

ก็แม้ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น ก็เนื่องด้วยปัจจัย ไม่มีใครให้เป็นไปในอำนาจ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ด้วยคำนี้ว่า "เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะ ฯลฯ" นั่นเอง ฉะนี้แล. คำว่า แม้โดยเป็นเครื่องกั้นความเห็นผิด คือ โดยเป็นเครื่องกั้นความยึดมั่นผิดมีอย่างต่าง ๆ เป็นต้นว่า ความเห็นว่ามีผู้สร้าง.

๖๕๘. ด้วยคำว่า "ด้วยอำนาจลักษณะของตน และสามัญลักษณะ" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวการไม่เห็นตามเป็นจริง ซึ่งธรรมทั้งหลาย เพราะภาวะที่จะพึงเห็นโดยปรมัตถ์ในธรรมทั้งหลาย ที่พ้นจากลักษณะทั้ง ๒ นั้นไม่มีโดยประการทั้งปวง. ชื่อว่า เหมือนการก้าวพลาด เพราะเป็นเหตุเกิดทุกข์. ชื่อว่า เหมือนหกล้ม เพราะทำให้ตกไปในภพอื่น. ชื่อว่า เหมือนความเกิด

[๑] ม. อุ. ๑๔/๑๖๙, สํ. นิ. ๑๖/๒, ขุ. อุ. ๒๕/๓๗.

วิย, คณฺฑสฺส วา อเนกธา เภเท[๑] ปีฬกา วิย. มฏฺฐนํ วิย สงฺฆฏฺฏนรสตาย ผสฺโส.

เป็นแผลฝี เพราะประกอบด้วยความเสียดแทง คือความทุกข์ และเพราะหลั่งออกซึ่งสิ่งที่ไม่สะอาด คือกิเลส. คำว่า เหมือนต่อมฝีแตก คือเหมือนต่อมเล็ก ๆ ที่เกิดอยู่บนฝีนั้น ในเมื่อฝีบวมเพื่อความแตก หรือเหมือนต่อมในฝี ต่างกันหลายอย่าง. ผัสสะ เพราะความเป็นธรรมที่มีหน้าที่กระทบ จึงเปรียบเหมือนการกระทบ.

มฏฺฐนทุกฺขํ วิยาติ มฏฺฐนโต วา[๒] ชาตทุกฺขํ วิย ติวิธทุกฺขตาวเสน ติสฺสนฺนมฺปิ เวทนานํ ทุกฺขภาวโต. ปฏิการาภิลาโส วิยาติ สมุทายสฺส เอกเทสนิทสฺสนภาเวนาห. อสปฺปายคฺคหณํ วิย พหุวิธานตฺถุปฺปตฺตินิมิตฺตโต. อสปฺปายเลปนํ วิย ทุกฺขเหตุโน สสนฺตาเน สนฺนิธาปนโต. คณฺฑวิการปาตุภาโว วิย อตฺตภาวคณฺฑสฺส นิพฺพตฺติวิการ-

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า มฏฺฐนทุกฺขํ วิย แปลว่า เหมือนความทุกข์เกิดแต่การกระทบ เพราะความที่เวทนาทั้ง ๓ เป็นความทุกข์เกี่ยวกับเป็นความทุกข์ ๓ อย่าง. คำว่า เหมือนความปรารถนาจะแก้ทุกข์ ท่านอาจารย์กล่าวด้วยภาวะเป็นตัวอย่างส่วนหนึ่ง ของความรวม. ชื่อว่า เหมือนการคว้าเอายาแสลง เพราะเป็นนิมิตแห่งการเกิดขึ้นแห่ง

---

[๑] ฉ. อเนกธาเภเท.
[๒] ฉ. วาสทฺโท น ทิสฺสติ.

ภาวโต, ตํ นิมิตฺตญฺจสฺส[๑] สูนภาวาทิ-สมฺภวโต.

อนัตถะมากอย่าง. ชื่อว่า เหมือนการทายาแสลง เพราะยังเหตุแห่งทุกข์ให้ตั้งลงในสันดานของตน. ชื่อว่า เหมือนเกิดเป็นหัวฝีกลาย เพราะความที่ฝีคืออัตภาพ เป็นความพิการคือการบังเกิด และเพราะความที่ฝีคืออัตภาพนั้น มีความบวมขึ้นเป็นต้น เพราะความพิการ คือ การบังเกิดนั้นเป็นนิมิต.

สูนตาสราคปุพฺพคฺคหณาทโย หิ คณฺฑวิการา. สรสโต คณฺฑสฺส ภิชฺชนํ ปาเกน วินา น โหตีติ เภทคฺคหเณเนวสฺส ปาโกปิ คหิโตติ กตฺวา อาห "คณฺฑเภโท วิย ชรามรณนฺ"ติ คณฺฑสฺส วา วิสทิสาปตฺติ, ภิชฺชนญฺจ คณฺฑเภโท, ตตฺถ วิสทิสาปตฺติ ปาโกติ เวทิตพฺพํ.

ก็การกลัดเป็นหนอง คือ มีรากเป็นต้นคือความบวมขึ้น ชื่อว่าฝีกลาย. การแตกแห่งฝีโดยสภาพ เว้นจากความสุก ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านจึงถือเอาแม้ความสุกแห่งฝีนั้น ด้วยศัพท์ว่าแตก เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชราและมรณะเปรียบเหมือนการแตกแห่งฝี". อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า การที่ฝีถึงความเปลี่ยน-แปลงไป และแตกไป ชื่อว่า ความแตก

---

[๑] ฉ. ตนุนิมิตฺตญฺจสฺส.

<u>แห่งฝี</u> การถึงความเปลี่ยนแปลงในการแตกแห่งฝีนั้น ก็เป็นความสุขแห่งฝี.

อุปมาหิ ภวจกฺกํ วิญฺญาเปนฺเตน เอกาธิฏฺฐาเนหิ อุปมาวิเสเสหิ ตํ วิญฺญาเปตฺวา อิทานิ นานาธิฏฺฐาเนหิ วิญฺญาเปตุํ[1] "<u>ยสฺมา</u> <u>วา</u>"ติอาทิ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะทำให้เข้าใจภวจักรด้วยอุปมาทั้งหลาย ครั้นทำให้เข้าใจภวจักรนั้น จะด้วยความต่างแห่งอุปมาอันมีที่รองรับอย่างเดียวแล้ว บัดนี้ ประสงค์จะทำให้เข้าใจด้วยอุปมา อันมีที่รองรับต่าง ๆ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "<u>หรืออีกนัยหนึ่ง</u> <u>เหตุใด</u>" ดังนี้.

ตตฺถ ปฏลาภิภูตจกฺขุโก รูปานิ น ปสฺสติ, กิญฺจิ ปสฺสนฺโตปิ วิปรีตํ ปสฺสติ, เอวํ อวิชฺชาภิภูโต ทุกฺขาทีนิ น ปฏิปชฺชติ น ปสฺสติ, มิจฺฉา วา ปฏิปชฺชตีติ <u>ปฏลํ</u> <u>วิย</u> <u>อวิชฺชา</u>. <u>โกสการกิมิ</u> <u>วิย</u>[2] อตฺตนาว กตฺตา, วฏฺฏสฺส อตฺตโน เอว ปริพฺภมน-การณตฺตา จ <u>โกสปฺปเทสา</u> <u>วิย</u> <u>สงฺขารา</u>.

จะอธิบายในคำเหล่านั้นต่อไป : บุคคลผู้มีดวงตา ถูกฝ้าครอบงำแล้ว ย่อมไม่เห็นรูปทั้งหลาย แม้เห็นบ้าง ก็เห็นผิดไป บุคคลผู้ถูกอวิชชาครอบงำ ก็เปรียบเหมือนฉันนั้น ย่อมไม่ปฏิบัติ คือ ไม่เห็นสัจจะมีทุกข์เป็นต้น หรือปฏิบัติผิดไป เพราะเหตุนั้น <u>อวิชชาจึงเปรียบเหมือนฝ้า</u>. <u>สังขารทั้งหลาย</u>

---

[1] ก. ญาเปตุํ.

[2] ก. โกสการกิมินา วิย.

สงฺขารปริคฺคหํ วินา ปติฏฺฐํ อลภมานํ วิญฺญาณํ ปริณายกปริคฺคหํ วินา ปติฏฺฐํ อลภมาโน ราชกุมาโร วิยาติ ปริคฺคเหน วินา ปติฏฺฐาลาโภ เอตฺถ อุปโมปเมยฺยสามญฺญํ.

ชื่อว่า เปรียบเหมือนส่วนหนึ่ง แห่งฝักไหม เพราะความที่อัตตาอันเปรียบเหมือนตัวไหมสร้างขึ้นมา และเพราะความเป็นเหตุหมุนเวียนไปแห่งวัฏฏะคือแห่งอัตตานั่นเอง. วิญญาณ เว้นการครอบครองแห่งสังขารก็ไม่ได้ที่อาศัย เปรียบเหมือนพระราชกุมาร เว้นการปกป้องของขุนพล ก็ไม่ได้ที่อาศัย เพราะเหตุนั้น การเว้นการครอบครองไม่ได้ที่อาศัย จึงเป็นความเสมอกันแห่งคำอุปมาอุปไมยในที่นี้.

อุปฺปตฺตินิมิตฺตนฺติ กมฺมาทิอารมฺมณมาห. ปริกปฺปนโตติ อารมฺมณกรณโต, สมฺปยุตฺเตน วา วิตกฺเกน วิตกฺกนโต. เทวมนุสฺสมิค[๑]วิหงฺคาทิวิวิธปฺปการตาย มายา วิย นามรูปํ. ปติฏฺฐาวิเสเสน วุฑฺฒิวิเสสาปตฺติโต วนปฺปคุมฺโพ วิย สฬายตนํ. อายตนานํ วิสยิวิสยภูตานํ อญฺญมญฺญาภิมุขภาโว อายตนฆฏฺฏนํ. ตโต อายตนฆฏฺฏนโต

ท่านอาจารย์กล่าวถึงอารมณ์ มีกรรมเป็นต้นว่า นิมิตแห่งอุปบัติ. บทว่า ปริกปฺปนโต แปลความว่า เพราะกระทำให้เป็นอารมณ์ หรือแปลความว่า เพราะตรึกไปด้วยวิตกอันสัมปยุตกัน. นามรูปเปรียบเหมือนกล เพราะความที่มีหลายประการ เป็นต้นว่า เป็นเทวดา เป็นมนุษย์ เป็นเนื้อ และเป็นนก. สฬายตนะ ชื่อว่า เปรียบเหมือน

---

[๑] ม. เทวมนุสฺสกิมิ, มูลฎีกา ๒/๑๒๙.

ทุวยสงฺฆฏฺฏนุปฺปตฺติโต, เวทนาทุกฺขเหตุโต จ อคฺคิ วิย ผสฺโส. สปริฬาหโต ทาโห วิย เวทนา. อุปรุปริตณฺหาวฑฺฒนโต[๑] โลณูทกปานํ วิย วิสยานุภวนํ. อารมฺมเณ ปาตุกมฺยตาภาวโต ปิปาสา วิย ตณฺหา.

พุ่มไม้ในป่า เพราะถึงความต่างแห่งความเจริญ โดยความต่าง ๆ แห่งที่ตั้งอาศัย. ภาวะที่อายตนะทั้งหลาย อันเป็นธรรมที่รับอารมณ์ได้ และเป็นธรรมที่เป็นอารมณ์มาเผชิญกันและกัน ชื่อว่า ความกระทบกันแห่งอายตนะ. เพราะเหตุนั้น ผัสสะ จึงชื่อว่า เปรียบเหมือนไฟ เพราะความกระทบกันแห่งอายตนะ เพราะทั้ง ๒ ฝ่ายเกิดการเสียดสีกัน และเพราะเป็นเหตุแห่งทุกข์คือเวทนา. เวทนาเปรียบเหมือนความร้อน เพราะมีความเร่าร้อน. การเสวยอารมณ์เปรียบเหมือนการดื่มน้ำเกลือ เพราะความเจริญมากแห่งตัณหา. ตัณหา เปรียบเหมือนความกระหาย เพราะภาวะคือความต้องการจะดื่มในอารมณ์.

ตทสฺสุปาทานนฺติ ตํ อภิลาสกรณํ ตณฺหา-ทิฏฺฐาภินนฺทนํ อสฺส ตํสมงฺคิโน ปุคฺคลสฺส,

บทว่า ตทสฺสุปาทานํ ตัดบทเป็น ตํ อสฺส อุปาทานํ ตํ โยค อภิลาสกรณํ ไขออกเป็น

---

๑ ฉ. อุปรูปริ ตณฺหาปวฑฺฒนโต.

ตทสฺส[๑] วา ภเวยฺย อุปาทานํ. พฺยสนาวหตาย อชานนโต ภวุปาทานํ มจฺฉสฺส พลิสุปาทานํ วิย. เอตฺถ จ สงฺขาราทีนํ โกสปฺปเทสปริณายกาทีหิ ทฺวีหิ ทฺวีหิ สทิสตาย เทฺว เทฺว อุปมา วุตฺตาติ เวทิตพฺพา.

ตณฺหาทิฏฺฐาภินนฺทนํ การกระทำความปรารถนานั้น คือ การยินดีสิ่งที่ตัณหาได้เห็นเป็นอุปาทานของบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยตัณหานั้น อีกอย่างหนึ่ง ตัดเป็น ตทสฺส อุปาทานํ แปลว่า การทำความปรารถนานั้นพึงเป็นอุปาทาน อสฺส ไขเป็น ภเวยฺย. การยึดภพไว้มั่น เปรียบเหมือนปลายึดเอาเบ็ดไว้มั่น เพราะความไม่รู้ภาวะคือการนำมาซึ่งความพินาศ. ก็ในอธิการนี้ อุปมาอย่างละ ๒ พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ เพราะความที่ธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น เป็นสภาพที่เหมือนกันกับอุปมาอย่างละ ๒ มีส่วนหนึ่งแห่งฝักไหม และขุนพลเป็นต้น.

๖๕๙. โกจิ อคมฺภีโร เอว คมฺภีโร วิย ขายติ ปุราณปณฺณาทีหิ ภริโต[๒] ปพฺพตสงฺเขเป ชลาสโย วิย, น เอวมยํ. อยํ ปน คมฺภีโรว หุตฺวา โอภาสติ ปกาสติ

๖๕๙. สิ่งบางอย่างไม่ลึกเลย แต่ก็ปรากฏเหมือนลึก เหมือนอย่างแอ่งน้ำบนภูเขาที่เต็มไปด้วยหญ้า และใบไม้เก่า ๆ เป็นต้น ปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้หาเป็น

[๑] ก. ตทญฺญสฺส.
[๒] ฉ. ปุราณปณฺณาทิภริโต.

ทิสฺสตีติ คมฺภีราวภาโส. ยถารหนฺติ อตฺถานุรูปํ. ยถานุรูปํ.

เหมือนอย่างนั้นไม่. ก็ปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ ย่อมปรากฏ คือ ชี้ชัด มองเห็นได้ว่าเป็นธรรมลึกซึ้งอย่างเดียว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า คมฺภีราวภาโส แปลว่า ปรากฏเป็นธรรมลึกซึ้ง. บทว่า ยถารหํ แปลว่า ตามสมควร เกี่ยวกับอรรถเป็นต้น.

ชาติโต ชรามรณํ น น โหติ, โหติ เอวาติ อวธารเณ สิทฺเธ "สิยา นุ โข ชรามรณํ ชาติโต, อญฺญโตปี"ติ อาสงฺกายํ ตหาสงฺกานิวตฺตนตฺถํ "น จ ชาตึ วินา อญฺญโต โหตี"ติ วุตฺตํ. ตตฺถ อญฺญคฺคหณํ ชาติยา ปฏิโยคีวิสยํ, น อญฺญมตฺตวิสยํ "ชาตึ วินา"ติ วจนโต. เตนสฺส นาญฺญํ ชาติยา สหการีการณภูตํ นิวตฺติตํ โหติ. เอส นโย อิโต ปเรสุปิ.

เมื่อลงศัพท์ อวธารณะว่า ชาติโต ชรามรณํ น น โหติ, โหติ เอว แปลว่า ชรามรณะ จะไม่มีมาแต่ชาติ ก็หามิได้ ดังนี้ ครั้นมีความสงสัยว่า "ชรามรณะ จะพึงมีมาแต่ชาติหรือหนอ หรือจะพึงมีมาแม้แต่เหตุอื่นก็ได้" เพื่อจะห้ามความสงสัย ดังนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และเว้นชาติเสีย มันจะมีมาแต่เหตุอื่น ก็หามิได้" ดังนี้. ในคำนั้น ศัพท์ว่า เหตุอื่นเป็นคำมีการประกอบเฉพาะชาติเป็นวิสัย หาใช่เป็นคำมีเพียงแต่เหตุอื่นเป็นวิสัยไม่ เพราะกล่าวไว้ว่า "มันเว้นชาติเสีย" ดังนี้. ด้วยคำนั้น ย่อมเป็นอันห้ามเหตุอย่างอื่น ของชรามรณะ

นั้น ซึ่งเป็นเหตุมีการกระทำร่วมกันกับชาติ ก็หามิได้. แม้ในบทอื่นจากนี้ ก็มีนัยนี้.

อิตฺถนฺติ อิทํ ปการํ, อิมินา ปกาเรนาติ อตฺโถ. ชาติปจฺจยสมฺภูตสมุทาคตฏฺโฐติ ชาติปจฺจยา สมฺภูตํ[๑] หุตฺวา สหิตสฺส อตฺตโน ปจฺจยานุรูปสฺส อุทฺธํ อุทฺธํ อาคตภาโว, อนุปฺปวตฺตฏฺโฐติ อตฺโถ. อถวา สมฺภูตฏฺโฐ จ สมุทาคตฏฺโฐ จ สมฺภูตสมุทาคตฏฺโฐ.

บทว่า อิตฺถํ แปลว่า ประการนี้ อธิบายว่า โดยประการฉะนี้. บทว่า ชาติปจฺจย-สมฺภูตสมุทาคตฏฺโฐ มีความว่า ภาวะที่ชรามรณะเป็นธรรมชาติมี เพราะชาติเป็นปัจจัย เป็นไปร่วมกัน สมควรแก่ปัจจัยของตนมาแล้วยิ่ง ๆ ขึ้น อธิบายว่า อรรถว่า ชรามรณะเป็นไปโดยลำดับ. อีกอย่างหนึ่ง อรรถว่า ชรามรณะมีขึ้นด้วย อรรถว่า ชรามรณะเกิดขึ้นด้วย ชื่อว่า สมฺภูต-สมุทาคตฏฺโฐ อรรถว่า ชรามรณะมีขึ้นและเกิดขึ้น.

"น ชาติโต ชรามรณํ น โหติ, น จ ชาตึ วินา ชรามรณํ อญฺญโต โหตี"ติ หิ ชาติปจฺจยสมฺภูตฏฺโฐ วุตฺโต. อิตฺถญฺจ ชาติโต สมุทาคจฺฉตีติ ชาติปจฺจย-

ก็ท่านอาจารย์กล่าวอรรถว่า ชรามรณะมีขึ้นเพราะชาติเป็นปัจจัยว่า "ชรามรณะย่อมไม่มีแต่ชาติก็หามิได้ และเว้นชาติเสีย มันจะมีแต่เหตุอื่น ก็หามิได้" ดังนี้. คำว่า

[๑] ฉ. ชาติปจฺจยสมฺภูตํ.

สมุทาคตฏฺโฐ, ยา ยา ชาติ ยถา ยถา ปจฺจโย โหติ, ตทนุรูปปาตุภาโวติ อตฺโถ.

<u>และมันย่อมเกิดขึ้นแต่ชาติ</u> <u>ด้วยประการฉะนี้</u> มีความว่า ได้แก่ อรรถว่าเกิดขึ้น เพราะชาติเป็นปัจจัย คือ ชาติใด ๆ มี และเป็นปัจจัยโดยประการใด ๆ ภาวะที่ปรากฏสมควรแก่ชาติและประการนั้น.

ตตฺถ "น ชาติโต ชรามรณํ น โหตี"ติ อิมินา ชรามรณสฺส ชาติปจฺจยตาย อวิตถตํ ทสฺเสติ, "น ชาตึ วินา อญฺญโต ชรามรณํ โหตี"ติ อิมินา อนญฺญถตฺตํ, "อิตฺถญฺจ ชาติโต สมุทาคจฺฉตี"ติ อิมินา ตถตํ. เตน จ ยถา ปจฺจยธมฺมา อตฺตโน ปจฺจยุปฺปนฺนานํ ปจฺจยภาเว, ตถา อวิตถา อนญฺญถา, เอวํ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมาปิ ตพฺภาเวติ ทสฺเสติ. เอส นโย เสเสสุปิ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า "ชรามรณะไม่มีมาแต่ชาติ ก็หามิได้" นี้ ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงความที่ชรามรณะไม่แปรผัน เพราะความเป็นธรรมชาติมีชาติเป็นปัจจัย ด้วยคำว่า "เว้นชาติเสีย มันจะมีมาแต่เหตุอื่น ก็หามิได้" นี้ ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงถึงความเป็นธรรมชาติไม่เป็นอย่างอื่น ด้วยคำว่า "และมันย่อมเกิดขึ้นแต่ชาติ ด้วยประการฉะนี้" นี้ ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงถึงความเป็นธรรมชาติแท้. และด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ปัจจัยธรรมทั้งหลายในเพราะความเป็นปัจจัย แก่ปัจจยุปบันธรรมทั้งหลายของตนด้วยประการใด ความเป็นธรรมชาติไม่

แปรผัน ความเป็นธรรมชาติไม่เป็นอย่างอื่น ก็ย่อมมีด้วยประการนั้น แม้ปัจจยุปบันธรรมทั้งหลายในภาวะนั้น ก็มีเหมือนอย่างนั้น. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้.

"เหตุผเล ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา"ติ เอเตน วจเนน อตฺถสฺส เหตุผลภาโว กถํ ญาตพฺโพติ ? "อตฺถปฏิสมฺภิทา"ติ เอตสฺส สมาสปทสฺส อวยวปทตฺถํ ทสฺเสนฺเตน "เหตุผเล ญาณนฺ"ติ วุตฺตตฺตา.

ถามว่า ด้วยคำว่า "ความรู้ในผลอันเกิดแต่เหตุ ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทา" นี้ จะพึงรู้ความที่อรรถเป็นผลที่เกิดแต่เหตุ ได้อย่างไร ? ตอบว่า พึงรู้ได้ เพราะความเป็นอรรถที่ท่านอาจารย์ เมื่อแสดงเนื้อความเฉพาะบท เป็นส่วนย่อยแห่งบทสมาสนี้ว่า "อตฺถปฏิสมฺภิทา" ได้กล่าวไว้ว่า "เหตุผเล ญาณํ" ความรู้ในผลอันเกิดแต่เหตุ.

"อตฺเถ ปฏิสมฺภิทา อตฺถปฏิสมฺภิทา"ติ เอตฺถ หิ "อตฺเถ"ติ เอตสฺส อตฺถํ ทสฺเสนฺเตน "เหตุผเล"ติ วุตฺตํ, "ปฏิสมฺภิทา"ติ เอตสฺส อตฺถํ ทสฺเสนฺเตน "ญาณนฺ"ติ, ตสฺมา เหตุผลอตฺถสทฺทา เอกตฺถา, ญาณปฏิสมฺภิทา จาติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺเตน[๑] สาธิโต

เพราะว่า ในคำว่า "ความแตกฉานในอรรถ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา" นี้ ท่านอาจารย์ เมื่อแสดงความหมายของคำนี้ว่า "ในอรรถ" ได้กล่าวว่า "ในผลแห่งเหตุ" เมื่อแสดงความหมายของบทว่า "ปฏิสมฺภิทา" แปลว่า ความแตกฉานนี้ ก็ได้กล่าวว่า

---

[๑] ฉ. วทนฺเตน.

อตฺถสฺส เหตุผลภาโว.

"ญาณํ" แปลว่า ความรู้ เพราะเหตุนั้น ศัพท์ว่า ผลอันเกิดแต่เหตุและอรรถ จึงมีความหมายเดียวกัน ท่านอาจารย์เมื่อกล่าวความหมายนี้ว่า และญาณปฏิสัมภิทา ก็ได้ให้สำเร็จความที่อรรถเป็นผลอันเกิดแต่เหตุ.

เยนาการเนาติ เยน ปวตฺติอากาเรน. สภาวธมฺมา หิ ปจฺจยวิเสสสิทฺเธน ปวตฺติอากาเรน วิสิฏฺฐาการา โหนฺติ. เตนาห "สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุเข อาปาถํ อาคจฺฉนฺตี"ติ.[๑] ยทวฏฺฐาติ ยาย อวตฺถาย อวตฺถิตา. อวตฺถาวิเสสวนฺโต หิ ธมฺมา เตน เตน อวตฺถาวิเสเสน ตํ ตํ อตฺถกิจฺจํ สาเธตุํ สมตฺถา โหนฺติ.

คำว่า โดยอาการใด คือ โดยอาการแห่งความเป็นไปใด. ก็สภาวธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นอาการพิเศษ โดยอาการแห่งความเป็นไป ที่สำเร็จโดยความต่างแห่งปัจจัย. ด้วยเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร จึงกล่าวว่า "ธรรมทั้งหลายทั้งปวง ย่อมมาสู่คลองในมุขคือญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า โดยอาการทั้งปวง". บทว่า ยทวฏฺฐา ความว่า ที่กำหนดลงโดยสถานะใด. ก็ธรรมทั้งหลาย

---

[๑] ขุ. มหา. ๒๙/๔๓๒, ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๓๘, ขุ. ป. ๓๑/๕๓๖, ขุ. ป. ๒/๒๘๕, ๒๘๖ (ภูมิพโลภิกขุ)

คุณศิริรัตน์ วัฒนกร คุณวุฒิชัย-คุณรจนา เลิศกุลวัฒน์ และครอบครัว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ที่มีความต่างแห่งสถานะ ย่อมเป็นธรรมสามารถยังกิจแห่งประโยชน์นั้น ๆ ให้สำเร็จโดยความต่างแห่งสถานะนั้น ๆ.

สฺวายํ ปวตฺติอากาโร, อวตฺถาวิเสโส จ อวิชฺชายปิ อนุปจิตกุสลสมฺภาเรหิ ทุรวโพธโต เอว ญาเณน อลพฺภเนยฺย-ปติฏฺโฐ จาติ อาห "ตสฺส ฯเปฯ คมฺภีโร"ติ. ตสฺส อาการสฺส, อวตฺถาย จ. เหตุมฺหิ ญาณนฺติ เอตฺถ เหตุโน ธมฺมปริยายตา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพา.

ก็อาการแห่งความเป็นไป และความต่างแห่งสถานะนี้นั้น เป็นสภาวะที่มีที่อาศัยที่ญาณไม่พึงได้ เพราะเป็นธรรมที่บุคคลผู้มิได้มีกุศลสัมภาระอันได้สั่งสมไว้ แม้เพราะอวิชชาจะพึงหยั่งรู้ได้ยากทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อรรถคือความที่อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร ชื่อว่าเป็นธรรมลึก เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารนั้นโดยอาการใด และโดยสถานะใด อาการนั้น และสถานะนั้นรู้ได้ยาก" ดังนี้. ตสฺส โยค อาการสฺส และ อวตฺถาย แห่งอาการนั้น แห่งสถานะนั้น. ในคำว่า เหตุมฺหิ ญาณํ ความรู้ในเหตุ นี้ บัณฑิตพึงทราบ ความที่เหตุเป็นคำปริยายแห่งธรรมตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละ.

อสฺสาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส. เตน เตน การเณนาติ เตน เตน เวเนยฺยานํ พุชฺฌนานุคุณตาสงฺขาเตน การเณน. ตตฺถาติ ตสฺมึ เทสนปฺปกาเร. อนุโลมโต[๑] ปฏิโลมโตติ นยิธ ปจฺจยุปฺปาทา ปจฺจยุปฺปนฺนุปฺปาทสงฺขาตํ อนุโลมํ, ปจฺจยนิโรธา ปจฺจยุปฺปนฺนนิโรธสงฺขาตญฺจ ปฏิโลมมาห. อาทิโต ปน อนฺตคมนมนุโลมํ, อนฺตโต จ อาทิคมนํ ปฏิโลมมาห.

บทว่า อสฺส โยค ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส แปลว่า แห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น. คำว่า โดยเหตุนั้นนั้น ความว่า โดยเหตุ กล่าวคือภาวะที่มีคุณสมควรแก่การตรัสรู้ ของเหล่าเวไนยสัตว์นั้น ๆ. บทว่า ตตฺถ ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค เทสนปฺปกาเร แปลว่า ในประการแห่งการแสดงนั้น. คำว่า ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ความว่า ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสปฏิจจสมุปบาทที่เป็นอนุโลม กล่าวคือความเกิดขึ้นแห่งปัจจยุปบันธรรม เพราะความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยธรรม และตรัสปฏิจจสมุปบาทที่เป็นปฏิโลม กล่าวคือความดับแห่งปัจจยุปบันธรรม เพราะความดับแห่งปัจจัยธรรมก็หามิได้. แต่ได้ตรัสปฏิจจสมุปบาทที่เป็นอนุโลมแต่ต้นไปถึงที่สุด และปฏิจจสมุปบาทที่เป็นปฏิโลม แต่ที่สุดไปถึงต้น.

อาทิโต ปฏฺฐาย อนุโลมเทสนาย, อนฺตโต ปฏฺฐาย ปฏิโลมเทสนาย จ ติสนฺธิ-

ชื่อว่า ทรงแสดง ทั้ง ๓ สนธิ ๔ สังเขป เพราะทรงแสดงเป็นอนุโลม ตั้งแต่ต้นไป

---

[๑] ฉ. อนุโลมปฏิโลมโตติ.

จตุสงฺเขปํ. "อิเม จตฺตาโร อาหารา กึนิทานา"ติอาทิกาย[๑] เวมชฺฌโต ปฏฺฐาย ปฏิโลมเทสนาย, "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา"ติอาทิกาย[๒] อนุโลมเทสนาย จ ทฺวิสนฺธิติสงฺเขปํ.

และเพราะทรงแสดงเป็นปฏิโลม ตั้งแต่ที่สุดไป. ชื่อว่า ทรงแสดง ๒ สนธิ ๓ สังเขป เพราะทรงแสดงเป็นปฏิโลม ตั้งแต่ตอนกลางไป เป็นต้นว่า "อาหาร ๔ เหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุ" ดังนี้ และเพราะทรงแสดงเป็นอนุโลม เป็นต้นว่า "เพราะอาศัยจักขุและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ ธรรม ๓ อย่าง ประชุมกันจึงเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา" ดังนี้.

"สํโยชนีเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานนฺ"ติอาทีสุ[๓] เอกสนฺธิทฺวิสงฺเขปํ. กตฺถจิ เอกงฺโคปิ จ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เทสิโต, โส "ตตฺร

ชื่อว่า ทรงแสดงสนธิเดียว ๒ สังเขป เช่นอย่างในคำเป็นต้นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเห็นความพอใจเนือง ๆ ในธรรมทั้งหลายอันเป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์อยู่ ตัณหาย่อมเจริญ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมี

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๕.

[๒] ม. มู. ๑๒/๒๒๖, ๔๗๗, ม. อุ. ๑๔/๕๑๐, ๕๑๖, สํ. สฬา. ๑๘/๔๐, สํ. นิ. ๑๖/๘๖-๘๙.

[๓] สํ. นิ. ๑๖/๑๐๓, ๑๐๕.

ภิกฺขเว สุตวา อริยสาวโก"ติอาทินา[1] นเยน ทสฺสิโต เอว.

อุปาทาน" ดังนี้. ในบางสูตรก็ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทมีองค์เดียวก็มี ปฏิจจสมุปบาทมีองค์เดียวนั้น ทรงแสดงไว้ด้วยนัยเป็นต้นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้สดับ ย่อมใส่ใจโดยแยบคายด้วยดี ถึงปฏิจจสมุปบาทในร่างกายและจิตใจที่ตถาคตกล่าวมานั้น" ดังนี้.

อวิชฺชาทีนํ สภาโว ปฏิวิชฺฌิยตีติ ปฏิเวโธ. วุตฺตเญฺหตํ อฏฺฐกถายํ "เตสํ เตสํ วา ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตธมฺมานํ ปฏิวิชฺฌิตพฺโพ สลกฺขณสงฺขาโต อวิปรีตสภาโว ปฏิเวโธ"ติ.[2]

สภาวะแห่งธรรมมีอวิชชาเป็นต้น อันโยคาวจรย่อมแทงตลอด เหตุนั้น สภาวะนั้นจึงชื่อว่า ปฏิเวธ แปลว่า อันโยคาวจรแทงตลอด. ข้อนี้ สมด้วยคำที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาดังนี้ว่า "อีกอย่างหนึ่ง สภาวะที่ไม่วิปริต กล่าวคือลักษณะของตน ที่พึงแทงตลอดแห่งธรรมที่ท่านกล่าวไว้ในที่นั้น ๆ เหล่านั้น ๆ ชื่อว่า ปฏิเวธ".

ชานนลกฺขณสฺส ญาณสฺส ปฏิปกฺขภูโต อวิชฺชาย อญฺญาณฏฺโฐ. อารมฺมณสฺส

อรรถคือความไม่รู้แห่งอวิชชา เป็นปฏิปักษ์ต่อญาณซึ่งมีความรู้เป็นลักษณะ. อรรถคือ

---

[1] สํ. นิ. ๑๖/๑๑๕.

[2] อฏฺฐสาลินี ๓๐.

ปจฺจกฺขกรเณน ทสฺสนภูตสฺส ปฏิปกฺขภูโต อทสฺสนภูโต. เยน ปเนสา ทุกฺขาทีนํ ยาถาวสรสํ ปฏิวิชฺฌิตุํ น เทติ, ฉาเทตฺวา ปริโยนทฺธิตฺวา[๑] ติฏฺฐติ, โส ตสฺสา สจฺจาสมฺปฏิเวธภูโต. อปุญฺญาภิสงฺขาเรกเทโส สราโค, อญฺโญ วิราโค. ราคสฺส วา อปฏิปกฺขภาวโต ราคปฺปวฑฺฒโก อปุญฺญาภิสงฺขาโร สพฺโพปิ สราโค, อิตโร ตปฺปฏิปกฺขภาวโต วิราโค.

ความไม่เห็นเป็นปฏิปักษ์ต่อญาณ ซึ่งเป็นเครื่องเห็น โดยการกระทำอารมณ์ให้ประจักษ์. ก็อวิชชานี้ ย่อมไม่ให้เพื่อแทงตลอดสภาวะตามเป็นจริง แห่งธรรมมีทุกข์เป็นต้น คือ ย่อมปกปิดรึงรัดตั้งอยู่ด้วยอรรถใด อรรถนั้น ก็ได้แก่ อรรถคือความไม่แทงตลอดด้วยดีซึ่งสัจจะ. ส่วนหนึ่งแห่งอบุญญาภิสังขารเป็นสราคะ อภิสังขารอื่นเป็นวิราคะ. อีกนัยหนึ่ง อบุญญาภิสังขารอันยังราคะให้เจริญ เพราะความไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อราคะทั้งหมด จัดเป็นสราคะ อภิสังขารนอกนี้จัดเป็นวิราคะ เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะนั้น.

"ทีฆรตฺตํ เหตํ ภิกฺขเว อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส อชฺโฌสิตํ มมายิตํ ปรามฏฺฐํ 'เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา"ติ[๒] อตฺตปรามาสสฺส วิญฺญาณํ

วิญญาณ ตรัสไว้ว่าเป็นที่ตั้งโดยพิเศษแห่งความยึดถืออย่างผิด ๆ ว่าเป็นอัตตาว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า จิตเป็นต้นนี้ อันปุถุชนผู้มิได้สดับรวบรัด ถือไว้ด้วยตัณหา

---

[๑] ฉ. ปริโยนนฺธิตฺวา.

[๒] สํ. นิ. ๑๖/๑๑๖.

วิเสสโต วตฺถุ วุตฺตนฺติ วิญฺญาณสฺส สุญฺญตฏฺโฐ คมฺภีโร. อตฺตา วิชานาติ สํสรตีติ สพฺยาปารตาสงฺกนฺติอภินิเวส-พลวตาย อพฺยาปารฏฺฐอสงฺกนฺติปฏิสนฺธิ-ปาตุภาวฏฺฐา จ คมฺภีรา.

ยึดถือด้วยทิฐิว่า 'นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา ดังนี้ ตลอดกาลช้านาน" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น อรรถคือความว่างเปล่า แห่งวิญญาณจึงลึกซึ้ง. และอรรถคือความไม่ขวนขวาย อรรถคือความไม่เคลื่อนไป อรรถคือความปรากฏโดยปฏิสนธิ ก็ชื่อว่า ลึกซึ้ง เพราะภาวะที่มีกำลังโดยภาวะที่มีความขวนขวาย ความเคลื่อนไป และความยึดมั่นว่า อัตตา ย่อมรู้แจ้ง ย่อมท่องเที่ยวไป ดังนี้.

นามรูปสฺส ปฏิสนฺธิกฺขเณ เอกุปฺปาโท, ปวตฺติยํ วิสุํ วิสุํ ยถารหํ เอกุปฺปาโท, นามสฺส รูเปน, รูปสฺส จ นาเมน อสมฺปโยคโต วินิพฺโภโค, นามสฺส นาเมน, รูปสฺส จ รูเปน, เอกจฺจสฺส[๑] เอกจฺเจน อวินิพฺโภโค โยเชตพฺโพ. เอกุปฺปาเทก-นิโรเธ[๒] หิ อวินิพฺโภเค อธิปฺเปเต โส

นามรูป ชื่อว่า เกิดพร้อมกัน ในปฏิสนธิขณะ ชื่อว่า เกิดพร้อมกันตามความเหมาะสมเป็นส่วน ๆ ในปวัตติกาล นามกับรูป และรูปกับนาม ชื่อว่า แยกกันได้ เพราะความไม่ประกอบกัน พึงประกอบการไม่แยกกัน ของนามกับนาม และของรูปกับรูป เป็นบางอย่างกับบางอย่าง. เพราะว่า เมื่อ

---

๑ ก. เอกสฺส.
๒ ก. เอกุปฺปาเทกนิโรเธหิ.

รูปสฺส จ เอกกลาปวุตฺติโน[๑] ลพฺภติ.	ประสงค์เอาความไม่แยกกัน คือเกิดก็พร้อมกัน และดับก็พร้อมกัน ความไม่แยกกันนั้น จึงได้แก่รูปซึ่งเป็นไปในกลาปเดียวกัน.
อถวา เอกจตุโวการภเวสุ นามรูปานํ อสหวตฺตนโต อญฺญมญฺญวินิพฺโภโค, ปญฺจโวการภเว สหวตฺตนโต อวินิพฺโภโค จ เวทิตพฺโพ.	อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบความแยกกันและกัน เพราะนามรูปในเอกโวการภพและจตุโวการภพไม่เป็นไปร่วมกัน และพึงทราบความไม่แยกกัน เพราะนามรูปในปัญจโวการภพเป็นไปร่วมกัน.
<u>อธิปติยฏฺโฐ</u> นาม อิธ อินฺทฺริยปจฺจยภาโว. "โลโกเปโส ทฺวาราเปสา เขตฺตมฺเปตนฺ"ติ[๒] วุตฺตา <u>โลกาทิอตฺถา</u> จกฺขาทีสุ ปญฺจสุ โยเชตพฺพา. มนายตนสฺสาปิ ลุชฺชนโต มโนสมฺผสฺสาทีนํ ทฺวารเขตฺตภาวโต จ เอเต อตฺถา สมฺภวนฺติ เอว. อาปาถคตานํ รูปาทีนํ	ความเป็นอินทริยปัจจัยในที่นี้ ชื่อว่า <u>อรรถคือความเป็นอธิบดี</u>. <u>อรรถคือความเป็นโลกเป็นต้น</u> ได้ตรัสไว้ว่า "นี้เป็นโลกบ้าง นี้เป็นทวารบ้าง นี้เป็นเขตบ้าง" ดังนี้ พึงประกอบในอายตนะทั้ง ๕ มีจักขุเป็นต้น. อรรถเหล่านี้ย่อมมีเหมือนกัน แม้แก่มนายตนะ เพราะเป็นความฉิบหาย และ

---

๑ ก. เอกกลาปปวุตฺติโน.
๒ อภิ. สํ. ๑๔/๑๙๕, ๑๙๗.

ปกาสนโยคฺยตาลกฺขณํ โอภาสนํ จกฺขาทีนํ วิสยิภาโว, มนายตนสฺส วิชานนํ.

ย่อมมีแก่ผัสสะมีมโนสัมผัสเป็นต้น เพราะเป็นได้ทั้งทวารและเป็นได้ทั้งเขต. ความสอดส่องอันมีความเหมาะสมแก่ความปรากฏของอารมณ์ มีรูปเป็นต้นที่ถึงคลองเป็นลักษณะ ชื่อว่า ภาวะที่รับอารมณ์ได้ของอายตนะ มีจักขุเป็นต้น ได้แก่ความรู้แจ้งของมนายตนะ.

สงฺฆฏฺฏนฏฺโฐ วิเสสโต จกฺขุสมฺผสฺสาทีนํ ปญฺจนฺนํ, อิตเร ฉนฺนมฺปิ โยเชตพฺพา. ผุสนญฺจ ผสฺสสฺส สภาโว, สงฺฆฏฺฏนํ รโส, อิตเร อุปฏฺฐานาการา. อารมฺมณรสานุภวนฏฺโฐ รสวเสน วุตฺโต, เวทยิตฏฺโฐ ลกฺขณวเสน. สุขทุกฺขมชฺฌตฺตภาวา ยถากฺกมํ ติสฺสนฺนํ เวทนานํ สภาววเสน วุตฺตา.

อรรถคือความเบียดกันเข้า พึงประกอบแก่ผัสสะ ๕ มีจักขุสัมผัสเป็นต้นโดยพิเศษ อรรถนอกนี้ พึงประกอบแก่ผัสสะทั้ง ๖. ก็ความต้องกันเข้า เป็นสภาวะของผัสสะ ความเบียดกันเข้า เป็นรส อรรถนอกนี้ เป็นอาการปรากฏ. อรรถคือความเสวยรสอารมณ์ ท่านกล่าวเกี่ยวกับรส อรรถคือความเสวย ท่านกล่าวเกี่ยวกับลักษณะ. ความเป็นสุข ความเป็นทุกข์ และเป็นกลาง ๆ ท่านกล่าวเกี่ยวกับสภาวะของเวทนาทั้ง ๓ ตามลำดับ.

คุณหญิงโมลี คอมันตร์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อตฺตา เวทิยตีติ[๑] อภินิเวสสฺส พลวตาย นิชฺชีวฏฺโฐ เวทนาย คมฺภีโร. นิชฺชีวาย วา เวทนาย เวทยิตํ นิชฺชีวเวทยิตํ, นิชฺชีวเวทยิตเมว อตฺโถ นิชฺชีวเวทยิตฏฺโฐ. สปฺปีติกตณฺหา[๒] อภินนฺทิตฏฺโฐ, พลวตรตณฺหาย คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐาปนํ อชฺโฌสานฏฺโฐ. อิตโร สาธารณวเสน เวทิตพฺโพ.

อรรถคือไม่มีชีวะ ของเวทนา ก็ชื่อว่า ลึก เพราะความที่ความยึดมั่นว่า อัตตาย่อมเสวย เป็นสภาพรุนแรง. อีกอย่างหนึ่ง ความเสวยของเวทนาที่ไม่มีชีวะ ชื่อว่า นิชฺชีวเวทยิตํ แปลว่า ความเสวยของเวทนาที่ไม่มีชีวะ อรรถคือความเสวยของเวทนาที่ไม่มีชีวะ ชื่อว่า นิชฺชีวเวทยิตฏฺโฐ แปลว่า อรรถคือความเสวยของเวทนาที่ไม่มีชีวะ. ตัณหาที่มีปีติ ชื่อว่า มีอรรถคือความเพลิดเพลิน ตัณหาอันมีกำลังยิ่ง กล้ำกลืนแล้ว ทำให้สำเร็จลง ชื่อว่า อรรถคือความจอดใจ. อรรถนอกนี้ บัณฑิตพึงทราบเกี่ยวกับเป็นอรรถทั่วไป.

อาทานคฺคหณาภินิเวสฏฺฐา จตุนฺนมฺปิ อุปาทานานํ สมานา, ปรามาสฏฺโฐ วุตฺโต ทิฏฺฐุปาทานาทีนเมว, ตถา ทุรติกฺกมฏฺโฐ.

อรรถคือ ความยึด ความถือ และความปักใจ เสมอกันแก่อุปาทานทั้ง ๔ อรรถคือความจับไว้ ท่านกล่าวไว้เฉพาะแก่อุปาทาน

---

[๑] ฉ. เวทยตีติ.

[๒] ฉ. สปฺปีติกตณฺหาย.

"ทิฏฺฐิกนฺตาโร"ติ[๑] หิ วจนโต ทิฏฺฐีนํ ทุรติกฺกมตา, ทฬฺหคฺคหณตฺตา วา จตุนฺนมฺปิ ทุรติกฺกมฏฺโฐ โยเชตพฺโพ. ทุรติกฺกมนตายปิ หิ ตณฺหาย สมุทฺทฏฺโฐ วุตฺโต.

มีทิฐุปาทานเป็นต้นเท่านั้น อรรถคือความก้าวล่วงได้ยาก ก็เหมือนกัน. จริงอยู่ ความที่ทิฐิทั้งหลาย เป็นธรรมชาติที่ก้าวล่วงได้ยากเพราะมีพระบาลีว่า "กันดารคือทิฐิ" อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงประกอบอรรถแห่งอุปาทานทั้ง ๔ เป็นอรรถคือความก้าวล่วงได้ยาก เพราะเป็นความถือมั่น. ก็ท่านกล่าว อรรถแห่งตัณหาว่าดุจทะเล เพราะเป็นธรรมชาติก้าวล่วงได้ยากก็มี.

โยนิคติฐิตินิวาเสสุขิปนนฺติ สมาเส ภุมฺมวจนสฺส อโลโป ทฏฺฐพฺโพ. เอวํ หิ เตน อายูหนาภิสงฺขรณปทานํ สมาโส โหติ. ชรามรณงฺคํ มรณปฺปธานนฺติ มรณฏฺฐา เอว ขยาทโย คมฺภีราติ ทสฺสิตา. นวนวานํ หิ ขเยน ขณฺฑิจฺจาทิปริปกฺกปฺปวตฺติ ชราติ, ขยฏฺโฐ วา ชราย วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺโพ.

บทว่า โยนิคติฐินิวาเสสุขิปนํ พึงเห็นการไม่ลบสัตตมีวิภัตติในสมาส. ก็มีการย่อบทว่า อายูหนาภิสงฺขรณ เข้ากับบทว่า โยนิคติฐิต-นิวาเสสุขิปนํ ด้วยประการฉะนี้. อรรถทั้งหลายมีความสิ้นไปเป็นต้น เป็นอรรถของมรณะอย่างเดียว เพราะองค์แห่งชราและมรณะ มีมรณะเป็นประธาน ท่านแสดงว่าลึกซึ้ง. ก็ความเป็นไปแห่งความสุกงอม

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๑๑.

มีฟันหักเป็นต้น ก็เพราะความสิ้นไปแห่งสิ่งใหม่ ๆ พึงเห็นว่า ชื่อว่า ชรา อีกอย่างหนึ่ง อรรถคือความสิ้นไป พึงเห็นว่าท่านกล่าวแก่ชรา.

นวภาวาปคโม หิ ขโยติ วตฺตุํ ยุตฺโตติ. วิปริณามฏฺโฐ ทฺวินฺนมฺปิ. สนฺตติวเสน วา ชราย ขยวยภาโว, สมฺมุติขณิกวเสน มรณสฺส เภทวิปริณามฏฺฐา[๑] โยเชตพฺพา.

จริงอยู่ ความปราศจากความใหม่ ควรกล่าวว่า เป็นความสิ้นไปฉะนี้. อรรถคือความแปรไป ท่านกล่าวไว้แก่ชราและมรณะทั้ง ๒. อีกอย่างหนึ่ง ภาวะคือความสิ้นไปและความเสื่อมไป พึงประกอบแก่ชรา ด้วยอำนาจสันตติ ภาวะคือความแตกไปและแปรไป พึงประกอบแก่มรณะ ด้วยอำนาจสมมุติมรณะและขณิกมรณะ.

๖๖๐. อตฺถนยาติ อตฺถานํ นยา, อวิชฺชาทิอตฺเถหิ เอกตฺตาที สเกน ภาเวน นยนฺติ คเมนฺตีติ[๒] เอกตฺตาทโย, เตสํ นยาติ วุตฺตา. นียนฺตีติ หิ นยาติ. อตฺถา

๖๖๐. บทว่า อตฺถนยา แปลว่า นัยแห่งอรรถทั้งหลาย ภาวะทั้งหลายมีความเป็นอันเดียวกันเป็นต้น ย่อมแนะนำ คือทำให้เข้าใจด้วยภาวะของตน โดยอรรถมี

---

[๑] ฉ. เภทวิปริณามตา.

[๒] ม. นียติ คามนฺตีติ, มูลฎีกา ๒/๑๓๑
นียนฺติ คมฺเมนฺตีติ.

เอว วา เอกตฺตาทิภาเวน นียมานา ญายมานา อตฺถนยาติ วุตฺตา.

อวิชชาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ภาวะมีความเป็นอันเดียวกันเป็นต้น ท่านกล่าวว่า เป็นนัยของอรรถเหล่านั้น. ด้วยว่า ที่ชื่อว่า นัย ก็เพราะมีความหมายว่าแนะนำฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง อรรถทั้งหลายนั่นแหละ ถูกแนะนำ คือทำให้เข้าใจ ด้วยภาวะมีความเป็นอันเดียวกันเป็นต้น ท่านกล่าวเรียกว่า อตฺถนยา แปลว่า อรรถที่ถูกแนะนำ.

นียนฺติ เอเตหีติ วา นยา, เอกตฺตาทีหิ จ อตฺถา "เอกนฺ"ติอาทินา นียนฺติ, ตสฺมา เอกตฺตาทโย อตฺถานํ นยาติ อตฺถนยา.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า นัย เพราะมีความหมายว่า เป็นเครื่องแนะนำ ก็อรรถทั้งหลาย ท่านแนะนำด้วยคำว่า "เป็นอันเดียวกัน" เป็นต้น โดยภาวะทั้งหลายมีความเป็นอันเดียวกันเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ภาวะมีความเป็นอันเดียวกันเป็นต้น จึงชื่อว่า อตฺถนยา เพราะความหมายว่าเป็นนัยแห่งอรรถทั้งหลาย.

องฺกุราทิภาเวนาติ องฺกุรปตฺตนาฬขนฺธสาขาปลฺลวปลาสาทิภาเวน ปวตฺตมาเน

คำว่า เพราะความมีขึ้นแห่งอวัยวะของต้นไม้มีหน่อเป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อม

อวยเว เอกชฺฌํ คเหตฺวา สนฺตานานุปจฺเฉเทน พีชํ รุกฺขภาวํ ปตฺตํ รุกฺขภาเวน ปวตฺตํ ตญฺจ เอกตฺเตน วุจฺจตีติ สนฺตานานุปจฺเฉโท ยถา เอกตฺตํ, เอวมิธาปิ อวิชฺชาสงฺขาราทิเหตุเหตุสมุปฺปนฺนานํ สนฺตานานุปจฺเฉโท เอกสนฺตติปติตตา เอกตฺตนโยติ ทสฺเสติ.

แสดงว่าความไม่ขาดสาย แห่งความสืบต่อ คือความตกไปในสันตติเดียวกัน แห่งธรรมที่เป็นเหตุ และธรรมที่เกิดแต่เหตุมีอวิชชาและสังขารเป็นต้น แม้ในปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ ชื่อว่า เอกัตตนัย เปรียบเหมือนความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อ ที่ชื่อว่าความเป็นอันเดียวกัน เพราะเหตุที่พืชถึงความเป็นต้นไม้ คือ เป็นไปด้วยความเป็นต้นไม้ ด้วยความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อ เพราะรวมถือเอาอวัยวะ (ของต้นไม้) ที่เป็นไป เพราะความมีขึ้นแห่งอวัยวะของต้นไม้ มีหน่อ ใบ ก้าน ลำต้น กิ่ง ใบอ่อน และใบแก่เป็นต้น และพืชนั้น ท่านก็กล่าวไว้ด้วยความเป็นอันเดียวกัน.

"เหตุผลสมฺพนฺเธนา"ติ เอเตน สนฺตานานุปจฺเฉทํ วิภาเวติ. สติปิ หิ เหตุผลานํ ปรมตฺถโต เภเท เหตุภาเวน, ผลภาเวน จ เตสํ สมฺพนฺธภาโวเยเวตฺถ สนฺตานานุปจฺเฉโท, ยโต ยสฺมึ สนฺตาเน กมฺมํ

ด้วยคำว่า "โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล" นี้ ท่านอาจารย์ก็ย่อมอธิบายถึงความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อ. จริงอยู่ แม้เมื่อมีการแยกกันโดยปรมัตถ์แห่งเหตุและผล ความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลเหล่านั้น

นิพฺพตฺตํ, ตตฺเถว ผลุปฺปตฺตีติ กตสฺส วินาโส, อกตสฺส อพฺภาคโม จ นตฺถีติ. เอกตฺตคฺคหณโตติ เหตุผลานํ เภทํ อนุปธาเรตฺวา เหตุํ ผลญฺจ อภินฺนํ กตฺวา อภินฺนํ เอกภาวสฺส อเภทสฺส คหเณน. "ตเทว วิญฺญาณํ สนฺธาวติ สํสรตี"ติอาทินา สสฺสตทิฏฺฐึ อุปาทิยติ.

โดยความเป็นเหตุ และโดยความเป็นผล นั่นเอง ชื่อว่า ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อ ในที่นี้ เพราะว่า กรรมบังเกิดแล้วในสันดานใด ความเกิดผล ก็อยู่ในสันดานนั่นเอง เพราะเหตุนั้น กรรมที่ได้กระทำแล้วจะพินาศ และกรรมที่มิได้กระทำจะมาเฉพาะหน้า ย่อมไม่มีแล. คำว่า เพราะถือว่าเป็นอันเดียวกัน ความว่า เพราะมิได้พิจารณาความแยกกัน แห่งเหตุและผล แล้วถือเอาความเป็นอันเดียวกัน คือความไม่แยกกันแห่งเหตุและผลทั้ง ๒ โดยกระทำเหตุและผลไม่ให้แยกกัน. ชื่อว่า ย่อมยึดมั่นสัสสตทิฐิ ด้วยคำเป็นต้นว่า "วิญญาณนั้น-แหละย่อมท่องเที่ยวไป ย่อมแล่นไป" ดังนี้.

ลกฺขณววฏฺฐานนฺติ สภาวววฏฺฐานํ เหตุโน, ผลสฺส จ ภินฺนสภาวตาวโพโธ. ภินฺนสนฺตานสฺเสวาติ สมฺพนฺธรหิตสฺส นานตฺตสฺส คหณโต อญฺโญ มโต, อญฺโญ ชาโต, ตสฺมา "สตฺตนฺตโร อุจฺฉินฺโน,

คำว่า การกำหนดลักษณะ ได้แก่ การกำหนดสภาวะ คือ ความหยั่งรู้ความที่เหตุและผลมีสภาวะแยกกัน. คำว่า สันดานมาแตกลงนั่นเอง ความว่า เพราะถือความต่างกันที่เว้นความสัมพันธ์กัน จึงชื่อว่า

สตฺตนฺตโร อุปฺปนฺโน"ติ คณฺหนฺโต อุจฺเฉททิฏฺฐึ อุปาทิยติ.

คนอื่นตาย คนอื่นเกิด เพราะเหตุนั้น บุคคลถืออยู่ว่า "สัตว์อื่นขาดสูญ สัตว์อื่นเกิดขึ้น" ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมยึดมั่นอุจเฉททิฐิ.

อเมฺหหิ อุปฺปาเทตพฺพนฺติ อาเนตฺวา สมฺพนฺโธ. พฺยาปาราภาโว อนภิสนฺธิตาย อพฺยาวฏตา. สมฺมา ปสฺสนฺโตติ "นิรีหา นิชฺชีวา ธมฺมมตฺตา"ติ ปสฺสนฺโต. สภาโว เอว นิยโม สภาวนิยโม "สสมฺภารคฺคิโน อุทฺธมุขตา สสมฺภารวายุโน ติริยคมนนฺ"ติ-เอวมาทิ วิย. เตน สิทฺโธ ยถาสกํ ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส เหตุภาโว. "กสฺสจิ กตฺตุโน อภาวา น กาจิ กิริยา ผลุปฺปพนฺธินี"ติ อกิริยทิฏฺฐึ อุปาทิยติ.

นำมาเชื่อมกันว่า อเมฺหหิ อุปฺปาเทตพฺพํ ข้าทำให้เกิดขึ้น. ความที่ไม่มีความขวนขวาย ได้แก่ ความไม่ขวนขวาย เพราะ ความที่ไม่มีความสืบต่อเฉพาะ. คำว่า เมื่อเห็นโดยถูกต้อง คือ เมื่อเห็นว่า "ไม่มีความขวนขวาย ไม่มีชีวะ เป็นแต่เพียงธรรม". ความกำหนดคือสภาวะนั่นเอง ชื่อว่า สภาวนิยม เหมือนอย่างคำมีอาทิอย่างนี้ว่า "ความที่ไฟพร้อมทั้งสัมภาระเป็นสภาพพุ่งขึ้นไป ความที่ลมพร้อมทั้งสัมภาระเป็นสภาพไปตามขวาง". ความที่ธรรมอันเกิดแต่ปัจจัย เป็นเหตุตามควรแก่ตน สำเร็จแล้ว ด้วยสภาวนิยมนั้น. ชื่อว่า ย่อมยึดมั่นอกิริยทิฐิ เพราะ "กิริยาบางอย่าง เนื่องกับผลก็หามิได้ เหตุที่ไม่มีกัตตุบางอย่าง".

"ขีรโต ทธิ, น อุทกโต, ติลโต เตลํ, น วาลิกโต"ติ สพฺพโต สพฺพสมฺภวาภาวทสฺสเนน อเหตุกทิฏฺฐึ เหตุอนุรูปเมว ผลํ ปสฺสนฺโต อกิริยทิฏฺฐึ ปชหติ. ยโต กุโตจีติ ยทิ อญฺญสฺมา อญฺญสฺส อุปฺปตฺติ สิยา, วาลิกโต เตลสฺส, อุจฺฉุโต ขีรสฺส กสฺมา อุปฺปตฺติ น สิยา, ตสฺมา น โกจิ[๑] กสฺสจิ เหตุ อตฺถีติ อเหตุกทิฏฺฐึ, อวิชฺชมาเนปิ เหตุมฺหิ นิยตตาย ติลคาวีสุกฺกโสณิตาทีหิ เตลขีรสรีราทีนิ ปวตฺตนฺตีติ นิยตวาทญฺจ อุปาทิยตีติ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ.

เมื่อเห็นผล อันสมควรแก่เหตุนั่นเอง ย่อมละอเหตุกทิฐิ ได้ด้วยการเห็นความไม่มีแห่งความเกิดทั้งปวงว่า "นมส้มก็เกิดจากนมสด หาเกิดจากน้ำธรรมดาไม่ น้ำมันก็เกิดจากงา หาเกิดจากทรายไม่" ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมละอกิริยทิฐิ. คำว่า แต่เหตุไร ๆ ความว่า บัณฑิตพึงทราบตามสมควรว่า ย่อมยึดมั่นอเหตุกทิฐิว่า ถ้าสิ่งหนึ่งจะพึงเกิดขึ้น จากสิ่งหนึ่งได้ไซร้ เพราะเหตุไร น้ำมันจะพึงเกิดขึ้นจากทรายไม่ได้ หรือนมสดจะพึงเกิดขึ้นจากอ้อยไม่ได้ เพราะเหตุนั้น สิ่งไร ๆ จะเป็นเหตุของสิ่งไร ๆ มีอยู่ ก็หามิได้ และแม้เมื่อไม่มีเหตุ ก็ย่อมยึดมั่นนิยตวาทะว่า สิ่งต่าง ๆ มีน้ำมัน นมสด และสรีระเป็นต้น ย่อมเกิดจากเหตุ มีงา แม่โค และน้ำสุกกโลหิต เป็นต้น.

---

[๑] ก. กาจิ.

๖๖๑. กสฺมา ? ยสฺมา อิทํ หิ ภวจกฺกํ อปทาเลตฺวา สํสารภยมตีโต น โกจิ สุปินนฺตเรปฺยตฺถีติ[๑] สมฺพนฺโธ อคาธํ อปฺปติฏฺฐํ. ทุรติยานํ ทุรติกฺกมํ. อสนิวิจกฺกมิวาติ อสนิมณฺฑลมิว. ตํ หิ นิมฺมถนเมว, นานิมฺมถนํ ปวตฺตติ, เอวํ ภวจกฺกมฺปิ เอกนฺตทุกฺขุปฺปาทนโตว "นิจฺจนิมฺมถนนฺ"ติ วุตฺตํ.

๖๖๑. เชื่อมความว่า เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุที่บุคคลยังมิได้ทำลายภวจักรนี้แล ล่วงสังสารภัยไปได้ไม่มีอยู่สักคนแม้ในความฝัน. หยั่งไม่ถึง คือ ไม่มีที่พึ่ง. ต่อต้านได้ยาก คือก้าวล่วงได้ยาก. ดุจอสนีวิจักร คือ ดุจมณฑลสายฟ้า. จริงอยู่ อสนีวิจักรนั้น บีบคั้นอยู่อย่างเดียว ไม่ใช่ไม่บีบคั้น เป็นไป แม้ภวจักรนี้ ก็เหมือนฉันนั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า "บีบคั้นอยู่เป็นนิตย์" เพราะยังทุกข์ให้เกิดขึ้นโดยส่วนเดียวเท่านั้น.

ญาณาสินา อปทาเลตฺวา สํสารภยมตีโต นตฺถีติ เอตสฺส สาธกสุตฺตํ ทสฺเสนฺโต "วุตฺตมฺปิ[๒] เจตนฺ"ติอาทิมาห. ตนฺตูนํ อากุลกํ ตนฺตากุลกํ, ตนฺตากุลกมิว ชาตา ตนฺตากุลกชาตา, กิเลสกมฺมวิปาเกหิ อติวิย ชฏิตาติ อตฺโถ. กุลิยา สกุณิยา นีฬํ

ท่านอาจารย์เมื่อแสดงพระสูตร อันเป็นเครื่องสาธกของคำนี้ว่า บุคคลยังมิได้ทำลายด้วยดาบคือญาณ ล่วงสังสารภัยไปได้ไม่มีอยู่สักคน จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ข้อนี้สมด้วยคำ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้" ดังนี้. ความยุ่งของด้ายทั้งหลาย ชื่อว่า

[๑] ฉ. สุปินนฺตเรปิ อตฺถีติ.
[๒] ก. วุตฺตมฺปิ เหตํ.

กุลิกํ, ตํ วิย ชาตา กุลิกุณฺฑิกชาตา.[๑] มุญฺชา วิย, ปพฺพชา วิย จ ภูตา ชาตา มุญฺชปพฺพชภูตา. ตทุภยํ กิร ติณํ อากุลํ ชฏิตํ หุตฺวา วฑฺฒติ. วุฑฺฒิยา[๒] อภาวโต อปายํ. ทุกฺขคติภาวโต ทุคฺคตึ, สุข-สมุสฺสยโต วินิปติตตฺตา วินิปาตํ,[๓] จตุพฺพิธํ อปายํ "ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏี"ติอาทินา[๔] วุตฺตํ สํสารญฺจ นาติวตฺตติ. สํสาโร เอว วา สพฺโพ อิธ วุฑฺฒิอปคมาทิอตฺเถหิ[๕] อปายาทิ-นามโก วุตฺโต เกวลํ ทุกฺขกฺขนฺธภาวโต.

ตนฺตากุลกํ แปลว่า ด้ายยุ่ง หมู่สัตว์เกิดแล้ว ดุจด้ายยุ่ง ชื่อว่า ตนฺตากุลกชาตา แปลว่า เกิดเป็นผู้ดุจด้ายยุ่ง อธิบายว่า ยุ่งเหยิงยิ่งนัก ด้วยกิเลสกรรมและวิบาก. รังของนก ชื่อว่า กุลิ ชื่อว่า กุลิกํ แปลว่า รังนกกุลิ เป็นแล้ว คือ เกิดแล้วเหมือนหญ้ามุงกระต่าย และเหมือนหญ้าปล้อง ชื่อว่า มุญฺชปพฺพชภูตา เป็นเหมือนหญ้ามุง-กระต่ายและหญ้าปล้อง. ได้ยินว่า หญ้าทั้ง ๒ ชนิดนั้น งอกงามเป็นของยุ่ง คือ นุงนัง. เพราะไม่มีความเจริญ จึงชื่อว่า อบาย เพราะความเป็นภูมิที่ถึงความลำบาก จึงชื่อว่า ทุคติ เพราะความเป็นธรรมชาติตกไปจากกองแห่งความสุข จึงชื่อว่า วินิบาต ย่อมไม่ล่วงอบาย ๔ อย่าง และ

---

[๑] ก. กุลาคณฺฑิกชาตา.
[๒] ฉ. วฑฺฒิยา.
[๓] ฉ. วินิปาตญฺจ.
[๔] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๑๔๕.
[๕] ฉ. วฑฺฒิยา.

หม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัศิณางค์ ขออุทิศส่วนกุศลถวาย
หม่อมเจ้าปรีดิยากร ศัศิณางค์ และหม่อมสุ่น ศัศิณางค์ ณ อยุธยา

สงสารที่กล่าวไว้ด้วยคำมีอาทิว่า "และลำดับแห่งขันธ์ทั้งหลาย" ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง สงสารทั้งปวงนั่นแหละ มีชื่อว่าอบายเป็นต้น ด้วยอรรถมีความปราศจากความเจริญเป็นต้น ท่านกล่าวแล้ว เพราะความเป็นกองทุกข์อย่างเดียว.

ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.
อิติ สตฺตรสมปริจฺเฉทวณฺณนา.

พรรณนาปฏิจจสมุปบาทนิเทศ จบ.
พรรณนาปริเฉทที่ ๑๗ จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

หม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัคฌางค์ ขออุทิศส่วนกุศลถวาย
หม่อมเจ้าปรีดิยากร ศัคฌางค์ และหม่อมสุ่น ศัคฌางค์ ณ อยุธยา

๑๘. ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิทฺเทสวณฺณนา

นามรูปปริคฺคหกถาวณฺณนา

๖๖๒. ยา วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตพฺพาติ สมฺพนฺโธ. อิเมสุ ยถาวิจาริเตสุ ขนฺธาทีสุ วิปสฺสนาย ภูมิภูเตสุ ธมฺเมสุ. คนฺถสฺส อุคฺคณฺหณํ วาจุคฺคตกรณํ อุคฺคโห, ปริโต สพฺพถาปิ อตฺถสฺส ญาตุมิจฺฉา ปริปุจฺฉา, สวนปริกฺขาทิวเสน[๑] ตทตฺถสฺส มนสิการวิธิ, ตทุภยวเสน ยสฺมา ตตฺถปิ ญาณํ สุวาเสวิตํ โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ "อุคฺคหปริปุจฺฉาวเสน ญาณปริจยํ กตฺวา"ติ, ขนฺธาทีสุ สุตมยญาณํ อุปฺปาเทตฺวาติ อตฺโถ.

๑๘. พรรณนาทิฐิวิสุทธินิเทศ

พรรณนากถาว่าด้วยการกำหนดนามรูป

๖๖๒. เชื่อมความบาลีว่า ยา วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตพฺพา วิสุทธิ เหล่าใด อันโยคาวจร พึงทำให้ถึงพร้อม. ในธรรมทั้งหลายอันเป็นภูมิแห่งวิปัสสนา มีขันธ์เป็นต้น ตามที่ได้วิจารณ์ไว้แล้วเหล่านี้. การเรียนคัมภีร์ คือ การทำให้คล่องปาก ชื่อว่า อุคคหะ การเรียน ความปรารถนาเพื่อรู้เนื้อความโดยรอบ แม้โดยประการทั้งปวง ชื่อว่า ปริปุจฉา การสอบถาม ได้แก่ วิธีมนสิการเนื้อความนั้น ด้วยอำนาจการฟังและการพิจารณาเป็นต้น เพราะญาณในธรรมอันเป็นภูมิเหล่านั้น ย่อมเป็นอันเสพจนคุ้นดีแล้ว ก็ด้วยอำนาจการเรียนและการสอบถามทั้งสองนั้น ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กระทำความคุ้นเคยด้วยญาณ

---

[๑] ฉ. สวนุปปริกฺขาทิวเสน.

หม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัคณางค์ ขออุทิศส่วนกุศลถวาย
หม่อมเจ้าปรีดิยากร ศัคณางค์ และหม่อมสุ่น ศัคณางค์ ณ อยุธยา

ด้วยอำนาจการเรียน และการสอบถาม" ดังนี้, อธิบายว่า ทำญาณอันสำเร็จด้วยการฟัง ให้เกิดในธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้น.

วิตฺถาริตเมว, ตสฺมา ตตฺถ วิตฺถาริต-นยานุสาเรน สีลวิสุทฺธี[๑] สมฺปาเทตพฺพาติ อธิปฺปาโย. อุปจารสมาธิปิ อปฺปนาสมาธิ วิย วิปสฺสนาย อธิฏฺฐานภาวโต จิตฺต-วิสุทฺธิเยวาติ อาห "สอุปจารา"ติ.

อธิบายว่า ข้าพเจ้าให้พิสดารแล้วทีเดียว เพราะเหตุนั้น โยคาวจร พึงยังสีลวิสุทธิให้ถึงพร้อม ตามทำนองนัยที่ข้าพเจ้าให้พิสดารแล้ว ในสีลนิทเทสนั้น. แม้อุปจาร-สมาธิ ก็ชื่อว่า จิตตวิสุทธิเหมือนกัน เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งวิปัสสนา เหมือนอย่างอัปปนาสมาธิ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พร้อมทั้งอุปจาร".

เวทิตพฺพาติ อตฺตโน สนฺตาเน นิพฺพตฺต-นวเสเนว เวทิตพฺพา. เอวํ หิ ตา ปจฺจกฺขโต วิทิตา นาม โหนฺติ, ตสฺมา เวทิตพฺพา สมฺปาเทตพฺพาติ วุตฺตํ โหติ. เวทิตพฺพาติ วา สมาปตฺติสุขาธิคมวเสน อนุภวิตพฺพาติ อตฺโถ. น หิ เกวเลน

คำว่า พึงทราบ คือ บัณฑิตพึงทราบเกี่ยวกับความบังเกิด ในสันดานของตนนั่นเอง. มีอรรถาธิบายว่า ก็วิสุทธิทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่าย่อมเป็น อันบัณฑิตทราบแล้ว โดยประจักษ์อย่างนี้ เพราะเหตุนั้น จึงพึงทราบ คือพึงให้ถึงพร้อม. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า

---

[๑] ฉ. สีลวิสุทฺธิ.

ชานนมตฺเตน จิตฺตวิสุทฺธิยํ ปติฏฺฐิโต นาม โหติ, น จ ตตฺถ อปติฏฺฐาย อุปริวิสุทฺธึ สมฺปาเทตุํ สกฺกาติ.

พึงทราบ ความว่า พึงเสวยเกี่ยวกับการบรรลุสุขในสมาบัติ. เพราะว่า โยคาวจรเป็นผู้ชื่อว่าตั้งอยู่ในจิตตวิสุทธิ โดยเหตุเพียงแต่ความรู้อย่างเดียว หามิได้ และมิได้ตั้งอยู่ในจิตตวิสุทธินั้น จะสามารถยังวิสุทธิสูงสูงขึ้นไปให้ถึงพร้อม ก็หามิได้.

นามรูปานํ ยาถาวทสฺสนนฺติ นามสฺส, รูปสฺส จ วิภชฺช ยถาภูตสภาวทสฺสนํ. นามคฺคหเณน เจตฺถ เวทนาทีนํ จตุนฺนํ เตภูมิกานํ[1] ขนฺธานํ คหณํ, น "วิญฺญาณ-ปจฺจยา นามรูปนฺ"ติ เอตฺถ วิย วิญฺญาณํ วินา, นาปิ "นามญฺจ รูปญฺจา"ติ[2] เอตฺถ วิย สนิพฺพาเนหิ โลกุตฺตรกฺขนฺเธหิ สทฺธินฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

คำว่า การเห็นนามและรูปตามความเป็นจริง ได้แก่ การเห็นนามและรูปจำแนกออกจากกัน ตามความเป็นจริง. บัณฑิตพึงเห็นว่า ก็ในที่นี้ ท่านถือเอาขันธ์ทั้ง ๔ อันเป็นไปในภูมิ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ด้วยศัพท์ว่านาม มิใช่เว้นวิญญาณ เหมือนอย่างในคำว่า "เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป" ทั้งมิใช่รวมกับโลกุตรขันธ์พร้อมทั้งนิพพาน เหมือนอย่างในคำว่า "นามและรูป" นี้.

---

[1] ฉ. เตภูมกานํ, เอวมุปริปิ.

[2] ที. ปา. ๑๑/๒๒๖, ๒๙๐,
อภิ. สํ. ๓๔/๗.

หม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัคฌางค์ ขออุทิศส่วนกุศลถวาย
หม่อมเจ้าปรีดิยากร ศัคฌางค์ และหม่อมสุ่น ศัคฌางค์ ณ อยุธยา

๖๖๓. ยาติ ปฏิปชฺชติ[๑] เอเตนาติ ยานํ, สมโถ ว ยานํ สมถยานํ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ สมถยานิโก, ฌาเน, ฌานูปจาเร วา ปติฏฺฐาย วิปสฺสนํ อนุยุญฺชนฺตสฺเสตํ นามํ, เตน สมถยานิเกน.

๖๖๓. ชื่อว่า ยาน เพราะมีความหมายว่าเป็นเครื่องไป คือ ถึง ยาน คือสมถะ ชื่อว่า สมถยาน สมถยานนั้น มีอยู่แก่โยคาวจรนี้ เหตุนั้น โยคาวจรนี้ ชื่อว่า สมถยานิโก ผู้มียาน คือสมถะ. คำว่า สมถยานิกะ นี้ เป็นชื่อของโยคาวจรผู้ตั้งอยู่ในฌาน หรือในอุปจารแห่งฌาน ประกอบวิปัสสนาอยู่ อันโยคาวจรผู้เป็นสมถยานิกะนั้น.

"ฐเปตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺ"ติ อิทํ ภวคฺคธมฺมานํ อาทิกมฺมิกสฺส ทุปฺปริคฺคหตาย วุตฺตํ. ลกฺขณรสาทิวเสน ปริคฺคเหตพฺพา ญาเณน ปริจฺฉิชฺช คเหตพฺพา, ปริคฺคหวิธิ ปน ขนฺธนิทฺเทเส[๒] วุตฺตา เอวาติ อธิปฺปาโย. อารมฺมณาภิมุขนมนํ อารมฺมเณน วินา อปฺปวตฺติ, เตน นมนฏฺเฐน, นามกรณฏฺเฐน วา.

คำว่า "เว้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวเพราะความที่ภวัคคธรรม (ธรรมแห่งภพชั้นสูง) กำหนดได้ยากสำหรับโยคาวจรผู้อาทิกัมมิกะ. อธิบายว่า พึงกำหนดถือเอาโดยลักษณะและรสเป็นต้น คือ พึงกำหนดด้วยญาณถือเอา ก็วิธีกำหนดถือเอา ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว ในขันธนิทเทสนั้นเทียว. ความน้อมมุ่งหน้าไปสู่

---

[๑] ฉ. ปชฺชติ.

[๒] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๑.

หม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน ศัคฌางค์ ขออุทิศส่วนกุศลถวาย
หม่อมเจ้าปรีดิยากร ศัคฌางค์ และหม่อมสุ่น ศัคฌางค์ ณ อยุธยา

อารมณ์ คือ เว้นจากอารมณ์ ก็ไม่เป็นไปด้วยอรรถคือความน้อมไป หรือด้วยอรรถคือการตั้งชื่อไว้นั้น.

เวทนาทโย หิ อรูปธมฺมา สพฺพทาปิ จ ผสฺสาทินามกตฺตา ปฐวีอาทโย วิย เกสกุมฺภาทินามนฺตรานาปชฺชนโต อตฺตนา ว กตนามตาย นามกรณฏฺเฐน "<u>นามนฺ</u>"ติ วุจฺจนฺติ.

จริงอยู่ อรูปธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น ท่านเรียกว่า "<u>นาม</u>" ด้วยอรรถคือการตั้งชื่อไว้ เพราะความที่มีชื่อที่ตนนั้นแหละได้ตั้งไว้ โดยไม่ต้องเป็นชื่ออย่างอื่นมีผมและหม้อเป็นต้น เหมือนอย่างรูปธรรมทั้งหลายมีปฐวีเป็นต้น เพราะมีชื่อว่าผัสสะเป็นต้น แม้ในกาลทั้งปวงด้วย.

อถวา อธิวจนสมฺผสฺโส วิย อธิวจนนามนฺตเรน[๑] อนุปจิตสมฺภารานํ คหณํ น คจฺฉนฺตีติ นามายตฺตคฺคหณตาย เวทนาทโย "<u>นามนฺ</u>"ติ วุจฺจนฺติ, รูปํ ปน วินาปิ นามสวนํ อตฺตโน รุปฺปนสภาเวเนว คหณํ คจฺฉติ. <u>ววฏฺฐาเปตพฺพนฺติ</u> อสงฺกรโต ฐเปตพฺพํ, อญฺญมญฺญํ, รูเปน จ อมิสฺสิตํ กตฺวา จิตฺเต ฐเปตพฺพนฺติ อตฺโถ.

อีกอย่างหนึ่ง อรูปธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น ท่านเรียกว่า "<u>นาม</u>" เพราะความที่มีการถือเอาที่เนื่องกับชื่อ เพราะไม่ถึงการเป็นชื่อ คือการถือเอาองค์ประกอบที่ชื่ออื่นมิได้เข้าไปสั่งสมไว้ เหมือนอย่างสัมผัสโดยการเรียกขาน ก็ไม่ถึงการเรียกขาน ฉะนั้น ส่วนรูป แม้เว้นการฟังชื่อ ก็ย่อมถึงการถือเอาได้ด้วยสภาพ คือการสลายตน

---

๑ ฉ. อธิวจนํ นาม อนฺตเรน.

ได้นั่นเอง. คำว่า พึงกำหนดลง ความว่า พึงตั้งไว้โดยไม่ปนกัน อธิบายว่า พึงตั้งกันและกันไว้ในจิต กระทำมิให้เจือกันกับรูปด้วย.

นามรูปปริคฺคโห จ นาม ยาวเทว ตสฺส ปฏินิสฺสชฺชนตฺถนฺติ ตทนุรูปเมว นิทสฺสนํ ทสฺเสนฺโต "ยถา นามา"ติอาทิมาห. รูปฺปนโตติ เอตฺถ รุปฺปนฏฺโฐ "สีตาทิ-วิโรธิปจฺจยสนฺนิปาเต วิสทิสุปฺปตฺตี"ติอาทินา[๑] ขนฺธนิทฺเทสวณฺณนายํ วุตฺโตเยว. เอวํ วิสุํ นามปริคฺคหํ, รูปปริคฺคหญฺจ ทสฺเสตฺวา อิทานิ เอกชฺฌํ นามรูปปริคฺคหํ ทสฺเสตุํ "ตโต นมนลกฺขณ"ติอาทิ วุตฺตํ.

อันชื่อว่า การกำหนดถือเอานามและรูป ก็เพียงเพื่อการสละคืนนามและรูปนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงรูปอันเหมาะสมแก่นามและรูปนั้นเท่านั้น เป็นตัวอย่าง จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "อุปมาฉันใด". อรรถว่าแปรผัน ในคำว่า โดยความแปรผัน นี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในวรรณนาแห่งขันธนิเทศ ด้วยคำมีอาทิว่า "การถึงความไม่เหมือนกัน ในเมื่อวิโรธิปัจจัย มีความเย็นเป็นต้น ประชุมกัน" ดังนี้นั่นเอง. ท่านอาจารย์ครั้นแสดงการกำหนดถือเอานาม และการกำหนดถือเอารูป เป็นคนละส่วนอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์จะแสดงการกำหนดถือเอานาม และรูปรวมกัน

---

๑ ฉ. ปรมตฺถมญฺชุสา. ๓/๒๐.

จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "แต่นั้น จึงกำหนดนามรูปโดยสังเขปว่า สิ่งที่มีความน้อมไปเป็นลักษณะ เป็นนาม" ดังนี้.

๖๖๔. อิติ อรูปมุเขน วิปสฺสนาภินิเวสํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ รูปมุเขน ตํ ทสฺเสนฺโต "สุทฺธวิปสฺสนายานิโก ปนา"ติ-อาทิมาห. ตตฺถ สมถยานิกสฺส สมถมุเขน วิปสฺสนาภินิเวโส, วิปสฺสนายานิกสฺส ปน สมถํ อนิสฺสายาติ อาห "สุทฺธวิปสฺสนายานิโก"ติ, สมถภาวนาย อมิสฺสิต-วิปสฺสนานิโก[๑]วาติ อตฺโถ.

๖๖๔. ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงความปรารถนาวิปัสสนาโดยทางอรูป ดังนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงความปรารถนาวิปัสสนานั้น โดยทางรูป จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ส่วนโยคาวจรผู้เป็นวิปัสสนายานิกะล้วน". ในคำนั้น โยคาวจร ผู้เป็นสมถยานิกะมีความปรารถนาวิปัสสนาโดยทางสมถะ ส่วนโยคาวจร ผู้เป็นวิปัสสนายานิกะ ไม่อาศัยสมถะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โยคาวจรผู้เป็นวิปัสสนายานิกะล้วน" ดังนี้ อธิบายว่า มีวิปัสสนายานที่ไม่เจือปนด้วยสมถภาวนานั่นเอง.

อยเมว วา สมถยานิโกติ ยถาวุตฺโต สมถยานิโก เอว วา. เตน สมถ-

สองบทว่า อยเมว วา สมถยานิโก แปลว่า หรือเป็นสมถยานิกะ ตามที่กล่าวแล้วนี่เอง

---

[๑] ฉ. อมิสฺสิตวิปสฺสนายานวาติ.

ยานิกสฺสาปิ รูปมุเขน วิปสฺสนาภินิเวโส ลพฺภติ, น อรูปมุเขเนวาติ ทสฺเสติ. เตสํ เตสํ ธาตุปริคฺคหมุขานนฺติ "ยํ ถทฺธลกฺขณํ, อยํ ปฐวีธาตู"ติอาทินา[๑] สงฺเขปมนสิการาทิวเสน วุตฺเตสุ เตรสสุ ธาตุปริคฺคหมุเขสุ. กมฺมสมุฏฺฐาโน นาม เกโส จมฺมพฺภนฺตรคโต.

ก็ตาม. ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ความปรารถนาวิปัสสนาโดยทางรูป ย่อมได้แม้แก่โยคาวจร ผู้เป็นสมถยานิกะ ไม่ได้โดยทางอรูปอย่างเดียว. คำว่า บรรดาทางกำหนดธาตุนั้น ๆ ความว่า บรรดาทางกำหนดธาตุ ๑๓ ข้อ ที่กล่าวไว้แล้วเกี่ยวกับมนสิการโดยย่อเป็นต้น ด้วยคำมีอาทิว่า "สิ่งใดมีลักษณะแค่นแข็ง สิ่งนี้เป็นปฐวีธาตุ" ดังนี้. ผมซึ่งอยู่ภายในหนัง ชื่อว่า มีกรรมเป็นสมุฏฐาน.

ตตฺเถวาติ ตสฺมึเยว กมฺมสมุฏฺฐาเน เกเส. กายปฺปสาทสฺส วิย ภาวสฺสาปิ สกลสรีรพฺยาปิตาย "ภาวสฺส อตฺถิตายา"ติ วุตฺตํ. ปุน ตตฺเถวาติ ตสฺมึเยว เกสสณฺฐิเต รูปสมุทาเย. อปรานิปีติ ปุพฺเพ วุตฺตานิ กมฺมสมุฏฺฐานานิ วีสติ, อิมานิ อาหารสมุฏฺฐานาทีนิ จตุวีสติ. รูปานีติ สพฺพานิปิ จตุจตฺตาฬีส, ตญฺจ โข ตตฺถ ลพฺภมาน-

บทว่า ตตฺเถว เท่ากับ ตสฺมึเยว โยค กมฺมสมุฏฺฐาเน เกเส แปลว่า ในผมที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นแหละ. ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า "เพราะมีภาวะอยู่ด้วย" ดังนี้ เพราะแม้ภาวะ ก็ซึมซาบไปทั่วทั้งสรีระ เหมือนอย่างกายประสาท. บทว่า ตตฺเถว ต่อไป ความก็เท่ากับ ตสฺมึเยว โยค เกสสณฺฐิเต รูปสมุทาเย แปลว่า ในกลุ่มรูป

---

๑ วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๑๖๘.

สนฺตติสีสสามญฺเญน เวทิตพฺพํ.

ที่มีชื่อว่าผมนั้นเหมือนกัน. คำว่า รูปแม้อื่นอีก ได้แก่ รูป ๒๐ ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานที่ได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว รูป ๒๔ มีรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น เหล่านี้ รวมเป็นรูป ๔๔ และรูปนั้นแล พึงทราบโดยความเป็นยอดแห่งสันตติรูป ที่ได้อยู่ในรูปเหล่านั้นเสมอกัน.

"จตุจตฺตาฬีสา"ติ จ อิทํ สทฺทสฺส อนิยตตฺตา วุตฺตํ. น หิ สพฺพกาลํ อุตุจิตฺตโต รูปํ อุปฺปชฺชนฺตํ สสทฺทเมว อุปฺปชฺชตีติ. เอวนฺติ ยถา เกเส, เอวํ โลมาทีสุ จตุสมุฏฺฐานิเกสุ. จตุวีสติโกฏฺฐาเสสูติ ทฺวตฺตึสาย โกฏฺฐาเสสุ วกฺขมาเน อฏฺฐ โกฏฺฐาเส อปเนตฺวา จตุวีสติโกฏฺฐาเสสุ. เสทาทีนํ อาตปูปตาปาทินา จิตฺตวิกาเรน จ อุปฺปชฺชนโต เต อุตุจิตฺตสมุฏฺฐานา วุตฺตา.

ก็คำว่า "รูป ๔๔" นี้ ท่านกล่าวไว้เพราะเสียงเป็นรูปไม่แน่นอน. เพราะว่าเสียงของตนนั่นเอง เป็นรูปเกิดขึ้นแต่อุตุและจิตย่อมเกิดขึ้นตลอดกาลทั้งปวง ก็หามิได้แล. คำว่า ฉันนั้น ความว่า ในผม ฉันใด ในโกฏฐาส ๒๔ ที่เป็นจตุสมุฏฐานมีขนเป็นต้น ก็เหมือนฉันนั้น. คำว่า ในโกฏฐาส ๒๔ ได้แก่ แยกโกฏฐาสทั้ง ๘ ที่จะกล่าวถึงในโกฏฐาส ๓๒ ออกไป ก็เป็นโกฏฐาส๒๔. โกฏฐาสเหล่านั้น ท่านกล่าวว่า มีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะโกฏฐาสมีเหงื่อเป็นต้นเกิดขึ้นด้วยความร้อน และความทรมานเป็นต้น และด้วยความเปลี่ยนแปลงแห่งจิต.

คุณอำนวย ไชยรักษ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ทฺวตฺตึสโกฏฺฐาสคเตสุ รูเปสุ ปากเฏสุ ชาเตสุ ตทญฺญานิปิ ปากฏานิ โหนฺตีติ ตานิปิ ทสฺเสตุํ "อปเร"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อปเร ทส อาการาติ เตโชวาโยโกฏฺฐาสวเสน อปเร ทส อาการา. กมฺมเชติ ภูตกถนํ, น วิเสสนํ อสิตาทิปริปาจกสฺส เตชสฺส อกมฺมชสฺส อภาวโต.

เมื่อรูปที่อยู่ในโกฏฐาส ๓๒ เกิดปรากฏแล้ว แม้รูปอื่นจากโกฏฐาส ๓๒ นั้น ก็ย่อมเป็นอันปรากฏ เพราะเหตุนั้น เพื่อจะแสดงรูป แม้เหล่านั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "อาการอื่นอีก" ดังนี้. ในคำนั้น คำว่า อาการ ๑๐ อื่นอีก ได้แก่ อาการ ๑๐ อื่นอีก คือ เตโชโกฏฐาส (๔) วาโยโกฏฐาส (๖). บทว่า กมฺมเช ท่านกล่าวถึงภูตรูป ไม่ใช่เป็นคำทำให้ต่างออกไป เพราะเตโชที่ยังอาหารที่กินเข้าไปเป็นต้นให้ย่อย ที่มิใช่เกิดแต่กรรมไม่มี.

ตถา จิตฺตเชติ จ เอกนฺตจิตฺตสมุฏฺฐานตฺตา อสฺสาสปสฺสาสานนฺติ เกจิ, ตํ น, อจิตฺตชสนฺตาเน ปวตฺตานํ อุตุชภาวโต. อพฺภนฺตรฏฺฐา เอว หิ เต จิตฺตชา, น พหิทฺธา, ตสฺมา ตตฺถ "จิตฺตเช"ติ อิทํ วิเสสนเมว, อยญฺจ อตฺโถ เหฏฺฐา อานาปานกถายํ วุตฺโตเยว. เสเสสูติ สนฺตปฺปนาทิวเสน เจว อุทฺธงฺคมาทิวเสน

ท่านอาจารย์บางพวกกล่าวว่า ก็บทว่า ตถา จิตฺตเช ท่านกล่าวไว้เพราะลมหายใจเข้า-ออกมีจิตเป็นสมุฏฐานโดยส่วนเดียว ข้อนั้นท่านกล่าวเพราะลมหายใจเข้าออกที่เป็นไปในสันดานที่มิใช่เกิดแต่จิต จะเป็นสิ่งที่เกิดแต่อุตุก็หามิได้. ก็ลมหายใจเข้าออกนั้นที่ตั้งอยู่ภายในเท่านั้น ชื่อว่าเกิดแต่จิต มิใช่ลมหายใจเข้าออกที่อยู่ภายนอก เพราะ

จ ปวตฺเตสุ เตโชวาโยโกฏฺฐาเสสุ.

เหตุนั้น คำว่า "เกิดแต่จิต" นี้ ในคำนั้นจึงเป็นคำทำให้ต่างออกไปเท่านั้นและความข้อนี้ ข้าพเจ้าก็ได้กล่าวไว้แล้วในอานาปานกถาในหนหลังนั่นเอง. คำว่า ในโกฏฐาสที่เหลือ ได้แก่ ในเตโชโกฏฐาส (๓) และวาโยโกฏฐาส (๔) ที่เป็นไปเกี่ยวกับไฟทำให้ร้อนเป็นต้น และเกี่ยวกับลมพัดขึ้นเบื้องบนเป็นต้น.

จกฺขุทสกาทีสุ ปธานรูปํ จกฺขาทโยติ เตสุ ลพฺภมานํ วตฺถุทฺวารภาวํ อวยวกิจฺจํ สมุทาเย อาโรเปตฺวา วุตฺตํ "วตฺถุทฺวารวเสน ปญฺจ จกฺขุทสกาทโย"ติ. วตฺถุวเสน หทยวตฺถุทสกญฺจาติ โยเชตพฺพํ, เอกโยคนิทฺทิฏฺฐานมฺปิ เอกเทโส อนุวตฺตตีติ. สพฺพานิปีติ ยถาวุตฺตคณนายํ จตุนฺนวุติจตุสตาธิกานิ สหสฺสรูปรูปานิ[๑]

ในบรรดารูปกลาปมีจักขุทสกะเป็นต้น รูปที่เป็นประธานได้แก่จักขุเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงได้ยกกิจส่วนย่อยคือความเป็นวัตถุและทวารที่ได้อยู่ ในรูปมีจักขุเหล่านั้นขึ้นไว้ในความรวม กล่าวว่า "รูปกลาป ๕ มีจักขุทสกะเป็นต้นโดยเป็นวัตถุและทวาร" ดังนี้. พึงประกอบคำว่า และหทยวัตถุทสกะโดยเป็นวัตถุ เอกเทศย่อมคล้อยตาม แม้คำที่ได้แสดงไขไว้โดยประกอบไว้คำเดียวฉะนี้. คำว่า รูปทั้งปวง

---

[๑] ก. ปญฺจาสีติจตุสตาธิกานิ.

ได้แก่ รูปรูปจำนวน ๑,๔๙๔ รูป ในการนับรูปตามที่กล่าวแล้ว.

โกฏฺฐาสาวยวานํ ปน ตทวยวกลาปานญฺจ เภเท คยฺหมาเน อติวิย ตโต พหุตโร รูปเภโท โหติ, โส ปน เภโท อิธ อาทิกมฺมิกสฺส ทุปฺปริคฺคโหติ น คเหตพฺโพ.

แต่เมื่อถือเอาประเภทแห่งส่วนย่อย ของโกฏฐาส และรูปกลาปอันเป็นส่วนย่อยของโกฏฐาสเหล่านั้น ก็จะมีประเภทแห่งรูปมากยิ่งกว่านั้นเกินที่จะเปรียบได้ แต่ประเภทนั้นไม่ควรถือเอา เพราะกำหนดถือเอาได้ยากแก่โยคาวจรผู้เป็นอาทิกัมมิกะในที่นี้.

กามํ วตฺถุวเสนาปิ อรูปธมฺมา ปากฏา โหนฺติ, ทฺวารวเสน ปน ปริคฺคโห อนากุโลติ กตฺวา วุตฺตํ "ทฺวารวเสน อรูปธมฺมา ปากฏา โหนฺตี"ติ. สพฺพสงฺคาหิกวเสน "เอกาสีติ โลกิยจิตฺตานี"ติ วุตฺตํ, ลาภิโน เอว ปน มหคฺคตจิตฺตานิ สุปากฏานิ โหนฺติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "อรูปธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏโดยความเป็นทวาร" ดังนี้ เพราะกระทำอธิบายว่า อรูปธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏแม้โดยเป็นวัตถุก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น การกำหนดถือเอาโดยความเป็นทวาร ก็ไม่ปะปนกัน. ท่านกล่าวว่า "โลกิยจิต ๘๑" ดังนี้ เนื่องด้วยเป็นจิตที่รวบรวมไว้ทั้งหมด แต่มหัคคตจิต ย่อมปรากฏดีแก่โยคาวจรผู้ได้เท่านั้น.

อวิเสเสนาติ สาธารณโต. ผสฺสาทโย หิ สตฺต เจตสิกา จกฺขุวิญฺญาณาทีหิปิ อุปฺปชฺชนโต สพฺพจิตฺตุปฺปาทสาธารณา. สพฺเพปิ เตติ เอกาสีติ โลกิยจิตฺตานิ, ตํสมฺปยุตฺตผสฺสาทโยติ สพฺเพปิ เต อรูปธมฺเม. อารมฺมณาทิวิภาเคน ปน จิตฺตุปฺปาทเภเท คยฺหมาเน อตฺโถ[๑] พหุตโร เอว โหติ, โส ปน อิธ นาธิปฺเปโต.

คำว่า โดยไม่แปลกกัน คือโดยทั่วไป. จริงอยู่ เจตสิก ๗ ดวง มีผัสสะเป็นต้น ทั่วไปแก่จิตตุปบาททุกดวง เพราะเกิดขึ้นแม้กับจักขุวิญญาณเป็นต้น. คำว่า ทั้งปวงนั้น ได้แก่ อรูปธรรมทั้งปวงนั้น คือโลกิยจิต ๘๑ เจตสิกมีผัสสะเป็นต้น ที่สัมปยุตกับโลกิยจิตนั้น. ก็เมื่อถือเอาประเภทจิตตุปบาทโดยวิภาคมีอารมณ์เป็นต้น เนื้อความย่อมมีมากอย่างยิ่งทีเดียว แต่เนื้อความนั้น ท่านมิได้ประสงค์เอาในที่นี้.

๖๖๕. อสฺส จกฺขุปสาทสฺส นิสฺสยภูตา ปน จตสฺโส ธาตุโยติ สมฺพนฺโธ. สหชาตรูปานิ ตสฺส จกฺขุปสาทสฺส อิจฺเจว สมฺพนฺโธ. ตตฺเถวาติ ตสฺมึเยว สสมฺภารจกฺขุปเทเส. อนุปาทินฺนรูปานีติ ปุพฺเพ วุตฺตรูปานํ อุปาทินฺนรูปตฺตา วุตฺตํ, อกมฺมชรูปานีติ อตฺโถ.

๖๖๕. เชื่อมความว่า ก็ธาตุทั้ง ๔ อันเป็นที่อาศัยแห่งจักขุประสาทนั้น. เชื่อมความว่า สหชาตรูปของจักขุประสาทนั้น ดังนี้เหมือนกัน. บทว่า ตตฺเถว ความเท่ากับ ตสฺมึเยว โยค สสมฺภารจกฺขุปเทเส แปลว่า ในส่วนสสัมภารจักขุนั้นแหละ. คำว่า อนุปาทินนรูป ท่านกล่าวไว้เพราะความที่รูปที่กล่าวไว้ในก่อน เป็นอุปาทินนรูป ความก็ว่า ได้แก่อกรรมชรูป.

---

[๑] ฉ. ตโต.

เสสานีติ ปฐมํ จกฺขุโน วุตฺตตฺตา ตโต เสสานิ, เตน ปน สทฺธึ จตุปญฺญาส รูปานิ โหนฺติ.

คำว่า รูปที่เหลือ ได้แก่รูปที่เหลือจากจักขุนั้น เพราะจักขุได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว รวมกับจักขุนั้น ก็เป็นรูป ๕๔.

จกฺขุทสกาทีสุ เอกสฺสปิ อคฺคเหตพฺพโต "อวเสสานิ เตจตฺตาฬีส รูปานี"ติ วุตฺตํ. สทฺทสฺส อนิยตตฺตา ตํ อคฺคเหตฺวา "เตจตฺตาฬีส รูปานี"ติ วตฺวา ปุน อุตุจิตฺตสมุฏฺฐาเน เทฺว สทฺเท คเหตฺวา "ปญฺจจตฺตาฬีสา"ติ เกจิวาโท ทสฺสิโต.

คำว่า "รูป ๔๓ ที่เหลือ" ท่านกล่าวไว้เพราะไม่ต้องถือเอาเสียแม้ทสกะหนึ่ง ในบรรดาทสกะทั้งหลายมีจักขุทสกะเป็นต้น. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "รูป ๔๓" ดังนี้ เพราะไม่ถือเอาสัททรูปนั้น เพราะความที่สัททรูปเป็นอนิยตะ แล้วแสดงวาทะของเกจิ-อาจารย์ต่อไปว่า "รูป ๔๕" เพราะถือเอาสัททรูปทั้ง ๒ ซึ่งมีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน.

อวเสสรูปานีติ "ทส ธาตุโย"ติ วุตฺเต ทฺวาทส รูปธมฺเม ฐเปตฺวา อวเสสานิ ฉ นิปฺผนฺนรูปานิ. รูปรูปาเนว หิ อิธ ปริคฺคยฺหนฺติ, น รูปปริจฺเฉทวิการ-ลกฺขณานิ. จกฺขุสนฺนิสฺสยรูปารมฺมณภาว-สามญฺเญน, จิตฺตภาวสามญฺเญน จ กุสลากุสลวิปากตาย ทุวิธมฺปิ จกฺขุวิญฺญาณํ จิตฺตนฺเตฺวว วุตฺตํ. เอวนฺติ อิมินา "จกฺขุํ

คำว่า รูปที่เหลือ ได้แก่นิปผันนรูป ๖ ที่เหลือ เว้นรูปธรรม ๑๒ ที่ท่านกล่าวว่า "ธาตุ ๑๐". ก็ในที่นี้ท่านกำหนดถือเอารูป-รูปเท่านั้น, มิใช่กำหนดถือเอากำหนดตัดแห่งรูป วิการแห่งรูป และลักษณะแห่งรูป. จักขุวิญญาณทั้ง ๒ ฝ่าย ท่านกล่าวว่าจิตนั่นเอง เพราะความเป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก โดยความเป็นรูปารมณ์มีจักขุ

นิสฺสายา''ติอาทินา วุตฺตํ, อวุตฺตญฺจ ''โสตํ นิสฺสายา''ติอาทิกํ สงฺคณฺหาติ.

เป็นที่อาศัยเสมอกัน และโดยความเป็นจิตเสมอกัน. ด้วยคำว่า อย่างนี้ นี้ ท่านอาจารย์ย่อมรวมเอาคำ ที่กล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า "อาศัยจักขุ" ดังนี้ และคำเป็นต้นว่า "อาศัยโสตะ" ที่มิได้กล่าวไว้.

''มโนวิญฺญาณธาตู''ติ เอตฺถาปิ ''เอกา''ติ ปทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ ''เอกา มโนวิญฺญาณธาตู''ติ. อฑฺเฒน เอกาทส อฑฺเฒกาทส, อฑฺฒํ วา เอกาทส[๑] เอตาสนฺติ อฑฺเฒกาทส. อฑฺฒฏฺฐมาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

แม้ในคำว่า "มโนวิญญาณธาตุ" นี้ ก็พึงนำเอาบทว่า "หนึ่ง" มาเชื่อมว่า "มโนวิญญาณธาตุ ๑" ดังนี้. ธาตุ ๑๑ กับทั้งกึ่ง ชื่อว่า อฑฺเฒกาทส แปลว่า ๑๐ กึ่ง. อีกอย่างหนึ่ง ที่ ๑๑ ทั้งกึ่งของธาตุเหล่านี้ เหตุนั้น ธาตุเหล่านี้ ชื่อว่า อฑฺเฒกาทส แปลว่า มีที่ ๑๑ ทั้งกึ่ง คือ ๑๐ กึ่ง. แม้ในบทว่า อฑฺฒฏฺฐมา แปลว่า ที่ ๘ ทั้งกึ่ง คือธาตุ ๗ กึ่ง ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

๖๖๖. จกฺขุธาตุยํ วุตฺตนเยเนวาติ ''ยํ โลโก เสตกณฺหอติกณฺหมณฺฑลจิตฺตนฺ''ติ-

๖๖๖. คำว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วในจักขุธาตุนั่นแหละ คือ ตามนัยที่กล่าวแล้ว

---

[๑] ฉ. เอกาทสมํ.

อาทินา[๑] วุตฺตนเยน.

ด้วยคำมีอาทิว่า "งามด้วยแววตาขาวตาดำที่ชาวโลกรู้จักกันว่าจักขุ".

๖๖๗. อิธ ภิกฺขุ อิมสฺมึ สรีเรติ อชฺฌตฺตํ วิปสฺสนาภินิเวสทสฺสนวเสน วุตฺตํ. เตเนว หิ เอกสฺเสว ภาวสฺส คหิตตฺตา "สตฺตรส รูปานิ สมฺมสนูปคานี"ติ อาห. สมฺมสิตุํ สกฺกุเณยฺยานิ สมฺมสนํ อุปคจฺฉนฺตีติ สมฺมสนูปคานิ, สมฺมสนียานีติ อตฺโถ.

๖๖๗. คำว่า ภิกษุในพระศาสนานี้กำหนดว่ารูป ๑๗ ในสรีระนี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจแสดงความปรารถนาในวิปัสสนาในภายใน. ก็ด้วยเหตุนั้นแหละท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "รูป ๑๗ ควรแก่การพิจารณา" ดังนี้ เพราะท่านถือเอาภาวะอย่างเดียวเท่านั้น. รูป ๑๗ พึงอาจเพื่อพิจารณาย่อมเข้าถึงการพิจารณา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า สมฺมสนูปคานิ แปลว่าเข้าถึงการพิจารณา ความว่า ควรแก่การพิจารณา.

อาการคฺ-คหเณน วิญฺญตฺติทฺวยํ วุตฺตํ, วิการคฺ-คหเณน ลหุตาทิตฺตยํ, อิตเรน อากาสธาตูติ วทนฺติ. อาการคฺ-คหเณน ปน วิญฺญตฺติทฺวเยน สทฺธึ ลกฺขณรูปมาห. ตมฺปิ หิ รูปานํ อุปฺปชฺชนาทิอาการมตฺตนฺติ.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า วิญญัติทั้ง ๒ ท่านกล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่าอาการ รูป ๓ มีลหุตารูปเป็นต้น ท่านกล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่าวิการ อากาสธาตุท่านกล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่า เครื่องกำหนดตัดระหว่างนอกนี้. อนึ่งท่านอาจารย์

---

๑ ฉ. เสตกณฺหมณฺฑลวิจิตฺตนฺ"ติอาทินา,
วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๒๐๘.

กล่าวลักษณรูปกับวิญญัติรูปทั้ง ๒ ด้วยศัพท์ว่า อาการ. ก็ลักษณรูปแม้นั้น ก็เป็นเพียงอาการแห่งการเกิดขึ้นเป็นต้น ของรูปทั้งหลาย.

อนฺตรปริจฺเฉโทติ ตํตํกลาปานํ อสงฺกร-การณตาย อนฺตรภูโต ปริจฺเฉโท. ยทิ น สมฺมสนุปคานิ, อาการาทิมตฺตานิ จ, กถํ รูปานีติ อาห "อปิจ โข"ติอาทิ.

คำว่า เครื่องกำหนดตัดระหว่าง ได้แก่ เครื่องกำหนดตัดอันเป็นระหว่าง เพราะความเป็นเหตุไม่ปะปนกันแห่งกลาปนั้น ๆ. ท่านอาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า "ก็แต่ว่า" ดังนี้ เพื่อจะเลี่ยงคำถามว่า ถ้าว่ารูป ๑๐ มิใช่เป็นรูปควรแก่การพิจารณา และเป็นเพียงอาการเป็นต้นจะเป็นรูปได้อย่างไร.

๖๖๘. เอวํ ทฺวาจตฺตาฬีสาย โกฏฺฐาสานํ วเสน วิตฺถารโต รูปปริคฺคหํ ตทนุสาเรน วิตฺถารโต เอว นามปริคฺคหํ วิภาเวตฺวา ตโต สงฺขิตฺตสงฺขิตฺตตร-สงฺขิตฺตตมวเสน, อฏฺฐารสธาตุวเสน, ทฺวาทสายตนวเสน, ปญฺจกฺขนฺธวเสน จ รูปารูปปริคฺคหํ ทสฺเสตฺวา อติสงฺขิตฺต-

๖๖๘. ท่านอาจารย์ครั้นยังการกำหนดรูปให้แจ่มแจ้งโดยพิสดารเกี่ยวโกฏฐาส ๔๒ ยังการกำหนดนาม ให้แจ่มแจ้งโดยพิสดารเหมือนกัน โดยทำนองการกำหนดรูปนั้นแล้ว ต่อจากนั้น แสดงกำหนดรูปและอรูปโดยอย่างย่อ อย่างย่อกว่า และอย่างย่อที่สุด โดยเป็นธาตุ ๑๘ โดยเป็นอายตนะ ๑๒

นเยนาปิ ตํ[๑] ทสฺเสตุํ "ยงฺกิญฺจิ รูปนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

และโดยเป็นขันธ์ ๕ อย่างนี้แล้ว ประสงค์จะแสดงรูปนั้น แม้โดยนัยที่ย่ออย่างยิ่ง จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง" ดังนี้.

ยถา จ ธาตุอาทิวเสน, เอวํ อินฺทฺริยสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทวเสนปิ รูปารูปปริคฺคโห เวทิตพฺโพ. กถํ ? อินฺทฺริยวเสน ตาว จกฺขาทีนิ ปญฺจ, อิตฺถีปุริสินฺทฺริยานิ จาติ สตฺต อินฺทฺริยานิ รูปํ, มนินฺทฺริยํ, ปญฺจ เวทนินฺทฺริยานิ, สทฺธาทีนิ ปญฺจ จาติ เอกาทส นามํ, ชีวิตินฺทฺริยํ นามญฺจ รูปญฺจ, ปจฺฉิมานิ ตีณิ อิธ อนธิปฺเปตานิ โลกุตฺตรตฺตา.

บัณฑิตพึงทราบการกำหนดรูปและอรูปแม้โดยเป็นอินทรีย์สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท เหมือนอย่างกำหนดโดยเป็นธาตุ เป็นต้น. กำหนดอย่างไร ? กำหนดโดยเป็นอินทรีย์ก่อน อินทรีย์ ๗ คือ อินทรีย์ ๕ มีจักขุเป็นต้น และอิตถินทรีย์ปุริสินทรีย์จัดเป็นรูป อินทรีย์ ๑๑ คือ มนินทรีย์ ๑ อินทรีย์คือเวทนา ๕ และอินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้นจัดเป็นนาม ชีวิตินทรีย์จัดเป็นนามด้วย จัดเป็นรูปด้วย อินทรีย์ ๓ ข้อหลัง ท่านไม่ประสงค์เอาในที่นี้ เพราะเป็นโลกุตระ.

ทุกฺขสจฺจํ นามญฺจ รูปญฺจ, สมุทยสจฺจํ นามํ, อิตรานิ อิธ นาธิปฺเปตานิ โลกุตฺตรตฺตา.

ทุกขสัจจัดเป็นนามด้วย จัดเป็นรูปด้วย สมุทัยสัจจัดเป็นนาม สัจจะนอกนี้ท่านไม่

[๑] ฉ. ตนฺติ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ปจฺจยากาเร อาทิโต ตีณิ องฺคานิ นามํ, จตุตฺถปญฺจมานิ นามญฺจ รูปญฺจ, ฉฏฺฐสตฺตม-อฏฺฐมนวมานิ นามํ, ทสมํ นามญฺเจว นามรูปญฺจ, ปจฺฉิมานิ เทฺว ปจฺเจกํ นามญฺจ รูปญฺจาติ เอวํ ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตนยานุสาเรน อินฺทฺริยสจฺจปจฺจยาการวเสนปิ นามรูป-ปริคฺคโห กาตพฺโพ. เอวํ ปน นามรูป-ปริคฺคหสฺส วิภาเคน กถเน ปโยชนํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว.

ประสงค์เอาในที่นี้ เพราะเป็นโลกุตระ. องค์ ๓ ข้างต้น ในปัจยาการจัดเป็นนาม องค์ที่ ๔ และที่ ๕ จัดเป็นนามด้วย จัดเป็นรูปด้วย องค์ที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ ที่ ๙ จัดเป็นนาม องค์ที่ ๑๐ จัดเป็นนามด้วย จัดเป็นนามรูปด้วย ๒ องค์หลังแต่ละองค์จัดเป็นนามด้วย จัดเป็นรูปด้วย บัณฑิตพึงกระทำการกำหนดนามรูป แม้โดยจัดเป็นอินทรีย์ สัจจะและปัจยาการ ตามทำนองแห่งคำมีนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในที่นั้น ๆ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้. ก็ประโยชน์ในการกล่าวโดยวิภาคแห่งการกำหนดนามรูปอย่างนี้ ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแหละ.

๖๖๙. กามํ เวทนาทีสุ อรูปธมฺเมสุ น อุตฺตรุตฺตรา วิย ปุริมปุริมา สุขุมา, ตถาปิ สงฺฆฏฺฏเนน วิการาปชฺชนเก รูปธมฺเม อุปาทาย สพฺเพปิ เต สุขุมา เอวาติ อาห "สุขุมตฺตา อรูปํ น อุปฏฺฐาตี"ติ.

๖๖๙. บรรดาอรูปธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น อรูปธรรมที่เกิดขึ้นก่อน ๆ จะละเอียดเหมือนอย่างอรูปธรรมยิ่ง ๆ ขึ้นไปก็หามิได้ ก็จริงอยู่ แม้ถึงอย่างนั้น อรูปธรรมทั้งหมดเทียบกับรูปธรรมทั้งหลายที่ถึงความเปลี่ยนแปลง ด้วยการกระทบกันก็

เป็นธรรมที่ละเอียดทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อรูปยังไม่ปรากฏ เพราะเป็นธรรมละเอียด".

สมฺมสิตพฺพนฺติ สมฺมเทว ลกฺขณาทิโต วีมํสิตพฺพํ. มนสิกาตพฺพนฺติ ตถา จิตฺเต ฐเปตพฺพํ. ปริคฺคเหตพฺพนฺติ ปริจฺเฉท-การิกาย ปญฺญาย ปริจฺฉิชฺช คเหตพฺพํ. ววฏฺฐเปตพฺพนฺติ อญฺญมญฺญํ อสงฺกรโต วินิจฺฉิตพฺพํ. อสฺสาติ โยคิโน. สุวิกฺขาลิตนฺติ สุวิโสธิตํ.

คำว่า พึงพิจารณา คือ พึงสอบสวนโดยลักษณะเป็นต้นอย่างถูกต้องทีเดียว. คำว่า พึงทำไว้ในใจ คือพึงตั้งไว้ในจิตอย่างนั้น. คำว่า พึงกำหนดถือเอา คือ พึงกำหนดด้วยปัญญา ที่กระทำการกำหนดแล้วถือเอา. คำว่า พึงแยกแยะ คือ พึงตัดสินโดยไม่ปะปนกันและกัน. บทว่า อสฺส โยค โยคิโน. บทว่า สุวิกฺขาลิตํ แปลว่า เป็นสิ่งที่หมดจดดี.

อาทิกมฺมิกสฺส หิ กมฺมฏฺฐานํ ปริคฺคณฺหนฺตสฺส ยาว ธมฺมา สุปริพฺยตฺตํ น อุปฏฺฐนฺติ, ตาว เต ตปฺปฏิจฺฉาทกสมฺโมหพเลน อภิภูตา อวิสุทฺธา นาม โหนฺติ, อสงฺกรโต อุปฏฺฐานาภาวโต อญฺญมญฺญญฺจ ชฏิตา. ยทา ปน สมฺมสนาทิวิธินา ตํ วิภูตํ โหติ, ตทา เต สุวิกฺขาลิตา, นิชฺชฏา จ นาม โหนฺติ.

ก็เมื่อโยคาวจร ผู้เป็นอาทิกัมมิกะกำหนดกัมมัฏฐานอยู่ ธรรมทั้งหลาย ยังไม่ปรากฏแจ่มแจ้งดีอยู่เพียงใด ธรรมเหล่านั้น ก็ยังถูกกำลัง คือสัมโมหะอันปกปิดธรรมนั้นครอบงำ ย่อมเป็นธรรมชาติชื่อว่าไม่บริสุทธิ์และยังคาบเกี่ยวกันและกัน เพราะไม่มีความปรากฏโดยไม่ปะปนกัน. แต่เมื่อใดนั้น

เตนาห "ยถา ยถา หี"ติอาทิ.

ชัดเจนด้วยวิธีมีการพิจารณาเป็นต้น เมื่อนั้นธรรมเหล่านั้นหมดจดดีแล้ว และย่อมเป็นสภาวะชื่อว่าไม่มีอะไรคาบเกี่ยว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ด้วยว่ารูปเป็นสิ่งสะอาดหมดจดดีไม่มีอะไรคาบเกี่ยวโดยประการใด ๆ" ดังนี้.

อาทิกมฺมิกสฺส อรูปธมฺมา เยภุยฺเยน รูปธมฺเม อารพฺภ ปวตฺตนากาเรน คหณํ คจฺฉนฺตีติ กตฺวา วุตฺตํ "ตทารมฺมณา อรูปธมฺมา"ติ. เตเนว หิ เหฏฺฐา "ตสฺเสวํ ปริคฺคหิตรูปสฺส ทฺวารวเสน อรูปธมฺมา ปากฏา โหนฺตี"ติ[๑] วุตฺตํ, น วตฺถุวเสนาติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "อรูปธรรมทั้งหลายอันมีรูปธรรมนั้นเป็นอารมณ์" ดังนี้ เพราะทำอธิบายว่า อรูปธรรมทั้งหลาย ย่อมถึงการถือเอา ด้วยอาการเป็นไปปรารภรูป-ธรรมทั้งหลายโดยมาก แก่โยคาวจรผู้เป็นอาทิกัมมิกะ. ก็ด้วยเหตุนั้นแหละ ในตอนต้นท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า "อรูปธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏโดยเป็นทวารแก่โยคาวจรนั้น ผู้มีรูปอันกำหนดแล้วอย่างนี้", มิใช่ปรากฏโดยเป็นวัตถุ.

อิทานิ รูปปริคฺคโห อรูปปริคฺคหสฺส อุปาโย, อุปตฺถมฺโภ จาติ ยถาวุตฺตมตฺถํ

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะประกาศเนื้อความตามที่ได้กล่าวแล้วว่า การ

---

๑ อายตึ คเวสิตพฺพํ.

อุปมาหิ ปกาเสตุํ "ยถา หี"ติอาทิ วุตฺตํ. มุขนิมิตฺตนฺติ มุขสฺส ปฏิพิมฺพํ.

กำหนดรูปเป็นอุบาย และเป็นการอุปถัมภ์แห่งการกำหนดอรูป ด้วยอุปมาทั้งหลาย จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "เหมือนอย่างว่า... มีอุปมาฉันใด". คำว่า เงาหน้า ได้แก่รูปเปรียบของหน้า.

ตตฺริทํ อุปมาสํสนฺทนํ : จกฺขุมา ปุริโส วิย โยคาวจโร, ตสฺส จกฺขุ วิย โยคิโน กมฺมฏฺฐานปริคฺคาหกญาณํ[1] อาทาสํ วิย รูปปริคฺคโห, มุขนิมิตฺตํ วิย อรูปปริคฺคโห, อาทาสสฺส อปริสุทฺธกาโล วิย รูปปริคฺคหสฺส อวิภูตกาโล, ตทา มุขนิมิตฺตสฺส อปญฺญายนํ วิย รูปปริคฺคหสฺส อวิสุทฺธตาย อรูปธมฺมานํ อนุปฏฺฐานํ, อาทาสสฺส ปุนปฺปุนํ ปริมชฺชนํ วิย รูปปริคฺคหสฺส ปุนปฺปุนํ วิโสธนํ, สุปริมชฺชิเต อาทาเส สุพฺยตฺตํ มุขนิมิตฺตสฺส ปญฺญายนํ วิย สุวิภูตาลิเต นิชฺชเฏ รูปปริคฺคเห อรูปธมฺมานํ สุฏฺฐุปฏฺฐานนฺติ[2]

ในคำนั้น มีการเทียบเคียงอุปมาดังนี้ : โยคาวจรเปรียบเหมือนบุรุษผู้มีตาดี ญาณกำหนดกรรมฐานของโยคี เปรียบเหมือนตาของบุรุษนั้น การกำหนดรูป เปรียบเหมือนแว่น การกำหนดอรูป เปรียบเหมือนเงาหน้า เวลาที่การกำหนดรูปไม่หมดจดเปรียบเหมือนเวลาที่แว่นมัวอยู่ การที่อรูปธรรมทั้งหลายไม่ปรากฏ เพราะความที่การกำหนดรูปยังไม่หมดจด เปรียบเหมือนความไม่ปรากฏเงาหน้าในเวลานั้น การกำหนดรูปให้หมดจดบ่อย ๆ เปรียบเหมือนการขัดแว่นบ่อย ๆ การปรากฏด้วยดีแห่งอรูปธรรมทั้งหลาย ในเมื่อการกำหนดรูป

---

[1] ก. ...ปริคฺคหณกญาณํ.

[2] ฉ. สุฏฺฐุ อุปฏฺฐานนฺติ.

หมดจดดีไม่มีอะไรคาบเกี่ยว เปรียบเหมือนความปรากฏดีแห่งเงาหน้าชัดเจน ในแว่นที่ขัดดีแล้ว.

อิมินา นเยน เตลตฺถิโกปมาทีสุปิ ยถารหํ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํ. ติลปิฏฺฐนฺติ ติลจุณฺณํ. กตกฏฺฐินฺติ กตกพีชํ. กลลกทฺทมนฺติ ตนุกทฺทมํ.

พึงทราบการเทียบคำอุปมาตามควร แม้ในคำอุปมาทั้งหลาย มีคำอุปมาด้วยบุคคลผู้ต้องการน้ำมันเป็นต้นโดยนัยนี้. คำว่า แป้งงา ได้แก่ งาป่น. คำว่า เม็ดตุมกา ได้แก่ พืชไม้ตุมกา. คำว่า ตมบาง ๆ ได้แก่ตมเล็กน้อย.

ตปฺปจฺจนีกาติ[๑] ตสฺส อรูปธมฺมปริคฺคาหกญาณสฺส วิพนฺธภาเวน ปฏิปกฺขภูตา สมฺโมหาทิกิเลสา.

คำว่า ที่เป็นข้าศึกแก่ญาณกำหนดอรูปธรรมนั้น ได้แก่ กิเลสมีสัมโมหะเป็นต้นอันเป็นปฏิปักษ์ ด้วยความเป็นธรรมชาติกางกั้นต่อญาณที่กำหนดอรูปธรรมนั้น.

อุจฺฉุอาทิอุปมาสุ อิทํ มุขมตฺตสฺส ทสฺสนํ : ยถา อุจฺฉุรสํ คเหตุกาโม อุจฺฉูนิ อุจฺฉุยนฺเต ปกฺขิปิตฺวา เอกวารํ ทฺวิวารํ ยนฺตกฺกมนมตฺเตน อุจฺฉุรเส อนิกฺขมนฺเต น อุจฺฉูนิ

ในคำอุปมามี อ้อย เป็นต้น มีคำแสดงพอเป็นแนวทางดังต่อไปนี้ : คนต้องการน้ำอ้อยใส่อ้อยเข้าไปในเครื่องหีบอ้อย เมื่อน้ำอ้อยยังไม่ทันออก ด้วยเพียงเครื่องหีบ

---

[๑] ฉ. ตปฺปจฺจนีกกิเลสาติ.

ฉฑฺเฑตฺวา คจฺฉติ, ยถา วา โจเร คเหตฺวา เตหิ กตกมฺมํ ชานิตุกาโม ทฺวิตฺติปฺปหารมตฺเตน[๑] เตสุ ตมตฺถํ อกเถนฺเตสุ เต น มุญฺจติ, ยถา วา ปน โคทมโก[๒] โคณํ ทเมตุกาโม ธุรํ นิโยเชตฺวา[๓] เอกวารํ ทฺวิวารํ ตสฺมึ ปเถน อคจฺฉนฺเต น วิสฺสชฺเชติ, ยถา จ ทธึ มนฺเถตฺวา นวนีตํ คเหตุกาโม ทธิกลสิยํ มนฺถํ ปกฺขิปิตฺวา สกึ, ทฺวิกฺขตฺตุํ วา มนฺถสฺส ภมนมตฺเตน นวนีเต อนุปฺปชฺชนฺเต น ทธึ ฉฑฺเฑติ, ยถา วา ปน มจฺเฉ ปจิตฺวา ขาทิตุกาโม เอกวารํ ทฺวิวารํ อคฺคิทานมตฺเตน มจฺเฉสุ อปจฺจนฺเตสุ น เต ฉฑฺเฑติ.

เดินไปได้ครั้งเดียวหรือสองครั้ง ก็มิได้ทิ้งอ้อยไป ฉันใด อีกอย่างหนึ่ง เจ้าหน้าที่จับโจรได้ ต้องการจะรู้ความผิดที่พวกมันทำ เมื่อมันยังไม่บอกความนั้น ด้วยเพียงเฆี่ยนสองสามที ก็ยังไม่ปล่อยพวกมันไป ฉันใด ก็อีกอย่าง คนฝึกโคต้องการจะฝึกโค จึงจับเทียมแอก เมื่อมันไม่ยอมเดินไปตามทางทีสองที ก็ยังไม่ปลดมัน อนึ่ง คนต้องการจะกวนนมส้ม ถือเอาเนยข้น ใส่ขนมผงลงในหม้อนมส้ม เพียงกวนขนมผงครั้งเดียวหรือสองครั้ง เมื่อยังไม่เกิดเป็นเนยข้น ก็ยังไม่ทิ้งนมส้มเสียฉันใด อีกอย่างหนึ่ง คนต้องการจะปิ้งปลากิน เพียงปิ้งไฟกลับสองกลับ เมื่อปลายังไม่ทันสุก ก็ยังไม่ทิ้งปลาเหล่านั้น ฉันใด.

---

๑ ฉ. ทฺวตฺติปฺ...
๒ ฉ. โคทมฺมโก.
๓ ฉ. ธุเร ตํ โยเชตฺวา.

"อถ โข ตํ[๑] ปุนปฺปุนํ ปริมชฺชตี"ติ เอตฺถ วุตฺตนยานุสาเรน "อถ โข ตํ[๑] อุจฺฉุยนฺเต ปุนปฺปุนํ อุปฺปีเฬตี"ติอาทินา สพฺพตฺถ อุปมตฺโถ โยเชตพฺโพ.

บัณฑิตพึงประกอบเนื้อความอุปมาในที่ทุกแห่ง ด้วยคำเป็นต้นว่า "ครั้งนั้นแล เขาย่อมหีบอ้อยนั้นบ่อย ๆ ในเครื่องหีบอ้อย" ตามทำนองแห่งคำมีนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในคำนี้ว่า "ครั้งนั้นแล เขาย่อมขัดแว่นนั้นบ่อย ๆ เข้า" ดังนี้.

อรูปธมฺมานํ อุปฏฺฐานาการกถาวณฺณนา

๖๗๐. อากิรียนฺติ อภิมุขา โหนฺติ เอเตหีติ อาการา, อรูปธมฺมานํ อุปฏฺฐานสฺส มุขภูตา ผุสนานุภวนวิชานนปฺปการาติ อาห "อรูปธมฺมา ตีหิ อากาเรหิ อุปฏฺฐหนฺตี"ติอาทิ.

พรรณนากถาว่าด้วยอาการปรากฏแห่งอรูปธรรม

๖๗๐. ธรรมทั้งหลาย ย่อมเรี่ยรายไปทั่ว คือ ย่อมเผชิญหน้า ด้วยสภาวะเหล่านี้ เหตุนั้น สภาวะเหล่านี้ ชื่อว่าอาการ แปลว่า เป็นเครื่องเรี่ยรายไปทั่วได้แก่ประการคือ ความถูกต้อง ความเสวย และความรู้แจ้ง อันเป็นแนวแห่งความปรากฏของอรูปธรรมทั้งหลาย เพราะ

---

[๑] ฉ. นํ.

เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "อรูปธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏด้วยอาการ ๓ อย่าง" ดังนี้.

อารมฺมเณ ปวตฺตมาเนสุ จิตฺตเจตสิเกสุ อสติปิ ปุพฺพาปริเย ผุสนลกฺขโณ ผสฺโส ตตฺถ สพฺพปฐมํ อภินิปตนฺโต วิย โหตีติ วุตฺตํ "ปฐมาภินิปาโต ผสฺโส"ติ. เตนสฺส ผุสนาการेन สุปากฏภาเวน อุปฏฺฐานํ ทสฺเสติ.

แม้เมื่อยังไม่มีจิตและเจตสิก ที่เป็นไปอยู่ในอารมณ์ ผัสสะ อันมีการถูกต้องในอารมณ์ทั้งในตอนต้นและตอนปลายเป็นลักษณะ ก็ย่อมเป็นเหมือนกับตกลงเฉพาะหน้า ก่อนอรูปธรรมทั้งหมด ในบรรดาจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "การที่อรูปธรรมที่ตกลงมาเฉพาะหน้าทีแรก ชื่อว่า ผัสสะ". ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงความปรากฏ โดยอาการถูกต้องของผัสสะนั้น ด้วยภาวะที่ชัดเจนดี.

ผสฺเส ปน อุปฏฺฐิเต ยสฺมึ อารมฺมเณ โส ผสฺโส, ตสฺส อนุภวนลกฺขณา เวทนา, สญฺชานนลกฺขณา สญฺญา, อายูหนลกฺขณา เจตนา, ปฏิวิชานนลกฺขณํ วิญฺญาณนฺติ

ก็เมื่อผัสสะปรากฏแล้ว ผัสสะนั้นอยู่ในอารมณ์ใด เวทนาก็มีการเสวยอารมณ์นั้นเป็นลักษณะ สัญญามีความจำอารมณ์นั้นเป็นลักษณะ เจตนามีการประมวลมาซึ่งอารมณ์

ท่านผู้หญิงยุภา อายุรกิจโกศล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อิเมปิ ปากฏา โหนฺตีติ อาห "ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา"ติอาทิ.

นั้นเป็นลักษณะ วิญญาณมีการรับรู้อารมณ์นั้นเป็นลักษณะ เพราะเหตุนั้นแม้ธรรมเหล่านี้ก็เป็นธรรมปรากฏดังนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "เวทนาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้น" ดังนี้.

เอวํ สลกฺขณสงฺเขปโต จตุธาตุววฏฺฐาน-วเสน ผสฺสมุเขน อรูปปริคฺคหํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ วิตฺถารโต จตุธาตุววฏฺฐานวเสน ตํ ทสฺเสตุํ "ตถา เกเส"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ เกเส ปฐวีธาตูติ เกสสงฺขาเต ปฐวี-โกฏฺฐาเส ปฐวีธาตุ. สลกฺขณวิภตฺติโต[๑] หิ ธาตุววฏฺฐานทสฺสนเมตํ.

ท่านอาจารย์ครั้นแสดงการกำหนดอรูป ตามแนวผัสสะ เกี่ยวกับการกำหนดธาตุ ๔ โดยย่อลักษณะของตนอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์จะแสดงการกำหนดอรูปนั้น เกี่ยวกับการกำหนดธาตุ ๔ โดยพิสดาร จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "โดยนัยเดียวกันนั้น เมื่อโยคาวจรกำหนดธาตุโดยพิสดารว่า ปฐวีธาตุ ในผมมีลักษณะแข้นแข็ง" ดังนี้. ในคำนั้น คำว่า ปฐวีธาตุในผม ได้แก่ ปฐวีธาตุในส่วนของปฐวีที่เรียกว่าผม. ก็ข้อนี้ เป็นคำแสดงการกำหนดธาตุโดยจำแนกลักษณะของตน.

ปุนปิ ทฺวินฺนํ ธาตุววฏฺฐานานํ วเสน เวทนามุเขน อรูปปริคฺคหํ ทสฺเสตุํ

ท่านอาจารย์ ประสงค์จะแสดงการกำหนดอรูปตามแนวเวทนา เกี่ยวกับการ

---

๑ ฉ. ลกฺขณวิภตฺติโต.

"เอกสฺสา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ตสฺส[๑] รสานุภวนกเวทนาติ ถทฺธภาวสงฺขาตสฺส โผฏฺฐพฺพสภาวสฺส อนุภวนวเสน ปวตฺตเวทนา.

กำหนดธาตุทั้ง ๒ อย่าง แม้ต่อไป จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "เมื่อโยคาวจรท่านหนึ่ง"ดังนี้. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เวทนาอันเสวยรส แห่งสภาวะคือความแข้นแข็งนั้น ได้แก่ เวทนาอันเป็นไปเกี่ยวกับการเสวยสภาวะแห่งโผฏฐัพพะ กล่าวคือ ความกระด้าง.

อปรสฺสาติ เอตฺถาปิ วุตฺตนเยเนว สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโพ. ตตฺถ อารมฺมณปฏิวิชานนนฺติ ถทฺธตาสงฺขาตโผฏฺฐพฺพารมฺมณปฏิวิชานนํ. กายทฺวาราภินิปาตํ[๒] เกวลํ วา มโนทฺวาริกชวนวิญฺญาณมาห. ตญฺหิ "ปฐวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา"ติ ปฏิวิชานาติ, อิตรํ ปน กกฺขฬลกฺขณปฏิวิชานนมตฺตเมวาติ.

แม้ในคำว่า เมื่อโยคาวจรอีกท่านหนึ่ง นี้ ก็พึงทราบการเชื่อมกันตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ. ในคำนั้น คำว่า รับรู้อารมณ์ ได้แก่ รับรู้อารมณ์ คือ โผฏฐัพพะกล่าวคือภาวะกระด้าง. ท่านอาจารย์กล่าวถึง การตกลงไปเฉพาะทางกายทวาร หรือกล่าวถึงชวนวิญญาณทางมโนทวารอย่างเดียว. ก็ชวนวิญญาณทางมโนทวารนั้น ย่อมรับรู้ว่า "ปฐวีธาตุมีลักษณะแข้นแข็ง" ส่วนการ

---

[๑] ม. ตทารมฺมณ.

[๒] ฉ. กายทฺวาราภินิหตํ,

ตกลงไปเฉพาะหน้า ทางกายทวารนอกนี้ เป็นเพียงรับรู้ลักษณะแข้นแข็งเท่านั้นแล.

เอเตเนว อุปาเยนาติ ยวายํ สลกฺขณสงฺเขปโต, สลกฺขณวิภตฺติโต จตุธาตุววฏฺฐานวเสน[๑] รูปปริคฺคหํ ทสฺเสตฺวา ตตฺถ จิตสฺส ผสฺสาทิมุเขน อรูปปริคฺคหฺญปาโย[๒] ทสฺสิโต, เอเตเนว อุปาเยน. กมฺมสมุฏฺฐาเน[๓] เกเสติ จตุสมุฏฺฐานเกสโต นิทฺธาริเต กมฺม-สมุฏฺฐาเน[๓] เกเส.

คำว่า โดยอุบายนี้นั่นแล ความว่า ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงการกำหนดรูปเกี่ยวกับกำหนดธาตุ ๔ โดยย่อลักษณะของตน โดยจำแนกลักษณะของตน แล้วได้แสดงอุบายกำหนดอรูป โดยแนวแห่งอรูปธรรมมีผัสสะเป็นต้น แก่โยคาวจรผู้ตั้งอยู่ในการกำหนดรูปนั้น นี้ ใด โดยอุบายนี้นั่นแล. คำว่า ในผมอันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน คือ ในผมอันมีกรรมเป็นสมุฏฐานที่ได้ขยายความจากผมอันมีสมุฏฐาน ๔.

กกฺขฬลกฺขณาติ อาทินา นเยนาติ เอตฺถ[๔] อาทิ-สทฺเทน น เกวลํ "ปคฺฆรณลกฺขณา อาโปธาตู"ติ อาทิลกฺขณวิเสเสน[๕] สทฺธึ

ด้วยอาทิ-ศัพท์ ในคำนี้ว่า โดยนัยมีอาทิว่า ปฐวีธาตุมีความแข้นแข็งเป็นลักษณะ บัณฑิตพึงเห็นว่า จะเป็นธาตุอื่นพร้อมกับความต่าง

---

[๑] ฉ. จ ธาตุววตฺถานวเสน.
[๒] ฉ. อรูปปริคฺคณฺหนุปาโย.
[๓] ฉ. กมฺมสมุฏฺฐานเกเส.
[๔] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
[๕] ฉ. อาทินา ลกฺขณวิเสเสน.

ธาตฺวนฺตรานิเยว, อถ โข เอกสมุฏฺฐานาทิเภทานิ โกฏฺฐาสนฺตรานิปีติ ทฏฺฐพฺพํ. เตเนวาห "พาจตฺตาฬีสาย ธาตุโกฏฺฐาเสสู"ติ.

ลักษณะมีอาทิว่า "อาโปธาตุ มีลักษณะไหลไปมา" ดังนี้ อย่างเดียวเท่านั้น ก็หามิได้ โดยที่แท้ ก็รวมเอาแม้โกฏฐาสอื่น ซึ่งจำแนกเป็นโกฏฐาสแห่งธาตุ อันมีสมุฏฐานเดียวเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในโกฏฐาสแห่งธาตุ ๔๒".

สพฺพํ นยเภทํ อนุคนฺตฺวาติ ยฺวายํ พาจตฺตาฬีสาย ธาตุโกฏฺฐาเสสุ ปฐวีธาตุอาทีนํ ลกฺขณาทิโต ววฏฺฐาปนวเสน นานาวิโธ รูปปริคฺคหนโย วุตฺโต, ตํ สพฺพํ นยเภทํ นยวิเสสํ อนุคนฺตฺวา, จกฺขุธาตุอาทีสุ รูปปริคฺคหมุเขสุ อรูปปริคฺคหทสฺสนวเสน โยชนา กาตพฺพาติ อธิปฺปาโย.

คำว่า ไปตามประเภท แห่งนัยทั้งปวง อธิบายว่า นัยแห่งการกำหนดรูปมีอย่างต่าง ๆ ที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เกี่ยวกับการกำหนดโดยลักษณะเป็นต้น แห่งปฐวีธาตุเป็นต้น ในบรรดาโกฏฐาสแห่งธาตุ ๔๒ นี้ใด บัณฑิตพึงกระทำคำประกอบเกี่ยวกับแสดงการกำหนดอรูป ในแนวแห่งการกำหนดรูปมีจักขุธาตุเป็นต้น ไปตามประเภทแห่งนัย คือความต่างแห่งนัยทั้งปวงนั้น.

ตตฺริทํ โยชนามุขมตฺตทสฺสนํ : เอกสฺส ตาว "จกฺขุธาตุ รูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณา, ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐาน-

การแสดงเพียงแนวคำประกอบในคำนั้น มีดังนี้ : เบื้องต้น เมื่อโยคาวจรท่านหนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิว่า

คุณอนงค์, คุณหญิงอัมพวัน, คุณระพีพรรณ, คุณสมนึก, คุณไขศรี, คุณสิริพร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ภูตปฺปสาทลกฺขณา วา"ติอาทินา[๑] นเยน ธาตุโย ปริคฺคณฺหนฺตสฺส "ปฐมาภินิปาโต ผสฺโส, ตํ สมฺปยุตฺตา เวทนา"ติ สพฺพํ โยเชตพฺพํ.

ตถา "ยถาวุตฺตลกฺขณาย จกฺขุธาตุยา รสานุภวนกเวทนา เวทนากฺขนฺโธ"ติอาทิ โยเชตพฺพํ. ตถา "ยถาวุตฺตลกฺขณา จกฺขุธาตู"ติ, "อารมฺมณปฏิวิชานนํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ"ติอาทินา สพฺพํ โยเชตพฺพํ. อายตนาทิวเสน รูปปริคฺคหมุเขสุปิ เอเสว นโย.

"จักขุธาตุ มีลักษณะเป็นความใสแห่งภูตรูปที่ควรแก่การกระทบรูปบ้าง มีลักษณะเป็นความใส แห่งภูตรูปอันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน มีความต้องการดูเป็นต้นเหตุบ้าง" ดังนี้ พึงประกอบคำทั้งหมดว่า "การที่อรูปธรรมตกลงมาเฉพาะหน้าทีแรก ปรากฏว่า ชื่อผัสสะ ต่อไปเวทนาอันสัมปยุตกับผัสสะนั้นปรากฏว่า ชื่อเวทนาขันธ์" ดังนี้.

พึงประกอบคำมีอาทิว่า "เวทนาอันเสวยรสแห่งจักขุธาตุ ซึ่งมีลักษณะตามที่กล่าวแล้วปรากฏชื่อว่าเวทนาขันธ์". อนึ่ง บัณฑิตพึงประกอบคำทั้งปวง โดยนัยมีอาทิว่า "จักขุธาตุ มีลักษณะตามที่กล่าวแล้ว" "วิญญาณอันรับรู้อารมณ์ จัดเป็นวิญญาณขันธ์". แม้ในแนวเกี่ยวกับการกำหนดรูป เกี่ยวกับอายตนะเป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ.

---

[๑] อฏฺฐสาลินี. ๕๙๒.

คุณอนงค์, คุณหญิงอัมพวัน, คุณระพีพรรณ, คุณสมนึก, คุณไขศรี, คุณสิริพร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

๖๗๑. ยถา นาม เหฏฺฐิมชฺฌานํ สุภาวิตํ วสีภาวํ ปาปิตเมว อุปริชฺฌานสฺส ปาทกํ ปทฏฺฐานํ โหติ, น ปฏิลทฺธมตฺตํ, เอวํ รูปปริคฺคโห สุวิสุทฺโธ นิชฺชโฏ นิคฺคุมฺโพ เอว อรูปปริคฺคหสฺส ปาทกํ ปทฏฺฐานํ โหติ, น อวิสุทฺโธ, ตสฺมา รูปารูปสฺส เอกเทเสปิ อนุปฏฺฐิเต โส อวิสุทฺโธ เอว นาม โหติ, ปเคว พหูสุ อนุปฏฺฐิเตสูติ ทสฺเสนฺโต อาห "สเจ หิ"ติ-อาทิ. ปพฺพเตยฺยา คาวี วิย พาลา อพฺยตฺตา อเขตฺตญฺญู.

๖๗๑. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า ฌานชั้นต่ำ ที่เจริญดีแล้วทำให้ถึงความเป็นวสีนั่นเอง ย่อมเป็นปทัฏฐานอย่างเลวของฌานชั้นสูง ฌานที่เพียงแต่ได้มา หาเป็นปทัฏฐานไม่ ฉันใด การกำหนดรูปที่หมดจดดี ไม่มีอะไรคาบเกี่ยว ไม่มีอะไรปิดบังนั่นเอง ย่อมเป็นปทัฏฐานอย่างเลวของการกำหนดอรูป การกำหนดรูปที่ไม่หมดจดดีหาเป็นปทัฏฐานไม่ ก็เหมือนฉันนั้น เพราะเหตุนั้น แม้เมื่อส่วนหนึ่งของรูปและอรูป ไม่ปรากฏ การกำหนดรูปนั้น ย่อมชื่อว่ายังไม่บริสุทธิ์นั่นเอง จะป่วยกล่าวไปไยถึงเมื่อส่วนมากไม่ปรากฏ ดังนี้ จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "เพราะถ้าว่า" ดังนี้. เหมือนโคที่หากินบนภูเขา โง่ ไม่ฉลาด ไม่รู้จักเขต.

ขคฺเคนาติ ขคฺคคฺเคน. สมุคฺคนฺติ มญฺชุสาสทิสํ มหาสมุคฺคํ. อปริคฺคหิตกมฺมฏฺ-ฐานสฺส อวิภตฺตํ วิย อุปฏฺฐหนฺตมฺปิ นามรูปํ

คำว่า ด้วยดาบ คือ ด้วยปลายดาบ. คำว่า ผอบ ได้แก่ ผอบใหญ่คล้ายหีบ. ท่านอาจารย์กล่าวการเปิดผอบ และการผ่า

วิภตฺตสภาวเมว, ตสฺส จ วิภาโค กมฺมฏฺฐานปริคฺคเหสุ ปากโฏ โหตีติ จ ทสฺสนตฺถํ สมุคฺควิวรณํ, ยมกตาลกนฺท-ผาลนญฺจ นิทสฺสนภาเวน วุตฺตํ. ยมกตาลกนฺทํ หิ ภินฺนสนฺตานมฺปิ อภินฺนํ วิย อุปฏฺฐาติ, เอวํ รูปารูปธมฺมาติ.

เง่าตาลด้วยภาวะเป็นตัวอย่าง เพื่อแสดงว่า นามรูป แม้ปรากฏเหมือนอย่างมิได้แบ่งแยกแก่บุคคลผู้มิได้กำหนดกรรมฐาน ก็มีสภาวะแบ่งแยกนั่นเอง และว่า ก็การแบ่งแยกนามรูปนั้น ย่อมปรากฏในการกำหนดกรรมฐาน. ก็เง่าตาลคู่ แม้มีรอยต่อที่แยกกัน ก็ปรากฏเหมือนไม่แยกกัน รูป-ธรรมและอรูปธรรม ก็เหมือนฉันนั้นแล.

สพฺเพปิ เตภูมิเก ธมฺเม นามญฺจ รูปญฺจาติ เทฺวธา ววฏฺฐเปตีติ เอตฺถ กิญฺจาปิ สพฺพ-สทฺโท อนวเสสปริยาทายโก, นามรูปภาโว ปน อญฺญมญฺญวิธุโรติ น ตทุภยํ สมุทายวเสน ปริสมาปเยตพฺพํ, ตสฺมา "ยเทตฺถ นมนลกฺขณํ, ตํ นามํ. ยํ รุปฺปนลกฺขณํ, ตํ รูปนฺ"ติ เอวํ เทฺวธา ววฏฺฐเปตีติ อตฺโถ.

ในคำว่า โยคาวจรย่อมกำหนดธรรมทั้ง-หลาย อันเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งสิ้น แยกเป็น ๒ ส่วน คือ นาม ๑ รูป ๑ นี้ ศัพท์ว่าทั้งสิ้น เป็นคำกำหนดถือเอาไม่มีส่วนเหลือ ก็จริง ถึงอย่างนั้นความเป็นนามและรูปแยกกันและกัน เพราะเหตุนั้น นามและรูปทั้ง ๒ นั้นไม่พึงให้สำเร็จลง โดยรวมกัน เพราะเหตุนั้น จึงมีความว่า ย่อมกำหนดแยกเป็น ๒ ส่วนอย่างนี้ว่า "ในนามและรูปทั้ง ๒ นี้ สิ่งใดมีความน้อมไปเป็นลักษณะ สิ่งนั้น เป็นนาม สิ่งใดมีความแปรผันไปเป็นลักษณะ, สิ่งนั้นเป็นรูป" ดังนี้.

เอวํ ววฏฺเปนฺโตเยว จ ตทุภยวินิมุตฺตสฺส เตภูมิกธมฺเมสุ กสฺสจิ ธมฺมสฺส อภาวโต "สพฺเพปิ เตภูมิเก ธมฺเม นามญฺจ รูปญฺจาติ เทฺวธา ววฏฺเปตี"ติ วุจฺจติ. "นามญฺจ รูปญฺจา"ติ เอเตเนว ตสฺส ทุวิธภาเว สิทฺเธ "เทฺวธา ววฏฺเปตี"ติ อิทํ นามรูปวินิมุตฺตสฺส อญฺญสฺส อภาวทสฺสนตฺถํ.

ก็โยคาวจร ผู้กำหนดแยกอยู่อย่างนี้นั่นแล ท่านเรียกว่า "กำหนดธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งสิ้น แยกเป็น ๒ ส่วน คือ นาม ๑ รูป ๑" เพราะในบรรดาธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ ไม่มีธรรมอะไร ๆ ที่พ้นไปจากนามและรูปทั้ง ๒ นั้น. เมื่อความที่นามและรูปนั้นสำเร็จเป็น ๒ อย่าง ด้วยคำว่า "นาม ๑ รูป ๑" นี่นั่นแล คำว่า "ย่อมกำหนดแยกเป็น ๒ ส่วน" นี้ ก็เพื่อจะแสดงความไม่มีธรรมอื่นที่พ้นไปจากนามและรูป.

เตเนวาห "<u>นามรูปมตฺตโต อุทฺธํ</u>"ติอาทิ. "สพฺเพปิ เตภูมิเก ธมฺเม"ติ ปุน[๑] สพฺพคฺคหณญฺเจตฺถ สมฺมสนุปคสฺส ธมฺมสฺส อนวเสสิตพฺพตาย[๒] วุตฺตํ. ตญฺหิ อนวเสสโต ปริญฺเญยฺยํ เอกํสโต วิรชฺชิตพฺพํ, ตโต จ จิตฺตํ วิราชยํ ปโมเจตพฺพํ.

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "<u>นอกจากเป็นเพียง นามรูปแล้ว</u>" ดังนี้. ส่วนศัพท์ว่า "ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งสิ้น" ในที่นี้ ท่านกล่าวไว้เพราะความที่ธรรม อันควรแก่การพิจารณาเป็นสภาวะที่ไม่พึงให้มีส่วนเหลือ. จริงอยู่ ธรรมชาตินั้น ควรกำหนดรู้โดยไม่มีส่วน-

---

[๑] ฉ. ปน.

[๒] ฉ. สมฺมสนุปคสฺส... อนวเสเสตพฺพตาย.

เหลือ ควรคลายกำหนัดโดยส่วนเดียว และเพราะเหตุนั้น จิต ภิกษุก็ควรคลายกำหนัดปลดเปลื้องไป.

เตนาห ภควา :

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า :

"สพฺพํ ภิกฺขเว อนภิชานํ อปริชานํ ตตฺถ จิตฺตํ อวิราชยํ อปฺปชหํ อภพฺโพ ทุกฺขกฺขยาย. สพฺพญฺจ โข ภิกฺขเว อภิชานํ ปริชานํ ตตฺถ จิตฺตํ วิราชยํ ปชหํ ภพฺโพ ทุกฺขกฺขยายา"ติ.[๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่ไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้สิ่งทั้งปวง ไม่คลายกำหนัด ยังละไม่ได้ซึ่งจิตในสิ่งทั้งปวงนั้น ยังเป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ส่วนผู้ที่รู้ยิ่ง กำหนดรู้สิ่งทั้งปวง คลายกำหนัด ละได้ซึ่งจิตในสิ่งทั้งปวงนั้น เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์" ดังนี้.

ยทิ เตภูมิกํ ธมฺมชาตํ อนวเสสโต คหิตํ "นามรูปนฺ"ติ, ยํ อิโต พาหิรเกหิ ปทตฺถภาเวน ปริกปฺปิตํ, เสยฺยถีทํ ? ปกติอาทิ ทฺรพฺยาทิ ชีวาทิ กายาทิ, ตตฺถ กถํ ปฏิปชฺชิตพฺพนฺติ ?

ถามว่า ถ้าธรรมชาติอันเป็นไปในภูมิ ๓ ท่านถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือว่า "นามรูป" ดังนี้ ไซร้ ลัทธิใด ที่คนพวกนอกจากศาสนานี้ กำหนดเอาโดยเป็นความหมายเฉพาะบท เช่น ประกฤติเป็นต้น

---

๑ สํ. สฬา. ๑๘/๒๑, ๒๓.

ทรัพย์เป็นต้น ชีวะเป็นต้น กายเป็นต้น, ในลัทธินั้นควรปฏิบัติอย่างไร ?

อุมฺมตฺตกวิปฺปลาปสทิเส[๑] อสมฺมาสมฺพุทฺธปฺปเวทิเต กา ตตฺถ อญฺญา ปฏิปตฺติ อญฺญตฺร อชฺฌุเปกฺขนโต. อถวา เตปิ นามรูปนฺโตคธภาวาภาววเสน นิจฺฉิตา เอวาติ เวทิตพฺพา. กถํ ? ปกติ, มหา, อหํกาโร, ตมฺมตฺตานิ, อินฺทฺริยานิ, ภูตานิ, ปุริโสติ เอเต ปกติอาทโย.

ข้อนี้ ขอตอบว่า ในลัทธินั้น มิใช่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศไว้ เป็นเหมือนกับความเพ้อไปอย่างคนบ้า จะมีข้อปฏิบัติอะไรอื่น นอกจากวางเฉย. อีกอย่างหนึ่ง ลัทธิแม้เหล่านั้น พึงทราบว่า ตัดสินทีเดียว เกี่ยวกับความเป็นสิ่ง ที่จัดเข้าอยู่ในนามรูปและความไม่เป็น. ข้อนี้อย่างไร ? อรรถเหล่านี้ คือ ประกฤติ มหัต อหังการ ตันมาตระ, อินทรีย์, ภูต, ปุรุษะ ชื่อว่าอรรถมีประกฤติเป็นต้น.

ตตฺถ สมฺภาเวน ปวตฺตมานานํ สตฺตรชตมสงฺขาตานํ สุขทุกฺขโมหานํ สมุหาโย ปกติสมุหาโย[๒] ปกติ, ปธานนฺติ จ วุจฺจติ. สตฺตมตฺตสมฺปเวทนีโย มหา, พุทฺธีติ เกจิ.

ในบรรดาอรรถเหล่านั้น ความรวมกันแห่งสุขทุกข์และโมหะ คือความรวมแห่งประกฤติ ที่เรียกว่า สัตวะ รชะ ที่เป็นไปด้วยภาวะเสมอกัน ท่านเรียกว่า ประกฤติ และว่า

---

[๑] ฉ. อุมฺมตฺตกวิปลฺลาสสทิเส.

[๒] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

สตฺตรชาทีสุ อภิมาโน อหํกาโร, อสฺมิ-มตฺตาติ เกจิ.

ประธาน. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ความรวมที่ประกาศแต่เพียงสัตวะ ชื่อว่า มหัต ได้แก่ พุทธิ. ในบรรดาคุณมีสัตวะ และรชะเป็นต้น อภิมานะ ชื่อว่า อหังการ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เป็นเพียงอัสมิ คือยึดถือว่าเป็นเรา.

สทฺทผสฺสรูปรสคนฺธา ตมฺมตฺตานิ อญฺญมญฺญ-วิสิฏฺฐานํ ปฐวีอาทีนํ เอกุตฺตรตาทสฺสนโต เอกุตฺตรานิ ตมฺมตฺตานีติ วิญฺญวาสิเอก-ลกฺขเณหิ ตมฺมตฺเตหิ เอกลกฺขณาทิวิเสสา สญฺชิยนฺติ[๑] สุขุมภาเวน ปน เนสํ สมฺปเวสนโต เอกุตฺตรตาติ เกจิ.

เสียง ผัสสะ รูป รส และกลิ่น ชื่อว่า ตันมาตระ เพราะแสดงถึงความที่ธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น ซึ่งต่างจากกันและกันเพิ่มขึ้นอีกหนึ่ง การเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งเป็นตันมาตระ เพราะเหตุนั้น ความต่างกันที่มีลักษณะเดียวกัน ท่านจัดเข้ากับตันมาตระซึ่งมีลักษณะเดียวกับมีดที่แทง อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ความที่เพิ่มขึ้นอีกหนึ่งก็เพราะตันมาตระเหล่านั้น ผนวกเข้าด้วยความเป็นสุขุมรูป.

โสตาทีนิ ปญฺจ สวนาทิวุตฺติกานิ พุทฺธินฺทริยานิ, วจนาทานวิจรณุสฺสคฺคานนฺท-

อินทรีย์ ๕ มี โสตะเป็นต้น ซึ่งมีความเป็นไปด้วยการได้ยินเป็นต้น ชื่อว่า

---

[๑] ฉ. เอกลกฺขณา วิเสสา สชิยนฺติ.

กิจฺจานิ วาจาทีนิ ปญฺจ กมฺมินฺทฺริยานิ. มโน อนฺโตกรณํ, อิตรํ พาหิรกรณํ. คนฺธาทีหิ อารทฺธานิ ปรวีอุทกอคฺคิวายุอากาสานิ ภูตานิ, เจตนาสภาโว ปุริโสติ เอวํ ปกติอาทีนิ สรูปโต เวทิตพฺพานิ.

พุทธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ความรู้ ญาเณนทรีย์ก็เรียก) อินทรีย์ ๕ มีปากเป็นต้น ซึ่งมีหน้าที่พูด (ปาก) จับ (มือ) เที่ยวไป (เท้า) ถ่ายหนักเบา (ทวารหนัก ทวารเบา) และความเพลิดเพลิน (องค์กำเนิด) ชื่อว่า กรรมินทรีย์. มนัสเป็นอันตกรณะ (คือทำภายใน) อายตนะนอกนี้ เป็นพาหิรกรณะ (คือทำภายนอก). ดิน น้ำ ไฟ ลม และอากาศ ซึ่งเริ่มต้นด้วยกลิ่นเป็นต้น ชื่อว่า ภูต สภาวะ คือ เจตนาชื่อว่า ปุรุษะ บัณฑิตพึงทราบลัทธิมีประกฤติเป็นต้น โดยสรุปด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ตตฺถ หิ ปกติ ตาว สุขทุกฺขโมหมตฺตตาย นามํ, สมวิสมภาวาปตฺติโต อนิจฺจา, ทุกฺขา, สงฺขตา จ อาปนฺนา. มหาปิ "ตสฺมา อาลิงฺคโต[๑] ลิงฺควิเสสามตฺโต มหา อุปฺปชฺชตี"ติ วจนโต, พุทฺธิ-

ก็ในบรรดาคำเหล่านั้น เบื้องต้นประกฤติจัดเป็นนาม เพราะความเป็นเพียงสุข ทุกข์ และโมหะ ต้องเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นสังขตะ เพราะถึงความเป็นสิ่งที่สม่ำเสมอ และปราศจาก

---

[๑] ฉ. อลิงฺคโต.

ภาวานุชานนโต จ นามํ, อนิจฺจํ, สงฺขตเมว จ อาปนฺนํ.

ความสม่ำเสมอ. แม้มหัต ก็จัดเป็นนาม เพราะกล่าวไว้ว่า "มหัต เป็นเพียงความต่างของลักษณะ ย่อมเกิดจากสิ่งที่ไม่มีลักษณะนั้น" และเพราะยอมรับความเป็นพุทธิ ต้องเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นสังขตะเหมือนกัน.

"ตสฺมา มหโต ฉ วิเสสา สชฺชิยนฺตี"ติ สกฺกเฏ[๑] วจนโต "อสฺมี"ติ คหณนิมิตฺต-ภาวานุชานเนน อหํกาโร อภิมาโนติ กตฺวา นามํ, ตโต เอว อนิจฺจสงฺขตภาวาปตฺติ จสฺส สิทฺธา. อิตรํ ตมฺมตฺตปญฺจกํ คนฺธรสรูปผสฺสสทฺทภาวานุชานนโต รูปํ, อรูปนฺติ ปน กาปิลานํ มิจฺฉาภินิเวสมตฺตํ.

อหังการ จัดเป็นนาม เพราะกระทำอธิบายว่าเป็นอภิมานะ ด้วยการยอมรับภาวะที่เป็นนิมิต แห่งความยึดถือว่า "เป็นเรา" โดยกล่าวไว้ในคัมภีร์สันสกฤตว่า "ท่านจัดความต่างไว้ ๖ ประการจากมหัตนั้น" ก็เพราะเหตุนั้นแหละ อหังการนั้นจึงสำเร็จการถึงความเป็นสิ่งไม่เที่ยง และเป็นสังขตะ. ตันมาตระ ๕ ประการ นอกนี้ จัดเป็นรูป เพราะยอมรับความเป็นกลิ่น รส รูป ผัสสะ และเสียง แต่พวกลัทธิอาจารย์กปิล เพียงแต่ยึดมั่นผิด ๆ ไปว่า เป็นอรูป.

[๑] ฉ. สชิยนฺตีติ สกฺกเต.

เต หิ โสฬส วิเสสา ปญฺจ ภูตานิ, เอกาทสินฺทฺริยานิ ภูเตหิ ภูตวิเสสานีติ คนฺธาทิตมฺมตฺเตหิ ตนฺนิสฺสยานิ ปจวีอาโปเตโชวาโยอากาสสงฺขาตานิ ภูตานิ อิจฺฉิตานิ. "ตพฺพิเสสา จ นานาชาติกา อหํการโต จ อินฺทฺริยานี"ติ วจนโต โสตกายจกฺขุชิวฺหาฆานวาจาปาณิปาทวายุปตฺตานิ[1] เจว มโน จาติ <u>เอกาทสินฺทฺริยานิ</u>.

ตตฺถ <u>มโน</u> นามํ, อิตรานิ สพฺพานิ รูปํ. <u>วาจาติ</u> เจตฺถ อตฺถาวโชตกสฺส อกฺขรสมุทายสฺส คหณํ. อิเมสํ ปน ธมฺมิโน ธมฺมสฺส อนญฺญตฺถสฺส อิจฺฉิตตฺตา สิทฺธาว อนิจฺจตา ปริณามปกฺเข, อภิพฺยตฺติปกฺเขปิ ยทิ ตพฺพิสยญาณุปฺปาเทน อภิพฺยญฺชนํ สิทฺธาว

ก็ลัทธิเหล่านั้นเป็นความต่าง ๑๖ อย่าง คือ ภูต ๕ อินทรีย์ ๑๑ ความต่างของภูตก็โดยภูตทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงปรารถนาภูตกล่าวคือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และอากาศ อันเป็นที่อาศัยของอินทรีย์นั้นกับตันมาตระมีกลิ่นเป็นต้น. โดยที่มีคำว่า "อินทรีย์ทั้งหลายมาจากความต่างนั้น และจากอหังการซึ่งมีชาติต่าง ๆ" <u>อินทรีย์จึงมี ๑๑</u> คือ โสตะ ๑ กาย ๑ จักษุ ๑ ชิวหา ๑ ฆานะ ๑ ปาก ๑ มือ ๑ เท้า ๑ ทวารหนักเบา ๑ องค์กำเนิด ๑ และมนัส ๑.

ในบรรดาอินทรีย์เหล่านั้น <u>มนัส</u> จัดเป็นนาม อินทรีย์นอกนี้ทั้งหมด จัดเป็นรูป. ส่วนในคำว่า <u>ปาก</u> นี้ ท่านถือเอาความรวมอักขระที่ส่องความให้กระจ่าง. ก็อินทรีย์เหล่านี้ เพราะท่านปรารถนาธรรมที่มีเหตุไม่ใช่มีผลเป็นอย่างอื่น ความเป็นสิ่ง

[1] ฉ. ...ปายุปตฺตานิ.

อนิจฺจตา, อถ ตโต ปุพฺเพปิ ญาณํ อตฺเถว. อภิพฺยตฺติวาโท[๑] ปน สิยาติ อิทเมตฺถ ทิสามตฺตํ.

ไม่เที่ยง จึงสำเร็จได้ในฝ่ายที่เปลี่ยนแปลงไป แม้ในฝ่ายที่ชัดเจน ถ้าความชัดเจนด้วยการเกิดญาณขึ้น มีลัทธินั้นเป็นอารมณ์ ก็สำเร็จเป็นความไม่เที่ยง ถ้าแม้ก่อนจากนั้น ก็มีญาณอยู่เหมือนกัน. ส่วนลัทธิเกี่ยวกับความแจ่มแจ้งทางอินทรีย์ ก็พึงมี ที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงข้อชี้ในเรื่องนี้.

ทฺรพฺยคุณกมฺมสามญฺญวิเสสสมวายา ทฺรพฺยาทิกา.

ทรัพย์ คุณ กรรม สามานยะ วิเศษ สมวายะ ชื่อว่า อรรถเฉพาะบทมีทรัพย์เป็นต้น.

ตตฺถ ปจวี อาโป เตโช วาโย[๒] อากาโส กาโล ทิสา อตฺตา มโนติ นว ทฺรพฺยานิ. สทฺทรูปรสคนฺธผสฺสสงฺขาปริมาณานิ ปุถุตฺวสํโยควิโยคปรตฺวาปรตฺวพุทฺธิสุขทุกฺขอิจฺฉาโทสปยตฺตคุรุตฺวทฺรวตฺวเสฺนหเวคา สงฺขาราทิฏฺฐา เจติ เอวเมเต เตวีสติ คุณา.

ในบรรดาอรรถเฉพาะบทเหล่านั้น อรรถเฉพาะบท ๙ อย่าง คือ ปฐวี อาโป เตโช วายุ อากาศ กาล เทศะ อัตตา มนัส ชื่อว่า ทรัพย์. อรรถเฉพาะบท ๒๓ เหล่านี้อย่างนี้ คือ ศัพท์ (เสียง) ๑ รูป (สี) ๑ รส ๑ คันธะ (กลิ่น) ๑ ผัสสะ (การ

---

[๑] ม. อภิพฺยตฺติวาทา.
[๒] ฉ. วายุ.

ถูกต้อง) ๑ สังขยา (จำนวน) ๑ ปริมาณ (ขนาด) ๑ ปฤถฤตวะ (ความต่าง) ๑ สังโยคะ (ความรวม) ๑ วิโยคะ (ความ-แยก) ๑ ปรัตวะ (ความใกล้) ๑ อปรัตวะ (ความไกล) ๑ พุทธิ (ความรู้) ๑ สุขะ (ความสุข) ๑ ทุกขะ (ความทุกข์) ๑ อิจฉา (ความปรารถนา) ๑ โทสะ (ความโกรธ) ๑ ปยัตตะ (ความพยายาม) ๑ คุรุตวะ (ความหนัก) ๑ ทฺรวตฺว (ความเหลว) ๑ เสฺนห (ความเหนียว) ๑ เวคะ (ความเร็ว) ๑ สังสการ (ความขยายออก) ๑ อทิฏฐะ (สิ่งที่มองไม่เห็น ได้แก่ธรรมและอธรรม) ๑ ชื่อว่า คุณ.

อุกฺเขปนํ อวกฺเขปนมากุจนํ ปสารณํ คมนมิติ ปญฺจ กมฺมานิ. อญฺญมญฺญวิสิฏฺเฐสุ อวิสิฏฺฐจ-มภิธานํ ปจฺจโย โหติ.

อรรถเฉพาะบท ๕ อย่าง คือ อุตฺเกฺษปนะ (การเคลื่อนไหวไปเบื้องบน) ๑ อวเกฺษ-ปนะ (การเคลื่อนไหวไปเบื้องล่าง) ๑ อากุจนะ (การหดตัว) ๑ ประสารณะ (การเหยียดออก) ๑ คมนะ (การเคลื่อนที่) ๑ ชื่อว่า กรรม. ชื่อที่เหลือลง

ในอรรถเฉพาะบทที่ต่างกันและกัน ย่อมเป็นปัจจัย.

สํ-อิติ ยโต ทุรพฺยคุณกมฺเมสุ สา อตฺถิ เอวาติ เอตํ มหาสามญฺญํ. ปรวีอาทีสุ อนุวตฺติพฺพยาวุตฺติพุทฺธินิมิตฺตํ ทุรพฺยตฺวาทิ, ตํ ยถา ทุรพฺยตฺวคุณตฺวกมฺมตฺวฆฏตฺวาทิ เอโส สามญฺญวิเสโส. อิห ตนฺเตสุ ปโฏ กปาเลสุ ฆโฏติ อิเหติ ยโต เหตุเหตุผลานํ สมฺพนฺโธ สมวาโยติ วุตฺโต, สมวาโยติ เอวเมเต ทุรพฺยาทิกา.

ลักษณะนี้ คือ ในบรรดาทรัพย์ คุณและกรรม ส่วนที่กำหนดว่าร่วมกัน ส่วนนั้นมีอยู่ทีเดียว ชื่อว่า มหาสามานยะ. ความเป็นทรัพย์เป็นต้น ที่เป็นเหตุแห่งความรู้สึกในทางคล้อยตามและขัดแย้งในภูตรูป มีปฐวีเป็นต้น ตัวอย่างเช่น ความเป็นทรัพย์ ความเป็นคุณ ความเป็นกรรม และความเป็นหม้อเป็นต้น นี่ชื่อว่า สามานยวิเศษ. ความสัมพันธ์แห่งเหตุกับผล แห่งเหตุที่กำหนดไว้ว่า อยู่ในนี้ อย่างคำว่า ผ้าอยู่ในเส้นด้ายนี้ หม้ออยู่ในกระเบื้องนี้ ที่ท่านเรียกว่า ความรวม ชื่อว่า สมวายะ อรรถเฉพาะบทดังได้กล่าวมาฉะนี้ ชื่อว่า อรรถเฉพาะบทมีทรัพย์เป็นต้น.

ตตฺถ ปรวีอาปเตชวายโว[๑] ภูตรูปํ, อากาสํ เตสํ อภาวมตฺตํ, ปริจฺเฉโท วา,

ในบรรดาอรรถ เฉพาะบทเหล่านั้น ดิน น้ำ ไฟ ลม จัดเป็นภูตรูป อากาศ

๑ ฉ. ...วายุ.

จนฺทสุริยาทิปริวตฺตนํ, ธมฺมปฺปวตฺติญฺจ อุปาทาย ปญฺญตฺติมตฺตํ กาโล. ตถา ทิสา, อตฺตา จ. มโน นามํ. สทฺทรูปรสคนฺธา รูปเมว. ตถา ผสฺโส ภูตตฺตยสภาวโต. สงฺขา เอกาทิกา ตํ ตํ อุปาทาย ปญฺญตฺติมตฺตํ. ตถา อวยวสมุทาเย คุณวิเสสวเสน, สณฺฐานวิเสสวเสน วา มหนฺตํ ทีฆํ, ตพฺพิปริยายโต อณุ รสฺสนฺติ ภินฺนลกฺขณเทเสสุ ปุถุตฺวนฺติ.

เป็นเพียงความไม่มีของดิน น้ำ ไฟ ลม เหล่านั้น หรือเป็นการกำหนดตัด ความหมุนเวียนแห่งดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์ เป็นต้น และข้อที่เป็นเพียงบัญญัติ อาศัยความเป็นไปแห่งธรรม ชื่อว่า กาล. เทศะ และอาตมัน ก็เช่นเดียวกัน. มนัส จัดเป็นนาม. เสียง รูป รส และกลิ่น จัดเป็นรูปอย่างเดียว. ผัสสะ ก็จัดเป็นรูปเหมือนกัน เพราะมีภูตรูปทั้ง ๓ เป็นสภาพ. สังขยา (จำนวน) มีหนึ่งเป็นต้น ก็เป็นเพียงบัญญัติ เพราะอาศัยจำนวนนั้น ๆ. ปฤถุตวะ (ความต่าง) ในเทศะที่มีลักษณะต่างกัน คือ ความใหญ่ ยาว เกี่ยวกับความต่างแห่งคุณในความย่อยและความรวม หรือเกี่ยวกับความต่างแห่งสัณฐาน ความเล็ก สั้น โดยปริยายต่างจากนั้น ก็จัดเป็นเพียงบัญญัติเหมือนกัน ดังนี้.

ภินฺนเทสชานํ สหภาเว สํโยโคติ. ตทปาเย วิโยโคติ. สมานทิสาเทสคตานํ รูปานํ

สังโยค (ความรวม) ในเพราะ ความที่สิ่งที่เกิดในเทศะต่างกันมาร่วมกัน ก็จัดเป็น

มหทพฺพนฺตรานํ วเสน ปรมปรนฺติ ปญฺญตฺติ-มตฺตํ. พุทฺธิสุขทุกฺขอิจฺฉาโทสปยตฺตา นามเมว. ครุตฺวทฺรวตฺวเสฺนหเวคา รูปธมฺมานํ ปวตฺติวิเสสโต คเหตพฺพาการา. อิตโร สงฺขาโร ญาณสฺส ปวตฺติวิเสโส. อทิฏฺโฐปิ ธมฺมาธมฺมภาวโต นามเมว.

เพียงบัญญัติ. วิโยค (ความแยก) ในเพราะความปราศไปของสิ่งที่ร่วมนั้น ก็จัดเป็นเพียงบัญญัติ. ข้อที่ว่า ความใกล้ ความไกล เกี่ยวกับระหว่างของมหัตและทรัพย์แห่งรูปทั้งหลาย ที่อยู่ในทิศและเทศะเสมอกัน ก็จัดเป็นเพียงบัญญัติ. พุทธิ (ความรู้) สุขะ ทุกข์ อิจฉา (ความปรารถนา) โทสะ และ ปยัตตะ (ความพยายาม) จัดเป็นนามอย่างเดียว. ครุตวะ (ความหนัก) ทรวตวะ (ความเหลว) เสนหะ (ความเหนียว) และเวคะ (ความเร็ว) เป็นอาการที่พึงถือเอาโดยความต่างแห่งความเป็นไป ของรูปธรรมทั้งหลาย. สังสการะ (ความขยายออก) นอกนี้ เป็นความต่างแห่งความเป็นไปของญาณ. แม้อทิฏฐะ (สภาวะที่มองไม่เห็น) ก็จัดเป็นนามอย่างเดียว เพราะความเป็นธรรมและอธรรม.

อุกฺเขปนํ อวกฺเขปนํ อากุญฺจนํ ปสารณํ คมนนฺติ รูปธมฺมานํ ปวตฺติมตฺตํ. สทิสาสทิส-

อุตเกษปนะ (ความเคลื่อนไหวไปเบื้องบน) อวเกษปนะ (ความเคลื่อนไหวไปเบื้อง-

ตายํ สามญฺญวิเสสสญฺญา, อยุตฺตสมฺพนฺเธ สมวายสมญฺญาติ ทฺรพฺยาทีนมฺปิ นาม-รูปนฺโตคธตา ทฏฺฐพฺพา.

ล่าง) อากุจนะ (ความหดตัว) ประสารณะ (ความยืดตัวออก) และ คมนะ (ความเคลื่อนที่) อรรถเฉพาะดังกล่าวนี้ ก็เป็นเพียงความเป็นไป ของรูปธรรมทั้งหลาย. ชื่อสามานยวิเศษ อยู่ในความเหมือนกันและไม่เหมือนกัน ชื่อ สมวายะ อยู่ในความสัมพันธ์อรรถที่ไม่ควร. เพราะเหตุนั้นบัณฑิตพึงเห็นความที่อรรถเฉพาะบท มีทรัพย์เป็นต้น เป็นอรรถที่หยั่งลงในนามและรูปได้.

ชีวาชีวพนฺธปุญฺญปาปาสวสํวรนิชฺชรวิโมกฺขา ชีวาทิกา. ตตฺถ ชีโวติ อตฺตา. ปุคฺคลธมฺมาธมฺมากาสกาเลสุ อชีวสญฺญา. เตสุ สทฺทผสฺสรูปรสคนฺธสณฺฐานพนฺธเภท-สุขุมปรอปราฆาตปฺปภาจฺฉาโยชฺชากตมานิ ปุคฺคลลกฺขณนฺติ ปุคฺคโล รูปํ รูปธมฺมานํ ปวตฺติอาการมตฺตโต. ธมฺมาธมฺมา ชีวปุคฺคลานํ คติฐิติมตฺตตาย ตทวิสิฏฺฐา. อากาสกาลา ปณฺณตฺติมตฺตํ. พนฺโธ

อรรถเฉพาะบทมีชีวะ อชีวะ พันธะ บุญ บาป อาสวะ สังวร นิชชระ และวิโมกข์ ชื่อว่า อรรถเฉพาะบทมีชีวะเป็นต้น. ในบรรดาอรรถเฉพาะบทเหล่านั้น คำว่า ชีวะ ได้แก่ อาตมัน. ในบุคคล ธรรม อธรรม อากาศ และกาล ท่านตั้งชื่อว่า อชีวะ. ในบรรดาอรรถเฉพาะบทเหล่านั้น เสียง ผัสสะ รูป รส กลิ่น สัณฐาน พันธะ ความแตก ความละเอียด

"กมฺมปุคฺคลนฺตรสํโยโค"ติ วจนโต เตหิ อนญฺญา. ปุญฺญปาปานิ นามนฺติ ปากฏเมว.

ความใกล้ ความไกล ความกระทบ รัศมี เงา ความสว่าง และความมืด เป็นลักษณะของบุคคล เพราะเหตุนั้น บุคคลจึงชื่อว่าเป็นรูป เพราะเป็นเพียงอาการเป็นไปแห่งรูปธรรมทั้งหลาย. ธรรมและอธรรม ไม่ใช่ทำให้บุคคลนั้นต่างกัน เพราะเป็นเพียงความดำเนินไป และความตั้งอยู่ของชีวะและบุคคล. อากาศและกาล เป็นเพียงบัญญัติ. พันธะ ไม่ใช่เป็นอย่างอื่นไปจากบุคคลและธรรมอธรรมเหล่านั้น เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "ความรวมระหว่างกรรมและบุคคล". คำว่า บุญและบาป เป็นนามชัดเจนทีเดียว.

"กมฺมปุคฺคลานมาสโว"ติ วจนโต ปุญฺญาปุญฺญสมฺภเว อาสวสมญฺญาติ ตโต อวิสิฏฺโฐ[๑] อาสโว. "อาสวนิโรโธ สํวโร"ติ วจนโต ปฏิปกฺเขน ปุญฺญาปุญฺญนิโรโธ สํวโร.

เมื่อมีบุญและบาป ก็จะมีชื่อว่า อาสวะ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "อาสวะของกรรมและบุคคล" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น อาสวะไม่ต่างไปจากบุญและบาปนั้น. การดับบุญ

[๑] ม. อวสิฏฺโฐ.

"กมฺมผลาปฺปวตฺติยา[๑] ปกติยา อปฺปวตฺติ นิชฺชโร"ติ วจนโต วิปากนิโรธนิมิตฺตํ นิชฺชโร.

และบาปโดยเป็นปฏิปักษ์กัน ชื่อว่า สังวร เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "การดับอาสวะเป็นสังวร". นิมิตแห่งการดับวิบาก ชื่อว่า นิชชระ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "ความไม่เป็นไปแห่งประกฤติ เพราะความไม่เป็นไปแห่งผลกรรม ชื่อว่า นิชชระ".

โมกฺโขปิ "สพฺพกมฺมวิโมกฺโข"ติ วจนโต กมฺมปุคฺคลชีววิโยโค. ตตฺถ กมฺมปุคฺคลานํ สทฺทาทิลกฺขณตาย รูปมตฺตตา ปุญฺญาปุญฺญมตฺตตาย อรูปตา, ชีโว จ อรูปมตฺตเมวาติ อยํ ทฺรพฺยโมกฺโข. ภาวโมกฺโข ปน ชีวสฺส ราคาทิภาวาปริณาโม ราคาทโย นามเมวาติ ชีวาทโยปิ นามรูปนฺโตคธา เอว.

แม้ โมกษะ ก็คือความแยกกรรมบุคคลและชีวะ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "วิโมกษะแห่งกรรมทั้งปวง". ในบรรดาอรรถเหล่านั้น ความที่กรรมและบุคคลเป็นเพียงรูป ก็เพราะความที่มีเสียงเป็นต้น เป็นลักษณะ เป็นเพียงอรูป ก็เพราะเป็นเพียงบุญและบาป อนึ่ง ชีวะ เป็นเพียงอรูปอย่างเดียว ที่กล่าวมานี้ เป็นทรัพยโมกษะ (ความพ้นจากทรัพย์). ส่วนภาวโมกษะ (ความพ้นจากภาวะ) ได้แก่ ความไม่เปลี่ยนแปลงแห่งความเป็นราคะเป็นต้น แห่งชีวะ อรรถมีราคะเป็นต้น เป็นนามอย่างเดียว เพราะ

[๑] ม. กมฺมผลปฺปวตฺติยา.

เหตุนั้น อรรถเฉพาะบท แม้มีชีวะเป็นต้น ก็หยั่งลงภายในนามรูปนั่นเอง.

กายปฺปวตฺติคติชาติพนฺธาปวคฺคา กายาทิกา. ตตฺถ ปฐวีอาปเตชวายุอตฺตสุขทุกฺเขสุ กายสมญฺญา. ตทวิสิฏฺฐา ปวตฺติคติชาติพนฺธาปวคฺคา, "ภาโวติ อตฺโถ, กาโยติ อนตฺถนฺตรนฺ"ติ วจนโต กายโต อญฺญํ กิญฺจิ นตฺถิ. "ปวตฺติสญฺญา กิริยาสํโยควิภาเคสู"ติ วจนโต คติอาทิปฺปกาเรน ปวตฺตา ปฐวีอาทโย เอว ปวตฺติ อุปจาโร.

กาย ปวัตติ คติ ชาติ พันธะ อปวรรค ชื่อว่า อรรถเฉพาะบท มีกายเป็นต้น. บรรดาอรรถเฉพาะบทเหล่านั้น ในดิน น้ำ ไฟ ลม อาตมัน สุข และทุกข์ ท่านตั้งชื่อว่ากาย. ปวัตติ คติ ชาติ พันธะ และอปวรรค ไม่ต่างไปจากกายนั้น อะไร ๆ อย่างอื่น ๆ จากกาย ย่อมไม่มี เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "คำว่า ภาวะ ได้แก่ เนื้อความ คำว่า กาย ได้แก่ สิ่งที่มิใช่เนื้อความอย่างอื่น". อรรถเฉพาะบท มีปฐวีเป็นต้นนั่นเอง ที่เป็นไปโดยประการที่เป็นคติเป็นต้น ชื่อว่า ปวัตติ (ความเป็นไป) คือเป็นอุปจาร เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "กิริยา ความรวม และความแยก ท่านตั้งชื่อว่าปวัตติ".

"ตสฺมึ อนตฺถนฺตรนฺ"ติ วจนโต กายโต อนญฺญา สุรมนุชเปตติรจฺฉานนรกูปปตฺติโย

การเข้าถึงความเป็นเทวดา มนุษย์ เปรต เดรัจฉาน และสัตว์นรก ซึ่งไม่ใช่อื่นไปจาก

คติโย. ตาสุ ปุริมาปุริมาวิสิฏฺโฐ คตีสุ ชาตสฺส นิจฺฉโยปิ ปวตฺติมตฺตนฺติ ตโต อนญฺญา กณฺหนีลรตฺตปีตสุกฺกอติสุกฺกสงฺขาตา ชาติโย.

กาย ชื่อว่า คติ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "ในกายนั้น ไม่มีเนื้อความอย่างอื่น". แม้การตัดสินของผู้เกิดในคติทั้งหลาย ซึ่งไม่ต่างกันทั้งเก่าและไม่เก่าเหล่านั้น ก็เป็นเพียงปวัตติ เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ชาติ ก็คือ ดำ เขียว แดง เหลือง ขาว และขาวจัด ไม่ใช่อื่นไปจากคตินั้น.

ตา อุตฺตรุตฺตรวิสิฏฺฐา อญฺญาณโมหราคโทสตตฺวาสนุทสฺสนปฺปายา สุกฺกชาติ, อนุตา อจฺจนฺตวิมุตฺตา อวคาหิตฺวา จาติ สุกฺกชาติ. "โทเสสุ พนฺธสมญฺญา"ติ วจนโต อญฺญาณาทิลกฺขณสฺส พนฺธสฺส ชีวโต อนญฺญตา. อญฺญาณาทิโทสาภาวโต อปฺปวคฺคสิทฺธีติ กายาทโยปิ นามรูปมตฺตเมว.

ชาติเหล่านั้น ต่างกันยิ่ง ๆ ขึ้นไป สุกกชาติ มีการแสดงออกของความที่มีโมหะ คือ อัญญาณะ ราคะ โทสะ น้อย ชื่อว่า สุกกชาติ ก็เพราะมีอรรถว่า เป็นที่สุดพ้นแล้วอย่างแท้จริง และหยั่งลงได้แล้ว. พันธะซึ่งมีลักษณะเป็นอัญญาณะเป็นต้น ก็มิใช่เป็นอย่างอื่นไปจากชีวะ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "ในโทษทั้งหลาย ท่านตั้งชื่อว่าพันธะ" ดังนี้. เพราะความไม่มีโทษมีอัญญาณะเป็นต้น จึงสำเร็จเป็นอปวรรค (นิรวาณ) เพราะเหตุนั้น แม้อรรถเฉพาะบทมีกายเป็นต้น ก็จัดเป็นเพียงนามรูปเท่านั้น.

โยปิ ตตฺถ ตตฺถ "ปุริโส อตฺตา ชีโว"ติ อาทิปริยาเยหิ วุตฺโต อตฺตปทตฺโถ, โสปิ ยถารหํ นามรูปมตฺตํ อุปาทาย ปณฺณตฺโต, นามรูปมตฺตเมว วา. เตน วุตฺตํ "เตปิ นามรูปนฺโตคธภาวาภาววเสน นิจฺฉิตา เอวา"ติ.

อรรถเฉพาะบทของอาตมัน ที่ท่านกล่าวไว้ โดยคำปริยายมีอาทิว่า "ปุรุษะ อาตมัน ชีวะ" ดังนี้ ในที่นั้น ๆ แม้ใด อรรถเฉพาะบทแม้นั้น ท่านบัญญัติไว้อาศัยเพียงเป็นนามรูปตามควร หรือเป็นเพียงนามรูปเท่านั้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "อรรถเฉพาะบทแม้เหล่านั้น ตัดสินได้เกี่ยวกับความเป็นอรรถ หยั่งลงภายในนามรูป และไม่เป็นนั่นเอง".

สมฺพหุลสุตฺตนฺตสํสนฺทนากถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยการเทียบเคียงด้วยพระสูตรหลายพระสูตร

๖๗๒. <u>โสติ</u> โส วิปสฺสนากมฺมิโก โยคาวจโร. <u>เอวนฺติ</u> วุตฺตปฺปการปรามสนํ. <u>ยาถาวสรสโตติ</u> ยถาภูตสภาวโต. นามรูปํ ววฏฺเปตฺวา เอตมตฺถํ สํสนฺเทตฺวา ววฏฺเปตีติ สมฺพนฺโธ. <u>โลกสมฺญฺญายปิ</u>

๖๗๒. บทว่า <u>โส</u> ความว่า โส โยควิปสฺสนากมฺมิโก โยคาวจโร แปลว่า โยคาวจร ผู้ประกอบกรรมคือวิปัสสนานั้น. คำว่า <u>อย่างนี้</u> เป็นคำระบุถึงประการที่ได้กล่าวแล้ว. บทว่า <u>ยาถาวสรสโต</u> แปลว่า

ปหานตฺถาย, ปเคว "สตฺโต ชีโว"ติ ปวตฺตนกมิจฺฉาภินิเวสสฺสาติ อธิปฺปาโย.

ตามสภาพที่เป็นจริง. เชื่อมความบาลีว่า นามรูปํ ววฏฺเปตฺวา เอตมตฺถํ สีสนฺเทตฺวา ววฏฺเปติ แปลว่า ครั้นกำหนดแยกนามรูป ย่อมกำหนดโดยเทียบเคียงข้อความนี้. เพื่อประโยชน์ละเสียซึ่งโลกสมัญญา อธิบายว่า จะป่วยกล่าวไปไยถึงการยึดมั่นอย่างผิด ที่เป็นไปว่า "สัตว์ ชีวะ".

นามรูปมตฺตตาย อวินิจฺฉิตตฺตา, สนฺตานาทิฆนเภทสฺส จ อกตตฺตา อภินิเวเสน วินา สมูเหกตฺตคฺคหณวเสน "สตฺโต"ติ ปวตฺโต สมฺโมโห สตฺตสมฺโมโห. ตสฺส วิกฺขมฺภนา อสมฺโมหภูมิ. สมฺพหุลสุตฺตนฺตวเสนาติ "ยถาปี"ติอาทินา อิธ วุตฺเตหิ อวุตฺเตหิ[๑] จ "รูปญฺจ หิทํ มหาลิ อตฺตา อภวิสฺส, นยิทํ รูปํ อาพาธาย สํวตฺเตยฺยา"ติ-เอวมาทินา[๒] สมฺพหุลานํ สุตฺตนฺตานํ วเสน.

ความลุ่มหลง อันเป็นไปว่า "สัตว์" ด้วยอำนาจความยึดถือว่า เป็นอันเดียวกันโดยเป็นความประชุม เว้นจากความถือมั่น เพราะความที่มิได้วินิจฉัย ด้วยความเป็นเพียงนามและรูป และเพราะความที่มิได้กระทำความแยกความเป็นก้อนมีความสืบต่อกันเป็นต้น ชื่อว่า ความลุ่มหลงว่าเป็นสัตว์. ความข่มไว้ ซึ่งความลุ่มหลงว่าเป็นสัตว์นั้น ชื่อว่า อสัมโมหภูมิ. คำว่า ด้วยอำนาจ

---

[๑] ฉ. วุตฺตานํ, อวุตฺตานญฺจ.

[๒] ก. เอวมาทีนํ วิ. มหา. ๔/๒๖, สํ. ขนฺธ. ๑๗/๘๒.

"นามรูปมตฺตเมวา"ติอาทินา วุตฺตเมวตฺถํ สนฺธายาห "เอตมตฺถนฺ"ติ.

พระสูตรหลายพระสูตร ความว่า ด้วยอำนาจพระสูตรหลายพระสูตรที่กล่าวไว้ ในที่นี้ ด้วยคำมีอาทิว่า "ยถาปิ" และที่มิได้กล่าวไว้ด้วยคำมีอาทิอย่างนี้ว่า "ดูกรมหาลี ก็ถ้ารูปนี้ จักเป็นอัตตาไซร้ รูปนี้ ก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ". ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ความข้อนี้" หมายเอาความที่ท่านกล่าวไว้ด้วยคำมีอาทิว่า "เป็นเพียงนามรูปเท่านั้น".

องฺคสมฺภาราติ องฺคสมฺภารเหตุ. ตนฺนิมิตฺตํ ตํ อมุญฺจิตฺวา สติ เอว ตสฺมึ "สตฺโต"ติ โวหาโร.

คำว่า เพราะมีองคสัมภาระ คือ เพราะมีองคสัมภาระเป็นเหตุ. เพราะองคสัมภาระนั้นเป็นนิมิต ไม่ละองคสัมภาระนั้น คือ เมื่อมีองคสัมภาระนั้นนั่นเอง จึงมีโวหารว่า "สัตว์".

อคารนฺเตฺววาติ ยถา กฏฺฐาทีนิ ปฏิจฺจ อุปาทาย เตสํ นามํ วิสฺสชฺเชตฺวา อคารมิจฺเจว สงฺขํ สมญฺญํ คจฺฉติ, เอวํ อฏฺฐิอาทีนิ ปฏิจฺจ อุปาทาย เตสํ นามํ วิสฺสชฺเชตฺวา รูปํ สรีรมิจฺเจว สงฺขํ

คำว่า ได้ชื่อว่าเรือน มีคำประกอบว่า อากาศอาศัยวัตถุมีไม้เป็นต้น ทิ้งชื่อของไม้เป็นต้นเหล่านั้น ได้ชื่อ คือเรียกว่าเรือน ฉันใด อากาศ อาศัยส่วนของร่างกายมีกระดูกเป็นต้น ทิ้งชื่อของกระดูก

คจฺฉตีติ โยชนา.

เป็นต้นเหล่านั้น ได้ชื่อว่า รูป ว่า สรีระนั่นเอง ฉันนั้น.

ทุกฺขเมว สมฺโภตีติ ทุกฺขทุกฺขตาทิเภทํ ติวิธํ ทุกฺขเมว สมฺภวติ, ยถาปจฺจยํ อุปฺปชฺชติ, ตเทว ทุกฺขํ ขณฐิติปฺปพนฺธฐิติวเสน ติฏฺฐติ เจว ขณนิโรธอายุกฺขยนิโรธาทิวเสน นิรุชฺฌติ จาติ อตฺโถ.

คำว่า ทุกข์นั่นเองเกิด ความว่า ทุกข์ ๓ อย่างอันต่างด้วยทุกขทุกขตาเป็นต้นนั่นเอง เกิด คือ เกิดขึ้นตามปัจจัย ทุกข์นั้นแหละ ตั้งอยู่โดยตั้งอยู่ชั่วขณะ และตั้งอยู่ติดต่อกันไป และดับโดยดับไปชั่วขณะ และดับไปโดยสิ้นอายุเป็นต้น.

อิทานิ ทุกฺขเมวาติ เอวกาเรน นิวตฺติตมตฺถํ ทสฺเสตุํ "นาญฺญตฺรา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตสฺสตฺโถ : ยถาวุตฺตํ ทุกฺขํ ฐเปตฺวา ตโต อญฺญํ กิญฺจิ ธมฺมชาตํ น สมฺภวติ, โย "สตฺโต"ติ วา "ชีโว"ติ วา วุจฺเจยฺย, สพฺเพน สพฺพํ อภาวโต[๑] กุโต ตสฺส นิโรโธติ.

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงเนื้อความที่ท่านห้ามไว้ด้วย เอว อักษรว่า ทุกฺขเมว จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "นาญฺญตฺร". ความของคำนั้นว่า : เว้นทุกข์ตามที่กล่าวแล้ว ธรรมชาติอะไร ๆ อื่นจากทุกข์นั้นย่อมไม่เกิด สภาวะใดที่จะพึงกล่าวว่า "สัตว์" ก็ดี ว่า "ชีวะ" ก็ดี ความดับแห่งสภาวะนั้นจะมีมาแต่ไหน เพราะไม่มีโดยประการทั้งปวง.

---

[๑] ฉ. อภาวา.

อุปมาหินามรูปวิภาวนากถาวณฺณนา

๖๗๓. เอเกนาการเรน สณฺฐิเตสูติ เยน ปการเรน[๑] อกฺขาทีสุ สนฺนิวิฏฺเฐสุ รถสมญฺญา, เตน เอเกนาการเรน สมวฏฺฐิเตสุ เอกชฺฌํ ราสิกเตสุ. เอวเมวาติ[๒] สนฺนิเวสวิสิฏฺเฐ อวยว-สมุทาเย สนฺตานวเสน ปวตฺตมาเน ยถา "รโถ เคหํ มุฏฺฐิ วีณา เสนา นครํ รุกฺโข"ติ โวหารมตฺตํ, ปรมตฺถโต ปน รถาทิอาทิ[๓] นาม กิญฺจิ นตฺถิ, เอวเมว[๔]

พรรณนากถาว่าด้วยการอธิบาย-นามรูปด้วยอุปมา

๖๗๓. คำว่า ตั้งอยู่ด้วยดี โดยอาการอันหนึ่ง ความว่า เมื่อองคสัมภาระมีเพลาเป็นต้น ตั้งอยู่ด้วยดีโดยประการใด ชื่อว่า รถจึงมี เมื่อองคสัมภาระตั้งลงเรียบร้อย คือ ทำให้เป็นกองรวมกันโดยอาการอันหนึ่งนั้น. คำว่า ฉันนั้นเหมือนกัน ความว่า เมื่อธรรมแต่ละส่วนและธรรมอันเป็นส่วนรวม ซึ่งต่างโดยความตั้งลงเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจความสืบต่อกัน โวหารว่า "รถ เรือน กำปั้น พิณ กองทัพ เมือง ต้นไม้" ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง แต่ว่า โดยปรมัตถ์ ย่อมไม่มีอะไรที่ชื่อว่าเป็นรถเป็นต้นเลย ข้อนี้ ฉันใด ข้ออุปไมย ก็เหมือนฉันนั้นแล.

---

[๑] ก. เยน ปพนฺธฏฺฐิติปฺปกาเรน.
[๒] ฉ. เอวเมวนฺติ.
[๓] ฉ. รถาทิ.
[๔] ฉ. เอวเมวํ.

อุปาทานกฺขนฺเธสูติ อุปาทานกฺขนฺธสญฺญิเตสุ รูปารูปธมฺเมสุ สมฺทิเตสุ สนฺตานวเสน ปวตฺตมาเนสุ "สตฺโต ชีโว"ติ โวหารมตฺตํ, ปรมตฺถโต ปน สตฺโต วา ชีโว วา นตฺถีติ ยาถาวโต ชานนํ. อิทํ ยถาภูตทสฺสนํ "ทิฏฺฐิวิสุทฺธี"ติ วุจฺจติ.

คำว่า เมื่ออุปาทานขันธ์ ความว่า ความรู้ตามความเป็นจริงว่า เมื่อรูปธรรมและอรูปธรรมที่รู้กันว่า อุปาทานขันธ์ประชุมกัน คือ เป็นไปอยู่ ด้วยอำนาจความสืบต่อกัน โวหารว่า "สัตว์ ชีวะ" ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง แต่ว่าโดยปรมัตถ์ ไม่มีสัตว์ หรือชีวะ เลย. ความเห็นตามความเป็นจริง นี้ ท่านเรียกว่า "ทิฐิวิสุทธิ".

๖๗๔. ตสฺสาติ สตฺโตติ คหิตสฺส อตฺตโน. วินาสนฺติ นิรุทฺธสฺส วินาสํ. อวินาสนฺติ อวินสฺสนํ, นิจฺจตนฺติ อตฺโถ. ทฺวยวเสเนว หิ อตฺตวาทิโน ฐิตา สสฺสโต อตฺตา, อุจฺฉิชฺชตีติ วา, เอกจฺจสสฺสตวาโทปิ เอตฺเถว สมวรุทฺโธติ.

๖๗๔. บทว่า ตสฺส โยค สตฺโตติ คหิตสฺส อตฺตโน แก่ตนผู้ยึดถือว่าสัตว์มี. คำว่า ความหายสูญ ได้แก่ ความหายสูญของอัตตาที่ดับไป. คำว่า ความไม่หายสูญ คือ ความไม่พินาศไป อธิบายว่า ความเป็นสิ่งที่เที่ยง. ก็บุคคลผู้เป็นอัตตวาทีทั้งหลาย ตั้งอยู่แล้วด้วยอำนาจความเห็น ๒ อย่างนั้นเอง คือ เห็นว่า อัตตาเที่ยงบ้าง เห็นว่า อัตตาขาดสูญ บ้าง แม้วาทะว่าเที่ยงบางส่วน ก็รวมอยู่ในที่นี้เหมือนกันแล.

อวินาสํ อนุชานนฺโตติ พุทฺธิอาทีนํ ธมฺมานํ วินาสํ อิจฺฉนฺโตปิ "ธมฺมี นิจฺโจ[๑] กูฏฏฺโจ"ติ อตฺตโน วินาสาภาวํ อนุชานนฺโต. สสฺสเตติ สสฺสตคฺคาเห. ปตตีติ กตวินาสอกตพฺภาคมาทิโทสปฺปสงฺคโตติ อธิปฺปาโย. ขีรนฺวยสฺสาติ ขีรสฺส อนฺวยภูตสฺส, ผลภูตสฺสาติ อตฺโถ. ตทนฺวยสฺสาติ ตสฺส อตฺตโน อนฺวยภูตสฺส อญฺญสฺส กสฺสจิ อภาวโต.

คำว่า อำนวยความไม่หายสูญ บุคคลแม้เมื่อปรารถนาความหายสูญแห่งธรรมทั้งหลาย มีพุทธิเป็นต้น ก็อำนวยความไม่มี ความหายสูญของอัตตาว่า "สภาวะมีธรรมเที่ยงตั้งอยู่คุจยอดภูเขา". คำว่า ในสัสสตะ คือ ในความยึดถือว่าเที่ยง. อธิบายว่า จะตกไป เพราะความเกี่ยวข้องกับโทษมีความหายสูญของสังขตธรรม และความมาเฉพาะหน้าของอสังขตธรรม. บทว่า ขีรนฺวยสฺส แปลว่า ติดตามนมสด อธิบายว่า ที่เป็นผล. คำว่า จะเป็นสิ่งติดตามมันไป คือ เพราะไม่มีอะไร ๆ อื่น จะเป็นสิ่งติดตามอัตตานั้น.

โอลียนฺติ นามาติ "สสฺสโต อตฺตา"ติ อภินิเวเสน ภวาภิรโต หุตฺวา ภวนิโรธโต สงฺโกจนํ อาปชฺชนฺโต ภเวเยว นิลียติ นาม. อติธาวนฺติ นามาติ ตตฺถ ตตฺเถว หิ ภเว อตฺตา อุจฺฉิชฺชตีติ อุจฺเฉทวาที

คำว่า ชื่อว่าล้าหลังอยู่ ความว่า บุคคลเป็นผู้ยินดียิ่งในภพ ด้วยความยึดมั่นว่า "อัตตาเที่ยง" ก็จะหดตัวจากการดับภพ ชื่อว่า ล้าหลังอยู่ในภพนั่นเอง. คำว่า ชื่อว่า แล่นเลยไป ความว่า อาจารย์

---

[๑] ก. ธมฺมนิจฺโจ.

คุณจิตตสอาด ศรียงค์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

"อุจฺฉิชฺชติ อตฺตา"ติ คณฺหนฺโต ปรํ มรณา สนฺตํ ภวํ "นตฺถี"ติ อติกฺกมนฺโต อติธาวติ นามาติ วทนฺติ.

ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ผู้มีลัทธิว่าขาดสูญว่า ก็อัตตาในภพนั้น ๆ นั่นเทียว ย่อมขาดสูญ ดังนี้ ยึดถืออยู่ว่า "อัตตาย่อมขาดสูญ" ก้าวล่วงภพที่มีอยู่หลังจากตายไปว่า "ไม่มี" ดังนี้ ชื่อว่า แล่นเลยไป.

กิเลสนิโรเธ[๑] ปน กมฺมสฺส อวิปจฺจนโต ภวนิโรเธ อิจฺฉิตพฺเพ ตถา อคฺคเหตฺวา "ตํ ตํ ภววิเสสํ อาคมฺม อตฺตา อุจฺฉิชฺชตีติ เอวํ ภวนิโรโธ โหตี"ติ คณฺหนฺโต ตํ อติธาวติ นาม.

ก็เมื่อพึงปรารถนาการดับภพ เพราะกรรมไม่ให้ผลในการดับกิเลส บุคคลมิได้ถือเอาอย่างนั้นถืออยู่ว่า "การดับภพย่อมมีอย่างนี้ คือ อัตตา อาศัยภพวิเศษนั้น ๆ ย่อมขาดสูญ" ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมแล่นเลยภพนั้นไป.

ปริยุฏฺฐิตาติ อภิภูตา. จกฺขุมนฺโตติ ยถาภูตทสฺสนสงฺขาเตน ญาณจกฺขุนา จกฺขุมนฺโต.

คำว่า กลุ้มรุม คือ ครอบงำแล้ว. คำว่า พวกผู้มีจักษุ คือ พวกผู้มีจักษุ ด้วยญาณจักษุ กล่าวคือ ความเห็นตามความเป็นจริง.

กามภวาทิเภโท ภโว อารมิตพฺพฏฺเฐน อาราโม เอเตสนฺติ ภวารามา. ตสฺมึ ภเว รตา อภิรตาติ ภวรตา. ภเว

ภพ อันต่างด้วยภพมีกามภพเป็นต้น เป็นที่มายินดีโดยความหมายว่า ควรมายินดี แก่เทวดาและมนุษย์เหล่านี้ เหตุนั้น เทวดา

---

[๑] ก. กิเลสนิโรเธน.

สมฺโมทํ อาปนฺนาติ ภวสมฺมุทิตา. ตีหิปิ ปเทหิ ภวสฺสาทคธิตตาว วุตฺตา.

และมนุษย์เหล่านี้ ชื่อว่า ภวารามา มีภพเป็นที่มายินดี. เทวดาและมนุษย์เหล่าใดยินดีแล้ว คือ ยินดียิ่งแล้ว ในภพนั้น เหตุนั้น เทวดาและมนุษย์เหล่านั้น ชื่อว่า ภวรตา ผู้ยินดีแล้วในภพ. เทวดาและมนุษย์เหล่าใดถึงความบันเทิงในภพ เหตุนั้นเทวดาและมนุษย์เหล่านั้น ชื่อว่า ภวสมมุทิตา ถึงความบันเทิงในภพ. ด้วยบททั้ง ๓ ท่านอาจารย์กล่าวความที่เทวดาและมนุษย์เป็นผู้กำหนัดด้วยความยินดีในภพ.

จิตฺตํ น ปกฺขนฺทตีติ ภวสฺสาทคธิตตฺตา เอว ภวนิโรธาวเห ธมฺเม จิตฺตํ น อนุปฺปวิสติ. นปฺปสีทตีติ น โอกปฺปติ. น สนฺติฏฺฐตีติ น ปติฏฺฐหติ. นาธิมุจฺจตีติ น อธิมุจฺจติ.

คำว่า จิตไม่แล่นไป ความว่า จิตไม่เข้าไปตามในธรรม อันนำมาซึ่งความดับภพ เพราะความที่เทวดาและมนุษย์เป็นผู้กำหนัดด้วยความยินดีในภพ. คำว่า ไม่เลื่อมใส คือ ไม่ปลงใจ. คำว่า ไม่ยั้งหยุด คือ ไม่ตั้งมั่น. คำว่า ไม่น้อมใจลง คือ ไม่ตัดสินใจ.

อฏฺฏียมานาติ ทุกฺขาปิยมานา. หรายมานาติ ลชฺชมานา. ชิคุจฺฉมานาติ

คำว่า ระอา คือ ทำให้เป็นทุกข์. คำว่า ขยะแขยง คือ เกลียด. คำว่า

หีเฬนฺตา. วิภวนฺติ อุจฺเฉทํ. อภินนฺทนฺตีติ วุตฺตอภินนฺทนาการทสฺสนํ "ยโต กิร โภ"ติ อาทิ.

รังเกียจ คือ ดูหมิ่น. คำว่า วิภพ คือ ความขาดสูญ. ข้อว่า "ยโต กิร โภ" เป็นต้น เป็นคำแสดงอาการยินดีนักที่ได้กล่าวแล้วว่า ยินดีนัก.

ภูตนฺติ ขนฺธปญฺจกํ. ตญฺหิ ยถาสกํ ปจฺจเยหิ ชาตตฺตา, ปรมตฺถโต วิชฺชมานตฺตา จ ภูตนฺติ วุจฺจติ. ภูตโตติ ยถาภูตสภาวโต, สลกฺขณโต, สามญฺญ-ลกฺขณโต จ.

คำว่า ภูต ได้แก่ ขันธ์ ๕. ก็ขันธ์ ๕ นั้นเรียกว่า ภูต เพราะเป็นสิ่งที่เกิดด้วยปัจจัยทั้งหลายตามควรแก่ตน และเพราะเป็นสิ่งมีอยู่โดยปรมัตถ์. คำว่า โดยความเป็นภูต ได้แก่ โดยสภาพตามเป็นจริง โดยลักษณะของตน และโดยสามัญลักษณะ.

๖๗๕. เอวํ สตฺตคฺคาหโต อวลียนาติ-ธาวนโทเส ยถาภูตทสฺสนโต นิพฺพิทาทิคุเณ จ สุตฺตวเสเนว ทสฺเสตฺวา อิทานิ นามรูป-มตฺเตปิ คมนาทิอตฺตกิจฺจสิทฺธึ ทสฺเสตุํ "ตสฺมา"ติอาทิ วุตฺตํ.

๖๗๕. ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงโทษในการล้าหลังและการแล่นเลยไป โดยการยึดถือว่าเป็นสัตว์ และคุณมีนิพพิทาเป็นต้น เพราะเห็นตามความเป็นจริง ด้วยอำนาจพระสูตรนั่นเทียว อย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงความสำเร็จกิจของอัตตามีการเดินได้เป็นต้น แม้ในสิ่งที่เป็นเพียงนามและรูปเท่านั้น จึงกล่าวคำว่า "เพราะเหตุนั้น" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ ตสฺมาติ ยสฺมา "อสฺมี"ติ วา "อหนฺ"ติ วา คาหสฺส วตฺถุภูโต สตฺโต นาม นตฺถิ, ปรมตฺถโต นามรูปมตฺตเมว, ตสฺมา. สเจ โกจิ อตฺตา นาม นตฺถิ, กถมิธ นามรูปมตฺเต คมนาทิอตฺตกิจฺจสิทฺธีติ โจทนํ สนฺธายาห "ทารุยนฺตนฺ"ติอาทิ.

ในคำนั้น คำว่า เพราะเหตุนั้น ความว่า ขึ้นชื่อว่า สัตว์อันเป็นวัตถุแห่งการยึดถือว่า "เป็นเรา" หรือว่า "เราเป็น" ไม่มี ว่าโดยปรมัตถ์ จะมีก็เพียงนามและรูปเท่านั้น เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น. ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "ไม้ยนต์" เป็นต้น หมายถึงการท้วงว่า ถ้าว่า ขึ้นชื่อว่า อัตตาอะไร ๆ ไม่มีไซร้ ในสภาวะเพียงนามรูปในที่นี้ จะมีความสำเร็จหน้าที่ของอัตตา มีการเดินเป็นต้นได้อย่างไรเล่า.

"ขายตี"ติ เอเตน ยถา นิชฺชีเว ทารุมยยนฺเต อพฺภนฺตเร วตฺตมานสฺส ชีวสฺส วเสน สอีหสฺส สพฺยาปารสฺส วิย อุปฏฺฐานมตฺตํ ปจฺจยวิเสสโต, เอวํ นิชฺชีเว นามรูปมตฺเต ปจฺจยวิเสสโต คมนาทิอตฺตกิจฺจสิทฺธีติ สอีหสฺส สพฺยาปารสฺส วิย อุปฏฺฐานนฺติ ทสฺเสติ.

ด้วยคำว่า "ปรากฏ" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ในเครื่องยนต์อันทำด้วยไม้ซึ่งไม่มีชีวะ ก็ยังมีความปรากฏได้ เหมือนของที่มีดำริ มีความพยายาม ด้วยอำนาจชีวะ ซึ่งเป็นไปอยู่ภายใน เพราะความต่างแห่งปัจจัย ฉันใด ในสภาวะเพียงเป็นนามรูปซึ่งไม่มีชีวะ ก็มีความสำเร็จหน้าที่ของอัตตามีการเดินได้เป็นต้น เพราะความต่างแห่งปัจจัย เหมือนฉันนั้น.

สจฺจโตติ ภูตโต, ปรมตฺถโตติ อตฺโถ. สุญฺญํ ชีเวน ยนฺตมิว อภิสงฺขตํ ปจฺจยวเสน ปวตฺตตีติ[๑] อธิปฺปาโย. ทุกฺขสฺส ปุญฺโช นิจฺจาตุรตาย ติณกฏฺฐสาทิโส[๒] สตฺตสุญฺญตายาติ[๓] อตฺโถ. เอตํ นามรูปํ.

คำว่า โดยสัจจะ แปลว่า โดยความจริง อธิบายว่า โดยปรมัตถ์. ความประสงค์ว่า นามรูปที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ก็เหมือนกับเครื่องยนต์ ซึ่งว่างเปล่าจากชีวะ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งปัจจัย. ชื่อว่า เป็นกองทุกข์ เพราะความที่มันกระสับกระส่ายอยู่เป็นนิตย์ ชื่อว่า เป็นเช่นกับหญ้าและฟืน อธิบายว่า เพราะความที่มันว่างเปล่าจาก(อัตตา). บทว่า เอตํ ได้แก่ นามรูป.

ยมกนฺติ ยุคฬกํ. โส จ โข ยมกภาโว อญฺญมญฺญสนฺนิสฺสิตภาเวนาติ อาห "อุโภ อญฺโญญฺญนิสฺสิตา"ติ. ตโต เอว จ เอกสฺมึ ภิชฺชมานสฺมึ อุโภ ภิชฺชนฺติ. น หิ กทาจิ ปญฺจโวการภเว รูเป นิรุชฺฌนฺเต อรูปํ อนิรุชฺฌนฺตํ, อรูเป วา นิรุชฺฌนฺเต

บทว่า ยมกํ แปลว่า ทั้งคู่. ก็ความที่นามและรูปเป็นของคู่กันนั้นแล ก็โดยภาวะที่เป็นสิ่งอาศัยกันและกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทั้งคู่อาศัยกันและกัน" ดังนี้. และเพราะเหตุนั้นแหละ เมื่ออย่างหนึ่งแตก ก็แตกทั้งคู่. ในปัญจโวการ-

---

[๑] ฉ. ปวตฺตีติ.
[๒] ฉ. ...สทิโส.
[๓] ฉ. อตฺตสุญฺญตายาติ.

รูปํ อนิรุชฺฌนฺตํ อตฺถิ. สฺวายํ ภงฺโค ปจฺจยา ปจฺจยนิโรเธเนว, นามรูปนิโรโธติ อตฺโถ. ปจฺจยาติ วา ปจฺจยภูตา, อญฺญมญฺญสฺส ปจฺจยา โหนฺตาปิ อุโภ ภิชฺชนฺติเยวาติ อตฺโถ.

ภพ เมื่อรูปดับ อรูปไม่ดับ หรือเมื่ออรูปดับ รูปไม่ดับ จะมีอยู่ในกาลไหน ๆ ก็หามิได้. ความแตกนี้นั้น ตามปัจจัย คือ ด้วยความดับปัจจัยนั่นเอง อธิบายว่า ความดับแห่งนามรูป. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ปจฺจยา แปลว่า เป็นปัจจัย อธิบายว่า ทั้งคู่ แม้เป็นปัจจัยของกันและกัน ก็แตกทีเดียว.

๖๗๖. ทณฺฑาภิหตนฺติ วิเสสเนน ทณฺฑํ, ทณฺฑาภิฆาตสฺส ปจฺจยํ ปุริสวายามํ จ ทสฺเสติ, เภริยา ปน วิเสสิตพฺพตา สทฺทสฺส อสาธารณการณตาย. เตเนว หิ "อญฺญา เภรี"ติ เภรีเยว คหิตา, น ทณฺฑาทโย. อทิสฺสมานรูปตาย สทฺทํ นามฏฺฐานิยํ กตฺวา "เอวเมวนฺ"ติอาทินา อุปมาสํสนฺทนํ กโรติ.

๖๗๖. คำว่า ที่คนตีด้วยไม้ ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงถึงไม้ด้วยคำที่ทำให้ความพิเศษขึ้น และความพยายามของคนอันเป็นปัจจัยแห่งการตีด้วยไม้ ส่วนความที่กลองเป็นสิ่งที่พึงทำให้ความพิเศษขึ้น ก็เพราะความเป็นเหตุอันไม่ทั่วไปของเสียง. ก็ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านจึงถือเอากลองอย่างเดียวว่า "กลองก็อันหนึ่ง" หาได้ถือเอาวัตถุมีไม้เป็นต้นไม่. ท่านอาจารย์กระทำการเทียบเคียงคำอุปมา ด้วยคำว่า "ฉันนั้นเหมือนกัน" เป็นต้น กระทำเสียงให้อยู่ในฐานะเป็นนาม เพราะเสียงเป็นรูปที่มองไม่เห็น.

น จกฺขุโต ชายเรติ น จกฺขายตนโต นิกฺคจฺฉนวเสน ชายนฺติ. น หิ จกฺขายตนสฺส ปจฺจยภาวูปคมนโต ปุพฺเพ ผสฺสปญฺจมกา ลพฺภนฺติ, น จ ปเทสวนฺโต, เยน เต ตโต นิกฺคจฺเฉยฺยุํ. เตเนวาห "ปุญฺโช นตฺถิ อนาคเต"ติ[๑] น รูปโตติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

คำว่า มิได้เกิดแต่ตา ความว่า มิได้เกิดโดยออกไป จากจักขายตนะ. จริงอยู่ ก่อนจะเข้าถึงความเป็นปัจจัย แก่จักขายตนะ จะหาธรรมทั้งหลายอันมีผัสสะเป็นที่ ๕ ไม่ได้และจะหาธรรมทั้งหลายที่มีที่อ้างอันเป็นเหตุพึงออกไปจากจักขายตนะนั้นไม่ได้เลย. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กองขันธ์ไม่มีในอนาคต" ดังนี้. แม้ในคำว่า มิได้เกิดแต่รูป นี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

"โน จ อุภินฺนมนฺตรา"ติ อิทํ ปน เตสํ อรูปธมฺมตฺตา อปฺปเทสตาย วุตฺตํ. เกวลํ ปน ยสฺมึ ขเณ ปจฺจยสมวาโย, ตทา อุปฺปชฺชนมตฺตเมวาติ อาห "เหตุํ ปฏิจฺจ ปภวนฺติ สงฺขตา"ติ จกฺขุรูปาโลกมนสิการาทิเภทํ ธมฺมชาตํ นิสฺสาย ปจฺจยภูตํ การณํ ลภิตฺวา เตหิ สเมจฺจ สํภุยฺย[๒] กตฺตา

ส่วนคำว่า "มิได้เกิดระหว่างตาและรูปทั้งสอง" นี้ ท่านกล่าวไว้ เพราะความเป็นธรรมไม่มีที่อ้าง เหตุที่ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ห้าเหล่านั้นเป็นอรูปธรรม. แต่ความรวมปัจจัยมีในขณะใด ก็จะมีเพียงการเกิดขึ้นเท่านั้นเองในเวลานั้น อย่างเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า

---

[๑] ขุ. มหา. ๒๙/๔๙.
[๒] ฉ. สมฺภุย.

สงฺขตา ผสฺสาทโย ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺตีติ อตฺโถ.

"มันเป็นสังขตะ อาศัยเหตุเกิดขึ้น" อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ชื่อว่าสังขตะ เพราะความที่ธรรมเหล่านั้นประชุมกัน คือ เกิดร่วมกันปรุงแต่งขึ้น อาศัยธรรมชาติอันต่างด้วยจักษุ รูป แสงสว่าง และมนสิการเป็นต้น คือ ได้เหตุอันเป็นปัจจัยแล้ว จึงเกิดขึ้น.

ตสฺสา ปน ธมฺมานํ อุปฺปตฺติยา ปากฏํ รูปธมฺมปฺปวตฺตึ ทสฺเสนฺโต "ยถาปิ สทฺโท ปหฏาย เภริยา"ติ อาห. ผสฺสปญฺจมกฺคหณญฺเจตฺถ ปากฏอรูปธมฺมานํ ทสฺสนํ. เสสคาถาสุปิ เอเสว นโย.

ก็ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความเป็นไปแห่งรูปธรรม ที่ปรากฏด้วยความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายนั้น จึงกล่าวว่า "เปรียบเหมือนกลองถูกตี เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น". ก็ในที่นี้ ท่านถือเอาธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕ เป็นเครื่องแสดงอรูปธรรมที่ปรากฏ. แม้ในคาถาที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ.

วตฺถุรูปาติ หทยวตฺถุโต. ตํนิสฺสยานํ อรูปธมฺมานํ พหุเภทตฺตา สามญฺญโวหาเรน เต ทสฺเสตุํ "สงฺขตา"ติ วุตฺตํ.

คำว่า แต่วัตถุรูป คือ แต่หทัยวัตถุ. ท่านอาจารย์ กล่าวคำว่า "สังขตธรรมทั้งหลาย" เพื่อจะแสดงอรูปธรรมเหล่านั้นโดยสามัญโวหาร เพราะความที่อรูปธรรม

ทั้งหลาย อันมีหทัยวัตถุนั้นเป็นที่อาศัยมีประเภทมากมาย.

๖๗๗. นิตฺเตชนฺติ เตชหีนํ อานุภาวรหิตํ. ยถา ปน ตํ นิตฺเตชํ, ตํ ทสฺเสตุํ "น ขาทตี"ติอาทิ วุตฺตํ. น หิ อญฺญถา สทฺทหนุสฺสหนาทีสุ นามํ "นิตฺเตชนฺ"ติ สกฺกา วตฺตุํ, นาปิ รูปํ สนฺธารณาพนฺธนาทีสุ นิตฺเตชํ สกฺกา วตฺตุํ?

๖๗๗. คำว่า ไม่มีเดช ความว่า เสื่อมจากเดช คือ เว้นจากอานุภาพ. ก็ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "ขบเคี้ยวไม่ได้" เป็นต้น เพื่อจะแสดงประการที่นามนั้นไม่มีเดช. ก็นาม ใคร ๆ อาจกล่าวว่า "ไม่มีเดช" ในอาการทั้งหลาย มีความเชื่อ และความอุตสาหะเป็นต้น โดยประการอื่นก็หามิได้ ทั้งรูป ใคร ๆ จะอาจกล่าวว่าไม่มีเดชในอาการมีการทรงไว้ และการสมาน เป็นต้น ก็หามิได้.

เตเนว หิ "รูปํ นิตฺเตชนฺ"ติ วตฺวา "น หิ ตสฺส ขาทิตุกามตา"ติอาทิ วุตฺตํ. "อถโข "ติอาทินา พฺยติเรกวเสนาปิ นามรูปานํ นิตฺเตชตํเยว วิภาเวติ. อญฺญมญฺญํ สนฺนิสฺสเยน หิ นามรูปสฺส

ก็ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า "รูปไม่มีเดช" ดังนี้แล้ว ได้กล่าวคำมีอาทิว่า "ทั้งความใคร่จะขบเคี้ยวของมันก็ไม่มี". ท่านอาจารย์ย่อมยังความที่นามและรูป เป็นธรรมชาติไม่มีเดชนั้นเองให้

---

๑ ฉ. อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ.

อตฺตกิจฺจสิทฺธิปิ ปจฺเจกํ อสมตฺถตา-วิภาวนเมว. ตถา หิ นามรูปสฺส อตฺตสุญฺญตา, นิรีหพฺยาปารวิรหา[๑] จ สุฏฺฐุตรํ ปากฏา โหนฺติ.

แจ่มแจ้ง แม้เกี่ยวกับข้อความพิเศษ ด้วยคำว่า "โดยที่แท้" ดังนี้เป็นต้น. ก็แม้ความสำเร็จหน้าที่ของอัตตา แห่งนามและรูปโดยเป็นที่อาศัยของกันและกัน เป็นการยังความเป็นธรรมชาติไม่สามารถแต่ละอย่าง ๆ ให้แจ่มแจ้งทีเดียว. จริงอย่างนั้น ความที่นามและรูปว่างเปล่าจากอัตตา ความเป็นสิ่งที่ไม่มีความดำริ และความเป็นสิ่งที่ไม่มีความขวนขวาย ย่อมเป็นเรื่องชัดเจนดียิ่ง.

กถํ ปน ปจฺเจกํ อสมตฺถานํ สมุทิตภาเว สมตฺถตา โหติ ? อสามคฺคิยํ อเหตูนํ สามคฺคิยมฺปิ อเหตุภาวาปตฺติโต. น หิ ปจฺเจกํ ทฏฺฐุํ อสกฺโกนฺตานํ อนฺธานํ สตมฺปิ สหสฺสมฺปิ สมุทิตํ ทฏฺฐุํ สกฺโกตีติ โจทนํ สนฺธายาห "อิมสฺส ปนตฺถสฺสา"ติ-อาทิ.

ท่านอาจารย์ กล่าวคำมีอาทิว่า "ก็เพื่อจะยังความข้อนี้ให้แจ่มแจ้ง" ดังนี้ หมายถึงคำท้วงว่า ก็ในเพราะความที่สภาวธรรมที่ไม่สามารถแต่ละอย่าง มารวมกันเข้า จะมีความสามารถได้อย่างไรเล่า? เพราะแม้เมื่อสภาวธรรมที่ไม่มีเหตุ ในเมื่อยังไม่พร้อมเพรียงกันมาพร้อมเพรียงกันเข้า ก็ต้องเป็นธรรมที่ไม่มีเหตุ. ก็คนบอดผู้ไม่สามารถจะเห็นได้แต่ละคน ๆ มารวมกันแม้

---

[๑] ฉ. นิรีหตา พฺยาปารวิรหตา.

เป็นร้อยคน แม้เป็นพันคน ก็ไม่สามารถจะเห็นได้.

อิมํ อุปมํ อุทาหรนฺติ อฏฺฐกถาจริยา อุปมายปิ อสิทฺธสฺส อตฺถสฺส สาเธตพฺพโต. เตเนวาห "อุปมนฺเต กริสฺสามิ, อุปมายปิ อิเธกจฺเจ วิญฺญู ปุริสา ภาสิตสฺส อตฺถํ อาชานนฺตี"ติ[1] ตุฏฺฐหฏฺโฐติ ยทิปาหํ จกฺขุกรณียํ กาตุํ น สกฺโกมิ, ปาทกรณียํ ปน กาตุํ สกฺโกมิ, ตฺวญฺจ จกฺขุกรณียํ, ตสฺมา อมฺหากํ อุภินฺนํ สหิตานํ[2] วเสน อิจฺฉิตเทสสมฺปตฺติ สิชฺฌตีติ ตุฏฺฐหฏฺโฐ ชจฺจนฺโธ.

พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ชื่อว่า ย่อมนำเอาคำอุปมานี้มาอ้าง เพราะจะต้องยังเนื้อความที่ไม่สำเร็จ แม้ด้วยอุปมาให้สำเร็จ. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า "ผมจักกระทำอุปมาให้ท่านฟัง ในโลกนี้ บุรุษผู้ฉลาดบางพวกย่อมรู้ชัดเนื้อความของภาษิตได้ แม้ด้วยคำอุปมา". คำว่า ดีใจร่าเริง ความว่า คนตาบอดแต่กำเนิด ดีใจร่าเริงว่าเราไม่สามารถจะกระทำกิจ ที่จะพึงกระทำด้วยตาแม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น เราก็สามารถกระทำกิจที่จะพึงทำด้วยเท้า และท่านก็สามารถกระทำกิจ ที่จะพึงกระทำได้ด้วยตา เพราะเหตุนั้น การถึงถิ่นที่ประสงค์ก็จะสำเร็จได้ด้วยอำนาจเราทั้งสอง และร่วมกัน.

---

[1] ฉ. ชานนฺตีติ, สํ. นิ. ๑๖/๑๓๘.
[2] ฉ. สหิตานญฺจ.

ตตฺถ ชจฺจนฺโธติอาทิ อุปโมปเมยฺยสํสนฺทนํ. ธมฺมานํ อตฺตลาโภ ปรปฏิพทฺโธติ วตฺตพฺพเมว นตฺถิ ตโต ปุพฺเพ อวิชฺชมานตฺตา, ปฏิลทฺธตฺตลาภสฺสาปิ ปรปฏิพทฺธเมว อตฺตกิจฺจนฺติ ทสฺเสตุํ "น สเกน เตเชน อุปฺปชฺชติ, น ตาสุ ตาสุ กิริยาสุ ปวตฺตตี"ติ วุตฺตํ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า คนบอดแต่กำเนิดเป็นต้น เป็นคำเทียบเคียงคำอุปมาและคำอุปไมย. คำว่า "เกิดขึ้นด้วยเดชของตนก็หาไม่ เป็นไปในกิริยานั้น ๆ ก็หาไม่" ท่านอาจารย์กล่าวไว้เพื่อแสดงว่า คำที่ควรจะกล่าวว่า การได้ตนของธรรมทั้งหลาย เนื่องด้วยธรรมอื่น ดังนี้ทีเดียวย่อมไม่มี เพราะก่อนแต่นั้น ก็ไม่มีอยู่ แม้การได้ตนที่ได้ไว้แล้ว ก็มีกิจแห่งความต้องการที่เนื่องด้วยธรรมอื่นทีเดียว.

เตสํ นามรูปานํ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย อุปฺปตฺติ วา ปวตฺติ วา น จ น โหตีติ ชจฺจนฺธปีฐสปฺปิอุปมาย สาธิตมตฺถํ นิคเมนฺโต "อสามคฺคิยํ อเหตูนํ สามคฺคิยมฺปิ อเหตุกภาวาปตฺติโต"ติ ยถาวุตฺตสฺส เหตุโน อเนกนฺติกภาวํ วิภาเวติ.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะย้ำเนื้อความที่ให้สำเร็จแล้ว ด้วยอุปมาด้วยคนบอดแต่กำเนิดและคนเปลี้ยว่า แต่ความอาศัยกันและกันเกิดขึ้นหรือเป็นไป แห่งนามและรูปนั้น ไม่มีก็หาไม่ดังนี้ จึงอธิบายความที่เหตุตามที่กล่าวแล้วเป็นเหตุมิใช่เป็นไปโดยส่วนเดียวว่า "เพราะแม้เมื่อสภาวธรรมที่ไม่มีเหตุในเมื่อยังไม่พร้อมเพรียงกันมาพร้อมเพรียงกันเข้า ก็ต้องเป็นธรรมที่ไม่มีเหตุ".

ม.ล.รวง จรูญสนิทวงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ปรธมฺมวสานุวตฺติโนติ ปเรสํ อตฺตโต อญฺเญสํ เหตุปจฺจยสงฺขาตานํ ธมฺมานํ วเสน อนุวตฺตนสีลา. อตฺตทุพฺพลาติ อตฺตนา ทุพฺพลา อสมตฺถา. ปรปจฺจยโตติ ปเรสํ ธมฺมานํ ปจฺจยภาวโต. เอเตน ชนกปจฺจยํ วทติ. เตเนวาห "ชายเร"ติ.

คำว่า มันมีปรกติเป็นไปตามอำนาจของธรรมอื่น คือ มีปรกติเป็นไปตาม ด้วยอำนาจของธรรมเหล่าอื่น คือ ได้แก่ ธรรมกล่าวคือ เหตุปัจจัยอื่นไปจากตน. คำว่า อ่อนแอโดยลำพังตน ความว่า อ่อนแอ คือ ไม่สามารถโดยตน. คำว่า เพราะมีธรรมอื่นเป็นปัจจัย ความว่า เพราะความที่ธรรมเหล่าอื่นเป็นปัจจัย. ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงปัจจัยที่ทำให้เกิด. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านจึงกล่าวว่า "เกิด".

ปรอารมฺมณโตติ ปเรสํ ธมฺมานํ อารมฺมณภาวโต. เอเตนุปตฺถมฺภกปจฺจยํ วทติ. ปจฺจยคฺคหณํ วา รูปาเปกฺขํ, อารมฺมณคฺคหณํ นามาเปกฺขํ. "ปรธมฺเมหี"ติ อิทํ อารมฺมณปจฺจยานํ วิเสสนํ. ปุริมตฺเถน หิ วุตฺตเมวตฺถํ ปจฺฉิมตฺเถน ปากฏํ กโรติ. ปภาวิตาติ อุปฺปาทิตา.

คำว่า เพราะมีธรรมอื่นเป็นอารมณ์ ความว่า เพราะความที่ธรรมเหล่าอื่นเป็นอารมณ์. ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์ กล่าวถึงปัจจัยที่เป็นตัวอุปถัมภ์. อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า ปัจจัยเล็งถึงรูป ศัพท์ว่า อารมณ์เล็งถึงนาม. คำว่า "ซึ่งเป็นธรรมอื่น" นี้ เป็นวิเสสนะของอารมณ์และปัจจัย. ท่านอาจารย์ ย่อมกระทำเนื้อความที่กล่าวไว้ด้วยอรรถก่อนให้ปรากฏ ด้วยอรรถหลัง.

บทว่า ปภาวิตา แปลว่า ทำให้เกิดขึ้น.

นาวายนฺติกูปมายปิ นามรูปานํ อวสวตฺติตํ วิภาเวตุํ "ยถาปี"ติอาทินา ติสฺโส คาถา วุตฺตา. นิสฺสายาติ ปติฏฺฐาย. ยนฺตีติ คจฺฉนฺติ. มนุสฺเส นิสฺสายาติ เนตุภูเต นิยามกกมฺมการกาทิมนุสฺเส อปสฺสาย. น หิ เตสํ อรณคฺคหณลการ-[๑] สญฺราปนอุทกุสฺสิญฺจนาทิกิริยาย วินา นาวา อิจฺฉิตเทสํ ปาปุณาติ. อุโภติ อญฺญมญฺญํ นาวํ นิสฺสาย มนุสฺสา, มนุสฺเส นิสฺสาย นาวาติ อตฺโถ.

ท่านอาจารย์กล่าวคาถาทั้ง ๓ ด้วยคำว่า "แม้ฉันใด" เป็นต้น เพื่อจะอธิบายความที่นามและรูปเป็นธรรมชาติ ไม่เป็นไปในอำนาจ แม้ด้วยคำอุปมามีเรือเป็นที่สุด. คำว่า อาศัย คือพึ่ง. บทว่า ยนฺติ แปลว่า ไป. คำว่า อาศัยคน ความว่า อิงอาศัยคนมีต้นหนและคนทำงานเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้นำไป. เพราะเรือเว้นจากกิริยามีการแล่นเรียบ การทำใบให้ตั้งดีและการวิดน้ำเป็นต้นของคนเหล่านั้นเสีย จะถึงถิ่นที่ปรารถนาก็หามิได้. คำว่า ทั้งสองฝ่าย ความว่า ซึ่งกันและกัน ได้แก่คนอาศัยเรือ เรือก็อาศัยคน.

เอวนฺติ วุตฺตปฺปกาเรน. นานานเยหีติ ปรมาทีนํ สตฺตนฺนํ ญาณานํ, เตสํ อุปจารานญฺจ วเสน จุทฺทส อรูปปริคฺคห-

คำว่า ฉันนั้น คือ โดยประการที่กล่าวแล้ว. คำว่า โดยนัยต่าง ๆ ได้แก่ โดยนัยแห่งการกำหนดนามรูป ๑๔ นัย คือ

---

[๑] ...ลงฺการ...อิติปิ.

มุขานิ, จตุธาตุววฏฺฐาเน วุตฺตานิ เตรสนฺนํ ธาตุปริคฺคหมุขานํ ธาตฺวายตนขนฺธมหาภูต-[๑] วเสน, อิธ วุตฺตานํ อวุตฺตานญฺจ อินฺทฺริยสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปนฺนานํ วเสน สมวีสติ รูปปริคฺคหมุขานิ, ตานิ ปจฺเจกํ "ผสฺโส เวทนา จิตฺตนฺ"ติ อิเมสํ สมฺมุขภาเวน อุปฏฺฐิตานํ ติณฺณํ อรูปธมฺมานํ วเสน ติคุณิตานิ สมสฏฺฐี, จุทฺทส อรูปปริคฺคห-มุขานิ, ตานิ จาติ จตุสตฺตติยา นามรูป-ปริคฺคหนเยหิ เจว สมฺพหุลสุตฺตนฺตรถเคห-มฏฺฐิวีณาเสนารุกฺขทารุยนฺตนฬกลาปิเภริ-ชจฺจนฺธปงฺคุฬนาวามนุสฺสูปมาหิ จ นามรูป-ปมตฺตตาววฏฺฐาปนนเยหิ จ.

แนวทางการกำหนดอรูป ๑๔ ข้อ เกี่ยวกับฌาน ๗ มีปฐมฌานเป็นต้น และอุปจาระแห่งฌาน ๗ เหล่านั้น แนวทางการกำหนดรูป ๒๐ ถ้วนเกี่ยวกับธาตุ อายตนะ ขันธ์ และมหาภูตแห่งแนวทางการกำหนดธาตุ ๑๓ ข้อ ซึ่งกล่าวไว้ในจตุธาตุววัฏฐานะ เกี่ยวกับอินทรีย์ สัจจะปฏิจสมุปปันนธรรมที่ได้กล่าวไว้ในที่นี้และมิได้กล่าวไว้ แนวทางการกำหนดรูป ๖๐ ถ้วนเหล่านั้น แต่ละอย่างคูณด้วย ๓ เกี่ยวกับอรูปธรรมทั้ง ๓ ซึ่งปรากฏโดยภาวะที่เผชิญกันเหล่านี้ คือ "ผัสสะ เวทนา จิต" และแนวทางการกำหนดอรูป ๑๔ ข้อเหล่านั้นด้วย โดยนัยแห่งการแยกแยะความ เป็นเพียงนามรูปด้วยพระสูตรหลายพระสูตร และคำอุปมาด้วยรถ เรือน กำปั้น พิณ กองทัพ ต้นไม้ ไม้ยนตร์ กำอ้อ กลอง คนบอดแต่กำเนิด คนง่อย เรือ และคนด้วย.

---

[๑] ฉ. ธาตายตนขนฺธมหาภูตวเสน.

สตฺตสญฺญํ อภิภวิตฺวาติ อนาทิกาลภาวิตํ ขนฺธปญฺจเก อตฺตคฺคาหํ วิกฺขมฺเภตฺวา. นามรูปานํ ยาถาวทสฺสนนฺติ "อิทํ นามํ, เอตฺตกํ นามํ, น อิโต ภิยฺโย. อิทํ รูปํ, เอตฺตกํ รูปํ, น อิโต ภิยฺโย"ติ จ เตสํ ลกฺขณสลฺลกฺขณมุเขน ธมฺมมตฺตภาวทสฺสนํ. อตฺตทิฏฺฐิมลวิโสธนโต ทิฏฺฐิวิสุทฺธีติ เวทิตพฺพํ. เอตสฺเสวาติ นามรูปสฺส ยาถาวทสฺสนสฺเสว.

คำว่า อันครอบงำเสียซึ่งสัตตสัญญา คือ อันข่มการยึดถือว่าเป็นอัตตา ในขันธ์ ๕ ซึ่งทำให้มีตลอดกาลอันหาเบื้องต้นมิได้. คำว่า ความเห็นนามและรูปตามเป็นจริง ความว่า ความเห็นภาวะเพียงเป็นธรรม โดยหัวข้อคือ การกำหนดลักษณะของนามและรูปเหล่านั้นว่า "นี้นาม นามก็เท่านี้ ไม่ยิ่งไปกว่านี้. และว่า นี้รูป รูปก็เท่านี้ ไม่ยิ่งไปกว่านี้". พึงทราบว่า ชื่อว่า ทิฐิวิสุทธิ เพราะชำระมลทินคือความเห็นว่าเป็นอัตตา. บทว่า เอตสฺเสว โยค นามรูปสฺส ยาถาวทสฺสนสฺส นั่นเอง แปลว่า ของความเห็นนามรูป ตามความเป็นจริงนี้นั่นเอง.

ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาทิฐิวิสุทธินิเทศ จบ.

อิติ อฏฺฐารสมปริจฺเฉทวณฺณนา

พรรณนาปริเฉทที่ ๑๘ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ม.ล.รวง จรูญสนิทวงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๙. กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิทฺเทสวณฺณนา

๑๙. พรรณนากังขาวิตรณ-วิสุทธินิเทศ

ปจฺจยปริคฺคหกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยการกำหนดจับปัจจัย

๖๗๘. อนนฺตรํ นิทฺทิฏฺฐาย ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยา วิสยภาเวน ทสฺสิตตฺตา "เอตสฺเสวา"ติ วุตฺตํ, น ตทญฺญโต วิเสสนตฺถํ ตทญฺญสฺเสว อภาวโต. อชฺฌตฺตํ วา หิ วิปสฺสนาภินิเวโส โหตุ พหิทฺธา วา, อชฺฌตฺตสิทฺธิยํ ปน ลกฺขณโต สพฺพมฺปิ นามรูปํ อนวเสสโต ปริคฺคหิตเมว โหตีติ.

๖๗๘. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "นาม-รูปนั่นแหละ" ดังนี้ เพราะความที่ทิฏฐิวิสุทธิที่ได้แสดงไขไว้เป็นลำดับ ท่านได้แสดงแล้วโดยความเป็นวิสัย มิใช่เพราะความไม่มีธรรมอื่นจากนามรูปนั้นนั่นเทียว เพื่อจะทำให้ต่างไปจากธรรมอื่นจากนามรูปนั้น. ด้วยว่า ความปรารถนาวิปัสสนาในภายในหรือภายนอกจงยกไว้ แต่นามรูปทั้งหมด ย่อมเป็นอันโยคาวจรกำหนดจับแล้ว โดยไม่มี-เหลือทีเดียว โดยลักษณะในความสำเร็จภายใน.

ปจฺจยปริคฺคหเณนา[๑]ติ เหตุมฺหิ กรณวจนํ. ปจฺจยปริคฺคหเหตุ หิสฺส อทฺธตฺตยกงฺขาวิตรณํ โหตีติ, กรเณ วา เอตํ กรณวจนํ

บทว่า ปจฺจยปริคฺคหเณ เป็นตติยาวิภัตติลงในเหตุ. ความว่า ก็การข้ามความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ย่อมมีแก่โยคาวจรนั้น เพราะ

---

[๑] ฉ. ปจฺจยปริคฺคเหน.

ปจฺจยปริคฺคหสฺส สาธกตมภาวโต กงฺขาวิตรณกิริยาย. ยถา หิสฺส สุปริสุทฺโธ นิชฺชโฏ นิคฺคุมฺโพ ปจฺจยปริคฺคโห สิชฺฌติ, ตทาเนน กงฺขา วิตรียตีติ.

มีการกำหนดจับปัจจัยเป็นเหตุ. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ปจฺจยปริคฺคหเณน นี้ เป็นตติยาวิภัตติลงในกรณะ เพราะกิริยาคือการข้ามความสงสัย ก็โดยภาวะที่ยังการกำหนดจับปัจจัยให้สำเร็จเป็นที่สุด. ก็ในกาลใด การกำหนดจับปัจจัยหมดจดดี ไม่มีอะไรคาบเกี่ยว ไม่รุงรัง ย่อมสำเร็จแก่โยคีนั้น เมื่อนั้น โยคีนั้นย่อมข้ามความสงสัยเสียได้แล.

<u>วิตริตฺวา</u>ติ อติกฺกมิตฺวา, วิกฺขมฺเภตฺวาติ อตฺโถ. ตํ ปน ญาณํ ตถาธิคตํ วสีภาวปฺปตฺตํ ฌานํ วิย โยคิโน สนฺตาเน ปพนฺธนวเสน[๑] ปวตฺตตีติ กตฺวา วุตฺตํ "<u>ฐิตํ</u> <u>ญาณ</u>"นฺติ.

คำว่า <u>ข้าม</u> ได้แก่ก้าวล่วง ความว่าข่มไว้ได้. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "<u>ญาณตั้งอยู่</u>" ดังนี้ เพราะทำอธิบายว่า ก็ญาณนั้นที่ได้บรรลุแล้วอย่างนั้น ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจความสืบต่อกัน ในสันดานของโยคีเหมือนฌานที่ถึงวสีภาวะ.

กงฺขาวิตรณี จ สา วิสุทฺธิ จาติ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ.[๒] ตํ สมฺปาเทตุกาโม

การข้ามความสงสัยนั้นด้วย เป็นความบริสุทธิ์ด้วย เหตุนั้น ชื่อว่า กังขา-

[๑] ฉ. ปพนฺธวเสน.

[๒] ฉ. ตนฺติ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธี.

อาวชฺชตีติ[๑] สมฺพนฺโธ. ยาถาวโต ทิฏฺฐํ นามรูปํ ติวิธทุกฺขตาโยคโต โรโค วิย, ปจฺจยา จสฺส โรคสมุฏฺฐานํ วิย อุปฏฺฐหนฺตีติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต "ยถา นาม ฯเปฯ ปริเยสตี"ติ อาห.

วิตรณวิสุทธิ การข้ามความสงสัยอันบริสุทธิ์. เชื่อมความบาลีว่า ตํ สมฺปาเทตุกาโม อาวชฺชติ แปลว่า ภิกษุผู้ใคร่จะยังกังขา-วิตรณวิสุทธิให้ถึงพร้อมย่อมรำพึงถึง. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความข้อนี้ว่า นามรูปที่โยคีเห็นแล้วตามความเป็นจริง ย่อมปรากฏเหมือนโรค เพราะประกอบด้วยความทุกข์ ๓ อย่าง ส่วนปัจจัยทั้งหลายของนามรูปนั้น ย่อมปรากฏเหมือนสมุฏฐานของโรค จึงกล่าวว่า "เปรียบเหมือนผู้ฉลาดเห็นโรคแล้วย่อมหาสมุฏฐาน ของมันฉะนั้น".

สํสารทุกฺขนิมุคฺคสฺส สนฺตานสฺส ตโต วิโมเจตุกามตาวเสน อนุกมฺปิตพฺพตา ลพฺภตีติ ตมตฺถํ ทสฺเสตุํ "ยถา วา ปนา"ติ-อาทิ วุตฺตํ. เอวมวฏฺฐิเต[๒]ยเทเก วทนฺติ "อนุกมฺเปตพฺพกุมารกทสฺสเนน ตสฺส

สันดานอันจมลงในสังสารทุกข์ ย่อมได้ภาวะที่ควรสงสาร เกี่ยวกับความต้องการจะเปลื้องจากสังสารทุกข์นั้น เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "หรืออีกอุปมาหนึ่งเปรียบเหมือน" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดง

---

๑ ฉ. อาปชฺชตีติ.

๒ ฉ. เอวเมว ฐิเต.

มาตาปิตุอาวชฺชนํ อิธ อนุทาหรณํ นิโรเธตพฺพตาย นามรูปสฺส อนุกมฺปิตพฺพตาภาวโต"ติ, ตทปาหฏํ โหติ. อวสฺสญฺเจตํ เอวํ อิจฺฉิตพฺพํ, อญฺญถา เวเนยฺยปุคฺคลสนฺตาเน สตฺถุ มหากรุณาปวตฺติ เอว วิจาเรตพฺพา สิยา.

เนื้อความนั้น. เมื่อตั้งความไว้อย่างนี้นั่นเทียว อาจารย์พวกหนึ่งย่อมกล่าวคำใดไว้ว่า "การรำพึงถึงมารดาบิดาของเด็กน้อยนั้น ก็ด้วยแสดงถึงเด็กน้อยควรสงสาร ไม่ใช่เป็นอุทาหรณ์ในที่นี้ เพราะภาวะคือความที่นามรูปควรสงสารโดยภาวะที่จะพึงให้ดับ" ดังนี้ คำแม้นั้น ย่อมเป็นคำที่นำมาแล้ว. และข้อนี้ ควรปรารถนาอย่างนี้แน่นอน เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น ชอบที่จะพึงพิจารณาถึงความเป็นไปแห่งพระมหากรุณาของพระศาสดา ในสันดานแห่งเวไนยบุคคล.

มนฺทพุทฺธิตาย <u>มนฺทํ</u>. วุฑฺฒตโรปิ โกจิ มนฺทพุทฺธิ โหตีติ ตโต วิเสสนตฺถํ "<u>กุมารนฺ</u>"ติ วุตฺตํ. โย โกจิ ปฐมวเย วตฺตมาโน "กุมาโร"ติ วุจฺจตีติ ตโต วิเสสนตฺถํ "<u>ทหรนฺ</u>"ติ วุตฺตํ. เอวมฺปิ โย อาธาวิตฺวา ปริธาวิตฺวา วิจารณโก[1]

ชื่อว่า <u>อ่อน</u> เพราะความเป็นผู้มีปัญญาน้อย. แม้คนที่โตกว่าบางคน ก็เป็นผู้มีปัญญาน้อย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>เด็ก</u>" เพื่อจะให้ต่างจากคนที่โตกว่านั้น. บุคคลคนใดคนหนึ่งผู้ยังอยู่ในปฐมวัย เขาก็เรียกว่า "เด็ก" เพราะเหตุนั้น ท่านจึง

---

[1] ก. วิจรณโก.

ตรุณทารโก, โสปิ "ทหโร"ติ วุจฺจตีติ ตโต นิวตฺตนตฺถํ "อุตฺตานเสยฺยกนฺ"ติ วุตฺตํ. จตูหิปิ ปเทหิ กรุณายิตพฺพตํ เยว ทสฺเสติ. อาวชฺชตีติ[๑] กโรติ.

กล่าวว่า "ตัวเล็ก ๆ" เพื่อให้ต่างจากคนที่อยู่ในปฐมวัยนั้น. แม้อย่างนั้นเด็กรุ่นเที่ยววิ่งมาวิ่งไปรอบ ๆ คนใด แม้เด็กรุ่นนั้นเขาก็เรียกว่า "ตัวเล็ก ๆ" เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า "ยังนอนแบ" เพื่อจะปฏิเสธเสียจากเด็กรุ่นนั้น. ด้วยบททั้ง ๔ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความที่เด็กเป็นบุคคลควรกรุณา. บทว่า อาวชฺชติ ความว่า ย่อมกระทำ.

ยถา ปนสฺส เหตุปจฺจยปริเยสนาปตฺติ โหติ, ตํ ทสฺเสตุํ "โส"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ พฺยติเรกมุเขน อตฺโถ สาธิโต สมฺมเทว สาธิโต โหตีติ อเหตุกภาวํ ตาว ปฏิกฺขิปนฺโต "น ตาวิทํ นามรูปํ อเหตุกนฺ"ติ วตฺวา ตตฺถ การณมาห "สพฺพตฺถา"ติ-อาทินา.

ก็ภิกษุนั้น ย่อมมีการต้องแสวงหาเหตุปัจจัยโดยประการใด เพื่อจะแสดงประการนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ภิกษุนั้น". ในคำนั้น เนื้อความที่ได้ทำให้เข้าใจไว้ ด้วยนัยที่เป็นแนว พฺยติเรก (คือปฏิเสธแล้วคล้อยตาม) ย่อมเป็นเนื้อความที่ทำให้เข้าใจได้ โดยถูกต้องทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อปฏิเสธความที่นามรูปเป็นสิ่งไม่มีเหตุ ก่อนกล่าวว่า

---

[๑] ฉ. อาปชฺชตีติ.

"นามรูปนี้เบื้องต้น นามรูปนี้เป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุก็หามิได้" แล้วกล่าวเหตุในคำนั้นด้วยคำว่า "ทุกแห่ง" ดังนี้เป็นต้น.

เหตุมนฺตเรน สติ สมฺภเว สพฺพธมฺมานํ เหตุอภาโว สมาโนติ สพฺพสมานตา สิยา, ตถา จ สติ โสตปฺปเทสาทีสุ, พหิทฺธา จ จกฺขุวิญฺญาณาทิเหตุอภาโวติ สพฺพตฺถ, จกฺขาทีนํ อุปฺปตฺติโต ปุพฺเพ, ปริเภทโต อุทฺธํ จ เหตุอภาวโตติ สพฺพทา จ อนฺธาทีนํ อรูปีนํ, อสญฺญีนญฺจ เหตุอภาโวติ สพฺเพสญฺจ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ ภวิตพฺพํ, เหตุอภาวา วิเสสโต ตญฺจ นตฺถีติ อาห "สพฺพตฺถ สพฺพทา สพฺเพสญฺจ เอกสทิสภาวาปตฺติโต"ติ.

เมื่อความมีแห่งธรรมทั้งปวง มีด้วยเหตุอย่างอื่น ความไม่มีแห่งเหตุก็เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ภาวะที่เหมือนกันแห่งธรรมทั้งปวง ก็จะพึงมี อนึ่ง เมื่อเป็นอย่างนั้น จักขุวิญญาณเป็นต้น พึงมีทุกแห่ง เพราะความไม่มีเหตุแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ก็อยู่ในส่วนของโสตะเป็นต้น และในสถานภายนอก พึงมีทุกเมื่อ เพราะความไม่มีเหตุ ก่อนจักขุเป็นต้นเกิดขึ้น และหลังจากดับไป และพึงมีทุกอัน เพราะความไม่มีเหตุแก่คนบอดเป็นต้น แก่อรูปพรหม และแก่อสัญญีสัตตพรหม ก็ข้อนั้นจึงชื่อว่าไม่มีโดยพิเศษ เพราะความไม่มีเหตุ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะมันถึงความเป็นเช่นเดียวกันทุกแห่ง ทุกเมื่อ และทุกอัน" ดังนี้.

นิทสฺสนมตฺตญฺเจตํ ยทิทํ "จกฺขุวิญฺญาณาทีสุ[๑] หี"ติ. ยตฺตกา โลเก วิเสสา, เตหิ สพฺเพสํ, สพฺพกาลญฺจ ภวิตพฺพนฺติ อธิปฺปาโย. อาทิ-สทฺเทน วา เตสมฺปิ คหณํ กตเมวาติ ทฏฺฐพฺพํ. ตสฺมา อเหตุกภาเว วิสิฏฺฐตาย อสมฺภโว เอวาติ สพฺพตฺถ เอกสทิสภาวาปตฺติโต, สพฺพทา เอกสทิสภาวาปตฺติโต, สพฺเพสํ เอกสทิส-ภาวาปตฺติโตติ ปจฺเจกํ สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโพ. เอวํ อเหตุกภาเว ปฏิสิทฺเธ วิสมเหตุวาที วเทยฺย "น อิทํ อเหตุกํ กิญฺจรหิ สเหตุกํ, เกน ปน เหตุนา สเหตุกนฺติ ? อิสฺสราทีนนฺ"ติ[๒].

ก็ข้อที่ว่า "ในจักขุวิญญาณเป็นต้น" นี้นั้นเป็นเพียงตัวอย่าง. อธิบายว่า ในโลกมีความต่างกันทั้งหลายเท่าใด ความต่างเหล่านั้นก็จะพึงมีแก่ทุกอันและตลอดกาลทั้งปวง. อีกอย่างหนึ่ง ด้วยอาทิ-ศัพท์ การถือเอาแม้ความต่างเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นว่า ได้แก่อะไรบ้างทีเดียว. เพราะเหตุนั้น ความไม่มีแห่งความที่มันต่างกัน ในเพราะความที่มันไม่มีเหตุนั่นเอง เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบ การเชื่อมความแต่ละบทเข้าว่า เพราะมันถึงความเป็นเช่นเดียวกัน ทุกแห่ง เพราะมันถึงความเป็นเช่นเดียวกัน ทุกเมื่อ เพราะมันถึงความเป็นเช่นเดียวกัน ทุกอัน. เมื่อความที่นามรูป เป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุอย่างนี้สำเร็จเฉพาะแล้ว เจ้าลัทธิผู้เห็นว่ามีเหตุไม่สม่ำเสมอ จะพึงกล่าวว่า "ถามว่า นามรูปนี้เป็นสิ่งไม่มีเหตุหามิได้ จะมีเหตุอย่างไรได้เล่า และจะมีเหตุด้วยเหตุ

๑ ก. จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ.
๒ ฉ. อิสฺสราทินา.

อะไร ? ตอบว่า มีเหตุ ด้วยเหตุมีพระ-อิศวรเป็นต้น".

อาทิ-สทฺเทน ปกติปุริสปชาปติกาลาทีนํ คหณํ เวทิตพฺพํ, ตํ ปฏิกฺขิปนฺโต อาห "น อิสฺสราทิเหตุกนฺ"ติอาทิ. น นามรูปํ อิสฺสราทิเหตุกํ นามรูปโต อญฺญสฺส อนุปลพฺภมานตฺตา อิสฺสรปกติอาทีนเมว อภาวโต.

ด้วยอาทิ-ศัพท์ พึงทราบการถือเอาปทารถะทั้งหลาย มีประกฤติ ปุรุษะ ปชาบดี และกาละเป็นต้น ท่านอาจารย์เมื่อจะปฏิเสธความข้อนั้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "นามรูปมีเหตุภายนอก มีพระอิศวรเป็นต้นก็หามิได้". นามรูป ชื่อว่ามีเหตุภายนอกมีพระอิศวรเป็นต้นก็หามิได้ เพราะพระ-อิศวรและประกฤติเป็นต้นไม่มี เหตุว่าสภาวะอย่างอื่นจากนามรูปหามิได้.

ยทิ ปน อสโต อิสฺสราทิโต นามรูปสฺส อุปฺปตฺติ, เอวํ สติ สา เอว สพฺพตฺถ สพฺพทา สพฺเพสํ เอกสทิสตา อาปชฺชติ. อถ นามรูปมตฺตเมว อิสฺสราทิเหตุกํ, นามรูปญฺจ อหุตฺวา สมฺภวนฺตํ, หุตฺวา จ วินสฺสนฺตํ ทิสฺสตีติ อิสฺสราทีหิปิ ตาทิเสหิ ภวิตพฺพํ. ตถา จ ตทปิ สปฺปจฺจยํ สงฺขตเมวาติ ตสฺสาปิ ปจฺจยปริคฺคโห กาตพฺโพ. อถ ตํ

ก็ถ้าว่า นามรูปเกิดขึ้นจากเหตุมีพระอิศวรเป็นต้น ซึ่งไม่มีอยู่ไซร้ เมื่อเป็นอย่างนี้ก็จะต้องมีความเป็นเช่นเดียวกันทุกแห่งทุก-เมื่อ ทุกอันนั้นทีเดียว. ถ้าเพียงแต่นามรูปเท่านั้นมีเหตุภายนอก มีพระอิศวรเป็นต้นก็จะปรากฏนามรูปที่ไม่มีแล้วมามีขึ้น และที่มีแล้วก็จะพินาศไป เพราะเหตุนั้น ก็จะต้องมีเหตุภายนอกเช่นนั้นแม้มีพระอิศวรเป็นต้น.

นุปฺปชฺชติ, อเหตุกตา ตสฺส อาปนฺนา. เตนาห "อเหตุกภาวาปตฺติโต"ติ.

ก็โดยประการนั้น นามรูปแม้นั้นประกอบด้วยปัจจัยเป็นสังขตะนั่นเอง เพราะเหตุนั้น โยคาวจรจะควรทำการกำหนดจับปัจจัยของนามรูปแม้นั้น. ถ้าว่านามรูปนั้นไม่เกิดขึ้น ก็ต้องเป็นความที่นามรูปนั้น เป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะต้องเป็นสิ่งที่ไม่มีเหตุไป" ดังนี้.

อปิจ น อิสฺสราทิเหตุกํ นามรูปํ. กึการณํ ? กเมน อุปฺปตฺติโต. ยทิ หิ เอวํ นิจฺจํ อิสฺสราทิสณฺฐิตํ กมฺมกิเลสินฺทฺริยา-รมฺมณาทินิรเปกฺขการณมฺปิ สิยา, สพฺเพสํเยว เอกชฺฌํ อุปฺปตฺติ สิยา, ยตฺตเกหิ ตโต อุปฺปชฺชิตพฺพํ. กสฺมา ? การณสฺส สนฺนิหิตภาวโต.

อีกอย่างหนึ่ง นามรูปมีเหตุภายนอกมีพระอิศวรเป็นต้น ก็หามิได้. อะไรเล่าเป็นเหตุ ? เพราะนามรูปเกิดขึ้นโดยลำดับ. ก็ถ้าว่า จะพึงมีแม้เหตุที่ไม่เล็งถึงกรรม กิเลส อินทรีย์ และอารมณ์เป็นต้น ที่รู้กันว่า เป็นพระอิศวรเป็นที่เที่ยงอย่างนี้ไซร้ ทุกสิ่งทุกอย่างทีเดียว ก็จะพึงมีการเกิดขึ้นพร้อมกัน มีอยู่เท่าใด นามรูปก็จะพึงเกิดขึ้นจากสิ่งนั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะความที่เหตุรวมกัน.

ยทิ ปน ตสฺส อิจฺฉาวเสน ตสฺส อุปฺปตฺตึ ปริกปฺเปยฺยุํ, ตาสญฺจ อิจฺฉานํ เอกชฺฌํ

ก็ถ้าว่า คนทั้งหลาย จะพึงกำหนดความเกิดขึ้นของนามรูปนั้น ด้วยอำนาจความ

อุปฺปตฺติยํ โก วิพนฺโธ. อถ อญฺญมฺปิ กิญฺจิ กมฺมกิเลสินฺทฺริยารมฺมณาทิอเปกฺขิตพฺพํ อตฺถีติ เจ ? ตเทว เหตุ การณํ, กิมญฺเญน อทิฏฺฐสามตฺถิเยน ปริกปฺปิเตน ปโยชนํ ?

ปรารถนาของรูปนั้น, ก็จะมีข้อขัดข้องอะไร ในการเกิดขึ้นรวมกัน ของความปรารถนาเหล่านั้น. หากจะมีผู้ถามว่า ถ้าว่าจะมีสิ่งอะไร ๆ แม้อื่นที่พึงเพ่งถึงกรรม กิเลส อินทรีย์และอารมณ์เป็นต้นไซร้ ? ตอบว่า อันนั้นแหละเป็นตัวเหตุตัวการละ จะมีประโยชน์อะไร กับสิ่งอื่นซึ่งมองไม่เห็นความสามารถ ได้แต่คาดเอาเล่า ?

ทิฏฺฐํ หิ กมฺมาทีนํ สามตฺถิยํ ตทญฺญปจฺจยสนฺนิธาเนปิ ตทภาเว อภาวโต. ยถา หิ รูปาโลกมนสิการสนฺนิธาเนปิ จกฺขุโน อภาเว จกฺขุวิญฺญาณสฺส อภาวํ, ภาเว จ ภาวํ ทิสฺวา จกฺขุโน จกฺขุวิญฺญาณุปฺปาทนสมตฺถตา อตฺถีติ วิญฺญายติ.

ก็ความสามารถแห่งกรรมเป็นต้น เป็นเรื่องเห็นได้ แม้ในการรวมปัจจัยอื่นจากนั้น เพราะเมื่อสิ่งนั้นไม่มีมันก็หามีไม่. อุปมาเหมือนอย่างว่า แม้ในการที่รูป แสงสว่างและมนสิการรวมกัน เมื่อจักขุไม่มี ก็เห็นความไม่มีของจักขุวิญญาณ แต่เมื่อจักขุมี ก็เห็นความมีได้ ทำให้รู้ได้ว่า จักขุมีความเป็นธรรมชาติ สามารถทำให้จักขุวิญญาณเกิดขึ้น ข้อนี้ฉันใด.

ยถา จ ยุวายํ ยมกานมฺปิ สมานานํ ชนกชนนีสุกฺกโสณิตาทิพาหิรปจฺจยสมภาเวปิ

และยังอีกอุปมาหนึ่ง แม้คนแฝดเหมือนกัน แม้เมื่อความเสมอกัน แห่งปัจจัยภายนอก

สตฺตานํ หีนปฺปณีตตาทิวิเสโส ทิสฺสติ, โส จ สสนฺตาเน ตาทิสสฺส อญฺญสฺส เหตุโน อภาวา กมฺมกิเลสเหตุโกติ ตสฺส ตตฺถ สมตฺถตา อตฺถีติ วิญฺญายติ, น เอวมิสฺสราทิกสฺส.

เป็นต้นว่า พ่อแม่ น้ำสุกกะ และโลหิตก็ยังปรากฏความต่างกันมีความเป็นคนเลว และเป็นคนประณีตเป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลาย ก็ความต่างกันนั้น มีกรรมและกิเลสเป็นเหตุ เพราะไม่มีเหตุอย่างอื่นเช่นนั้น ในสันดานเฉพาะตน เพราะเหตุนั้น จึงทำให้เข้าใจว่า ความที่กรรมและกิเลสนั้น เป็นเรื่องสามารถในความต่างกันนั้น ข้อนี้ ฉันใด เหตุภายนอกมีพระอิศวรเป็นต้น จะเป็นเหมือนฉันนั้น ก็หามิได้.

การณสฺส หิ ภาวาภาเว ผลสฺส ภาวาภาเวหิ การณสฺส สมตฺถตา วิญฺญาเยยฺย. น จ สนฺนิหิเต ตทการณสฺส นามรูปสฺส อิสฺสราทิเวกลฺเลน กตฺถจิ อนุปฺปตฺติ ทิฏฺฐา, ตสฺมา อการณมิสฺสโร.

ก็ในความมีและความไม่มีแห่งเหตุ จะพึงทำให้เข้าใจ ความที่เหตุเป็นเรื่องมีความแจ่มแจ้ง ด้วยความมีและความไม่มีแห่งผล. ก็นามรูปซึ่งไม่มีเหตุดังนั้น ในการรวมกันใคร ๆ ได้พบความไม่เกิดขึ้นในที่ไหน ๆ เพราะความขาดไปแห่งเหตุภายนอกมีพระ-อิศวรเป็นต้นก็หามิได้ เพราะเหตุนั้น พระอิศวรจึงไม่ใช่เป็นตัวการ.

คุณหญิงวรรณะ ฉาย เหมือนวงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

อถาปิ สคฺโค เอวํ อิสฺสราทิเหตุโก วุจฺเจยฺย, โสปิ สคฺคปฺปกาโร สพฺพกาลํ ตโต นิพฺพตฺเตยฺย. น หิ สนฺนิหิตการณสฺส ผลสฺส อนุปฺปตฺติ ยุตฺตา. นิจฺเจ จ สติ อณฺณิรเปกฺขการเณ สคฺคสฺส อาทิเยว น ยุตฺโต, ยาว อิสฺสราทิการณํ[๑] ตาว สพฺพสฺส อตฺถิภาวปฺปสงฺคโต.

แม้ถ้าว่า สวรรค์ จะพึงกล่าวได้ว่ามีพระอิศวรเป็นต้น เป็นเหตุอย่างนี้ไซร้ ความเหมือนกันของสวรรค์ แม้นั้น ก็จะพึงบังเกิดแต่สวรรค์นั้น ตลอดกาลทั้งปวง. เพราะความไม่เกิดขึ้นของผล ซึ่งมีเหตุรวมกัน ถูกต้องแล้ว ก็หามิได้. และความเที่ยงมีอยู่ เบื้องต้นของสวรรค์นั้นเอง ใน เพราะเหตุที่ไม่เล็งถึงอย่างอื่น จึงไม่ควร เพราะเกี่ยวข้องกับความมีอยู่ของสิ่งทั้งปวง ตลอดเวลาที่พระอิศวรเป็นต้นเป็นตัวการ.

อถาปิ วเทยฺย "อญฺเญปิ ยถารหํ ปจฺจยา โหนฺติเยว, อิสฺสราทิกมฺปิ เตสํ สหการิการณํ โหตี"ติ. ยเทตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว. ยทิ ปโร วเทยฺย "อิธ พุทฺธิปุพฺโพ ภาวานํ รจนาวิเสโส ทิฏฺโฐ, ยถา ตํ ฆฏเคหาทีนํ. อตฺถิ จ อชฺฌตฺติกพาหิรานํ สรีรปทุมาทีนํ รจนาวิเสโส, ตสฺมา เตนาปิ พุทฺธิปุพฺเพน

แม้ถ้าว่า ใคร ๆ จะพึงกล่าวว่า "มีปัจจัยตามสมควร แม้เหล่าอื่นอยู่ทีเดียว แม้พระอิศวรเป็นต้น ก็เป็นตัวการทำร่วมกันของปัจจัยเหล่านั้น". คำใดที่จะพึงกล่าวในที่นี้ คำนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลังทีเดียว. ถ้าผู้อื่นจะพึงกล่าวว่า "ในที่นี้ ได้เห็นความต่างแห่งการแต่งภาวะทั้งหลาย ซึ่งมีพุทธิเป็นเบื้องต้น ตัวอย่าง

---

[๑] ฉ. อิสฺสราทิกํ การณํ,

ภวิตพฺพํ. ยสฺส จ โส พุทฺธิปุพฺโพ, โส อิสฺสราทิโก, ตสฺมา เตน นามรูปสงฺขาตสฺส โลกสฺส การเณน ภวิตพฺพนฺ"ติ.

เช่นหม้อ และเรือนเป็นต้น. และยังมีความต่างแห่งการแต่งสรีระและดอกบัวเป็นต้นซึ่งเป็นสิ่งภายในและภายนอก เพราะเหตุนั้น แม้ความต่างแห่งการแต่งนั้น ก็พึงมีพุทธิเป็นเบื้องต้น. ก็ภาวะใดมีความต่างแห่งการแต่งซึ่งมีพุทธิเป็นเบื้องต้น ภาวะนั้นมีพระอิศวรเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ภาวะนั้นจะต้องเป็นตัวการของโลก ที่มีชื่อว่านามรูป".

ตยิทํ อสิทฺธํ, รจิตา สรีรปทุมาทโยติ ตตฺเถวุปฺปนฺนตฺตา. อุปฺปนฺนสฺส หิ สนฺนิเวส-วเสน ตถา ตถา ปฏฺฐานํ "รจนา"ติ วุจฺจติ. อเนกนฺติโก จายํ อพุทฺธิปุพฺพสฺสาปิ ทิฏฺฐตฺตา. ทิฏฺโฐ หิ นฺหารุอาทีนํ อกุคิสํโยเคน รจนาวิเสโส, ตถา วิสุสฺสนฺตานํ ปุพฺพจมฺมาทีนํ.

ข้อนั้นนั้นไม่สำเร็จ วัตถุธาตุมีสรีระและดอกบัวเป็นต้น ก็ได้ถูกแต่งมาแล้ว เพราะเป็นสิ่งที่เกิดแล้ว ในที่นั้นนั่นเอง ด้วยประการฉะนี้. ก็การเริ่มตั้งโดยประการนั้น ๆ ด้วยอำนาจความตั้งลง ของสิ่งที่เกิดขึ้น ท่านเรียกว่า "การแต่ง". ก็ความต่างแห่งการแต่งนี้มิใช่เป็นไปโดยส่วนเดียว เพราะยังได้พบแม้ความต่างแห่งการแต่งซึ่งมิใช่มีพุทธิเป็นเบื้องต้นก็มี. จริงอยู่ ได้เห็นความต่างแห่งการแต่ง ด้วยการที่ส่วนของ

สรีระมีเอ็นเป็นต้น มาประจวบเข้ากับไฟส่วนของสรีระมีน้ำเหลืองและหนังเป็นต้น ที่ซูบซีดไป ก็มีความต่างแห่งการแต่งเหมือนกัน.

ยทิ ปนายมิสฺสราทิโก ควสฺสชคทฺรภาทีนํ กรีสาวตฺเต ปฏิมหุตํ[๑] รเจยฺย, อุมฺมตฺโต วิย วิกฺขิตฺโต สิยา. กิญฺจายํ โลกํ สชฺเชนฺโต อตฺตตฺถํ วา สชฺเชยฺย โลกตฺถํ วา.

ก็ถ้าความต่างแห่งการแต่งนี้ มีเหตุภายนอกมีพระอิศวรเป็นต้น บุคคลก็จะพึงแต่งการบูชารูปเปรียบในความวนเวียนของอุจจาระปัสสาวะของสัตว์มีโค ม้า แพะ และลาเป็นต้น ก็จะพึงเป็นคนฟุ้งซ่านไปเหมือนคนบ้า. ความต่างแห่งการแต่งนี้ เมื่อจะจัดแจงโลก ก็จะพึงจัดแจงประโยชน์ตนหรือประโยชน์โลกอะไรกัน.

ตตฺถ จ ยทิ ปุริโม มกฺโข กตกิจฺโจน สิยา โลเกน สาเธตพฺพสฺส อตฺถิภาวโต. อถ ทุติโย, กสฺมา โลกสฺส อหิตทุกฺขาวหํ ปาปํ นิรยาทึ, ชรามรณาทิญฺจ สชฺชติ[๒] ?

ก็ในความต่างแห่งการแต่งนั้น ถ้ามักขะแรกไม่พึงทำหน้าที่ เพราะมีสิ่งที่โลกจะพึงให้สำเร็จไซร้. เมื่อเป็นเช่นนั้น มักขะที่สองก็พึงทำหน้าที่ บาปอันนำมาซึ่ง

---

[๑] ม. ปฏิปหุตํ.
[๒] ฉ. สชติ.

อถ ตทุภยํ อนามสิตฺวา กีฬตฺถํ สชฺชติ?

ความไม่เกื้อกูล และความทุกข์แก่โลกย่อมจัดทุคติมีนรกเป็นต้น และสิ่งที่เป็นอนิฏฐะมีชราและมรณะเป็นต้น เพราะเหตุไร ? ถ้าไม่ระบุทั้ง ๒ ข้อนั้น บาปก็ย่อมจัดจุดประสงค์ของการเล่น.

กีฬา จ นาม รติอตฺถา โหติ. วินา กีฬาย รตึ อชานนฺตานํ รติอตฺถญฺจ กีฬมารภนฺโต รติยํ อิสฺสโร อนิสฺสโร สิยา. อถ ปโยชนนิรเปกฺโข สพฺพกาลํ สชฺเชยฺย,[2] ตสฺส จายํ สชฺชนสมตฺถตา[3] อเหตุกา วา สิยา สเหตุกา วา. อเหตุกา เจ, สพฺเพสํ สิยา สเหตุกา วา อเหตุกา เจ, สพฺเพสมฺปิ สิยา. อถ สเหตุกา, โส จสฺส เหตุ ปรโต วา สมฺภูโต สิยา อตฺตโต วา.

อันธรรมดาว่า การเล่น ย่อมมีความยินดีเป็นจุดประสงค์. เว้นจากการเล่นเสีย เมื่อสัตว์ทั้งหลายไม่รู้จักความยินดี และท่านผู้เป็นใหญ่ในความยินดี เริ่มการเล่นซึ่งมีความยินดีเป็นจุดประสงค์ ก็จะพึงเป็นผู้มิใช่พระอิศวร. ถ้าความต่างแห่งการแต่งมิได้เล็งประโยชน์ ก็จะพึงจัดไปตลอดกาลทั้งปวง ก็ความที่ความต่างแห่งการแต่งนั้นเป็นเรื่องสามารถในการจัดนี้ จะพึงเป็นเรื่องที่ไม่มีเหตุบ้าง มีเหตุบ้าง. หากว่าเป็นเรื่องที่ไม่มีเหตุ ก็จะพึงมีแก่ทุกคน.

---

[1] ฉ. สชติ.

[2] ฉ. สเชยฺย.

[3] ฉ. สชนสมตฺถตา.

ตตฺถ ปรโต เจ สมฺภูโต, ยทสฺส โส ลทฺโธ, ตสฺสายํ เวยฺยาวจฺจกรสฺทิโส สิยา. อถ อตฺตโต ตทุปฺปตฺติโต ปุพฺเพ อยํ กีทิโส โลโก จาติ สพฺพมิทํ อาลุนวิสิถํ อากุลพฺยากุลํ โคยูเถน คตมคฺคสทิสํ เผณฺปิณฺฑสมํ[๑] อวิมทฺทกฺขมํ อสารํ. ติฏฺฐตุ ปสงฺโค, ยถาธิกตเมว วณฺณยิสฺสาม. ตสฺมาติ ยสฺมา อิทํ นามรูปํ น อเหตุกํ, นาปิ อิสฺสราทิวิสมเหตุกํ, ตสฺมา. เตติ เหตุปจฺจยา.

หากว่าเป็นเรื่องที่ไม่มีเหตุ ก็จะพึงมีแม้แก่ทุกคน. ถ้าเป็นเรื่องมีเหตุ ก็เหตุแห่งความต่างของการแต่งนั้นนั้น ก็จะพึงเกิดมาจากผู้อื่นบ้าง จากตนบ้าง.

ใน ๒ อย่างนั้น ถ้าเกิดมาจากผู้อื่น เหตุอันนั้นของความต่างแห่งการแต่งนั้นที่ได้แล้วอันใด เหตุอันนี้ของความต่างแห่งการแต่งนั้น ก็จะพึงเป็นเช่นกับคนรับใช้. ถ้าเป็นเหตุเกิดมาจากตนไซร้ เหตุอันนี้ก็จะมีมาก่อนมันเกิดขึ้น และโลกก็จะเป็นเช่นไรเล่า เพราะเหตุนั้น คำนี้ทั้งหมด ก็จะเป็นเรื่องยุ่งยาก วกวน สับสนวุ่นวาย เหมือนกับทางที่ฝูงโคเดินและเสมอกับก้อนฟองน้ำ ไม่อาจจะทำลายลงได้ เป็นสิ่งไม่มีสาระ. ความเกี่ยวข้องกัน จงดำรงอยู่เถิด ข้าพเจ้าจักพรรณนา เฉพาะเรื่องที่ได้วางหน้าที่ไว้เท่านั้น. คำว่า เพราะเหตุนั้น ความว่า นามรูปนี้ จะเป็นเรื่องไม่มีเหตุก็หามิได้

[๑] ฉ. คตมคฺคสทิส เผณปิณฺฑสมํ.

ทั้งเป็นเรื่องมีเหตุไม่สม่ำเสมอ จากเหตุภายนอกมีพระอิศวรเป็นต้นก็หามิได้ เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น. บทว่า เต โยค เหตุปจฺจยา แปลว่า เหตุปัจจัยเหล่านั้น.

๖๗๙. โอฬาริกตฺตา, สุปากฏตฺตา จ รูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห สุกโรติ "อิมสฺส ตาว รูปกายสฺสา"ติอาทินา ปฐมํ ตสฺส ปจฺจยปริคฺคหวิธึ อารภติ. ตตฺถ ยถา นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห อเหตุวิสมเหตุวาทนิวตฺติยา โหติ, เอวํ นิพฺพิทาวิราคาวหภาเวน ตตฺถ อภิรตินิวตฺติยาปิ อิจฺฉิตพฺโพติ ตํ คพฺภเสยฺยกวเสน ทสฺเสนฺโต นิพฺพตฺตฏฺฐานสฺส สุจิภาวปฏิเสธนมุเขน อสุจิภาวํ วิภาเวตุํ "อยํ กาโย"ติอาทิมาห.

๖๗๙. การกำหนดจับปัจจัยแห่งรูป กระทำได้ง่าย เพราะเป็นธรรมชาติหยาบ และเพราะชัดเจนดี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงเริ่มวิธีกำหนดจับปัจจัยแห่งรูปนั้นก่อน ด้วยคำเป็นต้นว่า "ของรูปกายนี้ก่อน" ดังนี้. ในคำนั้น การกำหนดจับปัจจัยแห่งนามรูป ย่อมสำเร็จด้วยการห้ามเสีย ซึ่งลัทธิว่าไม่มีเหตุ และลัทธิว่ามีเหตุไม่สม่ำเสมอ ด้วยประการใด การกำหนดจับปัจจัยแห่งรูป ก็จำปรารถนา แม้ด้วยการห้ามความอภิรมย์ในรูปนั้น โดยภาวะนำมาซึ่งความหน่าย และคลายกำหนัด ด้วยประการนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงรูปนั้น โดยเป็นคัพภไสยกสัตว์ ประสงค์จะประกาศ ความเป็นสิ่งไม่สะอาด

โดยแนวทางแห่งการปฏิเสธ ความเป็นสิ่งสะอาดของสถานที่บังเกิด จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "กายนี้".

ตตฺถ อุปฺปลาทีนิ อสุจิฏฺฐาเน นิพฺพตฺตานิปิ สยํ สุจิสมฺมตาเนวาติ ตํ ทสฺสนตฺถํ อพฺภนฺตรคฺคหณํ. เตนาห ภควา :

ในคำนั้น ดอกไม้ทั้งหลายมีดอกอุบล (บัวสาย) เป็นต้น แม้บังเกิดในสถานที่ไม่สะอาด แต่มันเองเป็นสิ่งที่เขาสมมุติกันว่าเป็นของสะอาดนั่นเอง ท่านจึงใช้ศัพท์ว่าภายใน เพื่อแสดงว่าเป็นสิ่งสะอาดนั้น. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า :

"ยถา สงฺการธานสฺมึ
อุชฺฌิตสฺมึ มหาปเถ
ปทุมํ ตตฺถ ชาเยถ
สุจิคนฺธํ มโนรมนฺ"ติ[๑]

"ดอกปทุมมีกลิ่นหอม เกิดในกองหยากเยื่อ ที่เขาทิ้งไว้ใกล้ทางใหญ่นั้น ยังเป็นที่น่ารื่นรมย์ใจฉันใด" ดังนี้.

"นิพฺพตฺตตี"ติ อิทํ มาตุกุจฺฉิยํ ปฏิสนฺธิปฺปวตฺตีสุ รูปกายสฺส นิพฺพตฺตนํ สามญฺญโต[๒] คเหตฺวา วุตฺตํ. น ปรมา-

คำว่า "บังเกิด" นี้ ท่านกล่าวถือเอาโดยความเสมอกัน แห่งความบังเกิดของรูปกายในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ใน

---

๑ ขุ. ธ. ๒๕/๒๒, ฉ. มโนรามํ.
๒ ฉ. นิพฺพตฺตนสามญฺญโต.

ภินิพฺพตฺติมตฺตํ. เอวญฺจ กตฺวา อาหารสฺส อุปตฺถมฺภกปจฺจยตาวจนํ, อุทรปฏลสฺส ปจฺฉโต กรณาทิวจนํ, ทุคฺคนฺธเชคุจฺฉปฏิกฺกูลตาวจนญฺจ สมตฺถิตํ โหติ.

ครรภ์มารดา หาใช่เป็นเพียงการบังเกิดเฉพาะครั้งแรกไม่. ก็เพราะกระทำอธิบายอย่างนี้ ย่อมเป็นอันทำให้ได้ความถึงการกล่าวความที่อาหารเป็นอุปถัมภกปัจจัย การกล่าวถึงการหันหลังไปทางหน้าท้อง เป็นต้น และการกล่าวถึงความที่รูปกายเป็นสิ่งปฏิกูลมีกลิ่นเหม็นน่าเกลียด.

เอวมวฏฺฐิเต ยเทกจฺเจหิ ปิฏฺฐิโต ปุรโต จ กรณํ กึ สิยา ปฏิสนฺธิกาเลติอาทิ วุตฺตํ, ตํ ปากฏํ[๑] โหติ "นิพฺพตฺตกตฺตา"ติ อิมินา พีชํ วิย องฺกุรสฺส อวิชฺชาทโย รูปกายสฺส อสาธารณการณตาย เหตูติ ทสฺเสติ. "อุปตฺถมฺภกตฺตา"ติ อิมินา ปน องฺกุรสฺส ปฐวีสลิลปาริสิอาทโย วิย อาหาโร สาธารณการณตาย ปจฺจโยติ ทสฺเสติ.

ในรูปกายที่ตั้งลงอย่างนี้ คำใดที่ท่านอาจารย์บางพวกกล่าวไว้เป็นต้นว่า การหันหลังและหันหน้า จะพึงเป็นอะไรในปฏิสนธิกาลเล่า คำนั้น ย่อมเป็นคำชัดเจนแล้ว. ด้วยคำว่า "เพราะเป็นตัวทำให้เกิด" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ชื่อว่า เป็นเหตุ เพราะเป็นตัวการไม่ทั่วไป ของรูปกาย เปรียบเหมือนพืช เป็นเหตุของหน่อฉะนั้น. ส่วนด้วยคำว่า "เพราะเป็นตัวอุดหนุน" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า อาหาร ชื่อว่า

[๑] ฉ. อปากฏํ.

เป็นปัจจัย เพราะความเป็นตัวการทั่วไป เปรียบเหมือนสิ่งแวดล้อม คือ ดิน และน้ำ เป็นต้น เป็นปัจจัยของหน่อ ฉะนั้น.

ปญฺจ ธมฺมา เหตุปจฺจยาติ อวิชฺชาทโย ปญฺจ ธมฺมา ยถารหํ เหตุ จ ปจฺจโย จาติ อตฺโถ. ภเวสุ วิชฺชมานโทสปฏิจฺฉาทนปฏฺฐนา ทฬฺหคฺคาหภาเวน สงฺขารภวานํ เหตุภูตา ชนกสหายตาย ภวนิกนฺติ ตํสหชาตอาสนฺนการณตฺตา อภิสงฺขาริกา, อปสฺสยภูตา จาติ "ทารกสฺส มาตา วิย อุปนิสฺสยา"ติ[1] วุตฺตา.

คำว่า ธรรม ๕ ประการ เป็นเหตุปัจจัย มีความว่า ธรรม ๕ ประการ มีอวิชชาเป็นต้น เป็นเหตุด้วย เป็นปัจจัยด้วยตามสมควร. ความปรารถนาที่ปกปิดโทษอันมีอยู่ในภพทั้งหลาย เป็นเหตุแห่งสังขารภพด้วยภาวะที่เป็นความยึดมั่น เป็นภวนิกันติ (คือตัวปรารถนาภพ) เพราะความที่มีชนกกรรมเป็นสหาย เป็นตัวปรุงแต่ง และเป็นที่อิงอาศัย เพราะความที่มีปัจจัยที่เกิดร่วมกับชนกกรรมนั้นเป็นเหตุใกล้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เหมือนมารดาเป็นที่อาศัยของทารก ฉะนั้น".

ยถา ปิตุ ชนิตสุกฺเก ปุตฺตสฺส อุปฺปตฺตีติ ปิตา ชนโก, เอวํ กมฺมํ สตฺตสฺส อุปฺปาท–

ความเกิดขึ้นของบุตร อยู่ในสุกกะที่บิดาทำให้เกิด เพราะเหตุนั้น บิดา จึงชื่อว่า ชนก

---

[1] ฉ. มาตา วิย ทารกสฺส อุปนิสฺสยา.

ยสฺส วา กุสลํ สมฺภวติ, อกุสลํ สมฺภวติ, กุสลากุสลานิ วา, ตสฺสาติ อตฺถสิทฺธเมตํ. กมฺมาทิโกติ อาทิ-สทฺเทน อวิชฺชาทโย วิย คติกาลาทโยปิ สงฺคหิตาติ ทฏฺฐพฺพา. ภวงฺคาทิโกติ ภวงฺคสนฺตีรณปริตฺต-กิริยารหตฺตาทิโก.

อีกอย่างหนึ่ง ข้อนี้สำเร็จโดยเนื้อความว่า นามใด มีกุศล มีอกุศลหรือมีทั้งกุศลและอกุศล ก็ได้แก่ นามนั้น. ด้วยอาทิ-ศัพท์ ว่า กมฺมาทิโก ธรรมมีกรรมเป็นต้น พึงเห็นว่า ท่านสงเคราะห์แม้ธรรมมีคติและกาลเป็นต้น เหมือนอย่างธรรมมีอวิชชาเป็นต้น. คำว่า ธรรมมีภวังค์เป็นต้น ได้แก่ ธรรมมีภวังค์ สันตีรณะ กิริยาที่เป็นกามาวจร และความเป็นพระอรหันต์เป็นต้น.

ตตฺถ ภวงฺคํ ปญฺจทฺวารมโนทฺวาราวชฺชน-กิริยานํ, สนฺตีรณํ โวฏฺฐพฺพนสฺส, ปริตฺต-กิริยา ยถารหํ ปริตฺตมหคฺคตกิริยานํ, อรหตฺตํ อาวชฺชนวชฺชานํ สพฺพกิริยานํ ปจฺจโยติ เวทิตพฺพํ.

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ภวังค์ พึงทราบว่า เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกิริยา คือ ปัญจ-ทวาราวัชชนะ และมโนทวาราวัชชนะ สันตีรณะ พึงทราบว่า เป็นปัจจัยแก่ โวฏฐัพพนะ กิริยาที่เป็นกามาวจร พึงทราบว่าเป็นปัจจัย แก่นามที่เป็นกิริยาฝ่ายกามาวจรและฝ่ายมหัคตะตามสมควร ความเป็นพระอรหันต์ พึงทราบว่า เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกิริยาทั้งปวงที่เว้นอาวัชชนะ.

กมฺมนฺติ เจตนาว อธิปฺเปตา, สา จ โข กุสลากุสลา. วุตฺตเญฺหตํ "กุสลากุสลเจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ, กฏตฺตา จ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[1] น จิตฺตํ วิย สสมฺปยุตฺตา. จิตฺตํ เหตุ[2] สสมฺปยุตฺตํ อธิปฺเปตํ "เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ, ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย"ติอาทิ[3] วจนโต.

เจตนานั่นเอง ท่านประสงค์เอาว่า กรรม ก็เจตนานั้นแล เป็นกุศลและอกุศล. ข้อนี้ สมด้วยพระพุทธพจน์ ที่ตรัสไว้ว่า "เจตนาที่เป็นกุศล และอกุศล เป็นปัจจัยโดยเป็นกรรมปัจจัย แก่วิบากขันธ์ทั้งหลาย และแก่กฏัตตารูปทั้งหลาย" ดังนี้. มิใช่ประสงค์เอาธรรม พร้อมทั้งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เหมือนอย่างจิต. เพราะในที่นี้ท่านประสงค์เอาจิต พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม โดยพระบาลีว่า "สภาวธรรมที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุ และแก่รูปทั้งหลายที่มีธรรมสัมปยุตกับเหตุนั้น เป็นสมุฏฐาน".

ตตฺถาติ เตสุ กมฺมาทีสุ รูปชนกปจฺจเยสุ. อตีตโต เอว กมฺมโต ผลํ อุปฺปชฺชติ, น วตฺตมานโตติ วุตฺตํ "กมฺมํ อตีตเมว

บทว่า ตตฺถ ความเท่ากับ เตสุ โยค กมฺมาทีสุ รูปชนกปจฺจเยสุ แปลว่า ในบรรดาปัจจัยที่ทำรูปให้เกิด มีกรรมเป็นต้น

---

[1] อภิ. ๔๐/๙, อภิ. ป. ๒/๑๘๖.

[2] ก. จิตฺตญฺเจตฺถ.

[3] อภิ. ติก. ๔๐/๑. อภิ. ป. ๔๐/๑.

สงฺคติ ผสฺโส"ติอาทิปาฐสฺส วิย "โสตญฺจ ปฏิจฺจา"ติอาทิปาฐสฺส สงฺคหิตตฺตา. เอวํ สมฺมสนุปคํ สพฺพํ นามํ สหปจฺจเยน สงฺคหิตํ โหติ. เตนาห "นามกายสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรตี"ติ.

พร้อมกับปัจจัยทั้งหลาย เหมือนสงเคราะห์เอาธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น เพราะท่านสงเคราะห์เอาปาฐะมีอาทิว่า "โสตญฺจ ปฏิจฺจ" เหมือนสงเคราะห์ปาฐะมี "ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส" เป็นต้น ฉะนั้น. นามทั้งหมดที่ควรแก่การพิจารณา ย่อมเป็นอันท่านสงเคราะห์ พร้อมกับปัจจัยด้วยประการฉะนี้. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมกระทำการกำหนด จับปัจจัยแห่งนามกาย" ดังนี้.

ปวตฺตึ ทิสฺวาติ เอตรหิ ปวตฺตึ ทิสฺวา. เอวนฺติ อิมินา น เกวลํ สปฺปจฺจยตามตฺตเมว ปจฺจามฏฺฐํ, อถ โข ยาทิเสหิ ปจฺจเยหิ เอตรหิ ปวตฺตติ, ตาทิเสหิ อวิชฺชาทิปจฺจเยเหว อตีเตปิ ปวตฺติตฺถาติ ปจฺจยสทิสตาปิ ปจฺจามฏฺฐาติ ทฏฺฐพฺพํ.

คำว่า เห็นความเป็นไป คือเห็นความเป็นไปในกาลบัดนี้. ด้วยคำว่า อย่างนี้ นี้ ท่านระบุไว้เพียงแต่ความที่นามรูปเป็นไปกับด้วยปัจจัยเท่านั้น อย่างเดียว ก็หามิได้ โดยที่แท้พึงเห็นว่า นามรูปย่อมเป็นไปในกาลบัดนี้ ด้วยปัจจัยทั้งหลายเช่นใด ท่านก็ได้ระบุไว้ แม้ความ

๑-๑ ม. มู. ๑๒/๒๒๖, ๔๗๖, ม.อุ. ๑๔/๕๑๐-๕๑๘, สํ. นิ. ๑๖/๘๗, อภิ. ก. ๓๗/๓๕๘.

ที่นามรูปเป็นเหมือนกับปัจจัยว่า นามรูปเป็นไปแล้วแม้ในอดีต ด้วยปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้นนั่นเองเช่นนั้น.

๖๘๐. ปุพฺพนฺตนฺติ อตีตํ ขนฺธปฺปพนฺธโกฏฺฐาสํ. อารพฺภาติ อุทฺทิสฺส. อโหสึ นุ โข, น นุ โขติ[๑] สสฺสตาการํ, อธิจฺจสมุปฺปตฺติอาการญฺจ นิสฺสาย อตีเต อตฺตโน วิชฺชมานตํ, อวิชฺชมานตญฺจ กงฺขติ.

๖๘๐. คำว่า ส่วนเบื้องต้น ได้แก่ ส่วนอันเนื่องกับขันธ์ที่เป็นอดีต. คำว่า ปรารภ ได้แก่ เจาะจง. คำว่า เราได้มีได้เป็นมาแล้วหรือหนอ เรามิได้มี มิได้เป็นหรือหนอ ความว่า ย่อมสงสัยความที่ตนมีอยู่ในอดีต และความที่ตนไม่มีอยู่ในอดีต เพราะอาศัยอาการที่เห็นว่าเที่ยง และอาการที่เห็นว่าเกิดขึ้นลอย ๆ.

กินฺนุ โข อโหสินฺติ ชาติลิงฺคูปปตฺติโย นิสฺสาย "ขตฺติโย นุ โข อโหสึ, พฺราหฺมณาทีสุ คหฏฺฐาทีสุ เทวาทีสุ อญฺญตโร นุ โข"ติ กงฺขติ. กถํ นุ โขติ สณฺฐานาการํ นิสฺสาย "ทีโฆ นุ โข อโหสึ, รสฺสโอทาตกาฬปฺปมาณิกอปฺป-

คำว่า เราได้เป็นอะไรหนอ ความว่า ย่อมสงสัยว่า "เราได้เป็นกษัตริย์หรือหนอ เราได้เป็นผู้ใดผู้หนึ่ง ในบรรดาพราหมณ์เป็นต้น ในบรรดาคฤหัสถ์เป็นต้น ในบรรดาเทวดาเป็นต้น" เพราะอาศัยชาติเพศ และการอุบัติ. คำว่า เราได้เป็นอย่างไรหนอ

---

[๑] ฉ. น นุโข อโหสินฺติ.

มาณิกาทีนมฺปิ อญฺญตโร"ติ กงฺขติ.

ความว่า ย่อมสงสัยว่า "เราได้เป็นคนสูงหรือหนอ เราได้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งแม้บรรดาคนเตี้ย คนขาว คนดำ คนได้ขนาดและคนไม่ได้ขนาดเป็นต้น หรือหนอ" เพราะอาศัยอาการคือทรวดทรง.

อิสฺสรนิมฺมานาที นิสฺสาย "เกน นุ โข ปกาเรน อโหสินฺ"ติ นิพฺพตฺตาการโต กงฺขตีติ จ วทนฺติ. กึ หุตฺวา กึ อโหสินฺติ ชาติอาทีนิ[๑] นิสฺสาย "ขตฺติโย หุตฺวา นุ โข พฺราหฺมโณ อโหสึ ฯเปฯ เทโว หุตฺวา นุ โข มนุสฺโส อโหสินฺ"ติ อตฺตโน อปราปรุปฺปตฺตึ กงฺขติ.

และอาจารย์ทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า ย่อมสงสัยความเกิดขึ้นบ่อย ๆ ของตน โดยอาการที่บังเกิดว่า "เราได้เป็นโดยประการไรเล่าหนอ" ดังนี้ เพราะอาศัยเหตุมีพระอิศวรเนรมิตเป็นต้น. คำว่า เราได้เป็นอะไร แล้วเป็นอะไรหนอ ความว่า "เราได้เป็นกษัตริย์แล้ว เป็นพราหมณ์หรือหนอ ฯลฯ เราได้เป็นเทวดาแล้ว เป็นมนุษย์หรือหนอ" ดังนี้ เพราะอาศัยชาติเป็นต้น.

สพฺพตฺถ จ อทฺธานนฺติ กาลาธิวจนํ. ภวิสฺสามิ นุ โขติ สสฺสตาการํ, อุจฺเฉทา-

ก็บทว่า อทฺธานํ ทุกแห่งเป็นชื่อของกาล. คำว่า เราจักมีจักเป็นหรือหนอ ความว่า

[๑] ฉ. ชาติอาที.

การณญฺจ นิสฺสาย อนาคเต อตฺตโน วิชฺชมานตํ, อวิชฺชมานตญฺจ กงฺขติ. เสสเมตฺถ วุตฺตนยเมว. เอตรหิ วา ปน ปจฺจุปฺปนฺนํ อทฺธานนฺติ อิทานิ วา ปฏิสนฺธิมาทึ กตฺวา จุติปริยนฺตํ สพฺพมฺปิ วตฺตมานกาลํ.

ย่อมสงสัยความที่ตนมีอยู่ในอนาคตและความที่ตนไม่มีอยู่ในอนาคต เพราะอาศัยอาการที่เห็นว่าเที่ยง และอาการที่เห็นว่าขาดสูญ. คำที่เหลือ ในที่นี้มีนัยได้กล่าวแล้วทีเดียว. คำว่า ก็หรือว่า ปัจจุบันกาลบัดนี้ ความว่า หรือว่า กาลที่กำลังเป็นไปทั้งหมดบัดนี้ มีปฏิสนธิกาลเป็นต้นไป มีจุติกาลเป็นที่สุด.

อชฺฌตฺตํ กถํกถี โหตีติ อตฺตโน ขนฺเธสุ วิจิกิจฺฉา โหติ. อหํ นุ โขสฺมีติ อตฺตโน อตฺถิภาวํ กงฺขติ. อยุตฺตํ ปเนตนฺติ. ยุตฺตํ อยุตฺตนฺติ กา เอตฺถ จินฺตา. อุมฺมตฺตโก วิย หิ พาลปุถุชฺชโน.

คำว่า บุคคลเป็นผู้มีความสงสัยในภายใน คือ มีความสงสัยในขันธ์ทั้งหลายของตน. คำว่า เรามีอยู่เป็นอยู่หรือหนอ ความว่า ย่อมสงสัยความมีอยู่ของตน. ก็ข้อนี้ยังไม่ถูกต้องแล. ในเรื่องนี้ จะคิดอะไรกันว่า ถูกต้องหรือไม่ถูกต้อง. เพราะปุถุชนผู้โง่เขลาก็เหมือนคนบ้า.

โน นุ โขสฺมีติ อตฺตโน นตฺถิภาวํ กงฺขติ. กินฺนุ โขสฺมีติ ขตฺติโยว สมาโน อตฺตโน ขตฺติยภาวํ กงฺขติ. เอเสว[๑] นโย เสเสสุ.

คำว่า เราไม่มีอยู่ไม่เป็นอยู่หรือหนอ ความว่า ย่อมสงสัยความไม่มีอยู่ของตน. คำว่า เราเป็นอะไรอยู่หนอ ความว่า เป็น

[๑] ฉ. เอส.

กถํ นุ โขสฺมีติ วุตฺตนยเมว.

กษัตริย์อยู่ทีเดียว ก็ยังสงสัยความเป็นกษัตริย์ของตน. ในคำที่เหลือ ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า เราเป็นอย่างไรอยู่หนอ มีนัยได้กล่าวแล้วทีเดียว.

เกวลญฺเจตฺถ "อพฺภนฺตเร ชีโว นาม อตฺถี"ติ คเหตฺวา ตสฺส ทีฆาทิภาวํ กงฺขนฺโต "กถํ นุ โขสฺมี"ติ กงฺขตีติ เวทิตพฺโพ. ปจฺจุปฺปนฺนํ ปน อตฺตโน สรีรสณฺฐานํ อชานนฺโต นาม นตฺถิ. กุโต อาคโต, โส กุหึ คามี ภวิสฺสตีติ อตฺตภาวสฺส อาคติคติฏฺฐานํ กงฺขติ. สา สพฺพาปิ ปหียตีติ สา ยถาวุตฺตา โสฬสวิธาปิ วิจิกิจฺฉา วิกฺขมฺภนวเสน ปหียติ.

ก็ในข้อนี้ บุคคลผู้ยึดถือว่า "ชื่อว่า ชีวะมีอยู่ในภายใน" ดังนี้อย่างเดียว สงสัยความที่ชีวะนั้นมีทรวดทรงสูงเป็นต้น พึงทราบว่า ชื่อว่า สงสัยว่า "เราเป็นอยู่อย่างไรหนอ". ก็ขึ้นชื่อว่า ผู้ไม่รู้ทรวดทรงของตน อันเป็นปัจจุบันย่อมไม่มี. คำว่า สัตว์ผู้นี้มาแต่ไหนหนอ สัตว์ผู้นั้นจักเป็นผู้ไปที่ไหนหนอ ความว่า ย่อมสงสัยสถานที่มาและที่ไปของอัตภาพ. คำว่า ความสงสัยทั้งปวงนั้นเธอย่อมละได้ ความว่า ความสงสัย ทั้ง ๑๖ อย่างตามที่กล่าวแล้วนั้น เธอย่อมละได้ด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน.

๖๘๑. กุสลาทิเภทโต สพฺพปฺปการสฺสาปิ นามสฺส สาธารโณ ปจฺจโยติ, ตโต ปวตฺติโต มนสิการาทิโก กุสลาทิ-

๖๘๑. บัณฑิตพึงประกอบความว่า เป็นสาธารณปัจจัยแก่นาม แม้ทุกประการโดยประเภทแห่งนามที่เป็นกุศลเป็นต้น และพึง

เภทโต สพฺพปฺปการสฺสาปิ นามสฺส อสาธารโณ ปจฺจโยติ จ โยเชตพฺพํ.

ประกอบความว่า ธรรมมีมนสิการเป็นต้นที่ให้เป็นไป ต่อจากจักขุและรูปเป็นต้นนั้น เป็นอสาธารณปัจจัยแก่นาม แม้ทุกประการโดยประเภทมีนามที่เป็นกุศลเป็นต้น.

กุสลาทิเภทโตติ กุสลากุสลวิปากกิริยเภทโต. ตสฺสาปิ โสมนสฺสสหคตาทิอญฺญตรเภทวเสน สพฺพปฺปการสฺสาปิ. ยํ เอกนฺตโต ฉทฺวาริกํ, ตมฺปิ ฉทฺวารคฺคหเณนว คหิตํ ยถา ฉฬารมฺมณํ ฉฬารมฺมณคฺคหเณนาติปิ วุตฺตํ "สพฺพปฺปการสฺสาปี"ติ.

คำว่า โดยประเภทมีนามที่เป็นกุศลเป็นต้น ได้แก่ โดยประเภทนามที่เป็นกุศล นามที่เป็นอกุศล นามที่เป็นวิบากและนามที่เป็นกิริยา. แม้ทุกประการเกี่ยวกับประเภทนามอย่างใดอย่างหนึ่ง มีนามที่สหรคต ด้วยโสมนัสเป็นต้นแม้นั้น. นามใด เป็นไปทางทวาร ๖ โดยส่วนเดียว แม้นามนั้น ท่านก็ถือเอาด้วยศัพท์ว่า ทวาร ๖ นั่นเอง เหมือนอย่างอารมณ์ที่ ๖ ท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่าอารมณ์ ๖ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แม้ทุกประการ".

ตโตติ จกฺขุรูปาทิโต. มนสิการาทิโกติ โยนิโสมนสิการอโยนิโสมนสิการาทิโก, กมฺมภวงฺคาทิโก จ. กามญฺเจตฺถ ทฺวารฉกฺกโยนิโสมนสิการาทิวเสน นามสฺเสว

บทว่า ตโต โยค จกฺขุรูปาทิโต แปลว่า แต่จักขุและรูปเป็นต้นนั้น. คำว่า ธรรมมีมนสิการเป็นต้น ได้แก่ ธรรมมีโยนิโสมนสิการและอโยนิโสมนสิการเป็นต้น และ

สาธารโณ จ, อสาธารโณ จ ปจฺจโย วุตฺโต, ตํ ปน อวิเสสวเสน วุตฺตํ.

ธรรมมีกรรมและภวังค์เป็นต้น. ก็ในข้อนี้ ท่านกล่าวสาธารณปัจจัย และอสาธารณ-ปัจจัยแก่นามอย่างเดียว เกี่ยวกับธรรมมีทวาร ๖ และโยนิโสมนสิการเป็นต้น โดยแท้ ถึงอย่างนั้น คำนั้น ท่านกล่าวไว้เกี่ยวกับความที่ไม่ต่างกัน.

วิเสสโต ปน กมฺมํ วิปากนามสฺส[1] กมฺมสมุฏฺฐานรูปานญฺจ จิตฺตํ เจตสิกนามสฺส[2] จิตฺตสมุฏฺฐานรูปานญฺจ สาธารโณ ปจฺจโย, ยถาวุตฺตสฺเสว จ นามสฺส รูปสฺส จ ตทญฺญนามรูปาเปกฺขาย อสาธารโณ ปจฺจโย.

แต่ว่าโดยความต่างกัน กรรมเป็นสาธารณ-ปัจจัยแก่นามที่เป็นวิบาก และแก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย จิตเป็นสาธารณปัจจัยแก่นามคือเจตสิก และแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย และเป็นอสาธารณปัจจัยโดยเล็งถึงนามรูปอื่นจากนั้น แก่นามและแก่รูปตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละ.

ตถา สภาโค, อุตุสภาโค จ อาหาโร ตํสมุฏฺฐานรูปานํ สาธารโณ ปจฺจโย, ตทญฺญาเปกฺขาย อสาธารโณติ รูปสฺสาปิ สาธารโณ, อสาธารโณ จ ปจฺจโย ยถารหํ

อนึ่ง อาหารที่เป็นสภาคกัน และเป็นสภาคเข้ากับอุตุได้ เป็นสาธารณปัจจัยแก่รูปที่มีอาหารนั้นเป็นสมุฏฐาน เป็นอสาธารณ-ปัจจัย โดยเล็งถึงรูปอื่นจากนั้น บัณฑิตพึง

---

[1] ก. กมฺมวิปากนามสฺส.
[2] ก. จิตฺตเจตสิกนามสฺส.

นิทฺธาเรตพฺโพ. ปจฺจยปริคฺคโห นาม อนธิคตารหตฺเตน กาตพฺโพติ ตทเปกฺขาย "โยนิโสมนสิการสทฺธมฺมสฺสวนาทิโก กุสลสฺ-เสวา"ติ วุตฺตํ.

ขยายความตามควร ซึ่งสาธารณปัจจัย และอสาธารณปัจจัยแม้แก่รูป ด้วยประการฉะนี้. ธรรมดาว่า การกำหนดจับปัจจัย อันบุคคลผู้ยังมิได้บรรลุอรหัต ควรกระทำ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ธรรมมีโยนิโส-มนสิการและสัทธัมมัสสวนะเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกุศลอย่างเดียว" ดังนี้ โดยเล็งเอาบุคคลผู้ยังมิได้บรรลุอรหัตนั้น.

อาทิ-สทฺเทน สปฺปุริสุปสฺสยสฺส[1] จตุนฺนมฺปิ วา สมฺปตฺติจกฺกานํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. วิปรีโต อกุสลสฺสาติ วา[2] วจนโต ยถา โยนิโสมนสิการาทิวิปรีโต อกุสลสฺเสว ปจฺจโย, ตถา โยนิโสมนสิการาทิกุสลสฺเสว ปจฺจโย โหตีติ อตฺโถ.

ด้วย อาทิ-ศัพท์ พึงเห็นการสงเคราะห์เอาสัปปุริสูปนิสสยะ หรือ สมบัติจักรทั้ง ๔. เพราะกล่าวไว้ว่า ธรรมฝ่ายที่ตรงกันข้ามเป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นอกุศล ดังนี้ จึงมีความว่า ธรรมฝ่ายที่ตรงกันข้ามกับโยนิโส-มนสิการเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นอกุศลอย่างเดียว ฉันใด ธรรมมีโยนิโส-มนสิการเป็นต้น ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกุศลอย่างเดียว เหมือนฉันนั้น.

---

[1] ฉ. สปฺปุริสูปนิสฺสยสฺส.
[2] ฉ. อยํ สทฺโท นตฺถิ.

พล.ร.อ.นิพนธ์-คุณหญิงปราณีต ศิริธร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ยสฺส วา กุสลํ สมฺภวติ, อกุสลํ สมฺภวติ, กุสลากุสลานิ วา, ตสฺสาติ อตฺถสิทฺธเมตํ. กมฺมาทิโกติ อาทิ-สทฺเทน อวิชฺชาทโย วิย คติกาลาทโยปิ สงฺคหิตาติ ทฏฺฐพฺพา. ภวงฺคาทิโกติ ภวงฺคสนฺตีรณปริตฺต-กิริยารหตฺตาทิโก.

อีกอย่างหนึ่ง ข้อนี้สำเร็จโดยเนื้อความว่า นามใด มีกุศล มีอกุศลหรือมีทั้งกุศลและอกุศล ก็ได้แก่ นามนั้น. ด้วยอาทิ-ศัพท์ ว่า กมฺมาทิโก ธรรมมีกรรมเป็นต้น พึงเห็นว่า ท่านสงเคราะห์แม้ธรรมมีคติและกาลเป็นต้น เหมือนอย่างธรรมมีอวิชชาเป็นต้น. คำว่า ธรรมมีภวังค์เป็นต้น ได้แก่ ธรรมมีภวังค์ สันตีรณะ กิริยาที่เป็นกามาวจร และความเป็นพระอรหันต์เป็นต้น.

ตตฺถ ภวงฺคํ ปญฺจทฺวารมโนทฺวาราวชฺชน-กิริยานํ, สนฺตีรณํ โวฏฺฐพฺพนสฺส, ปริตฺต-กิริยา ยถารหํ ปริตฺตมหคฺคตกิริยานํ, อรหตฺตํ อาวชฺชนวชฺชานํ สพฺพกิริยานํ ปจฺจโยติ เวทิตพฺพํ.

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ภวังค์ พึงทราบว่า เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกิริยา คือ ปัญจ-ทวาราวัชชนะ และมโนทวาราวัชชนะ สันตีรณะ พึงทราบว่า เป็นปัจจัยแก่โวฏฐัพพนะ กิริยาที่เป็นกามาวจร พึงทราบว่าเป็นปัจจัย แก่นามที่เป็นกิริยาฝ่ายกามาวจรและฝ่ายมหัคตะตามสมควร ความเป็นพระอรหันต์ พึงทราบว่า เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกิริยาทั้งปวงที่เว้นอาวัชชนะ.

พล.ร.อ.นิพนธ์-คุณหญิงปราณีต ศิริธร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กมฺมนฺติ เจตนาว อธิปฺเปตา, สา จ โข กุสลากุสลา. วุตฺตเญหตํ "กุสลากุสลเจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ, กฏตฺตา จ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] น จิตฺตํ วิย สสมฺปยุตฺตา. จิตฺตํ เหตุถ[๒] สสมฺปยุตฺตํ อธิปฺเปตํ "เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ, ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๓]อาทิวจนโต.

เจตนานั่นเอง ท่านประสงค์เอาว่า กรรม ก็เจตนานั้นแล เป็นกุศลและอกุศล. ข้อนี้ สมด้วยพระพุทธพจน์ ที่ตรัสไว้ว่า "เจตนาที่เป็นกุศล และอกุศล เป็นปัจจัยโดยเป็นกรรมปัจจัย แก่วิบากขันธ์ทั้งหลาย และแก่กฏัตตารูปทั้งหลาย" ดังนี้. มิใช่ประสงค์เอาธรรม พร้อมทั้งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เหมือนอย่างจิต. เพราะในที่นี้ท่านประสงค์เอาจิต พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม โดยพระบาลีว่า "สภาวธรรมที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุ และแก่รูปทั้งหลายที่มีธรรมสัมปยุตกับเหตุนั้น เป็นสมุฏฐาน".

ตตฺถาติ เตสุ กมฺมาทีสุ รูปชนกปจฺจเยสุ. อตีตโต เอว กมฺมโต ผลํ อุปฺปชฺชติ, น วตฺตมานโตติ วุตฺตํ "กมฺมํ อตีตเมว

บทว่า ตตฺถ ความเท่ากับ เตสุ โยค กมฺมาทีสุ รูปชนกปจฺจเยสุ แปลว่า ในบรรดาปัจจัยที่ทำรูปให้เกิด มีกรรมเป็นต้น

---

[๑] อภิ. ๔๐/๙, อภิ. ป. ๒/๑๘๖.

[๒] ก. จิตฺตญฺเจตฺถ.

[๓] อภิ. ติก. ๔๐/๑. อภิ. ป. ๔๐/๑.

กมฺมสมุฏฺฐานสฺส รูปสฺส ปจฺจโย"ติ.

เหล่านั้น. ผล ย่อมเกิดขึ้นจากกรรมที่เป็นอดีตเท่านั้น หาเกิดจากกรรมที่เป็นปัจจุบันไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กรรมที่เป็นอดีตเท่านั้น เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้.

ยทิ หิ ปจฺจุปฺปนฺนโต กมฺมโต ผลํ อุปฺปชฺเชยฺย, อายูหนกฺขเณ เอว ผเลน อุปฺปชฺชิตพฺพํ ภเวยฺย, น จ ตํ ทิฏฺฐมิจฺฉิตํ วา. น หิ โลเก กุทาจนํ กยิรมานเมว[๑] กมฺมํ ผลํ เทนฺตํ ทิฏฺฐํ, ตถารูโป วา อาคโม อตฺถีติ. นนุ จ[๒] อิทมฺปิ น ทิฏฺฐํ, ยํ วินฏฺฐโต เหตุโต ผลํ อุปฺปชฺชมานํ, มโต[๓] วา กุกฺกุโฏ วสฺสนฺโตติ ? สจฺจมทิฏฺฐํ รูปธมฺมานํ ปพนฺธวิจฺเฉเท, อิทํ ปน อรูปี ปพนฺโธปิ[๔] อตฺถีติ อุปมา น สํสนฺทติ.

ก็ถ้าว่า ผลจะพึงเกิดขึ้นจากกรรม ที่เป็นปัจจุบันไซร้ ในขณะที่ทำกรรมนั่นเอง ก็จะพึงมีสิ่งที่พึงเกิดขึ้นโดยผล แต่ก็มิได้พบหรือปรารถนาสิ่งที่จะพึงเกิดขึ้น โดยผลนั้น. เพราะว่า ใคร ๆ ก็มิได้เห็นกรรมที่กำลังกระทำอยู่นั่นเอง ให้ผลในกาลไหน ๆ ในโลก อีกอย่างหนึ่ง คัมภีร์ที่อ้างอิงเห็นปานนั้น ก็ยังมีอยู่. ถามว่า ก็แม้ข้อที่ผลเกิดขึ้นอยู่จากเหตุที่พินาศไป หรือไก่ตายร้องอยู่นี้ ใคร ๆ ก็มิได้เห็น มิใช่หรือ ? ตอบว่า ข้อนี้จริง ใคร ๆ ไม่เห็น ในการ

[๑] ฉ. กริย...

[๒] ก. อตีตกมฺมํ วินฏฺฐํ.

[๓] ก. ตโต.

[๔] ก. อรูปปฺปพนฺโธปิ.

ขาดความสืบต่อกันของรูปธรรมทั้งหลาย แต่ข้อนี้ ที่เป็นอรูปธรรม แม้เป็นความสืบต่อกันก็มีอยู่ เพราะเหตุนั้น คำอุปมาจึงไม่เข้ากัน.

กมฺมโต หิ อตีตโต เอว กมฺมสฺส กฏตฺตา, อุปจิตตฺตา จ ผลํ อุปฺปชฺชติ. วุตฺตเญหตํ "กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กฏตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหตี"ติอาทิ.[๑] ยสฺมา อนนฺตราทิปจฺจยลาภโต อุปฺปาทกฺขเณ เอว จิตฺตสฺส พลวตา, ตสฺมา ตํ อุปฺปชฺชมานเมว รูปํ ชเนตีติ อาห "จิตฺตํ จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส อุปฺปชฺชมานนฺ"ติ. รูปสฺส ปจฺจโย โหตีติ สมฺพนฺโธ.

ก็ผล ย่อมเกิดขึ้นแต่กรรมที่เป็นอดีตอย่างเดียว เพราะความที่กรรมเป็นอันได้กระทำไว้แล้ว และได้สั่งสมไว้แล้ว. ข้อนี้ สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ ดังนี้ว่า "จักขุวิญญาณเป็นวิบาก เกิดขึ้นเพราะกามาวจรกุศลกรรมได้กระทำไว้แล้ว และได้สั่งสมไว้แล้ว" ดังนี้ เป็นต้น. เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาติมีกำลัง ก็ในขณะเกิดขึ้นเพราะได้ปัจจัยมีอนันตรปัจจัยเป็นต้นนั่นเอง ฉะนั้น จิตนั้นกำลังเกิดขึ้นนั่นเอง ย่อมยังรูปให้เกิด เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จิตฺตํ จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส อุปฺปชฺชมานํ" ดังนี้. เชื่อมความบาลีว่า รูปสฺส ปจฺจโย โหติ แปลความว่า จิตที่

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๑๒๘.

กำลังเกิดขึ้น เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน.

ยสฺมา ปน รูปสฺส ฐิติกฺขเณ พลวตา ปจฺฉาชาตาทิปจฺจยลาภโต, ตสฺมา วุตฺตํ "อุตุอาหารา ฯเปฯ โหนฺตี"ติ, พาหิรํ อุตุํ, อาหารญฺจ ปจฺจยํ ลภิตฺวา อตฺตโน ฐิติกฺขเณ อุตุอาหารา รูปํ ชเนนฺตีติ อตฺโถ.

อนึ่ง เพราะความที่รูปมีกำลังในขณะตั้งอยู่ เพราะการได้ปัจจัย มีปัจฉาชาตปัจจัยเป็นต้น ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อุตุและอาหาร เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน และรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้ อธิบายว่า อุตุและอาหาร ได้อุตุและอาหารภายนอกเป็นปัจจัยแล้ว ย่อมยังรูปให้เกิดในขณะที่ตนตั้งอยู่.

เอวนฺติ "สาธารณาสาธารณ-วเสนา"ติอาทินา วุตฺตปฺปกาเรน.

คำว่า อย่างนี้ คือ โดยประการที่กล่าวแล้วด้วยคำมีอาทิว่า "โดยเป็นสาธารณปัจจัย และอสาธารณปัจจัย".

๖๘๒. สงฺขารานนฺติ สงฺขต-สงฺขารานํ. ภงฺคนฺติ มรณํ. ชรามรณํ นาม ชาติยา สตีติอาทิ ผลทสฺสนานุปุพฺพิยา เหตุทสฺสนกฺกเมน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห สุกโรติ กตฺวา ทสฺสิโต. ตตฺถ ภเว สตีติ กมฺมภเว สติ.

๖๘๒. คำว่า แห่งสังขารทั้งหลาย ได้แก่ แห่งสังขารคือสังขตธรรมทั้งหลาย. คำว่า ความสลายไป ได้แก่ ความตาย. การกำหนดจับปัจจัยแห่งนามรูป ด้วยลำดับแห่งการแสดงเหตุ ตามลำดับแห่งการแสดงผลเป็นต้นว่า ชื่อว่า ชราและมรณะ เมื่อ

ชาติมี จึงมี ดังนี้ ท่านแสดงไว้ เพราะอธิบายว่าเป็นการกระทำได้ง่าย. ในคำนั้น คำว่า เมื่อภพมี คือ เมื่อกรรมภพมี.

๖๘๓. ปุพฺเพ วิตฺถาเรตฺวา ทสฺสิตานุโลมปฏิจฺจสมุปฺปาทวเสนาติ ปริโยสานโต ปฏฺฐาย ปฏิโลมนเยน อาทิปาปนวเสน วิตฺถาเรตฺวา ทสฺสิตอนุโลมปฏิจฺจสมุปฺปาทนวเสน[๑] "อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺ"ติ-[๒] อาทินา หิ ปฏิโลมวเสน ทสฺสิเต ปจฺจยากาเร "ยสฺส อภาวา ยสฺส อภาโว, โส ตสฺส ปจฺจโย"ติ พฺยติเรกวเสน[๓] อนฺวยโต จ นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห สุกโรติ.

๖๘๓. คำว่า ด้วยอำนาจปฏิจสมุปบาทโดยอนุโลม ที่ได้แสดงให้พิสดารมาแล้วแต่ก่อน ความว่า ด้วยอำนาจปฏิจสมุปบาทโดยอนุโลมที่ได้แสดงให้พิสดารมาแล้ว เกี่ยวกับตั้งแต่ข้อสุดท้าย ไปให้ถึงข้อต้น โดยปฏิโลมนัย. ก็เมื่อได้ปัจยาการที่ท่านแสดงไว้ด้วยอำนาจปฏิโลม ด้วยคำเป็นต้นว่า "เมื่อชาติไม่มีก็ไม่มีชราและมรณะ" ดังนี้ การกำหนดจับปัจจัยแห่งนามรูป โดยแย้งกันและโดยคล้อยตามกันว่า "เพราะธรรมใดไม่มี ธรรมใดก็ไม่มี ธรรมนั้นก็เป็นปัจจัยแก่ธรรมนั้น" ก็เป็นการกระทำได้ง่ายแล.

---

๑ ฉ. ...สมุปฺปาทวเสน.
๒ สํ. นิ. ๑๖/๘.
๓ ฉ. พฺยติเรกโต.

๖๘๔. ปุริมกมฺมภวสฺมึ โมโหติอาทิ วุตฺตตฺถเมว. กมฺมสหายตฺตา กิเลสวฏฺฏํ กมฺมวฏฺเฏ ปกฺขิปิตฺวา[๑] วุตฺตํ "กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสนา"ติ.

๖๘๔. คำว่า ความหลงในปุริมกรรมภพเป็นต้น มีอรรถได้กล่าวไว้แล้วทีเดียว. ท่านอาจารย์เพิ่มเอากิเลสวัฏไว้ในกรรมวัฏ กล่าวไว้ว่า "ด้วยอำนาจกรรมวัฏและวิปากวัฏ" เพราะความที่กิเลสมีกรรมเป็นสหาย.

๖๘๕. ทิฏฺฐธมฺโม วุจฺจติ ปจฺจกฺขภูโต ปจฺจุปฺปนฺโน อตฺตภาโว, ตตฺถ เวทิตพฺพผลํ กมฺมํ ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ. ปจฺจุปฺปนฺนภวโต อนนฺตรํ เวทิตพฺพผลํ กมฺมํ อุปปชฺชเวทนียํ. อปราปริยาเยติ ทิฏฺฐธมฺมานนฺตรานาคตโต อญฺญสฺมึ อตฺตภาวปริยาเย อตฺตภาวปริวฏฺเฏ.[๒]

๖๘๕. อัตภาพปัจจุบันเป็นอัตภาพประจักษ์ เรียกว่า ทิฐธรรม กรรมที่มีผลอันจะพึงเสวยในอัตภาพปัจจุบันนั้น ชื่อว่า ทิฐธรรมเวทนียกรรม. กรรมมีผลอันจะพึงเสวยในลำดับต่อจากปัจจุบันภพไป ชื่อว่า อุปปัชชเวทนียกรรม. บทว่า อปราปริยาเย (ในภพต่อ ๆ ไป) ความว่า ในการเปลี่ยนอัตภาพ คือ ในการเวียนอัตภาพเป็นอย่างอื่น โดยเป็นอัตภาพปัจจุบัน อัตภาพถัดจากปัจจุบันและอัตภาพอนาคต.

---

[๑] ฉ. ปกฺขิตฺวา.

[๒] ฉ. อตฺตภาวปริวุตฺเต.

อโหสิกมฺมนฺติ อโหสิ เอว กมฺมํ, น ตสฺส วิปาโก อโหสิ, "อตฺถิ, ภวิสฺสติ วา"ติ เอวํ วตฺตพฺพกมฺมํ. ปฏิปกฺเขหิ[๑] อนภิภูตตาย, ปจฺจยวิเสเสน ปฏิลทฺธ-วิเสสตาย จ พลวภาวํ ปตฺตา ตาทิสสฺส ปุพฺพาภิสงฺขารสฺส[๒] วเสน สาติสยา หุตฺวา ปวตฺตา ปฐมชวนเจตนา ตสฺมึ เยว อตฺตภาเว ผลทายินี ทิฏฺฐธมฺมเวทนียา นาม.

คำว่า อโหสิกรรม คือ กรรมได้มีแล้วนั่นเอง วิบากของอโหสิกรรมนั้นไม่ได้มีเป็นกรรมที่ควรกล่าวอย่างนี้ว่า "มีอยู่ หรือจักมี". ชวนเจตนาดวงแรกที่ถึงความเป็นธรรมชาติมีกำลัง เพราะความเป็นธรรม-ชาติถูกปฏิปักษ์ครอบงำไม่ได้ และเพราะความเป็นธรรมชาติมีความพิเศษ อันได้แล้วด้วยความต่างแห่งปัจจัย เป็นธรรมชาติพิเศษ เป็นไปด้วยอำนาจอภิสังขารเบื้องต้นเช่นนั้น ให้ผลในอัตภาพนั้นเอง ชื่อว่า ทิฐธรรมเวทนียา แปลว่า ให้ผลในปัจจุบัน.

สา หิ วุตฺตาการเรน พลวติ ชวนสนฺตาเน คุณวิเสสยุตฺเตสุ อุปการาปการวเสน ปวตฺติยา, อาเสวนาลาเภน อปฺปวิปากตาย จ ปฐมชวนเจตนา อิตรทฺวยํ วิย ปวตฺตสนฺตานานุปรมาเปกฺขํ,[๓] โอกาส-

ก็เจตนานั้น จัดเป็นชวนเจตนาดวงแรก เพราะเป็นไปด้วยอำนาจวิธีแห่งอุปการะในสภาวะที่ประกอบด้วยคุณวิเศษ ในความสืบต่อแห่งชวนะที่มีกำลัง โดยประการที่กล่าวแล้ว และเพราะเป็นกรรมที่มีวิบาก

---

[๑] ก. กมฺมปฏิปกฺเขหิ.
[๒] ก. ปุญฺญาภิสงฺขารสฺส.
[๓] ฉ. ...สนฺตานุปรมาเปกฺขํ,

ลาภาเปกฺขญฺจ กมฺมํ น โหตีติ อิเธว ปุปฺผมตฺตํ วิย ปวตฺติวิปากมตฺตํ ผลํ เทติ.[๑]

น้อย ด้วยการไม่ได้อาเสวนะ ยังไม่จัดเป็นกรรมที่เล็งถึงสภาวะ ตามหลังสภาวะที่มีอยู่ในปวัตติกาลและที่เล็งถึงการได้โอกาสเหมือนอย่างชวนเจตนา ๒ ดวง นอกนี้ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นเหมือนเพียงดอกไม้ในที่นี้ทีเดียว ย่อมให้ผลแต่เพียงเป็นวิบากในปวัตติกาล.

ตถา อสกฺโกนฺตนฺติ กมฺมสฺส วิปากทานํ นาม อุปธิปฺปโยคาทิปจฺจยนฺตรสมวาเยเนว โหตีติ ตพฺภาวโต ตสฺมึ เยว อตฺตภาเว วิปากํ ทาตุํ อสกฺโกนฺตํ. อตฺถสาธิกาติ ทานาทิปาณาติปาตาทิอตฺถสฺส นิปฺผาทิกา. กา ปน สาติ อาห "สตฺตมชวนเจตนา"ติ. สา หิ สนฺนิฏฺฐาปกเจตนา วุตฺตนเยน ปฏิลทฺธวิเสสา, ปุริมชวนเจตนาหิ ลทฺธาเสวนา จ สมานา อนนฺตรตฺตภาเว วิปากทายินี อุปปชฺชเวทนียกมฺมํ นาม.

คำว่า แต่เมื่อไม่อาจอย่างนั้น ความว่า ชื่อว่าการให้วิบากของกรรม ย่อมมีได้เพราะความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยอื่นมีอุปธิและปโยคะเป็นต้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น เมื่อไม่อาจให้วิบากในอัตภาพนั้น เพราะความไม่มีปัจจัยอื่นมีอุปธิและวิบากเป็นต้นนั้น คำว่า ที่ยังผลให้สำเร็จ คือ ที่ยังผลมีการให้ทานเป็นต้น และมีปาณาติบาตเป็นต้นให้สำเร็จ. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ชวนเจตนาดวงที่ ๗" ดังนี้ เพื่อจะเฉลยคำถามว่า ก็เจตนานั้น คือ เจตนาอะไร. ก็

[๑] ก. ทสฺเสติ.

เจตนาที่ให้สำเร็จลงนั้น เป็นธรรมชาติได้คุณวิเศษตามนัยที่กล่าวแล้ว และได้อาเสวนะจากชวนเจตนาดวงก่อน ๆ ให้วิบากในอัตภาพถัดไป ชื่อว่าอุปปัชชเวทนียกรรม.

"สติ สงฺสารปฺปวตฺติยา"ติ[1] อิมินา อสติ สงฺสารปฺปวตฺติยํ[2] อโหสิกมฺมปกฺเข ติฏฺฐติ วิปจฺจโนกาสสฺส อภาวโตติ ทีเปติ.

ด้วยคำว่า "เมื่อความเป็นไปแห่งสงสารยังมีอยู่" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า เมื่อไม่มีความเป็นไปแห่งสงสาร อุปปัชชเวทนียกรรม ย่อมตั้งอยู่ในฝ่ายอโหสิกรรม เพราะไม่มีโอกาสให้ผล.

๖๘๖. ยํ ครุกนฺติ ยํ อกุสลํ มหาสาวชฺชํ, กุสลํ มหานุภาวํ กมฺมํ. ยํ พหุลนฺติ ยํ พหุลํ อภิณฺหโส กตํ สมาเสวิตํ. มรณกาเล อนุสฺสริตนฺติ ปริพฺยตฺตภาเวน มรณสฺส อาสนฺนกาเล อนุสฺสริตํ. อาสนฺนกาเล กเต วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ หิ วุตฺตํ.

๖๘๖. คำว่า กรรมใดหนัก ความว่า กรรมใดเป็นอกุศล มีโทษมาก เป็นกุศลมีอานุภาพมาก. คำว่า กรรมใดหนา ความว่า กรรมใดหนา คือได้กระทำเนืองๆ เสพจนคุ้น. คำว่า ที่ระลึกได้ในเวลาใกล้ตาย ความว่า ที่ระลึกได้ในกาลใกล้ต่อความตาย ด้วยความเป็นกรรมชัดเจน.

---

[1] ก. สงฺขารปฺปวตฺติยาติ.

[2] ก. สงฺขารปฺปวตฺติยํ.

ข้อนี้ สมกับคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า คำที่จะพึงกล่าวในกรรมที่ทำไว้ในเวลาใกล้ (ตาย) ย่อมไม่มี.

"ปุนปฺปุนํ ลทฺธาเสวนนฺ"ติ อิมินา "ยํ พหุลนฺ"ติ วุตฺตกมฺมโต วิเสเสติ. ตถา ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ นิวตฺเตติ ปฏิสนฺธิอากฑฺฒนานุชานนโต. ปฏิสนฺธิชนกวเสน หิ ครุกาทิกมฺมจตุกฺกํ วุตฺตํ.

ด้วยคำว่า "ที่ได้อาเสวนะบ่อย ๆ" นี้ ท่านอาจารย์ ย่อมทำเนื้อความให้ต่างไปจากกรรมที่กล่าวไว้ว่า "กรรมใดหนา". ย่อมห้ามทิฐธรรมเวทนียกรรมเหมือนกัน เพราะยอมรับการฉุดมาสู่ปฏิสนธิได้. ก็ท่านกล่าวกรรม ๔ อย่าง มีครุกกรรมเป็นต้น เนื่องด้วยเป็นกรรมให้เกิดปฏิสนธิ.

ตตฺถ ครุกํ สพฺพปฐมํ วิปจฺจติ. ตถา หิ ตํ ครุกนฺติ วุตฺตํ. ครุเก อสติ พหุลีกตํ, ตสฺมึ อสติ อาสนฺนํ, ตสฺมิมฺปิ อสติ "กฏตฺตา วา ปนา"ติ วุตฺตํ ปุริมชาตีสุ กตกมฺมํ วิปจฺจติ.

ในบรรดากรรม ๔ อย่างนั้น ครุกกรรม ย่อมให้ผลก่อนกรรมอื่นทั้งหมด. จริงอย่างนั้น กรรมนั้นท่านจึงกล่าวว่า ครุกกรรม. เมื่อครุกกรรมไม่มี พหุลกรรมย่อมให้ผล เมื่อพหุลกรรมนั้นไม่มี อาสันนกรรมย่อมให้ผล แม้เมื่ออาสันนกรรมนั้นไม่มี กรรมที่กระทำไว้ในชาติก่อน ที่กล่าวว่า "กฏัตตาวาปนกรรม" ย่อมให้ผล.

พหุลาสนฺนปุพฺพกเตสุ จ พลาพลํ วา ชานิตพฺพํ ปาปโต ปาปนฺตรํ, กลฺยาณญฺจ, กลฺยาณโต จ กลฺยาณนฺตรํ, ปาปญฺจ, พหุลีกตฺโต จ มหโต จ ปุพฺพกตาทิ, อปฺปญฺจ. พหุลานุสฺสรเณน วิปฺปฏิสาราทิ-ชนนโต ปฏิปกฺขสฺส อปริปุณฺณตาย อารทฺธ-วิปากสฺส กมฺมสฺส, กมฺมเสสสฺส วา อปราปริยเวทนียสฺส[๑] อปริกฺขีณตาย สนฺตติยา ปริณามวิเสสโตติ เตหิ เตหิ การเณหิ อาหิตผลํ ปรมํ วิปจฺจติ.

ก็บัณฑิตพึงทราบความแรงและไม่แรง ในพหุลกรรม อาสันนกรรมและกรรมที่ทำไว้ก่อนบ้าง คือ ความต่างแห่งกรรมชั่วจากกรรมชั่ว จัดเป็นกรรมดี ความต่างแห่งกรรมดีจากกรรมดี จัดเป็นกรรมชั่วกรรมที่ทำไว้ก่อนเป็นต้น จากกรรมที่ทำไว้มากและจากกรรมใหญ่ จัดเป็นกรรมน้อย. กรรมที่แรงอันเหตุนั้น ๆ ตั้งไว้ย่อมให้ผลก่อน คือโดยที่กรรมอันเริ่มวิบากไว้ เพราะความที่ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ยังไม่ครบถ้วน โดยทำให้เกิดความวิปฏิสารเป็นต้น ด้วยการระลึกถึงพหุลกรรม หรือกรรมที่เหลือที่จะให้ผลในภพต่อ ๆ ไป ยังมีความต่างแห่งความเปลี่ยนแปลง แห่งความสืบต่อ เพราะเป็นกรรมยังไม่สิ้นไป.

<u>มหานารทกสฺสปชาตเก</u> วิเทหรญฺโญ เสนาปติ อลาโต, พีชโก ทาโส, ราชกญฺญา รุจา จ เอตฺถ นิทสฺสนํ. ตถา

ในเรื่องนี้มีเสนาบดีของพระเจ้าวิเทหะ ชื่ออลาตะ ทาส ชื่อว่า พีชกะ และพระราชกัญญาพระนามว่ารุจา <u>ในมหานารทกัสสป-</u>

---

[๑] ฉ. อปราปริยาเย เวทนียสฺส.

หิ วุตฺตํ ภควตา :

"ตตฺรานนฺท ยฺวายํ ปุคฺคโล อิธ ปาณาติปาตี ฯเปฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิ กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชติ. ปุพฺเพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, มรณกาเล วาสฺส โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนา, เตน โส กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชติ. ยญฺจ โข โส อิธ ปาณาติปาตี โหติ ฯเปฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิ โหติ, ตสฺส ทิฏฺเฐว[๑] ธมฺเม วิปากํ ปฏิสํเวเทติ อุปปชฺเช วา[๒] อปเร วา ปริยาเย.

ชาดก เป็นตัวอย่าง. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสไว้ว่า :

"ดูกรอานนท์ ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลที่เป็นผู้มักทำปาณาติบาต ฯลฯ มีความเห็นผิดในโลกนี้ เมื่อเขาตายไปแล้ว เข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก. เป็นอันว่าเขาทำกรรมชั่ว ให้ผลเป็นทุกข์ไว้ในกาลก่อน หรือในกาลภายหลัง หรือว่ามีมิจฉาทิฐิที่ตนยึดไว้มั่นคงในเวลาจะตาย เพราะฉะนั้น เขาตายไป จึงเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก. ก็แหละบุคคลที่เป็นผู้มักทำปาณาติบาต ฯลฯ มีความเห็นผิดในโลกนี้นั้น เขาย่อมเสวยวิบากของกรรม ในชาตินี้ ในชาติหน้า หรือในชาติต่อไป.

---

[๑] ฉ. ทิฏฺเฐ วา เอวมุปริปิ.
[๒] ฉ. อุปปชฺช วา เอวมุปริปิ.

ตตฺรานนฺท ยฺวายํ ปุคฺคโล อิธ ปาณาติปาตี ฯเปฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิ กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติ. ปุพฺเพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ, ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ, มรณกาเล วาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนา, เตน โส กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติ. ยญฺจ โข โส อิธ ปาณาติปาตี โหติ ฯเปฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิ โหติ, ตสฺส ทิฏฺเฐว ธมฺเม วิปากํ ปฏิสํเวเทติ อุปปชฺเช วา อปเร วา ปริยาเย.

ดูกรอานนท์ ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลที่เป็นผู้มักทำปาณาติบาต ฯลฯ มีความเห็นผิดในโลกนี้ เมื่อตายไปแล้ว เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์นี้. เป็นอันว่าเขาทำกรรมดีที่ให้ผลเป็นสุขไว้ในกาลก่อนๆ หรือในกาลภายหลัง หรือมีสัมมาทิฐิที่ตนยึดไว้มั่นคงแล้ว ในเวลาจะตาย เพราะฉะนั้น เขาเมื่อตายไป จึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์. ก็แหละ บุคคล ที่เป็นผู้มักทำปาณาติบาต ฯลฯ มีความเห็นผิดในโลกนี้นั้น เขาย่อมเสวยวิบากของกรรมนั้น ในชาตินี้ ในชาติหน้า หรือในชาติต่อไป.

ตตฺรานนฺท ยฺวายํ ปุคฺคโล อิธ ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต ฯเปฯ สมฺมาทิฏฺฐิ กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติ. ปุพฺเพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ

ดูกรอานนท์ ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลที่เว้นขาดจากปาณาติบาต ฯลฯ มีความเห็นชอบในโลกนี้ เมื่อตายไปแล้วเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์นี้. เป็นอันว่าเขาทำ

คุณถาวร-คุณสอาง บัจฉิมกุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สุขเวทนียํ, ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ, มรณกาเล วาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนา, เตน โส กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติ. ยญฺจ โข โส อิธ ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต ฯเปฯ สมฺมาทิฏฺฐิ โหติ, ตสฺส ทิฏฺเฐว ธมฺเม วิปากํ ปฏิสํเวเทติ อุปปชฺเช วา อปเร วา ปริยาเย.

กรรมดีที่ให้ผลเป็นสุขไว้ในกาลก่อนๆ หรือในกาลภายหลัง หรือว่ามีสัมมา-ทิฐิที่ตนยึดไว้อย่างมั่นคง ในเวลาจะตาย เพราะฉะนั้น เมื่อเขาตายไปจึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์. ก็แหละบุคคลที่เว้นขาดจากปาณาติบาต ฯลฯ มีความเห็นชอบในโลกนี้นั้น เขาย่อมเสวยวิบากของกรรมนั้น ในชาตินี้ ในชาติหน้า หรือในชาติต่อไป.

ตตฺรานนฺท ยฺวายํ ปุคฺคโล อิธ ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต ฯเปฯ สมฺมาทิฏฺฐิ กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชติ. ปุพฺเพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, มรณกาเล วาสฺส โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนา,

ดูกรอานนท์ ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลที่เว้นขาดจากปาณาติบาต ฯลฯ มีความเห็นชอบในโลกนี้ เมื่อตายไปแล้วเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก เป็นอันว่าเขาทำกรรมชั่วที่ให้ผลเป็นทุกข์ ในกาลก่อน ๆ หรือในกาลภายหลัง หรือว่ามีมิจฉาทิฐิ ที่เขายึดไว้อย่างมั่นคงในเวลาจะตาย. เมื่อเขา

เตน โส กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายํ ฯเปฯ นิรยํ อุปปชฺชติ. ยญฺจ โข โส อิธ ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต โหติ ฯเปฯ สมฺมาทิฏฺฐิ[๑] ตสฺส ทิฏฺเฐว ธมฺเม วิปากํ ปฏิสํเวเทติ อุปปชฺเช วา อปเร วา ปริยาเย"ติ.[๒]

ตายไป จึงเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก. ก็แหละบุคคลที่เว้นจากปาณาติบาต ฯลฯ มีความเห็นชอบในโลกนี้นั้น เขาย่อมเสวยวิบากของกรรมนั้น ในชาตินี้ ในชาติหน้า หรือในชาติต่อไป" ดังนี้.

กึ พหุนา ยนฺตํ ตถาคตสฺส มหากมฺมวิภงฺคญาณํ, ตสฺเสวายํ วิสโย, ยทิทํ ตสฺส ตสฺส กมฺมสฺส เตน เตน การเณน ปุพฺพาปรวิปากตาสามตฺถิยํ.

จะพูดมากไปทำไม อันนี้ เป็นวิสัยของมหากรรมวิภังคญาณ แห่งพระตถาคตเท่านั้น ซึ่งเข้าใจความที่กรรมนั้น ๆ ให้ผลก่อนหลังกันด้วยเหตุนั้น ๆ.

๖๘๗. ปฏิสนฺธิทานาทิวเสน วิปากสนฺตานสฺส นิพฺพตฺตกํ ชนกํ.[๓] สุขทุกฺขสนฺตานสฺส, นามรูปปฺปพนฺธสฺส วา จิรตรปฺปวตฺติยา[๔] เหตุภูตํ อุปตฺถมฺภกํ.

๖๘๗. กรรมที่ยังความสืบต่อแห่งวิบากให้บังเกิด ด้วยอำนาจการให้ปฏิสนธิเป็นต้น จัดเป็นชนกกรรม. (ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ชนกกรรมนั้น ย่อม

---

๑ ฉ. โหติ.

๒ ม. อุ. ๑๔/๓๙๗.

๓ ฉ. เอตฺถนฺตเร เตนาห "ตํ ปฏิสนฺธิยมฺปิ ปวตฺเตปิ รูปารูปวิปากกฺขนฺเธ ชเนตี"ติ.

๔ ฉ. จิรตรปฺปวตฺติเหตุภูตํ.

เตนาห "สุขทุกฺขํ อุปตฺถมฺเภติ, อทฺธานํ ปวตฺเตตี"ติ.

ยังวิบากขันธ์ที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรให้เกิดทั้งในปฏิสนธิกาล ทั้งในปวัตติกาล). กรรมที่เป็นเหตุแห่งความสืบต่อ สุขหรือทุกข์ หรือว่าแห่งความเนื่องกันของนามรูปให้เป็นไปได้นานยิ่ง เป็นอุปถัมภกกรรม. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อุปถัมภกกรรม ย่อมเข้าสนับสนุนสุขหรือทุกข์ ให้เป็นไปนาน".

อุปปีฬกํ สุขทุกฺขปฺปพนฺเธ ปวตฺตมาเน สณิกํ สณิกํ ตํ หาเปติ. เตนาห "สุขทุกฺขํ ปีเฬติ พาธติ, อทฺธานํ ปวตฺติตุํ น เทตี"ติ. ฆาเฏตฺวาติ[๑] อุปจฺฉินฺทิตฺวา. กมฺมสฺส อุปจฺฉินฺทนํ นาม ตสฺส วิปากสฺส ปฏิพาหนเมวาติ[๒] อาห "ตสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา"ติ. ตญฺจ อตฺตโน วิปากุปฺปตฺติยา โอกาสกรณนฺติ วุตฺตํ "อตฺตโน วิปากสฺส โอกาสํ กโรตี"ติ.

อุปปีฬกกรรม เมื่อความเนื่องกันแห่งสุขหรือทุกข์กำลังเป็นไปอยู่ ก็ทำให้ความเนื่องกันแห่งสุขหรือทุกข์นั้น ค่อย ๆ ลดลง. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อุปปีฬกกรรมย่อมบีบคั้นสุขหรือทุกข์ ไม่ให้เป็นไปได้นาน". บทว่าฆาเฏตฺวา แปลว่าตัดรอน. ธรรมดาว่า การตัดรอนของกรรม ก็คือการห้ามกัน วิบากของกรรมอื่นนั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า

---

[๑] ฉ. ฆาเตตฺวาติ.

[๒] ฉ. วิปากปฏิพาหนเมวาติ.

"ห้ามกันวิบากของกรรมอื่นนั้นเสีย". ก็การห้ามกันวิบากของกรรมอื่นนั้น ก็คือเป็นการเปิดช่องให้วิบากของตนเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมเปิดช่องให้แก่วิบากของตน".

วิปจฺจนาย กโตกาสํ กมฺมํ วิปกฺกเมว นาม โหตีติ อาห "เอวํ ปน กมฺเมน กเต โอกาเส ตํ วิปากํ อุปฺปนฺนํ นาม วุจฺจตี"ติ. อุปปีฬกํ อญฺญสฺส วิปากํ อุปจฺฉินฺทติ, น สยํ อตฺตโน วิปากํ เทติ. อุปฆาตกํ ปน ทุพฺพลกมฺมํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา อตฺตโน วิปากํ อุปฺปาเทตีติ อยเมเตสํ วิเสโส.

กรรมที่เปิดช่องให้เพื่อการให้ผล ย่อมชื่อว่าเป็นอันให้ผลแล้วนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า "ก็แล เมื่อกรรมเปิดช่องให้อย่างนั้นแล้ว วิบากนั้น ก็เรียกได้ว่าเกิดขึ้นแล้ว". อุปปีฬกกรรม ย่อมตัดรอนวิบากของกรรมอื่น ไม่ให้วิบากของตนเอง. ส่วนอุปฆาตกกรรม ตัดรอนกรรมที่มีกำลังน้อยกว่าแล้ว ให้วิบากของตนเกิดขึ้น อุปปีฬกกรรมและอุปฆาตกกรรมนี้มีความต่างกัน ดังกล่าวมาฉะนี้.

พหฺวาพาธตาทิปจฺจยุปนิปาเตน วิปากสฺส วิพาธกํ อุปปีฬกํ, ตถา วิปากสฺเสว อุปจฺเฉทกํ อุปฆาตกํ. กมฺมํ อุปฆาเตตฺวา อตฺตโน วิปากสฺส โอกาสกรเณน วิปจฺจเน

อุปปีฬกกรรม เบียดเบียนวิบากด้วยการเข้าไปยังปัจจัยมีความเป็นผู้มีอาพาธมากเป็นต้นให้ตกลงไป. อุปฆาตกกรรม ตัดรอนวิบากนั่นแหละเหมือนอย่างนั้น. กรรมเมื่อมีการ

สติ ชนกเมว สิยา, ชนกาทิภาโว นาม วิปากํ ปติ อิจฺฉิตพฺโพ, น กมฺมํ ปตีติ วิปากสฺเสว อุปฆาตกตา ยุตฺตา วิย ทิสฺสติ, วีมํสิตพฺพํ.

ตัดรอนแล้ว ให้ผลด้วยการให้ช่องแก่วิบากของตน ควรเป็นชนกกรรมอย่างเดียว ธรรมดาว่า ความเป็นชนกกรรมเป็นต้น เมื่อมุ่งถึงวิบากก็ควรปรารถนา ไม่ใช่มุ่งถึงกรรม เพราะเหตุนั้น ความเป็นกรรมตัดรอนวิบากอย่างเดียว ย่อมดูเหมือนสมควรแล้ว เรื่องนี้ควรสอดส่องดู.

<u>กมฺมนฺตรนฺติ</u> กมฺมวิเสโส กมฺมานํ พลาพลเภโท. <u>วิปากนฺตรนฺติ</u> วิปากวิเสโส, ตสฺส หีนปฺปณีตตาทิเภโท. อปโร นโย : ยสฺมึ กมฺเม กเต ปฏิสนฺธิยํ, ปวตฺเต จ วิปากกฏตฺตารูปานํ อุปฺปตฺติ โหติ, ตํ <u>ชนกํ</u>.

บทว่า <u>กมฺมนฺตรํ</u> แปลว่า ความต่างกันแห่งกรรม คือ ความแตกต่างอย่างแรงและไม่แรง แห่งกรรมทั้งหลาย. บทว่า <u>วิปากนฺตรํ</u> แปลว่า ต่างกันแห่งวิบาก คือ ความแตกต่าง โดยที่วิบากนั้นเป็นสิ่งเลวและประณีตเป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง: เมื่อทำกรรมใด ย่อมมีการเกิดขึ้นแห่งกฏัตตารูป อันเป็นวิบากในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาล กรรมนั้น ชื่อว่า <u>ชนกกรรม</u>.

ยสฺมึ ปน กเต อญฺเญน ชนิตสฺส อิฏฺฐสฺส วา อนิฏฺฐสฺส วา ผลสฺส วิพาธกวิจฺเฉทก- ปจฺจยานุปฺปตฺติยา, อุปพฺรูหนปจฺจยุปฺปตฺติยา

อนึ่ง เมื่อทำกรรมใดไว้ ย่อมมีความสืบเนื่องกัน สิ้นกาลนานแห่งการบำรุงเลี้ยงตามควรแก่อานุภาพแห่งชนกกรรม ด้วย

จ ชนกานุภาวานุรูปํ ปริโปสจิรตรปฺปพนฺธา โหนฺติ, ตํ อุปตฺถมฺภกํ. ชนเกน นิพฺพตฺติตํ กุสลผลํ วา อกุสลผลํ วา เยน ปจฺจนีกภูเตน โรคธาตุสมตาทินิมิตฺตตาย พาธิยติ, ตํ อุปปีฬกํ.

ความไม่เกิดขึ้นแห่งปัจจัย ที่เบียดเบียนตัดรอน และด้วยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยที่เพิ่มพูนแห่งผลที่น่าปรารถนา หรือไม่น่าปรารถนาอันกรรมอื่นให้เกิด กรรมนั้น ชื่อว่า อุปถัมภกกรรม. ผลแห่งกุศลก็ดี ผลแห่งอกุศลก็ดี ที่ชนกกรรมให้บังเกิดแล้ว ถูกกรรมใดที่เป็นข้าศึกเบียดเบียน เพื่อเป็นเหตุแห่งโรค และความเสมอกันแห่งธาตุเป็นต้น , กรรมนั้น ชื่อว่า อุปปีฬกกรรม.

เยน ปน กมฺมุนา ชนกสามตฺถิยวเสน จิรตรปฺปพนฺธารหมฺปิ สมานํ ผลํ วิจฺเฉทกปจฺจยุปฺปตฺติยา อุปหญฺญติ วิจฺฉิชฺชติ, ตํ อุปฆาตกํ.

อนึ่ง กรรมใด ย่อมเข้าไปฆ่า คือ ตัดรอนผล ซึ่งแม้เป็นผลสมควรที่จะสืบต่อไปได้นานยิ่ง ด้วยอำนาจความสามารถแห่งชนกกรรม ด้วยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยที่ตัดรอน กรรมนั้น ชื่อว่า อุปฆาตกกรรม.

ตตฺถ เกจิ ทุติยสฺส กุสลภาวํ อิตฺถนฺนามกตสฺส อปฺปาพาธทีฆายุกตาสํวตฺตนวเสน, ปจฺฉิมานํ ทฺวินฺนํ อกุสลภาวํ พหฺวาพาธอปฺปายุกตาสํวตฺตนวเสน วณฺเณนฺติ.

ในบรรดากรรมเหล่านั้น อาจารย์บางพวกย่อมพรรณนาความที่กรรมอย่างที่สอง เป็นกุศล ด้วยอำนาจยังความเป็นผู้มีอาพาธน้อยและความเป็นผู้มีอายุยืนให้เป็นไป แก่บุคคลผู้มีชื่ออย่างนี้ ย่อมพรรณนาความที่กรรม

สองอย่างเบื้องหลังเป็นอกุศล ด้วยอำนาจยังความเป็นผู้มีอาพาธมาก และความเป็นผู้มีอายุน้อยให้เป็นไป.

เทวทตฺตาทีนํ, ปน นาคาทีนํ, อิโต อนุปาทินฺเนน[๑] ยาปนกเปตานญฺจ นรกาทีสุ อกุสลวิปากุปตฺถมฺภนุปปีฬนุปฆาตกานิ น น สนฺตีติ จตุนฺนมฺปิ อกุสลภาโว[๒] น วิรุชฺฌติ.

ส่วนกรรมที่สนับสนุน ที่บีบคั้นและตัดรอนอกุศลวิบาก ในอบายภูมิมีนรกเป็นต้น ของเหล่าเนรยิกสัตว์มี พระเทวทัตเป็นต้น ของเหล่าอบายสัตว์มีนาคเป็นต้น และของพวกเปรตที่ยังชีพอยู่ได้ด้วยทานที่พวกญาติ หรือมิตรอำมาตย์ตามเพิ่มให้จากโลกนี้จะไม่มีอยู่ก็หามิได้ เพราะเหตุนั้น ความที่กรรมทั้ง ๔ เป็นอกุศล จึงไม่ผิด.

พุทฺธาเวณิกตาย อสาธารณสฺเสว ญาณสฺส โคจรภาวโต กมฺมนฺตราทิ "อสาธารณํ สาวเกหี"ติ วุตฺตํ. เอกเทสโต ชานิตพฺพํ อนวเสสโต ชานิตุํ น สกฺกา อวิสยตฺตา. สพฺเพน สพฺพํ อชานเน ปจฺจยปริคฺคโห น ปริปูรตีติ.

ความแตกต่างแห่งกรรมเป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ไม่สาธารณ์กับพระสาวกทั้งหลาย" เพราะความเป็นอารมณ์แห่งญาณที่ไม่สาธารณ์ทีเดียว ด้วยความที่เป็นอารมณ์ของพระพุทธเจ้าเป็นส่วนเฉพาะ. จะพึงรู้ได้โดยเอกเทศ คือ ไม่อาจจะรู้ได้โดยไม่มี

---

๑ ฉ. อนุปทินฺเนน.

๒ ฉ. อกุสลากุสลภาโว.

ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม อุทิศผลบุญให้แม่นกแก้ว อินทวารี เตี่ยเคียม แซ่เฮง
ญาติมิตรผู้มีพระคุณ อุปัชฌาย์ ครู เจ้ากรรมนายเวรสรรพสัตว์

เหลือ เพราะมิใช่เป็นวิสัย. การกำหนดจับปัจจัยย่อมไม่ครบถ้วน ในเพราะความไม่รู้ทั้งหมดทั้งสิ้นแล.

๖๘๘. ยถาวุตฺตกมฺมํ วตฺตมานวิปากปฺปพนฺธนิมิตฺตเมว อธิปฺเปตนฺติ กมฺเมกเทสตาย "ทฺวาทสวิธํ กมฺมํ กมฺมวฏฺเฏ ปกฺขิปิตฺวา"ติ วุตฺตํ. กิเลสวฏฺฏมฺปิ กมฺมสหายตาย กมฺมวฏฺฏปกฺขิกเมว กตฺวา อาห "กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสนา"ติ. ยาทิสโต ปจฺจยโต ปจฺจุปฺปนฺเน อทฺธาเน นามรูปสฺส ปวตฺติ, ตาทิสโต เอว อิตรสฺมิมฺปิ อทฺธทฺวเยติ ยถา อตีตานาคเต นยํ เนติ, ตํ ทสฺเสนฺโต "อิทนฺ"ติอาทิมาห.

๖๘๘. กรรมตามที่กล่าวแล้ว ท่านประสงค์เอาเฉพาะที่เป็นนิมิต แห่งความสืบเนื่องกันกับวิบาก ที่กำลังเป็นไปอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ผนวกกรรมทั้ง ๑๒ อย่างเข้าในกรรมวัฏ" เพราะความเป็นเอกเทศแห่งกรรม. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ด้วยอำนาจกรรมวัฏและวิปากวัฏ" ดังนี้ เพราะกระทำ แม้กิเลสวัฏให้เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งกรรมวัฏ เพราะความที่กิเลสมีกรรมเป็นสหาย. นามรูปเป็นไปในกาลปัจจุบัน เพราะปัจจัยเช่นใด ก็เป็นไป แม้ในกาลทั้ง ๒ นอกนี้ เพราะปัจจัยเช่นนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงอุปมาที่จะนำความเข้าใจ ในอดีตและอนาคต จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "นามรูปนี้".

ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม อุทิศผลบุญให้แม่นกแก้ว อินทวารี เตี่ยเคียม แซ่เฮง
ญาติมิตรผู้มีพระคุณ อุปัชฌาย์ ครู เจ้ากรรมนายเวรสรรพสัตว์

ตตฺถ อนาคเตปิ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏ-วเสเนวาติ เอตฺถ วุตฺตํ เอว-สทฺทํ "เอตรหิ อตีเตปี"ติ เอตฺถาปิ อาเนตฺวา วตฺตพฺพํ อทฺธตฺตเยปิ กิริยากิริยผลมตฺตตา-ทสฺสนปรตฺตา โจทนาย. อิติ กมฺมญฺเจวาติ-อาทิ วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส นิคมนวเสน วุตฺตํ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น ควรนำเอาเอว-ศัพท์ที่ท่านกล่าวไว้ ในคำว่า อนาคเตปิ กมฺม-วฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสเนว นี้ มากล่าวไว้แม้ในคำว่า "เอตรหิ อตีเตปิ" นี้ ด้วย เพราะคำท้วง มีการแสดงความเป็นเพียงกิริยา และผลแห่งกิริยาในกาลทั้ง ๓ เป็นเบื้องหน้า. คำว่า อิติ กมฺมญฺเจว เป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ด้วยอำนาจเป็นคำย้ำเนื้อความที่กล่าวแล้วนั่นเอง.

อปราปรํ วฏฺฏนฏฺเฐน วฏฺฏํ. ตถา ปวตฺตนํ ปวตฺตํ. เหตุผลภาเวน สมฺพนฺโธวาติ[๑] สนฺตติ, ปพนฺโธ. กรณฏฺเฐน, ปจฺจเยหิ กรียตีติ วา กิริยา.

ความวนเวียนไปมา ชื่อว่าวัฏฏะ โดยความหมายว่าวนเวียน. ความเป็นไปอย่างนั้น ชื่อว่า ปวัตตะ. ชื่อว่า สันตติ เพราะความหมายว่า สัมพันธ์กันด้วยความเป็นเหตุและผล ได้แก่ ความสืบเนื่องกัน. ชื่อว่า กิริยา โดยความหมายว่า กระทำ หรือ เพราะมีความหมายว่า ถูกปัจจัยทั้งหลายกระทำ.

---

[๑] ฉ. สมฺพนฺธตีติ.

กมฺมาติ กมฺมโต. สมฺภวติ เอตสฺมาติ สมฺภโว, กมฺมํ สมฺภโว เอตสฺสาติ กมฺมสมฺภโว, วิปาโก.

บทว่า กมฺมา แปลว่า เพราะกรรม. ชื่อว่า สมฺภโว เพราะอรรถว่า เป็นแดนเกิด กรรมเป็นแดนเกิด ของวิบากนี้ เหตุนั้น วิบากนี้ ชื่อว่า กมฺมสมฺภโว แปลว่า มีกรรมเป็นแดนเกิด ได้แก่วิบาก.

การณสามคฺคิยํ ทานาทีหิ สาธิตกิริยาย วตฺตมานาย การณมตฺเต กตฺตุโวหาโรติ อาห "เนว การณโต อุทฺธํ การกํ ปสฺสตี"ติ. กโรตีติ หิ การกํ. วิปากปฏิสํเวทกํ น ปสฺสตีติ สมฺพนฺโธ. กามํ พาลาปิ "การโก ปฏิสํเวทโก"ติ วทนฺตา อตฺถโต ปณฺณตฺติมตฺตเมว วทนฺติ, เต ปน วีปริตาภินิเวสวเสนาปิ วทนฺตีติ ตํ อปฺปมาณนฺติ อาห "สมฺณาามตฺเตน ปณฺฑิตา โวหรนฺตี"ติ.

เมื่อกิริยาที่ให้สำเร็จแล้ว ด้วยวัตถุมีทานเป็นต้น เป็นไปอยู่ในเพราะความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ การบัญญัติผู้ทำ ก็ย่อมมีในอาการสักว่า เหตุเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า "เธอไม่เห็นผู้สร้างนอกเหนือไปจากเหตุ" ดังนี้. จริงอยู่ ชื่อว่า ผู้สร้าง ก็ด้วยความหมายว่า กระทำ. เชื่อมความว่า ไม่เห็นผู้เสวยผล. แม้คนโง่ทั้งหลาย เมื่อพูดว่า "ผู้สร้าง ผู้เสวย" ดังนี้ ย่อมพูดแต่เพียงบัญญัติเท่านั้น โดยความหมาย โดยแท้ ถึงอย่างนั้น คนโง่เหล่านั้น ก็ย่อมพูดไปด้วยอำนาจความยึดมั่นอย่างผิด ๆ เพราะเหตุนั้น คำของคนโง่นั้น ไม่เป็นประมาณ เพราะเหตุนั้น

คุณศรัญยา-คุณวรรณี แซ่เฮง และเพื่อน ๆ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คนฉลาดทั้งหลายย่อมกล่าวโดยคำเพียงสมญา" ดังนี้.

๖๘๙. เอเวตนฺติ เอวํวิธํ เอตํ ทสฺสนํ, สมฺมทสฺสนํ[๑] อวิปรีตทสฺสนนฺติ อตฺโถ. พีชรุกฺขาทิกานํ วาติ ยถา พีชโต รุกฺโข, รุกฺขโต ปุน พีชนฺติ อนาทิกาลิกตฺตา พีชรุกฺขสนฺตานสฺส ปุพฺพา โกฏิ[๒] นตฺถิ, เอวํ กมฺมปจฺจยา วิปาโก, วิปากปจฺจยา กมฺมนฺติ อนาทิกาลิกตฺตา กมฺมวิปากสนฺตานสฺส ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ.

๖๘๙. บทว่า เอเวตํ แปลว่า ความเห็นอย่างนั้น ได้แก่ ความเห็นชอบ อธิบายว่า ความเห็นไม่วิปริต. คำว่า เหมือนก่อนหลังแห่งพืช และต้นไม้เป็นต้น ความว่า ก่อนหลังแห่งความสืบต่อของพืชและต้นไม้ ย่อมไม่มี เพราะความที่เป็นไปในกาลไม่มีเบื้องต้นว่า ต้นไม้มาจากพืช พืชก็มาจากต้นไม้อีก ดังนี้ ฉันใด เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งความสืบต่อ ของกรรมและวิบาก ก็ไม่ปรากฏ เพราะความที่ไม่มีกาลอันเป็นเบื้องต้นว่า วิบากมีเพราะกรรมเป็นปัจจัย กรรมมีเพราะวิบากเป็นปัจจัย ก็เหมือนฉันนั้น.

อาทิ-สทฺเทน "กุกฺกุฏิยา อณฺฑํ, อณฺฑโต กุกฺกุฏี, ปุนปิ กุกฺกุฏิยา อณฺฑนฺ"ติ เอวมาที

ด้วยอาทิ-ศัพท์ ท่านอาจารย์ย่อมสงเคราะห์คำมีอาทิอย่างนี้ว่า "ไข่มาจากไก่ ไก่ก็มา

---

[๑] ก. สมฺมาทสฺสนํ.

[๒] ฉ. ปุพฺพโกฏิ เอวมุปริปิ.

สงฺคณฺหาติ. อนาคเตปิ สํสาเรติ ยถา อตีเต, เอวํ อนาคเตปิ อทฺธาเน "ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏี"ติอาทินา[๑] วุตฺเต สํสาเร สติ กมฺมวิปากานํ อปฺปวตฺตึ น ทิสฺสติ, กมฺมวิปากานํ อปฺปวตฺติ น ทิสฺสติ, ปวตฺตติ เอวาติ อตฺโถ.

จากไข่ แม้ไข่ก็มาจากไก่อีก". คำว่า แม้ในอนาคตกาล เมื่อสงสารมีอยู่ มีความว่า ในอดีตกาลเป็นฉันใด แม้ในอนาคตกาล ก็เหมือนฉันนั้น เมื่อสงสารที่ท่านกล่าวไว้ ด้วยคำเป็นต้นว่า "ลำดับแห่งขันธ์ทั้งหลาย" ดังนี้ ยังมีอยู่ ความไม่เป็นไปแห่งกรรมและวิบาก ก็ยังมองไม่เห็น กิริยาที่ไม่เป็นไปแห่งกรรมและวิบาก ก็ยังมองไม่เห็น อธิบายว่า ยังเป็นไปอยู่นั่นเอง.

---

๑ วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๑๔๔, สุมงฺคลวิลาสินี. ๒/๑๒๐, สารตฺถทีปนี. ๒/๑๒๓, มโนรถปูรณี. ๒/๔๐๑, อฏฺฐสาลินี. ๑๕, สมฺโมหวิโนทนี. ๑๙๔, ปรมตฺถโชติกา. ๒/๒๙๐, ปรมตฺถทีปนี อุ. ๓๔๑, ปรมตฺถทีปนี อิติ. ๗๔, ๒๖๑, เถรคาถาอฏฺฐกถา. ๑/๑๙๑, ๒๕๗. สทฺธมฺมปฺปกาสินี. ๓/๒๔ (ภูมิพโลภิกฺขุ), สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา. ๒/๒๑๕, มธุรตฺถวิลาสินี. ๑๗๗ (ภูมิพโลภิกฺขุ).

เอตมตฺถนฺติ "กมฺมสฺส การโก นตฺถิ"ติอาทินา[๑] วุตฺตมตฺถํ. อสยํวสีติ น สยํวสิโน, มิจฺฉาภินิเวสปรวสาติ อตฺโถ. อญฺญมญฺญํ วิโรธิตาติ อิตรีตรวิโรธิตา. ทิฏฺฐิโย, ทิฏฺฐิยา วา อญฺญมญฺเญน วิโรธิตา วิรุทฺธา.

คำว่า ความข้อนี้ ได้แก่ ความที่กล่าวด้วยคำเป็นต้นว่า "ผู้สร้างกรรมไม่มี". บทว่า อสยํวสี แปลว่า ไม่เป็นสยํวสี (ไม่มีอำนาจในตน) อธิบายว่าตกอยู่ในอำนาจผู้อื่น คือ ความยึดมั่นอย่างผิด ๆ. คำว่า ขัดแย้งกันและกัน ความว่าขัดแย้งไปข้างนอกนี้ ๆ. อีกอย่างหนึ่ง ความว่า ความเห็นกับความเห็นขัดแย้งกัน คือ ผิดกันและกัน.

คมฺภีรญาณโคจรตาย คมฺภีรํ. ตถา นิปุณํ. สตฺตสุญฺญตาย, อญฺญมญฺญสภาวสุญฺญตาย[๒] จ สุญฺญํ. ปจฺจยนฺติ นามรูปสฺส ปจฺจยํ, ตปฺปจฺจยปฏิเวเธเนว จ สพฺพํ ปฏิวิทฺธํ โหตีติ, กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหีติ อาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว.

ชื่อว่า ลึก เพราะความเป็นอารมณ์ของญาณอันลึก. ชื่อว่า ละเอียด ก็เช่นเดียวกัน. ชื่อว่า ว่างเปล่า เพราะความเป็นธรรมชาติว่างเปล่าจากสัตว์ และเพราะความเป็นธรรมชาติว่างเปล่า จากสภาวะของกันและกัน. คำว่า ปัจจัย ได้แก่ปัจจัยแห่งนามรูป และย่อมเป็นอันแทงตลอดทุกอย่าง ด้วยการแทงตลอดปัจจัยแห่ง

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๒๒๖.
[๒] ก. อญฺญมญฺญสภาคสุญฺญตาย.

นามรูปนั้นนั่นเองแล. คำใดที่ควรกล่าวในคำเป็นต้นว่า กรรมไม่มีอยู่ในวิบาก คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นเอง.

ปจฺจยสุญฺญํ ผลนฺติ ยถาวุตฺตมตฺถํ อุปมาย วิภาเวตุํ "ยถา น สูริเย"ติอาทิ วุตฺตํ. เตสนฺติ สูริยาทีนํ. โสติ อคฺคิ. สมฺภาเรหีติ อาตปาทีหิ การเณหิ.

ท่านอาจารย์ประสงค์จะทำเนื้อความตามที่กล่าวไว้ว่า ผลว่างเปล่าจากปัจจัย ดังนี้ ให้แจ่มแจ้งด้วยคำอุปมา จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "เปรียบเหมือนไฟไม่มีในสูรย์". บทว่า เตสํ โยค สูริยาทีนํ แปลว่า แห่งวัตถุมีสูรย์เป็นต้นเหล่านั้น. บทว่า โส โยค อคฺคิ แปลว่า ไฟนั้น. คำว่า ด้วยสัมภาระทั้งหลาย คือ ด้วยเหตุทั้งหลายมีแดดเป็นต้น.

ยทิ จ เหตุ จ ผลญฺจ อญฺญมญฺญรหิตํ กถํ เหตุโต ผลํ นิพฺพตฺตตีติ อาห "กมฺมญฺจ โข อุปาทายา"ติ. น เกวลํ กมฺมผลเมว สุญฺญํ กตฺตุรหิตํ, สพฺพมฺปิ ธมฺมชาตํ การกรหิตนฺติ ทสฺเสตุํ "น เหตุถ เทโว"ติ คาถา วุตฺตา. เหตุสมฺภารปจฺจยาติ เหตุสมฺหนิมิตฺตํ, เหตุปจฺจยนิมิตฺตํ วา.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ผลอาศัยกรรมนั่นแหละ" ดังนี้ เพื่อจะเฉลยคำถามว่า ก็ถ้าว่า เหตุและผลเว้นจากกันและกัน ผลจะบังเกิดจากเหตุได้อย่างไร. เพื่อจะแสดงว่า มิใช่ผลแห่งกรรมอย่างเดียวเท่านั้นว่างเปล่า คือ เว้นจากผู้ทำ แม้ธรรมชาติทั้งหมด ก็เว้นจากผู้สร้าง ดังนี้

ท่านอาจารย์จึงกล่าวคาถาว่า "น เหตุถ เท่โว" แปลว่า ในสังสารประวัตินี้ไม่มีเทวดา หรือพรหม ผู้สร้างสงสาร. คำว่า เพราะการรวมกันเข้าแห่งเหตุ เป็นปัจจัย ได้แก่ เพราะการประชุมแห่งเหตุเป็นนิมิต หรือเพราะมีเหตุปัจจัยเป็นนิมิต.

๖๙๐. จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิตา โหนฺตีติ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน ปจฺจยปริคฺคหสฺส กตตฺตา จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิตา โหนฺตีติ วทนฺติ. วุตฺตนเยน ปน สปฺปจฺจยนามรูปสฺส ทสฺสเนน ตีสุ อทฺธาสุ ปหีนวิจิกิจฺฉสฺส อทฺธตฺตยปริยาปนฺนา ธมฺมา อตีตปจฺจุปฺปนฺนภเวสุ ปจฺจุปฺปนฺนานาคตภเวสุ จ[๑] จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิตา โหนฺติ, น อนุปทธมฺมวเสน ตถา ปริคฺคหสฺส อกตตฺตา.

๖๙๐. คำว่า ก็ย่อมเป็นอันเธอรู้ได้ด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิ ความว่า ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า ย่อมเป็นอันเธอรู้ได้ ด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิ เพราะเธอได้กระทำ การกำหนดจับปัจจัย ด้วยอำนาจกรรมวัฏ และวิปากวัฏ. ก็ธรรมทั้งหลายที่นับเนื่อง ด้วยกาลทั้ง ๓ ย่อมเป็นอันภิกษุผู้ละความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ด้วยการเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว รู้ได้ด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิ ในอดีตภพ ปัจจุบันภพ และอนาคตภพ มิใช่เป็นอันเธอรู้ได้ เพราะมิได้กระทำการ

[๑] ฉ. อตีตปจฺจุปฺปนฺนานาคตภเวสุ จ.

กำหนดจับอย่างนั้น ด้วยอำนาจธรรมไปตามบท.

สาสฺส โหติ ญาตปริญฺญาติ ยาย นามรูปปริคฺคหํ, ตสฺส จ ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติ, สา อสฺส โยคิโน "อิทํ นาม, เอตฺตกํ นามนฺ"ติอาทินา, "ตสฺส อยํ ปจฺจโย, เอตฺตโก ปจฺจโย"ติอาทินา จ ปริจฺเฉทวเสน ญาตวตี ปญฺญาติ กตฺวา ญาตปริญฺญา.

คำว่า ความรู้ของเธอนั้น เป็นญาตปริญญา ความว่า เธอย่อมทำการกำหนดจับนามรูป และกำหนดจับปัจจัยของนามรูปนั้น ด้วยความรู้ใด ความรู้นั้น ของเธอคือของโยคีชื่อว่าเป็นญาตปริญญา เพราะทำคำอธิบายว่า เป็นปัญญาที่มีความรู้ ด้วยอำนาจการกำหนด โดยนัยเป็นต้นว่า "นี้เป็นนาม นามมีเท่านี้" และโดยนัยเป็นต้นว่า "นามนั้นมีปัจจัยนี้ มีปัจจัยเท่านี้" ดังนี้.

อิทานิ เยนากาเรน อทฺธตฺตยปริยาปนฺนา ธมฺมา จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิตา โหนฺติ, ตํ ทสฺเสตุํ "โส เอวํ ปชานาตี"ติอาทิ วุตฺตํ. เตน ธมฺมานํ ภวนฺตรสงฺกโม นาม น กทาจิปิ อตฺถิ ตตฺถ ตตฺเถว นิรุชฺฌนโตติ ทสฺเสติ. สชฺฌายมนฺโตทกปานมุขมณฺฑนทีปสิขูปมาหิ ตเมว ธมฺมานํ สงฺกมาภาวํ วิภาเวตุํ "อปิจ โข"ติ

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงอาการที่เป็นเหตุ ให้ภิกษุรู้ธรรมที่นับเนื่องด้วยกาลทั้ง ๓ ด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "เธอรู้อย่างนี้". ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ชื่อว่าการข้ามไปสู่ภพอื่นแห่งธรรมทั้งหลาย หามีอยู่แม้ในกาลไหน ๆ ไม่ เพราะดับไปในภพนั้น ๆ นั่นเอง. ท่านอาจารย์ประสงค์จะยัง

อาทิมาห.

ความไม่มีการข้ามไป แห่งธรรมทั้งหลายนั่นเอง ให้แจ่มแจ้งด้วยคำอุปมา ด้วยการสาธยายการดื่มน้ำมนต์ การแต่งหน้า และเปลวประทีป จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "อีกอย่างหนึ่งแล".

มโนธาตุอนนฺตรนฺติ กิริยมโนธาตุยา อนนฺตรํ ลพฺภมานํ จกฺขุวิญฺญาณํ. น เจว อาคตนฺติ กิริยมโนธาตุโต น เจว อาคตํ กิริยมโนธาตุยา[1] จกฺขุวิญฺญาณสฺส อภาวโต. นาปิ น นิพฺพตฺตํ อนนฺตรนฺติ กิริยมโนธาตุยา[2] อนาคจฺฉนฺตมฺปิ ปจฺจยสามคฺคีลาเภน ตโต อนนฺตรํ นาปิ น นิพฺพตฺตํ, นิพฺพตฺตเมว โหติ.

คำว่า ในลำดับแห่งมโนธาตุ ความว่า จักขุวิญญาณที่ได้ในลำดับแห่งกิริยามโนธาตุ. คำว่า แต่มันมิได้มา ความว่า แต่มันมิได้มาจากกิริยามโนธาตุ เพราะจักขุวิญญาณไม่มีในกิริยามโนธาตุ. คำว่า ทั้งมันไม่เกิดในลำดับแห่งมโนธาตุก็หามิได้ ความว่า แม้มิได้มาจากกิริยามโนธาตุ ทั้งมันไม่เกิดในลำดับจากกิริยามโนธาตุนั้น ก็หามิได้ คือยังเกิดนั่นเอง เพราะการได้ความพร้อมแห่งปัจจัย.

ยถายํ[3] ปวตฺติยํ จิตฺตปฺปวตฺติ, ตเถว ปฏิสนฺธิมฺหิ วตฺตเต จิตฺตสนฺตติ, จุติจิตฺตโต

ความเป็นไปแห่งจิต ในปวัตติกาลนี้ฉันใด สันตติคือความสืบต่อแห่งจิต ย่อมเป็นไปใน

---

[1] ฉ. ...ธาตุยํ.
[2] ม. กิริยมโนธาตุโต.
[3] ม. ยถา ตํ.

อนาคจฺฉนฺตมฺปิ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ ตโต อนนฺตรํ นาปิ น นิพฺพตฺตติ, ปจฺจยสามคฺคิวเสน นิพฺพตฺตเตวาติ อตฺโถ.

ปฏิสนธิกาล ฉันนั้นแหละ ปฏิสนธิจิต แม้มิได้มาจากจุติจิต แม้ว่าจะไม่เกิดในลำดับจากจุตินั้น ก็หามิได้ อธิบายว่า เกิดนั่นเอง ด้วยอำนาจความพร้อมแห่งปัจจัย.

สนฺตติคฺคหเณน เจตฺถ กุโตจิ อาคมาภาวเมว วิภาเวติ. เหตุผลภาเวน หิ สมฺพนฺธวาติ[๑] ธมฺมปฺปวตฺติ สนฺตตีติ. เตนาห "ปุริมํ ภิชฺชตี[๒] จิตฺตนฺ"ติอาทิ. ปุริมนฺติ จุติจิตฺตํ. ภิชฺชตีติ[๒] นิรุชฺฌติ. ปจฺฉิมนฺติ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ. ตโตติ จุติจิตฺตโต อนนฺตรเมว ชายติ.

ก็ด้วยศัพท์ว่า สันตติ (ความสืบต่อ) ในคาถานี้ ท่านอาจารย์ย่อมยังความไม่มีการมาจากที่ไหน ๆ ให้แจ่มแจ้ง. จริงอยู่ ความสัมพันธ์กัน ก็ด้วยความเป็นเหตุและผล เพราะเหตุนั้น ความเป็นไปแห่งสภาวธรรม จึงชื่อว่า สันตติ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "จิตดวงก่อนแตก". คำว่า จิตดวงก่อน ได้แก่ จุติจิต. คำว่า แตก คือ ดับ. คำว่า จิตดวงหลัง ได้แก่ ปฏิสนธิจิต. คำว่า ต่อนั้น คือ เกิดในลำดับต่อจากจุติจิตนั่นเอง.

ยตฺถ หิ จุติจิตฺตโต ทูเรปิ กาลนฺตเรปิ อุปฺปชฺชมานํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อนนฺตรเมว

จริงอยู่ ปฏิสนธิจิตที่เกิดอยู่แม้ไกล แม้ในกาลอื่นจากจุติจิตในภพใด ท่านก็เรียกว่า

---

[๑] ฉ. สมฺพนฺธตาติ.
[๒] ฉ. ภิชฺชเต.

ชายตีติ วุจฺจติ. ตสฺมา เตสํ อนนฺตริกา นตฺถิ เตสํ จุติปฏิสนฺธิจิตฺตานํ พฺยวธายกํ กิญฺจิ นตฺถิ. วีจิ เตสํ น วิชฺชตีติ ตสฺเสว เววจนํ.

เกิดในลำดับนั่นเอง. สิ่งที่อยู่ระหว่างจิตทั้งสองนั้น ชื่อว่า ไม่มี เพราะไม่มีอะไรที่ขัดขวางจุติจิตและปฏิสนธิจิตนั้น. คำว่า ลูกคลื่นไม่มีแก่จิตทั้งสองนั้น เป็นไวพจน์ของคำว่า สิ่งที่อยู่ระหว่างจิตทั้งสองนั้นไม่มีนั่นแหละ.

อิโตติ จุติจิตฺตโต อนนฺตรํ น จ คจฺฉติ กิญฺจิ จิตฺตํ. ตญฺหิ สสมฺปยุตฺตธมฺมํ ตเถว[๑] นิรุชฺฌติ. ปฏิสนฺธิ จาติ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณญฺจ อญฺญเมว ยถาปจฺจยํ ชายติ นิพฺพตฺตตีติ ปุนปิ สงฺกมาภาวเมว วิภาเวนฺโต สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสนํ นิคเมติ.

คำว่า แต่จุติจิตนี้ คือ และจิตอะไร ๆ ไม่ไปในลำดับต่อจากจุติจิต. เพราะว่า จุติจิตนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม ดับไปอย่างนั้นนั่นเอง. คำว่า แต่ปฏิสนธิจิต ความว่า แต่ปฏิสนธิวิญญาณดวงอื่นนั่นเอง ก็เกิด คือ บังเกิดได้ ตามปัจจัย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะยังความไม่มีการข้ามไปแม้อีก ให้แจ่มแจ้ง จึงย้ำการเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย.

๖๙๑. นามรูปคฺคหเณน, ตสฺส จ ปจฺจยธมฺมคฺคหเณน อคฺคหิตสฺส เตภูมิก-

๖๙๑. คำว่า "ผู้รู้ธรรมทั้งปวง" ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เพราะธรรมอันเป็น

---

[๑] ก. ตตฺเถว.

ธมฺมสฺส อภาวโต "วิทิตสพฺพธมฺมสฺสา"ติ วุตฺตํ. น เจตฺถ โลกุตฺตรธมฺมา อธิคตา. ถามคตํ โหติ อเนกาการโวการปจฺจยปริคฺคหวิธิโน อนุฏฺฐิตตฺตา. สุฏฺฐุตรํ ปหียติ ติยทฺธคตธมฺมปฺปวตฺติยา วิคตสมฺโมหตฺตา.

ไปในภูมิ ๓ ที่ท่านมิได้ถือเอาด้วยศัพท์ว่า นามรูป และด้วยศัพท์ว่า ปัจจัยธรรมแห่งนามรูปนั้น ไม่มี. แต่ในคำนี้ โยคาวจรภิกษุมิได้บรรลุโลกุตรธรรม ญาณที่กำหนดจับปัจจัย ชื่อว่า ย่อมเป็นญาณถึงความมีกำลัง เพราะวิธีกำหนดจับปัจจัยแห่งขันธ์ซึ่งมีอาการมิใช่น้อย เป็นวิธีตั้งอยู่โดยลำดับ. ชื่อว่า เธอก็ละได้อย่างดียิ่ง เพราะปราศจาก ความลุ่มหลงในความเป็นไปแห่งธรรมที่อยู่ในกาลทั้ง ๓.

สา เอวาติ โสฬสวิธา กงฺขา เอว. ยสฺมา เอตฺถ "พุทฺโธ, ธมฺโม, สงฺโฆ, สิกฺขา"ติ จ กงฺขาย โคจรภูตา โลกิยา ธมฺมา อธิปฺเปตา. น หิ โลกุตฺตรธมฺเม อารพฺภ กิเลสา ปวตฺติตุํ สกฺโกนฺติ.

บทว่า สา เอว โยค โสฬสวิธา กงฺขา นั่นเอง แปลว่า ความสงสัย ๑๖ ประการนั้นเท่านั้น. เพราะในที่นี้ ท่านก็ยังประสงค์เอาธรรมทั้งหลาย ฝ่ายโลกิยะที่เป็นอารมณ์แห่งความสงสัยว่า "พระพุทธเจ้า ว่า พระธรรม ว่า พระสงฆ์ และว่า สิกขา". เพราะกิเลสทั้งหลาย ไม่สามารถจะเป็นไปปรารภโลกุตรธรรมทั้งหลายได้.

ปุพฺพนฺโตติ อตีตา ขนฺธายตนธาตุโย. อปรนฺโตติ อนาคตา. ปุพฺพนฺตาปรนฺโตติ ตทุภยํ, อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ วา ตทุภยภาคยุตฺตตฺตา.

คำว่า ส่วนเบื้องต้น ได้แก่ ขันธ์ อายตนะ และธาตุส่วนอดีต. คำว่า ส่วนเบื้องปลาย ได้แก่ ส่วนอนาคต. คำว่า ทั้งส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ได้แก่ ทั้งสองอย่างนั้น หรือได้แก่ ปัจจุบันโดยกาล เพราะปัจจุบันโดยกาล ประกอบด้วยส่วนทั้งสองนั้น.

เอวํ พุทฺธาทิคฺคหเณน, ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺมคฺคหเณน จ คหิโต อฏฺฐโม กงฺขาวิสโย นามรูปมตฺตํ, อิทปฺปจฺจยตาคหเณน[๑] ปน ตสฺส ปจฺจโย คหิโต, ตสฺมา โสฬสวตฺถุกาย กงฺขาย ปหีนาย อฏฺฐวตฺถุกา กงฺขา อปฺปติฏฺฐาว โหตีติ อาห "น เกวลญฺจ ฯเปฯ ปหียติเยวา"ติ.

อารมณ์แห่งความสงสัยข้อที่ ๘ ท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า พระพุทธเจ้าเป็นต้น และด้วยศัพท์ว่าปฏิจสมุปบันนธรรม ก็เป็นแต่เพียงนามรูป ด้วยประการฉะนี้ ส่วนปัจจัยแห่งอารมณ์ของความสงสัยนั้น ท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า อิทัปปัจจยตา เพราะเหตุนั้น เมื่อละความสงสัยอันมีวัตถุ ๑๖ ประการได้แล้ว ความสงสัยซึ่งมีวัตถุ ๘ ประการ ย่อมเป็นธรรมชาติไม่มีที่ตั้งมั่นทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มิใช่แต่ความสงสัย ๑๖ ประการนั้นเท่านั้น แม้ความ

---

[๑] ฉ. อิทปฺปจฺจยตาคฺคหเณน.

<u>สงสัย ๘ ประการ ฯลฯ ก็ละได้ด้วยเหมือนกัน</u>".

ทิฏฺเฐกฏฺฐตฺตา วิจิกิจฺฉาย ยถา ทิฏฺฐิ สมุจฺฉิชฺชมานา วิจิกิจฺฉาย สทฺธึเยว สมุจฺฉิชฺชติ, เอวํ วิจิกิจฺฉา วิกฺขมฺภิยมานา ทิฏฺฐิยา สทฺธึเยว วิกฺขมฺภิยตีติ อาห "<u>ทฺวาสฏฺฐี ทิฏฺฐิคตานิ วิกฺขมฺภนฺตี</u>"ติ. อตฺตาภินิเวสูปนิสฺสยา หิ "อโหสึ นุ โข อหนฺ"ติอาทินยปฺปวตฺตา[1] โสฬสวตฺถุกา กงฺขา, สา เอว จ ปุพฺพนฺตาทิวตฺถุกภาเวน วุตฺตา.

เพราะความที่วิจิกิจฉา เป็นธรรมชาติ ตั้งอยู่เป็นอันเดียวกันกับทิฐิ ทิฐิเมื่อถูกตัดขาด ย่อมตัดขาดได้พร้อมกับวิจิกิจฉานั่นเองฉันใด วิจิกิจฉาเมื่อถูกระงับก็ย่อมระงับไปพร้อมกับทิฐินั่นเอง เหมือนฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>ทิฐิ ๖๒ ย่อมระงับไป</u>" ดังนี้. ก็ความสงสัยมีวัตถุ ๑๖ ประการ ซึ่งเป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า "เราได้มีได้เป็นมาแล้วหรือหนอ" ดังนี้ มีความยึดมั่นอัตตาเป็นอุปนิสัย และความสงสัยนั้นแหละ ท่านกล่าวไว้โดยความเป็นความสงสัย เป็นต้นว่ามีเบื้องต้นเป็นวัตถุ.

อตฺตาภินิเวสวตฺถุกานิ จ ทฺวาสฏฺฐี ทิฏฺฐิคตานิ, พุทฺธาทิวตฺถุกา จ กงฺขา

ก็ทิฐิ ๖๒ มีความยึดมั่นอัตตาเป็นวัตถุ และความสงสัย อันมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เป็น

---

[1] ม. มู. ๑๒/๑๔, สํ. นิ. ๑๖/๓๒.

ตเทกฏฺฐาติ. ธรียนฺติ อตฺตโน ปจฺจเยหีติ ธมฺมา, ติฏฺฐติ เอตฺถ ตทายตฺตวุตฺติตาย ผลนฺติ ฐิติ, ธมฺมานํ ฐิติ ธมฺมฏฺฐิติ, ปจฺจยธมฺโม.

วัตถุ ก็มีความตั้งอยู่เป็นอันเดียวกันกับฐิติ นั้นแล. สภาวะทั้งหลายชื่อว่า ธรรม เพราะมีความหมายว่า อันปัจจัยทั้งหลายของตนทรงไว้ ชื่อว่า ฐิติ เพราะมีความหมายว่า เป็นที่ตั้งแห่งผล โดยภาวะที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยธรรมนั้น ที่ตั้งแห่งธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ธรรมฐิติ ได้แก่ปัจจัยธรรม.

อถวา ธมฺโมติ การณํ "ธมฺมปฏิสมฺภิทา"ติ-[๑] อาทีสุ วิย, ธมฺมสฺส ฐิติ สภาโว, ธมฺมโต จ อญฺโญ สภาโว นตฺถีติ ปจฺจยธมฺมานํ ปจฺจยภาโว ธมฺมฏฺฐิติ, ธมฺมฏฺฐิติยํ ญาณํ ธมฺมฏฺฐิติญาณํ.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ธรรม ได้แก่เหตุ เช่นในคำเป็นต้นว่า "ธรรมปฏิสัมภิทา" แปลว่า ความแตกฉานในเหตุ ที่ตั้งแห่งธรรม ได้แก่ สภาวะ และสภาวะอื่นไปจากธรรม ย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น ความที่ปัจจัยธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัย จึงชื่อว่า ธรรมฐิติ ญาณคือความรู้ในความตั้งอยู่แห่งธรรม ชื่อว่า ธรรมฐิติญาณ.

สงฺขารานํ ยํ ยํ ภูตํ อนิจฺจตาทิ ยถาภูตํ, ตตฺถ ญาณนฺติ ยถาภูตญาณํ. สมฺมา ปสฺสตีติ

ธรรมชาติใด ๆ ของสังขารทั้งหลาย ชื่อว่าความเป็นจริง ได้แก่ ความเป็นของ

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๙๘-๔๐๐.

สมฺมาทสฺสนํ.

ไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่า ยถาภูต แปลว่า ตามความเป็นจริง ญาณคือความรู้ในธรรมชาติตามเป็นจริงนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า ยถาภูตญาณ. ธรรมชาติใด ย่อมเห็นโดยชอบ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า สัมมาทัสสนะ แปลว่า เห็นโดยชอบ.

อวิชฺชาปจฺจยาติ อวิชฺชา เหตุอาทิวเสน สงฺขารานํ ยถารหํ ปจฺจโย. ตโต เอว สงฺขารา ปจฺจยสมุปฺปนฺนา. อุโภเปเตติ ยสฺมา อวิชฺชาปิ อาสวาทิวเสน ปจฺจยสมฺภูตาว, ตสฺมา อวิชฺชา สงฺขาราติ อุภเยปิ เอเต ธมฺมา ปจฺจยสมุปฺปนฺนา. อิตีติ เอวํ. ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญาติ ปจฺจยานํ ปริจฺฉิชฺช คหณวเสน ปวตฺตา ปญฺญา. วุตฺตนเยน ธมฺมฏฺฐิติญาณํ.

คำว่า อวิชชาเป็นปัจจัย ความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยตามควรแก่สังขาร ด้วยอำนาจเป็นเหตุปัจจัยเป็นต้น. เพราะเหตุนั้นแหละ สังขารทั้งหลาย จึงชื่อว่า ปัจจยุปบัน (ผล). คำว่า ธรรมทั้งสองนี้ ความว่า เพราะเหตุที่แม้อวิชชา เกิดมาแล้วจากปัจจัย ด้วยอำนาจเป็นอาสวะเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมทั้ง ๒ นี้ คือ อวิชชา สังขาร จึงชื่อว่า ปัจจยสมุปบัน. บทว่า อิติ ความเท่ากับ เอวํ แปลว่า อย่างนี้. คำว่า ปัญญาในการกำหนดจับปัจจัย ความว่า ได้แก่ ปัญญาอันเป็นไปด้วยอำนาจการกำหนดถือเอาปัจจัยทั้งหลาย. ชื่อว่า ธรรมฐิติญาณ ตามนัยที่กล่าวแล้ว.

คุณสำเภา ศรีพันธ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นิมิตฺตนฺติ สงฺขารนิมิตฺตํ[๑] อตฺถโต ปญฺจกฺขนฺธา. เต หิ ฆนสญฺญาปวตฺติยา วตฺถุภาวโต นิมิตฺตํ, สวิคฺคหภาเวน อุปฏฺฐานโต วา. ยสฺมา อนิจฺจตา นาม สงฺขารานํ อวิปรีตากาโร.

คำว่า นิมิต ได้แก่ นิมิตแห่งสังขาร โดยอรรถ ได้แก่ ขันธ์ ๕. จริงอยู่ ขันธ์ ๕ นั้น ชื่อว่าเป็นนิมิต เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปของฆนสัญญา อีกอย่าง-หนึ่ง ชื่อว่า เป็นนิมิต เพราะความปรากฏโดยความเป็นกายของตน. เพราะอาการที่ไม่วิปริตแห่งสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า ความเป็นของไม่เที่ยง.

ตตฺถ นิจฺจตาย เลสสฺสาปิ อภาวโต อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต ยถาภูตํ ชานาติ ตญฺจ ญาณํ อวิปรีตคฺคหณตาย สมฺมาทสฺสนํ. ตํสมงฺคินา จ ปจฺจุปฺปนฺเนสุ วิย อตีตา-นาคเตสุปิ นยํ เนนฺเตน เต สุปริวิทิตา โหนฺติ.

ในข้อนั้น ภิกษุเมื่อเห็นโดยเป็นของไม่เที่ยง เพราะความไม่มี แม้เลสแห่งความเป็นของเที่ยง ชื่อว่า ย่อมรู้ตามความเป็นจริง. ก็ญาณนั้น ชื่อว่า สัมมาทัสสนะ เพราะภาวะที่เป็นความยึดถืออย่างไม่วิปริต. ก็ภิกษุผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยสัมมาทัสสนะนั้น เมื่อเข้าใจนัยแม้ในอดีตและอนาคต เหมือนอย่างในปัจจุบัน ย่อมเป็นอันกำหนดรู้ด้วยดีซึ่งขันธ์ ๕ เหล่านั้น.

---

๑ ก. สงฺขาเร นิมิตฺตํ.

อนิจฺจตา จ นาม อุปฺปตฺติมโต, อุปฺปาโท จ[๑] ปจฺจยวเสนาติ อนิจฺจตา สิชฺฌมานา สงฺขารานํ สปฺปจฺจยตํ สาเธนฺตี ยถาวุตฺตกงฺขปฺปหานาย สํวตฺตตีติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต "อนิจฺจโต ฯเปฯ ปหียตี"ติ อาห.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความข้อนี้ว่า อันชื่อว่า ความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมมีแก่สิ่งที่มีความเกิดขึ้นและความเกิดขึ้น ก็ย่อมมีด้วยอำนาจปัจจัย เพราะเหตุนั้น ความเป็นของไม่เที่ยง เมื่อสำเร็จเป็นตัวอย่างความที่สังขารทั้งหลายประกอบด้วยปัจจัย ย่อมเป็นไปเพื่อความละความสงสัยตามที่กล่าวแล้ว จึงกล่าวว่า "ภิกษุมนสิการไปโดยเป็นของไม่เที่ยง ย่อมรู้ ย่อมเห็นนิมิตตามเป็นจริง ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า สัมมาทัสสนะ สังขารทั้งปวง ย่อมเป็นอันภิกษุนั้นเห็นอย่างดี โดยความเป็นของไม่เที่ยง ตามแนวความรู้ความเห็นตามเป็นจริงนั้น ความสงสัย เธอย่อมละได้ในที่นี้" ดังนี้.

ตตฺถ ตทนุวเยนาติ ปจฺจกฺขโต ทิฏฺฐสฺส อนุคมเนน. เอตฺถาติ ยถาทิฏฺเฐสุ ธมฺเมสุ. ทุกฺขโต มนสิกโรนฺโตติอาทีสุปิ เอเสว

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ตามแนวความรู้ความเห็นตามเป็นจริงนั้น ได้แก่ โดยการติดตามธรรมที่เห็นแล้วโดยประจักษ์. คำว่า

---

[๑] ก. อุปฺปาโทว.

นโย. ปวตฺตนฺติ อุปาทินฺนกฺขนฺธปฺปวตฺตํ. ตํ หิ กิเลสาภิสงฺขาเรหิ ปวตฺติตตฺตา สาติสยํ ทุกฺขภาเวน อุปฏฺฐาติ.

ในที่นี้ ได้แก่ ในธรรมทั้งหลายตามที่ได้เห็นแล้ว. แม้ในคำว่า มนสิการไปโดยความเป็นทุกข์นี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. คำว่า ปวัตตะ ได้แก่ ความเป็นไปแห่งขันธ์ที่กรรมกิเลสยึดครอง. ก็ความเป็นไปแห่งขันธ์ที่กรรมกิเลสยึดครองนั้น ย่อมปรากฏโดยความเป็นทุกข์อย่างยิ่ง เพราะถูกอภิสังขาร คือกิเลสให้เป็นไปแล้ว.

ปวตฺตนฺติ ฐานนิสชฺชาทิวเสน ทุกฺขทุกฺขตาทิวเสน จ สงฺขารปฺปวตฺตนฺติ อปเร. "นิมิตฺตํ, ปวตฺตนฺ"ติ จ วุตฺเต อชฺฌตฺตพหิทฺธาสนฺตานสฺมิเต สพฺพสฺมึ สปฺปจฺจเย นามรูเป ยาถาวโต ปวตฺตา เอกาว ปญฺญา ปริยายวเสน "ยถาภูตญาณนฺ"ติปิ "สมฺมาทสฺสนนฺ"ติปิ ตตฺถ กงฺขาวิกฺขมฺภเนน "กงฺขาวิตรณา"ติปิ วุจฺจติ. ยถา "รุกฺโข ปาทโป ตรู"ติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต อาห "ยญฺจ ยถาภูตญาณนฺ"ติอาทิ.

อาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า คำว่า ปวัตตะ ได้แก่ ความเป็นไปแห่งสังขารด้วยอำนาจอิริยาบถมีการยืน และการนั่งเป็นต้น และด้วยอำนาจความเป็นทุกข์แท้ ๆ เป็นต้น. ปัญญาอันเดียวกันนั่นแหละ ที่เป็นไปตามความเป็นจริง ในนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยทั้งปวงที่เรียกว่า "นิมิต และว่าปวัตตะ" ที่รู้กันว่า เป็นความสืบต่อภายในและภายนอก ท่านเรียกว่า "ยถาภูตญาณ" บ้าง ว่า "สัมมาทัสสนะ" บ้าง ด้วยอำนาจเป็นคำปริยาย เรียกว่า "กังขาวิตรณะ"

บ้าง ด้วยการระงับเสียซึ่งความสงสัยในธรรมเหล่านั้น. โดยประการที่ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความข้อนี้ว่า "ต้นไม้ มีชื่อว่า รุกฺโข ปาทโป ตรุ" จึงกล่าวคำว่า "ยถาภูตญาณอันใดก็ดี" ดังนี้เป็นต้น.

ปรมตฺถโต สาสเน อสฺสาโส นาม อริยผลํ, ปติฏฺฐา นาม อริยมคฺโค, อยํ ปน อนธิคตมคฺคผโลปิ ตทธิคมุปายปฏิปตฺติยํ ฐิตตฺตา ลทฺธสฺสาโส วิย, ลทฺธปฺปติฏฺโฐ วิย จ โหตีติ วุตฺตํ "ลทฺธสฺสาโส ลทฺธปฺปติฏฺโฐ"ติ.

ว่าโดยปรมัตถ์ในพระศาสนา อริยผลชื่อว่า ความโล่งใจ อริยมรรค ชื่อว่าที่พึ่ง ก็ภิกษุนี้แม้มิได้บรรลุมรรคผล ก็ย่อมเป็นเหมือนได้ความโล่งใจ และเหมือนได้ที่พึ่ง เพราะความเป็นผู้ตั้งอยู่ในความปฏิบัติอุบายเป็นเครื่องบรรลุมรรคผลนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ผู้ได้ความโล่งใจ ผู้ได้ที่พึ่ง" ดังนี้.

อปริหีนกงฺขาวิตรณวิสุทฺธิโก วิปสฺสโก โลกิยาหิ สีลสมาธิปญฺญาสมฺปทาหิ สมนฺนาคตตฺตา อุตฺตริ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต สุคติปรายโนว[๑] โหตีติ วุตฺตํ "นิยตคติโก"ติ.

ภิกษุผู้เจริญวิปัสสนา ผู้มีความบริสุทธิ์ด้วยการข้ามความสงสัยที่ยังละไม่ได้ เมื่อยังไม่แทงตลอดยิ่งขึ้นไป เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยศีล สมาธิ และปัญญา อันเป็น

---

[๑] ฉ. จ.

ตโต เอว จูฬโสตาปนฺโน นาม โหติ. โสตาปนฺโน หิ ขีณาปายทุคฺคติวินิปาโตติ.

โลกิยะ ก็เป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มีคติแน่นอน". เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงชื่อว่า เป็นจูฬโสดาบัน. ด้วยว่า พระโสดาบัน เป็นผู้มีอบายทุคติและวินิบาต อันสิ้นแล้ว ฉะนี้แล.

อถวา ลทฺธสฺสาโส ทิฏฺฐิวิสุทฺธิสมธิคเมน. นามรูปปริจฺเฉเทน หิ ขนฺธาทิเก สภาวโต สรสโต[๑] สลฺลกฺเขตฺวา สาสเน ธมฺมุปสํหิตปามุชฺชปฏิลาเภน ลทฺธสฺสาโส โหติ. ลทฺธปฺปติฏฺโฐ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิสมธิคเมน.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ได้ความโล่งใจ ก็ด้วยการบรรลุทิฐิวิสุทธิ. ด้วยว่า ภิกษุกำหนดธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้น ด้วยกำหนดนามรูป โดยหน้าที่ของตนตามสภาวธรรม ย่อมเป็นผู้ได้ความโล่งใจ ด้วยการได้ปีติและปราโมทย์ อิงอาศัยธรรมในพระศาสนา. ชื่อว่า ได้ที่พึ่ง ก็ด้วยการบรรลุกังขาวิตรณวิสุทธิ.

สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสเนน หิ ปริมทฺทิตทิฏฺฐิกณฺฏโก วินิทฺธุตอเหตุวิสมเหตุวาโท ยถาสกํ ปจฺจเยเหว ธมฺมมตฺตํ ชานิตฺวา สาสเน

ด้วยว่าภิกษุผู้มีหนาม คือทิฐิ อันถูกย่ำยีแล้ว มีวาทะว่าหาเหตุมิได้ และว่ามีเหตุปราศจากความสม่ำเสมออันทำลายแล้ว ด้วยการ

---

[๑] ฉ. สภาวสรสโต.

ปติฏฺฐิตสทฺโธ ลทฺธปฺปติฏฺโฐ นาม โหติ.	**เห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย รู้แต่เพียงสภาวธรรม ด้วยปัจจัยทั้งหลายเท่านั้นอันสมควรแก่ตน มีศรัทธาตั้งมั่นในพระศาสนา ย่อมเป็นผู้ชื่อว่าได้ที่พึ่ง.**
นามรูปววฏฺฐาเนน ทุกฺขสจฺจํ, ธมฺมฏฺฐิติญาเณน สมุทยสจฺจํ, ตสฺเสว อปรภาเคน อนิจฺจโต มนสิการาทิวิธินา มคฺคสจฺจญฺจ อภิญฺญาย ปวตฺติยา ทุกฺขภาวํ ทิสฺวา อปฺปวตฺเต นิโรเธ เอกํเสเนว นินฺนชฺฌาสยตาย โลกิเยเนว ญาเณน จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ อธิคตตฺตา อปาเยสุ อภพฺพุปฺปตฺติโก, โสตาปนฺนภูมิยํ ภพฺพุปฺปตฺติโก จ โหตีติ วุตฺตํ "<u>นิยตคติโก</u>"ติ. เตนาห "<u>จูฬโสตาปนฺโน นาม โหตี</u>"ติ.	ภิกษุรู้ยิ่งแล้วซึ่งทุกขสัจ ด้วยการกำหนดนามรูป ซึ่งสมุทัยสัจด้วยธรรมฐิติญาณ และซึ่งมรรคสัจ ด้วยวิธีมนสิการโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น โดยส่วนภายหลังธรรมฐิติญาณนั้นแหละ เห็นความเป็นทุกข์แห่งปวัตติ (ขันธ์) ด้วยปัญญาอันยิ่ง ย่อมเป็นผู้ไม่ควรเกิดในอบายทั้งหลาย และเป็นผู้ควรเกิดในภูมิแห่งพระโสดาบัน เพราะความเป็นผู้บรรลุอริยสัจ ๔ ด้วยญาณอันเป็นโลกีย์นั้นเอง โดยที่เป็นผู้มีอัธยาศัยน้อมไปโดยส่วนเดียวเท่านั้น ในนิโรธที่ยังไม่เป็นไป เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>มีคติแน่นอน</u>". ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>ได้ชื่อว่าเป็นจูฬโสดาบัน</u>".

ตสฺมาติ ยสฺมา เอวํ มหานิสํสเมตํ ยถาภูตญาณํ, ตสฺมา. สทาติ สพฺพกาลํ, รตฺตึ เจว ทิวา จ. สพฺพโสติ นิพฺพตฺตก-เหตุอาทิปริคฺคณฺหนวเสน สพฺพปฺปกาเรน.

กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อิติ เอกูนวีสติมปริจฺเฉทวณฺณนา.

คำว่า เพราะเหตุนั้น ความว่า ยถาภูตญาณ นี้ มีอานิสงส์มาก อย่างนี้ เหตุใด เพราะเหตุนั้น. คำว่า ทุกเมื่อ คือ ตลอดกาลทั้งปวง ได้แก่ ทั้งกลางคืนและกลางวัน. บทว่า สพฺพโส แปลว่า โดยประการทั้งปวง ด้วยอำนาจการกำหนดเหตุบังเกิดเป็นต้น.

พรรณนากังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ จบ.

พรรณนาปริเฉทที่ ๑๙ จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

คุณริสุชล พานิชโยทัย และพวก
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ใบแจ้ง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขอเรียนให้ทราบว่า

1. ท่านที่ได้รับพระคัมภีร์ ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" แล้วปรากฏว่าพบข้อบกพร่องในเนื้อหาพระคัมภีร์ เป็นต้นว่า

- หน้าหนังสือขาดหายไป
- เลขหน้าหนังสือไม่เรียงตามลำดับ
- ข้อความพิมพ์เลอะเลือน อ่านไม่ชัด

ฯลฯ

โปรดส่งพระคัมภีร์คืนไปยัง มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ ฯ
ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ 10100
โทร.223-0316, 221-8001

มูลนิธิ ฯ ยินดีส่งพระคัมภีร์เล่มใหม่ชดเชยให้ท่าน ทางไปรษณีย์ทันที และจะออกค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือคืนให้ท่านด้วย

2. ถ้าหากท่านพบคำผิด กรุณาแจ้งมาด้วย เพื่อแก้ไขให้ถูกต้องต่อไป

ด้วยความขอบพระคุณอย่างยิ่ง.

Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Notice

1. In case of your "Bhumibalo Bhikkhu" CANON contains the following deficiencies :

   - Page(s) missing
   - Page number(s) not in order
   - Printing(s) unclear/unreadable

   Please return such defect CANON to

   Bhumibalo Bhikkhu Foundation Wat Srakesa Compound
   Chakrabardibong Road
   BANGKOK 10100
   Tel.2230316, 2218001

   The Foundation will immediately replace you with a new copy and will also refund you the return postage.

2. If you found any error(s) in your CANON copy, please let us know so that the correction(s) can be done accordingly.

Thank you very much for your kind cooperation.

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๘

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๔)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI-THAI)

PART VIII

(PĀLI PART III FOURTH SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบ ๒๐๐ ปี
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕

คุณอุเทน เตชะไพบูลย์

สร้างพระคัมภีร์ถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8295-64-8

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

(บาลี-ไทย)

ภาค ๘

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๔)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

(PĀLI-THAI)

PART VIII

(PĀLI PART III FOURTH SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบ ๒๐๐ ปี

แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕

คุณอุเทน เตชะไพบูลย์

สร้างพระคัมภีร์ถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8295-64-8

พระบรมราโชวาท

"ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย"

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแด่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ และคณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้า ฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖)

คุณอุเทน เตชะไพบูลย์

สร้างถวายเป็นพุทธบูชา

พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงปรารภว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ได้ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ และประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์มาตั้งแต่วันที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ ซึ่งเป็นวันสำคัญแห่งชาติวันหนึ่ง เรียกว่า วันจักรี จะมีกำหนดครบ ๒๐๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๕๒๕ จึงเป็นอภิลักขิตกาลพิเศษ สมควรที่ฝ่ายพุทธจักรจะได้สร้างอนุสสรณียวัตถุร่วมในมหกรรมครั้งนี้ด้วย

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้สนองพระดำรินั้น โดยนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ได้จัดทำตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยขึ้นน้อมถวาย เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาของพระภิกษุสามเณร และการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

โดยที่พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เป็นพระบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อัตถโยชนา ปกรณวิเสส และสัททาวิเสส มีอยู่เป็นจำนวนมาก ล้วนเป็นคัมภีร์สำคัญ

ที่จะเป็นรากฐานการศึกษาพระปริยัติสัทธรรมต่อไปในภายหน้า จึงทรงเห็นสมควรประทานนามพระคัมภีร์ที่จัดพิมพ์ในชุดนี้ว่า ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" อันเป็นพระบรมราชฉายา ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เมื่อสมัยทรงผนวชเป็นภิกขุภาวะ เป็นการเฉลิมพระเกียรติองค์ศาสนูปถัมภกพระองค์นี้

เพื่อให้การปฏิบัติงานดำเนินไปสู่ความสำเร็จด้วยดี และทรงเห็นเป็นการสมควร ประกาศพระบัญชาให้เป็นที่ปรากฏเกียรติคุณสืบไป จึงทรงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังต่อไปนี้

๑. สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน)	ประธานกรรมการฝ่ายสงฆ์
๒. พระวิสุทธาธิบดี (จิตวีโร)	รองประธานฝ่ายสงฆ์
๓. พระพุทธพจนวราภรณ์ (จินฺตากโร)	รองประธานฝ่ายสงฆ์
๔. พลตำรวจเอกประเสริฐ รุจิรวงศ์ (ถึงแก่อนิจกรรม)	ประธานกรรมการฝ่ายฆราวาส
๕. พลเรือเอก ม.จ.กาฬวรรณดิศ ดิศกุล ร.น. (สิ้นชีพตักษัย)	รองประธานกรรมการ
๖. หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล	รองประธานกรรมการ
๗. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร	รองประธานกรรมการ
๘. นายประเสริฐ ณ นคร	รองประธานกรรมการ
๙. พลเรือเอกอนันต์ เนตรโรจน์ ร.น.	กรรมการ
๑๐. พลเรือเอกอภัย สีตกะลิน ร.น.	กรรมการ

๑๑. นายโชติ สุวรรณโพธิ์ศรี	กรรมการ
๑๒. ท่านผู้หญิงพัว อนุรักษ์ราชมณเฑียร	กรรมการ
๑๓. คุณหญิงอรุณ กิติยากร	กรรมการ
๑๔. พลตรีสุธน สัตตบุศย์	กรรมการ
๑๕. นายระวี ภาวิไล	กรรมการ
๑๖. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๑๗. อธิบดีกรมการศาสนา	กรรมการ
๑๘. นายวิสุทธ์ บุษยกุล	กรรมการ
๑๙. นายพิพัฒน์ สุจินดา	กรรมการ
๒๐. นางศรีกาญจน์ สุจินดา	กรรมการ
๒๑. คุณหญิงลมัย หงษ์ยนต์ (ถึงแก่อนิจกรรม)	กรรมการ
๒๒. คุณหญิงเฟื่อง ชลิตอาภรณ์	กรรมการ
๒๓. นางจวง นิติการณ์ประสม	กรรมการ
๒๔. นางประไพ อมาตยกุล	กรรมการ
๒๕. นางสมจิตต์ สิทธิไชย	กรรมการ
๒๖. นางเครือทิพย์ ธรรมมงคล (ถึงแก่กรรม)	กรรมการ
๒๗. นางชนัตถ์ ปิยะอุย	กรรมการ
๒๘. นางประภา จัยวัฒน์	กรรมการ
๒๙. นางอวยพร ปัตตพงศ์	กรรมการ
๓๐. นางยุพนา ธรรมโกวิท	กรรมการ
๓๑. นางอุษา จารุดุล	กรรมการ

๓๒. นายมณีพันธุ์ จารุดุล กรรมการและเลขานุการ

๓๓. นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

ขอจงถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรม ของ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

ทรงตั้ง ณ วันที่ ๒๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๒

พลตำรวจเอก [signature]

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

ผู้รับสนองพระบัญชา

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงปรารภว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครมาจนถึงบัดนี้ จะครบสองร้อยปีในพุทธศักราช ๒๕๒๕ ควรที่ทางฝ่ายพุทธจักรจะได้สร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นอนุสรณียวัตถุร่วมในมหกรรมครั้งนี้ด้วย มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ จึงสนองพระดำรินี้

เพื่อเปิดโอกาสให้พุทธบริษัทและเอกชนได้มีส่วนร่วมสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา โดยการเสนอแนะของมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ จึงทรงตั้ง

คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร

เป็นประธานกรรมการหาทุนสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย จงอภิบาลรักษาให้เจริญ งอกงาม ไพบูลย์ในธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นนิตย์นิรันดร เทอญ.

ทรงตั้ง ณ วันที่ ๙ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๒

พลตำรวจเอก

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)
ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
ผู้รับสนองพระบัญชา

พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงปรารภว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ได้ทรงสถาปนากรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ และประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์มาตั้งแต่วันที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ ซึ่งเป็นวันสำคัญแห่งชาติวันหนึ่ง เรียกว่า วันจักรี จะมีกำหนดครบ ๒๐๐ ปี ในพุทธศักราช ๒๕๒๕ จึงเป็นอภิลักขิตกาลพิเศษ สมควรที่ฝ่ายพุทธจักรจะได้มีอนุสสรณียวัตถุร่วมในมหกรรมครั้งนี้ด้วย

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้สนองพระดำรินั้น โดยนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ได้จัดทำตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยขึ้นน้อมถวาย เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาของพระภิกษุสามเณร และการเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบต่อไป

โดยที่พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เป็นพระบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อัตถโยชนา ปกรณวิเสส และสัททาวิเสส มีอยู่เป็นจำนวนมาก ล้วนเป็นคัมภีร์สำคัญ ที่จะเป็นรากฐานการศึกษาพระปริยัติสัทธรรมต่อไปในภายหน้า จึงทรงเห็น

สมควรประทานนามพระคัมภีร์ที่จัดพิมพ์ในชุดนี้ว่า ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" อันเป็นพระบรมราชฉายา ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เมื่อสมัยทรงผนวชเป็นภิกขุภาวะ เป็นการเฉลิมพระเกียรติองค์ศาสนูปถัมภกพระองค์นี้

เพื่อให้การปฏิบัติงานดำเนินไปสู่ความสำเร็จด้วยดี และทรงเห็นเป็นการสมควรประกาศพระบัญชาให้เป็นที่ปรากฏเกียรติคุณสืบไป จึงทรงแต่งตั้งคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุเป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบรอบ ๒๐๐ ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดังต่อไปนี้

คณะผู้อำนวยการจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล ผู้อำนวยการ
๒. นายสิริ เพ็ชรไชย หัวหน้าฝ่ายวิชาการ
๓. นางอุษา จารุดุล หัวหน้าฝ่ายธุรการ

คณะนักวิชาการประจำ

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย ป.ธ. ๙ หัวหน้าฝ่ายวิชาการ
๒. นายวิเชียร บำรุงผล ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)
๓. นายทินกร ทองเศวต ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)
๔. พันเอกพร้อม โพธิศิริ ป.ธ. ๘ (ถึงแก่กรรม)
๕. นายสุรัส กาญจนพนู ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)
๖. นายเขียน วงศ์ศรีสังข์ ป.ธ. ๙ (ถึงแก่กรรม)
๗. นายมยุนต์ จอดพิมาย ป.ธ. ๙
๘. พระมหาประสิทธิ์ ชินวํโส ป.ธ. ๘

๙. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง (บ.ศ. ๙)

๑๐. นางสาวศิริรัตน์ กลัดจ่าย (บ.ศ. ๘)

๑๑. นายจรัญ เสือด้วง ป.ธ. ๘

๑๒. นายเยื้อน เพ็ญสวัสดิ์ ป.ธ. ๗

๑๓. นายคำสอน จิตเจริญ ป.ธ. ๗, พม.

๑๔. นายสันติ ฤทธิเดช ป.ธ. ๗ (ศศ.บ.)

๑๕. นายนิพนธ์ เทียมจันทร์ ป.ธ. ๖, พ.กศ.

๑๖. นายบุญเตือน ขาวเอี่ยม ป.ธ. ๖

๑๗. นายประกวด พุฒิเนียม ป.ธ. ๖

๑๘. นายจีรวัฒน์ ควรคำ ป.ธ. ๖

๑๙. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ. (โบราณคดี)

๒๐. นายลัดดง ธนะวัตต์ ป.ธ. ๔, ศศ.บ. (ภาษาไทย)

๒๑. ร้อยตรีทวี จั่นทอง นักปริวรรตอักษร

๒๒. อุบาสิกาพรม เกิดเกษม นักปริวรรตอักษร

๒๓. อุบาสิกาบุญเกื้อ ไพโรจน์ นักปริวรรตอักษร

๒๔. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ นักปริวรรตอักษร

๒๕. อุบาสิกาบุญส่ง พยัคฆเรือง นักปริวรรตอักษร

๒๖. อุบาสิกาพรทิพย์ ศูนย์จันทร์ นักปริวรรตอักษร

๒๗. อุบาสิกากัลยา ใยสำลี นักปริวรรตอักษร

๒๘. อุบาสิกาสกาวรัตน์ หอมขจร นักปริวรรตอักษร

๒๙. อุบาสิกาสุภาพ กาญจนวาส นักปริวรรตอักษร

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑. อุบาสิกาแนบ มหานีรานนท์ (ถึงแก่กรรม)

๒. นายทองย้อย แสงสินชัย ป.ธ.๙

๓. นายบุญมา จิตจรัส ป.ธ.๘ มหาบัณฑิต

๔. นายสุวรรณ์ จินต์ประชา ป.ธ.๙

๕. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

๖. นายสุรจิต สงสกุล ป.ธ.๘ ดุษฎีบัณฑิต

๗. นายพิสิฐ เจริญสุข ป.ธ.๙

๘. นายวินัย ตะเภาพงษ์ ป.ธ.๙ ดุษฎีบัณฑิต

๙. นายสารี อินสอน ป.ธ.๙

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑. นางสาวชลอ สว่างช่วง

๒. นางพิกุล บำรุงผล

๓. นางสาวพวงเงิน อุชชิน

๔. นายเกษมวงศ์ บูรณศิริ

๕. นางสาวถาวร ทองมี

๖. นางสาวปนัดดา เอี่ยมวุฒิ

๗. นางสุภา วรรณพงษ์

๘. นางสาวมยุรี พาหา

๙. นางสาวพนิดา เวียงนนท์

๑๐. นางสาวสายสมร โพธิ์หอม

๑๑. นางชัชสวาสดิ์ นิเกตน้อย

๑๒. นางทิพย์วดี ภู่ทอง

๑๓. นายประนม พลดงนอก

ขอจงถึงความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ ในธรรม ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

ทรงตั้ง ณ วันที่ ๒๘ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๒๒

พลตำรวจเอก ป. จิรวงศ์.

(ประเสริฐ รุจิรวงศ์)

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

ผู้รับสนองพระบัญชา

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ๒๕๓๕

First published : 1992

ISBN 974-8295-64-8

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร

Printed in Thailand

At The Bhūmibalo Bhikkhu Foundation Press,

Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม**ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรม และพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก** **พระสุตตันตปิฎก** และ **พระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

กุลบุตรผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ้ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถะ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์ชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่ง เรียกว่า คันถธุระ คู่กับ วิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติ อันเป็นส่วนแห่ง

พระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลีและพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา กุลบุตรจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่กุลบุตรผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลี อันเป็นต้นติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า **อัตถโยชนา**

คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมัคค์หรืออภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา แก้คัมภีร์พระวิสุทธิมัคค์ และคัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถ-วิภาวินี แก้ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้ ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิดลุ่มหลงในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น กุลบุตรผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ่งชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์** บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสสเหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภาระธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้ เผยแพร่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศพระราชกฤษฎาภินิหาร ที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะโดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักงันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนาได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนาให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยก ดังได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๘ (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๔)** นี้ **คุณอุเทน เตชะไพบูลย์** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออำนาจแห่งมหากุศล อันยังเกิดจากการบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์นี้ ได้โปรดบันดาลให้ **คุณอุเทน เตชะไพบูลย์** จงประสพความสุข ความเจริญ มีความเกษมศานต์ยืนดียิ่งในธรรมตลอดไปทุกเมื่อ เทอญ.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

๔ พฤษภาคม ๒๕๓๕

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐี อัตถโยชนา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทย และภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้ การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษา ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลี พระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้า

เดียวกัน โดยแยกเป็นสองคอลัมน์ เป็นสองพากย์ ซ้ายขวา เป็นสองภาษาบาลี-ไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์ เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแพร่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศ การพิมพ์ **พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ภาค ๘ ฉบับพากย์คู่ ภาษาบาลี-ไทย** ครั้งนี้ เป็นการพิมพ์ฉบับชำระเพื่อเผยแพร่คำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั่วกันเทอญ.

ม.พ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดุล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ
พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ภาษาบาลีขึ้นมาอีกคัมภีร์หนึ่ง เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์ฉบับ **"ภูมิพโลภิกขุ"**

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความสำคัญมาก ด้วยเป็นพระคัมภีร์ที่อธิบายความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้รจนาไว้ ซึ่งคณะสงฆ์ไทยได้บรรจุพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ไว้เป็นหลักสูตรการสอบไล่พระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง ในระดับเปรียญธรรม ๘-๙ ประโยค ทั้งนี้เพราะพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นพระคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ผู้ศึกษาวิชาการทางพระพุทธศาสนา ถ้าได้ศึกษาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงคัมภีร์เดียว ก็ชื่อว่ามีความรอบรู้วิชาการทางพระพุทธศาสนาพอสมควร แต่การจะเข้าใจความในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างสมบูรณ์ ถ้าเว้นการศึกษาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาอย่างถูกต้องเสียแล้ว จะเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอย่างแตกฉานไม่ได้ เพราะพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาเป็นมหาฎีกาที่ขยายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้กระจ่างแจ้งอีกชั้นหนึ่ง

ความหมายของคำว่า ปรมัตถมัญชุสา

เพื่อให้รู้จักพระคัมภีร์นี้ชัดเจนขึ้น จะขอทำความเข้าใจเรื่องความหมายของชื่อพระคัมภีร์ก่อน

คำว่า **ปรมัตถมัญชุสา** เป็นชื่อเฉพาะของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ แยกได้เป็น ๒ คำ คือ ปรมัตถ+มัญชุสา มัญชุสา แปลว่า หีบ หรือ ลุ้ง หมายถึงวัสดุอุปกรณ์ที่เก็บรักษาสิ่งของ เมื่อรวมเข้ากับคำว่า ปรมัตถ เป็น ปรมัตถมัญชุสา ก็แปลว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบเป็นที่เก็บรักษาพระปรมัตถไว้

คำว่า **ปรมัตถ** คำหน้านั้นมาจากคำภาษาบาลีว่า ปรม+อตฺถ ปรม แปลว่า อย่างยิ่ง ยอดเยี่ยม บรม อตฺถ แปลว่า เนื้อความ ประโยชน์ สภาวะ รวมเป็น ปรมตฺถ ใช้เป็นภาษาไทยว่า ปรมัตถ ปรมัตถ์ ปรมัตถ แปลว่า เนื้อความอย่างยอดเยี่ยม ประโยชน์อย่างยิ่ง หรือสภาวะอย่างยอดเยี่ยม คำนี้เป็นชื่อของบารมีก็มี เป็นชื่อของประโยชน์ก็มี เป็นชื่อของสัจจะก็มี เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกก็มี

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของบารมีนั้น มีอธิบายว่า บารมี คือความดีอย่างยิ่งยวด ที่เป็นเครื่องบ่มโพธิญาณให้แก่กล้าจนถึงสำเร็จ มีอยู่ ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา บารมีทั้ง ๑๐ นี้ แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต้น เรียกว่า บารมี มี ๑๐ ชั้นกลาง เรียกว่า อุปบารมี มี ๑๐ ชั้นสูง เรียกว่า ปรมัตถบารมี มี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๓๐ ถ้วน หรือเรียกว่า บารมี ๓๐ ทัศ ในจริยาปิฎกได้แสดงบารมีไว้ในตอนสรุป ได้แสดงไว้ว่า ทานที่

พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเมื่อครั้งเป็นพระเจ้าสีวิราช จัดอยู่ในขั้นทานบารมี เมื่อเป็นพระเวสสันดร เป็นเวลามพราหมณ์ และเป็นอกิตติดาบส จัดเป็นทานขั้นอุปบารมี เมื่อเป็นพญาไก่ เป็นพญาช้างชื่อสีลวนาค และเป็นพญากระต่าย จัดเป็นขั้นปรมัตถ-บารมี และในบารมีอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ก็มีปรมัตถบารมีด้วยทุกข้อ

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของประโยชน์นั้น มีอธิบายว่า คำสอนของพระพุทธเจ้านั้นประกอบด้วยประโยชน์ ๓ ประการ คำว่า **"ประโยชน์"** ตรงกับภาษาบาลีว่า อตฺถ แปลว่า ความต้องการก็ได้ แปลว่า ความมุ่งหมายก็ได้ ส่วนคำว่า **"ประโยชน์"** ซึ่งเป็นคำแปลของ **"อตฺถ"** นั้น แปลว่า การประกอบ คือ การกระทำให้สำเร็จตามที่ต้องการหรือมุ่งหมายนั้น ประโยชน์หรือความต้องการของมนุษย์นั้นมีอยู่ ๓ ระดับ คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือประโยชน์ในชาตินี้ ได้แก่ ทรัพย์ ยศ ไมตรี กรณียะ จะพึงได้ด้วยการประกอบธรรม ๔ คือ อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความขยัน อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา กัลยาณมิตตตา คบเพื่อนดีเป็นมิตร สมชีวิตา เลี้ยงชีพพอสมควร ไม่ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ฝืดเคืองนัก สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ในเบื้องหน้า หรือชาติหน้าที่มนุษย์ต้องประสงค์ คือ สุคติ-โลกสวรรค์ คือการเป็นมนุษย์ที่ดี การเป็นเทพในสวรรค์ การจะได้ประโยชน์เบื้องหน้าที่ต้องการนี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้บำเพ็ญ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการเสียสละ ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา ส่วนประโยชน์ยอดเยี่ยมนั้น เรียกว่า ปรมัตถ แปลว่า ประโยชน์สูงสุด ได้แก่ พระนิพพาน อันเป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา เพราะพระนิพพานเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง การจะถึงพระนิพพานอันเป็นปรมัตถประโยชน์นี้ได้ ก็ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นทาง

แห่งความบริสุทธิ์

คำว่า **"ปรมัตถ"** ที่เป็นชื่อของสัจจะนั้น อธิบายว่า สัจจะ คือความจริงนั้น มีอยู่ ๒ อย่าง คือ จริงโดยสมมุติ เรียกว่า สมมุติสัจจะ ๑ จริงโดยปรมัตถ์ เรียกว่า ปรมัตถสัจจะ ๑ จริงโดยสมมุตินั้น ได้แก่ความจริงที่โลกหมายรู้ร่วมกัน เช่น นาย ก. นาง ข. ช้าง ม้า วัว ควาย คน สัตว์ สมมุติให้ร้องเรียกกันได้ เรียกว่า สมมุติโวหาร ส่วนปรมัตถสัจจะกล่าวถึงธรรมชาติที่มีจริงไม่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลง ทรงสภาพของตนไว้ ซึ่งได้แก่จิต เจตสิก รูป นิพพาน เพราะฉะนั้น ชื่อของปรมัตถสัจจะจึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า สภาวสัจจะ จริงโดยสภาวะ ว่าโดยองค์ พระสูตร พระวินัย และบุคคลบัญญัติเป็นสมมุติสัจจะ พระอภิธรรม ๖ คัมภีร์ เว้น บุคคลบัญญัติเป็นปรมัตถสัจจะ ปรมัตถสัจจะนี้แบ่งได้เป็น ๒ คือ สภาวสัจจะธรรม ที่เป็นจริงตามสภาวะ ได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม เป็นต้น๑ อริยสัจจะ ได้แก่ ความจริงอย่างประเสริฐ หรือความจริงของพระอริยะ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ๑ พระพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ สำหรับเวไนยสัตว์ที่ไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมมาในอดีตพุทธเจ้าองค์ที่ล่วงแล้ว พระองค์จะทรงยก สมมุติสัจจะแสดงเป็นพื้นฐานก่อน เพื่อให้เกิดความเข้าใจในพระธรรมเทศนา แล้วจึง ทรงแสดงพระปรมัตถธรรมเทศนาในภายหลัง สำหรับเวไนยสัตว์ผู้ได้เคยศึกษา เล่าเรียนพระอภิธรรมมาในสมัยอดีตพุทธเจ้า เป็นผู้มีอุปนิสัยสติปัญญาสามารถรับ พระธรรมเทศนาได้ จึงจะทรงแสดงพระปรมัตถเทศนาโดยตรง

คำว่า **"ปรมัตถ"** เป็นชื่อของพระอภิธรรมปิฎกนั้น ก็โดยอาศัยคำของ พระอนุรุทธาจารย์ กล่าวไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหปกรณ์ว่า เนื้อความพระอภิธรรม

ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นทั้งหมด ว่าโดยปรมัตถ์มี ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เรียกว่า ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิตปรมัตถ์ ๑ เจตสิกปรมัตถ์ ๑ รูป-ปรมัตถ์ ๑ นิพพานปรมัตถ์ ๑ ใช้อักษรย่อว่า จิ. เจ. รุ. นิ. ว่าเป็นหัวใจพระ-อภิธรรม คำว่า ปรมัตถ นี้ พระสุมังคลาจารย์อธิบายไว้ในพระคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ว่า ความหมายยอดเยี่ยมสูงสุด ไม่มีการเปลี่ยนแปลงแปรผันเป็นอย่างอื่น ยกเสียซึ่งสมมุติ เป็นความหมายที่แท้จริง กล่าวคือ จิต ได้แก่ วิญญาณขันธ์ เจตสิก ได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร รูป ได้แก่ รูปขันธ์ และนิพพาน ได้แก่ ธรรมอันเป็นอารมณ์แห่งมรรคและผล อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปรม ที่แปลว่า ยอดเยี่ยม นั้น หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณ อัตถ แปลว่า สภาวะ วิสัย อารมณ์ หรือโคจร รวมเป็น ปรมัตถ แปลว่า ธรรมอันเป็นอารมณ์ของพระสัพพัญญุตญาณอันยอดเยี่ยม ซึ่งเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้านั่นเอง

ตามความหมายของคำว่า **"ปรมัตถ"** ตามที่กล่าวมานี้ เมื่อมาเป็นชื่อของพระคัมภีร์มหาฎีกานี้ จึงมีความหมายว่า พระคัมภีร์เพียงดังหีบที่เก็บรักษาไว้ซึ่งประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน หรือเป็นที่เก็บรักษาไว้ซึ่งพระปรมัตถธรรม อันเป็นความหมายถึงเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ และเป็นปรมัตถสัจจะด้วย อนึ่ง พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ ได้รับยกย่องว่าเป็นมหาฎีกา คือเป็นคำอธิบายความของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นฎีกาที่ยิ่งใหญ่ควรแก่การเคารพนับถือบูชาอย่างยิ่ง เพราะให้ความรู้แก่ผู้ศึกษาทุกแง่ทุกมุม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา จึงมีความหมายถึงว่าเป็นพระคัมภีร์ที่ให้ความรู้ทางพระพุทธ-ศาสนาระดับสูง ซึ่งผู้อ่านพระคัมภีร์นี้จะต้องมีพื้นฐานความรู้ทางพระอภิธรรมและทางภาษามคธพอสมควรจึงจะทำความเข้าใจพระคัมภีร์นี้ได้

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

ท่านผู้รจนาพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา คือ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ สำนักวัดพทรติตถวิหาร อาณาจักรทมิฬ ฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ใกล้เกาะลังกา ท่านได้รับอาราธนาจากพระทาฐนาคเถระ สำนักสิทธคามปริเวณวิหาร ให้รจนาพระคัมภีร์นี้ ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระนี้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๙๕๐–๑๐๐๐ รุ่นหลังพระพุทธโฆษาจารย์ ท่านได้ศึกษาอยู่ในสำนักมหาวิหาร เมืองอนุราธปุระ ในลังกาทวีป เข้าใจว่าได้ร่วมงานรจนาคัมภีร์อรรถกถากับพระพุทธโฆษาจารย์ด้วย ท่านได้รจนาคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระไตรปิฎกและมหาฎีกานี้ จึงได้รับยกย่องว่าเป็นทั้ง **"พระอรรถกถาจารย์"** และเป็นทั้ง **"พระฎีกาจารย์"**

ผลงานอรรถกถาที่ท่านรจนานั้น คือ

๑. อรรถกถาเนตติปกรณ์
๒. อรรถกถาอิติวุตตกะ ชื่อปรมัตถทีปนี
๓. อรรถกถาอุทาน ชื่อปรมัตถทีปนี
๔. อรรถกถาจริยาปิฎก ชื่อปรมัตถทีปนี
๕. อรรถกถาเถรคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๖. อรรถกถาเถรีคาถา ชื่อปรมัตถทีปนี
๗. อรรถกถาวิมานวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี
๘. อรรถกถาเปตวัตถุ ชื่อวิมลวิลาสินี

ผลงานฎีกาที่รจนา คือ

๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ชื่อปรมัตถมัญชุสา

๒. ฎีกาเนตติอรรถกถา อธิบายงานอรรถกถาของท่านเอง

๓. ฎีกาพุทธวงศ์ ชื่อปรมัตถทีปนี

นอกจากนี้ฎีกาอีก ๓ คัมภีร์ คือ ฎีกาอรรถกถาพระสูตรทั้ง ๔ มีทีฆนิกายเป็นต้น ชื่อว่า ลีนัตถปกาสินี ฎีกาอรรถกถาชาดก ชื่อ ลีนัตถปกาสินี และอนุฎีกาแห่งอรรถกถา-อภิธรรม ชื่อว่า ลีนัตถวัณณนา คัมภีร์จูฬคันถวงศ์และศาสนวงศ์ได้กล่าวว่าเป็นผลงานของท่านด้วย แต่ที่จริงฎีกาที่กล่าวนี้เป็นผลงานของท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านอานันทาจารย์ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๑๓๐๐–๑๔๐๐ ปี แต่ชื่อพ้องกัน

อย่างไรก็ตาม พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่ท่านรจนาไว้นี้ ได้เป็นวรรณกรรมสำคัญชิ้นหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่เป็นมรดกตกทอดมาถึงเราทุกวันนี้ และนับว่าเป็นสมบัติอันล้ำค่าของโลก

งานสร้างพระคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาล-เถระนี้ แสดงให้เห็นถึงการวางแผนงานอันสำคัญยิ่งในวงการศึกษาของคณะสงฆ์เกี่ยวกับการแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา จากภาษาสิงหฬมาเป็นภาษามคธ อันเป็นตันติภาษาเพื่อให้ความรู้ด้านปริยัติธรรมเผยแพร่ไปทั่วโลก ไม่ใช่อยู่แต่เกาะลังกาเท่านั้น และนอกจากนี้แสดงให้เห็นว่า การทำงานชิ้นสำคัญส่วนนี้ได้มีสงฆ์คณะหนึ่งร่วมงานกันโดยได้ทำกันเป็นระบบต่อเนื่อง เป็นการวางแผนสืบทอดงานพระพุทธ-

ศาสนาทางด้านวิชาการไว้เป็นสมบัติของโลก ซึ่งแม้ประเทศไทยก็พลอยได้มรดกชิ้นนี้ไว้เป็นสมบัติเป็นเวลาช้านานแล้ว แม้ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระจะพำนักอยู่ ณ พทรติตถวิหารอาณาจักรทมิฬแห่งอินเดีย ทางลังกาก็ถือว่าท่านเป็นชาวลังกาด้วย

เนื้อหาของพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา

โดยที่พระคัมภีร์นี้เป็นฎีกาอันยิ่งใหญ่ที่ได้รับยกย่องมาก เรียกว่า **มหาฎีกา** ท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้รจนาอธิบายความพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยอาศัยกถามรรคอันมีมาเก่าก่อน รจนามิให้ขัดแย้งกับมติของสำนักมหาวิหาร ท่านนำเอามาแต่ละบทแต่ละคำ ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคอรรถาธิบายให้คำวินิจฉัย คำถาม คำตอบในเชิงอธิบายทุกแง่ทุกมุม มีคำวินิจฉัยทางนิรุตติศาสตร์ขยายความในลัทธิทั้งในมหายานและพราหมณลัทธิไตรเพทเวทางคศาตร์ ที่เรียกว่า ปรัชญาอินเดียในปัจจุบันนี้ รวมทั้งโลกโวหารอย่างพร้อมมูล ฉะนั้น พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้จึงอุดมไปด้วยความรู้ในระดับสูง ทำให้เกิดความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อย่างละเอียดรวมทั้งเข้าใจพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีด้วย เพราะท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระได้บรรจุความรู้ทางพระพุทธศาสนาไว้อย่างสมบูรณ์

ในเนื้อหานั้น เริ่มต้นด้วยคำปรารภ อธิบายกถาว่าด้วยคำนิทานเป็นต้นของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค ต่อจากนั้นอธิบายความเป็นนิเทศ ๆ ไป คือ

๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑ ชื่อสีลนิทเทส

๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒ ชื่อธุดงคนิทเทส

๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๓ ชื่อกัมมัฏฐานคหณนิทเทส
๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๔ ชื่อปฐวีกสิณนิทเทส
๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๕ ชื่อว่าเสสกสิณนิทเทส
๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๖ ชื่ออสุภกัมมัฏฐานนิทเทส
๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส
๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส
๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิทเทส
๑๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๐ ชื่ออารุปปนิทเทส
๑๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธินิทเทส
๑๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิทเทส
๑๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส
๑๔. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส
๑๕. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนธาตุนิทเทส
๑๖. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสัจจนิทเทส
๑๗. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิทเทส
๑๘. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อทิฏฐิวิสุทธินิทเทส
๑๙. อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส
๒๐. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ-นิทเทส
๒๑. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๒. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส

๒๓. อธิบายความในปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส

และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค พร้อมทั้งอวสานกถาของท่านอาจารย์เอง

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา ฉบับอักษรไทย

โดยที่ พระคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค สมเด็จพระวันรัต(เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้ตรวจชำระและตีพิมพ์ขึ้นโดยพระอุปถัมภ์ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงบริจาคทรัพย์พิมพ์ใน พ.ศ.๒๔๖๕ แล้ว การตรวจชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ก็ได้อาศัยตรวจสอบกับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสานี้ด้วย สมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) นั้น เป็นผู้ทรงความรู้ด้านพระปริยัติธรรมด้านภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง มีความแตกฉานในพระ-ไตรปิฎกและอรรถกถา ฎีกา พร้อมทั้งสัททาวิเสสอย่างกว้างขวาง ได้เคยเป็นผู้จัดการสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวง พ.ศ.๒๔๗๘ และ พ.ศ.๒๔๗๙ ฝีมือการตรวจสอบชำระพระคัมภีร์ของพระมหาเถระนี้ ปรากฏว่าได้รับความนิยมในความพิถีพิถันละเอียดลออมาก มีวรรคน้อย วรรคใหญ่ ในศัพท์เดียวที่เป็นสมาส ย่อคำหลาย ๆ คำเป็นศัพท์เดียวกัน แต่ละคำจะเว้นห่างกันเล็กน้อยทุกคำไป ปาฐะใดอ้างที่มาในพระไตรปิฎก หรือที่อื่น ๆ ก็จะหาที่มาบอกชื่อคัมภีร์ บอกหน้าให้ไปค้นได้ด้วย รู้สึกว่าวิธีการชำระแบบนี้ เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ)เป็นผู้เริ่มก่อนผู้อื่นทั้งหมด และได้เป็นแบบแผนของการชำระพระคัมภีร์ในสมัยต่อมา เพราะฉะนั้น การพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในครั้งนั้น ได้อำนวยประโยชน์ในวงการ

ศึกษาอย่างมาก เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ม.ร.ว.ลพ สุทัศน์)[๑] อดีตเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ได้ปรารภบำเพ็ญกุศล เนื่องในโอกาสอายุครบ ๗๐ ปี มีความประสงค์จะบำเพ็ญกุศลให้เป็นอุปการะแก่พระพุทธศาสนา ได้ทราบว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ โปรดให้พิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นอักษรไทยครั้งแรกแล้ว จึงได้อุปถัมภ์ให้พิมพ์พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ขึ้นมาตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงแนะนำ โดยเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ พร้อมด้วยสัทธิวิหาริกทั้งหลายของท่าน มีพระราชสุธีสมัยยังเป็นพระมหาวิจิตร อาภากโร เป็นต้น เป็นผู้ตรวจชำระทำต้นฉบับจากอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๘

พระปรมัตถมัญชุสาฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้มีโครงการจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นแนวยืน คือจัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์เป็นหลัก แล้วทำพระคัมภีร์อธิบายรอง ๆ ลงไปให้เป็นสายเดียวกัน เพื่อเป็นอรรถาธิบายสืบต่อกันไป ซึ่งจะเป็นการง่ายต่อการศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น เมื่อมูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้จัดพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาบาลีขึ้นมาแล้ว ได้ทำหัวเรื่อง ทำข้อ ย่อหน้า ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้แล้ว จึงได้จัดทำต้นฉบับพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา อันเป็นมหาฎีกาของ

---

[๑] ผู้เขียนทราบมาจากหลวงสิทธิดุริตภาษ ว่า เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ลพ สุทัศน์) ไม่มีทายาทสืบสกุล ได้อุปถัมภ์กุลบุตรท่านหนึ่งเป็นบุตรบุญธรรม มีความประสงค์จะให้ใช้นามสกุล "สุทัศน์" แต่เพราะท่านผู้นั้นมิได้เป็นเชื้อพระวงศ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานนามสกุลว่า "ลพานุกรม" ตามนามเดิมของท่านเจ้าพระยานี้

วิสุทธิมรรค จัดทำหัวเรื่อง ตั้งข้อ ย่อหน้าให้ตรงกันกับพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อสะดวกต่อการค้นคว้าของนักศึกษา และได้จัดหาที่มาให้ครบถ้วนบริบูรณ์ ซึ่งหวังใจว่าเป็นการเพิ่มพูนความสมบูรณ์แบบยิ่งขึ้น จัดเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือ

ภาค ๑ เริ่มแต่คำปรารภพระคัมภีร์ อธิบายคำนิทานพจน์เป็นต้น และอธิบายความในปริเฉทที่ ๑ คือสีลนิทเทส ไปจนถึงอธิบายปริเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส

ภาค ๒ เริ่มแต่อธิบายความปริเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ไปจนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส

ภาค ๓ เริ่มแต่อธิบายความในปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิทเทส จนถึงอธิบายความปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส และอธิบายคำนิคมของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอวสานกถาของท่านอาจารย์พระธรรมปาละเป็นที่สุด

การจัดพิมพ์เป็นพากย์คู่ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เนื่องจากพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ที่ท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระ สำนักพทรติตถวิหาร ได้รจนาไว้นี้ เป็นคัมภีร์ที่อำนวยประโยชน์ในด้านความรู้อย่างมากมายแก่กุลบุตร ที่จะทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นผลงานรจนาของท่านพระพุทธโฆษาจารย์ที่แพร่หลายมีชื่อเสียง ว่าเป็นวรรณกรรมชั้นยอดของพระพุทธศาสนา แต่ยังเป็นภาษาบาลีอยู่ นายมณีพันธุ์ จารุดุล ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ กรรมการผู้จัดการมูลนิธิ–

ภูมิพโลภิกขุ มีความประสงค์จะให้มีการแปลเป็นภาษาไทย เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษาพระพุทธศาสนา และท่านผู้สนใจจะได้อ่านทำความเข้าใจในพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ และรวมไปถึงทำความเข้าใจพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อให้เกิดการปฏิบัติหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องด้วย และมูลนิธิมีความประสงค์จะทำเป็นไทวพากย์หรือพากย์คู่ คือภาษาบาลีข้างหนึ่ง ภาษาไทยข้างหนึ่ง ในหน้าเดียวกันตลอดทั้งคัมภีร์ โดยที่พระคัมภีร์นี้ เป็นพระคัมภีร์ที่มีความยาวมาก สำหรับฉบับภูมิพโลภิกขุได้แบ่งพากย์ภาษาบาลีเป็น ๓ ภาคด้วยกัน คือภาค ๑ มี ๔๕๘ หน้า ภาค ๒ มี ๓๗๕ หน้า ภาค ๓ มี ๗๔๒ หน้า รวมด้วยกันเป็นหน้ากระดาษพิมพ์ได้ ๑,๕๗๕ หน้า เพื่อให้การแบ่งรูปเล่มในพากย์คู่บาลีและไทยมีความพอเหมาะแก่เล่มและเรื่อง จึงได้แบ่งภาษาบาลีเดิม ๓ ภาค เป็นตอนได้ ๘ ตอน ดังนี้

ภาค ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่คันถารัมภกถา กล่าวเริ่มต้นพระคัมภีร์อธิบายสีลนิทเทส ปริเฉทที่ ๑ อธิบายธุตังคนิทเทส ปริเฉทที่ ๒ และอธิบายกัมมัฏฐานคหณนิทเทส ปริเฉทที่ ๓.

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายปฐวีกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๔ อธิบายเสสกสิณนิทเทส ปริเฉทที่ ๕ อธิบายอสุภกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๖ อธิบายฉอนุสสตินิทเทส ปริเฉทที่ ๗

ภาค ๒ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายอนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส ปริเฉทที่ ๘ และ

อธิบายพรหมวิหารนิทเทส ปริเฉทที่ ๙

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอรุปปนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๐ อธิบายสมาธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๑ อธิบายอิทธิวิธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๒ และอธิบายอภิญญานิทเทส ปริเฉทที่ ๑๓

ภาค ๓ แบ่งเป็น ๔ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ เริ่มตั้งแต่อธิบายขันธนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๔ และอธิบายอายตนธาตุนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๕

ตอนที่ ๒ เริ่มตั้งแต่อธิบายอินทริยสัจจนิทเทส ปริเฉทที่ ๑๖ และอธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗

ตอนที่ ๓ เริ่มตั้งแต่อธิบายปัญญาภูมินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๗ ตอนพรรณนากถาโดยพิสดารแห่งบทว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ อธิบายทิฏฐิวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๘ อธิบายกังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๑๙

ตอนที่ ๔ เริ่มตั้งแต่อธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๐ อธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๑ อธิบายญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส ปริเฉทที่ ๒๒ อธิบายปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส ปริเฉทที่ ๒๓ อธิบายนิคมคาถาของวิสุทธิมรรค และลงท้ายด้วยนิคมคาถา ของท่านอาจารย์พระธรรมปาลเถระ เป็นจบพระคัมภีร์

ในการแปลพระปรมัตถมัญชุสาวิสุทธิมรรคมหาฎีกาสู่ภาษาไทยนั้น สำหรับภาค ๓ ทั้ง ๔ ตอนนี้ ข้าพเจ้า นายสิริ เพ็ชรไชย ได้แปลไว้

สำหรับการพิมพ์พระปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี-ไทย ภาค ๘ (บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๔) นี้ **คุณอุเทน เตชะไพบูลย์** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา ทางมูลนิธิภูมิพโลภิกขุขออนุโมทนากุศลไว้ ณ โอกาสนี้

ขออานุภาพแห่งการสร้างพระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ จงเป็นปัจจัยให้ประชานิกรทั้งหลายหยั่งถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก จงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุติรส ขอพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงดำรงอยู่ในโลกสิ้นกาลนาน และขอให้ประชานิกร จงมีความเคารพในพระสัทธรรมเป็นนิตย์ เทอญ.

(นายสิริ เพ็ชรไชย)
หัวหน้าฝ่ายวิชาการ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์

ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ของ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุดุล — อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน

นางอุษา จารุดุล — นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และรองผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ

เป็นหัวหน้าฝ่ายธุรการ

นายสิริ เพ็ชรไชย — กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และหัวหน้าฝ่ายวิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ

เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ
พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (บาลี-ไทย)
ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย ป.ธ.๙	ประธานกรรมการตรวจชำระ
๒. นายเขียน วงศ์ศรีสังข์ ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๓. นายบุญมา จิตจรัส ป.ธ.๘	กรรมการตรวจชำระ
๔. พระมหาเมธี สุเมโธ ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๕. นายทองแดง กันเมล์ ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๖. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง บศ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๗. นายปลั่ง บุญศิริ ป.ธ.๙	กรรมการและเลขานุการ
๘. นายสุบิน พุทธ์แก้ว ป.ธ.๖	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๙. นายคำภา นันทวงศ์ ป.ธ.๓	อ่านทานภาษาบาลีตามต้นฉบับ
๑๐. นายจำลอง จันทรพัฒน์ ป.ธ.๔, ศน.บ.	อ่านทานภาษาบาลีตามต้นฉบับ
๑๑. นายพวง หนองภักดี ป.ธ.๔	อ่านทานภาษาบาลีตามต้นฉบับ
๑๒. นายสมชาย ภามนตรี ศศ.บ.(รัฐศาสตร์)	อ่านทานภาษาบาลีตามต้นฉบับ
๑๓. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ.(โบราณคดี)	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๔. นายสมศรี แก้วกิตติ ป.ธ.๓	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๕. นายวันชัย มาลัย ป.ธ.๖	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๖. นายจีรวัฒน์ ควรคำ ป.ธ.๖	อ่านทานตามต้นฉบับ

๑๗. นางสาวศิริรัตน์ กลัดจ่าย บศ.๘	อ่านทานตามต้นฉบับ และควบคุมการแก้ไขต้นแบบ
๑๘. นางชลอ วรรณจันทร์	ตรวจความเรียบร้อยของต้นแบบ และดำเนินการจัดพิมพ์
๑๙. นายคำภา นันทวงศ์	จัดทำรูปเล่ม

พระคัมภีร์

ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๘

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๔)

PARAMATTHAMAÑJUSĀ VISUDDHIMAGGAMAHĀṬĪKĀ

Pāli - Thai Part VIII

(Pāli Part III Fourth Section)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๓๕

สารบาญ

พระคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

บาลี-ไทย ภาค ๘

(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๔)

เรื่อง	หน้า
๒๐. **พรรณนามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ**	๑
พรรณนากถาว่าด้วยสัมมสนญาณ	๑
พรรณนากถาว่าด้วยการพิจารณาตามโดยอาการ ๔๐	๓๓
พรรณนากถาว่าด้วยเหตุทำอินทรีย์ให้กล้า ๙ ประการ	๕๕
พรรณนากถาว่าด้วยอาการดูความเกิดของรูป	๖๒
พรรณนากถาว่าด้วยอาการดูความเกิดของอรูป	๘๓
พรรณนากถาว่าด้วยการพิจารณารูปโดยอาการ ๗	๘๖
พรรณนากถาว่าด้วยการพิจารณาอรูปโดยอาการ ๗	๑๒๐
พรรณนากถาว่าด้วยอุทยัพพยญาณ	๑๔๑
พรรณนากถาว่าด้วยวิปัสสนูปกิเลส	๑๗๘
พรรณนากถาว่าด้วยการกำหนดว่าเป็นทางและมิใช่ทาง	๒๐๔
๒๑. **พรรณนาปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ**	๒๑๐
พรรณนากถาว่าด้วยอุทยัพพยญาณที่พ้นจากอุปกิเลส	๒๑๐

พรรณนากถาว่าด้วยภังคานุปัสสนาญาณ ๒๒๗
พรรณนากถาว่าด้วยภยตุปัฏฐานญาณ ๒๕๔
พรรณนากถาว่าด้วยอาทีนวานุปัสสนาญาณ ๒๖๑
พรรณนากถาว่าด้วยนิพพิทานุปัสสนาญาณ ๒๗๙
พรรณนากถาว่าด้วยมุญจิตุกัมยตาญาณ ๒๘๒
พรรณนากถาว่าด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ๒๘๓
พรรณนากถาว่าด้วยสังขารุเบกขาญาณ ๒๙๓
พรรณนากถาว่าด้วยอนุโลมญาณ ๓๘๙
พรรณนากถาว่าด้วยวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ๓๙๗

๒๒. **พรรณนาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ** ๔๐๓

พรรณนากถาว่าด้วยปฐมมรรคญาณ ๔๐๓
พรรณนากถาว่าด้วยโสดาบันบุคคล ๔๑๖
พรรณนากถาว่าด้วยทุติยมรรคญาณ ๔๑๙
พรรณนากถาว่าด้วยตติยมรรคญาณ ๔๒๓
พรรณนากถาว่าด้วยจตุตถมรรคญาณ ๔๒๕
พรรณนากถาว่าด้วยอรหันตบุคคล ๔๒๖
พรรณนากถาว่าด้วยโพธิปักขิยธรรม ๔๒๘
พรรณนากถาว่าด้วยวุฏฐานะและพลสมาโยค ๔๔๖
พรรณนากถาว่าด้วยการละปหาตัพพธรรม ๔๕๑
พรรณนากถาว่าด้วยกิจมีปริญญากิจ เป็นต้น ๔๘๓
พรรณนากถาว่าด้วยประเภทแห่งปริญญา เป็นต้น ๕๐๐

๒๓. **พรรณนาปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ** ๕๑๙

พรรณนาคำประกาศอานิสงส์ ๕๑๙

พรรณนากถาว่าด้วยการกำจัดกิเลสต่าง ๆ ได้ ๕๒๐

พรรณนากถาว่าด้วยผลสมาบัติ ๕๒๑

พรรณนากถาว่าด้วยนิโรธสมาบัติ ๕๔๘

พรรณนากถาว่าด้วยความสำเร็จความเป็นอริยบุคคล
มีความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น ๕๘๓

พรรณนากถาท้ายพระคัมภีร์ ๕๙๖

คาถาท้ายพระคัมภีร์ ๕๙๘

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ

ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฎก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฎก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฎก	มหาวคฺค
วิ. จุ.	วินยปิฎก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฎก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค

คำย่อ	คำเต็ม	
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก
อภิ. สํ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐาน

วิธีใช้ เช่น วิ.มหาวิภงฺค. ๑/๔๑๓. หมายถึง คัมภีร์พระวินัยปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	คำเต็ม	
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	อิงฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET

as used in this pāli text

of

THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

a า ā ิ i ี ī ุ u ู ū เ e โ o

CONSONANTS - 33

ก	ka	ข	kha	ค	ga	ฆ	gha	ง	ṅa
จ	ca	ฉ	cha	ช	ja	ฌ	jha	ญ	ña
ฏ	ṭa	ฐ	ṭha	ฑ	ḍa	ฒ	ḍha	ณ	ṇa
ต	ta	ถ	tha	ท	da	ธ	dha	น	na
ป	pa	ผ	pha	พ	ba	ภ	bha	ม	ma
ย	ya	ร	ra	ล	la	ว	va		
ส	sa	ห	ha	ฬ	ḷa	ํ	ṃ		

FIGURES

๑ 1 ๒ 2 ๓ 3 ๔ 4 ๕ 5 ๖ 6 ๗ 7 ๘ 8 ๙ 9 ๐ 0

COMBINATION

ก	ka	กา	kā	กิ	ki	กี	kī
กุ	ku	กู	kū	เก	ke	โก	ko

พระคัมภีร์
ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา
บาลี-ไทย ภาค ๘
(บาลี ภาค ๓ ตอนที่ ๔)

๒๐. มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทสวณฺณนา

สมฺมสนญาณกถาวณฺณนา

๖๙๒. เอวํ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ญตฺวา ฐิตํ ญาณนฺติ อยํ อุปกฺกิเลสวินิมุตฺตา วีถิปฏิปนฺนา วิปสฺสนาปญฺญา อริยมคฺคสฺส ปุพฺพภาคมคฺโค, อยํ โอภาสาทิเภโท ทสวิโธ อุปกฺกิเลโส น มคฺโคติ เอวํ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ยาถาวโต ววตฺเปตฺวา ฐิตํ ญาณํ.

อตีตาทิวเสน อเนกเภทภินฺเน ธมฺเม กลาปโต สงฺขิปิตฺวา สมฺมสนํ กลาปสมฺมสนํ,

๒๐. พรรณนามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

พรรณนากถาว่าด้วยสัมมสนญาณ

๖๙๒. คำว่า ญาณอันรู้ธรรมที่เป็นทาง และธรรมที่มิใช่ทาง อย่างนี้ตั้งอยู่ ความว่า ญาณอันกำหนดธรรมที่เป็นทางและธรรมที่มิใช่ทาง ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า วิปัสสนาปัญญาที่ดำเนินไปตามวิถีพ้นจากอุปกิเลสนี้ เป็นทางส่วนเบื้องต้นแห่งอริยมรรค, อุปกิเลส ๑๐ ประการ มีประเภทเป็นโอภาสเป็นต้นนี้ ไม่ใช่ทาง ดังนี้แล้ว ตั้งอยู่.

การพิจารณาสังเขปธรรมทั้งหลายอันต่างโดยประเภทมิใช่น้อย เกี่ยวกับเป็นอดีต

อยํ กิร ชมฺพูทีปวาสีนํ อภิลาโป. "ยงฺกิญฺจิ รูปนฺ"ติอาทินา[๑] นเยน (๒) ธมฺมานํ วิปสฺสนา นยวิปสฺสนา, อยํ กิร ตามฺพปณฺณิ-[๓] ทีปวาสีนํ อภิลาโป. เตเนวาห "กลาปสมฺมสนสงฺขาตาย นยวิปสฺสนายา"ติ.

เป็นต้น เข้าเป็นกลาป (คือเป็นกลุ่มกัน) ชื่อว่า กลาปสัมมสนะ นัยว่า โวหารนี้เป็นคำเรียกของชาวชมพูทวีป. (ก็)การเจริญวิปัสสนาพิจารณาธรรมทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิว่า "รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง" ดังนี้ ชื่อว่า นยวิปัสสนา, นัยว่า โวหารนี้ เป็นคำเรียกของชาวตัมพปัณณิทวีป. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในนยวิปัสสนาที่เรียกว่ากลาปสัมมสนะ".

ตาว-สทฺโท กมฏฺโฐ, เตน สมฺมสนปฺปการานํ พหุเภทตํ ทีเปติ. พหุภาวโต หิ เตสํ ปจฺฉํ นยวิปสฺสนาย โยคารมฺภํ อนุสาสติ "นยวิปสฺสนาย ตาว โยโค กรณีโย"ติ. กสฺมาติ โจทกวจนํ.[๔]

ตาว-ศัพท์ มีความหมายว่าลำดับ ด้วยตาวศัพท์นั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความที่ประการแห่งสัมมสนะ (คือการพิจารณา) มีประเภทมากมาย. ก็เพราะความที่ประการแห่งสัมมสนะเหล่านั้นมีมาก ท่านอาจารย์จึงพร่ำสอนการเริ่มโยคะ ในนย-

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๔๓๓, ม. ม. ๑๓/๑๓๕, ม. อุ. ๑๔/๑๐๒, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๓๒.
[๒] ฉ. หิ.
[๓] ฉ. ตมฺพปณฺณิ...
[๔] ก. โจทนาวจนํ.

วิปัสสนาก่อนว่า "พึงทำโยคะในนยวิปัสสนาก่อน". คำว่า <u>เพราะเหตุไร</u> เป็นคำของอาจารย์ผู้ท้วง.

ตสฺสายํ อธิปฺปาโย : ยทิ มคฺคามคฺคญาณ-ทสฺสนวิสุทฺธิ สมฺปาเทตพฺพา, อถ กสฺมา "นยวิปสฺสนาย อาทิโต โยโค กาตพฺโพ"ติ วุตฺตนฺติ. อิตโร ตสฺสายํ อธิคมูปาโยติ ทสฺเสนฺโต "<u>อารทฺธวิปสฺสกสฺสา</u>"ติอาทิมาห. เตเนตํ ทสฺเสติ "วิปสฺสนาย สติ อุทยพฺพย-ญาณุปฺปาโท, อุทยพฺพยญาเณ สติ โอภาสาทิอุปกฺกิเลสสมฺภโว, ตโต มคฺคามคฺคววฏฺฐานํ, ตสฺมา ตสฺส อาทิโตว อารมฺภสฺส สมฺภโว นตฺถีติ วิปสฺสนา ปฐมํ อารทฺธพฺพา"ติ.[๑]

คำนั้น มีอธิบายดังนี้ : ถ้าว่า มัคคามัคค-ญาณทัสสนวิสุทธิ อันโยคาวจรพึงให้ถึงพร้อมไซร้ เมื่อเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวว่า "โยคาวจรควรทำโยคะแต่ต้นในนยวิปัสสนาเล่า" ?. อาจารย์นอกนี้ เมื่อจะแสดงว่า ข้อนี้เป็นอุบายบรรลุมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้น จึงกล่าวว่า "<u>สำหรับผู้ลงมือทำวิปัสสนาแล้ว</u>" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงความข้อนี้ไว้ว่า "เมื่อมีการเจริญวิปัสสนา อุทยัพพยญาณจึงเกิดขึ้น เมื่ออุทยัพพยญาณมี จึงมีอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น ต่อจากนั้น จึงกำหนดธรรมที่เป็นทางและธรรมที่ไม่ใช่ทาง เพราะเหตุนั้น จึงไม่มีการเริ่มการกำหนดธรรมที่เป็นทางและธรรมที่ไม่ใช่ทาง

---

๑ ม. อารทฺธา.

นั้น แต่เบื้องต้นทีเดียว เพราะเหตุนั้น โยคาวจร จึงต้องเริ่มการเจริญวิปัสสนาก่อน".

เอวมฺปิ ปฐมํ นยวิปสฺสนาว กสฺมา อารทฺธพฺพาติ[๑] อาห "วิปสฺสนาย จ กลาปสมฺมสนํ อาที"ติ. ตตฺถ อตีตาทิเภทภินฺนานํ ธมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา ววฏฺฐานวเสน ปวตฺตนโต อาทิกมฺมิกสฺส สุกรํ สมฺมสนนฺติ อาทิภูตํ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ก็กลาปสัมมสนะเป็นเบื้องต้นของวิปัสสนา" ดังนี้ เพื่อเฉลยคำถามว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ เพราะเหตุไร โยคาวจรจึงต้องเริ่มนยวิปัสสนาเท่านั้นก่อนเล่า. ก็กลาปสัมมสนะนั้นชื่อว่าเป็นเบื้องต้น เพราะการพิจารณาจะทำได้ง่าย สำหรับโยคาวจรผู้เริ่มกรรมฐาน เหตุที่ธรรมทั้งหลาย อันต่างโดยประเภทเป็นอดีตเป็นต้น เป็นไปได้ด้วยอำนาจการกำหนดสังเขปไว้.

ตสฺมาติ อาทิภูตตฺตา. อถวา ตสฺมาติ ยสฺมา อารทฺธวิปสฺสกสฺส ฯเปฯ กลาปสมฺมสนํ อาทิ, ตสฺมา.

คำว่า เพราะเหตุนั้น คือ เพราะเหตุที่กลาปสัมมสนะ เป็นเบื้องต้น. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เพราะเหตุนั้น ความว่า เพราะสำหรับผู้ลงมือทำวิปัสสนาแล้ว ใน

[๑] ม. อารทฺธา.

เมื่อวิปัสสนูปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น มีขึ้น มัคคามัคคญาณทัสสนะจึงมี แท้จริง เมื่อวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลาย มีโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว มัคคามัคคญาณจึงมีแก่โยคาวจรผู้ลงมือทำวิปัสสนา ก็เพราะกลาปสัมมสนะเป็นเบื้องต้นของวิปัสสนา.

เอตนฺติ กลาปสมฺมสนํ. อปิจาติอาทิ กลาปสมฺมสนสฺเสว วิปสฺสนาย อาทิภาเว อุปจยเหตุทสฺสนํ. อุทยพฺพยญาณปริโยสานา ตีรณปริญฺญา. อสมฺปตฺเต เอว จ อุทยพฺพยญาเณ มคฺคามคฺคววฏฺฐานํ โหตีติ อาห "ตีรณปริญฺญาย วตฺตมานายา"ติ.

บทว่า เอตํ โยค กลาปสมฺมสนํ แปลว่า กลาปสัมมสนะนี้. คำว่า อีกอย่างหนึ่ง เป็นต้น เป็นคำแสดงเหตุก่อตัว ในความที่กลาปสัมมสนะอย่างเดียวเป็นเบื้องต้น ของวิปัสสนา. ตีรณปริญญามีอุทยัพพยญาณเป็นที่สุด. ก็เมื่อยังไม่ถึงอุทยัพพยญาณนั่นเอง จึงมีการกำหนดธรรมที่เป็นทาง และธรรมที่มิใช่ทาง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อตีรณปริญญาเป็นไปอยู่".

กลาปสมฺมสเน ตาว โยโค กาตพฺโพติ เอตฺถาปิ ตสฺเสว ปฐมารมฺเภ การณํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ. ยสฺมา กลาปสมฺมสนํ นาม เอกวิสุทฺธิยมฺปิ น อนฺโตคธํ,

แม้ในคำว่า ต้องทำโยคะในกลาปสัมมสนะก่อน นี้ บัณฑิตพึงทราบเหตุในการเริ่มกลาปสัมมสนะนั้นนั่นแหละก่อน ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ. เพราะชื่อว่ากลาป-

เอกจฺเจ จ ตํ อนามสิตฺวาว วิปสฺสนาจารํ[๑] วณฺเณนฺติ. เอวํ สนฺเตปิ ตํ สุตฺตนฺเตสุ เอกเทเสน, อนวเสสโต จ ทสฺสิตํ.

สัมมสนะไม่หยั่งลงภายใน แม้ในวิสุทธิเดียว และอาจารย์บางพวก ก็มิได้ระบุถึงกลาป-สัมมสนะนั้นเลย พรรณนาความเป็นไปแห่งวิปัสสนา. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ กลาป-สัมมสนะนั้น ท่านก็ได้แสดงไว้โดยเอกเทศ และโดยสิ้นเชิง ในพระสูตรทั้งหลาย.

ปฏิสมฺภิทายํ[๒] อาทิกมฺมิกานํ มนสิการ-สุกรตาย วิปสฺสนาย อาทิภาเวน ฐปิตํ. วิปสฺสนฺตสฺส จ โอภาสาทีสุ อุปฺปนฺเนสุ มคฺคามคฺคญาณสมฺภโว, ตสฺมา "ตํ สมฺปาเทตุกาเมนา"ติอาทินา อยํ วิจาโร กโตติ ทฏฺฐพฺพํ.

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทา ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ได้ตั้งไว้ด้วยความเป็นเบื้องต้นแห่งวิปัสสนา เพราะความที่เป็นการกระทำได้ง่ายแก่การมนสิการ ของท่านผู้เริ่มทำกรรมฐานทั้งหลาย. และเมื่ออุปกิเลสทั้ง-หลายมีโอภาสเป็นต้น เกิดแก่โยคาวจรผู้กำลังเจริญวิปัสสนาอยู่ ก็จะมีมัคคามัคคญาณขึ้น เพราะเหตุนั้น พึงเห็นว่า ข้อวิจารนี้ท่านอาจารย์ได้กระทำแล้ว ด้วยคำเป็นต้นว่า "โยคาวจรผู้ใคร่จะทำมัคคามัคคญาณ-ทัสสนวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม" ดังนี้.

---

[๑] ก. วิปสฺสนาวารํ.
[๒] ขุ. ป. ๑/๘๑ (ภูมิพโลภิกฺขุ).

คุณพิมลทิพ (วัฒนะโชติ) ธรรมรัตน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๖๙๓. ตตฺราติ ตสฺมึ ตีรณปริญฺญาย ญาตปริญฺญานนฺตรภาเว, ตาสุ วา ปริญฺญาสุ. วินิจฺฉโยติ สรูปโต, กิจฺจโต, ภูมิโต จ สนฺนิฏฺฐานํ. โลกุตฺตราปิ ปุริมสฺมึ สจฺจทฺวเย มคฺคสมฺปยุตฺตา ติวิธาปิ ปริญฺญา กิจฺจวเสน ลพฺภตีติ "โลกิยปริญฺญา"ติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํ. สภาวธมฺมานํ ลกฺขณ-สลฺลกฺขณโต เญยฺยอภิมุขา ปญฺญา อภิญฺญาปญฺญา.

๖๙๓. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค ตีรณปริญฺญาย ญาตปริญฺญานนฺตร-ภาเว แปลว่า ในความที่ตีรณปริญญาอยู่ในลำดับแห่งญาตปริญญานั้น หรือความเท่ากับ ตาสุ โยค ปริญฺญาสุ แปลว่า ในบรรดาปริญญาเหล่านั้น. คำว่า วินิจฉัย ได้แก่การสันนิษฐานโดยสรุป โดยกิจ และโดยภูมิ. ปริญญาทั้ง ๓ อย่าง อันประกอบด้วยมรรคในสัจจะ ๒ ข้างต้น แม้เป็นโลกุตระ ท่านได้ด้วยอำนาจกิจ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวให้ต่างออกไปว่า "โลกิยปริญญา". ปัญญาอันมุ่งหน้าต่อไญยธรรม เพราะกำหนดลักษณะแห่งสภาวธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า อภิญญาปัญญา.

ญาตฏฺเฐนาติ[๑] ญาตภาวนิมิตฺตํ. อภิญฺเญยฺยสฺส ชานนเหตุ "ญาณนฺ"ติ วุจฺจติ. ปริญฺญาปญฺญาติ อนิจฺจาทิลกฺขณานิ ปริจฺฉิชฺช

คำว่า เพราะอรรถคือรู้ คือ เพราะมีภาวะคือรู้เป็นนิมิต. ที่เรียกว่า "ญาณ" เพราะเหตุคือรู้อภิญไญยธรรม. คำว่า ปริญญา-

[๑] ฉ. ญาตฏฺเฐติ.

ชานนปญฺญา. ตีรณฏฺเฐนาติ[๑] สมฺมสนภาวเหตุ. ปหานปญฺญาติ ปหาตพฺพสฺส ปชหนปญฺญา. เวทยิตาทิลกฺขณวิธุรตาย รุปฺปนลกฺขณมฺปิ[๒] ปจฺจตฺตลกฺขณํ วุตฺตํ. เตสํเยว ปจฺจตฺตลกฺขณสลฺลกฺขณวเสน คหิตธมฺมานํเยว.

ปัญญา ได้แก่ ปัญญากำหนดรู้ลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น. คำว่า เพราะอรรถคือพิจารณา ได้แก่ เพราะมีภาวะคือการพิจารณาเป็นเหตุ. คำว่า ปหานปัญญา ได้แก่ ปัญญาที่ละปหาตัพพธรรม. ท่านกล่าว รูปอันมีความสลายได้เป็นลักษณะ ว่าเป็นลักษณะเฉพาะตัว เพราะความที่แยกกันจากลักษณะมีความเสวยรสอารมณ์เป็นต้น. แห่งธรรมที่ท่านถือเอา ด้วยอำนาจการกำหนดลักษณะเฉพาะตัวนั้นแหละ.

ยถา ปฐวีผสฺสาทีนํ กกฺขฬผุสนาทิลกฺขณานิ ตีสุปิ ขเณสุ สลฺลกฺเขตพฺพานิ ปฏินิยตรูปตาย สภาวสิทฺธาเนว หุตฺวา คยฺหนฺติ, น เอวมนิจฺจตาทิลกฺขณานิ. ตานิ ปน ภงฺคุทยพฺพยปีฬาวสวตฺตนาการมุเขน คเหตพฺพโต สมาโรปิตรูปานิ วิย คยฺหนฺตีติ วุตฺตํ "สามญฺญลกฺขณํ อาโรเปตฺวา"ติ.

ลักษณะมีความแค่นแข็ง และความถูกต้องเป็นต้นแห่งปฐวีธาตุ และธรรมคือผัสสะเป็นต้น พึงกำหนดได้ในขณะทั้ง ๓ เป็นธรรมชาติที่สำเร็จโดยสภาวะนั้นเอง ถือเอาได้ เพราะเป็นธรรมชาติที่มีรูปแน่นอนโดยเฉพาะ ฉันใด ลักษณะมีความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น เป็นเหมือนฉันนั้น หามิได้.

---

๑ ฉ. ตีรณฏฺเฐติ.

๒ ฉ. ปีสทฺโท นตฺถิ.

โลกิยปริญญานํเยว อธิปฺเปตตฺตา ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาว "ปหานปริญฺญา"ติ วุตฺตา.

ก็ลักษณะมีความเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้นเหล่านั้น ท่านถือเอาเหมือนรูปที่ยกขึ้น เพราะพึงถือเอาโดยหัวข้อคืออาการ คือแตก เกิดขึ้น เสื่อมไป และไม่เป็นไปในอำนาจ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ยกขึ้นสู่สามัญลักษณะ" ดังนี้. วิปัสสนาที่มีลักษณะเป็นอารมณ์นั่นแหละ ท่านเรียกว่า "ปหานปริญญา" เพราะท่านประสงค์เอาโลกิยปริญญานั่นเอง.

สงฺขารปริจฺเฉทโตติ นามรูปววตฺถานโต, ยา "ทิฏฺฐิวิสุทฺธี"ติ วุตฺตา. เกจิ ปน "ขนฺธาทีนํ วิปสฺสนาย ภูมิภาวโต สพฺโพปิ ขนฺธาทิวิจาโร สงฺขารปริจฺเฉโท"ติ วทนฺติ.

คำว่า แต่สังขารปริเฉท คือ การกำหนดสังขาร คือ แต่การกำหนดแยกนามรูปได้ ซึ่งท่านเรียกว่า "ทิฐิวิสุทธิ". แต่อาจารย์บางพวกย่อมกล่าวว่า "การพิจารณาธรรมมีขันธ์เป็นต้นทั้งหมด ชื่อว่าสังขารปริเฉท การกำหนดสังขาร เพราะความเป็นภูมิแห่งการเจริญวิปัสสนา เห็นธรรมมีขันธ์เป็นต้น".

"ปจฺจตฺตลกฺขณปฏิเวธสฺเสว อาธิปจฺจนฺ"ติ อิมินา นามรูปปจฺจยปริคฺคหปญฺญานํ ตีรณ-

ด้วยคำว่า "ความเป็นใหญ่ ย่อมมีแก่ความแทงตลอดลักษณะเฉพาะตัวเท่านั้น" นี้ ท่าน

ปหานาย สมตฺถตํ[๑] ทสฺเสติ. ตาสมฺปิ ปน "นมนลกฺขณํ นามํ, รุปฺปนลกฺขณํ รูปนฺ"ติ อรูปรูปานํ สาธารณาการสลฺลกฺขณ-วเสน ปวตฺติยา เอเกนากาเรน ตีรณปริญฺญาโย,[๒] ทิฏฺฐิกงฺขาวิกฺขมฺภเนน ปหานปริญฺญาโยปิ ลพฺภนฺตีติ[๓] สิยา ตีรณ-ปหาเนสุปิ อาธิปจฺจนฺติ วทนฺติ.

อาจารย์ย่อมแสดงสมรรถภาพแห่งตีรณะการพิจารณา และปหานการละของปัญญาที่กำหนดจับปัจจัยแห่งนามรูป. แม้ปัญญาที่กำหนดจับปัจจัยแห่งนามรูปเหล่านั้น จะเปลี่ยนเป็นตีรณะ คือพิจารณาโดยอาการอันหนึ่ง แห่งความเป็นไป ด้วยอำนาจการกำหนดอาการทั่วไป แห่งอรูป และรูปว่า "นามมีการน้อมไปเป็นลักษณะ รูปมีการสลายไปได้เป็นลักษณะ" ดังนี้ ก็ได้ จะเปลี่ยนปหานะ คือการละด้วยการระงับทิฐิและความสงสัยก็ได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า ความเป็นใหญ่ จะพึงมีแม้ในตีรณะและปหานะ.

อุกฺกฏฺฐนิทฺเทเสน ปน ยถา ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยาว สงฺขารปริจฺเฉทตา, เอวํ ลกฺขณารมฺมณิก-วิปสฺสนาย เอว ตีรณปหานกิจฺจตา เวทิตพฺพา. เอวํ หิ ติสฺโสปิ ปริญฺญา

แต่โดยนิเทศอย่างสูง ความที่ทิฐิวิสุทธิเท่า-นั้น เป็นสังขารปริเฉท การกำหนดสังขารฉันใด พึงทราบความที่วิปัสสนาอันมีลักษณะเป็นอารมณ์เท่านั้น มีตีรณะการพิจารณาและ

[๑] ฉ. ตีรณปหานาสมตฺถตํ.
[๒] ฉ. ตีรณปริยาโย.
[๓] ฉ. ปหานปริยาโย ลพฺภตีติ.

วาฏฺฐิตา โหนฺติ, อญฺญถา สงฺกโร[๑] สิยา.

ปหานะการละเป็นกิจ เหมือนฉันนั้น. ก็ปริญญาทั้ง ๓ ย่อมเป็นอันแยกกันด้วยประการฉะนี้ เมื่อถือเอาความโดยประการอื่น ก็จะพึงปะปนกัน.

ตีรณปริญฺญาย ภูมิ ตตฺถ ปญฺญาย อนิจฺจตาทิลกฺขณสนฺตีรณโต.[๒] เตนาห "เอตสฺมึ ฯเปฯ อาธิปจฺจนฺ"ติ. กามํ อุทยพฺพยญาณมฺปิ กิญฺจิ มิจฺฉาภินิเวสํ ปชหติ, ตสฺส ปน อถามคตตฺตา น สาติสยํ ปหานนฺติ วุตฺตํ "ภงฺคานุปสฺสนํ อาทึ กตฺวา อุปริ ปหานปริญฺญาย ภูมี"ติ.

ชื่อว่า ภูมิของตีรณปริญญา เพราะในตีรณปริญญานั้น ปัญญา พิจารณาลักษณะมีความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยว่า ในระหว่างนี้ ความเป็นใหญ่ ย่อมมีแก่ความแทงตลอดสามัญลักษณะเท่านั้น". แม้อุทยัพพยญาณย่อมละความยึดมั่นอย่างผิด ๆ บางอย่างได้ ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น เพราะความที่อุทยัพพยญาณนั้นยังไม่มีกำลัง จึงไม่ใช่เป็นการละได้อย่างยอดเยี่ยม เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ภูมิของปหานปริญญา เริ่มต้นแต่ภังคานุปัสสนา (เห็นแต่ความดับ) สูงขึ้นไป".

---

[๑] ฉ. สงฺกาโร.
[๒] ก. นิจฺจตาทิ...

อนิจฺจโต อนุปสฺสนโตติ อนิจฺจาการโต สงฺขาเร อนุปสฺสนโต สมฺมสนโต. นิจฺจสญฺญนฺติ "เต นิจฺจา สสฺสตา"ติ ปวตฺตํ มิจฺฉาสญฺญํ. สญฺญาสีเสน ทิฏฺฐิจิตฺตานมฺปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํ. เอเสว นโย อิโต ปเรสุปิ.

คำว่า เห็นตามโดยความเป็นของไม่เที่ยง ความว่า เห็นตาม คือ พิจารณาเห็นสังขารโดยอาการไม่เที่ยง. คำว่า นิจสัญญา ได้แก่ ความสำคัญผิดที่เป็นไปว่า "สังขารเหล่านั้น เที่ยง ยั่งยืน" ดังนี้. บัณฑิตพึงเห็นการถือเอาแม้ทิฐิและจิต ด้วยศัพท์อันเป็นประธาน คือสัญญา. แม้ในบทอื่นจากนี้ ก็มีนัยนี้แหละ.

นิพฺพินฺทนโตติ อนิจฺจานุปสฺสนาทิสมฺภูตาย นิพฺพิทานุปสฺสนาย สงฺขาเร นิพฺพิชฺชนวเสน ปสฺสนโต. นนฺทินฺติ สปฺปีติกตณฺหํ. วิรชฺชนโตติ วิราคานุปสฺสนาย วิรชฺชนวเสน ยถา สงฺขาเรสุ ราโค นุปฺปชฺชติ, เอวํ อนุปสฺสนโต. ตถาภูโต หิ ราคํ ปชหตีติ วุจฺจติ.

คำว่า หน่ายอยู่ คือ เห็นด้วยอำนาจความหน่ายซึ่งสังขารทั้งหลาย ด้วยนิพพิทานุปัสสนา อันเกิดแต่อนิจจานุปัสสนาเป็นเบื้องต้น. คำว่า นันทิ ได้แก่ตัณหามีปีติ. คำว่า คลายกำหนัดอยู่ ความว่า ตามเห็นโดยประการที่ความกำหนัด ในสังขารทั้งหลายไม่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจความคลายกำหนัดด้วยวิราคานุปัสสนา. จริงอยู่ ท่านผู้เป็นอย่างนั้น ท่านเรียกว่า ย่อมละราคะได้.

นิโรเธนฺโตติ นิโรธานุปสฺสนาย ยถา สงฺขารา นิรุชฺฌนฺติเยว, อายตึ ปุนพฺภววเสน น อุปฺปชฺชนฺติ, เอวํ อนุปสฺสนฺโต. ตถาภูโต หิ สงฺขารานํ สมุทยํ ปชหติ นาม อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนโต. ปฏินิสฺสชฺชนฺโตติ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย ยถา สงฺขารา น ปุน อาทิยนฺติ, เอวํ โวสฺสชฺชนฺโต.

คำว่า ดับอยู่ ความว่า ตามเห็นโดยประการที่สังขารทั้งหลาย ย่อมดับไปอย่างเดียว ไม่เกิดขึ้นด้วยอำนาจภพใหม่ต่อไป ด้วยนิโรธานุปัสสนา. จริงอยู่ ท่านผู้เป็นอย่างนั้น ชื่อว่า ย่อมละสมุทัยแห่งสังขารทั้งหลายได้ เพราะให้ถึงความที่มีความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา. คำว่า สละคืนอยู่ ความว่า สละลงโดยประการที่ไม่ยึดสังขารต่อไป ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา.

เตนาห "อาทานํ ปชหตี"ติ, นิจฺจาทิวเสน วา คหณํ วิสฺสชฺเชตีติ อตฺโถ. สาธิตตฺตาติ สมฺปาทิตตฺตา. อิตราติ ตีรณปหานปริญฺญา. เอวํ ปริญฺญา นิทฺทิสิตฺวา ปริญฺญากฺกมวเสนปิ กงฺขาวิตรณานนฺตรํ "กลาปสมฺมสเน โยโค กาตพฺโพ"ติ ยวายมตฺโถ วุตฺโต, ตํ นิคมนวเสน[๑] ปจฺจาหรนฺโต "เตน วุตฺตนฺ"ติอาทิมาห, ตํ วุตฺตตฺถเมว.

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมละความยึดถือได้" อธิบายว่า อีกอย่างหนึ่ง ย่อมสละความถือ ด้วยอำนาจว่าเป็นของเที่ยงเป็นต้น. คำว่า เพราะทำให้สำเร็จแล้ว คือ เพราะทำให้ถึงพร้อมแล้ว. คำว่า ปริญญานอกนี้ ได้แก่ ตีรณปริญญา และปหานปริญญา. ท่านอาจารย์ครั้นอธิบายปริญญาอย่างนี้แล้ว เมื่อหวนกลับนำเอา

[๑] ฉ. นิคมวเสน.

เนื้อความที่ท่านได้กล่าวดังนี้ว่า "พึงทำโยคะในกลาปสัมมสนะ" ดังนี้ ในลำดับแห่งการข้ามความสงสัย แม้ด้วยอำนาจลำดับแห่งปริญญานั้น มากล่าวด้วยอำนาจเป็นคำย้ำ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ด้วยเหตุนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้" ก็คำนั้น มีเนื้อความได้กล่าวแล้วทีเดียว.

๖๙๔. ตตฺราติ ตสฺมึ กลาปสมฺมสเน วิภาเวตพฺเพ, ตสฺส วา กลาปสมฺมสนสฺส อาทิภาเว. "อยํ ปาฬี"ติ ทสฺสิยมานํ ปฏิสมฺภิทามคฺคญาณปาฬิมาห[๑]

๖๙๔. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค กลาปสมฺมสเน วิภาเวตพฺเพ แปลว่า ในกลาปสัมมสนะนั้น ที่ควรทำให้แจ่มแจ้ง อีกอย่างหนึ่ง โยค ตสฺส กลาปสมฺมสนสฺส อาทิภาเว แปลว่า ในความที่กลาปสัมมสนะนั้นเป็นเบื้องต้นนั้น. ท่านอาจารย์กล่าวพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคญาณที่ท่านกำลังแสดงอยู่ว่า "นี้เป็นพระบาลี".

ตตฺถ สงฺขิปิตฺวา ววฏฺฐาเนน ปญฺญาติ อตีตาทิเภทภินฺเนน ธมฺเม เอกโต

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ปัญญาในอันกำหนดสังเขปเข้า ได้แก่ ปัญญาที่ให้สำเร็จ

---

[๑] ฉ. ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิมาห.

สงฺคเหตฺวา อนิจฺจาทิวเสน นิจฺฉเย[๑] สาเธตพฺเพ ตํสาธนียา ปญฺญา. สมฺมสเน อนิจฺจตาทิวเสน[๒] ตีรเณ ญาณนฺติ ปวุจฺจติ, สา กถํ โหตีติ อตฺโถ.

การตัดสินนั้น ในเมื่อจะพึงยังการตัดสินให้สำเร็จ ด้วยอำนาจเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น โดยรวมเอาธรรมซึ่งต่างกัน โดยประเภทเป็นอดีตเป็นต้น เข้าด้วยกัน. ซึ่งท่านเรียกว่า ญาณในการพิจารณาด้วยอำนาจความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ในสัมมสนะ อธิบายว่า ปัญญานั้น เป็นอย่างไร.

วฺวฏฺฐาเน สมฺมสเนติ จ นิปฺผาเทตพฺเพ ภุมฺมวจนํ. ยงฺกิญฺจิ รูปนฺติอาทีนิ ปทานิ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถาเนว. สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต วฺวฏฺเปตีติอาทีนิ ปน ยสฺมา ปรโต วณฺณยิสฺสนฺติ,[๓] ตสฺมา ตตฺเถว เนสํ อตฺถํ วิภาวยิสฺสาม.

ก็บทว่า วฺวฏฺฐาเน และบทว่า สมฺมสเน เป็นสัตตมีวิภัตติ ลงในอรรถที่จะพึงให้สำเร็จ. บททั้งหลายว่า รูปอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นต้น มีอรรถได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้นนั่นแหละ. ส่วนบททั้งหลายมีคำว่า ย่อมกำหนดรูปทั้งหมด โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น เพราะเหตุที่ท่านทั้งหลายจักพรรณนาต่อไป ฉะนั้น เนื้อความของบทเหล่านั้น ข้าพเจ้าจักทำให้แจ่มแจ้งในที่นั้นนั่นแหละ.

---

[๑] ฉ. วินิจฺฉเย.

[๒] ก. นิจฺจตาทิวเสน.

[๓] ฉ. วณฺณยิสฺสนฺติ.

ปาฬิววตฺถานํ ปน เอวํ เวทิตพฺพํ : เอตฺถ หิ อาทิกมฺมิกานํ วิปสฺสนามนสิการ-สุขตฺถํ "ยงฺกิญฺจิ รูปนฺ"ติอาทินา ปรมํ ตาว ปญฺจกฺขนฺธา อตีตาทิวิภาคมุเขน คหิตา, เต ปน ขนฺธา ยสฺมา ทฺวารารมฺมเณหิ สทฺธึ ทฺวารปฺปวตฺตธมฺมวเสน วิภาคํ ลพฺภนฺติ, ตสฺมา ตทนนฺตรํ ทฺวารฉกฺกาทิ-วเสน ทส ฉกฺกา คหิตา.

ก็การกำหนดพระบาลี บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ : ก็ในอธิการนี้ พระผู้มีพระภาคทรงถือเอาขันธ์ ๕ ด้วยหัวข้อ คือการจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น ทีแรกก่อนด้วยคำว่า "รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง" เป็นต้น เพื่อสะดวกแก่การมนสิการในการเจริญวิปัสสนาของท่านผู้เริ่มกรรมฐานทั้งหลาย และขันธ์เหล่านั้น เพราะเหตุที่ท่านได้การจำแนกเกี่ยวกับธรรมที่เป็นไปทางทวาร พร้อมกับทวารและอารมณ์ ฉะนั้น จึงทรงถือเอาฉักกะ ๑๐ ข้อ เกี่ยวกับทวารฉักกะเป็นต้นไว้ในลำดับแห่งขันธ์ ๕ นั้น.

ยสฺมา ปน ลกฺขเณสุ อนตฺตลกฺขณํ ทุกฺข-วิภาคํ, ตสฺมา ตสฺส วิภาวนาย ฉ ธาตุโย คหิตา. ตโต เยสุ กสิเณสุ อิโต พาหิรกานํ อตฺตาภินิเวโส, ตานิ อิเมสํ ฌานานํ อารมฺมณภาเวน อุปฏฺฐานาการมตฺตานีติ ทสฺสนตฺถํ ทส กสิณานิ คหิตานิ.

อนึ่ง เพราะในบรรดาลักษณะทั้งหลาย อนัตตลักษณะจำแนกไว้ด้วยทุกข์ ฉะนั้น จึงทรงถือเอาธาตุ ๖ เพื่อยังอนัตตลักษณะนั้นให้แจ่มแจ้ง. ต่อจากนั้น ทรงถือเอากสิณ ๑๐ เพื่อแสดงว่า การยึดมั่นอัตตาของพวกภายนอกจากพุทธศาสนานี้ ย่อมมีในเพราะกสิณเหล่าใด กสิณเหล่านั้น เป็น

เพียงอาการปรากฏ ด้วยความเป็นอารมณ์ของฌานเหล่านี้.

ตโต ทุกฺขานุปสฺสนาย ปริวารภาเวน ปฏิกฺกูลการวเสน ทฺวตฺตึส โกฏฺฐาสา คหิตา. ปุพฺเพ ขนฺธวเสน สงฺเขปโต คหิตา ธมฺมา นาติสงฺเขปวิตฺถารนเยน, วิตฺถารนเยน จ มนสิกาตพฺพาติ ทสฺสนตฺถํ ทฺวาทสายตนานิ, อฏฺฐารส ธาตุโย จ คหิตา.

ต่อนั้น ทรงถือเอาโกฏฐาส ๓๒ ด้วยอาการเป็นปฏิกูล โดยความเป็นบริวารของทุกขานุปัสสนา. ทรงถือเอาอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ เพื่อแสดงว่าธรรมที่ทรงถือเอาโดยสังเขป ด้วยอำนาจขันธ์ในก่อน ควรมนสิการโดยนัยไม่ย่อ และพิสดารนัก และโดยนัยอันพิสดาร.

เตสุ อิเม ธมฺมา สติปิ สุญฺญนิรีหอพฺยาปารภาเว ธมฺมสภาวโต อาธิปจฺจวเสน ปวตฺตนฺตีติ อนตฺตลกฺขณวิภาวนตฺถํ อินฺทฺริยานิ คหิตานิ. เอวํ อเนกเภทภินฺนาปิเม ธมฺมา ภูมิตฺตยปริยาปนฺนตาย ติวิธาว โหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ ติสฺโส ธาตุโย คหิตา.

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ทรงถือเอาอินทรีย์ทั้งหลาย เพื่อยังอนัตตลักษณะให้แจ่มแจ้งว่า ธรรมเหล่านี้ แม้เมื่อมีความเป็นธรรมที่ว่างเปล่า ไม่มีความขวนขวาย และไม่มีความพยายามอยู่ ก็ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจความเป็นใหญ่ โดยสภาวะแห่งธรรม. ทรงถือเอาธาตุ ๓ ไว้ เพื่อแสดงว่าธรรมเหล่านี้ แม้ต่างกันโดยประเภทมิใช่น้อยอย่างนี้ ก็มี ๓ อย่างเท่านั้น เพราะเป็นธรรมนับเนื่องในภูมิ ๓.

เอตฺตาวตา นิมิตฺตํ ทสฺเสตฺวา ปวตฺตํ ทสฺเสตุํ กามภวาทโย นว ภวา คหิตา. เอตฺตเก อภิญฺเญยฺยวิเสเสปิ[๑] ปวตฺตมนสิการโกสลฺเลน สณฺหสุขุเมสุ นิพฺพตฺติตมหคฺคตธมฺเมสุ มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพติ ทสฺสนตฺถํ ฌานปฺปมญฺญารูปานิ[๒] คหิตานิ.

ครั้นทรงแสดงนิมิต ด้วยคำเพียงเท่านี้แล้ว ประสงค์จะแสดงปวัตตะต่อไป จึงทรงถือเอาภพ ๙ มีกามภพเป็นต้น. ทรงถือเอาฌานและอัปปมัญญา เพื่อแสดงว่าควรให้มนสิการเป็นไปในมหัคตธรรม ที่ให้บังเกิดแล้วซึ่งละเอียดสุขุม ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในมนสิการที่เป็นไป แม้ในความต่างแห่งอภิญไญยธรรมเพียงเท่านี้.

ตตฺถ ฌานานิ นาม วุตฺตาวเสสารมฺมณานิ รูปาวจรชฺฌานานิ. ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนวิภาคโต อิเม ธมฺมา ภินฺทิตฺวา มนสิกาตพฺพาติ ทสฺสนตฺถํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานิ คหิตานิ.

ในบรรดาฌานและอัปปมัญญาเหล่านั้น ที่ชื่อว่า ฌาน ได้แก่ รูปาวจรฌาน ซึ่งมีอารมณ์เหลือลงจากที่กล่าวแล้ว. ทรงถือเอาองค์แห่งปฏิจสมุปบาท เพื่อแสดงว่าพึงจำแนกมนสิการธรรมเหล่านี้ โดยจำแนกเป็นปัจจัยธรรม และปัจจยุปบันธรรม.

ปจฺจยาการมนสิกาโร หิ ลกฺขณตฺตยํ สุเขน, สุฏฺฐุตรญฺจ วิภาเวติ, ตสฺมา ปจฺฉโต

ก็การมนสิการปัจยาการ ย่อมยังลักษณะ ๓ ให้แจ่มแจ้งโดยง่าย และดียิ่ง เพราะ-

---

[๑] ฉ. ปีสทฺโท นตฺถิ.
[๒] ฉ. ...รุปฺปานิ.

คหิโต. เอวเมเต สมฺมสนียภาเวน คหิตา ขนฺธาทิวเสน โกฏฺฐาสโต ปญฺจวีสติวิธา. ปเภทโต ปน อตีตาทิเภทํ อนามสิตฺวาว คยฺหมานา ทฺวีหิ อูนานิ เทฺว สตานิ โหนฺติ.

เหตุนั้น จึงทรงถือเอาไว้เบื้องหลัง. ธรรมเหล่านี้ ทรงถือเอาด้วยความเป็นธรรมที่พึงพิจารณาอย่างนี้ มี ๒๕ อย่างโดยโกฏฐาส ด้วยอำนาจความเป็นขันธ์เป็นต้น. แต่ว่าโดยประเภท เมื่อถือเอาไม่ระบุถึงประเภทมีธรรมที่เป็นอดีตเป็นต้น ก็มีสองร้อยหย่อนไป ๒ ประเภท.

ตตฺถ อนิจฺจโต ววฏฺฐเปตีติอาทิโก ปฐโม ลกฺขณววฏฺฐาปนวาโร. อนิจฺจํ ขยฏฺเฐนาติอาทิโก ทุติโย เหตุวาโร ลกฺขณานํ เหตุกิตฺตนโต. อนิจฺจํ สงฺขตนฺติ-อาทิโก ปน เหตุปติฏฺฐาปนวาโร ปากฏ-ภาวสลฺลกฺขณโต.

ในบรรดาคำเหล่านั้น วาระแห่งการกำหนดลักษณะ ข้อแรกมีคำว่า กำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น. วาระแห่งเหตุข้อที่ ๒ มีคำว่า ไม่เที่ยง เพราะอรรถคือสิ้นไป ดังนี้เป็นต้น เพราะระบุเหตุแห่งลักษณะทั้งหลาย. ส่วนวาระแห่งการยังเหตุให้ตั้งลง มีคำว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นของที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ดังนี้เป็นต้น เพราะการกำหนดความชัดเจน.

ขยฏฺเฐนาติ หิ ขยสภาวโต ยสฺมา รูปํ ขยสภาวํ อุปฺปชฺชิตฺวา ขยวยเภทํ[๑] คจฺฉติ,

ก็คำว่า เพราะอรรถคือสิ้นไป ได้แก่ เพราะสภาวะคือความสิ้นไป อธิบายว่า

---

[๑] ฉ. ขยํ วยํ เภทํ.

ตสฺมา อนิจฺจนฺติ อตฺโถ. ภยฏฺเฐนาติ ภายิตพฺพภาวโต. ยสฺมา รูปํ ภงฺคตาย[๑] ภยานกํ, ตสฺมา ทุกฺขนฺติ. เตนาห ภควา "ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขนฺ"ติ.[๒]

เพราะรูปมีความสิ้นไปเป็นสภาพ เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงความสิ้นไป เสื่อมไป แตกไป ฉะนั้น จึงชื่อว่า ไม่เที่ยง. คำว่า เพราะอรรถ คือเป็นภัย ได้แก่ เพราะภาวะคือความเป็นของที่พึงกลัว. อธิบายว่า เพราะรูปเป็นของที่นำมาซึ่งภัย เพราะความเป็นธรรมชาติ ที่มีความผุพังไป ฉะนั้น จึงชื่อว่าเป็นทุกข์. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์".

อสารกฏฺเฐนาติ อสารกภาวโต, อตฺตสารวิรหโตติ อตฺโถ. ตติยวาเร ปน "รูปํ อนิจฺจนฺ"ติ วตฺวา ตสฺส เหตุํ ปติฏฺฐาเปตุํ "สงฺขตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. ยสฺมา สเมจฺจ สมฺภุยฺย ปจฺจเยหิ กตํ, อนุรูเป จ ปจฺจเย ปฏิจฺจ, น วินา เตหิ สมํ, สมฺมา จ อุปฺปนฺนํ, ตสฺมา ขยวยวิราคนิโรธธมฺมนฺติ.

คำว่า เพราะอรรถคือหาสาระมิได้ คือ เพราะภาวะที่ไม่มีสาระ อธิบายว่า เพราะเว้นจากสาระคือตน. แต่ในวาระที่ ๓ ท่านกล่าวว่า "รูปไม่เที่ยง" ดังนี้แล้ว ประสงค์จะยืนยันเหตุของรูปนั้น จึงกล่าวคำว่า "เป็นของที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น" ดังนี้เป็นต้น. เพราะเหตุที่รูปนั้น ถูกปัจจัย-

---

[๑] ฉ. ปภงฺคุรตาย.

[๒] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๘, ๕๖, ๑๐๑, ๑๐๒, ๑๔๓, สํ. สฬา. ๑๘/๑๖-๑๗. ขุ. ป. ๓๑/๔๕๑ (ภูมิพโลภิกฺขุ ๒/๑๕๓).

น หิ ปจฺจยนิพฺพตฺตํ อนิรุชฺฌนกํ นาม อตฺถิ.

ทั้งหลายประชุมกัน คือ รวมกันปรุงแต่งขึ้น และอาศัยปัจจัยอันสมควรปรุงแต่งขึ้น มิใช่เว้นจากปัจจัยเหล่านั้น ก็เกิดขึ้นสม่ำเสมอและโดยชอบ ฉะนั้น จึงชื่อว่า มีความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความคลายไป และความดับเป็นธรรมดาแล. เพราะรูปบังเกิดแต่ปัจจัย ชื่อว่า ไม่ดับ มีอยู่ ก็หามิได้.

เตนาห ภควา "ยนฺตํ (๑) ชาตํ ภูตํ สงฺขตํ ปโลกธมฺมํ, ตํ วต มา ปลุชฺชีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตี"ติ[๒]. เอเตน อนิจฺจา ปฐวีธาตุ ปจฺจยนิพฺพตฺตตฺตา ตทญฺญํ ปจฺจยนิพฺพตฺตํ วิยาติ ทสฺเสติ. เอเสว นโย เสสธมฺเมสุปิ.

ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า "สิ่งนั้นใดเกิดแล้ว เป็นแล้ว เป็นของที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น มีความแตกสลายไปเป็นธรรมดา ข้อที่ว่า รูปนั้นหนออย่าแตกสลายเลย นี้ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้". ด้วยคำนี้ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ปฐวีธาตุ ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะบังเกิดแต่ปัจจัย สิ่งอื่นจากปฐวีธาตุนั้น ก็เหมือนกับบังเกิดแต่ปัจจัย. แม้ในธรรมที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

---

๑ ฉ. รูปํ.

๒ ที. มหา. ๑๐/๑๖๗. สํ. มหา. ๑๙/๒๑๖.

อิทานิปิ อนฺวยโต, พฺยติเรกโต จ สงฺขตธมฺมานํ อนิจฺจตํ ปติฏฺฐาเปตุํ "ชาติปจฺจยา" ติอาทิ วุตฺตํ. อนิจฺจลกฺขณสฺเสว เจตฺถ ปติฏฺฐาปนํ ตสฺมึ ปติฏฺฐาปิเต เสสลกฺขณทฺวยสฺสปิ ปติฏฺฐาปนสิทฺธิโต.

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะยืนยันความที่สังขตธรรมทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงโดยความคล้อยตามและโดยข้อพิเศษ จึงกล่าวคำว่า "เพราะชาติเป็นปัจจัย" ดังนี้เป็นต้น. ก็การยืนยันอนิจลักษณะอย่างเดียวในที่นี้ เพราะเมื่อยืนยันอนิจลักษณะนั้นแล้ว แม้ลักษณะ ๒ ที่เหลือ ก็สำเร็จการยืนยันด้วย.

อิมินา เปยฺยาเลน อิเม ธมฺมราสโย สงฺขิตฺตาติ สมฺพนฺโธ. "ทฺวารารมฺมเณหิ สทฺธึ ทฺวารปฺปวตฺตา ธมฺมา, ปญฺจกฺขนฺธา"ติ อิทํ อภิญฺเญยฺยนิทฺเทเส "จกฺขุํ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยนฺ"ติอาทินา[๑] ทฺวารารมฺมเณหิ สทฺธึ ทฺวารปฺปวตฺเต ธมฺเม ทสฺเสตฺวา เตสํ ปญฺจหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตตฺตํ ทสฺเสตุํ รูปํ อภิญฺเญยฺยํ ฯเปฯ วิญฺญาณํ อภิญฺเญยฺยนฺติ[๑] อาคตตฺตา วุตฺตํ.

เชื่อมความบาลีว่า อิมินา เปยฺยาเลน อิเม ธมฺมราสโย สงฺขิตฺตา แปลว่า กลุ่มธรรมทั้งหลายนี้ท่านสังเขปไว้ด้วยไปยาลนี้. คำว่า "ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในทวารพร้อมทั้งตัวทวารและอารมณ์ (๑) ขันธ์ ๕ (๑)" นี้ ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ เพราะเป็นคำมาแล้วว่า รูปเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง ฯลฯ วิญญาณ เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง ดังนี้ เพื่อจะแสดงธรรมทั้งหลาย อันเป็นไปในทวารพร้อมทั้ง

---

[๑] สํ. สฬา. ๑๘/๓๔. ขุ. ป. ๓๑/๗. (ภูมิพโลภิกขุ ๑/๑๐).

ตัวทวาร และอารมณ์ด้วยคำว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นสิ่งควรรู้ยิ่ง" เป็นต้น ไว้ในอภิญไญยนิเทศ แล้วแสดงความที่ธรรมเหล่านั้นสงเคราะห์เข้าด้วยขันธ์ ๕.

ปฏิสมฺภิทายํ[๑] ปน "ยงฺกิญฺจิ รูปนฺ"ติอาทินา ปฐมํ ปญฺจกฺขนฺเธ ทสฺเสตฺวา "จกฺขุนฺ"ติ- อาทินา ทฺวาราลมฺพเณหิ สทฺธึ ทฺวารปฺ- ปวตฺตา ธมฺมา ทสฺสิตา. ตถา ทสฺสเน การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว.

แต่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทา ท่านพระธรรม-เสนาบดีสารีบุตรได้แสดงขันธ์ ๕ ก่อน ด้วยคำว่า "รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง" เป็นต้น แล้วจึงแสดงธรรมอันเป็นไปในทวาร พร้อมทั้งตัวทวารและอารมณ์ ด้วยคำว่า "จักษุ" เป็นต้น. เหตุในการแสดงอย่างนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังทีเดียว.

กสฺมา ปเนตฺถ อิเม ธมฺมราสโย สงฺขิตฺตาติ ปาฬิยํ วิตฺถารโต อาคตตฺตาติ ทสฺเสนฺโต "วุตฺตเญฺหตนฺ"ติอาทิมาห. เตเนวาห "ตํ ตตฺถ ฯเปฯ สงฺขิตฺตนฺ"ติ. ตตฺถ ตนฺติ อภิญฺเญยฺยํ. เอตฺถาติ อภิญฺเญยฺยนิทฺเทเส.

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ถามว่า ก็ในอธิการนี้ เพราะเหตุไร ท่านจึงสังเขปกลุ่มธรรมเหล่านี้ไว้ ตอบว่า เพราะมาแล้วโดยพิสดารในพระบาลี จึงกล่าวคำว่า "สมจริง ดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยเหตุนั้นแหละ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๖. (ภูมิพโลภิกขุ ๑/๑๘).

ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สิ่งทั้งปวงที่พึงรู้ยิ่งนั้น ท่านได้สังเขปไว้ด้วยไปยาลทั้งปวงในบาลีสัมมสนญาณนี้ เพราะท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้โดยพิสดาร ในอภิญไญยนิเทศนั้น". ในบรรดาคำเหล่านั้น บทว่า ตํ โยค อภิญเญยฺยํ แปลว่า สิ่งที่พึงรู้ยิ่งนั้น. บทว่า เอตฺถ โยค อภิญเญยฺยนิทฺเทเส แปลว่าในอภิญไญยนิเทศนี้.

"วิญฺญาณํ มโน ธมฺมา"ติอาทินา ตตฺถ ตตฺถ โกฏฺฐาเส เย เต[๑] โลกุตฺตรธมฺมา อาคตา. เกจิ ปน "เอตฺถาติ ปฏิสมฺภิทายนฺ"ติ วทนฺติ, ตํ น สุนฺทรํ. สมฺมสนุปคา เอว หิ ธมฺมา ปฏิสมฺภิทายํ คหิตา สมฺมสนวารสฺส อธิปฺเปตตฺตา, น อภิญเญยฺยนิทฺเทเส วิย สพฺเพว อภิญเญยฺยา ธมฺมา.

โลกุตรธรรมเหล่าใด มาแล้วในโกฏฐาสนั้น ๆ ด้วยข้อว่า "วิญฺญาณํ มโน ธมฺมา" ธรรมทั้งหลายเป็นต้น. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "บทว่า เอตฺถ โยค ปฏิสมฺภิทายํ" แปลว่า ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทานี้คำนั้นไม่ดี. เพราะธรรมทั้งหลาย ที่เข้าเกณฑ์สัมมสนะเท่านั้น ท่านถือเอาในคัมภีร์ปฏิสัมภิทา เพราะท่านประสงค์เอาวาระ แห่งสัมมสนะ มิใช่ถือเอาธรรมที่พึงรู้ยิ่งทั้งหมด เหมือนอย่างในอภิญไญยนิเทศ.

---

[๑] ฉ. เตติ สทฺโท น ทิสฺสติ.

เย รูปารูปธมฺมา. ยสฺสาติ โยคิโน. เตสุ เตน สมฺมสนํ อารภิตพฺพํ ยถาปากฏํ วิปสฺสนาภินิเวโสติ กตฺวา. ปจฺฉา ปน อนุปฏฺฐหนฺเตปิ อุปาเยน อุปฏฺฐาเปตฺวา อนวเสสโต สมฺมสิตพฺพา.

เย โยค รูปารูปธมฺมา แปลว่า รูปธรรมและอรูปธรรมเหล่าใด. ยสฺส โยค โยคิโน แปลว่า แก่โยคีใด. ชื่อว่า โยคีนั้นพึงเริ่มสัมมสนะในรูปธรรม และอรูปธรรมเหล่านั้น เพราะทำคำอธิบายว่า เป็นความปรารถนาวิปัสสนาตามที่แจ้งชัด. แต่ภายหลัง แม้เมื่อไม่ปรากฏ ก็พึงทำให้ปรากฏโดยอุบายแล้วสัมมสนะโดยไม่มีส่วนเหลือทีเดียว.

๖๙๕. "อตีตมฺปิ อนิจฺจํ อนาคตมฺปิ อนิจฺจนฺ"ติอาทินา[๑] อนิจฺจโต สมฺมสนสฺส อตีตาทิวิภาคา ปวตฺติฏฺฐานภูตาติ อาห "เอกาทสหิ โอกาเสหี"ติ. ววฏฺฐานํ นาม สนฺนิฏฺฐานํ. อนิจฺจโต สนฺนิฏฺฐานญเจตฺถ "อนิจฺจนฺ"ติ วิปสฺสนาวาติ อาห "อนิจฺจนฺติ สมฺมสตี"ติ.

๖๙๕. การจำแนกเป็นอดีตเป็นต้นแห่งการพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยงด้วยคำว่า "รูปอดีตไม่เที่ยง แม้รูปอนาคตก็ไม่เที่ยง" เป็นต้น เป็นฐาน เป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไป เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยโอกาส ๑๑". การตกลงใจ ชื่อว่าการกำหนด. ก็การตกลงใจโดยความเป็นของไม่เที่ยง ในที่นี้ เป็นการเห็นแจ้งว่า "ไม่เที่ยง" นั่นเอง เพราะ

---

[๑] ฉ. อตีตํ รูปํ อนิจฺจนฺติอาทินา.

เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมพิจารณาว่าไม่เที่ยง" ดังนี้.

กถนฺติ สมฺมสนาการํ ปุจฺฉิโตติ ตํ ปรโต อิเธว ปาฬิยํ ทุติยวาเร วุตฺตนเยเนวาติ สงฺเขเปเนว วิสฺสชฺเชติ. อิทานิ ตมตฺถํ ปากฏตรํ กาตุํ "วุตฺตเฏฺฐนา"ติอาทิมาห. ตตฺถ หีติ เหตุอตฺเถ นิปาโต. ยสฺมา "รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ขยฏฺเฐนา"ติ. เอวํ วุตฺตํ ตสฺมา อิมินา วุตฺตนเยน อนิจฺจนฺติ สมฺมสตีติ โยชนา.

ท่านอาจารย์ถามอาการ คือสัมมสนะว่า สัมมสนะอย่างไร เพราะเหตุนั้น ท่านจึงวิสัชนา สัมมสนะนั้น โดยสังเขปทีเดียวว่า โดยนัยที่กล่าวไว้ตอนต่อไป คือ ในวาระที่ ๒ ในพระบาลีในที่นี้นั่นแหละ. บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะกระทำเนื้อความนั้นให้ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "วุตฺตเฏฺฐ" เพราะท่านกล่าวคำนี้ไว้. ในคำนั้น ศัพท์ว่า หิ เป็นนิบาต ลงในอรรถแห่งเหตุ. ประกอบความว่า "รูปอดีตอนาคตและปัจจุบันไม่เที่ยง ด้วยอรรถคือสิ้นไป" เหตุนั้น ภิกษุจึงพิจารณาว่าไม่เที่ยงตามนัยที่กล่าวแล้วนี้.

เอวมฺปิ สงฺเขโปเยวาติ วิภชิตฺวา ทสฺเสตุํ "เอสา"ติอาทิ วุตฺตํ. อตีเตติ อตีเต ภเว. อาทิกมฺมิกสฺส หิ อิทํ สมฺมสนวิธานํ, ตสฺมา ภววเสน อทฺธาเภโท

แม้อย่างนี้ ก็ยังย่ออยู่ทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงจำแนก จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ภิกษุนี้". คำว่า ในอดีต คือ ในอดีตภพ. ก็ข้อนี้เป็น

อธิปฺเปโต. เตนาห "นยิมํ ภวํ สมฺปตฺตนฺตี"ติ. เอตฺถ อิติ-สทฺโท เหตุอฏฺโฐ.

แบบการพิจารณาของโยคี ผู้เริ่มกรรมฐาน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงประสงค์เอาการจำแนกอัทธาเกี่ยวกับภพ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "นยิมํ ภวํ สมฺปตฺตนฺติ" แปลว่า หามาถึงภพนี้ไม่. อิติ ศัพท์ ในคำนี้มีอรรถว่าเหตุ.

อิทํ วุตฺตํ โหติ : ยํ อตีตภเว ปริยาปนฺนํ รูปํ, ตํ อตีเตเยว ภเว ขีณํ, ตโต น อิมํ ภวํ สมฺปตฺตํ, ตสฺมา อนิจฺจํ ขยฏฺเฐน ขยสภาวตฺตาติ สมฺมสตีติ. เอเสว นโย ยํ อนาคตนฺติอาทีสุปิ.

ข้อนี้ มีอรรถาธิบายว่า : รูปใดนับเนื่องในอดีตภพ รูปนั้น ก็สิ้นไปในอดีตภพนั้นเอง หามาถึงภพนี้ จากอดีตภพนั้นไม่ เพราะเหตุนั้น จึงสัมมสนะว่า ไม่เที่ยง ด้วยอรรถคือสิ้นไป เพราะมีความสิ้นไปเป็นสภาพแล. แม้ในคำว่า ยํ อนาคตํ เป็นต้น ก็มีนัยนี้.

ยํ พหิทฺธา, ตมฺปิ พหิทฺธา เอว ขียติ, น อชฺฌตฺตภาวํ คจฺฉตีติ อนิจฺจํ ขยฏฺเฐนาติ, ยํ โอฬาริกํ, ตมฺปิ ตตฺเถว ขียตีติ อนิจฺจํ ขยฏฺเฐนาติอาทินา โยเชตพฺพํ.

พึงประกอบคำโดยนัย มีอาทิว่า รูปใด เป็นภายนอก แม้รูปนั้นก็สิ้นไปในภายนอกนั่นแหละ หาถึงความเป็นภายในไม่ เหตุนั้น จึงไม่เที่ยง ด้วยอรรถคือสิ้นไป ว่ารูปใด เป็นรูปหยาบ แม้รูปนั้นก็สิ้นไปในที่นั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น จึงไม่เที่ยง ด้วยอรรถคือสิ้นไป.

อิทํ สพฺพมฺปีติ อิทํ อตีตาทิเภทสฺส รูปสฺส สมฺมสนโต สพฺพํ เอกาทสวิธมฺปิ สมฺมสนํ เอกํ สมฺมสนํ อนิจฺจโต สมฺมสนนฺติ กตฺวา.

คำว่า สัมมสนะทั้งปวงนี้ มีความว่า สัมมสนะทั้งปวง คือ ทั้ง ๑๑ อย่างนี้ เพราะพิจารณารูปอันจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น จัดเป็นสัมมสนะหนึ่ง เพราะทำคำอธิบายว่า เป็นการพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง.

ตนฺติ ตํ เอกาทสวิธมฺปิ รูปํ. สปฺปฏิภยตายาติ ภยานกตาย. ภยาวหํ โหตีติ อปฺปหีนวิปลฺลาสสฺส "อหํ วินสฺสามิ, มม สนฺตกํ วินสฺสตี"ติ จินฺเตนฺตสฺส ภยชนกํ โหติ. สีโหปมสุตฺเต เทวานํ วิยาติ สีโหปมสุตฺเต เทสิยมาเน เทวานํ วิย.

บทว่า ตํ ความว่า รูปทั้ง ๑๑ อย่างนั้น. คำว่า เพราะเป็นสิ่งที่มีภัยเฉพาะหน้า คือ เพราะเป็นสิ่งนำมาซึ่งความกลัว. คำว่า ย่อมนำความกลัวมาให้ ความว่า เพราะความที่ยังละวิปลาสไม่ได้ รูปจึงเป็นสิ่งให้เกิดความกลัวแก่บุคคลผู้คิดว่า "เราจักพินาศ สิ่งของของเราจักพินาศ". คำว่า ดังความกลัว เกิดแก่เทวดาทั้งหลาย ในสีโหปมสูตร ความว่า ดังความกลัวเกิดแก่เทวดา ในเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงสีโหปมสูตร.

ตถา หิ :

จริงอยู่ ในสีโหปมสูตรนั้น ความกลัวเกิดขึ้นแก่เทวดาทั้งหลายมาแล้ว อย่างนี้ว่า :

"ยทา ตถาคโต โลเก อุปฺปชฺชติ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ฯเปฯ โส ธมฺมํ เทเสติ 'อิติ รูปํ, อิติ รูปสฺส สมุทโย, อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโม. อิติ เวทนา. อิติ สญฺญา. อิติ สงฺขารา. อิติ วิญฺญาณํ, อิติ วิญฺญาณสฺส สมุทโย, อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺคโม'ติ. เยปิ เต ภิกฺขเว เทวา ทีฆายุกา วณฺณวนฺโต สุขพหุลา อุจฺเจสุ วิมาเนสุ จิรฏฺฐิติกา, เตปิ ตถาคตสฺส ธมฺมเทสนํ สุตฺวา เยภุยฺเยน ภยํ สํเวคํ สนฺตาสํ อาปชฺชนฺติ 'อนิจฺจา วต[๑] กิร โภ มยํ สมานา นิจฺจมฺหาติ อมญฺญิมฺห, อทฺธุวา ฯเปฯ อสสฺสตา วต กิร โภ มยํ สมานา สสฺสตมฺหาติ อมญฺญิมฺห, มยมฺปิ กิร โภ อนิจฺจา อทฺธุวา อสสฺสตา สกฺกาย-

"เมื่อพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธ-เจ้า ฯลฯ เสด็จอุบัติขึ้นในโลก พระองค์ทรงแสดงธรรมว่า 'รูปเป็นดังนี้ เหตุเกิดขึ้นแห่งรูป เป็นดังนี้ ความดับแห่งรูปเป็นดังนี้. เวทนาเป็นดังนี้. สัญญาเป็นดังนี้. สังขารเป็นดังนี้. วิญญาณเป็นดังนี้ เหตุเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นดังนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นดังนี้'. ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้เทวดาทั้งหลายที่มีอายุยืน มีวรรณะ มากด้วยความสุข ผู้ดำรงอยู่ได้นานในวิมานสูง ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระตถาคตแล้วโดยมาก ต่างก็ถึงความกลัว ความสังเวช ความสะดุ้งว่า 'ผู้เจริญทั้งหลาย ได้ยินว่า เราทั้งหลายเป็นผู้ไม่เที่ยงแท้ แต่เข้าใจว่าเที่ยง เราทั้งหลายเป็นผู้ไม่ยั่งยืนเลย แต่

---

[๑] ปาฬิยมฺปน อนิจฺจาว... อทฺธุวาว... อสสฺสตาว... อิติ ทิสฺสติ.

ปริยาปนฺนา''ติ.[๑]
เอวํ เทวานํ ภยุปฺปตฺติ อาคตา.

ได้เข้าใจว่ายั่งยืน ฯลฯ ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ยินว่า เราทั้งหลายไม่แน่นอน แต่ได้เข้าใจว่าแน่นอน, ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ยินว่า ถึงพวกเรา ก็เป็นผู้ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่แน่นอน นับเนื่องแล้วในกายตน'' ดังนี้.

ขนฺธปญฺจกํ, ตเทกเทโส วา อตฺตวาทีหิ ''อตฺตา''ติ ปริกปฺปิยติ, ตญฺจ เอกนฺตโต อนิจฺจํ, ทุกฺขญฺจาติ อาห ''ยํ หิ อนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขญฺจา''ติอาทิ. ตีสุ ทุกฺขตาสุ สงฺขารทุกฺขตาว พฺยาปินี, ''ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขนฺ''ติ จ อธิปฺเปตาติ วุตฺตํ ''อนิจฺจตํ วา อุทยพฺพยปฏิปีฬนํ วา''ติ.

ขันธ์ ๕ หรือส่วนหนึ่งของขันธ์ ๕ นั้น พวกอัตตวาทีคาดคิดเอาว่า ''เป็นอัตตา'' ก็ขันธ์ ๕ นั้นไม่เที่ยง และเป็นทุกข์โดยส่วนเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ''เพราะสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์'' ดังนี้เป็นต้น. ความเป็นทุกข์ประจำสังขาร ซึมซาบไปในความเป็นทุกข์ทั้ง ๓ อย่าง ท่านประสงค์เอาว่า ''สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์'' ดังนี้ ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ''(ไม่อาจ

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๔. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๔๓.

อตฺตา อภวิสฺสาติ "การโก เวทโก สยํวสี"ติ เอวํภูโต อตฺตา อภวิสฺสาติ อธิปฺปาโย. เอวํ หิ สติ รูปสฺส อาพาธาย สํวตฺตนํ อยุชฺชมานกํ สิยา. ยถา รูปกฺขนฺเธ อเภทโต ติวิธํ สมฺมสนํ, เภทโต เตตฺตึสวิธํ, เอวํ เวทนากฺขนฺธาทีสุปีติ อิมมตฺถํ "เอส นโย"ติ อติทิสติ.

เตน ขนฺธวเสน ตาว เภทโต ปญฺจสฏฺฐิอธิกา สตสมฺมสนวารา หสฺสิตา โหนฺติ. อิมินา นเยน ทฺวารฉกฺกาทีสุปิ ยถารหํ สมฺมสนเภโท เวทิตพฺโพ.

ห้าม) ความไม่เที่ยง หรือความเกิด ความเสื่อม และความบีบคั้น".

คำว่า หากรูปนี้ จักได้เป็นอัตตาไซร้ อธิบายว่า หากจักได้เป็นอัตตาที่เป็นอย่างนี้ คือ "เป็นผู้สร้าง ผู้เสวย ผู้มีอำนาจในตน". ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ ความเป็นไปเพื่ออาพาธของรูป ก็พึงเป็นเรื่องไม่ควร. สัมมสนะ ๓ อย่าง โดยไม่แยกกันในรูปขันธ์ จัดเป็น ๓๓ อย่าง โดยแยกกัน ฉันใด แม้ในขันธ์ที่เหลือมีเวทนาขันธ์เป็นต้น ก็ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงต่อไปถึงเนื้อความนี้ว่า "มีนัยนี้".

ด้วยเหตุนั้น จึงเป็นอันท่านได้แสดงวาระแห่งสัมมสนะได้ ๑๖๕ วาระ โดยแยกกันด้วยอำนาจขันธ์ก่อน. บัณฑิตพึงทราบความต่างแห่งสัมมสนะ ตามควร แม้ในทวาร-ฉักกะเป็นต้น ตามนัยนี้.

๖๙๖. นิยมโต สงฺขตาทิเภทํ โหตีติ เอกํเสน สงฺขตตาทิวิเสสวนฺตํ โหติ อสงฺขตาทิสภาเว อนิจฺจตาย อสมฺภวโต. อสฺสาติ อนิจฺจสฺส. ปริยายทสฺสนตฺถนฺติ เววจนทสฺสนตฺถํ, ตํ ปน "ขยธมฺมนฺ"ติอาทีนํ วเสน เวทิตพฺพํ, น ปุริมานํ ติณฺณํ.

๖๙๖. คำว่า รูปนั้น ก็เป็นประเภทสังขตะเป็นต้น โดยแน่นอน ความว่า รูปนั้นก็มีความต่าง โดยความเป็นสังขตะเป็นต้นโดยส่วนเดียว เพราะในสภาวะแห่งอสังขตะเป็นต้น ก็ไม่มีความเป็นของไม่เที่ยง. บทว่า อสฺส โยค อนิจฺจสฺส แปลว่าแห่งอนิจศัพท์นั้น. คำว่า เพื่อแสดงปริยาย คือเพื่อแสดงไวพจน์. ก็การแสดงไวพจน์นั้น พึงทราบด้วยอำนาจแห่งคำว่า "ขยธมฺมํ" มีความสิ้นไปเป็นธรรมดาเป็นต้น มิใช่ด้วยอำนาจแห่งคำทั้ง ๓ ข้างต้น.

น หิ ตเทว ตสฺส ปริยาโย โหติ, นาปิ สงฺขตปฏิจฺจสมุปฺปนฺนปทานิ หุตฺวา อภาวทีปนโต ปากภาวทีปนโต. ปากภาวทีปเนน ปน อนิจฺจตาย สาธนปกฺเข ติฏฺฐนฺติ. เตเนว หิ สพฺเพสํ ปทานํ ปริยายตาภาวโต "นานากาเรหิ วา"ติ วิกปฺปนฺตรํ คหิตํ. มนสิการปฺปวตฺติทสฺสนตฺถนฺติ อนิจฺจตาย อุปฺพฺรูหนมนสิการปฺปวตฺติทสฺสนตฺถํ.

ก็คำทั้ง ๓ นั้นแหละ หาเป็นคำปริยายแห่งอนิจศัพท์นั้นไม่, ทั้งเพราะมิใช่เป็นสังขตบทและปฏิจสมุปบันบทแสดงความไม่มี เพราะแสดงความเป็นผล. ก็บททั้งหลาย ย่อมตั้งอยู่ในฝ่ายที่ให้สำเร็จ ความเป็นของไม่เที่ยง ด้วยการแสดงความเป็นผล. ก็ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านจึงถือเอาวิกัปอื่น ว่า "โดยอาการต่าง ๆ" เพราะภาวะคือความที่บททั้งปวงเป็นคำปริยาย. คำว่า เพื่อ

<u>แสดงความเป็นไปแห่งมนสิการ</u> ความว่า เพื่อแสดงความเป็นไปแห่งมนสิการ คือ ความเพิ่มพูนความเป็นของไม่เที่ยง.

จตฺตาฬีสาการอนุปสฺสนากถาวณฺณนา

๖๙๗. <u>โสติ</u> โยคาวจโร. <u>ตสฺสาติ</u> ยถาวุตฺตเภทสฺส อนิจฺจตาทิสมฺมสนสฺส. <u>ถิรภาวตฺถายาติ</u> ทฬฺหภาวตฺถาย อนิจฺจตาทิ-[1] อาการสฺส ปุนปฺปุนํ มนสิกาโร วิย พหุลีการภาวโต. ยํ ตํ ภควตา เอตสฺส วิภงฺเค อนิจฺจตาทิสมฺมสนํ[1] วุตฺตนฺติ สมฺพนฺโธ.

พรรณนากถาว่าด้วยการพิจารณาตามโดยอาการ ๔๐

๖๙๗. บทว่า <u>โส</u> โยค โยคาวจโร แปลว่า โยคาวจรนั้น. บทว่า <u>ตสฺส</u> โยค ยถาวุตฺตเภทสฺส อนิจฺจตาทิสมฺมสนสฺส แปลว่า แห่งการพิจารณาความเป็นของไม่เที่ยง ซึ่งมีประเภทตามที่กล่าวแล้วนั้น. บทว่า <u>ถิรภาวตฺถาย</u> แปลว่า เพื่อประโยชน์แก่ความมั่นคง เพราะภาวะคือการกระทำให้มากเหมือนอย่างการมนสิการบ่อย ๆ ซึ่งอาการมีความเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น.

[1] ฉ. อนิจฺจาทิ...

สัมพันธ์บาลีว่า ยํ ตํ ภควตา เอตสฺส วิภงฺเค อนิจฺจตาทิสมฺมสนํ วุตฺตํ. แปลว่า อนิจจาทิสัมมสนะนั้นใด ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในวิภังค์แห่งปาฐะนั้น.

อนุโลมิกนฺติ อริยมคฺคาธิคมสฺส อนุกูลํ. ขนฺตินฺติ ญาณขนฺตึ. ญาณํ หิ วิสยสภาวํ โอคาเหตฺวา วตฺตนาเน ขมติ สหตีติ ขนฺตีติ วุจฺจติ. สมฺมตฺตนิยามนฺติ อริยมคฺคํ.

คำว่า อันเป็นอนุโลม คือ อันอนุกูลแก่การบรรลุอริยมรรค. คำว่า ขันติ ได้แก่ ขันติ คือญาณ. จริงอยู่ ญาณ ท่านเรียกว่า ขันติ เพราะความหมายว่า อดทน คือ ทน ในการกำหนด หยั่งลงสู่ความเป็นอารมณ์. คำว่า สัมมัตตนิยาม ได้แก่ อริยมรรค.

โส หิ สมฺมาทิฏฺฐิอาทิสมฺมตฺตญฺเจว อนิวตฺติธมฺมตาย นิยาโม จาติ วุจฺจติ. "อาทินา นเยนา"ติ อิมินา "ปญฺจกฺขนฺเธ ทุกฺขโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ, ขนฺธานํ นิโรโธ สุขํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมตี"ติ[๑] เอวมาทิโก ปาฬิเสโส โรคาทิปฏิปกฺขโยชนาวเสน วิตฺถาเรตพฺโพ.

จริงอยู่ อริยมรรคนั้น ท่านกล่าวเป็นความถูกต้อง คือ มีสัมมาทิฐิเป็นต้นด้วย เป็นความแน่นอน เพราะมีความไม่หวนกลับเป็นธรรมดาด้วย. ด้วยคำว่า "โดยนัยมีอาทิว่า" นี้ บัณฑิตพึงขยายความปาฐะที่เหลือมีอาทิอย่างนี้ว่า "ภิกษุเมื่อเห็นเบญจขันธ์โดยอาการเป็นทุกข์ ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์ เป็น

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๖๓๐ (ภูมิพโลภิกขุ ๒/๓๔๖).

ความสุขเป็นนิพพาน ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม" ดังนี้ ให้พิสดาร โดยเกี่ยวกับคำประกอบธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ มีอาการเป็นโรคเป็นต้น.

"ขนฺธานํ นิโรโธ นิจฺจํ นิพฺพานนฺ"ติ วจเนน สงฺขารานํ ทุกฺขโรคภาวาทิปฏิปกฺโข[๑] นิพฺพานสฺส สุขาโรคฺยาทิภาโว. "อาทินา นเยนา"ติ เอตฺถ นยคฺคหเณน ทีปิโตติ อวเสโส สพฺโพ ปาโฐ ปกาสิโต เอว โหตีติ.

ด้วยคำว่า "ความดับแห่งขันธ์ เป็นความเที่ยง เป็นนิพพาน" ท่านได้แสดงความที่นิพพานเป็นความสุข และความไม่มีโรคเป็นต้น ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อความที่สังขารเป็นความทุกข์ และเป็นอาการเป็นโรคเป็นต้น ด้วยการถือเอานัยในคำว่า "โดยนัยมีอาทิว่า" นี้ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นอันประกาศปาฐะทั้งหมดที่เหลือนั่นเองแล.

กามญฺเจตํ จตฺตาฬีสาย อากาเรหิ สมฺมสนํ อนุโลมญาเณ ภาเวตพฺพวิธานํ. เตนาห "อนุโลมญาณํ วิภชนฺเตน ฯเปฯ วุตฺตนฺ"ติ, อิโต ปฏฺฐาย ปน กตปริจยสฺเสว กิจฺจาวหํ โหตีติ อิธาปิ วุตฺตนฺติ[๒] ทฏฺฐพฺพํ.

ก็สัมมสนะ โดยอาการ ๔๐ นี้ เป็นแบบที่พึงเจริญในอนุโลมญาณ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงจำแนกอนุโลมญาณ ฯลฯ ตรัสไว้" ดังนี้ ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น ตั้งแต่นี้ไป

[๑] ฉ. ทุกฺขโรคตาทิปฏิปกฺโข.
[๒] ฉ. วุตฺตนฺตีติ.

ตสฺสาปีติ น เกวลํ กลาปสมฺมสนสฺเสว, อถ โข ยถาทสฺสิตสฺส จตฺตาฬีสปฺปเภทสฺส อนิจฺจาทิสมฺมสนสฺสาปิ.

พึงเห็นว่า ท่านกล่าวไว้แม้ในที่นี้ เพราะสัมมสนะนี้ เป็นเรื่องนำกิจมาให้ แก่โยคาวจรผู้กระทำความคุ้นแล้ว นั่นเอง. บทว่า ตสฺสาปิ ความว่า มิใช่แห่งกลาปสัมมสนะ อย่างเดียวเท่านั้น โดยที่แท้แม้แห่งอนิจจาทิสัมมสนะซึ่งมีประเภท ๔๐ ตามที่ได้แสดงไว้แล้ว.

ตํ หิ อนุโลมิกขนฺตึ ปฏิลาภาย, สมฺมตฺตนิยาโมกฺกมนาย จ สํวตฺตนโต เอกํสโต อิจฺฉิตพฺพํ. วุตฺตํ หิ :

ก็อนิจจาทิสัมมสนะนั้น จำปรารถนาโดยส่วนเดียว เพราะเป็นไป เพื่อการได้อนุโลมิกขันติญาณ และเพื่อการก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม. ข้อนี้ สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า :

"โส วต ภิกฺขเว ภิกฺขุ กิญฺจิ[๑] สงฺขารํ นิจฺจโต สมนุปสฺสนฺโต อนุโลมิกาย ขนฺติยา สมนฺนาคโต ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, อนุโลมิกาย ขนฺติยา อสมนฺนาคโต

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ว่า ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นสังขารไร ๆ ว่าเป็นของเที่ยง จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมิกขันติญาณนี้ ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ข้อที่ว่า ภิกษุผู้ไม่ประกอบ

---

๑ ฉ. กญฺจิ.

สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, สมฺมตฺตนิยามํ อโนกฺกมนฺโต[๑] โสตาปตฺติผลํ วา ฯเปฯ อรหตฺตผลํ[๒] วา สจฺฉิกริสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. โส วต ภิกฺขเว ภิกฺขุ สพฺพสงฺขารานํ[๓] อนิจฺจโต สมนุปสฺสนฺโต"ติอาทิ[๔] สุกฺกปกฺโข วิตฺถาเรตพฺโพ.

ด้วยอนุโลมิกขันติญาณ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม นี้ ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ข้อที่ว่า ภิกษุผู้ไม่ก้าวลงสู่สัมมัตต-นิยาม จักกระทำให้แจ้งซึ่งโสดา-ปัตติผล ฯลฯ หรือซึ่งอรหัตผล นี้ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้. บัณฑิตพึงพรรณนาปาฐะอันเป็นสุกกปักษ์ มีอาทิว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ว่า ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นของไม่เที่ยง" ดังนี้ให้พิสดาร.

ตถา "โส วต ภิกฺขเว ภิกฺขุ กิญฺจิ[๕] สงฺขารํ สุขโต, ทุกฺขโต, กิญฺจิ[๕] ธมฺมํ อตฺตโต, อนตฺตโต"ติ[๖] วิตฺถาเรตพฺโพ.

อนึ่ง พึงพรรณนาปาฐะว่า "ดูกรภิกษุทั้ง-หลาย ข้อที่ว่า ภิกษุนั้นหนอ พิจารณาเห็นสังขารไร ๆ ว่าเป็นสุข ว่าเป็นทุกข์

---

[๑] ฉ. อโนกฺกมมาโน.
[๒] ฉ. อรหตฺตํ.
[๓] ฉ. สพฺพสงฺขาเร.
[๔] องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๙๑, ขุ. ป. ๓๑/๖๒๗. (ภูมิพโลภิกขุ ๒/๓๔๑).
[๕] ฉ. กญฺจิ.
[๖] ฉ. นิพฺพานํ ทุกฺขโต สุขโตติ อิเม ปาจา น ทิสฺสนฺติ, ขุ. ป. ๓๑/๖๒๗-๖๒๘ (ภูมิพโลภิกขุ ๒/๓๔๑).

พิจารณาเห็นธรรมไร ๆ ว่าเป็นอัตตา ว่าเป็นอนัตตา" ดังนี้ให้พิสดาร.

๖๙๘. เอเกกํ ขนฺธํ อนิจฺจาทิสมฺมสนสฺส วเสน สมฺมสตีติ สมฺพนฺโธ. ตสฺส ปน สมฺมสนสฺส ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ สาธารณตาย "เอเกกํ ขนฺธนฺ"ติ วุตฺตํ. อนจฺจนฺติกตายาติ อจฺจนฺติกตาภาวโต, อสสฺสตตายาติ อตฺโถ. สสฺสตญฺหิ อจฺจนฺติกํ ปราย โกฏิยา อภาวโต. อาทิอนฺตวนฺตตายาติ ปุพฺพาปรโกฏิวนฺตตาย, อุทยพฺพยธมฺมโตติ อตฺโถ. อนิจฺจโต สมฺมสตีติ สมฺพนฺโธ. เอส นโย สพฺพตฺถ.

๖๙๘. สัมพันธ์ความบาลีว่า เอเกกํ ขนฺธํ อนิจฺจาทิสมฺมสนสฺส วเสน สมฺมสติ แปลว่า โยคาวจรภิกษุ ย่อมพิจารณาขันธ์แต่ละอย่าง ด้วยอำนาจอนิจจาทิสัมมสนะ. ก็เพราะความที่สัมมสนะนั้น เป็นกิจทั่วไปแก่ปัญจขันธ์ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ขันธ์แต่ละอย่าง". บทว่า อนจฺจนฺติกตาย ความว่า เพราะไม่มีความแน่นอน ความว่า เพราะเป็นความไม่ยั่งยืน. ด้วยว่า สิ่งที่ยั่งยืน ได้แก่ สิ่งที่แน่นอน เพราะไม่มีส่วนสุดเบื้องปลาย. บทว่า อาทิอนฺตวนฺตตาย ความว่า เพราะมันมีที่สุดเบื้องต้นและเบื้องปลาย อธิบายว่า เพราะมีความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปเป็นธรรมดา. เชื่อมความบาลีว่า อนิจฺจโต สมฺมสติ แปลว่า ย่อมพิจารณาโดยอาการชื่อว่าไม่เที่ยง. ในทุกบท ก็มีนัยนี้.

คุณเพ็ญลักษณ์ อินทร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อนิจฺจโตติ จ อทฺธุวโต. เอตํ หิ น นิจฺจํ, ขณิกตาย อสทาภาวิตาย วา น อิจฺจํ น อุปคนฺตพฺพนฺติ อนิจฺจํ. อุปฺปาทวยปฏิปีฬนตายาติ อุปฺปาเทน, วเยน จ ปฏิปฏิ[๑] ขเณ ขเณ ตํสมงฺคิโน วิพาธนสภาวตฺตา, เตหิ วา สยเมว วิพาเธตพฺพตฺตา. อุทยพฺพยวนฺโต หิ ธมฺมา อภิณฺหํ เตหิ ปฏิปีฬิตา เอว โหนฺติ, ยา ปีฬนา "สงฺขารทุกฺขตา"ติ. วุจฺจติ.

ก็บทว่า อนิจฺจโต แปลว่า โดยอาการไม่ยั่งยืน. ก็ขันธ์นี้ ชื่อว่า อนิจฺจํ เพราะมีความหมายว่า ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อนิจฺจํ เพราะมีความหมายว่า อันบุคคลไม่พึงถึง คือ ไม่พึงเข้าถึง เพราะความที่มันเป็นของชั่วขณะ คือ เพราะความที่มันไม่ใช่มีทุกเมื่อ. คำว่า เพราะภาวะ คือความบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ความว่า เพราะความที่ขันธ์ อันมีความพร้อมเพรียงด้วยทุกข์นั้นมีสภาพเบียดเบียนทุก ๆ ขณะ โดยเฉพาะ ๆ ด้วยความเกิดขึ้น และด้วยความเสื่อมไป หรือเพราะความที่มันถูกความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปเหล่านั้น พึงเบียดเบียนเองนั่นเทียว. จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายที่มีความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปย่อมเป็นสภาวะถูกความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปเหล่านั้นบีบคั้นโดยเฉพาะเนือง ๆ ทีเดียว ซึ่งท่านเรียกความบีบคั้นว่า "ความ

[๑] ฉ. ปติ ปติ.

เป็นสังขารทุกข์ คือเป็นความทุกข์ประจำสังขาร".

ทุกฺขวตฺถุตายาติ ติวิธสฺสาปิ ทุกฺขสฺส, สงฺสารทุกฺขสฺส[๑] อธิฏฺฐานภาวโต. ปจฺจยยาปนียตายาติ ยถารหํ ปจฺจเยหิ ยาเปตพฺพตาย. โรคมูลตายาติ มูลพฺยาธิ วิย อนุพนฺธพฺยาธีนํ มูลภาวโต. ปทหฺวเยนาปิ ยาปฺยโรคสทิสโตติ ทสฺเสติ. ยาปฺยพฺยาธิ หิ โรโค อิตโร อาพาโธติ.

คำว่า เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือ เพราะภาวะ คือเป็นที่รองรับแห่งทุกข์ทั้ง ๓ อย่าง และแห่งสังสารทุกข์. คำว่า เพราะพึงประทังอยู่ได้ด้วยปัจจัย ความว่า เพราะความเป็นสิ่งที่พึงให้เป็นไปด้วยปัจจัยทั้งหลายตามควร. คำว่า เพราะความเป็นมูลแห่งโรค ความว่า เพราะความเป็นมูลแห่งพยาธิที่ติดตามเหมือนกับพยาธิที่เป็นมูล. แม้ด้วยบททั้ง ๒ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า เพราะเป็นเหมือนกับโรคที่เรื้อรัง. ก็พยาธิที่เรื้อรัง จัดเป็นโรค พยาธิ นอกนี้จัดเป็นอาพาธแล.

ทุกฺขตาสูลโยคิตายาติ ติวิธทุกฺขตาสงฺขาเตน รุชฺชเนน ยุตฺตตาย.[๒] กิเลสาสุจิปคฺฆรณตายาติ ยถารหํ อารมฺมณวเสน,

คำว่า เพราะเป็นสิ่งที่ประกอบด้วยความปวดคือความเป็นทุกข์ ได้แก่ เพราะภาวะ คือความประกอบด้วยความเสียดแทง กล่าว

---

[๑] ก. สงฺขารทุกฺขสฺส.

[๒] ฉ. ยุชฺชตาย.

สมนุนาคมวเสน จ ราคาทิกิเลสาสุจิวิสฺสนฺทนโต. อหุตฺวา สมฺภวโต อุปฺปตฺติยา อุทฺธุมาตตา.

คือความเป็นทุกข์ ๓ อย่าง. คำว่า เพราะความเป็นที่ไหลออกแห่งสิ่งไม่สะอาด คือกิเลส ความว่า เพราะเป็นที่หลั่งออกแห่งสิ่งไม่สะอาด คือกิเลสมีราคะเป็นต้น ด้วยอำนาจอารมณ์ และด้วยอำนาจการประกอบตามควร. ชื่อว่า ความบวมขึ้น ด้วยการเกิดขึ้น เพราะความไม่มีแล้วก็มีขึ้น.

อนฺโตตุทนตายาติ อพฺภนฺตเร ตุทนโต. ทุกฺขเวทนาทโย วิย หิ อิเม สงฺขารา อตฺตภาวสฺส อพฺภนฺตรคตา เอว อุทยพฺพยวเสน ตุทนฺติ. อริยมคฺคสญฺญาเสน วินา นีหริตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย ทุนฺนีหรณียตา ตณฺหาทิฏฺฐาภินิเวสทฬฺหภาวโต. อฆนฺติ ปาปํ วิย อริยชเนหิ วิครหิตพฺพํ.

บทว่า อนฺโตตุทนตาย แปลว่า เพราะทิ่มแทงอยู่ภายใน. จริงอยู่ สังขารเหล่านี้ ก็เหมือนทุกขเวทนาเป็นต้น อยู่ภายในอัตภาพนั้นเอง ทิ่มแทงด้วยอำนาจความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป. ชื่อว่า เป็นสิ่งที่ชักออกได้ยาก เพราะเว้นจากคืมคืออริยมรรค ใคร ๆ ไม่อาจจะชักออกได้ เหตุที่เป็นสิ่งยึดมั่นด้วยตัณหาภินิเวส และทิฏฐาภินิเวส. บทว่า อฆํ แปลว่า เป็นเหมือนของชั่ว คือ อันอริยชนทั้งหลายพึงติเตียน.

สตฺตานํ อนตฺถชนนโต อวฑฺฒิอาวหํ, ปาปสฺส จ วตฺถุภูตํ ขนฺธปญฺจกนฺติ อาห "วิครห ฯเปฯ อฆโต"ติ. อเสริภาวชนกตายาติ ปรวสตาชนนโต. ยถา คิลาโน อญฺเญหิ สํเวสนวุฏฺฐาปนาทินา ปรปฏิพนฺธสรีรวุตฺติโก อเสรี, เอวเมเตปิ อเสริภาวชนกา.

ขันธ์ ๕ นำความไม่เจริญมา เพราะทำให้เกิดความฉิบหายแก่สัตว์ทั้งหลาย และเป็นที่ตั้งแห่งความชั่ว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยอาการ ชื่อว่าเป็นของชั่ว เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความติเตียน" ดังนี้. คำว่า เพราะเป็นสิ่งที่ยังความไม่เสรีให้เกิด ความว่า เพราะยังความเนื่องด้วยคนอื่นให้เกิด. เปรียบเหมือนคนไข้ มีความเป็นไปเนื่องด้วยผู้อื่น โดยที่คนอื่นป้อนข้าวและอุ้มลุกขึ้นเป็นต้น ไม่มีเสรีฉันใด แม้สังขารเหล่านี้ก็เหมือนฉันนั้น เพราะยังความไม่เสรีให้เกิด.

อวสตายาติ อวสวตฺตนโต. ยถา ปโรสตนฺโต ปุริโส ปรสฺส วสํ น คจฺฉติ, เอวํ สุภสุขาทิภาเวน วเส วตฺเตตุํ อสกฺกุเณยฺยโต.

คำว่า เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ได้แก่ เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ. บุรุษมีจำนวนเกินร้อยคนเป็นที่สุด ย่อมไม่ไปสู่อำนาจของผู้อื่น ฉันใด เพราะใคร ๆ ไม่อาจจะให้เป็นไปในอำนาจ ด้วยความเป็นของงามและเป็นสุขเป็นต้นเหมือนฉันนั้น.

อวิเธยฺยตายาติ "มา ชีรถ, มา มียถา"ติ-อาทินา วิธาตุํ อสกฺกุเณยฺยภาวโต[๑] ปลุชฺชนตายาติ พฺยาธิอาทีหิ ปกาเรหิ ฉิชฺชนโต วินสฺสนโต. เตหิ เอว วา อาพฺยสนโต. พฺยสนฏฺโฐ หิ โลกสทฺโท, ปสทฺโท ภุสฏฺโฐ หฏฺฐพฺโพ. พฺยาธิอาทีหิ จ ขนฺธานํ พฺยสนนฺติ.

คำว่า เพราะไม่เชื่อฟัง ความว่า เพราะใคร ๆ ไม่อาจจะจัดการ ด้วยคำว่า "ท่านอย่าแก่เลย อย่าตายเลย" ดังนี้เป็นต้นได้. บทว่า ปลุชฺชนตาย ความว่า เพราะขาดไป คือ เพราะพินาศไป ด้วยประการทั้งหลายมีพยาธิเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เพราะฉิบหายไปอย่างยิ่ง ด้วยประการทั้งหลายมีพยาธิเป็นต้นเหล่านั้น. ก็โลกศัพท์มีอรรถฉิบหาย ป ศัพท์ พึงเห็นว่ามีอรรถว่าอย่าง-ยิ่ง. ก็ขันธ์ทั้งหลาย ฉิบหายไปด้วยประการทั้งหลายมีพยาธิเป็นต้น.

พฺยสนาวหภาเวน เอตีติ อีติ, อาคนฺตุกานํ อกุสลปกฺขิยานํ พฺยสนเหตูนํ เอตํ อธิวจนํ. ขนฺธา จ เอทิสาติ อาห "อเนกพฺยสนาวหนตาย[๒] อีติโต"ติ.

ชื่อว่า อีติ (จัญไร) ด้วยความหมายว่ามาถึงด้วยภาวะนำมาซึ่งความฉิบหาย คำว่า อีติ นี้ เป็นชื่อเหตุแห่งความฉิบหายที่เป็นไปในฝ่ายอกุศลที่จรมา. ก็ขันธ์ทั้งหลายเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยอาการชื่อว่าเป็นจัญไร เพราะนำมาซึ่งความฉิบหายเป็นอเนก".

---

๑ ฉ. อสกฺกุเณยฺยโต.

๒ ฉ. ...วหตาย.

อุปทฺทวตีติ อุปทฺทโว, อนตฺถํ ชเนนฺโต อภิภวติ อชฺโฌตฺถรตีติ อตฺโถ, ราชทณฺฑาทีนํ เอตํ อธิวจนํ. ขนฺธา จ เอทิสาติ วุตฺตํ "อวิทิตานํ ฯเปฯ อุปทฺทวโต"ติ ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกภยาวหโต, อภยปฏิปกฺขโต จ ขนฺธา ภยนฺติ อาห "สพฺพภยานํ ฯเปฯ ภยโต"ติ.

ชื่อว่า อุบาทว์ เพราะมีความหมายว่า ย่อมเข้าไปเบียดเบียน อธิบายว่า ยังความฉิบหายให้เกิด ครอบงำ ท่วมทับ คำว่า อุบาทว์นี้ เป็นชื่อของอันตรายมีราชทัณฑ์เป็นต้น. และขันธ์ทั้งหลายก็เป็นเช่นนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยอาการ ชื่อว่าเป็นอุบาทว์ เพราะนำอนัตถผลใหญ่ ๆ ที่ไม่รู้มา และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งอุบาทว์ทั้งปวง". ขันธ์ทั้งหลายชื่อว่าเป็นภัย เพราะนำภัยอันเป็นไปในทิฐธรรม และเป็นไปในสัมปรายภพมาให้ และเพราะตรงกันข้าม กับสิ่งที่ไม่เป็นภัย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยอาการชื่อว่าเป็นภัย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งภัยทั้งปวง ฯลฯ".

พหิทฺธา ญาติพฺยสนาทีหิ, อชฺฌตฺตํ ราคาทีหิ อนตฺเถหิ อุปสชฺชนฏฺเฐน, อุปสคฺคสทิสตาย จ อุปสคฺคโต[1] อุปสคฺโคติ จ เทวตูปสํหาร-

ชื่อว่า อุปสรรค เพราะอรรถว่าขัดข้องด้วยอนัตถะทั้งหลาย มีความฉิบหายแห่งญาติเป็นต้นในภายนอก และมีราคะเป็นต้นใน

[1] ฉ. อุปสคฺโค.

วเสน ปวตฺโต พฺยาธิอาทิอนตฺโถ. โส อตฺถกาเมน มุหุตฺตมฺปิ น อชฺฌุเปกฺขิตพฺโพ โหติ. เตน วุตฺตํ "อเนเกหิ ฯเปฯ อุปสคฺคโต"ติ.

ภายใน และเพราะเป็นเหมือนกับตัวอุปสรรค. ก็คำว่า อุปสรรค ได้แก่ อนัตถะมีพยาธิเป็นต้น ที่เป็นไปด้วยอำนาจเทวดาดลบันดาล. อุปสรรคนั้นเป็นสิ่งที่ผู้ใคร่ความเจริญ ไม่พึงเพิกเฉยแม้แต่ครู่เดียว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยอาการ ชื่อว่าเป็นอุปสรรค เพราะถูกอนัตถะหลายอย่างติดตาม ฯลฯ".

โทสูปสฏฺฐตายาติ อารมฺมณโต, สมฺปโยคโต จ ราคาทิโทเสหิ อุเปตตาย. โลกธมฺมา ลาภาทิเหตุกา อนุนยปฏิฆา, เตหิ, พฺยาธิอาทีหิ จ อนวฏฺฐิตตา จลิตตา[๑]

คำว่า เพราะถูกสิ่งที่เป็นโทษขัดขวาง ได้แก่ เพราะประกอบด้วยสิ่งที่เป็นโทษมีราคะเป็นต้น โดยเป็นอารมณ์ และโดยการสัมประโยค. โลกธรรมทั้งหลายมีลาภเป็นต้นเป็นเหตุ เป็นทั้งความยินดีและยินร้าย ความที่ขันธ์ไม่หยุดลงด้วยโลกธรรมเหล่านั้น และด้วยประการมีพยาธิเป็นต้น ชื่อว่า ความไหว.

อุปกฺกเมนาติ อตฺตโน, ปรสฺส วา ปโยเคน. สรเสนาติ สภาเวน.

คำว่า โดยการกระทำ ได้แก่ โดยการขวนขวายของตนหรือของคนอื่น. คำว่า

---

[๑] ฉ. ปจลิตตา.

ปภงฺคุปคมนสีลตา ภิทุรตา. สพฺพาวตฺถ-นิปาติตายาติ รุกฺขผลํ วิย อติตรุณกาลโต ปฏฺฐาย สพฺพาสุ อวตฺถาสุ นิปตนสีลตาย.

โดยเป็นเอง คือ โดยสภาพ. ความมีปรกติเข้าถึงความแตกสลาย ได้แก่ ความแตกทำลาย. คำว่า เพราะมีปรกติตกไปทุกอาการ ความว่า เพราะมีปรกติตกไปในอาการทุกอย่าง ตั้งแต่กาลที่เป็นเด็กเล็กเหมือนอย่างผลของต้นไม้.

อปนีตสฺสปิ[๑] สพฺเพน สพฺพํ อสารตาย ถิรภาวสฺส อภาวตาย. ถิรํ หิ ธุวํ นาม โหติ. ตายิตุํ รกฺขิตุํ อสมตฺถตาย น ตายโนติ อตายโน, ตพฺภาโว อตายนตา. ตาณาสีสาย อุปคตสฺส อลพฺภเนยฺยเขมตา.

ชื่อว่า เพราะไม่มีภาวะที่มั่นคง เพราะสิ่งที่แม้มิได้ตกไป ก็เป็นสิ่งไม่มีแก่นสารทุกสิ่งทุกอย่าง. ก็สิ่งที่มั่นคง ย่อมเป็นสิ่งชื่อว่ายั่งยืน. สภาวะใด ไม่ใช่ผู้คุ้มครอง เพราะความที่ไม่สามารถจะคุ้มครอง คือรักษาไว้ เหตุนั้น สภาวะนั้น จึงชื่อว่า อตายโน แปลว่า ไม่คุ้มครอง ภาวะของสภาวะที่ไม่คุ้มครองนั้น ชื่อว่า อตายนตา แปลว่า ความไม่มีที่คุ้มครอง. สิ่งที่เข้าถึงด้วยความหวังไม่ได้ซึ่งความคุ้มครอง เป็นสิ่งที่หาความปลอดภัยไม่ได้.

---

[๑] ฉ. อนิปติสฺสปิ.

ทุกฺขภีติยา อุปลียนาธิปฺปาเยน อลฺลียิตุํ. ทุกฺขนิวตฺตนํ เลณกิจฺจํ. ชาติอาทิภยานํ หึสนํ วิธมนํ ภยสารณตฺตํ.[๑] ยถาปริกปฺปิเตหีติ ปรมตฺถโต อวิชฺชมาเนหิ พาเลหิ ปริกปฺปิตปฺปกาเรหิ. ริตฺตตายาติ วิวิตฺตตาย, วิรหิตตายาติ อตฺโถ. อนฺโตสาราภาโว ริตฺตตา. สา เอว จ ตุจฺฉตาติ อาห "ริตฺตตฺตาเยว ตุจฺฉโต"ติ.

ชื่อว่า จะหลบซ่อนได้ ด้วยความประสงค์จะเข้าไปหลบ เพราะความกลัวทุกข์. การห้ามความทุกข์ ชื่อว่า ทำหน้าที่กำบัง. การเบียดเบียน คือความขจัดภัยมีชาติเป็นต้น ชื่อว่า ความเป็นที่กำจัดภัย. คำว่า ตามที่พวกคนเขลาคาดคิดเอา ความว่า โดยประการที่พวกคนเขลาซึ่งไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์คาดคิดเอา. บทว่า ริตฺตตาย แปลว่า เพราะเป็นความว่าง อธิบายว่า เพราะเป็นความเว้น. ความไม่มีสาระในภายใน ชื่อว่า ความว่าง. ก็ความว่างนั่นแหละเป็นความเปล่า เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่า โดยอาการว่างเพราะเป็นความเปล่านั่นเอง".

อปฺปกตฺตาติ ปริตฺตตฺตา, ลามกตฺตา วา. ธุวสาราภาวาทีหิ สทฺธึ อตฺตสาราภาวํ ริตฺตปเทน วตฺวา นิพฺพตฺติตมตฺตสาราภาวเมว สุญฺญปเทน ทสฺเสตุํ "สามิ ฯเปฯ สุญฺญโต"ติ วุตฺตํ.

บทว่า อปฺปกตฺตา แปลว่า เพราะความเป็นของเล็กน้อย หรือแปลว่า เพราะความเป็นของต่ำทราม. ท่านอาจารย์ครั้นแสดงความไม่มีสาระคืออัตตา พร้อมกับความไม่มีสาระคือความยั่งยืนเป็นต้น ด้วยบทว่า ว่าง แล้ว

---

[๑] ฉ. ภยสารกตฺตํ.

ประสงค์จะแสดงความไม่มีสาระ เพียงแต่ทำให้บังเกิดเท่านั้น ด้วยบทว่า เป็นของสูญ จึงกล่าวว่า "โดยอาการชื่อว่าสูญ เพราะว่างจากเจ้าของผู้ครอง ผู้สร้าง ผู้เสวย และผู้ดูแลรักษา".

ยถา เกนจิ สามิอาทิลกฺขเณน อตฺตนา สุญฺญา เอเต, เอวํ สยมฺปิ อตฺตสภาโวติ อาห "สยญฺจ ฯเปฯ อนตฺตโต"ติ. น อตฺตาติ หิ อนตฺตาติปิ[๑] วุตฺตํ.[๒]

ขันธ์เหล่านี้เป็นของสูญจากตนไร ๆ ซึ่งมีความเป็นเจ้าของเป็นต้นเป็นลักษณะ ด้วยประการใด แม้ตนเอง ก็ไม่มีสภาวะคือตนนั้น เหตุนั้น จึงกล่าวว่า "โดยอาการชื่อว่ามิใช่ตน เพราะแม้ตนเองก็มิได้เป็นเจ้าของ" เป็นต้น. ก็สภาวะ ชื่อว่าอนัตตา เพราะความหมายว่า ไม่ใช่อัตตา.

ปวตฺติทุกฺขตายาติ ภวปฺปวตฺติทุกฺขภาวโต. ภวปฺปวตฺติ จ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ อนิจฺจาทิอากาเรน ปวตฺตนเมว, โส จ อาทีนโวติ.[๓] ยถาห "ยํ ภิกฺขเว

คำว่า เพราะเป็นปวัตติทุกข์ คือ เพราะความเป็นทุกข์ โดยยังเป็นไปอยู่ในภพ. ก็ความยังเป็นไปอยู่ในภพ ก็คือความเป็นไป โดยอาการมีความไม่เที่ยง

---

[๑] ฉ. อนตฺตาติ.

[๒] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

[๓] ฉ. อิติสทฺโท น ทิสฺสติ.

ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมา. อยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธสุ อาทีนโว"ติ เตนาห "ทุกฺขสฺส จ อาทีนวตายา"ติ.

เป็นต้นแห่งขันธ์ ๕ นั่นเอง และอันนั้นเป็นตัวโทษ. อย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุปาทานขันธ์ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา อันใด. ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นโทษในอุปาทานขันธ์ ๕" ดังนี้. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และเพราะความที่ทุกข์เป็นตัวโทษ".

อาทีนนฺติ ภาวนปุํสกนิทฺเทโส ยถา "เอกมนฺตนฺ"ติ? อติวิย กปณนฺติ อตฺโถ. ภุสตฺโถ หิ อยํ อา-กาโร. ยถา "ทฺวิธา ฉินฺทกํ วิจฺฉินฺทกนฺ"ติ เอตฺถ ทฺวิ-สทฺทสฺส อตฺเถ วิ-สทฺโท, เอวมิธาปีติ อาห "เทฺวธา ปริณามปกติตาย วิปริณามธมฺโม"ติ.

บทว่า อาทีนํ เป็นบทแสดงภาวนปุงสกะ ความหมายว่า เข็ญใจเกินเปรียบ เหมือนคำว่า "เอกมนฺตํ". ก็ อา อักษรนี้มีความหมายว่ายิ่ง. วิ-ศัพท์ เป็นไปในอรรถแห่ง ทฺวิ-ศัพท์ เช่นในคำว่า "ทฺวิธา ฉินฺทกํ วิจฺฉินฺทกํ" ขาดออกเป็น ๒ ท่อน ชื่อว่า วิจฺฉินฺทกํ นี้ ฉันใด แม้ในคำว่า วิปริณามธมฺมโต นี้ ก็เหมือนฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เทฺวธา ปริณามปกติตาย วิปริณามธมฺมโต" แปลว่า โดย

---

๑ ที. สี. ๙/๖๙.

อาการเป็นวิปริณามธรรม เพราะมีความเปลี่ยนแปลงเป็นปรกติโดยอาการ ๒ อย่างดังนี้.

วิปริณาโม จ วิปรีตสภาวาปตฺติ. ทุพฺพลตายาติ สรสภิทุรตาย พลาภาวโต. ทุพฺพลมฺปิ กิญฺจิ มุทุกมฺมญฺญาภาเวน ทุปฺปธํสิยา. อิเม ปน สุเภทา เอวาติ[๑] อาห "เผคฺคุ วิย สุขภญฺชนียตาย จา"ติ.

ก็ความเปลี่ยนแปลง ได้แก่ การถึงสภาวะที่วิปริต. บทว่า ทุพฺพลตาย ความว่า เพราะความไม่มีกำลัง เพราะมีความทำลายไปโดยสภาพ. ก็ของบางอย่างแม้ไม่มีกำลัง ก็เป็นสิ่งที่ถูกกำจัดได้ยาก เพราะความเป็นของอ่อน และไม่มีความเป็นของควรแก่การงาน. ส่วนขันธ์เหล่านี้ถูกกำจัดได้ง่ายทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะเป็นสิ่งพึงหักได้ง่ายเหมือนไม้กระพี้".

อฆสฺส ปาปสฺส เหตุตา อฆเหตุตา. ขนฺธปฺปฏิพทฺธเมว หิ สพฺพํ กิพฺพิสนฺติ. อิเม รูปาทโย สุขเหตุ, น ทุกฺขเหตูติ ชนิตวิสฺสาสานํ หนนสีลตาย, ขนฺเธสุ หิ "เอตํ

ความเป็นเหตุแห่งความชั่ว คือบาป ชื่อว่า อฆเหตุตา แปลว่า ความเป็นเหตุแห่งความชั่ว. ก็สิ่งที่เนื่องด้วยขันธ์นั่นเองทั้งหมดร้ายกาจแล. ก็เพราะภาวะที่มีความ

---

[๑] ฉ. สุปฺปธํสิยา เอวาติ.

มมา''ติ คาหวเสน สตฺตา พฺยสนํ ปาปุณนฺติ, วิสฺสาสํ วา หนนฺตีติ วิสฺสาสฆาติโน, ตพฺภาวโต.

ทำลาย ความไว้วางใจที่ทำให้เกิดว่า ขันธ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นเหล่านี้ เป็นเหตุแห่งสุข มิใช่เหตุแห่งทุกข์ สัตว์ทั้งหลาย จึงถึงความพินาศหรือทำลายความไว้วางใจ ด้วยอำนาจความยึดถือในขันธ์ทั้งหลายว่า "นี่ของเรา" เหตุนั้น สัตว์เหล่านั้น จึงชื่อว่า วิสฺสาสฆาติโน ผู้มีปรกติทำลายความไว้วางใจ เพราะภาวะแห่งสัตว์ผู้มีปรกติทำลายความไว้วางใจนั้น.

วิคตภวตายาติ อปคตวุฑฺฒิตาย. วิภวตณฺหา, วิภวทิฏฺฐิ จ วิภโว อุตฺตรปทโลเปน, ตโต วิภวโต ปิตุสทิสสฺส วา สภาวเหตุโน วิภวโต วินาสโต สมฺภูตตาย. อาสวานํ อารมฺมณาทินา ปจฺจยภาโว อาสวปทฏฺฐานตา. พีชาทิโก อสาธารโณ เหตุ, ภูตสลิลาทิโก สาธารโณ ปจฺจโย. เอส นโย อชฺฌตฺเตปิ.

บทว่า วิคตภวตาย ความว่า เพราะมีความเจริญไปปราศแล้ว. วิภวตัณหา และวิภวทิฐิ ก็ชื่อว่า วิภโว ด้วยการลบบทเบื้องปลาย โดยอาการเป็นวิภวะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง โดยอาการเป็นวิภวะแห่งเหตุของสภาวะซึ่งเป็นเหมือนบิดา เพราะเป็นสิ่งเกิดมาแต่ความพินาศ. ความเป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัยเป็นต้น แก่อาสวะทั้งหลาย ชื่อว่า ความเป็นปทัฏฐานแห่งอาสวะ. เหตุที่ไม่ทั่วไปมีพืชเป็นต้น ชื่อว่า

เหตุ เหตุที่ทั่วไป มีภูต (สิ่งมีชีวิต) และน้ำเป็นต้น ชื่อว่าปัจจัย. แม้ในของภายในก็นัยนี้.

เตหิ สเมจฺจ สํภุยฺย[1] กโต สงฺขโต. มจฺจุมารสฺส อธิฏฺฐานภาเวน, กิเลสมารสฺส ปจฺจยภาเวน สํวฑฺฒนโต อามิสภูตตา. ขนฺธาปิ ขนฺธานํ อามิสภูตา ปจฺจยภาเวน สํวฑฺฒนโต, ตทนฺโตคธา อภิสงฺขารา. เทวปุตฺตมารสฺส ปน "มเมตนฺ"ติ อธิมานวเสน อามิสภาโวติ ขนฺธาทิมารานมฺปิ อิเมสํ ยถารหํ อามิสภูตตา วตฺตพฺพา. ธมฺมสทฺโท "ชาติธมฺมานนฺ"ติอาทีสุ[2] วิย ปกติอฏฺโฐ "ธมฺมปฏิสมฺภิทา"ติอาทีสุ[3] วิย เหตุอฏฺโฐ จาติ อาห "ชาติชราพฺยาธิมรณปกติตาย, โสกปริเทวอุปายาสเหตุตาย จา"ติ.

ธรรมที่ถูกเหตุปัจจัยเหล่านั้นประชุมกัน คือร่วมกันปรุงแต่งขึ้น ชื่อว่า สังขตะ. ชื่อว่าความเป็นเหยื่อ เพราะทำให้เติบโตขึ้นด้วยเป็นที่รองรับของมัจจุมาร และด้วยความเป็นปัจจัย แก่กิเลสมาร. แม้ขันธ์ทั้งหลายก็ชื่อว่าเป็นเหยื่อของขันธ์ทั้งหลาย เพราะทำให้เติบโตขึ้น ด้วยความเป็นปัจจัย สภาวะทั้งหลายที่หยั่งลงภายในขันธ์เหล่านั้นจัดเป็นอภิสังขาร. ก็ความที่ขันธ์เป็นเหยื่อของเทวปุตตมาร ด้วยอำนาจอธิมานะว่า "นี้เป็นของเรา" เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงกล่าวความที่ขันธ์เหล่านี้ เป็นเหยื่อตามควรแม้ของมารมีขันธมารเป็นต้น. ธมฺมศัพท์

---

[1] ฉ. สมฺภูย.
[2] ม. อุ. ๑๔/๕๕๒. ขุ. ป. ๓๑/๕๖ (ภูมิพโลภิกขุ ๑/๖๐).
[3] อภิ. วิ. ๓๕/๓๙๙, ๔๐๐.

มีอรรถว่า ปกติ เช่นในคำว่า "ชาติธมฺมานํ" มีความเกิดเป็นปกติเป็นต้น และมีอรรถว่าเหตุ เช่นในคำว่า "ธมฺมปฏิสมฺภิทา" ความแตกฉานในเหตุ เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ชาติชราพฺยาธิมรณปกติตาย เพราะมีชาติ ชราพยาธิ และมรณะเป็นปกติ โสกปริเทวอุปายาสเหตุตาย จ และเพราะเป็นเหตุแห่งโสกะ ปริเทวะ และอุปายาส.

สงฺกิเลสตฺตยคฺคหเณน ตเทกฏฺฐานํ ทสนฺนํ กิเลสวตฺถูนมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. ตทารมฺมณาปิ หิ ธมฺมา ตทนติวตฺตนโต สงฺกิเลสิกา เอว. ตถา ขุทฺทา, ตณฺหา, ชฏาทีสุ สรีรสฺส, สงฺกิเลสสฺส จ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

ด้วยการถือเอา สังกิเลสทั้ง ๓ พึงเห็นการสงเคราะห์ แม้กิเลสวัตถุ ๑๐ อย่าง ที่ตั้งอยู่เป็นอันเดียวกันกับสังกิเลสทั้ง ๓ นั้น. ก็ธรรมแม้มีกิเลสวัตถุเหล่านั้น เป็นอารมณ์ ก็ชื่อว่ามีความเศร้าหมองทีเดียว เพราะไม่เป็นไปล่วงกิเลสวัตถุเหล่านั้น ไปได้. อนึ่ง พึงเห็นการสงเคราะห์เอาสรีระและสังกิเลสเข้าไว้ในคำเป็นต้นว่า ขุทฺทา ความหิว ตณฺหา ความอยาก ชฏา ความรกเป็นต้น.

จตฺตาฬีสาปิ สมฺมสนานิ ตีสุ อนุปสฺสนาสุ อนฺโตคธาเนวาติ ตทนฺโต- คธภาวํ ทสฺเสตุํ "เอตฺถ หี"ติอาทิ วุตฺตํ. อนิจฺจานุปสฺสนานิ สรูปโต, ปริยายโต จ อนิจฺจภาววิภาวนโต. เอส นโย อิตเรสุปิ. "อสารกโต"ติ หิ อิทํ นิจฺจสาราภาววิภาวนํ.

สัมมสนะทั้ง ๔๐ อย่าง ผนวกเข้าภายใน ในอนุปัสสนาทั้ง ๓ นั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "ก็ในสัมมสนะ ๔๐ นี้" เป็นต้น เพื่อจะแสดงภาวะที่ผนวกเข้าภายใน ในอนุปัสสนานั้น. ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา เพราะแสดงความเป็นของไม่เที่ยงโดยสรูป และโดยปริยาย. แม้ในบทนอกนี้ก็มีนัยนี้แล. คำว่า "โดยอาการไม่มีแก่น" นี้ เป็นคำแสดงความไม่มีแก่นสารอยู่เป็นนิตย์.

เอตฺตาวตา กลาปโต ธมฺเม สงฺคเหตฺวา นยโต สมฺมสนมตฺตํ ทสฺสิตํ, น ตาว อนุปทธมฺมวิปสฺสนา วิหิตาติ "สมฺมสนารมฺภวิธานนฺ"ติ วุตฺตํ.

ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ท่านอาจารย์ได้สงเคราะห์ธรรมทั้งหลาย โดยเป็นกลาป (คือเป็นกลุ่ม) แล้วแสดงเพียงสัมมสนะโดยนัย ยังมิได้จัดธรรมวิปัสสนาตามลำดับบทก่อน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "นี่เป็นวิธีทำสัมมสนะ" ดังนี้.

อินฺทฺริยติกฺขการณนวกกถาวณฺณนา

๖๙๙. เอกจฺจสฺส ติกฺขินฺทฺริยสฺส มหาปญฺญสฺส นยวิปสฺสนาวเสเนว อุทยพฺพยญาณํ อุปฺปชฺชติ, อิตรสฺส นุปฺปชฺชติ. ตํ สนฺธาย "ยสฺส ปน ฯเปฯ น สมฺปชฺชตี"ติ วุตฺตํ. อุทยพฺพยญาณุปฺปตฺติ หิ อิธ นยวิปสฺสนาย สมฺปชฺชนนฺติ อธิปฺเปตํ. เตน "นวหากาเรหิ อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ ภวนฺติ ฯเปฯ อนฺตรา จ อพฺโพสาเนนา"ติ เอวํ วุตฺตานํ นวนฺนํ อาการานํ วเสน อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ กตฺวา สปฺปายานิ เสวมาเนน สมฺมสิตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ.

พรรณนากถาว่าด้วยเหตุทำอินทรีย์ให้กล้า ๙ ประการ

๖๙๙. อุทยัพพยญาณ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจนยวิปัสสนานั่นเทียว แก่โยคีบางคนผู้มีอินทรีย์แก่กล้า มีปัญญามากย่อมไม่เกิดขึ้นแก่โยคีนอกนี้. ท่านอาจารย์หมายถึงความข้อนั้น จึงกล่าวว่า "แต่เมื่อโยคาวจรใด แม้ทำโยคะโดยนยวิปัสสนาอย่างนี้ นยวิปัสสนาก็ยังไม่สำเร็จ" ดังนี้. ก็ความเกิดขึ้นแห่งอุทยัพพยญาณ ท่านประสงค์ว่าเป็นความสำเร็จแห่งนยวิปัสสนา ในที่นี้. สัมพันธ์บาลีว่า เตน "นวหากาเรหิ อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ ภวนฺติ ฯเปฯ อนฺตรา จ อพฺโพสาเนนา"ติ เอวํ วุตฺตานํ นวนฺนํ อาการานํ วเสน อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ กตฺวา สปฺปายานิ เสวมาเนน สมฺมสิตพฺพํ แปลความว่าโยคีนั้น พึงทำอินทรีย์ให้กล้าด้วยอำนาจอาการ ๙ อย่าง ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "อินทรีย์ทั้งหลายย่อมกล้าแข็งด้วยอาการ ๙ คือ ฯลฯ ยังภาวนาให้ถึง

พร้อมโดยไม่เลิกเสียในระหว่าง ๆ" ดังนี้ แล้วเสพสัปปายะพิจารณา.

เตนาติ โยคินา. นวหากาเรหีติ วกฺขมาเนหิ นวหิ อากาเรหิ. อินฺทฺริยานีติ สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิ. ติกฺขานีติ ติขิณานิ วิสทานิ สูรานิ. อุปฺปนฺนุปฺปนฺนานนฺติ ขเณ ขเณ อุปฺปนฺนานํ อุปฺปนฺนานํ. สงฺขารานนฺติ วิปสฺสิยมานานํ รูปารูปธมฺมานํ.

บทว่า เตน โยค โยคินา แปลว่า โยคีนั้น. คำว่า ด้วยอาการ ๙ คือ ด้วยอาการ ๙ อย่าง ที่กำลังจะกล่าวต่อไป. คำว่า อินทรีย์ ได้แก่ อินทรีย์มีสัทธาเป็นต้น. คำว่า กล้า คือ คม คล่องแคล่วอาจหาญ. คำว่า ที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ได้แก่ ที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ทุก ๆ ขณะ. คำว่า แห่งสังขารทั้งหลาย คือ แห่งรูปธรรมและอรูปธรรมที่โยคีกำลังเจริญวิปัสสนาอยู่.

ขยเมวาติ ปจฺฉิมํ อุปฺปาทํ ทิสฺวา ตํ มุญฺจิตฺวา ขยเมว ภงฺคเมว ปสฺสติ. ตสฺส ตถาขยทสฺสนปสุตสฺส วิปสฺสนาปญฺญา ติกฺขา สูรา วหติ, อิตรานิ จ อินฺทฺริยานิ. ตตฺถาติ ขยทสฺสเน. สกฺกจฺจกิริยายาติ อาทรการิตาย, ยถา ขยทสฺสนปรเมว[1]

คำว่า ความสิ้นไปถ่ายเดียว คือ ย่อมเห็นความเกิดขึ้นก่อน แล้วปล่อยความเกิดขึ้นนั้น เห็นความสิ้นไปถ่ายเดียว คือความดับถ่ายเดียว. วิปัสสนาปัญญาของโยคีนั้น ผู้ขวนขวายในการเห็นความสิ้นไปอย่างนั้น ย่อมกล้าแข็งอาจหาญนำไป และอินทรีย์นอกนี้

---

๑ ฉ. ขยทสฺสนปรเมเนว.

วิปสฺสนาญาณํ ปวตฺตติ, เอวํ ตํ อาทรชาโต สมฺปาเทติ.

ก็เช่นกัน. บทว่า ตตฺถ โยค ขยทสฺสเน แปลว่าในการเห็นความสิ้นไปนั้น. คำว่า โดยสักกัจจกิริยา คือโดยความเป็นผู้กระทำโดยเอื้อเฟื้อ คือ โยคี ย่อมเป็นผู้เอื้อเฟื้อยังวิปัสสนาญาณนั้นให้ถึงพร้อมโดยประการที่วิปัสสนาญาณจะเป็นไป โดยอาการมีการเห็นความสิ้นไป เป็นอย่างยิ่งเท่านั้น.

สาตจฺจกิริยายาติ อวิจฺเฉทกิริยาย, ยถา วิปสฺสนาญาณํ ขยทสฺสนวเสน นิรนฺตรเมว ปวตฺตติ, เอวํ ยุตฺตปฺปยุตฺโต นํ สมฺปาเทติ. สปฺปายกิริยายาติ อนุรูปกิริยาย อาวาสาทิสตฺตวิธสปฺปายาเสวนกิริยาย.

คำว่า โดยสาตัจจกิริยา คือ โดยการกระทำไม่ขาดสาย คือ โยคีเป็นผู้ขวนขวายแล้ว ประกอบแล้วยังวิปัสสนาญาณนั้นให้ถึงพร้อมโดยประการที่วิปัสสนาญาณ จะเป็นไปด้วยอำนาจการเห็นความสิ้นไป ติดต่อกันทีเดียว. คำว่า โดยสัปปายกิริยา คือ โดยกิริยาที่สมควร ได้แก่ โดยกิริยาคือการเสพสัปปายะ ๗ อย่าง มีอาวาสสัปปายะเป็นต้น.

นิมิตฺตคฺคาเหนาติ ยถา มนสิกโรนฺตสฺส วิปสฺสนาสมาธิ อุปฺปนฺโน, ตสฺส อาการสฺส สลฺลกฺขณวเสน สมถนิมิตฺตคฺคหเณน สมฺปาเทตีติ สมฺพนฺโธ. อนุปฺปวตฺตนตายาติ

คำว่า โดยการจับนิมิตของสมาธิ เชื่อมความว่า เมื่อโยคีมนสิการอยู่โดยอาการใด วิปัสสนาสมาธิจึงเกิดขึ้น โยคีย่อมยังวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อม โดยการจับสมถ-

อนุรูปโต ปวตฺตเนน ภาวนาจิตฺตสฺส ลีนภาเว ปีติวีริยธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺคานํ อุทฺธฏภาเว ปสฺสทฺธิสมาธิอุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคานํ พฺรูหเนนาติ อตฺโถ.

นิมิต ด้วยอำนาจการกำหนดอาการนั้น. คำว่า โดยกิริยายังโพชฌงค์ให้เป็นไปตามควร ความว่า โดยการยังโพชฌงค์ให้เป็นไปโดยสมควร คือ เมื่อภาวนาจิตหดหู่ ก็โดยเจริญปีติสัมโพชฌงค์วิริยสัมโพชฌงค์และธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เมื่อภาวนาจิตฟุ้งซ่าน ก็โดยเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

กาเย จ ชีวิเต จ อนเปกฺขตนฺติ อตฺตโน กาเย อสุจิภาเวน พาหิรกอวิญฺญาณกกุณเป วิย ชีวิเต อหิตาวหปจฺจตฺถิเก วิย นิรเปกฺขจิตฺตตํ[๑] อุปฏฺฐเปติ. ตตฺถ จ อภิภุยฺย เนกฺขมฺมเมนาติ ตสฺมึ กายจิตฺเต อนเปกฺขภาเวน อินฺทฺริยานํ ติกฺขภาวาปาทเนน อุปฺปนฺนํ ทุกฺขํ[๒] วีริเยน อภิภวิตฺวา ภาวนํ สมฺปาเทตีติ.[๓] อนฺตราติ ยถาธิปฺเปตาย ภาวนาสิทฺธิยา อนฺตราว.

คำว่า ความเป็นผู้ไม่ไยดีในร่างกายและชีวิต คือ เข้าไปตั้งไว้ซึ่งจิตไม่มีความไยดีในร่างกายของตน ซึ่งเปรียบเหมือนซากศพไม่มีวิญญาณในภายนอก ด้วยความเป็นของไม่สะอาด ในชีวิต ซึ่งเปรียบเหมือนข้าศึกผู้นำสิ่งไม่เป็นประโยชน์มาให้. คำว่า และโดยการข่มออกไปในกายและจิตนั้น ความว่า โยคีย่อมข่มทุกข์ที่เกิดแล้ว ด้วยวิริยะ โดยการให้ถึงความแก่กล้า แห่งอินทรีย์ทั้ง–

[๑] ฉ. นิรเปกฺขจิตฺตํ.
[๒] ฉ. อุปฺปนฺนํ อุปฺปนฺนํ ทุกฺขํ.
[๓] ฉ. สมฺปาเทติ.

อพฺโพสาเนนาติ อสงฺโกจเนน.

หลาย ยังภาวนาให้ถึงพร้อมด้วยความเป็นผู้ไม่ไยดีในร่างกายและชีวิตนั้น. คำว่า ในระหว่าง คือ ในระหว่างแห่งความสำเร็จภาวนาตามที่ประสงค์. คำว่า โดยไม่เลิก คือ โดยไม่ถดถอย.

เอวํ วุตฺตานนฺติ เอวํ "นวหากาเรหิ อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ ภวนฺตี"ติอาทินา อฏฺฐกถายํ วุตฺตานํ. เอตฺถ จ ยถา นาม สุขุมานํ มุตฺตาปวาฬาทีนํ วิชฺฌเน สุขุมตเรน เวธเนน ภวิตพฺพํ, เอวเมว สณฺหสุขุมานํ รูปารูปธมฺมานํ, ปจฺจยสฺส จ ปริคฺคณฺหเน ติกฺเขน ญาเณน ภวิตพฺพํ. เตสํ ปน ขยวยทสฺสเน[๑] ติกฺขตเรน ภวิตพฺพํ.

บทว่า เอวํ วุตฺตานํ แปลว่า ที่กล่าวไว้อย่างนี้ คือ ที่กล่าวไว้ในอรรถกถาโดยนัยมีอาทิว่า "อินทรีย์ย่อมแก่กล้า โดยอาการ ๙ อย่าง" ดังนี้. ก็ในอธิการนี้ เปรียบเหมือนในการเจาะแก้วมุกดา และแก้วประพาฬเป็นต้นที่ประณีต ต้องมีเครื่องเจาะที่ละเอียดยิ่งฉันใด ในการกำหนดจับรูปธรรมและอรูปธรรมที่ละเอียดสุขุม และในการกำหนดจับปัจจัยของรูปธรรม และอรูปธรรม ก็จำต้องมีญาณที่กล้าแข็งเหมือนฉันนั้น แต่ในการเห็นความสิ้นไปและเสื่อมไปของรูปธรรมและอรูปธรรมเหล่านั้น จำต้องมีญาณที่กล้าแข็งยิ่ง.

---

[๑] ก. ขยวยทสฺสเนน.

ติกฺขตรตา จสฺส นิสานสิลายํ สณฺหมฏฺฐตา-กรเณน[๑] วิย ผรสุธาราย นิสิตภาวา-ปาทเนน อินฺทฺริยานํ ติกฺขภาวาปาทเนน สาเธตพฺพา. ตํ จ เยหิ นวหิ อากาเรหิ โหติ, เตสุ ขณิกานํ สงฺขารานํ ขเณ ขเณ ภิชฺชนาการทสฺสนํ ปฐมํ วุตฺตํ "อุปฺปนฺนุปฺปนฺนานํ สงฺขารานํ ขยเมว ปสฺสตี"ติ. อสติ ญาณสฺส ติกฺขตรภาเว ตทภาวโต เสสินฺทฺริยติกฺขตา ตสฺส สมฺภารภาวโต วุตฺตา, อวินาภาวโต วา.

ก็ความที่ญาณนั้น เป็นธรรมชาติกล้าแข็งยิ่ง อันบัณฑิตพึงให้สำเร็จ ด้วยการทำให้อินทรีย์ถึงความกล้าแข็ง ด้วยการให้ถึงความฝนไว้เหมือนความที่คมขวานเป็นสิ่งที่คม ด้วยการทำความละเอียดเกลี้ยงที่ศิลา สำหรับลับฉะนั้น. ก็การยังอินทรีย์ให้ถึงความกล้าแข็งนั้น ย่อมมีได้ ด้วยอาการ ๙ เหล่าใด ในบรรดาอาการ ๙ เหล่านั้น ท่านอาจารย์กล่าวการเห็นอาการแตกทุก ๆ ขณะของสังขารที่มีอยู่ในขณะเป็นข้อแรกว่า "โยคีย่อมเห็นความสิ้นไปอย่างเดียว ของสังขารที่เกิดขึ้นแล้วขึ้นเล่า". เมื่อความที่ญาณเป็นธรรมชาติกล้าแข็งยิ่งไม่มีอยู่ ท่านก็กล่าวความเป็นอินทรีย์ที่เหลือกล้าแข็ง เพราะความเป็นองค์ประกอบ ของญาณนั้นบ้าง เพราะความไม่พรากกันบ้าง โดยที่ไม่มีความที่ญาณกล้าแข็งยิ่งนั้น.

---

[๑] ฉ. สณฺหมฏฺฐตาย กรเณน.

สกฺกจฺจกิริยาทิคฺคหณํ ปน ตสฺส อุปายทสฺสนํ. อสปฺปายานิ โภชนาทีนิ อนุปยุชฺชนาทิวเสน วชฺเชตฺวา สปฺปายานิ มตฺตโส เสวมาเนน. รูปารูปธมฺมานํ อจฺจนฺตวิธุรตาย เอกชฺฌํ อสมฺมสิตพฺพตฺตา, ตถา สมฺมสนสฺส จ อิธ อนธิปฺเปตตฺตา "กาเลน รูปํ สมฺมสิตพฺพํ, กาเลน อรูปนฺ"ติ วุตฺตํ.

ก็ศัพท์ว่า สักกัจจกิริยาเป็นต้น เป็นการแสดงอุบายของญาณนั้น. เว้นอสัปปายะ มีโภชนะเป็นต้น ด้วยอำนาจการไม่เข้าไปประกอบเป็นต้น เสพสัปปายะ แต่พอประมาณ. เพราะมิต้องสัมมสนะรวมกันโดยเหตุที่รูปธรรมและอรูปธรรม มีความต่างกันอย่างแท้จริง และเพราะในที่นี้ ท่านมิได้ประสงค์เอาสัมมสนะอย่างนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พิจารณารูปตามกาล พิจารณาอรูปตามกาล" ดังนี้.

ตตฺถาปิ จ รูปสฺส โอฬาริกตาย สุวิญฺเญยฺยตฺตา ปฐมํ สมฺมสิตพฺพตา วุตฺตา. นิพฺพตฺติ ปสฺสิตพฺพาติ ปฐมํ ตาว อาคมานุสารโต อนุมานวเสน ทฏฺฐพฺพา. ตโต ปรํ อนุกฺกเมน พลปฺปวตฺเต[๑] ภาวนาญาเณ ปจฺจกฺขโตปิ ทิสฺสตีติ.

ก็แม้ในรูปและอรูปเหล่านั้น เพราะความที่รูปเป็นสิ่งพึงเข้าใจได้ง่าย เหตุที่เป็นของหยาบ ท่านจึงกล่าวว่า ควรพิจารณาก่อน. คำว่า ควรดูความเกิด ความว่า ควรดูโดยการคาดเอาตามแนวพระบาลีที่มาในเบื้องต้นก่อน. ต่อจากนั้น จึงปรากฏแม้โดยประจักษ์ ในภาวนาญาณ ที่ถึงกำลังโดยลำดับแล.

---

๑ ฉ. พลปฺปตฺเต.

รูปนิพฺพตฺติปสฺสนาการกถาวณฺณนา

๗๐๐. สพฺเพสนฺติ กามาวจราทิอณฺฑชาทิเภทภินฺนานํ สพฺเพสํ สตฺตานํ. ปฐมํ กมฺมโต นิพฺพตฺตติ ตํมูลกตฺตา อุตุชาทิรูปานํ. ปรโต ปวตฺตนกกายทสกาทิวเสน ลพฺภมานํ ปพนฺธตฺตยํ, สนฺตติสีสํ วา สนฺธาย "ติสนฺตติวเสนา"ติ วุตฺตํ.

ทนฺธํ มนฺทํ จิเรน นิโรโธ เอตสฺสาติ ทนฺธนิโรธํ สตฺตรสจิตฺตกฺขณายุกตฺตา. เตนาห "ครุปริวตฺตี"ติ. เตนาติ ตสฺมา, ยสฺมา "ตโต สีฆตรํ โข ภิกฺขเว อายุสงฺขารา ขียนฺตี"ติ[๑] วจนโต รูปธมฺมาปิ อิตฺตรกาลา เอว, อรูปธมฺมา ปน เตหิ

พรรณนากถาว่าด้วยอาการดูความเกิดของรูป

๗๐๐. คำว่า ทั้งปวง คือ ของสัตว์ทั้งปวง ซึ่งต่างโดยประเภทมีฝ่ายกามาวจรเป็นต้น และมีสัตว์อัณฑชกำเนิดเป็นต้น. ชื่อว่า ย่อมเกิดแต่กรรมเป็นปฐม เพราะรูปมีอุตุชรูปเป็นต้น มีกัมมชรูปนั้นเป็นมูล. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ด้วยอำนาจสันตติ ๓" ดังนี้ หมายเอาความสืบต่อ ๓ อย่าง ที่ได้ด้วยอำนาจกายทสกะเป็นต้น ที่เป็นไปข้างหน้าหรือศัพท์อันเป็นประธานคือ สันตติ.

ความดับของรูปนี้ ช้า คือ อ่อนเชื่องช้า เหตุนั้น รูปนี้ ชื่อว่า ทนฺธนิโรธํ แปลว่า มีความดับช้า เพราะรูปมีอายุ ๑๗ ขณะจิต. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เปลี่ยนหนัก". คำว่า ด้วยเหตุนั้น คือ เพราะเหตุนั้น อธิบายว่า

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๓๑๐.

สาติสยํ อิตฺตรกาลา, ตสฺมา อาห ภควาติ อตฺโถ. อยํ[๑] ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วิตฺถาริตเมว.[๒]

เพราะแม้รูปธรรมทั้งหลาย ก็มีกาลอันนิดหน่อยเท่านั้น โดยมีพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายุสังขาร ย่อมสิ้นไปเร็วยิ่งกว่านั้นแล" ดังนี้ แต่อรูปธรรมทั้งหลายยังมีกาล อันนิดหน่อยยวดยิ่งไปกว่ารูปธรรมเหล่านั้น ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้. ก็คำใดที่ควรกล่าวในเรื่องนี้ คำนั้นข้าพเจ้าให้พิสดารแล้ว ในหนหลังนั่นเทียว.

เตหิ สทิสาติ จิตฺตสฺส อุปฺปาทภงฺคกฺขเณหิ สทิสา. สพฺเพสมฺปิ หิ สงฺขารานํ อุปฺปาทภงฺคกฺขเณสุ วิสทิสตา นตฺถิ, สมานกาลาว เต. ฐานปฺปตฺตนฺติ ฐิติกฺขณปฺปตฺตํ. เตนาติ ทุติยภวงฺคจิตฺเตน. วตฺถุรูปํ เอกสฺส จิตฺตสฺส นิสฺสโย หุตฺวา อญฺญสฺส น โหติ ฐเปตฺวา มรณาสนฺนํ, ตสฺมา วุตฺตํ "เตน สทฺธินฺ"ติอาทิ.

สองบทว่า เตหิ สทิสา แปลว่า เช่นเดียวกันกับอุปปาทขณะ และภังคขณะของจิตนั้น. ก็สังขารทั้งปวงไม่มีความแปลกกัน ในอุปปาทขณะและภังคขณะ สังขารเหล่านั้นมีกาลเท่านั้นนั่นเอง. บทว่า ฐานปฺปตฺตํ ความว่า ถึงฐิติขณะ. บทว่า เตน โยคทุติยภวงฺคจิตฺเตน แปลว่า ด้วยภวังคจิตดวงที่ ๒ นั้น. วัตถุรูป เป็นที่อาศัยของจิตดวงหนึ่ง แล้วย่อมไม่เป็นที่อาศัยของจิต

---

[๑] ฉ. ยํ.

[๒] ฉ. วิจาริตเมว.

ดวงอื่น เว้นไว้แต่คนผู้ใกล้ตาย ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กับด้วยภวังคจิตดวงที่ ๒ นั้น" เป็นต้น.

เอวํ ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย ยาว จุติจิตฺตสฺส อุปฺปตฺติ, ตํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ นิโรธํ ทสฺเสตุํ "ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺสา"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ฐานกฺขเณติ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ฐิติกฺขเณ. ยาว ปวตฺติ นาม อตฺถีติ ยาว สํสารปฺปวตฺติ นาม อตฺถิ, ยาว วา จิตฺตสฺส ปวตฺติ นาม อตฺถิ. อสญฺญุปฺปตฺติยํ หิ นตฺถิ จิตฺตปฺปวตฺตีติ.

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงความเกิดของรูปนั้น จำเดิมแต่ปฏิสนธิจนถึงความเกิดแห่งจุติจิต อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์จะแสดงความดับ จึงเริ่มคำว่า "แห่งปฏิสนธิจิต" เป็นต้น. คำว่า ในฐานะขณะ คือ ในฐิติขณะแห่งปฏิสนธิจิตนั้น. คำว่า ชื่อว่าปวัตติ ยังมีอยู่ตราบใด ความว่า ชื่อว่าสังสารปวัตติ (ความเป็นไปแห่งสงสาร) ยังมีอยู่ตราบใด หรือชื่อว่าปวัตติแห่งจิตยังมีอยู่ตราบใด. ก็ในการอุปบัติของอสัญญสัตว์ ไม่มีจิตปวัตติแล.

รูปูปปตฺติยํ สํเสทชา โอปปาติกสทิสาติ โอปปาติกานํเยว คหณํ. โอปปาติกานมฺปีติ ปิ-สทฺเทน วา สํเสทเช สมฺปิณฺเฑติ. สตฺตสนฺตติวเสนาติ จกฺขุทสกาทีนํ สตฺตนฺนํ สนฺตติสีสานํ วเสน.

ในการอุปบัติของรูปาวจรสัตว์ พวกที่เป็นสังเสทชะก็เหมือนกับโอปปาติกะ เหตุนั้น ท่านจึงถือเอา พวกโอปปาติกะอย่างเดียว. อีกอย่างหนึ่ง ด้วย ปิ-ศัพท์ ว่า โอปปาติกานมฺปิ (แม้สำหรับจำพวกโอปปาติก-

พลตำรวจเอกประมาณ-ท่านผู้หญิงเจริญ อดิเรกสาร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สัตว์) ท่านอาจารย์ย่อมประมวลเอาจำพวกสังเสทชะด้วย. คำว่า ด้วยอำนาจสันตติ ๗ อย่าง คือ ด้วยอำนาจศัพท์อันเป็นประธาน คือสันตติ ๗ อย่าง มีจักขุทสกะเป็นต้น.

๗๐๑. ตตฺถาติ กมฺมโต รูปปฺปวตฺติยํ. นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภูตํเยว อิธ กมฺมนฺติ อธิปฺเปตนฺติ อาห "กมฺมํ นาม กุสลากุสลเจตนา"ติ. ชีวิตนวกํ จกฺขุทสกาทิอนฺโตคธเมว กตฺวา "สมสตฺตติรูปนฺ"ติ วุตฺตํ.

๗๐๑. บทว่า ตตฺถ โยค กมฺมโต รูปปฺปวตฺติยํ แปลว่า ในความเป็นไปแห่งรูปจากกรรมนั้น. กรรมที่เป็นปัจจัยมีในขณะต่าง ๆ กันนั่นเอง ท่านประสงค์เอาว่ากรรม ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาชื่อว่ากรรม". ท่านอาจารย์กล่าวว่า "รูป ๗๐ ถ้วน" ดังนี้ เพราะกระทำชีวิตนวกรูปให้หยั่งลงภายในจักขุทสกะ เป็นต้นนั่นเอง.

ตํ วา จกฺขุทสกาทิ วิย สุขปริคฺคหํ น โหตีติ. ตเทวาติ ยถาวุตฺตํ วิปากกฺขนฺธกฏฺตารูปมาห. กมฺมณฺหิ กมฺมชสฺส ชนกํ,

อีกอย่างหนึ่ง ชีวิตนวกรูปนั้น ไม่เป็นรูปที่กำหนดได้ง่ายเหมือนอย่างจักขุทสกะเป็นต้นแล. ท่านอาจารย์กล่าวถึงวิปากขันธ์ และ

ปริปาจกํ จ[๑] โหติ ชีวิตินฺทฺริยสฺส, กมฺมชตฺติโน จ วเสน อนุรกฺขณสพฺภาวโต, อาหาราทิปฏิลาภเหตุตาย อุปตฺถมฺภกนิมิตฺตโต จ. เตนาห "อุปตฺถมฺภกปจฺจโยปิ โหตี"ติ.

กฎัตตารูปตามที่กล่าวแล้ว ว่า ตเทว. ด้วยว่ากรรมเป็นธรรมชาติ ยังกรรมชรูปให้เกิด ทั้งยังเป็นตัวบ่มชีวิตินทรีย์ด้วย เพราะมีการตามรักษา ด้วยอำนาจไฟ อันเกิดแต่กรรม และเพราะเป็นนิมิต แห่งอุปถัมภกปัจจัย ด้วยความเป็นเหตุแห่งการได้อาหารเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมเป็นแม้อุปถัมภกปัจจัย".

อุปตฺถมฺภกปจฺจยตาปสฺส[๒] อุปนิสฺสยปจฺจยวเสเนว เวทิตพฺพา. กมฺมํ ปจฺจโย เอตสฺสาติ กมฺมปจฺจยํ, ตเทว จิตฺตํ, ตํ สมุฏฺฐานํ เอตสฺสาติ กมฺมปจฺจยจิตฺตสมุฏฺฐานํ.

พึงทราบความที่กรรมนั้น เป็นอุปถัมภกปัจจัย โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยนั่นเอง. กรรมเป็นปัจจัยแก่ธรรมชาตินี้ เหตุนั้น ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า กมฺมปจฺจยํ แปลว่า มีกรรมเป็นปัจจัย ได้แก่ จิตที่มีกรรมเป็นปัจจัยนั้นแหละ จิตมีกรรมเป็นปัจจัยนั้น เป็นสมุฏฐานของรูปนี้ เหตุนั้น รูปนี้ ชื่อว่า กมฺมปจฺจยจิตฺตสมุฏฺฐานํ แปลว่า รูปมีจิตอันมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นปัจจัย.

---

[๑] ฉ. ปริปาจกมฺปิ.

[๒] ฉ. -จสฺส.

วิปากเจตสิกานมฺปิ กมฺมปจฺจยจิตฺต- สมุฏฺฐานตา วตฺตพฺพา, น วา วตฺตพฺพา กมฺมสมุฏฺฐานกมฺมปจฺจยคฺคหเณน คหิตตฺตา. ฐานปฺปตฺตา โอชา อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ อาหารานุคเต สรีเรติ คเหตพฺพํ.

บัณฑิตพึงกล่าวแม้ความที่เจตสิก อันเป็นวิบากทั้งหลายว่า มีจิตอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน หรือไม่พึงกล่าวบ้าง เพราะท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า รูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน และรูปมีกรรมเป็นปัจจัย. บัณฑิตพึงถือเอาว่า โอชารูปที่ถึงความตั้งอยู่ ย่อมยังโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น ในสรีระที่มีอาหารซึมซาบไปตาม.

ตตฺราปีติ กมฺมสมุฏฺฐานาหาร- สมุฏฺฐาเนปิ โอชฏฺฐมเก. จตสฺโส วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย ฆเฏตีติ สทิสสนฺตติวเสน จตสฺโส วา ปญฺจ วา รูปกลาปปฺปวตฺติโย สนฺตาเนติ. พาหิรปจฺจยวิเสเสน ปน วิสทิสา พหูปิ ปวตฺติโย ฆเฏตีติ วทนฺติ.

บทว่า ตตฺราปิ โยค โอชฏฺฐมเก แปลว่า ในโอชัฏฐมกรูป แม้นั้น คือ แม้ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน และมีอาหารเป็นสมุฏฐาน. คำว่า สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ ทอด ความว่า สืบต่อความเป็นไปแห่งรูปกลาป ๔ หรือ ๕ ทอด ด้วยอำนาจสันตติที่เหมือนกัน. อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ก็ย่อมสืบต่อความเป็นไป แม้มากที่ต่างกันด้วยความแปลกกันแห่งปัจจัยภายนอก.

ยถา กมฺมปจฺจยาหารสมุฏฺฐาเน ปเวณิฆฏนา, เอวํ กมฺมปจฺจยอุตุ-

ความสืบต่อโดยเชื้อสาย ในรูปอันมีอาหารซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัย เป็นสมุฏฐานเป็นฉันใด

สมุฏฺฐาเนปีติ ตํ ทสฺเสตุํ "กมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ นามา"ติอาทิ วุตฺตํ. เอตฺถ จ ยถา ตตฺถ ตตฺถ โกฏฺฐาเส ปรมฺปรปฺปวตฺตึ ทสฺเสนฺเตน อกมฺมชา ทุติยาทิปฺปวตฺติโย อสมฺเภเทน ทสฺสิตา, เอวํ กมฺมชาหารสมุฏฺฐานอุตุวเสน, กมฺมชอุตุสมุฏฺฐานาหารวเสน, กมฺมปจฺจยจิตฺตชาหารอุตุสมุฏฺฐานอุตุอาหารวเสน จ สมฺเภทวเสนาปิ รูปปฺปวตฺติ ทสฺเสตพฺพาติ วทนฺติ.

แม้ในรูปอันมีอุตุ ซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน ก็มีความสืบต่อโดยเชื้อสายเหมือนฉันนั้น เหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงความสืบต่อโดยเชื้อสายในรูป อันมีอุตุซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัย เป็นสมุฏฐานนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ชื่อว่า รูปมีอุตุ ซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัย เป็นสมุฏฐาน" ดังนี้. และในอธิการนี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ท่านอาจารย์เมื่อแสดงความเป็นไปต่อ ๆ กันในโกฏฐาสในรูปนั้น ๆ ได้แสดงความเป็นไปแห่งรูปมีครั้งที่ ๒ เป็นต้น ที่มิได้เกิดแต่กรรมโดยไม่ปะปนกันโดยประการใด ก็พึงแสดงความเป็นไปแห่งรูป แม้โดยอำนาจความปะปนกันเกี่ยวกับอุตุ ซึ่งมีอาหารอันเกิดแต่กรรมเป็นสมุฏฐาน เกี่ยวกับอาหารซึ่งมีอุตุอันเกิดแต่กรรมเป็นสมุฏฐาน และเกี่ยวกับอุตุและอาหาร อันมีอาหารและอุตุอันเกิดแต่จิต ซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน.

ตตฺถ กมฺมชโต ปวตฺตาหารา[๑] วิเสสปจฺจย-ลาเภ สติ ยถาวุตฺตปริมาณาหิ ปวตฺตีหิ อุทฺธมฺปิ ปวตฺติโย น ฆเฏนฺตีติ น สกฺกา วตฺตุํ. ตถา หิ "ทส ทฺวาทส วาเร ปวตฺตึ ฆเฏตี"ติ[๒], "เอวํ ทีฆมฺปิ อทฺธานํ อนุปาทินฺนกปกฺเข ฐตฺวาปิ อุตุสมุฏฺฐานํ ปวตฺตติ เอวา"ติ[๓] จ วกฺขติ.

ในบรรดารูปเหล่านั้น อาหารที่เป็นไปแต่กรรมชรูป เมื่อมีการได้ปัจจัยที่ต่างออกไป ใคร ๆ ไม่อาจกล่าวได้ว่า ไม่สืบต่อความเป็นไปแม้ยิ่งขึ้นกว่าความเป็นไป ซึ่งมีปริมาณตามที่กล่าวแล้ว. จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์จะกล่าวต่อไปว่า "สืบต่อความเป็นไป ๑๐ ถึง ๑๒ ทอด" ดังนี้ และว่า "รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐาน แม้ตั้งอยู่ในฝ่ายอนุปาทินนกรูปแล้ว ก็ยังเป็นไปอยู่แม้นาน ๆ ก็ได้โดยนัยดังกล่าวมาฉะนั้น".

๗๐๒. <u>ชนกาชนกา</u> <u>มตาติ</u> ปุริมกาติโกฏฺฐาสสงฺคหิตา ชนกา, ปจฺฉิม-โกฏฺฐาสิกา "โสฬสา"ติ วุตฺตา อชนกาติ มตา ญาตา. <u>กุสลกิริยโตติ</u> กุสลโต จ กิริยโต จ. อิริยาย กายิกกิริยาย ปวตฺติฏฺฐานตาย ปถภาวโต <u>อิริยาปโถ</u>, คมนาทิ, อตฺถโต ตทวตฺถา <u>รูปปฺปวตฺติ</u>.

๗๐๒. สองบทว่า <u>ชนกาชนกา</u> <u>มตา</u> ความว่า จิตที่สงเคราะห์ด้วย ๓ ส่วนข้างต้น บัณฑิตทราบแล้ว คือ รู้แล้วว่าเป็นจิตยังรูป อิริยาบถ และวิญญัติให้เกิด จิตที่อยู่ในส่วนเบื้องหลังที่ท่านกล่าวว่า "จิต ๑๖ ดวง" บัณฑิตทราบแล้ว คือ รู้แล้วว่าไม่ยังรูปอิริยาบถและวิญญัติให้เกิด. บทว่า

---

[๑] ฉ. ปวตฺตอาหารา.

[๒] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๒๔๓.

[๓] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๒๔๔.

กุสลกิริยโต แปลว่า โดยเป็นกุศล และโดยเป็นกิริยา. ชื่อว่า อิริยาบถ เพราะความเป็นทาง โดยความเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปของความเคลื่อนไหว คือกิริยาทางกาย ได้แก่ การเดินเป็นต้น โดยความหมาย ได้แก่ ความเป็นไปของรูปอันกำหนดลงด้วยการเคลื่อนไหว มีการเดินเป็นต้นนั้น.

กามญฺเจตฺถ รูปวินิมุตฺโต อิริยาปโถ, วิญฺญตฺติ จ นตฺถิ, ตถาปิ น สพฺพํ รูปสมุฏฺฐาปกํ จิตฺตํ อิริยาปถูปตฺถมฺภกํ, วิญฺญตฺติวิการุปฺปาทกญฺจ โหติ. ยํ ปน จิตฺตํ วิญฺญตฺติชนกํ, ตํ เอกํสโต อิตรสฺส ชนกํ อวินาภาวโต, ตถา อิริยาปถูปตฺถมฺภกํ รูปสฺส. เอตสฺส วิเสสสฺส ทสฺสนตฺถํ "รูปํ, อิริยาปถํ, วิญฺญตฺติญฺจา"ติ สมุจฺจโย กโต.

ก็ในความเป็นไปของรูปนี้ อิริยาบถและวิญญัติพ้นไปจากรูป ย่อมไม่มี โดยแท้ แม้ถึงอย่างนั้น หาใช่จิตที่ยังรูปให้ตั้งขึ้นทั้งหมดจะเป็นธรรมชาติอุปถัมภ์อิริยาบถ และยังวิการคือวิญญัติให้เกิด ก็หาไม่. ก็จิตดวงใดยังวิญญัติให้เกิด จิตดวงนั้นก็ยังอิริยาบถนอกนี้ให้เกิดโดยส่วนเดียว เพราะไม่พรากกัน จิตดวงที่อุปถัมภ์อิริยาบถก็ยังรูปให้เกิดเหมือนอย่างนั้น. เพื่อจะแสดงความต่างข้อนี้ ท่านอาจารย์จึงกระทำการรวมกันไว้ว่า "รูป อิริยาบถ และวิญญัติ".

วิปากวชฺชานีติ เอตฺถ วิปากาภิญฺญาทฺวยวชฺชานีติ วตฺตพฺพํ ตทญฺเญสํ เยว เสสคฺคหเณน วา[๑] คเหตพฺพตฺตา. น วา วตฺตพฺพํ เสสคฺคหเณเนว อภิญฺญาจิตฺตานมฺปิ นิวตฺเตตพฺพโต. น วิญฺญตฺตึ ชนยนฺติ มหคฺคตกุสลาทีนํ สนฺตภาเวน อวิปฺผาริกภาวโต.

ในคำว่า เว้นวิบากจิต นี้ ควรจะกล่าวว่า เว้นวิบากจิต และอภิญญาจิตทั้ง ๒ เพราะจิตดวงอื่นจากวิบากจิตและอภิญญาจิตทั้ง ๒ นั้นเอง พึงถือเอาด้วยศัพท์ว่า จิตที่เหลือ. อีกอย่างหนึ่ง ก็ไม่ควรกล่าว เพราะแม้อภิญญาจิต ก็พึงถูกห้ามไว้ ด้วยศัพท์ว่า จิตที่เหลือนั่นเอง. ชื่อว่า ไม่ยังวิญญัติให้เกิด เพราะความที่มหัคตกุศลเป็นต้น เป็นธรรมชาติไม่แผ่ไป ด้วยความเป็นธรรมชาติสงบ.

วิปฺผาริกเมว หิ กามาวจรกุสลาทิวิญฺญตฺตึ สมุฏฺฐาเปติ, อิริยาปถูปตฺถมฺภกานิ ปน โหนฺติ สติปิ สนฺตภาเว ฌานเวเคน สอุสฺสาหตฺตา, ยโต เตสํ ชวนกิจฺจตา. ปญฺจ ภวงฺคจิตฺตานีติ สมฺพนฺโธ.

ก็จิตมีกามาวจรกุศลเป็นต้น ที่แผ่ไปเท่านั้น ย่อมยังวิญญัติให้ตั้งขึ้น ก็แม้เมื่อมีความเป็นธรรมชาติสงบ จิตที่เป็นธรรมชาติอุปถัมภ์อิริยาบถได้ ก็เพราะมีอุตสาหะด้วยกำลังของฌาน ทั้งนี้ เพราะเป็นชวนกิจของจิตเหล่านั้น. สัมพันธ์ความบาลีว่า ปญฺจ ภวงฺคจิตฺตานิ แปลว่า ภวังคจิต ๕.

---

[๑] ฉ. วา สทฺโท นตฺถิ.

รูปเมว ชนยนฺติ, น อิริยาปถํ นิรุสฺสาหสนฺตภาเวน ปริทุพฺพลภาวโต. กิริยามยจิตฺเตหิ อวิมิสฺสภวงฺคปฺปวตฺติกาเล ขนฺธาทิสรีราวยวานํ นิจฺจลภาเวนาวฏฺฐานํ. ตถา หิ อพฺโพกิณฺเณ ภวงฺเค ปวตฺตมาเน องฺคานิ โอสีทนฺติ ปวิฏฺฐานิ วิย โหนฺติ. "ทฺวตฺตึสา"ติ ปน อาทินา วุตฺเตสุ ชาครณจิตฺเตสุ วตฺตมาเนสุ องฺคานิ อุปตฺถทฺธานิ ยถาปวตฺตอิริยาปถภาเวเนว ปวตฺตนฺตีติ.

ชื่อว่า ยังรูปอย่างเดียวให้เกิด, ไม่ยังอิริยาบถให้เกิด เพราะเป็นจิตอ่อนกำลังรอบด้าน ด้วยความเป็นธรรมชาติสงบ ไม่มีอุตสาหะ. เป็นที่ตั้งลงด้วยความไม่หวั่นไหวแห่งอวัยวะของสรีระมีคอเป็นต้น ในกาลที่ภวังค์เป็นไปไม่ระคนกันกับจิตที่สำเร็จด้วยกิริยา. จริงอย่างนั้น เมื่อภวังค์อันไม่เกลือกกลั้วกำลังเป็นไปอยู่ อวัยวะทั้งหลายย่อมจมลงเหมือนเข้าไปแล้ว. แต่เมื่อจิตตื่นที่กล่าวไว้ด้วยคำเป็นต้นว่า "จิต ๓๒" ดังนี้ กำลังเป็นไปอยู่ อวัยวะทั้งหลาย ย่อมแข็งตัว เป็นไปด้วยความเป็นอิริยาบถตามที่เป็นไปแล้วนั่นเอง ฉะนี้แล.

เทฺวปญฺจวิญฺญาณานิ สพฺพทุพฺพลตาย รูปํ น ชเนนฺติ. ปฏิสนฺธิจิตฺตํ วตฺถุทุพฺพลตาย ขีณาสวานํ จุติจิตฺตนฺติ เอตฺถ :

ปัญจวิญญาณ ๒ ฝ่าย ไม่ยังรูปให้เกิด เพราะความเป็นจิตอ่อนกำลังกว่าจิตทั้งปวง. ปฏิสนธิจิต ก็ไม่ยังรูปให้เกิด เพราะความเป็นจิตอ่อนกำลังโดยวัตถุ. ก็ในคำว่า จุติจิตของพระขีณาสพทั้งหลาย นี้ ย่อมทำให้เข้าใจว่า จุติจิตแม้ของสัตว์เหล่าอื่นก็ไม่ยังรูปให้ตั้งขึ้น โดยมีพระบาลีว่า :

"กามาวจรานํ ปจฺฉิมจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ยสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรา กามาวจรานํ ปจฺฉิมจิตฺตํ อุปฺปชฺชิสฺสติ, รูปาวจเร อรูปาวจเร ปจฺฉิมภวิกานํ, เย จ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ อุปปชฺชิตฺวา ปริ- นิพฺพายิสฺสนฺติ, เตสํ จวนฺตานํ เตสํ วจีสงฺขาโร นิรุชฺฌิสฺสติ, โน จ เตสํ กายสงฺขาโร นิรุชฺฌิสฺสตี"ติ

"วจีสังขารของสัตว์เหล่านั้น ผู้เกิดในกามาวจรภูมิ ในอุปปาทขณะแห่งปัจฉิมจิต ผู้เกิดในกามาวจรภูมิที่จักมีปัจฉิมจิตเกิดขึ้นในลำดับแห่งจิตใด ผู้เป็นปัจฉิมภวิกสัตว์ ในรูปา- วจรภูมิ ในอรูปาวจรภูมิ และผู้เข้าถึงรูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิแล้ว จักปรินิพพานซึ่งกำลังจุติอยู่ จักดับไป แต่กายสังขารของสัตว์เหล่านั้น จักดับไป ก็หาไม่" ดังนี้.

ปน วจนโต อญฺเญสมฺปิ จุติจิตฺตํ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตีติ วิญฺญายติ.

น หิ รูปสมุฏฺฐาปกจิตฺตสฺส คพฺภคตตาทิวิพนฺธาภาเว กายสงฺขาราสมุฏฺฐาปเน การณํ อตฺถิ, น จ ยุตฺตํ จุโต จ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปญฺจสฺส ปวตฺตติ, นาปิ "จุติจิตฺตํ รูปํ สมุฏฺฐาเปตี"ติ ปาฬิ อตฺถิ, "ขีณาสวานนฺ"ติ, ปน วิเสสนํ อปฺปฏิสนฺธิกนิโรเธน นิรุชฺฌนฺตสฺส เตสํ จุติจิตฺตสฺส รูปสมุฏฺฐาปนํ ปากฏนฺติ กตฺวา กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

จริงอยู่ ในเมื่อจิตที่ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่มีความขัดข้องของสัตว์ ผู้อยู่ในครรภ์เป็นต้น จะมีเหตุ ในอันที่ไม่ยังกายสังขารให้ตั้งขึ้นก็หามิได้ และเหตุสมควรก็หามิได้ ผู้จุติแล้ว และรูปอันมีจิตเป็นสมุฏฐานของเขาก็ย่อมเป็นไป ทั้งพระบาลีว่า "จุติจิต ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น" ดังนี้ จะมีอยู่ก็หามิได้ ส่วนคำที่ทำให้ต่างว่า "ของพระขีณาสพทั้งหลาย" ดังนี้ พึงเห็นว่าท่านได้กระทำไว้

เพราะทำอธิบายว่า การยังรูปให้ตั้งขึ้นแห่งจุติจิตของพระขีณาสพเหล่านั้น ซึ่งดับไปโดยการดับไม่มีปฏิสนธิชัดเจนแล้ว.

โสฬส จิตฺตานีติ ปริจฺฉิชฺช คหณํ เตสํ รูปชนเน[1] เอกํสโต นิยเมตพฺพตฺตา, อญฺญานิ ปน พหูนิ อรูเป อุปฺปนฺนานิ อโนกาสคตตฺตา รูปํ น ชเนนฺติเยว. น ฐิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ วา รูปํ ชเนนฺตีติ สมฺพนฺโธ. อุปฺปาทกฺขเณ ปน พลวํ อนนฺตราทิปจฺจยลาภโต.

การกำหนดถือเอาว่า จิต ๑๖ ดวง ดังนี้ เพราะความที่จิต ๑๖ ดวงนั้น พึงถูกกำหนดไว้โดยส่วนเดียว ในอันยังรูปให้เกิด ส่วนจิตอื่น ๆ มากดวง ที่เกิดในอรูป ไม่ยังรูปให้เกิดเลย เพราะเป็นธรรมชาติไม่อยู่ในโอกาส. เชื่อมความบาลีว่า น ฐิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ วา รูปํ ชเนนฺติ แปลว่า ไม่ยังรูปให้เกิดในฐิติขณะ หรือในภังคขณะ. แต่จิตในอุปปาทขณะเป็นจิตมีกำลัง เพราะการได้ปัจจัยมีอนันตรปัจจัยเป็นต้น.

ยถา ปฐวีอาทโย รูปธมฺมา จิตฺตเหตุกา จิตฺตสมุฏฺฐานา, เอวํ เวทนาทโยปีติ วุตฺตํ "จิตฺตสมุฏฺฐานํ นาม ตโย อรูปิโน ขนฺธา, สทฺทนวกญฺจา"ติอาทิ.

รูปธรรมทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ฉันใด แม้อรูปธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น ก็เหมือนฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าว

[1] ก. รูปชนเนน.

เตเนวาห "กตเม ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานา ? เวทนากฺขนฺโธ สญฺญากฺขนฺโธ สงฺขารกฺขนฺโธ กายวิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺตี"ติ.[๑]	ว่า "ธรรมชาติที่ชื่อว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ อรูปขันธ์ ๓ และรูป ๑๗ คือ สัททนวกรูป" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยเหตุนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ธรรมอะไรบ้างชื่อว่า มีจิตเป็นสมุฏฐาน ? ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ กายวิญญัติ วจีวิญญัติ" ดังนี้.
ตตฺถ กายวิญฺญตฺติอาทีนํ จิตฺตสมุฏฺฐานตา ปริยายโต วุตฺตาติ เวทิตพฺพา เตสํ อนิปฺผนฺนตฺตา. "เอวํ วุตฺตํ จตุสมุฏฺฐานรูปนฺ"ติ อิมินา อตํสมุฏฺฐานสฺเสว[๒] จิตฺตชรูปสฺส จิตฺตปจฺจยตา ทสฺสิตา.	ในพระบาลีนั้น ความที่รูปมีกายวิญญัติเป็นต้น เป็นรูป มีจิตเป็นสมุฏฐาน พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้โดยปริยาย เพราะความที่กายวิญญัติเป็นต้นเหล่านั้น ไม่เป็นนิปผันนรูป. ด้วยคำว่า "รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้" นี้ ท่านอาจารย์แสดงความที่จิตตชรูปซึ่งมิใช่มีสมุฏฐานนั้นนั่นเอง เป็นรูปที่มีจิตเป็นปัจจัย.
ยถา ปน กมฺมปจฺจยํ ทสฺสิตํ, เอวํ จิตฺตปจฺจเย คยฺหมาเน ตํสมุฏฺฐานรูปสฺส,	ก็รูปที่มีกรรมเป็นปัจจัย ท่านแสดงไว้โดยประการใด เมื่อท่านถือเอารูปที่มีจิตเป็น

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๓๐๔, ๓๖๗.
[๒] ก. ตํตํสมุฏฺฐานสฺเสว.

สหชาตเวทนาทีนญฺจ จิตฺตปจฺจยตา สิยา. จิตฺตสมุฏฺฐานจิตฺตปจฺจเย ปน อสงฺกรโต ทสฺเสตุํ ปจฺฉาชาตปจฺจยวเสน จิตฺตปจฺจยํ อุทฺธฏนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ปัจจัยอยู่ ก็จะพึงมีความที่รูปที่มีจิตนั้นเป็นสมุฏฐานและอรูปขันธ์ มีเวทนาที่เกิดร่วมเป็นต้น เป็นธรรมชาติที่มีจิตเป็นปัจจัยด้วย. แต่เพื่อจะแสดงรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน และมีจิตเป็นปัจจัยโดยไม่ปะปนกัน พึงเห็นว่าท่านยกเอารูปมีจิตเป็นปัจจัยขึ้น โดยเป็นปัจฉาชาตปัจจัยอย่างเดียว.

จิตฺตสมุฏฺฐานอุตุอาหาเรหิ กมฺมสมุฏฺฐาน-อุตุอาหารา พลวนฺโต โหนฺตีติ เตสํ วเสน จตุปญฺจปวตฺติยฏฺฐานํ วุตฺตํ, จิตฺตสมุฏฺฐานานํ ปน วเสน ทฺวตฺติปฺปวตฺติยฏฺฐานํ ตํปากติกจิตฺต-วเสน, มหคฺคตานุตฺตรจิตฺตวเสน ปน พหุตราปิ ปวตฺติโย อิจฺฉิตพฺพา. ตํนิพฺพตฺตานํ จิตฺตชรูปานํ โอฬารปฺปณีต-ภาวโต.

อุตุและอาหารที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นสิ่งมีกำลังกว่าอุตุ และอาหารที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวความสืบต่อความเป็นไป ๔-๕ ทอด ด้วยอำนาจแห่งอุตุและอาหาร ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น อนึ่ง ท่านกล่าวความสืบต่อความเป็นไป ๒-๓ ทอด ด้วยอำนาจอุตุและอาหารที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน โดยเกี่ยวกับจิตที่เป็นไปโดยปรกตินั้น อนึ่ง บัณฑิตพึงปรารถนาความเป็นไปแม้ยิ่งกว่า ด้วยอำนาจมหัคตจิตและโลกุตรจิต. เพราะความที่จิตตชรูปที่บังเกิดแต่มหัคตจิต และโลกุตรจิตนั้นเป็นจิตประณีตโอฬาร.

๗๐๓. "อุปาทินฺนํ กมฺมชรูปํ ปจฺจยํ ลภิตฺวา"ติ เอเตน พหิทฺธา อนุปาทินฺนโอชา รูปาหรณกิจฺจํ น กโรตีติ ทสฺเสติ. ปจฺจยลาโภ จสฺส กมฺมชภูตสนฺนิสฺสยตาวเสนาติ อาห "ตตฺถ ปติฏฺฐายา"ติ. ตตฺถ กมฺมปจฺจยจิตฺตสมุฏฺฐานาทิรูปสฺสปิ กมฺมมูลกตฺตา สิยา กมฺมชปริยาโยติ ตํนิวตฺตนตฺถํ "อุปาทินฺนนฺ"ติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํ.

๗๐๓. ด้วยคำว่า "อันได้กรรมชรูปที่กรรมกิเลสเข้าไปยึดถือแล้วเป็นปัจจัย" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า โอชาที่กรรมกิเลสมิได้เข้าไปยึดถือในภายนอก ย่อมไม่ทำกิจคือการนำรูปมา. และการได้ปัจจัยก็ด้วยอำนาจแห่งความที่มีภูตรูป อันเกิดแต่กรรมเป็นที่อาศัย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ตั้งอยู่ในกรรมชรูปนั้น". ในคำนั้น เพราะความที่แม้รูปที่มีกรรมเป็นปัจจัยและมีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นต้นก็มีกรรมเป็นมูล ก็จะพึงมีการเปลี่ยนเป็นกรรมชรูปได้ เพราะเหตุนั้น เพื่อจะห้ามความเปลี่ยนอันนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวให้ต่างไว้ว่า "อุปาทินฺนํ" แปลว่า ที่กรรมกิเลสเข้าไปยึดถืออยู่.

อาหารปจฺจยสฺส อาหาโร น เกวลํ อุปตฺถมฺภโก ว, อถ โข ชนโกปีติ ทสฺเสตุํ "จตุสมุฏฺฐานรูปนฺ"ติ วุตฺตํ. "ทส ทฺวาทส วาเร"ติ วตฺวา กถํ อิมสฺเสว ทส ทฺวาทส วาเร ปวตฺติมฏฺฐนาติ อนุโยคํ สนฺธายาห

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "รูปมีสมุฏฐาน ๔" เพื่อจะแสดงว่า รูปที่มีอาหารเป็นปัจจัย มิใช่ว่าจะมีอาหารเป็นตัวอุดหนุนอย่างเดียวเท่านั้น โดยที่แท้ แม้เป็นตัวทำให้เกิดด้วย. ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า "๑๐ ถึง

"เอกทิวสํ ปริภุตฺตาหาโร"ติอาทิ.

๑๒ ทอด" ดังนี้แล้ว ได้กล่าวคำเป็นต้นว่า "อาหารที่บริโภคเข้าไปในวันหนึ่ง" ดังนี้ หมายถึงการย้อนถามว่า การสืบต่อความเป็นไป ๑๐ ถึง ๑๒ ทอด ของรูปที่มีอาหารด้วยกันเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐานนี้เอง เป็นอย่างไร.

ทารกสฺส สรีรํ ผริตฺวาติ นาภิมูลานุคตาหิ รสหรณีหิ ผริตฺวา, อญฺญถา ชลาพุอนฺตริเก กาเย มกฺขนาวเสน น สมฺมาวินิโยโค อาหารสฺส สมฺภวตีติ.

คำว่า แผ่ไปยังสรีระของทารก ความว่า แผ่ไปด้วยอวัยวะที่นำรสไปอันไปตามต้นทางสายสะดือ เมื่อถือเอาความโดยประการอื่น ความประกอบอย่างถูกต้อง ย่อมไม่มีแก่อาหาร ด้วยอำนาจการทาไปที่กาย อันมีมดลูกคั่นอยู่.

อุปาทินฺนโก อนุปาทินฺนโกติ ทุวิเธ อาหาเร ปุพฺเพ อนุปาทินฺนโก อาหารปจฺจยาหาโร ทสฺสิโตติ อิตรํ ทสฺเสตุํ "กมฺมชาหาโร"ติอาทิ วุตฺตํ. ตํ กมฺมปจฺจยาหารสมุฏฺฐาเน วุตฺตนยเมว. เตนาห "จตสฺโส วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย ฆเฏตี"ติ.

ในบรรดาอาหาร ๒ อย่าง คือ อาหารที่เป็นอุปาทินนกะ อาหารที่เป็นอนุปาทินนกะ อาหารที่มีอาหารด้วยกันเป็นปัจจัย ที่เป็นอนุปาทินนกะ ท่านอาจารย์ได้แสดงไว้แล้วในก่อน เพราะเหตุนั้น เพื่อจะแสดงอาหารนอกนี้ ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "อาหารที่เกิดแต่กรรม". คำนั้น มีนัย

ได้กล่าวไว้แล้ว ในรูปที่มีกรรมเป็นปัจจัย และมีอาหารเป็นสมุฏฐาน. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ ทอด".

อาหารปจฺจยอุตุโนปิ อุตุปจฺจยาหารสฺส วิย ทส ทฺวาทส วาเร ปวตฺติมฺฏฺนา เวทิตพฺพา. วุตฺตนยตฺตา น อุทฺธฏนฺติ วทนฺติ. เสสานนฺติ กมฺมจิตฺตอุตุสมุฏฺฐานานํ ติสนฺตติรูปานํ. กวฬีการาหาโร หิ อญฺญาหารสมุฏฺฐิตสฺส, ติสนฺตติรูปานญฺจ อุปตฺถมฺภกวเสน อตฺตนา อุปฺปาทิตสฺส ชนโก หุตฺวา ปจฺจโย โหติ.

บัณฑิตพึงทราบความสืบต่อความเป็นไป ๑๐ หรือ ๑๒ ทอด แม้ของอุตุที่มีอาหารเป็นปัจจัย เหมือนอย่างของอาหารที่มีอุตุเป็นปัจจัย อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ท่านมิได้ยกขึ้นอธิบาย เพราะมีนัยได้กล่าวไว้แล้ว. คำว่า แก่รูปที่เหลือ ได้แก่ แก่รูปที่มีสันตติ ๓ อันมีกรรม จิต และอุตุเป็นสมุฏฐาน. จริงอยู่ กพฬีการาหาร ย่อมเป็นปัจจัยที่เป็นธรรมชาติทำรูปที่ตนทำให้เกิดขึ้นแล้วให้เกิดโดยเป็นตัวอุดหนุน แก่รูปที่ตั้งขึ้นโดยอาหารอื่น และแก่รูปที่มีสันตติ ๓.

เอวํ อาหารปจฺจโย โหนฺโตเยว อตฺถิ-อวิคตวเสนาปิ ปจฺจโย โหติ, นิสฺสยภาโว ปน ปฏฺฐานนเยน นตฺถิ. อาหารปจฺจยา ปวตฺตมานานิ รูปานิ อาหารนิสฺสยานิ นาม

เมื่อเป็นอาหารปัจจัยอยู่อย่างนี้นั่นเอง ย่อมเป็นปัจจัย แม้โดยเป็นอัตถิปัจจัยและอวิคต-ปัจจัย แต่ความเป็นนิสสยปัจจัย ย่อมไม่มีตามนัยแห่งปัฏฐานะ. รูปทั้งหลายที่เป็นไป

โหนฺตีติ สุตฺตนฺตนเยน วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺโพ. ปรโต อุตุโน นิสฺสยโจทนายปิ[1] เอเสว นโย.

อยู่ เพราะอาหารปัจจัย ชื่อว่า มีอาหารเป็นที่อาศัย เพราะเหตุนั้น พึงเห็นว่า ท่านกล่าวไว้โดยสุตตันตนัย. แม้ในการส่องความเป็นนิสสยปัจจัยแห่งอุตุข้างหน้า ก็มีนัยนี้แหละ.

๗๐๔. กมฺมสมุฏฺฐานาทิวเสน จตุพฺพิธายปิ เตโชธาตุยา รูปุปฺปาทเน สมตฺถภาวโต "อุตุ นาม จตุสมุฏฺฐานา เตโชธาตู"ติ วุตฺตํ. เอส ทุวิโธ โหตีติ เอส อุตุ เตโชธาตุภาวาวิเสเสปิ ติกฺขมนฺทตาวิเสเสน อุโณฺห, สีโตติ ทุวิโธ โหติ. ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วิตฺถาริตเมว.[2]

๗๐๔. ท่านกล่าวคำว่า "เตโชธาตุมีสมุฏฐาน ๔ ชื่อว่า อุตุ ดังนี้ เพราะเตโชธาตุทั้ง ๔ อย่าง เป็นธรรมชาติสามารถในอันยังรูปให้เกิดได้ เกี่ยวกับเป็นรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้น. คำว่า อุตุนี้มี ๒ อย่าง ความว่า อุตุนี้มี ๒ อย่าง คือ อย่างร้อน ๑ อย่างเย็น ๑ เกี่ยวกับความไม่ต่างกันแห่งความเป็นเตโชธาตุ ก็มีเกี่ยวกับความต่างกันแห่งความแข็ง และความอ่อนก็มี. ก็คำใด ที่ควรกล่าวในเรื่องนี้ คำนั้น ข้าพเจ้าให้พิสดารแล้วในหนหลังนั่นเอง.

---

[1] ฉ. นิสฺสยโชตนายปิ.
[2] ฉ. วิจาริตเมว.

ยทิปิ อุตุ อุปาทินฺนเกน วินาปิ รูปํ สมุฏฺฐาเปติ, อินฺทฺริยพทฺเธ ปน เตน วินา ตสฺส รูปุปฺปาทนํ นตฺถีติ อาห "อุปาทินฺนกํ ปจฺจยํ ลภิตฺวา"ติ. เตนาห "จตุสมุฏฺฐาโน อุตู"ติ. อุตุสมุฏฺฐาโนเยว หิ อุตุ อุปาทินฺนเกน วินา รูปํ สมุฏฺฐาเปติ. อุตุปจฺจยํ นาม จตุสมุฏฺฐานิกํ รูปํ.

อุตุ แม้เว้นจากอุปาทินนกรูป ก็ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นได้แม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น ในรูปที่เนื่องด้วยอินทรีย์ เว้นจากอุปาทินนกรูปนั้น การยังรูปให้เกิดขึ้นของรูป ที่เนื่องด้วยอินทรีย์นั้นไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ได้อุปาทินนกรูปเป็นปัจจัย" ดังนี้. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อุตุมีสมุฏฐาน ๔" ดังนี้. ด้วยว่า อุตุมีอุตุเป็นสมุฏฐานนั่นเอง เว้นจากอุปาทินนกรูป ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นได้. รูปมีสมุฏฐาน ๔ ชื่อว่า รูปมีอุตุเป็นปัจจัย.

ยญฺหิ อุตุสมุฏฺฐานํ ปญฺจรสวิธํ รูปํ, ยญฺจ ตทญฺญํ ติสนฺตติรูปํ, ตสฺส สพฺพสฺสปิ สภาโค อุตุ อุปตฺถมฺภกปจฺจโย โหตีติ. ยสฺมา วิสภาโค อุตุ หิมาทิ วิย ปทุมาทีนํ วิสทิสรูปุปฺปตฺติเหตุภูตํ ปุริมรูปํ วินาเสนฺตํ วิย โหติ, ตสฺมา สภาคํ, วิสภาคญฺจ เอกชฺฌํ คเหตฺวา วุตฺตํ "อุตุ จตุสมุฏฺฐานิกรูปานํ ปวตฺติยา จ วินาสสฺส จ ปจฺจโย โหตี"ติ.

ก็รูป ๑๕ อย่าง ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานอันใด และรูปมีสันตติ ๓ อื่นจากนั้น อันใด อุตุที่เป็นสภาคกัน ย่อมเป็นปัจจัยอุดหนุนแก่รูปนั้นแม้ทั้งหมด. เพราะอุตุที่เป็นวิสภาค เหมือนรูปมีหิมะเป็นต้น เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งรูปที่ต่างกันของธรรมชาติมีบัวเป็นต้น ย่อมเป็นเหมือนยังรูปเก่าให้ฉิบหายไปอยู่ ฉะนั้น ท่านอาจารย์ จึงถือเอาอุตุที่เป็นสภาคกัน และเป็นวิสภาคกัน มาร่วมกันกล่าวว่า "อุตุ

ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความเป็นไป และความฉิบหายของรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ทั้งหลาย" ดังนี้.

ทีฆมฺปิ อทฺธานนฺติ "ทส ทฺวาทส วาเร"ติ อญฺญสฺส วุตฺตปริจฺเฉทโต ทีฆมฺปิ กาลํ. อุตุ หิ สภาคสนฺตติวเสน ลทฺธปฺปจฺจยํ จิรตรมฺปิ กาลํ สทิสาการํ รูปปฺปวตฺตึ สนฺตาเนติ อุปาทินฺนกสนฺนิสฺสเยน วินา, ปเคว อิตรถา. เตนาห "อนุปาทินฺนปกฺเข ฐตฺวาปี"ติ, มํสวินิมุตฺตเกสโลมนขจมฺมขิลติลกาทิวเสน ชีวมานสรีเร อญฺญตฺถ มตกเฬวราทิวเสนาติ อธิปฺปาโย.

คำว่า แม้นาน ๆ ก็ได้ คือ สิ้นกาลแม้นานกว่ากำหนด ที่กล่าวไว้ของรูปอื่นว่า "๑๐ ถึง ๑๒ หอด". จริงอยู่ อุตุที่ได้ปัจจัยด้วยอำนาจสันตติที่เป็นสภาคกัน เว้นจากการอาศัยอุปาทินนกรูป ก็ย่อมสืบต่อความเป็นไปแห่งรูปซึ่งมีอาการเหมือนกัน ตลอดกาลแม้นานยิ่ง จะป่วยกล่าวไปไยถึงโดยประการนอกนี้. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แม้ตั้งอยู่ในฝ่ายอนุปาทินนกรูป" ดังนี้ อธิบายว่า ในสรีระของสัตว์ยังเป็นอยู่เกี่ยวกับ ผม ขน เล็บ ตอและตุ่มแห่งหนัง อันพ้นไปจากเนื้อเป็นต้น ในที่อื่นเกี่ยวกับซากของสัตว์ตายเป็นต้น.

รูปสฺส นิพฺพตฺติยา ทิฏฺฐาย ตสฺส ภงฺโคปิ ทิฏฺโฐเยว โหติ อิตฺตรกาลตฺตา ธมฺมปฺปวตฺติยาติ อาห "นิพฺพตฺตึ ปสฺสนฺโต

เมื่อโยคาวจร เห็นความเกิดของรูปแล้วย่อมเป็นอันเห็น แม้ความดับของรูปนั้นเหมือนกัน เพราะความเป็นไปแห่งธรรมมี

กาเลน รูปํ สมฺมสติ นามา"ติ. น หิ นิพฺพตฺติมตฺตทสฺสนํ สมฺมสนํ นาม โหติ, อุทยวยทสฺสนญฺจ[๑] อธิกตนฺติ. เอส นโย อิโต ปเรสุปิ นิพฺพตฺติคฺคหเณสุ.

กาลอันนิดหน่อย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า "โยคาวจรเมื่อดูความเกิดก็ชื่อว่า พิจารณารูปตามกาล". เพราะการเห็นเพียงการเกิด หาชื่อว่าเป็นการพิจารณาไม่ และการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ก็เป็นเรื่องใหญ่อยู่แล. แม้ในศัพท์ว่า เกิด อื่นจากนี้ ก็มีนัยนี้.

อรูปนิพฺพตฺติปสฺสนาการกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยอาการดูความเกิดของอรูป

๗๐๕. โลกิยจิตฺตุปฺปาทวเสเนวาติ อวธารณํ อิตรสฺส อวิสยตฺตา.

๗๐๕. อวธารณะว่า โลกิยจิตฺตุปฺปาทวเสนว ดังนี้ เพราะมิใช่เป็นวิสัยของโลกุตรจิตนอกนี้.

นิพฺพตฺตติ ตํตํภววเสน. ตเทว เอกูนวีสติปฺปเภทํ จิตฺตํ ภวงฺควเสน

ย่อมบังเกิด ด้วยอำนาจภพนั้น ๆ. เชื่อมความว่า จิต ๑๙ ประเภทนั้นนั่นแหละ

---

[๑] ฉ. อุทยพฺพยทสฺสนญฺจ.

นิพฺพตฺตตีติ สมฺพนฺโธ. ตถา จุติวเสน ตทารมฺมณวเสนาติ เอตฺถาปิ. ตตฺถาติ เตสุ เอกูนวีสติจิตฺตุปฺปาเทสุ. อนนฺตรจิตฺตโต ปฏฺฐายาติอาทินาปิ ปวตฺติเยว วุตฺตา.

ย่อมบังเกิดด้วยอำนาจภวังค์. แม้ในสองคำนี้ ว่า ด้วยอำนาจจุติ ด้วยอำนาจตทา-รัมมณะ ก็เหมือนอย่างนั้น . บทว่า ตตฺถ ความเท่ากับ เตสุ โยค เอกูนวีสติจิตฺตุปฺ-ปาเทสุ แปลว่า ในบรรดาจิตตุปบาท ๑๙ ดวงนั้น. แม้ด้วยคำว่า ตั้งแต่จิตอันเป็นลำดับเป็นต้น ท่านอาจารย์ก็กล่าวถึงปวัตติกาลอย่างเดียว.

โส ปน ปฏิสนฺธิจิตฺตานํเยว ปวตฺติยํ ปวตฺตนากาโรติ สุทฺธปฺปวตฺติจิตฺตานํ อุปฺปตฺตึ ทสฺเสนฺโต "ปวตฺเต ปนา"ติอาทิมาห. อสมฺภินฺนตฺตาติ อวินฏฺฐตฺตา. "อสมฺภินฺนตฺตา จกฺขุสฺสา"ติอาทินา สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ "จกฺขุปฺปสาทสฺส หี"ติอาทิ วุตฺตํ.

ก็อาการนั้น เป็นอาการเป็นไปในปวัตติกาล ของปฏิสนธิจิตทั้งหลายนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความเกิดขึ้นของจิตที่มีความเป็นไปล้วน ๆ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ส่วนในปวัตติกาล". คำว่า เพราะจักษุยังไม่ทำลาย คือ เพราะยังไม่พินาศไป. เพื่อจะเผยเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้โดยสังเขป ด้วยคำว่า "เพราะจักษุยังไม่ทำลาย" ดังนี้ เป็นต้น ท่านอาจารย์จึงได้กล่าวคำว่า "จริงอยู่ ในฐิติ-ขณะแห่งจักขุประสาท" ดังนี้เป็นต้น.

"<u>ฐิติปฺปตฺตเมวา</u>"ติ อิมินา ยถา นิรุชฺฌมานํ รูปํ กสฺสจิ ปจฺจโย น โหติ, เอวํ อุปฺปชฺชมานมฺปีติ ทสฺเสติ. จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชตีติ สมฺพนฺโธ. เอวํ เสเสสุปิ.

ด้วยคำว่า "<u>รูปที่ถึงความตั้งอยู่</u>" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า รูปที่กำลังดับ ย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่อะไร ๆ ฉันใด แม้รูปที่กำลังเกิดขึ้น ก็เหมือนฉันนั้น. เชื่อมความบาลีว่า จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติ แปลว่า จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้น. แม้ในบทที่เหลือ ก็อย่างนี้.

กามาวจรกุสลากุสลกิริยจิตฺเตสุ เอกํ วา ปญฺจ, สตฺต วา ชวนานิ หุตฺวา อุปฺปชฺชตีติ สมฺพนฺโธ. อุเปกฺขาสหคตาเหตุกํ จิตฺตํ วาติ วา-สทฺทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. โวฏฺฐพฺพนํ หิ สนฺธาย เอวํ วุตฺตํ, ตํ ปน ทุติยโมฆวารวเสน เวทิตพฺพํ. <u>ปญฺจ ชวนานิ</u> สุตฺตมุจฺฉิตาทิกาเล <u>สตฺต</u> ปากติกกาเล เวทิตพฺพานิ.

เชื่อมความบาลีว่า กามาวจรกุสลากุสลกิริยจิตฺเตสุ เอกํ วา ปญฺจ, สตฺต วา ชวนานิ หุตฺวา อุปฺปชฺชติ แปลว่า ในบรรดากามาวจรกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต ย่อมเกิดเป็นอเหตุกจิตอุเบกขาสหรคต ๑ ดวงบ้าง เกิดเป็นชวนะ ๕ ดวง ๗ ดวงบ้าง. พึงนำเอา วา-ศัพท์ มาเชื่อมว่า อุเปกฺขาสหคตาเหตุกํ จิตฺตํ วา ดังนี้. ก็ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ หมายถึงโวฏฐัพพนะ ก็โวฏฐัพพนะนั้น พึงทราบด้วยอำนาจโมฆวารที่ ๒. <u>๕ ชวนะ</u> พึงทราบในกาลที่คนหลับและสลบเป็นต้น <u>๗ ชวนะ</u> พึงทราบในกาลที่คนเป็นปรกติ.

ชวนารมฺมณานุรูปนฺติ "ติเหตุกญฺเจ ชวนํ, ติเหตุกํ, ทุเหตุกํ วา"ติ อาทินา, "อิฏฺฐญฺเจ อารมฺมณํ, โสมนสฺสสหคตนฺ"ติ- อาทินา จ ชวนสฺส, อารมฺมณสฺส จ อนุรูปํ. เสสทฺวาเรสูติ โสตทฺวาราทิ- เสสทฺวาเรสุ.

คำว่า สมควรแก่ชวนะและอารมณ์ ความว่า สมควรแก่ชวนะ โดยนัยมีอาทิว่า "หากว่า เป็นติเหตุกชวนะ ก็เป็นติเหตุกจิตหรือเป็น ทุเหตุกจิต" ดังนี้ และสมควรแก่อารมณ์ โดยนัยมีอาทิว่า "หากว่า เป็นอิฏฐารมณ์ ก็เป็นโสมนัสสสหคตจิต" ดังนี้. คำว่า ในทวารที่เหลือ ได้แก่ ในทวารที่เหลือมี โสตทวารเป็นต้น.

อนุกฺกเมนาติ อุทยพฺพยญาณาธิคมา- นุกฺกเมน ปญฺญาภาวนํ สมฺปาเทติ อรหตฺตํ อธิคจฺฉติ.

คำว่า โดยลำดับ ความว่า ย่อมยังปัญญาภาวนาให้ถึงพร้อม คือ บรรลุอรหัต โดยลำดับแห่งการบรรลุอุทยัพพยญาณ.

รูปสตฺตกสมฺมสนกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยการพิจารณารูปโดยอาการ ๗

๗๐๖. รูเปสุ มนสิการสตฺตกํ รูปสตฺตกํ, รูปธมฺเมสุ สตฺตหากาเรหิ

๗๐๖. การมนสิการในรูป ๗ ประการ ชื่อว่า รูปสัตตกะ. ความว่า มนสิการใน

มนสิ กโรตีติ อตฺโถ. เอวํ อรูปสตฺตกมฺปิ เวทิตพฺพํ. อิเมหิ อาการเหีติ อิเมหิ อาทานนิกฺเขปนมนสิการาทิปฺปกาเรหิ, อิเมหิ วา ยถาวุตฺตโกฏฺฐาเสหิ[๑] อาโรเปตฺวาติ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา.

รูปธรรมโดยอาการ ๗ อย่าง. พึงทราบแม้อรูปสัตตกะอย่างนี้. คำว่า โดยอาการเหล่านี้ คือ โดยประการมีการมนสิการการถือเอาและการทอดทิ้งไปเป็นต้นเหล่านี้อีกอย่างหนึ่ง โดยส่วนตามที่กล่าวแล้วเหล่านี้. คำว่า ยกขึ้น คือ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์.

อาทานนิกฺเขปนโตติ ภวสฺส คหณวิสฺสชฺชนโต, ชาติโต, มรณโต จาติ อตฺโถ. วโยวุฑฺฒตฺถคามิโตติ วยสา วุฑฺฒสฺส อฏฺฐงฺคามิภาวโต,[๒] อฏฺฐงฺคมโต อิจฺเจว อตฺโถ. อาหารโตติ อาหารเหตุ, รูปสฺส ปจฺจยภูตอาหารโตติ อตฺโถ. อยโลหาทิภูมิปาสาณาทิเภทํ วิวิธวณฺณสณฺฐานํ กมฺมานเปกฺขํ สภาวสิทฺธํ รูปํ ธมฺมตารูปํ. สตฺตาติ สตฺตธา สตฺตหาการเหิ. วิปสฺสตีติ ตํ ตํ โกฏฺฐาสํ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา วิปสฺสติ สมฺมสติ.

คำว่า โดยการถือเอาและทอดทิ้งไป ได้แก่ โดยการถือเอาภพและสละภพไป อธิบายว่า โดยการเกิด และโดยการตาย. บทว่า วโยวุฑฺฒตฺถคามิโต แปลว่า โดยภาวะที่ตกไป อธิบายว่า โดยการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปอันเติบขึ้นตามวัย. บทว่า อาหารโต แปลว่า เพราะมีอาหารเป็นเหตุ อธิบายว่า เพราะอาหารอันเป็นปัจจัยแก่รูป. รูปที่สำเร็จโดยสภาพมิได้เล็งถึงกรรม มีสีและสัณฐานต่าง ๆ ต่างโดยเป็นเหล็กเป็นโลหะเป็นต้น เป็นแผ่นดินเป็นหินเป็นต้น

[๑] ก. ตถาวุตฺตโกฏฺฐาเสหิ.
[๒] ฉ. อตฺถคามิภาวโต.

ชื่อว่า รูปธรรมดา. คำว่า ๗ คือ ๗ ประการ ได้แก่ โดยอาการ ๗ อย่าง. คำว่า ย่อมเห็นแจ้ง คือ ย่อมยกส่วนนั้น ๆ ขึ้นสู่ไตรลักษณ์เห็นแจ้งคือพิจารณา.

"ภาราทานํ ทุกฺขํ โลเก"ติ[๑] วจนโต ขนฺธภารสฺส อาทิโต คหณนฺติ กตฺวา "อาทานนฺติ ปฏิสนฺธี"ติ อาห. "สพฺเพว นิกฺขิปิสฺสนฺติ, ภูตา โลเก สมุสฺสยนฺ"ติ[๒] ปน วจนโต ขนฺธภารนิกฺเขโปติ กตฺวา "นิกฺเขปนนฺติ จุตี"ติ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า 'บทว่า อาทานํ การถือเอา ได้แก่ ปฏิสนธิ" เพราะทำอธิบายว่า ได้แก่ การถือเอาแต่ต้น ซึ่งภาระคือขันธ์ โดยมีพระบาลีว่า "ภาราทานํ ทุกฺขํ โลเก" การถือเอาภาระเป็นทุกข์ในโลก ดังนี้. อนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวว่า 'บทว่า นิกฺเขปนํ การทอดทิ้งไป ได้แก่ จุติ" เพราะทำอธิบายว่า ได้แก่การทอดทิ้ง ภาระคือขันธ์ โดยมีพระบาลีว่า "สพฺเพว นิกฺขิปิสฺสนฺติ ภูตา โลเก สมุสฺสยํ" แปลว่า สัตว์ทั้งปวงย่อมทิ้งร่างกายไว้ในโลก ดังนี้.

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๓๒.
๒ ที. มหา. ๑๐/๑๘๑, สํ. ส. ๑๕/๒๓๒.

"โย จิรํ ชีวติ, โส วสฺสสตนฺ"ติ[๑] วจนโต โอนาธิกภาโว[๒] อปฺปมาณนฺติ วุตฺตํ "เอกํ วสฺสสตํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา"ติ. เอตฺถนฺตเร สพฺเพ สงฺขาราติ เอตสฺมึ อาทานนิกฺเขปนฺตเร ปวตฺตา สพฺเพ ภูตุปาทายรูปเภทา[๓] สงฺขารา. รูปธมฺเมสุ หิ อิทํ สมฺมสนวิธานนฺติ. "อนิจฺจา"ติ คหิตมตฺถํ ยุตฺติโต หทเย ปติฏฺฐาปนตฺถํ "กสฺมา"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า "กำหนดร้อยปีหนึ่ง" ท่านกล่าวไว้เพราะความหย่อน และยิ่งกว่าร้อยปีหนึ่งนั้นไม่เป็นประมาณโดยมีพระบาลีว่า "ผู้ใดอยู่ได้นาน ผู้นั้น ก็อยู่ได้ร้อยปี". คำว่า สังขารทั้งปวง ในระหว่างนี้ คือ สังขารทั้งปวง ได้แก่ อันต่างโดยประเภทเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป เป็นไปแล้วในระหว่างนี้ คือ ระหว่างการถือเอาและการทอดทิ้งไป. ก็ข้อนี้ เป็นวิธีพิจารณาในรูปธรรมทั้งหลายแล. ท่านกล่าวคำว่า "เพราะเหตุไร" เป็นต้น เพื่อจะยันเนื้อความที่ถือว่า "ไม่เที่ยง" ไว้ในหัวใจโดยความถูกต้อง.

ตตฺถ อุปฺปาทวยปฺปวตฺติโตติ[๔] อุปฺปชฺชนวเสน, นิรุชฺฌนวเสน จ ปวตฺตนโต,

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เพราะเป็นไปด้วยอำนาจความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป

---

๑ ขุ. มหา. ๒๙/๑๔๓.
๒ ม. ตโต อูนาธิกภาโว.
๓ ฉ. ภูตุปาทายรูปปฺปเภทา.
๔ ฉ. ...วยวตฺติโต.

อหุตฺวา สมฺภวโต หุตฺวา วยูปคมนโตติ อตฺโถ.

คือ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจความเกิดขึ้นและด้วยอำนาจความดับไป อธิบายว่า เพราะไม่มีแล้วมามีขึ้น เพราะมีแล้วมาถึงความเสื่อมไป.

วิปริณามโตติ สนฺตานสฺส ปุริมุตฺตรวิสทิสภาวโตติ วทนฺติ. ตํ วสฺสสตปริจฺฉินฺเน รูเป อิทํ สมฺมสนนฺติ อธิปฺปาเยเนว วุตฺตํ สิยา, ชรามรเณน วิปริณาเมตพฺพโตติ อตฺโถ. อสติปิ ธมฺมเภเท อวตฺถาเภโท อิจฺฉิตพฺโพ. น หิ อุปฺปาทาวตฺถา เอว ภวงฺคาวตฺถาติ วุตฺตา.[๑]

คำว่า เพราะเปลี่ยนแปลงได้ ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เพราะความสืบต่อกันเป็นเหมือนพระอาทิตย์ด้านทิศอีสาน. อธิบายว่า คำนั้น พึงเป็นคำที่ท่านกล่าวโดยความประสงค์ว่า ข้อนี้เป็นการพิจารณาในรูปที่กำหนดโดยร้อยปีหนึ่ง ดังนี้ นั่นเอง เพราะเป็นรูปที่จะต้องถูกชราและมรณะ ให้เปลี่ยนแปลงไป. แม้เมื่อไม่มีความแตกแห่งธรรม ก็พึงปรารถนาความแตกแห่งกิริยาที่ตั้งลง. เพราะกิริยาที่ตั้งลงคือความเกิดอย่างเดียว จะควรว่าเป็นกิริยาที่ตั้งลงคือความดับ ก็หามิได้.

---

[๑] ฉ. ภงฺคาวตฺถาติ ยุตฺตา.

คุณอำพล-คุณลำยอง หะรินสุต
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ตถา หิ วุตฺตํ "ชราย เจว มรเณน จ[๑] เทฺวธา ปริณามปกติตายา"ติ[๒] สภาววิคโม เอว วา เอตฺถ วิปริณาโม. ขณิกตา ตาวกาลิกตา. นิจฺจสภาวาภาโวเยว นิจฺจปฏิกฺเขโป.

จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า "เพราะมีความเปลี่ยนได้เป็นปรกติ โดยอาการ ๒ คือ โดยชรา และโดยมรณะ". อีกอย่างหนึ่ง ความปราศไปแห่งสภาวะนั่นเอง คือ ความเปลี่ยนได้ในที่นี้. ความเป็นของชั่วขณะ ชื่อว่า ความเป็นของชั่วคราว. ความไม่มีสภาวะที่เที่ยงนั่นเอง ชื่อว่า ความแย้งต่อความเที่ยง.

อนิจฺจธมฺมา หิ เตเนว อตฺตโน สภาเวน ชานนฺตานํ นิจฺจตํ ปฏิกฺขิปนฺติ นาม. ยโต น นิจฺจนฺติ อนิจฺจํ. อุปฺปาทกฺขเณ ยทวตฺถา สงฺขารา, น ตทวตฺถา ฐิติกฺขเณติ อวตฺถนฺตรุปฺปตฺติยา[๓] ญายติ เตสํ กิลมนากาโรติ อาห "ฐิติยํ ชราย กิลมนฺตี"ติ, สฺวายมตฺโถ ปากฏชราย เวทิตพฺโพ.

ก็ธรรมที่ไม่เที่ยงทั้งหลาย ชื่อว่า ย่อมแย้งความเป็นของเที่ยง ของผู้รู้อยู่โดยสภาวะของตนนั่นเอง. เพราะว่าสิ่งใดไม่ใช่ของเที่ยง เหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่าไม่เที่ยง. สังขารมีกิริยาตั้งลงอันใด ในขณะเกิดขึ้น กิริยาตั้งลงอันนั้น จะอยู่ในขณะตั้งอยู่ก็หามิได้ เพราะเหตุนั้น อาการลำบากของสังขารเหล่านั้น จึงรู้ได้ด้วยความเป็นไปในระหว่างกิริยาตั้งลง เหตุนั้น ท่านอาจารย์

---

[๑] ฉ. จาติ.

[๒] วิสุทฺธิ. ๓/๒๓๘.

[๓] ฉ. อวตฺถนฺตรุปฺปตฺติยา.

จึงกล่าวว่า "ในขณะตั้งอยู่ ย่อมลำบากด้วยชรา" ดังนี้ ความข้อนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบด้วยชราที่เปิดเผย.

เย ปน สงฺขารานํ ฐิตึ น สมฺปฏิจฺฉนฺติ, ตตฺถ วตฺตพฺพํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว. ธมฺมานํ สภาโว นาม ทุรติกฺกโม ชรานฺนฺตรํ ภงฺโคติ อาห "ชรํ ปตฺวา อวสฺสํ ภิชฺชนฺตี"ติ.

ส่วนอาจารย์เหล่าใด ไม่รับความตั้งอยู่ของสังขารทั้งหลาย คำที่จะพึงกล่าวในข้อนั้น ได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นเอง. ธรรมดาว่า สภาวะของธรรมทั้งหลาย ก้าวล่วงได้ยาก จะต้องแตกดับไปในลำดับของชรา เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ถึงชราแล้ว ก็จะแตกแน่แท้".

ตสฺมาติ ยสฺมา อุปฺปาทชราภงฺคเวเสน สงฺขารานํ นิรนฺตรพาธา[๑] ตโต จ เนสํ ทุสฺสหตาย ทุกฺขมตา, ติสฺสนฺนํ ทุกฺขตานํ, สํสารทุกฺขสฺส จ อธิฏฺฐานตาย ทุกฺขวตฺถุตา, ตสฺมา. อภิณฺหํ ฯเปฯ ทุกฺขาติ โยชนา.

คำว่า เพราะเหตุนั้น ความว่า ความที่สังขารเป็นสภาพที่ถูกเบียดเบียนเป็นนิรันดร ด้วยอำนาจความเกิดขึ้น ความแก่ และความแตกไป และเพราะเหตุดังนั้น ความที่สังขารเหล่านั้น เป็นสภาพที่มีทุกข์โดยภาวะที่ทนได้ยาก ทั้งเป็นสภาพเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เพราะความเป็นที่รองรับแห่งความเป็นทุกข์ทั้ง ๓ ประการ และแห่งสังสาร-

---

[๑] ฉ. นิรนฺตรพาธตา.

ทุกข์ด้วย เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น. มีคำประกอบว่า สังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเบียดเบียนเนือง ๆ มาจนบัดเดี๋ยวนี้.

"สุขปฏิกฺเขปโต"ติ อิทํ วุตฺตนยเมว. ฐิตึ มา ปาปุณาตุ, อุปฺปชฺชมานากาเรเนว ปวตฺตนฺตูติ อธิปฺปาโย. "อุปฺปนฺนา"ติ หิ อิมินา อุปฺปาทกฺขณสมงฺคิตา วุตฺตา. ฐานปฺปตฺตา มา ชีรนฺตูติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ อตฺถโต ฐิติ เอว ชราติ ? สจฺจเมตํ, ชราวเสน ปน โย กิลมโถ, โส อิธ ชราคฺคหเณน คหิโตติ ทฏฺฐพฺพํ.

คำว่า "เพราะแย้งต่อสุข" นี้ มีนัยได้กล่าวไว้แล้วเหมือนกัน. จงอย่าถึงความตั้งอยู่เลย อธิบายว่า จงเป็นไปโดยอาการที่เกิดขึ้นอยู่อย่างเดียวเถิด. ก็ด้วยคำว่า "ที่เกิดขึ้นแล้ว" นี้ ท่านอาจารย์ กล่าวความเป็นสภาพที่มีความพร้อมเพรียง ด้วยขณะที่เกิดขึ้น. ถามว่า ท่านกล่าวว่า ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ก็จงอย่าชราเลย ดังนี้ เพราะเหตุไร ความตั้งอยู่นั่นเอง โดยใจความ ก็คือชรา มิใช่หรือ ? ตอบว่า ข้อนี้จริง พึงเห็นว่า แต่ความลำบากใด ด้วยอำนาจชรา ความลำบากนั้น ท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่าชรา ในที่นี้.

มา ภิชฺชนฺตูติ นิจฺจตํ อาสึสติ[๑] กสฺสจิ ธมฺมิสฺสรสฺสาปิ ภควโต วสวตฺติภาโว นตฺถิ. น หิ ลกฺขณญฺญถตฺตํ เกนจิ กาตุํ สกฺกา. ภาวญฺญถตฺตเมว หิ อิทฺธิวิสโย. สุญฺญา สงฺขารา เตน ตีสุ ฐาเนสุ วสวตฺตนาการเรน.

บุคคลย่อมหวังความเที่ยงว่า จงอย่าแตกดับเลย. ความใช้อำนาจบังคับได้ย่อมไม่มีแก่ใคร ๆ คือแม้แก่พระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่ในธรรม. เพราะว่าใคร ๆ ไม่อาจกระทำความเป็นอย่างอื่นแห่งลักษณะได้. ด้วยว่าความเป็นอย่างอื่นแห่งภาวะนั้นเทียว เป็นวิสัยแห่งฤทธิ์. สังขารทั้งหลายว่างเปล่าจากอาการใช้อำนาจ ในฐานะทั้ง ๓ นั้น.

ตสฺมาติ วุตฺตการณปรามสนํ. สุญฺญโตติ นิวาสีการกเวทกอธิฏฺฐายกวิรเหน ตโต สุญฺญโต, น นิสฺสภาวโตติ[๒] เอกจฺจสฺส ปริกปฺปิตสภาวสุญฺญโต[๓] อสฺสามิกโตติ สามิภูตสฺส กสฺสจิ อภาวโต.

บทว่า ตสฺมา เป็นคำระบุถึงเหตุที่กล่าวไว้แล้ว. คำว่า เพราะเป็นของว่างเปล่า ความว่า เพราะเป็นของว่างเปล่า จากสิ่งนั้น โดยเว้นจากผู้ครอง ผู้สร้าง ผู้เสวยผล และผู้ดูแลรักษา มิใช่เพราะไม่มีสภาวะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า เพราะเป็นของว่างเปล่า จากสภาวะที่คนบางคน

---

[๑] ฉ. อาสึสติ, เอวมุปริปิ.

[๒] ก. นิสฺสยภาวโต.

[๓] ฉ. เอกจฺจปริกปฺปิตสภาวสุญฺญโต.

คาดคิดเอาเอง. คำว่า เพราะหาเจ้าของมิได้ คือ เพราะไม่มีใคร ๆ ผู้เป็นเจ้าของ.

เอเตน อนตฺตนิยตํ ทสฺเสติ. อวสวตฺติโตติ ยถาวุตฺตวสวตฺติภาวาภาวโต. อตฺตปฏิกฺเขปโตติ ปรปริกปฺปิตสฺส อตฺตโน ปฏิกฺขิปนโต. "สุญฺญโต"ติอาทินา หิ ธมฺมานํ พาหิรกปริกปฺปิตอตฺตวิรโห วุตฺโต, อิมินา ปน อตฺตสภาวโต อตฺตา น โหตีติ.

ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงถึงความเป็นของที่มิใช่ของตน. คำว่า เพราะใช้อำนาจไม่ได้ คือ เพราะไม่มีการใช้อำนาจตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า เพราะแย้งต่ออัตตา คือ เพราะแย้งต่ออัตตาที่ลัทธิอื่นคาดคิดเอาเอง. ก็ด้วยคำว่า "เพราะเป็นของว่างเปล่า" เป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวการเว้นจากอัตตาที่ลัทธิภายนอกคาดคิดเอา อนึ่ง ด้วยคำนี้อัตตาย่อมไม่มี เพราะมิใช่มีอัตตานั้นเป็นสภาพแล.

๗๐๗. เอตฺถ จ "อุปฺปาทวยปฺปวตฺติโต"[๑]ติอาทินา จตูหิ การเณหิ อนิจฺจา, "อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนโต"ติอาทินา จตูหิ การเณหิ ทุกฺขา, "สุญฺญโต"ติอาทินา จตูหิ การเณหิ อนตฺตาติ รูปธมฺเม นิรุฬฺหํ

๗๐๗. ก็ในอธิการนี้ สังขารทั้งหลายชื่อว่า ไม่เที่ยง ด้วยเหตุ ๔ อย่าง โดยคำเป็นต้นว่า "เพราะเป็นไปด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป" ชื่อว่า เป็นทุกข์ ด้วยเหตุ ๔ อย่าง โดยคำเป็นต้นว่า

---

[๑] ฉ. อุปฺปาทวยวตฺติโตติ.

ลกฺขณตฺตยํ ปุพฺเพ อตฺตนา อสลฺลกฺขิตํ สลฺลกฺเขตฺวา สมฺมสนฺโต ตํ ตตฺถ อาโรเปตีติ วุจฺจติ. ตถา ปน เตน เตน[1] อาทานนิกฺเขปวเสน[2] สมฺมสิตตฺตา อาห "<u>รูเป</u> <u>ติลกฺขณํ</u> <u>อาโรเปตฺวา</u>"ติ.

"เพราะเบียดเบียนเนือง ๆ มาจนบัดเดี๋ยวนี้" ชื่อว่า เป็นอนัตตา ด้วยเหตุ ๔ อย่าง โดยคำเป็นต้นว่า "เพราะเป็นของว่าง-เปล่า" เหตุนั้น โยคาวจรเมื่อกำหนดพิจารณาลักษณะทั้ง ๓ ที่ขึ้นอยู่เป็นประจำในรูปธรรม ซึ่งตนมิได้กำหนดไว้ก่อน ท่านจึงเรียกว่า ยกลักษณะทั้ง ๓ นั้น ไว้ในรูปธรรมนั้น. เพราะความที่โยคาวจรนั้นพิจารณาด้วยอำนาจอาทาน คือการถือเอาและนิกเขปนะ การทอดทิ้งไปอย่างนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูป</u>" ดังนี้.

ตตฺถ จ ยสฺมา อนิจฺจลกฺขณคฺคหณปุพฺพกํ ทุกฺขลกฺขณคฺคหณํ, ทุกฺขลกฺขณคฺคหณปุพฺพกํ วา อนตฺตลกฺขณคฺคหณํ. อนิจฺจลกฺขณญฺเจตฺถ รูปเภเทน หสฺสิยมานํ ยโถฬาริกโต ทีเปตพฺพนฺติ ตํ วสฺสสต-

ก็ในไตรลักษณ์นั้น เพราะเหตุที่การถือเอาทุกขลักษณะ มีการถือเอาอนิจลักษณะเป็นเบื้องต้น หรือ การถือเอาอนัตลักษณะก็มีการถือเอาทุกขลักษณะ เป็นเบื้องต้น. และในไตรลักษณ์นี้ อนิจลักษณะ เมื่อจะ

---

[1] ฉ. ตถา ปนาเนน.
[2] ฉ. อาทานนิกฺเขปนวเสน.

ปริจฺเฉเทน ปฐมํ ทสฺเสตฺวา[๑] วสฺสสตํ ฉิตฺวา "ทส วา วีสติ วา"ติอาทินา วิภชิตฺวา อนุกฺกเมน ยาวอุทฺธรณาทิ-โกฏฺฐาสวเสน รูปสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ตโต "อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา"ติ ติลกฺขณาโรปนํ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต [๒]สมฺมสนํ ตสฺมา ตํ ทสฺเสตุํ "ตเมว วสฺสสตํ"ติอาทินา วยวเสน รูปสฺส สมฺมสนวิธิ อารทฺโธ. ตตฺถ ยสฺมา โอฬาริกวเสเนวายํ อาทิโต รูปเภโท คยฺหติ, ตสฺมา น วสฺสสตํ สมโกฏฺฐาสวเสน วิภตฺตํ, มชฺฌิมาวตฺถาย วา ตถารูปตฺตา มชฺฌิมวเย เอกํ วสฺสํ วฑฺฒิตํ.

แสดงโดยความต่างแห่งรูป ก็ควรแสดงตามควรแก่รูปที่หยาบ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงอนิจจลักษณะนั้นทีแรกโดยการกำหนดร้อยปี จึงได้เริ่มวิธีพิจารณารูปเกี่ยวกับวัย ด้วยคำมีอาทิว่า "<u>ร้อยปีนั้นแหละ</u>" ดังนี้ เพื่อจะแสดงว่าการจำแนกด้วยคำว่า "๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง" เป็นต้น สำหรับคนที่อยู่ได้ร้อยปีแล้วเห็นความแตกดับของรูป ด้วยอำนาจโกฏฐาสมีการยกเป็นต้น เป็นกำหนดโดยลำดับ ต่อจากนั้น ก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ คือ "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" เป็นการพิจารณาโดยความตกไปแห่งรูป อันเติบโตขึ้นด้วยอำนาจวัย. ในอนิจจลักษณะนั้น เพราะท่านถือเอาความต่างแห่งรูปแต่ต้นนี้ ด้วยอำนาจรูปที่หยาบ ฉะนั้น ท่านจึงไม่จำแนกไว้ ด้วยอำนาจส่วนที่เสมอกัน

---

[๑] ฉ. ทสฺเสนฺเตน.

[๒] ฉ. สมฺมสนฺติ ทสฺเสตุํ.

ตลอดร้อยปี หรือเพิ่มขึ้นหนึ่งปีในมัชฌิมวัย เพราะการกำหนดมัชฌิมวัยเป็นอย่างนั้น.

๗๐๘. มนฺทตาพาหุลฺเลน ปวตฺตํ วสฺสานํ ทสกํ มนฺททสกํ. เอส นโย เสเสสุปิ.

๗๐๘. ๑๐ ปี ที่เป็นไป โดยความเป็นเด็กอ่อน เป็นส่วนมาก ชื่อว่า มันททสกะ แปลว่า ๑๐ ปีแห่งเด็กอ่อน. แม้ในทสกะที่เหลือ ก็มีนัยนี้.

ตหาติ ปฐเม วสฺสทสเก. โสติ ปุคฺคโล. จปโลติ อนวฏฺฐิตกิริยตาย ตรโฬ. เตน โมมูหภาวโต วิเสเสติ. น เหส นวมทสเก วิย โมมูหภาเวน มนฺโท, อถ โข จปลตายาติ. เตนาห "กุมารโก"ติ.

คำว่า ในตอนนั้น คือ ใน ๑๐ ปี แรก. บทว่า โส โยค ปุคฺคโล แปลว่า บุคคลนั้น. คำว่า ซุกซน ได้แก่ ยังโคลงเคลง ด้วยกิริยาที่ไม่หยุดนิ่ง. ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ทำให้ต่างไปจากความเป็นคนหลงลืม. ด้วยว่า เด็กอ่อนนี้ หาใช่เป็นคนอ่อน ด้วยความเป็นคนหลงลืม เหมือนอย่างในทสกะที่ ๙ ไม่ โดยที่แท้เป็นคนอ่อนด้วยความเป็นคนซุกซน. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นเด็กอ่อน".

ตติเย ทสเก มํสปาริปูริยา ยถารหํ ฉวิวณฺโณ วิปฺปสีทตีติ อาห "วณฺณายตนํ

ในทสกะที่ ๓ ผิวพรรณย่อมผ่องใสตามควร เพราะความบริบูรณ์แห่งมังสะ เพราะ-

เวปุลฺลํ ปาปุณาตี''ติ. จตุตฺเถ ทสเก อฏฺฐีนํ, นฺหารูนญฺจ ถิรภาวปฺปตฺติยา พลญฺจ ถาโม จ เวปุลฺลํ ปาปุณาติ. ปญฺจเม ทสเก โยพฺพนมทสฺส ทูรีภาเวน เยภุยฺเยน กิเลสตนุตาย ปญฺญา ยถารหํ สุวิสทา โหติ. ขิฑฺฑาย รติ ขิฑฺฑารติ.

เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ผิวพรรณย่อมถึงความไพบูลย์". ในทสกะที่ ๔ กำลังและความสามารถ ย่อมถึงความเต็มเปี่ยม เพราะกระดูกและเอ็นถึงความมั่นคง. ในทสกะที่ ๕ ปัญญาย่อมเป็นธรรมชาติสละสลวยดีตามควร เพราะความเมาในความเป็นหนุ่มสาวอยู่ห่างไกล และเพราะความที่กิเลสเบาบางโดยมาก. ความยินดีในการเล่น ชื่อว่า ขิฑฺฑารติ แปลว่า ความยินดีในการเล่น.

กปลฺลิกาทินิสฺสยวิเสเสน ปทีปสฺส สุทฺธตาทิ วิย นิสฺสยวิเสเสน ปญฺจมฉฏฺฐทสเกสุ ปญฺญาย วุฑฺฒิหานิโย[๑] เวทิตพฺพา.

บัณฑิตพึงทราบความเจริญ และความเสื่อมแห่งปัญญา ในทสกะที่ ๕ และที่ ๖ โดยความต่างแห่งที่อาศัย เปรียบเหมือนความบริสุทธิ์เป็นต้นของดวงประทีป ก็โดยความต่างแห่งที่อาศัยมีตะคันเป็นต้น.

ปุรโต ปพฺภาโร โหติ กฏิสนฺธิคีวาสนฺธีนํ วเสน รสฺสสฺสาปิ, ปเคว ทีฆสฺส.

ร่างกาย ย่อมค้อมไปข้างหน้า แม้สำหรับคนเตี้ย เกี่ยวกับที่ต่อสะเอว และที่ต่อคอ

---

[๑] ฉ. พุทฺธิหานิโย.

ปพฺภาโรติ จ ครุภาเวน ปลมฺพโก. โมมูโห โหติ สติปญฺญาวิปฺปวาสโต. สยนพหุโล ว โหติ ฐานาทิวเสน สรีรภารํ[๑] วหิตุํ อสกฺโกนฺโต.

จะป่วยกล่าวไปไยสำหรับคนสูง. ก็คำว่า ค้อมไป ได้แก่ ย้อยไปด้วยความเป็นอวัยวะหนัก. ชื่อว่า เป็นคนมักหลงลืม เพราะปราศจากสติและปัญญา. เป็นคนมากไปด้วยการนอน คือ ไม่สามารถจะนำภาระ คือ สรีระไปได้ เกี่ยวกับอิริยาบถมีการยืนเป็นต้น.

๗๐๙. ติณฺณํ ติณฺณํ วสฺสานนฺติ เยภุยฺยตาย วุตฺตํ. จตุวสฺสิโกปิ หิ เอโก โกฏฺฐาโส โหตีติ. ทฺวิสตํ โกฏฺฐาเส กตฺวา เอเกกอยนวสฺสวเสนาติปิ[๒] เวทิตพฺพํ.

๗๐๙. คำว่า ๓ ปี ๆ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยภาวะที่เป็นส่วนมาก. เพราะว่า ส่วนเดียวแม้มี ๔ ปี ก็ย่อมมีแล. พึงทราบว่า ทำเป็น ๒๐๐ ส่วน ด้วยอำนาจความเป็นไปแต่ละส่วน ๆ ดังนี้ ก็มี.

วสฺสาเน ปวตฺตรูปนฺติ สมฺพนฺโธ.

เชื่อมความบาลีว่า วสฺสาเน ปวตฺตรูปํ รูป อันเป็นไปในฤดูฝน.

ตํ ปน วสฺสานํ ทฺวิมาสมตฺตํ,[๓] น ปุพฺเพ วิย จตุมาสนฺติ อาห "เทฺวมาสนฺ"ติ.

ก็ฤดูฝนนั้น มีระยะเพียง ๒ เดือนเท่านั้น มิใช่ ๔ เดือน เหมือนในเบื้องต้น

---

[๑] ก. สรีรภาวํ.

[๒] ฉ. เอเกกอยนวเสนาติปิ.

[๓] ฉ. ทฺวิธา สมตฺตํ.

อจฺจนฺตสํโยเคเปตํ อุปโยควจนํ. โส ปน วสฺสาโน อุตุ สาวณโปฏฺฐปทมาสา[๑] อสฺสยุชกตฺติกมาสา สรโท, มิคสิรปุสฺสมาสา เหมนฺโต, มาฆผคฺคุณมาสา สิสิโร, จิตฺตเวสาขมาสา[๒] วสนฺโต, เชฏฺฐาสาฬฺหมาสา คิมฺโห อุตูติ เวทิตพฺโพ. ฉ โกฏฺฐาเส กตฺวาติ ทสทสนาฬิกาวเสน ฉ โกฏฺฐาเส กตฺวา.

เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เทฺวมาสํ" แปลว่า ๒ เดือน ดังนี้. ก็บทว่า เทฺวมาสํ นี้ เป็นทุติยาวิภัตติ ลงในอัจจันตสังโยคะ. ก็ฤดูนั้นพึงทราบว่า ฤดูวัสสานะ (ฤดูฝน) ได้แก่ เดือนสาวณะ (นับแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๙) และเดือนโปฏฐปทะ (นับแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๙ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐) ฤดูสรทะ (ฤดูใบไม้ร่วง) ได้แก่ เดือนอัสสยุชะ (นับแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑) และเดือนกัตติกะ (นับแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒) ฤดูเหมันตะ (ฤดูหิมะตก) ได้แก่ เดือนมิคสิระ (นับแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนอ้าย) และเดือนปุสสะ (นับแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนยี่) ฤดูสิสิระ (ฤดูหนาว) ได้แก่ เดือนมาฆะ (นับแต่

---

[๑] ฉ. ...ปาทมาสา.

[๒] ก. จิตฺรเวสาขมาสา.

แรม ๑ ค่ำ เดือนยี่ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๓) และเดือนผัคคุณะ (นับแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๓ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔) ฤดูวัสสันตะ (ฤดูใบไม้ผลิ) ได้แก่ เดือนจิตตะ (นับแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๕) และเดือนวิสาขะ (นับแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๕ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖) ฤดูคิมหะ (ฤดูร้อน) ได้แก่ เดือนเชฏฐะ (นับแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๗) และเดือนอาสาฬหะ (นับแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘). คำว่า ทำให้เป็น ๖ ส่วน คือ ทำให้เป็น ๖ ส่วน เกี่ยวกับรูปนางรำ ๑๐ คน ฯ.

๗๑๐. อภิมุขํ ปุรโต กมนํ อภิกฺกโม. ปฏินิวตฺตนวเสน กมนํ ปฏิกฺกโม. อามุขํ โลกนํ อาโลกนํ. วิวิธํ อิโต จิโต จ โลกนํ วิโลกนํ. หตฺถปาทานํ สงฺโกจนํ สมฺมิญฺชนํ[1] อายมนํ ปสารณํ.

๗๑๐. การก้าวไปเฉพาะหน้า คือข้างหน้า ชื่อว่าการก้าว. การก้าวไปเกี่ยวกับการกลับ ชื่อว่า การถอย. การมองดูไปตรงหน้า ชื่อว่า การแล. การมองดูไปต่าง ๆ คือข้างโน้นบ้าง ข้างนี้บ้าง

---

[1] ฉ. สงฺกุจนํ สมิญฺชนํ.

ชื่อว่า การเหลียว. การงอมือและเท้า ชื่อว่า การคู้. การยืดไป ชื่อว่า การ-เหยียด.

ปาทุทฺธรณกาเลติ ทุติยปาทุทฺธรณ-กาเล. ปาทสฺสาติ อุทฺธฏปาทสฺส. โอมตฺตาติ สตฺติโต หีนปฺปมาณา. เตนาห "มนฺทา"ติ. อิตราติ เตโชวาโยธาตุโย. ยถา ปาทสฺส อุทฺธรณํ สิชฺฌติ, ตถา ปวตฺตจิตฺตสมุฏฺฐานรูเปสุ เอกํสโต เตโชวาโยธาตูนํ อธิมตฺตตา อิจฺฉิตพฺพา สลฺลหุกสภาวตาย ตาสํ. ตโต เอว จ อิตราสํ โอมตฺตตา ครุสภาวตฺตา.

คำว่า ในเวลายกเท้า คือ ในเวลายกเท้าที่สอง. คำว่า เท้า ได้แก่ เท้าที่ยกขึ้น. คำว่า มีประมาณต่ำ คือ มีประมาณด้อยกว่าความสามารถ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อ่อน". คำว่า ธาตุสองนอกนี้ ได้แก่ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ. การยกเท้าจะสำเร็จได้ โดยประการใด ก็จำปรารถนาความที่เตโช-ธาตุ และวาโยธาตุ เป็นธรรมชาติ มีประมาณยิ่งโดยส่วนเดียว ในรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นไป โดยประการนั้น เพราะความที่เตโชธาตุ และวาโยธาตุเหล่านั้นเป็นสภาวะเบา. และเพราะเหตุนั้นแหละ ความที่ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุนอกนี้ เป็นธรรมชาติมีประมาณต่ำ ก็เพราะมีสภาวะหนัก.

ตํสมฺพนฺธตฺตา ปน เสสํ ติสมุฏฺฐานรูปํ ตคฺคติกเมว โหติ. กายวจีวิญฺญตฺติปฺปวตฺติยํ วาโยปจวีอธิมตฺตตา อิมสฺส อตฺถสฺส นิทสฺสนนฺติ ทฏฺฐพฺพา[๑] ปุรโต หรเณ, ปจฺฉโต หรเณ จ อุทฺธรเณ วิย สภาว-รูปปฺปวตฺตีติ[๒] ตาสํเยว ทฺวินฺนํ ธาตูนํ อธิมตฺตตา อิจฺฉิตพฺพาติ อาห "<u>ตถา อติหรณวีติหรเณสู</u>"ติ.

ก็รูปอันมีสมุฏฐาน ๓ ที่เหลือ ก็มีคติเหมือนดังนั้นนั่นแหละ เพราะสัมพันธ์กันกับธาตุทั้ง ๔ นั้น. พึงเห็นว่า ความที่ปฐวีและวาโยมีประมาณยิ่ง ในความเป็นไปของกายวิญญัติ และวจีวิญญัติ เป็นตัวอย่างของความข้อนี้. ในการนำเท้าไปข้างหน้า และในการนำเท้าไปข้างหลัง ก็มีความเป็นไปแห่งรูปอันมีสภาวะเบา เหมือนในการยกเท้า เพราะเหตุนั้น จึงพึงปรารถนาความที่ธาตุทั้ง ๒ นั้นนั่นแหละ มีประมาณยิ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>ในส่วนย่างและส่วนย้าย ก็อย่างนั้น</u>".

ยถา อุทฺธรณาทีสุ ลหุสภาวตฺตา[๓] ปจฺฉิมานํ ทฺวินฺนํ ธาตูนํ กิจฺจํ อธิกํ โหติ, อิตราสํ หีนํ, เอวํ โวสฺสชฺชนาทีสุ ตีสุ ครุสภาวตฺตา ปุริมานํ ทฺวินฺนํ กิจฺจํ อธิกํ โหติ, อิตราสํ

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ในส่วนยกเป็นต้น กิจแห่งธาตุทั้ง ๒ เบื้องปลายมีประมาณยิ่ง เพราะมีสภาวะเบา กิจแห่งธาตุนอกนี้มีประมาณต่ำ ด้วยประการใด

---

๑ ฉ. ทฏฺฐพฺพํ.
๒ ฉ. สลฺลหุกสภาวรูปปฺปวตฺตีติ.
๓ ฉ. สลฺลหุกสภาวตฺตา.

หีนนฺติ ทสฺเสนฺโต อาห "โวสฺสชฺชเน"ติ-อาทิ.

ในส่วนทั้ง ๓ มีส่วนหย่อนเป็นต้น กิจแห่งธาตุทั้ง ๒ เบื้องต้น มีประมาณยิ่ง เพราะมีสภาวะหนัก กิจแห่งธาตุนอกนี้ มีประมาณต่ำ ดังนี้ จึงกล่าวคำว่า "ในส่วนหย่อน" ดังนี้เป็นต้น.

ตทุปาทายรูปานีติ ตา ธาตุโย นิสฺสาย ปวตฺตอุปาทายรูปานิ[๑] เอตฺเถวาติ อุทฺธรเณเยว. เตนาห "อติหรณํ อปฺปตฺวา"ติ. อิตีติ เอวํ. ตตฺถ ตตฺถาติ ตสฺมึ ตสฺมึ อุทฺธรณาทิโกฏฺฐาเส. ปพฺพปพฺพนฺติอาทิ เตสํ ธมฺมานํ โกฏฺฐาสนฺตร-สงฺกราภาวทสฺสนํ. ตฏฺตฏายนฺตาติ ตฏฺตฏายนฺตี วิย, เตน เตสํ[๒] ปวตฺติกฺขณสฺส อิตฺตรตํ ทสฺเสติ.

บทว่า ตทุปาทายรูปานิ แปลว่า อุปาทายรูป ที่เป็นไปอาศัยธาตุเหล่านั้น. บทว่า เอตฺเถว โยค อุทฺธรเณเยว แปลว่า ในส่วนยกนี้เอง. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ไม่ถึงส่วนย่าง". บทว่า อิติ ความเท่ากับ เอวํ แปลว่า อย่างนี้. สองบทว่า ตตฺถ ตตฺถ ความเท่ากับ ตสฺมึ ตสฺมึ โยค อุทฺธรณาทิโกฏฺฐาเส แปลว่า ในส่วนมีการยกเป็นต้นนั้น ๆ. คำว่า เป็นข้อ ๆ เป็นต้น เป็นคำแสดงความไม่มีความปะปนกันแห่งส่วนอื่น ของธรรมเหล่า-นั้น. คำว่า แตกดังตฏะตฏะ คือ ดังเหมือน

---

๑ ฉ. ...อุปาทารูปานิ.
๒ ฉ. เนสํ.

เสียงตฏะ ๆ ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความที่ขณะเป็นไปแห่งธรรมเหล่านั้นมีนิดหน่อย.

๗๑๑. อสฺสาติ สมฺมสนสฺส. ทารุติณุกฺกาทีสูติ ทารุอุกฺกาติณุกฺกาทีสุ. "กึ อนฺธพาล เอกฆนํ สตฺตํ สพฺพทาภาวึ เอกนฺติ มญฺญสี"ติ อธิปฺปาเยนาห "กิเมตฺถ มนาปนฺ"ติ.

๗๑๑. บทว่า อสฺส โยค สมฺมสนสฺส แปลว่า แห่งสัมมสนะนั้น. บทว่า ทารุติณุกฺกาทีสุ ความเท่ากับ ทารุอุกฺกาติณุกฺกาทีสุ แปลว่า ในคบไฟมีคบไม้และคบหญ้าเป็นต้น. บุรุษคนนั้น กล่าวว่า "น่าชอบใจอะไรในมัน" โดยอธิบายว่า "เจ้าคนโง่เขลา เหตุไร เจ้าจึงสำคัญสิ่งซึ่งเป็นแท่งเดียวมีอยู่ทุกเมื่อ ติดต่อกันว่า เป็นอันเดียวกันเล่า".

อิทมฺปีติ ยทิทํ เตลวฏฺฏิกฺขเยน ปทีปสฺส อปณฺณายนํ วุตฺตํ, อิทมฺปิ. องฺคุลงฺคุลนฺตเรติ องฺคุลิยา มิตํ องฺคุลนฺติ องฺคุลปฺปมาเณ ปเทเสติ อตฺโถ. ตนฺตุโน อวยวเลสภูตํ ปรมสุขุมภาวปฺปตฺตํ อํสุํ สนฺธายาห "อํสุํ ปน มุญฺจิตฺวา"ติ.

บทว่า อิทมฺปิ ความว่า ความไม่ปรากฏแห่งดวงประทีป เพราะสิ้นน้ำมัน และไส้นี้ใดแม้นี้. คำว่า ในระหว่างแต่ละองคุลี ความว่า ในส่วนมีประมาณอังคุละหนึ่ง (เท่ากับ ๗ ธัญญมาส) ว่า อังคุละหนึ่งประมาณเท่ากับนิ้วมือ. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "แต่พ้นใยด้ายไป" ดังนี้ หมายถึงใยด้าย

ที่ถึงความเป็นของละเอียดที่สุด ซึ่งเป็นส่วนนิดเดียวของเส้นด้าย.

ตตฺถาติอาทิ อุปมาสํสนฺทนํ. ตตฺถ กามํ อุปเมยฺเย วิย อุปมายํ ปากโฏ กาลเภโท นตฺถิ, เอกโกฏฺฐาสคตํ ปน โกฏฺฐาสนฺตรํ น ปาปุณาตีติ เอตฺตาวตา อุปมาภาโว เวทิตพฺโพ. อุปมายมฺปิ วา ตาว ยาวาติ[1] กาลสฺส เภทมตฺตา ลพฺภเตวาติ ตสฺสา คหเณ กาลเภทวเสนาปิ อุปมา โยเชตพฺพา.

บทว่า ตตฺถ เป็นต้น เป็นคำเทียบเคียงคำอุปมา. ในคำนั้น ไม่มีความต่างแห่งกาลปรากฏในคำอุปมา เหมือนอย่างในคำอุปไมย ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น ก็พึงทราบความเป็นคำอุปมา ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า ไม่ถึงส่วนอื่นที่ถึงส่วนหนึ่ง. อีกอย่าง-หนึ่ง แม้ในคำอุปมา ก็ได้แต่เพียงความต่างแห่งกาลว่า เพียงนั้น เพียงใด เท่านั้น เพราะเหตุนั้น ในการถือเอาเพียงความต่างแห่งกาลนั้น จึงพึงประกอบคำอุปมาแม้เกี่ยวกับความต่างแห่งกาลก็ได้.

๗๑๒. ปุพฺเพ อาทานนิกฺเขปาทิวเสน จตุสนฺตติรูปํ สงฺขริตฺวา[2] ทสฺสิตํ, อิทานิ อาหารสมุฏฺฐานาทิวเสน ภินฺทิตฺวา ทสฺเสนฺโต "ตเทว รูปํ วิสงฺขริตฺวา"ติ-

๗๑๒. ท่านอาจารย์ได้รวบรวมแสดงรูปมีสันตติ ๔ ด้วยอำนาจอาการมีอาทานะ (การถือปฏิสนธิ) และนิกเขปนะ (การทอดทิ้งไป) เป็นต้น ในกาลก่อน บัดนี้

[1] ม. ...ตาวยวา.
[2] ฉ. สงฺฆริตฺวา.

อาทิมาห. ตตฺถ วิสงฺขริตฺวาติ วิภชิตฺวา. "วิสงฺฆริตฺวา"ติ วา ปาโฐ, อยเมวตฺโถ.

เมื่อจะแสดงจำแนก ด้วยอำนาจเป็นรูป มีรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ตเหว รูปํ วิสงฺขริตฺวา" แปลความว่า กระจายรูปนั้นแหละออกเป็นต้น. ในคำนั้น วิสงฺขริตฺวา ความเท่ากับ วิภชิตฺวา แปลว่ากระจายหรือจำแนก. อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า "วิสงฺฆริตฺวา" ดังนี้ก็มี ความก็ดังนี้เหมือนกัน.

อาหารมยนฺติ อาหาเรน นิพฺพตฺตํ. ชตฺตนฺติ[๑] มิลาตํ. กิลนฺตนฺติ ขินฺนํ. ธาตนฺติ ติตฺตํ. ปีณิตนฺติ มํสูปจยสมฺปตฺติยา ปีณิตํ. ตโต เอว มุทุ. สินิทฺธนฺติ สินิทฺธจฺฉวิตาย สณฺหํ. ตโต เอว ผสฺสวนฺตํ.

คำว่า อาหารมยรูป แปลว่ารูปบังเกิดด้วยอาหาร. คำว่า ห่อเหี่ยว คือเหี่ยวแห้ง. คำว่า อิดโรย คือ ลำบาก. คำว่า อิ่ม คือ เอิบอิ่ม. คำว่า เต็ม คือ เต็มไปด้วยความสมบูรณ์คืออวบแห่งมังสะ. เพราะเหตุนั้นแหละ จึงเป็นรูปอ่อน. คำว่า ละมุน คือ สลวยเพราะมีผิวสนิท. เพราะเหตุนั้นแหละ จึงมีผัสสะ (คือน่าจับต้อง).

---

[๑] ฉ. ฌตฺตนฺติ.

๗๑๓. อุณฺหกาเล สมุฏฺฐิตํ รูปนฺติ อุณฺหสนฺตาเปน สนฺตตฺตํ รูปํ สนฺธายาห. สีตอุตุนาติ สปฺปาเยน สีตอุตุนา.

๗๑๓. คำว่า รูปที่ตั้งขึ้นในคราวร้อน ท่านกล่าวหมายถึงรูปที่เร่าร้อน เพราะความร้อนและความเร่าร้อน. คำว่า ด้วยอุตุเย็น คือ ด้วยอุตุเย็นที่สบาย.

๗๑๔. อายตนทฺวารวเสนาติ อายตนสงฺขาตทฺวารวเสน. กมฺมทฺวารนิวตฺตนตฺถํ อายตนคฺคหณํ. กายทฺวาเรติ ปสาทกายทฺวาเร. มโนทฺวารํ นาม สาวชฺชนํ ภวงฺคํ. ตสฺส นิสฺสยภาวโต หทยวตฺถุํ สนฺธาย นิสฺสิตโวหาเรน "มโนทฺวาเร"ติ วุตฺตํ, ยตฺถ มโนทฺวารุปฺปตฺติ.

๗๑๔. คำว่า ด้วยอำนาจอายตนทวาร ได้แก่ ด้วยอำนาจทวารคืออายตนะ. ท่านใช้ศัพท์ว่าอายตนะ เพื่อจะห้ามกรรมทวาร. คำว่า ในกายทวาร ได้แก่ ในทวารคือปสาทกาย. ภวังค์พร้อมทั้งอาวัชชนะ ชื่อว่ามโนทวาร. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ในมโนทวาร" ดังนี้ โดยนิสสิตโวหารหมายถึง หทัยวัตถุเพราะเป็นที่อาศัยของภวังค์นั้น ซึ่งมีมโนทวารเป็นที่เกิด.

๗๑๕. โสมนสฺสิตโทมนสฺสิตวเสนาติ โสมนสฺสิตโทมนสฺสิตปุคฺคลวเสน, โสมนสฺสิตโทมนสฺสิตกาลวเสน วา.

๗๑๕. บทว่า โสมนสฺสิตโทมนสฺสิตวเสน แปลว่า ด้วยอำนาจบุคคลผู้ดีใจผู้เสียใจก็ได้ หรือจะแปลว่า ด้วยอำนาจคราวดีใจเสียใจก็ได้.

อยมตฺโถติ อยํ อิทานิ วุจฺจมาโน สงฺขารานํ อิติอิตฺตรขณตาสงฺขาโต อตฺโถ.

คำว่า เนื้อความนี้ ความว่า เนื้อความนี้ คือที่กำลังจะกล่าวอยู่ ณ บัดนี้ กล่าวคือความที่สังขารทั้งหลาย เป็นสิ่งที่มีขณะนิดหน่อยอย่างยิ่ง.

ชีวิตนฺติ ชีวิตินฺทฺริยํ. สุขทุกฺขาติ สุขทุกฺขา เวทนา. อุเปกฺขาปิ หิ สุขทุกฺขาสุ เอว อนฺโตคธา อิฏฺฐานิฏฺฐภาวโต. อตฺตภาโวติ ชีวิตเวทนาวิญฺญาณานิ ฐเปตฺวา อวสิฏฺฐธมฺมา วุตฺตา. สญฺญาติ เกจิ.

คำว่า ชีวิต ได้แก่ ชีวิตินทรีย์. คำว่า สุขและทุกข์ ได้แก่ สุขเวทนาและทุกขเวทนา. ความจริง แม้อุเบกขาก็หยั่งลงภายในในสุขและทุกข์นั่นเอง เพราะเป็นได้ทั้งอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์. คำว่า อัตภาพ ท่านกล่าวถึงธรรมที่เหลือ เว้นชีวิต เวทนาและวิญญาณ. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ได้แก่สัญญา.

เกวลาติ อตฺตนา นิจฺจภาเวน วา อโวมิสฺสา. เอกจิตฺตสมายุตฺตาติ เอเกเกน จิตฺเตน สหิตา. ลหุโส วตฺตเต ขโณติ วุตฺตนเยน เอกจิตฺตกฺขณิกตาย ลหุโก อติอิตฺตโร ชีวิตาทีนํ ขโณ วตฺตติ.

คำว่า ทั้งมวล คือระคนกับอัตตาหรือกับภาวะที่เที่ยง. คำว่า ประกอบไว้กับจิตดวงเดียว คือเป็นไปพร้อมกับจิตแต่ละดวง ๆ. คำว่า ขณะย่อมเป็นไปพลัน ความว่า ขณะแห่งชีวิตเป็นต้น ย่อมเป็นไปพลัน คือรวดเร็วยิ่ง เพราะมีอยู่ขณะจิตเดียวตามนัยที่กล่าวแล้ว.

คุณธิดา จันทร์เพ็ญ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จุลฺลาสีติสหสฺสานิ กปฺปนฺติ จตุราสีติสหสฺสปริมาณํ กปฺปํ. อจฺจนฺตสํโยเค เอตํ อุปโยควจนํ. กปฺปนฺติ จ สามญฺญวเสน เอกวจนํ. มรูติ เทวา. ทฺวีหิ จิตฺเตหิ สโมหิตาติ เอวํ จิรชีวิโนปิ เต ทฺวีหิ จิตฺเตหิ สหิตา หุตฺวา น ติฏฺฐนฺติ.

สองบทว่า จุลฺลาสีติสหสฺสานิ กปฺปํ ความเท่ากับ จตุราสีติสหสฺสปริมาณํ กปฺปํ แปลว่าตลอดกัปประมาณ ๘๔,๐๐๐ กัป. คำนี้เป็นทุติยาวิภัตติ ลงในอัจจันตสังโยคะ. และบทว่า กปฺปํ เป็นเอกวจนะ ด้วยอำนาจเป็นคำสามัญ. บทว่า มรู แปลว่า เหล่าเทวดา. หลายบทว่า ทฺวีหิ จิตฺเตหิ สโมหิตา ความว่า เทวดาเหล่านั้น แม้อยู่ได้ยืนนานอย่างนี้ ก็หาเป็นผู้ประกอบด้วยจิต ๒ ดวงตั้งอยู่ไม่.

อิทํ วุตฺตํ โหติ : เตสมฺปิ สนฺตาเน ชีวิตาทีนิ ทฺวีหิ จิตฺเตหิ สห น ติฏฺฐนฺติ, เอเกน จิตฺเตน สห อุปฺปนฺนานิ เตเนว สห นิรุชฺฌนฺโต ยาว ทุติยา น ติฏฺฐนฺตีติ.

ข้อนี้มีอรรถาธิบายว่า : ชีวิตเป็นต้น ในสันดานของเทวดา แม้เหล่านั้น ย่อมไม่ตั้งอยู่ด้วยจิต ๒ ดวงเลย, เกิดพร้อมกับจิตดวงเดียว ก็มิได้ตั้งอยู่ตลอดถึงจิตดวงที่ ๒ เพราะดับไปเสียพร้อมกับจิตดวงนั้นนั่นแหละ.

เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺสาติ จวนฺตสฺส สตฺตสฺส จุติจิตฺเตน สทฺธึ นิรุทฺธาติ วตฺตพฺพา เย ขนฺธา. ติฏฺฐมานสฺส วา อิธาติ เย วา อิธ ปวตฺติยํ ติฏฺฐนฺตสฺส ธรนฺตสฺส

หลายบทว่า เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺส ความว่า ขันธ์เหล่าใดที่พึงกล่าวว่า ดับไปแล้ว พร้อมกับจุติจิตของสัตว์ที่กำลังจุติอยู่. สองบทว่า ติฏฺฐมานสฺส วา อิธ ความว่า

ภงฺคปฺปตฺติยา นิรุทฺธา ขนฺธา[๑] สพฺเพปิ สทิสา เต สพฺเพปิ เอกสทิสา อตฺถงฺคตา อปฺปฏิสนฺธิกา ปุน อาคนฺตฺวา ปฏิสนฺธานาภาเวน วิคตา. ยถา หิ จุติกฺขนฺธา น นิพฺพตฺตนฺติ, เอวํ ตโต ปุพฺเพปิ ขนฺธา. ตสฺมา เอกจิตฺตกฺขณิกํ สตฺตานํ ชีวิตนฺติ อธิปฺปาโย.

หรือว่าขันธ์ที่ดับไปแล้ว เพราะถึงภังคขณะของสัตว์ที่ยังตั้งอยู่ คือยังทรงอยู่ในปวัตติกาลในโลกนี้เหล่าใด. ขันธ์เหล่านั้นก็เหมือนกันทั้งหมด คือ เป็นเช่นเดียวกันทั้งหมด ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ไม่ต่อกัน คือ กลับมาแล้วก็ไปปราศ เพราะไม่มีความต่อกัน. อธิบายว่า เหมือนอย่างว่า จุติขันธ์ย่อมไม่บังเกิดฉันใด แม้ขันธ์ทั้งหลาย ก่อนจุติขันธ์นั้น ก็ไม่บังเกิดเหมือนฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายจึงมีขณะจิตเดียวเท่านั้น.

อนนฺตรา จ เย ภคฺคาติ เย สงฺขารา อนนฺตรเมว ภคฺคา นิรุทฺธา. เย จ ภคฺคา อนาคเตติ เย จ สงฺขารา อนาคเต ภคฺคา ภญฺชนสีลา ภิชฺชิสฺสนฺติ. ตทนฺตรา นิรุทฺธานนฺติ เตสํ อตีตานาคตานํ อนฺตรา เวมชฺเฌ ปจฺจุปฺปนฺนํ ปตฺวา นิรุทฺธานํ ภคฺคานํ. เวสมํ นตฺถิ ลกฺขเณติ

หลายบทว่า อนนฺตรา จ เย ภคฺคา แปลว่า สังขารเหล่าใด แตกแล้ว คือดับแล้ว ในลำดับนั้นเอง. หลายบทว่า เย จ ภคฺคา อนาคเต แปลว่า สังขารเหล่าใดแตกแล้วในอนาคต คือ มีอันจะแตกเป็นปรกติจักแตกไป. สองบทว่า ตทนฺตรา นิรุทฺธานํ ความว่า แห่งสังขารทั้งหลายที่ถึง

---

๑ ฉ. นิรุทฺธกฺขนฺธา.

เตสํ ติวิธานมฺปิ ภงฺคลกฺขณนิมิตฺตํ วิสมตา วิสทิสตา นตฺถิ.

ความเป็นปัจจุบันแล้ว ดับไป คือ แตกไป ในระหว่าง คือ ในท่ามกลางแห่งสังขารที่เป็นอดีตและอนาคตเหล่านั้น หลายบทว่า เวสมํ นตฺถิ ลกฺขเณ ความว่า ความต่างกัน คือ ความแปลกกัน เพราะมีการกำหนดความแตกเป็นนิมิตแห่งสังขารทั้ง ๓ อย่างเหล่านั้น ไม่มี.

อนิพฺพตฺเตน น ชาโตติ อนุปฺปนฺเนน จิตฺเตน ชาโต น โหติ, อชาโต นาม โหติ. ปจฺจุปฺปนฺเนน วตฺตมาเนน จิตฺเตน ชีวติ ชีวมาโน นาม โหติ.

สองบทว่า อนิพฺพตฺเตน น ชาโต แปลว่า เพราะจิตไม่เกิด สัตว์โลก ก็ไม่เกิด คือ เป็นผู้ชื่อว่าไม่เกิด. เพราะจิตเกิดขึ้นเฉพาะหน้า คือ กำลังเป็นไปอยู่ สัตว์โลกก็เป็นอยู่ คือ เป็นผู้ชื่อว่ากำลังเป็นอยู่.

จิตฺตภงฺคา มโต โลโกติ จุติจิตฺตสฺส วิย สพฺพสฺสปิ ตสฺส ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคปฺปตฺติยา อยํ โลโก ปรมตฺถโต มโต นาม โหติ นิรุทฺธสฺส อปฺปฏิสนฺธิกตฺตา. เอวํ สนฺเตปิ ปณฺณตฺติ ปรมตฺถิยา ยายํ ตํ ตํ สนฺตํ สนิสฺสยํ จิตฺตํ อุปาทาย "ติสฺโส ชีวติ,

หลายบทว่า จิตฺตภงฺคา มโต โลโก ความว่า เพราะจิตนั้น ๆ แม้ทุกดวงถึงภังคขณะเหมือนจุติจิต สัตว์โลกนี้ก็เป็นผู้ชื่อว่า ตาย โดยปรมัตถ์ เพราะจิตที่ดับแล้วไม่มีการปฏิสนธิ. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็เป็นบัญญัติทางปรมัตถ์คือการบัญญัติความสืบต่อกัน

ปุสฺโส ชีวตี''ติ เอวํ วจนปฺปวตฺติยา วิสยภูตา สนฺตานปณฺณตฺติ, สา เอตฺถ ปรมตฺถิยา[1] ปรมตฺถภูตา. ตถา หิ วทนฺติ ''นามโคตฺตํ น ชีรตี''ติ.[2]

อันเป็นวิสัย แห่งความเป็นไปของการพูดอย่างนี้ว่า "ติสสะ ยังอยู่ ปุสสะ ยังอยู่" ดังนี้ โดยอาศัยจิตพร้อมทั้งหทัยวัตถุที่อาศัยที่มีอยู่นั้น ๆ นี้ใด การบัญญัติการสืบต่อนั้นเป็นบัญญัติทางปรมัตถ์ ในที่นี้. ข้อนี้ จะเห็นได้ ดังที่นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวว่า "นามโคตฺตํ น ชีรติ" แปลว่า ชื่อและโคตรย่อมไม่สลาย ดังนี้.

อนิธานคตา ภคฺคาติ เย ภคฺคา, น เต กตฺถจิ นิธานํ คตา, อถ โข อภาวเมว คตา. ปุญฺโช นตฺถิ อนาคเต ยโต อาคจฺเฉยฺยุํ วตฺตมานภาวํ. นิพฺพตฺตา เยปีติ เย ปฏิลทฺธตฺตภาวา ปจฺจุปฺปนฺนา, เตปิ อารคฺเค สาสปูปมา ติฏฺฐนฺติ.

สองบทว่า อนิธานคตา ภคฺคา ความว่า สังขารเหล่าใด ที่แตกแล้ว สังขารเหล่านั้น ก็หาไปเก็บไว้ที่ไหนไม่ โดยที่แท้ ก็ถึงความไม่มีนั่นเอง. กองสังขารในอนาคตก็หามีไม่ เพราะสังขารทั้งหลาย จะพึงมาสู่ภาวะที่กำลังเป็นไปอยู่. สองบทว่า นิพฺพตฺตา เยปิ ความว่า สังขารเหล่าใดที่ได้อัตภาพแล้ว เป็นปัจจุบัน แม้สังขารเหล่านั้น ย่อมตั้งอยู่ อุปมาดังเมล็ดพันธุ์ผักกาดบนปลายเหล็กแหลม.

---

[1] ก. ปรมตฺถิกา.

[2] สํ. ส. ๑๕/๕๙.

ยถา นาม สูจิยํ ฐิตายํ สาสโป ขิตฺโต ตสฺสา สิขํ ผุฏฺฐมตฺโต วิกิจฺฉติ น ติฏฺฐติ, เอวํ สงฺขารา อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชนฺติ, น เตสํ อวฏฺฐานํ อตฺถีติ.

อธิบายว่า เมล็ดพันธุ์ผักกาดที่บุคคลซัดไปบนเข็มที่ตั้งอยู่ พอถูกปลายแห่งเข็มนั้น ย่อมปราศไป ตั้งอยู่ไม่ได้ ฉันใด สังขารทั้งหลาย เกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมแตกไป ความตั้งลงแห่งสังขารเหล่านั้น จะมีอยู่ ก็หามิได้.

ภงฺโค เนสํ ปุรกฺขโตติ เนสํ[๑] นิพฺพตฺตธมฺมานํ ภงฺโค นาม ปุรโต เอว กโต, เอกํสภาวี น อปสกฺกตีติ อตฺโถ. โปราเณหีติ ปุริมเกหิ อตีเตหิ.

คำว่า ภงฺโค เนสํ ปุรกฺขโต ความว่า ชื่อว่า ความแตกดับของธรรมที่บังเกิดเหล่านั้น ถูกทำไว้เบื้องหน้านั่นเอง อธิบายว่า จะมีโดยส่วนเดียวย่อมไม่ถอยกลับเลย. บทว่า โปราเณหิ แปลว่า กับธรรมก่อน ๆ คือกับธรรมอดีตทั้งหลาย.

อทสฺสนโตติ อปสฺสิตพฺพโต. อายนฺตีติ อาคจฺฉนฺติ. "อุปฺปชฺชนฺตี"ติ อิมินาปิ กุโตจิ ราสิโต อาคมนาภาเวนาห.[๒] ภคฺคา คจฺฉนฺตฺยทสฺสนนฺติ ภคฺคาปิ กตฺถจิ อุปคมนาภาวโต สพฺเพน สพฺพํ อทสฺสนํ

บทว่า อทสฺสนโต แปลว่า โดยเป็นสิ่งไม่พึงเห็น. บทว่า อายนฺติ แปลว่า มา. แม้ด้วยบทว่า "อุปฺปชฺชนฺติ" แปลว่า เกิดขึ้นนี้ ท่านพระสารีบุตรก็กล่าวไว้ ด้วยความไม่มีการมาจากกองสังขารไหน ๆ.

---

[๑] ฉ. เตสํ.

[๒] ฉ. อาคมนาภาวเมวาห.

อภาวเมว คจฺฉนฺติ. ตตฺถ นิทสฺสนมาห "วิชฺชุปฺปาโท ฯเปฯ วยนฺติ จา"ติ.

คำว่า ภคฺคา คจฺฉนฺตฺยทสฺสนํ ความว่า สังขารแม้แตกแล้ว ก็ถึงความไม่เห็น คือ ความไม่มีทั้งหมดทั้งสิ้น เพราะไม่มีการเข้าไปในที่ไหน ๆ. ท่านพระสารีบุตรกล่าวอุทาหรณ์ในคำนั้นว่า "มันเกิดขึ้นและเสื่อมไป ดังความเกิดขึ้น แห่งสายฟ้าในอากาศฉะนั้น".

๗๑๖. "วิวฏฺฏกปฺปโต ปฏฺฐาย อุปฺปชฺชนกรูปนฺ"ติ อิมินา สยเมว อุปฺปชฺชนกธมฺมตาย "ธมฺมตารูปนฺ"ติ อนฺวตฺถนามตํ ทสฺเสติ. อยโลหาทีสุ อโย นาม กาฬโลหํ. โลหํ นาม ชาติโลหํ วิชาติโลหํ กิตฺติมโลหํ ปิสาจโลหนฺติ จตุพฺพิธํ.

๗๑๖. ด้วยคำว่า "รูปอันเกิดจำเดิมแต่วิวัฏฏกัป" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความเป็นอันวัตถนาม (ชื่อที่คล้อยตามความหมาย) ว่า "ธรรมดารูป" เพราะมีความเกิดขึ้นเองนั่นเทียว เป็นธรรมดา. จะวินิจฉัยในบรรดาเหล็กและโลหะเป็นต้นต่อไป ที่ชื่อว่า เหล็ก ได้แก่ โลหะสีดำ. ที่ชื่อว่า โลหะ มี ๔ ชนิด คือ ชาติโลหะ (ทองแดงธรรมชาติ) ๑ วิชาติโลหะ (ทองแดงผสม) ๑ กิตติมโลหะ (ทองแดงที่ทำขึ้นมา) ๑ ปิสาจโลหะ (ทองแดงในเมือง ปิสาจะ) ๑.

ตตฺถ อโย รชตํ สุวณฺณํ ติปุ สีสํ ตมฺพโลหํ เวกนฺตกโลหนฺติ อิมานิ สตฺต ชาติโลหานิ. นาคสิกโลหํ[๑] วิชาติโลหํ. กํสโลหํ วฏฺฏโลหํ อารกูฏนฺติ[๒] ตีณิ กิตฺติมโลหานิ. โมรกฺขกาทิ ปิสาจโลหํ. ตตฺถ ตมฺพโลหํ เวกนฺตกนฺติ อิเมหิ ทฺวีหิ ชาติโลเหหิ สทฺธึ เสสํ สพฺพมฺปิ อิธ "โลหนฺ"ติ คหิตํ.

ในโลหะทั้ง ๔ ชนิดนั้น ชาติโลหะ มี ๗ อย่าง ดังนี้ คือ อยะ (เหล็ก) ๑ รชฏะ (เงิน) ๑ สุวัณณะ (ทองคำ) ๑ ติปุ (ดีบุก) ๑ สีสะ (ตะกั่ว) ๑ ตัมพโลหะ (ทองแดง) ๑ เวกันตกโลหะ ๑. นาคสิกโลหะ ชื่อว่า วิชาติโลหะ. กิตติมโลหะ (โลหะที่ทำขึ้น) มี ๓ อย่าง คือ กังสโลหะ (เหล็กแผ่น) ๑ วัฏฏโลหะ (เหล็กกลม) ๑ อารกูฏะ (เหล็กแหลม) ๑. โลหะมีชนิดที่ชื่อว่า โมรักขกะ เป็นต้น ชื่อว่า ปิสาจโลหะ. ในบรรดาโลหะเหล่านั้น โลหะที่เหลือทั้งหมด รวมกับชาติโลหะ ๒ ชนิดนี้ คือ ตัมพโลหะ เวกันตโลหะ ท่านถือเอาว่า "โลหะ". ในที่นี้.

ติปูติ เสตติปุ. สีสนฺติ กาฬติปุ. สุวณฺณํ อากรุปฺปนฺนรสวิทฺธาทิเภทํ. มุตฺตา สามุทฺทิกมุตฺตาทิ. มณีติ เวฬุริยโลหิตงฺคมสารคลฺลานิ ฐเปตฺวา อวเสโส สพฺโพ

คำว่า ดีบุก ได้แก่ ดีบุกสีขาว. คำว่า ตะกั่ว ได้แก่ ดีบุกสีดำ. คำว่า ทอง ได้แก่ ทองต่างชนิดที่เกิดในบ่อเกิดเจาะเป็นสายไป. มุกดา ได้แก่ มุกดาที่เกิดในทะเล

---

๑ ฉ. นาคนาสิกโลหํ.
๒ ฉ. หารกูฏนฺติ.

มณิวิเสโส. เวฬุริโย วํสวณฺณมณิ. สงฺโข สามุทฺทิกสงฺโข. สิลาติ กาฬสิลาปณฺฑุสิลาทิเภทา สพฺพาปิ รตนสมฺมตสิลา. ปวาฬํ นาม วฏฺฏฏฺฐมํ วิทุธมํ[1] โลหิตงฺคํ รตฺตมณิ. มสารคลฺลํ กพรมณิ. ภูมิอาทโย ปากฏาว. ตทฺสสาติ ตํ ธมฺมตารูปํ อสฺส โยคิโน.

เป็นต้น. คำว่า มณี ได้แก่ ชนิดแห่งแก้วมณีทั้งหมดที่เหลือ เว้นไพฑูรย์ ทับทิม และแก้วลาย. ไพฑูรย์ ได้แก่ แก้วมณีมีสีเหมือนไม้ไผ่. สังข์ ได้แก่ สังข์ที่เกิดในทะเล. คำว่า ศิลา ได้แก่ ศิลาที่สมมติกันว่าเป็นรัตนะทั้งหมด ต่างชนิดเป็นศิลาดำและศิลาเหลืองเป็นต้น. ที่ชื่อว่า ประพาฬ ได้แก่หินกะรังกลม. ทับทิม ได้แก่ แก้วมณีแดง. แก้วลาย ได้แก่ แก้วมณีลาย. แผ่นดินเป็นต้น ปรากฏชัดเจนแล้ว. บทว่า ตทสฺส ตัดเป็น ตํ อสฺส, ตํ โยค ธมฺมตารูปํ แปลว่า ธรรมดารูปนั้น อสฺส โยค โยคิโน แปลว่า แก่โยคีนั้น.

ตรุณปลฺลววณฺณนฺติ อมฺพาทีนํ ตรุณปลฺลเวน สมานวณฺณํ. สภาครูปสนฺตตินฺติ วณฺณาทินา สมานภาคํ รูปสนฺตานํ. อนุปฺปพนฺธาปยมานนฺติ เหตุผลปรมฺปราย

คำว่า มีสีดังใบอ่อนแรกผลิ ความว่า มีสีเหมือนกับใบอ่อนแรกผลิ ของมะม่วงเป็นต้น. คำว่า ความสืบต่อแห่งรูปที่เสมอกัน คือ ความสืบต่อแห่งรูปที่มีส่วนเสมอกัน

---

[1] วิทฺทุมนฺติ มญฺเญ.

สมฺพนฺธนวเสน[๑] ปวตฺตนฺตํ.[๒]

กับสีเป็นต้น. คำว่า ให้สืบเนื่องไป คือ ให้เป็นไป ด้วยอำนาจความสัมพันธ์กัน โดยความต่อ ๆ กันแห่งเหตุและผล.

โสติ โยคี. ตนฺติ อโสกรุกฺขปณฺณํ. ปริคฺคเหตฺวาติ ญาเณน ปริจฺฉินฺทิตฺวา คเหตฺวา. อิมินา นเยนาติ อิมินา อโสกปณฺเณ วุตฺเตน นเยน. สพฺพมฺปิ อยโลหาทิเภทํ ธมฺมตารูปํ. ตมฺปิ หิ สีตกาเล สีตลํ, อุณฺหกาเล สุริยสนฺตาเปน อุณฺหตรํ โหติ. ตตฺถ สีตภาเวน ปวตฺตํ รูปํ อุณฺหํ อุณฺหภาเวน ปวตฺตํ รูปํ สีตํ น ปาปุณาติ. ตตฺถ ตตฺเถว ตฏตฏายนฺตํ ภิชฺชตีติอาทินา โยเชตพฺพํ.

บทว่า โส โยค โยคี แปลว่า โยคีนั้น. บทว่า ตํ โยค อโสกรุกฺขปณฺณํ แปลว่า ใบต้นอโศกนั้น. บทว่า ปริคฺคเหตฺวา แปลว่า กำหนดถือเอาด้วยญาณ. คำว่า โดยนัยนี้ คือ โดยนัยที่กล่าวแล้วในใบอโศกนี้. ธรรมดารูปทั้งปวง คือต่างชนิดเป็นเหล็กและโลหะเป็นต้น. ก็ธรรมดารูปแม้นั้น เย็นในกาลที่เย็น ย่อมเป็นของร้อนยิ่ง ด้วยความเร่าร้อนของพระอาทิตย์ในกาลที่ร้อน. รูปที่เป็นไปด้วยความเย็นในธรรมดารูปนั้นไม่ถึงร้อน รูปที่เป็นไปด้วยความร้อน ก็ไม่ถึงเย็น. พึงประกอบด้วยคำเป็นต้นว่า ย่อมแตกเสียงดังตฏะ ๆ ในที่นั้น ๆ เอง.

---

๑ ก. ปพนฺธนวเสน.

๒ ฉ. ปวตฺตนฺติ.

อรูปสตฺตกสมฺมสนกถาวณฺณนา

๗๑๗. กลาปโตติ อรูปธมฺมกลาปโต.

ยสฺมา ตตฺถ ผสฺสปญฺจมกา ธมฺมา สพฺพจิตฺตุปฺปาทสาธารณา สุปากฏา, สุวิญฺเญยฺยา จ, ตสฺมา เตสํ วเสน หสฺเสนฺโต "กลาปโตติ ผสฺสปญฺจมกา ธมฺมา"ติ อาห. เย อิเม สมฺมสเน อุปฺปนฺนา ผสฺสปญฺจมกา ธมฺมา, สพฺเพ เต วินฏฺฐาติ สมฺพนฺโธ.

ปวตฺตํ จิตฺตนฺติ สตฺตสุ ฐาเนสุ สมฺมสนวเสน ปวตฺตํ จิตฺตํ. สมฺมสนฺโตติ เอกชฺฌํ คเหตฺวา สมฺมสนฺโต. ตํ ยุตฺตตรนฺติ ตํ อริยวํสกถายํ วุตฺตํ ยุตฺตตรํ

พรรณนากถาว่าด้วยการพิจารณาอรูปโดยอาการ ๗

๗๑๗. คำว่า โดยเป็นกลาป คือ โดยเป็นกลาปแห่งอรูปธรรม.

เพราะในอรูปธรรมเหล่านั้น ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ ทั่วไปแก่จิตตุปบาททุกดวงชัดเจนดี และพึงเข้าใจได้ง่าย ฉะนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดง เกี่ยวกับอรูปธรรมเหล่านั้น จึงได้กล่าวว่า "ข้อว่า โดยเป็นกลาป มีอรรถาธิบาย ดังนี้ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ ชื่อว่ากลาป" ดังนี้. เชื่อมความว่า ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ อันเกิดขึ้น ในสัมมสนะเหล่านี้ใด ธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้น เสื่อมหายไปดังนี้.

คำว่า จิตดวงที่เป็นไป คือ จิตดวงที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณา ในฐานะทั้ง ๗. คำว่า เมื่อพิจารณา คือ เมื่อพิจารณาถือเอารวมกัน. คำว่า คำนั้น

อาสนฺนภาเวน วิภูตตรํ รูปสตฺตเก สมฺมสนํ สห คเหตฺวา สมฺมสนสฺส วุตฺตตฺตา.

ถูกต้องกว่า ความว่า คำที่ท่านกล่าวไว้ในอริยวังสกถานั้น ถูกต้องกว่า คือ ชัดเจนกว่า ด้วยความเป็นคำใกล้เคียง เพราะท่านกล่าวสัมมสนะ ถือเอาสัมมสนะรวมไว้ในรูปสัตตกะ.

อปิจ รูปสตฺตเก สมฺมสนสฺส รูปธมฺเมสุ สาติสยํ ฆนวินิพฺโภคํ กตฺวา ปวตฺตตฺตา ตพฺพิสยํ อรูปสมฺมสนํ สาติสยํ อนิจฺจา-ทิลกฺขณปฺปฏิเวธาย สํวตฺตตีติ[1] ตํ ยุตฺตตรํ, น ปน อปุพฺพเกสาติอาทิสมฺมสนํ[2] กตฺวา ตพฺพิสยํ ปวตฺติตํ.

อีกประการหนึ่ง อรูปสัมมสนะ (การพิจารณาอรูป) ซึ่งมีรูปสัมมสนะนั้นเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อการแทงตลอดลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้อย่างยอด-เยี่ยม เพราะการพิจารณาในรูปสัตตกะเป็นไป โดยกระทำการแยกความเป็นก้อนได้อย่างยอดเยี่ยม ในรูปธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น คำนั้น จึงถูกต้องกว่า. แต่มิใช่จะยังอรูปสัมมสนะ ซึ่งมีรูปสัมมสนะนั้นเป็นอารมณ์ ให้เป็นไปโดยกระทำการพิจารณาโกฏฐาสเป็นต้น ที่ยังไม่เคยพิจารณาเลย.

---

[1] ฉ. สมฺปวตฺตตีติ.
[2] ฉ. อปุพฺพเกสาทิสมฺมสนํ.

ตถา สติ กมฺมฏฺฐานํ นวนวเมว[1] สิยา, ปุพฺเพ คหิตํ สมฺมสนวิสยํ ฉฑฺเฑตฺวา อญฺญสฺส สมฺมสนวิสยสฺส คณฺหนโต. <u>เสสานิปีติ</u> ยมกโต สมฺมสนาทีนิปิ. <u>เตเนวาติ</u> อริยวํสกถานเยเนว.

เมื่อเป็นอย่างนั้น กรรมฐาน ก็จะพึงเป็นเรื่องใหม่ ๆ อยู่นั่นเอง เพราะได้ละทิ้งอารมณ์แห่งสัมมสนะที่รับไว้ก่อน แล้วรับเอาอารมณ์แห่งสัมมสนะอื่น. คำว่า <u>แม้ข้อที่เหลือ</u> ได้แก่ ข้อมีสัมมสนะโดยเป็นคู่เป็นต้น. คำว่า <u>โดยนัยนั้นเหมือนกัน</u> คือ โดยนัยในอริยวังสกถาเหมือนกัน.

๗๑๘. <u>ตมฺปิ</u> <u>จิตฺตนฺติ</u> อาหารนิกฺเขปโต สมฺมสนวเสน ปวตฺตจิตฺตุปฺปาทมฺปิ. จิตฺตสีเสน หิ นิทฺเทโส. เอส นโย สพฺพตฺถ. <u>ยมกโต</u> <u>สมฺมสติ</u> <u>นาม</u> นามรูปธมฺเม อารพฺภ ยุคฬกวเสน[2] สมฺมสนสฺส ปวตฺตนโต. อยญฺหิ ปุพฺเพ รูปสตฺตกวเสน สมฺมสิตฺวา ฐิโตปิ อิทานิ อาหารนิกฺเขปาทิวเสน สมฺมสิตฺวาว ฐิตํ สมฺมสนํ สมฺมสติ[3] ขณิกโต สมฺมสนาทีสุปิ เอเสว นโย.

๗๑๘. คำว่า <u>จิตแม้นั้น</u> ความว่า แม้จิตตุปบาทที่เป็นไป ด้วยอำนาจการพิจารณาทางอาหารนิกเขปรูป. ก็คำนี้ เป็นคำไขโดยยกจิตเป็นประธาน. ทุกบทก็มีนัยนี้. <u>ที่ชื่อว่า</u> <u>พิจารณาโดยเป็นคู่</u> เพราะการพิจารณาเป็นไป เกี่ยวกับเป็นคู่ปรารภนามธรรมและรูปธรรม. ก็โยคีนี้แม้พิจารณาโดยเป็นรูปสัตตกะก่อน แล้วตั้งอยู่ บัดนี้ ย่อมพิจารณาสัมมสนะที่ได้พิจารณาตั้งอยู่ โดยเป็นอาหารนิกเขปรูปเป็นต้น

---

[1] ฉ. นวํ นวํ เอว. [2] ฉ. ยุคฬวเสน.
[3] ฉ. ตํ สมฺมสติ.

นั่นเอง. แม้ในการพิจารณาโดยเป็นขณะเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

๗๑๙. เอตมฺปีติ เอตํ จตุตฺถสมฺมสนจิตฺตมฺปิ. ปฐมจิตฺตนฺติ อาทานนิกฺเขปาทิวเสน รูปํ สมฺมสิตจิตฺตํ, ยํ รูปปริคฺคาหกจิตฺตนฺติ อธิปฺเปตํ. สมฺมสิตจิตฺตสมฺมสเนน[๑] เตสํ ขณิกภาวสฺส วิภาวนโต อิทํ สมฺมสนํ "ขณิกโต สมฺมสนนฺ"ติ วุตฺตํ.

๗๑๙. บทว่า เอตมฺปิ แปลว่า แม้จิตพิจารณาดวงที่ ๔ นี้. คำว่า จิตดวงแรก ได้แก่ จิตที่พิจารณารูป โดยเป็นอาทานนิกเขปรูปเป็นต้น ซึ่งท่านประสงค์เอาว่า เป็นจิตที่กำหนดถือเอารูป. การพิจารณานี้ท่านกล่าวว่า "เป็นการพิจารณาโดยเป็นขณะ" เพราะเป็นการกระทำให้แจ้ง ซึ่งความที่อรูปธรรมเหล่านั้น เป็นของชั่วขณะด้วยการพิจารณาจิตที่ได้พิจารณาแล้ว.

๗๒๐. อิทเมว จ สมฺมสนํ ทิคุณิตํ อเนกสมฺมสนปฏิปาฏิสมฺภวโต "ปฏิปาฏิโต สมฺมสนนฺ"ติ วุตฺตํ. วฏฺเฏยฺยาติ สมฺภเวยฺย. ตถา สติ ปฏิปาฏิสมฺมสนปสุตาเยว ภาวนา สิยา, น มูลกมฺมฏฺฐานุปการี, น จายํ สมาปตฺติจาโร.[๒]

๗๒๐. ก็การพิจารณานี้แหละเพิ่มเป็น ๒ เท่า ท่านเรียกว่า "เป็นการพิจารณาโดยลำดับ" เพราะมีลำดับแห่งการพิจารณาหลายอย่าง. บทว่า วฏฺเฏยฺย ความว่า พึงมี. เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็พึงมีการภาวนาที่เกิดจากการพิจารณา โดยลำดับนั่นเอง.

---

[๑] ฉ. สมฺมสิตสมฺมสิตจิตฺตสมฺมสเนน.
[๒] ก. สมาปตฺติวาโร.

แต่มิใช่จะพึงมีภาวนา อันเป็นอุปการะแก่มูลกรรมฐาน และไม่พึงมีความเป็นไปแห่งสมาบัตินี้.

ยสฺมา จ ตตฺตเกน รูปธมฺเมสุ, อรูปธมฺเมสุ จ อนิจฺจาทิลกฺขณานิ สุฏฺฐุ วิภูตานิ โหนฺติ, ตสฺมา วุตฺตํ "ยาว ทสมจิตฺตสมฺมสนา ฯเปฯ ฐเปตพฺพนฺ"ติ.

ก็เพราะลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น ในรูปธรรมและในอรูปธรรม ย่อมเป็นอันชัดเจนดี ด้วยคำเพียงเท่านี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "แต่เพราะเพียงพิจารณาจิตดวงที่ ๑๐ รูปกรรมฐานก็ดี อรูปกรรมฐานก็ดี ย่อมเป็นอันคล่องแคล่ว เหตุนั้น ท่านจึงบอกไว้ว่า พึงหยุดในจิตดวงที่ ๑๐ เท่านั้นเถิด".

ฐเปตพฺพนฺติ จ น เอกาทสมํ ทฺวาทสเมน สมฺมสิตพฺพนฺติ ปฏิปาฏิโต สมฺมสนสฺส ปริจฺเฉททสฺสนปรํ, น ตโต สมฺมสนโต โอรมนทสฺสนปรํ, ตสฺมา ปุนปิ รูปํ ปริคฺคเหตฺวา ยาว ทสมจิตฺตสมฺมสนา ภาวนมนุยุญฺชเตว. วุตฺตนฺติ อริยวํสกถายํ วุตฺตํ.

คำว่า พึงหยุด ได้แก่ ไม่พึงพิจารณาจิตดวงที่ ๑๑ ด้วยจิตดวงที่ ๑๒ เพราะเหตุนั้น พึงพิจารณาจิต อันมีการเห็นเขตกำหนดของการพิจารณาเป็นอย่างยิ่ง ไม่พึงพิจารณาจิต อันไม่มีการเห็นต่ำกว่าการพิจารณานั้นเป็นอย่างยิ่ง เพราะเหตุนั้น โยคี ย่อมกำหนดจับรูปแม้อีก แล้วตามประกอบการภาวนาจนถึงการพิจารณาจิตดวงที่ ๑๐ นั้น-

เทียว. คำว่า ท่านกล่าวไว้ คือ ท่านกล่าวไว้ในอริยวังสกถา.

๗๒๑. วิสุํ สมฺมสนนโย นาม นตฺถีติ อนิจฺจาทิมนสิการวินิมุตฺโต อญฺโญ วิปสฺสนามนสิกาโร นตฺถิ. วิปสฺสนายญฺจ ทิฏฺฐิอาทิวิกฺขมฺภนา อิธ ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนาทโยติ อธิปฺเปตา. วิปสฺสนาย เอว หิ ปวตฺติวิเสเสน ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนาทโย อิชฺฌนฺตีติ ทสฺเสนฺโต "ยมฺปเนตน"ติอาทิมาห.

๗๒๑. คำว่า ไม่มีนัยสำหรับพิจารณาคนละอย่าง ได้แก่ การมนสิการวิปัสสนาอย่างอื่นที่พ้นไปจากการมนสิการ ลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นไม่มี. ก็ในวิปัสสนา การข่มทิฐิเป็นต้น ท่านประสงค์เอาว่า เพิกทิฐิ ในที่นี้. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ก็การเพิกทิฐิเป็นต้น ย่อมสำเร็จได้ด้วยความต่างแห่งความเป็นไป ในวิปัสสนานั่นเอง จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ยมฺปเนตํ" แปลว่า ก็รูปในหนหลังนี้ใด.

ตตฺถ สตฺตสญฺญาติ สตฺตา อตฺถีติ อุปฺปชฺชนกสญฺญา. ทุพฺพลาย อตฺตทิฏฺฐิยา สหคตสญฺญาติปิ วทนฺติ. สตฺตสญฺญํ อุคฺฆาฏิตจิตฺเตนาติ สตฺตสญฺญาย วิกฺขมฺภนวเสน ปวตฺตนจิตฺเตน[๑] ทิฏฺฐิ นุปฺปชฺชติ[๒]

ในคำนั้น คำว่า สัตตสัญญา ได้แก่ ความสำคัญที่เกิดขึ้นว่า สัตว์ทั้งหลายมีอยู่. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ได้แก่ ความสำคัญที่สหรคตด้วยอัตตทิฐิอย่างอ่อนดังนี้ก็มี. คำว่า ด้วยจิตที่ถอนสัตตสัญญาได้แล้ว

---

[๑] ฉ. ปวตฺตจิตฺเตน.
[๒] ก. อุปฺปชฺชติ.

สญฺญาวิปลฺลาสเหตุอุปฺปชฺชนกา จิตฺตทิฏฺฐิวิปลฺลาสา ตพฺภาเวน โหนฺตีติ.

ความว่า ทิฐิ ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยจิตที่เป็นไปด้วยอำนาจข่มสัตตสัญญาไว้ได้ จิตตวิปัลลาสและทิฐิวิปัลลาส ซึ่งเกิดขึ้น เพราะสัญญาวิปัลลาสเป็นเหตุ ย่อมมีด้วยความมีแห่งสัญญาวิปัลลาสนั้นแล.

มาโน นาม โย ทิฏฺฐูปนิสฺสโย อปายคมนิโย, โส ทิฏฺฐิยา วิกฺขมฺภิตาย วิกฺขมฺภิโต เอว โหติ, ทิฏฺฐิยา สมุจฺฉินฺนาย สมุจฺฉิชฺชนโตติ อาห "ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏิต ฯเปฯ มาโน นุปฺปชฺชตี"ติ. มาโน วิกฺขมฺภิยมาโน ตณฺหาย ปวตฺตึ นิวาเรติ, อภิมตวิสเยสุ เอว ตณฺหาย ปวตฺตนโตติ วุตฺตํ "มานสมุคฺฆาฏิต ฯเปฯ ตณฺหา นุปฺปชฺชตี"ติ. ตณฺหาติ อิธ สุขุมา นิกนฺติ อธิปฺเปตาติ อาห "ตณฺหาย ฯเปฯ ปริยาทินฺนา นาม โหตี"ติ.

ที่ชื่อว่า มานะ ได้แก่ มานะที่มีทิฐิเป็นอุปนิสัย ยังสัตว์ให้ไปสู่อบาย ซึ่งเมื่อข่มทิฐิได้แล้ว ย่อมเป็นอันถูกข่มไปด้วยเหมือนกัน เพราะตัดขาดได้ เมื่อตัดทิฐิได้เด็ดขาด เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อกำหนดถือเอาสังขารด้วยจิตที่เพิกทิฐิได้แล้ว มานะย่อมไม่เกิดขึ้น" ดังนี้. มานะที่ถูกข่มไว้ ย่อมห้ามความเป็นไปแห่งตัณหา เพราะตัณหาเป็นไปในอารมณ์ที่ถือตัวยิ่ง เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อกำหนดถือเอาสังขาร ด้วยจิตที่เพิกมานะได้แล้ว ตัณหาย่อมไม่เกิดขึ้น" ดังนี้. ท่านประสงค์เอาความยินดีอย่างละเอียดว่า ตัณหา ในที่นี้ เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า

"เมื่อตัณหาไม่เกิดขึ้น ความยินดีก็ชื่อว่าถูกคุมไว้ได้" ดังนี้.

อยํ นโยติ อิทานิ วุจฺจมาโน สมฺมสนวิธิ.

คำว่า นัยนี้ คือ วิธีพิจารณาที่กำลังกล่าวอยู่ ณ บัดนี้.

มม วิปสฺสนาติ อิมสฺสาปิ อตฺตนิยสญฺญิตาย วิปสฺสนาย สามิภูโต[๑] อตฺตา ปรามสิยตีติ ทิฏฺฐิ คหิตาติ[๒] ตถา "คณฺหโต หิ ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนํ[๓] นาม น โหตี"ติ วุตฺตํ. กามญฺจายํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิกงฺขาวิตรณวิสุทฺธิสมธิคเมน วิสุทฺธทิฏฺฐิโก, มคฺเคน ปน อสมุคฺฆาฏิตตฺตา อโนฬาริกาย จ ทิฏฺฐิยา วเสเนวํ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ก็เมื่อถืออยู่ ไม่ชื่อว่า เพิกทิฐิ" ดังนี้ โดยประการนั้น เพราะความที่แม้คำว่า ความเห็นแจ้งของเรา นี้ เป็นความยึดถือด้วยทิฐิ เพราะเขายึดมั่นอัตตา อันเป็นเจ้าของแห่งวิปัสสนาซึ่งสำคัญว่าเป็นของ ๆ ตน. อันโยคีนี้เป็นผู้มีทิฐิบริสุทธิ์ ก็ด้วยการบรรลุทิฐิวิสุทธิ และกังขาวิตรณวิสุทธิ แม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้อย่างนี้ ก็ด้วยอำนาจทิฐิที่ไม่โอฬาร เพราะยังไม่ได้เพิกด้วยมรรค.

---

[๑] ก. อสฺมิภูโต.

[๒] ฉ. ทิฏฺฐิคาหตาติ.

[๓] ฉ. ทิฏฺฐิสมุคฺฆาฏนํ.

สุฏฺฐุติ สมฺมา. มนาปนฺติ จ กิริยาวิเสสนํ, มนวฑฺฒนากาเรนาติ อตฺโถ. อุภเยนาปิ วิปสฺสนาวิสยํ อธิมานมาห[๑]. เตน วุตฺตํ มานสมุคฺฆาโฏ นาม น โหตีติ.

คำว่า อย่างดี คือ โดยชอบ. ส่วนคำว่า อย่างน่าพอใจ เป็นคำกิริยาวิเสสนะ ความหมายก็ว่า โดยอาการที่เจริญใจ. ด้วยคำทั้งสอง ท่านอาจารย์กล่าวถึงอธิมานะ อันเป็นวิสัยแห่งวิปัสสนา. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ไม่ชื่อว่าเพิกมานะ.

วิปสฺสิตุํ สกฺโกมีติ ตตฺถ สมตฺถตาปเทเสน คุณวิเสสโยคโต วิปสฺสนาย อสฺสาเทตพฺพตา ทสฺสิยติ, จิตฺตํ วิปสฺสิตุํ สกฺโกมิ. ตสฺมา วิปสฺสนฺโต เอว กาลํ วีตินาเมสฺสามีติ วิปสฺสนํ อสฺสาเทนฺตสฺสาติ โยชนา.

คำว่า เราสามารถเห็นแจ้งได้ ประกอบความว่า โยคีย่อมแสดงความที่วิปัสสนาเป็นเรื่องที่ตนพึงยินดี โดยประกอบด้วยคุณวิเศษ ด้วยการอ้างความเป็นผู้มีความสามารถในวิปัสสนานั้น เมื่อยินดีวิปัสสนา ด้วยคิดว่า เราสามารถเห็นแจ้งจิตได้. เพราะเหตุนั้น เรากำลังเห็นแจ้งอยู่นั่นเอง จักคอยเวลาอยู่ ดังนี้.

ยสฺมา ทิฏฺฐิสมุคฺฆาฏนํ นาเมตฺถ วิเสสโต อนตฺตานุปสฺสนาย[๒] โหติ, ตสฺมา

เพราะชื่อว่าการเพิกทิฐิในที่นี้ ย่อมมีได้ด้วยอนัตตานุปัสสนาโดยพิเศษ ฉะนั้น

---

[๑] ก. อภิมานมาห.
[๒] ก. อนตฺตาวิปสฺสนาย.

ตํ ทสฺเสนฺเตน "สเจ สงฺขารา"ติอาทินา อนตฺตานุปสฺสนาวิธึ วตฺวา ยสฺมา ปน อนตฺตโต อนุปสฺสนฺเตน สงฺขารา อนิจฺจโตปิ ทุกฺขโตปิ อนุปสฺสิตพฺพา เอว ตทุปพฺรูหนโต, ตสฺมา "หุตฺวา อภาวฏฺเฐนา"ติอาทิ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงอนัตตานุปัสสนานั้น ได้กล่าววิธีพิจารณาอนัตตาด้วยคำเป็นต้นว่า "ถ้าสังขารทั้งหลาย" ดังนี้ แต่เพราะโยคีผู้พิจารณาเห็น โดยความเป็นอนัตตา ก็พึงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายทั้งโดยความเป็นของไม่เที่ยง ทั้งโดยความเป็นทุกข์ โดยเข้าไปเพิ่มพูนความเป็นอนัตตานั้น เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะความหมายว่ามีแล้วไม่มี" เป็นต้น.

ยสฺมา มานสมุคฺฆาฏนํ นาม อนิจฺจานุปสฺสนาย โหติ. ขเณ ขเณ ภิชฺชนเก สงฺขาเร ปสฺสนฺตสฺส กุโต มานสฺส อวสโร. อนิจฺจสญฺญา ภาเวตพฺพา อสฺมิมานสมุคฺฆาฏายาติ หิ วุตฺตํ.

เพราะชื่อว่าการเพิกถอนมานะ ย่อมมีได้ ด้วยอนิจจานุปัสสนา. เมื่อเห็นสังขารทั้งหลายแตกไปทุก ๆ ขณะ การหยั่งลงของมานะ จะมีมาแต่ไหน. ข้อนี้ สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า พึงเจริญ อนิจจสัญญา เพื่อการเพิกอัสมิมานะ.

ยสฺมา นิกนฺติปริยาทานํ นาม ทุกฺขานุปสฺสนาย โหติ. น หิ สภาวโต, ทุกฺขวตฺถุโต จ ทุกฺขภูเต สงฺขาเร ปสฺสนฺตสฺส ตตฺถ อีสกมฺปิ อภิรติ โหติ.

เพราะชื่อว่า การควบคุมความยินดีไว้ได้ ย่อมมีได้ด้วยทุกขานุปัสสนา. ก็เมื่อโยคีเห็นสังขารทั้งหลายอันเป็นทุกข์ โดยสภาวะ หรือโดยความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ จะ

อสฺสาทานุปสฺสิโน หิ ตตฺถ ตณฺหา อุปฺปชฺเชยฺย. เสสํ อนตฺตลกฺขเณ วุตฺตนยเมว.

มีความยินดียิ่งนิดหน่อยอยู่ในสังขารนั้น ก็หามิได้. เพราะว่า ตัณหาในสังขารนั้น พึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ตามเห็นความยินดี. คำที่เหลือมีนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในอนัตตลักษณะนั่นเทียว.

อยํ ปเนตฺถ สงฺเขปตฺโถ : วุตฺตนเยน ปน ปฏิปาฏิโต สมฺมสนํ ปสฺตสฺส โยคิโน ยทา อนตฺตานุปสฺสนา ติกฺขา สูรา วิสทา ปวตฺตติ, อิตรา เทฺวปิ ตทนุคติกา, ตทาเนน ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนํ กตํ โหติ. อตฺตทิฏฺฐิมูลิกา หิ สพฺพา ทิฏฺฐิโย. อนตฺตานุปสฺสนา จ อตฺตทิฏฺฐิยา อุชุปฏิปกฺขา.

ส่วนความย่อในอธิการนี้ มีดังต่อไปนี้ : เมื่อใดอนัตตานุปัสสนา ย่อมเป็นไปอย่างเข้มแข็ง กล้าหาญ คล่องแคล่วแก่โยคีผู้ขวนขวาย การพิจารณาโดยลำดับตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว อนุปัสสนาอีกสองข้อนอกนี้ ย่อมไปตามอนัตตานุปัสสนานั้น เมื่อนั้น ย่อมเป็นอันโยคีนั้น กระทำการเพิกทิฐิได้. เพราะว่าทิฐิทั้งปวง มีอัตตทิฐิเป็นมูล. และอนัตตานุปัสสนา เป็นปฏิปักษ์ตรงต่ออัตตทิฐิ.

ยทา ปน อนิจฺจานุปสฺสนา ติกฺขา สูรา วิสทา ปวตฺตติ, อิตรา เทฺวปิ ตทนุคติกา, ตทาเนน มานสมุคฺฆาฏนํ กตํ โหติ. สติปิ หิ นิจฺจคาเห มานชปฺปนา

อนึ่ง เมื่อใด อนิจจานุปัสสนา ย่อมเป็นไปอย่างเข้มแข็ง กล้าหาญ คล่องแคล่ว อนุปัสสนาทั้งสองข้อนอกนี้ ก็ไปตามอนิจจานุปัสสนานั้น เมื่อนั้นย่อมเป็นอันโยคี

"อิทํ นิจฺจํ, อิทํ ธุวนฺ"ติอาทินา[๑] พกพฺรหฺมุโน วิย. อนิจฺจานุปสฺสนา จ นิจฺจคาหสฺส อุชุปฏิปกฺขา.

นั้น กระทำการเพิกมานะ. เพราะเมื่อมีการยึดถือว่าเที่ยง ก็จะมีการกระชับของมานะ โดยนัยมีอาทิว่า "นี่เที่ยง นี่ยั่งยืน" เหมือนอย่างของพกพรหม. และอนิจจานุปัสสนา เป็นปฏิปักษ์ตรง ต่อการยึดถือว่าเที่ยง.

ยทา ปน ทุกฺขานุปสฺสนา ติกฺขา สูรา วิสทา ปวตฺตติ, อิตรา เทฺวปิ ตทนุคติกา, ตทาเนน นิกนฺติปริยาทานํ กตํ โหติ. สติ หิ สุขสญฺญาย ตณฺหาคาโหว, ทุกฺขานุปสฺสนา จ นิกนฺติยา อุชุปฏิปกฺขา.

อนึ่ง เมื่อใด ทุกขานุปัสสนา ย่อมเป็นไปอย่างเข้มแข็ง กล้าหาญ คล่องแคล่ว อนุปัสสนาทั้งสอง นอกนี้ก็ไปตามทุกขานุปัสสนานั้น เมื่อนั้น ย่อมเป็นอันโยคีนั้นกระทำการควบคุมความยินดีไว้ได้. เพราะเมื่อมีความสำคัญว่าเป็นสุข ก็จะมีความยึดถือคือตัณหาทีเดียว และทุกขานุปัสสนาเป็นปฏิปักษ์ตรงต่อความยินดี.

เอวํ ติสฺสนฺนํ อนุปสฺสนานํ กิจฺจวิเสสวเสน ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนาทีนิ โหนฺติ. เตน วุตฺตํ "อิติ อยํ วิปสฺสนา อตฺตโน อตฺตโน

การเพิกทิฐิเป็นต้น ย่อมมีได้ด้วยอำนาจความต่างแห่งกิจของอนุปัสสนาทั้ง ๓ ด้วยประการฉะนี้. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๕๙๐.

ฐาเนเยว ติฏฺฐตี"ติ. อนุปสฺสนานํ ยถารหํ สกกิจฺจกรณมฺหิ สกฏฺฐาเนเยว ฐานํ, ตสฺมา วิสุํ สมฺมสนนโย นตฺถีติ น วตฺตพฺพนฺติ อธิปฺปาโย.

จึงกล่าวว่า "วิปัสสนานี้ จึงชื่อว่า ตั้งอยู่ในที่ของตน ๆ แท้". อธิบายว่า จริงอยู่การกระทำหน้าที่ของตนตามควร แห่งอนุปัสสนาทั้งหลาย เป็นฐานในที่ของตนนั่นเอง เพราะเหตุนั้น นัยแห่งการพิจารณาแผนกจึงไม่มี เพราะเหตุนั้น จึงไม่ต้องกล่าวไว้.

๗๒๒. สพฺพาการโตติ อิธ วิย เอกเทเสน อวตฺวา[1] สพฺพาการโต สรูปโต, กิจฺจโต จ อนวเสสโต ปตฺตพฺพา.[2] อิเธวาติ ตีรณปริญฺญายเมว. เอกจฺจานํ-เยเวตฺถ อนุปสฺสนานํ ปฏิลาโภติ อาห "เอกเทสํ ปฏิวิชฺฌนฺโต"ติ. ตา ปน สยเมว สรูปโต ทสฺสิยนฺตีติ.[3] ตปฺปฏิปกฺเข ธมฺเมติ ยา อนุปสฺสนา อิธ สมฺภวนฺติ, ตาสํ ปฏิปกฺเข ธมฺเม นิจฺจสญฺญาทิเก ปชหติ วิกฺขมฺเภติ.

๗๒๒. คำว่า โดยอาการทั้งปวง คือ ที่พึงถึงได้โดยอาการทั้งปวง คือ โดยไม่มีส่วนเหลือลงทั้งโดยสรุป และโดยกิจ มิใช่กล่าวโดยส่วนเดียวเหมือนในที่นี้. บทว่า อิเธว โยค ตีรณปริญฺญายเมว แปลว่า ในตีรณปริญญานี้แหละ. ในที่นี้ เป็นการได้เฉพาะ ซึ่งอนุปัสสนาบางอย่างเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อแทงตลอดส่วนหนึ่ง" ดังนี้. ก็อนุปัสสนาเหล่านั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงโดย

---

[1] ก. อปฺปตฺวา.
[2] ฉ. วตฺตพฺพา.
[3] ฉ. ทสฺเสสฺสติ.

สรูปเองทีเดียว ฉะนี้แล. คำว่า ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุปัสสนานั้น ความว่า ย่อมละ คือ ข่มธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุปัสสนาที่มีอยู่ในที่นี้ ได้แก่ ธรรมมีนิจจสัญญาเป็นต้น.

ขยานุปสฺสนนฺติ สงฺขารานํ ขณภงฺคานุปสฺสนํ. ภาเวนฺโตติ วฑฺเฒนฺโต. ฆนสญฺญนฺติ สนฺตติสมูหกิจฺจารมฺมณานํ วเสน เอกตฺตคฺคหณํ. ขยานุปสฺสนนฺติ หุตฺวา อภาวานุปสฺสนนฺติ วทนฺติ.

คำว่า ขยานุปัสสนา ได้แก่ การพิจารณาเห็นความดับไปทุกขณะแห่งสังขาร. บทว่า ภาเวนฺโต แปลว่า เจริญ. คำว่า ฆนสัญญา ได้แก่ การยึดถือว่าเป็นสิ่งเดียวกัน ด้วยอำนาจสันตติ สมุหะ กิจ และอารมณ์. อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า คำว่า ขยานุปัสสนา ได้แก่ การพิจารณาเห็นความมีแล้วไม่มี.

ยาย ปญฺญาย ฆนวินิพฺโภคํ กตฺวา "อนิจฺจํ วยฏฺเฐนา"ติ[๑] ปสฺสติ, สา ขยานุปสฺสนา.[๒] ภงฺคานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย ตสฺสา ปาริปูรีติ

ปัญญา อันเป็นเหตุทำการแยกความเป็นก้อนแล้วเห็นว่า "ไม่เที่ยงโดยความหมายว่าสิ้นไป" ชื่อว่า ขยานุปัสสนา. ตั้งแต่

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๗. (ภูมิพโลภิกขุ ๑/๘๑).
ปาฬิยํ "อนิจฺจํ ขยฏฺเฐนา"ติ ทิสฺสติ.

[๒] ก. วยานุปสฺสนา.

ฆนสญฺญาย ปหานํ โหติ, ตโต ปุพฺเพ อปริปุณฺณตาย ตํ น โหติ. เอวมญฺญตฺถาปิติ ปริปุณฺณาปริปุณฺณตา ปหานตีรณปริญฺญาสุ วิปสฺสนาปญฺญาย ทฏฺฐพฺพา.

ภังคานุปัสสนาไป จึงจะมีการละฆนสัญญาได้ เพราะเป็นการทำภังคานุปัสสนานั้น ให้บริบูรณ์, ก่อนแต่นั้น การละฆนสัญญานั้นยังไม่มี เพราะภังคานุปัสสนานั้น ยังไม่บริบูรณ์. แม้ในอนุปัสสนาอื่นก็อย่างนี้ เพราะเหตุนั้นบัณฑิตพึงเห็นความที่วิปัสสนา-ปัญญาเป็นธรรมชาติบริบูรณ์ และไม่บริบูรณ์ ในเพราะปหานปริญญา และตีรณปริญญา.

ปจฺจกฺขโต, อนฺวยโต จ สงฺขารานํ ภงฺคํ ทิสฺวา ตตฺเถว ภงฺคสงฺขาเต นิโรเธ อธิมุตฺตตา วยานุปสฺสนา, ตาย อายูหนํ ปชหติ. ยทตฺถํ, ยาย จ อายูหติ, ตสฺมึ ปวตฺเต ตณฺหาย จสฺส จิตฺตํ น นมตีติ. เตน วุตฺตํ "วยานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อายูหนํ ปชหตี"ติ.

ความที่ได้เห็นความดับ แห่งสังขารทั้งหลายโดยประจักษ์และโดยคล้อยตามไป แล้วน้อมไปในนิโรธ กล่าวคือความดับในสังขารนั้นเอง ชื่อว่า วยานุปัสสนา, โยคี ย่อมละอายูหนะ (ความพยายาม) ด้วยวยานุปัสสนานั้น. โยคี ย่อมพยายามเพื่อประโยชน์อันใด และด้วยอนุปัสสนาใด ก็เมื่อประโยชน์และอนุปัสสนานั้น เป็นไปแล้ว จิตของโยคีนั้น ย่อมไม่น้อมไปในตัณหาแล. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อเจริญวยานุปัสสนา ย่อมละอายูหนะ (ความพยายาม) ได้".

ชาตสฺส ชรามรเณหิ ทฺวิธา ปริณามทสฺสนํ, รูปสตฺตกาทิวเสน วา ปริคฺคหิตสฺส ตํตํปริจฺเฉทโต ปรํ อญฺญภาวทสฺสนํ วิปริณามานุปสฺสนา, ตาย[1] ธุวสญฺญํ ถิรภาวคฺคหณํ ปชหตีติ?

การเห็นความแปรปรวน ๒ ประการ คือ โดยชราและมรณะของสัตว์ที่เกิดแล้ว หรือ การเห็นความเป็นอย่างอื่น ต่อจากกำหนดนั้น ๆ ของโยคี ผู้กำหนดจับได้ โดยเป็นรูป ๗ ประการเป็นต้น ชื่อว่า วิปริณามานุปัสสนา (ปัญญาคำนึงเห็นความปรวนแปร) โยคีย่อมละธุวสัญญา คือ ความยึดถือว่าเป็นความมั่นคง ด้วยวิปริณามานุปัสสนานั้น.

อนิมิตฺตานุปสฺสนาทโย อนิจฺจานุปสฺสนาทโย เอว. นิมิตฺตนฺติ สนฺตติยํ, สมูเห จ เอกตฺตสญฺญาย คยฺหมานํ กาลนฺตราวฏฺฐายิภาเวน, นิจฺจภาเวน จ สงฺขารานํ สกิจฺจปริจฺเฉทตาย สวิคฺคหํ วิย อุปฏฺฐานมตฺตํ. ปณิธินฺติ สุขปตฺถนํ, ราคาทิปณิธึ วา, อตฺถโต ตณฺหาวเสน สงฺขาเรสุ นินฺนตํ.

อนุปัสสนาทั้งหลายมีอนิมิตตานุปัสสนาเป็นต้น ก็คืออนิจจานุปัสสนานั่นเอง. คำว่า นิมิต ได้แก่ อาการเป็นเพียงความปรากฏเหมือนอย่างมีร่างกาย เพราะความที่สังขารทั้งหลาย มีความกำหนดด้วยกิจของตน โดยภาวะที่เป็นความตั้งลงในระหว่างแห่งกาล และโดยภาวะที่เป็นของเที่ยงที่ยึดถือเอา ด้วยความสำคัญว่าเป็นอันเดียวกัน ในเพราะความสืบต่อ และในความประชุม. คำว่า ปณิธิ ได้แก่ ความ

[1] ฉ. อิติ สทฺโท น ทิสฺสติ.

ปรารถนาความสุข หรือความตั้งมั่นแห่ง
กิเลสมีราคะเป็นต้น โดยความหมาย ได้แก่
ความที่น้อมไปในสังขารด้วยอำนาจตัณหา.

<u>อภินิเวสนฺติ</u> อตฺตาภินิเวสํ. เอเตสํ หิ
นิมิตฺตาทีนํ ปฏิปกฺขภาเวน อนิจฺจานุปสฺสนา-
ทโย อนิมิตฺตาทินาเมหิ วุตฺตาติ อนิจฺจานุ-
ปสฺสนาทีหิ ปหาตพฺพา นิจฺจสญฺญาทโย วิย
นิมิตฺตคฺคาหาทโย ว ปฏิปกฺขาติ ทฏฺฐพฺพา.

คำว่า <u>อภินิเวส</u> ได้แก่ ความยึดมั่นอัตตา.
ก็อนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ท่านกล่าวไว้โดย
ชื่อว่า อนิมิตเป็นต้น ด้วยความเป็นปฏิปักษ์
ต่อนิมิตเป็นต้นเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น การ
ถือเอาโดยความเป็นนิมิตเป็นต้นนั่นเอง พึง
เห็นว่า เป็นปฏิปักษ์กัน เหมือนอย่างนิจจ-
สัญญาเป็นต้น อันอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นพึง
ละฉะนั้น.

รูปาทิอารมฺมณํ ญตฺวา ตทารมฺมณสฺส
จิตฺตสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา สงฺขารา เอว
ภิชฺชนฺติ, สงฺขารานํ มรณํ, น อญฺโญ โกจิ
อตฺถีติ ภงฺควเสน สุญฺญตํ คเหตฺวา ปวตฺตา
วิปสฺสนา อธิปญฺญา จ สา ธมฺเมสุ จ
วิปสฺสนาติ <u>อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนา</u>, ตาย
นิจฺจสาราทิอาทานวเสน ปวตฺตํ อภินิเวสํ
สตฺณฺหํ ทิฏฺฐึ ปชหติ.

วิปัสสนาที่เป็นไป โดยรู้อารมณ์มีรูปเป็นต้น
เห็นความดับของจิต ที่มีรูปเป็นต้นนั้นเป็น
อารมณ์ แล้วยึดถือเอาความว่างเปล่า ด้วย
อำนาจความดับว่า สังขารเท่านั้นแตกไป
การตายของสังขาร หามีอะไรอื่นไม่ ดังนี้
วิปัสสนา คือ ความเห็นแจ้งในธรรม
ทั้งหลายนั้นด้วย เป็นอธิปัญญาด้วย เหตุนั้น
จึงชื่อว่า <u>อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา</u> โยคี ย่อม

คุณเยี่ยมศรี บุลสุข
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ละความยึดมั่นอันเป็นไป ด้วยอำนาจความถือเอาว่ามีสาระอยู่เป็นนิจเป็นต้น คือ ทิฐิพร้อมทั้งตัณหา ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนานั้น.

ยถาภูตญาณทสฺสนํ นาม สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสนํ. เตน "อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานนฺ"ติ[๑] เอวมาทิกํ, "อิสฺสรกโต[๒] โลโก สมฺภวตี"ติ เอวมาทิกญฺจ สมฺโมหาภินิเวสํ ปชหติ.

ที่ชื่อว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ ได้แก่ การเห็นนามและรูปพร้อมทั้งปัจจัย. ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะนั้น โยคี ย่อมละสัมโมหาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยความงมงาย) เป็นต้นอย่างนี้ว่า "ในอดีตกาล เราได้มีแล้วหรือหนอ" หรือเป็นต้นอย่างนี้ว่า "โลกพระอิศวรสร้างขึ้นจึงมี" ดังนี้.

ภยตุปฏฺฐานวเสน อุปฺปนฺนํ สพฺพภวาทีสุ อาทีนวทสฺสนญาณํ อาทีนวานุปสฺสนา, ตาย กสฺสจิปิ อาลยนิสฺสยอทสฺสนโต อาลยาภินิเวสํ ตถาปวตฺตํ ตณฺหํ ปชหติ. สงฺขารานํ มุญฺจนสฺส อุปายภูตํ ปฏิสงฺขาญาณํ ปฏิสงฺขานุปสฺสนา, ตาย อนิจฺจาทีสุ

ญาณที่เห็นโทษในภพทั้งปวงเป็นต้น ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว ชื่อว่า อาทีนวานุปัสสนา (ปัญญาคำนึงเห็นโทษ) โยคี ย่อมละอาลยาภินิเวส (ความยึดมั่น ด้วยความอาลัย) คือ ตัณหาที่เป็นไปอย่างนั้น เพราะไม่เห็นที่อาศัยของ

๑ ม. ม.๑๒/๑๔, สํ. นิ. ๑๖/๓๑.
๒ ฉ. อิสฺสรโต.

อปฺปฏิสงฺขาตตฺตา[1] ปฏิสงฺขานสฺส ปฏิปกฺขภูตํ อวิชฺชํ ปชหติ.

ความอาลัย แม้ของใคร ๆ ด้วยอาทีนวานุปัสสนานั้น. ญาณพิจารณาอันเป็นอุบายหาทางพ้นสังขาร ชื่อ ปฏิสังขานุปัสสนา โยคีย่อมละอวิชชา อันเป็นปฏิปักษ์ต่อการพิจารณาหาทางพ้น เพราะมิได้พิจารณาในความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ด้วยปฏิสังขานุปัสสนานั้น.

สงฺขารุเปกฺขา, อนุโลมญาณญฺจ วิวฏฺฏานุปสฺสนา. ตสฺสา หิ วเสน ตสฺส ปทุมปลาเส อุทกพินฺทูนิ[2] วิย สพฺพสงฺขาเรหิ จิตฺตํ ปฏิลียติ ปฏิกุฏติ,[3] ตสฺมา ตาย สํโยคาภินิเวสํ กามสํโยคาทิกิเลสปฺปวตฺตึ ปชหติ. อนิจฺจานุปสฺสนาทโย สตฺตานุปสฺสนา เหฏฺฐา อตฺถโต วิภตฺตาติ, ปรโต จ สํวณฺณียนฺตีติ อิธ น วุตฺตา.

สังขารุเบกขา และอนุโลมญาณ ชื่อว่า วิวัฏฏานุปัสสนา (ปัญญาคำนึงเห็นวิวัฏฏะคือทางพ้นจากวัฏฏะ). ก็ด้วยอำนาจแห่งวิวัฏฏานุปัสสนานั้น จิตของโยคีนั้นย่อมหลีกออก ถอยออกจากสังขารทั้งปวงเหมือนหยาดน้ำบนใบบัว ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น โยคี จึงละสังโยคาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยอำนาจสังโยคะ) คือ ความเป็นไปแห่งกิเลส มีกามสังโยคะเป็นต้น ด้วยวิวัฏฏานุ-

---

[1] ก. อปฺปฏิสงฺขาตตฺต.

[2] ฉ. อุทกพินฺทุ.

[3] ฉ. ปติลียติ ปติกุฏติ.

ปัสสนานั้น. อนุปัสสนาทั้ง ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ข้าพเจ้าได้จำแนกแล้ว โดยอรรถในหนหลัง และจะสังวรรณนาต่อไป ฉะนั้น จึงไม่กล่าวไว้ในที่นี้.

ตาสูติ อฏฺฐารสสุ มหาวิปสฺสนาสุ. อิมินาติ โยคินา. ตสฺมาติ อนิจฺจาทิลกฺขณตฺตยวเสน สงฺขารานํ ทิฏฺฐตฺตา. ตํหสฺสนํ หิ อนิจฺจาทิอนุปสฺสนาติ. ปฏิวิทฺธาติ ปฏิลทฺธา. ยทคฺเคน หิ ญาเณน สวิสโย ปฏิวิทฺโธ, ตทคฺเคน ตํ ปฏิวิทฺธํ นาม โหติ. พฺยญฺชนเมว นานํ ยถา "รุกฺโข ปาทโป ตรู"ติ. ตาปิ อนิมิตฺตาปณิหิตสุญฺญตานุปสฺสนา.

บทว่า ตาสุ โยค อฏฺฐารสสุ มหาวิปสฺสนาสุ แปลว่า ในมหาวิปัสสนา ๑๘ นั้น. บทว่า อิมินา โยค โยคินา แปลว่า โยคีนี้. บทว่า ตสฺมา โยค อนิจฺจาทิลกฺขณตฺตยวเสน สงฺขารานํ ทิฏฺฐตฺตา แปลว่า เพราะเหตุที่สังขารทั้งหลาย เธอเห็นแล้ว ด้วยอำนาจลักษณะทั้ง ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น. จริงอยู่ การเห็นนั้นเป็นอนุปัสสนามีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นแล. บทว่า ปฏิวิทฺธา ความว่า ได้เฉพาะแล้ว. จริงอยู่ ธรรมพร้อมทั้งวิสัย อันโยคีแทงตลอดแล้วด้วยญาณโดยส่วนใดก็ชื่อว่า เป็นอันแทงตลอดญาณนั้นโดยส่วนนั้น. ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น เหมือนคำว่า "รุกฺโข ปาทโป ตรุ" ก็แปลว่าต้นไม้เหมือนกัน. ตาปิ โยค

อนิมิตฺตาปณิหิตสุญฺญตานุปสฺสนา แปลว่า แม้อนิมิตตานุปัสสนา ปณิหิตานุปัสสนา และสุญญตานุปัสสนาเหล่านั้น.

สพฺพาปิ วิปสฺสนา, ตสฺมา เอกเทเสน ปฏิวิทฺธา โหนฺตีติ อธิปฺปาโย. กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิยา เอว สงฺคหิตํ, ตสฺมา ตํ ปเคว สิทฺธนฺติ อตฺโถ. เตนาห "อิทมฺปิ ทฺวยํ ปฏิวิทฺธเมว โหตี"ติ. เสเสสุ นิพฺพิทานุปสฺสนาทีสุ ทสสุ. "กิญฺจิ ปฏิวิทฺธํ กิญฺจิ อปฺปฏิวิทฺธนฺ"ติ อิมินา เตสํ เอกเทสํ ปฏิเวธมาห[1] อนิจฺจานุปสฺสนาย หิ สิทฺธาย นิโรธานุปสฺสนา, ขยานุปสฺสนา, วยานุปสฺสนา, วิปริณามานุปสฺสนา จ เอกเทเสน สิทฺธา นาม โหนฺติ, ทุกฺขานุปสฺสนาย สิทฺธาย นิพฺพิทานุปสฺสนา, อาทีนวานุปสฺสนา จ, อนตฺตานุปสฺสนาย สิทฺธาย อิตราติ.

อธิบายว่า วิปัสสนาทั้งหมด ก็เป็นอันโยคีแทงตลอดแล้ว โดยส่วนหนึ่ง เพราะเหตุนั้น. ชื่อว่า สงเคราะห์ด้วยกังขาวิตรณวิสุทธินั่นเอง อธิบายว่า เพราะเหตุนั้น ยถาภูตญาณทัสสนะนั้น สำเร็จแล้วก่อนทีเดียว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แม้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา และยถาภูตญาณทัสสนะทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นอันโยคีแทงตลอดแล้วเหมือนกัน". ในวิปัสสนาญาณทั้งหลายที่เหลือ คือ ในวิปัสสนาญาณ ๑๐ มีนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น. ด้วยคำว่า "ลางส่วน ก็เป็นอันแทงตลอด ลางส่วนยังแทงตลอดไม่ได้" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวการแทงตลอดเอกเทศ แห่งวิปัสสนาญาณเหล่านั้น. เพราะว่า เมื่ออนิจจานุปัสสนา

---

[1] ฉ. เอกเทสปฏิเวธมาห.

สำเร็จแล้ว นิโรธานุปัสสนา ขยานุปัสสนา วยานุปัสสนา และวิปริณามานุปัสสนา ก็ชื่อว่า เป็นอันสำเร็จ โดยเอกเทศ เมื่อทุกขานุปัสสนาสำเร็จแล้ว นิพพิทานุปัสสนา และอาทีนวานุปัสสนา ก็เป็นอันสำเร็จโดยเอกเทศ เมื่ออนัตตานุปัสสนาสำเร็จแล้ว อนุปัสสนานอกนี้ ก็เป็นอันสำเร็จโดยเอกเทศแล.

อุทยพฺพยญาณกถาวณฺณนา

๗๒๓. ปรโต ปฏิปทาญาณทสฺสนกถายํ อพฺภาทิวิคเมน อากาสสฺส วิย, ปงฺกมลวิคเมน อุทกสฺส วิย, กาฬกาปคเมน สุวณฺณสฺส วิย สงฺกิเลสวิคเมน ญาณสฺส ปริสุทฺธีติ อาห "นิจฺจสญฺญาทีนํ ปหาเนน วิสุทฺธญาโณ"ติ. อเนกาการโวการ-

พรรณนากถาว่าด้วยอุทยัพพยญาณ

๗๒๓. จะวินิจฉัย ในกถาว่าด้วยปฏิปทาญาณทัสสนะเบื้องหน้าต่อไป ญาณบริสุทธิ์ได้ ก็ด้วยการปราศจากสังกิเลส เปรียบเหมือนอากาศบริสุทธิ์ได้ ก็ด้วยปราศจากหมอกเป็นต้น เปรียบเหมือนน้ำบริสุทธิ์ได้ ก็ด้วยการปราศจากมลทินคือ

สงฺขาเรสุ ลกฺขณตฺตยสลฺลกฺขณสมฺมสนสฺส กตตฺตา วุตฺตํ "สมฺมสนญาณสฺส ปารํ คนฺตฺวา"ติ.

เปือกตม เปรียบเหมือนทองคำบริสุทธิ์ได้ ก็โดยการปราศจากคราบดำ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โยคีนั้นมีญาณบริสุทธิ์ เพราะละนิจจสัญญาเป็นต้น". ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ถึงฝั่งแห่งสัมมสนญาณ" ดังนี้ เพราะโยคีนั้นได้กระทำการพิจารณา คือกำหนดลักษณะทั้ง ๓ ในสังขารแห่งขันธ์ซึ่งมีอาการมิใช่น้อย.

ตตฺถ สมฺมสนญาณสฺสาติ นยวิปสฺสนาสงฺขาตสฺส กลาปสมฺมสนญาณสฺส. ตสฺเสว หิ ถิรภาวาย อิตเร สมฺมสนวิเสสาติ วทนฺติ. สมฺมสนญาณสฺสาติ วา กลาปสมฺมสนาทิสมฺมสนญาณสฺส. อนุปทธมฺมวิปสฺสนาย สทิสา หิ สา.

ในคำนั้น คำว่า แห่งสัมมสนญาณ คือ แห่งญาณพิจารณากลาป กล่าวคือนยวิปัสสนา. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ก็ชนิดแห่งการพิจารณาทั้งหลายนอกนี้ ก็เพื่อความมั่นคงแห่งสัมมสนญาณนั้นนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า แห่งสัมมสนญาณ ได้แก่ แห่งญาณที่พิจารณามีพิจารณากลาปเป็นต้น. ก็อนุปัสสนานั้น เหมือนกับการเห็นแจ้งธรรมไปตามลำดับบท.

ตาย หิ ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนาทิ สมฺภวตีติ. วิตฺถารโต ภาวนาวิธานํ ปรโต วตฺตุกาโม

จริงอยู่ การเพิกทิฐิเป็นต้น ย่อมมีได้ ก็ด้วยอนุปัสสนานั้นแล. ท่านอาจารย์ปรารถนาจะ

"สงฺเขปโต ตาว อารภตี"ติ อาห. สงฺเขปโต หิ อารมฺโภ อาทิกมฺมิกสฺส สุกโร. ตตฺราติ สงฺเขเปน อารมฺเภ.

กล่าววิธีภาวนาโดยพิสดารข้างหน้า จึงกล่าวว่า "ย่อมเริ่มทำโดยสังเขปก่อน". ก็การเริ่มทำโดยสังเขป เป็นการทำได้ง่ายแก่โยคีผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร. บทว่า ตตฺร โยค สงฺเขเปน อารมฺเภ แปลว่า ในการเริ่มทำโดยสังเขปนั้น.

กถนฺติ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉา. ยํ "ปจฺจุปฺปนฺนานํ ฯเปฯ อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณนฺ"ติ วุตฺตํ, ตํ กถํ ญาตพฺพนฺติ เจติ อตฺโถ. สนฺตติปจฺจุปฺปนฺเน, ขณปจฺจุปฺปนฺเน วา ธมฺเม อุทยพฺพยทสฺสนาภินิเวโส กาตพฺโพ, น อตีตานาคเตติ วุตฺตํ "ปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานนฺ"ติ.

บทว่า กถํ เป็นกเถตุกัมยตาปุจฉา อธิบายว่า หากจะมีคำถามว่า คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ปัญญาในอันคำนึงเห็นความปรวนแปรแห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า ชื่อว่า อุทยัพพยญาณ", คำนั้น จะพึงทราบได้อย่างไร. โยคี พึงทำความยึดมั่นในการเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นปัจจุบันโดยสันตติ หรือซึ่งเป็นปัจจุบันโดยขณะ ไม่พึงทำความยึดมั่น ในการเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป ซึ่งธรรมทั้งหลายที่เป็นอดีตและอนาคต เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "แห่งธรรมทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า".

อุทยทสฺสนญฺเจตฺถ ยาวเทว วยทสฺสนตฺถนฺติ วยทสฺสนสฺส ปธานตํ ทสฺเสตุํ "วิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญา"ติ วตฺวา ตํ ปน วยทสฺสนํ อุทยทสฺสนปุพฺพกนฺติ อาห "อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณ"นฺติ.

ก็การเห็นความเกิดขึ้นในที่นี้ ก็เพียงเพื่อจะเห็นความเสื่อมไปเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ประสงค์จะแสดงความที่การเห็นความเสื่อมไป เป็นประธาน จึงกล่าวว่า "ปัญญาในอันคำนึงเห็นความแปรปรวน" ดังนี้ อนึ่ง การเห็นความเสื่อมไปนั้น ก็มีการเห็นความเกิดขึ้นเป็นเบื้องต้น เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า ชื่อว่า "อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ".

ชาตนฺติ นิพฺพตฺตํ ปฏิลทฺธตฺตภาวํ. อยํ หิ ชาตสทฺโท ขณตฺตยสมงฺคิตํ สนฺธาย วุตฺโต "เย ธมฺมา ชาตา ภูตา"ติอาทีสุ[๑] วิย, น อตีตํ

บทว่า ชาตํ ความว่า บังเกิด คือมีอัตภาพอันได้แล้ว. ก็ชาตศัพท์นี้ ท่านกล่าวหมายเอาความพร้อมเพรียงด้วยขณะทั้ง ๓ เหมือนอย่าง ในคำเป็นต้นว่า "เย ธมฺมา ชาตา ภูตา" แปลว่า ธรรมเหล่าใดเกิดมี มิได้กล่าวหมายเอาอดีต เหมือนอย่างในคำเป็นต้นว่า

"เย เต ชาตา น เต สนฺติ
เย น ชาตา, ตตฺเถว[๒] เต

"เย เต ชาตา น เต สนฺติ
เย น ชาตา ตตฺเถว เต

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๒๖๘.
๒ ก. ตเถว.

ลทฺธตฺตภาวา โน ภคฺคา,

เตว สนฺติ สภาวโต''ติ-

อาทีสุ วิย, นาปิ ชาตตามตฺตํ ''ยนฺตํ ชาตํ ภูตํ สงฺขตนฺ''ติอาทีสุ[๑] วิย. เตนาห ''ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺปนฺนนฺ''ติ ปจฺจุปฺปนฺนรูปํ นาม ชาตํ ขณตฺตยปริยาปนฺนนฺติ อตฺโถ.

ลทฺธตฺตภาวา โน ภคฺคา,

เตว สนฺติ สภาวโต''

แปลความว่า ''ธรรมเหล่านั้นใดเกิดแล้ว ธรรมเหล่านั้นหากำลังมีอยู่ไม่ ธรรมเหล่าใดยังไม่เกิด ธรรมเหล่านั้น ก็ได้อัตภาพอยู่ในที่นั้นเอง หาแตกดับไปไม่ ธรรมเหล่านั้นแหละจะมีอยู่โดยสภาวะ'' ดังนี้

ทั้งมิได้กล่าวหมายถึงแต่เพียงภาวะ ที่เป็นความเกิด เช่นในคำเป็นต้นว่า ''ยนฺตํ ชาตํ ภูตํ สงฺขตํ'' แปลความว่า ''สิ่งนั้นใดเกิดแล้ว มีแล้ว ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว'' ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ''รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน'' ที่ชื่อว่ารูปปัจจุบัน ได้แก่รูปที่เกิดขึ้น อธิบายว่า รูปที่นับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓.

ตํ ปน อาหิโต ทุปฺปริคฺคหนฺติ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนวเสน วิปสฺสนาภินิเวโส

ก็รูปปัจจุบันนั้น กำหนดถือเอาได้ยากแต่ต้น เพราะเหตุนั้น โยคี พึงทำการยึดถือโดย

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๑๖๗, สํ. มหา. ๑๙/๒๑๖.

กาตพฺโพ. ตสฺสาติ รูปสฺส. ปจฺจยลกฺขณปฺปณฺณํ อนามสิตฺวา นิพฺพตฺติลกฺขณํ อุทโยติ นิพฺพตฺตนสณฺฐิตํ สงฺขตลกฺขณํ อุทโย อุปฺปาโท.

การเห็นแจ้งด้วยอำนาจปัจจุบัน โดยสันตติ. บทว่า ตสฺส โยค รูปสฺส แปลว่า แห่งรูปนั้น. คำว่า ลักษณะที่เกิดขึ้น เป็นอุทยะ ได้แก่ ลักษณะที่ปัจจัยปรุงแต่งที่รู้กันว่าความเกิดขึ้น เป็นอุทยะ คือความเกิดขึ้น โดยมิได้พาดพิงความพิสดารแห่งลักษณะ ของปัจจัย.

วิปริณามลกฺขณํ วโยติ วิปริณามสณฺฐิตํ สงฺขตลกฺขณํ วโย วินาโส. อนุปสฺสนาญาณนฺติ ยา อุทยสฺส จ, วยสฺส จ อนุเปกฺขนา, ตํ ญาณํ.

คำว่า ลักษณะที่แปรไปเป็นวยะ คือ ลักษณะที่ปัจจัยปรุงแต่ง กล่าวคือ ความแปรไปเป็นวยะ คือ ความวินาศไป. คำว่า ปัญญาคำนึงเห็นเป็นญาณ ความว่า ปัญญาที่เล็งเห็นอุทยะและวยะ อันใด อันนั้นเป็นญาณ.

กิญฺจาปิ กลาปสมฺมสนาทีสุ ชาติชรามรณสีเสน ชาติชรามรณวนฺโต ธมฺมา วุตฺตา, อิธ ปน อุทยพฺพยญาณนิทฺเทเส "ชาติ ปจฺจุปฺปนฺนา, ตสฺสา นิพฺพตฺติลกฺขณํ อุทโย, วิปริณามลกฺขณํ วโย"[๑]ติอาทินา วุจฺจมาเน

ในการพิจารณากลาปเป็นต้น ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวธรรมทั้งหลาย อันมีชาติ ชราและมรณะเป็นที่สุด ด้วยหัวข้อ คือ ชาติ ชรา และมรณะ แม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น ในที่นี้ เมื่อนิเทศแห่งอุทยัพพยญาณ ท่าน

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๘, ภูมิพโลภิกขุ ๑/๘๓.

ชาติชรามรณานํ ชาติชรามรณวนฺตตา, นิปฺผนฺนตา จ อนุญฺญาตา วิย โหตีติ ตํ ปริหริตุํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺเคสุ ภวปริโยสานาว เทสนา กตา[๑]

พระสารีบุตรกล่าวไว้ ด้วยคำเป็นต้นว่า "ชาติ เป็นปัจจุบัน ลักษณะที่เกิดขึ้นแห่งชาตินั้น เป็นอุทยะ ลักษณะที่แปรไปเป็นวยะ" ดังนี้ ย่อมเป็นเหมือนยอมรับความที่ชาติ ชรา และมรณะ เป็นธรรมมีชาติ ชรา และมรณะเป็นธรรมที่สำเร็จแล้ว เพราะเหตุนั้น เพื่อจะเลี่ยงเสียซึ่งปัญหานั้น พระผู้มีพระภาค จึงทรงทำเทศนา มีภพเป็นที่สุดทีเดียวในองค์ปฏิจสมุปบาททั้งหลาย.

โสติ โยคี. อิมินา ปาฬินเยนาติ อิมาย "ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺปนฺนนฺ"ติอาทินา[๒] ทสฺสิตาย ปาฬิคติยา. ชาตินฺติ น ปสูตึ, น จ ปรมาภินิพฺพตฺติมตฺตํ, อถ โข อุปฺปาทํ นิพฺพตฺติวิการํ. สฺวายํ วิกาโร ยสฺมา สงฺขารานํ อภินวาวฏฺฐานชรา วิย นวภาวาปคโมติ อาห "อภินวาการนฺ"ติ. สมนุปสฺสตีติ สมฺพนฺโธ.

บทว่า โส โยค โยคี แปลว่า โยคีนั้น. คำว่า ตามนัยบาลีนี้ ได้แก่ ตามคติแห่งบาลีนี้ คือ ที่ท่านได้แสดงไว้ด้วยคำเป็นต้นว่า "รูปเกิดขึ้นเป็นปัจจุบัน". คำว่า เกิด ความว่า ไม่ใช่การคลอด และไม่ใช่เพียงความบังเกิดเฉพาะครั้งแรก โดยที่แท้ได้แก่ ความเกิดขึ้น ความเปลี่ยนแปลงแห่งความบังเกิด. ความเปลี่ยนแปลงนี้นั้น

---

๑ ก. คตา.

๒ ขุ. ป. ๓๑/๗๘, ภูมิพโลภิกฺขุ ๑/๘๓.

เพราะเหตุที่ ความปราศจากอาการที่เป็นใหม่ขึ้น เหมือนกับชราคือความตั้งลงแห่งอาการที่เป็นใหม่ ของสังขารทั้งหลาย ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อาการที่เป็นใหม่ขึ้น". เชื่อมกับคำว่า สมนุปสฺสติ ย่อมคำนึงเห็น.

อนุปฺปนฺนสฺส ราสิ วา นิจโย วา นตฺถิ ยโต อาคจฺเฉยฺย อุปฺปชฺชมานํ อลทฺธตฺตภาวสฺส สพฺเพน สพฺพํ อวิชฺชมานตฺตา. เตนาห "อุปฺปชฺชมาน ฯเปฯ นตฺถี"ติ.

ชื่อว่า กองหรือหมวดหมู่ของนามรูปที่ยังไม่เกิด หามีไม่ เพราะนามรูปที่เกิดขึ้นอยู่จึงจะพึงมาได้ เพราะสภาวะที่ไม่ได้อัตภาพก็เป็นสภาวะที่ไม่มีอยู่ ทุกสิ่งทุกประการ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ชื่อว่า "ความมาจากกอง หรือจากหมวดหมู่แห่งนามรูปที่กำลังเกิดเล่า ก็หามีไม่" ดังนี้.

ยถา อนาคเต อทฺธนิ อิเม ธมฺมา สพฺเพน สพฺพํ นตฺถิ, เอวํ อตีเตปิ อทฺธนีติ ทสฺเสนฺโต "นิรุชฺฌมานสฺสาปี"ติอาทึ วตฺวา อวิชฺชมานานํเยว รูปารูปธมฺมานํ เหตุปจฺจยสมวาเย อุปฺปาโท, อุปฺปชฺชิตฺวาว จ สพฺพโส อภาวูปคโมติ อิมมตฺถํ สมุทายคตํ

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ธรรมเหล่านี้ในอนาคตกาล ไม่มีโดยประการทั้งปวงทั้งสิ้น ฉันใด แม้ในอดีตกาล ก็เหมือนฉันนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "แม้แห่งนามรูปที่กำลังดับเล่า" ดังนี้ แล้วกล่าวคำว่า "อุปมาเหมือนอย่างว่า" เป็นต้น

ตเทกเทสภูตาย อุปมาย วิภาเวตุํ "ยถา ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ.

เพื่อจะยังเนื้อความนี้ อันเป็นความรวมให้แจ่มแจ้ง ด้วยอุปมาอันเป็นส่วนหนึ่งของความข้อนั้นว่า เมื่อเหตุปัจจัยของรูปธรรมและอรูปธรรมที่ไม่มีอยู่นั่นเองมารวมกันเข้าก็มีความเกิดขึ้น และเกิดขึ้นแล้วก็เข้าถึงความไม่มีโดยประการทั้งปวง.

ตตฺถ ราสิโตติ ราสิภาเวน สมุสฺสิโต ปุญฺโช ราสิ. ยถา ตถา ปิณฺฑิภูโต นิจโย. ภูมิยํ นิทหิตฺวา ฐปิตํ นิธานํ. อุปวีเณติ เอเตนาติ อุปวีณํ, วีณาวาทนํ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า โดยรวมกันเป็นกอง อธิบายว่า กลุ่มที่ตั้งขึ้นโดยเป็นกอง ชื่อว่า กอง. กลุ่มที่เป็นก้อน โดยประการอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าหมวดหมู่. สถานที่ตั้งลงในแผ่นดินตั้งอยู่ ชื่อว่าหลุมบ่อ. บุคคลย่อมเข้าไปเล่นพิณด้วยวัตถุนี้ เหตุนั้นวัตถุนี้ชื่อว่า อุปวีณํ แปลว่า คอพิณ คือเครื่องบรรเลงพิณ.

๗๒๔. เอวํ สงฺเขปโต อุทยวยมนสิการวิธึ ทสฺเสตฺวา อิทานิ วิตฺถารโต ทสฺเสตุํ "ปุน ยานี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อวิชฺชาสมุทยาติ อวิชฺชาย อุปฺปาทา,

๗๒๔. ท่านอาจารย์ครั้นแสดงวิธีแห่งอุทยัพพยมนสิการโดยสังเขป อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์จะแสดงโดยพิสดาร จึงกล่าวคำว่า "ปุน ยานิ" เป็นต้น. ในคำนั้น

อตฺถิภาวาติ อตฺโถ. วิโรธนิโรธี หิ[๑] อุปฺปาโท อตฺถิภาววาจโกปิ โหตีติ วุตฺโตวายมตฺโถ. ตสฺมา[๒] ปุริมภวสิทฺธาย อวิชฺชาย สติ อิมสฺมึ ภเว รูปสฺส อุปฺปาโท โหตีติ อตฺโถ.

บทว่า อวิชชาสมุทยา แปลว่า เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา อธิบายว่า เพราะความมีอยู่แห่งอวิชชา. ก็ความเกิดขึ้นซึ่งผิดไปจากความดับ เป็นสภาวะบอกถึงความมีอยู่ก็มี เพราะเหตุนั้น ความข้อนี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว. อธิบายว่า เพราะเหตุนั้น เมื่อภพนี้มีอยู่ เพราะอวิชชาที่สำเร็จมาแต่ภพก่อน ความเกิดขึ้นแห่งรูป ก็ย่อมมี.

ปจฺจยสมุทยฏฺเฐนาติ ปจฺจยสฺส อุปฺปนฺนภาเวน, อตฺถิภาเวนาติ[๓] อตฺโถ. อวิชฺชาทีหิ จ ตีหิ อตีตกาลิกานิ เตสํ สหการิการณภูตานิ อุปาทาทีนิปิ[๔] คหิตาเนวาติ ทฏฺฐพฺพํ.[๕]

บทว่า ปจฺจยสมุทยฏฺเฐน ความว่า ด้วยภาวะที่ปัจจัยเกิดขึ้น อธิบายว่า ด้วยความมีอยู่แห่งปัจจัย. ก็พึงเห็นว่า ธรรมชาติที่เป็นไปในอดีตกาล ท่านถือเอาด้วยธรรมทั้ง ๓ มีอวิชชาเป็นต้น แม้ธรรมชาติทั้งหลายมีอุปาทานเป็นต้น ที่เป็นเหตุทำร่วม

---

[๑] ฉ. นิโรธวิโรธีหิ.
[๒] ก. ตสฺสา.
[๓] ฉ. อตฺถิภาวโตติ.
[๔] ฉ. อุปาทานาทีนิปิ.
[๕] ก. เวทิตพฺพํ.

กันของธรรมเหล่านั้น ท่านก็ถือเอาด้วยเหมือนกัน.

ปวตฺติปจฺจเยสุ กพฬีการาหารสฺส พลวตาย โส เอว คหิโต "อาหารสมุทยา"ติ. ตสฺมึ ปน คหิเต ปวตฺติปจฺจยตาสามญฺเญน อุตุจิตฺตานิปิ คหิตาเนว โหนฺตีติ จตุสมุฏฺฐานิกรูปสฺส ปจฺจยโต อุทยทสฺสนํ วิภาวิตเมวาติ ทฏฺฐพฺพํ. อวิชฺชาตณฺหูปนิสฺสยสหิเตเนว กมฺมุนา รูปกายสฺส นิพฺพตฺติ. อสติ จ อวิชฺชูปนิสฺสยาย ภวนิกนฺติยา ชาติยา อสมฺภโว เอวาติ.

ในบรรดาปัจจัยในปวัตติกาลทั้งหลาย เพราะเหตุที่กพฬิงการาหารเป็นธรรม มีกำลัง ท่านจึงถือเอากพฬิงการาหารนั้นนั่นเองว่า "เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาหาร". ก็เมื่อถือเอากพฬิงการาหารนั้นแล้ว ย่อมเป็นอันถือเอาแม้อุตุและจิตโดยความเป็นปัจจัย ในปวัตติกาลเสมอกันด้วยเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พึงเห็นว่าท่านได้ทำการเห็นความเกิดขึ้น โดยปัจจัยแห่งรูปอันมีสมุฏฐาน ๔ ให้แจ่มแจ้งแล้วทีเดียว. ความบังเกิดแห่งรูปกาย ย่อมมีด้วยกรรม อันประกอบด้วยอุปนิสัย คืออวิชชา และตัณหานั่นเอง. ก็เมื่อความยินดีในภพซึ่งมีอวิชชาเป็นอุปนิสัยไม่มี ชาติก็ไม่มีเหมือนกัน ฉะนี้แล.

ยถา จ รูปสฺส อวิชฺชาตณฺหูปนิสฺสยตา, เอวํ เวทนาทีนมฺปิ ทฏฺฐพฺพา. อาหาโร

เหมือนอย่างว่า พึงเห็นความที่รูปมีอวิชชาและตัณหาเป็นอุปนิสัย ฉันใด ก็พึงเห็นแม้

ปน อุปฺปนฺนสฺส รูปสฺส โปสโก, กพฬีการาหารสฺส อธิปฺเปตตฺตา, กามธาตาธิฏฺฐานตฺตา จ เทสนาย. อุกฺกํสนิทฺเทเสน วา อาหารคฺคหณํ.

ความที่เวทนาเป็นต้น เป็นเหมือนฉันนั้น. ก็อาหารเป็นตัวบำรุงเลี้ยงรูป ที่เกิดขึ้นมาแล้ว เพราะท่านประสงค์เอากพฬิงการาหาร และเพราะเทศนามีกามธาตุเป็นที่ตั้ง. อีกอย่างหนึ่ง ท่านถือเอาอาหารโดยการแสดงระดับสูง.

"นิพฺพตฺติลกฺขณนฺ"ติอาทินา กาลวเสน อุทยทสฺสนมาห. ตตฺถ อทฺธาวเสน ปเคว อุทยํ ปสฺสิตฺวา ฐิโต (๑) สนฺตติวเสน ทิสฺวา อนุกฺกเมน ขณวเสน ปสฺสติ.

ด้วยคำว่า "นิพพัตติลักษณะ" เป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าว การเห็นความเกิดขึ้นด้วยอำนาจกาล. ในข้อนั้น โยคีเห็นความเกิดขึ้นก่อนทีเดียว ด้วยอำนาจกาลตั้งอยู่ เห็นด้วยอำนาจสันตติในที่นี้แล้ว จึงเห็นด้วยอำนาจขณะโดยลำดับ.

ปญฺจ ลกฺขณานีติ อวิชฺชา ตณฺหา กมฺมํ อาหาโรติ อิเมสํ ปจฺจยานํ อตฺถิตาสงฺขาตลกฺขณานิ เจว รูปสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณญฺจาติ อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ. เตสํ อตฺถิตา[๒] หิ รูปสฺส อุทโย ลกฺขียติ เอเตหีติ ลกฺขณานีติ

คำว่า ลักษณะ ๕ ได้แก่ ลักษณะทั้ง ๕ นี้ คือ ลักษณะ กล่าวคือความมีอยู่แห่งปัจจัยเหล่านี้ คือ อวิชชา ตัณหา กรรม อาหาร และนิพพัตติลักษณะ (คือลักษณะที่เกิดขึ้น) แห่งรูป. จริงอยู่ ความเกิดขึ้นแห่งรูป ย่อม

---

๑ ฉ. ฐิต.

๒ อตฺถิตายาติ มญฺเญ.

วุจฺจนฺติ. นิพฺพตฺติ ปน สงฺขตลกฺขณเมวาติ.

กำหนดได้ด้วยธรรมชาติเหล่านี้ เพราะความมีอยู่แห่งปัจจัยเหล่านั้น เหตุนั้นธรรมชาติเหล่านั้น จึงเรียกว่า ลักษณะ. ส่วนนิพพัตติ (ความเกิดขึ้น) เป็นสังขต-ลักษณะนั่นเอง ฉะนี้แล.

อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธติ อคฺคมคฺค-ญาเณน อวิชฺชาย อนุปฺปาทนิโรธโต อนาคตสฺส รูปสฺส อนุปฺปาทนิโรโธ โหติ ปจฺจยาภาเว อภาวโต. ปจฺจย-นิโรธฏฺเฐนาติ อวิชฺชาสงฺขาตสฺส อนาคเต อุปฺปชฺชนกรูปปจฺจยสฺส นิรุทฺธภาเวน. ตณฺหานิโรธา กมฺมนิโรธาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. อาหารนิโรธาติ ปวตฺติ-ปจฺจยสฺส กพฬีการาหารสฺส อภาเว. รูปนิโรโธติ ตํสมุฏฺฐานรูปสฺส อภาโว โหติ. เสสํ เหฏฺฐา วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํ.

คำว่า ความดับแห่งรูปย่อมมี เพราะความดับแห่งอวิชชา ความว่า ความดับโดยไม่เกิดขึ้นแห่งรูปอันเป็นอนาคต ย่อมมีเพราะความดับโดยไม่เกิดขึ้น แห่งอวิชชาด้วยอรหัตมรรคญาณ เพราะเมื่อปัจจัยไม่มีก็ชื่อว่าไม่มี. คำว่า โดยอรรถคือความดับแห่งปัจจัย ความว่า โดยภาวะที่ปัจจัยแห่งรูปที่จะเกิดขึ้นในอนาคต กล่าวคืออวิชชาดับไป. แม้ในคำนี้ว่า เพราะความดับแห่งตัณหา เพราะความดับแห่งกรรม ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า เพราะความดับแห่งอาหาร คือ ในเพราะความไม่มีแห่งกพฬิงการาหารอันเป็นปัจจัยในปวัตติกาล. คำว่า ความดับแห่งรูป คือ ความไม่มีแห่งรูปอันมีสมุฏฐาน

นั้น ย่อมมี. คำที่เหลือพึงทราบตามแนวแห่งคำมีนัยที่กล่าวแล้วในหนหลัง.

วิปริณามลกฺขณนฺติ ภงฺคกาลวเสน เตสํ[๑] วยทสฺสนํ. ตสฺมา ตํ อทฺธาวเสน ปเคว ปสฺสิตฺวา ฐิโต อิธ สนฺตติวเสน ทิสฺวา อนุกฺกเมน ขณวเสน ปสฺสติ.

คำว่า วิปริณามลักษณะ (ลักษณะที่แปรไป) ได้แก่ การเห็นความเสื่อมของธรรมเหล่านั้น ด้วยอำนาจภังคกาล (เวลาดับ). เพราะเหตุนั้น โยคีเห็นความเสื่อมนั้นก่อนทีเดียวด้วยอำนาจกาลแล้วตั้งอยู่ เห็นด้วยอำนาจสันตติในที่นี้ แล้วเห็นด้วยอำนาจขณะตามลำดับ.

ปญฺจ ลกฺขณานีติ อิธ อวิชฺชาทีนํ จตุนฺนํ ปจฺจยานํ อนุปฺปาทนิโรธา,[๒] รูปสฺส ขณนิโรโธ จาติ อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ. เตสญฺหิ อนุปฺปาทนิโรธา รูปสฺส อจฺจนฺต-นิโรโธ ลกฺขียติ เอเตหีติ ลกฺขณานีติ วุจฺจนฺติ.

คำว่า ลักษณะ ๕ ได้แก่ ลักษณะ ๕ เหล่านี้ คือ ความดับโดยไม่เกิดขึ้นแห่งปัจจัยทั้ง ๔ มีอวิชชาเป็นต้น ในที่นี้ และความดับโดยขณะแห่งรูป. จริงอยู่ ความดับอย่างแท้จริงแห่งรูป ย่อมกำหนดได้ด้วยธรรมชาติเหล่านี้ เพราะความดับโดยไม่เกิดขึ้น แห่งปัจจัยเหล่านั้น เหตุนั้น ธรรมชาติเหล่านี้ ท่านจึงเรียกว่า ลักษณะ.

---

[๑] ม. เหตํ.
[๒] ฉ. อนุปฺปาทนิโรโธ.

วิปริณาโม สงฺขตลกฺขณเมว. เอส นโย เวทนากฺขนฺธาทีสุ.

วิปริณามะ (ความแปรไป) ก็คือสังขตลักษณะนั่นเอง. ในเวทนาขันธ์เป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ.

อยํ ปน วิเสโส : "ผุฏฺโฐ เวเทติ, ผุฏฺโฐ สญฺชานาติ, ผุฏฺโฐ เจเตตี"ติ[๑] "ผสฺสปจฺจยา เวทนา, จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา, สญฺญา เจตนา"ติ[๒] จ วจนโต ผสฺโส เวทนาสญฺญาสงฺขารกฺขนฺธานํ ปวตฺติปจฺจโย, ตํนิโรธา จ เตสํ นิโรโธ, มหาปทานมหานิทานสุตฺตเตสุ[๓], อภิธมฺเม จ อญฺญมญฺญปจฺจยวาเร "นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณนฺ"ติ[๔] วจนโต นามรูปํ วิญฺญาณสฺส ปวตฺติปจฺจโย, ตํนิโรธา จ ตสฺส นิโรโธติ วุตฺตํ "ผสฺสสมุทยา เวทนาสมุทโย"ติอาทิ.

ส่วนความต่างกันมีดังนี้ : ผัสสะ เป็นปัจจัยในปวัตติกาลแก่เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ โดยมีพระบาลีว่า "ผุฏฺโฐ เวเทติ, ผุฏฺโฐ สญฺชานาติ, ผุฏฺโฐ เจเตติ บุคคลอันผัสสะกระทบแล้วย่อมรู้สึก อันผัสสะกระทบแล้ว ย่อมจำได้ อันผัสสะกระทบแล้ว ย่อมคิด" และโดยมีพระบาลีว่า "ผสฺสปจฺจยา เวทนา, จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา, สญฺญา เจตนา เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา คือเวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัสสะ สัญญา เจตนา" ดังนี้ และการดับแห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขาร-

---

[๑] สํ. สฬา. ๑๘/๘๖.
[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๓.
[๓] ที. มหา. ๑๐/๑, ๖๕.
[๔] อภิ. ก. ๓๗/๕๔๓.

ขันธ์เหล่านั้น ก็ย่อมมีได้ เพราะดับผัสสะนั้น นามรูป เป็นปัจจัยในปวัตติกาลแก่วิญญาณ โดยมีพระบาลีในมหาปทานสูตร มหานิทาน-สูตร และในอัญญมัญญปัจจยวาร คัมภีร์พระอภิธรรม ว่า "นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณํ" วิญญาณมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย และการดับวิญญาณนั้น ก็เพราะดับนามรูปนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ" ดังนี้.

เอตฺถ จ เกจิ ตาว อาหุ "อรูปกฺขนฺธานํ อุทยวยทสฺสนํ[๑] อทฺธาสนฺตติวเสเนว, น ขณวเสนา"ติ. เตสํ มเตน ขณโต อุทยวยทสฺสนเมว (๒) สิยา.

ก็ในอธิการนี้ อาจารย์บางพวกกล่าวไว้ก่อนว่า "การเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งอรูปขันธ์ทั้งหลาย ก็ด้วยอำนาจอัทธา และสันตตินั่นเอง ไม่ใช่ด้วยอำนาจขณะ". ตามมติของอาจารย์บางพวกเหล่านั้น ไม่พึงมีการเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปโดยขณะ.

---

๑ ฉ. อุทยพฺพยทสฺสนํ, เอวมุปริปิ.

๒ ฉ. น.

อปเร ปนาหุ "ปจฺจยโต อุทยวยทสฺสเน อตีตาทิวิภาคํ อนามสิตฺวา สพฺพสาธารณโต อวิชฺชาทิปจฺจยา เวทนาสมฺภวํ ลพฺภมานตํ ปสฺสติ, น อุปฺปาทํ. อวิชฺชาทิอภาเว จ ตสฺสา อสมฺภวํ อลพฺภมานตํ ปสฺสติ, น ภงฺคํ. ขณโต อุทยวยทสฺสเน ปจฺจุปฺปนฺนานํ อุปฺปาทํ, ภงฺคญฺจ ปสฺสตี"ติ, ตํ ยุตฺตํ.

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า "โยคีย่อมเห็นความมีเวทนา คือภาวะที่ได้ เพราะอวิชชาเป็นต้นเป็นปัจจัย โดยทั่วไปแก่ธรรมทั้งปวง มิได้ระบุถึงการจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น ในการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยปัจจัยหาเห็นความเกิดขึ้นไม่. อนึ่ง โยคีย่อมเห็นความไม่มีแห่งเวทนานั้น คือภาวะที่ไม่ได้ ในเมื่อไม่มีอวิชชาเป็นต้น หาเห็นความแตกทำลายไม่. โยคี ย่อมเห็นความเกิดขึ้น และความแตกทำลายแห่งธรรมทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นเฉพาะ-หน้า ในเพราะเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยขณะ", คำของอาจารย์อีกพวกหนึ่งนั้น ถูกต้องแล้ว.

สนฺตติวเสน หิ รูปารูปธมฺเม อุทยโต, วยโต จ มนสิกโรนฺตสฺส อนุกฺกเมน ภาวนาย พลปฺปตฺตกาเล ญาณสฺส ติกฺขวิสทภาวปฺปตฺติยา ขณโต อุทยพฺพยา อุปฏฺฐหนฺตีติ. อยญฺหิ ปฐมํ ปจฺจยโต

จริงอยู่ เมื่อโยคีมนสิการ โดยความเกิดขึ้นและโดยความเสื่อมไป ซึ่งรูปธรรมและอรูปธรรมด้วยอำนาจสันตติ ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยขณะ ย่อมปรากฏเพราะญาณถึงภาวะที่คม และคล่องแคล่ว

อุทยพฺพยํ มนสิกโรนฺโต อวิชฺชาทิเก ปจฺจยธมฺเม วิสฺสชฺเชตฺวา อุทยพฺพยวนฺเต ขนฺเธ คเหตฺวา เตสํ ปจฺจยโต อุทยพฺพย-ทสฺสนมุเขน ขณโตปิ อุทยพฺพยํ มนสิกโรติ.

ในกาลที่ภาวนาถึงความมีกำลัง โดยลำดับดังนี้. เพราะว่า โยคีนี้ มนสิการอยู่ซึ่งความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปโดยปัจจัยก่อน ปล่อยธรรมอันเป็นปัจจัยทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้น แล้วยึดถือเอาขันธ์ทั้งหลายอันมีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป แล้วย่อมมนสิการถึงความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป แม้โดยขณะโดยหัวข้อ คือ การเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป โดยปัจจัยของขันธ์เหล่านั้น.

ตสฺส ยทา ญาณํ ติกฺขํ วิสทํ หุตฺวา ปวตฺตติ, ตทา รูปารูปธมฺมา ขเณ ขเณ อุปฺปชฺชนฺตา, ภิชฺชนฺตาว[๑] หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ. เตน วุตฺตํ "เอวมฺปิ รูปสฺส อุทโย"ติอาทิ. ตตฺถ เอวมฺปิ รูปสฺส อุทโยติ เอวํ วุตฺตนเยน อวิชฺชาสมุทยาปิ. ตณฺหา ฯเปฯ กมฺม ฯเปฯ อาหารสมุทยาปิ รูปสฺส สมฺภโว.

ญาณของโยคีนั้น เป็นธรรมชาติคมคล่องแคล่ว ย่อมเป็นไปในกาลใด รูปธรรมและอรูปธรรม ก็ย่อมปรากฏเป็นธรรมชาติเกิดขึ้นและแตกทำลายไปทุก ๆ ขณะ ในกาลนั้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความเกิดขึ้นแห่งรูป ย่อมมีอย่างนี้บ้าง" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งรูป ย่อมมีอย่างนี้บ้าง

---

๑ ฉ. ภิชฺชนฺตา จ.

ความว่า ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา ตามนัยที่กล่าวแล้วอย่างนี้บ้าง. ความมีแห่งรูป ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งตัณหาบ้าง ความมีแห่งรูป ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งกรรมบ้าง ความมีแห่งรูป ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาหารบ้าง.

เอวมฺปิ รูปสฺส วโยติ เอวํ วุตฺตนเยเนว อวิชฺชาทินิโรธาปิ[๑] ฯเปฯ อาหารนิโรธาปิ รูปสฺส วโย อนุปฺปาโทติ ปจฺจยโต วิตฺถาเรน มนสิกโรติ[๒] เอวมฺปิ รูปํ อุเทตีติ เอวํ วุตฺตนเยน นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสนฺโตปิ กมฺมสมุฏฺฐานรูปมฺปิ อาหารอุตุจิตฺตสมุฏฺฐาน-รูปมฺปิ อุเทติ อุปฺปชฺชติ นิปฺปชฺชตีติ. (๓) เอวํ วุตฺตนเยเนว วิปริณามลกฺขณํ ปสฺสนฺโต กมฺมสมุฏฺฐานรูปมฺปิ อาหารอุตุจิตฺตสมุฏฺฐาน-รูปมฺปิ เวติ นิรุชฺฌตีติ ขณโต วิตฺถาเรน มนสิกโรตีติ โยชนา.

คำว่า ความเสื่อมแห่งรูป ย่อมมีอย่างนี้บ้าง ความว่า โยคี ย่อมมนสิการอย่างพิสดารโดยปัจจัยเป็นต้นว่า ความเสื่อมคือ ความไม่เกิดขึ้นแห่งรูป เพราะความดับแห่งอวิชชาบ้าง เพราะความดับแห่งตัณหาบ้าง เพราะความดับแห่งอาหารบ้าง ตามนัยที่กล่าวแล้วอย่างนี้นั่นเอง. คำว่า รูปย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้บ้าง มีคำประกอบความว่า โยคี แม้เมื่อเห็นนิพพัตติลักษณะตามนัยที่กล่าวแล้วอย่างนี้ ย่อมกระทำมนสิการอย่างพิสดาร โดยขณะว่า แม้รูปอันมีกรรมเป็น

---

๑ ฉ. อวิชฺชานิโรธาปิ.

๒ ฉ. มนสิการํ กโรติ, เอวมฺปริปิ.

๓ ก. ปสฺสติ.

สมุฏฐาน แม้รูปอันมีอาหาร อุตุ และจิตเป็นสมุฏฐาน ย่อมเกิดขึ้นคือ ย่อมสำเร็จ. โยคีเมื่อเห็นวิปริณามลักษณะ ตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้นั่นแหละ ย่อมกระทำมนสิการอย่างพิสดาร โดยขณะว่า แม้รูปอันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน แม้รูปอันมีอาหาร อุตุ และจิตเป็นสมุฏฐาน ย่อมเสื่อมไป คือย่อมดับไป.

๗๒๕. เอวํ มนสิกโรโต น ยาว อุทยพฺพยญาณํ อุปฺปชฺชติ, ตาว อุทยพฺพยาสุฏฺฐุ ปากฏา น โหนฺตีติ กตฺวา วุตฺตํ "อิติ กิริเม ธมฺมา ฯเปฯ ปฏิเวนฺตี"ติ. นยทสฺสนวเสน วา เอวํ วุตฺตํ.

๗๒๕. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ธรรมเหล่านี้ไม่มีมามีขึ้น ครั้นมีแล้วก็กลับเสื่อมไป" ดังนี้ เพราะกระทำอธิบายว่า เมื่อโยคีมนสิการอยู่อย่างนี้ อุทยัพพยญาณยังไม่เกิดขึ้น เพียงใด ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ก็ยังไม่ปรากฏตัวด้วยดี เพียงนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวอย่างนี้ด้วยอำนาจการแสดงนัย.

ปฐมํ หิ ปจฺจุปฺปนฺนธมฺมานํ อุทยพฺพยํ ทิสฺวา อถ อตีตานาคเต นยํ เนติ. ทุกฺขาทิสจฺจปฺปเภทา, อนุโลมาทิปฏิจฺจสมุปฺปาทปฺ-

ความจริง โยคี เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งธรรม อันเป็นปัจจุบันทั้งหลายก่อน ภายหลัง จึงนำเอาธรรมทั้งหลายที่

ปเภทา, เอกตฺตาทินยปฺปเภทา, อนิจฺจตาทิลกฺขณปฺปเภทา จ สจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทนยลกฺขณเภทา.

เป็นอดีตและอนาคตไปสู่นัยด้วย. ประเภทแห่งสัจจะมีทุกข์เป็นต้น ประเภทแห่งปฏิจสมุปบาท มีปฏิจสมุปบาทที่เป็นอนุโลมเป็นต้น ประเภทแห่งนัยมีเอกัตนัยเป็นต้น และประเภทแห่งลักษณะ มีอนิจจตาเป็นต้น ชื่อว่า ประเภทแห่งสัจจะ ปฏิจสมุปบาทนัย และลักษณะ.

ปฏิจฺจสมุปฺปาทคฺคหเณนว เจตฺถ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺมานมฺปิ คหณํ, เตสมฺปิ อตฺตโน ผลํ ปติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทภาวโต.

ก็ในที่นี้ ท่านถือเอาแม้ปฏิจสมุปบันธรรม ด้วยศัพท์ว่า ปฏิจสมุปบาทนั่นเอง เพราะความที่ปฏิจสมุปบันธรรม แม้เหล่านั้น ก็ได้อาศัย คือ อิงอาศัย ผลของตนเกิดขึ้น.

๗๒๖. ยนฺติ กรเณ ปจฺจตฺตวจนํ, เยน ญาเณนาติ อตฺโถ วทนฺติ. ยนฺติ วา กิริยาปรามสนํ. ขนฺธานํ สมุทยํ ปสฺสติ, ขนฺธานํ นิโรธํ ปสฺสตีติ เอตฺถ ยเทตํ ทสฺสนนฺติ อตฺโถ. ยํ ปนาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

๗๒๖. บทว่า ยํ เป็นปฐมาวิภัตติลงในกรณะ ท่านอาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวเนื้อความว่า เท่ากับ เยน ญาเณน แปลว่า ด้วยญาณใด. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ยํ เป็นกิริยาปรามาสน์. ความว่า ความเห็นนี้ใดในคำนี้ว่า โยคี เห็นความเกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลาย เห็นความดับแห่งขันธ์ทั้งหลาย. แม้ในบทว่า ยํ ปน นี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

เอตฺถ จ ยถา อวิชฺชาทิสมุทยนิโรธโต ขนฺธานํ สมุทยนิโรธสฺส อญฺญตฺตา "อวิชฺชา-สมุทยา รูปสมุทโย"ติอาทิ[๑]วจนเภโท กโต, น เอวํ นิพฺพตฺติวิปริณามลกฺขเณหิ ขนฺธานํ อุทยพฺพยสฺส เภโท อตฺถิ อภินฺนาธิกรณตฺตาติ "นิพฺพตฺติลกฺขณวิปริณามลกฺขณานิ ปสฺสนฺโต ขนฺธานํ อุทยพฺพเย[๒] ปสฺสตี"ติ วจนเภทํ อกตฺวาว วุตฺตํ.

ก็ในอธิการนี้ ท่านพระธรรมเสนาบดี-สารีบุตร ได้กระทำความต่างแห่งถ้อยคำเป็นต้นว่า "ความเกิดขึ้นแห่งรูปย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา" ดังนี้ เพราะความดับ ความเกิดขึ้น แห่งขันธ์ทั้งหลาย เป็นอย่างอื่นจากความดับแห่งความเกิดขึ้น แห่งอวิชชาเป็นต้น ฉันใด ความต่างแห่งความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย ด้วยลักษณะที่เกิดขึ้นและลักษณะที่แปรไป เพราะมีอธิกรณะไม่ต่างกันจะมีเหมือนฉันนั้น ก็หามิได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ มิได้กระทำความต่างแห่งถ้อยคำเลยว่า "เมื่อเห็นลักษณะที่เกิดขึ้นและลักษณะที่แปรไป ย่อมเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย" ดังนี้.

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๗๙, ภูมิพโลภิกฺขุ ๑/๘๔.
๒ อุทยพฺพยํ.

อุปฺปตฺติกฺขเณเยว หีติ หิ-สทฺโท เหตฺอตฺโถ. ยสฺมา อุปฺปาทกฺขเณเยว นิพฺพตฺติลกฺขณํ, ภงฺคกฺขเณเยว จ วิปริณามลกฺขณํ, ตสฺมา ตานิ ปสฺสนฺโต ขณโต ขนฺธานํ อุทยพฺพเย ปสฺสติ นามาติอาทินา[๑] วุตฺตเมวตฺถํ ปากฏตรํ กโรติ.

หิ-ศัพท์ ว่า อุปฺปตฺติกฺขเณเยว หิ มีเหตุเป็นอรรถ. ท่านอาจารย์ย่อมกระทำเนื้อความที่กล่าวไว้ด้วยคำมีอาทิว่า ลักษณะที่เกิดขึ้นย่อมมีในอุปปาทขณะนั้นเอง และลักษณะที่แปรไป ก็ย่อมมีในภังคขณะนั้นเอง เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้น โยคี เมื่อเห็นลักษณะที่เกิดขึ้นและลักษณะที่แปรไปเหล่านั้น จึงชื่อว่า ย่อมเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งขันธ์ทั้งหลายโดยขณะ ดังนี้นั่นเอง ให้ปรากฏยิ่งขึ้น.

๗๒๗. อิจฺจสเสวนฺติ เอตฺถ อิติ-สทฺโท เหตฺอตฺโถ. ยสฺมา "อวิชฺชาสมุทยา"ติอาทิ ปจฺจยโต ขนฺธานํ อุทยพฺพยทสฺสนํ, "นิพฺพตฺติลกฺขณนฺ"ติอาทิ ขณโต, ตสฺมาติ อตฺโถ. อสฺสาติ โยคิโน. เอวนฺติ วุตฺตปฺปการปรามสนํ. เย ปน "อิจฺจสฺส ปจฺจยโต"ติ ปรนฺติ, เตสํ อิตีติ วุตฺตปฺปการปรามสนํ.

๗๒๗. อิติ-ศัพท์ในบทว่า อิจฺจสเสวํ นี้ ก็มีเหตุเป็นอรรถ. ความว่า คำว่า "เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา" เป็นต้น เป็นการเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งขันธ์ทั้งหลายโดยปัจจัย คำว่า "ลักษณะที่เกิดขึ้น" เป็นต้น เป็นการเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย โดยขณะ เพราะเหตุใด เพราะ

---

[๑] ฉ. นามาติ ยํ ปนาติอาทินา.

เหตุนั้น. บทว่า อสฺส โยค โยคิโน. บทว่า เอวํ เป็นคำระบุถึงประการที่ได้กล่าวแล้ว. ส่วนอาจารย์เหล่าใด ย่อมกล่าวว่า "อิจฺจสฺส ปจฺจยโต" บทว่า อิติ ของอาจารย์เหล่านั้น เป็นคำระบุถึงประการที่ได้กล่าวแล้ว.

ชนกาวโพธโตติ ขนฺธานํ ชนกสฺส อวิชฺชาทิปจฺจยสฺส อวพุชฺฌนโต. ชาติทุกฺขาวโพธโตติ ชาติสงฺขาตสฺส ทุกฺขสฺส อวพุชฺฌนโต. ทุกฺขสจฺจํ ปากฏํ โหติ เอกเทสทสฺสเนน ปพฺพตสมุทฺทาทิทสฺสนกานํ วิย. มรณทุกฺขาวโพธโตติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

คำว่า เพราะมาหยั่งรู้ปัจจัยผู้ให้เกิด ความว่า เพราะมาหยั่งรู้ปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้น ผู้ให้เกิดขันธ์ทั้งหลาย. คำว่า เพราะหยั่งรู้ชาติทุกข์ คือ เพราะหยั่งรู้ทุกข์กล่าวคือความเกิด. ชื่อว่า ทุกขสัจเป็นอันปรากฏ ก็ด้วยการเห็นส่วนเดียว เหมือนอย่างการเห็นของพวกที่เห็นภูเขาและสมุทรเป็นต้น. แม้ในคำว่า เพราะหยั่งรู้มรณทุกข์นี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

"ปจฺจยานุปฺปาเทนา"ติ เอเตน ปจฺจยานํ อนุปฺปาทนิโรโธ อิธ ปจฺจยนิโรโธติ ทสฺเสติ. ปจฺจยวตนฺติ ปจฺจยโต อุปฺปชฺชนกานํ. ยญฺจสฺส อุทยพฺพยทสฺสนนฺติ

ด้วยคำว่า "เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งปัจจัย" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ความดับโดยไม่เกิดขึ้นแห่งปัจจัยทั้งหลาย เป็นความดับแห่งปัจจัยในที่นี้. คำว่า แห่งสิ่งที่

ยํ อสฺส โยคิโน ปจฺจยโต จ ขณโต จ อุทยพฺพยานํ ทสฺสนํ. ตตฺถ อสมฺโมโห, ตปฺปธาโน วา วิตกฺกาทิธมฺมปุญฺโช.

มีปัจจัยทั้งหลาย คือ แห่งสิ่งทั้งหลายที่เกิดแต่ปัจจัย. หลายบทว่า ยญฺจสฺส อุทยพฺพยทสฺสนํ แปลความว่า การเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปทั้งโดยปัจจัย และโดยขณะแห่งโยคีนั้น อันใด. ในการเห็นนั้นก็มีอสัมโมหะ หรือมีกองธรรมมีวิตกเป็นต้นอันมีอสัมโมหะนั้นเป็นประธาน.

มคฺโควายํ โลกิโกติ นิยฺยานานุโลมโต โลกิโก มคฺโค เอวายํ. อิติ ตสฺมา มคฺคสจฺจํ ปากฏํ โหติ สภาวาวโพธโต. เตเนวาห[๑] "ตตฺร สมฺโมหวิฆาตโต"ติ, ตทงฺควเสนาติ อตฺโถ.

คำว่า อันนี้เป็นโลกิยมรรค ความว่า อันนี้เป็นโลกิยมรรค โดยอนุโลมแก่การออกไปจากวัฏฏะ. อิติ แปลว่า เพราะเหตุนั้น มรรคสัจก็เป็นอันปรากฏ เพราะหยั่งรู้สภาวะ. ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะกำจัดสัมโมหะในมรรคนั้นเสียได้" อธิบายว่า กำจัดได้ด้วยอำนาจตทังคปหาน.

อถวา ยถาวุตฺโต สมฺมาทิฏฺฐิสงฺขาโต มคฺโค อริยมคฺคสฺส อุปายภูโต อสมฺโมหสภาโว อตฺตานมฺปิ ปกาเสติ ปทีโป วิยาติ มคฺคสจฺจํ

อีกอย่างหนึ่ง มรรค กล่าวคือ สัมมาทิฐิตามที่ได้กล่าวแล้ว เป็นอุบายแห่งอริยมรรค มีอสัมโมหะเป็นสภาพ ย่อมประกาศแม้

---

[๑] ฉ. เตนาห.

ปากฏํ โหติ. สฺวายํ ปากฏภาโว โมหนฺธการวิธมเนนาติ อาห "ตตฺร สมฺโมหวิฆาตโต"ติ.

ตนเอง เหมือนดังประทีป เพราะเหตุนั้น มรรคสัจ จึงเป็นอันปรากฏ. ภาวะที่ปรากฏนี้นั้นเล่า ก็ด้วยการกำจัดความมืดมนคือโมหะ เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะกำจัดสัมโมหะในมรรคนั้นเสียได้".

๗๒๘. "อวิชฺชาปจฺจยา"ติอาทิโก อนุโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ปวตฺติยา อนุโลมโต[๑] "อวิชฺชาสมุทยา"ติอาทินา อวิชฺชาทีสุ สนฺเตสูติ อยมตฺโถ วุตฺโตติ อาห "อิมสฺมึ สติ อิทํ โหตีติ อวโพธโต"ติ.

๗๒๘. ปฏิจสมุปบาทว่า "อวิชชาปัจจยา" เป็นต้น ชื่อว่า อนุโลมปฏิจ-สมุปบาท เพราะคล้อยตามแก่ความเป็นไป. ด้วยคำว่า "ด้วยความเกิดขึ้นแห่งอวิชชาเป็นต้น" ท่านกล่าวความข้อนี้ว่า เมื่อธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น มีอยู่ เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะหยั่งรู้ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี".

ปวตฺติยา วิโลมนโต "อวิชฺชายเตฺวว อเสสวิราคนิโรธา"ติ อาทิโก ปฏิโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโท. เต จ สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา "ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ

ปฏิจสมุปบาทว่า "อวิชชายเตฺวว อเสส-วิราคนิโรธา" เป็นต้น ชื่อว่า ปฏิโลม-ปฏิจสมุปบาท เพราะย้อนถอยแก่ความเป็นไป. และสังขตธรรมเหล่านั้น ก็เป็น

---

[๑] ฉ. อนุโลมนโต.

สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนนฺ"ติอาทิวจนโต.[๑] ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนสฺส จ ปากฏตา ปจฺจยาการปากฏตาย เอว "อิมสฺเสตํ ผลนฺ"ติ อวโพธโต.

ปฏิจสมุปบันธรรมนั้นแล เพราะพระบาลีเป็นต้นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะ เป็นของไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งอาศัยกันเกิดขึ้น" ดังนี้. ก็ความที่ปฏิจสมุปบันธรรมเป็นสิ่งปรากฏ ก็เพราะความปรากฏโดยปัจยาการนั้นเอง เพราะหยั่งรู้ว่า "นี้เป็นผลของสิ่งนี้".

๗๒๙. ปุริมปุริมานํ นิโรโธ อุตฺตรุตฺตรานํ อุปฺปาทานุพนฺโธติ อยมตฺโถ ปจฺจยโต อุทยทสฺสเนน สิชฺฌมาโน เอกตฺตนยาธิคมาย โหติ. ยโต "โส เอวํ กโรติ ปฏิสํเวเทตี"ติอาทิโวหารสิทฺธิยา[๒] อุจฺเฉททิฏฺฐิยา อโนกาสตา. เตนาห "เหตุผลสมฺพนฺเธนา"ติอาทิ.

๗๒๙. ความข้อนี้ว่า ความดับของสิ่งทั้งหลาย ก่อน ๆ ติดตามการเกิดของสิ่งทั้งหลายที่เหนือ ๆ ขึ้นไปดังนี้ สำเร็จได้ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย ย่อมมีได้ด้วยการเข้าใจเอกัตนัย. เพราะว่าความสำเร็จแห่งโวหารที่ว่า "คนอื่นทำคนอื่นเสวย" ดังนี้เป็นต้น ไม่เป็นโอกาสแก่อุจเฉททิฐิ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยการสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล" ดังนี้เป็นต้น.

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๓๑.

[๒] ม. ยโต "อญฺโญ กโรติ อญฺโญ ปฏิสํเวทยตี"ติ,

สงฺขารา ขเณ ขเณ อุปฺปชฺชนฺตีติ อยมตฺโถ ขณโต อุทยทสฺสเนน สิชฺฌมาโน นานตฺตนยาธิคมาย โหติ. ยโต ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนานํ สภาวเภทาวโพธโต "โส กโรติ, โส ปฏิสํเวทยตี"ติอาทินยปฺปวตฺตาย[๑] สสฺสตทิฏฺฐิยา อโนกาสตา. เตนาห "ขณโต อุทยทสฺสเนนา"ติอาทิ.

ความข้อนี้ว่า สังขารทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นทุก ๆ ขณะ ดังนี้ สำเร็จด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ ย่อมมี เพราะเข้าใจนานัตนัย. เพราะไม่เป็นโอกาสแก่สัสสตทิฐิอันเป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า "ผู้นั้นทำ ผู้นั้นเสวย" เพราะการหยั่งรู้ความต่างแห่งสภาวะของปัจจัยธรรม และปัจจยุปบันธรรมทั้งหลาย. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ" ดังนี้เป็นต้น.

ปจฺจยโต อุทยพฺพยทสฺสเนน ปจฺจเย สติ ผลสฺส ภาโว, อสติ อภาโวติ อิมสฺส อตฺถสฺส สิทฺธิยา อตฺถิตามตฺเตเนว เต ธมฺมา การณนฺติ อพฺยาปารนโย ปากโฏ โหติ. ยโต อตฺตทิฏฺฐิยา อโนกาสตา วสวตฺติตาย อลพฺภเนยฺยโต. เตน วุตฺตํ "ธมฺมานนฺ"ติอาทิ. อวสวตฺติภาโว ปรายตฺตตา, สา จ สปฺปจฺจยตาย

ด้วยการเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปโดยปัจจัย อัพยาปารนัย ก็เป็นอันปรากฏว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นเหตุ โดยเพียงแต่ความมีเท่านั้น เพราะความสำเร็จแห่งความข้อนี้ว่า เมื่อปัจจัยมี ผลก็มี เมื่อไม่มีผลก็ไม่มีดังนี้. เพราะไม่เป็นโอกาสแก่อัตตทิฐิ เพราะไม่พึงได้ภาวะที่ธรรมเป็นไปในอำนาจ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึง

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๒๔.

เวทิตพฺพา.

กล่าวว่า "เพราะหยั่งรู้ความที่ธรรมทั้งหลาย เป็นสภาพไม่เป็นไปในอำนาจ" เป็นต้น. ภาวะที่ธรรมเป็นสภาพไม่เป็นไปในอำนาจ ก็คือความเป็นธรรมที่เนื่องด้วยธรรมอื่น ก็ความเป็นธรรมที่เนื่องด้วยธรรมอื่นนั้น พึงทราบเพราะความเป็นธรรมที่มีปัจจัย.

ปจฺจยโต อุทยทสฺสเนน เตหิ เตหิ ปจฺจเยหิ อิเม ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปชฺชมานาว[๑] ปจฺจยานุรูปเมว อุปฺปชฺชนฺตีติ เหตุผลสฺส เหตุอนุรูปโต สิทฺธิยา อกิริยทิฏฺฐิยา อโนกาสตาวาติ อาห "ปจฺจยโต ปนา"ติ-อาทิ. สติ การเณ กุโต อกิริยวาโท. กโรตีติ หิ การณํ.

ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย ก็ไม่เป็นโอกาสแก่อกิริยทิฐิทีเดียว เพราะผลแห่งเหตุสำเร็จโดยสมควรแก่เหตุว่า ธรรมเหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ และเมื่อเกิดขึ้น ก็ย่อมเกิดขึ้นตามสมควรแก่ปัจจัย นั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อนึ่งเล่า ด้วยการเห็นการเกิดขึ้นโดยปัจจัย" ดังนี้เป็นต้น. เมื่อการณะมี อกิริยวาทะ จะมีมาแต่ไหน. ก็ธรรมชาติ ชื่อว่า การณะ เพราะมีความหมายว่ากระทำ.

---

๑ ฉ. อุปฺปชฺชมานา.

เวทิตพฺพา.

กล่าวว่า "เพราะหยั่งรู้ความที่ธรรมทั้ง-หลาย เป็นสภาพไม่เป็นไปในอำนาจ" เป็นต้น. ภาวะที่ธรรมเป็นสภาพไม่เป็นไปในอำนาจ ก็คือความเป็นธรรมที่เนื่องด้วยธรรมอื่น ก็ความเป็นธรรมที่เนื่องด้วยธรรมอื่นนั้น พึงทราบเพราะความเป็นธรรมที่มีปัจจัย.

ปจฺจยโต อุทยทสฺสเนน เตหิ เตหิ ปจฺจเยหิ อิเม ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปชฺชมานาว[๑] ปจฺจยานุรูปเมว อุปฺปชฺชนฺตีติ เหตุผลสฺส เหตุอนุรูปโต สิทฺธิยา อกิริยทิฏฺฐิยา อโนกาสตาวาติ อาห "ปจฺจยโต ปนา"ติ-อาทิ. สติ การเณ กุโต อกิริยวาโท. กโรตีติ หิ การณํ.

ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย ก็ไม่เป็นโอกาสแก่อกิริยทิฐิทีเดียว เพราะผลแห่งเหตุสำเร็จโดยสมควรแก่เหตุว่า ธรรมเหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ และเมื่อเกิดขึ้น ก็ย่อมเกิดขึ้นตามสมควรแก่ปัจจัย นั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อนึ่งเล่า ด้วยการเห็นการเกิดขึ้นโดยปัจจัย" ดังนี้เป็นต้น. เมื่อการณะมี อกิริยวาทะ จะมีมาแต่ไหน. ก็ธรรมชาติ ชื่อว่า การณะ เพราะมีความหมายว่ากระทำ.

---

[๑] ฉ. อุปฺปชฺชมานา.

๗๓๐. ปจฺจยโต อุทยํ ปสฺสโต ปจฺจเย สติ สภาเว สติ ผลสฺส สมฺภโวติ อตฺถิตามตฺเตน อุปการกตาติ สงฺขตานํ นิรีหตา, อสติ จ อภาโวติ ปจฺจยาธีน-วุตฺติตา จ วิญฺญายมานา อตฺตสุญฺญตํ วิภาเวตีติ อาห "ปจฺจยโต จสฺส ฯเปฯ ตาวโพธโต"ติ.

๗๓๐. เมื่อโยคีเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย ภาวะที่สังขตธรรมทั้งหลายไม่เคลื่อนคลาด เพราะความเป็นธรรมที่เป็นอุปการะกันโดยเพียงความมีอยู่ว่า เมื่อมีปัจจัย เมื่อมีสภาวะ ผลจึงจะมีขึ้นได้ ที่โยคีเข้าใจอยู่ และความเป็นธรรมที่มีความเป็นไปอาศัยปัจจัยว่า เมื่อไม่มีปัจจัย ไม่มีสภาวะ ผลก็ไม่มี ดังนี้ ที่โยคีเข้าใจอยู่ย่อมยังอัตตสุญตาให้แจ่มแจ้งได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อนึ่ง ด้วยการเห็นความเกิดขึ้น โดยปัจจัยอนัตตลักษณะก็เป็นอันปรากฏแก่โยคีนั้น เพราะหยั่งรู้ความที่ธรรมทั้งหลายเป็นสภาพ มีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยโดยไม่เคลื่อนคลาด".

อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํ โหติ ขณโต อุทยพฺพย-ทสฺสเนน สงฺขารานํ อุทยพฺพยปริจฺฉินฺนตาย[๑] วิญฺญายมานตฺตา. เตนาห "หุตฺวา

อนิจจลักษณะย่อมเป็นอันปรากฏ เพราะโยคีเข้าใจความที่กำหนดไว้ โดยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป แห่งสังขารทั้งหลาย

---

[๑] ฉ. อุทยพฺพยโต ปริจฺฉินฺนตาย.

อภาวาวโพธโต"ติ. อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ หุตฺวา อภาโว. ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิเวโก อตีตานาคตภาวสุญฺญตา.

โดยการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยขณะ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะหยั่งรู้ความที่ธรรมทั้งหลายเป็นสภาพมีแล้วก็ไม่มี". ก็ความเกิดขึ้นแล้วดับไป ชื่อว่า ความมีแล้วก็ไม่มี. ความว่างเปล่าทั้งในส่วนก่อนและส่วนหลัง ได้แก่ ความว่างเปล่าแห่งภาวะทั้งอดีตและอนาคต.

น หิ สงฺขารา ขณตฺตยโต ปุพฺเพ, ปจฺฉา จ วิชฺชนฺติ, ตสฺมา ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิเวกาวโพธโตติ อาทิอนฺตวนฺตตาปฏิเวธโตติ อตฺโถ. ทุกฺขลกฺขณมฺปิ ปากฏํ โหติ อุทยพฺพยทสฺสเนนาติ สมฺพนฺโธ.

ด้วยว่า สังขารทั้งหลาย จะมีอยู่ก่อนและหลังขณะทั้ง ๓ ก็หามิได้ เพราะเหตุนั้น คำว่า เพราะหยั่งรู้ความว่างเปล่าทั้งในส่วนก่อนและส่วนหลัง จึงมีความว่า เพราะแทงตลอดความที่ธรรมทั้งหลาย เป็นสภาพมีเบื้องต้นและที่สุด. เชื่อมความว่า แม้ทุกขลักษณะก็เป็นอันปรากฏ ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป.

อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชนฺตา สงฺขารา อุปฺปาทโต อุทฺธํ ชราภงฺคาวตฺถนฺตรุปฺปตฺติยา[๑] นิรนฺตรํ

สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วแตกไปอยู่ ย่อมถูกเบียนอยู่ ไม่มีระหว่างทีเดียว เพราะ

---

[๑] ก. ชราภงฺคาวตฺถนฺตรปฺปตฺติยา.

วิพาธียนฺเตว. สา จ เนสํ วิพาธิยมานตา สมฺมา อุทยพฺพยทสฺสเนน วิภูตา โหตีติ อาห "ทุกฺข ฯเปฯ โพธโต"ติ.

หลังจากเกิดขึ้น ก็ถึงระหว่างการตั้งลงในความแก่และความแตกดับ. ก็ความที่สังขารเหล่านั้น เป็นสภาพถูกเบียนอยู่นั้น ย่อมเป็นอันแจ่มชัด ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยชอบ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทั้งทุกขลักษณะ ก็เป็นอันปรากฏ เพราะหยั่งรู้ความถูกบีบคั้น ด้วยความเกิดและความเสื่อม" ดังนี้.

สภาวลกฺขณมฺปีติ อุทยพฺพยทสฺสเนน น เกวลํ อนิจฺจทุกฺขลกฺขณเมว, อถ โข ปฐวีผสฺสาทีนํ กกฺขฬผุสนาทิสณฺฐิตํ สภาวสงฺขาตํ ลกฺขณมฺปิ ปาตุภาววิทฺธํ[๑] สภาวาวจฺฉินฺนํ ปากฏํ โหติ. เตนาห "อุทยพฺพยปริจฺฉินฺนาวโพธโต"ติ.

คำว่า แม้สภาวลักษณะ ความว่า ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป จะปรากฏเฉพาะแต่อนิจจลักษณะ และทุกขลักษณะอย่างเดียวเท่านั้น ก็หามิได้ โดยที่แท้ ย่อมปรากฏ แม้ลักษณะ กล่าวคือสภาวะ ที่หมายรู้กันมีการถูกต้องที่หยาบเป็นต้นแห่งผัสสะของปฐวีเป็นต้น ซึ่งเจาะไว้ด้วยความเป็นผล ตัดลงโดยสภาวะ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า

---

[๑] ฉ. ปากภาววิทฺธํ, ม. ปากฏภาววิทฺธํ.

"เพราะหยั่งรู้ความเป็นธรรม ที่กำหนดไว้ด้วยความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป".

สภาวลกฺขเณติ สภาวสญฺญิเต ลกฺขเณ, ตํตํธมฺมลกฺขเณ[๑] สงฺขตลกฺขณสฺส ตาวกาลิกตฺตมฺปิติ อุปฺปาทาทิสงฺขตลกฺขณสฺส อุปฺปาทกฺขณาทิปริตฺตกาลิกตาปิ ขณนฺตรานวฏฺฐานโต ตสฺส. เตนาห "อุทยลกฺขเณ"ติอาทิ. อุทยพฺพยมตฺตคฺคหณญฺเจตฺถ อุทยพฺพยทสฺสนวเสเนว อิมสฺส ญาณสฺส ปวตฺตนโต, น ฐิติกฺขณสฺส อภาวา.

คำว่า ในสภาวลักษณะ คือ ในลักษณะที่หมายรู้กันว่าสภาวะ ได้แก่ ในการกำหนดธรรมนั้น ๆ. คำว่า แม้ความที่สังขตลักษณะเป็นธรรมเป็นไปชั่วกาล ความว่า แม้ความที่สังขตลักษณะมีความเกิดขึ้นเป็นต้น ก็เป็นไปชั่วกาลนิดหน่อย มีอุปปาทขณะเป็นต้น เพราะสังขตลักษณะนั้นมิได้ตั้งลงในระหว่างแห่งขณะ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ในขณะที่เกิดขึ้น". ก็การใช้ศัพท์เพียงความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป ในที่นี้เพราะญาณนี้เป็นไปด้วยอำนาจเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป มิใช่เพราะไม่มีฐิติขณะ.

๗๓๑. น เกวลญฺจ นิจฺจนวา, อถ โข ปริตฺตกาลฏฺฐายิโน. กถนฺติ อาห

๗๓๑. อนึ่ง ใช่แต่มันปรากฏเป็นของใหม่เป็นนิตย์เท่านั้นหามิได้ โดยที่แท้

[๑] ฉ. ตํตํธมฺมานํ สลกฺขเณ.

"สุริยุคฺคมเน"ติ. ตตฺถ อุทเก ทณฺเฑน กตเลขา อุทเก ทณฺฑราชิ.

มันยังปรากฏเป็นของตั้งอยู่ ชั่วกาลนิดหน่อยโดยปรกติ. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เมื่อดวงอาทิตย์ขึ้น" ดังนี้ เพื่อจะเลี่ยงปัญหาว่าเป็นอย่างไร. ในบรรดาคำเหล่านั้น รอยที่ท่อนไม้ทำไว้ในน้ำ ชื่อว่า รอยไม้ในน้ำ.

อุสฺสาวพินฺทุอาทโย ปญฺจ กิญฺจาปิ อุตฺตรุตฺตริ อติปริตฺตฏฺฐายิภาวทสฺสนตฺถํ นิทสฺสิตา, ตถาปิ เต ทนฺธนิโรธา เอว นิทสฺสิตา, ตโตปิ ลหุตรนิโรธตฺตา สงฺขารานํ. ตถา หิ คมนสฺสาหานํ เทวปุตฺตานํ เหฏฺฐูปริยาเยน ปฏิมุขํ ธาวนฺตานํ สิรสิ, ปาเท จ พนฺธขุรธารา สนฺนิปาตโตปิ สีฆตโร รูปธมฺมานํ นิโรโธ วุตฺโต, ปเคว อรูปธมฺมานํ.

ตัวอย่างทั้ง ๕ มี หยาดน้ำค้างเป็นต้น ท่านอาจารย์แสดงไขไว้ เพื่อแสดงภาวะเป็นธรรม มีความตั้งอยู่ชั่วกาลนิดหน่อยอย่างยิ่งยิ่ง ๆ ขึ้นไป แม้โดยแท้ แม้ถึงอย่างนั้น ตัวอย่างเหล่านั้นที่ท่านแสดงไขไว้ก็ยังดับช้าอยู่นั่นเอง เพราะสังขารทั้งหลายมีความดับรวดเร็วยิ่งไปกว่านั้น. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวความดับแห่งรูปธรรมทั้งหลาย ที่รวดเร็วยิ่ง แม้กว่าการรวมตัวของสายน้ำซึ่งคมดุจมีดโกนซึ่งติดอยู่ที่เศียรและบาทของเทพบุตรทั้งหลายผู้พอใจในการไป ซึ่งกำลังวิ่งสวนไปทั้งด้านบนและด้านล่าง จะป่วยกล่าวไปไยถึงความดับ แห่งอรูปธรรมทั้งหลายเล่า.

น เกวลํ นิจฺจนวา, นาปิ ปริตฺตกาลฏฺฐา-ยิโนว, อถ โข อสารา. กถนฺติ อาห "มายา"ติอาทิ. มายาทโย หิ มณิอาทิวเสน ทิสฺสมานา อตํสภาวตาย อสารา. ตตฺถ มนฺโตสถภาวิตา[๑] อินฺทชาลาทิกา มายา. มิคตณฺหิกา มรีจิ. สุปินเมว สุปินนฺตํ. มณฺฑลากาเรน อาวิชฺฌิยมานํ อลาตเมว อลาตจกฺกํ. คนฺธพฺพเทวปุตฺตานํ กีฬนิจฺฉา-วเสน นครํ วิย อากาเส อุปฏฺฐานมตฺตํ คนฺธพฺพนครํ.

อนึ่ง ใช่แต่มันปรากฏเป็นของใหม่เป็นนิตย์เท่านั้นหามิได้ ทั้งมันปรากฏเป็นของตั้งอยู่ชั่วกาลนิดหน่อยโดยปรกติ ก็หามิได้ โดยที่แท้ มันเป็นของไม่เป็นสาระ. ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "มายา" เป็นต้น เพื่อจะเลี่ยงคำถามว่า เป็นอย่างไร. ความจริง มายา เป็นต้น ที่ปรากฏโดยเป็นแก้วมณีเป็นต้น ชื่อว่า ไม่เป็นสาระ เพราะไม่มีสภาพเป็นดังนั้น. ในข้อนั้น กลเป็นต้นที่เกิดด้วยมนต์และโอสถ ชื่อว่า มายา. พยับแดด ชื่อว่า มรีจิ. สุปินํนั่นเอง เป็น สุปินนฺตํ แปลว่า ความฝัน. ดุ้นฟืนที่แกว่งเป็นวงกลม ชื่อว่า ล้อไฟ. เมืองที่เพียงปรากฏขึ้นในอากาศ เหมือนอย่างเมืองที่มีด้วยอำนาจความปรารถนาจะเล่น ของพวกคนธรรพเทพบุตรทั้งหลาย ชื่อว่า เมืองคนธรรพ์.

---

[๑] ฉ. มนฺโตสธ...

เอตฺตาวตาติ ยวายํ "ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺปนฺนนฺ"ติอาทิ[๑] ปาฬินยานุสาเรน, "ยงฺกิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนนฺ"ติ-อาทิ[๒] ปาฬินยานุสาเรน วา ยาว อุทยพฺพยปฏิเวธา ภาวนาวิธิ อารทฺโธ, เอตฺตาวตา. กลาปสมฺมสนาทิโกปิ หิ สพฺโพ ภาวนาวิธิ อุทยวยญาณุปฺปาทนสฺเสว, น ปริสปริสรีรกรพนฺโธติ.[๓]

บทว่า เอตฺตาวตา ความว่า ภาวนาวิธีที่เริ่มไว้ตามแนวแห่งนัยพระบาลี มีคำว่า "รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน" ดังนี้ เป็นต้น หรือตามแนวแห่งนัยพระบาลีว่า "รูปอย่าง-ใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน" ดังนี้ เป็นต้น จนถึงการแทงตลอดความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป นี้ใด ด้วยภาวนาวิธีเพียงเท่านี้. ก็ภาวนาวิธีทั้งหมด แม้มีกลาปสัมมสนะเป็นต้น ย่อมมีแก่การเกิดขึ้นของอุทยัพพยญาณเท่านั้น มิใช่เป็นการผูกมือในสรีระโดยรอบของบริษัทเท่านั้นแล.

วยธมฺมเมวาติ ภิชฺชนสภาวเมว. วยํ อุเปติ อตฺตโน ธมฺมตาย. ยํ หิ อุปกฺกเมน วินสฺสตีติ วุจฺจติ, ตมฺปิ อตฺตโน ธมฺมตาย เอว วินสฺสติ อเหตุกตฺตา วินาสสฺส.

คำว่า สิ่งที่มีความเสื่อมเป็นธรรมดานั่นเอง คือ สิ่งที่มีความแตกไปเป็นสภาพนั่นเอง. ย่อมเข้าถึงความเสื่อม โดยธรรมดาของตน. ก็สิ่งใด ท่านกล่าวว่าฉิบหายไป

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๘, ภูมิพโลภิกขุ ๑/๘๓.

[๒] ม. มู. ๑๒/๔๑๑, ๔๓๓. ม. ม. ๑๓/๑๓๕.
ม. อุ. ๑๔/๑๐๕, ๑๐๗.ขุ. ป. ๓๑/๗๗,
ภูมิพโลภิกขุ ๑/๘๑.

[๓] ม. ปริสสรีรกรพนฺโธ.

อุปกฺกมเหตุ ปน วิสทิสุปฺปาโท โหติ.

ด้วยความเข้าไปทำลาย แม้สิ่งนั้น ก็ชื่อว่าฉิบหายไปโดยธรรมดาของตน เพราะความฉิบหายไปไม่มีเหตุ. ก็เหตุแห่งความพยายามมีความเกิดขึ้นต่างกัน.

<u>อิมินา</u> <u>อากาเรนาติ</u> "ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺ"ติ[๑] หิ วุตฺตํ, ตสฺมา วยํ อนาลมฺภิตฺวาปิ "วยธมฺมเมว อุปฺปชฺชตี"ติ อุทยสฺส, "อุปฺปนฺนญฺจ อิทํ วยํ อุเปตี"ติ วยสฺส จ อิมินา ยถาวุตฺเตน ปจฺจกฺขกรณากาเรน. อธุนา อุปฺปนฺนํ, น ตาว พลปฺปตฺตนฺติ อาห "<u>ตรุณวิปสฺสนาญาณนฺ</u>"ติ.

คำว่า <u>ด้วยอาการนี้</u> ความว่า เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา" ดังนี้ เหตุนั้น แม้มิได้หน่วงเอาความเสื่อมไป ก็โดยอาการคือ การกระทำความเกิดขึ้นให้ประจักษ์ว่า "สิ่งที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดานั้นเอง ย่อมเกิดขึ้น" และทำความเสื่อมไปให้ประจักษ์ว่า "และสิ่งนี้ ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเข้าถึงความเสื่อมไป" ดังนี้ ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วนี้. ญาณที่เกิดขึ้นเดี๋ยวนี้ ยังไม่ทันถึงขั้นมีกำลัง เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>ตรุณวิปัสสนาญาณ</u>".

---

๑ สํ. มหา. ๑๙/๕๓๑, วิ. มหา. ๔/๒๒.
ขุ. ป. ๓๑/๕๐๙, ภูมิพโลภิกขุ ๒/๒๑๔.

กลาปสมฺมสนาทิวเสน ปวตฺตํ สมฺมสนํ น นิปฺปริยาเยน วิปสฺสนาสมญฺญํ ลภติ, อุทยพฺพยานุปสฺสนาทิวเสน ปวตฺตเมว ลภตีติ อาห "ยสฺสาธิคมา อารทฺธวิปสฺสโกติ สงฺขํ คจฺฉตี"ติ.

สัมมสนะที่เป็นไป ด้วยอำนาจกลาปสัมมสนะเป็นต้น จะได้ชื่อว่าเป็นวิปัสสนา โดยนิปริยายก็หามิได้ สัมมสนะที่เป็นไปด้วยอำนาจอุทยัพพยานุปัสสนา เป็นต้นนั่นแหละจึงได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะได้บรรลุตรุณวิปัสสนาญาณใดเล่า โยคี จึงได้ชื่อว่า อารัทธวิปัสสกะ (ผู้เริ่มเห็นแจ้ง)".

วิปสฺสนูปกฺกิเลสกถาวณฺณนา

๗๓๒. อิมาย อุทยวยานุปสฺสนาสงฺขาตาย ตรุณวิปสฺสนาย วเสน, น อารทฺธวิปสฺสนานํ ภงฺคานุปสฺสนาทิสงฺขาตาย ตรุณวิปสฺสนาย, นาปิ นิพฺพิทานุปสฺสนาทิสงฺขาตาย พลววิปสฺสนาย วเสนาติ อตฺโถ. น หิ ตทา วิปสฺสนูปกฺกิเลสา อุปฺปชฺชนฺตีติ.

พรรณนากถาว่าด้วยวิปัสสนูปกิเลส

๗๓๒. ด้วยอำนาจแห่งตรุณวิปัสสนานี้ กล่าวคือ อุทยัพพยานุปัสสนา อธิบายว่า มิใช่ด้วยอำนาจแห่งตรุณวิปัสสนา กล่าวคือ ญาณมีภังคานุปัสสนาเป็นต้น ของกุลบุตรผู้เริ่มวิปัสสนาทั้งหลาย ทั้งมิใช่ด้วยอำนาจแห่งพลววิปัสสนากล่าวคือ ญาณมีนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น. เพราะว่าวิปัสสนูปกิเลสหาเกิดขึ้นในเวลานั้นไม่ ฉะนี้แล.

อารทฺธวิปสฺสกสฺสาติ จ อารทฺธวิปสฺสกสฺเสวาติ เอว-กาโร ลุตฺตนิทฺทิฏฺโจ. เตนาห "วิปสฺสนูปกฺกิเลสา หี"ติอาทิ. ทิฏฺฐิคฺคาหาทิวตฺถุภาเวน วิปสฺสนํ อุปกฺกิเลสนฺตีติ วิปสฺสนูปกฺกิเลสา. "อริยสาวกสฺสา"ติ อิทํ อุกฺกฏฺฐนิทฺเทเสน วุตฺตํ พลววิปสฺสนาปตฺตสฺสาปิ[๑] อนุปฺปชฺชนโต.

ก็บทว่า อารทฺธวิปสฺสกสฺส เอว-อักษร ว่า อารทฺธวิปสฺสกสฺเสว แสดงว่า ถูกลบไป. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะว่า วิปัสสนูปกิเลส" ดังนี้ เป็นต้น. ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า วิปัสสนูปกิเลส เพราะมีความหมายว่า ทำวิปัสสนาให้เศร้าหมองด้วยภาวะเป็นที่ตั้ง แห่งการยึดถือคือทิฐิเป็นต้น. คำว่า "แก่พระอริยสาวก" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ด้วยนิเทศอย่างอุกฤษฏ์ เพราะไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้บรรลุพลววิปัสสนา.

วิปฺปฏิปนฺนกสฺสาติ สีลวิปตฺติอาทิวเสน ยถา ตถา วิปฺปฏิปนฺนกสฺส. ตสฺส ปน ปฏิปตฺติยา ครหิตพฺพตํ ทสฺเสนฺโต "วิปฺปฏิปนฺนกสฺสา"ติ อาห. จ-สทฺโท อุปริปททฺวเยปิ โยเชตพฺโพ.

คำว่า แก่บุคคลผู้ปฏิบัติผิด คือ แก่บุคคลผู้ปฏิบัติผิด โดยประการใดประการหนึ่ง ด้วยอำนาจที่มีสีลวิบัติเป็นต้น. ก็ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความที่บุคคลผู้ปฏิบัติผิดนั้นเป็นบุคคลพึงถูกตำหนิโดยการปฏิบัติ จึงกล่าวว่า "แก่บุคคลผู้ปฏิบัติผิด". จ-ศัพท์ บัณฑิตพึงประกอบแม้ในบททั้งสองข้างหน้าด้วย.

---

[๑] ฉ. พลววิปสฺสนาวตฺถุสฺสาปิ.

นิกฺขิตฺตกมฺมฏฺฐานสฺสาติ วิปสฺสนํ อารภิตฺวา อนฺตรา โวสานํ อาปนฺนสฺส. กุสีตปุคฺคลสฺสาติ สีลสมฺปนฺนสฺเสว โกสชฺเชน ภาวนํ อนนุยุญฺชนฺตสฺส. อถวา วิปฺปฏิปนฺนกสฺสาติ วิปสฺสนาภาวนาสงฺขาตาย ปฏิปตฺติยา[๑] อภาเวน วิครหิตปฏิปตฺติกสฺส.

คำว่า ผู้ทอดทิ้งกรรมฐานเสีย คือ ผู้เริ่มวิปัสสนาแล้ว ถึงความหยุดลงเสียในระหว่าง. คำว่า เป็นบุคคลเกียจคร้าน ความว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลอยู่นั่นเอง แต่ไม่ประกอบภาวนา เพราะความเกียจคร้าน. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า แก่บุคคลผู้ปฏิบัติผิด ได้แก่ แก่บุคคลผู้มีการปฏิบัติที่บัณฑิตติเตียน เพราะไม่มีสัมมาปฏิบัติกล่าวคือวิปัสสนาภาวนา.

วิปสฺสนาปฏิปตฺติเยว หิ สสมฺภารา ปุพฺพภาเค สมฺมาปฏิปตฺติ, ตทญฺญา วิปฺปฏิปตฺติ, สา จ ตตฺถ นิกฺขิตฺตธุรสฺส โหติ. นิกฺขิตฺตธุรตา จ โกสชฺเชนาติ วุตฺตํ "นิกฺขิตฺตกมฺมฏฺฐานสฺส กุสีตปุคฺคลสฺสา"ติ.

ความจริง การปฏิบัติวิปัสสนานั่นเองที่ประกอบด้วยองค์ เป็นสัมมาปฏิบัติในบุพภาค การปฏิบัติอื่นจากนั้น เป็นการปฏิบัติผิด และการปฏิบัติผิดนั้น ย่อมมีแก่บุคคลผู้ทอดทิ้งธุระ. และความเป็นผู้ทอดทิ้งธุระ ก็ด้วยความเกียจคร้าน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ผู้ทอดทิ้งกรรมฐานเป็นบุคคลเกียจคร้าน".

---

[๑] ฉ. สมฺมาปฏิปตฺติยา.

ยุตฺตปฺปยุตฺตสฺสาติ โยเคน ญาเณน ภาวนมนุยุญฺชนฺตสฺส. สา ปน ยุตฺตปฺปยุตฺตตา สมถวเสนาปิ โหตีติ อาห "อารทฺธ-วิปสฺสกสฺส"ติ. อุปฺปชฺชนฺติเยว น อุปฺปชฺชนฺติ อญฺญถา มคฺคามคฺคญาณสฺเสว อสมฺภวโต.

คำว่า ประกอบภาวนาที่ถูกต้อง คือประกอบภาวนาด้วยโยคะ คือ ด้วยญาณ. ก็ความเป็นผู้ประกอบภาวนาที่ถูกต้องนั้น ย่อมมีด้วยอำนาจสมถะก็มี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นอารัทธ-วิปัสสกะ". (วิปัสสนูปกิเลสทั้งหลาย) ย่อมเกิดขึ้นอย่างเดียว คือ ย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะมัคคามัคคญาณไม่มีโดยประการอื่น.

โอภาสาทีสุ "อริยธมฺโม"ติ ปวตฺตํ อุทฺธจฺจํ วิกฺเขโป ธมฺมุทฺธจฺจํ, เตน ธมฺมุทฺธจฺเจน วิปสฺสนาวีถิโต อุกฺกมเนน วิรูปํ คหิตํ ปวตฺติตํ มานสํ ธมฺมุทฺธจฺจ-วิคฺคหิตมานสํ.

อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่านที่เป็นไปในธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นว่า "เป็นธรรมของพระอริยะ" ชื่อว่า ธัมมุทธัจจะ ใจอันถือเอา คือ ให้เป็นไปผิดโดยก้าวออกจากวิปัสสนาวิถี ด้วยธัมมุทธัจจะนั้น ชื่อว่า ใจอันถือเอาผิด ด้วยธัมมุทธัจจะ.

โอภาโส ธมฺโมติ การณูปจาเรนาห, อีทิสํ โอภาสํ วิสฺสชฺชนฺโต[๑] มม อริยมคฺโคติ อตฺโถ. โอภาสํ อาวชฺชติ "นิพฺพานนฺ"ติ วา "มคฺโค"ติ วา "ผลนฺ"ติ วา.

ท่านพระสารีบุตรกล่าวด้วยอุปจารโวหารถึงเหตุว่า โอภาสเป็นธรรม อธิบายว่า อริยมรรคของเราเปล่งโอภาสเช่นนี้. โยคีย่อมนึกหน่วงเอาโอภาสว่า "นิพพาน" บ้าง

[๑] ฉ. วิสฺสชฺเชนฺโต.

นิพฺพานนฺติ คณฺหนฺโต ตตฺถ ปวตฺตธมฺเม มคฺคผลภาเวน คณฺหติ[๑] ญาณาทิเก ปน มคฺคผลภาเวเนว คณฺหติ?

ว่า "มรรค" บ้าง ว่า "ผล" บ้าง. เมื่อถือว่า นิพพาน ย่อมถือเอาธรรมที่เป็นไปในโอภาสนั้น โดยความเป็นมรรคและผล อนึ่ง ย่อมถือเอาอุปกิเลสมีญาณเป็นต้น ด้วยความเป็นมรรคและผล.

ตโต วิกฺเขโป อุทฺธจฺจนฺติ ตโต โอภาสเหตุโย วิกฺเขโป, ตํ อุทฺธจฺจนฺติ อตฺโถ. "อุทฺธจฺเจน วิคฺคหิตมานโส"ติ สงฺเขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ "อนิจฺจโต"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า ความฟุ้งซ่านไปเพราะโอภาสนั้นเป็นอุทธัจจะ ความว่า ความฟุ้งซ่านอันใดเพราะโอภาสเป็นเหตุนั้น อันนั้น เป็นอุทธัจจะ. ท่านพระธรรมเสนาบดีประสงค์จะเปิดเผยเนื้อความที่ท่านได้กล่าวไว้ โดยสังเขปว่า "มีใจถือเอาผิดด้วยอุทธัจจะ" จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "โดยความไม่เที่ยง".

ตตฺถ อนิจฺจ ฯเปฯ นปฺปชานาติ "มคฺคํ ปตฺโตสฺมี"ติ สญฺญาย อนิจฺจตาทิวเสน มนสิการสฺเสว อภาวโต. อยญฺจ อตฺโถ :

ในคำนั้น ภิกษุ ชื่อว่า ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยง เพราะไม่มีมนสิการ ด้วยอำนาจความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ด้วยความสำคัญว่า "เราเป็นผู้บรรลุมรรคนั้นเอง". ก็ความข้อนี้บัณฑิตพึงทราบโดยบทพระสูตรนี้ว่า :

---

๑ ฉ. คณฺหาติ.

"โย หิ โกจิ อาวุโส ภิกฺขุ วา ภิกฺขุนี วา มม สนฺติเก อรหตฺตปฺปตฺตึ พฺยากโรติ, สพฺพโส[1] จตูหิ มคฺเคหิ, เอเตสํ วา อญฺญตเรน. กตเมหิ จตูหิ ? อิธาวุโส ภิกฺขุ สมถปุพฺพงฺคมํ วิปสฺสนํ ภาเวติ, ตสฺส สมถปุพฺพงฺคมํ วิปสฺสนํ ภาเวนฺตสฺส[2] มคฺโค สญฺชายติ, โส ตํ มคฺคํ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรติ. ตสฺส ตํ มคฺคํ อาเสวโต ฯเปฯ พหุลีกโรโต สํโยชนานิ ปหียนฺติ อนุสยา พฺยนฺตี-โหนฺติ.

"ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ก็บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง เป็นภิกษุ หรือภิกษุณีก็ตาม ย่อมพยากรณ์ การบรรลุอรหัตในสำนักของเรา ด้วยมรรค ๔ โดยประการทั้งปวง หรืออย่างใดอย่าง-หนึ่ง บรรดามรรค ๔ ประการนี้. มรรค ๔ เป็นไฉน ? ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญวิปัสสนามีสมถะเป็นเบื้องหน้า เมื่อเธอเจริญวิปัสสนามีสมถะเป็นเบื้อง-หน้า มรรคย่อมเกิด เธอย่อมเสพ เจริญกระทำให้มากซึ่งมรรคนั้น.ฯลฯ ย่อมละสังโยชน์ทั้งหลายได้ อนุสัยย่อมสิ้นสุด.

ปุน จปรํ อาวุโส ภิกฺขุ วิปสฺสนาปุพฺพงฺคมํ สมถํ ภาเวติ ฯเปฯ สมถวิปสฺสนํ ยุคนทฺธํ ภาเวติ ฯเปฯ.

ดูกรอาวุโสทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุย่อมเจริญสมถะ มีวิปัสสนาเป็นเบื้องหน้า ฯลฯ ภิกษุย่อมเจริญสมถะ และวิปัสสนาควบคู่กันไป ฯลฯ.

---

[1] ฉ. สพฺโพ โส องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๑๒.

[2] ฉ. ปาฬิยมฺปน ภาวยโตติ ทิสฺสติ.

ปุน จปรํ อาวุโส ภิกฺขุโน ธมฺมุทฺธจฺจวิคฺคหิตํ มานสํ โหติ, โหติ โส อาวุโส สมโย ยนฺตํ จิตฺตํ อชฺฌตฺตเมว สนฺติฏฺจติ สนฺนิสีทติ เอโกทิภาวํ กโรติ[๑] สมาธิยติ, ตสฺส มคฺโค สญฺชายติ ฯเปฯ อนุสยา พฺยนฺตีโหนฺตี"ติ[๒]

ดูกรอาวุโสทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ใจของภิกษุถือเอาผิดไปด้วยธรรมอุทธัจจะ ดูกรอาวุโสทั้งหลายจะมีสมัยนั้น ที่จิตนั้นใดสงบ ณ ภายใน เป็นจิตเกิดขึ้นดวงเดียว ตั้งมั่นอยู่ ว่า มรรคนั้นเกิดขึ้นแก่เธอ ฯลฯ อนุสัยย่อมสิ้นสุด" ดังนี้.

อิมินา สุตฺตปเทเนว เวทิตพฺโพ.

เอตฺถ หิ จตุตฺถมคฺควิสฺสชฺชเน ยถาวุตฺตมคฺคผลนิพฺพานธมฺมา ธมฺโม. ตตฺถ อุทฺธจฺจํ "อธิคตมคฺคาทิโก อหมสฺมี"ติ อมคฺคาทีสุ วิกฺเขโป ธมฺมุทฺธจฺจํ, เตน อุปทฺทุตํ วิคฺคหิตมานสํ โหติ.

ก็ในพระบาลีนี้ ธรรม คือมรรค ผลนิพพาน ตามที่ได้กล่าวแล้วในการวิสัชนามรรคที่ ๔ ชื่อว่า ธรรม. อุทธัจจะในธรรมนั้น ได้แก่ความฟุ้งซ่าน ในธรรมที่มิใช่มรรคเป็นต้นว่า "เราเป็นผู้มีมรรคอันบรรลุแล้ว" เป็นต้น ชื่อว่า ธรรมอุทธัจจะ จิตที่ถูกธรรมอุทธัจจะนั้นรบกวน เป็นใจที่ถือเอาผิด.

---

[๑] ฉ. ปาฬิยมฺปน เอโกทิ โหตีติ ทิสฺสติ.
[๒] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๑๒.

นิกนฺติ โอภาสาทีสุ อเปกฺขา สุขุมรูปา ตณฺหา, สา วิปสฺสนาภิรติอากาเรน อุปฏฺฐหนฺตี อธิมานิเกน "ธมฺโม"ติ คยฺหตีติ อาห "นิกนฺติ 'ธมฺโม'ติ นิกนฺตึ อาวชฺชตี"ติ.

นิกันติ ได้แก่ ตัณหาที่มีรูปอันละเอียดยังเพ่งอยู่ในธรรมทั้งหลาย มีโอภาสเป็นต้น. ตัณหานั้น เมื่อปรากฏโดยอาการยินดียิ่ง ในวิปัสสนาอันภิกษุผู้มีอธิมานะ (ความสำคัญว่าได้บรรลุมรรคผล) ย่อมถือเอาว่า "เป็นธรรม" เพราะเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีจึงกล่าวว่า "เธอนึกหน่วงเอานิกันติว่า นิกันติเป็นธรรม" ดังนี้.

๗๓๓. วิปสฺสโนภาโสติ วิปสฺสนาจิตฺตสมุฏฺฐิตํ, สสนฺตติปติตํ อุตุสมุฏฺฐานญฺจ ภาสุรํ รูปํ. ตตฺถ วิปสฺสนาจิตฺตสมุฏฺฐิตํ โยคิโน สรีรฏฺฐเมว ปภสฺสรํ หุตฺวา ติฏฺฐติ, อิตรํ สรีรํ มุญฺจิตฺวา ญาณานุภาวานุรูปํ สมนฺตโต ปตฺถรติ, ตํ ตสฺเสว ปญฺญายติ, เตน ผุฏฺโฐกาเส รูปคตมฺปิ ปสฺสติ, ปสฺสนฺโต จ จกฺขุวิญฺญาเณน ปสฺสติ, อุทาหุ มโนวิญฺญาเณนาติ วีมํสิตพฺพนฺติ วทนฺติ.

๗๓๓. คำว่า วิปัสสโนภาส ได้แก่ รูปเปล่งปลั่ง ที่ตั้งขึ้นแต่วิปัสสนาจิต และที่ตกลงไปในสันตติของตน มีอุตุเป็นสมุฏฐาน. อาจารย์ทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า ในข้อนั้น รูปที่ตั้งขึ้นแต่วิปัสสนาจิต ตั้งอยู่ในสรีระของโยคีนั้นเอง เป็นรูปผุดผ่องตั้งอยู่ ปล่อยสรีระนอกนี้ แผ่ไปโดยรอบสมควรแก่อานุภาพแห่งญาณรูปนั้น ย่อมปรากฏแก่โยคีนั้นนั่นแหละ โยคีย่อมเห็นแม้รูปในโอกาสที่รูปนั้นสัมผัสและเมื่อเห็น ย่อมเห็นด้วยจักขุวิญญาณ หรือด้วยมโนวิญญาณ เพราะเหตุนั้น คำนี้ บัณฑิตควรพิจารณาดู.

คุณประการ กาญจนศูนย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทิพฺพจกฺขุลาภิโน วิย ตํ มโนวิญฺญาณ-วิญฺเญยฺยเมวาติ วุตฺตํ วิย ทิสฺสติ[๑] วิปสฺสนาวีถิ นาม ปฏิปาฏิยา ปวตฺตมานา วิปสฺสนา ว. อุกฺกนฺตา นาม โหติ โยคิโน "มคฺคํ ปตฺโตมฺหี"ติ อธิมาเนน วิสฺสฏฺฐจิตฺตา, ตสฺส วา โยคิโน วิปสฺสนา ตโต เอว วีถิอุกฺกนฺตา นาม โหติ. มูลกมฺมฏฺฐานนฺติ วิปสฺสนเมวาห.

รูปนั้น ย่อมปรากฏเหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า พึงรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณเท่านั้น เหมือนอย่างรูปที่ปรากฏแก่ท่านผู้ได้ทิพยจักษุ. ที่ชื่อว่า วิปัสสนาวิถี ได้แก่ วิปัสสนาที่ดำเนินไปโดยลำดับนั่นเอง. ชื่อว่า เป็นอันชะงักไป เพราะโยคีได้ปล่อยไปโดยสำคัญผิดไปว่า "เราเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว". อีกอย่างหนึ่ง วิปัสสนาของโยคีนั้นย่อมชื่อว่า เป็นอันก้าวออกไปจากวิถี เพราะสำคัญผิดนั้นนั่นเอง. ท่านอาจารย์กล่าวถึงวิปัสสนานั่นเองว่า มูลกัมมัฏฐาน.

เวมตฺตตายาติ อปฺปวิปุลตาวเสน วิสทิสตาย. อสฺสาติ โอภาสสฺส. ทฺวีหิ กูเฏหิ ปริจฺฉินฺนํ เคหํ ทฺวิกูฏเคหํ. ตสฺส กิร อพฺภนฺตเรปิ เอกา ภิตฺติ โหติ พหิปิ, อุภินฺนํ อนฺตเร อนุปริยายปถํ โหติ, สายเณฺห ตตฺถ สนฺธริตานิ ปญฺจวณฺณานิ กุสุมานิ, วิสหฌาณสฺส โอภาเสน

คำว่า ของความมีประมาณต่างกัน คือ ของความไม่เหมือนกัน ด้วยอำนาจความที่โอกาสมีน้อยและมาก. บทว่า อสฺส โยค โอภาสสฺส. เรือนที่กำหนดด้วยฝาสองชั้น ชื่อว่า เรือนฝาสองชั้น. ได้ยินว่า ทั้งด้านในทั้งด้านนอกของเรือนนั้น มีฝาเดียว ในระหว่างสองด้าน มีทางเวียนรอบ

---

๑ ม. ยุตฺตํ วิย ทิสฺสตีติ.

คุณสุทธา เกียรตินาถ

ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ คุณจำเนียร เกียรตินาถ

ผริตฏฺฐาเน รูปคตํ จ ทิพฺพจกฺขุโน วิย ปญฺญายนฺติ. เตน วุตฺตํ "ภนฺเต มยฺหนฺ"ติ อาทิ.

ในตอนเย็น ปรากฏดอกไม้เบญจพรรณปูลาดไว้บนสิงหาสน์นั้น และปรากฏรูปในที่ ๆ โอภาสแห่งญาณที่คล่องแคล่วแผ่ไป เหมือนปรากฏแก่ท่านผู้มีทิพยจักษุ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ท่านครับ ปรากฏแก่ผม" ดังนี้ เป็นต้น.

เอวํ โอภาสสฺส เวมตฺตตาย วตฺถุํ ทสฺเสตฺวา จิรกาลวิปฺปลมฺพเน วตฺถุํ ทสฺเสตุํ "อยํ ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อยํ ปน วิปสฺสนูปกฺกิเลโสติ วกฺขมานปฺปการํ สนฺธายาห, น สพฺพํ. โสติ โส สมถ-วิปสฺสนาลาภี อธิมานิโก.

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงเรื่องของความมีประมาณต่างกันแห่งโอภาส อย่างนี้แล้ว ประสงค์จะแสดงเรื่องในการหน่วง-เหนี่ยวไว้สิ้นกาลช้านาน จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "อันวิปัสสนูปกิเลสนี้". ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อันวิปัสสนูปกิเลสนี้ ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอา ประการที่จะกล่าวถึงข้างหน้า มิได้กล่าวหมายถึงทั้งหมด. บทว่า โส ความว่า สมถวิปัสสนาลาภีบุคคลนั้นผู้มีอธิมานะ.

ทิวาสเนติ ทิวาฏฺฐาเน นิสีทิตพฺพ-อาสเน. ปรมํ "ปณฺหํ ปุจฺฉิสฺสามี"ติ จินฺติตตฺตา วุตฺตํ "ปณฺหํ ภนฺเต ปุจฺฉิตุํ

บทว่า ทิวาสเน ความว่า บนอาสนะที่จะพึงนั่งในที่พักกลางวัน. ท่านพระธัมม-ทินนเถระ กล่าวว่า "ท่านขอรับ กระผม

อาคโตมฺหี''ติ.

มาเพื่อจะถามปัญหา" เพราะท่านได้คิดไว้ว่า "เราจักถามปัญหา" ก่อน.

ปจฺฉา อุปาเยน ปุถุชฺชนภาวํ ญาเปตฺวา กมฺมฏฺฐาเน นิโยเชสฺสามีติ จินฺติตตฺตา วุตฺตํ "อวสฺสโย ภวิสฺสามิจฺเจวาหํ อาคโต''ติ, ตสฺส จ ปธานตฺตา สาวธารณํ กตฺวา วุตฺตํ.

ท่านพระธัมมทินนเถระ ได้กล่าวว่า "กระผมมาด้วยตั้งใจว่า จักเป็นที่พึ่งพิงของท่านนั่นแหละ" ดังนี้ เพราะท่านได้คิดว่า เราจักให้อาจารย์รู้ว่าตนยังเป็นปุถุชน โดยอุบายแล้วจักชักชวนในกรรมฐานในภายหลัง ก็ท่านกล่าวทำให้เป็น คำมีอวธารณะ เพราะความที่คำนั้นเป็นประธาน.

อยํ ธมฺโมติ อยํ อริยมคฺคานุคโต ปฏิสมฺภิทาธมฺโมติ เถรสฺส อชฺฌาสยวเสน วทติ. สมาธินฺติ อภิญฺญาสมาธึ. อณฺจิตกณฺโณติ นิจฺจลฏฺฐปิตกณฺณปุโฏ. ปลายิตุมารทฺโธ ภเยน. เตนาห "เถโร กิร โทสจริโต''ติ. โทสจริตสฺส หิ สูรสฺสาปิ สหสา ภยํ อุปฺปชฺชติ. เตนสฺส ขีณาสวตฺเถโร อชฺฌาสยํ ญตฺวา "อิมินา อุปาเยน ปุถุชฺชนภาวํ ชานาเปสฺสามี''ติ หตฺถินิมฺมาปนาทิมกาสิ. โทสจริตตฺตา หิ

คำว่า ธรรมนี้ ท่านอาจารย์กล่าวด้วยอำนาจอัธยาศัยของพระเถระว่า ธรรมคือปฏิสัมภิทา นี้ ที่มาตามแล้วโดยอริยมรรค. คำว่า สมาธิ ได้แก่ อภิญญาสมาธิ. คำว่า มีใบหูผึ่ง คือ มีช่องหูตั้งไม่ไหว. คำว่า ตั้งท่าจะหนี เพราะความกลัว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ได้ยินว่าพระเถระ เป็นคนโทสจริต". เพราะว่าคนโทสจริต แม้เป็นคนกล้าก็เกิดกลัวได้ฉับพลัน. ด้วยเหตุนั้น พระเถระผู้ขีณาสพ

คุณสุทธา เกียรตินาถ
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ คุณจำเนียร เกียรตินาถ

เถโร ขิปฺปํ ปฏิวิชฺฌิ. ขิปฺปวิราคี หิ โทสจริโต.

รู้อัธยาศัยของท่าน จึงได้กระทำการเนรมิตให้ช้างเป็นต้น ด้วยคิดว่า "เราจักให้ท่านอาจารย์รู้ว่าเป็นปุถุชนโดยอุบายนี้". ก็เพราะความเป็นคนโทสจริต พระเถระจึงแทงตลอดได้ฉับพลัน. ด้วยว่า คนโทสจริตคลายได้เร็ว.

๗๓๔. ตสฺสาติ อุทยพฺพยญาณํ มตฺถกํ ปาเปนฺตสฺส โยคิโน. "เอวมฺปิ รูปํ อุเทติ, เอวมฺปิ รูปํ เวตี"ติอาทินา อุทยพฺพยานุปสฺสนเมเวตฺถ ตุลนํ, ตีรณญฺจ เวทิตพฺพํ. ยถา เทวานมินฺเทน ขิตฺตํ วชิรํ อโมฆํ, อปฺปฏิหตญฺจ โหติ, เอวมิทมฺปิ ญาณํ นิปุณํ อุทยพฺพยทสฺสเนติ วุตฺตํ "วิสฏฺฐอินฺทวชิรมิวา"ติอาทิ.

๗๓๔. บทว่า ตสฺส โยคี อุทยพฺพยญาณํ มตฺถกํ ปาเปนฺตสฺส โยคิโน แปลว่า แก่โยคีนั้น ผู้ยังอุทยัพพยญาณให้ถึงจุดสุดยอด. ในที่นี้ พึงทราบการพินิจและการพิจารณา คือการพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยนัยเป็นต้นว่า "รูปเกิดขึ้นอย่างนี้บ้าง รูปเสื่อมไปอย่างนี้บ้าง". วชิราวุธที่จอมเทพซัดไปเป็นของไม่เปล่าประโยชน์ และอะไรขัดขวางไม่ได้ฉันใด ญาณแม้นี้ ก็ละเอียดในการเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ดังวชิราวุธของพระอินทร์ที่ปล่อยออกไปแล้ว ฉะนั้น".

คุณสุทธา เกียรตินาถ
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ คุณจำเนียร เกียรตินาถ

ตตฺถ ติขิณนฺติ อกุณฺฐํ. สูรนฺติ เตชวนฺตํ. อติวิสทนฺติ นิสิตภาเวน อติวิย ปฏุตรํ ญาณํ อุปฺปชฺชติ. ตถา หิเนน โยคี "มคฺคํ ปตฺโตสฺมี"ติ[๑] มญฺญติ.

ในคำนั้น คำว่า คม คือ ไม่ทื่อ. คำว่า กล้า คือ มีเดช. คำว่า เฉียบแหลมยิ่ง คือ ญาณอันชัดแจ้งยิ่ง เกินที่จะเปรียบได้ด้วยความเป็นญาณที่ฝนแล้ว ย่อมเกิดขึ้น. จริงอย่างนั้น โยคี ย่อมสำคัญว่า "เราเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว" ด้วยญาณนี้.

วิปสฺสนาปีตีติ วิปสฺสนาจิตฺตสมฺปยุตฺตา ปีติ. ขุทฺทกาทโย ปีติโย เหฏฺฐา วณฺณิตา เอว. ยสฺมา อุทยพฺพยานุปสฺสนาย วีถิปฏิปนฺนาย[๒] อนุกฺกเมน ปญฺจ ปีติโย อุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺมา วุตฺตํ "อยํ ปญฺจ ฯเปฯ อุปฺปชฺชตี"ติ.

คำว่า วิปัสสนาปีติ ได้แก่ ปีติ อันสัมปยุต ด้วยวิปัสสนาจิต. ปีติทั้งหลายมีขุททกาปีติเป็นต้น ข้าพเจ้าได้พรรณนาไว้แล้วในหนหลังนั่นเอง. เพราะเมื่ออุทยัพพยานุ-ปัสสนาดำเนินไปสู่วิถีแล้ว ย่อมเกิดปีติ ๕ ประการโดยลำดับ ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ปีติทั้ง ๕ อย่างนี้ ฯลฯ ย่อมเกิดขึ้น" ดังนี้.

มตฺถกปฺปตฺเตน ปน อุทยพฺพยญาเณน สทฺธึ ผรณาปีติเยว โหติ. อุปจารปฺปนากฺขณโต

ส่วนผรณาปีติ อย่างเดียว ย่อมมีพร้อมกับอุทยัพพยญาณที่ถึงจุดสุดยอด. ก็ผรณาปีติ

---

๑ ฉ. มคฺคปฺปตฺโตสฺมิ.

๒ ฉ. วีถิปฏิปนฺนาย.

คุณสุทธา เกียรตินาถ
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ คุณจำเนียร เกียรตินาถ

อญฺญทาปิ หิ ผรณาปีติ โหติเยว. เตนาห "สกลสรีรํ โข ปูรยมานา[๑] อุปฺปชฺชตี"ติ.

ย่อมมีได้เหมือนกัน แม้ในกาลอื่นจากขณะอุปจารและอัปปนา. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมเกิดเต็มทั่วสรีระ".

ปสฺสทฺธิอาทีนิ ฉ ยุคฬกานิ อญฺญมญฺญาวิโยคินีติ ปสฺสทฺธิยา อุปฺปนฺนาย อิตราปิ อุปฺปนฺนา เอว โหนฺตีติ กิจฺจทสฺสนมุเขน ตา สพฺพาปิ ทสฺเสนฺโต "กายจิตฺตานํ เนว ทรโถ, น คารวนฺ"ติอาทิมาห.

ยุคฬธรรมทั้ง ๖ มีปัสสัทธิเป็นต้น ไม่พรากกันและกัน เพราะเหตุนั้น เมื่อปัสสัทธิเกิดขึ้น แม้ธรรมนอกนี้ ก็เกิดขึ้นด้วยเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงธรรมชาติทั้งหมดนั้น โดยหัวข้อคือการแสดงกิจ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ความกระวนกระวายแห่งกายและจิต ก็ย่อมไม่มีเลย ความหนักแห่งกายและจิต ก็ย่อมไม่มี".

ตตฺถ กายคฺคหเณน รูปกายสฺสปิ คหณํ เวทิตพฺพํ, น เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยสฺเสว. กายปฺปสฺสทฺธิอาทโย หิ รูปกายสฺสาปิ ทรถาทินิมฺมทฺทิกาติ. กายจิตฺตานิ ปสฺสทฺธานิ ฯเปฯ อุชุกานิเยว โหนฺติ เตสํ อปสฺสทฺธา-

ในคำนั้น ด้วยศัพท์ว่า กาย พึงทราบการถือเอาแม้รูปกาย ไม่ใช่ถือเอาขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้นนั่นเทียว. เพราะว่าธรรมทั้งหลายมีกายปัสสัทธิเป็นต้น ย่ำยีความกระวนกระวายเป็นต้น แม้แห่งรูปกาย.

---

[๑] ม. โขภยมานา.

คุณสุทธา เกียรตินาถ
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ คุณจำเนียร เกียรตินาถ

ทิภาวสฺส เหตุภูตานํ อุทฺธจฺจาทีถีนมิทฺธา- ทิทิฏฺฐิมานาทิเสสนีวรณาทิอสทฺธิยาทิมายา- สาเถยฺยาทิสงฺกิเลสธมฺมานํ วิธมนวเสเนว ตทา วิปสฺสนาจิตฺตุปฺปาทสฺส ปวตฺตนโต.

กายและจิต ชื่อว่า ย่อมสงบ ระงับ เบา อ่อน ควรแก่การ แจ่มใส ตรง เพราะวิปัสสนาจิตตุปบาทเป็นไปในเวลานั้น ด้วยอำนาจทำลายเสีย ซึ่งสังกิเลสธรรมมีอุทธัจจะเป็นต้น มีถีนมิทธะเป็นต้น มีทิฐิ-มานะเป็นต้น มีนิวรณ์ที่เหลือเป็นต้น มีอสัทธิยะเป็นต้น มีมายาและสาไถยเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุแห่งความที่กาย และจิตเหล่านั้นเป็นธรรมชาติไม่ระงับเป็นต้น.

ตสฺมึ สมเยติ ตสฺมึ อุทยพฺพยญาณุปฺปตฺติ-สมเย. มนุสฺสานํ อยนฺติ มานุสี, มนุสฺสโยคฺคา กามสุขรติ, ตาทิเสหิ มนุสฺสวิเสเสหิ อนุภวิตพฺพตานติวตฺตนโต ทิพฺพรติปิ[๑] สงฺคหิตา, มานุสีสทิสตาย กามสุขภาเวน ทิพฺพรติปิ[๑] วา, ตสฺสา อติกฺกนฺตตาย น มานุสีติ อมานุสี.

คำว่า ในสมัยนั้น คือ ในสมัยที่อุทยัพพยญาณเกิดขึ้นนั้น. ความยินดีนี้ของมนุษย์ทั้งหลาย เหตุนั้น จึงชื่อว่า มานุสี ได้แก่ ความยินดีในกามสุข อันควรแก่มนุษย์ แม้ความยินดีอันเป็นทิพย์ ก็สงเคราะห์เข้าด้วยเพราะไม่เป็นไปล่วงภาวะ ที่มนุษย์ผู้วิเศษทั้งหลายเช่นนั้นจะพึงเสวย อีกอย่างหนึ่ง แม้ความยินดีอันเป็นทิพย์ ก็สงเคราะห์เข้าด้วยความ

---

[๑] ฉ. ทิพฺพา รติปิ.

เป็นกามสุข เพราะเป็นเหมือนกับความยินดีของมนุษย์ ความยินดี ไม่ใช่ของมนุษย์ เพราะก้าวล่วงความยินดี ของมนุษย์นั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า อมานุสี แปลว่า ไม่ใช่ของมนุษย์.

สุญฺญาคารนฺติ ยงฺกิญฺจิ วิวิตฺตํ เสนาสนํ, วิปสฺสนํ เอว วา. สาปิ หิ นิจฺจภาวาทิสุญฺญตาย, โยคิโน สุขสนฺนิสฺสยตาย จ "สุญฺญาคารนฺ"ติ วตฺตพฺพตํ ลภติ. จิตฺตสฺส อนุปสมกรานํ[๑] กิเลสานํ วิคเมน สนฺตจิตฺตสฺส. สํสาเร ภยสฺส อิกฺขเนน ภิกฺขุโน.

คำว่า สู่สุญญาคาร ได้แก่ สู่เสนาสนะ อันสงัดแห่งใดแห่งหนึ่ง หรือสู่วิปัสสนานั่นเอง. ก็วิปัสสนาแม้นั้น ย่อมได้ภาวะที่จะพึงพูดได้ว่า "สุญญาคาร" เพราะเป็นคุณชาติว่างจากความเป็นของเที่ยง เป็นต้น และเพราะความเป็นที่อาศัย อย่างเป็นสุขของโยคี. ชื่อว่า ผู้มีจิตสงบ เพราะความปราศจากกิเลส อันกระทำความไม่เข้าไปสงบแห่งจิต. ชื่อว่า แก่ภิกษุ เพราะการเห็นภัยในสงสาร.

สมฺมา ญาเยน รูปารูปธมฺมานํ อุทยพฺพยานุปสฺสนาทิวเสน วิปสฺสโต. สมฺมสโต อนารทฺธวิปสฺสนานํ มนุสฺสานํ อวิสยตาย

ชื่อว่า เห็นแจ้งอยู่ ด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เป็นต้น แห่งรูปธรรมและอรูปธรรม โดยชอบ คือ

[๑] ฉ. อนุปสฺสนกรานํ.

คุณสุทธา เกียรตินาถ
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ คุณจำเนียร เกียรตินาถ

อมานุสี. วิปสฺสนาปีติ สุขสฺณฺติา รติ โหตีติ อยเมตฺถ คาถาย สงฺเขปตฺโถ. ทุติยคาถา ปน อุทยพฺพยญาณเมว สนฺธาย วุตฺตา. ตตฺถ ยโต ยโตติ รูปโต วา อรูปโต วา.

โดยถูกต้อง. ความยินดีชื่อว่า มิใช่ของมนุษย์ เพราะมิใช่เป็นวิสัยของมนุษย์ทั้งหลายผู้มิได้ปรารภวิปัสสนา ย่อมมีแก่ภิกษุผู้พิจารณาอยู่. ความยินดี ที่รู้กันว่าปีติและสุขในวิปัสสนาย่อมมี เนื้อความดังกล่าวมานี้เป็นความย่อแห่งคาถาในอธิการนี้. ส่วนคาถาที่ ๒ ท่านอาจารย์ กล่าวหมายเอาอุทยัพพยญาณอย่างเดียว. ในคาถาที่ ๒ นั้น สองบทว่า ยโต ยโต โยค รูปโต วา อรูปโต วา แปลว่า ทางรูปขันธ์ หรือ ทางอรูปขันธ์ใด ๆ.

วิปสฺสนาสุขนฺติ วิปสฺสนาจิตฺตสมฺปยุตฺตํ เจตสิกสุขํ. ยสฺมา ตํสมุฏฺฐิเตหิ อติปณีเตหิ รูเปหิ สพฺโพ กาโย ปริผุโฏ, ปริพฺรูหิโต จ โหติ. ตสฺมา วุตฺตํ "สกลสรีเร[๑] อภิสนฺทยมานนฺ"ติ.

คำว่า วิปัสสนาสุข ได้แก่ สุขทางใจอันสัมปยุตด้วยวิปัสสนาจิต. เพราะกายทั้งหมด ย่อมเป็นสภาพอันรูปทั้งหลายอันประณีตยิ่ง ซึ่งตั้งขึ้นแต่สุขทางใจนั้น สัมผัสโดยรอบและเพิ่มพูนโดยรอบแล้ว ฉะนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า "ที่แผ่ไปทั่วร่างกาย"

---

๑ ฉ. สกลสรีรํ.

อธิโมกฺโขติ สทฺธา, น เยวาปนกาธิโมกฺโขติ อธิปฺปาโย. สา เจตฺถ น กมฺมผลํ, รตนตฺตยํ วา สทฺทหนวเสน ปวตฺตา, อถ โข กิเลสกาลุสฺสิยาปคเมน สมฺปยุตฺตานํ อติวิย ปสนฺนภาวเหตุภูตา. เตนาห "วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตา ฯเปฯ สทฺธา อุปฺปชฺชตี"ติ.

คำว่า อธิโมกข์ ได้แก่ ศรัทธา อธิบายว่า ไม่ใช่อธิโมกข์ที่เป็นเยวาปนกเจตสิก. ก็ในที่นี้ ศรัทธานั้น เป็นไปด้วยอำนาจการเชื่อกรรมและผลแห่งกรรม หรือด้วยอำนาจการเชื่อพระรัตนตรัยไม่ โดยที่แท้เป็นเหตุผ่องใสเกินเปรียบ แก่สัมปยุตธรรมทั้งหลาย ด้วยปราศจากความขุ่นมัวคือกิเลส. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ศรัทธาที่สัมปยุตกับวิปัสสนา ฯลฯ ย่อมเกิดขึ้น" ดังนี้.

ปุริมุปฺปนฺนภาวนาพลสํสิทฺธํ สมฺปวตฺตํ วีริยํ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ สงฺกิเลสปกฺขโต โกสชฺชโต ปคฺคณฺหนโต ปคฺคาโห[๑] เตนาห "ปคฺคาโหติ[๑] วีริยนฺ"ติอาทิ.

วิริยะที่เป็นไปสม่ำเสมอ สำเร็จพร้อมแล้ว ด้วยกำลังภาวนาที่เกิดขึ้นก่อน ชื่อว่า ปัคคาหะ เพราะประคองจากโกสัชชะ ซึ่งเป็นฝักฝ่ายแห่งสังกิเลส แห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า คำว่า "ปัคคาหะ ได้แก่ วิริยะ" เป็นต้น.

---

๑ ฉ. ปคฺคโห.

สุปฏฺฐิตาติ สภาวลกฺขเณ[๑] อารมฺมเณ สุฏฺฐุ อุปฏฺฐิตา. สุปติฏฺฐิตาติ ปฏิปกฺขวิคเมน เตน อจลนียตาย สุฏฺฐุ ปติฏฺฐิตา. ตโต เอว นิขาตา วิย อจลา. อจลภาเวเนว ปพฺพตราชสทิสาติ ตีหิ ปเทหิ สุปติฏฺฐิตเมว ทสฺเสติ.

คำว่า ที่เข้าไปตั้งอยู่อย่างดี คือ ที่เข้าไปตั้งอยู่ด้วยดี ในอารมณ์โดยการกำหนดสภาวะ. คำว่า ตั้งอยู่อย่างมั่นคง คือ ตั้งอยู่ด้วยดี เพราะเป็นธรรมชาติอันอารมณ์นั้น พึงให้หวั่นไหวไม่ได้ ด้วยความปราศจากปฏิปักษ์. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงเหมือนกับเป็นหลัก ไม่หวั่นไหว. ชื่อว่า เป็นเช่นกับภูเขาหลวง ก็เพราะเป็นความไม่หวั่นไหวนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดง สติที่เข้าไปตั้งอยู่อย่างดีนั่นเอง ด้วยบททั้ง ๓.

โสติ โยคาวจโร. ยํ ยํ ฐานนฺติ ยํ ยํ อตฺตโน อุปติฏฺฐานฏฺฐานํ รูปํ วา อรูปํ วา. โอกฺกนฺทิตฺวาติ อนุปวิสิตฺวา. ปกฺขนฺทิตฺวาติ ตสฺเสว เววจนํ.

บทว่า โส โยค โยคาวจโร. คำว่า ฐานะใด ๆ ได้แก่ ฐานะที่เข้าไปตั้งอยู่ของตนใด ๆ เป็นรูปบ้าง เป็นอรูปบ้าง. บทว่า โอกฺกนฺทิตฺวา แปลว่า ไหลเข้าไป. บทว่า ปกฺขนฺทิตฺวา เป็นไวพจน์ของบทว่า โอกฺกนฺทิตฺวา นั้น.

---

[๑] ฉ. สภาวสลฺลกฺขเณ.

ทิพฺพจกฺขุโน ปริภณฺฑภูตสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อุปฏฺฐหนฺเต ปรโลกสณฺฐิเต สตฺเต สนฺธายาห "ทิพฺพจกฺขุโน ปรโลโก วิย"ติ. ทิพฺพจกฺขุโน ปรโลกวิสยตฺตา วณฺณายตนวิสยํ คหิตนฺติ?[1] อสฺส สติ อุปฏฺฐาติ ขายติ, อุปติฏฺฐตีติ วา อตฺโถ. ยทคฺเคน หิ สติ อารมฺมณํ โอกฺกนฺทิตฺวา อุปติฏฺฐติ, ตทคฺเคน อารมฺมณมฺปิ สา[2] โอกฺกนฺทิตฺวา อุปติฏฺฐตีติ วุจฺจติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ดุจปรโลกปรากฏแก่ทิพยจักษุ ฉะนั้น" หมายเอาหมู่สัตว์ที่หมายรู้กันว่าปรโลกซึ่งปรากฏแก่ทิพยจักษุ คือ แก่ยถากัมมูปคญาณ อันเป็นเครื่องใช้. ท่านถือเอาวิสัย คือ วัณณายตนะ เพราะความที่ทิพยจักษุมีปรโลกเป็นวิสัย. สติ ย่อมปรากฏ อธิบายว่า ย่อมชัดเจน หรือ อธิบายว่า ย่อมเข้าไปตั้งอยู่แก่โยคีนั้น. ก็สติ ไหลเข้าไปสู่อารมณ์ ตั้งอยู่ โดยส่วนใด แม้อารมณ์ท่านก็เรียกว่า ไหลเข้าไปตั้งอยู่แก่โยคีนั้นโดยส่วนนั้น.

วิจินิตวิสยตฺตา สงฺขารานํ วิจินเน มชฺฌตฺตภาเวน ฐิตา วิปสฺสนูเปกฺขา. สา ปน อตฺถโต ตถาปวตฺตา ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาว. มโนทฺวาราวชฺชนจิตฺตสมฺปยุตฺตา เจตนา อาวชฺชเน อชฺฌุเปกฺขนวเสน ปวตฺติยา "อาวชฺชนุเปกฺขา"ติ วุตฺตา.

วิปัสสนูเปกขา ตั้งอยู่ โดยความเป็นกลางในการค้นคว้าสังขารทั้งหลาย เพราะมีอารมณ์อันได้ค้นคว้าแล้ว. ก็วิปัสสนูเปกขานั้น โดยอรรถ ได้แก่ ตัตรมัชฌัตตุเบกขาที่เป็นไปอย่างนั้นนั่นเอง. เจตนาที่สัมปยุตกับมโนทวาราวัชชนจิต ท่านเรียกว่า

---

[1] ฉ. น ทิพฺพจกฺขุโน ปรโลกวิสยตฺตา. วณฺณายตนวิสยญฺหิ ตนฺติ.

[2] ฉ. อารมฺมณมฺปิสฺส.

อุทยพฺพยานํ สุฏฺฐุตรํ อุปฏฺฐานโต ตทนุปสฺสนาย มชฺฌตฺตภูตา อิธ วิปสฺสนุเปกฺขา นาม. เต ปน อุทยพฺพยา สพฺพสงฺขารานนฺติ อาห "สพฺพสงฺขาเรสุ มชฺฌตฺตภูตา"ติ.

"อาวัชชนุเบกขา" เพราะเป็นไปด้วยอำนาจวางเฉยในอาวัชชนะ. อุเบกขาที่เป็นท่ามกลางในการพิจารณาเห็น ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เพราะความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ปรากฏด้วยดียิ่ง ชื่อว่า วิปัสสนุเบกขา ในที่นี้. ก็ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเหล่านั้น เป็นของสังขารทั้งปวง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อันเป็นความเป็นกลาง (คือวางเฉย) ในสังขารทั้งปวง".

อาวชฺชนาย อินฺทวชิรตตฺตนาราจสทิสตา, สูรติกฺขภาโว จ สพฺพญฺญุตญาณปุเรจรา วิย ตทนุจรญาณสฺส ตถาภาเวน ทฏฺฐพฺพา.

พึงเห็นความที่อาวัชชนาการ เป็นเหมือนกับวชิราวุธของพระอินทร์และหอกที่ร้อน และความที่อาวัชชนุเบกขา เป็นธรรมชาติกล้าแข็งโดยความเป็นอย่างนั้นแห่งญาณ ที่เที่ยวไปตามอุเบกขานั้น เหมือนอย่างอาวัชชนุเบกขา อันมีสัพพัญญุตญาณเป็นที่เที่ยวไปในเบื้องหน้าฉะนั้น.

วิปสฺสนานิกนฺตีติ วิปสฺสนาย นิกามนา อเปกฺขา. โอภาสาทโย วิปสฺสนาย

คำว่า วิปัสสนานิกันติ แปลว่า ความพอใจ คือ ความเพ่งอยู่ในวิปัสสนา.

วิชมฺภนภูตา ตสฺสา อลงฺกาโร วิย โหนฺตีติ อาห "โอภาสาทิปฏิมณฺฑิตายา"ติ.

วิปัสสนูปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น เป็นการแสดงท่าของวิปัสสนา ย่อมเป็นเหมือนเครื่องประดับของวิปัสสนานั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อันประดับประดาไปด้วยวิปัสสนูปกิเลส มีโอภาสเป็นต้น".

อาลยนฺติ อเปกฺขํ. สุขุมา, สนฺตาการาติ สุขุมาการา, สนฺตาการา จ, สา จสฺสา สุขุมสนฺตาการตา ภาวนาย สาติสยปฺปวตฺติยา, ยโต กิเลสภาโวปิสฺสา ทุวิญฺเญยฺโย โหติ. เตนาห "ยา[๑] กิเลโสติ ฯเปฯ โหตี"ติ.

คำว่า ความไยดี ได้แก่ ความเพ่งเล็ง. คำว่า อย่างสุขุมมีอาการสงบ คือ มีอาการสุขุม และมีอาการสงบ ก็ความที่ความพอใจนั้นเป็นเรื่องสุขุมมีอาการสงบนั้น ก็เพราะภาวนาเป็นไปอย่างมีความล้ำเลิศ เพราะแม้ความที่ความพอใจนั้น เป็นกิเลส เป็นเรื่องที่พึงรู้ได้ยาก. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ซึ่งเป็นสิ่งที่เธอไม่อาจแม้แต่จะกำหนดจับได้ว่ามันเป็นกิเลส".

เอเตสุปีติ ยถาทสฺสิเตสุ ญาณาทีสุปิ. "อญฺญตรสฺมึ อุปฺปนฺเน"ติ อิทํ อุปฺปนฺเน

บทว่า เอเตสุปิ โยค ยถาทสฺสิเตสุ ญาณาทีสุปิ แปลว่า แม้บรรดาวิปัสสนูปกิเลส

---

[๑] ฉ. นิกนฺติ.

อญฺญตรสฺมึ "มคฺคํ ปตฺโตมฺหี"ติ[1] อาทิคฺคหณ-หสฺสนตฺถํ วุตฺตํ, น อญฺญตรญฺญตรสฺเสว อุปฺปชฺชนโต. น วาปิ หิ อุปกฺกิเลสา เอกกฺขเณ อุปฺปชฺชนฺติ, ปจฺจเวกฺขณา ปน วิสุํ วิสุํ โหติ.

มีญาณเป็นต้น ตามที่ได้แสดงแล้วเหล่านี้. คำว่า "เมื่อวิปัสสนูปกิเลสอย่างใดอย่าง-หนึ่งเกิดขึ้น" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้เพื่อแสดงการยึดถือว่า "เราเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว" เป็นต้น ในเมื่อวิปัสสนูปกิเลสอย่าง-ใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น มิใช่กล่าวเพราะวิปัสสนูปกิเลส อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้นเกิดขึ้น. เพราะอุปกิเลสทั้งหลายจะเกิดขึ้นแม้ในขณะเดียวกัน ก็หามิได้ อนึ่ง การพิจารณาเล่า ก็ย่อมมีเป็นแผนก ๆ ไป.

"น วต เม อิโต ปุพฺเพ เอวรูปา นิกนฺติ อุปฺปนฺนปุพฺพา"ติ อิทํ ธมฺมสภาวทสฺสนวเสน วุตฺตํ, น ปน ตทา โยคิโน ตถาจิตฺตปฺ-ปวตฺติวเสน. น หิ โส ตทา ตํ นิกนฺตี[2] ชานาติ, ตถา สติ ตพฺพิสยสฺส "มคฺคปฺ-ปตฺโตมฺหี"ติ อาทิคฺคหณสฺส อสมฺภโว เอว. ตสฺมา เอวมสฺส สิยา "น วต เม เอวรูปา

คำว่า "ก่อนแต่นี้ นิกันติเห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลยหนา" นี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจแสดงสภาวะแห่งธรรม แต่หาได้กล่าวด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งจิตอย่าง-นั้นของโยคีในเวลานั้นไม่. เพราะว่า โยคีนั้น จะรู้นิกันตินั้นว่า เป็นนิกันติ ในเวลานั้นก็หามิได้ เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็จะไม่มีการ

---

[1] ฉ. มคฺคปฺปตฺโตมฺหิ.
[2] ฉ. "นิกนฺตี"ติ.

ภาวนาภิรติ อุปฺปนฺนปุพฺพา, อทฺธา มคฺคปฺปตฺโตมฺหี"ติ.

ยึดถือว่า "เราเป็นผู้บรรลุมรรค" ซึ่งมีนิกันตินั้นเป็นวิสัยทีเดียว. เพราะเหตุนั้น โยคีนั้น จะพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า "ความยินดียิ่งในภาวนาเห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลยหนอ เราคงเป็นผู้บรรลุมรรคแล้วแน่แท้".

๗๓๕. อุปกฺกิเลสวตฺถุตายาติ[1] นิปฺปริยายโต ทิฏฺฐิมานตณฺหา อิธุปกฺกิเลสา เตสํ วตฺถุตาย[1] อุปฺปตฺติฏฺฐานตาย. น สภาวโตติ อาห "น อกุสลตฺตา"ติ. ยถา ปน โอภาสาทโย, เอวํ นิกนฺติปิ ทิฏฺฐิคฺคาหาทีนํ ฐานํ โหตีติ วุตฺตํ "อุปกฺกิเลสวตฺถุ จา"ติ.

๗๓๕. คำว่า เพราะเป็นวัตถุแห่งอุปกิเลส มีความว่า ทิฐิมานะและตัณหาเป็นตัวอุปกิเลสในที่นี้โดยนิปริยาย เพราะความเป็นวัตถุ คือ เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น แห่งอุปกิเลสเหล่านั้น. ไม่ใช่เป็นเพราะสภาวะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มิใช่เพราะเป็นอกุศล". เหมือนอย่างว่า วิปัสสนูปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น เป็นที่ตั้งฉันใด แม้นิกันติ ก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฐิคาหะ (ความถือเอาด้วยอำนาจทิฐิ) เป็นต้น เหมือนฉันนั้น

[1]-[1] ก. วตฺถุภูตาย.

เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นวัตถุแห่งอุปกิเลสด้วย".

วตฺถุวเสเนวาติ คาเห อนามสิตฺวา คาหานํ วตฺถุภาววเสเนว[1] อตฺตวาทีหิ "อหํพุทฺธิ-นิพนฺธโน"ติ ปริกปฺปิโต อตฺตา โอภาสสฺส สามิภูโต "มมา"ติ สามิวจนสฺส วิสยภาเวน คหิโตติ อาห "มม โอภาโส อุปฺปนฺโนติ คณฺหโต หิ ทิฏฺฐิคาโห"ติ.

คำว่า ว่าโดยเป็นวัตถุอย่างเดียว คือ ว่าโดยความเป็นวัตถุ แห่งคาหะอย่างเดียว มิได้ระบุถึงคาหะ. อัตตาที่พวกอัตตวาทีทั้งหลายคาดคิดเอาว่า "เกี่ยวพันกับเราและพุทธิ (ความรู้)" ดังนี้ เป็นเจ้าของโอภาส ได้ถือเอาโดยความเป็นวิสัยแห่งฉัฏฐีวิภัตติว่า "มม" ซึ่งแปลว่าของเรา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็เมื่อถือเอาว่า โอภาสของเราเกิดขึ้นแล้วดังนี้ เป็นทิฐิคาหะ".

โอภาสสฺส มนาปภาวคฺคหณมุเขน[2] เตน อตฺตานํ เสยฺยาทิโต ทหตีติ วุตฺตํ "มนาโป วต โอภาโส อุปฺปนฺโนติ คณฺหโต มานคฺคาโห"ติ. อสฺสาทยโตติ สมฺปิยายโต.

โยคี ย่อมวางตนว่าดีกว่าเขาเป็นต้น โดยโอภาสนั้น ด้วยหัวข้อคือความถือเอาความที่โอภาสเป็นสิ่งที่น่าชอบใจ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อถือเอาว่า

---

[1] ฉ. วตฺถุตาว เสเนว.
[2] ม. มนาปคฺคหณมุเขน.

เตสนฺติ ทิฏฺฐิคฺคาหาทิสณฺฐิตานํ อุปกฺกิเลสานํ วเสน. โอภาสาทีสูติ โอภาสาทินิมิตฺตํ.

โอภาสน่าชอบใจหนอเกิดขึ้นแล้ว ดังนี้ เป็นมานะคาหะ". คำว่า เมื่อเพลินชม คือ เมื่อชอบใจ. บทว่า เตสํ ความว่า ด้วยอำนาจแห่งอุปกิเลส อันมีชื่อว่าคาหะ มีทิฐิคาหะเป็นต้น. บทว่า โอภาสาทีสุ แปลว่า นิมิตอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น.

กมฺปนํ ยถารทฺธวิปสฺสนาย อรตฺวา วิกฺเขปาปตฺติ, สา จ โอภาสาทีสุ ตณฺหาทิคฺคาโหติ ทสฺเสนฺโต "โอภาสาทีสุ กมฺปติ ฯเปฯ สมนุปสฺสตี"ติ อาห.

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ความหวั่นไหวก็ได้แก่ ความไม่ตั้งอยู่ในวิปัสสนาตามที่ได้เริ่มไว้แล้วถึงความฟุ้งซ่าน และการถึงความฟุ้งซ่านนั้น ก็เป็นคาหะมีตัณหาคาหะเป็นต้น ในอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น จึงกล่าวว่า "โยคาวจรผู้ไม่ฉลาด ย่อมหวั่นไหว ฟุ้งซ่านไปในอุปกิเลส มีโอภาสเป็นต้น ฯลฯ ย่อมเห็นตามอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น" ดังนี้.

โอภาสนิมิตฺตํ จิตฺตํ วิกมฺปตีติ สมฺพนฺโธ. โอภาเส วา วิสยภูเต อุปกฺกิเลเสหิ จิตฺตํ วิกมฺปตีติ โยชนา. เตนาห "เยหิ จิตฺตํ ปเวธตี"ติ. เสเสสุปิ

เชื่อมความว่า จิตย่อมหวั่นไหวไปต่าง ๆ เพราะเหตุแห่งโอภาส. อีกอย่าง-หนึ่ง คำประกอบว่า จิตย่อมหวั่นไหวไปต่าง ๆ เพราะอุปกิเลสทั้งหลายในโอภาส

เอเสว นโย. อุปฏฺฐาเนติ สติยํ. อุเปกฺขาย จาติ วิปสฺสนูเปกฺขาย จ.

อันเป็นวิสัย. ด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ จึงกล่าวว่า "จิตย่อมสะดุ้งสะเทือนเพราะอุปกิเลสเหล่าใด" ดังนี้. แม้ในคำที่เหลือก็มีนัยนี้แหละ. บทว่า อุปฏฺฐาเน ความว่า ในเพราะสติ. บทว่า อุเปกฺขาย จ ความว่า ในเพราะวิปัสสนูเบกขา ด้วย.

มคฺคามคฺควฺวตฺถานกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยการกำหนดว่าเป็นทางและมิใช่ทาง

๗๓๖. กุสโล ปนาติอาทีสุ กมฺมฏฺฐานโกสลฺลโยเคน กุสโล. ปริปกฺกญาณตาย ปณฺฑิโต. อาคมพฺยตฺติยา พฺยตฺโต อุปกฺกิเลสตพฺพิโสธเนสุ อาทีนวานิสํสาวโพธโยคโต พุทฺธิสมฺปนฺโน.

๗๓๖. จะวินิจฉัยในคำว่า ฝ่ายโยคาวจรผู้ฉลาดเป็นต้นต่อไป ชื่อว่า ผู้ฉลาด เพราะประกอบด้วยความเป็นผู้ฉลาดในกรรมฐาน. ชื่อว่า เป็นบัณฑิต เพราะความเป็นผู้มีญาณอันแก่กล้า. ชื่อว่า คงแก่เรียน เพราะคงแก่เรียนในพระปริยัติ. ชื่อว่า ถึงพร้อมพุทธิ (ความรู้) เพราะประกอบด้วยความหยั่งรู้โทษในความ

เศร้าหมอง และคุณในการชำระความเศร้าหมองนั้นให้หมดจด.

<u>อยํ</u> <u>โข</u> <u>โสติ</u>[๑] โย โส อาจริเยน กมฺมฏฺฐานทานกาเล อุทยพฺพยญาณุปฺปตฺติสมเย อุปฺปชฺชตีติ วุตฺโต, อยํ โข โส โอภาโส อุปฺปนฺโนติ อุปกฺกิเลสวตฺถุภาววฺวตฺถานํ ทสฺเสตฺวา อิทานิสฺสา[๒] วิปสฺสนาย วิสยภาวูปนยนวิธึ ทสฺเสนฺโต "<u>โส</u> <u>โข</u> <u>ปนา</u>"ติอาทิมาห.

คำว่า <u>โอภาสนี้นั้นแล</u> ความว่า ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงการกำหนดความเป็นวัตถุแห่งอุปกิเลสว่า โอภาสนั้นใด ที่อาจารย์ได้กล่าวไว้ในเวลาให้กัมมัฏฐานว่าจะเกิดขึ้น ในสมัยที่อุทยัพพยญาณเกิดขึ้น โอภาสนี้นั้นแลเกิดแล้ว ดังนี้ บัดนี้ เมื่อจะแสดงวิธีนำโอภาสนั้น เข้าไปสู่ความเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "<u>ก็โอภาสนั้นแล</u>" ดังนี้.

ตตฺถ ปฐมนเย อนิจฺจลกฺขณวิภาวนเมว ทสฺสิตํ, ตสฺมึ สิทฺเธ อิตรมฺปิ ลกฺขณทฺวยํ สิทฺธเมว โหติ. ทุติยนเย ปน โอภาสาทิเก นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกทิฏฺฐิคฺคาหาทีนํ อุคฺฆาฏนสมุคฺฆาฏนปริยาทานวเสน มนสิการวิธึ

ในคำนั้น ท่านอาจารย์ได้แสดงการอธิบายอนิจจลักษณะอย่างเดียว ในนัยแรก เมื่ออนิจจลักษณะนั้น สำเร็จแล้ว แม้ลักษณะสองนอกนี้ ก็เป็นอันสำเร็จเหมือนกัน. ส่วนในนัยที่ ๒ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงวิธี

---

๑ ม. อยํ โข.
๒ ฉ. อิทานิสฺส.

ทสฺเสตุํ "สเจ โอภาโส อตฺตา ภเวยฺยา"ติอาทิ วุตฺตํ.

มนสิการเกี่ยวกับการเพิกการถอน การคุมคาหะมีทิฐิคาหะเป็นต้นอันเกิดขึ้น เพราะอาศัยอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ถ้าว่าโอภาสพึงเป็นอัตตาไซร้" ดังนี้.

อรูปสตฺตเก "สเจ สงฺขารา อตฺตา จ[๑] ภเวยฺยุน"ติอาทิ สพฺพสงฺขารสงฺคณฺหนวเสน สามญฺญโต วุตฺตํ, อิธ โอภาสาทิวเสน สงฺขาเร วิภชฺช วุตฺตํ. เสโส มนสิการวิธิ ตตฺถ วุตฺตนโยวาติ อาห. "สพฺพํ อรูปสตฺตเก วุตฺตนเยน วิตฺถาเรตพฺพนฺ"ติ.

คำว่า "ถ้าสังขารทั้งหลาย พึงเป็นอัตตาไซร้" เป็นต้น ในอรูปสัตตกะ ท่านอาจารย์กล่าวไว้โดยเสมอกัน เกี่ยวกับการรวบรวมสังขารทั้งปวง ในที่นี้ ท่านกล่าวจำแนกสังขารทั้งหลาย โดยเป็นอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น. วิธีมนสิการที่เหลือมีนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ในอรูปสัตตกะนั้นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คำพรรณนาทั้งปวง พึงนำมากล่าวให้พิสดารโดยนัยที่กล่าวแล้วในอรูปสัตตกะเถิด".

โอภาสํ "เนตํ มมา"ติ สมนุปสฺสนฺโต ตณฺหาคาหโต จิตฺตํ โสเธติ,

โยคี เมื่อพิจารณาเห็นโอภาสว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา" ดังนี้ ย่อมทำจิตให้

[๑] ฉ. จสทฺโท น ทิสฺสติ. วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๒๕๙.

"เนโสหมสฺมี"ติ สมนุปสฺสนฺโต มานคฺคาหโต, "น เมโส อตฺตา"ติ สมนุปสฺสนฺโต ทิฏฺฐิคฺคาหโต. เตนาห "โอภาสํ เนตํ มมา"ติอาทิ. เอส นโย ญาณาทีสุปิ.

หมดจดจากตัณหาคาหะ เมื่อพิจารณาเห็นว่า "เราไม่เป็นนั่น" ดังนี้ ย่อมทำจิตให้หมดจดจากมานคาหะ เมื่อพิจารณาเห็นว่า "นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา" ดังนี้ ย่อมทำจิตให้หมดจดจากทิฐิคาหะ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "พิจารณาเห็นโอภาสว่า นั่นไม่ใช่ของเรา" ดังนี้เป็นต้น. แม้ในอุปกิเลสอื่นมีญาณเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

อิมานิ ทส ฐานานีติ อิมานิ ยถาวุตฺตานิ โอภาสาทีนิ ทส อุปกฺกิเลสการณานิ. ปญฺญา ยสฺส ปริจิตาติ ยสฺส โยคิโน ปญฺญา โอภาสาทีสุ อนิจฺจตาทิคฺคหณวเสน ปริจิตวตี[๑] ปริคฺคเหตฺวา อุปปริกฺขิตฺวา ฐิตา. ธมฺมุทฺธจฺจสฺส สมคฺคภาวชานเนน ธมฺมุทฺธจฺจกุสโล โหติ.

คำว่า ฐานะ ๑๐ นี้ ได้แก่ เหตุแห่งอุปกิเลส ๑๐ นี้ คือ มีโอภาสเป็นต้น ตามที่กล่าวแล้ว. คำว่า ปัญญาของโยคาวจรใดเชี่ยวชาญ ความว่า ปัญญาของโยคีใด มีความเชี่ยวชาญ คือ กำหนดจับ พิจารณาตั้งอยู่ ด้วยอำนาจการถือเอาว่าเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ในอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น. โยคีนั้น ย่อมเป็นผู้ฉลาดในธัมมุทธัจจะ ด้วยการรู้ความพร้อมเพรียงแห่งธัมมุทธัจจะ.

---

[๑] ม. ปริจิตวตี.

คุณสมชาย ชมภูนิช
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วีถิปฏิปนฺนนฺติ อุทยพฺพยานุปสฺสนาวเสน วิปสฺสนาวีถิปฏิปนฺนํ.

คำว่า ดำเนินไปตามวิถี คือ ดำเนินไปตามวิถีของวิปัสสนา ด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป.

ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยนฺติ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยํ อธิคตายํ, ทิฏฺฐิวิสุทฺธิญาเณน วา ทิฏฺฐิยา วิโสธเนน[๑] ทุกฺขสจฺจสฺส ววตฺถานํ กตํ โหติ ทุกฺขสจฺจปริยาปนฺนสฺส นามรูปสฺส ววตฺถาปนโต.[๒]

บทว่า ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยํ ความว่า ในทิฐิวิสุทธิที่ได้บรรลุแล้ว อีกอย่างหนึ่ง ด้วยการยังทิฐิให้หมดจดด้วยทิฐิวิสุทธิญาณ ย่อมเป็นอันกระทำการกำหนดทุกขสัจ เพราะการกำหนดนามรูปนับเนื่องด้วยทุกขสัจ.

นามรูปสฺส ปจฺจยา นาม สมุทยปกฺขิยาติ[๓] อาห "กงฺขา ฯเปฯ สมุทยสจฺจสฺส ววฏฺฐานํ กตนฺ"ติ. อภิธมฺมนเยน หิ สพฺพกิเลสา, กมฺมญฺจ สมุทยสจฺจํ. อิมิสฺสนฺติ อิมายํ. สมฺมาติ อวิปรีตํ. มคฺคสฺสาติ อริยมคฺคสฺส อุปายภูตมคฺคสฺส.

ที่ชื่อว่า ปัจจัยแห่งนามรูป เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งสมุทัย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในกังขาวิตรณวิสุทธิ ด้วยการกำหนดจับปัจจัยของนามรูป ก็เป็นอันได้ทำความกำหนดสมุทัยสัจ" ดังนี้. ก็ว่าโดยนัยแห่งพระอภิธรรม กิเลสทั้งปวง และกรรมเป็นสมุทัยสัจ. บทว่า อิมิสฺสํ ความเท่ากับ

---

[๑] ฉ. วิโสธเน.
[๒] ฉ. ววตฺถานโต.
[๓] ฉ. นามรูปสมุทยปกฺขิยาติ.

อิมายํ. คำว่า ที่ถูก คือ ไม่ผิด. คำว่า ทาง ได้แก่ ทางอันเป็นอุบายแห่งอริยมรรค.

มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ จบ.

อิติ วีสติมปริจฺเฉทวณฺณนา.

พรรณนาปริเฉทที่ ๒๐ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

๒๑. ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ-นิทฺเทสวณฺณนา

อุปกฺกิเลสวิมุตฺตอุทยพฺพยญาณกถา-วณฺณนา

๗๓๗. วิปสฺสนาวารสฺส[๑] มตฺถกปฺปตฺติยา สงฺขารุเปกฺขาญาณํ สิขาปฺปตฺตา วิปสฺสนา. สิขาปฺปตฺติ ปนสฺส อุทยพฺพยญาณาทีนํ อตฺตฏฺฐมานํ วเสน ชาตาติ อาห "อฏฺฐนฺนํ ปน ญาณานํ วเสน สิขาปฺปตฺตา วิปสฺสนา"ติ. โอฬาริโกฬาริกสฺส สจฺจปฏิจฺฉาทกโมหตมสฺส วิคเมน[๒] สจฺจปฺปฏิเวธานุกูลตฺตา "สจฺจานุโลมิกญาณ"นฺติ อนุโลมญาณมาห. ตานิ ปน ญาณานิ สรูปโต ทสฺเสตุํ "อฏฺฐนฺนนฺติ จา"ติอาทิ อารทฺธํ.

๒๑. พรรณนาปฏิปทาญาณทัสสน-วิสุทธินิเทศ

พรรณนากถาว่าด้วยอุทยัพพยญาณที่พ้นจากอุปกิเลส

๗๓๗. สังขารุเบกขาญาณ ชื่อว่า วิปัสสนาที่ถึงยอด เพราะถึงขั้นสุดยอดแห่งการเที่ยวไปของวิปัสสนา. ก็การถึงยอดแห่งสังขารุเบกขาญาณนั้น เกิดด้วยอำนาจญาณทั้งหลายมีอุทยัพพยญาณเป็นต้น ซึ่งมีตนเป็นที่แปด เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ส่วนวิปัสสนาที่ถึงยอดด้วยอำนาจแห่งญาณ ๘". ท่านอาจารย์กล่าวอนุโลมญาณว่า "สัจจานุโลมิกญาณ" เพราะเหมาะสมแก่การแทงตลอดสัจจะ ด้วยการปราศจากโมหะอันปกปิดสัจจะที่หยาบ ๆ. ก็ท่านอาจารย์ ประสงค์จะแสดงญาณเหล่านั้นโดยสรุป จึงเริ่มคำมีอาทิว่า "ก็ในคำว่าแห่งญาณ ๘".

---

[๑] ฉ. วิปสฺสนาจารสฺส. [๒] ฉ. วิคมเนน.

ตตฺถ อุทยพฺพยทสฺสเนน สงฺขารานํ อนิจฺจลกฺขณํ, ตทนุสาเรน อิตรลกฺขณานิ จ วิภาเวนฺตีเยว อุทยพฺพยานุปสฺสนา ปวตฺตตีติ กตฺวา "วีถิปฏิปนฺนํ วิปสฺสนา- สงฺขาตํ[๑] อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาณ"นฺติ วุตฺตนฺติ เกจิ. ตยิทํ ตสฺส สพฺพโส ตีรณปริญฺญาภาวเมว มญฺญมาเนหิ วุตฺตํ.

ในคำนั้น อาจารย์ทั้งหลายบางพวกกล่าวว่า ท่านอาจารย์กล่าวว่า "อุทยัพพยานุปัสสนา- ญาณนับว่าเป็นวิปัสสนาที่ดำเนินตามวิถี" ดังนี้ เพราะทำอธิบายว่า อุทยัพพยานุปัสสนา ย่อมเป็นไป ยังอนิจจลักษณะแห่งสังขาร ทั้งหลายให้แจ่มแจ้ง ด้วยการเห็นความ เกิดขึ้นและความเสื่อมไป และยังลักษณะ นอกนี้ให้แจ่มแจ้ง โดยทำนองแห่งการเห็น ความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปนั้น. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณนี้นั้น อาจารย์ ทั้งหลายผู้สำคัญอยู่ ซึ่งความที่ญาณนั้น เป็น ตีรณปริญญาเท่านั้น โดยประการทั้งปวง ได้กล่าวไว้.

กิญฺจาปิ หิ อุทยพฺพยญาณํ ตีรณปริญฺญนฺโต- คธเมว, อุทยพฺพยาทีนํ ปน ชานนฏฺเฐน, ปจฺจกฺขโต ทสฺสนฏฺเฐน จ ญาณทสฺสนานิ, อุทยพฺพยญาณาทีนิ. ตานิเยว ปฏิปกฺขโต วิสุทฺธตฺตา ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ, สา เอว

ความจริง อุทยัพพยญาณก็หยั่งลงภายใน ตีรณปริญญาเท่านั้น แม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น ญาณทั้งหลาย มีอุทยัพพยญาณเป็นต้น ชื่อว่า ญาณ ด้วยอรรถว่า รู้ความเกิดขึ้นและความ เสื่อมไปเป็นต้น และชื่อว่าทัสสนะ ด้วย

---

[๑] ฉ. วีถิปฏิปนฺนวิปสฺสนาสงฺขาตํ.

อริยมคฺโค ปฏิปชฺชติ เอตายาติ ปฏิปทาติ[๑] ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธีติ วุตฺตํ.

อรรถว่า เห็นโดยประจักษ์. อุทยัพพยญาณเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะบริสุทธิ์จากธรรมอันเป็นปฏิปักษ์, ญาณทัสสนวิสุทธินั้นนั่นเอง เป็นอริยมรรค และเป็นปฏิปทา เพราะมีความหมายว่า เป็นเครื่องดำเนิน เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ.

ตํ ปน อุปฺปนฺนมตฺตํ อปฺปคุณํ สนฺธาย วุตฺตํ. ปคุณํ หิ นิจฺจสญฺญาทิปฺปหานสิทฺธิยา ปหานปริญฺญาย อธิฏฺฐานภูตํ. ยโต ตทธิคเมน[๒] อฏฺฐารสสุ มหาวิปสฺสนาสุ เอกจฺจา อธิคตา เอว โหนฺติ.

ก็ท่านกล่าวหมายถึง อุทยัพพยญาณนั้นที่พอเกิดขึ้นยังไม่คล่องแคล่ว. ด้วยว่า อุทยัพพยญาณที่คล่องแคล่ว เป็นที่รองรับปหานปริญญา เพราะสำเร็จการละนิจจสัญญาเป็นต้น. เพราะว่าด้วยการบรรลุอุทยัพพยญาณนั้น ย่อมเป็นอันบรรลุมหาวิปัสสนาบางส่วนทีเดียว ในบรรดามหาวิปัสสนาทั้ง ๑๘.

น หิ อุทยพฺพยานํ ปจฺจกฺขโต ปฏิเวเธน วินา สามญฺญาการานํ ตีรณมตฺเตน สาติสยํ

ด้วยว่า การละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ได้อย่างเด็ดขาด โดยเพียงพิจารณาอาการสามัญ

---

[๑] ฉ. ปฏิปทา จาติ.

[๒] ฉ. ตทวิคเมน.

ปฏิปกฺขปฺปหานํ สมฺภวติ. อสติ จ ปฏิปกฺขปฺปหาเน กุโต ญาณาทีนํ วชิรมิว อวิหตเวคตา, ติขิณวิสทาทิตา วา. ตสฺมา ปคุณภาวปฺปตฺตํ อุทยพฺพยญาณํ ปหานปริญฺญาปกฺขิยเมว ทฏฺฐพฺพํ.

เว้นจากการแทงตลอด โดยประจักษ์ซึ่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป จะมีอยู่ก็หามิได้. และเมื่อไม่มีการละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ความที่ญาณเป็นต้น เป็นธรรมชาติมีกำลังอันอะไร ๆ ล้างมิได้ เหมือนอย่างวชิราวุธ หรือความที่ญาณเป็นต้น เป็นธรรมชาติคมเฉียบแหลมเป็นต้น จะมีมาแต่ไหนเล่า. เพราะเหตุนั้น อุทยัพพยญาณที่ถึงความคล่องแคล่ว พึงเห็นว่าเป็นไปในฝักฝ่ายแห่งปหานปริญญาเท่านั้น.

สพฺพสงฺขารานํ ภงฺคสฺเสว อนุปสฺสนา ภงฺคานุปสฺสนา, ตเทว ญาณํ <u>ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ</u>. ยถาภูตทสฺสาวี ภายติ เอตสฺมาติ ภยํ, เตภูมิกธมฺมา, เตสุ ภยโต อุปฏฺฐิเตสุ ภายิตพฺพาการคฺคาหิญาณํ <u>ภยตุปฏฺฐานญาณํ</u>. มุญฺจิตุํ อิจฺฉตีติ มุญฺจิตุกมฺยํ, จิตฺตํ, ปุคฺคโล วา, ตสฺส ภาโว มุญฺจิตุกมฺยตา, ตเมว ญาณํ <u>มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ</u>.

การพิจารณาเห็นความดับอย่างเดียว แห่งสังขารทั้งปวง ชื่อว่าภังคานุปัสสนา, ญาณที่พิจารณาเห็น ความดับแห่งสังขารนั้นแหละ ชื่อว่า<u>ภังคานุปัสสนาญาณ</u>. บุคคลผู้มีปรกติเห็นตามความเป็นจริง ย่อมกลัวแต่ธรรมชาตินี้ เหตุนั้น ธรรมชาตินี้ ชื่อว่าภัย แปลว่าเป็นแดนกลัว ได้แก่ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓, ญาณที่ถือเอาโดยอาการที่พึงกลัวในธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ เหล่านั้น ที่ปรากฏโดยเป็น

ภัย ชื่อว่า ภยตุปัฏฐานญาณ. ธรรมชาติใดย่อมปรารถนาจะพ้นไป เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า มุญจิตุกมฺยํ แปลว่า ปรารถนาจะพ้นไป ได้แก่ จิต หรือ บุคคล, ภาวะแห่งจิตหรือบุคคลผู้ปรารถนาจะพ้นไปนั้น ชื่อว่า มุญจิตุกมฺยตา, ญาณ คือความเป็นธรรมชาติปรารถนาจะพ้นไปนั้น ชื่อว่า มุญจิตุกัมยตาญาณ.

ปุน ปฏิสงฺขาตากาเรน[1] ปวตฺตํ ญาณํ ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ. นิรเปกฺขตาย สงฺขารานํ อุเปกฺขวเสน ปวตฺตญาณํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ. ตสฺมาติ ยสฺมา อุปกฺกิเลสวินิมุตฺตํ[2] อุทยพฺพยญาณาทินววิธํ ญาณํ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ, ตสฺมา.

ญาณที่เป็นไปโดยอาการพิจารณาอีก ชื่อว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ. ญาณที่เป็นไป ด้วยอำนาจความวางเฉยสังขารทั้งหลาย เพราะไม่มีความเพ่งเล็ง ชื่อว่า สังขารุเบกขาญาณ. คำว่า เพราะเหตุนั้น ความว่า ญาณ ๙ อย่าง มีอุทยัพพยญาณเป็นต้น ที่พ้นจากอุปกิเลส ชื่อว่าปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เหตุใด เพราะเหตุนั้น.

๗๓๘. "อุปกฺกิเลสวิมุตฺตนฺ"ติ วิเสสเนน วิภาวิตมตฺถํ อนวพุชฺฌนฺโต โจทโก

๗๓๘. อาจารย์ผู้โจทก์ ผู้ไม่หยั่งรู้เนื้อความที่ทำให้แจ้ง ด้วยคำวิเสสนะว่า

---

[1] ฉ. ปฏิสงฺขานากาเรน. [2] ฉ. ...วิมุตฺตํ.

"ปุน อุทยพฺพยญาเณ โยโค กิมตฺถิโย"ติ ปุจฺฉิ[๑] ตตฺถ กิมตฺถิโยติ กึปโยชโน นิรตฺถโก, ปเคว นิพฺพตฺติตตฺตา ปกฺกสฺส ปจนํ วิยาติ อธิปฺปาโย.

"ที่พ้นจากอุปกิเลส" ดังนี้ ได้ถามว่า "ทำความเพียรในอุทยัพพยญาณซ้ำ มีประโยชน์อะไร". ในคำนั้น บทว่า กิมตฺถิโย แปลว่า มีประโยชน์อะไร คือไม่มีประโยชน์ อธิบายว่า เปรียบเหมือนหุงต้มของที่สุกแล้วไม่มีประโยชน์ เพราะเป็นสิ่งที่บังเกิดแล้วก่อนนั่นเอง.

อถวา ลกฺขณสลฺลกฺขณาทิเหตุปฏิปาฏิคฺคหณ-วเสน ตมตฺถํ ญาเปตุกาโม อาจริโยว กเถตุกมฺยตาวเสน "กิมตฺถิโย"ติ ปุจฺฉิ. ลกฺขณสลฺลกฺขณตฺโถติ อนิจฺจาทิลกฺขณานํ สมฺมเทว อุปธารณตฺโถ. ตตฺถ การณํ ทสฺเสนฺโต "อุทยพฺพยญาณํ หี"ติอาทิมาห.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์ผู้ใคร่จะให้เข้าใจความข้อนั้น ด้วยอำนาจการรับเอาเหตุแห่งการกำหนดลักษณะเป็นต้น นั่นแหละ จึงถามว่า "มีประโยชน์อะไร" ด้วยอำนาจต้องการจะตอบ. คำว่า มีประโยชน์ที่จะได้กำหนดลักษณะ ความว่า มีประโยชน์ที่จะได้พิจารณาโดยถูกต้องซึ่งลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงเหตุในคำนั้น จึงกล่าวคำมีอาทิว่า "เพราะอุทยัพพยญาณ" ดังนี้.

---

๑ ฉ. ปุจฺฉติ.

นนุ จ อุทยพฺพยญาณํ นาม สงฺขารานํ อุทยพฺพยเมว ปสฺสติ, น อนิจฺจาทิลกฺขณตฺตยํ, เตน กถํ อนิจฺจาทิลกฺขณตฺตยสลฺลกฺขณํ[๑] โหตีติ ? น โข ปเนตํ เอวํ ทฏฺฐพฺพํ "อุทยพฺพยญาณํ ลกฺขณตฺตยวิสยํ โหตี"ติ. อุทยพฺพเย ปน ปฏิวิทฺเธ อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ. ตโต "ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํ. ยํ ทุกฺขํ, ตทนตฺตา"ติ[๒] อิตรลกฺขณมฺปิ.	ถ้าจะมีผู้สงสัยถามว่า ก็ชื่อว่าอุทยัพพยญาณย่อมเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปของสังขารทั้งหลายเท่านั้น หาเห็นลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นไม่ การกำหนดลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น จะมีได้ด้วยอุทยัพพยญาณนั้นได้อย่างไร ? ตอบว่า ก็ข้อนี้ไม่พึงเห็นอย่างนี้ว่า "อุทยัพพยญาณมีลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์". ก็เมื่อแทงตลอดความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแล้ว อนิจจลักษณะ ย่อมเป็นธรรมชาติชัดเจนปรากฏ. ต่อจากนั้น แม้ลักษณะนอกนี้ ก็เป็นธรรมชาติชัดเจนปรากฏ "เพราะสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นก็เป็นอนัตตา".
อถวา อุทยพฺพยคฺคหเณน หุตฺวา อภาวาการา, อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนาการา,	อีกอย่างหนึ่ง อาการที่มีแล้วไม่มี อาการที่ถูกบีบคั้นอยู่เนือง ๆ และอาการที่ไม่ตกอยู่

[๑] ฉ. อนิจฺจตาทิ...
[๒] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๘, ๕๖, ๑๐๑, ๑๐๒.
สํ. สฬา. ๑๘/๑, ๓, ขุ. ป. ๓๑/๔๔๑
(ภูมิพโลภิกขุ ๒/๑๕๓).

อวสวตฺตนากาโร จ วิภูตตโร โหตีติ การณภาเวน อุทยพฺพยญาเณ โยคสฺส ลกฺขณตฺตยสลฺลกฺขณตฺถตา เวทิตพฺพา, น สมฺมุเขเนว. เหฏฺฐาติ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิโต เหฏฺฐา. ตํ หิ โอภาสาทิอุปฺปตฺติเหตุตาย ติกฺขํ วิสทํ หุตฺวา ปวตฺตมฺปิ ทิฏฺฐิอาทีหิ อุปกฺกิลิฏฺฐตฺตา กุณฺฐํ อวิสทเมว ชาตํ. เตนาห "ทสหิ ฯเปฯ นาสกฺขี"ติ.

ในอำนาจ ย่อมเป็นอาการชัดเจนยิ่ง ด้วยการจับเอาความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป. เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ความที่ประกอบอยู่ในอุทยัพพยญาณ มีประโยชน์ที่จะกำหนดลักษณะ ๓ โดยความเป็นเหตุ, ไม่พึงทราบโดยความพร้อมหน้า. คำว่า ในหนหลัง คือ ในหนหลัง จากมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ. ด้วยว่า อุทยัพพยญาณนั้น แม้เป็นธรรมชาติคมเฉียบแหลมเป็นไปแล้ว เพราะความเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งอุปกิเลส มีโอภาสเป็นต้น ก็เป็นธรรมชาติทื่อไม่เฉียบแหลมเลย เพราะเศร้าหมองไปด้วยอุปกิเลส มีทิฐิเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นญาณเศร้าหมองไปด้วยอุปกิเลส ๑๐ ไม่อาจกำหนดลักษณะ ๓ ตามสภาพที่เป็นจริงได้".

๗๓๙. อมนสิการาติ เหตุมฺหิ นิสกฺกวจนํ. "กิสฺส อมนสิการา"ติ หิ อิทํ "เกน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา"ติ ปุจฺฉิตสฺส ปฏิจฺฉาทกสฺส เหตุปุจฺฉา.

๗๓๙. บทว่า อมนสิการา เป็นปัญจมีวิภัตติลงในเหตุ. ก็คำว่า "เหตุไม่ได้มนสิการถึงอะไร" นี้ เป็นคำถามถึงเหตุแห่งเรื่องที่ปิดบัง ซึ่งได้ถามว่า "เพราะอะไรปิดบังไว้".

สนฺตติยา หิสฺส ปฏิจฺฉนฺนตฺตา อนิจฺจลกฺขณํ น อุปฏฺฐาติ, สา จ สนฺตติ อุทยพฺพยามนสิกาเรน ปฏิจฺฉาทิกา ชาตา. อิริยาปเถหิ ปฏิจฺฉนฺนตฺตา ทุกฺขลกฺขณํ น อุปฏฺฐาติ, เต จ อิริยาปถา อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนามนสิกาเรน ปฏิจฺฉาทกา ชาตา. ฆเนน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา อนตฺตลกฺขณํ น อุปฏฺฐาติ, เต จ ฆนา นานาธาตุวินิพฺโภคามนสิกาเรน ปฏิจฺฉาทกา ชาตาติ.

ก็อนิจจลักษณะไม่ปรากฏ เพราะความที่อนิจจลักษณะนั้นถูกสันตติปิดบังไว้, และสันตตินั้น ที่ปิดบังไว้ ก็ด้วยไม่ได้มนสิการความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป, ทุกขลักษณะไม่ปรากฏ ก็เพราะถูกอิริยาบถปิดบังไว้, และอิริยาบถเหล่านั้นที่ปิดบังไว้ก็เพราะ ไม่ได้มนสิการความถูกบีบคั้นอยู่เนือง ๆ. อนัตตลักษณะไม่ปรากฏ ก็เพราะถูกฆนะ(กลุ่มก้อน)ปิดบังไว้. และฆนะเหล่านั้นที่ปิดบังไว้ ก็เพราะไม่ได้มนสิการการแยกธาตุต่าง ๆ ออก.

อุทยพฺพยํ ปสฺสโต น อุทยาวตฺถา วยาวตฺถํ ปาปุณาติ, วยาวตฺถา วา อุทยวตฺถํ. อญฺโญว อุทยกฺขโณ, อญฺโญว วยกฺขโณติ เอโกปิ ธมฺโม ขณวเสน เภทโต อุปฏฺฐาติ, ปเคว อตีตาทิโกติ อาห "อุทยพฺพยมฺปน ฯเปฯ อุปฏฺฐาตี"ติ.

เมื่อเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป กิริยาที่กำหนดความเกิดขึ้น ก็จะไม่ถึงกิริยาที่กำหนดความเสื่อมไป หรือกิริยาที่กำหนดความเสื่อมไป ก็จะไม่ถึงกิริยาที่กำหนดความเกิดขึ้น. ขณะเกิดขึ้นก็เป็นอย่างหนึ่ง ขณะเสื่อมไปก็เป็นอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนั้น ธรรมแม้อันเดียวกัน ก็ย่อมปรากฏโดยความต่างกัน ด้วยอำนาจขณะ, จะป่วยกล่าวไปไย ถึงธรรมที่เป็นอดีตเป็นต้น เพราะ

เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ต่อเมื่อสันตติ ถูกทำให้ยกเลิกไป เพราะกำหนดจับความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปได้ อนิจจ-ลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้".

ตตฺถ สนฺตติยา วิโกปิตายาติ ปุพฺพาปริเยน ปวตฺตมานานํ ธมฺมานํ อญฺโญญฺญภาว-สลฺลกฺขเณน สนฺตติยา อุคฺฆาฏิตาย. น หิ สมฺมเทว อุทยพฺพยํ สลฺลกฺเขนฺตสฺส ธมฺมา สมฺพนฺธภาเวน อุปฏฺฐหนฺติ, อถ โข อโยสลากา วิย อสมฺพนฺธภาเวนาติ สุฏฺฐุตรํ อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํ โหติ.

ในคำนั้น คำว่า เมื่อสันตติถูกทำให้ยกเลิกไป ความว่า เมื่อสันตติถูกเพิกไปด้วยการกำหนดความที่ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปโดยก่อนและหลังกัน เป็นธรรมคนละอย่างกัน. ก็เมื่อโยคีกำหนดความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป โดยถูกต้องทีเดียว ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏโดยความสัมพันธ์กัน ก็หามิได้ โดยที่แท้ ย่อมปรากฏโดยความไม่สัมพันธ์กัน เหมือนกับซี่เหล็ก เพราะเหตุนั้น อนิจจลักษณะ จึงเป็นธรรมชาติที่ชัดเจนด้วยดียิ่ง.

อภิณฺหสมฺปติปีฬนํ มนสิกริตฺวาติ ยถาปริคฺคหิตอุทยพฺพยวเสน สงฺขารานํ นิรนฺตรํ ปติปีฬิยมานตํ วิพาธิยมานตํ มนสิกริตฺวา. อิริยาปเถ อุคฺฆาฏิเตติ อิริยาปเถ

คำว่า เพราะมนสิการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนือง ๆ ความว่า เพราะมนสิการถึงความที่สังขารทั้งหลายถูกบีบคั้นอยู่ คือถูกเบียดเบียนอยู่ตลอดเวลา ด้วยอำนาจ

ลพฺภมานทุกฺขปฏิจฺฉาทกภาเว อุคฺฆาฏิเต.

ความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปตามที่กำหนดจับแล้ว. คำว่า เมื่ออิริยาบถถูกเพิก ความว่า เมื่ออิริยาบถ คือเมื่อความเป็นสภาพปกปิดทุกข์ที่ได้อยู่ ถูกเพิก.

เอกสฺมึ หิ อิริยาปเถ อุปฺปนฺนสฺส ทุกฺขสฺส วิโนทกํ อิริยาปถนฺตรํ ตสฺส ปฏิจฺฉาทกํ วิย โหติ, เอวํ เสสานิปิ อิริยาปถานํ ตํตํทุกฺขปฏิจฺฉาทกภาเว ยาถาวโต ญาเต เตสํ ทุกฺขปฏิจฺฉาทกภาโว อุคฺฆาฏิโต นาม โหติ สงฺขารานํ นิรนฺตรํ ทุกฺขาภิตุนฺนตาย ปากฏภาวโต.

จริงอยู่ อิริยาบถอื่นอันบรรเทาทุกข์ที่เกิดขึ้นในอิริยาบถหนึ่ง ย่อมเป็นเหมือนปกปิดทุกข์นั้น แม้อิริยาบถที่เหลือ ก็เหมือนอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น เมื่อรู้ความที่อิริยาบถทั้งหลายปกปิดทุกข์นั้น ๆ ตามความเป็นจริง ย่อมชื่อว่า เป็นความเพิกที่อิริยาบถเหล่านั้นปกปิดทุกข์ เพราะความที่สังขารทั้งหลายเป็นสภาพชัดแจ้ง โดยภาวะที่ถูกทุกข์เสียบแทงอยู่ตลอดนิรันดร.

เตนาห "ทุกฺขลกฺขณํ ยาถาวสรสโต อุปฏฺฐาตี"ติ. นานาธาตุโยติ นานาวิธา ปฐวีอาทิธาตุโย นานาวิเธ สภาวธมฺเม. วินิพฺภุชฺชิตฺวาติ "อญฺญา ปฐวีธาตุ อญฺญา อาโปธาตู"ติอาทินา, "อญฺโญ ผสฺโส, อญฺญา เวทนา"ติอาทินา จ วิสุํ วิสุํ

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทุกขลักษณะ จึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้". คำว่า ธาตุต่าง ๆ ได้แก่ ธาตุมีปฐวีธาตุเป็นต้น มีอย่างต่าง ๆ คือสภาวธรรมทั้งหลาย มีอย่างต่าง ๆ. คำว่า แผก ความว่า กระทำเป็นแผนก ๆ โดยนัย

กตฺวา. ฆนวินิพฺโภเค กเตติ สมูหฆเน, กิจฺจารมฺมณฆเน จ ปเภทิเต.

เป็นต้นว่า "ปฐวีธาตุ เป็นอย่างหนึ่ง อาโปธาตุ เป็นอย่างหนึ่ง" และโดยนัยเป็นต้นว่า "ผัสสะเป็นอย่างหนึ่ง, เวทนาเป็นอย่างหนึ่ง". คำว่า เมื่อทำฆนวินิพโภค ความว่า เมื่อแยกฆนะ คือกลุ่ม และฆนะคือกิจและอารมณ์.

ยา เหสา อญฺญมญฺญปตฺถทฺเธสุ สมุหิเตสุ[๑] รูปารูปธมฺเมสุ เอกตฺตาภินิเวสวเสน อปริมทฺทิตสงฺขาเรหิ คยฺหมานา สมูหฆนตา, ตถา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ กิจฺจเภทสฺส สติปิ จ[๒] ปฏินิยตภาเว เอกโต คยฺหมานา กิจฺจฆนตา, ตถา สารมฺมณธมฺมานํ สติปิ อารมฺมณกรณเภเท เอกโต คยฺหมานา อารมฺมณฆนตา จ, ตา ธาตูสุ ญาเณน วินิพฺภุชฺชิตฺวา ทิสฺสมานา หตฺเถน ปริมชฺชิยมาโน เผณปิณฺโฑ วิย วิลยํ คจฺฉนฺติ, "ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานา สุญฺญา เอเต ธมฺมา ธมฺมมตฺตา"ติ อนตฺตลกฺขณํ

ก็ความเป็นฆนะนี้ใด คือ ความเป็นฆนะคือกลุ่ม ที่บุคคลผู้มิได้พิจารณาสังขารทั้งหลายยึดถืออยู่ ด้วยอำนาจความยึดมั่นว่าเป็นอันเดียวกันในรูปธรรมและอรูปธรรม ที่อุปถัมภ์กันและกันจับเป็นกลุ่มกันอยู่ อนึ่ง แม้เมื่อมีความที่ประเภทแห่งกิจ ของธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นสภาพแน่นอนโดยเฉพาะอยู่ ความเป็นฆนะคือกิจที่ยึดถืออยู่โดยความเป็นอันเดียวกัน และอนึ่ง แม้เมื่อมีความต่างแห่งการกระทำ ให้เป็นอารมณ์ของสภาวธรรมที่รับอารมณ์ได้ทั้งหลาย ความเป็นฆนะคือ อารมณ์ที่ยึดถืออยู่โดยความเป็นอันเดียว

---

[๑] ฉ. สมุหิเตสุ.
[๒] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

นางเพ็ญศรี จำรูญรัตน์
ขออุทิศส่วนกุศลให้นางเง็ก จำรูญรัตน์

ปากฏตรํ โหติ. เตน วุตฺตํ "นานาธาตุโย ฯเปฯ อุปฏฺฐาตี"ติ.

กัน, ความเป็นฆนะเหล่านั้น ที่ญาณแยกในธาตุทั้งหลายปรากฏอยู่ ย่อมถึงความย่อยยับไปเหมือนก้อนฟองน้ำที่ถูกขยำด้วยมือฉะนั้น, อนัตตลักษณะ ย่อมเป็นธรรมชาติชัดเจนยิ่งว่า "ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็นไปอยู่ตามปัจจัย ว่างเปล่า สักว่าเป็นธรรมเท่านั้น". ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อแยกธาตุต่าง ๆ ฯลฯ อนัตตลักษณะ จึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้".

๗๔๐. ธุวภาวปฏิกฺเขปโต น นิจฺจนฺติ อนิจฺจํ, ขนฺธปญฺจกํ. ยถาห "รูปํ โข ราธ อนิจฺจํ, เวทนา. สญฺญา. สงฺขารา. วิญฺญาณํ อนิจฺจนฺ"ติ[๑]. ตตฺถ การณํ วทนฺโต "อุปฺปาทวยญฺญถตฺตภาวา"ติ อาห. อุปฺปาโท นิพฺพตฺติลกฺขณํ, วโย วิปริณามลกฺขณํ, อญฺญถตฺตํ ชรา เตสํ ตพฺภาวโตติ[๒] อตฺโถ.

๗๔๐. สิ่งที่ไม่ใช่เที่ยง เพราะปฏิเสธความยั่งยืน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง ได้แก่ ขันธ์ ๕. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ดูกรราธะ รูปไม่เที่ยง เวทนา. สัญญา. สังขาร. วิญญาณไม่เที่ยง". ท่านอาจารย์ เมื่อกล่าวเหตุในคำนั้น กล่าวว่า "เพราะภาวะคือมันมีความเกิดขึ้น ความเสื่อมไป และความเปลี่ยน-

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๔๐.

๒ ฉ. สพฺภาวโตติ.

แปลงไป". ความเกิดขึ้น ได้แก่ ลักษณะที่เกิดขึ้น, ความเสื่อมไป ได้แก่ ลักษณะที่แปรปรวน, ความเปลี่ยนแปลงไป ได้แก่ ชรา เพราะมีความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป เหล่านั้น.

หุตฺวา อภาวโตติ อุปฺปชฺชิตฺวา วินสฺสนโต. เอตฺถ จ ปุริเมน ชาติชรามรณสพฺภาวโต อนิจฺจนฺติ ทสฺเสติ, ทุติเยน ปากภาววิทฺธํสาภาวโต. ยสฺส ภาเวน ขนฺธปญฺจกํ "อนิจฺจนฺ"ติ วุจฺจติ, ตํ อนิจฺจลกฺขณนฺติ ทสฺเสตุํ "อุปฺปาทวยญฺญถตฺตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ. เตน หิ ตํ "อนิจฺจนฺ"ติ ลกฺขิยติ. อาการวิกาโรติ อาการวิกติ. อภาวาการโร หิ วิกติรูเปน ลพฺภติ, วิรูปตฺตา น อุปฺปาทาการโร.

คำว่า เพราะความที่มันมีแล้วก็ไม่มี คือ เพราะความที่มันเกิดขึ้นแล้วก็พินาศไป. ก็ในที่นี้ ด้วยคำแรก ท่านแสดงว่า ไม่เที่ยง เพราะมีความเกิด ความแก่ และความตาย, ด้วยคำที่สอง ท่านแสดงว่าไม่เที่ยง เพราะเป็นความงอม และเป็นความกระจัดกระจายไป. ขันธ์ ๕ ท่านเรียกว่า "ไม่เที่ยง" ด้วยภาวะแห่งธรรมชาติใด เพื่อจะแสดงธรรมชาตินั้นว่า เป็นลักษณะของความไม่เที่ยง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความเกิดขึ้น ความเสื่อมไป และความเปลี่ยนแปลงไป" ดังนี้. ด้วยภาวะนั้นแหละธรรมชาตินั้น ท่านจึงกำหนดว่า "ไม่เที่ยง". คำว่า ความแปรไปแห่งอาการ ได้แก่ ความเปลี่ยนไปแห่งอาการ. ก็อาการที่ไม่มี

ย่อมได้ โดยรูปของความเปลี่ยนแปลง, เพราะความผิดรูปไป ย่อมไม่ได้อาการ คือความเกิดขึ้น.

อาการวิการโรติ วา อาการวิเสโส. หุตฺวา อภาโว หิ ปากภาวโต ภินฺโน วิทฺธํสาภาวตฺตา ตตฺถ จ อนิจฺจลกฺขณํ นิรุฬฺหํ. อนิจฺจาการา หิ ทุกฺขานตฺตาการเรหิ วิย อุปฺปาทาการโต จ วิสิฏฺโฐ. ตถา หิ สทฺทสฺส วิทฺธํสาภาโว สงฺขตภาเวนปิ สาธิยติ.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ความแปรไปแห่งอาการ ได้แก่ ความต่างไปแห่งอาการ. ก็ความที่มันมีแล้วก็ไม่มี เพราะเป็นความงอม แตกไป เพราะความเป็นสิ่งกระจัดกระจายไป และในข้อนั้น ลักษณะของความไม่เที่ยงก็เป็นคำติดปาก. ก็อาการของความไม่เที่ยง ต่างไปจากอาการของความเกิดขึ้น เหมือนกับต่างจากอาการของความเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา. จริงอย่างนั้น ภาวะที่กระจัดกระจายไปของเสียง ก็ให้สำเร็จได้แม้ด้วยภาวะถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น.

สงฺขตภาโว จ อตฺถโต อุปฺปาทวนฺตตา. อุปฺปาโท จ ปากภาวสาธิตา ธรมานาวตฺถา. อิมินา นเยน ทุกฺขานตฺตาลกฺขณานิ เวทิตพฺพานิ. อปิจ ยถา นิจฺจปฏิกฺเขปโต อนิจฺจนฺติ

ก็ภาวะที่เป็นสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น โดยใจความ ได้แก่ กิริยาที่มีความเกิดขึ้น. และความเกิดขึ้น ก็คือกิริยากำหนดที่ทรงอยู่ ซึ่งให้สำเร็จด้วยภาวะที่งอม. พึงทราบลักษณะของความเป็นทุกข์ และความเป็น

นางเพ็ญศรี จำรูญรัตน์
ขออุทิศส่วนกุศลให้นายสันต์ เอื้อชนก

นิจฺจาการปฏิกฺเขปโต ยถาวุตฺโต อภาวาการสงฺขาโต อนิจฺจากาโร อนิจฺจลกฺขณํ, เอวํ สุขปฏิกฺเขปโต ทุกฺขนฺติ สุขาการปฏิกฺเขปโต อภิณฺหปติปีฬนาการสงฺขาโต ทุกฺขากาโร ทุกฺขลกฺขณํ, ตถา อตฺตปฏิกฺเขปโต อนตฺตาติ อตฺตาการปฏิกฺเขปโต อวสวตฺตนาการสงฺขาโต อนตฺตากาโร อนตฺตลกฺขณนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

อนัตตา โดยนัยนี้. อนึ่ง พึงเห็นว่า สิ่งที่ชื่อว่าไม่เที่ยง ก็เพราะปฏิเสธความเที่ยง เพราะเหตุนั้น อาการที่ไม่เที่ยง กล่าวคือ อาการที่ไม่มีตามที่กล่าวแล้ว เพราะปฏิเสธอาการที่เที่ยง จึงชื่อว่าลักษณะของความไม่เที่ยง ฉันใด, สิ่งที่ชื่อว่าทุกข์ ก็เพราะปฏิเสธความสุข เพราะเหตุนั้น อาการที่เป็นทุกข์ กล่าวคือ ความถูกบีบคั้นอยู่เนืองนิตย์ เพราะปฏิเสธอาการที่เป็นสุข จึงชื่อว่า ลักษณะของความเป็นทุกข์ ฉันนั้น, อนึ่ง สิ่งที่ชื่อว่าเป็นอนัตตา ก็เพราะปฏิเสธอัตตา เพราะเหตุนั้น อาการที่เป็นอนัตตา กล่าวคือ อาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ เพราะปฏิเสธอาการที่เป็นอัตตา จึงชื่อว่าลักษณะของความเป็นอนัตตา.

อิเม[๑] ตโยปิ อาการา อสภาวธมฺมตฺตา ขนฺธปริยาปนฺนา น โหนฺติ. ขนฺเธหิ วินา อนุปลพฺภนียโต ขนฺธวินิมุตฺตาปิ น โหนฺติ.

อาการทั้ง ๓ นี้ มิได้เป็นสภาพที่นับเนื่องด้วยขันธ์ เพราะไม่เป็นสภาวธรรม. ทั้งมิได้เป็นขันธวิมุต เพราะพึงเว้นจากขันธ์

---

๑ ฉ. เต ยิเม.

นางเพ็ญศรี จำรูญรัตน์
ขออุทิศส่วนกุศลให้นายสันต์ เอื้อชนก

ขนฺเธ ปน อุปาทาย โวหารวเสน ลพฺภมานา ตหาทีนววิภาวนาย วิเสสการณภูตา ตชฺชา ปณฺณตฺติวิเสสาติ เวทิตพฺพา.

ตยิทํ สพฺพมฺปีติ ยถาวุตฺตลกฺขณตฺตยญฺเจว ลกฺขิตพฺพญฺจ ขนฺธปญฺจกํ. "อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาเณน ยาถาวสรสโต สลฺลกฺเขตี"ติ อิทํ ตทตฺเถ ตพฺโพหารวเสน วุตฺตํ. อุทยพฺพยญาณตฺถํ หิ ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนา "อุทยพฺพยญาณ"นฺติ กถิตา. น หิ อุทยพฺพยญาณํ ทุกฺขลกฺขณาทิวิสยํ. ตพฺพิสยตฺเต วา อุทยพฺพยญาณเมว น สิยา, อุทยพฺพยญาณํ ปน ติกฺขํ, วิสทญฺจ กาตุกาเมน ลกฺขณตฺตยตีรณเมว กาตพฺพํ. ปริกมฺมสทิสํ เหตํ ตสฺส. เอส นโย เสเสสุ ญาเณสุปีติ?

ทั้งหลายไม่ได้. แต่อาศัยขันธ์ทั้งหลายก็ได้ด้วยอำนาจโวหาร พึงทราบว่า เป็นบัญญัติพิเศษที่เกิดแต่ขันธ์ ซึ่งเป็นเหตุพิเศษแห่งการแสดงโทษของขันธ์นั้น.

คำว่า ทั้งปวงนี้นั้น ได้แก่ ลักษณะ ๓ ตามที่ได้กล่าวแล้ว และขันธ์ ๕ ที่พึงกำหนด. คำว่า "ย่อมกำหนดหมายตามสภาพที่เป็นจริงได้ ด้วยอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ด้วยอำนาจบัญญัติลักษณะและขันธ์นั้น ในอรรถแห่งลักษณะและขันธ์นั้น. ก็วิปัสสนาที่มีลักษณะเป็นต้น เป็นอารมณ์เพื่อรู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ท่านกล่าวว่า "ชื่ออุทยัพพยญาณ". เพราะว่าอุทยัพพยญาณ จะมีลักษณะมีทุกขลักษณะเป็นต้นเป็นวิสัย ก็หามิได้. อีกอย่างหนึ่ง อุทยัพพยญาณนั่นเอง ไม่พึงมีอยู่ในความที่มีลักษณะมีทุกขลักษณะเป็นต้นนั้นเป็นวิสัย, แต่โยคาวจรผู้ใคร่จะกระทำอุทยัพพยญาณให้คม

[๑] ฉ. เสสญาเณสุปีติ.

และให้เฉียบแหลม พึงกระทำการพิจารณาลักษณะทั้ง ๓ นั่นเอง. ก็การพิจารณาลักษณะ ๓ นี้ เป็นเช่นกับบริกรรมของอุทยัพพยญาณนั้น. แม้ในญาณที่เหลือก็มีนัยนี้.

ภงฺคานุปสฺสนาญาณกถาวณฺณนา

๗๔๑. วหตีติ ปวตฺตติ. ญาณสฺส ติกฺขภาโว ภาวนาย ปคุณภาเวน. ปคุณา จ ภาวนา วิกฺเขปาภาวโต อารมฺมเณ อปฺปิตา วิย ปวตฺตตีติ ญาณสฺส ติกฺขภาเวน สงฺขารานํ ลหุอุปฏฺฐานตา ทสฺสิตา.

สงฺขาเรสุ ปน อุทยพฺพยวเสน ลหุํ ลหุํ อุปฏฺฐหนฺเตสุ อุทยทสฺสนญฺจ "อุปฺปาทวโต วินาโส"ติ ยาวเทว วยทสฺสนตฺถํ ตสฺส นิพฺพิทาวหตฺตาติ วเย เอวสฺส อาโภค-

พรรณนากถาว่าด้วยภังคานุปัสสนาญาณ

๗๔๑. บทว่า วหติ แปลว่า ย่อมจะเป็นไป. ภาวะที่ญาณเป็นธรรมชาติคมกล้าก็ด้วยภาวะที่ภาวนาคล่องแคล่ว. และภาวนาที่คล่องแคล่ว ย่อมเป็นไป ดุจแนบแน่นอยู่ในอารมณ์ เพราะไม่มีความฟุ้งซ่าน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงแสดงความที่สังขารทั้งหลายปรากฏเร็ว ด้วยภาวะที่ญาณคมกล้า.

อนึ่ง ครั้นสังขารทั้งหลายปรากฏอย่างรวดเร็ว ด้วยอำนาจความเกิดขึ้น และความดับไป และการเห็นความเกิดขึ้นว่า "สิ่งที่มีความเกิดขึ้น ก็มีความฉิบหายไป" ดังนี้

สมนุนาหาโร มนสิกาโร ปวตฺตติ, เตน อุปฺปาทาทึ มุญฺจิตฺวา วยเมวารพฺภ ญาณํ อุปฺปชฺชติ. เตน วุตฺตํ "อุปฺปาทํ วา"ติ อาทิ.

ก็เพียงเพื่อเห็นความเสื่อมไป เพราะนำมาซึ่งความหน่ายแก่โยคาวจรนั้น เพราะเหตุ-นั้น มนสิการอันประมวลความนึกคิดอยู่แต่ในความเสื่อมไป ย่อมจะเป็นไปแก่โยคาวจรนั้น ด้วยเหตุนั้น ญาณจึงเกิดขึ้นปรารภแต่ความเสื่อมไปอย่างเดียว ปล่อยความเกิดขึ้นเป็นต้นเสีย. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อุปฺปาทํ วา แปลว่า ญาณย่อมไม่ประสบซึ่งความเกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ อุปฺปาทนฺติ นิพฺพตฺติวิการํ. ฐิตินฺติ ฐิติปฺปตฺตํ, ชรนฺติ อตฺโถ. ปวตฺตนฺติ อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํ. นิมิตฺตนฺติ สงฺขารนิมิตฺตํ. ยํ สงฺขารานํ สมุทยาทิฆนวเสน, สกิจฺจปริจฺเฉทตาย จ สวิคฺคหานํ วิย อุปฏฺฐานํ, ตํ สงฺขารนิมิตฺตํ.

ในคำนั้น บทว่า อุปฺปาทํ ได้แก่ ความแปรไปแห่งความเกิดขึ้น. บทว่า ฐิตึ ได้แก่ ธรรมชาติที่ถึงความตั้งอยู่ อธิบายว่า ชรา. บทว่า ปวตฺตํ ได้แก่ ความเป็นไปแห่งสังขารที่กรรมกิเลสยึดครอง. บทว่า นิมิตฺตํ ได้แก่ สังขารนิมิต. ธรรมชาติใดปรากฏแก่สังขารทั้งหลาย เหมือนอย่างปรากฏแก่สิ่งที่มีร่างกาย ด้วยอำนาจความเป็นก้อนมีเหตุเกิดขึ้นเป็นต้น และด้วยความที่กำหนดโดยกิจของตน ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าสังขารนิมิต.

คุณสวัสดิ์ พุกพิบูลย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

เกจิ ปน "ปวตฺตํ นาม สงฺขารานํ อวิจฺเฉเทน ปวตฺตนํ อุปฺปาโทว, นิมิตฺตํ นาม อุปฺปนฺนานํ วิชฺชมานตา ฐานปรมฺปรา, ตสฺมา อุปฺปาทเมว คณฺหาติ เจ, ปวตฺตํ คณฺหาติ นาม. ฐิตึเยว คณฺหาติ เจ, นิมิตฺตํ คณฺหาติ นามา"ติ วทนฺติ, ตํ "อุปฺปาทํ วา"ติอาทิวจเนน วิรุชฺฌติ. น หิ อสติ เภเท วิกปฺโป ยุตฺโต. น สมฺปาปุณาติ อคฺคหณโต. กึ ปน สมฺปาปุณาตีติ อาห "ขย ฯเปฯ สนฺติฏฺฐตี"ติ.

ส่วนอาจารย์บางพวก ย่อมกล่าวว่า "ความเป็นไป คือความเกิดขึ้นโดยไม่ขาดสายแห่งสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า ปวัตตะ, ความมีอยู่ คือ ความต่อ ๆ กันแห่งที่ตั้งของธรรมที่เกิดขึ้นแล้วทั้งหลาย ชื่อว่านิมิต เพราะเหตุนั้น หากว่า ญาณถือเอาอุปปาทะ(ความเกิดขึ้น) อย่างเดียว ชื่อว่าย่อมถือเอาปวัตตะ (ความเป็นไป)ด้วย. หากถือเอาฐิติ (ความตั้งอยู่) อย่างเดียว ชื่อว่า ย่อมถือเอานิมิตด้วย" ดังนี้, คำนั้น ย่อมผิดจากคำเป็นต้นว่า "ญาณไม่ประสบซึ่งความเกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น. เพราะว่าเมื่อความแตกกันไม่มี ความวิกัป คือแยกกันจะถูกต้องก็หามิได้. ญาณ ชื่อว่าไม่ประสบ เพราะความไม่ถือเอา. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "สติ (คือความระลึกรู้) ตั้งแน่อยู่แต่ในความสิ้น ความเสื่อม ความแตก ความดับเท่านั้น" ดังนี้ เพื่อจะเลี่ยงเสียซึ่งคำถามว่า "ญาณไม่ประสบอะไร".

ตตฺถ นิโรธสทฺโท อนุปฺปาเทปิ ทิสฺสตีติ เภทสทฺเทน วิเสสิตํ, เภทสทฺโท วิเสสวาจโกปิ โหตีติ วยสทฺเทน วิเสสิตํ, โสปิ อนิโรธวาจโกปิ อตฺถีติ ขยสทฺเทน วิเสสิตํ, ขยวยเภทสงฺขาเต ขณิกนิโรเธติ อตฺโถ. สติ สนฺติฏฺฐตีติ สติสีเสน ญาณมาห. เอตสฺมึ ฐาเนติ อุปกฺกิเลสวินิมุตฺตสฺส อุทยพฺพยญาณสฺส ติกฺขสฺส ภาวาปตฺติยํ[๑] วุตฺตนเยน อุทยมฺปิ มุญฺจิตฺวา วยสฺเสว มนสิกรณกาเล[๒]

ในคำนั้น ศัพท์ว่า นิโรธ (ความดับ) ย่อมปรากฏ แม้ในความหมายว่า ความไม่เกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงทำให้ต่างไว้ด้วยศัพท์ว่าเภท (ความแตก), ศัพท์ว่า เภท (ความแตก) เป็นคำบอกถึงวิเสส (ความต่าง) ก็มี เพราะเหตุนั้น ท่านจึงทำให้ต่างไว้ด้วยศัพท์ว่า วย (ความเสื่อม), แม้ศัพท์ว่า วย นั้น แม้เป็นคำบอกถึงความหมายว่า ไม่ดับ ก็มี เพราะเหตุนั้น ท่านจึงทำให้ต่างไว้ ด้วยศัพท์ว่า ขย (ความสิ้นไป) ความว่า ในความสิ้นไปชั่วขณะ กล่าวคือ ความสิ้น ความเสื่อม ความแตก ความดับ. คำว่า สติตั้งแน่อยู่ ท่านอาจารย์กล่าวถึงญาณ ด้วยศัพท์อันเป็นประธานคือสติ. คำว่า ในฐานะนี้ คือในกาลที่อุทยัพพยญาณที่พ้นจากอุปกิเลส ปล่อยแม้ความเกิดขึ้น โดยนัยดังที่กล่าวมาเสีย แล้วมนสิการแต่ความเสื่อมไปอย่างเดียว ในเพราะถึงภาวะที่คมกล้า.

---

๑ ฉ. ติกฺขภาวาปตฺติยํ.

๒ มนสิการกาเล.

อารมฺมณปฏิสงฺขาติ รูปเวทนาทิ-อารมฺมณํ ขยวยวเสเนว ปฏิสงฺขาย. ยการโลเปน หิ นิทฺเทโส "สยํ อภิญฺญา"ติ[๑]-อาทีสุ วิย. ยถาวุตฺตสฺส วา อารมฺมณสฺส ขยวยเภทวเสน ปฏิสงฺขา อารมฺมณปฏิสงฺขา. ภงฺคานุปสฺสเนติ โย ตทารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส ภงฺโค, ตสฺสานุปสฺสเน. ปญฺญาติ ปการโต ชานนา. ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ อิทาเนว สํวณฺณียติ.

บทว่า อารมฺมณปฏิสงฺขา ความว่า พิจารณาอารมณ์ มีรูปและเวทนาเป็นต้น ด้วยอำนาจความสิ้นไป และความเสื่อมไป นั่นเอง. ก็ท่านแสดงไว้ด้วยการลบ ย อักษร เหมือนในคำว่า "สยํ อภิญฺญา" เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง พิจารณาอารมณ์ตามที่กล่าวแล้ว ด้วยอำนาจความสิ้นไป ความเสื่อมไป และความแตกไป ชื่อว่า อารมฺมณปฏิสงฺขา แปลว่า พิจารณาอารมณ์. บทว่า ภงฺคา-นุปสฺสเน ความว่า ความแตกดับแห่งจิต อันมีรูปและเวทนาเป็นต้นเป็นอารมณ์ใด ในการตามเห็นแต่ความแตกดับนั้น. ความรู้โดยประการ ชื่อว่าปัญญา. ก็คำใดพึงกล่าวในที่นี้ คำนั้น กำลังสังวรรณนาอยู่ ณ บัดนี้นั่นเอง.

๗๔๒. ยงฺกิญฺจิ อารมฺมณนฺติ รูปํ ยาว ชรามรณนฺติ วิปสฺสิตพฺพภาเวน คหิตํ สพฺพํ สงฺขารคตมาห. ปฏิสงฺขานํ นาม

๗๔๒. ท่านอาจารย์กล่าวถึง สังขารทั้งปวง ที่ถือเอาโดยภาวะที่จะพึงเห็นแจ้ง ว่า รูปจนถึงชรามรณะ ว่า ซึ่งอารมณ์

---

[๑] ที. สี. ๙/๑๖, ๒๒๒.

ชานนํ, ตญฺจ ภงฺคานุปสฺสนาย อธิปฺเปตตฺตา ภงฺคโต ทสฺสนเมวาติ อาห "ชานิตฺวา ขยโต วยโต ทิสฺวาติ อตฺโถ"ติ. ตสฺส ญาณสฺสาติ สมฺพนฺโธ.

อย่างใดอย่างหนึ่ง. การรู้ ชื่อว่า การพิจารณา, และการรู้นั้น ก็คือ การเห็นโดยความแตกดับนั่นเอง เพราะท่านประสงค์เอาภังคานุปัสสนา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความว่ารู้แล้ว คือเห็นแล้วโดยความสิ้น โดยความเสื่อม" ดังนี้. เชื่อมความบาลีว่า ตสฺส ญาณสฺส แห่งความรู้นั้น.

รูปารมฺมณเมว รูปารมฺมณตา ยถา "เทโว เอว เทวตา"ติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตุํ "รูปารมฺมณํ จิตฺตนฺ"ติ วุตฺตํ. รูปารมฺมณตาติ วา ภุมฺมตฺเถ ปจฺจตฺตวจนนฺติ ทสฺเสนฺโต "อถวา รูปารมฺมณภาเว"ติ อาห. อปเรน จิตฺเตน ภงฺคํ อนุปสฺสตีติ วิปสฺสนาวิสยํ ภงฺคานุปสฺสนมาห.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "รูปารมฺมณํ จิตฺตํ" ดังนี้ เพื่อจะแสดงเนื้อความนี้ว่า รูปารมฺมณํ นั่นเอง เป็น รูปารมฺมณตา เหมือนอย่างคำว่า "เทโว นั่นเอง เป็น เทวตา". ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่าอีกอย่างหนึ่ง บทว่า รูปารมฺมณตา เป็นปฐมาวิภัตติ ลงในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ จึงกล่าวว่า "อถวา รูปารมฺมณภาเว". ท่านอาจารย์กล่าวถึง ภังคานุปัสสนา อันมีวิปัสสนาเป็นวิสัยว่า ภิกษุย่อมตามเห็นความแตกดับ ด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง.

เอวํ หิ ภงฺคานุปสฺสนา ปคุณา โหติ, อารมฺมณญฺจสฺส วิภูตตรํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ. ญาตนฺติ อารมฺมณมาห อนุปสฺสนาวเสน ญาตตฺตา. ญาณนฺติ อนุปสฺสนาญาณํ. อุโภปิ วิปสฺสตีติ ตทุภยมฺปิ ขยโต วยโต วิปสฺสตีติ.

ก็ภังคานุปัสสนา ย่อมเป็นธรรมชาติ คล่องแคล่ว ด้วยอาการอย่างนี้ และอารมณ์ ก็ย่อมเป็นธรรมชาติชัดแจ้งยิ่ง ปรากฏแก่โยคาวจรนั้น. ท่านอาจารย์กล่าวถึงอารมณ์ว่า สิ่งที่ถูกรู้ เพราะความเป็นสิ่งที่ถูกรู้ด้วยอำนาจแห่งการตามเห็น. กล่าวถึงอนุปัสสนาญาณว่า ตัวรู้. คำว่า ย่อมเห็นแจ้งทั้ง ๒ อย่าง คือ ย่อมเห็นแจ้งทั้งสิ่งที่ถูกรู้ และตัวรู้ทั้งสองนั้น โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป แล.

อยํ เหตฺถ สงฺเขปตฺโถ : รูปสฺส ยาว ชรามรณสฺส ขยโต วยโต ทสฺสนํ อารมฺมณปฏิสงฺขาตํ, ทสฺสนกญาณสฺส ขยโต วยโต ทสฺสนํ อารมฺมณปฏิสงฺขาย ภงฺคสฺส อนุปสฺสนนฺติ อุภยตฺถ ปญฺญา. ปุริมํ วา ตพฺภาเวน อภาวโต ปจฺฉิมายํ ปกฺขิปิตฺวา ปจฺฉิมา เอว วา[๑] ปญฺญา วิปสฺสเน ญาณนฺติ.

ก็ความย่อในที่นี้มีดังนี้ : ปัญญาในที่สองแห่ง คือ การเห็นรูปโดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป จนถึงชราและมรณะ ชื่อว่าการพิจารณาอารมณ์, การเห็นญาณตัวที่เห็นโดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป ชื่อว่าการพิจารณาอารมณ์เห็นความแตกดับ. อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาข้อหลังเท่านั้นเป็นวิปัสสนาญาณ เพราะเพิ่มปัญญาข้อแรกเข้าในปัญญา

[๑] ฉ. วาสทฺโท น ทิสฺสติ.

ข้อหลัง เพราะเมื่อปัญญาข้อแรกนั้นไม่มี ปัญญาข้อหลังก็ไม่มี ฉะนี้แล.

เอตฺถาติ "ตสฺส จิตฺตสฺส ฯเปฯ ภงฺคํ อนุปสฺสตี"ติ เอตฺถ. อเนเกหิ อาการเรหีติ อนิจฺจโต อนุปสฺสนาทีหิ อเนเกหิ อาการเรหิ. อนุ-สทฺโท "ภิยฺโย"ติ เอตสฺมึ อตฺเถติ อาห "ปุนปฺปุนํ ปสฺสตี"ติ.

บทว่า เอตฺถ ความว่า ในคำนี้ว่า "ย่อมตามเห็นความแตกดับ ฯลฯ ของจิตนั้น". คำว่า ด้วยอาการหลายอย่าง คือ ด้วยอาการหลายอย่าง มีการตามเห็น โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น. อนุ ศัพท์ ย่อมเป็นไปในอรรถนี้ว่า "ภิยฺโย" โดยยิ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ปุนปฺปุนํ ปสฺสติ" เห็นเนือง ๆ.

อิธ สงฺขตธมฺโม นาม ชาติชรา-มรณปกติโก, ตสฺส ชาติ อาทิโกฏิ, ชรา มชฺฌิมโกฏิ, มรณํ โอสานโกฏิ. ตตฺถ กิญฺจาปิ อุปฺปาทาทิติวิธมฺปิ สงฺขตลกฺขณตาย อนิจฺจลกฺขณํ, ตถาปิ ชาติชราสุ ทิฏฺฐาสุ น ตถา อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ ยถา วยกฺขเณติ อาห "ภงฺโค นาม อนิจฺจตาย ปรมา โกฏี"ติ, อุตฺตมา โกฏิ ปริโยสานโกฏีติ อตฺโถ.

ชื่อว่าสังขตธรรม ในที่นี้ มีความเกิด ความแก่ และความตายเป็นปรกติ, สังขตธรรมนั้น มีความเกิด เป็นเงื่อนต้น ความแก่ เป็นเงื่อนกลาง ความตาย เป็นเงื่อนสุด. ในข้อนั้น สิ่งทั้ง ๓ ประการ มีความเกิดขึ้นเป็นต้น ชื่อว่า อนิจจลักษณะ เพราะความเป็นลักษณะ ของสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ก็จริงอยู่ แม้ถึงอย่างนั้น เมื่อได้เห็นความเกิดและความแก่แล้ว อนิจจ-

ลักษณะ ก็ยังหาเป็นธรรมชาติปรากฏชัดแจ้งเหมือนอย่างในขณะเสื่อมไม่ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่า ความแตกดับ ย่อมเป็นเงื่อนปลายสุดแห่งอนิจจตา", ความว่า เป็นเงื่อนสูงสุด คือเป็นเงื่อนสุดท้าย.

ยถา หิ ชราธมฺมํ, มรณธมฺมเมว จ ชายตีติ ชาติ อนิจฺจตาย อาทิ โกฏิ, ตถา ชาติธมฺมํ, มรณธมฺมเมว จ ชีรตีติ ชรา มชฺฌิมา โกฏิ, ชาติธมฺมํ, ชราธมฺมเมว จ ภิชฺชตีติ ภงฺโค ปรมา โกฏีติ.

เหมือนอย่างว่า สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดาและมีความตายเป็นธรรมดานั่นแหละ ย่อมเกิด เพราะเหตุนั้น ชาติ จึงเป็นเงื่อนต้นของอนิจจตา ฉันใด สิ่งที่มีความเกิด เป็นธรรมดา และมีความตายเป็นธรรมดานั่นแหละ ย่อมแก่ไป เพราะเหตุนั้น ความแก่จึงเป็นเงื่อนกลาง สิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดา และมีความแก่เป็นธรรมดานั่น-แหละ ย่อมแตกดับไป เพราะเหตุนั้น ความแตกดับ จึงเป็นเงื่อนปลายสุด ก็เหมือนฉันนั้นแล.

อนิจฺจโต อนุปสฺสตีติ น กลาปโต สมฺมสนฺโต วิย "อนิจฺจํ ขยฏฺเฐนา"ติ[๑] อนุมานวเสน, นาปิ อารทฺธวิปสฺสโก วิย อุทยคฺคหณปุพฺพกวยทสฺสนวเสน, อถ โข อุทยพฺพยญาณานุภาเวน ปจฺจกฺขโต อุปฏฺฐิเตสุ อุทยพฺพเยสุ วุตฺตนเยน อุทยํ มุญฺจิตฺวา ภงฺคทสฺสนวเสเนว อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, เอวํ อนุปสฺสโต ปนสฺส นิจฺจคฺคาหสฺส เลโสปิ[๒] นตฺถีติ อาห "โน นิจฺจโต"ติ. ตถาเหส นิจฺจสญฺญํ ปชหตีติ วุจฺจติ.

คำว่า ย่อมตามเห็นโดยความไม่เที่ยง ความว่า มิใช่ตามเห็น ด้วยอำนาจการอนุมาน (คาดคะเน) ว่า "ชื่อว่าไม่เที่ยง ด้วยอรรถว่าสิ้นไป" เหมือนอย่างพิจารณาโดยกลาป ทั้งมิใช่ตามเห็น ด้วยอำนาจการเห็นความเสื่อม อันมีการถือเอาความเกิดขึ้นเป็นเบื้องต้น เหมือนอย่างพระโยคาวจรผู้เริ่มทำวิปัสสนา โดยที่แท้ ย่อมตามเห็นโดยความไม่เที่ยง ด้วยอำนาจการเห็นความแตกดับอย่างเดียว ปล่อยความเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้ว ในความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปที่ปรากฏแล้วโดยประจักษ์ ด้วยอานุภาพแห่งอุทยัพพยญาณ, ก็เมื่อโยคาวจรนั้น ตามเห็นอยู่อย่างนี้ ความยึดถือว่าเที่ยง ย่อมไม่มีแม้แต่น้อยเลย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โน นิจฺจโต" โดยความไม่เที่ยง. จริง

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๗๗ (ภูมิพโลภิกขุ ๑/๘๑).
[๒] ฉ. เลโสปิ.

อย่างนั้น โยคาวจรนี้ ท่านเรียกว่า ย่อมละนิจจสัญญา.

เอตฺถ จ "อนิจฺจโต เอว อนุปสฺสตี"ติ เอว-กาโร ลุตฺตนิทฺทิฏฺโฐติ เตน นิวตฺติต-มตฺถํ ทสฺเสตุํ "โน นิจฺจโต"ติ วุตฺตํ. น เจตฺถ ทุกฺขโต อนุปสฺสนาทินิวตฺตนมา-สงฺกิตพฺพํ ปฏิโยคีนิวตฺตนปรตฺตา, เอว-การสฺส อุปริ เทสนารุฬฺหตฺตา จ ตาสํ. ทุกฺขโต อนุปสฺสตีติอาทีสุปิ เอเสว นโย.

ก็ในที่นี้ เอว-อักษร ว่า "อนิจฺจโต เอว อนุปสฺสติ" แสดงว่าถูกลบไป เพราะเหตุนั้น เพื่อจะแสดงเนื้อความที่ห้ามไว้ ด้วย เอว อักษรนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โน นิจฺจโต" ไม่ใช่โดยความเที่ยง. ก็ในที่นี้ บัณฑิตไม่ต้องสงสัยการห้าม การตามเห็นโดยความเป็นทุกข์เป็นต้น เพราะมีการห้ามที่มีการประกอบเฉพาะไว้ เป็นเบื้องหน้า และเพราะความตามเห็นเหล่านั้น ได้ยกเอา เอว อักษร ขึ้นสู่เทศนาไว้ข้างหน้า. แม้ในคำทั้งหลายว่า ทุกฺขโต อนุปสฺสติ เป็นต้น ก็มีนัยนี้.

อนิจฺจโต ตาว อนุปสฺสนา ภงฺคานุปสฺสกสฺส ยุตฺตา "ภงฺโค นาม อนิจฺจตาย ปรมา โกฏี"ติ, ทุกฺขาทิโต ปน กถนฺติ อาห "อนิจฺจสฺส ทุกฺขตฺตา"ติอาทิ. เอเตน ยํ อนิจฺจํ, ตํ เอกนฺตโต ทุกฺขํ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เพราะสิ่งที่ไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะเลี่ยงเสียซึ่งคำถามว่า การตามเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง สมควรแก่โยคาวจรผู้เป็นภังคานุปัสสกก่อนว่า "อันความแตกดับ

อนตฺตา, ตโต ปน[๑] อภินนฺทนิยาทิรูปํ. ตสฺมา อุปริ นิพฺพตฺเตตพฺพโต ญาณ-ปริกมฺมตฺถญฺจ อิตราสมฺปิ ฉนฺนํ อนุปสฺสนานํ วเสน อนุปสฺสตีติ ทสฺเสติ.

ย่อมเป็นปลายสุดแห่งอนิจจตา" ดังนี้ ก็การตามเห็นโดยความเป็นทุกข์เป็นต้น จะสมควรอย่างไร. ด้วยเหตุนี้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์เป็นอนัตตา โดยส่วนเดียว, และเพราะเหตุนั้นแหละ จึงเป็นสิ่งที่ไม่น่านิยมยินดีเป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ท่าน-อาจารย์จึงแสดงว่า โยคาวจรย่อมตามเห็นด้วยอำนาจอนุปัสสนาทั้ง ๖ แม้นอกนี้ เพื่อจะบริกรรมญาณ เพราะจะต้องทำให้บังเกิดต่อไป.

เกจิ ปเนตฺถ "อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, โน นิจฺจโตติอาทินา วิสุํ ทสฺสนกิจฺจํ นตฺถิ, ภงฺคทสฺสเนเนว สพฺพํ ทิฏฺฐํ โหตี"ติ วทนฺติ, ตํ ภงฺคานุปสฺสนาย มตฺถกปฺปตฺติยํ ยุตฺตํ, ตโต ปน ปุพฺพภาเค อเนกาการโวการา อนุปสฺสนา อิจฺฉิตพฺพาว. อญฺญถา "อนิจฺจโต อนุปสฺสตี"ติอาทิกา[๒] ปาฬิ, "อเนเกหิ

ก็ในอธิการนี้ อาจารย์บางพวก ย่อมกล่าวว่า ด้วยคำเป็นต้นว่า "ย่อมตามเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่โดยความเที่ยง ดังนี้ ไม่มีกิจ ด้วยการเห็นเป็นแผนกหนึ่ง, ด้วยการเห็นการแตกดับเท่านั้น ย่อมเป็นอันเห็นทุกอย่าง" ดังนี้ คำของอาจารย์บางพวกนั้น ถูกต้องในการถึงระดับยอดแห่ง

---

[๑] ฉ. จน.
[๒] ขุ. ป. ๓๑/๘๓. (ภูมิพโลภิกขุ ๑/๘๗).

อากาเรหิ ปุนปฺปุนํ ปสฺสตี''ติ อาคตา ตสฺสา อฏฺฐกถา จ วิโรธิตา สิยา. ตเทว อนิจฺจโต ทิฏฺฐเมว สพฺพํ สงฺขารคตํ.[๑]

ภังคานุปัสสนา, แต่ในตอนต้นจากนั้น จำปรารถนาการตามเห็น ซึ่งมีความระคนด้วยอาการเป็นอันมาก. เมื่อถือเอาความโดยประการอื่น พระบาลีเป็นต้นว่า "ย่อมตามเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง" และอรรถกถาแห่งพระบาลีนั้น ซึ่งมาแล้วว่า "ย่อมเห็นบ่อย ๆ โดยอาการมิใช่น้อย" ดังนี้ ก็จะพึงผิดไป. สังขารทั้งปวงโยคาวจรเห็นแล้ว โดยความเป็นของไม่เที่ยงนั้นนั่นเอง.

น ตํ อภินนฺทิตพฺพนฺติ ตํ สงฺขารคตํ ตณฺหาทิฏฺฐาภินนฺทนวเสน "เอตํ มม, เอโส เม อตฺตา''ติ น อภินนฺทิตพฺพํ. น ตตฺถ รชฺชิตพฺพนฺติ ตตฺถ สงฺขารคเต รชนวเสน[๒] น ปวตฺติตพฺพํ, กามราโค, ภวราโค วา น ปวตฺเตตพฺโพติ อตฺโถ. ราคํ นิโรเธตีติ ราคํ วิกฺขมฺภนนิโรธํ ปาเปติ, วิกฺขมฺเภตีติ อตฺโถ.

คำว่า สิ่งนั้นไม่พึงนิยมยินดี ความว่า สิ่งนั้นได้แก่สังขาร ไม่พึงนิยมยินดีว่า "นั่นของเรา, นั่น อัตตา ของเรา" ดังนี้ ด้วยอำนาจความนิยมยินดี คือ ตัณหาและทิฐิ. คำว่า ไม่พึงกำหนัดในสิ่งนั้น ความว่า ไม่พึงเป็นไปด้วยอำนาจความกำหนัด อธิบายว่า ไม่พึงยังกามราคะ หรือภวราคะ ให้เป็นไปในสิ่งนั้น คือ ในสังขาร. คำว่า ยัง

---

[๑] ฉ. สพฺพสงฺขารคตํ.
[๒] ฉ. รญฺชนวเสน.

ราคะให้ดับ คือ ยังราคะให้ถึงความดับ คือข่มไว้ อธิบายว่า ข่มราคะไว้.

เตนาห "โลกิเกเนว ตาว ญาเณนา"ติ. สติ จ วิกฺขมฺภเน กถํ สมุทโยติ อาห "โน สมุเทติ, สมุทยํ น กโรตี"ติ.

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยญาณอันเป็นโลกิยะนั่นแลก่อน". ท่านอาจารย์กล่าวว่า "มิใช่ให้เกิดขึ้น คือ ไม่ทำให้เป็นสมุทัยขึ้น" ดังนี้ เพื่อเลี่ยงคำถามว่า ก็เมื่อมีการข่มไว้ จะเกิดขึ้นได้อย่างไร.

เอวํ วิรตฺโตติ เอวํ ภงฺคานุปสฺสนานุสาเรน วิรตฺโต. ยถา ทิฏฺฐํ สมฺปติ อุปฏฺฐิตํ สงฺขารคตํ นิโรเธตีติ[๑] นิโรธํ มนสิ กโรติ, อทิฏฺฐมฺปิ อตีตานาคตํ อนฺวยญาณวเสน ยถา อิทํ เอตรหิ, เอวํ อิตเรปีติ อนุมินนฺโต นิโรเธติ มนสิกตสฺสาปิ นิโรธํ กโรติ. โน สมุเทตีติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย, โน สมุทยํ มนสิ กโรตีติ อตฺโถ.

คำว่า เธอเป็นผู้คลายกำหนัดอย่างนั้น คือ เป็นผู้คลายกำหนัดอย่างนั้น ได้แก่ ตามแนวแห่งภังคานุปัสสนา. เธอยังสังขารที่เห็นแล้ว คือที่ปรากฏในบัดนี้ให้ดับ คือ มนสิการ แต่ความดับ ฉันใด ก็ยังสังขารแม้ที่ไม่ได้เห็น คือที่เป็นอดีต และอนาคต ให้ดับ ด้วยอำนาจอันวยญาณ, เมื่ออนุมานว่า สังขาร แม้นอกนี้ก็ดับไป เหมือนสังขารในปัจจุบัน ดังนี้ คือ ย่อมกระทำ ความดับ แม้แห่งสังขารที่ได้มนสิการแล้ว. แม้ในคำ

---

๑ ฉ. อิติ สทฺโท น ทิสฺสติ.

ว่า มิใช่ให้เกิดขึ้น นี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน อธิบายว่า ไม่มนสิการความเกิดขึ้น.

เอวํ ปฏิปนฺโนติ เอวํ วุตฺตปฺปกาเรน อนิจฺจานุปสฺสนาทิวเสน ปฏิปนฺโน. สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลสานํ ปริจฺจชนโตติ ขนฺเธหิ, อภิสงฺขาเรหิ จ สห กิเลสานํ ปชหนโต. กิเลเส หิ ปชหนฺโต ตํนิมิตฺตกํ กมฺมํ, ตโต นิพฺพตฺตนเก ขนฺเธ จ ปชหติ นาม.

คำว่า เธอปฏิบัติได้อย่างนั้นแล้ว ความว่า ปฏิบัติได้อย่างนั้น คือ ด้วยอำนาจอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น โดยประการที่ได้กล่าวแล้ว. หลายบทว่า สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลสานํ ปริจฺจชนโต แปลว่า เพราะสละกิเลสทั้งหลาย พร้อมทั้งขันธ์และอภิสังขาร. ก็เมื่อละกิเลสทั้งหลายได้ ชื่อว่า ย่อมละกรรมอันมีกิเลสนั้นเป็นเหตุ และขันธ์ทั้งหลายอันบังเกิดแต่กรรมนั้น.

สงฺขตโทสทสฺสเนนาติ สงฺขตธมฺเมสุ อนิจฺจทุกฺขตาทิอาทีนวทสฺสเนน. ตพฺพิปรีเตติ นิจฺจสุขาทิสภาเว. ตนฺนินฺนตายาติ ตทธิมุตฺตตาย. ปฏินิสฺสคฺคสทฺโท ปริจฺจาคฏฺโฐ, ปกฺขนฺทนฏฺโฐ[๑] จาติ ปฏินิสฺสคฺคสฺส ทุวิธตา วุตฺตา. ตตฺถ ปกฺขนฺทนํ อธิมุจฺจนํ.

คำว่า ด้วยการเห็นโทษในสังขตธรรม ได้แก่ ด้วยการเห็นโทษ มีความเป็นของไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ ในสังขตธรรมทั้งหลาย. คำว่า อันตรงกันข้ามกับสังขตธรรมนั้น คือ มีสภาพเที่ยง และเป็นสุขเป็นต้น. บทว่า ตนฺนินฺนตาย แปลว่า โดยกิริยาที่น้อมไปในนิพพานนั้น. ท่านอาจารย์กล่าวความที่

[๑] ฉ. ปริจฺจาคตฺโถ, ปกฺขนฺทนตฺโถ.

ปฏินิสฺสคฺค มีอรรถ ๒ อย่างว่า ปฏินิสฺสคฺค ศัพท์มีอรรถว่า ปริจฺจาค แปลว่า สละ และมีอรรถว่า ปกฺขนฺทน แปลว่า แล่นไป. ในอรรถ ๒ อย่างนั้น ปกฺขนฺทน ก็คือการน้อมไป.

ยถาวุตฺเตนาติ ตทงฺคาทิปฺปหานปฺปกาเรน, ตนฺนินฺนตปฺปกาเรน.[๑] นิพฺพตฺตนวเสนาติ อุปฺปาทนวเสน. นิพฺพตฺเตนฺโต หิ กิเลเส อาทิยตีติ เต อนิพฺพตฺเตนฺโต กิเลเส น อาทิยติ นาม. อโทสทสฺสิตาวเสนาติ โทสานํ อทสฺสาวิภาเวน. สงฺขตารมฺมณํ อาทิยตีติ โยชนา. อนาทีนวทสฺสิตาย หิ สงฺขาเร อาทิยตีติ อาทีนวทสฺสิตาย เต น อาทิยติ น คณฺหาติ.

บทว่า ยถาวุตฺเตน ความว่า มีประการแห่งปหาน มีตทังคปหานเป็นต้น และมีประการที่น้อมไปในนิพพานนั้น. คำว่า นิพฺพตฺตนวเสน แปลว่า ด้วยอำนาจทำให้มันเกิดขึ้น. ก็บุคคลเมื่อทำกิเลสให้เกิดขึ้น ย่อมยึดเอากิเลสทั้งหลายไว้ เพราะเหตุนั้น เมื่อไม่ทำกิเลสเหล่านั้นให้เกิดขึ้น จึงชื่อว่า ไม่ยึดเอากิเลสทั้งหลายไว้. บทว่า อโทสทสฺสิตาวเสน แปลว่า โดยความที่ไม่เห็นโทษ. มีคำประกอบว่า ย่อมยึดเอาอารมณ์ที่เป็นสังขตธรรมไว้. ก็บุคคลย่อมยึดเอาสังขารทั้งหลายไว้โดยความที่เป็นผู้เห็นโทษ เพราะเหตุนั้น ภิกษุจึงไม่ยึดเอา คือไม่ถือ

---

๑ ม. ตนฺนินฺนปฺปกาเรน จ.

เอาสังขารเหล่านั้น โดยความที่เป็นผู้ไม่เห็นโทษ.

๗๔๓. อสฺสาติ โยคิโน. เตหิ ญาเณหีติ อนิจฺจานุปสฺสนาทิญาเณหิ. ตนฺติ ปหานํ. นิจฺจสญฺญนฺติ นิจฺจคฺคาหํ, สญฺญาสีเสน นิทฺเทโส. สุขสญฺญํ อตฺตสญฺญนฺติ. เอตฺถาปิ เอเสว นโย. สปฺปีติกํ ตณฺหนฺติ สอุพฺพิลาวิตํ[๑] อภิปฏฺฐนํ.

๗๔๓. บทว่า อสฺส โยค โยคิโน แปลว่า แก่โยคีนั้น. คำว่า ด้วยญาณเหล่านั้น คือ ด้วยญาณ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น. บทว่า ตํ โยค ปหานํ แปลว่า การละนั้น. คำว่า นิจจสัญญา ได้แก่ความยึดมั่น, ท่านนิเทศไว้ด้วยยกเอาสัญญาเป็นประธาน. แม้ในคำว่า สุขสัญญา อัตตสัญญา นี้ ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า ตัณหาอันเป็นไปกับด้วยปีติ ได้แก่ ความปรารถนายิ่งพร้อมทั้งความตื่นเต้น.

๗๔๔. "วตฺถุสงฺกมนา"ติ เอตฺถ วิปสฺสนาย ปวตฺติฏฺฐานภาวโต รูปาทิอารมฺมณํ "วตฺถุนฺ"ติ อธิปฺเปตนฺติ ทสฺเสนฺโต "รูปสฺสา"ติอาทิมาห. ตตฺถ สงฺกมนาติ วิปสฺสนาภาวสามญฺญโต เอกตฺตนเยน วุตฺตํ, อญฺญถา อญฺญเทว

๗๔๔. ท่านอาจารย์ เมื่อแสดงว่า ในบทว่า "วตฺถุสงฺกมนา" เลื่อนวัตถุ นี้ อารมณ์มีรูปเป็นต้น ท่านประสงค์เอาว่า "วัตถุ" เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปของวิปัสสนา. จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "แห่งรูป" ดังนี้. ในคำนั้น บทว่า สงฺกมนา

---

[๑] ฉ. สอุปฺปิลาวิตํ.

รูปภงฺควิสยํ ญาณํ, อญฺญเทว ตทารมฺมณจิตฺตภงฺควิสยนฺติ กุโต สงฺกมนา. สญฺญาวิวฏฺฏนายปิ[1] เอเสว นโย.

การเลื่อน ท่านกล่าวไว้โดยนัยอย่างเดียว เพราะความเป็นวิปัสสนาเสมอกัน, เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น ญาณอันมีความดับแห่งรูปเป็นวิสัย ก็เป็นอย่างหนึ่ง ญาณอันมีความดับแห่งจิต อันมีอารมณ์นั้นเป็นวิสัย ก็เป็นอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนั้น การเลื่อนจะมีมาแต่ไหน. แม้ในสัญญาวิวัฏฏนา คือ การเปลี่ยนสัญญา ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

สญฺญายาติ[2] อุทยวยทสฺสนวเสน ปวตฺตมานาย วิปสฺสนาสญฺญาย[3] วยสฺเสว คหณวเสน อุทยโต วินิวฏฺฏนา. เตนาห "อุทยํ ปหาย วเย สนฺติฏฺฐนา"ติ. "อนนฺตรเมว อาวชฺชนสมตฺถตา"ติ อิมินา ภงฺคานุปสฺสนาย ปคุณพลวภาวมาห.

คำว่า สัญญา ได้แก่ สัญญาในวิปัสสนาซึ่งเป็นไป ด้วยอำนาจการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป. การเปลี่ยนจากความเกิดขึ้น ก็ด้วยอำนาจความยึดเอาแต่ความเสื่อมไปอย่างเดียว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า คือ "การพิจารณาที่ละข้างความเกิดขึ้นเสีย ตั้งแน่อยู่แต่ในข้างความเสื่อม" ดังนี้. ด้วยคำว่า "ความสามารถในการนึกหน่วง (อารมณ์) ไม่ขาด

---

[1] ฉ. ปญฺญาวิวฏฺฏนายปิ. [2] ฉ. ปญฺญายาติ.
[3] ฉ. วิปสฺสนาปญฺญาย.

ระยะ" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงความที่ภังคานุปัสสนา เป็นธรรมชาติคล่องแคล่วมีกำลัง.

๗๔๕. อุโภติ ทิฏฺฐาทิฏฺฐภาเวน เทฺวปิ อารมฺมณานิ. เอกววฏฺฐนาติ ขณภงฺครตาย สมานาติ ววฏฺฐาปนา.

๗๔๕. บทว่า อุโภ แปลว่า อารมณ์ทั้ง ๒ ส่วน โดยความเป็นอารมณ์ที่เห็นแล้วและที่ไม่ได้เห็น. บทว่า เอกววฏฺฐนา การพิจารณาที่กำหนดว่า มีสภาพเป็นอันเดียวกัน คือ การพิจารณาที่กำหนดอารมณ์ว่าเสมอกันโดยความเป็นสภาพมีความแตกดับไปทุกขณะ.

สํวิชฺชมานมฺหีติ ปจฺจกฺขโต อุปลพฺภมาเน ปจฺจุปฺปนฺเน. วิสุทฺธทสฺสโนติ ภงฺคทสฺสนสฺส ปริพนฺธวิธมเนน วิสุทฺธญาโณ, สุวิสุทฺธภงฺคทสฺสโนติ อตฺโถ. ตทนฺวยํ เนตีติ ตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนสงฺขารภงฺคทสฺสิโน ญาณสฺส อนฺวยํ อนุคตภูตํ ญาณํ ปวตฺเตติ. กตฺถ ปน ปวตฺเตตีติ อาห "อตีตานาคเต"ติ อตีเต, อนาคเต จ สงฺขารคเต. สพฺเพปีติอาทิ ตสฺส ปวตฺตนาการทสฺสนํ.

คำว่า ในสังขารอันมีอยู่ คือ ในสังขารที่เป็นปัจจุบัน ที่ได้อยู่โดยประจักษ์. คำว่า ผู้มีความเห็นหมดจดแล้ว คือ ผู้มีญาณอันบริสุทธิ์ อธิบายว่า ผู้มีความเห็นความแตกดับอันบริสุทธิ์ดี ด้วยการกำจัดเสียได้ซึ่งการกางกั้นความเห็นความแตกดับ. คำว่า นำความเห็น ตามแบบความเห็นอันนั้นไป ความว่า ยังญาณตามแบบ คือไปตามญาณนั้นที่เห็นความแตกดับแห่งสังขารปัจจุบัน ให้เป็นไป. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ในสังขารที่

เป็นอดีตและอนาคต" ดังนี้ เพื่อจะเลี่ยงคำถามว่า ก็ให้เป็นไปในที่ไหนเล่า, บทว่า "อตีตานาคเต" แปลว่า ในสังขารที่เป็นอดีตและอนาคต. คำว่า สังขารทั้งปวง เป็นต้น เป็นคำแสดงอาการที่จะยังญาณให้เป็นไปของโยคาวจรนั้น.

ภงฺคสงฺขาเต นิโรเธ, น นิพฺพานสงฺขาเตติ อธิปฺปาโย. เอสาติ ยา อารมฺมณนฺวเยน อุโภ ทิฏฺฐาทิฏฺเฐ ขณภงฺคุรตาย เอกภาเวน ววฏฺฐาปนา, เอสา วยลกฺขเณ วิปริณามลกฺขเณ วิปสฺสนา ภงฺคานุปสฺสนาติ อตฺโถ.

ในความดับ กล่าวคือความแตกดับ อธิบายว่า ไม่ใช่กล่าวคือนิพพาน. คำว่า นั่น ความว่า การพิจารณากำหนดสังขารทั้ง ๒ ที่ได้เห็นและไม่ได้เห็น โดยคล้อยตามอารมณ์ ด้วยความเป็นสภาพเดียวกัน เพราะมีความแตกดับไปทุกขณะอันใด นั่น เป็นการเห็นแจ้งลักษณะเสื่อมไป ลักษณะแปรปรวนไป ชื่อว่าภังคานุปัสสนา.

๗๔๖. อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขาติอาทิ ภงฺคานุปสฺสนาย ทุปฺปฏิวิชฺฌตฺตา วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส ทฬฺหีกรณํ. ตยิทํ ภงฺคทสฺสนํ สงฺขารานํ อวสวตฺตนาวโพธเนน อนตฺตลกฺขณปฏิเวธายาติ ตํ ทสฺเสนฺโต

๗๔๖. คำว่า อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขา พิจารณาอารมณ์เป็นต้น เป็นคำทำเนื้อความที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละให้มั่น เพราะภังคานุปัสสนาเป็นเรื่องที่แทงตลอดได้ยาก. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงภังคานุปัสสนานั้นว่า

"สุญฺโต จ อุปฏฺฐานนฺ"ติ อาห. อารมฺมณสฺส, หิ ภงฺคารมฺมณจิตฺตสฺส จ ภงฺคํ อนุปสฺสโต วิเสสโต สงฺขารา สุญฺญา หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ. เตนาห "ตสฺเสวนฺ"ติอาทิ.

การเห็นความแตกดับนี้นั้น ก็เพื่อความแทงตลอดอนัตตลักษณะ โดยการหยั่งรู้ว่าสังขารทั้งหลายไม่เป็นไปในอำนาจ จึงกล่าวว่า "สุญฺโต จ อุปฏฺฐานํ" ความปรากฏโดยความว่างเปล่า(มีขึ้น)ด้วย ดังนี้. ก็เมื่อโยคาวจรนั้น ตามเห็นความแตกดับแห่งอารมณ์ และแห่งจิตซึ่งมีความแตกดับเป็นอารมณ์อยู่ สังขารทั้งหลาย ย่อมปรากฏเป็นของว่างเปล่าโดยพิเศษ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "เมื่อเธอตามเห็นความแตกดับ แห่งสังขารนั้นอย่างนั้นอยู่" ดังนี้.

น จตฺถิ อญฺโญติ เอตฺถ อิมสฺมึ โลเก อญฺโญ ขนฺธวินิมุตฺโต อตฺตา นาม โกจิ นตฺถิ. เตสํ ขยํ ปสฺสตีติ เตสํ ขนฺธานํ[๑] ขเณ ขเณ อุปฏฺฐหนฺตํ ภงฺคํ ปสฺสติ. ยถาวุตฺตาย อปฺปมาทปฏิปตฺติยา อปฺปมตฺโต. ยถา กึ ? มณึว วิชฺฌํ

ในคำว่า สิ่งอื่นไม่มีเลย นี้ ความว่า สิ่งอื่น ชื่อว่า อัตตาพ้นไปจากขันธ์ไร ๆ ไม่มีเลยในโลกนี้. คำว่า ย่อมเห็นความสิ้นไปแห่งขันธ์ทั้งหลายนั้น ความว่า ย่อมเห็นความแตกดับที่ปรากฏอยู่ทุก ๆ ขณะแห่งธรรมเหล่านั้น. ชื่อว่า ผู้ไม่ประมาท

[๑] ฉ. ธมฺมานํ.

วชิเรน โยนิโส ยถา นาม กุสโล ปุริโส อุปาเยน มณึ วิชฺฌนฺโต มณิสฺส ฉิทฺทเมว ปสฺสติ มนสิกโรติ, น มณิสฺส วณฺณาทึ, เอวเมว สงฺขารานํ นิรนฺตรํ ภงฺคเมว โยนิโส มนสิ กโรติ, น สงฺขาเรติ อธิปฺปาโย.

เพราะการปฏิบัติอัปปมาทธรรม ตามที่กล่าวแล้ว. ดุจอะไร? ดุจคนผู้เจาะแก้วด้วยเพชรโดยแยบคาย. อธิบายว่า บุรุษผู้ฉลาด เมื่อเจาะแก้วโดยอุบายย่อมดู คือใส่ใจเฉพาะช่องของแก้วเท่านั้น หาดูคือใส่ใจสีเป็นต้นของแก้วไม่ ฉันใด โยคาวจร ก็ย่อมมนสิการโดยแยบคาย ถึงความแตกดับไม่ขาดระยะของสังขารทั้งหลายเท่านั้น. หามนสิการสังขารทั้งหลายไม่ ก็เหมือนฉันนั้น.

ยถา วา วชิเรน มณึ วิชฺฌนฺตสฺส วิทฺธฏฺฐานํ น ปุน รูหติ, เอวํ วชิรสทิเสน ภงฺคานุปสฺสนาญาเณน ภงฺเค ทิฏฺเฐ น ปุน นิจฺจคฺคาโห รูหติ, เอวํ ภงฺคเมว ปสฺสตีติ อตฺโถ.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อใช้เพชรเจาะแก้ว ที่ที่ถูกเจาะแล้ว ย่อมไม่งอกขึ้นอีก ฉันใด เมื่อโยคาวจร ได้เห็นความแตกดับด้วยภังคานุปัสสนาญาณ ซึ่งเหมือนกับเพชร ก็ถือว่าเที่ยง ย่อมไม่งอกขึ้นอีก ก็เหมือนฉันนั้น อธิบายว่า โยคาวจร ย่อมเห็นแต่ความแตกดับเท่านั้น อย่างนี้.

ยา จ อารมฺมณปฏิสงฺขาติ "รูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ,

สองบทว่า ยา จ อารมฺมณปฏิสงฺขา ความพิจารณา(รู้)อารมณ์อันใดด้วย มีความ

ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา"ติ[๑] เอวมาคตา ยา จ อารมฺมณปฏิสงฺขา "ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสตี"ติ เอวํ วุตฺตา ยา จ ภงฺคานุปสฺสนา, "สงฺขาราว ภิชฺชนฺติ, เตสํ เภโท มรณํ, น อญฺโญ โกจิ อตฺถี"ติ[๒] วุตฺตํ ยญฺจ สุญฺญโต อุปฏฺฐานํ, อยํ เอวํ ติธา วุตฺตาปิ อธิปญฺญาวิปสฺสนา นามาติ อตฺโถ.

ว่า ความพิจารณารู้อารมณ์อันใดที่มาแล้วอย่างนี้ว่า "จิตมีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกไป โยคาวจรพิจารณารู้อารมณ์นั้น" ดังนี้ด้วย ภังคานุปัสสนาอันใด ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "ย่อมตามเห็นความดับไปของจิตนั้น" ดังนี้ด้วย ความปรากฏโดยความว่างเปล่าอันใด ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "สังขารทั้งหลายนั่นเองแตก ความแตกแห่งสังขารทั้งหลายนั้น เรียกว่า ความตาย หามีอะไร ๆ อื่นไม่" ดังนี้ด้วย รวมทั้ง ๓ ประการที่กล่าวมาอย่างนี้ นี้ ชื่อว่า อธิปัญญาวิปัสสนา (เห็นแจ้งเป็นอธิปัญญา).

๗๔๗. อนิจฺจานุปสฺสนาทีสูติ อนิจฺจทุกฺขานตฺตานุปสฺสนาสุ. นิพฺพิทาทีสูติ นิพฺพิทาวิราคนิโรธปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาสุ. ตโย อุปฏฺฐาเนติ อนิจฺจาทิวเสน ติวิเธ อุปฏฺฐาเน. ขยโต วยโต อุปฏฺฐานํ หิ

๗๔๗. คำว่า ในอนุปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ได้แก่ ในอนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา. คำว่า ในวิปัสสนามีนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น ได้แก่ ในนิพพิทานุปัสสนา วิราคานุ-

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๘๓ (ภูมิพโลภิกขุ ๑/๘๗).
[๒] ฉ. เอวํ.

อนิจฺจโต อุปฏฺฐานํ, ภยโต อุปฏฺฐานํ ทุกฺขโต, สุญฺโต อุปฏฺฐานํ อนตฺตโตติ. ทิฏฺฐีสูติ ทิฏฺฐินิมิตฺตํ น เวธติ. ตาหิ อสํหิรตาย น จลติ.

ปัสสนา นิโรธานุปัสสนา และปฏินิสสัคคานุปัสสนา. คำว่า ในอุปัฏฐาน ๓ คือ ในอุปัฏฐาน ๓ อย่าง ด้วยอำนาจความปรากฏเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น. ก็ความปรากฏโดยความสิ้นโดยความเสื่อม เป็นความปรากฏ โดยความเป็นของไม่เที่ยง, ความปรากฏ โดยความเป็นของน่ากลัว เป็นความปรากฏ โดยความเป็นทุกข์, ความปรากฏ โดยความเป็นของว่างเปล่า เป็นความปรากฏ โดยความเป็นอนัตตา ฉะนี้แล. คำว่า ในเพราะทิฐิทั้งหลาย คือ ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะมีทิฐิเป็นเหตุ. จริงอยู่ โยคาวจร ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะความที่เป็นผู้ไม่ง่อนแง่น ด้วยทิฐิเหล่านั้น.

๗๔๘. ทุพฺพลภาชนสฺส วิยาติ ตินฺตอามมตฺติกาภาชนสฺส วิย เภทเมว ปสฺสตีติ สมฺพนฺโธ. เอตฺถ จ ทุพฺพลภาชนูปมา สรสภิทุรตาทสฺสนตฺถํ, วิปฺปกีริยมานสุขุมรชูปมา อญฺญมญฺญํ อสมฺพนฺธตาทสฺสนตฺถํ,

๗๔๘. บทว่า ทุพฺพลภาชนสฺส วิย เชื่อมความว่า เหมือนดูความแตกอย่างเดียว ของภาชนะดินดิบที่เปียกอยู่. ก็ในอธิการนี้ อุปมาด้วยภาชนะโทรม ๆ พึงเห็นว่า เพื่อจะแสดงถึงความที่สังขารมีความ

คุณสุนทร-คุณทัศนีย์ เทียนทอง
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

ภิชฺชิยมานติลูปมา ขเณ ขเณ ภิชฺชนกภาว-ทสฺสนตฺถนฺติ ทฏฺฐพฺพา.

แตกทำลายไปโดยสภาพ อุปมาด้วยฝุ่นละเอียดที่บุคคลโปรยอยู่ พึงเห็นว่า เพื่อจะแสดงความที่สังขารทั้งหลาย ไม่มีความสัมพันธ์กันและกัน อุปมาด้วยเมล็ดงาที่บุคคลคั่วอยู่ พึงเห็นว่า เพื่อจะแสดงความที่สังขารมีความแตกไปทุก ๆ ขณะ.

เภทเมวาติ วินาสเมว ปสฺสติ อุปฺปาทาทีนํ อคฺคหณโต. เอวเมวาติ ยถา อุทกปุพฺพุฬกานิ อุทกตลาทิปจฺจยํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนานิ น จิรฏฺฐิติกานิ สีฆํ สีฆํ ภิชฺชนฺติ, เอวเมว สพฺเพ รูปารูปธมฺมา กมฺมาทิปจฺจยํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนา ขณฏฺฐิติกา สีฆํ สีฆํ ภิชฺชนฺตีติ เภทเมว ปสฺสติ. ตุริตตุริตํ หิ เนสํ เภททสฺสนตฺถํ "ภิชฺชนฺติ ภิชฺชนฺตี"ติ อาเมฑิตวจนํ.

คำว่า ความแตกอย่างเดียว ความว่า ดูแต่ความฉิบหายอย่างเดียว เพราะไม่ถือเอาความเกิดขึ้นเป็นต้น. บทว่า เอวเมว ความว่า โยคาวจรย่อมเห็นความแตกอย่างเดียวว่า ต่อมน้ำทั้งหลาย อาศัยปัจจัยมีพื้นน้ำเป็นต้น เกิดขึ้นแล้ว ไม่มีความตั้งอยู่ได้นาน ย่อมแตกทำลายไปอย่างรวดเร็ว ฉันใด รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายทั้งปวง อาศัยปัจจัย มีกรรมเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว มีความตั้งอยู่ได้ชั่วขณะ ย่อมแตกทำลายไปอย่างรวดเร็ว เหมือนฉันนั้น. ก็ท่านกล่าวคำซ้ำว่า "ภิชฺชนฺติ ภิชฺชนฺติ" กำลังแตกอยู่ ๆ ดังนี้ เพื่อแสดงถึงความแตกแห่งสังขารเหล่านั้น อย่างด่วน ๆ.

คุณสุนทร-คุณทัศนีย์ เทียนทอง
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

มรีจิปิ อิตฺตรกาลิกาว, นิสฺสยปฺปพนฺธวเสน ปน จิรตรุปฏฺฐานนฺติ "ยถา ปสฺเส มรีจิกนฺ"ติ วุตฺตํ, น อยาถาวุปฏฺฐานโตว. โลกนฺติ ขนฺธโลกํ. มจฺจุราชา น ปสฺสติ อรหตฺตาธิคเมน ปุนพฺภวาภาวโต.

แม้พยับแดด ก็อยู่ได้ชั่วกาลนิดหน่อยเท่านั้น แต่ว่าความปรากฏอยู่ได้นานยิ่งด้วยอำนาจของความเกี่ยวเนื่องของที่อาศัย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "เหมือนอย่างมองดูพยับแดด" ดังนี้ หาได้ตรัสเพราะความปรากฏ โดยความไม่เป็นจริงไม่. คำว่า โลก ได้แก่ ขันธโลก. มัจจุราช ชื่อว่า หาตัวไม่พบ เพราะไม่มีภพใหม่ ด้วยการบรรลุอรหัตผล.

๗๔๙. ภวทิฏฺฐิปฺปหานนฺติ สสฺสตทิฏฺฐิยา วิกฺขมฺภนํ. น หิ นิรนฺตรํ สงฺขารานํ[๑] ภงฺคเมว ปสฺสโต สสฺสตทิฏฺฐิยา อวสโร อตฺถิ. ตโต เอว ชีวิเต นิราลยตฺตา[๑] ชีวิตนิกนฺติปริจฺจาโค. สทาติ สพฺพกาลํ รตฺตินฺทิวํ. ภาวนาย ยุตฺตปยุตฺตตา. อิจฺฉาจารานํ ทูรีภาวโต วิสุทฺธาชีวิตา.

๗๔๙. คำว่า การละภวทิฐิได้ คือการข่มสัสสตทิฐิได้. ก็เมื่อเห็นแต่ความดับอย่างเดียวของสังขารทั้งหลายไม่ขาดระยะ สัสสตทิฐิก็ไม่มีโอกาส. เพราะเหตุนั้นแหละ ก็มีการสละความใยดีในชีวิตได้ เพราะไม่มีอาลัยในชีวิต. คำว่า ทุกเมื่อ คือตลอดกาลทั้งปวง ได้แก่ทั้งวันและคืน. มีความประกอบแล้ว ขวนขวายแล้ว ด้วยภาวนา. ชื่อว่า ความมีอาชีวะหมดจด เพราะความที่ความประพฤติด้วยความอยากอยู่ห่างไกล.

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

อุสฺสุกฺกปฺปหานํ กิจฺจากิจฺเจสุ อพฺยาวฏตา ติพฺพสํเวคตฺตา. วิคตภยตา กุโตจิปิ นิพฺภยตา อตฺตสิเนหาภาวโต. ขนฺติโสรจฺจ-ปฏิลาโภ อนิจฺจตาย สุทิฏฺฐตฺตา. ปนฺตเสนาสเนสุ อธิกุสเลสุ จ อรติยา, กามคุเณสุ รติยา จ สหนโต อภิภวนโต อรติรติสหนตา.

การละความขวนขวาย ได้แก่ความเป็นผู้ไม่ขวนขวายในกิจน้อยใหญ่ เพราะความเป็นผู้มีความสังเวชอย่างกล้า. ความเป็นผู้ปราศจากความกลัว ได้แก่ ความเป็นผู้ไม่กลัวแม้แต่ที่ไหน ๆ เพราะไม่มีความเสน่หาในตน. ความได้เฉพาะซึ่งขันติและโสรัจจะ เพราะความเป็นผู้เห็นดีแล้ว ซึ่งความที่สังขารเป็นของไม่เที่ยง. ความอดกลั้นซึ่งความไม่ยินดีและความยินดีเพราะความอดกลั้น คือ เพราะครอบงำความไม่ยินดีในเสนาสนะอันสงัด และในอธิกุศลทั้งหลาย และเพราะความอดกลั้น คือ ครอบงำความยินดีในกามคุณทั้งหลาย.

อิมานิ อฏฺฐคุณมุตฺตมานีติ ลิงฺค-วิปลฺลาเสน วุตฺตํ. ม-กาโร จ ปทสนฺธิกโร, ภวทิฏฺฐิปฺปหานาทิเก อิเม อฏฺฐ อุตฺตมานิสํเสติ อตฺโถ. ตหินฺติ ตตฺถ ภงฺคานุปสฺสนายนฺติ อตฺโถ.

สองบทว่า อิมานิ อฏฺฐคุณมุตฺตมานิ ท่านกล่าวไว้โดยลิงควิปัลลาส. ก็ ม อักษรกระทำบทสนธิ, ความว่า อานิสงส์สูงสุด ๘ ประการเหล่านี้ มีการละภวทิฐิเป็นต้น. บทว่า ตหึ ความเท่ากับ ตตฺถ โยค ภงฺคานุปสฺสนายํ แปลว่า ในภังคานุปัสสนานั้น.

ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํ.

ภังคานุปัสสนาญาณ จบ.

คุณสุนทร-คุณทัศนีย์ เทียนทอง
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ภยตุปฏฺฐานญาณกถาวณฺณนา

๗๕๐. สพฺพสงฺขารานนฺติ เตภูมิกานํ สพฺพสงฺขารานํ. อธิการวเสน หิ ปเทสสพฺพวิสโย อิธ สพฺพสทฺโท. อาเสวนฺตสฺสาติ อาทรวเสน เสวนฺตสฺส ปวตฺเตนฺตสฺส. ภาเวนฺตสฺสาติ วฑฺเฒนฺตสฺส พฺรูเหนฺตสฺส. พหุลีกโรนฺตสฺสาติ ปุนปฺปุนํ กโรนฺตสฺส ยุญฺชนฺตสฺส. สเภทกาติ[1] ขเณ ขเณ ภิชฺชนวเสน สเภทกา.[2]

พรรณนากถาว่าด้วยภยตุปัฏฐานญาณ

๗๕๐. บทว่า สพฺพสงฺขารานํ แปลว่า แห่งสังขารทั้งปวง อันเป็นไปในภูมิ ๓. ก็ สพฺพ ศัพท์ ในที่นี้ มี สพฺพ เฉพาะส่วนเป็นวิสัย ด้วยอำนาจแห่งอธิการ. บทว่า อาเสวนฺตสฺส แปลว่า เสพ คือ ให้เป็นไปโดยเอื้อเฟื้อ. บทว่า ภาเวนฺตสฺส แปลว่า เจริญอยู่ คือ เพิ่มพูนอยู่. บทว่า พหุลีกโรนฺตสฺส ความว่า ทำอยู่ คือ ประกอบอยู่บ่อย ๆ. บทว่า สเภทกา ความว่า อันมีความแตกอยู่ ด้วยอำนาจความแตกไปทุก ๆ ขณะ.

อาชีวิกาพฺยาธิอาทินิมิตฺตํ มริตุกามสฺส, อมริตุกามสฺสาปิ สูรสฺส ภายิตพฺพมฺปิ น ภยโต อุปฏฺฐาตีติ "สุเขน ชีวิตุกามสฺส ภีรุกปุริสสฺสา"ติ วุตฺตํ. ยถา ภีรุกชาติกสฺส สีหาทโย สนฺตาสนิมิตฺตํ ภยานกภาวโต,

แม้สิ่งที่ควรกลัว ก็ย่อมไม่ปรากฏ โดยเป็นของน่ากลัว แก่บุคคลผู้ต้องการจะตาย เพราะมีการหากินและโรคเป็นต้น เป็นเหตุ ทั้งไม่ปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว แก่คนกล้า แม้ผู้ไม่ต้องการจะตาย เพราะเหตุนั้น

---

[1] ฉ. ปเภทกาติ.
[2] ฉ. ปเภทกา.

ตถา โยคิโน ภงฺคโต ทิสฺสมานา สงฺขาราติ อาห "สีห ฯเปฯ อุปฏฺฐหนฺตี"ติ.

ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แก่คนขลาดผู้ต้องการจะเป็นอยู่โดยสบาย". สิ่งที่น่ากลัวทั้งหลาย มีสิงห์เป็นต้น ปรากฏเป็นนิมิตที่น่าหวาดเสียวแก่คนขี้ขลาด เพราะความที่นำมาแต่ความน่ากลัว ฉันใด, สังขารทั้งหลายก็ปรากฏ โดยความเป็นของแตกดับแก่โยคี เหมือนฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ดังสิ่งที่น่ากลัว มีสิงห์ ฯลฯ ปรากฏ" ดังนี้.

ปจฺจุปฺปนฺนาติ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนา โอฬาริกา ทีฆตรปฺปพทฺธา[๑] ขณปจฺจุปฺปนฺนา สุขุมตรา อิตฺตรกาลา, สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนา มชฺฌิมา อิธาทิโต ปริคฺคเหตพฺพา. ภยโต ภายิตพฺพโต อุปติฏฺฐนเกสุ ญาณํ ภยตุปฏฺฐานญาณํ.

คำว่า สังขารที่เป็นปัจจุบัน คือที่เป็นปัจจุบันโดยอัทธา ซึ่งหยาบ มีความเนื่องกันอยู่นานยิ่ง, ที่เป็นปัจจุบันโดยขณะ ละเอียดยิ่ง มีกาลอันนิดหน่อย, ที่เป็นปัจจุบันโดยสันตติ เป็นขนาดกลาง พึงกำหนดถือเอาได้แต่ต้นในที่นี้. ญาณในสังขารทั้งหลายที่ปรากฏโดยเป็นสิ่งน่ากลัว คือ โดยเป็นสิ่งพึงกลัว ชื่อว่าภยตุปัฏฐานญาณ.

---

[๑] ฉ. ทีฆตรปฺปพนฺธา.

ยถา อิตฺถิยา ปุตฺตานํ สีสสฺส ฉินฺนตา ฉิชฺชมานตา เฉชฺชมานตา[๑] คยฺหมานา ภยาวหา, เอวํ โยคิโน ติยทฺธคตานํ สงฺขารานํ นิโรธา คยฺหมานาติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตุํ "เอกิสฺสา กิร อิตฺถิยา"ติ-อาทิ วุตฺตํ.

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "ต่างว่า บุตร ๓ คน ของหญิงผู้หนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงว่า ภาวะที่ศีรษะแห่งบุตร ๓ คน ของหญิงคนหนึ่งขาดไปแล้ว กำลังขาดและจะขาดต่อไป ที่หญิงถือเอาอยู่ เป็นเรื่องนำมาซึ่งความกลัวแก่หญิง ฉันใด, ความดับแห่งสังขารทั้งหลายที่อยู่ในอัทธาทั้ง ๓ ที่โยคีถือเอาอยู่ ก็เหมือนฉันนั้น.

ยถา ปูติภูตํ โอทนาทิ น สภาเวน ติฏฺฐติ วินสฺสติ, เอวํ ยสฺสา อิตฺถิยา วิชาตวิชาตา ปุตฺตา น ชีวนฺติ มรนฺติ เอว, สา "ปูติปชา"ติ วุตฺตา. ปูติปชาคฺคหณญฺเจตฺถ วิเสสโต คพฺภคตมรณ-จินฺตาทสฺสเนน โยคิโน อนาคตสงฺขาร-นิโรธสนฺนิฏฺฐานทสฺสนตฺถํ. อตีตปจฺจุปฺปนฺน-สงฺขารนิโรโธ หิสฺส สุปากโฏ เอวาติ น โส อุปมาย สาเธตพฺโพ. อนฺติมภวิกสฺส จ โยคิโน สตฺตกฺขตฺตุํ ปรมาทิภาวิโน

ข้าวสุกเป็นต้นที่บูด ไม่ตั้งอยู่โดยสภาพ ฉิบหายไป ฉันใด ลูกทั้งหลายของหญิงใด คลอดแล้ว ๆ ไม่อยู่ ตายอย่าง-เดียว หญิงนั้น เขาเรียกว่า "ปูติปชา" แปลว่า มีลูกเสีย ก็เหมือนฉันนั้น. ก็ท่านใช้ศัพท์ว่า ปูติปชา (หญิงมีลูกเสีย) ในที่นี้ เพื่อจะแสดงข้อที่โยคีสันนิษฐานความดับแห่งสังขารในอนาคต ด้วยการคิดและเห็นความตายของสัตว์ที่อยู่ในครรภ์โดยพิเศษ เพราะความดับแห่งสังขารในอดีต และปัจจุบัน

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโร น ทิสฺสติ.

อตีเต ทุกฺขพหุตาย, อนาคตทุกฺขปริตฺตตาย จ ทสฺสนตฺถํ พหุปชาว อิตฺถี นิทสฺสิตา.

ชัดเจนดีแล้วทีเดียว เพราะเหตุนั้นความดับแห่งสังขารในอดีตและปัจจุบันนั้น จึงไม่ต้องสาธิตด้วยอุปมา. อนึ่งเล่า ท่านอาจารย์แสดงตัวอย่างหญิงมีลูกหลายคนนั่นแล เพื่อชี้ถึงโยคี ผู้มีภพสุดท้าย และผู้เป็นโสดาบันเป็นสัตตักขัตตุปรมะเป็นต้น เป็นผู้มีทุกข์มากในอดีต และเป็นผู้มีทุกข์น้อยในอนาคต.

ตตฺถ ยถา ตสฺสา นว ปุตฺตา มตา, เอวํ อชฺฌตฺตาทิปฺปเภทา อตีตา สงฺขารา, วุสิตปุพฺพา วา นว สตฺตาวาสา ทฏฺฐพฺพา, มิยฺยมานปุตฺโต วิย ปจฺจุปฺปนฺนา สงฺขารา, ปวตฺตมาโน วา สตฺตาวาโส ทฏฺฐพฺโพ. อชาตปุตฺโต วิย อนาคตา สงฺขารา, ภาวี วา สตฺตาวาโส ทฏฺฐพฺโพ.

ในข้ออุปมานั้น พึงเห็นสังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตมีประเภทเป็นภายในเป็นต้น หรือสัตตาวาส ๙ ที่เคยอยู่อาศัย เปรียบเหมือนลูก ๙ คน ของคนนั้นที่ตายไป, พึงเห็นสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน หรือสัตตาวาสที่กำลังเป็นไป เปรียบเหมือนลูกที่กำลังจะตาย. พึงเห็นสังขารทั้งหลายที่เป็นอนาคต หรือสัตตาวาสที่จะมีต่อไป เปรียบเหมือนลูกที่ยังไม่เกิด.

เอวมฏฺฐิเต[๑] ยเทเก ทสปุตฺตมาตรํ อคฺคเหตฺวา นวปุตฺตมาตุคฺคหณํ สาตฺถกนฺติ

ในตัวอย่างที่ตั้งลงอย่างนี้ คำใดที่อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวไว้ว่า การใช้ศัพท์ว่าแม่มีลูก

[๑] ฉ. เอวมวฏฺฐิเต.

วทนฺติ, ตทปาหตํ โหติ. ทารกานํ มรณสฺส จิรกาลิกตฺตา มรณนฺสฺสรณนฺติ วุตฺตํ. คพฺภโต อปจฺจกฺขตาย ภาวีปกฺเขเยว ติฏฺฐตีติ อธิปฺปาเยน กุจฺฉิคโต อนาคตสงฺขารฏฺฐานิโย วุตฺโต. เอตสฺมึ ขเณติ ภงฺคทสฺสนมุเขน สงฺขารานํ ภยานกภาเวน อุปฏฺฐานกฺขเณ.

๙ คน เป็นคำที่มีประโยชน์ โดยไม่ถือเอาแม่มีลูก ๑๐ คนเลย แม้คำนั้น ก็ย่อมเป็นคำที่ได้ชักมาแล้ว. ท่านกล่าวว่า การระลึกถึงความตาย เพราะการตายของพวกเด็ก ๆ เป็นเรื่องที่มีอยู่ตลอดกาลช้านาน. ท่านอาจารย์ กล่าวถึงลูกที่อยู่ในท้องว่าอยู่ในฐานะเป็นสังขารที่เป็นอนาคต โดยอธิบายว่า เจ้าลูกที่อยู่ในครรภ์ ก็จะตั้งอยู่ในฝ่ายที่จะมีนั่นเอง เพราะความที่ยังเป็นผู้ไม่ประจักษ์. คำว่า ในขณะนั้น คือ ในขณะที่ปรากฏ โดยความที่สังขารทั้งหลายเป็นของน่ากลัว โดยหัวข้อที่แสดงถึงความแตกดับ.

๗๕๑. น ภายติ ญาณสฺส ภายนาการเรน อปฺปวตฺตนโต, ปฏิฆจิตฺตุปฺปาทวเสน หิ ภายนํ, ญาณํ ปน ภายิตพฺพวตฺถุํ ภายิตพฺพนฺติ ยาถาวโต ชานาติ. เตนาห "อตีตา ฯเปฯ ตีรณมตฺตเมวา"ติ, ติสฺโส องฺคารกาสุโย อติตาเปน ติกฺขมชฺฌมุทุเภทาติ อธิปฺปาโย.

๗๕๑. ชื่อว่ามิได้กลัว ก็เพราะญาณมิได้เป็นไปโดยอาการกลัว. ก็ความกลัวก็ด้วยอำนาจจิตตุปบาทที่เป็นปฏิฆะ ส่วนญาณย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่าวัตถุที่ควรกลัวพึงกลัว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะว่าภยตุปัฏฐานญาณนั้น ก็เป็นแต่เพียงพิจารณาว่า สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต

ฯลฯ" ดังนี้, อธิบายว่า หลุมถ่านเพลิงทั้ง ๓ ซึ่งมีประเภทอย่างแข็ง อย่างกลาง และอย่างอ่อน ก็ด้วยความร้อนยิ่ง.

กามภวาทีนํ หิ ติณฺณํ ภวานํ นิทสฺสนภาเวน ตาสํ คหณํ, ตถา ขทิราทิสูลตฺตยสฺส อุปฺปณีตาทิภาวโต. เตนาห "เกวลํ หี"ติ-อาทิ. อสฺสาติ ญาณสฺส. พฺยสนาปนฺนาติ นานาวิธวิปุลานตฺถปติตา. ภยโตติ ภายิตพฺพโต.

ก็ท่านถือเอาหลุมถ่านเพลิงเหล่านั้น ด้วยความเป็นตัวอย่างของภพทั้ง ๓ มีกามภพเป็นต้น, เพราะความที่หลาวทั้ง ๓ มีหลาวไม้ตะเคียนเป็นต้น เป็นของไม่ประณีตเป็นต้นอย่างนั้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็เขามีแต่การพิจารณาอย่างเดียวเท่านั้น" ดังนี้เป็นต้น. บทว่า อสฺส โยค ญาณสฺส แปลว่า แก่ญาณนั้น. คำว่า ที่ถึงความฉิบหาย คือ ตกไปในความพินาศมากมายมีอย่างต่าง ๆ. คำว่า โดยเป็นของน่ากลัว คือ โดยเป็นของพึงกลัว.

สงฺขารนิมิตฺตนฺติ "สงฺขารานํ สมูหาทิฆนวเสน, สกิจฺจปริจฺเฉทตาย จ สวิคฺคหานํ วิย อุปฏฺฐานนฺ"ติ วุตฺโต-วายมตฺโถ. สงฺขารานํ ปน ตถา อุปฏฺฐานํ สงฺขารวินิมุตฺตํ น โหตีติ อาห "อตีตา

คำว่า สังขารนิมิต ท่านกล่าวเนื้อความไว้ดังนี้นั่นเองว่า ได้แก่ "ความปรากฏแห่งสังขารทั้งหลาย ซึ่งเหมือนกับมีร่างกาย ด้วยอำนาจที่เป็นกลุ่มมีประชุมรวมกันเป็นต้น และเพราะมีเขตกำหนดแห่งกิจ".

ฯเปฯ อธิวจนนฺ''ติ. มรณเมวาติ ภงฺคเมว. เตนาติ ภงฺคทสฺสเนน.

ก็ความปรากฏอย่างนั้น แห่งสังขารทั้งหลาย หาเป็นเรื่องที่พ้นไปจากสังขารไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คำว่า นิมิต นั่น เป็นชื่อแห่งสังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน" ดังนี้. คำว่า มรณะเท่านั้น ได้แก่ ความแตกดับเท่านั้น. บทว่า เตน โยค ภงฺคทสฺสเนน แปลว่า ด้วยการเห็นความแตกดับนั้น.

ขเณ ขเณ ภงฺคเมว ปสฺสโต หิ นิมิตฺตสญฺญิตํ สงฺขารคตํ อนิจฺจตาย วุตฺตนเยน สปฺปฏิภยํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ. ปวตฺตํ นาม กามํ สพฺพา ภวปฺปวตฺติ, มตฺถกปฺปตฺตาย ปน ภงฺคานุปสฺสนาย สพฺพภเวสุ อภิณฺหสมฺปตีปีฬนสฺส สุฏฺฐุตรํ อุปฏฺฐานโต สนฺตสุขาภิมตาปิ ภวา ทุกฺขสภาวตาย ภยโต อุปฏฺฐหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ "ปวตฺตนฺติ รูปารูปภวปฺปวตฺตี''ติ-อาทิ วุตฺตํ. อุภยนฺติ นิมิตฺตํ, ปวตฺตญฺจ. ทุวยมฺปิ หิ ตํ อตฺตสุญฺญเมว หุตฺวา อุปฏฺฐหตีติ.

ก็เมื่อภิกษุ เห็นแต่ความแตกดับอย่างเดียว ทุก ๆ ขณะ สังขารอันมีชื่อว่า นิมิต ย่อมปรากฏเป็นของมีภัยอยู่เฉพาะหน้า ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในอนิจจตา. ท่านอาจารย์กล่าวว่า คำว่า "ปวัตตะ ได้แก่ ความหมุนไปในรูปภพและอรูปภพ" ดังนี้ เพื่อจะแสดงว่า ที่ชื่อว่า ปวัตตะ ได้แก่ ความหมุนไปในภพทั้งปวง ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น เพราะการถูกบีบคั้นในบัดเดี๋ยวนั้นเนือง ๆ ในภพทั้งปวง ก็ปรากฏชัดเจนดียิ่ง แก่ภังคานุปัสสนาที่ถึงขั้นสุดยอด ภพทั้งหลาย แม้ที่ยกย่องกันว่าสงบสุข ก็ย่อมปรากฏโดยความ

เป็นของน่ากลัว เพราะมีทุกข์เป็นสภาพ. คำว่า ทั้งสอง ได้แก่ นิมิต และปวัตตะ. จริงอยู่ นิมิต และปวัตตะ แม้ทั้ง ๒ นั้น ย่อมปรากฏ เป็นของว่างเปล่าจากอัตตาทีเดียว ฉะนี้แล.

ภยตุปฏฺฐานญาณํ นิฏฺฐิตํ.

ภยตุปัฏฐานญาณ จบ.

อาทีนวานุปสฺสนาญาณกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยอาทีนวานุปัสสนาญาณ

๗๕๒. ตาณนฺติ สงฺขารเหตุกา อนตฺถโต รกฺขํ[1] เนว ปญฺญายติ สพฺพภวาทีนํ สาทีนวตาย เอกสทิสตฺตา. เลณนฺติ ตสฺส ปริหรณตาณาย อุปลียนํ. คตีติ ตทตฺถํ คนฺตพฺพฏฺฐานํ. ปฏิสรณนฺติ ตสฺเสว ปฏิสรณฏฺฐานํ. ปฏฺฐนาติ อาสีสนา น โหติ.

๗๕๒. คำว่า ที่ต้านทาน ได้แก่ ที่รักษาจากอนัตถะอันมีสังขารเป็นเหตุ. ชื่อว่า ไม่ปรากฏ เพราะความที่ภพทั้งปวงเป็นต้น เป็นเช่นเดียวกัน โดยเป็นสภาวะที่มีโทษ. คำว่า ที่กำบัง ได้แก่ ที่เข้าไปหลบ โดยเป็นที่เลี่ยงและต้านทานโทษนั้น. คำว่า ที่ไป ได้แก่ ที่จะพึงไปเพื่อการนั้น. คำว่า ที่พึ่งอาศัย ได้แก่ สถานที่พึ่งอาศัย

[1] ฉ. รกฺขณํ.

ของเขานั่นเอง. คำว่า ความปรารถนา ได้แก่ ความหวังย่อมไม่มี.

เอเตน "เนตํ มมา"ติ ตณฺหาคาหาภาวมาห. ปรามาโสติ ทิฏฺฐิปรามาโส. เตน "เอโส เม อตฺตา"ติ ทิฏฺฐิคฺคาหาภาวมาห. ตณฺหาคาหาภาเวเนว เจตฺถ "เอโสหมสฺมี"ติ มานคฺคาหาภาโวปิ วุตฺโตเยว โหติ, วา-สทฺทคฺคหเณน วา.

ด้วยคำนี้ ท่านกล่าวถึงความไม่มีความยึดถือคือตัณหาว่า "นั่น ไม่ใช่ของเรา". คำว่า ความยึดถือเอาไว้ ได้แก่ ความยึดถือเอาไว้คือทิฐิ. ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงความไม่มีความยึดถือคือทิฐิ ว่า "นั่น อัตตาของเรา". ก็ในที่นี้ ด้วยความไม่มีความยึดถือคือตัณหานั่นแหละ ย่อมเป็นอันท่านกล่าวถึง แม้ความไม่มีความยึดถือคือมานะว่า "เราเป็นนั่น", อีกอย่างหนึ่ง ด้วยการถือเอา วา ศัพท์ ก็เป็นอันท่านกล่าวไว้.

อิทานิ ปฏฺฐนาทีนํ อภาเว การณํ ทสฺเสตุํ "ตโย ภวา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ตโย ภวา องฺคารกาสุโย วิย ชาติอาทิทุกฺขาธิฏฺฐานภาเวน มหาภิตาปตาย. จตฺตาโร มหาภูตา กฏฺฐมุขปูติมุขอคฺคิมุขสตฺถมุขสงฺขาตา โฆรวิสา อาสีวิสา[๑]

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงเหตุในความไม่มีความปรารถนาเป็นต้น จึงกล่าวคำว่า "ภพทั้ง ๓" เป็นต้น. ในคำนั้น ภพทั้ง ๓ ชื่อว่าเป็นเหมือนหลุมถ่านเพลิง เพราะมีความเร่าร้อนยิ่งใหญ่ ด้วยความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ มีชาติทุกข์เป็นต้น.

---

[๑] ฉ. โฆรวิสอาสีวิสา.

ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิย กายสฺส ถทฺธตาวิสฺสนฺทนทาหจฺเฉทพุกฺข-วิธานโต วิเสสโต, อวิเสสโต ปน อาสยโต, วิสวิการโต, อนตฺถทานโต, ทุรุปจารโต, ทุราสทโต, อกตญฺญุโต, อวิเสสการิโต, อเนกาทีนวูปทฺทวโต จ. "จตฺตาโร อาสีวิสา อุคฺคเตชา โฆรวิสาติ โข ภิกฺขเว จตุนฺนํ เอตํ ธาตูนํ[๑] อธิวจนนฺ"ติ[๒] หิ วุตฺตํ.

มหาภูตรูปทั้ง ๔ ชื่อว่า เป็นเหมือนอสรพิษมีพิษร้ายกาจ กล่าวคือ อสรพิษ ชื่อว่า กัฏฐมุขะ (งูปากไม้) ปูติมุขะ (งูปากเน่า) อัคคิมุขะ (งูปากไฟ) และสัตถมุขะ (งูปากศัสตรา) โดยความต่างกัน เพราะทำความทุกข์ คือความที่กายแข็งทื่อ กายเน่าเร่าร้อน และขาดเป็นชิ้น, แต่โดยไม่ต่างกัน ก็โดยที่เกิด โดยความเปลี่ยนแปลงแห่งพิษ โดยการให้ความฉิบหาย โดยการเข้าไปใกล้เคียงได้ยาก, โดยการมาถึงได้ยาก, โดยการไม่รู้คุณที่ได้ทำไว้, โดยที่กระทำความไม่ต่างกัน และโดยมีโทษและอันตรายมากมาย. ข้อนี้ สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า อสรพิษทั้ง ๔ มีเดชสูง มีพิษร้ายกาจนี้ เป็นชื่อแห่งธาตุทั้ง ๔".

ปญฺจกฺขนฺธา เอกกฺขนฺธเภเท อญฺญกฺขนฺธานวฏฺฐานโต. อญฺญมญฺญาฆาตนโต,

ชื่อว่าขันธ์ทั้ง ๕ เพราะขันธ์อื่นไม่ตั้งลงอยู่ในประเภทแห่งขันธ์หนึ่ง. ชื่อว่าเป็นเหมือน

---

๑ ฉ. มหาภูตานนฺติ. ปาฬิปาโฐ อีทิโสเยว.

๒ สํ. สฬา. ๑๘/๒๑๘.

มรณทุกฺขาวหนโต จ อุกฺขิตฺตาสิกวธกา วิย. วุตฺตมฺปิ เจตํ "อุกฺขิตฺตาสิโก วธโกติ โข ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ อุปาทานกฺขนฺธานํ อธิวจนนฺ"ติ.[๑] ฉ อชฺฌตฺติกายตนานิ อตฺตตฺตนิยภาเวน คหิตานิปิ ตโต ริตฺตภาวโต สุญฺญคาโม วิย โภชนาทิคยฺหุปคเมตฺถ อตฺถีติ ปวิฏฺฐสุญฺญคาโม วิย. ตถา หิ วุตฺตํ :

เพชฌฆาตผู้เงื้อดาบ เพราะมาฆ่าซึ่งกันและกัน และเพราะนำมาซึ่งทุกข์คือความตาย. ข้อนี้ สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า เพชฌฆาตผู้เงื้อดาบ นี้ เป็นชื่อแห่งอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕" ดังนี้. อายตนะภายใน ๖ แม้ที่บุคคลถือเอาด้วยความเป็นตน และเป็นของตน ก็ปรากฏเป็นเหมือนบ้านร้าง เพราะความว่างเปล่าจากความเป็นตนและเป็นของตนนั้น คือเป็นเหมือนบ้านร้างที่คนเข้าไปด้วยคิดว่า ในบ้านนี้มีสิ่งที่เข้าถึงการที่จะพึงถือเอา มีโภชนาหารเป็นต้น. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้ไว้ว่า :

"สุญฺญคาโมติ โข ภิกฺขเว ฉนฺเนตํ อชฺฌตฺติกานํ อายตนานํ อธิวจนํ. จกฺขุโต เจปิ ตํ ภิกฺขเว ปณฺฑิโต พฺยตฺโต เมธาวี

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า บ้านร้าง นี้ เป็นชื่อแห่งอายตนะภายในทั้ง ๖. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้บัณฑิตผู้ฉลาด มีปัญญา ใคร่ครวญ

[๑] สํ. สฬา. ๑๘/๒๑๘-๒๑๙.

อุปปริกฺเขยฺย, ริตฺตกเมว ขายติ, ตุจฺฉกเมว ขายติ, สุญฺญกเมว ขายตี"ติอาทิ[๑]

อายตนะภายใน ๖ นั้น ทางตา ก็จะปรากฏว่า เป็นของว่างเปล่า สูญทั้งนั้น" ดังนี้เป็นต้น.

ฉ พาหิรายตนานิ หิ คามฆาตกโจรา วิย สพฺพถาปิ ฆาตกภาวโต. เตเนวาห "โจรา คามฆาตกาติ โข ภิกฺขเว ฉนฺเนตํ พาหิรานํ อายตนานํ อธิวจนํ. จกฺขุํ ภิกฺขเว หญฺญติ มนาปามนาเปสุ รูเปสู"ติอาทิ? ราคคฺคิอาทีหิ เอกาทสหิ อคฺคีหิ. วุตฺตเญฺจตํ[๒] :

ก็อายตนะภายนอก ๖ ปรากฏเป็นดังพวกโจรฆ่าชาวบ้าน เพราะความเป็นผู้ฆ่าแม้โดยประการทั้งปวง. ด้วยเหตุนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า พวกโจรฆ่าชาวบ้าน นี้ เป็นชื่อของอายตนะภายนอก ๖. ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักษุย่อมเดือดร้อน เพราะรูปเป็นที่พอใจและไม่พอใจ" ดังนี้เป็นต้น. เพราะไฟ ๑๑ กอง มีไฟคือราคะเป็นต้น. ข้อนี้ สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า :

"จกฺขุํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ. เกน อาทิตฺตํ ? ราคคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา ชาติยา

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักษุเป็นของร้อน. ร้อนเพราะอะไร ? ร้อนเพราะไฟ คือ ราคะ โทสะ โมหะ

---

[๑] สํ. สฬา. ๑๘/๒๑๘-๒๑๙.
[๒] ฉ. วุตฺตเญฺหตํ.

ชราย มรเณน โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ อุปายาเสหี"ติ๑ อาทิ.

ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ ดังนี้เป็นต้น.

สงฺขารานํ คณฺฑาทิสทิสตา เหฏฺฐา วุตฺตาเยว.

ความที่สังขารทั้งหลาย เป็นของเช่นกับหัวฝีเป็นต้น ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลังทีเดียว.

นิรสฺสาทาติ อสฺสาเทตพฺพรหิตา ทุกฺขสภาวตฺตา. นิรสาติ สมฺปตฺติรหิตา วิปตฺติปริโยสานตฺตา. สพฺพตฺถ ยถา เหฏฺฐา นิรสฺสาทา นิรสา มหาอาทีนวราสิภูตา หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺตีติ สมฺพนฺโธ, เอวํ อุปริปิ "สวาฬกมิว วนคฺคหนนฺ"ติอาทีสุ ตํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

คำว่า ไร้คุณค่าที่น่าพอใจ คือ เว้นจากคุณค่าที่ควรยินดี เพราะมีทุกข์เป็นสภาพ. คำว่า ปราศจากวิสัยที่น่ายินดี คือ เว้นจากสมบัติ เพราะมีวิบัติเป็นที่สุด. ทุกบทมีการเชื่อมความว่า สังขารทั้งหลาย ย่อมปรากฏเป็นกองโทษอันใหญ่ ไร้คุณค่าที่น่าพอใจ ปราศจากวิสัยที่น่ายินดี ในหนหลังฉันใด ในคำว่า "สวาฬกมิว วนคฺคหนํ" เป็นดังป่าชัฏแต่มีสัตว์ร้ายเป็นต้น แม้ต่อไป ก็พึงนำเอาคำนั้นมาเชื่อมเข้าเหมือนฉันนั้น.

---

๑ สํ. สฬา. ๑๘/๒๔. วิ. มหา. ๔/๖๓.

สสทฺทูลาติ สพฺยคฺฆา. คาหา กุมฺภีลาทโย. รกฺขโส ทกรกฺขโส. "นิรสํ นิรสฺสาทนฺ"ติ อิมินา อาทีนวสฺส อพฺโพกิณฺณตํ ทสฺเสติ. ตถา หิสฺส โยคิโน สพฺเพสุ ภวาทีสุ สพฺเพปิ สงฺขารา นิสฺสคฺคโต นิรนฺตรํ สปฺปฏิภยาว หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ. ยญฺจ สปฺปฏิภยํ, ตํ สาทีนวํ. เตนาห "ตสฺเสวนฺ"ติอาทิ.

บทว่า สสทฺทูลา แปลว่า มีเสือ. คาหะทั้งหลาย ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายมีจระเข้เป็นต้น. รากษส แปลว่า ผีเสื้อน้ำ. ด้วยคำว่า "อันไร้คุณค่าที่น่าพอใจ ปราศจากวิสัยที่น่ายินดี" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความที่อาทีนพเป็นสภาพเกลื่อนกล่น. จริงอย่างนั้น สังขารทั้งหลาย แม้ทั้งปวงในภพเป็นต้นทั้งปวง ย่อมปรากฏเป็นสิ่งที่มีภัยเฉพาะแก่โยคีนั้นอยู่ทีเดียวไม่ขาดสาย โดยไม่ขัดข้อง. ก็สิ่งใด มีภัยเฉพาะหน้า สิ่งนั้นก็มีโทษ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เมื่อเธอเห็นอยู่อย่างนี้" ดังนี้เป็นต้น.

ยนฺติ อาทีนวญาณํ. อิทํ วุตฺตนฺติ อิทํ ทสวตฺถุกํ ทฺวาทสวารปฏิมณฺฑิตํ อนฺวยพฺยติเรกวเสน ตสฺเสว ปทภาชนํ ปฏิสมฺภิทายํ[๑] วุตฺตํ.

บทว่า ยํ โยค อาทีนวญาณํ. สองบทว่า อิทํ วุตฺตํ ความว่า บทภาชนะแห่งอาทีนวญาณนั้นแหละ นี้ มีวัตถุ ๑๐ ประดับด้วยวาระ ๑๒ ท่านพระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทา ด้วยอำนาจอันวยะ(คล้อยตาม) และพยติเรก(ความพิเศษ).

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๘๔ (ภูมิพโลภิกขุ ๑/๘๙).

อุปฺปาโท ภยนฺติ สงฺขารานํ อุปฺปาโท อเขมฏฺเฐน ภยวตฺถุตาย ภยํ. อุปฺปาทมูลกตฺตา หิ สพฺพนฺตํ สพฺพวตฺถุกนฺติ สพฺพยสนํ. ปวตฺตํ ภยนฺติอาทีสุปิ เอเสว นโย. นตฺถิ เอตสฺส อุปฺปาโท, น วา เอตสฺมึ อธิคเต สงฺขารานํ อายตึ อุปฺปาโทติ อนุปฺปาโท นิพฺพานํ.

คำว่า อุปปาทะ(ความเกิดขึ้น) เป็นภัย ความว่า อุปปาทะ(ความเกิดขึ้น) แห่งสังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นภัย เพราะเป็นที่ตั้งแห่งภัย ด้วยอรรถว่าไม่เกษม. จริงอยู่ สิ่งที่มีอุปปาทะเป็นมูลทั้งหมดนั้น ก็มีสิ่งทั้งหมดเป็นวัตถุ เพราะเหตุนั้น จึงมีความพินาศ. แม้ในคำว่า ปวัตตะ เป็นภัยเป็นต้น ก็มีนัยนี้แล. ความเกิดขึ้นไม่มีแก่ธรรมนี้หรือ เมื่อบรรลุธรรมนี้แล้ว ความเกิดขึ้นแห่งสังขารทั้งหลายต่อไป ก็ไม่มี เหตุนั้น ธรรมนี้ชื่อ อนุปปาทะ (ไม่มีความเกิดขึ้น) ได้แก่นิพพาน.

ตญฺจ สพฺพโส ภยาภาวโต ปรมสฺสาสภูตตฺตา นิพฺภยฏฺเฐน เขมนฺติ. สนฺติปเทติ สพฺพสงฺขารูปสมภูเต อมตปเท. อปฺปวตฺตนฺติอาทีหิปิ ปวตฺตาทิปฏิกฺเขปมุเขน นิพฺพานเมว วทติ. ปวตฺติยํ อาทีนวํ ทิสฺวา ตทนนฺตรเมว นิวตฺติยํ อานิสํสทสฺสนวเสน สีฆํ วิปสฺสนํ อุสฺสุกฺกาเปนฺตานํ วเสน "อุปฺปาโท ภยํ, อนุปฺปาโท

ก็นิพพานนั้น ชื่อว่าเป็นธรรมเกษม ด้วยอรรถว่า ไม่มีภัย เพราะเป็นความโล่งใจอย่างยิ่ง เหตุว่า ไม่มีภัยโดยประการทั้งปวง. คำว่า ในสันติบท ได้แก่ ในอมตบทอันเป็นที่เข้าไปสงบสังขารทั้งปวง. แม้ด้วยคำว่า อัปปวัตตะ (ธรรมอันไม่มีความหมุนไป) เป็นต้น ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ก็กล่าวถึงนิพพานนั้นเอง ด้วยหัวข้อ

เขมนฺ"ติ ตติยวาโร วุตฺโต. เอเสว นโย ฉฏฺฐวาราทีสุปิ.

คือการปฏิเสธปวัตตะเป็นต้น. ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ได้กล่าววาระที่ ๓ ว่า "อุปปาทะ เป็นภัย อนุปปาทะ เป็นธรรมอันเกษม" ดังนี้ ด้วยอำนาจภิกษุทั้งหลาย ผู้ยังวิปัสสนาให้ก้าวหน้าอย่างเร็ว ด้วยอำนาจการเห็นโทษในปวัตติ (ความหมุนไป) และเห็นอานิสงส์ในนิวัตติ (ความหยุดลง) ในลำดับนั้นนั่นเอง. ในวาระทั้งหลาย แม้มีวาระที่ ๖ เป็นต้น ก็มีนัยดังนี้แหละ.

เอตฺถ จ อุปฺปาโท วิเสโส, ภยํ วิเสสิตพฺพํ สามญฺญภาวโตติ สติปิ ทฺวินฺนํ ปทานํ สมานาธิกรณภาเว ลิงฺคเภโท คหิโต. ยถา "ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจนฺ"ติ[๑] เอส นโย "คติ ภยนฺ"ติอาทีสุปิ.

ก็ในอธิการนี้ อุปปาทะ เป็นความต่าง ภัย เป็นสิ่งที่ทำให้ต่าง จากความเป็นธรรมเสมอกัน เพราะเหตุนั้น แม้เมื่อความที่บททั้ง ๒ มีอธิกรณะเสมอกัน ท่านก็ถือเอาความต่างแห่งลิงค์. เหมือนอย่างคำว่า "ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ" แปลว่า ทุกขสมุทัยอริยสัจ. แม้ในคำเป็นต้นว่า "คติ เป็นภัย" ก็มีนัยนี้.

---

[๑] ที. ปา. ๑๑/๒๙๔, ม. อุ. ๑๔/๔๕๓.

อุปฺปาโท สงฺขาราติ เอตฺถ ปน สพฺเพสํ สงฺขารานํ อุปฺปาทํ สามญฺเญน คเหตฺวา สงฺขารา เภทโต คหิตา[๑] สพฺพตฺถกเมว เตสํ วิภาคโต วิปสฺสิย-มานตฺตาติ วจนเภโท กโต.

ส่วนใน ๒ บทนี้ว่า อุปฺปาโท สงฺขารา อุปปาทะเป็นสังขาร ท่านพระธรรมเสนาบดีถือเอาความเกิดขึ้น แห่งสังขารทั้งหลายทั้งปวง โดยความเสมอกัน แล้วถือเอาโดยความต่างกัน เพราะความที่สังขารเหล่านั้นเป็นสภาวะที่โยคีเห็นแจ้งอยู่ โดยวิภาคทุกแห่งทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกระทำความต่างแห่งวจนะไว้.

อายูหนํ ปฏิสนฺธึ "ทุกฺขนฺ"ติ ปสฺสตีติ สมฺพนฺโธ. ญาณํ อาทีนเว อิทนฺติ อาทีนเว วิสยภูเต อิทํ ปญฺจวตฺถุกํ ญาณํ เวทิตพฺพํ. ญาณํ สนฺติปเทติ สนฺติปเท นินฺนาทิภาเวน ฐิตํ อิทํ ญาณนฺติ อตฺโถ.

เชื่อมความว่า อายูหนํ ปฏิสนฺธึ "ทุกฺขนฺ"ติ ปสฺสติ แปลว่า ย่อมเห็นอายูหนะ ปฏิสนธิ ว่า "เป็นทุกข์". คำว่า นี้เป็นอาทีนวญาณ ความว่า พึงทราบญาณอันมีวัตถุ ๕ ประการ นี้ ในโทษอันเป็นอารมณ์. คำว่า นี้เป็นสันติบทญาณ ความว่า ญาณนี้ตั้งอยู่ด้วยความเป็นธรรม น้อมไปในสันติบทเป็นต้น.

---

[๑] ฉ. วิหิตา.

๗๕๓. กมฺมปจฺจยา ปจฺจุปฺปนฺนภเว อุปฺปชฺชมานานํ สงฺขารานํ อุปฺปาโท ปากฏตโร หุตฺวา อุปฏฺฐาตีติ อาห "ปุริมกมฺมปจฺจยา อิธ อุปฺปตฺตี"ติ. ปวตฺตนฺนาม อิธ ปวตฺติยํ ธมฺมปฺปวตฺตีติ อาห "อุปฺปนฺนสฺส ปวตฺตี"ติ. สพฺพมฺปีติ ติยทฺธคตํ รูปารูปํ อชฺฌตฺตพหิทฺธาทิวิภาคํ สพฺพมฺปิ. กมฺมนฺติ เอตรหิ ปวตฺตํ กมฺมํ.

๗๕๓. ความเกิดขึ้น แห่งสังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นอยู่ในปัจจุบันภพ เพราะกรรมเป็นปัจจัย ย่อมปรากฏชัดเจนยิ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความอุบัติขึ้นในภพนี้ เพราะกรรมในภพก่อนเป็นปัจจัย". ที่ชื่อว่าปวัตตะ(ความหมุนไป) ได้แก่ ความเป็นไปตามธรรมในปวัตติกาลในภพนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ความหมุนไปแห่งสังขารธรรมที่เกิดแล้ว". คำว่า แม้ทั้งปวง ได้แก่ รูปและอรูปที่อยู่ในอัทธาทั้ง ๓ มีวิภาคเป็นภายในและภายนอกเป็นต้น แม้ทั้งปวง. คำว่า กรรม ได้แก่ กรรมอันเป็นไปในปัจจุบัน.

เอตฺถ จ อุปฺปาทปวตฺตอายูหนคฺคหเณน ปจฺจุปฺปนฺนทฺธปริยาปนฺนา สงฺขารา คหิตา, ปฏิสนฺธิคฺคหเณน อนาคตทฺธปริยาปนฺนา อุปาทิตฺตา. อุปฺปาทคฺคหเณน จ อตีตทฺธปริยาปนฺนา กมฺมสงฺขารา อุลฺลิงฺคตฺตา. นิมิตฺตคฺคหเณน ปน

ก็ในอธิการนี้ ท่านถือเอาสังขารทั้งหลายที่นับเนื่องในอัทธาปัจจุบัน ด้วยศัพท์ว่า อุปปาทะ ปวัตตะ และอายูหนะ ยึดเอาสังขารทั้งหลาย ที่นับเนื่องในอัทธาอนาคต ด้วยศัพท์ว่า ปฏิสนธิ. และประกาศกรรมสังขารทั้งหลาย อันนับเนื่องในอัทธาอดีต

สพฺเพปิ สงฺคหิตา.[๑] ยาย คติยา สา ปฏิสนฺธิ โหติ สา นิรยาทิเภทา คติ สุจริตทุจฺจริตวเสน คนฺตพฺพตฺตา, สา ปนตฺถโต ตํตํกมฺมนิยมิตา ภวสมฺภารหา วิปากกฺขนฺธา, กฏตฺตา จ รูปนฺติ เวทิตพฺพา.

ด้วยศัพท์ว่า อุปปาทะ. แต่ท่านถือเอาสังขารทั้งหมด ด้วยศัพท์ว่า นิมิตฺต. ปฏิสนธินั้น ย่อมมีได้ด้วยคติใด คตินั้น ชื่อว่าคติ อันต่างด้วยนรกเป็นต้น เพราะจะพึงไปด้วยอำนาจสุจริตและทุจริต, ก็ว่าโดยอรรถ คตินั้น กำหนดด้วยกรรมนั้น ๆ พึงทราบว่า ชื่อว่าวิบากขันธ์ ควรแก่ชื่อว่าภพ และชื่อว่ากฏัตตารูป.

ขนฺธานํ นิพฺพตฺตนนฺติ สพฺเพสํ[๒] ขนฺธานํ นิพฺพตฺตนํ. ปากฏา เอว สจฺจวิภงฺเค ลกฺขณาทิวเสน นิทฺทิฏฺฐตฺตา. วตฺถุวเสนาติ อารมฺมณสงฺขาตปวตฺติฏฺฐานวเสน. ยทิ ปญฺจ[๓] วตฺถุภาเวน อิจฺฉิตา, อถ กสฺมา เสสา วุตฺตาติ อาห "เสสา เตสํ เววจนวเสนา"ติ. เตน วิปสฺสกานํ ญาณวิปฺผารสฺส วิสยพนฺธนตฺถํ[๔] เทสนา

คำว่า ความบังเกิดแห่งขันธ์ทั้งหลาย คือความบังเกิด แห่งขันธ์ทั้งหลายทั้งปวง. ปรากฏชัดแล้วทีเดียว ในสัจจวิภังค์ เพราะท่านได้นิเทศไว้ด้วยอำนาจปกิณกะ มีลักษณะเป็นต้น. คำว่า ด้วยอำนาจวัตถุ คือ ด้วยอำนาจที่ตั้งแห่งความเป็นไป กล่าวคืออารมณ์. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ธรรมที่เหลือท่านกล่าวโดยเป็นไวพจน์ ของธรรม

---

๑ ฉ. คหิตา.

๒ ฉ. สพฺเพสมฺปิ.

๓ ฉ. ยทิ เต ปญฺเจว.

๔ ฉ. วิสยสํวทฺธนตฺถํ.

วฑฺฒิตาติ ทสฺเสติ.

๕ นั้น" ดังนี้ เพื่อจะเลี่ยงเสียซึ่งคำถามว่า ถ้าว่าธรรม ๕ อย่าง ท่านปรารถนาโดยความเป็นวัตถุไซร้ เมื่อเป็นอย่างนั้นเพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวธรรมที่เหลือไว้ด้วยเล่า. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงว่า เทศนา ได้เพิ่มขึ้นเพื่อเพิ่มเติมอารมณ์แห่งการแผ่ไปของญาณ ของท่านผู้เจริญวิปัสสนาทั้งหลาย.

อนฺวยโต ทสฺสิตสฺส อาทีนวญาณสฺส พฺยติเรกโต ทสฺสนตฺถํ ปฏิปกฺขญาณทสฺสนํ "ยตฺถ อุปฺปาโท นตฺถิ, ตตฺถ สพฺเพน สพฺพํ ภยมฺปิ นตฺถี"ติ. "ภยตุปฏฺฐาเนน วา"ติอาทินา ปวตฺตึ ทสฺเสตฺวา นิวตฺติทสฺสนํ พุทฺธานํ, อนุพุทฺธานญฺจ อาจิณฺณเมตํ ยถา ปุริมํ สจฺจทฺวยํ เทเสตฺวา[๑] นิโรธสจฺจเทสนาติ ทสฺเสติ.

การแสดงญาณฝ่ายตรงกันข้าม ว่า "ในธรรมใด ไม่มีความเกิด ในธรรมนั้น ก็ไม่มีแม้ภัยทั้งปวง โดยประการทั้งปวง" ดังนี้ ก็เพื่อจะแสดงโดยพยติเรก คือ โดยพิเศษ ซึ่งอาทีนวญาณที่ได้แสดงแล้วโดยอันวยนัย คือคล้อยตาม. ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า การแสดงความเป็นไปด้วยคำเป็นต้นว่า "โดยปรากฏเป็นของน่ากลัวบ้าง" ดังนี้ แล้วแสดงการหยุดลงนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย และพระอนุพุทธะทั้งหลาย ได้

[๑] ฉ. ทสฺเสตฺวา.

ประพฤติเป็นประเพณีมาแล้ว เหมือนอย่างการแสดงสัจจะ ๒ ข้อข้างต้น แล้วแสดงนิโรธสัจ.

ยถา โลเก กสฺสจิ อาทีนวทสฺสนํ นิรตฺถกมฺปิ โหติ, น ตถา อิทํ, อิทํ ปน สาตฺถกเมวาติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตุํ "ยสฺมา วา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตปฺปฏิปกฺขนินฺนํ จิตฺตํ โหติ หาหาภิภูตสฺส สีตนินฺนตา วิย สุฏฺฐุ ทิฏฺฐาทีนวโต เอกํเสน มุญฺจิตุกมฺมยตาภาวโต.

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "หรือว่า ก็เพราะธรรมทั้งหลายมีอุปปาทะ เป็นต้น" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงความข้อนี้ว่า การแสดงโทษ แม้เป็นเรื่องไม่มีประโยชน์แก่บางคนในโลก ฉันใด การแสดงโทษนี้ หาเป็นเหมือนฉันนั้นไม่ ก็การแสดงโทษนี้มีประโยชน์ทีเดียว. จิต ชื่อว่าเป็นธรรมชาติน้อมไปในธรรมที่ตรงกันข้าม ของธรรมที่กลัวนั้น เพราะความเป็นธรรมชาติมีความใคร่จะพ้นโดยส่วนเดียว จากโทษที่ได้เห็นแล้วเป็นอย่างดี เหมือนอย่างคนที่ถูกความร้อนครอบงำ ก็น้อมไปในความเย็น ฉะนั้น.

ภยนฺติ ภายิตพฺพํ. "นิยมโต ทุกฺขนฺ"ติ เอเตน ทุกฺขภาเวนสฺส ภายิตพฺพตฺตา[๑] ทุกฺขภาวํ น พฺยภิจรตีติ

คำว่า เป็นของน่ากลัว คือ เป็นของพึงกลัว. ด้วยคำว่า "เป็นทุกข์โดยแน่แท้" นี้ ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงว่า ความที่สิ่งที่

---

[๑] ฉ. เอเตนสฺส ทุกฺขภาเวน ภายิตพฺพตาติ ภายิตพฺพตา.

ทสฺเสติ. วฏฺฏามิสํ อุปาทินฺนกฺขนฺธาติ วทนฺติ. ติวิธมฺปิ วฏฺฏํ, วฏฺฏสนฺนิสฺสิตญฺจ วฏฺฏามิสํ. กิเลเสหิ อามสิตพฺพโต โลกามิสํ, ปญฺจ กามคุณา. กิเลสา เอว กิเลสามิสํ.

น่ากลัวนั้น เป็นของที่พึงกลัว โดยความเป็นทุกข์ ฉะนั้น ความเป็นของที่พึงกลัว จึงไม่ครอบไปถึงความเป็นทุกข์ด้วย. อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า วัฏฏามิส (อามิสคือวัฏฏะ) ได้แก่ อุปาทินขันธ์ทั้งหลาย. วัฏฏะทั้ง ๓ อย่าง และสิ่งที่อาศัยวัฏฏะ ชื่อว่า วัฏฏามิส. ชื่อว่าโลกามิส เพราะอันกิเลสทั้งหลายพึงแตะต้อง ได้แก่ กามคุณ ๕. กิเลสนั่นเอง ชื่อว่ากิเลสามิส.

สงฺขารมตฺตเมวาติ เอตฺถ เอว-สทฺเทน วิสงฺขารํ นิวตฺเตติ. น หิ ตตฺถ สามิสตาเลโสปิ อตฺถีติ. มตฺต-สทฺเทน ปน อปริปุณฺณตํ วิภาเวติ. น หิ สพฺพํ สงฺขารคตํ สามิสนฺติ. ตสฺมาติ "ภยนฺ"ติ วุตฺตสฺส ทุกฺขาทิภาเวน อายตฺตตา[๑]

ด้วย เอว ศัพท์ ในบทว่า สงฺขารมตฺตเมว ท่านอาจารย์ย่อมปฏิเสธวิสังขาร. เพราะว่า ในวิสังขารนั้น ความเป็นสามิสแม้แต่น้อยไม่มีอยู่เลย ฉะนี้แล. ด้วย มตฺต ศัพท์ ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงความเป็นของไม่ครบถ้วน. เพราะว่า สังขารทั้งหมด เป็นสามิส หามิได้แล. คำว่า เพราะเหตุนั้น ความว่า เพราะคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า "เป็น

---

๑ ฉ. นิยตตฺตา.

ของน่ากลัว" ดังนี้ เป็นคำที่แน่แท้ด้วยความเป็นทุกข์เป็นต้น.

ยทิ ยํ ภยํ, ตํ ทุกฺขาทิสภาวเมว, ตถา สติ ภยาทีสุ เอเกเนว อตฺถสิทฺธิ. กสฺมา สพฺพานิ คหิตานีติ อนุโยคํ มนสิกตฺวา อาห "เอวํ สนฺเตปี"ติอาทิ. ยถา เตสุ เอว สงฺขาเรสุ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต ปวตฺติวเสน อาการนานตฺตโต อนุปสฺสนานานตฺตํ, เอวํ ภยาการาทิ-อาการนานตฺตโต ปวตฺติวเสนตฺถ ญาณสฺส นานตฺตํ. ตตฺถ ภยากาเรน ปวตฺตํ[๑] ภยตุปฏฺฐานญาณํ, อิตราการวเสน ปวตฺตํ อาทีนวญาณนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ท่านอาจารย์ได้ใส่ใจถึงการย้อนถามว่า ถ้าสิ่งใดเป็นของน่ากลัว สิ่งนั้น ถ้ามีความทุกข์เป็นต้น เป็นสภาพนั่นเอง เมื่อเป็นอย่างนั้นในเรื่องของความน่ากลัวเป็นต้น ก็สำเร็จความโดยอาการเดียวนั่นเอง. เพราะเหตุไร ท่านจึงถือเอาทั้งหมดเล่า จึงกล่าวว่า "แม้เป็นอย่างนั้น" ดังนี้เป็นต้น. ความต่างกันแห่งการพิจารณาเห็น โดยความต่างแห่งอาการ ด้วยอำนาจความเป็นไปโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ในสังขารเหล่านั้นแหละเป็นฉันใด, ความต่างกันแห่งญาณ ในธรรมฝ่ายโทษนี้ ด้วยอำนาจความเป็นไป โดยความต่างแห่งอาการ มีอาการเป็นของน่ากลัวเป็นต้น ก็เป็นเหมือนฉันนั้น. ใน

---

๑ ฉ. ญาณํ.

ความต่างแห่งอาการนั้น ญาณอันเป็นไปโดยอาการเป็นของน่ากลัว พึงเห็นว่า ชื่อ ภยตุปัฏฐานญาณ ญาณอันเป็นไปโดยเป็นอาการนอกนี้ พึงเห็นว่า ชื่อ อาทีนวญาณ.

ยสฺมา อาทีนวญาณสฺส วิสยภาเวน วุตฺตา ปนฺนรสาปิ อตฺถา อุปฺปาทาทีสุ ปญฺจเสฺวว อนฺโตคธา, ตตฺถ จ ญาณํ อนฺวยพฺยติเรกวเสน ปวตฺตนฺโต ทสวิธํ โหติ. ตสฺมา อาห "ทส ญาเณ ปชานาตี"ติ. ปชานนญฺจ สาติสยํ วิสยคตสมฺโมหวิธมเนน[๑] อสมฺมุฬฺหํ, อตฺตนิปิ อสมฺมุฬฺหเมวาติ อตฺตานมฺปิ ปชานนฺตํ วิย โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ. เตนาห "ปฏิวิชฺฌติ สจฺฉิกโรตี"ติ.

เพราะอรรถทั้ง ๑๕ อย่าง ที่ท่านกล่าวไว้ ด้วยความเป็นอารมณ์แห่งอาทีนวญาณ เป็นอรรถหยั่งลงภายใน ในธรรม ๕ อย่าง มีอุปปาทะเป็นต้นนั่นเอง และญาณในธรรมทั้ง ๕ นั้น ก็เป็น ๑๐ อย่าง เพราะเป็นไปด้วยอำนาจอันวยนัย (คล้อยตาม) และพยติเรก (พิเศษ). เพราะเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีจึงกล่าวว่า "ย่อมรู้ทั่วญาณ ๑๐" ดังนี้. ก็ความรู้ทั่ว ท่านกล่าวไว้เพราะทำอธิบายว่า เป็นเหมือนรู้ทั่วแม้ซึ่งตนเอง เพราะไม่ลุ่มหลงด้วยปราศจากสัมโมหะ อันอยู่ในอารมณ์อย่างยอดเยี่ยม ทั้งไม่ลุ่มหลงแม้ในตนเองนั่นเทียว. ด้วย

---

[๑] ฉ. ...วิคเมน.

ทฺวินฺนนฺติ ทฺวีสุ กุสลสทฺทโยเคน หิ ภุมฺมตฺเถ สามิวจนํ ยถา "กุสลา นจฺจคีตสฺสา"ติ? กุสลตาติ กรเณ ปจฺจตฺตวจนนฺติ อาห "ทฺวินฺนํ กุสลตายา"ติ. ทฺวินฺนนฺติ วา ทฺวินฺนํ ญาณานํ วเสนาติ อตฺโถ. ปวตฺติยา ยาถาวโต ทิฏฺฐตาย ตปฺปฏิปกฺขโต สนฺติปทํ สุวินิจฺฉิตเมว หุตฺวา อุปฏฺฐาติ. เตนสฺส จิตฺตํ ปรมทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานาทิ-มิจฺฉาคาหวเสน น วิจลติ. ตตฺถ สุปริทิฏฺฐาทีนวตฺตาติ อาห "นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตี"ติอาทิ. เสสเมตฺถ อุตฺตานตฺถเมว.

เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมแทงตลอด ย่อมทำให้แจ้ง" ดังนี้.

บทว่า ทฺวินฺนํ ความเท่ากับ ทฺวีสุ ก็บทนี้เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ลงในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ เพราะประกอบด้วยกุศลศัพท์ เหมือนอย่างคำว่า "กุสลา นจฺจคีตสฺส" แปลว่า ความเป็นผู้ฉลาดในการฟ้อนและการขับ. บทว่า กุสลตา เป็นปฐมาวิภัตติ ลงในตติยาวิภัตติ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทฺวินฺนํ กุสลตาย" เพราะความเป็นผู้ฉลาดในญาณทั้ง ๒. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ทฺวินฺนํ ความว่า ด้วยอำนาจแห่งญาณทั้ง ๒. สันติบทย่อมปรากฏเป็นธรรม ที่วินิจฉัยได้ถูกต้องทีเดียว โดยญาณฝ่ายตรงกันข้ามของอาทีนวญาณนั้น เพราะได้เห็นตามความเป็นจริงซึ่งความเป็นไป. ด้วยเหตุนั้น จิตของโยคีนั้น จึงไม่หวั่นไหว ด้วยอำนาจความถือผิดมีถือว่า ทิฐธรรมนิพพานเป็นบรมธรรม

[๑] ขุ. ชา. ๒๘/๑๖๔.

เป็นต้น. เพราะความที่โยคีเป็นผู้เห็นโทษชัดเจนแล้วในสังขารนั้น เหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวว่า "ไม่หวั่นไหวในเพราะทิฐิต่าง ๆ" ดังนี้เป็นต้น คำที่เหลือในอธิการนี้ มีอรรถง่ายทั้งนั้น.

อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํ.

อาทีนวานุปัสสนาญาณ จบ.

นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณกถาวณฺณนา

๗๕๔. สงฺขารคเตติ สพฺพสฺมึ เตภูมิเก สงฺขาเร. นิพฺพินฺทตีติ ญาณนิพฺเพเทน[๑] นิพฺเพทํ อาปชฺชติ. ตถาภูโต จ ตตฺถ อุกฺกณฺฐนฺโต, อนภิรมนฺโต จ นาม โหตีติ วุตฺตํ "อุกฺกณฺฐติ นาภิรมตี"ติ.

พรรณนากถาว่าด้วยนิพพิทานุปัสสนาญาณ

๗๕๔. คำว่า ในสังขาร คือ ในสังขารอันเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งปวง. คำว่า ย่อมหน่าย คือ ย่อมถึงความหน่ายด้วยความหน่ายคือญาณ. ก็โยคีผู้เป็นอย่างนั้น ชื่อว่าย่อมเป็นผู้เอือมระอา และไม่ยินดียิ่งอยู่ในสังขารนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมเอือมระอา ไม่ยินดียิ่ง" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. ญาณนิพฺพิเทน.

ตตฺถ อนภิรมณสฺส อุปมํ ทสฺเสตุํ "เสยฺยถาปี"ติอาทิ วุตฺตํ. อโนตตฺตทหํ ปริกฺขิปิตฺวา ฐิเตสุ ทฺวิโยชนสตุพฺเพเธสุ ยถากฺกมํ มสารคลฺลชนรชตสุวณฺณสตฺตรตน-[1]มเยสุ คนฺธมาทนกาฬเกลาสสุทสฺสนจิตฺตกูฏ-เภเทสุ ปญฺจสุ หิมวโต มหาสิขเรสุ ปจฺฉิโม จิตฺตกูฏปพฺพโต นาม. สีหปปาตาทีสุ สตฺตสุ มหาสเรสุ.

ในคำนั้น เพื่อจะแสดงอุปมาแห่งความไม่ยินดียิ่ง ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "เสยฺยถาปิ" เป็นต้น. บรรดามหาสิงขรแห่งภูเขาหิมพานต์ทั้ง ๕ เทือก อันต่างโดยชื่อว่า คันธมาทน์ กาฬบรรพต ไกรลาศ สุทัศนะ และจิตตกูฏ ซึ่งสำเร็จด้วยแก้วลายแร่ พลอย เงิน ทอง และรัตนะทั้ง ๗ ตามลำดับ สูงได้สองร้อยโยชน์ ตั้งโอบรอบสระอโนดาต ภูเขาชื่อจิตตกูฏ เป็นเทือกสุดท้าย. ในมหาสระทั้ง ๗ มีมหาสระชื่อสีหปปาตะเป็นต้น.

สุวณฺณปญฺชเรติ สุวณฺณมเย สีหปญฺชเร. ปกฺขิตฺโตติ นิรุทฺโธ. ติวิเธ สุคติภเวติ กามสุคติอาทิเก ติวิเธ สมฺปตฺติภเว.

คำว่า ในกรงทอง คือ ในสีหบัญชรที่ทำด้วยทอง. คำว่า ขังไว้ คือ ถูกกักไว้. คำว่า ในสุคติภพทั้ง ๓ คือ ในสมบัติภพ ๓ อย่าง มีกามสุคติภพเป็นต้น.

หตฺถปาทวาลวตฺถิโกเสหิ ภูมิผุสเนหิ สตฺตหิ ปติฏฺฐิโตติ สตฺตปฺปติปฏฺโฐ.[2]

ชื่อ สัปตประดิษฐ์ เพราะอรรถว่ามีอวัยวะจดพื้นดิน ๗ อย่าง คือ งวง ๑

---

[1] ฉ. สานุ... [2] ฉ. สตฺตปติฏฺโฐ.

นครมชฺเฌ นาภิรมติ ทฺวารปญฺชรนาฬนาทิ-อวพาธนภเยน. ทิฏฺเฐติ อธิมุตฺติปุพฺพเกน อนฺวยทสฺสเนน ทิฏฺเฐ. เตนาห "ตนฺนินฺนตปฺโปณตปฺปพฺภารมานโส"ติ.

เท้า ๔ หาง ๑ ฝักลึงค์ ๑ ชื่อว่าย่อมไม่ยินดี(อยู่)ในท่ามกลางเมือง เพราะกลัวการเบียดเบียนด้วยก้านลูกกรงประตู. คำว่า อันตนเห็นแล้ว คือ อันตนเห็นแล้ว ด้วยการเห็นการคล้อยตาม อันมีอธิมุตติเป็นเบื้องต้น. ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นผู้มีใจน้อมไปในสันติบทนั้น ลาดไปในสันติบทนั้น เอียงไปในสันติบทนั้น".

นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํ.

นิพพิทานุปัสสนาญาณ จบ.

๗๕๕. ตํ ปเนตนฺติ นิพฺพิทาญาณมาห. ญาณทฺวเยนาติ ภยตุปฏฺฐานาทีนวานุปสฺสนาญาณทฺวเยน. ยสฺมา ภยโต ทิสฺสมานา เอว สงฺขารา มหาทีนวา, นิพฺพินฺทิตพฺพา จ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ, ตสฺมา เอกมฺปิ ตํ ญาณํ ตถาภาวนาพลปฺปตฺติยา อวตฺถาวิเสสยุตฺตํ ติวิธกิจฺจสามตฺถิยวนฺตํ โหตีติ วุตฺตํ "อตฺถโต เอกนฺ"ติ. เตนาห "สพฺพสงฺขาเร"ติอาทิ.

๗๕๕. ท่านอาจารย์ กล่าวนิพพิทาญาณ ว่า อันนิพพิทานุปัสสนาญาณนี้นั้น. คำว่า ด้วยญาณทั้งสอง คือ ด้วยภยตุปัฏฐานญาณ และอาทีนวานุปัสสนาญาณทั้งสอง. เพราะสังขารทั้งหลาย อันปรากฏอยู่โดยความเป็นของน่ากลัวนั่นเทียว ย่อมปรากฏเป็นสภาวะที่มีโทษมาก และควรเบื่อหน่าย ฉะนั้น ญาณนั้นแม้อย่างเดียว ก็ประกอบด้วยความต่างแห่งอาการที่ตั้งลง เพราะการถึง

กำลังแห่งภาวนาอย่างนั้น ย่อมเป็นธรรมชาติมีความสามารถในกิจสามอย่าง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "โดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน". ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "สังขารทั้งปวง" ดังนี้เป็นต้น.

ตยิทํ ตาสํ อนุปสฺสนานํ มตฺถกปฺปตฺติวเสน วุตฺตํ, อาทิมฺหิ ปน ภินฺนสภาวา เอว ปวตฺตนฺติ. อุปฺปาเทสีติ ปาตุวากาสิ, วิภาเวสีติ อตฺโถ.

นิพพิทาญาณนี้นั้น ท่านกล่าวด้วยอำนาจการถึงขั้นยอด แห่งอนุปัสสนาเหล่านั้น, ก็อนุปัสสนาที่มีสภาพต่างกันนั่นเอง ย่อมเป็นไปในเบื้องต้น. คำว่า ให้เกิดขึ้น คือทำให้ปรากฏ อธิบายว่า ทำให้แจ่มแจ้ง.

มุญฺจิตุกมฺยตาญาณกถาวณฺณนา

๑๕๖. น สชฺชติ พหุวาทีนวตาย ทิฏฺฐตฺตา. มุญฺจิตุกามํ นิสฺสริตุกามํ โหติ อนาทิกาลิกสฺส ขนฺธสฺส ปริญฺญายมานตฺตา. มุญฺจิตุกามตา ตโต อตฺตานํ นิพฺเพเฐตุ–

พรรณนากถาว่าด้วยมุญจิตุกัมยตาญาณ

๑๕๖. ชื่อว่าไม่ติด เพราะได้เห็นความที่สังขารมีโทษมาก. ชื่อว่าเป็นจิตใคร่จะเปลื้องไป ใคร่จะออกไป เพราะกำหนดรู้อยู่ซึ่งขันธ์ อันเป็นไปในกาลอันหาเบื้องต้น

กามตา[๑] นิสฺสริตุกามตา อปคนฺตุกามตา. ปญฺชรปกฺขิตฺโตติ ปญฺชเรน สโมรุทฺโธ. เอวมาทโยติ อาทิ-สทฺเทน อาหิตุตองฺคาร-อุปสฏฺฐเทสพฺยาฬสาปทากุลวนคฺคหนาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ.

มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ นิฏฺฐิตํ.

มิได้. ความเป็นจิตใคร่จะเปลื้องไป ได้แก่ ความเป็นจิตใคร่จะยังตน ให้ปลีกออกจากสังขารนั้น ความเป็นจิตใคร่จะสลัดออก ความเป็นจิตใคร่จะปราศไปเสีย. คำว่า ถูกขังอยู่ในกรง คือ ถูกกรงกักขังไว้. ด้วย อาทิ ศัพท์ว่า เอวมาทโย พึงเห็นการสงเคราะห์เอาถ่านเพลิงที่ไฟติดทั่วแล้ว ถิ่นที่ขัดข้อง ชัฏป่าที่เกลือกกลั้วไปด้วยอันตรายร้ายกาจเป็นต้น.

มุญจิตุกัมยตาญาณ จบ.

ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณกถาวณฺณนา

๗๕๗. "สพฺพภวา ฯเปฯ มุญฺจิตุกาโม"ติ วตฺวา ปุน สพฺพสฺมา สงฺขารคตาติ สพฺพคฺคหณํ สาติสยมุตฺติทสฺสนตฺถํ อธิกวจนํ อญฺญมตฺถํ โพเธตีติ.

พรรณนากถาว่าด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

๗๕๗. การที่ท่านอาจารย์ กล่าวว่า "สพฺพภวา ฯเปฯ มุญฺจิตุกาโม" ดังนี้แล้ว ถือเอา สพฺพ ว่า สพฺพสฺมา สงฺขารคตา อีกเป็นคำที่ยิ่งใหญ่ เพื่อจะแสดงถึงความพ้น

---

[๑] ฉ. นิพฺเพเธตุกามตา.

ยญฺหิ สงฺขาเรหิ อนนุพนฺธสฺส มุญฺจนํ, ตํ สาติสยํ มุญฺจนํ. ตํ ปน วุจฺจมานาย ปฏิสงฺขานุปสฺสนาย โหตีติ ตํ ทสฺเสตุํ "ปุน เต เอวํ สงฺขาเร"ติอาทิ วุตฺตํ.

อย่างพิเศษยิ่ง ย่อมทำให้ผู้อื่นเข้าใจความได้แล. ก็ความพ้นแห่งความไม่ผูกพันด้วยสังขารทั้งหลายอันใด ความพ้นอันนั้น เป็นความพ้นอย่างมีความวิเศษยิ่ง. และความพ้นนั้น ย่อมมีได้ ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาที่กำลังจะกล่าวอยู่ เหตุนั้น เพื่อจะแสดงปฏิสังขานุปัสสนานั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ปุน เต เอวํ สงฺขาเร" ดังนี้.

ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขารปริคฺคณฺหนํ ปุพฺเพปิ กตนฺติ ปุนคฺคหณํ. ภวาทิคตสฺส สงฺขารสฺส อปริตุลิตสฺส อภาวโต "เต"ติ วุตฺตํ. อนุปสฺสนาการสฺส อปุพฺพสฺสปิ อตฺถิตาย "เอวนฺ"ติ วุตฺตํ. อิทานิ วุจฺจมานากาเรนาติ หิ อตฺโถ. สงฺขารานํ ปริคฺคณฺหนํ นาม ปริปุณฺณลกฺขณวเสเนว โหตีติ "ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา"ติ วุตฺตํ.

การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์กำหนดสังขาร ได้กระทำไว้แม้ในกาลก่อน เหตุนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่า ปุน. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เต" เพราะไม่มีสังขารที่อยู่ในภพเป็นต้น ที่มิได้กำหนดพิจารณา. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เอวํ" ก็เพราะมีอาการ คือ การตามพิจารณาแม้ที่ยังไม่เคยมีมาก่อน. ก็มีอธิบายว่า โดยอาการที่จะกล่าวอยู่ ณ บัดนี้. ชื่อว่า การกำหนดถือเอาสังขารทั้งหลาย ย่อมมีได้ ด้วยอำนาจลักษณะที่บริบูรณ์นั่นเอง

เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์".

อนิจฺจนฺติกโตติ อาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว. ปเรมน อาทิ-สทฺเทน "อาทิอนฺตวนฺตโต นิจฺจปฏิกฺเขปโต"ติ เอวมาทีนํ สงฺคโห.

คำใดที่ควรกล่าว ในคำเป็นต้นว่า อนิจฺจนฺติกโต คำนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นเอง. ด้วยอาทิศัพท์ที่หนึ่ง สงเคราะห์คำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ "อาทิอนฺตวนฺตโต โดยมีเบื้องต้นและที่สุด นิจฺจปฏิกฺเขปโต โดยปฏิเสธความเที่ยง".

ทุติเยน "อุทยวยปฏิปีฬนโต สุขปฏิกฺเขปโต"ติ เอวมาทีนํ สงฺคโห.

ด้วยอาทิศัพท์ที่สอง สงเคราะห์คำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ "อุทยวยปฏิปีฬนโต โดยถูกความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปบีบคั้นเฉพาะ สุขปฏิกฺเขปโต โดยปฏิเสธความสุข".

อชญฺญโตติ อมนุญฺญโต, อโสภณโต วา. เชคุจฺฉโตติ "ธี"ติ[๑] ชิคุจฺฉิตพฺพโต. ปฏิกูลโตติ อภิรุจิยา ปฏิโลมเนน

บทว่า อชญฺญโต แปลว่า โดยเป็นสิ่งไม่พอใจ หรือแปลว่า โดยเป็นสิ่งไม่งาม. บทว่า เชคุจฺฉโต ความว่า โดยเป็นสิ่งน่า

[๑] ธิ อิตีติ ปทจฺเฉโท.

ปฏิกูลภาวโต. น มณฺฑเนน หตา อมณฺฑนหตา, อมณฺฑเนน สกฺกา เอเตสํ สุภภาวํ หนฺตุนฺติ อตฺโถ. อมณฺฑเนน วา เตสํ อสุภตา ปากฏา โหตีติ อมณฺฑนหตา. มณฺฑเนน วา น หนฺตพฺพสภาวา "อสูริยปสฺสา"ติ วิย อมณฺฑนหตา. ตโต อมณฺฑนหตภาวโตติ รูปสงฺขาเร สนฺธาย วทติ.

รังเกียจว่า "หุค". บทว่า ปฏิกฺกูลโต ความว่า โดยเป็นสิ่งปฏิกูล เพราะทวนต่อความชอบใจยิ่ง. สังขารทั้งหลายมิใช่กำจัด (สิ่งปฏิกูล) ด้วยการตบแต่ง อธิบายว่า อาจจะกำจัดความงามของสังขารเหล่านี้ได้ด้วยการไม่ตบแต่ง จึงชื่อว่า อมณฺฑนหตา มิใช่กำจัด(ความปฏิกูล)ได้ด้วยการตบแต่ง. อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นของไม่งามของสังขารเหล่านั้น ย่อมเป็นอันปรากฏได้ ด้วยการไม่ตบแต่ง เหตุนั้น สังขารเหล่านั้น จึงชื่อว่า อมณฺฑนหตา มีความไม่งามปรากฏด้วยความไม่ตบแต่ง. สังขารทั้งหลาย มีสภาพที่ไม่พึงกำจัดได้ ด้วยการตบแต่ง เหมือนอย่างคำว่า "อสูริยปสฺสา" ผู้ที่พระ-อาทิตย์มองไม่เห็น เหตุนั้น สังขารเหล่านั้น จึงชื่อว่า อมณฺฑนหตา ไม่ใช่มีสภาพที่จะพึงกำจัดด้วยการตบแต่ง. เพราะภาวะที่เป็นสังขาร มีสภาพที่ไม่พึงกำจัดได้ด้วยการตบแต่ง เหตุนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวหมายเอารูปสังขารทั้งหลาย.

คุณหญิงขวัญใจ ธรรมศรี
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วิรูปโตติ อสุนฺทรโต. ปฏิฆสํโยชนวตฺถุตาย ปสฺสนฺเต อตฺตนิ พนฺธตีติ วิภจฺฉํ[๑] อติวิย วิรูปํ, ยํ ทิฏฺฐมตฺตเมว โทมนสฺสุปฺปตฺติ-นิมิตฺตํ โหติ. อชฺฌุเปกฺขิตพฺพยตา หิ คูถํ วิย ปริจฺจชิตพฺพํ วา วิภจฺฉํ? อิธ อาทิ-สทฺเทน "อสุจิโต อมนาปโต"ติ เอวมาทีนํ สงฺคโห. จตุตฺเถน อาทิ-สทฺเทน "อปริณายกโต อตฺตปฏิกฺเขปโต"ติ เอวมาทีนํ สงฺคโห.

บทว่า วิรูปโต ความว่า โดยเป็นสิ่งไม่ดี. สิ่งใดย่อมผูกผู้เห็นทั้งหลายไว้ในตน โดยที่เป็นที่ตั้งแห่งปฏิฆสังโยชน์ เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อ วิภจฺฉํ แปลว่า สิ่งที่น่าขยะแขยง ได้แก่สิ่งที่น่าเกลียดอย่างยิ่ง ซึ่งพอเห็นแล้ว ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งโทมนัส. อีกอย่างหนึ่ง สิ่งใดที่พึงสละเหมือนคูถ เพราะความเป็นสิ่งไม่งาม และเป็นสิ่งน่าเกลียดเป็นต้น สิ่งนั้นก็ชื่อ วิภจฺฉํ น่าขยะแขยง. ด้วย อาทิ ศัพท์ ในที่นี้ ท่านสงเคราะห์เอาคำทั้งหลายมีคำอย่างนี้ คือ "อสุจิโต โดยเป็นสิ่งไม่สะอาด อมนาปโต โดยเป็นสิ่งไม่น่าเอิบ-อาบใจ". ด้วยอาทิศัพท์ ที่สี่ ท่านสงเคราะห์คำทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ "อปริณายกโต โดยเป็นสิ่งไม่มีผู้นำ อตฺตปฏิกฺเขปโต โดยปฏิเสธอัตตา".

๗๕๘. อยนฺติ โยคาวจโร. มุญฺจนสฺสาติ ปุน อนนุพนฺธนตฺถํ สมุตฺต-

๗๕๘. บทว่า อยํ โยค โยคาวจโร. บทว่า มุญฺจนสฺส ได้แก่ แห่งการปลดเปลื้อง

---

[๑] ฉ. พีภจฺฉํ.

มุญฺจนสฺส. อุปายสมฺปาทนตฺถนฺติ อนิจฺจาทิวเสน สุฏฺฐุปริคฺคณฺหนํ ปริมทฺทนา อุปาโย, ตสฺส สาธนตฺถํ.

ที่ปลดเปลื้องดีแล้ว เพื่อมิให้ตามผูกพันได้อีก. บทว่า อุปายสมฺปาทนตฺถํ ความว่า การกำหนดจับ การพิจารณาด้วยดี โดยเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่าอุบาย เพื่อยังอุบายนั้นให้สำเร็จ.

มจฺฉคฺคหณตฺถํ อุทเก ตตฺถ ตตฺถ ขิปนฺติ เอตนฺติ ขิปฺปํ, มจฺฉานํ คหณกูฏํ. โอสาเปสีติ[๑] โอสาเรสิ, ขิปีติ อตฺโถ. สปฺปนฺติ กณฺหสปฺปํ. คหเณติ ยถาคหิตํ สปฺปํ อฉฑฺเฑตฺวา คหเณ. หตฺถํ นิพฺเพเฐตฺวาติ สปฺเปน อตฺตโน โภเคน เวฐิตํ หตฺถปฺปเทสํ นิพฺเพเฐตฺวา โมเจตฺวา. อาวิชฺฌิตฺวาติ อาเวฐิกปฺปหาเนน[๒] ภเมตฺวา. นิสฺสชฺชิตฺวาติ ฉฑฺเฑตฺวา.

ชาวประมงทั้งหลาย ย่อมทอดวัตถุนี้ลงที่นั้น ๆ ในน้ำเพื่อจับปลา เหตุนั้น วัตถุนี้ ชื่อว่า ขิปฺปํ ได้แก่ สุ่มเป็นเครื่องจับปลา. บทว่า โอสาเปสิ แปลว่า สุ่มลงไป อธิบายว่า สุ่มลง. คำว่า งู ได้แก่ งูเห่า. คำว่า ในการจับ คือในการจับไม่ทิ้งงูตามที่จับไว้. คำว่า ปลดมือ ได้แก่ คลาย คือปล่อย ส่วนของมือที่งูใช้ขนดของตนพันไว้. แกว่ง คือหมุนด้วยการวนไปมา. คำว่า สลัด คือทิ้งไป.

ตตฺถาติอาทิ อุปมาสํสนฺทนํ. ตตฺถ อาทิโตวาติ วิญฺญตํ ปตฺตกาเล.

คำว่า ในอุปมานั้น เป็นต้น เป็นคำเทียบด้วยคำอุปมา. ในบรรดาคำเหล่านั้น

---

[๑] ฉ. โอฑฺฑาเปสีติ.

[๒] ฉ. อาเวฐิกปฺปหาปเนน.

ฆนวินิพฺโภคํ กตฺวาติ กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา สมูหาทิฆนคฺคหณํ ภินฺทิตฺวา. สุมฺตฺตนฺติ ภาวนปุํสกนิทฺเทโส "วิสมํ จนฺทิมสุริยา ปริวตฺตนฺตี"ติอาทีสุ วิย. สงฺขารานํ นิจฺจาทิอากาเรน อุปฏฺฐาตุํ อสมตฺถตา อนิจฺจสญฺญาทิเภทาย วิปสฺสนาย สาติสยํ พลวภาวาปตฺติยา,[๑] สา จ สงฺขารานํ อนิจฺจาทิอาการสฺส สุฏฺฐุตรํ สลฺลกฺขเณนาติ อาห "ติลกฺขณาโรปเนน ฯเปฯ ปาเปตฺวา"ติ.

คำว่า แต่แรก คือ ในกาลที่ถึงความเป็นผู้รู้ความ. คำว่า ทำ ฆนวินิพโภค คือ รับกัมมัฏฐาน แล้วทำลายการถือเอาฆนะมีความเป็นกลุ่มก้อนเป็นต้น. บทว่า สุมฺตฺตํ แสดงภาวนปุงสกะ เหมือนอย่างในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า "วิสมํ จนฺทิมสุริยา ปริวตฺตนฺติ" แปลว่า พระจันทร์และพระ-อาทิตย์ ย่อมเวียนไปรอบไม่เสมอกัน. ความที่สังขารทั้งหลาย เป็นสภาพไม่สามารถปรากฏ โดยอาการเป็นของเที่ยงเป็นต้น ก็เพราะวิปัสสนาซึ่งมีประเภทเป็นอนิจจสัญญาเป็นต้น ถึงความเป็นธรรมชาติมีกำลังอย่างยอดเยี่ยม, และความที่ไม่สามารถจะปรากฏนั้น ก็ด้วยการกำหนดเป็นอย่างดียิ่งซึ่งอาการ มีความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แห่งสังขารทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แกว่งสังขารทั้งหลาย ด้วยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ทำให้อ่อนกำลัง ให้ถึงความไม่สามารถปรากฏ

---

[๑] ฉ. พลวภาวปฺปตฺติยา.

โดยอาการเที่ยง เป็นสุข งาม และเป็นอัตตาได้อีก" ดังนี้.

ยถา หิ นิพฺพุทฺธกรเณ พลวตเรน ปฏิมลฺเลน ตตฺถ ตตฺถ มุฏฺฐิปฺปหาราทินา วิมถิโต อิตโร เตน ยุชฺฌิตุํ อสมตฺถตํ ปาปิโต โหติ. น เกวลํ อสมตฺถตํ ปาปิโตว โหติ, อถ โข มรณมตฺตํ ทุกฺขํ วา มรณํ วา ปาปุณาติ, เอวเมเตปิ สงฺขารา เอวํ ทุพฺพลภาวํ ปาปิตา อุปริญาณานุภาเวน นิพฺพิเสวนตํ, สพฺพโส ภงฺคญฺจ ปาปุณนฺตีติ.

อุปมาเหมือนในการชกมวย นักมวยผู้เป็นปฏิปักษ์กัน ซึ่งมีกำลังกว่าย่ำยีคู่ต่อสู้อีกฝ่ายหนึ่ง ด้วยการชกด้วยหมัดเป็นต้น ในที่นั้น ๆ ทำให้คู่ต่อสู้ ถึงความเป็นผู้ไม่สามารถจะสู้ด้วยการชกด้วยหมัดเป็นต้นนั้น. มิใช่ทำให้คู่ต่อสู้ถึงความเป็นผู้หมดความสามารถอย่างเดียวเท่านั้น โดยที่แท้ คู่ต่อสู้ย่อมถึงทุกข์ปางตายหรือความตาย ข้อนี้ฉันใด แม้สังขารทั้งหลายเหล่านี้ ก็เหมือนฉันนั้น อันโยคีให้ถึงความอ่อนกำลังอย่างนั้น ย่อมถึงความเป็นสภาพไม่มีการเสพผิด และความดับโดยประการทั้งปวง ด้วยอานุภาพแห่งญาณชั้นสูงแล.

๗๕๙. เอตฺตาวตาติ เอวํ "อนจฺจนฺติกโต"ติอาทินา ปโรจตฺตาฬีสาย อาการเรหิ สงฺขารานํ อนิจฺจาทิภาวสลฺลกฺขณวสปฺปวตฺเตน ปฏิสงฺขาเนน.

๗๕๙. บทว่า เอตฺตาวตา ความว่า ด้วยการพิจารณาอันเป็นไป ด้วยอำนาจการกำหนด ความที่สังขารทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น โดยอาการเกิน ๔๐

ด้วยคำว่า "อนจฺจนุติกโต" โดยไม่เป็นสิ่งมีอยู่ตลอดไปเป็นต้นอย่างนี้.

อนิจฺจโต มนสิกโรโตติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ ภยตุปฏฺฐานกถายํ[๑] วุตฺตนยเมว.

คำใดที่จะพึงกล่าวในคำทั้งหลาย มีอาทิว่า อนิจฺจโต มนสิกโรโต เมื่อมนสิการโดยเป็นของไม่เที่ยง ดังนี้ คำนั้น มีนัยได้กล่าวไว้แล้ว ในกถาว่าด้วยภยตุปัฏฐานญาณนั่นแหละ.

อยํ ปน วิเสโส : "ปฏิสงฺขา"ติ ปทสฺส "ชานิตฺวา"ติ อตฺถํ วตฺวา ปฏิสงฺขานุปฺปชฺชนกิริยานํ สมานกฺขณตฺตา อสติปิ ปุพฺพาปรกาลตฺเต สทฺทโวหารมตฺเตน เอวํ วุตฺตนฺติ ทสฺเสนฺโต "กามนฺ"ติ-อาทิมาห. เตน "กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา,[๒] นิหนฺตฺวา ติมิรํ สพฺพํ, อุคฺคโตยํ ทิวากโร"ติ จ เอวมาทีสุ วิย สมานกาลวเสน อยํ สทฺทปฺปโยโคติ.

ส่วนความต่างกันมีดังต่อไปนี้ : ท่าน-อาจารย์กล่าวอรรถแห่งบทว่า "ปฏิสงฺขา" ว่า "ชานิตฺวา" แล้วแสดงว่า ท่าน-พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร กล่าวไว้อย่างนี้โดยเพียงเป็นสัททโวหาร เพราะแม้เมื่อไม่มีความเป็นบุพกาลและอปรกาล กิริยาคือปฏิสงฺขาน และ อุปฺปชฺชน ก็มีขณะเสมอกัน จึงกล่าวคำว่า "โดยแท้" เป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น ประโยคแห่งศัพท์นี้ จึงมีด้วยอำนาจสมานกาล ดุจในประโยคทั้งหลายมีอาทิ

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๒๘๓.
[๒] อภิ. ป. ๔๐/๒๔.

อย่างนี้ คือ "กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา แปลว่า กุศล-ธรรมอาศัยกุศลธรรมเกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัย และ นิหนฺตฺวา ติมิรํ สพฺพํ, อุคฺคโตยํ ทิวากโร" พระอาทิตย์นี้ ทำลายมืดทั้งปวงผุดขึ้นแล้ว.

ตถา มนญฺจ ธมฺเม จ ปรมํ ปฏิจฺจ ปจฺฉา น มโนวิญฺญาณสฺส อุปฺปตฺติ, เอวมิธาปีติ ทสฺเสตุํ "มนญฺจ ปฏิจฺจา"ติอาทิ วุตฺตํ. เอทิโส สทฺทปฺปโยโค เยภุยฺเยน โลเก ปุพฺพกาลวเสเนว ทิสฺสตีติ ปุพฺพกาลวเสเนว อิธาปิ ตํ ทสฺเสตุํ "เอกตฺตนเยน วา ฯเปฯ เวทิตพฺพนฺ"ติ อาห.

อนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "มนญฺจ ปฏิจฺจ" อาศัยมนะ ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงว่า อาศัยมนะ และธรรมทั้งหลายก่อนแล้ว ภายหลังจึงเกิดมโนวิญญาณ ก็หามิได้ แม้ในอธิการนี้ ก็เหมือนอย่างนั้น. ประโยคแห่งศัพท์เช่นนี้ เห็นได้อยู่โดยเป็นบุพกาลนั่นเอง ในทางโลกโดยมาก เพราะเหตุนั้นเพื่อจะแสดงความข้อนั้น แม้ในอธิการนี้ โดยเป็นบุพกาลนั่นเอง ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ท่านกล่าวอย่างนั้น เพราะทำคำหน้าและคำหลังให้เป็นคำเดียวกันโดยเอกัตนัย".

ตสฺสตฺโถ : อปราปรํ อุปฺปนฺเนสุ ญาเณสุ ปุริมสฺส วเสน ปฏิสงฺขานกิริยา, ตทญฺญสฺส วเสน อุปฺปชฺชนกิริยา จ โยเชตพฺพา, น จ ตานิ เภทโต อเปกฺขิตพฺพานิ เอกสนฺตานปติตตาย เอกตฺตนยวเสน คหิตตฺตาติ. อิตรสฺมึ ปททฺวเยติ "ปวตฺตํ ปฏิสงฺขา, นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ปฏิสงฺขา"ติ อิมสฺมึ ปททฺวเย.

เนื้อความแห่งคำนั้นว่า : ในบรรดาญาณทั้งหลายที่เกิดขึ้นเนือง ๆ พึงประกอบกิริยา คือการพิจารณาด้วยอำนาจญาณข้อแรก และพึงประกอบกิริยา คือการเกิดขึ้นด้วยอำนาจญาณอื่นจากนั้น ไม่พึงเพ่งญาณเหล่านั้น โดยความต่างกัน เพราะท่านถือเอาด้วยอำนาจเอกัตนัย เพราะเป็นญาณตกไปในความสืบต่ออันเดียวกัน. คำว่า ในสองบทนอกนี้ คือในสองบทนี้ว่า "ปวตฺตํ ปฏิสงฺขา, นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ปฏิสงฺขา".

ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํ.

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ จบ.

สงฺขารุเปกฺขาญาณกถาวณฺณนา

๗๖๐. สงฺขารานํ อนิจฺจทุกฺขาการาทิปริคฺคหวเสน[๑] ปวตฺตมฺปิ ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ วิเสสโต

พรรณนากถาว่าด้วยสังขารุเบกขาญาณ

๗๖๐. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ แม้เป็นไปด้วยอำนาจการกำหนด อาการไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นต้น แห่งสังขารทั้งหลาย แต่

๑ ฉ. ...ปริคฺคณฺหณวเสน.

อนตฺตาการปริคฺคณฺหนปฺปธานนฺติ วุตฺตํ "สพฺเพ สงฺขารา สุญฺญาติ ปริคฺคเหตฺวา"ติ- อาทิ. ตสฺมึ หิ สติ สจฺจสมฺปฏิเวโธ อิชฺฌติ, น อสติ. ตทภาวโต หิ อนิจฺจทุกฺขลกฺขณ- ปญฺญาปกมฺปิ สรภงฺคสตฺถาราทีนํ สาสนํ อนิยฺยานิกเมว ชาตํ. อถวา เตสํ นิจฺจสาราทีหิปิ[๑] ริตฺตตํ[๒] สนฺธาย "สพฺเพ สงฺขารา สุญฺญาติ ปริคฺคเหตฺวา"ติ วุตฺตํ.

โดยพิเศษ ก็มีการกำหนดอาการเป็นอนัตตาเป็นประธาน เพราะเหตุนั้น ท่าน- อาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ครั้นกำหนดได้ว่าสังขารทั้งปวงเป็นของสูญ" ดังนี้. ก็เมื่อมีการกำหนดอาการเป็นอนัตตานั้น การแทงตลอดสัจจะย่อมสำเร็จ เมื่อการกำหนดอาการเป็นอนัตตาไม่มี การแทงตลอดสัจจะก็ไม่สำเร็จ. จริงอยู่ คำสอนของศาสดาทั้งหลาย มีสรภังคศาสดาเป็นต้น แม้บัญญัติอนิจจลักษณะและทุกขลักษณะไว้ ก็มิได้เป็นนิยยานิกธรรม (เครื่องนำออกไปจากทุกข์) ได้ทีเดียว เพราะไม่มีอาการเป็นอนัตตานั้น. อีกอย่างหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ครั้นกำหนดได้ว่า สังขารทั้งปวงเป็นของสูญ" ดังนี้ ก็หมายถึงความที่สังขารเหล่านั้นเป็นของว่างเปล่า แม้จากสาระมีสาระคือเป็นของเที่ยงเป็นต้น.

---

[๑] ฉ. ปีสทุโท น ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. ริตฺตกํ.

ยญฺหิ ยโต ริตฺตํ[๑] ตํ เตน สุญฺญนฺติ. สงฺขารานํ อตฺตสุญฺญตาย ทุวิญฺเญยฺยภาวโต อเนกวารํ ปฏิวิทฺธายปิ สุญฺญตานุปสฺสนาย ทฬฺหีภาวาปาทนตฺถํ "ปุน สุญฺญมิทนฺ"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ยทคฺเคน สงฺขารา อนตฺตา[๒] ตทคฺเคน อนตฺตนิยา. สติ หิ อตฺตนิ อตฺตนิเยน ภวิตพฺพนฺติ วุตฺตํ "สุญฺญมิทํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา"ติ.

จริงอยู่ สิ่งใดว่างเปล่าจากสิ่งใด สิ่งนั้นก็สูญไปจากสิ่งนั้นแล. เพราะภาวะความที่สังขารทั้งหลาย เป็นของสูญจากอัตตะ (ตัวตน) เป็นเรื่องที่พึงรู้ได้ยาก ท่าน-อาจารย์จึงเริ่มคำว่า "ปุน สุญฺญมิทํ" เป็นต้น เพื่อจะยังการตามเห็นสุญตาแม้ได้แทงตลอดแล้วหลายครั้ง ให้ถึงความมั่นคงขึ้น. ในข้อนั้น สังขารทั้งหลาย ก็คือภาวะเป็นอนัตตาโดยส่วนใด ก็เป็นอนัตตนิยะโดยส่วนนั้น. เพราะเมื่อมีอัตตาก็ต้องมีอัตตนิยะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สังขารนี้ว่างเปล่าจากอัตตะ(ตัวตน) บ้าง จากอัตตนิยะ(ของตัวตน) บ้าง" ดังนี้.

ทฺวิโกฏิกนฺติ ทฺวิอํสิกํ, อตฺตานํ เนว ทิสฺวา ญาณจกฺขุนา ปจฺจกฺขโต, อนุมานโต จ ตสฺส อนุปลพฺภนียโตติ อธิปฺปาโย. ปรํ อญฺญํ สตฺตํ, สงฺขารํ วา ปริกฺขารภาเว

บทว่า ทฺวิโกฏิกํ แปลว่าสองเงื่อน, อธิบายว่า เพราะไม่ได้เห็นอัตตาประจักษ์ด้วยญาณจักษุ และเพราะไม่พึงได้ญาณจักษุนั้นโดยอนุมาน. ประกอบความว่า ไม่เห็นสัตว์

---

[๑] ฉ. ริตฺตกํ.

[๒] ฉ. อนตฺตตา.

อตฺตโน สุขทุกฺขสาธนภาเว ฐิตํ น ทิสฺวาติ โยชนา. ปุน ปริคฺคณฺหตีติ สมฺพนฺโธ. เอตฺถาติ เอตสฺมึ สุญฺญตานุปสฺสนาธิกาเร.

อื่น ๆ หรือสังขารซึ่งตั้งอยู่ในความเป็นบริขาร คือในภาวะที่ยังสุขและทุกข์ของตนให้สำเร็จ. เชื่อมความว่า กำหนดจับไว้อีก. บทว่า เอตฺถ ความเท่ากับ เอตสฺมึ โยค สุญฺญตานุปสฺสนาธิกาเร แปลว่า ในอธิการว่าด้วยสุญญตานุปัสสนานี้.

กุวจีติ กตฺถจิ ฐาเน, กาเล, ธมฺเม วา. อถวา กุวจีติ อชฺฌตฺตํ, พหิทฺธา วา. อตฺตโน อตฺตานนฺติ สกตฺตานํ. "อยํ โข ภวํ พฺรหฺมา มหาพฺรหฺมา ฯเปฯ เสฏฺโฐ สชฺชิตา[๑] วสี ปิตา ภูตภพฺยานนฺ"[๒]ติอาทินา ปเรหิ ปริกปฺปิตํ อตฺตานญฺจ ตสฺส[๓] กิญฺจนภูตํ น ปสฺสตีติ ทสฺเสนฺโต "กสฺสจี"ติอาทิมาห.

บทว่า กุวจิ ความเท่ากับ กตฺถจิ โยค ฐาเน แปลว่า ในที่ไหน ๆ บ้าง โยค กาเล แปลว่า ในกาลไร ๆ บ้าง โยค ธมฺเม แปลว่า ในธรรมอะไร ๆ บ้าง. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า กุวจิ แปลความว่า ในภายในบ้าง ในภายนอกบ้าง. สองบทว่า อตฺตโน อตฺตานํ แปลว่า ตนของตน. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า โยคาวจรย่อมไม่เห็นอัตตาที่ชนเหล่าอื่นได้กำหนดไว้โดยนัยมีว่า "ท่านผู้นี้เป็นพระพรหม เป็นท้าวมหาพรหม ฯลฯ เป็นผู้ประเสริฐสุด เป็น

---

๑ ฉ. สชิตา. ๒ ที. สี. ๙/๒๔.
๓ ฉ. กสฺสจิ.

ผู้จัด เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของเหล่าสัตว์ผู้จะเป็นภูตทั้งหลาย" ดังนี้เป็นต้นว่า เป็นอะไร "ของใคร ๆ".

ตตฺถ ปรสฺสาติ "ปรชาติ, ปโร ปุริโส"ติ จ เอวํ คหิตสฺส. น จ มม กฺวจนีติ เอตฺถ มม-สทฺโท อฏฺฐาเน ปยุตฺโตติ อาห "มม-สทฺทํ ตาว ธเปตฺวา"ติ. ปรสฺส จาติ อตฺตโต อญฺญสฺส. "ปโร ปุริโส"ติ เอวํภูโต อตฺโถ มมตฺถาย ธิโต, ตสฺส วเสน มยฺหํ สพฺพํ สิชฺฌตีติ เอวํ เอกจฺจทิฏฺฐิคติกปริกปฺปิตวเสน ปรํ อตฺตานํ ตญฺจ อตฺตโน กิญฺจนภูตํ น ปสฺสตีติ ทสฺเสนฺโต "น จ กฺวจนี"ติอาหิมาห.

ในบรรดาคำเหล่านั้น บทว่า ปรสฺส ของบุคคลผู้ที่ถูกถืออย่างนี้ว่า "ชาติอื่น, และบุรุษอื่น". มม-ศัพท์ ในคำว่า น จ มม กฺวจนิ นี้ประกอบในฐานะอันไม่ควร เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ยกมม-ศัพท์ไว้ก่อน". บทว่า ปรสฺส จ ความว่า ของผู้อื่นจากตัวตน. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า เนื้อความที่เป็นอย่างนี้ว่า "บุรุษอื่น" ดังนี้ ตั้งอยู่ เพื่อประโยชน์แก่เรา ทุกอย่างย่อมสำเร็จแก่เรา ด้วยอำนาจความข้อนั้น เพราะเหตุนั้น โยคาวจรจึงไม่เห็นตัวตนอย่างอื่น ด้วยอำนาจความกำหนดของบุคคลผู้มีทิฐิบางอย่าง อย่างนี้ และไม่เห็นตัวตนนั้นเป็นอะไรแก่ตน จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "น จ กฺวจนิ" ไม่เห็นว่าตัวตนมีอยู่ในที่ไหน ๆ เลย.

เอตฺถ จ นาหํ กฺวจนีติ สกอตฺตโน อภาวํ ปสฺสติ. น กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมินฺติ สกอตฺตโน เอว กสฺสจิ อนตฺตนิยตํ ปสฺสติ. น จ มมาติ เอตํ ทฺวยํ ยถาสงฺขฺยํ สมฺพนฺธิตพฺพํ.

ก็ในอธิการนี้ บทว่า นาหํ กฺวจนิ มีความว่า ย่อมเห็นความไม่มีแห่งตนของตน. คำว่า น กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมึ ความว่า ย่อมเห็นความที่ใคร ๆ มิใช่เป็นของตัวตน แห่งตนของตนนั่นเอง. สองบทว่า น จ มม นี้ พึงเชื่อมเข้าตามควร.

อตฺถีติ ปจฺเจกํ. น จ กฺวจนิ ปรสฺส อตฺตา อตฺถีติ ปรสฺส อตฺตโน อภาวํ ปสฺสติ. ตสฺส ปรสฺส อตฺตโน มม กิญฺจนตา น จตฺถีติ ปรสฺส อตฺตโน อนตฺตนิยตํ ปสฺสติ. เอวํ อชฺฌตฺตํ, พหิทฺธา จ ขนฺธานํ อตฺตตฺตนิยสุญฺญตา สุทฺธสงฺขารปุญฺชตา จตุโกฏิกสุญฺญตาปริคฺคหเณ[๑] ทิฏฺฐา โหติ. เตน วุตฺตํ "เอวมยนฺ"ติอาทิ.

บทว่า อตฺถิ พึงเชื่อมเข้าทุกบท. ย่อมเห็นความไม่มีแห่งตัวตนของผู้อื่นว่า ตัวตนของผู้อื่นจะมีอยู่ในที่ไหน ๆ ก็หามิได้. ย่อมเห็นความที่ตัวตนของผู้อื่นเป็นของมิใช่ของตัวตนว่า ความที่ตัวตนของผู้อื่นนั้นเป็นอะไร ๆ แก่เราก็ไม่มี. ความที่ขันธ์ทั้งหลายภายในและภายนอก เป็นของว่างเปล่าจากตัวตนและความเป็นของตัวตน เป็นกองแห่งสังขารล้วน ๆ ย่อมเป็นอันโยคาวจรได้เห็นแล้วด้วยการกำหนดสุญตา ๔ เงื่อน. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "เอวมยํ" เป็นต้น.

---

[๑] ฉ. ...ปริคฺคณฺหเณน.

๗๖๑. "ฉหากาเรหี"ติอาทินา นิทฺเทสาทีสุ ตตฺถ ตตฺถ อาคเต ปกาเร สุญฺญตานุปสฺสนาย ปริพฺรูหนํ สงฺคเหตฺวา ทสฺเสติ. ตตฺถ ฉหากาเรหีติ ฉหิ คหณากาเรหิ, คเหตพฺพากาเรหิ วา. นิจฺเจนาติ "นิจฺโจ"ติ ปริกปฺปิเตน อตฺตนา วา อญฺเญน วา เกนจิ. นิจฺเจนาติ วา นิจฺจภาเวน. ธุวาทโย "นิจฺโจ"ติ คหิตสฺเสว คเหตพฺพาการา.

๗๖๑. ด้วยคำว่า "โดยอาการ ๖" เป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงประการที่มาแล้วในที่นั้น ๆ ในบรรดานิเทศเป็นต้น สงเคราะห์เข้าสู่การเพิ่มพูน ด้วยสุญตานุบัสสนา. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า โดยอาการ ๖ ได้แก่ โดยอาการที่ถือเอา หรือโดยอาการที่พึงถือเอา ๖. บทว่า นิจฺเจน ความว่า จากอะไร ๆ ที่ตนเอง หรือผู้อื่นกำหนดไว้ว่า "แน่นอน". อีกอย่างหนึ่ง บทว่า นิจฺเจน แปลว่า จากความเป็นของแน่นอน. อาการทั้งหลายมีความยั่งยืนเป็นต้น เป็นอาการที่พึงถือเอาของสิ่งที่บุคคลถือเอาว่า "แน่นอน" นั่นเอง.

ตพฺพิภาเคน หิ อิมสฺส ฉกฺกตา. ตตฺถ นิจฺจตา นาม กูฏฏฺฐตา. ธุวภาโว ถิรตา. สทาภาวิตา สสฺสตตา นิพฺพิการตา อวิปริณามธมฺมตา. ยาว ชรามรณาติ เปยฺยาลํ อกตฺวา ปริโยสานปทเมว ทสฺเสติ.

ก็ภาวะที่ข้อนี้เป็น ๖ ประการ ก็โดยการจำแนกอาการนั้น. ในอาการทั้ง ๖ อย่างนั้น ที่ชื่อว่า ความเป็นของแน่นอน ได้แก่ ความเป็นของคงที่. ความเป็นของยั่งยืน ได้แก่ ความเป็นของมั่นคง. ความเป็นของมีอยู่ทุกเมื่อ ได้แก่ ความเป็นของเที่ยงแท้. ความเป็นของไม่มีความเปลี่ยนแปลง ได้แก่

ความเป็นของไม่มีความแปรปรวน เป็นธรรมดา. คำว่า จนถึงบทว่าชราและมรณะ ท่านอาจารย์แสดงบทสุดท้าย มิได้กระทำไปยาลไว้.

๗๖๒. นิสฺสารนฺติ อสารํ[1] นตฺถิ เอตสฺส สารนฺติ นิสฺสารํ. สารโต อปคตํ, สารํ วา ตโต อปคตนฺติ สาราปคตํ. เกจิ ปเนตฺถ "นิจฺจสาเรน วา สุขสาเรน วา อตฺตสาเรน วา"ติ[2] ปาฬีติ อธิปฺปาเยน "อสารํ นิสฺสารํ สาราปคตนฺ"ติ ปทตฺตยํ เอโก สุญฺญตา-ปริคฺคหากาโร, อญฺญถา สตฺเตว อาการา สิยุํ, น อฏฺฐาติ วทนฺติ.

๗๖๒. รูปใด ไม่มีสาระ เหตุนั้น รูปนั้น ชื่อว่า อสารํ แปลว่า ไม่มีสาระ, สาระไม่มีแก่รูปนี้ เหตุนั้น รูปนี้ ชื่อว่า นิสฺสารํ แปลว่า หาสาระมิได้. รูปใดปราศจากสาระ หรือสาระไปปราศจากรูปนั้น เหตุนั้น รูปนั้น ชื่อว่า สาราปคตํ แปลว่า ปราศจากสาระ. ก็ในข้อนี้ อาจารย์บางพวกย่อมกล่าวว่า สามบทว่า "อสารํ (ไม่มีสาระ) นิสฺสารํ (หาสาระมิได้) สาราปคตํ" (ปราศจากสาระ) เป็นอาการกำหนดสุญตาอย่างหนึ่ง โดยความประสงค์ว่า มีบาลีว่า "นิจฺจสาเรน วา โดยสาระคือ

---

[1] ฉ. น สารนฺติ อสารํ.

[2] ฉ. นิจฺจสารสาเรน วา สุขสารสาเรน วา อตฺตสารสาเรน วาติ.

นิจสาระก็ดี สุขสาเรน วา โดยสาระ คือสุขสาระก็ดี อตฺตสาเรน วา โดยสาระคืออัตสาระก็ดี". เมื่อถือเอาโดยประการอื่นก็จะพึงมีอาการเจ็ดอย่างเท่านั้น ไม่ใช่แปดอย่าง.

อปเร ปน "สุภสาเรนาติปิ ปาฬิปทํ[๑] อตฺถีติ 'อสารํ นิสฺสารํ สาราปคตนฺ'ติ อิทํ ปทตฺตยํ 'นิจฺจสารสาเรนา'ติอาทีสุ ปจฺเจกํ โยเชตพฺพนฺ"ติ วทนฺติ. เสตวจฺโฉติ เสตวรุณโก. "มินรุกฺโข"ติปิ วทนฺติ. ปาลิภทฺทโกติ กึสุโก.

ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่ง ย่อมกล่าวว่า มีบทบาลีว่า "สุภสาเรน ดังนี้บ้าง เพราะเหตุนั้น สามบทว่า 'อสารํ นิสฺสารํ สารา-ปคตํ' นี้ พึงประกอบไปทีละบท ในบททั้งหลายมีอาทิว่า 'นิจฺจสารสาเรน" ดังนี้. บทว่า เสตวจฺโฉ แปลว่า ไม้กุ่ม. อาจารย์ทั้งหลายย่อมเรียกว่า "มินรุกฺโข" ดังนี้ก็มี. บทว่า ปาลิภทฺทโก แปลว่า ไม้ทองกวาว.

๗๖๓. นิจฺจสาราทีนํ อภาวโต ริตฺตโต ปสฺสติ. ปริตฺตโต, ลามกตฺตา วา ตุจฺฉโต. อตฺตสาราภาเวน สุญฺญโต. สยํ อนตฺตตาย อนตฺตโต. อิสฺสริยสฺส

๗๖๓. ชื่อว่า เห็นรูปโดยความเป็นของว่าง เพราะความไม่มีนิจสาระเป็นต้น. ชื่อว่าโดยความเป็นของเปล่า เพราะความเป็นของนิดหน่อย หรือเพราะความเป็นของ

---

[๑] ฉ. สุภสารสาเรนาติปิ ปาฬิยํ.

อภาวโต, เกนจิ อิสฺสริยํ กาเรตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย จ อนิสฺสริยโต. เผณปิณฺเฑน ภาชนาทึ กาตุกามสฺส วิย รูปสฺส นิจฺจตาทึ กาตุกามสฺส ตํ น สิชฺฌตีติ[1] สกอิจฺฉาวเสน วา กาจิ กิริยา นตฺถีติ อกามการิยโต. "เอวเมว[2] รูปํ โหตุ, มา เอวนฺ"ติ อลพฺภนียโต.

ต่ำ. ชื่อว่าโดยความเป็นของสูญ เพราะความไม่มีอัตสาระ. ชื่อว่า โดยความเป็นอนัตตา เพราะความเป็นของมิใช่ตัวตนเอง. ชื่อว่าโดยความไม่มี (ใครครอง) ความเป็นใหญ่ เพราะไม่มีความเป็นใหญ่ และเพราะใคร ๆ ไม่พึงอาจจะครองความเป็นใหญ่. รูปนั้น ย่อมไม่สำเร็จแก่บุคคลผู้ใคร่จะกระทำความที่รูปเป็นของแน่นอน เป็นต้น เหมือนอย่างไม่สำเร็จ แก่บุคคลผู้ใคร่จะทำภาชนะเป็นต้น ด้วยก้อนฟองน้ำ อีกอย่างหนึ่ง การกระทำบางอย่าง ย่อมไม่มีด้วยอำนาจความปรารถนาของตน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า เห็นรูป โดยความเป็นสิ่งไม่พึงทำ (ให้เป็นอะไรได้) ตามต้องการ. ชื่อว่า เห็นรูปโดยความเป็นสิ่งไม่พึงได้ (ดังปรารถนา) ว่า "รูป จงเป็นอย่างนี้เท่านั้น อย่าเป็นอย่างนี้".

---

[1] ฉ. สิชฺฌติ. [2] ฉ. เอวํ.

สยํ อญฺญสฺส วเส น วตฺตติ, นาปิ อญฺญํ อตฺตโน วเส วตฺเตตีติ อวสวตฺตกโต, ยสฺมึ สนฺตาเน สยํ ตสฺส ปโร วิย อวิเธยฺยตาย ปรโต. การกาทีหิ วิย[๑] การเณหิ, ผเลน จ วิวิตฺตโต. น หิ การเณน ผลํ, ผเลน วา การณํ สุญฺญํ ติฏฺฐติ. เอส นโย เวทนาทีสุปิ.

ชื่อว่า เห็นรูปโดยความเป็นสิ่งไม่เป็นไปในอำนาจ(ของใคร) เพราะตนเองไม่เป็นไปในอำนาจของผู้อื่น ทั้งไม่ยังผู้อื่นให้เป็นไปในอำนาจของตน, ชื่อว่า เห็นรูปโดยเป็นฝ่ายอื่น (คือไม่เชื่อฟังใคร) เพราะความที่ตนอยู่ในสันดานใดสันดานนั้น ใคร ๆ พึงจัดไม่ได้ เหมือนฝ่ายอื่น. ชื่อว่า เห็นรูปโดยความเป็นของโดดเดี่ยว ด้วยเหตุทั้งหลาย และด้วยผล ดุจพระเจ้าผู้สร้างเป็นต้น. จริงอยู่ ผลย่อมตั้งอยู่ได้ด้วยเหตุ หรือเหตุมีครรภ์ (ผล) ตั้งอยู่ได้ด้วยผล ก็หามิได้. แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

๗๖๔. รูปํ น สตฺโตติอาทีสุปิ โย โลกโวหาเรน สตฺโต, รูปํ โส น โหตีติ อยมตฺโถ อิธ นาธิปฺเปโต ตสฺสาวุตฺตสิทฺธตฺตา. น หิ โลโก รูปมตฺตํ "สตฺโต"ติ โวหรติ, พาหิรกปริกปฺปิโต ปน อตฺตา "สตฺโต"ติ อธิปฺเปโต. โส หิ เตหิ

๗๖๔. แม้ในคำว่า รูปํ น สตฺโต รูปมิใช่สัตว์เป็นต้น ก็มีวินิจฉัยว่า สัตว์โดยโลกโวหารอันใด รูปมิใช่สัตว์นั้น เหตุนั้นความข้อนี้ ท่านจึงไม่ประสงค์เอาในที่นี้ เพราะความข้อนั้น ท่านมิได้กล่าวไว้ และสำเร็จไปแล้ว. ก็ชาวโลกย่อมร้องเรียก

---

[๑] ฉ. การกาทิ วิย.

คุณรัตน์-คุณอนันต์-คุณอนงค์ พัฒนะธเนศ
อุทิศส่วนกุศลให้แด่ นายจรินทร์-นางสมร พัฒนะธเนศ และญาติสนิทมิตรสหาย

รูปาทีสุ สตฺตวิสตฺตตาย ปเรสํ ญาปนฏฺเฐน[๑] "สตฺโต"ติ วุจฺจติ, รูปํ โส น โหตีติ อตฺโถ. สุญฺญตาปริคฺคณฺหนํ เหตนฺติ. เอส นโย น ชีโวติอาทีสุปิ.

สภาวะสักว่ารูปว่า "สัตว์" ก็หามิได้ แต่อัตตาที่พวกลัทธินอกพุทธศาสนากำหนดกันไว้ท่านประสงค์เอาว่า "สัตว์". ก็อัตตานั้นท่านกล่าวว่า "เป็นสัตว์" เพราะอรรถว่าเป็นที่รู้กันแก่ชนเหล่าอื่น เพราะชนเหล่าอื่นนั้น ซ่านไปแล้ว ซ่านไปต่าง ๆ แล้ว ในอารมณ์มีรูปเป็นต้น. อธิบายว่า อัตตานั้นย่อมไม่เป็นรูป. ก็ข้อนี้ เป็นการกำหนดสุญญตาแล. แม้ในคำว่า น ชีโว ไม่ใช่ชีวะเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

ตตฺถ ชีวนฏฺเฐน ชีโว. นรนฏฺเฐน เนตุภาเวน นโร. "อหมสฺมี"ติ มานุปฺปตฺติฏฺฐานตาย มาโน เอตฺถ วาติ ปวตฺตตีติ มาณโว[๒] ถิยติ เอตฺถ คพฺโภติ อิตฺถี. ปธานภาเวน ปุริ เสตีติ ปุริโส. อาหิโต อหํมาโน เอตฺถาติ อตฺตา.

ในคำว่า ชีวะ นั้น ชื่อว่าชีวะ ด้วยอรรถว่าเป็นอยู่. ชื่อว่านระ ด้วยอรรถ คือนรนะการนำไป คือด้วยภาวะเป็นผู้นำไป. ชื่อว่ามาณวะ ด้วยอรรถว่า เป็นที่ไป คือเป็นไปเพราะความเป็นที่ตั้ง แห่งความเกิดขึ้นแห่งมานะว่า "อหมสฺมิ" เราเป็นนั่นเป็นนี่. ชื่อว่า อิตฺถี ด้วยอรรถว่า เป็นที่รวมกันของ

---

[๑] ฉ. สญฺชาปนฏฺเฐน.
[๒] ฉ. มานโว.

ปจฺจตฺตํ ตสฺส ตสฺส อหํการวตฺถุตาย "อหนฺ"ติ จ ทิฏฺฐิคติเกหิ อตฺตา วุจฺจติ, รูปํ ปน ตาทิสํ น โหตีติ สุญฺญตา-ปริคฺคณฺหนวิธึ ทสฺเสตุํ "รูปํ น สตฺโต"ติ-อาทิ วุตฺตํ. ตสฺมา อฏฺฐหิปิ ปเทหิ รูปสฺส อตฺตสุญฺญตาว ทสฺสิตา. อิตเรหิ จตูหิ ตสฺส กิญฺจนตาภาโว.

สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์. ชื่อว่าปุริส ด้วยอรรถว่า ผู้เป็นไปก่อนด้วยความเป็นประธาน. ชื่อว่า อัตตา ด้วยอรรถว่า เป็นที่มาตั้งลงแห่งมานะว่าเป็นเรา. และพวกเจ้าทิฐิทั้งหลายย่อมเรียกอัตตาว่า "อหํ (เรา)" เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอหังการของอัตตานั้น ๆ เฉพาะตน ๆ แต่รูปหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงวิธีกำหนดสุญตา จึงกล่าวคำว่า "รูปไม่ใช่สัตว์" เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงความที่รูป เป็นสิ่งว่างเปล่าจากตัวตนด้วยบททั้ง ๘. ด้วยบททั้ง ๔ นอกนี้ ท่าน-อาจารย์ แสดงความไม่มีภาวะที่รูปนั้นเป็นอะไร ๆ.

ตตฺถ น มมาติ มยฺหํ อตฺตโน สนฺตกํ น โหติ, ตถา อญฺญสฺส อตฺตโน สนฺตกํ น โหติ, กสฺสจิปิ อตฺตโน สนฺตกํ น โหติ อตฺตโนเยว อภาวโต. "น อตฺตนิยนฺ"ติ ปเทน ปกาสิโต เอวํ

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า มิใช่ของเรา คือ มิใช่เป็นของ ๆ ตนแห่งเรา, มิใช่เป็นของ ๆ ตนแห่งผู้อื่นเช่นเดียวกัน, มิใช่เป็นของ ๆ ตน แม้ของใคร ๆ เพราะไม่มีตัวตนนั่นเอง. เนื้อความอย่างเดียวกันนี้

อตฺโถ[๑] ปริยายนฺตเรหิ ตีหิปิ ปเทหิ ปกาสิโต. เอส นโย เวทนาทีสุปิ.

ที่ได้ประกาศไว้ด้วยบทว่า "มิใช่อัตตนิยะ" ได้ประกาศแล้วด้วยบททั้ง ๓ อันเป็นปริยายอื่น. แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็มีนัยนี้.

๗๖๕. เหฏฺฐา กลาปสมฺมสนสฺส ทฬฺหภาวาย วุตฺตสมฺมสนนยาปิ สุญฺญตานุปสฺสนาย ทฬฺหภาวาย สํวตฺตนฺตีติ ทสฺเสนฺโต "ตีรณปริญฺญาวเสนา"ติ อาทิมาห. ตตฺถ ภยสฺส อหึสเนน อสรณโต. "สรณนฺ"ติ คเหตุํ อยุตฺตตาย อสรณีภูตโต. "อนสฺสาทโต"ติ อิทํ ปาฬิยํ นตฺถีติ สติปิ เตจตฺตาฬีส อาการา สิยุํ. รูปปฺปวตฺติยํ สพฺพาทีนวูปลทฺธิยา อาทีนวโต.

๗๖๕. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า แม้นัยแห่งสัมมสนะที่ได้กล่าวไว้ เพื่อความมั่นแห่งกลาปสัมมสนะในหนหลัง ย่อมเป็นไปเพื่อความมั่นแห่งสุญญตานุปัสสนา จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ด้วยอำนาจตีรณปริญญา" ดังนี้. ในบรรดาคำเหล่านั้น ชื่อว่า อสรณโต โดยไม่มีที่พึ่ง เพราะไม่กำจัดภัย. ชื่อว่า อสรณีภูตโต โดยเป็นสิ่งไม่เป็นที่พึ่ง เพราะไม่ควรถือเอาว่า "เป็นที่พึ่ง". บทว่า "อนสฺสาทโต" โดยเป็นสิ่งไม่มีอะไรน่ายินดี นี้ ไม่มีอยู่ในพระบาลี, และเมื่อมีก็จะพึงมีอาการ ๔๓ ไป. ชื่อว่าอาทีนวโต โดยเป็นโทษ เพราะได้โทษทั้งปวงในเมื่อรูปยังเป็นไปอยู่.

---

[๑] ฉ. เอวตฺโถ.

"สมุทยโต อตฺถงฺคมโต"ติ อิทํ ทฺวยํ ยถา อนิจฺจโต ทสฺสนํ ปนาฬิกาย, นิจฺจสาร-วิรหทีปเนน วา สุญฺญตาวิภาวนํ โหติ, เอวํ สุญฺญตาวิภาวนนฺติ กตฺวา วุตฺตํ. ตถา "ยํ โข รูปํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ, อยํ รูปสฺส อสฺสาโท"ติ[๑] ทสฺสนํ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนตาวิภาวเน[๒] สุญฺญตา-วิภาวนํ. "ยํ รูปํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามธมฺมํ, อยํ รูปสฺส อาทีนโว"ติ[๑] จ ทสฺสนํ นิจฺจตาทิสุญฺญตาวิภาวนโต[๓].

สองบทว่า "สมุทยโต โดยความเกิดขึ้น อตฺถงฺคมโต โดยความเสื่อมไป" นี้ ท่าน-อาจารย์กล่าวไว้ เพราะกระทำ อธิบายว่า เป็นการทำสุญตาให้แจ่มแจ้ง เหมือนกับการเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ด้วยทางน้ำไหล หรือด้วยการแสดงเว้นจากนิจสาระก็เป็นการทำสุญตาให้แจ่มแจ้งฉะนั้น. เช่น-เดียวกัน การเห็นว่า "สุขโสมนัส อันใดแลอาศัยรูปเกิดขึ้นนี้ เป็นคุณของรูป" ดังนี้ เป็นการทำสุญตาให้แจ่มแจ้ง ด้วยการยังความเป็นปัจจัยธรรม และปัจจยุปปันธรรมให้แจ่มแจ้ง. และการเห็นว่า "รูปใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของรูป" ดังนี้ เพราะทำให้มีความว่างเปล่า จากความเป็นของเที่ยงเป็นต้น.

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๓๔.

๒ ฉ. ...วิภาวเนน.

๓ ฉ. ...สุญฺญตาภาวนโต.

ตถา "โย รูเป ฉนฺทราควินโย ฉนฺทราคปฺปหานํ, อิทํ รูปสฺส นิสฺสรณนฺ"ติ[๑] เอวํ สมุทยาทิทสฺสนานํ, อิตเรสญฺจ ยถารหํ สุญฺญตานุปสฺสนานุพฺรูหนตา ทฏฺฐพฺพา. ยํ ปน อาทีนวโต ทสฺสนํ, ปุพฺเพ วตฺวาปิ ปุน วจนํ อสารปฏิปกฺขโต[๒] ทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. เสสํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมว. เวทนาทีสุปิ ทฺวาจตฺตาฬีส อาการา เนตพฺพาติ อาห "เวทนํ ฯเปฯ วิญฺญาณํ อนิจฺจโต ฯเปฯ นิสฺสรณโต ปสฺสตี"ติ.

อนึ่ง พึงเห็นความที่การเห็นความเกิดขึ้นเป็นต้น และการเห็นนอกนี้ เป็นการตามเพิ่มพูนสุญตานุปัสสนา ตามควรอย่างนี้ว่า "การกำจัดฉันทราคะ การละฉันทราคะในรูปเสียได้ นี้เป็นเครื่องสลัดออกแห่งรูป" ดังนี้. อนึ่ง การเห็นโดยเป็นโทษอันใด แม้การที่ได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว กล่าวอีก ก็พึงทราบว่า ท่านกล่าวหมายอาการเห็นโดยเพิ่มความน่ายินดีไว้ด้วย. คำที่เหลือมีนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเอง. แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็พึงนำเอาอาการ ๔๒ เข้าไปใช้ด้วย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เห็นเวทนา ฯลฯ วิญญาณเป็นต้น โดยเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ โดยความออกไป".

วุตฺตมฺปิ จ นิทฺเทเส เอกํ[๓] สุญฺญตาปริคฺคณฺหนกถาสนฺทสฺสนํ "อสุกาย ปาฬิยา อยํ นิทฺเทโส"ติ ทสฺสนตฺถํ, ตสฺส

อนึ่ง แม้การชี้แจงกถาว่าด้วยการกำหนดสุญตาข้อหนึ่ง ในนิเทศ ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรได้กล่าวไว้ เพื่อ

---

[๑] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๓๔. [๒] ฉ. อสฺสาท...
[๓] ฉ. เอตํ.

คุณสุชาติ-คุณนิดา จารุเจริญชัย
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายจึง เม่งเช้า และญาติสนิทมิตรสหาย

ผลสนฺทสฺสนตฺถญฺจ.

แสดงว่า "นิเทศนี้ สำหรับพระบาลีโน้น". และเพื่อชี้แจงผลของนิเทศนั้น.

๗๖๖. เอวํ ตีรณปริญฺญาวเสน ปจฺเจกํ ขนฺเธสุ ทฺวาจตฺตาฬีสาย อากาเรหิ สุญฺญตํ ปริคฺคเหตฺวาปิ ติวิธานุปสฺสนาวเสเนว ภาวนํ อนุยุญฺชนฺตสฺส สงฺขารุเปกฺขาญาณุปฺปตฺตีติ ทสฺเสนฺโต "เอวํ สุญฺญโต"ติอาทิมาห. ตตฺถ ปริคฺคณฺหนฺโตติ สมฺมสนฺโต, ภยญฺจ นนฺทิญฺจ วิปฺปหายาติ อชฺฌุเปกฺขกตาย สงฺขารานํ วิปตฺตึ นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกภยญฺเจว เตสํ สมฺปตฺตึ นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกปีติญฺจ ปชหิตฺวา. อถวา ภยตุปฏฺฐานวเสน อุปฺปชฺชนกญาณภยญฺจ สมฺมสนวเสน อุปฺปชฺชนกปีติสงฺขาตํ นนฺทิญฺจ ปหาย.

๗๖๖. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า เมื่อโยคาวจร แม้กำหนดความเป็นของสูญ โดยอาการ ๔๒ อย่าง ในขันธ์ทั้งหลาย เฉพาะแต่ละขันธ์ ด้วยอำนาจตีรณปริญญา อย่างนี้ ประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนาด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๓ อย่างนั้นเอง ย่อมมีความเกิดขึ้นแห่งสังขารุเบกขาญาณได้ จึงกล่าวคำว่า "โดยความเป็นของสูญอย่างนี้" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า กำหนด คือ พิจารณา. คำว่า ละความกลัวและความยินดีเสียได้แล้ว ความว่า ละความกลัวที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยความวิบัติแห่งสังขารทั้งหลาย และปีติที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยสมบัติ แห่งสังขารเหล่านั้นเสียได้ เพราะความเป็นผู้วางเฉย. อีกอย่างหนึ่ง ความว่า ละความกลัวด้วยญาณที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจภยตุปัฏฐานญาณ และความยินดีกล่าวคือ ปีติที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจสัมมสนญาณ.

คุณสุชาติ-คุณนิดา จารุเจริญชัย
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายจึง เม่งเซ้า และญาติสนิทมิตรสหาย

น หิ สพฺพโส สุญฺญตาย ทิฏฺฐาย ภยนนฺทีนํ อวสโร อตฺถิ, อถ โข อุเปกฺขาว สณฺฐาติ. เตนาห "สงฺขาเรสุ อุทาสีโน โหตี"ติ. ตตฺถ เยน มิจฺฉาคาเหน อนุทาสีนตา สิยา, ตทภาวํ ทสฺเสนฺโต "อหนฺติ วา มมนฺติ วา น คณฺหาตี"ติ อาห. อิทานิสฺส อุทาสีนตาย อุปมํ ทสฺเสนฺโต "วิสฺสฏฺฐภริโย วิย ปุริโส"ติอาทิมาห.

ก็เมื่อได้เห็นความเป็นของว่างเปล่า โดยประการทั้งปวงแล้ว ความกลัวและความยินดี จะมีโอกาสหยั่งลง ก็หาไม่, โดยที่แท้อุเบกขาเท่านั้น ย่อมดำรงอยู่. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมเป็นผู้วางเฉยในสังขารทั้งหลาย". ในคำนั้น ความเป็นผู้ไม่วางเฉย พึงมีได้ด้วยการถือผิดใด ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความไม่มีการถือผิดนั้น จึงกล่าวว่า "ไม่ถือเอาว่าเป็นเราหรือว่าเป็นของเรา" ดังนี้. บัดนี้ ท่าน-อาจารย์ เมื่อจะแสดงอุปมาแห่งความที่โยคาวจรนั้น เป็นผู้วางเฉย จึงกล่าวว่า "ดังบุรุษผู้มีภรรยาอันหย่ากันแล้ว ฉะนั้น". ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ อนุทาสีนตาปุพฺพิกา อุทาสีนตา วุจฺจมานา อิธ โอปมฺมตฺถํ ผรตีติ ทสฺเสตุํ "อิฏฺฐา กนฺตา"ติอาทิ วุตฺตํ. อติวิย นํ มมาเยยฺย อิตฺถีนํ สาเถยฺย-กูเฏยฺยวงฺเกยฺยาทีนํ อชานนฺโต.

ในบรรดาคำเหล่านั้น ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "พึงเป็นหญิงน่าปรารถนา น่า-รักใคร่" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงว่า ความเป็นผู้วางเฉยมีความเป็นผู้ไม่วางเฉยเป็นเบื้องต้น ที่กำลังกล่าวอยู่ ย่อมแผ่ไป

คุณสุชาติ-คุณนิดา จารุเจริญชัย
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายจึง เม่งเซ้า และญาติสนิทมิตรสหาย

เพื่อความเป็นอุปมาในที่นี้. ชื่อว่าเขาหวงหล่อนเหลือเกิน เพราะไม่รู้ความเป็นคนโอ้อวด ความเป็นคนโกง และความเป็นคนคดเป็นต้น ของหญิงทั้งหลาย.

มุญฺจิตุกาโม หุตฺวาติ มุญฺจิตุกาโมว หุตฺวา, ตํ วิสฺสชฺเชยฺย นิรเปกฺขตาย วเสเนวาติ อธิปฺปาโย. อยํ โยคาวจโร. มุญฺจิตุกามตาย อุทฺธํ ยาว สงฺขารุเปกฺขาญาณํ น อุปฺปชฺชติ, ตาว ปวตฺตา วิปสฺสนา ปฏิสงฺขานุปสฺสนา เอวาติ อาห "ปฏิสงฺขานุปสฺสนาย สงฺขาเร ปริคฺคณฺหนฺโต"ติ.

สองบทว่า มุญฺจิตุกาโม หุตฺวา อธิบายว่า ประสงค์จะปล่อยไป จึงหย่าหญิงนั้นเสียด้วยอำนาจ แห่งความเป็นผู้ไม่ไยดีนั่นเอง. อยํ โยค โยคาวจโร แปลว่า โยคาวจรนี้. พ้นมุญจิตุกัมยตาญาณไป วิปัสสนาที่เป็นไปตลอดเวลาที่สังขารุเบกขาญาณยังไม่เกิด เป็นปฏิสังขานุปัสสนาอย่างเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จึงกำหนดสังขารทั้งหลาย ด้วยปฏิสังขานุ-ปัสสนา" ดังนี้.

ปฏิลียตีติ เอกปสฺเสน นิลียติ นิลีนํ วิย โหติ. ปฏิกุฏตีติ สงฺกุจติ. ปฏิวฏฺฏตีติ[๑] วิวฏฺฏติ. น สมฺปสาริยตีติ น วิสรติ,

คำว่า ย่อมถอย ความว่า ย่อมแอบไป คือเป็นเหมือนแอบไปข้างหนึ่ง. คำว่า ย่อมหด คือย่อมงอ. คำว่า ย่อมกลับ คือ

---

๑ ม. ปติวตฺตติ.

อภิรติวเสน น ปกฺขนฺทตีติ อตฺโถ.

ย่อมเปลี่ยนไป. คำว่า ไม่เหยียดยื่นไป คือ ไม่ซ่านไป อธิบายว่า ไม่แล่นไปด้วยอำนาจความยินดียิ่ง.

อิจฺจสฺสาติ อิติ เอวํ อสฺส โยคิโน.

บทว่า อิจฺจสฺส ตัดเป็น อิติ อสฺส อิติ ความเท่ากับ เอวํ อสฺส โยค โยคิโน แปลว่า แก่โยคีนั้น ด้วยประการฉะนี้.

๗๖๗. ติกฺขวิสทสูรภาเวน สงฺขาเรสุ อชฺฌุเปกฺขเน สิชฺฌมาเน ตํ ปเนตํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ อเนกวารํ ปวตฺตมานํ ปริปากคมเนน อนุโลมญาณสฺส ปจฺจยภาวํ คจฺฉนฺตํ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ นาม. ตถาภูตญฺจ สพฺพํ สงฺขารปฺปวตฺตํ. วิสฺสชฺเชตฺวา นิพฺพานเมว ปกฺขนฺทติ นาม. ตยิทํ อิธ ญาณํ อนุโลมโคตฺรภุญาเณหิ สทฺธึ เอกตฺตํ เนตฺวา วุตฺตํ เอกตฺตนยวเสน. โน เจ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสตีติ ตาว สงฺขารุเปกฺขาญาณสฺส อปริปกฺกตเมวาห.

๗๖๗. ก็แล เมื่อความวางเฉยในสังขารทั้งหลาย สำเร็จอยู่ด้วยเป็นธรรมเข้มแข็ง คล่องแคล่ว และกล้าหาญ สังขารุเบกขาญาณนี้นั้น เป็นไปหลายครั้ง ถึงความเป็นปัจจัยแก่อนุโลมญาณ โดยถึงความแก่กล้า ชื่อว่า ย่อมเห็นนิพพาน โดยความเป็นธรรมมีอยู่. และสังขารุเบกขาญาณที่เป็นอย่างนั้น ชื่อว่า ย่อมสละปวัตตะ(ความเป็นไป) ฝ่ายสังขารทั้งปวงแล่นไปสู่นิพพานทีเดียว. ก็ญาณในที่นี้นั้น ท่านกล่าวด้วยอำนาจเอกัตนัย นำไปสู่ความเป็นอันเดียวกันกับอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ. ท่าน–อาจารย์กล่าวความที่สังขารุเบกขาญาณเป็น

คุณสุชาติ-คุณนิดา จารุเจริญชัย
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายจึง เม่งเช้า และญาติสนิทมิตรสหาย

ธรรมชาติ ยังไม่แก่กล้านั่นเองก่อนว่า หากว่า ยังไม่เห็นพระนิพพานโดยความเป็นธรรมมีอยู่ไซร้ ดังนี้.

สมุทฺทํ ตรนฺตีติ สามุทฺทิกา สวนฺติกา[๑] ทิสาชานนโก กาโก ทิสากาโก, ลกฺขณมตฺตเมฺจตํ โย โกจิ ตาทิโส สกุนฺโต เวทิตพฺโพ. วิเทสนฺติ อเทสํ สมุทฺเท อปริจิตฏฺฐานํ. อนุคนฺตฺวาติ อนุ อนุ คนฺตฺวา.

ชนเหล่าใด ย่อมข้ามทะเล เหตุนั้น ชนเหล่านั้น ชื่อว่า สามุทฺทิกา ผู้ข้ามทะเล (สมุทรพาณิช) คือผู้มีการแล่นเรือไปเป็นที่สุด. เขาผู้รู้จักทิศ ชื่อว่าทิสากาโก (เขาผู้รู้จักทิศทาง), คำนี้เป็นเพียงข้อกำหนดพึงทราบถึงนกเช่นนั้นชนิดใดชนิดหนึ่ง. คำว่า ผิดถิ่น คือไม่ใช่ถิ่น ได้แก่ สถานที่ไม่คุ้นเคยในทะเล. คำว่า บินสำรวจ คือบินไปตามลำดับ ๆ.

ตยิทํ[๒] วิปสฺสนาญาณํ. ปิฏฺฐํ วฏฺฏิยมานํ วิยาติ ตูลตูลโต วิเวจนวเสน นิปฺโผฏิยมานํ[๓] สณฺหํ สณฺหํ ปิฏฺฐจุณฺณํ วิย. นิพฺพฏฺฏิตกปฺปาสนฺติ นิพฺพฏฺฏิตพีชํ

ตยิทํ โยค วิปสฺสนาญาณํ แปลว่า วิปัสสนาญาณนี้นั้น. คำว่า เหมือนแป้งที่ถูกขยี้อยู่ คือเหมือนผงแป้งที่ละเอียด ๆ ที่ถูกบดอยู่โดยร่อนจากแป้งที่หยาบ ๆ. บทว่า

---

๑ ฉ. สํยตฺติกา.

๒ ม. ตทิทํ.

๓ ม. นิจฺโจริยมานํ.

กปฺปาสํ. วิหตมานํ[๑] วิยาติ ธนุเกน วิหญฺญมานํ วิย. อุปมาทฺวเยนปิ ปุนปฺปุนํ สมฺมสเนน วิปสฺสนาญาณสฺส สุขุมตรภาวาปตฺติมาห. ยถา ยถา หิ วิปสฺสนาภาวนาพเลน ติกฺขา, วิสทา, สูรา จ โหติ, ตถา ตถา สุขุมตราปิ โหตีติ.

นิพฺพฏฺฏิตกปฺปาสํ แปลว่า ฝ้ายที่ปล้อนเม็ดออกแล้ว. คำว่า เหมือนถูกฉีกอยู่คือเหมือนทำให้กระจายตัวออกด้วยธนูน้อย ๆ. ด้วยอุปมาทั้ง ๒ ข้อ ท่านอาจารย์กล่าวการถึงความที่วิปัสสนาญาณ เป็นญาณที่ละเอียดยิ่งด้วยการพิจารณาแล้ว ๆ เล่า ๆ. ก็อนุปัสสนา ย่อมเป็นธรรมชาติคม คล่องและกล้าหาญ ด้วยกำลังแห่งวิปัสสนาภาวนาด้วยประการใด ๆ ก็ย่อมเป็นธรรมชาติ แม้ละเอียดยิ่ง ด้วยประการนั้น ๆ แล.

สงฺขารวิจินเนติ ปวิจยสฺส สิขาปฺปตฺตตาย สงฺขาเรสุ วิย เตสํ วิจินเนปิ อุทาสีนํ หุตฺวา ติวิธานุปสฺสนาวเสน ติฏฺฐติ ปการนฺตรสฺส อภาวโต. "สตฺตธา อฏฺฐารสธา"ติอาทินา วิภตฺตาปิ หิ อนุปสฺสนาปการา อนิจฺจานุปสฺสนาทีเสฺว[๒] อนฺโตคธาติ มตฺถกปฺปตฺตา วิปสฺสนา ตาสํ เอว วเสน ติฏฺฐติ.

คำว่า ในการตรวจสอบสังขาร ความว่า เป็นญาณวางเฉยแม้ในการตรวจสอบสังขารเหล่านั้น ยืนตัวอยู่ด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๓ อย่าง เพราะไม่มีประการอย่างอื่น เหมือนอย่างเพราะความที่การค้นคว้าถึงขั้นสุดยอดในสังขารทั้งหลาย. ก็ประการแห่งอนุปัสสนา แม้จำแนกไว้ด้วยคำมีอาทิว่า "๗ ประการ ๑๘ ประการ" ดังนี้ ก็หยั่งลง

---

[๑] ฉ. วิหนมานํ. [๒] ฉ. ตีสุ.

ภายใน ในอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น วิปัสสนาที่ถึงยอด จึงตั้งอยู่ ด้วยอำนาจแห่งอนิจจานุปัสนาเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเอง.

๗๖๘. ตตฺราติ ตสฺมึ วิโมกฺขมุขภาวาปชฺชเน, อริยปุคฺคลวิภาคปจฺจยตฺเต[๑] จ. อิทํ วิปสฺสนาญาณํ. ติณฺณํ อินฺทฺริยานนฺติ สทฺธินฺทฺริยสมาธินฺทฺริยปญฺญินฺทฺริยานํ. อธิปเตยฺยวเสนาติ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ อธิปติภาววเสน.

๗๖๘. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค วิโมกฺขมุขภาวาปชฺชเน, อริยปุคฺคลวิภาคปจฺจยตฺเต จ แปลว่า ในการถึงความเป็นมุขแห่งวิโมกข์ และในความเป็นปัจจัย เพื่อจำแนกพระอริยบุคคลนั้น. อิทํ โยค วิปสฺสนาญาณํ แปลว่า วิปัสสนาญาณ นี้. คำว่า แห่งอินทรีย์ ๓ คือ แห่งสัทธินทรีย์ สมาธินทรีย์ และปัญญินทรีย์. บทว่า อธิปเตยฺยวเสน ความว่า ด้วยอำนาจความเป็นอธิบดี แห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย.

อนิจฺจานุปสฺสนาพหุลสฺส หิ สทฺธินฺทฺริยํ พลวํ โหติ, ทุกฺขานุปสฺสนาพหุลสฺส สมาธินฺทฺริยํ,

จริงอยู่ ผู้เจริญอนิจจานุปัสสนามาก สัทธินทรีย์ย่อมมีกำลัง ผู้เจริญทุกขานุปัสสนา

---

๑ ฉ. ...ปจฺจยตฺเถ จ.

คุณสุชาติ-คุณนิดา จารุเจริญชัย

ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายจึง เม่งเซ้า และญาติสนิทมิตรสหาย

อนตฺตานุปสฺสนาพหุลสฺส ปญฺญินฺทฺริยนฺติ ติสฺสนฺนํ อนุปสฺสนานํ วเสน พลวตรภาวปฺปตฺตานิ[๑] อิมานิ ตีณิ อินฺทฺริยานิ วิโมกฺขมุขภาวํ อาปาเทนฺตีติ อาห "ติวิธานุปสฺสนา ฯเปฯ อาปชฺชติ นามา"ติ.

มาก สมาธินทรีย์ย่อมมีกำลัง ผู้เจริญอนัตตานุปัสสนามาก ปัญญินทรีย์ย่อมมีกำลัง เพราะเหตุนั้น อินทรีย์ ๓ เหล่านี้ที่ถึงความมีกำลังมากกว่าด้วยอำนาจแห่งอนุปัสสนา ๓ จึงถึงความเป็นวิโมกขมุขได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่าถึงความเป็นวิโมกขมุข ๓ ได้ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งอนุปัสสนา ๓".

ติวิธวิโมกฺขมุขภาวนฺติ เอตฺถ เก ปน ตโย วิโมกฺขา, กานิ วา ตีณิ วิโมกฺขมุขานีติ อนุโตลีเน อนุโยเค วิโมกฺขมุขาธีนตฺตา วิโมกฺขาธิคมสฺส วิโมกฺขมุขานิ ตาว ทสฺเสนฺโต "ตีสฺโส หิ ฯเปฯ วุจฺจนฺตี"ติ วตฺวา อยญฺจ อตฺโถ ปาฬิโต เอว วิญฺญายตีติ ทสฺเสนฺโต "ยถาหา"ติอาทิมาห.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงวิโมกขมุขก่อน เพราะความที่การบรรลุวิโมกข์ ก็อาศัยวิโมกขมุข ในเมื่อการย้อนถามที่แฝงอยู่ภายในว่า ก็วิโมกข์ ๓ อะไรบ้าง หรือวิโมกขมุข ๓ อะไรบ้าง ในคำว่า ความเป็นวิโมกขมุข ๓ นี้ จึงกล่าวว่า "จริงอยู่ อนุปัสสนา ๓ ท่านเรียกว่า วิโมกขมุข ๓" ดังนี้ แล้วเมื่อจะแสดงว่า ความข้อนี้ย่อมรู้ได้ โดยพระบาลีนั่นเอง จึงกล่าวคำว่า "ยถาห" เป็นต้น.

---

[๑] ฉ. ภาวํ ปตฺตานิ.

คุณสุชาติ-คุณนิดา จารุเจริญชัย
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายจึง เม่งเช้า และญาติสนิทมิตรสหาย

โลกนิยฺยานายาติ โลกโต นิกฺขมนาย, สตฺตโลกสฺส วา วฏฺฏทุกฺขโต นิคมนาย[๑] ปริจฺเฉทปริวฏุมโตติ อุทยพฺพยวเสน ปริจฺเฉทโต เจว ปริวฏุมโต จ. สมนุปสฺสนตายาติ สมฺมเทว อนุ อนุ ปสฺสนาย สํวตฺตนฺตีติ สมฺพนฺโธ. อนิจฺจานุปสฺสนา หิ สงฺขาเร อาทิโต อุทเยน, อนฺตโต วเยน ปริจฺฉินฺเน ปสฺสติ. อาทิอนฺตวนฺตตาย หิ เต อนิจฺจาติ.

บทว่า โลกนิยยานาย แปลว่า เพื่อความออกไปจากโลก หรือ ความว่า เพื่อความออกไปจากวัฏทุกข์ของสัตว์โลก. บทว่า ปริจฺเฉทปริวฏุมโต ความว่า โดยตัดตอนและโดยรอบด้าน ด้วยอำนาจความเกิดและความดับ. บทว่า สมนุปสฺสนตาย เชื่อมความว่า ย่อมเป็นไปเพื่อพิจารณาเห็นโดยลำดับ ๆ โดยชอบนั่นเทียว. จริงอยู่ อนิจจานุปัสสนา ย่อมเห็นสังขารทั้งหลายตัดตอนจากข้างต้นด้วยความเกิดขึ้น จากที่สุดด้วยความดับ. เพราะสังขารเหล่านั้นชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะความเป็นธรรมชาติมีข้างต้นและที่สุด.

อนิมิตฺตาย จ ธาตุยาติ สพฺพสงฺขารนิมิตฺตวิรหโต "อนิมิตฺตา"ติ ลทฺธนามาย อสงฺขตาย ธาตุยา. จิตฺตสมฺปกฺขนฺทนตายาติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา อนุโลมญาณาทิภาเวน

คำว่า ในอนิมิตธาตุ ได้แก่ ในอสังขตธาตุที่ได้ชื่อว่า "อนิมิตตะ" เพราะเว้นจากสังขารนิมิตทั้งปวง. คำว่า เพื่อความแล่นเข้าไปแห่งจิต ความว่า เพื่อประโยชน์แก่

[๑] ฉ. นิกฺขมนาย.

สมฺมเทว อธิจิตฺตสฺส อนุปวิสนฺตาย. อปฺปณิหิตายาติ ราคปณิธิอาทีนํ อภาเวน "อปฺปณิหิตา"ติ ลทฺธนามาย. สุญฺญตายาติ อตฺตสุญฺญตาย "สุญฺญตา"ติ ลทฺธนามาย.

การตัดตอนแล่นเข้าไป แห่งอธิจิตโดยชอบด้วยความเป็นอนุโลมญาณเป็นต้น. คำว่า ในอัปปณิหิตธาตุ คือในธาตุอันได้ชื่อว่า "อัปปณิหิตะ" เพราะความไม่มีปณิธิทั้งหลายมีราคปณิธิเป็นต้น. คำว่า ในสุญญตธาตุ คือในธาตุอันได้ชื่อว่า "สุญญตะ" เพราะว่างเปล่าจากตัวตน.

คตินฺติ นิปฺผตฺติ?[๑] สงฺขารานํ สภาววิภาวเนน สํเวชิยมานํ จิตฺตํ สมฺมาปฏิปตฺติยํ สมุตฺเตชิตํ นาม โหตีติ อาห "มโนสมุตฺเตชนตายาติ จิตฺตสํเวชนตายา"ติ. มมํกาเรน อตฺตนิยสญฺญิตสฺส วตฺถุโน สามิภูโต อตฺตา ปฐมํ ปรามสียติ, ตโต อตฺตนิยนฺติ อาห "นาหํ, น มมาติ เอวํ อนตฺตโต สมนุปสฺสนตายา"ติ.

คำว่า คติ ความว่า ความบังเกิด. จิตที่สังเวชอยู่ ด้วยความแจ่มแจ้งแห่งสภาวะของสังขารทั้งหลาย ย่อมชื่อว่าเป็นธรรมชาติถูกเร่งเร้าในสัมมาปฏิบัติ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า คำว่า "มโนสมุตเตชนตาย เพื่อความเร่งเร้าใจ ได้แก่เพื่อความสังเวชแห่งจิต". อัตตาซึ่งเป็นตัวเจ้าของ แห่งวัตถุที่หมายรู้กันว่าอัตตนิยะ (ของ ๆ ตน) ด้วยมมังการ ย่อมถูกยึดมั่นก่อน ต่อจากนั้น จึงยึดมั่นอัตตนิยะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า

[๑] ฉ. นิพฺพตฺตี.

คุณสุชาติ-คุณนิดา จารุเจริญชัย
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายจึง เม่งเช้า และญาติสนิทมิตรสหาย

"เพื่อพิจารณาเห็น โดยความเป็นอนัตตาอย่างนี้ว่า ไม่ใช่เรา, ไม่ใช่ของเรา" ดังนี้.

ตีณิ ปทานีติ ปริจฺเฉทปริวฏฺฏุม, มโนสมุตฺเตชน, สมนุปสฺสนปทานีติ วทนฺติ, "สพฺพสงฺขาเร"ติ อาทีนิ ปน ตีณิ วากฺยานิ ตีณิ ปทานีติ เวทิตพฺพานิ. เตเนวาติ อนิจฺจานุปสฺสนาทีนํ วเสน เตสํ ติณฺณํ ปทานํ วุตฺตตฺตา เอว. ปญฺหวิสชฺชเนติ "อนิจฺจโต มนสิกโรโต กถํ สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺตี"ติ ปญฺหสฺส วิสชฺชเน.

คำว่า ๓ บท ท่านอาจารย์ทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า ได้แก่ บทว่า ปริจฺเฉทปริวฏฺฏุม (โดยตัดตอนและโดยรอบด้าน) บทว่า มโนสมุตฺเตชน (ความเร่งเร้าใจ) และบทว่า สมนุปสฺสน (ความพิจารณาเห็น), ส่วนพากย์ทั้ง ๓ มีคำว่า "สพฺพสงฺขาเร" เป็นต้น พึงทราบว่า ชื่อว่าบททั้ง ๓. คำว่า เพราะเหตุนั้นแหละ ความว่า เพราะความที่บททั้ง ๓ เหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจแห่งอนิจจานุปัสสนา เป็นต้นนั่นเอง. คำว่า ในตอนวิสัชนาปัญหา ความว่า ในตอนวิสัชนาปัญหา ว่า "เมื่อภิกษุมนสิการโดยความเป็นของไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏอย่างไร" ดังนี้.

คุณสุชาติ-คุณนิดา จารุเจริญชัย
ขออุทิศส่วนกุศลให้ นายจึง เม่งเซ้า และญาติสนิทมิตรสหาย

๗๖๙. เอวํ วิโมกฺขมุขานีนิ[๑] ทสฺเสตฺวา อิทานิ วิโมกฺเข ทสฺเสตุํ "กตเม ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. อนิจฺจโต มนสิกโรนฺโตติ อนิจฺจานุปสฺสนํ อนุยุญฺชนฺโต. อธิโมกฺขพหุโลติ สทฺธินฺทฺริยพหุโล. ยสฺส วิเสสโต อนิจฺจานุปสฺสนา ติกฺขา สูรา โหติ, ตสฺส สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ. "อนิจฺจา สงฺขารา"ติ หิ อาทิโต สทฺธามตฺตเกน ปฏิปชฺชิตฺวา วิปสฺสนาย อุกฺกํสคตาย ตรุปลฺลวาทีสุ วิย มณิกนกาทีสุปิ เตสํ อนิจฺจตํ สาติสยํ ปจฺจกฺขโต ปสฺสโต "สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควา"ติ สตฺถริ สทฺธา พลวตี ปวตฺตตีติ โส อธิโมกฺขพหุโล, อธิมตฺตสทฺโธ จ โหติ.

๗๖๙. ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงวิโมกขมุขเป็นต้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงวิโมกข์ทั้งหลาย จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "กตเม ปน" ดังนี้. คำว่า ภิกษุมนสิการไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง คือประกอบเนือง ๆ ซึ่งอนิจจานุปัสสนา. คำว่า เป็นผู้มากด้วยอธิโมกข์ คือเป็นผู้มากด้วยสัทธินทรีย์. ว่าโดยพิเศษ อนิจจานุปัสสนาของภิกษุใด เป็นธรรมชาติ เข้มแข็ง กล้าหาญ สัทธินทรีย์ของภิกษุนั้น ย่อมมีประมาณยิ่ง. เพราะเมื่อเธอปฏิบัติด้วยเพียงมีศรัทธาแต่ต้นว่า "สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง" ดังนี้ เห็นโดยประจักษ์อย่างยอดเยี่ยมซึ่งความที่สังขารเหล่านั้น แม้ในวัตถุมีแก้วและทองเป็นต้น ก็เป็นของไม่เที่ยง เหมือนอย่างในใบอ่อนของต้นไม้เป็นต้น ด้วยวิปัสสนาขั้นอุกฤษฏ์ ศรัทธาในพระศาสดาว่า "พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงเป็น

---

[๑] ฉ. วิโมกฺขมุขานิ.

สัมมาสัมพุทธะหนอ" ดังนี้ ย่อมเป็นไปอย่างมีกำลัง เพราะเหตุนั้น เธอจึงเป็นผู้มากด้วยอธิโมกข์ และเป็นผู้มีศรัทธามีประมาณยิ่ง.

ตสฺส อนิจฺจานุปสฺสนาพหุลตาย อนิจฺจาการโต วุฏฺฐานํ โหตีติ โส "อนิมิตฺตํ วิโมกฺขํ ปฏิลภตี"ติ วุตฺตํ. ปสฺสทฺธิพหุโลติ ทุกฺขานุปสฺสนํ อนุยุญฺชนฺโต "ทุกฺขา สงฺขารา ตปฺปฏิปกฺขโต สุโข นิโรโธ"ติ จ มนสิการวเสน นิพฺพานสฺส สนฺตปฺปณีตสุขภาวํ อธิมุจฺจนฺโต อภิณฺหํ ปีติปามุชฺชสมาโยคโต ปสฺสทฺธิพหุโล โหติ. ตโต จ อธิมตฺตสมาธินฺทฺริยปฏิลาเภน ราคปณิธิยา ทูรีภาวโต อปฺปณิหิตวิโมกฺขสมธิคโม โหตีติ วุตฺตํ "ทุกฺขโต ฯเปฯ ปฏิลภตี"ติ.

วุฏฐานะ (การออกจากสังขารปวัตตะ) โดยอาการเป็นของไม่เที่ยง ย่อมมีเพราะความที่เธอเป็นผู้มากไปด้วยอนิจจานุปัสสนา เพราะเหตุนั้น ท่านพระธรรมเสนาบดีจึงกล่าวว่า "เธอย่อมได้เฉพาะซึ่งอนิมิตตวิโมกข์". คำว่า เป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ ความว่า ประกอบเนือง ๆ อยู่ซึ่งทุกขานุปัสสนา น้อมใจไปสู่ความที่พระนิพพานเป็นธรรมสงบประณีตเป็นสุข ด้วยอำนาจการมนสิการว่า "สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ และว่านิโรธเป็นสุข เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อสังขารนั้น" ดังนี้ ย่อมเป็นผู้มากไปด้วยปัสสัทธิ เพราะประกอบด้วยปีติและปราโมทย์เนือง ๆ. และแต่นั้น การประสบอัปปณิหิตวิโมกข์ ก็ย่อมสำเร็จเพราะความที่

คุณชวลิต ชินขจร และพี่น้อง
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ คุณพ่อชินกี่ คุณแม่จางสี แซ่จัง และญาติสนิท

ราคปณิธิอยู่ห่างไกล เพราะการได้สมาธินทรีย์อันมีประมาณยิ่ง เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มนสิการไปด้วยความทุกข์ เป็นผู้มากไปด้วยปัสสัทธิ ย่อมได้เฉพาะซึ่งอัปปณิหิตวิโมกข์".

เวทพหุโลติ อนตฺตานุปสฺสนํ อนุยุญฺชนฺโต อตฺตสฺญฺญาย[๑] นิปุณญาณวิสยตฺตา ญาณพหุโล โหติ. ตโต จ อธิมตฺตปญฺญินฺทฺริยปฏิลาเภน โมหสฺส ทูรีภาวโต สุญฺญตวิโมกฺขสมธิคโม โหตีติ อาห "อนตฺตโต ฯเปฯ ปฏิลภตี"ติ.

คำว่า เป็นผู้มากด้วยเวท (คือ ความรู้) ความว่า เมื่อประกอบเนือง ๆ ซึ่งอนัตตานุ-ปัสสนา ย่อมเป็นผู้มากด้วยญาณ เพราะความเป็นผู้มีญาณอันละเอียดเป็นวิสัย ด้วยอัตตสุญตา. และต่อแต่นั้น ความประสบสุญตวิโมกข์ ก็ย่อมสำเร็จ เพราะความที่โมหะอยู่ห่างไกล ด้วยการได้ปัญญินทรีย์ อันมีประมาณยิ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "มนสิการโดยความเป็นอนัตตาเป็นผู้มากด้วยเวท (คือ ความรู้) ย่อมได้เฉพาะซึ่งสุญตวิโมกข์" ดังนี้.

---

๑ ฉ. อตฺตสุญฺญตาย.

คุณชวลิต ชินขจร และพี่น้อง
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ คุณพ่อชินกี่ คุณแม่จางสี แซ่จัง และญาติสนิท

โย อนิจฺจานุปสฺสนาย อนิมิตฺตวเสน[๑] สงฺขาเร ปริคฺคเหตฺวา วิปสฺสนํ อนุยุญฺชนฺโต ยตฺถ อิทํ สงฺขารนิมิตฺตํ สพฺพโส นตฺถิ, ตํ "อนิมิตฺตํ นิพฺพานนฺ"ติ อนิมิตฺตาการน อธิมุจฺจนฺโต วุฏฺฐานคามินิมคฺเคน ฆเฏติ. ตสฺส มคฺโค อนิมิตฺตโต นิพฺพานํ สจฺฉิกโรตีติ วุจฺจตีติ อาห "อนิมิตฺตาการน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺโต อริยมคฺโค"ติ.

ภิกษุใด กำหนดสังขารทั้งหลายด้วยอำนาจเป็นนิมิต แห่งอนิจจานุปัสสนา ประกอบเนือง ๆ อยู่ซึ่งวิปัสสนา น้อมใจไปโดยอาการอันหานิมิตมิได้ว่า สังขารนิมิตนี้ไม่มีโดยประการทั้งปวง ในธรรมชาติใด ธรรมชาตินั้น "เป็นนิพพานหานิมิตมิได้" เชื่อมไปกับมรรค อันเป็นวุฏฐานคามินี. มรรคของภิกษุนั้น ท่านกล่าวว่า ย่อมทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานโดยหานิมิตมิได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อริยมรรค อันกระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปโดยอาการอันหานิมิตมิได้" ดังนี้.

สฺวายํ นิพฺพานสฺส อนิมิตฺตากาโร เนว มคฺเคน กโต, น วิปสฺสนาย, อถ โข สภาวสิทฺโธ. ตทารมฺมณตาย จ มคฺโค อนิมิตฺโตติ วุจฺจตีติ ทสฺเสนฺโต อาห "อนิมิตฺตาย ธาตุยา อุปฺปนฺนตฺตา

อาการอันหานิมิตมิได้ ของพระนิพพานนี้นั้น มิใช่มรรคกระทำขึ้น มิใช่วิปัสสนากระทำขึ้น, โดยที่แท้ สำเร็จแล้วโดยสภาวะ. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า ก็มรรคท่านเรียกว่าอนิมิต เพราะมีนิพพานนั้นเป็น

[๑] ฉ. นิมิตฺตวเสน.

อนิมิตฺโต"ติ. โย ทุกฺขานุปสฺสนาวเสน ปณิธิยา ทูรีภาวกรเณน อปฺปณิหิตํ อธิมุจฺจนฺโต, โย อนตฺตานุปสฺสนาวเสน อตฺตูปลทฺธิยา ทูรีภาวกรเณน สุญฺญตํ อธิมุจฺจนฺโตติ จ อาทินา โยเชตพฺพํ. เตนาห "เอเตเนว นเยนา"ติอาทิ.

อารมณ์ จึงกล่าวว่า "มรรค ชื่อว่าอนิมิต เพราะเกิดขึ้นด้วยธาตุอันหานิมิตมิได้" ดังนี้ พึงประกอบความด้วยคำว่า ภิกษุใดน้อมใจไปสู่อัปปณิหิตะ ด้วยการกระทำความที่ปณิธิให้ห่างไกล ด้วยอำนาจทุกขานุปัสสนาดังนี้เป็นต้น และด้วยคำว่า ภิกษุใดน้อมใจไปสู่สุญญตะ ด้วยการกระทำการเข้าไปได้ซึ่งอัตตาให้ห่างไกล ด้วยอำนาจอนัตตานุ-ปัสสนา ดังนี้เป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น ท่าน-อาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "โดยนัยนี้แหละ" ดังนี้.

๗๒๐. ยทิ อริยมคฺโค ติวิธมฺปิ วิโมกฺขนามํ ลภติ, อถ กสฺมา อภิธมฺเม วิโมกฺขทฺวยเมว อาคตนฺติ โจทนํ สนฺธายาห "ยํ ปนา"ติอาทิ. ตตฺถ ตนฺติ อภิธมฺเม วิโมกฺขทฺวยวจนํ. นิปฺปริยายโต วิปสฺสนาคมนํ สนฺธายาติ อุชุกเมว วิปสฺสนาโต[1] มคฺคสฺส นามาคมนํ สนฺธาย

๗๒๐. ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "ยํ ปน" เป็นต้น หมายถึง การท้วงว่า ถ้าว่าอริยมรรคได้ชื่อว่า วิโมกข์ทั้ง ๓ อย่าง เมื่อเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุไร ในพระ-อภิธรรมจึงมาแต่ ๒ วิโมกข์เท่านั้น. ในในบรรดาคำเหล่านั้น บทว่า ตํ โยค อภิธมฺเม วิโมกฺขทฺวยวจนํ แปลว่า การ

---

[1] ฉ. วิปสฺสนโต.

คุณชวลิต ชินขจร และพี่น้อง
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ คุณพ่อชินกี่ คุณแม่จางสี แซ่จัง และญาติสนิท

วุตฺตํ. กสฺมา ? อนิมิตฺตวิปสฺสนา อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ ทาตุํ น สกฺโกติ.

กล่าววิโมกข์ ๒ อย่าง ในพระอภิธรรมนั้น. คำว่า <u>หมายถึงที่มาแห่งวิปัสสนาโดยนิปริยาย</u> ความว่า ท่านกล่าวหมายถึงที่มาของชื่อมรรคโดยตรงทีเดียว คือ โดยวิปัสสนา. เพราะเหตุไร ? เพราะอนิมิตตวิปัสสนา ตั้งอยู่ในฐานะอันเป็นที่มาย่อมไม่อาจจะให้ชื่อแก่มรรคของตนได้.

กามํ <u>สุตฺเต</u> "อนิมิตฺตญฺจ ภาเวหิ, มานานุสยมุชฺชหา"ติ[๑] อนิมิตฺตวิปสฺสนา กถิตา, สา ปน นิจฺจนิมิตฺตธุวนิมิตฺต-อตฺตนิมิตฺตานิ อุคฺฆาเฏนฺตีปิ สยํ นิมิตฺตธมฺเมสุ เอว จรตีติ สนิมิตฺตาว โหตีติ.

<u>ในพระสูตร</u> พระผู้มีพระภาคตรัสอนิมิตต-วิปัสสนาไว้ว่า "เธอจงเจริญอนิมิตต-วิปัสสนา ละมานานุสัย" ดังนี้ก็จริง ถึง-อย่างนั้น อนิมิตตวิปัสสนานั้น แม้จะเพิกนิจจนิมิต (นิมิตว่าเที่ยง) ธุวนิมิต (นิมิตว่ายั่งยืน) อัตตนิมิต (นิมิตว่าตัวตน) ตนเองก็ยังเที่ยวไปอยู่ในนิมิตธรรมทั้งหลาย นั่นเอง เพราะเหตุนั้น จึงเป็นธรรมชาติ มีนิมิตอยู่ทีเดียว ฉะนี้แล.

---

[๑] ขุ. สุ. ๒๕/๓๙๐.

อปิจ อภิธมฺโม นาม ปรมตฺถเทสนา, อนิมิตฺตมคฺคสฺส จ ปรมตฺถโต เหตุเวกลฺลเมว. อนิจฺจานุปสฺสนาวเสน หิ อนิมิตฺตวิโมกฺโข กถิโต. ตตฺถ จ สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ, ตํ อริยมคฺเค เอกมฺปิ[๑] น โหติ, อมคฺคงฺคตฺตา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ ทาตุํ น สกฺโกติ. อิตเรสุ ทุกฺขานุปสฺสนาย วเสน อปฺปณิหิตวิโมกฺโข อนตฺตานุปสฺสนาย วเสน สุญฺญตวิโมกฺโข.

อีกประการหนึ่ง ธรรมดาว่าพระอภิธรรมเป็นปรมัตถเทศนา, ก็มรรคอันหานิมิตมิได้ว่าโดยปรมัตถ์ ยังมีความขาดแคลนเหตุนั่นเทียว. ก็ท่านกล่าวอนิมิตตวิโมกข์ ด้วยอำนาจอนิจจานุปัสสนา. และในอนิมิตตวิโมกข์นั้น สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง สัทธินทรีย์นั้น แม้มิได้เป็นองค์หนึ่งในอริยมรรค ก็ไม่สามารถจะให้ชื่อแก่มรรคของตนได้ เพราะความที่มิใช่เป็นองค์ของมรรค. ในบรรดาวิโมกข์นอกนี้ อัปปณิหิตวิโมกข์มีด้วยอำนาจทุกขานุปัสสนา สุญญตวิโมกข์มีด้วยอำนาจอนัตตานุปัสสนา.

เตสุ อปฺปณิหิตวิโมกฺเขน สมาธินฺทฺริยํ, สุญฺญตวิโมกฺเขน ปญฺญินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหตีติ ตานิ อริยมคฺคสฺส องฺคตฺตา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ ทาตุํ สกฺโกนฺติ, น อนิมิตฺตมคฺโค ตทภาวโตติ เกจิ. เย ปน วทนฺติ

อาจารย์บางพวกย่อมกล่าวว่า ในบรรดาวิโมกข์ทั้ง ๒ นั้น สมาธินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่ง ด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ ปัญญินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่ง ด้วยสุญญตวิโมกข์ เพราะเหตุนั้น อินทรีย์เหล่านั้น จึงอาจจะให้ชื่อแก่

[๑] ฉ. เอกงฺคมฺปิ.

คุณชวลิต ชินขจร และพี่น้อง
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ คุณพ่อชินกี่ คุณแม่จางสี แซ่จัง และญาติสนิท

"อนิมิตฺตมคฺโค อาคมนโต นามํ อลภนฺโตปิ สคุณโต จ อารมฺมณโต จ นามํ ลภตี"ติ, เตสํ มเตน อปฺปณิหิตสุญฺญตมคฺคาปิ สคุณโต เอว, อารมฺมณโต เอว จ นามํ ลเภยฺยุนฺติ ? ตํ อยุตฺตํ. กสฺมา ? มคฺโค หิ ทฺวีหิ การเณหิ นามํ ลภติ สรสโต จ ปจฺจนีกโต จาติ, สภาวโต จ ปฏิปกฺขโต จาติ อตฺโถ,

มรรคของตนได้ เพราะความเป็นองค์แห่งอริยมรรค มิใช่เป็นอนิมิตตมรรค เพราะไม่มีความเป็นองค์นั้น. ส่วนอาจารย์เหล่าใด ย่อมกล่าวว่า "อนิมิตตมรรคแม้เมื่อไม่ได้ชื่อโดยที่มา ก็ย่อมได้ชื่อโดยคุณของตน และโดยอารมณ์" ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น แม้อัปปณิหิตมรรคและสุญญตมรรค ก็จะพึงได้ชื่อโดยคุณของตนนั่นแหละ และโดยอารมณ์นั่นแหละ ฉะนี้แล? คำนั้นไม่ถูก. เพราะเหตุไร ? เพราะมรรค ย่อมได้ชื่อด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ โดยกิจของตนและโดยข้าศึก อธิบายว่า โดยสภาวะ และโดยปฏิปักษ์.

อปฺปณิหิตมคฺโค หิ ราคปณิธิอาทีหิ วิมุตฺโต, สุญฺญตมคฺโค ราคาทีหิ สุญฺโญ เอวาติ เต สรสโต นามํ ลภนฺติ. ตถา อปฺปณิหิตมคฺโค ปณิธิสฺส ปฏิปกฺโข, สุญฺญตมคฺโค อตฺตาภินิเวสสฺส เอวาติ เต ปจฺจนีกโต นามํ ลภนฺติ, อนิมิตฺตมคฺโค

จริงอยู่ อัปปณิหิตมรรค หลุดพ้นแล้วจากปณิธิทั้งหลายมีราคปณิธิเป็นต้น สุญญตมรรค ก็ว่างเปล่าจากกิเลสทั้งหลาย มีราคะเป็นต้นทีเดียว เพราะเหตุนั้น มรรคเหล่านั้น จึงได้ชื่อโดยกิจของตน. อนึ่ง อัปปณิหิตมรรคเป็นปฏิปักษ์ต่อปณิธิ สุญญตมรรคก็เป็นปฏิปักษ์

ปน ราคาทินิมิตฺตานํ, นิจฺจนิมิตฺตาทีนํ วา อภาเวน สรสโต เอว นามํ ลภติ, โน ปจฺจนีกโต. น หิ โส สงฺขารนิมิตฺตารมฺมณาย อนิจฺจานุปสฺสนาย ปฏิปกฺโข, สา ปนสฺส อนุโลมภาเว ฐิตาติ สพฺพถาปิ อภิธมฺมปริยาเยน อนิมิตฺตมคฺโค น ลพฺภติ. เตน วุตฺตํ "ตํ นิปฺปริยายโต วิปสฺสนาคมนํ สนฺธายา"ติ.

ต่ออัตตาภินิเวส (ความยึดมั่นโดยความเป็นอัตตา) เพราะเหตุนั้น มรรคเหล่านั้นจึงได้ชื่อโดยข้าศึก อนึ่ง อนิมิตตมรรค ก็ย่อมได้ชื่อโดยกิจของตนนั่นแหละ เพราะความไม่มีแห่งนิมิตมีราคะเป็นต้น หรือนิมิตมีนิมิตว่าเที่ยงเป็นต้น, หาได้ชื่อโดยข้าศึกไม่. เพราะว่าอนิมิตตมรรคนั้น เป็นปฏิปักษ์ต่ออนิจจานุปัสสนา อันมีสังขารนิมิตเป็นอารมณ์ก็หามิได้ อนึ่ง อนิจจานุปัสสนานั้น ก็ตั้งอยู่ในความเป็นอนุโลม แก่อนิมิตตมรรคนั้น เพราะเหตุนั้น อนิมิตตมรรค จึงไม่ได้โดยปริยายแห่งพระอภิธรรม แม้โดยประการทั้งปวง. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "วิโมกข์ ๒ นั้น ท่านกล่าวหมายถึงที่มาแห่งวิปัสสนาโดยนิปริยาย".

ยสฺมา สุตฺตนฺตปริยาเยน อนิมิตฺตมคฺโค ลพฺภติ. วุฏฺฐานคามินี หิ วิปสฺสนา ยํ ยํ สมฺมสนฺตี วุฏฺฐานํ คจฺฉติ, ตสฺส ตสฺส วเสน อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน

ท่านยกวิโมกข์ทั้ง ๓ ไว้ในที่นี้ เพราะทำอธิบายว่า เพราะอนิมิตตมรรค ย่อมได้โดยปริยายแห่งพระสูตร. ด้วยว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา พิจารณามรรคใด ๆ ย่อมถึง

คุณชวลิต ชินขจร และพี่น้อง
ขออุทิศส่วนกุศลให้แด่ คุณพ่อชินกี่ คุณแม่จางสี แซ่จัง และญาติสนิท

มคฺคสฺส นามํ เทติ, ตตฺถ อนิจฺจโต วุฏฺฐหนฺตสฺส มคฺโค อนิมิตฺโต โหติ, ทุกฺขโต วุฏฺฐหนฺตสฺส อปฺปณิหิโต, อนตฺตโต วุฏฺฐหนฺตสฺส สุญฺญโต, ตสฺมา สุตฺตนฺตสํวณฺณนา เอสาติ กตฺวา อิธ ตโยปิ วิโมกฺขา อุทฺธฏา.

การออกไป ตั้งอยู่ในฐานะเป็นที่มาด้วยอำนาจแห่งมรรคนั้น ๆ ย่อมให้ชื่อแก่มรรคของตน, ในบรรดามรรคเหล่านั้น มรรคของโยคาวจร ผู้ออกโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นอนิมิตตมรรค มรรคของโยคาวจรผู้ออกโดยความเป็นทุกข์ เป็นอัปปณิหิตมรรค มรรคของโยคาวจรผู้ออกโดยความเป็นอนัตตา เป็นสุญญตมรรค ฉะนั้น นี้จึงเป็นสังวรรณนาโดยพระสูตร.

ยํ ปน ปฏิสมฺภิทามคฺเค อภินิเวสนิมิตฺตปณิธิมุญฺจนํ อุปาทาย ติสฺสนฺนมฺปิ อนุปสฺสนานํ ตทาคมนวเสน ตทนฺวยสฺส มคฺคสฺส จ สุญฺญตวิโมกฺขาทิภาโว นิทฺทิฏฺโฐ, ตสฺส ปริยายภาเว วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ ทสฺเสตุํ "วิปสฺสนาญาณํ หี"ติอาทิ วุตฺตํ. วิปสฺสนาญาณํ ปฏิสมฺภิทามคฺเค "อปฺปณิหิโต, วิโมกฺโข"ติ จ กิญฺจาปิ วุตฺตนฺติ สมฺพนฺโธ.

ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "จริงอยู่ วิปัสสนาญาณ" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงว่า ก็ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค การเปลื้องความยึดมั่น นิมิตและปณิธิอันใด ที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ได้อาศัยแสดงไขความที่อนุปัสสนาทั้ง ๓ และมรรคที่คล้อยตามอนุปัสสนาทั้ง ๓ นั้น ด้วยอำนาจการมาและอนุปัสสนาทั้ง ๓ นั้น เป็นอนุปัสสนาและมรรคที่ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์เป็นต้น ไม่มีคำที่จะพึงกล่าวในความเป็นปริยาย แห่งการ

เปลื้องความยึดมั่นนิมิต และปณิธินั้นเลยทีเดียว. เชื่อมความบาลีว่า วิปสฺสนาญาณํ ปฏิสมฺภิทามคฺเค "อปฺปณิหิโต วิโมกฺโข"ติ จ กิญฺจาปิ วุตฺตํ แปลความว่า วิปัสสนาญาณ ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร กล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า "ชื่ออัปปณิหิตวิโมกข์ แม้โดยแท้".

อนิจฺจานุปสฺสนํ ญาณนฺติ[๑] "อนิจฺจา สงฺขารา"ติ อนุปสฺสนาวเสน ปวตฺตญาณํ. นิจฺจโต อภินิเวสํ มุญฺจตีติ "เต นิจฺจา"ติ นิจฺจาการโต ปวตฺตมิจฺฉาภินิเวสวิทฺธํสนวเสน, ตทนฺวยํ ปน มคฺคญาณํ สมุจฺเฉทวเสน มุญฺจติ. อิตีติ ตสฺมา. อนิจฺจาภินิเวสโต ริตฺตตาย, วิมุตฺตตาย จ สุญฺญโต วิโมกฺโข. เสสปเทสุปิ เอเสว นโย.

คำว่า อนิจจานุปัสสนาญาณ ได้แก่ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นว่า "สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง" ดังนี้. คำว่า เปลื้องความยึดมั่น โดยความเป็นของเที่ยง ความว่า เปลื้องด้วยอำนาจการทำลายความยึดมั่นอย่างผิด ๆ ซึ่งเป็นไปโดยอาการว่าเที่ยง ว่า "สังขารทั้งหลายเที่ยง" ดังนี้, ส่วนมรรคญาณที่คล้อยตามอนุปัสสนาญาณนั้น ย่อมเปลื้องด้วยอำนาจตัดได้เด็ดขาด. บทว่า อิติ ความเท่ากับ ตสฺมา แปลว่า เพราะเหตุนั้น. ชื่อว่าสุญญตวิโมกข์

---

[๑] ฉ. อนิจฺจานุปสฺสนาญาณนฺติ.

เพราะเป็นความว่างเปล่า และเพราะเป็นความหลุดพ้น จากความยึดมั่นโดยความเป็นของไม่เที่ยง. แม้ในบทที่เหลือ ก็มีนัยนี้แหละ.

ตนฺติ ติวิธํ วิปสฺสนาญาณํ. ตตฺถ ยสฺส ปริยายโต, ยสฺส จ นิปฺปริยายโต นามลาโภ, ตํ ทสฺเสตุํ "สงฺขารนิมิตฺตสฺสา"ติอาทิ วุตฺตํ. น นิปฺปริยาเยน, อถ โข ปริยาเยนาติ อตฺโถ. ตสฺมาติ นิปฺปริยายกถาภาวโต. วิโมกฺขทฺวยเมว วุตฺตํ อภิธมฺเมติ อธิปฺปาโย. เอตฺถาติ เอตสฺมึ วิปสฺสนาธิกาเร. "ติวิธวิโมกฺขมุขภาวํ อาปชฺชิตฺวา"ติ เอตสฺมึ วา อุทฺเทสวจเน.

บทว่า ตํ โยค ติวิธํ วิปสฺสนาญาณํ แปลว่า วิปัสสนาญาณทั้ง ๓ อย่างนั้น. ในวิปัสสนาญาณทั้ง ๓ อย่างนั้น เพื่อจะแสดงวิปัสสนาญาณที่มีการได้ชื่อโดยปริยาย และวิปัสสนาญาณ ที่มีการได้ชื่อโดยนิปปริยาย ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า (เพราะยังละไม่ได้) ซึ่ง "สังขารนิมิต" ดังนี้เป็นต้น. อธิบายว่า หาเป็นอนิมิตตะโดยนิปริยายไม่ แต่เป็นโดยปริยาย. บทว่า ตสฺมา โยค นิปฺปริยายกถาภาวโต แปลว่า เพราะเป็นการกล่าวโดยนิปริยายนั้น. อธิบายว่า ในพระอภิธรรมตรัสไว้ ๒ วิโมกข์เท่านั้น. บทว่า เอตฺถ ความเท่ากับ เอตสฺมึ โยค วิปสฺสนาธิกาเร แปลว่า ในวิปัสสนาธิการนี้. อีกอย่างหนึ่ง ความเท่ากับ เอตสฺมึ

โยค "ติวิธวิโมกฺขมุขภาวํ อาปชฺชิตฺวา"ติ อุทฺเทสวจเน แปลว่า ในคำอุเทศนี้ว่า ความถึงมุขแห่งวิโมกข์ทั้ง ๓ อย่าง ดังนี้.

๗๗๑. เตสํ วิภาคายาติ เตสํ ยถาวุตฺตานํ สตฺตนฺนํ อริยปุคฺคลานํ สทฺธานุสารีอาทิภาเวน วิภตฺตสภาวตาย.

๗๗๑. สองบทว่า เตสํ วิภาคาย ความว่า เพื่อความเป็นสภาวะที่ได้จำแนกพระอริยบุคคล ๗ ตามที่กล่าวแล้วนั้นโดยเป็นสัทธานุสารีเป็นต้น.

๗๗๒. สทฺธินฺทฺริยํ ปฏิลภตีติ สทฺธานุสารีอาทิภาวสฺส การณภูตํ[๑] อธิมตฺตํ สทฺธินฺทฺริยํ ปฏิลภติ. อธิโมกฺขพหุลตาย, สทฺธินฺทฺริยาธิมตฺตตาย จ การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว. อปิจ อยเมตฺถ สงฺเขปตฺโถ : อนิจฺจาการสลฺลกฺขณสฺส สทฺธาภิวุฑฺฒิยา อุปนิสฺสยภาวโต ตทนฺวเย มคฺเค สทฺธา ติกฺขตรา โหติ, เตน อฏฺฐมโก สทฺธานุสารี นาม โหติ.

๗๗๒. คำว่า ย่อมได้เฉพาะซึ่งสัทธินทรีย์ ความว่า ย่อมได้เฉพาะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง อันเป็นเหตุแห่งความเป็นสัทธานุสารีเป็นต้น. เหตุแห่งความเป็นผู้มากไปด้วยอธิโมกข์, และแห่งความเป็นผู้มีสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแหละ. อีกอย่างหนึ่ง ความย่อในอธิการนี้มีดังนี้ : เพราะการกำหนดอาการไม่เที่ยง เป็นอุปนิสัยแก่การรู้ยิ่งด้วยศรัทธา ศรัทธาในมรรคที่ดำเนินตาม

---

[๑] ฉ. สทฺธานุสาริภาวิตาการณภูตํ.

สังขารุเบกขาญาณนั้น จึงเป็นธรรมชาติเข้มแข็งยิ่ง ด้วยเหตุนั้น พระอริยบุคคลที่ ๘ จึงชื่อว่า เป็นสัทธานุสารี.

เสเสสุ สตฺตสุ ฐาเนสูติ ปฐมผลโต ปฏฺฐาย ยาว อคฺคผลา สตฺตสุ ฐาเนสุ, "สตฺตสุ ฐาเนสู"ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ เสเสสุ[๑] ฐาเนสุ สทฺธาธิมุตฺโต[๒], อคฺคผเล ปน สจายํ อรูปชฺฌานลาภี, อุภโตภาควิมุตฺโต โหติ, โน เจ อรูปชฺฌานลาภี, ปญฺญาธิมุตฺโต, โหติ น สทฺธาธิมุตฺโต.

คำว่า ในฐานะ ๗ ที่เหลือ ได้แก่ ในฐานะ ๗ ตั้งแต่ผลที่ ๑ (โสดาปัตติผล) จนถึงผลอันเลิศ (อรหัตผล). มีคำถามสอดเข้ามาว่า เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในฐานะ ๗" พระอริยบุคคลก็เป็นสัทธาวิมุตในฐานะ ๖ ที่เหลือ มิใช่หรือ, แต่ถ้าพระอริยบุคคลนี้ เป็นผู้ได้อรูปฌานในผลอันเลิศ ก็เป็นอุภโตภาควิมุต หากมิใช่เป็นผู้ได้อรูปฌาน ก็เป็นปัญญาวิมุต หาเป็นสัทธาวิมุตไม่.

อภิธมฺเม หิ :

จริงอยู่ ย่อมรู้ความที่สัทธาวิมุตเป็นเสกขบุคคล หาใช่เป็นอเสกขบุคคลไม่ เพราะในพระอภิธรรม ได้ตรัสความสิ้นไปแห่งอาสวะบางอย่างไว้ว่า :

---

[๑] ฉ. ฉสุ.
[๒] ฉ. สทฺธาวิมุตฺโต, เอวมุปริปิ.

"กตโม จ ปุคฺคโล สทฺธาธิมุตฺโต ? อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล 'อิทํ ทุกฺขนฺ'ติ ยถาภูตํ ปชานาติ, 'อยํ ทุกฺขสมุทโย'ติ, 'อยํ ทุกฺขนิโรโธ'ติ, 'อยํ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา'ติ ยถาภูตํ ปชานาติ. ตถาคตปฺปเวทิตา จสฺส ธมฺมา ปญฺญาย โวทิฏฺฐา โหนฺติ, โวจริตา[๑] ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา เอกจฺเจ อาสวา ปริกฺขีณา โหนฺติ, โน จ โข ยถาทิฏฺฐิปฺปตฺตสฺส. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล สทฺธาธิมุตฺโต"ติ.[๒] เอกจฺจาสวปริกฺขยวจนโต สทฺธาธิมุตฺตสฺส เสกฺขภาโว วิญฺญายติ, น อเสกฺขภาโว.

"บุคคลเป็นสัทธาวิมุต เป็นไฉน ? บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า 'นี้ทุกข์' ย่อมรู้ชัดตาม-เป็นจริงว่า 'นี้เหตุเกิดทุกข์' ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า 'นี้ความดับทุกข์' ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า 'นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์'. อนึ่ง ธรรมทั้งหลาย ที่พระตถาคตประกาศแล้ว อันผู้นั้น เห็นชัดด้วยปัญญา ดำเนินไปด้วยดี ด้วยปัญญา อนึ่ง อาสวะบางอย่างของผู้นั้น ก็หมดสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา แต่มิใช่อย่างที่ บุคคลผู้เป็นทิฐิปัตตะเห็น. บุคคลนี้ เรียกว่า บุคคลผู้เป็นสัทธา-วิมุตดังนี้".

อฏฺฐกถายญฺจ "เทฺว ธุรานิ, เทฺว อภินิเวสานี"ติ[๓] วจนโต นตฺถิ อรหโต ๒, อภินิเวส ๒" ดังนี้ ความเป็นสัทธาวิมุต

และเพราะในอรรถกถากล่าวไว้ว่า "ธุระ

---

[๑] ฉ. ทิฏฺฐา โหนฺติ. [๒] อภิ. ปุ. ๓๖/๑๔๖.

[๓] ฉ. เทฺว อภินิเวสา เทฺว สีสานีติ, อฏฺฐกถายญฺจ อีทิสํ.

สทฺธาธิมุตฺตา ติ[๑]? สจฺจเมตํ นิปฺปริยายโต. นิปฺปริยายกถา หิ อภิธมฺโม, อิธ ปน ปริยาเยน เอตํ[๒] วุตฺตํ.

จึงไม่มีแก่พระอรหันต์ ? ตอบว่า ข้อนี้จริง โดยนิปริยาย. ก็พระอภิธรรมเป็นนิปริยาย-กถา, แต่ในที่นี้ ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ โดยปริยาย.

ยทิ ปริยายโต อรหโต สทฺธาธิมุตฺตตา, โก ปน โส ปริยาโย ? สทฺธาธิมุตฺตทฺวยตา[๓] โย หิ อคฺคมคฺคกฺขเณ สทฺธาธิมุตฺโต โหติ, โส อคฺคผลกฺขเณปิ ตทนฺวยตาย สทฺธาธิมุตฺโตติ ปฏิสมฺภิทามคฺเค ปริยาเยน วุตฺโตติ อิธาปิ ตเถว วุตฺตํ.

ถ้าว่า ความที่พระอรหันต์เป็นสัทธาวิมุตโดยปริยายไซร้, ก็ปริยายนั้น เป็นอย่างไร ? ก็จะเป็นความคล้อยตามสัทธาวิมุต. ด้วยว่า พระอริยบุคคลใด เป็นสัทธาวิมุตในขณะแห่งมรรคอันเลิศ พระอริยบุคคลนั้น ก็เป็นสัทธาวิมุต เพราะความเป็นผู้คล้อยตามพระอริยบุคคลในขณะแห่งมรรคนั้น แม้ในขณะแห่งผลอันเลิศ เพราะเหตุนั้น ในปฏิสัมภิทามรรค ท่านพระธรรมเสนาบดี-สารีบุตร จึงได้กล่าวไว้โดยปริยาย เพราะเหตุนั้น แม้ในที่นี้ ท่านอาจารย์ก็ได้กล่าวไว้อย่างนั้นเหมือนกัน.

---

๑ ฉ. สทฺธาวิมุตฺตตาติ. ๒ ฉ. เอวํ.

๓ ฉ. สทฺธาวิมุตฺตนฺวยตา .

อถวา สทฺธาธิมุตฺตสทิสตาย อรหา สทฺธาธิมุตฺโต. กา ปเนตฺถ สทิสตา ?	อีกประการหนึ่ง พระอรหันต์ ชื่อว่าเป็นสัทธาวิมุต เพราะความเป็นผู้เหมือนกับสัทธาวิมุต. ก็ในข้อนี้ ความเหมือนกัน เป็นอย่างไร ?
ยถา สทฺธาธิมุตฺตสฺส เสกฺขสฺส กิเลสกฺขโย กุณฺเฐน อสินา กทลิจฺเฉทสทิโส "โน จ โข ยถาทิฏฺฐิปฺปตฺตสฺสา"ติ วจนโต, เอวํ ตทนฺวยสฺสาปิ อรหโตติ อยเมตฺถ สทิสตา.	ความสิ้นกิเลส ของเสกขบุคคลผู้เป็นสัทธาวิมุต ก็เหมือนกับการตัดต้นกล้วย ด้วยดาบที่ทื่อ เพราะมีพระบาลีว่า "แต่มิใช่เหมือนบุคคลผู้เป็นทิฏฐิปัตตะ" ข้อนี้ ฉันใด แม้ความสิ้นกิเลสของพระอรหันต์ ผู้คล้อยตามเสกขบุคคลนั้น ก็เหมือนฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ในที่นี้ จึงมีความเหมือนกันดังนี้.
กึ ปน เนสํ กิเลสปฺปหาเน นานตฺตํ อตฺถีติ ?	ถามว่า ก็ความต่างกันในการละกิเลสของเสกขบุคคล และพระอรหันต์เหล่านั้น มีอยู่หรือ ?
นตฺถิ.	ตอบว่า ไม่มี.
อถ กสฺมา สทฺธาธิมุตฺโต ทิฏฺฐิปฺปตฺตํ น ปาปุณาตีติ ?	ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร พระอริยบุคคลผู้เป็นสัทธาวิมุต จึงไม่ถึงพระอริยบุคคลผู้เป็นทิฏฐิปัตตะเล่า ?

อาคมนียนานตฺเตน. ทิฏฺฐิปฺปตฺโต หิ อาคมนมฺหิ กิเลเส วิกฺขมฺเภนฺโต อปฺปกสิเรน อกิลมนฺโต วิกฺขมฺเภตุํ สกฺโกติ, สทฺธาวิมุตฺโต กิจฺเฉน กสิเรน วิกฺขมฺเภตุํ สกฺโกติ. อปิจ ปญฺญายปิ เนสํ เวมตฺตตา. สา จ ยาวติกา ลพฺภเตวาติ วทนฺติ. เอวญฺจ กตฺวา ปรมมคฺคาทีสุ สติปิ อินฺทฺริยสมตฺเต สทฺธาทีนํ ติกฺขตาวจนมฺปิ สมตฺถิตํ โหติ.

ตอบว่า เพราะความต่างแห่งฐานะอันเป็นที่มา. ด้วยว่า พระอริยบุคคลเมื่อข่มกิเลสทั้งหลายในเพราะการมาถึง ไม่ลำบากด้วยความยากเล็กน้อย ย่อมสามารถข่มได้, พระอริยบุคคลผู้เป็นสัทธาวิมุต ย่อมสามารถข่มได้ด้วยความยากลำบาก. อีกประการหนึ่ง ความต่างกันของเสกขบุคคล และพระอรหันต์เหล่านั้นแม้ด้วยปัญญา. อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ความต่างกันนั้น ย่อมได้ตามที่กำหนดไว้. ก็เพราะทำอธิบายอย่างนี้ แม้เมื่อมีความเสมอกันแห่งอินทรีย์ในมรรคที่ ๑ เป็นต้น แม้การกล่าวความที่อินทรีย์มีสัทธาเป็นต้นเป็นธรรมเข้มแข็ง ก็ย่อมเป็นอันสำเร็จประโยชน์ด้วยดี.

๒๗๓. __โสติ__ ทุกฺขโต วุฏฺฐิโต. __สพฺพตฺถาติ__ อฏฺฐสุปิ ฐาเนสุ. นนุ จ อฏฺฐกถายํ "เทฺว ธุรานี"ติ นิยมิตตฺตา ปรมมคฺคกฺขเณ สทฺธานุสารี วา สิยา, ธมฺมานุสารี วา ? อิธ น[๑] สทฺธานุสารี

๒๗๓. บทว่า __โส__ โยค ทุกฺขโต วุฏฺฐิโต แปลว่า บุคคลผู้ออกโดยอาการเป็นทุกข์นั้น. บทว่า __สพฺพตฺถ__ ความว่า ในฐานะทั้ง ๘. ก็เพราะในอรรถกถาได้กำหนดไว้ว่า "ธุระ ๒ อย่าง" ดังนี้ ในขณะแห่ง

---

[๑] ม. ปน.

ยุตฺโต, กายสกฺขิตาปิ อรหโต นตฺถิ. อภิธมฺเม หิ :

มรรคที่ ๑ บุคคลควรจะเป็นสัทธานุสารี หรือเป็นธัมมานุสารี มิใช่หรือ ? ตอบว่า ในที่นี้ เป็นสัทธานุสารี สมควรแล้ว หามิได้, แม้ความที่พระอรหันต์เป็นกายสักขี ก็ไม่มี. ก็เพราะในพระอภิธรรม ได้ตรัสความสิ้นอาสวะบางส่วนไว้ว่า :

"กตโม จ ปุคฺคโล กายสกฺขี ? อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล อฏฺฐ วิโมกฺเข กาเยน ผุสิตฺวา วิหรติ, ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา เอกจฺเจ อาสวา ปริกฺขีณา โหนฺติ. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล กายสกฺขี"ติ[๑]:

"บุคคลเป็นกายสักขี (นามกาย) เป็นไฉน ? บุคคลบางคนในโลกนี้ ถูกต้องวิโมกข์ ๘ ด้วยกายสำเร็จอิริยาบถอยู่ และอาสวะบางอย่างของผู้นั้น ก็หมดสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา. บุคคลนี้ เรียกว่าบุคคลผู้เป็นกายสักขี" (นามกาย) ดังนี้ :

เอกจฺจาสวปริกฺขยวจนโต กายสกฺขิโน เสกฺขภาโวว วิญฺญายตีติ ? สจฺจเมตํ นิปฺปริยายโต, อิธ ปน ปริยาเยน วุตฺตํ.

ก็ย่อมรู้ความที่กายสักขี เป็นเสกขบุคคลนั่นเอง หรือ ? ตอบว่า ข้อนี้จริงโดยนิปริยาย, แต่ในที่นี้ ท่านกล่าวโดยปริยาย.

โก ปน โส ปริยาโยติ ?

ถามว่า ก็ปริยายนั้นเป็นอย่างไร ?

---

[๑] อภิ. ปุ. ๓๖/๑๔๕.

กายสกฺขิสทิสตา. อุปจารรูปชฺฌานสมาธิโต หิ สาติสยํ อรูปสมาธิ สมฺผสฺสลทฺธา[๑] นิพฺพุตฺตีติ เอกจฺจาสวปริกฺขยํ อุปาทาย "กายสกฺขี"ติ วุตฺตพฺพปุคฺคเลน สาติสยสมาธิสมฺผสฺสตฺทริฏฺฐานาสวปริกฺขยสามญฺญํ อเปกฺขิตฺวา กายสกฺขี วิย กายสกฺขีติ อรหา ปฏิสมฺภิทามคฺเค วุตฺโตติ อิธาปิ ตเมว นยํ คเหตฺวา อรหโตปิ กายสกฺขิตา วุตฺตา. สุตฺตนฺตสํวณฺณนา เหสาติ. นิปฺปริยาเยน ปน ปฐมผลโต ปฏฺฐาย ฉสุ ฐาเนสุ กายสกฺขี นาม โหติ, โส จ โข อฏฺฐสมาปตฺติลาภี, น วิปสฺสนายานิโก สุกฺขวิปสฺสโก, อุปจารมตฺตลาภี, รูปชฺฌานมตฺตลาภี วา.

ตอบว่า ก็คือความเหมือนกายสักขี. จริงอยู่ ความบังเกิดที่ได้สัมผัสอรูปสมาธิอันวิเศษยิ่ง โดยสมาธิในรูปฌานขั้นอุปจาร เพราะเหตุนั้น ในปฏิสัมภิทามรรค ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ได้กล่าวถึงพระอรหันต์ว่า เปรียบเหมือนกายสักขี โดยเล็งถึงความเสมอกัน ด้วยความสิ้นไปแห่งอาสวะ ด้วยการตั้งมั่นแห่งกายสักขีนั้น ด้วยการสัมผัสสมาธิอันวิเศษยิ่ง กับบุคคลที่พึงกล่าวว่า "กายสักขี" เทียบเคียงความสิ้นไปแห่งอาสวะบางส่วน จึงชื่อว่า กายสักขี เพราะเหตุนั้น แม้ในที่นี้ท่านก็ถือเอานัยนั้นนั่นแหละ กล่าวความที่แม้พระอรหันต์เป็นกายสักขี. ก็อันนี้ เป็นการสังวรรณนาแห่งพระสูตรแล. แต่โดยนิปริยาย พระอริยบุคคลย่อมชื่อว่า เป็นกายสักขีในฐานะทั้ง ๖ ตั้งแต่ผลที่ ๑ ไป และกายสักขีนั้นแล เป็นผู้ได้สมาบัติ ๘ หาใช่เป็นสุกขวิปัสสก ผู้เป็นวิปัสสนายานิกะ

---

[๑] ฉ. อรูปสมาธิสมฺผสฺสํ ลทฺธา.

เป็นผู้ได้เพียงอุปจารฌาน หรือเป็นผู้ได้เพียงรูปฌานไม่.

ปสฺสทฺธิพหุโลติ จ ปสฺสทฺธิสีเสน สมาธิ วุตฺโตติ สาติสยสมาธิลาภี สมถยานิโกว อธิปฺเปโต, สมถยานิกสฺเสว จ กายสกฺขิภาโว เหฏฺฐา วุตฺโต. อรูปชฺฌานนฺติ จตุพฺพิธํ อรูปชฺฌานํ. ตตฺถ ปน เอกมฺปิ ลทฺธา อรหตฺตํ ปตฺโต อุภโตภาควิมุตฺโต เอว โหตีติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตุํ "อรูปชฺฌานมิ"จฺเจว[๑] วุตฺตํ, น "จตฺตาริ อรูปชฺฌานานี"ติ. เตนายํ จตุนฺนํ อรูปสมาปตฺตีนํ, นิโรธสมาปตฺติยา จ วเสน ปญฺจวิโธ โหติ. เอส นโย กายสกฺขิมฺหิปิ. ทฺวีหิ ภาเคหิ เทฺว วาเร วิมุตฺโตติ อุภโตภาควิมุตฺโต.

ก็คำว่า เป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ ท่านกล่าวถึงสมาธิ โดยยกปัสสัทธิเป็นประธาน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงประสงค์เอาบุคคลผู้เป็นสมถยานิกะ ผู้ได้สมาธิที่มีความวิเศษยิ่งเท่านั้น ก็ความที่บุคคลผู้เป็นสมถยานิกะนั่นเอง เป็นกายสักขี ได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้น. คำว่า อรูปฌาน ได้แก่อรูปฌาน ๔ อย่าง. ก็ในอรูปฌาน ๔ อย่างนั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า "อรูปฌาน" เท่านั้น เพื่อแสดงความข้อนี้ว่า บุคคลผู้ได้อรูปฌานแม้อย่างเดียวแล้วบรรลุอรหัตผล ก็เป็นอุภโตภาควิมุตเหมือนกัน หาใช่ว่า "จะต้องได้อรูปฌานทั้ง ๔ ไม่". ด้วยเหตุนั้น อุภโตภาควิมุตนี้ จึงมี ๕ ประเภท คือ จัดตามอรูปสมาบัติทั้ง ๔ และนิโรธสมาบัติ. แม้ในกายสักขี ก็มีนัยนี้. พระอริยบุคคลใด หลุดพ้น

---

[๑] ฉ. ...มิจฺเจว.

แล้วสิ้นวาระทั้ง ๒ โดยส่วนทั้ง ๒ เหตุนั้น พระอริยบุคคลนั้น ชื่อว่า อุภโตภาควิมุต.

๗๗๔. ปณฺณวโต นิปุณฺตรา, คมฺภีรา จ อตฺถา ปากฏา หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺตีติ อนตฺตโต มนสิกโรโต เวทพหุลตา, ปญฺญินฺทฺริยปฏิลาโภ จ วุตฺโต. ธมฺมานุสารี โหติ ปญฺญินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตา. ปญฺญา หิ อิธ "ธมฺโม"ติ อธิปฺเปตา[1] "สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค"ติอาทีสุ[2] วิย.

๗๗๔. อรรถทั้งหลายที่ละเอียดยิ่งและลึกซึ้ง ย่อมเป็นสภาพชัดเจนปรากฏแก่บุคคลผู้มีปัญญา เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวความที่บุคคลผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากด้วยเวท (ความรู้) และกล่าวการได้เฉพาะซึ่งปัญญินทรีย์. บุคคลเป็นผู้ชื่อว่า ธัมมานุสารี เพราะความที่ปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่ง. ก็ปัญญา ท่านประสงค์เอาว่า "ธรรม" ในที่นี้ เหมือนอย่างในพระบาลีเป็นต้นว่า "สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค" สัจจะ ธรรม(ปัญญา) ฐิติ จาคะ.

๗๗๕. ยสฺสา ปาฬิยา วเสน อิธาริยปุคฺคลสฺส สทฺธาวิมุตฺตาทิภาโว วุตฺโต, ตํ ปาฬึ ทสฺเสตุํ "วุตฺตเญหตนฺ"ติอาทิ อารทฺธํ, ตํ สุวิญฺเญยฺยเมว.

๗๗๕. ท่านอาจารย์ กล่าวความที่พระอริยบุคคลเป็นสัทธาวิมุตเป็นต้น ในที่นี้ด้วยอำนาจแห่งพระบาลีใด เพื่อจะแสดงพระบาลีนั้น ท่านอาจารย์จึงเริ่มคำว่า

[1] ม. อธิปฺเปโต.
[2] ขุ. ชา. ๒๗/๑๘.

"ข้อนี้ สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้" ดังนี้เป็นต้น, คำนั้นเป็นอันเข้าใจได้ง่ายทีเดียว.

๗๗๖. "สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตา สทฺธาวิมุตฺโต"ติเอวมาทิอตฺถสฺส สาธกํ อปรมฺปิ วุตฺตํ. "สทฺทหนฺโต วิมุตฺโต"ติ เอเตน สพฺพถา อธิมุตฺตสฺส สทฺธามตฺเตน วิมุตฺตภาวทสฺสเนน สทฺธาวิมุตฺตสฺส เสกฺขภาวเมว วิภาเวติ. สทฺธาวิมุตฺโตติ วา สทฺธาย วิมุตฺโตติ[๑] อตฺโถ.

๗๗๖. ท่านกล่าวคำแม้อื่นอีกไว้ เป็นเครื่องสาธก เนื้อความมีอาทิอย่างนี้ว่า "เพราะความที่สัทธินทรีย์ มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นสัทธาวิมุต". ด้วยคำว่า "ภิกษุเชื่ออยู่หลุดพ้นได้แล้ว" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมอธิบายความที่สัทธาวิมุต เป็นเสกขบุคคลอย่างเดียว ด้วยการแสดงความที่บุคคลผู้น้อมใจเชื่อโดยประการทั้งปวง เป็นผู้หลุดพ้นแล้วด้วยธรรมเพียงสัทธา. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สัทธาวิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นแล้วด้วยสัทธา.

ผุฏฺฐนฺตํ สจฺฉิกโตติ ผุฏฺฐานํ อนฺโต[๒] ผุฏฺฐนฺโต, ผุฏฺฐานํ อรูปชฺฌานานํ อนนฺตโร กาโลติ อธิปฺปาโย, อจฺจนฺตสํโยเค เจตํ อุปโยควจนํ, ผุฏฺฐานนฺตรกาลเมว

สองบทว่า ผุฏฺฐนฺตํ สจฺฉิกโต ความว่า ลำดับแห่งฌานที่ตนสัมผัส อธิบายว่า กาลอันเป็นลำดับแห่งอรูปฌานทั้งหลาย ที่ตนสัมผัส ชื่อว่า ผุฏฺฐนฺโต (ลำดับแห่งฌานที่ตน

[๑] ฉ. อธิมุตฺโตติ.
[๒] ฉ. อนนฺตรํ.

สจฺฉิกรญฺญาเยน สจฺฉิกาตพฺพํ สจฺฉากาสีติ วุตฺตํ โหติ. ภาวนปุํสกํ วา เอตํ ยถา "เอกมนฺตนฺ"ติ[๑]

สัมผัส), ก็บทนี้ เป็นทุติยาวิภัตติลงในอรรถอัจจันตสังโยคะ, มีอรรถาธิบายว่า กระทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง ด้วยอุบายแห่งการทำให้แจ้ง ในกาลอันเป็นลำดับแห่งฌานที่ตนได้สัมผัสนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง บทนี้เป็นภาวนปุงสกะ เหมือนอย่างคำว่า "เอกมนฺตํ".

โย หิ อรูปชฺฌาเนน รูปกายโต, นามกาเยกเทสโต จ วิกฺขมฺภนวิโมกฺเขน วิมุตฺโต, เตน นิโรธสงฺขาโต วิโมกฺโข อาโรปิโต[๒] ปกาสิโต วิย โหติ, น ปน กาเยน สจฺฉิกโต, นิโรธมฺปน อารมฺมณํ กตฺวา เอกจฺเจสุ อาสเวสุ เขปิเตสุ เตน โส สจฺฉิกโตว โหติ. ตสฺมา โส สจฺฉิกาตพฺพํ ยถาอาโรปิตํ[๓] นามกาเยน สจฺฉากาสีติ กายสกฺขีติ วุจฺจติ, น

ก็บุคคลใด หลุดพ้นแล้วด้วยวิกขัมภนวิโมกข์ทางรูปกาย และทางนามกายลางส่วน ด้วยอรูปฌาน วิโมกข์ กล่าวคือ นิโรธ ย่อมเป็นอันบุคคลนั้นยกขึ้นเหมือนดังประกาศแล้ว แต่หาได้กระทำให้แจ้งด้วยกายไม่, อนึ่ง เมื่อได้กระทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้ว ยังอาสวะทั้งหลายบางส่วนให้สิ้นไป วิโมกข์นั้นก็ย่อมเป็นอันบุคคลนั้น กระทำให้แจ้งแล้วทีเดียว. เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นได้กระทำ

๑ วิ. มหา. ๑/๒.

๒ ฉ. อาโลจิโต.

๓ ฉ. ยถาอาโลจิตํ.

ตุ วิมุตฺโต เอกจฺจานํ อาสวานํ อปริกฺขีณตฺตา.

ให้แจ้งซึ่งวิกขัมภนวิโมกข์ที่พึงทำให้แจ้งตามที่ได้ยกขึ้นแล้ว ด้วยนามกาย เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า "กายสักขี", แต่หาใช่เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความที่อาสวะทั้งหลายบางส่วนยังไม่สิ้นไปไม่.

ทิฏฺฐนฺตํ ปตฺโตติ ทสฺสนสงฺขาตสฺส โสตาปตฺติมคฺคญาณสฺส[๑] อนนฺตรํ ปตฺโตติ วุตฺตํ โหติ. ปฐมผลโต ปฏฺฐาย หิ ยาว อคฺคมคฺคา ทิฏฺฐิปฺปตฺโตติ. "ทิฏฺฐิตาปตฺโต"[๒]ติ วา ปาโฐ, จตุสจฺจทสฺสนสงฺขาตาย ทิฏฺฐิยา นิโรธํ ปตฺโตติ อตฺโถ. อิเม จ สทฺธาวิมุตฺตาทโย ตโย ปรมตฺถโต อปริโยสิตญาณกิจฺจาติ ตํ นยํ ทสฺเสตุํ "สทฺทหนฺโต วิมุจฺจตี"ติอาทิ วุตฺตํ. ฌานผสฺสนฺติ สาติสยํ ฌานผสฺสํ. เตน อรูปชฺฌานผสฺโส สงฺคหิโต โหติ.

สองบทว่า ทิฏฺฐนฺตํ ปตฺโต มีอรรถาธิบายว่า บรรลุแล้วในลำดับ แห่งโสดาปัตติมรรคญาณ กล่าวคือ ทัสสนะ. ความจริง บุคคล ชื่อว่าทิฐิปัตตะ ตั้งแต่ผลที่ ๑ ไปจนถึงมรรคอันเลิศ (อรหัตมรรค). อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า ทิฏฺฐิตาปตฺโต ดังนี้, มีความว่า บรรลุนิโรธ ด้วยทิฐิ กล่าวคือ เห็นสัจจะ ๔. ก็พระอริยบุคคลทั้ง ๓ มีสัทธาวิมุตเป็นต้นเหล่านี้ ว่าโดยปรมัตถ์ มีญาณกิจยังไม่จบ เพราะเหตุนั้น เพื่อจะแสดงนัยนั้น ท่าน-อาจารย์จึงกล่าวว่า "ภิกษุเชื่ออยู่จึงหลุดพ้น" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า ฌานผัสสะ ได้แก่

---

[๑] ม. ...ญาณกิจฺจสฺส.
[๒] ฉ. ทิฏฺฐิยา ปตฺโตติ.

ฌานผัสสะอันวิเศษยิ่ง. ด้วยคำนั้น ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์ สงเคราะห์เอาอรูปฌาน-ผัสสะ.

"ทุกฺขา สงฺขาราติ ญาณํ[๑] โหตี"ติ อิมินา ทุกฺขสจฺจปฏิเวธมาห, "สุโข นิโรโธติ ญาณํ[๑] โหตี"ติ อิมินา นิโรธสจฺจปฏิเวธํ. ตทุภเยน จ สมุทยมคฺคสจฺจปฏิเวธํ นานนฺตริยกภาวโต. "ญาตํ โหตี"ติ อิมินา ทุติยมคฺคกิจฺจํ, "ทิฏฺฐํ โหตี"ติ อิมินา ตติยมคฺคกิจฺจํ, "วิทิตํ โหตี"ติ อิมินา จตุตฺถมคฺคกิจฺจํ, "สจฺฉิกตนฺ"ติ อิมินา ปฐมผลกิจฺจํ, "ผุสิตนฺ"ติ อิมินา เสสผลทฺวยกิจฺจํ. อิติ ทิฏฺฐิปฺปตฺตสฺส มคฺคผลญาณพฺยาปารทสฺสนานิ อิมานิ ปทานีติ วทนฺติ.

ด้วยคำว่า "ญาณว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงการแทงตลอดทุกขสัจ, ด้วยคำว่า "ญาณว่านิโรธเป็นสุข" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงการแทงตลอดนิโรธสัจ. และด้วยคำทั้ง ๒ นั้น ท่านอาจารย์กล่าวถึงการแทงตลอดสมุทัยสัจและมัคคสัจ เพราะความเป็นธรรมที่ไม่มีอะไรขีดคั่นระหว่าง. ด้วยคำว่า "ย่อมเป็นอันเธอรู้แล้ว" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงมรรคกิจที่ ๒. ด้วยคำว่า "ย่อมเป็นอันเธอเห็นแล้ว" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงมรรคกิจที่ ๓. ด้วยคำว่า "ย่อมเป็นอันเธอประสบแล้ว" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงมรรคกิจที่ ๔, ด้วยคำว่า "ทำให้แจ้งแล้ว" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงผลกิจที่ ๑, ด้วยคำว่า

---

[๑] ฉ. ญาตํ.

"ถูกต้องแล้ว" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวถึงผลกิจทั้ง ๒ ที่เหลือ. ท่านอาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า บทเหล่านี้แสดงกิจแห่งมรรคญาณ และผลญาณของทิฐิปัตตบุคคล ด้วยประการฉะนี้.

๗๒๗. อิตเรสูติ สทฺธานุสารีอาทิปเทสุ. สทฺธํ อนุสรตีติ อาคมนียฏฺฐาเน ฐิตํ สทฺธํ อนุคจฺฉติ. ยถา สา ติกฺขา สูรา อโหสิ, มคฺคกฺขเณ ตทนุรูปเมว ปวตฺเตตีติ อตฺโถ. สทฺธาย วา อนุสรตีติ สทฺธาย การณภูตาย สจฺจปฏิเวธสฺส อนุรูปํ สรติ คจฺฉติ, ปฏิปชฺชตีติ อตฺโถ. ทฺวีหิปิ อตฺถวิกปฺเปหิ สทฺธาย อธิมตฺตตํเยว วิภาเวติ, ธมฺมานุสารีติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

๗๒๗. บทว่า อิตเรสุ โยค สทฺธานุสารีอาทิปเทสุ แปลว่า ในบทมีบทว่า สทฺธานุสารี เป็นต้นนอกนี้. คำว่า แล่นไปตามสัทธา ความว่า ไปตามสัทธาอันตั้งอยู่ในฐานะที่ควรมาถึง. อธิบายว่า สัทธานั้นได้เป็นธรรมชาติ เข้มแข็งกล้าหาญ ด้วยประการใด ย่อมยังสัทธาอันควรแก่ประการนั้นนั่นแหละ ให้เป็นไปแม้ในขณะแห่งมรรค. คำว่า อีกอย่างหนึ่ง แล่นไปตามด้วยสัทธา ความว่า แล่นไป คือ ไป ได้แก่ ดำเนินไปสมควรแก่การแทงตลอดสัจจะ ด้วยสัทธาอันเป็นเหตุ. ด้วยอรรถวิกัปทั้ง ๒ ท่านอาจารย์ย่อมอธิบายถึงความที่สัทธาเป็นธรรมชาติ มีประมาณยิ่งนั่นเอง, แม้ในคำว่า ธัมมานุสารี นี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

อุภโตภาควิมุตฺโตติ ทฺวีหิ ภาเคหิ เทฺว วาเร วิมุตฺโต, รูปกายโต จ นามกายโต จ วิกฺขมฺภนวเสน, สมุจฺเฉทวเสน จ วิมุตฺโตติ อตฺโถ. อรูปชฺฌาเนน รูปกายโต จ นามกาเยกเทสโต จ วิมุตฺโต, อริยมคฺเคน นามกายโต วิมุตฺโตติ อุโภหิ ภาเคหิ ภาเคหิ เทฺว วาเร วิมุตฺตตฺตา อุภโตภาควิมุตฺโต. ปชานนฺโต วิมุตฺโตติ ปรมชฺฌานผสฺเสน วินา ปริชานนาทิปฺปกาเรหิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ชานนฺโต ปฏิวิชฺฌนฺโต เตสํ กิจฺจานํ มตฺถกปฺปตฺติยา นิฏฺฐิตกิจฺจตาย วิเสเสน มุตฺโตติ วิมุตฺโต.

คำว่า อุภโตภาควิมุต ความว่า พระอริยบุคคล ชื่อว่าอุภโตภาควิมุต เพราะความเป็นผู้หลุดพ้นแล้วสิ้น ๒ วาระ โดยส่วนทั้ง ๒ อธิบายว่า หลุดพ้นแล้วด้วยอำนาจวิกขัมภนวิมุต และด้วยอำนาจสมุจเฉทวิมุตทางรูปกายและนามกาย คือ หลุดพ้นแล้วด้วยอรูปฌาน ทางรูปกายและทางนามกายบางส่วน หลุดพ้นแล้วด้วยอริยมรรค ทางนามกาย. เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอุภโตภาควิมุต เพราะความที่หลุดพ้นสิ้นวาระทั้ง ๒ โดยส่วนทั้ง ๒. คำว่า รู้ทั่วอยู่ หลุดพ้นแล้ว ความว่า รู้อยู่ คือ แทงตลอดอริยสัจ ๔ โดยประการมีการกำหนดรู้เป็นต้น เว้นการสัมผัสปฐมฌาน พ้นแล้วด้วยวิเศษ เพราะความเป็นผู้มีกิจอันสำเร็จแล้วด้วยการถึงที่สุดแห่งกิจเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า หลุดพ้นแล้ว.

อยํ ปเนตฺถ นิปฺปริยายโต สงฺเขปกถา : ยสฺส อนิจฺจาการโต วุฏฺฐานํ

ส่วนกถาโดยสังเขป โดยนิปริยายในอธิการนี้ มีดังนี้ : บุคคลใดมีวุฏฐานะ

โหติ, โส อธิโมกฺขพหุโล สทฺธินฺทฺริยสฺส ติกฺขภาเวน ปฐมมคฺคกฺขเณ สทฺธานุสารี นาม โหติ, มชฺเฌ ฉสุ ฐาเนสุ สทฺธาวิมุตฺโต. อคฺคผลกฺขเณ ปญฺญาวิมุตฺโต นาม โหติ. ตถา ยสฺส ทุกฺขาการโต วุฏฺฐานํ โหติ, ตสฺส ปสฺสทฺธิพหุลตาย สมาธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ ทุกฺขูปนิสาย สทฺธายปิ ติพฺพตรตฺตา, ธุรนิยมโต จ.

โดยอาการไม่เที่ยง, บุคคลนั้น เป็นผู้มากด้วยอธิโมกข์ ชื่อว่าเป็นสัทธานุสารี ในขณะแห่งมรรคที่ ๑ ด้วยความที่สัทธินทรีย์เป็นธรรมชาติเข้มแข็ง เป็นสัทธาวิมุต ในฐานะทั้ง ๖ ในท่ามกลาง. ชื่อว่าเป็นปัญญาวิมุต ในขณะแห่งผลอันเลิศ. ทำนองเดียวกัน บุคคลใด มีวุฏฐานะโดยอาการเป็นทุกข์ เพราะความที่บุคคลนั้นเป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ สมาธินทรีย์จึงมีประมาณยิ่ง เพราะความที่แม้สัทธาอันอิงอาศัยทุกข์ เป็นธรรมชาติกล้าแข็งยิ่ง และเพราะความแน่นอนแห่งธุระ.

โสปิ ปฐมมคฺคกฺขเณ สทฺธานุสารี เอว โหติ, มชฺเฌ ฉสุ ฐาเนสุ สทฺธาวิมุตฺโต, อนฺเต ปญฺญาวิมุตฺโต จ โหติ, ยสฺส ปน อนตฺตาการโต วุฏฺฐานํ โหติ, โส เวทพหุโล ปญฺญินฺทฺริยสฺส ติกฺขภาเวน ปฐมมคฺคกฺขเณ ธมฺมานุสารี นาม[๑] โหติ, มชฺเฌ ฉสุ ฐาเนสุ ทิฏฺฐิปฺปตฺโต, อนฺเต

บุคคลแม้นั้น เป็นสัทธานุสารีอย่างเดียวในขณะแห่งมรรคที่ ๑ เป็นสัทธาวิมุต ในฐานะทั้ง ๖ ในตอนกลาง และเป็นปัญญาวิมุต ในที่สุด, ส่วนบุคคลใดมีวุฏฐานะโดยอาการเป็นอนัตตา บุคคลนั้นเป็นผู้มากด้วยเวท (ความรู้) เป็นธัมมานุสารีอย่างเดียว ในขณะแห่งมรรคที่ ๑ ด้วยความที่ปัญญินทรีย์

[๑] ฉ. เอว.

ปญฺญาวิมุตฺโต เอว โหติ. อิเม ปน[๑] อฏฺฐวิโมกฺขลาภิโน, อฏฺฐวิโมกฺขลาภี ปน ปฐมมคฺคกฺขเณ สทฺธานุสารี วา ธมฺมานุสารี วา สิยา. มชฺเฌ ฉสุ ฐาเนสุ กายสกฺขี, ปริโยสาเน อุภโตภาควิมุตฺโตติ.

เป็นธรรมชาติเข้มแข็ง เป็นทิฐิปัตตะ ในฐานะทั้ง ๖ ในตอนกลาง เป็นปัญญาวิมุต อย่างเดียว ในที่สุด. ก็พระอริยบุคคลเหล่านี้ ไม่เป็นผู้ได้วิโมกข์ ๘, ก็ผู้ได้วิโมกข์ ๘ พึงเป็นสัทธานุสารี หรือธัมมานุสารี ในขณะแห่งมรรคที่ ๑. เป็นกายสักขีในฐานะทั้ง ๖ ในตอนกลาง เป็นอุภโตภาควิมุต ในที่สุดแล.

สงฺขารุเปกฺขาญาณํ.

สังขารุเบกขาญาณ.

๑๖๘. ยนฺตํ วิโมกฺขมุขภาวํ อาปชฺชิตฺวา สตฺตอริยปุคฺคลวิภาคาย จ ปจฺจโย โหตีติ วุตฺตํ, ตํ ปเนตํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ. ปุริเมน ญาณทฺวเยนาติ มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณทฺวเยน อตฺถโต เอกํ, ปวตฺติอาการเภทโต นานนฺติ อธิปฺปาโย.

๑๖๘. ก็สังขารุเบกขาญาณ ที่ท่านกล่าวว่า ถึงความเป็นวิโมกขมุขแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแก่การจำแนกพระอริยบุคคล ๗ นี้ นั้น. คำว่า กับญาณ ๒ ข้างต้น อธิบายว่า เป็นอันเดียวกันกับมุญจิตุกัมยตาญาณ และปฏิสังขานุปัสสนาญาณทั้ง ๒ โดยเนื้อความ, ต่างกันโดยประเภท แห่งอาการเป็นไป.

---

๑ ฉ. น.

ยถาวุตฺตมตฺถํ อฏฺฐกถาย, ปาฬิยา จ สาเธตุํ "เตนาหู"ติอาทิ วุตฺตํ.

เพื่อจะยังเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จด้วยอรรถกถาและพระบาลี ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้" ดังนี้.

มุญฺจิตุกมฺยตามุญฺจนุปายกรณญาณานิปิ สงฺขาเรสุ อุทาสีนภาเวเนว ปวตฺตนโต สงฺขารุเปกฺขาสมญฺญาเนว โหนฺตีติ วุตฺตํ "อิทํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ เอกเมว ตีณิ นามานิ ลภตี"ติ. เตน สงฺขารุเปกฺขาโวหาโร มุญฺจิตุกมฺยตาทิญาณสมุทายวิสโยติ ทสฺเสติ.

แม้มุญจิตุกัมยตาญาณและญาณ อันกระทำอุบายแห่งความหลุดพ้น ก็เป็นชื่อของสังขารุเบกขาญาณเหมือนกัน เพราะเป็นไปด้วยภาวะที่วางเฉย ในสังขารทั้งหลายนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า "สังขารุเบกขาญาณ นี้ เป็นอันเดียวแท้ แต่ได้ชื่อ ๓ ชื่อ" ดังนี้. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงว่า โวหารว่า สังขารุเบกขา มีประชุมแห่งญาณ มีมุญจิตุกัมยตาญาณเป็นต้นเป็นวิสัย.

๗๘๐. อุปฺปาทาทีนีติ อุปฺปาทปวตฺตาทิอปเทเสน วุตฺเต สงฺขาเร. ปริจฺจชิตุกามตาติ ตปฺปฏิพนฺธจฺฉนฺทราคปฺปหาเนน วิสฺสชฺชิตุกามตา.

๗๘๐. คำว่า ซึ่งอุปปาทะเป็นต้น ได้แก่ สังขารทั้งหลายที่ท่านกล่าวไว้ โดยอ้างถึงอุปปาทะ และปวัตตะเป็นต้น. คำว่า ความใคร่จะสละเสีย ได้แก่ ความใคร่จะ

ปฏิสงฺขานนฺติ ปุนปฺปุนํ ตีรณํ. มุญฺจิตฺวาติ นิราลยภาวาปตฺติยา อเปกฺขาวิสฺสชฺชนวเสน วิสฺสชฺชิตฺวา.

ปล่อยด้วยการละฉันทราคะ อันเนื่องในสังขารนั้น. บทว่า ปฏิสงฺขานํ ความว่า การพิจารณาบ่อย ๆ. คำว่า ปลดเปลื้องได้แล้ว ความว่า ปล่อยไปได้แล้ว ด้วยอำนาจการปล่อยไปอย่างไม่เพ่งเล็ง เพราะถึงความไม่มีอาลัย.

อวสาเนติ ตถากรณสฺส อุตฺตรกาลํ. ยาว นิพฺพานสมฺปกฺขนฺทนา น อิชฺฌติ, ตาว วิจินเนปิ อุทาสีนตาย ญาณสฺส สนฺตานวเสน ปวตฺตึ สนฺธายาห "อชฺฌุเปกฺขนํ สนฺติฏฺฐนา"ติ. เอวนฺติ อชฺฌุเปกฺขนาการ-สามญฺญโต "มุญฺจิตุกมฺยตา จ สา สนฺติฏฺฐนา จา"ติ วุตฺตาการเรน.

คำว่า ในตอนท้าย คือ ในกาลเหนือการกระทำอย่างนั้น. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ความวางเฉยอยู่ ชื่อว่า สนฺติฏฺฐนา" ดังนี้ หมายเอาความเป็นไปด้วยอำนาจความสืบ-ต่อกันแห่งญาณ เพราะความเป็นผู้วางเป็นกลาง แม้ในการค้นคว้าตลอดเวลาที่การแล่นไปสู่นิพพานยังไม่สำเร็จ. บทว่า เอวํ ความว่า โดยอาการที่กล่าวไว้ว่า "มุญฺจิตุ-กมฺยตา จ สา สนฺติฏฺฐนา จ" ความใคร่จะสละเสียนั้นด้วย ความวางเฉยด้วย ดังนี้ โดยความเสมอกันแห่งอาการ คือความวางเฉย.

บ.แหลมทองสหการ จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๗๘๑. อิเม ธมฺมาติ อิเม ญาณสงฺขาตา ธมฺมา, ญาณปริยาโย วา อิธ ธมฺม-สทฺโท, ตสฺมา อิมานิ ญาณานีติ อตฺโถ. เอกตฺถาติ[1] เอกสภาวา.

๗๘๑. คำว่า ธรรมเหล่านี้ ได้แก่ ธรรม คือญาณเหล่านี้, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมศัพท์ในที่นี้ เป็นปริยายแห่งญาณ, เพราะเหตุนั้น จึงมีความว่า ญาณเหล่านี้. คำว่า มีอรรถเป็นอันเดียวกัน คือมีสภาวะเป็นอันเดียวกัน.

๗๘๒. วุฏฺฐานคามินี โหติ วุฏฺฐานคมนโต. สงฺขารุเปกฺขาทิญาณตฺตยสฺสาติ สงฺขารุเปกฺขานุโลมโคตฺรภุสญฺญิตสฺส ญาณตฺตยสฺส. กิจฺจวเสน ปวตฺติฏฺฐานวเสนปิ โลกิยญาณานํ อุปริ ฐิตตฺตา วุตฺตํ "อุตฺตมภาวํ ปตฺตตฺตา"ติ. นิมิตฺตภูตโตติ วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตโต ขนฺธปญฺจกโต. เตนาห "อภินิวิฏฺฐวตฺถุโต"ติ. ตํ หิ วิปสฺสนาย โคจรกรณสงฺขาเตน อภินิเวเสน อภินิวิฏฺฐวตฺถุนฺติ ปวุจฺจติ. ตํ ปเนตํ สสนฺตติปริยาปนฺนมฺปิ ปรโต ทิฏฺฐิตาย

๗๘๒. ชื่อว่า เป็นวุฏฐานคามินี เพราะไปสู่ความออก. คำว่า ของญาณ ๓ มีสังขารุเปกขาญาณเป็นต้น ได้แก่ ของญาณ ๓ อันมีชื่อว่า สังขารุเปกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เพราะถึงความสูงสุด" เพราะตั้งอยู่เบื้องบนแห่งโลกิยญาณทั้งหลาย แม้ด้วยอำนาจเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปด้วยอำนาจกิจ. คำว่า อันเป็นนิมิต คือจากขันธปัญจกอันเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จากวัตถุที่ยึด".

---

[1] ฉ. เอกตฺตา.

"พหิทฺธา"ติ วุตฺตํ. ตเทว หิ "พหิทฺธา สพฺพนิมิตฺตานี"ติ ตตฺถ ตตฺถ วุจฺจติ.

ก็ขันธปัญจกนั้น ท่านเรียกว่า วัตถุที่ยึดด้วยความยึด กล่าวคือ การทำให้เป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา. อนึ่ง ขันธปัญจกนี้นั้น แม้นับเนื่องแล้วด้วยสันตติของตน ท่านก็เรียกว่า "ในภายนอก" เพราะเป็นความเห็นโดยเป็นฝ่ายอื่น. จริงอยู่ ขันธปัญจกนั้นนั่นแหละ ท่านกล่าวในที่นั้น ๆ ว่า "นิมิตทั้งปวงในภายนอก".

อชฺฌตฺตปฺปวตฺตโตติ สสนฺตาเน มิจฺฉาทิฏฺฐิปฺปวตฺตนอาทิโต, ตทนุวตฺตกกิเลสกฺขนฺเธหิ จ. ตํ หิ สสนฺตติยํ กิเลสปฺปวตฺตภาวโต, ตนฺนิมิตฺตํ อสติ มคฺคภาวนาย อุปฺปชฺชนกอุปาทินฺนกฺขนฺธปฺปวตฺตนภาวโต จ ตถา วุตฺตํ. วุฏฺฐหนญฺจ เนสํ อารมฺมณากรณํ, อายตึ อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนญฺจ. ฆฏิยติ อตฺตโน อนนฺตรเมว มคฺคสมฺปตฺติโต.

คำว่า จากปวัตตะ ในภายใน ได้แก่ จากความเป็นไปแห่งมิจฉาทิฐิเป็นต้น ในสันดานของตน และจากกองกิเลสอันเป็นไปตามความเป็นไปแห่งมิจฉาทิฐิเป็นต้นนั้น. ก็ปวัตตะ (คือขันธ์) ในภายในนั้น ท่านกล่าวอย่างนั้น เพราะความเป็นไปแห่งกิเลสในความสืบต่อของตน และเพราะภาวะคือความเป็นไปแห่งขันธ์ ที่กรรมและกิเลสยึดครอง อันเกิดขึ้นเมื่อยังไม่มีมรรคภาวนาเพราะมีความเป็นไปแห่งกิเลสนั้น เป็นนิมิต. การออกเป็นการไม่ทำให้เป็นอารมณ์ของธรรมเหล่านั้น และทำให้ถึงความเป็น

สิ่งที่ไม่เกิดต่อไป เป็นธรรมดา. ชื่อว่า สืบต่อ เพราะเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งมรรคในลำดับของตนนั่นเอง.

๗๘๓. ตตฺราติ ตสฺมึ "อภินิวิฏฺฐวตฺถุโต วุฏฺฐหนโต"ติ สงฺเขปวจเน. อชฺฌตฺตพหิทฺธา รูปารูปปญฺจกฺขนฺธลกฺขณตฺตยวเสน[๑] อยํ มาติกา อุทฺเทโส. อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวาติ สสนฺตติปริยาปนฺเนสุ ขนฺเธสุ วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา.

๗๘๓. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค "อภินิวิฏฺฐวตฺถุโต วุฏฺฐหนโต"ติ สงฺเขปวจเน แปลว่า ในคำที่กล่าวโดยย่อว่า เพราะออกจากวัตถุที่ยึดมั่น ดังนี้นั้น. ต่อไปนี้ เป็น มาติกา คือ เป็นอุเทศเกี่ยวกับรูป อรูป ขันธ์ ๕ และลักษณะ ๓ ที่เป็นภายในและภายนอก. สองบทว่า อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา ยึดในภายใน คือ เริ่มตั้งวิปัสสนา ในขันธ์ทั้งหลายที่นับเนื่องด้วยสันตติของตน.

"อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาตี"ติ อิทํ วุฏฺฐานคามินิยา อชฺฌตฺตธมฺมารมฺมณตฺตา ปริยายโต วุตฺตํ, นิปฺปริยายโต ปน มคฺโค สพฺพโตปิ วุฏฺฐาติ. พหิทฺธา วุฏฺฐาตีติอาทีสุปิ เอเสว นโย. เอกปฺปหาเรนาติ เอกชฺฌํ, ตํ ปน

สองบทว่า "อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ" ออกจาก (สังขารทั้งหลาย) ในภายในนี้ ท่านกล่าวโดยปริยาย เพราะวุฏฐานคามินีมีธรรมภายในเป็นอารมณ์, แต่มรรคย่อมออก แม้โดยประการทั้งปวง โดยนิปริยาย. แม้ใน

[๑] ฉ. รูปารูปปญฺจกฺขนฺธลกฺขณตฺตยวเสน.

อชฺฌตฺตาทิวิภาคํ อกตฺวา "ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺ"ติ[๑] อวิภาเคน วุฏฺฐานคามินิยา ปวตฺติวเสน เวทิตพฺพํ, ตยิทํ สตฺถุ สมฺมุขา เทสนานุสาเรน ญาณํ เปเสนฺตสฺส ญาณุตฺตรสฺส สมฺภวตีติ วทนฺติ.

คำว่า ออก (จากสังขารทั้งหลาย) ในภายนอกเป็นต้น ก็มีนัยนี้. บทว่า เอกปฺปหาเรน แปลว่า พร้อมกัน, ก็คำนั้น บัณฑิตพึงทราบเกี่ยวกับความเป็นไป แห่งวุฏฐานคามินี โดยไม่จำแนกว่า "สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา" ดังนี้ เพราะมิได้กระทำการจำแนกธรรมภายใน เป็นต้น. อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ญาณนั้นนั้น ย่อมมีแก่บุคคลผู้มีญาณยอดเยี่ยม ผู้ส่งญาณไปตามแนวพระธรรมเทศนา เฉพาะพระพักตร์พระศาสดา.

๗๘๔. สุทฺธอชฺฌตฺตทสฺสนมตฺเตเนว มคฺควุฏฺฐานํ น โหติ มมํการวตฺถุโนปิ ปริญฺเญยฺยตฺตา มคฺคสงฺขาตํ วุฏฺฐานํ, มคฺเคน วา วุฏฺฐานํ มคฺควุฏฺฐานํ.

๗๘๔. มรรควุฏฐานะ จะมีได้แต่ด้วยเพียงดูสังขารภายในล้วน ๆ เท่านั้น หามิได้ เพราะวัตถุแห่งมมังการ เป็นเรื่องที่พึงกำหนดรู้ การออกคือมรรค หรือการออกด้วยมรรค ชื่อว่า มรรควุฏฐานะ.

๑ ที. สี. ๙/๑๔๑, สํ. มหา. ๑๙/๕๓๑, วิ. มหา. ๔/๒๒, ขุ. ป. ๓๑/๕๐๙ (ภูมิพโลภิกขุ ๒/๒๑๔).

๗๘๕. ราสึ กตฺวาติ ภูตุปาทายวเสน ทุวิธํ อนนฺตรเภทวเสน[๑] อเนกเภทมฺปิ "รุปฺปนฏฺเฐน รูปนฺ"ติ ปิณฺฑโต คเหตฺวา. ยถา รูเป วิปสฺสนาภินิเวโส เยภุยฺเยน วิปสฺสนายานิกสฺส, เอวํ อรูเป วิปสฺสนาภินิเวโส เยภุยฺเยน สมถยานิกสฺส โหติ. อภินิเวโสติ จ วิปสฺสนาย ปุพฺพภาเค กตฺตพฺพนามรูปปริจฺเฉโท เวทิตพฺโพ. ตสฺมา ปรมํ รูปปริคฺคณฺหนํ รูเป อภินิเวโส. เอส นโย เสเสสุปิ.

๗๘๕. คำว่า ทำให้เป็นกองเดียวกัน คือ ถือเอาซึ่งรูปทั้ง ๒ อย่าง คือ ภูตรูปและอุปาทายรูป แม้มีประเภทมิใช่น้อย โดยประเภทไม่มีที่สุดทีเดียว รวมกันว่า "ชื่อว่ารูป โดยอรรถว่า แปรผัน". ความยึดวิปัสสนาในรูป ย่อมมีแก่โยคาวจรผู้เป็นวิปัสสนายานิกโดยมาก ฉันใด, ความยึดวิปัสสนาในอรูป ก็ย่อมมีแก่โยคาวจรผู้เป็นสมถยานิกโดยมาก เหมือนฉันนั้น. ก็การกำหนดนามรูปที่พึงทำในเบื้องต้น แห่งวิปัสสนา พึงทราบว่า ชื่อว่า ความยึด. เพราะเหตุนั้น การกำหนดรูปที่แรก ชื่อว่า ความยึดในรูป. แม้ในคำที่เหลือ ก็มีนัยนี้.

๗๘๖. ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺติ กามํ อุทยพฺพยปริคฺคณฺหนํ อภินิเวโสติ ทสฺสิตํ, ยถาอุปฏฺฐิเต ปน รูปารูปธมฺเม, เตสญฺจ ปจฺจเย ปริคฺคเหตฺวา สงฺเขเปเนว วิปสฺสนาญาณํ

๗๘๖. การกำหนดจับความเกิด และความดับว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมด มีความดับเป็นธรรมดา ท่านแสดงว่าเป็นความยึดโดยแท้,

---

[๑] ฉ. อนนฺตรเภทวเสน.

จาเรนฺโต ญาณุตฺตโร ยถานิสินฺโนว ญาณปฏิปาฏิยา ขิปฺปเมว สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌนฺโต เอกปฺปหาเรน ปญฺจหิ ขนฺเธหิ วุฏฺฐาติ นาม. อญฺญถา เอเกเนว โลกิยจิตฺเตน ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ ปริคฺคหปริชานนาทีนํ อสมฺภวโต.

ถึงอย่างนั้น โยคาวจรกำหนดจับรูปธรรม อรูปธรรมตามที่ปรากฏแล้ว และปัจจัยของรูปธรรมและอรูปธรรมเหล่านั้น ยังวิปัสสนา-ญาณให้ท่องเที่ยวไปโดยสังเขป นั่นเทียว เป็นผู้มีญาณยอดเยี่ยมนั่งอยู่ตามปรกติ แทงตลอดสัจจะฉับพลันทีเดียวตามลำดับแห่งญาณ ชื่อว่าออกจากขันธ์ทั้ง ๕ พร้อมกัน. เพราะไม่มีการกำหนดจับและกำหนดรู้เป็นต้น ซึ่งขันธ์ทั้ง ๕ ด้วยโลกิยจิตดวงเดียวเท่านั้น โดยประการอื่น.

น หิ สนิทสฺสนสปฺปฏิฆาที เอกชฺฌํ อารมฺมณํ กาตุํ สกฺกา. ยสฺส ปน เอกวารํ ญาเณน ผสฺสิตุํ?[๑] ปุน ตํ ผสฺสิตพฺพเมว, ตาทิสสฺส วเสน วุตฺตนฺติ วทนฺติ.

ก็ใคร ๆ ไม่อาจจะกระทำธรรมที่มีการเห็นได้ และธรรมที่มีการกระทบได้เป็นต้น ให้เป็นอารมณ์หมวดเดียวกัน. อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ก็ธรรมชาติใดมีการถูกต้องได้ด้วยญาณครั้งเดียว ธรรมชาตินั้นควรถูกต้องได้อีกทีเดียว, ท่านกล่าวไว้เกี่ยวกับธรรมชาติ เช่นนั้น.

---

[๑] ฉ. ผสฺสิตํ.

๗๘๘. เอตฺถ จ อภินิเวโส อการณํ วุฏฺฐานเมว ปมาณํ, ตสฺมา เหฏฺฐา วุตฺต-วิโมกฺขอริยปุคฺคลวิภาคาปิ วุฏฺฐานวเสน สมฺภวนฺตีติ ทสฺเสตุํ "เอตฺถ จ โยปิ"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ ตโยปิ ชนาติ วุฏฺฐานวเสน เภเท อสติปิ อภินิเวสวเสเนว ลทฺธํ เภทํ คเหตฺวา วุตฺตํ.

๗๘๘. ก็ในอธิการนี้ การยึดมิใช่เหตุสำคัญ วุฏฐานะนั่นเองเป็นประมาณ เพราะเหตุนั้น เพื่อจะแสดงว่า แม้การจำแนกวิโมกข์ และพระอริยบุคคลที่ได้กล่าวแล้วในหนหลัง ก็ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งวุฏฐานะ ท่านอาจารย์จึงเริ่มคำว่า "เอตฺถ จ โยปิ" เป็นต้น แปลความว่า ก็ในบรรดาชนผู้ออกจากความยึดเหล่านี้ แม้ชนใด. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ชนทั้ง ๓ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ โดยถือเอาความต่างที่ได้ด้วยอำนาจความยึดนั่นเอง แม้เมื่อยังไม่มีความต่างด้วยอำนาจวุฏฐานะ.

๗๘๙. สทฺธึ ปุริมปจฺฉิมญาเณหีติ ภยตุปฏฺฐานาทิปุริมญาเณหิ เจว โคตฺรภุอาทิปจฺฉิมญาเณหิ จ สห. อุทฺทานนฺติ อุทฺเทโส.

๗๘๙. คำว่า พร้อมทั้งญาณก่อนและญาณหลัง ความว่า พร้อมกับญาณก่อน มีภยตุปัฏฐานเป็นต้น และญาณหลังมีโคตรภูญาณเป็นต้น. บทว่า อุทฺทานํ ได้แก่อุเทศ.

ยตฺถ กตฺถจิ ฯเปฯ วฏฺฏเยฺยุํ ตํตํญาณฏฺฐานิยสฺส อุปมาวตฺถุโน ลพฺภนโต. อิมสฺมึ ปน ฐาเนติ อิมสฺมึ วุฏฺฐานคามินี-

อุปมาเหล่านี้ ตั้งอยู่ในญาณใดญาณหนึ่ง จะนำมาก็ควร เพราะได้เรื่องแห่งอุปมาที่ควรแก่ฐานะของญาณนั้น ๆ. คำว่า

วิปสฺสนาปเทเส. สพฺพนฺติ สพฺพนฺตํ ญาณํ สพฺพํ วา ญาณกิจฺจํ ปากฏํ โหติ เวมชฺเฌ ฐตฺวา วิภาวิยมานตฺตา. วุตฺตา วิสุทฺธิกถายํ.

แต่ในที่นี้ คือ ในส่วนแห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนานี้. บทว่า สพฺพํ ความว่า ญาณทั้งปวง หรือกิจแห่งญาณทั้งปวง ย่อมเป็นอันปรากฏ เพราะตั้งอยู่ในท่ามกลางทำให้แจ้งชัด. ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิกถา.

๗๙๐. นิลียิตฺวาติ อุปวิสิตฺวา. ปริมํสิตฺวาติ[๑] วีมํสิตฺวา.

๗๙๐. บทว่า นิลียิตฺวา ความว่า เข้าไป. บทว่า ปริมํสิตฺวา ความว่า พิจารณาดู.

คยฺหุปคํ อทิสฺวาติ คหณโยคฺคํ นิจฺจสาราทึ อทิสฺวา. จิตฺตสฺส วงฺกภาวกรานํ มายาทีนํ สุฏฺฐุ วิกฺขมฺภเนน อนุโลมสฺส อุชุกสาขาสทิสตา. นิพฺพานานุโลมนโต[๒] โคตฺรภุญาณสฺส อุทฺธํ อุลฺโลกนสทิสตา. อปฺปติฏฺเฐ นิพฺพาเน ปติฏฺฐิตตฺตา มคฺคญาณสฺส อากาเส อุปฺปตนสทิสตา.

คำว่า ไม่พบสิ่งที่ควรจะถือเอา คือ ไม่เห็นสิ่งที่ควรแก่การถือเอา ได้แก่ สิ่งที่เป็นสาระคือความเที่ยงเป็นต้น. ความที่อนุโลมญาณเป็นเหมือนกิ่งที่ตรง ก็ด้วยการข่มเป็นอย่างดี ซึ่งอุปกิเลสมีมายาเป็นต้นอันกระทำความคดแห่งจิต. ความที่โคตรภูญาณเป็นเหมือนการแหงนดูเบื้องบน เพราะการมองดูพระนิพพาน. ความที่มรรคญาณเป็นเหมือนการบินไปในอากาศ เพราะตั้งอยู่ในนิพพานอันหาที่ตั้งมิได้.

---

[๑] ฉ. ปรามสิตฺวาติ.

[๒] ฉ. นิพฺพานาโลจนโต.

๗๙๑. สปฺปวิสชฺชนํ วิย โคตฺรภุญาณํ สพฺพสงฺขารคตํ วิสฺสชฺชิตฺวา นิพฺพานสฺส อาลมฺพณโต. มคฺคํ[๑] โอโลเกนฺตสฺส ฐานํ วิย มคฺคญาณํ อสมฺโมหปฏิเวธวเสน อตฺตโนปิ ทสฺสนโต, อภยฏฺฐาเน ฐานนฺติ อภยฏฺฐานํ สมฺปตฺตมาห, น ตสฺส ปาปุณปฏิปตฺตึ.

๗๙๑. โคตรภูญาณ ชื่อว่า อุปมาดัง การสลัดงูไป เพราะปล่อยสังขารทั้งปวง หน่วงเอานิพพาน. มรรคญาณ ชื่อว่า ดังการหยุดยืนแห่งบุรุษผู้มองดูทางที่มาอยู่ เพราะเห็นอัตตา ด้วยอำนาจการแทงตลอดด้วยอสัมโมหะ, ท่านอาจารย์กล่าวถึงสถานที่ที่ไม่มีภัยที่มาถึงแล้วว่า ยังอยู่ในที่ไม่มีภัย มิได้กล่าวถึง การดำเนินไปถึงสถานที่ไม่มีภัยนั้น.

๗๙๒. อตฺตตฺถาทีนํ อนวพุชฺฌนโต "อหํ, มมา"ติ คหณสฺส นิทฺโทกฺกมนสทิสตา. มุญฺจิตุกมฺยตาคฺคหเณเนว ปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนาปิ คหิตา. ติสฺสนฺนมฺปิ ตาสํ สํสารโต นิกฺขมนาธิมุตฺตตาย นิกฺขมนมคฺโคโลกนสทิสตา. มคฺเค ทิฏฺเฐ มคฺคปฏิปตฺติ วิย อนุโลเม สิทฺเธ มคฺโค สิทฺโธ เอวาติ อนุโลมสฺส มคฺคทสฺสนสทิสตา.

๗๙๒. ความที่การยึดถือว่า "เรา, ของเรา" เพราะความไม่หยั่งรู้ความหมายว่าตนเป็นต้น เป็นเหมือนกับการหลับไป. ท่านถือเอา แม้การพิจารณาแล้ววางเฉยด้วยศัพท์ว่า มุญจิตุกัมยตานั่นเอง. ความที่กิริยาทั้ง ๓ (คือความต้องการจะปลดเปลื้อง การพิจารณาหาทาง และการวางเฉย) นั้น เป็นเหมือนการหาทางออก เพราะน้อมไป

---

[๑] ฉ. อาคตมคฺคํ.

สงฺขารนิมิตฺตโต นิกฺขนฺตตฺตา อาทิตฺตฆรโต นิกฺขมนํ วิย โคตฺรภุญาณํ. เวเคน คมนํ วิย มคฺคญาณํ วิสุสชฺเชตพฺพคเหตพฺพปเทเสสุ สาธนกิจฺจวิเสสโยคโต.

ในการออกจากสงสาร. เมื่ออนุโลมญาณสำเร็จแล้ว มรรคก็สำเร็จทีเดียว เปรียบเหมือนเมื่อเห็นทางแล้ว ก็เดินทางได้ เพราะเหตุนั้น อนุโลมญาณ จึงเป็นเหมือนการเห็นทาง. โคตรภูญาณ เหมือนการออกจากเรือนถูกไฟไหม้ เพราะเป็นการออกจากสังขารนิมิต. มรรคญาณ เปรียบเหมือนการไปโดยเร็ว เพราะประกอบด้วยความต่างแห่งกิจที่ทำให้สำเร็จ ในส่วนที่ควรสละและควรถือเอา.

๗๙๓. ปรโต นมมายิตพฺพโต จ ปสฺสิตพฺพานํ ขนฺธานํ "อหํ, มมา"ติ คหณสฺส ราชโกฌานํ สกคหณสทิสตา วุตฺตา.

๗๙๓. การยึดถือขันธ์ทั้งหลาย ที่พึงเห็นโดยความเป็นของคนอื่น และไม่ใช่โดยความที่จะพึงยึดถือว่าเป็นของเราว่า "เป็นเรา, เป็นของเรา" ดังนี้ ท่านกล่าวว่าเปรียบเหมือนถือเอาโคของหลวง ว่าเป็นของตน.

๗๙๔. สภเย อภยทสฺสนเหตุตาย ขนฺธานํ "อหํ, มมา"ติ คหณสฺส ยกฺขินิยา สํวาสสทิสตา. สุสานวิชหนํ วิย

๗๙๔. การยึดถือขันธ์ทั้งหลาย ว่า "เป็นเรา, เป็นของเรา". เพราะมีการเห็นในสิ่งที่มีภัยว่า ไม่มีภัยเป็นเหตุ เปรียบ

สงฺขารสุสานํ วิชหิตฺวา นิพฺพานารมฺมณวเสน ปวตฺตํ โคตฺรภุ.

เหมือนการอยู่ร่วมกับนางยักษ์. โคตรภูญาณ ที่ทิ้งป่าช้า คือสังขารเป็นไปด้วยอำนาจ มีนิพพานเป็นอารมณ์ เปรียบเหมือนการทิ้งป่าช้า.

๗๙๕. ปุตฺตคิทฺธินีติ ปุตฺตวจฺฉลา. โอตฺตปฺปมานาติ สารชฺชยมานา. โอฬาริโกฬาริกโลภกฺขนฺธาทิวิกฺขมฺภเนน สงฺขารปริจฺจชนโต อนุโลมสฺส ตตฺเถว ทารโกโรปนสทิสตา.

๗๙๕. บทว่า ปุตฺตคิทฺธินี แปลว่า เป็นคนรักลูก. บทว่า โอตฺตปฺปมานา แปลว่า สะดุ้งกลัวอยู่. อนุโลมญาณ เปรียบเหมือนการวางเด็กไว้กลางถนน นั้นแหละ เพราะละสังขารได้ ด้วยการข่มกองโลภะที่หยาบ ๆ เป็นต้น.

๗๙๖. วุฏฺฐานคามินิยา ฯเปฯ ทสฺสนตฺถํ วุตฺตา. น ปุริมาสุ วิย ภยตฺปฏฺฐานาทีสุ จิตฺตสฺส ภายนาทิอาการทสฺสนตฺถนฺติ อธิปฺปาโย. อปราปรุปฺปตฺติโต, จิรานุพนฺธโต, ทุสฺสหโต จ วฏฺฏทุกฺขสทิสํ ชิฆจฺฉาทุกฺขนฺติ อาห "สํสารวฏฺฏชิฆจฺฉายา"ติ.

๗๙๖. ท่านกล่าว เพื่อแสดงความที่ผู้ตั้งอยู่ในวุฏฐานคามินีวิปัสสนาแล้ว เป็นผู้น้อมโน้มโอนเอียงไป สู่โลกุตรธรรม อธิบายว่า มิใช่เพื่อแสดงอาการมีความกลัวเป็นต้น ของผู้ตั้งอยู่ในภยตุปัฏฐานญาณเป็นต้น เหมือนอย่างในญาณก่อน. ความทุกข์คือความหิว เปรียบเหมือนวัฏทุกข์ เพราะเกิดขึ้นเนือง ๆ เพราะติดตามไปนาน และเพราะทนได้ยาก เพราะเหตุนั้น

ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ถูกความหิว คือสังสารวัฏ" ดังนี้.

กายคตาสติ เอว โภชนํ กายคตาสติโภชนํ. สา ปเนตฺถ มคฺคสมฺปยุตฺตา สมฺมาสติ กายานุปสฺสนาทิกิจฺจโสธนวเสน อมตรสปริโภคตาย จ "อมตรสํ กายคตาสติโภชนนฺ"ติ วุตฺตา. เตนาห ภควา "อมตนฺเต ภิกฺขเว ปริภุญฺชนฺติ, เย กายคตาสตึ ปริภุญฺชนฺตี"ติอาทิ.[๑]

โภชนะ คือ กายคตาสติ ชื่อว่ากายคตาสติโภชนํ แปลว่า โภชนะ คือ กายคตาสติ. ก็กายคตาสตินั้น ในที่นี้ ได้แก่ สัมมาสติสัมปยุตด้วยมรรค ท่านกล่าวว่า "โภชนะคือกายคตาสติ มีรสเป็นอมตะ" ด้วยอำนาจชำระกิจแห่งกายานุปัสสนาเป็นต้น และด้วยเป็นการบริโภครสเป็นอมตะ. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดย่อมบริโภคกายคตาสติ ชนเหล่านั้น ชื่อว่า บริโภคอมตะ" ดังนี้เป็นต้น.

ผลรสามลกสิงฺคิเวรมุคฺคมาสาทิอเนกงฺคสมฺภารํ.

ปานะมีเครื่องปรุงหลายอย่าง มีรสผลไม้ มะขามป้อม ขิง ถั่วเขียว และถั่วราชมาสเป็นต้น.

---

[๑] องฺ. เอก. ๒๐/๕๙.

กปฺณาเสริภาวาทิกรเณน ตณฺหา-สิเนหสฺส สีตสฺทิสตา. มคฺคเตชนฺติ อริยมคฺคสงฺขาตํ อินฺทคฺคึ.

ความที่ตัณหาสิเนหะ(น้ำมันคือตัณหา) เปรียบด้วยความหนาวเย็น เพราะกระทำความไม่เป็นเสรีอย่างน่าสงสาร เป็นต้น. คำว่า ไฟคือมรรค ได้แก่ ไฟที่เป็นใหญ่กล่าวคือ อริยมรรค.

ราคคฺคิอาทโย เอกาทสคฺคี วูปสมนฺติ เอตฺถาติ เอกาทสคฺคิวูปสมํ, นิพฺพานํ.

ไฟ ๑๑ กอง มีไฟคือราคะเป็นต้น ย่อมเข้าไประงับที่ธรรมชาตินี้ เหตุนั้น ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า เอกาทสคฺคิวูปสมํ เป็นที่เข้าไประงับไฟ ๑๑ กอง ได้แก่พระ-นิพพาน.

อนฺธการปเรโตติ จตุรงฺคสมนฺนา-คเตน อนฺธกาเรน กิญฺจิ อตฺตตฺถํ วา ปรตฺถํ วา กาตุํ อสกฺกุเณยฺยภาเวน อภิภูโต. ญาณมโย อาโลโก เอติสฺสาติ ญาณาโลกา, มคฺคภาวนา.

คำว่า ถูกความมืดครอบคลุมแล้ว คือ ถูกความมืดอันประกอบด้วยองค์ ๔ ครอบงำแล้ว ด้วยภาวะที่ไม่พึงอาจจะกระทำประ-โยชน์ตน หรือประโยชน์ผู้อื่นไร ๆ ได้. แสงสว่างอันสำเร็จด้วยญาณของธรรมชาตินี้มีอยู่ เหตุนั้น ธรรมชาตินี้ ชื่อว่าญาณาโลกา แปลว่า มีแสงสว่างอันสำเร็จด้วยญาณ ได้แก่ มรรคภาวนา.

อมตภูตํ อมตภาวสาธกํ วา โอสถํ อมโตสถํ[๑] นิพฺพานํ. เหฏฺฐา อตฺตนา วุตฺตเมว สงฺขารุเปกฺขาพฺยาปารํ นิคมนวเสน ทสฺเสนฺโต "เตน วุตฺตนฺ"ติ- อาทิมาห.

โอสถอันเป็นอมฤต หรืออันให้สำเร็จความเป็นอมฤต ชื่อว่าโอสถอมฤต ได้แก่พระนิพพาน. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงความที่กิจของสังขารุเบกขาญาณ ที่ตนได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง ด้วยอำนาจคำลงท้าย จึงกล่าวคำว่า "เตน วุตฺตํ" เป็นต้น.

๗๙๗. นิราลยตาย ตณฺหาวเสน ภวาทีสุ อวิสฏฺฐชฺฌาสโย หุตฺวา ตโต สงฺกุจิตจิตฺโต ปฏิลีนภาเวน จรติ ปวตฺตตีติ ปฏิลีนจโร, ตสฺส ปฏิลีนจรสฺส. สํสาเร ภยสฺส อิกฺขนตาย ภิกฺขุโน. กายจิตฺตวิเวกสิทฺธิยา วิวิตฺตมาสนํ ภชมานสฺส.

๗๙๗. ภิกษุใด เป็นผู้มีอัธยาศัยไม่ซ่านไปในภพเป็นต้น ด้วยอำนาจตัณหา เพราะความเป็นผู้ไม่มีอาลัย เป็นผู้มีจิตถดถอยจากภพเป็นต้นนั้น ย่อมเที่ยวไป คือย่อมประพฤติด้วยความเป็นผู้หลีกลี้ เหตุนั้นภิกษุนั้น ชื่อว่าปฏิลีนจโร ผู้เที่ยวไปด้วยความเป็นผู้หลีกลี้, แห่งภิกษุผู้เที่ยวไปด้วยความเป็นผู้หลีกลี้นั้น. ชื่อว่า แห่งภิกษุ เพราะความเป็นผู้เห็นภัยในสงสาร. ชื่อว่าผู้เสพอาสนะอันสงัด เพราะความสำเร็จแห่งกายวิเวก และจิตวิเวก.

---

[๑] ฉ. โอสธํ อมโตสธํ.

สามคฺคิยนฺติ ยุตฺตํ, ปฏิรูปนฺติ อตฺโถ. ภเวติ กามภวาทิเก ติวิเธปิ ภเว. โส หิ อิธ ภวนฺตเถน ภวนฺติ วุตฺโต. น ทสฺสเยติ อนุปฺปชฺชนวเสน น ทสฺเสยฺย. ตสฺส ตํ อทสฺสนํ สามคฺคิยนฺติ พุทฺธาทโย อริยา อาหูติ โยชนา.

บทว่า สามคฺคิยํ แปลว่า สมควร อธิบายว่า เหมาะสม. บทว่า ภเว ความว่า ในภพทั้ง ๓ มีกามภพเป็นต้น. ก็ภพทั้ง ๓ นั้น ท่านกล่าวว่า ภพ โดยความหมายว่า เป็นที่อยู่ในที่นี้. บทว่า น ทสฺสเย แปลว่า ไม่แสดงด้วยอำนาจความไม่เกิดขึ้น. คำประกอบว่า พระอริยะทั้งหลาย มีพระพุทธ-เจ้าเป็นต้น กล่าวความไม่แสดงนั้นของภิกษุนั้นว่า สมควร.

นิยเมตฺวาติ นิยตํ เอกํสิกํ กตฺวา. โพชฺฌงฺควิเสสํ, มคฺคงฺควิเสสํ, ฌานงฺค-วิเสสํ, ปฏิปทาวิเสสํ, วิโมกฺขวิเสสนฺติ วิเสสสทฺโท ปจฺเจกํ โยเชตพฺโพ. วิเสสนฺติ ฉสตฺตภาโว สตฺตฏฺฐภาโว ปญฺจาทิภาโวติ อิมํ ยถากฺกมํ โพชฺฌงฺคาทีนํ อริยมคฺเค ลพฺภมานเภทํ. ปาทกชฺฌานนฺติ มคฺคสฺส อาสนฺนวุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย ปทฏฺฐานภูตํ ฌานํ.

คำว่า กำหนด ได้แก่ กระทำให้แน่นอน คือให้เป็นไปโดยส่วนเดียว. บัณฑิตพึงประกอบวิเสสศัพท์ไปทีละบทว่าโพชฺฌงฺค-วิเสสํ ความแปลกกันแห่งโพชฌงค์ มคฺคงฺค-วิเสสํ ความแปลกกันแห่งองค์มรรค ฌานงฺควิเสสํ ความแปลกกันแห่งองค์ฌาน ปฏิปทาวิเสสํ ความแปลกกันแห่งปฏิปทา วิโมกฺขวิเสสํ ความแปลกกันแห่งวิโมกข์. คำว่า ความแปลกกัน ได้แก่ ความต่างกันที่ได้ในอริยมรรคแห่งโพชฌงค์เป็นต้น ตาม

ลำดับ ดังนี้ คือ ความเป็น ๖-๗ ความเป็น ๗-๘ ความเป็น ๕ เป็นต้น. คำว่า ปาทกฌาน ได้แก่ ฌานอันเป็นปทัฏฐาน แห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา อันใกล้ต่อมรรค.

วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตาติ มคฺคาสนฺนาย เอว วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย โคจรภูตา วิปสฺสิตา. ปุคฺคลชฺฌาสโยติ อุภินฺนํ เภเทสติ วิปสฺสกสฺส อชฺฌาสโย. เอตฺถ จ ปรมํ เกจีติ วุตฺโต ติปิฏกจูฬนาคตฺเถโร. ทุติยํ เกจีติ วุตฺโต โมรวาปีวาสิมหาทตฺตตฺเถโร. ตติยํ เกจีติ วุตฺโต ติปิฏกจูฬาภยตฺเถโร.

คำว่า ที่เป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา คือ ที่เป็นอารมณ์แห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา อันใกล้ต่อมรรคนั่นเองที่ได้เห็นแจ้งแล้ว. คำว่า อัธยาศัยของบุคคล ความว่า เมื่อมีความต่างกันแห่งธรรมทั้ง ๒ ก็อัธยาศัยของบุคคลผู้บำเพ็ญวิปัสสนา (กำหนด). ก็ในอธิการนี้ พระจูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ท่านอาจารย์กล่าวว่า เกจิอาจารย์ เป็นลำดับที่หนึ่ง. พระมหาทัตตเถระ สำนักโมรวาปี ท่านอาจารย์กล่าวว่า เกจิอาจารย์ เป็นลำดับที่สอง. พระจูฬาภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ท่านอาจารย์กล่าวว่า เกจิอาจารย์ เป็นลำดับที่สาม.

เตสมฺปิ วาเทสุ อยํ ปุพฺพภาควุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา นิยเมติเยวาติ

ในวาทะของพระเถระทั้ง ๓ ท่านนั้น พึงทราบว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา อันเป็น

เวทิตพฺพา. กสฺมา ? วิปสฺสนานิยเมเนว หิ ปฐมตฺเถรวาเทปิ อปาทกปฐมชฺฌาน-ปาทกมคฺคา ปฐมชฺฌานิกาว โหนฺติ, อิตเร จ ทุติยชฺฌานิกาทิมคฺคา ปาทกชฺฌาน-วิปสฺสนานิยเมหิ ตํตํฌานิกาว ตโต ตโต ทุติยาทิปาทกชฺฌานโต อุปฺปนฺนสฺส สงฺขารุเปกฺขาญาณสฺส ปาทกชฺฌานา-ติกฺกนฺตานํ องฺคานํ อสมาปชฺชิตุกามตาย วิราคภาวนาภาวโต[๑] อิตรสฺส จ อตพฺภาวโต.

บุพภาคนี้ กำหนดนั่นเอง. เพราะเหตุไร ? เพราะว่า โดยกำหนดแห่งวิปัสสนา แม้ในวาทะของพระเถระรูปที่หนึ่ง มรรคที่มีปฐมฌานเป็นบาทไม่มีบาท ก็ประกอบด้วยปฐมฌานนั่นเอง, ส่วนมรรคที่ประกอบด้วยทุติยฌานเป็นต้นนอกนี้ ก็ประกอบไปด้วยฌานนั้น ๆ โดยการกำหนดแห่งวิปัสสนาที่มีฌานเป็นบาท เพราะสังขารุเบกขาญาณ อันเกิดแต่ฌาน อันเป็นบาทมีทุติยฌานเป็นต้นนั้น ๆ เป็นวิราคภาวนา คือความเป็นธรรมที่ไม่ต้องการจะเข้าสมาบัติแห่งองค์ทั้งหลาย ที่ก้าวล่วงฌานอันเป็นบาท และเพราะญาณนอกนี้ ไม่มีองค์นั้น.

ยถา หิ มคฺคาสนฺนาย วิปสฺสนาย โสมนสฺสสหคตตฺเต มคฺคสฺส ปฐมาทิชฺ-ฌานิกตฺตํ จ อุเปกฺขาสหคตตฺเต ปญฺจมชฺฌานิกตา เอว จ โหติ, ตโต จ โพชฺฌงฺคาทีนํ วิเสโสติ เตสํ นิยเมน

เหมือนอย่างว่า ความที่มรรคเป็นธรรมประกอบด้วยฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ย่อมมีได้ในเพราะความที่วิปัสสนา อันใกล้ต่อมรรคเป็นธรรมสหรคตด้วยโสมนัส และความที่มรรคเป็นธรรมประกอบด้วยปัญจมฌาน ย่อม

---

[๑] ฉ. อสมาปชฺชิตุกามตาวิราคภาวนาภาวโต.

อาสนฺนการณํ, ปธานการณํ จ วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา, น เอวํ ปาทกชฺฌานาทโย. ยสฺมา ปน ปาทกชฺฌาเนน วินา วิปสฺสนาว อิมํ ยถาวุตฺตํ วิเสสํ[๑] นิยเมตุํ น สกฺโกติ, วุตฺตนเยน ปน ปธานการณํ น[๒] โหติเยว, ตสฺมา "วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนาว นิยเมตี"ติ อวตฺวา "วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา นิยเมติเยวา"ติ วุตฺตํ. เอวํ เสสวาเทสุปิ วิปสฺสนานิยโม ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺโพ.

มีได้ในเพราะความที่วิปัสสนา อันใกล้ต่อมรรค เป็นธรรมสหรคตด้วยอุเบกขา, และเพราะเหตุนั้น จึงเป็นความต่างกันของธรรมทั้งหลายมีโพชฌงค์เป็นต้น เพราะเหตุนั้น วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ซึ่งเป็นเหตุใกล้และเป็นเหตุประธาน ในการกำหนดธรรมเหล่านั้น ข้อนี้ ฉันใด, ธรรมทั้งหลายมีฌานอันเป็นบาทเป็นต้น หาเป็นเหมือนฉันนั้นไม่. อนึ่ง เพราะวิปัสสนา เว้นฌานที่เป็นบาทนั้นเทียว ย่อมไม่อาจกำหนดความต่างตามที่กล่าวแล้วนี้ได้ แต่ย่อมเป็นเหตุประธานได้อย่างเดียวตามนัยที่กล่าวแล้ว, ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงไม่กล่าวว่า "วุฏฐานคามินี-วิปัสสนาเท่านั้น ย่อมกำหนด" กล่าวว่า "วุฏฐานคามินีวิปัสสนา กำหนดนั่นเอง" ดังนี้. การกำหนดวิปัสสนาแม้ในวาทะที่เหลือ บัณฑิตก็พึงประกอบตามควร ด้วยประการฉะนี้.

---

[๑] ฉ. ยถาวุตฺตวิเสสํ.
[๒] ฉ. นสฺสโท น ทิสฺสติ.

ยถา หิ ปาทกชฺฌานาติกฺกนฺตานํ องฺคานํ อสมาปชฺชิตุกามตาวิราคภาวนาภูตา วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา อธิฏฺฐานภูเตน ปาทกชฺฌาเนน อาหิตวิเสสา มคฺคสฺส โพชฺฌงฺคาทิวิเสสนิยามิกา โหติ, เอวํ อารมฺมณภูตสมฺมสิตชฺฌานาติกฺกนฺตานํ องฺคานํ ชิคุจฺฉนาการวิราคภาวนาภูตา สมฺมสิตชฺฌาเนน อาหิตวิเสสา, อุภยสพฺภาเว อชฺฌาสยวเสน ตโต อญฺญตเรน อาหิตวิเสสา จ วุฏฺฐานคามินีวิปสฺสนา มคฺคสฺส โพชฺฌงฺคาทิวิเสสํ นิยเมตีติ.

เหมือนอย่างว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา อันเป็นวิราคภาวนา คือความเป็นธรรมที่ไม่ต้องการจะเข้าสมาบัติ แห่งองค์ทั้งหลายที่ก้าวล่วงปาทกฌาน มีความต่างที่ฌานอันเป็นบาท ซึ่งเป็นที่ตั้งมาตั้งไว้แล้ว ย่อมเป็นธรรมกำหนดความต่างแห่งธรรม มีโพชฌงค์เป็นต้นของมรรค ฉันใด, วุฏฐานคามินีวิปัสสนา อันเป็นวิราคภาวนา มีอาการรังเกียจองค์ทั้งหลาย ที่ก้าวล่วงฌาน ที่พิจารณาอันเป็นอารมณ์ มีความต่างอันฌานที่พิจารณาแล้วมาตั้งไว้แล้ว และมีความต่างอันธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง จากนั้นมาตั้งไว้ด้วยอำนาจอัธยาศัย ในเพราะความมีแห่งธรรมทั้งสอง ย่อมกำหนดความต่างแห่งธรรมมีโพชฌงค์เป็นต้นของมรรค ก็เหมือนฉันนั้นแล.

๗๙๘. ตตฺราติ[๑] ตสฺมึ โพชฺฌงฺคาทิวิเสสนิยเมน. อญาณลาภี 'สุทฺธวิปสฺสนา-

๗๙๘. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค โพชฺฌงฺคาทิวิเสสนิยเมน แปลว่า

---

[๑] ฉ. อิติสทฺโท น ทิสฺสติ.

ยานิโกว สุกฺขวิปสฺสโก. โส หิ ฌานสิเนเหน วิปสฺสนาย อสินิทฺธภาวโต สุกฺขา ลูขา วิปสฺสนา เอตสฺสาติ สุกฺขวิปสฺสโกติ วุจฺจติ. ปกิณฺณกสงฺขาเรติ ปาทกชฺฌานโต อญฺเญ สงฺขาเร.

ในการกำหนดความต่างแห่งธรรมมีโพชฌงค์เป็นต้นนั้น. พระขีณาสพผู้ไม่ได้ฌาน เป็นวิปัสสนายานิกล้วนอย่างเดียว ชื่อว่าสุกข-วิปัสสก. ก็พระขีณาสพนั้น เรียกว่า <u>สุกข-วิปัสสก</u> เพราะอรรถว่า มีวิปัสสนาอันแห้งแล้ง คือหมอง เพราะความที่วิปัสสนาเป็นธรรมชาติไม่สนิทด้วยยางเหนียว คือฌาน. คำว่า <u>ปกิณกสังขาร</u> ได้แก่ สังขารเหล่าอื่นจากฌานอันเป็นบาท.

เตน ปาทกชฺฌานสงฺขาเรสุ สมฺมสิเตสุ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ ทสฺเสติ. "<u>ปฐมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา</u>"ติ หิ วุตฺตํ. เอตฺถ จ สุกฺขวิปสฺสกาทิคฺคหณํ วิปสฺสนานิยมสฺส เอกนฺติกภาวทสฺสนตฺถํ. น หิ วุฏฺฐานคามินึ วินา เกวลา[๑] ปาทกชฺฌานาทโย นิยมเหตุ[๒] ทิฏฺฐา, วุฏฺฐานคามินี จ ปาทกชฺฌานาทีนํ อภาเวปิ สุกฺขวิปสฺสกาทีนํ มคฺคสฺส ปฐมชฺฌานิกภาวเหตุ, ตสฺมา สา

ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า เมื่อได้พิจารณาสังขาร คือฌาน อันเป็นบาทแล้ว ก็ย่อมไม่มีคำที่จะพึงพูดทีเดียว. สมดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า "<u>ทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้ว</u>". ก็ศัพท์ว่า สุกขวิปัสสกเป็นต้น เพื่อแสดง ความที่การกำหนดแห่งวิปัสสนาเป็นเรื่องมีความเป็นไป โดยส่วนเดียว. เพราะว่าเว้นวุฏฐานคามินีเสีย ก็ไม่เห็นเหตุแห่งการกำหนดมีฌานที่เป็นบาท เป็นต้น

---

[๑] ฉ. เกวลํ.

[๒] ฉ. นิยมเหตู.

โพชฺฌงฺคาทิวิเสสนิยมเน เอกนฺติกเหตูติ. อิทานิ ยถาวุตฺตมตฺถํ ปากฏตรํ กาตุํ "เตสํ หิ"ติอาทิ วุตฺตํ.

อย่างเดียว, แต่วุฏฐานคามินี แม้เมื่อไม่มีฌานที่เป็นบาทเป็นต้น ก็เป็นเหตุแห่งความที่มรรคของพระสุกขวิปัสสกเป็นต้น เป็นธรรมประกอบด้วยปฐมฌาน เพราะเหตุนั้น วุฏฐานคามินีนั้น จึงเป็นเหตุเป็นไปโดยส่วนเดียวในการกำหนดความต่างแห่งธรรมมีโพชฌงค์เป็นต้นแล. บัดนี้ เพื่อจะกระทำเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "เตสํ หิ" เป็นต้น.

อยํ วิเสโสติ อยํ ฌานาทีนํ จตุรงฺคิกาทิวิเสโส, น ปุพฺเพ วิย วิปสฺสนานิยเมเนว, อถ โข ปาทกชฺฌานนิยเมน เจว วิปสฺสนานิยเมน จ. เตสมฺปีติ ปญฺจกนเย ทุติยตติยจตุตฺถชฺฌานานิ ปาทกานิ กตฺวา อุปฺปาทิตมคฺคานมฺปิ. "อาสนฺนปฺปเทเส"ติ อิมินา วิปสฺสเกน อนุตฺตรนุตฺตรา ปวิฏฺฐสมาปตฺติยา วเสน อยํ วิเสโส นตฺถีติ ทสฺเสติ.

คำว่า ความต่างกันนี้ ได้แก่ ความต่างกันมีประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นต้น แห่งธรรมทั้งหลายมีฌานเป็นต้นนี้ ย่อมมีโดยการกำหนดแห่งวิปัสสนาอย่างเดียวเหมือนอย่างแต่ก่อน ก็หามิได้, โดยที่แท้ ย่อมมีโดยการกำหนดฌานที่เป็นบาท และโดยการกำหนดแห่งวิปัสสนา. บทว่า เตสมฺปิ โยคปญฺจกนเย ทุติยตติยจตุตฺถชฺฌานานิ ปาทกานิ กตฺวา อุปฺปาทิตมคฺคานมฺปิ แปลว่า แม้แห่ง

มรรคที่โยคีทำให้เกิดขึ้น โดยทำทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ในปัญจกนัยให้เป็นบาท. ด้วยคำว่า "ในที่ใกล้" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ความต่างกันนี้ ย่อมไม่มีด้วยอำนาจสมาบัติ ที่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาเข้าในระหว่าง ๆ.

๏

๗๙๙. ตตฺราปิ จาติ ทุติยตฺเถรวาเทปิ. ตํตํสมาปตฺติสทิสตา ตํตํสมฺมสิตสงฺขารวิปสฺสนานิยเมหิ โหติ. ตตฺราปิ หิ วิปสฺสนา ตํตํวิราคาวิราคภาวนาภาเวน โสมนสฺสสหคตา, อุเปกฺขาสหคตา จ หุตฺวา ฌานงฺคาทินิยมํ มคฺคสฺส กโรตีติ เอวํ วิปสฺสนานิยโม วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ.

๗๙๙. บทว่า ตตฺราปิ จ โยค ทุติยตฺเถรวาเทปิ แปลว่า ก็แม้ในเถรวาทะที่ ๒ นั้น. ความที่คล้ายกับสมาบัตินั้น ๆ ย่อมมีโดยการกำหนดแห่งวิปัสสนา ซึ่งมีสังขารอันได้พิจารณาแล้วนั้น ๆ. จริงอยู่แม้ในเถรวาทะที่ ๒ นั้น ก็พึงทราบการกำหนดแห่งวิปัสสนา ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นแหละ อย่างนี้ว่า วิปัสสนาเป็นธรรมสหรคตด้วยโสมนัส และสหรคตด้วยอุเบกขาโดยภาวะที่เป็นวิราคภาวนา และอวิราคภาวนานั้น ๆ ย่อมกระทำความกำหนดองค์ฌานเป็นต้น แก่มรรค.

๘๐๐. ตนฺติ ตํตํ ฌานสทิสภาวํ[1] สฺวายมตฺโถ ปาทกชฺฌานสมฺมสิตชฺฌานุปนิสฺสเยหิ วินา อชฺฌาสยมตฺเตน อสิชฺฌนอุปนิสฺสเยน[2] วินา สงฺกปฺปมตฺเตน สกทาคามิผลาทีนํ อสิชฺฌนทีปเกน นนฺทโกวาเทน ทีเปตพฺโพ.

๘๐๐. บทว่า ตํ โยค ตํตํ ฌานสทิสภาวํ แปลว่า ความที่มรรคที่เกิดขึ้นคล้ายกับฌานนั้น ๆ. ความข้อนี้นั้น คือ ความไม่สำเร็จโดยเพียงอัธยาศัย เว้นจากอุปนิสัย คือฌานที่เป็นบาทและฌานที่พิจารณา พึงชี้แจงด้วยนันทโกวาทสูตร ที่แสดงถึงความไม่สำเร็จแห่งสกทาคามีผลเป็นต้น โดยเพียงความดำริเว้นจากอุปนิสัย.

ตตฺถ หิ ยถา โสตาปนฺนายปิ ปริปุณฺณสงฺกปฺปตํ วทนฺเตน ภควตา "ยสฺส ยสฺส อุปนิสฺสโย อตฺถิ, ตสฺส ตสฺเสว อชฺฌาสโย นิยามโก, นาญฺญสฺสา"ติ เตน เตน ปริปุณฺณสงฺกปฺปตา โหติ, น ตโต ปรํ, สงฺกปฺปสพฺภาเว สติปิ อสิชฺฌนโตติ อยมตฺโถ ทีปิโต, เอวํ อิธาปิ ยสฺส ยสฺส ทุติยาทิชฺฌานิกสฺส มคฺคสฺส ยถาวุตฺโต อุปนิสฺสโย อตฺถิ, ตสฺส ตสฺเสว อชฺฌาสโย นิยามโก, นาญฺญสฺส สติปิ ตสฺมึ อสิชฺฌนโต.

จริงอยู่ ในนันทโกวาทสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสความที่ ภิกษุณีเป็นพระโสดาบันเป็นผู้มีความคิด(ความมุ่งหมาย) เต็มเปี่ยม ได้ทรงแสดงความข้อนี้ไว้ว่า "บุคคลใด ๆ มีอุปนิสัย, อัธยาศัยของบุคคลนั้น ๆ นั่นเองเป็นตัวกำหนด หาใช่ของบุคคลอื่นไม่" ฉะนั้น ความเป็นผู้มีความคิด (ความมุ่งหมาย) เต็มเปี่ยม จึงมีได้โดยอุปนิสัยนั้น ๆ ไม่ยิ่งไปกว่านั้น เพราะแม้เมื่อมีสภาพแห่งความคิด (ความมุ่งหมาย) อยู่ ก็หาสำเร็จ

---

[1] ม. ตํตํฌานสทิสภาวํ.
[2] ฉ. อสิชฺฌนํ อุปนิสฺสเยน.

อิมสฺมึ ปน วาเท ปาทกสมฺมสิตชฺฌานุปนิสฺสยสภาเว อชฺฌาสโย เอกนฺเตน โหติ ตํตํผลูปนิสฺสยสภาเวน[๑] ตํตํสงฺกปฺโป วิยาติ ตทภาวาภาวโต "อชฺฌาสโย นิยเมตี"ติ วุตฺตํ.

ไม่ ข้อนี้ฉันใด, แม้ในวาทะนี้ ก็เหมือนฉันนั้น อุปนิสัยตามที่กล่าวแล้วแห่งมรรคอันประกอบด้วยฌาน มีทุติยฌานเป็นต้น ของบุคคลใด ๆ อัธยาศัยของบุคคลนั้น ๆ นั่นเองเป็นตัวกำหนด หาใช่ของบุคคลอื่นไม่ เพราะแม้เมื่ออุปนิสัยนั้นมีอยู่ ก็หาสำเร็จไม่. แต่ในวาทะนี้ อัธยาศัยในความมีแห่งอุปนิสัยแห่งฌานที่เป็นบาท และที่พิจารณาเหมือนกับความคิด (ความมุ่งหมาย) นั้น ๆ ในความมีแห่งอุปนิสัยของผลนั้น ๆ โดยแน่นอน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "อัธยาศัยย่อมกำหนด" เพราะความมีและความไม่มีแห่งอัธยาศัยนั้น ๆ.

เอตฺถาปีติ ตติยตฺเถรวาเทปิ. วุตฺตนเยเนวาติ "ยโต ยโต สมาปตฺติโต วุฏฺฐายา"ติอาทินา วุตฺตนเยน. ตสฺมา "ตตฺราปิ หิ วิปสฺสนา"ติอาทินา อิธ วุตฺตนเยน ตทตฺโถ เวทิตพฺโพ.

บทว่า เอตฺถาปิ โยค ตติยตฺเถรวาเทปิ แปลว่า แม้ในเถรวาทะที่ ๓ นั้น. คำว่า โดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน ความว่า โดยนัยที่กล่าวแล้วมีคำว่า "ออกจากสมาบัติใด ๆ" ดังนี้เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น พึง

---

[๑] ฉ. ...สพฺภาเว.

ทราบเนื้อความนั้นตามนัยที่กล่าวแล้ว ในที่นี้มีคำว่า "ตตฺราปิ หิ วิปสฺสนา" ดังนี้เป็นต้น.

๘๐๑. เอวํ วิปสฺสนาย โพชฺฌงฺคาทินิยามิตตํ[๑] ทสฺเสตฺวา อิทานิ ปฏิปทาทินิยามิตตํ[๑] ทสฺเสนฺโต "สเจ ปนายนฺ"ติ-อาทิมาห. ตตฺถ อยนฺติ สงฺขารุเปกฺขา วุตฺตา.

๘๐๑. ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงความที่วิปัสสนาเป็นตัวกำหนดธรรม มีโพชฌงค์เป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงความที่วิปัสสนาเป็นตัวกำหนดปฏิปทาเป็นต้น จึงกล่าวคำว่า "ก็ถ้า สังขารุเบกขานี้" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า นี้ ท่านกล่าวถึงสังขารุเบกขา.

สาปิ หิ กามํ "อิทํ วารํ โรเปสุนฺ"ติ[๒] เอตฺถ กลาปสมฺมสนาวสาเน อุทยพฺพยานุปสฺสนาย วตฺตมานาย อุปฺปนฺนสฺส วิปสฺสนูปกฺกิเลสสฺส ติกฺขตฺตุํ วิกฺขมฺภเนน กิจฺฉตาวารํ ทุกฺขาปฏิปทาติ โรเปสุนฺติ[๓] วทนฺติ, อฏฺฐกถายํ ปน

จริงอยู่ แม้สังขารุเบกขานั้น ก็จัดเป็นทุกขาปฏิปทาตลอดวาระ คือความเป็นปฏิปทาที่ลำบากด้วยการข่มถึง ๓ วาระ ซึ่งวิปัสสนูปกิเลสที่เกิดขึ้น ในเมื่ออุทยัพพยานุปัสสนาเป็นไปในที่สุด แห่งกลาปสัมมสนะ ในคำว่า "อาจารย์ทั้งหลายยกขึ้นสู่วาระ

๑-๑ ฉ. ...นิยามิกตํ.

๒ ฉ. อิมํ วารํ โรเจสุนฺติ.

๓ ฉ. โรเจสุนฺติ.

"วิปสฺสนาญาเณ ติกฺเข สูเร ปสนฺเน วหนฺเต อุปฺปนฺนํ วิปสฺสนานิกนฺตึ ทุกฺเขน กสิเรน กิลมนฺโต ปริยาทิยตี"ติ วุตฺตตฺตา ปุพฺพภาเค มุญฺจิตุกมฺยตาทิภาเวน ปวตฺตมานา สงฺขารุเปกฺขา อตฺตโน ปฏิปกฺเข กิจฺเฉน กสิเรน วิกฺขมฺเภนฺตี ทุกฺขาปฏิปทาปกฺเขเยว ติฏฺฐตีติ. เตนาห "อาทิโต กิเลเส วิกฺขมฺภยมานา"ติอาทิ.

นี้" นี้ เพราะเหตุนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า ยกขึ้นแล้วดังนี้ โดยแท้, ถึงอย่างนั้น เพราะในอรรถกถา ท่านกล่าวไว้ว่า "เมื่อวิปัสสนาญาณเข้มแข็งกล้าหาญ ผ่องใสเป็นไปอยู่ โยคาวจรลำบากย่อมคุมความยินดีวิปัสสนาที่เกิดขึ้น ด้วยความยาก ด้วยความลำบาก" ดังนี้ สังขารุเบกขา ซึ่งเป็นไปอยู่ด้วยความเป็นญาณ ต้องการจะปลด-เปลื้องเป็นต้น ในบุพภาค เมื่อข่มธรรมทั้งหลาย อันเป็นปฏิปักษ์แก่ตนโดยความยาก โดยความลำบาก ย่อมตั้งอยู่ในฝ่ายทุกขา-ปฏิปทาทีเดียวแล. ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ทีแรก เมื่อข่มกิเลส" ดังนี้เป็นต้น.

เกจิ ปน "เยน ญาเณน วิปสฺสนูปกฺกิเลสา วิกฺขมฺภิตา, เตน สทฺธึ อิทํ ญาณํ เอกตฺตนยวเสน เอกํ กตฺวา 'อาทิโต กิเลเส วิกฺขมฺภยมานา'ติ วุตฺตนฺ"ติ วทนฺติ. สปฺปโยเคนาติ จิตฺตปฺปโยค-

ส่วนอาจารย์บางพวก ย่อมกล่าวว่า "วิปัสสนูปกิเลสทั้งหลาย ถูกญาณใดข่มไว้แล้ว ญาณนี้กับญาณนั้น ท่านกล่าวว่า 'ทีแรก เมื่อข่มกิเลส' เพราะทำให้เป็นญาณเดียวกัน ด้วยอำนาจเอกัตนัย". คำว่า พร้อม

สงฺขาเตน สอุสฺสาหเนน. สสงฺขาเรนาติ ตสฺเสว เววจนํ. อุภเยนาปิ วิกฺขมฺภนสฺส กิจฺจสิทฺธิเมว วทติ.

ทั้งประโยค คือ พร้อมทั้งอุตสาหะ กล่าวคือ จิตตประโยค. คำว่า พร้อมทั้งสังขาร เป็นไวพจน์ของคำว่า พร้อมทั้งประโยคนั้นนั่นเอง. ด้วยคำทั้ง ๒ ท่านอาจารย์ย่อมกล่าวความสำเร็จกิจนั่นเอง แห่งการข่มไว้ได้.

วิปริยาเยนาติ อทุกฺเขน อปฺปโยเคน อสงฺขาเรน. มคฺคสณฺณิตํ อิจฺฉิตฏฺฐานํ อนุปคนฺตฺวา[๑] ปริวสติ วิปฺปวสติ เอตฺถาติ ปริวาโส, วิปสฺสนา ปริวาโส เอตสฺส อตฺถีติ วิปสฺสนาปริวาโส, มคฺคปาตุภาโว, ตํ ปน สีฆํ กุรุมานา ขิปฺปาภิญฺญา นาม โหตีติ วุตฺตํ "สณิกนฺ"ติ.[๒] กุรุมานา อยํ สงฺขารุเปกฺขาติ โยชนา. ยโต มคฺโค อาคจฺฉตีติ,[๓] ตํ อาคมนียฏฺฐานํ, ตสฺมึ อาคมนียฏฺฐาเน. มคฺคสฺส จ ภาวนฏฺฐาเน[๔]

คำว่า โดยวิปริยาย คือ โดยไม่ลำบาก โดยไม่ต้องใช้ประโยค โดยไม่ต้องใช้สังขาร. บุคคลเข้าไปถึงสถานที่ที่ปรารถนาแล้ว ซึ่งมีชื่อว่ามรรค จึงอยู่รอบ คือ อยู่ปราศได้ในธรรมนี้ เหตุนั้น ธรรมนี้ ชื่อว่า ปริวาโส แปลว่า เป็นที่อยู่รอบ, วิปัสสนาเป็นที่อยู่รอบ มีอยู่แก่ธรรมนี้ เหตุนั้น ธรรมนี้ ชื่อว่า วิปสฺสนาปริวาโส มีวิปัสสนาเป็นที่อยู่รอบ คือความปรากฏแห่งมรรค, ก็สังขารุเบกขาทำความปรากฏแห่งมรรคเร็ว

---

[๑] ฉ. อนุคนฺตฺวา. [๒] ม. วุตฺตํ. สณิกํ.

[๓] ฉ. อิติสทฺโท น ทิสฺสติ.

[๔] ฉ. ปภาวฏฺฐาเน.

รตฺวา นามํ เทตีติ สมฺพนฺโธ.

จึงชื่อว่า เป็นขิปปาภิญญา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ค่อย ๆ" ดังนี้. ประกอบความว่า สังขารุเบกขานี้ กระทำอยู่. มรรคมาจากที่ใด เหตุนั้น ที่นั้น ชื่อว่า อาคมนียัฏฐาน แปลว่า ที่เป็นแดนมา ในอคมนียัฏฐานนั้น. เชื่อมความว่า ก็ (สังขารุเบกขา) ตั้งอยู่ในที่เกิดของมรรค จึงให้ชื่อ.

ทุกฺขาปฏิปทาทนฺธาภิญฺญาทิวิปสฺสนานโย อญฺโญ, อญฺโญ เอว มคฺโคติ อาห "อตฺตโน อตฺตโน มคฺคสฺสา"ติ. เตน อาคมนโต ลทฺธนาเมน "ทุกฺขาปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา"ติอาทินิ[๑] จตฺตาริ นามานิ ลภติ. น หิ มคฺคสฺส สรสโต เอทิสํ นามํ อตฺถิ.

วิปัสสนานัยมีทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาเป็นต้น เป็นอย่างหนึ่ง มรรค ก็เป็นอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แก่มรรคของตน ๆ" ดังนี้. มรรคจึงได้นาม ๔ อย่าง "มีทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา" เป็นต้น ตามนามที่ได้จากที่มานั้น. ก็นาม เช่นนี้ หามี โดยกิจของมรรคไม่.

---

[๑] ฉ. ทุกฺขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญาติ,
ม. ทุกฺขาปฏิปทาติอาทีนิ.

สา ปนายํ วุตฺตปฺปเภทา ปฏิปทา. นานา โหตีติ วิสุํ วิสุํ โหติ. เอกสฺส ภิกฺขุโน จตูสุปิ มคฺเคสุ เอกาว โหตีติ นิยโม นตฺถิ จลนโต. อเหสุนฺติ วุตฺตํ, อมฺหากํ ภควนฺตํ สนฺธาย โหนฺตีติ ปน วตฺตพฺพํ. สพฺเพสมฺปิ หิ สมฺมาสมฺพุทฺธานํ จตฺตาโรปิ มคฺคา สุขาปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญาว โหนฺตีติ. ปฏิปทาปสงฺเคน อธิปติมฺปิ ทสฺเสตุํ "ยถา จา"ติอาทิ วุตฺตํ.

ก็ปฏิปทา มีประเภทดังกล่าวแล้วนี้นั้น. คำว่า ย่อมมีต่าง ๆ กัน คือ ย่อมมีเป็นแผนก ๆ. สำหรับภิกษุรูปหนึ่ง ก็มีปฏิปทาเดียวในมรรคทั้ง ๔ เพราะเหตุนั้น ความแน่นอนจึงไม่มีเพราะความหวั่นไหว. ท่าน-อาจาย์กล่าวว่า อเหสุํ, แต่ควรกล่าวว่า โหนฺติ หมายเอาพระผู้มีพระภาคของเรา. ก็มรรคทั้ง ๔ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้ทุกพระองค์เป็นสุขาปฏิปทาขิปปาภิญญาทั้งนั้นแล. ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดง แม้อธิบดีโดยความเกี่ยวข้องกับปฏิปทา จึงกล่าวคำว่า "ยถา จ" เป็นต้น.

อธิปตโยติ ฉนฺทาทิอธิปตโย. ปุพฺพาภิสงฺขารานุรูปํ หิ มคฺโค ปจฺเจกํ ฉนฺทาธิปเตยฺโย วา โหติ วีริยาทีสุ อญฺญตราธิปเตยฺโย วา, น กสฺสจิ นิยโม อตฺถิ. เตนาห "กสฺสจิ ภิกฺขุโน"ติอาทิ.

คำว่า อธิบดีทั้งหลาย ได้แก่ อธิบดีมีฉันทะเป็นต้น. ก็มรรค มีฉันทะเป็นอธิบดี ก็มี มีบรรดาธรรมทั้งหลาย มีวิริยะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอธิบดีก็มี เฉพาะแต่ละคนตามควรแก่อภิสังขารในเบื้องต้น จะมีความกำหนดแน่แก่ใคร ๆ ก็หามิได้. ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แก่ภิกษุบางรูป" ดังนี้เป็นต้น.

คุณนิตย์ เล็กสกุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๘๐๒. ปุพฺเพ วุตฺตปฺปการโต สาติสยํ กตฺวา อนวเสสโต มคฺคสฺส นามลาเภ การณํ ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ สรเสนาติ สภาเวน อตฺตโน ปวตฺติวิเสเสน. ปจฺจนีเกนาติ ปฏิปกฺขวเสน. สคุเณนาติ อตฺตโน คุณวเสน.

๘๐๒. ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงเหตุในการได้นามของมรรค โดยไม่เหลือ ทำให้มีความพิเศษยิ่ง โดยประการที่กล่าวแล้วในก่อน จึงกล่าวคำว่า "อีกนัยหนึ่ง" เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า โดยรสของตน ได้แก่ โดยสภาวะ คือ โดยความต่างแห่งความเป็นไปของตน. คำว่า โดยปัจจนีกธรรม คือ โดยอำนาจธรรม อันเป็นข้าศึก. คำว่า โดยคุณของตน คือ โดยอำนาจคุณของตน.

กามญฺเจตฺถ ยถา อาคมเนน วินา สคุเณน, อารมฺมเณน จ มคฺคสฺส นามลาโภ อววตฺถิโต, เอวํ ปจฺจนีเกน วินา สรเสเนว นามลาโภ, ตถาปิ สรสาทิโย ปจฺเจกํ นามลาภสฺส การณเมวาติ ทสฺเสตุํ "สรเสน วา"ติอาทินา สพฺพตฺถ อนิยมตฺโถ วา-สทฺโท วุตฺโต. เต จ อสงฺกรโต ทสฺเสตุํ "สเจ หี"ติอาทิ อารทฺธํ.

ท่านอาจารย์กล่าว วา ศัพท์ มีอรรถเป็นอนิยมในที่ทุกแห่ง ด้วยคำว่า "สรเสน วา" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงว่า ก็ในอธิการนี้ การได้ชื่อของมรรคกำหนดลงด้วยคุณของตนและด้วยอารมณ์ เว้นจากอารมณ์ (แดนที่มา) ด้วยประการใด การได้ชื่อกำหนดลงโดยรสของตนเท่านั้น เว้นจากธรรมอันเป็นข้าศึก ด้วยประการนั้นโดยแท้, แม้ถึงอย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีรสของตนเป็นต้น ก็เป็นเหตุแห่งการได้ชื่อแต่ละมรรค

นั่นเอง. ก็เพื่อจะแสดงมรรคเหล่านั้น โดยไม่ปะปนกัน ท่านอาจารย์จึงเริ่มคำว่า "สเจ หิ" เป็นต้น.

ตตฺถ สมฺมสิตฺวาติ สมฺมสนเหตุ. เหตุอตฺโถ หิ อยํ ตฺวา-สทฺโท "ฆตํ ปิวิตฺวา พลํ โหติ, สีหํ ทิสฺวา ภยํ โหตี"ติอาทีสุ วิย. มคฺคกตฺตุกาย วุฏฺฐานกิริยาย เอกนฺติกเหตุ-ภูตา สงฺขารุเปกฺขา ผลุปจาเรน "วุฏฺฐาตี"ติ วุตฺตา. ยสฺมา วา[๑] สงฺขารุ-เปกฺขาติ วุฏฺฐานคามินิยา เอตํ อุปลกฺขณํ, ตทนฺโตคธญฺจ โคตฺรภุญาณํ นิมิตฺตโต วุฏฺฐาติ, ตสฺมา วุตฺตํ เอกตฺตนเยน "สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐาตี"ติ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น บทว่า สมฺมสิตฺวา ความว่า เพราะการพิจารณาเป็นเหตุ. ก็ ตฺวา ศัพท์นี้ มีอรรถว่าเหตุ เช่นในคำว่า "ฆตํ ปิวิตฺวา พลํ โหติ, กำลังมีเพราะดื่มเปรียง, สีหํ ทิสฺวา ภยํ โหติ" ความกลัวมีเพราะเห็นสีหะ. สังขารุเบกขาอันเป็นเหตุเป็นไปโดยส่วนเดียวแห่งกิริยา คือการออกซึ่งเป็นกัตตุของมรรค ท่านกล่าวว่า "วุฏฺฐาติ" โดยกล่าวถึงผล. อีกอย่างหนึ่ง เพราะคำว่า สังขารุเบกขานี้ เข้าไปกำหนดวุฏฐานคามินีวิปัสสนา และโคตรภูญาณอันหยั่งลงภายในสังขารุเบกขานั้น ย่อมออกจากนิมิต ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมออกเพราะพิจารณา" ดังนี้ โดยเอกัตตนัย.

---

[๑] ม. วา-ติ สทฺโท น ทิสฺสติ.

อนิมิตฺตวิโมกฺเขน วิมุจฺจตีติ อนิมิตฺตสญฺญิเตน วิมุจฺจเนน วิมุจฺจติ. "มคฺโค"ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. วิมุจฺจตีติ วา ตํสมงฺคี อริยปุคฺคโล. เสสทฺวเยปิ เอเสว นโย. อิทํ สรสโต นามํ นามาติ อิทํ นิมิตฺตาทิวิรหโต อนิมิตฺตํ อปฺปณิหิตํ สุญฺญตนฺติ ติวิธมฺปิ มคฺคสฺส สภาวโต สิทฺธนามํ นามํ.

คำว่า ย่อมหลุดพ้น โดยอนิมิตตวิโมกข์ ความว่า ย่อมหลุดพ้นโดยการหลุดพ้นอันมีชื่อว่า อนิมิตตะ. พึงนำคำว่า "มรรค" มาเชื่อมด้วย. อีกอย่างหนึ่ง คำว่าย่อมหลุดพ้น ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยมรรคนั้น. แม้ในสองบทที่เหลือ ก็มีนัยนี้แหละ. คำว่า นี้ ชื่อว่านามโดยรสของตน ความว่า นี้ คือ ชื่อทั้ง ๓ อย่าง คือ อนิมิตตะ อัปปณิหิตะ สุญญตะ เพราะเว้นจากนิมิตเป็นต้น ชื่อว่านามอันสำเร็จโดยสภาวะของมรรค.

เอโสติ มคฺโค. เอโส จ โข ปุพฺพภาคมคฺเคน สทฺธึ เอกํ กตฺวา วุตฺโต เอกตฺตนเยน. อิทํ ปจฺจนีกโต นามํ นามาติ อิทํ นิจฺจนิมิตฺตาทีนํ ปณิธิยา, อตฺตสญฺญาย จ ปหานวเสน ลทฺธํ มคฺคสฺส อนิมิตฺตาทินามตฺตยํ ปฏิปกฺขโต สทฺทสฺส สวโต[๑] สิทฺธนามํ นามํ.

บทว่า เอส โยค มคฺโค. ก็มรรคนั้นแล ท่านกล่าวโดยเอกัตนัย เพราะทำให้เป็นอันเดียวกันกับมรรคในบุพภาค. คำว่า นี้ ชื่อว่า นามโดยปัจจนีกธรรม ความว่า นี้ คือ ชื่อทั้ง ๓ มีอนิมิตตะเป็นต้น ของมรรคที่ได้ด้วยอำนาจการละปณิธิ แห่งนิจจนิมิตเป็นต้น และแห่งอัตตสัญญา ชื่อว่า นามที่สำเร็จโดยธรรมอันเป็นปฏิปักษ์.

---

[๑] ฉ. สทฺทสฺส สวโตติ เทฺว อิเม ปาฐา น ทิสฺสนฺติ.

คุณนิตย์ เล็กสกุล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สุญฺญตาติ วิวิตฺตตฺตา. น หิ มคฺเค ราคาทโย สนฺติ. รูปนิมิตฺตาทีนนฺติ รูปนิมิตฺตเวทนานิมิตฺตาทีนํ คเหตพฺพานนฺติ อธิปฺปาโย. ราคนิมิตฺตาทีนนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. สวิคฺคหานํ วิย อุปฏฺฐานํ เหตุภ นิมิตฺตนฺติ อธิปฺเปตํ. อิทมสฺส สคุณโต นามนฺติ อิทํ ราคาทิวิวิตฺตตฺตา รูปนิมิตฺตาทิ- ปณิธิอาทิอภาววเสน อสฺส มคฺคสฺส สคุณโต สิทฺธํ นามํ.

บทว่า สุญฺญตา แปลว่า เพราะว่าง. ด้วยว่ากิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้นไม่มีอยู่ในมรรค. บทว่า รูปนิมิตฺตาทีนํ อธิบายว่า แห่งนิมิตทั้งหลายมีรูปนิมิต และเวทนานิมิตเป็นต้นที่จะพึงถือเอา. แม้ในบทว่า ราคนิมิตฺตาทีนํ นี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ก็ความปรากฏ ท่านประสงค์เอาว่า นิมิต ในที่นี้ เหมือนอย่างความปรากฏของสิ่งที่มีกายทั้งหลาย. คำว่า นี้เป็นนาม โดยคุณของตน แห่งมรรคนั้น ความว่า นี้ เป็นนามอันสำเร็จแล้วโดยคุณของตน แห่งมรรคนั้น ด้วยอำนาจความไม่มี แห่งรูปนิมิตเป็นต้น และปณิธิเป็นต้น เพราะเป็นความว่างจากกิเลส มีราคะเป็นต้น.

สวายนฺติ โส อยํ มคฺโค. สุญฺญตนฺติ[๑] สพฺพสงฺขารสุญฺญโต, อตฺตสุญฺญโต จ สุญฺญตํ. สพฺพสงฺขารนิมิตฺตาภาวโต อนิมิตฺตํ. ตณฺหาปณิธิอาทีนํ อภาวโต อปฺปณิหิตํ.

บทว่า สวายํ ตัดเป็น โส อยํ โยค มคฺโค แปลว่า มรรคนั้นนั้น. บทว่า สุญฺญตํ ความว่า ชื่อว่าเป็นธรรมว่าง เพราะความว่างเปล่าจากสังขารทั้งปวง และเพราะ

---

[๑] ม. สุญฺญนฺติ.

อิทมสฺส อารมฺมณโต นามนฺติ ยถา สุขารมฺมณํ รูปํ "สุขนฺ"ติ วุจฺจติ, เอวํ สุญฺญตาทินามสฺส นิพฺพานสฺส อารมฺมณกรณโต อิทํ อสฺส มคฺคสฺส สุญฺญตาทิเภทํ อารมฺมณโต สิทฺธํ นามํ.

ความว่างเปล่าจากอัตตา. ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะความไม่มีสังขารนิมิตทั้งปวง. ชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะความไม่มีแห่งปณิธิมีปณิธิคือ ตัณหาเป็นต้น. คำว่า นี้เป็นนามโดยอารมณ์ของมรรคนั้น ความว่า รูปที่มีความสุขเป็นอารมณ์ ท่านเรียกว่า "สุข" ฉันใด นี้ คือ นาม อันต่างโดยสุญตะเป็นต้น เป็นนามที่สำเร็จ โดยอารมณ์ของมรรคนั้น เพราะกระทำนิพพานอันมีชื่อว่า สุญตะเป็นต้น ให้เป็นอารมณ์ เหมือนฉันนั้น.

๘๐๓. อนตฺตานุปสฺสนา อตฺตสุญฺญตายทิฏฺฐตฺตา สรสโต สุญฺญตา นาม. ตสฺสา สุญฺญตาวิปสฺสนาย มคฺโค วิปสฺสนาคมเนน สุญฺญโต. อนิมิตฺตา นาม นิจฺจนิมิตฺตาทีนํ อุคฺฆาฏนโต. อิทํ ปน มคฺคสฺส อนิมิตฺตนามํ (๑)อภิธมฺมปริยาเยน ลพฺภติ. กึการณา[๒] ? อภิธมฺเม สรสํ อนามสิตฺวา ปจฺจนีกโต

๘๐๓. อนัตตานุปัสสนา ชื่อว่าสุญตาวิปัสสนา โดยรสของตน เพราะได้เห็น ความเป็นธรรมว่างเปล่าจากอัตตา. มรรคแห่งสุญตาวิปัสสนานั้น ชื่อว่า สุญตะ โดยวิปัสสนาคมน์. อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่าอนิมิตตาวิปัสสนา เพราะเพิกเสียซึ่งนิมิตทั้งหลาย มีนิจจนิมิตเป็นต้น. แต่ชื่อว่า

---

๑ ฉ. น.

๒ ฉ. กึการณํ.

นามลาภโต.

อนิมิตตะของมรรคนี้ ไม่ได้ทางพระอภิธรรม. เพราะเหตุไร ? เพราะในพระอภิธรรม มิได้ระบุรสของตน ได้ชื่อโดยธรรมอันเป็นข้าศึก.

โย หิ สคุณารมฺมเณหิ นามลาโภ, โส สรสปฺปธาโน โหติ, สรเสเนว จ นามลาเภ สพฺพมคฺคานํ สุญฺญตาทิภาโวติ ววฏฺฐานํ น สิยา. ตสฺมา อภิธมฺเม สติปิ ทฺวีหิปิ การเณหิ อนิมิตฺตนามลาเภ ปจฺจนีกโตว นามววฏฺฐานกรณํ คยฺหตีติ ตทภาวา น ลพฺภติ.

ก็การได้ชื่อโดยคุณของตน และอารมณ์ใด การได้ชื่อนั้น มีรสของตนเป็นประธาน และโดยรสของตนนั้นเอง ก็ไม่พึงมีการกำหนดว่า ความที่มรรคทั้งปวงเป็นสุญตะเป็นต้น ในเพราะการได้ชื่อ. เพราะเหตุนั้น แม้เมื่อมีการได้ชื่ออนิมิตตะ โดยเหตุทั้ง ๒ ในพระอภิธรรม ท่านก็ถือเอาการกระทำการกำหนดชื่อโดยธรรมอันเป็นข้าศึกอย่างเดียว เหตุนั้น จึงไม่ได้ เพราะไม่มีการกำหนดนั้น.

อถวา น ลพฺภตีติ อญฺญนิรเปกฺเขหิ สคุณารมฺมเณหิ น ลพฺภติ. กึการณา[1] ? อภิธมฺเม สรสปจฺจนีเกหิ สหิเตหิ นามลาภโต. ปจฺจนีกญฺหิ ววฏฺฐานกรณํ อนเปกฺขิตฺวา เกวลสฺส สรสสฺส นาม-

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ไม่ได้ ความว่า ไม่ได้โดยคุณของตนและอารมณ์ มิใช่เล็งถึงธรรมอื่น. เพราะเหตุไร ? เพราะในพระอภิธรรมได้ชื่อโดยรสของตน และธรรมอันเป็นข้าศึกที่ประกอบกัน. จริงอยู่ ภาวะที่รส

---

[1] ฉ. กึ การณํ ?

เหตุภาโว อภิธมฺเม นตฺถิ, อววฏฺฐานาปตฺติโต. ตสฺมา อตฺตาภินิเวสปณิธิปฏิปกฺขวิปสฺสนานุโลมา มคฺคา คติปิ สรสนฺตเร ปจฺจนีกสหิเตน สรเสน นามํ ลภนฺติ.

ของตนล้วน ๆ เป็นเหตุแห่งชื่อโดยมิได้เล็งถึงการกระทำการกำหนดอันเป็นข้าศึก ไม่มีในพระอภิธรรม เพราะต้องกำหนดลง. เพราะเหตุนั้น มรรคทั้งหลายอันอนุโลมเข้ากับวิปัสสนา ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่ออัตตาภินิเวสและปณิธิ แม้เมื่อมีรสของตนอื่นอยู่ ก็ได้ชื่อโดยรสของตน อันประกอบด้วยธรรมอันเป็นข้าศึก.

อนิมิตฺตมคฺคสฺส ปน วิปสฺสนา นิมิตฺตปฏิปกฺขา น โหติ, อยํ[๑] นิมิตฺตคฺคหโต นิมิตฺตคฺคหณานิวารณาติ ตทนุโลโม มคฺโคปิ น นิมิตฺตสฺส ปฏิปกฺโข. ยทิ สิยา, นิมิตฺตคตวิปสฺสนายปิ ปฏิปกฺโข สิยา, ตสฺมา วิชฺชมาโนปิ สรโส ววฏฺฐานกรปจฺจนีกาภาวา อภิธมฺเม อนิมิตฺตนามทายโก น คยฺหตีติ. ยทิ เอวํ อนิจฺจานุปสฺสนานุโลโม มคฺโค อภิธมฺเม อสงฺคหิโต สิยาติ ? น, สุทฺธิกปฏิปทานเย

ส่วนวิปัสสนาแห่งอนิมิตตมรรค มิได้เป็นปฏิปักษ์ต่อนิมิต ทั้งมิได้ห้ามการถือนิมิต เพราะถือนิมิตโดยตนเอง เหตุนั้น แม้มรรคอันอนุโลมเข้ากับวิปัสสนานั้น ก็มิได้เป็นปฏิปักษ์ต่อนิมิต. ผิว่าจะพึงเป็นไซร้, มรรคก็จะเป็นปฏิปักษ์แม้ต่อวิปัสสนา ที่ไปในนิมิต เพราะเหตุนั้น รสของตนแม้มีอยู่ ท่านก็มิได้ถือเอาว่าเป็นผู้ให้ ชื่อว่าอนิมิตตะ ในพระอภิธรรม เพราะไม่มีธรรมอันเป็นข้าศึกที่กระทำการกำหนดแล. ถามว่า ถ้าอย่าง

---

๑ ฉ. สยํ.

ตสฺส สงฺคหิตตฺตา. ตสฺมาเอว หิ โส วุตฺโต.

นั้น มรรคนี้อนุโลมเข้ากับอนิจจานุปัสสนา ก็ไม่พึงสงเคราะห์เข้าในพระอภิธรรมน่ะซิ? ตอบว่า ไม่ใช่, เพราะมรรคที่อนุโลมเข้ากับอนิจจานุปัสสนานั้น ท่านสงเคราะห์เข้าอยู่ในนัยแห่งสุทธิปฏิปทา. ก็เพราะเหตุนั้นแหละ ท่านจึงกล่าวมรรคนั้นไว้.

สุตฺตนฺเต ปน ปริยายเทสนตฺตา สคุณารมฺมณมคฺเคปิ[1] นามํ คยฺหตีติ อาห "สุตฺตนฺตปริยาเยเนว ลพฺภตี"ติ. ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว. อาคมนวเสนปิ มคฺคสฺส อนิมิตฺตนามํ ลพฺภติเยวาติ ทสฺเสตุํ ตตฺร[2] หีติอาทิ วุตฺตํ. อาคมนียฏฺฐาเนติ อาคมนปฏิปทาฐาเน. เสสํ วุตฺตนยตฺตา อุตฺตานเมวาติ.

แต่เพราะในพระสูตรเป็นเทศนาโดยปริยาย มรรค จึงได้ชื่อแม้โดยเพียงคุณของตนและอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ได้โดยปริยายแห่งพระสูตร". ก็คำใดที่จะพึงกล่าวในอธิการนี้ คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว ในหนหลังนั้นเทียว. ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงว่า ชื่อว่าอนิมิตตะแห่งมรรค ย่อมได้แม้ด้วยอำนาจอาคมน์ (แดนที่มา) นั่นเอง จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ด้วยในทางพระสูตรนั้น. คำว่า ในอาคมนียฐาน คือ ในฐานะแห่งปฏิปทา

[1] ฉ. สคุณารมฺมณมตฺเตนปิ.
[2] ฉ. ตตฺรา หิ.

เป็นแดนมา. คำที่เหลือตื้นทั้งนั้น เพราะมีนัยได้กล่าวไว้แล้วแล.

สงฺขารุเปกฺขาญาณํ นิฏฺฐิตํ.

สังขารุเบกขาญาณ จบ.

อนุโลมญาณกถาวณฺณนา

๘๐๔. อธิโมกฺขสทฺธาติ ปสาทภูโต วตฺถุคโต นิจฺฉโย อธิโมกฺโข. ตสฺมา ตถาภูตา ภาวนาวิเสเสน กิจฺจโต อธิมตฺตตาย พลวตรา นิพฺพตฺตติ. สุปคฺคหิตนฺติ สุฏฺฐุ ปคฺคหิตํ. อสลฺลีนํ ปฏุตรภาเวน ปฏิปกฺขวิธมนสมตฺถํ วีริยํ โหติ. สุปติฏฺฐิตาติ[๑] ติกฺขตราย อารมฺมณาภิมุขภาเวน สุฏฺฐุ อุปติฏฺฐิตา สติ โหติ.

พรรณนากถาว่าด้วยอนุโลมญาณ

๘๐๔. คำว่า อธิโมกขสัทธา ได้แก่การตัดสินคือตกลงใจ อันไปในวัตถุที่เป็นความเลื่อมใส. เพราะเหตุนั้น อธิโมกข-สัทธาอันเป็นอย่างนั้น จึงเกิดมีกำลังยิ่งขึ้น เพราะมีประมาณยิ่งโดยกิจ ด้วยความต่างแห่งภาวนา. คำว่า ประคองไว้อย่างดี คือประคองไว้ด้วยดี. วิริยะที่ไม่ย่อหย่อนสามารถย่ำยีธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ด้วยภาวะที่ชัดเจนยิ่งขึ้น. คำว่า เข้าไปตั้งอยู่อย่างดี ความว่า สติเป็นธรรมเข้าไปตั้งอยู่ด้วยดี

[๑] ฉ. สูปฏฺฐิตาติ.

ด้วยความเป็นธรรม ที่มุ่งตรงต่ออารมณ์ เพราะความเป็นธรรมชาติเข้มแข็งยิ่ง.

สุสมาหิตนฺติ ปสฺสทฺธิสุขานํ สาติสยตาย สุฏฺฐุ สมาหิตํ อารมฺมเณ สมฺมเทว ฐปิตํ อปฺปิตํ วิย โหติ. ติกฺขตราติ อนุโลมญาณุปฺปตฺติยา ปจฺจโย ภวิตุํ สมตฺถภาเวน สาติสยํ ติกฺขา สูรา. สงฺขารานํ วิจินเนปิ มชฺฌตฺตภูตสงฺขารุเปกฺขา ปญฺญา อุปฺปชฺชติ. อนิจฺจาติ วา ฯเปฯ สมฺมสิตฺวา ภวงฺคํ โอตรตีติ อนิจฺจาทีสุ เอเกนากาเรน สมฺมสนฺตี สตฺตกฺขตฺตุํ ปวตฺติตฺวา ภิชฺชนฺตี ภวงฺคํ โอติณฺณา นาม โหติ ตโต ปรํ ภวงฺคสฺส วาโรติ กตฺวา. สงฺขารุเปกฺขาย กตนเยเนวาติ อนิจฺจาทินา อาลมฺพนกรณนเยเนว, น สมฺมสิตนเยน. เตนาห "อารมฺมณํ กุรุมานนฺ"ติ.

คำว่า ตั้งมั่นอย่างดี คือตั้งมั่นด้วยดี เพราะสุขอันเกิดแต่ปัสสัทธิเป็นธรรมชาติ มีความวิเศษยิ่ง ได้แก่ ตั้งอยู่โดยชอบในอารมณ์นั่นเอง เป็นเหมือนได้อัปปนา. คำว่า กล้าแข็งยิ่ง ความว่า กล้าหาญอย่างมีความวิเศษยิ่ง ด้วยภาวะที่สามารถจะเป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นแห่งอนุโลมญาณ. สังขารุเบกขาอันวางตนเป็นกลาง แม้ในการพิจารณาสังขารทั้งหลาย ได้แก่ ปัญญา ย่อมเกิดขึ้น. คำว่า สังขารุเบกขา พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยอาการว่าไม่เที่ยง หรือว่า เป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตาก็ดี แล้วลงสู่ภวังค์ ความว่า สังขารุเบกขา พิจารณาโดยอาการอย่างเดียว ในบรรดาอาการทั้งหลาย มีอาการไม่เที่ยงเป็นต้น เป็นไป ๗ ครั้งแล้วก็ดับ ชื่อว่า เป็นอันลงสู่ภวังค์ เพราะกระทำอธิบายว่า ต่อจากนั้น เป็น

วาระของภวังค์. คำว่า <u>โดยนัยที่สังขารุ-เบกขาทำแล้วนั่นแหละ</u> ความว่า โดยนัยที่ทำให้เป็นอารมณ์ โดยอาการไม่เที่ยงเป็นต้นนั่นแหละ ไม่ใช่โดยนัยที่ได้พิจารณา. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "<u>ทำให้เป็นอารมณ์</u>".

<u>อาวฏฺเฏตฺวาติ</u> วินิวฏฺเฏตฺวา[๑] จิตฺตสฺส ภวงฺควเสน วตฺติตุํ อทตฺวา. วิสทิส-จิตฺตปฺปวตฺติสงฺขาตาย วีจิยา อภาเวน อวีจิกา, จิตฺตสนฺตติ. กิริยมโนธาตุยา หิ ภวงฺเค อาวฏฺฏิเต กิริยมยจิตฺตปฺปวตฺติ วิปากจิตฺตุปฺปตฺติยา[๒] สวีจิกา สนฺตรา, น เอวํ มโนทฺวาราวชฺชเนนาติ วุตฺตํ "<u>อวีจิกํ</u> <u>จิตฺตสนฺตติมนุปฺปพนฺธมานนฺ</u>"ติ.

คำว่า <u>ยังภวังค์ให้หมุนกลับ</u> ความว่า หยุดคือไม่ให้จิตเป็นไปโดยเป็นภวังค์. สันตติแห่งจิต ชื่อว่าไม่มีระหว่าง เพราะความไม่มีระหว่าง กล่าวคือ ความเป็นไปแห่งจิตที่ต่างกัน. ก็เมื่อมโนธาตุที่เป็นกิริยายังภวังค์ให้หมุนกลับแล้ว สันตติแห่งจิตก็ยังมีระหว่าง คือยังมีช่อง เพราะความเกิดขึ้นแห่งวิบากจิต ด้วยความเป็นไปแห่งจิตที่สำเร็จด้วยกิริยา เมื่อมโนทวาราวัชชนะยังภวังค์ให้กลับแล้ว หาเป็นเหมือนอย่างนั้นไม่ เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชวนจิต

---

[๑] ฉ. นิวตฺเตตฺวา.

[๒] ฉ. กิริยมยจิตฺตปวตฺติวิปากจิตฺตุปฺปตฺติยา.

ดวงแรก ซึ่งสืบสันตติจิตอันไม่มีระหว่าง" ดังนี้.

ตเถวาติ ยถา อตีตาสุ ทฺวตฺตึสชวนวีถีสุ สงฺขารุเปกฺขา "อนิจฺจา"ติ วา "ทุกฺขา"ติ วา "อนตฺตา"ติ วา สงฺขาเร อารมฺมณํ อกาสิ, ตเถว. ปริกมฺมนฺติ วุจฺจติ มคฺคสฺส ปริกมฺมตฺตา ปฏิสงฺขารกตฺตา. อุปจารนฺติ วุจฺจติ มคฺคสฺส อาสนฺนตฺตา, สมีปจาริกตฺตา วา. อนุโลมตฺถํ[๑] สยเมว วทติ.

คำว่า อย่างนั้นเหมือนกัน ความว่า สังขารุเบกขาในชวนวิถี ๓๒ ที่เป็นอดีต ได้กระทำสังขารทั้งหลาย ให้เป็นอารมณ์ว่า "ไม่เที่ยง" ก็ดี ว่า "เป็นทุกข์" ก็ดี ว่า "เป็นอนัตตา" ก็ดี (ชวนจิตดวงแรกก็ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์) อย่างนั้นเหมือนกัน. ชื่อว่า ท่าน เรียกว่า บริกรรม เพราะเป็นบริกรรม คือ เพราะเป็นการตกแต่งมรรคขึ้น. ชื่อว่า ท่าน เรียกว่า อุปจาร เพราะเป็นธรรมชาติใกล้ หรือเพราะเป็นธรรมชาติเป็นไปในที่ใกล้ต่อมรรค. อรรถว่าอนุโลม ท่านอาจารย์ก็กล่าวเองทีเดียว.

อยญฺจ นโย กามํ มคฺควีถิยํ ปฐมชวนสฺส ปฏิสงฺขารณฏฺโฐ,[๒] ทุติยสฺส ตโต อาสนฺนฏฺโฐ, ตติยสฺส เหฏฺฐิมุปริมานํ

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "แต่โดยไม่ต่างกัน" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงว่า ก็นัยนี้ท่านกล่าวไว้ว่า ชวนจิตดวงที่ ๑ ในมรรค-

---

[๑] ฉ. อนุโลมตฺตํ.

[๒] ฉ. ปฏิสงฺขรณฏฺโฐ.

อนุโลมฏฺโฐ จ ปยุตฺโตติ[๑] วุตฺโต, ตถาปิ สพฺเพสมฺปิ อิมา สมญฺญา สมฺภวนฺตีติ ทสฺเสตุํ "อวิเสเสน ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ.

วิถี มีอรรถว่าตกแต่ง ชวนจิตดวงที่ ๒ มีอรรถว่าใกล้กว่านั้น และชวนจิตดวงที่ ๓ มีอรรถว่า อนุโลมเข้ากันได้กับชวนจิตดวงข้างต้นและดวงต่อไป จึงเหมาะ โดยแท้, ถึงอย่างนั้น ชื่อเหล่านี้ก็ย่อมมีแก่จิตทุกดวง.

ตตฺถ อาเสวนนฺติ อาทเรน เสวนํ. ปุริมภาคปจฺฉิมภาคานนฺติ เหฏฺฐิมานํ, อุปริมานญฺจ ธมฺมโกฏฺฐาสานํ. อฏฺฐนฺนนฺติ อุทยพฺพยญาณาทีนํ อฏฺฐนฺนํ. สพฺพาปิ วิปสฺสนา ลกฺขณตฺตยสมฺมสนกิจฺจาว, อิทมฺปิ ตเถวาติ วุตฺตํ "ตถกิจฺจตายา"ติ. อุปรีติ มคฺเค. โพธิปกฺขิยธมฺมานํ ตถกิจฺจตาย อนุโลเมติ สมฺโมสาทิปฏิปกฺขวิธมนโต.

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อาเสวนะ แปลว่า เสพโดยเอื้อเฟื้อ. บทว่า ปุริมภาคปจฺฉิมภาคานํ แปลว่า แก่ส่วนแห่งธรรมทั้งหลาย ทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย. คำว่า ทั้ง ๘ คือ แก่วิปัสสนาญาณทั้ง ๘ มีอุทยัพพยญาณเป็นต้น. วิปัสสนาทั้งหมดมีกิจคือ พิจารณาลักษณะทั้ง ๓ นั่นเอง แม้อนุโลมญาณนี้ ก็อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะความที่มีกิจเหมือนอย่างนั้น". คำว่า ในเบื้องปลาย ได้แก่ ในมรรค. ชื่อว่าอนุโลม แก่โพธิปักขิยธรรม เพราะความที่มี

---

[๑] ฉ. ยุตฺโต.

คุณแม่ลม้าย-คุณชูศรี-พ.ญ.ทรงศรี เกษมสุวรรณ-เชน-ชาย-เชอรี่
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กิจเหมือนอย่างนั้น คือ เพราะกำจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ มีความฟั่นเฟือนเป็นต้น.

อิทานิ อนุโลมญาณสฺส ตทุภยกิจฺจานุโลมํ วิตฺถารโต ทสฺเสตุํ "ตญฺหี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อนุโลมญาณํ สจฺจปฏิจฺฉาทกโมหกฺขนฺธาทีนํ สาติสยํ วิธมเนน โลกิยญาเณสุ อุกฺกํสปริยนฺตคตํ, ตโต เอว เหฏฺฐา นิพฺพตฺติตํ อุทยพฺพยญาณาทีนมฺปิ[1] กิจฺจํ ปฏิปกฺขทูรีภาเวน อตฺถโต สาเธนฺตเมว หุตฺวา ปวตฺตติ, ตถาปวตฺตมานญฺจ เตสํ กิจฺจํ อนุโลเมนฺตํ วิย โหตีติ อาห "อุทยพฺพยวนฺตานํ ฯเปฯ ตถกิจฺจตาย อนุโลเมตี"ติ.

บัดนี้ ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "จริงอยู่ อนุโลมญาณนั้น" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงความอนุโลมต่อกิจทั้ง ๒ อย่างนั้น แห่งอนุโลมญาณโดยพิสดาร. ในคำนั้น อนุโลมญาณอยู่ในขั้นมีความสูงสุด เป็นที่สุดในหมู่โลกิยญาณ ด้วยการกำจัดอย่างมีความวิเศษยิ่ง ซึ่งธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย มีกองโมหะอันปิดบังสัจจะเป็นต้น. กิจแม้แห่งญาณทั้งหลาย มีอุทยัพพยญาณเป็นต้น ที่ให้บังเกิดแล้วภายใต้จากอนุโลมญาณนั้นแหละ โดยอรรถ ก็เป็นกิจที่ทำให้สำเร็จด้วยความเป็นธรรม ห่างไกลจากธรรมอันเป็นปฏิปักษ์เป็นไป และกิจของญาณเหล่านั้นที่เป็นไปอยู่อย่างนั้น ย่อมเป็นเหมือนอนุโลมเข้ากัน เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จึงชื่อ

[1] ฉ. นิพฺพตฺติตอุทยพฺพยญาณาทีนมฺปิ.

อนุโลมเพราะมีกิจ เหมือนอย่างนั้น ดุจชี้บอกโดยความว่า อุทยัพพยญาณได้เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งธรรมทั้งหลายอันมีความเกิดและความเสื่อมแท้หนอ ฯลฯ" ดังนี้.

ตตฺถ "ภยโต อุปฏฺฐิตนฺ"ติ อิมินาปิ อารมฺมณสีเสน ญาณพฺยาปารเมว วทติ สปฺปฏิภยานํ สงฺขารานํ ยถาสภาวทสฺสน-ทีปนโต. เสเสสุ ปน สตฺตสุปิ ฐาเนสุ ญาณพฺยาปาโรว ทสฺสิโต. ยสฺมา เอตํ อนุโลมญาณํ อนิจฺจาทีสุ อญฺญตรลกฺขณ-วเสเนว สงฺขาเร อารพฺภ ปวตฺตติ, ตสฺมา วุตฺตํ "อนิจฺจลกฺขณาทิวเสน สงฺขาเร อารพฺภ ปวตฺตตา"ติ.

ในบรรดาคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า "ได้ปรากฏโดยเป็นสิ่งน่ากลัว" แม้นี้ ท่านอาจารย์ย่อมกล่าวหน้าที่ของญาณ ด้วยยกอารมณ์เป็นใหญ่ เพราะแสดงการเห็นสภาพตามเป็นจริงแห่งสังขารทั้งหลาย อันมีภัยเฉพาะหน้า. ก็ท่านอาจารย์ ได้แสดงหน้าที่ของญาณเหมือนกัน ในฐานะทั้ง ๗ ที่เหลือ. เพราะอนุโลมญาณนี้ ปรารภสังขารทั้งหลาย โดยทางลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นเป็นไป ฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะความที่ได้ปรารภสังขารทั้งหลาย โดยทางลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นเป็นไป".

ตาย ปฏิปตฺติยาติ ยา สา อนุโลมญาณสฺส ถูลถูลสจฺจปฏิจฺฉาทกสงฺกิเลสวิกฺขมฺภนปฏิปตฺติ, ตาย. น หิ อนุโลมญาเณ ตถา อนุปฺปตฺเต[๑] โคตฺรภุญาณํ นิพฺพานํ อาลมฺพิตุํ สกฺโกติ โคตฺรภุญาเณ วา อนุปฺปนฺเน มคฺคญาณํ อุปฺปชฺชตีติ.

คำว่า ด้วยความปฏิบัตินั้น ความว่า ความปฏิบัติข่มสังกิเลสที่ปกปิดสัจจะหยาบ ๆ แห่งอนุโลมญาณนั้นใดด้วยความปฏิบัตินั้น. ก็เมื่ออนุโลมญาณยังไม่เกิดขึ้นอย่างนั้น โคตรภูญาณ ย่อมอาจจะหน่วงนิพพานให้เป็นอารมณ์ หรือเมื่อโคตรภูญาณยังไม่เกิดขึ้น มรรคญาณจะเกิดขึ้น ก็หามิได้แล.

วุตฺตเมวตฺถํ โอปมฺเมน ปากฏตรํ กาตุํ "ยถา หี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อฏฺฐนฺนํ โวหาริกมหามตฺตานํ อคติคมนํ ปหาย ตํตํวินิจฺฉยกรณํ วิย อฏฺฐนฺนํ ญาณานํ ยถาสกํ ปฏิปกฺขํ ปหาย สงฺขาเรสุ อุทยพฺพยาทิปฏิปตฺติ, รญฺโญ มชฺฌตฺตภาโว วิย อนุโลมญาณสฺส ปุริมปจฺฉิมธมฺม-โกฏฺฐาสสฺส อนุคุณตา.[๒]

เพื่อจะกระทำเนื้อความ ที่ได้กล่าวแล้วให้ชัดเจนยิ่งขึ้นโดยอุปมา ท่านอาจารย์จึงเริ่มคำว่า "ยถา หิ" เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น การละธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ตามควรแก่ตน แล้วปฏิบัติต่อความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นต้น ในสังขารทั้งหลายแห่งญาณทั้ง ๘ เปรียบเหมือนการละความลำเอียง แล้วทำความวินิจฉัยคดีนั้น ๆ แห่งมหาอำมาตย์ผู้พิพากษาทั้ง ๘ คน, ความที่อนุโลมญาณอนุกูลแก่ส่วนแห่งธรรม ก่อนและ

[๑] ฉ. อนุปฺปนฺเน.
[๒] ฉ. อนุกูลตา.

หลัง เปรียบเหมือนความที่พระราชาทรงวางพระองค์เป็นกลาง.

เตเนวาติ เหฏฺฐิมญาณานํ อนุโลมนมฺเขน อุปริโพธิปกฺขิยานํ อนุโลมนโตเยว. สจฺจานุโลมิกนฺติ วุจฺจติ มคฺคสจฺจสฺส อนุโลมิกตฺตา.

คำว่า เพราะเหตุนั้นแหละ ความว่า เพราะอนุโลม แก่โพธิปักขิยธรรมเบื้องต้นโดยหัวข้อ คืออนุโลมแก่ญาณเบื้องต้นนั่นเอง. ท่านจึงเรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณ เพราะอนุโลมแก่มรรคสัจ.

อนุโลมญาณํ นิฏฺฐิตํ.

อนุโลมญาณ จบ.

วุฏฺฐานคามินีวิปสฺสนากถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยวุฏฐานคามินีวิปัสสนา

๘๐๕. กิญฺจิ อสงฺขตารมฺมณํ วิญฺญาณมฺปิ[๑] วุฏฺฐานคามินิยา เอกสงฺคหนฺติ กตฺวา "สงฺขารารมฺมณายา"ติ วิเสสนํ กตํ. ตํ หิ วิเสสโต วุฏฺฐานํ อริยมคฺคํ คจฺฉติ

๘๐๕. ท่านอาจารย์ ทำวิเสสนะว่า "สงฺขารารมฺมณาย" มีสังขารเป็นอารมณ์ดังนี้ เพราะทำอธิบายว่า แม้ญาณอันมีอสังขต-ธรรมเป็นอารมณ์บางอย่าง ก็รวมเข้าเป็น

---

[๑] ฉ. อสงฺขตารมฺมณมฺปิ ญาณํ.

อุเปตีติ วุฏฺฐานคามินีติ วตฺตพฺพตํ ลภติ. เตนาห "สพฺเพน สพฺพนฺ"ติอาทิ. อสมฺโมหตฺถนฺติ ตตฺถ ตตฺถ สุตฺเต ปริยายนฺตเรหิ อาคตาย สมฺโมหาภาวตฺถํ. สุตฺตสีสนฺทนาติ สุตฺตานํ เตสํ เตสํ สุตฺตปทานํ อนุสนฺทานํ.

อันเดียวกับวุฏฐานคามินีวิปัสสนา. ก็ญาณนั้นโดยพิเศษ ย่อมได้ภาวะที่จะพึงกล่าวว่า วุฏฐานคามินี เพราะอรรถว่า ถึง คือ เข้าถึงวุฏฐานะ คือ อริยมรรค ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ว่ากันโดยประการทั้งปวง ญาณทั้งหมด" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า เพื่อมิให้หลง ความว่า เพื่อไม่มีความลุ่มหลงในวิปัสสนาอันมาแล้ว โดยปริยายอื่นในพระสูตรในที่นั้น ๆ. คำว่า การเทียบพระสูตร ได้แก่ การตามเทียบพระสูตรทั้งหลาย คือ บทพระสูตรทั้งหลายนั้น ๆ.

เย โลกิเย สงฺขาเร อารพฺภ อนุโลมปริโยสานา วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา ปวตฺตติ, ตํสนฺนิสฺสิตา ตปฺปฏิพทฺธา ตณฺหา เตหิ วินา อวตฺตนโต[๑] ตมฺมยา นาม, ตมฺมยาว ตมฺมยตา, ตมฺมยา วา ตณฺหาสมฺปยุตฺตา ขนฺธา, เตสํ ภาโว

วุฏฐานคามินีวิปัสสนา อันมีอนุโลมญาณเป็นที่สุด ปรารภสังขารทั้งหลายอันเป็นโลกิยะเหล่าใด ย่อมเป็นไป, ตัณหาอันอาศัยสังขารเหล่านั้น เนื่องด้วยสังขารเหล่านั้น ชื่อว่าตัมมยะ เพราะเว้นจากสังขารเหล่านั้นก็ไม่เป็นไป, ตมฺมยา นั้น-

---

[๑] ฉ. อปฺปวตฺตนโต.

ตมฺมยตา, สา เอว ตณฺหา. ตปฺปฏิปกฺขา วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา อตมฺมยตา.

แหละ เป็น ตมฺมยตา, อีกอย่างหนึ่ง ตมฺมยา ก็คือ ขันธ์ทั้งหลายอันสัมปยุตด้วยตัณหา, ภาวะแห่งตัมมยะเหล่านั้น ชื่อว่า ตมฺมยตา. ตัณหา ก็คือ ตมฺมยา นั่นเอง. วุฏฐานคามินีวิปัสสนา อันเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหานั้น ชื่อว่า อตมฺมยตา.

เตน วุตฺตํ อฏฺฐกถายํ "ตมฺมยตา นาม ตณฺหา, ตสฺสา ปริยาทิยนโต วุฏฺฐานคามินีวิปสฺสนา อตมฺมยตาติ วุจฺจตี"ติ[๑] นิสฺสายาติ ตํ อตมฺมยตํ นิสฺสยํ กตฺวา, ภาเวตฺวาติ อตฺโถ. เอกตฺตาติ เอตฺถ อยํ ปาฬิ "อตฺถิ ภิกฺขเว อุเปกฺขา รูเปสุ ฯเปฯ โผฏฺฐพฺเพสุ, อยํ ภิกฺขเว อุเปกฺขา นานตฺตา นานตฺตสิตา"ติ,[๒] อยมฺปิ นานาสภาวา, นานารมฺมณนิสฺสิตา จาติ อตฺโถ.

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า "ตัณหา ชื่อว่า ตัมมยตา วุฏฐานคามินีวิปัสสนา เรียกว่าอตัมมยตา เพราะทำลายตัณหานั้น". บทว่า นิสฺสาย ความว่า กระทำ อธิบายว่า เจริญอตัมมยตานั้นให้เป็นที่อาศัย. ในบทว่า เอกตฺตา นี้ มีพระบาลีดังนี้ "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุเบกขาที่มีในรูป ฯลฯ ในโผฏฐัพพะ, นี้จัดเป็นอุเบกขาที่มีประเภทต่างกัน ที่อาศัยอารมณ์ต่างกัน", ความว่า แม้อุเบกขานี้ก็มีสภาพต่างกัน อาศัยอารมณ์ต่างกัน.

---

[๑] ปปญฺจสูทนี ๓/๖๖๖.
[๒] ม. อุ. ๑๔/๔๐๖.

สา ปน สมาธิสมฺปยุตฺตา วิปสฺสนูเปกฺขา จ เวทิตพฺพา. "อตฺถิ ภิกฺขเว อุเปกฺขา อากาสานญฺจายตนนิสฺสิตา ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนนิสฺสิตา, อยํ ภิกฺขเว อุเปกฺขา เอกตฺตา เอกตฺตสิตา"ติ[๑] ยา หิ ตํตํอารุปฺปจิตฺตุปฺปาทปริยาปนฺนา อุเปกฺขา, สา เอกสภาวตฺตา, เอการมฺมณตฺตา จ เอกตฺตา, เอกตฺตสิตา จาติ วุจฺจติ, สา ปน ตํตํฌานสหคตเวทนูเปกฺขา จ ตทารมฺมณวิปสฺสนูเปกฺขา จาติ วทนฺติ. ตํ ปชหถาติ ตทารมฺมณกิเลสปฺปหาเนน ปชหถ. เตนาห "ตํ สมติกฺกมถา"ติ.

ก็อุเบกขานั้น พึงทราบว่า เป็นอุเบกขาในวิปัสสนา สัมปยุตด้วยสมาธิ. "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุเบกขาที่อาศัยอากาสานัญจายตนะก็มี ฯลฯ อุเบกขาที่อาศัยเนวสัญญานาสัญญายตนะก็มี ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้จัดเป็นอุเบกขาที่มีความเป็นหนึ่ง ที่อาศัยอารมณ์เป็นหนึ่ง". อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ก็อุเบกขาที่นับเนื่องอยู่ในอรูปจิตตุปบาทนั้น ๆ ใด อุเบกขานั้น เรียกว่า อุเบกขาที่มีความเป็นหนึ่ง และอาศัยอารมณ์เป็นหนึ่ง เพราะเป็นอุเบกขาที่มีสภาพเดียว และเพราะมีอารมณ์เดียว, อนึ่ง อุเบกขานั้น จัดเป็นอุเบกขาในเวทนาอันสหรคตด้วยฌานนั้น ๆ และเป็นอุเบกขาในวิปัสสนาอันมีอารมณ์นั้น. คำว่า จงละอุเบกขานั้น ความว่า จงละโดยการละกิเลสอันมีอุเบกขานั้นเป็นอารมณ์. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จงละอุเบกขานั้น".

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๔๐๗.

น.พ.กระแส - พ.ญ.เพ็ญแข ชนะวงศ์ และบุตร
คุณพิชัย - คุณปาริชาติ เกษมสุวรรณ และบุตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นิพฺพิทาติ วุฏฺฐานคามินี. ตตฺถ หิ สุตฺเต วิรชฺชตีติ มคฺคกิจฺจมาห, วิมุจฺจตีติ ผลกิจฺจํ.

คำว่า นิพพิทา ได้แก่ วุฏฐานคามินี. ก็ท่านอาจารย์กล่าวถึงกิจแห่งมรรคว่า ย่อมคลายกำหนัด ในพระสูตรนั้น. กล่าวถึงกิจแห่งผลว่า ย่อมหลุดพ้น.

สุสิมสุตฺตํ นิทานวคฺเค. ตตฺถ ธมฺมฏฺฐิติญาณํ วุฏฺฐานคามินีติ วุตฺตา ธมฺมฏฺฐิติยํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเท อสมฺโมหวเสน ปวตฺตนโต. นิพฺพาเน ญาณนฺติ มคฺคญาณมาห.

สุสิมสูตร ในนิทานวรรค. ในสุสิมสูตรนั้น ตรัสเรียกว่า ธัมมฐิติญาณ ได้แก่ วุฏฐานคามินี เพราะเป็นไปด้วยอำนาจความไม่หลงในความตั้งอยู่แห่งธรรม คือในปฏิจสมุปบาท. พระผู้มีพระภาคตรัสมรรคญาณว่า ความหยั่งรู้ในนิพพาน.

สญฺญา โข โปฏฺฐปาทาติ เอตฺถ กามํ "สญฺญา" อิจฺเจว วุจฺจติ, ปุพฺเพ ปน อนุปุพฺเพน[๑] "สญฺญคฺคํ ผุสตี"ติ วุตฺตตฺตา อาห "สญฺญคฺคนฺติ วุตฺตา"ติ.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "สัญญา" ดังนี้เท่านั้น ในคำว่า ดูกรโปฏฐปาทะ สัญญาแล นี้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น เพราะได้ตรัสไว้ว่า "โยคาวจรย่อมบรรลุยอดสัญญา" ในก่อน ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ตรัสเรียกว่า "สัญญัคคะ ยอดสัญญา" ดังนี้.

ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธีติ ตเทกเทสภูตา วุฏฺฐานคามินี วุตฺตา. สมุทาเยสุ หิ

วุฏฐานคามินี อันเป็นส่วนหนึ่งแห่งปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินั้น ตรัสเรียกว่า

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ.

ปวตฺตา โวหารา อวยเวสุปิ ปวตฺตนฺตีติ. ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคนฺติ ปาริสุทฺธิยา ปธานการณํ.

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ. จริงอยู่โวหารทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนรวม ย่อมเป็นไปแม้ในส่วนย่อยแล. คำว่า ปาริสุทธิปธานิยังคะ ได้แก่เหตุอันเป็นประธานแห่งความบริสุทธิ์.

ตีหิ นาเมหีติ อนุโลมโคตฺรภุโวทานสงฺขาเตหิ ตีหิ นาเมหิ.

คำว่า โดยนาม ๓ อย่าง ความว่า โดยนาม ๓ อย่าง คือ อนุโลม โคตรภู และโวทาน.

กิตฺติตาติ โถมิตา อริยมคฺคาธิฏฺฐานตาย. มหนฺตานํ สีลกฺขนฺธาทีนํ เอสนฏฺเฐน มเหสินา สมฺมาสมฺพุทฺเธน. สนฺตกิเลสตาย สนฺตา. โยคนฺติ ภาวนํ ภาวนาภิโยคํ วา.

คำว่า ตรัสยกย่อง คือ ทรงชมเชยด้วยความที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนา เป็นที่ตั้งแห่งอริยมรรค. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่าพระมหาฤษี ด้วยความหมายว่าทรงแสวงหาพระคุณทั้งหลายมีสีลขันธ์เป็นต้นอันใหญ่. ชื่อว่า สงบ เพราะความที่มีกิเลสสงบแล้ว. คำว่า โยคะ ได้แก่ ภาวนาหรือการประกอบยิ่งในภาวนา.

ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.
อิติ เอกวีสติมปริจฺเฉทวณฺณนา.

พรรณนาปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ จบ.
พรรณนาปริเฉทที่ ๒๑ จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

น.พ.กระแส - พ.ญ.เพ็ญแข ชนะวงศ์ และบุตร
คุณพิชัย - คุณปาริชาติ เกษมสุวรรณ และบุตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๒๒. ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทส-วณฺณนา

ปฐมมคฺคญาณกถาวณฺณนา

๘๐๖. อิทานิ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยา นิทฺเทเส อนุปฺปตฺเต สา ญาณทสฺสนสฺส[๑] อนนฺตรํ อุปฺปชฺชติ, ตํ ตาว ทสฺเสนฺโต "อิโต ปรํ โคตฺรภุญาณํ โหตี"ติ อาห. อิโต ปรนฺติ อิโต อนุโลมญาณโต อุปริ. ตนฺติ โคตฺรภุญาณํ. เนว ปฏิปทาญาณทสฺสน-วิสุทฺธึ ภชติ อนิจฺจาทิวเสน สงฺขารานํ อคฺคหณโต.

น ญาณทสฺสนวิสุทฺธึ ภชติ สติปิ นิพฺพานา-รมฺมณตฺเต กิเลสานํ อเฉทนโต. ตโต

๒๒. พรรณนาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

พรรณนากถาว่าด้วยปฐมมรรคญาณ

๘๐๖. บัดนี้ เมื่อถึงลำดับญาณทัสสน-วิสุทธินิเทศแล้ว ญาณทัสสนวิสุทธินั้น ย่อมเกิดในลำดับแห่งญาณใด ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงญาณนั้นก่อน จึงกล่าวว่า "เบื้องหน้าแต่นี้ไป ก็เป็นโคตรภูญาณ". คำว่า เบื้องหน้าแต่นี้ไป คือ เหนือจากอนุโลม-ญาณนี้ไป. บทว่า ตํ โยค โคตฺรภุญาณํ แปลว่า โคตรภูญาณนั้น. ชื่อว่า ไม่ชิดปฏิปทา-ญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะไม่ถือเอาสังขารทั้งหลาย โดยอาการเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น.

ชื่อว่าไม่ชิดญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะแม้เมื่อมีความที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ ก็ไม่ทำกิเลส

---

[๑] ฉ. ยสฺส ญาณสฺส.

เอเวตํ วิญฺญาณธาตูนํ วิสยํ อุทฺเทเสนฺตี ทสฺสนกิจฺจํ กโรนฺตี[๑] กิริยมโนธาตุ วิย มคฺคสฺส อาวชฺชนฏฺฐานิยํ วุจฺจติ. อนฺตราติ ฉฏฺฐสตฺตมวิสุทฺธีนํ เวมชฺเฌ.

ทั้งหลายให้สิ้นไป. เพราะเหตุนั้นแหละ โคตรภูญาณนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ตั้งอยู่ในฐานเป็นอาวัชชนะแห่งมรรค เหมือนอย่างกิริยามโนธาตุอันทำกิจ คือ ทัสสนะแสดงอารมณ์แห่งวิญญาณธาตุทั้งหลาย. คำว่า ในระหว่าง คือ ในท่ามกลางแห่งวิสุทธิที่ ๖ และที่ ๗.

อพฺโพหาริกเมว โหติ อุภยวิสุทฺธิลกฺขณาภาวโต. ตถาปิ วุฏฺฐานคามินิยา ปริโยสานตาย วิปสฺสนาปกฺขิกํ. เตเนวสฺส ตํโสตปติตตา. เตนาห "วิปสฺสนาโสเต ฯเปฯ สงฺขยํ คจฺฉตี"ติ. เอเตนสฺส ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิภชนํ ทสฺเสติ. โสตสฺส อริยมคฺคสฺส[๒] อาทิโต ปชฺชนํ โสตาปตฺติ, โส เอว มคฺโค, โสตํ วา อริยํ อาทิโต ปชฺชติ อธิคจฺฉตีติ โสตาปตฺติ, ปฐมมคฺโค[๓]

ชื่อว่า เป็นอัพโพหาริกญาณนั่นเอง เพราะภาวะคือความเป็นลักษณะแห่งวิสุทธิทั้งสอง. แม้ถึงอย่างนั้น ก็เป็นไปในฝ่ายแห่งวิปัสสนา เพราะความเป็นที่สุด แห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา. ด้วยเหตุนั้นแหละ ความที่โคตรภูญาณนั้นเป็นธรรมชาติตกอยู่ในกระแสแห่งวิปัสสนานั้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แต่เพราะตกอยู่ในกระแสแห่งวิปัสสนา จึงนับว่าเป็นวิปัสสนาด้วย". ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงการชิดปฏิปทา-

---

[๑] ฉ. อุทฺเทสนฺตํ ทสฺสนกิจฺจํ กโรนฺตํ.

[๒] ฉ. อริยสฺส.

[๓] ฉ. ปฐมโก.

คุณสุทิน-คุณเพ็ญศรี-คุณเพ็ชร-คุณอรรจน์ ตุลารักษ์ คุณประภาศรี ตุลารักษ์
คุณสมบุญ รัตนอุบล สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ญาณทัสสนวิสุทธิแห่งโคตรภูญาณนั้น. การถึงแต่ต้นซึ่งอริยมรรค ชื่อว่า โสตะ ชื่อว่า โสตาปัตติ, โสตาปัตตินั่นแหละ เป็นมรรค, อีกอย่างหนึ่ง พระอริยบุคคลที่ ๑ ก็ชื่อว่า โสตาปตฺติ เพราะมีความหมายว่า ถึง คือ บรรลุแต่ต้นซึ่งอริยะ ชื่อว่า โสตะ.

ตสฺส มคฺโค โสตาปตฺติมคฺโค. ปฏิสนฺธิวเสน สกิเทว อิมํ มนุสฺสโลกํ อาคจฺฉตีติ สกทาคามี, ตสฺส มคฺโค สกทาคามิมคฺโค. ปฏิสนฺธิวเสน กามภวํ น อาคจฺฉตีติ อนาคามี, ตสฺส มคฺโค อนาคามิมคฺโค. กิเลสาทีนํ หนนาทินา อรหํ, อคฺคมคฺคฏฺโจ. ตสฺส ภาโว อรหตฺตํ, โส เอว มคฺโคติ อรหตฺตมคฺโค. จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ เอกชฺฌํ คเหตฺวา ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม.

มรรคของพระอริยบุคคลที่ ๑ ผู้ชื่อว่าโสตาปัตตินั้น ชื่อว่าโสตาปัตติมรรค. พระอริยบุคคลใด ย่อมมาสู่มนุษย์โลกนี้ ครั้งเดียวเท่านั้น ด้วยอำนาจปฏิสนธิ เหตุนั้น พระอริยบุคคลนั้น ชื่อว่าสกทาคามี, มรรคของพระสกทาคามีนั้น ชื่อว่า สกทาคามีมรรค. พระอริยบุคคลใด ย่อมไม่มาสู่กามภพ ด้วยอำนาจปฏิสนธิ เหตุนั้น พระอริยบุคคลนั้น ชื่อว่า อนาคามี มรรคของพระอนาคามีนั้น ชื่อว่า อนาคามีมรรค. พระอริยบุคคล ชื่อว่า อรหันต์ เพราะทำลายเป็นต้น ซึ่งกิเลสเป็นต้น ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคอันเลิศ. ภาวะแห่งพระอรหันต์นั้น

ชื่อว่า อรหัต. ภาวะนั้นแหละ ก็คือมรรค เหตุนั้น จึงชื่อว่า อรหัตมรรค. ญาณในมรรคทั้ง ๔ ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะถือรวมเป็นอันเดียวกัน.

เตหิ ตีหิปีติ เหฏฺฐา ติณฺณํ อนุโลมญาณานํ วุตฺตตฺตา วุตฺตํ, ตีสุ วา ทฺวินฺนํ อนฺโตคธตฺตา. ตีหิปีติ วา วิกปฺปนฺตรสมฺปิณฺฑนฏฺโฐ ปิ-สทฺโท, เตน ตีหิปิ ทฺวีหิปีติ วุตฺตํ โหติ. อตฺตโน พลานุรูเปนาติ อตฺตโน อตฺตโน อานุภาวานุคุณํ[๑] ปรมํ หิ อนุโลมญาณํ สพฺโพฬาริกํ, ทุติยํ ตโต นาติโอฬาริกํ ตติยํ ตโต นาติโอฬาริกํ ตมํ อนฺตรธาเปติ.

สองบทว่า เตหิ ตีหิปิ ท่านกล่าวไว้ เพราะความที่อนุโลมญาณทั้ง ๓ ท่านได้กล่าวไว้ในตอนต้น, หรือเพราะความที่อนุโลมญาณทั้ง ๒ หยั่งลงภายในในอนุโลมญาณทั้ง ๓ นั้น. อีกอย่างหนึ่ง ปิ ศัพท์ ว่า ตีหิปิ มีอรรถรวมถึงวิกัปอื่นไว้ด้วย, ด้วยเหตุนั้น จึงมีอรรถาธิบายว่า ตีหิปิ ทฺวีหิปิ อันอนุโลมญาณทั้ง ๓ บ้าง ทั้ง ๒ บ้าง ดังนี้. คำว่า ตามควรแก่กำลังของตน ๆ ความว่า อนุกูลแก่อานุภาพของตน ๆ. ก็อนุโลมญาณดวงที่ ๑ หยาบกว่าทุกดวง อนุโลมญาณดวงที่ ๒ ไม่หยาบยิ่งไปกว่าดวงที่ ๑ นั้น อนุโลมญาณดวงที่ ๓ ไม่หยาบยิ่งไปกว่าดวงที่ ๒ นั้น ย่อมยังความมืดให้อันตรธานไป.

---

[๑] ฉ. อานุภาวานุกูลํ.

อถวา พลานุรูเปนาติ เหฏฺฐา สงฺขารุเปกฺขาย คหิตพลานุรูเปน[1] ปุพฺพาภิสงฺขารวเสน หิ อนุโลมญาณสฺสาปิ มคฺคญาณสฺส วิย สทฺธาวิมุตฺตทิฏฺฐิปฺปตฺตานํ ปวตฺติอาการสิทฺโธ อตฺเถว มุทุติกฺขตาวิเสโส. ปลิโพธโต อุปฏฺฐาติ ปลิโพธภาวปฏิจฺฉาทกสฺส ตมสฺส อนฺตรธาปิตตฺตา.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ตามควรแก่กำลัง ความว่า ตามควรแก่กำลังที่สังขารุเบกขาถือเอาในตอนต้น. ความต่างคือความอ่อนและความแข็ง แม้แห่งอนุโลมญาณ ด้วยอำนาจการปรุงแต่งในก่อน ที่สำเร็จด้วยอาการเป็นไป แห่งบุคคลผู้เป็นสัทธาวิมุตและทิฐิปัตตะ ก็มีอยู่เหมือนกับมรรคญาณนั่นแหละ. ชื่อว่า ก็ปรากฏโดยเป็นเครื่องกังวล เพราะทำความมืดที่ปกปิดความกังวลให้อันตรธานไป.

"อาเสวนนฺเต"ติ อิมินา ทุติยสฺส วา ตติยสฺส วา อนุโลมญาณสฺส อนนฺตรํ โคตฺรภุญาณุปฺปตฺติ, น ปฐมสฺสาติ ทสฺเสติ ตสฺส อนาเสวนตฺตา. น หิ อลทฺธาเสวนํ โคตฺรภุญาณํ อุปฺปาเทตุํ สกฺโกติ. นิมิตฺตาทิวิรหโต, ตปฺปฏิปกฺขโต จ "อนิมิตฺตนฺ"ติอาทินา นิพฺพานํ วิเสสิตํ.

ด้วยคำว่า "ในที่สุดแห่งอาเสวนะ" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า โคตรภูญาณเกิดขึ้นในลำดับแห่งอนุโลมญาณดวงที่ ๒ หรือดวงที่ ๓ มิใช่ดวงที่ ๑ เพราะความที่อนุโลมญาณดวงที่ ๑ นั้น ไม่มีอาเสวนะ. อนุโลมญาณที่ไม่ได้อาเสวนะ ย่อมอาจยังโคตรภูญาณให้เกิดขึ้นก็หามิได้. นิพพาน ท่านอาจารย์ทำให้

[1] ฉ. อาหิตพลานุรูเปน.

ต่างไว้ ด้วยคำว่า "ไม่มีนิมิต" เป็นต้น เพราะเว้นจากนิมิตเป็นต้น และเพราะห่างไกลจากนิมิตเป็นต้นนั้น.

ปุถุชฺชนโคตฺตนฺติ อริเยหิ อสมฺมิสฺสํ ปุถุชฺชนสมญฺญํ. โคตฺตนฺติ หิ เอกวํสชานํ สมานา สมญฺญา, เอวํ อิธาปีติ. ปุถุชฺชนสงฺขนฺติ ตสฺเสว เววจนํ, ปุถุชฺชนภูมินฺติ ปุถุชฺชนวตฺถุํ. เอกนฺติกตาย เอกวารเมว จ อุปฺปชฺชนโต อปุนราวตฺตกํ[๑]

คำว่า โคตรปุถุชน ได้แก่ ชื่อว่าปุถุชนไม่ปนกันกับพระอริยะทั้งหลาย. ก็คำว่า โคตร ได้แก่ ชื่อที่เสมอกันของคนทั้งหลายผู้เกิดในวงศ์เดียวกัน แม้ในที่นี้ก็เหมือนอย่างนั้นแล. คำว่า ชื่อปุถุชน เป็นไวพจน์ของคำว่า โคตรปุถุชนนั้นนั่นแหละ, คำว่า ภูมิปุถุชน ได้แก่ ที่ตั้งแห่งปุถุชน. ชื่อว่า ไม่เวียนกลับมาอีก เพราะความเป็นญาณที่เป็นไปโดยส่วนเดียว และเพราะเกิดขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น.

พหิทฺธา วุฏฺฐานวิวฏฺฏเนติ อสงฺขตธาตุยา พหิภาวโต พหิทฺธาสญฺญิตา สงฺขารคตา วุฏฺฐานภูเต วิวฏฺฏเน นิปฺผชฺชมาเน ปญฺญา. อภิภุยฺยตีติ

คำว่า พหิทฺธา วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ความว่า ปัญญาในอันหมุนกลับที่สำเร็จอยู่ อันเป็นการออกจากสังขาร ซึ่งมีชื่อว่าภายนอก เพราะความเป็นภายนอกแห่ง

---

[๑] ฉ. อปุนราวฏฺฏกํ.

อภิภวติ. ปกฺขนฺทตีติ อนุปวิสติ. เอตฺถ จ "อุปฺปาทํ อภิภุยฺยตี"ติอาทินา ปุถุชฺชนโคตฺตาภิภวนํ ตทติกฺกมนมาห. "อนุปฺปาทํ ปกฺขนฺทตี"ติอาทินา อริยโคตฺตภาวนํ ตทุภยภาวโต.

อสังขตธาตุ. บทว่า อภิภุยฺยติ แปลว่า ย่อมครอบงำ. คำว่า ย่อมแล่นไป คือ ย่อมเข้าไป. ก็ในอธิการนี้ ด้วยคำว่า "ครอบงำอุปปาทะ" เป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวถึงการครอบงำโคตรปุถุชน คือ การก้าวล่วงโคตรปุถุชนนั้น. ด้วยคำว่า "แล่นไปสู่ธรรมอันไม่มีอุปปาทะ" เป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวถึงการยังโคตรอริยะให้เกิด เพราะเป็นการครอบงำและการก้าวล่วงทั้ง ๒ นั้น.

๘๐๗. เอกาวชฺชนานํ นานาวีถิตา นตฺถีติ น ตํ นิเสธนาย เอกวีถิคฺคหณํ, อถ โข นานารมฺมณานมฺปิ เอกาวชฺชนานํ นานาวีถิตา นตฺถีติ ทสฺสนตฺถนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. มหามาติกนฺติ มหนฺตํ อุทกวาหกํ. ลงฺฆิตฺวาติ อโนตรนฺโต เอว อติกฺกมิตฺวา. อุลฺลงฺฆิตฺวาติ อุปริภาเคเนว ลงฺฆิตฺวา. นินฺนโปณปฺพฺภารตา อุตฺตรุตฺตรวิสิฏฺฐานินฺนตาว.

๘๐๗. ความที่ญาณทั้งหลาย ที่มีอาวัชชนะเดียวกัน เป็นญาณมีวิถีต่างกันไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านใช้ศัพท์ว่า วิถีเดียวกัน เพื่อจะปฏิเสธโคตรภูญาณนั้น ก็หามิได้, โดยที่แท้ พึงเห็นว่า เพื่อจะแสดงว่าความที่ญาณทั้งหลาย แม้มีอารมณ์ต่างกัน มีอาวัชชนะเดียวกัน เป็นญาณมีวิถีต่างกันย่อมไม่มี. คำว่า เหมืองใหญ่ ได้แก่ ห้วงน้ำใหญ่. คำว่า กระโดดข้าม คือ ข้ามไปไม่หยั่งลงนั่นเอง. คำว่า โหนตัวขึ้น คือ

กระโดดไปโดยส่วนเบื้องบนนั่นเอง. ความเป็นผู้น้อมไปโน้มไป และตรงไป ได้แก่ความเป็นผู้น้อมไป ซึ่งมีความวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นนั่นเอง.

อฏฺฐหิ ญาเณหิ อนุกฺกเมน อาหิตวิเสสํ อนุโลมญาณํ นิพฺพานารมฺมณสฺส ญาณสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ สมตฺถํ ชาตนฺติ อาห "อุทยพฺพยานุปสฺสนาทินา เวเคน ธาวิตฺวา"ติ. รูปํ อเนกสนฺตติสมฺพนฺธตาย อเนกวฏฺฏรจิตา รชฺชุ วิย โหตีติ วุตฺตํ "รูปรชฺชุํ วา"ติ. อตฺตภาวสฺส ทุกฺขฏฺฐานิยตาย[๑] วุตฺตตฺตา ตํสมฺพนฺธหฏฺฐานิยตา เวทนาทีสุ เอกสฺเสว ยุตฺตา, น เวทนาทิสมุทายสฺสาติ วุตฺตํ "เวทนาทีสุ อญฺญตรทณฺฑํ วา"ติ.

อนุโลมญาณ ซึ่งมีความวิเศษอันญาณทั้ง ๘ มาตั้งแล้วโดยลำดับ สามารถเป็นปัจจัยแก่ญาณมีนิพพานเป็นอารมณ์ได้ เหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แล่นมาด้วยกำลังมีอุทยัพพยานุปัสสนาเป็นต้น". รูป เป็นธรรมชาติ เปรียบเหมือนเชือกซึ่งฟั่นแต่งไว้ด้วยเกลียวมิใช่น้อย เพราะมีความสัมพันธ์ด้วยสันตติมิใช่น้อย เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เชือกคือรูป". เพราะความที่อัตภาพ ท่านได้กล่าวไว้ด้วยความควรเป็นที่ตั้งของต้นไม้ ความควรเป็นที่ตั้งแห่งไม้เสา ซึ่งมีความสัมพันธ์กับอัตภาพนั้น จึงสมควรแก่นามขันธ์เดียวเท่านั้น ในบรรดานามขันธ์ทั้งหลายมีเวทนาขันธ์เป็นต้น หา

[๑] ฉ. รุกฺขฏฺฐานิยตาย.

สมควรแก่ประชุมแห่งนามขันธ์ มีเวทนาขันธ์เป็นต้นไม่ เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ไม้เส้า คือ นามขันธ์มีเวทนาขันธ์เป็นต้น ขันธ์ใดขันธ์หนึ่ง" ดังนี้.

อนุโลมาวชฺชเนนาติ อนุโลมสฺส อาวชฺชเนน. เยน อาวชฺชเนน อนุโลมญาณํ อุปฺปชฺชติ, เตน ตํ อารมฺมณํ. "ปฐเมน อนุโลมจิตฺเตน อุลฺลงฺฆิตฺวา"ติ อิทํ สกฺกายตีรสฺส ตสฺส อติกฺกมนารมฺภตาย วุตฺตํ. "ทุติเยน นิพฺพานนินฺนโปณปพฺภารมานโส"ติ อิทํ ตสฺส สพฺพสงฺขารโต สาติสยํ อลคฺคํ หุตฺวา วิสงฺขาเร อลฺลีนภาวโต วุตฺตํ. นิพฺพาเน อารมฺมณกรณวเสน ปตติ โยคาวจโร.

บทว่า อนุโลมาวชฺชเนน แปลว่า ด้วยอาวัชชนะแห่งอนุโลมญาณ. อนุโลมญาณย่อมเกิดขึ้นด้วยอาวัชชนะใด ซึ่งอารมณ์นั้นด้วยอาวัชชนะนั้น. คำว่า "โหนขึ้นด้วยอนุโลมจิตดวงแรก" นี้ ท่านกล่าวไว้เพราะความที่อนุโลมจิตดวงแรกนั้น เป็นธรรมชาติเริ่มก้าวล่วงสักกายะ. คำว่า "เป็นผู้มีใจน้อมโน้มตรงไปยังพระนิพพาน ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๒" นี้ ท่านกล่าวไว้เพราะความที่อนุโลมจิตดวงที่ ๒ นั้น เป็นธรรมชาติไม่ติดอย่างวิเศษยิ่ง จากสังขารทั้งปวง แต่ไปติดในนิพพานอันปราศจากสังขาร. โยคาวจรย่อมตกลงไปในนิพพาน ด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์.

คุณสุทิน-คุณเพ็ญศรี-คุณเพ็ชร-คุณอรรจน์ ตุลารักษ์ คุณประภาศรี ตุลารักษ์
คุณสมบุญ รัตนอุบล สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอการมฺมเณติ เอกวารํเยว อาลมฺพิเต อารมฺมเณ. เตนาห "อลทฺธาเสวนตายา"ติ. เตน เอการมฺมเณ อาเสวนา อุปการวตี, น ตถา นานารมฺมเณติ ทสฺเสติ.

บทว่า เอการมฺมเณ แปลว่า ในอารมณ์ที่เพิ่งยึดหน่วงครั้งเดียว. ด้วยเหตุนั้น ท่าน-อาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะยังไม่มีความคุ้นเคย". ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ความคุ้นเคย มีอุปการะในอารมณ์ที่เพิ่งยึดหน่วงครั้งเดียว หาใช่ในอารมณ์ต่าง ๆ เหมือนอย่างนั้นไม่.

๘๐๘. ตตฺราติ อนุโลมโคตฺรภูนํ อิตรีตรกิจฺจากรเณ. นกฺขตฺตโยคนฺติ นกฺขตฺเตน จนฺทสฺส โยคํ, นกฺขตฺตโยค-วิภาวนียํ วา กาลํ, ทิวสนฺติ อตฺโถ.

๘๐๘. บทว่า ตตฺร โยค อนุโลม-โคตฺรภูนํ อิตรีตรกิจฺจากรเณ แปลว่า ในการไม่ทำกิจนอกนี้ ๆ แห่งอนุโลมญาณและโคตรภูญาณนั้น. บทว่า นกฺขตฺตโยคํ แปลว่า ความประจวบกัน แห่งดวงจันทร์กับดวงดาว หรือมีความว่า กาล คือ วันที่จะพึงทำให้แจ่มแจ้งได้ด้วยการประจวบของดวงดาว.

ตตฺถาติอาทิ อุปมาสํสนฺทนํ.

บทว่า ตตฺถ เป็นต้น เป็นคำเทียบ-เคียงด้วยอุปมา.

เอวํ นิพฺพตฺตาหีติ อนุโลมญาณานิ วิย สงฺขาเร อนาลมฺพิตฺวา อหํ วิย

สองบทว่า เอวํ นิพฺพตฺตาหิ ท่าน-อาจารย์กล่าวหมายเอาการที่มรรคไม่ปล่อย

นิพฺพานารมฺมเณ วตฺตาหีติ มคฺคสฺส โคตฺรภุนา ทินฺนสญฺญามุญฺจนํ, อนุพนฺธนญฺจ นิพฺพานารมฺมณกรณเมว สนฺธาย วุตฺตํ.

สัญญาที่โคตรภูญาณให้ไว้ว่า ท่านอย่ายึดหน่วงสังขารทั้งหลาย เหมือนอย่างอนุโลมญาณ จงอยู่ในอารมณ์คือนิพพานเหมือนอย่างเรา และการติดตาม คือการทำนิพพานให้เป็นอารมณ์นั่นเอง.

๘๐๙. ตตฺราติ ตสฺมึ โคตฺรภุนา ทินฺนสญฺญํ อมุญฺจิตฺวา วิย เตน คหิตารมฺมเณเยว วตฺติตฺวา มคฺคสฺส โลภกฺขนฺธาทินิพฺพิชฺฌเน. อุสุํ อสติ ขิปฺปตีติ อิสฺสาโส, ธนุคฺคาโห.

๘๐๙. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค โคตฺรภุนา ทินฺนสญฺญํ อมุญฺจิตฺวา วิย เตน คหิตารมฺมเณเยว วตฺติตฺวา มคฺคสฺส โลภกฺขนฺธาทินิพฺพิชฺฌเน แปลว่า ในการที่มรรคเหมือนกับไม่ปล่อยสัญญา ที่โคตรภูญาณให้ไว้ ดำเนินไปอยู่ในอารมณ์ที่โคตรภูญาณนั้นรับไว้นั่นแหละ แล้วเจาะกองโลภะเป็นต้นนั้น. บุคคลใด ย่อมซัดไป คือย่อมยิงไปซึ่งลูกศร เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อิสฺสาโส แปลว่า ผู้ซัดไปซึ่งลูกศร ได้แก่นายขมังธนู.

สรโคจรฏฺฐานํ นาม อฏฺฐอุสภมตฺตํ. ตญฺจ โข ทูเรปาติโน มชฺฌิมปุริสสฺส วเสน

ที่ชื่อว่าสถานที่โคจรของลูกศร ได้แก่สถานที่ประมาณ ๘ อุสภะ. ก็ประมาณ ๘ อุสภะ

จตุหตฺถาย ริตาย[๑] ยฏฺฐิยา วีสติ ยฏฺฐิโย[๒] อุสภํ, เตน อฏฺฐอุสภมตฺเต ปเทเส หตฺถวเสน จตุตาฬีสาธิเก ฉสตหตฺเถ[๓] ปเทเส. ผลกสตนฺติ อสนสารมยํ ผลกสตํ. กุมฺภการจกฺกสทิเส จกฺกยนฺเต.

นั้นแล มีอธิบายว่า ๒๐ ยัฏฐิ โดย ๑ ยัฏฐิ เท่ากับ ๔ ศอก เกี่ยวกับบุรุษปานกลางผู้ทำให้ของตกไปในที่ไกลได้ เป็นอุสภะ, ในที่ห่างประมาณ ๘ อุสภะ ได้แก่ ในที่ห่างประมาณ ๖๔๐ ศอก เนื่องด้วยศอกนั้น. บทว่า ผลกสตํ แปลว่า แผ่นเป้า ๑๐๐ แผ่น ที่ทำด้วยแก่นไม้ประดู่. บนจักรยนต์ เหมือนกับจักรช่างหม้อ.

อาวิชฺฌิตฺวาติ ภเมตฺวา. ทณฺฑกสฏฺฐนาย อุปฺปาเทตพฺพสทฺโท ทณฺฑกสญฺญา. ผลกสตวินิวิชฺฌนสฺส ปจฺจยภูตา ทณฺฑกสญฺญา วิย[๔] โคตฺรภุญาณํ โลภกฺขนฺธาทินิพฺพิชฺฌนสฺส มคฺคญาณสฺส ปจฺจยภาวโต. อิสฺสาโส วิย มคฺคญาณํ นิพฺพิชฺฌิตพฺพนิพฺพิชฺฌนโต[๕]

บทว่า อาวิชฺฌิตฺวา แปลว่า หมุน. เสียงที่พึงทำให้เกิดขึ้นด้วยการเคาะท่อนไม้ ชื่อว่า สัญญาท่อนไม้. โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนสัญญาท่อนไม้ ซึ่งเป็นปัจจัยแก่การเจาะแผ่นเป้าทั้ง ๑๐๐ เพราะความเป็นปัจจัยแก่มรรคญาณที่เจาะกองโลภะเป็นต้น. มรรคญาณ เปรียบเหมือนนายขมังธนู เพราะเจาะกองกิเลสที่จะพึงเจาะ.

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. วีสติยฏฺฐิ.
[๓] ฉ. ...สาธิกฉสตหตฺเถ.
[๔] ม. ทณฺฑกสญฺญํ วิย.
[๕] ฉ. นิพฺพิชฺฌิตพฺพนิวิชฺฌนโต.

๘๑๐. อฏฺฐมภวโต ปฏฺฐาย นิพฺพตฺตนกํ อนมตคฺคสํสารวฏฺฏทุกฺขสมุทฺทํ โสเสติ. สทฺธาธนํ สีลธนํ หิริธนํ โอตฺตปฺปธนํ สุตธนํ จาคธนํ ปญฺญาธนนฺติ อิเมสํ สตฺตนฺนํ อริยธนานํ. สมฺมุขีภาวนฺติ ปจฺจกฺขสิทฺธึ. ปาณาติปาตาทิปญฺจเวรานิ เจว ปญฺจวีสติ มหาภยานิ จาติ สพฺพเวรภยานิ. อญฺเญสญฺจ รตนตฺตเย นิวิฏฺฐสทฺธาทีนํ. สมุทาเย ปวตฺโต โสตาปตฺติมคฺคสทฺโท ตเทกเทเสปิ ปวตฺตตีติ อาห "โสตาปตฺติมคฺเคน สมฺปยุตฺตํ ญาณนฺ"ติ.

ปฐมมคฺคญาณํ นิฏฺฐิตํ.

๘๑๐. ย่อมยังทะเล คือ วัฏฏทุกข์ในสงสาร อันมีเบื้องต้นและเบื้องปลายที่รู้ไม่ได้ ซึ่งทำให้บังเกิดตั้งแต่ภพที่ ๘ ไป ให้เหือดแห้งได้. แห่งอริยทรัพย์ ๗ เหล่านี้ คือ ทรัพย์คือศรัทธา ๑ ทรัพย์คือศีล ๑ ทรัพย์คือหิริ ๑ ทรัพย์คือโอตตัปปะ ๑ ทรัพย์คือสุตะ ๑ ทรัพย์คือจาคะ ๑ ทรัพย์คือปัญญา ๑. คำว่า ความพร้อมหน้า คือความสำเร็จโดยประจักษ์. ชื่อว่า เวรภัยทั้งปวง คือ เวร ๕ มีปาณาติบาตเป็นต้น และภัยใหญ่ ๒๕. และอานิสงส์อื่น ๆ ได้แก่อานิสงส์มีศรัทธาเป็นต้น ที่ตั้งมั่นในพระรัตนตรัย. ศัพท์ว่า โสดาปัตติมรรค อันเป็นไปในความรวม ย่อมเป็นไปแม้ในส่วนหนึ่งแห่งโสดาปัตติมรรคนั้นได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ญาณที่สัมปยุตด้วยโสดาปัตติมรรค" ดังนี้.

ปฐมมรรคญาณ จบ.

คุณเหลือ-คุณคำละ-คุณบุญฤทธิ์-คุณรัชฎ์ดล เธียรสุนทร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โสตาปนฺนปุคฺคลกถาวณฺณนา

๘๑๑. ตสฺเสว โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตสฺส. กามญฺเจตฺถ นาติติกฺขปญฺญสฺส เทฺว, ติกฺขปญฺญสฺส ตีณิ ผลจิตฺตานิ โหนฺติ, อวิเสสโต ปน คหิตสฺส มคฺคสฺส วเสน "เทฺว, ตีณิ วา"ติ วุตฺตํ. สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหูติ ยํ อตฺตโน ปวตฺติสมนนฺตรํ นิยเมเนว ผลปฺปทานโต อานนฺตริยํ สมาธึติ[๑] อาหูติ อตฺโถ. อนนฺตรเมว ปวตฺตนกํ ผลํ อนนฺตรํ, ตตฺถ นิยุตฺโต, ตํ วา ปโยชนํ เอตสฺสาติ อานนฺตริโก, มคฺโค.

พรรณนากถาว่าด้วยโสดาบันบุคคล

๘๑๑. ตสฺเสว โยค โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตสฺส แปลว่า ของโสดาปัตติมรรคจิตนั้นเอง. ก็ในเรื่องนี้ สำหรับบุคคลผู้มีปัญญาไม่กล้านัก ย่อมมีผลจิต ๒ ดวง สำหรับบุคคลผู้มีปัญญากล้า ย่อมมีผลจิต ๓ ดวงโดยแท้, ถึงอย่างนั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวง" ด้วยอำนาจมรรคที่ถือเอาโดยไม่ต่างกัน. คำว่า บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวสมาธิใดว่าเป็นอานันตริยะ มีความว่า กล่าวสมาธิใดว่าเป็นอานันตริยสมาธิ เพราะให้ผลโดยแน่นอนในลำดับแห่งความเป็นไปของตนนั่นเอง. ผลที่ให้เป็นไปในลำดับนั่นเอง ชื่ออนันตระ ธรรมที่ประกอบในผลอันเป็นอนันตระนั้น เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าอนันตริกะ (ประกอบในผลอันเป็นลำดับ) อีกอย่างหนึ่ง ผลอันเป็นอนันตระนั้นเป็นประโยชน์แก่ธรรมนี้ เหตุนั้น ธรรมนี้

---

[๑] ฉ. อานนฺตริกสมาธีติ.

จึงชื่อว่า อนันตริกะ (มีผลอันเป็นลำดับเป็นประโยชน์) ได้แก่ มรรค.

อาเสวนนฺเตติ อาเสวนโต อนฺเต, อาเสวนลาภิโน อนุโลมญาณสฺส อนนฺตรนฺติ อตฺโถ. ลทฺธาเสวนเมว อนุโลมํ โคตฺรภุํ อุปฺปาเทติ. อุปริ ปน ฉ, สตฺต วา ชวนานิ ปวตฺตนฺติ, ตสฺมา จตฺตาริ ผลจิตฺตานิ โหนฺตีติ วเทยฺยาติ อาห "สตฺตจิตฺตปรมา จ เอกาวชฺชนวีถี"ติ.

บทว่า อาเสวนนฺเต แปลว่า ในที่สุดแห่งอาเสวนะ ความว่า ในลำดับแห่งอนุโลมญาณอันได้อาเสวนปัจจัย. อนุโลมญาณที่ได้อาเสวนปัจจัยนั่นแหละ ย่อมยังโคตรภูญาณให้เกิดขึ้น. แต่ใคร ๆ ก็จะพึงกล่าวได้ว่าต่อไป ชวนจิต ๖ หรือ ๗ ดวง ย่อมเป็นไป เหตุนั้น จึงมีผลจิต ๔ ดวง เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "และอาวัชชนวิถีหนึ่ง ย่อมมีจิต ๗ ดวง เป็นอย่างยิ่ง" ดังนี้.

ตํ ปน น สารโต ปจฺเจตพฺพนฺติ โยชนา. ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว.

ประกอบความว่า ก็คำนั้น ไม่ควรเชื่อโดยเป็นสาระ. ก็คำใดที่จะพึงกล่าวในที่นี้ คำนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเทียว.

๘๑๒. เอตฺตาวตาติ ปฐมมคฺคานนฺตรํ ผลสฺส อุปฺปตฺติมตฺเตน. ภุสปฺปมตฺโตปีติ เทวรชฺชจกฺกวตฺติรชฺชาทิปฺปมาทฏฺฐานํ อาคมฺม ภุสปฺปมตฺโตปิ. เยสํ ยถาวุตฺต-

๘๑๒. บทว่า เอตฺตาวตา แปลความว่า ด้วยเพียงความเกิดขึ้นแห่งผลในลำดับปฐมมรรค. คำว่า แม้จะยังเป็นผู้ประมาทอยู่มาก ความว่า แม้จะยังเป็นผู้ประมาทอยู่

อาวชฺชนชวนจิตฺตานํ อุปฺปตฺติยา เอส โสตาปนฺโน ปจฺจเวกฺขติ นามาติ อธิปฺปาโย.

มาก เพราะอาศัยฐานะแห่งความประมาทมีความเป็นเทวราช และความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น. อธิบายว่า พระโสดาบันนี้ ชื่อว่า ปัจเวกขณ์ เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาวัชชนะและชวนจิต ตามที่กล่าวแล้วเหล่าใด.

เอเตเนว ปสงฺเคน เสสานํ อริยานํ ปจฺจเวกฺขณานิ ทสฺเสตุํ "ยถา จา"ติอาทิ วุตฺตํ.

เพื่อจะแสดงปัจเวกขณ์ ของพระอริยะทั้งหลายที่เหลือ โดยความเกี่ยวข้องนี้แหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ก็ปัจเวกขณ์ ๕ นั้น มีแก่พระโสดาบัน ฉันใด" ดังนี้เป็นต้น.

อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉโทเยว เจโส, ยทิทํ ปญฺจนฺนํ, จตุนฺนญฺจ ปจฺจเวกฺขณานํ ทสฺสนนฺติ อตฺโถ. "อภาเวเนวา"ติ เอเตน ปหีนาวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณสมตฺถตา กสฺสจิ โหติ, กสฺสจิ น โหตีติ ทสฺเสติ. โลโภ เอว โลภธมฺโม.

ความว่า การแสดงปัจเวกขณ์ ๕ และ ๔ นั้น เป็นการกำหนดอย่างสูงทีเดียว. ด้วยคำว่า "เพราะความไม่มี" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ความเป็นผู้สามารถในอันปัจเวกขณ์กิเลสที่ละได้แล้ว และที่เหลืออยู่ ย่อมมีแก่พระอริยบุคคลบางคน ไม่มีแก่พระอริยบุคคลบางคน. ความโลภนั่นแหละ ชื่อว่า โลภธรรม.

ทุติยมคฺคญาณกถาวณฺณนา

๘๑๓. <u>กามราคพฺยาปาทานํ</u> <u>ตนุภาวายาติ</u> เอเตสํ กิเลสานํ ตนุภาวตฺถํ. ตตฺถ ทฺวีหิ การเณหิ ตนุภาโว อธิจฺจุปฺปตฺติยา, ปริยุฏฺฐานมนฺทตาย จ. สกทาคามิสฺส หิ วฏฺฏานุสาริมหาชนสฺส วิย กิเลสา อภิณฺหํ น อุปฺปชฺชนฺติ, กทาจิ กทาจิ วิรฬาการา หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ. ตถา อุปฺปชฺชนฺตาปิ มทฺทนฺตา ฉาเทนฺตา อนฺธการํ กโรนฺตา น อุปฺปชฺชนฺติ, ทฺวีหิ ปน มคฺเคหิ ปหีนตฺตา มนฺทมนฺทา ตนุกาการา หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ.

พรรณนากถาว่าด้วยทุติยมรรคญาณ

๘๑๓. คำว่า <u>เพื่อความเบาบางแห่งกามราคะและพยาบาท</u> คือ เพื่อความเบาบางแห่งกิเลสเหล่านี้. ในคำนั้น ความเบาบาง ย่อมมีด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ ด้วยความเกิดขึ้นลอย ๆ ๑ ด้วยความเป็นผู้มีความกลุ้มรุมน้อย ๑. จริงอยู่ กิเลสทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดขึ้นเนือง ๆ แก่พระสกทาคามี เหมือนอย่างเกิดขึ้นแก่คนส่วนมากผู้แล่นไปตามวัฏฏะ, ย่อมเกิดขึ้นเป็นอาการห่าง ๆ บางครั้งบางคราว. แม้เมื่อเกิดขึ้นอย่างนั้น ก็ไม่เกิดขึ้นย่ำยี ปกปิดทำความมืดบอด ก็เพราะท่านละกิเลสได้ด้วยมรรคทั้งสอง จึงเกิดขึ้นน้อย ๆ เป็นอาการเบาบาง.

เกจิ ปน "สกทาคามิสฺสาปิ กิเลสา จิเรน อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปชฺชนฺตาปิ พหลาว อุปฺปชฺชนฺติ. ตถาหิสฺส ปุตฺตธีตโร ทิสฺสนฺตี"ติ, ตํ อการณํ วตฺถุปฏิเสวเนน

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "แม้พระสกทาคามี กิเลสทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นช้า แม้เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นหนาเหมือนกัน. จะเห็นได้ดังที่บุตรธิดา ยังปรากฏมีแก่

วินาปิ คพฺภคฺคหณสพฺภาวโต. ตสฺมา วุตฺตนเยเนว ทฺวีหิ การเณหิ เนสํ[๑] ตนุภาโว เวทิตพฺโพ. ทุติยาชาติ คณนวเสนปิ ทุติยาย, อุปฺปตฺติวเสนปิ ทุติยาย ภูมิยา.

พระสกทาคามีนั้น", คำของอาจารย์บางพวกนั้น ไม่ใช่เหตุ เพราะแม้เว้นจากการเสพวัตถุ ก็ยังมีการตั้งครรภ์ได้. เพราะเหตุนั้น พึงทราบความที่กามราคะและพยาบาทเบาบาง ด้วยเหตุ ๒ อย่าง ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ. คำว่า ที่ ๒ ได้แก่ภูมิที่ ๒ เกี่ยวกับจำนวนบ้าง ภูมิที่ ๒ เกี่ยวกับการเกิดขึ้นบ้าง.

ปตฺติยาติ สามญฺญผลสฺส ปฏิลาภาย. ตํ หิ สมฺปยุตฺตานํ นิสฺสยภาวโต เต ธมฺมา ภวนฺติ เอตฺถาติ ภูมิ. ยสฺมา วา สมาเนปิ โลกุตฺตรภาเว สยมฺปิ ภวติ อุปฺปชฺชติ, น นิพฺพานํ วิย อปาตุภูตํ, ตสฺมาปิ "ภูมี"ติ วุจฺจติ.

คำว่า เพื่อบรรลุ คือ เพื่อได้สามัญผล. ก็สามัญผลนั้น ชื่อว่า ภูมิ เพราะความหมายว่า เป็นที่มีแห่งธรรมเหล่านั้น โดยภาวะเป็นที่อาศัยของสัมปยุตธรรมทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า "ภูมิ" แม้เพราะเมื่อความเป็นโลกุตระแม้มีอยู่ ก็มีอยู่ คือเกิดขึ้นแม้ด้วยตนเอง มิใช่เป็นสิ่งไม่ปรากฏเหมือนอย่างนิพพาน.

---

๑ ฉ. เตสํ.

โยคํ กโรตีติ วิปสฺสนาภิโยคํ กโรติ. "นวหิ อากาเรหิ อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ ภวนฺตี"ติ[๑]อาทินา วุตฺตนเยเนว ยทคฺเคน อินฺทฺริยานํ ติกฺขตํ สมฺปาเทติ, ตทคฺเคน พลานิ, โพชฺฌงฺคานิ จ ปฏุตรภาวํ อาปาเทนฺโต อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคานิ สโมธาเนตฺวา ลกฺขณตฺตยตีรณวเสน ญาเณน ปริมทฺทติ. ตตฺถ อปราปรํ ญาณํ จาเรนฺโต ปริวตฺเตติ. เตนาห "วิปสฺสนาวีถึ โอคาหตี"ติ.

คำว่า ย่อมกระทำโยคะ คือ ย่อมกระทำการประกอบยิ่งซึ่งวิปัสสนา. เธอย่อมยังความที่อินทรีย์ทั้งหลายแก่กล้า ให้ถึงพร้อมโดยส่วนใด ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ด้วยคำมีอาทิว่า "อินทรีย์ทั้งหลายเป็นธรรมชาติแก่กล้า ย่อมมีโดยอาการ ๙ อย่าง" ดังนี้ เมื่อยังพละทั้งหลาย และโพชฌงค์ทั้งหลายให้ถึงความเป็นธรรมชาติ ปรากฏชัดยิ่งขึ้นโดยส่วนนั้น ชื่อว่า ยังอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ ให้ชุมนุมกันแล้ว ย่ำยีด้วยญาณด้วยอำนาจการพิจารณาไตรลักษณ์. เมื่อยังญาณ ให้ท่องเที่ยวไปในไตรลักษณ์นั้นไปมา ชื่อว่า เปลี่ยน. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "หยั่งลงสู่วิถีวิปัสสนา".

วุตฺตนเยนวาติ อุทยพฺพยญาณาทีนํ อุปฺปาทเน วุตฺตนเยน. โคตฺรภุอนนฺตรนฺติ เอตฺถ โคตฺรภุ วิย โคตฺรภุ. ปฐมมคฺคปุเรจาริกญาณํ หิ ปุถุชฺชนโคตฺตาภิภวนโต,

คำว่า โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล คือ ตามนัยที่กล่าวแล้วในการยังอุทยัพพยญาณเป็นต้นให้เกิดขึ้น. ในคำว่า ในลำดับแห่งโคตรภูญาณนี้ ญาณเหมือนโคตรภูญาณ ชื่อว่าโคตรภูญาณ.

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค ๓/๒๓๙.

น.พ.ภาสกร-คุณภา เกษมสุวรรณ และบุตร
ร.ต.อ.เดชา-คุณกัลยา เกษมสุวรรณ และบุตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

อริยโคตฺตภาวนโต จ นิปฺปริยายโต โคตฺรภูติ วุจฺจติ, อิทํ ปน ตํสทิสตาย ปริยายโต โคตฺรภุ. เอกจฺจสงฺกิเลส-วิสุทฺธิยา, ปน อจฺจนฺตวิสุทฺธิยา อารมฺมณกรณโต จ โวทานนฺติ วุจฺจติ. เตนาห ปฏฺฐาเน "อนุโลมํ โวทานสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑]

ก็โคตรภูญาณ อันเป็นปุเรจาริกญาณแห่งปฐมมรรค เรียกว่าโคตรภูโดยตรง เพราะครอบงำโคตรปุถุชน และเพราะยังโคตร-อริยะให้เกิดมี, ส่วนโคตรภูญาณนี้ ชื่อว่าโคตรภูโดยอ้อม เพราะเหมือนกับโคตรภู-ญาณนั้น. อนึ่ง เรียกว่าโวทาน เพราะความบริสุทธิ์แห่งสังกิเลสบางส่วน และเพราะทำความบริสุทธิ์อย่างแท้จริง ให้เป็นอารมณ์. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ในปัฏฐานว่า "อนุโลมเป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่โวทาน".

ยสฺมา ปน ปฏิสมฺภิทามคฺเค อุปาทาทิ-อภิภวนตฺถํ อุปาทาย "อฏฺฐ โคตฺรภุธมฺมา สมาธิวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, ทส โคตฺรภุธมฺมา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺตี"ติ[๒]อาทีสุ โคตฺรภุนาเมเนเวตํ อาคตํ, ตสฺมา อิธาปิ "โคตฺรภุอนนฺตรนฺ"ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็เพราะในปฏิสัมภิทามรรค ญาณนี้มาแล้วโดยชื่อว่า โคตรภูเหมือนกัน เช่น ในคำว่า "โคตรภูธรรม ๘ เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ โคตรภูธรรม ๑๐ เกิดขึ้น ด้วยอำนาจวิปัสสนา" ดังนี้เป็นต้น อาศัยอรรถว่าครอบงำอุปปาทะเป็นต้น ฉะนั้น แม้ในที่นี้

---

๑ อภิ. ป. ๔๐/๑๖๓.

๒ ขุ. ป. ๓๑/๙๗. (ภูมิพโลภิกขุ ๑/๑๐๓).

น.พ.ภาสกร-คุณนภา เกษมสุวรรณ และบุตร
ร.ต.อ.เดชา-คุณกัลยา เกษมสุวรรณ และบุตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

พึงเห็นว่า ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า "ในลำดับแห่งโคตรภูญาณ" ดังนี้.

ทุติยญาณํ นิฏฺฐิตํ.

ทุติยญาณ จบ.

ตติยมคฺคญาณกถาวณฺณนา

๘๑๔. สกิเทวาติ เอกวารํเยว. "อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา"ติ อิมินา ปญฺจสุ สกทาคามีสุ จตฺตาโร วชฺเชตฺวา เอโกว คหิโต. เอกจฺโจ อิธ สกทาคามิผลํ ปตฺวา อิเธว (๑) ปรินิพฺพาติ[๒] เอกจฺโจ อิธ ปตฺวา เทวโลเก ปรินิพฺพาติ, เอกจฺโจ เทวโลเก ปตฺวา ตตฺเถว ปรินิพฺพาติ, เอกจฺโจ เทวโลเก ปตฺวา อิธูปปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพาติ.

พรรณนากถาว่าด้วยตติยมรรคญาณ

๘๑๔. คำว่า คราวเดียวเท่านั้น คือ ครั้งเดียวเท่านั้น. ด้วยคำว่า "มาสู่โลกนี้" นี้ ท่านเว้นพระสกทาคามี ๔ พวก ในบรรดาพระสกทาคามี ๕ พวก แล้วถือเอาพระ-สกทาคามีพวกเดียวเท่านั้น. พระสกทาคามีบางท่าน บรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้ แล้วปรินิพพานในโลกนี้นั่นเอง ๑ บางท่านบรรลุในโลกนี้แล้ว ปรินิพพานในเทวโลก ๑ บางท่านบรรลุในเทวโลกแล้ว ปรินิพพานใน

---

๑ ฉ. โลเก.
๒ ฉ. ปุคฺคลปญฺญตฺติอฏฺฐกถา ๔๘ - ปรินิพฺพายติ.

เทวโลกนั้นเอง ๑ บางท่านบรรลุในเทวโลกแล้ว มาอุบัติในโลกนี้ แล้วจึงปรินิพพาน ๑.

อิเม จตฺตาโรปิ อิธ น คหิตา. โย ปน อิธ ปตฺวา เทวโลเก ยาวตายุกํ วสิตฺวา ปุน อิธูปปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพาติ, อยํ เอโกว อิธ คหิโตติ เวทิตพฺโพ.

ทั้ง ๔ พวกนี้ ท่านไม่ถือเอาในที่นี้. ส่วนพระสกทาคามีใด บรรลุในโลกนี้แล้วอยู่ตลอดอายุในเทวโลก แล้วมาอุบัติในโลกนี้อีก จึงปรินิพพาน พระสกทาคามีนี้พวกเดียวเท่านั้น พึงทราบว่า ท่านถือเอาในที่นี้.

<u>กามราคพฺยาปาทานํ อนวเสสปฺปหานายาติ</u> เตสํเยว สกทาคามิมคฺเคน ปตนุกตานํ[๑] สํโยชนานํ นิรวเสสปฺปหานาย. ปฏิสนฺธิวเสน กามภวสฺส อนาคมนโต <u>อนาคามี</u>.

คำว่า <u>เพื่อละกามราคะและพยาบาทมิให้เหลือ</u> ความว่า เพื่อละสังโยชน์ที่ได้ทำให้เบาบาง ด้วยสกทาคามิมรรคเหล่านั้นแหละมิให้เหลือลง. ชื่อว่า<u>อนาคามี</u> เพราะไม่มาสู่กามภพ ด้วยอำนาจปฏิสนธิ.

ตติยญาณํ นิฏฺฐิตํ.

ตติยญาณ จบ.

---

[๑] ฉ. ตนุกตานํ.

น.พ.ภาสกร-คุณนภา เกษมสุวรรณ และบุตร
ร.ต.อ.เดชา-คุณกัลยา เกษมสุวรรณ และบุตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จตุตฺถมคฺคญาณกถาวณฺณนา

๘๑๕. โอปปาติโกติ อุปปาตโยนิโก. อิมินาสฺส คพฺภเสยฺยา ปฏิกฺขิตฺตา. ตตฺถ ปรินิพฺพายีติ ตตฺถ สุทฺธาวาเส ปรินิพฺพายิตา. อนาวตฺติธมฺโม ตสฺมา โลกาติ ปฏิสนฺธิคฺคหณวเสน ตสฺมา โลกา อิธ อนาวตฺตนสภาโว, พุทฺธทสฺสน-ธมฺมสฺสวนานํ ปนตฺถาย อาคมนํ โหติเยว.

รูปราคอรูปราคมานอุทฺธจฺจอวิชฺชานํ อนวเสสปฺปหานายาติ เอเตสํ ปญฺจนฺนํ อุทฺธมฺภาคิยสํโยชนานํ นิสฺเสสปฺปชหนตฺถาย. ตตฺถ รูปภเว ฉนฺทราโค รูปราโค. อรูปภเว ฉนฺทราโค อรูปราโค. มาโน อรหตฺตมคฺควชฺฌมาโน. ตถา อุทฺธจฺจา-วิชฺชา.

พรรณนากถาว่าด้วยจตุตถมรรคญาณ

๘๑๕. คำว่า เป็นโอปปาติกะ คือ มีการผุดเกิดขึ้นเป็นกำเนิด. ด้วยคำนี้ ท่านห้ามกำเนิดที่นอนในครรภ์ แก่พระอนาคามีนั้น. คำว่า ปรินิพพานในโลกที่อุบัตินั้น คือ ปรินิพพานในสุทธาวาสนั้น. คำว่า มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา คือ มีอันไม่กลับจากโลกนั้นมาในโลกนี้เป็นสภาพด้วยอำนาจการถือปฏิสนธิ แต่การมาเพื่อประโยชน์แก่การเฝ้าพระพุทธเจ้า และฟังธรรม ย่อมมีอยู่ทีเดียว.

คำว่า เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชามิให้เหลือ ความว่า เพื่อประโยชน์แก่การละอุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๕ เหล่านี้ ไม่ให้มีเหลือ. ในบรรดาอุทธัมภาคิยสังโยชน์ทั้ง ๕ นั้น ฉันทราคะในรูปภพ ชื่อว่า รูปราคะ. ฉันทราคะในอรูปภพ ชื่อว่า อรูปราคะ. มานะ

น.พ.ภาสกร-คุณภา เกษมสุวรรณ และบุตร
ร.ต.อ.เดชา-คุณกัลยา เกษมสุวรรณ และบุตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ได้แก่ มานะที่อรหัตมรรคพึงประหาร. อุทธัจจะ และอวิชชา ก็เช่นเดียวกัน.

จตุตฺถญาณํ นิฏฺฐิตํ.

จตุตถญาณ จบ.

อรหนฺตปุคฺคลกถาวณฺณนา

๘๑๖. มหาขีณาสโวติ มหานุภาวตานิพนฺธนํ ปูชาวจนเมตํ, น อุปาทายวจนํ ยถา "มหาโมคฺคลฺลาโน"ติ. น หิ จูฬขีณาสโว นาม[๑] อตฺถิ. อนฺติมเทหํ ธาเรตีติ อนฺติมเทหธารี. ขนฺธกิเลสาภิสงฺขารภารานํ โอหิตตฺตา โอโรปิตตฺตา โอหิตภาโร. อนุปฺปตฺโต สทตฺถํ สกตฺถนฺติ อนุปฺปตฺตสทตฺโถ.

พรรณนากถาว่าด้วยอรหันตบุคคล

๘๑๖. คำว่า เป็นพระมหาขีณาสพ นี้ เป็นคำบูชาที่เนื่องด้วยความเป็นผู้มีอานุภาพมาก, มิใช่เป็นคำเทียบเคียง เหมือนอย่างคำว่า "มหาโมคคัลลานะ". เพราะพระอริยบุคคล ชื่อว่าจูฬขีณาสพ มีอยู่ ก็หามิได้. ชื่อว่าทรงไว้ซึ่งร่างกายอันสุดท้าย เพราะความหมายว่า ทรงไว้ซึ่งร่างกายมีในที่สุด. ชื่อว่ามีภาระอันปลงแล้ว เพราะปลงแล้ว คือเพราะวางแล้ว ซึ่งภาระคือขันธ์กิเลส

[๑] ม. จุลฺลขีณาสโว นาม.

น.พ.ภาสกร-คุณภา เกษมสุวรรณ และบุตร
ร.ต.อ.เดชา-คุณกัลยา เกษมสุวรรณ และบุตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สหตฺโถติ จ อรหตฺตํ เวทิตพฺพํ.[๑] อตฺตุปนิพนฺธนฏฺเฐน, อตฺตานํ อวิชหนฏฺเฐน, อตฺตโน ปรมตฺถฏฺเฐน จ อตฺตโน อตฺโถ[๒] อตฺตตฺโถ[๓] สกตฺโถติ วุจฺจติ. ปริกฺขีณานิ หสฺปิ ภวสํโยชนานิ เอตสฺสาติ ปริกฺขีณภว-สํโยชโน. ขนฺธาทีนํ[๔] ขนฺธาทิอตฺถํ สมฺมา อญฺญาย วิมุตฺโตติ สมฺมทญฺญาวิมุตฺโต. อคฺโค จ โส ทกฺขิเณยฺโย จ, อคฺคทกฺขิณํ วา อรหตีติ อคฺคทกฺขิเณยฺโย.

และอภิสังขาร. ชื่อว่ามีประโยชน์อันได้บรรลุแล้วโดยลำดับ เพราะความหมายว่า บรรลุโดยลำดับซึ่งสหัตถะ คือ สกัตถะ แปลว่า ประโยชน์ของตน.

ก็คำว่า สหัตถะ ประโยชน์ของตน พึงทราบว่า ได้แก่ อรหัตผล. ประโยชน์ของตน คือ ประโยชน์ตน เรียกว่า สกัตถะ โดยความหมายว่าเข้าไปผูกพันตน โดยความหมายว่าไม่ละตน และโดยความหมายว่า เป็นประโยชน์อย่างยอดเยี่ยมของตน. ชื่อว่ามีกิเลสเครื่องผูกไว้ในภพสิ้นไปแล้ว เพราะมีความหมายว่า มีภวสังโยชน์ทั้ง ๑๐ สิ้นไปรอบแล้ว. ชื่อว่ารู้ชอบหลุดพ้นแล้ว เพราะมีความหมายว่า รู้โดยชอบซึ่งอรรถว่ากองเป็นต้น แห่งธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้นหลุดพ้นไปแล้ว. ชื่อว่าเป็นพระทักขิไณยเลิศ

---

๑ ฉ. ตญฺหิ.

๒ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

๓ ฉ. อตฺถตฺตา.

๔ ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

เพราะมีความหมายว่า ท่านเป็นพระทักขิไณยเลิศ หรือ เพราะมีความหมายว่า ควรซึ่งทักษิณาอันเลิศ.

โพธิปกฺขิยกถาวณฺณนา

๘๑๗. จตุนฺนํ มคฺคญาณานํ วเสน จตุญาณาย. อานุภาววิชานนตฺถนฺติ สติปฏฺฐานปาริปูริอาทิกสฺส อานุภาวสฺส โพธนตฺถํ.

ปริปุณฺณา โพธิปกฺขิยา เอตสฺสาติ ปริปุณฺณโพธิปกฺขิโย, มคฺโค. ตสฺส ภาโว ปริปุณฺณโพธิปกฺขิยภาโว. วุฏฺฐานพเลหิ สํยุตฺตตาว[1] วุฏฺฐานพลสมาโยโค, เย สํโยชนาทโย เยน ปรมมคฺคาทินา ปหาตพฺพา.

พรรณนากถาว่าด้วยโพธิปักขิยธรรม

๘๑๗. ชื่อว่า มีญาณ ๔ ด้วยอำนาจมรรคญาณทั้ง ๔. คำว่า เพื่อทราบชัดซึ่งอานุภาพ เพื่อให้รู้อานุภาพมีความบริบูรณ์แห่งสติปัฏฐานเป็นต้น.

โพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย ของธรรมนี้บริบูรณ์ เหตุนั้น ธรรมนี้ ชื่อว่ามีโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์ ได้แก่ มรรค. ภาวะแห่งมรรคอันมีโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์นั้น ชื่อว่า ความมีโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์. ความเป็นธรรมอันประกอบด้วยวุฏฐานะและพละ ชื่อว่า วุฏฐานพลสมาโยค, ธรรมเหล่าใด คือ

---

[1] ฉ. สมฺปยุตฺตตาว.

ธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้น อันญาณใด คือ อันปฐมมรรคญาณเป็นต้น พึงละ.

๘๑๘. พุชฺฌนฏฺเฐน วา โพโธ, มคฺคจิตฺตุปฺปาโท. ตสฺส พุชฺฌนกิริยาย อนุกุลภาวโต ปกฺเข ภวาติ โพธิปกฺขิยา.

๘๑๘. อีกอย่างหนึ่ง ความเกิดขึ้นแห่งมรรคจิต ชื่อว่า โพธะ เพราะความหมายว่าเป็นเครื่องตรัสรู้. ธรรมทั้งหลายมีในฝ่ายแห่งความเกิดขึ้น แห่งมรรคจิตนั้น เพราะเป็นคุณอันสมควรแก่การตรัสรู้ เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า โพธิปักขิยะ.

๘๑๙. เตสุ โพธิปกฺขิเยสุ. อารมฺมเณสูติ กายาทิอารมฺมเณสุ. โอกฺกนฺทิตฺวาติ อนุปวิสิตฺวา. ปกฺขนฺทิตฺวาติ ตสฺเสว เววจนํ. อุปฏฺฐานโตติ อสุภาการาทิคฺคหณวเสน อุปคนฺตฺวา อวฏฺฐานโต. กายาทีสุ อสุภาการาทิคฺคหณํ ปุพฺพภาคสติปฏฺฐานวเสน สุภสญฺญาทิปฺปหาน-กิจฺจสาธนํ มคฺคสติปฏฺฐานวเสน เวทิตพฺพํ. ตตฺถ หิ เอกาว สติ จตุกิจฺจสาธนวเสน ปวตฺตติ.

๘๑๙. เตสุ โยค โพธิปกฺขิเยสุ แปลว่า ในโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น. คำว่า ในอารมณ์ทั้งหลาย ได้แก่ ในอารมณ์มีกายเป็นต้น. บทว่า โอกฺกนฺทิตฺวา แปลว่า เข้าไป. บทว่า ปกฺขนฺทิตฺวา เป็นไวพจน์ของบทว่า โอกฺกนฺทิตฺวา นั้น. คำว่า เพราะเข้าไปตั้งอยู่ คือ เพราะเข้าไปตั้งลง ด้วยอำนาจถือเอาอาการไม่งามเป็นต้น. การถือเอาอาการไม่งามเป็นต้น ในอารมณ์มีกายเป็นต้น พึงทราบเกี่ยวกับเป็นสติปัฏฐานที่เป็นบุพภาค การยังกิจ คือการละสุภสัญญา

คุณธนาวัลย์ ชวางกูร-คุณธนศักดิ์ กระจ่างตา คุณวัฒนา สุขกนิษฐ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เป็นต้น พึงทราบเกี่ยวกับเป็นสติปัฏฐานที่เป็นมรรค. ก็ในสติปัฏฐานนั้น สติอย่างเดียวนั่นแหละ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ.

๘๒๐. ปทหนฺตีติ วายมนฺติ, กายจิตฺตานิ ปคฺคณฺหนฺติ วา. อโสภาเหตูนํ สงฺกิเลสธมฺมานํ ปชหเนน, โสภาเหตูนญฺจ โวทานธมฺมานํ ภาวเนเนว โสภณํ, สุนฺทรนฺติ อตฺโถ. เสฏฺฐภาวาวหนโตติ ปาสํสตมภาวสาธนโต. ปธานภาวการณโตติ อุตฺตมภาวเหตุโต.

๘๒๐. บทว่า ปทหนฺติ แปลว่า ย่อมพยายาม หรือ ความว่า ประคองกายและจิต. ชื่อว่า งาม เพราะละได้ซึ่งสังกิเลสธรรมทั้งหลาย อันเป็นเหตุแห่งความไม่งาม และเพราะยังโวทานธรรมทั้งหลาย อันเป็นเหตุแห่งความงามให้เกิดนั่นเอง, ความหมายว่าดี. คำว่า เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้ประเสริฐสุด คือ เพราะให้สำเร็จความเป็นผู้น่าสรรเสริญที่สุด. คำว่า เพราะเป็นเหตุแห่งความเป็นประธาน คือ เพราะความเป็นเหตุแห่งความเป็นผู้สูงสุด.

๘๒๑. ปุพฺเพ วุตฺเตนาติ อิทฺธิวิธญาณนิทฺเทเส[๑] วุตฺเตน. อิชฺฌนฏฺโฐ

๘๒๑. คำว่า ซึ่งกล่าวแล้วในก่อน คือ ซึ่งกล่าวแล้วในอิทธิวิธญาณนิเทศ.

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค ๒/๑๙๙.

นิปฺผชฺชนฏฺโจ, ปฏิลาภสมฺปทา วา, เยน วา อิชฺฌนฺติ อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺติ, ตํ อิชฺฌนํ. สมาธิปฺปธานสงฺขารปฺปมุขมคฺคธมฺมา[๑] อิธ [(๒)] อธิปฺเปตา.

อิชฺฌนฏฺโจ แปลว่า อรรถคือสำเร็จ หรือได้แก่ ความถึงพร้อมแห่งการได้เฉพาะ, อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายย่อมเจริญ คือเป็นผู้เจริญรุ่งเรือง เป็นผู้สูงส่งด้วยคุณชาตใด คุณชาตนั้น ชื่อ อิชฺฌนํ แปลว่า เป็นเหตุเจริญ. มรรคธรรมทั้งหลายอันมีสมาธิปธานสังขารเป็นประมุข ท่านประสงค์เอาว่า อิทธิ ในที่นี้.

ปุพฺพงฺคมฏฺโจ อธิปติปจฺจยภาโว. ตสฺมา โสตาปตฺติมคฺโค อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, ตสฺมา สมฺปยุตฺตา ฉนฺทาทโย ปุพฺพงฺคมฏฺเจน ปาทา.[๓] ตสฺสา เอว ผลภูตาย วุฏฺฐานคามินิยา ฉนฺทาทโย ปุพฺพภาคการณฏฺเจน ปาทา. โสติ อิทฺธิปาโท. อิเม โลกุตฺตราวาติ อิเม ยถาวุตฺตา ฉนฺทาทโย อุตฺตรจูฬภาชนีเย อาคตนเยน โลกุตฺตราว เวทิตพฺพา.

อรรถคือเป็นหัวหน้า ได้แก่ความเป็นอธิปติปัจจัย. เพราะเหตุนั้น โสดาปัตติมรรคจึงชื่อว่า อิทธิ เพราะความหมายว่าสำเร็จ, เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้นที่สัมปยุตกัน ชื่อว่า เป็นบาทโดยอรรถ คือเป็นหัวหน้า. ธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้นแห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ชื่อว่า เป็นบาทโดยอรรถ คือเป็นเหตุส่วนเบื้องต้นแห่งอิทธิที่เป็นผลนั้นนั่นแหละ. บทว่า โส โยค

---

[๑] ฉ. สมาธิปธานสงฺขารปมุขา มคฺคธมฺมา.
[๒] ฉ. อิทฺธีติ. [๓] ฉ. ปาโท, เอวมุปริปิ.

อิทฺธิปาโท แปลว่า อิทธิบาทนั้น. คำว่า ธรรมมีฉันทะเป็นต้นเหล่านี้ เป็นโลกุตระแท้ ความว่า ธรรมมีฉันทะเป็นต้น ตามที่กล่าวมาแล้วเหล่านี้ พึงทราบว่า เป็นโลกุตระแท้ ตามนัยที่มาแล้ว ในอุตตรจูฬภาชนีย์.

ฉนฺทาทิอธิปติวเสน ปฏิลทฺธธมฺมาปิ ผสฺสาทโย อิทฺธิปาทา โหนฺตีติ อตฺโถ. กามญฺเจตฺถ อิทฺธิปาโท โน อธิปติ, อธิปติ วา โน อิทฺธิปาโท นาม นตฺถิ, ยถา ปน เอกสฺมึ รชฺเช รชฺชารเหสุ จตูสุ ราชกุมาเรสุ เอกสฺมึ กาเล เอโกว รชฺชํ อนุสาสติ, น สพฺเพ, เอวํ เอกสฺมึ[๑] จิตฺตุปฺปาเท เอโกว อธิปติ, อิทฺธิปาโท จ โหตีติ เวทิตพฺโพ.

ความว่า แม้ธรรมที่ได้ด้วยอำนาจอธิบดีมีฉันทาธิบดีเป็นต้น คือ ธรรมมีผัสสะเป็นต้น ก็เป็นอิทธิบาท. ก็ในอธิการนี้ อิทธิบาทไม่เป็นอธิบดี, หรืออธิบดีไม่ชื่อว่าเป็นอิทธิบาท ย่อมไม่มี โดยแท้, ถึงอย่างนั้น อุปมาเหมือนในการครองราชย์คราวหนึ่ง บรรดาราชกุมารทั้ง ๔ พระองค์ ผู้ควรแก่ราชสมบัติ ในกาลครั้งหนึ่ง ก็ครองราชย์แต่พระองค์เดียวเท่านั้น ไม่ใช่ทุกพระองค์ ฉันใด ในจิตตุปบาทดวงหนึ่ง ก็พึงทราบว่า มีอธิบดี และอิทธิบาทแต่ข้อเดียว เหมือนฉันนั้น.

---

[๑] ฉ. เอก เมกสฺมึ.

๘๒๒. อสฺสทฺธิยํ สทฺธาปฏิปกฺขา อกุสลา ธมฺมา, อวตฺถุคโต ปสาทปฏิรูปโก มิจฺฉาธิโมกฺโข วา. โกสชฺชํ ถีนมิทฺธปฺปธาโน อกุสลจิตฺตุปฺปาโท. ปมาโท สติสมฺโมโส ตถาปวตฺตา อกุสลา ขนฺธา. อภิภวนสงฺขาเตน อธิปติยฏฺเฐนาติ อสฺสทฺธิยาทีนํ อภิภวนโต อภิภวนนฺติ วตฺตพฺเพน อธิโมกฺขปคฺคหุปฏฺฐานอวิกฺเขปปชานนสฺส เอกลกฺขเณน สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ อธิปติยฏฺเฐน.

๘๒๒. อสัทธิยะ ได้แก่ อกุศลธรรมทั้งหลาย อันเป็นปฏิปักษ์ต่อศรัทธา หรือได้แก่ มิจฉาธิโมกข์ อันเป็นความเลื่อมใสเทียม ซึ่งไม่ไปในวัตถุ. โกสัชชะ ได้แก่ อกุศลจิตตุปบาท มีถีนมิทธะเป็นประธาน. ปมาทะ ได้แก่ ความฟั่นเฟือนสติ คืออกุศลขันธ์ทั้งหลาย อันเป็นไปโดยประการนั้น. คำว่า ด้วยอรรถ คือความเป็นใหญ่ที่ได้แก่ความครอบงำได้ ความว่า ด้วยอรรถ คือความเป็นใหญ่ในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ซึ่งมีลักษณะเป็นอันเดียวกันกับอธิโมกข์(ศรัทธา) ปัคคหะ(ความเพียร) อุปัฏฐาน(สติ) อวิกเขปะ(สมาธิ) และปชานนะ(ปัญญา) อันจะพึงกล่าวได้ว่าครอบงำ เพราะครอบงำอกุศลธรรมทั้งหลาย มีอสัทธิยะเป็นต้น.

อสฺสทฺธิยาทีหิ จาติ จ-สทฺโท สมุจฺจยฏฺโฐ อฏฺฐานปฺปยุตฺโต, ตสฺมา อกมฺปิยฏฺเฐน จ สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ถิรภาเวน จ พลนฺติ เอวํ

จ ศัพท์ว่า อสฺสทฺธิยาทีหิ จ เป็นสมุจจยัฏฐะ เป็นอัฏฐานปยุตตะ, เพราะเหตุนั้น พึงทราบอธิบายในคำนี้อย่างนี้ ธรรมชื่อว่า

คุณธนาวัลย์ ชวางกูร-คุณธนศักดิ์ กระจ่างตา คุณวัฒนา สุขกนิษฐ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอตฺถ อธิปฺปาโย เวทิตพฺโพ.

พละ เพราะอรรถคือไม่พึงหวั่นไหว และเพราะภาวะที่มั่นคงในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย.

๘๒๓. พุชฺฌนกสตฺตสฺสาติ จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ ปฏิวิชฺฌนกสตฺตสฺส. โย เหส[๑] โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ อุปฺปชฺชมานาย สติอาทิธมฺมสามคฺคิยา การณภูตาย[๒] พุชฺฌติ กิเลสสนฺตานนิทฺทาย อุฏฺฐหติ, จตฺตาริ วา อริยสจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติ, นิพฺพานเมว วา สจฺฉิกโรตีติ โพธีติ วุจฺจติ อริยสาวโก, ตสฺส โพธิสฺส พุชฺฌนกสตฺตสฺส องฺคาติ โพชฺฌงฺคา. นิยฺยานิกฏฺเฐนาติ วฏฺฏโต นิสฺสรณฏฺเฐน.

๘๒๓. คำว่า แห่งสัตว์ผู้ตรัสรู้ คือ แห่งสัตว์ผู้แทงตลอดอริยสัจ ๔. จริงอยู่ พระอริยสาวกนั้นใด เรียกว่า โพธิ เพราะมีความหมายว่า ตื่น คือลุกขึ้นจากความหลับ คือกิเลสสันดาน หรือเพราะมีความหมายว่า ตรัสรู้ คือแทงตลอดอริยสัจ ๔ หรือทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั่นเอง ด้วยธรรมสามัคคีมีสติเป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นในขณะแห่งโลกุตรมรรคอันเป็นเหตุ ธรรมทั้งหลายอันเป็นองค์แห่งพระอริยสาวกผู้ชื่อว่าโพธินั้น ชื่อว่าแห่งสัตว์ผู้ตรัสรู้ เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า โพชฌงค์. คำว่า ด้วยอรรถคือเป็นนิยยานิกะ คือ ด้วยอรรถคือสลัดออกไปจากวัฏฏะ.

๘๒๔. ปุพฺพภาเค นานาจิตฺเตสุ ลพฺภนฺตีติ สมฺพนฺโธ. จุทฺทสวิเธนาติ

๘๒๔. เชื่อมความว่า ปุพฺพภาเค นานาจิตฺเตสุ ลพฺภนฺติ แปลว่า ย่อมได้ในจิต

---

[๑] ฉ. เหโส.

[๒] ฉ. กรณภูตาย.

คุณธนาวัลย์ ชวางกูร-คุณธนศักดิ์ กระจ่างตา คุณวัฒนา สุขกนิษฐ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

อานาปานอิริยาปถจตุสมฺปชญฺญปฏิกูลมนสิการ- ธาตุมนสิการปพฺพานิ, นวสีวถิกปพฺพานิ[๑] จาติ เอวํ จุทฺทสวิเธน. กายํ ปริคฺคณฺหโต จ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ ลพฺภติ, น เวทนาทโย ปริคฺคณฺหโต. เอโส นโย เสเสสุปิ.

ต่าง ๆ ในบุพภาค. คำว่า ด้วยอาการ ๑๔ คือ ด้วยอาการ ๑๔ อย่างนี้ คือ อานาปานบัพ อิริยาปถบัพ จตุสัมปชัญญบัพ ปฏิกูลมนสิการบัพ ธาตุมนสิการบัพ และ นวสีวถิกาบัพ. ก็ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ย่อมได้แก่โยคาวจรผู้กำหนดกาย หาได้แก่ โยคาวจรผู้กำหนดเวทนาเป็นต้นไม่. แม้ใน บทที่เหลือ ก็มีนัยนี้.

"สุขํ เวทนนฺ"ติอาทินาติ วา "สามิสนฺ"ติอาทินาติ วา "นิรามิสนฺ"ติ- อาทินาติ วาติ เอวํ นววิเธน. สราค- สโทสสโมหสงฺขิตฺตมหคฺคตสมาหิตสอุตฺตร- วิมุตฺตปทานํ สปฏิปกฺขานํ วเสน โสฬสวิเธน. นีวรณปาทานกฺขนฺธายตนโพชฺฌงฺคสจฺจปพฺพานํ วเสน ปญฺจวิเธน อิมสฺมึ อตฺตภาเวติ ปจฺจุปฺปนฺเน อตฺตภาเว.

ด้วยอาการ ๙ อย่างนี้ คือ ด้วยอาการ เป็นต้นว่า "เราเสวยสุขเวทนา" เป็นต้น หรือว่า ด้วยอาการว่า "เราเสวยเวทนา มีอามิส" เป็นต้น หรือว่า ด้วยอาการว่า "เราเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส" เป็นต้น. ด้วยอาการ ๑๖ คือ สราคบท บทว่า ด้วย จิตมีราคะ สโทสบท บทว่า ด้วยจิตมีโทสะ สโมหบท บทว่า ด้วยจิตมีโมหะ สังขิตบท บทว่า ด้วยจิตหดหู่ มหัคตบท บทว่า ด้วยจิต เป็นมหัคตะ สมาหิตบท บทว่า ด้วยจิตเป็น

---

[๑] ฉ. นวสิวถิกปพฺพานิ.

คุณธนาวัลย์ ชวางกูร-คุณธนศักดิ์ กระจ่างตา คุณวัฒนา สุขกนิษฐ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สมาธิ สอุตรบท บทว่า ด้วยจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า และวิมุตบท บทว่า ด้วยจิตหลุดพ้น พร้อมทั้งบทที่เป็นปฏิปักษ์กัน. ด้วยอาการ ๕ คือ นีวรณบัพ อุปาทานขันธบัพ อายตนบัพ โพชฌงคบัพและสัจจบัพ. คำว่า ในอัตภาพนี้ คือ ในอัตภาพปัจจุบัน.

อนุปฺปนฺนปุพฺพนฺติ อตฺตโน อภูตปุพฺพํ. ปรสฺส อุปฺปนฺนํ อกุสลํ ทิสฺวา ตนฺนิมิตฺตญฺจ วธพนฺธารหาทินฺติ[๑] อธิปฺปาโย. ตสฺสาติ ตาทิสสฺส. ภวติ หิ ตํสทิเสปิ ตพฺโพหาโร ยถา "ตานิเยว โอสถานี"ติ. ตสฺส ปหานายาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

คำว่า ที่ไม่เคยเกิดขึ้น คือ ที่ไม่เคยมีแก่ตน. เห็นอกุศลที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่น อธิบายว่า และอกุศลกรรมมีโทษที่ควรแก่การฆ่า และการจองจำเป็นต้น ซึ่งมีอกุศลนั้นเป็นเหตุ. บทว่า ตสฺส ความเท่ากับ ตาทิสสฺส แปลว่า อกุศลเช่นนั้น. ก็โวหารเกี่ยวกับศัพท์ ย่อมลงในอรรถแม้เท่ากับ ตํสทิส แปลว่า เช่น-กับเรื่องนั้นก็ได้ เช่นคำว่า "ตานิ เยว โอสถานิ" แปลว่า ยาทั้งหลายเช่นกับยาขนานนั้นนั่นแหละ. แม้ในสองบทว่า ตสฺส ปหานาย นี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

---

[๑] ฉ. วธพนฺธารหาทีนีติ.

ฌานวิปสฺสนา อิโต อญฺญสฺมึ อตฺตภาเว อุปฺปนฺนปุพฺพาปิ สิยุนฺติ วุตฺตํ "อิมสฺมึ อตฺตภาเว อนุปฺปนฺนปุพฺพนฺ"ติ, ฉนฺทิทฺธิปาทสมฺมาวาจานํเยว คหณํ. เตสุ วุตฺเตสุ เสสิทฺธิปาทเสสวิรติโย อตฺถโต วุตฺตาว โหนฺตีติ ลกฺขณหารวเสน อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ. เอวํ นานาจิตฺเตสุ ลพฺภนฺติ ปุพฺพภาเค เอเต สติปฏฺฐานสมฺมปฺปธานอิทฺธิปาทา.

ฌานและวิปัสสนา แม้เคยเกิดขึ้นในอัตภาพอื่นจากอัตภาพนี้ ก็พึงมี เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ที่ไม่เคยเกิดขึ้นในอัตภาพนี้" ดังนี้, ท่านถือเอาฉันทิทธิบาท และสัมมาวาจานั่นเอง. เมื่อกล่าวถึงอิทธิบาทเหล่านั้นแล้ว ก็ย่อมเป็นอันกล่าวถึงอิทธิบาทที่เหลือ และวิรัติที่เหลือ โดยใจความทีเดียว เพราะเหตุนั้น พึงทราบเนื้อความนี้เกี่ยวกับลักษณโวหาร. สติปัฏฐาน สัมมัปธาน และอิทธิบาทเหล่านี้ในบุพภาค ย่อมมีได้ในจิตต่าง ๆ อย่างนี้.

จตุนฺนํ ญาณานนฺติ จตุนฺนํ อริยมคฺคญาณานํ. กามํ สพฺเพปิ โพธิปกฺขิยธมฺมา มคฺคจิตฺตุปฺปาทปริยาปนฺนาว, ตถาปิ สาติสโย สมฺมปฺปธานพฺยาปาโร มคฺคกฺขเณติ วุตฺตํ "ผลกฺขเณ ฐเปตฺวา จตฺตาโร สมฺมปฺปธาเน"ติ. อวเสสา เตตฺตึส ลพฺภนฺติ, เต จ โข ปริยายโต, น นิปฺปริยายโตติ อธิปฺปาโย.

คำว่า ญาณ ๔ ได้แก่ญาณในอริยมรรคทั้ง ๔. โพธิปักขิยธรรมทั้งหมด นับเนื่องด้วยจิตตุปบาทในมรรคทีเดียว โดยแท้แม้ถึงอย่างนั้น กิจแห่งสัมมัปธานที่มีความพิเศษยิ่ง มีอยู่ในขณะแห่งมรรค เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในขณะแห่งผล เว้นสัมมัปธานทั้ง ๔" ดังนี้. โพธิปักขิยธรรม ๓๓ ที่เหลือ ย่อมมีได้ อธิบายว่า ก็โพธิปักขิยธรรมเหล่านั้นแล มีได้โดยอ้อม มิใช่โดยตรง.

คุณสวัสดิ์วงศ์-คุณสารภี ปฏิทัศน์ และบุตร
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๘๒๕. เสเสสุปีติ[๑] อิทฺธิปาทาทีสุ ปญฺจสุ โกฏฺฐาเสสุ. ยถา สติวีริเยสุ "สติปฏฺฐานํ สมฺมปฺปธานนฺ"ติ สงฺขิปนวเสน หาปนํ, "กายานุปสฺสนา"ติอาทิวิภาคทสฺสน-วเสน วฑฺฒนํ อตฺถิ, อีทิสํ หาปนวฑฺฒนํ นตฺถีติ อตฺโถ.

๘๒๕. คำว่า แม้ในส่วนที่เหลือ คือ ในส่วนทั้ง ๕ มีอิทธิบาทเป็นต้น. อธิบายว่า บรรดาสติและวิริยะ การลดโดยสังเขปเข้าว่า "สติปัฏฐานสัมมัปธาน" ดังนี้ การเพิ่มโดยแสดงวิภาคเป็นต้นว่า "กายานุปัสสนา" ดังนี้ มีอยู่ฉันใด การลดและการเพิ่มเช่นนี้ไม่มี.

๘๒๖. อิทานิ สพฺเพสุ เอว ยถารหํ ลพฺภมานวิภาคทสฺสนตฺถํ "อปิจา"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ เตสูติ สตฺตตฺตึสาย โพธิปกฺขิยธมฺเมสุ. ฉธาติ เอกธา เทฺวธา จตุธา ปญฺจธา อฏฺฐธา นวธาติ เอวํ ฉปฺปกาเรน เต ภวนฺติ.

๘๒๖. บัดนี้ ท่านอาจารย์ได้เริ่มคำว่า "อปิจ" อีกนัยหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงวิภาคที่ได้ตามควร ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหมดนั่นเอง. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เตสุ โยค สตฺตตฺตึสาย โพธิปกฺขิยธมฺเมสุ แปลว่า ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านั้น. บทว่า ฉธา ความว่า ธรรมเหล่านั้นมี ๖ ประการอย่างนี้ คือธรรมอย่างเดียว ธรรม ๒ อย่าง ธรรม ๔ อย่าง ธรรม ๕ อย่าง ธรรม ๘ อย่าง ธรรม ๙ อย่าง.

---

[๑] ฉ. เสเสสุ ปนาติ.

ฉนฺทิทฺธิปาทาทิวเสนาติ ฉนฺโท ฉนฺทิทฺธิปาทวเสเนว, จิตฺตํ จิตฺติทฺธิปาทวเสเนว, ปีติปสฺสทฺธิอุเปกฺขา โพชฺฌงฺควเสเนว, สงฺกปฺปาทโย มคฺควเสเนวาติ เอวํ นว เอกวิธาว โหนฺติ.

คำว่า โดยเป็นฉันทิทธิบาทเป็นต้น ความว่า ธรรม ๙ อย่าง เป็นธรรมอย่างเดียวอย่างนี้ คือ ฉันทะ ก็เป็นฉันทิทธิบาทอย่างเดียว จิตตะ ก็เป็นจิตติทธิบาทอย่างเดียว ปีติ ปัสสัทธิ และอุเบกขา ก็เป็นโพชฌงค์อย่างเดียว ธรรมทั้งหลายมีสังกัปปะเป็นต้น ก็เป็นมรรคอย่างเดียว.

จุทฺทเสว อสมฺภินฺนาติ สติ วีริยํ ฉนฺโท จิตฺตํ ปญฺญา สทฺธา สมาธิ ปีติ ปสฺสทฺธิ อุเปกฺขา สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโวติ อิเม อสมฺภินฺนา ปทนฺตรสมฺเภเทน วินา อคฺคหิตคฺคหเณน คยฺหมานา จุทฺทเสว จ สภาวธมฺมา.

คำว่า ที่ไม่เจือปนกันมี ๑๔ เท่านั้น ความว่า โพธิปักขิยธรรมเหล่านี้ คือ สติ วิริยะ ฉันทะ จิตตะ ปัญญา สัทธา สมาธิ ปีติ ปัสสัทธิ อุเบกขา สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ไม่เจือปนกัน เป็นสภาวธรรม ๑๔ เท่านั้น ที่ท่านถือเอาธรรมที่มิได้ถือเอา เว้นจากความเจือปนกับบทอื่น.

จุทฺทสาติ จ อุกฺกํสปริจฺเฉเทน วุตฺตํ. ตญฺจ โข ปฐมชฺฌานิกมคฺคจิตฺตุปฺปาทวเสน, ทุติยชฺฌานิเก ปน สมฺมาสงฺกปฺปาภาวโต เตรส, ตติยจตุตฺถปญฺจมชฺฌานิเกสุ

ก็คำว่า ๑๔ ท่านกล่าวโดยกำหนดอย่างสูง. ก็คำนั้นแล เกี่ยวกับมรรคจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยปฐมฌาน, ส่วนในมรรคจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยทุติยฌาน มีโพธิปักขิยธรรม ๑๓

ปีติสมฺโพชฺฌงฺคาภาวโต ทฺวาทส โหนฺติ. "สตฺตตฺตึส ปเภทโต"ติ อิทมฺปิ อุกฺกํสวเสเนว วุตฺตํ, อวกํสโต ปน วุตฺตนเยน เอกสฺมึ ขเณ ฉตฺตึส, ปญฺจตฺตึส โหนฺติ, จตุนฺนํ อธิปตีนํ เอกชฺฌํ อนุปฺปชฺชนโต เอกสฺมึ ขเณ เอกสฺเสว อิทฺธิปาทสฺส สมฺภโวติ ทฺวตฺตึส จ โหนฺตีติ เวทิตพฺพํ.

เพราะไม่มีสัมมาสังกัปปะ ในมรรคจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจมฌาน มีโพธิปักขิยธรรม ๑๒ เพราะไม่มีปีติสัมโพชฌงค์. แม้คำว่า "โดยประเภทมี ๓๗" นี้ ท่านก็กล่าวไว้โดยกำหนดอย่างสูงเหมือนกัน, แต่โดยกำหนดอย่างต่ำ พึงทราบว่า โพธิปักขิยธรรมมี ๓๖ และ ๓๕ ในขณะหนึ่งตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว และมี ๓๒ เพราะอิทธิบาทข้อเดียวเท่านั้น มีในขณะเดียว เพราะอธิบดีทั้ง ๔ ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน.

สตฺตตฺตึส ปเภทโต กถนฺติ อาห "สกิจฺจนิปฺผาทนโต"ติอาทิ, เอกจฺจสฺส สภาวโต เอกสฺสาปิ อตฺตโน อานุภาวานุรูปกายานุปสฺสนาทิตํตํกิจฺจสาธนโตติ อตฺโถ. สรูเปน จ วุตฺติโตติ อเภทสฺส จิตฺติทฺธิปาทาทิกสฺส สรูเปเนว ปวตฺตนโต จ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "โดยทำกิจของตนให้สำเร็จ" ดังนี้เป็นต้น อธิบายว่า โดยทำกิจนั้น ๆ มีกายานุปัสสนาเป็นต้น อันสมควรแก่อานุภาพของตน แม้แห่งโพธิปักขิยธรรมข้อหนึ่ง ให้สำเร็จตามสภาวะของโพธิปักขิยธรรมบางอย่างดังนี้ เพื่อจะเลี่ยงเสียซึ่งคำถามว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ว่าโดยประเภทเป็นอย่างไร. คำว่า และโดย

เป็นไปอย่างมีรูปเสมอกัน คือ และโดยเป็นไปอย่างมีรูปเสมอกันนั่นแหละ แห่งธรรมมีจิตติทธิบาทเป็นต้น ซึ่งไม่ต่างกัน.

เอตฺถาติ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยํ. กสฺมา ปน โพธิปกฺขิเยสุ ฌานโกฏฺฐาโส น คหิโต, นนุ ฌานรหิโต อริยมคฺโค นตฺถีติ ? สจฺจํ นตฺถิ, ตโต เอว น โข ปเนตํ เอวํ ทฏฺฐพฺพํ "โพธิปกฺขิเยสุ ฌานํ น คหิตนฺ"ติ ลกฺขณูปนิชฺฌานลกฺขณสฺส ฌานสฺส มคฺคคฺคหเณเนว คหิตตฺตา. ตํ หิ สนฺธาย "ยสฺมึ สมเย โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวตี"ติอาทิ[๑] วุตฺตํ. อารมฺมณูปนิชฺฌานลกฺขณสฺส ปเนตฺถ สมฺภโว เอว นตฺถิ.

บทว่า เอตฺถ โยค ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยํ แปลว่า ในญาณทัสสนวิสุทธินี้. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย ท่านจึงมิได้ถือเอา ส่วนแห่งฌานไว้ด้วย อริยมรรคเว้นจากฌานไม่มี มิใช่หรือ ? ตอบว่าจริง ไม่มี, ก็เพราะเหตุนั้นแหละ ข้อนี้จึงไม่ควรเห็นอย่างนี้ว่า "ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย ท่านมิได้ถือเอาฌานไว้" เพราะฌานที่มีลักษณะเข้าไปเพ่งลักษณะ ท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่ามรรคนั่นเอง. ก็ทรงหมายเอาคำนั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า "ภิกษุย่อมเจริญฌานที่เป็นโลกุตระ ในสมัยใด" ดังนี้. ก็ในที่นี้ ความเกิดขึ้นแห่งฌานที่มีลักษณะเข้าไปเพ่งอารมณ์นั้นเทียวไม่มี.

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๘๓.

อปโร นโย : กสฺมา ปน โพธิปกฺขิเยสุ ฌานโกฏฺฐาโส น คหิโต, นนุ ฌานรหิโต อริยมคฺโค นตฺถิ, น จ ตํ ปฏิปทา วิย เอกนฺตปุพฺพภาคิยํ, นาปิ เอกจฺจปฏิสมฺภิทา วิย มคฺคนิสฺสนฺโท, อถ โข มคฺคจิตฺตุปฺปาทปริยาปนฺโน, ยโต "โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวตี"ติ[๑] วุตฺตํ, มคฺคมคฺคปริวารธมฺมา จ โพธิปกฺขิยธมฺมาติ ? วุจฺจเต : ยํ ตาว วุตฺตํ "ฌานรหิโต อริยมคฺโค นตฺถี"ติ, ตตฺถ น อริยมคฺคสมฺปโยคมตฺเตน ฌานสฺส โพธิปกฺขิยตา ลพฺภติ อติปฺปสงฺคโต. อาหาราทีนมฺปิ หิ โพธิปกฺขิยตา อาปชฺเชยฺยาติ. เอเตน มคฺคจิตฺตุปฺปาทปริยาปนฺนตา โพธิปกฺขิยภาวสฺส อการณนฺติ ทสฺสิตํ โหติ.

อีกนัยหนึ่ง : หากจะมีคำถามว่า ก็เพราะเหตุไร ท่านจึงมิได้ถือเอาส่วนแห่งฌานไว้ในโพธิปักขิยธรรม อริยมรรคเว้นจากฌานไม่มี มิใช่หรือ, อนึ่ง ฌานนั้นเป็นไปในส่วนเบื้องต้นส่วนเดียวเหมือนกับปฏิปทาก็หามิได้ ทั้งส่วนแห่งฌานจะเป็นผลแห่งมรรค เหมือนอย่างปฏิสัมภิทาบางอย่างก็หามิได้, โดยที่แท้ ส่วนแห่งฌาน นับเนื่องด้วยมรรคจิตตุปบาท เพราะพระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า "ภิกษุย่อมเจริญฌานที่เป็นโลกุตระ" ดังนี้ และธรรมคือมรรค และที่เป็นบริวารของมรรค จัดเป็นโพธิปักขิยธรรม ดังนี้? ข้อนี้ขอเฉลยดังนี้ : คำใดที่ท่านกล่าวไว้ก่อนว่า "อริยมรรค เว้นจากฌานไม่มี" ดังนี้, ในคำนั้น ย่อมไม่ได้ความที่ฌานเป็นโพธิปักขิยธรรม โดยเพียงการประกอบด้วยอริยมรรค เพราะความเกี่ยวข้องกันอย่างยิ่ง. เพราะแม้ความที่ธรรมทั้งหลายมีอาหารเป็นต้น ก็

---

[๑] อภิ. สํ. ๓๔/๘๓.

จะต้องเป็นโพธิปักขิยธรรม. ด้วยคำนี้ ย่อมเป็นอันแสดงว่า ความนับเนื่องด้วยมรรคจิตตุปบาท มิใช่เหตุแห่งความเป็นโพธิปักขิยธรรม.

ยํ ปน วุตฺตํ "มคฺคมคฺคปริวารธมฺมา จ โพธิปกฺขิยา"ติ, ตตฺถ ปริวารตฺโถ กึ สหปฺปวตฺติอตฺโถ, อุทาหุ ปริกฺขารตฺโถติ ? ยทิ ปุริโม ปกฺโข, โส ปเคว นิลฺโลปิโต[๑] อถ ทุติโย, อิทํ วิจาเรตพฺพํ. กถํ ปวตฺตมานํ ฌานํ มคฺคสฺส ปริกฺขาโร ? ยทิ สหชาตาทิปจฺจยภาเวน, เอวํ สติ ผสฺสาทีนมฺปิ มคฺคปริกฺขารตา อาปชฺชติ. อถ ปฏิปกฺขวิทฺธํสเนน, น สพฺเพ ฌานธมฺมา ปฏิปกฺขวิทฺธํสนสมตฺถา. น หิ วิจาโร, เวทนา จ กสฺสจิ สงฺกิเลสธมฺมสฺส อุชุปฏิปกฺขภาเวน ปวตฺตนฺติ.

ส่วนคำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า "และธรรมคือมรรค และที่เป็นบริวารของมรรค จัดเป็นโพธิปักขิยธรรม" ดังนี้ ในคำนั้นถามว่า ความหมายของคำว่า บริวาร มีความหมายว่าเป็นไปร่วมกัน หรือมีความหมายว่า ปรุงแต่ง ? ถ้าเป็นฝ่ายแรก ฝ่ายแรกนั้น ก็หมดเรื่องที่พูดก่อน ถ้าเป็นฝ่ายที่สอง ข้อนี้ ควรพิจารณา. ฌานที่เป็นไปอย่างไร จึงปรุงแต่งมรรค. ถ้าเป็นไปโดยความเป็นปัจจัย มีสหชาตปัจจัยเป็นต้น เมื่อเป็นอย่างนี้ แม้ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ก็ต้องเป็นเครื่องปรุงแต่งมรรคด้วย. ถ้าเป็นไปโดยความกำจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ธรรมคือฌานทั้งหมด สามารถ

---

[๑] ฉ. นิลฺโลจิโต.

ในอันกำจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ก็หามิได้. เพราะวิจารและเวทนา ก็ย่อมเป็นไปโดยความเป็นปฏิปักษ์ตรงต่อสังกิเลสธรรมบาง-อย่าง ก็หามิได้.

ยํ ปน เปฏเก "สุขมุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส, วิจาโร วิจิกิจฺฉาย ปฏิปกฺโข"ติ วุตฺตํ, ตํ ปริยาเยน วุตฺตํ, น หิ สุขํ สยํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส ปฏิปกฺโข, ปฏิปกฺขสฺส ปน สมาธิสฺส ปจฺจยตาย ปฏิปกฺโข. น จ วิจาโร ปญฺญา วิย, อธิโมกฺโข วิย วา วิจิกิจฺฉาย ปฏิปกฺโข, ปฏิปกฺขสฺส ปฏิรูปตาย ปน ปฏิปกฺโข วุตฺโต.

อนึ่ง คำใดที่ท่านพระมหากัจจายนะกล่าวไว้ในคัมภีร์เปฏโกปเทส ว่า "สุข เป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจะ และกุกกุจจะ วิจาร เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา" ดังนี้ คำนั้น ท่านก็กล่าวไว้โดยอ้อม. เพราะว่า สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจะกุกกุจจะเอง ก็หามิได้ แต่เป็นปฏิปักษ์ โดยความที่เป็นปัจจัยต่อสมาธิที่เป็นปฏิปักษ์กัน. และวิจาร เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา เหมือนอย่างปัญญา หรือเหมือนอย่างอธิโมกข์ ก็หามิได้ แต่ท่านกล่าวว่าเป็นปฏิปักษ์ เพราะความเป็นธรรมสมควรแก่ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กัน.

ตถา ปีติปิ น พฺยาปาทสฺส อโทโส วิย อุชุปฏิปกฺโข, อโทสสมฺปโยคโต ปน ปฏิปกฺโข วุตฺโต. เตน วุตฺตํ "ตํ

แม้ปีติก็เช่นเดียวกัน หาเป็นปฏิปักษ์ตรงต่อพยาบาท เหมือนอย่างอโทสะไม่ แต่ท่านกล่าวว่าเป็นปฏิปักษ์ เพราะประกอบด้วย

ปริยาเยน วุตฺตนฺ''ติ. วิตกฺกสมาธโย เอว ปน ฌานธมฺเมสุ อุชุกํ ปฏิปกฺขวิทฺธํสน-สมตฺถาติ ปฏิปกฺขวิทฺธํสนสมตฺถสฺส ปริปุณฺณสฺส ฌานโกฏฺฐาสสฺส อภาวโต น จ อสฺส โพธิปกฺขิเยสุ สงฺคโห กโต.

อโทสะ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "คำนั้น ท่านกล่าวไว้โดยอ้อม". อนึ่ง วิตกและสมาธินั้นเอง สามารถจะกำจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ตรงในธรรมคือฌานทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่กระทำการสงเคราะห์ฌานนั้นไว้ในโพธิปักขิยธรรม เพราะไม่มีส่วนแห่งฌานที่บริบูรณ์ ที่สามารถจะกำจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ได้.

ยสฺมา ปน สมฺมาสงฺกปฺโป, สมฺมาสมาธิ จ มคฺคปริยาปนฺนา ฌานธมฺมา, ตสฺมา เต สนฺธาย ตํสมฺปยุตฺตตาย วา อิตเรปิ คเหตฺวา ปริยาเยน วุตฺตํ ปาฬิยํ ''ยสฺมึ สมเย โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวติ นิยฺยานิกนฺ''ติอาทิ[๑]

ก็เพราะสัมมาสังกัปปะ และสัมมาสมาธิ เป็นธรรมคือฌาน อันนับเนื่องอยู่ในมรรค ฉะนั้น จึงทรงหมายเอาสัมมาสังกัปปะและสัมมาสมาธิเหล่านั้น หรือเพราะความที่เป็นธรรมสัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะ และสัมมา-สมาธินั้น จึงได้ทรงถือเอาแม้ธรรมนอกนี้ ตรัสโดยอ้อมในพระบาลี เป็นต้นว่า "ในสมัยใด ภิกษุเจริญฌานอันเป็นโลกุตระนำออกจากสังสารวัฏ" ดังนี้.

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๘๓.

วุฏฐานพลสมาโยคกถาวณฺณนา

๘๒๗. วุฏฺฐานํ นิมิตฺตโต, ปวตฺตโต จ วุฏฺฐานํ. พลสมาโยโค สมถวิปสฺสนาพเลหิ สมฺปยุตฺตตา. ปริญฺญาภิสมยาทิวเสน ทุกฺขาทีสุ วิเสสทสฺสนฏฺเฐน มคฺคปญฺญาปิ วิปสฺสนาติ วุจฺจตีติ "โลกิยวิปสฺสนา"ติ[๑] วิเสเสตฺวา วุตฺตํ.

เตเนวาห "วุฏฺฐานฏฺเฐน สมถวิปสฺสนํ ยุคนทฺธํ ภาเวตี"ติ. นิมิตฺตารมฺมณตฺตาเนว นิมิตฺตา วุฏฺฐาติ, ปวตฺติ ฯเปฯ ฉิทฺทนโต[๒] น ปวตฺตา วุฏฺฐาตีติ โยชนา.

พรรณนากถาว่าด้วยวุฏฐานะและพลสมาโยค

๘๒๗. วุฏฐานะ ได้แก่ การออกจากนิมิตและปวัตตะ. พลสมาโยค ได้แก่ ความประกอบด้วยสมถพละและวิปัสสนาพละ. แม้มรรคปัญญา ท่านก็เรียกว่าวิปัสสนา เพราะอรรถว่า เห็นโดยวิเศษในอริยสัจมีทุกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจความตรัสรู้ ด้วยการกำหนดรู้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวให้ต่างไปว่า "โลกิยวิปัสสนา".

ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร จึงกล่าวว่า "ภิกษุเจริญสมถวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอรรถ คือ ความออก" ดังนี้. มีคำประกอบว่า ยังไม่ออกจากนิมิต เพราะยังมีนิมิตเป็นอารมณ์ ยังไม่ออกจากปวัตตะ เพราะยังตัดไม่ได้เด็ดขาดซึ่งสมุทัยอันเป็นเหตุแห่งปวัตตะ.

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๔๔๑. [๒] ฉ. ฉินฺทนโต.

ตตฺถ นิมิตฺตโต วุฏฺฐานํ สงฺขารนิมิตฺตํ นิสฺสชฺชิตฺวา นิพฺพานารมฺมณกรณํ. ปวตฺตโต วุฏฺฐานํ เหตุนิโรเธน อายตึ วิปากปวตฺตสฺส อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนํ[๑] เตนาห "สมุทยสฺส อสมุจฺฉินฺนตฺตา ปวตฺตา น วุฏฺฐาตี"ติ.

ในความออก ๒ อย่างนั้น ความออกจากนิมิต ได้แก่ ความปล่อยนิมิต คือ สังขาร แล้วกระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์. ความออกจากปวัตตะ ได้แก่ ความยังปวัตตะอันเป็นวิบากต่อไป ให้ถึงความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา ด้วยการดับเหตุ. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ยังไม่ออกจากปวัตตะ เพราะยังตัดไม่ได้เด็ดขาด ซึ่งสมุทัย" ดังนี้.

ทุภโตติ อุภโต, ท-การาคมํ กตฺวา เอวํ วุตฺตํ. ทุภาติ วา ปทนฺตรเมเวตํ อุภยสทฺเทน สมานตฺถํ. ทสฺสนฏฺเฐนาติ ปริญฺญาภิสมยาทิลกฺขเณน จตุสจฺจทสฺสนฏฺเฐน.

บทว่า ทุภโต ความเท่ากับ อุภโต, ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ เพราะลง ท อาคม. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ทุภ นี้ เป็นบทพิเศษ มีเนื้อความเท่ากับอุภยศัพท์. คำว่า โดยอรรถคือความเห็น ได้แก่ โดยอรรถคือความเห็นอริยสัจ ๔ ซึ่งมีความตรัสรู้ด้วยความกำหนดรู้เป็นต้น เป็นลักษณะ.

๑. ม. อนุปฺปวตฺติธมฺมตาปาทนํ.

มิจฺฉาทิฏฺฐิยาติ ทฺวาสฏฺฐิปฺปเภทายปิ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา. ตทนุวตฺตกกิเลเสหีติ อปายคมนียตาย ตสฺสา มิจฺฉาทิฏฺฐิยา อนุวตฺตเกหิ วิจิกิจฺฉาทิกกิเลเสหิ. ขนฺเธหีติ เอตฺถาปิ ตทนุวตฺตกสทฺโท อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺโพ. เต จ มิจฺฉาทิฏฺฐิอาทิปจฺจยา อุปฺปชฺชนารหา เวทิตพฺพา.

คำว่า จากมิจฉาทิฐิ คือ จากมิจฉาทิฐิทั้ง ๖๒ ประเภท. บทว่า ตทนุวตฺตกกิเลเสหิ จากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้น คือจากกิเลสมีวิจิกิจฉาเป็นต้นทั้งหลาย ที่เป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้น เพราะความเป็นกิเลสที่จะพึงถึงอบาย. แม้ในบทว่า ขนฺเธหิ ก็พึงนำเอา ตทนุวตฺตกศัพท์มาเชื่อมด้วย. ก็พึงทราบขันธ์เหล่านั้นที่ควรเกิดขึ้นได้ เพราะมีมิจฉาทิฐิเป็นต้นเป็นปัจจัย.

มิจฺฉาสงฺกปฺปาติอาทีสุปิ ตทนุวตฺตกกิเลเสหิ จ ขนฺเธหิ จ วุฏฺฐาติ. พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ วุฏฺฐาตีติ ปาฬิ สงฺขิตฺตา. ยถา มิจฺฉาทิฏฺฐิมิจฺฉาสงฺกปฺปา, เอวํ มิจฺฉาวาจาทโยปิ อปายคมนียาเอว เวทิตพฺพา. มิจฺฉาวาจากมฺมนฺตาชีวา เจตนาสภาวา. มิจฺฉาสติ ตถาปวตฺตา จตฺตาโร ขนฺธา. อุปริมคฺคตฺตเย สมฺมาทิฏฺฐิ ตํตํมคฺควชฺฌา มานโต วุฏฺฐาติ. โส หิ "อหมสฺมี"ติ. ปวตฺติยา ทิฏฺฐิฏฺฐานิโย, มิจฺฉามคฺคโต

แม้ในคำว่า จากมิจฉาสังกัปปะ เป็นต้น ก็มีความว่า ย่อมออกจากกิเลสทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจฉาสังกัปปะนั้น และจากขันธ์ทั้ง-หลายที่เป็นไปตามมิจฉาสังกัปปะนั้น. พระ-บาลีว่า พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ วุฏฺฐาติ และย่อมออกจากนิมิตทั้งปวงในภายนอกดังนี้ ท่านย่อไว้. มิจฉาทิฐิ และมิจฉาสังกัปปะเป็นฉันใด แม้มิจฉาวาจาเป็นต้น ก็พึงทราบว่า เป็นเหตุยังสัตว์ให้ถึงอบายนั่นเทียวเหมือนฉันนั้น. มิจฉาวาจา

ปเนตฺถ วุฏฺฐานํ อนุทฺธริตฺวา ตํตํมคฺค-วชฺฌสํโยชนานุสเยเหว วุฏฺฐานํ อุทฺธฏํ.

มิจฉากัมมันตะ และมิจฉาอาชีวะ มีเจตนาเป็นสภาพ. มิจฉาสติ ได้แก่ขันธ์ ๔ ที่เป็นไปอย่างนั้น. สัมมาทิฐิในมรรคทั้ง ๓ เบื้องบน ย่อมออกจากมานะที่มรรคนั้น ๆ จะพึงฆ่า. ด้วยว่า มานะนั้น ตั้งอยู่ในฐานของทิฐิ เพราะความเป็นไปว่า "อหมสฺมิ" เราเป็นนั่น ดังนี้, ก็ในที่นี้ ท่านมิได้ยกการออกจากมิจฉามรรค ยกการออกจากสังโยชน์และอนุสัยที่มรรคนั้น ๆ จะพึงประหาณเท่านั้น.

อณุสหคตาติ[๑] อณุภาวํ คตา ปตฺตา, ปตนุภูตาติ[๒] อตฺโถ.

บทว่า อณุสหคตา ความว่า ที่ถึงแล้ว คือไปแล้วสู่ความเป็นธรรมชาติน้อย อธิบายว่า เป็นของละเอียด.

๘๒๘. เอวํ วุฏฺฐานํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ พลสมาโยคํ ทสฺเสตุํ "โลกิยานญฺจา"ติอาทิ วุตฺตํ. สมถพลํ อธิกํ โหติ

๘๒๘. ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงวุฏฐานะความออกอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงพลสมาโยค จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า

---

๑ ม. อนุสหคตา.
๒ ฉ. ตนุภูตาติ.

สมาธิภาวนาภาวโต. วิปสฺสนาพลํ อธิกํ โหติ ญาณุตฺตรตฺตา วิปสฺสนาภาวนาย.

"โลกิยานญฺจ" ดังนี้ สมถพละ ชื่อว่า ย่อมมีกำลังยิ่ง เพราะเป็นการบำเพ็ญสมาธิ. วิปัสสนาพละ ชื่อว่า ย่อมมีกำลังยิ่ง เพราะความที่ความบำเพ็ญวิปัสสนา มีญาณเป็นยอดเยี่ยม.

สมานภาเวน ยุเค นทฺธา พทฺธา วิย โหนฺตีติ ยุคนทฺธา. เตนาห "อญฺญมญฺญํ อนติวตฺตนฏฺเฐนา"ติ, กิจฺจโต อนูนาธิกภาเวนาติ อตฺโถ. ตโต เอว สมาโยโคติ สมฺปริจฺเฉทโยโคติ อตฺโถ.

ธรรมเหล่านั้น ย่อมเป็นเหมือนเข้ากัน คือผูกกันเป็นคู่ ด้วยภาวะที่เสมอกัน เหตุนั้นจึงชื่อว่า ยุคนทฺธา เข้าคู่กัน. ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์ จึงกล่าวว่า "เพราะอรรถว่า ไม่เป็นไปเกินกันและกัน", อธิบายว่า เพราะภาวะที่ไม่หย่อนไม่ยิ่ง โดยกิจ. เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่า สมาโยค ซึ่งมีความหมายว่า ประกอบกันโดยกำหนดสม่ำเสมอ.

สมาธิปฏิปกฺขทสฺสนตฺถํ "อุทฺธจฺจสหคตกิเลเสหี"ติ วุตฺตํ, อุทฺธจฺจปฺปธาเนหิ กิเลเสหีติ อธิปฺปาโย. อวิกฺเขโป สมาธีติ สมฺจฺฉินฺทเนน วิกฺเขปสฺส อุชุปฏิปกฺขภูโต สมาธิ. นิโรธโคจโรติ นิพฺพานารมฺมโณ.

เพื่อจะแสดงธรรม อันเป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จากกิเลสที่สหรคตกับอุทธัจจะทั้งหลาย", อธิบายว่า จากกิเลสทั้งหลาย อันมีอุทธัจจะเป็นประธาน. คำว่า สมาธิคือความไม่ฟุ้งซ่าน ได้แก่

วุฏฺฐานฏฺเฐนาติ วุฏฺฐานภาเวน[๑] นิมิตฺตโต, ปวตฺตโต จ วุฏฺฐหนวเสน.[๒] เอกรสาติ สมานกิจฺจา.

สมาธิ อันเป็นปฏิปักษ์ตรงต่อความฟุ้งซ่าน เพราะตัดได้เด็ดขาด. คำว่า มีนิโรธเป็นโคจร คือ มีนิพพานเป็นอารมณ์. คำว่า โดยความหมายว่าออก คือ โดยอำนาจที่ออกจากนิมิตและจากปวัตตะ โดยภาวะที่ออกไป. คำว่า มีรสเป็นอันเดียวกัน คือ มีกิจเสมอกัน.

ปหาตพฺพธมฺมปหานกถาวณฺณนา

๘๒๙. เย ธมฺมาติ เย สงฺกิเลสธมฺมา. สํโยชนาทีสุ สํโยชนฏฺเฐน พนฺธนฏฺเฐน สํโยชนานิ, วิพาธนฏฺเฐน, อุปตาปนฏฺเฐน วา กิเลสา, มิจฺฉาสภาวาติ มิจฺฉตฺตา, โลเก ธมฺมา โลกปริยาปนฺนา ธมฺมาติ โลกธมฺมา,

พรรณนากถาว่าด้วยการละปหาตัพพธรรม

๘๒๙. คำว่า ธรรมเหล่าใด ได้แก่ ธรรมคือสังกิเลสเหล่าใด. บรรดาธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้น ธรรมทั้งหลายชื่อว่า สังโยชน์ เพราะอรรถว่าประกอบไว้ คือ เพราะอรรถว่า ผูกไว้, ชื่อว่า กิเลส เพราะอรรถว่า เบียดเบียน หรือ เพราะ

[๑] ฉ. วุฏฺฐานกภาเวน.
[๒] ฉ. วุฏฺฐหมานวเสน.

อรรถว่า ทำให้เดือดร้อน, ชื่อว่า มิจฉัตตะ เพราะอรรถว่า เป็นสภาวะผิด, ชื่อว่า โลกธรรม เพราะอรรถว่า ธรรมในโลก คือ ธรรมที่นับเนื่องด้วยโลก

มจฺเฉรสฺส ภาโว, กมฺมํ วาติ มจฺฉริยํ, วิปรีตฏฺเฐน วิปลฺลาสา, คณฺฐนฏฺเฐน คณฺฐา,[1] อยุตฺตา คติ[2] อคติ, อาสวนฺตีติ อาสวา, โอหนนฺตีติ โอฆา, โยชนฏฺเฐน โยคา, นีวรนฺตีติ นีวรณานิ, ธมฺมสภาวํ อติกฺกมฺม ปรโต อามสนฺตีติ ปรามาสา,

ชื่อว่ามัจฉริยะ เพราะอรรถว่า ภาวะ หรือกรรมของคนตระหนี่. ชื่อว่าวิปัลลาส เพราะอรรถว่า วิปริต, ชื่อว่าคัณฐะ เพราะอรรถว่า ร้อยรัด, การดำเนินที่ไม่สมควร ชื่อว่าอคติ, ชื่อว่าอาสวะ เพราะอรรถว่า ไหลไปทั่ว, ชื่อว่า โอฆะ เพราะอรรถว่า ท่วมทับ, ชื่อว่า โยคะ เพราะอรรถว่า ประกอบไว้, ชื่อว่า นิวรณ์ เพราะอรรถว่า กางกั้น, ชื่อว่า ปรามาส เพราะอรรถว่า ก้าวล่วงสภาวะแห่งธรรม แล้วยึดเอาอย่างผิด ฯ

ภุสํ อาทิยนฺตีติ อุปาทานานิ, อปฺปหีนภาเวน สนฺตาเน อนุ อนุ เสนฺตีติ อนุสยา,

ชื่อว่าอุปาทาน เพราะอรรถว่า ถืออย่างมั่น, ชื่อว่าอนุสัย เพราะอรรถว่า นอนเนื่อง

---

๑ ฉ. คนฺถา.
๒ ฉ. คตีติ.

คุณเบ้ แซ่จัง พร้อมบุตร-ธิดา สกุลฐานิสสะและหลาน
สร้างอุทิศให้ นางเง็กซวน-นางเก๊า-นางเล็ก ซี่วกิม แซ่จัง

มลีนภาวกรณฏเฐน มลา, อกุสลกมฺมานิ จ ตานิ สุคติทุคฺคตีนํ, ตตฺถ นิพฺพตฺตนกสุขทุกฺขานญฺจ ปถานิ[๑] จาติ อกุสลกมฺมปถา, จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ เอตฺถาติ จิตฺตุปฺปาโท, จิตฺตเจตสิกราสิ, อกุสโล จ โส จิตฺตุปฺปาโท จาติ อกุสลจิตฺตุปฺปาโทติ อกุสลสทฺทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

อยู่ในสันดานด้วยภาวะที่ยังละไม่ได้, ชื่อว่า มละ เพราะอรรถว่า กระทำภาวะที่หม่นหมอง, อกุศลกรรมเหล่านั้น เป็นทางแห่งสุคติและทุคติ และแห่งสุขและทุกข์อันบังเกิดในสุคติและทุคตินั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า อกุศลกรรมบถ, จิตย่อมเกิดขึ้นในสภาวะนี้ เหตุนั้น สภาวะนี้ ชื่อว่า จิตตุปบาท ได้แก่ กองแห่งจิตและเจตสิก, พึงนำเอาอกุศลศัพท์มาเชื่อมเข้าว่า จิตตุปบาทนั้นด้วย เป็นอกุศลด้วย เหตุนั้น ชื่อว่า อกุศลจิตตุปบาท.

ขนฺเธหิ ขนฺธานนฺติ อิธโลกกฺขนฺเธหิ ปรโลกกฺขนฺธานํ. ยาวญฺหิ เตติ เต รูปราคาทโย ยาว ปวตฺตนฺติ น สมุจฺฉิชฺชนฺติ ตาว เอเตสํ ขนฺธผลทุกฺขานํ อนุปรโม อวิจฺเฉโทติ.

คำว่า ขันธ์ทั้งหลายไว้กับขันธ์ทั้งหลาย คือ ขันธ์ในปรโลกทั้งหลายไว้กับขันธ์ในอิธโลกทั้งหลาย. คำว่า จริงอยู่ ธรรมมีรูปราคะเป็นต้นนั้น ยังมีอยู่ตราบใด ความว่า ธรรมมีรูปราคะเป็นต้นนั้น ยังเป็นไป คือ ยังไม่ขาดสูญตราบใด ขันธ์ผลและทุกข์เหล่านี้ ก็ยังไม่ขาด คือ ไม่ขาดตอนตราบนั้น.

---

[๑] ฉ. ปถา.

เอเตน เตสํ สํโยชนตฺถํ วิภาเวติ. อุทฺธนฺติ รูปารูปภเวสุ, ตติยมคฺคุปฺปตฺติยา วา อุทฺธํ. อุทฺธํ ภชนฺตีติ อุทฺธํภาคา, รูปารูปภวา, เตสํ อวิจฺเฉทเหตุตาย หิตานิ อุทฺธมฺภาคิยานิ.

ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์ย่อมทำความหมายว่า ผูกไว้ ของธรรมมีรูปราคะเป็นต้นเหล่านั้นให้แจ่มแจ้ง. คำว่า ในเบื้องสูง ได้แก่ ในรูปภพและอรูปภพ หรือในเบื้องสูงแห่งการเกิดขึ้นของมรรคที่ ๓. รูปภพและอรูปภพ ชื่อว่าอุทธังภาคะ เพราะอรรถว่า สมาคมอยู่ในเบื้องสูง, ก็สังโยชน์เหล่านั้น ชื่อว่า อุทธัมภาคิยะ เพราะความเป็นเหตุแห่งความไม่ขาดแห่งรูปภพและอรูปภพเหล่านั้น.

กิลิสฺสนฺติ, กิเลเสนฺติ จาติ ทุวิธมฺปิ อตฺถํ ทสฺเสนฺโต "สยํ สงฺกิลิฏฺฐตฺตา"ติ- อาทิมาห.

ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงอรรถทั้ง ๒ อย่าง คือ ย่อมเศร้าหมองเอง และย่อมทำสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เศร้าหมอง จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "เพราะตัวมันเองก็เศร้าหมอง" ดังนี้.

มิจฺฉาวิมุตฺติ "โลกถูปิกาทีสุ โมกฺโข"ติ ปวตฺตมิจฺฉาวิโมกฺโข. อภินิเวสนาทิวเสน มิจฺฉา วิปรีตํ น สมฺมาปวตฺตนโต มิจฺฉาญาณํ โมโหว.

มิจฉาวิมุติ ได้แก่ มิจฉาวิโมกข์ที่เป็นไปว่า "โมกษะมีอยู่ที่จอมโลกเป็นต้น". ชื่อว่า มิจฉาญาณะ เพราะเป็นไปผิด คือ วิปริต ไม่ถูกต้อง ด้วยอำนาจความยึดมั่นเป็นต้น ได้แก่ โมหะนั่นเอง.

คุณเบ้ แซ่จัง พร้อมบุตร-ธิดา สกุลฐานิสสะและหลาน
สร้างอุทิศให้ นางเง็กซวน-นางเก๊า-นางเล็ก ซิ่วกิม แซ่จัง

โลกปฺปวตฺติยาติ ขนฺธปฺปวตฺติยํ สติ. อนุปรมธมฺมกตฺตาติ ปุญฺญปาปวเสน อปราปรํ อวิจฺฉิชฺชนโต. "ลาภเหตุโก ลาโภ"ติ-อาทินา การณูปจาเรน[๑]

คำว่า เมื่อความเป็นไปแห่งโลก คือ เมื่อความเป็นไปแห่งขันธ์มีอยู่. คำว่า เพราะเป็นธรรมมีไม่ขาดสาย คือ เพราะไม่ขาดสายเนื่อง ๆ ด้วยอำนาจบุญและบาป. ด้วยโวหารที่กล่าวพาดพิงถึงเหตุ โดยนัยเป็นต้นว่า "ลาภเหตุโก ลาโภ" ธรรมมีลาภเป็นเหตุ ชื่อว่าลาภ.

อาวาเส มจฺฉริยํ, อาวาสเหตุกํ วา มจฺฉริยํ อาวาสมจฺฉริยํ.

ความตระหนี่ในอาวาส หรือความตระหนี่มีอาวาสเป็นเหตุ ชื่อว่า อาวาส-มัจฉริยะ ตระหนี่อาวาส.

ตโยติ วตฺถุํ อภินฺทิตฺวา วุตฺตํ, ภินฺทิตฺวา ปน วุจฺจมาเน ทฺวาทส โหนฺติ.

คำว่า ๓ ท่านอาจารย์กล่าวไว้โดยไม่แยกวัตถุ, แต่เมื่อแยกกล่าวก็เป็นวิปัลลาส ๑๒.

คณฺฐกรณํ การณภาเวน ปฏิพนฺธตา-กรณํ คณฺฐนนฺติ ตํ รูปกาเยปิ ลพฺภตีติ อาห "นามกายสฺส เจว รูปกายสฺส จา"ติ. ตตฺถ

การกระทำความร้อยรัด ได้แก่ การกระทำภาวะที่เนื่องกัน ด้วยความเป็นเหตุ ชื่อว่าความร้อยรัด เพราะเหตุนั้น ความ

---

๑ ฉ. การโณปจาเรน.

พฺยาปาทสฺสาปิ อภิสชฺชนุปนยฺหวเสน ปวตฺตนโก[1] คณฺฐนฏฺโฐ เวทิตพฺโพ, ยโต ตสฺส ปฏิฆสํโยชนภาโว วุตฺโต.

ร้อยรัดนั้น ย่อมได้แม้ในรูปกาย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "นามกายและรูปกาย" ดังนี้. ในคำนั้น พึงทราบความหมายว่าร้อยรัด แม้แห่งพยาบาท เพราะเป็นไปด้วยอำนาจความเกาะแน่นและความเข้าไปผูกไว้ เพราะท่านกล่าวความที่พยาบาทนั้นเป็นปฏิฆสังโยชน์.

ฉนฺทโทสโมหภเยหีติ ฉนฺทโทสโมหภยเหตุ. ตณฺหีติ อกตฺตพฺพกรณํ, กตฺตพฺพากรณญฺจ.

คำว่า เพราะความรัก ความชัง ความหลง และความกลัว ความว่า เพราะมีความรัก ความชัง ความหลง และความกลัวเป็นเหตุ. บทว่า ตณฺหิ โยค อกตฺตพฺพกรณํ กตฺตพฺพากรณญฺจ แปลว่า จริงอยู่ การทำสิ่งที่ไม่ควรทำ และการไม่ทำสิ่งที่ควรทำ.

สวนาติ ปวตฺตนโต. สวนโตติ กิเลสาสุจิภาเวน วิสฺสนฺทนโต. ปุน สวนโตติ ปสวนโต.

บทว่า สวนา แปลว่า เพราะเป็นไป. บทว่า สวนโต ความว่า เพราะความไหลไป ด้วยภาวะที่ไม่สะอาดคือกิเลส. บทว่า สวนโต อีกศัพท์ ความว่า เพราะประสพ.

---

[1] ฉ. ปวตฺตนโต.

อากฑฺฒนฏฺเฐน, ทุรุตฺตรณฏฺเฐน จาติ เอเตน โอฆา วิย โอฆาติ ทสฺเสติ. อารมฺมเณน, ทุกฺเขน จ วิโยคสฺส อปฺปทานสงฺขาเตน โยชนฏฺเฐน โยคาติ ทสฺเสติ, สงฺกิเลสกรณฏฺเฐนาติ อตฺโถ. เตสํเยวาติ กามราคาทีนํเยว.

ด้วยคำว่า เพราะอรรถคือการคร่ามา และเพราะอรรถคือข้ามพ้นได้ยาก นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ธรรมทั้งหลาย เหมือนกับห้วงน้ำ ชื่อว่า โอฆะ. ท่าน-อาจารย์ย่อมแสดงว่า ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า โยคะ เพราะอรรถคือ ประกอบไว้ กล่าวคือ การไม่ให้การพรากไปจากอารมณ์ และจากทุกข์, อธิบายว่า เพราะอรรถคือกระทำความเศร้าหมอง. บทว่า เตสํเยว โยค กามราคาทีนํเยว แปลว่า แห่งธรรมทั้งหลายมีกามราคะเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ.

เตเยว หิ โสตวเสน วตฺตมานา โสโต วิย โสตปติเต สตฺเต อปายสมุทฺทํ ปาเปนฺติ, สํสารสมุทฺทโต จ สีสํ อุกฺขิปิตุํ น เทนฺติ, ยถาคหิตญฺจ อารมฺมณํ วิสฺสชฺชิตุํ น เทนฺติ, ยาทิสญฺจ ปาปํ กตฺวา ทุกฺขปฺปตฺตา[๑] ปุนปิ ตาทิเสน โยเชนฺติ.

จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายมีกามราคะเป็นต้นเหล่านั้น เมื่อเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจกระแส ย่อมยังสัตว์ทั้งหลาย ผู้ตกไปในกระแสให้ถึงทะเลคืออบาย เหมือนกระแสน้ำ ย่อมไม่ให้ยกศีรษะขึ้นได้ จากทะเลคือสงสาร ย่อมไม่ปล่อยอารมณ์ตามที่รับไว้แล้ว และสัตว์

[๑] ฉ. ทุกฺขปฺปตฺเต.

ทั้งหลายทำบาปเช่นใด เป็นผู้ได้รับทุกข์ย่อมประกอบสัตว์ไว้ด้วยบาปเช่นนั้นแม้อีก.

จิตฺตสฺสาติ กุสลจิตฺตสฺส, วิเสสโต ฌานจิตฺตสฺส. อาทิโต วรณํ อาวรณํ. กิเลสวาสนํ เนตฺวา วรณํ นีวรณํ. กุฏฺฏกวาฏาทีหิ วิย ปิทหนํ ปฏิจฺฉาทนํ, ตํ ปน กุสลาทีนํ สนฺธาตุํ ปริญฺญาตุญฺจ อุปฺปาทานวเสน[๑] ทฏฺฐพฺพํ.

คำว่า จิต ได้แก่ กุศลจิต โดยพิเศษได้แก่ ฌานจิต. การกั้นแต่เบื้องต้น ชื่อว่า อาวรณํ (กั้น). การนำเอากิเลสและวาสนามากั้นไว้ ชื่อว่า นีวรณํ (กีด). การปิด ดุจปิดด้วยฝาและบานประตูเป็นต้น ชื่อว่า ปฏิจฺฉาทนํ (ปิด), ก็การกั้นการกีดและการปิดนั้น พึงเห็นด้วยอำนาจการไม่ให้เพื่อจะรวบรวม เพื่อจะกำหนดรู้ และเพื่อจะรู้กุศลเป็นต้น.

ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส สภาวนฺติ กายาทิกสฺส ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส อสุภาทิสภาวํ. อภูตํ สภาวนฺติ สุภาทิสภาวํ.

คำว่า ซึ่งสภาวะแห่งธรรมนั้น ๆ คือ ซึ่งสภาวะมีความไม่งามเป็นต้น แห่งธรรมนั้น ๆ มีกายเป็นต้น. คำว่า สภาวะที่ไม่จริง ได้แก่ สภาวะมีความงามเป็นต้น.

ถามคตฏฺเฐนาติ ถามคตภาเวน. ถามคตนฺติ จ อนญฺญสาธารโณ กามราคาทีนํ

คำว่า เพราะอรรถว่าเรี่ยวแรง ความว่า เพราะภาวะที่เรี่ยวแรง. ก็คำว่า

---

[๑] ฉ. กุสลาทีนิ สงฺคณฺหิตุํ ปริญฺญาตุํ ญาตุญฺจ อปฺปทานวเสน.

สภาโว ทฏฺฐพฺโพ. เยน เต เอว ภควตา "อนุสยา"ติ วุตฺตา. อนุสยานญฺจ[๑] มคฺเคน อปฺปหีนภาเวน ปจฺจยสมวาเย อุปฺปชฺชนารหตา. เตนาห "ปุนปฺปุนํ กามราคาทีนํ อุปฺปตฺติเหตุภาเวน อนุเสนฺติเยวา"ติ.

เรี่ยวแรง พึงเห็นสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายมีกามราคะเป็นต้น ไม่ทั่วไปแก่ธรรมอื่น. ที่เป็นเหตุอันพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกธรรมเหล่านั้นแหละว่า "อนุสัย". ก็ความที่อนุสัยทั้งหลายควรแก่การเกิดขึ้น ในเมื่อมีความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย ด้วยภาวะที่ยังละไม่ได้ด้วยมรรค. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "นอนเนื่องอยู่โดยภาวะที่กามราคะเป็นต้นเป็นเหตุเกิดเนือง ๆ ทีเดียว".

ทุมฺโมจนียภาเวน ปวตฺตึ สนฺธาย อาห "เตลญฺชนกลลํ วิยา"ติ.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "เหมือนน้ำมันยาหยอดตา และเปือกตม" ดังนี้ หมายเอาความเป็นไปโดยภาวะที่เปลื้องได้ยาก.

๘๓๐. เสสาติ อนปายคมนียา. สุขุมา กามราคปฏิฆาติ สมฺพนฺโธ. จตุตฺถญาณวชฺฌา เอวาติ อวธารเณน ปฐมญาณาทิวชฺฌตา นิวตฺตียติ. ตยิทํ นิยมทสฺสนํ อญฺญตฺถาปิ เนตพฺพนฺติ ทสฺเสนฺโต

๘๓๐. คำว่า ที่เหลือ ได้แก่ กามราคะและปฏิฆะ ที่ไม่เป็นฐานไปอบาย. เชื่อมความว่า กามราคะและปฏิฆะส่วนที่ละเอียด. ด้วยอวธารณะว่า จตุตฺถญาณวชฺฌา เอว เป็นธรรมอันจตุตถญาณ พึง

---

[๑] ฉ. อนุสยนญฺจ.

"ปรโต"ติอาทิมาห. ตตฺถ "นิยมํ น กริสฺสามา"ติ เอเตน นิยเม อกเต เหฏฺฐิมมคฺควชฺฌตาปิ อนุญฺญาตา เอว โหตีติ.

ประหาณ ท่านห้ามความเป็นธรรมอันญาณอื่นมีปฐมญาณเป็นต้น พึงประหาณ. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า การแสดงการจำกัดความนี้นั้น พึงนำไปใช้แม้ในที่อื่นด้วย จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ต่อไป". ในบรรดาคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า "ข้าพเจ้าจักไม่กระทำการจำกัดความ" นี้ ย่อมเป็นอันยอมรับ แม้ความเป็นธรรมที่มรรคเบื้องต่ำพึงประหาณ ในเมื่อมิได้กระทำการจำกัดความไว้นั่นเอง ฉะนี้แล.

โลภ ฯเปฯ จตุตฺถญาณวชฺฌานีติ- อาทีสุ ปฐมญาณาทีหิ ปีหตาปายคมนียาทิ- ภาวานีติ[๑] อธิปฺปาโย เวทิตพฺโพ. อาทิสทฺเทน โอฬาริกสุขุมตา คหิตา.

ในคำว่า โลภะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตัปปะ อันจตุตถญาณพึงประหาณเป็นต้น พึงทราบ อธิบายว่า ความเป็นธรรม มีความเป็นฐานไปอบายที่ญาณทั้งหลายมีปฐมญาณเป็นต้น ได้กำจัดแล้ว เป็นต้น. ด้วยอาทิศัพท์ ท่านถือเอาความเป็นธรรม ส่วนที่หยาบและส่วนที่ละเอียด.

---

[๑] ปีหิตาปาย...อิติ มญฺเญ,
ฉ. หตาปาย...

คุณเบ้ แซ่จัง พร้อมบุตร-ธิดา สกุลฐานิสสะและหลาน
สร้างอุทิศให้ นางเง็กซวน-นางเก๊า-นางเล็ก ซิ่วกิม แซ่จัง

ยเสติ ปริวาเร.

คำว่า ในยศ คือ ในบริวาร.

อคตีสุ ฉนฺทาทโย กิญฺจาปิ อุปริมคฺควชฺฌา, ตถาปิ ตมฺมูลกสฺส อกตฺตพฺพกรณสฺส, กตฺตพฺพากรณสฺส จ อปายคมนียตาย ปฐมมคฺควชฺฌา.

ธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น ในอคติทั้งหลาย อันมรรคเบื้องสูงพึงประหาณ แม้โดยแท้, ถึงอย่างนั้น ก็ชื่อว่า อันปฐมมรรคพึงประหาณ เพราะการกระทำสิ่งที่ไม่ควรทำและการไม่กระทำสิ่งที่ควรทำ อันมีฉันทะเป็นต้นนั้น เป็นมูลฐานไปอบาย.

กตากตากุสลากุสลวิสยํ ยํ วิปฺปฏิสารภูตํ กุกฺกุจฺจํ, ตํ อิธ ตติยญาณวชฺฌํ วุตฺตํ. ยํ ปน "กุกฺกุจฺจปกตตาย อาปตฺตึ อาปชฺชตี"ติ[๑] วุตฺตํ กุกฺกุจฺจํ, ตํ สนฺธาย "กุกฺกุจฺจวิจิกิจฺฉา โสตาปตฺติมคฺเคน ปหียนฺตี"ติ[๒] อฏฺฐสาลินิยํ วุตฺตํ.

กุกกุจจะใด ซึ่งเป็นความวิปฏิสาร อันมีกุศลและอกุศล ที่ได้ทำแล้วและไม่ได้ทำเป็นวิสัย กุกกุจจะนั้น ท่านกล่าวว่าอันตติยญาณพึงประหาณ ในที่นี้. ส่วนกุกกุจจะใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ภิกษุย่อมต้องอาบัติ เพราะความเป็นผู้ถูกกุกกุจจะครอบงำ" ท่านหมายเอากุกกุจจะนั้น กล่าวไว้ในอัฏฐสาลินีว่า "กุกกุจจะและวิจิกิจฉา อันโสดาปัตติมรรคย่อมละได้" ดังนี้.

---

[๑] สมนฺตปาสาทิกา ๒/๔๖๙-๔๗๐,
กงฺขาวิตรณี ๘๐.

[๒] อฏฺฐสาลินี. ๕๔๔.

ตสฺมา ทุวินฺนํ วจนานํ อธิปฺปาโย เวทิตพฺโพ. อญฺเญสุปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ อธิปฺปาโย มคฺคิตพฺโพ, น วิโรธโต ปจฺเจตพฺโพ. โอฬาริกานวเสสปฺปหานํ วา สนฺธาย กุกฺกุจฺจสฺส ปฐมตติยญาณวชฺฌตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพํ.

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบ อธิบายแห่งคำทั้งสองไว้. พึงแสวงหาอธิบายในฐานะเช่นนี้แม้อื่น, ไม่พึงเชื่อถือไปอย่างผิด ๆ. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ท่านกล่าวความที่กุกกุจจะเป็นธรรมที่ปฐมญาณและตติยญาณพึงประหาณ หมายถึงการละกุกกุจจะอย่างหยาบและการละอย่างไม่เหลือ.

"ภควตา ปฏิกฺขิตฺตํ อนุวสิตฺวา[๑] อาวสถปิณฺฑํ ภุญฺชิตุนฺ"ติ, "กุกฺกุจฺจายนฺโต น ปฏิคฺคเหสี"ติ[๒] ปน อาคตํ กุกฺกุจฺจํ, น นีวรณํ อรหโต อุปฺปชฺชนโต, นีวรณปฏิรูปกํ ปน "กปฺปติ น กปฺปตี"ติ วีมํสนภูตํ วินยกุกฺกุจฺจํ นาม, ตํ ตถาปวตฺตจิตฺตุปฺปาโทว.

ก็กุกกุจจะมาแล้วในพระบาลีว่า "ท่านพระสารีบุตรรังเกียจอยู่ว่า "พระผู้มีพระภาคทรงห้ามการอยู่ฉันอาหารในโรงทาน เป็นประจำ" ดังนี้ จึงไม่รับนิมนต์" ดังนี้, ความรังเกียจนั้น มิใช่เป็นนิวรณ์ เพราะเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ แต่เป็นเปรียบได้กับนิวรณ์ ชื่อว่าเป็นกุกกุจจะในพระวินัยที่พิจารณาว่า "ควร หรือ ไม่ควร" กุกกุจจะในพระวินัยนั้น ก็คือความเกิดขึ้นแห่งจิตที่เป็นไปอย่างนั้น.

---

๑ ฉ. อนุวสิตฺวา.

๒ วิ. มหาวิภงฺค. ๒/๓๐๖.

คุณเบ้ แซ่จัง พร้อมบุตร-ธิดา สกุลฐานิสสะและหลาน
สร้างอุทิศให้ นางเง็กซวน-นางเก๊า-นางเล็ก ซิ่วกิม แซ่จัง

กามราคปฏิฆานุสยา อณุสหคตา ตติยญาณวชฺฌา. โอฬาริกานํ ปน ทุติยญาณวชฺฌตา เหฏฺฐา วุตฺตนยาว.

กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย ส่วนที่ละเอียด อันตติยญาณพึงประหาณ. ส่วนความที่กามราคานุสัย และปฏิฆานุสัยส่วนที่หยาบ เป็นธรรมอันทุติยญาณพึงประหาณ มีนัยได้กล่าวมาแล้วในหนหลังนั่นแหละ.

จิตฺตุปฺปาทคฺคหเณน เจตฺถ มกฺข-ปลาสมายาสาเถยฺยปมาทถมฺภสารมฺภาทีนมฺปิ สงฺคโห กโตติ หฏฺฐพฺพํ.

ก็ด้วยศัพท์ว่าจิตตุปบาทในที่นี้ พึงเห็นว่า ท่านทำการสงเคราะห์แม้อุปกิเลสทั้งหลายมี มักขะปลาสะ มายา สาไถย ปมาทะ ถัมภะ และสารัมภะ เป็นต้นด้วย.

๘๓๑. อผโล วายาโมติ เอตฺถ อตีตานนฺตาว ปชหเน อผโล โหตุ วายาโม นิรุทฺธตฺตา, อนาคตานํ ปน กถนฺติ เตสมฺปิ วกฺขมานํ อวิปรีตมตฺถํ อชานนฺโต นตฺถิตามตฺตํ คเหตฺวา โจเทติ, ตถาปิ "อผโล"ติ ปุพฺเพ ปหาตพฺพานํ นตฺถิตาย โจทนา กตา, อิทานิ ปหานสฺส.

๘๓๑. ในคำว่า ความพยายามก็ต้องไร้ผล นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ ในการละธรรมที่เป็นอดีต ความพยายามที่ไร้ผล จงยกไว้ก่อน เพราะธรรมที่เป็นอดีตได้ดับไปแล้ว แต่การละธรรมที่เป็นอนาคตเป็นอย่างไรกัน เพราะเหตุนั้น ผู้ที่ไม่รู้เนื้อความที่ไม่วิปริตที่จะกล่าวถึงต่อไป แม้ของธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตนั้น ก็ได้ถือเอาแต่เพียงความไม่มีมาท้วงขึ้น แม้ถึงอย่างนั้นก็ได้กระทำการท้วงภาวะที่ไม่มี แห่งธรรม

ทั้งหลาย ที่จะพึงละก่อนว่า "ไม่มีผล" คราวนี้ ก็มาท้วงถึงการละ.

ยทิ หิ ปหานํ อตฺถิ, กถํ ปหาตพฺพา สนฺติ ? อถ ปหาตพฺพา สนฺติ, กถํ ปหานํ โหติ ? ปหาตพฺพา จ สนฺติ, ปหานญฺจ โหตีติ วิปฺปฏิสิทฺธเมตํ. กสฺมา ? ปหาตพฺเพสุ สนฺเตสุ ปหานสฺส อสมฺภวโต ตทุปโค วายาโม อผโล อาโลกตมานํ สหาวฏฺฐาเน สติ อาโลกสฺส อผลตา วิย.

ก็ถ้าการละมี ธรรมทั้งหลายที่จะพึงละจะมีอย่างไร ? ถ้าธรรมทั้งหลายที่จะพึงละมี การละจะมีได้อย่างไร ? ย่อมมีทั้งธรรมทั้งหลายที่จะพึงละ และย่อมมีทั้งการละ เพราะเหตุนั้น ข้อนี้ จึงเป็นการขัดแย้งกัน. เพราะเหตุไร ? เพราะเมื่อมีธรรมทั้งหลายที่จะพึงละอยู่ การละไม่มี ความพยายามอันสมควรแก่การละนั้น ก็ไร้ผล เปรียบเหมือนเมื่อมีความตั้งลงร่วมกัน แห่งแสงสว่างและความมืด ความที่แสงสว่างก็เป็นสิ่งที่ไร้ผล ฉะนั้น.

อถาปิ กถญฺจิ ปหานํ สิยา ? สงฺกิเลสิกา จ มคฺคภาวนา อาปชฺชติ ปหาตพฺพปหายกานํ สหาวฏฺฐานโต. วิปฺปยุตฺตตา วา กิเลสานํ จิตฺตวิปฺปยุตฺตสงฺขารวาทีนํ วิปฺปยุตฺต-สงฺขารานํ วิยาติ อธิปฺปาโย. ตํ ปน เตสํ[1]

แม้ถ้าว่า การละจะพึงมีได้อย่างไรบ้าง ? ก็มรรคภาวนาก็จะกลายเป็นสังกิเลสิกธรรมไป เพราะสิ่งที่จะพึงละและผู้ละยังต้องอยู่ร่วมกัน. อธิบายว่า หรือกลายเป็นว่ากิเลสทั้งหลายเป็นวิปยุตไป เหมือนอย่างสังขาร

[1] ฉ. เนสํ.

วาทีนํ ยถา มติมตฺตํ, เอวมิธาปีติ ทสฺเสนฺโต อาห "น จ ปจฺจุปฺปนฺนกิเลโส จิตฺตวิปฺปยุตฺโต นาม อตฺถี"ติ.

ที่เป็นวิปยุต ของพวกอาจารย์ที่มีลัทธิว่า สังขารเป็นจิตตวิปยุตทั้งหลาย. ท่าน-อาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ก็คำนั้นเป็นเพียงมติของพวกเจ้าลัทธิเหล่านั้น ฉันใด แม้ในที่นี้ ก็เหมือนฉันนั้น จึงกล่าวว่า "อันปัจจุบัน-กิเลส ชื่อว่า เป็นจิตตวิปยุต หามีไม่" ดังนี้.

อรูปธมฺมา หิ เอกวตฺถุกาทิภาเวน วตฺตมานา ขณตฺตยปริยาปนฺนา ปจฺจุปฺปนฺนา, เต กถํ จิตฺเตน วิปฺปยุตฺตา นาม สิยุํ, ตสฺมา นตฺเถว วิปฺปยุตฺตตา กิเลสานํ. อาเวณิกาติ อสาธารณา, สยเมว อุปฺปาทิตา ปาฬิ อนารุฬฺหาติ อธิปฺปาโย. ปาฬิยํเยว หิ ปฏิกฺขิตฺตนฺติ สมฺพนฺโธ. สฺวายํ ปุคฺคโล. หญฺจีติ ยทิ.

ความจริง อรูปธรรมทั้งหลาย เป็นไปโดยความเป็นธรรมชาติมีวัตถุอันเดียวกัน นับเนื่องอยู่ในขณะทั้ง ๓ จัดเป็นปัจจุบัน, อรูปธรรมเหล่านั้น จะพึงชื่อว่า วิปยุต (ไม่ประกอบ)ด้วยจิตอย่างไร เพราะเหตุนั้น ความที่กิเลสทั้งหลายเป็นวิปยุต จึงไม่มีทีเดียว. บทว่า อาเวณิกา (เป็นคำพิเศษ) คือ ไม่ทั่วไป อธิบายว่า เป็นพระบาลีที่ทำให้เกิดขึ้นเอง มิได้ถูกยกขึ้น. เชื่อมความบาลีว่า ปาฬิยํเยว หิ ปฏิกฺขิตฺตํ ด้วยในพระบาลี ท่าน...ปฏิเสธไว้. สฺวายํ โยค ปุคฺคโล แปลว่า บุคคลนี้นั้น. ศัพท์ว่า หญฺจิ ความเท่ากับ ยทิ แปลว่า ผิว่า.

คุณอุไรวรรณ จารุจินดา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

วินิพนฺโธติ[๑] มาเนน ปตฺถทฺธจิตฺโต. ปรามฏฺโฐติ มิจฺฉาภินิวิฏฺโฐ. ถามคโตติ ถามคตกิเลโส ถิรภาวคตานุสโย. เตนหิ นตฺถิ มคฺคภาวนาติ ยสฺมา ตีสุปิ กาเลสุ กิเลสานํ ปหานํ น ยุชฺชติ, ติกาลิกา จ กิเลสา, ตสฺมา นตฺถิ มคฺคภาวนา, ตาย สาเธตพฺพํ กิจฺจํ นตฺถีติ อตฺโถ. "น หิ นตฺถิ มคฺคภาวนา"ติอาทินา จตุกฺขตฺตุํ วุตฺตสฺส ปฏิกฺเขปสฺส ปฏิกฺเขโป. อิทํ วุตฺตํ "ปาฬิยํเยว หิ"ติอาทึ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ.

บทว่า วินิพนฺโธ (คนหัวดื้อ) ได้แก่ คนผู้มีจิตกระด้างด้วยมานะ. บทว่า ปรามฏฺโฐ (คนยึดมั่น) ได้แก่ คนผู้ยึดมั่นอย่างผิด. บทว่า ถามคโต แปลว่า คนมีกิเลสเรี่ยวแรง คือ คนมีอนุสัยที่ถึงความเป็นธรรมชาติมั่นคง. คำว่า ถ้าอย่างนั้นมรรคภาวนาก็ชื่อว่าไม่มี ความว่า เพราะการละกิเลสในกาลทั้ง ๓ และกิเลสมี ๓ กาล ไม่ถูกต้อง ฉะนั้น มรรคภาวนาก็ไม่มี อธิบายว่า กิจที่จะพึงให้สำเร็จด้วยมรรคภาวนานั้นไม่มี. ด้วยคำว่า "มิใช่มรรคภาวนาไม่มี" เป็นต้น ท่านปฏิเสธคำปฏิเสธที่กล่าวแล้ว ๔ วาระ. อิทํ วุตฺตํ นำเอาคำว่า "ปาฬิยํเยว หิ" เป็นต้น มาเชื่อมเข้า.

เอวเมวาติ ยถา อชาตผเล ตรุณรุกฺเข มูเล ฉินฺเน อสติ เฉทเน อายตึ อุปฺปชฺชนารหานิ เฉทนปจฺจยา อนุปฺปชฺชมานานิ วินฏฺฐานิ นาม โหนฺติ,

บทว่า เอวเมว พึงทราบการเทียบเคียงด้วยอุปมาว่า เมื่อรากที่ต้นไม้รุ่นซึ่งมีผลยังไม่เกิด ถูกตัดไป ผลซึ่งควรจะเกิดต่อไปเมื่อการตัดไม่มี ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะ

---

[๑] ฉ. วินิพทฺโธติ.

เอวเมว มคฺคภาวนาย อสติ อุปฺปชฺชนารหา กิเลสา มคฺคภาวนาย อนุปฺปชฺชมานา "ปหีนา"ติ วุจฺจนฺตีติ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํ.

การตัดเป็นปัจจัย ย่อมชื่อว่าเป็นอันฉิบหายไปแล้ว ฉันใด เมื่อมรรคภาวนาไม่มี กิเลสทั้งหลายที่ควรจะเกิดขึ้น ก็ไม่เกิดขึ้นด้วยมรรคภาวนา ท่านเรียกว่า "ละไปแล้ว" ก็มีอุปไมยเหมือน ฉันนั้น.

อุปฺปาโทติ อุปฺปาทสีเสน อุปฺปาทวนฺโต ขนฺธา วุตฺตา. อนุปฺปาเทติ นิพฺพาเน. อชาตาเยว น ชายนฺติ, ตสฺมา ปหีนา นาม โหนฺตีติ "นตฺถิ กิเลสปฺปหานนฺ"ติ ปรวาทินา กโต ปฏิกฺเขโป "น หี"ติ ปฏิกฺขิตฺโต.

คำว่า อุปปาทะ ท่านกล่าวถึงขันธ์ทั้งหลายที่มีความเกิดขึ้น ด้วยยกเอาศัพท์ว่า อุปปาทะเป็นประธาน. คำว่า ในอนุปปาทะ คือ ในนิพพาน. กิเลสเหล่านั้นยังไม่เกิดก็เลยไม่เกิด เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเป็นอันละได้แล้ว เพราะฉะนั้น การปฏิเสธที่ท่าน-ปรวาทีได้กระทำไว้ว่า "การละกิเลสไม่มี" ดังนี้ จึงได้ถูกห้ามไว้ว่า "น หิ" ดังนี้.

เต ปน เนว อุปฺปชฺชิตฺวา วิคตา, นาปิ ภวิสฺสนฺติ, น จ อุปฺปนฺนาติ "อตีเต กิเลเส ปชหตี"ติอาทิ น วตฺตพฺพนฺติ ทสฺเสติ. เหตุนิโรธาติ ทุกฺขเหตูนํ กิเลสานํ นิโรธา. ทุกฺขนิโรโธติ อายตึ อุปฺปชฺชนกทุกฺขสฺส นิโรโธ. อุปฺปาทปวตฺตนิมิตฺตายูหนา

ก็กิเลสเหล่านั้น หาใช่เกิดขึ้นแล้วไปปราศไม่ ทั้งจักมีต่อไปก็หามิได้ และเกิดขึ้นแล้วก็หามิได้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงว่า คำว่า "ย่อมละกิเลสทั้งหลายที่ล่วงไปแล้ว" ดังนี้เป็นต้น ไม่ควรกล่าว. คำว่า เพราะความดับแห่งเหตุ คือ เพราะ

ปจฺจุปฺปนฺนภววเสน คหิตา.

ความดับแห่งกิเลสทั้งหลาย อันเป็นเหตุแห่งทุกข์. คำว่า ความดับทุกข์ ได้แก่ ความดับทุกข์ที่จะเกิดขึ้นต่อไป. อุปปาทะ (สิ่งที่มีความเกิดคือขันธ์) ปวัตตะ (ความหมุนไปแห่งอุปาทินนกะ) นิมิตตะ (สังขาร) และอายูหนา (ความพยายาม) ท่านถือเอาด้วยอำนาจปัจจุบันภพ.

๘๓๒. เอเตนาติ "อชาตาเยว น ชายนฺตี"ติอาทิวจเนน. วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตํ อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกสงฺขาตํ ภูมิปฺปวตฺติฏฺฐานํ ลทฺธวนฺโต ภูมิลทฺธา ยถา "อคฺคิอาหิโต"ติ, ลทฺธภูมิกาติ อตฺโถ. วตฺตมานาทิอุปฺปนฺนวิธุรตาย ภูมิลทฺธุปฺปนฺนาเยว นาม เตติ วุตฺตํ.

๘๓๒. บทว่า เอเตน โยค "อชาตาเยว น ชายนฺตี"ติ อาทิวจเนน แปลว่า ด้วยคำว่า กิเลสทั้งหลาย ยังไม่เกิดก็เลยไม่เกิด เป็นต้นนั่น. กิเลสทั้งหลายมีการได้ซึ่งสถานที่เป็นไปแห่งภูมิ กล่าวคืออุปาทานขันธ์ ๕ อันเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา ชื่อว่า ภูมิลทฺธา แปลว่า ได้ภูมิ เหมือนอย่างคำว่า "อคฺคิอาหิโต" ผู้บูชาไฟ ความเท่ากับ ลทฺธภูมิกา แปลว่า มีภูมิอันได้แล้ว. ท่านอาจารย์กล่าวว่า กิเลสเหล่านั้น ชื่อว่า ภูมิลทฺธุปฺปนฺนา แปลว่า เกิดขึ้นโดยได้ภูมิ เพราะความเป็นกิเลสที่ต่างจากกิเลสที่เกิดขึ้นโดยกาลมีปัจจุบันเป็นต้น.

๘๓๓. อนุภวิตฺวา, ภวิตฺวา จ อปคตํ ภูตาปคตํ. อนุภูตภูตา หิ ภูตตาสามญฺเญน ภูตสทฺเทน วุตฺตา. สามญฺญเมว หิ อุปสคฺเคน วิเสสียตีติ. อนุภูตสทฺโท จ กมฺมวจนิจฺฉาย อภาวโต อนุภาวกวาจโก ทฏฺฐพฺโพ.

๘๓๓. สิ่งที่เสวยแล้วปราศไป และมีแล้วปราศไป ชื่อว่า ภูตาปคตะ แปลว่า เสวยแล้วและมีแล้วปราศไป. จริงอยู่ ธรรมทั้งหลายที่เสวยแล้วและมีแล้ว ท่านกล่าวด้วยภูตศัพท์ ด้วยความเป็นสิ่งที่มีแล้วเสมอกัน. ก็ความเสมอกันนั่นแล ท่านทำให้ต่างไว้ด้วยอุปสรรค. และอนุภูตศัพท์ พึงเห็นว่า บอกถึงผู้เสวย เพราะไม่มีความประสงค์ถึงการกล่าวถึงกรรม.

วิกปฺปคาหวเสน ราคาทีหิ, ตพฺพิปกฺเขหิ จ อกุสลํ, กุสลญฺจ อารมฺมณรสํ อนุภวติ, น วิปาโก กมฺมเวคกฺขิตฺตตฺตา,[๑] นาปิ กิริยา อเหตุกานํ อติทุพฺพลตาย, สเหตุกานญฺจ ขีณกิเลสสฺส ฉฬงฺคุเปกฺขาวโต อุปฺปชฺชมานานํ อติสนฺตวุตฺติตฺตา.

เกี่ยวกับการถือเอาเนื้อความ ที่วิกัปไว้ อกุศลและกุศล ย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์ด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น และด้วยธรรมอันเป็นฝักฝ่ายต่างจากกิเลส มีราคะเป็นต้นนั้น วิบากหาเสวยรสแห่งอารมณ์ไม่ เพราะถูกกำลังกรรมซัดขึ้นแล้ว ทั้งกิริยา ก็หาเสวยรสแห่งอารมณ์ไม่ เพราะความที่ธรรมอันเป็นอเหตุกทั้งหลาย เป็นธรรมมีกำลังทุรพลยิ่ง และเพราะธรรมที่เป็นสเหตุกะทั้งหลาย ที่

---

[๑] ฉ. กมฺม เวคกฺขิตฺตตฺตา.

เกิดขึ้นแก่ท่านผู้มีกิเลสสิ้นแล้ว ผู้มีฉฬังคุเบกขา เป็นธรรมที่มีความเป็นไปละเอียดยิ่ง.

เอตฺถ จ ปุริมนเย กุสลากุสลเมว วตฺตุํ อธิปฺปายวเสน "ภูตาปคตนฺ"ติ วุตฺตํ. ยํ "อุปฺปนฺนานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานาย อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ ฐิติยา"ติ[๑] เอตฺถ "อุปฺปนฺนนฺ"ติ คเหตฺวา ตํสทิสานํ ปหานํ, วุฑฺฒิ จ วุตฺตา.

ก็ในอธิการนี้ ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ภูตาปคตํ" (สิ่งที่เกิดขึ้นมีแล้วปราศจากไป) ด้วยความประสงค์จะกล่าวกุศลและอกุศลอย่างเดียวในนัยก่อน ซึ่งท่านอาจารย์ได้ถือเอาว่า "เป็นสิ่งที่เกิดขึ้น" แล้วกล่าวการละ และการเจริญธรรมที่เหมือนกับกุศลและอกุศลนั้น ในคำนี้ว่า "เพื่อละอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่แห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว".

ปจฺฉิมนเย จ-สทฺเทน กุสลากุสลญฺจ อากฑฺฒิตฺวา สพฺพํ สงฺขตํ วุตฺตํ ภุตฺวาปคตภาวาภิธานาธิปฺปาเยน. วิปจฺจิตฺวุํ โอกาสกรณวเสน อุปฺปตฺติตํ อตีตํ กมฺมญฺจ ตโต อุปฺปชฺชิตุํ อารทฺโธ วิปาโก จ

ด้วย จ ศัพท์ ในนัยหลัง ท่านอาจารย์ชักเอากุศลและอกุศล มากล่าวเป็นสังขตะทั้งหมด ด้วยความประสงค์ชื่อว่าเป็นภุตวาปคตะ (มีแล้วปราศไป). กรรมอดีตที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจกระทำโอกาสเพื่อให้

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๓๒๑-๓๒๒,
อภิ. วิ. ๓๕/๓๑๘.

อนาคโต โอกาสกตุปฺปนฺโนติ วุตฺโต.

ผล และวิบากที่เริ่มเกิดขึ้นจากกรรมอดีตนั้น ที่ยังไม่มาถึง ท่านเรียกว่า โอกาสกตุปปันนะ (แปลว่า เกิดขึ้นโดยโอกาส และเกิดขึ้นโดยมีโอกาสที่กรรมทำให้).

โอกาโส กโต เอเตน, โอกาโส กโต เอตสฺสาติ จ อตฺถทฺวยวเสน, (๑)อุปฺปนฺนสทฺเทน วินาปิ วิญฺญายมานํ อุปฺปตฺติ[๒] สนฺธาย "นาหํ ภิกฺขเว สญฺเจตนิกานํ ธมฺมานนฺ"ติอาทิ[๓] วุตฺตํ.

ด้วยอำนาจอรรถทั้ง ๒ คือ โอกาสอันกรรมนี้กระทำแล้ว และว่า โอกาสที่ทำแล้วแต่วิบากนี้ ซึ่งเป็นสิ่งเกิดขึ้นได้เข้าใจ ได้อยู่แม้เว้นจาก อุปฺปนฺนศัพท์ ที่พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า "นาหํ ภิกฺขเว สญฺเจตนิกานํ ธมฺมานํ" ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่รู้แล้ว ย่อมไม่กล่าวความสิ้นสุดแห่งกรรมที่สัตว์ตั้งใจกระทำสั่งสมขึ้น ดังนี้เป็นต้น.

ตาสุ ตาสุ ภูมีสูติ มนุสฺสเทวาทิอตฺตภาวสงฺขาเตสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ. ตสฺมึ ตสฺมึ สนฺตาเน อนุปฺปตฺติธมฺมตํ

คำว่า ในภูมินั้น ๆ ได้แก่ ในอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย กล่าวคือ อัตภาพของมนุษย์และเทวดาเป็นต้น. ชื่อว่ายังมิได้ถอน

---

๑ ฉ. ยํ.
๒ ฉ. อุปฺปนฺนํ.
๓ องฺ. ทสก. ๒๔/๓๑๙, ๓๒๑.

อนาปาทิตตาย อสมูหตํ. อสมูหตตฺตาเยว หิสฺส นตฺถีติ น วตฺตพฺพตาย อุปฺปนฺนโวหาโร.

ขึ้น เพราะเป็นภาวะที่มิได้ทำให้ถึงความเป็นสภาพมีความไม่เกิดขึ้นในสันดานนั้น ๆ เป็นธรรมดา. ก็เพราะความที่อกุศลนั้น ยังมิได้ถอนขึ้น อกุศลจึงย่อมไม่มี เหตุนั้นโวหารว่า อุปฺปนฺน (สิ่งที่เกิดขึ้น) จะมีก็โดยความเป็นคำที่ไม่ควรพูด.

๘๓๔. "กา ภูมิ, โก วา ภูมิลทฺโธ"ติ อาสงฺกํ นิวตฺเตตุํ "เอตฺถ จา"ติอาทิ อารทฺธํ. "วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา"ติ เอเตน ขนฺธานํ อปริญฺญาตตํ ทสฺเสติ, น อารมฺมณภาวมตฺตํ เตภูมิกคฺคหเณเนว ตสฺส สิทฺธตฺตา.

๘๓๔. เพื่อจะห้ามความสงสัยว่า "ภูมิคืออะไร หรือ ภูมิลัทธะ คืออะไร" ท่านอาจารย์จึงเริ่มคำว่า "ก็ในข้อนี้" ดังนี้เป็นต้น. ด้วยคำว่า "อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงความที่ขันธ์ทั้งหลาย อันโยคียังมิได้กำหนดรู้, มิใช่แสดงแต่เพียงความเป็นอารมณ์เท่านั้น, เพราะเพียงแต่ความเป็นอารมณ์นั้น สำเร็จได้ด้วยศัพท์ว่า ที่เป็นไปในภูมิ ๓.

อปริญฺญาตา หิ ขนฺธา กิเลสานํ ภูมีติ อธิปฺเปตา. ขนฺเธสุ วตฺถุภูเตสุ. อารมฺมณวเสนาติ อารมฺมณกรณวเสน.

จริงอยู่ ขันธ์ทั้งหลายที่ยังมิได้กำหนดรู้ ท่านประสงค์เอาว่า เป็นภูมิแห่งกิเลสทั้งหลาย. ในขันธ์ทั้งหลายที่เป็นที่ตั้ง.

อตีตานาคเต, ปเคว ปจฺจุปฺปนฺเนติ อธิปฺปาโย. ตนฺติ ตํ อญฺญสนฺตานคตํ กิเลสชาตํ. ตโต อญฺญสฺมึ สนฺตาเน อารมฺมณกรณมตฺเตน ภูมิลทฺธํ นาม ยทิ สิยาติ สมฺพนฺโธ.

คำว่า ด้วยอำนาจอารมณ์ คือ ด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์. อธิบายว่า ขันธ์ที่เป็นอดีตและอนาคต จะป่วยกล่าวไปไยถึงขันธ์ทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน. บทว่า ตํ ความว่า ตํ โยค อญฺญสนฺตานคตํ กิเลสชาตํ แปลว่า กิเลสชาต ที่เป็นไปในสันดานของผู้อื่นนั้น. เชื่อมความว่า ผิว่า กิเลสชาตจะพึงชื่อว่าภูมิลัทธะ โดยเพียงทำให้เป็นอารมณ์ในสันดานอื่นจากนั้นไซร้.

ตสฺสาติ กิเลสชาตสฺส. อปฺปเหยฺยโต ปรสนฺตติปติตตฺตา น โกจิ ภวมูลํ ปชเหยฺย. ภูมิลทฺธํ หิ อนุสยิตํ นาม โหตีติ อธิปฺปาโย. วตฺถุวเสนาติ อุปฺปตฺติฏฺฐานวเสน. ยตฺถ ยตฺถ ภเว, สนฺตาเน วา. ปริญฺญาตานํ อภูมิภาวโต "อปริญฺญาตา"ติ วุตฺตํ.

บทว่า ตสฺส โยค กิเลสชาตสฺส แปลว่า แห่งกิเลสชาตนั้น. ใคร ๆ ก็ไม่พึงละมูลแห่งภพได้ เพราะความที่กิเลสชาตนั้นไม่เป็นสิ่งที่ตนละได้ คือ เพราะตกไปในสันดานผู้อื่น. อธิบายว่า ก็ภูมิลัทธะ ย่อมชื่อว่าเป็นกิเลสชาตที่นอนเนื่องอยู่. คำว่า ด้วยอำนาจวัตถุ คือ ด้วยอำนาจที่เกิด. ยตฺถ ยตฺถ โยค ภเว แปลว่า ในภพใด ๆ หรือ โยค สนฺตาเน แปลว่า ในสันดานใดๆ. ท่านกล่าวว่า "ขันธ์ทั้งหลาย ที่ยังมิได้

กำหนดรู้" เพราะความที่ขันธ์ทั้งหลายที่กำหนดรู้แล้วมิใช่เป็นภูมิ.

อุปฺปาทโต ปฏฺฐาย. กิเลสานํ อปฺปหีนภาวํ ฐเปตฺวา อญฺญสฺส การณสฺส อภาวโต เตสุ ขนฺเธสุ กิเลสชาตํ อนุเสติ, ตสฺมา ตํ อนุสยิตํ กิเลสชาตํ, เตเนว อนุสยนสงฺขาเตน อปฺปหีนฏฺเฐน ภูมิลทฺธนฺติ เวทิตพฺพํ.

คำว่า จำเดิมแต่ความเกิดขึ้น คือ ตั้งแต่ความเกิดขึ้นแห่งขันธ์เหล่านั้น. กิเลสชาตย่อมนอนเนื่องอยู่ ในขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะไม่มีเหตุอย่างอื่น เว้นความที่กิเลสทั้งหลายที่ยังละไม่ได้, ฉะนั้น กิเลสชาตที่ยังนอนเนื่องอยู่นั้น พึงทราบว่าเป็นภูมิลัทธะโดยอรรถคือยังละไม่ได้ กล่าวคือความนอนเนื่องอยู่นั้นนั่นแหละ.

๘๓๕. ตตฺถ จ ภูมิภูเตสุ ขนฺเธสุ น สพฺเพ สพฺเพสํ วตฺถู โหนฺติ, อถ โข วิเสโส อตฺถีติ ตํ ทสฺเสนฺโต อาห "ยสฺส เยสู"ติอาทิ. ตตฺถ ยสฺสาติ ยสฺส ปุคฺคลสฺส. เยสูติ สติปิ อชฺฌตฺตภาวสามญฺเญ เยสุ อตีตาทิกามาวจราทิเภทภินฺเนสุ ขนฺเธสุ. เตเยว ยถานุสยิตา ขนฺธา.

๘๓๕. ก็ในบรรดาขันธ์ทั้งหลายที่เป็นภูมินั้น ขันธ์ทั้งหมด หาใช่เป็นวัตถุของบุคคลทั้งหมดไม่ โดยที่แท้ มีความต่างกันอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงความต่างกันนั้น จึงกล่าวคำว่า "ยสฺส เยสุ" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น บทว่า ยสฺส ความว่า ยสฺส โยค ปุคฺคลสฺส แปลว่า ของบุคคลใด. บทว่า เยสุ ความว่า ในขันธ์ทั้งหลายใด คือ ที่ต่าง

โดยประเภทมีขันธ์ที่เป็นอดีตเป็นต้น และขันธ์ที่เป็นกามาวจรเป็นต้น แม้เมื่อมีความเสมอกัน โดยความเป็นภายใน. ขันธ์ทั้งหลายตามที่นอนเนื่องอยู่แล้วนั่นเท่านั้น.

กึ ปน เอเต[๑] กิเลสา อารมฺมณํ กโรนฺตา วิย ปริจฺฉิชฺช ปริจฺฉิชฺช อนุเสนฺตีติ ? ยโต เต เอว ขนฺธา เตสํ กิเลสานํ วตฺถูติ วุตฺตา, น เหว โข อนุสยานํ วตฺถุํ ปริจฺฉิชฺช ปวตฺติ อตฺถิ. อตีตาทิ-กามาวจราทิวเสน ปน ยถาปริจฺฉินฺเน วตฺถุสฺมึ โย กิเลสานํ อปฺปหีนภาโว, โส ปริจฺฉิชฺช ปวตฺโต วิย โหตีติ "อตีตกฺขนฺเธสู"ติอาทิ วุตฺตํ.

ถามว่า ก็กิเลสเหล่านี้ ย่อมกำหนด ๆ นอนเนื่องอยู่ เหมือนอย่างทำให้เป็นอารมณ์หรือ ? ตอบว่า เพราะเหตุที่ขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้นเท่านั้น ท่านกล่าวว่า เป็นวัตถุแห่งกิเลสเหล่านั้น ความเป็นไปโดยกำหนดวัตถุแห่งอนุสัยทั้งหลาย หามีอยู่ไม่. ก็อรรถว่ายังละไม่ได้ แห่งกิเลสทั้งหลายอันใดในวัตถุตามที่กำหนด ด้วยอำนาจที่เป็นอดีตเป็นต้นและเป็นกามาวจรเป็นต้น อรรถว่ายังละไม่ได้อันนั้น ย่อมเป็นเหมือนอย่างกำหนดเป็นไป เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในอดีตขันธ์ทั้งหลาย" เป็นต้น.

เตน วตฺถุวเสน ภูมิลทฺธํ โหตีติ วตฺถุเภเทน สิยา ตสฺสาปิ เภโทติ ทสฺเสติ.

ด้วยเหตุนั้น ภูมิลัทธะจึงมีด้วยอำนาจวัตถุ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงว่า

[๑] ฉ. ปเนเต.

ตถาววฏฺฐิตภาวโต เอว หิ "อญฺญตโร โลลชาติโก ตํ รสปรวี องฺคุลิยา สายี"ติ[๑] อาทิวจนํ กามาวจรกฺขนฺเธสุ อนุสยิตานํ รสตณฺหาทีนํ รูปารูปาวจรกฺขนฺเธ อติกฺกมิตฺวา ปุน กามาวจรกฺขนฺเธ วตฺถุกตํ[๒] วิภาเวติ.

ความต่างแห่งภูมิลัทธะนั้น พึงมีโดยความต่างแห่งวัตถุ. ก็เพราะความที่ได้กำหนดไว้อย่างนั้นนั่นเอง คำเป็นต้นว่า "คนโลภคนหนึ่งใช้นิ้วมือลิ้มง้วนดินนั้น" ดังนี้ ย่อมอธิบายถึงความที่ตัณหาทั้งหลาย มีรสตัณหาเป็นต้น อันนอนเนื่องอยู่ในกามาวจรขันธ์ทั้งหลาย ได้ก้าวล่วงรูปาวจรขันธ์ และอรูปาวจรขันธ์ไปเป็นวัตถุ แห่งกามาวจรขันธ์อีก.

เตนาห "ตถา กามาวจรกฺขนฺเธสู"ติอาทิ. ยถา จ เอตฺถ รูปารูปาวจรกฺขนฺเธ อติกฺกมิตฺวา ปวตฺติ, เอวํ กามาวจรกฺขนฺเธ อติกฺกมิตฺวา ปวตฺติ โหตีติ อาห "เอเสว นโย รูปารูปาวจเรสู"ติ.

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในกามาวจรขันธ์ทั้งหลาย ก็อย่างนั้น" เป็นต้น. ก็ในข้อนี้ ความก้าวล่วงรูปาวจรขันธ์ และอรูปาวจรขันธ์เป็นไปฉันใด ความก้าวล่วงกามาวจรขันธ์ทั้งหลายเป็นไป ก็ย่อมมีเหมือนฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในรูปาวจรขันธ์และอรูปาวจรขันธ์ทั้งหลาย ก็นัยนี้".

---

๑ ที. ปา. ๑๑/๙๓.

๒ ฉ. กามาวจรกฺขนฺธวตฺถุกตํ.

ปริยุฏฺฐานาภิภวนวเสน จ กิเลสานํ อนุสยนฏฺโจ อนุมียติ ตพฺภาเว อภาวโต. ยสฺส เย อนุสยา ปหีนา, เตสํ วตฺถุ เตน สมติกฺกนฺตํ ปริญฺญาตตฺตาติ กุโต เตสํ[๑] ภูมิสมญฺญาติ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ "โสตาปนฺนาทีสุ ปนา"ติอาทิ.

ก็อรรถว่า นอนเนื่องแห่งกิเลสทั้งหลาย ย่อมอนุมานได้ด้วยอำนาจการกลุ้มรุมและครอบงำ เพราะเมื่อกิเลสนั้นไม่มี การกลุ้มรุมและครอบงำก็ไม่มี. อนุสัยทั้งหลายเหล่าใด อันพระอริยบุคคลใดละได้แล้ว วัตถุแห่งอนุสัยเหล่านั้น พระอริยบุคคลนั้น ก้าวล่วงแล้ว เพราะความที่กำหนดรู้แล้ว เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ส่วนในพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น" ดังนี้เป็นต้น เพื่อแสดงว่า ชื่อว่าภูมิของขันธ์เหล่านั้น จะมีมาแต่ไหน.

อิธ วฏฺฏมูลกิเลสาติ อนุสยา อธิปฺเปตา, น อวิชฺชา, ภวตณฺหา จ. ยงฺกิญฺจิ เจตนาเจตสิกเภทํ, กายิกาทิเภทํ วา. อิตีติ เอวํ, อปฺปหีนานุสยตฺตาติ อธิปฺปาโย.

อนุสัยทั้งหลาย ท่านประสงค์เอาว่า กิเลสอันเป็นมูลของวัฏฏะ ในที่นี้ มิใช่อวิชชาและภวตัณหา. กรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง คือกรรมที่เป็นประเภทเจตนาเจตสิก หรือกรรมมีประเภทเป็นต้น ว่ากรรมทางกาย. บทว่า อิติ ความเท่ากับ เอวํ แปลว่า

---

๑ ฉ. เนสํ.

อย่างนี้, อธิบายว่า เพราะความเป็นผู้มีอนุสัยยังละไม่ได้.

อสฺสาติ ปุถุชฺชนสฺส. เต ปน เอเต อนุสยา อตีตาทิกามาวจราทิวเสน ยถาปริจฺฉินฺเน ตตฺถ ตตฺถ วตฺถุสฺมึ อนุสยนฺตาปิ เต เต ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธ อวิภาเคเนว วตฺถุํ กตฺวา อนุเสนฺตีติ ทสฺเสนฺโต "ตสฺเสตํ วฏฺฏมูลนฺ"ติอาทิมาห.

บทว่า อสฺส โยค ปุถุชฺชนสฺส แปลว่า ของปุถุชนนั้น. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า ก็อนุสัยทั้งหลายเหล่านี้นั้น แม้เมื่อนอนเนื่องอยู่ในวัตถุนั้น ๆ ตามที่ได้กำหนดไว้ด้วยอำนาจเป็นอดีตเป็นต้น และเป็นกามาวจรเป็นต้น ก็ย่อมนอนเนื่องกระทำอุปาทานขันธ์ ๕ นั้น ๆ ให้เป็นวัตถุโดยไม่แยกกันทีเดียว จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "กิเลสชาตที่เป็นมูลของวัฏฏะนั่น ของปุถุชนนั้น" ดังนี้.

๘๓๖. อิทานิ ตมตฺถํ อนฺวยพฺยติเรกวเสน อุปมาย วิภาเวตุํ "ปฐวีรสาทิวิยา"ติอาทิ วุตฺตํ. รุกฺขคจฺฉลตาทีนํ ปจฺจยภูโต สสมฺภารปฐวิยา รโส ปฐวีรโส. อาโปรเสปิ เอเสว นโย. สาขา นาม ขุทฺทกสาขา. ปสาโข วิฏโป. รุกฺขปฺปเวณินฺติ รุกฺขปราปรํ. สนฺตานย-

๘๓๖. บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะยังเนื้อความนั้นให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมา โดยเป็นคำคล้อยตามและเป็นคำพิเศษ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "อุปมาเหมือนรสดินเป็นอาทิ" ดังนี้. รสดินอันมีเครื่องปรุงซึ่งเป็นปัจจัยแก่ต้นไม้และกอไม้เป็นต้น ชื่อว่ารสดิน. แม้ในรสน้ำ ก็มีนัยนี้แหละ. กิ่งน้อย ชื่อว่าสาขา.

มาเนติ[๑] อปราปรํ อนุปฺปพนฺธนฺเต.

มณฺฑูกกณฺฏโกติ เอโก มจฺฉกณฺฏโกติ วทนฺติ. อนุปาทาโนติ ปหีนจตุรุปาทาโน, รูปาทีสุ วา กิญฺจิปิ อคณฺหนฺโต.

๘๓๗. อิธ สมุทาจาโร นาม ลทฺธตฺตลาภตาติ ขณตฺตยสมงฺคิสมุทาจารุปฺปนฺนนฺติ อาห "วตฺตมานุปฺปนฺนเมว สมุทาจารุปฺปนฺนนฺ"ติ. ปุพฺพภาเค อนุปฺปชฺชมานมฺปีติ ตสฺมึ อาปาถคเต อารมฺมเณ อาทิโต ปวตฺตชวนวาเรสุ อนุปฺปชฺชมานมฺปิ.

กิ่งใหญ่ ได้แก่ ค่าคบ. คำว่า เชื้อสายต้นไม้ ได้แก่ ความสืบเนื่องต่อกันแห่งต้นไม้. คำว่า สืบต่อ คือ ติดตามต่อ ๆ กันไป.

คำว่า มัณฑูกกัณฏกะ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เป็นเงี่ยงปลาชนิดหนึ่ง. คำว่า ไม่มีอุปาทาน คือ เป็นผู้มีอุปาทานทั้ง ๔ ละได้แล้ว หรือไม่ยึดมั่นแม้อะไร ๆ ในรูปเป็นต้น.

๘๓๗. ความเป็นผู้มีลาภ คือ ตนอันได้แล้ว ชื่อว่า สมุทาจาระ (เป็นไปอยู่) ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น สมุทาจารุปปันนะ (เกิดขึ้นโดยเป็นไปอยู่) ก็มีความพร้อมเพรียงด้วยขณะทั้ง ๓ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "สมุทาจารุปปันนะเกิดขึ้นโดยเป็นไปอยู่ก็คือวัตตมานุปปันนะ". คำว่า ที่แม้ยังไม่เกิดขึ้นในตอนแรก คือ ที่แม้ยังไม่เกิดขึ้นในชวนวาระ ที่เป็นไปแต่เบื้องต้นในอารมณ์ที่ถึงคลองทวารนั้น.

---

๑ ม. สนฺธายมาเนติ.

โรงงานศรีวรรณ-ช้างเผือกแก๊ส
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อธิคฺคหิตตฺตาติ อโยนิโสมนสิกาเรน อภิรุยฺห คหิตตฺตา, ทฬฺหํ คหิตตฺตาติ อตฺโถ. อปรภาเคติ อปรสฺมึ กาลภาเค, กาลนฺตเรติ อตฺโถ. เอกนฺเตน อุปฺปตฺติโตติ ปจฺจยสมวาเย สติ ตถา อโยนิโสมนสิการสฺส ตตฺถ นิพฺพตฺตตฺตา นิยเมน อุปฺปชฺชนโต. กลฺยาณคาเมติ[๑] เอวํนามเก คาเม.

คำว่า เพราะเหตุที่ได้อารมณ์ไว้ คือ เพราะขึ้นสู่อารมณ์รับไว้ ด้วยอโยนิโสมนสิการ อธิบายว่า เพราะยึดมั่นไว้. คำว่า ในตอนหลัง คือในส่วนแห่งกาลอื่น ได้แก่ ในกาลอื่น. คำว่า เพราะเกิดขึ้นเป็นแน่ ความว่า เพราะเกิดขึ้นโดยแน่นอน เหตุที่เมื่อมีความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย อโยนิโสมนสิการก็บังเกิดในอารมณ์นั้นอย่างนั้น. คำว่า ในกัลยาณคาม ได้แก่ ในหมู่บ้านอันมีชื่ออย่างนี้.

โรหเณ กิร อภิรูปานํ อิตฺถีนํ อุปฺปตฺติฏฺฐานตาย โส คาโม ตถา วุจฺจติ. จิตฺตสนฺตติมนารุฬฺหนฺติ ปจฺจุปฺปนฺนตํ ปฏิเสเธติ. "อุปฺปตฺตินิวารกสฺส เหตุโน อภาวา"ติ เอเตน ปจฺจเยน[๒] สติ ปจฺจยสมวาเย อุปฺปชฺชนารหตาย อวิกฺขมฺภิตสฺส อุปฺปนฺนตาปริยาโยติ ทสฺเสติ.

ได้ยินว่า ในโรหณชนบท เขาเรียกหมู่บ้านนั้นอย่างนั้น เพราะเป็นถิ่นที่เกิดของหญิงงามทั้งหลาย. คำว่า แม้ยังมิได้ขึ้นสู่จิตตสันตติ ท่านอาจารย์ย่อมห้ามความเป็นปัจจุบัน. ด้วยคำว่า "เพราะไม่มีเหตุที่จะป้องกันความเกิดขึ้น" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า เมื่อมีปัจจัย ก็มีปริยายว่ากิเลสที่มิได้ข่มไว้ เป็นกิเลสที่เกิดขึ้นได้ด้วยภาวะ

---

[๑] ฉ. กลฺยาณิคาเมติ.
[๒] ฉ. ปจฺจเย.

ที่ควรจะเกิดขึ้นได้ ในเพราะความพร้อม-เพรียงแห่งปัจจัย.

นนุ จ อสมูหตุปฺปนฺนมฺปิ ปจฺจเย สติ อุปฺปชฺชนารหเมว ? สจฺจเมตํ, ปหาน-วิเสสภาวกโต ปน เนสํ เภโท. ยถา อวิกฺขมฺภิตาสมูหตภูมิลทฺธุปฺปนฺนํ สติ ปจฺจยสมวาเย อุปฺปชฺชนารหํ, เอวํ อารมฺมณาธิคฺคหิตุปฺปนฺนมฺปีติ ติวิธสฺสาปิ ภูมิลทฺเธน เอกสงฺคหตา วุตฺตา.

ก็แม้อสมูหตุปปันนะ (กิเลสชาตที่เกิดขึ้นโดยยังมิได้ถอนขึ้น) เมื่อมีปัจจัย ก็ควรจะเกิดขึ้นได้ทีเดียว มิใช่หรือ ? ข้อนี้ จริง, แต่ความแตกของกิเลสเหล่านั้น ถูกความต่างแห่งการละกระทำแล้ว. อวิกขัมภิตุป-ปันนะ สมูหตุปปันนะ และภูมิลัทธุปปันนะ เมื่อมีความพร้อมเพรียงด้วยปัจจัย ก็ควรจะเกิดขึ้นได้ ฉันใด แม้อารัมมณาธิคหิตุปปันนะก็เหมือนฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวความที่อุปปันนะทั้ง ๓ ประการ สงเคราะห์เข้าเป็นอันเดียวกันกับภูมิลัทธะ.

๘๓๘. อกุสลมฺปิ ภูตาปคตุปฺปนฺนํ อตีตตฺตา น ปหาตพฺพํ, ตถา เอกจฺจํ โอกาสกตุปฺปนฺนํ อิตรํ อปฺปหาตพฺพโต, เสสทฺวยํ ขณตฺตยสมงฺคิภาวโตติ อาห "อมคฺควชฺฌตฺตา"ติ. เกนจีติ จตูสุ

๘๓๘. แม้อกุศลที่เป็นภูตาปคตุปปันนะ ญาณไร ๆ ก็ไม่พึงละ เพราะเป็นอดีตกรรมที่เป็นโอกาสกตุปปันนะ บางส่วน ก็เช่นเดียวกัน โอกาสกตุปปันนะ นอกนี้ ญาณไร ๆ ก็ไม่พึงละ เพราะไม่เป็นอุปปันนะ

มคฺคญาเณสุ เกนจิ๑

ที่ญาณไร ๆ จะพึงละ อุปปันนะทั้ง ๒ ที่เหลือก็เช่นเดียวกัน เพราะเป็นอุปปันนะที่มีความพร้อมเพรียงด้วยขณะทั้ง ๓ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะมิใช่สิ่งที่มรรคพึงกำจัด". คำว่า ญาณไร ๆ ได้แก่ญาณไร ๆ ในบรรดามรรคญาณทั้ง ๔.

ตสฺสาติ ยถาวุตฺตสฺส จตุพฺพิธสฺสปิ อุปฺปนฺนสฺส. ตํ ตํ อุปฺปนฺนภาวํ วินาสยมานนฺติ อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทเนน อุปฺปชฺชนารหตํ วินาเสนฺตํ. ปรมํ โลกิยญาเณน ยถาพลํ ปหีนเมว โลกุตฺตรญาณํ ปชหตีติ โลกิยคฺคหณํ กตํ.

บทว่า ตสฺส โยค ยถาวุตฺตสฺส จตุพฺพิธสฺสปิ อุปฺปนฺนสฺส แปลว่า แห่งอุปปันนะทั้ง ๔ อย่างตามที่กล่าวแล้วนั้น. คำว่า ยังความเป็นอุปปันนะนั้น ๆ ให้เสื่อมสิ้นไป คือ ยังความเป็นอุปปันนะที่ควรจะเกิดขึ้น ให้เสื่อมสิ้นไปด้วยการให้ถึงความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา. ท่านอาจารย์ ทำศัพท์ว่าโลกิยญาณ เพราะโลกุตรญาณ ย่อมละสิ่งที่โลกิยญาณละได้แล้วตามกำลังนั้นเองก่อน.

---

๑ ม. เอเกนปิ.

ปริญฺญาทิกิจฺจกถาวณฺณนา

พรรณนากถาว่าด้วยกิจมีปริญญา – กิจเป็นต้น

๘๓๙. สจฺจาภิสมยกาลสฺมินฺติ[๑] จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ ปฏิวิชฺฌนกฺขเณ. วุตฺตานีติ "ทุกฺขํ ปริญฺเญยฺยนฺ"ติอาทินา,[๒] "โย ภิกฺขเว ทุกฺขํ ปสฺสตี"ติอาทินา จ วุตฺตานิ. ยถาสภาเวนาติ อวิปรีตสภาเวน. "ชานิตพฺพานี"ติ วตฺวา เตสํ ชานนวิธึ อุปมาวเสน อฏฺฐกถายํ ตาว วุตฺตนเยน ทสฺเสตุํ "วุตฺตเณฺหตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

๘๓๙. คำว่า ในกาลที่ตรัสรู้สัจจะ คือ ในขณะที่แทงตลอดอริยสัจทั้ง ๔. คำว่า ที่ตรัสไว้ คือ ที่ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ทุกข์ เป็นสิ่งที่พึงกำหนดรู้" และโดยนัยมีอาทิว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลใด ย่อมเห็นทุกข์" ดังนี้. คำว่า ตามสภาพ คือตามสภาพที่ไม่วิปริต. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ควรทราบ" ดังนี้ แล้วกล่าวคำว่า "แท้จริงข้อนี้ ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลาย ได้กล่าวไว้" ดังนี้เป็นต้น เพื่อแสดงวิธีทราบกิจเหล่านั้น ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในอรรถกถาเกี่ยวกับอุปมาก่อน.

ตตฺถ ยถา ปทีโปติอาทิ เอกสฺส ญาณสฺส เอกสฺมึ ขเณ[๓] จตฺตาริ กิจฺจานิ กถํ สมฺภวนฺติ. น หิ ตาทิสํ กิญฺจิ โลเก ทิฏฺฐํ อตฺถิ, น จ วจนํ ลพฺภตีติ

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ประทีปฉันใด เป็นต้น ความว่า กิจ ๔ อย่าง ในขณะเดียวกันของญาณเดียวจะมีได้อย่างไร. ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ด้วยปริญญาภิสมัย"

๑ ม. สจฺจาภิสมยกาลํ.
๒ สํ. มหา. ๑๙/๕๔๖. ๓ ฉ. เอกกฺขเณ.

คุณศรีเฉลิม คล้ายบุญนาน
อุทิศส่วนกุศลให้ นายละออง คล้ายบุญนาน

อนุโตลีนโจทนํ มนสิกตฺวา วุตฺตํ "ปริญฺญาภิสมเยนา"ติ.

(รู้โดยกำหนดรู้) ดังนี้ เพราะทำไว้ในใจซึ่งการท้วงอันเร้นลับอยู่ภายในว่า ก็กิจเช่นนั้นไร ๆ ที่เห็นได้ในโลก หามีอยู่ไม่ และคำพูดก็หาไม่ได้.

อนวเสสโต ปริจฺฉิชฺช ชานนสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน อภิสเมติ อสมฺโมหวเสน ปฏิวิชฺฌติ. ปหานาภิสมเยนาติ สมุจฺเฉทปฺปหานสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน อสมฺโมหโต อภิสเมติ. มคฺคํ ภาวนาภิสมเยนาติ มคฺคญาณํ สมฺมาสงฺกปฺปาทิเสสมคฺคํ สหชาตาทิปจฺจยตาวเสน ภาวนาภิสมเยน.

ย่อมรู้ ด้วยการแทงตลอด กล่าวคือ การกำหนดรู้โดยไม่เหลือ ย่อมแทงตลอด ด้วยอำนาจสัมโมหะ. คำว่า ด้วยปหานาภิสมัย (รู้โดยละ) คือ ย่อมรู้โดยอสัมโมหะ ด้วยการแทงตลอด กล่าวคือ สมุจเฉทปหาน. คำว่า รู้มรรคด้วยภาวนาภิสมัย (รู้โดยทำให้มีขึ้น) ความว่า รู้มรรคญาณ คือ มรรคที่เหลือมีสัมมาสังกัปปะเป็นต้น ด้วยภาวนาภิสมัย กล่าวคือ ความเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น.

อภิสเมติ ปุพฺพภาคภาวนาสมฺภูเตน อริยมคฺคภาวนาสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน อภิสเมติ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ อสมฺโมหโต ปฏิวิชฺฌติ. มคฺคญาณํ หิ สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ สมฺโมหํ วิทฺธํเสนฺตํ อตฺตนิปิ สมฺโมหํ วิทฺธํเสติเยว.

ย่อมรู้ คือ ย่อมรู้ด้วยการแทงตลอด กล่าวคือ การยังอริยมรรคให้มีขึ้น ซึ่งเกิดแต่ภาวนาในบุพภาค ย่อมแทงตลอดมรรคมีองค์ ๘ โดยอสัมโมหะ. จริงอยู่ มรรคญาณ เมื่อทำลายโมหะในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ก็ย่อมทำลายสัมโมหะแม้ในตนด้วยทีเดียว.

คุณศรี เฉลิม คล้ายบุญนาน

อุทิศส่วนกุศลให้ นายละออง คล้ายบุญนาน

นิโรธนฺติ นิพฺพานํ. สจฺฉิกิริยาภิสมเยนาติ ปจฺจกฺขกรณสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน. ปาปุณาตีติ อธิคจฺฉติ. สฺวายํ อธิคโม ทสฺสนปฏิเวโธติ อาห "ปสฺสติ ปฏิวิชฺฌตี"ติ.

"นิโรธํ ฯเปฯ ปฏิวิชฺฌตี"ติ เอเตน นิโรธสจฺจเมกํ อารมฺมณปฏิเวเธน จตฺตาริปิ สจฺจานิ อสมฺโมหปฏิเวเธน มคฺคญาณํ ปฏิวิชฺฌตีติ เอวํ ยุตฺติวเสน วิภาวิตํ เอกปฏิเวธํ อาคเมนปิ สาเธตุํ "วุตฺตมฺปิ เจตนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า นิโรธ ได้แก่ นิพพาน. คำว่า ด้วยสัจฉิกิริยาภิสมัย ได้แก่ ด้วยการแทงตลอด กล่าวคือ การทำให้ประจักษ์. คำว่า ย่อมถึง คือ ย่อมบรรลุ. การบรรลุนี้นั้น ได้แก่ การเห็นและการแทงตลอด เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ย่อมเห็น ย่อมแทงตลอด" ดังนี้.

ด้วยคำว่า "โยคาวจรทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ แล้วย่อมถึง ย่อมเห็น ย่อมแทงตลอดสัจจะทั้ง ๔" นี้ ความว่า มรรคญาณย่อมแทงตลอดนิโรธสัจข้อเดียว ด้วยการแทงตลอดอารมณ์ ย่อมแทงตลอดสัจจะทั้ง ๔ ด้วยการแทงตลอดโดยอสัมโมหะ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จริงอยู่ แม้พระผู้มีพระภาค ก็ได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้ไว้" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะยังการแทงตลอดเป็นอันเดียวกัน ซึ่งให้แจ่มแจ้งแล้ว ด้วยอำนาจข้อยุติ ให้สำเร็จแม้ด้วยพระพุทธพจน์ที่มา.

คุณศรี เฉลิม คล้ายบุญนาน
อุทิศส่วนกุศลให้ นายละออง คล้ายบุญนาน

"สพฺพํ เวทิตพฺพนฺ"ติ อิมินา "โย ทุกฺขสมุทยํ ปสฺสติ, โส ทุกฺขมฺปิ ปสฺสตี"ติอาทินา[๑] อาคตํ สมุทยํ สจฺจาทิมูลกํ โยชนํ สงฺคณฺหาติ.

ด้วยคำว่า "พระพุทธพจน์ทั้งหมด บัณฑิตควรทราบ" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมสงเคราะห์คำประกอบมีสมุทยสัจเป็นต้นเป็นมูล อันมาแล้วโดยนัยมีอาทิว่า "ผู้ใดเห็นทุกขสมุทัย ผู้นั้นย่อมเห็นแม้ทุกข์" ดังนี้.

น เจตํ กาลนฺตรทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตํ, อถ โข เอกปฏิเวธเมวาติ ทสฺเสนฺเตน "มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณํ, ทุกฺเขเปตํ ญาณนฺ"ติอาทินา[๒] อปรํ สุตฺตปทํ อานีตํ.

ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า ก็ข้อนี้ท่านกล่าวหมายถึงการเห็นในกาลอื่น ก็หาไม่ โดยที่แท้ เป็นการแทงตลอดสัจจะข้อเดียวนั่นเอง ดังนี้ ได้นำเอาบทพระสูตรอื่นอีกมา โดยนัยเป็นต้นว่า "ญาณของท่านผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยมรรคนี้ ชื่อว่าทุกขญาณ".

ตถาหิหํ[๓] "โย นุ โข อาวุโส ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสติ ฯเปฯ ปฏิปทมฺปิ โส ปสฺสตี"ติ[๔] เอกสจฺจทสฺสน-

จริงอย่างนั้น ท่านพระควัมปติเถระได้กล่าวไว้ เพื่อจะยังความนั้นให้สำเร็จในการพิจารณาความ ที่บุคคลผู้มีความพร้อมเพรียง

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๕๔๖.

[๒] ขุ. ป. ๓๑/๑๕๘ (ภูมิพโลภิกขุ ๑/๑๒๗), อภิ. วิ. ๓๕/๔๔๔.

[๓] ฉ. อิทนฺติ ปทํ น ทิสฺสติ.

[๔] สํ. มหา. ๑๙/๕๔๗.

สมงฺคิโน อญฺญสจฺจทสฺสนสมงฺคิภาววิจารณาย ตมตฺถํ สาเธตุํ อายสฺมตา ควมฺปติตฺเถเรน วุตฺตํ, ปจฺเจกญฺจ สจฺจตฺตยทสฺสนโยชนา กตา.

ด้วยการเห็นสัจจะข้อเดียว ก็เป็นผู้มีความพร้อมเพรียง ด้วยการเห็นสัจจะข้ออื่นว่า "ดูกรอาวุโส ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นแม้ทุกขสมุทัย ฯลฯ ผู้นั้นย่อมเห็นแม้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา" และท่านพระเถระก็ได้กระทำคำประกอบในการเห็นสัจจะ ทั้ง ๓ แต่ละสัจจะ.

อญฺญถา กมาภิสมเย ปุริมทิฏฺฐสฺส ปุน ทสฺสนโต[๑] สมุทยาทีนํ ปสฺสโต ทุกฺขาทิทสฺสนํ ปุน อวตฺตพฺพํ สิยา, วุจฺจมาเน จ สพฺพทสฺสนํ ทสฺสนนฺตรปรมนฺติ ทสฺสนานุปรโม เอว สิยาติ.

เมื่อถือเอาเนื้อความ โดยประการอื่น เพราะได้เห็นใหม่ ซึ่งสัจจะที่ได้เห็นไว้ก่อนแล้ว การเห็นทุกข์เป็นต้น ของบุคคลผู้เห็นสมุทัยเป็นต้น ก็ไม่น่าจะต้องกล่าวอีก และเมื่อกล่าวการเห็นสัจจะทั้งหมด ก็มีการเห็นอื่นเป็นอย่างมากไป เหตุนั้น การไม่ขาดการเห็นนั่นแหละ ควรมีแล.

นิสฺสยาภาวเหตุตาย[๒] ทุกฺขปริญฺญาย วฏฺฏิฌาปนสทิสตา, ปฏิปกฺขวิทฺธํสนตาย สมุทยปฺปหานสฺส อนฺธการวิธมนสทิสตา,

ท่านกล่าว ความที่การกำหนดรู้ทุกข์เป็นเหมือนการเผาประทีปไส้ ให้ไหม้ เพราะความเป็นเหตุ แห่งความเป็นนิสสย-

---

[๑] ฉ. อทสฺสนโต.

[๒] ฉ. นิสฺสยภาวเหตุตาย.

ญาณาโลกปริพฺรูหนตาย มคฺคภาวนาย อาโลกวิทฺธํสนสทิสตา, เตน เตน มคฺเคน ยถา ยถา นิโรธสฺส สจฺฉิกิริยา, ตถา ตถา กิเลสเสนฺหปริยาทานํ โหตีติ นิโรธสจฺฉิกิริยาย เสนฺหปริยาทานสทิสตา การณูปจาเรน วุตฺตา.

๘๔๐. โอภาเสตีติ ปกาเสติ. กิเลสปฏิปฺปสฺสทฺธินฺติ สพฺพกิเลสทรถปริฬาหูปสมภาวโต กิเลสานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิภูตํ.

๘๔๑. อปฺเปตีติ ปปฺโปติ. ทุกฺขปริญฺญาย สกฺกายตีรสมติกฺกมภาวโต โอริมตีรปฺปหานสทิสตา, มคฺคภาวนาย

ปัจจัย ท่านกล่าวความที่การละสมุทัยเป็นเหมือนการกำจัดความมืด เพราะเป็นความกำจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ ท่านกล่าวการทำมรรคให้มีขึ้น เป็นเหมือนประทีปไขแสง เพราะเป็นการเพิ่มแสงสว่างคือญาณ การทำนิโรธให้แจ้งโดยประการใด ๆ ความสิ้นน้ำมันคือกิเลส ย่อมมีโดยประการนั้น ๆ ด้วยมรรคนั้น ๆ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวความที่การทำนิโรธให้แจ้ง เป็นเหมือนความสิ้นน้ำมัน ด้วยโวหารอิงเหตุ.

๘๔๐. คำว่า ทำให้กระจ่าง คือ ทำให้ปรากฏ. คำว่า อันเป็นความระงับไปแห่งกิเลส คือ เป็นความระงับไปแห่งกิเลสทั้งหลาย เพราะเป็นความเข้าไปสงบความกระวนกระวาย และความเร่าร้อนคือกิเลสทั้งปวง.

๘๔๑. บทว่า อปฺเปติ แปลว่า ย่อมถึง. ท่านกล่าวความที่มรรคญาณเป็นเหมือนเรือละฝั่ง ในเพราะก้าวล่วงฝั่งคือ สักกายะ

สตฺตตฺตีสโพธิปกฺขิยธมฺมาวหนตาย ภณฺฑ-วหนสทิสตา.

ด้วยการกำหนดรู้ทุกข์ ท่านกล่าวความที่มรรคญาณ เป็นเหมือนเรือขนสินค้า เพราะนำมาซึ่งโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ด้วยการยังมรรคให้มีขึ้น.

๘๔๒. ปวตฺตํ ญาณํ อสฺสาติ ปวตฺตญาโณ, มคฺโค. อสฺส มคฺคสฺส.

๘๔๒. ญาณเป็นไปแล้ว แก่มรรคนั้น เหตุนั้น มรรคนั้น ชื่อว่า ปวตฺตญาโณ แปลว่า มีญาณอันเป็นไปแล้ว อสฺส โยค มคฺคสฺส.

ตถฏฺเฐนาติ ตถสภาเวน, ปีฬนาทิ-อวิปรีตสภาเวนาติ อตฺโถ. เอกปฏิเวธานีติ เอกชฺฌํ ปฏิวิชฺฌิตพฺพาการานิ.

คำว่า ด้วยอรรถคือความเป็นอย่างนั้น คือ ด้วยสภาพอย่างนั้น อธิบายว่า ด้วยสภาพที่ไม่วิปริต มีความบีบคั้นเป็นต้น. บทว่า เอกปฏิเวธานิ แปลว่า เป็นอาการพึงแทงตลอดร่วมกัน.

ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโฐติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา พุทฺธานุสฺสติวณฺณนายํ[๑] วุตฺตเมว. เอกสงฺคหิตานีติ เอเกเนว สงฺคหิตานิ. เกน ? ตถฏฺเฐน, สจฺจฏฺเฐนาติ อตฺโถ.

คำใดที่พึงกล่าวในคำว่า อรรถว่าบีบคั้นแห่งทุกข์เป็นต้น คำนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในวรรณนา แห่งพุทธานุสสติในหนหลังนั้นเทียว. คำว่า สงเคราะห์เข้า

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๒๕๑.

ยํ เอกสงฺคหิตนฺติอาทิ ญาณสฺส เอกปฏิเวธทสฺสนํ.

เป็นหนึ่ง คือ รวมเข้าไว้ด้วยข้อเดียวนั่นเอง. โดยอรรถคือความเป็นอย่างนั้นอะไร ? อธิบายว่า โดยอรรถคือสัจจะ. คำว่า สิ่งใดสงเคราะห์เข้าเป็นหนึ่งได้เป็นต้น เป็นคำแสดงเอกปฏิเวธของญาณ.

มคฺคญาณํ หิ นิโรธเมว อารมฺมณํ กโรนฺตมฺปิ โย โส ทุกฺขาทีสุ ตจฺฉาวิปลฺลาสภูตภาวสงฺขาโต สจฺจฏฺโฐ, ตปฺปฏิจฺฉาทกสมฺโมหวิทฺธํสเนน ตํ ยาถาวโต ปฏิวิชฺฌนฺตํ ปจฺจกฺขํ กโรนฺตเมว ปวตฺตติ. ยโต อปรภาเค ปีฬนาทโย โสฬสปิ สจฺจฏฺฐา อริยสฺส หตฺถามลกํ วิย ยาถาวโต อุปฏฺฐหนฺติ.

จริงอยู่ มรรคญาณแม้กระทำนิโรธอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์ ก็ย่อมแทงตลอดนิโรธนั้นตามความเป็นจริง ด้วยการกำจัดสัมโมหะ อันปกปิดอรรถแห่งสัจจะ กล่าวคือความเป็นของแท้ ไม่วิปลาสในสัจจะมีทุกข์เป็นต้นนั้นกระทำให้ประจักษ์ทีเดียวเป็นไป. เพราะอรรถคือสัจจะทั้ง ๑๖ ข้อ มีความเบียดเบียนเป็นต้น ย่อมปรากฏตามความเป็นจริงแก่พระอริยะ เหมือนอย่างมะขามป้อมในมือในกาลอื่น.

๘๔๓. อตฺถาติ ญาเณน อรณียโต อตฺโถติ[๑] ลทฺธสมญฺญา อาการา. อญฺญสจฺจ-

๘๔๓. คำว่า อรรถ ได้แก่ อาการซึ่งได้ชื่อว่า อรรถ เพราะพึงดำเนินไป

---

[๑] ฉ. อตฺถาติ.

ทสฺสนวเสนาติ สมุทยาทิสจฺจนฺตรทสฺสนวเสน. อาวิภาวโตติ ปกาสภาวโต.

ด้วยญาณ. คำว่า ด้วยอำนาจการเห็นสัจจะอื่น คือ ด้วยอำนาจการเห็นสัจจะอื่นมีสมุทัยเป็นต้น. คำว่า เพราะปรากฏชัด คือ เพราะแจ่มแจ้ง.

อิทํ วุตฺตํ โหติ : เย อาการา ทุกฺขาทีสุ สภาววเสน, สจฺจนฺตรทสฺสนวเสน จ อาวิภวนฺติ, เต ปีฬนาทโย จตฺตาโรเยวาติ โสฬเสว วุตฺตา, น อญฺญนฺติ[๑] อยํ อตฺโถ[๒] อิธ อธิปฺเปโตติ กถํ อิทํ[๓] วิญฺญายตีติ อาห "ตตฺถ กตมํ ทุกฺเข ญาณนฺ"ติอาทิ.

ข้อนี้ มีอรรถาธิบายว่า : อาการเหล่าใด ย่อมปรากฏชัด ด้วยอำนาจสภาวะในสัจจะมีทุกข์เป็นต้น และด้วยอำนาจการเห็นสัจจะอื่น, อรรถเหล่านั้น เป็น ๔ ข้อ มีความเบียดเบียนเป็นต้นทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ ๑๖ ข้อนั้นเอง มิใช่อรรถอย่างอื่นแล. ความข้อนี้ ท่านประสงค์เอาในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในญาณเหล่านั้น ญาณในทุกข์เป็นไฉน" ดังนี้เป็นต้น เพื่อเลี่ยงความสงสัยว่า ข้อนี้จะรู้ได้อย่างไร.

เตเนตํ ทสฺเสติ : ยสฺมา ปาฬิยํ วิสุํ วิสุํ อารมฺมณกรณวเสนปิ สจฺจญาณํ วุตฺตํ

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงความข้อนี้ว่า : เพราะในพระบาลี ตรัสสัจญาณไว้

---

๑ ฉ. อญฺเญติ. ๒ ฉ. ยมตฺโถ.
๓ ฉ. กถมิทํ.

กิจฺจนิปฺผตฺติวเสนปิ? ตสฺมา วิญฺญายติ "สภาวโต, สจฺจนฺตรทสฺสนโต จ สจฺจานํ อาการา อาวิภวนฺตี"ติ.

ด้วยอำนาจการทำให้เป็นอารมณ์บ้าง ด้วยอำนาจความสำเร็จกิจเป็นแผนก ๆ บ้าง ฉะนั้นจึงรู้ได้ว่า "อาการแห่งสัจจะทั้งหลายย่อมปรากฏชัดโดยสภาวะ และโดยการเห็นสัจจะอื่น".

กิจฺจนิปฺผตฺติวเสน[๑] ทสฺสนํ อาวิภาวโต ทสฺสนสทิสนฺติ ตํ อนามสิตฺวา อิตรเมว ทสฺเสนฺโต "ตตฺถา"ติอาทิมาห. ตตฺถาติ เตสุ ทฺวีสุ ทสฺสเนสุ. อายูหิตนฺติ ปิณฺฑวเสน นิพฺพตฺติตํ.

การเห็น ด้วยอำนาจความสำเร็จกิจก็เหมือนกับการเห็น เพราะปรากฏชัด เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงเฉพาะการเห็นด้วยอำนาจทำให้เป็นอารมณ์นอกนี้ มิได้ระบุถึงการเห็นด้วยอำนาจความสำเร็จกิจนั้น จึงกล่าวคำว่า "ตตฺถ" เป็นต้น. บทว่า ตตฺถ ความเท่ากับ เตสุ โยค ทฺวีสุ ทสฺสเนสุ แปลว่า ในการเห็น ๒ นัยนั้น. บทว่า อายูหิตํ ความว่า อันสมุทัยให้บังเกิด โดยเป็นกลุ่มก้อน.

ยํ หิ กิญฺจิ ปจฺจยุปฺปนฺนํ นาม, สพฺพํ ตํ สมุหิตเมว นิพฺพตฺตตีติ. สงฺขตนฺติ

จริงอยู่ สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ที่ชื่อว่าปัจจยุปบัน (เกิดแต่ปัจจัย) สิ่งนั้นทั้งหมด อันสมุทัย

๑-๑ ฉ. กิจฺจนิพฺพตฺติวเสน.

ปจฺจยนฺตเรหิ สเมจฺจ สมฺภุยฺย กตํ. ราสิกตนฺติ ปุญฺชกตํ. อเนกเมว หิ ปจฺจยุปฺปนฺนํ เอกชฺฌํ นิพฺพตฺตมานํ อตฺตโน ปจฺจเยหิ ราสิกตํ วิย โหตีติ.

ให้เกิดขึ้น ชื่อว่าย่อมบังเกิด. บทว่า สงฺขตํ ความว่า อันปัจจัยอื่นรวมกันเข้า เกิดพร้อมกันกระทำ. บทว่า ราสิกตํ แปลว่า ทำให้เป็นกองไว้. จริงอยู่ สิ่งที่เป็นปัจจยุปบัน (เกิดแต่ปัจจัย) มากมายทีเดียว เมื่อเกิดรวมกันเข้า ย่อมเป็นเหมือนถูกปัจจัยของตนทำให้เป็นกองไว้แล.

ตสฺมาติ สมุทเยน อายูหิตตฺตา. อสฺสาติ ทุกฺขสจฺจสฺส. ยสฺมึ สนฺตาเน อุปฺปนฺโน, ตสฺส กิเลสสนฺตาปหโร. สยมฺปิ กิเลส-ปริฬาหาภาวโต สุสีตโล. สนฺตาปฎฺโฐ อาวิภวติ อุฬารทสฺสเนน ตทฺทณฺณสฺส อนุฬารภาโว วิยาติ ทสฺเสนฺโต อาห "อายสฺมโต"ติอาทิ. อวิปริณามธมฺมสฺส นิจฺจสภาวสฺส วตฺตพฺพเมว นตฺถิ ปฏิปกฺขโต อาวิภวนาการสฺส สุขสิทฺธิโต.

บทว่า ตสฺมา โยค สมุทเยน อายูหิตตฺตา แปลว่า เพราะความที่ทุกข์ถูกสมุทัยประมวลไว้นั้น. บทว่า อสฺส โยค ทุกฺขสจฺจสฺส แปลว่า แห่งทุกขสัจนั้น. มรรคเกิดขึ้นในสันดานใด ก็นำไปเสียซึ่งความเร่าร้อนคือกิเลสในสันดานนั้น. ชื่อว่า เป็นธรรมเย็นสนิท เพราะไม่มีความเร่าร้อนคือกิเลส แม้ด้วยตนเอง. ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า อรรถคือความเร่าร้อน ย่อมปรากฏชัด ก็เหมือนกับความที่สิ่งอื่นจากสิ่งนั้น เป็นของไม่สำคัญ ด้วยได้เห็นสิ่งที่สำคัญกว่า จึงกล่าวคำว่า "เหมือนดังท่านพระนันทะ"

เป็นต้น. นิโรธซึ่งมีความไม่เปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา มีสภาพเที่ยง ก็ไม่มีคำที่จะต้องพูดเลย เพราะอาการที่ปรากฏชัดโดยเป็นปฏิปักษ์กัน สำเร็จได้โดยง่าย.

นิทานฏฺโฐ อาวิภวติ อิทมสฺส นิทานนฺติ. สํโยคปลิโพธฏฺฐา ปฏิปกฺขวเสน อาวิภวนาการาติ ทสฺเสนฺโต อาห "วิสํโยคภูตสฺสา"ติอาทิ. กิเลสทุกฺเขหิ สํโยชนฏฺโฐ สํโยคฏฺโฐ. สํสารจารเก ปลิพุทฺธนฏฺโฐ ปลิโพธฏฺโฐ.

อรรถคือการก่อเหตุ ย่อมปรากฏชัดว่าสิ่งนี้ ย่อมก่อเหตุแก่สิ่งนี้. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า อรรถคือผูกเข้าไว้ และอรรถคือขัดขวางไว้ เป็นอาการปรากฏชัดด้วยอำนาจธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "นิโรธสัจอันเป็นธรรมปราศ-จากเครื่องผูก". อรรถคือประกอบไว้ด้วยกิเลสและทุกข์ ชื่อว่า อรรถคือผูกเข้าไว้. อรรถคือกักกันไว้ในคุกคือสงสาร ชื่อว่า อรรถคือขัดขวางไว้.

กิเลสสงฺคณิกาทิวเสน อวิเวกภูตสฺส. วิเวกฏฺโฐ อุปธิวิเวกตา. สพฺพสงฺขาร-วิวิตฺตตา อสงฺขตภาโวติ เอวํ อจฺฉริยพฺภูตสภาโวปิ อริยมคฺโค สงฺขโต เอว, อยเมว จ เอโก อสงฺขโตติ

สมุทัยสัจ อันเป็นธรรมไม่มีการทิ้งไปด้วยอำนาจความหมกมุ่น คือกิเลสเป็นต้น. อรรถคือการทิ้งไป ได้แก่ ภาวะที่สงัดจากอุปธิ. ความเป็นสภาพสงัดสังขารทั้งปวง ชื่อว่า ความเป็นอสังขตะ เพราะเหตุนั้น

นิโรธสฺส อสงฺขตภาโว สุปากโฏ โหติ. ทุกฺขํ วิสํ มรณธมฺมโต ตสฺส อคทภูตํ <u>อมตํ</u> <u>นิพฺพานํ</u>.

อริยมรรค แม้มีสภาวะอัศจรรย์ที่ไม่เคยมีมาอย่างนี้ ก็เป็นสังขตะนั่นเอง, ส่วนนิโรธนี้เท่านั้น เป็นธรรมเอกที่เป็นอสังขตะ เพราะเหตุนั้น ความที่นิโรธเป็นอสังขตะจึงเป็นภาวะที่ปรากฏดี. ทุกข์เป็นพิษ เพราะมีความตายเป็นธรรมดา ธรรมชาติซึ่งเป็นโอสถแก้พิษนั้น จึงชื่อว่า<u>อมตนิพพาน</u>.

"มคฺโค"ติ สมฺภาเวตพฺพตํ ปตฺโต สุขุมสนฺตภาเวน อุปฏฺฐิโต นิกนฺติภูโตปิ <u>นายํ</u> สมุทโย <u>เหตุ</u> <u>นิพฺพานปตฺติยา</u>[๑] <u>อยํ</u> อริยมคฺโค <u>เหตูติ</u> มคฺคามคฺคญาณทสฺสเนน วุตฺตนเยน มคฺคสฺส <u>เหตฺวฏฺโฐ</u> อาวิภวติ.

สมุทัย<u>นี้</u> ที่ถึงความเป็นสภาวะที่พึงยกย่องว่า "เป็นทาง" ปรากฏด้วยความเป็นธรรมที่สุขุมละเอียด แม้เป็นความยินดี<u>ก็มิใช่เป็นเหตุแห่งการถึงนิพพาน</u>. อริยมรรค<u>นี้เป็นเหตุ</u> เพราะเหตุนั้น <u>อรรถคือเหตุ</u>แห่งมรรคตามนัยที่กล่าวแล้ว ย่อมปรากฏชัด ด้วยการเห็นมัคคามัคคญาณ.

<u>นิโรธทสฺสเนนาติ</u> อติวิย นิปุณสฺส ปรมคมฺภีรสฺส นิโรธสจฺจสฺส ทสฺสเนน. เตนาห "<u>ปรมสุขุมานี</u>"ติอาทิ. <u>ทุกฺข</u>-

คำว่า <u>ด้วยการเห็นนิโรธ</u> คือ ด้วยการเห็นนิโรธสัจอันอย่างยิ่งละเอียดเกินที่จะเปรียบได้. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า

---

๑ ฉ. นิพฺพานสฺส ปตฺติยา.

ทสฺสเนนาติ อติวิย อาทีนวปฺปตฺติยา วิปุลตราทีนวสฺส ทุกฺขสจฺจสฺส ทสฺสเนน. ตปฺปฏิปกฺขโต อธิปเตยฺยฏฺโฐ[1]

"รูปทั้งหลายที่ละเอียดอย่างยิ่ง" ดังนี้ เป็นต้น. คำว่า ด้วยการเห็นทุกข์ ความว่า ด้วยการเห็นทุกขสัจ อันมีโทษมากยิ่ง เพราะถึงความเป็นโทษ. อรรถคือความเป็นอธิบดี เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกขสัจนั้น.

เตนาห "อเนกโรคาตุร ฯเปฯ โอฬารภาโว วิยา"ติ. เอวเมเต ยถารหํ อนฺวยโต, พฺยติเรกโต จ สจฺเจสุ อาวิภวนาการา วิภาวิตา.

ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เปรียบเหมือนความโอฬาร แห่งอิสรชน ปรากฏชัดด้วยการเห็นคนเข็ญใจ ผู้อาดูร ด้วยโรคมากมาย ฉะนั้น". อาการปรากฏชัดในสัจจะทั้งหลาย โดยการคล้อยตาม และโดยเกินพิเศษตามสมควรเหล่านี้ แจ่มแจ้งแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

เอกสฺสาติ เอกสฺส[2] อตฺถสฺส. ปีฬนายูหนนิสฺสรณนิยฺยานฏฺเฐ สนฺธายาห. ติณฺณํ ติณฺณนฺติ สงฺขตาทิอตฺเถ. เย ปน วาทิโน. นานาภิสมยนฺติ นานาญาเณน อภิสมยํ, จตุนฺนํ สจฺจานํ นานากฺขเณ

บทว่า เอกสฺส แปลว่า อรรถอันหนึ่ง. ท่านกล่าวหมายถึง อรรถคือความบีบคั้น อรรถคือประมวลไว้ อรรถคือออกไปเสีย และอรรถคือปล่อยไป. สองบทว่า ติณฺณํ ติณฺณํ ได้แก่ อรรถคือเป็นสิ่งถูกปรุงขึ้น

---

[1] ฉ. อาธิปเตยฺยฏฺโฐ.

[2] ฉ. เอเกกสฺสาติ เอเกกสฺส.

นานาญาเณน ปฏิวิชฺฌนฺติ อตฺโถ.

เป็นต้น. เย ปน โยค วาทิโน แปลว่า ส่วนเจ้าลัทธิเหล่าใด. คำว่า นานาภิสมัย แปลว่า รู้ด้วยญาณต่าง ๆ กัน, อธิบายว่า แทงตลอดสัจจะ ๔ ด้วยญาณต่าง ๆ กัน ในขณะต่าง ๆ กัน.

ยทิ หิ มคฺคญาณสฺส จตูสุ สจฺเจสุ นานาภิสมโย สิยา, ทุกฺขทสฺสนาทีหิ ปรมมคฺคาทีหิ ปหาตพฺพานํ สํโยชนตฺตยาทีนํ เอกเทสปฺปหานํ อาปชฺชติ. ตถา จ สติ เอกเทสโสตาปตฺติมคฺคฏฺฐตาทิปฺปสงฺโค. ตํตํทสฺสนานนฺตรํ จ ตํตํผเลน ภวิตพฺพนฺติ ตํตํปเหยฺยกิเลสปฏิปฺปสฺสทฺธิภูตานํ ผลานํ มคฺคานํ วิย จตุกฺกตา สิยา.

ก็ถ้าว่า นานาภิสมัยในสัจจะ ๔ พึงมีแก่มรรคญาณไซร้ สังโยชน์ ๓ เป็นต้นที่มรรคที่หนึ่งพึงละด้วยการเห็นทุกข์เป็นต้น ก็ต้องเป็นการละโดยเอกเทศ. และเมื่อเป็นอย่างนั้น ก็เกี่ยวข้องกับความเป็นผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคโดยเอกเทศเป็นต้น. และผลนั้น ๆ ก็จะพึงมีในลำดับแห่งการเห็นของญาณนั้น ๆ ก็จะพึงมีความที่ผลทั้งหลาย อันเป็นความระงับกิเลสที่มรรคนั้น ๆ จะพึงละ เป็น ๔ หมวด เหมือนกับมรรคทั้งหลาย.

ตถา จ สติ เอกเทสโสตาปนฺนตาทิปฺปสงฺโค. กิญฺจิ ภิยฺโย : ยทิ มคฺคญาณสฺส นานาภิสมโย สิยา, อญฺเญน ญาเณน ทุกฺขํ ปสฺสติ. อญฺเญน สมุทยํ, อญฺเญน นิโรธํ,

และเมื่อเป็นอย่างนั้น ก็จะพึงมีความเกี่ยวข้องด้วยความเป็นพระโสดาบันโดยเอกเทศเป็นต้น. ยังมีข้อที่จะพึงกล่าวบางอย่างยิ่งขึ้นไป : ถ้านานาภิสมัยพึงมีแก่มรรคญาณไซร้

อญฺเญน มคฺคํ, เอวํ สติ มคฺคกิจฺจํ อปริปุณฺณเมว สิยา.

บุคคลก็ย่อมเห็นทุกข์ ด้วยญาณอย่างหนึ่ง. เห็นสมุทัยด้วยญาณอย่างหนึ่ง เห็นนิโรธด้วยญาณอย่างหนึ่ง เห็นมรรคด้วยญาณอย่างหนึ่ง, เมื่อเป็นอย่างนี้ กิจของมรรค ก็พึงเป็นกิจไม่ครบถ้วนทีเดียว.

มคฺคทสฺสเนน หิ ทฺวยคติ, เตเนว วา ตสฺส ทสฺสนํ, อญฺเญน วาติ. ตตฺถ ปฐโม ตาว ปกฺโข น ยุชฺชติ อตฺตนิ ปวตฺติยา อสมฺภวโต. น หิ เตเนว องฺคุลคฺเคน ตเมว ปรามสิตุํ สกฺกา.

เพราะด้วยการเห็นมรรค ก็จะมีคติเป็น ๒ คือ การเห็นมรรคนั้น ด้วยญาณนั้นนั่นเอง หรือด้วยญาณอื่นแล. ในคติ ๒ ประการนั้น ฝ่ายแรกไม่ถูกต้องก่อน เพราะไม่มีความเป็นไปในตน. ด้วยว่า ใคร ๆ ไม่อาจแตะต้องฝ่ายแรกนั้นแล ด้วยปลายนิ้วนั้นเองได้.

อถ อญฺเญน อนวฏฺฐานปฺปสงฺโค "เยน มคฺคํ ปสฺสติ, โสปิ มคฺโค. ตมฺปิ เยน ปสฺสติ, โสปิ มคฺโค"ติ. ตสฺมา เอกาภิสมยโต ยถาวุตฺโต อสมฺโมหปฏิเวโธว ยุตฺโต.

เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็จะมีความเกี่ยวข้องกับความไม่กำหนดลงด้วยฝ่ายอื่นว่า "บุคคลย่อมเห็นมรรคด้วยธรรมใด แม้ธรรมนั้นก็เป็นมรรค. บุคคลย่อมเห็นแม้ธรรมนั้นด้วยมรรคใด แม้ธรรมนั้น ก็เป็นมรรค" ดังนี้. เพราะเหตุนั้น การแทงตลอดโดยอสัมโมหะตามที่กล่าวแล้ว โดยเอกาภิสมัย

(รู้อริยสัจ ๔ โดยญาณเดียวกัน) นั่นแหละจึงถูกต้อง.

อปิจ ปริจฺฉินฺทิตพฺพํ, สมุจฺฉินฺทิตพฺพญฺจ สจฺจทฺวยํ อารพฺภ ปวตฺตมานสฺส มคฺคญาณสฺส ปริจฺฉินฺทนสมุจฺฉินฺทนานิ น สมฺภวนฺติ ตโต อนิสฺสรณโต. น หิ ทุกฺขปริญฺญาสมุทยปฺปหานานิ ทุกฺขสมุทยสจฺจารมฺมเณน ญาเณน กาตุํ สกฺกุเณยฺยานิ.

อีกประการหนึ่ง การกำหนดและการตัดได้เด็ดขาด แห่งมรรคญาณที่เป็นไปปรารภสัจจะทั้งสองที่พึงกำหนดแล, พึงตัดได้เด็ดขาด ย่อมไม่มี เพราะมิได้ออกไปจากสัจจะทั้งสองนั้น. ก็การกำหนดรู้ทุกข์และการละสมุทัย ใคร ๆ พึงอาจจะทำด้วยญาณอันมีทุกขสัจเป็นอารมณ์ และมีสมุทัยสัจเป็นอารมณ์ ก็หามิได้.

นิพฺพานารมฺมเณน ปน ตตฺถ, อิตรทฺวเย จ สมฺโมหํ วิทฺธํเสนฺเตน สกฺกา กาตุนฺติ เอกาภิสมโย เอว ยุตฺโต. อยํ ปน[๑] อตฺโถ ปาฬิยํ อาคโต เอวาติ "เตสํ อุตฺตรํ อภิธมฺเม กถาวตฺถุสฺมึ วุตฺตเมวา"ติ.

แต่บุคคลผู้ทำลายสัมโมหะ ในทุกขสัจและสมุทัยสัจนั้น และในสัจจะ ๒ นอกนี้ ด้วยญาณอันมีนิพพานเป็นอารมณ์ ก็อาจจะทำได้ เพราะเหตุนั้น เอกาภิสมัย (รู้สัจจะ ๔ ด้วยญาณเดียวกัน) นั่นเอง จึงถูกต้อง. ก็ความข้อนี้ มาแล้วในพระบาลีนั่นเอง เพราะเหตุนั้น "การตอบของเจ้าลัทธิ

[๑] ม. อยํ ปเนตฺถ.

เหล่านั้น ท่านได้กล่าวแล้วในกถาวัตถุในพระอภิธรรม" แล.

ปริญฺญาทิปฺปเภทกถาวณฺณนา

๘๔๕. อภิญฺญาปญฺญาติอาทีนํ อตฺโถ เหฏฺฐา วุตฺโตเยว. อปิจ สุตมยาย, จินฺตามยาย, เอกจฺจภาวนามยาย จ อภิวิสิฏฺฐาย ปญฺญาย ญาตา อภิญฺญาตา. อาเวณิกา ภูมิ ปริญฺญนฺตรานํ อวิสยภาวโต. น หิ นามรูปปริจฺเฉทปจฺจยปริคฺคหวเสน ตีรณปริญฺญาทีนํ ปวตฺติ อตฺถิ.

พรรณนากถาว่าด้วยประเภทแห่ง - ปริญญาเป็นต้น

๘๔๕. อรรถของคำทั้งหลายมีอภิญญา-ปัญญา เป็นต้น ได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่โยคาวจรรู้แล้ว ด้วยปัญญาอันวิเศษยิ่งซึ่งสำเร็จด้วยการฟัง สำเร็จด้วยความคิด และสำเร็จด้วยภาวนาบางอย่าง ชื่อว่า ธรรมที่โยคาวจรรู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง. ชื่อว่าเป็นภูมิหนึ่งโดยเฉพาะ เพราะไม่เป็นวิสัยแห่งปริญญาอื่น. ด้วยว่า ความเป็นไปแห่งตีรณปริญญาเป็นต้น ด้วยอำนาจการกำหนดนามรูปและการกำหนดปัจจัย จะมีอยู่ก็หามิได้.

๘๔๖. อนุโลมญาณมฺปิ อนิจฺจาทิวเสเนว สงฺขาเร อารพฺภ ปวตฺตติ, ปเคว ปฏิสงฺขานุปสฺสนาทโยติ อาห "ยาว อนุโลมา อาเวณิกา ภูมี"ติ. กามํ จ เอตฺถ[๑] ตีรณปริญฺญาภูมิยํ ญาตปฺปหานปริญฺญาโยปิ ลทฺธาวสรา, ตตฺถ ปน ยถา ตีรณปริญฺญา สาติสยํ กิจฺจการี, น ตถา อิตราติ อาเวณิกคฺคหณํ.

๘๔๖. แม้อนุโลมญาณ ก็ย่อมเป็นไปปรารภสังขารทั้งหลายโดยเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นนั่นเอง จะป่วยกล่าวไปไยถึงปฏิสังขานุปัสสนาเป็นต้น เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จนถึงอนุโลมเป็นภูมิหนึ่งโดยเฉพาะ" ดังนี้. ก็ในอธิการนี้แม้ญาตปริญญาและปหานปริญญา ก็ได้โอกาสอยู่ในภูมิแห่งตีรณปริญญา โดยแท้ ถึงอย่างนั้น ในบรรดาปริญญาทั้ง ๓ นั้น ญาตปริญญาและปหานปริญญานอกนี้ ก็หาเป็นเหมือนตีรณปริญญา ซึ่งทำหน้าที่อย่างพิเศษยิ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงใช้ศัพท์ว่าโดยเฉพาะไว้.

๘๔๗. นิปฺปริยาเยน ปหานปริญฺญา นาม มคฺคญาณนฺติ "ยาว มคฺคญาณา ภูมี"ติ วุตฺตํ. อยํ อิธ อธิปฺเปตาติ อิธ อภิสมยกาเล กิจฺจวิจาเร อยํ ปหานปริญฺญา

๘๔๗. ว่าโดยนิปริยาย มรรคญาณชื่อว่า ปหานปริญญา เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จนถึงมรรคญาณเป็นภูมิ" (แห่งปหานปริญญานั้น) ดังนี้. คำว่า

[๑] ฉ. กามญฺเจตฺถ.

อธิปฺเปตา ตทตฺถตฺตา เสสปริญฺญานํ. เตนาห "ยสฺมา วา"ติอาทิ.

อยํ อิธ อธิปฺเปตา ความว่า ปหานปริญญานี้ ท่านประสงค์เอาในเวลาตรัสรู้ และในการพิจารณากิจนี้ เพราะปริญญาที่เหลือก็มีมรรคนี้เป็นจุดหมาย. ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "ยสฺมา วา" เป็นต้น.

(๑)อถวา ตทตฺถาเยวาติ ปหานตฺถา เอว. อถวา ตทตฺถาเยวาติ มคฺคตฺถา เอว. ญาตตีรณปริญฺญา หิ ยาวเทว มคฺคาธิคมตฺถาย ปวตฺตา. นิยมโต ญาตา เจว ตีริตา จ โหนฺติ ญาตตีริต-ภาเวหิ วินา ปหานาภาวโต, ปหาน-สิทฺธิยญฺจ ญาตตีริตภาวสิทฺธิโต.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ตทตฺถาเยว แปลว่า มีการละเป็นจุดหมายนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ตทตฺถาเยว แปลว่า มีมรรคเป็นจุดหมายนั่นเอง. เพราะญาต-ปริญญาและตีรณปริญญาเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การบรรลุมรรค. ธรรมเหล่านั้น ก็เป็นอันเธอได้รู้แล้ว และพิจารณาแล้วโดยแน่แท้ เพราะเว้นจากความเป็นธรรม ที่เธอรู้แล้วและพิจารณาแล้ว การละก็ไม่มี และเพราะเมื่อการละสำเร็จได้ ความเป็นธรรมที่รู้แล้ว และพิจารณาแล้วก็สำเร็จได้.

---

๑ ฉ. ตทตฺถาเยวาติ ปหานปริญฺญตฺถา เอว.

มคฺคญาณํ หิ ทุกฺเข ปริญฺญาภิสมยวเสน ปวตฺตมานํ ตสฺส สภาวลกฺขณํ วิย สามญฺญลกฺขณมฺปิ ปฏิวิชฺฌตีติ วุจฺจติ ตปฺปฏิจฺฉาทกสมฺโมหวิทฺธํสนโต. เตนาห "ปริญฺญาตตฺตยมฺปิ ฯเปฯ เวทิตพฺพนฺ"ติ.

จริงอยู่ มรรคญาณเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจการรู้โดยการกำหนดรู้ในทุกข์ ท่านเรียกว่าแทงตลอดแม้สามัญลักษณะ เหมือนสภาวลักษณะของทุกข์นั้น เพราะทำลายสัมโมหะอันปกปิดทุกข์นั้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พึงทราบว่า โดยปริยายนี้ ปริญญาทั้ง ๓ ก็เป็นกิจของมรรค" ดังนี้.

๘๔๘. ปริญฺญา วิยาติ ติวิธตาสามญฺญํ นิทฺทิสฺสติ, น ปริญฺญาปหาตพฺพตาสามญฺญํ วิกฺขมฺภนปฺปหานสฺส อปริญฺญากิจฺจภาวโต. กามจฺฉนฺทาทโย ยถา น จิตฺตํ ปริยุฏฺฐาย ติฏฺฐนฺติ, เอวํ ปริยุฏฺฐานสฺส นิเสธนํ อปฺปวตฺติกรณํ วิกฺขมฺภนํ, วิกฺขมฺภนเมว ปหานํ วิกฺขมฺภนปฺปหานํ.

๘๔๘. คำว่า เหมือนปริญญา ท่านอาจารย์ย่อมแสดงถึงความเสมอกันด้วยความเป็นปหานะ ๓ อย่าง หาใช่แสดงความเสมอกันโดยความเป็นธรรม ที่จะพึงละด้วยปริญญาไม่ เพราะวิกขัมภนปหาน มิใช่เป็นกิจแห่งปริญญา. นีวรณธรรมทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้น ยังไม่กลุ้มรุมจิตตั้งอยู่ ด้วยประการใด การกันไว้ คือ กระทำความไม่เป็นไปแห่งกลุ้มรุมโดยประการนั้น ชื่อว่าการข่ม, การละคือการข่มไว้ ชื่อว่าวิกขัมภนปหาน.

ปากฏตฺตาติ "อยํ อพฺยาปนฺนจิตฺโต วิคตถีนมิทฺโธ"ติอาทินา[๑] ปเรสมฺปิ ปากฏตฺตา. "น สหสา จิตฺตํ อชฺโฌตฺถรนฺตี"ติ อิทํ ปฏิลทฺธมตฺตสฺส ฌานสฺส วเสน วุตฺตํ, สุภาวิเต ปน ปคุณชฺฌาเน ยาว จริมกจิตฺตมฺปิ น อชฺโฌตฺถรนฺเตว.

คำว่า เพราะการข่มนิวรณ์นั้นเป็นการปรากฏ ความว่า เพราะเป็นการปรากฏแม้แก่คนเหล่าอื่นโดยนัยเป็นต้นว่า "ผู้นี้มีจิตไม่พยาบาท ผู้นี้ปราศจากถีนมิทธะ". คำว่า "นิวรณ์ทั้งหลาย ย่อมไม่ท่วมทับจิตอย่างรุนแรง" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวด้วยอำนาจฌานพอได้เฉพาะแล้ว ส่วนในฌานที่คล่องแคล่วที่โยคีเจริญดีแล้ว ย่อมไม่ท่วมทับเลยจนถึงแม้จิตดวงสุดท้าย.

อถวา ฌานสฺส ปุพฺพภาเคปีติ ฌานาธิคมตฺถาย ปุพฺพภาคปฏิปตฺติยา. ปจฺฉาภาเคปีติ ฌานํ ลภิตฺวา อญฺญกิจฺจปสุตสฺสปิ. วิตกฺกาทโยติ วิตกฺกวิจารปีติสุขรูปสญฺญาทโย. ทุติยชฺฌานาทีนํ ปฏิปกฺขา ทุติยาทีสุ อปฺปิเตสุเยว วิกฺขมฺภนฺติ, ตโต ตโต วุฏฺฐิตมตฺตสฺส ปน ปวตฺตนฺติ ปริตฺตจิตฺตวเสเนว วุฏฺฐหนฺโต.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ทั้งในตอนก่อนแห่งฌาน ได้แก่ ในตอนปฏิบัติส่วนเบื้องต้น เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุฌาน. คำว่า ทั้งในตอนภายหลังฌาน ได้แก่ ทั้งในตอนที่ได้ฌานแล้ว ไปขวนขวายกิจอื่นเสีย. คำว่า ธรรมอื่นมีวิตกเป็นต้น ได้แก่ ธรรมอื่นมีวิตก วิจาร ปีติ สุข และรูปสัญญาเป็นต้น. ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุติยฌานเป็นต้น เมื่อ

[๑] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๘๖.

ทุติยฌานเป็นต้นแนบแน่นแล้ว ก็ย่อมข่มไว้ แต่เมื่อพอออกจากทุติยฌานเป็นต้นนั้น ๆ ก็ย่อมเป็นไป เพราะออกไปด้วยอำนาจกามาวจรจิตนั้นเอง.

๘๔๙. "ปทีเปน อนฺธการสฺส วิยา"ติ อิทํ ปฏิปกฺเขน ปหีนภาวํ ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. ปฏิปกฺโข หิ ปทีโป อนฺธการสฺส, ฆฏุปฺปหาโร ปน เสวาลสฺส น ปฏิปกฺโข, เกวลํ ปวตฺตินิวารณมตฺตเมว กโรตีติ. เตน อสติปิ อุชุวิปจฺจนีกตาย ทุติยชฺฌานาทีนํ วิตกฺกาทีนํ วิกฺขมฺภนสฺส ตํ นิทสฺสนํ สุฏฺฐุตรํ ยุชฺชติ.

๘๔๙. คำว่า "เหมือนละความมืดด้วยประทีป" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวเพื่อแสดงความเป็นธรรม ที่ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ละแล้ว. จริงอยู่ ประทีปเป็นปฏิปักษ์ต่อความมืด, ส่วนการตีด้วยหม้อมิใช่เป็นปฏิปักษ์ต่อแหน ย่อมกระทำเพียงการห้ามความเป็นไปอย่างเดียวเท่านั้นแล. ด้วยเหตุนั้น แม้เมื่อไม่มีความที่ทุติยฌานเป็นต้นเป็นข้าศึกตรง การแสดงไขซึ่งการข่มธรรมมีวิตกเป็นต้นนั้น ก็ย่อมสมควรดียิ่ง.

"วิปสฺสนาย อวยวภูเตนา"ติ อิทํ อิธาธิกตตทงฺคปฺปหานสฺส ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. สีลวิโสธนาทินาปิ หิ ตทงฺคปฺปหานํ โหติเยวาติ. ญาณงฺเคนาติ ญาณสงฺขาเตน

คำว่า "เป็นอวัยวะแห่งวิปัสสนา" นี้ ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงตทังคปหานที่ทำยิ่งไว้ในที่นี้. จริงอยู่ ตทังคปหาน ย่อมสำเร็จนั่นเทียว แม้ด้วยการทำศีลให้หมดจด

การเณน. ตทงฺเคน ตทงฺคสฺส ปหานํ ตทงฺคปฺปหานํ.

เป็นต้นแล. คำว่า ด้วยองค์คือญาณ ได้แก่ ด้วยเหตุกล่าวคือญาณ. การละองค์นั้น ด้วยองค์นั้น ชื่อว่า ตทังคปหาน.

สติ วิชฺชมาเน ขนฺธปญฺจกสงฺขาเต กาเย, สยํ วา ตตฺถ สติ ทิฏฺฐิ สกฺกายทิฏฺฐิ, "รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี"ติอาทินา[๑] นเยน วุตฺตา อตฺตานุทิฏฺฐิ. โสฬสวตฺถุกา, อฏฺฐวตฺถุกา จ กงฺขาว มลํ กงฺขามลํ. สมูหคาหสฺสาติ "อตฺตา อตฺตนิยนฺ"ติ เอวํ ปวตฺตสมูหคหณสฺส ปหานํ กลาปสมฺมสเนน เอกาทสสุ โอกาเสสุ ปกฺขิปิตฺวา วิกิรณวเสน ขนฺธานํ ทสฺสนโต.

ความเห็นในกายกล่าวคือขันธ์ ๕ ที่มีอยู่ คือที่ปรากฏอยู่ หรือความเห็นในกายกล่าวคือขันธ์ ๕ นั้น ที่มีอยู่เอง ชื่อว่า สักกายทิฐิ, ได้แก่ อัตตานุทิฐิ (ความเห็นตามตน) ที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า "ย่อมพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นตน" ดังนี้. มลทิน คือความกังขาอันมีวัตถุ ๑๖ และมีวัตถุ ๘ ชื่อว่า มลทินคือความกังขา. บทว่า สมูหคาหสฺส ความว่า การละความถือว่าเป็นกลุ่มเป็นก้อนอันเป็นไปอย่างนี้ว่า "เป็นตน เป็นของตน" เพราะเห็นขันธ์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจการกระจายใส่ไว้ในโอกาส ๑๑ อย่าง ด้วยกลาปสัมมสนญาณ (พิจารณาสังเขปเข้าเป็นกลาป).

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๑๗, ๑๑๘, ๑๑๙, สํ. สฬา. ๑๘/๓๕๔.

คุณศิริพร สุนทรพาณิช
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อสฺสาทสญฺญายาติ ปญฺจกฺขนฺเธ อสฺสาทน-วเสน ปวตฺตมิจฺฉาสญฺญาย. อปฺปฏิ-สงฺขานสฺสาติ ปฏิสงฺขานปฏิปกฺขสฺส โมหสฺส. อนุเปกฺขนสฺสาติ อเปกฺขาย. สงฺขาเรสุ นิจฺจาทิคาโห สจฺจปฏิโลมคาโห มคฺคสจฺจาธิคมสฺส วิโลมนโต. สาทีนเวสุ อนาทีนวสญฺญิตา, อนาทีนเว จ สาทีนวสญฺญิตา สจฺจปฏิโลมคาโหติ จ วทนฺติ.

บทว่า อสฺสาทสญฺญาย ความว่า ความสำคัญผิดอันเป็นไป ด้วยอำนาจความยินดีในขันธ์ ๕. บทว่า อปฺปฏิสงฺขานสฺส ได้แก่ โมหะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการพิจารณาหาทาง. บทว่า อนุเปกฺขนสฺส ได้แก่ ธรรมชาติที่ไม่วางเฉย. การยึดถือว่าเที่ยงเป็นต้นในสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า สัจจปฏิโลมคาหะ การยึดถือฝืนสัจจะ เพราะแย้งต่อการเข้าใจมัคคสัจ. ก็อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ความเป็นผู้มีความสำคัญในโทษทั้งหลายว่าไม่มีโทษ และความเป็นผู้มีสำคัญในสิ่งที่มิใช่โทษว่า มีโทษ ชื่อว่า สัจจปฏิโลมคาหะ ความยึดถือฝืนสัจจะ.

เอวํ วิสุทฺธิกฺกเมน ตทงฺคปฺปหานํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ อฏฺฐารสมหาวิปสฺสนา-วเสนปิ ตํ ทสฺเสตุํ "ยํ วา ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ยํ วา ปหานนฺติ สมฺพนฺโธ.

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงตทังคปหาน ตามลำดับวิสุทธิอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์จะแสดงตทังคปหานนั้น แม้ด้วยอำนาจมหาวิปัสสนา ๑๘ อย่าง จึงกล่าวคำว่า "ยํ วา ปน" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น เชื่อมความว่า ยํ วา ปหานํ ก็หรือการละใด.

๘๕๐. วุตฺตเมว "สพฺพํ สงฺขารคตํ อนิจฺจโต อนุปสฺสตี"[๑]ติอาทินา.

๘๕๐. ได้กล่าวไว้แล้ว ด้วยคำเป็นต้นว่า "ย่อมตามเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นของไม่เที่ยง" ดังนี้.

สนฺตติสมูหกิจฺจารมฺมณานํ วเสน ฆนคฺคหณํ ฆนสญฺญา, ตสฺสา ฆนสญฺญาย.

ความยึดถือว่าเป็นกลุ่มก้อน เกี่ยวกับธรรมที่มีความสืบต่อกัน และเป็นประชุมเป็นกิจและเป็นอารมณ์ ชื่อว่า ฆนสัญญา, ซึ่งฆนสัญญานั้น.

นิโรเธ อธิมุตฺตตา, ตายาติ ติยทฺธคตานํ สงฺขารานํ นิโรธเมว ทิสฺวา ตตฺถ อธิมุจฺจนวเสน ปวตฺตสญฺญา,[๒] ตาย. อายูหนสฺสาติ อภิสงฺขรณสฺส.

คำว่า นิโรเธ อธิมุตฺตตา, ตาย ความว่า ปัญญาที่เป็นไปด้วยอำนาจเห็นความดับนั่นเอง แห่งสังขารทั้งหลาย อันไปในกาลทั้ง ๓ แล้วน้อมไปในความดับนั้นด้วยปัญญานั้น. บทว่า อายูหนสฺส ได้แก่การปรุงแต่ง.

ตํ ตํ ปริจฺเฉทนฺติ อาทานนิกฺเขปาทิกํ ตํ ตํ ปริจฺเฉทํ. อญฺญถา ปวตฺติทสฺสนนฺติ วุตฺตปริจฺเฉทโต ปุพฺเพ, ปจฺฉา จ

คำว่า ซึ่งข้อที่กำหนดไว้นั้น ๆ ได้แก่ซึ่งข้อที่กำหนดไว้นั้น ๆ มีการถือเอาและการทอดทิ้งไปเป็นต้น. คำว่า การเห็น

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๒๗๘.
[๒] ฉ. ปวตฺตปญฺญา.

อญฺญาการปวตฺติยา ทสฺสนํ, อวตฺถาวิเสสปฺปวตฺติทสฺสนํ วา. ธุวสญฺญายาติ ถิรภาวคฺคหณสฺส.

ความเป็นไปเสียอย่างอื่น ได้แก่ การเห็นความเป็นไปโดยอาการอื่น ก่อนและหลังจากข้อกำหนดที่กล่าวแล้ว หรือการเห็นความเป็นไปโดยต่างจากกิริยาที่ตั้งลง. คำว่า ธุวสัญญา ได้แก่ ความยึดถือว่าเป็นความมั่นคง.

สาราทานาภินิเวสสฺสาติ อสาเรสุ สารคฺคหณาภินิเวสสฺส.

คำว่า สาราทานาภินิเวสสฺส ได้แก่ ความยึดมั่น ด้วยการถือว่าเป็นสาระในสิ่งที่มิใช่สาระทั้งหลาย.

สํสยมิจฺฉาญาณานํ วเสน สมฺมุยฺหนํ สมฺโมโห, โส เอว อภินิเวโสติ สมฺโมหาภินิเวโส. สงฺขาเรสุ เลณตาณภาวคฺคหณํ อาลยาภินิเวโส, อตฺถโต ภวนิกนฺติ.

ความหลง พร้อมด้วยอำนาจความสงสัย และความรู้ผิด ชื่อว่า สัมโมหะ ความยึดมั่น คือ สัมโมหะ นั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า สัมโมหาภินิเวส. ความยึดถือว่าเป็นที่เร้นเป็นที่ต้านทานได้ในสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า อาลยาภินิเวส โดยใจความ ได้แก่ ความยินดีในภพ.

ยถา จิตฺตํ สงฺขาเร มุญฺจิตฺวา วิวฏฺฏํ นิพฺพานํ ปกฺขนฺทติ, ตถา ปวตฺตนโต

จิตละสังขารทั้งหลาย แล้วย่อมแล่นไปสู่นิพพาน อันปราศจากวัฏฏะ ฉันใด

สงฺขารุเปกฺขา จ อนุโลมญฺจ "วิวฏฺฏานุปสฺสนา"ติ วุตฺตํ. นิวิฏฺฐภาเวน โอคาฬฺหภาเวน ปวตฺตสํโยชนาทิกิเลสา เอว กิเลสาภินิเวโส. นิพฺเพธภาคิยํ สมาธินฺติ วิปสฺสนาสมาธิมาห.

สังขารุเบกขาและอนุโลมญาณ ท่านกล่าวว่า "วิวัฏฏานุปัสสนา" เพราะให้เป็นไปเหมือนฉันนั้น. กิเลสมีสังโยชน์เป็นต้น ที่เป็นไปด้วยความหยั่งลง โดยความเป็นสภาพที่มีอยู่นั่นเอง ชื่อว่า กิเลสาภินิเวส. ท่านอาจารย์กล่าววิปัสสนาสมาธิ (สมาธิในวิปัสสนา) ว่า นิพเพธภาคิยสมาธิ (สมาธิอันเป็นไปในส่วนแห่งการชำแรกกิเลส).

๘๕๑. อสนิวิจกฺกํ อสนิมณฺฑลํ. เอวํ ปหานนฺติ อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนมาห. กมฺมกิเลสานํ, สพฺเพสมฺปิ วา สงฺขารานํ ขยํ นิโรธํ คจฺฉตีติ ขยคามี, อริยมคฺโค. โลกุตฺตรคฺคหเณเนว สิทฺเธปิ ขยคามิคฺคหณํ วณฺณภณนตฺถํ.

๘๕๑. อสนิวิจกฺกํ แปลว่า สายฟ้า. คำว่า การละอย่างนั้น ท่านอาจารย์กล่าวถึงการทำให้ถึงความเกิดขึ้นไม่ได้เป็นธรรมดา. มรรคใด ย่อมถึงความสิ้นไป คือความดับไปแห่งกรรมและกิเลส หรือแห่งสังขารทั้งหลาย แม้ทั้งปวง เหตุนั้น มรรคนั้น ชื่อว่า ขยคามี (ถึงความสิ้นไป) ได้แก่อริยมรรค. แม้เมื่อเนื้อความสำเร็จด้วยศัพท์ว่า โลกุตระ ท่านใช้ศัพท์ว่า ขยคามี เพื่อพรรณนาถึงคุณ.

น.พ.กำชัย และนางอัมพา สรรประดิษฐ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

สมุจฺเฉทปฺปหานเมวาติ อวธารณํ นิปฺปริยายตํ อุปาทาย. ตทตฺถาเนวาติ สมุจฺเฉทปฺปหานตฺถาเนว. เตน วิกฺขมฺภน-ตทงฺคปฺปหานานํ มคฺคสมฺภารตมาห เตน[๑] วินา อสิชฺฌนโต. อถวา ตทตฺถาเนวาติ วา มคฺคตฺถาเนว.

อวธารณะว่า สมุจฺเฉทปฺปหานเมว ท่านกล่าวถือเอาความโดยตรง. บทว่า ตทตฺถาเนว แปลว่า มีสมุจเฉทปหานนั้นเป็นจุดมุ่งหมายนั่นเอง. ด้วยบทนั้น ท่าน-อาจารย์กล่าวความที่วิกขัมภนปหาน และตทังคปหานเป็นองค์แห่งมรรค เพราะเว้นจากวิกขัมภนปหานและตทังคปหานนั้น มรรคก็ไม่สำเร็จ. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ตทตฺถา-เนว ความว่า มีมรรคเป็นจุดหมายนั่นเอง.

เตน ตทตฺถตาย เตสํ ตํกิจฺจตํ ทสฺเสติ. เตนาห "ตสฺมา"ติอาทิ. ตเมวตฺถํ อุปมาย ทสฺเสตุํ "ปฏิราชานํ วธิตฺวา"ติอาทิ วุตฺตํ. ยมฺปิ ตโต ปุพฺเพ กตนฺติ ยํ ตโต รชฺชปฺปตฺติโต ปุพฺเพ กตํ ปจฺจนฺตสาธน-ทุคฺควิทฺธํสนาทิ.

ด้วยบทนั้น ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงความที่วิกขัมภนปหานและตทังคปหานเหล่านั้น เป็นกิจแห่งมรรคนั้น เพราะความที่มีมรรคนั้นเป็นจุดมุ่งหมาย. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "เพราะเหตุนั้น" ดังนี้เป็นต้น. ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงเนื้อความนั้นแหละ ด้วยอุปมาจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ท่านผู้ปลงพระชนม์พระราชา

---

[๑] ฉ. เตหิ.

ฝ่ายปฏิปักษ์" ดังนี้. หลายบทว่า ยมฺปิ ตโต ปุพฺเพ กตํ แปลว่า สิ่งใดที่ได้กระทำไว้ก่อน ได้ราชสมบัติ เป็นต้นว่าการยึดชายแดนสำเร็จ และการทำลายป้อมเป็นต้น.

ยถา อิทญฺจิทญฺจ รญฺญา กตนฺติเยว วุจฺจติ, เอวํ โลกิยญาเณน สาธิตานิปิ วิกฺขมฺภน-ตทงฺคปฺปหานานิ สมุจฺเฉทปฺปหานวเสน ปวตฺตสฺสาปิ มคฺคสฺส กิจฺจภาเวน วุจฺจนฺติ, ตทตฺถตาย, เตสํ ตํสนฺตติปติตตาย จ มคฺคสฺสาติ เวทิตพฺพา.

พึงทราบว่า สิ่งนี้ ๆ ก็กล่าวได้ว่า พระราชาได้ทรงทำแล้ว ฉันใด วิกขัมภนปหานและตทังคปหาน แม้อันโลกิยญาณให้สำเร็จแล้ว ท่านก็กล่าวด้วยความเป็นกิจแห่งมรรค ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจสมุจเฉทปหาน เหมือนฉันนั้น เพราะความที่มีมรรคนั้นเป็นจุดมุ่งหมาย และเพราะความที่วิกขัมภนปหานและสมุจเฉทปหานเหล่านั้น ตกไปในความสืบต่อของมรรคนั้น.

๘๕๒. โลกิยสฺส, โลกิยา วา สจฺฉิกิริยา โลกิยสจฺฉิกิริยา. เอวํ โลกุตฺตรสจฺฉิกิริยา เวทิตพฺพา. ลาภิมฺหีติ ลาภี อมฺหิ. ตถา วสิมฺหีติ เอตฺถาปิ. ปจฺจกฺขโต ญาณผสฺเสนาติ

๘๕๒. การกระทำให้แจ้ง ซึ่งโลกิยะ หรือการกระทำให้แจ้งอันเป็นโลกิยะ ชื่อว่า โลกิยสัจฉิกิริยา. พึงทราบโลกุตรสัจฉิกิริยาอย่างนี้. บทว่า ลาภิมฺหิ ตัดเป็นลาภี อมฺหิ แปลว่า เราเป็นผู้ได้. แม้ในบทว่า วสิมฺหิ

ปจฺจกฺขโต อารมฺมณกรณสงฺขาเตน ญาณ-ผสฺสเนน.

นี้ ก็อย่างนั้น. คำว่า โดยญาณผัสสะอย่างประจักษ์ คือ โดยญาณผัสสะ กล่าวคือการทำให้เป็นอารมณ์อย่างประจักษ์.

"ปจฺจกฺขโต"ติ จ อิมินา อนุมานโต อารมฺมณกรณํ นิวตฺเตติ, "อีทิสมิทนฺ"ติ ปจฺจเวกฺขณวเสน ปจฺจกฺขโต ชานนํ เหตุถ "ญาณผสฺโส"ติ อธิปฺเปตํ[๑] ผุสิตาติ[๒] ญาเณน ผุฏฺฐา.

ก็ด้วยคำว่า "อย่างประจักษ์" นี้ ท่าน-อาจารย์ ย่อมห้ามการกระทำให้เป็นอารมณ์โดยอนุมาน, ด้วยว่า ความรู้อย่างประจักษ์ด้วยอำนาจการพิจารณาว่า "สิ่งนี้เป็นเช่นนี้" ท่านประสงค์เอาว่า "ญาณผัสสะ". บทว่า ผุสิตา ความว่า อันเธอถูกต้องแล้วด้วยญาณ.

ฌานมคฺคผลานิ วิย อตฺตโน สนฺตาเน อนุปฺปาเทตฺวาปิ ตปฺปฏิจฺฉาทกสมฺโมห-วิทฺธํสนวเสน ตถาวิทฺธํสนปวตฺตญาณํ อปรปฺปจฺจยญาณํ.

ญาณ ที่เป็นไปด้วยการกำจัดอย่างนั้น ด้วยอำนาจกำจัดสัมโมหะ อันปกปิดสัจจะนั้น แม้มิให้เกิดขึ้นในสันดานของตน เหมือนดังฌานและมรรคผล ชื่อว่า ญาณอันมิได้มีผู้อื่นสนับสนุน.

---

[๑] ฉ. อธิปฺเปโต.
[๒] ฉ. ผสฺสิตาติ.

ปสฺสนฺโต ปจฺจกฺขโต ชานนฺโต. อมโตคธนฺติ อมตปริยาปนฺนํ, อมตสงฺขาตนฺติ อตฺโถ.

เห็นอยู่ คือ รู้โดยประจักษ์. คำว่า อันหยั่งลงสู่อมตะ คือ อันนับเนื่องในอมตะ อธิบายว่า กล่าวคืออมตะ.

โสตาปตฺติมคฺโค ปฐมํ นิพฺพานทสฺสนโต ทสฺสนํ, เตน ทสฺสเนน สจฺฉิกิริยา ทสฺสนสจฺฉิกิริยา. กิญฺจาปิ โคตฺรภุญาณํ ตโต ปฐมตรํ นิพฺพานํ ปสฺสติ, อาลมฺพณกรณโต ทิสฺวา กตฺตพฺพกิจฺจากรณโต ปน น ทสฺสนนฺติ วุจฺจติ.

โสดาปัตติมรรค ชื่อว่า ทัสสนะ เพราะเห็นนิพพานก่อน, การทำให้แจ้งด้วยทัสสนะนั้น ชื่อว่า ทัสสนสัจฉิกิริยา. โคตรภูญาณ เห็นนิพพานก่อนกว่าโสดาปัตติมรรคนั้น แม้โดยแท้ ถึงอย่างนั้น ก็หาเรียกว่า ทัสสนะ ไม่ เพราะมิได้ทำกิจที่พึงเห็นโดยการทำให้เป็นอารมณ์แล้วจึงทำ.

สา ทุวิธาปีติ สา ทสฺสนภาวนาวเสน ทุวิธาปิ สจฺฉิกิริยา. ทสฺสนภาวนาวเสนาติ ทสฺสนมคฺคภาวนามคฺควเสน. เตน อมคฺควเสน ปวตฺตนิพฺพานสฺส ปจฺจเวกฺขณสจฺฉิกิริยํ นิวตฺเตติ. นิพฺพานสฺสาติ ปน อิมินา มคฺคผเลสุ ปจฺจเวกฺขณสจฺฉิกิริยํ. อิมสฺส ญาณสฺสาติ อิมสฺส ยถาธิคตสฺส โลกุตฺตรญาณสฺส.

คำว่า สัจฉิกิริยานั้นทั้ง ๒ อย่าง ได้แก่ สัจฉิกิริยานั้นทั้ง ๒ อย่าง คือ ทัสสนะ และ ภาวนา. คำว่า คือ ทัสสนะ และภาวนา ได้แก่ คือ ทัสสนมรรคและภาวนามรรค. ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ย่อมห้ามการกระทำให้แจ้ง ด้วยการพิจารณานิพพานอันเป็นไปด้วยอำนาจธรรมที่มิใช่เป็นมรรค. ส่วนด้วยคำว่า ซึ่งนิพพาน นี้ ท่านอาจารย์ย่อมห้าม

การทำให้แจ้ง ด้วยการพิจารณาในมรรคและผล. คำว่า แห่งญาณนี้ ความว่า แห่งโลกุตรญาณนี้ คือตามที่ได้บรรลุแล้ว.

๘๕๓. อภิมตาติ อธิปฺเปตา. ภาวนา นาม อุปฺปาทนา, สนฺตานปริภาวนา จาติ ตทุภยํ ทสฺเสนฺโต "โลกิยานนฺ"ติอาหิมาห. ยทคฺเคน หิ โลกิยา[๑] อุปฺปาทิตา, วฑฺฒิตา จ, ตทคฺเคนสฺส สีลภาวนา, กายภาวนา, จิตฺตภาวนา, ปญฺญาภาวนา จ โลกิยา นิปฺผาทิตา โหติ, ตาย จ สนฺตาโนปิ ปริภาวิโตติ.

๘๕๓. บทว่า อภิมตา แปลว่า ท่านประสงค์แล้ว. การทำให้เกิดขึ้นและการอบรมสันดาน ชื่อว่า ภาวนา เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดงภาวนาทั้ง ๒ นั้น จึงกล่าวคำว่า "ยังศีล สมาธิ และปัญญาที่เป็นโลกิยะ" ดังนี้เป็นต้น. ก็ธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้น ที่เป็นโลกิยะอันโยคีให้เกิดแล้ว และเจริญแล้ว โดยส่วนใด ศีลภาวนา กายภาวนา จิตตภาวนา และปัญญาภาวนา ย่อมเป็นอันโยคีนั้นให้สำเร็จ เป็นโลกิยะโดยส่วนนั้น และแม้สันดานก็เป็นอันโยคีอบรมแล้ว ด้วยภาวนานั้นแล.

ตาสุ โลกิยโลกุตฺตรภาวนาสุ อิธ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิกถายํ โลกุตฺตรภาวนา

ตาสุ โยค โลกิยโลกุตฺตรภาวนาสุ อิธ โยค ญาณทสฺสนวิสุทฺธิกถายํ แปลรวมความว่า

[๑] ฉ. กุสลาทโย.

อธิปฺเปตา, น อิตรา ตสฺสา สมฺภารภาวโต. จตุพฺพิธมฺเปตํ ญาณนฺติ เอตํ จตุพฺพิธมฺปิ อริยมคฺคญาณํ โลกุตฺตรานิ สมฺมาวาจาทิเภทานิ สีลาทีนิ อุปฺปาเทติ. กถํ ? สหชาตาทิปจฺจยตาย.

บรรดาโลกิยภาวนา และโลกุตรภาวนานั้น ในญาณทัสสนวิสุทธิกถานี้ ท่านประสงค์เอาโลกุตรภาวนา, มิใช่โลกิยภาวนานอกนี้ เพราะโลกุตรภาวนานั้นเป็นองค์. คำว่า ญาณทั้ง ๔ อย่างนั้น ความว่า อริยมรรคญาณทั้ง ๔ อย่างนั้น ย่อมยังศีลเป็นต้น อันต่างด้วยสัมมาวาจาเป็นต้น อันเป็นโลกุตระให้เกิดขึ้น. ข้อนี้ อย่างไร ? เพราะความที่ญาณทั้ง ๔ เป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น.

สีลาทีนีติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน สมาธิสฺส คหณํ, น ปญฺญาย. น หิ ตเทว ตํ อุปฺปาเทติ, มคฺคจิตฺตุปฺปาโท ปน อุปฺปาเทติ. ตทนฺโตคธภาวา สมฺมาสงฺกปฺโป. โส หิ ปญฺจกฺขนฺธสงฺคหิโตติ วทนฺติ. สีลาทีนีติ วา ผลสีลาทีนมฺปิ คหณนฺติ ปญฺญายปิ คหณํ ยุชฺชติเยว.

ด้วยอาทิศัพท์ ในบทว่า สีลาทีนิ นี้ ท่านถือเอาสมาธิ, มิใช่ถือเอาปัญญา. ก็ญาณทั้ง ๔ นั้นนั่นแหละ ย่อมยังปัญญานั้นให้เกิดขึ้น ก็หามิได้ แต่มรรคจิตตุปบาท ย่อมให้เกิดขึ้น. ได้แก่ สัมมาสังกัปปะ เพราะเป็นธรรมหยั่งลงภายในปัญญานั้น. อาจารย์ทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า สัมมาสังกัปปะนั้น สงเคราะห์เข้าในปัญจขันธ์. อีกอย่างหนึ่ง ท่านถือเอาแม้ศีลในผลเป็นต้นว่า สีลาทีนิ เพราะเหตุนั้น การถือเอาแม้ปัญญาก็ควรเหมือนกัน.

คุณหญิงสุหร่าย สีวะรา
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

สหชาตปจฺจยาทิตายาติ เอตฺถ อาทิ-สทฺเทน อนนฺตรปจฺจยาทิตายปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. เตหิ จ สนฺตานํ วาเสตีติ เตหิ สมุจฺฉินฺทนปฏิปฺปสฺสมฺภนวเสน ปวตฺเตหิ โลกุตฺตเรหิ สีลาทีหิ อริยปุคฺคโล อตฺตโน สนฺตานํ ปริภาเวติ. ยํ นิสฺสาย ปราวุตฺตีติ วทนฺติ.

ด้วยอาทิ-ศัพท์ ในบทว่า สหชาตปจฺจยาทิตาย นี้ พึงเห็นการสงเคราะห์แม้ความเป็นอนันตรปัจจัยเป็นต้นด้วย. คำว่า และอบรมสันดานด้วยศีลเป็นต้น อันเป็นโลกุตระนั้น ความว่า พระอริยบุคคล ย่อมอบรมสันดานของตน ซึ่งท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เป็นที่อาศัยเวียนมาเบื้องหน้าด้วยธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น อันเป็นโลกุตระที่เป็นไป ด้วยอำนาจการตัดได้เด็ดขาด และการระงับไว้นั้น.

ยถา ปริญฺญาตฺตยมฺปิ[๑] ปหานตฺตยมฺปิ มคฺคญาณสฺส กิจฺจนฺติ วุตฺตํ ปริยาเยน, น เอวมิธ. อิธ ปน โลกุตฺตรภาวนาว อสฺส มคฺคญาณสฺส กิจฺจํ. น เหตฺถ ภาวนาย ปริยาโย ลพฺภตีติ อวธารณํ. เตน โลกิยภาวนํ นิวตฺเตติ.

ปริญญาทั้ง ๓ ปหานะทั้ง ๓ ท่านกล่าวโดยปริยายว่า เป็นกิจแห่งมรรคญาณ ฉันใด ในที่นี้ หากล่าวเหมือนฉันนั้นไม่. ก็ในที่นี้ โลกุตรภาวนาอย่างเดียว เป็นกิจแห่งมรรคญาณนั้น. ก็คำเป็นปริยายในภาวนาไม่ได้ในที่นี้ เหตุนั้น ท่านจึงลงอวธารณะ. ด้วยอวธารณะนั้น ท่านอาจารย์ย่อมห้ามโลกิยภาวนา.

---

[๑] ฉ. ปริญฺญตฺตยมฺปิ.

คุณผะอบ ดิษฐบรรจง และคณะ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอวํ สรูเปเนว อาคตายาติ[๑] "จิตฺตํ ภาวยนฺ"ติ สมาธิ วิย จิตฺตสีเสน อนาคนฺตฺวา "ปญฺญํ ภาวยนฺ"ติ เอวํ สรูเปเนว อาคตาย[๑] ปญฺญาย. ยํ วุตฺตํ อุทฺเทสวเสน. เอตฺตาวตา ตํ วิตฺถาริตํ โหติ. อยญฺจ ปโญฺห วิสชฺชิโต[๒] โหตีติ สมฺพนฺโธ.

คำว่า อันมาแล้ว โดยสรุปอย่างนี้ ความว่า ปัญญาอันมาแล้วโดยสรุปนั่นเทียว อย่างนี้ว่า "ปญฺญํ ภาวยํ" อบรมปัญญาอยู่ มิได้มาโดยยกจิตเป็นประธาน เหมือนอย่างสมาธิว่า "จิตฺตํ ภาวยํ" อบรมจิตอยู่. คำใด ที่ท่านอาจารย์กล่าวแล้วตามอุเทศ. โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ คำนั้น เป็นอัน ข้าพเจ้าให้พิสดารแล้ว. เชื่อมความว่า และปัญหานี้ ก็เป็นอันข้าพเจ้าวิสัชนาแล้ว.

ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิทฺเทสวณฺณนา

นิฏฺฐิตา.

อิติ ปาวีสติมปริจฺเฉทวณฺณนา.

พรรณนาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ จบ.

พรรณนาปริเฉทที่ ๒๒ จบแล้ว

ด้วยประการฉะนี้.

๑-๑ ม. อาภตาย.

๒ ฉ. วิสฺสชฺชิโต เอวมุปริปิ.

๒๓. ปญฺญาภาวนานิสํสนิทฺเทส-วณฺณนา

อานิสํสปกาสนาวณฺณนา

๘๕๔. อเนกสตานิสํสา สาวกโพธิ-อาทิวิปุโลฬารคุณวิเสสาวหตฺตา.[1] วิตฺถารโตติ นยทสฺสนํ อกตฺวา "อยมฺปิ ปญฺญาภาวนาย อานิสํโส, อยมฺปี"ติ อนุปทฺทสฺสนวเสน วิตฺถารโต ปกาเสตุํ น สุกรํ อติพหุภาวโต. อสฺสาติ ปญฺญาภาวนาย. นานากิเลส-วิทฺธํสนนฺติ สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาทิวเสน นานาวิธานํ กิเลสธมฺมานํ ตทงฺคาทิวเสน ปชหนํ. อริยผลรสานุภวนนฺติ โสตาปตฺติ-ผลาทิผลสุขปฏิสํเวทนํ.

๒๓. พรรณนาปัญญาภาวนา-นิสังสนิเทศ

พรรณนาคำประกาศอานิสงส์

๘๕๔. ชื่อว่า มีอานิสงส์หลายร้อยอย่าง เพราะนำมาซึ่งคุณวิเศษอันไพบูลย์และโอฬารมีสาวกภูมิเป็นต้น. คำว่า โดยพิสดาร ความว่า อันจะประกาศโดยพิสดารด้วยอำนาจ การไม่กระทำการแสดงนัยแล้วแสดงตามลำดับบทว่า "ปัญญาภาวนามีอานิสงส์แม้นี้ มีอานิสงส์แม้นี้" ดังนี้ มิใช่ทำได้ง่าย เพราะความที่อานิสงส์มีมากยิ่ง. บทว่า อสฺสา โยค ปญฺญาภาวนาย แปลว่า แห่งปัญญาภาวนานั้น. คำว่า กำจัดกิเลสต่าง ๆ ได้ ความว่า ละได้ด้วยอำนาจตทังคปหานเป็นต้น ซึ่งกิเลสธรรมทั้งหลายมีอย่างต่าง ๆ โดยเป็นสักกายทิฐิและวิจิกิจฉาเป็นต้น. คำว่า ได้เสวยรสแห่งอริยผล ความว่า ได้เสวยเฉพาะซึ่งสุขอันเกิดแต่ผลมีโสดาปัตติผลเป็นต้น.

---

[1] ฉ. ...วิปุโลฬาต...

นานากิเลสวิทฺธํสนกถาวณฺณนา

๘๕๕. "อริยผลรสานุภวนนฺ"ติ เอเตเนว กิเลสานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปหานํ ทีปิยติ[๑] "อริยมคฺคกฺขเณ"ติ วิเสสวจนํ, ตพฺภาวภาวโต วา. สิทฺเธ หิ สมุจฺเฉทปฺปหาเน ปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปหานํ สิทฺธเมว โหตีติ.

ภีมเวคานุปติตาติ สกลํ โลกํ ภินฺทนฺเตน วิย ภีเมน ภยานเกน เวเคน สหสา ปติตา. สิลุจฺจเยติ ปพฺพเต ปุถุเสเล[๒] สเตชุชฺชลมณฺฑโลติ สรทกาลสมิทฺเธน อตฺตโน เตชสา สมุชฺชลทุทฺทิกฺขมณฺฑโล. วธพนฺธนาทิทุกฺขติปริปกฺกิเลสาทิชาติอาทิสพฺพานตฺถวิธายกํ. สนฺทิฏฺฐิกนฺติ

พรรณนากถาว่าด้วยการกำจัดกิเลสต่าง ๆ ได้

๘๕๕. การละด้วยความระงับซึ่งกิเลสทั้งหลาย ท่านแสดงไว้ด้วยคำว่า "ได้เสวยรสแห่งอริยผล" นี้นั่นเอง เพราะเหตุนั้นจึงมีคำต่างไว้ว่า "ในขณะแห่งอริยมรรค", หรือเพราะความเป็นปฏิปัสสัทธิปหานนั้น. จริงอยู่ เมื่อสมุจเฉทปหานสำเร็จแล้ว ปฏิปัสสัทธิปหานก็เป็นอันสำเร็จแล้วฉะนี้แล.

บทว่า ภีมเวคานุปติตา ความว่า ฟาดลงโดยเร็ว ด้วยกำลังอย่างน่าสะพรึงกลัว คือนำมาซึ่งความกลัว เหมือนอย่างกำลังทำลายโลกทั้งสิ้น. บทว่า สิลุจฺจเย ความว่า ที่ภูเขาศิลาล้วนแห่งทึบ. บทว่า สเตชุชฺชลมณฺฑโล ความว่า เป็นดวงเจิดจ้าด้วยความร้อนของตน ซึ่งสำเร็จใน

---

[๑] ฉ. ทีปิยตีติ.

[๒] ฉ. เสลปุถุเล.

ปจฺจกฺขภูตํ. ชฺญาติ ชาเนยฺย. อิธาติ อิมิสฺสํ ปญฺญาภาวนายํ.

สรทกาล. กระทำอนัตถะให้ทุกอย่างมีการฆ่าและการจองจำเป็นต้น มีความเศร้าหมองรอบด้านในทุคติเป็นต้นและมีความเกิดเป็นต้น. บทว่า สนฺทิฏฺฐิกํ ความว่า เป็นที่ประจักษ์. บทว่า ชฺญา แปลว่า พึงรู้. บทว่า อิธ ความเท่ากับ อิมิสฺสํ โยค ปญฺญาภาวนายํ แปลว่า ในปัญญาภาวนานี้.

ผลสมาปตฺติกถาวณฺณนา

๘๕๖. อริยสฺส มคฺคสฺส ผลํ อริยผลํ, อริยญฺจ ตํ วิสุทฺธตฺตา ผลญฺจาติปิ อริยผลํ, ตสฺส รโส, ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิมุตฺติสุขํ, อนุภาวนํ นิพฺพานารมฺมณสฺส ตสฺส ปฏิเสวนํ. ตตฺราติ เตสุ ทฺวีสุ อากาเรสุ. อสฺสาติ อริยผลสฺส.

พรรณนากถาว่าด้วยผลสมาบัติ

๘๕๖. ผลแห่งอริยมรรค ชื่อว่า อริยผล, ผลนั้นด้วยเป็นอริยะ เพราะเป็นความบริสุทธิ์ด้วย แม้เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอริยผล (แปลว่าผลอันเป็นอริยะ) รสแห่งอริยผลนั้น ได้แก่สุขอันเกิดแต่ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ การเสวย ได้แก่การเสพเฉพาะซึ่งอริยผลนั้น ซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ เตสุ

โยค ทฺวีสุ อากาเรสุ แปลว่า ในบรรดาอาการ ๒ อย่างนั้น. บทว่า อสฺส โยค อริยผลสฺส แปลว่า แห่งอริยผลนั้น.

๘๕๗. สํโยชเนสุ ปหีเนสุ สพฺเพปิ กิเลสา ปหีนาเยว โหนฺตีติ สํโยชนานํเยว คหณํ. สํโยชนสฺส ปหานมตฺตเมว อริยมคฺคสฺส ผลํ นาม, น ปน[๑] อญฺญํ กิญฺจิ อตฺถนฺตรํ วิปากภูตนฺติ อธิปฺปาโย. เตนาห "ผลํ นาม น โกจิ อญฺโญ ธมฺโม อตฺถี"ติ. เก ปเนวํ[๒] วทนฺตีติ ? อนฺธกาทโย. เต หิ "อรหตฺตํ อรหตฺตนฺติ อาวุโส วุจฺจติ ฯเปฯ โมหกฺขโย"ติ[๓] สุตฺตปทสฺส อตฺถํ อญฺญถา คเหตฺวา นิปฺปริยายโต "อรหตฺตํ นาม กิญฺจิ นตฺถิ, กิเลสปฺปหานเมว ตถา โวหรียตี"ติ วทนฺตา เสสผเลปิ ปฏิกฺขิปนฺติ. อิทํ สุตฺตมฺปีติ ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิมาห. ปกฏฺโฐ อุกฺกฏฺโฐ โยโคติ ปโยโค,

๘๕๗. เมื่อละสังโยชน์ได้แล้ว ย่อมเป็นอันละกิเลสทั้งหมดทีเดียว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงถือเอาสังโยชน์เท่านั้น. อธิบายว่า คุณเพียงแต่การละสังโยชน์เท่านั้น จึงชื่อว่าเป็นผลแห่งอริยมรรค หามีความพิเศษอะไรอื่นเป็นวิบากไม่. ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ชื่อว่าผลหามีธรรมอะไร ๆ อื่นไม่" ดังนี้. ถามว่า ก็อาจารย์เหล่าไหนกล่าวอย่างนี้ ? ตอบว่า อาจารย์ชาวอันธกะเป็นต้น. จริงอยู่ อาจารย์ชาวอันธกะเป็นต้นเหล่านั้น ถือเอาความโดยประการอื่น แห่งบทพระสูตรว่า "ดูกรสารีบุตร ที่เรียกว่า อรหัต ๆ นี้ อรหัตเป็นไฉน ? พระสารีบุตรตอบว่า ดูกร

---

[๑] ฉ. ปนาติ สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. ปเนตํ.
[๓] สํ. สฬา. ๑๘/๓๑๐.

อริยมคฺโค, ปโยคนิมิตฺตํ ชาตกิเลสานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิ ปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธิ. ยา ปน อริยมคฺคสฺส ภาวิตตฺตา ลพฺภมานาปิ ยสฺสา วิปากปญฺญาย นิปฺปชฺชมานาย นิปฺปชฺชติ, สา ปฏิปฺปสฺสทฺธิยํ นิปฺผาเทตพฺพายํ ปญฺญาติ ปฏิปฺปสฺสทฺธิปญฺญาติ วุตฺตา. สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา วุฏฺฐาตีติ สมฺมาทิฏฺฐิยา อุชุวิปจฺจนีกทสฺสนวเสน วตฺวา ตทณฺณโตปิ วุฏฺฐานํ ทสฺเสตุํ "ตทนุวตฺตกกิเลเสหี"ติ วุตฺตํ, ตสฺสา มิจฺฉาทิฏฺฐิยา สมฺปโยคโต, อุปนิสฺสยโต จ อนุวตฺตกกิเลเสหิ. เตน ตเทกฏฺฐปฺปหานมาห. ขนฺเธหีติ ตทนุวตฺตกกฺขนฺเธหิ, ตาย มิจฺฉาทิฏฺฐิยา สมฺปยุตฺตกฺขนฺเธหิ เจว ตปฺปจฺจยา อายตึ อุปฺปชฺชนกฺขนฺเธหิ จาติ อตฺโถ. พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหีติ ยถาวุตฺตกิเลสกฺขนฺเธหิ พหิทฺธาภูเตหิ วิปสฺสนาย โคจรภูเตหิ สพฺพสงฺขารนิมิตฺเตหิ.

อาวุโส ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ ฯลฯ ธรรมเป็นที่สิ้นโมหะ เรียกว่าอรหัต" ดังนี้ เมื่อกล่าวว่า "อะไร ๆ ชื่อว่าอรหัตไม่มี การละกิเลสนั่นเอง ท่านเรียกอย่างนั้น" โดยนิปปริยาย ย่อมปฏิเสธแม้ในผลที่เหลือ. ท่านอาจารย์กล่าวถึง พระบาลีปฏิสัมภิทามรรคว่า แม้สูตรนี้. การประกอบชั้นยอดคือสูงสุด เหตุนั้นจึงชื่อว่าปโยคะ ได้แก่อริยมรรค, การระงับกิเลสที่เกิดขึ้นเพราะปโยคะเป็นเหตุ ชื่อว่าปโยคปัสสัทธิ. ส่วนปัญญาใด แม้ได้อยู่เพราะยังอริยมรรคให้เกิด เมื่อปัญญาอันเป็นวิบากใดสำเร็จลงก็ย่อมสำเร็จ ปัญญานั้นมี ในเมื่อความระงับพึงสำเร็จ เหตุนั้นท่านจึงเรียกว่า ปฏิปัสสัทธิปัญญา. คำว่า สัมมาทิฐิย่อมออกจากมิจฉาทิฐิ ความว่า ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวด้วยอำนาจความเห็นเป็นข้าศึก ตรงต่อสัมมาทิฐิแล้ว ได้กล่าวว่า "จากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้นทั้งหลาย" ดังนี้ เพื่อจะแสดงการออกไปแม้จากกิเลสอื่น จาก

มิจฉาทิฐินั้น เพราะมิจฉาทิฐินั้นประกอบด้วย และเพราะความเป็นอุปนิสัย โดยกิเลสที่เป็นไปตามทั้งหลาย. ด้วยเหตุนั้น ท่านพระสารีบุตร จึงกล่าวการละกิเลสที่ตั้งอยู่เป็นอันเดียวกันกับมิจฉาทิฐินั้น. คำว่า <u>จากขันธ์ทั้งหลาย</u> ได้แก่จากขันธ์อันเป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้น อธิบายว่า จากขันธ์อันสัมปยุตกับมิจฉาทิฐินั้น และจากขันธ์อันจะเกิดขึ้นต่อไป เพราะมีมิจฉาทิฐินั้นเป็นปัจจัย. คำว่า <u>จากนิมิตทั้งปวงในภายนอกด้วย</u> ความว่า จากนิมิตคือสังขารทั้งปวง อันเป็นภายนอกจากกองกิเลสตามที่กล่าวแล้ว ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา.

เอวํ มคฺคกิจฺจํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ตสฺส วเสน ผลํ ทสฺเสตุํ "<u>ตํปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา</u>"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ <u>ตํปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา</u>ติ ตสฺส อชฺฌตฺตพหิทฺธา วุฏฺฐานาทิปฺปโยคสฺส ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา. มคฺโค หิ นิมิตฺตโต, ปวตฺตโต

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงกิจแห่งมรรคอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงผลด้วยอำนาจกิจแห่งมรรคนั้น จึงกล่าวคำว่า "<u>เพราะความระงับไปแห่งปโยคะนั้น</u>" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า <u>เพราะความระงับไปแห่งปโยคะนั้น</u> ความ-

จ วุฏฺฐหนฺโต กิเลเส ปชหตีติ อตฺตโน ขเณ ตํ ปโยคํ กโรติ นาม, ผลกฺขเณ ปนสฺส โส ปโยโค ปฏิปฺปสฺสทฺโธ วูปสนฺโต นาม โหติ. เตน วุตฺตํ "ตํปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา"ติ. อุปฺปชฺชตีติ มคฺคานนฺตรํ ทฺวิกฺขตฺตุํ วา ติกฺขตฺตุํ วา อุปฺปชฺชติ. ผลสมาปตฺติกาเล ปน พหุกฺขตฺตุํ, นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส ทฺวิกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชติ. สพฺพมฺปิ ยถาวุตฺตปฺปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธินิมิตฺตํ อุปฺปชฺชนฺโต "ตํปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา อุปฺปชฺชตี"ติ วุตฺตํ. มคฺคสฺเสตํ ผลนฺติ ยถาวุตฺตา วิปากา สมฺมาทิฏฺฐิ นาม, เอตํ อริยมคฺคสฺส ผลนฺติ เวทิตพฺพํ. วิตฺถาเรตพฺพนฺติ "โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ อภินิโรปนฏฺเฐน สมฺมาสงฺกปฺโป มิจฺฉาสงฺกปฺโป"[๑]ติอาทินา สงฺกปฺปาทิวเสน, เสสมคฺควเสน จ วิตฺถารโต เวทิตพฺพํ.

ว่า เพราะความที่ปโยคะมีความออกจากภายในและภายนอกเป็นต้นนั้น ระงับไปแล้ว. จริงอยู่ มรรคเมื่อออกจากนิมิตและปวัตตะ ย่อมละกิเลสทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากระทำปโยคะนั้นในขณะของตน แต่ในขณะแห่งผล ปโยคะนั้นของมรรคนั้นระงับไป จึงชื่อว่าเป็นอันเข้าไปสงบแล้ว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะความระงับไปแห่งปโยคะนั้น". คำว่า เกิดขึ้น ความว่า เกิดขึ้น ๒ ครั้ง หรือ ๓ ครั้ง ในลำดับของมรรค. แต่ในกาลเข้าผลสมาบัติเกิดขึ้นมากครั้ง เมื่อออกจากนิโรธเกิดขึ้น ๒ ครั้ง. ท่านพระสารีบุตรกล่าวว่า "เกิดขึ้นเพราะความระงับไปแห่งปโยคะนั้น" ดังนี้ เพราะเกิดขึ้นมีความระงับไปแห่งปโยคะตามที่กล่าวแล้วเป็นนิมิตแม้ทั้งปวง. คำว่า นั่นเป็นผลแห่งมรรค ความว่า ชื่อว่าสัมมาทิฐิตามที่กล่าวแล้ว

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๑๐๒ (ภูมิพโลภิกขุ ๑/๑๐๕).

เป็นวิบาก นั้นพึงทราบว่าเป็นผลของอริยมรรค. คำว่า พึงให้พิสดารเถิด ความว่า พึงทราบโดยพิสดารเกี่ยวกับสังกัปปะเป็นต้นโดยนัยมีอาทิว่า "ในขณะโสดาปัตติมรรค สัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถว่ายกขึ้น ย่อมออกจากมิจฉาสังกัปปะ" และเกี่ยวกับมรรคที่เหลือ.

จตฺตาริ จ สามญฺญผลานิ, อิเม ธมฺมา อปฺปมาณารมฺมณาติ อปฺปมาณารมฺมณตาย มคฺเคหิ นิพฺพิเสสตาย. ตถา เนวสญฺญานาสญฺญายตนสงฺขาโต มหคฺคโต ธมฺโม นิโรธโต วุฏฺฐานเวลายํ อปฺปมาณสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยติ อริยผลสฺส อนนฺตรปจฺจยตาย จ ทีปนาติ เอวมาทีนิปิ เอตฺถ อริยผลสฺส สภาวธมฺมภาเวน อตฺถิตาย สาธกานิ, น ยถาทสฺสิตปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิเยวาติ อธิปฺปาโย.

คำว่า ธรรมเหล่านี้ คือสามัญผล ๔ เป็นอัปปมาณารมณ์ ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ เพราะความที่สามัญผลไม่มีความต่างไปจากมรรค เพราะความเป็นอัปปมาณารมณ์. อธิบายว่า แม้คำเป็นต้นอย่างนี้ว่า และคำแสดงความเป็นอนันตรปัจจัย แก่อริยผลว่า อนึ่ง มหัคตธรรมกล่าวคือ เนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่อัปปมาณธรรม ในเวลาออกจากนิโรธ ดังนี้ ก็เป็นข้อสาธกในความข้อนี้ได้ ด้วยความที่อริยผลเป็นสภาวธรรมมีอยู่, อธิบายว่า มิใช่พระบาลีปฏิสัมภิทามรรค ตามที่ได้แสดงแล้วเท่านั้น เป็นข้อสาธก.

คุณอร่าม สุทธะพินทุ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๘๕๘. ผลสมาปตฺติยนฺติ ผลปฺปวตฺติสงฺขาตาย สมาปตฺติยํ. อสฺสาติ อริยผลสฺส. สรูปกตฺตุการณาการฏฺจิติวุฏฺฐานานุตรวเสน อิทํ ปญฺหากมฺมํ.

๘๕๘. คำว่า ในผลสมาบัติ ได้แก่ ในสมาบัติกล่าวคือ ความเป็นไปแห่งผล. บทว่า อสฺส โยค อริยผลสฺส แปลว่า แห่งอริยผลนั้น. ปัญหากรรมนี้ เกี่ยวกับสรูป กัตตุ เหตุ อาการ การยั้งอยู่ การออก และลำดับ.

๘๕๙. อริยผลสฺส นิโรเธ อปฺปนาติ อริยสฺส ผลชฺฌานสฺส นิพฺพาเน อารมฺมณภูเต อปฺปนากาเรน ปวตฺติ.

๘๕๙. คำว่า ความแนบอยู่ในนิโรธแห่งอริยผล ได้แก่ความเป็นไปโดยอาการแนบอยู่ในนิพพาน อันเป็นอารมณ์ของผลฌานซึ่งเป็นอริยะ.

๘๖๐. สพฺเพปิ ปุถุชฺชนาติ ฌานสมาปตฺติลาภิโนปิ ปุถุชฺชนา น สมาปชฺชนฺติ, ปเคว อิตเร. อริยา สพฺเพปิ ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺตีติ กามํ สามญฺญโจทนา[๑] สา ปน วิเสสนิวิฏฺฐาเยว โหติ. อธิคตตฺตาติ ปน เหตุกิตฺตนํ. อุปริมานมฺปิ เหฏฺฐิมาย โลกิยสมาปตฺติยา วิย สมาปชฺชนํ สาเธนฺตํ

๘๖๐. คำว่า ปุถุชนทั้งปวง ความว่า ปุถุชนทั้งหลาย แม้ได้ฌานสมาบัติก็เข้าไม่ได้ ปุถุชนนอกนี้ไม่ต้องพูดถึง. คำว่า พระอริยะทั้งปวงเข้าผลสมาบัติได้ เป็นคำส่องความเสมอกันโดยแท้, ถึงอย่างนั้น คำส่องความเสมอกันนั้น ก็เป็นคำตั้งอยู่ในความต่างกันนั่นเอง. ส่วนคำว่า เพราะได้บรรลุแล้ว

---

[๑] ฉ. สามญฺญโชตนา.

วิย ริตนฺติ ตํ นิวตฺเตนฺโต "อุปริมา ปนา"ติอาทิมาห. ตตฺถ อุปริมาติ สกทาคามิอาทโย. เหฏฺฐิมนฺติ โสตาปตฺติผลาทึ. น สมาปชฺชนฺติ สติปิ อธิคตตฺเต. กสฺมาติ เจ ? การณมาห ปุคฺคลนฺตรภาวูปคมเนน "ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา"ติ. เอเตน อุปริโม อริโย เหฏฺฐิมํ ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชติ อตฺตนา อธิคตตฺตา, ยถา ตํ โลกิยสมาปตฺตินฺติ, เอวํ ปวตฺตํ เหตุํ พฺยภิจาเรติ. น หิ โลกิยชฺฌาเนสุ ปุคฺคลนฺตรภาวูปคมนํ นาม อตฺถิ วิเสสาภาวโต. อิธ ปน อสมุคฺฆาฏิตกมฺมกิเลสนิโรธเนน ปุถุชฺชเนหิ วิย โสตาปนฺนสฺส, โสตาปนฺนาทีหิ สกทาคามิอาทีนํ ปุคฺคลนฺตรภาวูปคมนํ อตฺถิ, ยโต เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา ผลธมฺมา อุปรูปริมคฺคธมฺเมหิ นิวตฺติตา ปฏิปกฺเขหิ วิย อภิภูตา อปฺปวตฺติธมฺมตํเยว อาปนฺนา. เตนาห "ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา"ติ.

เป็นคำระบุถึงเหตุ. การเข้าสมาบัติเหมือนอย่างการเข้าโลกียสมาบัติชั้นต่ำ ก็ตั้งอยู่ได้แม้แก่พระอริยะชั้นสูงทั้งหลาย เหมือนอย่างทำให้สำเร็จได้ เหตุนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะห้ามความข้อนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "แต่พระอริยะชั้นสูง" ดังนี้. ในคำนั้น คำว่า ชั้นสูง ได้แก่พระอริยะทั้งหลายมีพระสกทาคามีเป็นต้น. คำว่า ผลสมาบัติชั้นต่ำ ได้แก่โสดาปัตติผลเป็นต้น. ย่อมไม่เข้า แม้เมื่อมีความเป็นผลสมาบัติที่ตนได้บรรลุแล้ว. ถามว่า เพราะเหตุไร ? ท่านอาจารย์กล่าวเหตุว่า "เพราะผลชั้นต่ำระงับไปแล้ว" ด้วยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น. ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์ย่อมกล่าวต่างถึงเหตุซึ่งเป็นไปโดยทำนอง เหมือนอย่างว่า พระอริยะชั้นสูงย่อมเข้าผลสมาบัติชั้นต่ำ เพราะเป็นผลที่ตนได้บรรลุแล้ว เช่นโลกียสมาบัติ. เพราะขึ้นชื่อว่าการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น ในโลกียฌานทั้งหลาย

ย่อมไม่มี เพราะไม่มีความต่างกัน. แต่ในที่นี้ พระอริยะชั้นสูงมีพระสกทาคามีเป็นต้น มีการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่นจากพระอริยะชั้นต่ำ มีพระโสดาบันเป็นต้นได้ เหมือนกับพระโสดาบัน มีการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่นจากปุถุชนทั้งหลาย เพราะดับกรรมกิเลสที่ยังเพิกถอนไม่ได้ เพราะธรรมคือผลทั้งหลายชั้นต่ำ ๆ ถูกธรรมคือมรรคชั้นสูงห้าม ครอบงำเหมือนดังธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กันถึงความเป็นสภาพ มีความไม่เป็นไปเป็นธรรมดาทีเดียว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เพราะผลชั้นต่ำระงับไปแล้ว".

อปิจ กุสลกิริยปฺปวตฺติ นาม อญฺญาทิสี, วิปากปฺปวตฺติ จ อญฺญาทิสี, อนุตฺตรผลตฺตา จ โลกุตฺตรกุสลานํ เหฏฺฐิมโต อุปริโม ภวนฺตรคโต วิย โหติ. ตํตํผลวเสเนว หิ อริยานํ โสตาปนฺนาทินามลาโภ. เต สเจ อญฺญผลสมงฺคิโนปิ

อีกประการหนึ่ง ธรรมดาว่าความเป็นไปของกุศลและกิริยา ก็เป็นเหมือนอย่างหนึ่ง และความเป็นไปแห่งวิบาก ก็เป็นเหมือนอย่างหนึ่ง และเพราะความที่โลกุตรกุศลทั้งหลายมีผลในลำดับกัน พระอริยะชั้นสูง จึงเป็นเหมือนอยู่ในภพอื่นจาก

โหนฺติ, โสตาปนฺนาทินามมฺปิ เตสํ อวฏฺฐิตํ สิยา, เตน เตน ฌาเนน คหิตปฏิสนฺธิโก วิยาติ ตสฺส ตสฺส อริยสฺส ตํ ตํ ผลํ ภวงฺคสทิสนฺติ น อุปริมสฺส เหฏฺฐิมผล-สมงฺคิตาย เลโสปิ สมฺภวติ, กุโต ตสฺส สมาปชฺชนนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. เหฏฺฐิมา จ อุปริมนฺติ เหฏฺฐิมา จ โสตาปนฺนาทโย อริยา อุปริมํ สกทาคามิผลาทึ น สมาปชฺชนฺตีติ สมฺพนฺโธ. ตตฺถ การณมาห "อนธิคตตฺตา"ติ. น หิ อนธิคตํ สมาปตฺตึ สมาปชฺชิตุํ สกฺกา.

พระอริยะชั้นต่ำ. ความจริง การได้ชื่อว่าโสดาบันเป็นต้นของพระอริยะทั้งหลายก็ด้วยอำนาจแห่งผลนั้น ๆ นั่นเอง. ถ้าว่าพระอริยะเหล่านั้น แม้เป็นผู้มีความพร้อม-เพรียงด้วยผลอื่น แม้ชื่อว่าโสดาบันเป็นต้นก็จะพึงเป็นชื่อที่ตั้งลงได้แก่ พระอริยะเหล่านั้น ก็จะเป็นเหมือนบุคคลผู้มีปฏิสนธิอันถือเอาด้วยฌานนั้น ๆ เพราะเหตุนั้น ผลนั้น ๆ ของพระอริยะนั้น ๆ ก็จะเป็นเหมือนภวังค์ เพราะเหตุนั้น ก็พึงเห็นได้ว่าในความที่พระอริยะชั้นสูง เป็นผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยผลชั้นต่ำ แม้ข้ออ้างถึงก็ยังมีไม่ได้ พระอริยะชั้นสูงจะเข้าผลสมาบัติชั้นต่ำนั้นจะมีมาแต่ไหนเล่า. สองบทว่า เหฏฺฐิมา จ อุปริมํ เชื่อมความว่า และพระอริยะทั้งหลายชั้นต่ำ มีพระโสดาบันเป็นต้น ก็ไม่เข้าผลสมาบัติชั้นสูง มีสกทาคามีผลเป็นต้น. ในข้อนั้น ท่านอาจารย์กล่าวเหตุไว้ว่า "เพราะยังไม่ได้

บรรลุ". จริงอยู่ สมาบัติที่ยังไม่ได้บรรลุ ใคร ๆ ไม่อาจจะเข้าได้.

"อตฺตโน อตฺตโนเยว ปน ผลํ สมาปชฺชนฺตี"ติ อิมินา สพฺเพปิ อริยา อตฺตโน อตฺตโน ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺตีติ อตฺเถ อาปนฺเน ตตฺถ เกสญฺจิ มติเภทํ ทสฺเสตุํ "เกจิ ปนา"ติอาทิ วุตฺตํ. เอเต หิ สมาธิสฺมึ ปริปูรีการิโนติ[๑] ยสฺมา หิ เต "อุปริมา เทฺว"ติ วุตฺตา อนาคามิโน, อรหนฺโต จ สมาธิสฺมึ ปริปูรีการิโน, อิตเร ปน สีเลสุ ปริปูรีการิโน, ตสฺมา เทฺว เอว ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺตีติ. น หิ สมาธิปาริปูริยา วินา สมาปตฺติวลญฺชนํ สมฺภวตีติ อธิปฺปาโย. ตนฺติ "สมาธิสฺมึ ปริปูรีการิโน"ติ เตหิ วุตฺตการณํ. อการณเมวาติ อยุตฺติเยว. กสฺมาติ เจ ? อาห "ปุถุชฺชนสฺสาปี"ติอาทิ. ตสฺสตฺโถ : สพฺพโส อสมุจฺฉินฺนกิเลสสฺส ปุถุชฺชนสฺสาปิ

ด้วยคำว่า "ก็พระอริยะทั้งหลายย่อมเข้าผลสมาบัติของตน ๆ เท่านั้น" นี้ เมื่อถึงข้อความว่า พระอริยะทั้งหลายทั้งปวงย่อมเข้าผลสมาบัติของตน ๆ ได้ ดังนี้ ท่านอาจารย์ ประสงค์จะแสดงความต่างแห่งมติของเกจิอาจารย์ในข้อนั้น จึงกล่าวคำว่า "ส่วนอาจารย์บางพวก" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า เพราะพระอริยะชั้นสูง ๒ พวกนั้นเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ความว่า เพราะพระอนาคามี และพระอรหันต์ที่ท่านกล่าวว่า "พระอริยะชั้นสูง ๒ พวก" นั้น เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ, ส่วนพระอริยะนอกนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ฉะนั้น พระ-อริยะชั้นสูง ๒ พวกเท่านั้นจึงเข้าผลสมาบัติได้. อธิบายว่า เว้นการทำสมาธิให้บริบูรณ์เสีย การใช้สอยสมาบัติหามีไม่. บทว่า ตํ

---

[๑] ฉ. ปริปูรการิโนติ, เอวมุปริปิ.

อตฺตนา ปฏิลทฺธโลกิยสมาธิสมาปชฺชนํ[๑] ลพฺภติ, กิมงฺคํ ปน สมุจฺฉินฺนเนกจฺจกิเลสานํ เหฏฺฐิมานํ อริยานํ, ตสฺมา เตสํ สมาธิสฺมึ อปริปูริการิตา อตฺตโน ผลสมาปตฺตึ อสมาปชฺชนสฺส อการณนฺติ. ยุตฺติจินฺตา นาม ปาฬึอนารุเฬฺห อตฺเถ ยุตฺตา, อยํ ปนตฺโถ ปาฬึอารุโฬฺหติ การณาปเทเส อนาหรกรณมฺเขน ปาฬึ ทสฺเสนฺโต "กิญฺเจตฺถา"ติอาทิมาห. โสตาปตฺติมคฺค-ปฏิลาภตฺถายาติ โสตาปตฺติมคฺคสฺส สมธิคมาย. โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถายาติ โสตาปตฺติผลสมาปตฺติยา สมาปชฺชนตฺถํ. เอส นโย เสเสสุปิ.

โยค "สมาธิสฺมึ ปริปูรีการิโน"ติ เตหิ วุตฺตการณํ แปลว่า เหตุที่เกจิอาจารย์เหล่านั้น กล่าวว่า "เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธินั้น". คำว่า ไม่เป็นเหตุเลย คือ ไม่ควรเลย. หากจะมีคำถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "แม้ปุถุชน" ดังนี้เป็นต้น. เนื้อความของคำนั้นว่า : แม้ปุถุชนผู้มีกิเลสยังตัดไม่ได้เด็ดขาดโดยประการทั้งปวง ก็ยังเข้าโลกิยสมาธิที่ตนได้เฉพาะแล้วได้ จะป่วยกล่าวไปไยถึงพระอริยะทั้งหลาย ชั้นต่ำ ๆ ผู้มีกิเลสบางส่วน อันตัดได้เด็ดขาดแล้วเล่า เพราะเหตุนั้น ความเป็นผู้ไม่ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิของพระอริยะชั้นต่ำเหล่านั้น จึงมิใช่เหตุ แห่งการไม่เข้าผลสมาบัติของตน. ธรรมดาว่า การคิดความสมควรประกอบในอรรถที่มิได้ขึ้นสู่พระบาลี แต่ความข้อนี้เป็นข้อที่ขึ้นสู่พระบาลี เพราะเหตุนั้น ท่าน

---

๑ ฉ. ...โลกิยสมาปตฺติสมาปชฺชนํ.

อาจารย์เมื่อจะแสดงพระบาลีด้วยหัวข้อ คือการทำความไม่เอื้อเฟื้อ ในการอ้างถึงเหตุ จึงกล่าวคำว่า "กิญฺเจตฺถ" เป็นต้น. คำว่า <u>เพื่อประโยชน์แก่อันได้โสดาปัตติมรรค</u> คือเพื่อการบรรลุโสดาปัตติมรรค. บทว่า <u>โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถาย</u> ความว่า เพื่อประโยชน์ แก่อันเข้าโสดาปัตติผลสมาบัติ. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้.

เอตฺถ จ "สุญฺญตวิหารสมาปตฺตตฺถาย อนิมิตฺตวิหารสมาปตฺตตฺถายา"ติอาทินา สรูปโต อุทฺธฏตฺตา ตโต ปุพฺเพ อาคตา มคฺคผลวารา อปฺปณิหิตวเสน วุตฺตา. ตตฺถ อนตฺตานุปสฺสนามุเขน, อนิจฺจานุปสฺสนามุเขน จ ปวตฺตานํ ผลสมาปตฺตีนํ ปุเรจรา โคตฺรภุธมฺมา นวหสภาเวน วุตฺตาติ เวทิตพฺพา. "โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถายา"ติอาทินา ปน จตูสุปิ ผเลสุ เอกสทิสํ เทสนาย อาคตตฺตา โสตาปนฺนสกทาคามิโนปิ อตฺตโน ผลํ สมาปชฺชนฺตีติ วิญฺญายติ. มคฺคานนฺตรผล-

ก็ในอธิการนี้ เพราะท่านยกไว้โดยสรูปด้วยคำมีอาทิว่า "เพื่อประโยชน์แก่อันเข้าสุญญตวิหารสมาบัติ เพื่อประโยชน์แก่อันเข้าอนิมิตตวิหารสมาบัติ" ท่านจึงกล่าววาระว่าด้วยมรรคและผลซึ่งมาก่อน แต่นั้นด้วยอำนาจอัปปณิหิตะ. ในธรรมเหล่านั้น โคตรภูธรรม อันเป็นปุเรจรของผลสมาบัติที่เป็นไปด้วยหัวข้ออนัตตานุปัสสนา และด้วยหัวข้ออนิจจานุปัสสนา พึงทราบว่าท่านกล่าวไว้โดยเป็น ๙ ข้อ เป็น ๑๐ ข้อ. แต่ด้วยคำว่า "เพื่อประโยชน์แก่การเข้าโสดาปัตติผลสมาบัติ" ดังนี้เป็นต้น ย่อมรู้ได้ว่า

วเสน ตํ วุตฺตนฺติ จ น สกฺกา วตฺตุํ วิปสฺสนาวเสน ทสนฺนํ โคตฺรภุธมฺมานํ ทสฺสนวเสน เทสนาย อารทฺธตฺตา, มคฺควาเรเนว จ ตทตฺถสิทฺธโต. น จ มคฺคานนฺตรํ ผลํ "ผลสมาปตฺตี"ติ วุจฺจติ วิสุํ ปริกมฺมาภาวโต. ตสฺมา ผลสมาปตฺติวจเนเนว โสตาปนฺนาทีนมฺปิ ผลสมาปตฺติสมาปชฺชนํ สิทฺธํ. เตนาห "ตสฺมา"ติอาทิ.

แม้พระโสดาบันและพระสกทาคามี ก็ย่อมเข้าผลสมาบัติของตน เพราะเทศนามาแล้วเช่นเดียวกันในผลทั้ง ๔. ก็ข้อนั้นท่านกล่าวด้วยอำนาจผลในลำดับของมรรค เพราะเหตุนั้นจึงไม่อาจจะกล่าวได้ เพราะเทศนาเริ่มด้วยอำนาจการเห็น ของโคตรภูธรรมทั้ง ๑๐ ด้วยอำนาจวิปัสสนา และเพราะประโยชน์ข้อนั้นสำเร็จโดยวาระ แห่งมรรคนั้นเอง. และผลในลำดับแห่งมรรคจะเรียกว่า "ผลสมาบัติ" ก็หามิได้ เพราะไม่มีบริกรรมแผนกหนึ่ง. เพราะเหตุนั้น การเข้าผลสมาบัติแม้ของพระอริยะ มีพระโสดาบันเป็นต้น ก็สำเร็จด้วยคำว่าผลสมาบัติอย่างเดียว. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "เพราะเหตุนั้น" ดังนี้เป็นต้น.

๘๖๑. ปโยชนมฺปิ ตทตฺถาย ปฏิปตฺติยา การณํ โหติ ตํนิมิตฺตํ ปฏิปชฺชนโตติ "กสฺมา สมาปชฺชนฺตี"ติ การณํ ปุจฺฉิตฺวา "ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถนฺ"ติ ปโยชนํ วิสชฺชิตํ. กสฺมาติ

๘๖๑. แม้ประโยชน์ก็เป็นเหตุแห่งการปฏิบัติ เพื่อประโยชน์แก่การเข้าผลสมาบัตินั้น เพราะพระอริยะปฏิบัติเหตุมีผลสมาบัตินั้นเป็นนิมิต เพราะเหตุนั้น ท่าน

วา สมฺปทาเน นิสฺสกฺกวจนํ. กิสฺสาติ วุตฺตํ โหติ. ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถนฺติ ทิฏฺเฐว ธมฺเม กิเลสทรถปริฬาหวูปสเมน สนฺเตน สุขวิหาเรน วิหรณตฺถํ. สติปิ วิปากภาเว ปริกมฺเมน วินา อนุปฺปชฺชนโต ผลสมาปตฺติธมฺมานํ ตสฺส ตสฺส อริยสฺส รุจิวเสเนว ปวตฺติ, ยโต เนสํ สาธิปติตาติ อาห "อทฺธาน ฯเปฯ สมาปชฺชนฺตี"ติ.

อาจารย์จึงถามเหตุว่า "เข้าเพื่ออะไร" แล้ววิสัชนาประโยชน์ว่า "เพื่อทิฐธรรมสุขวิหาร". อีกอย่างหนึ่ง บทว่า กสฺมา เป็นปัญจมีวิภัตติลงในสัมปทานะ. มีอรรถาธิบายว่า เพื่ออะไร. คำว่า เพื่อทิฐธรรมสุขวิหาร ความว่า เพื่ออยู่ด้วยความอยู่เป็นสุขอันสงบซึ่งเป็นเครื่องเข้าไปสงบความกระวนกระวายและความเร่าร้อนคือกิเลสในทิฐธรรม. ธรรมคือผลสมาบัติทั้งหลาย มีความเป็นไปด้วยอำนาจความพอใจของพระอริยะนั้นนี้นั่นเอง เพราะแม้เมื่อมีความเป็นวิบาก เว้นจากการบริกรรมเสีย ก็จะไม่เกิดขึ้น ทั้งนี้เพราะความที่ธรรมคือผลสมาบัติเหล่านั้นมีความเป็นอธิบดี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "พระอริยะทั้งหลาย ทำการกำหนดกาลแล้วจึงเข้าผลสมาบัติ" ดังนี้.

๘๖๒. ทฺวีหิ ตาว[1] อากาเรหีติ ทฺวีหิ การเณหิ. ยถา หิ โลกิยชฺฌานานํ สมธิคโม

๘๖๒. คำว่า เบื้องต้นการเข้าผลสมาบัติมีด้วยอาการ ๒ คือ ด้วยเหตุ

[1] ฉ. ตาวาติ สทฺโท น ทิสฺสติ.

สมฺปโยคสมงฺคิภาเวน สิชฺฌมาโน ปหานงฺค-สมติกฺกมมุเขน วุจฺจติ ตถา สมธิ-คนฺตพฺพตฺตา, เอวํ ผลสมาปตฺติปิ นิพฺพานมนสิกาเรน สิชฺฌมานา ตทญฺญา-รมฺมณามนสิการมุเขน วุจฺจติ สพฺพสงฺขารโต วินิวฏฺฏิตมานสตาวเสน สมิชฺฌนโต. เตนาห "นิพฺพานโต"ติอาทิ. อุทยพฺพยญาณาทิญาณปรมฺปรวเสน หิ สพฺพสงฺขารโต[๑] สพฺพโส นิพฺพินฺนวิรตฺต-จิตฺตสฺส ตโต วินิสฺสฏนิพฺพานารมฺมณํ ผลจิตฺตํ[๒] ปวตฺตติ. เอวํ ปวตฺตมานญฺจ ตํ นิพฺพานโต อญฺญสฺส อารมฺมณสฺส อมนสิการา, นิพฺพานสฺส จ มนสิการา ปวตฺตตีติ วุจฺจติ.

๒ อย่าง. เปรียบเหมือนอย่างว่าการบรรลุโลกียฌานทั้งหลาย อันสำเร็จด้วยความที่โยคีเป็นผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยสัมปโยคะ ท่านก็เรียกด้วยหัวข้อคือการก้าวล่วงองค์ละ เพราะความเป็นธรรมที่พึงบรรลุด้วยอาการอย่างนั้น ฉันใด แม้การเข้าผลสมาบัติก็เหมือนฉันนั้น สำเร็จด้วยการมนสิการ-นิพพาน ก็เรียกด้วยหัวข้อคือการไม่มนสิการอารมณ์อื่นจากนิพพานนั้น เพราะสำเร็จ ด้วยอำนาจความที่โยคีเป็นผู้เพิกไปจากสังขารทั้งปวง. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จากนิพพาน" เป็นต้น. จริงอยู่ ผลจิตซึ่งมีนิพพานอันสลัดออกจากสังขารทั้งปวงนั้น เป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไปแก่บุคคลผู้มีจิตหน่ายคลายกำหนัด โดยประการทั้งปวงจากสังขารทั้งปวง ด้วยอำนาจความสืบต่อกันแห่งญาณมีอุทยัพพยญาณเป็นต้น. ก็ผลจิตนั้นซึ่งเป็นไปอยู่อย่างนี้

---

[๑] ฉ. สพฺพผลจิตฺตํ สงฺขารโต.
[๒] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ท่านกล่าวว่า ย่อมเป็นไปเพราะไม่มนสิการถึงอารมณ์อื่นจากนิพพาน ๑ และเพราะมนสิการแต่นิพพาน ๑.

อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยาติ อนิมิตฺตวิโมกฺขทฺวยาย ผลสมาปตฺติยา, อนิจฺจานุปสฺสนามุเขน วา สมาปชฺชิตพฺพาย ผลสมาปตฺติยา. สมาปตฺติยาติ สมาปชฺชนตฺถาย. สพฺพนิมิตฺตานนฺติ รูปาทิสพฺพสงฺขารนิมิตฺตานํ. อมนสิกาโรติ อาทีนวโต ทิสฺวา วิสฺสฏฺฐตาย อนาวชฺชนํ อสมนฺนาหาโร. อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา มนสิกาโรติ สพฺพสงฺขารนิมิตฺตาภาวโต อนิมิตฺตาย. เกหิจิ ปจฺจเยหิ น สงฺขตตฺตา จ อสงฺขตาติ ลทฺธนามาย อสงฺขตาย ธาตุยา ผลสมาปตฺติสหชาเตน มนสิกาเรน มนสิกรณํ, ตสฺสา วา ธาตุยา ผลสมาปตฺติจิตฺตสงฺขาเต มนสิกรณํ.

คำว่า อนิมิตตาเจโตวิมุติ คือได้แก่ผลสมาบัติ คืออนิมิตตวิโมกข์ทั้ง ๒ หรือได้แก่ ผลสมาบัติที่พึงเข้าด้วยหัวข้อคืออนิจจานุปัสสนา. บทว่า สมาปตฺติยา แปลว่าเพื่อประโยชน์แก่การเข้า. คำว่า นิมิตทั้งปวง ได้แก่สังขารนิมิตทั้งปวงมีรูปเป็นต้น. คำว่า ไม่มนสิการ คือไม่นึกถึงเพราะความเป็นผู้เห็น โดยความเป็นโทษแล้วปล่อยไป ได้แก่ความไม่ใส่ใจ. คำว่า มนสิการถึงแต่ธาตุอันไม่มีนิมิต ได้แก่การทำไว้ในใจด้วยมนสิการ ที่เกิดพร้อมกับผลสมาบัติซึ่งธาตุอันชื่อว่าไม่มีนิมิต เพราะความไม่มีสังขารนิมิตทั้งปวง. และซึ่งธาตุอันเป็นอสังขตะ อันได้ชื่อว่าอสังขตะเพราะมิได้ถูกปัจจัยบางเหล่าปรุงแต่ง หรือได้แก่การมนสิการ ซึ่งธาตุนั้นในส่วนแห่งจิตอันเป็นผลสมาบัติ.

๘๖๓. อุทยพฺพยาทิวเสนาติ อุทยพฺพย-ภงฺคภยตุปฏฺฐานาทิวเสน ปวตฺตนกานํ นวนฺนมฺปิ ญาณานํ พฺยาปารํ วทติ. เตนาห "ปวตฺตานุปุพฺพวิปสฺสนสฺสา"ติ. สงฺขารา-รมฺมณโคตฺรภุญาณานนฺตรนฺติ[๑] สงฺขารา-รมฺมณสฺส "โวทานนฺ"ติ ลทฺธนามสฺส โคตฺรภุญาณสฺส อนนฺตรํ. กสฺมา ปเนตฺถ โคตฺรภุญาณํ มคฺคญาณปุเรจาริกํ วิย นิพฺพานารมฺมณํ น โหตีติ ? ผลธมฺมานํ อนิยฺยานิกภาวโต. อริยมคฺคธมฺมา เอว หิ นิยฺยานิกา. วุตฺตเญฺหตํ "กตเม ธมฺมา นิยฺยานิกา ? จตฺตาโร มคฺคา อปริยาปนฺนา"ติ[๒]. ตสฺมา เอกนฺเตน นิยฺยานิกสภาวสฺส อุภโตวุฏฺฐานภาเวน ปวตฺตมานสฺส มคฺคญาณสฺส อนนฺตรปจฺจย-ภูเตน ญาเณน นิมิตฺตโต วุฏฺฐิเตเนว ภวิตพฺพนฺติ ตสฺส นิพฺพานารมฺมณตา ยุตฺตา, น ปน อริยมคฺคสฺส ภาวิตตฺตา ตสฺส

๘๖๓. คำว่า ด้วยอำนาจญาณมีอุทยัพพยญาณเป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมกล่าวถึงหน้าที่ของญาณทั้ง ๙ ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจอุทยัพพยญาณ ภังคญาณ และภยตุปัฏฐานญาณเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ของพระอริยสาวกผู้มีวิปัสสนาญาณตามลำดับเป็นไปแล้ว". คำว่า ในลำดับแห่งโคตรภูญาณ อันมีสังขารเป็นอารมณ์ คือ ในลำดับแห่งโคตรภูญาณอันได้ชื่อว่า "โวทาน" ซึ่งมีสังขารเป็นอารมณ์. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร โคตรภูญาณในผลธรรมเหล่านี้ จึงมิได้มีนิพพานเป็นอารมณ์เหมือนอย่างเป็นปุเรจาริก ของมรรคญาณเล่า ? ตอบว่า เพราะผลธรรมทั้งหลายมิใช่เป็นนิยยานิกธรรม. จริงอยู่ ธรรมคืออริยมรรคเท่านั้น เป็นนิยยานิกธรรม. ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า "ธรรมเป็นนิยยานิกะ เป็นไฉน ? มรรค ๔ ที่เป็น

---

[๑] ม. ...ญาณานนฺตรา.

[๒] อภิ. สํ. ๓๔/๓๒๕.

วิปากภาเวน ปวตฺตมานานํ กิเลสานํ อสมุจฺฉินฺทนโต อนิยฺยานิกตฺตา อวุฏฺฐาน-สภาวานํ ผลญาณานํ ปุเรจาริกญาณสฺส กทาจิปิ นิพฺพานารมฺมณตา อุภยตฺถ อนุโลมญาณานํ อตุลฺยาการโต. อริยมคฺค-วีถิยํ หิ อนุโลมญาณานิ อนิพฺพิทฺธปุพฺพานํ ถูลถูลโลภกฺขนฺธาทีนํ สาติสยํ ปทาลเนน โลกิยญาเณสุ อุกฺกํสปารมิปฺปตฺตานิ มคฺคญาณานุคุณานิ อุปฺปชฺชนฺติ. ผลสมาปตฺติ-วีถิยํ ปน ตานิ เตน เตน มคฺเคน เตสํ เตสํ กิเลสานํ สมุจฺฉินฺนตฺตา ตตฺถ กิเลสวิกฺขมฺภเน นิรุสฺสุกฺกานิ เกวลํ อริยานํ ผลสมาปตฺติสุขสมงฺคิภาวสฺส ปริกมฺมมตฺตานิ หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺตีติ น เตสํ กุโตจิ วุฏฺฐานสมฺภโว, ยโต เนสํ ปริโยสานญาณํ สงฺขารนิมิตฺตวุฏฺฐานโต นิพฺพานารมฺมณํ สิยา.

โลกุตระ" เป็นดังนี้. เพราะเหตุนั้น ญาณอันเป็นอนันตรปัจจัยแห่งมรรคญาณ ซึ่งเป็นไปโดยความเป็นธรรม ออกไปจากทั้งสองฝ่าย แห่งธรรมที่มีความเป็นนิยยานิกธรรมเป็นสภาพโดยส่วนเดียว จึงพึงเป็นธรรมชาติออกไปจากนิมิตทีเดียว เพราะเหตุนั้น ความที่ญาณอันเป็นอนันตรปัจจัยแห่งมรรคญาณนั้น มีนิพพานเป็นอารมณ์จึงถูกต้องแล้ว แต่ความที่ญาณอันเป็นปุเรจาริกของผลญาณ ซึ่งมีสภาวะไม่ออกไปเพราะความที่มิใช่เป็นนิยยานิกธรรม เหตุที่ไม่ตัดกิเลสทั้งหลาย อันเป็นไปด้วยความเป็นวิบากของอริยมรรคนั้น เพราะความที่ทำอริยมรรคให้เกิดแล้ว จะมีนิพพานเป็นอารมณ์ แม้ในกาลบางคราวก็ไม่ถูกต้อง เพราะอนุโลมญาณในธรรมทั้ง ๒ อย่าง มีอาการไม่เสมอกัน. จริงอยู่ อนุโลมญาณในวิถีแห่งอริยมรรคอันถึงความเป็นบารมีอย่างชั้นยอดในโลกิยญาณทั้งหลาย เพราะทำลายได้อย่างเด็ดขาดซึ่งกองกิเลสมีกองโลภะเป็นต้นหยาบ ๆ ที่ไม่

เคยถูกทำลายมาก่อน ก็ย่อมเกิดขึ้นสมควรแก่มรรคญาณ. แต่อนุโลมญาณเหล่านั้นในวิถีแห่งผลสมาบัติ ก็ไม่มีความขวนขวายในการข่มกิเลสในผลสมาบัตินั้น เพราะกิเลสเหล่านั้น ๆ อันมรรคนั้น ๆ ตัดได้เด็ดขาดแล้ว จึงเกิดขึ้นเป็นเพียงบริกรรมแห่งความเป็นธรรมที่มีความพร้อมเพรียงด้วยความสุขในผลสมาบัติ ของพระอริยะทั้งหลายอย่างเดียว เพราะเหตุนั้น อนุโลมญาณในผลสมาบัติเหล่านั้น จึงไม่มีการออกไปจากที่ไหน ๆ ทั้งนี้เพราะญาณอันเป็นที่สุดของญาณเหล่านั้นชื่อว่า พึงมีนิพพานเป็นอารมณ์ ก็เพราะออกไปจากสังขารนิมิต.

เอวญฺจ กตฺวา "เสขสฺส[๑] อตฺตโน ผลสมาปตฺติวลญฺชนตฺถาย อุทยพฺพยาทิวเสน สงฺขาเร สมฺมสนฺตสฺส วิปสฺสนาญาณานุปุพฺพิยา ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น มคฺโค"ติ อิทญฺจ อฏฺฐกถาวจนํ สมตฺถิตํ โหติ. เตนาห "เสขสฺสาปิ[๑] ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น

และเพราะกระทำอธิบายอย่างนี้ คำในอรรถกถานี้ว่า "เมื่อพระเสขะพิจารณาสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจอุทยัพพยญาณเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่การใช้ผลสมาบัติของตน ผลเท่านั้นย่อมเกิดขึ้นตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ มรรคหาเกิดขึ้นไม่" ดังนี้

---

[๑] ฉ. เสกฺขสฺส เอวมุปริ.

มคฺโค"ติ. นิพฺพานารมฺมเณ อปฺปนชฺฌานวเสน ยถาปริจฺฉินฺนกาลํ นิรนฺตรํ ผลจิตฺตสฺเสว ปวตฺตนํ สมาปชฺชนํ ผลสมาปตฺตีติ อาห "ผลสมาปตฺติวเสน นิโรเธ จิตฺตํ อปฺเปตี"ติ. ยทิ อนุปุพฺพวิปสฺสนาวเสน ผลสมาปตฺติสมาปชฺชนํ, เตน นีหาเรน เสขสฺส อุปริมคฺเคนาปิ ภวิตพฺพนฺติ อนุโยคํ สนฺธายาห "ผลสมาปตฺตินินฺนตายา"ติอาทิ. เตน อญฺโญเยว วิปสฺสนาจาโร อริยมคฺคาวโห, อญฺโญ ผลสมาปตฺติอาวโหติ ทสฺเสติ, สฺวายํ วิปสฺสนาย วิภาโค วุตฺโต เอว.

ย่อมเป็นคำที่มีความเข้าใจได้. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ผลเท่านั้นย่อมเกิดขึ้นแก่พระเสขะ มรรคหาเกิดขึ้นไม่" ดังนี้. ความเป็นไปคือการเข้าแห่งผลจิตนั่นเอง ไม่มีระหว่างตลอดกาลตามที่กำหนดด้วยอำนาจอัปปนาฌานในอารมณ์ คือนิพพาน ชื่อว่าผลสมาบัติ เพราะเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จิตย่อมแนบแน่นอยู่ในนิโรธด้วยอำนาจผลสมาบัติ". ท่านอาจารย์กล่าวคำว่า "เพราะความที่พระอริยสาวกนั้นน้อมจิตไปในผลสมาบัติ" ดังนี้เป็นต้น หมายถึงการย้อนถามว่า ถ้าการเข้าผลสมาบัติด้วยอำนาจวิปัสสนาโดยลำดับไซร้ แม้มรรคเบื้องสูงของพระเสขะก็จะพึงมีโดยทำนองนั้น. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงแสดงว่า ความเป็นไปของวิปัสสนาที่นำอริยมรรคมา ก็เป็นอย่างหนึ่งที่นำผลสมาบัติมา ก็เป็นอย่างหนึ่งทีเดียว, การจำแนกวิปัสสนานี้นั้น ท่านอาจารย์ได้กล่าวแล้วทีเดียว.

เย ปนาติ อภยคิริวาสิโน สนฺธายาห. เต หิ มคฺคผลวิปสฺสนาย อาโลเฬตฺวา วทนฺติ. เตเนว หิ "เอวํ สตี"ติอาทิ วุตฺตํ. อรหา ปจฺเจกพุทฺโธ ภวิสฺสติ ยทิ อิตรตฺถาปิ วิปสฺสนา ตทตฺถาย สํวตฺเตยฺยาติ อธิปฺปาโย. ปาฬิวเสเนว จ ปฏิกฺขิตฺตนฺติ "ทส โคตฺรภุธมฺมา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺตี"ติ มคฺคฏฺฐา ผลฏฺฐา[๑] วิปสฺสนา วิสุํ กตฺวา ปวตฺตปาฬิวเสเนว เตสํ วจนํ ปฏิกฺขิตฺตนฺติปิ น คเหตพฺพํ, อญฺญถา "ทส โคตฺรภุธมฺมา"ติ วจนํ วิรุชฺเฌยฺยาติ. อิทเมว ปน คเหตพฺพนฺติ วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส นิคมนํ. ผลญฺจสฺสาติอาทิ มหคฺคตวิปากานํ วิย โลกุตฺตรวิปากานํ ([๒]) กุสลสริกฺขตาทสฺสนํ. ฌานโต สริกฺขตาทสฺสเนเนว เจตฺถ โพชฺฌงฺคมคฺคงฺควเสนาปิ สริกฺขตา ทสฺสิตาเยวาติ เวทิตพฺพํ.

ท่านอาจารย์กล่าวหมายเอาอาจารย์ฝ่ายอภัยคิรีวิหารว่า เย ปน. เพราะอาจารย์ฝ่ายอภัยคิรีวิหารเหล่านั้น กล่าววิปัสสนาในมรรคและผลปะปนยุ่งไป. ก็ด้วยเหตุนั้นแหละ ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "เมื่อเป็นอย่างนั้น" ดังนี้เป็นต้น. พระอรหันต์ก็จักเป็นพระปัจเจกพุทธะ อธิบายว่า ถ้าว่าวิปัสสนาแม้ในบุคคลนอกนี้ ก็จะพึงเป็นไป เพื่อประโยชน์เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระพุทธเจ้านั้นได้. คำว่า อนึ่งคำของอาจารย์เหล่านั้น เป็นอันถูกปฏิเสธด้วยอำนาจพระบาลี ความว่า คำของอาจารย์เหล่านั้น เป็นอันถูกปฏิเสธด้วยอำนาจพระบาลีที่เป็นไป โดยแยกวิปัสสนาสำหรับผู้อยู่ในมรรค สำหรับผู้อยู่ในผลเป็นคนละส่วนกันว่า "โคตรภูธรรม ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา" แม้เพราะเหตุนั้นจึงไม่ควรถือเอา, เมื่อ

[๑] ฉ. มคฺคตฺถา ผลตฺถา.
[๒] ฉ. เอตฺถนฺตเร จ-สทฺโท ทิสฺสติ.

ถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น คำว่า "โคตรภูธรรม ๑๐" ก็จะพึงผิดไป. คำว่า ก็ควรถือเอาแต่นี้เท่านั้น เป็นคำลงท้ายแห่งเนื้อความที่กล่าวแล้วนั่นเอง. บทว่า ผลญฺจสฺส เป็นต้น เป็นคำแสดงความที่โลกุตรวิบากทั้งหลาย เป็นสภาวะที่พึงเห็นเสมอ ด้วยกุศลเหมือนกับมหัคตวิบากทั้งหลาย. พึงทราบว่า ก็ในอธิการนี้ท่านแสดงความเป็นสภาพที่พึงเห็นเสมอกัน แม้ด้วยโพชฌงค์และองค์มรรค ด้วยการแสดงความเป็นสภาพที่พึงเห็นเสมอกันโดยฌาน.

๘๖๔. ฐิติยาติ ปพนฺธฏฺฐิติยา. ยถาปริจฺฉินฺนกาลญฺหิ สมาปตฺติยา ปพนฺธวเสนาวฏฺฐานํ อิธ ฐิตีติ. "จนฺเท วา สุริเย วา เอตฺตกํ ฐานํ คเต วุฏฺฐหิสฺสามี"ติ กาลาวธิคฺคหณวเสน สมาปชฺชนํ จิตฺตสฺส อภิสงฺขรณํ อภิสงฺขาโร.

๘๖๔. คำว่า ของการยั้งอยู่ คือของการยั้งอยู่โดยสืบเนื่องกัน. ก็การตั้งลงด้วยอำนาจความสืบเนื่องกัน แห่งสมาบัติตลอดกาลตามที่กำหนดไว้ ชื่อว่าการยั้งอยู่ในที่นี้. การเข้าสมาบัติ คือการตระเตรียมจิตไว้ก่อน ด้วยอำนาจการถือเอากำหนดเวลาไว้ว่า "เมื่อดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์ถึงที่เพียงนี้ เราจักออก" ดังนี้ ชื่อว่าการตระเตรียม.

๘๖๕. สพฺพาเนเวตานีติ รูปนิมิตฺตาทีนิ[๑] สพฺพาเนว เอตานิ เอกโต กามํ น มนสิ กโรติ อสมฺภวโต. สพฺพสงฺคาหิกวเสนาติ อนวเสสปริยาทานวเสน. สมุทายสทฺทา[๒] หิ อวยเวสุปิ ปวตฺตนฺติ, อวยวพฺยติเรเกน จ สมุทาโย น ลพฺภตีติ อวยวคตมฺปิ กิจฺจํ สมุทายวเสน วุตฺตํ. ตสฺมาติ สพฺเพสํ สงฺขารนิมิตฺตานํ เอกโต มนสิการาภาวโต. ยสฺมา ภวงฺคจิตฺเต อุปฺปนฺเน ผลสมาปตฺติโต วุฏฺฐิโต นาม โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ "ยํ ภวงฺคสฺสา"ติอาทิ. ภวงฺคสฺส อารมฺมณํ นาม กมฺมาทิ. มนสิ กโรโตติ ภวงฺคสหคเตน มนสิกาเรน มนสิกโรโต, ตํ วา อารมฺมณํ ภวงฺคมนสิ กโรโต.

๘๖๕. คำว่า นิมิตเหล่านี้ทั้งหมด ความว่า โยคาวจรมิได้มนสิการนิมิตทั้งหลายมีรูปนิมิตเป็นต้น เหล่านี้ทั้งหมดพร้อมกันเพราะไม่มีอยู่โดยแท้. คำว่า ด้วยอำนาจเป็นสัพพสังคาหิกนัย ความว่า ด้วยอำนาจกำหนดถือเอา มิได้มีส่วนเหลือ. จริงอยู่ ศัพท์ที่สำเร็จโดยความรวมก็ย่อมเป็นไปแม้ในความย่อยทั้งหลายได้, และความรวมเล่า ก็ย่อมไม่ได้ด้วยความย่อยและความเกินพิเศษ เพราะเหตุนั้น กิจแม้อยู่ในความย่อย ท่านก็กล่าวไว้ด้วยอำนาจความรวม. คำว่า เพราะฉะนั้น ความว่า เพราะไม่มีการมนสิการรวมกัน ซึ่งสังขารนิมิตทั้งปวง. เพราะเมื่อภวังคจิตเกิดขึ้นแล้ว โยคาวจรย่อมชื่อว่าออกจากผลสมาบัติ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "นิมิตใดเป็นอารมณ์แห่งภวังค์ได้" ดังนี้เป็นต้น. ที่ชื่อว่าอารมณ์ของภวังค์ ได้แก่

---

[๑] ฉ. รูปนิมิตฺตาทิสพฺพาเนว.

[๒] ม. สมุทายสิทฺธา.

ธรรมชาติมีกรรมเป็นต้น. คำว่า เมื่อมนสิการ คือเมื่อมนสิการโดยการมนสิการอันสหรคตด้วยภวังค์ หรือเมื่อมนสิการอารมณ์นั้นให้เป็นภวังค์.

๘๖๖. (๑) ผลเมว วา อนนฺตรํ โหติ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ. ภวงฺคํ วา สพฺพปจฺฉิมสฺส. ผลานนฺตรํ มคฺควีถิยํ, ผลสมาปตฺติยญฺจ. "เยน ผเลน นิโรธา วุฏฺฐานํ โหตี"ติ อิทํ ผลุปฺปตฺติยา นิโรธา วุฏฺฐานภาวโต วุตฺตํ. ตนฺติ นิโรธาวุฏฺฐานภาเวน วุตฺตํ อนาคามิผลํ วา อคฺคผลํ วา. เนวสญฺญานาสญฺญายตนานนฺตรนฺติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสฺส กุสลสฺส, กิริยสฺส วา อนนฺตรํ สติปิ สตฺตาหาติกฺกเม วิชาติเยน อนนฺตริกตฺตา.[๒]

๘๖๖. ผลนั่นเองย่อมมีในลำดับ คือผลหลัง ๆ ย่อมมีในลำดับแห่งต้น ๆ. หรือภวังค์ย่อมมีในลำดับแห่งผลสุดท้าย. ในลำดับแห่งผล คือในมรรควิถีและในผลสมาบัติ. คำว่า "ความออกจากนิโรธย่อมมีด้วยผลอันใด" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้เพราะเป็นความออกจากนิโรธด้วยการเกิดแห่งผล. คำว่า ผลอันนั้น ได้แก่อนาคามิผลหรืออรหัตผลที่ท่านกล่าวไว้ ด้วยเป็นความออกจากนิโรธ. คำว่า ในลำดับแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ได้แก่ในลำดับแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะที่เป็นกุศล หรือเป็นกิริยา เพราะแม้เมื่อมีการล่วงเจ็ดวันไปก็ไม่ถูกอะไรคั่นอยู่โดยความต่างชาติกัน.

---

๑ ฉ. ผลสฺส.

๒ ฉ. อนนฺตริกตฺตา.

ปฏิปฺปสฺสทฺธทรถนฺติ สพฺพโส ปสฺสทฺธกิเลสทรถํ. อมตารมฺมณนฺติ นิพฺพานารมฺมณํ. สุภนฺติ อโสภนตาย กิเลสสฺสาปิ อภาวโต โสภนํ. ตณฺหาสงฺขาตํ โลกามิสํ วนฺตํ ฉฑฺฑิตํ เอเตนาติ วนฺตโลกามิสํ. วูปสนฺตสงฺกิเลสตาย, สุสนฺตตาย จ สนฺตํ. เยน ธมฺเมน โยคโต สมโณ นาม โหติ, ตสฺส อริยมคฺคสงฺขาตสฺส สามญฺญสฺส ผลนฺติ สามญฺญผลํ.

คำว่า มีความเร่าร้อนอันระงับแล้ว คือมีความเร่าร้อน คือกิเลสอันระงับแล้วโดยประการทั้งปวง. บทว่า อมตารมฺมณํ แปลว่ามีนิพพานเป็นอารมณ์. บทว่า สุภํ ความว่า ชื่อว่างาม เพราะไม่มีแม้กิเลส เพราะความที่กิเลสเป็นสิ่งไม่งาม. โลกามิส กล่าวคือ ตัณหาอันผลนั้นคายแล้ว คือทิ้งแล้ว เหตุนั้นผลนั้นชื่อว่า วนฺตโลกามิสํ มีโลกามิสอันคายแล้ว. ชื่อว่าสงบ เพราะมีสังกิเลสอันเข้าไปสงบแล้ว และเพราะเป็นธรรมชาติอันสงบดีแล้ว. บุคคลชื่อว่าเป็นสมณะเพราะประกอบด้วยธรรมใด ผลแห่งความเป็นสมณะ กล่าวคืออริยมรรคนั้น เหตุนั้น ชื่อว่าสามัญผล.

โอชวนฺเตนาติ สภาวสมฺปนฺเนน. สุจินาติ กิเลสาสุจิวิรหโต ปริสุทฺเธน. สุเขนาติ อนุตฺตรสุเขน. อภิสนฺทิตนฺติ สพฺพโส ลูขภาวาปคเมน สิเนหิตํ. สาตาติสาเตนาติ มหคฺคตสาตโต,

คำว่า มีโอชะ คือถึงพร้อมแล้วด้วยสภาวะ. คำว่า สะอาด คือบริสุทธิ์เพราะเว้นจากความสกปรกคือกิเลส. คำว่า ด้วยความสุข คือด้วยสุขอันยอดเยี่ยม. คำว่า ซาบซ่าน คือมียางใยด้วยปราศจากความ

โลกุตฺตรกุสลสาตโต จ อติวิย สาเตน มธุเรน. มคฺคสุขโตปิ หิ ผลสุขํ สนฺตตรตาย ปณีตตรํ. อมเตน สมฺโมทิตํ. "มธุํ วิยา"ติ อิมินา สาตาติสาตตํเยว วิภาเวติ.

เศร้าหมองโดยประการทั้งปวง. คำว่า หวานชื่นยิ่งกว่าน้ำหวาน ความว่า หวานคือ อร่อยเกินเปรียบ เพราะเป็นความหวานของมหัคตะ และเพราะเป็นความหวานของโลกุตรกุศล. จริงอยู่ สุขอันเกิดแต่ผลประณีตยิ่งแม้กว่าสุขอันเกิดแต่มรรค เพราะความเป็นธรรมชาติอันสงบยิ่ง. บันเทิงแล้วด้วยอมตะ. ด้วยคำว่า "เปรียบประดุจน้ำผึ้ง" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมทำให้แจ้งความเป็นผลที่หวานยิ่งกว่าน้ำหวานนั่นเอง.

ตสฺส อริยสฺส ผลสฺส รสภูตํ (๑) ตํ สุขํ ปญฺญํ ภาเวตฺวา ยสฺมา ปณฺฑิโต วินฺทติ ปฏิลภตีติ โยชนา.

คำประกอบว่า บัณฑิตยังปัญญาให้เกิดแล้ว ย่อมประสบ คือได้เฉพาะซึ่งสุขนั้นอันเป็นรสของผลอันเป็นอริยะนั้น.

---

๑ ฉ. สารภูตํ.

นิโรธสมาปตฺติกถาวณฺณนา

๘๖๗. ตตฺราติ ตสฺมึ "นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา"ติ[๑] สงฺขิตฺตวจเน. อิทํ สรูปาทิวเสน ปญฺหากมฺมํ. กตฺถาติ กสฺมึ ภเว.

๘๖๘. อนุปุพฺพนิโรธวเสนาติ วิปสฺสนานุคตา, อฏฺฐ สมาปตฺติโย อาโรหนฺเตน ตํตํปฏิปกฺขนิโรธมุเขน ติณฺณํ สงฺขารานํ อนุปุพฺพโต นิโรธวเสน. ยถาปริจฺฉินฺนกาลํ ยา จิตฺตเจตสิกานํ อปฺปวตฺติ, อยํ นิโรธสมาปตฺตีติ อตฺโถ. เก สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺตีติ กามํ สมาปชฺชนสมตฺถตา ปธานตาย ปรมํ

พรรณนากถาว่าด้วยนิโรธสมาบัติ

๘๖๗. บทว่า ตตฺร ความเท่ากับ ตสฺมึ โยค "นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา"ติ สงฺขิตฺตวจเน แปลว่า ในคำที่ย่อไว้ว่า "ความเป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติ" นั้น. นี้เป็นปัญหากรรมด้วยอำนาจคำสรูปเป็นต้น. บทว่า กตฺถ ความเท่ากับ กสฺมึ โยค ภเว แปลว่า ในภพไหน.

๘๖๘. คำว่า ด้วยอำนาจความดับไปโดยลำดับ ความว่า ด้วยอำนาจความดับไปโดยลำดับแห่งสังขารทั้ง ๓ โดยหัวข้อคือความดับธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อสมาบัติ ๘ นั้น ๆ ซึ่งขึ้นสู่สมาบัติ ๘ อันไปตามวิปัสสนา. ความว่า ความไม่เป็นไปแห่งจิตและเจตสิกอันใดตลอดกาลตามที่กำหนด นี้ชื่อว่า นิโรธสมาบัติ. คำว่า บุคคลเหล่าไหนเข้านิโรธ-

---

[๑] ฉ. นิโรธสมาปตฺติยา สมาปชฺชนสมตฺถตาติ.

ปุจฺฉิตา, ตพฺพิสฺสชฺชนํ ปน ครุภาวโต ปจฺฉา วิสฺสชฺเชตุํ อสมาปชฺชนเก ตาว ทสฺเสนฺโต "สพฺเพปิ ฯเปฯ น สมาปชฺชนฺตี"ติ อาห ยถา "วามํ มุญฺจ, ทกฺขิณํ คณฺหา"ติ. ตตฺถ "สพฺเพปี"ติ อิทํ ปุถุชฺชนาทีนํ ติณฺณํ วิเสสนํ. เต หิ อฏฺฐนฺนํ สมาปตฺตีนํ ลาภิโนปิ อลาภิโน วิย สมาธิสฺมึ อปริปูรีการิตาย นิโรธํ สมาปชฺชิตุํ น สกฺโกนฺติ. กามจฺฉนฺทาทิสมุจฺฉินฺทเนน หิ สมาธิสฺมึ ปริปูรีการิตา, น ฌานาธิคมมตฺเตน. อนาคามิโน, อรหนฺโตติ เอตฺถ สุกฺขวิปสฺสกา จ อนาคามิโน, สุกฺขวิปสฺสกา จ อรหนฺโตติ สุกฺขวิปสฺสกสทฺโท ปจฺเจกํ โยเชตพฺโพ. อุภเยปิ เจเต สติปิ วิปสฺสนาพเล สมาธิพลสฺส อภาวโต นิโรธํ น สมาปชฺชนฺติ. อนุปุพฺพวิหารสมฺภวตฺถเณเวตฺถ สมาธิพลํ อิจฺฉิตพฺพํ. ปุริมกา ปน ตโย สติปิ สมาธิพเล วิปสฺสนาพลสฺส อภาวโต, อปริปุณฺณตฺตา จ สมาปชฺชิตุํ

สมาบัตินั้นได้ เหล่าไหนเข้าไม่ได้ ความว่า ท่านอาจารย์ได้ถามถึงบุคคลผู้สามารถเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ก่อน เพราะความเป็นประธานโดยแท้ ถึงอย่างนั้น ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงถึงบุคคลผู้เข้าไม่ได้ก่อน เพื่อจะวิสัชนาคำวิสัชนาบุคคล ผู้สามารถจะเข้านิโรธสมาบัตินั้นในภายหลัง เพราะเป็นความสำคัญจึงกล่าวว่า "ปุถุชนทั้งสิ้น ฯลฯ เข้าไม่ได้" ดังนี้ เหมือนอย่างกล่าวคำว่า "จงละทางซ้าย จงถือเอาทางขวา" ฉะนั้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า "ทั้งสิ้น" นี้ เป็นคำวิเสสนะของบุคคลทั้ง ๓ มีปุถุชนเป็นต้น. ด้วยว่า บุคคลเหล่านั้นแม้เป็นผู้ได้สมาบัติ ๘ ก็ไม่สามารถจะเข้านิโรธได้ เพราะความเป็นผู้มิใช่กระทำให้บริบูรณ์ ในสมาธิ เหมือนกับคนที่ไม่ได้สมาบัติ ๘. เพราะว่าความเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ ในสมาธิ ย่อมมีได้ด้วยการตัดนิวรณ์มีกามฉันทะเป็นต้นได้เด็ดขาด หามีได้โดยเพียงการบรรลุฌานไม่. ในสองบทว่า อนาคามิโน

น สกฺโกนฺติ. อปริปุณฺณตา จสฺส สงฺขารานํ น สมฺมา ปริมทฺทิตตฺตา.

อรหนฺโต นี้ พึงประกอบ สุกฺขวิปสฺสก ศัพท์เข้าที่ละบทว่า สุกฺขวิปสฺสกา จ อนาคามิโน สุกฺขวิปสฺสกา จ อรหนฺโต แปลว่า ทั้งพระอนาคามีที่เป็นสุกขวิปัสสก และพระ-อรหันต์ที่เป็นสุกขวิปัสสก. ก็บุคคลทั้ง ๒ พวกนี้ แม้เมื่อมีวิปัสสนาพละอยู่ ก็เข้านิโรธไม่ได้เพราะไม่มีสมาธิพละ. ในการเข้านิโรธสมาบัตินี้ จำปรารถนาสมาธิพละของบุคคลผู้มีอนุปุพพวิหารธรรมเท่านั้น. ส่วนบุคคลทั้ง ๓ ข้างต้นแม้เมื่อมีสมาธิพละ ก็ไม่สามารถจะเข้านิโรธสมาบัติได้ เพราะไม่มีวิปัสสนาพละ และเพราะวิปัสสนาพละไม่ครบถ้วน. ก็ความที่วิปัสสนาพละนั้นไม่ครบถ้วน เพราะเหตุที่มิได้พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยถูกต้อง.

"อฏฺฐสมาปตฺติ ฯเปฯ สมาปชฺชนฺตี"ติ วตฺวา ตตฺถ การณํ ปาฬิวเสเนว ทสฺเสตุํ "ทฺวีหิ พเลหี"ติอาทิ วุตฺตํ. ตโย จ สงฺขารานนฺติ เอตฺถ ตโยติ สามิอตฺเถ

ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวว่า "แต่พระ-อนาคามีและพระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้ได้สมาบัติ ๘ เข้าได้" ดังนี้แล้ว กล่าวคำว่า "ด้วยพละ ๒" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดง

กามจฺฉนฺทวิกฺขมฺภนสฺส, เนกฺขมฺมสงฺกปฺปสฺส, อโลภปฺปธานสฺส วา ตถาปวตฺตกุสลจิตฺตุปฺปาทสฺส วเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตาสงฺขาโต โย อวิกฺเขโป, ตํ สมถพลํ. พฺยาปาทวิกฺขมฺภนสฺส อพฺยาปาทวิตกฺกสฺส, อโทสปฺปธานสฺส วา ตถาปวตฺตกุสลจิตฺตุปฺปาทสฺส วเสเนว. ถีนมิทฺธวิกฺขมฺภิกายวิภูตํ กตฺวา มนสิกรเณน อุปฏฺฐิตอาโลกสญฺญาย วเสน. อุทฺธจฺจวิกฺขมฺภนสฺส อวิกฺเขปนสฺส[๑] สมาธานสฺส วเสน. สกลมิจฺฉาวิตกฺกวิกฺขมฺภนสฺส สิขาปฺปตฺตอานาปานสฺสติสิทฺธปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสิอสฺสาสปสฺสาสานํ วเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตาสงฺขาโต โย อวิกฺเขโป, ตํ สมถพลนฺติ อตฺถโยชนา.

โดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น วิปัสสนานั้นแหละชื่อว่าเป็นพละ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิปัสสนาพละ. ในคำว่า ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นต้น มีคำประกอบความว่า ความไม่ฟุ้งซ่านอันใด กล่าวคือ ความมีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่งจิตด้วยอำนาจเนกขัมมสังกัปปะ อันข่มกามฉันทะ หรือด้วยอำนาจกุศลจิตตุปบาทที่เป็นไปอย่างนั้น ซึ่งมีอโลภะเป็นประธาน อันนั้นชื่อว่าสมถพละ. ความไม่ฟุ้งซ่านอันใด กล่าวคือ ความมีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่งจิต ด้วยอำนาจอัพยาปาทวิตกอันข่มพยาบาท หรือด้วยอำนาจกุศลจิตตุปบาท อันเป็นไปอย่างนั้นซึ่งมีอโทสะเป็นประธาน อันนั้นชื่อว่าสมถพละ. ความไม่ฟุ้งซ่านอันใด กล่าวคือความมีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่งจิต ด้วยอำนาจอาโลกสัญญา ที่ปรากฏด้วยการมนสิการทำให้

---

[๑] ฉ. อวิกฺเขปสฺส.

ปจฺจตฺตวจนํ, ติณฺณนฺติ อตฺโถ. ญาณจริยาหีติ ญาณปฺปวตฺตีหิ. นิโรธสมาปตฺติยาติ นิโรธํ สมาปชฺชนาย[๑] ญาณํ. อยญฺจ สมฺปทาติ อยํ พลทฺวยสมนฺนาคมาทิกา ยถาวุตฺตนิโรธสมาปตฺติอาวหา สมฺปตฺติ. อนาคามิขีณาสเวติ อนาคามิโน เจว ขีณาสเว จ.

เหตุในการเข้านิโรธสมาบัตินั้น ด้วยอำนาจแห่งพระบาลีนั่นเอง. บทว่า ตโย ในสองบทนี้ว่า ตโย จ สงฺขารานํ เป็นปฐมาวิภัตติลงในอรรถแห่งฉัฏฐีวิภัตติ ความเท่ากับ ติณฺณํ. คำว่า ด้วยญาณจริยา คือด้วยความเป็นไปแห่งญาณ. บทว่า นิโรธสมาปตฺติยา ความว่า เป็นญาณในการเข้านิโรธสมาบัติ. คำว่า อันสัมปทานี้ ความว่า สมบัติอันนำมาซึ่งนิโรธสมาบัติตามที่กล่าวแล้ว มีความประกอบด้วยพละทั้ง ๒ เป็นต้นนี้. บทว่า อนาคามิขีณาสเว แปลว่า พระอนาคามีและพระขีณาสพทั้งหลาย.

๘๖๙. สมถพลนฺติ กามจฺฉนฺทาทิเก ปจฺจนีกธมฺเม สเมตีติ สมโถ, โส เอว ปฏิปกฺเขหิ อกมฺปิยฏฺเฐน พลํ. อนิจฺจาทิวเสน วิวิเธหิ อากาเรหิ ปสฺสตีติ วิปสฺสนา, สา เอว วุตฺตนเยน พลนฺติ วิปสฺสนาพลํ. เนกฺขมฺมวเสนาติอาทีสุ

๘๖๙. คำว่า สมถพละ อธิบายว่า ชื่อว่าสมถะ เพราะอรรถว่า สงบ ธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้น สมถะนั้นแหละ ชื่อว่าเป็นพละ ด้วยอรรถว่าอันธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย ให้หวั่นไหวไม่ได้. ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะอรรถว่าเห็น

---

[๑] ฉ. นิโรธสมาปชฺชนาย.

แจ่มแจ้งอันข่มถีนมิทธะ อันนั้นชื่อว่าสมถพละ. ความฟุ้งซ่านอันใด กล่าวคือความมีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่งจิต ด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่าน คือความควบคุมไว้ซึ่งข่มอุทธัจจะ อันนั้นชื่อว่าสมถพละ. ความไม่ฟุ้งซ่านอันใด กล่าวคือความมีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่งจิต ด้วยอำนาจของการพิจารณาเห็นการสละทิ้งหายใจเข้า และหายใจออกซึ่งสำเร็จด้วยอานาปานัสสติ ที่ถึงยอดแห่งการข่มมิจฉาวิตกทั้งสิ้น อันนั้นชื่อว่าสมถพละ.

เอวํ อุปจารสฺส ฌานสฺส วเสน สมถพลํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ตํ อฏฺฐนฺนํ สมาปตฺตีนํ วเสน ปฏิปกฺเขหิ อนภิภวนียตาย จ พลปฺปตฺติวเสน ทสฺเสตุํ "ปฐมชฺฌาเนนา"ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ นีวรเณติ นีวรณนิมิตฺตํ นีวรณปจฺจยา. น กมฺปติ ฌานสมงฺคิปุคฺคโล, ฌานสมฺปยุตฺต-สมาธิ วา. โส หิ วิเสสโต อิธ

ท่านอาจารย์ครั้นแสดงสมถพละ ด้วยอำนาจอุปจารฌานอย่างนี้แล้ว บัดนี้ประสงค์จะแสดงสมถพละนั้นด้วยอำนาจสมาบัติ ๘ และด้วยอำนาจการบรรลุพละ เพราะความเป็นผู้อันธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย พึงครอบงำไม่ได้ จึงกล่าวคำว่า "ด้วยปฐมฌาน" เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ในเพราะนิวรณ์ คือมีนิวรณ์เป็นนิมิต

"สมถพลนฺ"ติ อธิปฺเปโต. ตถา หิ เกนฏฺเฐน สมถพลนฺติ พลฏฺโฐ ปุจฺฉิโต. อุทฺธจฺเจติ อุทฺธจฺจนิมิตฺตํ. อุทฺธจฺจสหคตกิเลเสติ อุทฺธจฺเจน สมฺปยุตฺตโมหอหิริกาทิกิเลสเหตุ. ขนฺเธติ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตจตุกฺขนฺธนิมิตฺตํ. น กมฺปตีติอาทีนิ อญฺญมญฺญเววจนานิ. กมฺปนํ วา ฐานาปคโม. จลนํ ปริพฺภมนํ. เวธนํ สนฺตสนํ[๑] อุทฺธจฺเจ น กมฺปติ, อุทฺธจฺจสหคตกิเลเส น จลติ, อุทฺธจฺจสหคตกฺขนฺเธ น เวธตีติ วา โยเชตพฺพํ. อุทฺธจฺจคฺคหณญฺเจตฺถ สมถสฺส อุชุปฏิปกฺขตาย ตหฺภิภเวน ผลปฺปตฺติทสฺสนตฺถํ. เตเนตํ อญฺเญนปิ สมาปตฺตีนํ สาธารณโต กิจฺจาติสยทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํ. อิทํ สมถพลนฺติ ยายํ เนกฺขมฺมาทิวเสน ลทฺธาย จิตฺเตกคฺคตาย นีวรณาทีหิ อกมฺปนียตา, ตานิ จ อภิภวิตฺวา อวฏฺฐานํ, อิทํ สมถพลํ.

ได้แก่เพราะนิวรณ์เป็นปัจจัย. บุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยฌาน หรือสมาธิที่สัมปยุตด้วยฌาน ย่อมไม่หวั่นไหว. ก็สมาธิอันสัมปยุตด้วยฌานนั้น ท่านประสงค์เอาว่า "สมถพละ" ในที่นี้โดยพิเศษ. จริงอย่างนั้น คำว่า ชื่อว่าสมถพละ ด้วยอรรถว่าอะไร ความว่า ท่านถามถึงความหมายของพละ. คำว่า ในเพราะอุทธัจจะ คือ มีอุทธัจจะเป็นนิมิต. คำว่า ในเพราะกิเลสที่สหรคตกับอุทธัจจะ คือ เพราะมีกิเลสอันมีโมหะและอหิริกะเป็นต้น ซึ่งสัมปยุตกับอุทธัจจะเป็นเหตุ. คำว่า ในเพราะขันธ์ คือมีขันธ์ ๔ ที่สัมปยุตกับอุทธัจจะเป็นนิมิต. บทว่า น กมฺปติ เป็นต้น เป็นไวพจน์ของกันและกัน. อีกอย่างหนึ่ง ความไหว ได้แก่ความไปปราศจากฐาน. ความหวั่น ได้แก่ความหมุนไปรอบ. ความสั่น ได้แก่ ความแล่นไป. พึงประกอบความว่า ย่อมไม่ไหวในเพราะอุทธัจจะ ย่อมไม่หวั่นในเพราะ

---

[๑] ฉ. สนฺธาวนํ.

กิเลสอันสหรคตด้วยอุทธัจจะ หรือว่าย่อมไม่สั่นในเพราะขันธ์อันสหรคตด้วยอุทธัจจะ. ก็ในอธิการนี้ ศัพท์ว่าอุทธัจจะก็เพื่อแสดงความบรรลุผลด้วยความครอบงำอุทธัจจะนั้น เพราะความเป็นปฏิปักษ์โดยตรง ต่อสมถะ. ด้วยเหตุนั้น ข้อนี้พึงเห็นว่าเป็นการแสดงความพิเศษ แห่งกิจโดยทั่วไปแก่สมาบัติทั้ง ๘. คำว่า <u>นี่</u> <u>สมถพละ</u> ความว่า ความที่ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ มีนิวรณ์เป็นต้นพึงให้หวั่นไหวไม่ได้ เพราะความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ที่ได้ด้วยอำนาจเนกขัมมะเป็นต้นนี้ใด ก็ความตั้งลงโดยครอบงำนิวรณ์เป็นต้นเหล่านั้น นี้ชื่อว่า สมถพละ.

อิทานิ วิปสฺสนาพลํ นิทฺเสนฺโต[๑] ยสฺมา วิปสฺสนา สงฺเขปโต สตฺตหิ อนุปสฺสนาหิ สงฺคหิตา, ตสฺมา ตโต ตโต สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย ตาสํ วเสน อนุปสฺสนา กาตพฺพา, ตตฺตเกเนว เจตฺถ อนุปสฺสนา-

บัดนี้ ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงไขวิปัสสนาพละต่อไป เพราะวิปัสสนาว่าโดยสังเขปท่านสงเคราะห์ด้วยอนุปัสสนา ๗ อย่าง ฉะนั้นโยคาวจรพึงออกจากสมาบัตินั้น ๆ แล้วกระทำการพิจารณาเห็นด้วย

---

[๑] ฉ. นิทฺทิสนฺโต.

กิจฺจํ ปริปุณฺณํ โหตีติ "อนิจฺจานุปสฺสนา วิปสฺสนาพลํ ฯเปฯ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา วิปสฺสนาพลนฺ"ติ สรูปโต ทสฺเสตฺวา ปุน ตา เหฏฺฐา วุตฺตนเยน วิสยวิภาเคน ทสฺเสตุํ "รูเป อนิจฺจานุปสฺสนา"ติอาทิ วุตฺตํ. อิธาปิ ปฏิปกฺเขหิ อนภิภวนียตาว พลฏฺโฐติ ทสฺเสตุํ "เกนฏฺเฐน วิปสฺสนาพลนฺ"ติอาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ อวิชฺชายาติ ทฺวาทสสุ อกุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ อวิชฺชานิมิตฺตํ. อวิชฺชาสหคตกิเลเสติ อวิชฺชาสมฺปยุตฺต-[๑]โลภโทสาทิกิเลสวตฺถุนิมิตฺตํ. เสสํ เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา สุวิญฺเญยฺยเมว. อวิชฺชาคหณํ เจตฺถ วิปสฺสนาย อุชุปฏิปกฺขตาย ตทภิภเวน พลปฺปตฺติทสฺสนตฺถํ. เตเนตํ สตฺตนฺนมฺปิ อนุปสฺสนานํ สาธารณโต กิจฺจาติสยทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํ. อิทํ วิปสฺสนาพลนฺติ ยายํ อนิจฺจานุปสฺสนาทิวเสน ลทฺธสฺส วิปสฺสนาญาณสฺส นิจฺจสญฺญาทินิมิตฺตํ

อำนาจอนุปัสสนาทั้ง ๗ นั้น และกิจแห่งอนุปัสสนาในที่นี้ ย่อมเป็นอันครบถ้วนได้ด้วยอาการเพียงเท่านั้นนั่นเอง เหตุนั้น ท่านอาจารย์ครั้นแสดงโดยสรูปว่า "อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ฯลฯ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ" ดังนี้แล้ว ประสงค์จะแสดงอนุปัสสนาเหล่านั้นโดยจำแนกอารมณ์ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในหนหลังต่อไป จึงเริ่มคำว่า "การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูป" ดังนี้เป็นต้น. แม้ในที่นี้ เพื่อจะแสดงว่า ภาวะที่เป็นธรรมชาติอันธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหลายครอบงำไม่ได้ เป็นความหมายของพละ ฉะนั้นท่านอาจารย์จึงเริ่มคำว่า "ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะอรรถว่าอะไร" ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ในเพราะอวิชชา คือเพราะอวิชชาเป็นนิมิตในอกุศลจิตตุปบาท ๑๒ ดวง. คำว่า

---

[๑] ฉ. อวิชฺชาย สมฺปยุตฺต.

อกมฺปนียตา, ตา จ อภิภวิตฺวา อวฏฺฐานํ, อิทํ วิปสฺสนาพลํ.

ในเพราะกิเลสที่สหรคตกับอวิชชา คือ เพราะมีวัตถุแห่งกิเลส มีโลภะโทสะเป็นต้น อันสัมปยุตกับอวิชชาเป็นนิมิต. คำที่เหลือพึงรู้ได้โดยง่ายทีเดียว เพราะมีนัยได้กล่าวแล้วในหนหลัง. ก็ศัพท์ว่า อวิชชา ในที่นี้ เพื่อจะแสดงการบรรลุพละด้วยการครอบงำอวิชชานั้น เพราะอวิชชาเป็นปฏิปักษ์ตรงต่อวิปัสสนา. ด้วยเหตุนั้น ข้อนี้พึงเห็นว่าเป็นการแสดงความพิเศษแห่งกิจโดยทั่วไป แก่อนุปัสสนาทั้ง ๗. คำว่า นี้วิปัสสนาพละ ความว่า ความที่วิปัสสนาญาณอันได้ด้วยอำนาจอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น อันธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ให้หวั่นไหวไม่ได้ เพราะมีนิจจสัญญาเป็นต้นเป็นนิมิต และการครอบงำนิจจสัญญาเป็นต้นเหล่านั้นตั้งลงนี้ได้ นี้ชื่อว่าวิปัสสนาพละ.

วิตกฺกวิจารา วจีสงฺขารา วาจํ สงฺขโรนฺติ ปวตฺเตนฺตีติ กตฺวา. เตนาห "ปุพฺเพ โข อาวุโส วิสาข วิตกฺเกตฺวา

วิตกวิจาร ชื่อว่าวจีสังขาร เพราะทำคำอธิบายว่าปรุงแต่งวาจา คือยังวาจาให้เป็นไป. ด้วยเหตุนั้น ท่านพระธรรม-

วิจาเรตฺวา ปจฺฉา วาจํ ภินฺทติ, ตสฺมา วิตกฺกวิจารา วจีสงฺขาโร"ติ? เต ปน ทุติยชฺฌาเน วูปสนฺตา โหนฺตีติ อาห "ทุติยชฺฌานํ ฯเปฯ ปฏิปฺปสฺสทฺธา โหนฺตี"ติ. กาเยน สงฺขริยนฺตีติ กายสงฺขารา, อสฺสาสปสฺสาสา. ตถา หิ วุตฺตํ "อสฺสาสปสฺสาสา โข อาวุโส วิสาข กายิกา เอเต ธมฺมา กายปฺปฏิพทฺธา, ตสฺมา อสฺสาสปสฺสาสา กายสงฺขาโร"ติ? เต ปน ยสฺมา จตุตฺถชฺฌาเน วูปสนฺตา โหนฺติ, ตสฺมา อาห "จตุตฺถชฺฌานํ ฯเปฯ ปฏิปฺปสฺสทฺธา โหนฺตี"ติ. จิตฺเตน สงฺขริยนฺตีติ จิตฺตสงฺขารา, สญฺญา เวทนา. ตถา หิ วุตฺตํ "สญฺญา จ เวทนา จ เจตสิกา เอเต ธมฺมา จิตฺตปฺปฏิพทฺธา, ตสฺมา สญฺญา จ เวทนา จ จิตฺตสงฺขารา"ติ? เต ปน ยสฺมา นิโรธํ สมาปนฺนสฺส วูปสมนฺติ, ตสฺมา วุตฺตํ

ทินนาเถรีจึงได้กล่าวว่า "ดูกรอาวุโสวิสาขะ บุคคลตรึกตรองก่อนแล้วจึงเปล่งวาจาในภายหลัง เพราะเหตุนั้น วิตกวิจารจึงชื่อว่า วจีสังขาร" ดังนี้. ก็วิตกวิจารเหล่านั้น ย่อมเป็นอันเข้าไปสงบในทุติยฌาน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "วิตกวิจาร คือวจีสังขารของผู้เข้าทุติยฌานย่อมระงับ". ลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ ชื่อว่า กายสังขาร เพราะความหมายว่า อันกายปรุงแต่งขึ้น. จริงอย่างนั้น ท่านพระธรรมทินนาเถรีได้กล่าวไว้ว่า "ดูกรอาวุโสวิสาขะ ลมอัสสาสะและลมปัสสาสะธรรมทางกายเหล่านี้แล้ว เป็นของเนื่องด้วยกาย เพราะเหตุนั้น ลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ จึงชื่อว่ากายสังขาร". ก็เพราะลมอัสสาสะ และลมปัสสาสะเหล่านั้น ย่อมเป็นอันเข้าไปสงบในจตุตถฌาน ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กายสังขารคือ

[๑] ม. มู. ๑๒/๕๕๐, สํ. สฬา. ๑๘/๓๖๑.

วา อินฺทฺริยาธิปติเหตุมคฺคปจฺจยาทิวเสน สาติสยปจฺจยภูเตน เสสา มคฺคผลธมฺมา จริตา ปวตฺติตาติ กตฺวา ตถา วุตฺตํ. สมาธิจริยาสุปิ เอเสว นโย. อิมาหิ โสฬสหีติ อฏฺฐนฺนํ อนุปสฺสนานํ, อฏฺฐนฺนญฺจ มคฺคผลญาณานํ วเสน อิมาหิ โสฬสหิ ญาณปฺปวตฺตีหิ.

ญาณจริยา ท่านอาจารย์กล่าวไว้อย่างนั้น เพราะกระทำอธิบายว่า การกล่าวมรรคและผลสมาบัติว่าเป็นญาณจริยา เพราะความที่ธรรมคือมรรคและผล มีญาณเป็นประธาน อีกอย่างหนึ่ง ธรรมคือมรรคและผลที่เหลือ อันญาณซึ่งเป็นปัจจัยมีความพิเศษยิ่งให้เป็นไปแล้ว คือให้ดำเนินไปแล้วด้วยอำนาจเป็นอินทริยปัจจัยอธิปติปัจจัย เหตุ-ปัจจัย และมรรคปัจจัยเป็นต้น. แม้ในสมาธิจริยา ก็มีนัยนี้. คำว่า ด้วยญาณ-จริยา ๑๖ เหล่านี้ ได้แก่ด้วยความเป็นไปแห่งญาณ ๑๖ คืออนุปัสสนา ๘ และมรรค-ญาณผลญาณ ๘.

นวหิ สมาธิจริยาหีติ อฏฺฐ สมาปตฺติโย อฏฺฐ สมาธิจริยา, ตาสํ อุปจารสมาธิ อุปจารสมาธิภาวนาสามญฺเญน เอกา สมาธิจริยาติ เอวํ นวหิ สมาธิ-จริยาหิ. เตนาห "ปฐมชฺฌานํ สมาธิ-จริยา"ติอาทิ. ปฐมชฺฌานปฏิลาภตฺถาย

คำว่า ด้วยสมาธิจริยา ๙ ความว่า ด้วยสมาธิจริยา ๙ อย่างนี้ คือ สมาบัติ ๘ นับเป็นสมาธิจริยา ๘ อุปจารสมาธิของสมาบัติเหล่านั้น นับเป็นสมาธิจริยา ๑ ด้วยความเป็นอุปจารสมาธิภาวนาเสมอกัน. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า

"สญฺญาเวทยิต ฯเปฯ ปฏิปฺปสฺสทฺธา โหนฺตี"ติ.

ลมอัสสาสะ และลมปัสสาสะของผู้เข้าจตุตถฌานย่อมระงับ" ดังนี้. สัญญา เวทนา ชื่อว่าจิตตสังขาร เพราะอันจิตปรุงแต่งขึ้น. จริงอย่างนั้น ท่านพระธรรมทินนาเถรีได้กล่าวไว้ว่า "สัญญาและเวทนาเจตสิกธรรมเหล่านี้ เนื่องด้วยจิต เพราะเหตุนั้นสัญญาและเวทนาจึงชื่อว่าจิตตสังขาร" ดังนี้. ก็จิตตสังขารเหล่านั้น เพราะเมื่อบุคคลเข้านิโรธ ย่อมเข้าไปสงบ ฉะนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "จิตตสังขารคือสัญญาและเวทนาของผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ ย่อมระงับ" ดังนี้.

ญาณจริยาสุ วิวฏฺฏานุปสฺสนาคฺคหเณเนว ตสฺส อาทิภูตา เสสานุปสฺสนาปิ คหิตาว โหนฺติ ตทวินาภาวโต. มคฺโค ญาณจริยา, ผลสมาปตฺติ ญาณจริยาติ มคฺคผลสมาปตฺตีนํ ญาณจริยาภาววจนํ มคฺคผลธมฺมานํ ญาณปฺปธานตฺตา, ญาเณน

ด้วยการถือเอาวิวัฏฏานุปัสสนา ในญาณจริยาทั้งหลายนั่นเอง ย่อมเป็นอันถือเอาแม้อนุปัสสนาที่เหลือ อันเป็นเบื้องต้นของวิปัสสนาพละนั้น เพราะไม่เว้นอนุปัสสนาที่เหลือนั้น วิวัฏฏานุปัสสนาจึงมีได้. คำว่า มรรค ชื่อญาณจริยา ผลสมาบัติชื่อ

วิตกฺโก จาติอาทิ นานาวชฺชนุปจารวเสน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, อุปริสมาปตฺตีนมฺปิ อุปจารสฺส ตเถว วุตฺตตฺตา. น หิ เอกาวชฺชเน จตุตฺถชฺฌานาทิอุปจาเร ปีติอาทโย สมฺภวนฺติ. เอตฺถ จ "ปฐมชฺฌานปฏิลาภตฺถายา"ติอาทิวจเนน อุปจารสมาธิสฺสาปิ ปาริปูรี อิจฺฉิตพฺพาติ ทสฺเสติ. กึ ปเนตฺถ สมถพลสมาธิจริยานํ นานตฺตํ, กึ วา วิปสฺสนาพลโลกิยญาณจริยานํ. ยถา สมถพเลปิ "เนกฺขมฺมวเสนา"ติอาทินา อุปจารสมาธินา สทฺธึ อฏฺฐสุ สมาปตฺตีสุ อปฺปนาสมาธิเยว วุตฺโต, ตถา สมาธิจริยาสุ, วิปสฺสนาพลโลกิยญาณจริยาสุ จ วิปสฺสนาว วุตฺตาติ ? กิญฺจาปิ วุตฺตา, วิวฏฺฏานุปสฺสนา ปนสฺส[๑] ปุเรจรญาณาทิวิปสฺสนาพเล อวุตฺตา เอว ญาณจริยาสุ วุตฺตา. อปิจ ปฏิปกฺเขหิ อกมฺปิยฏฺโฐ พลฏฺโฐ, ปญฺจนฺนํ วสีภาวานํ

"ปฐมฌาน ชื่อว่าเป็นสมาธิจริยา" ดังนี้เป็นต้น. คำว่า วิตกก็ดี เพื่อประโยชน์แก่การได้ปฐมฌาน เป็นต้น พึงเห็นว่าท่านอาจารย์กล่าวไว้ ด้วยอำนาจเป็นอุปจารสมาธิมีอาวัชชนะต่างกัน เพราะแม้อุปจารแห่งสมาบัติชั้นสูงขึ้นไป ท่านก็กล่าวไว้อย่างนั้น. ก็ธรรมทั้งหลายมีปีติเป็นต้น ย่อมเกิดในอุปจารแห่งจตุตถฌานเป็นต้น ในอาวัชชนะเดียวก็หามิได้. ก็ในที่นี้ ด้วยคำว่า "เพื่อประโยชน์แก่การได้ปฐมฌาน" เป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า จำปรารถนาความบริบูรณ์แม้แห่งอุปจารสมาธิ. มีคำถามว่า ก็ในที่นี้ อะไรเป็นความต่างกันของสมถพละและสมาธิจริยา หรืออะไรเป็นความต่างกันของวิปัสสนาพละและญาณจริยาที่เป็นโลกิยะ. ท่านได้กล่าวอัปปนาสมาธิอย่างเดียวไว้ในสมาบัติ ๘ กับอุปจารสมาธิด้วยคำว่า "ด้วยอำนาจเนกขัมมะ" เป็นต้น

---

๑ ฉ. ปน.

วเสน สุจิณฺณตา จริยฏฺโฐ, เอเตเนว สมถพลสมาธิจริยานมฺปิ นานตฺตํ สํวณฺณิตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

แม้ในสมถพละ ฉันใด ท่านก็ได้กล่าววิปัสสนาอย่างเดียวไว้ในสมาธิจริยา และในวิปัสสนาพละและญาณจริยา ที่เป็นโลกิยะไว้ดังนี้ ? ข้อนี้ ตอบว่า ท่านกล่าวไว้ก็จริงถึงอย่างนั้น วิวัฏฏานุปัสสนาที่มิได้กล่าวไว้เลยในวิปัสสนาพละ มีญาณที่เป็นปุเรจรเป็นต้น ก็ได้กล่าวไว้แล้วในญาณจริยาทั้งหลาย. อีกประการหนึ่ง อรรถที่ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย ให้หวั่นไหวไม่ได้เป็นต้น เป็นอรรถของพละ ความเป็นผู้สั่งสมดีแล้ว ด้วยอำนาจความเป็นผู้มีวสี ๕ อย่าง เป็นอรรถของจริยา ด้วยเหตุนี้แหละพึงทราบว่า ท่านได้สังวรรณนาความต่าง แม้แห่งสมถพละและสมาธิจริยาแล้ว.

วสีภาวตา ปญฺญาติ เอตฺถ วโส เอตสฺส อตฺถีติ วสี, ตสฺส ภาโว วสีภาโว, สา เอว วสีภาวตา. "วสิโย"ติ ปน ปาฬิยํ, อิตฺถิลิงฺควเสน วุตฺตตฺตา ตาโย หสฺเสตุํ "วสีติ ปญฺจ วสิโย"ติอาทิ วุตฺตํ.

ในคำว่า วสีภาวตาปัญญา นี้ มีวิเคราะห์ดังนี้ ความชำนาญมีอยู่แก่บุคคลนี้ เหตุนั้น บุคคลนี้ชื่อว่าวสี (ผู้มีความชำนาญ) ภาวะแห่งบุคคลผู้มีความชำนาญนั้น ชื่อว่า วสีภาโว (ความเป็นผู้มีความชำนาญ)

ตตฺถ ฌานํ อาวชฺเชนฺตสฺส นิรนฺตรํ ฌานงฺเคสุ จิตฺตปฺปวตฺตนสมตฺถตา อาวชฺชนวสี. สมาปชฺชิตุกามสฺส สีฆํ ฌานํ สมาปชฺชนสมตฺถตา สมาปชฺชนวสี. อจฺฉรามตฺตํ วา ทสจฺฉรามตฺตํ วา ขณํ ฌานํ ฐเปตุํ สมตฺถตา อธิฏฺฐานวสี. ตเถว ลหุํ วุฏฺฐาตุํ สมตฺถตา วุฏฺฐานวสี. ปจฺจเวกฺขณวสี ปน อาวชฺชนวสิยา เอว สิชฺฌติ. ปจฺจเวกฺขณชวนาเนว หิ ตตฺถ อาวชฺชนานนฺตรานีติ. อยเมตฺถ สงฺเขโป, วิตฺถาโร ปน เหฏฺฐา อาคโต เอว. อยญฺจ วสีภาโว สมาธิจริยานํ วเสน วุตฺโต. ญาณจริยาสุ ปน โลกุตฺตรานํ ญาณจริยานํ วสีภาวาปาทนกิจฺจํ นาม นตฺถิ. ปฏิปกฺขสฺส สุวิหตตฺตา สภาวสิทฺโธ ตตฺถ วสีภาโว, โลกิยานํ ปน ปคุณพลว-ภาวาปาทเนน วสีภาโว ลพฺภเตว.

วสีภาวตา ก็คืออันนั้นนั่นแหละ. ก็เพราะในพระบาลี ท่านกล่าวไว้เป็นอิตถีลิงค์ว่า "วสิโย" ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "วสีติ ปญฺจ วสิโย" ข้อว่า วสี ได้แก่ วสี ๕ ประการดังนี้ เพื่อแสดงวสีเหล่านั้นแหละ. ในวสีทั้ง ๕ นั้น ความเป็นผู้สามารถในการยังจิตให้ดำเนินอยู่ในองค์ฌาน ไม่มีระหว่างของผู้นึกหน่วงฌาน ชื่อว่าอาวัชชน-วสี. ความเป็นผู้สามารถเข้าฌานได้รวดเร็วของผู้ใคร่จะเข้าฌาน ชื่อว่าสมาปัชชนวสี. ความเป็นผู้สามารถจะยั้งฌานได้ตลอดขณะชั่วลัดนิ้วมือ หรือชั่วสอง-สามลัดนิ้วมือ ชื่อว่าอธิฏฐานวสี. ความเป็นผู้สามารถจะออกได้อย่างฉับพลัน อย่างนั้นแหละ ชื่อว่าวุฏฐานวสี. ส่วนปัจจเวกขณวสี ย่อมสำเร็จด้วยอาวัชชนวสีนั่นเอง. ด้วยว่าปัจจเวกขณชวนะทั้งหลายนั่นเทียว มีอาวัชชนวิถีเป็นลำดับแล. นี้เป็นความย่อในที่นี้. ส่วนความพิสดารได้มาแล้วในหนหลังนั่นเทียว. ก็วสีภาวะนี้ ได้กล่าวไว้

ด้วยอำนาจสมาธิจริยาทั้งหลาย. อนึ่ง ในบรรดาญาณจริยาทั้งหลาย ขึ้นชื่อว่ากิจที่จะทำให้ถึงวสีภาวะ แห่งญาณจริยาทั้งหลายที่เป็นโลกุตระไม่มี. วสีภาวะในญาณจริยาที่เป็นโลกุตระเหล่านั้น สำเร็จโดยสภาวะเพราะกำจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ได้เด็ดขาดแล้ว ส่วนสำหรับญาณจริยาที่เป็นโลกิยะทั้งหลาย ย่อมได้วสีภาวะด้วยการให้ถึงความเป็นธรรมคล่องแคล่ว และมีกำลังทีเดียว.

๘๗๐. อุกฺกฏฺฐนิทฺเทโสติ อนวเสสนิทฺเทโส. จุทฺทสหิ ญาณจริยาหิ โหติ อคฺคมคฺคผลานํ อนธิคตตฺตาติ. ยทิ เอวนฺติ ยทิ อุกฺกฏฺฐนิทฺเทสวเสน "โสฬสหิ ญาณจริยาหี"ติ วุตฺตํ, ตโต อวกํสวเสนปิ อิจฺฉิตพฺพํ, เอวํ สนฺเต กึ น โหติ นิโรธสมาปชฺชนนฺติ อธิปฺปาโย. ปญฺจ กามคุณา วตฺถุภูตา เอตสฺส สนฺตีติ ปญฺจกามคุณิโก, กามราโค. อปฺปหีนตฺตา

๘๗๐. คำว่า เป็นนิเทศอย่างสูงสุด คือเป็นนิเทศที่ไม่มีส่วนเหลือ. ชื่อว่าย่อมมีด้วยญาณจริยา ๑๔ เพราะพระอนาคามียังมิได้บรรลุมรรคผลอันเลิศ. คำว่า ถ้าอย่างนั้น อธิบายว่า ถ้าท่านกล่าวว่า "ด้วยญาณจริยา ๑๖" ดังนี้ ด้วยอำนาจเป็นนิเทศอย่างสูงสุด ก็จำปรารถนาแม้เกี่ยวกับนิเทศอย่างต่ำกว่านั้น เมื่อเป็นอย่างนั้น การเข้านิโรธก็จะมิมีหรือ. กามคุณ ๕ อัน

อสมุจฺฉินฺนตฺตา. น หิ กามราคสฺส วิกฺขมฺภนปฺปหานมตฺตํ นิโรธสฺส อธิฏฺฐานํ ภวิตุํ สกฺโกติ. ตสฺมาติ สมาธิปาริปนฺถิกสฺส[๑] กามราคสฺส สุปหีนตฺตา. เอเตน กามํ มคฺคผลญาณจริยา โลกิยญาณสมาธิจริยา วิย นิโรธสมาปชฺชเน สรูเปน น วินิยุชฺชนฺติ ตทา อปฺปวตฺตนโต, ตสฺส ตสฺส ปน ปฏิปกฺขสฺส สมุจฺฉินฺทเนน พลจริยานํ วิเสสปจฺจยตาย นิโรธสมาปตฺติยา อธิฏฺฐานํ โหตีติ ทสฺเสติ. เอสาติ อนาคามี. อิทญฺหิ "นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺสา"ติอาทิวจนํ อนาคามิโนว นิโรธา วุฏฺฐานํ สนฺธาย วุตฺตํ "เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุสลนฺ"ติ[๒] วจนโต, อญฺญถา "เนวสญฺญานาสญฺญายตนกิริยา"ติ วุจฺเจยฺย.

เป็นวัตถุมีอยู่แก่กามราคะนี้ เหตุนั้น กามราคะนี้ ชื่อว่าปญฺจกามคุณิโก (มีปัญจ-กามคุณ). เพราะท่านยังละไม่ได้ คือ เพราะท่านยังตัดไม่ได้เด็ดขาด. เพราะเพียงแต่การละด้วยการข่มกามราคะ ย่อมไม่สามารถ เพื่อจะเป็นการยั้งนิโรธได้. คำว่า เพราะเหตุนั้น คือ เพราะละกาม-ราคะอันเป็นข้าศึกต่อสมาธิได้ดีแล้ว. ด้วยคำนี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ญาณจริยาในมรรคและผล ย่อมไม่ประกอบโดยรูปของตนในการเข้านิโรธสมาบัติ เพราะยังไม่เป็นไปในเวลานั้น เหมือนกับสมาธิจริยาในโลกิยญาณ โดยแท้ ถึงอย่างนั้น การยั้งนิโรธสมาบัติก็ย่อมมีได้ เพราะพละและจริยาเป็นปัจจัยพิเศษ ด้วยการตัดธรรมอันเป็นข้าศึกนั้น ๆ ได้เด็ดขาด. บทว่า เอส โยค อนาคามี. ก็คำว่า "ของผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ" เป็นต้นนี้ ตรัสหมายถึง การ

---

[๑] ม. สมาธิปาริพนฺธิกสฺส.
[๒] อภิ. ป. ๔๐/๑๖๔.

ออกจากนิโรธ ของพระอนาคามีอย่างเดียว เพราะพระบาลีว่า "เนวสัญญานาสัญญายตนกุศล" เมื่อถือเอาความอย่างอื่น ก็ควรตรัสว่า "เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยา".

๘๗๑. "ปญฺจโวการภเว"ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ จตุโวการภเวปิ อรูปชฺฌานวเสน ยถารหํ อนุปุพฺพสมาปตฺตึ ลพฺภตีติ ? กามํ ลพฺภติ, สา ปน "อนุปุพฺพสมาปตฺตี"ติ น วุจฺจติ เอกเทสาภาวโต. อฏฺฐสมาปตฺติวเสเนว จ "อนุปุพฺพสมาปตฺตี"ติ วุจฺจตีติ ทสฺเสนฺโต อาห "ปฐมชฺฌานาทีนํ อุปฺปตฺติ นตฺถี"ติ. วตฺถุสฺส อภาวาติ หทยวตฺถุโน อภาวาติ วทนฺติ, กรชกายสงฺขาตสฺส ปน วตฺถุโน อภาวาติ อตฺโถ. ยทิ หิ อารุปฺเป นิโรธํ สมาปชฺเชยฺย, จิตฺตเจตสิกานํ, อญฺญสฺส จ กสฺสจิ อภาวโต อปณฺณตฺติโกว ภเวยฺย อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพุตสทิโส. กิญฺจายํ อุปาทาย นิโรธํ สมาปนฺโนติ วุจฺเจยฺย, กึ วา

๘๗๑. ถามว่า ท่านกล่าวว่า "ในปัญจโวการภพ" ดังนี้ไว้เพราะเหตุไร, แม้ในจตุโวการภพ ก็ได้อนุปุพพสมาบัติตามควรด้วยอำนาจอรูปฌานมิใช่หรือ ? ตอบว่า ได้ก็จริง แต่การเข้าสมาบัตินั้นไม่เรียกว่า "อนุปุพพสมาบัติ" เพราะเป็นแต่เอกเทศ. ท่านอาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ก็ท่านเรียกว่า "อนุปุพพสมาบัติ" ด้วยอำนาจสมาบัติ ๘ นั่นเอง จึงกล่าวว่า "ความเกิดขึ้นแห่งรูปฌานมีปฐมฌานเป็นต้น ก็ไม่มี". คำว่า เพราะไม่มีวัตถุ ความว่า ท่านอาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า เพราะไม่มีหทัยวัตถุ, อธิบายว่า ก็เพราะไม่มีวัตถุ กล่าวคือกรชกาย. ก็ถ้าว่าบุคคลจะพึงเข้านิโรธสมาบัติได้ในอรูปภพไซร้ บุคคลก็จะพึงเป็น

เอตาย วตฺถุจินฺตาย. องฺคเวกลฺลโต จ[1] นตฺถิ อารุปฺเป นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนํ.

ผู้ไม่มีบัญญัติ เป็นเหมือนกับปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เพราะความไม่มีจิตและเจตสิก และเพราะความไม่มีธรรมอะไร ๆ อื่น. บุคคลนี้จะพึงถูกเรียกว่า เข้านิโรธสมาบัติ เพราะอาศัยอะไรกัน หรือสำหรับนิโรธสมาบัตินี้จะคิดเรื่องวัตถุอะไรกันเล่า. เพราะความขาดแคลนแห่งอวัยวะนั้นเอง จึงไม่มีการเข้านิโรธสมาบัติในอรูปภพ.

๘๗๒. สงฺขารานํ ปวตฺติเภเทติ สงฺขตธมฺมานํ ขเณ ขเณ อุปฺปชฺชเน, ภิชฺชเน จ, เตสํ วา กุสลาทิเภทภินฺเน ยถารหํ ตีหิ ทุกฺขตาหิ อุปทฺทุเต ปวตฺติวิภาเค. จิตฺตเจตสิกวิคเมหิ รูปธมฺเมสุ ลพฺภมานาปิ สงฺขารทุกฺขตา อพฺโพหาริกตํ อาปชฺชติ. อุกฺกณฺฐิตฺวาติ นิพฺพินฺทิตฺวา. นิพฺพานํ ปตฺวาติ อนุปาทิเสสนิพฺพานํ ปตฺวา วิย สุขนฺติ นิทฺทุกฺขํ.

๘๗๒. สองบทว่า สงฺขารานํ ปวตฺติเภเท ความว่า ในความเกิดขึ้นและในความแตกไปทุก ๆ ขณะแห่งสังขตธรรมทั้งหลาย, อีกอย่างหนึ่งความว่า ในความจำแนกความเป็นไปแห่งสังขตธรรมเหล่านั้นซึ่งต่างโดยประเภทมีกุศลเป็นต้น อันถูกความเป็นทุกข์ ๓ ประการเบียดเบียนแล้วตามสมควร. ความเป็นทุกข์แห่งสังขารแม้ได้อยู่ในรูปธรรมทั้งหลาย ก็ย่อมถึงความ

---

[1] ฉ. องฺคเวกลฺลโตว.

เป็นอัพโพหาริก เพราะความปราศจากจิตและเจตสิก. คำว่า ระอา คือหน่าย. คำว่า ถึงนิพพาน คือเหมือนบรรลุอนุปาทิเสสนิพพาน. คำว่า เป็นสุข คือไม่มีทุกข์.

๘๗๓. สมถวิปสฺสนานํ วเสนาติ ยุคนทฺธานํ วิย อญฺญมญฺญูปการิตาย สหิตานํ วเสน. อุสฺสกฺกิตฺวาติ อุกฺกํสํ ปตฺวา ยาว เนวสญฺญานาสญฺญายตนา, ยาว จ อนุโลมญาณา อารูหิตฺวา. นิโรธยโตติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา ตํ นิโรเธนฺตสฺส. อญฺญสฺส กสฺสจิปิ จิตฺตสฺส อนุปฺปชฺชเนน เอวมสฺสา นิโรธสมาปตฺติยา สมาปชฺชนํ โหติ. "โย หี"ติอาทินา "สมถวิปสฺสนาวเสนา"ติ วุตฺตเมวตฺถํ พฺยติเรกมุเขน วิวรติ. เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺตึ ปตฺวา ติฏฺฐติ ตทุทฺธํ สุทฺธสมถภาวนาย[๑] อภาวโต. โย วิปสฺสนาวเสเนว อุสฺสกฺกติ สเจ อริโย

๘๗๓. คำว่า ด้วยอำนาจสมถะและวิปัสสนา ความว่า ด้วยอำนาจสมถะและวิปัสสนาที่เป็นไปร่วมกัน เพราะความเป็นธรรมมีอุปการะแก่กันและกัน เหมือนของที่ผูกเป็นคู่กันไว้. คำว่า เพียรพยายาม คือดำเนินไปสู่ขั้นสูงขึ้น ไปถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ และถึงอนุโลมญาณ. บทว่า นิโรธยโต ความว่า เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ แล้วทำเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้นให้ดับไป. การเข้านิโรธสมาบัตินั้นย่อมมีได้อย่างนี้ เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งจิตแม้ดวงไร ๆ อื่นเลย. ด้วยคำว่า "ก็ผู้ใด" เป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมเผยเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ด้วยอำนาจ

---

[๑] ฉ. สุทฺธสมถวิปสฺสนาย.

ผลสมาปตฺตตฺถิโก, โส อตฺตโน ผลสมาปตฺตึ ปตฺวา ติฏฺฐติ. อถ ปุถุชฺชโน, เสโข วา มคฺคตฺถิโก ตาย เจ วิปสฺสนาย มคฺคํ ปตฺวา ผเล ฐิโต, โสปิ ผลสมาปตฺตึ ปตฺวา ติฏฺฐติจฺเจว วุจฺจติ. โสติ อุภยวเสน ปฏิปนฺโน. ตนฺติ นิโรธสมาปตฺตึ.

สมถะและวิปัสสนา" โดยหัวข้อที่เป็นพยติเรก (คือความพิเศษ). บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติแล้วก็หยุด เพราะไม่มีสมถะและวิปัสสนาล้วน ๆ สูงไปกว่านั้น. ผู้ใดพากเพียรพยายาม ด้วยอำนาจวิปัสสนาอย่างเดียว ถ้าเป็นพระอริยะมีความต้องการผลสมาบัติ ผู้นั้นบรรลุผลสมาบัติของตนแล้วก็หยุด. ถ้าเป็นปุถุชนหรือเป็นพระเสขะมีความต้องการมรรค หากว่าบรรลุมรรคด้วยวิปัสสนานั้นแล้วตั้งอยู่ในผล แม้ผู้นั้นท่านก็เรียกว่า บรรลุผลสมาบัติแล้วหยุดเหมือนกัน. บทว่า โส โยค อุภยวเสน ปฏิปนฺโน (แปลว่า ผู้ปฏิบัติด้วยอำนาจสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ นั้น). บทว่า ตํ โยค นิโรธสมาปตฺตึ แปลว่า นิโรธสมาบัตินั้น.

๘๗๔. เยน ผลทฺวยสมนฺนาคมาทินา นิโรธํ สมาปชฺชิตุํ สมตฺโถ โหติ, โส วิธิ ปเคว วิภาวิโตติ สมาปชฺชนาการเมว ทสฺเสนฺโต "กตภตฺตกิจฺโจ"ติอาทิมาห.

๘๗๔. บุคคลเป็นผู้สามารถจะเข้านิโรธสมาบัติได้ด้วยวิธีใด มีความประกอบด้วยผลทั้ง ๒ เป็นต้น วิธีนั้นข้าพเจ้าได้ให้แจ่มแจ้งแล้วก่อนทีเดียว เพราะเหตุนั้นท่าน

ตณฺหิ สพฺพาสมฺปิ ภาวนานํ สาธารณํ ปุพฺพกิจฺจํ. ตตฺถ สงฺขาเรติ ตสฺมึ ปฐมชฺฌาเน, ปฐมชฺฌานจิตฺตุปฺปาเท วา สงฺขาเร.

อาจารย์ เมื่อจะแสดงอาการเข้าสมาบัติอย่างเดียว จึงกล่าวคำว่า "ทำภัตกิจแล้ว" ดังนี้เป็นต้น. ก็กิจนั้นเป็นบุพกิจทั่วไปของภาวนาทั้งปวง. สองบทว่า ตตฺถ สงฺขาเร แปลว่า สังขารทั้งหลายในปฐมฌานนั้น หรือในจิตตุปบาทอันสัมปยุตกับปฐมฌานนั้น.

"วิปสฺสตี"ติ วุตฺตํ, กีทิสี ปเนตฺถ วิปสฺสนา อิจฺฉิตพฺพาติ ตํ นิทฺธารณตฺถํ "วิปสฺสนา ปเนสา"ติอาทินา ตเมว วิปสฺสนํ ติธา ภินฺทิตฺวา ทสฺเสติ. มนฺทา เจ วิปสฺสนา, ทนฺธาภิญฺญํ มคฺคํ สาเธติ. ติกฺขา เจ, ขิปฺปาภิญฺญนฺติ อยํ มนฺทติกฺขตาย วิเสโส. ลกฺขณปฺปตฺตา ปน วิปสฺสนา มคฺคสฺส ปจฺจโย โหติเยวาติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต อาห "สงฺขาร ฯเปฯ โหติเยวา"ติ. ติกฺขาว วฏฺฏติ สงฺขารารมฺมเณปิ สติ สพฺพสงฺขาเรหิ วิวฏฺฏนากาเรเนว ปวตฺตนโต, มคฺโค วิย วิสงฺขารคตสฺส ผลสฺส ปจฺจยภาวโต

ท่านกล่าวว่า "วิปสฺสติ" ย่อมพิจารณาดังนี้ ก็ในที่นี้ ควรปรารถนาวิปัสสนาเช่นไรเล่า เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์ ย่อมแสดงจำแนกวิปัสสนานั้นแหละเป็น ๓ อย่างด้วยคำว่า "ก็วิปัสสนานั้น" ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะอธิบายวิปัสสนานั้น. วิปัสสนา หากว่าเป็นอย่างอ่อน ก็ย่อมยังมรรคที่เป็นทันธาภิญญาให้สำเร็จได้. หากเป็นอย่างกล้า ก็ย่อมยังมรรคที่เป็นขิปปาภิญญาให้สำเร็จได้ ที่กล่าวมานี้เป็นความต่างของความเป็นวิปัสสนาอย่างอ่อน และอย่างกล้า. ก็วิปัสสนาที่เข้าลักษณะย่อมเป็นปัจจัยแก่มรรคนั้นเอง เพราะเหตุนั้น ท่าน

จ. เตนาห "มคฺคภาวนาสทิสา"ติ. ยสฺมา อติมนฺทา สมถาธิกา[๑] สงฺขารานํ นิโรธเน อสมตฺถา สมถนิฏฺฐา โหติ, อติติกฺขา ญาณาธิกา[๒] สาติสยํ สงฺขาเรสุ โทสทสฺสเน ผลสมาปตฺตินิฏฺฐา โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ "นาติมนฺทา นาติติกฺขา วฏฺฏตี"ติ. เอส นิโรธสมาปชฺชนโก. เต สงฺขาเรติ เต ปฐมชฺฌานสงฺขาเร.

อาจารย์เมื่อจะแสดงความข้อนี้ จึงกล่าวว่า "สังขารปริคัณหณกวิปัสสนาจะเป็นอย่างอ่อนหรืออย่างกล้าก็ตาม ย่อมเป็นปทัฏฐานแห่งมรรคนั่นเอง" ดังนี้. ผลสมาบัติวิปัสสนาเป็นอย่างกล้าเท่านั้นจึงควร เพราะแม้เมื่ออารมณ์ คือสังขารมีอยู่ก็เป็นไปโดยอาการหวนกลับจากสังขารทั้งปวง และเพราะเป็นปัจจัยแก่ผลที่เป็นวิสังขารได้เหมือนกับมรรค. ด้วยเหตุนั้นท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นเช่นกับมรรคภาวนา". เพราะเหตุที่นิโรธสมาบัติวิปัสสนาอ่อนเกินไป ยิ่งไปด้วยสมถะ ไม่สามารถยังสังขารทั้งหลายให้ดับได้ ก็เป็นอันจบลงด้วยสมถะกล้าเกินไป ยิ่งไปด้วยญาณ ก็เป็นอันจบลงด้วยผลสมาบัติในเพราะเห็นโทษในสังขารทั้งหลาย อย่างยอดเยี่ยม ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "เป็นอย่างไม่อ่อนนักไม่กล้านัก จึงควร". เอส โยค นิโรธสมาปชฺชนโก แปลว่า

---

[๑] ฉ. สมถาทิกา.
[๒] ฉ. ญาณาทิกา.

ผู้เข้านิโรธนั้น. คำว่า สังขารทั้งหลายนั้น สังขารในปฐมฌานทั้งหลายนั้น.

"ตเถวา"ติ อิมินา "นาติมนฺทาย นาติติกฺขายา"ติ อิมมตฺถํ อากฑฺฒติ. เอส นโย เสเสสุปิ. "อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ สงฺขาเร ตเถว วิปสฺสตี"ติ วตฺตพฺพํ, เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา ปน ตํ อวตฺวา "จตุพฺพิธํ ปุพฺพกิจฺจํ กโรติ"จฺเจว วุตฺตนฺติ เกจิ, ตํ เตสํ มติมตฺตํ. วิปสฺสนาจารโต หิ สมาธิจาโร, ตสฺมา สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย ปุพฺพกิจฺจํ กาตพฺพํ. ตถา หิ ปรโตปิ "อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อิมํ ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา"ติอาทึ[๑] วกฺขติ, น ปน "ตตฺถ สงฺขาเร ตเถว วิปสฺสิตฺวา"ติ. นานาพทฺธ-อวิโกปนนฺติ อตฺตนา อสมฺพทฺธสฺส ปริกฺขารสฺส อวินาสนํ. ยถา ตํ น วินสฺสติ, ตถา อธิฏฺฐานํ. สํฆปฏิมานนนฺติ สํฆสฺส

ด้วยคำว่า "อย่างนั้นแหละ" นี้ ท่านอาจารย์ย่อมชักเอาความข้อนี้ว่า "ด้วยวิปัสสนาไม่อ่อนนัก ไม่กล้านัก" มา. แม้ในบทที่เหลือทั้งหลายก็มีนัยนี้. อาจารย์บางพวกย่อมกล่าวว่า ควรกล่าวว่า "เข้าอากิญจัญญายตนะ ออกแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายในอากิญจัญญายตนะนั้น อย่างนั้นแหละ" แต่ท่านอาจารย์มิได้กล่าวคำนั้นไว้ กล่าวว่า "ทำบุพกิจ ๔ อย่าง" ดังนี้เท่านั้น เพราะมีนัยได้กล่าวแล้วในหนหลัง คำนั้นเป็นเพียงมติของท่าน. เพราะว่าความเป็นไปของสมาธิ ก็โดยความเป็นไปของวิปัสสนา, ฉะนั้น จึงควรออกจากสมาบัติแล้วทำบุพกิจ. จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์จักกล่าวคำเป็นต้นว่า "เข้าอากิญจัญญายตนะแล้วออกทำบุพกิจนี้" ดังนี้แม้ต่อไป แต่จัก

---

[๑] วิสุทฺธิมคฺค. ๓/๓๖๙.

ปฏิมานนาวชฺชนํ. สตฺถุ ปกฺโกสนนฺติ สตฺถุ ปกฺโกสนาวชฺชนํ. อทฺธานปริจฺเฉทนฺติ ชีวิตทฺธานปริจฺเฉทํ ปุพฺพกิจฺจํ กโรตีติ สมฺพนฺโธ.

ไม่กล่าวว่า "พิจารณาสังขารทั้งหลายในอากิญจัญญายตนะนั้นอย่างนั้นแหละ". คำว่า นานาพัทธอวิโกปนะ (ไม่ยังพัสดุที่เนื่องด้วยภิกษุต่างรูปให้กำเริบ) ความว่า ไม่ยังบริขารที่ไม่เนื่องกับตนให้เสียหาย. คือ อธิษฐานโดยประการที่ของนั้นจะไม่เสียหาย. คำว่า สังฆปฏิมานนะ ได้แก่คำนึงการรอคอยแห่งสงฆ์. คำว่า สัตถุปักโกสนะ คือ คำนึงการรับสั่งหาของพระศาสดา. คำว่า อัทธานปริจเฉทะ เชื่อมความว่า กระทำบุพกิจมีกาลแห่งชีวิตเป็นกำหนด.

๘๗๕. อธิฏฺฐาตพฺพนฺติ จิตฺตํ อุปฺปาเทตพฺพํ. ตถา จิตฺตุปฺปาทนเมว เหตฺถ อธิฏฺฐานํ.

๘๗๕. คำว่า พึงอธิษฐาน คือพึงทำจิตให้เกิดขึ้น. ก็การทำจิตให้เกิดขึ้นโดยประการนั้นแหละ เป็นการอธิษฐานในที่นี้.

จิตฺตชรูปานํ อนุปฺปชฺชนโต, ปจฺฉาชาตปจฺจยาทิอุปตฺถมฺภาภาวโต จ สตฺตาหเมว ตถา สรีรํ ปวตฺตติ, ตโต ปรํ, กิลมตีติ สตฺตาหเมว ปริจฺฉินฺทิตฺวา นิโรธํ

อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า สรีระย่อมเป็นไปได้อย่างนั้นตลอด ๗ วันเท่านั้น เกินไปกว่านั้นย่อมลำบาก เพราะรูปทั้งหลายมีจิตตชรูปเป็นต้นไม่เกิดขึ้น และ

สมาปชฺชนฺตีติ วทนฺติ.

เพราะไม่มีการอุปถัมภ์ ก็มีปัจฉาชาตปัจจัยเป็นต้น เพราะเหตุนั้นจึงเข้านิโรธมีกำหนด ๗ วันเท่านั้น.

สมาปตฺติวเสเนวาติ นิโรธสมาปตฺติวเสเนว. ตํ[๑] อคฺคิอาทิอนฺตรายํ รกฺขติ สมาปนฺนโก อธิฏฺฐานวเสนาติ อธิปฺปาโย. อายสฺมโต สญฺชีวสฺสาติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ ตํ เหฏฺฐา อิทฺธิกถายํ[๒] วุตฺตเมว.

คำว่า ด้วยอำนาจสมาบัตินั่นเอง คือ ด้วยอำนาจนิโรธสมาบัตินั่นเอง. อธิบายว่า ผู้เข้านิโรธ ย่อมคุ้มกันอันตรายมีไฟเป็นต้นนั้น ด้วยอำนาจการอธิษฐาน. คำใดที่ควรกล่าวในคำว่า ของท่านพระสัญชีวะ เป็นต้น คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในอิทธิกถาในหนหลังนั่นเทียว.

๘๗๖. เอตสฺสาติ นิโรธํ สมาปชฺชนฺตสฺส, นิโรธสมาปชฺชนสฺส วา. ตสฺมึ สมเยติ ตสฺมึ ตสฺส ภิกฺขุโน อุปสงฺกมนสมเย วุฏฺฐาติเยว. กาลปริจฺเฉทสทิสเมตํ.

๘๗๖. บทว่า เอตสฺส โยค นิโรธํ สมาปชฺชนฺตสฺส แปลว่า ของภิกษุผู้จะเข้านิโรธนั้น หรือ โยค นิโรธสมาปชฺชนสฺส แปลว่า ของการเข้านิโรธนั้น. คำว่า ในเวลานั้น ความว่า ย่อมออกได้ในเวลาที่ภิกษุนั้นเข้าไปหานั้นทีเดียว. คำนี้เป็นเหมือนกำหนดเวลาไว้.

---

[๑] ฉ. นํ.
[๒] วิสุทฺธิมคฺค. ๒/๒๑๐.

เอวํ ครุกาติ อคฺคิอาทีหิปิ อนภิภวนียํ นิโรธํ สมาปนฺนํ สมาปตฺติโต วุฏฺฐาปนโต เอวํ ครุกา หิ สํฆสฺส อาณา นาม, ตสฺมา อตฺตโน หิตสุขํ อากงฺขนฺเตน ชีวิตเหตุปิ สํฆสฺส อาณา น อติกฺกมิตพฺพาติ อธิปฺปาโย.

คำว่า เป็นการหนักอย่างนี้ อธิบายว่า เพราะขึ้นชื่อว่าอาณาของสงฆ์ เป็นการหนักอย่างนี้ เหตุที่ยังผู้เข้านิโรธซึ่งแม้อันตรายทั้งหลายมีไฟเป็นต้น พึงครอบงำไม่ได้ให้ออกจากสมาบัติได้, เพราะเหตุนั้นผู้หวังประโยชน์สุขของตน ไม่พึงละเมิดอาณาของสงฆ์แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต.

๘๗๗. น ปกฺโกสติ "สตฺถา ตํ อาวุโส อามนฺเตตี"ติ. "วุฏฺฐหิสฺสามี"ติ อาวชฺชิตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธ.

๘๗๗. ไม่ทันที่ใครจะมาเรียกว่า "อาวุโส พระศาสดารับสั่งหาท่าน" ดังนี้. เชื่อมความว่า พึงคำนึงว่า "เราจักออก".

๘๗๘. ชีวิตฏฺฐานสฺสาติ อตฺตโน ชีวิตกาลสฺส ชีวิตปฺปวตฺติยา. อายุ เอว อายุสงฺขารา. "อายุอุสฺมาวิญฺญาณานี"ติ จ วทนฺติ, เต จสฺส ปกติจิตฺตสฺเสว อารมฺมณํ โหนฺติ. อนฺโตนิโรเธ มรณํ นตฺถิ จริมภวงฺเคน มียนโต. อาวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชิตพฺพํ "สหสา มรณํ มา อโหสี"ติ. สหสา หิ มรเณ อญฺญพฺยากรณภิกฺขุโอวาท-ทานสาสนานุภาวทีปนานํ อนิสฺสโร สิยา,

๘๗๘. บทว่า ชีวิตฏฺฐานสฺส แปลว่ากาลแห่งชีวิต ได้แก่ความเป็นไปแห่งชีวิตของตน. อายุนั่นแล ชื่อว่าอายุสังขาร. ก็อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า "ได้แก่อายุ ไออุ่น และวิญญาณ" ก็สภาวธรรมเหล่านั้นเป็นอารมณ์ของจิตปรกติแห่งผู้เข้านิโรธนั้น. ความตายในภายในนิโรธไม่มี เพราะสัตว์ตายด้วยภวังค์ดวงสุดท้าย. ต้องคำนึงดูแล้วจึงเข้าด้วยความประสงค์ว่า "ความตาย

อนาคามิโน วา อคฺคมคฺคาธิคโม สิยา. อวเสสนฺติ นานาพทฺธอวิโกปนาทิติวิธมฺปิ ปุพฺพกิจฺจํ. วุตฺตํ อฏฺฐกถายํ.

โดยพลันอย่าได้มีเลย" ดังนี้. ด้วยว่าในเพราะความตายโดยพลัน บุคคลจะพึงเป็นผู้ไม่เป็นใหญ่พยากรณ์มรรคผล การให้โอวาทแก่ภิกษุและการแสดงอานุภาพ แห่งพระศาสนา หรือไม่บรรลุอรหัตมรรคก็จะพึงมีแก่พระอนาคามีได้. คำว่า บุพกิจที่เหลือ ได้แก่บุพกิจทั้ง ๓ อย่างมีนานาพัทธ-อวิโกปนะ (ไม่ยังพัสดุที่เนื่องด้วยภิกษุต่างรูปให้กำเริบ) เป็นต้น. ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา.

๘๗๙. กิญฺจาปิ "เอกํ วา เทฺว วา"ติ อนิยเมตฺวา วิย วุตฺตํ, เทฺว วาเร เอว ปน นิยมโต วทนฺติ. จิตฺตวาเรติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนจิตฺต-วาเร. นิโรธํ ผุสตีติ อจิตฺตกภาวเมวาห. นิโรธสฺส ปโยคตฺตาติ จิตฺตนิโรธาย ปโยคภาวโต, พลทฺวยสมฺภรณาทิปฺปโยคสฺส จิตฺตนิโรธตฺตาติ อตฺโถ. สมถวิปสฺสนา-พลสมนฺนาคโม, ญาณสมาธิจริยาวสีภาโว

๘๗๙. ท่านกล่าวไว้ราวกะไม่แน่นอนว่า "วาระจิต ๑ หรือ ๒" ดังนี้ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวไว้โดยแน่นอนซึ่งวาระ ๒ นั่นเอง. คำว่า วาระจิต ได้แก่วาระจิตเนวสัญญานาสัญญา-ยตนะ. ท่านอาจารย์กล่าวถึงผู้ไม่มีจิตนั่นแหละว่า สัมผัสนิโรธ. คำว่า เพราะเป็นประโยคแห่งนิโรธ ความว่า เพราะความเป็นประโยคแห่งจิตนิโรธ คือความดับ

เจตฺถ อญฺญมญฺญานติวตฺตนวเสเนว อิจฺฉิตพฺโพติ อาห "เทฺว สมถวิปสฺสนาธมฺเม ยุคนทฺเธ กตฺวา"ติ. อนุปุพฺพนิโรธสฺส ปโยโคติ ปฐมชฺฌานาทีนํ, ตทนุปสฺสนานญฺจ อนุปุพฺพโต นิโรธนสฺสายํ ปโยโค. อิทํ วุตฺตนเยน อฏฺฐสมาปตฺติอาโรหนํ น เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา สมาปชฺชนสฺส. ตสฺมา ทฺวินฺนํ จิตฺตานํ อุปริ จิตฺตานิ นปฺปวตฺตนฺตีติ โยชนา.

จิต อธิบายว่า เพราะความที่ประโยคมีการรวมพละทั้ง ๒ เป็นต้นเป็นจิตนิโรธความดับจิต. ก็ความประกอบด้วยสมถพละและวิปัสสนาพละ และความเป็นผู้ชำนาญในญาณจริยาและสมาธิจริยา ก็จำปรารถนาในที่นี้ ด้วยอำนาจไม่ก้ำเกินกันและกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "กระทำธรรม คือสมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ ให้เป็นยุคนัทธะคือผูกเป็นคู่กัน". คำว่า ประโยคแห่งอนุบุพนิโรธ คือ นี้เป็นประโยคแห่งความดับไป โดยลำดับของธรรมทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น และของการตามเห็นธรรมนั้น. มีคำประกอบความว่า การขึ้นสู่สมาบัติ ๘ ตามนัยที่กล่าวแล้วนี้ มิใช่เป็นประโยคของการเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ. เพราะเหตุนั้น จิตทั้งหลายจึงไม่เป็นไปเหนือจิต ๒ ดวง.

ปรโต อจิตฺตโก ภวิตุํ น สกฺโกตีติ สกลํ ยถาปริจฺฉินฺนํ กาลํ อจิตฺตโก ภวิตุํ

คำว่า ก็ย่อมไม่อาจเป็นผู้ไม่มีจิตต่อไปได้ ความว่า ก็ย่อมไม่อาจเป็นผู้ไม่มีจิต

น สกฺโกติ. ตญฺจ โข สํฆปฏิมานนสตฺถุ-ปกฺโกสนอทฺธานปริจฺเฉทาวชฺชนานํ อกรเณน, น นานาพทฺธอวิโกปนสฺส. ตสฺส หิ อกรเณน กทาจิ เกวลํ ตาทิสสฺส ปริกฺขารสฺส อวินาโส น สิยา, น นิโรธสมาปตฺติ-วิพนฺโธ. อยญฺจ อตฺโถ มหานาคตฺเถร-วตฺถุนา วิภาวิโต เอว. เอวํ สนฺเตปิ ตีหิ อากาเรหิ นิโรธสมาปตฺติยา วุฏฺฐานํ โหตีติ อาปชฺชติ, ตสฺมา ตํ น สารโต ปจฺเจตพฺพํ. ปฏินิวตฺติตฺวา ปน[๑] อากิญฺจญฺญายตเนเยว ปติฏฺฐาตีติ อิมินา สมาปตฺติยา วิพนฺเธ ชาเต เอวํ โหตีติ ทสฺเสติ, อวิพนฺเธเนว ปน ยถาปริจฺฉินฺน-กาลวีติกฺกมเน ผลจิตฺตุปฺปตฺติยา วุฏฺฐานํ โหติ. เอวญฺจ กตฺวา คมฺภีรกนฺทโรรุฬฺห-ตตฺตปาสาณกุกนฺตปุริสนิทสฺสนมฺปิ สมตฺถิตํ โหตีติ เกจิ วทนฺติ. อปเร ปน "ปุพฺพกิจฺจสฺส อกตตฺตา เนวสญฺญานาสญฺญา-

ตลอดกาลตามที่กำหนดทั้งสิ้น. ก็การที่ไม่อาจเป็นเช่นนั้นแล เพราะมิได้กระทำการคำนึงถึงการรอคอยแห่งสงฆ์ การรับสั่งหาแห่งพระศาสดา และกำหนดกาลแห่งชีวิต มิใช่เพราะมิได้กระทำ การไม่ยังพัสดุที่เนื่องกับภิกษุต่างรูปให้กำเริบ. เพราะว่าด้วยการไม่กระทำการไม่ยังพัสดุ ที่เนื่องกับภิกษุอื่นให้กำเริบนั้น บางคราวก็จะไม่พึงมีการยังบริขารเช่นนั้นให้เสียหาย แต่อย่างเดียว ทั้งไม่เป็นการขัดขวางการเข้านิโรธสมาบัติ. และความข้อนี้ข้าพเจ้าได้ให้แจ่มแจ้งแล้ว ด้วยเรื่องพระมหานาคเถระนั่นแหละ. เมื่อเป็นอย่างนี้ ย่อมต้องว่าการออกจากนิโรธสมาบัติ ย่อมมีด้วยอาการ ๓ อย่าง เพราะเหตุนั้น คำนั้นไม่พึงเชื่อโดยเป็นหลักฐาน. ด้วยคำว่า แต่จะย้อนกลับมาตั้งอยู่ในอากิญจัญญายตนะนั่นเทียว นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า เมื่อความขัด-

---

[๑] ฉ. ปุน.

ยตนํ สมาปนฺนมตฺโตว 'ปฏินิวตฺติตฺวา อากิญฺจญฺญายตเน ปติฏฺฐาตี'ติ วุตฺตตฺตา สํฆปฏิมานนาทิเอกจฺจปุพฺพกิจฺจากรเณ องฺค-เวกลฺลโต นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนํ น อิชฺฌเตวา''ติ วทนฺติ. วุตฺตสทิสเณหตํ[๑] นิโรธสมาปตฺติยา, ยทิทํ ปุพฺพกิจฺจกรณํ. ตสฺมา ตตฺถ ยํ ครุตรํ, ตสฺส อกรณํ สมาปชฺชนํ วิพนฺธตีติ อปเร. วีมํสิตฺวา คเหตพฺพํ. ''อากิญฺจญฺญายตเน ปติฏฺฐาตี''ติ จ อิทํ ปุน อากิญฺจญฺญายตนสฺส สมาปชฺชิตพฺพตฺตา วุตฺตํ. สมาปชฺชิตฺวา หิ วุฏฺฐาย ปุพฺพกิจฺจสฺส กาตพฺพตฺตา.

ขวางการเข้าสมาบัติเกิดแล้ว การเป็นอย่างนี้ก็ย่อมมีได้, แต่ด้วยการไม่ขัดขวางนั่นเอง การออกก็ย่อมมีได้ เพราะผลจิตเกิดขึ้นในเพราะการเลยเวลาตามที่กำหนดไว้. อาจารย์บางพวก ย่อมกล่าวว่า เพราะกระทำอธิบายอย่างนี้ แม้ตัวอย่างบุรุษผู้ลงสู่บึงอันลึก และลงเหยียบแผ่นหินอันร้อน ก็ย่อมเป็นตัวอย่างที่เข้าใจได้. ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งย่อมกล่าวว่า ''การเข้านิโรธสมาบัติย่อมไม่สำเร็จทีเดียว เพราะความขาดแคลนองค์ในเพราะการไม่กระทำบุพกิจบางอย่างมีการรอคอยแห่งสงฆ์เป็นต้น เพราะท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า โยคา-วจรผู้พอเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะเท่านั้น 'ย่อมจะย้อนกลับมาตั้งอยู่ ในอากิญจัญญา-ยตนะ' เพราะมิได้กระทำบุพกิจไว้''.ก็ข้อที่กระทำบุพกิจนี้เป็นเหมือนกับธรรมเนียมของนิโรธสมาบัติ. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า

[๑] ฉ. วตฺตสทิสเณฺหตํ.

สิ่งใดเป็นเรื่องสำคัญยิ่งในบุพกิจแห่งนิโรธสมาบัตินั้น การไม่กระทำสิ่งนั้นย่อมขัดขวางการเข้านิโรธสมาบัติ. คำนั้นควรพิจารณาแล้วถือเอา. ส่วนคำว่า "ตั้งอยู่ในอากิญจัญญายตนะ" นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้เพราะจะต้องเข้าอากิญจัญญายตนะ. ด้วยว่า เพราะต้องเข้าแล้วจึงออกแล้วจึงทำบุพกิจ.

ยถา ปนาติอาทิ กตปุพฺพกิจฺจตาสามญฺเญน อุปมาสํสนฺทนํ.

บทว่า ยถา ปน เป็นต้น เป็นคำเทียบเคียงด้วยอุปมา โดยความเป็นบุพกิจที่ได้กระทำแล้วเสมอกัน.

๘๘๐. อสฺสาติ นิโรธสมาปตฺติยา. "กาลปริจฺเฉทวเสนา"ติอาทินา จตูหิ อากาเรหิ นิโรธสมาปตฺติยา ฐานํ ทสฺเสติ.

๘๘๐. บทว่า อสฺสา โยค นิโรธสมาปตฺติยา แปลว่า แห่งนิโรธสมาบัตินั้น. ด้วยคำว่า "ด้วยอำนาจกำหนดกาลไว้" เป็นต้น ท่านอาจารย์ย่อมแสดงการยั้งนิโรธสมาบัติด้วยอาการ ๔ อย่าง.

๘๘๒. วิเวกนินฺนนฺติ นิสฺสรณวิเวกนินฺนํ, ปเคว สงฺขารวิมุขตาย,

๘๘๒. คำว่า น้อมไปสู่วิเวก พึงทราบว่า น้อมไปสู่นิสสรณวิเวก เพราะ

ผลจิตฺตุปฺปตฺติยาวาติ[๑] เวทิตพฺพํ.

เป็นความเบื่อนหน้าจากสังขาร และเพราะความเกิดขึ้นแห่งผลจิตก่อนนั่นเอง.

๘๘๓. สงฺขารตฺตยปฏิปฺปสฺสทฺธิยา อวเสสเจตสิกวิญฺญาณาภาเวน รูปธมฺมมตฺตาวเสสตาย จ มตนิโรธสมาปนฺนานํ อวิเสสํ คเหตฺวา ปุจฺฉา "มตสฺส จ สมาปนฺนสฺส จ โก วิเสโส"ติ. กามํ เนสํ สงฺขารตฺตยปฏิปฺปสฺสทฺธิอาทีหิ อวิเสโส, รูปธมฺมมตฺตาวเสสตาย ปน อายุอุสฺมาอินฺทฺริยานํ อปคมานปคมนํ วิเสโสติ ทสฺเสตุํ "ยฺวายนฺ"ติอาทิ วุตฺตํ.

๘๘๓. คำถามว่า "คนตายกับคนเข้านิโรธต่างกันอย่างไร" เพราะถือเอาความไม่ต่างกันแห่งคนตาย และคนเข้านิโรธ เพราะความระงับแห่งสังขารทั้ง ๓ และเพราะความที่เหลือลงแต่เพียงรูปธรรมด้วยความไม่มีเจตสิกและวิญญาณที่เหลือ. เพื่อจะแสดงว่าคนตาย กับคนเข้านิโรธเหล่านั้นไม่ต่างกัน ด้วยเหตุทั้งหลายมีความระงับแห่งสังขาร ๓ เป็นต้นโดยแท้ ถึงอย่างนั้นความไปปราศและความไม่ไปปราศแห่งอายุไออุ่น และอินทรีย์ ด้วยเป็นความเหลือลงแต่เพียงรูปธรรมเป็นความต่างกัน ท่านอาจารย์จึงกล่าวคำว่า "ยฺวายํ" เป็นต้น.

๘๘๔. สภาวโตติ สภาวธมฺมโต, ปรมตฺถโตติ อตฺโถ. ปรมตฺถโต หิ

๘๘๔. คำว่า โดยสภาวะ ได้แก่โดยสภาวธรรม อธิบายว่า โดยปรมัตถ์.

---

[๑] ฉ. ...จาติ.

วิชฺชมานานํ สงฺขตาทิภาเวน วตฺตพฺพตํ ลภติ, น อวิชฺชมานํ. สมาปชฺชนฺตสฺส วเสนาติ ยสฺมา สมาปชฺชนฺตสฺส อริย-ปุคฺคลสฺส สมถวิปสฺสนาธมฺเม ยุคนทฺเธ กตฺวา อฏฺฐ สมาปตฺติโย อาโรหนฺตสฺส อนุกฺกเมน สงฺขารานํ ปฏิปฺปสฺสมฺภนปฺปโยค-นิพฺพตฺติยา นิโรธสมาปตฺติ นิปฺผนฺนา นาม โหติ, ตสฺมา ตํ ปโยคนิพฺพตฺตึ อุปาทาย "นิปฺผนฺนา"ติ วตฺตุํ วฏฺฏติ.

จริงอยู่ สิ่งที่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ย่อมได้ภาวะที่จะพึงกล่าว โดยความเป็นสังขตะเป็นต้น หาใช่สิ่งที่ไม่มีอยู่ไม่. คำว่า ด้วยอำนาจของพระอริยะผู้เข้า ความว่า เพราะการเข้านิโรธสมาบัติ ด้วยความบังเกิดแห่งประโยค คือความระงับสังขารทั้งหลายของพระอริยเจ้า ผู้เข้าผู้กระทำธรรมคือสมถะและวิปัสสนาให้ผูกเป็นคู่กันขึ้นสู่สมาบัติทั้ง ๘ ย่อมเป็นกิริยา ชื่อว่า สำเร็จ ฉะนั้น จะอาศัยความบังเกิดแห่งประโยคนั้น จะกล่าวว่า "เป็นกิริยาสำเร็จ" ก็ควรอยู่.

สงฺขารวูปสมโต, สนฺตธมฺมสมนฺวยโต จ สนฺตํ. อริเยหิ เอว นิเสวิตพฺพตฺตา อริยนิเสวิตํ. ติสฺสนฺนมฺปิ ทุกฺขตานํ นิพฺพุติภาวโต[๑] นิพฺพานมิติ สงฺขํ อุปาคตํ. อริยปณฺณติ[๒] สุวิสุทฺธํ มคฺคผลปญฺญํ. อิมิสฺสาปีติ นิโรธสมาปตฺติยา. สมาปตฺติ-สมตฺถตาติ สมาปชฺชนสมตฺถตา.

ชื่อว่าสงบ เพราะเข้าไปสงบสังขาร และเพราะประกอบด้วยธรรม อันสงบ. ชื่อว่าพระอริยะเสพ เพราะพระอริยะทั้งหลายนั้นเองเสพอาศัยแล้ว. ชื่อว่าถึงซึ่งอันนับว่า นิพพาน เพราะความที่ความเป็นทุกข์ทั้ง ๓ ประการดับไป. คำว่า อริยปัญญา ได้แก่มรรคปัญญาและผลปัญญาที่

---

๑ ฉ. นิพฺพุตภาวโต.
๒ ฉ. อริยํ ปญฺญนฺติ.

บริสุทธิ์ดีแล้ว. บทว่า อิมิสฺสาปิ โยค นิโรธสมาปตฺติยา แปลว่านิโรธสมาบัติแม้นี้. คำว่า ความสามารถในการเข้า ได้แก่ ความสามารถเข้า.

อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิกถาวณฺณนา

๘๘๕. อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธีติ อาหุเนยฺยปาหุเนยฺยทกฺขิเณยฺยอญฺชลีกรณีย-[1] อนุตฺตรปุญฺญกฺเขตฺตภาวสิทฺธิ. อวิเสเสนาติ ทสฺสนมคฺคปญฺญาทิวิเสเสน วินา, เอติสฺสา โลกุตฺตรปญฺญาย. อาเนตฺวา หุนิตพฺพนฺติ อาหุนํ, ทูรโตปิ อาเนตฺวา ทาตพฺพทานํ, ตํ ปฏิคฺคเหตุํ ยุตฺโตติ อาหุเนยฺโย. ปาหุนํ วุจฺจติ อาคนฺตุกทานํ, ตํ ปฏิคฺคเหตุํ

พรรณนากถาว่าด้วยความสำเร็จความเป็นอริยบุคคล มีความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

๘๘๕. คำว่า ความสำเร็จความเป็นอริยบุคคล มีความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น ได้แก่ความเป็นผู้สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคล ความเป็นปาหุไนยบุคคล ความเป็นทักขิไณยบุคคล ความเป็นอัญชลี-กรณียบุคคล และความเป็นบุญเขตอันยอดเยี่ยม. คำว่า โดยไม่แปลกกัน คือ เว้นจากความแปลกกันแห่งทัศนะและมรรค-

---

[1] ฉ. ...อญฺชลิ...เอวมุปริปิ.

ยุตฺโตติ ปาหุเนยฺโย. ทกฺขิณํ อรหตีติ ทกฺขิเณยฺโย, อญฺชลีกรณํ อญฺชลีกมฺมํ, ตํ อรหตีติ อญฺชลีกรณีโย. อนุตฺตรํ อุตฺตมํ สตฺตานํ ปุญฺญวิรูหนฏฺฐานนฺติ อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺสาติ อยเมตฺถ สงฺเขโป. วิตฺถาโร ปน เหฏฺฐา วุตฺโตเยว.

ปัญญา, บทว่า เอติสฺสา โยค โลกุตฺตรปญฺญาย แปลว่า ของโลกุตรปัญญานี้. เครื่องสักการะที่นำมาบูชา เหตุนั้น จึงชื่อว่า อาหุนะ ได้แก่ทานที่บุคคลพึงนำมาแม้แต่ที่ไกลแล้วถวาย บุคคลควรแล้วเพื่อรับอาหุนะ คือเครื่องสักการะที่นำมาบูชานั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าอาหุเนยฺโย ผู้ควรรับเครื่องสักการะที่พึงนำมาบูชา. ทานที่พึงให้แก่แขกผู้มาถึงชื่อว่าปาหุนะ บุคคลควรแล้วเพื่อรับปาหุนะ คือของต้อนรับแขกนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าปาหุเนยฺโย ผู้ควรรับของต้อนรับ-แขก. บุคคลย่อมควรซึ่งทักษิณา เหตุนั้น จึงชื่อว่า ทกฺขิเณยฺโย ผู้ควรซึ่งทักษิณาทาน, การกระทำอัญชลีชื่ออัญชลีกรรม บุคคลย่อมควรซึ่งอัญชลีกรรมนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า อญฺชลีกรณีโย ผู้ควรกระทำอัญชลีกรรม. บุคคลเป็นสถานที่งอกงามแห่งบุญ ของสัตว์ทั้งหลายอันยอดเยี่ยม คือสูงสุด เหตุนั้น จึงชื่อว่า เป็นบุญเขตอันยอดเยี่ยมของโลก ที่กล่าวมานี้เป็นความย่อในที่นี้. ส่วนความ

พิสดาร ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแล.

๘๘๖. มนฺทาย วิปสฺสนาย อาคโตติ อติกฺขาย วิปสฺสนาย วเสน ปรมํ มคฺคปญฺญํ ภาเวตฺวา โสตาปนฺนภาวํ อาคโต. สทฺธาทีนํ มุทูนํ อินฺทฺริยานํ วเสน มุทินฺทฺริโยปิ สมาโน. สตฺตกฺขตฺตุปรโมติ สตฺตกฺขตฺตุํ ปรมา ภวูปปตฺติ อตฺตภาวคฺคหณํ, ตโต ปรํ อฏฺฐมํ ภวํ นาทิยตีติ สตฺตกฺขตฺตุปรโม. สํสริตฺวาติ ปฏิสนฺธิคฺคหณ-วเสน อปราปรํ คนฺตฺวา. ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรตีติ วฏฺฏทุกฺขสฺส ปริยนฺตํ ปริโยสานํ กโรติ. อยํ กาเลน เทวโลกสฺส, กาเลน มนุสฺสโลกสฺสาติ มิสฺสกสฺส ภวสฺส วเสน "สตฺตสุคติภเว สํสริตฺวา"ติ วุตฺโต. กุลโต กุลํ คจฺฉตีติ โกลํโกโล. โสตาปตฺติผล-สจฺฉิกิริยโต ปฏฺฐาย หิ นีจกุเล อุปปตฺติ นาม นตฺถิ, มหาโภคกุเลสุเยว นิพฺพตฺตตีติ อตฺโถ. เทว วา ตีณิ วา กุลานีติ

๘๘๖. คำว่า มาโดยวิปัสสนาอย่างอ่อน ความว่าเจริญมรรคปัญญาชั้นต้นด้วยอำนาจวิปัสสนาอันไม่กล้า มาสู่ความเป็นพระโสดาบัน. แม้เป็นผู้มีอินทรีย์อ่อนด้วยอำนาจอินทรีย์ทั้งหลายอย่างอ่อน มีศรัทธาเป็นต้น. คำว่า สัตตักขัตตุปรมะ อธิบายว่าการเข้าถึงภพ คือการถือเอาอัตภาพมี ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง พระโสดาบันใดย่อมไม่ถือเอาภพที่ ๘ ยิ่งไปกว่านั้น เหตุนั้นพระโสดาบันนั้น ชื่อว่าสัตตักขัตตุปรมะ (มีการเข้าถึงภพมี ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง). คำว่า ท่องเที่ยวไป คือไปสู่ภพอื่นจากภพอื่นด้วยอำนาจการถือปฏิสนธิ. คำว่า ย่อมกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ คือย่อมกระทำที่สุดรอบ ได้แก่การจบลงแห่งวัฏทุกข์ได้. พระ-โสดาบันสัตตักขัตตุปรมะประเภทนี้ ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ท่องเที่ยวไปในสุคติภพ

เทวมนุสฺสวเสน เทว วา ตโย วา ภเว. อิติ อยมฺปิ มิสฺสกภเวเนว กถิโต. เทสนามตฺตเมว เจตํ "เทว วา ตีณิ วา"ติ. ยาว ฉฏฺฐภวา สํสรนฺโตปิ โกลงฺโกโลว โหติ. อตฺตภาวคฺคหณสงฺขาตํ เอกํเยว ขนฺธพีชํ เอตสฺส อตฺถีติ เอกพีชี. "มานุสกํ ภวนฺ"ติ อิทมฺปิ เทสนามตฺตํ. "เทวภวํ นิพฺพตฺเตตี"ติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติเยว. โก ปเนเตสํ อิมํ ปเภทํ นิยเมตีติ ? ติณฺณํ มคฺคานํ วิปสฺสนา. สเจ หิ อุปริ ติณฺณํ มคฺคานํ วิปสฺสนา พลวตี โหติ, เอกพีชี นาม โหติ. ตโต มนฺทาย โกลงฺโกโล, ตโต มนฺทตราย สตฺตกฺขตฺตุปรโม.

๗ ภพ" ด้วยอำนาจภพที่เจือกัน คือบางกาลเทวโลก บางกาลมนุษยโลก. พระโสดาบันประเภทใด ย่อมไปจากตระกูลสู่ตระกูล เหตุนั้น พระโสดาบันประเภทนั้น ชื่อว่า โกลังโกละ (ผู้ไปจากตระกูลสู่ตระกูล). ก็จำเดิมแต่การกระทำให้แจ้ง ซึ่งโสดา-ปัตติผล ชื่อว่า การเกิดในตระกูลต่ำย่อมไม่มี, อธิบายว่า พระโสดาบันย่อมบังเกิดในตระกูลสูงที่มีโภคะมากอย่างเดียว. คำว่า สู่ตระกูล ๒ หรือ ๓ ตระกูล ความว่า สู่ภพ ๒ หรือ ๓ ภพ ด้วยอำนาจเป็นเทวดา และมนุษย์. พระโสดาบันโกลังโกละแม้นี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจภพที่ระคนกันนั่นเอง ด้วยประการฉะนี้. ก็คำว่า "๒ หรือ ๓ ตระกูล" นี้ เป็นเพียงเทศนาเท่านั้น. แม้เมื่อท่องเที่ยวไปจนถึงภพที่ ๖ ก็จัดว่าเป็นโกลังโกละนั่นเอง. พืชคือขันธ์ครั้งเดียวเท่านั้น กล่าวคือการถือเอาอัตภาพมีอยู่แก่พระโสดาบันนี้ เหตุนั้น พระโสดาบันประเภทนี้ ชื่อว่าเอกพีชี (มีพืช

ครั้งเดียว). แม้คำว่า "ยังภพอันเป็นของมนุษย์" นี้ ก็เป็นเพียงเทศนา. แม้จะกล่าวว่า "ยังภพของเทพให้เกิด" ก็ควรเหมือนกัน. ถามว่า ก็ใครกำหนดประเภทนี้ของพระโสดาบันเหล่านี้ ? ตอบว่า วิปัสสนาแห่งมรรคทั้ง ๓ ชั้นกำหนด. ก็ถ้าว่าวิปัสสนาแห่งมรรคทั้ง ๓ ข้างบน เป็นธรรมชาติมีกำลัง พระโสดาบัน ก็ชื่อว่าเป็นเอกพีชี. พระโสดาบันเป็นโกลังโกละ ด้วยวิปัสสนาที่อ่อนกว่านั้น เป็นสัตตักขัตตุปรมะ ด้วยวิปัสสนาที่อ่อนยิ่งกว่านั้น.

๘๘๗. ปฏิสนฺธิวเสน สกึ อาคจฺฉตีติ สกทาคามี. สกิเทวาติ เอกวารํเยว. "อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา"ติ อิมินา ปญฺจสุ สกทาคามีสุ จตฺตาโร วชฺเชตฺวา เอโกว คหิโต. เอกจฺโจ หิ อิธ สกทาคามิผลํ ปตฺวา อิเธว ปรินิพฺพาติ, เอกจฺโจ อิธ ปตฺวา เทวโลเก ปรินิพฺพาติ, เอกจฺโจ เทวโลเก ปตฺวา ตตฺเถว ปรินิพฺพาติ,

๘๘๗. พระอริยบุคคลประเภทใด ย่อมมาอีกครั้งเดียว ด้วยอำนาจการปฏิสนธิ เหตุนั้น พระอริยบุคคลประเภทนั้น ชื่อว่า สกทาคามี (ผู้มาอีกครั้งเดียว). คำว่า อีกครั้งเดียวเท่านั้น คืออีกวาระเดียวเท่านั้น. ด้วยคำว่า "มาสู่โลกนี้" นี้ ท่านเว้นพระสกทาคามี ๔ ประเภทในบรรดาพระสกทาคามี ๕ ประเภท แล้วถือเอาแต่

เอกจฺโจ เทวโลเก ปตฺวา อิธ อุปฺปชฺชิตฺวา[๑] ปรินิพฺพาติ. อิเม จตฺตาโรปิ อิธ น คหิตา. โย ปน อิธ ปตฺวา เทวโลเก ยาวตายุกํ วสิตฺวา ปุน อิธ อุปฺปชฺชิตฺวา[๑] ปรินิพฺพาติ, อยํ อิธ คหิโต.

ประเภทเดียวเท่านั้น. จริงอยู่ พระสกทาคามีบางประเภทบรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้แล้วปรินิพพานในโลกนี้แหละ, บางประเภทบรรลุในโลกนี้แล้ว ปรินิพพานในเทวโลก, บางประเภทบรรลุในเทวโลกแล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้นแหละ, บางประเภทบรรลุในเทวโลกแล้ว เกิดในโลกนี้จึงปรินิพพาน. พระสกทาคามีทั้ง ๔ ประเภทนี้มิได้ถือเอาในที่นี้. ก็พระสกทาคามีประเภทใดบรรลุในโลกนี้ แล้วอยู่ตลอดอายุในเทวโลก แล้วกลับมาเกิดในโลกนี้อีกจึงปรินิพพาน, พระสกทาคามีประเภทนี้ท่านถือเอาในที่นี้.

๘๘๘. ปฏิสนฺธิวเสน อิธ อนาคมนโต อนาคามี. อินฺทฺริยเวมตฺตตาวเสนาติ สทฺธาทีนํ วิมุตฺติปริปกินฺทฺริยานํ[๒] ปโรปริยตฺเตน. ปญฺจธา อิธ วิหาย นิฏฺโฐ

๘๘๘. พระอริยบุคคล ชื่อว่าอนาคามี เพราะไม่มาในโลกนี้ ด้วยอำนาจปฏิสนธิ. คำว่า ด้วยอำนาจความต่างแห่งอินทรีย์ คือ ด้วยความหย่อนและยิ่งแห่งอินทรีย์อันบ่ม

---

[๑] ฉ. อิธูปปชฺชิตฺวา.

[๒] ฉ. วิมุตฺติปริปาจกินฺทฺริยานํ.

<u>โหตีติ</u> โส อนาคามี อนฺตราปรินิพฺพายิ-อาทิภาเวน ปญฺจปฺปกาเรน อิมํ โลกํ ปชหิตฺวา ปรินิพฺพายนโก โหติ. อายุเวมชฺฌสฺส อนฺตราเยว กิเลสปริ-นิพฺพาเนน ปรินิพฺพายนโก[๑] <u>อนฺตรา-ปรินิพฺพายี</u>. <u>อุปหจฺจาติ</u> วา อุปคนฺตฺวา กาลกิริยํ. <u>อปฺปโยเคนาติ</u> อธิมตฺตปฺปโยเคน วินา อปฺปกสิเรเนว ติกฺขินฺทฺริยตาย สุเขเนว. <u>สปฺปโยเคนาติ</u> เอตฺถ วุตฺต-วิปริยาเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ. อุทฺธํวาหิ-ภาเวน อุทฺธมสฺส ตณฺหาโสตํ, วฏฺฏโสตํ วาติ <u>อุทฺธํโสโต</u>. อุทฺธํ วา คนฺตฺวา ปฏิลภิตพฺพโต อุทฺธมสฺส มคฺคโสตนฺติ <u>อุทฺธํโสโต</u>. ปฏิสนฺธิวเสน อกนิฏฺฐภวํ คจฺฉตีติ <u>อกนิฏฺฐคามี</u>.

วิมุตติมีศรัทธาเป็นต้น. คำว่า <u>ย่อมเป็นผู้ละอัตภาพในโลกนี้ไปแล้ว</u> <u>โดยประการ ๕ จึงสำเร็จ</u> ความว่า พระอนาคามีนั้น ย่อมเป็นผู้ละโลกนี้โดยประการทั้ง ๕ ด้วยความเป็นประเภทอันตราปรินิพพายีเป็นต้น แล้วจึงปรินิพพาน. พระอนาคามี ชื่อว่า<u>อันตรา-ปรินิพพายี</u> เพราะปรินิพพานด้วยกิเลสปรินิพพานในระหว่างท่ามกลางอายุนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า <u>อุปหัจจ</u> แปลว่า เข้าไปทำกาละ. คำว่า <u>โดยไม่ต้องประกอบความเพียรนัก</u> ความว่า โดยเว้นจากการประกอบความเพียร อันมีประมาณยิ่ง มีความลำบากเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ง่ายทีเดียว เพราะความเป็นผู้มีอินทรีย์กล้า. ในคำว่า <u>โดยต้องประกอบความเพียรหนัก</u> นี้ ก็พึงทราบเนื้อความตามปริยายต่างจากที่กล่าวแล้ว. พระอนาคามีชื่อว่า<u>อุทธังโสโต</u> เพราะมีความหมายว่า

---

[๑] ฉ. ปรินิพฺพายนโต.

มีกระแสคือตัณหา หรือกระแสคือวัฏฏะในเบื้องบน เพราะภาวะที่นำไปในเบื้องบน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอุทฺธํโสโต เพราะมีความหมายว่ามีกระแส คือมรรคในเบื้องบน เพราะต้องไปในเบื้องบนแล้วจึงได้เฉพาะ. ชื่อว่าอกนิฏฺฐคามี เพราะมีความหมายว่าไปสู่อกนิฏฐภพด้วยอำนาจปฏิสนธิ.

ยตฺถุปฺปนฺโนติ[๑] อวิหาทีสุ ยตฺถ ยตฺถ อุปฺปนฺโน[๒] อิเมสํ ปน อนาคามีนํ ปเภทชานนตฺถํ อุทฺธํโสตอกนิฏฺฐคามิจตุกฺกํ เวทิตพฺพํ : โย หิ อวิหาโต[๓] ปฏฺฐาย จตฺตาโร เทวโลเก โสเธตฺวา อกนิฏฺฐํ คนฺตฺวา ปรินิพฺพาติ, อยํ อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี นาม. โย ปน เหฏฺฐา ตโย เทวโลเก โสเธตฺวา สุทสฺสีเทวโลเก จุตฺวา ปรินิพฺพาติ, อยํ อุทฺธํโสโต

บทว่า ยตฺถุปฺปนฺโน ความว่า เกิดในภพใด ๆ ในบรรดาภพทั้งหลายมีอวิหาเป็นต้น. ก็เพื่อความเข้าใจประเภทของพระอนาคามีเหล่านี้ พึงทราบพระอุทธังโสตอกนิฏฐคามีทั้ง ๔ ประเภทไว้ : คือพระอนาคามีประเภทใด ยังเทวโลกทั้ง ๔ ชั้น ตั้งแต่ชั้นอวิหาไปให้หมดจดแล้วไปสู่อกนิฏฐภพแล้วปรินิพพาน, พระอนาคามีประเภทนี้ ชื่อว่าอุทธังโสตอกนิฏฐคามี

---

๑ ฉ. ยตฺถุปฺปนฺโนติ.
๒ ฉ. อุปฺปนฺโน, เอวมุปริปิ.
๓ ฉ. อวิหโต.

นอกนิฏฺฐคามี นาม. โย อิโต อกนิฏฺฐเมว คนฺตฺวา ปรินิพฺพาติ, อยํ นอุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี นาม. โย ปน เหฏฺฐา จตูสุ เทวโลเกสุ ตตฺถ ตตฺเถว ปรินิพฺพาติ, อยํ นอุทฺธํโสโต นอกนิฏฺฐคามี นาม. เอเต ปน อวิเหสุ อุปฺปนฺนสมนนฺตรา อายุเวมชฺฌํ อปฺปตฺวา, ปตฺวา จ ปรินิพฺพายนวเสน ตโย อนฺตราปรินิพฺพายิโน, เอโก อุปหจฺจปรินิพฺพายี, เอโก อุทฺธํโสโตติ ปญฺจ. เต อสงฺขารสสงฺขารปรินิพฺพายิวิภาเคน ทส โหนฺติ. ตถา อตปฺปสุทสฺสสุทสฺสีสูติ จตฺตาโร ทสกา จตฺตาฬีสํ. อกนิฏฺเฐ ปน อุทฺธํโสโต นตฺถิ. ตโย อนฺตราปรินิพฺพายิโน, เอโก อุปหจฺจปรินิพฺพายีติ จตฺตาโร. เต อสงฺขารสสงฺขารปรินิพฺพายิวิภาเคน อฏฺฐาติ อฏฺฐจตฺตาฬีสํ อนาคามิโน.

แปลว่า ผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ. ส่วนพระอนาคามีประเภทใด ยังเทวโลก ๓ ชั้นในเบื้องต่ำให้หมดจดแล้ว ตั้งอยู่ในเทวโลกชั้นสุทัสสีแล้วปรินิพพาน พระอนาคามีประเภทนี้ ชื่อว่าอุทธังโสตนอกนิฏฐคามี แปลว่าผู้มีกระแสในเบื้องบนไม่ไปสู่อกนิฏฐภพ. พระอนาคามีประเภทใด ไปสู่อกนิฏฐภพทีเดียว จากมนุษยโลกนี้แล้วปรินิพพาน พระอนาคามีประเภทนี้ ชื่อว่านอุทธังโสตอกนิฏฐคามี แปลว่าไม่มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ. ส่วนพระอนาคามีประเภทใด ปรินิพพานอยู่ในเทวโลกนั้น ๆ เอง ในบรรดาเทวโลกทั้ง ๔ ชั้นเบื้องต่ำ พระอนาคามีประเภทนี้ ชื่อว่านอุทธังโสตนอกนิฏฐคามี แปลว่าไม่มีกระแสในเบื้องบนไม่ไปสู่อกนิฏฐภพ. ก็พระอนาคามีเหล่านี้ จัดเป็น ๕ คือ เป็นอันตราปรินิพพายี ๓ ประเภท ด้วยอำนาจยังไม่ถึงท่ามกลางอายุ และถึงแล้วในลำดับที่เกิดขึ้นในชั้นอวิหาแล้วปรินิพพาน เป็น

อุปหัจจปรินิพพายี ๑ ประเภท เป็นอุทธังโสตะ ๑ ประเภท. ทั้ง ๕ ประเภทนั้นจัดเป็น ๑๐ โดยจำแนกเป็นอสังขารปรินิพพายีและสสังขารปรินิพพายี. ในชั้นอตัปปา ชั้นสุทัสสา ชั้นสุทัสสี ก็เช่นเดียวกัน จึงรวมเป็น ๑๐ ประเภท ๔ ชั้น จัดเป็น ๔๐ ประเภท. ส่วนในชั้นอกนิฏฐภพไม่มีพระอนาคามีประเภทอุทธังโสตะ. พระอนาคามีอันตราปรินิพพายี ๓ ประเภท อุปหัจจปรินิพพายี ๑ ประเภท รวมเป็น ๔ ประเภท. พระอนาคามีทั้ง ๔ ประเภทนั้น จัดเป็น ๘ โดยจำแนกเป็นอสังขารปรินิพพายีและสสังขารปรินิพพายี ฉะนั้นจึงรวมพระอนาคามีได้ ๔๘ ประเภท.

โสตาปนฺนา ปน ปฏิปทาเภเทน จตฺตาโร สตฺตกฺขตฺตุปรมา, จตฺตาโร โกลงฺโกลา, จตฺตาโร เอกพีชิโนติ สทฺธาธุเรน ปฏิปนฺนา ทฺวาทส, ตถา ปญฺญาธุเรนาติ จตุวีสติ.

ส่วนพระโสดาบันทั้งหลาย ว่าโดยประเภทปฏิปทา เป็นสัตตักขัตตุปรมะ ๔ ประเภท เป็นโกลังโกละ ๔ ประเภท เป็นเอกพีชี ๔ ประเภท รวมผู้ปฏิบัติโดยสัทธาธุระ ๑๒ ประเภท โดยปัญญาธุระก็

๑๒ ประเภทเหมือนกัน ฉะนั้นจึงรวมพระโสดาบันได้ ๒๔ ประเภท.

สกทาคามิโน สุญฺญตวิโมกฺเขน วิมุตฺตา ปฏิปทาวเสน จตฺตาโร, ตถา อนิมิตฺตอปฺปณิหิตวิโมกฺเขหีติ ทฺวาทส.

พระสกทาคามีทั้งหลาย จัดเป็น ๔ ประเภท ด้วยอำนาจปฏิปทาที่หลุดพ้นได้ด้วยสุญตวิโมกข์ จัดเป็นอย่างละ ๔ เหมือนกัน ด้วยอำนาจปฏิปทาที่หลุดพ้นได้ด้วยอนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณิหิตวิโมกข์ ฉะนั้นจึงรวมได้เป็น ๑๒ ประเภท.

๘๘๙. ตถา อรหนฺโต. เต ปน ทฺวาทส ปญฺญาวิมุตฺตา, ทฺวาทส อุภโตภาควิมุตฺตา, ทฺวาทส เตวิชฺชา, ทฺวาทส ฉฬภิญฺญา, ทฺวาทส ปฏิสมฺภิทปฺปตฺตาติ สมสฏฺฐี โหนฺติ. เอวเมเต สทฺธึ ปจฺเจกสมฺพุทฺธสมฺมาสมฺพุทฺเธหิ ฉจตฺตาฬีสาธิกสตํ อริยา. ยสฺมา เตสํ อริยภาวสิทฺธิ อริยาย ปญฺญาภาวนาย, เตน วุตฺตํ "อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิปิ อิมิสฺสา โลกุตฺตรปญฺญาภาวนาย อานิสํโส"ติ. โลกิยวิชฺชาภิญฺญาหิ วินาปิ อุภโตภาควิมุตฺตตา โหตีติ

๘๘๙. พระอรหันต์ทั้งหลายก็เหมือนอย่างนั้น. ก็พระอรหันต์เหล่านั้น ประเภทปัญญาวิมุตตะ (พ้นแล้วด้วยปัญญา) มี ๑๒ ประเภท อุภโตภาควิมุตตะ (พ้นด้วยส่วนทั้ง ๒) มี ๑๒ ประเภท เตวิชชะ (ผู้ได้วิชชา ๓) มี ๑๒ ประเภท ฉฬภิญญะ (ผู้ได้อภิญญา ๖) มี ๑๒ ประเภท ปฏิสัมภิทาปปัตตะ (ผู้ถึงความแตกฉานในปฏิสัมภิทา) มี ๑๒ ฉะนั้น จึงรวมเป็น ๖๐ ถ้วน. พระอริยบุคคลเหล่านี้ รวมกับพระปัจเจกสัมพุทธเจ้า และพระสัมมา–

อุภโตภาควิมุตฺโต วิสุํ คหิโต. ยํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ ยํ จตุตฺถมคฺคปญฺญาภาวนํ สนฺธาย เหฏฺฐา สงฺเขปโต คาถาวณฺณนายํ วุตฺตํ, ตํ ปน วุตฺตาการํ นิคมนวเสน ทสฺเสตุํ "มคฺคกฺขเณ"ติอาทิ วุตฺตํ. กามํ จตูสุปิ มคฺคกฺขเณสุ ตํ ชฏํ วิชเฏติ นาม, ผลกฺขเณสุปิ ยถารหํ วิชฏิตชโฏ, อคฺคผลกฺขเณเยว ปน สพฺพโส วิชฏิตชโฏ ตโต ปรํ วิชเฏตพฺพาย ชฏาย อภาวโต. เตเนตฺถ เหฏฺฐา เหฏฺฐิมมคฺคปญฺญาภาวนานิสํสสฺส วุตฺตตฺตาว จตุตฺถมคฺคปญฺญาภาวนาวเสน อตฺโถ วุตฺโต.

สัมพุทธเจ้า ก็เป็นพระอริยะ ๑๔๖ ประเภท.[๑] เพราะความสำเร็จความเป็นอริยคุณ ของพระอริยะเหล่านั้น ก็ด้วยการเจริญปัญญาอันเป็นอริยะ ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "แม้ความสำเร็จแห่งความเป็นอริยบุคคล มีความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น ก็เป็นอานิสงส์ ของโลกุตรปัญญาภาวนานี้". ความเป็นพระอรหันต์ ประเภทอุภโตภาควิมุตตะ แม้เว้นจากวิชชาและอภิญญาที่เป็นโลกิยะ ก็ย่อมมีได้ เพราะเหตุนั้น พระอรหันต์ประเภทอุภโตภาควิมุตตะ ท่านจึงถือเอาแผนกหนึ่ง. คำว่า ที่ข้าพเจ้าหมายถึงกล่าวไว้ ความว่า ท่านอาจารย์หมายถึงการเจริญมรรคปัญญาชั้นที่ ๔ ใด

---

[๑] พระอริยบุคคล ๑๔๖ คือ พระโสดาบัน ๒๔ ประเภท + พระสกทาคามี ๑๒ ประเภท + พระอนาคามี ๔๘ ประเภท + พระอรหันต์ ๖๐ ประเภท + พระปัจเจกพุทธเจ้า ๑ ประเภท + พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ ประเภท = ๑๔๖ ประเภท.

บริษัทแชมแอนด์แนปแอสโซซิเอเต็ด จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กล่าวไว้ในการพรรณนาคาถาโดยย่อ ในหนหลัง ก็เพื่อจะแสดงการเจริญมรรคปัญญาชั้นที่ ๔ นั้น ซึ่งมีอาการได้กล่าวแล้วด้วยอำนาจเป็นคำนิคม ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า "ในขณะแห่งมรรค" ดังนี้เป็นต้น. ภิกษุชื่อว่ากำลังสางชัฏนั้นในขณะแห่งมรรคทั้ง ๔ เป็นผู้มีชัฏอันสางได้ แล้วตามควรแม้ในขณะแห่งผล ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในขณะแห่งผลอันเลิศนั่นเอง ชื่อว่ามีชัฏอันสางได้แล้วโดยประการทั้งปวง เพราะไม่มีชัฏที่จะต้องสางยิ่งไปกว่านั้น. ด้วยเหตุนั้น เนื้อความเกี่ยวกับการเจริญมรรคปัญญาชั้นที่ ๔ ได้กล่าวแล้ว เพราะได้กล่าวอานิสงส์แห่งการเจริญมรรคปัญญาชั้นต่ำในหนหลังในที่นี้แหละ.

รตินฺติ อภิรตึ, อภิรุจินฺติ อตฺโถ. ตตฺถาติ อริยาย ปญฺญาภาวนาย.

คำว่า ความยินดี ได้แก่ความยินดียิ่ง อธิบายว่า ความชอบใจยิ่ง. บทว่า ตตฺถ โยค อริยาย ปญฺญาภาวนาย แปลว่า ในการเจริญปัญญาอันเป็นอริยะนั้น.

๘๙๐. อิมิสฺสา คาถายาติ อิมิสฺสํ คาถายํ. คาถา หิ อตฺตโน อตฺถภูตสฺส วิสุทฺธิมคฺคสฺส อาธารภาเวน วุตฺตา, สามิวจนํ วา เอตํ อตฺถสฺส ตํสมฺพนฺธิภาวโต.

๘๙๐. สองบทว่า อิมิสฺสา คาถาย แปลว่าในคาถานี้. ความจริงคาถาท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ด้วยภาวะ เป็นอาธาระของวิสุทธิมรรค ซึ่งเป็นความหมายของตน อีกอย่างหนึ่ง สองบทนี้เป็นฉัฏฐีวิภัตติ เพราะความที่ อตฺถ มีความสัมพันธ์กับคาถานั้น.

ปญฺญาภาวนานิสํสนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา

อิติ เตวีสติมปริจฺเฉทวณฺณนา.

พรรณนาปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ จบ

พรรณนาปริเฉทที่ ๒๓ จบด้วยประการฉะนี้.

นิคมนกถาวณฺณนา

๘๙๑. อิมิสฺสาหานิ คาถายาติอาทีนํ คาถานํ อตฺโถ เหฏฺฐา วุตฺโต เอว. สฺวายํ "วิสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺสนฺ"ติ เอวํ ปฏิญฺญาโต วิสุทฺธิมคฺโค เอตฺตาวตา ภาสิโต โหตีติ สมฺพนฺโธ.

พรรณนากถาท้ายพระคัมภีร์

๘๙๑. เนื้อความแห่งคาถาทั้งหลาย มีคำว่า อิมิสฺสาหานิ คาถาย ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในหนหลังนั่นเทียว. เชื่อมความว่า วิสุทธิมรรคที่ข้าพเจ้าได้ปฏิญญาไว้ว่า "ข้าพเจ้าจักกล่าววิสุทธิมรรค" ดังนี้

คุณกรรณิกา ต.สุวรรณ และครอบครัว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นี้นั้น เป็นอันข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้.

๘๙๒. ตตฺถาติอาทีสุ อยํ ปทสมฺพนฺเธน สทฺธึ สงฺเขปตฺโถ : เตสํ "สีเล ปติฏฺฐายา"ติ คาถายํ วุตฺตานํ สีลาทิปฺปเภทานํ อตฺถานํ ปญฺจนฺนมฺปิ มหานิกายานํ อฏฺฐกถานเย อฏฺฐกถาตนฺติยํ ตตฺถ ตตฺถ วุตฺโต โย วินิจฺฉโย, เยภุยฺเยน ตํ สพฺพํ สมาหริตฺวา สมาเนตฺวา นิกายนฺตรสฺส นิกายคตวาทโทสสงฺกเรหิ มุตฺโต โส นิจฺฉโย ยสฺมา ปกาสิโต, ตสฺมา วิสุทฺธิกาเมหิ โยคีหิ ตตฺถ[๑] วิสุทฺธิมคฺเค อาทโร กรณีโยเยวาติ.

๘๙๒. ในบททั้งหลายมีบทว่า ตตฺถ เป็นต้น มีความย่อพร้อมกับการเชื่อมบทดังต่อไปนี้ : เพราะวินิจฉัยแห่งอรรถทั้งหลายอันต่างโดยคุณมีศีลเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคตรัสในพระคาถาว่า "สีเล ปติฏฺฐาย" เหล่านั้นใด เป็นวินิจฉัยที่ท่านกล่าวในอรรถกถานัย คือ ในแบบแผนแห่งอรรถกถาแห่งนิกายใหญ่ทั้ง ๕ ในที่นั้น ๆ, วินิจฉัยนั้นพ้นจากความปะปนด้วยโทษ คือวาทะแห่งนิกายของนิกายอื่น ข้าพเจ้าจักรวบรวม คือนำเอาวินิจฉัยนั้นทั้งหมดโดยมากมาประกาศไว้ ฉะนั้น ความเอื้อเฟื้อในวิสุทธิมรรคนั้น อันโยคีทั้งหลายปรารถนาวิสุทธิ ควรทำแท้แล.

---

[๑] ฉ. ม. เอตสฺมึ.

นิคมนคาถาโย

เอตฺตาวตาว[๑] :

สุวิสุทฺธิสมาจาโร[๒]

วิสุทฺธินยมณฺฑิตํ

วิสุทฺธิมคฺคํ โลกสฺส

ยทิจฺจนฺตวิสุทฺธิยา.

อภาสิ กรุณาเวค-

สมุสฺสาหิตมานโส

มเหสิ วิปุโลฬาร-[๓]

วิสุทฺธิมติปากโฏ.

ตสฺส อตฺถํ ปกาเสตุํ

กถามคฺคํ ปุราตนํ

นิสฺสาย ยา สมารทฺธา

อตฺถสํวณฺณนา มยา.

อายาจิโต สิทฺธคาม-

ปริเวณนิวาสินา

คาถาท้ายพระคัมภีร์

พระพุทธโฆษาจารย์ ผู้แสวงหาซึ่งคุณอันใหญ่ มีสมาจารอันบริสุทธิ์ด้วยดี มีใจอันกำลังแห่งความกรุณาให้อุตสาหะดีแล้ว มีความปราดเปรื่องแห่งปรีชาญาณ อันไพบูลย์โอฬารและบริสุทธิ์ ได้ภาษิตพระวิสุทธิมรรค ซึ่งประดับด้วยนัยอันบริสุทธิ์ใด เพื่อความบริสุทธิ์อย่างแท้จริงแก่โลก.

อรรถสังวรรณนา อันใดที่ข้าพเจ้าผู้อันพระเถระผู้มีนามว่า ทาฐนาคะ ผู้มีอาจาระอันบริสุทธิ์ มีปัญญา ผู้สำนักอยู่ ณ บริเวณแห่งสิทธคามได้อาราธนาแล้ว ได้อาศัยกถามรรคอันมีมาก่อนปรารภด้วยดี เพื่อ

---

[๑] ฉ. เอตฺตาวตา จ.

[๒] ฉ. สุวิสุทฺธสมาจาโร.

[๓] ฉ. วิปุโลทาต-

คุณประสงค์-คุณอนุจิตร สัจจพงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Notice

1. In case of your "Bhumibalo Bhikkhu" CANON contains the following deficiencies :

   - Page(s) missing
   - Page number(s) not in order
   - Printing(s) unclear/unreadable

   Please return such defect CANON to

   Bhumibalo Bhikkhu Foundation Wat Srakesa Compound
   Chakrabardibong Road
   BANGKOK 10100
   Tel.2230316, 2218001

   The Foundation will immediately replace you with a new copy and will also refund you the return postage.

2. If you found any error(s) in your CANON copy, please let us know so that the correction(s) can be done accordingly.

Thank you very much for your kind cooperation.

ใบแจ้ง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขอเรียนให้ทราบว่า

1. ท่านที่ได้รับพระคัมภีร์ ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" แล้วปรากฏว่า พบข้อบกพร่องในเนื้อหาพระคัมภีร์ เป็นต้นว่า

- หน้าหนังสือขาดหายไป
- เลขหน้าหนังสือไม่เรียงตามลำดับ
- ข้อความพิมพ์เลอะเลือน อ่านไม่ชัด

ฯลฯ

โปรดส่งพระคัมภีร์คืนไปยัง มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ ฯ
ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ 10100
โทร.223-0316, 221-8001

มูลนิธิ ฯ ยินดีส่งพระคัมภีร์เล่มใหม่ชดเชยให้ท่าน ทางไปรษณีย์ทันที และจะออกค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือคืนให้ท่านด้วย

2. ถ้าหากท่านพบคำผิด กรุณาแจ้งมาด้วย เพื่อแก้ไขให้ถูกต้องต่อไป

ด้วยความขอบพระคุณอย่างยิ่ง.

เถเรน ทารนาเคน
สุทฺธาจาเรน ธีมตา.

ประกาศเนื้อความ แห่งพระวิสุทธิมรรคนั้น.

สา เอสา ปรมตฺถานํ
ตตฺถ ตตฺถ ยถารหํ
นิธานโต ปรมตฺถ-
มญฺชุสา นาม นามโต.
สมฺปตฺตา ปรินิฏฺฐานํ
อนากุลวินิจฺฉยา
อฏฺฐาสีติปฺปมาณาย
ปาฬิยา ภาณวารโต.

อรรถสังวรรณนานี้นั้นโดยชื่อ มีชื่อว่า ปรมัตถมัญชุสา เพราะบรรจุพระปรมัตถธรรมไว้ในที่นั้น ๆ ตามควร. มีวินิจฉัยไม่อากูลถึงความสำเร็จรอบโดยพระบาลีประมาณ ๘๘ ภาณวาร.

อิติ ตํ สงฺขโรนฺเตน
ยนฺตํ อธิคตํ มยา
ปุญฺญํ ตสฺสานุภาเวน
โลกนาถสฺส สาสเน.
โอคาเหตฺวา วิสุทฺธาย
สีลาทิปฏิปตฺติยา
สพฺเพปิ เทหิโน โหนฺตุ
วิมุตฺติรสภาคิโน.

บุญนั้นใด อันข้าพเจ้าผู้รจนาอัตถสังวรรณนานั้นได้รับแล้ว ด้วยอานุภาพแห่งบุญนั้น ขอสรรพสัตว์ทั้งหลาย จงหยั่งลงในพระศาสนาของพระโลกนาถ ด้วยการปฏิบัติคุณมีศีลเป็นต้นอันบริสุทธิ์ จงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุตติรส.

คุณประสงค์-คุณอนุจิตร สัจจพงค์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์ เพื่อถวาย เป็นพุทธบูชา

จิรํ ติฏฺฐตุ โลกสฺมึ
สมฺมาสมฺพุทฺธสาสนํ
ตสฺมึ สคารวา นิจฺจํ
โหนฺตุ สพฺเพปิ ปาณิโน.

ขอพระศาสนา ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงดำรงอยู่ในโลกสิ้นกาลนาน ขอสรรพสัตว์ทั้งหลายจงมีความเคารพในพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นเนืองนิตย์.

สมฺมา วสฺสตุ กาเลน
เทโว, ราชา มหีปติ
สทฺธมฺมนิรโต โลกํ
ธมฺเมเนว ปสาสตูติ.

ขอฝนจงตกต้องตามฤดูกาล ขอพระราชาผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ผู้ยินดีอยู่เป็นนิจในพระสัทธรรม จงปกครองโลกโดยธรรมเทอญ.

พทรติตฺถวิหารวาสินา อาจริยธมฺมปาเลน
กตา
ปรมตฺถมญฺชุสา นาม วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา
ปริสมตฺตา[๑]

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ชื่อว่าปรมัตถมัญชุสา อาจารย์พระธรรมปาละ สำนักพทรติตถวิหาร รจนาแล้ว
จบบริบูรณ์.

---

[๑] ฉ. วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา สมตฺตา.

คุณประสงค์-คุณอนุจิตร สัจจพงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทุกฺขปฺปตฺตา จ นิทฺทุกฺขา
ภยปฺปตฺตา จ นิพฺภยา
โสกปฺปตฺตา จ นิสฺโสกา
เขมํ ปปฺโปนฺตุ ปาณิโน.

ขอสัตว์ทั้งหลายผู้ได้รับทุกข์ จงปราศจากทุกข์ ผู้ได้รับภัย จงนิราศ-ภัย ผู้เศร้าโศก จงไม่มีโศก ถึงความเกษม เทอญ.

คุณประสงค์-คุณอนุจิตร สัจจพงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา